92
У-28





ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

92
Ў—28

БОШ ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ АЪЗОЛАРИ

Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Муроджон АМИНОВ
Турғунпўлат ДАМИНОВ
Тўрабек ДОЛИМОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Беҳзод ЙЎЛДОШЕВ
Наим КАРИМОВ
Нажмиддин КОМИЛОВ
Жўра МУСАЕВ
Элшод НАБИЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Мирзаюсуф РУСТАМБОЕВ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Нурислом ТЎХЛИЕВ
Даврон ШОРАҲМЕДОВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Турсунали ҚЎЗИЕВ
Азим ҲОЖИЕВ
Зуҳриддин ҲУСНИДДИНОВ

Ў—1500100000/358—2004 — 04

ISBN 5—89890—082—9

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2004

92
Ў-28

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

1112

8

СОЛНОМА — ТЎЙТЕПА

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

ФАН СОҲАЛАРИ БЎЙИЧА ИЛМИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШЛАРИ АЪЗОЛАРИ*

Адабиёт. Б. ВАЛИХЎЖАЕВ, Р. ИНОҒОМОВ, Т. МИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Э. ОЧИЛОВ, О. ШАРАФИДДИНОВ, А. ҲАЙИТМЕТОВ. **Амалий ва тасвирий санъат.** Н. АБДУЛЛАЕВ, Б. Ф. ЖАЛОЛОВ, К. ОҚИЛОВА. **Астрономия, геодезия ва космонавтика.** С. П. ИЛЁСОВ, А. А. ЛАТИПОВ, М. М. МАМАДАЗИМОВ, К. Т. МИРТОЖИЕВА, Н. НИШОНБОЕВ, С. Н. НУРИТДИНОВ, И. САТТОРОВ. **Биология.** Ж. АЗИМОВ, О. АШУРМЕТОВ, О. МАВЛОНОВ, Ў. ПРАТОВ, Б. О. ТОШМУҲАМЕДОВ, Ж. Ҳ. ҲАМИДОВ. **География, геология ва геофизика.** Қ. Н. АБДУЛЛАЕВ, А. А. АБИДОВ, Ш. С. ЗОКИРОВ, Б. А. ИСАҲОЖИЕВ, А. СОЛИЕВ, П. Н. ҒУЛОМОВ. **Дин тарихи.** А.А. АЗИМОВ, Ш. ИСМОИЛОВ, А. МАНСУРОВ, А. Қ. МЎМИНОВ, А. А. ҲАСАНОВ. **Жисмоний тарбия ва спорт.** А. ИМОМХЎЖАЕВ, К. ЮСУПОВ, К.Д. ЯРАШЕВ, Т. С. УСМОНХЎЖАЕВ. **Журналистика.** Х. ДЎСТМУҲАММАД, Б. ДЎСТҚОРАЕВ, А. МЕЛИБОЕВ. **Иқтисодиёт.** С. САЛИМОВ, М. ШАРИФХЎЖАЕВ, Ш. ШОДМОНОВ, А. ЎЛМАСОВ, А. ҚОДИРОВ, С. ҒУЛОМОВ. **Кимё.** С. Н. АМИНОВ, Қ. АХМЕРОВ, С. ИСМОИЛОВ, Т.ОТАҚЎЗИЕВ, Н. ПАРПИЕВ, С. ТЎХТАЕВ. **Математика.** Т. АЗЛАРОВ, А. АЪЗАМОВ, Ш. А. АЮПОВ, Ш. ЁРМУҲАМЕДОВ, Т. ЖЎРАЕВ, М. САЛОҲИДДИНОВ, А.САЪДУЛЛАЕВ, Б. ШОИМҚУЛОВ, Ж. ҲОЖИЕВ. **Меъморлик.** П. Ш. ЗОҲИДОВ, Ҳ. ПУЛАТОВ, Э. В. РТВЕЛАДЗЕ, М. ЮСУПОВА. **Мусиқа.** О.Н. АЗИМОВА, А. Ф. НАЗАРОВ, Р. Ю. ЮНУСОВ, Т. Б. ҒАФУРБЕКОВ. **Педагогика.** Қ. ЙЎЛДОШЕВ, А. СУЛАЙМОНОВ, М. ҚУРОНОВ, К. ҲОШИМОВ. **Тарих.** Д. АЛИМОВА, А. АСҚАРОВ, О. БЎРИЕВ, Ҳ. ДАДАБОЕВ, А. ЗИЁЕВ, Ҳ. ЗИЁЕВ, М. ИСҲОҚОВ, Ш. КАМОЛИДДИНОВ, А. Р. МУҲАММАДЖОНОВ, Ш. ПИРИМҚУЛОВ, Қ. РАЖАБОВ, Т. ҒИЁСОВ. **Театр, кино, цирк, хореография, балет.** О. РИЗАЕВ, Ж. ТЕШАБОЕВ, Т. ТУРСУНОВ, М. Х. ҚОДИРОВ. **Техника.** Ф. АБДУЛЛАЕВ, Э. ЁҚУБОВ, Р. ЗОҲИДОВ, Т. РАШИДОВ, Р. ТОЖИЕВ, Х. ХУДОЙНАЗАРОВ, Т. ШИРИНҚУЛОВ, С. ҚОДИРОВ, Э. ҚОСИМОВ. **Тиббиёт.** С. АРИФОВ, С. БАҲРОМОВ, Ў. Б. ЗОКИРОВ, Н. М. МАЖИДОВ, Ш. Ш. ШОВАҲОБОВ, Н. Ҳ. ШОМИРЗАЕВ, Э. Й. ҚОСИМОВ. **Тилшунослик.** А. ДАВЛЕТОВ, Н. МАҲКАМОВ, Н. МАҲМУДОВ, А. НУРМОНОВ, Қ. СОДИҚОВ, Э. УМАРОВ, О. ШОМАТОВ. **Фалсафа.** Ў. АБИЛОВ, Ҳ. АЛИҚУЛОВ, Қ. Н. НАЗАРОВ, Б. О. ТЎРАЕВ, М. ҚОДИРОВ, Э. ҒОЗИЕВ, Ў. ҲАЙДАРОВ. **Физика.** К. МУҚИМОВ, А. С. НУЪМОНХЎЖАЕВ, Ў. Ҳ. РАСУЛОВ, Н. Й. ТЎРАЕВ, Қ. Ғ. ҒУЛОМОВ, П. Қ. ҲАБИБУЛЛАЕВ. **Халқаро муносабатлар ва сиёсатшунослик.** Р. З. ЖУМАЕВ, С.А. ЖЎРАЕВ, В. С. КИМ, М. Ҳ. РАҲМОНҚУЛОВ, А. Х. САИДОВ, А. М. ҚОСИМОВ. **Қишлоқ хўжалиги.** Б. Ж. АЗИМОВ, Ш. АКМАЛХОНОВ, С. Н. АЛИМУҲАМЕДОВ, Ҳ. БЎРИЕВ, У. НОСИРОВ, Ш. НУРМАТОВ. **Ҳуқуқ.** Ғ. А. АБДУМАЖИДОВ, А. ИНОЯТОВ, Ҳ. Р. РАҲМОНҚУЛОВ, А. ТЎЛАГАНОВ, М. М. ФАЙЗИЕВ.

---

* Бош таҳрир ҳайъати аъзолари рўйхатга киритилмади.

«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЁТИ

Директор — Н.ТЎХЛИЕВ.

Директор ўринбосарлари — Д. А. ШОРАҲМЕДОВ, М. Н. АМИНОВ.

Илмий-методика ва сўзлик бўлими. М.ИСЛОМБЕКОВА (етакчи илмий муҳаррир), С. МИРЗАБЕКОВА (1-тоифали илмий муҳаррир), Ф. ШАМСИЕВА (2-тоифали илмий муҳаррир).

Биология, тиббиёт ва кимё илмий таҳририяти. Ҳ.ЗОКИРОВ (мудир), С. ИБРОҲИМОВА, О. МАВЛОНОВ, Р.МАЪРУПОВ (етакчи илмий муҳаррирлар), З. ҒУЛОМОВА (2-тоифали илмий муҳаррир).

География ва геология илмий таҳририяти. А.АБДУРАҲИМОВ (мудир), Ҳ.АЛИМУҲАМЕДОВА (етакчи илмий муҳаррир), И.КАРИМОВ (1-тоифали илмий муҳаррир), О. ИСАҲОЖИЕВА (2-тоифали илмий муҳаррир).

Иқтисодиёт ва қишлоқ хўжалиги илмий таҳририяти. С. ХОЛНАЗАРОВ (мудир), И. АБДУЛЛАЕВА (1-тоифали илмий муҳаррир), С. ЙЎЛДОШЕВ (2-тоифали илмий муҳаррир).

Комплекс мақолалар ва педагогика илмий таҳририяти. А.МАЖИДОВ (мудир), С.ТОИРОВ (етакчи илмий муҳаррир).

Маданият ва санъат илмий таҳририяти. М.АШИРОВА (мудир), Ш. АЛИМОВА, О. БЕКОВ, М. ҒАФФОРОВА (етакчи илмий муҳаррирлар).

Тарих илмий таҳририяти Ф. ҲАСАНОВ (мудир). Г. ҲЎЖАЕВА (етакчи илмий муҳаррир), И. МЕЛИҚУЛОВА (1-тоифали илмий муҳаррир).

Тил ва адабиёт илмий таҳририяти. А.МАДВАЛИЕВ (мудир), Ҳ.АБДИЕВ (етакчи илмий муҳаррир).

Фалсафа ва ҳуқуқ илмий таҳририяти. С.МУСАЕВ (мудир), Н.МУТАЛОВ (етакчи илмий муҳаррир), Р. БАРАТОВ (1-тоифали илмий муҳаррир).

Физика, математика ва техника илмий таҳририяти. Э.ИНОҒОМОВ (мудир), М. МИРБОБОЕВ, М.РАСУЛОВА (етакчи илмий муҳаррирлар), Х.ПЎЛАТХЎЖАЕВ (1-тоифали илмий муҳаррир), Ж.ЮНУСОВ (2-тоифали илмий муҳаррир).

Ишлаб чиқариш, харитаграфия ва безак бўлими. И.Р.ҲОДИЕВ (бошлиқ), А.БУРҲОНОВ (бош рассом), М.ОЛИМОВ (етакчи техник муҳаррир), А. ЭГАМБЕРДИЕВ (етакчи илмий муҳаррир), А. ЁҚУБЖОНОВ (етакчи илмий программист), А. СУЛАЙМОНОВ (суратчи), М.АБДУЛЛАЕВА, С. ИСЛОМОВА, С. САФАРОВА, Д. ҲАСАНОВА (операторлар).

С

СОЛНОМА, тарихий солнома — мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ҳаётида рўй берган муҳим воқеалар тадрижий равишда баён этиб борилган ёзма ёдгорлик. С., одатда, тарихий воқеаларнинг бевосита иштирокчиси томонидан ёзилган (яна қ. *Йилнома*).

СОЛИҲ (араб. — салоҳиятли, яроқли) — эзгу иш, савобли амал. Қуръонда имон б-н С. амалларни қилишга буюрилган оятлар кўплигидан ақлария таълимотида С. амал ҳам имон таркибига киритилган. *Мотуридийлик* таълимотида эса мазкур амал имон таркибига кирмаслиги таъкидланган. Акс ҳолда унга амал қилмаган мўминлар имондан ажралиб қолишлари мумкин.

СОЛИҲ — Қуръонда зикр этилган пайғамбарлардан бири. Қуръонга кўра, Самуд қавмини ҳидоятга бошлаш учун пайғамбар қилиб юборилган. Ҳижоз б-н Шом орасида Ҳижр деган жойда яшовчи бу қавм нафсоний лаззатларга берилган, ҳузурбахш ичимликлар ичиб, ўзлари ясаб олган бутларга сиғинар эди. С. уларни фақат Аллоҳга ибодат қилишга чақиради. Бироқ қавм ҳидоят йўлига юриш ўрнига С.ни масхара қила бошлайди ва ҳақиқатдан ҳам пайғамбар бўлсанг, бизга мўъжиза кўрсат деб даъво қилади. Шунда С. Аллоҳдан ўзига бир мўъжиза беришини сўраб дуо қилади. Аллоҳ С.нинг дуосини ижобат қилади ва С. мўъжиза кўрсатиб харсанг тошдан туя чиқаради. С. қавмни туяга озор бермасликка чақириб, ҳавзадан бир кун туя, бир кун қавм сув ичиши лозимлигини билдиради (Қамар сураси, 27—28-оятлар). Аммо, қавм туяни сўйиб юборади, С. ва унинг оиласини йўқотишга қасд қилади. Шунда осмондан кучли чақмоқ юборилиб, улар ҳалок этилади (Ва-з-зориёт сураси, 44-оят). С. ўзига имон келтирган кишилар б-н бирга Фаластиндаги Рамла деган жойга бориб, умрининг охиригача шу ерда яшайди.

СОЛИҲ Али Абдуллоҳ (1942, Сана вилоятининг Байт ал-Аҳмар қишлоғи) — Яман давлат арбоби. Маршал. 1958 й.дан Яман Араб Республикаси қуролли кучлари сафида. Қуролли кучлар қошидаги зобитлар ўқув юртини тугатган (1962). Монархияни ағдариб, республика тузумини ўрнатган 1962 й. сент. инқилобида қатнашган. Бронетанк қўшинлари билим юртида ўқиган (1964—66). Танк взводи, бронетанк полки командири (1966—75), ҳарбий округ қўмондони (1975—78). 1978 йдан Яман Араб Республикаси президент кенгаши аъзоси, қуролли кучлар бош қўмондони ўринбосари. 1978 й. 17 июлдан Яман Араб Республикаси президенти, қуролли кучлар бош қўмондони. 1990 й. Яман Араб Республикаси б-н Яман Халқ Демократик Республикаси бирлашгандан кейин Яман Республикаси президенти.

СОЛИҲБЕК ОХУНД (тўлиқ исми Мулла Солиҳ охунд додхоҳ Қозоқбойбек Убайдуллабек ўғли) (1805, Тошкент — 1868, Томск, Россия) — давлат арбоби, уламо, мударрис, Подшо Россияси қўшинларига қарши Тошкент мудофаасининг раҳбари. Отаси — Қозоқбойбек Қўқон хонлигининг энг нуфузли кишиларидан бири бўлган, унга додхоҳ унвони берилган; Тошкент ш.да амалга ошириладиган ишларда унинг маслаҳати муҳим аҳамият касб этган. С.о. дастлаб Тошкент мактаб-мадрасаларида, сўнг Бухорода (1832—42) таҳсил олиб, охунд илмий унвонига сазовор бўлган. Шералихон (1832—44) томонидан юборилган «Муборакнома»га мувофиқ хон саройида маслаҳатчи вазифасини бажаради, кўп ўтмай Тошкентга қози ва раис ҳамда Хожа Аҳрор Валий, Кўкалдош мадрасаларига бош мударрис лавозимига тайинланади. Худоёрхон (1862) даврида ҳам унинг мавқеи кўтарилади. *Маллахон* тахтга келгач (1858—62), С.о.ни Кўқонга чақиртириб «Қозилик ва бошқа амалларга» ёрлиқ беради. Султон Саидхон (1863—65) даврида ҳам хоннинг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлган. *Алимқул* б-н бирга ва у шаҳид бўлгач, якка ўзи Тошкент мудофаасини бошқаради. Барча маблағини шаҳар муҳофазаси учун сарфлайди. Генерал М. *Черняев* б-н ўртада тузилган шартнома аҳдларини тузишда фаоллик кўрсатган. Бу шартнома қабул қилиниб, ўртада «Аҳднома» битилгач, қутилмаганда Черняев шартномани бузиб, ўз хоҳишига мос келадиган 2-шартномани тузади. С.о. унга имзо чекишдан бош тортади. Шу сабабли 9 нафар шериги б-н судсиз Томск ш.га сургун қилинади. Тошкент ш.нинг 37 нафар нуфузли кишилари С.о.ни сургундан қайтариш учун император «Илтимоснома» (1867) юборадилар. Унга қайтиш учун рухсат берилганлигини эшитган рақиблари одам ёллаб С.о.ни заҳарлаб ўлдирганлар.

Манбаларда С.о. Хожа Аҳрор Валий мадрасасини ўз маблағи ҳисобидан тузаттиргани, Кўкалдош мадрасасини ҳам таъмирлаб, 3 ошиёнлик ҳужраларини ганч суваб қилдиргани маълум. С.о. уламо бўлиш б-н бирга кучли тиб олими ва қасиданавис шоир ҳам бўлган.

Ад.: Ибрат, Фарғона тарихи, [«Мерос» китобида] Т., 1991; Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида (XIX аср), Т., 1983.

Сирожиддин Аҳмедов.

СОЛИҲОВ Рустамхон Собирович (1947.4.4, Тошкент) — биокимёгар олим, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (2003). Биол. фанлари д-ри (2000), проф. (2001). ТошДУни тугатган (1970). Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида илмий ходим (1973—76), илмий котиб (1976—79), катта илмий ходим (1979—98), 1998 й.дан ҳужайра биол.си лаб. мудири. Илмий ишлари биологик фаол оқсилларни, асосан, нерв толаларини ўстирувчи омиллар (нейротрофинлар)ни ҳар хил манбалардан ажратиб олиб, уларнинг тузилиши ва хоссаларини ўрганишга бағишланган. С. раҳбарлигида Ўрта Осиё илонлари заҳари таркибидаги ферментлар ва ўстирувчи омиллар тузилиши ҳамда хусусиятлари ўрганилди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

СОЛИҲОВ Шавкат Исмоилович (1944.12.12, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995). Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1998). Биол. фанлари д-ри (1984), проф. (1984), Ўрта Осиё

ун-тини тугатган (1967). ТошДУ табиий бирикмалар кимёси кафедрасида илмий ходим (1967—73), Ўзбекистон ФА Биоорганик кимё бўлимида катта илмий ходим (1973—92), Ўзбекистон ФА О.С. Содиқов номидаги Биоорганик кимё ин-ти директори (1993 й.дан), айни вақтда, оқсиллар ва пептидлар кимёси лаб. мудири. Ўзбекистон миллий ун-ти табиий бирикмалар кимёси кафедраси мудири (1998 й. дан). Асосий илмий ишлари оқсиллар ва пептидлар тузилиши ҳамда хоссаларини ўрганишга оид. С. Ўрта Осиё жониворлари заҳари таркибидаги токсинлар, ферментлар ва ш. к. биологик фаол моддаларнинг тузилиши *ҳамда функциясини ўрганди*, 50 дан ортиқ физиологик фаол оқсиллар ва пептидларни ажратиб олди, булардан 15 тасининг кимёвий структурасини аниқлади. С. раҳбарлигида ғўза фитогормонининг таъсир механизми ўрганилиб, этилен, ауксин, цитокинин рецепторлари функциясини текшириш асосида дефолиациялаш ва ўстириш фаоллигига эга моддаларнинг скрининг мезони, кам госсиполли кунжара олиш технологияси ишлаб чиқилди.



Ас.: Яд каракурта (в соавторстве), Т., 1985.

СОЛИҲОВ Энмарк Шокирович (1934.12.9, Самарқанд) — композитор, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1984). Тошкент консерваториясини тугатган (1963). Ўзбекистон телевидение ва радиоэшиттириш қўмитаси эстрада-симфоник оркестрида (1964—65) ва «Ўзбекконцерт» (1973—76)да бадиий раҳбар. Ўзбекистон консерваториясида педагог (1968—73), доцент (1996 й.дан) ва эстрада ижрочилиги кафедраси мудири (1996—98), Ўзбекистон композиторлар уюшмаси раиси (1975—82), Ўзбекистон мусиқа жамияти ташкилотчиси ва раиси (1987 —91). Ижодида оммабоп мусиқа жанрларига алоҳида аҳамият берган. «Қиз бола», «Қайдасан», «Соғинди жон», «Баҳор оҳанглари», «Севги баҳори» каби эстрада қўшиқлари, «Хўжа Насриддин» оперетталари, «Ойгул парининг совғалари», «Мўъжизали доира» мюзикллари, «Қалбингда қуёш», «Номерга 100 сатр», «Маргиёна», «Яна ўша Насриддин» ва б. бадиий ва ҳужжатли фильмларга мусиқалар ёзган. Шунингдек, «Отаиш қўшиқ» балети, симфоник концерт ва камер асарлар муаллифи.

СОЛКАШЛИК — мевали дарахтларнинг йил ора ҳосил бериши. Бу хусусият, асосан, уруғли мевалиларга хос. С. нокларда, одатда, олмага қараганда жуда кам учрайди. С., асосан, агротехникага боғлиқ. Парваришни яхши (тупроғи ишланадиган, ўғитланадиган, суғориладиган, бутаб турилади-ган) ўсимлик тўқималарида керакли миқдорда озиқ моддалар тўпланиб, гул куртакларининг шаклланишига, яъни келаси йил ҳосилига замин яратилади ва бундай дарахтлар ҳар йили ҳосил беради.

Одатда, мевали дарахтлар кўп гул очади. Олма ва нок дарахтларининг 10—15% гули мева тугса, серҳосил ҳисобланади. Агар дарахтда гул жуда кўп бўлса, бир йиллик новдалар суст ўсади, барглари майдалашади. Натижада дарахтлар келгуси йили ҳосил учун керакли миқдордаги гул куртакларини шакллантира олмайди. Шу даврга ҳар йили ҳосил бериб келган дарахт солкаш бўлиб қолади.

С. мева навига ҳам боғлиқ. Айрим олма навлари (мас., *Симиренко*) яхши табиий шароитда етарлича парвариш қилинса, айримлари эса (мас., Делишес) қўшимча парвариш қилингандагина ҳар йили ҳосил беради. С.ни йўқ қилишда ёки уни камайтиришда пайвандтагнинг аҳамияти катта. Мас., кучсиз ўсувчи пайвандтаг (парадизка, дуссен)га уланган олма дарахти ҳар йили ҳосил беради. С.ни бартараф этишда ҳар бир навнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ташқи муҳит шароити, айниқса, агротехника талбирлари мажмуи катта аҳамиятга эга. Ҳар йили ҳосил беришга ёрдам берувчи тадбирларни ишлаб чиқишда боғларга экиладиган навлар таркибини тузиш, агротехнология талабларини тўлиқ ва сифатли ўтказиш муҳим роль ўйнайди.

СОЛО (лот. solus — бир, якка) — 1) кўп овозли мусиқа асарларида яккахон хонанда ёки созанда томонидан хор, оркестр ёки ансамбль жўрлигида ижро этиладиган мустақил *партия;* 2) якка хонанда ёки якканавоз созандага мўлжалланган мусиқа асари ёки яхлит асар парчаси. *Концерт* асарларида жўрсиз С. — *каденция* дейилади.

СОЛОВКИ ОРОЛЛАРИ — Оқ денгиздаги бир гуруҳ оролдар. Онега қўлтиғига кираверишда жойида (РФ Архангельск вилояти). Майд. 347 км². Гуруҳ таркибига 6 орол киради, йириклари: Соловки, Анзер, Катта ва Кичик Муксалма, кичиклари: Катта ва Кичик Заяцкий оролларн. Энг баланд жойи 107 м (Голгофа тоғи). Гранит, гнейслардан ташкил топган. Рельефи паст-баланд тепаликлар. Кўп қисми аралаш ўрмонлар б-н қопланган, бир қисми ботқоқлашган. Оролларда қул кўп. 15-а. бошида С.о.да монастирь барпо қилинган. Монастирь 16—20-а. бошларида сургун жойи бўлган. 1923—39 йилларда, асосан, сиёсий маҳбуслар учун қаттиқ режимли лагерь ва гурма жойлашган. 1991 й. монастирь Рус православ черковига қайтарилган. 16-а.да қурилган монастирь овқатхонаси (трапезная), Преображение собори, қалъа деворлари сақланган. 1974 йдан С.о. давлат тарихий меъморий ва табиат музей қўриқхонасига айлантирилган.

СОЛОДЛАР — тупроқ тини; ер усти сувлари таъсирида вужудга келган ортиқча намлик шароитда *шўртоблардан* ривожланади. Ўрмон-дашт ва дашт зоналарда, шунингдек, қуруқ ҳамда чала чўл даштларда тарқалган. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик майдонларида профили аниқ ифодаланмаган солодлашган тупроқлар учрайди (А. Н. Розанов, 1948).

СОЛОМОН ОРОЛЛАРИ — Тинч океанидаги архипелаг, Меланезияда, Янги Гвинея олан шарқда. Йирик оролларн: Бугенвиль, Гуадалканал, Сан-Кристобаль ва б. Майд. 40,4 минг км². Энг баланд жойи 3123 м. С.о.нинг шим.-ғарбий қисмида *Папуа-Янги Гвинея,* қолган қисмида *Соломон Оролларн* давлатлари жойлашган. Оролдар 1568 й. испан денгизчиси Менданья де Нейра саёҳатидан кейин европаликларга маълум бўлган.

Соловки монастири.



СОЛОМОН ОРОЛЛАРИ (Solomon Islands) — Тинч океанининг жан.-ғарбий қисмида жойлашган давлат. Соломон о.ларининг жан.-шарқий қисмини ва яқин атрофдаги Санта-Крус ва б. оролларни ўз ичига олади. Майд. 28,45 минг км². Аҳолиси 495 минг киши (2002). Пойтахти — Хониара ш. Маъмурий жиҳатдан 4 округга бўлинади.

Давлат тузуми. С. О. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мустақил давлат. Амалдаги конституцияси 1978 й. 7 июлда қабул қилинган. Давлат бошлиги Буюк Британия қироличаси бўлиб, унинг номидан генерал-губернатор иш юритади, у мамлакат парламентининг тавсияси б-н 5 й. муддатга С.О. фуқаролари орасидан тайинланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий парламент, ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С. О. нинг аксари қисми вулкан отилишн натижасида ҳосил бўлган. Эн баланд жойи 2743 м (Бугенвиль о.да). Сўнмаган вулканлар, иссиқ булоқлар бор. Боксит, никель, фосфорит, олтин, мис конлари топилган. Иқлими субэкваториал, жуда сернам. Ўртача ойлик т-ра 26—28°. Йиллик ёғин 2300—7500 мм. Дарёлари қисқа ва сершув. Оролларнинг кўп қисми доим яшил ўрмон б-н қопланган (пальма, фикус ва б.). Қирғоқчил жойларда саванналар, соҳилларда мангролар ўсади. Ҳайвонлардан каламуш, кўршапалак, тимсоҳ, калтакесак, илон, баҳайбат қурбақалар, қушлардан кабутар, тўтиқуш ва б. яшайди.

Аҳолисининг кўпчилиги (93%) меланезия ирқига мансуб бўлган, австронез ва папуас тилларида сўзлашувчи халқлардан иборат, қолганлари полинезияликлар. Улар йирик оролдар соҳили бўйидаги кичик қишлоқларда яшайди. Шаҳар аҳолиси 18%. Расмий тил — инглиз тили. Диндорларнинг аксарияти христианлар.

Тарихи. С.О.га қарийб 6 минг йил аввал Папуа-Янги Гвинеядан қабилалар кўчиб бориб ўрнашган. 1568 й. испан денгиз сайёҳи А. Менданья де Нейра маҳаллий аҳолидан олтинни алмаштириб олганида оролларни «Соломоннинг олтин мамлакати»га қиёс қилган ва оролларни шу ном б-н аташ одат



бўлиб қолган. 1885 й. оролдар Германияга тобе бўлиб қолди, 1893 й. оролларнинг деярли ҳаммаси Буюк Британияга топширилди. 1-жаҳон урушидан кейин Бугенвиль ва Бука о.ларини бошқариш учун Австралияга мандат берилди, жан. оролдар инглиз протекторати бўлиб қолаверди. 2-жаҳон уруши вақтида оролларда Япония ва Америка қўшинлари ўртасида жанглар бўлиб ўтди. Урушдан кейин миллий мустақиллик учун ҳаракат кучайди. 1976 й. мамлакатга ички ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилди, 1978 й. оролдар мустақилликка эришди. С.О. 1978 йдан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 7 июль — Мустақиллик куни (1978).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. С.О. лейбористлар партияси, 1988 й. тузилган; С.О. либерал партияси, 1976 й. асос солинган; Халқ иттифоқчи партияси, 1979 й. ташкил этилган; С.О. миллий ҳаракати партияси, 1993 й. тузилган; Тараққийпарвар халқ партияси. С.О. касаба уюшмалари кенгаши, 1986 й. тузилган.

Ҳўжалиги. Иқтисодиётининг асосини қ.х. ташкил этади, аҳолининг аксарияти шу соҳада банд. Тропик деҳқончилик устун. Кўп миқдорда кокос пальмаси ўстирилади, унинг меваси-дан копра (мағиз) ва кокос мойи олинади. Какао, зираворлар, банан, ананас, шоли, ямс, таро, ер ёнғоқ, тамаки ва б. етиштирилади. Чўчқа, қорамол, парранда боқилади. Ўрмонларда қимматбаҳо нав ёғоч тайёрланади. Балиқ овлаш ривожланган. Саноати кичикроқ ёғочсозлик, мебель, озиқ-овқат (ёғ, консерва, тамаки), жут, кўнчилик корхоналаридан иборат. Асбест, совун, синтетик газлама ишлаб чиқарилади. Ёғоч



Соломон Оролларн герби.



Соломон Оролларн байроғи.

ўймакорлиги, бўйра, сават тўқиш, қайиқ, садаф буюмлар ясаш ҳунармандчилиги мавжуд. Кейинги йилларда сайёҳлик ривожланмоқда. Юкларнинг кўп қисми денгиз орқали ташилади. Автомобиль йўллари уз. 1330 км. Асосий денгиз порти ва халқаро аэропорти — Хониара. Четга кокос магизи, пальма мойи, ёғоч, какао, мустатилган балиқ чиқаради. Четдан озиқ-овқат, ёқилғи, машина, кимёвий мол ва б. олади. Австралия, Япония, Корея Республикаси, Буюк Британия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — С.О. доллари.

7 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларнинг таълим олиши мажбурий. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 7 йил, ўрта мактабда 5 йил. Дарслар инглиз тилида олиб борилади. Давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий диний мактаблар ҳам бор. Хониара ш.да ун-т маркази (1970), пед. коллежи (1958), техника ин-ти (1969) мавжуд. Хониара ш.да Миллий кутубхона (1974), Миллий музей, Ботаника боғи ва Маданий марказ фаолият кўрсатади.

Маҳаллий тилда «Агрикалса ниус», «Соломон ниус» жур.лари, инглиз тилида «Соломон войс», «Соломон стар» ҳафтаномалари нашр этилади. 1976 й.да С.О. радиоэшиттириш хизмати ташкил этилган. 1996 й.дан телекўрсатувлар бериб борилади.

СОЛОМОНОВА Тамара Евгеньевна (1927.9.7, Тошкент) — мусиқашунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977), проф. (1981). Тошкент консерваториясини тугатган (1952). Р.Гли-



Соломон Оролларн табиати манзараси.

эр номидаги мусиқа мактаби (1952—56), Ҳамза номидаги мусиқа билим юрти (1955—63), Тошкент консерваторияси (1963 й.дан)да педагог, илмий ишлар бўйича проректор (1973—89), кафедра мудири (1989—98). Илмий фаолияти ўзбек анъанавий мусиқасининг ритм масалаларига бағишланган, 20-а. Ўзбекистон мусиқа тарихига бағишланган илмий, илмий-услубий ва Марказий Осиё мусиқасига доир оммабоп дарслик ва тўпламлар тузувчиси.

СОЛОХА — скиф «подшо» мозорқўрғонларидан бири (мил. ав. 4-а.). Украинанинг Запорожье вилоятидаги Большая Знаменка қишлоғидан 12 км жан.-шарқда жойлашган. Н. И. Веселовский томонидан талқиқ қилинган (1912—13). С. тепалиги (бал. 18 м) тагидан иккита «подшо» қабри топилган. Улардан бири (марказий) қад. даврларда талон-торож этилган, иккинчиси (четдаги) бутун сақланган. Қабрга подшо б-н бирга



Скиф жангчилари акс эттирилган олтин тароқ.

унинг хизматкорлари (вино сузувчи ва қуролбардори) қўшиб кўмилган. Қабрдан қурол-аслаҳалар, ҳокимият рамзи — жез чўқмор, олтин ва кумушдан ясалган идишлар, тақинчоқлар, билагузуклар ва б. чиққан. Жанг қилаётган скифлар шакли туширилган олтин тароқ, айниқса, бадиий қимматга эга. Подшо қабридан ғарброқда 5 та от скелети сақланган ўра, жез тақинчоқлари бўлган эгар-жабдуқ ва отбоқар қабри топилган. С. скиф қабилаларининг ҳаёти, урф-одати ҳақида илмий маълумотлар беради. С.дан топилган олтин буюмлар антик даврнинг нозик амалий санъат намунаси сифатида машҳур.

СОЛПУГАЛАР, фалангалар (Solifugae) — ўргимчаксимонлар туркуми. Гавдасининг уз. 1—7 см. Гавдаси яхлит бош кўкрак, 3 бўғимли кўкрак ва 10 бўғимли йирик қорин бўлимларидан иборат. Хелицераси йирик, қисқичга ўхшаш. Танаси ва оёқлари қалин тук ва қил б-н қопланган. Трахея б-н нафас олади, 800 га яқин тури маълум; кўпроқ тропик ва субтропик минтақаларнинг нам кам бўладиган ҳудудларида тарқалган. Ўрта Осиё чўлларида йирик қунғир-сариш тусли каспий солпугаси ва тутунранг С.; тоғ олди ҳудудларида бирмунча кичик (2—3 см) сариқ рангли каршчия солпугаси учрайди.

С. урғочиси ин қазиб, унга 30 дан 200 тагача тухум қўяди. Тухумдан чиққан болаларини қўриқлайди. С. — тунги йиртқич, ҳашаротлар, кўпоёқлилар, ўргимчаклар, заҳкашлар, баъзан қушлар жўжаси, майда калтакесаклар ва кемирувчилар боласига ҳужум қилади.

СОЛТ-ЛЕЙК-СИТИ — АҚШнинг ғарбий қисмидаги шаҳар, Жордан дарёси бўйида, унинг Катта Шўр кўлга қуйилиш ерида жойлашган. Юта штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 181,7 минг киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тоғли штатларнинг муҳим саноат ва савдо-молия марказларидан. Кончилик ва рангли металлургия (мис эритиш) саноатлари ривожланган. АҚШнинг ҳарбий ракетасозлик марказларидан. Радиоэлектроника, хусусан, ЭҲМ, алоқа воситалари ва ҳарбий мақсадлар учун турли жиҳозлар, назорат-ўлчов приборлари, авиация ва автомобиль деталлари, тиббиёт асбоблари, кончилик ва металлургия саноати учун жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Кимё, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, полиграфия саноати корхоналари, ун-т бор. Шаҳарга 1847 й.да асос солинган. С.да 2002 й.да қишки 19-Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

СОЛУ (Solow) Роберт Мертон (1924.23.8, АҚШ, Нью-Йорк) — америкалик иқтисодчи. Гарвард ун-тида В. *Леонтьев* қўлида сабоқ олган. Колумбия ун-тини тугатган. С. 1950 й.дан Массачусетс технология ин-тида дарс берган. 1961—63 й.ларда АҚШ Президентининг иқтисодий маслаҳатчиси.

С. ғоялари *неокейнсчилик* таълимотини танқид қилиш асосида юзага келди. С. неокейнсчиликнинг айрим қарашларини танқид қилиш асосида иқтисодий ўсишнинг неоклассик назариясини ривожлантирди ва уни ҳисоблаш усулларини яратди. Иқтисодий ўсишни таъминлашда капиталнинг энг муҳим ўринда туришини кўрсатди. С., шунингдек, бюджет сиёсати назарияси, шаҳарлар иқтисодиёти ва ердан фойдаланиш, ишсизлик назарияси ва б.га ҳам катта ҳисса қўшди. Нобель мукофоти лауреати (1987).

СОЛУР, салур — қадимги туркий-ўғуз қабилаларидан бири. С. лар мил. 2—4-а.ларда турк (хитойча теле) номи б-н аталган 44 туркий қабилалар тар-кибида бўлган. Айни замонда *ўғузлар* Шарқий Туркистон ҳудудида, аниқроғи Тангри тоғ этакларида яшаган, кейинчалик Туркистон ҳудудига тарқалган. *«Девону луғотит турк»*да С. ўғузлар таркибига кирган 22 уруғдан бирининг номи деб курсатилган. С.лар қалимда Саиҳун (Сирдарё), Иссиққул атрофидаги жойларда ва унинг шим.-лаги Или дареси бўйларида яшаганлар, сўнгра Хоразм ва Хуросонга кўчиб, турли қисмларга бўлиниб кетганлар. С. ларнинг бир қисми ўзларини туркман деб атаган, бошқа бир қисми 1370—1424 йиллар Самарқанд орқали Шарқий Туркистонга, сўнгра Хитойнинг ғарбий ўлкалари (Гансу ва Шинхай)га бориб ўтроқлашган (қ. *Салорлар*). Ўз даврида Ғарбга кўчиб кетган С.лар турклар б-н аралашиб кетган. Ҳоз. Туркия ҳудудида ушбу атама б-н аталадиган жой номлари учрайди.

СОЛЬФАТАРЛАР (итал. solfo — олтингугурт) — Ер пўстининг вулканли р-нларида, вулкан кратерлари ва уларнинг ён бағирларидаги майда бўшлиқ ва ёриқлардан, қотган лава оқимларидан ажралиб чиқувчи кўп миқдордаги иссиқ (100—300°) олтингугурт гази, сув буғи ва карбонат ангидриди аралашган водород сульфиди газлари. С. сўнмаган вулканлар атрофида учрайди. Аста-секин, аммо узоқ вақт муттасил равишда газлар ажратувчи вулканларга Неаполь яқинидаги Сольфатара вулкани мисол бўлади. Баъзи С. саноат миқёсида олтингугурт ажратади (яна қ. *Фумаролар*).

СОЛЬФЕЖИО (итал. solfeggio, «соль» ва «фа» мусиқа товушлари номидан) —1) *мусиқа уқувини* ривожлантиришга мўлжалланган ўқув фани. Нотага қараб куйлаш, куйларни эшитиб нотага ёзиб олиш ҳамда уларни таҳлил этиш каби машқлардан иборат. Ўзбекистон мусиқа таълими тизимининг барча босқичларида, шунингдек, умумтаълим мактабларида («мусиқа» фани таркибида) ўтилади; 2) махсус вокал машқлар (қ. *Вокализ*).

Ад.: Ҳамроев И., Бир овозли сольфежио, Т., 1960; 1971; Ҳамроев И., Мацокина Е., Икки овозли сольфежио, Т., 1970.

СОЛЯР МОЙИ — нефтни ҳайдаш жараёнида ҳосил бўладиган ўзига хос ҳидли мойсимон суюқлик. С.м.нинг кимёвий таркиби ҳайдалаётган нефтга боғлиқ. Қайнаш т-раси 240—400°. 350° да 60—70% ҳайдалади, қотиш т-раси — 20° атрофида, алангаланиш т-раси 125° дан юқори. С.м. мотор ёнилғиси, металларга ишлов беришда тобловчи-совитувчи суюқлик сифатида, кўнчилик, тўқимачилик саноатида ишлатилади.

СОЛЯРИГРАФ (лот. solaris — қуёшга доир ва ...*граф*) — Қуёш радиациясини қайд қилиб борадиган асбоб. Қуёш нурларини қабул қилиб оладиган термоэлектр асбоб — соляриметр ва ўзи автоматик тарзда қайд қилувчи қисм — тальванографдан иборат. Солярометр Қуёшнинг ҳаракатига монанд равишда бурилиб туради, қайд қилувчи қисм эса қўзғалмайди. С. Қуёш ва Қуёш системасидаги сайёраларни ўрганишда қўлланади.

СОЛЯРИЙ (лот. sol — қуёш) — бемордлар қуёш нурида тобланадиган махсус жиҳозланган очиқ майдонча (қ. *Ҳаво ва қуёш ванналари*).

СОЛҒУРИЙЛАР — Форс (Эрон)даги солғурий отабеклар сулоласи (1148—1270). С. туркманларга мансуб бўлиб, солғур (ёхуд солур) қабиласи *салғўқийлар*нинг ғарбга юриши чоғида Форсга келиб ўрнашган. С. сулоласи асосчиси Сонқур Жан. Эрондаги мавқеини мустаҳкамлаш учун салжуқийларнинг ўзаро ички низоларидан усталик б-н фойдаланган ва Форс вилоятида мустаҳкам ўрнашиб олган (1148—61). Саъд ибн Занги даври (1203—31)да вилоят маълум даражада юксалган бўлса-да, сўнг хоразмшоҳлар вассалига айланган, никоҳ муносабатлари б-н иттифоқчилик мустаҳкамланган. Саъднинг вориси ва ўғли Абу Бакр даври (1231—60)да Форс мўғул хонларидан *Ўқтойхон*, сўнгра *Ҳулоқу*нинг вассали бўлган. Абу Бакр мўғуллардан Қутлуғхон унвонини олган. Унинг набираси малика Абаш хотун (1265—70) Ҳулокунинг ўғли Мангу Темурга турмушга чиққач, С.га қарашли ҳудудлар мўғуллар измига ўтган. Шоир *Саъдий* отабек Абу Бакр саройида яшаган.

СОМ — Қирғизистон Республикаси пул бирлиги. 1993 й. 10 майда муомалага киритилган. 1 С.=100 тийин. Халқаро ифодаси KIS. 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 1000 номиналдаги банкнотларда чиқарилган. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 42,51 С. (2003, окт.).

СОМ ТИЛЛАРИ — *сом-ҳом* (афроосиё) *тиллари* макрооиласининг бир тармоғи; Ғарбий Осиёда ва Африкада Саҳрои Кабирнинг шим. томонларида (жумладан, барча араб мамлакатларида, Исроил, Эфиопия, Эритрея, Сомали, Жибути, Туркия, Мальта давлатларида, қисман Мали, Чад, Кения, Грузия, Озарбайжон, Арманистоннинг айрим ҳудудларида, АҚШ ва Жан. Африкада) тарқалган тиллар. Бу тилларда 230 млн. дан ортиқ киши сўзлашади. С.т. қуйидаги гуруҳларга бўлинади: шим.-шарқий (оссурий ва бобил лаҳжаларига эга бўлган ўлик *аккад тили*); шим.-ғарбий (жонли тиллар: *иврит* ва Сурия, Эрон, Ироқ, Туркия ва б. ҳудудлардаги янги оромий лаҳжалари; ўлик тиллар: амори, угарит, ханаан, қад. яҳудий тиллари, оромий лаҳжалари, пальмира, набатий, фаластин тиллари ва б.); жан.-марказий (бир-биридан кучли фарқ қилувчи сўзлашув лаҳжалари бўлган *араб тили* ҳамда Мальта оддаги мальта тили); жан.-чекка (жонли тиллар: меҳрий, жибболий, сўқўтра ва бир қанча ўлик тиллар); эфиоп-сом (жонли тиллар: тиграй, тигре, *амхара*, аргобба; ўлик тиллар: мине, сабе, катабан, эфиоп). Кейинги 3 гуруҳ баъзи адабиётларда «жанубий» ёки «жан.-ғарбий» деб ҳам аталади.

С.т. нинг қад. фонетик тизими араб тилида яхши сақланган. Бу тилларда ундошлар сони чекланган: асосан чўзиқ а, и, у ва қисқа а, и, у. Феъллар ва улар асосидаги номларнинг ўзаклари, асосан, ундошлардан (3 та, баъзан ўзлашма сўзларда ундан ортиқроқ) ташкил топади ва у, асосий луғавий маънони билдиради; қисқа унлиларни ифодаловчи ост-уст белгиларининг ўрин алмашувлари, суффикс, префикс ва инфикслар маънони муайянлаштириш ва грамматик категорияларни ифодалаш учун хизмат қилади. Мас. арабча «ктб» «катаба» — у ёзди, «кутиба»— ёзилди, «актаба» — ёздирди: «котиб» — ёзувчи, мирза, «китоб» — хат ёки китоб, «мактаб» — ёзиш жойи ва вақти, мактаб ва б. С.т. да феълдаги нисбатлар, баъзан майллар, бир қатор маъно нозикликлари «боб» (араб.-навъ; бошқа тилларда ўзак, асос тушунчаларига тўғри келади)лар орқали ифодаланади. Боблар феълнинг дастлабки маъносини у ёки бу даражада ўзгартиради. Сўз ясалиши ҳам, асосан, унли ва ундошларнинг ўрин алмашуви ва қисман аффиксация орқали амалга ошади. Одатдаги сўз тартибн: кесим, эга, тўлдирувчи; аниқловчи доимо аниқланмишдан кейин туради. С.т. да барбар, кушит, роман, туркий, юнон тилларидан ўзлашган сўзлар учрайди.

С.т. нинг энг қад. ёдгорликлари аккад *миххат* ёзувлари ва *миср ёзуви*дагн фаластинча атоқли исмлар ва жой номларидир (мил. ав. 3—2-минг йилликлар ва мил. 1-минг йиллик); шунингдек, қад. яҳудий ва иврит тилларида (мил. ав. 12-а.дан финикий ёзувида), оромий лаҳжалари, айниқса, сурёний лаҳжасида (мил. ав. 8-а.), эфиоп тилида (4—20-а.лар, бўғинли эфиоп ёзувида) ҳам кўплаб ёзма манбалар мавжуд. Араб тилида жуда бой адабиёт сақланган (4-а.дан араб ёзувида). Угарит, финикий-пуна, мине, катабан тилларида ҳам мил. ав. 14—13- ва мил. 4-а.ларга оид матнлар сақланганлиги маълум. С.т. дан араб тили — оромий ёзувидан келиб чиққан араб ёзувидан, иврит — анъанавий қад. яҳудий ёзувидан, амҳара ва тиграй тиллари — бўғинли эфиоп ёзувига асосланган ўз ёзувларидан, мальта тили эса лотин алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланади.

Ад.: Крымский А. Е., Семитские языки и народы, 2-изд., ч. 2-3, М., 1909—12; Гранде Б. М., Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, М., 1963.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СОМАЛИ — Шарқий Африкадаги ярим орол, Ҳинд океанининг Адан қўлтиғи ўраб туради. Ер юзасининг катта қисми зинапоясимон плато, шим.да тоғлар бор (энг баланд жойи 2406 м). Иқлими субэкваториал, шим. да тропик иқлим. Йиллик ёғин 100—600 мм. Дарёлари мавсумий. Соҳил қисми чўл, акацияли чала чўл, марказий қисми қуруқ саванналардан иборат. Дарё водийларида ўрмонлар бор. Ярим оролда *Сомали, Жибути* ва *Эфиопия*нинг шарқий қисми жойлашган.

СОМАЛИ (Soomaaliya), Сомали Демократик Республикаси (Jamhuuriyadda Dimoqraadiga ee Soomaaliya) — Шим.-Шарқий Африкада, Сомали я.о.да жойлашган давлат. Майд. 638 минг км². Аҳолиси 7,8 млн. киши (2002). Пойтахти — Могадишо ш. Маъмурий жиҳатдан 18 вилоят (region)га бўлинади.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1990 й. қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан муваққат президент




СОМАЛИ
1:30 000 000
Аден
қўлтиғи
Жибути
1
Босасо
2406
Бербера
10°
Харгейса
ЭФИОПИЯ
Галькайо
Ваби-Шабали
Беледуэйне
Ал-Дере
Байдабо
Афгойе
МОГАДИШО
Мерка
Жуба
КЕНИЯ
ХИНД ОКЕАНИ
Жамаме
Экватор
0°
Кисимайо
50°
шк. у.
1 Жибути



Сомали герби.

Абдулқоссим Салад Ҳасан). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни парламент (Ўтиш миллий мажлиси), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Қирғоқ чизиғи кам парчаланган, соҳилининг аксари пасттекислик. С. ҳудудининг марказий қисмини 500—1500 м баландликдаги плато эгаллаган. Унинг шим. чеккалари баландлашиб бориб, массивларга бўлинган. С. Африка платформасининг шим.-шарқида жойлашган. Энг баланд жойи — Шимбирис тоғи (2406 м). Пьезокварц, тантал, ниобий, қалай, уранторий, темир руда ва тоштуз конлари бор. Иқлими экваториал, муссонли, қурғоқчил. Шим.да тропик чўл ва чала чўл иқлим. Йиллик ёғин жан. ва ғарбда 500—600 мм, шарқда 100 мм гача. Ёмғир, асосан, апр.—июль ва окт.—дек. ойларида ёғади. Шим.да янв.нинг ўртача т-раси 25—30°, июлда 32°. Асосий дарёлари — Жуба ва Ваби-Шабалининг қуйи оқимида кема қатнайди. Ҳудудининг катта қисми чўл. Тупроғи қизғиш-қўнғир ва қизил-қўнғир. Ўсимлик сийрак. Дарё водийлари ва жан. даги соҳилда тропик ўрмонлар, тоғларда эфир мойли дарахт ва бута-зорлар, воҳаларда хурмо ва кокос пальмазорлари бор. Жан.-ғарбдаги саванна ва чала чўлларда кийик, зебра, қўтос, жирафа, арслон, қоплон, сиртлон, чиябўри, фил, тўнғиз, дарёларда тимсоҳ, ўрмонларда маймунлар яшайди. Заҳарли илон, қуш кўп.

Аҳолисининг кўпчилиги — сомалилар (95%); араблар, африкалик бантулар ва б. ҳам яшайди. Расмий тил — сомали ва араб тиллари. Шаҳар аҳолиси 37,2%. Ҳукмрон дин — ислом. Йирик шаҳарлари — Могадишо, Харгейса, Бербера, Кисимайо, Байдабо.

Тарихи. С. ҳудуди қадимда Пунт деб аталган, бу ерда палеолит давридаёқ манзилгоҳлар бўлган. Мил. 1-а.да йирик шаҳарлар пайдо бўлиб, уларнинг аҳолиси араб, ҳинд ва юнонлар б-н савдо қилган. 7—8-а.ларда мусулмон араблар кўчиб кела бошлаган. 12—16-а.ларда Зейла (Адал), Ифат, Ҳадя ва б. султонликлар бўлган. 16-а. охири — 17-а. бошларида улар майда амирликларга бўлиниб кетган. 17—19-а.ларда С. ҳудудининг бир қисми Уммон, Занжибар султонлиги, Туркия қўл остида бўлган. 19-а. охирида Сомали я.о.ни қўлга киритиш учун Европа давлатлари ўзаро кураш бошлади. 20-а. бошларига келиб С. уч давлат (Буюк Британия, Франция, Италия) мустамлакасига айланди. Мустамлакачилик ҳукмронлигига қарши 1899—1920 и.ларда бир неча марта қўзғолон кўтарилди. 2-жаҳон уруши вақтида Италия армияси Британия С.сини босиб олди. 1941 и. бошларида инглиз аскарлари бу ерлардан Италия армиясини суриб чиқариб, оккупация тартибини ўрнатди. Уруш йилларида дастлабки сиёсий ташкилотлар тузилди. Урушдан сўнг миллий озодлик ҳаракати авж олди. 1960 й. собиқ Британия ва Италия С.лари бирлашиб, мустақил С. Республикаси ташкил этилди. Аммо мамлакатда турли кучлар ўртасидаги ўзаро кураш тўхтамади. 1969 й. ҳарбий тўнтариш содир бўлди, президент А. А. Шермарк ўлдирилди. С. Демократик Республика деб эълон қилинди, ҳокимият ҳарбийлар қўлига ўтди, генерал Муҳаммад Сиад Барре президент бўлди. Бир қанча илғор ислоҳотлар ўтказилди. 1991 й. янв.да ҳукумат қўшинлари б-н мухолифатчи гуруҳлар ўртасидаги қуролли тўқнашувлар натижасида Бирлашган С. конгресси (БСК) ҳокимиятни қўлга олди, президент М. С. Барре лавозимидан четлатилди, Али Маҳди Муҳаммад муваққат президент этиб тайинланди. Ўша йил ноябрда БСК фракциялари ўртасида можаро чиқди. Генерал Муҳаммад Фараҳ Айдид бошчилигидаги фракция муваққат президент тарафдорларига қарши қуролли ҳаракат бошлади. Уруғ-қабилачиликка асосланган гуруҳларнинг можароси мамлакатда давлат ҳокимиятининг барбод бўлишига олиб келди. 1992 й. октябрда С. шимолида БМТ тинчликпарвар кучлари жойлаштирилди. 2000 и. май — авг. ойларида Жибутининг Арта шд.да Африка ва Европа давлатлари воситачилигида утказилган анжуманда С.даги турли уруғларнинг вакиллари Ўтиш миллий мажлиси — парламентни саиладилар, шу парламент мамлакатнинг муваққат президентини сайлади. С. — 1960 и.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 июль — Мустақиллик куни (1960).

Могадишо шаҳри.





Сомали байроғи

Сиёсий партиялари ва гуруҳлари, касаба уюшмалари. Бирлашган С. конгресси, ҳарбий-сиёсий гуруҳ, 1989 и. тузилган; С. инқилобий социалистик партияси, 1976 й. таъсис этилган; С. миллий альянси, ҳарбий-сиёсий гуруҳ, 1992 и. ташкил қилинган. С. касаба уюшмалари умумий федерацияси, 1977 й. тузилган.

Хўжалиги. С. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. улуши 59%, саноат улуши 10%, хизмат кўрсатиш соҳаси улуши 30 % дан зиёд.

Иқтисодиётнинг асосини қ.х., жумладан, кўчманчи чорвачилик ташкил этади. Туя, қорамол, қуй ва эчки боқилади. Қ.х.да маккажўхори, оқ жўхори, ер ёнғоқ, шоли ва б. экилади. Четга сотиш учун банан, шакарқамиш, пахта, тамаки етиштирилади. Соҳилда балиқ овлаш ривожланган.

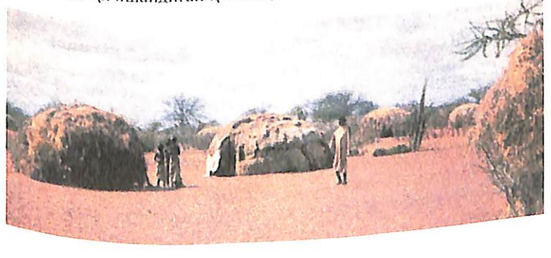
Саноати, асосан, қ.х. хом ашёси ва балиқни қайта ишлайдиган айрим корхоналардан иборат. Кисимайодаги гўшт к-ти, Могадишодаги сут з-ди, Ласкорайдаги балиқ консерва з-ди, Жоуҳардаги қанд-шакар з-ди уларнинг энг йирикларидир. Тўқимачилик, кўнчилик, металл ишлаш, пахта тозалаш, ёғ, бинокорлик материаллари ва б. корхоналар ҳам бор. Ҳунармандчилик (заргарлик, қуролсозлик, суяк ўймакорлиги, тўқувчилик, тери ишлаш) ривожланган. Оз миқдорда ниобий рудаси ва тоштуз қазиб олинади. Т.й. йўқ. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 2 минг км. Асосий денгиз портлари: Бербера, Могадишо, Кисимайо, Мерка. Могадишода халқаро аэропорт бор. Четга тирик чорва (экспортнинг 80% дан ортиғи), банан, гўшт, хом тери, гўшт ва балиқ консерваси, қимматбаҳо ёғоч турлари чиқаради. Четдан саноат моллари, машина ва транспорт ускуналари, нефть маҳсулотлари олади. Саудия Арабистони, Япония, Италия, АҚШ, Германия ва б. мамлакатлар б-н савдо қилади. Пул бирлиги — сомали шиллинги.

Тиббий хизмати. Аҳолига тиббий ердам давлат даволаш муассасаларида кўрсатилади (1970 йдан бепул.) Врачлар Миллий ун-тнинг тиббиет ф-тида ва чет эллларда тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 20-а. бошларида диний ва аср ўрталарида ўрта мактаблар очила бошлади. 1974 й. мажбурий 8 йиллик таълим жорий этилди. Шундан сўнг қишлоқдаги таълим тизими вужудга келди: 5—6 ёшли болалар учун диний мактаб, 7 ёшдан бошлаб 4 йиллик бошланғич, 4 йиллик тўлиқсиз оралиқ, 4 йиллик тўлиқ ўрта мактаб. Бошланғич мактаб учун ўқитувчилар оралиқ мактаб негизида 3 й. давомида, оралиқ мактаб учун ўқитувчилар эса 4 й. давомида тайёрланади, ҳунар-техника тайёргарлиги 2—4 й. давомида амалга оширилади. Могадишодаги С. миллий ун-ти (1954)да дарслар сомали, араб, инглиз ва итальян тилларида олиб борилади. Могадишода индустриал, тиббиёт, денгизчилик ва балиқчилик, ветеринария, ислом мактаблари, Бурао ва Харгейсада техника коллежлари бор. Илмий муассасалари: Маданият академияси (1972), Харитаграфия департаменти (1966), С. тараққиёт ва бошқарув ин-ти (1966), Геол. департаменти (1964), Марказий қ.х. илмий-тадқиқот ст-яси (1965), Гигиена ва касалликларнинг олдини олиш лаб. ва б. Миллий ун-т кутубхонаси ва б. кутубхоналар, Могадишода миллий музей мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ.лари «Хиддигта Октобар» («Октябрь юлдузи», сомали тилида чиқадиган кундалик ҳукумат газ., 1973 й.дан), «Хорсейд» («Илғор», итальян ва араб тилларида чиқадиган ҳукумат ҳафтаномаси, 1965 й.дан), «Хеган» («Сергак», инглиз тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1978 й.дан). С. миллий ахборот агентлиги (СОННА) ҳукуматга қарашли бўлиб, 1963 йда ташкил этилган. С. радиоэшиттириш хизмати, Харгейса радиоси, Могадишо радиоси сомали, араб, амхара, итальян, суахили, француз ва афар тилларида эшиттириш олиб боради. Миллий телекўрсатув хизмати 1983 йдан ишлайди.

Оромо халқи яшайдиган қишлоқ.



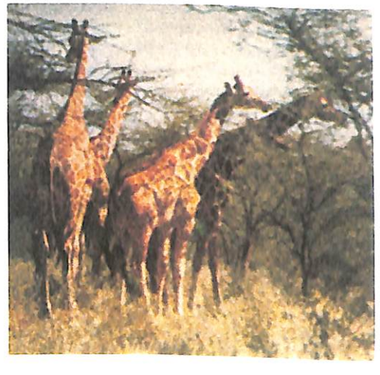
Адабиёти. Сомалиларнинг оғзаки ижодиёти бой. Турли даврларда султон Вийл-Вадл (16-а.), Раагс Угас (19-а. охири — 20-а. ўрталари), миллий қаҳрамон Муҳаммад бин Абдулло Саид ал-Ҳасан (1860—1920), Али Дух, Каман Булхан (19-а. охири — 20-а. 40-йллари), лашкарбоши Исмоил Мире (1884—1950) каби шоирлар машҳур бўлган. 2-жаҳон урушидан кейин шоир Абдуллоҳи Султон (Тимоадде), Абдуллоҳи Қарше (миллий мадҳия муаллифи), шоир ва драматургларг Ҳусайн Али Фараҳ, Али Сугулле, Ҳасан шайх Мўмин миллий озодлик ва ватанпарварлик руҳида асарлар ёзишди. Қосим Ҳилолий Скиффо, Абдуллоҳи Иссе Сангуф, Мусоҳожи Исмоил Галал жўшқин шеърлар б-н майдонга чиқдилар. Нуриддин Фараҳнинг «Қийшиқ қобирғадан», Фараҳ Муҳаммад Жоми Аулнинг «Жаҳолат — муҳаббатнинг душмани», Муҳаммад Дахир Афрахнинг «Мана-Фай» асарлари дастлабки сомали романларидир. 20-а. охирларида Муҳаммад Иброҳим, Муҳаммад Хаши Дама, Абди Қайс каби адиблар ижод қила бошладилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ўтроқ аҳоли новдадан тўқиб, сирти лой б-н суваган қулбалар ва бостирмасимон синчли иморатлар («мондулдо»), кўчманчилар эса новдадан тўқилган, сомон, туя териси ва бўйра б-н қопланган йигма ўтовлар («аггал»). Қишлоқ аҳолиси тўртбурчак, ясси томли, икки нишабли уйлар («яриш») қурадилар. 8-а.дан порт шаҳарларда араб меъморлиги руҳида оҳактош-чиғаноқдан бинолар, масжидлар барпо этилган. Зейладаги мачит (12-а.), Могадишодаги Арба-Рукун (1268), Фахриддин (1269), Абдул Азиз (1307), Бравадаги Абукар Саид (15—16-а.лар) масжидларининг қолдиқлари, Могадишодаги минора (1238) сақланган. 19-а. охири — 20-а. бошларида шаҳарлар қурилиши қоришиқ меъморлик руҳида олиб борилди. 60-йлардан бошлаб шаҳарларни режалаш ва ободонлаштириш ишлари тарлаш ва ободонлаштириш ишлари тартибга солинди, уй-жой қурилиши ривожланди. Бу ишларга Х. Дири ва б. меъморлар бошчилик қилди. Жамоат ва саноат иншоотлари қурилди, миллий озодлик кураши қаҳрамонлари шарафига обидалар қўйилди.

С.да тасвирий санъат унча ривожланмаган. Қад. ёдгорликлар — мил. ав. 1-минг йлик — 600 йларга мансуб қояларга ўйиб ишланган ёки бўёқ б-н чизилган жониворларнинг расмлари, тош қабрлар, нақшланган ёдгорлик тошлари сақланган. 1960 йдан кейин махсус таълим олмаган бўлса ҳам рангтасвирдан хабардор рассомлар ишлай бошлади. Уста Абди Муҳаммад маҳаллий мавзуларда манзарали композицияларни чизади, рассом Сўфий халқ гурмуши, маҳаллий урф-одатларни ифодалайди. Бадиий ҳунармандликда ёғочсозлик катта ўрин эгаллади. Ёғочдан турли рўзғор анжомлари, эгар, болалар ўйинчоқлари ясалиб, уларга мураккаб нақшлар солинади. Новдадан гулдор сават, кажава, турли идиш, безаклар ясалади. Кулолчилик, кўнчилик ривожланган. Кўчманчиларда буқа, фил, каркидон терисидан эгар-жабдуқ, жуздон, соябон, қин ясаш одат бўлган.

Мусиқа маданияти қадим замонларда вужудга келган. Ўрта асрлардаги С. мусиқасида араб маданиятининг таъсири сезилади. Бир қанча халқларда, айниқса, кўчманчиларда меҳнат жараёни ва халқ гурмуши б-н боғлиқ бўлган қад. мусиқа шакллари ҳали ҳам сақланиб қолган. Ов б-н боғлиқ мусиқий жанрлар кенг тарқалган. Ҳайвон қиёфасига кириб ижро этиладиган ов бошланишига, ёмғир мавсумига, никоҳ тўйига, фарзанд туғилишига бағишланган анъанавий рақс ва қўшиқлар бор. Қишлоқ жойларда дала ишлари, туя суғориш б-н боғлиқ қўшиқлар ёнига сиёсий воқеаларга бағишланган қўшиқлар (хесс) қўшилди. Чолғу асбоблари — чапуа барабани деб аталган маросим чолғусидан ташқари думаари, мадонде, насаро деб аталган катта-кичик барабанлар мавжуд. Кинаанда удни, шарееро гитарани, сеезе бир торли скрипкани эслатади. Замонавий мусиқада ев-

Сомали. Саванна жирафалари.



ропача санъатга, кўпроқ эстрада жанрларига анъанавий шооба, берей ва б. услублар сингдириб юборилган. М. А. Сангуба, А. Нажи, Али Жерир каби композиторлар, Муҳаммад Жама Жоф, Али Элми каби хонандалар, Халила Абдуллоҳи Даллес, Харера Исмани Дуния каби шоира-қўшиқчилар машҳур. Могадишодаги Миллий театрда мусиқа фестиваллари ўтказилади. Муҳаммад Исса раҳбарлигидаги С. рақс ансамбли (1971 й.да тузилган) хорижий мамлакатларда гастролда бўлади.

СОМАЛИ, сомали тили — *сомҳом тиллари* оиласининг *кушит тиллари* шарқий гуруҳига мансуб ва Сомалида, Жибути жан.да, Эфиопия шарқида ва Кениянинг шим.-шарқида тарқалган; араб тили б-н бирга Сомали Демократик Республикасининг расмий тили. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 9 млн. кишига яқин. Асосий лаҳжалари: исаак, исса, дарод, дагил, хавия ва б. С.т.да чўзиқлиги ва ҳосил бўлиш ўрнига кўра фарқланувчи 20 та унли бор, унлилар гармониясия мавжуд; сўз урғуси эркин. Морфологиясида отлар 2 жинс категориясига эга, 4 келишик бўйича ўзгаради. Суффиксация ва сўз қўшиш асосий сўз ясовчи воситаларидандир. Луғат таркибида кўплаб арабий ўзлашмалар учрайди. С.т. учун 1973 й.дан лотин графикаси асосидаги ёзув жорий қилинган.

СОМАЛИЛАР — халқ. Сомалининг асосий аҳолиси (6,1 млн. киши). Шунингдек, Эфиопия, Кения ва б. жойларда ҳам яшайди. Умумий сони 7,7 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Сомали тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. С., асосан, чорвачилик, ҳунармандчилик, деҳқончилик (сорго, тамаки, пахта ва б.) ва дарё бўйида яшовчилари балиқ овлаш б-н шуғулланади.

СОМАТИК НЕРВ СИСТЕМАСИ — одам ва ҳайвонлар *нерв системаси*нинг бир қисми. Тана мускулларини, тери ва бўғимларни *иннервация*лайди; организмнинг сенсор ва мотор функцияларини таъминлайди. Умуртқали ҳайвонларда скелет кўндаланг тарғил мускуллари С. н. с. ҳисобланади. Уларни орқа мия олд шохларининг мотонейронлари ва бош мия устуни қисмининг баъзи мотор ядролари иннервация қилади. Бу мотонейронлар ҳаракатининг уйғунлиги тўғридан-тўғри ёхуд мускул, пайлардан ахборот оладиган нейронлар, шунингдек, бош миянинг турли қисмларидаги марказлар ва б. сенсор ёки сезувчи мотонейронлардан келувчи интернейронларнинг синаптик таъсири воситасида юзага келади. Нерв системасининг соматик ва висцерал, яъни ички нерв системасига ажратилиши (қ. *Вегетатив нерв системаси*) шартлидир.

СОМИЙ ШАМСУДДИН (1850.1.7, Яня — 1904.1.6, Истанбул) — турк энциклопедист олими. Юнон, итальян, француз тиллари, геогр., математика, тарих, тиббиёт, кимё тарихи буйича мутахассис. Истанбулда турли лавозимларда ишлаган. С.Ш. «Французча — туркча луғат» (1-ж., 1882; 2-ж., 1888; 3-ж., 1901; 4-ж., 1905), «Қомус ул-аълом» («Машҳур шахслар қомуси») (1888—99 й.лар, 6 жилдли), «Қомуси туркий» (2 жилдли), «Қомуси арабий» ва б. китоблар муаллифи. Асарлари жаҳон фани тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

СОМИЙЛАР, семитлар [қад. яҳудийча Шем ёки Сим (Сом) — Нуҳ ўғилларидан бирининг номи] — 1) Олд Осиёда ўз давлатларини барпо этган ва *сом тилларининг* аждоди бўлган тилларда сўзлашган қад. халқлар (ҳозирги С.нинг ота-боболари); 2) сом тиллари оиласига кирадиган тилларда сўзлашадиган қад. ва ҳоз. халқлар.

«С.» термини фанга 18-а.нинг 80-й.ларида немис олимлари А. Л. Шлёцер ва И. Г. Эйхгорн томонидан киритилган. *«Библия»*нинг *«Қадимий аҳд»* қисмида бир қанча халқлар афсонавий *шажара* асосида умумий ном б-н «Сим ўғиллари» деб аталган. Бирор халқни С.га киритишнинг асосий шарти сом тилларида сўзлашганлиги (ёки сўзлашиши) дир. Сом тиллари сом-ҳом тиллари оиласининг бир тармоғини ташкил этади. С. тил жиҳатидан қад. мисрликларга қардошдир.

Фандаги маълумотларга кўра, С.нинг аждодлари қадимда Саҳрои Кабирнинг шим. да яшаган деб тахмин қилинади. У ердан тахм. мил. ав. 5-минг йиллик бошларида иқлим шароитларининг кескин ўзгариши натижасида шарққа қараб силжиган бўлсалар керак.

Энг кенг тарқалган фикрларга кўра, мил. ав. 4-минг йиллик охири — 3-минг йиллик бошларида С. катта гуруҳ (Шарқий ва Ғарбий)га бўлинган (тилга қараб). Шарқий (шим.-шарқий) гуруҳ Жан. икки дарё оралиғининг шим. қисмида жойлашади ва шумерлар б-н қўшилади (мил. ав. 3-минг йиллик боши). Бу гуруҳ вакиллари аккад тилида сўзлашган. Мил. ав. 3-минг йиллик ўрталарида аккадликлар Жан. икки дарё оралиғининг жан. қисмларига кириб боради, сўнгра С. нини шим.-шарқий гуруҳи тили шумер тилини сиқиб чиқаради. Бу гуруҳнинг кейинги тақдири Аккад, Ассурия, Бобил тарихи б-н боғлиқ.

С. нинг Ғарбий гуруҳи, уз навбатида, 2 ёки 3 гуруҳга бўлинади. Шим.-ғарбий гуруҳи Фаластин, Сурия, Шим. икки даре оралигига 2 марта келиб жойлашган булиб, унинг вакиллари аморийлар ва ханаанлар, кейинчалик финикиялар ва яҳудийлар (мил. ав. 2-минг йиллик охиридан) ва С.нинг алоҳида гуруҳи — арамейлар бўлган; арамейларнинг алоҳида қабилалари (халдейлар) Жан. икки даре оралигига силжиган ва ҳаттоки Тигр дареси буйларигача кириб борган. С.нинг 3-(жан.-сомий) гуруҳи мил. ав. 2-минг йилликда Арабистон я. о. ҳудудини эгаллаган. Шу гуруҳнинг бир қисми у вақтда Жан. Арабистондаги қад. давлатлар (Маина, Саба, Катабан, Хадрамаут)нинг аҳолиси (маинликлар, хадрамаутликлар, сабеийликлар, катабанликлар)ни ташкил этган. Бу гуруҳ вакиллари мил. ав. 1-минг йилликда Эфиопия (Ҳабашистон)га тарқалган бўлиши эҳтимол. Жан. С.нинг шим. гуруҳи мил. ав. 2- ва 1- минг йилликда лихьёнийлар, самуд ва б. дан иборат бўлган, мил. ав. 1-минг йиллик бошларида улар бир умумий ном б-н *араблар* деб аталган. Арабларнинг Арабистон я. о. дан бошқа мамлакатларга чиқиши (мил. 7-а.) С. нинг кенг миқёсда тарқалишидан бири ҳисобланади. Ҳозир сомий тилида сўзлашадиган халқларга: араблар, Жан. Арабистонда яшайдиган Жанубий С.нинг жан. кичик гуруҳи авлодлари (маҳри ва шаҳрилар, Сокотра о. аҳолиси), Эфиопияда яшайдиган амхара ва б. халқлар, Исроил яҳудийлари, сурияликлар киради.

Ад.: Дьяконов И. М., Семитохамитские языки, М., 1965; Крачковский И. Ю., Очерки по истории русской арабистики, Соч., т. 5, М.—Л., 1958; Крымский А., Семитские языки и народы, т. 2—3, М., 1909—1912.

Жавли Турсунов.

СОМНАМБУЛИЗМ (лот. somnus — уйқу ва ambulo — юрмоқ), лунатизм — уйқуда юриш, бунда бемор уйқуда одатдаги ҳаракатларни ғайриихтиёрий бажаради (мас., юради, кийинади, буюмларини олиб тахлайди) ва яна ўрнига ётиб уйқусини давом эттиради. Кучли товуш ёки бирор таъсирловчи ёрдамида уйғотилса, у дарров ўзига келади ва қилган хатти-ҳаракатларини мутлақо эслай олмайди. Бунга ўхшаш ҳолат *эпилепсия*да ҳам кузатилади, шу боис уни С.дан фарқлаш лозим. С. жуда чарчаб қолганда, астеник *невроз*ларда, *истерия*да,оғир касалликлардан

тузалаётганда пайдо бўлиши мумкин. С. уйқу пайтида марказий нерв системасининг тормозланиши миянинг ҳаракат функциясини белгиладиган соҳасига тарқалмаганда рўй беради. Нотўлиқ тормозланишга ухлаб етган одамнинг тушида гапириши, ўрнидан туриб ўтириши мисол бўла олади. Бироқ анча рўй-рост бузилишлар С. деб аталади. Бунда ухлаб етган одам ўрнидан туриб, мақсадсиз юради ёки кўрган тушига қараб ҳаракат қилади, эрталаб уйқудан тургач, буни ҳеч эсламайди ёки бутунлай эсдан чиқаради. С.га учраган истерик табиатдаги одам бўлган воқеани лоф уриб гапиради.

С. хуружлари пайтида уйқудаги одам йиқилиб тушиши, жароҳатланиши мумкин, шундагина у уйғониб кетади. Бахтсиз ҳодиса рўй бермаслиги учун С.га учраган киши ётган уйининг деразалари ва эшикларини ёпиб, электр асбобларини учириб қўйиш лозим. С. б-н касалланган одамни ҳудди ухлаб ётган одамни уйғотгандек оҳиста, паст овоз б-н уйғотиш лозим. С.га мубтало бўлган одам ўзини текширтириши ва даволанишни керак.

СОМОН — эзиб майдаланган галла пояси; ем-хашак. Бугдой, арпа, жавдар, сули ва б. галла экинларини хирмонда ҳўкиз, от, эшак б-н янчишда (ҳўп) мол туёғи таъсирида поя эзилиб, майда С. ҳосил бўлади. 100 кг баҳорги арпа ва бугдой С.нининг тўйимлиги 22—33 озуқа бирлигига тенг. Бугдой ва арпани комбайнда янчишда эса бармоқларининг кўп қисми янчиш жараёнида майдаланиб, вентилятор шамоли таъсиридан учиб кетади, майдаланмаган поя кўп чиқади. С.да 30—42% клетчатка, 35—40% атрофида азотсиз экстракт моддалар, 1,3—2,8% протеин ва б. бор. Молларга едиришдан олдин С.га махсус усулларда: қайноқ сувда бўктириш, қайноқ бугда буғлаш, барда, лавлаги турпи, қирқилган илдизмевалар б-н аралаштириш, каустик сода, кальцийли сода, аммиакли сув, суюқ аммиак ва оҳак суви, ош тузи, карбамид эритмаси б-н ишлов бериш унинг ҳушхўрлиги ва тўйимлилигини оширади. С.дан моллар тагига тўшама учун фойдаланилади. Шунингдек, С. маҳаллий қурилиш материали ҳисобланади, сомонсувоқда лойга қўшилади, сувоқнинг мустаҳкамлиги ва ёрилмаслигини таъминлайди.

СОМОН ЙЎЛИ — Шим. қутби *Вероника сочлари* юлдуз туркумида бўлиб, осмонни деярли катта айлана бўйлаб ураб олган ҳира нурланувчи йўл; Шим. ярим шардаги *Оққуш* юлдузлари туркумидан бошланиб, жан.га иккита алоҳида тармоқ ҳолида чўзилади ва бизга кўринмайдиган *Жанубий Бут* юлдуз туркумида бирлашади. С.й.нинг тузилиши жуда мураккаб: баъзи жойда 30° гача кенгайса, баъзи жойда 4—5° гача тораяди. С.й.нинг равшанлиги ҳамма жойларда бир хил эмас. С. й.нинг энг ҳира қисми Аравакаш юлдуз туркуми атрофида жойлашган. *Галилей* 1610 й.да С. й.ни кузатиб, унинг жуда кўп сонли ҳира юлдузлар тўпламидан иборатлигини тасдиқлади. С.й. юлдузлари тўпламига тортибсиз бўлмай, ўзаро тортиш кучи б-н боғланган системани ҳосил қилади. Бу юлдузлар системаси *Галактика* деб аталиб, унинг маркази Оққуш, *Қавс* юлдуз туркумлари оралиғида жойлашган.



Сомон йўли. Ер сунъий йўлдоши орқали олинган сурат.

СОМОНИЁН ЧЎҚҚИСИ — Ўрта Осиёдаги энг баланд чўққи (7495 м). Помирдаги Фанлар Академияси тизмасида, ундан Пётр I тизмасининг ажралган жойида. Ён бағирлари, асосан, қалин фирн ва муз қатлами б-н қопланган. Чўққига биринчи марта Тожикистон-Помир экспедицияси қатнашчиси Е. Абалаков чиққан (1933).

СОМОНИЙ — Тожикистон Республикаси пул бирлиги. 2000 й. 30 окт.да муомалага киритилган. 1 С.=100 дирҳам. Халқаро ифодаси TAC. 1, 5, 10, 20, 50, 100 номиналдаги банкнотларда чиқарилади. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 3,09 С. (2003., окт.).

СОМОНИЙЛАР — 9—10-а.ларда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сулола. С.нинг оилавий нисбаси, яъни ла. С.нинг оилавий аждоди бўлмиш Сономи уларнинг аждоди бўлмиш Сономонхудот исми б-н боғлиқ. Сомонхудотнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил маълумот ва фикрлар мавжуд. Абу Бакр *Наршахий* (10-а.) ва Ҳамза Исфаҳоний (10-а.) келтирган маълумотларга қараганда, Сомонхудот Балх вилоятидаги Сомон қишлоғидан, ал-Муқаддасий (10-а.) нинг маълумотига кўра эса, у Самарқанд вилоятидаги Сомон номли қишлоқдан бўлган. «Саъдийа» номли асар (17-а.) да келтирилган маълумотларга кўра, унинг асл исми Арқуқ бўлиб, у Фарғонадан Термизга кўчиб келган ва у ерда Сомон номли қишлоғига асос солган.Ўрта асрларда Бухоро, Фарғона, Тохаристон, Хутталон ва б. вилоятларда ҳам Сомон номли қишлоқлар бўлганлиги қайд этилган. Бу маълумотлар «Сомон» топонимини ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида ва ундан ташқари ерларда ҳам кенг тарқалган жой номи бўлганлигидан далолат беради.

Кўпчилик манбалар (Ҳудуд ал-олам, Ибн Ҳавқал, Беруний, Гардизи ва ҳ.к.) га кўра, Сомонхудот сосонийлар давридаги машҳур саркарда *Баҳром Чўбин* (6-а.) нинг 4- ёки 5-поғонадаги авлоди бўлган. Баҳром Чўбиннинг келиб чиқиши *эфталийлар* б-н боғлиқ. У сосонийларга қарши қўзғолон кўтариб (590 й.) мағлубиятга учрагандан кейин Фарғонага қочиб келган ва туркий маликага уйланиб, умрининг охиригача ўша ерда қолиб кетган. Унинг авлодлари ҳам ўзларини подшоҳлар оиласига мансуб деб ҳисоблаганлар ва Сосонийлар давлатидаги шаҳаншоҳлар олий тахтига даъво қилганлар. Сомонхудотнинг шажарасида келтирилган аждодларидан айримларининг (Жуба, Жамчан, Тамғас каби) туркий исмлари бўлган. Шуниси диққатга сазоворки, туркийларнинг ривоятларида Сомон-ябғу (яъни Сомонхудот) туркийларнинг Ўғузхондан кейинги даврларда яшаган аждодлари қаторида тилга олинган.

Ўрта Осиёга араблар бостириб келганда, Сомонхудот, айрим маълумотларга кўра, Балх вилоятидан Марвга Хуросон амири Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қушайрий (725/727 ва 735/738 й.лар)нинг олдига келиб, ундан душманларига қарши қуролли ёрдам беришини сўрайди. Араблар ёрдамида душманларини енггач, Сомонхудот ислом динини қабул қилади ва ўғлининг исмини амирнинг шарафига Асад қўяди. Асаднинг Нуҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс исмли ўғиллари ал-Маъмуннинг Марвдаги саройида хизматда бўлган ва *Рофи ибн Лайс қўзғолони*ни бостиришда фаол қатнашган. Бунинг эвазига ал-Маъмун уларни бир

нечта вилоятларга амир этиб тайинлайди (819—820 й.). Хусусан, Нуҳ — Самарқанд амири, Аҳмад — Фарғона амири, Яҳё — Шош ва Уструшона амири, Илёс эса Ҳирот амири этиб тайинланади. Улар дастлаб Хуросон амирлари бўлган *тоҳирийлар*га тобе бўлган ва ҳарбий куч тўплаб, Араб халифалигининг шарқий чегараларини қўриқлаб туришган, шунингдек, шим.даги туркларга қарши бир неча бор юришлар қилишган. *Нуҳ ибн Асад Исфижобни босиб олиб (840 й.)*, уни ўзига тобе қилади. Шундай қилиб, ака-укаларнинг *тўнғичи бўлган Нуҳ ибн Асад* Самарқанд ва Суғднинг катта қисмини, шунингдек, Фарғона ва б. бир қанча шаҳарларни ўз ҳокимияти остида бирлаштирали. Нуҳнинг вафотидан кейин (842 й.) сулолалари стакчилик унинг укаси Аҳмад ибн Асад оиласига ўтади. Унинг 7 та ўғли бўлиб, улар отасининг вафотидан кейин (866 й.) Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарларида ҳокимиятни ўз қўлларига оладилар. Фақат Бухоро ш. тоҳирийлар қўлида эди. Илёс ибн Асад вафотидан кейин унга қарашли бўлган Ҳирот ш.да ҳам ҳокимият С.нинг қўлидан кетди. Тоҳирийлар ҳокимияти тугатилгандан кейин (873 й.) Бухорода бир муддат сиёсий беқарорлик ва тартибсизликлар юз берди. Шунда С. оиласининг бошлиғи бўлган Наср ибн Аҳмад маҳаллий деҳқонлар таклифига биноан, Бухорога укаси Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким қилиб юборади. Шундай қилиб, Бухоро ҳам С. қўлига ўтиб, уларнинг қудрати яна ҳам ортди. Наср даврида С. турклрнинг Шовғар ш.га юриш қиладилар. Деярли бутун Ўрта Осиё ерлари уларнинг ҳокимияти остида бирлашгандан кейин оила бошлиғи Наср халифа ал-Муътамиддан Мовароуннаҳрни бошқаришга махсус ёрлиқ олди (875 й.). Кўп ўтмай Исмоил акаси Насрга бўйсунишдан бош тортиб, унга қарши қўшин тортади. Ака-ука қўшинлари орасида бўлиб ўтган жангда (888 й.) Наср мағлубиятга учрайди ва натижада Исмоил ибн Аҳмад бутун ҳокимиятни ўз қўлига олади. У Тароз ш.га юриш қилиб, уни босиб олади (893 й.) ва натижада бой Шалжи кумуш конларига эгалик қилади. Ўша йилнинг ўзида Аҳмад Уструшонадаги афшинлар сулоласининг *охирги вакилларини* йўқ қилади ва вилоятни буткул ўзининг ҳокимиятига бўйсундиради. С.нинг кучайиб бораётганидан хавфсираган араб халифаси Исмоилни ҳокимиятдан четлатиб, ўрнига Хуросон амири *Амр ибн Лайс* Саффорийни тайинлайди (898 й.). Амр қўшин б-н Мовароуннаҳрга йўл олганда, Исмоил унга қарши чиқиб, бир неча жангдан кейин уни мағлубиятга учратади (900 й.) ва натижада *саффорийлар*га қарашли бўлган Хуросонни ҳам ўз ерларига қўшиб олади. Шундай қилиб, Исмоил ибн Аҳмад ҳукмронлиги даврида Талас водийсидан Хуросонгача бўлган ерларни ўз ҳокимияти остида бирлаштирди. Исмоил ибн Аҳмад вафотидан кейин (907 й.) ҳокимият унинг авлодлари қўлига ўтди: Аҳмад ибн Исмоил (907—914 й.лар), Наср ибн Аҳмад (914—943 й.лар), Нуҳ ибн Наср (943—954 й.лар), Абдулмалик ибн Нуҳ (954—961 й.лар), Мансур ибн Абдулмалик (961—976 й.лар), Нуҳ ибн Мансур (976—997 й.лар), Мансур ибн Нуҳ (997—999 й.лар). Абдулмалик ибн Мансур (999—1000 й.лар). Шундан кейин мамлакатдаги ҳокимият қорахонийлар сулоласининг қўлига ўтиб, С. ҳокимияти тугатилди. Сулоланинг охирги вакили Исмоил ал-*Мунтасир* (1000—1005 й.лар) қорахонийлар сулоласига қарши кураш олиб бориб, С. ҳокимиятини тиклашга уринди, лекин натижа бўлмади ва охири ўзи ҳам ўлдирилди. Шу б-н С. сулоласи тарих саҳнасидан бутунлай кетди.

Маъмурий бошқарув тизими. С. сулоласининг ҳокимиятлаги вакиллари амир деб аталган бўлиб, уларга даргоҳ (сарой аҳли) ва *девон*лар (ҳарбий бошқармалар) бўйсунган. Вазир мансабига, асосан, Жайҳонийлар, Балъамийлар ва Утбийлар аслзода оилаларининг вакиллари тайинланар эди. *Жайҳоний* ва *Балъамий* улардан энг машҳур вазирлардир. С.ла вазир девонидан ташқари 10 девон бўлиб, улар учун Бухородаги Регистон майдонида махсус катта бино қурилган эди. С.нинг бошқарув тизими, асосан, маҳаллий деҳқонлар, аслзодалар ва дин арбобларидан ташкил топган бўлиб, ҳар бир амалдор араб ва форс тилларини мукаммал билиши, шунингдек, диний ва дунёвий фанлардан хабардор бўлиши шарт эди. Бундай одамларни аҳл ал-қалам (қалам аҳли) деб аташган. Сарой ҳарбий қўмондонлари ҳожиб, Хуросон лашкарбоши эса сипоҳсолор деб аталган бўлиб, бошқарув ишларига катта таъсир ўтказиб келишган. С.нинг солиқлардан келиб тушадиган йиллик даромади 45 млн. дирҳамни ташкил қилган бўлса, бу маблағдан 20 млн.га яқини бошқарув тизимида хизмат қилаётган амалдорлар ва қўшин эҳтиёжларига сарфланган. Хизмат учун иш ҳақи ҳаммага ҳар 90 кунда, яъни бир йилда 4 марта мунтазам равишда бериб турилган.

10-а. бошида С. ҳукмронлиги остидаги мулклар қуйидаги вилоятлардан ташкил топган: Бухоро, Самарқанд, Уструшона, Фарғона, Шош, Исфижоб, Хоразм, Кеш, Насаф, Чағониён, Хутталон, Бадахшон, Балх, Тохаристон, Гузганон, Гарчистон, Марв, Ҳирот, Ғур, Нишопур ва Гургон. Вилоятларда бошқарув ҳокимлар қўлида бўлиб, улар амир томонидан тайинланган. Бу мансабга кўпинча маҳаллий ер эгалари ва вилоят ҳокимлари хоналони вакиллари тайинланар эди. Шаҳарларнинг бошқаруви раислар қўлида бўлиб, улар ҳокимлар томонидан тайинланган. Мас., С. ҳукмронлиги даврида Тохаристон шаҳарларида баничурийлар сулоласи, Хуросонда симжурийлар сулоласи, Гузганонда фариғуний лар сулоласи, Хоразм ва Исфижобда маҳаллий туркий сулолалар, шунингдек, Чағониён, Газна, Сижистон, Ғур ва Гарчистонда маҳаллий сулолалар ҳукм сурган.

С.нинг сарой маъмурияти ичидаги амалдорларнинг бир қисмини форслар, қолган қисмини маҳаллий туркийлар ташкил этган. Вилоятларда ҳам худди шундай аҳвол кузатилган. Ҳарбий ва мудофаа ишлари тўла туркийларнинг қўлида бўлган. 10-а. га келиб Исфижоб, Тароз ва б. шаҳарларнинг туркий аҳолиси кўплаб ислом динини қабул қилганликлари туфайли С.нинг бошқарув тизимида уларнинг салмоғи ошиб кетган. Хусусан, Алптегин, Сабуктегин, Али Арслон, Алитегин, Симжурий, Бектузун, Қоратегин, Аяч, Алтунтош, Баничур, Тош сингари машҳур тарихий шахслар ва уларнинг авлодлари шулар жумласидандир. Шунингдек, турли вилоятлар ва шаҳарларни Инаж, Ил-Мангу, Сабукра, Бойқаро, Алхунмиш, Бойтуз, Тузтош, Кунбош, Субошитегин, Камтегин, Фаёзбек, Хумобек, Хумортош, Ойтуғдибек, Билгатегин, Фатегин, Шукртегин, Айтуғмиш ва б. ҳукмдорлар бошқарган.

Ҳокимият С. қўлидан кетиб, қорахонийлар қўлига ўтгандан кейин уларнинг деярли барчаси иккиланмай янги ҳукмдорлар хизматига ўтишган. Шунинг учун Буғрохон 992 й.да Исфижобдан юриш қилиб, Самарқанд ва Бухорони эгаллаганда, унга ҳеч ким қаршилик кўрсатмаган. Чунки маҳаллий аҳоли, шу жумладан, амалдорлар ҳам, уларга Мовароуннаҳрнинг арабларгача бўлган аслӣ эгалари сифатида ва энди ислом динини қабул қилиб, ўз ерларига қайтиб келган ҳукмдорлар деб қараганлар.

Шундай қилиб, С. бошқарув тизими аниқ ва мукаммал равишда тузилган бўлиб, унда давлатчиликнинг ушбу даврда энг илғор анъаналарини мужассамлаштирган. Лекин қонунчилик нуқтаи назаридан С. ҳукмронлигини тенг ҳуқуқли мустақил давлат сифатида қараш ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки у даврда, яъни 9—10-асрларда, Аббосийлар халифалигида марказий ҳокимият заифлашиб, вилоятлардаги маҳаллий ҳокимият кучайгани ва деярли мустақил ички сиёсат олиб бориши б-н, барча маҳаллий сулолалар, шу жумладан, С. ҳам, расман бўлса-да, Бағдод халифаларига бўйсунган эдилар. Улар фақат маъмурий бошқарувда ва ҳужалик ишларини юритишда халифалар томонидан берилган кенг ҳуқуқлар ва ўзини ўзи бошқариш ваколатларига эга бўлганлар. Шариат нуқтаи назаридан ҳам, халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳам, Хуросон ва Мовароуннаҳр маъмурий жиҳатдан Аббосийлар халифалигининг ажралмас қисми, С. эса халифаларнинг шу вилоятлардаги ҳокимиятни бошқариш учун тайинланган волийлари ҳисобланган. Демак, С.нинг ҳукмронлиги давлатчилик сифатида эмас, балки Аббосийлар халифалигининг таркибида Бағдоддан тайинланган ва нисбатан мустақил ички сиёсат олиб борган маҳаллий ҳукмдорлар сулоласининг ҳокимияти сифатида баҳоланиши мумкин.

Маданияти. С. бошқарув тизимининг ташкил топиши сиёсий барқарорлик ва иқтисодий кўтарилиш, маданий ҳаётнинг равнақига имкон берди. Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Нишопур каби шаҳарлар илмий ва маданий марказ сифатида тараққий қила бошлайди. Форсий-дарийда назм, наср ва илмий асарлар ёзила бошланди. 9—10-а. ларда, айниқса, Бухоро ш. маданий жиҳатдан юксалади. Пойтахтда амир саройида турли соҳаларга оид қўлёзма китоблар сақланадиган каттагина кутубхона барпо этилади.

Мовароуннаҳрда меъморлик ва санъат янги тараққиёт босқичига ўтди. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Ўзган ва Марв каби шаҳарларда кўплаб сарой, масжид, мадраса, минора, хонақоҳ, мақбара, тим ва карвонсаройлар қурилди.

Ад.: Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи [форс тилидан А. Расулев таржимаси]. Т., 1991; Босворт К. Э., Мусульманские династии. М., 1971; Камалиддинов Ш. С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996; Нетматов Н. Н., Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX —X вв.). Душанбе, 1977; Караев О., История Караханидского каганата X — начало XIII вв., Фрунзе, 1983.

Шамсуддин Камолиддинов.

СОМОНИЙЛАР МАҚБАРАСИ — қ. *Исмоил Сомоний мақбараси.*

СОМОНЧИСОЙ, Тойчисой — Қашқадарё вилоятидаги сой. Пачқамар довонидан 3 км ўтгач, Элликбош тизмаси жан. ён бағридаги Жангабулоқ булоғидан бошланади. Уз. 84 км, ҳавзасининг майд. 496 км². Асосан, ёмғир, қисман қор эришидан тўйинади. Ўзан бўйлаб чиқадиган ер ости сувлари ҳисобига сойда йил бўйи сув оқади. Қуйи ўзанида доимий сув оқими деярли бўлмайди.

Қурғоқчил йилларда сойдан умуман сув оқмайди. Ўртача кўп йиллик сув сарфи, бошланишидан 61 км гача 0,070 м³/сек., оқим модули 0,2 л/сек. Сойнинг кўп сонли (54 та) тармоқлари ёзда қуриб қолади.

СОМОСА (Somoza) Анастасио (1896—1956) — Никарагуа президенти (1936—47, 1950—56), амалда диктатор. Ўлдирилган.

СОМСА — хамирли таом тури. Ўзбек пазандалигида С., асосан, тандирга ёпиб тайёрланади. Ҳозир газ духовкаларида ҳам пиширилади. Ҳар қандай С. тайёрлаш учун бугдой унидан хамир қорилиб, жилд тайёрланади. Гўшт ишлатиладиган С.нинг баъзи турлари учун оширилган, баъзан эса оширилмаган хамир тайёрланади, тандирга ёпишдан олдин қизиган тандирга намакоб сепилади (айрим ҳолларда духовка ёғланади). С.нинг масаллиқларига қараб фарму да С., гўшт С., варақи С., кўк С., қовоқ С., ялпиз С., картошка С. каби турлари бор (Яна қ. *Варақи сомса, Кўк сомса*).

СОМ-ҲОМ ТИЛЛАРИ, африкаосиё тиллари — Африканинг Атлантика океани қирғоғи ва Қанар оролларидан Қизил денгиз қирғоғигача бўлган шим. қисмида, Ғарбий Осиё ҳамда Мальта о.да тарқалган тиллар макроолиаси. С.-ҳ.т. да (асосан, араб тилининг турли лаҳжаларида) сўзлашувчиларнинг гуруҳлари шу тиллар тарқалган минтақадан ташқаридаги кўпгина мамлакатларда ҳам учрайди. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 320 млн. кишидан ортиқ. С.-ҳ.т. 5 тармоққа бўлинади: *сом тиллари, қад. миср тили, барбар-ливия тиллари, чад тиллари, кушит тиллари.* Баъзи таснифларда 6-тармоқ сифатида *омот тиллари* кўрсатилса-да, бу фикр ҳали тўлиқ тасдиқланмаган.

С.-ҳ.т.нинг сом тармоғи тарқалиш ва сўзлашувчилар сони бўйича алоҳида ўрин тутади. Инсоният ҳоз. кунда фойдаланиб келаётган энг асосий алифболар (араб, лотин, юнон, қад. ва ҳоз. ҳинд) ушбу тармоққа мансуб финикий тили ёзувидан келиб чиққан. Финикий тили, шунингдек, аккад, оромий, угарит, қад. яҳудий, наботий, фаластин ва б. бир қанча тиллар ўлик тиллардир. Шу тармоқдаги энг кенг тарқалган тил *араб тилидир.* Унда 20 га яқин араб мамлакатларидаги 200 млндан ортиқ киши сўзлашади. Яна жонли тиллардан расмий тил даражасидаги мальта, *амхара, иврит* тилларини, шунингдек, кам сонли аҳоли сўзлашадиган меҳрий, жибболий, сўқўтра, тиграй, тигре, аргобба каби тилларни кўрсатиш мумкин. Миср тармоғи Қад. Миср мил. ав. 4-минг йиллик охиридан мил. 5-а.гача бўлган даврга мансуб иероглифик ёдгорликлар ва демотик (халқона) ёзувдаги ҳужжатлардан маълум қад. миср тилини ҳамда қибтий (копт) тилини (қад миср тилининг 3—17-а.лардаги давомчиси) қамраб олади. Қибтий тил юнон алифбоси асосидаги ёзувга эга, у 17-а. дан умумистеъмолдан чиққан, лекин ҳоз. гача Мисрдаги православ черковининг ибодат тили ҳисобланади. Барбар-ливия тармоғи Шим. Африка ва Саҳрои Кабирда тарқалган барбар халқларининг кўплаб тил ва лаҳжаларини қамраб олади. Булар: ташелхит (шилх, шлух); туарег тиллари (тамашек, танеслемт, гхат); зенет тиллари (риф, сенҳайя, кабил); зенага, тамазигхт ва б. Ушбу тармоққа қад. ливия тиллари ва гуанч (Канар о.лари) каби ўлик тиллар ҳам киради. Кушит тармоғига кирувчи тиллар, асосан, Эфиопия ва Сомалида, шунингдек, Кения, Танзания, Уганда, Судан ва б. Шим.-Шарқий Африка мамлакатларида тарқалган (50 дан ортиқ тил ва лаҳжалар). Сўзлашувчилар сони 30 млн. кишига яқин. Бу тармоқда сомали, оромо, бадавия, сидамо, афар-сахо кабилар йирик тиллар ҳисобланади. Чад тармоғи 150

дан ортиқ тил ва лаҳжаларни қамраб олади ва 3 гуруҳга: ғарбий чад, марказий чад, шарқий чад гуруҳларига бўлинади. Марказий Суданда, Нигерия, Камерун ва Чад Республикасининг Чад кўли атрофидаги ҳудудларида қўлланадиган мазкур тилларнинг энг йириги хауса бўлиб, у қабила ва элатлараро алоқа воситаси ҳам ҳисобланади (унда 30 млн. дан ортиқ киши сўзлашади). Умуман, чад тилларида 40 млн.га яқин киши сўзлашади.

Мазкур тасниф бир қалар нисбийдир, чунки мазкур тиллар пайдо бўлиш даври, ўзаро яқин алоқаларнинг йўқолиши, турли сабаблар б-н бошқа тиллар қуршови ва таъсирида қолиши туфайли бир-бирларидан анча узоқлашиб кетганлар. Олиб борилган қиёсий-тарихий тадқиқотлар фақат 1000 га яқин сўз ўзакларининг С.-ҳ.т. учун умумий бўла олишини кўрсатган. Ҳоз. кунда «Сом-ҳом тиллари» ёки «Ҳом-сом тиллари» (ривоятларга кўра, Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғиллари Ҳом ва Сом номидан) термини умумий тилшуносликда эскирган ҳисобланиб, унинг ўрнида «Афроосиё тиллари» («Африка-Осиё тиллари») термини қўлланмоқда. С.-ҳ.т. нинг бошқа хусусиятлари ҳақида тегишли мақолаларда маълумот берилган (қ. *Араб тили, Амхара тили, Барбар тили, Иврит, Кушит тиллари, Миср тили, Оромо тили, Сомали тили, Хауса*).

Ад.: Дьяконов И. М., Семито-хамитские языки, М., 1965; Порхомовский В. Я., Афразийские языки. В кн.: Сравнительно историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы, М., 1982.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СОН — нарсаларни санаш, миқдорни белгилаш учун қўлланиладиган математик восита; мат.нинг асосий тушунчаларидан бири. Нарсаларни санашга бўлган эҳтиёж туфайли энг содда кўринишда ибтидоий жамоа даврида вужудга келган, инсоният фаолияти доирасининг кенгайиши б-н такомиллашган. Дастлаб, бутун мусбат (натурал) С.лар, кейинчалик чексиз натурал С.лар қатори (1, 2, 3, 4, 5...) тушунчаси келиб чиқди. Натурал ва туб С.лар қаторларининг чексизлиги ҳамда етарлича катта С.ларни номлаш, белгилаш масалалари мил. ав. 3-а.даёқ юнон математиклари *Евклид* ва *Архимед*нинг асарларида таҳлил қилинган.

С. устидаги тўрт амал қоидаларини ўрганиш б-н арифметика шуғулланади. С. тушунчасининг такомиллашиши каср С. тушунчасини киритиш б-н бошланди. Каср С. бирор миқдорни ўлчаш, яъни бу миқдорни бошқа бир миқдор — ўлчов б-н таққослаш натижасида келиб чиққан. С. тушунчасининг кейинги такомиллашиши фан ривожининг натижасидир. Мас., алгебранинг тараққиёти манфий сонлар тушунчасига олиб келди. 6—12- а.ларда ҳиндлар масалалар ечишда манфий сонларни қўллаган эдилар. С. тушунчасининг ривожланишига урта аср Шарқ математиклари ҳам катта ҳисса қўшдилар. Европада манфий С.ларни биринчи марта Р. *Декарт* (17-а.) киритди. Ҳамма бутун, каср (мусбат ҳам манфий) С.лар ва ноль — рационал С.лар дейилади. Узлуксиз равишда ўзгарадиган миқдорларни ўрганиш учун иррационал С. тушунчаси киритилади. 18—19-а.ларда алгебрада тенгламалар назариясининг ривожланиши комплекс С. тушунчасига олиб келди. С. тушунчасини ва унинг хоссаларини 19-а.да немис математиклари Г. *Кантор*, Р. *Дедекинд*, К. Вейерштрасс ва италиялик математик Ж. Пеано ўз ишларида тўла асослаб бердилар (яна қ. *Пи сони, Алгебраик сонлар, Рационал сонлар, Комплекс сонлар*).

Ад.: Математика, её содержание, методы и значение: т. 1, М., 1956; Депман И. Я., История арифметики, М., 1965; Матвиевская Г. П., Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, Т., 1967; Ферферман С., Числовые системы, пер. с англ., М., 1971.

СОН — қуруқликда яшовчи умуртқалилар орқа оёғи; одамда оёқнинг чаноқ-сон бўғимидан тизза бўғимигача бўлган қисми. С. скелети сон суягидир. С. сон суяги, мускуллар, қон томир ва нервлардан ташкил топган. Уларни тери ости пардаси, ёғ қатлами ва тери қоплаб туради. С. териси остидан С. нинг катта венаси ўтади. С. мускуллари олдинги, ички ва ташқи гуруҳларга бўлинади. С. болдир, оёқ кафти ва панжалар б-н қўшилиб, оёқни ташкил этади. Бўғимоёқлилар сони оёқнинг 3- ёки 4- бўғим асосидан бошланадиган ҳаракатчан аъзосидир.

СОН (тилшуносликда) —1) мустақил сўз туркумларидан бири; предметнинг миқдорини, саноқ жиҳатдан тартибини билдирувчи сўзлар гуруҳи. С. ҳам сифат ва равиш каби белги тасаввурини билдиради ва шу жиҳатдан ўша туркумларга яқин туради. Сифат предметнинг белгисини, равиш ҳаракатнинг белгисини, С. эса предметнинг миқдори, саноғи ва тартибига кўра белгисини билдиради. С.лар отлар б-н бирга қўлланиб, бир неча предметларнинг йиғиндисини, аниқ миқдорини (бешта китоб) ёки ноаниқ миқдорини (унтача бола) ифодалайди. С. ҳарфлар б-н ифодаланади (бир, ун, эллик) ёки араб ва рим рақамлари б-н (3, 5, 10, V, IX, XX) кўрсатилади.

С.лар маъно хусусиятига кўра, 2 асосий турга бўлинади: миқдор сонлар ва тартиб сонлар. Миқдор С.лар предметнинг миқдори, саноғига кўра белгисини кўрсатади. Ўзбек тилида миқдор С.лар 6 турга бўлинади: саноқ С., дона С., чама С., жамловчи С., тақсим С. ва каср С. Саноқ С. — предметнинг саноғини билдирувчи миқдор С. тури (бир, икки, ун, юз). Дона С. — предметнинг миқдорини доналаб кўрсатувчи миқдор С. Бундай С.лар саноқ С.га -та қўшимчасини қўшиш б-н ҳосил қилинади (бешта китоб, қирқта дафтар). Предметларни доналаб кўрсатишда С.лар жуфт, метр, нусха, нафар, бош, туп каби ҳисоб (нумератив) сўзлар б-н бирга қўлланади: бир жуфт қўшиқ, икки метр атлас, беш туп урик ва б. Чама С. предметнинг ноаниқ миқдорини, тахм. ҳисобини кўрсатади. Миқдор С.нинг бу тури 2 усул б-н: саноқ С.га -тача, -лаб, -ларча аффикслардан бирини қўшиш (унтача, ўнлаб, ўнларча) ва турли С.ларни жуфтлаш ёки айрим сўзлар б-н бирга қўллаш [бир-икки кун, ун-ўн икки яшар бола, беш ойлар чамаси аввал, ўттизга яқин (қарийб ўттизга) уй бузилди] орқали ҳосил қилинади. Жамловчи С. бир турдаги предметларнинг йиғиндисини ифодалайди, уларни жамлаб кўрсатади; саноқ С.га -ов, -ала аффикслари қўшиш б-н ҳосил қилинади (бешов, олтов; учала, тўртала). Тақсим С. предмет миқдорини тенг қисмларга тақсимлаш, гуруҳлаш йўли б-н билдиради ва саноқ С.га -тадан аффиксини қўшиш орқали ҳосил қилинади (бештадан бўлиб келмоқ, тўрттадан қалам ушламоқ). Каср С. бутуннинг қисмларини билдиради ва, одатда, саноқ С.нинг чиқиш ва бош келишик шаклидаги бирикмаси орқали ифода ланади: учдан икки ($\frac{2}{3}$), ўндан бир ($\frac{1}{10}$). Ярим (ёрти), чорак, нимчорак сўзлари ҳам каср С.лардир. Тартиб С. предметнинг аниқ миқдорини, кетма-кетлигини ифодалайди. Улар сифатларга яқин бўлиб, улар каби предмет белгисини билдиради; саноқ С.ларга —(и)нчи (баъзан -ламчи) аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади: биринчи, иккинчи, ўнинчи; бирламчи, иккиламчи.

Тузилишига кўра, С.лар 4 турга бўлинади: содда С. — биргина сўздан ифодаланади: бир, ун, эллик, минг; мураккаб С. — икки ёки ундан ортиқ ўзакнинг бирикувидан ҳосил бўлади: ун икки, қирқ беш, бир юз эллик олти, икки минг тўртинчи; жуфт С. — бирдан ортиқ С.нинг нисбий тенг боғланиши асосида ташкил топади ва тахм. миқдорни билдиради: беш-олти киши, ун-ун беш кун, эллик-олтмиш хонадон; такрорий С. — бир хил ўзакларнинг айнан такрорланишидан ҳосил бўлади ва жамлаш ёки тақсимлаш маъноларини ифодалайди: бир-бир айтиб чиқди, бешта-бешта бўлиб сафланмоқ, китобни унта-унта қилиб таҳламоқ.

Таркибий қисмларининг бирикиш усули ва билдирадиган маъносига кўра, С.нинг 2 тури фарқланади: қўшаитма С. — қисмлари билдирган миқдорининг қўшаитмасидан иборат бўлган миқдорни билдирувчи мураккаб С.: беш минг (5×1000), уч юз (3×100), уч миллион (3×1000000); қўшилма С. — қисмлари билдирган миқдорининг йиғиндисидан иборат бўлган миқдорни билдирувчи С.: ўн саккиз (10+8), етмиш беш (70+5) ва ш.к. С.лар ганда, асосан, аниқловчи, ўрнига қараб бошқа барча ган бўлаклари вазифасида кела олади;

2) грамматик миқдор маъносини ифодаловчи шакллар тизими; С. категорияси. Ўзбек тилида С. категориясининг 2 тури мавжуд: бирлик С. — бир турдаги нарса-буюмлардан биттасини (ўқувчи, дафтар, дарахт); предметнинг бир (якка) шахсга тегишлилигини (укам, дафтаринг, қалами); олмошларда шахснинг яккалигини (мен, сен, у); феълларда ҳаракатни бир (якка) шахс бажаришини (олдим, келдинг, кўраман, ўқийсан, боради) билдиради; кўплик С. — предметнинг бирдан ортиқлигини, кўплигини, унинг бирдан ортиқ (кўп) шахсга тегишлилигини (китоблар, дарахтлар; китобимиз, мактабингиз, уйлари); олмошларда шахснинг бирдан ортиқ (кўп)лигини (биз, сиз, бизлар, улар); феълларда ҳаракатни бирдан ортиқ шахс бажаришини (бордик, борганмиз, борамиз; ишласак, ишласангиз) билдиради. Отларда бирлик С.ни кўрсатадиган махсус қўшимча йўқ, кўплик С. эса -лар аффиксини қўшиш орқали ҳосил қилинади. Кўп тилларда бирлик С. кўплик С.га қарама-қарши қўйилади. Бироқ айрим тилларда (сом тилларида, Австралия ва Американинг маҳаллий тилларида) иккилик С., баъзан учлик С. ҳам учрайди.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси, 1-ж.: Т., 1975; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СОНАТА (итал. sonata, лот. sonare — янграмоқ) — камер-чолғу мусиқасининг асосий жанрларидан. 3 қисмли туркум асар, баъзан 1, 4, 5 қисмлари ҳам учрайди. 3 қисмли мумтоз С.нинг 1- ва 3- қисмлари тез, 2-қисми вазмин сурьатлидир. 1-қисми (соната аллегроси) 3 йирик бўлимдан ташкил топади: қарама-қарши мусиқий мавзуларни намоён қилиш (экспозиция), уларни бир-бирига таққослаб ривожлантириш (2-бўлим), сўнгра асосий куйларни ўзаро яқинлаштириб бирлаштириш (реприза). «С.» атамаси 16-а.дан маълум бўлиб, аввалбошда *кантата*дан фарқли ўлароқ ҳар қандай чолғу пьеса ҳам С. дейилган. 17-а. бошларида С.нинг 2 кўриниши (черков С.си ва камер С.) шаклланди. 18-а. ўрталарида Д. Скарлатти, Ф. Э. Бах клавир С.лар ёзишган, Й. Гайдн, В. Моцартлар С.нинг мумтоз намуналарини яратдилар. С. ривожи ва юқори чўққиларга чиқишида Л. Бетховен С.лари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Л. Бетховен С.ни ранг-баранг мавзу ва мазмун, мураккаб шакл б-н бойитиб, жанр имкониятларини кенгайтирди. Ф. Шопен, Р. Шуман, Ф. Лист, И. Брамс, Э. Григлар С. ривожига катта ҳисса қўшдилар. Романтизм даври ва 20-а. композиторлари ижодида ҳам С. асарлари муҳим ўрин эгаллади. Ўзбекистонда илк С.ларни 1940—50 й.ларда Ик.Акбаров, Ф. Назаров, Г. Мушель, А. Козловский каби композиторлар яратишган. Кейинчалик, Э. Солиҳов, Н. Зокиров, А. Эргашев, Д. Сайдаминова, Ҳ. Раҳимов, Н. Гиёсов ва б. композиторлар ижодида ривожланган.

С.нинг кичик ҳажмдаги тури — сонатина ўзининг соддалиги, ижро услубининг оддийлиги б-н ажралиб туради.

СОНГАЙ — Нигер, Мали, Буркина-Фасо, Нигерия ва Бениндаги халқ. 1,6 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Сонгай тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. С. деҳқончилик, чорвачилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади.

СОНЕТ (итал. sonetto) — 14 мисрадан иборат турғун шеърий шакл. С. қатъий қонун—қоидалар асосида яратилади. У 4 банддан иборат бўлиб, 1- ва 2- бандлар 4 мисрадан (катрен), 3- ва 4- бандлар 3 мисрадан (терцет) ташкил топади. Катренлар, кўпинча, авав авав ёки авва авва шаклида, терцетлар эса cdc dcd ёки cde cde шаклида қофияланган бўлади. Энг муҳими — қофиялар тўла ва жарангдор бўлиши лозим. С. фақат шаклан эмас, мазмунан ҳам шундай талабларга жавоб бериши керак. Мас., унинг 1-бандида асосий фикр айтилади, 2-бандда бу фикр ривожланади, 3-бандда ечим, 4-бандда эса хотима ифодаланади. С. 13-а.да вужудга келган. С.нинг мустақил шеър тури сифатида шаклланишида Ф. *Петрарка*нинг хизмати катта. Данте, П. Ронсар (1524—85), В. Шекспир, И. Гёте каби шоирлар С.нинг мумтоз намуналарини яратганлар. Россияда илк бор 18-а.да В. Тредиаковский, А. Сумароковлар, кейинчалик А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Фет каби шоирлар, 20-а.да А. Блок, В. Брюсов, А. Ахматовалар С.лар яратганлар. С. ўзбек шеъриятида 30-йилларда пайдо бўлди. Усмон Носир, Барот Бойқобилов, Рауф Парфи ва бошқалар С. ёзганлар.

СОНИЙ, шайх Ҳамад бин Халифа Ол Соний (1950, Дўҳа) — Қатар давлат арбоби. Буюк Британиядаги Сандерхест ҳарбий билим юртини тугатган (1971). Генерал-майор. 1971 й.дан ҳаракатланувчи батальон командири, сўнг қуролли кучлар бош қўмондони. 1977 й. 31 майда валиаҳд шаҳзода деб эълон қилинган ва мудофаа вазири этиб тайинланган. Кейинчалик Режалаштириш олий мажлиси раиси. 1979—91 й.ларда Ёшларга ғамхўрлик қилиш қўмитаси раиси. 1995 й.дан Қатар Давлати амири.

СОНИЯ — қ. *Секунд.*

СОНЛАР НАЗАРИЯСИ — математиканинг бутун, рационал ва алгебраик *сон*ларнинг хоссаларини ўрганиш б-н шуғулланадиган бўлими. С. н. қадимдан бевосита арифметиканинг ривожланишидан вужудга келган. Пифагор (мил. ав. 6-а.) мактабида бутун сонларнинг бўлиниши, мукаммал сонлар структураси ўрганилди, сонлар синфлар (мас., туб сонлар, мураккаб сонлар, квадрат сонлар)га ажратилди. $x^2+y^2=z^2$ тенгламанинг бутун сонларда ечими берилди (қ. *Пифагор сонлари*). Юнон математиклари *Евклид*, *Эратосфен* ва *Диофант*нинг ишлари С.н.га бағишланган эди. С.н.нинг айрим масалалари Хитойда (2—6-а.лар) ва Ҳиндистонда (7—12-а.лар) ҳам ўрганилган.

Европада С. н.нинг равнақи француз математиги П. Ферма (17-а.) ишлари б-н бошланди. Л. *Эйлер* (18-а.) функционал қаторлар б-н айрим чексиз кўпайтмалар орасидаги айниятларни исботлаб, аналитик С. н.га асос солди ва С.н.нинг кўп тасдиқларини исботлаб берди. Эйлер ғоялари таққослаш назариясининг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Аввал С. н. айрим натижаларнинг тўплами бўлса, немис математиги К. *Гаусс*нинг ишларидан кейин у мунтазам назарияга айланди. Гаусс таққослаш назариясини яратди, формалар назариясига асос

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

солди. Ҳоз. замон С. н.ни асосан, 4 қисмга бўлиш мумкин: элементар усуллар (бу қисмга оид усуллар фақат элементар мат. ва чексиз кичиклар анализига асосланади), аналитик С.н., алгебраик С.н. (рационал сонлар майдони устидаги алгебраик сонларни ўрганиш б-н боғлиқ бўлган масалалар, синфлар майдонларининг назарияси, ўзаролик қонунлари ва б.ни ўз ичига олади); диофант тенгламалари ва диофант яқинлашишлари (бу қисмга алгебра ва анализ усуллари б-н юқори даражали Диофант тенгламалари ечимларининг сонини ва чегараларини топиш ҳамда ҳақиқий коэффициентли тенгсизликларни ёки бундай тенгсизликлар тизимини бутун сонларда ечимини топиш масалалари кирали).

С.н.нинг далил ва ғоялари мат.нинг қисмлари ҳам татбиқларида, мас., ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назарияси, эҳтимоллар назарияси, каррали интегралларни тақрибий ҳисоблаш, машинавий мат., кристаллография ҳамда узатувчи механизмлар назариясида қўлланилади.

Ад.: Хассе Г., Лекция по теории чисел, пер. с нем., М., 1953; Виноградов И. М., Сонлар назарияси асослари, Т., 1965; Ожигова Е. П., Что такое теория чисел, М., 1970; Постников А. Г., Вероятностная теория чисел, М., 1974.

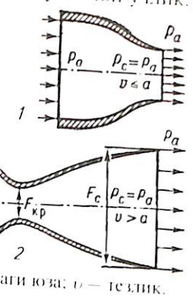
СОНОР УНДОШ, сонант (лот. sonorus — жарангдор, жаранглочи) — овознинг иштирокига ва ҳосил бўлиш усулига кўра алоҳида хусусиятларга эга бўлган ундошларнинг умумий номи. С.у. ларда овоз шовқинга қараганда кўпроқ бўлади ва улар шу хусусияти б-н унликларга яқин турали. Улар ўзбек тилида 5 та: л, р, м, н, нг (н). Баъзи адабиётларда й ва w (лабланган в) ундошлари ҳам сонорлар қаторига киритилади. Л—ён ундош, р— титроқ ундош, м, н, нг — бурун ундошлари. С.у. лар артикуляцион жиҳатдан ундош, акустик сифатларига кўра эса унли товушлардир.

СОНОРА — Мексикадаги штат. Тинч океан соҳилида. Майд. 184,9 минг км². Аҳолиси 2,21 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Эрмосильо ш. Ҳудудининг катта қисми паст ва ўртача баландликдаги тоғлардан иборат. Шарқида Ғарбий Сьерра-Мадре тоғлари бор. Иқлими субтропик, қуруқ иқлим. Йиллик ёғин 200—600 мм. Чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади. С. — Мексиканинг ривожланган штатларидан. Экспорт учун пахта, помидор ва эрта пишар сабзавотлар етиштирилади. Гўшт чорвачилиги ривожланган. Мис, графит, сурма қазиб олинади. Рангли металлургия, озиқ-овқат, ип газлама саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади. Йирик порти — Гуаймас.

СОНОРИЗМ, сонористика (лот. sonorus — жарангдор, жаранглочи) — 20-а. мусиқа услубларидан. *Конкрет мусиқа, электрон мусиқа,* шунингдек, мусиқий *импрессионизм* тамоиллари асосида 1960 йилларда юзага келган (К. Пендеренкий, Л. Лигети ва б.). 1970-йилларда О. Мессиан, В. Лютославский, Р. Щедрин, А. Шнитке ва б. композиторлар ижодида ривож топган. С.да товушлардаги баланд-пастлик, ритмик муносабатлар эмас, балки биринчи ўринда тембр (товуш бўёғи), турли мусиқий бирикмалар садоланишининг узига хослиги турали. Унда аккордлар ўрнида товушларнинг ноанъанавий қўшилмалари, созларнинг янги чалиш усуллари қўлланилади. Ўзбекистонда М. Тожиев, Р. Вильданов, Т. Курбонов, Ф. ва Д. Янов-Яновскийлар, М. Бафоев ва б. композиторлар асарларида учраиди.

СОНТОШ ДОВОНИ — Тяншан тоғларидаги довон. Иссиққўлдан шарқроқда. Қирғизистон ҳудудида. Бал. 2195 м. С. орқали Иссиққўл ботиғидан Олмаотага халқаро автомобиль йули ўтган.

СОПЛО — газ, ҳаво (буғ) ва суюқликни пуркаш ҳамда уларнинг оқими йўналиши ва тезлигини ростлаб туриш учун мўлжалланган конуссимон учлик.



Сопло. 1. Оқим тезлиги паст сопло. **2.** Оқим тезлиги юқори сопло (Лаваль сопло): p_0 — бошланғич босим; Pa — чиқишдаги босим; F_{kp} — критик юза; F_c — чиқишдаги юза; v — тезлик.

Гидравлик турбина, буғ турбинаси, форсунка, реактив двигателларда (расмга қ.) ишлатилади. С.нинг кўндаланг кесими тўғри тўртбурчак (ясси С.), думалоқ (ўқ бўйича симметрик С.) ёки ихтиёрий шаклда (фазовий С.) бўлиши мумкин. С.да оқим ишқаланишида суюқлик ёки газнинг тезлиги (*v*) ўзгаради (бошланғич тезлик *v*₀ дан чиқишдаги тезлик *v* гача) ошиб боради (*v* > *v*₀). Энергиянинг сақланиш қонунига мувофиқ, тезлик ошган сари босим *p* га пасаяди. С.даги суюқлик ёки газ оқимини ҳисоблашда ана шу ҳусусиятни ҳисобга олиш керак бўлади. С. техникада (буғ ва газ турбиналарида, ракета ва ҳаво-реактив двигателларда, магнит гидродинамика қурилмаларида, самолетлар синалаётган аэродинамик қувурлар ва б.да) кенг ишлатилади.

СОПОЛ — махсус лой (тупроқ, сув, қисман қум ва туз)оқ аралашмасидан ишланиб олинда қиздириб тайёрланадиган маҳсулот. *Кулолчик буюмлари.* Лой 2 хил усулда — қўлда ҳамда *кулолчик чархи* ёрдамида шаклга солиб ясалади, сўнг тўлиқ (ҳўлларида қиздириб С. тайёрланади. Рангига (оқиш, қора, малла, кул ранг, офтоба, қизғиш ва б.), меъморлик (кошин, сополак, парчин ва б.) ҳамда саноат (тўпа чидамли ғиштлар ва б.)да С. буюмлари кенг қўлланади. Бошлар учинчоқлари, турли безак буюмлари (ҳайкалча, ширин ҳайкаллар) ҳам шу усулда тайёрланади. Фойдаланиладиган лой таркибига қараб С.нинг ранги турлича (оч сариқ, қизғиш, кулранг ва б.) бўлади. Ангоб (лойга чайиб олинган С. сояда қуритилиб, яна ҳўлларида ишланади. С.га безак ишлаш ҳам турлича: буртма, ўйма нақшлар унинг ҳўлligida, қирма гуллар С. ангобга чайиб олингандан сўнг ишланади; ҳўлларига бир бор кириб чиққан буюмлар гуллар ишлангандан кейин яна бир бор ҳўлларида қиздирилади. С. буюмлар 2 хил — сирланган С. ҳамда сирланмаган С. (терракота)га бўлинади. С. неолит даврилан маълум бўлиб, сирланмаган С. қалинийдир. Сирланган С. буюмлар и.ч. Ўрта Осиёда 10—12-а.лардан юқсак тараққий этди. Ўзбекистон ҳудудида С. буюмлар и.ч. кенг йўлга қўйилган; С. буюмларни безатилиши жиҳатидан бир-биридан фарқланувчи қулоллик мактаблари шаклланган (яна қ. *Керамика*).



1. Мил.ав. 5-минг йиллик-ка мансуб сопол идиш (Навоий вилояти).



2. 20-асрда яратилган сопол идишлар (уста М. Раҳимов ишн).

СОПОЛИМЕРЛАНИШ — 2 ёки ундан ортиқ турли мономерлар иштирокидаги *полимерланиш.* Мас., бутадиенни стирол б-н, винилхлоридни винилацетат ва малеин ангидрид б-н полимерланишини С.га мисол бўла олади. С. хоссалари (модификацияланлари) нуклеофилларни ўзгаришли, шунингдек, янги хоссаларга эга бўлган полимерлар олишда қўлланади, маълум мономерлар асосида олинган полимер материаллар турини янада кўпайтиришга имкон беради.

СОПОЛИМЕРЛАР — макромолекуласи 2 ва ундан ортиқ структура звеноларидан иборат *полимерлар.* Ҳар қайси турдаги структура звенолари макромолекула четарасида бир-бири б-н алмашинувчи узлуксиз узун блоклар ҳосил қилган С. *блок-сополимерлар* деилади. Бир хил кимевий таркибли макромолекула канжирининг ички звеноларига бир ёки бир неча бошқа таркибли мономер бириктириса бўлади. Бундан С. пайвандланган С. деб аталади. Кимевий звенонинг бир макромолекуласида турлича типларни бир-бирига бириктириб хоссалари олдиндан маълум бўлган материаллар ҳосил қилиш мумкин (қ. *Полимерланиш*).

СОПОЛЛИ МАДАНИЯТИ — Ўзбекистоннинг жан. ҳудудларида деҳқончилик б-н шуғулланувчи *жез даври* қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва этно-маданий ривожланиш ҳолати археологик манбаларда акс этган модини маданият мажмуаси (мил. ав. 2-минг йиллик). Келиб чиқиши жиҳатидан қад. Шарқ тамаддуни б-н боғлиқ бу маданият ёдгорликлари Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, қўшни Тожикистон ҳудудларидан топиб ўрганилган (*Сополлитепа, Жарқўтон,* Мўралитепа, Бўстон, Бўйрачи, Нурек, Тандирйўл). Унинг энг қад. ва биринчи бор топиб ўрганилган ёдгорлиги Сополлитепа бўлиб, ушбу археологик маданият ҳам шу ёдгорлик номи б-н аталадиган бўлди. Сополлитепа ва Жарқўтонда ўтказилган кенг кўламли изланишлар С.нин модий ва маънавий дунёси ҳақида тўлиқ маълумот беради. Шунга қарамай, Жан. Ўзбекистонда шу маданиятга тегишли 20 га яқин ёдгорлик топиб ўрганилган.

С.м. учун хом ғиштлардан қурилган маҳобатли архитектура, сугорма деҳқончилик, юксак даражада ривожланган кўп тармоқли ҳунармандчилик, айниқса, унинг кулолчилик, металлургия, заргарлик, тўқимачилик ва теришга ишлов бериш соҳалари яхши ривожланган. Диний эътиқод заминида оловга сиғинишнинг муҳим роль ўйнаган.



Бўстон босқичининг сополлитепа турлари.

С.нинг Жарқўтондек ёдгорлиги мисолида ўзбек давлатчилигининг илк илдизларини кузатиш мумкин. Топилмалар тарихни тахминга кўра, С.мда Зардушт исломга қадар одовга топинган ва ҳаумо ичимлигини илоҳийлаштириш кучли бўлган. Унинг далили сифатида Жарқўтон ибодатхонасининг очилиши ва ўрганилишини кўрсатиш мумкин (қ. *Жарқўтон оташкадаси*). Ашёвий далиллар таҳлилидан келиб чиқиб, қуйидаги якуний хулосага келиш мумкин: 1) Ўзбекистон Республикасининг жан. вилоятларида мил. ав. 2- минг йилликнинг биринчи ярми давомида қад. Шарқ тамаддунига хос тарихий шароитда С.м. базасида юксак ривожланган қад. илк шаҳар маданияти таркиб топди; 2) агар Сополлитепа унинг қад. шаҳарсозлик маданиятига хос барча аломатлари б-н протошаҳар, яъни Авестода тилга олинган вара инноотини эслатса, Жарқўтон ёдгорликлари Ўзбекистон ҳудудида биринчи бор шаклланган том маънодаги қад. шаҳар эди; 3) муайян ёдгорликни қад. шаҳар деб аталиши учун қўйиладиган илмий талаблардан келиб чиқилганда ҳам Жарқўтон у талабларга жавоб бериши мумкин бўлган ноёб ёдгорликдир. Қад. шаҳарларга хос бўлган биринчи аломат — шаҳар майдонида арки аъло ва шаҳристон таркиб топган бўлиши лозим бўлса, Жарқўтонда бу содир бўлган, яъни 100 гектарлик Жарқўтоннинг 3 гектари арки аъло ва қолган қисми шаҳристон майдонини ташкил этади. Иккинчи аломат — ўтроқ деҳқончилик маданияти аҳолиси зич жойлашган маскан мудофаа деворлари б-н ўраб олинган бўлиши. Учинчи аломат — шаҳар арки қисмида маҳобатли бинонинг, яъни умумшаҳар жамоаларн бошлиғи қароргоҳининг таркиб топиши Жарқўтонда ўз аксини топган. Тўртинчи аломат — шаҳар майдонида барча учун баробар хизмат қилувчи бош саждагоҳ — диний мафкура маркази шаклланган бўлиши. Бешинчи аломат — қад. шаҳарда ҳунармандчиликнинг юксак даражада таркиб топган бўлиши. Шаҳар ҳунармандчилик маҳсулотлари ички бозор ҳамда ташқи бозор учун ҳам кенг кўламда ишлаб чиқарилган. Мас., кулолчилик маҳсулотларининг узоқ Хитой ҳудудларигача кириб борганлиги ҳақида гувоҳлик берувчи ашёвий далиллар ушбу қад. шаҳар маданиятида мавжуд. Демак, бу ўша давр шаҳар аҳолиси таркиби ҳақида фараз қилишга ишора бўлиб, қад. Жарқўтон шаҳар аҳолиси эркин деҳқон жамоалари — кашоварзлардан ташқари шаҳар ҳунар ва савдо аҳлидан ҳам иборат бўлган. Шаҳар ҳаёти нафақат диний, балки дунёвий жиҳатдан ташкил этилган бошқарув тизими асосида қурилган. Шаҳар ҳукмдорининг маҳобатли кошонасининг арки аълода шаклланиши бунга далолатдир.



Мўралитепа босқичига тегишли тош мунчоқлар.

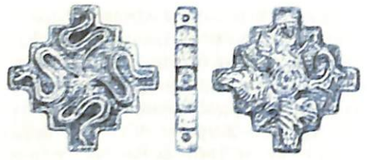
Ад.: Аскаров А., Абдуллаев Б., Джаркутан, Т., 1983; Аскаров А., Ширинов Т., Древнебактрийский храм огня в Южном Узбекистане, В. сб. Градостроительство и архитектура, Т, 1989; Сариниди В. И., И здесь говорил Заратуштра, М., 1992; Аскаров А., Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии, Самарканд, 1993; Аскаров А., Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана, Т., 1977.

Аҳмадали Аскаров.

СОПОЛЛИТЕПА — Сурхондарё вилоятининг (Музработ тумани) Шеробод чўлини кесиб ўтган Ўланбулоқсой ёқасига жойлашган жез даврига оид археологик ёдгорлик. У 1968 й. археолог Л. Альбаум томонидан топилган. 1969—74 й.ларда А. *Аскаров* томонидан ўрганилган С.нинг майдони тахм. 3 га. Унинг 1 га.га яқин марказий қисми мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Қалъа атрофидаги майдоннинг катта


1


2



Сополлитепа қишлоқ жамоасининг жез муҳри.

қисми бузилиб, пахта далаларига айлантирилган. Тепанинг устки қисмида сопол синиқлари қалашиб ётганлиги учун у маҳаллий аҳоли орасида С. деб аталган.

С.да ўтказилган археологик қазишмалар натижасига кўра, унинг марказий қисми мурабба (82×82 м.) шаклида қурилган қалъадан иборат. Қалъанинг томонлари гўё 3 қатор мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Аслида эса, қалъани ўраб олган деворлар тизими ички ва ташқи йўлаксимон қопқонлардан ташкил топган бўлиб қалъа ташқи мудофаа чизиғида томонларга параллел қилиб 8 та йўлаксимон қопқонлар жойлаштирилган. Қалъанинг ички мудофаа чизиғининг марказига ва ҳар тўрт томон бурчакларига биттадан, ҳаммаси бўлиб 8 та йўлаксимон қопқонлар жойлаштирилган. Йўлаксимон қопқон тизимининг жойлашиш режасига кўра, қалъага кириш дарвозаси ҳам гўё 8 та. Аслида эса ҳақиқий дарвоза қалъа жан. томонининг марказига жойлашган, қолган «дарвозалар» ҳарбий хавф туғилганда қопқон вазифасини бажарган. Қалъанинг ички мудофаа тизимида, йўлаксимон қопқонлар оралиғида, ҳар томонда иккитадан мурабба шаклида қурилган хоналар бўлиб, уларга қалъа ички томонидан эшик очилган. Айнан ана шу хоналар томон қалъа ичига жойлашган турар жой мажмуалари оралаб тор кўчалар ўтган. Қалъа ичидаги турар жой мажмуалари унинг ички деворлари бўйлаб жойлашган. Улар ана шу кўчалар орқали 8 та маҳаллага бўлинган. Қалъа марказида эса очиқ майдон бор. Қалъа дарвозасидан бошланган кенг йўл ва тор кўчалар ана шу майдон б-н боғланган. Буларнинг барчаси С. жамоаларининг мудофаа тизимини ташкил этган. Бундай мураккаб меъморий иншоот олдиндан ўйланган аниқ режа ва тоя асосида қурилган. С. қалъа кўргонининг меъморий тарҳи протошаҳар таркибини эслатади, уни махсус уйлаб топилган мудофаа режаси эса амалий тажрибадан келиб чиқиб, қалъа бош режаси ғоясига қатъий бўйсундирилган. Айнан, мана шундай мудофаа тизими С. хавфсизлигини юқори даражада таъминлай олган. С. мудофаа тизимини ташкил этган узун йўлаклар дастлаб мудофаа иншооти вазифасини бажарган. Уларга мудофаа иншооти сифатида талаб сўнгач, секин-аста бошқа мақсадларда фойдаланилган. Мас., шим. ва шарқий ички йўлаклар хилхона сифатида фойдаланилса, ғарбий ва жан. йўлаклар кулолчилик устахоналари сифатида фойдаланилган. Ҳар бир маҳаллада уруғ жамоаларининг хилхоналари бўлиб, марҳумлар мудофаа деворлари остига, уйларнинг поли остига кўмилган. Уруғ бошлиқларининг қабрлари эса, одатда, оила ўчоғи рўпарасида учратилади.

С.да ўтказилган қазиш жараёнида 150 дан ортиқ турар жой мажмуалари очилди. Уларни маҳалла бўйича тақсимлаганда ҳар бир маҳалла майдонига 15—20 тагача оилавий турар жой мажмуалари тўғри келади. Лекин, улар бир вақтда бунёд этилмаган. С.да одамлар қанча вақт яшаганлигини ўрганиш мақсадида унинг ҳар хил жойларида шурфлар солинди. Шурф кесмаларига кўра, мудофаа иншоотлари ва уй-жой мажмуалари пойдеворсиз қурилган. Оилавий уй-жой мажмуалари кўп хонали бўлиб, ҳар бир оилага қарашли кўп хонали уйнинг бири деворининг остида мўрили ўчоқ, иккинчисида сандал ўрни ёки тоза кули қурбонгоҳ чуқурчаси, учинчисидан эса омборхона сифатида фойдаланилган. Булар оила бирлигини англатувчи муҳим белги эди. Бир неча шундай оила бирликлари катта патриархал уруғ жамоасини ташкил этган. С. ана шундай катта патриархал уруғ жамоаларидан 8 тасини бирлаштирган қишлоқ жамоаси эди. С. уйлари ва мудофаа иншоотлари сомон қўшилган хом ғиштлардан қурилган. Уй деворлари андавалар ёрдамида силлиқ қилиб сувалган (топилмалар орасида сопол андава ҳам бор), сувоқ устидан ҳаворанг оҳак б-н оқланган.

Ҳар бир патриархал жамоа маҳалласи қошида уларнинг кундалик эҳтиёжлари билан келиб чиққан ҳолда кулолчилик цехи ва металл эритиш устахоналари мавжуд. Хоналарнинг баъзи бирлари тўқимачилик мақсадларига мослаб қурилган. Улар кенг ва узун бўлиб, тўқув дастгоҳини урнатишга мўлжаллаб қурилган. Ана шундай хоналарда урчуқ тошлар, суяк тароқлар, тош ва сопол қадоқтошлар кўпроқ учратилган. С.да тўқимачилик ипак, пахта ва ҳайвон юнги ҳом ашеси асосида қурилганлиги ҳақида далолат берувчи топилмалар бор.

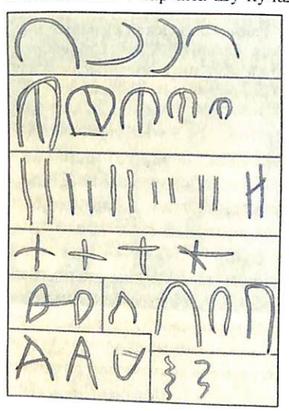
С. сополлари чархда ясалган, 2 қаватли хумдонда пиширилган. Улар нафис, жарангдор, нақшсиз. Кулолдар сопол и. чла асосий эътиборни мутаносиблик ва шаклга қаратган. Улар жуда сифатли узун оёқли вазалар, конуссимон косалар ва нимкосалар, қалақлар ва хурмачалар, куза ва кузачалар, хум ва хумчалар, чойнак ва пиелалар, тоғора ва лаганлардан иборат.

С.да жездан қиргич ва пичоқлар, болта ва теша лар, игна ва бигиз, искана ва ранда тишлари, кузгу ва муҳр, сурмадон ва хилма хил идишлар, билагузук, соч турмаклагичлар, сирға ва узуклар, тиллақош ва қош тергичлар ишлаб чиқарилган.

С. да 158 та қабр очилган. Уларнинг деярли барча ашёвий далиллари бутунлигича бизгача етиб келган. Қабрлар ҳоз. замон қабрларидан фарқ қилмайди: айвонча, айвончаларнинг ғарбий четида, ундан пастроқда лаҳад — жасадхона, унинг оғзи ярим энгаштирилиб терилган ғиштлар б-н беркитилган. Айвонча лаҳаддан чиққан тоза тупроқ б-н тўлгизилиб усти суваб қўйилган. Биргина фарқи С. лаҳаллари кенгроқ, қабр оғзига яқин бўш майдонга турли идиш товоқлар, меҳнат ва б. ҳарбий қуроллар, тақинчоқ, безак буюмлари ва б. қўйилган. Лаҳадда эркаклар ғужанак ҳолда ўнг томони б-н, аёллар эса чап томони б-н ётибди. Ҳар икки жинс ҳам кафанда эмас, балки ҳаётлик вақтидаги байрамона кийимда



Дурадгорлик асбоблари.



Сополга битилган пиктографик ёзув белгилари.



Жездан ясалган тог архари ва одам ҳайкалчали қўлқа сочқичлар

кўмилган. Эркаклар қабрида меҳнат ва ҳарбий қуроллар, аёллар қабрида турли хил тақинчоқ ва безакларр учрайди. Қабрлардан топилган ашёлар таркибига қараб, марҳумларнинг касбини аниқ айтиш мумкин. Демак, сополлитепаликлар эътиқодига кўра, улар нариги дунёда ҳам яшашда давом этишларини тасаввур қилганлар. Мозордаги ашёларнини «бой ва камбағаллиги» уларнинг ёши ва жамоада тутган мавқеи б-н боғлиқ бўлган. Қабрларда битталаб, баъзан эса иккиталаб скелетлар учрайди. Баъзида аёлни эмизикли боласи б-н кўмиш ҳоллари ҳам учрайди. Узоқ ўтмишдаги аждодларимиз удумига кўра, она ўлса унинг эмизикли боласи б-н кўмиш табиий ҳол ҳисобланган бўлса керак. С.да ўрганилган жуфт қабрларда эркак ва аёл бирга кўмилган бўлиб, уларнинг биронтасининг суягида мажбурий ўлим излари учрамайди. Демак, улар ўз ажали ила ҳаёт б-н видолашганлар.

Кейинроқ, кўчманчи мулкдор чорвадорлар орасида кўп хотинлик табиий ҳолга айланган ҳарбий демократия даврида «нариги дунёда ҳаётнинг давом этиши» ҳақидаги ибтидоий ақидага кўра, скиф подшолари ва қабила сардорлари б-н уларнинг хотин ва чўрилардан бир қисмини мажбурий ўлдириб бирга кўмиш одат тусини олган. Ана шу одатнинг дастлабки илдизлари С.да кўзга ташланади, қабрларда одам жасади ўрнида майда ҳайвон скелетлари учратилган, бундай қабрлар *кенотаф* номи б-н аталади. Уларга бедарак йўқолган марҳум ўрнига жамоа дафн анъанасига кўра, унинг тирик жон мулкидан бир қўйни ўлдириб кўмиш лозим топилган. С. кенотаф қабрларининг деярли барчаси эркакларга тегишли эди.

С. аҳолиси эътиқодида қўёшга, оловга сиғиниш ўз аксини топган. Унинг излари айрим хоналар майдонида учратилган сандал ўтхонаси сифатида қабул қилинган тоза кулли чуқурчалар эди. Буларнинг барчаси оташпарастлар эътиқодига алоқадор белгилар эди.

С. жамоаси мазкур маскандa 150—200 йлар чамаси яшаб, сув танқислигидан, сувга қулай янги унумдор ерлар қидириб, Шеробод дарёнинг қад. ўзани Бўстонсой соҳилларига кўчиб кетадилар. Бу воқеалар мил. ав. 2-минг йилликнинг биринчи ярмида содир бўлди. С. деҳқонлари янги жойни ўзлаштириб, Ўзбекистон жанд энг қад. илк шаҳарни барпо этадилар. У шаҳар Ўзбекистон тарихида Жарқўтон номи б-н аталиб, унинг протошаҳри С. ҳисобланади.

Ад.: Аскаров А., Сапаллитепа, Т., 1973; Аскаров А., Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана, Т., 1977.

Аҳмадали Аскаров.

СОПРАНО (итал. sopra — юқорида сўзидан) — 1) хонанданинг энг юқори овози. Диапазони биринчи октава «до» дан учинчи октава «до» — «ми» гача (аёлларда), иккинчи октава «ля»гача (болаларда). С. бошқа овозлардан «бош» регистр устунлиги б-н фарқланади. Кучли товушдаги драматик (Пуччининг «Турандот» операсидаги Турандот партияси), юмшоқ тембрли лирик (Гуноннинг «Фауст»идаги Маргарита), *колоратура*ли С. каби турларга бўлинади; 2) хордаги энг юқори овозли партия; 3) баъзи созларнинг юқори регистрли тури (мас., С.ли саксофон).

СОРБЕНТЛАР (лот. sorbens — ютувчи) — газ, буғ ва эриган моддаларни ютиш учун қўлланадиган қаттиқ ёки суюқ моддалар. Ютувчи модда сорбент, ютиладиган модда эса сорбтив ёки сорбат дейилади. Адсорбция, абсорбция ва капилляр конденсация каби оддий жараёнлар йиғиндисидан иборат мураккаб физикимёвий жараён сорбциядир. Агар сорбентнинг ютилиши унинг сорбент бўлмаган таъсирланиши натижасида бўлса, бундай жараён хемосорбция деб аталади. Хемосорбция кўпинча сорбент сатҳида содир бўлади. Фаолланган *кўмир, силикагель, алюминий оксид, цеолитлар* кўплаб ишлатиладиган С.дир. Синтетик ионловчи смолалар (қ. *Ионитлар*) ҳам муҳим С. ҳисобланади. Суюқ С. кимё саноатида қўлланади.

СОРБИТ (инглиз олими Г. К. Сорби номидан), металлшуносликда — пўлат ва чўян структурасини ташкил этувчилардан бири; *цементит* ва *феррит* аралашмаси. Совитилганда юз берадиган диффузион ўзгаришлар натижасида *аустенит*дан ҳосил бўлади. С.нинг микроструктураси пластинкасимон (нормаллаш, яъни сорбитлаш натижасида ҳосил қилинади) ёки донадор (термик яхшилаш натижасида ҳосил қилинади) бўлади. С. структураси пўлатнинг пластиклиги ва зарбий қовушоқлиги юқори, жуда мустаҳкам, шунинг учун машиналарнинг кўпгина деталлари, рельслар, бандажлар ва б. сорбитланади.

СОРБОННА (Sorbonne) — талаба ва ўқитувчиларнинг илоҳиёт коллежи ва ётоқхонаси. 1257—1554 йларда Парижнинг Лотин кварталида мавжуд бўлган (асосчиси руҳоний Р. де Сорбон номидан). 1554—1792 йларда Париж ун-тининг теология ф-ти; 17-алан *Париж университети*нинг кенг тарқалган 2-номи.

СОРБЦИЯ (лот. sorbeo — ютаман) — газ, буғ ва эриган моддаларнинг қаттиқ жисм ёки суюқликда ютилиши. Ютувчи жисмлар *сорбентлар*, ютилувчи модда сорбат (ёки сорбтив) дейилади. С.нинг қуйидаги турлари бор: *адсорбция, абсорбция, хемосорбция* ва капиллярларда конденсация — ютувчи моддaнинг ғовак ва капиллярларида суюқ фаза ҳосил бўлиши. С. — кўпгина табиий жараёнларнинг асосий таркибий қисми; у кимёда кенг қўлланади. Муҳим сорбентларга фаолланган кўмир, силикогель, цеолитлар, смектит, навбахтит ва б. киради.

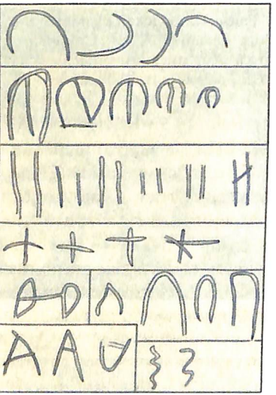
СОРЛАР (Buteo) — қарчиғайлар оиласига мансуб қушлар уруғи. 25 тури бор. Евросиёда, Африка ва Америка қитъаларида, Мадагаскар ва Гавайя оролларида тарқалган. Ўртача катталикда, уз. 28 см дан 70 см гача, вазни 140 г дан 2 кг гача. Қанотлари ва думи кенг. Патлари кўпроқ сариқ ва малла рангда. Ўрмон, дашт ва тоғли ҳудудларда ҳамда тундрада яшайди. Уясини дарахтлар, қоялар, жарликлар ва ерга қуради. Қулай жойга қурилган уялардан ҳар йили фойдаланади. 2—4 та тухум қўяди. Тухумини кўпроқ модаси босади. Инкубация даври 30—40 кун. Болаларини уяда 45—55 кун боқади. Асосан, кенг тарқалган кемирувчилар, айрим турлари калтакесак, илон, қуён, йирик ҳашаротлар б-н озиқланади. Озиқ кам бўлган йиллари С. болалари ўртасида каннибализм кузатилади, яъни катта ёшдаги болалари кичиги ва нимжонини ейди. С.нинг 2 тури Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқининг Қизил китобига киритилган.



Сариқ сор.

СОРМАЙТ — асосини темир ташкил қиладиган қаттиқ қотишмаларнинг умумий номи. С. 20-а. 30-й.ларида Сормово з-ди (Россия)да ишлаб чиқилган

жойлашган. Улар ана шу кўчалар орқа-



Сополга битилган пиктографик ёзув белгилари.

бир оилага қарашли кўп хонали уйнинг бири деворининг остида мўрили ўчоқ, иккинчисида сандал ўрни ёки тоза кулли қурбонгоҳ чуқурчаси, учинчисидан эса омборхона сифатида фойдаланилган. Булар оила бирлигини англатувчи муҳим белги эди. Бир неча шундай оила бирликлари катта патриархал уруғ жамоасини ташкил этган. С. ана шундай катта патриархал уруғ жамоаларидан 8 тасини бирлаштирган қишлоқ жамоаси эди. С. уйлари ва мудофаа иншоотлари сомон қўшилган хом ғиштлардан қурилган. Уй деворлари андавалар ёрдамида силлиқ қилиб сувалган (топилмалар орасида сопол андава ҳам бор), сувоқ устидан ҳаворанг оҳак б-н оқланган.

Ҳар бир патриархал жамоа маҳалласи қошида уларнинг кундалик эҳтиёжи учун керакли буюмлар ишлаб чиқарилган. Бундай буюмлар қаторига тош ва суякдан ясалган ҳар хил қуроллар, тақинчоқ, безак буюмлари ва б. қўйилган. Аёлларга эркаклар ғужанак ҳолда ўнг томони б-н, аёллар эса чап томони б-н ётибди. Ҳар икки жинс ҳам кафанда эмас, балки ҳаётлик вақтидаги байрамона кийимда

Дурадгорлик асбоблари.



одатнинг дастлабки илдизлари С.да кўзга ташланади, қабрларда одам жасади ўрнида майда ҳайвон скелетлари учратилган, бундай қабрлар *кенотаф* номи б-н аталади. Уларга бедарак йўқолган марҳум ўрнига жамоа дафн анъанасига кўра, унинг тирик жон мулкидан бир қўйни ўлдириб кўмиш лозим топилган. С. кенотаф қабрларининг деярли барчаси эркакларга тегишли эди.

С. аҳолиси эътиқодида қуёшга, оловга сиғиниш ўз аксини топган. Унинг излари айрим хоналар майдонида учратилган сандал ўтхонаси сифатида қабул қилинган тоза кулли чуқурчалар эди. Буларнинг барчаси оташпарастлар эътиқодига алоқадор белгилар эди.

ди. Хемосорбция кўпинча сорбент сатҳида содир бўлади. Фаолланган *кўмир, силикагель, алюминий оксид, цеолитлар* кўплаб ишлатиладиган С.дир. Синтетик ионловчи смолалар (қ. *Ионитлар*) ҳам муҳим С. ҳисобланади. Суюқ С. кимё саноатида қўлланади.

СОРБИТ (инглиз олими Г. К. Сорби номидан), металлшуносликда — пўлат ва чўян структурасини ташкил этувчилардан бири; *цементит* ва *феррит* аралашмаси. Совитилганда юз берадиган диффузион ўзгаришлар натижасида *аустенит*дан ҳосил бўлади. С.нинг микроструктураси пластинкасимон (нормаллаш, яъни сорбитлаш натижасида ҳосил қилинади) ёки донадор (термик яхшилаш натижасида ҳосил қилинади) бўлади. С. структурали пўлатнинг пластиклиги ва зарбий



Сариқ сор.

ция даври 30—40 кун. Болаларини уяда 45—55 кун боқади. Асосан, кенг тарқалган кемирувчилар, айрим турлари калтакесак, илон, қуён, йирик ҳашаротлар б-н озиқланади. Озиқ кам бўлган йиллари С. болалари ўртасида каннибализм кузатилади, яъни катта ёшдаги болалари кичиги ва нимжонини ейди. С.нинг 2 тури Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқининг Қизил китобига киритилган.

СОРМАЙТ — асосини темир ташкил қиладиган қаттиқ қотишмаларнинг умумий номи. С. 20-а. 30-й.ларида Сормово з-ди (Россия)да ишлаб чиқилган

(номи шундан). Қаттиқ С.да 25–31% хром (Cr), 2.5–3.5% углерод (C), 3–5% никель (Ni), 4.5% марганец (Mn), 2.8–4.2% кремний (Si), 0.08% гача олтингугурт (S) ва б. бўлади. Структураси жиҳатдан юқори хромли чўянга яқин турали, термик ишланганда қаттиқлигини ўзгартирмайди. С.нинг бошқа айрим хоссалари: Роквелл бўйича қаттиқлиги 50 дан ортиқ, эриш тераси юқори (1275°) ва б. Штамплар, ўлчов асбоблари ва б. деталлар С.дан тайёрланали. Деталь ва асбобларнинг тез ейиладиган сиртларига эритиб ёпиштириш ва б. мақсадларда ҳам ишлатилади.

СОРОКИН (Sorokin) Питирим Александрович (1889.21.1, Турья, Пермь губерняси — 1968.10.2, Уинчестер, Массачусетс штати, АҚШ) — келиб чиқиши рус бўлган америкалик социолог. Ўнг эсерлар етакчиси. 1920 йдан Петроград ун-ти проф. Аксилинқилобий фаолияти учун шўролар ҳукумати уни мамлакатдан чиқариб юборган (1922). 1923 йдан АҚШда. 1930–64 йларда Гарвард ун-ти проф. Шу ерда социология ф-тини ташкил этиб, уни бошқарган. С. АҚШ социологиясида ҳукмрон бўлган эмпирик йўналишни танқид қилган ва «интеграл» социология тўғрисидаги таълимотни ривожлантирган. Ижтимоий борлиқни индивиддан юқори турувчи ижтимоий маданий мавжудлик деб билган. Тарихий жараённи маданият асосий типларининг циклик алмашинуви деб тушунтирган, бу маданиятлар негизида тил, ахлоқ, санъат, фан, дин биргаликда мавжуд бўлади. Ҳоз. маданият умумий инқирозни бошдан кечирмоқда деб ҳисоблаган С. бу инқирозни материализм ва фаннинг ривожланиши б-н боғлайди ҳамда диний «идеалистик» маданиятни юксалтирибгина инқироздан чиқиш мумкин, деб изоҳлайди. Ғарб социологиясида С.нинг ижтимоий мобиллик ва ижтимоий стратификацияни ўрганиш соҳасида қилган эмпирик тадқиқотлари ҳам юқори баҳоланади.

Абдуғани Холбеков.

СОРОРАТ (лот. Soror — сингил) — никоҳ одатларидан бири. Эркакнинг бир неча опа-сингилларга уйланиши. Баъзи олимлар С. ибтидоий жамоа даврида урф бўлган гуруҳли никоҳнинг қолдиғи дейишади. С. Осиё, Америка, Африка ва Океаниянинг кўпгина халқларида ҳам мавжуд бўлган. С. баъзи давлатларда хотини вафот этган эркакнинг ўз қайин синглисига уйланиши тарзида сақланган. Кўпинча бу одатни етим болалар тарбияси учун ғамхўрлик б-н боғлайдилар. С.ни дастлаб Л. Морган қайд этган ва Ж. Фрезер эса фанга киритган. Ўзбекларда никоҳнинг бу тури сақланган бўлиб, туб иллизи мулк б-н боғлиқ эди. Чунки таомилга кўра, аёл вафот этгандан кейин эркак қайта уйланиши учун яна қалин тўлаши лозим бўлган. Марҳумнинг синглисига уйланганда эса, леярли қалин тўламаган ва фақат туи харажатлари берилган, холос. Шунингдек, марҳуманинг фарзандлари етимлик азоб-уқубатини тортмаслигига ҳам эътибор берилган.

Ад.: Киселъков Н. А., Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана, Л., 1969; Бурыев О., Шоимардонов И., Насриддинов К., Ўзбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

СОРТАМЕНТ (франц. assortir — саралаш, танлаш), сортимент — маҳсулотнинг маркаси, ўлчами ва шакли бўйича таркиби. «С.» термини, асосан, металлургияда металл прокатлар (мас., рельсларга нисбатан, «сортимент» эса ёғоч материаллар и. ч.да ёғоч буюмларга нисбатан қўлланилади.

СОРТЕПА, Сартепа — қадимги қалъа — кўргон харобаси (мил. 1–8-асрлар). Андижон вилояти Балиқчи тумани марказидан 1,5 км жанубда Қорадарё ўзанида жойлашган. Илк бор *Лаван* подшолиги пайтида пайдо бўлган, сўнгра кенгайиб деҳқончилик воҳасининг ўзига хос марказига айланган. Бунга унинг қулай географик ҳудудда — Қорадарёнинг унумдор ўзанида жойлашгани сабаб бўлган бўлиши керак. Ҳоз. ёлғорликлан арк қисм ва унинг яқинида иккита майда тепа сақланиб қолган. Арк майд. 1,7 га бўлиб, ундаги маданий қатлам қалинлиги 6,5 м ни ташкил этади. С. 4 томондан қалин пахса девор б-н ўраб олинган. Шарқий девор томонда дарвоза ўрни кўриниб турали. Археологик қазишмалар натижасида учта қурилиш даврига оид меъморий қолдиқлар ва ашёвий далиллар аниқланган. Ёлғорлик 8-а. бошларида араблар истилоси пайтида бузиб юборилган.

СОСНОВЕЦ — Польшанинг жан. қисмидаги шаҳар. Юқори Силезия агломерациясида. Катовице воеводасида. Аҳолиси 244,1 минг киши (1999). Тошкўмир қазиб олинадиган р-н маркази. Қора металлургия, кон машинасозлиги, тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат саноати корхоналари, тог музейи бор.

СОСОН — Эрондаги сосонийлар сулоласи бобокалони. Ахоманийлар даври (мил. ав. 558–330) да оташпарастларнинг Стаҳр (ҳоз. Истаҳр) даги Анахита бутхонасининг коҳини (мубод) бўлган. Сосонийлар давлатини идора этган Эрон шаҳаншоҳлари ўзларини С. наслидан деб биладилар.

СОСОНИЙЛАР — Яқин ва Ўрта Шарқда мил. 3–7-асрларда ҳукмрон қилган эрония сулоласи, келиб чиқиши пори Порсо вилояти (қ. *Форс*)дан бўлиб, Порсонинг С. урушидан бўлган Ашоқи Папакнинг отаси *Сосон* номи б-н аталган. Папакнинг ўғли *Ардашир I* С. давлатининг асосчиси бўлган. С. сулоласининг тўлаб-яшнаган даври *Шопур I*, Яздигард II, Феруз ва *Хусрав I Анушарвон* даврларига тўғри келади. С. сулоласи вакиллари: Ардашир I (224–239), Шопур I (239–272), Ҳурмуз I (272–273), Баҳром I (273–276), Баҳром II (276–293), Баҳром III (293), Нарсе (293–302), Ҳурмуз II (302–309), *Шопур II* (309–379), Ардашир II (379–383), Шопур III (383–388), Баҳром IV (388–399), Яздигард I (399–420), *Баҳром Гур* (421–439), Яздигард II (439–457), Ҳурмуз III (457–459), Феруз (459–484), Балаш (484–488), Қубод I (488–496, 498–531), Замаск (496–498), Хусрав I Анушервон (531–579), Ҳурмуз IV (579–590), *Хусрав II Парвиз* (591–628), Қубод II (628), Ардашир III (628–629), *Ядигаро III* (632–651).

СОСОНИЙЛАР ДАВЛАТИ — Яқин ва Ўрта Шарқда *сосонийлар* сулоласи бошқарган давлат (3–7-асрлар). 224 и. *Ардашир I* Парфия шоҳи Артабон V ни мағлубиятга учратиб, 226 и. пойтахт Ктесифон шаҳри эгаллаб, янги давлат тахтига ўтиради. Бу давлатнинг барча ҳукмдорлари «шаҳаншоҳ» унвони б-н тахтни бошқарганлар, давлат эса Эроншаҳр («орияларнинг шоҳлиги») деб аталган. Эрон, унинг ғарб ва шарқидан ҳудудлар (Ардашир I ва Шопур I даврида) бирлаштирилган. С.дда шоҳлар коҳинларга таяниб иш кўришган, янги оташкада («олов саройлари») бунёд этилган, Ардашир I даврида *зардуштийлик* давлат дини деб эълон этилган, зардуштий руҳонийлар давлатда катта сиёсий, иқтисодий таъсир кучига эга бўлишган, бошқа динлар таъқиб қилинган.



Сосонийлар давлати. Терракотадан ясалган сосонийлар жангчиси.

3-асрнинг охири — 4-асрнинг бошларида С. ғ. инқирози ошкор бўлди. Баҳром II Рим б-н оҳирги жанг (282) ва Рим мағлубиятга учраган С.дш. шарқидаги бир қанча вилоятларидан ажраган. Шопур II даврида улар қайта босиб олинган. Месопотамиянинг дарё р-нлари, Арманистон подшолигининг бир қисми Рим б-н бўлган урушларда С.дш. тобелигига ўтган. Шопур II даврида С.дш. марказлаштирилган, мажусийлик кучайган. С.дш. шарқини ва шим. қабилалар бирлашмаси (хионийлар, кидаритлар ва б.)га қарши 5-а. ўрталаригача муваффақиятли кураш олиб борган, лекин *эфталийлар* б-н бўлган жангда енгилган, шоҳ Феруз ўлдирилган (484). Натижада Марвдан шарқда бўлган ерлардан ажраб, эфталийларга оғир солиқ тўлаш мажбуриятини олган. С.дш. аҳолиси расмий равишда 4 табақага: коҳинлар, ҳарбийлар, амалдорлар ҳамда деҳқон ва ҳунармандларга бўлинган. 3-а.да монийлик, 5-а.да маздакийлик динлари таълимотлари кенг тарқалган. Маздакийлар ҳаракати гор-мор этилгач, С.дш. шоҳлари бир неча исёнлар кўтарганлар. Қубод I ва Хусрав I даврларидаги солиқлар 5-асрдаги солиқлардан анча енгил бўлган. Коҳинлар ва ирирк ер эгалари мулки «одил жангчилар» фондасига мусодара қилинган. С.дш. иқтисодиёти томонидан 6-а. бошида анча ривожланган, ташқи савдода ҳам катта ютуқларга эришган. С.дш. 558–568 йилларда эфталийларни енгиб, Амударёнинг сўл қирғоги ва Афғонистондаги катта ҳудудни ўзига қўшиб олган. Яман забт этилган (570 й.). С.дш. ҳудудига бостириб кирган турклар тор-мор этилган (589 й.). Тахт учун кураш авж олган, 20 й. давом этган урушлар С.дшнинг иқтисоди ва сиёсий қудратига путур етказган. Эрон маданияти сосонийлар даврида жуда юксалган. Яздигард III даврида (632–651) С.дни арабларбосиб олган.

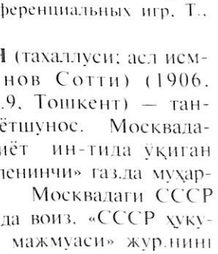
Ад.: История стран зарубежного Востока в средние века, М., 1957; Пигулевская Н. В. и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958; Луконин В. Г., Культура сасанидского Ирана, М., 1969.

СОССЮР (Saussure) Фердинанд де (1857.26.11, Женева — 1913.22.2, Вюфлан-сюр-Морж) — швейцариялик тилшунос. Женева (1875), Лейпциг, Берлин (1876–80) ун-тларида ўқиган. Женева ун-тининг проф. (1891 и.дан). С.нинг биринчи асари ҳинд-европа тиллари вокализмини ўрганишга, тилшунослика қиёсий-тарихий методнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган бўлса, унинг «Умумий тилшунослик курси» (1916) 20-а. Европа тилшунослиги ривожига катта таъсир кўрсатган. С. биринчи бўлиб тилни муайян тизим сифатида ўрганишни таклиф этди, тил лингвистикаси б-н нутқ лингвистикасини, *диахрония* б-н *синхрония*ни ўзаро фарқлади, тилшуносликни семиология (семиотика)нинг бир қисми деб ҳисоблаб, лисоний белги табиатини каиф этди. С.нинг тилшуносликдаги қарашлари Женева тилшунослик мактаби вакиллари Ш.Балли, А. Сеше асарларида, француз социологик мактаби намояндалари А. Мейе, Ж. Вандриес ва б.нинг илмий ишларида, структурализм оқимларида акс этган. Европа структурали тилшунослиги асосчиси сифатида С. тилшуносликнинг, шунингдек, хорижий семиотиканинг айрим йўналишлари, антропология, адабиётшунослик ва эстетиканинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

СОТИМ УЛУҒЗОДА (1911.11.9, Чуст — 1997, Душанба) — тожик ёзувчиси, драматург, адабиётшунос. Тожикистон ФА мухбир аъзоси (1951). Тошкент Ўқитувчилар ин-тини тугатган (1929). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Тожикистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг 1-котиби (1944 –46). Ижоди 1930 йдан бошланган. «Ўт ичида» драмаси (1944)да халқнинг фашизмга қарши кураши тасвирланган. «Ҳиммматли дўстлар» (1947), «Ёшлигимиз тонги» (1951) қиссалари, «Изловчилар» комедияси (1951) оила муаммолари ҳақида. «Яшнаган диёр» (1953) романи урушдан кейинги йиллар қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришга бағишланган. С.У. «Ибн Сино» (1953), «Шоир қисмати» (1957), «Рудакий» (1958), «Вакила» (1960) киноссенарийлари, «Ғавҳари шамчироқ» (1962) комедияси, «Восеъ» романи (1967) муаллифи. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас.: Ёшлигимиз тонги [қисса], Т., 1958; Восеъ [роман], Т., 1970.

СОТИМОВ Нўъмон Юнусович (1939.15.12, Андижон) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат. фанлари д-ри (1977), проф. (1978). Москва ун-тини тугатган (1962). Ўзбекистон ФА Математика ин-ти аспиранти, кичик илмий ходим (1962–68), ТошДУда катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири (1968–74). Москвадаги Математика ин-тида катта илмий ходим (1974–76). 1976 йдан ТошДУ (ҳоз. Ўзбекистон милл. ун-тида доцент, проф., декан (1985–87), кафедра мудири (1976 йдан). Илмий ишлари дифференциал тенгламалар, оптимал бошқарув ва зиддиятли жараёнлар назариясига оид. Оптимал бошқарув назариясида Беллман тенгламаси ечимларининг дифференциалланувчилик хоссасини тадқиқ этган. Зиддиятли жараёнларга манеуб таъқиб этиш масаласини ечиш усулини яратган; учрашувдан четлашиш масаласи ечимининг мавжудлиги учун етарли шартлар таклиф этган. Комплекс дифференциал тенгламалар б-н ифодаланган бошқарилувчи жараёнларни ўрганиш назариясига муҳим ҳисса қўшган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).



Ас.: Методы решения задачи уклонения от встречи в математической теории управления, Т., 2000; Методы решения задачи преследования в теории дифференциальных игр, Т., 2003.

СОТТИ ҲУСАЙН (тахаллуси; асл исм-шарифи Ҳусаинов Сотти) (1906, Қўқон — 1942.5.9, Тошкент) — танқидчи ва адабиётшунос. Москвадаги кечки Адабиёт ин-тида ўқиган (1934–35). «Ёш ленинчи» газ.да муҳаррир (1927–28), Москвадаги СССР халқлари музейида воиз. «СССР ҳукумати қонунлари мажмуаси» жур.нинг ўзбекча нашрида муҳаррир (1934–37). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис

Сосонийлар шоҳи Ардашир II ни тахта ўтказиш маросими. Чап тарафда Митра маъбудаси. Тоқи Бўстондаги рельеф.







вининг 1-котиби (1944 —46). Ижоди 1930 й.дан бошланган. «Ўт ичида» драмаси (1944)да халқнинг фашизмга қарши кураши тасвирланган. «Ҳимматли дўстлар» (1947), «Ёшлигимиз тонги» (1951) қиссалари, «Изловчилар» комедияси (1951)

2003.

СОТТИ ҲУСАЙН (тахаллуси; асл исм-шарифи Ҳусаинов Сотти) (1906, Қўқон — 1942.5.9, Тошкент) — танқидчи ва адабиётшунос. Москвадаги кечки Адабиёт ин-тида ўқиган (1934—35). «Ёш ленинчи» газ.да муҳаррир (1927—28). Москвадаги СССР халқлари музейида воиз. «СССР ҳукумати қонунлари мажмуаси» жур.нинг ўзбекча нашрида муҳаррир (1934—37). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис



ўринбосари (1937—38). Тил ва адабиёт ин-тида директор (1938—40). Ўзбекистон КП (б) МҚда бўлим мудири (1941—42). С.Ҳ.нинг «Дуохон» ва «Жоҳиллик балоси» илк пьесалари 1921—22 й.ларда ёзилган ҳамда Қўқон ш. маданият клубида саҳналаштирилган. «Лойқалар» («Ғалаба») пьесаси 1930 й.да Ўзбек давлат драма театри саҳнасида қўйилган. Шундан кейин у «Қизил таёқчилар» (1935) ва б. пьесаларни ёзган. С.Ҳ. матбуот, театр, мусиқа, адабиёт, таржима масалаларига бағишланган мақолалар эълон қилган. У Ҳамза меросини ўрганиш ишини бошлаб, «Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти» (1941) монографиясини чоп этган ва Ҳамзанинг «Танланган асарлар»ини Ю. Султонов б-н бирга нашрга тайёрлаган.

Ас.: Танланган асарлар, Т., 1974.

СОФ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ — муайян давр давоми (одатда ой, чорак, йил)да мамлакат иқтисодий фаолиятининг умумий якунларини тавсифлайдиган кўрсаткичлардан бири; *ялпи миллий маҳсулот* (ЯММ)дан таркибига тегишли даврда истеъмол этилган асосий капитал қиймати киритилмагани б-н фарқ қилади. С.м.м. қиймати *миллий ҳисоблар тизими* асосида ҳисоблаб чиқилади. Назарий жиҳатдан олганда С.м.м хўжалик фаолияти натижаларини ялпи ички маҳсулот ва ЯММга қараганда аниқроқ ҳисоблаш имконини беради, чунки у тегишли даврда яратилган қийматни ҳисобга олади. Лекин амалиётда С.м.м. ҳисоб-китобларидан ЯММга қараганда камроқ фойдаланилади, бу эса истеъмол этилган капитал қийматини аниқ ҳисоблашнинг мураккаблиги б-н боғлиқ.

СОФИЗМ (юн. sophisma — ҳийла, жўмбоқ) — бирор беъмани фикрни асословчи муҳокама ёки хулоса. С.да ёлғон муҳокама чин муҳокамадек қилиб кўрсатилади ёки мантиқ қонунларини бузиб хулоса чиқарилади. *Аристотель* С.ни «сохта исбот» деб атаган. С. — ҳақиқатни ёлғон, ёлғонни ҳақиқат деб тушунтиришдан иборат бўлиб, рақибни алдаш, уни нотўғри йўлга йўналтиришга ва шу тарзда ўз мақсадига эришишга мўлжалланган мантиқий усулдир. Мана бу мисолда одамнинг шохи борлиги шундай исботланади: — Йўқотмаган нарсаларинг ўзингда бўладими? — Ҳа. — Сен шох йўқотмагансан? — Ҳа. — Демак, шохинг ўзингда. Сен шохли одамсан.

Мантиқ илмини яхши эгаллаган кишилар бундай ҳийлагарликни осонгина фош эта олади. С. соддадил кишилар қалбида ҳақиқатга, адолатга шубҳа уйғотувчи, уларни тўғри йўлдан адаштирувчи маккорлик қуролидир.

СОФИСТИКА (юн. sophistike — ҳийлагарлик б-н мунозара олиб бориш) — 1) Юнонистонда *софистлар* яратган фалсафий оқим. Унинг йирик вакиллари: Горгий (тахминан мил. ав. 483—375), *Протагор* ва б.; 2) мантиқ қонунларини атайин бузиб, ёлғон далилларга асосланган ҳолда муҳокама юритиш. С. ташқи томонлан тўғри бўлиб туюлади-ган, аслида эса мантиқий хато мулоҳазаларга таянади (яна қ. *Софизм*).

СОФИСТЛАР (юн. sophistes — моҳир, доно) — 1) Юнонистонда ақлли, билимдон кишилар, махсус ҳунар эгалари; 2) мил. ав. 5-а.нинг 2-ярми — 4-а.нинг 1-ярмида Юнонистонда донолик ва чиройли сўзлашувга ўргатувчи ўқитувчилар, файласуфлар. Улар маълум миқдордаги ҳақ олиш эвазига кишиларга мунозара олиб бориш санъатини, рақибининг мулоҳазаларидаги заиф томонларни топиб, уларга зарба бериш, ўз фикрини бошқаларга ўтказиш, мунозарада енгиб чиқиш усулларини ўргатишган. Бунда *софистика* услубидан фойдаланишган. Шу мақсадда рақибни довдиратиб қўядиган мантиқий *софизм* ва парадокслар ўйлаб чиқаришган. *Протагор,* Горгий, Гиппий, Продик ва б. машҳур С.дир. С. алоҳида бир мактабни ташкил этишмаган. Лекин уларнинг этика, сиёсат, билиш назарияси соҳасига қизиқишларида умумий томонлари бор. Мил. ав. 5-а.да Юнонистон маънавий ҳаётида фалсафанинг тадқиқот объектини дунё муаммоларидан инсон ва унинг маънавий олами муаммосига буриш кўзга ташланади. С. «инсон ҳамма нарсаларнинг ўлчовидир» деган ғояга таяниб иш юритишган. *Аристотель* С.ни «сохта донолик ўқитувчилари» деб атаган.

СОФИЯ — *Болгария* пойтахти. София сойлигининг жан. чеккасида, Витоша тоғи этакларида, 530—650 м баландликда жойлашган. София вилоятининг маъмурий маркази. Банкя, Нови-Искир ва б. шаҳарлар б-н алоҳида маъмурий бирлик — Катта С.ни ташкил этади. Аҳолиси 1,09 млн. киши (2001). Иқлими мўътадил континентал иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 2°, июлники 20°, йиллик ёғин 600—650 мм. Шаҳарнинг шарқий чеккасидан Искир дарёси оқиб ўтади, шаҳар атрофларида минерал булоқлар бор. С. Ғарбий ва Марказий Европа давлатларини Яқин Шарқ мамлакатлари б-н боғлаб турувчи водийлар орқали ўтган қад. йўллар устида жойлашган транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга.



Ас София черкови

Шаҳарга Сердика номи б-н мил.ав. 1-а.да асос солинган ва Рим, кейинроқ Византияга қарашли Болқон ерларининг муҳим маъмурий маркази ва савдо пункти бўлган. 809 й.да Средец номи б-н Биринчи болгар қироллиги (681—1018) таркибига кирди. 1018—1194 й.ларда Византия ҳукмронлиги остида бўлган. 14-а. охиридан С. деб (Аё София черкови номидан) аталиб келинмоқда. 1382 й.да С.ни туркlар босиб олди ва Румайла бекларбеклигининг қароргоҳига айлантирилди. 16—18-а.ларда С. Болқон я.о.нинг Истанбуллан кейин 2-йиридаги йирик ҳунармандчилик ва маданий маркази бўлган. 1877—78 й.ларда рус қўшинлари С.ни туркlардан озод қилди. 1879 й.дан Болгария пойтахти.

С.— мамлакатнинг иқтисодий, илмий ва маданий маркази. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 1/6 қисми С.га тўғри келади. Машинасозликнинг турли соҳалари, хусусан, электротехника ва радиоэлектроника, станоксозлик ва приборсозлик, кўтарма-транспорт жиҳозлари





Вазирлар Маҳкамаси биноси.

и.ч., рангли ва қора металлургия, кимё, резина, целлюлоза-қоғоз, полиграфия, озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари фаолият кўрсатади. Болгария ФА, ун-т, ин-тлар, геогр. жамияти, консерватория, бадиий галерея, археология, этнография ва б. музейлар, театрлар бор. Меъморий ёдгорликларидан Аё София черкови (5—6-а.лар), Александр Невский мақбара-ҳаиқали (1904—12) ва б. сақланган.

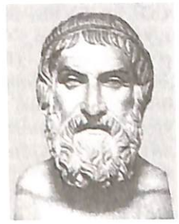
СОФИЯ ИБОДАТХОНАСИ, Аё София (Авлиё София) ибодатхонаси — Истанбулдаги меъморий ёдгорлик. Византия меъмурлигининг буюк маҳобатли ёдгорлиги (532—537). Меъморлари траллик Анфимий ва милетлик Исидор. С.и. тарҳи 3 *нефли* гумбазли *базилика* шаклида бўлиб, ён нефлари 2 қатламли, гумбази ярим айланасимон. Ўрта нефи кенг ва баланд, томи улкан гумбаз б-н қопланган. Ибодатхона уз. 77 м, гумбаз диаметри 31,5 м. Гумбази 4 устунга ҳамда бағалидаги равоқларга таянган. Гумбаз асосига 40 та дераза ишланган. Интерьерида ордер тизими (колоннада, равоқ ва б.) дан фойдаланилган. Рангли мармар ва кошинлар б-н серҳашам безатилган. 6-а.да вайрон бўлган гумбази 1374 й.да кичик ҳажмда қайта тикланган. 1453 й.дан масжидга айлантирилиб, кейинчалик ташқи кўриниши турк меъморлигига хос услубда қайта қурилган. 4 томонига найзасимон минора ишланган (16—18-а.лар). Ҳозир музей.

СОФИЯ УНИВЕРСИТЕТИ, Климент Охридский номидаги София университети — Болгариянинг биринчи ва йирик олий ўқув юрти. 1888 й. олий пед. курслари сифатида ташкил этилган. 1889 й. Олий билим юрти, 1904 й.дан ун-т; 1905 й.дан славян маърифатпарвари, қад. болгар адабиёти асосчиларидан бири Климент Охридский номида. 1944 й. қайта ташкил этилган. 2-жаҳон урушидан сўнг Болгариянинг етакчи илмий-пед. марказига айланган. Унинг негизида тиббиёт, иқтисодиёт, агрономия, зоотехника, қ.х., ўрмон хўжалиги, ветеринария ин-тлари ташкил этилган. 1970-й.лардан ун-т ф-тлари Болгария ФА илмий муассасалари б-н ўзаро ҳамкорлик қилади (ўқув марказлари доирасида). Фалсафа, тарих, славян филологияси, ғарб филологияси, мат., физика, кимё, биол., геология, геогр., ҳуқуқшунослик ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 14 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 700 мингдан ортиқ асар бор. Илмий асарлар нашр этади.



София ибодатхонаси.

СОФОКЛ (Sophokles) (тахм. мил. ав. 496—406) — юнон драматурги, шоир, сиёсий ва ҳарбий арбоб. Антик манбаларга кўра, 123 драма ёзган, шулардан 7 таси («Аякс», 442 й.дан олдинроқ; «Антигона», тахм 441; «Трахиналик аёллар», ёзилган вақти номаълум; «Шоҳ Эдип» ва «Электра», 430—15 й.лар орасида; «Филоктет», 409; «Эдип Колонда», 401) ва айрим драмаларидан парчалар, баъзи лирик шеърлари етиб келган. С. ўтмишдоши Эсхил ва издоши Еврипиддан фарқли ўлароқ, воқеликни қандай бўлса, шундай қабул қилиб, Юнонистоннинг гуллаган давридаги демократия асосларига шубҳа б-н қарамаган. С. антик давр трагедиялари учун устувор аҳамиятга эга бўлган шахснинг маънавий шаклланиши муаммосини ечишда дунёнинг Парвардигор томонидан идора этилишини назардан қочирмаган. Унинг «Трахиналик аёллар» трагедиясидан бошқа барча асарлари олижаноб кишиларнинг номлари б-н аталган ва бу асарларнинг қаҳрамонлари мураккаб вазиятда дўқ ва пўписаларга ёхуд муросасозликка даъват этувчи кенгаш ва маслаҳатларга қарамай, ўз мақсадлари сари интиладилар. Антигона «норасмий қонун»га итоат этиб, давлат қонунини бузади ва акасидан жудо бўлади; Электра қатл этилган отасининг ўчини оламан, деб ўзини-ўзи азоб-уқубатларга гирифтор этади; Эдип, тақдири азалдан қанчалик қочишга уринмасин, отасининг қотили ва онасининг эри бўлиб чиқади. Ана шу тарзда С. трагедияларининг қаҳрамонлари, ўз истакларига қарши ўлароқ, тақдири азалнинг қурбони сифатида гавдаланадилар. С. воқеанинг табиий оқимини акс эттирар экан, тасвирга илоҳий кучларни жалб этмайди, томошабин унинг асарларида камдан-кам ҳолдагина фолбин, башоратчиларга дуч келади. С., Эсхилдан фарқли ўлароқ, трагедиянинг трилогия кўринишларидан воз кечиб, ҳар бир асарида сюжетнинг мустақиллигига эришади. Унинг иккинчи янгилиги 3 актёр иштирокидаги саҳналардан самарали фойдаланишидир. С. жаҳон адабиёти тарихидан бир неча монументал образларни яратган ижодкор ва жиддий драматик композициялар устаси сифатида ўрин эгаллаган. С. асарлари театр санъати юксак тараққиёт даражасига кўтарилган ҳоз. даврда ҳам ўз қимматини йўқотмай, жаҳон драматургиясининг шоҳ намуналари бўлиб қолмоқда. С.нинг «Шоҳ Эдип» (1969), «Антигона» асарлари ҳоз. Ўзбек миллий театри (1971), «Электра» трагедияси эса Аброр Ҳидоятов номидаги театрда саҳналаштирилган.



Ас.: Шоҳ Эдип, Т., 1979.

СОХТА КУРАКБУРУНЛИЛАР, қилқуйруқлар, орол кураквурунлилари (Pseudoscaphirhynchus) — осётрсимонлар (бакра балиқлар) оиласига мансуб чучук сув балиқлари уруғи. Гавласининг лум томонила яхлит суяк қалқонинин бўлмаслиги б-н ҳақиқий кураквуруи балиқлардан фарқ қилали. 3 тури Орол денгизи ҳавзаси ларёларида учрайли. Барча турлари Ўрта Осиё учун эидемик. Катта амударё С.к. узунлиги 75 см гача, вазни 2,5 кг гача; майда балиқлар б-н озиқланали: 6—7 ёшила вояга етали: апр. ла увиллириқ ташлайли: 2 минтга яқин (йирик С.к. 37 минтача) тухум қўяли. Кичик амударё С.к. 27 см гача. Сирларё С.к. 30 см гача. Барча С.к. ноёб. Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

СОХТА ОЁҚЛИЛАР (Sarcodina) — бир ҳужайрали ҳайвонлар синфи (қ. *Саркоодилар*).

СОХТА СИМҚУРТЛАР — қорақўнгизлар ва чангхўрлар оиласига мансуб қўнгизлар личинкасининг умумий номи. Улар *симқуртлар* б-н биргаликда тупроқда яшайлиган зараркунанда ҳашаротларнинг катта туруҳини ташкил этади. Уларни қирсилдоқ қўнгизлар личинкаси — ҳақиқий симқуртлардан фарқлаш учун С.с. леб аталган. Суғорма деҳқончилик минтақасида С.с.лан маккажўхори, дашт ҳамда қумлоқ сусткашлари, узун тумшуқли қорақўнгиз ва б. учрайли (яна қ. *Дашт сусткаши, Маккажўхори зараркунандалари*).

СОЦИАЛИЗМ (лот. socialis — ижтимоий) — хусусий мулкни ижтимоий (умумий) мулкка айлантириш орқали эркинлик ва тенглик, бахт ва фаровонликка эришиш мумкин деб ҳисобловчи таълимот. С. тарафдорлари ана шу йўл б-н қурилган ижтимоий тузумни идеал жамият леб ҳисоблаганлар. «С.» атамаси Францияда 19-а.нинг 30-й.ларида истеъмолга кирган. Лекин ижтимоий адолат жамияти б-н боғлиқ тасаввурлар «олтин аср» тўғрисидаги қад. ғояларга бориб тақалади. Бу ғояларнинг асосчиси *Платон* ҳисобланади. У «Сиёсат», «Давлат», «Қонунлар» каби асарларида моҳиятан С.га ўхшаш жамият тўғрисидаги фикрларни баён этган. Унинг ижтимоийлик лойиҳасини ўрганган *Аристотель* ўша вақтдаёқ хусусий мулкчиликни йўқотишга асосланган жамият тараққиёт йўлининг охири ҳалокатли эканлигини таъкидлаган. Умумий тенглик, «олтин аср» борасидаги ғоялар кейинчалик утопик (хаёлий) С.нинг турлича куринишларида ўз ифодасини топди. К. *Маркс* ва Ф. *Энгельс* ишлаб чиққан илмий С. деб аталмиш назарияга кура, С. *коммунизм*нинг қуйи фазаси ҳисобланади. С.га икки хил йул б-н эришиш мумкин деб қаровчилар булиан. Мас., Т. Мор (1478—1535), Т. Кампанелла, Г. Б. Мабли (1709—85), Морелли (18-а.), Н. *Чернишевский*, А. *Бебель* ва б. уни инқилоий йул б-н амалга ошириш тарафдори булиан. Г. Бабеф (1760—97), М. *Бакунин*, К. *Маркс*, Париж коммунарлари, В. И. *Ленин* ва б. қуролли қўзғолон йулини илгари сурили.

Сла инсон хусусий мулкдан тамоман ажратилади. Оқибатда инсон ўзининг индивидуал хусусиятларидан ҳам маҳрум этилади. У «омма»га аланиб, ўз «мени»ни йуқотали. Жамиятда ўравонлик, тобелик кучаяли. 20-а. 20-йларининг охири — 30-йларининг бошила СССРда, 2-жаҳон урушидан кейин эса бошқа мамлакатлар (жаҳон социалистик тизимида ҳам тоталитар тузумнинг қарор топиши туфайли С. тўғрисидаги тасаввурлар дунёнинг муайян қисмила ёйилли. Давлат мулкининг монополияси, директивали марказлашган режалаштириш, шунингдек, қонунсизликни, ўзгача фикрловчиларга тоқатсизликни кучайтирган юқори қатламнинг диктатураси социалистик (реал С., етук, ривожланган С.) деб аталган булиан тузумга хос белгилар эли. Тоталитар режимнинг ҳукмронлиги иқтисодий, сиёсий ва маънавий буҳронга, дунёнинг ривожланган мамлакатларидан орқада қолиб кетишга, жаҳон цивилизациясидан айри ҳолда яшашга олиб келди. Ўзбекистон ҳам шундай жараёндан четда қолмали. Бу ерда ҳам деҳқонлар, ҳунарманлар, савдогарлар, эркин касб эгалари тугата борилди. Зўрлик асосига қурилган қулоқ қилиш, жамоалаштириш сиёсати, бошқа кўринишдаги қатагонларни С. қуриш йўлидаги қонуний жараён сифатида асослашга уринилди. Айрим мамлакатларга, жумладан, Ўзбекистонга нисбатан «капитализмни четлаб С. га ўтиш» мумкинлиги тўғрисидаги сохта таълимот ҳам ўйлаб топилди.

20-а.нинг 80-й.лари охири — 90-й.лари бошида СССРда ва б. мамлакатларда бошланган ўзгаришлар бозор иқтисодиётига ва демократик жамиятга ўтишга қаратилди. Мустақиллик жамият аъзолари учун ягона ижтимоий мулкчиликни қарор топтириш йўлидаги барча уринишларга барҳам берди.

Ибодулла Эргашев.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА (лот. socius — ҳамият ва *лингвистика*) — тилшунослик. социология ва лингвистика фанлари туташмасида ривожланувчи ва тилнинг ижтимоий табиати, унинг ижтимоий вазифалари, ижтимоий омилларнинг тилга таъсир кўрсатиш механизми ҳамда тилнинг жамият ҳаётида тутган ўрни б-н боғлиқ кўплаб муаммолар мажмуини ўрганувчи илмий назарий соҳа. Ушбу муаммоларнинг айримлари (мас., «тил ва жамият») умумий тилшунослик доирасида ҳам ўрганилали. С.нинг фанлараро мақоми у фойдаланилган тушунчалар мажмуида намоён бўлали. Чунончи, социолингвистик таҳлилнинг асосий тушунчаси деб қаралиган тил жамоаси ҳам ижтимоий, ҳам лисоний белгилар асосида аниқланали.

С.нинг энг муҳим тушунчаларидан бири лисоний вазият тушунчаси бўлиб, у муайян этник бирликлар ёки маъмурий ҳудудий бирлашмаларда муомала-алоқа воситаларининг тақсимланиши тушунчаларини ўз ичига олади. Шу туфайли вазиятнинг ривожланиш моделларини илмий асослаб беради.

Жамият ҳаётини тушунтиришга қаратилган энг қадимги таълимотлардан (*Платон, Аристотель* ва б.) тортиб охирги тарихий даврларгача (Форобий, Ибн Сино, Беруний асарларида ҳам) жамият, унинг яшаши ва ривожланиши ҳақида муҳим фикрлар ифодаланган. Социологик тасаввур ва қарашлар 19-асрнинг 1-ярмида О. *Конт*, Г. *Спенсер* каби олимлар ижоди натижасида фан даражасига кўтарилди ва қарийб 200 йил бўён ривожланиб келмоқда. Турли даврларда С.нинг моҳияти турлича талқин этилли. Авваллиги у жамият ҳақидаги умумий фан сифатида тушунилли. Унинг вақтда унинг аниқ илмий услубларини назарда тутган ҳолда ижтимоий физика деб ҳам аталган (О. Конт). Дастлаб Европада тараққий этган С. Ғарбий Европа мамлакатларида кенг ижтимоий муаммоларни ҳалқ ва асосий равишда қия бошлали (М. *Вебер*, Э. *Дюркгейм*, Г. Зиммель (1858—1918), В. Парето (1848—1923), П. Сорокин (1889—1968). Шу маънода у моҳиятан макросоциология эли. С.нинг Америкалаги ривожи эса, одатда, «кичик» ижтимоий ҳодисаларни ўрганувчи микросоциология тарзида янги қирраларини намоён этли [Ж. Дьюи (1859—1952), Я. Морено (1892—1974), Ж. Хоманс (1910), Э. Мэйо (1880—1949) ва б.]. Кейинчалик С.нинг бу макро ва микро кўринишлари Т. Парсонс (1902—79), Р. Мертон (1910)нинг назарий ишларида ва П. Лазерсфельд (1901—76)нинг эмпирик тадқиқотлар услубиятида ягона тизимга келтирили. Бироқ С.нинг предмети ва ижтимоий амалиёт учун аҳамияти ҳусусидаги баҳслар ҳалигача давом этиб келяпти, янги С. яратишга уринишлар тўхтамаяпти.

С. ўз тараққиётининг классик даврида яхлит билимлар тизими сифатида ривожланган бўлса, кейин бу фанга турли оқимлар ва йўналишлар кириб кела бошлади. Механистик назария тарафдорлари Г. Ч. Кэри (1798—1879), В. Оствальд (1853—1932), В. Парето (1848—1923) С.ни ижтимоий дунё физикаси деб ҳисоблашган. Биологик назария, ҳусусан, органик йўналиш (Г. Спенсер, Л. Гумплович), шунингдек, ижтимоий дарвинизм вакиллари (Ч. Дарвин ва б.) жамиятни биологик дунё қонуниятларидан келиб чиқиб изоҳ-

лашган. Психологик қарашларда [Д. С. Милль (1806—73), *Мак-Дугалл*] жамият ҳаётидаги воқеа ва жараёнлар тақлид назарияси, инстинкт назарияси асосида психологик жиҳатдан тушунтирилган. Хусусан, З. Фрейд (жинсий майл), Я. Морено (жамиятни индивидуал-психологик тушунтириш) қарашлари кейинчалик коллектив-психологик назарияларга олиб келди. Шу йўналишда ижтимоин психологик, бихевиористик, символик интеракционизм, ижтимоий ҳаракатлар назариялари ривожланди.

Ҳозирги даврда функционализм замонавий тарб С.нинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу йўналишнинг вакиллари (Т. Парсонс, Р. Мертон) жамиятнинг функционал бирлиги, унинг динамик мувозанати, унинг муаммоларига асосий эътиборни қаратган. Формал-социологик йўналиш Ф. Теннис (1855—1936), Г. Зиммель, Л. фон Визе (1876—1969) каби социологлар ижоди таъсирида мустаҳкамланди ва ривожланди. Бу йўналиш вакиллари ижтимоий ҳодисаларнинг мазмунидан ҳам кўра уларнинг шаклига кўпроқ эътибор беришса, бу С. предметига мосроқ бўлади, деб ҳисоблайди.

20-асрнинг 2-ярмида янги назария ва оқимлар, ҳусусан, «асосий назария» (Глассер ва Стресс), рефлексив С., диалектик С., кундалик ҳаёт С. ва модернистик С. кундалик ҳаёт С. ни (деб ҳисоблайди); 2) гуманистик С. (инсонинг ижтимоий тизимдаги янги мавқеини, унинг меъёр яратувчанлик салоҳияти, руҳий жиҳатини тадқиқ этишни устувор деб билади). Бугунги кунга келиб С. турли назариялар ва бир неча соҳаларни қамраб олган бўлишига қарамай, моҳиятан яхлит фан сифатида жадал ривожланмоқда.

Ўзбекистонда ҳам С. ўз тарихига эга. У ижтимоий бордиқ муаммолари ҳусусида асрлар давомида фикр юритиб келган уламою шоирлар, мутафаккирлар ижодларининг изланишларида ўз ифодасини топган. Буюк ватандошларимиз бошқа соҳалар каби С.нинг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшдилар. Мукаммал жамият ғояси, давлатни бошқариш, жамиятда шахснинг ўрни ва роли масалалари улар яратган турли жанрлардаги асарларга мавзу бўлганлигига қарамай С. фанини мустақилликдан сўнггина лозим даражада ривожлантириш имконияти туғилди. Ўзбекистонда кенг қўламли назарий-методологик муаммоларни қўйиш, ижтимоий дунёга таҳлилий назар б-н қараш кўникмалари ҳосил қилинмоқда. С. фанига оид китоб ва рисолалар, дарслик ва қўлланмалар яратиш қаттий эҳтиёжга айланмоқда. Социологик тафаккурни шакллантириш, уни таълим тизимида, бошқарувда, оммавий ахборот воситалари ва б. соҳаларда кенгроқ қўллашга ҳаракат қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида «С. ва бошқарув психологияси» кафедраси фаолият юритмоқда. Бир неча йиллардан буён «*Ижтимоий фикр*» *жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази* томонидан социологик сўровлар ўтказиш тажрибаси йўлланди. Бир неча илмий муассасалар (ЎзМУ, Ўзбекистон ФА, вилоятлардаги ун-т-лар)да назарий ва амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Кибернетик С. муаммолари (акад. В. Қобулов), ижтимоий жараёнларни моделлаштириш (Н. Аниқориев), жамоатчилик фикрини ўрганиш (Р. Убайдуллаева), демографик жараёнларни тадқиқ этиш (О. Атамирзаев) йўналишларида илмий ишлар қилинган, миллий менталитет (М. Бекмуродов, А. Бегматов), тафаккур тарзи (Б. Фарфиев), маҳалла феномени (К. Калонов) ўрганилмоқда. Ўзбек олимлари, шунингдек, Снинг турли йўналишлари (назарий С. — Р. Т. Убайдуллаева; меҳнат С.си — Қ. Абдураҳмонов, экологик С. — А. Қаҳҳоров; дин С.си — М. Ғаниева; спёсий С. — А. Холбеков) бўйича муайян ишлар қилдилар.

Абдутаҳи Холбеков.

СОЦИОМЕТРИЯ (лот. societas — жамият ва ... *метрия*) — *ижтимоий психология* соҳаси. Ижтимоий турмушдаги кичик гуруҳ (и. ч., жамоа, оила) аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражаларини ўлчашда қўлланилади. С. гуруҳ аъзоларининг бир-бири б-н ўзаро субъектив муносабатларини, индивидларнинг гуруҳдаги мавқеи, ким етакчилик қила олиши мумкинлиги масалаларини экспериментал йўл б-н тадқиқ қилади. С.га америкалик социолог Я. Морено (1892—1974) асос солган. Унинг методика кўра, муайян гуруҳдаги ҳар хил хусусиятли шахсларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаш учун қайси фаолиятда ким б-н бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланали. Улардаги миқдор кўрсаткичлари гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттира-

ди, холос. Ҳоз. даврда С.нинг модификациялари ишлаб чиқилган (Я.Л. Коломинский, И. П. Волков). С.нинг бу тури тест саволлари ёрламида болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот тўплаш имконини беради.

С.нинг назарий ва амалий натижалари меҳнат жамоаларининг ижтимоий ривожланишини бошқаришда, тарбиявий ишда ва ҳ.к.да кенг қўлланилади.

Эргаш Ғозиев.

СОЧ (мўй, тук, жун) — одамнинг бош терисидан ўсадиган ипсимон шох унум. С. майин, дағал, жингалак бўлади. С.нинг тери устидаги қисми тола, тери остидаги қисми эса илдиз дейилади. С. илдизи С. халтачасида жойлашган. Халтачага атрофидаги ёғ безларининг йўли очилади. Халтачанинг ички қинида С. пиёзчаси ва сўрғичи жойлашган. С. сўрғичида қон томирлар ва нервлар бўлади. С., асосан, азот ва олтингугуртга бой оқсилли шох модда — кератиндан ташкил топган. С. ранги қора, малла, оқиш бўлади, бу, асосан, сочдаги пигментлар миқдорига боғлиқ. Ёш ўтган сайин сочдаги пигментлар камайиб, у оқара бошлайди (қ. *Соч оқариши*). С.ла пигмент мутлақо бўлмаса, у туғма оқ бўлади (қ. *Альбинизм*). С., асосан, пиёзчадан ўсади. С.нинг ўсиши организмнинг умумий аҳволига, нерв ва эндокрин система ҳолатига, моддалар алмашинуви, овқатланиш тарзи, шунингдек, уни парвариш қилишга боғлиқ. Соғлом С. пишиқ ва эластик, жилоли бўлиб йилтираб туради. Юқори т-ра ва ишқорлар (нашатир спирти, сода, кир совун ва б.) таъсирида С. ҳолати ўзгаради, у тўкилувчан ва мўрт бўлиб қолади. Нерв ва эндокрин система фаолиятининг ўзгариши ва б. омиллар таъсирида ёғ безлари кўплаб ёғ ишлаб чиқаради, натижада С. ҳаддан зиёд ёғли бўлиб кетади. Турли касалликлар ёки С.ни нотўғри парвариш қилиш (бошни бот-бот, айниқса, қаттиқ сув ва ишқорли совун б-н ювиш, С.ни тез-тез жингалак қилиш) унинг ўсишига зарарли таъсир этади; у жуда қуруқ, хира бўлиб қолади ва тўкилиб кетади.

Соч касалликлари. Ёғ безлари функциясининг бузилиши С.нинг ўзгаришига сабаб бўлади. Натижада бош терисида майда кепакка ўхшаш тангача — қазғоқ пайдо бўлади, бу кўпинча *себорея* касаллигида кузатилади. С. тўкилиб, ўрнидан янги С. чиқиб туришининг бузилиш сабаблари ҳар хил; баъзан С. бутунлай тўкилиб, кал бўлиб қолиши ёки, аксинча, С. зўр бериб ўсиши мумкин. Бош кийимнинг оғир ёки тор бўлиши, узоқ вақт парик кийиб юриш, шунингдек, офтобда бошялани юриш ва бошқалар С. тўкилишига сабаб бўлади. Қиш кунлари бошялани юриш ярамайди, акс ҳолда юза томирлар қисилиб С. озиқланиши бузилади. С. структураси ва кўринишининг ўзгариши терининг замбуруғ касалликларида (микроспория, трихофития, каллик) ҳам кузатилади. С.ла касаллик пайдо бўлса, албатта, врачга мурожаат қилиш зарур.

Соч парвариши. Сочларни мустаҳкамлаш учун организмнинг умумий аҳволини яхшилаш, очиқ ҳавода кўпроқ юриш, физкультура, спорт б-н шуғулланиш, овқатланиш, ухлаш тартибига риоя қилиш керак.

Сочни ювиш. Ёғли С.ни ҳар ҳафтада, қуруқ ва нормал С.ни ҳар 10—14 кунда юмшоқ сув б-н ювиш лозим. Агар юмшоқ сув бўлмаса, водопровод сувини қайнатиб тиндириб қўйиш керак; бунда тузлар илиш тагига чўкади, кейин сувни бошқа илишга қуйиб олиб ишлатилади. Сувни юмшатиш учун бир литрига бир чой қошиқ ичимлик содаси, бура ёки ярим чой қошиқ новшадил спирти қўшиш мумкин. Бошга совун тегизиш ярамайди, акс ҳолда С. мўрт бўлиб қолади, совунни қўлда кўпиртириб суртган маъқул. С.га кирсовун ишлатиш мумкин эмас. С. ранги, жилоси бирдай туриши учун бошни ювиб бўлгандан сўнг, бир литр сувга бир ош қошиқ мойчечак (ромашка) қўшиб чайиш керак. Бошни иссиқ сув б-н ювиш лозим (сув т-раси 50—55° дан ошмаслиги керак). С. қуруқ бўлса, ёғли совунлардан фойдаланган маъқул. Бошга қатиқ ёки тухум сариғини суртиб рўмол танғиб қўйиш, 5—10 мин.дан кейин ювиб ташлаш яхши наф беради. Қуруқ С.ни ёғлироқ қилиш мақсадида С.га бирор иситилган ўсимлик мойи (мас., канакунжут мойи) суртиш, маълум вақт ўтгандан кейин бошни ювиб, лимон шарбати ёки бир литр сувга бир ош қошиқ сирка қўшиб чайилади. Ёғли С.ни ҳар қандай атир совун, шампунь ёки суюқ совун б-н ювса бўлади. Киши кексаянда соч мўрт ва тўкилувчан бўлиб қолади, бундай ҳолларда бош ювишдан олдин унга тухум сариғи ва усимлик мойи суртиш, бошни румол б-н танғиб, ярим соатдан кейин совунлаб ювиш лозим. Оқарган С.ни синкали сувда чайилса, у жилоланиб тураді. С.ни тўғри тарашга одатланиш керак; калта С. тағилан, узун С. эса учидан таралади. Тўкилувчан С.ни тарашда кенг тишли тароқ ёки соч чўткаси ишлатилади, лекин ҳалеб чўтка б-н тараш ярамайди, у терини зарарлаши мумкин. Бошни енгил массаж қилиб туриш яхши наф беради. Ҳар бир кишининг алоҳида тароғи бўлиши керак.

Саидқосим Арифов

СОЧ (Pastor roseus) — чумчуқсимонлар туркумининг шақшақлар оиласига мансуб қуш. Танасининг уз. 23 см ча. Наринини бош ва буинидаги патлари қора-бинафша тусда, металл каби ялтираиди, лум ва қанот патлари қора, яшил-бинафша рангда, қолган жойлари пушти. Оёқлари қизил-қунгир. Тумшуғи калта, йўғон. Бошида узун қора патли кокили бор. Моддаси оқишроқ, ёш индивидлари сарғиш, қум рангда. Уясини колония бўлиб, қоя, жар ва б. ерларга қуради. 4—6 та тухум қўяди. Жан-Шарқий Европа, Жан.-Ғарбий Сибирь, Олд ва Ўрта Осиёда тарқалган. Март ойидан Ўзбекистонда ҳам учрайди. Асосан, чигиртка ва б. зарарли ҳашаротлар б-н озиқланади. Узум, гилос, олча каби меваларни еб, боғдорчиликка қисман зарар келтиради.



Соч

СОЧ ОҚАРИШИ — соч рангининг ўзгариши; соч илдизи пигментининг камайиши ёки йўқолишидан келиб чиқади. Асосан, киши қариганда кузатилади; 35—40 ёшларда битта-иккита соч оқара бошлайди, баъзан соч вақтидан илгари оқариши ҳам мумкин. Дастлаб чаккадаги, кейинроқ бориб бутун бошдаги соч оқаради; қош ва киприклар кечроқ оқаради. Қариганда С.о. нормал физиологик ҳолатдир. Ёшликда С.о. га нерв ва эндокрин система фаолиятининг бузилиши, камқонлик, витаминлар етишмаслиги, асабий ҳолат, ўта толиқиш ва б. сабаб бўлади.

Вақтидан илгари С.о. ирсий бўлиб, наслдан-наслга ўтиши ҳам мумкин. Оқарган соч дастлабки жилосини йўқотади, уни сержило қилиш мақсадида хина, басма (қора хина) каби усимлик бўеқлари еки кимевий бўеқлардан фойдаланиш тавсия этилади. Соч бўянчиларига ружу қилавериш ярамайди, буйрак касалликлари, ҳомиладорлик ва бола эмизиш даврида соч бўягичлардан фойдаланиш тавсия этилмайди. Соч бўяшдан олдин врач б-н маслаҳатлашиб олган маъқул.

СОЧ ТЎКИЛИШИ — сочнинг бутунлай еки қисман тукилиши. Қариликда С.т. еш ўзгаришни б-н терида юз берадиган ўзгаришларга, шунингдек, соч оқариши каби нормал физиологик ҳолатга еки организмнинг умумий қаришига боғлиқ. Вақтдан илгари С.т. турли ешда кузатилади, кўпинча бирор бетобдик аломати бўлиши мумкин. Баъзан соқол-мўйлов, қош ва киприклар, шунингдек, қўлтиқ ости ва қов соҳасидаги жунлар ҳам тўкилади. С.т.га кўпинча *себорея* сабаб бўлади. Болаларда С.т. оғир юқумли касалликлар (грипп, безгак, дизентерия ва б.), шунингдек, организмда витаминлар (хусусан, А, С, В, B_6) етишмаслиги, жигар, меъда-ичак, нерв системаси, қалқонсимон без ва жинсий безларнинг сурункали касалликлари оқибатида рўй беради.

Симптоматик С.т. айрим юқумли касалликлар, мас., захмда кузатилади, бунда соч танга-танга бўлиб тушиб кетади; бемор тузалганидан кейин тўкилиб кетган соч ўрнига яна соч чиқади. Ўта толиқиш, уйқусизлик оқибатида ҳам С.т. мумкин. Кўпинча аёлларда С.т.га сочни ҳар хил турмаклаш, перманент, яъни узоқ сақланадиган жингалак қилиш сабаб бўлади. Вақтдан илгари С.т. ўрта яшар эркакларда учрайди. Бунда икки чакка ва тепадаги соч тўкила бошлаб, бир неча йиллардан сўнг бутунлай қолмайди ёки бошнинг чакка қисмида қолади, яъни «тепакал» пайдо бўлади. Одатда, «тепакал» тушган ака-укаларда учрайди ва насл суради (тепакаллик тери тузилишининг ирсий хусусиятларига ҳам боғлиқ). Уя- уя бўлиб С. т. нерв системаси ва ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши, шунингдек, организмнинг заҳарланиши (чириган тишлар, тонзиллит, гайморит ва б. сурункали ўчоқли инфекциялар) сабаб бўлади. С.т. гўё тўсатдан рўй берганга ўхшайди, дастлаб 1—2 жойдан 20 тийинлик тангадек катталикдаги жойда соч тўкилиб, улар кенгайиб боради ва бир-бирига қўшилиб, хийлагина жойни эгаллаб олади, бунда соч бутунлай тушиб кетади. Соч тўкилган ердаги тери силлиқ, ялтироқ, яллигланмаган бўлади. Сочнинг бу хилда тўкилиши, одатда, сурункали кечиб, унга даво қилиш анча мушкул бўлади, ҳатто даволангандан кейин ҳам С.т. такрорланиши мумкин. Баъзан соч пиёзча қисмининг тўла ривожланмаганлиги туғма С.т.га сабаб бўлади. Айрим дориларни сурункасига ичиб юриш еки сочни нотўғри парвариш қилиш оқибатида ҳам С.т. мумкин. Даво С.т. нинг хили ва сабабига қараб олиб борилади. Кўп С.тнинг дастлабки аломатлари пайдо бўлганда дарҳол врачга учраниш лозим.

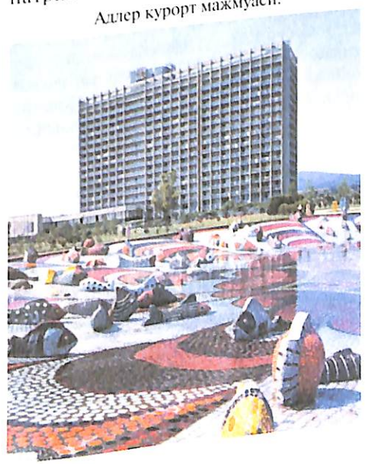
С.т. га сабаб бўлган омиллар бартараф этилгандан кейин тўкилган соч ўрнига янгиси чиқа бошлайди. С.тнинг олдини олиш лозим. Спиртли ичимликлар ва чекишга ружу қилмаслик тавсия этилади.



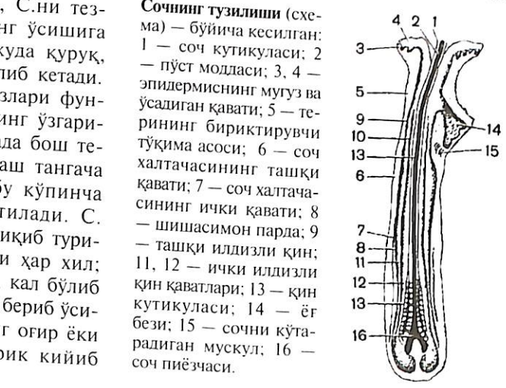
Сочи ш. «Дагомис» туристик мажмуаси.

СОЧИ — РФ Краснодар ўлкасидаги шаҳар (1896 й.дан). Қора денгиз соҳилидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 359,6 минг киши (1998). С. денгиз сатҳидан бўйлаб Шепси дарёсидан Псоу дарёсигача 150 км га чўзилган (1961 й. чегараси доирасида) ва Аллер, Хоста, Марказий, Лазаревск туманларини ва Магри, Макопсе, Аше, Лазаревск, Головинка, Лоо, Дагомис, Мамайка, Хоста, Кудепста, Аллер ва Красная Поляна курорт шаҳарчаларини ўз ичига олади. Йирик аэропорт (Аллер) бор. Бутун соҳил курорт зонасига айлантирилган: РФнинг энг йирик денгиз бўйи бальнеологик ва иқлим курортларидан бири. Иқлими нам субтропик иқлим (янв.нинг ўртача т-раси 6°, июлники 25°, 28°. Йиллик ёғин 1400 мм. Йилнинг энг яхши даври — сент. ва окт. Мацестанинг водород сульфид-натрий хлоридли сувлари айниқса, машҳур. С.да 50 санаторий, 82 дам олиш уйи, 10 туристик база ва кемпинглар, 3 туристик лагерь бор. Курортлар эҳтиёжини қондиришга ихтисослашган 40 саноат корхонаси (гўшт, сут, мева-консерва, нон ва б.) мавжуд С.да Краснодар политехника институтининг умумтехника ф-ти, Курортология ва физиотерапия, тоғ богдорчилик ва гулчилиги илмий тадқиқот институтлари, и.т. ўрмон тажрибаси ст-яси, 4 музей (шу жумладан, Н.А.Островский номидаги адабий-мемориал музей, ўлкашунослик музейи ва б.), театр, дендрарий, цирк, тисс-самшит ўрмонзорлар қўриқхонаси бор. Шаҳарга 1838 й.да асос солинган. Курорт сифатида 1902 й.дан ривожлана бошлади.

Адлер курорт мажмуаси.



СОЧМА КОНЛАР — туб конларининг физик ва кимёвий емирилишидан ҳосил бўлган тоғ жинслари, минералари ва руда бўлакларининг ер юзаси айрим жойларида қайта тўпланиши. С.к. кўчиш ва нураш жараёнларига чидамли бўлган минераллар (олмос, олтин, платина, кассетерит, монацит, рубин, сапфир, ильменит, циркон, каҳрабо ва б.) ҳосил қилади. С.к. шағал қумтош ва қумлар тарқалган жойларда вужудга келади. Бу қимматбаҳо минералларнинг ўлчамига кўра, уларни қазиб олиш иқтисодий жиҳатдан фойдали ҳисобланади. Пайдо бўлиш жараёнига кўра, эллювиал, делювиал, пролювиал, аллювиал, литорал, гляциал ва эол (бархан) турларига бўлинади. С.к.нинг айрим генетик турларда ҳосил бўлишидаги кетма-кетлик доимо сақланавермайди; баъзан бундай жараён олдинги босқичларнинг бирида тугайди. Ҳосил бўлиш вақтига кўра, қад. (мезозой, палеозой ва токембрий), одатда, қазиладиган тўртламчи (антропоген) ва ҳозирги С.к. фарқ қилинади. С.к. ётиш шароитлари, таркиби ва ҳосил бўлиш вақтига қараб, ўзига хос технологик усулларда қазиб олинади.



Сочнинг тузилиши (схема) — бўйича кесилган: 1 — соч кутикуласи; 2 — пўст моддаси; 3, 4 — эпидермисининг мугуз ва ўсадиган қавати; 5 — терининг бириктирувчи тўқима асоси; 6 — соч халтачасининг ташқи қавати; 7 — соч халтачасининг ички қавати; 8 — шишасимон парда; 9 — ташқи илдизли қин; 11, 12 — ички илдизли қин қаватлари; 13 — қин кутикуласи; 14 — ёғ бези; 15 — сочни кўтарадиган мускул; 16 — соч пиёзчаси.

тига кўра юзалаги ва кўмилган; таркибига кўра бир ёки кўп минерали; тузилишига кўра бир қатламли ва кўп қатламли; шаклига кўра плащсимон, қатлам-қатлам, линзасимон, уясимон С.к.га бўлинади. С.к.нинг узунлиги юзлаб м дан бир неча км га, эни бир неча м дан ўнлаб м га, қалинлиги эса бир неча см дан ўнлаб м га етади. С.к.дан 50% га яқин олмос, титан, олтин ва қалай, 10% ча платина, 100% титан минераллари ва каҳрабо очиқ ёки ёпиқ усулда қазиб олинади. Кўп йиллаб тўнгиб ётган жойларда 10—15 м дан ортиқ чуқурликлаги С.к. ва музи эриган жойларда 15—40 м дан ортиқ чуқурликлаги С.к.нинг фойдали қазилмалари ёпиқ усулда қазиб олинади. Конларни механизациялаштирилган очиқ усулда қазиш кенг тарқалган бўлиб, бу усулда 15—18 м чуқурликлари, драгалар ёрдамида эса 60 м гача чуқурликлаги фойдали қазилмалар қазиб олинади. Таркибида қум бўлган тоғ жинси гравитацион бойитиш қурилмасига тушади, унда тоғ жинси сув оқимида ювилади ва олтин, платина, олмос, оптик кварц ва б. кристаллари, рангли металлар концентратлари ажратиб олинади. РФ (Колима ва Чукотка) ва АҚШлаги (Аляска ва Калифорния) олтинли, ЖАРдаги олмос, Малайзия, Индонезия, Таиланд, Мьянманинг денгиз соҳилидаги касситерит, Украина, Австралия, Ҳиндистон, АҚШлаги титан минераллари, Намибиядаги олмос С.к. йирик конлар ҳисобланади. Ўзбекистоннинг Нурота ва Чатқол тизмалари водийларида турли миқёсдаги С.к. мавжуд. Шим. Нурота тоғлари бағридаги Каттаич ва Оқчоп сойлари ўзан ва қайирларидаги С.к. олтинсочма конлари сирасига киради.

СОЧПОПУК, чочпопук — аёлларнинг соч тақинчоғи. Учлари попукчалар б-н тугалланадиган 2—4 (баъзан 15—20 ва ундан ортиқ) қалин қора ип, ипак ва жундан эшилган тутамлардан иборат. Тутамларга турли шаклдаги (қуббали цилиндр, конус) *найча*лар қаладилади; қаламалар С.да ёй каби жойлашади. Қаламалар остидан попукчалар чиқарилади. Баъзан қаламалар орасида тумор, безакли тангалар ҳам осилган.



1. Сочпопук (19-а. охири — 20-а. бошлари, Тошкент).
2. Майда соч уримларига тикиладиган сочпопук.

С.нини соч уримига қўшиб урилади-ган, майда урилган соч уримларига ҳамда кийим (орқа елка қисмига тикиб қўйиладиган хиллари кенг тарқалган. Шунингдек, 20-а.нинг охирларида қизчалар учун *дупша* тикиб қўйиладиган тури ҳам юзага келди.

«СОЮЗ» — космосда узоқ вақт учиш, маневрлар утказиш, орбитала бошқа космик кема (КК)ларга яқинлашиш ва улар б-н туташишга мулжалланган кўп уринли совет ККларининг ҳамда КК ларни ич. ва учириш ластурининг номи. 1967—81 йилларда орбитага 40 та «С». чиқарилган. Шу жумладан, 2 таси қосмонавтсиз учирилган. «С». базасида «Салют» ва «Мир» орбитал ст-яларига экипаж аъзоларини олиб чиқиш ва космонавтларни Ерга қайтариб олиб тушиш учун мўлжалланган «С. Т» ва «С. ТМ» космик кемалари ишлаб чиқилди. 1979—86 йилларда 15 та, «С. Т» космик кемаси (шулардан 1 таси космонавтсиз), 1986—94 йилларда 19 та «С. ТМ» космик кемаси (шулардан 1 таси космонавтсиз) учирилган.

СОЯ, Со́я (Glycine) — дуккаклилларга мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, дуккакли дон ва мойли экин. 10 тури Африка ва Жан.-Шарқий Осиёнинг нам тропик ва субтропикларида, 1 ёввойи тури Узоқ Шарқда учрайди. Ватани — Хитой. С. жула қалимлан экилалиган экин. Мил. ав. 5-минг йилликлан бошлаб экиб келинади. АҚШ, РФ, Ҳиндистон, Япония, Корея, Индонезия, Украина, Моллавия, Грузия ва Ўзбекистонда етиштирилади. Жаҳон бўйича С. экин майд. 73,6 млн.га, ўртача дон ҳосилдорлиги 22,1 ц/га (2000). Ўзбекистонда 20-а.нинг 60-йилларидан кенг тарқала бошлади. Оддий С. (G.max) турининг илдизи яхши ривожланган, ўқ илдиз, сершох, тупроққа 2 м чуқурликкача кириб боради, асосий қисми ҳайдалма қатламда жойлашади (илдизида туганак бактериялар ривожланади). Пояси дагал, цилиндрсимон, тик ўсади, аммо ётиб қоладиган навлари ҳам бор. Бўйи 15 см дан 2 м гача, шохланади, ён шохлари 2—8 та бўлади. Барги сертук, бандли, бандининг уз. 8—20 см, барг шапалоғининг уз. 13—15 см., Гули майда, оқ ёки пушти, шингил гултўпламага йиғилган, барг қўлтиғида жойлашади. Меваси луккак, сариқ, қора, қўнғир, сертук. Ҳар бир луккагида 2—6 та дон бор, 1000 та дони вазни 40—425 г. Таркибида 24—45% оқсил, 13—37% ёг, 20—32% углеводлар, 1—2 % лицитин, Д. В, Е ва б. витаминлар бор. Уругидан



Соя: 1 — ўсимлик тупи, 2 — тугилган шохчаси, 3 — дуккаги.

ёг, оқсил ва лицитин олинади. Усув даври 75—200 кун. С. иссиқсевар ва намсевар, ерутсевар қисқа кун усимлиги. 21—23 да яхши ривожланади. Уруги 8—10 да униб чиқади. С. унидан чаналади. Гуллаш даври 15—55 кун давом этади. Ундан С. уни ва мойи (қ. *Соя мойи*) олинади. Дони, пишиб етилмаган (думбул) дуккаги овқатга ишлатилади. С. унидан сут, творог, қандолат маҳсулотлари тайерлашда фойдаланилади. Сомони, тупони, кук пояси, силоси озуқа сифатида чорва молларига берилади. Ўзбекистон шоличилик ин-тида 1981—88 йилларда С.нинг Ўзбекистон 2, Ўзбекистон 6, Дустлик навлари чиқарилган ва барча вилоятлар учун р-ланштирилган.

Касалликлари: бактериоз, септориоз, аскохитоз, фузариоз.

Зараркунандалари: тунламлар, ўргимчаккана, қоракуя.

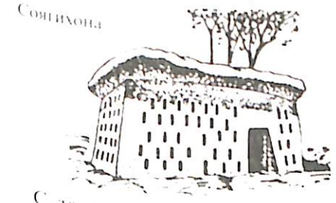
Халима Отабоева.

СОЯ МОЙИ — соя ўсимлиги уругидан пресслаш ёки экстракциялаш йўли б-н олинадиган мойсимон суюқлик. Тозаланмаган С.м. яшил тусли жигарранг, рафинацияланган эса оч сариқ рангли; мойларнинг олеин-линол гуруҳига мансуб. Зичлиги 922—934 кг/м³ (15°да), қотиш т-раси —15 дан —18° гача, йод сони 120—141. Таркибида 7—12,1% пальмитин, 2—5% стеарин, 20—30% олеин, 44—60% линол ва 5—11% линолен кислоталари бор. С.м. ярим қуйиладиган мойлар туркумига киради, таркибида тўйинган ёг кислоталарининг озлиги ва линол кислотанинг кўплиги (озуқавий қийматининг юқорилиги) б-н бошқа мойлардан фарқланади. Озиқ-овқат мойи сифатида, гидрогенланган С.м. эса маргарин ва *совун* и.ч.да қўлланади.

СОЯБОНГУЛДОШЛАР — қ. *Зирадошлар.*

СОЯГИ — соч жойда майиз қуритиш усули. Асосан, Қашқадарё, Самарқанд, Навоий вилоятларининг тоғли ҳудудларида қўлланилади. 2) Оқ кишмиш узумни махсус бино — *соячилхона*да қуритиб олинган майиз.

СОЯГИХОНА — майиз қуритиш учун пахсадан қурилган махсус хона. Майиз қуритишнинг энг қад. усулларидан бири. Қашқадарё вилоятининг тоғли ҳудудларида кўп учрайди. С. атрофи очиқ, шамол ёсиб турадиган, баландроқ жойларда 8×5×4,5 м ўлчамларда, пахса эни 60—70 см қилиб қурилади. Хона ичи шамолдаб туриши учун турт деворида шахматсимон тартибда ўлч. 60—70 см, кенглиги 12—14 см тирқишлар қолдирилади. Хона ичида ердан шипга қадар ёғоч устунлар ўрнатилиб, уларга кўндаланг қилиб 20—30 см оралиқда узум бошларини осиш учун тахта қоқилади ёки сим тортилади.



Соягихона

Сояга қуритиш учун тузумлари кўкимтир туслаги Оқ кишмишни танлаб узилади, узум бошлари бир сутка соя жойда сувлатилади ва саралаб, Сда осиб чиқилади. Қуритиш сояда, ним қоронги муҳитда давом эттани учун, майиз янги узилган узум тусини сақлаб қолади. Қуритиш 30—40 кун давом этади, сояги майиз чиқиши 20—22%. Кейинги йилларда Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида Қора кишмиш навлари ҳам соя жойда қуритилиб, сояги майизлар тайёрланмоқда.

СОЯКИ, Замбилбош — халқ селекциясида яратилган хўраки ва винобоп узум нави. Тошкент вилояти Паркент туманида кўп экилади. Тупи кучли ўсади, барги йирик, уч бўлмали, бет томони ялтироқ, силлиқ. Гули икки жинсли. Узум боши ҳавод, сершингил, икки ени ўтириб чиққан, 700—800 г (3—4 та ғача боради). Ғужуми ўртача, думлоқ, эни-бўйи 18—19 мм, қўнғир қараган томони сариғимтир, оч яшил, қараган томони сариғимтир, оч яшил, пусти юпқа, эти сувли. Таркибида 20—22% қанд, 6—7 г/л кислота бор. Ҳосилдорлиги фаол ҳарорат йиғиндиси 3100° да 150 кунда, авг. охири — сент. ўрталарида тўлиқ пишади. Ҳосилдорлиги 150—160 ц га. Энг юқори ҳосилдорлик 234 ц га. Узуми янгилигида истеъмол қилинади, оқ мусаллослар, шамол қилинади, оқ мусаллослар, шампан виноларн тайёрланади; узум бошларини осиб, қиш фаслигача сақлаш мумкин.

СОҚА (араб.) — 1) ҳарбий юриш ёки ҳарбий амалиётлар чоғида асосий кучлар ортидан соқчилик қилиб борувчи, зарур вақтларда мадада келувчи махсус қисм. *Чингизхон, Амир Темур, Бобур,* ўзбек хонлари қўшинларида мавжуд бўлган ва у аскар, мўғулча чандовул атамаси б-н ифодаланган (қ. *Арьергард*); 2) жанг пайтида турли ташқи зарбалар, хусусан, ғанимнинг ўқ, қилич, найза сингари қуроллари таъсирларидан сақланиш мақсадида тизза ва қўнчага тақиладиган металл қалпоқча. Тизза С.си, шунингдек, тизлик деб ҳам номланган; 3) Хоразм ва Қорақалпоғистонда канал боши маҳсулотларини ташишда ишлатиладиган атама. «Сага» ҳам қўлланилган. Тарихий манбаларда кўп учрайди. Жой номлари таркибига кирган (мас., *Тошсоқа канали*).

СОҚИ — Жан. Тожикистонда яшовчи ўзбеклар (лақай уруғи) орасида дўмбира жўрлигида қуйловчи достончилар шу ном б-н юритилади (яна қ. *Бахши*).

СОҚИЙ (форс.) — қ. *Косагул.*

СОҚИЙНОМА (*соқий* ва *нома*) — 1) Шарқ мумтоз адабиётида маснавий шаклидаги лирик жанр. Одатда, ҳар бир банди бевосита соқийга мурожаат сифатида бошланиб, кейин шоирнинг кечинмалари таъсирланган. С. расман марҳумлар хотирасига бағишланса-да, унда шоирнинг фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий қарашлари ҳам ўзига хос лирик тарзда акс этган. Форс тилидаги дастлабки С.лар Низомий («Лайли ва Мажнун» дебочасида), Салмон, Ҳофиз қаламига мансуб. Ўзбек адабиёти тарихида бу жанрни Алишер Навоий асослаган. Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» асаридаги 32 банд (458 байт)дан иборат С.си қўйилган масалаларнинг кенглиги, аниқ тарихий шароит ва воқеалар б-н бевосита боғланганлиги жиҳатдан ажралиб туради. Бу асар ўзига хос изчил услубга эга. Унда Навоийнинг шахсий турмуши б-н боғлиқ деталлар ҳамда шоирнинг ўз даври ва замондошларига берган баҳоси поэтик ифодасини топган. Навоийдан кейин форс, тожик ва туркий тилларда (*Фузулий*, Суруш ва б. томонидан) бир неча С. яратилган; 2) енгил ва жонли сурватдаги машҳур доира усули (бака-бака-бум-бум); мазкур усулда айтиладиган ашула йўллари номи. Шашмақомнинг Савт ва Мўғулчалар шўъбалари таркибида бўлиб, улар номи б-н қўшиб аталади. Мас., С.и Савти Сарвиноз (Бузрук мақомида), С.и Савти Калон, С.и Савти Сабо (Ростда). Дастлаб С. жанридаги шеърлар б-н, кейинчалик вазн жиҳатдан мос келадиган бошқа газаллар б-н ҳам ижро этилган. С. йўллари рақсга жўрнавоз сифатида ҳам айтилган.

СОҚОВЛИК — туғма ёки илк болалик даврида рўй берган карлик оқибатида келиб чиқадиган нуқсон. Эшитиш қобилияти сақланиб қолганда эса С.ка нутқ маркази ёки марказий нерв системасининг зарарланиши сабаб бўлади. Агар марказий нерв системаси енгил зарарланган ёки унга вақтида тегишли даво қилинган бўлса, унда айрим ҳолларда нутқ фаолиятини тиклаш мумкин (яна қ. *Алалия, Афазия*).

СОҚЧИ (ҳарбий ишда) — постни қўриқлаш ва мудофаа қилиш б-н жанговар топшириқни бажарувчи қуролли қўриқчи, посбон (қ. *Қоровуллик хизмати*).

СОҒАРЖ, Соғарч — ўрта асрларда Мовароуннаҳрдаги вилоят ва катта қишлоқ. Самарқанддан шим. -гарбда, 5 фарсах масофада (Иштихон ёнида) жойлашган. С. қишлоғи номи илк бор 9—10-а.лардаги араб географлари асарларида учрайди. *Ёқут Ҳамавий* С.ни Иштихон шл.га тобе бўлганини ёзган. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сида ёзилишича, С. қўшин тўпланадиган қароргоҳ бўлган. Хусусан, Амир Темур *Тўхтамиш* б-н бўладиган урушдан олдин С.да лашкар тўплаган. 15—17-а.лардаги вақф ҳужжатларида С. қайд этилган. 1557 й. Насаф вилояти ҳокими Худойберди султонга С. вилояти *Абдуллахон II* томонидан суюргол қилиб берилган, Насаф эса, Ибодулло султонга топширилган. 1605 й. *Боқи Муҳаммад* 14 ёшли *Надр Муҳаммадхон*га С. вилоятини иқго тарзида инъом этган. Тахт учун курашда ёрдами учун 1611 й.да *Имомқулихон* С.ни қозоқ хонларидан Ишимхоннинг ўғли Жонибек султонга берган. Мангитлар (1753—1920) ҳукмронлиги даврида С. Душан-

ба қўрғон деб аталган. *Маҳмуд ибн Вали* С.ни обод қишлоқ деб ёзган, 19-а.да ҳам обод жой деб тилга олинган. С.дан бир қанча уламолар чиққан (мас., халифа Умар ибн Хаттоб наслидан бўлган йирик уламолардан шайх Бурҳонидлин Соғаржий, 12-а.). Ҳоз. С. харобалари Оқларё туманидаги Янгиқўрғон қишлоғидан 4 км нарида сақланган.

Манба: Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996; Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдуллапома. Т., 1999.

СОҒИМ ДАВРИ — чорва моллари елинида сут ҳосил бўлиши, йиғилиши ва вақт-вақти б-н соғиб олиниши давомийлиги. Асосан, сут сигирлардан, қисман эчкилар, совлиқлар, биялар ва туялардан соғиб олинади. С.д. ҳайвон туққанидан бошлаб, то сутдан чиққан муддатига қадар давом этади. С.д. маҳсуллорлиги ва зотига қараб сигир ва эчкиларда 8—10 ой (сигирларда зоотехния амалиётида 305 кун қабул қилинган), қўйларда 4—5 ой, бияларда 9 ой ва ундан ортиқ, туяларда 10 ойни ташкил этади.С.д.нинг бошларида сут бериши миқдори кўпроқ, охирроғида камайиб боради. Туғишга 1,5—2 ой қолганда соғиш тўхтатилади. С.д.ни узайтириш учун молларни озиқлантириш ва соғиш режимига қатъий амал қилиш талаб қилинади.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ — аҳоли соғлиғини муҳофаза қилишга йўналтирилган ижтимоий, иқтисодий ва тиббий тадбирлар тизими. С.с. касалликларнинг олдини олиш ва даволаш, соғлом турмуш ва меҳнат шароитини яратиш, юқори меҳнат қобилиятини ва узоқ умр кўришни таъминлашга қаратилган умумий тадбирларни кўзда тутади; унинг асосий вазифаси беморларга замонавий, ихтисослашган ҳамда мос тарзда ёрдам кўрсатишдан иборат.

С.с. Шарқда, хусусан Ўзбекистонда узоқ тарихга эга. Айниқса ўрта асрда бу ҳудудда табобат илмида юқори босқичларга эришилди. Шу даврда юнон ва б. тиллардан қад. тиббий асарлар араб тилига таржима этилиб, улардаги тавсиялар амалиётда қўлланила бошлаган. Айни вақтда Шарқ мутафаккирлари табобат илмидан жаҳоншумул асарлар яратганлар. Бу борада Абу Райҳон *Беруний*нинг «Тиббиётда доришунослик» («Китоб ассайдана фи-т-тиб»), Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» («Ал Қонун фи-т-тиб») асарлари машҳур бўлиб, жаҳон табобатида узоқ даврлар мобайнида асосий қўлланма бўлиб келган. Айниқса, Абу Али *Ибн Сино* даволашнинг янги усулларини қўллаб табиб (ҳаким) сифатида ўз даврида жуда машҳур бўлди. Кейинги даврларда ҳам табиблик Туркистонда соғлиқни сақлашнинг асосий шакли бўлиб келди. Табиблар мадрасаларда таълим олишган ёки устоз-шогирдлик йули б-н турли касалликларга, синганчиққанлар, яра-чақаларга даво қилишни, хасталикларнинг олдини олишни ўрганишган. Уларнинг кўплари нафақат беморларни даволаш, балки дори-дармонлар тайёрлаш б-н ҳам шуғулланганлар. Соҳиб-қирон Амир Темур бошқа маърифий ишлар қатори аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш ишига ҳам алоҳида эътибор берган. Бошқа мамлакатлар машҳур табибларини пойтахт Самарқандга олиб келиб, махсус шифохоналар очган.

Моваройннаҳр ва Хуросонда 8—9-а. лаёқ шифохоналар учун махсус бинолар қурила бошлаган. Шифохоналар 15-а.да Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда ҳам кўп бўлган. Бундай жамоат шифохоналари «Дор уш-шифо» («Даволаш уйи») номи б-н юритилиб, уларда замонасининг билимлон табиблари беморларни даволашган. «Дор уш-шифо»лаги махсус дорихоналарда доришунослар беморлар учун дори-дармонлар тайёрлаб берингган. Аксарият шифохоналарда табиблар беморларни даволашдан ташқари, табобат илми б-н ҳам шуғулланган. Шифохоналар очишга Алишер Навоий ҳам катта аҳамият берган.

Манбалардан маълум бўлишича, кейинги йилларда ҳам Туркистоннинг баъзи вилоятларида махсус шифохоналар бўлган. Хусусан, машҳур олиб Восифий Зайнидлин Маҳмуд (1485—1551) «Нодир воқеалар» («Балоеъ ул-вақоеъ») асарида Тошкентнинг шаҳар қўрғонидан ташқаридаги Кайковус чорбоғи ҳақида қизиқарли воқеаларни баён қилиб, бу ерда хон ва султонлар учун шифохона бўлганлигини ёзган. У даврларда сув, ҳаво, осмон, ер тозалигига, яъни замонавий тушунча — экологияга аҳамият берилган.

Туркистонни чор Россияси босиб олганидан кейин ўлкага Ғарбга хос тиббий муассасалар кириб келди. Подшо ҳукумати Туркистондаги ўз қўшинларининг манфаатини кўзлаб 1868 й. Тошкентда ҳарбийлар ва амалдорлар учун касалхона (лазарет) очди. Кейинчалик бошқа шаҳарларда ҳам катта-кичик касалхоналар, шифохоналар очила бошлади. 1872 й. Самарқандда, 1873 й. Хивада, 1891 й. Бухородa унчалик катта бўлмаган касалхоналар очилди. Лекин улар, асосан, давлат хизматчилари ва рус фуқароларига хизмат кўрсатган. Хусусан, аслларга тўғруҳона еки касалхонада тиббий хизмат кўрсатиш иши узоқ вақтгача уюшмаган ҳолда қолиб кетаверган. Фақат 1880 й. Тошкентда ҳайрия йули б-н атиги 4 ўринли тўғруҳона ташкил этилди, аслар ва болаларга мўлжалланган амбулаториялар очилди. Меҳнатни муҳофаза қилиш, С.с.га доир уюшган мунтазам тизим йуқлиги учун собиқ Туркистон гўпрогида кўпгина юқумли касалликлар ҳаддан ташқари кўп учрар, баъзида эпидемияга айланиб, қанчадан-қанча кишиларнинг ёстигини қуритар эди. Чунончи, 1872 и.даги вабо эпидемияси вақтида Туркистон ўлкасида 38 минг киши нобуд бўлди. 1892 и.дан 20-а. бошларигача 6 марта вабо эпидемияси бўлиб, ҳар сафар мингдаб кишиларнинг ёстигини қуритди. Ўлкада безгак, лейшманиоз, трахома, ришта ва б. касалликлар ҳам анча кўп учрар эди. Мас., Бухородек катта шаҳар аҳолисининг бешдан бир қисмидан кўпроғи ришта касаллигига гирифтор бўлган.

Ўтган асрнинг 20-йиларида бу борада бир қатор ташкилий ишлар амалга оширилди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тузилиб, ўлкадаги мавжуд касалхона, амбулаториялар ва б. тиббий муассасалар давлат тасарруфига ўтказилди. Даволаш ва эпидемияларга қарши курашиш учун сайёр отрядлар тузилди, бактериологик лаб. ишга туширилди, умумий ўринлар сони 7 мингга яқин касалхоналар очилди. Ўлкада чин чечак, вабо, ришта, безгак, трахома, лейшманиоз сингари касалликлар, асосан, тугатилди, сил, тери касалликлари ва б. касалликлар сезиларли даражада камайди.

Ўлкада С.с. тизимининг моддий-техник базаси босқичма-босқич кенгайтирилиб, мустаҳкамланди. Тошкентдаги йирик касалхоналарда тор мутахассисликлар бўйича ихтисослашган кўз, қулоқ, асаб касалликлари бўлимлари ва б. ташкил этилди. Самарқандда янги касалхона, Қўқонда болалар касалхонаси, Фарғонада беморларни физиотерапевтик усуллар б-н даволайдиган махсус шифохона очилди. Тошкентда шу соҳадаги кичик хусусий касалхона негизида 1919 й. 150 ўринга мўлжалланган физиотерапия ин-ти барпо этилди.

1920 й. Тошкентда силга қарши дастлабки диспансер иш бошлади. 1922 й. врачлик-санитария назорати ташкилоти тузилди. 1924 й. Тошкентда тери-таносил касалликлари диспансери, Бухорода эса тропик тиббиёт ин-ти (ҳоз. Самарқанддаги тиббиёт паразитологияси и.т. институти) очилди. 1924 й.га келиб Туркистонда 6 тропик ст-я ва унинг жойлардаги тармоқлари ишлаб

турди. 1924 и. республикада 53 касалхона, 151 амбулатория (уларнинг 79 таси қишлоқ жойларида), 40 фельдшерлик пункти ва б. муассасалар бор эди. Шу йилларда тиббиёт таълимини йўлга қўйиш ва маҳаллий аҳолидан тиб мутахассислари тайёрлашга киришилди. 1918 и.да Тошкентда дастлабки тиббиёт ўқув юрти — ҳоз. Охунбобоев номидаги Республика тиббиёт билим юрти, орадан бир йил ўтиб, олий тиббиёт мактаби очилди, фельдшерлик курслари, қисқа муддат ўқитиладиган жарроҳлик курслари, мурувват ҳамширалари курслари ташкил этилди. Олий тиббиёт мактаби 1920 и.да Ўрта Осиё давлат ун-ти таркибидаги тиббиёт ф-тига айлантирилди. Бу ф-тда ўқишга ёшларни тайёрлаш учун республиканинг кўпгина шаҳарларида ишчи ф-тлари очилиб, уларга ўзбек ҳамда бошқа ерди аҳоли йигит-қизлари жалб этилди. Ўрта Осиё давлат ун-ти олий маълумотли тиббий ходимлар тайёрлашдагина эмас, балки жойларда янги тиббиёт ўқув юртлари очишда ҳам муҳим ўрин тутди. 1925 й. вилоятларнинг марказларида тиббиёт марказлари очилди. Ун-тнинг тиббиёт ф-ти 1931 й. мустақил тиббиёт ин-ти (Тошкент тиббиёт институти)га айлантирилди. Самарқандда ҳам *Самарқанд тиббиёт институти* очилди. 1932 й. *Тошкент врачлар малакасини ошириш институти* ташкил этилди. 1937 й. *Тошкент фармацевтика институти* иш бошлади. Айни вақтда илмий тадқиқот ин-тлари ҳам барпо этилди. 1937 й. Тошкентда сил, 1940 й. қон қуйиш ин-тлари бор эди. Саноат корхоналари ва қишлоқ жойларига кўплаб врачлар юборилди, шаҳар ва қишлоқларда янги касалхоналар, поликлиникалар, амбулаториялар очилди, ҳавоси соф ва хушманзарали жойларда иқлимий курортлар, шифохоналар барпо этилди.

1941—45 й.лардаги уруш даврида Ўзбекистон С.с. тизими зиммасига анча масъулиятли вазифа тушди. Жароҳатланган ва шикастланган жангчилар учун госпиталлар очиш, С.с. тизимининг моддий-техник базасини янада мустаҳкамлаш, ўлканинг санитария ҳолатини барқарор сақлаб туриш керак эди. Тез орада 130 дан ортиқ харбий госпиталлар очилди, Ленинграддаги Ҳарбий тиббиёт академияси, Москва тиббиёт ин-ти ва б. тиббий и.т. муассасалари Ўзбекистонга кўчириб келтирилди. Республикада уруш ногиронларини даволаш учун махсус жарроҳлик шифохоналари очилди.

Урушдан кейин республикада бир қанча тиббий илмий тадқиқот ин-тлари қайтадан иш бошлади ва янгилари пайдо бўлди (санитария, гигиена ва касб касалликлари, онкология ва радиология, педиатрия илмий тадқиқот ин-тлари ва б.). 1955 й. *Андижон тиббиёт институти*, 1972 й. Ўрта Осиё, ҳоз. *Тошкент тиббиёт педиатрия институти*, 1990 й. эса *Бухоро тиббиёт институти* очилди. Кейинчалик 1-ТошТИ нинг Урганч филиали, 2-ТошТИнинг Фарғона филиали, Тошкент тиббиёт педиатрия ин-тининг Нукус филиали ташкил этилди. Кардиология, гастроэнтерология, эндокринология, неврология, гематология, пульмонология, аллергология, ревматология ва б. соҳалар бўйича хизмат кўрсатадиган йирик клиникалар ишга туширилди. Ўзбекистонда шифохоналар сони 1010 та, улардаги ўринлар сони 140072 та бўлди (2003). Советлар тузуми даврида С.с. муассасалари тармоғи анча кенгайган бўлса-да, лекин экологик номутаносибликлар туфайли ташқи муҳитнинг бузилиши, хусусан, ерга турли хил кучли кимёвий моддалар сочилиши, пахта яккаҳокимлиги ва б. ижтимоий нохушликлар натижасида аҳоли орасида турли ички касалликларнинг кўпайиши кузатилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш соҳасини қайтадан ислоҳ қилиш бошланди, С.с. тизимининг асосий тамоили — профилактик йўналишни тиклаш; унинг замонавий ва самарали усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш; оналар ва болалар саломатлигини муҳофаза қилиш тадбирларини кучайтириш; тиббий таълим тизими ва кадрлар тайёрлаш соҳасини такомиллаштириш; и.т. ишларини давр ва жамият ҳаётининг талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта ташкиллаштириш; мамлакатда сифатли ва етарли миқдорда дори-дармон, тиббий ашёлар ҳамда шу соҳага тааллуқли техник воситалар ишлаб чиқарадиган саноат вужудга келтириш; С.с. муассасаларининг моддий техник базасини янада яхшилаш; даволаш-профилактика муассасаларининг бир қисмини давлат тасарруфидан чиқариб, мулкчилик шаклини ўзгартириш асосий вазифа қилиб қўйилди.

Ўзбекистонда С.с. ишларини ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги бошқаради. Қорақалпоғистон Республикасида С.с. вазирлиги, вилоятлар, шаҳарлар ҳамда туманларда тегишли бошқарма ёки бўлимлар мавжуд. Республикада С.с.ни ривожлантиришда ЎзР Касаба уюшмалари федерацияси, шунингдек, «Соғлом авлод учун» халқаро хайрия жамғармаси, «Қизил ярим ой» жамияти, «Нуроний» жамғармаси ва б. ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда (қ. *Ижтимоий жамғарма*).

Бозор муносабатларига ўтиш С.с. соҳасига ҳам янги талаблар қўйди. Хусусан, маъмурий-бошқариш сарф-харажатларини камайтириш; беморларни даволаш жараёнида кундузги камхаражат ва самарали усуллардан фойдаланиш; шифохоналар иш ҳажмининг бир қисмини поликлиникага кўчириш, кам самарали ўринлар сонини қисқартириш; шартнома асосида бажариладиган ишлар учун ҳақ олиш ва б. чоралар кўрилмоқда.

Аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш кўп жиҳатдан давлат эпидемиология хизмати фаолиятига боғлиқ. Ўзбекистонда санитария-эпидемиология ст-ялари ва аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг ташкилий-услубий ва мувофиқлаштирувчи ишларини олиб борадиган «Саломатлик» марказлари бу вазифани амалга оширмоқда.

Республикада «*Саломатлик*» *институти*, унинг вилоятлар ва шаҳарлардаги шохобчалари радио ва телевидение ҳамда матбуотдан фойдаланган ҳолда аҳоли ўртасида санитария-гигиенага оид билимларни кенг тарғиб қилиб боради.

Болаларга ихтисослашган тиббий ёрдам берувчи муассасалар тармоғи барпо этилди. Республикада ишлаб чиқилган «Соғлом авлод учун» дастури аввало мунтазам ўтказиб туриладиган тиббий текширишлар асосида саломатлиги заиф ва касалманд мактаб ўқувчилари ва ўсмирларни аниқлаб, уларни ва умуман ёш авлодни соғломлаштириш чора-тадбирларини амалга ошириб боришни кўзда тутади.

Оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги, соғлом авлодни камол топтириш учун энг яхши моддий шароит ва ахлоқий муҳитни таъминлашдаги алоҳида хизматлари учун 1993 й. 7 майда ЎзР нинг I ва II даражали «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди.

Ўзбекистонда тиббий таълимнинг узлуксиз бўлишига ва мутахассисларнинг ўз малакаларини ошириб боришига катта аҳамият берилади. Тошкентда врачлар малакасини ошириш ин-ти ишлаб турибди. Унинг 43 кафедраси ва ҳар хил ихтисосликка мўлжалланган курсларида ҳар йили 8—10 минг врач ўз малакасини оширади.

Мамлакатда С.с. соҳасидаги ислоҳот босқичма-босқич олиб борилди. Биринчи босқичда (1991—94 й.лар) бутун эътибор оналар ва болалар соғлиғини муҳофаза қилиш хизматини такомиллаштириш, демографик кўрсаткичларни барқарорлаштириш, юқумли касалликларни камайтиришга қаратилди.

Иккинчи босқичда (1994—98 йлар) лорихоналар ва бир қанча лаволаш-профилактика муассасалари хусусийлаштирилди, амбулатория-поликлиника хизмати ривожлантирилиб қайта тузилди. Натижада, аҳолининг касалхонада ётиб лаволаниши 1997 йлдаги 18,3% ўрнига 2001 йда 13,8% га камайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси қишлоқлари ижтимоий инфраструктурасини 2000 йилгача бўлган лаврда ривожлантириш дастури тўғрисида»ги қарорига (1996 и. 21 май) мувофиқ, С.с. соҳасида мутлақо янги муассаса — қишлоқ врачлик пунктлари (ҚВП) ташкил этиш ва аҳолига ластлабки фельдшерлик ёрдами эмас, балки малакали врачлик ёрдами кўрсатиш кўзда тутилди. ҚВП учун ҳамма кўрсаткичлар — моддий таъминот, кадрлар, замонавий асбоб-ускуналар ва дори-дармонлар б-н таъминлаш буйича халқаро стандартларга мос келалиган махсус мезон ишлаб чиқилди.

1998 йдан С.с.нинг ривожланишида янги давр бошланди — 1998 й. 10 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони б-н 1998—2005 йларда С.с. тизимини қайта қуриш Давлат дастури қабул қилинди. Унда мамлакат аҳолисига тиббий ёрдам кўрсатиш сифатини ошириш талбирлари кўрсатиб берилди. Бу дастур асосида С.с.нинг бирламчи бўғинини мустаҳкамлаш ва умумий врачлик амалиётини ривожлантириш талбирлари амалга оширилди. Ҳамма вилоятларда ҚВПнинг кенг тармоқлари ташкил этилди, натижада икки босқичли, яъни ҚВП ҳамда туман марказий шифохонаси орқали тиббий ёрдам кўрсатиш йўлга қўйилди. Мазкур ишлар Жаҳон банки б-н ҳамкорликда «Саломатлик» лойиҳаси асосида амалга оширилди. Бу С.с.нинг бирламчи бўғини муассасаларини бошқариш ва молиялаштиришнинг янги усулларини ишлаб чиқиш, тиббий хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш ва умумий амалий тиббий ходимлар тайёрлаш имконини берди.

Шошилинч тиббий ёрдам кўрсатиш тизимининг янги шакли жорий этилди. Натижада мамлакатнинг ҳамма ҳудудларида шошилинч тиббий ёрдам кўрсатишга, уйга врач чақириш б-н малакали тиббий ёрдам кўрсатиш вақтни анча қисқартиришга муваффақ бўлинди. Ҳоз. Республика *шошилинч тиббий ёрдам илмий маркази*, Нукус ш. ва барча вилоят марказларида унинг филиаллари ҳамда марказий туман ва шаҳар касалхоналари бўлимлари фаолият кўрсатмоқда. Уларда кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш, фавқулодда вазиятларда тиббий ёрдам кўрсатиш ишлари амалга оширилади.

Тиббий кадрлар тайёрланда ижобий ўзгаришлар руй берди. Тиббиёт олий ўқув юртларида ўқиш муддати 7 йилга узайтирилиб, бакалавр ва магистрлар, шунингдек, олий малакали тиббий ҳамширалар — ҳамширалар иши бакалаврлари тайёрланалиган бўлди.

Оналар ва болаларни муҳофаза қилиш хизматини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари узоқ муддатга мўлжалланган Давлат дастурларида [«Оналар ва болалар скрининги» (1998), «Соғлом авлод» (2000), «Она ва бола» (2001), «Аслар ва ўсиб келаётган авлодлар соғлигини мустаҳкамлаш буйича қўшимча талбирлар тўғрисида» (2002)] белгилаб берилди. Экстрагенитал касалликларни аниқлаш ва бундай беморларни соғломлаштириш учун фертил ёшлаги аёлларни тиббий кўрикдан ўтказиш иши янгала жонлантирилди, уларни контрацептив воситалар б-н таъминлаш ҳажми кўпайтирилди, аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида барвақт ва яқин қариндошлар б-н турмуш қуришнинг салбий оқибатлари, экстрагенитал касалликлари бор аёлларда ҳомиладор бўлиш ва тугишнинг олдини олиш буйича тушунтириш ишлари анча фаоллаштирилди. Туғма нуқсонли ва ирсий касаллиги бор болаларнинг туғилишини олдини олиш мақсадида оналар ва болаларда скрининг ўтказиш тизими ташкил этилди, генетика Давлат регистрини яратиш ишлари олиб борилмоқда.

С.с. тизимидаги ўзгаришлар «Сиҳат-саломатлик» журнали, «Ўзбекистон тиббиёт журнали» ва тиббиёт соҳаларига оид журналларда ёритиб борилади.

Ад.: Каримов Ш. И., Муҳамедиярова Р. Г. ва б., Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш. Муаммо ва истиқболлар. Т., 1998; Назиров Ф. Ғ., Она ва бола саломатлиги йўлида. Т., 2001.

Ламин Асадов.

«СОҒЛОМ АВЛОД УЧУН» ОРДЕНИ — қ. *Ўзбекистон Республикасининг орден ва медаллари.*

СОҒУНИЙ — қ. *Алихонтўра* Шокирхўжа ўғли.

СОҲИБ-ГАРАЙ I (? — 1551, Боқчасарой) — давлат арбоби. Қозон хони (1521—24), Қрим хони (1532—51). *Гарайлар* сулоласидан. *Менгли-Гарай*нинг ўғли. Онаси — Нур Султон нўғай. 1521 й.да С.-Г. қозонликлар таклифига кўра, Қозон хони бўлган. Ўша йилги укаси — Қрим хони Муҳаммад Гарай б-н биргаликда Москва князлигига ҳарбий юриш қилиб, Москвани эгаллаган. Москва буюк князи *Василий III* Қрим хонига ҳар йили ўлпон тўлаб туриш мажбуриятини олган. Бироқ, Москва князлиги Қозон устига ҳарбий юриш қилишга тайёргарлик кўраётганлиги учун Қозон хонлиги б-н Усмонли турк султонлиги ўртасида ўзаро шартнома тузилган. С.-Г. тахтнига ақасининг ўғли — 13 ёшли жияни Сафо Гарайни қўйиб, 1524 и. баҳорда Истанбулга борган ва султондан ҳарбий ёрдам сўраган. С.-Г. бирмунча муддат Истанбулда турган. С.-Г. Қрим хони бўлгач (1532), Қозон хонлиги б-н ўзаро интифоқ тузган (1533). Ўзига қарши чиққан Ислом Гарай б-н кураширган (1532—37). Москва (1541), Қуйи Волга (1546—47) ва Шим. Кавказ (1551)га ҳарбий юришлар уюштирган. Сарой фитнаси натижасида ўлдирилган.

СОҲИБИ — Ўрта Осиёда халқ селекциясида яратилган ҳураки узум нави. Шарқий экологик-географик навлар туруҳига киради. Ўзбекистон (Фарғона водийси, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида кўпроқ), Арманистон, Туркманистон, Ироқ, Туркия, Ҳиндистонда устирилади. Тупи тез усади. Барги кенг, тўгарак. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, 450—500 г, тузуми ширик (буйи 22, эни 19 мм) тухумсимон, туқ қизил, пусти юпқа, ялтироқ, ранги чироили, карсилдоқ. Таркибида 22% қанд, 4,2 г/л кислота бор.



Соҳиби узум нави.

Ҳосили ўртача 150 кунда, авг. охири — сентда тўлиқ пишади. Ҳосилдорлиги 170—180 ц/га. Кул, рага касалликларига чидами ўртача. Янгилигида истеъмол этилади.

СОҲИБКОР (араб. — эга ва форс.-тож. — иш) — 1) бирор иш, касбнинг яхши, моҳир устаси, миришкори. Мас., С. богбон, С. полизчи ва б.; 2) корхона эгаси. Ўтмишда С. ўз корхонасида уста ва халфаларни ёллаб ишлатган. Одатда, уларнинг сони 15—30 тагача етган (яна қ. *Тадбиркорлик*).

СОҲИБНАЗАРОВ Насрулло (1944.9.1, Тожикистоннинг Ромит тумани) — ёғоч ўймакори, Ўзбекистон халқ устаси (2002). 1958 йдан Самарқанд тумани «Ўзбекистон» к-зида қурувчи, 1967 йдан Самарқанд махсус илмий таъмирлаш-и.ч. устахонасида ёғоч ўймакори. С. анъанавий ўймакорлик сирларини ўрганиб малакасини ошириб борди. У. Тиллакори мадраса, «Регистон» меҳмонхонаси, Садриддин Айний ўй-музеи ва б. бинолар учун ўйма безаклари ишлаб тайёрлаган.

СОҲИБОВ Дамин Назарович (1907.5.5, Каттақўрғон ш. — 1990.1.10, Тошкент) — биокимёгар олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973), тиббиёт фанлари д-ри (1949), проф. (1949). Ўрта Осиё ун-тини тугатгач (1933), биокимё кафедрасида ассистент (1937—39), доцент (1939), айни вақтда Тошкент фармацевтика ин-тида илмий-ўқув ишлари бўйича директор уринбосари, директори (1944—52) ва биокимё кафедраси мудири. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—44). ТошТИ биокимё кафедраси (1954—62) ва Ўзбекистон ФА Ўлка тиббиёти ин-ти проф. (1962—64), Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида лаб. мудири (1964—69; маслаҳатчи). 1969 йдан ТошДУ биол. ф-тида проф. Илмий ишлари, асосан, илон заҳаридан турли биологик фаол моддалар ажратиб олиш, уларнинг организмга таъсирини ўрганишга оид.

Ас.: Химия и биохимия змеиных ядов (в соавторстве), Т., 1972.

СОҲИБОВ Шоҳназар (1903.16.5, ҳоз. Вобкент тумани Кумушкент қишлоғи — 1973.21.3, Душанба) — ўзбек ва тожик ҳофизи, созанда, бастакор. Ўзбекистон (1944), Тожикистон (1957)да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Самарқанд мусиқа ва хореография ин-ти (1928—32), Москва Ўзбек опера студиясининг композиция синфида (1935—41) таълим олган. Самарқанд (1931—33) ва Бухоро (1933—35) мусиқали драма театрлари, Ўзбекистон радиоқўмитаси халқ чолғу асбоблари ансамблининг (1945—47) мусиқа раҳбари, Ўзбек давлат филармонияси (1943—45), Тожик давлат филармонияси (1947—50)да бадиий раҳбар. Тожикистон халқ ижоди уйида катта илмий ходим (1950—66). 1966 йдан Тожикистон радио ва телевидениеси Шашмақом ансамблининг раҳбари. С. Бухоро ижрочилик мактаби анъаналарини давом эттириб, мумтоз ашулалар ва мақом йўлларини ўзбек ва тожик тилларида маҳорат б-н куйлаган. С. вокал-рақс сюитаси, бир қанча қўшиқлар ва маршлар яратган. Ф. Шаҳобов, Б. Файзуллаевлар б-н Тожикистонда Шашмақомни нотага олиб, В. Беляев таҳририда нашр эттирган (1950—1967. Рудакий номидаги Тожикистон Давлат мукофоти лауреати, (1972).

СОҲИБОЕВ Рихси (1917.22.9, Бишкек — 1974.23.2, Тошкент) — журналист, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1968). Самарқанд халқ ҳужалиги ин-тини тугатган (1938). Меҳнат фаолиятини 1941 й. «Қизил Ўзбекистон» газ.да адабий ходимликдан бошлаган. Сўнгра шу газда ташкилот бўлими мудири, муҳаррир уринбосари. 1949—55 йлар Ўзбекистон КП МК ҳузуридаги Партия тарихи ин-ти директори уринбосари, Ўзбекистон Телеграф агентлиги (ЎзТАГ)нинг директори (1955—60), ЎзССР Олий Кенгаши Президиумининг котиби (1960—71). 1971 йдан ЎзССР Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Информация агентлиги (Ўз ТАГ) директори. С. бир қанча назарий ва публицистик мақолалар муаллифи. Тошкент шдаги кўчалардан бири унинг номига қўйилган.

СОҲИБҚИРОН (араб. — саодатли, зафарли, толиб) — 1) илми нужум (астрология) ва афсоналарда — Зуҳра ва Муштарий ёки Зуҳра ва Қуёш сайёраларининг бирлашиши, яъни улар эклиптиканинг маълум бир даражасида тўқнаш келиши вақти (қиронда тугилган бола, бундай боланинг бахтли, улуғ мартабали бўлиши олдиндан башорат қилинган; 2) Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон ва Туронзаминда қудратли ҳукмдор, жаҳонгир унвони (Фаридун, Чингизхон ва ҳ.к.); 3) *Амир Темур*нинг шарафли унвони.

«СОҲИБҚИРОН» — ўзбек халқ достони. Ўғай оналар туҳмати б-н чақалоқлигидаёқ ота-онасидан ажратилган эгизаклар тақдири ҳақидаги достонлар туркуми («Қиронхон», «Ойпарча», «Одилхон», «Чорёр», «Зорлиқ б-н Мунглиқ» ва б.)га кирали. «С.»да фарзандсизлик туфайли чекилган оҳу зорлар, қундошларнинг мол-дунё орттириш йўлидаги гаразли ниятлари, қабиҳликлари, шоҳнинг адолатсиз ҳукми, Бўтакўзнинг зиндонда азоб тортиши, эгизаклар тақдири, саргузаштлари ва ҳ.к. фантастик ҳодисалар б-н уйғунликда ифодаланган. Унда муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалалар, омма онгига осон етиб борадиган услубда баён қилинган. «С.» дагига ўхшаш сюжет бошқа халқлар ёзма адабиётига ҳам ўтган (А. С. Пушкиннинг «Шоҳ Султон, ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак» асари).

Нашри: Соҳибқирон. Достон, Т., 1964.

СОҲИЛ — 1) қуруқликнинг сув ҳавзаси (денгиз, кўл, дарё ва б.) қирғоғи бўйлаб чўзилган ва уларга нишаб бўлган қисми, рельефи ҳоз. замон ва қад. рельеф шаклларига мос бўлади. С. 3 зона: 1) денгизбўйи — денгиз террасалари зонаси, 2) ҳоз. замон қирғоқ шакллари ривожланаётган қирғоқ зонаси, 3) сув босган қад. қирғоқ шаклига эга соҳилбўйи зонасидан иборат (яна қ. *Қирғоқ*); 2) Саҳрои Кабир жанубида чўллар б-н фаслий нам ўрмонлар ўртасида жойлашган саванна зонаси.

СПАЗМ (юн. spasmos — тортишиш) — мускулларнинг бенихтиёр таранглашиши, қисқариши. Кўндаланг тарғил (скелет) мускуллари спазми (мас., баъзи *фалаж*ларда) ва қон томирлар девори (мас., *стенокардия*да), бронхлар (қ. *Бронхиал астма*), қизилўнгач (*кардиоспазм*), ичаклар ва б. силлиқ мускуллар спазми фарқланади. Скелет мускуллари С. ида ҳаракат қилиш қийинлашади, силлиқ мускуллар С.ида турли аъзолар функцияси бузилади.

СПАЗМОЛИТИК МОДДАЛАР (*спазм* ва ... *лиз*) — силлиқ мускулли аъзолар (томир, бронх, меъда-ичак, ўт, сийдик йўллари ва б.) деворини бўшаштирадиган дорилар. Миотроп ва нейротроп С. м. бўлади. Силлиқ мускулларга бевосита таъсир этадиган миотроп С.м.га папаверин, но-шпа, эуфиллин, дибазол ва б., силлиқ мускулларнинг қисқаришига сабаб бўладиган нерв импульсларини йўқотадиган нейротроп С.м.га эса *холинолитик моддалар* (м-холинолитиклар — атропин, спазмолитин ва б.) ҳамда симпатомиметик дорилар (адреналин, эфедрин, изадрин) кирали. С.м. *стенокардия*, *бронхиал астма*, мия томирлари спазми, *холецистит*, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси, ўт ва буйрак тоши касалликларида қўлланади.

СПАЗМОФИЛИЯ (юн. spasmos — тортишиш ва philia — мойиллик), шайтонлаш — қонда кальций миқдорининг камайиши натижасида пайдо бўлиб, вақт-вақтида шайтонлаб қолиш б-н кечадиган касаллик. Одатда, 2 ёшгача бўлган болаларда, айниқса баҳорда кўпроқ кузатилади.

Болани яхши парвариш қилмаслик, нотўғри эмизиш, тоза ҳавода кам олиб юриш С.нинг ривожланишига сабаб бўлади. Касалликнинг яширин ва очиқ шакли бор. Яширин шакли бола нервининг ўта қўзғалувчанлиги б-н характерланади. Бошқа касалликлар қўшилганда, айниқса *рахит* зўрайганда очиқ шаклга ўтади, бунда ҳар хил мускулларда тортишиш ва тиришиш рўй беради. Кўпинча бола чинқириб йиглаганда товуш ёриғи торайиб, мускуллари тортишиб қолади (*спазм*).

Баъзи болаларда қўл ва оёқ панжаси мускулларининг тортишиши кузатилиб, бу бир неча соатдан бир неча кунгача чўзилиши мумкин.

Шайтонлаш пайтида боланинг ҳушдан кетиши С.нинг хавфли кўринишидир. Дастлаб боланинг ранги оқариб, юз мус-

қуллари уча бошлайди, сўнгра умумий шайтонлаш бошланади. Боланинг боши орқага тортиб кетади, оғзидан сўлак оқади, лаблари кўкарали, нафаси ўзгаради, беихтиёр сийиб юборади ва ичи кетади. Талваса бир кунда бир неча марта тутиб, ҳар сафар 20—30 мин.гача давом этиши мумкин. Одатда, болада хуруждан сўнг ҳеч қандай асорат қолмайди. Айрим ҳолларда нафас ёки юрак фаолиятининг тўхтаб қолиши натижасида ўлим рўй бериши мумкин.

Болада тиришиш пайдо бўлиши б-н врач чақириш лозим. Боланинг нафас олиши қийинлашса, врач келгунча унга тоза ҳаво ёки кислород ёстиғидан кислород бериш керак.

Хуруж пайтида бола баъзан тилини тишлаб олади ёки тили нафас йўлини тўсиб қўяди, шунинг учун бинт б-н тилни тортиб турган маъқул.

С.нинг олдини олишда болани тўғри парвариш қилиш, врач тавсия этган парҳез таомлар б-н овқатлантириш, тоза ҳавода олиб юриш катта аҳамиятга эга.

СПАЙНИКЛАР (Diplozoon) — моногенетик сўрғичлилар синфига, диплозоонидлар оиласига мансуб уруғнинг номи. Бир неча тури бор. Уз. 8 мм гача. Карпсимон балиқлар жабрасида, кенг тарқалган тури — парадоксал спайник *оқча балиқлар* жабрасида паразитлик қилади. Ёш С. алоҳида яшайди. Кейинчалик ёш паразитлар қорин ва елка сўрғичлари ёрдамида бир-бирига ёпишиб олиб яшашга ўтади. Бундай С. дан бирининг уруғ йўли иккинчисининг тухум йўлига очилади. Натижада улар бир-бирини уруғлантиради. Бу паразитлар ўзини-ўзи оталантира олмайди. Вояга етган паразитларнинг балиқлар жабраларига ёпишиш учун ёпишувчи дисклари, клапанлари ва илмоқчалари мавжуд.

СПАРТА (Лакедемон) — Лаконика (Пелопоннес)даги юнон шаҳар-давлати (полиси); мил. ав. 8—6-а.ларда Пелопоннеснинг жан. қисмини босиб олгач, йирик давлатга айланган. Ривоятга кўра, С.даги давлат тузумига Ликург (9—8-а.лар) томонидан асос солинган. Спартиатлар (С.нинг тўла ҳуқуқли фуқаролари) ўзларига бириктириб қўйилган илотлар б-н тенг равишда давлат ер бўлакларига эгалик қилишган, ўзлари эса, асосан, ҳарбий иш б-н машғул бўлишган. Ҳунармандчилик ва савдо периэклар қўлида бўлган. С. — олигархик давлат тузумига эга полиснинг юксак намунаси; давлат ишлари герусия, сўнгра эфорлар коллегияси томонидан ҳал этилган. Афина ва С. ўртасидаги рақобат 431—404 й.лардаги Пелопоннес урушига олиб келган; С. унда галаба қозониб Юнонистон устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Мил. ав. 4—3-а.ларда С.да товар-пул муносабатлари тараққий этган, бу мулкий табақаланишни янада кучайтирган. С. Фива б-н Левктра (371) ва Мантинея (362) енида бўлган жангларда мағлубиятга учрагач, 2-даражали давлатга айланиб қолган. 146 й. Рим томонидан бўйсундирилган, мил. ав. 27 й. Римнинг Ахаия провинцияси таркибига кирган. Қад. С. ўрнида ҳоз. Грециянинг Спарта ш. жойлашган.

СПАРТА ТАРБИЯСИ — мил. ав. 8—4-а.ларда *Спарта* давлатида золотонларнинг болаларини тарбиялаш тизими. 7—20 ёшдаги болалар 7 ёшгача оилада тарбияланган, кейин давлат интернатларида ҳарбий-жисмоний тайёргарлик кўришган. Ўқиш ва ёзишни ўрганишган; буйруққа буйсуниш, уни сўзсиз бажариш ва галабага эришиш кўникмалари шакллантирилган, ҳарбий интизом асосида ҳаётга ўргатилган. Тартиб-интизом йилдан-йилга қийинлаштириб борилган. Катталарга сўзсиз буйсуниш, енгил кийимда, оёқ кийимсиз юришга, қаттиқ ўрин-жойда ётишга ўргатилган. Махсус жисмоний машқлар бажарилиши белгилаб қўйилган. 15—20 ёшлагилар учун ҳарбий машқлар б-н бирга, хорда куйлаш асосий машғулотлар сирасига киритилган. Ёшларнинг ақлий ривожланиши муҳим ҳисобланган ва саволларга аниқ ҳамда қисқа жавоб бериш махсус машғулотлар жараёнида ўзлаштирилган. Қизлар оилада тарбияланган, лекин уларнинг тарбия тизимига югуриш, кураш, диск ва найза улоқтириш каби машқлар киритилган. 18—19-а. педагогик фикр тараққиётида С.т.нинг муҳим ижобий таъсири бўлган. Бу тарбиянинг айрим жиҳатлари кейинги йилларда Франция ва Россия ҳарбий ўқув юртларида ҳам қўлланилган.

СПАРТАК (Spartacus) (? — мил. ав. 71) — Қад. Римда кўтарилган қулларнинг йирик қўзғолони [мил. ав. 73 (ёхуд 74) — 71] раҳбари. Фракиялик шоҳлар хонадонига мансуб бўлган. Римликларга асир тушиб, қул қилиб сотиб юборилган ва Капуядаги гладиаторлар мактабига олинган. Бир гуруҳ гладиаторлар (тахм. 70 киши) б-н Везувийга қочган. Тез орада унинг лашкари қочоқ қуллар ва озод ижарадорлар ҳисобига кўпайиб 10 минг кишига етган. С.га қарши юборилган римликлар отрядлари (дастлаб 3 минг, сўнгра 10 минг киши) тор-мор қилинган. Қўзғолон Кампаниядан Италиянинг жан. вилоятларига тез тарқалган. С. ўз армиясини (тахм. 70 минг киши) Апулия ва Лукания томон бошлаган. С. армияси Рим ҳарбий тартиботига асосан ташкил этилган. С. қаттиқ ҳарбий интизом урнатган. 72 и. Рим сенати С.га қарши 2 армия юборган, бироқ С. қўшини уларни бўлиб юборио, тормор келтирган. С. армияси Адриатика денгизи соҳили бўйлаб бутун Италияни ва Цизалпин Галлияси (ҳоз. Шим. Италия) ни босиб ўтган ва Мутина яқинидаги жангда Рим проконсули Кассий қўшинини енган. С.нинг режаси, афтидан, қулларни Италиядан олиб чиқиб кетиш бўлган. Бироқ Кассий устидан қозонилган галабадан сўнг у қўшинини Жан. томон қайтарган. Римда қулфолончиларга қарши курашни учун 6 та янги легион ташкил этилади, қўмондон этиб йирик сиесин арбоб *Красс* таинланади. Красс армияси қулфолончилар б-н жангга киришмай, уларни таъқиб этган. С. Синцилияга утиб олиш учун кемалар етказиб бериш ҳақида киликиялик қароқчилар б-н келишган. Лекин қароқчилар С.ни алдашган; С. армияси эсон-омон Мессина бўғозига етиб келганда, у ортидаги Италиядан ажралиб қолган (Красс денгиздан денгизгача уз. 55 км, кенглиги ва чуқ. 4,5 м хандақ қазишни, уни девор б-н мустаҳкамлашни буюрган). Спартакчилар бу истеҳкомни ёриб ўтганлар, штурм чоғида қўзғолончиларнинг тахм. 2/3 қисми ҳалок бўлган. С. армияни тезда тўлдириб унинг сонини 70 минг кишига етказган, сўнгра Брундизия томон йўл олган, мақсади Грецияга ўтиб олиш эди. Рим сенати С.ка қарши *Помпей* Гней ва Марк Лукулл бошчилигида қўшин юборган. Рим армияларини ўзаро қўшилиб ҳаракат қилишларидан хавфсираган С. Красс б-н Апулия ва Лукания чегарасида ҳал қилувчи жанг қилишга мажбур бўлган (71 й. баҳори). С. армияси (тахм. 60 минг киши) тормор келтирилган, С. жангда ҳалок бўлган. Тахм. 6 минг қўзғолончи Римдан Капуяга борадиган йўл бўйлаб ўрнатилган дорларга чормихлаб қўйилган. Қўзғолон тарқоқ ҳолда яна бир неча йил давом этган. С. қўзғолони Римда ҳокимиятни императорлик бошқаруви шакли ўрнатилишини тезлаштирган. Чунки, қуллдорлар қулчилик тузумини сақлаб қолиш учун кучли давлат ҳокимияти зарурлигини англаганлар.

СПАРТОКИЙЛАР — Боспор подшолари сулоласи (мил. ав. 438— мил. ав. тахм. 2-а.), Энг машҳурлари: Спарток I (мил. ав. 438—433), Левкон I (мил. ав. 389/388 — 349/348), Перисад I (мил. ав. 4-а.).

СПАССКИЙ Борис Васильевич (1937.30.1, Ленинград) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1956), жаҳоннинг 10-чемпиони (Т. В. *Петросян* ус-

тидан галаба қозонган, 1969—72). Кўп халқаро турнирлар ғолиби. 1976 й.дан Францияда яшайди.

«СПЕЙС ШАТТЛ» (инг. Space Shuttle — космик моки) — АҚШнинг кўп марта фойдаланиладиган транспорт космик кемаси. Массаси ~ 2000 т гача, уз. 56 м. 1-босқичи қаттиқ ёқилғили ракета двигатели бўлган 2 та тезлатгичдан иборат. 2-босқичи (орбитал) бортида астронавти бўлган қанотли; у орбитадан чиққандан сўнг «самолёт» режимида ерга туша олади. 1-марта 1981 й. апрда астронавтлар б-н учирилган. 1999 й.гача 5 та орбитал босқич — «Колумбия», «Челленжер» (1986.28.1.да ҳалокатга учраган), «Дискавери», «Атлантис», «Эндевер» қурилган.

СПЕКТАКЛЬ (лот. spectaculum — томоша) — театр санъати асари. Постановкачи-реж. бошчилигида театр жамоаси (актёрлар, рассом, композитор, балетмейстер ва ҳ.к.) томонидан яратилади. С. асосида пьеса (опера ва балет композитор партитураси, либретто, сценарий) мазмуни б-н белгиланувчи ғоявий ният ётади. Танланган пьесанинг талқин режалари, декорация ва либосларнинг эскизлари, ролларга тақсимоти театр бадиий кенгашида муҳокама қилинади. Реж. пьеса ва образларнинг талқин воситаларини муайян ғоя ва бадиий шаклга бўйсундиради, С.нинг кўринишлари, ечими ва рамзий ишораларини рассом б-н ҳамкорликда ҳал қилади. Актёрлар б-н ишлаш, мизан-саҳналарни белгилаш, саҳнавий образлар ва улар ўртасидаги муносабатларни шакллантириш С. яратиш жараёнининг ҳал қилувчи шартларидан биридир. С. синтетик асар бўлгани учун ундаги безак, жиҳоз, либос, пардоз, мусиқа ва рақс воситалари, чироқлар ва турли эффектлар уни янада бойитади. Яна қ. *Театр, Режиссёрлик санъати, Актёрлик санъати.*

СПЕКТР (лот. spectrum — тасаввур, тасвир) (физикада) — 1) тизимни ёки жараённи тавсифловчи бирор-бир физик катталикнинг барча қийматлари мажмуи. С. дискрет (узлукли) ва узлуксиз бўлади; 2) бирор-бир нурланишда мавжуд бўлган тўлқин частоталари мажмуи; 3) ҳар бир йўналишда муайян узунликли ёки частотали монохроматик тўлқин тарқаладиган қилиб ажратилган электромагнит нурланиш; 4) экран, фотопластинкадаги тасвир; 5) электромагнит нурланиш кўринадиган ёруғликдан иборат бўлганда С. ҳосил қиладиган рангли йўл.

Турли хил нурланишларнинг модда томонидан ютилиш ва чиқариш С.лари, электромагнит тўлқинлар ўзгарувчан токларининг частота С.лари, Қуёш хромосферасининг С. ва б. кўпгина С.лар ўрганилган. Бу ишлар оптик спектрал асбоблар, тўлқин ва частота ўлчагичлар ва б. ёрдамида амалга оширилади. Кўпинча тебраниш частотаси С.идан фойдаланилади. Тебранишнинг табиатига қараб электромагнит тебранишлар С.и, акустик С., оптик С. хиллари мавжуд. Электромагнит тебранишлар С.и, айниқса, оптик диапазондагиси (тўлқин уз. 10^3—10^{-3} мкм) етарли даража ўрганилган. Оптик С.нинг чиқарини (объектдан ёруғлик чиқаётганда ҳосил бўлади), ютилиш (моддадан ёруғлик ўтаётганда ҳосил бўлади), сочилиш ва қайтариш жараёнларида содир бўладиган хиллари бор. У кимёвий таҳлилда, атом ва молекуляр физикада ва б.да қўлланади. Тебраниш С.и чизиқли ва туташ хилларга бўлинади. Чизиқли С. частоталари бир-биридан маълум катталикда фарқ қилувчи гармоник тебранишларни, туташ С. эса частоталари турлича бўлган гармоник тебранишларни ўз ичига олади.

СПЕКТРОГЕЛИОГРАФ (*спектр* ва *гелиограф*) — бирор кимёвий элемент (кўпинча, водород — Н ёки кальций — Са) нинг нурланишига мос спектр соҳаси нурларида Қуёш гардиши (ёруғликнинг қуёш гардиши бўйлаб тақсимланиши) ни суратга олишга имкон берадиган астрономик қурилма. С.да фотопластинка Қуёш спектрининг исталган соҳасидаги қисқа оралиқни ажратиб оладиган иккинчи чиқиш тирқиши орқасига жойлаштирилади. С.ни Қуёш тасвири ва фотоплёнкага нисбатан ҳаракатлантириш йўли б-н Қуёш гардишининг фотосуратини олиш мумкин. Баъзи телескопларга айни вақтда ҳар хил спектрал чизиқларда Қуёш гардишининг икки тасвирини олишга имкон берадиган қўш С. ўрнатилади. Космик тадқиқотларнинг ривожланиб кетганлиги муносабати б-н ракеталар ва Ер сунъий йўлдошларига ҳам С. ўрнатилади. Бундан мақсад ультрабинафша ва рентген нурларида спектрогелиограммалар олишда, Қуёшни ҳар жиҳатдан ўрганишда С.нинг аҳамияти катта.

СПЕКТРОГЕЛИОСКОП (*спектр, гелио...* ва юн. skopeu — қарайман) — Қуёш сиртини визуал кузатишга имкон берадиган спектрал астрономик асбоб. С. катта спектроскоп-монохроматордан иборат; унинг кириш тирқиши текислигига узун фокусли объектив ёки кўзгу ёрдамида Қуёш тасвири туширилади, чиқиш тирқиши эса Қуёш спектридан баъзи спектрал чизиқ (одатда, қизил водород чизиғи Hα) ни ажратиб олади. Тирқишлар кетма-кет жойлашганлиги туфайли кузатувчида кўриш таассуроти йўқолмаслиги учун иккала тирқиш ҳам синхрон тебранма ҳаракатга келтирилади. Натижада кузатувчи Қуёш атмосферасини ёки Қуёш гардишидан ташқарида ҳосил бўладиган *протуберанслар, хромосфера* ва б.ни кузатишга мувофиқ бўлинади. Тирқиш ўрнига призма ўрнатиш ҳам мумкин; у мотор воситасида айлантирилади ва Қуёш гардишининг тасвири бўлакларга бўлиб кузатилади. С. биринчи марта 1891 й. америка олими Э. Хейл ва француз астрономи А. Деландр конструкциялари асосида яратилган.

СПЕКТРОМЕТРИЯ (*спектр* ва ... *метрия*) — спектрларни ўлчаш назарияси ва усулларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланадиган илмий соҳа. Тўлқинлар узунликларининг оптик диапазонида С. амалий *метрология, спектроскопия* ва чизиқли тизимлар назарияси бўлимларини бирлаштиради. С. спектрал асбоблар (спектрометр, спектросенситометр ва б.)нинг принципиал схемаларини танлаш ва ҳисоблаш усулларини оптималлаш учун хизмат қилади. С. ёрдамида олинган натижалар назарий ва амалий ишларда кенг қўлланади.

СПЕКТРОСКОПИЯ (*спектр* ва ... *скопия*) — физиканинг электромагнит нурланиш спектрларини ўрганувчи бўлими. С. усуллари б-н атом, молекулаларнинг энергия сатҳлари, улардан ҳосил бўлган макроскопик тизимлар ва энергия сатҳлари орасидаги *квант ўтишлар* ўрганилади. Булар моддаларнинг тузилиши ва хоссалари тўғрисида муҳим маълумотлар беради.

С.нинг пайдо бўлиши (И. *Ньютон* биринчи бор Қуёш нурларини спектрга ажратган вақти) 1666 й.ларга тўғри келади. Асосан, 19-а.нинг бошидан спектрал систематик равишда ўрганилган. С. маълум белгиларга кўра, мас., электромагнит тўлқинларнинг тўлқин узунлигига кўра радиоспектроскопия (радиотўлқин соҳаси), оптик спектроскопия, рентген спектроскопияси ва ҳ.к., текширилаётган тизимларнинг хилига қараб атом спектроскопияси, молекуляр спектроскопия ва б. бўлимларга бўлиб қаралади.

Атом С.си спектрларни таҳлил қилиш йўли б-н атом электронлари қобиқларининг тузилишини аниқлаш; спектрал чизиқларнинг ўта нозик структурасини ўрганиш орқали атом ядроларининг моментлари ҳақида маълумотга эга бўлиш; спектрал чизиқларнинг равшанлиги, ютилиши, кенгайиши ва сурилиши орқали атомлар ҳосил қилган муҳитнинг хоссаларини ўрганиш б-н шуғулланади. Кристал-

лар С.си да кристаллардаги энергетик ҳолатлар ва улар орасидаги ўтишларни ўрганувчи муҳим усуллар қаралади. С. электронли ва фононли (панжаранинг квантланган тебранишлари) бўлади. Молекуляр С. — ҳар хил жисм молекулаларидан тузилган мураккаб газ, суюқлик ва қаттиқ ҳолатдаги моддаларнинг спектрларини текширади. Рентген нурлари С.си модданинг электрон тузилишини ютилаётган, чиқаётган рентген нурлари спектрлари ҳамда фотоэлектрон нурланиш спектрлари орқали ўрганади.

Ядро С.си. С.нинг алоҳида тадқиқот соҳаси ҳисобланади. У атом ядросининг тузилиши, ядро кучлари ва ядронинг турли хоссаларини ўрганади. Ядро С.сини альфа-, бета- ва гамма- С.си лейин ҳам мумкин.

СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯ — ўлчашлар техникасининг *спектрометрия, фотометрия* ва *метрологияни* ўз ичига олган соҳаси. Спектрларнинг ютилиши, қайтарилиши, тарқатилиши спектрал коэффициентларини ҳамда муҳитлар, қопламалар, сиртлар, нурлатгичларнинг спектрал ёркинликларини миқдорий ўлчаш усуллари ва сабабларини ишлаб чиқиш б-н шуғуланади.

СПЕНДИАРОВ (Спендиарян) Александр Афанасьевич [1871.20.10 (1.11), Украина, Каховка ш. — 1928.7.5, Ереван] — арман композитори, дирижёр, жамоат арбоби. Арманистон халқ артисти (1926). Арман мусиқасининг классиги, миллий симфонизм («Эриван этюдлари», 1925 ва б.) ва опера («Алмаст», 1928) яратувчиси. Симфоник, вокал-симфоник, хор ва б. асарлар муаллифи. Арманистон опера ва балет театрига С. номи берилган (1939). Ереванда С. уй-музейи мавжуд. 11 жилдли мукаммал асарлари тўплами нашр этилган (1943—85). Тошкентда 1953 й.да «Алмаст» операси саҳналаштирилган.

СПЕНС (Spence) Майкл (1943, Монтклер, АҚШ, Нью-Жерси штати) — асли канадалик америкалик иқтисодчи. Принстон (1966) ва Оксфорд (1968) ун-т-ларини тугатган. Гарвард ун-тида иқтисодиёт д-ри. Асимметрик ахборотли бозорлар, меҳнат бозори, ташқи сигналлар назариялари соҳаларидаги тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга. Нобель мукофоти лауреати (2001, Ж. Акерлоф, Ж. *Стиглиц* б-н бирга).

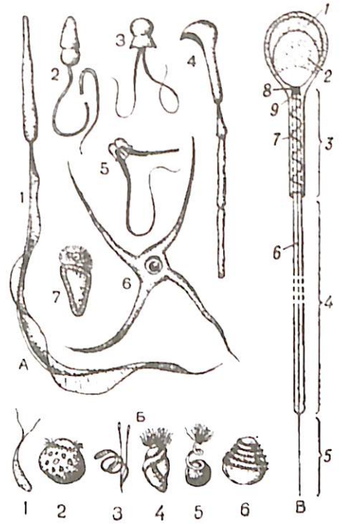
СПЕНСЕР (Spenser) Герберт (1820.27.4, Дерби ш. — 1903, 8.12, Брайтон ш.) — инглиз файласуфи ва социологи, *позитивизм* асосчиларидан бири. Ф. *Бэкон*дан кейин умумий билим тизимини яратишга уринган олим ҳисобланади. С. ўзининг асосий асари 10 ж.ли «Синтетик фалсафа тизими» китоби устида узоқ ишлади (1862—96). Ибтидоий маданиятни ўрганишга муайян ҳисса қўшди. *Конт* изидан бориб социология асосига эволюция ғоясини қўйган. Унинг «Социология асослари» асарининг ўзагини биологик ва ижтимоий организмлар ўртасида ўхшашлик мавжуд, деган қоида ташкил этади. С. қарашларида эволюцион-тарихий ёндошув структурали-функционал ва тизимли ёндошувлар б-н қўшилиб кетган. Унинг фикрича, ижтимоий организм 3 та асосий «тизим»дан иборат: «регулятив», «ҳаёт учун воситалар ишлаб чиқувчи», «тақсимловчи». «Регулятив» тизимни таҳлил этар экан, С. эътиборни «ижтимоий назорат» воситаларига қаратади. Хусусан, у сиесини бошқарувни ижтимоий назоратнинг бир тури сифатидагина тушунтирган. Бу тартиботлар ибтидоий жамиятдаёқ мавжуд бўлган шакллардан юзага келган ва аста-секин ривожланиб борган. Ҳар қандай ижтимоий тартибот ижтимоий ҳаракатларнинг мустаҳкам тузилмаси сифатида шаклланади. С. шахснинг ривожини эволюциянинг олий мақсади ва тараққиётнинг асосий мезони деб билди, синфий курашни қоралади. С. социологик таълимотининг баъзи ғоялари (жамиятнинг органик концепцияси, мувозанат назарияси ва б.) ни замонавий социология мактаблари пухта ўзлаштирган.

СПЕРМА (юн. sperma — уруғ, пушт), шаҳват — одамда жинсий алоқада эркакларлан, шунингдек, эркак ҳайвонлардан ажраладиган суюқлик; эркаклик жинсий безлари ишлаб чиқаради. Қуюқ, оч кулранг, ёпишқоқ, ҳидли. С. *сперматозоид* ва уруғ суюқлигидан иборат. С. таркибида оқсиллар, ёғлар, углеводлар, кальций, калий, натрий тузлари ва б. органик, анорганик модлалар бўлади. С. балоғатга етиш даврида пайдо бўлиб, вояга етганда кўпаяди ва ёш улғайган сари камая боради. Ҳар бир жинсий алоқада ажралган С. миқдори ҳар хил турларда турлича: одамда 2—6 мл, буқада ўртача 4—5 мл, отда 60—100 мл, чўчқада 250 мл гача, қўчқорда 1—1,5 мл. С.лаги сперматозоид миқдори ҳайвонларнинг яшаш шароитига қараб ҳам ҳар хил (қўчқорда 30% га, буқада 14% га яқин, от ва чўчқада 7—8%) бўлади. С.нинг уруғлантириш таъсири сперматозоиднинг миқдори ва сифатига боғлиқ. Организмнинг баъзи патологик ҳолатларида С.да сперматозоид бўлмаслиги (азоспермия), миқдорининг камайиши (олигоспермия), ҳаракатсиз (некроспермия) ёки ғайритабиий ҳолатда (тератоспермия) бўлиши мумкин. С. бепуштлик сабабини аниқлашда суд тиббий экспертизасида текширилади. С. сифатини баҳолаш, уни сўқтириш сақлаш, ташиш ва олиш усуллари эса ҳайвонларини сунъий қочиришда муҳим аҳамиятга эга.

СПЕРМАТОГЕНЕЗ (*сперма* ва *генез*) — ҳайвонларда ва кўпчилик ўсимликларда дастлабки диплоид жинсий ҳужайраларни ихтисослашган эркаклик ҳужайралари — сперматозоидлар ёки спермияларга айланиши. Ривожланаётган жинсий ҳужайралар уларо синициал боғланган С. кўпайиш, ўсиш, етилиш ва сперматозоидлар шаклланиши даврларидан иборат. Кўпайиш даврида диплоид ҳужайралар — сперматогоний-лар бир неча марта *митоз* бўлинади ва охирги интерфазада ДНК репликацияланади. 2-даврда улар ўсиб, 1-тартиб сперматоцитларга айланади. 3-даврда 2 марта бўлиниб етилиш, яъни *мейоз* содир бўлади. 1-бўлинишда ҳар бир сперматоцитдан 2 талаи 2-тартиб сперматоцитлар; 2-бўлинишда 4 та бир хил катталикдаги сперматидлар ҳосил бўлади; хромосомалар сони 2 баравар камаяди. Спермотидлар С.нинг 4-даврига утиб, сперматозоидларга айланади. Бу даврда уларнинг акросомаси, хивчини ва қўшимча ядроси ҳосил бўлади; цитоплазманинг кўп қисми рибосомалар, *Гольжи комплекси* ва эндоплазматик тур б-н бирга чиқиб кетади. Спермотидлар ичидаги бундан ўзгаришлар телокинетик ҳаракатланиш деб аталади. С. 3 кундан (бушлиқчиларда) 20 кунгача (одамда) давом этади. С. кўпчилик ҳайвонларда уруғ йўлида, термафродит ҳайвонларда эса термафродит гонадала, говаканалларда мезоглеяда рўй беради. Ўсимликларда сперматозоидлар антеридияларда ҳосил бўлади.

СПЕРМАТОГОНИЙЛАР (*сперма* ва юн. gonos — туғилиш, уруғ, насл) — *сперматогенез*нинг 1-давридаги таҳлоид уруғ ҳужайралар. Уруғ найлари деворидаги ихтисосланмаган бирламчи жинсий ёки уруғлонининг берк учидаги махсус ҳужайралардан ривожланади. С.да интенсив *митоз* бўлиниш боради. Митоз сони тур учун хос бўлиб, 3 дан 6 мартагача содир бўлади. Сут эмизувчилар ва айрим б. ҳайвонларда С.нинг ҳар хил тузилишга эга бўлган 2—4 типи маълум. Сперматогенезнинг 2-даврида С. 1-тартиб сперматоцитларни ҳосил қилади.

СПЕРМАТОЗОИД (*сперма* ва юн. zoon — тирик организм ва eidos — кўриниш) — одам, ҳайвон ва кўпчилик ўсимликларнинг эркаклик жинсий ҳужайраси. Одам ва ҳайвонларда уруғдонда пушт ҳужайраси (*сперматогонийлар*)дан ҳосил бўлади. С.нинг бошчаси, бўйини, танаси ва думи бўлади. Одам ва кўпгина умуртқасиз ҳамда умуртқали ҳайвонлар С.си хивчинли ёки думли бўлиб, улар ердамида ҳаракат қилади. Баъзи чувалчанглар, миногеқлар, қисқичбақасимонлар ва каналар С.си думсиз ва турли шаклда, амебасимон ҳаракатланади. С.у.нинг бир неча ун мкм дан юзлаб мкм гача, ҳашаротларда бир неча мм.



Сперматозоидлар. А — ҳайвонларнинг хивчинли (1—5) ва хивчинсиз (6,7) сперматозоидлари: *1* — қурбақанiки, *2* — денгиз типратиканiники, *3* — тетралон балиғиники, *4* — денгиз чўчқасиники, *5* — опоссумiки, *6* — ларё қисқичбақасиники, *7* — аскариданики. Б— усимликлар спермато зоидлари: *1* — вдорина яшил сувутиники, *2* — эдогония сувутиники, *3* — сфагнум мусиники, *4* — қирқбўғимiки, *5* — папоротниkники, *6* — саговникники. В-сут эмизувчилар сперматозоидининг тузилиши: *1* — акросома, *2* — ядро, *3* — оралиқ бўлим, *4* — думнинг асосий бўлими, *5* — учки бўлим, *6* — уқ ипи, *7* — митохондриялар, *8* — базал центриол, *9* — учки центриол.

Гистокимёвий усуллар ёрдамида С. танасида оксидланиш-қайтарилиш ферментлари, гликоген, фосфолипидлар ва АТФ борлиги аниқланган. Бу ҳол С. танаси энергия манбаи эканлигидан далолат беради. Муҳит т-раси, осмотик босими, кислоталилигининг ўзгариб туриши С. функциясининг бузилиши ва тезда ҳалок бўлишига олиб келади. С. миқдорининг камайиши (олигоозоспермия) кўпинча *бепуштлик*ка сабаб бўлиши мумкин.

Ўсимликларда ҳаракатчан С. (антерозоид)лар антеридийларда ҳосил бўлади. Кўпчилик уруғли ўсимликлар С.и хивчинсиз, фаол ҳаракатланмайди; улар спермийлар деб аталади. Яшил ва қўнғир сувўтлар, айрим тубан замбуруғлар, йўсинлар, қирққулоқлар, қирқбўғимлар, плаунлар, саговниклар ва гинкго С.нинг 2 ва ундан кўпроқ хивчини бўлади. С.лар целлюлоза қобиғининг бўлмаслиги, кўпинча майда (айрим саговникларда йирик) бўлиши б-н ўсимликларнинг бошқа ҳужайраларидан фарқ қилади.

СПЕРМАТОФОР (*сперма* ва юн. phoros — олиб юрувчи) — *сперматозоид*лар б-н тўлган капсула; сперматозоидларни сақлайди ва қуриб қолишдан ҳимоя қилади. С. айрим моллюскалар, зулуклар, погонофоралар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, кўпчилик бўғимоёқлилар учун хос. Қисқичбақасимонлар, ургимчаксимонлар ва ҳашаротлар С. ни оёқлари ёки пайпаслагичлари ердамида жинсий йўлига киритади. Айрим осьминогларда С. б-н тўлган пайпаслагич — тектокотил эркаги танасидан ажралиб сувиб юради; уруғчисини топса, унинг мантия бўшлиғига кириб олади. Тритон ва саламандралар С.ни бирор нарсага ёпиштириб қўяди; уруғчиси уни клоакаси б-н олади. Айрим ҳашаротларнинг эркаги С.ни уруғчиси қорин қисмига ёпиштириб қўяди. С. ёрдамида уруғланиш сувда уруғланиш б-н қуруқликдаги қўпкинли уртасида оралиқ ҳолатни эгаллайди.

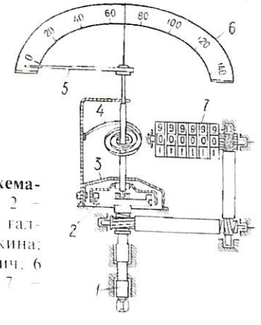
СПЕРМИЙ (*сперма* сўзидан олинган) — таплоид хромосомали эркаклик жинсий ҳужайралар; 1) сперматозоиднинг ўзи; 2) уруғли ўсимликларнинг хивчинсиз уруғ ҳужайраси; фаол ҳаракатланмайди.

СПЕРРИ (Sperry) Рожер Уолкотт (1913.20.8) — америкалик психолог ва нейрофизиолог. Обермин коллежи (Огайо штати) ва Чикаго ун-тида ўқиган; шу ун-тда, Гарвард ун-ти, Калифорния технология ин-тида проф. Илмий изланишлари нерв системасининг тузилиши, кўриш нейрофизиологияси, комиссуротомия (чап ва ўнг бош мия ярим шарларини бириктириб турувчи йўлларни жарроҳлик усулида кесиш) асоратлари, чап ва ўнг мия ярим шарларининг вазифаларини ўрганишга бағишланган. Ҳарбий денгиз базаси.

СПИД (AIDS — Aequired Immunity Deficit Syndrome) (рус. синдром приобретённого иммунного дефицита сўзларининг бош ҳарфларидан олинган) — қ. *Орттирилган иммун танқислиги синдроми.*

СПИДВЕЙ (инг. speed — тезлик ва way — йўл) — *мотоцикл спорти* тури, трекда, шунингдек, стадионнинг яхмалак йўлкасида мотоцикл б-н пойга ўтказиш. Бу спорт тури 20-а. бошларида Австралия ва Жан. Африкада вужудга келди. Мусобақалар 500 см³ класели мотоцикларда 280—400 м узунликдаги трассаларда ўтказилади. С. бўйича жаҳон чемпионати: шахсий ҳисобда 1934 й.дан, жамоа ҳисобида 1960 й.дан, жуфтликлар ўртасида 1970 й.дан, яхмалакда 1966 й.дан, турноқ ётқизилган трекда (1000 м ли масофа) 1971 й.дан ташкил қилиб келинади.

СПИДОМЕТР (инг. speed — тезлик ва *метр*) — транспорт машиналарининг ҳаракат тезлигини (км/соатда) кўрсатадиган асбоб. Магнит индукцияли ва механик хиллари бор. Магнит индукцияли С. машинанинг узатмалар қутисидаги иккиламчи вал б-н бириккан ўзгармас магнит майдонининг С. мили бириктирилган диск ёки цилиндрда индукцияланадиган уюрма токлар



Спидометр схемаси: 1 — вал; 2 — магнит; 3 — галтак; 4 — пружина; 5 — кўрсаткич, 6 — шкала; 7 — ҳисобланич.

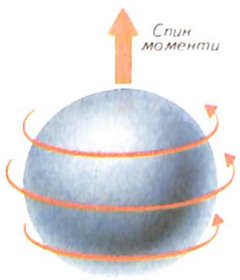
магнит майдони б-н ўзаро таъсирлашувига асосланган. С. мили машинанинг ҳаракат тезлигига мос равишда бурилади. Механик С. марказдан қочма куч-га асосан ишлайди (яна қ. *Тахометр*). С. механик ёки электр усулда машина трансмиссияси ёки ғилдиракларидан ҳаракатга келтирилади. С.нинг бир узелига транспортнинг ўтган йўлини кўрсатувчи ҳисоблаш механизми ўрнатилади.

СПИКА — *Сунбула* юлдуз туркумининг энг равшан α-юлдузи. Юлдуз катталиги 1,0. С. деярли эклиптикада жойлашган; у гигант юлдуз эмас, аммо диаметри бўйича Қуёшдан 5 марта катта, 740 марта ёруғ ва ундан 58,28 парсек (190 ёруғлик йили) узоқда жойлашган.

СПИКУЛАЛАР (лот. spiculum — учи, mut — наштар) — 1) айрим умуртқасизларнинг оҳак ёки кремнийдан иборат скелет элементлари. Говактанлилар (1, 3, 4 ва кўп ўқли игналар шаклида), 8 нурли кораллар, эгат қоринчали *моллюскалар, игнатерилилар* (голотуриялар) ва асцидиялар учун хос; 2) *нематодаларда* эркаклик жинсий органларининг бир қисми. Айрим нематодаларда С. клоака тешигидан чиқарилиб, уруғочиси жинсий тешигини кенгайтириш учун хизмат қилади; бошқаларида С. тарновсимон шаклда, бир-бири устига тахланиб, уруғочиси жинсий йўлига уруғ ҳужайраларини ўтказиш вазифасини бажаради. Одатда, С. 2 та, баъзан 1 та бўлади.

СПИЛИТЛАР (юн. spilos — доғ, ҳол) — кучли ўзгаришга учраган базальт тоғ жинслари, сув ости вулканларидан лаванинг қуйилиши натижасида ҳосил бўлган. Бу жинсларда дала шпати иккиламчи альбитдан иборат. С. микролит, баъзан диабаз структурали; альбитлашган плагиоклазнинг ингичка ва узун микролитларидан ҳосил бўлиб, уларнинг оралиқлари хлорит ва руда минерали б-н тўлган. С. спилитли туфлар, шарли лавалар ва уларга яқин бўлган жинслар б-н биргаликда денгиз тагида ҳосил бўлган чўкинди жинслар орасида учрайди. С. Ер пўстидаги чуқур ёриқлар зонаси б-н алоқадор. С. бурмали минтақалар ривожланишининг илк босқичларида сув ости шароитида юзага келган вулканик қатламларда кенг тарқалган (Кавказ, Урал, Олтой, Қозоғистон ва б.). Ўзбекистоннинг Зирабулоқ-Зиёвуддин, Томди, Нурота, Ҳисор тоғларида бор.

СПИН (инг. spin — айланмоқ) — квант табиатга эга бўлган элементар зарралар импульсининг хусусий моменти. Элементар зарраларнинг хусусий магнит моменти С. магнит моменти деб аталади. Атом ядроси (ва баъзан атом)



Спин. Протоннинг спин моменти.

ҳаракат миқдорининг хусусий моменти ҳам С. деб аталади. «С.» тушунчасини 1925 йилда америкалик физиклар Ж. Уленбек ва С. Гаудсмитлар киритган. «С.» терминининг қўлланилишига сабаб, дастлаб электронни ўз ўқи атрофида айланувчи зарядланган шарча деб тасаввур қилинган. Импульснинг хусусий моменти ва хусусий магнит моменти ана шу ҳаракат туфайли мавжуд, деб ҳисобланган.

С. Планк доимийси $\hbar$ бирликларида ўлчанади ва $I\hbar$ га тенг; бу ерда I — ҳар бир турдаги зарраларга хос бўлган бутун (0 ҳам) ёки ярим бутун мусбат сони бўлиб, С. квант сони дейилади (одатда, уни қисқача С. деб аталади). Шунга мувофиқ, зарра бутун (0, 1, 2, ...) ёки яримбутун (1/3, 3/2,....) С.га эга дейилади.

Замонавий тушунчаларга асосан, С. магнит моменти хулли заряд ва масса каби электронни тавсифловчи асосий катталиклар. Электрон С.ининг қиймати $L=1/2\hbar$ га тенг (бунда $\hbar$ — Планк доимийси). С.нинг танлаб олинган йўналиш z га (мас., ташқи магнит майдон йўналиши)га проекцияси фақат квантланган $L_z=s\hbar$ қийматларга эга бўла олади, бунда s — С. квант сони. У асосий квант сони — n, орбитал квант сони — l ва магнит квант сони — m дан фарқли равишда каср қийматларга, яъни $s = -1/2, +1/2$ қийматларга эга бўлиши мумкин. Электроннинг С. магнит моментининг проекцияси $\mu_z = -s\frac{e\hbar}{m} = \frac{e\hbar}{2m}$ га тенг (бунда e ва m элек трон заряди ва массаси), яъни электрон С.и магнит моментининг ташқи магнит майдон йўналишига проекцияси фақат иккита қийматга эга бўлади. Демак, электроннинг С.и 1/2 $\hbar$ га тенг.

Электрон С.ини ҳисобга олиш В. *Паули*га ўзининг бир квант ҳолатидаги ихтиёрий физик тизимда икки электрон мавжуд бўлмаслиги принципини таърифлашга имкон берди (қ. *Паули принципи*). Электронда $\frac{1}{2}$ С.нинг мавжудлиги атом спектрларининг мультиплет тузилишини (нозик тузилиши-ни) спектрал чизиқларнинг

донларда ажралиши (аномал *Зееман эффекти*) ни, кўп электронли атомларнинг электрон қобиқларини тўлдириш тартибини, *ферромагнетизм* ва б. ҳодисаларни тушунтириб берди.

Бошқа элементар зарралар ҳам С.га эга. Мас., протон, нейтрон, нейтрино ва улар антизарраларининг С.и электрон С.и каби $\hbar$ бирликларида 1/2 га, π ва К — мезонлар С.и 0 га, фотон С.и эса 1 га тенг. Фотоннинг (нейтринодек) тинч ҳолатида олдиндан саноқ тизими бўлмаганлиги сабабли, унинг импульсининг хусусий моментини ҳисоблаб бўлмайди. Лекин ихтиёрий саноқ тизимида фотоннинг тўлиқ моменти 1 дан кичик бўлмаслиги *квант электродинамика*да исботланган. Бу эса, фотон С.и 1 га тенг деб олишга асос бўлади. Нейтрино С.и 1/2 га тенглиги бета-емирилиш жараёнида импульс моментининг сақланиш қонунидан келиб чиқади.

Зарралар С.и шу зарралар бўйсунадиган статистика б-н бир қийматли боғланган. Квант механикада «С.» тўғрисидаги тушунчалар В. Паулига тегишли. Паули кўрсатганидек (1940) майдонининг квант назариясига асосан бутун С.ли зарралар *Бозе — Эйнштейн статистикаси*га (бозонлар), яримбутун С.лилар эса *Ферми — Дирак статистикаси*га (фермионлар) бўйсунади. Фермионлар, мас., электронлар учун Паули принципи тўғри, бозонлар учун эса ўринсиздир.

Зарралар С.и релятивистик эффектлар (буни П. *Дирак* исботлаган). Электронда С. ва С. магнит моментининг мавжудлиги *Дирак тенгламаси*дан келиб чиқади.

Ад.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В., Квантовые поля, М., 1980.

СПИНОЗА (Spinoza, d'Espinosa) Бенедикт (диний исми Барух) (1632. 24.11, Амстердам — 1677.21.2, Гаага) — нидерланд файласуф-пантеисти. Аждоди Португалиядан кўчиб келган яҳудийлар эди. Руҳоний бўлиш мақсадида иудаизм фалсафаси ва илоҳиётини ўрганади. Лекин унда мустақил фикрлашга мойиллик, табиий фанларга ҳамда Р. *Декарт* фалсафасига қизиқиш пайдо бўлди. Яҳудий дини пешволарини виждон эркинлигига риоя этмасликда айблади, унинг мустақил танқидий фикри яҳудийлар жамоаси б-н ихтилоф чиқишига олиб келди, натижада у 24 ёшида «даҳшатли ёлғон таълимоти» учун бу диний жамоадан ҳайдалди.

С. фалсафада пантеистик нуқтаи назардан фикр юритиб, худо б-н табиатни айнан бир нарса — ягона, абадий ва чексиз бўлган *субстанция* деб билди.

кўп атрибутлар хос, лекин инсон улардан 2 таси — фикр ва тафаккурни билиб олади. Чексиз турли-туман айрим нарсаларнинг реаллигини эътироф этиб, С. уларни модуслар мажмуи — ягона субстанциянинг айрим кўринишлари, деб тушунди. С.нинг табиат, субстанция, атрибут ва модуслар тўғрисидаги таълимоти материалистик характерга эга, у ягона моддий субстанциядан ташқари ҳеч қандай ғаиримоддий сабабга урин қолдирмайди. С. билиш назариясида рационалист сифатида фикр юритади. Ақлий билишга катта эътибор берсада, ҳиссий билиш родини етарлича баҳолай олмади. С. «Этика» асарида инсон масаласини таҳлил қилади. Унинг фикрича, инсон ўз фаолиятида яхшилик қонунларига ёки ёмонликдан нафратланишга асосланмайди, балки ўзини сақлаб қолиш ва фойда олиш йўлида ҳаракат қилади. Демак, инсон фаолияти яшаш учун курашга қаратилган. У эркинликни билинган зарурият деб тушуниб, зарурият ва эркинликнинг бирлиги ҳақидаги диалектик таълимотни ривожлантирди. Унингча, инсон ақл б-н қўрқувни енгиши, табиатни билиш орқали эркинликка эришиши мумкин. Асосий асарлари: «Сиёсий трактат», «Декарт фалсафасининг принциплари», «Ақлни такомиллаштириш ҳақида трактат» ва б.

Абдулла Аюпов.



СПИНОР (инг. spin — айланмоқ) — тайин координаталар тизимида ишорасигача аниқланган қийматлар қабул қиладиган математик миқдор. Бир координаталар тизимидан иккинчисига ўтилганда бу қийматлар махсус қонун бўйича ўзгаради. Амалда С. фазовий координаталари орқали текширилади. С.лар квант механикасининг кўп масалаларида қўлланилади (қ. *Спинор ҳисоби*).

СПИНОР ҲИСОБИ — математиканинг махсус табиатли миқдорлар — *спинор*лар хоссаларини ўрганувчи бўлими. Спинор компонентлари вектор, тензор ва б. тушунчалар каби координаталар тизими ўзгартирилганда маълум қонунга бўйсунади. Мас., координаталар тизими бирор тўғри чизиқ атрофида 2π га бурилса, спинорнинг барча компонентлари ишораси ўзгаради.

Спинор тушунчасини 1913 й.да француз

вирлаш назариясига оид тадқиқотларида киритган. 1929 йда немис математиги Б. В. Варден электроннинг спин ҳодисасини ўрганишда бу тушунчаларни мустақил кашф этиб, «спинор» атамасини киритган. С.ҳ. да коварионт ва контрвариант спинорлар, спинорлар устида амаллар, валентлик ва б. тушунчалар текширилади.

Бир валентли спинор иккита комплекс сон (ξ^1, ξ^2) ёрдамида берилиб, $(-\xi^1, -\xi^2)$ сонлар ҳам шу спинорни аниқлайди. Фазодаги координаталар тизими бирор ўқ атрофида θ бурчакка бурилганда бу спинор компонентлари $\xi^1=\alpha\xi^1+\beta\xi^2$, $\xi^2=j\xi^1+\delta\xi^2$ формулалар бўйича ўзгаради; бунда $\alpha=\lambda+i\mu$,

$$\beta=\nu+i\rho,\quad j=-\beta,\ \delta=\alpha,\quad \lambda=\cos\frac{\theta}{2},$$

$$M=\sin\frac{\theta}{2}\cos\varphi_1,\ \upsilon=\sin\frac{\theta}{2}\cos\varphi_1$$

$$\rho=\sin\frac{\theta}{2}\cos\varphi_3,$$

бунда $\cos\varphi_1$, $\cos\varphi_2$, $\cos\varphi_3$ — ўқнинг йўналтирувчи косинуслари.

С.ҳ. квант механика, кимёвий валентлик назарияси, *Риман геометрияси* ва б. соҳаларда қўлланади.

СПИРАЛ ГАЛАКТИКАЛАР — ташқи кўринишни спирални эслатувчи гигант юлдуз системалари. Телескопда кузатилганда катта равшан ядроси кўринади, унинг атрофини ядродан бошланувчи спиралсимон бир неча шохобча ўраб туради. С.г. кўпинча бир томонга ўралган икки шохобчадан иборат бўлади. Баъзан дарахт шохларига ўхшаш эркин шохобчали С.г. кузатилади. Ҳатто битта тармоқли С. г. мавжуд. Ҳамма шохобчалар деярли бир текисликда, яъни *Галактиканинг* айланиш текислигида жойлашган. *Андромеда туманлиги* ҳам, бизнинг Галактика ҳам С.г. (*Сомон йўли*нинг айрим қисмлари иккига ажралган ҳолда кўринади) ҳисобланади. Астрономик кузатишлардан Қуёш системаси спирал тармоқлар орасидаги оралиқда жойлашганлиги аниқланган. Айрим С.г. (мас., NGC 1300) да тармоқлар ядродан эмас, балки у б-н «кўприк» воситасида боғланган ва ундан бир неча ўн *парсек* масофадан бошланади. Бундай С.г. узилган С.г. деб аталади. С.г. ўз ўқи атрофида айланади. Айланиш тезлигини ўлчаб, галактикаларнинг массасини тахм. ҳисоблаб чиқариш мумкин (яна қ. *Галактика, Галактикалар*).

СПИРАЛЛАР (юн. spira — ўрам) — белгиланган нуқта атрофида кўп марта ўралиб, унга борган сари яқинлашадиган ёки ундан узоқлашадиган ясси эгри чизиқлар. Белгиланган нуқта қутб координаталари тизимининг боши сифатида қабул қилиниб, С.нинг тенгламаси $r=f(\alpha)$ шаклида ёзилса, $f(\alpha)$ узлуксиз функция $f(\alpha+2\pi)<f(\alpha)$ шартни қаноатлантиради. Архимед спирали $r=k\alpha$, $(k>0)$; логарифмик спираль: $r=ae^{k\alpha}$; гиперболик спираль: $r=k/\alpha$; клотонда ёки Корню спирали (параметрик кўринишидаги тенгламаси)

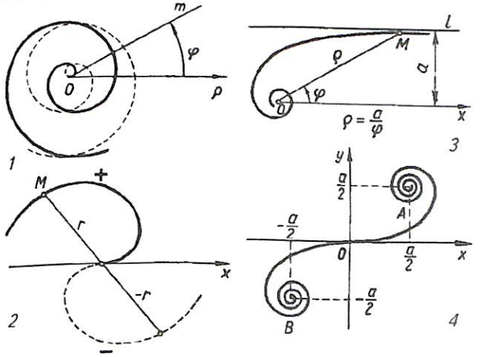
$$x=a\int_0^t\cos\frac{\pi u^2}{2}du,\ y=a\int_0^t\sin\frac{\pi u^2}{2}du$$

энг кўп учрайдиган С.дир (расмга қ.). С. хоссаларидан фан ва техниканинг турли соҳаларида фойдаланилади.

СПИРИЛЛАЛАР — спиралсимон ёки ёйсимон бактериялар. Ўлчами ҳар хил (эни 0,6—0,8 дан 2—3 мкм гача, уз. 1—3,2 мкм дан 30—50 мкм гача). Спора ҳосил қилмайди; граммусбат, ҳаракатчан. Баъзи турлари лаб. муҳитида яхши униб чиқмайди. С. сапрофит, чучук ва шўр сув ҳавзалари, оқмайдиган ифлос сувлар ва ҳайвонлар ичагида яшайди. Айрим С. касаллик пайдо қилади.

СПИРИТИЗМ (лот. spiritus — жон, руҳ) — марҳумларнинг руҳи нариги дунёда яшашига ва у б-н кишилар (фол кўриш, арвоҳларни чақириш ва б. усуллар б-н) мулоқотда бўлишига ишониш. Унинг келиб чиқиши қад. анимистик (қ. *Анимизм*) эътиқодларга, буддизм, ҳиндуийлик, юнон таълимотларига, уларнинг таъсирида баъзи ислом фирқаларида ҳам шаклланган тасаввурларга бориб тақалади. С.да руҳлар б-н махсус кишиларгина (сеҳргарлар, коҳинлар) боғлана олади деб ҳисобланган.

СПИРИТУАЛИЗМ (лот. spiritualis — руҳий) —руҳ воқеликнинг бирламчи асоси, материядан мустақил мавжуд бўлган алоҳида номоддий субстанция деб ҳисобловчи фалсафий қараш.



Спираллар. 1-архимед спирали. 2-параболик спираль. 3-гиперболик спираль. 4-корню спирали (клотоида).

ўрасида учрайди. С. ёр пустидаги чуқур ёриқлар зонаси б-н алоқадор. С. бурмали минтақалар ривожланишининг илк босқичларида сув ости шароитида юзага келган вулканик қатламларда кенг тарқалган (Кавказ, Урал, Олтой, Қозоғистон ва б.). Ўзбекистоннинг Зирабулоқ-Зиёвуддин, Томди, Нурота, Ҳисор тоғларида бор.

СПИН (инг. spin — айланмоқ) ... массаси), яъни электрон С.и магнит моментининг ташқи магнит майдон йўналишига проекцияси фақат иккита қийматга эга бўлади. Демак, электроннинг С.и 1/2 ħ га тенг.

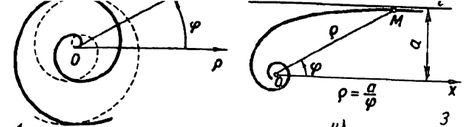
Электрон С.ини ҳисобга олиш В. *Паули*га ўзининг бир квант ҳолатидаги ихтиёрий физик тизимда икки электрон мавжуд бўлмаслиги принци-

садида иудаизм фалсафаси ва илоҳиётини ўрганади. Лекин унда мустақил фикрлашга мойиллик, табиий фанларга ҳамда Р. *Декарт* фалсафасига қизиқиш пайдо бўлди. Яҳудий дини пешволарини виждон эркинлигига риоя этмасликда айблади, унинг мустақил танқидий фикри яҳудийлар жамоаси б-н ихтилоф чиқишига олиб келди, натижада у 24

...инатлари орқали текширилади. С.лар квант механикасининг кўп масалаларида қўлланилади (қ. *Спинор ҳисоби*).

СПИНОР ҲИСОБИ — математиканинг махсус табиатли миқдорлар — *спинор*лар хоссаларини ўрганувчи бўлими. Спинор компонентлари вектор, тензор ва б. тушунчалар каби координаталар ...

...эмас, балки у б-н «кўприк» воситасида боғланган ва ундан бир неча ўн *парсек* масофадан бошланади. Бундай С.г. узилган С.г. деб аталади. С.г. ўз ўқи атрофида айланади. Айланиш тезлигини ўлчаб, галактикаларнинг массасини тахм. ҳисоблаш мумкин (яна қ. ...деб чиқариш мумкин



Фалсафий термин сифатида француз олими В. Кузен (1792—1867) ишлатган. Худонинг мавжудлигига ва жоннинг абадийлигига ишонувчи барча динни этиқодлар ўзининг моҳиятига кўра С. га киради. 19—20-а. ларда француз ва итальян фалсафасидаги бир неча мактаб ва оқим С. деб аталган. *Идеализмнинг* синоними сифатида ҳам ишлатилади.

СПИРОГИРА (Spirogyra) — конъюгатлар синфига мансуб сувўтлар туркуми. Чучук сувларда кенг тарқалган. Илдизи шохланмаган, 4—200 мкм кенгликда, бир қатор ҳужайралардан иборат. Ҳужайраларида битталаб бир нечтагача спирал ўралган хромотофоралари бўлади. Вегетатив ва жинсий кўпаяди. Вегетатив кўпайиши ноқулай шароитда бир қанча ҳужайраларга ажралиши ёки ипларнинг тасодифий узилиши орқали содир бўлади. Жинсий конъюгация орқали кўпайиши 2 та спирогира ипларининг параллел жойлашиб, конъюгацияланганидан сўнг ҳосил бўлган зиготалари янги С. ўсиб чиқишидан иборат. 340 та яқин тури маълум. Оқмайдиган ва тинч оқадиган сувларда кўп учрайди; кўпинча сув юзасида ёки сув тубидаги балчиқда «бақатўн» деб аталадиган тўшалма ҳосил қилади.

СПИРОХЕТАЛАР (Spirochaetales) — бактериялар тартиби. Ҳужайрасининг диаметри 0,2—10,0, уз. 5—500 мкм, спирал бураган протоплазматик ипдиндр ва унинг деворидан иборат. Сиртдан кўп қаватли қобиқ, яъни қин б-н ўралган. Цилиндр б-н қин ўртасида битта ёки бир неча фибриллалар жойлашган. Фибриллалар цилиндрнинг 2 учига бириккан, ўрта қисми эркин. Уларнинг таркиби ва тузилиши бактерияларнинг хивчинларига ўхшаш бўлганидан сузиш вазифасини бажариши мумкин. С. бўлиниш орқали кўпаяди. Грамманфий, спора ҳосил қилмайди; факультатив аэроб ёки анаэроб. 1 оиласи, 8 тартиби маълум. Кўпчилик турлари эркин яшовчи сапрофитлар; бир қанча турлари моллюскалар ва термитларга комменсал ёки ҳайвонлар ва одамда паразитлик қилади (захм, лептоспироз ва б. касалликларни қўзғатади).

СПИРОХЕТОЗЛАР — одам ва ҳайвонларда патоген спирохеталар қўзғатадиган, эпидемиологияси ва клиник кўриниши ҳар хил инфекцион касалликлар гуруҳи. Спирохеталар узун ёки қисқа спираллардан иборат бўлиб, 60° гача қиздирилганда дархол ўлади, дезинфекцияловчи воситалар ва бир қанча дори препаратлари уларга тез таъсир этади.

С. ҳамма жойда учрайди, уларнинг кўпчилиги яхши ўрганилмаган. Ичак С.си (*Спирохеталар*), бит ёки кана орқали юқадиган қонли С. (*Қайтатиф терлама*), жинсий йўл б-н юқадиган С. (захм) ва тропик минтақа мамлакатлари С.си (фрамбезия, бежель, пинта) яхши ўрганилган. Сўгалчасимон спирохеталар ва бактериялар ассоциацияси келтириб чиқарадиган касалликлар (Симановский — Плаут — Венсан ангинаси, яралы стоматит ҳам киритилади.

Кўпчилик С.си лаборатория ва антибиотиклар яхши наф беради. Лаборатория ва профилактика методлари ҳар бир хил учун алоҳида белгиланади.

СПИРТ ЛОКЛАР — баъзи смолаларнинг 90—95% ли этил спиртидаги эритмаси (30—40%ли). С.л. *парда ҳосил қилувчи моддалар* — табиий смолалар (шеллак, юмшоқ коналлар, сандарак, мастикс, канифоль, акароид) ҳамда *фенол-альдегид смолалар* (мас., илитол) дир. Парларларнинг эластиклигини ошириш мақсадида С.л.га канакунжут мойи, зигир мойи, ёғ кислоталари б-н ишлов берилади. С.л.га спиртда эрувчи органик буёқчилар (мас., нитрозин, родамин) қўшиб қора ва рангли локлар, анорганик пигментлар б-н диспергирлаб эмал бўёқлар ёки спиртли эмаллар олинади. С.л. мебель, чарм ва б.га сайқал беришда қўлланади.

СПИРТ САНОАТИ — озиқ-овқат саноатининг озиқ-овқат хом ашёси (дон, картошка, мелассадан этил спирти (хом ашё) ва ректификацияланган спирт ишлаб чиқаралиган тармоғи. Озиқ-овқат хом ашёсидан тайёрланадиган спирт фақат таркибида алкоголь бўлган ичимликлар и.ч.га эмас, балки халқ хўжалигининг тиббиёт, радиоэлектроника, парфюмерия ва б. соҳаларида ҳам ишлатилади. Техника ипларида қўлланиладиган этил спиртининг кўп қисми, асосан, озиқ-овқат учун ишлатилмайдиган ўсимлик моддаларини гидролизлаш ва турли кимёвий усулларда синтезлаш йўли б-н олинади.

Крахмалли ва қандли моддаларни бижғитиб спиртли ичимликлар олиш қадимдан маълум. 11-а.да Италияда узум виносини ҳайдаш йўли б-н вино спирти олинган. 14-а.да спирт и.ч. Гарбий Европа ва Россияда анча ривожланган эди. 19-а.нинг охири —20-а. бошларида Россияда йирик спирт з-длари қурилди.

20-а.нинг 90-йилларига қадар Ўзбекистонда С.с. унчалик ривожланмаган эди. 1940 йилгача республикада фақат Самарқанддаги спирт-арақ з-ди, «Тошкентвино» к-тининг спирт цехи мавжуд эди, холос. Республика халқ хўжалиги учун этил ва техник спиртлар совет С.С.Р.нинг бошқа республикаларидан келтирилган. 1940—90 йилларда винодан ташқари ҳар хил хом ашёлардан олинган винодан ташқари ҳамма спиртлар кам миқдорда этил спирти ишлаб чиқарилган. 1995 йилга этил спирти ишлаб чиқариш, чет эллан спирт сотиб олишга барҳам бериш мақсадида ҳар хил минерал ўғитлар ишлаб чиқаришда ишлатиладиган Қўқон минерал ўғитлар з-ди 1989 йилдан этил спирти ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилди. Корхона 1995 йилдан ишга тушган озиқ-овқат спирти ишлаб чиқарувчи ягона Республика ҳисобланади. Унинг йиллик қуввати 2464,2 минг дал ректификат спирт (2003). 1991 йилдан *Андижон биокимё заводи* қанд ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилиб, 1994 йилдан этил спирти ишлаб чиқаришга ўтказилди. Унинг йиллик қуввати 1642,8 минг дал (2003).

Янгиюл «Биокимё» з-ди 1995 йилдан бўлғондан ректификат этил спирт, шоли чиқиндисидан техник спирт ишлаб чиқаради. Йиллик қуввати 821,4 минг дал. Шуниндек, виноградларда жойлашган винодан ташқари ҳамма этил спирти ишлаб чиқарилади.

Республикада ишлаб чиқариладиган озиқ-овқат спирти, асосан (80%), ички бозорни «Ўзмевасаболвосаноат уюшмаси» холдинг компаниясининг вино-арақ корхоналарини, «Дорилармон» акциядорлик компанияси бўлинмаларини, «Озиқ-овқат саноати» уюшмаси ва б. корхоналар ўзлаштиришларини таъминлайди. 1999 йилдан озиқ-овқат спирти Марказий Осиё ҳудудидаги бошқа давлатларга экспорт қилинади.

Ўзбекистон С.с. корхоналарида 4032,8 минг дал ҳом ашё этил спирти, шу жумладан, «Ўзкимёсаноат» давлат-акциядорлик компанияси корхоналарида 2637,1 минг дал озиқ-овқат спирти ишлаб чиқарилди (2002).

Ривожланган мамлакатларда С.с., асосан, АҚШ, Германия, Буюк Британия, Италия, Франция, Бразилия каби давлатларда тараққий этган. АҚШда «Шенли дистиллерс», «Жозеф Э. Сигрем Энд санс», «Бартон дистиллинг»лар этил спирти ишлаб чиқарувчи асосий фирмалар ҳисобланади. Германия, Франция ва б. мамлакатларда озиқ-овқат спирти ишлаб чиқарувчи з-длар, асосан, давлат монополияси таркибига киради.

Анатолий Возненко.

СПИРТЛАР — углеводородларнинг тўйинган углерод атомларида бир ёки бир нечта гидроксил гуруҳ (—ОН) тутган ҳосилалари. Ароматик ҳалқасидаги углерод атомларида — ОН гуруҳи тутган бирикмалар — *фенеллар*, тўйинмаган углерод атомларида — ОН гуруҳи тутган бирикмалар эса *енеллар* дейилади. Углеводород радикалининг табиатига кўра, С.ларнинг ёғ алифатик (мас., *метил спирт, этил спирт, аллил спирт*), алициклик (циклогексанол), ёғ ароматик (*бензил спирт*) ва гетероциклик бўлиши мумкин. Молекуласидаги ОН гуруҳининг сонига қараб, С. бир атомли (*алкоголлар*), икки атомли (*гликоллар*), уч атомли (*глицерин*), турт атомли (пента эритрит) ва ҳ.к. кўп атомли спиртлар (*секситлар, ксилитлар*) бўлади. С.даги ОН гуруҳлари бирламчи (CH_2OH), иккиламчи (>CHOH) ва учламчи (≡C—OH) углерод атомлари б-н бириккан бўлиши мумкин. Шу сабабли бир атомли С. бирламчи, иккиламчи ва учламчи хилларга бўлинади.

С.нинг оддилда, тегишли углеводород радикалининг номига қараб аталади: CH_3OH (метил спирт), C_2H_5OH (этил спирт), $CH_3CH_2CH_2OH$ (пропил спирт) ва ҳ.к. Женева номенклатурасига кура, тегишли углеводород номига «ол» (ёки диол, триол) қўшимчаси қўшилади ва —ОН гуруҳи бириккан углерод атомини рақам б-н курсатилади. Мас., $CH_3CH(OH)CH_3$ (пропанол-2), $HOCH_2CH_2CH_2OH$ (пропандиол-1,3).

Бир атомли алифатик қўйи С. ранги сиз суюқликлар. Занжирида битталаб учтагача углерод атоми тутган (C_1—C_3) С.лар алкоголь ҳиди келади. C_4—C_6 спиртлар нафасни қитиқлайдиган ҳидли. Юқори С. (C_{12} дан бошлаб) — ҳидсиз қаттиқ моддалар; алициклик С. ялпиз ҳидли, учламчи С. мотор ҳидли.

С. сувдан енгил, органик эритувчиларда яхши эрийди, ўзи ҳам яхши эритувчи. Қўйи алифатик С. сув б-н истаган нисбатда аралашади. Юқори С. сувда эримайди. Бирламчи С. кристаллосольватлар ҳосил қилади, мас., $CaCl_2{\cdot}4C_2H_5OH$, $MgCl_2{\cdot}6C_2H_5OH$, $CuSO_4{\cdot}CH_3OH$. Кўпчилик С. сув ва баъзи эритувчилар б-н аралашиб, *азотроп аралашмалар* ҳосил қилади.

С. молекуласида — ОН гуруҳи бўлгани сабабли сезиларли қутбланиш кузатилади. С. ишқорий, ишқорий-ер ва б. баъзи металлар б-н тузсимон бирикмалар — алкоголятлар, мас., NaOR, $Ca(OR)_2$, $Al(OR)_3$ ҳосил қилади. С.га кислоталар таъсир эттанда мураккаб эфирлар ҳосил бўлади (қ. *Этерификация*). Бирламчи С. оксидланганда *альдегидлар* ва кислоталар, иккиламчи С. оксидланганда *кетонлар* ҳосил қилади; учламчи С. оддий шароитда оксидланмайди. Бир атомли алифатик С. кучсиз наркотик таъсирга эга, баъзи С. заҳарли.

С. табиатда эркин ҳолда ва мураккаб эфирлар ҳолида учрайди. С. галогеналкилларни гидролизлаб (амил, бензил С. ва б.), олефинларни гидролизлаб (этил, изопропил, триметилкарбинол ва б.) олинади. С., кўпинча, карбонил бирикмалар (альдегидлар, кетонлар, карбон кислоталар ва б.)ни натрий, литий, алюминий гидрид, водород б-н қайтариб олинади. Алкоголь ичимлиги учун ишлатиладиган этил спирт қанд моддаларини бижғитиб олинади. Спирт амалий аҳамияти муҳим: бўёқлар, синтетик толалар, *пластмассалар*, хушбўй дори ва ювувчи воситалар, *пластификаторлар* ва *портловчи моддалар* и.ч.да ҳом ашё ҳисобланади. Кўпчилик саноат гармоқларида эритувчилар ва алкилловчи агентлар сифатида ишлатилади.

Ад.: Органикум. Практикум по органической химии. М., 1979; Браун Т., Лемей Г. Ю., Химия в центре наук. М., 1983.

Собиржон Аминов.

СПИТАК ЗИЛЗИЛАСИ — 1988 й. 8 дек. ўрталаб Арманистоннинг тоғли р-нида содир бўлган. Магнитудаси 7,0, кучи 9 балдан ортиқ. Зилзила ўчоғидан ажралиб чиққан энергия 10^{16} жоулга тенг бўлиб, ер юзасида ёриқлар, кўчки ва ўпирилмалар ҳосил қилган. Баъзи ёриқларнинг уз. 4—5 км га чўзилган. Кучли сейсмик тебранишлар иморатларни тиклаб бўлмас даражада хонавайрон қилган. Натижада Спитакдан ташқари 20 га яқин шаҳар, 342 та қишлоқ жуда катта зарар кўрган. 170 дан ортиқ саноат корхонаси ишдан чиққан. Иморатлар тагида 25 минг киши ҳалок бўлиб, 19 минг киши жароҳат олган. Коммуникация ишшоотлари бузилган.

СПИТАМЕН (юн. — Spitamenes, суғдча — Спитамана) (?—мил. ав. 328) — Суғдиёнада ватан озодлиги йўлида *Александр* (Искандар)га қарши кўтарилган халқ қўзғолони (қ. *Спитамен қўзғолони*) раҳбари. Ёзувчи В. В. *Янинг* ёзишича, С.нинг онаси — суғд, отаси — сак қабиласига мансуб аслзода хонадондан бўлган. С. ёшлигида абжир, чаққон йигит бўлиб ўсган. Отда чопиш, камон отиш, қиличбозликда унга ҳеч ким тенглаша олмаган. С. дастлаб Доро III нинг, сўнгра *Бессс*нинг лашкарбошиларидан, яқин сафдошларидан бўлган. Бесс ўлимидан сўнг, юнон-македон истилочиларига қарши 3 й. давомида мардона қаршилик кўрсатган. *Арриан*нинг ёзишича, қўзғолончиларга қўшилган кўчманчи массагет қабилалари раҳбарлари Александрнинг чўл ичкарисига юриш қилишидан хавотирланиб С.ни ўлдириб, бошини Александрга юборганлар. С.нинг қизи Апана *Салавк I* га берилган, бу никоҳдан салавкийларнинг машҳур ҳукмдори Антиох туғилган.

С.нинг номи асрлар оша яшаб мардлик ва жасорат тимсоли сифатида авлодларга руҳий малал бериб келган. С. ҳақида кўплаб бадиий (В. Яннинг «Кўргон узра оловлар», Я. Илёсовнинг «Суғдиёна», М. Қориевнинг «Суғд қўшиғи» романлари), таъвирий асарлар яратилган.

Ортиқбой Абдуллаев.

СПИТАМЕН ҚЎЗҒОЛОНИ — Суғдиёна ва Бақтрияда *Александр* бошчилигидаги юнон-македон истилочиларига қарши озодлик ҳаракати (мил. ав. 329—327 йиллар). Раҳбари — *Спитамен*. Мил. ав. 329 й. кузида бошланган. Спитамен бошчилигидаги қўзғолончилар Мароканда (Самарқанд)даги юнон-македон гарнизонини қириб ташлаб шаҳарни эгаллайдилар. Александр уларга қарши Фарнух бошчилигида 3 минг пиёда ва 800 отлиқ қўшин жўнатган. Спитамен Политимет (Зарафшон)нинг қуйи оқимидаги ерларга чекинган. Бу ерда кўчманчиларнинг отлиқ қўшинлари б-н бирлашиб ҳужумга ўтади. Тўсатдан қилинган ҳужум натижасида юнон-македон қўшинининг катта қисми қириб ташланган, қолган-қутганлари эса шаҳар қалъасига яширинган. Спитамен яна Марокандани қамал қилган. Александр Спитаменга қарши Андромах, Менедем ва Каран бошчилигида отлиқ ва пиёда қўшин юборган. Спитамен бундан хабар топиб ўрмон орасидан ўтадиган йўлга пистирма қўйиб, уларга тўсатдан ҳужум қилган. У мазкур жангда ўзгача ҳарбий усул қўллаган. Ҳар бир отга 2 тадан жангчи миндирилган. Улар душманга 2 томондан зарба берар, бири найза, қилич ёки камон б-н ҳамла қилса, 2-си тош б-н уриб, ёвнинг бошини мажақлар эди. Бу жангда душман катта талафот кўрган. Шундан кейин Спитаменга қарши Александр асосий кучлари б-н отланган. Спитамен чўл ичкарисига чекинган. Александр уни таъқиб этмаган, лекин Зарафшон воҳасининг тинч аҳолисидан қаттиқ ўч олган (120 минг киши қириб ташланган), шаҳар, қишлоқларни вайрон қилган, экинлар, боғларни ёндирган. Александр Суғдиёнадаги бир неча қалъа ва пойтахт Мароканда катта қўшин қолдириб, ўзи қолган кучлари б-н қишловни ўтказиш учун Бақтрия (баъзи маълумотларда — Навтака)га қайтган. Мил. ав. 328 й. баҳорида қўзғолоннинг 2-босқичи бошланган. Кўплаб суғдийлар турли қалъаларда тўпланиб юнон-македон ҳокимларини тан олмаганлар. Бу даврда Суғдиёна қўзғолоннинг ўчоғи бўлган. Спитамен Александрнинг йўқлигидан фойдаланиб рақибининг орқа томонидан айланиб ўтиб, 600 отлиқ б-н Бақтрияда юнонларга қақшатқич зарбалар бериб турган. Юнонлар лашкарбошиси Кен Спитаменга қарши чиқиб, уни

даштга чекинишга мажбур қилган. Спитамен Зарафшоннинг қуйи оқими бўйларига кетган. Мил. ав. 328 й.нинг кузида Спитамен бу ерлаги қалъалардан бирини эгаллаб, 3 минг отлиқ б-н Суғдиёна пойтахти томон юрган. Юнонлар бутун кучларини унга қарши ташлайдилар, жангда қўзғолончилар мағлубиятга учрайдилар. Суғдий ва бақтриялик зодагонларнинг бир қисми Спитаменга хиёнат қилиб истилочилар томонига ўтиб кетганлар. Мил. ав. 328 й. охирида Спитамен хоинона ўлдирилган. Айрим тарихчилар уни Александр ҳужумидан қўрққан массагетлар ўлдирган деб ҳисоблайдилар. Баъзи маълумотларга қараганда, Спитаменни ўз хотини ўлдириб, бошини Александр ҳузурига келтирган, бироқ Искандар уни ўта совуқ кутиб олган. Шунга қарамай, С.қ. тугамаган, унинг 3-босқичи бошланган. Шу туфайли Александр мил. ав. 328—327 й.лар қишловини Суғдда ўтказишга мажбур бўлган. Қўзғолончилар тоғ қалъаларида курашни давом эттирганлар. Ҳоз. тадқиқотларга кўра, улар жан.-шарқий ҳудудларда жойлашган. Александр маҳаллий аҳоли қаршилигини куч б-н енга олмаслигига ишонгач, уларга яқинлашишга ҳаракат қилган, уларга нисбатан сиёсатини ўзгартирган. Тоғли ҳудудлардаги қўзғолон бошлиқлари Оксиарт, Сисимитр, Хориен кабиларни афв этиб, мол-мулкини қайтариб берган. Оксиартнинг қизи *Роҳшанак*ка уйланган. Маҳаллий зодагонларнинг аксарияти Александр ҳокимиятини тан олиб унинг хизматига ўтиб кетишган. Мил. ав. 327 й. охирида Суғдиёна Александр томонидан батамом эгалланиб, қўзғолон бостирилган.

Ад.: Арриан Флавий, Поход Александра, М.—Л., 1962; Ўзбекистон халқлари тарихи, 1-ж., Т., 1950; Шахермайр Ф., Александр Македонский, М., 1986; Гафуров Б., Цибукидис Д.И., Александр Македонский и Восток, М., 1980.

Баҳодир Эшов.

СПЛАНХНОЛОГИЯ (юн. splancha — ички аъзолар ва ... *логия*) — *анатомия*нинг бир бўлими; *ички аъзоларни* ўрганади.

СПЛАНХНОПТОЗ (юн. splancha — ички аъзолар ва ptosis — тушиш) — қ. *Ички аъзоларнинг пастга тушиши.*

СПЛЕНОМЕГАЛИЯ (юн. splen — талоқ ва megas — катта) — *талоқ* (қора жигар)нинг катталашуви. Кўпинча талоқ касалликлари (ўсмалар, кисталар, абсцесслар)да, умумий инфекциялар (сепсиз, безгак, ич терлама, тепкили терлама ва б.)да, қон (мас., лейкоз, лимфогранулематоз) ва жигар касалликларида кузатилади. С. талоқда қон айланишининг бузилиши (мас., тромбозлар), талоқ функциясининг кучайиши (гиперспленизм) ва б. асоратларга олиб келади.

Давоси: операция қилиб талоқ олиб ташланади (спленэктомия).

СПЛИТ — Хорватиядаги шаҳар. Адриатика денгизи соҳилидаги порт. Аҳолиси 190 минг киши (1998). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Атрофидаги шаҳарлар б-н йирик саноат тугунини ташкил қилади. Кемасозлик, цемент, кимё, озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари, ГЭС мавжуд. С.да Биология-океанография и.т. институти, денгиз, археология ва б. музейлар, бадиий галерея бор. Туризм маркази ва иқлим курорти. Қад. Рим меъморлиги — император Диоклетиан саройи (тахм. 300 й.) ва ренессанс меъморлиги ёдгорликларидан ратуша, черковлар (11—16-а.лар) сақланган. С. яқинида Салона антик шаҳар (мил. ав. 2-а. — мил. 4-а.) қолдиқлари топилган.

СПОДУМЕН (юн. spodumentos — кулга айланган, spodos — кул) — занжирли силикатларнинг кичик синфига, *пироксен*лар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $LiAl[Si_2O_6]$. Моноклин сингонияли; 1 — 10 см, баъзан 1 м ва ундан ортиқ узунликлаги призматик кристаллар ҳосил қилади. Кулранг, сарғиш, яшил, пушти, баъзан рангсиз бўлади. Шишасимон ялтирайди. Тиниқ пушти ва бинафша рангпушти туслагилари кунцит, зумрад ранг-яшили гидденит деб аталади. Қаттиқлиги 6,5—7; зичлиги 3,1—3,2 г/см^3. С. бошқа пироксенлардан нур синдириш кўрсаткичининг кичиклиги б-н фарқланади. Гранитли пегматитларда кварц, микроклин, альбит, берилл, лепидолит, танталит, баъзан поллуцитлар б-н бирга учрайди. Тез ўзгарувчан бўлиб, эвкрипит агрегатларига ($LiAlSiO_4$) ёки альбит б-н серицитга айланади. Нураш пўстида гилли минераллар ҳосил қилади. С. литий рудаларининг асосий минералларидир; кунцит б-н гидденит қимматбаҳо тошлар ҳисобланади. Хорижда Мадагаскар о., АҚШ, Бразилия, Мьянма ва Афгонистонда маълум. Ўзбекистонда Чатқол, Кетмончи, Лолабулоқ, Олтинтоғ, Султон Увайс тоғлари, Қирқбулоқ пегматитларида ўрганилган. С. хорижда электр керамикаси и.ч.да фойдаланилади. Тиниқ, чиройли рангли турлари безак тошлар ва ҳатто қимматбаҳо тошлар сифатида ҳам ишлатилади.

СПОНГОЛИТЛАР (юн. spongos — бўлут ва lithos — тош) — кремнийли чўкинди тог жинси. Бир, икки, уч ва кўп ўқли ниначимон шаклдаги кремнийли будутларнинг спикула (спонгий)лари тўпланишидан ҳосил бўлади. С. таркибида уларнинг миқдори 50% дан ортиқ бўлиб, мустаҳкам скелетли турни ҳосил қилган. Оч кулранги, яшилсимон кулранги, қора бўлади. Қад.да ҳосил бўлганлари яич, кейингилари эса говакли ва енгил. Минерал таркиби, асосан, аморф опалдан, қисман халцедондан иборат. Таркибида радиолярия ва фораминифера чиганоқлари, кварц ва глауконит доналари, темир гидрооксидлари ва б. учрайди. Бу жинслар ҳоз. замон денгизларининг 250—300 м чуқурликларида ҳосил бўлади. Таркиби 10—15% бўлут спикулаларидан иборат микроговакли опал ва опал-халцедонли тезлар деилади. С. Москва ени, Урал олдида бўр, Шарқий Уралнинг ен ётқизикларида қуйи карбон ва Кавказда палеозой ётқизиқларида маълум. Саноатда адсорбент сифатида ўсимлик ва ҳайвон ёгларини, нефть маҳсулотларини турли қўшимчалардан тозалаш учун фойдаланилади.

СПОНДИЛЁЗ (юн. spondylos — умуртқа) — умуртқа погонасининг сурункали касаллиги. Умуртқаларнинг суяк тўқималари юзасида ўсимталар ўсиб кетиши туфайли умуртқалар шаклининг ўзгариши. Моддалар алмашинувининг бузилиши организмда оҳак тузларининг кўп йиғилишига сабаб бўлади. Кўпинча кексаларда умуртқа погонасига кўп йил давомида оғирлик тушиб бориши ва ёш улғайиши б-н модлалар алмашинувининг бузилиши оқибатида рўй беради. Эркакларда аёлларга нисбатан кўп учрайди. Ёшларда С.нинг вужудга келишига *умуртқа погонасининг қийшайиши* сабаб бўлади, чунки бунда оғирлик умуртқа погонасига бир хилда тушмайди. Баъзан С. ич терлама ёки *ревматизм* касаллиги оқибатида ҳам вужудга келиши мумкин.

Сплит шаҳри. Диоклетиан саройи.



С.да умуртқа погонаси огриб, аниқса унинг бўйин ва бел қисмида ҳаракатланиши бузилади. Огриқ, асосан, уйқудан турганда рўи беради, бундай ҳолларда ҳаракат қилиш анча қийин бўлади, бел огрийди, баъзида қирсилдайди. Бемор керишгандан сўнг ҳаракат қилиш осонлашади, огриқ пуқолади. Огриқ кўпинча ҳаруж б-н кечиб, об-ҳаво ўзгарганда купаяди, бунда бўйин, кўкрак ва бел умуртқаларининг сурункали *радикулити* пайдо бўлиши мумкин.

С.нини олдини олиш учун *организмни чиниқтириш*, дам олиш ва меҳнат режимига риоя қилиш, физкультура ва спорт б-н мунтазам шуғулланиш керак.

С.ни даволашда массаж, даво гимнастикаси, рационал овқатланиш ва ҳар хил физиотераневтик муолажалар буюрилади.

СПОНДИЛИТ — умуртқа погонасининг сурункали яллиланиши. Кўпинча сил касаллиги сабаб бўлади. Захм, актиномикоз, стафилококк инфекцияси (умуртқа погонасининг ўткир ва сурункали *остеомиелити*), ревматизмга алоқадор артрит ва б. касалликларда С. камроқ учрайди.

Сил С.ида умуртқа погонасининг кўкрак бўлимида, захм С.ида бўйин бўлимида, ревматизмга алоқадор С.да бел ва кўкрак бўлимларида ўзгариш рўй беради. Сил С.и аксари 10 ёшгача бўлган болаларда, захм С.и 40—50 ёшларда, ревматизмга алоқадор С. 20—30 ёшларда бошланади. Касаллик, одатда, аста-секин, беморга билинмасдан ривожланади.

С.да умуртқалар танаси емирилиб, умуртқа погонасининг шакли ўзгаради. Умуртқа погонасининг бурчак ҳосил қилиб қийшайиши — букрилик С.нинг энг тавсифловчи белгисидир. Умуртқалар танаси бир текис емирилганда ён томонга қийшайиш (сколиоз) рўй бериб, кўпроқ умуртқа погонасининг бел бўлимида кузатилади (қ. *Умуртқа погонасининг қийшайиши*).

С.да умуртқа погонаси ва уни ўраб турган мускуллардаги тинимсиз кучли оғриқ умумий сил интоксикацияси белгилари: ланжлик, ҳолсизлик, гавда т-расининг кўтарилиши ва ориқлаб кетиш б-н бирга кечади. Касаллик оғирлашганда умуртқа погонасининг шакли ўзгаради (букрилик), кўпинча уни ўраб турган тўқималарда оқма яралар пайдо бўлиб, орқа миянинг зарарланиши кузатилади. Жараён сўнгандан кейин оғриқ йўқолади, беморнинг умумий аҳволи яхшиланади. Бироқ буни соғайиш деб бўлмайди. Одатда, инфекциянинг «яширин» ўчоқлари бўлиб, улар касалликнинг қайталанишига олиб келиши мумкин.

С.га клиник-лаб. ва рентгенологик текширувлар асосида диагноз қўйилади. Бемор антибактериал препаратлар, ортопедик методлар (гипс қарвот, корсет ва умуртқа погонасини фиксация қилишнинг бошқа методлари) б-н, шунингдек, санаторий-курортда даволанади. Баъзан операция қилишга тўғри келади.

СПОНТАН НУРЛАНИШ (лот. spontaneus — эркин) — атом, молекула ва б. квант тизимларининг ўз-ўзидан электромагнит тўлқинлар нурланиши; улар уйғонган юқори энергетик ҳолатдан қуйи энергетик ҳолатларга ўз-ўзидан ўтиши жараёнида вужудга келади. Хусусан, атомларнинг уйғонган ҳолатдаги сони e марта камайгунча ўтган вақт уйғонган ҳолатнинг яшаш вақти деб аталади ва у 10^{-8} — 10^{-9} с оралиқда бўлади. С.ндаги ҳар бир фотон энергияси $h\nu_{ik}=\varepsilon_i-\varepsilon_k$ формула орқали ифодаланади, бунда ν_{ik} — фотон частотаси, ε_i — юқори энергетик сатҳ; ε_k — қуйи энергетик сатҳ. Мажбурий нурланишлардан фарқли равишда, С.н. квант тизимига таъсир этаётган ташқи электромагнит нурланишга боғлиқ бўлмайди. Ёруғлик манбаларининг кўпчилиги, мас., иссиқлик таъсирида чўғланган лампа спонтан нурлатгич ҳисобланади. С.н.да турли йўналишдаги тебранишлар бир-бирини жуда тез ва тартибсиз равишда алмаштириб туради. Шу сабабли С.н. монохроматик, когерент ва қутбланган бўлмайди.

СПОРАДА ОРОЛЛАРИ, Тарқоқ ороллар — Эгей денгизидаги ороллар. Греция ҳудуди. Жан. Спорада ва Шим. Спорада о.лари гуруҳига бўлинган. Умумий майд. 4 минг км^2 дан зиёд. Йирик ороллари — Родос, Самос (Жан. Спорада о.лари) ва Скирос (Шим. Спорада о.лари). Ер юзаси дўнгтепалар ва паст тоғлардан иборат. Ксерофит буталар ўсади. Аҳоли чорвачилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади. Цитрус мевалар, тамаки етиштирилади. Зайтунзорлар, токзорлар бор. Йирик шаҳарлари: Родос, Самос. Юнон маданияти ёдгорликлари сақланган. Туризм ривожланган.

СПОРАЛАР (юн. spora — сочиш, сепиш, экиш, уруғ) — 1) замбуруғлар ва ўсимликларда кўпайиш учун хизмат қиладиган махсус ҳужайра. Замбуруғлар ва тубан ўсимликларда митоспоралар), юксак ўсимликларда ме-йоз (мейоспоралар) бўлиниш натижасида вужудга келади. Ҳосил бўладиган жойига биноан, С. эндоспоралар ва экзоспораларга ажратилади. Тубан сув ўсимликлари С.и (зооспоралар)нинг ҳаракатланиш органи — хивчинлари бўлади. Қуруқликда ўсадиган юксак ўсимликларда С. хивчинсиз; қаттиқ қобиқ б-н ўралган; шамол ёрдамида тарқалади. С. ўлчами 3—5 мкм дан 25—50 мкм, баъзан 200 мкм гача (ипсимон сувўтлар). С. овал, цилиндрсимон, шарсимон, ипсимон ва б. шаклда; сирти ғадир-будур, ҳар хил ўсимталари бўлади. Сирти қобиқ б-н ўралган С. 10 кундан 3—5 йилгача, баъзан 25 йилгача (қоракуя) ҳаётий хусусиятларини йўқотмайди.



Ўзбекистоннинг юра ётқизиқларидан ажратилган споралар.

Айрим замбуруғлар 1 сутка давомида 30 млн. спора ҳосил қилади. Бугдой донида 8 млн.дан 20 млн.гача, битта бошоғида 200 млн.гача спора ҳосил бўлади. Плаунлар С.и дан тиббиёт, металл қуйиш, тог жинслари ёшини аниқлашда фойдаланилади; 2) бир ҳужайрали паразит ҳайвонларда қалин пўст б-н қопланган бир ёки кўп ҳужайрали ҳосила. Тарқалиш ва ноқулай шароитдан ҳимоя қилиш вазифасини бажаради; 3) бактериялар ва археобактерияларда тинч ҳолатдаги репродуктив ҳужайра. Ҳаёт цикли охирида вужудга келади. Кўпайиш ва ноқулай шароитдан ҳимоя қилиш вазифасини бажаради. Она ҳужайра ичида (эндоспора) биттадан ҳосил бўлади. Юқори ҳарорат, сувсизлик, радиация, эритувчилар ва б. ноқулай шароитларга чидамли. С. қулай муҳитга тушганида кўкариб чиқиб, янги вегетатив ҳужайра ҳосил қилади.

СПОРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР — асосан, *споралар* ёрдамида жинсий ва жинсиз кўпаядиган ўсимликлар. Кўпчилик С.ў. ноқулай муҳит шароитини спора ҳолатида ўтказади. Айрим С.ў.да споралар камдан-кам пайдо бўлади, улар, асосан, танасининг бўлакларга бўлиниши йўли б-н кўпаяди. Тубан спорали ўсимликлар ва юксак спорали ўсимликларга бўлинади. Тубан спорали ўсимликлар сувўтлар, бактериялар, замбуруғлар ва лишайниклардан; юксак спорали ўсимликлар эса плаунлар, қирқбўғимлар, қирқкулоқлар, селагинелла ва айрим қазилма

ўсимликлардан иборат. С.ўғ. очиқ уруғлилар ва *ёпиқ уруғлиларга* қарама-қарши қўйилади. Лекин уруғли ўсимликларнинг чанг доначалари ва муртак халтачаси юксак С.ўнинг споораларига гомолог ҳисобланади.

СПОРАЛИЛАР (Sporozoa) — бир ҳужайралилар кенжа лунёсига мансуб ҳайвонлар типи. Хивчинлилардан келиб чиққан. С. турли ҳайвонлар ва одамнинг ҳужайра, тўқима ва органларида паразитлик қилиб, оғир касалликларни келтириб чиқаради. Паразит ҳаёт кечириш таъсирида тана тузилиши бирмунча соддалашган. Ҳаракатланиш органоидлари, қисқарувчи ва овқат хазм қилувчи вакуоллари ривожланмаган. Ҳаёт цикли спора ҳосил қилиш б-н тугалланади; спора қобиғи паразитини ноқулай муҳит таъсиридан ҳимоя қилади. С. ҳаёт циклида жинссиз, жинсий ва спорогония жараёнлари алмашиниб турали. Жинссиз кўпайиш ҳужайранинг кўп марта бўлиниши (шизогония), жинсий кўпайиш эса кўпчилик спораларида икки хил типдаги гаметалар (анизогаметалар)нинг копулциясидан иборат. Фақат грегариналар бир хил типдаги гаметалар (изогаметалар) ҳосил қилади. Зиготаси, одатда, қалин пўст б-н ўралган бўлиб, ооцистa дейилади. Ооцистa ичида спорогония натижасида спорозоитлар ҳосил бўлиши б-н паразитнинг ривожланиш цикли тугалланади. С. типига 400 дан ортиқ тур киради. С. типи грегариналар ва кокцидиясимонлар синфларига ажратилади. Айрим С.нинг ривожланиши битта хўжайинда ўтади (кўпчилик кокцидиялар) ва ооцистлари ёрдамида тарқалади. Бошқа С.нинг ривожланиши иккита хўжайинда, яъни жинссиз кўпайиши бир хўжайинда, гаметогенез ва спорогония даврлари бошқа хўжайинда ўтади. Бундай С. ҳайвонлар ва одамга алиментар йўл б-н (зарарланмаган ҳайвон зарарланган ҳайвонни ейиши) ёки қон сўрувчи ҳашаротлар орқали (безгак паразитининг чивин орқали юқиши) ўтади.

СПОРАНГИЙ (*спора*(*лар*) ва юн. angeion — идиш) — бир ҳужайрали (замбуруғлар ва кўпчилик тубан ўсимликларда) ёки кўп ҳужайрали (юксак ўсимликларда) орган. С.да споралилар етилади. С. номи замбуруғлар ва тубан ўсимликларда уларда ривожланаётган спораларнинг тузилиши (зооспорангий) ёки сонига (моно-, тетраспорангий), ташқи кўриниши (цистокарпий), спораларнинг ҳосил бўлиш усулига (митоспорангий, мейоспорангий) боғлиқ. Юксак ўсимликлар фақат мейоспорангий ҳосил қилади. Йўсинлар С.си спороғония кўсакчасидан иборат. Қирққулоқлар ва қирқбўғимларда С. спорофилларда ёки улар қултигида битталаб ёки тўп бўлиб (соруслар) жойлашади. Бир хил спорали қирққулоқларда С. бир хил типда, ҳар хил спораларда С. икки хил (микро- ва мегаспорангиялар), микро- ва мегаспоралар ҳосил қилади; улардан эркак ва уруғчи ўсимта ривожланади.

СПОРОФИЛЛ — қирққулоқ ёки уруғли ўсимликлар барги. С.да ёки бари қўлтиғида *спорангий*лар пайдо бўлади. Сув қирққулоқларининг микро- ва мегаспорангийлари спорокарпияларда вужудга келади. Микроспорангиялар ривожланадиган ҳар хил спорали ўсимликлар С.лари микроспорофиллар, мегаспорангиялар ривожланадиган С.лар эса мегаспорофиллар деб аталади. Микро- ва мегаспорофиллар ташқи кўриниши бир хил, уруғли ўсимликларда эса ҳар хил бўлиши мумкин.

СПОРОФИТ (*спора*(*лар*) ва ... *фит*) — ривожланиш даврида жинсий ва жинссиз насли галланиб турадиган ўсимликларнинг жинссиз насли; споралар ҳосил қилади. С. уруғчи ва эркак гаплоид жинсий гаметалар қўшилиб ҳосил қилган зиготадан ўсиб чиқади. С.нинг ҳар бир ҳужайраси ипота синтари липлоид хромосомали. Тубан ўсимликлар (вольвоксимонлар, улотрикслар ва б.) С.и гаплоид ёки липлоид бўлиши мумкин (қўнғир, қизил ва баъзи яшил сувўтлар). С.да жинссиз кўпайиш органи — спорангиялар шаклланади. Спорангийларда редукцион бўлиниш (қ. *Мейоз*) орқали гаплоид мейоспоралар ҳосил бўлади. Мейоспоралардан гаплоид жинсий бутин *гаметофит* шаклланади. Ўсимликларнинг ҳар хил гуруҳи ҳаёт циклида С. бир хилда намоён бўлмайди. Тубан ўсимликларнинг изоморф насл алмашинувида С. морфологик жиҳатдан гаметофитдан фарқ қилмайди (айрим яшил ва қўнғир сувўтлар). Гетероморф насл алмашинувида С. тобе (моностром, кутлериев сувўтлар) ёки устунлик қилиши (сифонсимон ва қўнғир сувўтлар) мумкин. Юксак ўсимликлар цикли гетероморф бўлиб, йўсинсимонлардан бошқа барчасида С. устунлик қилади. Йўсинсимонларда С. гематофитнинг устида ҳосил бўлади ва унинг ҳисобидан озиқланади.



Ўзбекистон футбол терма командаси — 1994 йилги Осиё ўйинлари чемпиони.

СПОРТ (инг. sport — уйин) — *жисмоний маданият*нинг таркибий қисми, *жисмоний тарбия* воситаси ва усули, *жисмоний машқлар*нинг турли мажмуалари бўйича мусобақалар ташкил этиш, тайёрлаш ва ўтказиш тизими. С.нинг мақсади кишиларнинг соғлигини мустаҳкамлаш ва умумий жисмоний ривожлантириш б-н бирга С. мусобақаларида юқори натижа ва ғалабаларга эришишдир. Дастлабки С. мусобақалари Юнонистонда мил. ав. 1580 йилда бўлиб ўтган. 19-а.нинг 2-ярмида, аниқроғи, 1894 й. *Халқаро олимпиада қўмитаси* (ХОҚ) ташкил қилинганидан кейин С. жуда тез ривожлана бошлади. 1896 йилда 1-замонавий *Олимпиада ўйинлари* ўтказилди.

С.нинг асосий 3 та ўзаро боғлиқ ташкилий шакллари мавжуд: оммавий ҳаваскорлик С.и; ўқув фани сифатидаги С.; юқори натижалар С.и. Оммавий ҳаваскорлик С.и — инсоннинг жисмоний такомиллашуви шарти; у кишиларнинг сиҳат-саломатлигининг ҳолати, жисмоний ривожланиш даражасига кўра чегараланади. Ўқув фани сифатидаги С. — барча турдаги таълим муассасалари ва курсли кучларда ҳарбий-жисмоний тайёргарлик дастурларига киради. Юқори натижалар С.и эса яхши С. кўрсаткичлари (рекордларга эришиш учун шароит яратади, инсоннинг жисмоний тайёргарлигини намойиш этади, жисмоний тайёргарликларнинг самарали восита ва усулларини оммавий амалиётга татбиқ этишга ёрдам беради.

Тараққиёт жараёнида С. жисмоний тарбия доирасидан чиқиб, мустақил умуммаданий, сиёсий, эстетик, иқтисодий аҳамият касб этди. С. дўстона халқаро алоқаларни кенгайтиришга, халқларнинг ўзаро бир-бирини тушу-



Теннисчи Ирода Тулаганова

ниши ва дўстлиги ривожланишига хизмат қилмоқда. 19-а. ўрталаридан бир неча Ғарб мамлакатларида профессионал С. ривожлана бошлади. У томошабоплиги, бизнесга айланиб, катта даромад манбаи бўлиб бораётганлиги б-н ажралиб турали.

С. турларининг 2 асосий гуруҳи мавжуд: миллий С. турлари ва халқаро С. турлари. Миллий С. турлари ҳар бир халқнинг ўзига хос турмуш тарзи, меҳнат фаолияти ва дам олиш шароити асосида ривожланган. Халқаро С. турлари муайян шароитларда мусобақалар ўтказишнинг умумлаштирилган тизимларидан иборат бўлиб, бунда мусобақа иштирокчиларининг ўзаро муносабатларини, натижаларни ҳисобга олиш ва баҳолашни халқаро миқёсда бир хил тартибга келтириш, ягона қоидалардан фойдаланишга асосланган махсус чекланишлар назарда тутилади. С. билан шуғулланишда жисмоний тарбия ва С.ни бошқариш давлат органлари, халқаро С. ташкилотлари томонидан ман этилган воситаларни қўллашга йўл қўйилмайди. Юқори С. кўрсаткичларига эришиш мақсадида стимуляторлардан, допинг моддаларидан, Халқаро олимпиада қўмитаси ман этган бошқа воситалардан фойдаланган С.чи мусобақалардан четлаштирилади.

Ўзбекистон Республикасида С. умумдавлат иши ҳисобланиб, жисмоний маданият б-н бирга аҳолининг барча қатламларини ва ёш гуруҳларини қамраб олган. Мамлакатда 50 дан зиёд С. тури оммалашган, улардан 30 тури Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» (2002 й. 31 окт.), «Ўқувчи ва талаба ёшларни спортга жалб қилишга қаратилган узлуксиз спорт мусобақалари тизимини ташкил этиш тўғрисида» (2003 й. 3 июнь), «Оммавий спорт тадбиротини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида» (2003 й. 4 нояб.) қарорлари ЎзР да С.ни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу қарорлар асосида янги болалар С. иншоотларини барпо этиш дастури, *спорт анжомлари ва жиҳозлари*, кийим-кечаклар ва чарм пойабзал маҳсулотларини республикада и.ч., мактабларда, айниқса, қишлоқ мактабларида жисмоний тарбия дарслари самарадорлигини ошириш, аҳоли ўртасида С. маданиятини юксалтириш, оммавий С. тадбиротини ривожлантириш тадбирлари ишлаб чиқилиб, уларни ҳаётга татбиқ этишга киришилди. Жумладан, Ўзбекистон телевидениесининг 4-канали С. каналига айлантирилди. Жисмоний тарбия ва С. соҳасини кадрлар б-н таъминлаш мақсадида олий таълим муассасаларида болалар С. и учун педагог мураббийлар тайёрлаш, С. журналистикаси ва психологияси мутахассисликлари бўйича таълим тизимини такомиллаштириш юзасидан муайян ишлар амалга оширилган. Спортчиларни ижтимоий ҳимоялаш масалалари қонун б-н мустаҳкамланади. Чунончи, «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (2000 й. 26 май)да давлат бошқарув органлари, жисмоний тарбия ва С. жамоат бирлашмалари, спорт клублари ва марказлари, бошқа ихтисослаштирилган спорт ташкилотлари ва муассасалари спортчиларга зарур ижтимоий-маиший шароитларни яратишлари ҳамда уларнинг сиҳат-саломатлиги муҳофаза қилинишини таъминлашлари шарт қилиб қўйилди. Спортчиларнинг айрим тоифалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқидан фойдаланадилар. С. мусобақаларида қатнашувчи шахслар сугурта полисларига эга бўлишлари шарт. С. соҳасида жуда катта ютуқларга эришган фуқаролар, жисмоний тарбия ва С.ни ривожлантиришда алоҳида хизмат кўрсатган С. устозлари, спортчиларни



Бокечи Муҳаммадқодир Абдуллаев Сидней олимпиадасининг голиби (2000).

тақдирлаш мақсадида «Ўзбекистон ифтихори», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи» фахрий унвонлари таъсис этилди. Мамлакатда С. матбуоти шаклланди: «Спорт» газ., «Ўзбекистон футболи», «Теннис +», «Books plus futbol» (Тошкент), «Футбол экспресс» (Андижон), «Аср футболи» (Наманган), «Интер футбол» (Косонсой) каби газ.лар нашр этилмоқда.

Соат Мусаев, Комил Ярашев.

«СПОРТ» — ижтимоий-сиёсий газ. Муассиси: ЎзР маданият ва спорт ишлари вазирлиги. Тошкент ш.да ўзбек ва рус тилида нашр қилинади. Дастлаб (1932 й. 2 июндан) «Физкультурник Востока» («Шарқ физкультурачиси») номи б-н чиқа бошлаган. 1934—39, 1953—91 й.ларда «Ўзбекистон физкультурачиси», «Физкультурник Узбекистана» номлари б-н нашр этилган. 1991 й. 3 янв.дан ҳоз. номда. Ўзбекистон ва жаҳондаги спорт воқеалари, мусобақаларини, жисмоний маданият, соғ-

Кўпкари (улоқ).





тилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» (2002 й. 31 окт.), «Ўқувчи ва талаба ёшларни спортга жалб қилишга қаратилган узлуксиз спорт мусобақалари тизимини ташкил этиш тўғрисида» (2003 й. 3 июнь), «Оммавий спорт тарғиботини янада кучайтириш чора-талбирлари тўғрисида» (2003 й. 4 нояб.) қарорлари ЎзР да С.ни ривож-





лом турмуш тарзи ва олимпиада ғояларини кенг тарғиб қилиш газ.нинг асосий вазифасидир. «Соғлом авлод учун», «Дунёга довруғи достон», «Олимпия умидлари», «Яшил майдон» каби доимий рукнлари бор. Газ.ларнинг кенг оммалашувида Ҳамид Тожибоев, Эркин Жабборов, Юрий Ковалев, Альберт Назарянц, Евгений Романика, Сафар Остонов, Татьяна Кистанова каби журналистларнинг ҳиссаси катта бўлди. 1993 й.дан «Ўзбекистон футболи» илова газ. ҳам чиқарилади. Газ.лар таҳририяти мини-футбол бўйича оммавий мусобақа ташкилотчисидир. «С.»нинг мамлакат вилоятларида ўз муҳбирлари бор. Алади — ўзбекча нашри 5 минг, русча нашри 2,5 минг (2004). Бош муҳаррири Аслидлин Болиев.

СПОРТ АНЖОМЛАРИ ВА ЖИҲОЗЛАРИ — жисмоний тарбия ва спорт машғулотлари, мусобақалари учун мўлжалланган аслаҳалар, махсус қурилма ва асбоб-ускуналар. Халқаро ёки миллий (спортнинг миллий турлари учун) спорт федерациялари таснфлаган стандартлар (қоидалар, нормалар)га мувофиқ тайёрланади ва стандартлар бўйича халқаро ёки давлат ташкилотлари томонидан рўйхатга олинади. Спорт анжомлари (снарядлари), спорт жиҳозлари, пойабзал ва кийимлари мавжуд. Спорт ўйинлари учун тўплар, чавгонлар, ракеткалар; камон, рапира, қилич, шамшир; енгил атлетикала найза, лаппак, босқон, ядро, лангарчўп; гимнастика анжомлари; оғир атлетикада — штанга, тошлар; коньки, чанғи ва б. спорт анжомлари ҳисобланади. Эшкакли (академик қайиқ, байдаркалар, каноэ) ва елканли (яхталар) қайиқлар, чаналар, велосипедлар (трекка, шоссега, тандемга мўлжалланган), турли мотоцикллар, спорт автомобиллари, картлар, планёрлар ва спорт самолётлари каби снаряд-аппаратлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Спорт жиҳозлари қаторига спорт ареналарининг ускуналари: дарвозалар, тўрлар, қалқонлар (шчитлар); тўсиқлар, боксчилар ринги, гимнастика гилами ва б.; спорт мусобақалари ва машғулотларда ишлатиладиган махсус техника (фотофиниш, электр табло, турли тренажерлар ва б.) киради. Спорт кийими ва пойабзали ҳар бир спорт тури учун халқаро спорт федерациялари томонидан қўйилган техник, гигиеник ва эстетик талабларга мувофиқ бўлиши керак. Айрим спорт турларида кийим ҳимоя воситаси вазифасини бажаради (шлемлар, ниқоблар, кўзойнаклар, қўлқоплар ва ҳ.к.). Пойабзал махсус мосламалар (тишлар, зарбани юмшатувчи амортизаторлар, қопламалар ва б.)га эга бўлади.

СПОРТ ГИМНАСТИКАСИ — спортнинг асосий турларидан бири. Аслар ва эркакларнинг махсус гимнастика анжомлари (снарядларида ва эркин машқлар бўйича ўтказилувчи мусобақаларни ўз ичига олади. Катта жисмоний куч, чаққонлик, қўрқмаслик, ҳаракатларни мувофиқлаштиришда аниқликни талаб этади. Замонавий С.г.га 19-а. бошида немис мутахассиси Ф.Л.Ян (F.L.Jahn) асос солган. 1973 й. Халқаро олимпиада қўмитаси таснфлаган замонавий С.г. дастурига эркаклар ўртасида (эркин машқлар, отда, ҳалқаларда бажариладиган машқлар, таяниб сакраш, мувозини (параллель) турларида ва аёллар ўртасида (эркин машқлар, ҳамда ёрдамчи воситалар (ёй, тўп, арқон, лента, ҳассалар) билан бажариладиган машқлар) турлари киритилган.



Спорт гимнастикаси.

Спорт гимнастикаси қўшпояда ва яккачўпда бажарилувчи машқлар) ҳамда аёллар ўртасида (таяниб сакраш, ходада, ҳар хил баландликлари қўшпояда бажариладиган ва эркин машқлар) ўтказиладиган шахсий ва жамоа биринчиликлари киради. Ҳар бир машқда мажбурий (Халқаро С.г. федерацияси томонидан белгиланадиган) ва эркин (расмий талабларни инобатга олиб спортчиларнинг ўзлари тузадиган) композиция бўлади. Машқларнинг бажарилиши 10 балли тизим асосида баҳоланади. Халқаро С.г. федерацияси — FIJ (1881 й. тузилган)га 100 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1896 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган, 1903 й.дан жаҳон чемпионатлари ўтказиб келинади.

Ўзбекистонда С.г. кенг ривожланиб бормоқда. Республикада мазкур спорт турига ихтисослашган 7 та болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари мавжуд бўлиб, уларда 70 нафардан ziod. мураббий 1000 дан ортиқ ўғил-қизга устозлик қилади. Халқаро тоифадаги спорт усталари О. *Чусовитина*, А. Гордеева 2004 й. Афинада бўлиб ўтадиган 28-ёзги Олимпиада ўйинларида иштирок этиш учун йўлланмани қўлга киритдилар. Халқаро тоифадаги спорт усталари А. Фокин, А. Маркелов, Ўзбекистон спорт усталари Ф. Ҳужаев, А. Нинкова, Б. Гайфулина, Н. Жалилова, С. Акопянц, К. Ҳасанов, И. Раҳматов, Р. Осимов, И. Понамарев ва б. мамлакатимиз ҳамда хорижда ўтказилаётган ирирк мусобақаларда муваффақиятли қатнашиб келади.

СПОРТ ЖАМИЯТЛАРИ (ЎзРда) — жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланувчи фуқароларни бирлаштирувчи ташкилотлар. Ўзбекистонда *«Ёшлик» кўнгилли спорт жамияти*, *«Динамо»* жисмоний тарбия ва спорт жамияти, «Талаба» спорт уюшмаси, Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси жисмоний тарбия ва спорт жамияти, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг *Марказий ҳарбий спорт клуби* фаолият кўрсатади.

СПОРТ ЗАЛИ — спорт ўйинлари (волейбол, баскетбол, теннис), спортнинг гимнастика, бокс, кураш, оғир атлетика, қиличбозлик турлари бўйича машғулот ва мусобақа ўтказишга мўлжалланган махсус бино (қ. *Спорт иншоотлари*).

СПОРТ ИНШООТЛАРИ — соғломлаштириш, ўқув-машқ ҳамда ҳар хил спорт мусобақалари учун мўлжалланган алоҳида бино, қурилишлар мажмуаси. Замонавий С.и.нинг тимсоли сифатида қад. *Олимпия* шаҳридаги палестра ва *гимнасий, стадион, отчопар, цирк* кабиларни айтиш мумкин. Юнонистон ва Қад. Римдаги *амфитеатр* ва *колизей*ларда

«Жар» спорт мажмуаси (Тошкент).





«Соғлом авлод» стадиони (Андижон).

стадион ва цирклар бирлаштирилган. 19-а.га келиб С.и. қурилиши жадаллашди. Сунъий сув ҳавзалари яратилди (1820—30), *гимнастика* заллари (1850) қад. шаклда такроран услублаштирилди. 1896 й.дан *Олимпиада ўйинлари*нинг тикланиши С.и. қурилишининг кўпайишига имконият яратди. 20-а.га келиб С.и. ҳар бир давлатнинг ўз миллий меъморлик анъаналари асосида янги замонавий меъморий услублар б-н бойитилди. Булар Рим (1960), Токио (1964), Мюнхен (1972), Москва (1980), Сеул (1988), Атланта (1996), Сидней (2000) ва б. Олимпиада мажмуалари ўзига хос лойиҳалаштирилган: Япония (Токио)даги йирик Олимпиада иншооти Иойоги стадиони (1964, меъмори К. *Тангэ*, муҳандиси И. Цубон) замонавий япон меъморлигининг энг яхши асарларидан бири ҳисобланади. Бинода *осма конструкциялар*дан фойдаланиш юқори тежамкорликка эга бўлиб, янги пластикани вужудга келишига имконият яратди.

Замонавий С.и. 50 га яқин спорт турларига хизмат қилади. Асосий қурилишлар машқ ва мусобақа ўтказиладиган майдон, зал ва ёрдамчи хоналардан иборат (гардероб, душ, судьялар хонаси, спорт жиҳозлари сақланадиган хона ва б.). С.и. мажмуасига муҳандислиқ қурилмалари (электр, сув, канализация, вентиляция)дан техник фойдаланиш, томошабинлар учун қурилма иншоотлари (трибуна, фойе, буфет, санузел ва б.) киради. Шунингдек, С.и. очиқ ва ёпиқ (машғулотлар талабига кўра), бир ёки бир неча спорт турларига мўлжалланган (мас., гимнастика ва б. спорт ўйинлари учун универсал заллар), шунингдек, умумий ҳудудда жойлашган спортнинг ҳар хил турлари учун ихтисослашган спорт мажмуалари сифатида қурилади (мас., очиқ майдонли С.и.: *футбол, енгил атлетика, чанғи спорти*, трамплин, велотрек ва б., усти ёпиқ майдонли С.и.: бадиий гимнастика, сув ҳавзаси, *корт, конькида югуриш спорти* ва б.). Замонавий С.и дан йил бўйи фойдаланиш мақсадида бир шаклдан иккинчи шаклга (ёзда очиқ, қишда ёпиқ) айлантириладиган мақобатли иншоотлар бунёд этила бошланди [Япониядаги Халқаро Йокогама стадиони (1997, 72 370 ўриндиқли), Сен-Денидаги «Стат де Франс» стадиони (1999, 80 000 ўриндиқли, унда енгил атлетика ва регби ўйинлари ўтказилади. Ўриндиқларини махсус муҳандислик қурилмалари ёрдамида кўпайтириш ёки қисқартириш мумкин), Сиднейдаги «Австралия» стадиони (1999, 80 000 ўриндиқли, майд. 16 га, томи 30 000 кв м, лойиҳаси Австралия миллий шляпаси шаклида ишланган), Сеулдаги «Сянгам» стадиони (2001, 64 677 ўриндиқли, трибуна тепаси елканли маҳаллий балиқчилар қайиғи шаклида қурилган), Шим.-Ғарбий Лондондаги «Янги Уэмбли» стадиони (қурилиши 2003 й. и бошланган,



«Бухоро» спорт мажмуи.

90 000 ўриндиқли, меъмори Норман Форест компьютер технологияси ёрдамида томини ёзда очиқ, қишда ёпиқ қилиб силжийдиган шаклда лойиҳалаштирган) ва б.].

Ўзбекистонда 60—80-й.ларда С.и. лойиҳалари Давлат буюртмаси асосида лойиҳалаш ин-тлари томонидан бажарилган [Тошкентдаги Митрофанов номидаги (1963), Навоийдаги «Дельфин» (1965) сув ҳавзалари, *Пахтакор* стадиони ва б.]. Мустақилликдан кейин жисмоний тарбия ва спортга, С. и. қурилишига алоҳида эътибор берилмоқда. Стадионлар, спорт заллари, спорт майдонлари қуриш жадал олиб борилмоқда. Бунёд этилаётган С.и. юқори савиядаги халқаро мусобақалар ўтказиш имконини бермоқда (Юнусобод теннис корти ва сув ҳавзаси, 1996; Фарғонадаги «Тошлоқ» марказий ўйингоҳи, 1996; «Жар» спорт мажмуаси, 1998;

«Истиқлол» теннис мажмуи (Фарғона).





«Қарши» теннис корти, 1998; Термиз кураш мажмуаси; 1999; Бухородаги «Хумо» (1999) ва «Бухоро» спорт мажмуалари, 2002; Наманғандаги «Ёшлар» спорт мажмуаси, 2003; Андижондаги «Олимпия захиралари» спорт коллежмажмуаси, 2003; Термиз шаҳри «Дельфин» сузиш мажмуаси 2003 ва б.).

СПОРТ КЛУБИ — спортчилар ва спорт ихлосмандларини бирлаштирувчи жамоат ёки хусусий ташкилот. Дастлабки спорт клублари 17—18-а.ларда Буюк Британияда пайдо бўлган. Ҳаваскорлик С.к. ва профессионал С.к. бўлади. Ҳаваскорлик С.к.нинг бюджети касаба уюшмаларининг аҳратма маблағлари, спорт иншоотларидан фойдаланганлик учун ижара ҳақи, аъзолик балаларидан ташкил топади. Профессионал С.к. йирик хусусий корхоналар, хиссадорлик жамиятлари, профессионал спорт ташкилотлари ва ҳомийлар томонидан аҳратиладиган маблағ ҳисобига фаолият кўрсатади. Ҳаваскорлик С.к.га таълим муассасалари С.к., Қуролли кучлар — армия С.к. ва ҳ.к. мисол бўла олади. Профессионал С.к.га «Гольф-клуб», «Манчестер юнайтед», «Реал», «Бавария» ва б. спорт клубларини намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Ўзбекистонда футбол, волейбол, теннис, шарқона якка курашга ихтисослашган бир қанча клублар фаолият кўрсатади. Уларда турли ёшдаги болалар шуғулланади. Бу клублар, асосан, *спорт мактаблари* вазифасини бажармоқда.

СПОРТ КУБОГИ — қ. *Кубок*.

СПОРТ МАКТАБЛАРИ — юқори малакали спортчиларни тайёрлайдиган ихтисослашган ўқув-тарбия муассасаси. Ўзбекистонда С.м.нинг 3 асосий тури мавжуд: болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари, болалар ва ўсмирлар ихтисослашган олимпия мактаблари ҳамда олий спорт маҳорати мактаблари. С.м. Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси, касаба уюшмалари ва б. ташкилот ҳамда идоралар қошида тузилган. Тошкентда дастлабки С.м. 1934 й. очилган. Узоқ йиллар давомида Тошкент, Самарқанд, Андижон, Чирчиқ ш.ларида спорт интернатлари (ҳозир олимпия ўринбосарлари коллежлари) фаолият кўрсатиб келди ва республика терма жамоалари учун кўп минглаб иқтидорли спортчиларни тайёрлаб берди. Улар орасида юзлаб халқаро спорт мусобақаларининг совриндорлари бор. ЎзРда 570 дан ортиқ ҳар хил турдаги С.м. фаолият кўрсатади (2004).

СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСИ — психология соҳаси; спорт мусобақалари ва машқлар вақтида инсон психикасининг ҳолати, туруҳии муносабатларининг психологик қонуниятларини талқиқ қилади. С.п. 20-а.нинг 60—70-иларидан ривожлана бошлади. С.п.нинг асосий вазифаси спортчиларнинг психик ва жисмоний камолотига таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиб беришдир. Бундан ташқари, С.п. спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, ютуққа эришишларига психологик ёрдам кўрсатиш б-н ҳам шуғулланади. Мураббий б-н шогирд муносабатлари, ўзаро таъсир, туруҳии мослик, ўзаро ёрдам, жамоавий илиқ руҳий муҳит, ўзини ўзи бошқариш муаммолари ҳам талқиқ этилади. Спортчиларни муваффақиятсизлик туфайли юзага келган стресс, депрессия ҳолатларидан олиб чиқишнинг психўйриқлари, ҳиссий зўриқишлар, ишончсизликнинг олдини олиш воситаларини яратиш унинг талқиқот предметига киради.

Эргаш Ғозиев

СПОРТ СУВ ҲАВЗАСИ — спорт иншооти, унда сузиш ва сув полоси учун (50×21 м, чуқ. 1,8—2,3 м), трамплин ва вишкалардан сакраш учун (18—20×14—21 м, чуқ. 3,5—5,5 м), сузишга ўргатиш учун (ҳар хил шакл ва катталикда, чуқ. 1 м гача) мўлжалланган ҳовузчалари бўлади. Сув ҳавзалари белгиланган санитария стандартлари талабларига мос бўлиши ва мунтазам кимёвий-бактериологик ишловдан ўтказилиб туриши шарт.

СПОРТ ТАСНИФИ — спорт унвонлари ва спорт разрядларини бериш тизими. Миллий ва халқаро С.т. мавжуд. Унвон ва спорт разрядлари спортчиларга спорт маҳорати ва расмий мусобақаларда кўрсатган натижалари асосида берилади. Республикала спорт маҳорати даражасини баҳолашнинг ягона тизимини таъминлаш учун Ягона спорт таснифи (ЯСТ) жорий этилган. Ягона С.т. бўйича I, II, III катталар ва ёшлар разрядлари, халқаро миқёсдаги спорт устаси ва Ўзбекистон Республикаси спорт устаси унвонлари берилади. Спорт устозлари, йўриқчи-услубчилар, раҳбар ходимларнинг иш натижалари Ўзбекистон Республикаси давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитасининг «Жисмоний тарбия ва спорт ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш нормативларини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ баҳоланади.

СПОРТ ТИББИЁТИ — тиббиётнинг жисмоний машқлар ва спортнинг одам организми, унинг айрим системалари ва аъзоларига таъсирини ўрганадиган соҳаси. Асосий вазифаси жисмоний машқларнинг организмга саломатликни мустаҳкамлайдиган, меҳнат қобилиятини ошираднган ва умрини узайтираднган омил сифатидаги таъсирини ўрганиш ҳамда жисмоний машқлар ва спорт машғулотларининг рационал усулларини ишлаб чиқишдан иборат. С.т. тиббиётнинг мустақил соҳаси сифатида ривожланади. У унинг ўрганиш усулига (хусусан, организм ва унинг айрим системалари ҳамда аъзоларнинг функционал имкониятларини аниқлаш соҳасида), илмий муассасалари ва физкультура ҳамда спорт соҳасидаги мутахассис врачларга эга. С.т. кўпгина клиник ва назарий тиббиёт фанлари б-н бевосита боғлиқ. С.т., асосан, мускул, суяк ва б. системаларда, шунингдек, айрим аъзоларда жисмоний машқлар ва спорт б-н шуғулланиш натижасида пайдо бўладиган морфологик ўзгаришларни ўрганадиган функционал анатомия, турли аъзолар ва системалар фаолиятида ҳар хил спорт юклама (нагрузка)лари чоғида пайдо бўладиган ўзгаришларни ўрганадиган физиология; спортчининг саломатлигига ва меҳнат қобилиятига таъсир қиладиган мураккаб биокимевий жараёнларга алоқлор маълумотларни қайд қиладиган ва умумлаштиралиган спорт биокимёси; турли характердаги гигиеник омиллар (киним-бош, пойабзал гигиенаси, машқлар ўтказиладиган жой, спорт иншоотлари қурилишлари, санитария меъёрлари ва б.)ни ўрганадиган физкультура ва спорт гигиенаси; физкультура ва спорт машғулотлари б-н боғлиқ шикастланишларнинг олдини олиш ва даволаш усулларини ишлаб чиқадиган спорт травматологияси; турли дори воситаларининг организмга таъсирини ўрганадиган спорт фармакологияси ва бошқалар б-н шуғулланади. С.т. спорт машқлари б-н норационал шуғулланиш натижасида пайдо бўлиши мумкин бўлган патологик ўзгаришларни ўрганади ва уларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқади.

СПОРТ УСТОЗИ, тренер — жисмоний тарбия мураббийси — спортнинг муайян тури бўйича мутахассис. У спорт жамиятларида, билим юртларида ва б. жойларда спортчиларнинг машқларига раҳбарлик қилади; спортчилар ва спорт жамоаларининг тўғри жисмоний ривожланиши, спортда камолотга эришиши ва тарбияси учун жавоб беради. Спорт устозлари, асосан, жисмоний тарбия ин-тларининг спорт ф-тлари ва тренерлик мактабларида тайёрланади. Халқаро ва б. нуфузли мусобақаларда юқори натижаларни қўлга киритган спортчилар ва жамоаларни тайёрлаганлик учун фахрий спорт унвонлари берилади. Жумладан, мамлакатимизда

«Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози» фахрий унвони таъсис этилган (1996 й. 26 апр.).

СПОРТ ФЕДЕРАЦИЯЛАРИ — жисмоний маданият, жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги халқаро (жаҳон ва минтақавий) ҳамда миллий нодавлат ташкилотлар. 1-халқаро федерация 1881 й. гимнастика бўйича тузилган. Энг йирик спорт федерацияси футбол бўйича халқаро федерация (*ФИФА*) ҳисобланади.

Ўзбекистонда спортнинг олимпиада турлари, олимпиада дастурига кирмайдиган турлари ва миллий турлари бўйича жами 63 та федерация фаолият олиб боради (2004).

СПОРТ ЎЙИНЛАРИ — мусобақалар турлари; унинг асосида нишон (рақиб дарвозаси, майдончаси ва ҳ.к.)ни спорт анжоми (одатда, тўп) б-н турли техник ва тактик усуллар ва воситалар ёрдамида эгаллаш ётади, белгиланган қоидаларга мувофиқ ўтказилади ва махсус қўникмаларни талаб қилади. С.ў.да табиий ҳаракатлар ва жисмоний машқлар (югуриш, сакраш, улоқтириш ва ҳ.к.) комплекси қўлланилади. С.ў.нинг 3 асосий тури бор: жамоавий С.ў. (*баскетбол, волейбол, гандбол, футбол, хоккей, регби, сув полоси* ва б.), шахсий С.ў. (*шашка, шахмат* ва б.) ва шахсий ҳамда жуфтлик С.ў. (*теннис, бадминтон*). Катта жисмоний кучни талаб қиладиган С.ў., одатда, фақат эркаклар ўртасида ўтказишга мўлжалланади.

СПОРТ ҚАЙИҚЛАРИ — эшкак эшиш ва *елканли кема спорти* ҳамда сув туризми учун мўлжалланган қайиқлар. Эшкакли С.қ. сирасига *академик қайиқлар, байдаркалар, каноэ*, шлюпкалар, одамлар эшкак эшиб сайр қиладиган қайиқлар ва б. киради. Моторли С.қ. (мас., скутерлар) турғун ёки осма двигателлар б-н таъминланган бўлади. Шунингдек, каютали елканли-моторли С.қ. ҳам бўлиб, улар крейсерлар пойгасида қўлланилади.

СПОРТЧА ЮРИШ — енгил атлетика тури; одатдаги юришдан тик ҳолатда таянилаётган оёқни, албатта, тўғри ҳолда, тиззани букмасдан юриш б-н, югуришдан — ҳаракатнинг бетаянч босқичи бўлмаслиги (товонни босиш шартлиги) б-н ажралиб туради. С.ю. тезлиги одатдаги юришдан 2—2,5 баравар юқори бўлади, бунга катта (105—115 см) ва тез-тез (минутига 180—200 та) қадам ташлаш б-н эришилади. Мусобақалар стадион йўлкасида ва асфальт йўлларда ўтказилади. Эркаклар 10—50 км (расмий халқаро мусобақаларда — 20 ва 50 км), ўсмирлар — 3—10 км; айрим мамлакатларда аёллар — 3—20 км масофада мусобақалашадилар. С.ю. мусобақалари 19-а. 2-ярмида аввал Буюк Британияда, кейин Канада, АҚШ, Швеция, Франция, Германия ва б. мамлакатларда ўтказила бошлади. 1908 йдан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилди.

СПОТ (инг. spot — нақд, ҳақи дарҳол тўланадиган) — нақд товар ёки валюта олди-сотдиси тўғрисида биржа ёки биржадан ташқари келишув тури. С. шартларида сотилган товар ҳақи дарҳол тўланади, товарнинг ўзи эса харидорга эртасига етказиб берилади. Орадаги бир кун мобайнида келишув ҳужжатларини расмийлаштириш, банк операцияларини ўтказиш ишлари бажарилади.

СПРИНТЕР (инг. sprint — қисқа масофага югуриш) —қисқа масофалардаги мусобақаларга (енгил атлетика, конькида югуриш, сузиш, велосипед спорти ва б.да) ихтисослашган спортчи.

СРИМБЕТОВА Гулпаршин (1945, Мўйноқ тумани) — қорақалпоқ хонандаси (лирик-драматик сопрано), Қорақалпоғистон (1973), Ўзбекистон (1974) ва Бошқирдистон (1977) халқ артисти. Тошкент консерваториясини тугатган (1970). Нафаси кенг, жарангдор овоз соҳибаси. Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат филармониясида якка-хон хонанда (1961—63 ва 1970 йдан). Репертуаридан халқ қўшиқлари («Дембермес», «Бибисанам», «Эшвой», «Адингнан» «Элларим борди» ва б.), композитор («Нукус гуллари», «Ёр-ёр



айтайин», Н. Муҳаммаддинов) ва бастакорлар асарлари («Дуторим менинг», Х. Турдиқулов) ўрин олган. Қозон, Уфа, Москва каби шаҳарларда гастролда бўлган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

СРИНАГАР (кашмирча — муқаддас шаҳар) — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Жалам дарёси бўйида, Кашмир водийсида, 1600 м баландликда жойлашган. Жамму ва Кашмир штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 910 минг киши (2001). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Тўқимачилик саноати ривожланган: пиллакашлик, шойи тўқиш, жун газлама ф-калари бор. Ёғочсозлик, озиқ-овқат, машинасозлик, кўн-тери саноати корхоналари фаолият кўрсатади. Ҳунармандчилик ривожланган: гилам, кашмири шол рўмол, ипак газлама тўқилади, кумуш ва заргарлик буюмлари тайёрланади, ёғоч ўймакорлиги б-н шуғулланилади. 2 ун-т, йирик аэропорт бор. Меъморий ёдгорликлардан Жоме масжиди (15-а.), Бобурийлар давридан қолган боғ-парклар сақланган. С. Жалам дарёсининг ҳар икки соҳили бўйлаб чўзилган ва 9 кўприк орқали боғланган. Шаҳарда ички алоқалар, асосан, қайиқлар орқали амалга оширилади, шу сабабли С.ни «Осиё Венецияси» деб ҳам атайдилар.

СССР — қ. *Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи*.

ССУДА (рус.) — моддий бойликлар гарови ҳисобига фоиз тўлаш ва қайтариб бериш шарти б-н муайян муддатга қарзга бериладиган пул ёки моддий бойлик. С. жуда қадимдан мавжуд бўлиб, натурал и.ч. ҳукмрон бўлган жамиятда, асосан, моддий маҳсулот тарзида берилган. Пул пайдо бўлгач, С.нинг пул шакли кенг қўлланилди. Кредит муносабатларида пул маблағлари кредит шартлари асосида қарзга берилса, С. муносабатларида бошқа турдаги бойликлар тегишли шартларга мувофиқ қарзга берилади. Аксарият банклар муайян мақсадларни молиялаш учун мақсадли С. беради. Қисқа (1 йилгача) ва узоқ (бир неча йилга) муддатли С.лар бор. С. муддатида қайтарилмаса банк гаров мулкни мусодара қилиши ва уни сотиб, С. бўйича узилмаган қарзни қоплайди. Қимматли қоғозларни ҳам гаровга қўйиб, улар эвазига С. олиш мумкин. Қарз тўлангач, қоғозлар қайтариб берилади. С. муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси б-н тартибга солинади.

ССУДА КАПИТАЛИ — вақтинча фойдаланиб қайтариш, маълум фоиз ҳақ тўлаш шарти б-н қарзга бериладиган пул капитали. С.к.нинг иқтисодий маънодаги ўзига хос хусусияти шундаки, у фоиз кўринишида фойда келтиради. С.к. эгаси томонидан и.ч.га қўйилмайди, балки фоиз кўринишида фойда олиш учун вақтинча бошқа ишбилармонга берилади. С.к. «ўз-ўзидан кўпайиш» қобилиятига эга. Унинг товар ресурслари қийматини ифодаловчи *пул*дан фарқи ҳам шунда.

Кредитга бериладиган С.к.нинг муддати бўйича фарқланадиган бир қанча турлари мавжуд. Мас., пул капиталлари бозорида, асосан, фирмалар, банклар ва б.нинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларига хизмат кўрсати-

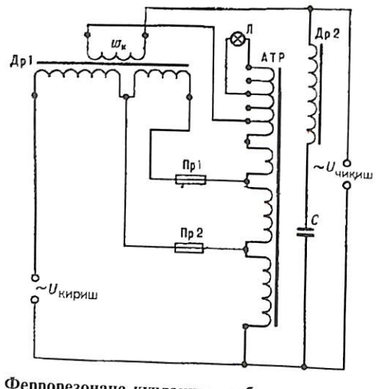
лади; бу бозорда пуллан ташқари қисқа муддатли С.к.нинг манбаи сифатида векселлар, депозит сертификатлари, банк акцептлари сингари қисқа муддатли қимматли қоғозлар муомалада бўлади, яъни сотиб олинади ва сотилади; узоқ муддатли С.к. бозорида (қарзга олинадиган маблағлар бозори, капиталлар бозори) узоқ муддатли қарз капиталини жалб этиш бўйича операциялар ўтказилади, мас., узоқ муддатли облигацияларни сотишдан тушган маблағлар кўчмас мулк (ипотека) бозори орқали С.к. бозорида қатнашади.

С.к.га бўлган талаб (шунинглек, таклиф) мамлакат хўжалиги ҳолати ва келажагини кўрсатувчи индикатор бўлиб хизмат қилади. Узоқ муддатли капиталга бўлган талабнинг ўсиши мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даврига киргинлигидан дарак беради. Қисқа муддатли ссудалар беқарор иқтисодиёт даврида, айниқса, кўп фойда (уларга бўлган талаб кескин ошади) келтирали. Шу б-н бирга узоқ муддатли ва қисқа муддатли. С.к. орасидаги зарур балансни сақлаш учун (умуман мамлакатлаги хўжалик муносабатларини барқарорлаштириш ана шундай балансга боғлиқ бўлади) давлат бу ишни ўз вақтида ва мақсадли йўналтирган ҳолда бошқариб турали.

С.к. бозори турли кредит муассасалари ҳамда фонд бозорлари орқали фаолият кўрсатади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

СТАБИЛИЗАТОР (лот. stabilis — тургун, доимий) — и. ч. жараёни, машина параметрлари, электр катталиклар ва б. кўрсаткичларни бир меъёрда ушлаб турадиган асбоб, мослама ёки модда. Мас., авиация С.и — самолётнинг



Феррорезонанс кучланиш стабилизаторининг электр схемаси: $U_{кир}$ — тармоқ кучланиши 127/220В; $U_{чиқ}$ — барқарорлаштирилган кучланиш 220В; Др1 — тўйинган дроссел; Др2 — тўйинмаган дроссел; АТР — автотрансформатор; С — конденсатор; Пр 1, 2 — тармоқ кучланишлари 220 ва 127В учун сақлагичлар; $W_к$ — компенсация чулғами; Л — назорат лампочкаси.

бўйлама тургунлиги ва бошқарилувчанлигини таъминлайдиган қўйруқ қанотининг қўзғалмас қисми. Кучланиш ёки ток С.и тармоқлари кучланишнинг ўзгариши ва нагрузка қийматидан қатъи назар кучланиш ёки токни автоматик тарзда бирдай ушлаб туради. Дентиз С.и кеманинг чайқалишини камайтиради, у *гироскоп* принципига асосланган. Фотографик С. фото эмульсияларнинг эскиришини секинлатиш ёки унга барҳам бериш учун ишлатиладиган модда. С. сифатида симоб, олтин, платинанинг комплекс бирикмалари ва б. оғир металларнинг тузлари ишлатилади. Полимерлар С.и ҳам уларнинг эскиришини тўхтатувчи модда; оксидланишга қаршилик кўрсатувчи антиоксидантлар, фотолиз ва фотооксидланишни тўхтатувчи фотостабилизаторлар, нурланиш таъсири остида эскиришга тўсқинлик қилувчи антирадлар ва б.дан иборат.

СТАБИЛИТРОН [лот. stabilis — тургун, доимий ва элек(трон)] — электр занжирининг маълум қисмидаги кучланишни бирдай тутиб туриш (барқарорлаш) учун ишлатиладиган икки электродли газ разрядли ёки ярим ўтказгичли асбоб (*duod*). Иши ундан ўтаднган токнинг ўзгаришига қараб кучланишнинг қисман ўзгаришига асосланган. Яримўтказгичли, тож разрядли ва тутовчи разрядли хиллари бор. Яримўтказгичли С. учун барқарорловчи кучланиш 3—180 В, тож разрядли С. учун 300 В—30 кВ, тутовчи разрядли С. учун 70—160 В. С.лар электрон асбобларда қўлланилади.

СТАВРИДАЛАР (Trachurus) — олабугасимонлар туркумига мансуб балиқларнинг бир уруғи. 10 тури маълум. Гавдаси 50 см ча, вазни 400 г ча. Ён чизиғида суякли қалқончалар бор. Дунё океанининг илиқ ва субтропик қисмида тарқалган. Гала бўлиб, узоқ жойларга кўчиб юради. Қисқичбақасимонлар ва майда балиқлар б-н озиқланади. Япон, Қора, Болтиқ ва Азов денгизларида учрайди. Овланади.

СТАВРОЛИТ (юн. stauros — бут ва lithos — тош), бут тош — *силикатлар* кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Fe_2Al_3[SiO_4]_4O_7(OH)$бўлиб, унда FeO—15,8%, Al_2O_3—55,9%, SiO_2—26,3%, H_2O—2%ни ташкил қилади. С.нинг рух-С. (ZnO—7,5%гача), люсакит (Co—8,5%гача ва NiO—0,9%гача), нордмаркит (Mn_2O_3—11,6%гача) хиллари маълум. Моноклин сингонияда кристалланади. Кристаллари донадор агрегатлар бўлиб, бутсимон қўшалоқлик хос. Қаттиқлиги 7—7,5; ўртача зичлиги 3,7 г/см³. Мўрт. Ялтироқлиги шишасимон. Ранги қизил-қунгирдан қунғирроқ-қорагача; кам-кам шаффоф бўлади. С. баъзи кристалли сланецларнинг жинс ҳосил қилувчи минерали ҳисобланади. С. метаморфик жинсларнинг ўзига хос минерали бўлиб, асосан, кристалли сланецларда регионал метаморфизмнинг амфиболитли фациясида (мусковит-С.ли, кианит-С.ли, силлиманит-С.ли) ҳамда гнейсларда тарқалган. Кам учрайдиган шаффоф кристаллари баъзан бежак тош сифатида ишлатилади. С. Россияда Урал, Шим. Карелия, Оттой соҳаларида; шаффоф кристаллари Байкалолдида, АҚШ, Австрия ва Германияда учрайди.

СТАВРОПОЛЬ (1935—43 йилларда Ворошиловск) — РФ Ставрополь ўлкасидаги шаҳар (1785 йилдан), ўлка маркази. Ставрополь қирларида жойлашган. Т.й. станцияси. Автомобиль йуллари тугуни. Аҳолиси 344,2 минг киши (1998). С. 1777 йилда Россия ҳудудларини жан. томон кенгайтириш учун истеҳком сифатида бунёд этилган. 1822 йилдан Кавказ вилояти, 1847 йилдан Ставрополь губерниясининг маркази. Шим. Кавказнинг йирик саноат ва маданият марказларидан бири. Машинасозлик ва металлсозлик (станок, асбоб, автомобиль кранлари, автоприцеплар, электр аппаратура ва б. ишлаб чиқарилади), кимё (техника углероди, кимё реактивлари ва люминофорлар з-длари), енгил (кун-пойабзал ва тикувчилик), мебель саноатлари корхоналари бор. Қурилиш материаллари, полиграфия к-тлари ишлаб турибди. 5 олий ўқув юрти (политехника, қ.х., тиббиёт, пед ин-тлари, Москва кооператив институтининг филиали), бир қанча ўрта махсус билим юрти, 2 театр (драма ва кўғирчоқ театрлари), 3 музей фаолият кўрсатади. Бир қанча илмий тадқиқот ин-тлари мавжуд.

СТАВРОПОЛЬ ЎЛКАСИ — РФ таркибидаги ўлка. 1924 й. 13 фев.да ташкил этилган [Жан.-шарқий вилоят (ўлка); 1924—1937 йларда Шим. Кавказ ўлкаси; 1937—1943 йларда Оржоникидзе ўлкаси]. Майд. 66,5 минг км². Аҳолиси 2730,5 минг киши (2002), асосан, руслар (84%), шунингдек, арман, қорачай, черкас, абаза, нўғай, осетин, кабардин, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази — Ставрополь ш. Шаҳар аҳолиси 54%. Бошқа йирик шаҳарлари: Пятигорск, Невинномисск, Кисловодск. С.ў. таркибида 26 маъмурий туман, 18 шаҳар, 7 шаҳарча бор.

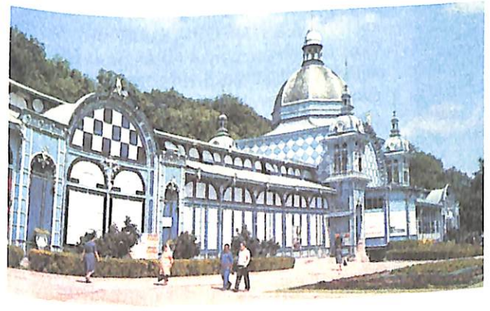
С.ў.га Кавказ олдининг марказий қисми, Каспийбўйи пасттекислигининг ғарбий қисми ва Катта Кавказнинг шим. ён бағирлари киради. Ғар-



Кисловодск. Нарзанлар водийси

бида Кубань дарёсининг кенг террасалари ёнилган. Текислик ҳудудининг катта қисмини платосимон Ставрополь қирлари эгаллаган. Асосий дарёлари: Кубань (юқори оқими) ва ирмоқлари (Теберда, Кичик ва Катта Зеленчук), Кума, Калаус, Егорлик. Бир неча кўл бор. Табиий газ конлари мавжуд. Шарқий қисмида нефть, тоғларда мис ва кўргошин-рух, полиметалл конлари, тошкўмир, барит, ўтга чидамли гил, доломит, мармар, шифобахш балчиқ, турли хил минерал ва термал булоқлар мавжуд. Текислик қисмининг иқлими континентал дашт иқлими. Янв.нинг ўртача т-раси —3,4°, —4,9° (тоғларда — 10°, —20° гача пасаяди), июлники 22°—25°. Йиллик ёғин 300—600 мм, вегетация даври 207—220 кун. Тупроқлари, асосан, қоратупроқ ва каштан тупроқлар. Ўрмонлар, кўпинча, тоғли жойларда. Кенг баргли, баландроқда игна баргли ўрмонлар, ундан юқорида субальп ўтлоқлари бор. Ёввойи ҳайвонлардан, дашт ерларда кемирувчилар, типратикан, тулки, бўри, латча, сайғоқ, Кума дарёси бўйидаги қамишзорларда ёввойи мушук, қобон, Манич водийсидаги кўл ва ботқоқликларда сув паррандалари, тоғларда буғу, елик, қўнғир айиқ, силовсин, олтой тийини яшайди. Ҳар хил қуш кўп. Тоғ эчкиси, тур учрайди. Тоғли қисмида Теберда қўриқхонаси жойлашган. С.ў.га Кавказ қўриқхонасининг бир қисми ҳам киради.

Пушкин галереяси.



Саноатнинг асосий тармоқлари: озиқ-овқат (гўшт, ун, ёғ, мева-сабзавот консерва ва б.), енгил (тўқимачилик — Невинномисск жун к-ти, пойабзал), машинасозлик ва металлни қайта ишлаш (станоклар, асбоблар, пўлат арматура, чорвачилик ва аралаш ем и.ч. учун машиналар; «Кинотехника» корхонаси, совиткич асбоблари, автокранлар, «КамАЗавтоприцеп», электр ўлчаш асбоблари, электр техникаси буюмлари, яримўтказгич техникаси ва б.), кимё ва нефть кимёси (минерал ўғитлар, «Невинномисказот», синтетик смолалар ва пластмассалар, «Ставропольполимер», техника углероди, уй-рўзғор кимёси маҳсулотлари) саноатлари корхоналаридир. Табиий газ, нефть, рангли металл рудалари, тошкўмир (тоғли қисмида) қазиб олинади. Невинномисск, Ставрополь иссиқлик электр ст-ялари, Кубань ГЭСлари каскади бор. Асосий саноат марказлари: Ставрополь, Невинномисск, Пятигорск, Нефтекумск, Будённовск, Георгиевск, Лермонтов.

С.ў. — йирик қ.х. райони. Бугдой, макажўхори, кунгабоқар, қанд лавлаги ва б. экилади. Мевачилик, токчилик ривожланган. Майин жунли қўйчилик, гўштсут чорвачилиги мавжуд. Катта Ставрополь, Невинномисск ва б. каналлар, суғориш системалари бор. Затеречний — Грозний нефть қувури, Ставрополь — Украина — Москва — Санкт-Петербург газ қувурлари мавжуд. Т.й.лар уз. 944 км. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 7459 км. Минеральние Води ва Ставрополь халқаро аэропортлари бор.

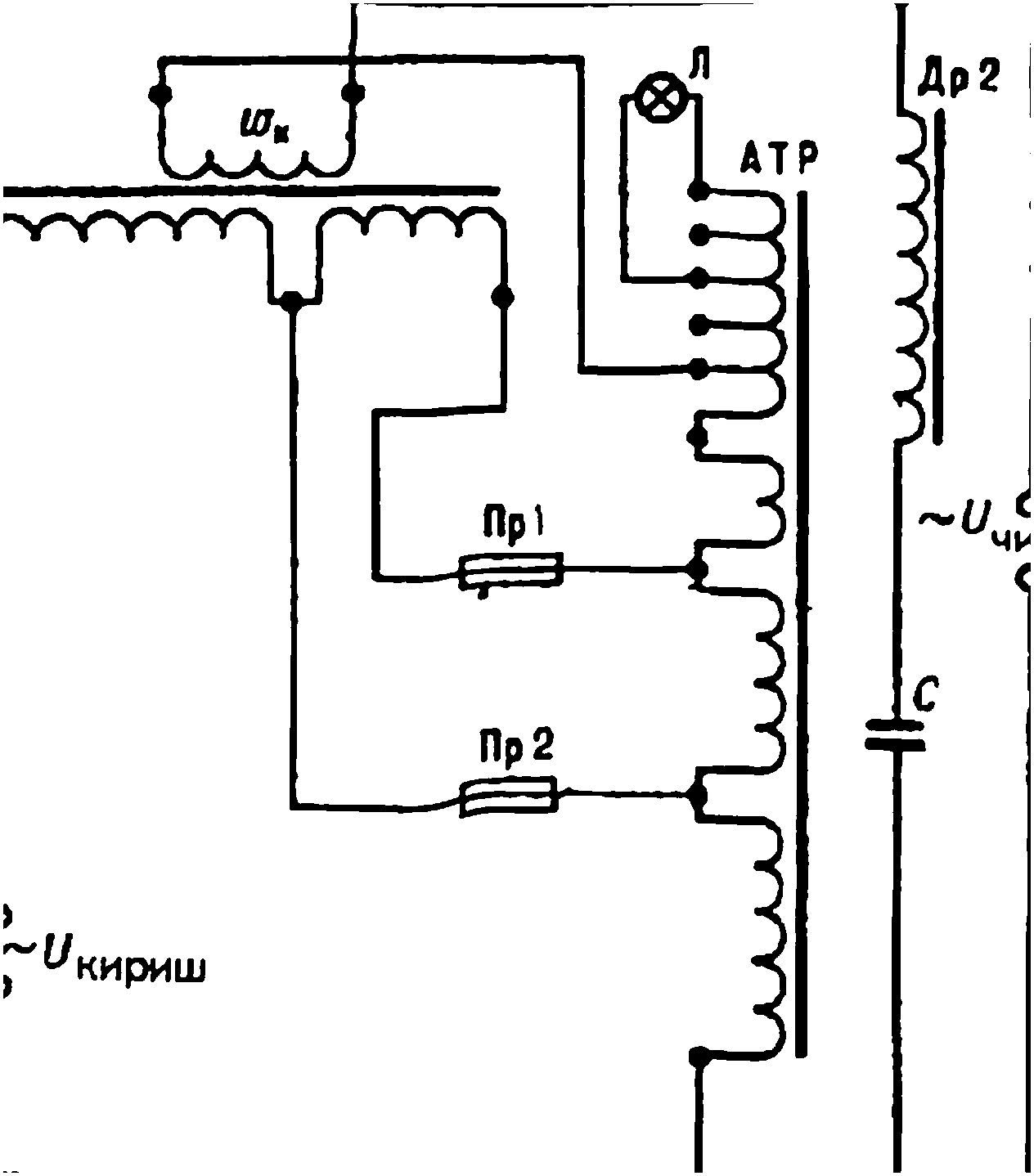
С.ў. Россиянинг энг йирик курорт р-нларидан биридир. Ўлкада 30 дан зиёд санаторий ва курорт фаолият кўрсатади. Мавжуд 130 дан зиёд минерал булоқнинг 90 тасидан даволаш мақсадида фойдаланилади. Ессентуки, Железноводск, Кисловодск, Пятигорск, Кавказ минерал сувлари каби курортлар машҳур. С.ў.да 7 олий ўқув юрти, 8 илмий тадқиқот ин-ти, 7 музей, 4 театр бор.

СТАВРОПОЛЬ ҚИРЛАРИ — Кавказолдининг марказий қисмидаги платосимон баландлик. Асосан, РФ Ставрополь ўлкасида. Кубань, Кума дарёлари ва Кума-Манич ботиғи оралиғида. Бал. 300—600 м, энг баланд жойи 831 м. (Стрижамент тоғи). Дарёларнинг кенг водийлари, жар ва сойликлар С. қ.ни айрим супасимон тоғларга ажратиб қўйган. Кўп қисми экинзор, баландроқ қисмлари ўрмонли даштдан иборат. Кубань-Егорлик сув системаси ва Катта Ставрополь каналларидан суғорилади.

СТАГНАЦИЯ (франц. stagnation, лот. stagno — қўзғалмас қиламан, тўхтатаман) — иқтисодиётда пасайишдан олдин юз берадиган, пасайиш б-н бирга кечадиган тургунлик ҳолати. И.ч., савдода ҳам кузатилди. Ривожланган капиталистик мамлакатларда 1930—39 йларда, 2-жаҳон уруши (1939—45)дан кейин юз берган. Ўзбекистонда 1991—95 йларда кузатилди. С. инвестиция жараёнларининг, и.ч. қувватларининг тўлиқ банд этилмаслиги, сурункали ишсизлик, иқтисодий ўсишнинг секинлашуви ёки ноль даражаси ва б.да кўринади. С.да реал ялпи ички маҳсулот ҳажми тургун ҳолатда сақланади, баъзан пасайиб кетади. С. давомийлиги тургунлик ва танглиқнинг нақадар чуқурлиги ва давлат тадбирлари (тадбиркорларга имтиёзлар, солиқларни, экспорт божларини камайтириш, давлат буюртмаларини тиклаш, ҳисоб ставкаларини камайтириш ва б.)нинг таъсирчанлигига боғлиқ.

С. ҳолатида дастлаб *талаб*нинг камайиши натижасида и.ч. қисқаради, *таклиф*нинг қисқариши б-н нарх ўсади, бу эса фойдани ошириб, и.ч.га қўшимча инвестицияни рағбатлантиради. Натижада и.ч. жонланиб, давлат фаол тартиблаган шароитда С. даври қисқариб, иқтисодиёт С.дан чиқиб кетади.

СТАГФЛЯЦИЯ (лот. stagno — қўзғалмас қиламан ва inflatio — шишмоқ, пуфланган) — иқтисодиётда чуқурлашиб бораётган пасайиш б-н ўсиб бораётган инфляциянинг қўшилиши, иқтисодиётнинг тургунлик, инфляция б-н тавсифланувчи ҳолати. С. нисбатан кам учрайдиган ҳодиса. С. белгилари: иқтисодий ўсиш ғоят суст боради ёки юз бермайди, ишсизлик кўпаяди, тиричилик қиймати ўсади, инфляция кучаяди, и.ч. қувватлари тўла ишлатилмайди, инвестиция жараёни сустлашади, ижтимоий беқарорлик ортади. С. ривожланган Ғарб мамлакатларида 70-й.лар —80-й.лар бошида жаҳон бозорида хом ашё-ёқилғи товарлари нархларининг бир неча баравар кўтарилиши оқибатида пайдо бўлди. 90-й.лар бошларида СССР парчаланганидан кейин вужудга келган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мустақил давлатларнинг деярли барчасида чуқур С. ҳолати юз берди.


Л
Др 2
АТР
Пр 1
Пр 2
C
~U кириш



горск, Кавказ минерал сувлари каби курортлар машҳур. С.ў.да 7 олий ўқув юрти, 8 илмий тадқиқот ин-ти, 7 музей, 4 театр бор.

СТАВРОПОЛЬ ҚИРЛАРИ — Кавказолдининг марказий қисмидаги платосимон баландлик. Асосан, РФ Ставрополь ўлкасида. Кубань, Кума дарёлари ва Кума-Манич ботиғи оралиғида. Бал. 300—600 м, майди, инвестиция жараёни сустлашади, ижтимоий беқарорлик ортади. С. ривожланган Ғарб мамлакатларида 70-й.лар —80-й.лар бошида жаҳон бозорида хом ашё-ёқилғи товарлари нархларининг бир неча баравар кўтарилиши оқибатида пайдо бўлди. 90-й.лар бошларида СССР парчаланганидан кейин вужудга келган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мустақил давлатларнинг деярли барчасида чуқур С. ҳолати юз берди.

СТАДИОН (юн. stadion — мусобақалар ўтказиладиган жой) — асосий спорт майдони томошабинлар учун трибуналар, югуриш, сакраш йўлкалари, гимнастика ва спорт ўйинларига мўлжалланган майдончалар, ёрдамчи бино ва хоналарни ўз ичига олган спорт иншооти. Ҳоз. замонавий С.ларнинг кичик ўлчамлаги нусхаси Юнонистоннинг Олимпия, Афина, Дельфа ва б. жойларида бунёд этилган бўлиб, улар Олимпиада ўйинлари ҳамда бошқа мусобақаларни ўтказишга мўлжалланган. Бу С.лар тўғри тўртбурчак ёки тақасимон аренали бўлиб, ёнида томошабинлар учун жой қилинган. Олимпиада ўйинларининг тикланиши (1896) кўпгина мамлакатларда йирик С.лар қуриш учун туртки бўлди (1-Олимпиадани ўтказиш мақсадида антик Афина С.и таъмирланди). Қадимги С.лардан фарқли равишда, ҳоз. С.лар мусобақалар жойигина бўлиб қолмай, уларда соғломлаштириш ва ҳар хил спорт турлари бўйича ўқув-тренировка машғулотлари ҳам ўтказилади. 1950—60 й.лардан усти ёпиқ С.лар қуриш кенг авж олди. Мустақилликка эришилгандан сўнг Ўзбекистонда замонавий спорт иншоотлари, жумладан, С.лар қурилишига эътибор кучайди. Ҳозир мамлакатда 350 га яқин С. бор (2004).

СТАЗ (юн. stasis — димланиб қолиш, ҳаракатсизлик) — найсимон аъзолар (капиллярлар, веналар, лимфа томирлар ва б.)да улардан ўтадиган физиологик суюқлик, мас., қон (гемостаз), лимфа (лимфостаз) ва б.нинг димланиб, тўхтаб қолиши. Кимёвий ва физик омиллар, бактериялар заҳари таъсирида, томирлар иннервациясининг бузилиши ва б. оқибатида рўй беради. Тиббиёт амалиётида «С.» термини кўпроқ капиллярлар ёки венада қон тўхтаб қолишини ифодалайди.

СТАЙН (Стейн) Уильям Хоуард (1911.25.6, Нью-Йорк — 1980.2.2) — америкалик биокимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1960 й.дан). Гарвард ун-тини тугатган (1933). 1938 й.дан Нью-Йоркдаги Рокфеллер тиббиёт тадқиқотлари ин-тида ишлаган. Илмий ишлари оқсиллар тузилишини ўрганишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1972, С. Мур ва К. Б. Анфинсен б-н ҳамкорликда).

СТАЛАГМИТЛАР (юн. stalagma — томчи) — ғорлар ва б. ер ости карст бўшлиқлари тубидаги устунсимон, конуссимон ва б. шаклли оқиқ-томчи (асосан, оҳактошли) ҳосилалар. Минераллашган (асосан, кальций карбонат) томчиларнинг чўкмага томиб, ундан туйинган карбонат газининг чиқиб кетишидан ҳосил бўлади. С. ўлчамлари

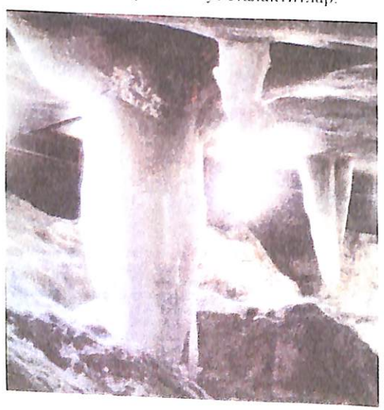


Деменов ғоридаги сталагмитлар

карст бўшлиги ҳажмига боғлиқ равишда турлича бўлади (диаметри 5 м, баландлиги бир неча см дан 30 м гача етади) ва у доимий равишда ўсиб боради. Ўрта Осиёдаги йирик ғорларда (Қарлуқ, Амир Темур, Чилустун, Ҳазрат Довул ва б.) кенг тарқалган (яна қ. *Ғорлар*).

СТАЛАКТИТЛАР (юн. stalaktos — томчилаб оқиш) — карст ғорларининг шифти ва деворларида найча, узунчоқ муз, шокила шаклида оқиб тушиб қотган (кўпинча оҳактошли) ҳосилалар. Ҳосил бўлиши ва минерал таркиби *сталагмитлар*никига айнан ўхшаш. Фақат С. юқоридан пастга қараб ўсади. Ер остига сизиб кирган сув тог жинслари — оҳактошларни эритиб, минераллашади ва ғор шипидан томиб тураси. Сувнинг буғланиши натижасида ис гази чиқарали, қолган қўшимча монокарбонат $Ca(Mg)Co_3$ С.ни ҳосил қилади ва ўсиб бориш жараёнида сталагмитлар б-н ўзаро қўшилиб устун (сталактон) ҳосил қилади. Шарқий Европа мамлакатларида (Чехия, Венгрия, Сербия ва Болгария) С., сталагмит ва сталактонли йирик ғорлар кўп учрайди. Венгриядаги машҳур Аггтелек ғори бир неча қисмли галереядан иборат. Бу ғордаги С., сталагмит ва сталактонларнинг кўплиги, уларнинг тароиб шакллари, сувли ерлардан товланиши, ғордаги ҳавонинг тоза ва салқинлиги саёҳатчиларни жалб этади. С. Ўрта Осиёда Қарлуқ, Амир Темур, Тунжак ва б. ғорларда мавжуд (яна қ. *Ғорлар*).

Добшин ғоридаги муз сталактитлар.



СТАЛИН (Жугашвили) Иосиф Виссарионович (Сақибй — Коба, Сосо ва б.) (1878, Грузиянинг Гори ш. — 1953.5.3, Москва) — СССРнинг мустабид ҳукмдори. Этикдуз оиласида туғилган. Гори линий билим юртини тугатган (1894), Тифлис диний семинариясида ўқиган (инқилобий фаолияти учун 1899 й. ҳайдалган). 1898 й. РСДРП таркибидаги Грузия «Месаме-даси» социал-демократик ташкилотига кирган. 1902—13 йилларда 6 марта қамалди, сургун қилинди, 4 марта қамоқ ва сургундан қочди. 1903 йдан большевикларга қўшилган. 1907 йда РСДРП Боку комитетининг раҳбарларидан бири. В. И. Ленин тарафдори, унинг ташаббусчи б-н 1912 йда РСДРП МК ва МК Рус бюросига кооптация қилинган (сиртдан киритилган). 1917 й. «Правда» газ. таҳрир ҳайъати, РСДРП (б) МК Сиесий бюроси, Ҳарбий-инқилобий марказ аъзоси. 1917—22 йилларда миллатлар ишн бўнича халқ комиссари, айни вақтда 1919—22 йилларда давлат назорати халқ комиссари, 1918 йдан Россия Ҳарбий инқилобий кенгаши аъзоси. 1922—53 йилар партия МК бош котиби.

20-йилларда партия ва давлатда етакчи бўлиш учун кураш давомида, партия аппарати ва сиёсий фитналардан фойдаланиб, партияга бош бўлиб олди ва мамлакатда мустабид режимни ўрнатди. Мамлакатни жадал индустриаллаштириш ва мажбурий коллективлаштириш сиёсатини ўтказди. 20-йилларнинг охири — 30-йилларда ҳақиқий ва гумон қилинган рақибларини йўқ қилди. Оммавий террор ташаббускори бўлди. 30-йилларнинг охиридан фашистлар Германияси б-н яқинлашиш сиёсатини тутди [қ. *Совет-Герман битимлари* (1939)], бу ҳол 2-жаҳон урушида халқ фожиасига олиб келди. 1941 йдан СССР ХКС (Министрлар Совети) раиси. Уруш йилларида С. Давлат Мудофаа комитети раиси, Мудофаа халқ комиссари, Олий Бош қўмондон. 1946—47 йларда СССР Қуролли кучлари вазири. Совет Иттифоқи Маршали (1943), генералиссимус (1945). Уруш йилларида С. АҚШ президенти Ф.Д. Рузвельт ва Буюк Британия бош вазири У. Черчилл б-н бирга гитлерчиларга қарши ҳарбий иттифоқ (коалиция) тузди. Уруш тугагандан сўнг у

«жаҳон социалистик тизими»ни яратишнинг тоявий раҳномаси ва амалиётчиси бўлиб қолди. Бу ҳол «совуқ уруш» ҳамда СССР б-н АҚШ ўртасидаги ҳарбий-сиесий қарама-қаршликни келтириб чиқарган ва қўролланиш пойгасини кучайтирган.

«Марксизм ва миллий масала» (1912), «Октябрь революцияси ва рус коммунистларининг тактикаси» (1924), «Ленинизм асослари тўғрисида» (1924), «Буюк бурилиш йили» (1929), «Диалектик ва тарихий материализм тўғрисида» (1938), «Марксизм ва тилшунослик масалалари» (1950) ва б. асарларида у сиесатини назарий асослашга ўринган. С. тириклик чоғида, худди Ленин сингари унинг қарашлари мутлақлаштирилди, фаолияти ва шахсини ҳаёти илоҳийлаштирилди. КПССнинг 20-сьезди (1956)да Н.С. *Хрущев* С. шахсига сигинишини ва унинг фаолиятини кескин қоралади. Кейинчалик мамлакатнинг коммунистик раҳбарлари С.ни сиесий реабилитация қилишга бир неча бор уринди лар.

С. ўз сиесий фаолиятида Туркистон ва Ўзбекистонда социализм асосларини ўрнатишга жорий этиш йўлларини қўллаган. *Бухоро босқини*ни амалга ошириш учун ҳарбий ишлар халқ комиссари Л. Д. *Троцкийга* «Фрунзе ренессансига қўра зўрлик б-н ҳаракат қилинг», деб тайинлаган (1920 й. авг.). Туркистон АССР раҳбарларини «босмачилик»ка қарши муросасиз кураш олиб боришга чақирган ва қўллаб-қувватлаган. Кейинчалик А. *Икромов*, Ф. *Ҳўжаев*, С. *Сеидбоев*, бошқа давлат ва жамоат арбоблари С.нинг кўрсатмаси б-н қатағон қилинган. Жасади дастлаб Москва Қизил майдонидаги мавзолейга (В.И. Ленин ёнига) қўйилган. КПСС 22-сьезди қарори б-н эса мавзолей орқасига дафн этилган (1961 й.нояб.).

Ад.: Режим личной власти Сталина. К истории формирования. М., 1989; История и сталинизм. М., 1991; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида]. Т., 2000.

СТАЛИНГРАД ЖАНГИ — 2-жаҳон урушн давридаги энг йирик жангларидан бири (1942 й. 17.7 — 1943 й. 2.2). Сталинград атрофи ва шаҳар ичидаги мудофаа жангларида (18 нояб.гача) Сталинград (маршал С. К. Тимошенко, 23 июлдан генерал-лейтенант В. Н. Гордов, 9 авг.дан генерал-полковник А. И. Ерёменко), Жан.-Шарқий (7 авг. — 27 сент.да генерал-полковник А. И. Ерёменко) ва Дон (28 сент.дан; генерал-лейтенант, 1943 й. 15 январдан генерал-полковник К. К. Рокоссовский) фронтларининг совет қўшинлари қатиқ қаршилик кўрсатиб, немис фашистларининг 6-дала ва 4-танк армиялари ҳужумини тўхтатди. 19—20 ноябрда Жан.-Ғарбий (22 октдан; генерал-лейтенант, 7 декдан генерал-полковник Н.Ф. Ватутин), Сталинград (28 сентдан; генерал-полковник А. И. Ерёменко) ва Дон фронтларининг совет қўшинлари ҳужумга ўтиб, Сталинград атрофида душманнинг 22 дивизияси (330 минг киши)ни қуршаб олдилар. Декда совет қўшинлари душманнинг қуршаб олинган группировкасини қўқариш учун қилган ҳаракатларини қайтариб, уни тор-мор келтирди. 31 янв. — 2 февда немис фашистлари 6-армиясининг қолдиқлари (91 минг киши) генерал-фельдмаршал Ф. Паулюс бошчилигида асир тушдилар. С.даги талаба жуда катта сиёсий, стратегик ва халқаро аҳамиятга эга бўлди.

СТАНДАРТ (инг. standard — меъёр, намуна, ўлчам) — кенг маънода — бошқа объектларни таққослаш учун дастлабки объект деб қабул қилинган намуна, эталон, модель; стандартлашган объектга қўйиладиган ва аниқланган меъёрлар, қоидалар, талабларни белгиловчи меъёрий-техник ҳужжат. С. инсон фаолиятининг барча соҳалари: фан, техника, саноат, қ.х., ишлаб чиқариш, қурилиш, транспорт ва б.га тааллуқли. Қўлланиш соҳасига қараб, давлат стандарти (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайди), тармоқ стандартлари (тармоқлар вазирликлари тасдиқлайди), корхона ва бирлашмалар стандартлари (корхоналар ва бирлашмалар бошқаруви тасдиқлайди) каби турларга бўлинади. Халқ хўжалигининг барча тармоқлари бўйича республика, вилоятлар ва б. га қарашли корхона, ташкилот ва муассасалар учун С.ларни қўллаш мажбурий. Вазифасига қараб, С. қуйидаги турларга бўлинади: умумтехник ва ташкилий-методик қоида ҳамда меъёрлар; маҳсулотга қўйиладиган умумий талаблар, кўрсаткичлар, сифат меъёрлари, эксплуатацион хоссаси ва техник тафсилоти, тармоқлараро ишлатиладиган бир жинсли маҳсулотлар гуруҳини назорат қилиш усули; физик катталик бирликлари ва б. Буларни қўллаш натижасида маҳсулотларнинг сифати ошади, деталларни бирхиллаштириш ва ўзаро алмашувчанлик даражасини оширишга имкон тугилади, и. ч. жараёнларини автоматлаштириш осонлашади, маҳсулотлардан фойдаланиш ва уларни таъмирлаш самарадорлиги ошади, маҳсулот қайси корхонада ишлаб чиқарилганлигидан қатъий назар истал-ган жойда ишлатаверилади ва б. Ўзбекистонда Слар Ўзбекистон Республикаси «Ўзстандарт» агентлиги (Республика метрология хизматлари кўрсатиш агентлиги) томонидан белгиланади.

СТАНДАРТ НАВ —қ.х. экинларининг муайян агроиқлимий зонада районлаштирилган ва барча турдаги селекция ва нав синаш ишларида эталон (андаза) қилиб танланган энг яхши нави. Синалаётган янги навлар ҳосилдорлиги ва б. қимматли хўжалик белгилари бўйича С.нга қиёслаб баҳоланади (қ. *Нав*).

СТАНДАРТЛАШ — стандартлар белгилаш ҳамда уларни фан ва техника, халқ хўжалиги тармоқларида қўллаш жараёни. С. фан, техника ва амалий тажрибаларнинг умумлаштирилган ютуқларига таянади. С.нинг вазифаси: катталиклар бирликларини, терминлар ва белгиларни қабул қилиш; маҳсулотлар ва и.ч. жараёнларига техник талаблар қўйиш; хавфсизликни таъминлайдиган ва модний бойликларни асрайдиган шартларни белгилаш. С. халқ хўжалигини бошқаришда муҳим роль ўйнайди. С. тизими хўжалик тармоқларини, корхоналардаги и. ч. жараёнларини, меъёрий-техник ҳужжатларнинг жорий этилиши ва уларга амал қилинишини, савдо корхоналаридаги ўлчов воситаларини назорат қилиш ва б. ишларни ҳам ўз ичига олади. Ўзбекистон Республикасида С. масалалари б-н «Ўзстандарт» агентлиги шуғулланади (яна қ. *Стандарт*).

СТАНИСЛАВСКИЙ (Алексеев) Константин Сергеевич (1863.1.1 — Москва — 1938.7.8) — актёр, реж., педагог; театр назариётчиси. Халқ артисти (1936). Петербург ФАнинг фахрий акад. Рус театрининг йирик ислоҳотчиси. 1898 й. (В. Немирович-Данченко б-н) Москва Бадиий академик театрига асос солган. Театр ижодий фаолиятини бошлаб бериши б-н саҳна реализми ривожланиш босқичини ҳам бошлаб, жаҳон театрига катта таъсир этди (қ. *Станиславский системаси*). А. Чехов, М. Горький пьесаларини саҳналаштириб, С. ва Немирович-Данченко режлик ва актёрлик санъатининг янги йўлларини очди. «Доктор Штокман» (Г. Ибсен)да Доктор Штокман, «Тубанликда» (М. Горький) Сатин, «Ваня тоға» (А. Чехов)да Астров, «Уч опа-сингил» (А. Чехов)да Вершинин, «Ақллилик балоси» (А. Грибоедов)да Фамусов, «Ҳар тўкисда бир айб» (А. Островский)да Крутицкий каби





охиридан фашистлар Германияси б-н яқинлашиш сиёсатини тутди [қ. *Совет-Герман битимлари* (1939)], бу ҳол 2-жаҳон урушида халқ фожиасига олиб келди. 1941 й.дан СССР ХКС (Министрлар Совети) раиси. Уруш йилларида С. Давлат Мудофаа комитети раиси, Мудофаа халқ комиссари, Олий Бош қўмондон. 1946—47 й.ларда СССР Қуролли кучлари вазири. Совет Иттифоқи Маршали (1943), генералиссимус (1945). Уруш йилларида С. АҚШ президенти Ф.Д. Рузвельт ва Буюк Британия бош вазири У. Черчилл б-н бирга гитлерчиларга қарши ҳарбий иттифоқ (коалиция) тузди. Уруш тугагандан сўнг у

СТАЛИНГРАД ЖАНГИ — 2-жаҳон уруши давридаги энг йирик жанглардан бири (1942 й. 17.7 — 1943 й. 2.2). Сталинград атрофи ва шаҳар ичидаги мудофаа жангларида (18 нояб.гача) Сталинград (маршал С. К. Тимошенко, 23 июлдан генерал-лейтенант В. Н. Гордов, 9 авг.дан генерал-полковник А. И. Ерёменко), Жан.-Шарқий (7 авг. — 27 сент.да генерал-полковник А. И. Ерёменко) ва Дон (28 сент.дан; генерал-лейтенант, 1943 й. 15 янв.дан генерал-полковник К. К. Рокоссовский) фронт-

техник тафсилоти, ...
тиладиган бир жинсли маҳсулотлар туруҳини назорат қилиш усули; физик катталик бирликлари ва б. Буларни қўллаш натижасида маҳсулотларнинг сифати ошади, деталларни бирхиллаштириш ва ўзаро алмашувчанлик даражасини оширишга имкон туғилади, и. ч. жараёнларини автоматлаштириш осонлашади, маҳсулотлардан фойдаланиш ва уларни таъмирлаш самарадорлиги ошади, маҳсулот қайси корхонада ишлаб чиқарилганлигидан қатъий назар истал-



этди (қ. *Станиславский системаси*). А. Чехов, М. Горький пьесаларини саҳналаштириб, С. ва Немирович-Данченко режиссёрлик ва актёрлик санъатининг янги йўлларини очди. «Доктор Штокман» (Г. Ибсен)да Доктор Штокман, «Тубанликда» (М. Горький) Сатин, «Ваня тоға» (А. Чехов)да Астров, «Уч опа-сингил» (А. Чехов)да Вершинин, «Ақллилик балоси» (А. Грибоедов)да Фамусов, «Ҳар тўкисда бир айб» (А. Островский)да Крутицкий каби



роллари классик драматургия имкониятларини очишга ижтимоий теран ёндашиш намунаси бўлди. 1918 йлан Катта театрнинг опера студияси (кейинчалик Станиславский номидаги опера театри)ни бошқарган. «Евгений Онегин» (П. Чайковский), «Шоҳ қаллиғи» (Н. Римский Корсаков) каби операларни саҳналаштирган. 1935 й. Опера-драматик студиясини ташкил этди.

СТАНИСЛАВСКИЙ СИСТЕМАСИ — театр санъатининг К. С. *Станиславский* томонидан ишлаб чиқилган саҳна назарияси ва услубининг номи. С.с. рус ва жаҳон театри илғор анъаналари ҳамда Москва бадиий академик театри (МХАТ) амалий фаолияти асосида, Станиславскийнинг ижодий ва педагогик тажрибаси маҳсули сифатида юзага келган. С.с.да 1-марта-ижодий жараённи онгли ўзлаштириш муаммоси ҳал қилинади, актёрнинг образга узвий кириш йўли текширилади. Театр санъатида реалистик йўналишнинг назарий асоси бўлиб, бу йўналиш «кечинма санъати» деб аталади. С.с. саҳнада ҳиссиётни ташқи томонидан кўрсатиб, актёр ижрочилигини касб (ҳунар) га, қолипга айлантирувчи, актёр ижодига илҳомнинг ўзи етарли деб қаровчи санъатга қарши қаратилган. Саҳна хатти-ҳаракати хусусидаги таълимоти С.с.нинг асосини ташкил қилади. Станиславский диққатини асосий масалатеатрда актёрнинг табиий, ижодий кайфияти ва саҳнавий образ яратиш масаласига қаратиб, ўз системасини 2 қисмга: актёрнинг ўз устида ҳамда роль устида ички ва ташқи томонидан ишлашига ажратади. С.с. актёр олдига қатор вазифалар қўяди. Ана шу вазифалар орасида энг муҳими актёрнинг пьеса мазмунини тўлиқ тушуниши, тавсия этилган муҳитда ўзини унга мос ва уйғун ҳис эта билишидир. Мазкур тамойилни амалга ошириш мақсадида К. С. Станиславский «жисмоний ҳаракат методи», «қалб кўзи билан кўра билиш», «ҳаракат таҳлили» ва «олий мақсад» қоидаларини ишлаб чиқди. Актёр ўз олдига «олий мақсад», яъни аниқ ғоявий-ижодий ният қўйсагина, унинг ижоди бадиий етук ва таъсирли бўлади.

Ўзбек профессионал театри 20-а.нинг 30-й.ларидан эътиборан С.с.га амал қилиб келади. М. Уйғур номидаги Тошкент давлат санъат ин-тида актёр ва реж.ларни тайёрлашда С.с. қўлланиб келинади.

Муҳсин Қодиров.

СТАННИН (лот. stannum — қалай), қалай колчедани — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби Cu_2FeSnS_4, унда: Cu—29,5%, Fe — 13%, Sn — 27,5%, S—29,9% ҳамда Zn, Sb, Cd, Pb ва Ag аралашмалари мавжуд. Пегматитлар, кварц-лала шпатлари томирлари ва грейзенлар б-н боғлиқ юқори т-рали С. куб симметрияли бўлса, кассетерит-сульфид конларида кенг тарқалган паст т-рали С. тетрагонал симметрияга эга, унинг кристалл структураси халькопиритникига ўхшаш. Ўзига хос яшил товланувчан, кулранг. Қаттиқлиги 3— 4,5; зичлиги 4,3 — 4,5 г/см³. Мўрт, электрни яхши ўтказади. Қалай рудаларининг зарарли аралашмаси. С. гидротермал конларда ҳосил бўлади, вольфрам-қалай конларида кассетерит (SnO_2), халькопирит, арсенопирит, вольфрамит ва б. минераллар б-н ассоциацияда учрайди. С.нинг йирик тўпламлари РФ (Дальнегорский, Хета, Саха), Тожикистон, Канада, Буюк Британия, Боливияда маълум. Ўзбекистонда Чатқол-Қурама тоғлари — Навғарзон, Лашкарак, Сарғардонда; Ўзбекистон гарбида — Қизқўрғонда доломитларнинг метасоматик ўзгариши натижасида юзага келган тилли, франкент, сфалерит ва пирит б-н ассоциацияда учрайди. Концентрацияси юқорироқ бўлса қалай рудаси сифатида фойдаланиш мумкин.

СТАНОВОЙ ТИЗМАСИ — Шарқий Сибирдаги тоғлар. Олёкма дарёсининг ўрта оқимидан бошланади ва Учур дарёси (Алдан ҳавзаси)нинг бошигача чўзилиб борали. Уз. 700 км, эни 100—180 км, ўртача бал. 1500 м, энг баланд жойи 2412 м (Катта Токо кўлидан жан.-гарбда), Шим. ва Жан. тизмалардан иборат. Гумбазсимон баланд қисмларида қояли чўққилар учрайди. С.т. Шимолий Муз океани ва Тинч океанга қуйиладиган дарёлар ўртасидаги сувайиргичдир. Асосан, кристалли сланец ва гнейслардан тузилган. 1300 м гача баландликда тилоғоч ва қарағай ўрмонлари ўсади, баландроқда (1650—2700 м) ер бағирлаб ўсадиган кедр, қайин, зирк чангалзорлари учрайди. Баланд қисмларида тоғ тундраси жойлашган. Олтин, тошкўмир, слюда конлари бор.

СТАНОК (рус.), дастгоҳ — металл, ёғоч, тош, суяк ва б.га ишлов бериш, газлама тўқиш учун мўлжалланган машина. Вазифасига кўра, токарлик, силлиқлаш, пармалаш, фрезерлаш, тўқиш С.лари ва б. хилларга бўлинади. Ишлов бериш аниқлигига кўра, нормал (Н), юқорироқ (П), юқори (В), жуда аниқ (С) ва жуда юқори аниқ (А) С.лар бўлади. Оғирлиги жиҳатдан 100 кН (10 т) дан ортиқ (оғир), 100 кН (10 т) гача (ўртача оғир) ва 10 кН (1 т) гача (енгил) хилларга бўлинади. Кўпчилик С.лар автоматик бошқариш тизимлари б-н жиҳозланади. Ўзбекистонда қалтуқув С.лари дастгоҳ еки дукон деб аталган.

СТАНФОРД УНИВЕРСИТЕТИ — АҚШдаги етакчи ун-тлардан бири. Калифорния штатининг Станфорд ш.да 1885 й. хусусий маблағ ҳисобига ташкил этилган. Станфорд и.т. парки деб номланган илмий-саноат ҳудудини мажмуа таркибига киради. Геол., гуманитар ва аниқ фанлар, ҳуқуқшунослик, тиббиёт, пед., жисмоний тарбия бўйича мутахассислар тайёрланади. 13 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонаси (1885 й. ташкил этилган)да 3,5 млндан ортиқ асар сақланади.

СТАРА-ЗАГОРА — Болгариядаги шаҳар. Средна-Гори тоғларининг жан. ён бағрида. Аҳолиси 143,9 минг киши (2001). Транспорт йуллари тугуни. Қх. райони маркази. Машинасозлик (станкосозлик, саноат роботлари, озиқ-овқат саноати учун ускуналар, электрон ҳисоблаш техникалари и.ч.), тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат, тамаки, мебель саноати корхоналари бор. Шаҳар яқинида йирик кимё к-ти қурилган. С. қалимда Берое, Август-Траян, Эски Загра (туркча) деб аталган. 1877—78 йлардаги Россия—Туркия урушида вайрон бўлиб, кейинчалик қайта тикланган.

СТАРА-ПЛАНИНА (болғар тилида — кекса тоғ), Болқон тоғлари — Болгариядаги тоғ системаси. Ғарбдан шарққа 555 км га чўзилган бир неча бурмали тоғ тизмаларидан иборат. Энг баланд жойи 2376 м (Ботев тоғи). Тоғ чўққилари текис, шим. ён бағирлари ётиқ, жан. эса нисбатан тик. Сланец, гранит, оҳактош ва қумтошлардан тузилган. Карст ривожланган. Бош тизма шимолга томон Дунай текислигигача пасайиб борали. Иқлими мўътадил нам. Йиллик ёғин 800—1000 мм. Шим. ён бағрига ёғин кўп тушади. Қишда тоғлар қор б-н қопланади. С.-П. дан Дунай ва Марица дарёлари ирмоқлари бошланади. Ён бағирларида 1700 м баландликкача дуб, қорақайин, юқори қисмида игна баргли дарахтлар ўсади. Энг баланд қисми ўтлоқ. Фойдали қазилмалардан кўмир, мис, темир, қўрғошин-рух рудалари бор. Минерал булоқлар ва курорт кўп.

СТАРК — кечпишар кузги олма нави. АҚШдан олиб келинган. Дарахти кучли ўсади. Барглари йирик, тўқ яшил. Апр.да гуллайди. Гуллари йирик, пуштиранг. Кинг Девид, Пармен, Симиренко каби навлардан яхши чангланади. Меваси йирик, вазни 140—160 г, юмалоқ-чўзиқ. Мева банди калта. Пўсти юпқа, қаттиқ, силлиқ мулойим, кўкимтир-сариқ, сирти қизғиш билинар-билинмас чизиқлар б-н қопланган. Эти оч сариқ, қаттиқ, сершув, таъми нордон-ширин, хушбуй. Меваси авг. ойининг охирларида териб олинади. Март ойигача яхши сақланади. Паст пайвандтагларда 3—4-йили, баланд пайвандтагларда 6—7-йили ҳосилга киради. Касалликлар ва зараркунандаларга чидами юқори. Меваси кам тўкилади. Ўзбекистонда ихтисослашган богдорчилик хўжаликларида экилади.

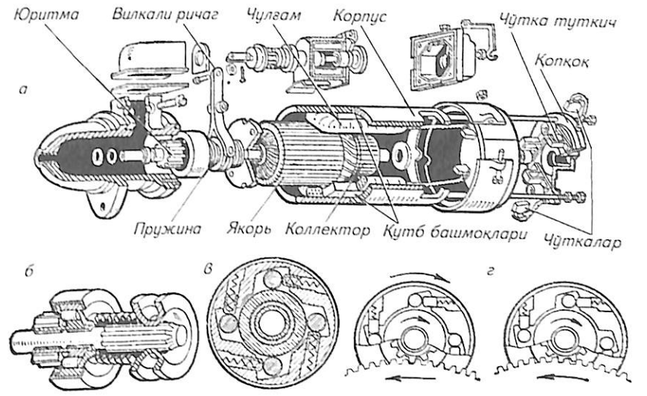
СТАРКРИМСОН — кечпишар олма нави. 1952 и.да АҚШ да Старк Делишес навининг куртак мутацияси тарзида ажратиб олинган. Дарахти кучсиз ўсали, шохлари сўст ривожланиши б-н бошқа олма навларидан фарқ қилади. Асосий шохчалари зич, новдалари калта ва йўтон, сариимтир-кўкиш. Кўчати экилгандан сўнг 3-йили ҳосилга киради. Голден Дилишес, Жонатан, Ренет, Симиренко, Кинг Девид каби навлардан яхши чанланади. Меваси чиройли, шакли чўзиқ-конуссимон. Пўсти тиғиз, усти мумгубор б-н қопланган. Сирти тўқ қизил, йирик нуқталари бор. Эти сариимтир-оқ, карсилдоқ, нафис, сершув, ширин-нордон, хушбуй мазали. Меваси авг. охири — сент. бошларида териб олинади, янв.гача сақлаш мумкин. Асосан, тог олди зоналарида етиштирилади. Касалликлардан кам зарарланади. 1993 йлан Қорақалпоғистон ва Хоразм вилоятлари учун р-нлаштирилган.

СТАРОДУБЦЕВ Сергей Васильевич (1914.24.10, Ашхобод — 1967.19.3, Тошкент) — физик олим. Ўзбекистон ФА акад. (1956), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964). Техника фанлари д-ри (1946), проф. (1947). 1935 й.дан Тошкентда. Ленинград ун-тини тугатган (1935), Ўрта Осиё ун-тида ўқитувчи (1935—41). Тошкент тўқимачилик ин-тида кафедра мудири (1938—42). 1942 й.дан Ленинградда ишлаган. Ўзбекистон ФА вице-президенти (1956—66), Ядро физикаси ин-ти директори (1966 й.дан).



Илмий ишлари, асосан, физик электроника, атом ядроси физикаси, ядро ва радиация физикаси, радиоактив изотоплар ва нурлардан техникада фойдаланиш, соф материаллар технологиясига оид. Олтингугуртли кадмий кристаллари асосида зарядли зарралар ҳисоблагичини яратган, гамма- нурланишларнинг моддалар б-н ўзаро таъсирини ўрганган. С. вакуум электроникаси бўйича Тошкент мактабининг шаклланишига катта ҳисса қўшган. Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-ти, Тошкент кўчаларидан бири С. номи б-н аталган.

СТАРТЕР (инг. starter — ишга туширгич) — 1) *ички ёнув двигателини* юргизиб юбориш учун мўлжалланган мослама ёки агрегат. Энергия манбаига кўра, электр, пневматик, гидравлик ва б., иш принципига қараб, инерцион, тўғри ишлайдиган ва комбинацион С.ларга, ишлатиш воситасига қараб, электр турбинали, пневматик, гидравлик ва бензинли С.ларга бўлинади. Автотрактор двигателлари электр С. б-н, самолёт двигателлари эса пневматик, электр С. б-н юргизиб юборилади. Инерцион С.да маховик айлантирилиб, бунда тўпланган энергия асосий двигатель валини (С. валининг асосий двигатель валига тишлаштириш йўли б-н) бурали. Тўғри ишлайдиган С. асосий двигатель валини бевосита айлантиради. Электр С. (расмга қ.) электр двигатель, редуктор, двигателнинг асосий вали б-н тишлашадиган ва ажратадиган мосламадан иборат; айланиш тезлиги катта (13000 айл/мин гача) бўлади. Турбинали С.да турбинадан двигатель сифатида фойдаланилади; қуввати 110—300 кВт (150—400 о.к.)га тенг. Гидравлик ва пневматик С., одатда, насос ёки компрессорлардан иборат; 2) ёруғлик техникасида люминесцент лампаларни ёндирадиган қурилма.



Стартер. Автомобилнинг электр стартери: *а* — стартер деталлари; *б* — эркин юриш муфтаси; *в* — роликлар ва туртқичлар; *г* — эркин юриш йўли.

СТАТИКА (юн. ststike — жисмларнинг оғирлиги ва мувозанати ҳақидаги таълимот) — *механика* бўлими; жисмларнинг уларга қўйилган кучлар таъсирида мувозанатда бўлиш шарти ўрганилади. Қаттиқ жисмлар С.си, суюқликлар С.си (*гидростатика*) ва газлар С.си (*аэростатика*) га бўлинади. Қаттиқ жисмлар С.си эса аналитик ва геометрик С.га бўлинади. Аналитик С. асосида мумкин бўлган кўчишлар принципи ётади; бу принцип ёрдамида ихтиёрий механик тизимнинг мувозанат шартлари аниқланади. Геометрик С. механиканинг асосий қонунларидан келиб чиқувчи, тажриба ва кузатишлар натижасида аниқланган қуйидаги аксиомаларга асосланади: 1) инерция аксиомаси — жисмга қўйилган кучлар тизими ўзаро мувозанатлашса, жисм тинч ҳолатда бўлади ёки тўғри чизиқли текис ҳаракат қилади. 2) мувозанат аксиомаси — эркин жисмнинг исталган 2 нуқтасига миқдорлари тенг, йўналиши эса шу нуқталардан ўтувчи тўғри чизиқ бўйича қарама-қарши томонга йўналган 2 та куч таъсир этса, бундай кучлар ўзаро мувозанатлашади; 3) параллелограмм аксиомаси — жисмнинг бирор нуқтасига қўйилган турли йўналишдаги 2 кучнинг тенг таъсир этувчиси миқдор жиҳатдан шу кучларга қурилган параллелограммнинг улар қўйилган нуқтадан ўтувчи диагоналига тенг ва шу диагонал бўйича йўналади; 4) таъсир ва акс таъсир аксиомаси — 2 жисмнинг бир-бирига ҳар қандай таъсири ўзаро таъсирга эга бўлиб, бу таъсирлар ҳар доим катталиги жиҳатдан тенг ва йўналиши жиҳатдан қарама-қаршидир. Бу қонунни биринчи бўлиб И. *Ньютон* таърифлаган. Геометрик С. услубларидан фойдаланиб қаттиқ жисмларнинг мувозанат ҳолатлари ўрганилади. Бунда, асосан, қуйидаги 2 турдаги масалани ечиш кўрилади: 1) жисмга қўйилган кучлар тизимини оддий кўринишга келтириш; 2) жисм мувозанатда бўлиши учун унга қўйиладиган кучлар тизими қандай шартларни қаноатлантиришини аниқ-

лаш. С.нинг асосий тушунчаларига моддий нуқта, мутлақ қаттиқ жисм, саноқ тизими, эркин жисм, куч, бирор нуқтага ёки ўққа нисбатан куч моменти, жуфт кучлар киради. Кучларни ва уларнинг моментларини қўшиш векторларни қўшиш қоидаси бўйича амалга оширилади. Берилган жисмга таъсир этувчи барча кучлар F_i нинг геометрик йиғиндисига тенг бўлган R катталиккa бу кучлар тизимининг бош вектори, шу кучларнинг O марказга нисбатан моментлари $m_o(F_i)$ нинг геометрик йиғиндисига тенг бўлган M_o катталикка эса марказга нисбатан кучлар тизимининг бош моменти дейилади:

$$R = \Sigma F_i; M_o = \Sigma m_o(F_i).$$

Демак, мутлақ қаттиқ жисмга қўйилган кучлар тизими битта бош вектор ва битта бош моментга келтирилар экан. Ҳар қандай кучлар тизимининг мувозанатда бўлиши учун бу кучлар тизимининг бош вектори ва ихтиёрий келтириш марказига нисбатан бош моменти нолга тенг бўлиши зарур ва етарлидир. С. масалаларини график усулублардан фойдаланиб ечиш кучлар кўпбурчагини ва арқонли кўпбурчакни ясашга асосланган.

Ад.: Ўрозбоев М.Т., Назарий механиканинг асосий курси, Т., 1966; Шоҳайдарова П. ва б., Назарий механика, Т., 1991; Зоиров Ж., Назарий механика, Т., 1998.

СТАТИКАНИНГ «ОЛТИН ҚОИДАСИ» — катта кучни кичик куч б-н мувозанатлайдиган оддий механизм (ричаг, блок ва б.)лардан фойдаланиб, бирор иш бажаришда кучдан неча марта ютилса, масофадан шунча марта ютқазилишини ифодалайдиган қоида. Бу қоидани оддий машиналаргагина татбиқ этиш мумкин. Мас., юк ричаг ёрдамида кўтарилса, ричагни ҳаракатга келтирувчи куч, одатда, кичик бўлади, лекин шу куч қўйилган нуқтанинг силжиши эса катта бўлади.

СТАТИСТИК МЕХАНИКА — жуда кўп сонли бир хил зарралардан ташкил топган тизимлар хоссаларини шу зарраларнинг хоссалари ва уларнинг ўзаро таъсирлари асосида ўрганувчи физика бўлими (қ. *Статистик физика*).

СТАТИСТИК ФИЗИКА — назарий физика бўлими. Жуда кўп миқдордаги бир хил зарралар (молекула, атом, электрон ва б.)дан ташкил топган макроскопик жисмлар, яъни тизимлар хоссаларини алоҳида зарралар хоссалари ва уларнинг ўзаро таъсирларига асосланиб ўрганади. Агар тизим сони чекланган молекулалардан ташкил топган бўлса, классик механика қонуниятларидан фойдаланиб тизимдаги физик ҳодисаларни ўрганиш мумкин. Бунинг учун молекулаларнинг бошланғич вақтда фазодаги ўрни, тезлиги ва улар орасидаги ўзаро таъсир кучларининг характери маълум бўлса, ҳар бир молекула учун ҳаракат тенгламасини тузиш, кейинги истаган вақтда ҳамма молекулаларнинг фазодаги ўринларини, тезликларини аниқлаш мумкин. Бу маълумотлар, ўз навбатида, турли физик катталикларни, мас., молекулаларнинг илиш леворига курсатаётган босимини ва б. физик катталикларни ҳисоблашга имкон беради. Мас., т-ра 0 °С ва босим 1 атм бўлган шароитда, 1 см³ ҳажмдаги газ молекулаларининг сони тахм. $2{,}7 \cdot 10^{19}$ дона бўлади. Бундай кўп сонли молекулаларнинг ҳаракат тенгламаларини ечиш, молекулаларнинг бирор вақтда фазодаги ўрни ва тезликларини аниқлаш мумкин эмас. Иккинчи томондан кўп сонли зарралардан ташкил топган тизимда алоҳида зарраларга хос бўлмаган янги хусусиятлар юзага келади. Мас., муайян мувозанатда турган газнинг физик хоссалари ҳар бир молекуланинг бошланғич вақтдаги ҳолати, тезлиги, йуналиши ва бла боғлиқ бўлмай қолади.

С. ф.да тизимни ташкил этувчи кўп миқдордаги зарралар хусусиятларининг динамик нуқтаи назардан характерловчи физик катталиклар қийматлари бўйича тақсимот қонуниятларини ўрганиб, бу қонунлар асосида ҳисобланган ўртача физик катталиклар ёрдамида тизим хусусиятлари аниқланади.

Тизимни ташкил этган зарралар классик механика ёки квант механика асосида тавсифланишига қараб, С. ф.ни классик статистика ёки квант статистика дейилади. Квант статистика умумийроқ ва аниқроқ бўлиб, классик статистика унинг хусусий ҳолидир. Аммо ҳоз. замонда жуда кўп масалаларни ҳал қилишда классик статистика етарлидир.

С.ф. 2 бўлим: мувозанат С.ф. ва номувозанат С.ф.лан иборат. Номувозанат жараёнлар С.ф.си мувозанати бузилган тизимлардаги жараёнларнинг боришини ифодаловчи тенгламаларни молекуляр тузилиш нуқтаи назаридан келтириб чиқариш, кинетик коэффициентлар (иссиқлик ўтказувчанлик, диффузия, ёпишқоқлик)ни молекуляр характеристикалар орқали ифодасини аниқлаш ва номувозанат термодинамикани асослаш каби масалалар б-н шуғулланади. Мувозанатли жараёнлар С.ф.си мувозанатсиз жараёнлар С.ф.сининг хусусий ҳоли бўлиб, термодинамик мувозанатдаги тизим хоссаларини, улар орасидаги боғланишларни, шунингдек, термодинамиканинг асосий масалаларини ўрганади.

С. ф.га муҳим аҳамиятга эга бўлган тақсимот функциясини қуйидагича тушуниш мумкин. Тизим ҳолати уни ташкил этувчи зарраларнинг координаталари q ва импульслари p орқали 6 ўлчовли фазода нуқта орқали ифодаланади. Статистик тақсимланиш С.ф.да тизимни q ва p аниқловчи нуқта атрофидаги чексиз кичик ҳажмда бўлиш эҳтимоллиги орқали аниқланади:

$$dw = f(q, p)\, dq\, dp,$$

бунда $dqdp = dq_1\, dq_2\, dq_3\, dp_1\, dp_2\, dp_3$, эҳтимоллигининг тақсимланиш зичлигини ифодаловчи ва унга С.ф.да тақсимот функцияси деб аталади. Мас., мувозанат ҳолатдаги газ учун $f(q,p)$ тақсимот функцияси тезликлар фазоси v_x, v_y, v_z нинг координаталар бўйича аниқланувчи қисмидаги ҳажм бирлигида жойлашган молекулалар сони умумий молекулалар сонига нисбатан қанча қисмини ташкил этишини ифодалайди:

$$f(v_x, v_y, v_z) = \frac{m}{2\pi kT} e^{-\frac{m(v_x^2+v_y^2+v_z^2)}{2kT}},$$

бунда m — молекула массаси, k — Больцман доимийси, T — т-ра. Газ молекулаларининг тезликлар бўйича тақсимотини биринчи марта Ж. *Максвелл* аниқлаган. $f(v)$ ни Максвелл тақсимот функцияси деб аталади. Ҳар қандай тақсимот функцияси $\int f(q,p)dqdp = 1$ шартни қаноатлантиради. Тақсимот функцияни билган ҳолда макроскопик тизимни характерловчи ҳар қандай физик катталикни, мас., тизим энергияси $E(q, p)$, импульс моменти $d(q, p)$ ва б.ниш ўртача қийматларини ҳисоблаш мумкин:

$$F = \int F(q,p) f(q,p) dqdq.$$

$f(q, p)$ вақт ўтиши б-н ўзгармаса, бу тизимнинг статистик мувозанат ҳолатда турганлигидан далолат беради.

Статистик мувозанат ҳолатдаги тизимга тегишли ҳар қандай физик катталикнинг ўртача қиймати ўзгармайди, аммо физик катталикнинг муайян вақтдаги қиймати унинг ўртача қийматидан фарқ қилади. Физик катталик қийматининг унинг ўртача қийматидан фарқи (четланишни)га флуктуация деб аталади. Флуктуация миқдор жиҳатдан ўртача флуктуация орқали аниқланади. Кўп ҳолларда флуктуациялар кичкина қийматларга эга бўлиб, амалда уларни эътиборга олмаса ҳам бўлади. Мас., бирор идишда идеал газ берилган бўлиб, уни характерловчи макроскопик параметрлар $V = 10^{-3}$ м³, $T = 273$K ва $P = 101325$ Н/м² бўлсин. Демак, газдаги молекулаларнинг сони $2{,}69 \cdot 10^{22}$ та. Фикран газ эгаллаган ҳажмни ўзаро тенг 1000 та бўлакчага бўлиб, ихтиёрий равишда бирталасини танлаб олайлик. Бу бўлакчага жойлашган молекулалар сонининг ўртача сони $2{,}69 \cdot 10^{19}$ та. Ҳисоблашларнинг кўрсатишича, кузатилаётган ҳажм ошгандаги молекулалар сонининг ўртача қийматидан 0,01 фоизга фарқ қилиш эҳтимоллиги тахм. 10^{-10} га тенг экан. Яъни амалда бўлакчадаги молекулалар сонининг ўртача қийматидан 0,01 фоизга фарқ қилувчи ҳолатини мутлақо кузатиш мумкин эмас. Классик С.ф.да микроҳолатлар ўлчови ўзгармас ва ундаги динамик параметр ўлчови қийматлар қабул қилади. Квант С.ф.да эса, реал тизимнинг микроҳолатларидаги динамик параметрлар ўлчови, дискрет қийматлар қабул қилади. Квант ҳолатда бир зарра тегишли микроҳолатлар Шредингер тенгламаси асосида аниқланади. Улар бир зарранинг дискрет ҳолатлардан иборат. Квант С.ф. натижалари микроҳолатлардаги чексиз катта сондаги зарра нуқталари учун ўринли бўлса-да, аммо етарли катта сондаги ўзаро таъсирда бўлмаган зарралар тизимига уларни қўллаш тажриба натижаларига мос келадиган тўғри хулосаларга олиб келади. Шуни айтиш лозимки, кучсиз ўзаро таъсирли, баъзан эса етарли даражада кучли ўзаро таъсирли зарралардан ташкил топган тизимларга ҳам бундай бир зарравий усулни қўллаш тўғри натижага олиб келади. Квант механиканинг умумий принципига кўра тизим, спини 1/2 бўлган зарралардан ташкил топган бўлса, ҳар бир квант ҳолатда фақат бир дона зарра бўлиши мумкин. Бундай табиатли зарраларни *Ферми— Дирак статистикаси*га бўйсунувчи зарралар — фермионлар дейилади. Тизим спини 0 та ёки бутун сонга тенг бўлган зарралардан ташкил топган бўлса, ҳар бир квант ҳолатда ихтиёрий сондаги зарралар бўлиши мумкин. Бундай зарраларни *Бозе — Эйнштейн статистикаси*га бўйсунувчи зарралар бозонлар дейилади. Тизим мувозанатда бўлганда, ҳар бир микроҳолатдаги бозонларнинг ўртача сони

$$n_k = \frac{1}{e^{(k-\mu)/kT} - 1}$$

фермионларнинг ўртача сони эса

$$n_k = \frac{1}{e^{(k-\mu)/kT} + 1}$$

ифодалар б-н аниқланади. Бунда $\varepsilon_k = k$ — энергетик сатҳга тўғри келувчи энергия, μ — зарранинг кимёвий потенциали. Агар зарралар зичлиги етарли даражада кичик, т-ра эса, етарли даражада юқори бўлиб, $e^{(k-\mu)/kT} \gg 1$ шарт бажарилса, Ферми — Дирак статистикаси ва Бозе — Эйнштейн статистикаси классик статистикага ўтади.

С.ф. нинг ривожланиши, асосан, 19-асрнинг ўрталаридан бошланган. Унга Ж. *Максвелл*, Р. *Клаузиус*, Л. *Больцман*, 20-асрда эса немис физиги П. Друде, Г. *Лоренти*, Ж.У. *Гиббс*, голланд физиги М.Смолуховский, А. *Эйнштейн*, Ш. *Бозе*, Э. *Ферми*, П. *Дирак* ва б. С.ф.нинг ривожланишига ҳисса қўшишган.

Ад. Аносьян А.Н., Основы статистической физики и термодинамики, М., 1973; Васильев А.М., Введение в статистическую физику, М., 1980.

Абдулла Нуъмонқўзиев.

СТАТИСТИК ҲИСОБОТ — компаниялар, корхоналар, ташкилотларнинг тасдиқланган шаклларга мувофиқ тузиладиган ва белгиланган муддатларда минтақа (маҳаллий) статистика органларига топширилиши мажбурий бўлган ҳисоботлари мажмуи.

СТАТИСТИКА (лот. status — бойлик, давлат) — 1) турли ҳодисалар ва жараёнларни миқдорий ҳисоблаш, маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш йўли б-н ижтимоий ҳаётнинг умумий қонуниятларини ўрганадиган ижтимоий фанлар тармоғи. Тор маънода С. бирон-бир ҳодиса ёки жараён тўғрисидаги жамланма маълумотлар (кўрсаткичлар) мажмуи (тўплами)ни билдиради. С. мураккаб ва сертармоқ фанлар мажмуидан иборат бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил ҳодисаларини ўрганади ва таҳлил этади. С.нинг асосий бўлимлари: С.нинг умумий назарияси — миқдорий усулларнинг умумий тамойиллари ва усулларини ўрганади; иқтисодий С. — халқ хўжалиги кўрсаткичлари тизимини, унинг таркибини, ниебатларини, секторлараро, тармоқлараро алоқаларини, сектор ва б.ни ўрганади (қ. *Иқтисодий статистика*); иқтисодиёт тармоқлари С.си — саноат, қ.х., қурилиш, транспорт, алоқа С.сига бўлинади; демографик С., меҳнат, аҳоли бандлиги С.си; ижтимоий С. — аҳоли турмуш тарзини тавсифлайдиган кўрсаткичлар тизимини ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини ўрганади ва ҳ.к. Уларнинг асосий вазифаси халқ хўжалигининг тармоқларидаги, жамият ҳаётининг айрим соҳаларидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тавсифлайдиган кўрсаткичлар тизимини ўрганиш ва ишончли, илмий асосланган маълумотларни акс эттиришдан иборат. Бу вазифаларни бажариш учун С. фанида ялпи статистик кузатиш, ҳодисаларнинг ўзига хос томонлари, хусусиятлари ва улар ўртасидаги алоқаларни акс эттирадиган кўрсаткичлар тизимлари, статистик гуруҳлаш натижалари бўлган йиғма ва комбинацияланган жадваллар каби восита-усуллар ишлаб чиқилган ва амалиётда қўлланилади. С.да ўртача миқдорлар ва индекслар каби умумлаштирувчи гавсифлар муҳим роль ўйнайди. С. усуллари қўлланиладиган бир қатор соҳалар ва шунга мос ҳолда гибиёт, суд, геол., спорт ва бошқа С. тармоқлари бор. Мат. ва статистик тадқиқотларнинг туташ жойида пайдо бўлган *математик статистика* С. фанининг алоҳида бўлимини ташкил этади. Математик С. статистик тадқиқотларда статистик маълумотларни тўплаш, уларни тизимга солиш, ишлаш ҳамда улардан илмий ва амалий хулосалар чиқариш усулларини ўрганади. Тошкент иқтисодиёт ун-тида С. бўйича олий маълумотли мутахассислар тайёрланади;

2) жамият ҳаётидаги ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисида ялпи ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил ва эълон қилиш б-н боғлиқ амалий фаолият соҳаси. Миллий, минтақавий халқаро С.га бўлинади. Халқаро С. ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларнинг халқаро қиёсийлигини таъминлашга асосланган ҳолда турли мамлакатларнинг ижтимоий -иқтисодий тараққиёти даражаси, тузилмаси ва тенденцияларини ўрганади. Халқаро С.да БМТ нинг ихтисослашган статистика хизматлари етакчи роль ўйнайди. Миллий (умумдавлат) миқёсида статистик маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш ягона тамойиллар асосида, ягона дастур ва услубият бўйича давлат статистика органлари раҳбарлигида амалга оширилади. Ўзбекистонда С. амалиёти б-н Ўзбекистон Республикаси Статистика давлат қўмитаси ва унинг вилоят, шаҳар, туман бошқарма (бўлим)лари шугулланади.

С. амалиётининг бошланиши *давлат*нинг пайдо бўлиши даврига тўғри келади. Қадимги даврлардаёқ ҳўжалик ва ҳарбий эҳтиёжлар, аҳоли, ер, мулк ҳисоби бўйича С. ишлари амалга оширилгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Фан сифатида С.га 17-а. охирида инглиз иқтисодчи олими У. *Петти* асос солди. Унинг асарларида сиёсий иқтисод ва б. ижтимоий-иқтисодий фанлардан ажралмаган «сиёсий арифметика» деб номланган фан — С. асослари ифодалаб берилди. С. ривожида давлатшу-

нослик фанининг пайдо бўлиши ҳам муҳим роль ўйнайди. 19-а.нинг 2-ярми ва 20-а. бошларида С. жалал ривожланди. Айниқса, давлат монополистик капитализми шароитларида С.нинг техник воситалари ва иқтисодий имкониятлари мукаммаллашди.

Монополияларнинг иқтисодий ҳолатини чуқур таҳлил қилиш эҳтиёжлари, аҳолининг табиий кўпайиши ва кўчиши ўрганилди, аҳоли, саноат ва қ.х. рўйхатлари ўтказилди. Биринчи навбатда, рўйхатни ўтказадиган давлат С. ташкилотлари шакланди ва такомиллашди. Статистик маълумотларни қайта ишлашда математик усулларни қўллаш С. назариясини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Иқтисодиётда маъмурий-буйруқбозлик бошқарувидан бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш С.да ҳам туб бурилиш ясади. Ҳоз даврда Ўзбекистонда иқтисодиётни халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб ва статистикага ўтказиш ҳамда маҳаллий шароитларга уйғунлашган *миллий ҳисоблар тизими*ни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, макроиқтисодий кўрсаткичларни хорижий давлатлар кўрсаткичлари тизими б-н таққослаш ва таҳлил қилиш энг зарур вазифалардан биридир. Шу муносабат б-н Ўзбекистон Республикаси ҳукумати 1994 й. 13 сентда «Ўзбекистон Республикасини халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб ва статистика тизимига ўтказишнинг давлат дастури»ни қабул қилди ва бу дастур изчил амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат статистикаси тўғрисида» қонунида (2002 й. 12 дек.) республикада С. ишини ташкил этиш ва унинг ҳуқуқий мақоми белгилаб берилган.

Ҳамидулла Набиев.

СТАТОР (инг. stator, лот. sto — тураман) — 1) электр машинада — магнит ўтказгич вазифасини бажарувчи қўзғалмас қисм. Ўзак ва станинадан иборат. Ўзак лок б-н изоляцияланган электротехника пўлати листларидан (0,35—0,5 мм қалинликда) пакет (таҳлам) тарзида ясалади. У қуйма ёки пайвандлаб ясалган корпус — станинага маҳкамланган; 2) гидротехникада — гидроагрегат массасидан нагрузкани ва сув босимини ГЭС биносига узатувчи қисм; *гидротурбина*нинг пойдевор қисми. У спиралсимон бетон каналар учун мўлжалланган С., одатда, пайвандлаб тайёрланади.

СТАТОЦИСТЛАР (юн. statos — турган, ҳаракатсиз ва ... *циста*), эшитиш пуфакчаси — умуртқасиз ҳайвонларнинг мувозанат органлари; тана қоплогичи остида жойлашган чуқурча ёки пуфакча шаклида; айрим ҳайвонлар (медуза, ленгиз типратиканлари)да тана юзасига бўртиб чиқиб турган қалаҳсимон ўсимталан иборат. С. бўшлиғидаги суюқликда 1 ёки бир неча отолитлар (статолитлар) жойлашган. Тана ҳолати ўзгарганда отолитлар жойидан сурилиб, пуфак деворидаги киприкли эпителийнинг сезгир ҳужайраларини ёки рецептор ҳужайралар б-н боғланган хитин тукчаларни (бўғимоёқлиларда) қўзғатади. Нерв импульси марказий нерв системасига ўтиб, у ерда организмни ўз ҳолатига қайтарадиган жавоб ҳаракатланиш реакциясини пайдо қилади. С. тузилиши ва функцияси умуртқали ҳайвонларнинг ички қулоғида жойлашган макулага ўхшаб кетади.

СТАТУС (лот. status — ҳолат, вазият) — ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуини ифода этувчи, ҳуқуқ нормалари б-н белгиланган ҳолат (қ. *Мақом*).

СТАТУС-КВО (лот. status quo — муайян пайтдаги ҳолат) халқаро ҳуқуқда — мавжуд бўлиб турган ёки муайян фурсатда мавжуд бўлган ва сақлаб қолиш ёки тиклаш тўғрисида сўз бораётган сиёсий, ҳуқуқий ёки бошқа ҳолат. Халқаро ҳуқуқ амалиётида, шунингдек, «С.-к.» анте беллум (лот. ante bellum) термини ҳам ишлатилади, у уруш бошланишидан аввал мавжуд бўлган ҳолатни англатади.

СТАТУТ (лот. statuo — қарор қиламан) — 1) бирон ташкилотнинг ваколати ва тартибини белгилаб берувчи устав, қоидалар мажмуи; 2) орден С.и — орденнинг тасвири, орден б-н мукофотлаш ва уни тақиш тартиблари тўғрисидаги қоидалар; 3) баъзи мамлакатлар (Буюк Британия, АҚШ ва б.)да қонун ҳужжатларининг номланиши.

СТАФИЛИНЛАР (Staphylinidae) — калта устқанотли қўнғизлар оиласи. 30 мингдан ортиқ тури маълум. Танаси ингичка ва чўзиқ (1,5—40 мм); уст қаноти калта, боши, кўкраги ва қорни ўзаро бириккан, ҳаракатчан. Қанотлари яхши ривожланган. Личинкасининг боши йирик, оёқлари ҳаракатчан. С. кенг тарқалган. Ҳазон, дарахт пўстлоқлари остида, қуш ва б. ҳайвонлар ҳамда чумолилар инида яшайди. С.нинг кўпчилиги энтомофаглар, шунингдек, паразит, сапрофаг (чириган ҳайвон қолдиқлари б-н озиқланади), некрофаг (ўлимтикхўрлари ҳам мавжуд. Иирткичларидан олеохарлар (Aleochara bilineata, A. bipustulata) маълум. Уларнинг воята етган қўнғизлари карам пашшасининг тухум ва личинкаси б-н. Oligota oviformis Cas. қўнғизи уругимчакка ва б. б-н озиқланади. Баъзи турлари қ.х. экинларининг иккинчи даражали зараркунандаси. Paederus туркумига кирадиган С. қонида заҳарли модда бўлиб, уни панда киши терисида яллиғланиш пайдо қилади.


Стафилинид қўнғизи.

Алоуддин Ҳамроев

СТАФИЛОКОККЛАР (юн. staphyle — шингил ва *кокклар*) (Staphylococcus) — Micrococcaceae оиласига мансуб шарсимон бактериялар туркуми; С.ни Р. *Кох* (1878 и.) ва Л. *Пастер*лар (1880 и.) биринчи бўлиб аниқлашган. Ф. *Розенбах* (1884 и.) беморларнинг йиринглаган яллиғланган учоқларидан С.ни ажратиб олиб, унинг биокимевий хоссаларини ўрганган. С. юмалоқ шаклда бўлиб, суртмаларда, асосан, узум шингилига ўхшаб кўринади. С. ҳаракатсиз, факультатив, анаэроб, грамусбат, ҳивчин ва спора ҳосил қилмайди, патоген турларида микрокапсуласи бор. С. табиатда кенг тарқалган микроорганизмлар бўлиб, уларнинг сапрофит, шартли-патоген ва патоген турлари мавжуд. Одам териси ва шиллиқ қаватларида 14 тури учрайди.

С., асосан, ҳавода, сувда, одам ва ҳайвонларнинг нормал микрофлораси таркибида, патоген турлари микроб ташувчи одам, ҳайвонларда учрайди ва уларда касаллик қўзғатади. С. организмга, асосан, тери, ҳаво-томчи, чанг, алиментар йўллар орқали киради. Ҳоз. С. қўзғатадиган жуда кўп касаллик аниқланган. Кўп ҳолларда С. иккиламчи инфекциянинг ривожланишига сабаб бўлади.

Патоген С. тушган сут ва сут маҳсулотлари, торт, музқаймоқ ва б. озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмол қилинганда заҳарланиш (токсикоинфекция) қузатилади.

СТАХАНОВ (1937—40 й.ларда Серго, 1937 й.гача ва 1940—78 й.ларда Кадиевка) — Украинанинг Луганск вилоятидаги шаҳар. Луганскдан 53 км ғарбда. Т.й. станцияси. Аҳолиси 113,7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). С. 19-а.нинг 40-й.ларида тошкўмир кони ишга туширилиши б-н вужудга келган. Донбасснинг оғир саноат марказларидан бири. Шаҳар яқинидан кўмир қазиб олинади. Кокс кимёси, кимё, металлургия, машинасозлик, вагонсозлик, ферроқотишма, қурум, гидрожиҳозлар з-длари, кўмир бойитиш ф-каларни, бир қанча ўрта махсус билим юртлари, тарихий-бадиий музей мавжуд. Шахтер А.Г.Стаханов номига қўйилган.

СТАЦИЯ (лот. stato — жой, ҳолат) — муайян турдаги ҳайвон яшаши учун зарур шароит (рельеф, иқлим, озиқ, панажой) мавжуд бўлган жой. Тур учун хос бўлган С. тур ареали ичида мозаик тақсимланган. Хусусий маънода «С.» тушунчаси тур ҳаёт кечираётган жойни билдиради (озиқланадиган С., уя қурадиган С., тунаш С.и). Алоҳида С. бошқасидан рельефи, усимликлари б-н фарқ қилади. Тур, одатда, бир неча С.га эга бўлади. Турли С. турнинг ҳаётида ҳар хил аҳамиятга эга. Мас., қишлаш С.и ҳайвонни қишки совуқдан асрайди; тарқалиш С.си турнинг кўпаниши ва катта майдонни эгаллашига ёрдам беради. С. тушунчаси кўпроқ қўриқликда яшайдиган ҳайвонларга нисбатан ишлатилади ва мазмунан яшаш жойи тушунчасига яқин келади.

СТЕАРИН (юн. stear — ёг, мой) — техник стеарин кислота, юқори ёг карбон кислоталарининг аралашмаси (асосан, стеарин ва пальмитин кислоталари). С. оқ ёки сариқ рангли ярим-шаффоф, қўлга ёгдек уннайдиган қаттиқ масса. Зичлиги 920 кг/м³ (20°да), суюқланиш т-раси 53—65° (навига кўра). Ҳайвон ёглари гидролизатларини дистиллаб ёки усимлик мойларининг тўйинмаган ёг кислоталарини гидрогенлаб олинади. Совун, шам ишида, резина, тўқимачилик ва б. саноат тармоқларида ишлатилади.

СТЕАРИН КИСЛОТА, октадекан кислота, $CH_3(CH_2)_{16}COOH$ — алифатик қаторнинг бир асосли тўйинган карбон кислотаси. Рангсиз кристалл модда. Мол. м. 284,47. Суюқланиш т-раси 69,6°, қайнаш т-раси 376,1°, [13,3 кПа босимда (100 мм сим. уст.)], зичлиги 849 кг/м³ (70°да). Сувда эримайди, органик эритувчиларда оз эрийди. С.к. табиатда кенг тарқалган юқори ёг кислоталаридан бири. С.к.нинг глицеридлари кўпчилик ёг ва мойларнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. С.к.ни *стеарин*дан чўктириш ва дистиллаш усулида, олеин кислотани гидрогенлаб ва б. усулларда олиш мумкин. С.к.нинг ишқорли тузлари — совун. С.к. органик синтезда, аналитик кимёда, вулканизацияда ва резина тайёрлашда ишлатилади. Натрий, литий, кальций, қўрғошин ва б. металларнинг стеаринатлари пластик суркамалар компоненти сифатида, косметик моддалар олишда қўлланади.

СТЕАТИТ — минерал (ёгли ўсма); қ. *Тальк*.

СТЕВИЯ (Stevia rebaudiana Bext.) — мураккабгулдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — Парагвай. Япония, Хитой, Индонезия, Болгария ва б. мамлакатларда ўстирилади. Бўйи 1,5 м га боради. Барглари йирик, уз. 4—7 см, қарама-қарши жойлашган, тукли. Қисқа кун ўсимлиги, кузда гуллайди. Иссиқликка ва намга талабчан субтроник экин. С. баргида (6,0%—6,5%), поясида (1,5%) ва илдизида (0,6%) ширинлиги сахарозага нисбатан 150—300 баробар юқори бўлган қимматбаҳо стевиозид моддаси бор.

Стевиозид кондитер саноатида, салқин ичимликлар, шарбат, сақич, ҳар хил ширинликлар ва консервалар тайёрлашда шакар ўрнида кенг миқёсда ишлатилади, ундан дори-дармон синфатида, қанд диабети касаллигига ва модда алмашинуви бузилиши б-н боғлиқ бўлган бошқа касалликларни даволашда фойдаланилади. Уни уруғидан кўпайтиришга нисбатан қиш фаслида иссиқхонада, ёзда эса бевосита даланинг ўзида қаламчаларидан кўпайланинг ўзида қаламчаларидан кўпайтириш осон. Қаламча кўчатлари апр.нинг иккинчи ўн кунлигида 60×25—40, 70×25—30 ва 90×15—20 см схемада намланган пуштага экилади. Баҳорда ва кузда ҳар 10 —12 кунда, ёзда 6—8 кунда суғорилиб турилади. Қатор оралари ўсув даврида 4—5 марта культивация қилинади.

С.нинг ҳосили кўк баргпоя бўлиб, вегетация даврида 2 марта — июнь ва окт. ойларида шоналаган даврида ўриб олинади. Қуруқ барг бўйича ҳосилдорлиги 6—25 ц/га. Саноатда қайта ишланиб, стевизиод моддаси олинади.

1986 й. С. уруғи ва кўчати Ўзбекистонга Парагвайдан олиб келинган. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. ин-тида 1987—88 й.ларда ўсимликнинг биологияси ва уни кўпайтириш усуллари ўрганилади. С.нинг Ширин ва Шакар-барг навлари яратилди (1994) ва Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экиш учун Давлат реестрига киритилди.

Ад.: Ким Ю. М., Стевия — новая сахароносная культура. Сб. «Использования мировых ресурсов для создания коллекций растительных ресурсов для создания сортов интенсивного типа в условиях Средней Азии», Т., 1991.

Ботир Азимов.

СТЕГОЦЕФАЛЛАР, қопқоқбошлилар, совутбошлилар (Stegocephalia) — сувда ва қуруқликда яшовчи қазилма ҳайвонлар. С. қолдиғи юқори палеозой ва қуйи мезозой ётқизиқларидан топилган. Танасининг уз. 10 см дан 4 м гача. Калла суягининг қопқоғи яхлит қоплам ҳосил қилган. Танаси сиртида суякли қалқончалар бўлган. С. дарё, кўл, ўрмон ва ботқоқликларда яшаган. Баъзи С. ҳозирги *амфибия*ларга яқин туради. С.нинг кўп қисми лабиринтодонтларга киритилган.

СТЕЙНБЕК (Steinbeck) Жон Эрнст (1902.27.2, Салинас, Калифорния штати — 1968.20.12, Нью-Йорк) — америка ёзувчиси. Илк романи — «Олтин коса» (1929). «Тортил-Флэт квартали» (1935) романи эпизодлардан иборат бўлиб, унда материализмнинг гуманизмга салбий таъсирини кўрсатишга ҳаракат қилган. «Ва жангни бой бердилар» (1936) романи ҳамда «Сичқонлар ва одамлар ҳақида» (1937) қиссаси б-н танилган. «Нафрат учқуни» (1939) романи америка адабиётининг мумтоз намунаси ҳисобланади. «Газаб шингиллари» (1939), «Консервалар растаси» (1945), «Адашган автобус» (1947), «Жаннатдан шарқда» (1954), «Хавотирли қиш» (1961) романи, «Американи излаш йўлида Чарли б-н саёҳат» (1962) очерклар китоби ва б. асарлар муаллифи. «Хайбатли тоғлар» ҳикоялар тўплами ўзбек тилига таржима қилинган (1963). Нобель мукофоти лауреати (1962).

СТЕЙНИЦ (Steinitz) Вильгельм (1836.14.5, Прага — 1900.12.8, Нью-Йорк) — шахмат бўйича 1-жаҳон чемпиони (1886—1894). 1862—83 й.larda Лондонда яшади, 1883 й.дан — АҚШда. И.Цукерторт б-н матчда ғолиб чиқиб чемпион унвонини олган (1886). Бу унвонни М.И.*Чигорин* ва И.Гунсберг б-н бўлган матчларда (1890) сақлаб қолган. Лондон (1872), Вена (1873, 1882), Нью-Йорк (1894, 1897)даги халқаро турнирларнинг ғолиби. С. жаҳон биринчилиги учун бўлган матчда Э. *Ласкер*га ютқазди. Шахматда позицион ўйин назариясини ишлаб чиқди.

СТЕКЛОВ Владимир Андреевич [1863.28.12, Горький (ҳоз. Нижний Новгород) — 1926.30.5, Қрим; Санкт-Петербургда дафн этилган] — рус математиги. Петербург ФА акад. (1912) вице-президенти (1919—26), Н. А. *Добролюбов*нинг жияни.

Илмий ишларининг асосий қисми аниқ математик усулларни табиатшуносликка қўллашга, *математик физика*нинг чегаравий масалаларига бағишланган. Потенциаллар назариясига, *Гильберт фазоси* тушунчасига катта аҳамият берди. Соҳа чегарасида нолга айланувчи функциялар учун аниқ константал Пуанкаре тенгсизлиги типидаги функционал тенгсизлик киритди.

СТЕКОЛЬНИКОВ Борис Абрамович (1889, Саратов — 1974, Тошкент) — хирург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

фан ва техника арбоби (1963), тиббиёт фанлари д-ри (1941), проф. (1948). Саратов ун-тини тугатган (1915). Ўрта Осиё ун-тининг топографик анатомия ва оператив хирургия кафедрасида ординатор (1920—22), ассистент (1923—34), доцент (1935—41), кафедра мудири (1941—66). 1966 йилдан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти хирургия клиникаси мудири. Илмий ишлари баъзи патологик жараёнларда кўкрак қафаси аъзоларининг жойилан кучишига оид.

СТЕЛЛИТ (инг. stellite — фирманинг номидан, лот. stella — юлдуз) — асосини кобальт (Co) ташкил қилалиган қуйма қаттиқ қотишмалар гуруҳининг умумий номи. Таркибида хром (Cr, 27—33%), вольфрам (W, 13—17%), кремний (C, 1,8—2,5%) ва б. элементлар бўлади. Жуда қаттиқ, ейилишга чиламли ва коррозиябардош материал. Юқори т-раларда ҳам қаттиқлигини сақлайди. С. деталь ва асбоблар (мас., клапанлар эгарлари, газ турбиналари кураклари, кимё аппаратлари ва б.)нинг иш сиртига суюқлантириб қоплаш учун ишлатилади.

СТЕМПКОВСКАЯ Елена Константиновна (1921, Минск вилоятидаги Мазурщчина қишлоғи — 1942.26.6, Белгород вилоятидаги Зимовенька қишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, Тошкент педагогика ин-тида ўқиган. Сирдарё вилоятининг Боёвут туманидаги «1-Боёвут» қишлоғида яшаган. 1941 й.дан армияда. Радиотелеграфчилар курсини тамомлаган. 1942 й. янв.дан фронтда. 216-ўқчи полки ўқчи батальони (Жан.-Гарбий фронт 21-армиянинг 76-ўқчи дивизияси) радисти, кичик сержант. 1942 й. 26 июнда Белгород вилояти Зимовенька қишлоғи ёнидаги жангда алоқани таъминлаган ва ўзи ҳалок бўлган (1946 й. 15 майда Қаҳрамон унвони берилган). Тошкентдаги 89-мактаб С. номи б-н аталган ва у ерда ёдгорлик ўрнатилган. Тошкент педагогика уни биносида ёдгорлик лавҳаси бор.

СТЕНДАЛЬ (Stendhal) (тахаллуси; асл исм-шарифи Анри Мари Бейль) (1783.23.1, Гренобль — 1842.23.3, Париж) — француз ёзувчиси. Адвокат оиласида туғилган. 1799 йилда ҳарбий вазирлик хизматига кирган. Наполеон I армиясида хизматда бўлган (1806—14). Сўнг Италияга келиб, Ж. *Байрон* б-н танишган. Итальян романтикларининг «Conciliatore» («Яраштирувчи») жур. б-н ҳамкорлик қилган. 1815 й.дан бошлаб С.нинг дастлабки асарлари эълон қилина бошлаган. Бу асарлардаги республикачилик руҳи ва черков шаънига айтилган номуносиб сўзлар Австрия полициясида С.га нисбатан шубҳа уйғотади. Ҳаёти хавф остида қолган С. 1821 йилда Парижга қайтиб, мақолалар ёзади, романтизм ҳақидаги мунозараларга киришади ва публицистик рисолалар эълон қилади. 1830 й. Июль инқилобидан кейин С. дастлаб Триестда, сунгра Рим яқинидаги бир шаҳарчала француз консули лавозимида хизмат қилади. С. ҳаётининг бу шаҳарчалаги сунгги 10 йили қизиқ ижод б-н кечади.



С. ижоди 18—19-асрларнинг туташ нуқтасида бошланганига қарамай, у империя ҳалоқатга учрагунга қадар ҳаяжонкор ёзувчи даражасидан юқори кўтарилмади. 1814 йилги Тикланиш (Реставрация)нинг сўнгига қадар бўлган даврда С.нинг ижтимоий-фалсафий ва адабий-эстетик қарашлари узил-кесил шаклланди. У шу даврда «Гайдн, Монарт ва Метастазио ҳаёти» (1817), «Италиядаги рангтасвир тарихи», «Рим, Неаполь ва Флоренция» (1817), «Муҳаббат тўғрисида» (1822), «Россини ҳаёти» (1824), «Расин ва Шекспир» (1823—25), «Рим бўйлаб сайр» (1829) сингари публицистик, фалсафий-психологик, шунингдек, санъат ҳақидаги асарлари ва йўл хотираларини эълон қилди. У қарийб 30 й. давом этган ғайётгарликдан кейин йирик балиғи асарлар ёзишга киришиб, «Арманс» (3 жилд, 1927), «Қизил ва қора» (1831), «Парма иболатхонаси» (1939) романлари, «Ванина Ванини» (1829) ҳикояси, «Виттория Аккорамбони», «Ченчи» (1837), «Герцогиня Паллиано» (1838) ва «Кастролик аббатиса» (1839) сингари йўл хотираларини яратди. Бундан ташқари, С. шу даврда «Худбинниинг хотиралари» (1832) ва «Анри Брюлар ҳаёти» (1835) автобиографик қиссалари, «Люсьен Левен» (1834—36), «Ламьель» (1839—42) романлари, «Минна Вангель» (1829—36) қиссаси ва б. асарларини ёзди.

Танқидий реализмнинг шахсга тарихийлик принципи асосида ёндашиш, воқеалар ва характерларнинг ҳаққоний-лигига эришиш, ҳулқ-атворларни синчковлик б-н ўрганиш, онг-шуур ҳаракатини таҳлил этиш ҳақидаги талабларн С. реализмининг асосини ташкил этади. С. «Арманс» романида шу принципларга амал қилишга уринган бўлса-да, бу принциплар ёзувчининг шоҳ асари — «Қизил ва қора» романида ўзининг мукаммал ифодасини топган.

«Қизил ва қора» романи С. нинг юксак маҳорати б-н 19-а.нинг таҳлилий хроникаси даражасига кўтарилди. Асарда «салон ҳаётидан кўринишлар»гина эмас, балки Тикланиш давридаги қарама-қарши бутун Франциянинг ҳаёти ўз аксини топган. С. Жюльен Сорель образини яратиш орқали француз жамиятининг ижтимоий табиатини ва бу жамиятда кечган кураш-ни катта бадиий куч б-н кўрсатган. С.нинг тугалланмай қолган «Люсьен Левен» романида эса Июль монархиясининг дастлабки йилларидаги сиёсий ижтимоий ва ҳусусий ҳаётнинг кенг манзараси тасвирланган.

С. ижоди француз адабиётининг кейинги тараққиётига катта таъсир кўрсатди ва жаҳон миқёсида шуҳрат қозонди. С.нинг тасвирлаш маҳорати, жамият ҳаётини бадиий таҳлил қилиш санъати романдан романга ўсиб борди. С. адабиётшунослик, санъат тарихи, фалсафа ва психология масалаларига оид асарлар ҳам яратган. Унинг асосий асарлари узбек тилига таржима қилинган.

Ад.: Собрание сочинений, Т. 1—15 тт., М., 1959; Қизил ва қора, Т., 1986; Парма иболатхонаси, Т., 1990.

Ад.: Сутеимановa Ф. К., «Люсьен Левен» Стендаля, Т., 1962; Реизов Б. Г., Стендаль. Философия истории. Политика. Эстетика, Л., 1974.

Наим Каримов

СТЕНО ҚОНУНИ — *кристаллар*нинг доимийлиги ҳақидаги қонун; 1669 й. Данияллик табиатшунос Н. Стено томонидан аниқланган. Унга кура, муайян т-ра ва босимда, бирор модда барча кристалларининг 2 қиррали бурчаклари, уларга мувофиқ бўлган кристалларнинг бурчаклари б-н (уларни ва қирраларининг шаклидан қатъи назар) бир хил бўлади. Стено табиий кристалларнинг кўп қиррали шаклларини кузатишни мобайнида, кўп қиррали кристалларнинг қирралари кристалл панжарадаги ясси атом гурларига мувофиқ бўлади деб ҳисоблайди. У кварц, гематит, пирит ва олмос кристаллари ўсишининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ёзган. С. қ. кристалл моддаларнинг таснифи ва уларни аниқлаш (бурчакларни *гониометр* ёрдамида ўлчаш)га асосланган.

СТЕНОБИОНТЛАР (юн. stenos — тор ва bios — яшовчи) — ташқи шароит омиллари ёки омиллар гуруҳи ўзгармайдиган доимий муҳитда яшовчи организмлар. Ҳароратга нисбатан стенобионтлик стенотерм, шўрланишга нисбатан —стеногалин, гидростатик босимга нисбатан — стенобат дейилади. Стенобионтлик намликка, тупроқнинг кимёвий таркибига нисбатан ҳам бўлади. Муайян омилни кам миқдорда талаб қиладиган ёки талаб қилмайдиган организмларга нисбатан омил номига

фоб қушиб ишлатилади (мас., талофоб, кальцефоб ва б.). С.га фақат битта ҳайвон турида паразитлик қилувчи ёки симбиоз яшовчи, океаннинг муайян чуқурлиги б-н боғланган, турда ва нам тропик урмонларда тарқалган организмлар киради. Бирданига бир неча омилларга нисбатан стенобионт организмлар ҳам бўлади. Мас., тог дарёларида яшайдиган балиқлар юқори ҳарорат ва кислород танқислигига, нам тропик урмонларда тарқалган ҳайвонлар ва усимликлар нам танқислиги ва пастки ҳароратга нисбатан С. бўлади. Стенобионтлик турнинг тарқалишини чеклаб туради. С.га қарама-қарши жараён *эврибионт* дейилади.

СТЕНОГРАММА (юн. stenos — тор, сиқиқ, қисқа ва ... *грамма*) — оғзаки нутқ турлари (бирон-бир маъруза, нутқ ва ш.к.)нинг *стенография* усулидаги сўзмасўз ёзувидан иборат матн.

СТЕНОГРАФИЯ (юн. stenos — тор, сиқиқ, қисқа ва ... *графия*) — қисқартирилган тезкор ёзиш усули ва шундай *ёзув*; алоҳида қисқа белгиларнинг мавжудлиги, сўз унсур (қисм)ларини қисқартириш ёки ёзмай ташлаб кетиш, сўзлар ва сўз бирикмаларини қўшиб ёзиш С.нинг асосий белгиларидир. С. оғзаки нутқни синхрон (нутқ жараёнида) ёзиб олиш ҳамда ёзув техникасини такомиллаштиришга имкон беради. Стенографик ёзув тезлик бўйича оддий ёзувдан 4—7 марта устунроқдир. С. жуда қад. замонлардан маълум бўлган (Юнонистонда мил. ав. 350 йил мансуб С. белгилари ёзилган мармар тахтача топилган). Қад. Римда мил. ав. 1-а. да Цицероннинг қули Тирон римча С. тизимини кашф этган ва Тирон. нотлари деб аталадиган бу тизим 11-а. гача қўлланиб келган.

«С.» термини 1602 йилда Англияда стенограф Ж. Уиллис томонидан қўлланган. С. белгилари дунё тиллари учун умумийдир. Фақат ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусияти ва ундаги ҳар бир фонеманинг оз ёки кўп учрашига қараб белги танланади. Ҳоз. С.да геометрал ва қия ёзув (курсив) тизимлари фарқланади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Англияда; геометрал С. Ж. Уиллис (1602) томонидан, қия ёзув С.си эса С. Бордли (1789) томонидан яратилган. Геометрал С. белгилари ҳар хил геометрик шаклларнинг бўлакларидан иборат бўлиб, амалда ёзиш учун ноқулай деб топилган. Қия ёзув С.сидаги белгилар оддий ёзув белгиларининг айрим унсурларидан иборат бўлиб, асосий хат чизиқ устида ёзилади ва хат текислиги яхши сақланади. Шу сабабдан қия ёзув тизими геометрал тизимдан афзалроқ ҳисобланади. Қисқартириш усулига кўра, С. тизимларининг 2 тури: морфологик ёки имловий (оддий ёзув имлосига амал қилган ҳолда сўзларни бошланма ҳарфигача қисқартирилади) ва фонетик (қисқартириш мақсадида яхши эшитилмайдиган товушлар ёзувда тушириб қолдирилади) турлари фарқланади. Геометрал тизимлар қисқа сўзлар ниебатан кўпроқ бўлган тиллар (мас., инглиз, француз, испан тиллари) учун, қия ёзув тизимлари эса узунроқ сўзлар кўпроқ бўлган тиллар (мас., славян, скандинав ва немис тиллари) учун қўлланади.

Рус тили учун стенографик тизим 1860 йилда биринчи марта амалда қўлланган. Россияда Октябрь тўнтаришигача ҳам, ундан кейин ҳам бир қанча стенографик тизимлар ишлаб чиқилган. 1933 йилда СССР да Давлат ягона С. тизими (қия ёзув С.си асосида) жорий этилган. Бу тизим ўзбек тилида биринчи марта 1937 йилда қўлланган (1925—33 йилларда ўзбек тилида рус тилидаги С. тизимидан фойдаланилган). Ўзбекистонда кўп йиллардан бери С.ни ўқитиш-ўргатиш бўйича курслар ҳамда стенографик хизмат идоралари фаолият кўрсатиб келмоқда. С. ривожига М. Мақсудов, М. Муродов, М. Раҳимова, А. Шорахмедов ва б. катта ҳисса қўшганлар. Кейинги даврда аудио-видеотехниканинг ривожи ва ундан кенг фойдаланнии С.га ва стенографистларга бўлган эҳтиёжни бир қадар камайтирди.

Ад.: Муродов М., Стенография дарслиги, Т., 1952; Юрковский А., М., Стенография сквозь века, М., 1969.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СТЕНОЗ (юн. stenos — тор, қисқа) — найсимон аъзолар (қизилўнгач, ичаклар, бронхлар, қизилўнгач, ичаклар, артериялар ва б.), шунингдек, физиологик тешиклар (мас., юрак чап бўлмалогик тешиклар (мас., юрак чап бўлмача ва қоринчаси орасидаги тешик)-часи ва қоринчаси орасидаги тешик)нинг торайиши. С. туғма ва ҳаётда орнинг торайиши. С. туғма ва ҳаётда орттирилган бўлади. Туғма С. ҳомила ттирилган бўлади. Туғма С. ҳомила ривожланишидаги нуқсонлар (қизилривожланишидаги нуқсонлар (қизилўнгач ёки меъданинг чиқиш жойидан ўнгач ёки меъданинг чиқиш жойидан ташхисланади). Ҳаётда орттаторайиши)дан иборат. Ҳаётда орттирилган С. органик ва функционал бўлади. Органик С. аъзолар девонал бўлади. Органик С. аъзолар деворидаги ўсмалар, яллиғланиш ёки ширидаги ўсмалар, яллиғланиш ёки шикастдан кейин чандиқлар пайдо бўлиши ҳисобига юзага келади. Функционал С.да аъзолар мускулларнинг вақтинча торайиши, мас., буйрақдаги тош силжиши натижасида сийдик йўлининг торайиши — спазм рўй беради.

С.да аъзоларнинг мускуллари гипертрофияга учраб, улар ичидаги ҳаракат (овқат, ҳаво, қоннинг юриши) қийинлашади, кейинчалик мускуллар тонуси пасаяди, аъзонинг С.га учраган жойидан юқориси кенгайиб кетади, торайган жойдан моддалар ўтиши қийинлашади. С.ни компенсацияли — аъзо ўтказувчанлиги қисман бузилган, лекин аъзо фаолияти ва инсон саломатлиги жиддий ўзгармаган; субкомпенсацияли — аъзонинг торайган жойидан модда ўтиши қийинлашиб, аъзо фаолияти бузилган; декомпенсацияли — аъзонинг торайган жойидан модданинг мутлақ ўтмай қолиб, аъзо фаолиятининг бузилиши, шунинг ҳисобига организмда жиддий асоратлар юзага келиши (мас., меъданинг пилорик жойи декомпенсацияланган С.ида овқат мутлақо ўтмасдан, бемор организмида сув-туз мутаносиблигининг бузилиши) каби даражалари бор. С., асосан, хирургик усулда даволанади.

СТЕНОКАРДИЯ (юн. stenos — тор, қисқа ва kardia — юрак), юрак қисиши — юрак ишемик касаллигининг кенг тарқалган шакли; кўкрак соҳасида тўсатдан пайдо бўладиган ғижимловчи оғриқ С.нинг асосий белгисидир. С.да оғриқ тўш орқасида бўлиб, кўпинча тўш суягидан чапроқда — юрак соҳасида ҳам сезилиши мумкин. Тўсатдан тутган оғриқ бир неча мин.дан ярим соатгача давом этиб, чап қўлга, куракка, елка ва бўйинга, баъзан эса ўнг томонга, орқага, ўнг қўлга тарқалиши мумкин. Кўпинча оғриқ хуружи ўлим вақимаси б-н кечади.

С. хуружига *атеросклероз*да юрак тож томирларининг торайиши ва қисилиши (спазми) оқибатида юрак мускулларининг қон б-н етарли таъминланмаслиги сабаб бўлади. Бу аввал нисбий характерда бўлиб, фақат жисмоний машғулот пайтида (юрак мускулларининг озиқ моддалар ва кислородга эҳтиёжи ошганда) кузатилади. Зўриқиш С. си деб аталадиган бу ҳолатда оғриқ хуружи кўпинча тез юрганда, баландликка кўтарилганда юз беради ва, одатда, бемор ҳаракатдан тўхтаганда ўтиб кетади. Ҳаракат давом эттирилса, оғриқ қайта пайдо бўлиши мумкин ва бемор ҳар 100—200 қадамдан кейин тўхташга мажбур бўлади. Айрим ҳолларда зўриқиш С.си ҳаяжонланганда, шунингдек, чекканда, спиртли ичимликлар ичганда, тўйиб овқатланганда юз бериши мумкин. Кейинчалик касаллик зўрайиши натижасида оғриқ хуружлари организмнинг тинч ҳолатида (тинч ҳолатдаги С.) ҳам пайдо бўлади. Тинч ҳолатдаги С. кўпинча кечаси, одам ухлаб ётганда рўй беради. С. хуружи 1—2 мин. давом этиб, нитроглицерин шимилганда ўтиб кетади. Айрим ҳолларда С. нинг оғир хуружи ярим соатдан кўпроқ давом этиб, нитроглицерин фойда бермаслиги ва миокард инфаркти кузатилиши мумкин.

Кўкрак қафасининг чап томонидаги ҳар қанлай оғриқ С.га хос бўлавермайди. Невроз, юрак пороклари, умуртқа погонасининг бўйин-кўкрак бўлими касалликлари ва ҳ.к. да ҳам С. дагидек оғриқ бўлиши мумкин. Шунинг учун кўкрак соҳасидаги оғриқ б-н кечаётган касалликларга фақат врач текширгандан кейингина диагноз қўйилиши керак.

С. хуружининг олдини олиш мақсадида жисмоний ҳаракат қилмаслик (мас., тез юрмаслик, баландликка кўтарилмаслик, ҳаяжонлантирувчи манзараларга қарамаслик ва б.), асабни толиқтирмаслик лозим, бутунлай ётиб олмаслик ҳам керак; оз-озлан жисмоний меҳнат қилиш, оғриқ бўлмаса, кўпроқ шуғулланиш мумкин. Даво физкультураси беморнинг умумий ҳолатини яхшилайди. Овқатни оз миқдорда, лекин дам-бадам еб туриш керак (яна қ. *Юрак-томир системаси*).

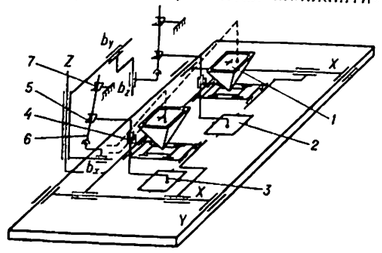
СТЕНОФАГИЯ (юн. sthenos — куч ва ...*фагия*) — ҳайвонларнинг бир хил (монофагия) ёки бир неча хил озиқ турига (олигофагия) ихтисослашуви. С. муайян озиқ хилини топиш ва ҳазм қилиш учун зарур бўлган анатомик, физиологик ва биокимёвий мосланишлар б-н боғлиқ. Мас., кавш қайтарувчи ўтхўр ҳайвонлар ошқозони 4 камерали; паразит тасмасимон чувалчангларда ичак бўлмайди. Тухумхўр илонларнинг ўткир қовурғалари ичак бўшлиғига чиқиб туриши ютилган тухумнинг пўчоғини эзишга ёрдам беради; сиртлонлар тиши суякни майдалашга мослашган. Монофаглар организмида ишлаб чиқариладиган махсус ферментлар кўпинча уларнинг бошқа ҳайвонлар ҳазм қилолмайдиган озиқ (мас., тери, жун, пат, мум ва б.) ни ҳазм қилишга ёрдам беради. Қийин ҳазм бўладиган органик моддалар ва энергия б-н озиқланиш ҳайвонларнинг экосистемалардаги моддалар ва энергия айланишидаги аҳамиятини оширади. С. турлари хилма-хил ва улар орасида озиқга нисбатан конкуренция кучли бўлган биогеоценозлар (тропик ўрмонлар)да кенг тарқалган. С.нинг акси эврифагия кўп хил озиқ турига мосланишни англатади.

СТЕПАНОВ Александр Иванович (1903.21.10 — 1981.10.12) — Ўзбекистон халқ артисти (1950). 1924—45 й.лар Саратов, Архангельск, Хабаровск, Минск, Одесса театрларида ишлаган. 1946—58 й.лар Тошкентдаги М. Горький номидаги рус драма театрида актёр. «Сердаромад жой»да Жадов, «Айбсиз айбдорлар»да Незнамов, «Ақллилик балоси»да Чацкий,«Макр ва муҳаббат»да Фердинанд, «Ҳамлет»да Лаэрт, «Сўна»да Артур, «Гулки ва узумда» Эзоп каби роллари б-н танилган. Гуковнинг «Уриэль Акоста»даги Уриэль Акоста роли С. ижодининг чўққиси бўлди.

СТЕРАДИАН (*стерео* ... ва *радиан*) фазовий бурчак ўлчов бирлиги. Учи шар марказида бўлиб, шар сиртидан шар радиусининг квадратига тенг юза ажратган бурчак бир С. сифатида қабул қилинган, стер деб белгиланади. Тўлиқ сфера (шар сирти) 4π га тенг С.ни, уч ўзаро тик текислик ҳосил қилган бурчак $\frac{4\pi}{2}$ га тенг С.ни ташкил қилади.

СТЕРЕО ... (юн. stereos — қаттиқ, кенг, фазовий) — ўзлашма қушма сўзларнинг биринчи қисми: 1) қаттиқ, ҳажмий маъносини (мас., *стереотип*), 2) ҳажмдорликни, фазовий тақсимланиш мавжудлигини (мас., *стереокимё*, *стереограф*) билдиради.

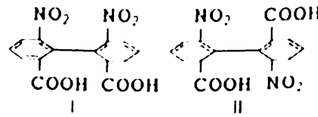
СТЕРЕОГРАФ (*стерео*... ва *граф*) аэрофотосуратлар бўйича топография хариталари тузиш учун мўлжалланган универсал механик лойиҳалаш асбоби. С.да топография хариталари тузиш учун аэрофотосуратлар 3° гача қия бурчак остида олиниши керак. С. координометр, кареткалар, сургичлар, қарданлар, коррекцияловчи (тузатиш киритувчи) механизмлар ва лойиҳалаш ричагларидан иборат. Аэрофотосуратлар ҳар лоим горизонтал жойлашти-



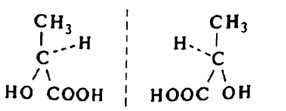
Стереограф схемаси: *1* – аэросуратлар; *2* – коррекция (тузатиш) текисликлари; *3* – сургичлар; *4* – кареткалар; *5* – карданлар; *6* – лойиҳалаш ричаглари; *7* – проекциялар маркази.

рилади. Координометр кареткаси сурилганда лойиҳалаш ричаглари проекциялар марказлари атрофида айланиб, аэрофотосуратларни ва сургичларни қия коррекциялаш текисликлари бўйича суради. Натижада карданларнинг баландлик бўйича вазияти ўзгаради ва суратлар қўшимча равишда сурилади (қиялик бурчакларининг таъсири йўқолади). С. ёрдамида объектларнинг тасвири харитага бузилмай чизилади.

СТЕРЕОКИМЁ (*стерео* ... ва *кимё*) — кимёнинг молекулалаги атом ёки атомлар гуруҳи (радикаллар)нинг фазовий жойлашишини ўрганадиган соҳаси. С. дастлаб 19-а. охирларида Я.Г. *Вант-Гоффф* та қиқоатлари асосида *органик кимё*нинг бўлими сифатида пайдо бўлди. С. геометрик ёки пространст ва оптик *изомерия*ни ўрганади. *Геометрик изомерия* асосан молекуласи бўлишини да қўшбоғ ёки цикл ҳосил қилган атомлари сақлаган бирикмаларга хос бир Геометрик изомерияга ҳалқали алицикли изомерия ароматик бирикмаларга ўхшаш Мас., 2,2 пиридинфенил 6,6 пиридикарбон кислота қутбли гуруҳларининг ўзаро таъсири натижасида улар боғи уҳ атрофида айланишига тўсқинлик қилади. Шу боисдан бу бирикманинг 2 та фазовий шакли (I ва II шакллар) мавжуд.



Органик моддаларда, жумладан, табиий бирикмаларда (сахаридлар, оқсиллар, алкалоидлар) оптик изомерия ҳодисаси ҳам кенг ўринни эгаллайди. Изомериянинг бу турида молекуладаги асимметрик атом-углерод 4 валент боғининг ҳар бири турли ўринбосарлар (атом ва радикаллар) б-н боғланган бўлади. Бундан бирикмалар, мас., сут кислота $CH_3CH(OH)COOH$, оптик фаол, яъни ёруглик нурининг қутбланиш текислигини бурилиш хусусиятига эга ва шу сабабли 2 шаклда (оптик антиподлар) мавжуд бўла олади. Улардан бири қутбланиш текислигини ўнгга, иккинчиси эса чапга бурали:

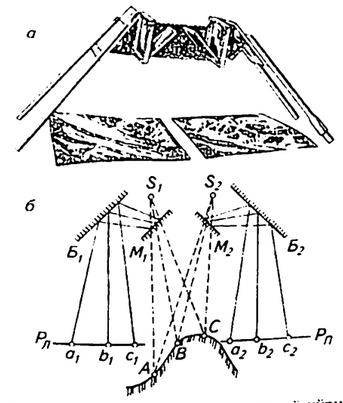


Оптик изомерияни баъзан кўзгу изомерия деб ҳам аталади, чунки фазовий изомерлар гўё предметнинг кўзгудаги аксини эслатади. Асимметрик атом сифатида азот, олтингугурт, кремний, фосфор ва б. атомлар бўлган бирикмалардаги изомерия ҳодисаси ҳам ўрганилган. С. органик кимёдан ташқари анорганик *координацион бирикмаларни* ҳам ўрганади, қаттиқ жисмлар назарияси ва кристаллар кимёсига ёндашиб тадқиқотлар ўтказади. С. *полимерлар*, доривор моддалар ва б. фаол муҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Потапов . М., Стереохимия, М., 1988; Парпиев Н. А., Раҳимов Ҳ.Р., Муфтаҳов А. ., Умумий кимёнинг назарий асослари. Т., 2004.

Кудрат Ахмеров.

СТЕРЕОСКОП (*стерео*... ва юн. skopeo — қарайман) — жойнинг ёки ҳажмий предметларнинг суратини ҳажмий тарзда кўриш учун мўлжалланган геодезик асбоб. Олдин С.4 оинадан иборат; унинг чап ва ўнг бўлаклари бир-бирига параллел бир жуфт ойнадан ташкил топган. С. ёрдамида ҳажмий тасвир ҳосил қилинади. Стереотасвирлар $Б_1$ ва $Б_2$ катта оинадар тагида жойлаштирилади (расмга қ.). Икки кўз б-н бир пайтда S_1 ва S_2 нуқталардан қараб, винтлар ёрдамида тасвирлар бир-бирининг устига туширилса, стереоэффект ҳосил бўлади, яъни ҳажмий тасвир олинади. Ҳажмий тасвирда



Ойна-линзали стереоскоп: *а* – умумий кўриниши; *б* – табиий стереосамара ҳосил қилиш схемаси.

кўнгина муҳандислик-геодезия масалалари, жумладан, харита чизиш, лойиҳалаш ишларини бажариш ва б. масалалар ечилади. Стереотасвирда ўлчаш ишлари ҳаракатланувчи маркали асбоблар ёрдамида бажарилади. Стереотасвирда нуқтанинг координаталарини аниқлаш учун махсус ускуналар мавжуд. С.ларнинг компьютерлашган вариантлари ҳам бор.

СТЕРЕОТЕЛЕВИДЕНИЕ (*стерео*... ва *телевидение*) — томошабинда кузатилаётган тасвирлар чуқурлиги ва ҳажмийлиги таассуротини пайдо қиладиган телевидение тизими. Чуқурлик ва ҳажмийлик таассуроти одамнинг кўриш бинокулярлиги (икки кўз б-н кўриш) хусусияти оқибати. С.да айнан бир объектнинг тасвири бир-биридан маълум масофада жойлашган икки вазиятдан туриб узатилади. Шунда объектнинг стереожуфтликни ҳосил қиладиган икки тасвири шаклланади. Телевизор экранида бу тасвирлар томошабинга алоҳида-алоҳида таъсир қилади, яъни чап кўзга стереожуфтликнинг чап тасвири, ўнг кўзга ўнг тасвири кўринади. Оқ-қора ва рангли ҳажмий телевидениенинг бир неча тизими мавжуд. Булар телевизион кўрсатувларни узатиш учун ҳам (баъзан), амалий мақсадларда ҳам (кўпроқ) қўлланади.

СТЕРЕОТИПИЯ (*стерео*... ва юн. typos — нусха) — китоб, газ., журнал ва б.ни кўп нусхада нашр этиш учун босмахона қолипи (стереотип) тайёрлаш ва ундан нусхалар босиш усули. Стереотип металл, пластмасса ёки резинадан тайёрланади. Мати шрифтлари ёки тасвир унинг сиртига бўртиб чиқиб туради. С.нинг қуйма, электролитик ва пресслаш усуллари бор.

С. нш унумдорлиги юқори бўлган роталион машиналар учун қолиплар тайёрлашга, бир вақтнинг ўзида китоб, газ. ва б.ни турли жойларда босишга имкон беради. Стереотип матрицаларни сақлаб қўйиб, матбаа маҳсулотларини бир неча марта нашр қилиш мумкин. Ҳозир бу усул камроқ қўлланади.

СТЕРИЛИЗАЦИЯ (лот. sterilis — тоза, бепушт), стерилла ш — 1) (тиббиёт ва биологияда) — турли моддалар, хирургия асбоблари, боғлов материаллари, озиқ-овқат маҳсулотлари ва б.ни микроорганизмлардан бутунлай тозалаш. Тиббиётда *асептика*нинг муҳим усулларидан. С. физик ва кимёвий усуллар ёрдамида амалга оширилади. Физик усулларга термик (иссиқлик) ва нур б-н С. қилиш киради. Кимёвий С. совуқ С. деб ҳам юритилади, бунда сунъий материаллар ёки иссиқликка чидамсиз асбоблар микробларни ўлдириш таъсирига эга бўлган кимёвий моддалар ёрдамида С. қилинади.

Иссиқ С. сув буғи ва қуруқ иссиқ ёрдамида амалга оширилади. Сув буғи б-н С. қилиш автоклавларда 110 дан 140° гача ҳароратда 2—4 атм босим остида ўтказилади. Боғлов материаллари, матолар, жарроҳлик асбоблари, суюқликлар, суюқ дорилар, резина буюмлар сув буғи ёрдамида С. қилинади.

Қуруқ иссиқ С. махсус қуритқич шкафларда 160—200° қуруқ иссиқ ҳаво ёрдамида бажарилади. Бу усул шиша, чинни ва металл асбобларни С. қилишда қўлланади. Нур б-н С. қилиш ионловчи нурлар ёрдамида бажарилади. Амалиётда β ва γ нурларидан фойдаланилади, бунда нурланиш дозаси 25000 грейдан кам бўлмаслиги лозим.

Кимёвий С.да этилен оксид гази, спирт, формалин буғларидан фойдаланилади. Оптик асбоблар, фибрин толали асбоблар, сунъий материаллар, жарроҳлик иплари, махсус жарроҳлик асбоблари (скалпеллар) кимёвий усулда С. қилинади.

2) озиқ-овқат саноатида — *консервалаш* усули, микроорганизмлар ва уларнинг спораларини йўқотиш, шунингдек, узоқ муддат сақланадиган озиқ-овқат маҳсулотларида ферментлар таъсирини тўхтатишдан иборат. Иссиқ ва совуқ С. бор. Иссиқ С. махсус мосламалар — стерилизаторлар (мас., автоклавларда) маҳсулотларни 100—120° гача қиздириш йўли б-н, совуқ С. маҳсулотларга, мас., радиоактив моддаларнинг ионловчи нурларини таъсир эттириш орқали бажарилади. С. консервалар и. ч.да қўлланади.

СТЕРИНЛАР, стероллар — стероидлар синфига мансуб циклик спиртлар. Кўпчилик С. — оптик фаол кристалл моддалар, улар органик эритувчиларда эрийди, сувда эримайди. Микроорганизмлар, ўсимлик ва ҳайвонлардаги С.нинг умумий ўтмишдоши сквален углеводородидир, у циклик ланостерин ($C_{30}H_{50}O$)га ёки унинг изомери циклоартенолга айланади, кейинчалик булардан таркибида 27—29 углерод атоми бўлган турлича С. ҳосил бўлади. Ҳайвон С.нинг энг муҳими — *холестерин;* замбуруғларда, жумладан, хамиртурушда кўплаб учрайдиган — эргостерин, ўсимликлардаги кўпчилик С. гуруҳлари (фитостеринлар) ичида энг кўп учрайдиган β-ситостерин ва стигмастериндир. С. юқори тузилган ҳайвонларнинг нерв тўқималари, жигари, сперма тўқималарида бўлади; улар юқори ёғ кислоталари б-н мураккаб эфирлар ҳосил қилади. С. ўсимликларда эркин ҳолда ёки ёғ кислоталари б-н (стеридлар), углеводлар б-н (фитостеролинлар) ёхуд иккаласи б-н бириккан ҳолда бўлади.

С. табиий *липидлар*дан ишқорий совунлаб олинади. Стероид С. сирка кислотадан биосинтезлаб ҳосил қилинади, асосан, гормонал препаратларни синтезлашда хом ашё сифатида қўлланади.

СТЕРЛИТОМОҚ — Бошқирдистон Республикасидаги шаҳар (1782 й.дан). Оқ Идилнинг чап соҳилидаги пристань. Т.й. станцияси. Аҳолиси 261,6 минг киши (1998). С. 1766 й.да транзит пункти сифатида вужудга келган. 1919—22 й.ларда Бошқирдистон Мухтор Республикасининг пойтахти бўлиб турган.

Кимё, машинасозлик, озиқ-овқат, ёғочсозлик ва б. саноат корхоналари бор. «Каустик», «Сода» и.ч. бирлашмалари, станоксозлик, қурилиш машиналари, механика з-длари, тикувчилик, пойабзал, кўнчилик ф-калари ишлаб турибди. Пед. ин-ти, Уфа нефть ин-тининг умумтехника ф-ти, драма театри, тарихий-ўлкашунослик музейи бор.

СТЕРЛЯДЬ (Acipenser ruthenus) — осётрсимонлар оиласига мансуб балиқ. Уз. 65—125 см, вазни 1,5 дан 16 кг гача. Каспий, Болтиқ, Оқ, Баренц ва Қора денгиз ҳавзасидаги дарёларда тарқалган. Эркаги 3—7 й.да, урғочиси 5—12



Стерлядь.

й.да жинсий етилади. 1—2 й.да бир марта, баҳорда 4 мингдан 137 мингтагача увилдириқ ташлайди. Қишда чуқурчаларга кириб олади. Умуртқасизлар, уларнинг личинкалари ва б. ҳайвонлар б-н озиқланади. Ҳовуз ва кўлларда кўпайтирилади. Овланади.

СТЕРОИДЛАР — кимёвий табиатига кўра *изопреноидлар*га мансуб органик бирикмалар синфи. С. тирик табиатда кенг тарқалган, микроорганизм, ўсимлик ва ҳайвонларда кўплаб учрайди. Барча С. стеран углеводородларининг ҳосилаларидир, биогенетик жиҳатдан эса сквалендан ҳосил бўлади. С. — оптик фаол кристалл моддалар, органик моддаларда сувга қараганда яхши эрийди. Табиий С. қуйидаги синфларга бўлинади: *стеринлар*, ўт-сафро кислоталари, стериод *гормонлар* (андроген гормонлар, *андрогенлар*, кортикостероидлар, эстроген гормонлар), юрак-фаол стероидлари, юрак гликозидлари, буфогенинлар, стероид сапогенинлар (сапонинлар) ва стероид алкалоидлар. Табиий С.дан ташқари, кўп сонли «синтетик С.» ҳам олинган. С. тиббиётда кўплаб ишлатилади, кимёда аҳамияти муҳим.

СТЕФАН-БОЛЬЦМАН ДОИМИЙСИ (α) — *мутлақ қора жисм* энергиявий ёритувчанлигини ифодаловчи қонун таркибига кирган асосий физик доимий. σ б-н белгиланади. $\sigma = 5{,}67032 \cdot 10^{-8}$ Вт/(м^2·К^4) (қ. *Стефан-Больцман нурланиш қонуни*).

СТЕФАН-БОЛЬЦМАН НУРЛАНИШ ҚОНУНИ — мувозанатли нурланаётган *мутлақ қора жисм*нинг вақт бирлиги давомида юза бирлигидан нурланаётган электромагнит тўлқинлар; бу тўлқинларнинг йиғинди энергияси мутлақ т-ра T нинг тўртинчи даражасига пропорционал эканлигини ифодалайдиган қонун:

$$E_T = \int_0^\infty \varepsilon_{\nu,T}\, d\nu = \sigma T^4,$$

бунда $\varepsilon_{\nu,T}$ — мутлақ қора жисмнинг нур чиқариш қобилияти, ν — нурланаётган тўлқин частотаси, σ — *Стефан - Больцман доимийси*. Бу қонунни австриялик физик И. Стефан (1835—93) тажрибалар асосида 1879 йилда исботлаган жисм учун таърифлаган. 1884 йилда Л. *Больцман* назарий жиҳатдан бу қонун фақат мутлақ қора жисм учунгина тўғри эканлигини кўрсатган. Кейинги аниқ ўлчашлар С.-Б. н.қ.нинг тўла бажарилишини ва $\sigma = 5{,}67032 \cdot 10^{-8}$ Вт/(м^{2}К^4) эканлигини тасдиқлайди. С.-Б.н.қ. *Планк нурланиш қонуни*нинг натижаси сифатида келтириб чиқарилган. С.-Б.н.қ. юқори т-рани ўлчашда қўлланилади.

СТЕФАНОПУЛОС Константинос (1926, Патрас ш.) — Греция давлат арбоби. Афина ун-тининг юридик ф-тини тугатган. Адвокатлик б-н шуғулланган (1954—74), миллий бирлик ҳукуматида савдо бўйича давлат котиби (1974). Греция ички ишлар вазири (1974—76), ижтимоий таъминот вазири (1976—77), Греция Бош вазири ҳузурида маслаҳатчи (1977—81). 1964, 1974, 1981 йилларда турли партиялардан мамлакат парламенти депутати этиб сайланган. Тикланиш демократик партияси асосчиси (1985), шу партиялан Афина сайлов округи бўйича депутат (1989—94). 1995 й. 8 мартдан Греция Республикаси президенти. 2001 й. март ойида расмий ташриф б-н Ўзбекистонда бўлган.

СТЕФЕНСОН, Стивенсон (Stephenson) Жорж (1781.9.6, Уайлем, Нортамберленд — 1848.12.8, Тэптон-Хаус, Честерфилд) — инглиз конструктори ва ихтирочиси. Паровозлар қуриш б-н шуғулланган. 1814 й. ёрдамчилари Р. Тревитик ва Ж. Стила б-н биринчи паровоз «Блюхер»ни яратди, 1829 й. мукаммалроқ «Ракета» паровозини ясади. 1823 й. Англия (Ньюкасл) да биринчи паровозсозлик з-дига асос солди. У биринчи т. й. линияси (Стоктон—Дарлингтон) қурилишига бошчилик қилди. Дунёда биринчи бўлиб т. й. техникасига доир масалалар: т. й. кўприклари ва б. сунъий иншоотлар қуриш, тош таянчлар устига темир рельслар ўрнатиш ва б. масалаларни ҳал қилган.

СТЕХИОМЕТРИЯ (юн. stoicheion — асос, элемент ва ... *метрия*) — кимёнинг реакцияга киришувчи моддаларнинг миқдорий нисбат қонунларини, кимёвий формулалар ва кимёвий реакциялар тенгламасини келтириб чиқариш б-н шуғулланувчи бўлими. *Авогадро қонуни, Гей-Люссак қонунлари, таркибнинг доимийлик қонуни, массанинг сақланиш қонуни, каррали нисбатлар қонуни* С.нинг асосини ташкил этади. Стехиометрик ҳисоблашлар кимёвий технология ва металлургияда кенг қўлланади.

СТИВЕНСОН (Stevenson) Теофило (1952.23.3) — кубалик спортчи, бокс бўйича оғир вазнда Олимпиада ўйинлари (1972, 1976, 1980) ва жаҳон (1974, 1978, 1986) чемпиони. Олимпиада мусобақаларида энг яхши жанговарлик маҳорати ва усулини намойиш этганлиги учун Халқаро ҳаваскор боксчилар уюшмаси (AIBA) нинг Вэл Баркер кубоги б-н тақдирланган.

СТИГЛЕР (Stigler) Жорж Жозеф (1911—1991, Рентон ш. АҚШ) — америкалик иқтисодчи. Вашингтон штати ун-тини тугатган (1931), Чикаго ун-ти д-ри (1938). С. биринчилардан бўлиб формал микроиқтисодий назарияларда саноат ташкилотлари тўғрисидаги билимларни кенг қўллаш соҳасини излари сурди. Реал бозор жараёнларини баҳолашда рақобат ва монополиянинг классик моделларини қўллади. С. меҳнат тақсимоти, саноат тузилмалари, бозорлар фаолияти, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг сабаб ва оқибатлари муаммоларини чуқур тадқиқ этган. С. иқтисодиёти тафаккур тарихи соҳасида ҳам таниқли олим. У Д. *Рикардо*дан АҚШнинг машҳур иқтисодчиси ва жамоат арбоби Ж. К. Гэлбрейттача бўлган иқтисодчи олимларнинг ғояларини таҳлил этган ва унинг бу тадқиқоти барча мутахассислар томонидан юқори баҳоланади. Нобель мукофоти лауреати (1982).

СТИГЛИЦ (Stiglitz) Жозеф (1943.9.2, Гари ш., АҚШ) — америкалик иқтисодчи. 1967 йда Массачусетс технология ин-тида д-рлик даражасини олган. Йель, Гарвард ва Стенфорд ун-тларида дарс берган. АҚШ президенти Б.Клинтоннинг иқтисодий маслаҳатчилари кенгаши аъзоси (1993—1997). 1997—2000 й. Жаҳон банки вице-президенти ва бош иқтисодчиси. 2001 йлан Нью-Йорк ш.даги Колумбия ун-ти проф. С. ассиметрик ахборотларга асосланган бозор назариясини асослаб берди. Мукаммал ахборотга эга бўлишнинг иқтисодий самарасини исботлади. Нобель мукофоти лауреати (2001; Ж. Акерлоф ва М. *Спенс* б-н бирга).

СТИЛИСТИКА (юн. stylos — ёзув, хат таёқчаси), услубшунослик, услубият — тилшуносликнинг тил услубларини тадқиқ этувчи, тилнинг лексик-фразеологик, фонетик, морфологик, сўз ясалиши ва синтактик сатҳларда *синхрония ва диахрония* нуқтаи назаридан функционал қатламланишининг моҳияти ва ўзига хосликларини ўрганувчи, адабий тилни турли лисоний вазиятларда, ёзма адабиётнинг хилма-хил тур ва жанрларида, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида

қўллаш меъёрлари ва усулларини тавсифловчи тармоғи. С.да параллел синонимик тил ифодаларидаги маъновий ва экспрессив нозикликлар, лисоний бирликларнинг ўзаро муносабатдош вариантлари ўрганилади. Бундай вариантларда улар орасидан муайян нутқий вазият учун зарур бўлганини танлаб олиш имконияти мавжуд бўлади.

Замонавий С. турли лингвистик йўналишлар ва мактабларда турлича тушунилади, шу б-н бирга ҳар бир нуқтаи назар, С.нинг асосий ўрганиш мавзуи бўлмиш услубнинг серқирралиги сабабли, ўз объектив асосига эга. С. тил меъёр (норма)лари б-н узвий боғлиқдир. С. ўз навбатида функционал С., лисоний бирликлар С.си, матн С.си, бадиий адабиёт (бадиий нутқ) С. си, амалий С., қиёсий С., тарихий С. каби турларга бўлинади.

Функционал С. адабий тилнинг ўз тарихан шаклланган кўринишлари (функционал-услубий бирликлари) асосида табақаланишини, яъни услублар тизимини, бу тизимнинг ички структуравий шаклланиш қонуниятларини ўрганади ва тавсифлайди. Функционал С. назарий тадқиқот мавзуи сифатидаги адабий тилнинг асосий функционал-услубий бирликларини типологик таснифлаш ва ажратишнинг умумий принципларини ишлаб чиқади.

Лисоний бирликлар С. си адабий тилда одатдаги нутқий вазиятларда, турли маъновий ва экспрессив мазмундаги матнларда барча сатҳлар бирликларининг мавжуд тил меъёрлари нуқтаи назаридан амал қилиши (қўлланиши)ни ўрганади. Бунда лисоний бирликларнинг вариантлари (вариантдор шакллар, параллел тузилмалар, лугавий ва синтактик синоним-лар)нинг услубий бўёғини чоғиштириш муҳим аҳамиятга эга. Лисоний бирликлар С.си бир томондан функционал С. б-н бевосита боғлиқ бўлса, иккинчи томондан матн С. сига жуда яқин туради.

Бадиий адабиёт (бадиий нутқ) С. си тилнинг адабиётда қандай қилиб санъат ҳодисасига айланганини текширади, унинг бадиий қўлланиши, унда эстетик ва коммуникатив вазифаларнинг бирга қўшилиши усулларини аниқлайди. Бадиий асар С. си фақат ёзувчининг тилдан фойдаланишдаги ўзига хослигини, асар тилининг хусусиятларини тадқиқ этиш б-н чегараланади. Услубнинг муҳим унсури бўлган тилнинг асардаги вазифасини аниқлашга ёрдам беради, аммо асар тилининг барча хусусиятларини ўрганиш унинг мавзуига кирмайди. Кўпинча бир масалани С. ҳам, адабиётшунослик ҳам ўрганади. Бадиий нутқ С.си тил материалининг аниқ бир бадиий тизимдаги эстетик вазифасини аниқлашга қаратилади. Шунинг учун бадиий адабиёт С.сида энг муҳим тадқиқот мавзуи ёзувчи ва муайян бадиий асар тилидан иборат бўлади, яъни индивидуал услуб муаммоси биринчи ўринга қўйилади. Аниқ бир асар тилини таҳлил қилиш орқали умумлашма хулосалар чиқарилади, бир қанча асарларга, ёзувчилар ижодига хос хусусиятлар аниқланади (мас., Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шуҳрат ижодларининг ўзига хос услубий хусусиятлари). Натижада бадиий нутқнинг бир қанча қонуниятлари, типологик принциплари ишлаб чиқилади.

Қиёсий С. — турли тиллардаги услубий ҳодисаларни қиёслаб ўрганиш. Қиёсий С. таржима назарияси б-н узвий алоқадордир. Тарихий С. тилнинг турли тарихий даврларда қўлланишини тадқиқ этади. У нафақат муайян тил услубий меъёрларининг ўзгариб туришини, балки адабий тил тузилишининг шаклланиш ва ривожланиш йўлларини, адабий тил б-н бадиий нутқнинг ўзаро муносабатлари тарихини ҳам ўрганади. Амалий С. нутқ маданияти талабларига мувофиқ келувчи услубий тавсияларни қамраб олувчи амалий соҳа ҳисобланади.

С.нинг фан сифатида шаклланиши, ривожланиши ва ўрганилиши Ғарбда антик даврларга, Шарқда эса ўрта асрларга тўғри келади. С. Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўзбекистонда, гарчи ҳозиргидай алоҳида соҳа сифатида бўлмаса ҳам, лекин тилшунослик (грамматика, луғат), адабиётшунослик (илмий бадеъ, истиора, тафсир), шунингдек, илми иншо, воизлик, нотиқлик санъати каби фанлар таркибида ўргатиб келинган. Ўтган асрда Ўзбекистонда С., айниқса умумий-функционал С. ва бадиий адабиёт С.си мустақил фан тармоғи сифатида шаклланва ривожлана бошлади. Бунда Фитрат, Чўлпон, Ойбек, П. Қодиров каби ёзувчиларнинг, М. Қўшжонов, Қ. Самадов, И. Қўчқортоев, А. Шомақсудов сингари олимларнинг ҳиссалари катта.

Ад.: Винокур Г. О., Избранные работы по русскому языку, М., 1959; Виноградов В. В., Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963; Ефимов А. И., Стилистика русского языка, М., 1969; Ўзбек тили стилистикаси, Т., 1983.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

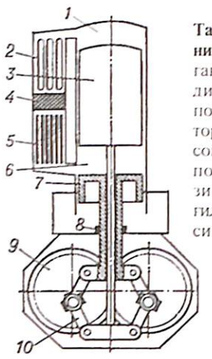
СТИЛЬБ (лот. stilbo — ярқирайман, порлайман) — СГС бирликлар тизимида равшанлик бирлиги; қисқача сб б-н белгиланади. 1сб=10^4кд/м^2 = $3{,}14 \cdot 10^4$ апостильб = 3,14 ламберт.

СТИПЕНДИЯ (лот. stipendium — ҳақ, маош) — олий ўқув юртларининг кундузги бўлимида ўқийдиган талабалар, и.ч.дан ажралган ҳолда и.т. иши олиб борувчи аспирант, докторант ва малака ошириш курслари тингловчиларига ҳар ойда мунтазам бериб турилади-ган пул нафақаси. Ўзбекистонда С. давлат бюджетидан тўлаб борилади. Янги қабул қилинган талабаларга кириш тест саволлари бўйича олган баллари натижаларига қараб С. берилади. Олий ўқув юрти талабаларига ўқитилаётган ўқув фанларини ўзлаштириш даражасига қараб С. миқдори белгиланади. Талабаларга С. миқдорини белгилашнинг табақалаштирилган шаклига амал қилинади ва талабанинг сессия якуни бўйича тўплаган умумий рейтинг бали унга асос қилиб олинади. Бакалавр, магистр ва аспирантлар учун давлат С.ларининг турли шакллари жорий этилган. Уларнинг энг юқориси Ўзбекистон Республикаси Президенти С.сидир. 10 йўналиш бўйича бакалавр (1993 й.дан), магистр (2002 й.дан) ва 5 йўналиш бўйича аспирант (1993 й.дан)ларга берилади. Шунингдек, ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртлари бакалаврлари учун муайян йўналишлар бўйича Алишер Навоий, Улуғбек, Беруний, Ибн Сино номидаги давлат С.лари таъсис этилган. Мазкур С.лар олий ўқув юртларида аъло ўқийдиган, жамоат ишларида фаол иштирок этадиган, и.т. ишлари б-н шуғулланадиган ва белгиланган махсус имтиҳонларни муваффақиятли топширган юқори курс бакалаврларига берилади. Айрим ин-т ва ун-тларнинг турли номдаги (мас., Замахшарий, Беҳзод номидаги) С.лари, жамғармалар (мас., Амир Темур, Соғлом авлод учун жамғармалари)нинг С.лари ҳам мавжуд. Турли мулк шаклларига асосланган корхона, фирма, қ.х. ширкатлари, қурилиш, транспорт, алоқа ташкилотлари томонидан олий ўқув юртларига юборилган талабалар, қайта таййорлаш ва малака ошириш курслари тингловчиларига ана шу корхона, фирма, ширкат, ташкилотларнинг ўзлари шартномада белгиланган миқдорда С. тўлайдилар.

Аспирант ва докторантлар С.синнинг миқдори олий ўқув юртлари, и.т. институтларининг категориялари ҳамда уларнинг аспирантура ва докторантурага кириш арафасидаги маошига қараб белгиланади. 2001 й.гача касб-ҳунар коллежи ўқувчиларига ҳам С. берилган.

Асқарали Сулаймонов.

СТИРЛИНГ ДВИГАТЕЛИ, ташқи ёнув двигатели — ташқаридан келтириладиган иссиқлик энергияси-



Ташқи ёнув двигателининг схемаси: *1* – қизиган бўшлиқ; *2* – қиздиргич; *3* – қисувчи поршень; *4* – регенератор; *5* – совиткич; *6* – совуқ бўшлиқ; *7* – иш поршени; *8* – ташқи зичлагич; *9* – тишли гилдираклар; *10* – ромбсимон механизм.

ни фойдали механик ишга айлантирадиган двигатель. Инглиз ихтирочиси Р. Стирлинг 1816 й. яратган. У қиздирилган ҳаво б-н ишлайди. С.л.да иш жисми сифатида газ (гелий ёки водород) дан фойдаланилади. Газнинг босими 10 — 20 МПа. Газ берк фазода бўлиб, двигатель ишлаши пайтида алмашинмайди, балки қизиши ва совиши натижасида фақат ҳажми ўзгаради. Регенератор бу фазони юқори ва пастки бўшлиққа бўлади. Юқори бўшлиққа қиздиргичдан иссиқлик келади. пасткисидан совитувчи сув б-н чиқариб юборилади. С.л. цилиндрида 2 та *поршень* (бири иш, иккинчиси ҳайдаш) бўлади. Двигателда иш цикли 4 тактда (сиқиш, қиздириш, иш йўли ва совитиш) бажарилади. С.д. юк автомобиллари ва кемаларида ишлатилади.

СТИРЛИНГ ФОРМУЛАСИ — 1 дан n гача бутун сонлар кўпайтмаси $1\cdot2\cdot3...$ $n=n!$ (n факториал) учун тақрибий формула:

$$n! \approx \sqrt{2\pi n}\left(\frac{n}{e}\right)^n$$

(бунда $\pi=3{,}14159...$, $e=2{,}71828...$ натурал логарифм асоси). Бу формулани биринчи марта 1730 й. шотландиялик математик Ж. Стирлинг (1690—1770) эълон қилган. С.ф.нинг нисбий хатоси n ўсиши б-н нолга интилади ва $n=10$ дан бошлаб 1% дан ортмайди. С.ф. асосан *эҳтимоллар назарияси* ва сонлар назариясида қўлланади.

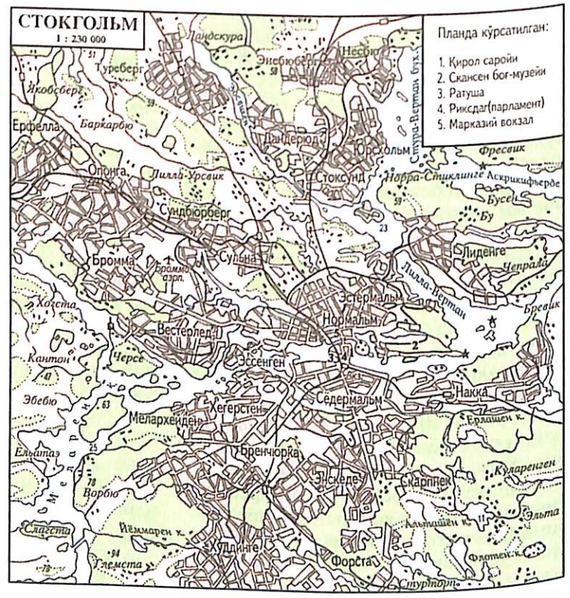
СТИРОЛ (фенилэтилен, винилбензол, этинилбензол, циннамен), $C_6H_5CH{=}CH_2$ — ароматик углеводород, ўзига хос ҳидли рангсиз суюқлик. Мол. м. 104,14. Суюқланиш т-раси —30,628°, қайнаш т-раси 145,2°, зичлиги 906 кг/м³ (20° да). Метанол, этанол, ацетон, эфирлар, углеводородлар, сирка кислотада эрийди, сувда эримайди. Ўзи ҳам кўпчилик органик моддаларни яхши эритади. Ўсимлик смоласи (стиракс)да, натурал газ ва б. углеводород газлари пиролизи маҳсулотларида, нефть маҳсулотларини крекинглаш ва пиролизлаш маҳсулотларида, тошкумир ва қунир кумир смолаларида, сланец мойида ва ҳ.к.да бўлади. С. кимевий реакцияларга шиддатли киришади, полимерланади. С., асосан, полистирол, шунингдек, турли сополимерлар, мас., бутадиен-стирол каучуклар, полиэфир смолалар ишлаб қўлланади; стиролнинг дивинилбензол б-н сополимерлари ион алмашинувчи смолалар сифатида ишлатилади.

С.нинг буғлари шиллиқ пардаларга таъсир этади, унинг ҳавода рухсат этиладиган концентрацияси 5 мг/м³. С. саноатда, асосан, 500—630° т-рада сув буғи оқимида этилбензолни каталитик дегидрогенлаб олинади.

СТИХИЯ (юн. stoicheion — ластлабки нарса, ибтидо, элемент) — 1) қад. натурфалсафада — табиатнинг асосий элементлари (мас., қад. хитой фалсафасида — сув, олов, дарахт, металл, ер; юнон фалсафасида — ер, сув, ҳаво, олов, кейинроқ эфир ва ҳ.к.); 2) табиатда рўй берадиган, киши қаршилик кўрсата олмайдиган ҳодиса, кучли табиий офат (ёнғин, тошқин, зилзила, тўфон ва ҳ.к.).

СТОИЦИЗМ (юн. stoa — пешайвон; юнон фалсафий мактаби тарафдорлари йиғилиш ўтказадиган жой) — юнон фалсафасидаги оқимлардан бири. С. тарихи 3 даврга бўлинади: қад. Стоя (мил. ав. 3—2-а.лар; асосчилари — китионлик *Зенон*, Хрисипп, Клеанф); ўрта Стоя (мил. 2—1-а.лар; намояндалари — Панэтий, Посидоний); кейинги Стоя (мил. 1—2-а.лар; намояндалари — Сенека, Эпиктет, император Марк Аврелий ва б.). С. вакиллари биринчи бўлиб фалсафани физика, этика ва мантиққа бўлди. Стоиклар физикада *Гераклит*нинг абадий алангаланувчи ҳамда сўнувчи олов ҳақидаги таълимотини қайта тиклади. Уларнинг фикрича, мантиқ илми тушунча ва муҳокама сўзларини тўғри тузиш ва қўллашга ўргатиши лозим. Гносеологияда стоиклар *сенсуализм* мавқеида турдилар. Этикада бурч тушунчасини илгари сурдилар, табиатга мос келадиган ҳаётни олий саҳобат деб тушундилар. Уларнинг фикрича, инсон оир-оғуш бор-йиқнинг таркибий қисми бўлиб, унинг ҳаети тақдир ёхуд зарурият қонуният орқали белгиланади. Тақдирга тан бермаслик беҳудадир. Инсоннинг ҳақиқий бахти руҳнинг хотиржамлиги, ҳирослардан холилигидир. Бундан фазилатлар киши ўзини ўзи тарбиялаши оқибатида шаклланади. Эзгуликнинг ҳосили — ақл-фаросат, меъёр ва жасоратдир. Бунларга зид барча ҳолатлар емонлик белгиси ҳисобланади. С.да ақл ва одоб қоидаларига монанд тарзда яшаш имконияти бўлмаган тақдирда инсоннинг ўлимни ихтиёр этиши оқланади. С. *неоплатонизм* ва *христианлик*ка сезиларли таъсир кўрсатган.

СТОКГОЛЬМ — Швеция пойтахти. Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий маркази. Меларен кўлини Болтиқ денгизининг Сальтшён қўлтиғи б-н боғловчи дарё бўйида ва киргоққа ёндош оролларда жойлашган. Иқлими мўътадил океан иқлими, қиши нисбатан юмшоқ (янв.нинг ўртача т-раси — 3°тача), ёзи салқин (июл.нинг ўртача т-раси 18°), серёмғир ва кучли шамоллар бўлади. Йиллик ёғин 600 мм чамасида. Атрофидаги кичикроқ шаҳарлар б-н бирлашиб, Катта С. агломерациясини ташкил қилади. Аҳолиси 751,2 минг киши (2000). Қадимда (мил. ав. 1-а.да) С. ўрнида қишлоқ бўлган. С. ҳақидаги илк маълумотлар 1252 йилга оид манбаларда учрайди. 13-а. ўрталарида шаҳар ҳуқуқини олган, 14-а.дан Швециянинг бош шаҳри. Ўрта асрларда С. ҳунармандчилик маркази, муҳим савдо порти бўлган. 1900-й.лардан саноати жадал ривожланди, хусусий банклар ташкил қилинди. Шаҳар т.й. орқали Гётеборг, Мальмё ва б. шаҳарлар б-н боғланди. С.да халқаро конгресс, конференция ва музокаралар ўтказилади. Катта С. мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 10% ни беради. Саноатининг асосий тармоқлари — машинасозлик ва металлсозлик. Машинасозлик, асосан, электротехника ва радиоэлектроника соҳаларига ихтисослашган. Шунингдек, озиқ-овқат саноати учун ускуналар, компрессорлар, транспорт машиналари ишлаб чиқарилади. Полиграфия саноати ривожланган. Енгил, озиқ-овқат, фармацевтика ва кимё саноати корхоналари бор. С.да йирик банклар, саноат компанияларининг бошқарув органлари жойлашган. С. порти юк ортиб-тушириш бўйича мамлакатда 4-ўринда. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Метрополитен қурилган (1973).



Шаҳарнинг тарихий маркази — Эски шаҳар ўрта аср кўринишини қисман сақлаб қолган. Шаҳарнинг савдо-маъмурий ва маданий маркази — Нормальмда риксдаг биноси, банк ва концернлар бошқарув органлари, ун-т биноси, опера театри, марказий вокзал ва б. жойлашган.

Меъморий ёдгорликлардан ўрта асрларда қурилган Сторчюрка ва Ридархольмсчюрка роман-готика черковлари, Дротнингхольм ва Қирол саройлари, ратуша ва б. сақланган.

С. — мамлакатнинг маданий ва илмий маркази. Шаҳарда ун-т, олий техника мактаби, тиббиёт ин-ти, мусиқа ва б. санъат мактаблари, Швеция ФА, Қироллик адабиёт, тарих ва осори атиқалар академияси, Қ.х. академияси, ра-



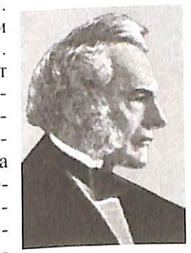
Стокгольм шаҳри кўриниши.

садхона, миллий, замонавий санъат, этнография, табиий-тарих, денгиз, очиқ осмон остидаги ва б. музейлар, кутубхоналар бор. С.да 25 дан ортиқ театр, цирк академияси фаолият кўрсатади. 1912 й.да С.да 5-Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

СТОКГОЛЬМ УНИВЕРСИТЕТИ — Швециядаги энг йирик ун-т. 1877 й. ташкил этилган. 1960 й.дан ун-т мақомига эга. Ҳуқуқшунослик, тарих, фалсафа, лингвистика, ижтимоий фанлар, физика, мат., кимё, биол., геогр. бўйича мутахассислар тайёрлайди. 26 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхоналарида 700 мингдан ортиқ асар сақланади.

СТОК-ОН-ТРЕНТ — Буюк Британиянинг марказий қисмидаги шаҳар, Стаффордшир графлигида, Трент дарёси бўйида. Аҳолиси 254,2 минг киши (1990-й.лар охири). Транспорт йўллари тугуни. Дарё порти. Англиянинг қадимдан «кулолчилик округи»нинг йирик маркази бўлиб, шаҳар ва унинг атрофидаги корхоналарда мамлакатда ишлаб чиқариладиган чинни-фаянс ва керамика буюмларининг тахм. 4/5 қисми тайёрланади. Шунингдек, металлургия, лок-бўёқ, шина саноати корхоналари бор. Шаҳар яқинида кўмир қазиб олинади.

СТОКС (Stokes) Жорж Габриель (1819.13.8, Скрин, Ирландия — 1903.1.2, Кембриж) — инглиз физиги ва математиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1851 й.дан) ва унинг президенти (1885—90).



Кембриж ун-тини тугатган (1841). 1849 й.дан шу ун-т проф. Илмий ишлари оптика, гидродинамика ва математик физикага оид. Оптикада *Ньютон ҳалқаси*, аберрация, интерференция, люминесценция, флуоресценция ва ёруғликнинг қутбланишини ўрганди. Хусусан, фотолюминесценция тўлқин узунлиги ўзгаришини ёритиб берди. Ёруғлик ютилишини ўрганиб, *Стокс қонуни*ни ҳосил қиладиган ёруғлик тўлқин узунлигидан катта бўлишини тасдиқлайдиган қоида (Стокс қоидаси) ни топган (1852). Гидродинамикада қовушоқ суюқликлар ҳаракати назарияси (Навье—Стокс тенгламаси, *Стокс қонуни*) ни ишлаб чиққан. Кинематик ёпишқоқлик бирлиги номи унинг шарафига қўйилган. С.математик сирт бўйича ва уни ўраб турган эгри чизиқ бўйича олинган интегралларни орасидаги боғлиқлик аниқлаган (Стокс формуласи).

СТОКС — СГС бирликлар тизимида кинематик *ёпишқоқлик* бирлиги; Ж. Г. *Стокс* шарафига қўйилган. Қисқача Ст б-н белгиланади: 1Ст=1 см²/с. Зичлиги 1 г/см³ муҳитнинг динамик ёпишқоқлиги 1 пуазни ташкил этадиган кинематик ёпишқоқликка тенг. *Халқаро бирликлар тизими* СИ да 1 С.нинг қиймати 10^{-4} м²/с га тенг. Амалда, кўпинча, С.дан 100 марта кичик бўлган бирлик — сантистокс (сСт) ишлатилади.

СТОКС ФОРМУЛАСИ — математик анализнинг асосий формулаларидан бири. Ёпиқ контур L бўйича олинган эгри чизиқли интегрални шу контур б-н чегараланган Σ сирт бўйича олинган интеграл орқали ифодалайди:

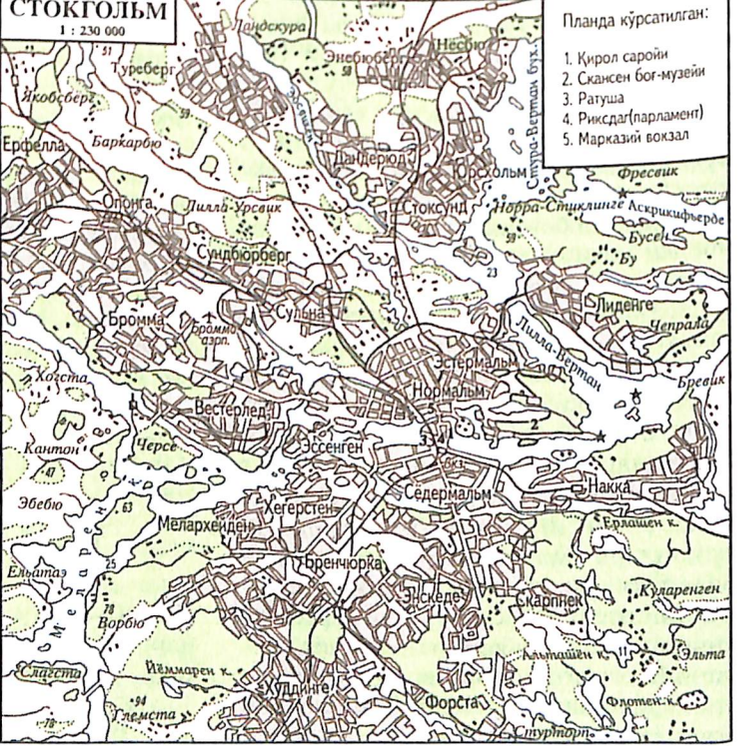
$$\int_L P\,dx + Q\,dy + R\,dz = \iint_\Sigma \left(\frac{\partial Q}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right) dx\,dy + \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right) dy\,dz + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right) dz\,dx$$

Бунда контур L нинг айланиб чиқиш йўналиши Σ сиртнинг ориентацияси б-н мос бўлиши керак. С.ф. вектор шаклда

$$\int_L \vec{a}\,d\vec{z} = \iint_\Sigma n\,x\,rot\,\vec{a}\,d\vec{s}$$

кўринишида ёзилади, бунда $\vec{a} = P\vec{i} + Q\vec{j} + R\vec{k}$, dz — контур элементи, ds — сирт элементи, $\vec{n}$ — сиртга ўтказилган ташқи нормалнинг бирлик вектори. С.ф.нинг физик маъноси: вектор майдоннинг контур L бўйича олинган циркуляцияси майдон уюрмасининг сирт Σ орқали ўтадиган оқимига тенг. С.ф.ни Ж. *Стокс* 1854 й.да исботлаган.

СТОКС ҚОНУНИ — чегараланмаган ёпишқоқ суюқлик ичида секин илгарианма ҳаракатланаётган қаттиқ шарга суюқлик кўрсатадиган қаршилик кучи F ни ифодаловчи қонун: $F=6\pi\eta v r$. Бунда η — суюқликнинг динамик ёпишқоқлик коэффициенти, v — шарнинг суюқликка нисбатан ҳаракат тезлиги, r — шар радиуси. Бу формулани 1851 й.да Ж. Г. *Стокс* келтириб чиқарган. С.қ. *Рейнольдс сони* кичик бўлган ҳоллар учунгина тўғри келади, яъни $Re<<1$. Ундан коллоид кимё, молекуляр физика ва метеороло-



жойлашган. С. порти юк ортиб-тушириш бўйича мамлакатда 4-ўринда. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Метрополитен қурилган (1973).

Шаҳарнинг тарихий маркази — Эски шаҳар ўрта аср кўринишини қисман сақлаб қолган. Шаҳарнинг савдо-маъмурий ва маданий маркази — Нормальмда риксдаг биноси, банк ва концернлар бошқарув органлари, ун-т биноси, опера театри, марказий вокзал ва б. жойлашган.

Меъморий ёдгорликлардан ўрта асрларда қурилган Сторчюрка ва Ридархольмсчюрка роман-готика черковлари, Дротнингхольм ва Қирол саройлари, ратуша ва б. сақланган.

С. — мамлакатнинг маданий ва илмий маркази. Шаҳарда ун-т, олий техника мактаби, тиббиёт ин-ти, мусиқа ва б. санъат мактаблари, Швеция ФА, Қироллик адабиёт, тарих ва осори атиқалар академияси, Қ.х. академияси, рашина саноати корхоналари бор. Шаҳар яқинида кўмир қазиб олинади.

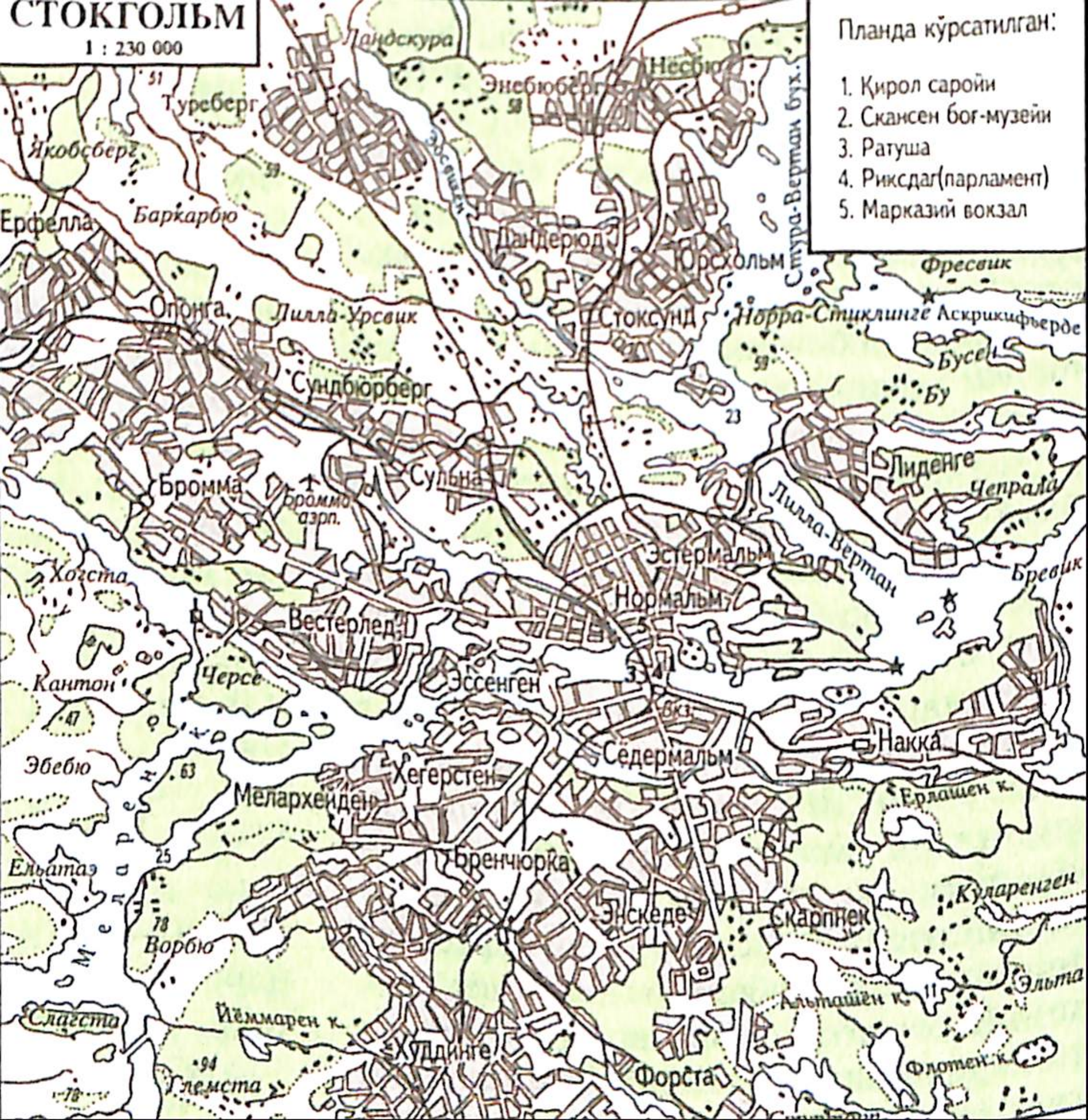
СТОКС (Stokes) Жорж Габриель (1819.13.8, Скрин, Ирландия — 1903.1.2, Кембриж) — инглиз физиги ва математиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1851 й.дан) ва унинг президенти (1885—90).



Кембриж ун-тини тугатган (1841). 1849 й.дан шу ун-т проф. Илмий ишлари оптика, гидродинамика ва математик физикага оид. Оптикада *Ньютон ҳалқаси,* аберрация, интерференция, люминесценция, флуоресценция ва ёруғликнинг люминесценция тўлқин узунлиги

$$\vec{a} = P\vec{i} + Q\vec{j} + R\vec{k}, \qquad dz$$ — контур элементи, ds — сирт элементи, $\vec{n}$ — сиртга ўтказилган ташқи нормалнинг бирлик вектори. С.ф.нинг физик маъноси: вектор майдоннинг контур L бўйича олинган циркуляцияси майдон уюрмасининг сирт Σ орқали ўтадиган оқимига тенг. С.ф.ни Ж. *Стокс* 1854 й.да исботлаган.

СТОКС ҚОНУНИ — чегараланмаган ёпишқоқ суюқлик ичида секин илгариланма ҳаракатланаётган қаттиқ шарга суюқлик кўрсатадиган қаршилик кучи F ни ифодаловчи қонун: $F=6\pi\eta\upsilon r$. Бунда η — суюқликнинг динамик ёпишқоқлик коэффициенти, υ — шарнинг суюқликка нисбатан ҳаракат тезлиги, r — шар радиуси. Бу формулани 1851 й.да Ж. Г. *Стокс* келтириб чиқарган. С.қ. *Рейнольдс сони* кичик бўлган ҳоллар учунгина тўғри келади, яъни $Re<<1$. Ундан коллоид кимё, молекуляр физика ва метеороло-


СТОКГОЛЬМ
1 : 230 000
Планда кўрсатилган:
1. Кирол саройи
2. Скансен боғ-музейи
3. Ратуша
4. Риксдаг(парламент)
5. Марказий вокзал
Ландскура
Несбю
Энебюберг
Туреберг
Якобсберг
Ерфелла
Баркарбю
Эссешён
Данderюд
Юрхольм
Стура-Вертан бух.
Фресвик
Опонга
Лилла-Урсвик
Стоксунд
Норра-Стиклинге
Аскрикифъерде
Бусе
Бу
Сундбюрберг
Лиденге
Чепрала
Бромма
Сульна
Бромма аэрп.
Лилла-Вертан
Эстермальм
Нормальм
Бревик
Хогста
Вестерлед
Кантон
Черсе
Эссенген
вкз
Накка
Седермальм
Эбебю
Хегерстен
Мелархейден
Ерлашен к.
Бренчюрка
Ельтаэ
Куларенген
Энскеде
Скарпнек
Ворбю
Эльта
Альташён к.
Слагста
Йёммарен к.
Худдинге
Форста
Флотен к.
Глемста

гияда фойдаланилади. С.қ. ёрламида коллоид зарралари ва б. майда зарраларнинг тезликларини аниқлаш мумкин. Кичик ўлчамли шарнинг ёпишқоқ суюқликда пастга тушишининг чегаравий тезлиги

$$v_{чег} = \frac{2r^2\, g(\rho' - \rho)}{9\mu}$$

формула бўйича топилади, бу ерда ρ ва ρ' — суюқлик ва шар модласининг зичлиги, g — эркин тушиш тезланиши. С.қ. *вискозиметрияда* жуда ёпишқоқ суюқликларнинг ёпишқоқлик коэффициентини аниқлашда қўлланилади.

СТОЛ ТЕННИСИ — кичик конток ва ракеткалар б-н столда ўйналадиган спорт ўйини. Шарқий Осиёда пайдо бўлган. 20-а.нинг 20-й.ларидан кўп мамлакатларга тарқалган. Дастлаб «пинг-понг» (франц. ping-pong — коптокнинг ракетка ва столга урилишида чиқадиган овоз) деб аталган. С.т. учун, одатда, стол ўлчами 152,5×274,3 см; бал. 76 см; тўри 183×15,25 см бўлади. Ёғоч ракетканинг юзига резина пластина қопланади. Конток оқ пластикадан ясалади, диаметри 37,2—38,2 мм, оғирлиги 2,4—2,53 г. Ўйин майлончасининг ўлчами 6—7 × 12—14 м. Расмий мусобақалар спорт залларида ўтказилади: эркаклар ва аёллар — жамоа бўлиб, якка ҳолда ва жуфтликда ҳамда аралаш жуфтликда мусобақалашадилар. Ўйин 3 ёки 5 партиядан ўйналади. Ўйинчилардан бири 21 очко тўпласа, у ғолиб ҳисобланади. Агар ҳисоб 20:20 бўлиб қолса, унда ўйинчилардан бири 2 очко ортиқ тўплагунча ўйин давом эттирилади. С.т. Халқаро федерацияси (ITTF, 1926 й. ташкил этилган) 130 дан ортиқ миллий федерацияни бирлаштиради. 1926 й.дан ҳар 2 йилда жаҳон биринчилиги ўтказилади, 1988 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган.

Ўзбекистонда С.т. кенг оммалашган. Ўзбекистон чемпионати ва кубоги мусобақалари мунтазам ўтказиб турилади. Ўзбекистон С.т. федерацияси 1993 и. ITTFга аъзо бўлиб кирган. Ўзбекистонлик Манзура Иноятова, Саида Бурҳонхўжаева, Светлана Гета жаҳон чемпионатида (Доха ш., Қатар, 2004 и. март) 1-уринни олиб, олтин медаллар б-н тақдирланишди. Улар б-н бирга Нодира Бурҳонхўжаева, Мадина Аюпова ҳам бир қанча халқаро турнирларда голиб бўлишган.



Стол тенниси.

СТОЛ ТЕПА (лот. Mensa) — осмоннинг Жан. қутби яқинидаги кичик юлдуз туркуми. С.т. *Олтин Балиқ, Жанубий Гидра, Октант*, Хамелеон ва Учар Балиқ юлдуз туркумлари орасида жойлашган; равшан юлдузлари йўқ. Ўзбекистонда кўринмайди.

СТОЛБУР — итузумдошлар оиласига мансуб ўсимликлар ва айрим бетона ўтларда учрайдиган вирусли касаллик. Ўзбекистонда С. б-н қупроқ помидор, бақлажон, ширин қалампир, картошка экинлари касалланади. Касалликка чалинган ўсимликларнинг новдалари учидаги барглари оқаради, бураліб, ўсишдан орқала қолади, гул оталиклари қурийди, оналиклари ривожланмайди, меваси қаттиқлашади, бемаза, қисман оқиш этли бўлиб қолади. С.ни қўйпечак, бангидевона, итузум ва б. ўтлар илдизларида қишлаб чиқадиган пикала личинкалари тарқатади.

Кураш чоралари: бетона ўтларни йўқотиш ва пикалаларга қарши кураш; кўчатларни мақбул мудлатларда ва қалинроқ экиш; қатор оралаларини мульчалаш, С.га чидамли навларни экиш ва б.

СТОЛЕТОВ Александрр Григорьевич [1839.29.7 (10.8), Владимир — 1896.15(27).5, Москва] — рус физиги. Москва ун-тини тугатган (1860), шу ун-т ўқитувчиси (1866 й.дан), проф. (1873 й.дан). Асосий илмий ишлари электр ва магнетизм ҳодисалари муаммоларига оид. С. темирнинг магнит хоссаларини ўрганиб (1872), магнит қабулчанликнинг магнит майдон кучланганлигига боғлиқлик эгри чизиғи максимум қийматга эга бўлишини кўрсатган. Электромагнит ва электростатик бирликлар нисбатини аниқлаб, ёруглик тезлигига яқин қийматни ҳосил қилди (1876). Ташқи фотоэффект ҳодисаси устида кузатишлар олиб бориб (1889—99), фототок кучининг ёруглик интенсивлигига боғлиқлик қонуни (Столетов қонунини кашф этди. С. фотоэффектни ўрганиш буйича олиб борган тажрибаларда қўлланган электр схема замонавий *фотоэлемент* тимсоли бўлиб қолди. Фотоэффект ҳодисаси устида олиб борган текширишлари уни жаҳонга танитди. С. газ разряди назариясига катта ҳисса қўшди, модлаларнинг критик ҳолатини ва б.ни урганди. Москва ун-тида физика лабга асос солди.

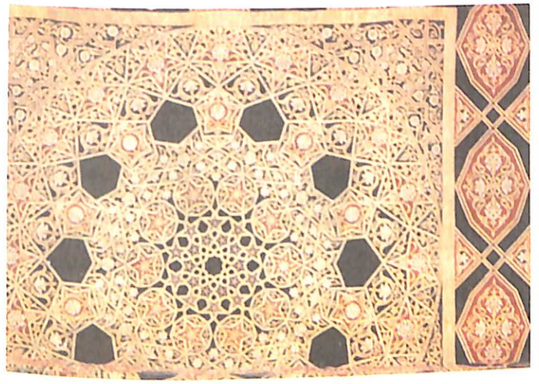
СТОЛИПИН Петр Аркадьевич (1862.5.4, Дрезден — 1911.5.9, Киев) — Россия давлат арбоби. Петербург ун-тини тугатган (1884). 1889 и.дан Россия Ички ишлар министрлигида хизмат қилган. Гродно (1902), Саратов (1903—06) губернялари губернатори, Россия Ички ишлар министри (1906 и. 26 апр.дан), айни пайтда Министрлар Совети раиси (1906 и. 8 июн.дан). С. ҳукумат раиси бўлиб, Россия қ.х. асосида унинг иқтисодиетини тубдан ислоҳ қилиш тоясини амалга оширишга киришди. Россияда крестьянлар (деҳқонларга қишлоқ жамоасидан ажралиб чиқиб, уларга алоҳида чек ерлари (томорқа) ажратилиши ҳақидаги фармон (1906 и. 9 нояб.), унинг асосида III Давлат думасининг қонуни (1910 и. 14 июнь) қабул қилингач, ислоҳотлар бошланди. С. ташаббуси ва унинг иштирокида тайёрланган ислоҳотлар Столипин ислоҳоти сифатида машҳур бўлган. Унга кўра, деҳқонларга ажратилган чек ерларни сотиб олиш ва сотишга рухсат берилди. Ислоҳот давомида ер тузиш ишларида асосий эътибор деҳқонларнинг чек ерларида хуторлар ташкил этишга қаратилган. Ислоҳотдан кўзда тутилган яна бир мақсад Россиянинг марказий губерняларидан деҳқонларни Сибирь, Урал, Олтой, Туркистон ва б. чекка ўлкаларга кўчириш бўлган.

Подшо Россиясининг кўчирувчилик сиёсати оқибатида С. ислоҳоти пайтида Туркистон ўлкасида рус аҳолисининг сони 20-а. бошларида 197 420 кишига етган (19-а. охирларида улар 70 745 киши бўлган), уларнинг аксарияти ҳоз. Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудларига, Фарғона водийсига жойлаштирилган.

С. суиқасд натижасида ўлдирилган.

Ад.: Россия на рубеже веков: исторические портреты, М., 1991; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

СТОЛЯРОВ Владимир Павлович (1918.15.7, Чоржўй — 1971.16.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ рассоми (1958). Самарқанд бадиий билим юртида таълим олган (1933—37). Республика ёш томошабинлар театрида (1938—39), Республика халқ ижоди уйида (1939 и.дан) ишлаган. С. амалий санъат, безак санъати ривожига муносиб ҳисса қўшган. Халқ усталари (кандакор, тўқувчи, кашталуз ва б.) учун бадиий буюмлар безаги эскизларини тайёрлаган. Унинг эскизлари асосида яратилган бадиий буюмлар кўргазмаларда юксак баҳоланган. Навоий театри учун саҳна пардалари, кашталўзлик («Гулкўрпа», попонда тикилган, ипак, бахмал, 1965), зардўзлик («Санъат халқникидир», 1958; «Байрам», 1958, ҳамкорликда; «Гириҳ», 1962 ва б., ҳаммаси Амалий санъат музейида) учун яратган бадиий композициялари, айниқса, дикқатга сазовор.



В.П.Столяров. «Гириҳ» намоени.

СТОМАТИТ (юн. stoma — оғиз, itis — яллиғланиш) — оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватининг яллиғланиши. С. мустақил касаллик ҳолида кечиши, шунингдек, бошқа касалликлар (қизамиқ, қизилча, грипп, кандидоз) белгиси бўлиши мумкин. Яллиғланиш тилда бўлса — *глоссит*, милкда бўлса — *гингивит* дейилади, булардан ҳар бирининг ўзига хос белгилари бор. С. модлалар алмашинуви касалликлари (авитаминоз, диабет), нерв ва ички аъзолар касалликлари, витамин етишмовчилиги, ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши оқибатида пайдо бўлади. Чекиш, спиртли ичимликларга ружу қилиш, жуда иссиқ ёки жуда совуқ, нордон ва шўр овқатлар ейиш ҳам С.га сабаб бўлиши мумкин. Айрим дориларга нисбатан сезувчанлик ортганда, хусусан, ўз-ўзини даволаганда, балоғатга етиш даврида, ақл тиш чиқиши қийинлашганда (қ. *Тиш*) ҳам С. рўй беради.

С. шаклларн ҳар хил бўлишига қарамай, уларнинг умумий ўхшаш белгилари бор: оғиз бўшлигининг шиллиқ қавати қизаради, атрофидаги тўқималар шишади, безиллаб туради, жағ ости лимфа безлари катталашади ва б. С. ўткир ва сурункали кечади.

С.нинг катарал, ярали некротик ва афтоз хиллари фарқ қилинади. Айрим дори модларининг ёқмаслиги оқибатида, шунингдек, кимёвий модлалар таъсирида медикаментоз С., оғиз бўшлиғи шиллиқ қавагининг ўткир кесувчи нарсалар, чириган тиш чеккаси, нотўғри қўйилган тиш протезидан жароҳатланиши натижасида травматик С. пайдо бўлади; травматик С.нинг Беднар афтаси (чақалоқлар афтаси) шакли чақалоқларда кузатилади. С.нинг олдини олиш учун чириган тишларни ва организмнинг умумий касалликларини ўз вақтида даволаш, шиллиқ қаватни жароҳатланишига сабаб бўладиган омилларни бартараф этиш лозим.

СТОМАТОЛОГИЯ (юн. stomatos — оғиз ва ... *логия*) — клиник тиббиётнинг бир соҳаси; оғиз бўшлиги аъзоларн: тил, лаб, лунж, оғиз шиллиқ пардалари ҳамда юз-жағ системаси ва унга ёндош соҳа касалликларини, уларни келтириб чиқарадиган сабабларни ва мазкур касалликларнинг олдини олиш усулларини ўрганади.

Оғиз бўшлиғи аъзолари касалликлари *Гиппократ, Ибн Сино*, Гален, Цельс ва б. олимлар томонидан тавсифланган. Ибн Сино асарларида илк бор тишлар қамашиши ва оғриқларининг талар қамашиши ва оғриқларининг табиати баён этилиб, шундай ҳолларда нималардан фойдаланиш кўрсатилган.

14-а.да француз врачи Гиде Шолиак тиш суғурадиган асбоб ихтиро қилди. 15-а. охирида итальян врачи Ж. Д. Аркале тишни олтин, кўрғошин ва қалай фолгаси б-н пломбалаш мумкинлигини кўрсатади. 17—18-а.ларга келиб С. клиник тиббиётнинг мустақил соҳасига айланди. 19-а. да тишни пломбалаш ва ясама тишлар тайёрлаш техникаси пухта ишлаб чиқилди. 19-а. охири —20-а. нинг биринчи ярмида физиология, анатомия, патология, биокимё ва б. фанларнинг тараққиёти стоматологик касалликлар этиологияси, патогенези, даволаш чоралари ва профилактика тадбирларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистонда С. фани 1954 й.дан шаклланди, шу йили ТошТИда стоматология ф-ти очилди. 1956 й.да махсус стоматологик кафедралар ташкил этилди. Кейинчалик бундай кафедралар Самарқанд, Андижон тиббиёт ин-тларида, Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида ҳам очилди, 1994 й. Бухоро тиббиёт ин-ти ташкил этилиб, унинг таркибида стоматология ф-тининг очилиши С. фанининг янада равнақ топишига замин яратди.

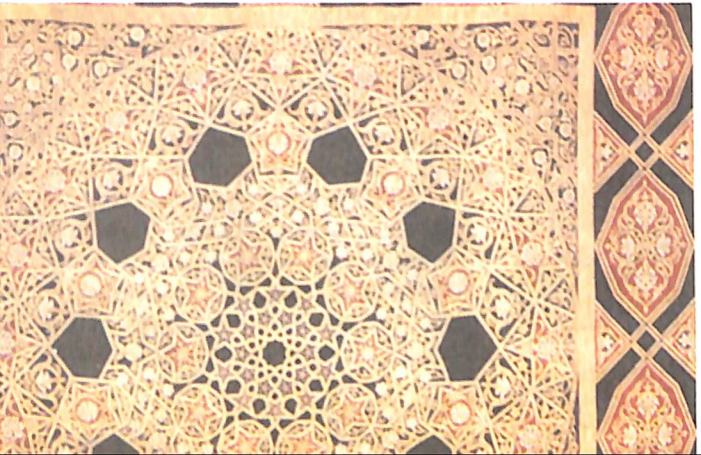
Ўзбекистонда С. фани ривожига А. Г. Гуломов, М. В. Парадоксов, А. Т. Бусигин, М. В. Бусигина, шунингдек, В. А. Епишев, С. А. Зуфаров, М. М. Мирёқубов, Э. У. Маҳкамов, Т. Х. Сафаров, М. В. Бегметов ва б. катта ҳисса қўшганлар.

Ҳоз. замон С. фани терапевтик, хирургик, ортопедик, болалар С. каби бўлимларни ўз ичига олади. Терапевтик С. тиш (кариес, пульпит, периодонтит, нокариес хасталиклар) ҳамда оғиз шиллиқ қавати, лаб, тил касалликлари диагностикаси, давоси ва профилактикаси б-н шуғулланади. Хирургик С. тиш олишдан ташқари юз-жағ ва унга қўшни соҳалардаги яллиғланишлар, ўсмалар, шикастланишлар, туғма ва орттирилган нуқсонларни ўрганади, оғиз бўшлиғи ва юз-жағ операциялари, пластик операцияларни амалга оширади. Ортопедик С. ортопедик ва ортодонтик усуллар б-н бирламчи ва иккиламчи тишлар қатори ҳамда туғма ва орттирилган тишлар нуқсонларини даволайди, ясама тишлар б-н тиш қатори нуқсонларини тиклайди. Болалар С.си бола ривожланишининг турли даврларида ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда терапевтик, жарроҳлик, ортопедик-стоматологик ёрдам кўрсатади. Шу б-н бирга стоматологик касалликларнинг комплекс профилактикаси чора-тадбирларини ишлаб чиқади.

Стоматологик касалликларни даволашда турли дори-дармонлар, лазер ва инфрақизил нур, ультратовуш, физиотерапия усуллари ва ҳ.к. дан фойдаланилади.

Озода Йўлдошхонова.

СТОУН (Stone) Ричард (1913—1991, Лондон) — инглиз иқтисодчиси. Кембриж ун-тини тугатган (1935). 1945 й.дан Кембриж ун-тида дарс берган, молия ва бухгалтерия ҳисоби ф-ти проф., Иқтисодий жамият ва халқаро статистика ин-ти президенти (1955). С. кўпгина мамлакатларда қўлланилаётган *миллий ҳисоблар тизими*ни яратди. Иқтисодий қарашларида *неокейнчилик* тарафдори бўлиб, иқтисодий ўсишнинг кўп секторли моделини яратди, амалий эконометрика соҳасида тадқиқот-



лар шишади, безиллаб туради, жағ ости лимфа безлари катталашади ва б. С. ўткир ва сурункали кечади.

С.нинг катарал, ярали некротик ва афтоз хиллари фарқ қилинади. Айрим дори моддаларининг ёқмаслиги оқибатида, шунингдек, кимёвий моддалар таъсирида

тология ф-ти очилди. 1956 й.да махсус стоматологик кафедралар ташкил этилди. Кейинчалик бундай кафедралар Самарқанд, Андижон тиббиёт ин-тларида, Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида ҳам очилди, 1994 й. Бухоро тиббиёт ин-ти ташкил этилиб, унинг таркибида стоматология ф-тининг очилиши С. фанининг янада равнақ топишига замин яратди.

Ўзбекистонда С. фани ривожига А. Г. Ғуломов, М. В. Парадоксов, А. Т. Бусигин, М. В. Бусигина, шунингдек, В. А. Епишев, С. А. Зуфаров, М. М. Мирёқубов, Э. У. Маҳкамов, Т. Х. Сафаров, М. В. Бегметов ва б. катта



лар олиб борди. Унинг миллий ҳисобларга молия баланси тизимини киритиши катта янгилик бўлди. Амалий эконометрика соҳасида 1954 йилда чиққан «Буюк Британияда истеъмол афзаллиги ва харажатлар ҳисоби. 1920—1938» китоби классик асар ҳисобланади. Нобель мукофоти лауреати (1984).

Ас.: Метод «затраты-выпуск» и национальные счета (пер. с англ.), М., 1966.

СТРАБОН (Strabon) (мил. ав. 64/63 — мил. 23/24) — юнон географи ва тарихчиси. Кўп саёҳатлар (Юнонистон, Кичик Осиё, Италия ва Миср) қилган. Антик давр географик билимлари якунини бўлган «География» (мил. ав. тахм. 7-й., 17 китобдан иборат) ва «Тарихий хотиралар» деган (бизгача етиб келмаган) асарлар муаллифи. Асарда Ғарбий ва Марказий Европа, Кичик Осиё, Шим. ва Шарқий Қора денгиз соҳиллари ҳақида географик маълумотлар тўпланган. Шу б-н бирга асарда кўплаб тарихий, этн. маиший тафсилотлар келтирилган, хусусан, Крим я.о. ва Днепр бўйига келиб жойлашган қабилалар, *скифлар*, роксоланларнинг хўжалиги ва маиший турмуши ҳақида, Шим. ва Шарқий Қора денгиз соҳилларида жойлашган антик шаҳарларнинг қурилиши, турмуши, хўжалиги, тарихи, Боспор давлатининг тарихи ва хўжалиги ҳақида қимматли маълумотлар жойлашган. «География»да, шунингдек, қад. Ўрта Осиё геогр.си, унда яшаган қабилалар (*саклар*, парфянлар, бақтрияликлар, даҳлар ва б.) ва уларнинг урф-одати, тили, Буюк ипак йўли ўтган жойлар ҳақида қимматли маълумотлар ҳам бор.

СТРАВИНСКИЙ Игорь Фёдорович [1882.5 (17).6, ҳоз. Ломоносов — 1971.6.4, Нью-Йорк, Венецияда дафн этилган] — рус композитори, пианиночи ва дирижёр. Атоқли хонанда Фёдор Стравинский (1843—1902)нинг ўғли. 20-а. мусиқасининг ислоҳотчиларидан. Петербург ун-ти (1900—05)да ва мусиқадан Н.Римский-Корсаков (1903—05)да таҳсил кўрган. 1914 й.дан Европа, 1939 й.дан АҚШда яшаган. Деярли 65 йиллик ижодий фаолияти давомида рус мусиқаси анъаналарига таянган. Шунингдек, мусиқий импрессионизм («Қақнус» балети), мозий рус фольклори («Петрушка», «Муқаддас баҳор» балетлари), неоклассицизм («Пульчинелла» балети, «Шоҳ Эдип» опера-ораторияси ва б.), жаз мусиқаси («Рэгтайм», «Обнус концерти»), диний мусиқа («Псалмлар симфонияси», «Тренлар», «Реквием», «Мотам канонлари»), додекафония («Дилан Томас хотирасига», «Агон», «Жон Кеннеди элегияси» ва б.) каби услубларга ўзига хос тарзда мурожаат қилган. С. асарлари бой фантазияси, куйлари, ритмикаси, оркестрлаш усулларининг оригиналлиги, шаклан ранг-баранглиги б-н қимматлидир. С.нинг ижодий мероси ва концерт фаолияти замонавий мусиқа ривожига катта таъсир кўрсатмоқда. С. 20-а.да «Нур — Шарқландир!» деган лаъватни такрорлаб, Шарқ мавзуларига мурожаат этган. Ўзбекистонда унинг қатор камер-чолғу ва симфоник (2- симфонияси — премьера тарзида) асарлари, балет мусиқаси мунтазам ижро этилмоқда.



Тўхтасин Ғафурбеков.

СТРАСБУРГ, Страсбур — Франциянинг шарқий қисмидаги шаҳар, Иль ларёсининг Рейн ларёсига қуйилиш ерида жойлашган. Эльзаснинг тарихий пойтахти. Қуйи Рейн департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 267 минг киши (1999). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Дарё порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Машинасозлик, тўқимачилик, ёғочсозлик, озиқ-овқат, нефтни қайта ишлаш саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, консерватория, музейлар бор. С. кельтлар қишлоғи ўрнида бунёдга келган. С. номи б-н 6-а.дан маълум. 925 й.дан Германия қироллиги таркибида. Ўрта асрларда йирик саноат маркази бўлган. 1681 й.дан Франция таркибига кирган. 1871—1919 й.ларда Германия таркибидаги Эльзас-Лотарингия империя ерининг маркази эди. *Версаль сулҳ шартномаси*га кўра, 1919 й.да Францияга қайтарилган. Меъморий ёдгорликлардан собор (11—16-а.лар), готика черкови (13—14-а.лар), епископ саройи (1722—28), ратуша (1730), Роганов саройи (1732—42) ва б. сақланган.

СТРАСБУРГ УНИВЕРСИТЕТИ — Франциядаги қад. ун-тлардан бири. 1621 й. асос солинган. 1870—71 й.ги Франция — Пруссия урушида Франция маглубиятга учрагач ёпилган ва унинг ўрнига Кайзер Вильгельм ун-ти ташкил этилган. 1919 й. қайта тикланган. 1935—45 й.ларда Клермон-Ферран ш.да жойлашган ва Франция Қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг марказларидан бири бўлган. 1947 й. Қаршилик кўрсатиш ҳаракати медали б-н мукофотланган. С.у. таркибида 3 ун-т фаолият кўрсатади. Тиббиёт, мат., физика, кимё, физиология, биокимё, ботаника, зоол., умумий биол., геол., геофизика, тарих, филол., геология, ҳуқуқ, иқтисодий фанлар ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрланади. 30 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 3 млндан ортиқ асар сақланади.

СТРАТЕГ (юн. strategos, stratos — қўшин ва ago — бошлаб бораман) — Юнонистонда кенг ҳарбий ва сиёсий ваколатларга эга бўлган лашкарбоши. Ҳоз. маънода — йирик ҳарбий операциялар (амалиётлар)га раҳбарлик қилувчи саркарда.

СТРАТЕГИЯ — қ. *Ҳарбий стратегия.*

СТРАТИГРАФИК ЗОНА (хронозона) — умумий стратиграфик шкаланинг бир қисми, *ярус*га тобе. Ўзидан юқори ва пастки ётқизиқларда қайтарилмайдиган қазилма организмлар қолдиқларининг ўзига хос комплекслари қатламларини ўз ичига олади. «С.з.» номи шу комплекснинг энг характерли битта ёки иккита турига қараб берилади. С.зинни баъзилари бир неча континентларда ажралган ва планетар миқёсга эга. С.злар орловик ва силурда граптолитлар, мезозойда аммонитлар, бўр, палеоген ва неогенда планктон фораминифера ва нанопланктонлар бўйича ажратилган.

СТРАТИГРАФИЯ (лот. stratum — тўшама, қатлам ва *графия*) — *геология*нинг Ер пўсти кесимидаги тоғ жинслари мажмуининг шаклланиш изчиллигини ва жойлашган ўрнидаги дастлабки нисбатини ўрганувчи бўлими. С. чўкинди тоғ жинслари қатламларини кузатиб, ўтмиш геологик даврларда уларнинг фациал ўзгаришларини ҳамда ён атроф (қуйи ва устки) қатламларда такрорланмайдиган ўзига хос белгиларга эга бўлган ва маълум бир бирликка мужассамлашган тоғ жинсларининг стратиграфик йиғиндисини талқиқ қилади. Ер органик дунёсининг такрорланмас тараққиётини акс эттирувчи чўкинди қопламлардаги қазилма организмларнинг таркибини аниқлаш ўрганилаётган ётқизиқлар ёшини ҳамда ўхшашлигини белгилашда аҳамиятга эга (қ. *Биостратиграфия*). Шу жиҳатдан С. *палеонтология* ва *геохронология* б-н узвий боғлиқ. С.нинг асосий вазифаси стратиграфик кесмаларни ажратиш, уларнинг тарқалишини кузатиш, турли кесмаларни ва узилиб бир-биридан узоқлашган кесма бўлакларини ўзаро қиёслашдир. С. ёрдамида Ер пўстининг геологик ривожланиш тарихини тиклаш мумкин; чўкинди формациялар шаклланишининг вақти ва шароитлари аниқланади, регионал ривожланишнинг тектоник ҳамда геодинамик жараёнлари тикланади; геологик хариталар тузиш учун зарур бўлган барча

категориядаги қисми ва стратиграфик схемалар ишлаб чиқилади. С.нинг назарий асослари, принцип ва услубларига 20-а.да жуда кўп ишлар бағишланган. Бироқ бу фаннинг асослари ва баъзи бир қоидаларига 17—19-а.лардаёқ Дания, Англия, Франция ва Германия олимлари томонидан асос солинган. Даниялик олим Н. Стено (1638—86) тоғ жинслари қатламланишининг кетма-кетлиги қонунини аниқлади. 19-а. 1-ярмида инглиз олимлари Р. Мурчисон ва А. Седжвик, француз Ж. Кювье ва б.нинг тадқиқотлари С.ни янада ривожлантирди. 18-а. охирларида Ғарбий Европада Ер пустини ташкил қилган ётқизиқларни бирламчи (ҳоз. палеозой ётқизиқлари), иккиламчи (мезозой) ва учламчи (кайнозой) даври жинсларига бўлиш қабул қилинган. Дастлабки икки термин тезда ўз аҳамиятини йўқотди. 1759 й. италиялик геолог Ардуино таклиф қилган учинчи термин ҳоз. ҳам қўлланилади [қ. *Учламчи система (давр)*]. 1829 й. энг янги бўш ётқизиқларни француз геологи Ж. Денуайе тўртламчи давр ётқизиқлари номи б-н ажратди [қ. *Тўртламчи система (давр)*]. 19-а.нинг 1-ярмида турли мамлакатларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида геологик система (давр)лар ажратилди ва Ер тарихида уларнинг изчиллиги (кетма-кетлиги) белгиланиб, умумий бўлинмалари қабул қилинди ва аввал ажратилган системалар, бўлимлар қайд қилинди. 1900 й. француз геологи Э. Реневье фақат система бўлимларигагина эмас, балки ярус бўлимларини ҳам ўз ичига олган йиғинма, «хронограф»ни таклиф этди. Умумий стратиграфик шкала 20-а. ўрталарида Ер тараққиётининг энг қад. босқичлари интенсив равишда ўрганила бошлади ва ягона системасини белгилаш имконияти туғилди. С.да қатламланишнинг изчиллиги ҳақидаги қонун асосий ўрин тутади; бу қонунга мувофиқ, қатламлар нормал ҳолатда ётганда ҳар бир остки қатлам устки қатламга нисбатан қадимийроқдир. Бу қонундан истисно ҳоллар фақат тектоник деформация натижасида қатламларнинг дастлабки ётиши бузилгандагина кузатилади ва бунда қатламлар тўнтарилган ҳолатда ҳам ётиши мумкин. Ўтган геологик даврлар хавзаларида қаватланган тоғ жинслари қатламлари муайян изчилликда ётади, бу қатламларни ўрганиб, стратиграфик устун (колонка) тузиш мумкин. Бу устунларни қиёслашда турли методлардан фойдаланилади, булардан энг кенг тарқалгани ва ишончлиси палеонтологик метод бўлиб, у Ер органик дунёсининг такрорланмайдиган прогрессив тараққиётига асосланган. Палеонтологик метод палеоэкологик маълумотлар ҳисобга олинган тақдирдагина қўлланиши мумкин. Қазилма организмларнинг барча гуруҳлари стратиграфик корреляция мақсадларида фойдаланилади. Жуда кўп миқдорда учрайдиган майда организмлар қолдиқлари, айниқса, муҳим аҳамиятга эга. Спора-чанг анализи ҳам худди шундай хусусиятлари б-н ажралиб туради, бу анализ фанерозой барча бўлинмаларининг чўкинди қатламлари ёшини аниқлашда қўлланилади. Тўкембрийнинг анча қад. ётқизиқларида ҳайвонлар қолдиғи ниҳоятда кам, кўк-яшил сувўтларнинг ҳаёт фаолияти излари кўплаб учрайди, улардан 1960-й.ларда юқори тўкембрийнинг карбонат қатламларини бўлиш ва корреляция қилишда муваффақиятли фойдаланилди. Анча қад. ётқизиқларни ўрганишда чўкинди ва магматик тоғ жинсларидаги турли элементлар (K, V, Pb)нинг радиоактив парчаланишига асосланган изотоп усули етакчи аҳамиятга эга. Чўкинди жинсларнинг изотоп ёшига оид маълумотлар жуда кам. Аниқлашнинг рубидий методи турли гилли жинслар ва нордон эффузивларни аниқлашда қўлланилади. Кўрсатилган методлар ёрдамида чўкинди қатламларга кириб қолган турли интрузив тоғ жинслари ёши ҳақидаги анча тўлиқ маълумотларни олиш мумкин. Бундан ташқари, чўкинди ва вулканоген қатламларни корреляция қилишда литологик ва геокимёвий тадқиқотлар, разведканинг геофизик усулларидан фойдаланилади. Корреляциянинг барча методларини қўллаш натижасида бутун Ер шари учун умумий йиғма стратиграфик бўлинмалар системаси белгиланди. С. регионал геологик тадқиқотларда асос бўлиб хизмат қилади ҳамда майдоннинг тектоник хусусиятларини тушунтириш, фойдали қазилмаларни қидириш ва разведка ишлари йўналишини аниқлашга ёрдам беради. Стратиграфик кесмани батафсил ўрганмай туриб геологик харитадан тузиш мумкин эмас. С.нинг металлар тузиш мумкин эмас. С.нинг методлари — биостратиграфик, литологик, радиологик, экостратиграфик ҳамда воқеликни тиклашдан иборат.

Кўпгина биотик ўзгаришлар (кўплаб кириб кетиш, таксонлар хилма-хиллигининг ҳаддан тез кўпайиши, янги турларнинг пайдо бўлиши)га эволюцион ўзгаришлар б-н бирга турли хил абиотик омиллар (океан ҳавзасининг кенгайиши ёки қисқариши, океан сатҳининг кўтарилиб-пасайиши, иқлим ва яшаш муҳитининг ўзгариши, атмосфера ва гидросфера таркибидаги ўзгаришлар ҳамда космик ҳодисалар)нинг ҳам таъсири катта. Ўзига хос фарқ қилувчи шундай ўзгаришлар изини Ернинг геологик тарихида Халқаро стратиграфик шкаланинг деярли барча бўлинмалари чегараларида учратилган. Ўзбекистонда қўлланиладиган стратиграфик бирликлар шкаласи баъзи бир бўлим ва яруслари бўлиниши ва индексланиши (ҳудудий хослик белгилари туфайли) б-н бир оз фарқланади. Ўзбекистоннинг стратиграфик тузилишини ўрганишга олимлардан А. Д. Архангельский, Т. А. Сикстель, О. И. Сергункова, Ю. М. Кузичкина, З. М. Абдуазимова ва б.лар ҳисса қўшган. Ҳар бир мамлакатда стратиграфик шкаланинг умумий ва маҳаллий бўлинмалари стратиграфик кодекс қоидалари системаси асосида ажратилади. Геологик вақтни ўлчашнинг эталони қилиб умумий халқаро стратиграфик шкала қабул қилинган (2-Халқаро геологик конгресс Болонье, 1881 й.). 20-а.нинг ўрталарида унга қўшимча қилиб стратиграфик шкаланинг анча йирик бўлинмаси — эон мобайнида шаклланган эонотема киритилган; эра мобайнида шаклланган ётқизиқларни белгидирувчи, аввал ишлатилган «гуруҳ» термини, «эратема» термини б-н алмаштирилди. С.да асосий стратиграфик бўлинмаларнинг қуйидаги таснифи қабул қилинган:

Умумий	Регионал	Маҳаллий
акротема	горизонт (кичик горизонт)	комплекс
эонотема	лона	серия
эратема	географик ном берилган қатламлар	свита (кичик свита)
система		пачка (тахлам)
бўлим		
ярус (кичик ярус)		
зона	бўлим, звено, поғона	тўртламчи давр ётқизиқлари учун

Махсус С. бўлинмаларда литостратиграфик, биостратиграфик, иқлимий стратиграфик, сейсмостратиграфик белгилар ажратилади.

Умумий стратиграфик бўлинмаларга геохронологик мувофиқ келиши:

Стратиграфик	Геохронологик
1.Акротема	1. Акрон
2.Эонотема	2.Эон
3.Эратема (гуруҳ)	3. Эра
4.Система	4. Давр
5. Бўлим	5. Эпоха
6. Ярус	6. Аср
7. Зона (хронозона) бўлим	7. Фаза
8. Звено	8.Пора
9. босқич	9.Термохрон-криохрон

Юқорида кўрсатилган стратиграфик бўлинмаларнинг ҳар бири Ернинг табиий ривожланиш босқичи ва унинг органик дунёсига мувофиқ келади; улар барча материкларда ва 1970-йилларда ўтказилган бурғилаш ишлари кўрсатганидек, океан ботиқларида ҳам аниқланди. Баъзи талқиқотчиларнинг фикрича, геологик яруслар ва стратиграфик зоналар фақат маҳаллий аҳамиятга эга; бу фикр агар фаунаси бошқалардан ажралган ҳолда ривожланган ва Дунё океани б-н боғлиқ бўлмаган (мас., Қора денгиз—Каспий ҳавзасининг неоген ётқизиқлари) алоҳида палеоҳавза материаллари асосида ажратилган ярус ва зона учун тўғри бўлади. Агар ярус ва зоналарнинг стратотипи қилиб очиқ океан ҳавзаларининг кесимлари олинса, бу бўлинмаларни бутун Ер шари бўйлаб кузатиш мумкин. Антропоген (ёки тўртламчи) система учун бўлинмаларнинг палеоиқлим маълумотларига асосланган, уларнинг ўзаро боғлиқлигини акс эттирувчи ўз шкаласи таклиф қилинган. Мавжуд маълумотларнинг кўрсатишича, геологик бўлимлар, ярус ва зоналар токембрийда ҳозирча ажратилмайди, система ва эротемалар фанерозойдагига нисбатан бутунлай бошқача асосланишга эга; уларга эквивалент бўлган протосистема ва протоэротемалар — фитемалар тўғрисида гапириш тўғрироқ бўлади. Ягона ёки умумий стратиграфик шкаланинг бўлим, ярус ва зоналарини ҳамма ерда ҳам исталгандек аниқлаб бўлмайди ва кесимлар тузилишининг маҳаллий хусусиятларини акс эттирмайди. Шунинг учун кўп р-нларда стратиграфик таснифнинг асоси бўлиб, маҳаллий стратиграфик кичик бўлимлар хизмат қилади; агар улар палеонтологик асосга эга бўлса ва йўналиш бўйича ўз таркибини сезиларли ўзгартирган ётқизиқларни ўз ичига олса, унда горизонтларга (тахм. ўлчами бўйича ярус ва кичик ярусларга мос келадиган ва лоналар (локал зоналар)га ажратилади. Аксинча, агар маҳаллий бўлинмаларни ажратишда тоғ жинслари литологик таркибининг ўзига хос хусусияти етакчилик қилса, бундай ҳолатда литостратиграфик бўлинмаларнинг алоҳида системаси қабул қилинади. Охирги халқаро стратиграфик шкала 2000 й.да Бразилияда ўтган 31-Халқаро геологик конгрессда қабул қилинган.

Ад.: Абдуазимова З. М., Абдуллаев Н. Р., О международной стратиграфической шкале, Т., 2000; Степанов Д. Л., Месежников М. С., Общая стратиграфия (Принципы и методы стратиграфических исследований), Л., 1979.

Зоя Абдуазимова.

СТРАТИСФЕРА (лот. stratum— қатлам ва *сфера*) — Ер пустининг, асосан, чўкинли ва ластлаб чўкинди бўлган (метаморфик) жинслардан ташкиб топган устки қисми. Платформаларда С.нинг қалинлиги 3 км гача, геосинклиналларда 15 км гача. С., асосан, гил, гилли сланец, қумтош, оҳактош ва доломитлардан иборат (қ. *Чўкинди жинслар*).

СТРАТИФИКАЦИЯ (лот. stratum — тўшама, қатлам, ва facio — бажараман) — 1) ўсимликлар уруғ (данак)лари униб чиқишини тезлаштириш учун нам муҳитда сақлаш, уруғларга экишдан олдин ишлов бериш усули. Асосан, мевали, манзарали, ўрмон дарахтлари, буталари, айрим доривор ўсимликлар уруғлари (данакларини) учун қўлланилади. С. учун қум, қипиқ, торф увоқлари ва б. ишлатилади. Махсус чуқур ёки яшикларда уруғ (данак) лар нам қум б-н аралаштирилиб 3—5° ҳароратда сақланади. Олма ва нок уруғлари 120—130, ёнғоқ, писта ва бодом 45—60, беҳи уруғи 60—70, шафтоли ва урик данаги 90—100, тоғолча данаги 150—200, олча ва гилос данаги 200—250 кун С. қилинади. Олма, нок, беҳи, бодом, ёнғоқ ва б. мева уруғлари окт.—нояб.да экилганда, баҳоргача С. даврини ерда ўтказиб, яхши униб чиқиши ҳам мумкин. Тоғолча, олча, гилос ва б. мевали дарахт данакларини эса С. даврини тўлиқ ўтказиши учун мевадан ажратилгач, қумланиб, кузгача сақланади; 2) атмосфералари мувозанат шартларини белгиловчи ҳаво т-расининг вертикал бўйича тақсимланиши; ҳавонинг вертикал силжиши ортишига ёки камайишига ёрдам беради. Нотурғун С.да баландлик ошиши б-н т-ра пасаяди, бу атмосфера конвенциясига имкон беради.

СТРАТИФОРМ КОНЛАР — фойдали қазилмаларнинг вулканоген-чўкинди ва қат-қатли чўкинди тоғ жинслари қалин қатламларидаги бир ёки бир неча стратиграфик горизонтда тўпланган уюмлари. С.к. сингенетик-магматик ва эпигенетик-постмагматик йўллар б-н ҳосил бўлади. Карбонатли жинслар қатламларидаги қўрғошин-рух (АҚШ, Миссисури штатидаги конлар) ҳамда қумтош ва сланец қатламларидаги мис конлари (Қозоғистон, Жезқазган кони) С.к. учун характерли. С.к.ла қатлам таналари ўзини сиғдирган ва улар б-н мувофиқ ётган тоғ жинсларига нисбатан кўп. Улар рудаларнинг оддий минерал таркиби б-н фарқ қилади, бу эса рудали жинсларнинг бир ёки бир нечта қатламларида мис, рух, қўрғошин сульфидларининг хол-ходлиги ва ҳамроҳ минералларнинг миқдорига боғлиқ. С.к. катта ҳажмдаги кенг қамровли ривожланишга эга бўлиб, бепоён рудали р-нлар ва провинцияларда шаклланади (мас., Миссисипи водийсидаги қўрғошин-рух конлари). «С.к.» термини, ушбу конларнинг пайдо бўлиш муаммоси юзасидан 1969 йил Нью-Йоркда ўтказилган конференцияда қабул қилинган. Ўзбекистонда С.к. сирасига Учқулоч (Шим. Нурота тизмаси), Сариқон, Конжадил (Чатқол тизмаси) каби қўрғошин-рух конлари киради.



Ҳажми 25000 м³ ли стратостат.

СТРАТОСТАТ (лот. stratum — қатлам ва юн. statos — қўзғалмас) — *стратосфера*га учириш учун мўлжалланган *аростат*. Экипажли С. гондоласи (механизмлар, озиқ-овқат ва б. ўрнатилган ҳона) герметик берк қилиб ясалади, махсус илмий асбоб ва аппаратлар б-н жиҳозланади. Кўтарилиш баландлиги ва учиш массасига қараб С. ҳажми 100000 м³ гача бўлади. Ердан туриб автоматик тарзда бошқариладиган С.лар кенг тарқалган. 20-а. 30-йилларида экипажли С.лар кўп учирилган. Ҳозир С.лан ил. мақсадларида, аэрофотосъёмка, парашютдан сакраш, метеорологик ракеталар учириш ва б.да фойдаланилади.

СТРАТОСФЕРА (лот. stratum — қатлам ва юн. sphaira — шар) — тропосфера устида юқори кенгликларда 8—10 км, экватор яқинида эса 16—18 дан то 50—55 км баландликларгача бўлган оралиқда жойлашган, т-раси —40° (—80°)дан то 0° гача ортадиган атмосфера қатлами. С. қатламининг қуйи чегараси — тропопауза географик кенглик, йил вақти ва циклон фаолиятига қараб ўзгаради. Одатда, тропопаузадан 24—25 км гача қуйи С. ва қолгани юқори С.га ажратилади. Қуйи чегарасида ўртача т-ра йил вақти ва кенгликка қараб —45° дан —75° гача, юқори чегарасида —20° дан +20° гача бўлиб, сув буғи миқдори жуда оз бўлади. Лекин 20—30 км баландликда баъзан садафсимон булут ҳосил бўлади. У қундузи деярли кўринмайди, кечаси қуёш нури таъсирида ялтираб кўринади. Садафсимон булут, асосан, яхлаган сув томчиларидан иборат. *Аэрология* ва *Ернинг сунъий йўлдошлари* ёрдамида С. ўрганилган. С.да ҳам ҳаво алмашинуви бўлиб, т-ра ва шамол тезлиги ўзгариб туради. Шамолнинг максимал тезлиги С.нинг юқори қисмида жуда катта (езда 60—80 м/с; қишда 80—100 м/с гача). Асосий шамол ғарб томондан эсиб, 20 км баландликда ёз вақтлари ўз йўналишини шарққа томон ўзгартиради. С.даги доимий газларнинг улуш миқдори *тропосфера*даги сингаридир. Бироқ С.да озон, ҳатто мутлақ қийматларда тропосфералагига қараганда кўп бўлиб, унинг асосий миқдори 25—35 км баландликлар орасида тўпланган. С. маълум даражада *озоносфера*га мос келади. Озон қатлами Қуёшдан келаётган қисқа тўлқинли, айниқса, ультрабинафша нурларни ютиб қолади, натижада ҳаво т-раси ортади. С.даги озон қатлами ультрабинафша нурларни Ер сиртига ўтказмайди, акс ҳолда Ерда ҳаёт бўлмас эди.

Тоҳир Мухторов.

СТРАУМАЛ Борис Петрович (1900.25.7, Слоним ш., ҳоз. Белоруссия, Гродно вилояти — 1987.29.4, Тошкент) — селекционер олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960), қ.х. фанлари д-ри (1962), проф. (1967). Ўрта Осиё ун-тининг қ.х. ф-тини тугатган (1927). Ўзбекистонда биринчи МТС ташкилотчиси ва директори (1929—31), СоюзНИХИ директори (1931—39), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари ва ўрта толали гўза навлари селекцияси лаб. мудири (1942—71). 1971 й.дан Ўзбекистон гўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. ин-тида катта илмий ходим. Илмий ишлари янги гўза навларини яратиш, селекция-уруғчилик ишлари схемаси ва методикасини ишлаб чиқишга бағишланган. У малла толали С-4001, С-4018, оқ толали С-4727, С-4480, Чимбой 3010, С-4891 гўза навларини яратган.

Ас.: Сорта хлопчатника с основами селекции, Т., 1974; Сорт 108-Ф, Т., 1977.

СТРАХОВ Николай Михайлович [1900.2(15).4, Болхов ш., ҳоз. Орёл вилояти — 1978, 13.7, Москва] — рус геологи ва геокимёгари, СССР ФА акад. (1953), ҳоз. замон назарий *литология*си асосчиларидан бири. Асосий илмий ишлари Қора, Каспий, Орол денгизлари, Балхаш кўли, Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанларидаги ҳоз. чўкиндилар генезисини аниқлашга бағишланган. С. *литогенез*нинг 4 типини аниқлади ва уларнинг Ер тарихидаги эволюциясини тавсифлади; *диагенез, галогенез* ва гумид руда ҳосил бўлиши назарияларини ишлаб чиқди; ёнувчи сланецлар, тузлар, темир ва марганец рудалари, оҳактош-доломитли тоғ жинсларини текширди. С. чўкинди жинслар геокимёси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди, миграция шакллари, қад. сув ҳавзалари, океан, денгиз ва дарёларда Fe, Mn, P, V ва б. кимёвий элементларнинг тарқалиш қонуниятларини ўрганди.

СТРАШЕНСКИЙ (Молдавиядаги Страшена шаҳарчаси номидан)— ўрта кечпишар ҳўраки узум нави. Молдавия узумчилик ва виночилик и.т. ин-тида *Каттақўрғон* х Додреляби дурагайини мураккаб турлараро дурагай Мускат де Сен Валье б-н чатиштириб чиқарилган (М.С.*Журавель*, Г.М.Борзикова, И.П.Гаврилов, Н.И.Гузун). Туни кучли ўсади. Барглари йирик, юмалоқ, уч-беш бўлмали, четлари сал кертикли ва пастга эгилган, терс томони тукли. Гули икки жинсли. Узуми авг.-сент.да пишади. Узум боши йирик, цилиндрсимон, конуссимон, ўртача тиғиз, чочоқ. Ғужуми йирик, юмалоқ, тўқ бинафша, қуюқ губор б-н қопланган. Эти гўштдор, сersув. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 2900° бўлганда 155 кунда пишади. Таркибида 20—22% қанд бор. Новдалари яхши пишади. Совуққа чидами ўртача. Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Рага касаллигига чидамли, кулранг чиришга чидамсиз.

Страшенский узум нави.

СТРЕПТОКОКК (юн. streptos — занжир ва *кокклар*) — ҳаракатсиз бактериялар туркуми (диаметри 0,6—1 мкм). Ҳаво чанги, одам териси ва б.да учрайди. Бўлиниб кўпаяди, натижада ҳар хил узунликдаги шарсимон ҳужайралар занжири ҳосил бўлади. С. спора ҳосил қилмайди; граммусбат; шакар ва спиртни бижғитади. Айрим турлари амалий аҳамиятга эга; сут кислота С.и лактозани бижғитиб сут кислота ҳосил қилади. Бу жараёндан сут маҳсулотлари (простокваша ва б.) олишда фойдаланилади. Полисахаридларни декстранга айлантирувчи айрим турлари қон ўрнини босувчи суюқлик тайёрлашда қўлланади. Касаллик туғдирувчи турлари *ангина, сарамас*, йирингли касалликлар пайдо қилади; қонни зарарлайди. Баъзи С.лар эритроцитларни емириш (гемолиз) хусусиятига эга.

СТРЕСС (инг. stress — босим, кучланиш, танглик) — одам ва ҳайвонларда кучли таъсиротлар натижасида содир бўладиган ўта ҳаяжонланиш, асабийлик ҳолати. Организмда ҳар хил таъсиротларга нисбатан ривожланадиган номахсус нейрогормонал реакция. «С.» терминини канадалик патолог Г. Селье таърифлаб, тиббиётга киритган (1936). Олим С. ҳолатига олиб келувчи омилни стрессорлар деб, улар таъсирида организмда рўй берадиган ўзгаришларни мослашиш (*адаптация*) синдроми деб атади. Физик (иссиқ, совуқ, шикастланиш ва б.) ва психик (кўрқув, қаттиқ товуш, ўта хурсандчилик) стрессорлар ажратилади. Организмда бу омиллар таъсирини енгишга қаратилган мослашувчи биокимёвий ва физиологик ўзгаришлар ривожланади, бу стрессорнинг кучи, таъсир этиш муддати, одам ёки ҳайвоннинг физиологик системаси ва руҳий ҳолатига боғлиқ. Нерв системаси юқори ривожланган одам ва ҳайвонларда, ҳистуйғу кўпинча стрессор вазифасини ўтайди ва у физик стрессор таъсирига замин тўғдиради. Одамда бир хил кучдаги С. ҳам хавфли, ҳам ижобий бўлиши мумкин. Шунинг учун маълум бир даражадаги С.лардан фойда ҳаёт кечириб бўлмайди, чунки С.лар бўлмаслиги бу ўлим б-н баробар деган эди Г.Селье. Демак, С.лар нафақат хавфли, балки организм учун фойдали ҳам бўлиши мумкин (эустресс), бу ҳолат организм имкониятларини ишга солади, салбий таъсиротларга чидамлилигини оширади (мас., инфекциялар, қон йўқотиш ва б.), маълум бир соматик касалликлар (мас., яра касаллиги, аллергия, юрак касалликлари ва б.) кечишини енгиллаштиради ёки беморнинг улардан фориғ бўлишига ёрдам беради. Зарарли С.лар (дистресс) организм резистентлигини пасайтиради, кўпгина касалликларнинг кечишини оғирлаштиради. С. таъсирида касалликлар пайдо бўлишида организмнинг дастлабки ҳолати катта аҳамиятга эга. Мас., *гипертония касаллиги* б-н оғриган беморда С. оғирроқ, яъни гипертоник *кризлар* б-н кечади.

Г. Селье, С. натижасида ривожланадиган касалликлар ё стрессорнинг кучли таъсир этиши, ёки гормонал ти-

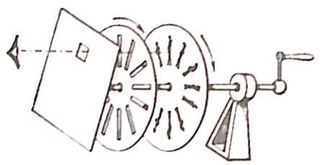
зимнинг «нотўғри» реакция беришига боғлиқ деб ҳисоблаган. Чунки айрим ҳолларда дистресс унча кучли бўлмаган стрессор таъсирида юзага келади. С.нинг организмга ижобий ёки салбий таъсир этиши организмнинг ушбу стрессорга нисбатан реакциясига боғлиқ. С. ҳолатини фаол ўзгартиришга қаратилган чоралар организм чидамлилигини оширади ва натижада касаллик ривожланмайди ёки, аксинча, фаол курашиш бўлмаса, мослашиш синдроми сусайиб, оғир ҳолатларда организмни нобуд бўлишигача олиб келиши ҳам мумкин. Организмдаги ҳамма ўзгаришларни назорат қилишда миядаги катехоламинлар миқдори катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, нерв системаси организмнинг С.га реакция бериш ҳолатини белгилайди (қ. *Нейро-гуморал регуляция*).

Ҳоз. «С.» термини жуда кенг маънода тушунилади, мас., нерв системаси бўлмаган қуйи ҳайвонлар, ҳатто ўсимликларда ҳам сув миқдори ёки ҳарорат кескин ўзгарса, уларда кечаётган физиологик жараёнлар бузилади.

Муҳсим Зокиров.

СТРИХНИН (Strychninum), $C_{21}H_{22}N_2O_2$ — кучала уруғидан олинадиган *алкалоид*. Мол. м. 334,42. Суюқланиш т-раси 282°, қайнаш т-раси 270°. 1818 й.да француз кимёгарлари П.Ж.Пельтье ва Ж. Б.Каванту кашф қилганлар. С.нинг тузилишини инглиз кимёгари Р.Робинсон 1946 й.да аниқлаган, америкалик кимёгар Р.Б.Вудворд 1954 й. С.нинг тўлиқ синтезини ишлаб чиққан. С. мураккаб полициклик бирикмадир, заҳарли; зарарли ҳайвонларни қиришда ишлатилади. Тиббиёт амалиётида С. нитрат қўлланади. Марказий нерв системасини қўзғатади, айниқса, орқа мия фаолиятини кучайтиради, катта дозалари тетаник талвасага олиб боради; кўриш, эшитиш, таъм билиш сезгиларини фаоллантиради; томирларни ҳаракатлантирувчи марказ ва нафас марказини қўзғатади. Скелет мускулларини таранглаштиради, парез ва фалажларда нерв системаси функциясини нормаллаштиради.

СТРОБОСКОП (юн. strobos — тартибсиз ҳаракат ва skopeo — қарайман) — бирон бир буюм ёки манзарани кузатаётганимизда шу буюм ёки манзара йўқолганда ҳам унинг қиёфаси кўз ўнгимизда намоён бўлиб тураверишини ҳодисаси (кўриш инерцияси)ни намойиш қилиш учун мўлжалланган асбоб. Умумий ўқда айланадиган иккита дискдан иборат. Биринчи дискда, худди соат циферблатидагидек, бирон бир такрорланувчи жараённинг турли фазаларига



Стробоскоп схемаси.

мос шакллар туширилган. Иккинчи дискда қатор узунчоқ тирқишлар очилган. Дисклар айлантирилганда кузатувчи кузатиш ларчаси ва шу узунчоқ тирқишлар орқали қараб, биринчи дисклаги шакллар ҳаракатини биринкетин кўради. Ҳар бир шакл б-н навбатлаги шакл ҳаракати орасида муайян бир оний вақт ўтади. Лекин кузатувчига шаклларнинг ҳаракати яхлит (узлуксиз) бўлиб туюлади. Бу қад. ўйинчоқ асбобнинг ишлаш принципи одам кўзининг кўриш иллюзияси хоссасига асосланган. С. хусусиятидан кўпгина и.т. ишларида, ҳар хил асбоблар ясашда, кинематография ва телевидениеда кенг фойдаланилади (қ. *Стробоскопик эффект*).

СТРОБОСКОПИК ЭФФЕКТ — узлукли кузатиш жараёнида тез ҳаракатланаётган жисмнинг кўзгалмас тарзда кўриниши ёки жисм ҳаракатининг алоҳида фазалари тез алмашиниб турганда жисмнинг ҳаракат қилаётгандек бўлиб туюлиши. Агар бирор жисм ёки сурат узлуксиз кузатилмаслан муайян вақт оралиғида кузатилса, уларнинг тасвири худди узлуксиз кузатилаётгандек тасаввур қолдиради. Бунга кўриш инерцияси ҳодисаси сабаб бўлади. Буни умумий бир ўқда айланувчи икки дискдан иборат асбоб (стробоскоп)да кузатиш мумкин. Кўз олдида олдий стробоскоп затвори v частота б-н t вақт давомида очиб-ёпилса, тез ҳаракатланаётган жисм жуда кичкина жойга силжийди, шунинг учун у кўринади. Кўринаётган образнинг сақланиш вақти τ ичида затвор vt марта очилади, шунинг учун ҳаракатланувчи жисмнинг бир неча «оний» ҳолатлари бир вақтда кўринади. Ҳозирги стробоскопларда узлуксиз кўриш импульсли лампалар воситасида амалга оширилади. Одатда, ҳаракатнинг кетма-кет фазаларини тасвирловчи кадрлар секундига 24 марта алмашинса, кўриш инерцияси ва руҳий омиллар туфайли ҳаракатнинг узлуксизлиги самарасига эришилади. С.э., мас., кинематографиянинг асосини ташкил қилади.

СТРОМБОЛИ — Тиррен денгизидаги сўнмаган вулкан, Липари архипелагида, Италия ҳудуди. Денгиз сатҳидан бал. 926 м. Денгиз тубидан 2700 м). Кратери 700 м баландликда. Мунтазам равишда вулкан бомбалари ва газ отилиб туради. Кратеридан чиқаётган газлар лавасининг тафтидан еришиб кечаси узоқдан яққол кўринади. Шу сабабли уни Ўрта денгиздаги маёқ деб атайдилар. Вулкан отилиши типларидан бири ҳам С. деб аталади.

СТРОНГИЛИДЛАР (Strongylida) — нематодалар синфига мансуб тўгарак чувалчанглар тўркуми. Уз. 4 мм дан 7 см гача. Оғиз капсуласи кучли ривожланган; ҳўжайин тўқимасига сингиши вазифасини бажаради. 10 та оиласи бор. Энг муҳим оилаларидан бири — Strongylidae га 22 та уруғ киради. С. сут эмизувчилар, қушлар ичагида ва б. органларида паразитлик қилади. Оралиқ ҳўжайинсиз ривожланади. Одам ва ҳайвонларда стронгилоз касаллигини пайдо қилади.

СТРОНЦИАНИТ — карбонатлар синфига мансуб минерал. Илк бор 1787 й. Строншиан ш. (Шотландия) яқинида топилган, номи шундан. Кимёвий таркиби $Sr[CO_3]$. Одатда, Ca, Ba, Pb аралашмаларига эга. Ромб сингонияда кристалланади. Агрегатлари яхлит, донадор, зич ва толасимон, ингичка найсимон бўлиб тузилган. Рангсиз ёки яшилроқ, сарғиш ва кулранг бўлиб, ялтираши шишадек. Мўрт. Қаттиқлиги 3,5—4; зичлиги 3,6—3,8 г/см³. Гидротермал жинслар орасида целестин, барит, кальцит, сульфидлар б-н ассоциацияда учрайди; кўпинча чўкинди тоғ жинсларидан гилли-оҳактошларда чизиқлар кўринишида бўлади. С. Ўзбекистонда Қурама тоғ тизмаларидаги Табошар конида (1932), кальциостронцианит тури эса, Етимтоғ олтингугурт конида топилган.

СТРОНЦИЙ (лот. Strontium), Sr — Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент. *Ишқорий-ер металлар* гуруҳига киради. Тартиб рақами 38, ат. м. 87,62. Табиий С. 4 та барқарор изотопдан иборат: ^{84}Sr (0,55%), ^{86}Sr (9,87%), ^{87}Sr (7,02%) ва ^{88}Sr (82,56%). С.нинг масса сонлари 80 дан 97 гача бўлган бир неча сунъий радиоактив изотоплари, жумладан, уранинг парчаланиши натижасида ҳосил бўладиган энг узоқ вақт мавжуд бўлувчи маҳсулотлардан ^{90}Sr ($T_{1/2}$=27,7 й.) ҳам олинган. С.ни 1790 й.да инглиз минералоги Кроуфорд Шотландиянинг Строншиан (Strontian) шаҳри яқинида топилган стронцианит минерали таркибида кашф қилган. Металл ҳолдаги С.ни амальгама кўринишида 1908 й.да инглиз кимёгари Г.Дэви электролиз йўли б-н гидроксидан ажратиб олган. С. Ер пустининг масса жиҳатдан 4·10⁻²% ини ташкил қилади. Унинг 30 та яқин минерали маълум. Улардан целестин $SrSO_4$ ва стронцианит $SrCO_3$ саноат аҳамиятига эга.

С. кумушдек оқ ва юмшоқ металл. Суюқланиш т-раси 770°, қайнаш т-раси 1380°, зичлиги 2,63 г/см³. С. атом радиуси 0,215 нм, ион радиуси 0,12 нм. Кимевий фаоллиги ва хоссаларига кўра, у *кальций* б-н *барий* ўртасидаги оралиқ ҳолатни эгалланди. С. ҳавода тез оксидланади, сув б-н шиддатли реакцияга киришади, кўпгина элементлар б-н бевосита бирикади. Бирикмаларида 2 валентли. Металл ҳолдаги С.ни $SrCl_2$ нинг суюлтирилган эритмасини электролиз қилиш йули б-н олиш мумкин. Саноатда С. целестин ва стронцианит концентратларини аввал бойитиш, юқори т-рада (900—950°) кўмир иштирокида қайтариш, ҳосил бўлган SrS ни гидролизлаш, CO_2 ёки HNO_3 таъсир эттириб, $SrCO_3$ ёки $Sr(NO_3)_2$ га айлантириш ва сўнгра уларни термик парчалаш йўли б-н олинади. С. микроорганизмлар, ўсимлик ва тирик организмларнинг таркибий қисмидир. Денгиз радиолярийси (акантарийси) скелети С. сульфат-целестинидан иборат. Денгиз сувўтининг 100 г қуруқ моддаси таркибида 26—140 мг, қуруқликлаги ўсимликда 2,6 мг, денгиз ҳайвонларида 2—50 мг, қуруқликлаги ҳайвонларда 1,4 мг, бактерияларда 0,27—30 мг С. бўлади. Суяк тўқималарида С. кальций б-н бирга тўпланиб унинг аналоги сифатида моддалар алмашинувида иштирок этади. Металл ҳолдаги С. мис, бронза ва баъзи қотишмалар таркибига қўшилади, электр вакуум техникасида газларни ютувчи восита сифатида ишлатилади. С.нинг радиоактив изотопларидан ^{89}Sr телеграф кабелларидаги шикастларни аниқлашда, ^{90}Sr эса электр батареяларида манба сифатида ишлатилади. С. бирикмалари заҳарли эмас, одам организмига тушганда улар кальций бирикмаларига ўхшаш таъсир этади, аммо ядро синовлари пайтида атмосферада йиғиладиган ^{90}Sr изотопи инсоният учун ўта хавфлидир. С. б-н ишлаганда ишқорий ва ишқорий-ер металларга оид қўлланма ва қоидаларга риоя қилиш лозим.

Стронций бирикмалари. С. ҳона т-расида кислород б-н бирикиб оксид, юқори босим остида эса пероксид ҳосил қилади. С. оксид, SrO — рангсиз кристаллар. Суюқланиш т-раси 2430°, зичлиги 4,7 г/см³. Оҳакка ўхшаш; сув б-н бирикканда кўп миқдорда иссиқлик ажратиб чиқариб С. гидроксидга айланади. С. карбонатни 1100°да термик парчалаш йўли б-н олинади.

С. гидроксид, $Sr(OH)_2$ — рангсиз кристаллар. Суюқланиш т-раси 375°, зичлиги 3,625 г/см³. Сувда кальций гидроксидга нисбатан яхши эрийди. Кучли асосли хоссага эга, сув б-н октагидрат $Sr(OH)_2{\cdot}8H_2O$ ҳосил қилади, сувли эритмаси CO_2 ни ютиб $SrCO_3$ беради. Октагидрат қуруқ ҳавода моногидратга, 100° да сувсиз гидроксидга, 400° дан юқорида SrO га айланади. С. гидроксид қанд и.ч.да патокада қолган қандни ажратиб олишда ишлатилади. Бунда патокага $Sr(OH)_2$ қўшилганда, $C_{12}H_{22}O_{11}{\cdot}SrO{\cdot}5H_2O$ таркибли қийин эрийдиган модда ҳосил бўлади. Бу моддага CO_2 таъсир эттирилса, SrO С. карбонатга айланиб чўкмага тушади, қанд эса эритмада қолади.

С. галогенлар б-н бирикиб умумий формуласи SrX_2 бўлган рангсиз кристалл ҳолидаги галогенидлар беради. С. йодид SrI_2 нинг суюқланиш т-раси 402°, зичлиги 4,549 г/см³, сувда яхши эрийди. С. бромид $SrBr_2$ нинг суюқланиш т-раси 643°, зичлиги 4,216 г/см³, сувда яхши эрийди. С. фторид SrF_2 нинг суюқланиш т-раси 1190°, зичлиги 4,94 г/см³, сувда жуда оз эрийди. С. хлорид $SrCl_2$ нинг суюқланиш т-раси 873°, зичлиги 3,052 г/см³, сувда яхши эрийди. С. галогенидлари совитқичлар саноатида, тиббиётда ва косметикада ишлатилади.

С. гидрид, SrH_2 — рангсиз кристаллар, зичлиги 3,27 г/см³; 800° да суюқланмасдан С. ва водородга ажралади. Азот атмосферасида қиздирилса, сариқ рангли С. имид $SrNH$ ҳосил бўлади. С. нитрид Sr_3N_2 — қора рангли кристаллар; сув таъсирида осон парчаланади:

$$Sr_3N_2+6H_2O\rightarrow 3Sr(OH)_2+2NH_3\uparrow$$

С. углерод б-н CaC_2 каби сувни парчалаб ацетилен ҳосил қиладиган С. карбид SrC_2 беради. С.нинг кислородли бирикмаларидан С. карбонат, С. нитрат, С. сульфат муҳим аҳамиятга эга.

С. карбонат, $SrCO_3$ — рангсиз кристаллар; зичлиги 3,7 г/см³. Сувда оз эрийди, қисман гидролизга учраши сабабли эритмаси ишқорий реакцияга эга. Кислоталар таъсирида осон парчаланади. Юқори сифатли пўлат олишда (пўлатни олтингугурт ва фосфордан тозалашда), каустик сода и.ч.да адсорбент сифатида, пиротехникада, махсус оптик шишалар, сирлар ва эмаллар тайёрлашда қўлланади.

С. нитрат, $Sr(NO_3)_2$ — рангсиз кристаллар. Суюқланиш т-раси 645°, зичлиги 2,986 г/см³. 645° дан юқорида кислород чиқариб С. нитритга $Sr(NO)_2$ айланади, кейинги қиздириш натижасида эса SrO ва азот оксидларига ажралади. Сувда яхши эрийди. Ёриткич ракеталар, трассирловчи ва ёндирувчи ўқ ва снарядлар таркибига киради.

С. сульфат, $Sr(SO_4)_2$ — рангсиз кристаллар; зичлиги 3,96 г/см³. 1152° да бошқа модификацияга ўтади. 1580° да суюқланмасдан SrO ва CO_2 га парчаланади. Сувда жуда оз эрийди. Юқори т-рада кўмир иштирокида қайтарилса, С. сульфид SrS ҳосил бўлади. Пиротехникада, шиша, сир ва эмаллар и.ч.да қўлланади.

Ад.: Касымова С.С., Милюков Е.М., Петровский Г.Т., Стронций в стекле, Л., 1978; Касымова С.С., Биогенные элементы, Т., 1990.

Сталина Қосимова.

СТРУВЕ Василий Васильевич [1889.21.1(2.2) — ҳоз. Санкт-Петербург — 1965.15.9] — рус шарқшуноси, Қад. Шарқ мамлакатлари тарихини ўрганиш бўйича мутахассис. СССР ФА акад. (1935), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1943), тарих фанлари д-ри (1934). Петербург ун-тини тугатган (1911). Ленинград ун-тида қарийб 50 йил дарс берган (1916—65); Эрмитажнинг Миср бўлими мудири (1918—33), СССР ФА Этнография (1937—40) ва Шарқшунослик ин-тлари (1941—50) (1959 й.дан 1965 й.гача шу ин-тнинг Қад. Шарқ бўлими мудири) директори. Уруш йиллари (1941 й.дан) Тошкентда яшаган. 2 жилддан иборат Ўзбекистон тарихини яратишда бевосита иштирок қилиб, республикада тарих фанининг ривожига маълум ҳисса қўшган. Қад. Шарқ, жумладан, Қад. Миср, Шумер, Бобил, Оссурия, Урарту, Эрон, Фаластин, Кичик Осиё, Қора денгиз соҳили ва Ўрта Осиё тарихи ва маданияти тарихига оид асарлар муаллифи.



Ас.: История Древнего Востока, М., 1941; Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968.

СТРУВЕ Василий Яковлевич [1793.4(15)4, Альтона (Германия) — 1864.11(23)11, Петербург] — рус астрономи, Петербург ФА акад. (1832). Дерпт (ҳоз. Тарту, Эстония) ун-тини тугатган (1810). С. 1818—39 й.ларда шу ун-тнинг расадхонаси раҳбари. Пулково расадхонасининг асосчиси ва 1839 й.дан унинг директори. С. Дунай дарё-



синиng қуйилишидан то Шим. Муз океанигача бўлган меридиан ёйи узунлигини (25°20′) ўлчаган. Пулково расадхонасидаги барча телескоплар С. буюртмасига асосан ясалган ҳамда ўрнатилган. У Галактика маркази томон юлдузлар сонининг ортиб боришини, юлдузлараро муҳитнинг мавжудлигини кашф этган. С. қушалоқ юлдузлар ҳамда юлдузларгача бўлган масофаларни ўлчашга доир тадқиқотлар олиб борган.

СТРУКТУРА (лот. structura — тузилиш, боғланиш) — 1) муайян нарсаларнинг тузилиши, қурилиши; таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги; 2) объектнинг яхлитлиги ва айнан ўзлигини англатадиган, яъни ташқи ва ички ўзгаришларда асосий хусусиятларини сақлаб қоладиган барқарор алоқалари мажмуи. С. *системани* ташкил этади. С. нарса ва ҳодисани бир хил ёки ҳар хил жинслилиги, унинг муайян нисбий мустақил қисмларга, элементларга, компонентларга бўлинишини; бу қисмлар, элементлар, компонентларнинг ўзаро таъсир ва акс таъсирларини, улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни, бу боғланишларга оид қонуниятларни; нарса ёки ҳодисанинг қандай элементлардан ташкил топганлигидан қатъи назар, бу элементларнинг органик бирлигини, уларнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини ифодалайди. С.ни билиш — элементларни аниқлаш, уларнинг ўзаро алоқадорликларини аниқлаш, бу элементлар бир бутунлигининг ўзига хос табиатини тушуниб олишдир.

Кейинги вақтларда табиатшунослик ва ижтимоий фанлар соҳаларида тадқиқот объектини чуқурроқ ўрганиш мақсадида системали ёндашиш, структуравий анализ усуллари ишлаб чиқилди. Бу усулларнинг қўлланиши уларнинг самарали ва истиқболли эканлигини кўрсатмоқда. Оламни фалсафий ва табиий-илмий билиш реал мавжуд системаларнинг С. хусусиятларини билишга анча тўғри келади.

СТРУКТУРАВИЙ ТИЛШУНОСЛИК — тилшунослик йўналишларидан бири; тилга нисбатан илмий қарашлар ва уни тадқиқ этиш усуллари мажмуи. Тилни аниқ ажралиб турадиган структур (таркибий) элементлар (лисоний бирликлар, уларнинг туркумлари ва б.)га эга бўлган белгилар тизими тарзида тушуниш ва тилни қатъий (аниқ фанларга ўхшатиб) формал тавсифлашга интилиш мазкур қарашлар ва усуллар асосини ташкил этади. С.т. ўз номини тил структурасига бўлган алоҳида эътибори туфайли олган. Тил структураси (тузилиши) эса, одатда, лисоний тизимнинг муайян сатҳлар доирасида иерархик (поғонали) боғланишда жойлашган ва тартибга солинган элементлари ўртасидаги муносабатларни ифодалайди. Тилни структур жиҳатдан тавсифлаш аниқ бир матндан умумлашган инвариант (ўзгармас) бирликлар (гап қолиплари, морфемалар, фонемалар)ни ажратиш ва уларни аниқ нутқий бўлаклар б-н муносабатини қатъий қўлланиш қоидалари асосида аниқлашга имкон берувчи таҳлилни талаб қилади.

С.т. ғоялари асосида структуравий (формал) грамматика юзага келди, машина таржимаси б-н боғлиқ масалалар кун тартибига олиб чиқилди ва маълум даражада ўз ечимини топди, тилшуносликда математик тадқиқот усулларининг кенг қўлланишига имкон туғилди. С.т. гарчи 20-а.нинг 20—30-й.ларида алоҳида йўналиш сифатида шаклланган бўлса-да, унинг дастлабки куртаклари қад. ҳинд тилшунослиги Панини асарларида, ўрта асрлардаги универсал грамматикаларда, Р.Декарт ва Г.В.Лейбницнинг фалсафий-лингвистик грамматикаларида учрайди. С.т.нинг пайдо бўлишида И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.Ф.Фортунатов, Э.Сепир, Л.Блумфилд, айниқса, Ф.де *Соссюр*нинг илмий изланишлари ва амалий фаолияти муҳим роль ўйнаган. С.т. нинг концепция ва методлари унинг айрим мактаблари (Прага лингвистик тўгараги — функционал тилшунослик; Копенгаген мактаби — *глоссематика;* Америка мактаби — дескриптив тилшунослик) ҳамда бу мактабларга мансуб бўлмаган Э.Бенвенист, А.Мартине, Л.Курилович, Е.Д.*Поливанов* ва б. олимлар томонидан ишлаб чиқилган.

С.т.нинг 50-й.ларгача бўлган ривожланиш босқичида тилни формал тавсифлаш, унинг мазмун жиҳатини инкор қилиш, тил тизимини математик тизим сифатида тушуниш устунлик қилганлиги сабабли С.т. қаттиқ танқидга учраган. 50-й.лардан кейин эса лисоний маънони ўрганиш кучаяди, маъно-мазмунни тавсифлашнинг структур усуллари ишлаб чиқилади. Бу даврда фонологик таҳлил усуллари грамматика ва семантикага кўчирилади. С.т.нинг ўзи эса янги йўналишларга қўшилиб кетиб, 70-й.ларда алоҳида йўналиш сифатида барҳам топади. С.т. ишлаб чиққан усуллар алабиётшунослик, этнология, психология, антропология, санъатшунослик каби ижтимоий-гуманитар фанларда бошқа усуллар б-н ёнма-ён қўлланмоқда.

Ю. Основные направления структурализма. М., 1964. *Звегинцев В.А.* Введение в структурную лингвистику. М., 1974. *Ревзин И.И.* Современная структурная лингвистика. М., 1977.

СТРУКТУРАЛАР ГЕОЛОГИЯСИ — *тектоника*нинг бир бўлими. Ер пустида тоғ жинсларининг жойлашиши, пайдо бўлиш қонуниятларини, уларнинг деформацияси ва етиш шаклларини ўрганади. С.г.да «Структура» термини тоғ жинсларининг фазодаги ўрни ва тектоник ҳаракатлар натижасида уларнинг ўзгариши сифатида тушунилади. С.г.нинг асосий вазифаси — деформацияни келтириб чиқарувчи структура шаклларининг ташқи кўриниши (морфологияси) ва жинслар силжишидаги кинематика жараёнини талқиқ этишдан иборат. С.г. турлича структура шакллари: қатламлар, бурмалар, дарзликлар, узилмалар, узилишли бузилишлар (ташлама, силжима, сурилма, шарьяжлар) ва магматик ҳосилаларни ўрганади (қ. *Тектоник структуралар*). *Эндоген жараёнлар* натижасида вужудга келган тектоник структура шаклларидан ташқари, *экзоген жараёнларда* чўкиндиларнинг қатланиши жараёнида шаклланган седиментацион структуралар ҳамда гравитацион кучлар (мас., сув ости силжималари) юзага келиши натижасида ҳосил бўлган гравитацион структуралар мавжуд. С.г. фойдали қазилмаларни разведка қилиш ва уларни қазиб олиш б-н бевосита биргаликда вужудга келди ва ривожланмоқда. С.г. 19-а.да Канада ва АҚШда (Ч.Р. Ван Хайз, Ч.Лизс ва Б. ва Р.Уиллислар — тектоник узилишлар, бурмалар, кливажлар), Россияда (Н.А. Головкинский — Шарқий Европа платформасида қатламларнинг ҳосил бўлиши; А.П.Карпинский, В.А.Обручев — Олтой, Саян, Урал тоғларида рудали конларнинг тузилиши); Ғарбий Европада (А.Гейм, М.Бертран, Э.Арган — Альп тоғларининг сурилма ва бурмалари) вужудга келди. 20-а. ўрталарида С.г.нинг ривожланишига рус геологлари Н.С. Шатский, А.Л.Яншин — платформалар, И.М.Губкин — нефтли структуралар; А.В.Пейве, В.Е.Хаин — чуқур ер ёриқлари, бурмалар ва узилиш пайдо бўлишидаги горизонтал ҳаракатлар, Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда С.г. ривожланишига фойдали қазилма конларини башоратлаш ва излаш ишларида кенг қўлланилишига А.В. ҳамда В. А. Королевлар ҳисса қўшган. С.г. геология-

нинг *геологик съемка, геоморфология, стратиграфия* ва *литология, петрография, гидрогеология* ва *муҳандислик геологияси* фоидали қазилмалар геологияси ва кончилик ишлари каби соҳалари б-н узвий боғлиқ. С.г. геотектониканинг назарий масалаларини ишлаб чиқишда муҳимдир. Тарихий анализ методи ёрдамида структураларнинг шаклланиш қонуниятларини аниқлашда ҳам С.г.дан фойдаланилади. Структура шаклари генезисини билишда тоғ жинсларининг деформациясини ўрганишнинг физик методлари кенг қўлланилади. Шунга кўра тоғ жинсларининг петрографик структура ва текстуралари тоғ жинсларининг тектоник деформациялари (*тоғ жинслари тузилиши*)ни акс эттиради. Микроструктураларни ўрганишни С.г.нинг махсус бўлими — *петротектоника* ташкил қилади. 20-а. ўрталаридан С.г. маълумотларига суянган глобал тектоника ва геодинамика фанлари кенг ривожланган.

СТРУКТУРАЛИЗМ (лот. structura — тузилиш, жойланиш, тартиб) — тилшунослик, адабиётшунослик, этнография, тарих ва ш.к. гуманитар фанларда структур усуллар ва моделлаштиришдан, формаллаштириш, *семиотика*, математикалаштириш элементларидан фойдаланиш б-н боғлиқ йўналиш; 20-а.нинг 20-й.ларида пайдо бўлган. С.нинг тадқиқот объекти белги тизимлари (тил, фан, санъат, мифология, мода, реклама) мажмуи сифатида олинган маданиятдир. С.нинг асосини нарса ва ҳодисаларнинг инвариант муносабатлари йиғиндиси тарзида тушуниладиган тузилма (структура)лар ташкил этади. С.дан ибтидоий қабилалар маданиятини ўрганишда ҳамда фольклоршунослик ва самарали фойдаланилди (қ. *Структуравий тилшунослик*).

СТУДЕНТ (лот. studens — қунт б-н ишловчи, шуғулланувчи) — қ. *Талаба*.

СТУДИЯ (итал. studio — ўқиш, ўрганиш) — 1) рассом ёки ҳайкалтарош устахонаси; 2) рассом ёки актёрлар тайёрлайдиган мактаб; 3) ижодий фаолият б-н бир қаторда саҳна (ёки тасвирий) санъати асосларини ўрганадиган, асосан, ёшлардан ташкил топган театр (ёки рассомлар) жамоаси. С.нинг профессионал ва ҳаваскорлик турлари бор; 4) бадиий ва б. фильмлар яратувчи ижодий ва техник кино ходимлари жамоаси; 5) радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар олиб бориладиган махсус бино (радиостудия, телестудия); 6) овоз ёзиш хонаси. Мусиқий асарлар ижроларини электр (магнитофон каби) ва электрон (синтезатор ва б.) воситалар ёрдамида ёзиб олиб *фонограмма* тайёрлайдиган махсус жой (мас., «Тарона рекорде» С.си ва б.).

СТУПА (санскритча — чўққи) — асосан, думалоқ ёки тўртбурчак шаклда қурилиб, диний маросимларга мўлжалланган буддавий меъморий иншоот. Тарихий манбаларда қайд қилинишича, Будданинг жасади куйдирилиб, кули 8 бўлакка бўлиниб, махсус қурилган С.ларга қўйилган. Улар Ҳиндистоннинг 8 шаҳарида — Рожгрих, Вайсали, Капилаваству, Аллакап, Рамгарам, Ветхадип, Кушинагар ва Пиппаливан шаҳарида бор. Кейинчалик С.га ёдгорлик сифатида Будданинг муқаддас деб саналган аъзолари (сочи, тиши ва б.)



Фаёзтепадаги ступа.

солинган қутичалар жойлаштирилган. С.ларнинг ички бўшлиқ эмас, яхлит тош, оҳактош, хом ғишт, пахсадан тикланган, шакли минорасимон, тўнгироқсимон ёки шарсимон бўлади. 4—5 см дан бир неча м гача. Дунёдаги энг баланд С. Мьянманинг Янгон шаҳридаги Шведагон (пойдевори 20 м, бал. 99 м) — меъморлик обидаси ҳисобланади. С.нинг атрофи ўралиб, 4 та дарвоза қурилган. Буддизм тарқалган мамлакатларда С.лар «дагоба», «субургон», «чортон», «*пагода*» деб номланган. Ўрта Осиё ҳудудидаги С.лар 1—4-а.ларга оид бўлиб, асосан, жан. ҳудудда жойлашган. Ўзбекистондаги *Зурмала минораси*, Айритом, Қоратепа, Фаёзтепа, Далварзинтепа ҳамда Ажинатепа (Тожикистон), Марв (Туркманистон) С.лари илмий ўрганилган.

Баҳодир Турғунов.

Шарқий Ҳиндистондаги ступа (8-а.).



СТЭНЛИ Уэнделл Меридит (1904.16.8, Ривилл, Индиана штати — 1971.15.6) — америкалик биокимёгар ва вирусолог. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1941 й.дан). Пристондаги Рокфеллер ин-ти илмий ходими (1932—48), Берклидаги Калифорния ун-ти проф. (1948 й.дан). Илмий ишлари энзимлар ва оқсиллар вирусларининг табиатини ўрганишга оид. Илк бор вирусни микробиология услуби б-н эмас, балки Ж.Д.*Самнер* ва Ж.Мортон усули б-н суюқ экстрактни кристаллаб ажратиб олган. Вирус б-н зарарланган бир тонна тамаки баргларидан бир неча г кристалл ҳолдаги тирик вирус ажратиб олишга муваффақ бўлган ва унинг оқсил модда эканлигини исботлаган (1935). Полиомиелит вирусини ажратиб олиб, таркибини текширган (1955). Нобель мукофоти лауреати (1946, Ж.Х.Нортроп б-н ҳамкорликда).

СТЮАРТЛАР — Шотландия (1371—1714) ва Англия (1603—49, 1660—1714) даги қироллар сулоласи. Энг машҳурлари: Мария Стюарт, Яков I (Шотландияда Яков VI), Карл I, Карл II, Яков II.

СУАХИЛИ, савоҳилий (араб. — соҳил сўзидан) — банту гуруҳига мансуб халқ. Танзания (2060 минг киши), Мозамбик, Конго Демократик Республикаси ва б.да яшайди. Умумий сони 2,4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). *Суахили тили*да сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. «Суахили» номи 12-а.дан маълум. С.лар этногенезида Шарқий Африканинг соҳиллари ҳамда Занзибар ва б. ороллларда яшаган маҳаллий банту қабилалари, милоднинг бошларидан бу ерларга кела бошлаган ҳиндлар, араблар ва форслар, шунингдек, араблар томонидан Африканинг ички р-нларидан қул қилиб келтирилган турли қабилалар қатнашган. Ўрта асрларда С.ларнинг Кильва, Пате, Малинди каби шаҳар-давлатлари мавжуд бўлган. С.лар, асосан, деҳқончилик, балиқ овлаш, ҳунармандчилик, кемасозлик б-н шуғулланади.

СУАХИЛИ ТИЛИ, кисуахили — *банту тилларининг* шарқий гуруҳига мансуб тил; энг аввало суахили халқи шу тилда сўзлашади. Шарқий ва Мар-



Фаёзтепадаги ступа.

олинган қутичалар жойлаштирилган. С.ларнинг ичи бўшлиқ эмас, яхлит тош, оҳактош, хом ғишт, пахсадан тикланган, шакли минорасимон, қўнғироқсимон ёки шарсимон бўлади. 4—5 см дан бир неча м гача. Дунёдаги энг баланд С. Мьянманинг Янгон ш.даги Шведагон (пойдевори 20 м, бал. 99 м) — меъморлик обидаси ҳисобланади. С.нинг атрофи ўралиб, 4 та дарвоза қурилган. Буддизм тарқал-

Шарқий Ҳиндистондаги ступа (8-а.).



аги энг баланд С. Мьянманинг Ян
он ш.даги Шведагон (пойдевори 20
м, бал. 99 м) — меъморлик обидаси
исобланади. С.нинг атрофи ўралиб, 4
та дарвоза қурилган. Буддизм тарқал-

Шарқий Ҳиндистондаги ступа (8-а.).



ликаси ва б.да яшайди. Умумий сони 2,4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). *Суахили тили*да сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. «Суахили» номи 12-а.дан маълум. С.лар этногенезида Шарқий Африканинг соҳиллари ҳамда Занзибар ва б. ороллларда яшаган маҳаллий банту қабилалари, милоднинг бошларидан бу ерларга кела бошлаган ҳиндлар, араблар ва форслар, шунингдек, араблар томонидан Африканинг ички р-нларидан қул қилиб келтирилган турли қабилалар қатнашган. Ўрта асрларда С.ларнинг Кильва, Пате, Малинди каби шаҳар-давлатлари мавжуд бўлган. С.лар, асосан, деҳқончилик, балиқ овлаш, ҳунармандчилик, кемасозлик б-н шуғулланади.

СУАХИЛИ ТИЛИ, кисуахили — *банту тилларин*инг шарқий гуруҳига мансуб тил; энг аввало суахили халқи шу тилда сўзлашади. Шарқий ва Мар-

казий Африка мамлакатларида тарқалган (асосан, Бирлашган Танзания Республикаси, Кения Республикаси ва Уганда Республикасида инглиз тили б-н бир қаторда расмий тил ҳисобланади). Турли манбаларга кўра, сўзлашувчиларнинг умумий сони 35—55 млн. киши атрофида. С. киунгу, кимвита, кингаре, киунгужа, китумбату, кивумба каби 20 га яқин лаҳжадан иборат. С. тахм. 7—8-а. ларда Шарқий Африка қирғоғи халқларининг Африка ички ҳудудлари ва Шарқ мамлакатлари б-н савдо алоқалари туфайли ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнида шакллана бошлаган. Турли даврларда С.да киаму, кимвита ва киунгужа лаҳжалари устунлик қилган. Киунгужа лаҳжаси ҳақиқий С. ареали (Занзибар о.)дан ташқарига чиқиб, Шарқий ва Марказий Африкага тарқалган ва адабий тилга асос бўлган. Банту тиллари ичида С. катта миқдордаги арабизмлар (барча сўзларнинг 40%) мавжудлиги, қад. ёзув анъанасига эгалиги б-н ажралиб туради. С. 10—11-а.лардан араб графикаси, 20-а. бошларидан эса лотин графикаси асосидаги ёзувга эга.

СУБ... (лот. sub — остида, пастда, ёнида) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми: 1) бирор нарсанинг остида, тагида ёки яқинида жойлашганликни (мас., *субтропиклар, субарктика, субтитр*); 2) тобеликни, бўйсунишни (мас., *субинспектор, субординация*); 3) иккинчи даражалиликни, асосий эмасликни (мас., *субаренда*) билдиради.

СУБА — бир неча саркорлик (р-н)дан иборат вилоят. Бир саркорлик бир неча парганлардан ташкил топган. Ҳиндистонда *бобурийлар* ҳукмронлиги даврида вилоятлар С. деб, унинг ҳокими эса **субадор** деб аталган. Ҳиндистоннинг бутун ҳудуди 15 С.га — Шоҳ Жаҳонобод, Акбаробод, Ажмир, Аҳмадобод, Ауд, Аллоҳобод, Бангала, Биҳар, Кашмир, Декан, Аврангобод, Мальва, Мўлтон, Кобул, Тахтага тақсимланган.

СУБАЛЬП МИНТАҚА — мўътадил ва субтропик кенгликлардаги тоғларнинг баландлик минтақаси. С.м.да субальп ўсимликлари ва иқлими ҳукмрон. Альп минтақасидан пастда ва ўрмон минтақасидан юқорида жойлашган. С.м. баландлиги жойнинг кенглигига ва иқлимнинг континенталлигига боғлиқ. Ўзбекистонда 2400 м дан баландда учрайди. Қинғир-қийшиқ дарахт ва буталар, ғалла гулли ўтлар ўсади. Ёзги яйловлар сифатида фойдаланилади.

СУБАНТАРКТИКА МИНТАҚАСИ — Жан. ярим шардаги географик минтақа, шим.да мўътадил ва жан.да антарктика минтақалари орасида, 58 —60 ва 65 — 67° ж.кликлар оралигида жойлашган. Асосан, океанларга тўғри келади. Иқлими совуқ, ҳавонинг уртача т-раси қишда —5° дан —15 гача, ёзда 0—2 ; шамолли, туманли кунлар кўп. Қишда сув юзаси музлайди. Ёғин миқдори 500 мм. Балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади.

СУБАРКТИКА МИНТАҚАСИ — Шим. ярим шардаги географик минтақа, шим. да арктика минтақаси б-н жанда мўътадил минтақа орасида, 60 —65° ш.к. билан 67°—73° ш.клар оралигида. Иқлими совуқ, январнинг уртача т-раси материк ва ороллларда —5 дан —40 гача, июлники 5—12°. Йиллик ёғин 300—500 мм. Грунт чуқур музлайди. С.м.нини нисбатан совуқ шим. қисмида тундра зонаси, бир қалар илиқроқ жан. қисмида ўрмон-тундра зонаси жойлашган.

СУББВЕНЦИЯ (лот. subvenire — ёрдамга келмоқ) — марказий органлар томонидан муайян тадбирни, объектни мақсадли молиялаш учун ажратиладиган пул нафақаси. Мақсадли фойдаланиш талаблари бузилганда С. уни берган орган томонидан қайтариб олинади. Давлат маъқуллаган иқтисодий ва маданий ривожлантириш дастурлари, лойиҳалари С. орқали пул б-н таъминланади. С. манбалари ва мақсадларига кўра *дотация* ва *субсидия*дан фарқ қилади.

СУБИРРИГАЦИЯ (*суб...* ва *ирригация*) — *тупроқ остидан суғориш* тури; грунт сувлари сатҳини сунъий кўтариш йўли б-н тупроқнинг ўсимлик илдизи тарқалган қисмини намлашга эришилади. С. ни фақат *коллектор-дренаж тармоғи* қурилган гидроморф ва ярим гидроморф тупроқлардагина қўллаш мумкин. Очиқ зовурларда тўғон солиш, ёпиқ дренажда гидрантларни беркитиш, шунингдек, уларни суғориш суви б-н тўлдириб грунт сувлари сатҳи кўтарилади. Мас., Хоразм воҳасида С. май ойи ўрталарида, экинлар ҳали ёш бўлиб, оддий усулда эгатлар орқали сув бериш учун эгат очиш қийин бўлган даврда амалга оширилади. Фарғона водийсида суғориш тармоқларининг этагида жойлашган хўжаликларда авг. ойида сув танқислиги сезилганда, шунингдек, юзлатиб сув бериш сонини камайтиришда С. дан фойдаланилади.

СУБЛИМАЦИЯ (лот. sublimo — юқори кўтараман) — модданинг кристалл (ёки қаттиқ) ҳолатдан суюқ ҳолатга ўтмай туриб, бевосита газ ҳолатга ўтиш жараёни; иссиқликнинг ютилиши б-н содир бўлади (I жинс фазавий ўтиш).

Қаттиқ жисмларнинг ҳаммаси, мустасносиз, озми-кўпми С.ланади. Баъзи моддаларда, мас., қаттиқ карбонат ангидрид, йод, камфора, нафталинларда С. етарли тезлик о н юз беради, бошқа моддаларда юз ҳарорат оралиғида т-рала жуда секин боради ва амалда уни сезиб бўлмайди. Модданинг масса бирлигини узгармас т-рада газ ҳолатига утказиш учун унга берилиши лозим бўлган иссиқлик солиштирма сублимация иссиқлиги, узгармас босимда қаттиқ жисмнинг бевосита газсимон ҳолатга мувозанатини фазавий утишидаги т-ра С. т-раси деб аталади. С. тезлиги, яъни вақт бирлиги давомида газ ҳолатга утган модда массаси унинг асосий кинетик тафсилоти ҳисобланади. Метеорологияда сув бугининг тугридан-тугри муз ҳолатига утиши ҳам С. деб юритилади.

С.нини қаттиқ моддаларни қуюлмалардан тозаланда, космик аппаратларни юқори т-радан ҳимоялашда ва б.да аҳамияти катта.

СУБЛИМАЦИЯ (психологияда) — шахвонни қувватнинг ижтимоий фойдали юксак мақсад ва объектларга йуналтирилиши, кучирилиши. «С.» тушунчасини З. Фрейд унинг *психоанализ* назариясида илгари сурган (1900). Ушбу таълимотга кўра, жамиятда аксарият одамларнинг ҳаёти ва камолоти давомида уларнинг табиий мойиллик қуввати меҳнат фаолиятига, ақлий ҳамда ижодий фаолиятга қаратилади, сарф этилади. Бунда С. психологик ҳимояни таъминловчи омил сифатида қатнашади. Жамият ва шахсга мутаносиб психиканинг ирсий кўринишларини узатиш йўли б-н инсоннинг вазиятдаги жилдийлик, зўриқишни камайтириш ҳодисаси унинг вазифаси ҳисобланади. С. масалаларига *болалар психологияси*, ижод психологиясида муҳим аҳамият берилади. *Ижтимоий психология*да уни шахс социализацияси жараёни б-н боғлайдилар. С. тўғрисидаги тасаввурлар *психика*нинг биологик талқинини акс эттирали.

СУБЛИТОРАЛ (*суб...* ва *литорал*) — океан ва денгизлар тубининг литоралдан бевосита пастроқда жойлашган қирғоқ бўйи қисми. Сув қайтгандан кейинги сув сатҳидан сув ости ўсимликлари ўсадиган энг пастки чегара (батиал)гача чўзилган. Сув ҳавзасининг табиий шароитига қараб С.нинг қуйи чегараси 40 м дан 150 м гача чуқурликда ётади. С. эни 10 ёки 100 м дан (Қора, Беринг, Охота денгизлари) то 1500—2000 м гача (Баренц денгизи). С. даги ўсимликлар қўнғир, қизил ва кўк сувўтлардан, ҳайвонот дунёси моллюскалар, чувалчанглар, қисқичбақасимонлар, нинатерилилардан иборат. С. зонасидан умуртқасизлар овланади. Устрицалар, мидиялар, денгиз тароқчаси, крабллар. Узоқ Шарқ денгизларида — голотуриялар муҳим аҳамиятга эга. Треска, пикша, камбала ҳам овланади, денгиз қарами ниғоб олинади.

СУБМИТТИ ЮЛДУЗЛАР, субмиттилар — галактиканинг сферик ташкил этувчисига кирали. Бир хил массали бош кетма-кетлик юлдузларга қараганда юқори т-рага эга, атмосферасида металл атомлари миқдори кам, «масса — ёркинлик» боғланишига бўйсунмайди. С.ю. бош кетма-кетликка параллел ва ундан 1,5—2 юлдуз катталикда пастроқда жойлашган алоҳида кетма-кетлик ҳосил қилади.

СУБОРБИТАЛ ПАРВОЗ — космик учиш аппаратининг 1-космик тезлик (7,91 км/с) дан кичик тезликда, яъни Ер суньий йўлдоши орбитасига чиқмасдан баллистик траектория бўйлаб учиши. С.ларн мақсад — космик кемаларни синаб кўриш, биббий-биологик тадқиқотлар ўтказиш ва б. АҚШ да 1960—61 йилларда астронавтлар «Меркурий» дастури бўйича 2 та, СССРда 1975 йида космонавтлар «Союз» дастури бўйича 1 та С.п. қилган. Бу парвозда астронавтлар А. Шепард (1961 й. 5 май) ва В. Гриссом (1961 й. 21 июль) бўлган. С.п.нинг ўтиш муддати — 15 ва 16 мин., узоқлиги 486 ва 504 км, бал. 186 ва 189 км.

СУБОШИ — лашкарбоши, саркарда, олий бош қўмондон. Бу унвон Турк хоқонлигида салтанат учун қилган буюк хизматлари, саркардалик истеъдоди б-н донг таратган шахслар (мас., Турк хоқонлигида Култегин, Мўғилон, Инал қаган) гагина берилган. *Қорахонийлар* қўшинида С.дан ростгўйлик, шижоат ва ботирлик, ҳарбий амалиётлар чоғида турли ҳарбий маҳорат ишлата билишлик талаб қилинган. *Салжуқийлар* салтанатида «С.» атамаси қабила бошлиғи, вилоят, ўлка ҳокими маъноларида қўлланган. Салжуқийлар сулоласи асосчиси *Салжуқ* ҳам С. унвонига эга бўлган. Вилоят ҳокимларига С. унвони қатори арабча «амир» унвони ҳам берилган. С. султон фармонига мувофиқ ҳарбий юришга чиққан. Усмонли туркlар давлатида С. аввалги мавқеини аста-секин бой берган, у чекка вилоятларда *миршаб* вазифасини бажарган. Унинг вазифасини башбук, мири аширет, рейе деб аталган амалдорлар эгаллаган. Айни шу маънода С.нинг Ўрта Осиёда ҳам фаолият кўрсатганлиги тарихий манбаларда акс этган. Ҳоз. Туркияда ермулкни бошқарувчи шахс С. атамаси б-н аталади.

СУБСИДИЯ (лот. subsidium — ёрдам, нафақа, қўллаб-қувватлаш) — давлат бюджети, маҳаллий бюджетлар маблағлари ёки махсус фондлардан жисмоний ва юридик шахсларга, маҳаллий органларга, бошқа давлатларга бериладиган пул маблағи ёки натура шаклидаги ёрдам. Маблағлар кўринишидаги аниқ мақсадли С.лар бевосита С., солиқ ёки бошқа имтиёзларни жорий этиш билвосита С. деб аталади. С. давлат томонидан қайтариб олмаслик шарти б-н ажратилади. С.лар иқтисодиётни *диверсификациялаш* (таркибан ўзгартириш), экспорт-импортни мувозанатлаб туриш, фан-техника янгиликларини ўзлаштиришни йўлга қўйиш, миллий саноатни ўстириш, айрим ҳудудларни ривожлантириш, конверсия ва б. мақсадларда ажратилади. Жаҳон бозоридаги нархни ушлаб туриш учун бозорга қўшимча товарларни чиқармаслик зарур бўлганда давлат ўз товарларини захирага ўтказиб турган фирмаларга С. бериб, товарларни сақлаб туриш харажатларини қоплайди. Давлатнинг иқтисодий дастурларида иштирок этадиган корхоналар ҳам С. олади.

СУБСТАНЦИЯ (лот. substantia — моҳият) — нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, асосини ифодаловчи тушунча. Одатда, материя, модда сўзининг синоними сифатида қўлланилади. С. фалсафада хилма-хил оламнинг, объектив реалликнинг, табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури тарихини, инсон билимларининг натижаларини ҳам ўзига қамраб олувчи конкретликнинг назарий инъикоси, билиш назариясининг асосий тушунчаси сифатида талқин этилади. Бундай универсал моҳиқин этилади. Бундай универсал моҳият муайян нарса, ҳодисалар ва уларнинг ўзаро алоқадорликлари орқали намоён бўлади. Юнон файласуфлари С. деб нарсаларнинг доимий, туб ва ўзгармас хусусиятини, асл моҳиятини англашган, унга *акциденция* тушунчасини қарама-қарши қўйишган. Кейинчалик схоластлар бутун мавжудотнинг асл моҳиятини ташкил этувчи С. — худодир деган ғояни илгари сурдилар (қ. *Схоластика*). Оламнинг моддий сабаби ва илоҳий С. ҳақидаги дуализм Р. *Декарт* олға сурди, у тик талқинни *Спиноза* фалсафасида янада ривожлантирилди. И. *Кант* С.ни тафаккурнинг априор шакли, яъни тажрибадан олинган билимларни синтезловчи шакли деб изоҳлади. Унинг фикрича, С.нинг доимийлиги барча вақт мобайнида ўткинчи бўлган нарсаларга нисбатангина начор моён бўлади. *Гегель* С.ни нарсалардаги ўзгарувчан, ўткинчи томонларнинг яхлитлиги сифатида таърифлаб, уни «ҳар қандай ҳақиқий ривожланишнинг асосидир», дейди.

Шарқ фалсафасида Форобий С.ни энг умумийлик сифатида тушунтирган. Ибн Сино С.ни «субстанционал умумийлик ва акцидентал умумийлик»нинг ўзаро муносабати доирасида талқин этиб, уларнинг бир-бири б-н боғланганлигига, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслигига эътиборни қаратди. С.ни тушунишда ҳам материалистик, ҳам идеалистик қараш бор. Материалистлар С. деб объектив реалликни, материяни, идеалистлар эса, худони, мутлақ ғояни, руҳни, умуман моддий бўлмаган асосни тушунадилар. Позитивистлар С.ни мавҳум тушунча сифатида таърифлаб, бу тушунча тадқиқотчини чалғитиб, унинг фикрини йўқ нарсага боғлаб қўяди, аслида олам хилма-хилликлар ва уларнинг бирликларидан иборат, бунга эса моддийлик ҳам, маънавийлик ҳам киради деб ҳисоблашади. Ҳоз. замон табиатшунослиги учун С. фақат расмий тушунча бўлиб, ҳодисаларни ифодаловчи деган маънони билдиради.

СУБСТИТУЦИЯ (лот. substituo — ўрнига қўяман, ўрнига алмаштираман) — васиятда ўринбосар меросхўр (субститут)нинг тайинланиши. Ворислик ҳуқуқида мерос қолдирувчининг васиятномасида мерос очилгунча асосий меросхўрнинг вафот этиб қолиши ёки уни қабул қилмаслиги эҳтимолини ҳисобга олиб, қўшимча меросхўр кўрсатилади. Асосий меросхўр қонунда назарда тутилган сабабларга кўра меросдан маҳрум этилган ҳолатларда ҳам ворисликка субститут чақирилади. Субститут сифатида, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига кўра, меросхўрлар қаторига киришкирмаслигидан қатъи назар, ҳар қандай шахс тайинланиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқда давлатларнинг моддий жавобгарлиги шаклларидан бири, реституциянинг бир кўриниши; қонунга хилоф равишда йўқ қилинган ёки зарар етказилган мулкни, шу жумладан, бинолар, транспорт воситалари, санъат бойликлари, хусусий мулкни тенг қийматли бошқа мулк б-н алмаштиришдан иборат.

СУБСТРАТ (лот. substratum — тўшалма, асос) — 1) биологияда — ўтроқ яшайдиган организмлар ёпишадиган асос; ташқи муҳитнинг таянч элементи, мас., бентосдаги организмлар учун сув туби. С. микроорганизмлар ва ўсимликлар учун озиқ муҳити ҳам бўлади; 2) биокимёда — фермент таъсирида ўзгарадиган модда.

СУБСТРАТ (тилшуносликда) — муайян бир лингвогеографик ҳудудда тарқалган тилда барча тил сатҳларига

мансуб белги ва ҳодисаларнинг мажмуи. Бу белги ва ҳодисалар келиб чиқишига кўра аввал шу ҳудудда мавжуд бўлиб, кейин йўқолиб кетган тилга тегишли бўлади, бошқача айтганда, С. мағлуб тилнинг ғолиб тилда қоллирган излари. Мас., румин тилининг лак С. и — дакларнинг йўқолиб кетган тилининг излари. С. манбаи ғолиб тилга қаришдош бўлиши ҳам, қаришдош бўлмаслиги ҳам мумкин. С.ни у б-н ёндош ҳодисалар — адстрат (келгиндилар тили таъсири остида маҳаллий аҳоли тилида ҳосил бўлган тил ҳодисалари; бегона тилнинг маҳаллий тилга таъсири б-н боғлиқ икки тиллилик кўриниши) ва суперстрат (лот. superstratum — «устки қатлам, қават» — муайян бир лингвогеографик ҳудуда тарқалган тиллаги лисоний белги ва ҳодисалар мажмуи бўлиб, улар маҳаллий тилга сингиб йўқолиб кетган келгиндилар тилининг изларидир) ҳодисаларидан фарқлаш керак.

СУБТРОПИК МИНТАҚАЛАР — Ернинг ҳар икки ярим шаридаги географик минтақалар, 30° ва 40° кенгликлар орасида жойлашган. Совуқ ойнинг ўртача т-раси 0° дан юқори. С.да йил бўйи ўсимликлар вегетацияси давом этади. Ёз б-н қишнинг ҳаво т-раси катта фарқ қилади. Ёзда тропик, қишда мўътадил ҳаво массалари ҳукмрон. Денгиз бўйидан қуруқлик ичига кириб борган сари ёғин миқдори камайиб, иқлим континенталлашиб боради. Субтропик иқлимнинг 2 тури: материк субтропик иқлим ва океан субтропик иқлим мавжуд. Материк субтропик иқлимда ёз иссиқ ва қуруқ, қиш бекарор, нисбатан совуқ бўлади. Июлнинг ўртача т-раси 24—30°, янв.да 0—4° бўлади. Ёғин 300—500 мм, тоғларнинг шамолга рўпара ён бағриларида 800—1000 мм. Океан субтропик иқлимга ҳаво т-расининг йил давомида кескин ўзгармаслиги, ёзда анча паст (20° атрофида), қишда илиқ (12° чамасида) т-ра бўлиши хос. С.м.да тупроқ, асосан, қизил ҳамда кулранг-жигарранг, сариқ-қўнғир тупроқлар. Ўсимлик дунёси хилма-хил. Чўл ва чала чўллардан доим яшил ўрмонларгача мавжуд. Ҳар бир материкда С.м.нинг 3 асосий — ғарбий океан бўйи ёки ўрта денгиз бўйи, континентал ва шарқий океан бўйи секторлари ажратилади. Континентал С.м. материкнинг ички қисмларига хос. Уларда ёғин кам (200—400 мм), янв.нинг ўртача т-раси 0—4°, об-ҳаво беқарор. Ёз иссиқ ва қуруқ (28—30°). Ёзда иссиқ 50° га етгани ва қишда совуқ —10° дан паст бўлгани қайд этилган. Ёғин қиш ва баҳорда ёғади. Ўзбекистонда Сурхондарё вилоятининг Термиз ва Денов туманлари шу минтақала жойлашган. Асосан, чўл ва чала чўл зонасига киради. Сув бор ерлар ўзлаштирилиб, воҳаларга айлантирилган. Иссиқсевар усимликлар, жумладан, магнолия, пальма дарахти экилади, инничка тола ли пахта, шакарқамаш, субтропик мевалар (лимон, хурмо, апельсин ва б.) етиштирилади.

СУБТРОПИК ЎСИМЛИКЛАР — асосан, доим яшил, барг тўкалиган баъзи мевали дарахтлар ҳамда буталар. Буларга *авокадо, анжир, анор, апельсин, мандарин, лимон, грейфрут, зайтун, хурмо, чилонжийда* (уноби), *писта, мушмула, ток, дафна* ва б. кирали. С.ў. мазали, тўйимли ва доривор хусусиятга эга мева берали. Меваси янгилигича, консерваланган ҳамда қуритилган ҳолда истеъмол қилинади. С.ў. вегетация лаврининг узунлиги, қишда тиним лаврига ўтиши б-н тропик ўсимликлардан фарқланали. Асосан, *субтропик минтақаларда* етиштирилади. Оранжерея ёки траншеяларда, шунингдек, уй шароитида ўстирилали. С.ўлнинг совуққа чиламлилиги турлича. Мас., лимон совуққа чиламсиз, анжир, анор, хурмо чиламлироқ. Ўзбекистонда С.ўлнинг баъзи турлари (апельсин, мандарин, лимон ва б.) оранжерея ёки траншеяларда, шунингдек, уй шароитида ўстирилали. Сўнгги йилларда субтропик мевалар Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик ин-тининг *Жанубий Ўзбекистон тажриба станциясида*, Тошкент вилояти Қибрай туманидаги лимонарий ширкат хўжалигида, Сурхондарё вилоятидаги Денов ўрмон хўжалигида ва б. бир қанча вилоятлардаги айрим хўжаликларда, шунингдек, томорқаларда ўстирилиб, кўчатлари етиштирилмоқда.

Ад.: Кульков О. П., Мухамеджанов Ш. З., Ўзбекистоннинг субтропик ўсимликлари, Т., 1968; Животинская С., Восточная хурма в Узбекистане, Т., 1989; Зайцев Ю. И., Цитрусовые в комнате, Т., 1990.

Рихсивой Жўраев.

СУБТРОПИК ҒЎЗАЛАР, ғўзанинг субтропик шакллари — ҳозир экилаётган *ғўза*нинг юксак даражада маданийлаштирилган эволюцион шакллари. Улар хўжалик аҳамиятига эга бўлган қарийб барча белги ва кўрсаткичлар бўйича узоқ танлаш ва жаҳон пахтачилигининг қимматли генофонди маҳсулидир. С.ғ. узоқ яшамайдиган, симподиал ва кескин симподиал ярим ўтсимон бута. Тукланиш даражаси, барг пластинкасининг катталиги ва шакли, чигитларининг тукланиши, тупининг типи, бутимлари оралиғининг узунлиги, симподиал шохларининг типи, кусакларининг катталиги ва шакли, толасининг узунлиги, тола чиқиши ва б. сифатлари ўзгариб турали. Толаси оқ, оч сариқ, бақувват ва узун, еввоий ҳолда усиш қобилиятини йўқотган. С.ғ. турли касалликларга нисбатан экологик чиламлилиги, ҳосилдорлиги, кусанининг йириклиги, толасининг технологик сифати яхшилиги туфайли дунёлаги ғўза экиладиган барча мамлакатларда кенг тарқалган. Ареалининг турли қисмларида агроэкологик шароитларга кўра экологик-географик шаклларнинг ўша жойлар шароитига мослашган туруҳлари, мас., *мексика ғўзаси*нинг Шарқий Америка, Ўрта Осиё, Шим. Хитой, Жан. Африка, Болқон ва б.да ўсалиган алоҳида туруҳлари шаклланган.

Абдумавлон Абдуллаев

СУБУТОЙ, Субэдэй (13-а.) — *Чингизхон*нинг йирик саркардаларидан бири. Шим. Хитой, Моваройннаҳр, Хуросон, Закавказье, Дашти Қипчоқ, Русь, Шарқий Европани истило этишда шуҳрат қозонган. Урянхат қабиласидан. Чингизхоннинг энг яқин тўққиз ўрлуқ (сафлош)ларидан. Жанглардан бирида бир кўзидан ажралган; жасорати учун «баҳодир» унвонини олган. С. мингбоши сифатида қўшинининг сўл қанотига (қанот қўмондони — Мухали нўён) мансуб эди. Чингизхон Моваройннаҳрни истило қилаётган даврда (1219—20) С. Нур қалъаси (Нурота)ни талон-торож қилган. Сўнгра Чингизхоннинг амрига мувофиқ *Жебе нўён* б-н бирга (20 минг кишилик қўшин б-н) мамлакатдан қочган *Муҳаммад* хоразмшоҳни таъқиб этиб, Хуросон, Каспий денгизининг жан.-даги вилоятлар, Закавказье шаҳарларини вайрон қилган ва Шим. Кавказга чиққан. Бу ерда *Калка жанги*да руслар ва қипчоқларнинг бирлашган қўшинларини буткул тор-мор келтирган. С. рус князликларининг чегара ҳудудлари, қипчоқларнинг яйловларини талон-торож этиб шим.га Волга Булғориясига юриш қилган, бироқ булғорларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келиб, Мўғулистонга қайтиб кетган (1224—25). Ўқтой қоонининг Хитойга қилган юришида (1230—35) қатнашган. С. *Ботухон*нинг Шарқий Европага қилган юриши (1236—42)да бош ҳарбий маслаҳатчи сифатида доимо у б-н бирга бўлган.

Фахриддин Хасанов.

СУБЪЕКТ (лот. subjectus — остида, пастда, асосида турувчи) — мантиқнинг ҳукм чиқарилаётган предметни билдирувчи термини. Грамматик анъаналарда «С.» термини ҳукм (фикр) предметига мувофиқ келувчи тан бўлагини билдириш учун қўлланган. Бу термин Ғарбий Европа синтактик терминологиясида айнан, таржимасиз қолдирилган; рус грамматикасида унинг калькаси — «подлежащее», ўзбекчада эса русча терминнинг мазмуний калькаси («эга») қўлланади. «С.» грамматик, мантиқий (коммуникатив, психологик) ҳамда семантик С. тушунчаларини бирлаштиради. Кўпчилик ҳолларда улар ёки асосан грамматик С. эгага тенг бўлади. Мас., «Бола йиглаяпти» гапидаги «бола» сўзи бир пайтнинг ўзида ҳам С., ҳам эга ҳисобланади.

СУБЪЕКТ — фаол фаолият кўрсатувчи, билувчи, онг ва иродага эга бўлган индивид ёки ижтимоий гуруҳ. «С.» тушунчасини юнон файласуфлари *субстанция* тушунчаси б-н бир хил маънода тушунишган. Аристотель асарларида С. тушунчаси субстанция б-н айнанлаштириб, индивидуал борлиқ сифатида берилган. 17-а.дан С. тушунчасини гносеологик маънода талқин этиш бошланди. Янги давр материалистлари С.ни объектив ва азалий мавжуд бўлган ташқи воқеликни пассив акс эттириш, идрок қилиш, ундан нусха олиш б-нгина чегараланган билувчи материя сифатида тушунтиришган. Улар С.нинг моҳиятида ётувчи ҳақиқий фаолликни, яъни билиш жараёнида айнан шу фаоллик воқеликни чуқурроқ, кенгроқ, батафсилроқ, мукаммалроқ билиб олишга имкон яратишини тушуниб ета олишмади. Чунки у даврда С. фаоллигининг замирида унинг аниқ фаолияти ётиши ҳақидаги гносеологик тамойил яратилмаган эди. Идеалистлар *объект*нинг мавжудлиги С. фаолиятининг натижаси деб талқин этишди. Улар С.ни индивид онги, худо, ғоя ва б. тарзида тушунтириш асосида унинг билиш жараёнидаги фаоллик ролини изоҳлашга ҳаракат қилишди. Ҳоз. замон гносеологик тадқиқотларида С. объект б-н боғлиқликда олиб қаралади, айрим концепцияларда объектнинг С.дан мустақил ҳолда мавжудлиги таъкидланади. Айни пайтда С. объектга фаол ўзгартирувчи таъсир қилади ва С. объектни «инсонийлаштиради». Бундай С. б-н объектнинг ўзаро алоқадорлиги асосида ижтимоий-тарихий амалиёт ётади. С. ҳисобланган индивид ва унинг онги ҳам тадқиқот объекти бўлиб келиши мумкин. Индивид С. сифатида жамиятнинг бир аъзоси, тарихий жараённинг бир вакили сифатида у мансуб бўлган жамият аъзоларига хос билимларга эга ва шу нуқтаи назардан оламга қарайди. Индивид ижтимоий мавжудот, шу маънода С. ижтимоий мазмун касб этади, яъни жамият аъзоси бўлган айрим индивид ҳам, жамиятнинг ўзи ҳам С. бўлиб келиши мумкин. Жамият уни тадқиқ этувчи тадқиқотчи учун эса объектдир, ўзидан ташқи олам учун уни ўрганувчи С.дир. Инсон ўз эҳтиёж ва амалий ҳаёт талабларидан келиб чиқиб, ташқи оламни ўзгартириш, ўзига мослаштириш асосида иккинчи табиатни яратди. Бу ҳолат С. объектни ўз хоҳишига кўра ўзгартирганлигининг оқибатидир. Бу жараёнда С.нинг ўзи ҳам ўзгариб боради.

СУБЪЕКТИВ ИДЕАЛИЗМ — қ. *Идеализм.*

СУБЪЕКТИВ ҲУҚУҚ — муайян (жисмоний ёки юридик) шахснинг конкрет ҳуқуқи. Мас., хусусий мулк эгаси ўз мулкига эга бўлиши, ундан фойдаланиши ва унга ҳўжайинлик қилиши ҳамда ўз ҳуқуқини бошқа шахслардан поймол қилмасликларини талаб этиши мумкин. С.ҳ. эгаси зарур ҳолларда ўз ҳуқуқини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учун давлат ёрдамидан фойдалана олади (мас., судга мурожаат қилиши мумкин). Ҳимоя шаклига кўра, С.ҳ. мутлақ ва нисбий С.ҳ.ларга бўлинади. Мутлақ С.ҳ.да С.ҳ. эгаси номаълум кенг шахслар гуруҳидан муайян ҳаракатни қилишни ёки қилмасликни талаб этиши мумкин. Нисбий С.ҳ.да С.ҳ. эгасининг талаби фақат конкрет шахс ёки шахслар гуруҳига қаратилган бўлади (мас., кредиторнинг қарздорга нисбатан бўладиган муносабатдаги ҳуқуқи).

СУБЪЕКТИВИЗМ — воқеликни субъектга қараб биладиган, яъни онгни бирламчи яратилган, бошқа ҳамма нарсалар онгнинг шакли, мазмуни ёки унинг ижоди маҳсули ҳисобланади деб изоҳловчи қараш. С. тушунчасини *Декарт* жорий қилган. Ж. *Беркли* идеализми бундай С.нинг энг кескин шакли ҳисобланади. Кантчиликни шу хилдаги С.нинг ўртача кўриниши дейиш мумкин. Неопозитивизмнинг турли кўринишлари ҳам бир жиҳатдан шундай С.га яқин келади. С. сўзи тор маънода — интеллектуал ҳақиқатнинг, шунингдек, ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг соф субъективлиги, уларнинг мутлақ аҳамият касб этишини инкор қилиш тўғрисидаги таълимотдир. Камдан-кам ҳолларда бундай С. назарияда *солипсизм*га, этикада эса — *эгоизм*га олиб келади. Ҳусусан, *софистлар* ва *кирена мактаби* вакиллари назарияда, гедонистлар — этикада, Янги давр (19-а.)да эса, хусусан, Штирнер субъективистлар бўлган эди.

СУБЭКВАТОРИАЛ МИНТАҚАЛАР — Ернинг ҳар икки ярим шаридаги географик минтақалар. *Экваториал минтақа* ва *тропик минтақа* орасида жойлашган. Ҳаво массалари мавсум бўйича ўзгаради: ёзда экваториал, қишда тропик ҳаво (пассатлар) ҳукмрон. Ўртача ойлик т-ралар 15°дан 32° гача. Йиллик ёғин 200 мм дан 2000 мм гача. Ландшафт зоналари меридионал йўналишда ўзгаради: доим нам ўрмонлар, типик саванна, чўллашган саванна ва сийрак ўрмонлар. Тоғларда ўрмон-яйлов ва ўрмон-дашт баландлик минтақалари мавжуд. Тупроқлари подзоллашган латерит тупроқдан қизил-қўнғир саванна тупроқларгача ўзгаради.

СУБҲОНИЙ — халқ селекциясида чиқарилган эртапишар серҳосил маҳаллий ўрик нави. Дарахти кучли ўсади. Шох-шаббаси кенг ёйилиб ўсади, 25—30 ёшли дарахтининг бал. 12 м га боради. Меваси йирик, 40—50 г. Пўсти тиғиз, эти тўқ сариқ, таъми нордон-ширин, хушхўр. Меваси таркибида 14—18% қанд, 0,6—1,2% кислота., 20—25,7% қуруқ модда, 23,8—26 мг% витамин С бор, данагидан осон ажралади. Данаги йирик (3 г гача), мағзи ширин. Пишган, лекин териб олинмаган меваси тўкилмай дарахтнинг ўзида туршакка айланади. Кўчати ўтқазилгач, 8—9-йили ҳосилга киради, меваси июнь охири — июль бошларида пишади. 15—20 ёшида тупидан 200—400 кг ҳосил олинади, яхши парвариш қилинганда дарахти 50—60 й. мева беради. Нам етарли ерларда мўл ҳосил қилади. Мевасидан юқори сифатли *баргак* олинади (26% баргак тушади), компот, мураббо пиширилади. Касалликларга чидамли нав. Асосан, Тошкент вилояти, Фарғона водийсида экилади.



Субҳоний ўрик нави.

СУБҲОНҚУЛИХОН (1625 — Бухоро — 1702.14.9) — Бухоро хони (1680—1702), Балх ҳокими (1651—80), *аштархонийлар*дан. *Надр Муҳаммадхон-*

нинг ўғли. Надр Муҳаммадхон Бухоро хони бўлгач, ўғли С.ни Соли Сарой шаҳри, сўнгра Балх вилояти ҳокими қилиб тайинлайди (1642). Кўп ўтмай у бу лавозимдан олиниб, Каҳмердга ҳоким бўлган. С.нинг катта акаси *Абдулазизхон* отасини ҳокимиятдан четлаштириб, Бухоро хони бўлгач, С. Балхга — отаси ҳузурига йўл олган. С. Балх вилоятида мустаҳкам ўрнашиб олиб, Балх ва Балахшон ҳокимлигини қўлга киритган (1651). С. Бухородан мустақил сиёсат юритган. 1658 й.да Абдулазизхоннинг пири Аблулғаффорхўжа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, С. акасининг ҳокимиятини расмий тан олган. *Муҳаммад Юсуф Мунший*нинг ёзишича, 1680 й. 2 фев.да кексайиб қолган Абдулазизхон С.га Бухоро хонлиги тахтини топшириб, ўзи ҳажга жўнайди. С. марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун солиқлар миқдорини ошириб, қўшинни кўпайтирган. *Анушахон*нинг вориси *Аранг Муҳаммадхон* 1687 й. Бухорога босқин қилганида С. бу ҳужумни қайтариш б-н чекланмай, 1688 й.да ўлдирилган хон ўрнига Хива тахтига ўз ноиби амир Ниёз эшик оғабоши *(Шоҳниёз)ни ўтқазган. Шу тарика Абдуллахон II* давридагидек Хива хонлиги яна Бухорога қўшиб олинган ва минтақада ягона ўзбек давлати қарор топган. С. даврида Бухоро хонлигининг Шарқ давлатлари б-н дипломатик муносабатлари яхшиланган. Бобурийлардан *Аврангзеб* 1689 й.да Забардастхон, Усмонли турк султонларидан Аҳмад II 1691 й.да Мустафо човуш бошчилигидаги элчиларни Бухорога жўнатган. С. б-н Аврангзеб ўртасида бир неча марта (1671—87) ўзаро мактублар алмашилган. С. томонидан Балх ва Бухорода кўплаб меъморий обидалар, жумладан, Балхда мадраса, Бухорода Дор уш-шифо, Регистонда катта ҳовуз; Арқда саломхона ва жоме масжиди, шунингдек, Аминободда чорбоғ қурилган. Бу даврда, айниқса, тиббиёт илми ва адабиёт ривожланган. Дор уш-шифода беморларни даволаш б-н бир қаторда илмий ишлар ҳам олиб борилган. С.нинг тиббиётга оид китоблар жамланган нодир кутубхонаси бўлган. У «Иҳйо аттибби Субҳоний» («Субҳоний тиббиёти бўйича даволаш»), «Лубб уллавойиҳ ул-қамар фил-ихтиёрот» («Бахтли соатни аниқлашда ой манзилларининг моҳияти») номли илми нужумга оид рисола ёзган. С. «Нишоний» тахаллуси б-н шеърлар битиб, саройда ўтказилган мушоираларда ўзи ҳам шеърлар айтган.

С. Бухоро яқинидаги Баҳоуддин мажмуасидаги Дахмаи шоҳонда (Абдуллахон II қабри яқинида) дафн этилган.

Манбалар: Мир Муҳаммад Амини Бухари. Убайдулла-наме. Т., 1957; Муҳаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. Т., 1956; Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. Т., 1997

Ад.: История Узбекистана (XVI—I половина XIX в.), т. 3. Т., 1993.

Қаҳрамон Ражабов

СУВ, водород оксид, H_2O — водород (11,19%) ва кислород (88,81%)дан иборат энг содда кимёвий бирикма. С. рангсиз, ҳидсиз суюқлик (қалин қатламда зангори рангли). Мол. м. 18,0160. Ернинг геологик тузилиши тарихи ва унда ҳаётнинг пайдо бўлиши, физик ва кимёвий муҳит, иқлим ва об-ҳавонинг шаклланишида С. муҳим аҳамиятга эга. Ҳеч қандай тирик организм С.сиз ҳаёт кечира олмайди. С. қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги барча технологик жараёнларнинг зарурий қисмидир.

С. табиатда кенг тарқалган. Ер юзининг қарийб $^3/_4$ қисмини ташкил қилади. Гидросфера — океанлар, денгизлар, кўллар, С.ҳавзалари, ларёлар, Ер ости С.лари, тупроқлар намини ўз ичига олган Ернинг сувли пўсти 1,4—1,5 млрд. км^3 ни ташкил этади. Атмосферада С. буғ, туман, булут, ёмғир, қор ҳолатида бўлади. Қуруқликнинг 10% га яқин қисми муз б-н қопланган. *Литосфера*да гидросферадагига яқин миқдорда, яъни 1—1,3 млрд. км^3 С. бор. Ер мантиясида улкан миқдорда (13—15 млрд. км^3) С. бор. Барча тирик организмлардаги С. Ер юзидаги ларёлар С.ининг ярмига тенг. Ердаги ҳамма С. бир-бири б-н ва атмосфера, литосфера, биосферадаги С. б-н ўзаро таъсирда бўлади (қ. *Сув айланиши*).

Табиий шароитда С. таркибида доимо эриган тузлар, газлар ва органик моддалар бўлади. Улар миқдори С.нинг ҳосил бўлишига ва шароитига боғлиқ. С.даги туз концентрацияси 1 г/кг гача бўлса — чучук, 25 г/кг гачаси — тузли, ундан юқориси — шўр С. дейилади. Ёғин С.и, чучук, кўл ва дарё С.и кам минерални бўлади. Океан С.ининг шўрлиги 35 г/кг га яқин, денгизники камроқ, чучук С.да HCO_3^{2-}, Ca^{2+} ва Mg^{2+} ионлари кўпроқ. С.нинг минераллиги ошган сари SO_4^{2-}, Cl^-, Na^+ ва K^+ ионларининг концентрацияси кўпайиб боради.

Табиий С.да эриган газлар — азот, кислород, карбонат ангидрид, асл газлар, баъзан, водород сульфид, углеводлар бўлиши мумкин. С.да органик моддалар концентрацияси оз — дарёларда ўртача 20 мг/л, Ер ости С.ида янада оз, океан С.ида эса 4 мг/л.

Водороднинг 2 та барқарор изотопи (^1H ва ^2H) ва кислороднинг 3 та изотопи (^{16}O, ^{17}O, ^{18}O) борлиги туфайли 9 та турлича изотопли С. маълум. Ердаги барча С.да таркибида водороднинг изотопи — тритий (^3H) бўлган 13—20 кг «ўта оғир» С. бор (қ. *Оғир сув*).

С. кенг тарқалганлиги ва унинг инсонлар ҳаётидаги аҳамияти катталиги туфайли қадимдан ҳаёт манбаи ҳисобланади. Қад. дунё файласуфлари фикрича, С. ҳаёт учун зарур бўлган 4 унсурнинг биридир (олов, ҳаво, тупроқ қатори). Шу б-н бирга С. совуқлик ва намлик элтувчиси деб ҳам қаралган. 18-а. охиригача С.ни индивидуал кимёвий элемент деб келинди. 1781—82 йилларда инглиз олими Г. Кавендиш С.ни илк бор водород ва кислород аралашмасини электр учқуни б-н портлатиб синтез қилган. 1783 й.да француз олими А. Лавуазье бу тажрибани такрорлаб, С.нинг водород ва кислороддан таркиб топганлигини тасдиқлади. 1772 й. француз физиги Делюк С.нинг максимал зичлиги 4°да бўлишини аниқлади. С.нинг муҳим физик-кимёвий хоссалари 1-жадвалда берилган.

Сувнинг физик-кимёвий хоссалари

Кўрсаткич	Қиймати
Суюқланиш (музлаш) т-раси °	0
Қайнаш т-раси °	100
Зичлиги, кг/м^3 4°да	1000
0°да	916,7
20°да	998,0
Моляр иссиқлик сиғими С, Ж/(к-моль)	75,3
Моляр суюқланиш иссиқлиги, кЖ/моль	6,00
Диэлектрик ўтказувчанлиги 20°да	78,5
Моляр буғланиш иссиқлиги, кЖ/моль	40,8
Қовушоқлиги, н.с/м^2 20° да	0,001
Дипол моменти, Кл.м	$6{,}1\cdot10^{-30}$
Сирт таранглиги, н/м, 20°да	0,0728
Ёруғлик нурини синдириш кўрсаткичи, 20°да	1,3333

С. — универсал эритувчи. Унда газлар яхши эрийди. С. электролит бўлганлигидан кўпгина кислота, асос ва тузларни эритади. С.нинг ўзи ҳам яхши эрувчан модда. Водород б-н кислород қўшилиб сув ҳосил бўлишида иссиқлик ажралиб чиқади. $2H_2+O_2=2H_2O$ реакцияси 300° т-рагача жуда секин боради. 550° да портлаш юз беради.

С. — ниҳоятда барқарор бирикма. С. молекулалари 1000°дан юқори т-рада ниҳоятда оз даражада водород ва кислородга ажралади (термик диссоциация). 2000°да С.нинг термик парчаланиши 1,8%га, 3092°да 13%га, 5000°да 100% га етади. С. ультрабинафша нурлар (фотодиссоциация) ёки радиоактив нурлар (радиолиз) таъсирида ҳам парчаланади. С. радиоактив парчаланганда H_2 ва O_2 дан ташқари водород пероксид ҳамда бир қатор эркин радикаллар ҳосил бўлади. С. биринчи ва парчаланиш реакцияларига киришади, кимёвий реакцияларда иштирок этади. Сув ўзига хос гайриоддий (аномал) хоссаларга эга: сирт таранглиги юқори, қовушоқлиги кичик, суюқланиш ва қайнаш т-раси юқори, суюқ ҳолатдаги зичлиги қаттиқ ҳолатидагидан катта. +4°дан юқори т-рада ҳам, ундан пастда ҳам С.нинг зичлиги 1000 кг/м^3 дан паст бўлади. Бу ҳодиса С.нинг зичлик аномалияси деб аталади. Тоза С.нинг солиштирма иссиқлик сиғими барча суюқ ва қаттиқ моддаларникидан катта (4,18 Ж/г); демак, 1 г С.ни 1° иситиш учун бошқа моддаларни иситишга сарфланадиган иссиқликка нисбатан кўпроқ иссиқлик талаб қилинади. Бу С.нинг иссиқлик сиғими аномалияси деб аталади. Тоза С.ни эҳтиётқорлик б-н аста-секин совитиб борилса, у 0°дан паст т-рада ҳам (—33°га қадар) музламаслиги мумкин, Бундай «ўта совиган» С. барқарор бўлмайди; уни силкитилса ёки ичига бирор кристалл ташланса, дарҳол музлаб қолади. Шунингдек, тоза С.ни аста-секин «ўта иситиш» (+27°га қадар) ҳам мумкинлиги аниқланган. Ўта иситилган С. ҳам барқарор бўлмайди; бир оз чайқатилса, бундай С. жуда кўп миқдорда буғ ҳосил қилиб қайнайди. Сув молекуласи 2 та водород ва 1 та кислород атомидан таркиб топиб, боғлар орасидаги бурчак 104,5°. Кислород атоми атрофидаги электронларнинг носимметрик тақсимланиши натижасида электрон булути манфий электр зарядининг маркази кислород атомининг мусбат заряди марказига мос келмайди. Натижада сув молекуласидаги катта электрик дипол моменти вужудга келади. Бу эса сувнинг қутбланиш хоссасини намоён қилади.

Қутбланган сув молекуласи қутбланган моддаларни яхши, қутбланмаган моддаларни эса оз эритади. Сувга бўлган мойиллигига қараб, функционал гуруҳлар: гидрофил (сувга тортилувчи), сув б-н яхши сольватланадиган, гидрофоб (сувдан қочадиган) ва дифиль тузилишларга эга бўлади.

С. — кенг ишлатиладиган модда. С. кислород, водород, ишқор, нитрат кислота, спирт, альдегид, сўндирилган оҳак ва б. кўпгина кимёвий маҳсулотлар и.ч.да иштирок этадиган кимёвий реагентдир. С. *боғловчи материаллар* учун зарур компонент. Қайнатиш, эритиш, суюлтириш, кристаллаш учун технологик компонент сифатида кўпгина и.ч. жараёнларида ишлатилади. Техникада электр ва иссиқлик элтувчи, буғ машиналарида иш жисми, босим узатувчи сифатида қўлланади.

Организмдаги С. барча ўсимликлар, тирик организмлар ва микроорганизмларда моддалар алмашинуви учун зарур асосий восита, шунингдек, бир қанча кимёвий ферментатив реакцияларнинг субстрати ҳисобланади.

Фотосинтез жараёнида С. карбонат ангидрид б-н биргаликда органик моддалар ҳосил бўлишида қатнашади ва шу б-н бирга Ерда тирик организмлар ҳосил бўлиши воситаси ҳисобланади.

С. тўқималар фаолиятини, озиқ моддалар ва алмашинув маҳсулотлари (қон, лимфа, ўсимликлар шарбати)нинг сингишини, физик *терморегуляция*ни ва ҳаёт фаолиятига тегишли бошқа жараёнларни таъминлайди. Организмларда жуда кўп миқдорда С. бўлади. Одам танасидаги барча суюқлик ва тўқималар таркибида массасига нисбатан 65% чамасида С. бўлади. Одам очликка бир ойдан ортиқроқ чидаши мумкин, лекин С. сизтиқроқ чидаши ортиқ чидай олликка бир неча кундан ортиқ чидай олмайди. С.да организмнинг яшаши учун зарур бўлган органик ва анорганик моддалар эрийди.

Одамнинг С.га бўлган физиологик эҳтиёжи, иқлим шароитига қараб, сутқасига 3—6 л ни ташкил этади.

Санитария ва хўжалик-рўзғор эҳтиёжлари учун кўп миқдорда С. талаб қилинади. С. марказлашган системадан етарли миқдорда берилган тақдирдагина ювинди ва чиқиндиларни С. канализацияси ёрдамида оқизиб юбориш мумкин. Аҳоли яшайдиган жойларнинг санитария маданияти С. б-н таъминланиш даражасига қараб белгиланади (киши бошига сутқасига л ҳисобида). Аҳолининг соғлиги С. бўлади. Одам очликка бир ойдан ортиқроқ чидаши мумкин, лекин С. сизликка бир неча кундан ортиқ чидай олмайди. С.да организмнинг яшаши учун зарур бўлган органик ва анорганик моддалар эрийди.

Фотосинтез жараёнида С. карбонат ангидрид б-н биргаликда органик моддалар ҳосил бўлишида қатнашади ва шу б-н бирга Ерда тирик организмлар ҳосил бўлиши воситаси ҳисобланади.

С. тўқималар фаолиятини, озиқ моддалар ва алмашинув маҳсулотлари (қон, лимфа, ўсимликлар шарбати)нинг сингишини, физик *терморегуляция*ни ва ҳаёт фаолиятига тегишли бошқа жараёнларни таъминлайди. Организмларда жуда кўп миқдорда С. бўлади. Одам танасидаги барча суюқлик ва тўқималар таркибида массасига нисбатан 65% чамасида С. бўлади. Одам очликка бир ойдан ортиқроқ чидаши мумкин, лекин С. сизликка бир неча кундан ортиқ чидай олмайди. С.да организмнинг яшаши учун зарур бўлган органик ва анорганик моддалар эрийди.

Одамнинг С.га бўлган физиологик эҳтиёжи, иқлим шароитига қараб, сутқасига 3—6 л ни ташкил этади.

Санитария ва хўжалик-рўзғор эҳтиёжлари учун кўп миқдорда С. талаб қилинади. С. марказлашган системадан етарли миқдорда берилган тақдирдагина ювинди ва чиқиндиларни С. канализацияси ёрдамида оқизиб юбориш мумкин. Аҳоли яшайдиган жойларнинг санитария маданияти С. б-н таъминланиш даражасига қараб белгиланади (киши бошига сутга қараб белгиланади). Аҳолининг соғлиги кас

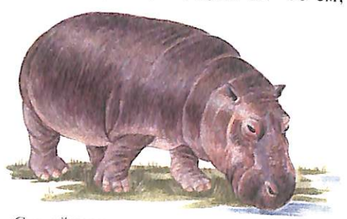


Ерда сув айланиш схемаси.

йилига ўртача 1250 мм (450 минг км³) қалинликдаги сув қатлами бугланади, шундан 1120 мм океанга ёғин шаклида қайтиб келади ва 130 мм — қуруқликдан оқиб тушади. Йилига қуруқлик юзасидан ўртача 410 мм (61 минг км³) сув қатлами бугланади, ёғин эса қуруқликка 720 мм миқдорда тушади. Бугланишдан ташқари қуруқлик оқиб тушиш орқали 310 мм (47 минг км³) сув йўқотади (бу эса Қора денгиздаги сувнинг миқдоридан $^1/_2$ марта кўпроқ). Ернинг айрим минтақа ва областлари учун С.а. таркибини ташкил этувчиларнинг нисбати ўртача шароитлардан кескин фарқланиши мумкин. Ёғинларнинг умумий миқдори бугланишдан анча кўп ёки кам бўлган областлар мавжуд. Океанлар юзасидан бугланган сув ёғин шаклида нафақат океанларга, балки сув буғи ҳаво оқими б-н кўчирилган материк устига ҳам тушади. Қуруқликка сув шаклида ёғадиган ёғинлар асосий қисмининг келиб чиқиши океан б-н боғлиқ. Қуруқликка ёғиб ва яна бугланиб, ушбу сув такроран шу материк ёки материк областига ёғиши мумкин (ички С.а.). Ички С. а. барча ёғинлар миқдорининг айрим қисмини ташкил қилади.

Тоҳир Мухторов.

СУВ АЙҒИРЛАРИ, бегемотлар (Hippopotamidae) — жуфт туёқлилар туркумига мансуб кавш қайтармайдиган сут эмизувчилар. Териси қалин, сийрак юнг б-н қопланган; оёқлари калта; тушмуғининг учки қисми кенгайган; ошқозони 3 бўлмали, пастки курак ва қозиқ тишлари доим ўсиб туради. Африканинг тинч оқадиган ва ботқоқлашган сув ҳавзаларида яшайди; ўсимлик б-н озиқланади. Битта бола туғади. 2 уруғининг биттадан тури бор. Оддий сув айғири, яъни гиппопотам (юн. hippopotamos — дарё оти) гавдасининг уз. 4,0—4,5 м, думи 35—50 см, вазни 1,3—3,2 (баъзан 4,5) т. Боши катта, кўзлари бўртиб чиқиб туради. Тана тузилиши ва ҳаети сувда яшашга мослашган. Кўзи, қулоғи ва бурнини сувдан чиқариб, узоқ вақт сувда туриши мумкин. Кечаси сувдан чиқиб озиқланади. Пода бўлиб юради; 40—50 йил яшайди. Пакана С.а. уз. 170—175 см, думи 15—17 см, вазни 250—275 кг; танаси бочкасимон, паст бўйли, боши нисбатан кичик ва калта; якка ёки жуфт бўлиб юради. 35 йилга яқин яшайди; сони камайиб кетган. С.а.ни ов қилиш ман этилган. Пакана С.а. Халқаро Қизил китобга киритилган.



Сув айғири.

СУВ БИЛАН ДАВОЛАШ, гидротерапия — даволаш, гигиена ва профилактика мақсадида сувдан фойдаланиш. Бу муолажа қадимдан маълум. 19-аға келиб илмий жиҳатдан асослаб берилди. С.б.л. муолажалари душ, ванналар, ювиниш, баданни ҳўл сочиқ б-н ишқалаб артиш, бошдан сув қуйиш, ҳўл чойшабга ўралиб ётишдан иборат.

С.б.л.да теридаги нерв охирлари (рецепторлар)га сувнинг т-ра, механик ва кимёвий омиллари таъсир кўрсатади. Бу таъсиротлар рефлектор равишда марказий нерв системаси орқали организмнинг барча аъзолари ва системаларида жавоб реакциясини пайдо қилади. Хусусан, касал аъзода жуда кучли реакция пайдо бўлади. Гарчи кўпчилик сув муолажаларини уй шароитида мустақил равишда ўтказиш мумкин бўлса-да, бироқ уларни фақат врач тавсия этиши лозим. У ҳар бир бемор организмининг функционал имкониятларига ва реактивлигига мос келадиган муолажаларни танлаб беради.

С.б.л. муолажаларида сув т-расининг қўзғатувчи таъсири асосий ўринни эгаллайди. Муолажа учун совуқ сув (20° гача), салқин, яъни индифферент сув (20—33°), илиқ (37—39°) ва иссиқ сув (40—42°) ишлатилиши мумкин. Т-ра омилининг таъсири одам гавдаси б-н сув ўртасида иссиқлик энергияси алмашинуви содир бўлишига асосланган. С.б.д.нинг асосий мақсадларидан бири табиий омиллардан фойдаланиладиган бошқа даво усулларидаги каби организмни тетиклантиришдан иборат. Бунга муолажани тўғри дозалаш йўли б-н эришилади.

Терига совуқ ва салқин сув б-н таъсир қилинганда ундаги майда томирлар сиқилади, иссиқлик йўқолиши камаяди. Тери томирларининг торайиши қон оқишига қаршиликни кучайтиради, бу эса юрак қисқаришларини тезлаштиради ва зўраитиради, қон босими бир оз ошади. Совуқ сув нерв системасига қўзғатувчи таъсир кўрсатади. Бунда тери оқаради ва ушлаб қурилганда совуқ туюлади (реакциянинг биринчи фазаси). Совуқ сув б-н таъсир қилиш давом эттирилаверса, терининг торайган томирлари кенгаяди, бунда томирлар девори мускулатураси тонуси ошади ва қон оқими тезлашади. Бу организмнинг иссиқлик йўқотишига ва моддалар алмашинувининг кучайишига олиб келади. Тери қизаради ва ушлаб қурганда илиқ туюлади (реакциянинг иккинчи фазаси). Бемор илиб, жуда роҳатланади, енгил тортади ва тетик бўлади. Совуқ ва салқин сув таъсирини механик таъсирот — ишқалаш, уқалаш б-н қушиб олиб борилса, роҳатбахш сезги пайдо бўлади.

Индефферент, яъни тавда т-расига яқин т-ралаги сув тинчлантирувчи таъсир кўрсатади, бироқ муолажанинг узоқ давом этиши одамни ҳолдан тойдиради.

Илиқ сув нерв системасини тинчлантиради ва уйқунинг яхшиланишига ёрдам беради.

Иссиқ сув таъсирида дастлаб тери томирлари қисқа муддатга тораяди. Бунда юрак уриши тезлашади, қон босими бир оз ошади, кўп тер чиқади. Кейин тери томирлари жуда кенгайиб кетади, бироқ тана анча иссиқ сув ичида бўлганидан иссиқлик ажралмайди. Бу муолажада юрак томир системасига зўр келиши сабабли қон айланишининг бузилиши, стенокардия, гипертония касаллигида, шунингдек, рўйи рост атеросклерозда иссиқ сув муолажалари буюрилмайди.

С.б.л.да т-ра таъсирини, муолажа давомлилигини, таъсир этиш майдонини ўзгартириш йўли б-н организмнинг қатор аъзолари ва системаларида турли реакцияларни пайдо қилиш мумкин.

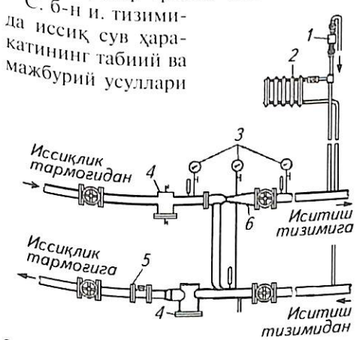
С.б.л. муолажаларида т-ра омили б-н бир қаторда механик омил — сув босими (умумий ванна қабул қилишда) ва унинг оқимидан ҳам (душ, чўмилишда) фойдаланилади. Бунинг таъсирида маълум даражада терида ва ички аъзоларда қон айланиши ўзгаради; тери веналари босилади ва юракка қон оқиб келиши анча ортади ва қорин бўшлиғидан қон оқиб кетиши кучаяди. Зарурат бўлганда (даво мақсадига қараб) механик қўзғатишни қўшимча тазйиқ — уқалаш, массаж ёки сувни тегишли босим остида юборишга имкон берадиган махсус мосламалар қўллаш йўли б-н кучайтириш мумкин.

Оддий (чучук) сувнинг кимёвий қўзғатувчи таъсири жуда кам, минерал сувлар, денгиз суви (қ. *Бальнеотерапия*), шунингдек, даво мақсадида терини таъсирлаш учун моддалар (турли экстрактлар ва б.) қушилган сув анча кучли таъсир кўрсатади.

С.б.д. организмни чиниқтириш, шунингдек, баъзи касалликларни даволашда яхши наф беради. Мас., совуқ сув б-н ўтказиладиган муолажалар нерв ва юрак-томир системаси функциясининг баъзи бузилишларида, моддалар алмашинувини ошириш мақсадида (мас., ёт босишда) буюрилади. Иссиқ С.б.д. турли сурункали яллиғланиш касалликларида қўлланади (яна қ. *Ванналар*).

СУВ БИЛАН ИСИТИШ — энг кенг тарқалган *иситиш* тизими. Турар жойлар, жамоат ва саноат биноларини иситишда қўлланилади. Иситиладиган хоналарга иссиқлик манбаи (қайноқ сув) иситиш асбоблари ва қувурлар орқали боради. С. б-н и. тизими таркибига сув иситкич (қозон, иссиқлик алмашиш аппарати), иситиш асбоблари (радиаторлар, конвекторлар, панеллар, регистрлар), сув қувурлари, кенгайтириш идиши, сувни очиб-ёпиш ва ростлаш арматураси киради. *Сув иситкич* сувни 50—90° гача иситиб беради. Оддий қозонларда сув иситиш учун ўтин, кўмир ёки газ ёқилади. Электр қозонларда электр токидан фойдаланилади. Иссиқлик алмашиш аппаратлари тизимига тарқатиладиган сувни меъёрий т-рага мослаштириб беради. Иситиш асбоблари ичида ҳаракатланадиган қайноқ сув ва буғ б-н хоналарни иситиб беради. Иситиш асбоблари ва қувурларидаги иссиқ сув совиб, яна иситкичга қайтиб келади, қизиган сув кенгайтириш идишида кенгаяди, натижада қувурлар ёрилиб кетмайди.

С. б-н и. тизимида иссиқ сув ҳаракатининг табиий ва мажбурий усуллари



Сув билан иситиш. Марказлашган иситиш тизими: *1* — ҳаво кенгайтиргич (вантуз); *2* — иситиш асбоби; *3* — манометр; *4* — чўкинди идиши; *5* — тройник; *6* — сув насоси (элеватор).

бор. Сув табиий ҳаракатланадиган тизимда иситкичда қизиган (енгил) сув иситиш асбоблари ҳамда сув қувурларида қисман совиган (оғир) сувнинг т-раси ва зичлиги фарқи ҳисобига ҳаракатланади (яъни узлуксиз айланиб туради, циркуляцияланади). Сув қозони иситиш асбобларидан қанча паст ўрнатилса, тизимда сув шунча яхши айланади ва хоналар шунча яхши исийди. Бундай тизим шахсий уй-жойларда кўп қўлланилади. Кўп қаватли турар жойларда сув мажбурий ҳаракатланадиган (сув насослари ёрдамида айлантириладиган) тизимдан фойдаланилади. Бунда қозон б-н иситиш асбобларини ўзаро баланд-паст ўрнатишнинг фарқи йўқ.

С. б-н и. тизимлари икки ёки бир қувурли ва оқова бўлиши мумкин. Бир қувурли схемада ҳар бир иситиш асбоби битта қувурга (стоякка) уланади. Қувурдан ўтаётган сувнинг бир қисми иситиш асбобига кириб ўтади, бир қисми тўғри ўтиб кетаверади. Икки қувурли схемада барча иситиш асбоблари икки қувур (иссиқ ва совуқ сув қувурлари)га параллел уланади. Оқова схемада сув барча иситиш асбоблардан ўтади. Иситиш тизими тўғри ишлаши (ҳаво тиқинни пайдо бўлмаслиги) учун ундан ҳаво чиқариб юборилиши керак. Шу мақсадда тизимдаги ҳар бир иситиш асбобига энг юқори нуқтага ҳаво чиқаргичлар қўйилади.

Йирик шаҳарларда иссиқ сув иситиладиган объектларга марказлаштирилган усулда етказилади. Бунда С. б-н и. тизими ташқи тармоққа уланади. Агар ташқи тармоқдаги сув т-раси иситиш тармоғининг гигиеник талаблари (касалхоналар учун 85°, турар жойлар учун 105°)дан юқори бўлса, иссиқ сувга совуқ сув аралаштириб юборилади (насос ёрдамида) (расмга қ.). Ёзги мавсус ёрдамида иситиш асбоблари ва қувурлар сумда иситиш асбоблари ва қувурлар занглаб қолмаслиги учун тизимда сув қолдирилади.

СУВ БОБРИ — қ. *Нутрия.*

СУВ БУҒИ — сувнинг газсимон ҳолати. Сувнинг суюқ ҳолатдан газсимон ҳолатга ўтиши натижасида ҳосил бўлади. С.б.ни: буғнинг муаллақ ҳолатдаги маълумотлари тозаланган қуруқ тўйинган буғ; муайян босимдаги тўйиниш т-расидан юқори т-рага эга бўлган ўта қизирилган буғларга ажратиш мумкин. Бир хил босимдаги тўйинган буғ ва ўта қизирилган буғлар т-раларининг фарқи ўта тўйинганлик даражаси деб аталади. Тўйинган ва ўта қизирилган С.б.дан, хусусан, буғ машиналарида, буғ турбиналарида иш жисми. иситиш тизимларида иссиқлик ташувчи сифатида фойдаланилади. Кўмир, нефть, газ каби органик ёқилғиларнинг ёнишида ажраладиган иссиқлик, оғир элементлар ядроларининг бўлинишида ажраладиган энергия ҳамда электр токининг ўтиши натижасида вужудга келувчи иссиқликлардан фойдаланиб буғ генераторларида С.б. ҳосил қилинади. Замонавий катта буғ қозонларининг ф.и.к. 95 фоизгача етади. Одатда, катта масштабли энергетик иншоотларда қуйидаги параметрларга эга бўлган С.б. ишлатилади: p=20—35 атм, t=400—450°; p=90—140 атм, t=500—550°; p=170—220 атм, t=550—570° ва айрим ҳолларда p=300—350 атм, t=600—700°. Тўйинган С.б.нинг физик хоссалари фақат унинг т-расига боғлиқ. Тўйинмаган С.б.нинг физик хоссалари эса унинг т-раси ва қандай босим остида турганлигига боғлиқ. С.б.ни идеал газлардан четланишини ифодалаш учун сиқилувчанлик коэффициенти $z = \frac{pV}{Rt}$ — дан фойдаланилади, бунда V — бир моль сув буғининг эгаллаган ҳажми, R — газ доимийси, T — т-ранинг мутлақ шкаладаги қиймати. Идеал газ ва босим нолга интилган шароитда С.б. учун z бирга тенг. Т-ра ўзгармас бўлган шароитда босимнинг 300 атм гача ортиб боришида z нинг камайиши кузатилади. Бу камайиш тўйиниш шароитига яқинлашганда жуда кучайиб кетади. С.б.нинг ёпишқоқлиги, босим ўзгармас бўлган шароитдаги иссиқлик сиғими ва иссиқлик ўтказувчанлиги, босимнинг кичик қийматларида т-ра кўтарилиши б-н ортиб боради. Аммо т-ранинг катта қийматларида бу боғланишлар мураккаб характерга эга бўлади. Бу маълумотлар асосида босим ва т-ранинг жуда кенг диапазонларида С.б.нинг термодинамик хоссалари ёритилган жадваллар тузилган.

СУВ ГАЗЧИЛАРИ — қандалаларнинг бир неча оиласи (чўпсимон сув газчилари, велиялар, ҳақиқий сув газчилари). 700 га яқин, Ўзбекистонда 10 дан ортиқ тури маълум. Сув юзасида, баъзан нам йўсинлар орасида ва қирғоқда яшайди. Кўпчилик турлари чучук сувларда, битта уруғига мансуб турлари тропик ва субтропик денгизларда яшайди. Майда С.г. сувўтлар орасида, йирик турлари очиқ сув юзасида сирпаниб ҳаракатланади (номи шундан олинган). Сув юзасига тушиб қолган умуртқасизлар ва уларнинг мурдалари б-н озиқланади. Сув ўсимликларига тухум қўяди.

СУВ ИСИТКИЧ — совуқ сувни буғ, қайноқ сув, қайноқ газ ва электр токи б-н иситиш учун мўлжалланган иссиқлик алмашиш аппарати. Сиртки иситиш ва тегишиб иситиш (контакт) усулида ишлайдиган турлари бор. Сиртки иситиш аппаратларида ичида буғ ёки қайноқ сув айланиб юрадиган қувурларнинг сирти совуқ сувни иситади. Булар кўпроқ тарқалган. Тегишиб иситиш аппаратларида совуқ сув буғ ёки қайноқ сувга бевосита тегиб исийди. Булар камроқ тарқалган. Қозон агрегатларига ўрнатиладиган С.и.ларида совуқ сув атмосферага чиқиб кетаётган газларнинг иссиқлиги ҳисобига исийди. Бундай аппаратлар сув экономайзерлари деб аталади. Газ, электр ёки қаттиқ ёқилғи (ўтин, кўмир) б-н ишлайдиган маҳаллий С.и.лар жумласига ваннахона сув колонкалари, змеевиклар (бурама қувурлар), сув иситиш қутилари, электр сув қиздиргичлар (кипятильниклар) ва б. киради. С.и.лар иссиқ сув б-н таъминлаш ва *сув билан иситиш* тизимларида, қозон агрегатларида, хўжалик ва маиший эҳтиёжлар учун иссиқ сув тайёрлаш ва б. мақсадларда кенг ишлатилади.

СУВ КАДАСТРИ — мамлакатнинг сув ресурслари тўғрисида тартиблаштирилган маълумотлар мажмуи. С.к. жами сувларнинг миқдор ва сифат тавсифлари бўйича ҳисобга олиш маълумотларини, шунингдек, сувдан фойдаланишни қайд қилиш ва ҳисобга олиш маълумотларини ўз ичига олади. Сувлардан самарали фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни таъминлаш С.к.ни юритишнинг асосий мақсади ҳисобланади. С.к. маълумотларидан сувдан фойдаланишни режалаштириш ва сув хўжалиги тадбирларини ўтказишда фойдаланилади. С.к. 3 бўлимдан иборат: ер усти сувлари; ер ости сувлари; сувдан фойдаланиш. С.к.нинг ҳар бир бўлимида доимий (каталог), йиллик ва кўп йиллик маълумотлар берилади. Сув ҳавзаларини йиллик ва кўп йиллик кузатиш орқали уларнинг ҳажмини белгиловчи кўрсаткичлар аниқланади (сув ҳавзалари ўзани, ҳажми ва ҳ.к. маълумотлар). Сувлар таркиби бўйича маълумотлар (шўрлиги, минераллашганлиги, ҳарорати ва ҳ.к.) сув ҳавзаларининг сифат кўрсаткичларини ташкил қилади. Бундан ташқари, сув ҳавзалари тўғрисидаги маълумотлар (номи, жойлашган ўрни, гидротехника иншоотлари мавжудлиги) С.к.га киритилади. С.к.да сув мониторинги — сув захираларидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, уларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш, уларга барҳам бериш учун сувларнинг ҳолати устидан олиб борилаётган кузатув тизими маълумотлари муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон ҳудудидаги ер усти сув ресурслари ҳақидаги тўлиқ маълумотлар биринчи марта 1933—40 йилларда Давлат гидрология ин-ти томонидан тайёрланиб, сув ресурслари маълумотномаси, дарёлар режими, сув сатҳи маълумотлари ҳақидаги нашрларда кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси С.к. юритиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни (1993 й. 6 май)га мувофиқ олиб борилади. Давлат С.к. ва сув мониторингини юритиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколатига киради.

СУВ КАЛАМУШИ (Arvicola terrestris) — кемирувчилар туркумига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Гавдасининг уз. 24 см ча, думи 15 см ча. Қўнғир-кулранг, қўнғир ёки қора. Европа, Шим. ва Олд Осиёда, Россиянинг ғарбий чегарасидан то Байкалгача бўлган жойларда тарқалган. Кўлмаклар ёки секин оқар сув ҳавзалари қирғоғида, дарё бўйидаги сув босган ўтлоқларда яшайди; асосан, қирғоққа уя ясайди. Ёзда эса сувдаги қамишлар уюми устига ин қурали. Апр.—сент.да урчийди. Бир йилда 2—3 марта 2—8 тадан бола туғади. Ўсимлик маҳсулотлари б-н озиқланади; экинлар (карам, иллизмевалилар)ни еб, зарар келтиради. Қишга озиқ ғамлайди. С.к. *туляремия* касаллиги бактерияларини тарқатувчи асосий манба. Териси паст сифатли мўйна беради.



Сув каламуши.

СУВ КЎПАЙИШИ — қор ва музнинг тезлик б-н эриши, жалалар, сув омборлари сувининг қўйиб юборилиши натижасида қисқа муддат давомида, вақтинча дарё суви сатҳининг кўтарилиши. Йилнинг турли мавсумида рўй бериши б-н тўлинсувликдан фарқ қилади. Агар С.к. дарёнинг турли қисмилаги сув сарфининг тезлик б-н ўсиши натижасида юзага келса, бу ҳолда у оқимнинг қуйи қисми томон катта тезликда тарқалади. Тезкислик дарёларида тезлиги соатига 5 км, тоғларда 45 км га етади. Кучли С.к. *тошқин*га сабаб бўлади.

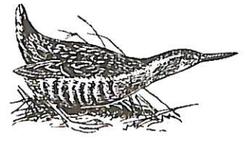
СУВ КЎТАРИЛИШИ ВА ҚАЙТИШИ, сув қалқиши — Ой ва Қуёшнинг тортиш кучи таъсирида денгиз сатҳининг даврий ўзгариши (қ. *Кўтарилиш ва пасайиш*).

СУВ МАССАЛАРИ — сув ҳавзасининг майдони ва чуқурлиги б-н ўлчанадиган ва муайян табиий-географик шароитларда шаклланадиган физик-кимёвий хусусиятлари қисман бир хил бўлган сув ҳажми. С.м.ни шакллантирадиган асосий омиллар мазкур ўлканинг иссиқлик ва сув баланси, яъни унинг асосий кўрсаткичлари т-ра ва шурланиш. Юзага келган жойдан узоқлашиб борган сари С.м. иссиқлик ва сув баланси таъсирида ўзгаради, теварак-атрофдаги сувлар б-н аралашади. Дуне океанининг вертикал структурасида қуйидаги С.м. ажратилади.

Сув массалари тури	Чуқурлиги
юза (бирламчи)	150—200 м
юза ости (бирламчи ва иккиламчи)	150—200 дан 400—500 м гача
оралиқ (бирламчи ва иккиламчи)	400—500 дан 1000 1500 м гача
чуқур (иккиламчи)	1000—1500 дан 2500—3000 м гача
океан туби (иккиламчи)	3000 м дан чуқур

Ҳар бир океаннинг ўзига хос С.м. бор. Мас., Атлантика океанида Гольфстрим, Шим. тропик ва б. юза С.м., Шим. субтропик, Жан. субтропик ва б. юза ости С.м., Шим. Атлантика, Жан. Атлантика ва б. оралиқ С.м., Ўрта денгиз С.м., чуқур С.м. ва б.; Тинч океанда — Шим. тропик, Шим. марказий-субтропик, Жан. тропик ва б. юза ости С.м., Шим. Тинч океан, Жан. Тинч океан ва б. оралиқ С.м. Тинч океаннинг чуқур С.м.дир.

СУВ МОШАКЛАР (Rallidae) — сув мошаксимонлр туркумига мансуб қушлар оиласи. Сув ҳавзаларида ҳамда ботқоқликларда яшайди. Оғирлиги 20—30 г дан 1,5—2,5 кг гача. Патлари кўпроқ қизғиш-жигарранг, айримлари қора ёки кўк яшил рангда. Асосан, тунда фаол ҳаёт кечиради. 150 га яқин тури бор. Ер юзасининг дерли ҳамма ҳудудларида тарқалган. Ҳар хил товуш чиқаради. Кўпинча уясини сувга яқин жойга қуради. 3—15 та тухум қўйиб, 20 кунга яқин босади. Болалари 2—3 кунлигидаёқ уясини ташлаб кетади. Жўжаларни бир неча кун ота-онаси боқади. С. умуртқасиз ҳайвонлар ва ўсимликлар б-н озиқланади. Ўзбекистонда 7 тури: қашқалдоқ, гозқанжир, оддий сув мошак, тартар, оддий погониш, митти погониш, кичик погониш тарқалган. Гўшти мазали. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқининг Қизил китобига 16 тур ва кенжа турлари киритилган.



Сув мошак.

СУВ МУАММОЛАРИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Сув муаммолари илмий тадқиқот институти — ирик тадқиқот муассасаси. Тошкент ш.да жойлашган. 1991 й. 20 июлда ташкил этилган. Ин-т таркибида 6 илмий лаб. (сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш методикаси; сувни тежаш усуллари ва суғориш технологияси; чўл сув ресурслари; гидрология ва гидротехника; гидрокимё ва сувни тозалаш; гидроэкология ва гидрокимёвий мелиорантлар) бор (2004).

Ин-тда олиб борилаётган илмий тадқиқотларининг асосий йўналишлари: қўриқчилик муҳитларида гидрология ва гидрогеология; хўжалик фаолияти таъсирида сув ресурслари миқдорининг шаклланиши муаммолари, режими, сифати, хусусиятлари ва қонуниятларини комплекс ўрганиш ҳамда ноанъанавий сув манбаларини излаш; сувдан оқилона фойдаланиш, сув ва сув объектларини муҳофаза қилиш муаммоларини ўрганиш; гидротехника иншоотларидан фойдаланишда хавфсизлик мезонларини аниқлаш; сув омборлари ва кўллардаги сувнинг гидрокимёвий хусусиятларининг балиқчиликни ривожлантиришга таъсирини ўрганиш ҳамда тавсиялар ишлаб чиқиш; оқова сувлар сифатини ўрганиш ва ундан концентрланган тузларни олиш ва б.

Ин-тда Орол ҳавзасидаги экологик вазиятнинг кескинлашуви шароитида сув ресурсларини ҳимоя қилиш ва ундан фойдаланишнинг илмий асослари, экинларни суғоришнинг тежамкор технологиялари, жумладан, экинларни томчилатиб суғориш, эгатда поғоналаб суғориш усуллари, дарё ўзанларида рўй берадиган деформацион жараёнларни космосдан олинган фотосуратларга қараб аниқлаш усули ва б. яратилди. Ин-т фаолияти Н.Р. *Ҳамроев*, А.М. *Мухамедов*, Э.Ж.Маҳмудов, С.А.Азимбоев, Э.И.Чембарисов. Л.Шерфединов, М.О.Ёқубов, Б.К.Каримов ва б. номлари б-н боғлиқ. Ин-тда аспирантура ва докторантура бор. «Қуриқчил ҳудудлар сув муаммолари» йиллик тўпламини нашр этади.

СУВ МУҲОФАЗА ЗОНАСИ — дарё, канал, сув омбори ва б. сув манбаларини эрозия маҳсулотлари, касал тарқатувчи микроорганизмлар, кимёвий ва органик моддалар б-н ифлосланишдан сақлаш учун хизмат қиладиган табиий ўрмон ёки экилган дарахтзор минтақаси. С.м.з. нинг кенглиги бир неча юз метрдан ўнлаб километргача бўлиши мумкин. С.м.з. да ўрмон хўжалигини юритишнинг махсус тартиби жорий қилинади: қўриқлаш кучайтирилади, ёғоч тайёрлаш мақсадларида дарахт кесиш тақиқланади, дарахтларни фақат ўрмонзорларни тиклаш, парваришини яхшилаш учунгина кесишга рухсат этилади. Ўрта Осиёнинг дарёлари — Амударё, Сирдарё ва уларнинг ирмоқлари бўйлаб эни 400 м дан 20 км гача бўлган ўнлаб минг га майдонда полоса тақиқ зона тарзида ажратилган. Айниқса, катта сув омборлари атрофида муҳофаза зоналари барпо этишда табиий ва экилган дарахтзорлардан ташқари қ.х. экинлари ҳам экилади. Бу жойларда хўжалик ишлари сув ҳавзасининг ифлосланиш хавфини кескин камайтирадиган ҳолда олиб борилади; тупроқ эрозиясига қарши *алмашлаб экиш* жорий қилинади, кенг марза ва сув сингдиргич каналлар каби оддий гидротехника иншоотларидан фойдаланади. Бевосита қирғоқ яқинида ерни ҳайдаш, чорва боқиш ва чорвачилик бинолари қуриш тақиқланади. Мас., Каттақўрғон сув омборининг С.м.з. деярли 4 минг га майдонни эгаллайди, ундан 3,5 минг га майдонда дарахтзорлар барпо этилган (1000 га ортиғи писта-зор). Қайроққум, Жан. Сурхон, Тошкент ва б. сув омборлари атрофида ҳам катта С.м.з. ташкил этилган. Янги (Чорвоқ, Норак, Тўхтағул, Оқтепа, Туямўйин, Рогун ва б.) сув омборлари атрофида ҳам С.м.з. барпо этилган (қ. *Сув муҳофаза ўрмонлари*).

Ад.: Рахманов В.В., Водорегулирующая роль лесов, Л., 1975; Рахманов В.В., Лесная гидрология, М., 1981.

СУВ МУҲОФАЗА ЎРМОНЛАРИ — сув манбалари ва ҳавзаларини ифлос-сув манбалари ва ҳавзаларини ифлосланиш ва лойқа босишдан сақлаш, сув захираларини кўпайтириш, уларнинг мунтазам тўйинишини таъминлашга хизмат қиладиган табиий ва махсус барпо этилган ўрмонзорлар. С.м.ў. шунингдек, сувни тартибга солиш ва тупроқни ҳимоя қилиш вазифасини ҳам бажаради; тупроқни шамол ва сув эрозиясидан сақлайди; шамол тезлигини пасайтиради, намликнинг тупроқ остига ўтишини кучайтиради; *селг*нинг олдини олади; *тупроқ эрозияси* маҳсулотларини ушлаб қолиб, ҳаво ва сувни тозалайди. С.м.ў. сув оқими ўзгарувчанлигини камайтиради; бу б-н гидротехника иншоотлари ва ГЭСларнинг мунтазам ишлашига, шаҳар ва аҳоли пунктларини ичимлик сув б-н, қ.х.ни суғориш суви б-н барқарор таъминлашга имкон беради. С.м.ў. 1-гуруҳ ўрмонларига киритилади. Ўрта Осиё ҳудудида асосий дарёларнинг оқими тоғларда ҳосил бўлади, шу сабабли тоғ ўрмонларининг аҳамияти, айниқса, катта. Ўсимликлар ва кўп миқдорда нам сингдирадиган хазон тўшамаларигина тоғларга ёғадиган ёғинларни, айниқса жала ёмғирларини тутиб қолиши мумкин. Тажрибаларда сув ҳавзаси майдонида дарахтзорларнинг 10% кўпайиши оқимни 12—17 мм орттириши аниқланган. Ўрта Осиё тоғларида ўрмонлар кам: тоғларнинг ўрмонлар б-н қопланиш даражаси 2,47%, жумладан, Ўзбекистонда 2%, Қирғизистонда 4,2%, Тожикистонда 1,8%, Туркманистонда 0,8%, Жан. Қозоғистонда 2,5% ни ташкил этади. Шунинг учун ҳам бу минтақада ўрмонларни муҳофаза қилиш ва янги ўрмонзорлар барпо этиш масаласи жуда катта аҳамиятга эга. 1880 й.да Самарқанд (Омонқўтон)да Н.И.Корольков, 1889 й.да Тошкент вилояти (Оқтош)да С.Ю.Раунер биринчи марта Ўрта Осиёдаги тоғ ён бағирларида ўрмонзорлар ташкил этишга асос солдилар. Бу ўрмонзорлар ҳозир ҳам мавжуд. *Арча, писта, ёнғоқ, бодом*, қора арча ва б. тоғлардаги асосий дарахтлар ҳисобланади. Экологик аҳамияти катта бўлган арчазорлар бал. 1200 дан 3000 м гача бўлган тоғларда ўсади. Ўрта Осиёда табиий арчазорлар 492,8 минг га дан ортиқ, жумладан, Ўзбекистонда 192,5 минг га, Қирғизистонда 151,8 минг га, Тожикистонда 124,7 минг га, Туркманистонда 23,8 минг га майдонни, тоғ ён бағирларида экилган арчазорлар 5000 га дан зиёд майдонни эгаллайди.

Ўрмон дарахтлари кўчатлари махсус кўчатхоналарда етиштирилади. Тоғ ён бағирларида терассалар тайёрлаш, кўчатлар ўтказиш учун машина ва механизмлар комплекси кенг қўлланилади.

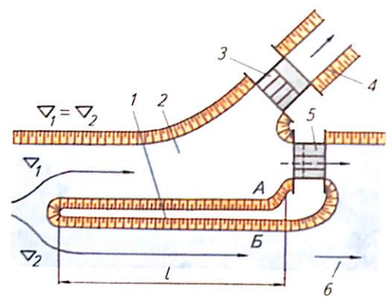
Тоғ ўрмонзорларини муҳофаза қилиш ва кенгайтиришда *қўриқхона*ларнинг аҳамияти катта (қ. *Зомин тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси, Нурота давлат қўриқхонаси*). Иҳота дарахтзорлари дарё ёқаларида, йирик магистрал каналлар (Жан. Мирзачўл, Катта Фарғона, Қарши, Аму-Бухоро машина канали, Қорақум ва ҳ.к.), хўжаликлараро ва хўжалик каналлари бўйида, сув омборлари (Қайроққум, Каттақўрғон, Жан. Сурхон, Чорвоқ, Туябўғиз ва б.) атрофларида ташкил қилинган. Қирғоқ бўйлари ва қайирларда, асосан, жийда, терак, тол, қайрағоч ва б. экилади.

Ад.: Ханазаров А.А., Мольдерф В.С., Технологические основы создания защитных лесных насаждений в горах, Т., 1988.

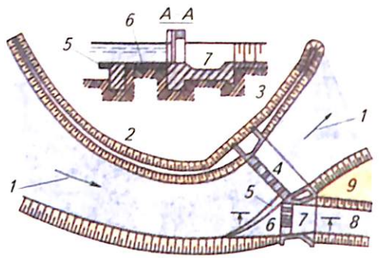
Абдушукур Хоназаров.

СУВ ОЛИШ ИНШООТЛАРИ, сув олгичлар — сув манбалари (дарё, кўл, сув омбори, ер ости сувлари ва б.) дан суғориш, гидроэнергетика ёки шу каби тармоқларга сув олиш учун қурилалиган гидротехника иншоотлари. Далаларни суғориш, яйловларга сув чиқариш, электр ст-яларга сув бериш, аҳоли пунктлари ва саноат корхоналарини сув б-н таъминлаш учун қурилади. С.о.и. сув йўлига зарур миқдорда, сифати сақланган ва сув истеъмоли графигига мувофиқ сув тушишини таъминлаши шарт. С.о.и. тўғонсиз, тўсиқли ва тўғонли бўлади. Тўғонсиз сув олгич, асосан, сувни ўз оқими б-н чиқариш имконияти бўлган шароитларда қурилади. Бу ҳолларда *оқизиқ* ҳосил бўлишини бартараф этиш учун махсус тиндиргичлар қурилади ёки земснарядлардан фойдаланилади. Тўғонсиз сув олгичлар бир қулоқли ёки кўп қулоқли бўлиши мумкин. Бир қулоқли С.о.и. бевосита дарё қирғоғидан бошланади ёки дарё ўзанига кирган бўлади (мас., Норин дарёсида Шим. Фарғона канали, Вахш дарёсида Вахш канали С.о.и.). Кўп қулоқли сув олгичларда дарё қирғоғининг бир неча жойларида бир каналга сув берувчи йўлаклар қазилади (мас., Амударёда *Аму-Бухоро машина канали*, Пахтаарна ва Қорақум каналлари). Кўп қулоқли С.о.и. дарёлардан каналларга узлуксиз сув ўтишини ва сув б-н таъминланишни бирмунча оширади. Йўлкалар тиндиргич вазифасини ҳам ўтайди ва эҳтиёжга кўра, навбатма-навбат ишлатилади.

Суғориладиган майдон дарёдаги сув сатҳидан баландда жойлашган бўлса, машина (насос) С.о.и. — насос станциялари қурилади (1-расм). Тўсиқ (шпора)ли сув олгич дарё суви сатҳи паст бўлган ҳолларда сувни дамлашда тош, шох-шабба каби маҳаллий материаллардан тўсиқ ясаб қурилади (2-расм). Тўсиқ қарши қирғоққача давом этиши шарт эмас. Ҳоз. тўсиқли С.о.и. деярли қўлланилмайди. Тўғонли С.о.и. турғун сув олиш учун дарё суви сатҳини бир хил даражада сақлаб туришни таъминлайди. У гидроузел таркибига кирали; кичик, ўрта ва юқори босимли, сув олиш шароитига қараб бир томонли — сувни фақат бир қирғоққа берадиган (Чирчиқ дарёсида Чапқирғоқ Қорасув), қўш томонли — сувни иккала қирғоққа оқизадиган (Зарафшон дарёсида Биринчи Май); фронталь — оқим йўналишига перпендикуляр жойлашган (Қуршоб дарёсида Қуршоб) ва ёнбош — оқим йўналишига маълум бурчак остида жойлашган (Амударёда Тахиатош) С.о.и. га бўлинади.

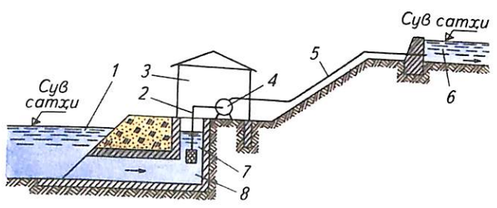


2-расм. Тўсиқли сув олгич схемаси: *1* — тўсиқ (шпора); *2* — чўнтак; *3* — бош шлюз; *4* — канал; *5* — ювма шлюз; *6* — дарё.



3-расм. Фарғона сув олгич схемаси: *1* — дарё; *2* — эгри чизиқли дамба; *3* — оқим йўналтиргич дамба; *4* — тўғон; *5* — супача; *6* — эгри шлюз остонаси; *7* — бош шлюз; *8* — канал; *9* — қирғоқ.

Дарёларда сув сатҳи ва сарфининг кескин ўзгарувчанлиги, оқимларнинг жуда ҳам лойқалиги суғориладиган ерларга сув беришни қийинлаштиради. Бу шароитларда С.о.и. дарёда зарур сув сатҳини вужудга келтиради, суғориш учун зарур сувни хоҳлаган вақтда (тошқин, ёз чилласи) беради, каналларни лойқа босишидан ҳимоя қилади.



1-расм. Машинали сув олгич (насос станцияси): *1* — дарё; *2* — сўрувчи қувур; *3* — насос станцияси; *4* — насос; *5* — босимли қувур; *6* — магистрал суғориш канали; *7* — қирғоқ қудуғи; *8* — сув кирадиган йўлак.

Ад.: Ҳусанхўжаев З.Ҳ. Гидротехника иншоотлари, Т., 1978; Гидротехнические сооружения, М., 1978.

Машариф Боқиев.

СУВ ОМБОРИ — тўғонлар ердамида сувни йиғиш ва сақлаш учун қурилалиган сунъий сув ҳавзаси. Комплекс фойдаланишга мўлжалланган С. о. халқ хўжалигидаги бир қанча тармоқлар (суғориш, сув таъминоти, электр энергияси, кемачилик, балиқчилик, тошқинларга қарши курашиш ва б.) эҳтиежини қондиради. Йил давомида дарё оқимларининг ўзгариб туриши ва унинг ҳудуд бўйлаб нотекис тақсимланганлиги С.о. барпо этишга зарурат туғдиради. С.о. оқимни фаслдар ва йиллар бўйича тартибга солади, канал ва б. сув ўтказиш иншоотлари б-н бирга ҳудудлар бўйлаб қайта тақсимлашга имконият яратади.

С.о. катта хўжалик аҳамиятига эга бўлгани сабабли 20-а. охирига қадар Европа, Осиё, Африка, Шим. ва Жан. Америка, Австралия ва Океанияда 130 дан ортиқ жуда йирик сув омборлари барпо этилган. Танзаниядаги Оуен-Фолс (ҳажми 250 км³, сув юзаси майд. 69000 км²), Канададаги Даниэль Жонсон (тегишлича 142, 1940); Россиядаги Братск (169; 5500) С.о. жаҳондаги энг йирик сув омборлари ҳисобланади.

Ўрта Осиё ҳудудида сув омборлари, асосан, экинзорларни суғориш, энергетика ва сув таъминотини яхшилаш учун қурилали. Ўрта Осиё ҳудудида 75 та С.о. мавжуд (2004). Уларнинг ялпи умумий ҳажми қарийб 50 млрд. м³. Амударё ва Сирдарё ҳавзаларида йирик сув омборлари (Тўхтагул, Қайроққум, Чордара, Чорвоқ, Норак, Туямўйин ва б.) қурилган (қ. жадвал). Сув омборлари қурилиши натижасида Ўзбекистонда 4,3 млнга дан ортиқ ерда суғорма деҳқончилик қилиш, сув ресурсларидан гидроэнергетика ва балиқчилик мақсадларида янада кенгроқ фойдаланиш имкониятлари яратилди.

Сув хўжалиги мақсадларида барпо этиладиган С.о.нинг тўлиқ ҳажми 3 қисмдан: фойдаланиб бўлмайдиган (ишлатилмайдиган), фойдали ва резерв (жадал бўшатиладиган) ҳажмдан иборат. Фойдаланиб бўлмайдиган ҳажм тўлиқ ҳажмнинг бир қисми бўлиб, нормал иш шароитларида оқимни тартибга солиш учун ишлатилмайди; унинг баландлиги фойдаланиб бўлмайдиган сатҳ ҳажми дейилади. Бу сатҳдан юқоридаги сув фойдали ҳажм (ёки қуйилиш призмаси)ни ҳосил қилади. Фойдали ҳажмга мос келадиган сув сатҳи нормал сатҳ дейилади. Нормал сатҳдан юқориси резерв сув ҳажми ҳисобланади, сув ташлагич иншоотлари орқали тошқин сувларини ўтказиб юборишга хизмат қилади. С.о. дарё оқимини мавсумий ва кўп йиллик тартибга соладиган турларга бўлинади. Мавсумий тартибга соладиган С.о. аниқ йиллик тўлиш ва сарфланиш циклига эга. Оқимни кўп йиллик тартибга солувчи С.о. серсувлик йилларида ортиқча сувни йиғиб, сув кам бўлган йилларда эса йиғилган сувдан фойдаланишга имкон беради. Ўрта Осиё ҳудудидаги С.о. дан суғориш мавсумида сув фойдаланиб бўлмайдиган ҳажм даражасигача олинади. Кўпинча вегетация даврида мавсумий тартибга солинадиган С.о.нинг фойдали ҳажми тўла ишлатилади.

Ўзбекистондаги сув омборлари
(ҳажми 10 млн. м³ дан ортиқ бўлган сув омборлари)

Номи	Фойдаланишга топширилган (реконструкция қилинган) йили	Тўлиқ ҳажми, млн.м³	Сув олиш манбаи (дарёлар)	Тўғоннинг максимал баланд-лиги, м	Максимал сув чиқариш имконияти м³/сек.
Республика аҳамиятидаги (вилоятлараро) сув омборлари					
Андижон	1983	1900	Қоradарё	121,0	250,0
Каттақўрғон	1951(1968)	900	Зарафшон	31,2	140,0
Талимаржон	1988	1525	Амударё	35,0	370,0
Туямўйин	1979	7800	Амударё	28,0	1277,0
Чорвоқ	1977	2000	Чирчиқ	168,0	1650
Вилоят аҳамиятидаги сув омборлари					
Бухоро вилояти					
Тўдакўл	1977	800	Зарафшон	4,0	50,0
Шўркўл	1977	170	Зарафшон	14,5	35,0
Қуйимозор	1960	350	Зарафшон	28,1	46,0
Жиззах вилояти					
Жиззах	1973	100	Сангзор	25,0	40,0
Зомин	1986	52,0	Зоминсув	73,5	60,0
Қоровултепа	1987	53,0	Зарафшон	40,0	50,0
Наманган вилояти					
Варзиқ	1989	18,2	Говасой	39,0	20,0
Косонсой	1968	165,0	Косонсой	64,0	50,0
Чортоқ (қурилиш давом этмоқда)	1975	30,0	Чортоқсой	37,0	50,0
Эскиер	1978	18,5	Гирвонсой, Намангансой	23,0	10,0
Самарқанд вилояти					
Оқдарё	1989	131,5	Оқдарё	20,0	70,0
Тусунсой	1989	52,1	Тусунсой	40,6	40,0
Қорасув	1988	29,0	Қорасув	15,0	2,7
Қоратепа	1981	24,0	Қоратепасой	36,0	4,0
Сурхондарё вилояти					
Дегрес	1962	12,7	Ҳўжаконсой	12,8	5,0
Жанубий Сурхон	1967	800,0	Сурхондарё	30,0	150,0
Оқтепа	1973	120,0	Амударё	14,0	19,0
Тўпаланг (қурилиш давом этмоқда)	—	5000	Амударё	—	—
Учқизил	1952	160,0	Сурхондарё	11,5	15,0
Тошкент вилояти					
Оҳангарон	1989	260,0	Оҳангарон	100,0	480,0
Тошкент	1963	250,0	Оҳангарон	36,5	45
Фарғона вилояти					
Каркидон	1967	218,4	Қувасой, Қорадарё	70,0	50,0
Қўрғонтепа	1981	24,0	Шоҳимардон	45,0	5,0
Қашқадарё вилояти					
Деҳқонобод	1981	27,2	Кичик Ўрадарё	36,2	12,0
Пачкамар	1968	260,0	Ғузор	70,0	30,0
Чимқўрғон	1960	500	Қашқадарё	33,0	350,0
Қамаши	1958	250,0	Яккабоғдарё	14,9	5,0
Ҳисорак	1990	180,0	Оқсув	138,5	260,0

Ҳавзанинг жойлашишига қараб дарё ўзанидаги (тўғон ўзанни ва водийдаги оқимнинг бир қисмини тўсади) ва тўлдириладиган С. о.га (ўзандан четдаги табиий ёки сунъий ҳавзадан фойдаланилади) бўлинади. С.о.даги асосий иншоотлар — тўғон (сувни тўсувчи), сув чиқаргич (сувдан фойдаланувчиларга сув бериш) ва эҳтиёт ташлама (ортиқча сувни чиқариб юборишни таъминлайди). Тўлдириладиган С.о.да, булардан ташқари, ҳавзани чегараловчи дамбалар, сув келтиргич ва чиқаргич каналлар ҳам бўлади (қ. *Каттақўрғон сув омбори*).

С.о. ни лойқа босиши жуда хавфли. Баъзи ҳолларда лойқа б-н тўлиши сабабли С.о. бутунлай ишдан чиқади. Лойқа босиш жараёнига дарёда тўғон қурилгандан сўнг *оқизиқлар*нинг чўкиши сабаб бўлади. Оқизиқларнинг асосий манбалари сувдаги лойқа, тупроқ, шамол ва сув эрозияси маҳсулотлари. Ўрта Осиёдаги С.о. ни жуда тез лойқа босади. Мас., Қашқадарёда қурилган Чимқўрғон С.о. 20 йилда 60 млн. м³, Ғузордарёдаги Пачкамар С.о. 9 йилда 17 млн. м³, Жанубий Сурхон С.о.нинг тўртдан бир қисми 25 йилда лойқа б-н тўлди; Сирдарёдаги Учқўрғон С.о. ҳажми 19 йил давомида 60% га қисқарди.

С.о. нинг лойқа босишига қарши курашда қуйидаги чоралар қўлланади: оқим лойқаланадиган тошқин вақтида С.о.да сув сатҳи пасайтирилиб, жуда лойқа дарё суви катта тезликда ўтказиб юборилади; айланма каналлар барпо этилади, сўнгра чўкиб қолган оқизиқ (пульпа)лар земснарядлар б-н чиқариб ташланади, сув йўлида оқизиқларни чўктирадиган тиндиргичлар қурилади; муаллақ оқизиқлар кўп бўлган лойқа оқим тўғон тагидаги махсус сув ташлагич орқали чиқариб юборилади (яна қ. *Сув хўжалиги*).

Ад.: Ҳусанхўжаев З.Х., Гидротехника иншоотлари, Т., 1978; Водохранилища мира, М., 1979; Авакян А.Б., Салтанкин В.П., Шарапов В.А., Водохранилища, М., 1987; Никитин А.М., Водохранилища Средней Азии, Л., 1991; Ҳикматов Ф.Ҳ., Сирлибоева З.Р., Айтбаев Д.П., Кўллар ва сув омборлари, Т., 2000.

Аббос Содиқов.

СУВ ОСТИ АППАРАТИ — сув остида кузатувлар, тадқиқотлар, қидирув ишлари ва б. олиб бориш учун мўлжалланган қурилма. Баъзиларида тадқиқотчи олимлар бўлади, баъзиларининг узатган маълумотлари ерда ёки кемада туриб қабул қилинади. С.о.а.нинг ўзи сузар (мас., *батискаф*, спорт-сайёҳлик ва ғаввослик қурилмалари) ёки дрейфланувчи трос ёрдамида кемага тир-

каб қўйиладиган (мас., батипланлар) ёки сув тубига тушиладиган (мас., гидростатлар, батисфералар) турлари бор. С.о.а. сув тубига 10000 м дан ҳам чуқурга туширилиши мумкин (мас., Тинч океанидаги *Мариана нови* (ботиғи)га туширилган «Триест» батискафида рекорд натижага эришилган, 19019 м, 1960).

СУВ ОСТИ АРХЕОЛОГИЯСИ — қадим ва ўрта асрда кема чўкиши ёки тектоник ҳодисалар натижасида сув остида қолиб кетган моддий маданият ёдгорликларини ўрганувчи археология соҳаси. С.о.а. бўйича дастлабки қидирув ишлари 1904 й. Эгей денгизи (Греция)да профессионал ғаввослар иштирокида амалга оширилган. Акваланг кашф қилинганлан кейин археологларнинг ўзлари ҳам бевосита сув остида қолиб кетган шаҳарларни ўргана бошлаганлар. С.о.а. Ўрта Осиёда қирғиз археологлари томонидан қўлланилиб, улар Иссиққўл тубида қолиб кетган ўрта аср шаҳарларини ўрганганлар.

СУВ ОСТИ ВОДИЙЛАРИ, сув ости канъонлари — денгиз ва океанлар тубининг эрозион, тектоник кучлар таъсирида ўйилиши натижасида ҳосил бўлган узун чўзилган тўғри ёки эгри-бугри чуқурликлар. Денгиз ва океанларнинг материк саёзлиги, ён бағри ва тубида учрайди. Эрозион С.о.в. дарёларнинг денгизга қуйилиш қисмининг чўкиши ёки денгиз сатҳининг кўтарилиши оқибатида ҳамда қуруқликдан келтирилган турли майда жинсларга бой денгиз ости суспензион оқимларнинг иши натижасида ҳосил бўлади. Баъзи С.о.в. йирик дарёлар қуйилиш ерининг давоми ҳисобланади. Денгиз сатҳининг кўтарилиши натижасида дарёларнинг сув остида қолиб кетган водийлари яхши сақланган (Гудзон, Ҳинд, Конго ва б.). Материк ён бағирларида бундай водийлар V симон шаклдаги жўякларни, нишаб аккумулятив шлейфлар ва океан туби текисликларида чуқ. 50 м дан бир неча юз м гача, эни 1—3 км, уз. 100 ҳатто минг км га чўзилган эгри-бугри водийларни вужудга келтиради. Тектоник С.о.в. океан ўрталиқ сув ости тизмалари зоналарининг марказий (рифт) қисмида материк четларининг ёрилиши, синишидан юзага келади. С.о.в.нинг келиб чиқишида музликлар ҳам бевосита роль ўйнайди.

СУВ ОСТИ КЕМАСИ — асосан сув остида сузишга мослаштирилган кема. Стратегик, оператив-тактик ҳамда бошқа жанговар вазифаларни сув остида ҳамда сув устида бажаришда фойдаланилади. Бу кемаларнинг томчисимон ёки сигарасимон шаклдаги корпуси пўлат ёки титандан ясалади. С.о.к. сув остида атом қурилмалари, электр токи аккумуляторлари; сув устида атом энергияси ёки дизель қурилмаси, сув остига унча чуқур тушмаган ҳолатда эса дизель қурилмалари ёрдамида ҳаракатланади.

С.о.к. бажарадиган вазифасига қараб, баллистик ракеталар ва ўз-ўзидан мўлжал оладиган қанотли ракеталар, торпедалар, ракета-торпедалар, миналар б-н қуроллантирилади; гидроакустик, радиолокацион аппаратура б-н жиҳозланади. Асосий қуролига қараб, стратегик ёки оператив-тактик вазифани бажарали. Асосий қуроли — ядро заряллари ёрдамида узоққа отиладиган баллистик ракеталар. Бундай С.о.к.ла, одатда, кема океанда узоқ вақт туришига имкон берадиган электр қурилмалар бўлади. Оператив-тактик вазифалар бажарадиган С.о.к. ракета ва торпеда отувчи, мина қўювчи, радиолокацион дозорлик ҳамда транспорт-десантлик вазифаларини бажарувчи кемаларга бўлинади. Душманнинг сув усти кемалари б-н курашишга мўлжалланган С.о.к. ўз-ўзидан мўлжал оладиган ракета-торпедалар б-н қуроллантирилади. Мина қўювчи С.о.к. турли мақсадларга мўлжалланган миналар ва мудофааланиш торпедалари б-н қуролланади.

С.о.к.ни қуриш 17-а.дан бошланди. Биринчи С.о.к.ни Лондонда голланд олими К. ван Дреббел (1620), Россияда ҳаваскор ихтирочи Ефим Никонов (1724), Шим. Америкада Д. Бушнелль (1776), Францияда Р. Фултон (1801), Германияда В. Бауэр (1850) қурди. Бу С.о.к.ларида мис ёки темирдан ясалган корпус, сув тўлғазиш учун цистерна, эшкак ёки қўлда айлантириладиган эшкакли парраклар бўлган; улар душман кемасининг корпусига махсус мосламалар ёрдамида маҳкамлаб қўйиладиган миналар б-н қуролланган (миналар душман кемаси корпусига хода ёки гарпун б-н отказилган).

20-а. бошларига келиб ҳарбий-денгиз флоти бўлган давлатларнинг деярли ҳаммаси жанговар С.о.к. қура бошлади. 20-а. 50-йилларидан бошлаб дастлаб АҚШ ва СССР, кейин эса Буюк Британия ва Франция давлатлари атом қурилмалари бўлган С.о.к. қура бошлади. Бу ҳол С.о.к.нинг сув остида узоқ вақт бўла олишига ва юриш тезлигини кескин оширишга имкон берди. 60-йилларда СССР ва АҚШ да атом бомбаси б-н қуролланган С.о.к. пайдо бўлди.

СУВ ОСТИ СПОРТИ — турли масофага тез сузиш, шўнғиш, мўлжал олиш, туризм ва махсус анжомлар (акваланг, маска, ластлан фойдаланиб сув остида ов қилиш. Бу спорт тури қадим замонлардан маълум бўлиб, сув остида турли мусобақалар утказилган, шунингдек, сувга шунғиб сув остидан марварид, чўккан кемалардан буюмлар олиб чиқишда кўл келган.

1959 й. Монакода Сув остида сузиш спорти халқаро федерацияси ташкил этилди. 1957 й. сув остида ов қилиш бўйича жаҳон ва Европа чемпионати ўтказилди. 1967 й.дан сув остида мўлжал олиш ва сув остида ласт б-н сузиш, 1968 й.дан сув остида сузиш бўйича Европа, 1976 й.дан жаҳон чемпионати ўтказила бошланди. Сув остида ласт б-н сузиш 100, 200, 400, 800, 1500 м, 4×100, 4×200 м га сув ҳавзаси (бассейн)да утказилади. 1500 м га сузиш эса очиқ сув ҳавзаларида ташкил қилинади. Сув остида сузиш бўйича мусобақа 50 м га анжомсиз ва 100, 400, 800 м га шунғиш анжомларидан фойдаланган ҳолда ўтказилади.

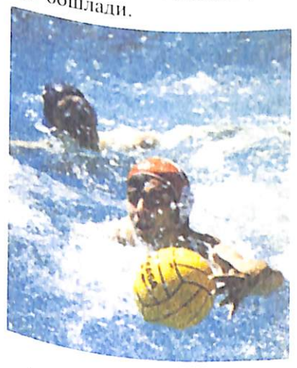
С.о.с. сув остида кино ва сурат олиш; и.т.лар қилиш; ҳарбий ишлар ва ш.к.ни бажаришда амалий аҳамиятга эга.

СУВ ОСТИ ТЕЛЕВИДЕНИЕСИ — сув остидаги манзара ва объектларни кузатиш учун мўлжалланган *телевидение*.

С.о.т.да сув ости телевизион қурилмасидан фойдаланилади. Бу қурилма сигналларни қабул қилувчи ва узатувчи трубкалар; объектив; сатр ёйиш блоки, кадр ёйиш блоки; кучайтиргичлар, ёруглик манбалари ва б. қисмлардан иборат. Асосий аппарати — сув остидаги телевизион камера. С.о.т.дан чўккан кемаларни қидириш, кемалар, гидротехника иншоотларининг сувга ботиб турган қисмларини текшириш, ғаввосларнинг ишини кузатиш, денгиз ва океанларнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини ўрганиш, балиқ тўдаларини, нефть конларини қидириш, сув ости миналарини излаш, сув ости қуролларини синаш ва б. мақсадларда фойдаланилади. С.о.т. тизимидан бир неча юз метр чуқурликда исталганча вақт давомида фойдаланиш мумкин.

СУВ ОСТИ ТИЗМАЛАРИ — океан ва денгизлар тубидаги бўйлама чўзилган ва бал. 4000—5000 м га етадиган кўтарилмалар. Узунлиги юзлаб — минглаб км га, эни бир неча юз км га етади. Алоҳида чўққилари баъзан тизмалар, бурмали-палахсали тоғлар, вулкан тизмалари, ёйсимон ороллариинг бурмали-палахсали тизмалари ва вулканлардан ҳамда Ер пўстининг ёриқларидан оқиб чиққан базальт лаваларидан ҳосил бўлган океан ўрталиқ тизмаларидан иборат. Мас., Шим. Муз океанида Ломоносов, Менделеев, Гаккел ва б., Атлантика океанида Ўрта Атлантика, Африка—Антарктида, Ҳинд океанида Арабистон—Ҳиндистон, Мальдив ва б., Тинч океанда Жан. Тинч океан, Чили, Гавайи ва б. С.о.т. бир-биридан чуқур ботиқлар орқали ажралган. Уларнинг кўпчилигида тез-тез вулқонлар бўлиб туради, ҳаракатдаги вулканлар бор.

СУВ ПОЛОСИ, ватерполо — сувда, яъни тўғри бурчакли ҳовуз (30×20 м, чуқурлиги камида 1,8 м)да тўп б-н жамоа бўлиб уйналадиган спорт ўйини; ҳар жамоада 7 тадан ўйинчи қатнашади. Ҳовузга 3×0,9 м лик 2 та дарвоза ўрнатилади. Ўйиннинг мақсади — рақиб дарвозасига иложи борича кўп тўп тушириш. С.п. тўпининг айланаси 68—71 см, оғирлиги 400—450 гр. 1967 й.дан бошлаб пластмасса тўп б-н ўйналади. Қоидага кўра, мусобақа соф ўйин вақти 5 мин. дан бўлган 4 босқичда 2 минутлик танаффус б-н ўтказилади. Ҳар қандай усулда сузиш, тўпни 1 қўлда олиб юриш ва отиш мумкин (фақат дарвозабонгина 2 қўлида ўйнайди), қўлида тўп бўлмаган рақибга ҳужум қилиш ман этилади. Қоидани бузганлик тўпни ўйинга киритиш ҳуқуқини рақибга бериш, ўйиндан чиқариб юбориш (45 сек. ёки дарвоза ишғол қилингунга қадар) б-н жазоланади. Ўйинининг дастлабки қоидаларини шотландиялик В.Уилсон ишлаб чиққан (1876). 19-а. охири — 20-а. бошларидан С.п. Европа мамлакатларида оммалаша бошлади.



Сув полоси.

1926 й. Халқаро ҳаваскорлар сузиш федерацияси (FINA) ҳузуридаги С.п. қўмитаси тузилган. 1973 й.дан жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилади. 1900 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган.

Ўзбекистонда С.п. ўйинлари 1946 й.дан уюштирила бошлаган. Мамлакатимизда «Меҳнат», «Локомотив», «Спартак», «Ёшлик» ва б. жамоалар бор. Ўзбекистон С.п. федерацияси 1993 й. ташкил этилган. Эркин *Шагаев* спортнинг шу тури буйича олимпиада чемпионидир.

СУВ РЕСУРСЛАРИ — фойдаланиш учун яроқли бўлган ер усти, ер ости сувлари ва тупроқдаги нам захиралари. С.р. асрий (ер усти қатламлари, Қутб ва баланд тоғ музликлари, кўллар ва ш.к.да тўпланган чучук сувлар) ва қайта тикланадиган (дарё оқимлари, ер ости сувларининг ўзгарувчан ва динамик захиралари, кўллар ҳажмининг бир қисми ва б.) турларга бўлинади. С.р. денганда сув объектлари — дарё, кўл, денгизлар ҳам тушунилади, чунки улардан кема қатнови, гидроэнергетика, балиқ хўжалиги, дам олиш, туризм ва б. мақсадларда фойдаланилади. Гидросферадаги тургун сув захираларининг фақат 2,5% гина чучук сув (унинг фақат салкам 1% дан кишилар фойдалана оладилар), 70% музликлар, қолгани тупроқ нами шаклида. Дарёлар, оқар кўллар ва кўпчилик ер ости сувлари ҳам чучук. Ернинг Дунё океани, музликлар ва қорликларнинг эриши, шунингдек, ёғинлар натижасида ҳосил бўлади. Тоғлардаги ер ости сувлари юқоридаги санаб ўтилган сув олиш манбалари ҳисобига вужудга келади. Тоғ олди ва суғорма минтақаларда ер ости сувлари, асосан, ер усти сувлари ҳисобига тўйинади. Дарё ва ер ости сувларининг С.р. ўзаро бир-бирига боғлиқ. Ер ости сувларидан жуда катта миқдорда фойдаланиш дарё оқимини камайтириб юборади. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақаларида дарё сувларининг йиллик ресурслари 114 км³ ни, жумладан, Амударёда (Зарафшон ва Қашқадарё б-н бирга) — 74,7 км³, Сирдарёда — 39 км³, Тажан ва Мургобда — 2,4 км³ ни ташкил этади. С.р. ҳудудий жиҳатдан нотекис жойлашган бўлиб, тоғларда ҳосил бўлса-да, кенг тармоқли суғориш каналлари ёрдамида, асосан, текисликларда фойдаланилади.

С.р.нинг ҳудудий жиҳатдан нотекислиги сув истеъмолидаги танқисликни вужудга келтиради. Уни бартараф этиш учун оқимнинг бир қисми минтақадан бошқасига қайта тақсимланади. Оқимни қайта тақсимлаш Амударё (Қорақум, Аму-Бухоро, Катта Ҳисор, Қарши каналлари ва б.) ва Сирдарё (Катта Фарғона, Катта Андижон, Катта Наманган, Жан. Мирзачўл каналлари ва б.) ҳавзаларида жуда катта ҳажмда амалга оширилган (қ. *Дарёларни ҳавзалараро оқизиш*, *Давлат сув фонди*).

Ад.: Ирригация Узбекистана: в 4-х, т.,т. 1—4, Т., 1975—1981; Львович М.И., Мировые водные ресурсы и их будущее, М., 1974; Баҳритдинов Б.А., Ўрта Осиёнинг дарё ва зовур сувлари гидрохимияси, Т., 1983.

СУВ САТҲИ — дарё ва қўллардаги сув юзасининг денгиз сатҳига нисбатан баланд ёки пастлиги (сувнинг нисбий сатҳи). С.с.нинг ўзгариб туриши, асосан, дарё суви сарфи ва кўл ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ. С.с.нинг табиий ўзгариб туриши эса, асосан, иқлим шароитларига боғлиқ. Кўллардаги С.с.нинг йиллик ўзгариши бир неча см дан 2—3 м гача, катта дарёларда 5—12 м (баъзан 30—35 м) гача етади. С.с.нинг ўзгариши сув ўлчаш шоҳобчаларида аниқланади.

СУВ САҚЛОВЧИ ГОРИЗОНТ — сув ўтказадиган бир хил таркибли ёки литологик таркиби ва гидрогеологик хусусиятлари ўхшаш бўлган тоғ жинсларининг ер ости суви б-н тўлган бир ёки бир неча қатлами, дарзлик бўшлиқлари, ғоваклар, бўшлиқлар. С.с.г. бурғи қудуғи ва б. манбаларни етарли оқим б-н таъминлайдиган даражада ўзида сув йиға оладиган қатламдир. Бир-бири б-н гидравлик равишда боғланган С.с.г. сувли мажмуани ҳосил қилади. Агар ер ости сувлари сув ўтказмайдиган қатламларга нисбатан устки ва остки томондан чегараланган ва атмосфера босимидан юқори босим остида бўлса, С.с.г. босимли ҳисобланади. Босимсиз сувли горизонтда ер ости сувларининг сатҳи ўтказувчанлик зонасининг

устки чегараси бўлиб, унда босим атмосфера босимига мос келади (қ. *Тоғ жинсларининг сув ўтказувчанлиги*).

СУВ СИҒИМИ — сувга ботирилган қаттиқ жисм, мас., сузиб кетаётган кема сиқиб чиқарадиган сув миқдори (ҳажми). Ҳажмий ва оғирлик бўйича сиғимлар фарқ қилинади. Ҳажмий С.с. жисмнинг сувга ботиб турган қисми сиқиб чиқарган сув ҳажмини билдиради. Оғирлик бўйича С.с. *архимед қонуни*га мувофиқ жисмнинг оғирлигига тенг бўлади. Бундай сиғим миқдор жиҳатдан ўзгармай қолади. Ҳажмий С.с. сувнинг зичлигига қараб ўзгариши мумкин. Сувга ботирилган жисмга шу жисм сиқиб чиқарган сув оғирлигига тенг кўтариш кучи таъсир қилади. Агар жисмнинг оғирлиги кўтариш кучидан катта бўлса, жисм сувга чўкади, кичик бўлса, — чўкмайди, мабодо тенг бўлса, жисм сувнинг исталган жойида туриши мумкин. С.с. кемачиликда, амалий ва назарий и.т. ишларида, жисмларнинг солиштирма оғирлигини аниқлаш ва б.да қўлланилади.

СУВ ТАЪМИНОТИ — аҳолини, жамоат бинолари ва саноат корхоналарини, транспорт, қ.х. ва б.ни сув б-н таъминлашга оид тадбирлар мажмуи.

С. т. бир неча минг йиллардан бери маълум. Қад. Мисрда ер ости сувларини жуда чуқур қудуқлар қазиб, оддий механизм б-н чиқаришган. Бунда сопол, ёғоч, металл (мис ва қўрғошин) қувурларидан фойдаланишган. Қад. Римда йирик марказлаштирилган С.т. тизими бўлган. Ўрта Осиёда С.т. мил. ав. 6—5-а.лардан маълум. Қадимги Самарқанд шаҳри С.т.да шаҳарга киравериш-да катта тўғон қурилган, унинг устидан шаҳарга катта ариқ ўтказилган. Ариқ излари ҳозир ҳам мавжуд (қ. *Афросиёб*).

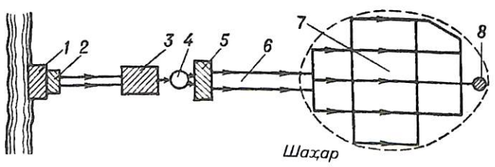
С.т.да қўлланиладиган муҳандислик иншоотлари комплекси С.т. тизими ёки водопровод деб аталади. Аҳоли яшайдиган пунктлардаги барча С.т. тизимлари марказлаштирилади. С.т.нинг коммунал (жамоат бинолари ва аҳолини сув б-н таъминлайдиган) ҳамда и.ч. (саноат ёки қ.ҳ.ни сув б-н таъминлайдиган) хиллари бор. С.т.да табиий сув манбалари — очиқ ҳавзалар (дарё, кўл, денгиз, сув омбори ва б.) ҳамда ер ости сувлари (булоқлар, артезиан сувлари ва б.)дан фойдаланилади. Аҳоли эҳтиёжи учун энг яроқли сув — ер ости сувларидир. Лекин ер ости сувлари аҳолининг эҳтиёжини тўлиқ қондира олмайди. Шунинг учун йирик шаҳарлар ва саноат корхоналари чучук сувли очиқ ҳавзалар сувидан таъминланади.

С.т.нинг умумий схемаси: сув қабул қилиш иншооти *1*, I насос ст-яси *2*, сув тозалаш иншоотлари *3*, тоза сув резервуари *4*; II насос ст-яси *5*, сув йўллари *6* (қувурлар, бетон ариқлар ва б.), водопровод тармоғи *7* ва босим минораси *8*дан иборат (расм). Маҳаллий шароитга қараб, С.т. схемаси ўзгариши мумкин. Мас., ҳавза сувини тозалашнинг кераги бўлмаса, сув тозалаш иншоотларини қуришга эҳтиёж қолмайди. Агар сув ҳавзаси сув б-н таъминланадиган объектдан баланд жойлашган бўлса, насос ст-ялари қурилмайди.

Ер ости сувларини чиқариш учун қувурли қудуқлар ва горизонтал сув йиғгичлардан фойдаланилади. Булоқ сувлари каптаж иншоотлари (гиштин идишлар, камералар ва б.)га йиғилади. Кўпинча, ер ости ҳавзаларидаги сув насос ёрдамида юқоридаги идишга тўпланади, у ердан *насос станцияси* ёрдамида истеъмолчиларга юборилади. Насос ст-ялари, одатда, марказдан қочма насослар, ростлаш, сақлаш ва назорат-ўлчаш аппаратлари б-н, кўплари телебошқариш қурилмалари б-н таъминланади, баъзилари тўлиқ автоматлаштирилади.

Тозалаш иншоотларида тозаланган сув водопровод тармоғи орқали истеъмолчиларга тарқатилади. Саноат корхоналарида (маълум шароитда) С.т.нинг айланма ва кетма-кет фойдаланиш тизимлари қўлланилади. Айланма тизимда и.ч.да ишлатилган сувни совитиб, тиндириб, тозалаб, ундан яна фойдаланилади. Кетма-кет фойдаланиш тизими бир корхонада ишлатилган сувдан бошқа бир корхонада фойдаланишни кўзда тутади, натижада сув анча тежалади.

Аҳоли яшайдиган пунктлар, асосан, маҳаллий сув ҳавзалари суви б-н таъминланади. Мас., Тошкент шаҳри Чирчиқ, Бўзсув ва б. табиий сув ҳавзаларидан сув ичади. Тошкентнинг С.т. марказлаштирилган, яъни барча С.т. тизимлари бир-бирига уланган. Аҳолига бериладиган сув сифати қатъий санитария қоидаларидан ўтказиб турилади. Бу иш шаҳар ва туман санэпидстанциялари зиммасига юкланган. Қ.х.нинг сувга бўлган эҳтиежлари, дарелар, каналлар, сув омборлари, коллекторлар, новлар, сув тарқатиш иншоотлари, насос ст-ялари ва б. суғориш мажмуалари орқали қондирилади.



Сув таъминоти. Умумий схема (шаҳар учун): *1* — сув қабул қилиш иншооти; *2-I* — кўтариш насос ст-яси, *3* — сув тозалаш иншооти; *4* — тоза сув идиши; *5-II* — кўтариш насос ст-яси; *6* — сув қувурлари; *7* — водопровод тармоғи; *8* — сув босимли минора.

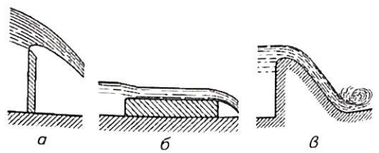
СУВ ТОШҚИНИ — дарё, кўл еки денгиз суви сатҳининг кўтарилиши натижасида қуруқликни сув босиши. Дарё суви, асосан, ҳаво т-раси кескин кўтарилиб, қор еки музликлар қисқа вақтда кўп миқдорда эриганда, қаттиқ жала қуйганда тошади. Дарё ўзанига муз тиқилиб қолганда ҳам тошқин рўй беради. Денгиз соҳиллари ва ороллларда зилзила пайтида еки океанда вулқон отилганда тўлқин кўтарилиши натижасида ҳам С.т. вужудга келади.

С.т.ни олдини олиш учун сув омборлари қурилиб, ортиқча сувни унга буриб юборилади, сув сақларига мустаҳкам туғон, дамбалар қурилади.

СУВ ТРАНСПОРТИ — транспорт тури. Табиий (дарё, кўл, денгиз, океан ва қўлтиқлар) ва сунъий (канал, сув омборлари) сув йўллари орқали юк ва пассажирлар ташилади. С.т. *дарё транспорти* ва *денгиз транспорти*га бўлинади.

СУВ ТУРБИНАСИ — қ. *Гидротурбина*.

СУВ ТУШИРГИЧ — канал ва дарёларда сув оқими ошиб тушадиган тўсиқ (бўсага). Бунда сув оқимини йўналтириш учун тўсиқ юқорисига тўғри тўртбурчак, учбурчак ёки трапеция шаклидаги тешиклар қилинади. Улар ён томондан тиргак ёки оралиқ деворлар б-н чегараланади. С.т. юпқа деворли; кенг тўсиқли ва шакллор тўсиқли бўлади. Тошқин даврида ёки сув кўпайганда сув омборидан ортиқча сувни чиқариб ташлаш, шунингдек, тўғон ёки шлюздан пастки иншоот (пастки бьеф) га керакли сувни ўтказиш учун мўлжалланган гидротехника иншооти сув ташлама (обпартов) деб аталади. У тўғон тепасига ва юқориги бьеф сирти остига қилинган ёки иккаласи пастбаланд ўрнатилган тешик (қувур)лардан иборат бўлиши мумкин. Бунда сувнинг ўтиши очиб-епса бўладиган гидротехника зулфини б-н тартибга солинади. Унинг автоматик тарзда ишлайдиган (мас., сифонли) турларида зулфинлар бўлмайди. Сув омборини сувдан бўшатиш, уни чўкиндилардан тозалаш ва сувни пастки бьефга ўтказишга мўлжалланган тешикли гидротехника иншооти сув бўшатмаси деб аталади.



Сув туширгич схемаси: *а* — юпқа деворли; *б* — кенг тўсиқли; *в* — шакллор тўсиқли.

СУВ УСТУНИ МИЛЛИМЕТРИ — босимнинг тизимга кирмаган бирлиги; қисқа мм сув устуни б-н белгиланади. 1 мм сув устуни =9,80665 Па=10^{-4} кгк/см^2=7,3556 10^{-2} мм симоб устуни.

СУВ ФОНДИ — муайян мамлакат ҳудудидаги сув объектлари мажмуи (қ. *Давлат сув фонди*).

СУВ ХЎЖАЛИГИ — халқ хўжалиги тармоғи; сув ресурсларини ўрганиш, ҳисобга олиш, ундан комплекс фойдаланишни режалаштириш, суғориш системаларини эксплуатация қилиш, ер ости ва ер усти сувларини ифлосланишдан, тугаб қолишдан сақлаш, шунингдек, уни истеъмолчиларга етказиб бериш б-н шуғулланади. С.х. вазифасига ерларни суғориш, захини қочириш, яйловларни сув б-н таъминлаш; тупроқ қатламининг ювилиб кетиши ва жарликлар ҳосил бўлишининг олдини олиш; ерларни, бинолар, иншоот ва б. объектларни сув тошқини ва сув босишдан муҳофаза қилиш; саноат, қ.х., аҳолини сув б-н таъминлаш (қ. *Сув таъминоти*), сув энергиясидан фойдаланиш; балиқчилик ва балиқ овлаш, кема қатнаши ва ёғоч оқизиш ишлари учун зарур бўлган иншоот ва мосламаларни қуриш; сув ресурсларининг беҳуда сарфланиши, камайиб кетиши ва ифлосланишидан муҳофаза қилиш ва б. ишлар киради.

Сув ресурсларидан фойдаланиш тартибига кўра, халқ хўжалиги тармоқлари сув истеъмолчи ва сувдан фойдаланувчи тармоқларга бўлинади. Сув истеъмолчилар (саноат, қ.х., коммунал хўжалиги) сувни манбадан олиб, аксарият тамомила истеъмол қилади ёки бир қисмини ўзлаштиради ва буглантириб юборади, қолган қисмини эса сифатини ўзгартирган (оқова) ҳолда қайтаради. Натижада манба сувининг сифати, миқдори ва режими ўзгаради. Сувдан фойдаланувчилар (гидроэнергетика, сув транспорти, балиқчилик ва б.) сувнинг ўзидан эмас, унинг энергиясидан ва сувли муҳитдан фойдаланадилар, натижада манбадаги сув сифати, миқдори ва режими ўзгармайди.

Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги жуда кўп сув истеъмол қилади. Унинг қиссасига суғорма деҳқончиликда тўлиқ сарфланадиган умумий сув миқдорининг 80—90% га яқини ёки йилига 64 млрд. м^3 тўғри келади. Унинг асосий қисми суғорма деҳқончиликда сарфланади. Арид зоналардаги сув ресурсларининг энг муҳим хусусияти — уларнинг ҳудудлар бўйича нотекис тақсимланганлиги, шунингдек, дарё оқимининг вақт (йиллар ва мавсумлар бўйича оқим ўзгариши) оралиғида нокулай тақсимланишидир. Айрим ҳудудларда сув ресурслари ва унга бўлган эҳтиёж ўртасидаги номувофиқликни йўқотиш учун гидротехника иншоотлари: дарё ва каналлар оқимини кўп йиллик, йиллик, мавсумий ва ой, ҳафта ва сутка давомида тарқибловчи сув омборлар (қ. *Сув омбори*), дарё оқимини ҳудуд бўйлаб тақсимловчи *каналлар*; дарё ва сув омборлари ва ш.к.дан сув олувчи насос станциялари (қ. *Насос станцияси*) қурилади. *Гидротехника иншоотлари* комплексининг мажмуи сув хўжалиги системасини ташкил этади. Суғориш ва халқ хўжалигининг бошқа мақсадлари учун сувга бўлган эҳтиёж кучайган ҳозирги даврда бир қанча тармоқларга хизмат қиладиган кўп мақсадли йирик сув омборлари қурилмоқда (мас., Чорвоқ, Норак, Тўхтағул ва б. сув омборлари ирригация ва гидроэнергетикага хизмат қилади), сувни ҳавзаларо тақсимлаш ва уни узоқ масофаларга олиб бориш ишлари амалга оширилмоқда (мас., Амударё суви *Аму-Бухоро машина канали* орқали Зарафшон дарёси ҳавзасига оқизилмоқда).

Ўзбекистонда С.х. тарихи жуда қадимий. Сирдарё ва Амударё этакларида мил. ав. 8—7-а.лардан бошлаб суғорма деҳқончилик қилинганлигининг археологик далиллари мавжуд. Самарқанд воҳаси, Фарғона водийсида қадимий суғориш иншоотлари (каналлар, тўғонлар, коризлар) қолдиқлари ҳозиргача сақланиб қолган. Йирик суғориш каналларидан *Бўзсув*, Занг кабилар қадимий тарихга эга. 10-а.да Пасттоғ дараси (Жиззах вилояти Фориш тумани)да қурилган Хон банди (сув сиғими 1,5 млн.м^3), 16-а.да Самарқанд вилоятида қурилган *Абдуллахон банди* ўша даврнинг ноёб иншоотларидан бири бўлган.

Ўзбекистонда С.х. системаси 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб эски суғориш тармоқларини тиклаш, янгиларини қуриш, суғориладиган янги ерларни ўзлаштириш (Мирзачўл, Далварзин, Қумқўрғон даштлари, Жиззах чўли, Қизилқум чеккаси) ва унинг сув таъминоти, хўжаликлараро суғориш ва коллектор-дренаж тармоқларини қуриш ва б. б-н боғлиқ ҳолда шаклланади (қ. *Канал, Мелиорация*). Қ.х. суғорма деҳқончиликка асосланган Ўзбекистонда сувни истеъмолчиларга ўз вақтида ва керакли миқдорда етказиб бериш мақсадида кўплаб канал, гидроузел, гидротехника иншоотлари, сув омборлари, доимий насос станциялари, коллектор-дренаж тармоқлари қурилди. Республика С.х.да 4,3 млн.га суғориладиган ерлар ва 19,5 млн.га сув чиқарилган яйловларни сув б-н таъминлаш учун умумий сув сарфи 2500 м^3/сек бўлган 75 та йирик канал, умумий ҳажми 18,6 млрд. м^3 бўлган 53 сув омбори ва 25 сел омбори, 32,4 минг км хўжаликлараро ва 176,4 минг км хўжалик суғориш тармоқлари, 5000 га яқин насос агрегатлари ўрнатилган 1479 доимий насос ст-ялари ва б. иншоотлар қурилган. С.х. ўз қурилиш индустрияси ва механизациялашган сув қурилиш ташкилотларига эга. С.х. тизимида и.т. ин-тлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари (Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-ти, «Сувлойиҳа» бирлашмаси, Тошкент ирригация ва мелиорация ин-ти, коллежлар), лойиҳа-изланув муассасалари фаолият кўрсатади. С.х.га умумий раҳбарликни Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги олиб боради. Вазирликнинг вилоятлар бошқармалари ҳамда ирригация тизимлари гидроузеллар, каналлар, насос ст-ялари ишларини бошқаради. *Гидрометрия* хизмати жойларда сув тақсимотини ҳисобга олади ва назорат қилади.

СУВ ХЎТИКЧАЛАРИ (Asellidae) — тенг оёқлилар туркумига мансуб қисқичбақасимонлар оиласи. Ҳовуз, кўл ва тинч оқадиган сувларда кўп учрайди. Кенг тарқалган турларидан бири сув хўтикчасининг уз. 12—20 мм. 6 жуфт оёқлари ёрдамида сув тубида ҳаракатланади. Қорин бўшлиғидаги пластинкасимон жабралари ёрдамида нафас олади. Тухум қўйиб, жуда тез кўпаяди. С.х.нинг урғочиси тухумдан чиққан болаларини кўкрак оёқлари асосидаги халтачасида олиб юради. Детрит, сувўтлар, дарахтдан тушган ва чириган барглар б-н озиқланиб, сувни тозалайди; ўзлари эса балиқлар озиғи ҳисобланади.

СУВ ЧАЁНЛАРИ (Nepidae) — қандалалар оиласи. Уз. 15—50 мм, қорин бўлимининг кейинги учида узун нафас олиш найи бор. Олдинги оёқлари тут-

Сув чаёни.



қичга айланган. 200 га яқин тури, жумладан, Ўзбекистонда 2 тури тарқалган. Ўсимликларга бой оқмайдиган ёки секин оқадиган сув ҳавзаларида учрайди. Йиртқич, майда сув ҳайвонлари, жумладан, балиқ чавоқларини еб, бирмунча зиён етказади.

СУВ ЧАНҒИ СПОРТИ — сувда шатакчи катер ёрдамида махсус чанғилар б-н ҳаракатланишдан иборат мусобақа. Сувда сузиш спортидан ажралиб чиқиб, алоҳида спорт тури сифатида 1930-йлларда АҚШда шаклланди. С.ч.с.да қатнашчилар 3 та йўналиш бўйича мусобақалашадилар: слалом, фигурали учиш ва трамплиндан сакраш. Ҳар учала йўналишда эркак ва аёллар қатнашиши мумкин. Халқаро С.ч.с. федерацияси 1947 й. тузилган. Унга 60 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1949 й.дан жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилади.

СУВ ЧЎЧҚАЧАСИ, капибар (Hydro-choerus) — сув чўчқалари оиласига мансуб кемирувчи ҳайвон. Оиланинг ягона вакили. Гавдасининг уз. 100—130 см, оғирлиги 60 кг ва кўпроқ (ҳоз. яшаётган кемирувчиларнинг энг йириги). Танаси оч қўнғир тусли сийрак дағал жун б-н қопланган. Оёқлари узун, бармоқларида туёқсимон тирноқлари бор. Думсиз. Яхши сузади ва шўнғийди. Йилда бир марта 5—6 бола туғади. Марказий ва Жан. Америкининг тропик ўрмонларидаги кўл ва дарёлар қирғоғида ҳамда ботқоқликларида оила ёки кичик тўда бўлиб яшайди. Ўсимликлар б-н озиқланади. Баъзан экинларни еб, зарар келтиради. Гўшти ва териси учун овланади. Қўлга тез ўрганади.



Сув чўчқачаси.

СУВ ЭРОЗИЯСИ — нишаб ерларда тупроқнинг устки унумдор қатламлари ҳамда тупроқ она жинсининг ёмғир ва қор сувлари, суғориш таъсирида емирилиб, ювилиб кетиши. (қ. *Тупроқ эрозияси*).

СУВ ЭЧКИЛАРИ (Kobus) — қувушшохлилар оиласига мансуб сут эмизувчилар уруғи. 5 та тури бор. Африкада тарқалган. Гавдасининг уз. 125—220 см. Эркакларининг шохларининг уз. 30—100 см, тўғри ёки лирасимон эгилган, ҳалқасимон йўғонлашган. Ўрта туси нисбатан узун, учи ингичкалашган. Бўйинида ёли бор. Яхши сузади, хавф туғилганида сувга тушиб, жон сақлайди. Типик вакили а.с.л. С.э. Жан. ва Шарқий Африкада учрайди. Гавдасининг уз. 2,2 м, бўйи 130 см ча. Юнги кулранг, қизғиш-қўнғир тусда товланади. Томоғи, кўзи ва думи атрофида оқиш ҳоллари ва йўли бор. Эркаги шохли (уз. 80 см ча). Тери безларидан балбўй ҳил ажратади. Сув ҳавзаларига яқин саванна ва ўрмонларда, баъзан дарё қирғоғидаги бутазорларда тўда бўлиб ўтроқ яшайди. Бўғозлик даври 7—8 ой. Йилда битта бола туғади. Териси учун овланади. Айрим турлари муҳофаза қилинади.

СУВ ЎЛЧАШ ҚУРИЛМАЛАРИ — маиший ва техника мақсадларида ишлатиш, қ.х. экинларини суғориш ва б.га истеъмол қилинадиган сув сарфини ҳисобга олиш учун мўлжалланган гидротехника иншоотлари ва техника асбоб-ускуналари. Одамзод сувни ўлчашга қадимдан эҳтиёж сезган. Қад. Шарқ мамлакатлари (айниқса, Миср) да қурғоқчилик кўп бўлиши сабабли сунъий суғориш иншоотларига эҳтиёж катта бўлган. Мил. ав. 2-минг йиллик ўрталаридан бошлаб ариқлар қазилган, дамба ва тўғонлар, сув чиқариш қурилмалари (шалуфлар) қурила бошлаган. Сув танқис бўлганлиги учун уни тежаб ишлатиш ва ўлчаб тақсимлаш зарур бўлган. Бунинг учун тўғонларда сув сатҳини (демак, сув ҳажмини) кўрсатадиган белгилар қилинган. Суғориш иншоотлари ва сувни ҳисобга олиш воситалари борган сари такомиллаштирилиб борилган. Мас., ўзбек қомусий олими *Аҳмад ал-Фарғоний* Мисрдаги Нил дарёсига қурган сув сатҳини ўлчайдиган иншоот барпо этган. Бу сув ўлчаш қурилмаси илмий-техник ва меъморий жиҳатдан гоят улуғвор бўлган. Миср аҳолиси шу иншоот кўрсатган сув сатҳига мос равишда (агар сув сатҳи юқори бўлса кўпроқ, паст бўлса камроқ) солиқ тўлаган. Бу иншоот ҳозир ҳам сақланиб қолган. Ўрта Осиёда қадимдан сув тақсимоти б-н шуғулланувчи шахс — *мироб* лавозими мавжуд бўлган. Ҳоз. Ўзбекистонда бу иш б-н хўжаликларда гидротехник шуғулланади.

С.ў.қ. жумласига сув тақсимлаш постларида қурилган сатҳ кўрсатиш белгилари бўлган иншоотлар, гидротехника зулфинлари, ростлаш иншоотлари сув тўсгичлар, кўтармалар ва б. гидротехника иншоотлари киради. Маиший ва техника мақсадларида истеъмол қилинадиган сув миқдори сув ҳисоблагичлари (счетчиклари) б-н ҳисобга олинади. Бундай ҳисоблагичлар хонадонлар, ҳужаликлар, корхоналарга урнатилади. Бу ҳисоблагич труба орқали вақт бирлигида оқиб утадиган (сарф бўладиган) сув ҳажмини (м /сек ёки м/сек) улчайди. Бундай ҳисоблагичларнинг бир томонидан сув кириб, иккинчи томонидан истеъмолчига боради. Сув ҳисоблагич парракларини айлантиради, парраклар ҳисоблаш аппаратини ишга туширади. Сарф бўлган сув миқдори ҳисоблагич дарчасидан куриниб турали.

СУВ ЎРГИМЧАГИ (Argyroneta aquatica) — Argyronetidae оиласига мансуб ўргимчакларнинг ягона тури. Ўргимчаклар туркумининг чучук сувда яшайдиган ягона вакили. Эркагининг уз. 15—20, урғочиси 10—12 мм. Бош кўкраги қизғиш-қўнғир, қорни ҳўлланмайдиган кулранг туклар б-н қопланган. Сув тагида нафас олиши учун керак бўладиган захира ҳаво пуфак ҳолида С.ў. нинг туклари устида сақланади (бу пайтда у кумуш ранг тусда кўринади). Уясини сув ости ўсимликларига қуради. Европа ва Осиёнинг ўсимликларга бой, оқмайдиган ёки секин оқар сув ҳавзаларида яшайди. Асосан, жан. ва ўрта минтақаларда (жумладан, Ўзбекистонда) учрайди. Ҳашаротлар личинкаси ва майда қисқичбақасимонлар б-н озиқланади. Урғочи ўргимчак сув остида захира ҳаво сақланадиган қўнғироқ шаклида ин қуриб, унга тухумга тўлган пилласини қўяди ва уни ёш ўргимчаклар чиққунча қўриқлайди.



Сув ўргимчаги.

СУВ ЎСИМЛИКЛАРИ — қ. *Гидрофитлар*.

СУВ ЎТКАЗМАЙДИГАН ҚАТЛАМ — ўзидан табиий босимли эркин сувни ўтказмайдиган ёки деярли ўтказмайдиган (гиллар, гилли сланецлар, дарзсиз оҳактошлар, яхлит кристалли жинслар) тоғ жинслари ёки устки ва остки томонидан сувли горизонт б-н чегараланган тоғ жинсларининг қатлами. С.ў.қ.нинг сувли қатламга нисбатан сув ўтказувчанлиги 10—100 марта кам. Сув ўтказувчанлиги ёмон бўлган тоғ жинсларига гиллар, қумоқ тупроқлар, алевролитлар киради. Сувни яхши ўтказувчи сувли қатламлар тошқотишма, шағал ва қумлардир. С.ў.қ.лардан гравитацион сувларни

чиқариб олиш қийин бўлганлиги учун ер ости сувлари бурғи қудуқлари орқали сувни яхши утказадиган қатламлардан тортиб олинади. С.у.қ. деформацияланганда ёки устки қатлам юпқа бўлганда сув ёки оқма қум тўсатдан ериб чиқади.

СУВ ҚАНДАЛАЛАРИ (Cryptocerata) — ярим қаттиқ қанотлилар туркуми. Кенг тарқалган. 6 оиласи бор. Гавдаси 2—120 мм. Танаси сувда сузишга яхши мослашган. С.қ.нинг мўйлови боши ёнидаги чуқурчаларга яширинган. Оёқлари қуракисимон; олдинги оёқлари ёрдамида ўлжасини тутади. С.қ. — йиртқич, сувдаги ҳашаротлар личинкаси, қисқичбақасимонлар б-н озиқланади. Баъзан ёш балиқчаларни еб, балиқчиликка зарар келтиради. Ўрта Осиё сув ҳавзаларида сув чаёнлари (5 тур), сув эшакчалари (20 тур), силлиқ қандалалар (10 га яқин тур) ва сув газчилар (7 тур) оиласларига мансуб С.қ. тарқалган.

СУВ ҚУНДУЗЛАРИ — қ. *Бобрлар*.

СУВ ҲАВЗАСИ — ер юзасининг табиий ёки сунъий пастқам ёки чуқур жойларида табиий ёки сунъий равишда сув тўпланишидан ҳосил бўладиган, ё бўлмаса, сув йўлини тўсиб ва тўғон қуриб ҳосил қилинадиган секин оқар ёки оқмас сув манбаи. С.ҳ. доимий ёки мавсумий (серёғин йилларда пайдо бўладиган) турларга бўлинади. Доимий С.ҳ.га океанлар, денгизлар, дарёлар, кўллар, табиий сув омборлари, жилғалар, ариқлар ва б. киради. Мавсумий (вақтинчалик) С.ҳ. сунъий сув омборлари, каналлар, ҳовузлар ва б.дан иборат. Мас., Ўзбекистон ҳудудидаги Орол денгизи, Амударё, Сирдарё, Чирчиқ дарёлари табиий С.ҳ., Тошкент денгизи, Чорвоқ сув омбори, Андижон сув омбори ва б. сунъий С.ҳ. ҳисобланади.

СУВ ҲОВУЗИ — *Каттақўрғон туманидаги* шаҳарча (1947 й.дан). Туманнинг жан.да, Каттақўрғон ш.дан 5 км, туман маркази (Пайшанба)дан 15 км узоқликда жойлашган. Яқин т.й. станцияси — «Каттақўрғон» (5 км). Аҳолиси 5,9 минг киши (2000). Аҳолининг асосий қисми Каттақўрғон сув омбори б-н боғлиқ сув хўжалиги ташкилотларида ишлайди. Шаҳарчада 2 умумий таълим мактаби (1100 дан зиёд ўқувчи), кутубхона, клуб, тикувчилик цехи, касалхона (20 ўрин), фельдшер-акушерлик пункти, дорихона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

СУВА — *Фижи* Республикаси пойтахти. Аҳолиси 77,4 минг киши (1996). Иқлими тропик, нам иқлим, ўртача т-ра 24°, йиллик ёғин 3000 мм. Вити-Леву о.нинг шарқий соҳилидаги порт, четга шакар-қанд, копра, кокос мойи, банан, олтин чиқарилади. Аэропорт бор. Мамлакатнинг саноат, савдо ва маданий маркази. Озиқ-овқат саноати ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Жан. Тинч океан ун-ти бор. Туризм ривожланган.

СУВАЙИРҒИЧ — Ер юзасида ёғин сувлари оқимини турли томонларга йўналган икки ён бағир бўйича ажратиб турувчи чизиқ, чегара. Ер остида эса С. — турли томонларга ҳаракатланувчи ер ости сувлари оқимини ажратиб турувчи шартли чизиқ. С. тоғли ўлкаларда тизмаларнинг қирраларидан ўтади. Текисликларда эса ясси ерлардан, ботқоқликлардан иборат бўлиши мумкин. Бундай жойларда С.ни чизиқ тарзида кўрсатиш мумкин эмас. Тинч океан ҳавзаси б-н Атлантика океани ҳавзасини чегаралаб турувчи чизиқ Ернинг бош С. деб ҳисобланади.

СУВАЙШ — Мисрдаги шаҳар, Сувайш муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 417,6 минг киши (1990-йлар охири). Сувайш каналидан Қизил денгизга чиқиш жойидаги порт. Халқаро аҳамиятга эга савдо-транзит маркази. Нефть кимёси ва нефтни қайта ишлаш, цемент, озиқ-овқат саноатлари, кемасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари бор. Ҳоз. С. яқинида мил. ав. 2-а.да Нил дарёсини Қизил денгиз б-н боғловчи кема қатнайдиган канал қурилган. Қадимда С. (юн. Клизма) савдо маркази сифатида машҳур бўлган. С.нинг ривожланиши 1869 й.дан Сувайш канали қурилиши б-н жадаллашди.

СУВАЙШ БЎЙИНИ — Ўрта денгизни Қизил денгиздан ажратиб турувчи қуруқлик, Миср ҳудудида. Африка б-н Осиё материгини бирлаштириб туради. Энг кенг жойи 112 км. Тектоник чўкмадан иборат. Ер юзаси гилли текислик, ғарби қумтепа ва барханлардан иборат (энг баланд жойи 107 м). Иқлими субтропик чўл иқлими. Шўрхоклар, шўр кўллар (Катта Шўр кўл ва б.) бор. С.б. орқали *Сувайш канали* ўтказилган.

СУВАЙШ КАНАЛИ — *Миср*нинг шим.-шарқий қисмидаги кема қатнайдиган шлюзсиз денгиз канали. Ўрта денгизни Қизил денгиз б-н бирлаштириб туради. Атлантика ва Ҳинд океанлари ўртасидаги энг қисқа сув йўли (Африкани айланиб ўтишни 8—15 минг км га қисқартиради). С.к. ҳудуди Осиё б-н Африка оралиғидаги шартли географик чегара деб қабул қилинган. Канал кема қатнови учун 1869 й. 17 нояб.да расмий очилган. Уз. 161 км (каналнинг чиқишдаги давоми б-н эса 173 км). Кенглиги 120—150 м, ўзанининг тубида 45—60 м. Чуқурлиги фарватерида 12,5—13 м. Кемалар канални ўртача 11—12 соатда сузиб, ўтади. Каналга кираверишдаги энг йирик портлар: Ўрта денгизда *Порт Саид* ва Қизил денгизда *Сувайш*. С.к. трассаси *Сувайш бўйини*нинг энг тор ва паст қисмидан, қатор кўл (Тимсоҳ кўли, Катта ва Кичик Шўр кўллар) ҳамда Манзала лагунаси орқали ўтган. Канал зонасини ичишга яроқли сув б-н таъминлаш учун Нил дарёсидан уз. 180 км чучук сувли Исмоилия ва Порт Саид йўналишида Аббосия каналлари қазилган (Қадимги Миср да мил. ав. 2 минг йилликда Нил дарёсини Қизил денгиз б-н боғлаган канал — Фиръавнлар канали қазилган). С.к. нефтга бой Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини ҳамда Осиё, Австралия ва Шарқий Африкани Ғарбий Европа б-н боғловчи халқаро денгиз йўлида жойлашган. Каналда ташилаётган жами юкларнинг 70% дан кўпроғи нефть ва нефть маҳсулотларига тўғри келади. Канал қурилиши 1859 й. 25 апр.да француз (Линан ва Мужель) ва итальян (Негрелли) муҳандислари лойиҳаси бўйича бошланган. Канал қазишда ҳар ойда Миср деҳқон (фаллоҳ)ларидан 60 минг киши мажбуран жалб қилинган. 1882 й.да Англия Мисрни босиб олгач, С.к. Буюк Британиянинг яқин Шарқдаги энг катта ҳарбий-стратегик базаси бўлиб қолди. С.к.ни 1956 й.га қадар, асосан, Англия ва Францияга қарашли компа-



Сувайш каналининг схемаси.

ниялар бошқариб келган. 1956 й. 26 июлда Миср ҳукумати канални национализация қилди. Канал орқали ўтадиган кемалардан олинадиган бож ҳақи МАР иқтисодиётига катта даромад келтиради.

СУВАЙШ ҚЎЛТИҒИ — Қизил денгиздаги қўлтиқ. Синай я.о. б-н Африка қирғоқлари оралиғида. Уз. 325 км. Эни 15—46 км. Энг чуқур жойи 80 м. Сув сатҳининг кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади. С.қ. Сувайш канали орқали денгиз б-н туташган. Энг катта порти — Сувайш.

СУВАРАКЛАР (Blattoptera) — ҳашаротлар туркуми. Уз. 4—95 мм. Олдинги кўкрак бўғими бошини қисман ёпиб туради. Мўйловлари узун, қилсимон, кўп бўғимли. Оғиз органлари кемирувчи. Қанотлари пардасимон, олдинги қанотлари нисбатан қалин. Бир қанча турларининг қаноти ривожланмаган ёки бўлмайди. Оёқлари югурувчи. Эркаклари қорин бўшлиғида ҳид безлари бўлади. Чала ўзгариш орқали ривожланади. 3600 га яқин тури бор; асосан, тропик ва субтропикларда тарқалган. С. — тунги, яширин ҳаёт кечирадиган ҳашаротлар. Ўсимлик қолдиқлари орасида, тошлар остида, ердаги ёриқларда яшайди. Тухумларини махсус капсула — оотекага қўяди, 3—4 ойдан 3—4 йилгача ривожланади. Ҳамма нарсани еяверади. Қора суварак ва сариқ суварак синантроп бўлиб, Ер юзининг ҳамма жойида хонадонларда яшайди. С. уйда озиқ захиралари, хона ўсимликлари, китобларга ва теридан тикилган кийимларга зиён келтириши, ичбуруғ бактерияларини ва гельминтлар тухумларини тарқатиши мумкин. Ўзбекистонда С.нинг 30 га яқин тури, жумладан, хонадонларда 2 тури (сариқ суварак ва қора суварак) тарқалган.

СУВБУЛДУРУҚ, сажа (Syrrhaptes paradoxus) — булдуруқлар оиласига мансуб қуш. Уз. 40—42 см, вазни 300 г гача. Нарининг қорин қисми қора, қолган жойлари сарғиш, қора йўлли; модасининг ранги хирароқ. Оёқлари уч бармоқли, патлар б-н қопланган. Панжасида ёстиқчалари бор. Қанот ва дум патлари узун. Жан.-Шарқий Европа, Ўрта ва Марказий Осиёнинг дашт ва ярим даштларида яшайди. Ўзбекистонда уя қуриб, бола очади. Уясини ўсимлик-



Сувбулдуруқ.

лар остига (ерга) қурали. 2—3 тухум қўяди. Тухумини нари ва модаси галма-галдан 30 кун босади. Асосан, ўсимлик уруғлари ва куртаклари б-н озиқланади. Сўнгги йилларда сони камайиб бормоқда.

СУВБУРГУТЛАР (Haliaeetus) — қарчиғайлар оиласига мансуб йиртқич қушлар уруғи. 8 тури бор. Уз. 60—110 см, вазни 2—3 кг дан 6—9 кг гача. Ўзбекистонда оқ думли сувбургут ва узун думли сувбургут (баҳор, куз ва қишда) учрайди. Пати, асосан, жигарранг тусда. С. ер юзида кенг тарқалган. Дарё, денгиз ва кўл қирғоқларида яшайди. Қоя ва дарахтларга уя қурали. Уядан 30—50 ва ундан кўп йил фойдаланади. 1—3 та тухум қўяди. Уни 35—40 кун босади. Болалари 65—75 кунлигида уясидан учиб чиқади. Асосан, балиқлар, сув ва сув бўйида яшовчи қушлар б-н озиқланади. Узун думли С. ва оқ думли С. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи рўйхатига, «Йўқ бўлиб кетиш хавфи остидаги



Сувбургут.

ёввойи фауна ва флора турларининг халқаро савдоси тўғрисида»ги Конвенциянинг (CITES) II Иловасига ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

СУВГА САКРАШ — спорт тури; *трамплин*дан (1 ва 3 м) ва минора-вишка (5, 7,5, 10 м)дан С.с. усуллари бор. С.с. турли хил айланишларни ўз ичига олади ва сувга калла ёки оёқ ташлаб кам сув сачратиб тик тушиш б-н тугайди. С.с.нинг дастлабки ҳолатда олд томон б-н туриб ва тескари туриб, қўлларга таяниб туриб, айланишлар йўналишлари бўйича — олдинга, орқага ва бураликб-буралиб; мураккаблиги бўйича — мураккаблик коэффициенти (сони ва буралишларнинг мураккаблиги)га кўра сакраш кўринишлари бор. Спорт тури сифатида С.с. 19-а. ўрталарида Германияда пайдо бўлган. 1890 й. дастлабки халқаро мусобақалар ўтказилган. 1-Европа чемпионати 1926 й.да, жаҳон чемпионати 1973 й.да ўтказилган. Олимпиада ўйинлари дастурига 1904 й. (аёллар учун 1912 й.) киритилган. Олимпиада мусобақалари трамплинда туриб 5 та мажбурий ярим айланиб сакраш ва аёллар учун 5 та эркин сакраш ҳамда эркаклар учун 6 та эркин сакраш, минорада туриб 4 та мажбурий ва аёллар учун 4 та, эркаклар учун 6 та эркин сакраш машқларидан ташкил топади. Мусобақалар 2 босқичда — дастлабки ва финал (8 энг кучли спортчи иштирокида) босқичда ўтказилади. Ҳар 2 ҳолда ҳам дастурни спортчилар тўлиқ бажаришлари керак.

СУВГА ЧЎКИШ — бахтсиз ҳодиса. Бунда нафас йўллари суюқлик (одатда, сув) ёки суюқ массалар (балчиқ, лой) б-н тўлиши натижасида нафас ва юрак фаолияти қаттиқ бузилади. С.ч., одатда, катта сув ҳавзаларида чўмилганда ёки бирор сабабга кўра содир бўлади.

Яхши сузадиган одам ҳам (сувда чўмилиш қоидаларига риоя қилмаса ва эҳтиёт чораларини кўрмаса) чўкиб кетиши мумкин. Узоқ масофага сузиб чарчаш, шунингдек, калла ташлаганда шикастланиш (бошнинг тошга ёки бирор қаттиқ нарсага урилиб кетиши) С.ч.га сабаб бўлади. Калла ташлаган одам (калла ташлаш техникасини билмаса) сув юзасига урилиб кетиши туфайли бўйин, кўз, биқин соҳасига зарб етказади, бу эса ҳушдан кетишга олиб келади. Бошнинг ҳавза тубига урилиши бўйин умуртқаларининг синиб кетиши хавфини туғдиради. Мастлик ҳам С.ч.га сабаб бўлиши мумкин, маст одам ўзини идора қилолмай, чўмилиш қоидасини бузади. Бундан ташқари, у совуқни ёмон сезганлиги учун совқотиб, ҳушдан кетиши мумкин. Офтобда қизиб туриб, бирдан сувга тушиш натижасида ҳарорат кескин ўзгарганда, меъда овқатга тўлиб кетиб, овқат ҳазм бўлиши тезлашганда, сувга бирдан тушиб қўрққанда ҳам кишининг ҳушдан кетиши кузатилади.

С.ч.да содир бўладиган ўлим оғир патологик ўзгаришлар — гипоксия (кислород етишмаслиги) таъсирида юз беради.

Чин, «қуруқ», нафас ва юракнинг бирдан тўхтаб қолиши (синкопаль) натижасидаги С.ч. фарқ қилинади. Чўкаётган одамнинг ҳаёт учун курашиши чин С.ч.нинг энг характерли белгисидир.

«Қуруқ» С.ч. ҳушдан кетиш б-н бирга кечади. Бундай ҳолларда одам чўкмаслик учун фаол қаршилик кўрсата олмай, бирдан сув тубига чўкиб кетади. Ҳиқиллоққа озроқ миқдорда тушган сув товуш бойламларини спазмга олиб келади ва одам нафас ололмай қолади, лекин сувнинг ўпкага ўтишига йўл қўймайди. Шунинг учун

С.ч.нинг бу тури «қуруқ» С.ч. деб аталади. Бунда нафас йўлларида сув бўлмайди, тери ҳам унча кўкармайди, фақат оғиз ва бурунда бир оз суюқлик бўлади.

Синкопаль С.ч.да нафас б-н бир вақтда юрак ҳам тўхтайди. Бунда майда томирлар спазмга учраганидан терининг ранги оқариб кетади.

С.ч.да сувнинг т-раси алоҳида аҳамиятга эга. Киши совуқ сувга чўкса, тавда т-раси тезда пасаяди, бу — организмда моддалар алмашинувининг секинлашишига сабаб бўлади ва унинг кислород танқислигига чидамлилигини оширади. Бунда чўккан одамни тириштириш эҳтимоли бўлади.

Чўккан одамга ёрдам бериш. Агар одам ҳушидан кетмаган бўлса, уни тинчлантириб, ҳўл кийимларини ечиш, баданини қуруқ қилиб артиш, бошқа кийим кийдириш керак; ҳушдан кетган, лекин томири ва юраги ураётган бўлса, нашатир спирт ҳидлатиш, кўкрак қафасини сиқиб турган кийимдан бўшатиш, нафасини яхшилаш учун тилидан тез-тез тортиб туриш лозим. Юрак ва нафас тўхтаган бўлса, организмни тириштиришнинг оддий усуллари қўлланади. Аввало, иложи борича тезлик б-н нафас йўлларидаги суюқликни чиқариб ташлаш лозим; ёрдам бераётган одамнинг букилган тиззасига шикастланган киши қорни б-н ётқизилади, юқори нафас йўллари ва меъдадан сув оқиб тушиши учун боши пастга осилтириб қўйилади. Сувни чиқариб юборгандан кейин дарҳол сунъий нафас олдиришга киришилади (чўккан одамнинг оғзи қум, қусуқ массаларидан тезда тозаланади). Сунъий нафас олдиришнинг кўпгина усуллари орасида «оғиздан-оғизга» ва «оғиздан-бурунга» нафас бериш яхши наф беради.

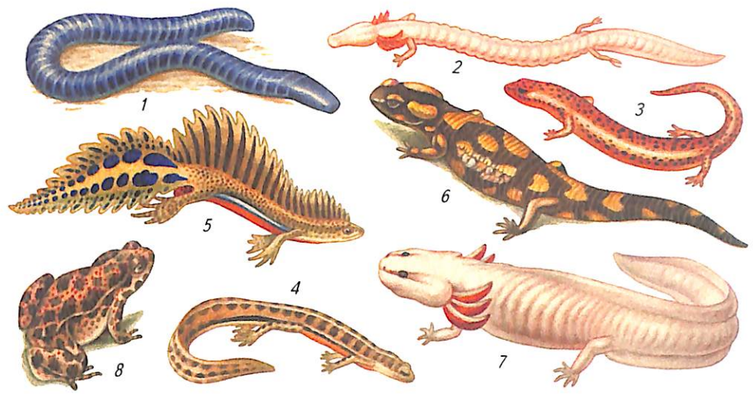
Чўккан одамнинг (қай аҳволда бўлмасин) оёқ-қўлларини ишқалаш, массаж қилиш йўли б-н иситиш чоралари кўрилиши лозим.

Барча усуллар чўккан одамни сувдан чиқариб олган заҳотиёқ то врач етиб келгунча (қирғоқда, қайиқда) бажарилади ёки беморни зудлик б-н касалхонага олиб борилади.

СУВДА ВА ҚУРУҚЛИКДА ЯШОВЧИЛАР (Amphibia) — сувдан қуруқликда яшашга ўтган дастлабки умуртқали ҳайвонлар синфи. Қуруқликда яшашга ўтиш б-н С. ва қ.я.нинг тузилиши балиқларга нисбатан такомиллашган, хусусан, скелетнинг таянч вазифасини бажаришга ўтиши б-н узун найсимон суяклар пайдо бўлиши оёқларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Қуруқликда яшаш атмосфера ҳавоси б-н нафас олишга имкон берувчи орган — ўпканинг ривожланишига, қон айланиши, нерв системаси ва сезги органларининг такомиллашувига олиб келган. Шунинг б-н бирга С. ва қ.я. скелетида тоғайнинг кўп бўлиши, нафас олиш, қон айланиши, айириш, нерв системаси ва б. органларнинг содда тузилганлиги, личинкасининг ён чизиқлари, думи, юрагининг 2 камерадан, қон айланиш системасининг бир доирадан иборатлиги уларни қуруқликда яшовчи энг содда тузилган умуртқали ҳайвонлар эканлигини кўрсатади. Кўпчилик С. ва қ.я.нинг ҳаёти вояга етган даврида ҳам сув б-н бевосита боғлиқ.

С. ва қ.я. юқори девон даврида қадимги панжа қанотли балиқлардан келиб чиққан; улар балиқлар б-н ўзаро қариндошлик муносабатда бўлган. Карбон даври охиридан бошлаб қуруқликда судралиб юрувчилар ҳукмронлик қила бошлаган. Ҳозирги судралиб юрувчилар юра давридан маълум.

Ҳоз. С. ва қ.я. танаси уз. 2—3 см дан 1,8 м гача. Териси юмшоқ ва юпқа бўлиб, шилимшиқ безлар ишлаб чиқарадиган суюқлик б-н доимо ҳўлланиб туради. Тери газ ва сув алмашинуви вазифасини ҳам бажаради. Терининг бу хусусияти уларнинг қуруқлик муҳитига тўлиқ мосланишига имкон бермаган. Бир қанча турлари терисида заҳарли суюқлик ишлаб чиқарадиган безлар ҳам бўлади. С. ва қ.я. ҳоз. қуруқликда яшовчи умуртқалилар орасида энг содда тузилган бўлиб, скелетида тоғайлар кўп. Олдинги оёқлари, одатда 4 бармоқли, кейингиси — 5 бармоқли. Думли С. ва қ.ядан сиренларнинг кейинги оёқлари, оёқсизларнинг иккала жуфт оёқлари, кўкрак қафаси бўлмайди; оғиз бўшлиғи тубидаги мускулларнинг қисқариши туфайли ҳаво ўпкага ўтади. Айрим саламандраларда ўпка бўлмайди. Мияча кучсиз ривожланган. Думсиз С. ва қ.яда ўрта қулоқ ва ноғора пардаси ривожланган. Юраги 3 камерали, ўпкасиз С. ва қ.я. юраги 2 камерали. Чап юрак бўлмасига артерия қони, ўнг юрак бўлмасига вена қони ва теридан артерия қони келади. Артерия ва вена қони юрак қоринчасида аралашиб кетади. Гавдадаги бошдан бошқа барча органлар аралаш қон б-н таъминланади. Буйраги кўпчилик балиқларникига ўхшаш тана буйрак (мезонефрос); буйрак ва жинсий безлар йўли клоакага очилади. С. ва қ.я. — гавда ҳарорати ўзгариб турадиган (пойкилотерм) ҳайвонлар. Ҳоз. С. ва қ.я. 3 туркум 25—30 оилага мансуб 400 га яқин тури ўз ичига олади. Ўзбекистон ҳудудида думсизлар туркумига мансуб 2 тури (бақа ва қурбақа) тарқалган; думлилар туркумидан тритонлар аквариумларда боқилади. С. ва қ.я., асосан, сувда кўпаяди. Кўпчилик думсизлар ва айрим думлилар учун ташқи уруғланиш, кўпчилик думлилар ва барча оёқсизлар учун ички уруғланиш хос. Одатда, тухум қўяди; айрим турлари тирик туғади ёки тухумдан тирик туғади. Личинкаси вояга етган давридан кескин фарқ қилади (айниқса, думсизлар итбалиғи); метаморфоз орқали ривожанади. Айрим қуруқликка тухум қўювчи думсизлар метаморфоз ривожланади. Думлиларнинг айрим турлари (аксолотль, альп тритони ва б.) учун неотения (вояга етмасдан кўпайиш)



Сувда ва қуруқликда яшовчилар: *1* – ҳалқали червяга; *2* – протей; *3* – қизил сохта тритон; *4* – кичик осиё тритони (уруғочиси); *5* – эркаги; *6* – саламандра; *7* – аксолотль; *8* – кўк қурбақа.

хос. Вояга етган С. ва қ.я. ҳар хил умуртқасизлар, асосан, ҳашаротлар, итбалиқлар, микроскопик ҳайвонлаар ва ўсимликлар б-н озиқланади. С. ва қ.я. зараркунанда экосистемаларнинг асосий компоненти бўлиб, кўпчилик умуртқасизлар сонини чеклаб туришда ҳамда бошқа ҳайвонларга озиқ сифатида катта аҳамиятга эга. Думсизларнинг айрим турлари (мас., бақалар) бир қанча мамлакатларда истеъмол қилинади. Айрим С. ва қ.я. лаб. ҳайвонлари сифатида аҳамиятга эга. Сув ҳавзаларининг ифлосланиши туфайли айрим турлари сони камайиб бормоқда. 41 тури ва кенжа тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

Очил Мавлонов.

СУВДА СУЗИШ, спортча сузиш — спорт тури, расмий белгиланган масофага муайян усулда спортча сузиш (эркин тарзда, *брасс, баттерфляй* усулида, орқа б-н), шунингдек, сув остида, амалий, синхрон (бадиий) сузишни ўз ичига олади. Халқаро олимпиада қўмитаси таснифига кўра, С.с.га *сувга сакраш* ва *сув полоси* ҳам киради, С.с. замонавий 5 курашнинг таркибий қисми ҳисобланади.

С.с. тарихи 15—16-а.ларга тўғри келади. Сузувчиларнинг дастлабки спорт мусобақалари 1515 й. Венецияда ўтказилган. Илк сузиш мактаблари 18-а.нинг 2-ярми — 19-а.нинг бошларида Германия, Австрия, Францияда очилган. 19-а. охирида сунъий сув ҳавзалари қурила бошлагач, спортча сузиш оммалашиб кетди. 1890 й. С.с. бўйича 1-Европа чемпионати ўтказилди. С.с. 1896 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилди (аёллар 1912 й.дан қатнашади). Халқаро ҳаваскорлар сузиш федерацияси (FINA, 1908 й. асос солинган)га 130 дан ортиқ мамлакат миллий федерациялари аъзо.

Ўзбекистонда қадимдан сувда турли ўйин ва мусобақалар ўтказилган. С.с. спорти республикада 1924—25 й.лардан ривожлана бошлади. Ана шу даврда илк гидростанциялар қурилган. Чунончи, Тошкентда Бўзсув тўғон б-н тўсилиб, сунъий сув омбори ҳосил қилинди. Бу ерда 2 та сув станцияси қурилиб, сузиш ҳавзаси ва баландликдан сувга сакраш миноралари бунёд этилди. 1927 й. 1-марта шу ерда Тошкент ва Самара (Россия) ш.лари жамоалари ўртасида сузиш мусобақаси бўлиб ўтди. 1930 й. Тошкент тўқимачилик к-ти қошида стадион ва уз. 50 м ли суви иситиладиган очиқ ҳавза қурилиб ишга туширилди. 1935 й. Андижоннинг сунъий сув ҳавзасида 1-марта республика сув спорти байрами, С.с. бўйича Ўзбекистон биринчилиги ўтказилди, 1937 й. Тошкентдаги темирйўлчилар истироҳат боғида очиқ сув ҳавзаси қурилиб, сузиш бўйича республика федерацияси тузилди. Ўтган асрнинг 60-йиларида Тошкентда (жисмоний тарбия ин-ти қошида, «Меҳнат резервлари» спорт жамияти ҳузурида, Армия спорт клубига қарашли), Навоий ш.да, бошқа вилоятларда суви истиладиган ёпиқ ва очиқ сув ҳавзалари қурилиб фойдаланишга топширилди. Республикада қобилиятли ёш спортчи-сузувчилар етишиб чиқа бошлади. Олимпиада ўйинлари, халқаро мусобақаларда муваффақиятли иштирок этган С. *Бабанина*, Н.Устинова, С.Искандарова, С.Конов, С.Заболотновлар спортнинг ана шу турида шуҳрат қозондилар. Ҳозир республикамизнинг вилоят ва туман марказларида 200 дан ортиқ сув ҳавзалари мавжуд.



Сувла сузиш. Халқаро миқёслаги спорт устаси Саида Искандарова.

СУВЕРЕНИТЕТ (франц. souverainete — олий ҳокимият)— ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. С.ни ҳурматлаш — халқаро ҳуқуқ ва халқаро муносабатларнинг асосий принципи. У БМТ Устави ва б. халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган. Конституциявий ҳуқуқ фанида давлат С.и, миллат С.и, халқ С.и тушунчалари ишлатилади. Давлат С.и — ҳокимиятнинг мамлакат ичида олийлиги ва ташқи муносабатларда тўла мустақиллиги. Давлат С.и ҳақидаги гоя Жан Боден (16-а., Франция)га тегишлидир. Унинг фикрича, С. давлатнинг энг муҳим белгиси ҳисобланади, бунда абадий, мутлақ, бўлинмас олий ҳокимият назарда тутилади. Давлат С.и тушунчаси кейинги даврларда янада ривожлантирилди ва бойитилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида давлат С.и алоҳида бобда ўз ифодасини топган, Конституциянинг 1-моддасида «Ўзбекистон суверен демократик республика» эканлиги қайд қилинган. Миллат С.и — миллатнинг тўла ҳокимиятини, унинг тўла сиёсий эркинлигини, ўз миллий ҳаётини белгилаш реал имкониятига эгалигини, мустақил давлатни ташкил қила олишгача бўлган ҳуқуққа эгалигини билдиради. Халқ С.и — халқнинг тула ҳокимиятини англатади, яъни халқ жамият ва давлатни бошқаришда реал иштирок этиш учун ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воситаларга эга булади. Халқ С.и. — барча демократик давлатларда конституциявий тузум принципларидан бири ҳисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қурсатилишича, «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кузлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонилангина амалга оширилади» (7-модда).

СУВЁРГАН КЎЛИ — Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл туманидаги кўл. Кум массивлари орасида жойлашган. Уз. 6—7 км, эни 200—700 м. Бир-бири б-н туташ бир неча кўллан иборат. С.к.га Пахтаарна каналининг ўнг тармоғи — Сувёрган каналининг суви қуйилади. Вегетация даврида майдони (айниқса, сув камчил бўлган йилларда) жуда ҳам кичрайиб қолади. Кўлнинг ўртача чуқ. 1,5 м, баъзи жойларда 5—6 м. Суви тиниқ, бир қисмида ичишга яроқли бўлса, баъзи қисмларида шўр. Қиш ойларида кўп қисми қуруқликка айланиб қолади. Кўлнинг туби, асосан, қумли, баъзи ерларида сариқ, кўкимтир, қора лойқалардан иборат. С.к.да қамиш ва қўға, атрофидаги қумликларда юлғун, янтоқ, черкез ва эфемерлар ўсади. С.к.да турли балиқлар яшайди.

СУВЁРГАН МАДАНИЯТИ — Хоразм воҳасининг чўл зонасига оид жез даври археологик маданияти (мил. ав. 2-минг йилликнинг 1-ярми — 1-минг йиллик бошлари). Амударёнинг қад. дельтаси ўнг томондаги чўл ичига ёриб киргани учун Сувёрган номи б-н аталган. Хоразм археология-этнография экспедицияси (С.П. Толстов, Я. Гуломов, М. А. Итина ва б.) томонидан тадқиқ этилган (1945—46). С.м. қабилалари, С. П. Толстовнинг фикрича, Ўрта Осиёнинг Жан.-Ғарбий вилоятларидан Хоразмга келган янги этник гуруҳ бўлиб, уларнинг моддий маданияти Жан.нинг ўтроқ деҳқончилик маданиятига ўхшаш бўлган. С.м. ўз тараққиётида 3 босқични (Қамишли, Бозорқалъа, Қовунчи) босиб ўтган.

С.м.га оид сопол идишлар яхши пиширилиб, сирти қизилга бўялган, сирланган, баъзан ранг-баранг геометрик нақшлар солинган. Идишлар шакли жиҳатидан хилма-хил: кўза, кўзача, коса, пиёла, чўмич, қумғон, чироқ ва ҳ.к. Уй-рўзғор буюмларидан ташқари, ибодат ва маросимларда ишлатиладиган идишлар ҳам бўлган. Ўлик кўмиш одати мавжуд бўлган. Ўликлар ер ости ғиштдан қурилган қабрларга, баъзан уй остонаси ёки ҳовлига кўмилган. Ўликлар ёнига ҳар хил идишлар, тақинчоқлар, қурол-яроғ, ҳайвон суяклари қўйилган. Ўликлар чўзилган ҳолда, ёнбошлаб, баъзан чалқанча ётқизилган. С.м. ҳақидаги маълумотлар Тўқузқалъа, Ёзёвон, Кўзалиқир, Ёзқалъа, Қовунчи, Қўйқирилғанқалъа, Тўпроққалъа, Жонбосқалъа, Ғозихона, Ғозихона-2, Ғозихона-3, Ғозихона-4, Ғозихона-5, Ғозихона-6, Ғозихона-7, Ғозихона-8, Ғозихона-9, Ғозихона-10, Ғозихона-11, Ғозихона-12, Ғозихона-13, Ғозихона-14, Ғозихона-15, Ғозихона-16, Ғозихона-17, Ғозихона-18, Ғозихона-19, Ғозихона-20, Ғозихона-21, Ғозихона-22, Ғозихона-23, Ғозихона-24, Ғозихона-25, Ғозихона-26, Ғозихона-27, Ғозихона-28, Ғозихона-29, Ғозихона-30, Ғозихона-31, Ғозихона-32, Ғозихона-33, Ғозихона-34, Ғозихона-35, Ғозихона-36, Ғозихона-37, Ғозихона-38, Ғозихона-39, Ғозихона-40, Ғозихона-41, Ғозихона-42, Ғозихона-43, Ғозихона-44, Ғозихона-45, Ғозихона-46, Ғозихона-47, Ғозихона-48, Ғозихона-49, Ғозихона-50, Ғозихона-51, Ғозихона-52, Ғозихона-53, Ғозихона-54, Ғозихона-55, Ғозихона-56, Ғозихона-57, Ғозихона-58, Ғозихона-59, Ғозихона-60, Ғозихона-61, Ғозихона-62, Ғозихона-63, Ғозихона-64, Ғозихона-65, Ғозихона-66, Ғозихона-67, Ғозихона-68, Ғозихона-69, Ғозихона-70, Ғозихона-71, Ғозихона-72, Ғозихона-73, Ғозихона-74, Ғозихона-75, Ғозихона-76, Ғозихона-77, Ғозихона-78, Ғозихона-79, Ғозихона-80, Ғозихона-81, Ғозихона-82, Ғозихона-83, Ғозихона-84, Ғозихона-85, Ғозихона-86, Ғозихона-87, Ғозихона-88, Ғозихона-89, Ғозихона-90, Ғозихона-91, Ғозихона-92, Ғозихона-93, Ғозихона-94, Ғозихона-95, Ғозихона-96, Ғозихона-97, Ғозихона-98, Ғозихона-99, Ғозихона-100, Ғозихона-101, Ғозихона-102, Ғозихона-103, Ғозихона-104, Ғозихона-105, Ғозихона-106, Ғозихона-107, Ғозихона-108, Ғозихона-109, Ғозихона-110, Ғозихона-111, Ғозихона-112, Ғозихона-113, Ғозихона-114, Ғозихона-115, Ғозихона-116, Ғозихона-117, Ғозихона-118, Ғозихона-119, Ғозихона-120, Ғозихона-121, Ғозихона-122, Ғозихона-123, Ғозихона-124, Ғозихона-125, Ғозихона-126, Ғозихона-127, Ғозихона-128, Ғозихона-129, Ғозихона-130, Ғозихона-131, Ғозихона-132, Ғозихона-133, Ғозихона-134, Ғозихона-135, Ғозихона-136, Ғозихона-137, Ғозихона-138, Ғозихона-139, Ғозихона-140, Ғозихона-141, Ғозихона-142, Ғозихона-143, Ғозихона-144, Ғозихона-145, Ғозихона-146, Ғозихона-147, Ғозихона-148, Ғозихона-149, Ғозихона-150, Ғозихона-151, Ғозихона-152, Ғозихона-153, Ғозихона-154, Ғозихона-155, Ғозихона-156, Ғозихона-157, Ғозихона-158, Ғозихона-159, Ғозихона-160, Ғозихона-161, Ғозихона-162, Ғозихона-163, Ғозихона-164, Ғозихона-165, Ғозихона-166, Ғозихона-167, Ғозихона-168, Ғозихона-169, Ғозихона-170, Ғозихона-171, Ғозихона-172, Ғозихона-173, Ғозихона-174, Ғозихона-175, Ғозихона-176, Ғозихона-177, Ғозихона-178, Ғозихона-179, Ғозихона-180, Ғозихона-181, Ғозихона-182, Ғозихона-183, Ғозихона-184, Ғозихона-185, Ғозихона-186, Ғозихона-187, Ғозихона-188, Ғозихона-189, Ғозихона-190, Ғозихона-191, Ғозихона-192, Ғозихона-193, Ғозихона-194, Ғозихона-195, Ғозихона-196, Ғозихона-197, Ғозихона-198, Ғозихона-199, Ғозихона-200, Ғозихона-201, Ғозихона-202, Ғозихона-203, Ғозихона-204, Ғозихона-205, Ғозихона-206, Ғозихона-207, Ғозихона-208, Ғозихона-209, Ғозихона-210, Ғозихона-211, Ғозихона-212, Ғозихона-213, Ғозихона-214, Ғозихона-215, Ғозихона-216, Ғозихона-217, Ғозихона-218, Ғозихона-219, Ғозихона-220, Ғозихона-221, Ғозихона-222, Ғозихона-223, Ғозихона-224, Ғозихона-225, Ғозихона-226, Ғозихона-227, Ғозихона-228, Ғозихона-229, Ғозихона-230, Ғозихона-231, Ғозихона-232, Ғозихона-233, Ғозихона-234, Ғозихона-235, Ғозихона-236, Ғозихона-237, Ғозихона-238, Ғозихона-239, Ғозихона-240, Ғозихона-241, Ғозихона-242, Ғозихона-243, Ғозихона-244, Ғозихона-245, Ғозихона-246, Ғозихона-247, Ғозихона-248, Ғозихона-249, Ғозихона-250, Ғозихона-251, Ғозихона-252, Ғозихона-253, Ғозихона-254, Ғозихона-255, Ғозихона-256, Ғозихона-257, Ғозихона-258, Ғозихона-259, Ғозихона-260, Ғозихона-261, Ғозихона-262, Ғозихона-263, Ғозихона-264, Ғозихона-265, Ғозихона-266, Ғозихона-267, Ғозихона-268, Ғозихона-269, Ғозихона-270, Ғозихона-271, Ғозихона-272, Ғозихона-273, Ғозихона-274, Ғозихона-275, Ғозихона-276, Ғозихона-277, Ғозихона-278, Ғозихона-279, Ғозихона-280, Ғозихона-281, Ғозихона-282, Ғозихона-283, Ғозихона-284, Ғозихона-285, Ғозихона-286, Ғозихона-287, Ғозихона-288, Ғозихона-289, Ғозихона-290, Ғозихона-291, Ғозихона-292, Ғозихона-293, Ғозихона-294, Ғозихона-295, Ғозихона-296, Ғозихона-297, Ғозихона-298, Ғозихона-299, Ғозихона-300, Ғозихона-301, Ғозихона-302, Ғозихона-303, Ғозихона-304, Ғозихона-305, Ғозихона-306, Ғозихона-307, Ғозихона-308, Ғозихона-309, Ғозихона-310, Ғозихона-311, Ғозихона-312, Ғозихона-313, Ғозихона-314, Ғозихона-315, Ғозихона-316, Ғозихона-317, Ғозихона-318, Ғозихона-319, Ғозихона-320, Ғозихона-321, Ғозихона-322, Ғозихона-323, Ғозихона-324, Ғозихона-325, Ғозихона-326, Ғозихона-327, Ғозихона-328, Ғозихона-329, Ғозихона-330, Ғозихона-331, Ғозихона-332, Ғозихона-333, Ғозихона-334, Ғозихона-335, Ғозихона-336, Ғозихона-337, Ғозихона-338, Ғозихона-339, Ғозихона-340, Ғозихона-341, Ғозихона-342, Ғозихона-343, Ғозихона-344, Ғозихона-345, Ғозихона-346, Ғозихона-347, Ғозихона-348, Ғозихона-349, Ғозихона-350, Ғозихона-351, Ғозихона-352, Ғозихона-353, Ғозихона-354, Ғозихона-355, Ғозихона-356, Ғозихона-357, Ғозихона-358, Ғозихона-359, Ғозихона-360, Ғозихона-361, Ғозихона-362, Ғозихона-363, Ғозихона-364, Ғозихона-365, Ғозихона-366, Ғозихона-367, Ғозихона-368, Ғозихона-369, Ғозихона-370, Ғозихона-371, Ғозихона-372, Ғозихона-373, Ғозихона-374, Ғозихона-375, Ғозихона-376, Ғозихона-377, Ғозихона-378, Ғозихона-379, Ғозихона-380, Ғозихона-381, Ғозихона-382, Ғозихона-383, Ғозихона-384, Ғозихона-385, Ғозихона-386, Ғозихона-387, Ғозихона-388, Ғозихона-389, Ғозихона-390, Ғозихона-391, Ғозихона-392, Ғозихона-393, Ғозихона-394, Ғозихона-395, Ғозихона-396, Ғозихона-397, Ғозихона-398, Ғозихона-399, Ғозихона-400, Ғозихона-401, Ғозихона-402, Ғозихона-403, Ғозихона-404, Ғозихона-405, Ғозихона-406, Ғозихона-407, Ғозихона-408, Ғозихона-409, Ғозихона-410, Ғозихона-411, Ғозихона-412, Ғозихона-413, Ғозихона-414, Ғозихона-415, Ғозихона-416, Ғозихона-417, Ғозихона-418, Ғозихона-419, Ғозихона-420, Ғозихона-421, Ғозихона-422, Ғозихона-423, Ғозихона-424, Ғозихона-425, Ғозихона-426, Ғозихона-427, Ғозихона-428, Ғозихона-429, Ғозихона-430, Ғозихона-431, Ғозихона-432, Ғозихона-433, Ғозихона-434, Ғозихона-435, Ғозихона-436, Ғозихона-437, Ғозихона-438, Ғозихона-439, Ғозихона-440, Ғозихона-441, Ғозихона-442, Ғозихона-443, Ғозихона-444, Ғозихона-445, Ғозихона-446, Ғозихона-447, Ғозихона-448, Ғозихона-449, Ғозихона-450, Ғозихона-451, Ғозихона-452, Ғозихона-453, Ғозихона-454, Ғозихона-455, Ғозихона-456, Ғозихона-457, Ғозихона-458, Ғозихона-459, Ғозихона-460, Ғозихона-461, Ғозихона-462, Ғозихона-463, Ғозихона-464, Ғозихона-465, Ғозихона-466, Ғозихона-467, Ғозихона-468, Ғозихона-469, Ғозихона-470, Ғозихона-471, Ғозихона-472, Ғозихона-473, Ғозихона-474, Ғозихона-475, Ғозихона-476, Ғозихона-477, Ғозихона-478, Ғозихона-479, Ғозихона-480, Ғозихона-481, Ғозихона-482, Ғозихона-483, Ғозихона-484, Ғозихона-485, Ғозихона-486, Ғозихона-487, Ғозихона-488, Ғозихона-489, Ғозихона-490, Ғозихона-491, Ғозихона-492, Ғозихона-493, Ғозихона-494, Ғозихона-495, Ғозихона-496, Ғозихона-497, Ғозихона-498, Ғозихона-499, Ғозихона-500, Ғозихона-501, Ғозихона-502, Ғозихона-503, Ғозихона-504, Ғозихона-505, Ғозихона-506, Ғозихона-507, Ғозихона-508, Ғозихона-509, Ғозихона-510, Ғозихона-511, Ғозихона-512, Ғозихона-513, Ғозихона-514, Ғозихона-515, Ғозихона-516, Ғозихона-517, Ғозихона-518, Ғозихона-519, Ғозихона-520, Ғозихона-521, Ғозихона-522, Ғозихона-523, Ғозихона-524, Ғозихона-525, Ғозихона-526, Ғозихона-527, Ғозихона-528, Ғозихона-529, Ғозихона-530, Ғозихона-531, Ғозихона-532, Ғозихона-533, Ғозихона-534, Ғозихона-535, Ғозихона-536, Ғозихона-537, Ғозихона-538, Ғозихона-539, Ғозихона-540, Ғозихона-541, Ғозихона-542, Ғозихона-543, Ғозихона-544, Ғозихона-545, Ғозихона-546, Ғозихона-547, Ғозихона-548, Ғозихона-549, Ғозихона-550, Ғозихона-551, Ғозихона-552, Ғозихона-553, Ғозихона-554, Ғозихона-555, Ғозихона-556, Ғозихона-557, Ғозихона-558, Ғозихона-559, Ғозихона-560, Ғозихона-561, Ғозихона-562, Ғозихона-563, Ғозихона-564, Ғозихона-565, Ғозихона-566, Ғозихона-567, Ғозихона-568, Ғозихона-569, Ғозихона-570, Ғозихона-571, Ғозихона-572, Ғозихона-573, Ғозихона-574, Ғозихона-575, Ғозихона-576, Ғозихона-577, Ғозихона-578, Ғозихона-579, Ғозихона-580, Ғозихона-581, Ғозихона-582, Ғозихона-583, Ғозихона-584, Ғозихона-585, Ғозихона-586, Ғозихона-587, Ғозихона-588, Ғозихона-589, Ғозихона-590, Ғозихона-591, Ғозихона-592, Ғозихона-593, Ғозихона-594, Ғозихона-595, Ғозихона-596, Ғозихона-597, Ғозихона-598, Ғозихона-599, Ғозихона-600, Ғозихона-601, Ғозихона-602, Ғозихона-603, Ғозихона-604, Ғозихона-605, Ғозихона-606, Ғозихона-607, Ғозихона-608, Ғозихона-609, Ғозихона-610, Ғозихона-611, Ғозихона-612, Ғозихона-613, Ғозихона-614, Ғозихона-615, Ғозихона-616, Ғозихона-617, Ғозихона-618, Ғозихона-619, Ғозихона-620, Ғозихона-621, Ғозихона-622, Ғозихона-623, Ғозихона-624, Ғозихона-625, Ғозихона-626, Ғозихона-627, Ғозихона-628, Ғозихона-629, Ғозихона-630, Ғозихона-631, Ғозихона-632, Ғозихона-633, Ғозихона-634, Ғозихона-635, Ғозихона-636, Ғозихона-637, Ғозихона-638, Ғозихона-639, Ғозихона-640, Ғозихона-641, Ғозихона-642, Ғозихона-643, Ғозихона-644, Ғозихона-645, Ғозихона-646, Ғозихона-647, Ғозихона-648, Ғозихона-649, Ғозихона-650, Ғозихона-651, Ғозихона-652, Ғозихона-653, Ғозихона-654, Ғозихона-655, Ғозихона-656, Ғозихона-657, Ғозихона-658, Ғозихона-659, Ғозихона-660, Ғозихона-661, Ғозихона-662, Ғозихона-663, Ғозихона-664, Ғозихона-665, Ғозихона-666, Ғозихона-667, Ғозихона-668, Ғозихона-669, Ғозихона-670, Ғозихона-671, Ғозихона-672, Ғозихона-673, Ғозихона-674, Ғозихона-675, Ғозихона-676, Ғозихона-677, Ғозихона-678, Ғозихона-679, Ғозихона-680, Ғозихона-681, Ғозихона-682, Ғозихона-683, Ғозихона-684, Ғозихона-685, Ғозихона-686, Ғозихона-687, Ғозихона-688, Ғозихона-689, Ғозихона-690, Ғозихона-691, Ғозихона-692, Ғозихона-693, Ғозихона-694, Ғозихона-695, Ғозихона-696, Ғозихона-697, Ғозихона-698, Ғозихона-699, Ғозихона-700, Ғозихона-701, Ғозихона-702, Ғозихона-703, Ғозихона-704, Ғозихона-705, Ғозихона-706, Ғозихона-707, Ғозихона-708, Ғозихона-709, Ғозихона-710, Ғозихона-711, Ғозихона-712, Ғозихона-713, Ғозихона-714, Ғозихона-715, Ғозихона-716, Ғозихона-717, Ғозихона-718, Ғозихона-719, Ғозихона-720, Ғозихона-721, Ғозихона-722, Ғозихона-723, Ғозихона-724, Ғозихона-725, Ғозихона-726, Ғозихона-727, Ғозихона-728, Ғозихона-729, Ғозихона-730, Ғозихона-731, Ғозихона-732, Ғозихона-733, Ғозихона-734, Ғозихона-735, Ғозихона-736, Ғозихона-737, Ғозихона-738, Ғозихона-739, Ғозихона-740, Ғозихона-741, Ғозихона-742, Ғозихона-743, Ғозихона-744, Ғозихона-745, Ғозихона-746, Ғозихона-747, Ғозихона-748, Ғозихона-749, Ғозихона-750, Ғозихона-751, Ғозихона-752, Ғозихона-753, Ғозихона-754, Ғозихона-755, Ғозихона-756, Ғозихона-757, Ғозихона-758, Ғозихона-759, Ғозихона-760, Ғозихона-761, Ғозихона-762, Ғозихона-763, Ғозихона-764, Ғозихона-765, Ғозихона-766, Ғозихона-767, Ғозихона-768, Ғозихона-769, Ғозихона-770, Ғозихона-771, Ғозихона-772, Ғозихона-773, Ғозихона-774, Ғозихона-775, Ғозихона-776, Ғозихона-777, Ғозихона-778, Ғозихона-779, Ғозихона-780, Ғозихона-781, Ғозихона-782, Ғозихона-783, Ғозихона-784, Ғозихона-785, Ғозихона-786, Ғозихона-787, Ғозихона-788, Ғозихона-789, Ғозихона-790, Ғозихона-791, Ғозихона-792, Ғозихона-793, Ғозихона-794, Ғозихона-795, Ғозихона-796, Ғозихона-797, Ғозихона-798, Ғозихона-799, Ғозихона-800, Ғозихона-801, Ғозихона-802, Ғозихона-803, Ғозихона-804, Ғозихона-805, Ғозихона-806, Ғозихона-807, Ғозихона-808, Ғозихона-809, Ғозихона-810, Ғозихона-811, Ғозихона-812, Ғозихона-813, Ғозихона-814, Ғозихона-815, Ғозихона-816, Ғозихона-817, Ғозихона-818, Ғозихона-819, Ғозихона-820, Ғозихона-821, Ғозихона-822, Ғозихона-823, Ғозихона-824, Ғозихона-825, Ғозихона-826, Ғозихона-827, Ғозихона-828, Ғозихона-829, Ғозихона-830, Ғозихона-831, Ғозихона-832, Ғозихона-833, Ғозихона-834, Ғозихона-835, Ғозихона-836, Ғозихона-837, Ғозихона-838, Ғозихона-839, Ғозихона-840, Ғозихона-841, Ғозихона-842, Ғозихона-843, Ғозихона-844, Ғозихона-845, Ғозихона-846, Ғозихона-847, Ғозихона-848, Ғозихона-849, Ғозихона-850, Ғозихона-851, Ғозихона-852, Ғозихона-853, Ғозихона-854, Ғозихона-855, Ғозихона-856, Ғозихона-857, Ғозихона-858, Ғозихона-859, Ғозихона-860, Ғозихона-861, Ғозихона-862, Ғозихона-863, Ғозихона-864, Ғозихона-865, Ғозихона-866, Ғозихона-867, Ғозихона-868, Ғозихона-869, Ғозихона-870, Ғозихона-871, Ғозихона-872, Ғозихона-873, Ғозихона-874, Ғозихона-875, Ғозихона-876, Ғозихона-877, Ғозихона-878, Ғозихона-879, Ғозихона-880, Ғозихона-881, Ғозихона-882, Ғозихона-883, Ғозихона-884, Ғозихона-885, Ғозихона-886, Ғозихона-887, Ғозихона-888, Ғозихона-889, Ғозихона-890, Ғозихона-891, Ғозихона-892, Ғозихона-893, Ғозихона-894, Ғозихона-895, Ғозихона-896, Ғозихона-897, Ғозихона-898, Ғозихона-899, Ғозихона-900, Ғозихона-901, Ғозихона-902, Ғозихона-903, Ғозихона-904, Ғозихона-905, Ғозихона-906, Ғозихона-907, Ғозихона-908, Ғозихона-909, Ғозихона-910, Ғозихона-911, Ғозихона-912, Ғозихона-913, Ғозихона-914, Ғозихона-915, Ғозихона-916, Ғозихона-917, Ғозихона-918, Ғозихона-919, Ғозихона-920, Ғозихона-921, Ғозихона-922, Ғозихона-923, Ғозихона-924, Ғозихона-925, Ғозихона-926, Ғозихона-927, Ғозихона-928, Ғозихона-929, Ғозихона-930, Ғозихона-931, Ғозихона-932, Ғозихона-933, Ғозихона-934, Ғозихона-935, Ғозихона-936, Ғозихона-937, Ғозихона-938, Ғозихона-939, Ғозихона-940, Ғозихона-941, Ғозихона-942, Ғозихона-943, Ғозихона-944, Ғозихона-945, Ғозихона-946, Ғозихона-947, Ғозихона-948, Ғозихона-949, Ғозихона-950, Ғозихона-951, Ғозихона-952, Ғозихона-953, Ғозихона-954, Ғозихона-955, Ғозихона-956, Ғозихона-957, Ғозихона-958, Ғозихона-959, Ғозихона-960, Ғозихона-961, Ғозихона-962, Ғозихона-963, Ғозихона-964, Ғозихона-965, Ғозихона-966, Ғозихона-967, Ғозихона-968, Ғозихона-969, Ғозихона-970, Ғозихона-971, Ғозихона-972, Ғозихона-973, Ғозихона-974, Ғозихона-975, Ғозихона-976, Ғозихона-977, Ғозихона-978, Ғозихона-979, Ғозихона-980, Ғозихона-981, Ғозихона-982, Ғозихона-983, Ғозихона-984, Ғозихона-985, Ғозихона-986, Ғозихона-987, Ғозихона-988, Ғозихона-989, Ғозихона-990, Ғозихона-991, Ғозихона-992, Ғозихона-993, Ғозихона-994, Ғозихона-995, Ғозихона-996, Ғозихона-997, Ғозихона-998, Ғозихона-999, Ғозихона-1000, Ғозихона-1001, Ғозихона-1002, Ғозихона-1003, Ғозихона-1004, Ғозихона-1005, Ғозихона-1006, Ғозихона-1007, Ғозихона-1008, Ғозихона-1009, Ғозихона-1010, Ғозихона-1011, Ғозихона-1012, Ғозихона-1013, Ғозихона-1014, Ғозихона-1015, Ғозихона-1016, Ғозихона-1017, Ғозихона-1018, Ғозихона-1019, Ғозихона-1020, Ғозихона-1021, Ғозихона-1022, Ғозихона-1023, Ғозихона-1024, Ғозихона-1025, Ғозихона-1026, Ғозихона-1027, Ғозихона-1028, Ғозихона-1029, Ғозихона-1030, Ғозихона-1031, Ғозихона-1032, Ғозихона-1033, Ғозихона-1034, Ғозихона-1035, Ғозихона-1036, Ғозихона-1037, Ғозихона-1038, Ғозихона-1039, Ғозихона-1040, Ғозихона-1041, Ғозихона-1042, Ғозихона-1043, Ғозихона-1044, Ғозихона-1045, Ғозихона-1046, Ғозихона-1047, Ғозихона-1048, Ғозихона-1049, Ғозихона-1050, Ғозихона-1051, Ғозихона-1052, Ғозихона-1053, Ғозихона-1054, Ғозихона-1055, Ғозихона-1056, Ғозихона-1057, Ғозихона-1058, Ғозихона-1059, Ғозихона-1060, Ғозихона-1061, Ғозихона-1062, Ғозихона-1063, Ғозихона-1064, Ғозихона-1065, Ғозихона-1066, Ғозихона-1067, Ғозихона-1068, Ғозихона-1069, Ғозихона-1070, Ғозихона-1071, Ғозихона-1072, Ғозихона-1073, Ғозихона-1074, Ғозихона-1075, Ғозихона-1076, Ғозихона-1077, Ғозихона-1078, Ғозихона-1079, Ғозихона-1080, Ғозихона-1081, Ғозихона-1082, Ғозихона-1083, Ғозихона-1084, Ғозихона-1085, Ғозихона-1086, Ғозихона-1087, Ғозихона-1088, Ғозихона-1089, Ғозихона-1090, Ғозихона-1091, Ғозихона-1092, Ғозихона-1093, Ғозихона-1094, Ғозихона-1095, Ғозихона-1096, Ғозихона-1097, Ғозихона-1098, Ғозихона-1099, Ғозихона-1100, Ғозихона-1101, Ғозихона-1102, Ғозихона-1103, Ғозихона-1104, Ғозихона-1105, Ғозихона-1106, Ғозихона-1107, Ғозихона-1108, Ғозихона-1109, Ғозихона-1110, Ғозихона-1111, Ғозихона-1112, Ғозихона-1113, Ғозихона-1114, Ғозихона-1115, Ғозихона-1116, Ғозихона-1117, Ғозихона-1118, Ғозихона-1119, Ғозихона-1120, Ғозихона-1121, Ғозихона-1122, Ғозихона-1123, Ғозихона-1124, Ғозихона-1125, Ғозихона-1126, Ғозихона-1127, Ғозихона-1128, Ғозихона-1129, Ғозихона-1130, Ғозихона-1131, Ғозихона-1132, Ғозихона-1133, Ғозихона-1134, Ғозихона-1135, Ғозихона-1136, Ғозихона-1137, Ғозихона-1138, Ғозихона-1139, Ғозихона-1140, Ғозихона-1141, Ғозихона-1142, Ғозихона-1143, Ғозихона-1144, Ғозихона-1145, Ғозихона-1146, Ғозихона-1147, Ғозихона-1148, Ғозихона-1149, Ғозихона-1150, Ғозихона-1151, Ғозихона-1152, Ғозихона-1153, Ғозихона-1154, Ғозихона-1155, Ғозихона-1156, Ғозихона-1157, Ғозихона-1158, Ғозихона-1159, Ғозихона-1160, Ғозихона-1161, Ғозихона-1162, Ғозихона-1163, Ғозихона-1164, Ғозихона-1165, Ғозихона-1166, Ғозихона-1167, Ғозихона-1168, Ғозихона-1169, Ғозихона-1170, Ғозихона-1171, Ғозихона-1172, Ғозихона-1173, Ғозихона-1174, Ғозихона-1175, Ғозихона-1176, Ғозихона-1177, Ғозихона-1178, Ғозихона-1179, Ғозихона-1180, Ғозихона-1181, Ғозихона-1182, Ғозихона-1183, Ғозихона-1184, Ғозихона-1185, Ғозихона-1186, Ғозихона-1187, Ғозихона-1188, Ғозихона-1189, Ғозихона-1190, Ғозихона-1191, Ғозихона-1192, Ғозихона-1193, Ғозихона-1194, Ғозихона-1195, Ғозихона-1196, Ғозихона-1197, Ғозихона-1198, Ғозихона-1199, Ғозихона-1200, Ғозихона-1201, Ғозихона-1202, Ғозихона-1203, Ғозихона-1204, Ғозихона-1205, Ғозихона-1206, Ғозихона-1207, Ғозихона-1208, Ғозихона-1209, Ғозихона-1210, Ғозихона-1211, Ғозихона-1212, Ғозихона-1213, Ғозихона-1214, Ғозихона-1215, Ғозихона-1216, Ғозихона-1217, Ғозихона-1218, Ғозихона-1219, Ғозихона-1220, Ғозихона-1221, Ғозихона-1222, Ғозихона-1223, Ғозихона-1224, Ғозихона-1225, Ғозихона-1226, Ғозихона-1227, Ғозихона-1228, Ғозихона-1229, Ғозихона-1230, Ғозихона-1231, Ғозихона-1232, Ғозихона-1233, Ғозихона-1234, Ғозихона-1235, Ғозихона-1236, Ғозихона-1237, Ғозихона-1238, Ғозихона-1239, Ғозихона-1240, Ғозихона-1241, Ғозихона-1242, Ғозихона-1243, Ғозихона-1244, Ғозихона-1245, Ғозихона-1246, Ғозихона-1247, Ғозихона-1248, Ғозихона-1249, Ғозихона-1250, Ғозихона-1251, Ғозихона-1252, Ғозихона-1253, Ғозихона-1254, Ғозихона-1255, Ғозихона-1256, Ғозихона-1257, Ғозихона-1258, Ғозихона-1259, Ғозихона-1260, Ғозихона-1261, Ғозихона-1262, Ғозихона-1263, Ғозихона-1264, Ғозихона-1265, Ғозихона-1266, Ғозихона-1267, Ғозихона-1268, Ғозихона-1269, Ғозихона-1270, Ғозихона-1271, Ғозихона-1272, Ғозихона-1273, Ғозихона-1274, Ғозихона-1275, Ғозихона-1276, Ғозихона-1277, Ғозихона-1278, Ғозихона-1279, Ғозихона-1280, Ғозихона-1281, Ғозихона-1282, Ғозихона-1283, Ғозихона-1284, Ғозихона-1285, Ғозихона-1286, Ғозихона-1287, Ғозихона-1288, Ғозихона-1289, Ғозихона-1290, Ғозихона-1291, Ғозихона-1292, Ғозихона-1293, Ғозихона-1294, Ғозихона-1295, Ғозихона-1296, Ғозихона-1297, Ғозихона-1298, Ғозихона-1299, Ғозихона-1300, Ғозихона-1301, Ғозихона-1302, Ғ

ўз ичига олади. Сув таъминоти ва канализация тизимидаги, корхоналардаги муҳандислик иншоотлари ёрдамида ҳамда биологик ва кимёвий усулларда амалга оширилади.

Ер юзасидаги табиий сув манбалари (ларёлар, кўллар ва б.) сувини водопровод тармогига юборишдан олдин тиндирилади, тиниқлаштирилади ва зарарсизлантирилади. Тозалаш иншоотларида тиндириш ва тиниқлаштиришда сув таркибидаги муаллақ ва коллоид (майда) зарралар сув тагига чўкади, сувга махсус идишларда алюминий сульфат ва хлорли темир б-н ишлов берилади, сув шағал, қум қавати, баъзан эса говак сопол фильтрдан ўтказилади. Тиниқ сувни зарарсизлантириш (турли микроорганизм ва вирусларни ўлдириш) учун унга суюқ ёки газ ҳолатдаги хлор, гипохлоритлар — NaClO, $Ca(ClO)_2$ ва хлор қўш оксид ClO_2, хлорли оҳак қўшилади, тиндирилган сув ва ер ости сувларини зарарсизлантириш мақсадида, шунингдек, озон ва ультрабинафша нурлар ҳам қўлланади. Бунда симоб-кварцли ёки аргон-симобли лампалардан фойдаланилади. Агар сув қаттиқ (таркибида кальций ва магний тузлари умумий миқдори меъёрдагидан юқори) бўлса, юмшатилади (қ. *Сувни юмшатиш*). Ер ости сувлари кўпинча аэрация усулида темирсизлантирилади (ҳаво кислороди б-н бойитилади). Сувни кремнийсизлантириш (метасиликат кислота H_2SiO_3 ва унинг тузлари миқдорини камайтириш) учун оҳак, натрий алюминат $NaAlO_2$, баъзан куйдирилган доломитдан фойдаланилади. Сув таркибидаги бошқа эриган тузларни кетказиш учун у чучуклаштирилади (қ. *Сувни чучуклаштириш*) ёки *ионитларда* тузсизлантирилади. Сув таркибидаги водород сульфид, метан, радон, карбонат ангидрид ва б. эриган газларни кетказиш учун сув дегазацияланади (қ. *Дегазация*). Сув таркибидаги ортиқча фторни камайтириш учун сув фаоллаштирилган алюминий оксид орқали сузиб ўтказилади. Агар сув таркибида радиоактив моддалар борлиги аниқланса, у дезактивацияланади (қ. *Дезактивация*). Агар сувда нохуш ҳид бўлса, фаоллашган кўмир, *озон, калий перманганат* ёки хлор қўш оксид б-н ишланади (қ. *Сорбция*).

Оқова сувлар (саноат корхоналари, маиший корхоналар ва турар жойлардан чиқадиган ифлос сувлар) ва ёғин сувларни тозалаш масалалари табиатни маҳофаза қилишнинг муҳим бир қисми ҳисобланади. Оқова сувлар таркибидаги балчиқ, коллоид ва эриган моддалар тиндиргичларда чўктирилади, зарарли моддалар биологик усулларда зарарсизлантирилади (қ. *Биологик сузгич, Сувни зарарсизлантириш*), корхоналардан чиқаётган сувлар тозалаш иншоотларида тозаланади. С.т.нинг физик-кимёвий, термик ва б. усуллари ҳам бор.

Табиий сувларни саноатда қўлланадиган усуллар ёрдамида микроорганизмлар, тузлар ва газлардан бутқул тозалашнинг имкони йўқ. Шу сабабли уларнинг ичимлик сувидаги миқдори белгиланган маълум меъёрдан кўп бўлмаслиги талаб этилади. Мас., ичимлик сувининг 1 мл даги микроорганизмларнинг умумий сони 100 талан ошмаслиги, ичак таёқчалари гуруҳи бактерияларининг сони 3 талан ошмаслиги шарт. Сувнинг умумий қаттиқлиги 7 ммол/л гача, қуруқ қолдиқ 1000 мг/л гача, *водород кўрсаткичи* — pH 6,0 дан 9,0 гача бўлиши керак. Айрим ҳолларда ичимлик сувининг қаттиқлиги 10 ммоль/л гача, қуруқ қолдиқ 1500 мг/л гача, темир ва марганец ионларининг миқдори тегишлича 1 ва 0,5 мг/л гача бўлишига рухсат этилади. С.т. халқ хўжалигида ва аҳоли соғлигини сақлашда жуда муҳим талбир ҳисобланади.

Ўзбекистон шаҳар ва туманларида сув таъминоти марказлаштирилган. Аҳолига бериладиган ичимлик суви юқорида айтилган усулларда тозаланади, санитария кўригидан ўтказиб турилади. Бу иш б-н шаҳар ва туман санитария-эпидемия ст-ялари (СЭС) шуғулланади. Йирик саноат ва маиший корхоналарнинг оқова сувлари маҳаллий тозалаш иншоотларида тозалаб чиқарилади (яна қ. *Сув таъминоти*).

СУВНИ ЧУЧУКЛАНТИРИШ — кучли минералланган ва шўр денгиз сувларини хўжаликда ишлатиладиган ва ичимлик сув ҳолига келтириш; табиий сувлар таркибидаги тузлар концентрациясини (1 г/л гача) камайтириш. С. ч.нинг дистиллаш, музлатиш, электродиализ, гиперфильтрация ва б. усуллари бор. Сувнинг агрегат ҳолатини ўзгартириб (дистиллаб, музлатиб) ҳам, агрегат ҳолатини ўзгартирмай (электродиализ, гиперфильтрация) ҳам сув чучуклантирилади. Тузли сувларни дистиллаб чучуклантиришда аввал у қиздирилади ва ҳосил бўлган буғ конденсатланади (қ. *Дистилланган сув*). Музлатиб чучуклантиришда тузли сув музлатилганда чучук сув музи кристаллари ва бу кристаллар орасида тузли сув музи кристаллари ҳосил бўлиш хоссасидан фойдаланилади. Эриш жараёнида аввал тузли сув музи кристаллари суюқ ҳолатга ўтади. Электродиализ усули б-н С.ч.да сувдаги туз эритмаларининг катион ва анионлари чучук сувни утказмайдиган махсус ион алмашинувчи мембраналар орқали чиқариб юборилади. Гиперфильтрация (қаита осмос) усулида эса ацетилцеллюлоза ёки полиамид смолалардан тайерланган ярим киритувчан мембраналар сув молекулаларини утказиб, сувдаги туз эритмаларининг гидратланган ионларини тутиб қолади. Бу усулларнинг ҳаммаси махсус қурилмаларда амалга оширилади (яна қ. *Диализ, Осмос*). Ер юзидаги кўп мамлакатларда чучук сув танқислиги боис океан, денгиз суви, ер ости сувлари чучуклантирилади. Баъзи йирик кемаларда С.ч. қурилмалари бўлади. Улар шу кема эҳтиежи учун сувни чучуклантириб беради.

СУВНИ ЮМШАТИШ — кимёвий ишлов бериш йули б-н сувнинг қаттиқлигини йўқотиш. Бунда сувга сода, натрий фосфат каби тузлар қўшилади. Шунда кальций ва магний $CaCO_3$, $MgCO_3$, $Ca(PO_4)_2$ ва $Mg_3(PO_4)_2$ тарзида чўкади. С.ю.нинг ионит усули ҳам бор. Ионитлар сувда эримайдиган табиий ёки сунъий материаллар, мас., сульфат кислота б-н ишлов берилган кўмир, суньий алюмосиликатлар ёки турли смолалардан иборат. Сув ионитлар орқали сузилганда уларнинг ионлари (зарядли заррачалари) сувдаги қўшимчалар ионига алмашинади, натижала сув юмшайди.

СУВНИНГ РАДИОАКТИВЛИГИ — ер ости, булоқ, дарё, кўл ва денгиз сувларида барча маълум радиоактив моддаларнинг мавжудлиги. Таркибида уран, радий ва радон бўлган сувлар амалий аҳамиятга эга. Бу моддалар сувга атмосферадан ва тупроқ ҳамда тоғ жинсларидан ювилиб келиб қўшилади. Тоғ жинслари таркибида радиоактив элементлар (уран, торий, радий ва б.) бўлган минераллар, шунингдек, изотоплари радиоактив қимёвий элементлар (прометий, полоний ва б.) бор. Сувда табиий радиоактив изотоплар б-н бирга ядро портлаши натижасида вужудга келадиган сунъий изотоплар ҳам мавжуд. Табиий радиоактив моддалар миқдори келиб чиқишига қараб кўп даражада фарқ қилади. Суньий радиоактив моддалар сув ҳавзаларига атмосфера ёғинлари ва ядро ёқилғиси и.ч. корхоналаридан чиқувчи оқова сувлар сифатида келиб қўшилади. Радиоактивли сувлардан уран конларини излаб топишда, сейсмологияда (сувда Rn концентрациясининг ўзгариши ер қимирлашидан дарак беради), бальнеологияда — асаб касалликлари, юрак-қон томир системаси, нафас органлари, бўғим ва б. касалликларни даволашда фойдаланилади. Ўзбекистонда радонли минерал сувларнинг катта кони Самарқанд вилоятида «Нагорное» т.й. станцияси яқинида топилган.

СУВНИНГ ШЎРЛИГИ — 1 л сув таркибидаги туз миқдори. Денгиз ва океанларнинг тропик минтақаларидаги қисмида бошқа жойлардагига қараганда С.ш. юқори булади. Шимол борган сари С.ш. камаяиб боради. С.ш. промилледа ўлчанади. Дуне океанининг ўртача шўрлиги 35‰.

СУВНИНГ ҚАТТИҚЛИГИ — таркибида Ca^{2+} ва Mg^{2+} ионлари бўлган сувнинг хоссаси. С.қ. 2 хил: *нокарбонат қаттиқлик* — сувда кальций ва магний сульфатлар эришидан келиб чиқади; *карбонат қаттиқлик* — сувда кальций ва магний бикарбонатлар эришидан ҳосил булади.

Сувнинг умумий қаттиқлиги шу қаттиқликлар йигиндисига тенг. Умумий қаттиқлик 1 л сувдаги кальций ва магний ионларининг миллиграмм-эквивалентлари йигиндиси (мг-экв/л) б-н ўлчанади. Қаттиқлиги 4 мг-экв/л дан кам бўлган сув юмшоқ, 4—8 мг-экв/л бўлган сув ўртача қаттиқ, 12 мг-экв/л дан ортиқ бўлган сув эса жуда қаттиқ сув ҳисобланади. Табиий С.қ. турлича. Дарё ва кўл сувининг қаттиқлиги 0,1—0,2 мг-экв/л (тайга ва тундра), ер ости суви, денгиз ва океан сувининг қаттиқлиги 80—100 мг-экв/л. С.қ. туфайли буғ қозонлари деворларига чўкмалар чўкади, кир ювганда совун кўп сарфланади. Қаттиқ сувда сабзавот, гўшт яхши пишмайди ва ҳ.к. С.қ. катта бўлса, сийдикда тош пайдо бўлади. Марказий сув таъминотида, асосан, истеъмол қилинадиган С.қ. 7 мг-экв/л гача бўлишига йўл қўйилади. С.қ. катта бўлганда *сувни юмшатиш* усуллари қўлланади.

СУВОН — Корея Республикасидаги шаҳар, Сеул ш.дан жанубда. Кёнгидо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 755,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Қ.х. райони (шоли, тамаки ва б.) маркази. Тўқимачилик ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган.

СУВОР, Сувар — *Волга-Кама Булғориясида*ги шаҳар. 9-а.да барпо этилган; ёзма манбаларда 10-а.дан қайд қилинган. Истахрий ва Муқаддасийлар сувор элати ҳақида хабар берганлар. С. шаҳар харобаси Татаристон Республикасидаги Кузнечиха қишлоғи яқинида (Волганинг чап ирмоғи Утка дарёсининг юқори оқими бўйида) жойлашган. С.нинг катта рабоди бўлиб, шаҳар атрофи мудофаа хандақлари ва тўсин-ходалар б-н ўралган эди. 1933—37 й.ларда А. П. Смирнов раҳбарлигида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида С.дан турар жой (пахса ва тўсинлардан ишланган) қолдиқлари, ғиштин сарой (яшил ва кўк кошин парчалари б-н қопланган), дон омбори, сопол буюмлар, қурол-аслаҳа, безак буюмлари топилган. Сда ҳунармандчилик ва савдо (Эрон, Хоразм, Византия, Русь, Грузия б-н) тараққий этган. Танга зарб қилинган (10-а.). Аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик б-н ҳам шуғулланган. С. 10—12-а.ларда равнақ топган. 14-а. охирида ганаззулга учраб, ташландиқ ҳолга келган. Айрим олимлар (А.П.Ковалевский, В. Ф. Каховский) «чуваш» этноними «сувар»нинг ўзгарган шакли деб ҳисоблайдилар.

СУВОРА (форс. — отлиқ) — 1) Шашмақомнинг Бузрук мақоми асосида яратилган куй ва ашулалар. С.нинг ашула йўли оддий 2/4 такт ўлчовидаги допра усулида ижро этилади. С.нинг яна 3 хили (С.-1, 2, 3) машҳур чолғу куйларидир. С.-1 Бухоро Ироғидаги *соқийнома*нинг варианти бўлиб, унда «Зебо пари» авжи тушириб қолдирилган. Унинг 2- ва 3-қисмлари 6/8 ва 3/4 ўлчовларидаги усуллар жўрлигида ижро этилади. 2- ва 3- С.лар сурнай йўлларидандир; 2) Хоразмда машҳур бўлган мақом ашула йўллари ва мумтоз ашулалар туркуми. Мақомларда асосий шўъбалардан кейин ўрин олган С.лар 13/4 ўлчовидаги мураккаб усулларга асосланган. Шунингдек, оддийроқ (6/8, 3/4, 3/8) такт ўлчовидаги (кекса устозлар айтишича — отнинг йўрға юришидан ҳосил бўлган ритмик тузилмага асосланган) мураккаб шаклли С. ашула йўллари ҳам халқ орасида кенг тарқалган. Улар 7 та йирик ашула туркумларига бирлашган бўлиб, ҳар биттасида 2 тадан Савт ва Уфарлар мавжуд: «С.» («Тани» ёки «Она С.»), «Чапандози С.» («Тожик С.»), «Якпарда С.», «Хушпарда С.», «Қаҳҳанг С.», К. Отаниёзов яратган «VI—С.» ва Ҳ. Болтаев ижодига мансуб «Қорчмоний С.»лар. С.лар шеърий матнида кўпроқ тасаввуф мавзуидаги муҳаммаслар қўлланилган. Хоразмдаги муҳаммаслар ижодий мусобақада ҳонандаларнинг ижодий мусобақа (дийралишма)лари С. ижросига асосланган. Полвон Дузчи, Шерозий, Ҳ. Болтаев, К. Отаниёзов, Ж.Султонов, Р. Жуманиёзов, Ф. Давлетов ва б. С.ларнинг моҳир ижрочиларидир. С. йўлларидан М. Юсупов, А. Отажонов, С. Ҳайитбоев каби композиторлар фойдаланишган.

Ад.: Харратов М., Хоразм мусиқий тарихчаси (2- нашри). Т., 1998; Матёқубов О., Мақомот. Т., 2004.

Ботир Матёқубов.

СУВОРИЙ (форс.) — 1) от-уловда юриш; 2) отлиқ аскар, чавандоз (қ. *Отлиқ аскарлар*).

СУВОРОВ Александр Васильевич (1729.13.11, Москва — 1800.6.5, Петербург) — рус саркардаси, генералиссимус (1799). Дворян оиласида туғилган. Отаси — Василий Иванович (1705—75) генерал, сенатор ва генерал-губернатор бўлган. Ҳарбий хизматни капралликдан бошлаган (1748). 1774 й. авгда у Е. И. *Пугачёв* бошчилигидаги қўзғолонни бостириш учун Уралга юборилган. *Етти йиллик уруш* қатнашчиси, *рус- турк урушлари* (1768 —74 ва



1787—91) да бир неча ғалабага эришган ва Измаил қалъасини қаттиқ ҳужум б-н эгаллаган (1790). Польша қўзғолони (1794)ни бостирган қўшинларга қўмондонлик қилган. *Павел I* тахтга чиққандан сўнг армияда С. назариясига зид бўлган прусс ҳарбий уставлари, формаси ва тартиби жорий қилинган. 1797й. С. истеъфога чиқарилган. 1798 й. Россия французларга қарши иттифоққа қўшилади. Австрия ҳукумати Павел I олдига С.ни Италиядаги иттифоқчи қўшинларга бош қўмондон этиб тайинлаш масаласини қўяди. Павел I нолож рози бўлади. 1799 й.да Адда ва Треббия дарёлари бўйида ва Нови ш. яқинида француз қўшинларини тормор келтириб, Италия ва Швейцарияга қилинган ҳарбий юришларни муваффақият б-н якунлаган, сўнгра Швейцария Альпидан ошиб ўтиб, қуршовдан чиқиб кетган. С. «Полк тузиш», «Ғалаба илми» каби ҳарбий-назарий асарлар муаллифи. Уруш олиб бориш, жанг қилиш усуллари, қўшинни тарбиялаш ва ўқитиш масалалари ҳақида ўз даврига нисбатан анча оригинал ва илғор фикрлар системасини яратган. С. стратегияси ҳужумкор характерда бўлиб, душманни жанг майдонида бутунлай тор-мор қилишни асосий мақсад қилиб қўйган. Колонналар ва ёйиқ саф тактикасини ривожлантирган, ақидапарастлик ва эскиликка қарши курашган. Собиқ СССРда 1942 й. 29 июлда Суворов ордени таъсис этилган ва 1943 й. 21 авг.да Суворов билим юртлари ташкил этилган. Москва, Санкт-Петербург, Очаков, Измаил, Киев ва б. шаҳарларда музейлар очилган ва ҳайкаллари ўрнатилган. Бир қанча аҳоли пунктлари С. номи б-н аталган.

СУВОҒРИҚ, суауруу, трипаносомозлар — туя, от, эшак, хачир ва б. уй ҳайвонлари ҳамда ёввойи ҳайвонларда учрайдиган сурункали инвазион касаллик. Касалликни Trupanosoma туркумига мансуб содда хивчинлилар қўзғатади, асосан, Ўрта Осиёда тарқалган. Сув ҳавзалари бор жойларда (шунинг учун С. деб аталган) қон сўрувчи ҳашаротлар (чивин ва сўна) орқали касал ҳайвонлардан юқади. Инкубация даври 12—20 кун. Трипаносомалар ҳайвон қонининг зардоби (плазмаси)да паразитлик қилади ва ўзидан заҳарли модда (трипанотоксин) чиқариб, организмнинг ҳамма аъзоларини, биринчи навбатда, нерв системасини заҳарлайди. Касал ҳайвоннинг тана ҳарорати кўтарилиб, нерв тугунчалари катталашади, озади, камқонлик пайдо бўлади, кўзи ва териси зарарланади, кўпинча ўлади.

Даволаш: қонга (венага) наганин, антицид, саморин, беринил ва б. антигельментиклар юборилади.

Олдини олиш: қон сўрувчи ҳашаротлар йўқ қилинади, соғлом ҳайвонлар қонига антигельминтиклар юборилади.

СУВСАРЛАР (Mustelidae) — йиртқичлар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Гавдаси чўзиқ, эгилувчан, оёқлари калта ва 5 бармоқли, тирноқлари ичига тортилмайди. Айрим турларида бармоқлари орасига парда тортилган; денгиз қундузи (калан)нинг орқа оёқлари эшкакка айланган. С. — товонда ва ярим товонда ҳаракатланувчи ҳайвонлар. Юнги қалин ва юмшоқ. Кўпчилик С. йилда 2 марта туллайди. Анал безлари ўткир ҳидли суюқлик ишлаб чиқаради. С. систематикаси аниқ ишлаб чиқилмаган. Одатда, 64 тур, 24 уруғга ажратилади. Ўзбекистонда 9 тури (қундуз, асалхўр, бўрсиқ, тоғ сувсари, олақўзан, қора латча, оқ латча, сассиққўзан, америка норкаси) учрайди. Ҳар хил биотоплар (сув, қуруқлик)да яшайди; ин ковлайди ёки бошқа ҳайвонлар қазиган инлардан фойдаланади. Америка норкаси иқлимлаштирилган, асосан, махсус мўйначилик фермаларида боқилади. Кўпчилик С. этхўр ҳайвонлар; зараркунанда кемирувчиларни қириб фойда келтиради. С. қимматли мўйнаси учун овланади, бир қанча турлари мўйначилик фермаларида боқилади. Кўпчилик турлари сони кескин камайиб кетганлиги сабабли Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.



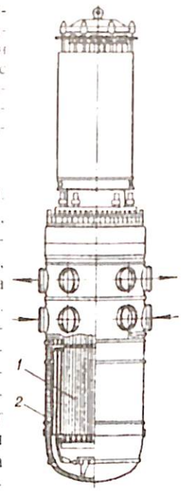
Сувсарлар. *1* — сассиққўзан; *2* — сувсар; *3* — рассомаха; *4* — норка.

СУВСИЗТОВ ТИЗМАСИ — Ҳисор тизмасининг жан. тармоқларидан бири. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Шим.-шарқда Шеробод дарёси уни Бойсун тизмасидан ажратиб туради, жан.-ғарбда Кўҳитанг тизмасининг жан. этакларига қалар чўзилган. Энг баланд жойи 2127 м. Сувайиргич қисми, асосан, текисланган юзалардан иборат. Унинг жан.-шарқий ён бағри Шеробод дарёси водийсига тик тушган. Юқори юра даври оҳактошлари, гипс ва тузларида карст рельеф шакллари (воронка, ботиқ, қудуқ, ғор ва кўллар) кенг тарқалган. Тектоник жиҳатдан тизма антиклиналь структура, палеоген, юра, бўр даври оҳактошлари, мергель, гипс, гил, қумтош, конгломерат, гипс-тузлардан ташкил топган. Иқлими кескин континентал. Йилнинг ўртача кўп йиллик т-раси 10—12°, янв.нинг ўртача т-раси 0,5—1°, июлники 25° гача. Йиллик ёғин 450—500 мм. Кўп қисми оҳактошлардан ташкил топганлиги сабабли ер усти оқар сувлари кам, бироқ унинг ён бағри ва этакларидан кўплаб серсув карст булоқлари чиқади. Бўз тупроқлар тарқалган. Ўсимликлардан, асосан, эфемер ва эфемероидлар ўсади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

СУВ-СУВЛИ РЕАКТОР — занжир ядро бўлиниш реакциясини амалга оширувчи нейтронларни секинлаткич ва иссиқлик элтувчи сифатида сувдан фойдаланиладиган ядро реактори; *иссиқлик реактори*нинг бир тури. У иссиқлик ажратувчи элементлар жойлаштириладиган фаол зонали, сув б-н тўлдирилган цилиндрик корпусдан иборат. С.-с. р.да ядро ёқилғиси сифатида ^{235}U изотопи б-н бойитилган (2—5%) уран (II)-оксидидан фойдаланилади.

С.-с.р.нинг энергетик ва тадқиқот олиб бориладиган хиллари бор. Баъзи энергетик С.-с. р.лар (расмга қ.) сувни мажбуран циркуляция қилиш оқибатида ишлайди; бунда сувнинг т-раси қайнаш т-расидан паст бўлади. Бундай С.-с.р.да сув буғ-генераторга ўтади, у ерда иссиқликни иккинчи (буғ-турбинали) контурдаги сувга узатиб совийди. Шунингдек, суви фаол зонасида қайнайдиган ва реакторнинг ўзида ёки ундан ташқарида буғни сепаратлайдиган энергетик С.-с.р.лар ҳам бор. Буғ бундай реактордан тўғридан-тўғри турбинага ўтади. С.-с.р. кичик габаритли, содда ва уни ишлатишда ишончли, унинг солиштирма қуввати юқори. Юқори қувватли С.-с.р.лар атом электр-станцияларда қўлланади. Кичик қувватли (100—150 МВт ли) С.-с.р.лардан кемаларда ва кўчма энергетик қурилмаларда фойдаланилади. Оммавий ишлаб чиқариладиган С.-с.р.нинг қуввати 440 ва 1000 МВт.

Суви босим остида бўлган сув-сувли реактор. *1* — иссиқлик ажратувчи элементи бўлган фаол зона; *2* — корпус (иссиқлик элтувчиларнинг кириши ва чиқиши стрелка б-н курсатилган).



СУВ-ТУЗ АЛМАШИНУВИ — одам ва ҳайвонлар организмида сув ва тузларнинг қабул қилиниши, сўрилиши, тақсимланиши, эҳтиёжи ҳамда ажралиши б-н боғлиқ жараёнлар мажмуи. С.-т.а. организм ички муҳитидаги суюқликлар миқдори, кислота-ишқор мувозанати, ионлар таркиби, осмотик миқдорнинг доимийлигини таъминлайди (қ. *Гомеостаз*). Дастлаб тирик мавжудотлар океанларда пайдо бўлганлиги учун кўпгина денгиз умуртқасизларининг ички суюқликлари (асосий ионлар бўйича) денгиз суви таркибига ўхшаш. Эволюция жараёнида организмда ички муҳит суюқликлари тизими шаклланди ва уларда ион таркиби ҳамда сув миқдорини бир меъёрда сақлаб турувчи механизмлар ривожланди.

Организмдаги сувнинг умумий миқдори бўшлиқичлилар гуруҳига кирадиган ҳайвонлар (медузалар)да 95—98% атрофида, сут эмизувчиларда 60—70% ва ҳашаротларда 45—65%. Одамда сувнинг умумий миқдори гавда оғирлигига нисбатан 60%ни, ҳужайра ичи суюқлигида 40%, ҳужайра ораси суюқлигида 16%, томир ичи суюқлигида 4,5% ни ташкил қилади. Тўқималардаги физик кимёвий жараёнларни ионлар (Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+}, Cl^-, SO_4^{2-}, HCO_3^{3-} ва б.) ҳамда микроэлементлар таъминлайди. Чучук сувда яшайдиган ҳайвонларда электролитлар ичак устки қобиғи ёки оғиз ва клоака шиллиқ қаватларидан сўрилиб, қон ва лимфа орқали организм ҳужайраларига тарқалади. Туз таркиби бўйича ҳужайра ичи ва атрофи суюқликлари тубдан фарқ қилади: ҳужайра ичида K^+, Mg^{2+} ва фосфатлар, ҳужайра атрофида Na^+, Ca^{2+}, Cl^- кўп. Ионлардаги номутаносиблик плазматик мембрана фаоллиги ва ҳужайра кимевий компонентларига айрим ионлар боғланганлиги б-н боғлиқ. Ҳужайра ичида ҳам ионлар бир хилда тарқалмаган: Na^+ цитоплазмага нисбатан ўзакда кўпроқ, Ca^{2+} — митохондрияларда. Организмда тузлар сақланадиган жойлар (депо) мавжуд: суяк тўқимасида Ca^{2+}, жигарда бир қатор микроэлементлар тўпланади.

Сув алмашинуви осморегуляциянинг турига боғлиқ, чунки у тузларнинг чиқарув системасига таъсир кўрсатади. Кўпгина чучук сувда ҳамда сувда ва қуруқликда яшовчи ҳайвонларнинг устки қобиқларида ионларни сорбция қиладиган ҳужайралар бўлади, денгиз гомойосмотик ҳайвонларида тузларни экскреция қиладиган органлар (туз безлари, жабраларда жойлашган махсус ҳужайралар) ривожланган. Сут эмизувчиларда сув ва тузларни назорат қиладиган асосий орган буйрак ҳисобланади.

С.-т.а. назорати махсус рефлектор системалар ёрдамида амалга оширилади, улардан бири суюқлик миқдорининг ўзгаришига (волюморегуляция), иккинчиси эса осмотик миқдорнинг ўзгаришига (осморегуляция) реакция беради, бундан ташқари, айрим ионлар миқдорини назорат қиладиган махсус системалар аниқланган. Мас., қон миқдорининг камайиши организмда Na^+ ушлаб қоладиган вазопрессин ва альдостерон гормонларининг ишлаб чиқарилишини кучайтиради. Қонда Ca^{2+} миқдорининг кўпайиши кальцитонин ишлаб чиқарилишини кучайтириб, ионнинг суякка ўтиши ва буйраклар орқали ажралишини таъминлайди. Гипокальцемия ҳолати эса паратиреоид гормон секрециясини кучайтиради, бу омил Ca^{2+} нинг суяклардан резорбция қилинишини таъминлайди ва буйраклар орқали чиқарилишини камайтиради. Сув-туз гомеостазини таъминловчи аъзо ва системалар марказий нерв системаси томонидан назорат қилинади.

Муҳсин Зокиров.

СУВЧЕЧАК — ўткир юқумли касаллик; т-ра кўтарилиши, тери ҳамда шиллиқ қаватларга серозли пуфакчалар тошиши б-н кечади. Фильтрланувчи вируслар қўзғатади. Кўпинча 10 ёшгача болаларда учрайди. Вируслар беморнинг йўталганда, гапирганда, акса урганда ҳаво орқали соғ одамга ўтади. С. б-н оғриган бола такрор оғримаслиги мумкин. Инкубацион даври 10—21 кун (кўпинча 14 кун). Дастлаб боланинг дармони қурийди, т-раси 39—39,5° гача кўтарилади, юзига, танасининг турли қисмларига тошма тошиб, кейинчалик пуфакчаларга айланади. Пуфакчалар тиниқ суюқликка тўла бўлиб, атрофи қизариб туради. Улар аксари бошнинг сочли қисми, юз, балан ва оёқ-қўлга тарқалади. Кейинчалик пуфакчалар ёрилиб ўрнида пўст ҳосил бўлади, 1—3 ҳафтадан кейин пўстлар тушиб кетади, ўрнида чандиқ қолмайди.

С. тошмаси баданнинг ҳамма қисмига бир вақтда эмас, балки 1—2 кун оралатиб тошади. Баъзан улар оғиз, томоқ, бурун-ҳалқум шиллиқ пардасига ҳам тошиши мумкин. Ҳар гал тошма тошиши олдидан бемор иситмалайди, тошмалар қуриб битгач, ҳарорат нормаллашади.

С. асоратлари кам кузатилади. С. тошмалари кўз мугуз пардасида бўлса, *кератит*, томоқда бўлса, *ларингит*, ҳамда болаларда — *асбцесс, зотилжам, лимфаденит, отит, сарамас, флегмона* пайдо бўлиши мумкин.

Бемор кўпинча уйда врач назоратида даволанади. Бола қашиниб, терисини тирнаб юбормаслиги учун тирноғини олиб туриш, қўлини доим тозалаб ювиб қўйиш зарур. Тошмаларга калий перманганат эритмаси ёки бриллиант кўки суртилади; оғзини дезинфекцияловчи эритмалар б-н чайиб туриш тавсия этилади. С. жуда юқумли, шунинг учун беморни болани алоҳидалаб қўйиш лозим.

СУВЧИ — сув ташиб берувчи махсус касб. С.лар сув манбаларидан хонадонларга, гузарлар, чойхоналар ва карвонсаройларга сув ташиб бериб тирикчилик ўтказишган. С.лар Ўрта Осиёнинг сув танқис айрим шаҳарларида, мас., Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида 20-а. бошларига қадар мавжуд эди. Хива хонлиги саройида шундай лавозим бўлган, Бухорода эса, С.ни мешкобчи деб аташган. Шаҳарларнинг сувдан фойдаланиш (водопровод) шохобчалари б-н таъминланиши натижасида С.га эҳтиёж қолмаган.

СУВЎТЛАР (Algae) — тубан ўсимликлар дунёчаси; содда тузилган, асосан, сувли муҳитда ўсади. С. бир ҳужайрали микроскопик катталикда колония бўлиб яшайдиган, кўп ҳужайрали ва уз. 60 м гача бўлган турларни ўз ичига олади. Айрим турларида тўқималар ривожланган. Танасининг ҳужайралари ихтисослашмаган, ўтказувчи тўқималари ривожланмаган. Ризоидлари субстратга ёпишиш учун хизмат қилади. Кўк-яшил ва прохлорофит С. — прокариотлар; уларни, одатда, мустақил гуруҳ сифатида *цианобактерияларга*, эвгленасимон С.ни кўпинча бир ҳужайрали ҳайвонларга (хивчини бўлиши, айрим турларининг голозой озиқланиши туфайли) киритилади. Эукариот С. ҳужайраси хлоропластлари (хроматофорлари)да пиреноид, ҳаракатчан С.да хивчин, баъзан кўзча, қисқарувчи вакуола бўлади. Кўпчилиги *автотроф*, бир қанча турлари гетеротроф ва голозой озиқланади. С.нинг бир қисми гетеротроф, жумладан, паразит озиқланишга ўтган. Вегетатив, жинссиз ва жинсий (гологамия, изогамия, анизогамия, оогамия) кўпаяди. С. зооспоралар ҳосил қилиб кўпайиши б-н юксак ўсимликлардан фарқ қилади.

Биокимёвий хусусияти (пигменти, ҳужайра қобиғи таркиби, захира озиқ моддалар хили)га ва ҳужайрасининг субмикроскопик тузилишига биноан,



Кўк-яшил сувўтлар: *1* — кладофера; *2* — энтероморфа; *3* — ульва; *4* — каулерпа. **Қўнғир сувўтлар:** *5* — саргассум; *6* — ламинария; *7* — фукус; *8* — родимения; *9* — дазия.

С. 10 бўлим; кўк-яшил, қизил, тилларанг, диатом, динофит, қўнғир, сариқ-яшил, эвгленасимон, яшил, харасимонларга ажратилади. 41000 дан ортиқ тури маълум. Денгизларда қирғоқдан бошлаб 200 м гача ва ундан ҳам чуқурроқда, чучук ва ўта шўрланган сув ҳавзалари, қайноқ булоқлар, тупроқда, жумладан, тоғ ва даштларда учрайди. Хивчинли даврга эга бўлган С. 2 гуруҳга бўлинади: *а* ва *в* хлорофиллга эга бўлган яшил С. (эвгленасимонлар, яшил С., харасимонлар) ҳамда *в* хлорофиллсиз, лекин кўпинча *с* хлорофиллга эга бўлган сариқ-қўнғир С. (тилларанг, диатом, сариқ-яшил С.). С.нинг ҳар хил бўлимлари турли хил бир ҳужайрали организмлардан мустақил ҳолда келиб чиққанлиги тахмин қилинади.

С. биосферада органик моддаларни илк бор ҳосил қилувчи организмлар сифатида жуда катта аҳамиятга эга; океанларда С.и биомассаси 1,7 млрд. т га яқин (1 йилда 550,2 млрд. т). С. 1 га сув юзасига нисбатан 1,3—2,0 т қуруқ биомасса ҳосил қилади.

Ер атмосферасида эркин кислороднинг пайдо бўлиши ҳам С. б-н боғлиқ. С. энг қад. организмлар бўлиб, улардан бошқа ўсимликлар келиб чиққан. Кўпчилик бир ҳужайрали С. замбуруғлар б-н симбиоз яшаши туфайли лишайниклар ҳосил бўлган (қ. *Лишайниклар*). С.нинг Ер юзидаги геокимёвий аҳамияти кальций ва кремнийнинг табиатда айланиши (диатом С. қолдиқлари) б-н боғлиқ. Йирик С. овқат учун ишлатилади, чорва озиғи сифатида қўлланади ва тиббиётда альгинатлар, йод ва микробиология саноати учун зарур бўлган агар-агар олинади. Ламинария, макроциста, порфира ва б. С. денгизларда махсус кўпайтирилади (қ. *Аквакультура*). Кўпчилик С.дан оқова сувларни биологик тозалаш ва сув ҳавзаларининг ифлосланишини аниқлашда биоиндикатор сифатида фойдаланилади. С.ни ўрганувчи фан — *альгология* дейилади.

Ўктам Пратов.

СУВҲИЛОЛ (Bolboschoenus Palla.) — ҳилолдошларга мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми, туганак илдизпояли бегона ўт. Ўзбекистонда денгиз бўйи С.и (B. martinucus) ва яссипоя С. (B. planiculmis) ўсади. Пояси тик, бўйи 50—100 см. Барглари кенг тасмасимон. Гуллари тўқ жигарранг, бандсиз ёки калта бандли, мураккаб соябонсимон тўпгулга йиғилган. Меваси уч қирралн ёнғоқча. Май—окт.да гуллайди ва



Сувҳилол.

мевалайди. Йирик туганакли илдизпояси ер бағирлаб ўсади. Туганаклари, илдизпояси, уруғидан кўпаяди. Уруғ ниҳоллари ҳамда туганакли поялари апр.—июнда кўкаради. Ўрта Осиёда шолига катта зарар келтирали. Беда, суғориладиган дон экинлари орасида, ботқоқликларда ҳам учрайди. Асосан, суғориш шохобчалари бўйларида ўсади.

Кураш чоралари: агротехника ҳамда кимёвий тадбирларни уйғунликда қўллаш, экинзорларга гербицидлар пуркаш, туганак ҳосил бўлиш даврида реглон (1—3 кг/га) б-н дорилаш.

СУД (славянча судь — иш) — *одил судловни* амалга оширувчи давлат органи; муайян давлатнинг қонунларига асосан процессуал тартибда жиноий, фуқаролик, маъмурий ва б. тоифадаги ишларни кўриб чиқали ва ҳал қилади. Айрим шахслар ўртасида, улар б-н давлат идоралари, корхона, муассаса, ташкилот маъмурияти, жамоат бирлашмалари ўртасида мулкий ва номулкий низоларни, қонунбузарликларга доир ишларни кўриб чиқиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, корхона, муассасалар, ташкилот ҳуқуқлари ва қонун б-н қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилади. С. бошқа давлат органларидан, жамоат бирлашмалари ва ҳар қандай шахсдан мустақил ва холисона фаолият юритиши, барча ишларни фақат қонунга бўйсуниб кўриб чиқиши ва ҳал этиши лозим. С.лар одатий ва фавқулодда С.ларга бўлинади. Фавқулодда С.ларни ташкил этиш деярли барча замонавий конституцияларда ман этилган. Одатий С.лар умумий ваколатли ва ихтисослашган, яъни ҳарбий, ҳужалик (арбитраж, савдо), божхона, солиқ (молиявий), меҳнат низолари бўйича ва ҳ.к. судлар бўлиши мумкин. Судининг алоҳида турлари конституциявий ва маъмурий С.лар ҳисобланади. Баъзи мамлакатларда, шунингдек, линии С.лар (мас., мусулмон мамлакатлари — Эрон, Покистон, Судан ва б.да шариат С.лари) ва одатий ҳуқуқ С.лари (мас., тропик Африка ва Океаниядаги бир қанча мамлакатларда қабила С.лари) ҳам мавжуд. С., шунингдек, инстанцияларга кўра: биринчи инстанция С.и, апелляция, кассация ва назорат С.лари, ҳудудий даражаси бўйича: туман (шаҳар), вилоят, округ ва олий С.га бўлинади.

С. ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликка хос кун асрлик тарихга эга. С. фаолиятини қадимдан халқ маданияти, анъаналари ва маънавий негизига асосланиб, обрў-эътиборли, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган кишилар амалга оширишган. Улар чиқарган қарорлар ҳар қандай шубҳадан холи ва барча учун мажбурий ҳисобланган. Ўзбекистонда қарийб 13 а. давомида шариат қонунларига амал қилган *қозилик суди* ҳамда халқ урф-одатлари ва анъаналарига суяниб қарор қабул қилган *бийлар суди* мавжуд бўлган. Ўрта Осиёни забт этганидан сўнг мустамлакачи чор ҳокимияти Россия қонунларига амал қилувчи С.ларни тузди. 1917 й. Окт. тўнтаришидан сўнг «халқ» С.лари ва трибуналлар таъсис этилди. Улар коммунистик партия ва инқилоб манфаатларига хизмат қилди, қонунга эмас, «пролетарча онг»га суянарди. С. ўрнини кўп ҳолларда «махсус кенгаш», «учлик комиссия» каби маъмурий тузилмалар эгаллаганди. С. адолатга эмас, ваҳшиёна қатагон, шафқатсиз жазолашга хизмат қилди. С. батамом партия ва совет ижроия органларига қарам эди.

Мустақиликка эришилгандан сўнг Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат барпо этишнинг таркибий вазифаси сифатида суд-ҳуқуқ ислоҳоти ўтказилмоқда. С. ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил иш юритиши ва С. фаолиятининг бошқа асосий принциплари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида эътироф этилди (106—116-моддалар), янги *суд тизими* барпо қилинди, «С. лар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг

қонуни (1993 и. 2 сент., янги таҳрири 2000 и. 14 дек.) ва бир қатор қонунлар амалга киритилди. С. томонидан чиқарилган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий ҳисобланади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши шарт.

Қонунда белгиланган ҳоллардан ташқари С.ларда барча ишлар ошкора юритилади (қ. *Судловнинг ошкоралиги*). С. ишлари ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ва муайян жойлари кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Айбланувчи, судланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи б-н таъминланади. С. ишларини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. С. нинг фаолияти қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг ҳимоя қилинганлиги ва тўлиқлигини таъминлашга қаратилгандир.

Гафур Абдумажидов.

СУД АЖРИМИ (ЎзРда) — жиноят ишини кўриш пайтида 1-инстанция суди чиқарадиган ҳукмдан бошқа суд қарори. С.а. чиқариш тартиби ҳал қилинаётган масаланинг характерига боғлиқ. Ишни қўшимча тергов ўтказиш учун прокурорга юбориш, янги айбловлар бўйича ёхуд янги шахсга нисбатан иш қўзғатиш, ишни тугатиш ёки тўхтатиш, эҳтиёт чорасини танлаш, ўзгартириш ёки бекор қилиш, рад этиш тўғрисидаги ажримлар, шунингдек, хусусий ажримлар суд томонидан алоҳида хонада (маслаҳатхонада) чиқарилади. Бу ажримлар алоҳида ҳужжатлар тарзида расмийлаштирилади ва суд томонидан имзоланади. Бошқа барча ажримлар суднинг хоҳиши б-н юқорида кўрсатилган тартибда ёки ўз жойида чиқарилиб бу ажрим суд мажлисининг баённомасига ёзиб қўйилади. Суд муҳокамаси вақтида суднинг чиқарган ҳар бир ажрими дарҳол эълон қилиниши керак.

Фуқаролик ва ҳўжалик процессида 1- инстанция суди чиқарган С.а. ишни мазмунан ҳал қилмайди, лекин уни ўз вақтида, тўғри ҳал этиш мақсадида қабул қилинади. С.а. маслаҳатхонада, мураккаб бўлмаган масалалар бўйича эса, бевосита суд мажлиси чоғида кенгашиб, қабул қилиниши мумкин. Бунда чиқарилган С.а. суд мажлиси баённомасига киритилади ва дарҳол эълон қилинади.

Давлат органлари, корхона, муассаса, ташкилот, жамоат бирлашмалари ёки мансабдор шахсларнинг иш юзасидан аниқланган қонунга хилоф ҳолатларга эътиборларини жалб қилиш зарур бўлса, жиноят содир этилишига олиб келган сабаб ва шароитларни кўрсатиб, уларни бартараф қилиш чораларини кўриш тўғрисида суд хусусий ажрим чиқаришга ҳақлидир.

С.ни юқори босқич суди (суд раёсатидан ташқари) юқори инстанция судларининг ҳукм, ажрим ва қарорларини апелляция, кассация ва назорат тартибида кўриб чиқиб қабул этади ва суд ҳалида дарҳол эълон қилади.

СУД БАЛЛИСТИКАСИ — ўқ отар қурол ва ўқ-дорилар ҳамда улар қолдирган изларни топиш ва тадқиқ қилиш усуллари б-н шуғулланувчи кимёвий ва физикавий усулларга асосланган криминалистик таълимот. С.б. ўқ излари, ўқ узилган жой ҳамда ўқнинг учиб ўтган масофаси, йўналиши, қурол тури, унинг ҳусусий белгилари ва б.ни аниқлайди.

СУД ИЖРОЧИСИ (ЎзРда) — фуқаролик ва ҳўжалик ишлари бўйича судларнинг ҳал қилув қарорлари, ажрим ва б. қарорларини, жиноят ишлари бўйича ҳукм, қарор ва ажримларининг мулкий жазони ижро этиш, моддий қийматликларни ундиришга оид қисмларини, шунингдек, қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолларда мажбурий идораларнинг қарор ва фармойишларини мажбурий равишда амалга оширувчи мансабдор шахс. С.и., одатда, олий юридик ёки ўрта махсус юридик маълумотга эга бўлиши талаб қилинади. С.и.ни Адлия вазирлиги ҳузуридаги Департаментнинг ҳудудий бўлимлари лавозимига тайинлайди ва лавозимидан озод қилади. С.и. томонидан қўйиладиган талаблар республика ҳудудидаги барча корхоналар, муассаса, ташкилот, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахс ва фуқаролар учун мажбурийдир. С.и. ижрони қарздорнинг турар жойида ёки унинг мулки турган жойда бажаради. С.и. томонидан қарорларни мажбурий ижро эттириш учун қўлланиладиган чоралар жумласига қуйидагилар киради: қарздорнинг мулкини хатга олиш ва сотиш орқали ундиришни таъминлаш; қарздорнинг иш ҳақи, пенсия ва б. даромадларидан, бошқа шахсларда сақланаётган пул суммаси ёки мулкидан ундириш орқали ижро этиш; суд ҳал қилув қарорларида кўрсатилган предметларни қарздордан ундирувчига олиб бериш ва ш.к. С.и ўз вазифаларини бажараётганида «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (2001 й. 29 авг.) га амал қилади.

СУД МУҲОКАМАСИ (ЎзРда) — суд мажлисларида муайян ишларни кўриш ва ҳал қилиш. С.ни суд мажлисида раислик қилувчи ташкил қилади, унда кўриладиган масала доирасини белгилайди, иштирок этувчиларни таклиф этади, уларга ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради ва таъминлайди, даъвогар, жавобгар, судланувчи, жабрланувчи ва б.нинг талаблари, эътирозлари, фикр-мулоҳазалари эътиборга олинишини ва далилларнинг текширилишини таъминлайди. С.м. баъзан ишни бошқа судга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат органларига, жамоат бирлашмаларига юбориш б-н ҳам тугалланади. С.м. холисона, синчковлик б-н, муҳокама қатнашчиларининг эркин фаоллиги ва ташаббускорлиги руҳида ўтказилиши лозим. С.м. ўтказиш тартиби процессуал қонунларда батафсил баён этилган (Ўзбекистон Республикаси ФПК, 162—202- моддалар; Ўзбекистон Республикаси ХПК, 125—134-моддалар; Ўзбекистон Республикаси ЖПК, 406—427-моддалар).

СУД НАЗОРАТИ (ЎзРда) — қуйи судлар чиқарган қарорларнинг юқори судлар томонидан текширилиши. Суд қарорлари асосли, қонуний ва адолатли бўлмаса, шу жумладан, иш бўйича янги ҳолатлар очилган бўлса, С.н. тартибида ўзгартирилади ва бекор қилади.

СУД ОРҚАЛИ ҲИМОЯЛАНИШ ҲУҚУҚИ — фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддаси ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини С.о.ҳ.ҳ. ва давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқини кафолатлайди. С.о.ҳ.ҳ.ни амалга ошириш тартиби «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ва процессуал кодексларда батафсил баён қилинган. Ўз ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлигидан хабар топган шахс судга мурожаат қилишга ҳақли. Мурожаатни суд ФПК да белги-

ланган фуқаровий судлов ишларини юритиш қоидалари асосида кўриб чиқади. Конституциявий суднинг ваколатларига киритилган, шунингдек, баъзи бир масалалар бўйича С.о.ҳ.ҳ. ни амалга ошириш тартиби алоҳида қонун ҳужжатларида белгиланган. Мас., жиноят процесси иштирокчилари ва б. манфаатлор шахслар дастлабки терговга оид масалалар бўйича фақат юқори турувчи дастлабки тергов идораларига ҳамла прокурорга шикоят бериши мумкин (ЖПК, 27-модда).

СУД ПЛЕНУМИ (ЎзРда) — судьялардан иборат таркибдаги суд тузилмаси. Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик судида мавжуд энг юқори суд инстанциялари. Уларнинг таркибига тегишинча Қорақалпогистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судларининг ва хўжалик судларининг раислари ҳам киради. С.П. мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори қатнашади, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг Раиси, Адлия вазири ва Илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судида бир йилда 2 марта чақирилади ва С.П. аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлганда ваколатли бўлади.

С.П.: ишларни назорат тартибида кўради, суд амалиётини муҳокама қилади ва қонунларни қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради, шунингдек, тегишинча Олий судга Олий хўжалик суди ҳузуридаги Илмий-маслаҳат кенгашларининг таркибини ҳамда матбуот органининг таҳрир ҳайъатини сайлайди; С.П. ва Раёсати регламентларини тасдиқлайди; бир қанча бошқа ташкилий масалаларни кўради. С.П.нинг қонунларни қўллаш масалалари бўйича берган тушунтиришлари барча судлар, қонунни қўллаётган давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир (Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 15—22, 45—49-моддалари). Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми одил судлов фаолиятига оид муҳим масалаларни қўшма мажлисларида кўради. Мас., 1996 й. 20 дек.да «Суд ҳокимияти тўғрисида» қўшма қарор чиқарилган.

Ғафур Абдумажидов.

СУД ПСИХОЛОГИЯСИ — психология соҳаси; қонун бузувчилар (криминал психология) ва гувоҳлар (гувоҳлар психологияси)га тааллуқли масалалар доирасини ўрганади. Адолатли ҳукм чиқаришга ёрдам бериш мақсадида бирон-бир қилмиш ёки жиноятнинг психологик шарт-шароитлари ва (умумий ёки хусусий) сабабларини талқиқ қилади. Судья, терговчи, адвокат ва б. ҳуқуқ-тартибот соҳаси ходимларининг психологиясини, бу тизимдаги шахсларни ихтисосликка саралаш ва ўқитиш методларини ўрганиш С.п.нинг вазифасидир. Жазо муддатини ўташ мобайнида жиноятчиларни қайта тарбиялаш, уларда жиноятчилик туйғуларини бартараф этишда ҳам С.п.нинг аҳамияти катта.

СУД ТЕРГОВИ (ЎзРда) — жиноят ишлари бўйича *суд муҳокамаси*нинг асосий, масъулиятли қисми. С.т. айблов хулосасини ўқиб эшиттириш б-н бошланади. Дастлаб судланувчидан эълон қилинган айбига иқрорлиги ёки иқрор эмаслиги сўралади. Сўнгра тарафларнинг таклифларини инобатга олиб далилларни текшириш тартиби белгиланади. Башарти С.т. судланувчини сўроқ қилишдан бошланса, ундан кейин жабрланувчи сўроқ қилинади. Гувоҳларни сўроқ қилиш, далилларни кўздан кечириш, гувоҳлантириш, ёзма далилларни ўқиб эшиттириш, экспертиза ўтказиш ва б. суд ҳаракатларини бажариш навбати тўғрисидаги масалани суд ишнинг муайян ҳолатларини ва тарафларнинг таклифларини инобатга олиб ҳал қилади. Барча далиллар текшириб чиқилгандан сўнг С.т.ни тўлдириш масаласи ҳал қилинади ва С.т. тамомланади. (ЖПК, 439—448-моддалар).

СУД ТИББИЁТИ — тиббиётнинг бир бўлими; дастлабки тергов ва суд амалиётида юзага келадиган тиббий ва биологик муаммоларни ўрганади.

«С.т.» атамасини илк бор 1690 й. немис олими Иоган Бонн тавсия этган. С.т. бир-биридан узоқроқ соҳалар — тиббиёт ва ҳуқуқ фанларини ўзаро боғлайди. Қадим замонлардаёқ соғлиққа путур етганда ёки ўлим рўй берганда ҳуқуқий масалаларни ҳал этишга врачлар жалб қилинган. Хитойда 13-а.да Сун-Ци таҳрири остида «Си-Юань-Лу» китоби чоп этилган бўлиб, унда мурдани кўздан кечириш, ундаги ўзгаришлар, жароҳатлар, заҳарланишлар ва ҳ.к. ҳақида маълумотлар келтирилган. Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» китобида мурдадаги ўзгаришларнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтириб беришга ҳаракат қилган. Китобнинг IV—V жилдларида заҳар ва заҳарланишлар, механик жароҳатлар ҳақида маълумотлар берилган. Ибн Сино жароҳатларни фарқлаб тасвирлаш ҳақида фикр юритган.

Ўзбекистонда С.т. фанининг ривожланиши 20-а.нинг бошларига бориб тақалади. 1922 и. Тошкентда Туркистон ун-тининг тиббиёт ф-ти қошида С.т. кафедраси ташкил этилиб, С.т. экспертизаларини раёман ўтказиш ва кадрларни тайёрлаш ишлари бошланди.

Ўзр да С.т. фанининг қуйидаги тизимлари мавжуд: С.т. фани ва унинг келиб чиқиш тарихи; С.т. экспертизасининг процессуал ва ташкилий асослари; ташқи таъсиротлар натижасида жароҳатланиш ва ўлимнинг келиб чиқиши; тирик шахслар суд тиббий экспертизаси; мурдалар суд тиббий экспертизаси; ашёвий далиллар суд тиббий экспертизаси; жиноий ва фуқаролик ишлари материаллари бўйича суд тиббий экспертизаси; тиббиёт ва фармацевтика ходимларининг касбий ҳуқуқбузарликлари бўйича суд тиббий экспертизаси. Шунингдек, С.т. қонунлар асосида тиббий маълумотларни таҳлил қилади.

С.т. тиббиётнинг бошқа соҳалари, хусусан *патологик анатомия* (мурдаларни текширишда), *фармакология* ва *токсикология* (заҳарланишларни ўрганишда), клиник фанлар (тирик шахсларни кўриклан ўтказиш), *гематология* ва *иммунология* фанлари б-н (ашёвий далилларни текширишда) узвий боғлиқ.

Ўзбекистонда С.т. фанининг ривожланишида И.В. Марковин, М.И. Райский, Н.Ф. Колосова, С.Ш.Шахабутдинов, Ф.Ж. Тўлаганов, Ж.Ж.Жалолов ва б.нинг хизматлари катта. Мамлакатдаги мавжуд тиббиёт ин-тларида С.т. кафедралари мавжуд, у ерда ва ҳуқуқшунослик йўналишидаги ўқув муассасаларида С.т. фани ўқитилади. С.т. экспертлари врачлар малакасини ошириш ин-тларида ўз малакаларини оширадилар. Ҳоз. С.т. кафедраларида магистрлар тайёрланмоқда. Ўзбекистонда суд тиббиётчиларининг илмий жамияти ташкил этилган (1954). «Ўзбекистон суд тиббиёти экспертларининг илмий мақолалар тўплами» чоп этилмоқда (1975 йдан). 1990 йдан бошлаб «Судтибэкспертиза» илмий-ўқув-амалий бирлашмаси фаолият кўрсата бошлади.

Ад.: Жалолов Ж.Ж. Суд тиббиёти. Т., 1996.

Ибодулла Бадриев.

СУД ТИЗИМИ — муайян давлатдаги барча судларнинг йиғиндиси; улар умумий вазифани бажаради, *одил судлов*ни амалга оширишга доир муносабатлар б-н ўзаро боғланган бўлади. С.т. бўғинларининг ҳар қайсиси ваколатлари бир хилда бўлган судлардан ташкил топади. Ўзбекистон Республикасида суд тизими қуйидаги судлардан ташкил топган: Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди; Ўзбекистон Республикаси Олий суди; Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди; Қорақалпогистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари; фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент ш. судлари; фуқаролик ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари; жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари; ҳарбий судлар; Қорақалпогистон Республикаси хўжалик суди; вилоят ва Тошкент ш. хўжалик судлари (Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 1-моддаси). Ўзбекистон Республикасида ишларнинг тоифаларига қараб судларнинг ихтисослашуви амалга оширилиши мумкин.

СУД ТУЗИЛИШИ — 1) судларнинг вазифалари, ташкилий принциплари ва фаолияти, тузилиши ва ҳуқуқлари доирасини белгиловчи нормалар йиғиндиси. Ўзбекистон Республикасида С.т. нормалари ЎзР Конституцияси, қонунлари, низомлар ва б. норматив ҳужжатларда ўз ифодасини топган; 2) суд идоралари тизими (қ. *Суд тизими*).

СУД ФОТОГРАФИЯСИ — криминалистик суратга олиш методлари ва техник воситалари тизими. Тергов, тезкор-қидирув тадбирлари ва экспертиза ўтказилаётганда қўлланилади. С.ф. га воқеа юз берган ёки тинтув ўтказилган жойлар, ашёвий далиллар, жиноят излари, қуроллари ва б.ни суратга олиш киради. С.ф. далилларни тасвирлаш ва текшириш учун хизмат қилади. Тасвирловчи С.ф.га ўлчовли (масштабли, стереофотографик), макросъёмка (кичик объект ва изларнинг суратлари), таниб олишга мўлжалланган (юзни олд ва ён томондан экс этириш), репродукциявий (ҳужжатлар нусхаси) ва б. турдаги суратлар киради. Текширув С.ф.га инфрақизил, ультрабинафша, рентген, гамма нурлар, микрофотография, голография, ранг ажратқичлар ёрдамида олинадиган фотосуратлар киради. С.ф. суратларидан далил сифатида фойдаланилади. Улар тергов ҳаракатлари баённомасига ёки эксперт хулосасига илова қилинади.

СУД ХАРАЖАТЛАРИ (ЎзРда) — ишларни судда кўриш б-н боғлиқ процессуал чиқимлар. Фуқаролик, хўжалик ва маъмурий ишлари бўйича С.х.га давлат божи, томонлар, гувоҳ ва экспертларнинг судга келиши учун йўлкира, эксперт мутахассис ва таржимонга тўланадиган хизмат ҳақи, ишга тааллуқли бирор жойни кўздан кечириш, бошқа ҳаракатларни бажариш учун қилинадиган сарф ва суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш б-н боғлиқ чиқимлар киради. Даъвогар даъво суммасининг миқдорига қараб бож тўлайди. Меҳнат, муаллифлик, ихтиро, кашфиёт б-н боғлиқ низолар ва алимент ундириш ҳақидаги аризаларни кўриш учун бож олинмайди. Суд даъвони қаноатлантирса, даъвогар қилган С.х. жавобгардан ундирилади ёки давлат бюджети ҳисобидан тўланади (ФПК, 103—121-моддалар, ХПК, 90—94-моддалар, МҲЖК, 301—302-моддалар).

Жиноят ишлари бўйича С.х.га суриштирув, дастлабки тергов ва суд жараёнида гувоҳ, жабрланувчи, эксперт, мутахассис, таржимон ва ш.к.га бериладиган, ашёвий далилларни сақлашга, юборишга ва экспертиза ўтказишга, шахсларни ушлаш, мажбурий келтириш ва қидириш учун сарфланган, юридик маслаҳатхонага тўланадиган ҳамда ишнинг юритилиши давомида қилинган бошқа харажатлар киради. С.х. маҳкумлардан ундирилиши мумкин. Таржимонга тўланадиган сумма, шунингдек, судланувчи оқланган, жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли тугатилган ишлар бўйича С.х. давлат ҳисобига ўтказилади, лекин иш жабрланувчининг шикояти бўйича қўзғатилган бўлса, ундан ундирилади. Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судга чақирилган шахс узрсиз келмаса, тергов ва суд ҳаракатларини ўтказиш кечиктирилгани б-н боғлиқ С.х. ана шу шахсдан ундирилади.

СУД ЧАҚИРУВ ҚОҒОЗИ — судга чақирилаётганлик тўғрисида расмий хат. С.ч. қ.да ким, қайси сифатда (даъвогар, айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ), қаерга, кимга ва қачон келиши кўрсатилади. Чақирув қоғозида чақирувга келмасликнинг жавобгарлиги, таъсир чоралари баён этилади (мас., гувоҳни мажбуран келтириш, айбланувчига эҳтиёт чорасини ўзгартириш). С.ч.қ. суд мажлисига раислик этувчи топшириғига кўра, суд котиби томонидан тўлдирилади. С.ч.қ. билан судга чақирилганларга кўрсатилган вақтдаги иш ҳақи тўлиқ сақланади.

СУД ЭКСПЕРТИЗА МАРКАЗИ, Хадича Сулаймонова номидаги Республика суд экспертиза маркази — Ўзбекистонда *суд экспертизаси* масалалари бўйича илмий-методик ва мувофиқлаштирувчи марказ. ЎзР Адлия вазирлиги ҳузурида дастлаб Тошкент и.т. криминалистика лаб. ташкил топган (1951). Унинг негизида Хадича Сулаймонова номидаги Тошкент суд экспертизаси и. т. институти ташкил қилинган (1958). Сўнг Республика и.т. криминалистика марказига (1995), кейин эса С.э.м.га айлантирилган (2003). Унинг фаолияти суриштирув, дастлабки тергов ва судлар топшириқларига асосан суд экспертизаларини ўтказиш, криминалистика ва суд экспертизаси соҳасида и.т.-ларни амалга ошириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимларига методик ёрдам кўрсатиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган йўналишлар бўйича олиб борилади. Бу ерда 34 турдаги суд экспертизаси бажарилади. Марказнинг Тошкент ш.да ҳужжатларнинг криминалистика экспертизаси, суд баллистика ва изшунослик, суд-автотехника, материаллар, ашёлар ва буюмлар криминалистика экспертизаси, одам ДНК синининг суд биологик экспертизаси, суд-иқтисодий экспертизаси, суд қурилиш-техникавий ва суд фоноскопия экспертизаси лаб. ва бўлимлари, Андижон, Гулистон, Бухоро, Нукус, Самарқанд, Термиз, Фарғона, Урганч, Қарши шаҳарларида бўлинмалари бор. Марказ ходимларининг суд экспертизасининг назарияси, ўзбек тилидаги дастхатларни, имзоларни, ўқ отар қуроллар б-н етказилган жароҳатларни, наркотик моддалар ва дори-дармонларни, нефть маҳсулотларини, одам ДНК сини экспертиза қилиш бўйича ва ш.к. илмий ишлари экспертиза амалиётида кенг қўлланади. Марказ олий юридик ўқув юртлари талабаларини ўқитиш ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассисларнинг

малакасини оширишда фаол иштирок этади. Марказнинг илмий кутубхонасида суд экспертизасининг барча йўналишлари бўйича 15 мингдан ортиқ махсус адабиётлар бор. Илмий ишлар, қўлланмалар, эксперт тадқиқоти методларига оид китобларни нашр этади.

СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ — фан ва техника ютуқларидан жиноий, фуқаролик, хўжалик, маъмурий процессда фойдаланишнинг бир шакли. У ишни тўғри ҳал этиш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлаш мақсадида ўтказилади. Суриштирувчи, терговчи, суднинг топшириғига биноан, махсус билимларга эга шахс (эксперт) ўзига тақдим этилган ашёвий далиллар, воқеа-ҳолатларни текширади. Эксперт тадқиқоти натижалари бўйича экспертнинг хулосаси тузилади. Унда эспертиза ўтказиш асослари, шароитлари, текшириладиган объектлар, ҳал қилинадиган масалалар, эксперт аниқлаган маълумотлар баён этилади. Экспертнинг хулосаси далиллар манбаи бўлиб, унда аниқланган маълумотлар далиллар сифатида қабул қилинади. Ашёвий далиллар ва эксперт текшируви учун олинган намуналар, тирик одам танаси ва унинг қисмлари, мурда, воқеа жойидаги ҳолат, ҳужжатлар С.э. объектлари жумласига киради. С.э. ҳал этиладиган масаласи, объекти, предмети ва услубиётининг умумийлиги бўйича криминалистик, транспорт-муҳандислик, тиббий ва психиатрик, қ.х., экологик, биологик, иқтисодий, техник-муҳандислик ва б. экспертизаларга бўлинади. Ҳар бир турдаги С.э. ўзига хос услубиётга биноан ўтказилади. С.э. қуйидаги асосларга кўра тусланади: экспертларнинг сони бўйича — якка тартибда ўтказиладиган ва комиссиявий экспертизалар; тадқиқотнинг ҳажми бўйича — асосий ва қўшимча экспертизалар; кетма-кетлиги бўйича — бирламчи ва қайта экспертизалар; қўлланадиган билим соҳаларининг сони бўйича — бир турдаги ва комплекс экспертизалар, объектлар сони бўйича — кам объектли ва кўп объектли экспертизалар. С.э.ни тайинлаш ва ўтказиш тартиби ҳамда экспертнинг хулосасини баҳолаш қоидалари тегишли процессуал қонунларда белгиланган.

С.э. ни махсус ташкил қилинган ихтисослашган давлат муассасаси ўтказади. Ўзбекистонда С.э. Х.Сулаймонова номидаги Республика *суд экспертиза маркази* ва унинг ҳудудий бўлинмалари. Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Суд-тиббий экспертизаси Бош бюроси ва унинг ҳудудий бўлинмаларида ўтказилади. Бундан ташқари, С.э. бошқа вазирлик ва идоралар (жумладан, Ички ишлар вазирлиги, Мудофаа вазирлиги) таркибидаги бўлинмаларда ҳам амалга оширилади. Суд экспертиза муассасаси замонавий ихтисослашган техник воситалар б-н жиҳозланиши, ходимларнинг юқори малакаси ҳамда талқиқотларни ўтказишда махсус эксперт услублари қўлланиши туфайли бу ерда ўтказиладиган С.э.нинг сифати ва ишончлилиги таъминланади.

Саттор Отахўжаев.

СУД ҚАРОРИ (ЎзРда) — фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва жиноят ишлари бўйича суд таркиби ёки судья чиқарадиган ҳуқуқий ҳужжат. С.қ. қабул қилиш асослари ва қайта кўриш тартиблари процессуал қонунларда белгиланган. 1-инстанция суди жиноят ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси номидан ҳукм, шунингдек, ажрим чиқарали, фуқаролик ва хўжалик ишлари бўйича С.қ. ҳал қилув қарори ёки ажрим тарзида бўлади. 2- инстанция судлари ажрим чиқарали. Апелляция инстанцияси суди жиноят иши бўйича оқлов ҳукми чиқаришга ҳам ҳақли. Иш суд раёсатларида ва ЎзР Олий судининг Пленумида кўрилганда қарор чиқарилади. Жиноятларнинг олдини олиш ва уларни келтириб чиқарувчи шарт-шароитларни бартараф этиш бўйича чиқариладиган С.қ. хусусий ажрим деб номланади. Қандай номланишдан қатъи назар, С.қ. барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 114-модда).

СУД ҲАЙЪАТИ (ЎзРда) — муайян ишни кўрувчи суд таркиби. Жиноят ишлари 1-инстанция суди томонидан ҳайъатда кўрилганда суд таркибига судья ва 2 нафар халқ маслаҳатчиси киради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди ишларни биринчи босқичда 3 нафар судьядан иборат таркибда кўриб чиқади. Жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар ва Тошкент ш. судларида С.ҳ.ларида апелляция, кассация ва назорат тартибида ишларни кўриш 3 нафар судьядан иборат таркибда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг тегишли судлов ҳайъатларида жиноят ишлари апелляция ва кассация тартибида 5 нафар судьядан иборат таркибда кўриб чиқилади. Жиноят ишини кўришда ушбу суд таркибига тайинланган ёки сайланган судьялар ва халқ маслаҳатчилари қатнашадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судида ишларни кўриб чиқиш ва қарорлар қабул қилиш камида 4 судьядан иборат таркибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати, жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати ва ҳарбий ҳайъат таркибида иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари ишларни 1-инстанцияда, апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради, суд амалиетини урганади ва умумлаштиради, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади, суд статистикасини таҳлил қилади, қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

СУД ҲОКИМИЯТИ — ҳокимиятлар бўлиниши қоидасига кўра, давлат ҳокимиятининг алоҳида ва мустақил (қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар б-н бир қатордаги) тармоғи. У ўзида: а) одил судловни амалга ошириш ваколатлари, яъни жиноий, фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва конституциявий иш (низо)ларни процессуал, қонун б-н белгиланган тартибда кўриб чиқиш ваколатлари йигиндисини, баъзи мамлакатларда, шунингдек, ҳуқуқ нормаларини изоҳлаш ваколатларини, қонун ижодкорлиги ваколатлари ва б. 2-даражали ваколатларни; б) юқорида қайд этилган ваколатларни амалга оширувчи давлат органлари тизимини мужассамлаштиради (қ. *Суд тизими*). С.ҳ. ваколатлари асосий — одил судловни амалга ошириш ваколатлари ва ёрдамчи ваколатларга бўлинади. Ҳоз. замон демократик давлатларида С.ҳ.нинг асосий ваколатлари турли тоифадаги судлар зиммасига юкланади.

Ўзбекистон Республикасида С.ҳ. ижтимоий адолат, фуқаролар тинчлиги ва тотувлиги, қонун устуворлигини таъминлашга, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза этишга қаратилган. Мамлакатимизда С.ҳ.нинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва фаолият юритишининг қонуний асоси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни ва б. қонун ҳужжатлари б-н белгиланади. Конституцияда мустаҳкамланишича, «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади» (106-модда).

Зайниддин Исломов.

СУДАКЛАР, сударлар (Lucioperca) — олабугасимонлар оиласига мансуб балиқларнинг бир уруғи. 5 тури маълум. Гавдасининг уз. 130 см ча, вазни 20 кг гача. Олдинги С. ҳужалик аҳамиятига эга. Орқаси яшил-кулранг, икки ёнида 8—12 та қўнғир-қора йўллари бор. Елка ва дум сузгичларида қора доғлари бўлади; бошқа сузгичлари сарғиш тусда. Эркаги сув тубида уя ясаб, шу уяда урғочиси ташлаган увилдириқни қўриқлайди. Балиқ ва б. ҳайвонлар б-н озиқланади. Европа, Шим. Америка ва Осиё сув

Судак.



ҳавзаларида, жумладан, Болтиқ, Қора, Азов, Каспий, Орол денгизи ва баъзи дарёларда тарқалган. Иссиққўл, Балхаш ва б. сув ҳавзаларида иқлимлаштирилган. Орол денгизида урчиш учун март — апрель ойларида қирғоққа келади. Сирдарё ва Амударёга ҳам ўтади.

СУДАН, Судан Республикаси (Жумҳурия ас-Судан) — Африканинг шим.-шарқида жойланган давлат. Майд. 2,5 млн. км². Аҳолиси 37,09 млн. киши (2002). Пойтахти — Хартум ш. Маъмурий жиҳатдан 26 штатга бўлинади.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1998 й. 30 июнда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1993 й.дан Умар Ҳасан Аҳмад ал-Башир), у тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий ассамблея (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент тайинлайдиган ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С. ҳудудининг катта қисми бал. 300—1000 м бўлган плато; шим.да унинг талайгина қисмида Ливия ва Нубия чўллари, жан.да Марказий Африка тоғлиги (энг баланд жойи — Киньети тоғи, 3187 м), ғарбда Дарфур ва Кордофан платолари, шарқда Эфиопия тоғлигининг этаклари жойлашган. Қизил денгиз соҳили — энсиз пасттекислик. Мис, олтин, хромит, темир, марганец рудалари, нефть, мармар, гипс конлари бор. Иқлими — шим.да тропик чўл иқлими, иссиқ ва қуруқчил, жан.да экваториал, муссонли. Хартумда ўртача т-ра янв.да 22°, июлда 33°. Йиллик ёғин шим.да 20 мм гача, мамлакат ўрта қисмида 100—300 мм, жан.да 1000 мм дан ортиқ. Асосий дарёси — Нил ва унинг ирмоқлари — Оқ Нил ва Кўк Нил. Дарёлардан экинзорларни суғоришда, ю қ ташишда ва гидроэнергия олишда фойдаланилади. С. жанубий баланд бўйли ўтлар ўсувчи саванналарда қизил ферралит ва альферрит тупроқлар, шим.роқдаги чўлга айланган қуруқ саванналарда қизил-қўнғир ва қизғиш қўнғир тупроқлар, айрим жойларда қорамтир оғир тупроқлар тарқалган. Тропик, гидроморф ва аллювиал тупроқлар ҳам учрайди. Жанда ва тоғларда тропик ўрмонлар бор, баобаб ва акация кўп. Ҳайвонот дунёси бой: кийик, гизол, жирафа, фил, қоплон, арслон, бегемот ва б., қушлардан туяқуш, марабу, цесарка, судралиб юрувчилардан питон, дарёларда тимсоҳ, ҳар хил балиқлар бор. Бома, Диндер, Нимуле, Саутерн миллий боғлари, Эрковит қўриқхонаси ташкил этилган.



Судан герби.

Аҳолисининг аксарияти араблар. Нил водийсида нубийлар, шим.-шарқида бежалар, шунингдек, динка, азанде, нуэр, шилак халқлари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 35%. Расмий тил — араб тили. Расмий дин — ислом. Христианлар ҳам бор. Йирик шаҳарлари: Хартум, Омдурман, Шим. Хартум, Порт-Судан, Жуба, Ал-Убайд.

Тарихи. С. ҳудудида тош давридан одам яшай бошлаган. Мамлакатнинг катта қисми (қадимда Куш мамлакати, 7-а.дан Нубия) да қад. мисрликларга яқин бўлган сом-хом ва кушит халқилалари истиқомат қилганлиги маълум. Мил. ав. 2-минг й.ликда жан.дан келган негроид қабилалар уларга қўшилиб кетган. Мил. ав. 16—12-а.ларда С. Мисрга тобе бўлган. Мил. 6-а.да христиандик тарқала бошлади. 7-а.га келиб, С.да Алоа, Мукурра ва Нобатия христиан давлатлари пайдо бўлди. 7-а. ўрталаридан араблар кириб кела бошлади. Натижада мамлакат шим. ва ғарбий ҳудудларида ислом дини ва араб маданияти тарқалди. 14-а. охири — 16-а. бошларида мусулмон давлатлари (Дарфур, Сеннар султонликлари ва б.) вужудга келди. 1820—22 й.ларда С.нинг катта қисмини Миср ҳукмдори *Муҳаммад Али* босиб олди. С. гарчи Усмонли турк империяси таркибига расман қўшилган бўлса-да, амалда Миср мулкига айланди. 19-а.нинг 60-й.лари охири —70-й.лар бошларидан С.да Буюк Британия таъсири кучая бошлади. Инглиз мустамлакачиларининг шафқатсиз зулмига қарши халқ оммаси кўп марта қўзғолон кўтарди (қ. *Маҳдийчилар қўзғолони*).



Судан байроғи.

1899 й. инглизлар С.ни Буюк Британия б-н Миснинг муштарак мулки (кондоминиум) деб эълон қиладиган битимни Мисрга мажбуран имзолатди. С. расман Англия-Миср Судани деб атала бошлади. С. амалда Англиянинг мустамлакасига айланиб, унинг асосий пахта базаси бўлиб қолди. Шарқда миллий озодлик кураши юксалган шароитда С.да дастлабки сиёсий ташкилотлар тузилди. 2-жаҳон уруши вақтида С. ҳарбий қисмлари Эритрея, Миср, Ливия, Тунисда фашист давлатлари қўшинларига қарши жанговар ҳаракатларда қатнашди. Урушдан кейин мамлакатда миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1955 й. нояб.да инглиз ва Миср қўшинлари С.дан олиб кетилди. 1956 й. 1 янв.да С. мустақил давлат деб эълон қилинди. 1958—64 й.ларда С.да диктаторлик режими ўрнатилди. 1969 й. давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни Ж. Нимейри бошлиқ ҳарбийлар қўлга олди. 1972 й. С. жануби мухторият мақомини олгач, 17 й.лик фуқаролар урушига чек қўйилди. 1980 й.дан, айниқса, ислом қонунчилиги бутун мамлакатга жорий этилганидан (1983) кейин, жан.да яна фуқаролар уруши бошланди. 1985 й.да Нимейри режими ағдариб ташланди ва 1986 й.да С. ал-Маҳди бошчилигида



бошқаришда С. Миср ва Ливия билан яқинлашди. 1989 й. 30 июнда ҳарбийлар ҳокимиятни қўлга олиб, Ислом фронти раҳбари Ҳасан ат-Тўробийни ҳокимиятга келтирди. 1993 й. 16 окт.да С. Давлат Кенгаши раиси Умар Ҳасан Аҳмад ал-Башир президент этиб сайланди. 1996 й. 15 апр



Хартум шаҳри.

коалицион ҳукумат тузилди, сиёсий партиялар тарқатиб юборилди. 1989 й. ҳарбий тўнтариш содир бўлиб, Миллий нажот инқилобий қўмондонлиги Кенгаши олий қонун чиқарувчи ва ижрочи орган бўлиб олди, у 1993 й. Умар Ҳасан Аҳмад ал-Баширни мамлакат президенти этиб тайинлади ва ўзини ўзи тарқатиб юборди. 1999 й. 1 янв.дан сиёсий партиялар фаолиятига рухсат берилди. 2000 й. 13—22 дек.да президент ва парламент сайловлари ўтказилди. У.Ҳ.А. ал-Башир яна С. президенти этиб сайланди. С. 1956 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 янв. — Мустақиллик куни (1956). ЎзР суверенитетини 1991 й. 30 дек.да тан олган.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Ал-Умма («Миллат») партияси, 1945 й. асос солинган; Бирлашган демократик партия, 1967 й. тузилган; Миллий конгресс партияси, 1999 й. ташкил этилган. С. ишчи касаба уюшмалари федерацияси, 1950 й. асос солинган, Халқаро араб касаба уюшмалари конфедерацияси ва Африка касаба уюшма бирлиги ташкилотига киради.

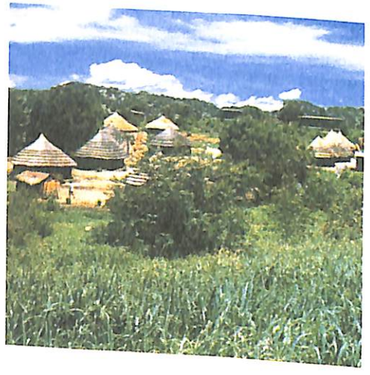
Хўжалиги. С. — қолоқ аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 46,3%, саноатнинг улуши 22,8%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 30,8%.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 80% банд бўлиб, экспорт тушумининг 95% ни таъминлайди. Қ.х. да фойдаланиладиган 8,4 млн. гектар ернинг 2,6 млн. гектари суғориладиган, 5,4 млн. гектари лалми ерлардир. Пахта энг муҳим экспорт экини бўлиб (Африкада Мисрдан кейин 2-ўрин), Гезира, Оқ ва Кўк Нил, Атбара водийларида етиштирилади. Кордофан платоси, Кўк Нил ва Атбара водийларида кунжут, Дарфур ва Кордофан платоларида ер ёнғоқ, ҳамма воҳаларда оқ жўхори, тариқ экилади, шимол ва ҳурмо етиштирилади ва маккаисано барги териб олинади. Техника экинларидан шакарқамиш ва б. етиштирилади. Ақоқие (араб елими) етиштиришда дунёда етакчи ўринда туради. Чорвачилигида қорамол, қўй, эчки, туя, хачир, ишқи ва б. боқилади.

Саноатида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 5% банд бўлиб, у асосан маҳаллий қ.х. хом ашёсини қайта ишлаш ва ёгочсозлик корхоналаридан иборат. Озиқ-овқат саноатида ёг, сут, қанд-шакар, консерва з-длари, енгил саноатда тўқимачилик, пойабзал, пахта тозалаш, шунингдек, машинасозлик ва металлсозлик, кемасозлик, нефть, цемент, минерал ўғит и.ч. корхоналари бор. Оз миқдорда олтин, уран, хром, темир, марганец рудалари ва гипс қазиб олинади. Кейинги даврда нефть қазиб чиқариш кўпайди. Денгиз сувидан туз ажратиб олинади. Йилига ўртача 1,33 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари: Хартум, Омдурман, Порт-Судан, Атбара, Водий-Мадони. Т.й. узунлиги 5,5 минг км, автомобиль йўллари уз. 21,4 минг км. Асосий денгиз порти Порт-Судан. Нил ва унинг ирмоқларида кема қатнайди. Хартумда халқаро аэропорт бор. Четга пахта, хом нефть, оқ жўхори, ақоқиё, ер ёнғоқ, кунжут, чорва моллари чиқаради, четдан машина ва ускуна, буғдой, нефть маҳсулотлари, транспорт воситалари, дори-дармон олади. Саудия Арабистони, Хитой, Буюк Британия, Германия, АҚШ, Япония, БАА билан савдо қилади. Пул бирлиги — судан динори.

Тиббий хизмати. Врач ва фармацевтлар Хартум ун-тининг даволаш ва фармацевтика ф-тларида, ўрта малакали тиббиёт ходимлари 14 тиббиёт мактаб ва коллежларида тайёрланади. Шим. Хартумда ўрта маълумотли ветеринария мутахассислари тайёрлайдиган 2 й.лик ин-т (мактаб) бор.

Судандаги қишлоқлардан бири.



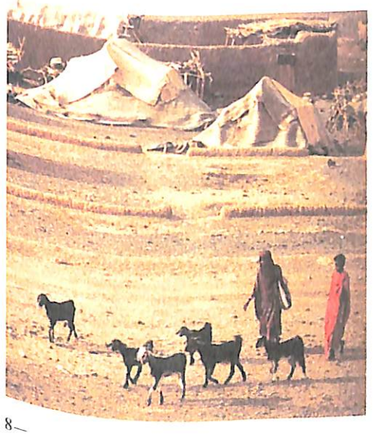
Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 19-а.гача С. шимолида 2—3 й.лик мусулмон мактаблари бўлган. Мустамлакачилар келгач, инглиз таълим тизими намунасидаги 4 й.лик бошланғич, 4 й.лик оралиқ, 4 й.лик ўрта мактаблар тузила бошлади. 1970 й. мактаб тизими ислоҳ қилиниб, 7—13 ёшдаги болалар учун 6 й.лик бошланғич, 6 й.лик ўрта (3 й.лик тўлиқсиз ва 3 й.лик тўлиқ) мактаб жорий этилди. Қизлар мактабида уй-рўзғор ва тикувчилик ҳам ўргатилади. Бошланғич синф ўқитувчилари пед. ўқув юртида, тўлиқсиз ўрта мактаб ўқитувчилари пед. марказларида 2 й. давомида тайёрланади. Ҳунар-техника таълими бошланғич ва тўлиқсиз мактаб негизида 4 й. давомида олиб борилади. Хартум ун-ти, Қоҳира ун-тининг Хартум филиали, Омдурмандаги ислом ин-ти, Жуба ун-ти, Водий-Мадонидаги Гезира ун-ти каби олий ўқув юртлари, шунингдек, 2—3 й. давомида ўрта махсус таълим даражасида маълумот берадиган бир қанча ин-т ва коллежлар (Хартум политехника ин-ти, тиббиёт коллежи ва б.) ҳам бор. Хартум ун-тининг кутубхонаси, Омдурмандаги Оммавий кутубхона, Хартумда Миллий музей, Этн. музейи, Табиат тарихи музейи, Мероэда Музей-кўриқхона мавжуд. Илмий тадқиқотлар ун-тларнинг лабораторияларида, Африка ва Осиё ин-тида, Хартумдаги саноат тадқиқотлари ин-тида, бир қанча вазирликларга қарашли илмий муассасаларда олиб борилади.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. С.да бир қанча газ. ва журн. нашр этилади. Йириклари: «Ал-Айём» («Кунлар», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1953 й.дан), «Ал-Қувват ал-Мусаллаха» («Қуролли кучлар», кундалик газ., 1969 й.дан), «Ас-саҳафа» («Матбуот», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1962 й.дан), «Судан стандард» («Судан байроғи», инглиз тилида ҳафтасига 2 марта чиқадиган газ., 1973 й.дан), «Судан нуш» («Бугунги Судан», инглиз тилида чиқадиган ойлик жур., 1976 й.дан). С. ахборот агентлиги (СУНА) ҳукумат ахборот маҳкамаси, 1970 й. асос солинган. Давлат Миллий радиоэшиттириш ва телекўрсатув корпорацияси мавжуд.

Адабиёти. Кўҳна С. тамаддуни (цивилизацияси) Қад. Миср ва юнон маданиятлари б-н боғлиқ равишда ривожланган. 7-а.дан араб тили сингиб, адабий асарлар шу тилда ёзила бошлади. 17—18-а.ларда Ҳаммад ибн Муҳаммад ибн Али ал-Мумаиух ва Муҳаммад ал-Жаали каби атоқли шоирлар ижод қилдилар. 19-а. халқ шеъриятида (Х. Абу Синна, Умм Мусеймасхоним, Бинт ал-Маккавий ва б.) чет эл истилочиларига қарши кураш, араблар бирлигига даъват оҳанглари янграйди. Мумтоз адабиёт намояндаларидан Муҳаммад Саид ал-Аббосий, Абдуллоҳ Абдураҳмон, Ҳусайн аз-Заҳра ижоди ажралиб туради. Яҳё ас-Салавий Нил водийси халқларини «биргаликда курашиш»га чақирувчи шеърлари б-н машҳур бўлди. 20-а.нинг 10—20-й.ларида миллий матбуот юзага келди. 30-й.ларда Абу Жуккуд, Али Аҳмадоний, Ҳамза ал-Малик Тунбул, Юсуф Башир ат-Тижоний каби шоирлар адабиётни ривожлантирдилар. Муҳаммад Аҳмад Маҳжуб ва Абдулҳалим Муҳаммадлар қисса ва роман жанрида ижод қила бошладилар. 20-а.нинг 2-ярмида шоирлардан Тож ас-Сирр Ҳасан, Жили Абдураҳмон, Жаъфар Ҳамид ал-Башир, Муҳаммад Мифтоҳ ал-Файтурий, ёзувчилардан Усмон Али Нур, Абу Бакр Холид, ат-Тайиб Заррук ижтимоий мавзуларда асарлар ёзишди. С.да халқ оғзаки ижоди ҳам кенг ёйилган. Шимолий С.да фольклор жанрлари бошқа араб мамлакатлари оғзаки ижодига, жанубий С.да эса тропик Африка маданияти намуналарига ўхшаш.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Илк неолит даври (мил. ав. 7-минг й.лик охири — 4-минг й.лик бошлари)га оид лойдан ишланган ҳайвон ҳайкалчалари, сопол идишлар, қояга ишланган суратлар топилган. Мил. ав. 2-минг й.ликда С. санъати Қад. Миср маданияти ўзанида ривожланган. Мил. ав. 1-минг йиллик охиридан моддий маданиятда ўзига хос белгилар пайдо бўла бошлаган. Мил. ав. 22—18-а.ларда хом

Судан табиати манзараси.



гиштдан тўғри бурчакли кулбалар, зодагонлар учун кўп хонали уйлар (Арейкада), ибодатхоналар (Сулба ва Кавада), истеҳкомлар (Семна, Куммада), саганалар барпо этилган. С.да христианлик тарқалиши б-н (мил. 6-а.нинг 2-ярми) меъморий услуби ва деворий расмлари *копт санъати*га яқин бўлган черковлар қурила бошлади. 15—16-а.ларда Ғарбий С. меъморлигининг Шарқий Африка ўрта аср тош меъморлигига ўхшаш жиҳатлари кўп бўлган. 19—20-а.ларда Қизил денгиз бўйларида маржон оҳактошларидан тикланган уйлар, С. жанубидаги негроид қабилаларида лой ва шох-шаббадан тўқима қилиб ясалган, томи ўт ва похол б-н ёпилган кулбалар аҳолининг асосий турар жойи бўлган. 20-а. ўрталарига замонавий иморатлар фақат Хартум, Порт-Судан, Атбара ва б. йирик шаҳарларда қурилди. 1956 й.дан саноат ва турар жой биноларини лойиҳа асосида кенг кўламда барпо этиш, шаҳарсозликни тартибга солиш ишлари олиб борилди, жаҳон меъморлиги тажрибасидан фойдаланишга ҳаракат қилинди.

20-а. ўрталаридан тасвирий санъатда дастгоҳ рассомлиги миллий мактаби вужудга келди, унда маҳаллий безак ва европача анъаналарни бирга қўшиш одат тусига кирган. Кейинги йилларда М. Куа, А. Ҳамид каби ҳайкалтарошлар, Х. Аббос, М. О. Башир каби рассомлар, А. А. Борҳан каби графика усталари дастгоҳ рассомлиги миллий мактаби вужудга келди, унда маҳаллий безак ва европача анъаналарни бирга қўшиш одат тусига кирган. Кейинги йилларда М. Куа, А. Ҳамид каби ҳайкалтарошлар, Х. Аббос, М. О. Башир каби рассомлар, А. А. Борҳан каби графика усталари етишиб чиқди. С. тасвирий ва амалий санъатида ёғоч ва лойдан ҳайкалчалар ясаш кенг тарқалган. Шимолий С. арабларининг суратлар топилган. Мил. ав. 2-минг й.ликда С. санъати Қад. Миср маданияти ўзанида ривожланган. Мил. ав. 1-минг йиллик охиридан моддий маданиятда ўзига хос белгилар пайдо бўла бошлаган. Мил. ав. 22—18-а.ларда хом ясаш кенг тарқалган. Шимолий С. арабларининг суратлар топилган. Мил. ав. 2-минг й.ликда С. санъати Қад. Миср маданияти ўзанида ривожланган. Мил. ав. 1-минг йиллик охиридан моддий маданиятда ўзига хос белгилар пайдо бўла бошлаган. Мил. ав. 22—18-а.ларда хом ясаш кенг тарқалган. Шимолий С. арабларининг суратлар топилган. Мил. ав. 2-минг й.ликда С. санъати Қад. Миср маданияти ўзанида ривожланган. Мил. ав. 1-минг йиллик охиридан моддий маданиятда ўзига хос белгилар пайдо бўла бошлаган. Мил. ав. 22—18-а.ларда хом

Театри. С. театр санъати араб маданияти руҳида. 1936 й. Театр жамияти ташкил этилиб, у аввал мактабларда иш олиб борди. 1940 й.дан оммавий спектакллар намойиш эта бошлади. 1950 й. жамият негизида драма ва мусиқа труппалари араб тилида спектакллар қўйишга киришди. 1961 й. Замонавий С. театри, Хартум труппаси ва халқ рақс ансамблари ишлади. Ёш санъаткорлар Миср ва Италия бадиий мактабларида таълим оладилар.

Киноси. 1968 й. ўқув ва воқеий фильмлар ишлаб чиқарадиган кино бошқармаси ташкил этилди. 1960—70 й.ларда тўла метражли «Умид ва орзулар» (реж. ар-Рашид Маҳди), «Авлодлар қураши», «Ака-ука можароси» (реж. А. Ҳошим), «Африка, инқилоб бонги» (реж. Сулаймон) бадиий фильмлари яратилди. Фильмларни кинопрокат ва импорт қилиш б-н хусусий фирмалар шуғулланади.

СУДАН (араб. — қора танлилар мамлакати) — Африкадаги табиий ўлка. Саҳрои Кабирдан жанубда. Атлантика океани соҳилидан Эфиопия тоғлигигача 5500 км га чўзилган, эни 1000 км. Тахм. 17° ва 4—8° ш.к.лар оралигида. Майд. 5 млн. км² чамасида. С. токембрий жинсларидан тузилган Африка платформасида жойлашган; унинг синеклизалари Нигер дарёси ўрта оқими, Чад кўли ва Оқ Нил дарёси ботиқларига тўғри келади. Бал. 200—500 м. Ботиқлар оралиғида кристалли жинслардан иборат. Жос, Дарфур ва Кордофан платолари, С.нинг ғарбида Сенегамбия пасттекислиги бор. Энг баланд жойи 3088 м. Иқлими субэкваториал, муссонли иқлим. Қиши қуруқ ва иссиқ. Энг салқин ойининг ўртача т-раси 20—26°. Ёзда жан.-ғарбий муссон шамоллари эсиб ёғин ёғади. Ёғин миқдори шим.-дан жанубга 100 мм дан 2000 мм гача ортиб боради. Йирик дарёлари: Нил, Нигер, Сенегал, Шари, Гамбия ва б. Энг катта кўли — Чад. Ёғин миқдорига қараб ландшафт турлари ҳам ҳар хил. С.нинг аксари қисми саванна. Тупроқлари қизил ферралитли ва альферритли ҳамда қизил-қўнғир тупроқлар. С.ни одатда 3 қисм (Ғарбий, Марказий ва Шарқий С.)га бўладилар. Ўрта асрлар йўлидаги курашчиларни мадҳ этувчи қўшиқлари б-н машҳур бўлган. Кейинги йилларда мамлакат жан. билан шим. анъаналари яқинлашуви натижасида турли мусиқий услубларнинг ўзаро таъсири кучайди. Миллий фольклор ансамбли, Мусиқа ва театр ин-ти ташкил топди. Мусиқа арбобларидан композитор ва хонандалар Муҳаммад ал-Амин, И. ал-Кошиф, М. Варди, А. Шурахбил, композитор ва дирижёр А. Маржонни кўрсатиш мумкин.



Судан ўлкасидаги саваннали чўл.

ва кейинги даврларда С. ҳудудида Гана, Мали каби йирик давлатлар мавжуд бўлган. Ҳозир С. ҳудудида Сенегал, Гвинея-Бисау, Гамбия, Мали, Нигер, Чад, Судан, Марказий Африка Республикаси, Камерун, Нигерия, Того, Гана, Кот-д'Ивуар, Буркина-Фасо, Гвинея, Бенин давлатлари жойлашган.

СУДАН ТИЛЛАРИ — африкашуносликда 20-а.нинг 1-ярмида қўлланган ва Судан географик минтақасида — Саҳрои Кабирнинг жан.даги ҳудуддан ғарбда, Гвинея қирғоқларидан шарқда Эфиопия тоғликларигача тарқалган тилларни белгиловчи таснифий термин. «С.т.» термини 1905 й.да немис тилшуноси К. Майнхоф томонидан таклиф қилинган. У барча африка тилларини 4 генетик бирикма тарзида гуруҳлаштирган: ҳом тиллари, С.т., банту тиллари ва сом тиллари. С.т. таснифи, тавсифи ва қиёсий ўрганилишига 1910—30 й.ларда яна бир немис олими Д. Вестерман катта ҳисса қўшади. Унинг таснифида африка тиллари 3 йирик оилага (койсан, негр ва сом-ҳом тиллари) бўлиниб, С.т. банту ва нилот тиллари б-н биргаликда негр тиллари оиласига киритилади. С.т. таркибида эса 4 йирик гуруҳ: нигрит; манде тиллари, туркумли тиллар, ички Судан тиллари ажратилади. 20-а.нинг 2-ярмидаги изланишлар, айниқса, америкалик тилшунос Ж. Гринберг таснифи С.т.нинг Майнхоф ва Вестерман томонидан амалга оширилган таснифлари нисбий эканлигини, С.т. га киритилган анчагина тилларнинг бошқа тил оилалари ва гуруҳларига киришини, шу жиҳатдан С.т. ни қайта гуруҳлаш лозимлигини кўрсатди. Энг кенг тарқалган С.т. — *малинке* ва гамбара, фула, акан, *йоруба,* игбо, эдо ва б. *Хауса* тили *сом-ҳом тилларига* мансуб бўлса-да, унга ён-атрофдаги бошқа тил гуруҳлари сезиларли таъсир кўрсатган. «С.т.» термини ва таснифи ҳануз нисбийлигича қолмоқда.

СУДАНЛИКЛАР (Судан араблари) — халқ, Суданнинг асосий аҳолиси (13 млн. кишига яқин). Шунингдек, Чад (1,29 млн. киши) ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 14,3 млн. киши (1990-йлар ўрталари). Диндорлари — сунний мусулмонлар. Суданга арабларнинг 7-а. ўрталари — 9-а.ларда Мисрдан ва Қизил денгиз орқали Арабистондан келишган. 9—10-а.ларда уларни африкаликлар б-н аралашувидан араб-судан қабилалари вужудга келган. Ушбу қабилалар ва б. қабила иттифоқлари 1820 й. Миср томонидан бўйсундирилиб расман Усмонли турк империясига қўшиб олинган. Европаликлар, туркларнинг, черкаслар, мисрликларни эфиопия-



Суданликлар. Пахта терими.

лик ва жан. суданлик чўрилар б-н аралашувидан араб тилида сўзлашувчи шаҳар аҳолиси пайдо бўлган. С. деҳқончилик (пахта), чорвачилик б-н шуғулланади.

СУДАНЎТ, судан қўноғи (Sorghum sudanense) — бошоқдошларга мансуб бир йиллик ўт, ем-хашак экини. С.нинг ватани — Судан. Африкада ёввойи ҳолда ўсади. Ғарбий Европа, Африка, Ҳиндистон, Америка, Австралия, Ўрта Осиеда кўк масса, пичан, сенаж, силос учун экилади. Илдизи яхши тараққий этган, тупроққа 1—2 м гача кириб боради. Пояси 0,5 —3 м (Суданда 7 м гача), оч яшил тусли. Тупланиб, бир тупда 80—120 поя чиқаради. Барглари оддий, тасмасимон, уз. 45—70 см. Тўпгули рўвак, пирамидасимон-овал шаклда, уз. 40 см гача боради. Меваси — пустга уралган дон. 1000 та донининг вазни 5—15 г. Қурғоқчиликка чидамли, нам жойларда қумоқ ва қумлоқ тупроқларда яхши ўсади. Уруғлари экилгандан кейин 8—10° да 4—7 кунда униб чиқади. Униб чиққан майсалари — 3—4° да совуққа нобуд бўлади. Тупланиши фазасидан бошлаб авж олиб ўсади ва кунига 5—10 см дан бўй бериб боради. Вегетация даври 110—130 кун. С. июлига 3—4 марта ўрилади. Суғориладиган шароитларда гектаридан 700—900 ц кўк масса, 100—150 ц пичан, 25 ц гача дон беради. Ўрта Осиёнинг суғориладиган ерларида С.ни соя, вика ва беда б-н аралаштирилиб экиш яхши натижа беради.



Суданўт.

Уруғлик экиш нормаси 14—22 кг/га, 3—8 см чуқурликда экилади. С.нинг кўк массаси тўйимли озуқа. 100 кг пичанида 57 озуқа бирлиги ва 9 кг ҳазм бўладиган протеин бор. Таркибидаги протеин миқдори жиҳатидан С. фақат дуккакли ўсимликлардан кейин туради. Ўзбекистонда Қорақалпоғистон деҳқончилик и. т. ин-тида С.нинг Чимбой 8 (1993) ва Чимбой юбилейи (1985) навлари чиқарилган ва р-нлаштирилган. С. зараркунандаларга чидамли, лекин дон куяси ва барг занг касалликлари б-н зарарланади.

СУДГА БЕРИШ — ишни судда кўриш учун тайинлаш тартиби. Судга айблов хулосаси б-н ёки тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш ҳақида қарор б-н прокурордан келган ҳар бир ишни судья 7 сутка ичида суд мажлисида кўришга тайинлайди ёки иш юритишни тўхтатиб туриш ёхуд тугатиш масаласини ҳал қилади. Судья ишни

ўз судловига тегишли, уни судда кўриш учун асослар етарли, суриштириш ва дастлабки терговда қонун талабларига риоя этилган деб ҳисобласа, иш бўйича суд мажлиси ўтказиладиган вақт ва жой белгилаб қарор чиқаради. Айни вақтда судья айбланувчига нисбатан эҳтиёт чорасини қўллаш ёки ўзгартириш, жиноят оқибатида етказилган зарарни қоплаш, суд мажлисида иштирок этувчи шахсларни судга чақириш, уларга иш материаллари б-н танишиш учун имконият яратиш чораларини кўради. Ишни судья кўриш учун тайинлаш чоғида айбланувчи яширинган бўлса, судья унга нисбатан қидирув эълон қилиш ҳақида ажрим чиқариб, ишни прокурорга қайтаради. Айбланувчи суд муҳокамасида иштирок этишини истисно этадиган даражада оғир ва сурункали касалликка чалингани суд тиббий экспертизасининг хулосаси б-н тасдиқланган булса, судья айбланувчи соғайгунча иш юритишни тўхтатиб туриш ҳақида ажрим чиқаради (Ўзбекистон Республикаси ЖПК, 49-боб).

СУДЕТ ТОҒЛАРИ — Ғарбий Европадаги тоғлар. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа 310 км га чўзилган. Бўйлама тектоник сойликлар орқали ажралган айрим тизма ва массивлардан иборат. Шим.-шарқдан Чехия массивини ўраб туради. Энг баланд жойи 1602 м (Снежка чўққиси). Асосан, гранит, гнейс, қумтош, сланецлардан тузилган. Тоғ тепалари ясси, ён бағирлари тик. Юқори минтақада алъп типли рельеф шакллари, моренали кўллар учрайди. С.тдан Эльба, Одра, Морава дарёлари бошланади. Иқлими мўътадил, янв.нинг ўртача т-раси —4°, —7°, июлники 8—14°. Йиллик ёғин 700—1400 мм. Тоғ ён бағирлари ўрмон ва бутазорлар б-н қопланган, тоғ тепаларида ўтлоқ ва торфли ерлар кўп. Бальнеологик курортлар бор. Туризм ривожланган.

СУДЛАНГАНЛИК (ЎзРда) — шахснинг содир этган жинояти учун ҳукм этилганлигидан келиб чиқадиган ҳуқуқий ҳолат. С. айблов ҳукми кучга кирган кундан бошланади. Суд томонидан жазодан озод қилинган шахс судланмаган деб ҳисобланади.

СУДЛАНУВЧИ — жиноят процессида судга берилган *айбланувчи.* С. ўзининг нимада айбланаётганлигини билиш; ўзига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; ҳимоячига эга бўлиш ва у б-н холи учрашиш; ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишни шахсан ўзи амалга ошириш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим қилиш; ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича, 1-инстанция ва апелляция инстанцияси судининг мажлисларида, суднинг рухсати б-н эса — кассация ва назорат инстанцияси судининг мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоятлар бериш; суд мажлисининг баённомаси б-н танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш; иш бўйича келтирилган протестлар, апелляция, кассация шикоятларидан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш ҳуқуқига эга.

С.: суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиши; суд муҳокамасида иштирок этишдан бош тортмаслиги; далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва б. қонунга хилоф ҳаракатлар б-н ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилмаслиги; ўзига нисбатан танланган эҳтиёт чорасидан келиб чиқадиган талабларни бажариши; гувоҳлантириш, эксперт текшируви учун намуналар олиш, экспертиза ўтказиш учун тиббий муассасага жойлаштириш ҳақидаги суднинг ажримлари ҳамда бошқа процессуал қарорларни ижро этилишига тўсқинлик қилмаслиги; суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт. Айблов ҳукми чиқарилиб, ҳукм қонуний кучга киргандан сўнг С. *маҳкум,* оқлов ҳукми чиқарилганда эса оқланган деб аталади.

Ғафур Абдумажидов.

СУДЛАНУВЧИНИНГ ОХИРГИ СЎЗИ — жиноят ишлари бўйича суд мажлисида тарафлар музокарасининг хотимасида суднинг ҳукм чиқариш учун маслаҳат хонасига кириб кетиши олдидан *судланувчи*нинг судга қарата айтадиган якуний сўзи. С.о.с.ни муайян муддат б-н чеклаб қўйиш тақиқланган, лекин унинг ишга мутлақо алоқаси йўқ мавзулардаги сўзларини суд мажлисида раислик қилувчи тўхтатиб қўйишга ҳақли. С.о.с. вақтида судланувчига ҳеч қандай савол берилиши мумкин эмас. Башарти, судланувчи ўзининг охирги сўзида иш учун муҳим янги ҳолатларни баён қилса ёки ишга алоқадор, лекин текширилмаган далилларни тақдим қилса, суд унинг ёки бошқа тарафларнинг илтимосига кўра, ёхуд ўз ташаббуси б-н суд терговини янгидан бошлаш ҳақида ажрим чиқариши мумкин. Суд тергови тамомлангач, суд музокаралари қайтадан ўтказилади ва С.о.с. эшитилади.

СУДЛОВНИНГ КОЛЛЕГИАЛЛИГИ — ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тўғрисидаги ишлардан ташқари барча ишлар судларда коллегиал тартибда, яъни ҳайъатда кўрилади. 1-инстанция судида суд ҳайъатига 1 судья ва 2 нафар халқ маслаҳатчилари киради. Ўзбекистон Республикаси Олий судида эса ишларни 3 нафар судья кўради. Апелляция, кассация ва назорат тартибида жиноят ишларини 3 нафар судьядан иборат таркибдаги ҳайъат кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг апелляция ва кассация ҳайъатларида 5 нафар судья қатнашади. Назорат тартибида ишларни кўришда суд раёсатлари аъзоларининг кўпчилиги, Ўзбекистон Олий суди Пленумида эса унинг аъзоларидан 2/3 қисми ҳозир бўлиши шарт (Ўзбекистон Республикаси ЖПК, 13-модда).

СУДЛОВНИНГ ОШКОРАЛИГИ (ЎзРда) — барча судларда ишларни очиқ суд мажлисида кўрилиши принципи. Бу қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасида белгилаб қўйилган. Судда ҳар қандай шахс, жумладан, жамоат бирлашмаларининг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари иштирок этиши мумкин. С.о. ишларни жамоатчилик кузатувида холис ва одилона кўрилишини, инсон ҳуқуқларига риоя этилишини, аҳолининг ҳуқуқий маданияти юксалишини таъминлайди. С.о. га оид қоидалар процессуал кодексларда батафсил баён қилинган. Ишлар фақат қонунда белгиланган ҳолларда, жумладан, давлат сирларини ёки тижорат сирларини сақлаш зарур бўлганда, шунингдек, жинсий жиноятларга оид бўлса, суднинг ажримига асосан ёпиқ суд мажлисида кўрилади.

Зарур ҳолларда, вояга етмаганларнинг жиноятлари тўғрисида, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ҳаётига оид ёки уларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситадиган маълумотларни ошкор қилмаслик мақсадида, жабрланувчи, гувоҳ ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахслар, уларнинг оила аъзолари ва қариндошлари хавфсиз бўлишини таъминлаш тақозо қилганда, суд ажрим чиқариб ишни ёпиқ мажлисда кўриши мумкин. Ёпиқ суд мажлисида барча процессуал қоидаларга риоя қилинади. Суд залида овозларни ёзиб олиш, фотосуратга, видеоёзув, кино олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати б-н йўл қўйилади. Суд ҳукми ва қарорлари барча ҳолларда ошкора эълон қилинади (ЖПК, 19-модда, ФПК, 10-модда, ХПК, 8-модда).

СУДОЧЬЕ ДАВЛАТ ОРНИТОЛОГИЯ БУЮРТМА ҚЎРИҚХОНАСИ — Амударё дельтаси биологик мажмуини, кўчманчи қушлар қўниб ўтадиган, улар бола очадиган жойларни қўриқлаш мақсадида 1991 й.да ташкил этилган. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида, *Судочье кўли* ва унинг соҳили атрофларида жойлашган. Майд. 50 минг га. Унинг ғарбий чегараси Устюрт чинки бўйлаб, шарқий, жан. чегаралари кўлнинг қирғоқ четлари бўйлаб ўтган. Кўлда кўплаб сузадиган ва сув бўйи қушлари дам олади, кўпаяди. Бу ерда оққушлар, колпицалар, қоравойлар (Қизил китобга киритилган) ва б. турдаги қушлар, шунингдек, овланадиган ондатралар яшайди. Қўриқхона халқаро аҳамиятга эга, кўл сув-ботқоқ ҳавзаларини муҳофаза қилиш бўйича Рамсар конвенцияси рўйхатига киритилган. Кўлнинг ўртача чуқ. 1,5 м, қалин ўсган сув ўсимликлари ёввойи ҳайвонлар учун озуқа базаси ҳисобланади.

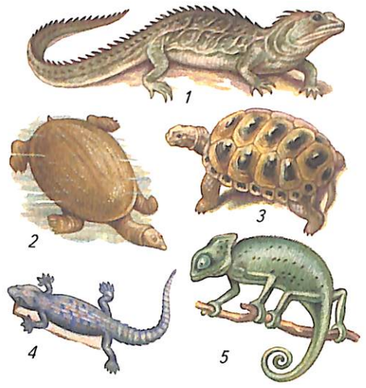
Буюртма ҳудудда қушларни ўрганиш бўйича илмий ишлар олиб борилади, ҳар йили қушлар сонини ҳисобга олиш ишлари бажарилади, ондатра овланади.

СУДОЧЬЕ КЎЛИ — Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманидаги кўл. Орол денгизининг жан.-ғарбида. Ғарбий қирғоғи Устюртнинг Шарқий чинкига туташ, қолган томонлари Амударё дельтаси б-н чегарадош. Кўлнинг майдони ва таркибидаги туз миқдори тез-тез ўзгариб туради. Чунки, Амударё ва каналлардан ортган сувлар кўлга келиб қуйилади. 1972 й. кўлнинг майд. 96 км² бўлган. Кўлнинг ўртача чуқ. 1—1,5 м.

СУДРАЛИБ ЮРУВЧИЛАР (Reptelia) — умуртқалилар синфи. Қадимги С.ю. — котилозаврлар ўрта карбонда стегоцефаллардан пайдо бўлган. Кейинчалик стегоцефаллар 2 шохга ажралган; уларнинг биридан — сут эмизувчилар, иккинчисидан — қушлар пайдо бўлган. С.ю. пермдан кайнозой эраси бошларигача Ер юзи фаунасида ҳукмронлик қилган. Мезозойда кенг тарқалган; улар орасида денгизда сузувчилари ва ҳавода учадиганлари бўлган. Энг йирик ҳайвонлар — динозаврлар ҳам мезозой даврида яшаган. Мезозой тугаб, кайнозойнинг бошланиши қадимги С.ю.нинг қирилиб кетиши, сут эмизувчилар б-н қушларнинг кенг тарқалишига тўғри келган.

Ҳоз. С.ю. гавдасининг узунлиги бир неча см дан 10 м гача. Скелети деярли тўлиқ суякланган. Оёқлари бошқа қуруқликда яшовчилар сингари 5 бармоқли типда; айрим гуруҳларда оёқлар бўлмайди. Кўпчилик С.ю. қовурғалари тўш суяклари б-н туташиб, кўкрак қафаси ҳосил қилади. С.ю.да биринчи марта кўкрак қафаси орқали нафас олиш пайдо бўлади. Бош мияси сут эмизувчилар ва қушларникига нисбатан кучсиз ривожланган. Қон айланиш доираси 2 та, юраги 3 камерали, юрак қоринчасида чала парда тўсиқ бўлади. Фақат тимсоҳлар юраги қоринчаси тўлиқ 2 га бўлинган, юраги 4 камерали. Айириш органи чаноқ буйраклар иборат; кўпчилигида қовуқ бор. Гаттериялардан бошқа барча С.ю. эркагида копулятив орган бор (илонлар ва калтакесакларда 2 талан). Териси мугуз тангачалар ёки қалқон б-н қопланган (терили сув тошбақаларида бўлмайди), қуруқ, тер безлари бўлмайди ёки кам бўлади.

Ҳоз. С.ю.нинг 8000 га яқин тури, Ўзбекистонда 2 туркум (тангачалилар, тошбақалар)га мансуб 58 тури тарқалган. Антарктидадан ташқари барча қитъаларда учрайди. Кўпчилик турлари қуруқликла, тимсоҳлар, бир қанча тошбақалар ва илонлар чучук сувларда, айрим тошбақалар, илонлар ва тимсоҳлар денгизда яшайди. Тана ҳарорати доимий бўлмаганидан С.ю.нинг фаол ҳаёт кечириши ташқи муҳит ҳарорати б-н боғлиқ. Уруғланиши ички; айрим калтакесаклар ва илонлар партеногенез кўпаяди. Кўпчилик С.ю. тухум қўяди; айрим турлари тирик туғади ёки тухумдан тирик туғади. Тухумлари сариқликка бой; қаттиқ оҳак (тошбақалар, тимсоҳлар) ёки пергаментсимон пўчоқ (илонлар, калтакесаклар) б-н қопланган. Пўчоқ тухумни қуриб қолишдан сақлайди. Инкубация даври 1—2 ойдан 1 йилгача ёки кўпроқ (гаттерия). Айрим С.ю. (мас., тимсоҳлар) насли тўғрисида гамхўрлик қилади. Кўпчилиги йиртқич ёки ҳашаротхўр; айрим калтакесаклар (агамалар, игуанлар) ҳаммахўр; қуруқлик тошбақалари, асосан, ўсимликлар б-н озиқланади. Айрим С.ю. тушти истеъмол қилинади; териси ва косасидан ҳар хил буюмлар, илонлар заҳаридан ҳар хил дорилар тайёрланади. Кўплаб овлаш туфайли тошбақалар, кўнчилик илонлар ва тимсоҳлар сонининг камайишига олиб келди. С.ю. сонини тиклаш учун улар сунъий кўпайтирилади (тимсоҳлар); кўпайиш жойлари муҳофаза қилинади; овлашман этилади. 150 га яқин тури ва кенжа турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.



Судралиб юрувчилар: *1* — гаттерия; *2* — юмшоқ тошбақа; *3* — грек тошбақаси; *4* — геккон; *5* — хамелеон.

Очил Мавлонов.

СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗАСИ — *суд экспертизаси* турларидан бири; жиноий ёки фуқаровий ишларни олиб бораётганда тиббий масалаларни мутахассислар томонидан урганилишидан иборат. С.-т.э.ни тайинлаш ва бажариш тартиби процессуал кодекслар б-н белгиланади. Қонунлар ўлим сабабларини; танага етказилган жароҳатларнинг қай тарздалиги ёки огир-енгиллигини; айбланувчи ёки гумон қилинувчи, жабрланувчининг ёшини аниқлаш, шунингдек, жабрланувчининг жинсий балоғат ёшини билиш учун, албатта, С.-т.э. ўтказилиши кераклигини назарда тутади. С.-т.э.ни суд экспертиза муассасалари амалга оширади. Керакли текширишлар ўтказиб бўлингач, эксперт хулоса ёзади, уни ҳужжат сифатида расмийлаштиради.

СУДХЎРЛИК — ғоят оғир шартлар б-н қарз бериб, фойда олинадиган фаолият. С.нинг пайдо бўлиши ибтидоий-жамоа тузумининг емирилиш даврига тўғри келади. С. *кредит*нинг қад. шакли бўлиб, дастлаб моддий-натурал ҳолда бўлган. Унинг эгаси ўз истеъмолидан ортиб қолган маҳсулотини муҳтожларга қарзга берган. Пул пайдо бўлгач, С. пулни ғоят юқори фоиз эвазига қарзга бериш шаклига кирган. Шарқ мамлакатлари, шу жумладан, Ўрта Осиёда С. б-н *саррофлар* ва бой савдогарлар шуғулланган. С.да қарзни қайтариш муҳлати, тўланадиган фоиз миқдори оғзаки келишув ёки тилхат б-н расмийлаштирилган. Қарз фоизининг даражаси турли мамлакатларда турлича, ҳатто бир мамлакатдаги шаҳар ва туманларда ҳам ҳар хил бўлган. Олинган қарз пулидан капитал тарзида эмас, тўлов ва харид мақсадларида фойдаланиш, қарз фоизининг ғоят юқори бўлиши, кафолат учун кўчмас мулк, қимматбаҳо буюмларни гаровга қўйиш С.ка хос. Кўп ҳолларда қарздорлар қарзни ўз вақтида уза олмай еридан, уй-жойидан, мол-мулкидан ажралиб хонавайрон бўлган, судхўрлар эса бойиб кетган.

Ислом динида С. ҳаром машғулот (қ. *Рибо*) ҳисобланади. Шу сабабли ислом дини тарқалган мамлакатларда С. яширин тус олган. 20-а. бошларида Ўрта Осиёда С. пахта экадиган муҳтож деҳқонларга ер-мулкларини гаровга қўйиш шарти б-н *бўнак* шаклини олган. Бўнак пулини фоизи б-н қайтара олмаганларнинг ери бойлар қўлига ўтган.

Мамлакатда ички бозор ва товар-пул муносабатларининг етарли даражада ривожланмаганлиги, кредит тизимининг ночорлиги, майда товар хўжалиги шаклларининг устунлиги С.нинг сақланиб қолиши учун шароитлар яратади. Ғоят юқори фоизларда чакана қарзлар бериш шаклидаги С. ривожланган мамлакатларда ҳам мавжуд. Лекин бундай фаолият қонун б-н тақиқланган. Маданий бозор иқтисодиёти С.ни рад этади. С.нинг яширин кўринишлари ҳуфия иқтисодиёт соҳасида яширин битишувларда, жиноий унсурлар орасида учрайди.

Аҳмаджон Ўлмасов.

СУДЬЯЛАРНИНГ ИНТИЗОМИЙ ЖАВОБГАРЛИГИ — ижтимоий жавобгарлик турларидан бири. Судья *одил судлов*ни амалга ошириш чоғида қонунийликни бузганлиги учун; суд ишини ташкил этишда бепарволиги ёки интизомсизлиги оқибатида йўл қўйган камчиликлари учун, шунингдек, хизмати борасидаги ёки обрўсига путур етказадиган бошқа хатти-ҳаракати учун Судьялар малака ҳайъатининг қарори асосидагина интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин. Суд қарорининг бекор қилиниши ёки ўзгартирилишининг ўзи, суд қарорини чиқаришда қатнашган судьянинг, агар у атайлаб қонун бузилишига ёки жиддий оқибатларга олиб келган виждонсизликка йўл қўймаган бўлса, жавобгарликка тортилишига сабаб бўлмайди. Судьяларни интизомий жавобгарликка тортиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиқлаган низом б-н белгиланади.

СУДЬЯЛАРНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ (ЎзРда) — *одил судлов*ни фақат қонунга бўйсуниб амалга оширишни таъминлашга қаратилган демократик ҳуқуқий давлатга хос принцип. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида С.м. алоҳида таъкидланган. Суд фаолиятига бирор тарзда аралашишга йўл қўйилмайди. С.м. судьянинг дахлсизлигини ҳам тақозо қилади. Дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорт ва алоқа воситаларига, хат ёзишларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга ҳам тегишлидир. Судья ва унинг оиласининг хавфсизлиги алоҳида таъминланади. Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар, бошқа юридик ва жисмоний шахслар судьяларнинг одил судловни амалга ошириш б-н боғлиқ бўлган талаб ва фармойишларини сўзсиз бажаришлари шарт.

Судьядан муайян суд ишларининг моҳияти бўйича бирон-бир тушунтиришлар беришни, шунингдек, қонунда кўрсатилган ҳоллардан ташқари, танишиб чиқиш учун ишларни тақдим этишни талаб қилиш тақиқланади. С.м.га раҳна солмаслик учун судьялар одил судловнинг обрўсини, судьялик қадр-қимматини тушириш ёки судьянинг холислигига шубҳа туғдириши мумкин бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан ўзини тийиши шарт.

Судьянинг ваколат муддатини бу муддат тугагунга қадар тўхтатишга ва тугатишга фақат қонунда кўрсатилган ҳолларда ҳамда тартибда йўл қўйилади. Судьяга нисбатан жиноят иши қўзғатишга фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ҳақли. Судьяни Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортиш ва ҳибсга олиш мумкин эмас («Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 60—74-моддалари).

СУЗА — Эрондаги қад. шаҳар (мил. ав. 4-минг йиллик —мил. 10-а.). Мил. ав. 3-минг йилликнинг 2-ярми — 1-минг йилликнинг 1-чорагида Элам пойтахти. С.дан истеҳкомлар, саройлар, мақбаралар, сирланган ғиштларга ишланган бўртма расмлар (жумладан, жангчиларни саф тортиб юришлари тасвирланган расм; ҳоз. Берлин, Лувр давлат музейларида сақланади), ёзувлар битилган стела (устун)лар, бўяма сопол идишлар ва б. топилган.

СУЗДАЛЬ — РФ Владимир вилоятидаги шаҳар, Каменка дарёси бўйида, Владимир ш.дан 35 км узоқликда жойлашган. Гаврилов Посад т.й. станциясидан 28 км жан.-шарқда. Аҳолиси 12 минг киши (1998). С.да тикувчилик



Сузадаги ахоманийлар саройи деворидаги грифон тасвири (мил. ав. 5-а.; Париж, Лувр).

ф-каси, сут з-ди ишлаб турибди. Шаҳарда ўрта аср меъморий ёдгорликлари сақланган.

С. дастлаб 1024 й. манбаларида тилга олинган. 12-а. 1-ярмида, Юрий Долгорукий замонида С. Ростов-Суздаль князлигининг маркази, сўнгра Владимир-Суздаль князлиги таркибида. 13—14-а. бошларида Суздаль князлиги пойтахти. Шаҳарни 1238 й.да мўғуллар ёндириб юборган. 1392 й.дан Москва буюк князлиги таркибида. 1796 й.дан Владимир губернясининг уезд маркази. Шаҳарнинг 18-а. тузилиши сақланган. 13—17-а.ларга хос қад. рус санъати меъморий ёдгорликлари яхлит ансамблни ташкил этади. Туризм ривожланган. С. яқинида 12—18-а.ларга оид меъморий ансамбль сақланган Кидекша қишлоғи бор.

СУЗМА — сут маҳсулоти. Асосан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда уй шароитларида тайёрланади. Қатиқ ёки қувда сариёғи олинган айронни сурп халтага солиб, 3—5 соат илиб қўйилади. Зардоби сизигач, С. ҳосил бўлади. Қатиқ ва айрондаги витаминлар, органик моддалар тўла сақланиб қолади. С. тўйимли ва парҳез маҳсулот ҳисобланади. Туз ва кўкатлар қўшиб истеъмол қилинади, қурт тайёрланади.

СУЗМА ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ (Шарқий)— Бухоро вилояти Қорақўл туманида жойлашган. 1987 й.да очилган. Газли ш.дан 85 км жан.-ғарбда, Чоржуй тектоник поғонасидаги Қорақўл эгилмасининг шим.-ғарбий қисмида, шарқий сузма структураси б-н боғлиқ. Палеозой, юра, бўр, палеоген, неоген ва



Суздаль. Покров монастири.

тўртламчи давр ётқизиқларида 6 та қудуқ қазилган. Юра ётқизиқлари маҳсулдор 3 қатламга бўлинади: терриген (ўрта юра—қуйи келловей), карбонат (ўрта келловей — оксфорд) ва тузли ангидрит (кимериж—титон). Қатламлар, асосан, қумтош, алевролит, аргиллит ва гиллан таркиб топган. Кесимда коллекторларнинг умумий қалинлиги 14—35 м, ғоваклилиги 4—16,5%. Саноат миқёсидаги газлар юра даврининг карбонат ва терриген ётқизиқларида мавжуд. 16-горизонтда газ дебити 15 минг м³/сут. Уюм ўлчами 4,2×1,7 км. 15 а - горизонтдаги газ дебити 340 минг м³/сут. Уюм ўлчами 4,5×1,8 км. Барча горизонтлардаги газлар енгил (C_nH_n+ юқори =6,46%). Компонентлар (%да): метан 89,81, этан 3,89, пропан 1,67, изобутан 0,16, н-бутан 0,31. Кам олтингугуртли (0,3%), бензин фракциясининг миқдори 82%. Юра даврининг терриген ётқизиқларидаги қатлам сувларининг минераллашганлиги ўртача 206 г/л. Сувлар юқори метаморфлашган бўлиб денгиз генезисига эга. Кон саноат миқёсида фойдаланишга тайёрланган.

СУИҚАСД — кенг маънода — жиноят содир қилиш босқичларидан бири; айбдорга боғлиқ бўлмаган сабаблар б-н охирига етказилмаган, қасддан қилинган ҳаракат. Айбдор ўз мақсадини қанчалик амалга оширганлигига қараб С. тугалланган ва тугалланмаган С.га бўлинади. Жиноят содир этишга С. қилганлик учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси ЖК нинг 25-моддасига ҳавола этилиб, ушбу Кодекснинг тамом бўлган жиноят учун жавобгарликни белгиловчи моддасига мувофиқ ҳал қилинади.

Тор маънода — бирон кимсани йўқ қилиш, ўлдириш учун қилинган ҳаракат тушунилади (мас., подшоҳга С. қилиш). Шунингдек, ўз жонига С. қилиш маъносида ҳам келади. С. ислом қаттиқ қораланади. Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисга кўра, икки мусулмон бир-бирига қилич солса, ўлган ҳам, ўлдирган ҳам қаттиқ гуноҳкор бўлиши, ўлдирилган одам С. қилгани туфайли гуноҳда қотил б-н баробар бўлиши таъкидланган.

СУЙ, Суй хонлиги — Хитойдаги сулола ва давлат (581—618). Асосчиси — саркарда Ян Цзянь (Янг Жян); у император Вэнь-ди (581—604 й.ларда ҳукмронлик қилган) номи б-н машҳур бўлган. У 589 й. мамлакатнинг жан. ва шим.ни бирлаштириб, хитойлик бўлмаган элатларнинг шим.даги ҳукмронлигига чек қўйган. Давлат ҳудуди шарқда денгиз қирғоқларигача, ғарбда Шарқий Туркистонгача, жан.да ҳоз. ХХРнинг Юннан ўлкасигача ва шим. да Ички Мўғулистонгача кенгайган. Мамлакатни бошқаришни марказлаштиришга қаратилган ислоҳотлар ўтказган. Пойтахти — Чанъан (ҳоз. Сиан) бўлган. Вэнь-ди тахтга чиққан дастлабки йилларида деҳқонларга ён бостан. Император Ян Гуан (Ян-ди) даврида (605—617) Хитойдаги Буюк каналнинг асосий қисми қурилган. Ян Гуан Кореяга (611—614), Жан.да — Вьетнамдаги Вансуан давлатига, ғарбда — туркий қабилалар ва тугухунларга қарши босқинчилик урушлари олиб борган. Туркий қабилаларга қарши кураш жараёнида у туркларни 2 га бўлиб ташлаш ва улар орасига низо солиш, шу асосда юзага келган ички зиддиятлардан фойдаланиб ўз мақсадига эришиш режасини амалга оширишга ҳаракат қилди. Ян Гуан қаттиққўл, қонхўр, маишатбоз, ортиқча маблағ талаб қиладиган йирик талабларни ўтказишни яхши кўрган. С. деҳқонлар кўзголонлари (611—618) ва ўзаро ички низолар туфайли барҳам топган. 618 й. ҳокимиятни Тайюань (ҳоз. Шаньси вилояти) ноиби Ли Юань эгаллаб олиб, янги *Тан* сулоласига асос солган.

СУКАРНО (Sukarno) Аҳмад (1901.6.6, Сурабая — 1970.21.6, Жакарта) — Индонезия жамоат ва давлат арбоби. Бандунг технология ин-тини тугатган (1925). Индонезия миллий партиясини тузишда фаол қатнашган ва унинг 1-раиси (1927). 1929 й. дек.да Голландия мустамлака ҳукумати томонидан ҳибсга олинган ва партия тарқатиб юборилган. Озодликка чиққандан сўнг, 1931 й. ташкил этилган Индонезия партиясига кирган ва унинг раиси этиб сайланган. 1933 й. яна қамоққа олиниб, Флорес о.га сургун қилинган ва кейинчалик, Жан. Суматрага кўчирилган (1938—42). Индонезия Япония томонидан босиб олинган вақтда (1942—45) С. япон ҳукмдорлари б-н расман холисона муносабатда бўлса-да, мамлакат озодлиги манфаатлари учун курашни ҳамда махфий миллий ватанпарвар ташкилотлар б-н алоқаларни давом эттирган. С. гитлерчилар Германиясини ва милитаристик Япониянинг сиёсатини қоралаган. 1945 й. 17 авг.да у мамлакатда Голландия мустамлака тузуми тугатилганлиги ва мустақил Индонезия Республикаси тузилганлигини эълон қилган. С. Индонезия Республикасининг 1-президенти бўлган. У Осиё ва Африка мамлакатларининг 1955 й.даги Бандунг конференцияси ташаббускори. 1965 й. 30 сент.да ҳарбий гуруҳ ҳокимият тепасига келиши натижасида Индонезия сиесий ҳаётида С.нинг мавқеи пасайган. 1966 й. мартда ҳокимиятни *Сухарто*га топширган.



СУКАРНОПУТРИ Метавати (1947.23.1 Жакарта) — Индонезия давлат арбоби. Индонезия 1-президенти *Сукарно*нинг қизи. Бандунг ун-тининг аграр ф-тини, Индонезия ун-тининг психология ф-тини тугатган. 1978 й.дан Индонезия Демократик партияси Марказий Жакарта бўлими раиси, Индонезия парламенти вакиллар палатаси аъзоси (1978—92), Индонезия Демократик партияси бошқаруви раиси (1993 й. дан). Индонезия Демократик кураш партияси бошқаруви раиси (1998—2003), Индонезия вице-президенти (1999—2001). 2001 й. 21 июлдан Индонезия Республикасининг президенти.

СУККУЛЕНТЛАР (лот. succulentus — ширадор, сersув) — барги (агава, алой) ёки пояси (кактусдошлар ва ихрожнинг баъзи турлари) қалин ва сersув кўп йиллик ўсимликлар; ксерофитларнинг алоҳида типи. Марказий, Шим. ва Жан. Америка чўлларида, қисман Жан. Африкада ўсади. С.нинг ўзига хос ташқи тузилиши уларнинг барг ёки пояларида сув тўплаш ва уни узоқ қурғоқчилик шароитида тежаб сарфлашга мослашган. С. — ёрғлик-севар ўсимликлар. Улар декоратив ва тола берувчи ўсимликлар сифатида кенг қўлланади.

СУККУР — Покистоннинг марказий қисмидаги шаҳар. Ҳинд дарёси бўйидаги текисликда жойлашган. Аҳолиси 329,1 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик ва металлсозлик, ип газлама, озиқ-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. Ҳунармандчиликда қўлда гилам тўқилади; ёғоч ўймакорлиги, кашта тикиш, газлама, тери, металл, оникслан бадиий буюмлар ясаш б-н шуғулланилади.

СУКРЕ (Sucre), Антонио Хосе де (1795. 3.11 — 1830.4.6) — Америкадаги испан мустамлакаларида мустақиллик уруши раҳбарларидан бири. *Боливар*нинг энг яқин сафдоши, генерал, (1818), маршал (1824). 1810 й. Венесуэлада испанларга қарши курашга раҳбарлик қилган Миранда армиясига кирган. Эквадорга қилинган озодлик юришига бош бўлган. 1822 й. Пичинчи жангида испанлар қўшинини енгган. 1824 й. 9 дек.да Перуга қилинган озодлик юриши чоғида Аякуччо ёнидаги ҳал қилувчи жангда

енгиб 1825 и. 7 фев. да Ла-Паста кирган. Юқори Перу ҳудудида 1825 й. 6 авг.да эълон қилинган Боливия Республикасини барпо этилишида муҳим роль ўйнаган. 1826 й. 19 апр.дан унинг муваққат президенти. 1828 й. 4 майда боливарчиларга қарши кўтарилган исён натижасида мамлакатни тарк этган. 1829 й. 26 февда Хирон яқинида Буюк Колумбия ҳудудига бостириб кирган перулик қўшинлар устидан зафар қучган. 1830 й. — Буюк Колумбия миллий конгресси президенти. Фитначилар томонидан ўлдирилган. Боливиянинг жан.даги шаҳар, Венесуэланинг шим.-шарқидаги штат, Эквадордаги пул бирлиги С. шарафига қўйилган.



СУКРЕ — *Боливия*нинг расмий пойтахти, Чукисака департаментининг маъмурий маркази. Марказий Кордильера тоғлари ён бағрида, 2700 м баландликда жойлашган. Иқлими тропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 12°, июлники 9°, йилига ўртача 700 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 163,5 минг киши (1997). Транспорт йўллари тугуни. Нефтни қайта ишлаш, цемент, ёғочсозлик, озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик, кўн-пойабзал саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. Ун-т (1624), нафис санъат, антропология ва б. музейлар бор. Шаҳарга 1538 й.да Ла-Плата (испанча la-plata — кумуш) номи б-н индейслар қишлоғи ўрнида асос солинган. Кейинроқ Чукисака деб номланган (аймар индейслари тилида — кумуш тоғ). 1825 й.дан мустақил Боливия пойтахти. 1839 й.дан мамлакат президенти А. Х. де Сукре номи б-н аталя бошлади. С.да Олий суд биноси жойлашган. Меъморий ёдгорликларидан собор (1571), Ҳукумат саройи (1892), черков ва б. сақланган.

СУКРЕ — Эквадор миллий пул бирлиги. 1884 й. апрда муомалага киритилган. С. =100 сентаво, халқаро ифодаси ECS. С. 2000 й. 10 сентда мамлакатда АҚШ доллари ягона ҳисоб воситаси тарзида қабул қилинди. 25 минг С.=1 АҚШ доллари нисбатида алмаштирилди.

СУЛАВЕСИ, Целебес — Малай архипелагининг йирик ороллардан бири, Катта Зонд о.лари таркибида, Индонезия ҳудуди. Майд. 170 минг км². Граннт ва гнейслардан, мезозой оҳактошлари, ёш чўкинди ва вулкан жинслардан тузилган. Рельефи тоғли, энг баланд жойи — 3440 м (Рантекомбола тоғи), Минаҳаса я.о.да Клабат ва Сотонтуан ҳаракатдаги вулканлар бор. Иқлими субэкваториал, муссонли, иқлими экваториал иқлим. Ўртача ойлик т-ралар 25—27°, йиллик ёғин 2000—2500 мм. Сернам тропик ўрмонлар, жанд баланд бўйли ўтли саванналар бор. Бир нечта қўриқхоналар ташкил этилган. Фойдали қазилмалардан темир ва никель рудалари топилган. Кокос пальмаси, кофе плантациялари бор, шоли, батат, зироворлар етиштирилади. Балиқ овланади. С.да 1-минг йиллик охиридан 17-а.гача Боне, Гова, Луду каби давлатлар бўлган. 17-а.дан 20-а. бошларигача голланд мустамлакачилари қўл остида эди. 1949 й.дан Индонезия таркибида.

СУЛАВЕСИ, Целебес денгизи — Тинч океаннинг оролараро денгизи, Сулавеси, Калимантан, Миндазнао, Сангихе о.лари ва Сулу архипелаги оралиғида. Майд. 453 минг км². Энг чуқур жойи 5914 м. Сувининг юза қатламида т-ра 28°, шўрлиги 34,5‰. С орқали Тинч океан сувининг юқори қатлами Ҳинд океанига ўтиб туради. Денгиз туби вулкан жинслари аралашган ҳаворанг балчиқдан иборат.



Сукре шаҳрининг умумий кўриниши.

Сув сатҳининг кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади, баъзан 3 м дан зиёд. Асосий портлари: Манадо ва Таракан.

СУЛАЙМОН — Қуръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири, ҳукмдор. Мил. ав. 965—928 й.ларда Исроил-Иудея подшоҳи бўлган. *Довуд*нинг ўғли. 13 ёшида тахтга ўтирган. Етук билимли, ҳар бир ишда ҳукм чиқаришда отасидан кўра олимроқ бўлган. Ривоятга кўра, у жамики инсу жин, ҳайвонлар ва паррандалар оламига подшоҳлик қилган, қушлар тилини тушунган. Шамоллар ҳам унинг ихтиёрида бўлиб, С. фармонига кўра, у хоҳиш билдирган жойда есарди. С.га берилган мўъжизалардан бири мис кони эди, деб ривоят қилинади: пайғамбар измидаги жинлар ўша мисдан унинг хоҳлаган нарсасини ясаб беришар экан. Жинларнинг С.га қасрлар бунёд этгани, денгиз тубидан дуру жавоҳирлар олиб чиқиб бергани нақл этилади. С. ўз қўл остида бир неча хил қушларни тарбия қиларди. Булар орасида ҳудҳуд (сассиқпопишак) ҳам бўлиб, у Яманнинг Сабо ш.дан қўшпараст малика *Билқис* ҳақида хабар келтиради. С. Билқисга мактуб йўллаб, уни ёлғиз Аллоҳга итоат этишга даъват этади (Намл сураси, 20—37-оятлар).

С. отасининг васиятига кўра, Ақсо масжидини қурдирди (қ. *Ал-масжид ал-Ақсо*). Шарқ ва Ғарбда бир қанча мамлакатларни забт этиб, жаҳонгир бўлди. С.нинг ўлими б-н боғлиқ ривоят жинлар, девлар ғайбни — келажакда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларни билади, деган гумонларни рад этади: жон таслим қилган С. таянган ҳассани узоқ вақт ёғоч қурти еб у ерга қулаб тушмагунча, жинлар С.нинг вафот этганини билмаганлар ва пайғамбар уларга буюрган вазифа — баланд қаср бино қилиш ишини давом эттираверганлар (Сабаъ сураси, 14-оят). Шундай қилиб, С. ўлиб, девлар меҳнатдан қутулган экан. С. яҳудий ва христиан диний адабиётларида Соломон номи б-н маълум.

Ад.: Пайғамбарлар қиссаси, Т., 1993.

СУЛАЙМОН I ҚОНУНИЙ (Suleyman I Kanuni), Сулаймон Буюк (1495.27.4—1566.6.9, Сигетвар) — турк султони (1520—66). Унинг даврида *Усмонли турк империяси* ҳудудий жиҳатдан ўзининг энг юксак чўққисига етган. 1521 й. Белград забт этилган, Мохач жанги (1526)дан сўнг Венгриянинг катта қисми, 30-й.ларда Ироқ, Родос о. ва Эгей архипелагининг бошқа ороллари, Триполитания, Жазоир ва б. ҳудудларни босиб олган. С.I Қ. Закавказьега эгалик қилиш учун Эрон б-н

узоқ кураш олиб борган. Унинг даврида маъмурий тузилиш ва молия ишлари, айрим вилоятларнинг мавқеи, ҳарбий-лен тизимини тартибга солиш, ер эгалиги шакллари, аҳолидан олинадиган солиқлар ва деҳқонларни ерга бириктириб қўйиш ҳақида қонуннома жорий этилган. Масжид, сарой, қалъалар ва б. қурилишларга катта эътибор берган. Меъмор Синон қурган бинолар айниқса машҳур. С. І Қ. Венгрияга қилинган юриш чоғида вафот этган.

Ад.: Новичев А. Д., История Турции, т. 1, Л., 1963.

СУЛАЙМОН БУХОРИЙ, Шайх Сулаймон Бухорий Қудратуллоҳ ал-Қундузий (1821 — Бухоро вилояти Қоракўл тумани Қундуз қишлоғи — 1880) — тилшунос олим, шоир, элчи ва сайёҳ. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳат қилган. 1846 й.да уни Бухоро амири *Насруллоҳон* Усмонли турк султонлигига элчи ва Истанбуллаги ўзбек қавми раиси қилиб тайинлаган. Истанбулда кўп йиллар яшаб, матбаа ишлари б-н шуғулланган. *Яссавий, Сўфи Оллоёр, Умархон*нинг китобларини нашр эттирган. С.Б. кўп йиллик илмий тадқиқотларини жамлаб, «Луғати чиғатоий ва турки усмоний» (2 ж.ли) луғатини тузган. Луғат муқаддимасига 186 мисрали «Манзумаи чиғатой» автобиографик шеърий асарини киритган. Луғатнинг 1-жилди 8 минг сўздан таркиб топган ва Истанбулда нашр этилган (1882). Ўрта Осиё туркий бадиий адабиётидан намуналарни ўз ичига олган 2-жилди, муаллиф уни тугалланган деб айтган бўлсада, ҳозирча топилмаган. С. Б. луғати география атамалари ва жой номлари жиҳатидан ҳам қимматли манбадир. Унда Яқин ва Ўрта Шарқдаги шаҳарлар ва б. аҳоли масканлари ҳақида нодир маълумотлар бор.

С.Б. «Нақший» тахаллуси б-н шеърлар ёзган. Туркий халқларнинг этнографияси ва халқ оғзаки ижодини тўплаш ҳамда ўрганиш б-н шуғулланган.

Ад.: Ҳасанов Ҳ., Сайёҳ олимлар, Т., 1981; Нурматов Ш., Қоракўл таронаси, Т., 1996.

СУЛАЙМОН МИРЗО (1514—1590, Лоҳур) — Бадахшон хони (1526 й.дан). *Темурийлар*дан. Султон Вайс Мирзо (Мирзохон) (1485—1526)нинг ўғли. *Бобур* уни отаси вафотидан сўнг ҳоким қилиб тайинлайди. Ҳумоюн даврида ҳам Бадахшонни бошқарган. С.М. табиатан хушфеъл, ҳазил-мутойибага мойил киши бўлган. «Зукко» тахаллуси б-н форс ва турк тилларида ғазаллар ёзган. С.М.нинг Ҳарам бегим исмли хотини давлат ишларида унга маслаҳатчи бўлган. С.М. ўғли Иброҳим Мирзо б-н Балахшонни бошқарган. Ҳумоюншоҳ вафотини эшитгач, ўғли б-н 1556 й. Кобулни босиб олиш мақсадида қўшин тортиб, шаҳарни 4 ой қамал қилган. Бироқ *Акбар* Кобул ҳукмдори бўлган укаси Муҳаммад Ҳасан Мирзога ёрдамга бир неча саркардаларини юборган. С.М. бундан хабардор бўлгач, Балахшонга қайтган. 1559 й. Балхни эгаллаш учун юриш бошлаган, лекин мағлуб бўлиб, жангда ўғли Иброҳим Мирзо асирга олиниб, қатл қилинган. С. М. Кобулга 4 марта самарасиз юриш қилган. Узоқ йиллар Қундуз вилоятидаги исённи бостириш учун кураш олиб борган. Давлат 2 га бўлинганлиги, невараси (Шоҳрух Мирзо)га қарши курашмоққа қурби етмаслигини билгач, муқаддас жойларни зиёрат қилиш баҳонасида (1575 й.) Балахшонни Шоҳруҳ Мирзога ташлаб кетади. Маккада 5 йил туради. Қайтиб келгандан кейин ҳам бобо б-н невара ўртасида кураш давом этган. С. М. куёви Муҳаммад Ҳаким Мирзо б-н 2 йил лавомида жанг қилган, натижада 1580 й.да сулҳ тузилиб, Толиқондан Ҳиндукушгача бўлган ерлар С.М. тасарруфига кирган. Бадахшонда яна қўш ҳокимият вужудга келган. Ҳар 2 томоннинг кучсизланишидан фойдаланган Бухоро хони *Абдуллахон II* Бадахшонга ҳужум қилиб уни забт этган. С.М. ва Шоҳрух Мирзо Акбар ҳузурига, Аграга кетишган.

Ад.: Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; Муҳаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1994.

СУЛАЙМОН СТАЛЬСКИЙ (1869.18.5 — Доғистон Республикаси Қосимкент тумани Ошаг-Стал овули — 1937.23.11) — лезгин шоири, оқин. Доғистон халқ шоири (1934). Камбағал деҳқон оиласида туғилган. Ёш етим қолиб, 13 ёшидан бошлаб рўзғор тебратган. Қарийб 20 й. давомида корандалик қилган. Доғистонда Совет давлати узил-кесил ўрнатилгач (1920), большевикларга яқинлашиб, совет идораларида хизмат қилган. 1930 й. да Доғистонда биринчилардан бўлиб жамоа хўжалигига аъзо бўлиб кирган. Совет давлати лезгин эли ўртасида ашуглик (бахшилик) санъати б-н машҳур бўлган С.С.ни 20-й.лардаёқ ўз таъсир доирасига тортади ва унинг ижодига инқилобий ғояларнинг кириб келишига эришади. Шунингдек, ижодида 1914—15 й.даёқ кўзга ташланган дин арбоблари ва чор амалдорларини масхара қилувчи ҳажвий руналишни қўллаб-қувватлайди. «Қозилар», «Оқсоқол», «Икки оёқли эшак», «Самовар», «Қаҳатчилик йилларида чиригган жўхори сотган Векелар овуллик мулла Рамазон ҳусусида» сингари ҳажвиялари б-н эл-юрт оғзига тушган. С. С. 20—30-йларда большевиклар буюртмаси б-н Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши мавзуларида шеърлар ёзади. Анъанавий халқ шеъриятининг совет тартиботи қуролига айланиши мумкинлиги С. С. га бўлган эътиборнинг ҳаддан зиёд ўсишига сабабчи бўлади. М. Горький Совет ёзувчиларининг 1-съездида уни «20-а.нинг Гомери» деб эълон қилади ва миллий республикалардаги халқ бахшилари, оқинлари ва ашулачиларини С.С. дан ибрат олишга чақиради.

С.С. 1936 й.да лезгин халқ шеъриятн анъаналари руҳида «Доғистон» достонини ёзган. Ижоди 50-йилларга қадар ўзбек мактабларининг адабиёт дастур ва дарсликларидан мустаҳкам ўрин олиб келган.

СУЛАЙМОН ТОҒЛАРИ — Эрон тоғлигининг шарқий чеккасидаги тоғлар. Покистон, қисман Афғонистон ҳудудида. Узунлиги қарийб 600 км, эни 300 км. Энг баланд жойи 3441 м. С.т. кенг ясситогликлар б-н ажралган ва субмеридионал жойлашган бир неча параллел тизмалардан иборат. Тизмалар орасида кўндаланг дарё ва водийлар бор. Тоғлар Ҳинд дарёси водийсига томон тик тушган. Асосан, оҳактош ва қумтошлардан тузилган. Зилзилалар бўлиб туради. Иқлими қуруқ, субтропик иқлим. Ландшафти, асосан, қуруқ дашт ва тоғ чўлидан иборат. Шарқий ён бағирларида сийрак дарахтли ўрмон ва бутазорлар бор. Водийларда деҳқончилик ва богдорчилик б-н шуғулланилади.

СУЛАЙМОНИЯ — Ироқнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Сулаймония муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 370 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Киркук — Бахтаран автомобиль йўли ёқасида жойлашган. Қ.х. (чорвачилик, донли экинлар, пахта, тамаки) р-нининг савдо маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, цемент саноати корхоналари бор.

СУЛАЙМОНИЯ МАСЖИДИ — Истанбулдаги меъморий ёдгорлик (1550—57). Меъмори *Хўжа Синон*. С.м. улкан гумбазли хонақоҳ (тарҳи 69×63 м, бал, 47,75 м, гумбазининг диаметри 26,5 м), 4 томонида найзасимон минора ҳамда ён томонларида пастак равоқли галереялари жойлашган. 1 та катта ва 2 четида 2 кичик равоқли галереялар хонақоҳ б-н боғланади. Хонақоҳнинг олд томонида атрофи гумбазли равоқ (галерея кўринишида)лар б-н ўралган ҳовли жойлашган. Ҳовли ва галереялар оқ мармар б-н қопланган. Хонақоҳга ҳовли орқали ўтилади. Хонақоҳ интерьери ўзига хос ҳашамдор. Гумбази ва девордаги 4 равоқ мустаҳкам устунларга таянган. Меҳроби зарҳал муқарнаслар б-н безатилган. Император ва муаззин минбари мармардан ишланган. Девор ва пойгумбазларидаги равоқли дераза ларга ўрнатилган рангли ойналардан тушган ёруғлик хонақоҳни янада жозибали кўрсатади. 1914 й.дан музей. Гиламчилик, ҳайкалтарошлик, ёғоч, металл ва сопол буюмлари, миниатюралар сақланади.

СУЛАЙМОНОВ Ўлжас Умарович (1936.18.5, Олмаота) — қозоқ шоири, жамоат арбоби, дипломат. Қозоқ ун-ти геология ф-тини (1959) ва М. Горький номидаги Адабиёт ин-тини (1961) тугатган. Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви биринчи котиби (1983 й.дан). «Қойилмисан инсонга, замин!» (1961) достони биринчи фазогир Ю.А. *Гагарин*га бағишланган. «Қуёшли тунлар» (1962), «Қутлуг тонготар» (1964), «Маймун йили» (1967), «Сопол китоб» (1969) шеърий китоблари, «Оқдарё устида» (1970), «Бутун бахт» (1975), «Аз и Я» (1975) ва б. шеърий, насрий, эссе китоблари муаллифи. Асарларида қозоқ халқи ҳаёти, Шарқ мавзуси, ҳоз. ёшлар тақдири акс этган. Шеърлари фалсафийлиги, ритмик изланишларга бойлиги ва шеърий бирикмаларнинг мураккаблиги б-н ажралиб туради. Ўзбекистонга бир неча марта келган, ўзбек шоирлари б-н ижодий алоқада. Айрим асарлари ўзбек тилида нашр этилган.

Ас.: Аргумоқлар, Т., 1976; Айланайин, Т., 1988; Аз и Я, Алма-ата, 1990.

Сулаймония масжиди.



СУЛАЙМОНОВ Ҳамид Сулаймонович (1910.5.5 — Тошкент — 1979. 8.6) — адабиётшунос, матншунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). Филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1971). Москва кинематография ин-тини тугатган (1932). Тошкент пед. ин-ти ўқитувчиси, кафедра мудири ва ТошДУ доценти (1935—50). 50-й.ларда қатағонга учраган. 60-й.ларда оқланган. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти сектори мудири (1962—67). Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи (1967—69) ва Қўлёзмалар ин-ти (1978—79) директори. Асосий илмий фаолияти Алишер Навоий лирикасининг текстологик тадқиқотларига бағишланган. Навоий қўлёзмалари библиографиясини тузган (1946—47) ва шоирнинг «Бадое ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонлари қўлёзмаларини топиб (1959), улар шоир томонидан тузилганлигини исботлаган. «*Хазойин ул-маоний*» танқидий матнини тузган ва нашр эттирган (1958—60). «Девони Фоний» қўлёзмаларини (Франциядан) топиб, фотонусха асосида нашр эттирган (1965). Ҳофиз Хоразмийнинг 2 ж.ли «Девон»и фотонусхасини Ҳайдаробод (1975, Ҳиндистон)дан Тошкентга олиб келиб (1977), сўз боши ёзиб чоп эттирган (1980). Хаттотлик ва китобат санъатига оид илмий асарлар ёзган. «Ботирнома»га ишланган расмлар» (1959), «Навоий асарларига ишланган расмлар» (1980, Ф. Сулаймонова б-н ҳамкорликда), «Амир Хусрав асарларига ишланган расмлар» (1983, Ф. Сулаймонова б-н ҳамкорликда) альбомларини тузган ва чоп эттирган. Тошкент, Андижон, Қўқон, Самарқанд, Жиззах ш.даги адабиёт музейлари ҳамда Қўлёзмалар ин-тининг ташкил этилишига раҳбарлик қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979). Тошкент ш.даги кўчалардан бирига С. номи берилган.



СУЛАЙМОНОВА Гулбаҳром Сулаймоновна (1920.1.10, Андижон — 1984, Тошкент) — терапевт олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), тиббиёт фанлари д-ри (1952), проф. (1960). Қозоғистон тиббиёт ин-тини тугатгач (1941), ТошТИ факультет терапия клиникасида ординатор (1941—42; 1945—48), ассистент (1948—49), проф. (1953—56), Гематология ва қон қуйиш и.т. институтида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1956—61), 1961 йдан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти гематология кафедраси мудири. Илмий ишлари меъда-ичак, нафас, қон яратиш аъзолари касалликлари ва қоллагенозларга онд. Лейкозларнинг кечиши ва уларни даволаш усуллари устида тадқиқот олиб борган.

СУЛАЙМОНОВА Хадича (1913.3.6, Андижон ш. — 1965.26.11, Тошкент) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1954), юридик фанлари д-ри (1951), проф. (1952), Ўзбекистон ФА акад. (1956). Ўзбекистон ССР МИК ҳузуридаги Совет қурилиши ва ҳуқуқи ин-тини тугатган (1935). Москва юридик ин-ти аспиранти (1939—41), Тошкент юридик ин-ти жиноят ҳуқуқи кафедраси ассистенти, доценти, сўнг мудири (1941—54), ин-т ректори (1954—55). Ўрта Осиё ун-тининг юридик ф-ти декани (1955—56). ЎзССР Адлия вазири (1956—59), ЎзССР Министрлар Совети ҳузуридаги Адлия комиссияси раиси (1959—64). 1964 й. дан ЎзССР Олий суди раиси. Илмий ишлари жиноят ҳуқуқи, хусусан, Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанининг вужудга келиши ва ривожланиши, хотин-қизлар ҳуқуқи масалаларига бағишланган. Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тини (1958), республика Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд экспертизаси и.т. институтини (1959) ташкил этиш ташаббускорларидан. Тошкент ш. даги кўчалардан бирига, суд экспертизаси и.-т. институти (ҳоз. Республика суд экспертиза маркази)га С. номи берилган, Тошкент юридик ин-тида С. музейи бор.



Ас.: Собрание сочинений, т. 1—3, Т., 1967—71.

Ад.: Ҳакимов М. Х., Академик Хадича, Т., 1974.

СУЛАЙМОНШОҲ баҳодир — *Амир Темур*нинг саркардаларидан бири, амир. Довудбекнинг ўғли. Амир Ҳусайн б-н

курашида Соҳибқироннга яқиндан ёрдам берган. Навқат (Кеш ва Насаф орасидаги қад. шаҳар) яқинидаги Жета лашкари (5000 киши) б-н бўлган зафарли жангда (1366) С. Соҳибқирон қўшинида (600 киши) бўлган. Амир Темурнинг Эронга қилган 3 йиллик урушида (1386—88) Аббос баҳодир б-н Мовароуннаҳрни ҳимоя қилиш учун қолдирилган. *Тўхтамиш* Амир Темурнинг сафардалигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга чопқун қилиб Самарқанд вилоятини талон-торож қилган чоғда (1388) С. баҳодир ва Аббос баҳодир Самарқанд шаҳри мудофаасига бош бўлганлар. Тўхтамиш ва Қамариддинга қарши юришларда иштирок этган. Ёдгор барлос, Шамсуддин Аббос ва Ғиёсиддин Тархонлар б-н Туркистонда турган қўшинни бошқарган ва Соҳибқироннинг амрига кўра, Мўғулистонга чопқун қилиб кўп ўлжаларни қўлга киритган (1388 —90). 1391 й. Тўхтамишга қарши юришда Султон Маҳмудхон б-н туманга бошчилик қилган. 1394 й. Улуғбек туғилган даврда Самарқанд ҳокими эди. Шоҳрухни пешкаш б-н кутиб олган. Амир Темур Хуросонни Шоҳрухга берганида С.ни ҳам унинг мулозаматига берган (1397). Соҳибқироннинг *Боязид I* га қарши юришида иштирок этган амирзодалар Шоҳрух, Султон Ҳусайнлар б-н бирга қора татарларни Румдан кўчиришга раҳбарлик қилган, Кўпак туркманга қарши юришда шижоат кўрсатган. *Анқара жанги*да қўшиннинг сўл қанот амирларидан бўлган.

СУЛДУЗ, сулдус — турклашган мўғул қабилалардан бири. С.ларнинг катта бир гуруҳи *Чингизхон* қўшини таркибида Дашти Қипчоқ ва қисман ҳоз. Ўзбекистон ҳудуди ҳамда Афғонистоннинг шим.га келиб жойлашган, кейинчалик Озарбайжон, Эронга ҳам ўтишган. Тойжувутлар қабиласи б-н урушганда катта ёрдам берганлари туфайли Чингизхон саройидаги энг нуфузли амирлар С.лардан бўлган. Улар *Мўғуллар давлати* таркибидаги Мовароуннаҳр, Мўғулистон, Хитой ва Эронда хизмат қилишган. Қўнғиротлар амири Қозоғон (1346—58) вафотидан сўнг амир *Баён Сулдуз* бир неча йил Самарқандда ҳокимлик қилган, Балх вилоятининг бир қисмига С.ларнинг қабила бошлиғи Ўлжой буғо С. раҳбарлик қилган. С.лар *Амир Темур* ва темурийлар даврида ҳам нуфузга эга бўлишган. Кейинчалик С.лар *Шайбонийхон* хизматига ўтадилар. Тожикистоннинг Балжувон беклигида С.-боло ва С.-поён қишлоқлари бўлган. С. номи ўзбек қабилалари рўйхатига киритилган ўрта аср манбаларида учрайди. 16—17-а.ларда С.лар ўтроқлашиб, маҳаллий халқлар таркибига сингиб кетган. Аммо 20-а.нинг бошларида ўзбек уруғ-қабилалари орасида С. номи учрамайди. Чунки бу даврда С.лар Ўрта Осиё ва Афғонистон аҳолисига батамом қориши кетишган.

Ад.: Кармышева Б. Х., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, М., 1976.

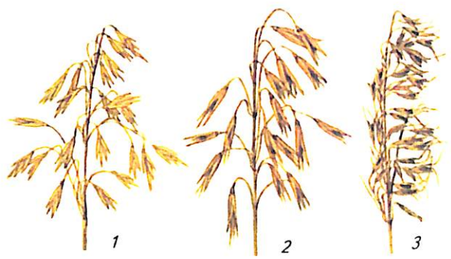
Очил Бўриев.

СУЛЕМА (лот. sublimatum — юқори кўтарилган), симоб (II)-хлорид, $HgCl_2$ — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 277—280°, қайнаш т-раси 302°. Сув, спирт, анетон, эфир ва пиридинда эрийди. Сувдаги эритмаси электр токини ўтказмайди, чунки $HgCl_2$ ионларга парчаланмайди. С. ниҳоятда заҳарли модда, ўта суюлтирилган эритмалари идиш-товоқлар, мебеллар ва полларни дезинфекциялашда, органик кимёда катализатор сифатида, қ.х.да уруғларга ишлов беришда, бўёқчилик, кўнчилик ишларида қўлланади (яна қ. *Симоб*).

СУЛИ (Avena) — бошоқдошларга мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми; ғалла экини. 70 тури бор. 25 га яқин тури Евросиё ва Шим. Америкада ўсади. Асосан 3 тури—экма С. (A. sativa) мўътадил иқлимли мамлакатларда ва византия С.си (A. byzantina C.) — Ўрта денгиз атрофи, АҚШ жан., Аргентина, Австралияда; қум С. (A. strigosa) — Испания, Франция, Бельгияда экилади. С. қадимий экинлардан ҳисобланади, Европада мил. ав. 2-минг йилликдан бошлаб экилган. Жаҳон деҳқончилигида С. экин майдони 14,4 млн. га ни ташкил этиб, Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШ ва Канада, Хитойда катта майдонларда экилади, ўртача дон ҳосилдорлиги 18,1 ц/га (2000). Экма С. илдизи попук илдиз бўлиб, яхши ривожланади, ернинг ҳайдалма қатламида жойлашади. Пояси тик ўсади. Бўйи 50—120 см. Барги 3—5 мм. Гултўплами супургисимон тарқоқ, баъзан бир ёнли, бошоқ, 2—4 гулли, баъзан бир гулли. Меваси — дон, кўпчилик навларида қобиқли (қобиқсиз шакллари ҳам бор). С. намсевар, лекин иссиққа унча талабчан эмас. Уруғи паст ҳарорат (4—5°)да униб чиқади. Ўзидан чангланади. Ҳарорат 16—22° бўлганида яхши ривожланади. Гуллаш даврида намлик етарли бўлиши керак. С. узун кун ўсимлиги. Рувакнинг тепа қисмида етилиши даври бошланганда, пастки қисмида гуллаш давом этади. Ўсув даври 80—110 кун. Кузда экиладиган хили бор. С. дони таркибида ўртача 13,3% протеин, 4,7% мой, 40,1% крахмал, 13,2% клетчатка, 4,0% кул. В гуруҳи витаминлари бор. С. донидан ҳар хил ёрмалар ва ун тайёрланади. Дони эндоспермасида липидлар кўп, шунинг учун юқори калорияли ва тўйимли ҳисобланади. С. уни буғдой ёки жавдар унига қўшиб нон епишда ишлатилади. Энг қимматли емхашак экини ҳисобланади. Дони, сомони, тўпони, кўк пояси, силоси чорвачиликда молларга берилади. 1 кг сули дони тўйимлилиги 1 *озуқа бирлиги* сифатида қабул қилинган, 87 г ҳазм бўладиган протеин бор. С.га азот, фосфор, калий ўғитларини қўллаш яхши самара беради, агротехнология талаблари *арпа*никига ўхшаш. С. фев. охири — март бошларида экилади (Ўзбекистонда кўпроқ кузда экилади). Уруғлик сарфи 100—250 кг/га. Ҳосилдорлиги 20—35 ц/га. Ўзбекистонда кузги С.нинг Дўстлик 85 (1993), Чорвачилик ил. интида Тошкент 1, Ютуқ (1981), баҳорги С.нинг кенг баргли Ўзбекистон (1981) навлари чиқарилган ва барча вилоятлар учун р-нлаштирилган.

Ҳалима Отабоева.

СУЛЛА (Sulla) Луций Корнелий (мил. ав. 138, Афина — 78) — Рим саркардаси, консул (88). С. олий табақали зодагон оиласида таваллуд топган. Африка юриши пайтида нумидийлар шоҳи Бокх ёрдамида Югуртни маҳв этган С.нинг обрў-эътибори ошиб кетади, секин-аста у квестор, легат, ҳарбий трибун лавозимларига кўтарилади. С. саркарда Катулл ишончига киради ва Кичик Осиёнинг жан.-шарқидаги Киликия вилояти претори — ҳокими вазифасини эгаллайди. Парфия ҳукмдори Митридат II б-н сулҳ тузади. Олий бош қўмондон — император сифатида у Юнонистон ва унинг пойтахти Афинани қўлга киритади. С. Понт ва Рим ўртасидаги қарама-қаршиликка чек



Сули: *1* — оддий сули бошоғи; *2* — византия сулиси; *3* — қора сули.

қўйган. Рим давлати олдидаги буюк хизматлари эвазига «феликс» («бахтли») таҳаллуси б-н аталган С. мил. ав. 82 й. охирида ўзини диктатор деб эълон қилган. 79 й. диктаторликни ўзидан соқит қилган ва кўп ўтмай вафот этган. *Плутарх*нинг таъкидлашича, С.дан 22 китобдан иборат «Эсдаликлар» қолган.

Ад.: Плутарх, Избранные жизнеописания, т.2, М., 1990.

СУЛОЛА — муайян уруғдан, авлоддан тарқалган, ворислик, валиаҳдлик ҳуқуқига эга бўлган, асосан, бирин-кетин тахтга ўтирган подшолар, амирлар ва хонлар насли. Мас., *аббосийлар, ахоманийлар, бувайҳийлар, сомонийлар, мангитлар, газнавийлар* ва б.

СУЛС, хатти сулс — *хаттотлик* услуби; араб ёзувидаги хат услубларидан бири. Гўзаллиги туфайли «хатлар имоми», деб аталган. *Куфий* хатидан кейин ихтиро қилинган бўлиб, ижодкори Ибн Муқла. Ҳарфларнинг 4 қисми тўғри, икки қисми эгри чизиқлардан иборат (номи ҳам шундан: С. сўзи бир нарсанинг $^1/_3$ қисми ёки 3-қисми деган маънони билдиради). С.да «алиф» (ا), «дол» (د) ва «лом» (ل) ҳарфлари гажакли бўлади, «дол», «ре» (ر) ва «вов» (و) ҳарфлари нафис буралма (шамра) б-н тугайди; сўз охирида «ҳо» ҳарфи чўзиқ ёзилади. С. дастлаб расмий ҳужжатларни ёзиш, кейинроқ Қуръон кўчиришда қўлланилган; китобладаги шамс нақши ичидаги ёзув, асар номлари, Қуръон ва ҳадислардан келтирилган ибора ва жумлалар С.да битилган. Китобларда, махсус муфрадот ёки қитъаларда ҳам қўлланилган. Ёқут Мустаъсимий С. ёзувида махсус («Ёқут сулси» ёки «Ёқут таърийқи» деб аталувчи) услуб яратган.

СУЛТОН (араб. — ҳукмдор, подшоҳ) — 1) мусулмон давлатлари бошлиқларининг унвони. 10-а.да ислом мамлакатларида ҳукмдор С. деб юритилган. Шоҳлар, хонлар ва уларнинг фарзандлари исмига С. сўзи қўшиб айтилган. Рум султонлиги ҳукмдорларига С. унвони 11-а.нинг 30-й.ларидан берила бошланган. Мазкур унвонни 1-бўлиб салжуқийлардан бўлган Тўғрулбек 1038 й.да олган ва бу унвон 1055 й. Бағдод забт этилганидан сўнг халифа томонидан эътироф этилган. Усмонли турк ҳукмдорлари, Хоразмшоҳлар, Газнавийлар синғари мустақил давлат ҳукмдорлари ҳам С. атамаси б-н ифодаланган. Мўғул истилосидан кейин Чингизхон хонадонининг ҳар бир вакили С. деб аталган. Темурийлар салтанатида ҳам кенг истеъмолда бўлган. Шайбонийларда С. ҳукмдорлар, сулола вакилларига берилган. Жан. Арабистон ва Ғарбий Африкадаги йирик мулкдорлар, баъзи қабила бошлиқлари, Ҳиндистон ва Индонезиядаги айрим ҳокимлар С. деб номланган. Марокашда 1957 й.гача, Туркияда 1922 й.гача амалда бўлган; 2) кишининг таркибий қисми. Мас., Султон Санжар, Султон Боязид, Султон Муҳаммад, Халил Султон, Рукния Султон ва б.

Ад.: Петросян Ю.А., Османская империя, Могущество и гибель, М., 1990.

СУЛТОН АКБАРИЙ (таҳаллуси; асл исм-шарифи Акбаров Султон) (1923.3.12 —Тошкент—1997.3.6) — шоир, журналист. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими. Тошкент пед. ин-тини тугатган (1942). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942—45). «Ленин учқуни» (1946—47), «Ёш ленинчи» (1952—53), «Қизил Ўзбекистон» (1953—59) газ. ларида ишлаган. Бадиий адабиёт нашриётида бош муҳаррир (1960—63), «Тошкент ҳақиқати», «Сирдарё ҳақиқати» газ. ларида масъул котиб, муҳаррир ўринбосари (1963—64). «Шарқ юлдузи» (1964—66), «Гулистон» (1968) журларида бўлим мудири, масъул котиб, «Ўқитувчилар газетаси»да муҳаррир ўринбосари (1968 й. дан). Ижоди 1940 й.дан бошланган. Бахшиёна услубда ижод қилган. «Имоним, эътиқодим», «Яраланган қўшиқлар», «Сулув сулув эмас, суйган сулув», «Шукрона», «Меҳригиё» (1956), «Довон ва девон», «Кўнгил оҳанглари» (1968) ва б. шеърий тўпламлар муаллифи. С.А. достоннавис сифатида ҳам кўплаб асарлар ёзган: «Гирдоб», (1964), «Устод» (1970), «Қатағон» (1992). Қирғиз эпоси «*Манас*»нинг 3-китобини ўзбек тилига таржима қилган.

СУЛТОН АЛИ МИРЗО (1483—1500) — Мовароуннаҳр ҳукмдори (1498—1500). *Темурийлар*дан. *Султон Маҳмуд Мирзо*нинг 3-ўғли. Онаси — Зуҳра бегим. Отасининг вафотидан сўнг Қарши вилояти ҳокими бўлиб, кейинчалик акаси *Бойсунғурми* дан Бухорони (1497 й. дек.), *Бобур* эса, Самарқандни тортиб олган. Бобур ота мерос шаҳри Андижон душман қўлига ўтиши мумкинлиги ҳақида хабар топиб, бекларидан бирини Самарқандда қолдириб, Андижон томон юрган. Бундан фойдаланган С.А.М. Самарқандни ишғол қилади (1498 й. фев.—март). 1499 й.да С.А.М. б-н Муҳаммад Мазид тархон орасида низо вужудга келади. Тархонлар Мовароуннаҳрда катта нуфузга эга эдилар (қ. *Дархон*). Мазид тархон Самарқанд ва унинг атрофидаги мулкларни ўз ўғиллари, қариндош-уруғлари ва яқин кишиларини ихтиёрига бериб қўйган эди. С.А.М. тахтга муқим ўрнашиб олгач, Мазид тархонга қарши сиёсат юритади. Натижада Мазид тархон Самарқанддан чиқиб кетади. Шунда Тошкент ҳокими *Султон Маҳмудхон* жияни Хон Мирзони (Мирзохон, С.А.М.нинг укаси) мўғул қўшинлари б-н Самарқандни забт этишга жўнатади. С.А.М. Самарқанд ташқарисида, Ёряйлоқда бўлган жангда ғолиб чиқади. Онаси Зуҳра бегимнинг нодонлиги туфайли ёзилган мактуб сабаб *Шайбонийхон* Самарқандни жангсиз эгаллайди (1500). С.А.М. Қўлба яланглигида қатл этилади.

СУЛТОН АЛИ ХУРОСОНИЙ (?—?) — хуросонлик табиб. 15-а.нинг 2-ярми ва 16-а.нинг 1-ярмида яшаб ижод этган. Ўрта Осиёнинг бир қанча шаҳарларида, жумладан, Самарқандда узоқ муддат яшаган. Кўп йиллик тажрибалари асосида «Дастур ул-илож» («Касалликларни даволаш бўйича қўлланма», Самарқанд, 1526) ва «Муқаддимайи дастур ул-илож» («Касалликларни даволаш бўйича қўлланмага муқаддима») асарларини ёзган. «Дастур ул-илож»да турли касалликлар ва уларни даволаш йўллари ҳақида маълумот берилган. «Муқаддиймайи дастур ул-илож»да эса табобатнинг умумий масалалари — соғлиқни сақлаш, одам аъзоларининг соғ ва касаллик вақтидаги ҳолати, қон томирлари ҳамда касаллик бўҳрони (кризиси) ҳақида фикр юритилган. «Муқаддимайи дастур ул-илож» асари форс тилидан ўзбекчага таржима қилинган. Унинг 19-а. бошларида кўчирилган бир нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тининг қўлёзмалар фондида сақланади.

СУЛТОН АҲМАД (? — 1410) — *Жалойирийлар давлати* ҳукмдори (1382—1410). Шайх Увайс I Жалойирийнинг ўғли. С.А. Озарбайжон ва Ироқда ҳукмдорлик қилган. *Амир Темур* Бағдодни забт этгач (1393), С.А. Мисрга мамлук султони Барқуқ (1382—99) ҳузурига қочган. Шундан сўнг у ўз ерларини гоҳида забт этиб, гоҳида қўлдан чиқарган. 1394 й. Амир Темур 2-маротаба Бағдодни эгаллаганда у яна қочган. Бироқ Шом (Сурия)да ҳибсга олиниб, 1405 й. Амир Темур вафотидан кейингина озод этилган. 1406 й. қайтадан Бағдодда ҳукмронлик қилаётган пайтда туркман *Қора Юсуф* б-н унинг орасида низо чиқиб,

кейинроқ урушга айланган. Натижада, 1410 й.да Табриз остонасидаги жангда ҳалок бўлган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

СУЛТОН АҲМАД МИРЗО (1451, Самарқанд — 1494, Оқсув мавзеси, Ўратепа) — Самарқанд ҳокими (1469—94). *Темурийлар*дан. *Абу Саид* Мирзонинг катта ўғли. Онаси — Ўрда Буға Тархоннинг қизи. Отаси унга Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳокимлигини берган. Кейинчалик Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамни ўз тасарруфига киритган. Тошкент ва Сайрамни укаси Умар Шайх Мирзога топширган. Хўжанд б-н Ўратепа ҳам бир неча муддат унинг тасарруфида бўлган. 1493 й. С.А.М. куёви, Тошкент хони Султон Маҳмудхон б-н иттифоқ тузиб Андижонга — Умар Шайх Мирзога қарши юриш бошлайди, улар Андижон, Ахси ва Марғилонни қамал қиладилар. Шу пайтда Ахсида Умар Шайх Мирзо тўсатдан вафот этиб, тахтга 12 ёшли *Бобур* ўтирган. Бек ва амирлар халқни душманга қарши сафарбар этадилар. Султон Маҳмудхон Тошкентга қайтиб кетган. С.А.М. Бобурга Фарғона ҳукмронлигини «инъом» этиб Самарқандга қайтган, бироқ Ўратепага етганда вафот этган. С.А.М. Мовароуннаҳрда нуфузи ниҳоятда баланд бўлган Хожа Аҳрорни ўзига пир тутган. Ойша Султон бегим ва Маъсума Султон бегим исмли қизлари Бобурнинг хотинлари бўлган.

Ад.: Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; Муҳаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1994.

СУЛТОН АҲМАДХОН, Олачахон (? — 1504) — *Мўғулистон* шарқий қисмининг хони (1487—1504). *Чиғатойлар*дан. *Юнусхон*нинг кенжа ўғли. Эсон Тойши бошчилигидаги қалмоқлар устидан 2 марта қозонган ғалабаси ва уларни қаттиқ қирғин қилгани учун қалмоқлар томонидан «Қон тўкувчи», «Олача» ёки «Олачи», яъни «қонхўр» деб аталган. Умар Шайх Мирзо (Бобурнинг отаси) Юнусхонга Тошкент ва Сайрамни берганида (1487) шаҳар ва вилоятда яшашни истамаган мўғуллар С.А.ни Мўғулистонга қочишга кўндирганлар. Отаси уни таъқиб этмаган. С.А. Мўғулистонда марказий ҳокимиятга қарши бош кўтарган қабилалар б-н 10 й.га яқин курашиб, ниҳоят ҳокимиятни мустаҳкамлаб олган. Қашқарга эгалик қилиш учун Мирзо Абу Бакр дуғлат б-н муваффақиятсиз кураш олиб борган. *Шайбонийхон*га қарши курашда ёрдам бериш учун акаси *Султон Маҳмудхон* олдига, Тошкентга келган (1503). Ахси ёнидаги жангда улар Шайбонийхон қўшинидан мағлубиятга учрашган, ҳар икки хон асир олинган. Шайбонийхон уларга шафқат қилиб Мўғулистонга кетишларига рухсат берган. С.А. Оқсувда вафот этган.

СУЛТОН БАХТ БЕГИМ (1360/66—1430, Нишопур) — *Амир Темур*нинг қизи. Онаси — Ўлжой Туркон Ого бегим. С.Б.б. табиатан шаддод, ўжар ва эркакларга хос табиатга молик бўлиб, эркакларни унчалик ёқтирмаган. С.Б.б. Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Миркага никоҳланган. Соҳибқирон куёвига Хутталон вилоятини инъом қилган. Бироқ Муҳаммад Мирка 1388 й. исён кўтарган, исён бостирилиб Муҳаммад Мирка укаси Абулфатҳ б-н Соҳибқироннинг ўғли Умар Шайх Мирзо фармонига кўра қатл этилган. 1389 й. малика С.Б.б. амир Довуд дуғлатнинг ўғли амир *Сулаймоншоҳ*га никоҳ қилинган.

СУЛТОН ВАЛАД (Sultan Velet) Муҳаммад Баҳоуддин (1226, Қараман, Кўния вилояти — 1312, Кўния ш.) — турк шоири. Жалолиддин *Румий*нинг ўғли. Суфийлар орасида тарбия олган; ўзи ҳам суфийликнинг мавлавия тариқати бошлиғи (шайх) бўлган. С.В.нинг бутун ижоди отасининг ҳаёти, фаолияти ва таълимотини оммалаштиришга бағишланган. Форсий шеърлар девони ва «Валаднома» достонининг муаллифи. Мазкур достон 3 та мустақил қисмдан иборат: «Ибтидонома», «Интиҳонома» ва «Рубобнома». 1- ва 3-қисмларда турк тилининг кўния лаҳжасида ёзилган катта-катта парчалар («салжуқона шеърлар») учрайди. Булар кичик Осиёда яратилган ва санаси аниқ кўрсатилган (1301) дастлабки туркийча шеърлардир. С.В.нинг «Илмнома» рисоласи ҳам бор.

Ад.: Гарбузова В.С., Поэты средневековой Турции, Л., 1963.

СУЛТОН ЖЎРА (тахаллуси; асл исм-шарифи Жўраев Султон) (1910.15.1, Шофиркон тумани — 1943.10.11, Гомель ш.) — шоир. Бухородаги эрлар билим юртида ўқиган, сўнг мактаб ва билим юртида ўқитувчилик қилган (1930—36). 1936—39 й.ларда Андижон педагогика ин-тида ўқиган ва шу ерда дарс берган; 2-жаҳон уруши қатнашчиси; урушда ҳалок бўлган. С.Ж.нинг «Фидокор» (1939), «Шодлигим», «Очиқ чеҳралар» (1939), «Москва» (1941) шеърий тўпламлари эълон қилинган. 1939 й. шоир ижодининг энг самарали палласи бўлиб, у шу йили «Парвознома» балладаси, халқ ривоятлари асосида «Зангори гилам», «Қалдирғоч», шунингдек, «Карим ва Қундуз» достонларини ёзган. Шоирнинг машҳур итальян астрономига бағишланган «Бруно» достони (1938) 30-й.ларда яратилган ўзбек достонларининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Бадиий содалик, самимийлик, халқ оғзаки ижодига яқинлик С.Ж. шеъриятининг энг яхши хусусиятларидир. С.Ж.нинг адабий меросида болалар ҳаётидан олинган асарлар алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг сўнгги асари — «Ирода» драмаси (1942, Восит Саъдулла б-н ҳамкорликда) Андижон вилоят театрида саҳналаштирилган.

Шоирнинг жасади Гомель ш. Лоев тумани Козероги қишлоғида дафн этилган. Андижон, Бухоро ва Шофиркон шаҳарларидаги кўчаларга, шунингдек, Шофиркон туманидаги мактаб, кинотеатр ва фуқаролар йиғинига С.Ж. номи берилган.

Ас.: Ёмғирдан сўнг, Т., 1965; Шеърлар, Т., 1973.

Ад.: Мўминов Ғ., Оташқалб шоир, Т., 1970; Алиев С., Бухорода битилган байтлар, Т., 1992.

СУЛТОН МАҲМУД МИРЗО (1453 — Самарқанд — 1495) — Самарқанд ҳокими (1494—95). *Темурийлар*дан. *Абу Саид* мирзонинг 3-ўғли. Отаси даврида Астробод вилояти ҳокими. Абу Саид Мирзо вафоти (1469) дан сўнг Термиз, Чағониён, Ҳисор, Хатлон, Қундуз, Бадахшон ва Ҳиндукуш тоғларигача бўлган ерлар унинг тасарруфига ўтган. Акаси *Султон Аҳмад Мирзо*нинг вафоти (1494)дан сўнг эса, Самарқанд тахтига ўтирган. У зулмни ҳаддан оширгани учун мамлакатнинг катта кичик асл зодалари, сипоҳийлар ва оддий халқ ҳар тарафга тарқалиб қоча бошлаган. С.М.М. тахтга даъвогар бўлиб келган амакиваччаси Малик Муҳаммад Мирзо ва у б-н бирга келган мирзоларни қатл эттирган. С.М.М. ўз ҳукмронлиги даврида 2 марта *Ҳусайн Бойқаро* б-н жанг қилиб, иккаласида ҳам мағлуб бўлган. *Бобур*нинг Султон Нигор хоним исмли холаси унинг 4-хотини.

Ад.: Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; Муҳаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1994.

СУЛТОН МАҲМУДХОН (? — 1404) — *Амир Темур* ҳукмронлиги даврида номигагина Мовароуннаҳр тахтига ўтқазилган хон (1388—1404). *Суюрғатмишхон*нинг ўғли. Амир Темур Хоразмга қилган 4-юришидан қайтиб келгач, Бухорода оламдан ўтган Суюрғатмишхон ўрнига С.М. ўтқазилган. С.М. номига

тангалар зарб қилинган. 1395 й. *Ўзтамиш*га қарши қилинган 2-юриш вақтида С.М. ўтруқ-обозга бошчилик қилган ва жангдан кейин ҳоз. Саратов ш. яқинида жойлашган Юлуғлуқ ва Улуғлуқ номли мавзеда Соҳибқиронга келиб қўшилган. 1398—99 й.лардаги Ҳиндистон фатҳида фаоллик кўрсатган С.М. қўшинининг сул қаноти жўнғарга раҳбарлик қилган. 1402 й.даги *Анқара жанги*да *Боязид I* Йилдиримни асир олишга муваффақ бўлган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, 1996; Мирзо Улуғбек, Тўртўлус тарихи, Т., 1993.

СУЛТОН МАҲМУДХОН (? — 1508) — Мўғулистон хони (1487—1508). *Чиғатойлар*дан. *Юнусхон*нинг ўғли, онаси — Шоҳбегим, Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Муҳаммаднинг қизи. *Бобур*нинг тоғаси. 1487 й. отаси вафот этгач, мўғуллар русумига кўра тахтга ўтқазилган. Бундан хабар топган Умаршайх Мирзо Фарғона томондан, *Султон Аҳмад Мирзо* Самарқанд томондан С.М.га қарши чиққан. Умаршайх Мирзо қўшинни Тошкент яқинидаги мустаҳкам Аштар қалъасини қамал этган. С.М. қўшинга бош бўлиб мудофаага раҳбарлик қилган ва жангда голиб чиққан. 1488 й. Султон Аҳмад Мирзо қўшини устидан Чир (Чирчиқ) дарёси бўйида ғалаба қозонган. Натижада С.М.нинг обрўси, куч-қудрати ошган. Мўғулистоннинг шарқий қисмига ўзи бош бўлиб, қарор-гоҳи — Тошкент ш.да жойлашган. 1493 й. Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг катта қизи Робия Султон бегим (Қоракўз бегим)га уйланган. Самарқанд ва унинг атрофида С.М.ни Хониқахон деб аташган. С.М. доимо қўшни давлатларнинг ишларига аралашган. Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг С.М. Самарқанд тахтини эгаллаш учун юриш қилган, бироқ 1495 й. Кандай яқинида *Бойсунғур* мирзо томонидан мағлубиятга учраган. С.М.ни Фарғонага юриш қилиши эҳтимолидан хавфсираган Бобур унинг олий ҳокимияти тан олган. 1498 й. 5 минг кишилик қўшин б-н Самарқандга юриш қилган, бироқ шим.дан *Шайбонийхон* қўшинларини Мовароуннаҳрга келаётганидан дарак топгач, чекинишга мажбур бўлган. У темурийларга қарши курашда Шайбонийхонни ўзига иттифоқчи қилиш мақсадида унга ўтрор ш.ни берган. Шайбонийхон С.М. ёрдамида Самарқанд, Бухорони қўлга олган. Шайбонийхоннинг кучайиб кетишидан хавфсираган С.М. темурийларни қўллаб-қувватлай бошлаган. *Бобур*га Самарқандни эгаллашида ҳарбий ёрдам берган. Бобур унинг саройида, Тошкентда маълум муддат яшаган (1501—02). 1503 й. С.М. ва укаси Султон Аҳмадхонларнинг бирлашган қўшини Архиён қалъаси (Фарғона) яқинида Шайбонийхон қўшини томонидан тормор келтирилган, ака-укалар асир тушган. С.М.нинг Тошкентга вақтинчалик ҳоким қилиб қолдирилган ўғли Султон Муҳаммад шаҳарни ташлаб қочган. Шайбонийхон Тошкентни эгаллаб, уни амакиси Суюнчхўжахонга берган. С.М. ва укасига шафқат қилиб қўйиб юборган. Улар Мўғулистонга кетишган, бир оздан сўнг Султон Аҳмадхон вафот этган. Тахт учун курашда С.М. ёлғизланиб, анча қийинчиликларга дуч келган. У кўмак истаб Шайбонийхон ҳузурига келган. Бироқ Шайбонийхон С.М.ни фарзандлари б-н бирга Хўжанд дарёси бўйида қатл эттирган.

Ад.: Бабур-наме, Т., 1993; Материалы по истории казахских ханств XV—XVII вв., Алма-Ата, 1969; Мирзо Муҳаммад Хайдар, Тарихи Рашиди, Т., 1996.

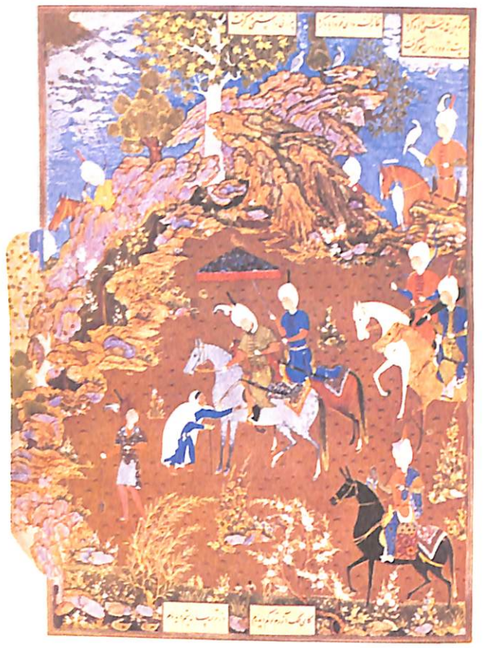
Фахриддин Ҳасанов.

СУЛТОН МИРҲАЙДАР МАЖМУАСИ — Қасбидаги меъморий ёдгорлик (11—16-а.лар). Саидлар авлодидан бўлган Мирҳайдар номи б-н боғлиқ. Мажмуа (90×40 м) ёпиқ ва ярим очиқ бинолар, 3 ҳовлидан иборат. Кенг сақнли жан. ҳовлидан қатор устунли масжидга (6-а.да бунёд этилган) кириб, ундан ўртадаги ҳовлига ўтилади. Ҳовлининг шим. ва шарқий томонидан қад. мақбаралар, жан. ва ғарбий томонида айвон (16-а.) жойлашган. Айвон (11,6×6,6 м) нинг ғарбий девори ёқалаб ўтган йўл шим. ҳовлига олиб боради. Ҳовлида 14—16-а.ларга оид мармар сағаналар бор. Мақбаралар 3 хонадан иборат. Хоналар чор қирали тахмон ва равоқларга ажратилган. Деворларидаги кичик меҳробий 3 токча оралиғида чироқлар учун тутун йўли ишланган. Равоқларнинг бурчак бағаллари майда муқарнаслар б-н безатилган. 1-мақбара (3,3×3,3 м)да Саид амир Шамсиддинбек ал-ҳожи Ҳайдар сағанаси сақланган. Сағана тўқ қулранг мармардан ишланган. Унда 897 ҳижрий (1491 милодий) йил қайд этилган. 2-мақбара (5×5 м)да шахси номаълум 3 та сағана бор. Мақбара гумбазли, бурчаклари 5 қиррали ғиштин муқарнаслар терилган. Ўртадаги ғиштин муқарнасқий томонида алоҳида қурилган Ахлибой мақбараси (4,4×4,4 м) ҳам 14-а.га оид деб тахм. қилинади. Масжид намозгоҳ (20×9,6 м) жан.дан мақбара бостирмасига туташган. Ундаги безаклар 13—19-а.ларга оиддир. Масжиднинг ўрта қисми кенг қатор устунли, бош тарзи ясси пештоқли, пастак гумбазли қалқонсимон бағалларга таянган. Деворидаги токча бурчаклари равоқли, қиррали қилиб безатилган. Масжид олдидаги минора (бал. 8,5 м) эски бинолар ғиштидан қурилган (19-а. охири — 20-а. бошлари), кўриниши пастдан юқорига қараб ингичкалашиб борган, тепаси мезанали. Пастки қисми бир неча бор таъмирланган.

СУЛТОН МУҲАММАД НУР (1472—1530) — хаттот, настаълиқ хати устаси. *Султонали Машҳадий*нинг шогирди. Ҳиротда Навоий ҳомийлигида хаттотлик санъатини ўрганган, ижодини ҳам Навоийнинг шахсий кутубхонасида бошлаган, турли мажлисларда иштирок этган. Асосан, Ҳиротда ижод қилган, маълум муддат Бухорода ҳам бўлган. Навоий унинг санъатини юқори баҳолаб, ўз даврида «ҳеч ким майда настаълиқ хати ёзишда унга тенг келмаган», деб ёзган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган, улардан Салим Котиб, Айний ва б. устозининг хат услубини давом эттирган. С.М.Н. кўчирган қўлёзмалар: Абдулла Ҳотифийнинг «Хамса» достонларидан олинган терма байтлар (1500, Британия музейида); Саъдийнинг «Бўстон» (1501, Теҳрондаги Миллий кутубхонада); Саъдий ва Жомий ғазаллари терма «Девон»и (1519, Теҳрондаги Салтанат кутубхонасида); Низомийнинг «Хамса» (1524, Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида); Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» (1528, Истанбулдаги Авлиё София соборида); «Субҳат ул-аброр» (Лоҳурда: Муҳаммад Шафи шахсий кутубхонасида); Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (1528; Теҳрондаги Салтанат кутубхонасида: Беҳзод расм ишлаган); Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» (1530), Навоийнинг «Девон»и (Россия миллий кутубхонасида); «Калила ва Димна» (Ҳиндистон, Рампур ш.да) ва б. С.М.Н. битган қитъалардан 9 таси Россия миллий кутубхонасида сақланади.

Ад.: Баёний М., Аҳвол ва осори хушнависон, 2 ж., Теҳрон, 1967.

СУЛТОН МУҲАММАД ТАБРИЗИЙ (1470 й. охири — Табриз — 1555) — мусаввир, Табриз миниатюра мактаби асосчиларидан. Сафавийлар (Шоҳ Исмоил ва Шаҳзода Таҳмосиб I) сарой кутубхонасида ишлаган. *Беҳзод* б-н ҳамкорликда ижод қилган, шаҳзода Таҳмосибга расм ўргатган. Оға Мирак Исфаҳоний, Мир Саид Али, Музаффар Али ва б. б-н бирга қўлёзма китобларга



Султон Муҳаммад Табризий. «Султон Санжар ва кампир» (1539—43, Британия музейи).

асарлар яратган. Асарлари ёрқин, соф ранглар жозибаси, нозик чизиқлари, ажойиб нақшлар ва пухта ўйланган тарҳи, кўтаринки образлар силсиласи б-н алоҳида ажралиб туради. Навоийнинг «Девон»и (1527), Ҳофизнинг «Девон»и (1537), Низомийнинг «Хамса» (1539—43, Британия музейида), Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1537) асарлари қўлёзмаларига расмлар ишлашда қатнашган, портретлар ва б. алоҳида миниатюралар яратган.

СУЛТОН МУҲАММАД ХАНДОН (15—16-а. 2-ярми, Ҳирот) — хаттот, шоир, настаълиқ хати устаси. *Султоналн Машҳадий*нинг шогирди, хушгабиат, хушчақчақликка мойил бўлгани учун «хандон» лақабини олган. Ижодини Навоийнинг шахсий кутубхонасида бошлаган. С.М.Х. кўчирган қўлёзма китобларга баъзан отини ёзмаган. Хондамир хаттотни «настаълиқ хатида истеъдоди жуда зўр», деб баҳолаган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. С.М.Х. кўчирган Саъдийнинг «Бўстон» асари (1514, Жаъфар Султон Алқаройи мажмуасида), Ҳофизнинг «Девон»и (1519, Кобулдаги Давлат музейида ва яна бир нусхаси 1515, Британия музейида), Хусрав Деҳлавийнинг «Девон»и (1497, Ўзбекистон ФА ШИ да) ва «Қирон ус-садайин» асари (1515, Британия музейида), Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» (Теҳрондаги Миллий кутубхонада ва бир нусхаси шахсий мажмуада), «Субҳат ул-аброр» (1523, Теҳрондаги Жаъфар Султон Алқароий мажмуасида), Навоийнинг «Девон»и (1528, Россия миллий кутубхонасида) ва б. қўлёзмалар, кўплаб қитъалари бизгача етиб келган.

СУЛТОН САЙИДХОН (1490, Турфон — 1533.9.7) — Ёркенд хонлиги ҳукмдори (1514—33). *Чиғатойлардан. Султон Аҳмадхон*нинг ўғли. 1503 и. отаси б-н амакиси *Султон Маҳмудхон*нинг Ахси яқинида *Шайбонийхон* б-н бўлган жангида қатнашган. Султон Аҳмадхон вафотидан сўнг тахт учун курашларда акаси Мансурхондан енгилган. С.С. Андижонга, сўнгра Кобулга, қариндоши *Бобур* ҳузурига борган. Бобур уни иззат-икром б-н кутиб олган. 1510 й. Бобурнинг Кобулдан Қундузга юриши чоғида С.С. у б-н бирга бўлган. Тарихчи Мирзо Ҳайдарнинг амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Андижонни шайбонийлардан (Жонибек султондан) қайтариб олгач (1511), Бобурни таклиф этади. Бобур С.С.га Андижон тахтини беради. Қашқар ҳокими Абу Бакр мирзо 20 минг кишилик қўшин б-н Андижонга юриш қилган, С.С. кичик қўшин (1,5 минг киши) б-н Андижондан 2 фарсах узоқликдаги Нут-Нуг мавзеида бу катта қўшин устидан зафар қозонган (1511 й. 24 окт.). С.С. шайбонийларга қарши курашда Бобурга ёрдам берган. 1514 й. шайбоний султонлар Андижонга юриш уюштирганлар. С.С. шаҳарни ташлаб Шарқий Туркистонга кетган. 1514 й. Абу Бакр мирзони енгиб, Қашқарни эгаллаган. 1522 й. бутун Шарқий Туркистонни тобе этган. Умрининг сўнгги йилларида Тибетни эгаллаш учун кураш олиб борган. Мамлакатда тартиб ўрнатиш юзасидан қатор тадбирларни амалга оширган. Абу Бакр мирзодан қолган давлат хазинасини мусодара этиб, унинг бир қисмини давлат арконлари, лашкарбошилари, қўшин ва фуқароларга тақсимлаб берган. Оқсу ва Турфон ш.лари ва бир қанча қишлоқлар қайта қурилган. Дин арбобларига катта ҳурмат кўрсатилган. Бироқ С.С. 1522 йдан бошлаб маишатга, ичкиликка берилиб кетиб давлат ишларига эътибор бермай қўйган. Тарихчиларнинг таърифига кўра, С.С. атоқли сиесатдон бўлибгина қолмасдан, таниқли олим, шоир, мусиқашунос ҳам эди. Сайид тахаллуси б-н шеърлар ёзган. С.С. моҳир хаттот, мусаввирликда, муҳр уиши, тош қирқиш (сангтарошлик), заргарлик, отни беваш, қуймачилик, камон, ханжар, шамшир ясаш, дурадгорлик ҳунарларида шуҳрат қозонган. С.С. шикорни яхши кўрган, унинг қонун-қоидаларидан сабоқ берган.

Омонбек Жалилов

СУЛТОН САЙИДХОН (? — 1868) — Қўқон хони (1863—65). *Маллахон*нинг ўғли. 1863 и. июлда қирғизлар ва қипчоқлар амир лашкар *Алимқул* бошчилигида ҳокимиятни эгаллаган. С.С. номигагина хон қилиб кўтарилган, амалда давлат ишлари Алимқул қўлида бўлган. Рус қўшинлари бу пайтда Янгиқўрғон, Пишпак, Марки, Авлиёота, Туркистон, Чимкентни босиб олишган. 1865 и. баҳорида М.Г.Черняев бошчилигидаги қўшин Тошкентни қамал қилган. С.С. Алимқул б-н бирга Тошкент мудофаасига раҳбарликни ўз қўлига олган. Алимқул жангда ўлдирилач, қирғиз ва қипчоқлар қўшини Қўқонга қайтиб кетиб, тахтга бошқа хонни ўтқазиш пайтига тушган. Тарихчи Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, Тошкент халқи С.С.га содиқ қолиб, уни қайта хонлик тахтига ўтқазишади. Шу равишда Тошкент ўз хонига эга бўлиб, Қўқондан мустақиллигини намойиш этади.

С.С. Россия тажовузига қарши ёрдам сўраб Туркия султонига, Бухоро амирига ва Қўқонга элчилар жўнатган. Бухорога себзорлик эшон Ҳакимхўжа қозикалон бошчилигида ҳар даҳадан тўрт оқсоқол юборилади. Бухоро амири ўз мактубида С.С. унинг ҳузурига келиб бўйсуниши ва шундан кейингина Тошкентга ёрдам бериши мумкинлигини ёзган. Амирнинг бу талаби қондирилган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Бейсимбиев Т.К., Тарихи Шахрухи, Алма-Ата, 1987.

СУЛТОН САНЖАР — қ. *Санжар.*

СУЛТОН САНЖАР МАҚБАРАСИ — Марв (Туркманистон)даги меъморий ёдгорлик (12-а. 40-й.лари). Меъмори *Муҳаммад ибн Отсиз* ас Сарахсий. Султон қалъа марказига жойлашган. Султон *Санжар* (1157 й.да вафот этган) мақбараси бизгача хароба ҳолда етиб келган. Мақбара мурабба тарҳли (ташқариси 27×27 м, ичкариси 17×17 м). Хона бал. 36 м (ички гумбазгача, ташқи гумбаз сақланмаган). Маҳобатли тўртбурчак девор (бал. 15 м, қалинлиги 5 м) устига 8 қиррали пойгумбаз (қалинлиги 1,5 м) ўрнатилган. Пойгумбаз 3 поғонали. 1-поғонаси 4 томондаги равоқларга таянган, 2-поғонасидаги майда равоқчалар 6 қиррали, 3-поғонаси устига гумбаз ўрнатилган. Мақбара ички деворларида оқ, кўк ва қизил рангли бўёқлар сақланган. Нозик ислимий нақшлар б-н безатилган девор тепасида ёзувлар, шарқий гумбазга ишланган ганчкор нақшлар заминида меъмор номи қайд этилган. Мақбарага Салжуқийлар саройи ва масжид туташ бўлган. С.С.ни турли урушлар кўп путур етказилганига қарамай, ўз маҳобатини йўқотмаган. 1980 йда қайта тикланган.

Ад.: Всеобщая история архитектуры, в 12 томах, т. 8, М., 1969.

СУЛТОН САОДАТ МАЖМУИ — Термиздаги меъморий ёдгорлик (10—17-а.лар). Термизнинг шарқида жойлашган бу зиёратгоҳ 7 а. давомида шаклланган, 20 га яқин мақбарани ўз ичига олган. Унда Сайиидлар сулоласининг мақбаралари жойлашган. Дастлаб шу атрофдаги ерлар эгаси, пайғамбаримиз авлодларидан бўлмиш Ҳасан ал-Амир (9-а. 2-ярмида вафот этган) мақбараси бунёд этилган. Халқ орасида С.С.м. номи б-н машҳур бўлган мақбаралар 10-а.да, қолганлари, асосан, 15—17-а.ларда ёнма-ён қурилиб, узун ҳовлининг 2 томонини эгаллаган. Мақбаралар пештоқ ва гумбазли чорси хоналар (9×9,05 м ва 10,15×10,25 м) дан иборат. Ҳовлининг тўридаги пештоқ ва икки қанотидаги гумбазли мақбаралар бир хил тарҳда, жан.даги мақбара зиналар ҳисобига кичикроқ кўринади. Шим.-ғарбидаги мақбаранинг қурилма ва безаклари оддий ғишт (27×27×5 см) дан жуфт-жуфт қилиб терилиб, мавжли безак ҳосил қилинган. Ички хона деворларига ғиштдан ҳошияли бўртма равоқлар ишланган. Жан.-ғарбдаги мақбара шим.-ғарбдагидан бир оз кичик, кўриниши оддий, ганч сувоқли. Мазкур 2 мақбара орасидаги пештоқли супа тўрига меҳроб жойлашган. Сиркор кошинлар бинога алоҳида ҳусн бағишлаган. 15—17-а.ларда қурилган мақбараларда ўша даврга хос юлдузсимон гириҳ нақшлар, ганчкори безаклар кенг қўлланилган. Мажмуа мустақилликдан кейин таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилган.

Ад.: Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А., Средневековые памятники Сурхандарьи, Т., 1982.



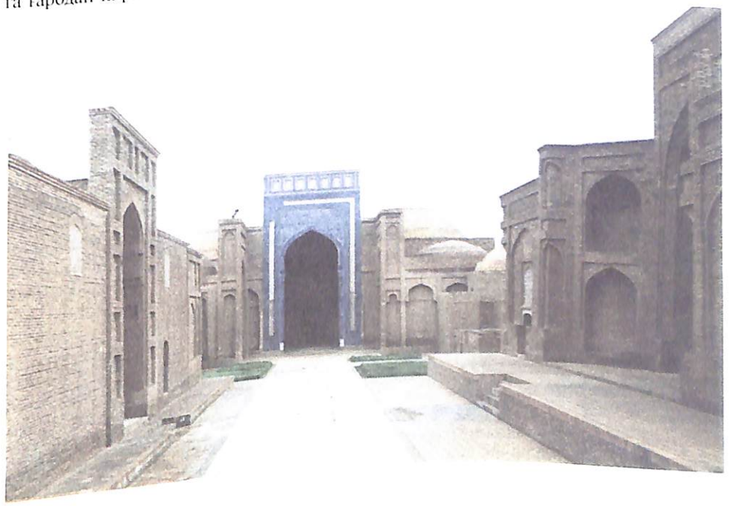
Султон Санжар мақбараси



Султон Увайс бобо мақбараси.

СУЛТОН УВАЙС БОБО МАЖМУИ — Беруний (Қорақалпоғистон) туманидаги меъморий ёдгорлик (17—19-а.лар). Султон Увайс (асл исми Суҳайл ибн Омир ибн Румон ибн Ноҳия ибн Мурод) Яманнинг Қаран қишлоғи Муродий қабиласида (мил. 625 й.да) туғилган. Ҳазрати Али ва Муовия аскарлари ўртасидаги Сиффин жанги (657 й.)да 32 ёшида шаҳид бўлган. Суриянинг Софа қишлоғида дафн этилган. Султон Увайс ҳадислар йиғиш б-н шуғулланган (7-а. 1-ярми). Унинг издош мухлислари 17-ада рамзий қабр (Шоҳаббос ҳоз. Берунийда) ва зиёратгоҳ бунёд этишган. Оллоқулихон шайхига атаб катта масжид ва алоҳида 10 та чиллахона қурдирган (19-а.). Мажмуа тўғри тўртбурчак тарҳли (21,5×53 м), шим.дан — жан.га томон йўналтирилган. Султон бобо мақбараси, кейинчалик бунёд этилган (асосан, гумбазли) мақбаралар ва б. атрофи ғиштин девор б-н ўралган ҳовлининг шим. қисмида жойлашган. Жан.да масжид, айвон, ҳужра ва меҳмонхоналар бор. Мажмуага ғарбдан кирилади. С.У. б.м. ўрта аср Хоразм меъморий анъаналари асосида (пишиқ ғиштдан) қурилган. Хоразм вилояти ҳокимлиги ташаббуси б-н зиёратхона, кириш қисми таъмирланган (2002).

СУЛТОН УВАЙС ТОҒИ — Қорақалпоғистондаги тоғ тизмаси. Қизилқумнинг шим.-ғарбида, Амударёнинг ўнг соҳилида. Кенглик бўйлаб 40—45 км масофага чўзилган, эни 10—15 км. Тоғ унчалик баланд эмас, атрофдаги текисликдан 350—400 м кўтарилиб туради. Энг баланд жойлари: Қорачинғил (485 м), Аччиқтоғ (473 м). Жан. ён бағри нисбатан тикроқ. Ғарбий қисми бир қанча тепаликларга (Шайхжали, Қуёнчиқ, Зангибобо, Жумуртоғ) бўлинган. Йиллига 80—100 мм ёғин тушади. Йиллик т-ра 12°—13°, янв.нинг ўртача т-раси —5°, —8°, июлники 26°—28°. Доимий оқар сувлар йўқ. Уз. 5—12 км ли қуруқ сойлар (Жамансой, Қизилсой, Қазансой, Султонбобосой, Кахралсой, Ахимбеддинсой)да фақат ёғингарчи-



Султон Саодат мажмуаси.

лик вақтида сув оқади. Тектоник жиҳатдан антиклиналь структура. Кучли бурмаланган палеозой даври метаморфик, чўкинди, вулканик тоғ жинслари (сланец, кварцит, оҳактош ва б.)дан ташкил топган. Чўл тупроқларида шувоқ, ранг каби эфемер ўсимликлар, булоқлар атрофида турли хил буталар ўсади.

СУЛТОН ҲАСАН МАСЖИД-МАДРАСАСИ — Қоҳира (Миср)даги меъморий ёдгорлик (1356—63). Мажмуа масжид, мадраса ва султон Ҳасан мақбарасидан иборат. Тарҳи 68×155 м. Мадраса 4 айвонли, ҳовли майд. (32×34,6 м) 4 томондан равоқли айвонлар б-н ўралган (девор бал. 35 м гача), айвонларнинг энг каттасида масжид хонақоҳи жойлашган. Мадрасага ҳовлининг 4 томонидаги дарвозадан кирилади. Атрофидаги ҳужралар 4 қаватли. Масжид деворлари мармар б-н қопланган, полига кошин ётқизилган. Меҳроб ёнидаги минбар мармардан ишланган. Меҳробнинг 2 ёнида мақбарага кириладиган эшиклар бор. Эшиклардан бири олтин ва кумуш б-н, мақбара (21×21 м) мармар б-н қопланган. Гумбаз ости бағали муқарнаслари (17-а.да қайта тикланган). Ҳовли ўртасидаги мармар устунли кўшк ўртасига фаввора ўрнатилган. Пештоқи (бал. 38 м) муқарнас безаклар тош ўймакорлиги ва қадама нақш б-н жозибадор безатилган. Гулдаста-минораси ўзига хос миллий услубда ишланган. С.Ҳ.м.-м. мамлуклар ҳукмронлиги даври қурилишидан қолган, кўлами ва ҳашамдорлиги жиҳатдан энг аҳамиятли ёдгорликлардандир.



«Наводир ун-ниҳоя» девонининг зарвараги (15-а.нинг 2-ярми, Ўзбекистон ФА, Шарқшунослик институтида).

СУЛТОНАЛИ МАШҲАДИЙ (1437 — Машҳад — 1520) — хаттот, шоир, хат назариётчиси; *настаълиқ* хати ривожига ва кенг тарқалишига улкан ҳисса қўшган. «Султон ул-хаттотин» («Хаттотлар султони») ва «Қиблат ул-куттоб» («Котиблар қибласи») номли юксак унвонлар соҳиби. *Хаттотлик*ка болалигидан иштиёқи баланд бўлган. С.М.нинг устозлари — хаттот Заҳириддин Азҳар ва Хожа Ҳофиз Муҳаммад. С.М. мадрасада таълим олган, сўнг мадрасада дарс берган. 1451 й.дан Ҳиротда яшаб, Султон Абу Саид (1451—69) ва Султон Ҳусайн (Ҳусайн Бойқаро, 1469—1506)лар хизматида бўлган. Ҳиротдаги бадиий муҳит — санъаткорлар даврраси, айниқса, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар б-н ижодий ҳамкорлик қилиш натижасида С.М. устод санъаткор даражасига кўтарилди (Навоийнинг шахсий кутубхонасида китобат ишлари б-н машғул бўлган). Айниқса, С.М.нинг Навоий ижодига муносабати ўзгача бўлиб, шоирнинг аксар асарларини бир неча нусхаларда кўчирган; жумладан, Навоийнинг «Илк девон»ини ўзи тартиб этган (1465; дастхат нусхаси Россия миллий кутубхонасида). Ўз навбатида улуғ шоир ҳам хаттотга чуқур хурмат б-н қараган, «Мажолис ун-нафоис» асарида унга юқори баҳо берган. С.М. Ҳирот хаттотларига раҳбарлик қилган; ёш мусаввир Камолиддин *Беҳзод*га ўз фарзандидек муносабатда бўлган; уларнинг ўзаро ҳамкорлиги туфайли юксак даражадаги санъат асарлари—қўлёзмалар юзага келган. *Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Хандон, Мир Али Ҳиравий,* Муҳаммад Қосим ва б. кўплаб хаттотларни тарбиялаган.

С.М. кўчирган ва тартиб қилган мўътабар қўлёзмалар ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг ноёб намунаси, ҳам Ҳирот китобат санъатининг шоҳ асарлари, дурдоналари сифатида қадрлидир. Шулардан 50 дан ортиқ китоб ва 500 га яқин қитъалар бизгача сақланган: Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида Навоийнинг 3 девони (жумладан, «Наводир ун-ниҳоя» ва б.), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ҳотамнома», «Жавоҳирнома» асарлари; Англиянинг Виндзор саройи кутубхонасида Навоийнинг «Девон»и, «Ҳамса» асарлари; Россия миллий кутубхонасида Навоийнинг «Хамса» асари; АҚШ нинг Метрополитен музейида Навоийнинг «Девон»и; Туркиянинг Истанбулдаги Тўпқопу саройи кутубхонасида Навоийнинг «Хамса», Саъдийнинг «Девон»и, Султон Ҳусайний «Девон»и (4 нусха) ва б. қўлёзмалар; у яратган ғазал, рубоий, қитъалар (ҳусниҳат парчалари, аксарият қисми Туркиядаги Тўпқопу саройида) мураққаъ ва тазкираларда дунё кутубхона ва музейларида сақланади (жумладан, 41 та қитъа Россия миллий кутубхонасида).



Алишер Навоий «Девон»и (терма). Хаттотнинг исми битилган саҳифа (15-а. охири, Бодли кутубхонасида). Султонали Машҳадий кўчирган.

С.М. нинг хат санъатига оид «Қавоиди хутут» («Хат қоидалари», 1519) шеърий рисоласида (дастхат қўлёзмаси Россия миллий кутубхонасида) хаттот ва шоирнинг нозик диди ва ҳолати ўз аксини топган: рисола матни настаълиқ хатида китобат қилиниб, олтин суви б-н ҳалланган; қўлёзма саҳифалари ҳошияларига ўсимлик ва ҳайвонлар тасвирлари ишланган (сарлавҳа варағидаги унвон ичига музаҳҳиб Жалолиддиннинг номи ёзилган). С.М. ушбу рисолада хат услублари (жумладан, настаълиқ хати) устида тўхталган, *Ибн Муқла, Ибн Баввоб* ва б. хаттотларнинг хат усулларини таърифлаган.

С.М. иморатлар, ёғоч ва тошларга ўйиб ёзиладиган хатларни битишга ҳам моҳир бўлган. Султон Ҳусайн қурдирган биноларига китобалар, унинг марҳум қариндош ва яқинларининг қабр тошларига битиклар битган.

С.М. фаолияти, у кўчирган ва битган қўлёзмалар, қитъа, китоба ва битиклар ўз даврида ва ундан кейин ҳам юқори баҳоланган: Бобур, Хондамир («Ҳабиб ус-сиғар»), Мирхонд («Равзат ус-сафо»), Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (Тарихи Рашидий), Абдураззоқ Самарқандий («Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн») ва б.

Ад.: Костигова Г.И., «Трактат по каллиграфии» Султан Али Машхеди, Л., 1957; Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971; Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар, Т., 1982; Хакимов М., Алишер Навоийнинг асарларини кўчирган хаттотлар, Т., 1991; Норқулов Н., Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар, Хоразм, 1996; Пугаченкова Г.А., Темурнинг меъморий мероси, Т., 1996.

Абдумажид Мадраимов.

СУЛТОНАЛИ ҚОИНИЙ (15-а. 2-ярми — 1517) — хаттот, шоир; настаълиқ хати устаси. Хаттотликни Азҳар Табризийдан ўрганган. Ижодини Табризда бошлаган, кейин Ҳиротга келиб *Жомий* хизматида бўлган. Навоийнинг шахсий кутубхонасида ижод қилган. Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида «табъи ва салоҳияти кўптур», деб таърифлайди, Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида «настаълиқни бағоят тоза ва яхши услубда ёзади», деб таъкидлайди. С.Қ. ўз ижодида устозининг хат услубини ривожлантиргани ҳақида Султонали Машҳадийга яқин турадиган Султонали Қоиний, майда настаълиқда яхши ёзган;. Жомийнинг «Девон»и (Техрондаги Салтанат кутубхонасида), Хамадонийнинг «Тамҳидот» (1479, Россия миллий кутубхонасида), Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» (Истанбул, Ун-т кутубхонасида 7 та расм бор) асарлари ва б. қўлёзмаларни кўчирган. С.Қ. кўплаб қитъалар битган, аксарияти Туркия мажмуаларида, жумладан, 13 намунаси Баҳром Мирзонинг мураққаъси (Истанбул, Ўфқоф, Хазина кутубхонаси)да сақланади.

СУЛТОНИЙ, Жаус, Оқпар, Шакарак — ўрта кечпишар маҳаллий хўраки, майизбоп ва винобоп узум нави. Ўрта Осиёда чиқарилган. Ўзбекистон (Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида кўпроқ), Тожикистон, Туркманистон, Қозоғистонда экилади. Тупи ўртача кучли ўсади. Барглари ўртача, 5 бўлмали, бети бир оз буришган, орқаси тукли. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, вазни 400—500, баъзан 800—1100 г. Конуссимон, тиғиз жойлашган. Ғужуми йирик, 5—6 г келади, юмалоқ-чўзиқ, оч сариқ, пишганда қаҳрабо, офтобга қараган томони тўқ сариқ. Пўсти қалин, қўнғир нуқталар б-н қопланган. Эти сершира, еганда кар-силлайди. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3360° бўлганда, сент. бошларида 148—154 кунда пишади. Таркибида 23—24% қанд, 3—3,5% кислота бор. Новдалари яхши пишади. Ҳосилдорлиги 200—240 ц/га. Совуққа чидамсиз, ондатам б-н касалланади. Узун новда қолдириб кесилади. Қурғоқчиликка чидамли. Узуми янглигида истеъмол қилинади, майиз солинади, юқори сифатли десерт винолари тайёрланади.



Султоний узум.

СУЛТОНИЯ — Эронда ҳукмронлик қилган *Ҳулокуийлар давлати* пойтахти (14-а.). Шаҳар қурилиши *элхон*лардан султон *Аргун* даврида (1284—91) бошланиб, Ўлжойтухон ҳукмронлиги вақтида (1304—16) якунланган. С. бешта муҳим карвон йўллари туташган ерда жойлашгани туфайли 14-а.да унинг аҳамияти кучайган. *Амир Темур* Яқин ва Ўрта Шарққа юришлари чоғида С.да қароргоҳ қурган. Мирзо Улуғбек шу шаҳарда туғилган. Ҳоз. С. Эроннинг шим.-ғарбида Занжон ва Қазвин ш.лари оралиғида жойлашган шаҳар.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

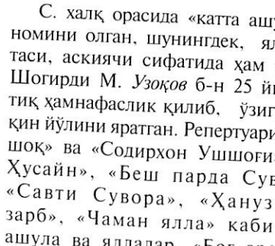
СУЛТОНОВ Абдулла Султонович (1913.13.3 — Тошкент — 1983.26.10) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1966). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Кимё фанлари д-ри (1964), проф. (1966). Ўрта Осиё ун-тини тугатгач (1935), шу ун-т органик кимё кафедрасида ассистент (1935—40), доцент (1940—47). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида лаб. мудири (1947—59). Полимерлар кимёси и.т. институтида директор муовини (1959—63). Ўрта Осиё нефтни қайта ишлаш и.т. институти директори (1964—78), лаб. мудири (1978—83). Асосий илмий ишлари нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси саноати органик катализи муаммоларига оид. С. гидрокрекинг, гидроолтингугуртсизлаш, гидрогенизация, газларни олтингугурт бирикмаларидан тозалаш ва б. кимёвий жараёнларда қўлланадиган катализаторларнинг янги турларини синтез қилган. Карбон кислоталарни декарбоксиллаш ва биологик фаол катализаторларни қўллашнинг назарий асосларини ишлаб чиққан.

Ас.: Химическая теория катализа Д.И.Менделеева и дальнейшие её развития, Т., 1961.

СУЛТОНОВ Абдурайим Султонович (1930.15.10, Чимбой — 1992.15.9, Нукус) — қорақалпоқ композитори ва дирижёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Тошкент консерваториясини тугатган (1955). Қорақалпоқ театри бош дирижёри (1955—57, 1966—71), Қорақалпоқ давлат филармонияси халқ чолғу асбоблари оркестрининг ташкилотчиси ва раҳбари (1957—63), Нукус мусиқа-хореография билим юртида директор муовини (1963—66) ва ўқитувчи (1963 й.дан), Қорақалпоғистон телевидение ва радиоэшиттириш кўмитаси халқ чолғу асбоблари оркестрининг бадиий раҳбари ва бош дирижёри (1971 й.дан), Қорақалпоғистон композиторлар уюшмаси раиси (1991—92). Симфоник («Қорақалпоқча сюита», Б.Гиенко б-н ҳамкорликда; «Ёшлик») ва вокал-симфоник («Бўзатов») сюиталар, поэмалар, «Қорақалпоқча рапсодия»; шунингдек, «Равшан» (Ж.Оймирзаев), «Бахт», «Арулар», «Дилбарлар» (С.Хўжаниёзов), «Қирли сўқмоқлар» (Т.Сеитжонов) , «Артист тақдири» (И.Юсупов), «Орол овози» (Қ.Дўсанов) каби спектакларга ёзилган мусиқа ва қўшиқлар (Ажиниёз шеърлари — «Севгилим», «Гўзаллар», «Бормикин» ва б.) муаллифи. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

СУЛТОНОВ Абдураҳмон (1946.18.10, Тошкент) — ганчкор уста, меъмор, Ўзбекистон халқ устаси (2001). Тошкент политехника ин-тининг меъморлик ф-тини тугатган (1970). С. иш фао-

лиятини Тошкент амалий санъат ижодий экспериментал к-тида ганчкорликдан бошлаган. Уста Маҳмуд *Усмонов*нинг шогирди. Тошкент метрополитени («Мустақиллик», «Ҳамза» ва б.) бекатлари, «Ўзбекистон» меҳмонхонаси, «Зарафшон» ресторани, Тошкент оперетта театри, «Ўзбекистон» санаторийси (Сочи), Миллий боғдаги Навоий ҳайкали гумбази остидаги безаклар, Туркистон саройи, Темурийлар тарихи давлат музейи (бинонинг ташқи устунлари), Германиядаги Ўзбекистон элчихонаси ва б. учун яратган нафис ганч ўймакорлиги асарлари юксак маҳорат б-н ишланган. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).



Уста Абдурраҳмон Султонов.

СУЛТОНОВ Жўрахон (1903.29.1 — Марғилон — 1965.19.10) — хонанда, бастакор, Ўзбекистон халқ ҳофизи (1939). Кенг диапазонли, кучли, юмшоқ хириллоқ ва дардли овоз соҳиби. Хонандалик сабоқларини илк бор отасидан олган, кейинчалик Мадали ҳофиздан ялла йўлларини, Болтабой Ражабов, Маматбува Сатторовлардан катта ашула, Содирхон ҳофиз, Мулла Тўйчи ҳофизлардан мақом йўлларини ўзлаштирган. Дастлаб халқ тўй-сайиллари, чойхоналарда хизмат қилган. 1926 й.дан М. Қориёқубов раҳбарлигидаги Ўзбек давлат концерт-этнографик труппасига қатнашган. Марғилон (1928—32) ва Тошкент (1932—36 ва 1940—58) театрларида, Ўзбек давлат филармонияси (1936—39), Ўзбекистон радиоқўмитаси (1950—58)да яккахон хонанда. Муқимий театрида Парфи ҳофиз («Тоҳир ва Зуҳра»), Норқўзи («Нурхон») каби ролларни ҳам ижро этган.

С. халқ орасида «катта ашула пири» номини олган, шунингдек, яллалар устаси, аскиячи сифатида ҳам танилган. Шогирди М. *Узоқов* б-н 25 йилдан ортиқ ҳамнафаслик қилиб, ўзига хос талқин йўлини яратган. Репертуаридан «Ушшоқ» ва «Содирхон Ушшоғи», «Дугоҳ Ҳусайн», «Беш парда Сувора» ва «Савти Сувора», «Ҳануз», «Чор зарб», «Чаман ялла» каби мумтоз ашула ва яллалар, «Боғ аро», «Шафоат», «Хайрул башар», «Отга миндим» ва б. катта ашулалар ўрин олган. У ўзбек халқ қуй ва усулларини асосида бир қанча ашулалар ижод қилган. «Найлайин», «Ўлмасун» (Навоий), «Келинг, эй аҳбоблар» (Фурқат), «Бир қалаҳ» (Чустий), «Мубталоман» (С.Абдулла), «Минг қадам» (Ҳабибий), «Бир келсин», «Эй дилбари жононим», «Оҳким» каби катта ашулаларни чолғу жўрлигида ижро этиб янги услуб яратган. С. ижролари Ўзбекистон радиоси ва Санъатшунослик ин-ти фоножамғармаларида сақланмоқда, бир неча граммпластинка, аудиокассета ва компакт дисклларга ёзилган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2000). 1997 й.дан Марғилонда С. ва М. Узоқовлар номидаги Республика хонандалар танлови ўтказилмоқда.



СУЛТОНОВ Караматдин (1924.5.9, Қорақалпоғистон, Мўйноқ тумани Оқдарё қишлоғи — 1989, Нукус) — Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси (1973). 1949—51 й.ларда «Қизил Қарақалпақстан» ва «Жас ленинши» газ.ларида ишлаган. Илк ҳикоялар тўплами — «Менинг дўстларим» (1956). «Овулдошларим» (1960), «Олтин давр шамоли» (1959), «Давр қўшиғи» (1972) каби ҳикоя ва шеърлар тўпламларида қорақалпоқ халқининг ҳаёти акс этган. 1962 й. «Оқдарё» романини ёзган. Асар ўзбек (1967) ва рус (1974) тилларида нашр этилган. С.нинг «Ажиниёз» тарихий романи (1971) қорақалпоқ халқининг машҳур шоири ва классиги *Ажиниёз*га бағишланган. «Давр таърифи» (1971), «Кексалар ҳикоялари» (1972), «Ўтган кунлар» (1973), «Хотиралар» (1975) каби қиссалар муаллифи. Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат мукофоти лауреати (1985).

СУЛТОНОВ Муҳаммад Алиевич (1915.2.2 — Тошкент — 1980.12.7) — гельминтолог олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), биол. фанлари д-ри (1963). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1937). Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология ин-тида кичик илмий ходим (1941—43), катта илмий ходим (1943—56), гельминтология лаб. мудири (1956—78), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, директор (1962—66). Илмий ишлари Ўзбекистоннинг уй ва ов хўжалик аҳамиятига эга бўлган паррандалари гельминтлари, от ошқозон бўкаси ҳамда бошқа ёввойи ҳайвонлар паразитофаунасини ўрганиш, уларга қарши қураш чораларини ишлаб чиқишга бағишланган.

Ас.: Гельминты домашних и охотничье-промысловых птиц Узбекистана. Т., 1967. Гельминты домашних мелкопитающих Узбекистана (в соавторстве). Т., 1975.

СУЛТОНОВ Мўмин Маннопович (1947.10.2, Тошкент) — ганчкор уста, Ўзбекистон халқ устаси (2000). Тошкент политехника ин-ти меъморлик ф-тини тугатган (1971). 1961 й.дан Тошкент амалий санъат ижодий экспериментал к-тида ганчкор уста. 1973 й.дан «Устазода» бирлашмасида ижодий раҳбар. Уста Маҳмуд *Усмонов*нинг шогирди. С. шогирдлари б-н Навоий ҳайкали гумбаз ости безаклари, Темурийлар тарихи давлат музейи, Туркистон саройи, Тошкент ш. ҳокимияти, Ўзбек миллий



Уста Мўмин Султонов.

академик драма театри, Ўзбекистон консерваторияси, Германиядаги Ўзбекистон элчихонаси, Малайзиядаги Бутунжаҳон ислом музейи бинолари ва б. иншоотларнинг ганчкори безакларини яратган.

СУЛТОНОВ Толи Ҳожиаҳмедович (1950.8.11, Элликқалъа тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Республика рус тили ва адабиёти педагогика ин-тини тугатган (1972). 1972 й.дан Элликқалъа туманидаги 2-мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси (1987—2000 й.ларда директор). Дарсни техника воситаларидан, кўргазмали қуроллардан фойдаланган ҳолда ташкил этади.

СУЛТОНОВ Ҳайриддин Мадриддинович (1956.15.1, Тошкент вилояти Қибрай тумани Тузел қишлоғи) — ёзувчи, публицист. Тошкент ун-тининг журналистика ф-тини тугатган (1978). «Гулистон» (1974—80) ва «Ёшлик» (1982—85) журларида адабий ходим, бўлим мудири, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир (1980—82), бош муҳаррир (1985—93). 1993 й.дан Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида масъул ходим, 2001 й.дан Президентнинг Давлат маслаҳатчиси.

С. ўзининг очерк, ҳикоя ва қиссаларида, асосан, замондошлари ҳаётига мурожаат этиб, уларнинг руҳий оламидаги инсоний гўзалликни, содда, покиза, меҳнаткаш кишиларнинг яхлит образларини яратган. С. тарихий мавзуларга ҳам мурожаат этиб, Навоий, Улуғбек, Бобур, Абдулла Қодирийга бағишланган асарлар ёзди («Бобурнинг тушлари», қисса ва ҳикоялар). Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари б-н бирга қилган сафари таассуротлари асосида эса «Бобурийнома» маърифий романини яратди. С. мазкур асари б-н ўзбек адабиётида маърифий роман жанрини бошлаб берди. Асарлари нафис лиризм, тасвир маданияти, тилининг майин, ширали ва рангинлиги б-н ажралиб туради. С. драматургия ва кинодраматургия соҳаларида ҳам қалам тебратиб, «Чангак», Абдулла Қодирийга бағишланган «Мозийдан бир саҳифа» видеофильмлари, шунингдек, ёзувчининг романи асосида кўп серияли «Меҳробдан чаён» видеофильми сценарийсини яратди. Унинг «Тушларимда кўриб йиғлайман» ва «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» сценарийлари асосида бадиий фильмлар суратга олинган. «Сарҳовузнинг бўйларида» (1992) пьесаси муаллифи. А.Сент-Экзюпери, Ю.Нагибин ва В.Шукшиннинг ҳикоя ҳамда қиссаларини ўзбек тилига таржима қилган. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати. «Шуҳрат» медали (1996), «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (2003).

СУЛТОНОВ Юсуф (1911.25.9 — Тошкент — 1991.24.6) — адабиётшунос. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1952). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), филол. фан номзоди (1949). Ўрта Осиё ун-тида ўқиган (1930—32). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида директор ўринбосари, директор (1950—52), сектор мудири (1960—86), катта илмий ходим (1986 й.дан). Ўзбекистон КП МК аппаратида бўлим бошлиғи ўринбосари ва бўлим бошлиғи (1952—60). Ҳамза шуносликка оид дастлабки йирик тадқиқоти «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти ва ижоди» (1940; 3-нашри, 1973)дир. *Ҳамза*нинг «Танланган асарлар»ини (1939; 5-нашри, 1969, С.Ҳусанов б-н ҳамкорликда) тўлдириб, бир неча марта чоп эттирган. С. ўрта мактабларнинг 10-синфи учун («Адабиёт дарслиги», 1938) ва 9—10-синфлари учун («Ўзбек совет адабиёти тарихи», С. Азимов б-н ҳамкорликда, 1953 й.дан) адабиёт дарсликларини ёзган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

СУЛТОНОВА Вера Андреевна (1917.30.7, Москва) — Ўзбекистон халқ артисти (1975). Қизил Армия марказий театри қошидаги билим юртини тугатган (1937). Ермолова номидаги театрда (1938), Рязань театрида (1939—41), Тошкент ёш томошабинлар театрида (1944—45), Совет Армиясининг Сибирь ва Узоқ Шарқ қисмларига хизмат қилувчи эстрада жамоасида (1945—56), Сталинград вилоят драма театрида (1948—49) ишлаган; 1956—77 й.ларда Тошкент рус ёш томошабинлар театрида актриса. С. сатирик, лирик руҳдаги актриса бўлиб, унинг ижодига ҳаётий деталлардан омилкорлик б-н фойдаланиши хос. «Қоронғуликдаги учрашув»да Варя, «Камбағаллик айб эмас»да Любовь Гордеевна, «Золушка»да ўгай она, «Узоқ-яқин йиллар»да Меҳри опа, «Аму қаҳрамонлари»да Бийжон хола каби роллари б-н танилган. У, шунингдек, ўғил болалар образларини ҳам моҳирона ижро этган: Алёша Пешков («Алёша Пешков»), Буратино («Олтин калитча») ва б.

СУЛТОНОВА Рушана Рамиловна (1965.27.11, Бухоро вилояти Газли ш.)— раққоса, балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1998). 1979—84 й.лар Хореография билим юртида ўқиган. Тошкент давлат маданият ин-тини тугатган (1991). 1984—94 й.лар Навоий театрида, 1994—98 й.ларда «Баҳор» ансамблида, 1998—99 й.лар «Етти гўзал» ансамблида, 2000 й.дан «Ўзбекрақс»да етакчи раққоса. Шунингдек, 2002 й. ўзи етакчи раққоса. Шунингдек, 2002 й. ўзи ташкил этган (Ш. Воҳидов б-н биргаликда) «Эй санам» ансамблида фаолият кўрсатмоқда. С. рақслари табиий талқини, мусиқавийлиги, оҳангга мос хиром этиши, юқори рақс маҳорати б-н ажралиб туради. С. барданияти б-н ажралиб туради. С. барданияти б-н ажралиб туради. С. барданияти

ҳақида ҳикоялар»да Фотима, «Оғриқ тишлар»да Роҳила, «Ҳуррият»да Хосият, «Парвона»да Адолат, «Мирзо Улуғбек»да Гавҳаршодбегим, «Комиссия»да Туҳфа каби роллари б-н танилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979).

СУЛТОНХОН ТАНБУР (асли Султонхон Ҳакимов; 1885 — Чимкент — 1922) — ўзбек созандаси. С.Т. созанда акалари б-н биргаликда танбур чалиб ёшлигидан моҳир ижрочи сифатида шуҳрат қозонган. Табиатан мусиқа эшитиш қобилияти ва хотираси кучли бўлиб, нафақат миллий мусиқа намуналари, балки бошқа халқлар мусиқасининг мураккаб асарларини ҳам ниҳоятда тез ўрганиб оларди. 1905—07 й.ларда бир қанча ўзбек ашула ва куйлари (мас., «Чоргоҳ», «Шафоат» ва б.), Фарғона — Тошкент мақом йўллари С.Т. ва *Тўйчи ҳофиз* ижросида Москвада илк бор граммофон пластинкасига ёзиб олинган.

СУЛТОНХЎЖАЕВ Абдумубди Нўъмонович (1929.12.1. Тошкент) — гидрогеолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), геол.-минералогия фанлари д-ри (1970), проф. (1971). Ўрта Осиё политехника ин-тинини тугатган (1952). Ўзбекистон Геология вазирлигига қарашли Гидрогеология ва муҳандислик геологияси ин-тида директор муовини (1962—65), регионал гидрогеология бўлими раҳбари (1965—72). 1972 й.дан Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-ти гидрогеокимё лаб. мудири. Илмий ишлари гидрогеология, сейсмик хавфни олдиндан билиш муаммолари — гидрогеосейсмологияга бағишланган. Дарслик ёзган ва Ер ости сувлари кимёвий ва газ таркибининг зилзила олдидан ва зилзила вақтида ўзгариши илмий ишланмасининг (1973) ҳаммуаллифи. Асарлари япон, хитой ва инглиз тилларида ҳам нашр қилинган. С. Японияниинг «Зилзилаларнинг гидрогеокимёвий даракчилари» ассоциациясининг (1988), Россия Табиий ФАнинг (1991) фахрий аъзоси.



Ас.: Ферганский артезианский бассейн, Т., 1972; Радиоактивные эманации при изучении геологических процессов, Т., 1972; Гидрогеохимические особенности некоторых сейсмоактивных зон Средней Азии, Т., 1977; Гидрохимические предвестники землетрясений, М., 1985; Металлогения артезианских бассейнов Средней Азии, Т., 1992; Проблемы прогнозирования землетрясений в Центральной Азии, Т., 1999.

СУЛТОНШОҲ Хоразмшоҳ, Султоншоҳ Маҳмуд, Жалолиддин Маҳмуд Султоншоҳ (? — 1193.19.9) — *Ануштегинийлар* сулоласидан бўлган *Хоразмшоҳлар давлати* шаҳзодаси (1172—93). *Элярслон* ва Туркон хотуннинг кенжа ўғли. С.нинг акаси *Такаш* Жанд вилоятида волий бўлиб тургани учун отаси ўлими олдидан С.ни валиаҳд этиб тайинлаган. Аммо, давлат ва ҳарбий ишларга унинг онаси Туркон хотун бош бўлган. Такаш С.га бўйсунишдан бош тортган, у *қорахитойлар* ёрдамида Гурганжга қўшин тортган. С. онаси б-н Нишопурга қочиб бориб Муаййид ад-давла Ой-Або ҳузуридан паноҳ топган. 1172 й. 11 дек.да Такаш расман Хоразм тахтига ўтирган, бироқ С. б-н Такаш ўртасидаги кураш яна 20 й. давом этган. С. Хуросондаги бир қанча вилоят, шаҳарларни эгаллаб, Марв ш.ни ўзига қарорғоҳ қилган. У Такашга қарши курашда ғоҳ қорахитойлардан, ғоҳ *ғурийлар*дан кўмак олиб турган.

Ад.: Буниёдов З., Ануштегин хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998.

СУЛТОНҚАЛЪА — Байрамали ш.дан (ҳоз. Мари ш., Туркманистон) 8 км узоқликда жойлашган *Марв* шаҳар харобасини ташкил этган қалъалардан бири. С.да 8-а.дан бошлаб аҳоли гавжум яшаган. *Абу Муслим* ҳукмронлиги даври (8-а.нинг ўрталарида Мажан канали бўйига арк, жоме масжиди ва асосий бозорлар кўчирилиши оқибатида С. Марвнинг маъмурий маркази сифатида шаклланган ва 9—10-а.ларда шаҳарга айланган. *Маликшоҳ* ҳукмронлиги даври (11-а.)да қурилган ярим айлана минорали ва 4 дарвозали қалъа деворлари ҳозиргача сақланиб қолган. Қалъа 2 қатор девор б-н ўраб олинган бўлиб, девор ичининг маъмурий ва жамоат бинолари жойлашган жойида арк қурилган. Шаҳарнинг марказида жоме масжиди ва салжуқийлар саройи бўлган. Косиблар рабодда, С.нинг ғарбида кулоллар яшаган. *Санжар* ҳукмронлиги даврининг охирида кўчманчи ўғузлар пойтахтни 2 марта талон-тарож қилган (1153)дан кейин С. 1-марта инқирозга юз тутган. С. 1193 й.да Хоразмшоҳлар давлати таркибида бўлган, 1221 й.да эса, мўғуллар томонидан забт этилган. Мўғуллар Султонбанд тўғонини бузиб ташлаган, натижада Марвнинг қайта тикланиши анча кечиккан. С. харобасида 13—14-а.ларда яна аҳоли яшай бошлаган ва ҳаёт С.дан жан.га силжиб, темурийлар ҳукмронлиги даври (14—15-а.)нинг янги шаҳри — Абдуллахонқалъага кўчирилган.

Ад.: Бартольд В.В., К истории Мерва, Сочинения, т. 4, М., 1966.

СУЛТОНҲОВУЗ — Мирзачўлдаги оқмас кўл. Сирдарёнинг чап соҳилида. Дарёнинг кўҳна қайири (террасаси)да жойлашган, яримой шаклида. Унинг шарқий соҳили анча ётиқ ва қайирга аста-секин туташиб кетади, қолган соҳиллари эса лёссдан иборат, нисбатан баланд (бал. 20 м дан ортиқ). Кўлнинг уз. 5 км, эни 1—2 км, чуқурлиги ўртача 1—3 м. Сирдарёнинг қад. қолдиқ ўзани. Кўл атрофидан сизиб келадиган шўр ер ости суви ва партов сув ҳисобига тўйинади. Баҳор ва ёзда тўлиб, кузда анча саёзланади. Суви шўрроқ, 1 л сувда 5—8 г туз бор (асосан, гидрокарбонат-сульфат тузлари); баъзан сув кам бўлган вақтларда кучли бугланиш натижасида сувда хлорид тузлари тўпланади. Шунинг учун ҳам кўл қиргоқлари ботқоқли шўрхоклан иборат. Юзаси қамиш ва қўғалар б-н қопланган. Кўлда ондатра ва нутрия боқилади.

СУЛУ — Тинч океанининг оролларарo денгизи, Филиппин ва Калимантан о.лари оралиғида. Сулу о.лари уни Сулавеси денгизидан, Палаван о. эса Жан. Хитой денгизидан ажратиб туради. Майд. 335 минг км². Энг чуқур жойи 5576 м. Сувининг юза қатламидаги т-ра қишда 25°, ёзда 29°. Шўрлиги 33—34,5‰. Денгиз туби вулкан ва терриген жинслари аралашган балчиқдан иборат. Жан. қиргоқлари яқинида маржон рифлари бор. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади (бал. 2—3 м). Балиқ ва б. денгиз ҳайвонлари овланади. Йирик портлари: Пуэрто-Принсеса, Илоило, Замбоанга, Сандакан.

СУЛУКТА — Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятидаги шаҳар (1940 й.дан). Туркистон тизмасининг шим. ён бағрида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 22,9 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Кўнғир кўмир қазиб чиқарилади. С. Ўрта Осиёнинг кўмир қазиб чиқариладиган энг қад. (11—12-а.лар) марказларидан бири.

СУЛУКТА КЎМИР КОНИ — Фарғона водийсининг жан.да, Туркистон тизмасининг шим. ён бағрида, Қирғизистоннинг Ўш вилоятида жойлашган. Кон 1903 й.дан бошлаб ўрганилган. Унда палеозой, мезозой ва кайнозой эраларига мансуб ётқизиқлар мавжуд. Кўмирли қатламларнинг умумий қалинлиги 35—120 м. Коннинг баъзи қисмларида 600—750 м чуқурликда

саноат аҳамиятига эга кўмир қатламлари бор. Асосий кўмир қазиб олинадиган қатламнинг уз. 22 м, қалинлиги 0,1—18,0 м. Конда қўнғир кўмир бўлиб, петрографик жиҳатдан фюзенкесилен кўмир турларига мансуб. Кон очиқ ва шахта усулида қазиб олинади.

СУЛЬФ.., СУЛЬФО... (лот. sulphur, sulfur — олтингугурт) — кимё, тиббиёт ва б. соҳаларга оид терминларнинг таркибий қисми. Олтингугуртга алоқадорликни билдиради; мас., *сульфатлар, сульфидлар, сульфокислоталар.*

СУЛЬФАНИЛ КИСЛОТА, п-аминобензолсульфокислота, $H_2N{-}C_6H_4{-}SO_3H$ — рангсиз кристалл модда. Мол.м. 173,18; 280 —300° да парчаланади. С.к. сувлаги эритмадан 0—2° да 2 молекула сувли гидрат ҳолида, 21—40° да бир молекула сувли гитрат ҳолида ва 40° дан юқорида сувсиз ҳолатда ажралиб чиқади. Саноатда С.к. анилин сульфатни 180—200° да қиздириб олинади. Унинг ҳосилалари синтетик бўёқлар олишда ишлатилади. Лаб. да нитритларни ҳамда осмий, рутений, церий ва б. металларни аниқлашда қўлланади. *Сульфаниламидлар* (мас., оқ стрептоцид) ва унинг баъзи ҳосилалари (мас., *альбуцид*, сульгин, сульфидин, сульфадимезин, сульфозол) тиббиётда ишлатилади.

СУЛЬФАНИЛАМИДЛАР — сульфанил кислотасининг кимёвий ҳосилалари, С.нинг (стрептоцид) антибактериал хоссасини биринчи бўлиб 1935 й. немис патологи ва микробиологи Г. *Домагк* аниқлаб, амалий тиббиётга киритди.

Қуйидаги гуруҳларга бўлинади: қисқа муддат таъсир этувчи С. — стрептоцид, норсульфазол, этазол, сульфадемизин ва б.; узоқ вақт таъсир этувчи С. — сульфодиметоксин, сульфопиридазин, сульфален ва б.; маҳаллий қўлланиладиган С. — сульфален-натрий ва б.

С.нинг таъсир механизми улар тузилишининг парааминобензол кислотасига (ПАБК) ўхшашлиги б-н боғлиқ. ПАБК кўпгина микроорганизмлар синтез қиладиган дигидрофол кислотаси таркибига киради. Кимёвий тузилишининг ўхшашлиги ҳисобига С. ПАБКни дигидрофол кислотаси таркибига киришига тўсқинлик қилади. Бундан ташқари, улар дигидроптеротсинтетаза ферментининг фаоллигини сусайтиради. Дигидрофол кислотаси синтезининг бузилиши, ундан тетрагидрофол кислотасининг ҳосил бўлишини камайтиради, натижада нуклеин кислоталарининг синтези бузилади ва микроорганизмларнинг ўсиши ва кўпайиши тўхтайди, яъни С. бактериостатик таъсир кўрсатади. Одам ва ҳайвонлар тўқималарида бундай ҳолат юзага келмайди, чунки улар организмида тайёр дигидрофол кислотаси бўлади.

С. тиббиётда патоген микроорганизмларга қарши восита сифатида қўлланади. С. меъда-ичак йўлидан яхши сўрилади, ҳамма тўқималарга тарқалади. Жигарда унинг метаболитлари ҳосил бўлади. Организмдан буйрак орқали чиқарилади.

С.ни бошқа антимикроб дори воситалари б-н бирга қўллаш мумкин.

С. узоқ вақт қўлланса, уларга нисбатан микроорганизмларга чидамлилик юзага келади. Улар одам организмининг ҳар хил тизимларига ножўя таъсир кўрсатиши мумкин, шу б-н бирга уларга қарши аллергик реакциялар ҳам ривожланади. Шунинг учун С.ни фақат шифокор маслаҳати б-н қўллаш лозим.

СУЛЬФАТ КИСЛОТА H_2SO_4 — 2 асосли кучли кислота. Оддий шароитда ҳидсиз, рангсиз, оғир мойсимон суюқлик; зичлиги 1,83 г/см³(15° да), қотиш т-раси 10,45°, қайнаш т-раси 296,2°. С.к. сувни ўзига ютиб, кўп миқдорда иссиқлик чиқаради. Шу сабабли уни суюлтиришда кислотага сув қўшиш салбий оқибатларга олиб келади (кучли портлаш содир бўлиши мумкин). С.к.ни суюлтириш учун уни оз-оздан сувга қўшилади. С.к. нинг сувдаги эритмаларини совитиш йўли б-н унинг $H_2SO_4{\cdot}H_2O$, $H_2SO_4{\cdot}2H_2O$, $H_2SO_4{\cdot}4H_2O$ таркибли гидратлари олинган. С.к. *сульфатлар* ва гидросульфатлар ҳосил қилади. Концентрланган С.к. кучли оксидловчи. Сульфат ангидриднинг С.к. даги эритмаси «тутовчи» С.к. ёки олеум номи б-н юритилади. С.к. олтингугурт, олтингугурт колчедани FeS_2, сульфит ангидрид SO_2 ва б. дан ҳам ҳосил қилинади. С.к. кимё саноатининг муҳим маҳсулоти. Ўғит тайёрлашда, металлургияда, *нефтни тозалашда*, бўёқчилик саноатида, сунъий толалар, *портловчи моддалар*, хлорид кислота олишда, қўрғошинли аккумуляторларда электролит сифатида ва б.да ишлатилади.

С.к. ишлаб чиқаришдаги заҳарли газлар (SO_2 ва NO_2), шунингдек, SO_3 ва H_2SO_4 буғлари анча хавфлидир. Шунинг учун қурилмаларни яхшилаб герметиклаш ва шамоллатиш керак. С.к. метларини кучли куйдиради, у б-н ишлаганда ҳимоя воситалари (кўзойнак, резина қўлқоп, фартук, этик)дан фойдаланиш зарур.

СУЛЬФАТ ЭФИРИ — қ. *Этил эфири.*

СУЛЬФАТЛАНИШ — *аккумуляторлар батареяси* қўрғошин пластиналарида яхлит сульфат массаси ҳосил бўлиши. С. салбий жараён бўлиб, аккумуляторни зарядлаш пайтида унинг тўлиқ тикланишига халақит беради. С.га сабаб шуки, зарядлаш пайтида мусбат ва манфий пластиналар (PbO_2 ва Pb) қисман қўрғошин сульфат ($PbSO_4$) га айланади, оқибатда пластиналар фаол массасининг 50—70 фоизини қўрғошин сульфат эгаллаб олади. Аккумуляторларни мунтазам равишда зарур кучланиш (1,8 В) дан паст кучланишда зарядлаш; электролит сатҳининг пастлиги ва электролитнинг ифлосланиши ҳам С.га сабаб бўлади. С.ни бартараф қилиш учун электролитни алмаштириб, аккумуляторни 2—3 марта қайта зарядлаш керак.

СУЛЬФАТЛАР — *сульфат кислота* тузлари. Бу кислота 2 қатор тузлар ҳосил қилади — ўртача ёки нормал С., мас., аммоний сульфат $(NH_4)_2SO_4$ ва нордон С. ёки гидросульфатлар, мас., натрий гидросульфат $Na{-}HSO_4$. Нормал С. — асосан, рангсиз, осон кристалланадиган ва сувда эрувчан моддалар; амалий аҳамиятга эга бўлган муҳим тузлардан $PbSO_4$, $CaSO_4$ ва б. сувда оз эрийди, $BaSO_4$ эса сувда эримайди. Таркибида кристаллизацион суви бўлган С. купоролар деб аталади (мас., мис купороси $CuSO_4{\cdot}5H_2O$). С. табиатда кенг тарқалган ва турли саноат соҳаларида хом ашё сифатида қўлланади.

СУЛЬФАТЛАР, табиий сульфатлар — сульфат кислотасининг табиий тузларидан иборат минераллар синфи. 190 га яқин минерали бор; аммо барқарор ва кенг тарқалган С. сони Ер пўстида нисбатан кам (ангидрит, барит, гипс, целестин, алунит, мирабилит ва б.). С. массаси бўйича Ер пўстининг 0,1%ни ташкил қилади. Кимёвий жиҳатдан С. оддий сувсиз тузлардан ёки кўп қисми оддий ва кристалланган сувли ёки қўшимча анионли қўшалоқ тузлардан иборат. Оддий тузлар учун уларнинг умумлашган формуласи $A_m[SO_4]_pZ_q{\cdot}xH_2O$ ва қўшалоқ тузлар учун $A_mB_n[SO_4]_pZ_q{\cdot}xH_2O$, бунда А ва В — катионлар, Z — эса қўшимча анионлар ($[OH]^-$, Cl^-, $[CO_3]^{2-}$, PO_4^{3-}). Муҳим турларни юзага келтирувчи катионлар С.да: Fe (айниқса, Fe^{3+}), Na^+, K^+, Cu^{2+}, Mg^{2+}, Al^{3+}, Ca^{2+}, Pb^{2+}, Ba^{2+}. С.нинг асосий структура бирлиги — тетраэдр $[SO_4]^{2-}$. С. кимёвий хом ашё, баъзан металл рудаси. $[SO_4]^{2-}$ анионлари доим бошқа катионлар ва анионлар б-н ажралган ҳолда бўлади, шунинг учун С. орасида оролли структура кўпроқ бўлади. С. структураси бўйича оролли, халқали, занжирли, қатламли ва б. С.нинг кристаллари изометрик габитусга эга. Ранги ион-хромофорлар-

га, минерал қўшимчалар ва структуралар нуқсонига боғлиқ. С.нинг зичлиги 1,5—6,9 г/см^3, сувда тез эрувчан. Қаттиқлиги кам, 3,5 дан ошмайди. Деярли барча С. катта сув ҳавзаларидаги седиментогенезда ва гипергенез зоналарида ҳосил бўлади. С. гидротермал конларда барит, баъзан сувсиз С. — ангидрит, целестин ва англезит ҳолида учрайди. Кўплаб С. мас., гипс, брошантит, ярозит, купоролар вулканларнинг сольфатар ҳаракатларида (мас., алунит) сульфид конларининг оксидланиш зонасида ҳосил бўлади; баъзи кам учрайдиган С. (мас., халькопирит) фумарол ҳаракатлар натижасида пайдо бўлади. С. кимё саноатида металлар (Ba, Sr, Pb,Al) олиш учун хом ашё сифатида; бургилашда — гилли эритмани (барит) оғирлаштиришда; резина, қоғоз, лок-бўёқ, шакар саноатида; ойна ва керамика ич.да; қурилиш ишларида цемент (гипс ва ангидрит) тайёрлашда, фармацевтика, чарм, тўқимачиликда кенг қўлланилади. Баъзи С.дан қалий ўғитлари олишда фойдаланилади. Ўзбекистонда гипс ва ангидритнинг Хўжакўл (Қорақалпоғистон), Шарғун (Сурхондарё вилояти), Қамишбоши (Фарғона вилояти), Қўнғиртоғ (Самарқанд вилояти) ва мирабилитнинг Тумрук (Қорақалпоғистон) конлари мавжуд.

СУЛЬФГИДРИД ГУРУҲЛАР (тиол, — SH гуруҳлари) — сульфид кислота H_2S (водород сульфид)нинг қолдиғи; нордон тузлар ҳамда органик бирикмалар таркибига киради. С.г.ни сульфид кислота таркибидаги водороднинг органик радикаллар ёки металларга алмашиниши орқали ҳосил қилиш мумкин. Мас., кислотага этилен оксид таъсир эттирилса, қуйидаги бирикмалар вужудга келади:

$$CH_2\text{-}\underset{\diagdown\,O\,\diagup}{CH_2} + H_2S \rightarrow HO\text{-}CH_2\text{-}CH_2\text{-}SH$$

тиогликоль

$$2\ CH_2\text{-}\underset{\diagdown\,O\,\diagup}{CH_2} + H_2S \rightarrow HO\text{-}CH_2\text{-}CH_2\text{-}S\text{-}CH_2\text{-}CH_2\text{-}OH$$

тиодигликоль

Агар кислотадаги водород ўрнига металл алмашинса, *гидросульфидлар* ҳосил бўлади.

С.г. нинг ўзига хос хусусияти уларнинг осонгина оксидланиб, дисульфид -S-S- боғлар ҳосил қилиши ва қайтарилиб -SH гуруҳларига айланишидир. Шу боисдан С.г. оксидланиш-қайтарилиш реакцияларига осон киришади.

С.г. сақловчи глютатион (трипептид), А коферменти, цистеин (аминокислота) ва таркибида унинг қолдиғини сақловчи оқсил моддалар организмда кечалиган биокимёвий жараёнларда муҳим роль ўйнайди.

СУЛЬФИД РУДАЛАРИ — металлнинг олтингугуртли (сульфид ёки колчеданлар), шунингдек, селенли, теллурли, мишьякли ва сурмали бирикмаларидан таркиб топган табиий минерал ҳосилалар. С.р.дан, асосан, Ni, Co, Cu, Zn, Pb, Mo, Bi, Sb ва Hg олинади. С.р. таркибида сульфидлардан ташқари, неметалл (кварц, кальцит баъзан барит, слюда) минераллар ҳам бўлади. Таркибидаги сульфидлар ва б. минералларнинг ўзаро нисбатига кўра, яхлит ёки массив (сульфидли кўпроқ) С.р. б-н томирли ёки хол-хол (носульфид минерали кўп) ва комплекс (полиметалл) С.р. бўлади. Оддий, ёки монометалли ва комплексли ёки таркибида мис, рух, қўрғошин сульфидлари бўлган полиметалл С.р. кенг тарқалган (қ. *Полиметалл рудалар.*); уларга мис, кобальт, никель, сурма ва симоб рудалари ҳам киради. Кўпгина С.р.да Pt, Au, Ag, Cd, In, Se, Te аралашма ҳолида учрайди. С.р. конларининг кўпи эндоген конларга мансуб бўлиб, улар орасида гидротермал конлар айниқса кўп. Руда таналари кўпинча томир, қатлам, линза, шток ва қувурсимон ётқизиқлардан иборат; узунлиги ва чуқурлиги юзлаб м дан бир неча км га етади. Уларда С.р. захираси юзлаб млн. ва ҳатто млрд. т. га, руда таркибидаги металл бирикмалари эса 0,1%дан бир неча ўн %га етади. С.р. конлари Ўрта Осиёда Қорамозор, Қизилқум, Чатқол, Туркистон тоғларида бор (яна қ. *Колчеданлар*).

СУЛЬФИДЛАР — олтингугуртнинг металлар, шунингдек, металлмаслар (B, Si) б-н ҳосил қилган бирикмалари. Кўпгина С. — табиий минераллар, мас., пирит FeS_2, молибденит MoS_2, сфалерит ZnS. С.нинг 2 қатори бор: ўрта (нормал) — умумий формуласи Me_2S, нордон (гидросульфидлар) — умумий формуласи MeHS (Me — бир валентли металл.). С. — металларга олтингугурт таъсир эттириб, оксидларни водород б-н қайтариб, сульфатларни кўмир иштирокида қайтариб ва б. усулларда олинади. Табиий С. тегишли металларни олишда, *сульфат кислота* и.ч.да хом ашё ҳисобланади. *Ишқорий -ер металлар*нинг С.и, шунингдек, ZnS ва CdS люминофорлар асосидир. Кўпгина металларнинг С.и — яримўтказгичлар.

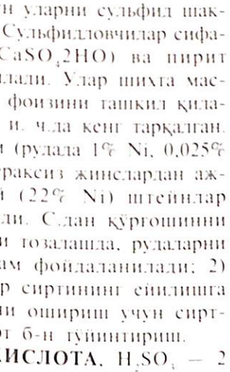
СУЛЬФИДЛАР, табиий сульфидлар — минераллар синфи, металларнинг олтингугуртли аралашмаси. С. Ер пўстининг 0,15%га яқинини ташкил қилиб, 200 дан ортиқ минерал турини ўз ичига олади. С.га табиий селенидлар, теллуридлар, арсенидлар ҳамда антимонидлар ва висмутидлар яқин. С.да асосий тур ҳосил қилувчи элементлар Pb,Cu, Sb, As, Ag, Bi, Fe, Co ва Ni унлаб минерал турлари таркибига киради. Zn, Cd, Mn, Ge, Sn, Tl, Mo, Hg лар кам турли бирикмалар берса-да, буларнинг ичида ҳам саноат аҳамиятига эга бўлган ва кенг тарқалган муҳим минераллар — *сфалерит* (ZnS), *молибденит* (MoS_2), киноварь (HgS)лар учрайди. С.да изоморф аралашмалар ҳолида учрайдиган элементларга Au, Ag, Ga, Ge, In, Tl ва Re лар киради. H_2S (мас. As_2S_3, PbS)нинг ҳосиласи бўлган оддий С.дан ташқари H_2S_2 (мас., FeS_2)нинг ҳосиласи персульфидлар; мураккаб сульфидлар (мас., $Pb_3Sb_2S_{11}$) ва сульфасоллар $[AsS]^{-1}$, $[SbS_3]^{-3}$ анионлари б-н; қўшалоқ сульфидлар (мас., *халькопирит*лар) ҳам мавжуд. С.нинг кристаллокимёвий маълумотларига асосланган замонавий таснифида, асосий кимёвий типлари орасида кичик синфлар мавжуд бўлиб, улардан структура типларига мос бўлган гуруҳлар фарқ қилинади. С.нинг энг муҳим гуруҳларига: координацион С.нинг кичик синфига — галенит PbS, сфалерит ZnS, пиротин $Fe_{1-x}S$, пентландит $(Fe,Ni)_9S_8$, кубанит $CuFe_2S_3$, халькопирит, борнит Cu_5FeS_4 ва б. гуруҳлар; С.нинг синчли кичик синфига — аргентит Ag_2S, хира рудалар гуруҳлари; С.нинг ҳалқали кичик синфига — реальгар AsS гуруҳи; оролли кичик синфига — пирит FeS_2, кобальтин CoAsS — арсенопирит FeAsS ва б. гуруҳлар; С.нинг занжирли кичик синфига антимонит Sb_2S_3, миллерит NiS, киноварь HgS гуруҳлари; С.нинг қатламли кичик синфига — молибденит MoS_2, аурипигмент As_2S_3, ковеллин CuS ва б. гуруҳлар киради. С.нинг қаттиқлиги 2—4, қатламли С.да 1—2 гача (молибденит, ковеллин ва б.), персульфидларда эса 5—7 гача (пирит ва б.). Зичлиги 4 г/см^{3}дан ортиқ. С. Ер юзида оксидланганда осонлик б-н сульфатларга, сўнгра гидроксидларга, карбонатларга, баъзан соф туғма элементларга (мас., Cu, Ag) айланади. Кўплаб С. муҳим рудали минераллар бўлиб, рангли, оғир, камёб ва тарқоқ металлар, уларнинг қотишмалари ва бирлашмалари олинадиган хом ашё ҳисобланади. С.нинг электрофизик, жумладан, электрооптик ва яримўтказгичлилик хусусиятлари туфайли улардан, ИК-детекторларнинг сезувчан элементларини, яримўтказгич ва электрооптик қурилмаларни и. ч. да фойдаланилади.

СУЛЬФИДЛАШ — 1) *рангли металлургия*даги технологик усул; рудалардан металларни ажратиб олишни осонлаштириш учун уларни сульфид шаклига ўтказиш. Сульфидловчилар сифатида гипс ($CaSO_4 2HO$) ва пирит (FeS_2) ишлатилади. Улар шихта массасининг 5—7 фоизини ташкил қилади. С. никель и. ч.да кенг тарқалган. Никель руласи (рудада 1% Ni, 0,025% Co бўлади) кераксиз жинслардан ажратилиб, бой (22% Ni) штейнлар ҳосил қилинади. С.дан қўрғошинни миспан хомаки тозалашда, рудаларни бойитишда ҳам фойдаланилади; 2) пўлат деталлар сиртининг ейилишга чидамлилигини ошириш учун сиртни олтингугурт б-н туйинтириш.

СУЛЬФИТ КИСЛОТА, H_2SO_3 — 2 асосли кучсиз кислота. Сувдаги эритмасигина маълум. Рангсиз, ўткир ҳидли. Кучли қайтарувчи. Ёруғлик таъсирида парчаланади. С.книнг нормал тузлари *сульфитлар*, нордон тузлари эса *гидросульфитлар*дир.

СУЛЬФИТЛАР — *сульфит кислота* тузлари. 2 қатор тузлари мавжуд; ўрта ёки нормал С. (мас., Na_2SO_3 ва K_2SO_3; фотографияда ва матоларни оқартиришда қўлланади) ва нордон С. ёки гидросульфитлар [мас., $Ca(HSO_3)_2$]; ёғочдан целлюлоза олишда ишлатилади.

СУЛЬФИТОМЕТР — суюқ сульфит ангидридни ўлчаш (дозалаш) учун ишлатиладиган асбоб. Бронза корпус, жўмраклар ва шкалали шиша цилиндр-дан иборат. С. шкаласи граммларни кўрсатади. Сульфит ангидридни ўлчаш учун С. сульфит ангидридли баллонга туташтирилади ва жўмрак 2 очилади. Суюқликнинг тушиши жўмрак 1 б-н ростлаб турилади. С. кераги-ча тўлгач, жўмрак 2 беркитилади ва С. баллон-дан ажратилади. Сульфит ангидридни суюқ ҳолатда ишлатиш учун уни жўмрак 3, газ ҳолатда ишлатиш учун жўмрак 1 орқали олинади. С. вино ва консерва саноатида ишлатилади.



Сульфитометр.

СУЛЬФОКИСЛОТАЛАР, сульфон кислоталар, RSO_3H (R— алифатик, гетероциклик ёки ароматик қаторнинг углеводород радикали) — таркибида сульфогуруҳ (—SO_3H) бўлган кислоталар: сувда яхши эрийди. С. кислоталик даражасига кўра минерал кислоталарга яқин.

Ароматик С. олиш учун ароматик углеводородлар сульфат кислота ёки олеум таъсирида сульфоланади. Мас.:

$$C_6H_6 + H_2SO_4 \rightarrow C_6H_5SO_2OH + H_2O$$

С.нинг муҳим хусусияти ўз таркибидаги сульфогуруҳни бошқа функционал гуруҳларга алмаштира олишидир. Ароматик С. асосий органик синтезнинг муҳим маҳсулоти (мас., фенолдар и.ч.да); *азобўёқлар*, доривор моддалар (сульфаниламид моддалар), *ион алмаштирувчи смолалар* ва б. тайёрлашда ишлатилади. Алифатик С.нинг аммонийли тузи (сульфонатлар) *ювувчи моддалар* учун компонент сифатида қўлланади. Анорганик кимёда «С.» терминн баъзан тиокислоталар ўрнида ҳам ишлатилади. С. радикалларининг табиатига қараб, бошқа ўрин алмашган гуруҳлар ва сульфогуруҳнинг сони б-н синфланади. С.га алкансульфокислоталар, ароматик С., алкил-ароматик С., оксисульфокислоталар, аминосульфокислоталар киради.

СУЛЬФОЛАШ — сульфат кислота ёки кўп миқдорда SO_3 сақловчи олеум таъсирида органик бирикмалар молекуласидаги водород атоми ўрнига сульфогуруҳ (—SO_3H) киритиш. Асосан, ароматик бирикмалар сульфоланади, мас.,

$$C_6H_6 + H_2SO_4 \rightleftarrows C_6H_5SO_3OH + H_2O.$$

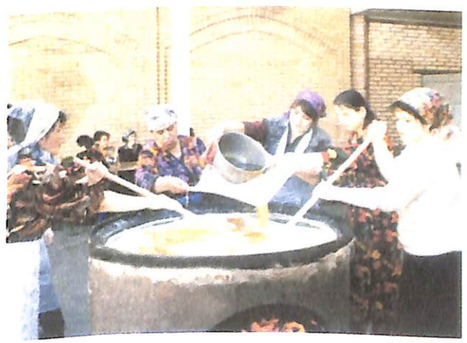
С. бошқа электрофиль алмашиниш реакцияларига (мас., нитролаш) қарама-қарши ўлароқ қайтар реакциядир. Сульфогуруҳнинг ароматик ядронинг қайси жойига жойлашиши реакция шароитига боғлиқ. Шунинг учун С.ни амалга оширишда аввал сульфоловчи восита танлаб олинади. Юмшоқ шароитда С. учун *сульфат кислота* ёки сульфат ангидриднинг турли эритувчилар (хлороформ, суюқ олтингугурт (II)- оксид)даги эритмаси ишлатилади. Саноатда С. учун, асосан, сульфат ангидриднинг ҳаво б-н аралашмаси қўлланади.

Алифатик бирикмаларга сульфогуруҳ, одатда, билвосита усулда, чунончи: ультрабинафша нур воситасида углеводородларга сульфит ангидрид SO_2 ва хлор таъсир эттириб киритилади. С. ҳосилалари кислоталар таъсирига чидамсиз. С. ва сульфохлорлаш *сульфокислоталар, ион алмаштирувчи смолалар* ва б. и.ч.да кенг қўлланади.

СУЛҲ — 1) умуман келишув, тотувлик, тинчлик; 2) урушувчи томонлар ўртасидаги ярашув. Томонларнинг келишуви б-н бутун фронт бўйлаб (умумий С.) ёки унинг айрим қисмида (маҳаллий С.) ҳарбий ҳаракатлар вақтинча тўхтатилади. Умумий С.дан кейин, одатда, *сулҳ шартномаси* тузилади.

СУЛҲ ШАРТНОМАСИ — халқаро шартнома тури. С.ш. асосида уруш тўхтатилади, ҳудудий ўзгаришлар ва давлат чегаралари қайд этилади, бошқа снёсий, ҳарбий ва иқтисодий масалалар (қўшинларни олиб чиқиб кетиш, ҳарбий асирларни қайтариш, репарациялар ва б. тўғрисида) ҳал қилинади. С.ш. прелиминар (дастлабки) сулҳ ёки узил-кесил, умумий (урушган ҳамма давлатлар шартнома қатнашчилари қисобланса) сулҳ ёхуд *сепарат сулҳ* (урушда қатнашган давлатларнинг айримлари ўртасида шартнома тузилса) кўринишида бўлиши мумкин.

СУМАЛАК — таом тури. Сервитамин, ҳушхўр ва тансиқ таом. Тайёрлаш усули: жайдари қизил, қайроқи бугдой тозаланиб, совуқ сув б-н ювилади. Зангламайдиган идишга солиниб, уч қун ивитиб қўйилади. Бугдой нишг ургач, тоза тахта (тешикчалар очилган фанер) устига 1—1,5 см қалинлигида ёруғроқ, лекин қўёш нури тушмайдиган жойга тахтага ёйилади ва ҳар куни эрталаб сув сепиб турилади. Бугдой майсаси (кўк) игна бўйи бўлганда (3—4 кундан сўнг) уни бўлакларга бўлиб, тахтадан ажратиб олинади. Кўк қиймаланади ёки ўгирда туйилади ва устидан сув қуйиб аралаштирилади, шарбати докада сузилади. Шу тариқа уч марта шарбат олиниб, алоҳида идишларда сақланади, 0,5 кг ундирилган бугдой учун 2 кг бугдой уни, 1 кг пахта ёғи керак. Қозонда пахта ёғи доғланиб совитилади. Ёққа ун ва биринчи сузилган шарбат аралаштирилади ва баланд оловда қайнатилади.


Сумалак пиширш.

Сўнгра иккинчи сузилган шарбат қуйилади, бу ҳам қайнагач, учинчи сузилган шарбат қуйилиб, баланд оловда қайнатиш давом эттирилади. Тагига олмаслиги учун қозонга ёнғоқдек келадиган 15—20 та силлиқ тошчалар ва 10—12 дона ёнғоқ ювиб солинади ва ёғоч куракча б-н бетўхтов ковлаб турилади. С. 10—12 соат қайнатилади. Тайёр С.нинг ранги оч жигарранг, қуюқ аталадек, мазаси ширин бўлади. С. етилгач, қозоннинг олови олиниб, 5—6 соат димлаб қўйилади.

С. қадимдан, айрим маълумотларга кўра 3000 й. дан бери, баҳорни кутиб олиш, деҳқончилик ишларининг бошланиши арафасида, *Наврўз*да тайёрлаб келинади. 20-а.нинг 90-йилларидан бошлаб С. пишириш Наврўз байрамида, айниқса, аёллар ўртасида катта тантана б-н ўтади.

СУМАТРА — Малай архипелагининг ғарбий қисмидаги орол, Катта Зонд о.лари гуруҳида. Экваторнинг ҳар икки томонида жойлашган. Индонезия ҳудуди. Майд. 435 минг км². Малай архипелагида катталиги бўйича Калимантан о.дан кейин 2-ўринда. С.нинг атрофида майда орол кўп. Ғарбий қисмининг рельефи тоғли; балчиқли вулканлар, гранитли гумбазлар, тектоник ботиқлар, карстли ясситоғликлар бор. Энг баланд жойи 3800 м. Шарқий қисми ботқоқли аллювиал текислик. Иқлими экваториал, сернам иқлим. Ўртача ойлик т-ра текисликларда 25—27°. Йиллик ёғин 1500—3000 мм, тоғларда 4000 мм дан зиёд. Дарё ва кўл кўп. Текисликлар тропик ўрмонлар, соҳил қисми мангра чакалакзорлари б-н қопланган. Тоғларда доим яшил дуб, каштан, лавр, игна баргли дарахтлар ўсади. Фойдали қазилмалардан нефть, табиий газ, кўмир қазиб олинади. Асосий қ.х. экини — шоли. Каучукли дарахтлар, кокос пальмаси, кофе, чой плантациялари бор. Балиқ овланади. 17-а.гача С. ҳудудида мустақил давлатлар бўлган. 17-а.дан 20-а. бошларигача голланд мустамлакачиларига тобе бўлган. Индонезия Республикаси ташкил топгач, С. унинг таркибига қўшилди.

СУМБАР — Туркманистон ва Эрондаги дарё (қисман Туркманистон б-н Эрон чегарасидан оқади). Атрек дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 245 км, ҳавзасининг майд. 8300 км². Копетдоғ тоғларидан (Эронда) бошланади. Қуйи оқимида йилига 2—5 ойгача қуриб қолади. Ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Асосий ирмоғи — Чандир (чапдан). С.дан суғоришда фойдаланилади. Водийси субтропик боғдорчилик р-ни.

СУМБУЛ — қ. *Гули сумбул.*

СУМБУЛА — эртапишар пиёз нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик ин-тида Голландия намунаси популяциясидан якка танлаш усулида чиқарилган (А. Аббосов, Д.С.Мақсудхўжаев, Д. М. Исломов; 2000). Пиёзбоши юмалоқ, вазни 90—120 г, пўстининг ранги сариқ, ички пўстлари этли, оқ, қалинлиги 2,5 мм. Ўсимлиги совуққа чидамли. Пиёзининг таъми сал аччиқ. Ҳосили май ойида пишиб етилади, окт.— нояб.гача яхши сақланади. Нав эрта кузги, авг.нинг иккинчи ярми ҳамда сент.нинг биринчи ярмида экилади. Ушбу муддатда гулпоя чиқармайди. «Тўқсонбости» ва эрта баҳорда экиш мумкин эмас.



Сумбула пиёз нави.

Ҳосилдорлиги ўртача 400—500 ц/га, яхши парвариш қилинганда гектаридан 700—800 ц ҳосил олинади. Андижон, Бухоро, Наманган, Самарқанд, Тошкент вилоятлари учун р-нлаштирилган (2003).

СУМБУЛСОЧ, сувсумбул, зуҳра сочи (Adianthum capillus-veneris) — чин қирққулоқларга мансуб кўп йиллик манзарали ўт. Атлантика океани соҳилларида, Қрим, Кавказда учрайди. Ўзбекистонда С. соя-салқин жойларда, тоғ сой бўйлари, сув сирқиб турадиган унгурларда, булоқлар атрофларида ўсади. Манзарали ўсимлик сифатида богларда ва хоналарда ўстирилади. Пояси июнь-авг. ойларида споралар ҳосил қилади. Қадимда халқ табобатида ишлатилган.



Сумбулсоч.

СУМГАИТ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1949 й.дан). Апшерон я.о.нинг шим.-ғарбий соҳилида. *Боку*дан 35 км. Т.й. станцияси. Аҳолиси 273,2 минг киши (1997). С. 1949 й.да кимё ва металлургия саноатининг ривожланиши муносабати б-н кичкина қишлоқ ўрнида вужудга келган. С. саноат молларининг ҳ.ҳ. ҳажми бўйича республикада 2-ўринда (Бокудан кейин) туради. Саноатининг етакчи тармоқлари: кимё (органик синтез, «Химпром» и.ч. бирлашмалари) ва металлургия саноатлари (трубопрокат, алюминий з-длари). Қурилиш материаллари саноати (полимер қурилиш материаллари, уйсозлик к-тлари, темир-бетон буюмлари ва дераза ойнаси з-длари), машинасозлик (компрессор з-ди), енгил (устки трикотаж ф-каси), озиқ-овқат саноатлари корхоналари, иссиқлик электр ст-ялари ишлаб турибди. Озарбайжон нефть ва кимё ин-ти филиали, шаҳар тарихи музейи, театр фаолият кўрсатади.

СУМИ — Украинадаги шаҳар, Суми вилояти маркази. Псёл дарёси бўйида. Харьков — Ворожба йўналишидаги т.й. станцияси. Аэропорт бор. Аҳолиси 293,1 минг киши (2001). С.га 1652 й.да асос солинган. 1658—1765 й.ларда Суми слободасининг маркази. С. 1765 й.дан Суми провинциясининг маркази. 1780 й.дан Харьков ноиблигининг уезд шаҳри. 19-а. охири — 20-а. бошларида шаҳарда металлсозлик, машинасозлик, шакар-қанд корхоналари қурилди. 1939 й.да Суми вилояти маркази.

С. — Украинанинг муҳим саноат маркази. Саноатининг етакчи тармоқлари: машинасозлик («Насосэнергомаш» и.ч. бирлашмаси, оғир компрессор, чўян қуйиш, электрон микроскоплар, «Сумсельмаш» з-длари), кимё (фосфат ўғитлар, кислота ишлаб чиқарилади), озиқ-овқат (шакар-қанд, ликёр-арақ, сут з-длари, гўшт к-ти), енгил (мовут, тикувчилик, пойабзал ф-калари) саноатлари. Қурилиш к-ти, мебель з-ди бор.

С.да педагогика ин-ти, Харьков политехника ин-тининг филиали, ўрта махсус билим юртлари, театрлар, ўлкашунослик, бадиий-декоратив санъат музейлари, филармония мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан Воскресение (1703), Ильинская (1836) черковлари, Спас-Преображение собори (1776) сақланган.

СУМИ ВИЛОЯТИ — Украина таркибидаги вилоят. 1939 й. 10 янв.да ташкил этилган. Майд. 23,8 минг км². Аҳолиси 1384,3 минг киши (1997), асосан, украинлар (87,2%), шунингдек, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 48%. 18 туман, 15 шаҳар, 20 шаҳарча бор. Маркази — *Суми* ш. Бошқа муҳим шаҳарлари: Конотоп, Шостка, Ромни, Тротсянец, Ахтирка, Белополье, Путивль, Дружба, Кролевец. Вилоятда 300 га яқин саноат корхонаси бор. Саноат маҳсулоти и. ч.да озиқ-овқат саноати 36,1%ни, машинасозлик ва металлсозлик 23,2%ни, енгил саноат

10,7%ни ташкил қилади. Озиқ-овқат саноатида шакар-қанд, гўшт ва гўшт-консерва, ун-ёрма, спирт ва ликер-арақ, сут, тамоқлари ривожланган. Машинасозлик ва металлсозлик, электрон микроскоп, насос, оғир компрессор, чўян қуйиш, электр механика, локомотив вагон таъмирлаш ҳамда полиграфия машиналари з-длари ва б. ишлаб турибди. Йирик кимё корхоналари: «Свема» и.ч. бирлашмаси (рангли ва оқ-қора кинофотопленка ҳамда магнитофон лентлари чиқарилади), «Химпром» и.ч. бирлашмаси, кимё реактивлари ва ошловчи экстракт з-ди. Тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал ва мўйна, ўрмон, ёғочсозлик, мебель, чинни-фаянс корхоналари бор.

Қ.х. галла, лавлаги, картошка сабзавот етиштириш ва гўшт-сут чорвачилигига ихтисослашган. Қорамол, чўчқа, қўй ва эчки боқилади.

Т.й. узунлиги 770 км. Автомобиль йўллари уз. 11 минг км дан зиёд, қаттиқ қопламали (бетон ва б.) йўллар 2,8 минг км. 2 пед. ин-ти, Харьков политехника ин-ти филиали, 3 музей, драма театри бор.

СУМСАР СВИТАСИ — Фарғона ва Афғонистон—Тожикистон депрессиясида тарқалган, тўқ қизил рангли гил жинсларидан таркиб топган регионал свита. Қалинлиги 90 м гача, унда моллюска ва фораминифера фауналари учрайди. Ёши кечки эоцендан миоценгача. Саноат миқёсида нефть-газли бўлиб, 3 қисмга бўлинади: пастда — асосида фосфоритли желваклар, палеошипод ва гастропод ядроларидан иборат бўлган яшил мергелсимон гиллар; унинг устида қумтош қатлари ва гиллардан иборат бўлган Андижон ва Чангиртош конларидаги 3-нефтли горизонт; юқорида — яшил қум ва қумтошлар, Сел-Рохо ва Нефтобод конларидаги саноат аҳамиятига молик 2-горизонт.

СУМСАРСОЙ — Наманган вилоятидаги сой. Кўгала тизмасидан (3700 м) бошланади. Уз. 32 км, ҳавзасининг майд. 92,5 км². Юқори оқимида Кўгаласой номи б-н оқади. Айирмасой қўшилгандан сўнг С. номини олади. Сой водийси шағал тош б-н қопланган. Йиллик ўртача сув сарфи 0,97 м³/сек., оқим модули 10,5 л/сек. км². Чуст туманининг экин майдонларини суғоради.

СУМСАР-ШЕРТОҒ ТОҒЛАРИ — Қашқадарё ҳавзасининг юқори қисмидаги тоғлар. Зарафшон ва Ҳисор тизмаларини туташтиради. Шим.да Жиннибиридан Қорасув дарёси (Оқсувнинг ирмоғи) ажратади. С.-Ш.т. кенглик бўйлаб чўзилган. Энг баланд жойи 2262 м. Тизмаларда Бирдак (1647 м), Сангтор каби довонлар мавжуд бўлиб, улар Оқсув, Жиннидарё, Қашқадарё водийларини бир-бири б-н боғлайди. Тектоник жиҳатидан антиклиналь структура, силур, девон, бўр, палеоген даврлари сланец, қумтош, конгломерат, оҳактош, гил, гипс, диорит, гранит, гранодиорит тоғ жинсларидан тузилган. Иқлими тоғ иқлими, йиллик ёғин 600—700 мм, дарё тармоқлари зич. Тўқ бўз, тоғ жигарранг, тоғ ўтлоқ тупроқлар, баландтог ўсимликлари, эфемерлар, бугдойиқ, бутабетага, тоғ арпа ўсимликлари, бута-лар, сийрак ўрмонлар тарқалган. Тоғ ён бағирлари, асосан, яйлов сифатида фойдаланилади.

СУН, Сунг хонлиги — Хитой тарихида мавжуд бўлган 2 сулола ва давлат. Илк С. (420—479). Пойтахти — Цзянканг (ҳоз. Нанкин). Асосчиси — Шарқий Цзин хонлиги (317—420), ҳарбий қўмондони Лю Юй (363—422). Лю Юй мамлакатда юз берган қўзғолонларни бостиришда ва бир қатор майда хонликларга қарши курашда голиб чиққанлиги туфайли Сунгван (Сунг вилояти ҳокими) унвони б-н тақдирланган. 420 й. у фурсатдан фойдаланиб Шарқий Цзин сулоласидан тахтни тортиб олган. Лю Юй сулоласи С. (халқ орасида Лю Сунг деб ҳам номланади), ўзига эса Уди (Жанговар хоқон) деб ном берган. У давлатни мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча снёсий-иқтисодий ислоҳотлар ўтказган. Ушбу хонликда жами 8 ҳукмдор ўтган. Саройдаги фитналар, деҳқонлар қўзғолонлари натижасида 479 й. хонлик барҳам топган. Сўнгги С. (960—1279). Пойтахти — Кайфин (Кайфэн). Асосчиси — Сўнгги Чжоу хонлиги (951—960) саркардаси Чжао Куан-инь (Куангйинг) (927—976). Сўнгги Чжоу хонлигида ҳокимият алмашиниши туфайли юзага келган снёсий вазиятдан фойдаланган Чжао Куан-инь ҳарбий тўнтариш уюштириб, пойтахт Кайфинни эгаллаб, тахтни ўз қўлига олган. У янги давлат ташкил қилиб, унга С. (Сунг), ўзига эса Сунг Тайцзу (С. сулоласи асосчиси) деб ном берган. Тарихда унинг даври Цзянлунг деб ҳам аталади. Чжао Куан-инь давлат ҳудудини кенгайтириш, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, хазинани бойитишга қаратилган бир қатор снёсий, ҳарбий ва иқтисодий чора-тадбирларни амалга оширган. С. ҳудуди Марказий ва Жан. Хитой б-н чегараланган. Ташқи снёсатда С. асосий эътиборини Шим. Хитойда киданлар томонидан барпо этилган Ляо давлати (916—1124)дан ҳимояланишга қаратган. С. хонлиги 979 й. ҳоз. Пекинни эгаллаб, киданларга кучли зарба беришни режалаштирган. Аммо жангда мағлубиятга учраган, киданлар хонлик пойтахти Кайфинни босиб олишган. С. хони Тайцзун сарой амалдорлари б-н пойтахтни ташлаб жан.га қочган. С. Ляо давлати б-н сулҳ тузишга, унга ўлпон тўлаб туришга ва қўшин сонини кескин қисқартиришга рози бўлган. Кейинги даврларда С. сулоласи Ляо давлати таъсиридан чиқишга кўп ҳаракат қилса-да, уддасидан чиқа олмаган. 1127 й. пойтахт Линъан (ҳоз. Хангчжоу) ш.га кўчирилган. Шундан кейин С. хонлиги Жанубий С. деб аталди. 1279 й. у мўғуллар томонидан тугатилган.

Абдулаҳад Ҳўжаев.

«СУНАНИ АБИ ДОВУД» — 6 та ишончли ҳадис тўпламидан бири. Муҳаддис *Сижистоний*нинг асари. Унгача ҳадис тўпламлари «ал-Жомиъ» ёки «ал-Муснад» деб номланган бўлса, у ўз тўпламини «ас-Сунан» деб атади ва унга суннати набавия ва шаръий аҳкомларни мавзулар бўйича бобларга бўлиб ёзиб чиқди. «Сунан»да 4800 та ҳадис ривоят қилинган. Тўплам 35 фасл, 1871 бобдан иборат. Унга 3 та олим 3 хил шарҳ ҳам битган.

«СУНАНИ ИБН МОЖА» — 6 та ишончли ҳадис тўпламидан бири. Муҳаддис *Ибн Можа*нинг асари. Асар 32 фасл, 1500 бобдан иборат. Ибн Можа ўз тўпламини фиққий масалаларга хос мавзуларга бўлиб чиққан. «Сунан»дан жами 4000 та ҳадис жой олган. Уламолар ушбу «Сунан»ни машҳур ҳадислар тўпламлари қаторига қўшиш ёки қўшмаслик масаласида узоқ тортишганлар. Ниҳоят, Ибн Можанинг «Сунан»и 6-ўринда ишончли тўпламлар сафига киритилган.

«СУНАНИ НАСОИЙ» — 6 та ишончли ҳадис тўпламидан бири. Муҳаддис Насоийнинг асари. Насоий биринчи бўлиб «ас-Сунан ал-Кубро» («Катта ҳадислар тўплами»)ни ёзган. Сўнгра Рамла амирининг илтимосига биноан, уни қисқартириб, энг ишончли ҳадисларни қолдириб, унга «ас -Сунан ас-Суғро» («Кичик тўплам» ёки «ал-Мужтабо», яъни «танланган ҳадислар тўплами») деб ном қўйган. Уламолар фикрича, «Сунан» номи б-н ёзилган барча ҳадис тўпламларидаги ҳадисларнинг ҳаммаси саҳиҳ эмас, балки уларда заиф ҳадислар ҳам мавжуд. «Сунан»га Имом Жалолуддин Суютий, шайх Абул-Ҳасан Муҳаммад ал-Ҳанафий ас-Синдий ва Шайх Сирожиддин Умар аш-Шофиъий шарҳ битган.

СУНБОД ҲАРАКАТИ — Шим.-Шарқий ва Марказий Эронда Аббосийлар халифалигига қарши халқ (асосан, деҳқонлар) ҳаракати (755 й.). Ҳаракатни Нишопур атрофидаги Охан қишлоғидан бўлган Сунбод исмли киши бошқарган. С.ҳ.нинг бошланишига асосий сабаб — аббосийларнинг халқдан хирож йиғиш ва мажбурий ишлатиш (қасрлар қуриш, каналлар қазиш ва б.)дан озод қилиш ҳақидаги ваъдасини бажармагани бўлган. Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиби *Абу Муслим*нинг халифа Мансур буйруғи б-н ўлдирилиши С.ҳ.га баҳона бўлган. Бу ҳаракат сунний аббосийларга қарши қаратилган бўлиб, унда зардуштийлар, шиалар ва хуррамийлар қатнашган. *Табарий*нинг ёзишича, ҳаракат 2 ой давом этган. Халифа Мансур бу ҳаракатни бостириш учун 10 минг кишилик қўшин юборган. Бу қўшин Ҳамадон б-н Рай ўртасидаги чўлнинг чеккасида Сунбод қўшинини тор-мор келтирган. Шу жангда Сунбод ҳам ҳалок бўлган. С.ҳ. б-н бир вақтнинг ўзида Мовароуннаҳрда ҳам аббосийларга қарши ҳаракат бошланган. Унчалик катта бўлмаган бу ҳаракатга Абу Муслим тарафдори — *Исҳоқ* бошчилик қилган.

СУНБУЛА (араб.) — 1) зодиакка тегишли 12 та юлдуз туркумларидан бири; *Вероника сочлари, Ҳўкизбоқар, Илон, Мезон, Гидра, Қарға* ва *Асад* юлдуз туркумлари орасида жойлашган; энг равшан юлдузи 1-юлдуз катталигидаги *Спика* юлдузидир. С. юлдуз туркумида кузги тенгкунлик нуқтаси жойлашган. Қуёш С. туркумида сент. ойида бўлади. Ўзбекистонда баҳор ва эрта ёзда (Ер шарининг шим. кенгликларида) кўринади; 2) шамсия йил ҳисобида олтинчи ойнинг номи. 22 августдан 21 сент. гача бўлган даврга тўғри келади.

СУНГАРИ — Хитойнинг шим.-шарқий қисмидаги дарё, Амур дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 1870 км, ҳавзасининг майд. 524 минг км². Чанбайшань ясситоғлигидан бошланиб, Манчжурия-Корея тоғлари, Сунляо ва Саньцзян текислигидан оқади. Асосан, ёмғирдан тўйинади. Баҳор ва ёзда тўлиб оқади, кучли тошқинлар бўлиб туради. Ўртача сув сарфи 2500 м³/сек. Нояб.дан апрелгача музлайди. Гирин ш.гача кема қатнайди. Юқори қисмида ГЭС ва сув омборлари қурилган. С. водийсида аҳоли зич яшайди.

СУНДАН ТИЛИ — *австронез тилларидан* бири. Индонезиянинг Ғарбий Ява вилоятида, Суматра о. жан.да тарқалган; сўзлашувчиларнинг умумий сони 21 млн. кишидан ортиқ. Асосий лаҳжалари: баду (энг қад.), бантен, богор-краванг, чианжур, кунинган, чиребон ҳамда алабий тилга асос бўлган Бандунг ш. шеваси. Ўзига хос фонетик, морфологик ва синтактик хусусиятлари бор. Лексикасида ономатопоэтик (тасвирий) сўзлар анчагина; унга аввало санскритдан, кейинчалик араб, ява, индонез ва нидерланд тилларидан кўплаб сўзлар ўзлашган.

Дастлабки ёзма ёдгорликлари 8—9-а.ларга мансуб бўлиб, санскритда битилган; кейин қад. ҳинд ёзувларидан кави қўлланган; 16-а.дан араб алифбоси асосидаги жажаван ёзуви, 17-а. 2-ярмидан чачаракан (ява ёзуви) тарқалган. 19-а. охиридан С.т. учун лотин графикаси асосидаги ёзув жорий этилган. С.т.да бой алабиёт мавжуд, бошланғич мактабларда дарс ўтилади, радиоэшиттириш олиб борилади, газеталар чоп этилади.

СУНДАНЛАР, сундлар (ўзларини сунда деб аташади) — Индонезиядаги халқ. Асосан, Ява о.нинг ғарбий қисмида яшайди. 24,5 млн. киши (1990-йилар ўрталари). Сундан тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар, анъанавий эътиқодлар ҳам сақланган. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик (айниқса, тўқимачилик) б-н шуғулланади, бир қисми саноатда банд. С. таркибига хўжалик ва маданиятнинг ар-



Сундан деҳқони шолипояда.

хаик белгиларини сақлаб қолган бадуй этн. гуруҳи ҳам киради.

СУНДУКЯН Габриэл Мкртичевич [1825.29.6(11.7) — Тбилиси — 1912.16.(29).3] — арман ёзувчиси, драматург. Арман адабиётида *танқидий реализм* асосчиларидан. Арман театри ташкилотчиларидан бири. Петербург ун-тини тугатган (1850). Илк пьесаси — «Тунги аксириш — яхшиликка» (1863 й. саҳналаштирилган). «Шовқин» (1866), «Яна бир қурбон» (1870), «Бузилган уя» (1873), «Эр-хотин» (1888) каби пьесаларида арман халқининг қисмати ва орзу-интилишлари тасвирланган. Унинг «Пэпо» пьесаси (1871) арман драматургиясининг нодир асарларидан бири ҳисобланади. С. умрининг сўнгги йилларида «Севги ва эркинлик» (1910), «Васият» (1912) драмаларини яратди. С. пьесалари арман драматургияси тарихида бутун бир даврни ташкил этади. У комедия жанрини тор маиший доиradан ижтимоий умумлашмалар даражасига кўтарди. «Вареньканинг зиёфати» (1877) қиссаси ҳам бор.

Ас.: Избранное. М., 1953.

Ад.: Абов Г., Габриэл Сундукян. Ереван, 1956.

СУННА (араб. — одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи) — исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад (сав)нинг сўзи, қилган иши, хатти-ҳаракатлари. С.га тегишли ҳар бир маълумот *ҳадис*ларда берилган ва тўплам қилинган. С. исломда Қуръондан кейинги, уни тўлдирувчи манба, ислом илоҳиёти ва шариатнинг иккинчи асоси сифатида эътироф этилган. С. 7-а. ўрталаридан йиғила бошланган. Бир ярим-икки аср давомида ҳадислар жуда кўпайиб кетган. Ҳадиршунослик энг тараққий қилган 9-а.га келиб улар тартибга солинган, дин, ахлоқ ва фиқҳнинг манбаига айланган. Имом *Бухорий* ва *Муслим ибн Ҳажжож*нинг ҳадис тўпламлари энг обрўли ҳисобланади. С.да араб халифалигининг дастлабки икки асрида ислом динининг тараққиёти ва турли ижтимоий қатламларнинг аҳволини кўрсатадиган тарихий маълумотлар ўз ифодасини топган.

С.нинг зидди *бидъат* (С.да учрамаган янгилик) бўлиб, у икки хилдир. Биринчиси — «бидъати ҳасана», яъни С.да учрамаган бўлса-да, ислом дини таълимотига зид бўлмаган одатлар. Мас., Муҳаммад (сав)нинг таваллуд кунини байрамона кутиб олиш; унга аталган мавлуд китобларини ёзиш; рамазон ойида жамоат б-н тунда таровиҳ намози ўқиш; расмий ҳужжатларга муҳр босиш; араб тилини ўргатадиган қоида китобларини таълиф этиш ва ҳ.к. Иккинчиси — «бидъати саййиа», яъни С.да учрамаган ва ислом таълимотига зид одатлар. Мас., хатна муносабати б-н тўй қилиш; дунёдан ўтганларга бағишлаб 7, 20, 40, йил, ҳайит каби номлар б-н худойи маросимларини ўтказиш; никоҳ тўйида қалин тўлаш ва ҳ.к. Муҳаммад (сав) нинг ҳадисларида «Кимки бирор яхши суннатни жорий этса, унга амал қилувчиларнинг савобларидан ўз улушини олиб туради, кимки ёмон суннатни жорий этса, унга амал қилувчиларнинг гуноҳларидан ўз улушини олиб туради», дейилади. Ўзбек тилида С. б-н суннат сўзларининг ўртасида фарқ бор. Ҳадиснинг барча турлари ҳам С.дир. Суннат — ҳадисларда тарғиб этилган, ибодатда ҳам, муомалада ҳам қўлланиладиган амал. Мас., таҳоратда юз, қўлоёқларни 3 мартадан ювиш суннатдир. Ўғил болани хатна қилиш, уйланиб оила қуриш, фарзандларга яхши исм қўйиш суннат амалларидан саналади.

СУННАТ — қ. *Суннат*.

СУННАТ ТЎЙИ — қ. *Хатна тўйи*.

СУННАТОВ Одил (1951.27.4, Каттақўрғон ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1973). 1975 й.дан Каттақўрғон ш. 1-маданият уйида дирижёр, бўлим бошлиғи, бадиий раҳбар, 1984 й.дан 14-мактабда, 1988 й.дан 16-мактабда мусиқа таълими фани ўқитувчиси. Мусиқа мактаби б-н ҳамкорликда мактаб ўқувчилари иштирокида ўзбек халқ созлари бўйича гуруҳ ташкил этган; гуруҳ қатнашчилари Республика «санъат байрами» кўрик танловларида дипломлар б-н мукофотланган.

СУННИЙЛИК (*сунна* сўзидан) — ислом динидаги 2 асосий йўналишдан бири ва энг кенг тарқалгани. Жаҳондаги барча мусулмонларнинг тахм. 93% и (2004). С. тарафдорлари, асосан, Осиё ва Африкада (Покистон, Бангладеш, Ҳиндистон, Индонезия, Малайзия, Хитой, Афғонистон, Туркия, Арабистон я.о. ва Форс кўрфази атрофидаги араб мамлакатларида, Сурия, Ливан, Иордания, Шим.-Шарқий ва Ғарбий Африка мамлакатларида), Болқон мамлакатлари, Кипр ва АҚШда яшайди.

Ислом дастлабки даврда ҳеч қандай йўналиш, мазҳаб ва оқимларга бўлинмаган. 7-а.нинг ўрталарида турли сиёсий сабабларга кўра, мусулмонлар сафида бўлиниш пайдо бўлди. Аввал шиалар, кейин *хорижийлар* мусулмонлар оммасидан ажраб чиқдилар. Улар ўзининг ҳақлигини исбот қилиш учун ўз фикрини, йўналишини ҳимоя қила бошлади, шу тариқа ҳар гуруҳнинг ўзига хос ақидаси шакллана борди.

С. бўйича Абу Ҳанифа (*Имоми Аъзам*) нинг «ал-Фиқҳ ал-акбар» асари энг нодир илмий мерос саналади. Бу ишда Абул Ҳасан *Ашъарий* б-н Абу Мансур *Мотуридий*ларнинг хизматлари беқиёсдир. С. йўналишида шу икки аллома асос солган ақидавий мактаблар барча сунний уламолар томонидан эътироф этилган. С. таълимотлари, асосан, қуйидагилардан иборат: 1. Мавжудотларнинг ҳақиқат ва моҳияти бор нарса бўлиб, уларни билиш мумкин. Билиш воситалари — бешта сезги аъзолари, илоҳий манбалар ва ақл. 2. Олам қадим эмас, балки қачондир Аллоҳ тарафидан яратилган. 3. Бутун борлиқни яратган Аллоҳнинг зоти битта, у ўзига хос азалий ва абадий кўпгина сифатларга эга. 4. Зотий сифатлари саналмиш илм, қудрат, ҳаёт, ирода, эшитиш, кўриш, гапириш Аллоҳнинг азалий ва абадий сифатларидир. Унинг зоти ҳам, сифатлари ҳам ўзи яратган махлуқот ва мавжудотларнинг сифатларига асло ўхшамайди. Унинг сифатлари нуқсонсиз, баркамолдир. 5. Аллоҳнинг исмлари кўп. Ҳадисда 99 та гўзал исмлари зикр этилган (қ. *ал-Асмо ал-ҳусно*). 6. Аллоҳнинг адолатли экани. Ҳидоят ва залолат йўлларини кўрсатиб қўйгач, адашган ва куфр йўлини танлаганларни жазолаши адолат ҳисобланади. Борди-ю, залолат йўлидан асраб қолса — бу Унинг фазли, марҳамати. Асрамаса адолати ҳисобланади. 7. Пайғамбарларнинг ҳаммасини барҳақ деб тасдиқ этиш. Уларнинг адади гарчи баъзи ҳадис ва ривоятларда кўрсатилган бўлса-да, муайян бир адад қатъий деб ҳисобланмагани маъқул. Пайғамбарларнинг биринчиси — Одам (ас), охиргиси — Муҳаммад (сав). 8. Пайғамбарларнинг мўъжизаларини ҳақ деб эътиқод қилиш. Шунингдек, авлиёларнинг каромatlари ҳам ҳақ ва ростдир. Ҳеч бир авлиё пайғамбар даражасига ета олмайди. 9. Исломнинг беш рукни — имон келимаси, намоз, рўза, закот, ҳаж ҳар бир мусулмон зиммасига фарзи айн экани. Фарзлардан бирортасини беузр тарк этса ёки шаръан тақиқланган ишларга қўл урса қаттиқ гуноҳкор бўлиши, лекин кофир бўлмаслигини тасдиқ этиш. 10. Имон — Муҳаммад (сав) Аллоҳ таоло томонидан келтирган барча хабар ва маълумотларни ҳақ ва рост эканига тил б-н иқрор этиб, дил б-н тасдиқлаш деб билиш. Солиҳ амалларни кўп қилганда имон нури кўпайиб, гуноҳ ишларни кўп қилганда имон нури озайиб туришини тасдиқлаш ва ҳ.к.

С.да 4 та диний-ҳуқуқий мазҳаб (*ҳанафийлик, моликийлик, шофиъийлик, ҳанбалийлик*) мавжуд. С. исломда анъанавий эътиқод йўли деб эътироф этилиб келган.

С. б-н шиалик ўртасида ҳокимият масаласида, айрим диний маросим ва анъаналарда бирмунча тафовутлар бор. Ўзбекистонда, асосан, С.ка эътиқод қилинади.

Ад.: Хусниддинов З., Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

Абдулазиз Мансур.

СУНЪИЙ БУЙРАК, гемодиализатор — хасталанган буйракларнинг чиқарув ўтайдиган аппарат. Асосий вазифаси ўткир ва сурункали буйрак етишмовчилигида сув- электролит ва кислота-ишқор балансини, қон таркибини нормал сақлаш, модда-

лар алмашинуви маҳсулотларини ва турли заҳарланишлардан ҳосил бўлган токсинларни, шунингдек, шишганда организмдаги ортиқча сувни чиқариб ташлашдан иборат (гемодиализ).

Америкалик олим Абель 1913 й. диализ аппарати кашф қилиб, тажрибада синаб кўрди. Кейинчалик голландиялик В. Колф (1944 й.) Берк б-н ҳамкорликда клиник талабларга бирмунча жавоб бера оладиган С.б. ихтиро қилиб, амалиётда илк бор қўллади.

С.б.нинг ишлаши моддаларнинг қон ва диализлайдиган махсус эритмадаги концентрациялари фарқи туфайли ярим ўтказувчи мембранадан ўтишўтмаслик хусусиятига асосланган: оқсиллар, қоннинг шаклли элементлари, бактериялар, мол. м. си 30000 дан катта бўлган моддалар мембранадан ўтмайди; азотли чиқиндилар — мочевина (сийдикчил), сийдик кислота, креатинин каби организмни заҳарловчи моддалар эса мембранадан тўсиқсиз ўтиб, махсус эритмага ажратиб олинади. С.б. ишлаганда беморнинг билак венасидан насос-механик юрак ёрдамида веноз шунт орқали сўрилаётган қон диализатор капиллярлари орқали ўтади. Капиллярлар сирти бошқа насосдан бериладиган диализловчи эритма б-н ювиб турилиши натижасида қон чиқиндилардан тозаланади.

Артериал-веноз (АВШ) беморни С.б. аппаратига улаш воситаси бўлиб, кейинчалик такомиллаштирилди ва артериал-веноз фистула (АВФ) ихтиро қилинди, лекин бу усулда томирларнинг варикоз кенгайиши, веноз қон оқимининг бузилиши каби ноҳуш ҳолатлар кузатилади. АВФнинг камкўстсиз варианти «Тошкент буйракни кўчириб ўтказиш маркази»нинг олимлари — акад. Ў.*Орипов* ва шогирдлари

Гемодиализ аппарати.



томонидан ҳал қилинди (1971 й.). Сурункали буйрак касаллиги бор беморларда амбулатория шароитида замонавий АВФ ёрдамида гемодиализ ўтказиш кенг йўлга қўйилди.

Ҳоз. АВФ ҳосил қилишнинг амалиётда турли модификациялари ишлаб чиқилди. Беморларни зудлик б-н гемодиализга тайёрлаш мақсадида (юқори даражалаги уремия, гипергидратация, гиперкалиемия) уларнинг марказий венасига (ўмров ости, сон венаси, бўйинтуруқ веналари) икки ёриқли катетер ўрнатиш кенг қўлланила бошланди. Гемодиализ сеанслари 4—8 соат давом этиб, бу вақтда қон ивиб қолмаслиги учун унга гепарин моддаси қўшиб турилади. Гемодиализ б-н даволашнинг бошланғич даврларида турли хил геморрагик асоратларнинг олдини олиш мақсадида гемодиализ сеанслари регионар гепаринизация (протамин сульфат) б-н олиб борилади.

Гемодиализ муолажаси самарадорлиги гемодиализаторларни диализловчи юзаси майдонига боғлиқ. Диализатор техник хусусиятларининг яхшиланиши, С.б. аппаратларининг такомиллаштирилиши, қоннинг диализатор орқали айланиб ўтиши тезлигининг ошиши (АВФ такомиллашиши) гемодиализдаги беморлар ҳаётининг узайишига олиб келди. Шунингдек, беморларни даволанишга психологик тайёрлаш ҳам катта аҳамиятга эга.

Республикамизнинг ҳар бир вилоятида гемодиализ марказлари бор. Тошкент ш.да 6 та ихтисослаштирилган гемодиализ маркази фаолият кўрсатади, уларда замонавий С.б. аппаратлари ўрнатилган.

Анвар Зуфаров, Искандар Йўлдошев.

СУНЪИЙ ЙЎЛДОШ — бирор осмон жисми атрофида орбита бўйлаб ҳаракатланадиган космик аппарат. Дунёда биринчи марта СССРда Ер сунъий йўлдоши (ЕСЙ) (1957), Қуёш (1959), Ой (1966), Венера (1975) С. й.лари, АҚШ да Марс С. й.лари (1971) учирилган. ЕСЙ нинг минимал учиш бал. 140—150 км, максимал учиш баландлиги бир неча юз минг км. Орбита бўйлаб айланиш даври 1,5 соатдан бир неча суткагача. Экватор текислиги яқинидаги орбитада турувчи ЕСЙ экваториал; Ер қутблари яқинидан ўтувчи орбитадаги ЕСЙ қутбий; айланма экваториал орбитага чиқарилган, Ер сиртидан 35800 км га узоқлаштирилган ва Ер айланиши йўналиши бўйича ҳаракатланиб, Ер айланиш йўналишига мос келувчи ЕСЙ (Ер сиртидаги бирор нуқтасида қўзғалмасдек бўлиб туюлади) стационар деб аталади. ЕСЙ нинг асосий тури орбитал космик кема ҳисобланади ва орбитал ст-ядан таъминланади.

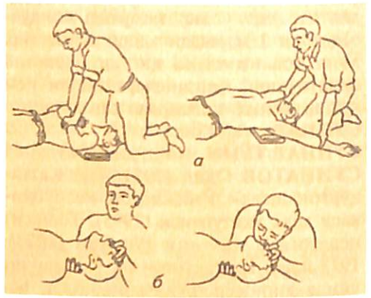
СУНЪИЙ НАФАС ОЛДИРИШ — сунъий йўл б-н (махсус усуллар ёки аппаратлар ёрдамида) ўпкага ҳаво киритиш ва чиқариш, бошқача қилиб айтганда ўпканинг ҳаво алмаштириш функциясини тиклаш. Мустақил нафас олиш тўхтаганда ёки бузилганда (нафас йўлларига ёт жисмлар тушганда, ис текканда, ток урганда, киши сувга чўккан да ва б. ҳолларда) қўлланади.

С.н.о. экспиратор усуллар, қўл аппаратлари — респираторлар ҳамда автоматик респираторлар ёрдамида амалга оширилади.

Экспиратор усуллар аппаратсиз («оғиздан оғизга», «оғиздан бурунга», «оғиздан оғизга ва бурунга») ҳамда аппаратли усулларга бўлинади; аппаратли усулларда жабрланувчи ҳар хил нафас олиб-чиқариш найчалари, ҳаво ўтказгичлар, оғиз-бурун ниқоблари ва б.дан фойдаланади. Сильвестр-Брош усули ҳам қўл б-н бажариладиган, яъни аппаратсиз усулга киради. Экспиратор усуллар, шунингдек, қўл аппаратлари — респираторлар жабрланувчи касалхонага ётқизилгунча кўрсатиладиган шошилинч тиббий ёрдамда, кўпинча стационар шароитида ҳам кенг қўлланади. Улар ҳар хил тузилишдаги иккита бир-бирига туташ мослама — шланг орқали ёки бевосита бирлаштирилган нафас халтаси ёки меши ва нафас ниқобидан иборат.

Автоматик респираторлар жуда кўп сонли ҳар хил ихчам ва стационар, жумладан, нафас б-н боғлиқ ҳолатларни компьютер орқали бошқарадиган, нафасга олинадиган ва чиқариладиган ҳаво аралашмаларини, жабрланувчи қонининг газ таркибини назорат қилиб турадиган ва б. мосламалардан иборат. Қандайлигидан қатъи назар, ҳамма автоматик респираторлар умумий тузилишга эга. Буларга 1) кислороднинг берилиш тезлигини тартибга солиб турадиган мосламаси бор кислород манбаи (кислородли баллон, марказлаштирилган кислород газли магистраль, кислород концентратори); 2) кислородни атрофдаги ҳаво ва зарур бўлганда махсус газли аралашма б-н аралаштириб берадиган аралаштиргич; 3) ҳаво пуфлаш параметрларини бошқариш механизмлари б-н мешни ҳаво ёки газли аралашмага тўлдириш мосламаси; 4) нафас ниқоби, бириктирувчи найча, карбонат ангидрид ва анестетикларни контурнинг тескари қисмидаги ютгичдан иборат «нафас контури» мосламаси киради.

Ўзига хос автоматик респиратор ҳам мавжуд. Ундан инжекцион принципда ҳаво юборишда фойдаланилади; трахеотомик ёки трахеостомик найча орқали трахеяга инжектор киритилади ва у



а — Сильвестр-Брош усули бўйича нафас олдириш; *б* — оғиздан оғизга нафас олдириш.

орқали трахеяга 1—3 атм босим остида тўхтовсиз кислород — газли аралашма юборилади. Бунда ҳаво б-н чиқаётган аралашма ўпкадан инжектор ёнидан тўхтовсиз чиқиб кетади.

Клиника амалиётида С.н.о. қуйидаги ҳолларда қўлланади: фалокат, ҳалокат, бахтсиз ҳодисалар, оғир шикастланишларда ҳодиса содир бўлган жойда, касалхонага олиб кетилаётган вақтда ва касалхона шароитида; аҳволи оғир ва ҳаёти хавф остида турган беморларда жадал муолажа компоненти сифатида. Бундай беморларда мустақил нафас олишнинг энергетик «баҳоси» организм учун жуда юқори бўлади ва мустақил нафас олишни тўхтатиб, аппарат ёрдамида ёрдамчи ёки тўлиқ сунъий нафас олишга ўтиш ўпкада ҳаво алмашиниш функциясининг алмаштирилиши ҳисобига организм аҳволини енгиллаштиради. Бу «режа асосидаги С.н.о.» дир; «интубацион наркоз» б-н катта операциялар ўтказилганда дорилар б-н беморни беҳуш қилибгина қолмай, интубацион найча орқали мустақил нафас олиш ҳам тўхтатилади. Скелет мускуллари функциясини тўхтатиш миоплегия ёки миорелаксация деб аталади, бундай вазиятларда хирургнинг керакли соҳада, мас., қорин бўшлиғида операция қилишини енгиллаштириш мақсадида нафас олишни тўхтатибгина қолмай, мускуллар ҳам тўлиқ бўшаштирилади. Бинобарин, фақат интубацион умумий наркоз жорий қилинишининг ўзи кўкрак хирургиясининг жадал ривожланишига, яъни кўкрак бўшлиғи аъзоларида бемалол операциялар ўтказишга имкон берди. Бундай операцияларда нафас олишда, асосан, ўпканинг бир бўлаги, операция қилинадиган томондаги бўлаги эса озгина қатнашишини таъминлайдиган махсус мосламалар ва усуллар қўлланади; нерв системасининг баъзи касалликларида, яъни диафрагмал нерв функцияси тўхтаганда ва бемор мустақил нафас ололмаганда бир неча ҳафта, ойлаб ва ҳатто йиллаб С.н.о. усулини қўллашга тўғри келади.

Юқоридаги ҳолларда С.н.о.да ўтказиладиган талабларни, қўлланадиган усулларни респиратор терапия деб аталади. Бу физиология ва тиббиётнинг эмас, балки энг замонавий техника ва технологиянинг ҳам ютуғи бўлиб, тиббиёт фани ва амалиётида энг илғор усул ҳисобланади.

Жура Собиров.

СУНЪИЙ ТАНЛАШ — одам томонидан энг қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган ҳайвон ва ўсимликларнинг айрим нусхалари, *зот*лари, *навл*ларини улардан авлод олиш мақсадида танлаб олиш. С.т. назарияси асосларини *Ч. Дарвин* ифодалаб берган (1859). У С.т. уй ҳайвонлари зотларини ва экинлар навларининг пайдо бўлишига сабаб бўлган асосий омил эканлигини кўрсатиб берди. С.т.нинг таъсири ва натижаларини тадқиқ қилиш Дарвиннинг *табиий танланиш*ини асослаб беришида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ибтидоий даврларда одам фойдали ҳайвонларни хонакилаштириш ва истеъмолга яроқли ўсимликлар ўстиришда С.т. онгсиз ҳолда юз берган. Ибтидоий чорвадорлар ва деҳқонлар ҳайвон ва ўсимликларнинг сараларини сақлаб қолишга ва улардан насл, уруғ олишга ҳаракат қилишган. Энг яхши ҳайвонларни авлоддан-авлодга сақлаб бориш ва подани янгилаб, қайта тиклаб туриш имконини берган, яхши уруғлар экиш эса барқарор ҳосилни таъминлаган.

18-а.нинг 2-ярмида пайдо бўлган *селекция* маҳорати (муайян услублар асосида танлаш) чорвачилик ва ўсимликшуносликда ўз аҳамиятини тўлиқ сақлаб келмоқда. Илмий С.т. айрим бир қимматли хўжалик белгилари бўйича олиб борилади, бу эса организмларда генетик ва морфологик *корелляция* тизимларининг бузилишига олиб келади. Шу сабабли кўп ҳолларда С.т. нинг қўшимча натижаси тарзида организмларнинг фенотипик ўзгарувчанлиги ортади, умумий ҳаётчанлиги пасаяди.

С.т. нинг ялпи ва якка (индивидуал) танлаш шакллари бор. Ялпи танлашда фенотип бўйича зот ёки нав стандартларига мувофиқ келмайдиган барча нусхалар яроқсизга чиқарилади (зот ёки нав сифатларини сақлаб қолиш мақсадларида ўтказилади). Якка танлашда айрим нусхалар белгиларининг ирсий барқарорлигини ҳисобга олган ҳолда, *генотип* бўйича ўсимлик нави ёки ҳайвон зотини бир қанча авлодларда баҳолаш б-н олиб борилади (зот ва навга хос сифатларни такомиллаштиришни таъминлайди).

Баҳодир Норматов, Изатулла Эшматов.

СУНЪИЙ ТИЛЛАР — муайян мақсадни кўзлаб яратиладиган ва табиий тилларнинг ўринбосари сифатида қўлланадиган тиллар. С.т. махсуслашуви мўлжалига қараб, шунингдек, табиий тиллар б-н ўхшашлик даражасига кўра фарқланади: халқаро ёрдамчи тиллар, математик ёрдамчи тиллар, информацион тиллар. Халқаро ёрдамчи тиллар табиий тиллар б-н юқори даражада ўхшаш бўлган, умумистеъмолга мўлжалланган, махсуслашмаган тиллардир. Халқаро муомала воситаси сифатида С.т. яратиш ғояси француз олими Р. Декарт ва немис олими Г.Лейбницга тегишлидир. Булар тушунчаларнинг мантиқий таснифига таянувчи рационал тил лойиҳалари бўлган. 17—20-а.ларда бундай тилларнинг 1000 га яқин лойиҳаси яратилган бўлса-да, уларнинг айримларигина (волапюк, эсперанто, идо, интерлингва) амалда қўлланган. С.т. априор (табиий тилларга боғлиқ бўлмаган), апостериор (табиий тилларнинг материалини ўзлаштирган) ва априор-апостериор (аралаш) тилларга бўлинади. Халқаро муомалага кирган дастлабки С.т. волапюк (инг. world ва speak сўзларининг фонетик ўзгаришидан: volapük — «жаҳон тили») аралаш С.т. бўлиб, 1879 й.да Германияда И.М. Шлейхер томонидан яратилган. Апостериор С.т. дан *эсперанто* 1887 й.да Польшада варшавалик врач Л.Л.Заменгоф томонидан яратилган. Идо, интерлингва, окциденталь ҳам апостериор С.т. ларга мансубдир, яъни уларнинг яратилишида байналмилал лексикадан унумли фойдаланилган.

Математик ёрдамчи тиллар, бошқача айтганда, турли мўлжаллардаги махсус С.т., асосан, мат. мантиқ, лингвистика, кимё, физика ва б. фанларнинг рамзий (рамзларга асосланган) тилларидир. Бундай тилларнинг яратилиши ҳам ўз тарихий босқичларига эга: математик ифодалардаги ҳарфий рамзлар Европада 16-а.дан қўлланган; математик мантиқ тили 19—20-а.ларда, тилшуносликнинг рамзий тил унсурлари ўтган асрнинг 20—40-й.ларида пайдо бўлган.

Информацион тиллар, яъни инсон-машина муомаласига асосланган тиллар ўтган асрнинг 40-й.ларида, ЭҲМнинг пайдо бўлиши б-н бир даврда шакллана ва ривожлана бошлаган (қ. *Информацион тиллар*).

Баъзан «С.т.» термини шаклланиши ва ривожланишига инсоннинг онгли таъсири юқори даражада бўлган табиий тилларнинг кичик тизимларига нисбатан ҳам қўлланади. Мас., лаҳжа ва шеваларга нисбатан адабий тиллар, умумхалқ тилига нисбатан ҳунармандлар ва махсус гуруҳлар тиллари С.т. ҳисобланади.

С.т. ни ҳар икки маънода ўрганиш тилнинг системавийлик, коммуникативлик, ярокдилик, барқарорлик ва ўзгарувчанлик каби хусусиятлари ҳақидаги, шунингдек, инсоннинг тилга онгли таъсири чегаралари ҳақидаги назарий тасаввурларни кенгайтиради.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СУНЪИЙ ТОЛАЛАР — қ. *Кимёвий толалар.*

СУНЪИЙ ҚОН АЙЛАНИШ АППАРАТИ, сунъий юрак-ўпка аппарати — бемор организмида ёки донорнинг ажратиб олинган аъзосида қон бир текис айланишини ва бир меъёрда моддалар алмашинувини таъминлайдиган аппарат. Юрак ва ўпка вазифасини вақтинчалик ўташга мўлжалланган. Биринчи С.қ.а.а. - автожектор 1925 й.да рус физиологи С.С. Брюхоненко томонидан яратилган. Кейинчалик шу аппарат ёрдамида ҳайвонларда кўпгина юрак операциялари ўтказилди. С.қ.а.а. ўзаро боғлиқ бўлган система ва блоклар комплексидан: «Сунъий юрак»—насос, юритқич, узаткичдан иборат бўлиб, қонни ҳаётни таъминлай оладиган ҳажмий тезликда оқадиган қилиб ҳайдайди; оксигенатор деб аталадиган «Сунъий ўпка» — газ алмашиниш қурилмаси бўлиб, қонни кислород б-н тўйинтириш, карбонат ангидрид газини чиқариб юбориш ва кислота-ишқор мувозанатини нормал сақлаб туриш учун хизмат қилади.

Ҳоз. жаҳонда 100 дан ортиқ типдаги турли мақсадларда ишлатиладиган С.қ.а.а.лари яратилган. Хавфли ўсмалар, яллиғланиш жараёнлари ва деструктив шикастларни кимёвий моддалар б-н даволашда, юрак-ўпка фаолияти бузилганда ёрдамчи сунъий қон айлантиришда, клиник ўлим ҳолатидаги беморни тирилтиришда, кўчириб ўтказишга мўлжалланган аъзоларни тирик сақлаб туришда ишлатиладиган С.қ.а.а. бор.

СУНЪИЙ ҚОЧИРИШ (уруғлантириш) — қ.х. ҳайвонларини қочириш (уруғлантириш) учун эркак ҳайвонлардан олинган спермани куйиккан урғочи ҳайвон жинсий йўлига (бачадон бўйнига ёки бачадонга) сунъий киритиш. Селекция-наслчилик ишида энг маҳсулдор насли эркак ҳайвонлардан унумли фойдаланиш, ҳайвонлар зотларининг наслсифатларини жадал яхшилаш мақсадларида қўлланади, моллар табиий қочирилганда жинсий аъзо орқали юқиши

мумкин бўлган касалликлар (*брцеллёз, вибриоз* ва б.)нинг олди олинади. Спермалар наслчилик корхона (станция)ларидаги энг яхши наслдор эркак ҳайвонлардан олинади. С.қ. 5 та асосий техник усулдан иборат: эркак ҳайвондан сперма олиш, унинг сифатини баҳолаш, махсус шароитда суюлтириш, уруғлантириш қобилиятини йўқотмай совуқ муҳитда сақлаш, урғочи ҳайвон жинсий йўлига киритиш.

Тарихий маълумотларга қараганда, С.қ.нинг ибтидоий усули мил. ав. даврларда отлар зотини яхшилашда қўлланилган. 18—19-а.ларда бу усулга қизиқиш ва уни ўрганиш авж олди. С.қ.ни 1763 й.да немис олими С.А.Якоби балиқларда, 1780—82 й.ларда Италияда Спаланшани ва Росси итларда, 1893 й.да Россияда ветеринар врач Лидеман биялларда қўллаган. 1928—33 й.ларда янги уруғ олиш, сақлаш ва суюлтириш усуллари кашф этилган. Ҳайвонлар спермасини чуқур музлатиш ва уни узоқ муддат сақлаш усули 1946 й.да ишлаб чиқилган.

С.қ. қорамолчиликда йил давомида, қўйчилик ва балиқчиликда мавсумий қўлланилади. С.қ. учун сперма буқалардан ҳафтада 2—4 марта, қўчқорлардан кунига 2—4 марта, чўчқалардан 3 ёки 2 кунда 1, айғирлардан 1 кунда 1 марта олинади. Суюлтирилган ва —2—4°да сақланган буқа спермасидан 3 сутка, қўчқорникидан 24 (баъзан 36) соат, айғирникидан 24—36 соат давомида фойдаланиш мумкин.

Битта наслдор буқанинг бир марталик 4—5 см³ шаҳвати (спермаси)дан ўнлаб, суюлтирилган уруғларидан 1500—2000 бош сигир ва ғунажинни С. қ. мумкин.

С.қ.да урғочи ҳайвонларнинг куйикиш ҳолати мунтазам кузатиб борилади. Қорамолчиликда ҳар куни 3 маҳал (эрталаб, тушда ва кечқурун) подадаги куйиккан сигир ва ғунажинлар ажратилиб, сунъий уруғлантирилади, сўнгра улар 10—12 соатдан кейин яна қайта уруғлантирилади. С.қ.да шприц-катетери, шприц-ярим автомат ва ёритгичли қин ойнаси каби асбоблардан фойдаланилади. Ҳар бир қочирилган она ҳайвон учун махсус карточка юритилади. Карточкада она молнинг лақаби ёки тартиб инвентарь рақами, зоти, ёши, биринчи марта қочирилган ёши, қочириш ва такрорий қочириш муддатлари, уруғи қўлланилган эркак ҳайвоннинг лақаби ёки инвентарь рақами ва зоти, қочирилган она молнинг туғиш муддатлари қайд этилади (қ. *Давлат наслчилик корхонаси*). Ўзбекистонда С.қ. усули 20-а.нинг 50-й.ларидан бошлаб амалиётга киритилди.

Изатулла Эшматов.

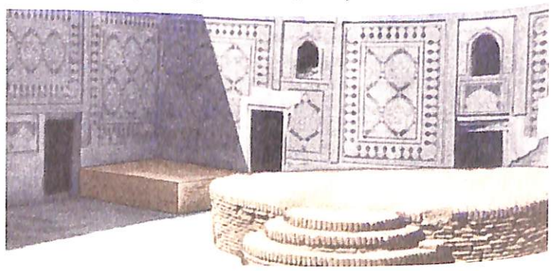
СУНЬ-ЦЗИ, Сунь У (мил. ав. 6—5-а.лар) — қад. хитойлик ҳарбий назариётчи ва саркарда. Ци подшоҳлигида туғилган. С.-Ц. 514—496 й.ларда У подшоҳлигида лашкарбоши бўлиб, Чу, Ци ва Цзинь подшоҳликларига қарши зафарли юришларда қўшинга раҳбарлик қилган. 13 бобдан иборат «Ҳарбий санъатга доир рисола» муаллифи.

СУНЬ ЯТСЕН (бошқа исмлари: Сунь Чжуншань, Сунь Вэнь) (1866—1925) — Хитой сиёсат арбоби. 1894 й. Синчжунхой ташкилотини, 1905 й. — Тунмэхой оммавий ташкилотини тузган. 1911—13 й.лардаги Синьхай инқилоби раҳбари. Хитой Республикасининг 1-(муваққат) президенти (1912 й. 1 янв. — 1 апр.). 1912 й. гоминьдан партиясига асос солган.

СУПА — Ўрта Осиё монументал меъморлигида бинолар б-н ўралган ҳовли ўртасига ёки четига (бино деворига туташтириб) ишланган саҳн. Ҳовли юзасидан баланд, усти очиқ ёки ёпиқ (айвонга ўхшаш) бўлади. С. боғнинг серманзара, соя-салқин жойида, дарахтзор тагида, ҳовуз ёки ариқ ёнида ярим доира, мурабба, тўғри тўртбурчак тарҳли қилиб, лой ва гиштдан, тоғли ҳудудларда тошдан қурилади. С.дан ёзда дам олиб ўтириш, ётиш учун фойдаланилади. Каравот, сўри, чорпоя вазифасини ҳам ўтайди.

Ад.: Нозилов Д., Чорбоғ, Т., 1997.

СУПАСИМОН ЎЛКАЛАР — тектоник ҳаракатлар натижасида теварак-атрофдан бир оз кўтарилган текисликлар. С.ў. заминидаги тоғ жинслари горизонтал ёки бир оз қия, устки қисмини чўкинди жинслар қатлами ёки лава қоплаган бўлади. С.ў.нинг эрозия натижасида парчаланиши, текисланган юзаларнинг тектоник ёриқлар б-н айрим палахсаларга бўлиниши натижасида супасимон тоғлар вужудга келади. Уларнинг усти текис ёки салгина ўр-қир, ён бағирлари кесилгандек тик тушган бўлади. Юзаси текис бўлганлиги сабабли супа деб аталади. Туркистон тизмасининг ғарбий қисми (Жиззах вилояти)да Каттасупа, Кичиксупа номли баланд текисликлар, Фарғона ботиғининг шим.-ғарби (Наманган вилояти)да Супатоғ деган тоғ бор. Баъзан дарё террасалари ҳам супа деб юритилади.



Супа. Тошҳовли саройи (19-а.). Хива.

СУПЕР... (лот. super — юқорида, устида) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми: 1) бирор нарсанинг олий сифатли, юқори даражали эканлигини (мас., *суперэлита*); 2) муайян нарсанинг устида, юқорида жойлашганликни (мас., *суперфиниш, суперлойка*); 3) бош, асосий деган маънони (мас., *суперарбитр, супермаркет*) билдиради.

СУПЕРОРТИКОН (*супер...* ва *ортикон*) — сезгирлиги юқори бўлган узатувчи *телевизион трубка*. Унда фотокатод ёруғ тасвирни электрон тасвирга ўзгартиради, бу тасвир икки томонли нишонга кучирилади, бу ерда тасвир чиқиш электр сигналлари (видеосигналлар)га



Суперортикон.

айланади ва видеосигналлар кучайтирилади. С. телекўрсатувда ва студиядан ташқарида кўрсатувлар олиб бориш учун мўлжалланган кенг тарқалган узатувчи трубкалардан ҳисобланади.

СУПЕРФОСФАТ, $Ca(H_2PO_4)_2 H_2O+SO_4$ (эркин H_3PO_4 аралашмали) — асосий фосфорли ўғит. Табиий фосфатлардан (апатит ва фосфоритдан) ёки апатит концентратидан сульфат кислота б-н ишлаб олинади. Саноатда бир неча хил С. ишлаб чиқарилади. Кукун (оддий) С. — тез таъсир қилувчи, деярли мушталанмайдиган, резина ҳиди келадиган қулранг-оқ унсимон универсал ўғит. 19,5% фосфат ангидрид бўлган олий нави ва 18% фосфат ангидрид бўлган биринчи нави ишлаб чиқарилади. Донадор С. кукун С.ни донадорлаш ва қуритиш йўли б-н олинади. Физик хусусиятлари яхши, сақланганда мушталашиб қолмайди. Донадорлар намлиги 2—4% (кукун С.ники 12—13%). Таркибидаги эркин кислота 2,5—1% бўлгани учун ўзлаштириладиган *фосфор* (19,5% дан кам эмас) кукун С.га қараганда бирмунча ортиқ. Қоратов фосфоритидан олинган донадор С. таркибида камида 14% P_2O_5 ва кўпи б-н 2,5% эркин кислота бўлади. Аммонийлашган С. суперфосфатни сувсиз аммиак, аммиакли эритма ёки аммиакатлар б-н туйинтириб олинади. Унинг таркиби киритилган аммиак миқдорига боғлиқ. Аммиак кам дозада бўлганда С.нинг эркин кислотаси (H_3PO_4) б-н моноаммонийфосфат ($NH_4H_2PO_4$) ҳосил қилади, ўғитда сувда эрувчи P_2O_5 миқдори камаймайди. Аммиак кўп миқдорда киритилганда моноаммонийфосфат ва цитратда эртувчан дикальцийфосфат ҳосил бўлади, яъни сувда эрувчан P_2O_5 миқдори камаяди. Яхши физик хусусиятларга эга; намланмайди, мушталашиб қолмайди, сочилувчан, идиш ва қ.х. машиналарининг металл қисмларини емирадиган эркин кислотадан холи. Нисбатан юқори самаралиги б-н аҳамиятга эга. Қўш С. — апатит концентратини фосфат к-та б-н ишлаб олинадиган концентрланган фосфорли ўғит. P_2O_5 миқдори 44—46%. Марганецли С. таркибида 14—19,5% P_2O_5 дан ташқари 1,5—2,5% марганец бўлади, борли С.да 0,1—0,3% бор ва молибденли С.да 0,1% молибден бўлади.

Дунёда ишлаб чиқариладиган фосфорли ўғитларнинг ярмига яқини С.га тўғри келади. С.ни ҳамма типдаги тупроқларда ҳар хил усуллар б-н ҳамма экинларга қўллаш мумкин.

Суғорма деҳқончиликда қўпроқ аммонийлашган С., шунингдек, *аммофос* қўлланилади, бу ўғитларнинг асосий қисми кузги шудгорда, қолгани ўсув-гуллаш фазасида солинади.

Ад.: Набиев М.Н., Азотнокислотная переработка фосфатов, т. 1—2, Т., 1976; Вишняков А.А., Фосфорные удобрения из каратауских, гулиобских и других фосфоритов, Т., 1972.

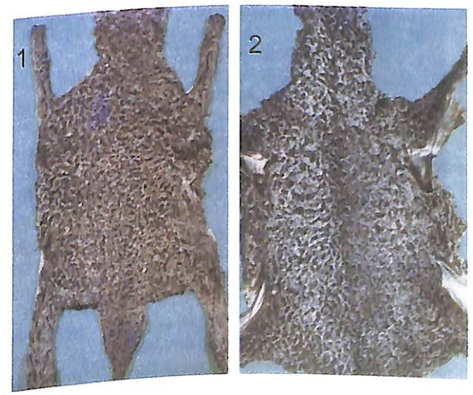
Рисқиевой Ёқубов.

СУПОРИШ (форс. — топшириқ, ҳавола) — ўзбек ва тожик мумтоз ашула ва чолғу йўллари, айниқса, мақом туркумларининг туширим қисми. Шашмақомда С. шўъбалар туркумининг ижро этилишида уларнинг бирини иккинчисига (мас., Сарахбор шўъбаларидан — талқинларга, талқинлардан — насрларга) қинларга, талқинлардан — насрларга) узвий боғлаш вазифасини ҳам ўтайди. Баъзан йирик шўъбанинг тугалловчи (хотима) қисми сифатида келган С. *тарона* ҳам дейилади. С.ларда доира усулида бўлади. С.нинг яна бир тури ҳар бир мақом биринчи гуруҳ шўъбалари туркумининг тугалловчи қисми бўлиб, одатда, Сарахборларнинг бошланғич кичик бўлагига асосланади.

СУППЛЕТИВИЗМ (лот. suppletivis — тўлдирувчи, қўшимча) — турли ўзакли ёки турли асосли сўзларнинг бир грамматик жуфтликка (бир грамматик қаторга) бирлашуви; бунда ўзак ёки асослар шаклан фарқланишига қарамай, луғавий маъно ўзгаришсиз қолади, «сўзларнинг фарқи» фақат грамматик маъноларни фарқлашнинг грамматик усули ҳисобланади. Мас., ўзбек тилида I ва II шахс бирлик кишилик олмошларининг «мен», «сен» сўзлари б-н, кўплигининг эса «биз», «сиз» сўзлари б-н ифодаланиши, рус тилида «я»нинг муайян келишикларда «меня», «мне» шаклларига эга бўлиши, немис тилида gut (яхши) сўзининг қучайтирма шакли besser (яхшироқ) бўлиши ва б. С.га мисол бўлади.

СУППОРТ, супорт (инг. support — тириб тураман) — металл кесиш (мас., токарлик) станогининг асосий иш органи. Металл кесиш асбоблари ёки камлаш ва суриш учун ҳизмат қилади. Асосан, кескич тутқич ва йўналтиргич (салазка) дан иборат бўлади. Буюмга ишлов бериш усулига кўра, токарлик, силиқлаш ва б., кескич тутқичнинг турига кўра, кескичга мўлжалланган ва револьверли; станокка ўрнатилишига кўра, юқорига ўрнатиладиган, олдинга ўрнатиладиган ва б.; ҳаракат йўналиши ва характерига кўра, бўйлама, кўндаланг ва тебранма турларга бўлинади. Универсал С.лар ҳам бор.

СУПРЕМАТИЗМ (лот. *supremus* — энг юқори, олий) — 20-а. бошларида шаклланган авангард санъат йўналиши. Абстракт санъат тури сифатида асарлари тасвирийликдан ҳоли, турли ранг ва турли ҳажмдаги содда ҳандасий шакллар (тўртбурчак, учбурчак, йўлсимон чизиқ ва б.)нинг асимметрик уйғунлашувидан ҳосил бўлади. Асосчиси К.С.Малевич; В. Кандинский, П. Сезанн таъсирида ҳандасий абстракт изланишларни бирлаштиришга ҳаракат қилди («Қора квадрат», «Динамик супрематизм», 1914 ва б.). С. вакиллари асимметрик композицияларда рангли, ҳандасий шаклларнинг тартиби ва жойлашуви орқали асарларнинг ички ҳаракатини кўрсатишга интилди.



Сур қоракўл тери намуналари: *1* —қумушранг сур; *2* — шамчироқ сур.

СУР — 1) очиқ ҳавода сояда осиб қўйиб ёки дудлаб қуритилган, қоқи қилинган гўшт, балиқ ва ҳ.к.; 2) қизилга мойил, оч жигарранг, қоракўл тери тури. С. тери ранг-баранг товланади. Унинг гулини ҳосил қиладиган ҳар бир жун икки, уч ва ҳатто, тўрт тусда: таг қисми учига нисбатан қора ёки қорамтир, тўқ жигарранг; учи кумушсимон оқ, тилласимон сариқ ёки оч кўк, бронза, каҳрабо, гавҳар ва б. рангда бўлади. С. терининг қора С. (жунининг таг қисми қора, учи кумушсимон; унча қадрланмайди); кумуш С. (жунининг таг қисми қора, учи кумушсимон оқиш ёки кумушсимон оч сариқ, жуда қадрланади); тилла С. (жунининг таг қисми қора-қўнғир ёки жигарранг, учи эса тилласимон сариқ; яхши қадрланади); оч тилла С. (жунининг таг қисми оч жигарранг, учи оч тилла ранг, тилла С.га нисбатан паст қадрланади) ва б. турлари бор. Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Навоий, Сурхондарё, Хоразм вилоятларидаги наслчилик хўжаликларида сур қоракўл қўйларни чатиштириш йўли б-н оқ олтин С., бронза С., оч пушти С., антиқа С., шамчироқ С., пўлат С. терилари етиштирилган.

СУР (араб. — қўрғон, қалъа) — шохдан ишланган карнай, *буғ.* Қурьонда айтилишича, қиёмат куни Исрофил фаришта С.ни чалади.

СУР ТУПРОҚЛАР (бўз тупроқлар) — чўл-дашт минтақасидаги ўт ўсимликлар б-н қопланган, тоғ этаклари қия текисликларида тарқалган тупроқ типи. Ўрта Осиёдаги чўл-даштларда кенг тарқалган бўлиб, шағалли ётқизиқлар устидаги лёсс ва лёссимон қумоқларда ҳосил бўлади. С.т. йил давомида қисқа нам ва илиқ, узоқ давом этувчи иссиқ ва қуруқ даврнинг кескин навбатланиб келиши шароитида ривожланади. Йиллик

ёғин миқдори 200—600 мм. Ўсимлик қоплами эфемероид ривожланиш циклига эга бўлиб, бутун вегетация давомида ўсадиган кўп йиллик ўсимликлар ҳамда чала буталар б-н аралаш ўтлардан иборат. Тупроқ кесими аниқ генетик қатламларга ажралмаган. Гранулометрик таркибига кўра, асосан, чангсимон, енгил ва ўртача, камданкам оғир қумоқли заррачалардан иборат. Тоғ олди тик қияликларида эса тошли-қумоқли С.т. (А — чириндили қатлам қалинлиги 10—20 см, чиринди миқдори 1—3%, усти чимли; В — карбонатли қатлам, асосан, типик ва тўқ тусли; С. — она жинс) генетик қатламлардан ташкил топади. Оч тусли, типик, тўқ тусли ва кам карбонатли С.т. типчалари бор. Оч тусли С.т., денгиз сатҳидан 200—800 м баландликда дарё террасалари ҳамда тоғ этажи текисликларида (айрим ҳолларда ундан юқори, мас., Шеробод шаҳри, қояли Оқтоғ тоғлари ва Қурама тоғларининг кучли эрозияланган жан. қияликларида унинг юқори чегараси 1000—1100 м баландликда) тарқалган; чириндили қатлами қалинлиги 40—50 см. Типик С.т. оч тусли С.т.га нисбатан баландроқда, ёғингарчилик кўп, ҳарорат бирмунча паст бўлган тоғ олди текисликларида, адирлар ва пастликларида (денгиз сатҳидан 500—1000 м баландликда) тарқалган. Чириндили қатлами қалинлиги 60—80 см (юқори қатламларда чиринди миқдори 1,5—2,5%). Тўқ тусли С.т. денгиз сатҳидан 700—1600 м баландликдаги тоғ олди ва паст тоғларда тарқалган. Чириндили қатлам қалинлиги 100—130 см. Кам карбонатли С.т. тоғ олдидаги лёссли ва Тяньшан тоғ этаклари текисликларидаги шим. қияликларда тарқалган.

С.т.да қ.х. экинлари суғорилиб етиштирилади.

СУРА (араб. — тизма, қатор) — фақат *Қуръон*га хос тушунча. Қуръоннинг бўлимлари С. дейилади, уни шартли равишда боб б-н таққослаш мумкин. Қуръонда 114 та С. бўлиб, ҳар бирининг ўз номи бор. Баъзи С.ларнинг номи С.нинг бошида келган сўздан олинган. Баъзиларининг эса, ўша С.да зикри кўпроқ келган нарсалар, воқеалар, жумла ёки асосий қаҳрамон номига қўйилган. Энг узун С. 286 оятдан, энг қисқаси 3 оятдан иборат. Ҳижрадан олдин нозил бўлган С.лар — «Макка С.лари», ҳижрадан кейин нозил бўлганлари «Мадина С.лари» дейилади.

СУРАБАЯ — Индонезиядаги шаҳар. Шарқий Ява провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,7 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни (Мадура о.га паром қатнайди). Кали-Мас дарёси қуйилиш еридаги порт. Машинасозлик (кемасозлик, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, электротехника), нефть кимёси, ойна-шиша, цемент, енгил саноат корхоналари бор. Балиий буюмлар («батик» матоси тўқиш, ёғоч ўймакорлиги ва б.) тайёрланади. Ун-т, музей бор.

СУРАКАРТА (Соло) (Surakarta, Solo) — Ява о. (Индонезия)даги султонлик (1743—1950). Матарам султонлигининг шим. қисмини голланд мустамлакачилари босиб олгач, унинг марказий ва жан. қисмида барпо этилган. Маркази — Соло дарёси бўйида жойлашган Суракарта ш. 1812 й. голланд мустамлакачилари С.да ўз назоратларини ўрнаттанлар. 1942—45 й.ларда султонлик япон қўшинлари томонидан босиб олинган. С. расман 1950 й.гача мавжуд бўлган, сўнгра Индонезия республикасининг Марказий Ява вилояти таркибига кирган.

СУРАЛАЙ ҒОЗЛАР (Tadorna) — ўрдаклар оиласига мансуб қушлар уруғи. 7 тури бор. Патлари оқ-қора ва жигарранг, модаси очроқ рангда, Евросиё, Африка, Австралия, Янги Зеландияда тарқалган. Дашт, ярим дашт ва чўлларда шўр ёки чучук сув ҳавзаларида яшайди. Ўзбекистонда 2 тури: суралай ғоз (T. tadorna) ва анғирт (T. ferruginea) йил давомида учрайди. Танасининг уз. 60 см ча, вазни 1—1,6 кг. Сув ҳавзалари қирғоғига уя қуради; кўпинча тулки, бўрсиқ ва б. ҳайвонлар инидан фойдаланади. 8—15 та тухум қўяди; уни фақат модаси босади. Қисқичбақасимонлар, моллюскалар, ўсимлик уруғлари ва б. б-н озиқланади. Гўшти ва праи учун овланади.



Суралай ғоз.

СУРАМИ ТИЗМАСИ, Лихи тизмаси, Месхи тизмаси — Грузиядаги тоғ тизмаси. Катта Кавказ б-н Кичик Кавказни бирлаштиради. Колхида пасттекислигини Кура ботиғидан ажратиб туради. Энг баланд жойи 1926 м. Энг паст довони — Сурами (949 м). Сурами довонида туннель орқали т.й. ўтказилган. Ён бағирлари кенг баргли ўрмонлар б-н қопланган.

СУРАПАТИ (Surapati) (? — 1706) — Индонезия миллий қаҳрамони, Ява о.да голланд мустамлакачиларига қарши ҳаракат раҳбари (17-а.нинг 80-й.лари — 18-а.нинг бошлари). Жакартадаги бир голланд савдогарининг қули бўлган. Гарбий Явага қочиб, голландларга қарши курашаётган партизан отрядларидан бирининг командири бўлган, кейинчалик, Голландия Ост-Индия компаниясида хизмат қилган. Голланд офицерларининг таҳқирига чидамай, урмонга қочган. Матарам султони хизматига кирган (1685) ва пойтахт Картасурага уни қўлга тушириш учун келган голланд отряди устидан ғалаба қозонган. Шундан кейин Шарқий Явада мустақил давлат тузган. 1705 йда голландларга қарши урушда иштирок этган. 1706 й. қаттиқ яраланиб, вафот этган. Бангил қалъасини мудофаа қилишда С.нинг ўғиллари голландларга қарши курашганлар (1719 й.гача). Давлат барҳам топгач, С. авлодлари Шарқий Явада 18-а.нинг 60-й.ларигача партизанлик курашини давом эттиришган.

СУРАТ — қ. *Каср.*

СУРАТ — Ҳиндистондаги шаҳар, Гужарот штатида. Аҳолиси 2,1 млн. киши (2001). Арабистон денгизи соҳилидаги порт. Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, озиқ-овқат, қоғоз, нефть кимёси, машинасозлик ва электроника саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, аэропорт бор. Ҳунармандчиликда турли матолар, парча, зарҳал ва кумуш ипли тўрлар тўқилади; ёғоч ўймакорлиги ривожланган. Шаҳарга 1613 й.да инглизларнинг Ҳиндистондаги дастлабки факторияси сифатида асос солинган.

СУРАТЛИСОЙ РАСМЛАРИ — Олай тоғларининг шим. ён бағридаги Суратлисой (Фарғона вилояти) қоятошларига ўйиб ишланган расмлар. 1939 й.да археолог М. Воронец ва Т. Оболдуевалар томонидан топилган. М. Воронец, А. Кабиров, М. Хўжаназаров ва б. томонидан ўрганилган. 500 дан ортиқ расмлар энеолит даври (мил. ав. 4—3-минг йиллик), мил. ав. 7—2-а.ларга мансуб бўлиб (кейинги даврларда ишланганлари ҳам бор), тош, жез ва темир б-н (уриб, чўкичлаб) ҳандасий, контур, соя (шарпа), оддий чизиқ услубида ишланган. С.р.да ёввойи ҳайвонларни овлаш, қад. чорвадор ва овчи қабилаларнинг хўжалик ҳаёти, диний маросимларнинг ижроси ҳақидаги турли манзаралар тасвирланган. Одамлар, ҳайвонлар (сигир, буқа ва б.), турли буюмлар ва б. тасвири ўзига хос акс эттирилган. С.р. ибтидоий, қад. ҳамда илк ўрта асрлар санъатининг ўзига хос намуналари, шунингдек, муҳим тарихий маълумотлар манбаи сифатида қимматлидир.

СУРГИ ВОСИТАЛАРИ — ичак перистальтикасини кучайтириб, ич юришини тезлаштирадиган моддалар. С.в. ичак шиллиқ пардаси рецепторлар (нерв учлари) ига қитиқловчи таъсир кўрсатади. С. в. қабзиятда, одам заҳарли моддалардан заҳарланганда ичакни тозалашда, шунингдек, меъда-ичак йўлларини текшириш, операцияга тайёрлаш ва б. ҳолларда қўлланади. Асосан, йўғон ичакка таъсир кўрсатадиган ва бутун ичак бўйлаб таъсир этадиган С. в. мавжуд. Сурункали қабзиятда, асосан, йўғон ичакка таъсир этадиган С. в. буюрилади. Улар усимлик (равоч, итжумрут, сано) препаратлари бўлиб, таркибида антраликозидлар тутади. Кимёвий тузилиши ва таъсири жиҳатидан антраликозидларга ўхшаб кетадиган моддалар — фенолфталеин ва изофенинлар синтез йўли б-н олинади. Бу гуруҳ воситалари ингичка ичакдаги ҳазм жараёнини бузмаслиги учун узоқ муддат (йиллар мобайнида) қўлланилиши мумкин. Улар ҳар куни ёки кунора, одатда, кечаси уйқудан олдин буюрилади ва 8—12 соатдан кейин таъсир кўрсатади. Таркибида антраликозидлар тутувчи препаратларга одам ўрганиб қолиши мумкин, шунинг учун уларни бирини иккинчиси б-н алмаштириб ишлатишга тўғри келади.

Бутун ичак бўйлаб таъсир этадиган С. в. га тузли сурги ва канакунжут ёғи киради. Тузли сурги сувда яхши эрийди. У диссоциацияланганда ионлар меъда-ичак йўлида яхши сўрилмайди. Ичакда бу тузнинг концентрацияси кўпайганда осмотик босим ошиб кетади, бу ўз навбатида сувнинг ичакда сўрилишини тўхтатиб қўяди. Бу жараён ичакдаги суюқлик ҳажмининг ортиб кетиши б-н боради. Натижада ичак перистальтикаси кучайиб, ич юришади. Шуни айтиб ўтиш керакки, тузли сургилар ичакда сувдан бошқа моддаларнинг ҳам сўрилишини тўхтатади. Шу сабабли, улар заҳарли моддалар меъда-ичак йўлидан кириб, заҳарланиш юз берганда даво сифатида ишлатилади.

Канакунжут мойининг таъсири шунга асосланганки, у ўн икки бармоқ ичакда парчаланиб, бутун ичакнинг шиллиқ қавати рецепторларини қитиқлаб, перистальтикани кучайтирадиган моддалар ҳосил қилади (қ. *Овқат ҳазм қилиш системаси*). Тузли сургилар мунтазам ишлатилганда, улар ичакни таъсирлантириши натижасида ичак шиллиқ пардаси яллиғланиши мумкин. С.в.ни фақат врач кўрсатмасига мувофиқ ичиш керак, чунки баъзи касалликлар (мас., аппендицит б-н боғлиқ бўлган *қабзият*)да С.в.ни ўз билгича ичиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

СУРГУН — жиноий жазо тури; маҳкумни муайян бошқа бир жойда яшаш учун мажбурий равишда кўчириш. Собиқ шўролар даврида С. қилиш инсон ҳуқуқларини поймол этишнинг ўзига хос усулларидан бири бўлган. С. асосий жазо сифатида ҳам, қўшимча жазо сифатида ҳам 2 йдан 5 й.гача бўлган муддатга тайинланиши мумкин эди. Меҳнатга лаёқатли маҳкум С. муддатини, албатта, меҳнат қилиш б-н бирга ўтаган. Қатағонлар даврида қанчадан-қанча бегуноҳ одамлар, сиёсат, фан, маданият арбоблари совуқ юртларга «халқ душмани» деган тамға билан С. қилинган. *Репрессия*га учраб, С. қилинган минглаб юртдошларимиз Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритиши шарофати б-н, Президентнинг саъй-ҳаракатлари туфайли оқланди.

Ўзбекистон Республикасининг ЖК (1994 й. 22 сент.)даги жазо тизимида С. шахснинг шаъни, қадр-қиммати топталишига олиб келадиган жазо тури бўлганлиги учун ўз ифодасини топмаган.

СУРГУТ — РФ Ханти-Мансилар мухтор округидаги шаҳар (1965 й.дан). 1975 й.да Тюмень ш. б-н темир йўл орқали боғланган. Обь дарёсининг ўнг соҳилидаги порт. Аҳолиси 274,8 минг киши (1998). С. 1593 й. Остяк қалъаси ўрнида острог сифатида барпо қилинган. Шаҳар номи унга яқин бўлган Обь дарёсининг тармоқчаси номидан олинган. С. Сибирни руслар томонидан мустамлакага айлантиришда таянч маркази бўлган. 1782 й.дан Тобольск наместничествосидаги шаҳар. 1804—67 й.ларда шаҳар мақомида бўлмаган. 1868 й.дан Тобольск губерняси, 1898 й.дан уезди маркази. 1920-й.лар бошида аҳолиси камлиги боис шаҳарчага айлантирилган. 1930 й.дан Тюмень вилояти таркибидаги Ханти-Мансилар миллий округида. 1950—60-й.ларда нефть ва газ конларининг очилиши муносабати б-н С. тез ривожлана бошлади. 1965 й.да шаҳар мақомини олди. Нефть қазиб олиш саноатининг йирик маркази. Газни қайта ишлаш, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Уй-жой қурилиш, балиқни қайта ишлаш к-тлари бор. Олий ўқув юрти, ўрта махсус билим юртлари, ўлкашунослик музейи мавжуд.

СУРДИНА (франц. sourdine; лот. surdus — жарангсиз сўзидан) — мусиқа чолғу асбобларида товуш кучини пасайтириш ҳамда тембр (товуш туси)ни қисман ўзгартириш (юмшатиш) учун мўлжалланган мослама. Торли-камонли созларда С. уч тишли «тароқ» шаклида бўлиб, харак устидан торларни

Сурдиналар.



босиб туради. Мис (баъзан ёғоч) пуфлама чолғу асбобларда эса С. ноксимон ёки конус шаклида ясалиб, созларнинг раструби («катта оғзи»)га ўрнатилади. Фортепианода С. вазифасини чап педаль б-н ишга тушириладиган модератор бажаради.

СУРДОПЕДАГОГИКА (лот. surdus — кар ва *педагогика*) — *дефектология* тармоғи; кар ёки заиф эшитувчи болаларни махсус ўқитиш ва тарбиялаш масалаларини ишлаб чиқади. С. га кар ёки заиф эшитувчи болаларни ўқитиш назарияси тарихи, кар ва заиф эшитувчи болаларнинг психологик ривожланиш, ўқув фанларини ўқитиш, талаффузни ўргатиш ва «лаб б-н ўқиш», меҳнатга ўргатиш, тарбиявий ишлар методикалари киради. С. кар ёки заиф эшитувчи болаларнинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиб, махсус ўқув-тарбия жараёни тузилишининг асосларини, махсус ўқув-тарбия муассасаларини ташкил этиш тартиб-қоидаларини ишлаб чиқади. Фан асосларини ўрганиш б-н заиф эшитувчи болаларда оғзаки нутқ шаклланиб боради. Заиф эшитувчиларга оғзаки нутқни ўргатиш учун сўзлар талаффуз қилинганда нутқ органларининг ҳаракати кўрсатилади. Шу ҳаракатларга қараб заиф эшитувчилар товуш ва сўзларни ажратиб олишга, яъни «лабга қараб ўқишга» ўрганади. Нутқ ҳаракатларини такрорлашга ўрганган заиф эшитувчилар гапириш имкониятига эга бўладилар. Шунингдек, карлар махсус ўқув алифбоси — *дактилология*дан фойдаланиб гапиришлари ҳам мумкин. Махсус таълим шароитида ўқувчиларда и. ч. фаолиятининг малака ва кўникмалари ҳосил қилинади ва нормал ҳаётга тайёрланади. С. отоларингология, акустика, логопедия, умумий пед., тилшунослик, психология, физиология б-н узвий боғлиқ. С. бўйича и.т.лар Ўзбекистонда Тошкент пед. университетининг дефектология ф-тида олиб борилади.

СУРЕНОТА — Гарбий Тяньшан тоғ системасига кирадиган тизма. Тошкент вилоятининг шим.-шарқида. Оқсоқотасой б-н Паркентсойнинг сувайиргичи. Ўртача бал. 1800 м, уз. 13 км. Альп бурмаланишида палахсаланиб кўтарилган. Палеозойнинг гранит, порфирит, оҳактошларидан тузилган. Ёзи илиқ, июлнинг ўртача т-раси 23°—26°, янв.ники —1°, —3°. Йиллик ёғин 600—800 мм. Тизма ён бағирларидан бир қанча сойлар оқиб тушади.

1300 м баландликкача эфемерлар ўсади, юқорироқда (1300—2000 м) сийрак арчазорлар учрайди. Тизманинг юқори қисми альп ўтлоқларидан иборат. С. ён бағирлари ёзги яйлов. Тоғ этакларидан темир руда си кони топилган.

СУРЕПИЦА, дала карами (Brassica campestris) — карамгулдошлар оиласи карам туркумига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар тури; мойли экин. Шим. ярим шарнинг мўътадил иқлимли минтақаларида, шунингдек, Россиянинг жанд а бегона ўт тарзида учрайди. С. Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Хитойда, Ғарбий Европа мамлакатлари, қисман Ўрта Осиёда мой олиш ҳамда ем-хашак учун экилади. Кузги ва баҳорги шаклларн бор. Пояси тик ўсади, бал. 20—100 см гача, яхши шохланади, пастки қисми тукли. Пастки барглари бандли, чўзинчоқ. Гултўплами узун шингил, сариқ. Меваси қўзоқ, уз. 3—5 см. 1000 та уруғи вазни 1,4—2,6 г.



Сурепица.

Уруғи таркибида 38—50% мой бўлиб, совун и.ч., озиқ-овқат саноатида, алиф ва бўёқлар олишда ишлатилади. Кунжараси ва кўкати чорва молларига яхши озуқа ҳисобланади.

Зараркунандалари: бургалар, баргхўр, кана, шира, тунламлар, қоракуя.

Касалликлари: илдиз чириши, бактериоз ва б.

Ҳалима Отабоева.

СУРЁНИЙ ЁЗУВИ, сурия ёзуви — финикий-оромий консонант ёзувининг бир тури. Финикий ёзувидагидек тартибга эга бўлган 22 белгидан иборат; ҳарфлари қўшилиб, ўнгдан чапга қараб ёзилади. Бу ёзув 1-а.дан адабий оромий лаҳжаларидан ҳисобланган сурёний тили (дастлаб Юқори Месопотамиядаги Эдесса ш. лаҳжаси) учун қўлланна бошлаган. С.ёнинг асосий кўринишлари эстрангело (юн. «юмалоқ ёзув, хат»); 430-й. ўрталарида Сурия черковининг 2 га ажралиши натижасида пайдо бўлган ғарбий сурёний (яковит ёки серто) ва шарқий сурёний (несториан) ёзувларидир. Несториан ёзуви наслрний миссионерлар туфайли Ўрта Осиё ва Хитойга қадар тарқалган. С. ё. фақат ундош товушларни ифодалаган; 7—8-а.лардан унлиларни ифодаловчи сатрусти ва сатрости диакритик белгилар қўлланган. Бу белгилар турлича жойлашган нуқталар ёки кичкина юнонча ҳарфлар кўринишида бўлган; тиниш белгилар ҳам қўлланган. 1840 йда С. ёнинг несториан тури асосида янги ёзув тури яратилиб, у Эрон ва Ироқда, шунингдек, Туркияда яшовчи *оссурийларда* қўллана бошлаган.

СУРЁНИЙ ТИЛИ, сурия тили — сом-ҳом тиллари оиласига мансуб оромий тилларининг шарқий гуруҳидаги ўлик тиллардан бири; Юқори Месопотамиядаги қад. Эдесса ҳудудидан Эронгача тарқалган. Мил. 3-а. дан Олд Осиёдаги оромий тилида сўзлашувчи христианларнинг адабий тили бўлган. 8-а.дан бошлаб С.т. аста-секин араб тили томонидан сиқиб чиқарилган. Ҳоз. вақтда Эрон, Ироқ, Сурия ва б. мамлакатларда яшовчи несториан (настурий)лар ва яковит (яъқубий)ларнинг ибодат тили ҳисобланади. Ёзуви оромий ёзувидан келиб чиққан сурёний алифбосининг 3 кўриниши [эстрангело, яковит (серто) ва несториан]га асосланган. Унда мил. 1-а. га мансуб ўйма ёзув матнлари, 3—14-а.ларга мансуб бой христиан диний адабиёти мавжуд.

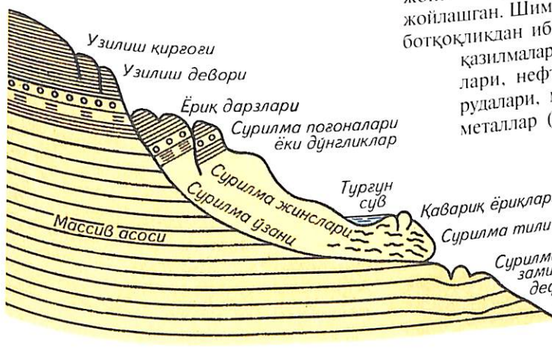
СУРИЙЛАР, Сур — Шим. Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган сулола (16-а.). Ҳиндистоннинг Биҳар вилоятидаги афғонларнинг сур қабиласидан чиққан Фарид (кейинчалик *Шершоҳ* номини олган) томонидан асос солинган. Шершоҳ *Бобур*нинг ўғли Ҳумоюнни енгиб, уни Ҳиндистонни тарк этишга мажбур қилган (1540). Натижада Ҳинд дарёсидан Бенгалиягача бўлган ҳудуд С.га тобе бўлган. Шершоҳнинг вориси Исломшоҳ вафоти (1554) дан сўнг С.нинг Деҳлидаги тахтига ўз даъвогарларини утказишда афғон заминдорлари ўртасида узаро низолар кучайган. Бундан вазиятдан фойдаланган Ҳумоюн Шершоҳ ворисларидан бирининг қўшинини Сарҳиндда енгиб (1555), Ҳиндистонда *бобурийлар* ҳокимиятини тиклаган.

СУРИКОВ Василий Иванович [1848.12(24).1, Красноярск — 1916.6(19).3, Москва] — рус рассоми, рангтасвир устаси. Петербург БА да таълим олган (1869—75). Ўқиш давридаёқ академик санъат услубларидан воз кечган, асарларига ҳаётий лавҳалар киритиб, уларнинг таъсирчанлигига эришган, меъморий обидаларни тарихий ҳаққонии тасвирлашга эътибор берган. 1877 йдан Москвада яшаган. Германия, Испания, Италия, Австрия, Швейцарияда бўлган. С. ўтмиш тарихни эъзозлаб, шу тарих саҳифаларида замонавий масалаларни кўришга ҳаракат қилди. Асарларининг колорити ҳам тиниқ ранглар ҳисобига очилган, ранг суртмалари ритми асар ғоясини янада чуқурлаштиради. «Ўқчилар қатл этилган тонг» (1881), «Меншиков Берёзовода» (1883), «Бояр хотин Морозова» (1887), «Қоршаҳарчанинг босиб олиниши» (1891), «Сибирнинг Ермак томонидан забт этилиши» (1895), «Суворовнинг Альпдан ўтиши» (1899) ва б. С., шунингдек, портретлар («Сибирь гўзали. Е.А.Рачковская», 1891; «Степан Разин», 1903—10; «Автопортрет», 1913), акварелда манзаралар яратган. Ўзбекистон санъат музейида С. асарлари сақланади (мас., «Қатлга олиб кетилаётган ўқчининг қайлиғи», 1879 ва б.). Москвадаги бадиий ин-тга С. номи берилган. Красноярскда С.нинг уй-музейи бор.

В.И.Суриков. «Қор шаҳарчанинг босиб олиниши» (1891).



СУРИЛМА — тоғ жинсларининг гравитацион жараёнлар таъсирида ён бағир бўйлаб пастга томон силжиши. Сурилган тоғ жинсларининг ҳажми бир неча ун м³ дан 1 млрд. м³ гача бўлиши мумкин. С. масса (тана), узилиш девори, сирпанин юзасидан иборат (қ. схема). Қалинлиги 1 м дан 20 м гача ва ундан ортиқ бўлади. С.нинг юзага келишига, асосан, ён бағирлар остки қисмида таянчларнинг йуқолиши ёки камайиши сабаб бўлади. Улар эса ён бағирларнинг сув ювиши натижасида емирилиб қиялигини ортиши, тоғ жинсларининг нураш ёки ёнғинчарчилик ва ер ости сувлари таъсирида ортиқча намланиши сабабли жинслар мустаҳкамлигининг камайиши, сейсмик ҳаракатлар, жойнинг геологик шароитлари ҳисобга олинмай олиб борилаётган қурилиш ва б. хўжалик фаолиятлари (ён бағирларда йўллар қурилиши, боғ ва экинзорларни ортиқча суғорин ва ҳ.к.) оқибатида келиб чиқади. Силжишнинг, асосан, 4 тини фарқ қилинади: сирпаниш — бунда зўриқиш қўлаб тушиши погонасига етади; ювилиш — ер ости эрозияси вужудга келиб, қатламлар ораси эриб оқади; суюлиш — ён бағирларда сувга туйинган қум-гилли ва лёссли жинсларда сейсмик тебранишлар натижасида сув ўтказмайдиган 2 қатлам оралиғидаги лойсимон масса оқиб чиқади; судралиб тушиш — доимий босим остида секин-аста деформацияланиш. С.ларнинг юзаки, лойли оқим, сейсмоген турлари ҳам бор. Сейсмоген С.лар ҳажми катта, чуқур, шиддатли бўлади [мас., Усой (1911), Файзобод (1943,1947), Бурчмулла (1946), Ҳаит (1949), Ҳисор (1989) ва б.]. С.ларнинг аниқ вақтини олдиндан айтиш қийин, чунки у метеорологик, гидрогеологик ва сейсмик омиллар б-н боғлиқ. С. кўп ҳолларда сувли ва сув ўтказмайдиган гилли қатламлар навбатланиб жойлашган, ён бағирлар остини сув ювиб кетган жойларда рўй беради. Юзасининг қиялигига қараб жуда ётиқ (5°), ётиқ (5—15°), тикроқ (15—45°), тик (45°) ён бағирларда содир бўладиган С.лар мавжуд. Юзасининг чуқурлиги юза (1 м гача), саёз (5 м гача), чуқур (20 м гача) ва жуда чуқур (20 м дан зиёд) бўлиши мумкин. Сатҳи бир неча м² дан 500—600 м² гача. С.лар тоғли ҳудудлар хўжалигига катта зарар етказади. Уларга қарши ён бағирларда ўсимликлар экиш, сувли қатламга тушадиган сув миқдорини камайтириш ва б. тадбирлар амалга оширилади. Ўзбекистонда 2 мингга яқин С. майдонлари қайд этилган бўлиб, уларда сўнгги 40 йил давомида 8 минг чамасида майда ва йирик С. рўй берди. Автомобиль йўллари, каналлар, кондар, сув омборлари чеккасидаги қияликларда техноген С.лар сони 1980 йдагидан 3—4 баробарга ортди. Ўзбекистонда С.лар, асосан, Чирчиқ, Оҳангарон водийларн тоғ ён бағирларида, Ғалвасой, Хўжакент, Оҳангарон, Зағанасой ва б. жойларда, шунингдек, Тожикистон ва Қирғизистонда кўпроқ содир бўлади. С. Қирғизистонда жуда кўп регионларида учрайди. Аҳоли яшайдиган жойларда вайронагарчиликларга олиб келади. ЮНЕСКО қошида 2002 йда С. бўйича Халқаро концерн ташкил этилган.



Сурилманинг кўндаланг кесими.

СУРИНАМ (Suriname), Суринам Республикаси (Repudlick Suriname) — Жан. Америкаиинг шим.-шарқий қисмида жойлашган давлат. Майд. 163,3 минг км². Аҳолиси 436,5 минг киши (2002). Пойтахти — Парамарибо ш. Маъмурий жиҳатдан 9 округ (district)га бўлинади.



Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1987 й. 30 сент. да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Роналд Венетиан), у парламент депутатлари томонидан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий ассамблея (бир палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни президент ва у тайинлайдиган вазирлар маҳкамаси (вице-президент бош вазир ҳисобланади) амалга оширади.

Табиати. С. ҳудудининг кўп қисми Гвиана ясситоғлигида (энг баланд жойи — Вильгельмина тоғи, 1280 м) жойлашган. Шим. пасттекислик, қисман ботқоқликдан иборат. Асосий фойдали қазилмалари: боксит, олтин рудалари, нефть; шунингдек, темир рудалари, марганец, хром, камёб металлар (берилл, ниобий, тантал) рудалари, газ конлари ҳам бор. Иқлими субэкваториал, нисбий ва сернам. Ўртача ойлик т-ра 26—28°. Йиллик ёғин 2300—3000 мм. Корантейн, Марони, Суринам дарёлари серсув, серостона, фақат қуйи қисмида кема қатнайди. Пасттекисликнинг шим. саванна, жанд аги ва ясситогликдаги латерит тупроқларда доим яшил ўрмонлар ўсади. Мамлакат ҳудудининг 90% ўрмон б-н банд. Ўрмонларда маймун, пума, тапир, ягуар, қушлар, судралиб юрувчилар (жумладан, *анаконда*), саванна да чумолихўр, зирҳлилар ва б. яшайди. Браунсберг табиий боғи ва бир неча қўриқхоналар бор.

Аҳолиси суринамликлар — креоллар, ҳинд ва покистонлик, индонез, негр, индейс, хитой, европалик ва б. Расмий тил — нидерланд тили. Диндорлари христиан, ислом, ҳиндуийлик динларига эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 51%. Муҳим шаҳарлари: Парамарибо, Ньив-Никкери.

Тарихи. С.да қадимдан индейслар яшаб келган. 1499 й. испан денгизчиси Алонсо де Охеда бу ерга етиб келган. 1551 й. голланд савдогарлари Суринам дарёси қуйилиш жойида қишлоқ қуришган. 1593 й. С.ни испанлар, 1630 й. инглизлар, 1667 й. голландлар босиб олган. 1682 й. Нидерландия ҳукумати С.ни Вест-Индия компаниясига топширган, 1799 й. уни инглизлар босиб олди. Плантация хўжалиги ташкил қилиш учун Африкадан қул-негрлар келтирила бошланди. 1802 й. Амьен сулҳ шартномасига кўра, С. Нидерландияга ўтди. 1863 й. С.да қулчилик бекор қилинди. 2-жаҳон уруш даврида бу ерда Америка қўшинлари жойлаштирилди. 1945 й. 29 дек.да Нидерландия Қироллиги С.га ички ишлар соҳасида мухторият ҳуқуқини берди, ташқи сиёсат ва мудофаа масалалари Нидерландия ҳукумати ихтиёрида қолди. 1973 й. нояб.да Қонун чиқарувчи кенгашга ўтказилган сайловда миллий партиялар блоки ғалаба қозонди. 1975 й. 25 нояб.да С. мустақилликка эришди. Ўша йил дек.дан



Суринам герби.



Суринам байроғи.

С.—БМТ аъзоси. Миллий байрами — 25 нояб. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1975).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. С. миллий партияси, 1946 й. асос солинган; Миллий бирлик ва бирдамлик учун партия, 1947 й. ташкил этилган; Илғор ислоҳотлар партияси, 1949 й. тузилган; Миллий демократик партия, 1987 й. асос солинган; Янгиланган тараққийпарвар партия. Илғор касаба уюшма федерацияси С-47; Илғор ишчилар ташкилоти, 1948 й. тузилган; С. касаба уюшмалари кенгаши, 1987 й. асос солинган; Давлат хизматчилари федерацияси; С. касаба уюшмалари федерацияси, 1951 й. тузилган.

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асосини кончилик ташкил қилади. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 32%, қ.х.ники 10%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 58%. Боксит қазиб чиқариш соҳасида дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Олтин ҳам қазиб олинади. Саноати алюминий, шакарқанд, ёғ, маргарин и.ч., тахта тилиш, ёғочсозлик, консерва корхоналаридан иборат. Йилига ўртача 1,7 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Қ.х. мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. С. ҳудудининг 1%дан камроқ ерида деҳқончилик қилинади. Асосий қ.х. экинлари: шоли, шакарқамиш, банан, цитрус мевалар, кокос ёнғоғи, сабзавот. Қорамол, чўчқа, қўй, эчки боқилади. Ўрмонлар-

Парамарибо шаҳри.



да қимматбаҳо нав ёғоч тайёрланади. Балиқ ва креветка овланади. Т.и. узунлиги 301 км, автомобиль йўллари уз. 4,5 минг км. Асосий денгиз портлари — Парамарибо ва Мунго. С. четга боксит, алюминий оксиди ва алюминий, шоли, цитрус мевалар, ёғоч-тахта сотади; четдан хом ашё, чала тайёр маҳсулотлар, саноат ускуналари, транспорт воситалари, ёқилғи, озиқ-овқат сотиб олади. АҚШ, Нидерландия, Норвегия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — суринам гульдени.

Маорифи. 1976 й. 6—7 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий этилган. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда 5—6 й. Давлатга қарашли мактабларда ўқиш бепул, хусусий ўқув юртлари ҳам бор. Дарслар креол, нидерланд, инглиз тилларида олиб борилади. Педагог кадрлар 1 пед. ва 2 ўқитувчилар ин-тида тайёрланади. Парамарибода С. ун-ти (1968 й.дан), Тропиклар и.т. институти, Маданият маркази (кутубхонаси б-н), С. музейи (кутубхонаси б-н) ишлайди.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. «Варе тайд» («Ҳақиқий вақт», кундалик газ., 1957 й.дан), «Вест» («Ғарб», кундалик газ., 1909 й.дан), «Омхоог» («Чўққи», католик ҳафтанома, 1955 й.дан). С. ахборот агентлиги (СНА), миллий ахборот маҳкамаси, 1977 й. асос солинган; «Стихтинг Радио-Омруп Суринаме», ҳукумат тижорат хизмати, 1965 й. тузилган. «Суринамсе Телевиси Стихтинг», ҳукумат телекўрсатув тижорат хизмати, 1965 й. ташкил этилган.

Адабиёти. С. ва нидерланд тилида ривожланаётган адабиётини Х. Схаутен (18-а.), Й. Кинг (19-а.) каби шоирлар бошлаб беришган. 19-а. охири — 20-а. бошларида С. тили тақиқланди, ярим аср мобайнида фақат нидерланд тилидаги асарлар нашр этилди. А. Хельманнинг ҳикоя ва романлари, А. де Комнинг шеърлари юзага келди. 40-й.ларда С. тилини тиклаш ҳаракати бошланди. Маърифатпарвар И.А. Кундерс халқнинг миллий онгини уйғотиш учун курашди. Шоирлардан А. Сангодарёнинг «Кураш», К. Верлогеннинг «Порлоқ инқилоб» тўпламлари, Р. Добруниг шеърлари ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқди. Б. Вьянен, Л. Ван Мюлирнинг қисса, ҳикоя ва романлари сиплар ҳаётини, Л. Г. Феррир, Рита Раман ва Добру асарлари С. халқининг мустақиллик йўлидаги курашини акс эттирди.

СУРИШТИРУВ (ЎзРда) — жиноят ишларини тергов қилишнинг дастлабки даври. С. милиция, ҳарбий қисмлар, миллий хавфсизлик ва давлат божхона хизмати, четгани қўриқлаш органлари кабилар томонидан олиб борилади. Уларнинг процессуал фаолияти устидан прокурор назорати ўрнатилган (ЖПК, 38—39-моддалар). С. жиноятларнинг олдини олиш, содир этилганига оид далиллар тўплаш, айбли шахсларни қидириб топиш ва ушлаш, жиноят натижасида етказилган моддий зиённи таъминлашга қаратилган. С. кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатлари ва тезкор қидирув чораларидан иборат. С. жиноят иши қўзғатилганидан бошлаб 10 кунгача олиб борилади ва ишни терговчига юбориш б-н тугалланади. С.чи иш бўйича терговчининг топшириқларини бажариши шарт (ЖПК, 339—343-моддалар).

СУРИЯ, Сурия Араб Республикаси (Ал-Жумҳурия ал-Арабия ас-Сурия) — Жан.-Ғарбий Осиёдаги давлат. Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган. Майд. 185,2 минг км². Аҳолиси 17,2 млн. киши (2002). Пойтахти — *Дамашқ* ш. Маъмурий жиҳатдан 14 вилоят (муҳофаза)га бўлинади.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1973 й. 12 мартда қабул қилинган. Давлат бошлиги — президент (2000 й.дан Башар Асад), у миллий референдумда 7 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Халқ кенгаши (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент ва Вазирлар Кенгаши амалга оширади.

Табиати. Денгиз соҳилининг аксари қисми тепалик ва тошлоқли ясситоғликдан, озроғи пасттекислик (эни 20—30 км)дан иборат. Ғарб ва жан.да Антиливан тоғ тизмаси ва баландлиги 2814 м гача бўлган Аш-Шайх тоғи жойлашган. С. ҳудудининг катта қисмини ғарбдан шарққа томон пасайиб борувчи плато эгаллаган. Ғарбда Ансория ва Аз-Завия тоғ тизмалари, жан.-ғарбда Ад-Друз (энг баланд жойи 1803 м) вулкан массиви жойлашган. С. ҳудудининг жан.-шарқини Сурия чўлининг бир қисми, шим.-шарқини Жазира платоси ташкил қилади. Нефть, темир, мис, марганец, хромит, олтингугурт ва б. конлар бор. Иқлими Ўрта денгизга хос субтропик иқлим. Қиш ва баҳорда ёғингарчилик кўп, ёзи қуруқ. Ўртача тра январда 12°, авг.да 27°; йиллик ёғин 700 мм дан кам. Мамлакат шарқида



Сурия герби.

қуруқ континентал иқлим. Фурот дарёсининг С. ҳудудидаги уз. 675 км, унинг асосий ирмоқлари — Хобур ва Белих. Шим.-шарқий четгара бўйлаб Дажла дарёси утади, шим.-ғарбда Ўрта денгиз ҳавзасига мансуб бўлган Ал-Аси (Оронт) дарёси ва шимда Ҳимс кули бор. Платода бўз тупроқли қумлоқ-қумоқ чўллар, жанда тошлоқ-шағалли ҳамада анчагина майдонни эгаллаган. Пасттекисликларда шўрхок ерлар учрайди. Шарқий Тавр тоғ олди бўз жигар ранг ва жигар ранг тупроқдан иборат, денгиз бўйида сариқ тупроқ, баландлашган сари тоғ жигар ранг ва тоғ-ўрмон тупроқли ерлар бошланади. Ансория тоғининг шарқий ён бағрида тоғ дашглари учрайди. Соҳил ва тоғ ён бағирларидаги ўрмонларда эман, қарағай, сарв дарахтлари ўсади, лавр бутазорлари бор. Ҳайвонот дунёси сиртлон, бўри, чиябўри, қорақулоқ, жайран, ёввойи эшак (онагр), кемирувчи ва судралувчилар, тоғларда сурия айиги, тўнғиз, ўрмон мушуги ва б.дан иборат.

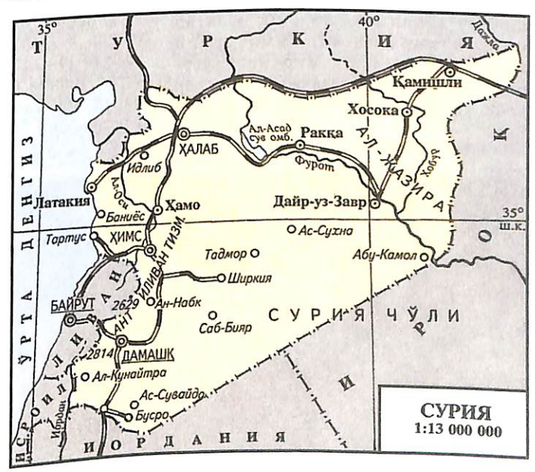
Аҳолисининг 90% араблар ((сурияликлар); улардан ташқари курд, арман, туркман, турк, черкас, фаластинликлар ҳам яшайди. Расмий тил — араб тили. Аҳолининг аксарияти сунний мусулмонлар, шунингдек шиалар, алавийлар, христианлар, маронийлар ҳам бор. Шаҳар аҳолиси 52,4%. Йирик шаҳарлари: Дамашқ, Ҳалаб, Ҳимс, Латакия.

Тарихи. С. ҳудудида одам палеолит давридан яшаб келади. Мил. ав. 2-минг йилликнинг 1-ярмида майда шаҳардавлатлар вужудга келган. Мил. ав. 15-а.да С.нинг кўп қисмини Миср, 14-а.да Хетт подшоҳлиги эгаллаб олган, 12-а. бошларида С. озодликка эришсада, 8-а. охирида *Оссурия*га, 7-а. охирида эса Янги Бобил подшоҳлиги, 6-а. ўрталарида Ахоманийларга қарам бўлди. Мил. ав. 333 й. Искандар Мақдуний (Александр) давлати таркибига кирди, бу давлат барбод бўлгач, *салавкийлар* давлатининг вилоятига айланди. Мил. ав. 1-а.да Арманистон подшоси Тигран II С.ни босиб олди, 64 й. Рим, мил. 4-а. охиридан Византия вилоятига айланди. Мил. 633—40 й.ларда Араб халифалиги, 1516 й.да Усмонли турк империяси забт этди ва С. 1818 й.гача Туркия таркибида бўлди. 1832—40 й.ларда Миср қўшинлари томонидан босиб олинди. 1840 й. С.да яна турклар ҳукмронлиги тикланди. 1918 й. окт.да С.ни инглиз қўшинлари босиб олди. 1919 й. Англия-Франция келишувига биноан инглизларнинг ўрнини французлар эгаллади. 20-й.ларда миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1928 й. Таъсис мажлисига сайлов ўтказилди, 1930 й. майда С. республика деб эълон қилинди, аммо Франция мандати сақланиб қолди, бу мандат 1943 й.дек.да бекор қилинди. 1946 й. 17 апр.дагина тўла мустақилликка эришди. 1958 й. С. Миср б-н ягона давлат — Бирлашган Араб Республикаси (БАР)га бирлашди, аммо 1961 й. 28 сент.да унинг таркибидан ажралиб чиқди ва ўзини Сурия Араб Республикаси (САР) деб эълон қилди. 1963 й. 8 мартда давлат тўнтариши бўлиб, С. Араб социалистик уйғониш партияси (Баас) ҳокимиятни қўлга олди. 1971 й. 12 мартдан Ҳафиз *Асад* президент бўлди.

1967 й. июнда С.га Исроил ҳужум қилиб, мамлакат ҳудудининг бир қисмини (Ғулон тепаликларини) босиб олди. 1973 й. окт.да С. бошқа араб давлатлари қатори ҳарбий ҳаракатларда қатнашиб, Исроил томонидан босиб олиган ерларнинг бир қисмини қайтариб олишга муваффақ бўлди. С.— 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1991 й. 28 дек.да тан олган ва 1992 й. 24 апр.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 17 апр. — Чет эл қўшинлари чиқариб юборилган кун (1946).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Араб социалистик уйғониш партияси (Баас), 1947 й. апр.да Араб уйғониш партияси сифатида ташкил этилган, 1954 й. дан хоз. номда; С. коммунистик партияси, 1924 й. тузилган; САР Тараққийпарвар миллий фронти, 1972 й. асос солинган, 8 ташкилотни бирлаштиради. С. ишчи касаба уюшмалари умумий федерацияси, 1938 й. тузилган.

Хўжалиги. С. — аграр-индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 26%, саноатнинг улуши 21%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 53%.





Сурия байроғи.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 50%га яқини шуғулланади. 3,7 млн. гектар ерда деҳқончилик қилинади, шундан 500 минг га суғорилади. Асосий қ.х. экинлари: бугдой, арпа, пахта, тамаки, қанд лавлаги; шоли, ер ёнғоқ, сабзавот, полиз экинлари ҳам етиштирилади. Воҳаларда богдорчилик ривожланган, ток, цитрус, хурмо ва б. субтропик мевали ўсимликлар ўстирилади, зайтун етиштирилади. Қорамол, қўй, эчки, туя, от, хачир боқилади. Соҳилда балиқ овланади.

Саноатида кончилик устун: нефть, фосфорит, тоштуз, табиий асфальт, олтингугурт қазиб олинади. Электр ст-яларнинг аксарияти нефть асосида ишлайди (йилига ўртача 14,8 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади). Нефть Баниёс ва Ҳимсдаги з-дларда қайта ишланади. Кимё (минерал ўғит и.ч.), тўқимачилик (жумладан, ип газлама) ва озиқ-овқат (ун, ёғ, вино, қанд-шакар, тамаки ва б.), электр техника саноати ривожланган. Трактор йиғув, электр мотор, пўлат прокати, бетон шпал з-ди, кўнчилик, пойабзал, бинокорлик материаллари ва б. корхоналар бор. Ҳунармандчилик (олтин, кумуш, мисдан турли буюмлар тайёрлаш) ривожланган. Асосий саноат марказлари — Дамашқ, Ҳалаб, Ҳимс, Латакия, Тартус. Т.й. узунлиги — 1,8 минг



Дамашқ шаҳри маркази.

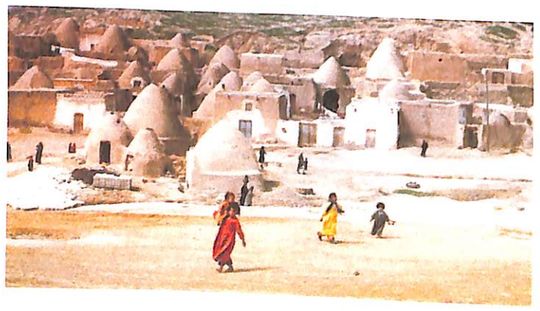
км, автомобиль йўллари —39,2 минг км, нефть қувурлари — 805 км. Асосий денгиз портлари — Латакия, Тартус, Баниёс. Дамашқда халқаро аэропорт бор. Ироқ ва Саудия Арабистонидан Ўрта денгиз соҳилига тортиб келинган кўпгина нефть қувурлари С. ҳудудидан ўтади. С. четга нефть ва нефть маҳсулотлари, фосфорит, пахта, қ.х. маҳсулотлари, тери, жун ва б. чиқаради, четдан машина ва ускуна, транспорт воситалари, озиқ-овқат, кимё маҳсулотлари ва б. келтиради. Германия, Франция, Италия, Россия, Ливан, Греция б-н савдо қилади. С.нинг ЎзР б-н 2002 й.даги товар айланмаси 1,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Пул бирлиги — сурия фунти.

Тиббий хизмати. С.да тиббий хизмат пулли. Врачлар тайёрлайдиган 3 та мактаб, стоматолог ва фармацевтлар мактаби, ўрта малакали тиббиёт ходимлари тайёрлайдиган 5 та мактаб бор. Ҳалабдаги ун-тда ветеринария ф-ти очилган.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар учун бошланғич таълим мажбурий. Мактаб диндан ажратилган, аммо диний мактаблар ҳам бор. Бир неча хусусий ўқув юрти мавжуд. Дарслар араб тилида олиб борилади. С.да 4 ун-т ва бир қанча давлат олий ўқув юртлари [Дамашқ ун-ти (1923), Ҳалабдаги ун-т (1960), Ҳимсдаги ун-т (1979), Латакиядаги ун-т (1971), Дамашқ олий технология ин-ти ва б.] ишлайди, уларда пул тўлаб ўқилади. Араб академияси (1919), Дамашқ академияси (1919), қ.х. илмий марказлари бор. Дамашқда ун-т кутубхонаси ва Миллий кутубхона (1880), Ҳалабда Миллий кутубхона (1924), Латакияда Миллий кутубхона (1944), Дамашқда Миллий музей (1919) ва Араб тамаддуни музейи (1976—77), Ҳалабда Археология музейи (1960), Пальмира музейи (1961), Ҳимс, Тартус, Бусрода музейлар мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Асосий газ. ва журнали: «Ас-Саура» («Инқилоб», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1963 й.дан), «Ал-Баас» («Уйғониш», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1962 й.дан), «Ал-Жамаҳир ал-Арабия» («Араблар оммаси», араб тилида чиқадиган кундалик газ.), «Нилал аш-Шааб» («Халқ қураши», араб тилида чиқалиган газ., 1934 й.дан), «Сирия таймс» («Сурия вақти», инглиз тилида чиқалиган кундалик газ., 1981 й.дан), «Ал-Фидо» (араб тилида чиқадиган кундалик газ.), «Ал-Муҳандис ал-Араби» («Араб муҳандиси» араб тилида 2 ойда 1 марта чиқадиган жур., 1961 й.дан), «Нилал ал-Феллаҳин» («Деҳқонлар қураши», араб тилида чиқалиган ҳафтанома, 1965 й.дан). С. араб ахборот агентлиги (САНА), ҳукумат ахборот маҳкамаси, 1965 й. асос солинган. Радиоэшиттириш ва телекўрсатув бош дирекцияси, ҳукумат ҳизмати, 1946 й. тузилган.

Адабиёти. С. халқининг оғзаки ижодида мил. ав. 8—7-алар воқеаларини эслатувчи ривоятлар учрайди. Мил. 2—14-алар га оид сурия (сурёний) ёзувлари топилган. 8-адан араб тили расм бўла бошлади ва 14-а.га келиб дунёвий адабиётдан сурия тилини суриб чиқарди. Ўрта асрларда Абу Таммом, Ал-Буҳтурий, Ал-Мутанаббий, Абу Фирас шеърлари ва Абул Аъло ал-Маарийнинг фалсафий асарлари дунёга келди. 19-а.га қадар С. адабиёти араб мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттирди. 19-а. ўртасидан Ливан б-н Фаластинни ўз ичига олган С. араб маданий уйғониш маконларидан бири бўлди Франсис Марраш, Ризқалла Хассун, Абдураҳмон ал-Кавокибий ва Алиб Исҳоқ бу ҳаракатга бош бўлдилар. 1-жаҳон урушидан кейин ватанпарварлик кайфиятидаги адабий кучлар (Муҳаммад Курд Али, Халил Мардомбек, Салим ал-Жундий ва б.) Дамашқдаги Араб академиясига бирлашиб, араб адабии меросини батафсил урганиш ва оммалаштиришга киришдилар. 20-йилларда реалистик наср (Субҳи Али Ганим, Сами ал-Қиели, Фуад аш-Шайб, Шакиб ал-Жабри) юзага келди. Ҳайриддин аз-Зирекли, Муҳаммад ал-Бизм, Муҳаммад Сулаймон ал-Аҳмад каби шоирлар мустамлакачиликка қарши, мустақиллик учун кураш руҳида шеърлар ёзишди. 1951 и. С. ёзувчилар уюшмаси тузилди.



Қишлоқ манзараси.

2-жаҳон урушидан кейинги давр адабиётида миллий руҳни қарор топтириш ҳаракати кучайди. 60-йилардаги аирим адиблар аксарият эзилган ва умидсизликка тушган кимсалар ҳаёти ва қисматини тасвирлашга берилдилар. Сунгги йилларда Исроилнинг араб мамлакатларига босқинини лаънатловчи шеърлар (Аҳмад Сулаймон Аҳмад, Али Жундий) ва насрий асарлар (Мутаа Сафади, Закарияи Тамира) яратилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С.нинг қад. санъат ёдгорликлари неолит даврига мансуб (Дамир-Капу қоятош расмлари, Сакче-Гёзю соноли, тош ва лойдан ясалган ҳайкалчалар). Мил. ав. 2-минг йиллигининг 1-ярмида шаҳар-давлатлар (Мари, Угарит, Ямхада — ҳоз. Ҳалаб) равнақ топиши б-н бирга меъморлик юксак даражага кўтарилди: мураккаб тархли саройлар, ҳовлили ибодатхоналар қурилди. Мил. ав. 16—14-алардаги санъат асарларида Қад. Миср ва Эгей маданиятининг таъсири сезилади. Мил. ав. 9-а.да Оссурия, мил. ав. 4-адан мил. 4-а.гача юнон меъморлиги анъаналари руҳида иншоотлар яратилди (Пальмирадаги маҳобатли колонналар ва ибодатхоналар).

5—6-а.ларда С.да маҳаллий илк Византия бадиий мактаби шаклланди (Антиохия, Апамея, Шахба қадама нақкошлиги). Тош ва суяк ўймакорлиги, пол мозаикаси, китоб миниатюраси ривожланди. 7—8-а.ларда С. араб маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди, нақкошлик, ҳайкалтарошликнинг янги услублари яратилди. Ўша даврда ўрта аср шаҳарларининг қиёфаси шаклланди, масжид, мадраса, тим, касалхона, карвонсарой, ҳаммом ва б. барпо этилди (Пальмира яқинидаги Қаср ал-Хайр ал-Ғарби, 8-а., Дамашқдаги тоқи-равоқли жоме масжид, 705—715 й.лар). Салибчилар томонидан роман услубида қурилган қасрларнинг

харобалари сақланган (Ҳимс ш. яқинидаги Кларк де-Шевалье қўрғони, 12-а.). 13—15-а.ларда меъморликда безакка кўп эътибор берилди, ранг-баранг кошинлардан, тошлардан, нақшдан кенг фойдаланилди, ёғоч ўймакорлиги ривожланди. Китоб миниатюраси санъати юқори босқичга кўтарилди.

Усмонли турк империяси таркибида бўлган йиллар (1516—1918) да турк меъморлигига хос ҳашам ортди. Тасвирий санъатда нақшини аслига яқинлаштириш авж олди. 20-даннг 60—90-йилларида Ваҳби ал-Ҳаririй, Бурҳон Тайёр, Маҳмуд Нофал, Тамимал-Кисравий, Жозеф Абдуҳадид каби меъморларнинг лойиҳалари асосида замонавий бинокорлик конструкцияларидан фойдаланиб, миллий шаклдаги иморатлар қурила бошлади (Дамашқдаги Касаба уюшмалари биноси, Дамашқ ва Ҳалабдаги ун-т корпуслари, Латакиядаги муниципалитет биноси ва б.). Тасвирий санъатда модернизм унсурлари сезила бошласа-да, кўпгина рассомлар маҳаллий бадиий анъаналарни давом эттирдилар (Афиф Баҳнасси, Нозим Жаъфарий, Маҳмуд Жалод, Жак Варде, Муҳаммад Фатҳий ва б.). Халқ амалий санъатида каштачилик, кандакорлик, бадиий тўқувчилик ривожланган.

Мусиқаси. С. халқ ва анъанавий мусиқасида ривожланган лад тизими — мақомлар кўп. Чолғу асбоблари жўрлигида қўшиқ айтиш етакчи мусиқий жанрдир. Уд, рубоб, гижжак, қонун ва б. чолғу асбоблари кўп тарқалган. Замонавий халқ оркестри таркибига европача скрипка, виолончел, контрабас каби чолғу асбоблари ҳам киритила бошлади. 1870 й. бастакор Мустафо ал-Башнақ ташаббуси б-н Ҳалабда мусиқа мактаби очилди. Миллий бастакорлик мактабини Солҳи Уадди, Дик Суккари каби бастакорлар ривожлантирдилар. Халқ қўшиқлари ижрочиларидан Шорини кўрсатиш мумкин. Мусиқанинг оммалашувида радио ва телевидениенинг хизмати катта. Миллий мусиқа кадрлари Дамашқ (1962 й. ташкил этилган) ва Ҳалаб (1963) консерваторияларида тайёрланади.



Латакия манзараси.

Театри. С. театр санъатининг куртакларн миллий маросим ва байрамлардан бошланган. Профессионал театр 19-а. ўрталарида Дамашқда Абу Халил ал-Қаббоний театр труппасини ташкил этиш б-н вужудга келди. 1930-йлар охиригача мамлакатга келиб турган Миср труппалари С. профессионал театрининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. 40-йларда Дамашқда Абдуллатиф Фатҳий раҳбарлигида театр ходимлари жамоаси ташкил этилиб, биринчи марта сурия лаҳжасида спектакллар қўйилди (1945—46). 1952 й. Саёдиддин Баҳдуниc ташкил қилган труппа Дамашқ ва Ҳалабда 1957 й.гача томоша кўрсатди. 1956 й. Дамашқда ярим профессионал Эркин театр, Ҳалабда Халқ театри ишлай бошлади. 1957 й. пантомима халқ труппаси тузилди. Дамашқда араб миллий драма театрининг очилиши С. маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Мамлакатнинг энг истеъдодли актёрлари шу театрда ишлай бошлади. Театр репертуаридан хорижий мумтоз ва маҳаллий драматургия асарлари ўрин олди. Бундан ташқари Дамашқда «Аш-шавқ» («Тиканак») сатира театри, Ҳарбий театр, Дуред Ляхам номидаги сатира ва комедия театри, Қўғирчоқ театри ҳам ишлайди.

Киноси. С.да биринчи кино сеанси 1906 й.да бўлган. Биринчи тўла метражли «Айбсиз судланувчи» (реж. Айюб Бадри) бадиий фильми 1928 й. яратилди. 30-й.ларда «Дамашқ осмони остида» (реж. И. Анзур, 1932), «Бурч амри б-н» ва «Қаҳвахона ашулачиси» (иккала фильм реж. А. Бадри, 1938, 1939) каби фильмлар яратилди. Шундан кейинги салкам 30 й. мобайнида мустамлакачилар ҳукмронлиги даврида кинофильмлар яратиш б-н ҳаваскорларгина шуғулландилар. 60-й.ларнинг 2-ярми ва 70-й.ларда ижтимоий-сиёсий мавзудаги «Юк машина ҳайдовчиси» (реж. Б. Вучинич, 1967, Тошкент 1-кинофестивалида фахрий диплом олган), «Алданганлар» (реж. Т. Салоҳ), «Қоплон» (реж. Н. Малех, 1972, Карлови-Вари, Локарно ва Дамашқ кинофестивалларида мукофот олган) ва б. фильмлар яратилди. Шундан сўнг Яқин Шарқ мамлакатларида милоддан 3000 й. аввал С.дан турли идишлар ясашган. Қад. Мисрда мил. ав. 19-а.да сурма ялтироғи (табиий) mesten ёки stem номи б-н қошни бўяшда қўлланган. С. Ер пўстининг масса жиҳатидан $4 \cdot 10^{-5}$% ини ташкил қилади. С. кристалл ва аморф шаклларда бўлади. Кристалл ҳолдаги С. росига бағишланган «Тескари йўл» (реж. Ҳаддад, 1975), «Қаҳрамонлар икки марта туғилади» (реж. С. Духни) ва «Қизил, оқ, қора» (реж. Б. Сафий, 1977) фильмлари дунёга келди. Мерван Ҳаддаднинг «Ширин муҳаббатим» ва Вади Юсуфнинг «Қопқон» (1980), Н. Малехнинг «Эски суратлар» (1981) фильмлари С. кинематографиясининг сўнгги йилларлари муваффиқиятидир.

СУРИЯ ЧЎЛИ, Бодият аш-Шом — Ғарбий Осиёдаги чўл. Сурия, Ироқ, Иордания, Саудия Арабистони ҳудудларида. Майд. 1 млн. км². Фурот ва Месопотамия пасттекислиги томон 800 м дан 500 м гача пасайиб боради. Оҳактошли плато ва лава майдонларидан иборат. Ер юзаси текис. Айрим жойларида бал. 1100 м бўлган якка тоғлар, шўрхок ва тақирли сойликлар учрайди. Қумли ва тошлоқ майдонлар бор. Иқлими субтропик, континентал, қуруқ иқлим, қиши илиқ, ёзи иссиқ. Чўлнинг шим. қисмида янв.нинг ўртача т-раси 6,9°, июлники 29,2°, йиллик ёғин 100—150 мм. Баҳор ва ёз бошларида хамсин шамоли эсади. С.ч.да оқар сувлар йўқ. Ўсимликлари жуда сийрак, бута ва эфемерлар ўсади. Аҳолиси кўчманчи чорвачилик б-н шуғулланади.

СУРИЯЛИКЛАР (Сурия араблари) — халқ. Суриянинг асосий аҳолиси. Сурияда 11,75 млн. киши яшайди (1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Кувайт (100 минг киши)да ҳам яшайди. Умумий сони 11,85 млн. киши. Араб тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар, шиалар, христианлар ҳам бор. Мил. 7-а.да Сурия Араб халифалигига қўшиб олиниши натижасида маҳаллий, оромий тилда сўзлашувчи аҳоли тез суръатларда араблашган ва С. халқ сифатида шакллана бошлаган. Асосий машғулотлари — деҳқончилик, ярим кўчманчи чорвадорлик; С.нинг бир қисми саноатда банд.

СУРМА (туркча sürme, лот. Stibium), Sb — Менделеев даврий системасининг V гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 51, ат.м. 121,25. Табиий С. 2 та барқарор изотопдан иборат. ^{121}Sb (57,25%) ва ^{124}Sb(42,75%). С. нинг сунъий изотопларидан муҳимлари ^{122}Sb($T_{1/2}$= 2,8 кун), ^{123}Sb($T_{1/2}$= 60,2 кун) ва ^{125}Sb($T_{1/2}$= 2 й.).

С. жуда қадимдан маълум. Шарқ мамлакатларида

оддий шароитда барқарор бўлиб, кумуш каби оқ, ялтироқ, мўрт металл. Суюқланиш т-раси 630,5°, қайнаш т-раси 1640±5°, зичлиги 6,69 г/см³. Бирикмаларда +5, +3 ва —3 валентли. С. ҳавода қиздирилса, амфотер С.(III)-оксид Sb_2O_3 га айланади. С.нинг кислотали хоссаларини намоён қиладиган оксиди — Sb_2O_5 (антимонат ангидрид) ҳам маълум.

С. техникада қотишма ва бирикмалар (200 дан ортиқ қотишма таркибига қўшилади) ҳолида кўп ишлатилади, чунки С. қўшилган металлнинг қаттиқлиги ортади, қийин оксидланади. С. қотишмаларидан муҳимлари — қаттиқ қўрғошин «гартблей», босмахона қотишмалари, *баббитлар*. С.нинг алюминий, галлий, индий б-н ҳосил қилган қотишмалари яримўтказгичлар и.ч.да қўлланади. Ўсимликларда (100 г қуруқ модда ҳисобида) 0,06 мг, денгиз ҳайвонларида 0,02 мг, қуруқликда яшайдиган ҳайвонларда 0,0006 мг С. бўлади. С. одам ва ҳайвон организмига нафас йўллари ёки меъда-ичак орқали киради. С.нинг биологик аҳамияти тўлиқ ўрганилган эмас. Тиббиётда С. лейшманиоз ва баъзи гельминтоз (мас., шистосоматоз)ни даволашда қўлланади. С. ва унинг қотишмалари заҳарли. С.дан кучли заҳарланганда юқори нафас йўлларининг шиллиқ пардалари, кўз ва тери зарарланади. С.дан заҳарланишдан сақланиш учун С. и.ч. жараёнлари механизациялаштирилиши, бино яхши шамоллатилиши лозим.

Сурма бирикмалари. С. водород б-н рангсиз, бадбўй, ўта заҳарли газ — С. гидрид SbH_3 (стибин) ҳосил қилади. Суюқланиш т-раси — 88,5°, қайнаш т-раси 17°, зичлиги 2,2 г/см³ (— 17° да, суюқ ҳолатда). С. қотишмаларига (рухли ёки магнийли) суюлтирилган кислоталар таъсир эттириб ёки Sb_2O_5 ни юқори босим остида атомар водород б-н қайтариб олинади. Арсин ва фосфиндан заҳарлироқ бўлгани сабабли қ.х. зараркунандаларига қарши курашда фумигант сифатида қўлланади.

С. кислород б-н 3 та оксид ҳосил қилади. Sb_2O_3, Sb_2O_4 ва Sb_2O_5.

С. (III) - оксид Sb_2O_3 — рангсиз кристалл модда, 570° дан паст т-рада барқарор куб шаклли (зичлиги 519 г/см³), 570° дан юқори т-рада барқарор ромб шаклли (зичлиги 5,75 г/см³) кўринишда бўлади. Суюқланиш т-раси 56°, қайнаш т-раси 1425°. Сувда оз, хлорид ва фторид кислоталарда яхши эрийди.

С. қўш оксид Sb_2O_4 — оқ кристалл модда; вақт ўтиши б-н сарғаяди; зичлиги 7,5 г/см³, 1030° да парчаланиб, Sb_2O_3 га айланади.

С. (V) - оксид Sb_2O_5 — оч сариқ тусли кристалл модда; зичлиги 7,86 г/см³. 357° гача барқарор; ундан юқори т-рада Sb_2O_3 га, 103° да эса Sb_2O_3 гача парчаланади. Сувда оз, хлорид кислотала яхши эрийди. Тиббиётда, шиша, керамика, сирлар, оловбардош бўёқлар и.ч.да, тўқимачилик ва резина саноатида, кундузги ёруглик лампалари люминесцент қопламаларининг таркибий қисми сифатида қўлланади.

С. галогенлар б-н умумий формулалари SbX_3 (бу ерда X—F, Cl, Br ва I) ва SbX_5 (бу ерда X — фақат F ва Cl) бўлган галогенидлар ҳосил қилади.

С. (III) - хлорид $SbCl_3$ — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 73,2°, қайнаш т-раси 221°; зичлиги 3,14 г/см³. Суюқ ҳолатдаги $SbCl_3$ сурма мойи деб аталади. С.га хлор бириктириш ёки С. ва унинг оксидларини хлорид кислотада эритиш йўли б-н олинади. Тиббиётда, Sb_2O_3 олишда, рухни қорайтиришда, тўқимачилик саноатида ва аналитик кимёда реактив сифатида ишлатилади.

С. (V) - хлорид $SbCl_5$ — лимон рангли, балбўй, ҳавода тутайдиган суюқлик. Суюқланиш т-раси 3°; қайнаш т-раси 102°; зичлиги 2,33 г/см³; С. б-н хлорни кучсиз қиздириш ёки $SbCl_3$ га хлор таъсир эттириш йўли б-н олинади.

С. (III)-фторид SbF_3 — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 292°, қайнаш т-раси 318°, зичлиги 4,38 г/см³. С.ни электролитик рафинирлашда, тўқимачилик саноатида ва тефлон и.ч.да қўлланади.

С. (V)-фторид SbF_5 — рангсиз суюқлик. Суюқланиш т-раси 7°; қайнаш т-раси 149,50, зичлиги 2,99 г/см³.

С. (III)-бромид $SbBr_3$ — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 97°; қайнаш т-раси 288°; зичлиги 4,15 г/см³.

С. (III)-йодид SbI_3 — 3 та модификацияда учрайди: тригонал, ромб ва моноклин. Қизил рангли тригонал модификацияси кенг тарқалган. SbI_3 нинг суюқланиш т-раси 170°; қайнаш т-раси 401°, зичлиги 4,85 г/см³.

С. олтингугурт б-н 2 та сульфид ҳосил қилади: Sb_2S_3 ва Sb_2S_5.

С. (III)-сульфид Sb_2S_3 3 модификацияга эга: кулранг-қора кристалл ва 2 аморф модификацияда бўлади. Кристалл модификацияси энг барқарор: унинг суюқланиш т-раси 548°; қайнаш т-раси 990°, зичлиги (турли модификацияларники) 4,12—4,64 г/см³. Асосан, металл ҳолдаги С. ва унинг бирикмаларини олишда, пиротехникада, гугурт и.ч.да қўлланади.

С. (V)-сульфид Sb_2S_5 — қизил тусли аморф модда. Зичлиги 4,12 г/см³. 170° гача қиздирилса узилан олтингугурт чиқариб, Sb_2S_3 га айланади. Резина саноатида каучукни вулканизация қилишда ишлатилади.

Ад.: Парпиев Н. А., Муфтахов А. Г., Раҳимов Ҳ. Р., Аноргник кимё, Т., 2003; Ахмеров К., Жалилов А., Сайфутдинов Р., Умумий ва аноргник кимё, Т., 2003

Қудрат Ахмеров.

СУРМА РУДАЛАРИ — таркибидаги сурма саноатда фойдаланиш учун техник томондан қулай ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган бирикма ва концентрацияларда мавжуд табиий минерал ҳосилалар. Сурма Та, Pt, Vi, Ag, In, Se элементлари каби Ер пўстида кам учрайди. Табиатда сурманинг сульфиди — *антимонит* (Sb_2S_3) анча кенг тарқалган, унда 71,4% сурма бор. С. р. баъзан Sb, Cu, Hg, Pb, Fe нинг мураккаб сульфидлари (бартьерит, жемсонит, тетраэдрит, ливингстонит ва б.), шунингдек, сурма оксидлари (сенармонтит, сервантит, стибиконит ва б.), оксихлоридли (надорит ва б.) сурма бирикмаларидан иборат. Қатламли руда таналарида сурма миқдори: 1—10%, томирсимон руда жинсларида 3—50% (ўртача 5—20%) энг ками 1,5—2% ни ташкил қилади. С.р. тог жинсларидаги дарзликларни паст т-рали гидротермал эритмалар б-н тўлдирилиши ҳамда уларни сурма минераллари б-н ўрин алмашишидан ҳосил бўлади. С.р. саноат конларининг асосий массаси генетик жиҳатдан гидротермал гуруҳнинг плутогенли (таркибида сурма бўлган полисульфид рудалар ва комплекслилар кўп), телетермал (монометалл антимонитли рудалар) ва вулканогенли (оксидли, оксихлоридли рудалар) синфларига мансуб. С.р. конларининг кўпчилиги телетермал генезисга эга. Саноатда бундай конларнинг, асосан, 2 тури сланецлар остидаги оҳактошларнинг кремнезем ва сурма бирикмалари б-н метасоматик ўрин алмашиши натижасида ҳосил бўлган мустаҳкам қатламсимон уюмлардаги қатламли тана, линза, уялар ва штокверклардан (Қадамжой, Тераксой, Жижикрут — Ўрта Осиё; Сикуаншань — Хитой) ҳамда гидротермал ўзгаришларга учраган сланецларда томирсимон ёки ўзаро кесишган кварц-антимонит таркибли руда таналаридан (Раздолье, Сарилах) фойдаланилади. Ушбу тур С.р., асосан, юқори сифатли кварц-антимонит таркибли монометалл рудалар бўлиб, бу полисульфид комплекси рудалар баъзан ўзида флюорит аралашмаси ва Hg, Au, Ag, Cu, Pb, Zn, W, Sn, As минералларни мужассам қилади. С.р. конлари, асосан, ериқ — ер ости усулида қазиб олинади. Томирли конлардаги штуфли бой рудалар бойитишни талаб қилмайди, бир оз камбағалроқ рудалар гравитацион-флотацион усулида сурманинг 30—55%ли концентрациясини олиш б-н бойитилади. Табиатда С.р. комплекс-полисульфид таркибда учраидиган кон тури кўп; булар қаторига мис-никель-сурмали Садбери (Канада), Норильск (Россия); сурма-вольфрамли Таоань, Воси (Хитой); сурма-симоб-маргимушли Хайдаркон (Қирғизистон), сурма-олтин-кумушли Гравелот (ЖАР), Саншайн (АҚШ) ва б. Дунёдаги энг йирик сурма конлари сифатида Таоань, Воси, Сикуаншань (Хитой), Қаламжой (Қирғизистон), Жижикрут (Тожикистон), Сарилах, Раздолье (Россия), Хамминат (Жазоир), Сенатор (Туркия), Чуркини (Боливия)ларни қайд қилиш мумкин. Ўзбекистонда эса, фақат гарбий ҳудудлардаги баъзи олтин конларида (Қалтасой, Кўкпатос) С.р. кам учрайди. Қушон подшолиги даврида (1—4-а.лар) Марказий Қизилқумдаги конлардан қазиб олиб қайта ишланган сурманинг бошқа металлар б-н қотишмалари кўп ишлатилган (яна қ. *Сурма*).

СУРМА ЯЛТИРОҒИ — минерал (қ. *Антимонит*).

СУРНАЙ (форс. сур — тўй, байрам ва *най;* тўйда чалинадиган най) — пуфлама-тилчали мусиқа чолғу асбоби. Ўзбек, тожик, уйғур ва б. халқларда кенг тарқалган профессионал созлардан. Асосий танаси 400—550 мм узунликдаги мевали дарахт (ўрик, тут, ёнғоқ) ёғочидан, ички томони цилиндр, баъзида конус шаклида, кардан. Асосий танаси 400—550 мм узунликдаги мевали дарахт (ўрик, тут, ёнғоқ) ёғочидан, ички томони цилиндр, баъзида конус шаклида, кар-



Сурнай.

найчаси кенгайтирилган ҳолда ясалади. Бармоқ б-н босиладиган 8 та тешиги бор: 7 таси юза (устки), 1 таси орқа (пастки) томонида жойлашган. С.нинг тилчаси (*найпачоқ*, дудик) оддий қамишдан пачоқланиб ип б-н қаттиқ бўғилиб, бир-бирига қапиштириб ясалади ва мил (нил)ига кийгизилади. Мил чолғу танасига ўрнатилган бачка (форс. бача — бола сўзидан; С.нинг танасига нисбатан бошқача ёғочдан ишланган цилиндр)га кийгизилади. Милнафасини ташқарига чиқишидан муҳофазалаб турадиган эллипс шаклидаги (ҳайвон шохи, суяк, садаф ёки металлдан ишланган) ҳалқа — садаф ўрнатилади. Сурнай диапазони бир ярим — икки октавани ташкил этади (cis-d дан h^3c^3 гача ва ундан юқори). С.нинг товуши жарангдор, кучли ва жуда ўткир. Фарғона, Андижон, Тошкентда С.нинг мензураси (ички тешиги диаметри) кенгроқ бўлганлиги сабабли товуши майинроқ ва нолали, Хоразм С.и товуши кескин ва чийилдоқ. С.да товуш ҳосил қилиш мураккаб бўлиб, созланинг узлуксиз нафас олиш жараёнига асосланади. Мазкур ижро тури Ўзбекистонда «қайтарма нафас» (Хоразмда «дам айлантириш») дейилади. Бунда ижрочи лунжини шишириб ҳолда захира ҳавони оғзида сақлайди ва бурундан нафас олаётган пайтида захирадаги ҳавони чакка мушаклари ёрдамида сурнай найчасига йўллайди. Натижада С.га ҳаво юборилишида товуш узилишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистонда С. ижрочилигида, асосан, 2 (Фарғона — Тошкент ва Хоразм) йўналиши машҳур бўлиб, бир неча маҳаллий марказлар мавжуд бўлган; Андижон (Булоқбоши)дан Ҳожимат меҳтар, *Рустам меҳтар* Юсуфализода, *Ашурали меҳтар*, О. *Рустамов* ва б., Фарғонадан Отажон сурнайчи, Қўқондан Ҳамроқул сурнайчи, *Аҳмаджон қўшнай* Умрзоқов ва б., Тошкентдан Убайдуллаевлар, Мирзаевлар, Собировлар сулолалари ва б., Хивадан Сариқ меҳтар, Бобожон сурнайчи, Худойберган Қурбон, кейинги пайтда Й. Тожиев, М. Матёқубов ва б. танилган. С. карнай, ноғора ёки доира жўрлигида оммавийлашган махсус ансамблни ташкил қилиб, миллий анъанавий томошаларда, («Сурнай ёр-ёри»), дордорбоз, қўғирчоқбоз ўйинларида («Дордорбоз, қўғирчоқбоз ўйинларида «Дор ўйин», «Уфарлар», Хоразмча ва», «Дор ўйин», «Уфарлар», Хоразмда «Қум пишиғи», «Тўрғай», «Зувода «Қум пишиғи», «Тўрғай», «Зувоний», «Ротолло» ва б.), турли маросим, йигин ва сайилларда, рақсларда («Шодиёна», «Катта ўйин», «Дилхирож», «Танавор», «Муножот», Хоразмда «Оразибон», «Норим-норим», «Елпасаланди» ва, айниқса, «Сурнай лазгиси») кенг қўлланилади. С. якканавоз чолғу сифатида ҳам машҳур. Ижро имкониятларининг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларга эгалиги туфайли унда чалинадиган куйлар алоҳида ажралиб туради. Шашмақомдаги Бузрук, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ирок мақомлари шўъбалари асосида яратилган сурнай йўллари «Сурнай Бузруги», «Сурнай Навоси», «Сурнай Орази», «Сурнай Дугоҳи» (савт ва уфари б-н) ғоят севимлидир. «Мушкилоти Сегоҳ ва Уфари», «Сурнай Ироғи» каби куйларнинг кўпчилиги Наво мақомининг С. йўллари кенг тарқалган бўлиб, асосан, никоҳ тўйларида ижро этилади. Хоразмда С. учун махсус С. мақомлари мавжуд бўлиб, улар *Танбур чизиғида* ўз аксини топган («Мухаммаси Рост», Наво мақомидан «Пешрав занжири», «Уфари Наво» ва б.). Шу ерда, шунингдек, мақом йўллари негизида яратилган мумтоз куйлари ҳам машҳур («Надрамаддин», «Бироллайим» ва б.). С. ҳозирда анъанавий ва баъзи миллий эстрада ансамбллари, халқ чолғу асбоблари оркестрларида ишлатилмоқда. Ўзбекистон композиторларидан А. Козловский («Лола» сюитаси), Сайфи Жалил (1-симфонияси), М. Тожиев (4- ва б. симфонияларида) ва б. С.нинг ўзига хос тембрини симфоник оркестри воситалари ёрдамида етук бадиий мавқеда ифода этганлар. С.га яқин созлар Кавказ (озарбайжон, арман ва б.) халқлари ва туркларда зурна, Хитойда сона, Ҳиндистонда шехнай деб аталади.

Ботир Матёқубов.

СУРОВЦЕВ Борис Николаевич (1902.19.4, Киров вилояти Мамлиж ш. — 1944.21.4, Гомель вилояти, Калинковичи ш.) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1935 й.дан Самарқандда яшаган. 45-мактабда илмий бўлим мудири бўлиб ишлаган. 1924—27 й.лар ва 1941 й.дан армияда. 1942 й. апр.дан 99-алоҳида сапёрлар батальони (Марказий фронт 65-армиянинг 69-ўқчи дивизияси)нинг бўлинма командири, катта сержант. Репки р-нидаги Радуль посёлкаси яқинида Днепр дарёсини кечиб ўтишда алоҳида жасорат кўрсатган. 1943 й. 30 окт.да Қаҳрамон унвони берилган. Самарқанд ш.даги 45-ўрта мактабга номи берилган.

СУРОН — қўшинларнинг жанг майдонида бир-бирига қарама-қарши турган ёки ҳужум вақтидаги аскарлар ҳайқириғи. Ўрта асрларда чингизийлар, темурийлар ва шайбонийлар қўшинида аскарларнинг жанговар руҳини кўтариш, душманни ваҳимага солиш мақсадида кенг қўлланилган тактик амалиёт. С. арабча «Аллоҳ акбар» ҳамда туркийча «Ҳайу ҳай», «Ура»га мос тушган. Темурийлар қўшинида ўтказиладиган ҳарбий кўриклар чоғида сафда турган жангчилар олий бош қўмондонга ўзларининг бўлажак юришларга шайлигини, кайфиятини изҳор этиш мақсадида бирдан ва бараварига С. солганлар.

СУРУВ — қўй-эчки подаси (қ. *Отар*).

СУРХ КЎТАЛ — Шим. Афғонистондаги Бағлон вилояти ҳудудида жойлашган қад. тепалик. С.к.дан мил. 2—3-а.ларга оид йирик ибодатхона мажмуи топилган, у Кушон подшолиги давридаги Бақтрия диний меъморлигининг йирик ёдгорлиги ҳисобланади. Кушон подшоси *Канишка*га бағишланган ва олов (ўт)га сиғиниладиган ибодатхоналар чиққан.

СУРХОБ — Тожикистондаги дарё. Орқа Олай тизмасининг шим. ён бағридан Қизилсув номи б-н бошланади. Олай водийси бўйлаб оқади. Ирмоқлари: Аччиқтош, Така, Кўксув, Муксув, Ярхич, Обихингов ва б. Тожикистон ҳудудига ўтгандан сўнг Сурхоб (ўзбекча «Қизилсув») номини олади. Роғун сув омборига қуйилиш жойида, энг йирик ирмоғи *Обихингов* қўшилгандан кейин Вахш номи б-н аталади (яна қ. *Вахш*).

СУРХОН ДАВЛАТ ҚЎРИҚХОНАСИ — Сурхондарё вилояти, Шеробод туманининг шим. -ғарбий қисмида жойлашган 2 мустақил майдондан — Кўҳитанг тоғининг шарқий ён бағри ва Пайғамбароролдан иборат қўриқхона. Пайғамбаророл участкаси водий-тўқай экосистемалари ва бухоро бугусини муҳофаза қилиш мақсадида 1971 йда ташкил этилган. Кўҳитанг давлат буюртма қўриқхонаси 1986 йда Пайғамбаророл қўриқхонаси б-н бирлаштирилиб, С. д. қ. га айлантирилди. Вазифаси қўриқхона ҳудудидаги ўсимлик ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш, ўрганиш, и.т. ишлари олиб боришдан иборат. С.д.қ.нинг тоғ-ўрмон экосистемасига кирувчи Кўҳитанг (денгиз сатҳидан 850—3157 м юқори) қисми (24583 га) гидрологик тармоққа, катта-кичик сойларга бой. Лайлакон, Қизилолмасой каби йирик дарёлари ҳам бор. Қўриқхона ҳудудида *Зараутсой расмлари* сақланган дара машҳур. Кўҳитангда туркистон ва зарафшон арчалари (8033 га), туркистон заранги (104 га), турон-гил (512 га), бухоро бодоми (891 га), жийда (183 га), ширин бодом, ўрик, ёнғоқ, хандон писта, саксовул, буталар ва б. ўсади. Ўсимликларнинг 810 тури мавжуд, уларнинг 29 тури Ўзбекистон Қизил китобига киритилган. Тоғ ва тоғ ён бағирларида туркистон силовсини, морхўр, осиё муфлони, бўри, тулки, қуён, бўрсиқ, ҳар хил заҳарли илонлар ва қушларнинг 130 га яқин тури учраили.

Қўриқхонанинг Пайғамбаророл участкаси (Амударёдаги кичик орол — уз. 8, эни 5 км; 3044 га) ўрмонзор ва туқайзордан иборат (1986 и. гача эталон туқайзорларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини табиий ҳолида сақлаш мақсадида ташкил этилган мустақил қўриқхона бўлган). 970 гектарини ўрмонзор, қолган қисмини жийда, терак-жийда, юлғун ва терак аралаш туқайзорлар ташкил этади. Шунингдек, оролда чучукмия, юлғун ва галофит усимликлар ўсади. Туқайзорларда бухоро хонгули, ёввоий тўнғиз, қамиш мушуги, қушлардан қирғовул, бургут, тасқара, қирғий; ҳинд жайраси, судралувчилардан чўл агамаси, тошбақалар, калтакесаклар, илонлар ва б. кўп учрайди. 12—13-асрларда орол мукаддас зиёратгоҳ бўлган. Ривоятларга кўра, оролда мусулмон арбобларидан бири дафн этилган ва унинг қабри устида Зулкифл масжиди бўлган. Шу боис, мусулмонлар бу оролни муқаддас жой, яъни «Пайғамбаророл» деб аташган.

Абдушукур Хонзаров.

«СУРХОН ТОНГИ» — Сурхондарё вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газетаси. Термиз ш.да ўзбек тилида ҳафтада 2 марта чоп этилади. Дастлаб «Қизил чегарачи» (1932 й. 15 апр.), «Илғор Сурхон учун» (1935 й. 15 март), «Ленин байроғи» (1956 й. 21 март) номларида чиққан. 1991 й.дан ҳоз. номда. Газ.га турли йилларда Рустам Абдураҳмонов, Юсуф Сулаймонов, Ҳусан Умаров, Ҳалим Боқиев, Ўроз Ерманов, Темур Габилов, Йўлдош Умаров, Абдулла Лутфуллаев, Соатмурод Жўрақулов, Норқул Ҳайитқулов, Гелдимурод Саидмаликов муҳаррирлик қилган. Комил Алиев, Зоир Муллажонов, Абрай Ҳамзаев, Теша Сайдалиев, Менгзиё Сафаров, Исомиддин Отақулов каби ўткир қалам соҳиблари фаолият кўрсатишган.

Газда саноат ва тижорат; қишлоқ хўжалиги; давлат ва ҳуқуқ; маданият; хатлар бўлимлари мавжуд. Саҳифаларида вилоят ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётига доир материаллар бериб борилади, адабиет ва санъатни тарғиб қилишга алоҳида эътибор беради. Адади 3500 (2004).

СУРХОН ТОНГИ — уртапишар тарвуз нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик ин-тининг Сурхондарё тажриба пунктида ПК-87 америка намунаси популяциясидан якка танлаш усули б-н чиқарилган (Б. Турдиқулов, В. Ф. Пивоваров, Е. Г. Добрунская; 1997). С.т. уртапишар тарвузлар орасида энг тезпишар ва ширин нав. Палаги уз. 3,0—3,5 м, барг пластинкаси кенг, яшил уз. 18—24 см. Тарвузи вазни 3,7—4,7 кг (9—10 кг гача), шакли узунчоқ, юзаси силлиқ, туси оч сариқ, юзасида текис майда тўрсимон тўқ яшил доглари бор. Пўсти қаттиқ, эти қизил, сершув, ширали, баъзан толали. Мева шарбати таркибида 8,1% қуруқ модда, 7,0% қанд мавжуд. Уруғи майда, жигарранг, силлиқ. Уруғи апр.-май ойларида экилади, униб чиққанидан кейин 70—75 кунда пишали. Ҳосилдорлиги 250—280 ц/га. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида экиш учун р-нлаштирилган.

СУРХОН 142 — серҳосил помидор нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик ин-тининг Сурхондарё тажриба пунктида навлараро чатиштириш усули б-н яратилган (М. Х. Аромов, В. Ф. Пивоваров, Л. Жўраева, Н. П. Черемушкина; 1991). Пояси бақувват, кам шохланган, бал. 100—155 см, сербарг, барг тузилиши картошка баргига ўхшаш. Меваси йирик (120—130 г), юмалоқ, ясси-юмалоқ, текис, қизил. Таркибида 5,8% қуруқ модда бор. Кўчати уруғдан униб чиққанидан ҳосил пишишига қадар вегетация даври 110—115 кун. Асосан, парникларда етиштирилган ва пикировка қилиб ўстирилган кўчатлари далага 10—25 апр.да экилади (ўртаги ва кечки муддатларда 1-июлгача экиш мумкин). Гуллаганидан кейин ҳосили 50—55 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 450—500 ц/га. 1994 й.да Сурхондарё, Бухоро ва Тошкент вилоятлари учун р-нлаштирилган.

СУРХОНДАРЁ — Сурхондарё вилоятидаги дарё, Амударёнинг охирги ўнг ирмоғи. Қоровултепа қишлоғидан бир оз юқорироқда Тўполондарё б-н Қоратоғдарёнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бойсун ва Боботоғ тизмалари оралигидан жан.-ғарб томон оқиб бориб, Термиз ш. ёнида Амударёга қуйилади. Уз. 175 км (*Тўполондарё*нинг бошланиш жойидан эса 297 км), ҳавзасининг майд. 13500 км², тоғли қисми 8230 км². С. ҳавзаси шимда Ҳисор тоғ тизмаси, ғарб ва жан.-ғарбда Бойсун тоғлари ва шарқда Боботоғ б-н четараланган, жанда эса Амударё водийси б-н қўшилиб кетган. Энг йирик ва серсув ирмоқлари Ҳисор тоғ тизмасидан бошланади. Сув сарфи ўртача 120 м³/сек., йиллик сув ҳажми 3,8 млрд. м³, шунинг 2,7 млрд. м³ (ёки 70%) Ҳисор тизмаси ён бағирларида ҳосил бўлади. С.нинг йирик ирмоқлари — Тўполондарё б-н Қоратоғдарё ҳам Ҳисор тизмасидан оқиб тушади. С.га йирик ирмоқлардан яна *Сангардакдарё* б-н Хўжаипоқ дарёлари қўшилади. Бир қанча майда ирмоқларидан ташқари ёзда деярли қуриб қоладиган сой ва жилғалар ҳам бор. Улардан энг йириклари Вахшивордарё (24 км), Коникон (32 км), Оққопчигай (61 км), Оққарсой (51 км) ва Бойсун (82 км) сойларидир.

С. Бойсун тоғлари б-н Боботоғ оралиғида эни 30 км келадиган кенг *Сурхон-Шеробод водийси* бўйлаб оқади. С. ўзани ҳамма қисмида тез емирилувчан юмшоқ жинслардан тузилган. Шу сабабдан С.нинг ўзани тез-тез ўзгариб туради. Қуйи қисмида дарё кенг қайир бўйлаб «лайдиб» оқади, натижада эски ўзан ва улар орасидаги ороллар йўқолиб, янгилари пайдо бўлади. Қирғоқлари емирилиши ва ўпирилиб тушиши сабабли кўп жойларда тик жарлик шаклини олган.

С. қор-музлик сувларидан тўйинади. Май—июнда сершув, сент.—окт.да энг камсув бўлади, С.нинг этак қисмида (Мангузар қишлоғи ёнида) йиллик сув оқимининг 69% март—июнь, 20% июль-сент. ва 11% окт. — фев. ойларида оқиб ўтади.

С.нинг ўртача кўп йиллик сув сарфи унинг бошланиш қисмида (Қоровултепа қишлоғи ёнида) 76,7м³/сек., 2,42 млрд. м³, қуйи оқимида (Мангузар қишлоғи ёнида) эса 68,2 м³/сек, ёки йилига 2 млрд. м³. Қоровултепа б-н Мангузар қишлоқлари оралиғида (164 км) С. ва ирмоқларининг суви кўплаб сугоришга олинади. Шу икки қишлоқ оралиғида дарёга сизот сувлари (тахм. 20—25 м³/сек.) ва партов сувлар келиб қўшилади.

С.нинг энг кўп сув сарфи Қоровултепа ёнида кўпинча 250—350 м³/сек., Мангузар қишлоғи ёнида эса 350—450 м³/сек. ўртасида бўлади. Лекин, айрим йиллари энг кўп сув сарфи жуда катта бўлиши мумкин. Мас., 1931 й. 29 апрда Қоровултепа қишлоғи ёнида 600 м³/сек., Мангузар қишлоғи ёнида эса 700 м³/сек. га етган. Энг кам ўртача ойлик сув сарфи дарёнинг юқори қисмида 12—13 м³/сек., қуйи қисмида эса 0,1 м³/сек.,га тушиб қолади. Ёз ойларида С. баъзан этак қисмида қуриб қолади.

С. жуда лойқа дарёлардан. Бошланиш қисмида унинг ҳар 1 м³ сувида ўртача ҳисобда 0,9 кг лойқа оқизиқ бўлади. Дарё ўзани тез емирилганидан сувнинг лойқалиги дарёнинг этаги томон кескин орта боради ва Мангузар қишлоғи ёнида 1 м³ сувдаги лойқа оқизиқ 2,9 кг га етади. Лойқа оқизиқларнинг ўртача йиллик миқдори Қоровултепа қишлоғи ёнида йиллиги қарийб 1980 минг т, Мангузар қишлоғи ёнида эса 6030 минг т га тенг.

С. сувидан тўлароқ фойдаланиш ва янги ерларни ўзлаштириш мақсадида С. водийсида сув омборлари ва каналлар қурилган. С. ҳавзасида ишлаб турган ирригация тармоқларининг умумий уз. 3164 км, коллектор-зовурлар эса 1360 км. Шулардан энг йириклари: Занг, Ҳазорбоғ, Қумқўрғон, Карқайди каналлари ва б.; Учқизил, Дегрез ва Жан. Сурхон сув омборлари қурилган. С. водийси ёндош Шеробод водийси б-н қўшилиб кетган. С.нинг суви *Сурхон-Шеробод канали* ва Жан. Сурхон сув омбори орқали суғоришга сарфланмоқда.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТ ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙИ — маданий маърифий муассаса. Термиз ш.да 1934 й.да (1933 й.да уюштирилган халқ хўжалиги кўргазмаси асосида) ташкил қилинган. Музейда Термиз ва термизий алломалар тарихи, қадимшунослик ва тангашунослик, халқ оғзаки ижоди, этнографияси, халқ амалий санъати, ўлка табиати, спорти, тасвирий санъат бўлимлари ҳамда 14 минг нусхадан зиёд асарга эга кутубхона бор. Музей фонди 64 мингдан ортиқ (2004). Экспонатлар Сурхондарё вилоятининг энг қадим замонлардан ҳозиргача бўлган тарихи ва маданияти ҳақида ҳикоя қилади: турли даврларга оид заргарлик буюмлари, турли даврларда зарб қилинган тангалар, ҳунармандлик буюмлари, ганч ўймакорлиги, меъморий ёдгорликлар қолдиқлари, сопол буюмлар, ҳайкалчалар, тўқимачилик дастгоҳлари, уй анжомлари, иш қуроллари мавжуд. Музей маданий-маърифий ишларни амалга оширади, кўргазмалар ташкил этади, илмий ишлар нашр қилади, бошқа кўпгина илмий муассасалар б-н ҳамкорликда фаолият олиб боради.

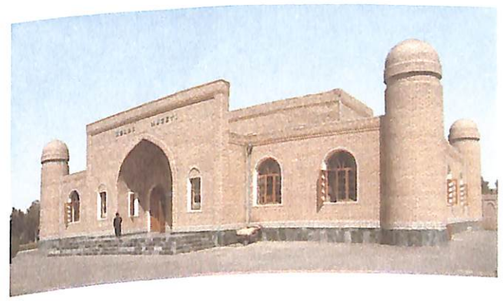
СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ — ЎзР таркибидаги вилоят. 1941 й. 6 мартда ташкил этилган (1925 й. 29 июндан Сурхондарё округи бўлган). 1960 й. 25 янв.да Қашқадарё вилояти б-н қўшилган. 1964 й. фев.да қайтадан ташкил қилинди. Республиканинг жан.-шарқида, Сурхон-Шеробод водийсида жойлашган. Жан.дан Амударё бўйлаб Афғонистон, шим., шим. -шарқ ва шарқдан Тожикистон, жан.-ғарбдан Туркманистон, шим.-ғарбдан Қашқадарё вилояти б-н чегарадош. Майд. 20,1 минг км². Аҳолиси 1874,7 минг киши (2004). Таркибида 14 қишлоқ тумани (Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музработ, Олтинсой, Сариосиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи, Қизириқ, Қумқўрғон), 8 шаҳар (Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Термиз, Шарғун, Шеробод, Шўрчи, Қумқўрғон), 7 шаҳарча (Ангор, Дўстлик, Какайди, Сариосиё, Сариқ, Элбаён бекати, Ҳуррият), 114 қишлоқ фуқаролар йиғини бор (2004). Маркази — *Термиз* ш.



Сурхондарё

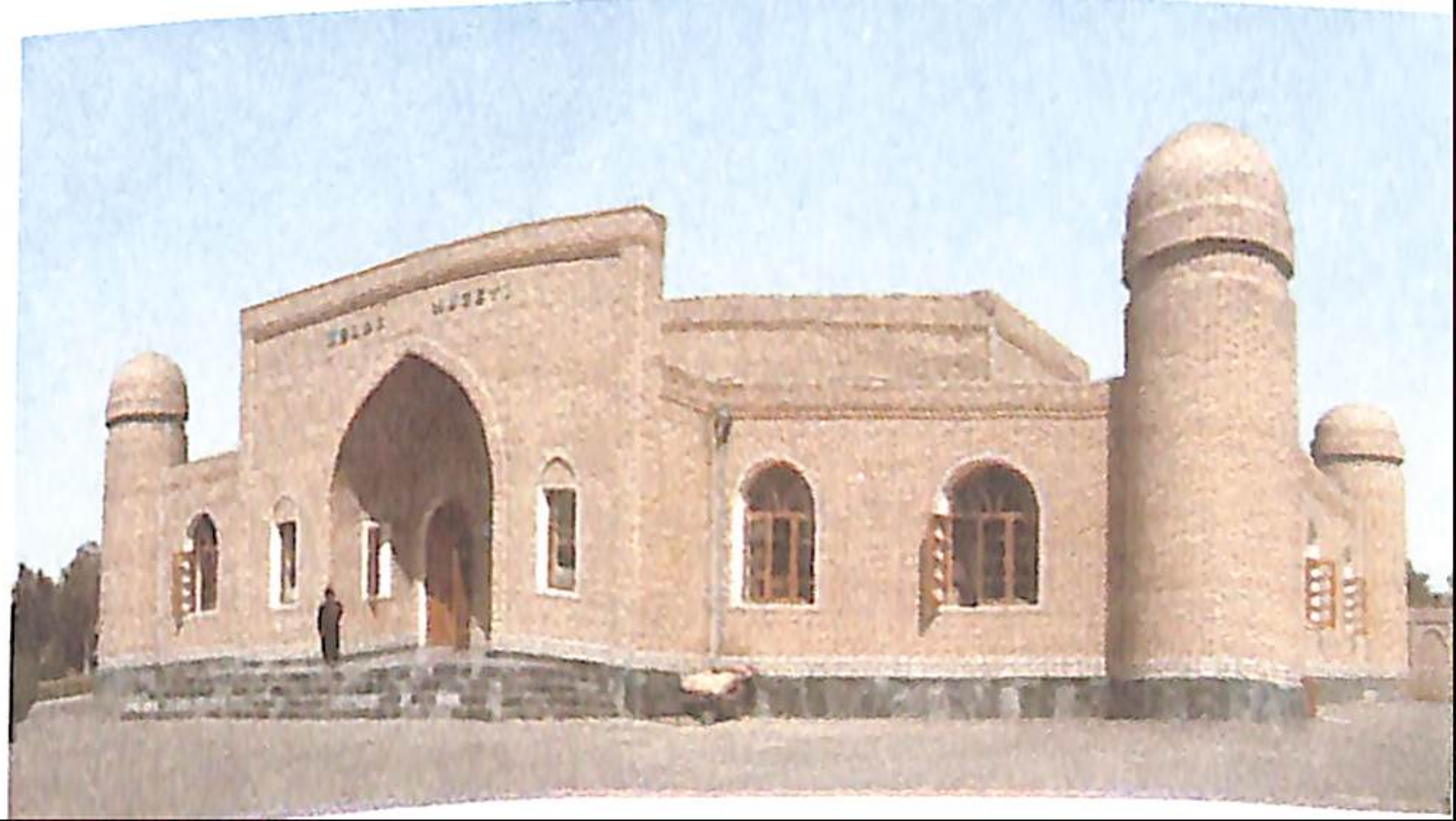


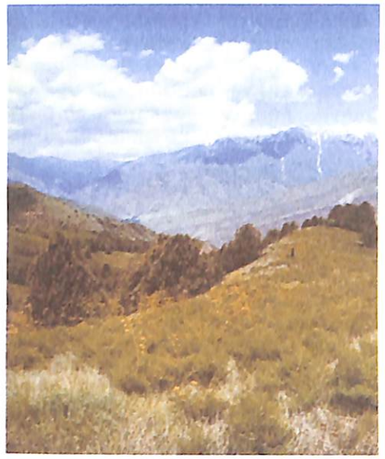
Сурхон давлат қўриқхонаси. Арчазорлар.



Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейи.

Иеробод
Сурхон
ли су-
нмоқда.
Ё ВИ-
УНОС-
— ма-
й муас-
да 1934
ююшти-
жалиги
осида)





Юқори Сангардак.

С.в. туманлари ҳақида алоҳида мақолаларга қ.: мас., *Ангор тумани*, *Денов тумани* ва б.

Табиати. С.в. рельефи тоғ ва текисликлардан иборат, шим.дан жанубга қияланиб ва кенгайиб боради. Тоғлардан оқиб тушадиган кўпдан-кўп дарё ва сойлар дара ҳосил қилган. Сурхондарё ва Шерободдарё оқиб ўтадиган текислик шим., ғарб ва шарқдан баланд Ҳисор тизмаси (энг баланд жойи 4643 м) ва унинг тармоқлари (Бойсунтоғ, Кўҳитангтоғ, Боботоғ) б-н ўралган. Тоғлар, асосан, юқори палеозой ва мезозой даврлари жинсларидан, текислик қисми эса тўртламчи давр ётқизиқларидан таркиб топган. Бу ерда неотектоника жараёнлари давом этмоқда: теварак атрофдаги тоғлар кўтарилиб, ботиқ чўкиб бормоқда. Тоғлар б-н текислик орасида адир ва тоғ олди зонаси жойлашган. Тоғлар шим. совуқ ҳаво оқимларини тўсиб туриши натижасида субтропик ўсимликлар ўстириш учун қулай иқлим шароити вужудга келган. Тоғ зонаси ва адирларда, асосан, ғалла етиштирилади, чорва учун ёзги яйлов. Мутлақ бал. 300—500 м бўлган Сурхон-Шеробод текислигида пахта экилади, боғ - токзорлар барпо қилинган. Жан. қисми кенг қумликлар б-н қопланган. Фойдали қазилмалардан нефть ва газ (Ховдоғ, Какайди, Лалмикор, Амударё бўйи текисликлари), тошкўмир (Шарғун, Ҳисор, Бойсун, Кўҳитанг тоғларининг этаклари), полиметалл (Сангардак), ош тузи (Хўжаикон) конлари бор. Гипс, гранит, аргиллит каби қурилиш материаллари, минерал сувли булоқ кўп. Текислик қисмининг иқлими қуруқ субтропик. Ёзи жазирама иссиқ ва узоқ, қиши илиқ ва қисқа. Йиллик ўртача т-ра 16°—18°. Июлнинг ўртача т-раси 28°—32°, янв.ники 2,8°—3,6°. Ўзбекистонда энг иссиқ т-ра ҳам шу вилоят ҳудудида кузатилган (1914 й. 21 июнда Термизда 49,5° иссиқ бўлган). Баъзи йиллари қиш анча совуқ (—20° ва ҳатто ундан ҳам паст). Йил давомида булутсиз кунларнинг кўп бўлиши ва қуёш нурининг тик тушиши эффектив т-ралар йиғиндиси юқори бўлишига олиб келади. 10° дан юқори т-рали кунлар текислик қисмида 290—320 кун давом этади. Бу эса вилоятда энг иссиқсевар экинлар (шакарқамиш, ингичка толали пахта) ва мевалар етиштиришга имкон беради. Вилоят тоғлар орасидаги берк ботиқда жойлашганидан бу ерда ёғин кам. Вилоятнинг жан. текисликларида йилига 130—140 мм, Ҳисор тоғлари ён бағирларида 445—625 мм ёғин етади. Ёғинининг асосий қисми қиш ва баҳорда тушади. Ғарбий, жан.-ғарбий ва шим.-шарқий шамоллар кўп эсади. Вилоятнинг жан.-шарқий қисмида эсадиган *Афғон шамоли* иқлимга салбий таъсир этади. Вилоятнинг асосий сув артериялари — *Сурхондарё* ва *Шерободдарё* ҳамда уларнинг Қоратоғдарё, Туполондарё, Сангардакдарё, Хўжаипок каби ирмоқлари. Тоғ қор ва музликларидан, ёғиндан тўпланадиган бу дарёлар вилоят ҳудудининг шим. қисми, тоғ ва тоғ олди зоналарингина сув б-н таъминлай олади, жан.даги кенг текисликларда доимий сув танқислиги кузатилади. Ер ости (артезиан) сувларидан тобора кенг фойдаланилмоқда. 1957—58 йиларда Учқизил, 1959—62 йиларда Жан. Сурхон ва Детрез сув омборлари, Жарқўрғон гидротўғони қурилди. Ҳазорбоғ, Дайтўлак, Қумқўрғон, Занг каналлари, Шеробод, Аму-Занг машина суғориш каналлари барпо этилди. Тупроғи текисликларда тақирсимон ва шўрхок оч бўз тупроқлар, тоғ ён бағрида турли хил бўз тупроқлар. Ўсимликлар дунёси ҳам табиий шароити б-н боғлиқ. Жанлаги экин экилмайдиган қумлоқ жойларда қандим, оқ саксовул, черкез, тароқбош, ялтирбош, янтоқ, бутасимонлар; дарё бўйларида юлғун, жийда, турангил, терак, савагич, қиёқ, қамиш; адир ва тоғларнинг пастки ён бағирларида бир йиллик эфемерлар (лолақизғалдоқ, нўхатак); 1200—2500 м баландликларида эфемерлар б-н бирга арча, писта, қайин, тол, ёнғоқ, олма, заранг ўрмонлари учрайди. Боботоғ тизмаси ён бағирларида республиканинг энг йирик табиий писта зорлари жойлашган. Баланд тоғ зонаси субалп ва алп ўтлоқлари б-н банд. Ҳайвонот дунёси анча бой: бўри, тулки, чиябўри, айиқ, жайран, қобон, ёввойи эчки, архар, тўқайларда буғу, тўқай мушуги, каламуш, қўшоёқ, юмронқозиқ, кўрсичқон, геккон калтакесаги, кўзойнакли илон (кобра), ўқ илон, жайра, қушлардан улар (тоғ куркаси), қирғовул, майна, қалдирғоч, ғоз, ўрдак, сўфитўрғай, чил, каклик бор. Дарё ва сув омборларида ҳар хил балиқ кўп.



Сина кишлоғи.

С.в. ҳудудида *Сурхон давлат қўриқхонаси* жойлашган.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (78%), шунингдек, тожик, рус, туркман, қозоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди (2004). Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 93,3 киши. Шаҳар аҳолиси 364,8 минг киши, қишлоқ аҳолиси 1509,9 минг киши (2004).

Хўжалиги. Яқин ўтмишда вилоят иқтисодиётида қ.х. етакчи мавқеда эди. Кейинги даврда янги тармоқлар вужудга келди.

Вилоятнинг табиий географик урни қулай, меҳнат ресурслари ҳам етарли.

Саноат ил.ч. (енгил ва озиқ овқат саноати), қ.х. (пахта ва бугдой етиштириш, қорамолчилик ва қуйчилик), транспорт (айниқса, т.и ва автомобиль транспорти) салмоқли урин тутади.

Саноатининг етакчи тармоқлари: пахта тозалаш, пахтани қайта ишлаш корхоналаридир. Йирик саноат корхоналари: «Жарқўрғоннефть» бошқармаси, Шеробод керамика бадиий буюмлар, Денов ёғ-экстракция, Сариосиё тош саралаш з-длари, Шурчи ун к-ти, Жарқўрғон йигирув-тўқув, Термиз тикувчилик ф-калари, Шарғун кўмир, Хўжаикон туз конлари корхоналари ва б. С.в.да 40 га яқин қўшма, 4000 дан иёд кичик ва хусусий корхона ишлаб турибди. Жумладан, Афғонистон б-н ҳамкорликда ташкил этилган халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариладиган «Намаф» ва «Афруз», «Сурхонтекс» ва б. қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ҳиндистон — Термиз «Фармед» қўшма корхонасида маҳаллий гиёҳлар асосида дори-дармон, Туркия—Термиз «Пўлат» қўшма корхонасида миллий гиламлар, палослар тайёрланади. Туманларда қ.х. маҳсулотлари қайта ишланадиган кичик корхоналар, цехлар ташкил этилмоқда.

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари: пахтачилик, галлачилик, богдорчилик, пиллачилик, лимончилик. Тоғ этакларида лалмикор деҳқончилик (асосан, бугдой ва арпа) б-н шуғулланилади. Ўзбекистонда энг кўп ингичка толали пахта С.в.да тайёрланади. Вилоятнинг тоғолди туманларида богдорчилик ва токчилик ривожланган. Чорвачиликда қорамол, қўй (қорақўл ва ҳисор қўйлари), эчки, йилқи, парранда, қуён боқилади. Жаҳон мўйна ва тери аукциони онларида жуда қадрланадиган «Сурхон сури» қорақўл териси етиштирилади.



Саид Оталиқ мадрасаси.

Деҳқончиликда фойдаланадиган ерлар майд. 284,3 минг га, шундан суғориладиган ерлар 271,6 минг га, шу жумладан, 120,8 минг га ерга пахта, 129,7 минг га ерга дон экинлари, 9,1 минг га ерга сабзавот, 1,8 минг га ерга полиз, 5,5 минг га ерга картошка, 16,2 минг га ерга ем-хашак экинлари экилади. 33,5 минг га ер кўп йиллик дарахтзорлар, 12,7 минг га ер мевазор, 5,2 минг га ер тутзор, 15,1 минг га ер токзорлар б-н банд. 854,2 минг га ерни яйловлар эгаллаган. Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида коллектор-дренаж тармоқлари қурилган. Вилоятда 151 ширкат, 4715 фермер хўжаликлари бор. Вилоят жамоа ва шахсий хўжаликларида 487,2 минг қорамол (шу жумладан, 227,7 минг сигир), 1042,0 минг қўй ва эчки, 1052,5 минг парранда, 12,2 минг от боқилади (2004).

Транспорти. Вилоятда т.й. транспортининг салмоғи катта. Сурхондарёда дастлабки т.й. 1915 й.да (Когон— Термиз) қурилган. Бу вилоятни бошқа регионлар б-н боғлайдиган дастлабки муҳим йўл бўлди. 1925 й.да 248 км ли Термиз—Душанба т. й.ни қуришга киришилди. Бу йўлнинг қурилиши Термизни Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари — Тошкент ва Душанба б-н боғлади. 1971 й.га келиб С.в.ни Тожикистоннинг жан. туманлари б-н боғловчи Термиз—Қўрғонтепа — Яван т.й.ини қуришга киришилди. Гузор — Бойсун — Қумқўрғон т.й.нинг қурилиши якунланмоқда. Амударё устидан Ҳайратон т.й. кўприги қурилган. Вилоят ҳудудидан Москва — Душанба, Ашхобод — Душанба т.й.лари ўтган. Термиз — Тошкент, Термиз — Аму-Занг, Термиз — Сариосиё, Термиз — Болдир йўналишларида поездлар қатнайди. Шунингдек, Термиз орқали Душанба — Астрахон, Душанба — Конибодом, Қўрғонтепа — Конибодом, Кўлоб — Астрахон йўналишларида поездлар қатнайди. Вилоятдаги т.й.ларнинг уз. 300 км.

Вилоятнинг ички транспорт алоқаларида автомобиль йўлининг аҳамияти жуда муҳим. С.в.даги қаттиқ қопламали автомобиль йўлларнинг уз. 2.7 минг км. Вилоятнинг асосий автомобиль йўли —*Катта Ўзбекистон тракти*. Автомобилда мамлакатлараро юк ташиш хизмати корхонаси юкларни қўшни Афғонистонга етказиб бермоқда. С.в.нинг йирик шаҳарлари (Термиз ва Денов)дан бир қанча хорижий мамлакатлар ва Ўзбекистоннинг ички туманларига автомобиль транспорти қатнайди. Термиз — Қарши, Термиз — Ҳайратон (Афғонистон), Термиз — Душанба, Термиз — Тошкент, Денов — Қарши, Денов — Шаҳрисабз, Денов — Гузор, Денов — Урганч, Денов — Самарқанд йўналишлари шулар жумласидан.



Сурхондарё вилояти ҳокимияти биноси.



Кампиртепа. Қадимги шаҳар харобаси.



Термиз шаҳрининг умумий кўриниши.

С.в.да республикада ягона бўлган Термиз дарё порти жойлашган. Термиз ва Сариосиёда аэропорт бор. Термиз аэропортидан Тошкент, Москва, Ашхобод, Олмаота, Самарқанд, Наманган, Бухоро, Андижон ва б. йўналишларда йўловчилар ташувчи самолётлар қатнови йўлга қўйилган.

Маданий-маориф, соғлиқни сақлаш ва спорт. Сурхондарё водийси илк ибтидоий одамзод макон топган жой сифатида таърифланади. Бойсун тизмаларидан ўрта палеолит даврига (мил. ав. 100—40 минг й.ликларга) оид ибтидоий одам манзилларининг қолдиқлари топилган.

Сурхондарё тоғларида тош даврининг сўнгги босқичи—юқори палеолитга (мил. ав. 40—12 минг йилликлар) доир топилма ҳам кўп. Шулардан бири Тешиктош унгуридан қазиб олинган 8—9 яшар бола суякларидир (антрополог М.М. Герасимов томонидан қиёфаси тикланган). Ушбу топилма «неандерталь одам» номи б-н машҳур бўлиб Ўзбекистоннинг, умуман, Ўрта Осиёнинг ҳоз. замон одами (кроманьон) шаклланган минтақага тааллуқли эканини исботлашга далил бўлди. Воҳала қад. маданиятга мансуб *Айритом*, *Далварзинтепа*, *Холчаён*, ундан кейинги даврларга оид *Сополлитепа*, Миршоли, Мўлали, *Кампиртепа*, *Жарқўтон*, *Болаликтепа* ва б. археологик ёдгорликлар топилиб ўрганилди.

Кўҳитанг тоғларида аниқланган Зараутсой қоятош расмлари мезолит ёки неолит даврига тегишли. Зараутсойдаги ғор шифтлари ва деворларида охра бўёғи ёрдамида расм чизилган. Расмларнинг асосий қисми ёввойи буқаларни сеҳр-жоду йўли б-н овлаш манзарасини акс эттирали (қ. *Зараутсой расмлари*).

Мил. ав. 2-минг йилликнинг 1-ярмида ҳоз. Ўзбекистон жан.га Амударё сўл соҳилидан келган қабилалар Кўҳитанг ва Бойсун тоғолди ҳудудларини ўзлаштириб Сополлитепа, Жарқўтон, Мўлалитепа аҳоли манзилгоҳларига асос солдилар.

Мил. ав. 329—327 й.ларда вилоят ҳудуди македониялик Искандар томонидан босиб олинган. Кейинчалик Салавкийлар давлати таркибига кирган.



«Алпомиш» дам олиш мажмуаси.

Ўрта асрларда *Буюк ипак йўли*нинг бир тармоғи Сурхондарё (Термиз) орқали ўтган.

Кушон подшолиги ҳудудига кирган *Далварзинтепа* ва Холчаёнда ўтказилган археологик қазишмалар, Эски Термиздан топилган Будда ибодатхоналари шаҳарларнинг нақадар ривожланганлигини кўрсатади. Бу даврда ҳунармандчилик ва қ.хнинг тараққий топиши, товар-пул муносабатларининг ривожланиши, меъморчилик, монументал ҳайкалтарошлик, рассомлик ва б. санъатларнинг юксалиши кузатилади.

С.в.нинг ҳозирги ҳудуди, 3—4-аларда Кушонлар давлати парчаланиб кетгач, эфталийлар давлати, 5—8-аларда Тохаристон таркибида, кейин Турк хоқонлиги қул остида бўлди.

667 йил арабларнинг дастлаб Чағониён ва Термизга ҳужум қилиб бу шаҳарларни фақат 8-а.нинг 2-ярмидагина тўлиқ босиб олишга эришдилар. Ўзбекистон жанубидаги ерлар 11-а.гача Чағониён давлати қўлида бўлган. 11-а.да Чағониён ва Термизни эгаллаш учун Ғазнавийлар ва Қорахонийлар ўзаро курашдилар. Термиз Ғазнавийлар давлатига қўшиб олинади, сўнгра Хоразмшоҳлар давлати таркибида бўлади. 1220 йил мўғуллар босиб олди. 1370 йилдан Амир Темур салтанати таркибига кирди. Сурхондарё кўҳна тарихи, қад. маданияти, ёдгорликлари б-н машҳур.

Сурхон водийсидаги олимларнинг кўпчилиги «Термизий» тахаллуси б-н ном чиқарганлар. Улар, тарих, геог., фалсафа, ҳуқуқшуносликка оид асарлари б-н танилган. Ал-Ҳаким ат-Термизий, Шаҳобуддин Собир Термизий, Муҳаммад ибн Ҳамид Термизий, Абу Бакр Варроқ Термизий ва б. алломалар шу воҳадан етишиб чиққанлар. С.в.да машҳур санъаткорлар, баҳшилар, ҳалқ артистлари, рассомлар вояга етган.

Вилоятда 2003/04 ўқув йилида 827 умумий таълим мактаби, 2 интернат мактаби, Меҳрибонлик уйи, 18 лицей, 4 гимназияда 517,5 минг ўқувчи таълим олди. 2003 й.да «АКСЕЛС» халқаро ташкилотининг «Ўқишга аълочилик дастури» танловида вилоятнинг ғолиб чиққан ўқувчилари ўқишни хорижда давом эттирмоқдалар. 2004 й.да ҳам таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлик ишлари давом эттирилиб «АЙ-РЕКС» халқаро ташкилотининг «Бутун олам Сизнинг синфингизда» танловида Термиз тумани ўқувчилари республика ғолиби бўлишди.

1998—2003 й.ларда 35 та касб-ҳунар коллежи ва 2 академик лицей қурилиб фойдаланишга топширилди. Бу ўқув муассасаларида 80 дан ортиқ мутахассислик бўйича таълим-тарбия берилмоқда. Вилоятдаги 5- ўқув юртида 9,9 минг ўқувчи ўқийди. 16 болалар мусиқа мактабида 1443 ўқувчи, 1 олий ўқув юрти (Термиз давлат ун-ти)да 6,5 минг талаба билим олмоқда. С.в.да Шредер номидаги боғдорчилик, токчилик ва виночилик илмий тадқиқот ин-тининг Жан. Ўзбекистон субтропик усимликлар селекцияси ст-яси фаолият кўрсатади. Сурхондарё археология музейи, Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейи, мусиқали драма театри, болалар кўғирчоқ театри мавжуд. 413 жамоат кутубхонаси (китоб фонди 3,6 млн. нусха), 146 клуб муассасаси, 2 маданият ва истироҳат боғи, болалар боғи, *Термиз ҳайвонот боғи*, ёшлар маҳмуи, ҳалқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар вилоят услубият маркази бор. 4 ҳалқ драма театри, 2 кўғирчоқ ҳалқ театри,10 ашула ва рақс дастаси, 6 фольклор этнографик ҳалқ дастаси, миллий дорбозлар гуруҳи ва б. маданий муассасалар ишлаб турибди. Жумладан, Бойсун туманидаги «Шалола», Шўрчи туманидаги «Кумуш тола», Узун туманидаги «Ровот» ашула ва рақс ҳалқ дасталари Буюк Британия, Туркия, Афғонистон ва Хиндистонда бўлиб ўтган халқаро фестивалларда иштирок этишган.

С.в.да Ўзбекистон ҳалқ рассоми Рўзи *Чориев*, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби М. *Равшанов*, Ўзбекистон ҳалқ баҳшилари Ш. *Болтаев* ва А. *Ёнов*, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими А. Иброҳимов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Г. Равшанова, Р. Маматалиев, Ҳ. Орипов, М. Маҳмудова, А. Нарзуллаев, Й. Мирқурбонов, С. Қосимова, Н. Аълоназаровлар вояга етганлар.

Вилоятда «Бойсун баҳори» халқаро фольклор-этнографик фестивали ўтказилиб борилади. 1999 йил «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги, 2002 й.да Термиз ш.нинг 2500 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди.

Соғлиқни сақлаш. Вилоятда 92 касалхона (8715 ўрин), 366 поликлиника, амбулатория ва б. тиббий муассасалар, 179 аёллар консультацияси, 225 болалар поликлиникаси ва хоналари, 149 қишлоқ врачлик пункти, 398 фельдшер-акушерлик пункти, 19 қишлоқ участка касалхонаси, 73 қишлоқ врачлик амбулаторияси мавжуд. Ушбу тиббий муассасаларда 4,2 минг врач (ҳар 10 минг аҳолига 24 врач), 17,6 минг ўрта тиббий ходим ишлайди.

Давлат дастурига асосан вилоятда Давлат шошилинч тиббий ёрдам илмий маркази Термиз бўлими (140 ўрин) ва барча туман марказий касалхоналари қошида унинг бўлинмалари (340 ўрин) ташкил этилган, ҳамда зарурий тиббий ва техник жиҳозлар б-н таъминланган.

Вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси ўз фаолиятида АҚШнинг Прожект Хоуп, Карелифт Интернейшнл, Каунтепарт Интернейшнл ташкилотлари б-н узвий алоқалар боғлаган.

Ўрта Осиё халқаро тараққиёт агентлиги (ЮСАИД) томонидан вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси системасидаги ташкилотлар ва нодавлат ташкилотлари б-н ҳамкорликда янги дастурни ривожлантириш, гиёҳвандликка қарши кураш, сил касаллигини даволаш ва уни олдини олиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Вилоятда ташкил этилган нодавлат муассасалар сони 75 та. С.в.да Хонжиза дам олиш уйи, «Жайранхона», «Учқизил» бальнеологик курорти, болалар ревматология санаторийлари, Денов туманидаги «Ҳазорбоғ» санаторийси ишлаб турибди.

Спорт. С.в. спортчилари спортнинг кўплаб турлари бўйича ҳар хил даражадаги мусобақаларда иштирок этмоқдалар. Ўзбекистон ёшлар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият кўрсатади (2004).

Адабиёт. Сурхондарё қадимдан шоир ва уламолар, баҳшилар тўпланган воҳалардан биридир. Бу заминда ҳалқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт ривожланиб келган. «Алпомиш» достони яратилган макон сифатида шу воҳада байрам қилиниши, 40 дан ортиқ «Термизий», 10 дан ортиқ «Чағоний» тахаллуси б-н ижод қилган алломаларнинг илмий-адабий мероси буни тўлиқ исботлайди.

Эски Термизда ислом назариётчиси, муҳаддис ал-Ҳаким ат-*Термизий* яшаб ижод қилган. «Илал аш-шариат ва хатм ул-Аслиёт» асари ислом назариётчилари томонидан энг кўп эсланадиган китоблардан бири. Бошқа муҳим



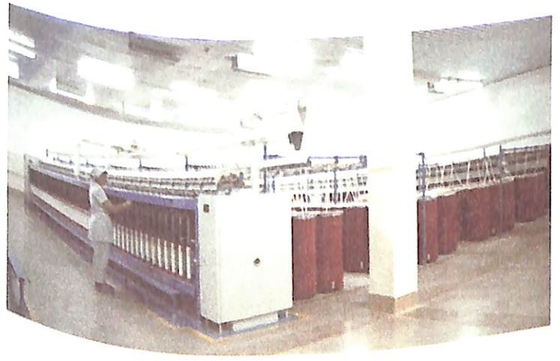
Ҳаким ат-Термизий меъморий мажмуасига кириш дарвозаси.

турнирлар ғолиби, Анталия мусобақаси жаҳон чемпиони Маҳтумқули Маҳмудов, дзю-до бўйича Осиё чемпиони, кураш бўйича халқаро турнирлар ғолиби Абдулла Тангриев каби машҳур спортчилар етишиб чиққан. С.в.да замонавий спорт иншоотларидан «Кураш саройи», стадион, «Дельфин» сув ҳавзаси, «Алпомиш» спорт мажмуи, турли даражадаги халқаро мусобақалар ўтказиладиган теннис корти мавжуд. С.в.да болалар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият кўрсатади (2004).

Адабиёт. Сурхондарё қадимдан шоир ва уламолар, баҳшилар тўпланган воҳалардан биридир. Бу заминда ҳалқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт ривожланиб келган. «Алпомиш» достони яратилган макон сифатида шу воҳада байрам қилиниши, 40 дан ортиқ «Термизий», 10 дан ортиқ «Чағоний» тахаллуси б-н ижод қилган алломаларнинг илмий-адабий мероси буни тўлиқ исботлайди.

Эски Термизда ислом назариётчиси, муҳаддис ал-Ҳаким ат- *Термизий* яшаб ижод қилган. «Илал аш-шариат ва хатм ул-Аслиёт» асари ислом назариётчилари томонидан энг кўп эсланадиган китоблардан бири. Бошқа муҳим

Сурхон-Канада қўшма корхонаси.



Вилоятда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар.





Термиздаги «Кураш» саройи ва теннис корти.

асарлари «Китоб ан-наҳи» («Йўриқнома китоби»), «Китоб ал-фуруҳ» («Оллоҳдан қўрқувчилар ҳақида китоб»), «Наврўзномаи Хожа Ҳаким Термизий».У Абу Али ал-Жузжоний, Абу Бакр Варроқ ва б. машҳур олимлар устозидир. Андалусиялик йирик исломшунос Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165—1240) ўзини Ҳаким Термизийнинг шогирди деб ҳисоблаган.

С.в.да яшаган машҳур муҳаддис Имом *Термизий* ҳадисларни тўплаб бир қанча асарлар яратган. «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» ёки «Сунани Термизий», «Китоб ал-илал», «Китоб аз-зуҳд» ва б. шулар жумласидандир. У Имом *Бухорий*нинг машҳур шогирди ва издоши ҳисобланади.

Сурхондарёнинг Олтинсой ҳудудида тасаввуф илмининг пирларидан бўлган *Сўфи Оллоёр, Хўжаипок ота* (асл номи — Абдураҳмон бин Авф Абу ал-Курайший аз-Зуҳрий), Саид ибн Ваққос, Мавлоно Зоҳид Халифа бобо кабиларнинг хоклари бор.

Сурхон воҳасида 10—12-а.ларда яшаб ўтган Дақиқий, Фарруҳий, Адиб Собир Термизий каби йирик шоирлар машҳур.

Чингиз босқини таназзулидан кейин, 16—19-а.лардан яна Термизий таҳаллуси б-н бир туркум шоирлар пайдо бўлди. Улар Умар ат-Термизий ас-Суфий, Мавлоно Қудсий Термизий Маҳжуб, Хожа Самандар Термизий, Абдуллоҳ Термизий, Тақий Термизий, Сўфи Оллоёр ва Масиҳо Бойсунийлар эди.

Денов тиббиёт коллежи.



Воҳанинг қад. *Шеробод достончилик мактаби*дан ўзбек достончилигининг машҳур ижрочилари етишиб чиққан, айни шу мактаб Нурота ва Булунғур достончилик мактабларига ҳам ижобий таъсирини ўтказиб турган. 18-а.да бу мактабдан Бобо шоир, Қосим оқинлар, 19-а.ла Олим баxши, Ҳолёр баxши, Ниёзали баxши, Шерна баxшилар, 20-а.да эса Шотўра баxши, Мардонақул баxши, Мамарайим баxши, Бўрибой баxши Аҳмелов, Юсуф Ўтаган ўғли, Чоршам баxши Раҳматулла ўғли, Тошмурод баxши, Хушбоқ баxши Мардонақул ўғли, Қора баxши, Шоберди баxши Болтаев, Бобораҳим баxши Мамарайим ўғли, Абдуназар баxши, Шодмон баxшилар етишиб чиққан. Булардан энг истеъдодлилари «Алпомиш» ва «Гўрўғли» туркумидаги достонларни мукаммал биладиган Бобо шоир, Шерна баxши, Мардонақул Авлиёқул ўғли ва Чоршам баxши Раҳматулладир.

20-а.нинг 50—80-й.ларида Шукур Холмирзаев, Раъно Узоқова, Эркин Аъзам, Саттор Турсунов, Теша Сайдалиев, Карим Маллаев, Исомиддин Отақулов, Менгзиё Сафаров, Озод Авлиёқулов, Усмон Азим, Низомжон Парда, Юсуфжон Вализода, Исмат Норбоев, Шафоат Раҳматулло Термизий, Тоғай Мурод, Болтажон Содиқов, Ҳуррам Мақсадқулов, Сирожиддин Саййид, Ғулом Эгамшукур, Болта Ёриев, Нарзулла Сўфиев, Арбоб Чош, Эшқобил Шукур, шоир ва педагог Холмуҳаммад Қулниёзов, Нодир Норматов, Мирзо Кенжабек, 20-а.нинг кейинги йилларида Номоз Эргашев, Зоир Мамажонов, Гуландом Тоғаева ва б.нинг шеърий ва насрий асарларида севги, яхшилик, меҳр-оқибат, адолат туйғулари, шунингдек, воҳа кишиларининг ҳаёт ташвишлари, меҳнат юмушлари, урф-одат ва анъаналари муҳим ўрин эгаллаган.

С.в.да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, журналистлар ва б.)нинг вилоят ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Матбуот, радиоэшиттириш ва телевидениеси. С.в.да 3 вилоят газ., 14 туман газ. чиқади. Вилоятда, шунингдек, 13 тармоқ ва 2 та хусусий газ. нашр этилади. Жами 32 номдаги газ. чоп этилади (2004).

Биринчи радиоэшиттиришлар 1954 й.дан бошланган. Вилоят радиоси кунига 1 соатлик ҳажмда эшиттиришлар беради. 2003 й. февдан бошлаб С.в. радиотелевидение узатиш маркази муассислигидаги «Сурхон садоси» радиоси фаолият кўрсатади. Ҳар куни 15 соатлик радиоэшиттиришлар тайёрланиб, эфирга узатилмоқда. 2003 ноябрь ойидан Сурхондарё радиоси қошида «Янги аср» радиостудияси фаолият кўрсата бошлади. Кунига 8 соат эшиттиришлар тайёрланиб эфирга узатилади.

Вилоятда 1 давлат ва 4 тармоқ ва нодавлат телевидениелари мавжуд. 1990 й.дан буён фаолият кўрсатаётган Сурхондарё вилоят телерадиокомпаниясининг кунлик кўрсатувлари ўртача 3—4 соатни ташкил этади.

«Ишонч» телекомпанияси 1997 й.дан буён фаолият кўрсатиб, айни пайтда ҳар куни 3 соатлик кўрсатувлар беради.

«АТР Денов» ва «Шеробод» телевидениелари 1995 й.дан фаолият кўрсатиб, «Шеробод» телевидениесининг кунлик кўрсатувлари 1 соатни, «АТР Денов» телевидениеси кўрсатувлари 1,5 соатни ташкил этади.

Меъморий ёдгорликлари. Вилоятдаги 359 тарихий ёдгорликлардан 294 таси археология, 26 таси меъморий, 39 таси монументал санъати ёдгорликларидир. Термиз ш.нинг 2500 й.лик юбилейи муносабати б-н 2001—02 й.ларда вилоятдаги бир қанча тарихий обидалар ва археологик ёдгорликларда таъмирлаш ишлари олиб борилди. С.в.даги ёдгорликлар ўзининг қадимийлиги б-н машҳур. Хуросон меъморлик анъаналарида қурилган машҳур *Жарқўрғон минораси* (1108—09 й.лар), *Султон Саодат мажмуаси* (10-а., 15—17 асрлар), Деновдаги Чағониён давлати қалъаси қолдиқлари (15-а.), Ҳаким ат-Термизий мажмуоти (11—15-а.лар), Эски Термиздаги *Зурмала минораси* қолдиқлари (2-а.), Термиз атрофидаги *Кокилдор хонақоҳи* (16-а.) ва б. шулар жумласидан.

ЎзМЭ 7-жилдининг 656—657-бетлари орасидаги Сурхондарё вилоятининг табиий ва иқтисодий рангли харитасига қ.

Ад.: Ртвеладзе Э., Аминов М., Сурхондарё, альбом [проф. Н. Тўхлиев таҳрири остида], Т., 1996; Рўзиев А. Н., Сурхондарё вилояти, Т., 1996; Пугаченкова Г. А., Очиқ осмон остидаги музей, Т., 1981; Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б., Сурхондарё тарихи, Т., 2004.

Нурислом Тўхлиев.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ, Термиз археология музейи — Марказий Осиёда ягона бўлиб, Термиз ш.нинг 2500 йиллигини нишонлаш муносабати б-н ташкил этилган (1998). Музей биноси 100 минг экспонатни ўз заҳираларида сақлаш имкониятига эга. Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейининг археология фондига тегишли 8430 та, нумизматика фондига тегишли 5000 та экспонат музей ҳисобига ўтказилган. Ҳоз. кунга келиб, 10 мингдан зиёд археологик ашёвий топилмалар, 9000 дан ортиқ нумизматика фондига оид турли даврларга хос тангалар мавжуд. Музей фондидаги экспонатларнинг умумий сони қарийб 20 мингга етди. 16 минг асар сақланадиган илмий кутубхона фонди ҳам музей таъсарруфида (2004).

Музей биноси устунли пешайвон (галерея) тарзида қурилган. Кириш залидан кўргазмалар қўйилган қуйидаги 9 та залга ўтилади: 1) Сурхон воҳаси тош даврида (мил. ав. 100—3-минг йилликлар); 2) Сурхон воҳаси жез даврида (мил. ав. 3—1-минг йиллик бошлари); 3) Қад. Бақтрия маданияти (мил. ав. 1-минг йиллик бошлари — мил. ав. 4-а.); 4) Бақтриянинг македониялик Искандар ва эллинистик давлатлар даври маданияти (мил. ав. 329 й. — мил. ав. 2-а. ўрталари); 5) Қад. Бақтриянинг Кушон даври маданияти (мил. ав. 1 — мил. 3-а.лар); 6) Шим. Тохаристон илк ўрта асрлар даврида (мил. 4—7-а.лар); 7) Шим. Тохаристон ривожланган ўрта асрлар даврида (9—12-а.лар 1-чораги); 8) Термиз ва Чағониённинг Амир Темур ва темурийлар даври маданияти (1370 й. — 16-а. бошлари); 9) Сурхон воҳаси 16—20-а. бошларида.

Залнинг ўртасида пульт б-н бошқариладиган Сурхондарё вилоятининг топографик рельефи, археологик ёдгорликлар харитаси, тўрда эса кўҳна Термиз

Сурхондарё вилояти археология музейи.



ш. қалъасининг лойиҳаси қўйилган. С.в.а.м. базасида 2002 й.нинг нояб.да Ўзбекистон музейларининг илмий-амалий анжумани ўтказилди.

Музей халқаро миқёсда ўтказиладиган кўргазмалар, анжуманларда ноёб экспонатлари б-н қатнашиш имкониятига эга.

Самад Шоматов.



Сурхондарё театри биносининг олд кўриниши.

СУРХОНДАРЁ ТЕАТРИ, Маннон Уйғур номидаги Сурхондарё вилоят ўзбек давлат мусиқали драма театри — Ўзбекистоннинг етакчи театрларидан бири. 1935 й. 5 ноябрда Афандихон *Исмоилов* саҳналаштирган «Голибият» спектакли б-н Термиз ш.да очилган. Тошкент ёш томошабинлар театридан келган бир гуруҳ санъаткорлар театр асосини ташкил қилдилар. Театр директори этиб Р.Бобожонов, бош реж. А. Исмоилов, бош рассом Н.Т.Малишевскийлар тайинланди. О.*Фаёзова*, М. *Ҳамидова*, К. *Муслимова*, З. Олимов, Т .Зоҳидов, М. Умарова, Х. Аъзамов, Н. Азизов, Қ. Тўлаганов ва б. театрнинг илк актёрларидир. Жарқўрғон к-з—с-з театри ҳам С.т.нга бирлаштирилди (1936). 30-й.ларда театр репертуаридан ўзбек драматургларининг ижтимоий ҳаёт, коллективлаштириш, турли кучларга қарши кураш руҳида ёзилган асарлари ўрин олди: «Рустам» (У. Исмоилов), «Гулсара» (К.Яшин), «Уйғониш» (Н.Сафаров), «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков), «Фарҳод ва Ширин» (А. Навоий) ва б.

Театр 2-жаҳон уруши йилларида оғир синовдан ўтди. Театр жамоасининг бир қисми урушга жўнади. Нишон Ҳодиметов, Обид Рихсиев, Обид Иброҳимов, Қаюм Тўлаганов, Муҳаммад Шермуҳамедов, Нурмат Азизов каби санъаткорлар жанг майдонларида ҳалок бўлдилар. Фронт ортида қолган қисми — З. Олимов, А. Олимова, Ҳ. Муҳидинов, Х. *Бобохонова*, Т. Латипова, А. Толипов, М. Ҳамидова, О. Фаёзова, К.Муслимовалар эса турли мавзуларда асарлар саҳналаштирдилар: «Фронт» (А. Корнейчук), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Тоҳир ва Зуҳра» (С. Абдулла), «Нурхон», «Офтобхон» (К.Яшин) ва б.

1942 й. театр репертуарини яхшилаш мақсадида Денов к-з—с-з театри С.т.га қўшилди. 1943 й. да театрда студия очилди. Театр жамоаси рус ва украин реж. ва актёрлари б-н ижодий мулоқотда бўлди. Уруш йиллари улар Термиз ш.га эвакуация қилинган эди. Харьков оперетта театри артист ва режлари Термиз театри қошидаги ўзбек студиясига мураббийлик қилдилар. «Уйланиш» (Н.Гоголь), «Скапеннинг найранглари» (Ж.Мольер), «Она» (Уйғун), «Ёрилтош» (Ш. Саъдулла), «Муҳаббат» (Туйғун), «Ота рози» (Ҳ. Ғулом), «Муҳаббат ғунчаси» (Ғ.Мухторов) каби спектакллар б-н театр репертуари бойиди.

1948 й.да иқтисодий қийинчиликлар туфайли театр вақтинча Бухоро театрига қўшиб юборилади.

1957 й.да театр қайта тикланиб, Сурхондарё вилоят ўзбек давлат мусиқали драма театри деб номланди. Вилоят бадиий ҳаваскорларидан тузилган театр ижодий жамоаси дастлабки йилларда томошабинларга манзур спектакллар ярата олмади. 1958 й. аввалларидан Термиз театрида ишлаган Х. Бобохонова, Ҳ. Муҳиддинов (Каттақўрғон театридан), С. Нурматов, А. Раҳматов, Н. Пардаев ва б. театрга таклиф этилди. Айни бир пайтда Тошкент театр ва рассомлик санъати институтини тугатганлардан А. Қосимов, З. Солиева, С. Лутфуллаев, Э. Каримов, Р. Каримова, А. Номозовлардан иборат истеъдодли ёшлар келиб қўшилишди. Театр қисқа вақт ичида ўз репертуарини яхшилади. «Биринчи муҳаббат» (Х. Вохит), «Хавфли учрашув» (И. Стаднюк), «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Нурхон» (К. Яшин), «Пилла ая» (Туйғун), «Олтин болта», «Гули сиёҳ» (С. Жамол), «Дўстлар», «Қотил» (Уйғун), «Зарафшон қизи» (Д. Файзий) каби спектакллар муваффақият қозонди.





Сурхондарё театри: «Ўлим ҳалқаси» ва «Хотинимнинг уч ошиғи» спектакларидан кўриниш.

«Гулсара» (К. Яшин), «Қотил она» (И. Аҳмедов), «Аяжонларим» (А. Қаҳҳор), «Ҳижрон алангаси» (З.Фатхуллин), «София таронаси» (Хугаев), «Вьетнам тонги» (Г. Ким), «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Қизбулоқ фожиаси» (Т. Тўла), «Беш кунлик куёв» (Шуҳрат), «Сирли кун» (Д. Валиев), «Сепсиз қиз» (А. Островский), «Момо ер, (Ч.Айтматов», «Бир ўликка бир тирик» (А. Иброҳимов) каби тўлақонли спектакллар б-н ўз мавқеини янада мустаҳкамлади. 1974 й. театр жамоасига М. *Абдуқундузов*, З. Отабоева, К. Бурҳонов, Э. Абдуқодиров, Д.Солиҳова ва б. келиб қўшилди. 1977 й. театр жамоаси оталигида Жарқўрғон, Музработ, Узун халқ театрлари очилди.

1978 й. театрга Маннон *Уйғур* номи берилди. Ўша йили театр жамоаси рус тилида спектакллар қўйди («Куёв ва келин», «Майсаранинг иши», «Хамма билан биргаликда», «Аёллар ҳаётидан» ва б.).

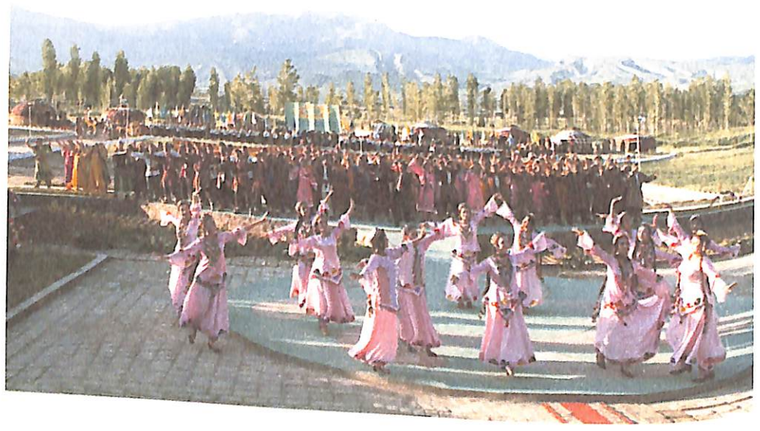
Мустақилликдан сўнг бу театр саҳнасида ҳам туб ўзгаришлар юз берди. Кўпроқ тарихий мавзуга, маҳаллий драматургияга эътибор кучайди, комедиялар, эртак-спектакллар, ўзбекона урф-одатларга қурилган асарларга кенг ўрин берилди: «Қамашган кўзлар» (И. Отақулов), «Юлдуз сўнди» (Н.Ҳайитқулов), «Адиб Собир Термизий» (Н. Пардаев), «Садоқатли арвоҳ» (Х. Мақсадқулов), «Олифта» (Ф. Мусажонов), «Узоқдан келган куёв» (Х. Расул), «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Хотинлар ҳазили» (Ҳ. Муҳаммад), «Жононга бордим бир кеча» (Ҳамза), «Қорбобо ва ялмоғиз» (И. Ниёзматов), «Сеҳрли узук» (М. Қодиров), «Ўчмас чироқ», «Ўлим ҳалқаси» (М. Бобоев), «Уйқусиз тунлар» (Р. Орифжонов), «Осмонсиз уй» (Ш. Пардаев) ва б. Х. Бобохонова, М. Маҳмудова, Р. Маматалиев, А. Номозов, А. Нарзуллаев, Г. Равшанова, Й. Миркурбонов, Ҳ. Орипов ва б. театрнинг етакчи актёрларидир. Театрнинг бош реж.и ва бадиий раҳбари — *Мансур Равшанов* (2004).

Шомат Саматов.

СУРХОНДАРЁ-ҚАШҚАДАРЁ МУСИҚА УСЛУБИ — ўзбек анъанавий мусиқасининг маҳаллий услубларидан бири. Мазкур ҳудудда яшаётган халқнинг этник таркиби, келиб чиқиши, тарихан қарор топган ижтимоий-иқтисодий шароитлари ушбу услубнинг ўзига хослигини белгилади. Жумладан, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ўзбек аҳолисининг кўпчилик қисми азалдан ярим кўчманчи ҳаёт кечириб, асосан чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланаётганлиги сабабли айнан шу жараёнларга боғлиқ халқ қўшиқлари салмоқли ўрин тутади. Мас., Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида кам учрайдиган «соғим қўшиқлари» («Хўш-хўш», «Турей-турей», «Чурей-чурей») соғилаётган жониворларни тинчлантириш, эркалаш ва уларни ийдириш мақсадларида кенг қўлланилади. Деҳқончилик б-н боғлиқ қўшиқлар эса ер ҳайдаш («Қўшчи қўшиғи», «Шох мойлаш», «Қўш ҳайдаш»), ҳосилни ўриш («Ёзи»), хирмонда буғдой ёки арпани янчиш («Майда»), баҳор келиши («Навруз» ва б.) ва б. пайтларда куйланади. Аниқса, турли иигин ва тўйларда эркаклар томонидан ижро этиладиган «қарсак» («*бешқарсак*») давра ўйини қўшиқлари машҳур. Анъанавий мусиқа чолғулари эса асосан чўпонлар ижодига хос *сибизға*, ғажир най, аёллар томонидан кенг қўлланиладиган *чанқўбиз*, баҳшиларга жўр бўлган *дўмбира* (яқин ўтмишда — *қўбиз*) б-н четараланган. Мусиқа ҳаётида бошқа ҳудудлардан фарқли ўлароқ баҳши-шоирлар ва дўмбиракашлар асосий ўрин тутади. Дўмбирада ижро этиладиган чўпонлар меҳнати б-н боғлиқ чолғу куйлар («Чўпонча», «Қўйларни судраш», «Қўйларни иигиш», «Чўпонни чақириш» каби), достон куй («Баҳши куй»)лар кенг тарқалган. Баҳшилар ижодидаги «*Алпомиш*», «*Гўрўғли*» каби қаҳрамонлик достонлари ҳамда турли мавзудаги *терма*ларнини ижросида махсус «ички овоз» услуби қўлланилади. С.-Қ.-м.ула достончиликнинг 2 йирик маркази — *Шаҳрисабз достончилик мактаби* ва *Шеробод достончилик мактаби* шаклланган. Сўнгги даврларда бошқа маҳаллий мусиқа услубларига хос мусиқий анъаналар (мас., мақом ижрочилиги санъати) ҳам ёйила бошлаган. Ҳозирда С.Қ.м.у. кўпгина фольклор-этнографик ансамбллар («Шалола», «Бойсун» ва б.), эстрада хонандалари (М.Номозов, С. Қозиева) ижодига асос бўлмоқда, баҳшилар танловлари, 2002 й.дан ўтказиладиган «Бойсун баҳори» халқаро фольклор фестивали орқали жаҳон саҳнасига чиқмоқда.

Ад.: Кароматов Ф., О локальных стилях узбекской народной музыки, М., 1964.

Оқилхон Иброҳимов.



«Бойсун баҳори» халқаро фольклор фестивалидан лавҳа (2004).

СУРХОНДАРЁ ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ — 2001 й. 26 ноябрда ташкил этилган. Театр «Туяқуш-боёқуш» (П. Мўмин) спектакли б-н очилган (2002). 240 ўринли залига эга. «Дўстлар» (А. Жамол), «Ўрмонда янги йил», «Абдулла қувноқ ҳангомалари» (Т. Қобилов), «Ялмоғизга алла — қуёнвойга тилла» (З. Шамсутдинова шеърлари асосида) каби спектакллар саҳналаштирилди. Театр фойесида рассом Рўзи *Чориев* расмлари галереяси жойлашган бўлиб, рассомнинг портрет, пейзаж жанрларига мансуб жами 55 асари қўйилган.

СУРХОН-ШЕРОБОД ВОДИЙСИ — Ўрта Осиёнинг жан.даги тоғ оралиғи водийси. Асосан, Ўзбекистонда, шим. шарқий қисмигина Тожикистонга қарайди. Ҳудудининг чекка қисмлари баланд тоғлар б-н ўралган (жан. бундан мустасно), ўрта қисми шим.дан жан.га нишаб текислик.

Водий тектоник ҳаракатлар натижасида вужудга келган. Алп тоғ ҳосил бўлиши жараёнида (неоген ва тўртламчи давр) қад. геологик денгиз ўрнида улкан тоғ тизмалари ва тоғ оралиғи водийлари пайдо бўлган. Тоғлардан оқиб тушган дарёлар ўзанларини тобора кенгайтириб ва чуқурлаштириб бориши натижасида турли геологик даврларга мансуб туб жинслари очила борган, чўкмалар эса аккумулятив жинслар б-н тўлдирилган. Водийнинг ҳоз. морфологик тузилишида Ернинг ички (эндоген) кучлари б-н бирга ташқи кучлар — оқар сув, шамол, нураш ва ҳ.к.нинг таъсири ҳам катта бўлган.

Водий мустақил 2 дарё водийси — Сурхон ва Шеробод водийларидан ташкил топган. Ҳар иккала водий меридианал йўналишга эга. Сурхон водийси бир-бирига тенг Қоратоғ ва Тўполон водийлари б-н бошланади. Ҳисор тизмаси музликларидан (бал. 4000 м чамаси) бошланадиган бу водийларнинг уз. 100 км дан ортади. Водийлар бошланишида тор бўлиб, текисликка томон кенгая боради. Улар Қоратоғ ва Сарижўй қишлоқларидан кейин кенг текисликлар бўйлаб давом этиб, Оқостона қишлоғи ёнида (мутлақ бал. 5556 м) ўзаро туташади ва Сурхон водийси номини олади.

Жан., жануби-ғарбий йўналишда 196 км га чўзилган Сурхон водийси Термиз ш. яқинида (мутлақ бал. 302 м) Амударё водийсига туташиб кетади. Сурхон водийсида бир-биридан яққол ажралиб турадиган 4 тагача аллювиал терраса (кўҳна қайир) бор.

Шеробод водийси Чақчар ва Бойсун тоғлари тармоқларининг тугунидан (мутлақ бал. 3700 м) бошланади. Арча ўрмонлари б-н қопланган тоғлар орасидан Қуйи Мочай қишлоғигача жан.-ғарбий йўналишда давом этади. Шеробод водийси қуйи томон кенгайиб, аввал Бойсун тоғларини, сўнгра Шеробод-Сариқамиш қатор тепаларини кесиб ўтади. Тоғлар орасида 175 км га чўзилган бу водий Шеробод ш. яқинида (мутлақ бал. 444 м) кенг текисликка айланади ва яна 40 км га давом этади.

С.- Ш. в.нинг текислик қисми қарийб 200 км бўлиб, шим.дан жан.га томон пасайиб ва кенгайиб боради. Водийнинг нишаби ўрта қисмида 1 км да 1 м, юқори ва қуйи қисмларида камроқ. Водийнинг текислик қисми экин майдонларига айлантирилган.

С.-Ш.в. ўзига хос географик ўрни, рельефи ва иқлими б-н ўрта Осиёнинг бошқа географик р-нларидан бирмунча фарқ қилади.

Иқлими континентал субтропик: қиши қисқа ва илиқ, ёзи узоқ, иссиқ. Рельефининг хилма-хиллиги т-ра режими ва ёғинлар тақсимотига кескин



Сурхон-Шеробод водийси яйловларида.

таъсир кўрсатади. Водийнинг энг иссиқ р-нлари унинг жан. қисмларида. Йиллик ўртача т-ра Шерободда 18°, Термизда 17,4°. Ўзбекистондаги энг юқори т-ра ҳам шу ерда (Термизда 49,5°) қайд қилинган. Водийда юқорига томон ҳаво т-раси орта боради: йиллик ўртача т-ра Деновда 15,6°, Бойсуннинг тоғли қисмида 14,5°. Мутлақ баландлик 1200 м дан паст жойларда янв.нинг ўртача т-раси 0° дан юқори. Иссиқ кунлар С.-Ш.в.да эрта келиб узоқ давом этади. Июль ойининг ўртача т-раси текислик қисмида 28—32°, мутлақ бал. 2500 м дан юқори тоғли қисмларида бу даврда ўртача т-ра 17—18° дан пасаймайди. Ёғиннинг йил давомидаги тақсимланиши рельефга, шунингдек, нам ҳаво массаларининг йўналишига қараб турлича. Йиллик ўртача ёғин водийнинг қуйи қисмида 130—150 мм бўлса, Деновда 360 мм, Бойсунда 445 мм, Сангардакда 790 мм.



Бойсун туманининг умумий манзараси.

С-Ш.в.ни тоғлардан бошланадиган дарё ва сойлар сув б-н таъминлайди. Йирик дарёлари: *Сурхондарё* (ирмоқлари Қоратоғ, Тўполондарё, Сангардакдарё, Хўжаипоқ) ва *Шерободдарё* (ирмоқлари Шўроб, Сайроб, Майдон). Дарёларнинг асосий сув сарфи март—июнь ойларига (60% дан ортиқ) тўғри келади. Дарёлар сув сарфини тартибга солиш мақсадида Жанубий Сурхон, Учқизил, Дегрез сув омборлари барпо қилинган.

Катта захираларга эга бўлган ер ости сувлари ҳам муҳим сув манбаларидир. Ҳоз. вақтда артезиан сувлари ва кориз қудуқлари сувидан қисман қишлоқларни тоза сув б-н таъминлашда, экин майдонлари ва чорва молларини суғоришда фойдаланилмоқда.

С.-Ш. в.нинг тоғли ва тоғолди зоналари сув б-н етарли миқдорда таъминланган. Бироқ кенг текислик қисмида сув танқислиги кузатилади. Водийнинг табиий географик шароитидаги фарқлар, унинг тупроқлари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг географик тарқалишида ҳам акс этган. Водийнинг текислик қисмида пастдан юқорига томон тақирсимон, типик бўз тупроқлар ҳамда қумоқ, шўрхок тупроқ типлари бир-бири б-н ўрин алмашиниб боради. Ёғин кам тушадиган бундай ерларда янтоқ, шувоқ, шўра, бурган, юлғун, турли хил эфемероид ўсимликлар кенг тарқалган.

Аллювиал ботқоқ тупроқли дарё террасалари ва кенг қайирлар, асосан, қамиш, қиёқ, қўға, ажриқ, мия каби ўтлар, тол, тураңғил, жийда, патта, юлғун каби дарахт-бутадан ташкил топган тўқайлар, чангалзорлар б-н банд. Асосан, типик бўз тупроқлар кенг тарқалган адир ва тоғ олди зонасида (мутлақ бал. 500—1200 м) нўхатак, қашқарбеда, бетага, қўзигул, лолақизғалдоқ, исмалоқ, қўнғирбош, чалов, наъматак каби турли эфемероид ўт ва бутасимон ўсимликлар ўсади. Тоғли қисмида бўз ва жигарранг тупроқ турлари кенг тарқалган. Бу тупроқларда ёввойи арпа, кийикўт, тоғ лоласи, каврак, сернам ерларда қамиш, юлғун, бутасимонлардан дўлана, наъматак, ёввойи бодом, олча, олма, ёввойи ток кабилар аралаш ҳолда ўсади. Ўртача баландликдаги тоғ зонасида (1700—1300 м) арпа, писта, ёнғоқ, иргай, заранглар катта майдонларни эгаллайди. Ундан юқорисини эса субальп, альп ўтлоқлари эгаллаган.

С.-Ш.в.нинг ҳайвонот дунёси ҳам хилма-хил. Бўри, тулки, чиябўри, қобон, қуён барча минтақаларга хос. Фақат тоғ ва тоғ олди зоналарида учрайдиган нодир кийик, айиқ, бўрсиқ каби ҳайвонларнинг сони тобора камайиб бормоқда. Қарға, чумчуқ, чуғурчиқ, сўфитўрғай, лойхўрак, ўрлак, булбул, чил, калхат, лочин, бургут каби қушлар водийнинг ҳамма жойида учрайди. Судралувчилардан калтакесаклар ва илонлар, тошбақа; кемирувчилардан юмронқозиқ, суғур, дала сичқонлари, бошқа ҳайвонлардан типратикан, жайра, балиқлардан сазан, зоғора балиқ яшайди.

СУРХОН-ШЕРОБОД ҚАТОР ТЕПАЛАРИ — Сурхондарёдаги қатор тепалар. Сурхондарё ва Бойсун ботиқлари орасида жойлашган. Жан.-ғарбдан шим.-ғарб томон чўзилган. Таркибидаги Калиф-Шеробод тепаси (жан.-ғарбда Қорабозор довонидан бошланиб, шим.-шарқда Шеробод дарёсигача давом этган. Тепанинг ўртача бал. 900—1000 м, энг баланд жойи 1126 м. Шеробод дарёсидан шарқда Шеробод-Сариқамиш тепаси бошланади. Унинг шим. қисми деярли меридиан бўйлаб чўзилган. Энг баланд жойи шим. қисмида (1216 м). Шеробод-Сариқамиш тепасининг жан.-шарқида Ҳовдоғ (бал. 557 м), Учқизил (414 м) ва б. тепалар жойлашган бўлиб, уларнинг нисбий бал. 40—100 м. Ҳовдоғ тепалиги Сурхондарё воҳасини Шеробод воҳасидан ажратиб туради. Тепалар жуда емирилган, ён бағирлари кўплаб сой ва жарлар б-н кесилган, уларни кесиб ўтган баъзи дарёлар (Шеробод, Оққопчигай ва б.) чуқур даралар ҳосил қилган.

Тепалар тектоник жиҳатдан антиклиналь ва брахиантиклиналь структурадир. Улар бўр, палеоген, неоген ва қуйи тўртламчи даврнинг гил, оҳактош, қумтош, доломит, мергель, конгломератларидан тузилган. Тепаларнинг шаклланиши неоген даврида бошланиб, тўртламчи даврда ҳам давом этмоқда. Иқлими кескин континентал, ёғин кам (130—250 мм), сур-қунғир, бузтупроқлар тарқалган. Усимликлардан шувоқ, шўра, турли эфемерлар усади.

Табиий бойликлардан нефть, табиий газ, минерал-термал ер ости сувлари, йил буйи фойдаланиладиган яйловлар, совуқ ва иссиқ фаслларда чорва моллари сақланадиган горлар бор.

Мурод Маматқулов.

Македон қишлоғи.



СУРЪАТ (мусиқада) — мусиқа асари ижросининг тезлик даражаси. Одатда, асарнинг мазмуни ва умумий характерига боғлиқ ҳолда (муаллиф томонидан) белгиланади. Нота ёзувида 17-а.дан италянча атамалар б-н (лотин алифбосида) кўрсатила бошлаган. Асосий С.лар (тезланиш тартибида) ларго, ленто, адажио (секин С.лар), анданте, модерато (ўртача С.лар), аллегро, аллегретто, виво, престо (тез С.лар). Дастлаб, баъзи С.лар мусиқа асарларининг мазмун-ифодавийлигини билдирган (мас., аллегро — шўх, ларго — вазмин, виво — жонли ва ҳ.к.), уларнинг айримлари ҳозиргача шу маънони сақлаган. Баъзан, С.лар барчага маълум жанрлар инъикоси сифатида ҳам кўрсатилади (мас., марш, вальс, полька ва ҳ.к. С.ида). Баъзан махсус номи бўлмаган, лекин айни шу С.даги пьеса ёки унинг мустақил қисмларининг номи бўлиб хизмат қилиши мумкин (мас., соната аллегроси). Аниқ С. муайян вақт (одатда, бир дақиқа) давомида ижро этилаётган метр ҳиссаларининг сони б-н кўрсатилади. С.ни аниқ ўлчаш учун (мас., оғзаки анъанадаги мусиқа асарларини нотага олишда) метроном ишлатилади.

СУС — Тунисниng шарқий соҳилидаги шаҳар, Сус вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 100 минг кишига яқин. Транспорт йўллари тугуни. Ўрта денгиз соҳилидаги порт. Ёғ-мой, тўқимачилик, металлсозлик саноати корхоналари, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш з-ди бор. Қустарь усулда сахтиён тери ишланади. Ҳунармандчиликда тўр, кашта, гилам тўқилади. Археология ва ислом санъати музейлари бор. Шаҳарга мил. ав. 11-а.да асос солинган. 7-а. охиридан араблар қўл остида. 8—9-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар, хусусан, Катта масжид (9-а.) сақланган. Курортлар бор. Туризм ривожланган.

СУС ХОТИН — мавсум-маросим қўшиғи; фольклор жанри. Қурғоқчилик муносабати б-н ёмғир чақириш маросимида айтилган. Ўрта Осиё, Кавказ ва б. халқлар ўртасида учраган. «Сўс хотин», «Сут хотин», «Сув хотин» деб ҳам юритилган. Қўшиқ, асосан тўртликлардан иборат бўлиб, бармоқ тизимидаги етти ҳижоли вазнда яратилган, матнида мурожаат, хитоб оҳанглари ҳукмрон. «С.Х.»да ўзбек халқининг узоқ ўтмишдаги меҳнат тажрибалари, орзу-истаклари бадиий шаклда ифодаланган. Ҳозир урфдан чиқиб кетган. Тили, ритми, бадиий воситалари жиҳатидан халқ сўз санъати ҳодисаси сифатида ўрганилади.

СУСАМИР ВОДИЙСИ, Сусамир сойлиги — Тяньшандаги сойликлардан бири. Шим.дан Талас Олатови б-н Қирғизистон Олатови, жан.дан Сусамиртов б-н Жумгалтов орасида (Қирғизистон) жойлашган. Ер юзаси, асосан, текис. Водийдан Сусамир ва Ғарбий Қоракўл (Норин ҳавзаси) дарёлари оқиб ўтади. Водий туби 2100—2500 м баландликда, қисман ботқоқлашган. Тог ўтлоқ даштларидан яйлов сифатида фойдаланилади.

СУСАМИРТОВ — Ички Тяньшандаги тог тизмаси. Талас Олатовидан жан.-шарққа. С. шим.-ғарбда Чичқан дарёси (Норинниинг ўнг ирмоғи)дан бошланиб, жан.-шарқда Кёкемерен дарёсигача 125 км га чўзилган. Энг баланд жойи 4048 м. Рельефи мураккаб, кўплаб дарё водийлари б-н парчаланган. Унинг шим. ён бағри Сусамир ва Кёкемерен дарёларининг ўнг ирмоқлари (Жалпақсу, Арамсу ва б.), жан. ён бағри эса Норин ва Кёкемерен дарёларининг ўнг ирмоқлари (Қопчигай, Боор-Тёке, Бурлиқия ва б.) б-н кесилган. Тизманинг сувайиргич қисми ва ён бағирларидаги водийларда қад. ва ҳоз. замон музликлари ҳаракати таъсири натижасида вужудга келган рельеф шакллари (трог, карр, цирк, морена тепалари) кенг тарқалган. Дарёларнинг ўрта ва қуйи оқимларида эрозион рельеф шакллари (даралар, террасалар) вужудга келган. Тизма ён бағирларида текисланган юзалар («санқдиқлар») сақланиб қолган. Тизмадан Норин ва Сусамир водийларини боғловчи бир қанча довонлар (Муз—Тёр —3643 м; Чортош — 3380 м; Ойолма, Сусамир ва б.) бор. С. таркиби гранит, метаморфик сланецлардан иборат. Сувайиргич қисмида музликлар учрайди. Тог ён бағирларидан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

СУСИ — йўл-йўл гулли юпқа мато; арқоқ б-н танда иплар ораси очиқроқ қилиб *олача*дан юпқа ва сийрак тўқилади. Оҳорланган С.нинг очиқ жойлари ёпилиб кетгунига қадар кудунгланиб (тўқмоқ б-н уриб) ишлов берилган. С.дан асосан аёллар ва болалар учун кўйлак, яхтак, чопон ва б. кийимлар тайёрланган. С. 20-а. 40-й.ларигача (асосан Ургутда) ишлаб чиқарилган.

СУСПЕНЗИЯЛАР (лот. suspensio — осмоқ) — суюқ дори тури. Таркибидаги қуқун (қаттиқ зарра кўринишидаги) дори моддалари бирор суюқлик (сув, глицерин, ўсимлик мойи)да муаллақ ҳолда туради. С. доривор моддаларни айни эритмада эритиб бўлмайдиган ҳолларда тайёрланади. С.ни ишлатишдан олдин яхшилаб чайқатилади. С. конденсатлаб ёки *дисперслаш* йўли б-н ҳосил қилинади.

Қишлоқ хўжалигида ўсимликларни ҳимоя қилишда пуркаш учун кенг қўлланади. С. дисперсион муҳит (одатда, сув) ва дисперс фаза — пестицидларнинг қаттиқ заррачаларидан ташкил топади. Улар етарли даражада барқарор, яъни тайёрланганидан кейин узоқ вақтгача чўкмайдиган, пуркаладиган сатҳни яхши ҳўллаши ва ёпишқоқ бўлиши керак. С., одатда, ишлатиладиган пайтда, қаттиқ қуқун препаратлар — ҳўлланувчи қуқундан тайёрланади. Уларнинг таркиби (30—90%) пестицидлар, тўлдирувчилар, сирт фаол ва қўшимча моддалардан иборат. Тўлдирувчи модда сифатида кўпинча каолин қўлланади. Деҳқончиликда тупроқни зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилишда ёки бегона ўтларга қарши курашда ишлатилади. Олтингугурт, акрекс, кельтан, гардона, тиодан, фозалон ва б. инсектицид ҳамда акарицидларнинг ҳўлланувчи қуқунларидан тайёрланган С. кенг тарқалган.

Бир қатор технологик жараёнларда (қоғоз, лок, бўёқ, пластиклар, резина ва б. ишлаб чиқаришда) С.нинг аҳамияти катта.

СУСУ (ўзларини сосо деб аташади) — Гвинея, Сьерра-Леонедаги мандинго халқлари гуруҳига мансуб халқ. 1,16 млн. кишига яқин (1990-й.лар ўртаси). Диндорлари). Сусу тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Асосий машғулоти — деҳқончилик ва балиқ овлаш.

СУТ — одам ва сут эмизувчи ҳайвонларнинг *лактация* даврида сут безларнинг ишлаб чиқариладиган суюқлик; физиологик жиҳатдан янги туғилган наслни озиқлантиришга мўлжалланган мураккаб кимёвий таркибга ва барча озиқ моддаларга эга. Таркибида сув, оқсил, ёғ, минерал моддалар, витаминлар, ферментлар, гормонлар ва б. моддалар бор. С. таркибида организмнинг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур кўпгина озиқ моддаларнинг мақбул нисбатларда бўлиши уни қимматли озиқ-овқат маҳсулотига айлантиради.

Қ.х. ҳайвонлари сути — қимматли озиқ-овқат маҳсулоти. Чорва ҳайвонлари С.дан сариёғ, сир, казеин, қатиқ ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Сигир сути кўп истеъмол қилинади. Қўй, эчки, бия, туя, буйвол, қўтос, шимол буғуси ва б. ҳайвонлар С.дан ҳам фойдаланилади; ҳайвонлар С.нинг таркиби уларнинг тури, ёши, озиқланиши ва сақланиш шароитига, лактация даврига, йил мавсумига қараб ўзгариб туради.

С. оқсиллари, асосан, казеин, альбумин ва глобулиндан иборат. Ширдон ферменти ва кучсиз кислоталар таъсирида кезеиннинг ивиш хусусиятидан творог, пишлоқ, казеин и.ч.да фойдаланилади. Альбумин ёш организмнинг ўсиш жараёнларини таъминлашда, глобулин иммун таначаларнинг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнайди. Оқсиллар тавсифига кўра С. казеинли (жуфт туёқлилар — сигир, эчки, қўй) ва альбуминли (бир туёқли — бия, буғу, эшак) С.га бўлинади. Казеинли С. оқсилида камида 75% казеин, альбуминли С.да 50—65% альбумин бўлади. Биологик хусусиятларига кўра альбуминли С. казеинли С.га қараганда фойдалироқ ҳисобланади. С. оқсилида ҳаётий зарур барча аминокислоталар, шу жумладан алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталарнинг тўлиқ мажмуи бор; айниқса, С.да лизин, метионин ва триптофан мақбул нисбатларда мавжуд; олтингугуртли аминокислоталар метионин ва цистинга бой. С. оқсилларини организм яхши ўзлаштиради. С. ёғи кимёвий таркибига кўра глицеридлар аралашмасидан иборат, совутилган С.да диам. 0,1 дан 20 мкм (1 мл да 3 млрд. га яқин) ёғ доначалари (суспензия), янги соғилган ва иситилган С.да томчи (эмульсия) шаклида бўлади. Совуган С.да юзага кўтарилган ёғ доначалари қаймоқни ҳосил қилади. С. таркибидаги лактоза — дисахарид, соф оқ кристал қуқун, турли бижғиш жараёнларига осон киришади. С.да минерал моддалар органик ва ноорганик кислоталарнинг тузлари шаклида мавжуд. С.даги минерал моддалар: микроэлементлар — кальций, фосфор, натрий, калий, олтингугут, хлор, магний ва б. (100 г С.да аксарият кальций — 115—130 мг%, фосфор —95—105 мг%), микроэлементлар — рух, мис, марганец, молибден, темир, кумуш ва б. бор. С.да (айниқса, ёзда) витаминларнинг кўп тури учрайди; С. таркибига ферментлар (улардан энг муҳимлари — лактаза, пероксидаза, липаза, амилаза, фосфатаза, каталаза), гормонлар (окситоцин, пролактин, тироксин, фолликулин, адреналин, инсулин ва б.), касалликларга қарши иммунитет пайдо бўлишига



дир. Улар бур, палеоген, неоген ва қуйи тўртламчи даврнинг гил, оҳактош, қумтош, доломит, мергель, конгломератларидан тузилган. Тепаларнинг шаклланиши неоген даврида бошланиб, мил. ав. 11-а.да асос солинган. 7-а. ридан араблар қўл остида. 8—9-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар, хусусан, Катта масжид (9-а.) сақланган. Курортлар бор. Туризм ривожланган.

СУС ХОТИН — мавсум-маросим қўшиғи; фольклор жанри. Қурғоқчилик муносабати б-н ёмғир чақириш маросимида айтилган. Ўрта Осиё, Кавказ ва б. халқлар ўртасида учраган. «Сўз хотин», «Сут хотин», «Сув хотин» деб ҳам юритилган. Қўшиқ асосан

Суси — йўл-йўл гулли юпқа мато; арқоқ б-н танда иплар ораси очиқроқ қилиб *олача*дан юпқа ва сийрак тўқилади. Оҳорланган С.нинг очиқ жойлари ёпилиб кетгунига қадар қудунгланиб (тўқмоқ б-н уриб) ишлов берилган. С.дан асосан аёллар ва болалар учун кўйлак, яхтак, чопон ва б. кийимлар тайёрланган. С. 20-а. 40-й.ларигача (асосан Ургутда) ишлаб чиқарилган.

ферментлар, гормонлар ва б. моддалар бор. С. таркибида организмнинг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур кўпгина озиқ моддаларнинг мақбул нисбатларда бўлиши уни қимматли озиқ-овқат маҳсулотига айлантиради.

Қ.х. ҳайвонлари сути — қимматли озиқ-овқат маҳсулоти. Чорва ҳайвонлари С.дан сариёғ, сир, казеин, ёзда) витаминларнинг кўп тури учрайди; С. таркибига ферментлар (улардан энг муҳимлари — лактаза, пероксидаза, липаза, амилаза, фосфатаза, каталаза), гормонлар (окситоцин, пролактин, тироксин, фолликулин, адреналин, инсулин ва б.), касалликларга қарши иммунитет пайдо бўлишига

Сутнинг кимёвий таркиби (%) ва калориялиги

Сут турлари	Сув	Қуруқ модда							
		Жами қуруқ моддалар	Ёғ	Оқсиллар			Сут қанди	Минерал моддалар	Калорияси (1000 г да ккал)
				Казеин	Глобулин ва альбумин	Жами			
Сигир сути	87,5	12,5	3,8	2,7	0,6	3,3	4,7	0,7	690
Буйвол сути	82,2	17,8	7,5	3,9	0,7	4,5	5,0	0,8	1100
Бия сути	89,9	10,1	1,8	1,1	1,0	2,1	6,7	0,3	520
Туя сути	86,4	13,6	4,5	2,6	0,9	3,5	4,9	0,7	760
Қўй сути	82,1	17,9	6,7	4,6	1,2	6,7	4,6	0,8	1090
Эчки сути	86,3	13,7	4,4	2,6	0,7	3,3	4,9	0,8	730
Буғу сути	63,3	36,7	22,5	–	–	10,3	2,5	1,4	2617
Қўтос сути	82,0	18,0	6,5	–	–	5,0	5,6	0,9	1049
Зебу сути	84,7	15,3	5,2	–	–	4,2	5,1	0,8	865

ёрдам берувчи иммун таначалар (антитоксинлар, агглютининлар, опсонинлар ва б.), газлар (CO_2, O_2, H_2, NH_3) киради (жадвалга қ.). С.ли бижғишни келтириб чиқарадиган бактериялар С.нинг нормал микрофлорасини ҳосил қилади. Янги соғилган С. таркибида антибактериал моддалар (лактенинлар) бўлгани учун у бактерицид хусусиятга эга. Янги соғилган С. бактерияга чидамлилигини 2—3 соат сақлайди, шунинг учун соғилгандан кейин С.ни дарҳол 10° дан паст ҳароратгача совутилади, 4—6° да С.ни икки сутка сақлаш мумкин.

С. заводларда пастерланади ва қайнатилади. Пастерланган С. қаймоғи олинмаган, ёғлилиги стандарт нормага етказилган, витаминлаштирилган бўлади.

Ўзбекистондаги С. з-дларида С.дан сепарация усулида қаймоқ, сариёғ олинади, пастерланган ва қайнатилган ичимлик С., сут кукуни, қуюлтирилган (консерваланган), витаминлар қўшилган С.лар ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади (қ. *Сут саноати*).

Тальят Акмалхонов.

СУТ БЕЗЛАРИ — урғочи сут эмизувчилар, жумладан, одамда лактация даврида сут ишлаб чиқарадиган безлар. Эркак ҳайвонларнинг С.б. ҳаёти давомида рудимент ҳолатда бўлади (қ. *Рудиметар органлар*). С.б. эмбриогенезнинг илк даврида жуфт эпителий йўғонлашуви шаклида муртакнинг қорин томонидан «сут чизиғи» бўйлаб шакллана бошлайди. Кейинчалик сут чизиғи алоҳида тугунчаларга бўлиниб, улардан С.б. ҳосил бўлади. Ҳайвонларда С.б. клоакалиларда жуда содда тузилган; сўрғичлари бўлмайди; С.б. йўли қорин томонга очилади; боласи она ҳайвоннинг юнгига оқиб чиққан сутни ялайди. *Халталилар* С.б.нинг сўрғичлари халтасига очилади. Китсимонларнинг С.б. мускулли махсус чўнтакла жойлашган; мускуллар қисқарганида катта босим остида сут отилиб чиқади. С.б. сони (2 талан 20 тагача) ва жойлашиши ҳар хил. Кўп болалайдиган ҳайвонлар (тўнғизлар)да С.б. қориндан кўкракгача 2 қатор бўлиб жойлашган. Филлар ва приматларда кўкрак қисмида, туёқли ҳайвонларда қориннинг кейинги қисмида бўлади. Янги туғилган ҳайвон С.б. яхши ривожланмаган. Ҳайвон вояга етиш, бўғозлик ва *лактация* (эмизиш) даврида нерв ва ички секреция безлари таъсирида тез ривожланади.

Одамда С.б. катта кўкрак мускуллари устида, яъни 3- ва 6-қовурғалар оралиғи соҳасида жойлашган. Қизлар балоғатга етганида шакллана бошлаб, *ҳомиладорлик* ва эмизикли даврида тўлиқ ривожланади. Ўртача оғирлиги қизларда 150—200 г, эмизикли аёлларда 300—400 г. С.б. ўртасида атрофи ҳалқасимон догли сўрғичи бўлади. Сўрғич учига 10—15 та сут чиқариш йўли тешиклари очилади. С.б. 15—20 та безли бўлакчалардан иборат; бўлакчалар шакли, ҳажми секреция фазасига қараб ўзгариб туради. Сут ички секреция безлари (гипофиз, қалқонсимон без ва б.)да ишлаб чиқариладиган гормонлар таъсирида ҳосил бўлади. С.б. безли тўқима ва ёғ клетчаткасидан ташкил топган. Лактация даври тугагандан сўнг ёғ клетчаткаси кўпаяди. С.б. касалликлари: *мастит, мастопатия*, генекомастия ва б.

СУТ КИСЛОТА, 2-гидроксипропион кислота, $CH_3CH(OH)COOH$ — бир асосли оксикислота. Ҳайвон, ўсимлик ва микроорганизмларнинг моддалар алмашинувидаги муҳим оралиқ маҳсулот. Рангсиз кристалл модда. Мол. м. 90,1. Сувда осон эрийди. 2 оптик фаол L(+) С.к.: D(-) сут (гўшт—сут) кислота ва рацемик С.к. — ачитқи С.к. маълум. Организмда гликолиз жараёнида, шунингдек, сут, карам ачиганда ҳосил бўлади. С.к. ва унинг тузлари тўқимачилик, кунчилик, ачитқи саноатида ва тиббиётда ишлатилади.

СУТ КИСЛОТАЛИ БАКТЕРИЯЛАР (Lactobacterium) — сут кислотали бижғишни пайдо қиладиган граммусбат таёқчалар ва коккlар. С.к.б. углеводларни сут кислотагача бижғитади; спора ҳосил қилмайди, сут, сут маҳсулотлари, ўсимликлар, ўсимлик қолдиқлари, одам ва ҳайвонлар ичагида учрайди. Гомоферментатив С.к.б. қандни парчалаб, асосан, сут кислотаси ҳосил қилади, улардан қатиқ маҳсулотлари тайёрлашда, саноат миқиёсида сут кислотаси олишда фойдаланилади. Гетерофермент С.к.б. углеводларни сут кислота, сирка кислота CO_2 баъзан этанолгача парчалайди. Емхашакларни силослаш, карамни тузлашда иштирок этади. С.к.б.дан сунъий қон плазмаси тайёрлаш учун зарур бўладиган декстранлар олишда фойдаланилади.

СУТ САНОАТИ — *сут*дан турли сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган озиқ-овқат саноати тармоғи. С.с. таркибига сариёғ, сут, қатиқ, қаймоқ, сметана, қуруқ сут, сут консервалари, пишлоқ (сир), творог, бринза, музқаймоқ, казеин ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар киради. Ўзбекистонда 20-а.нинг 20-й.ларидан охирларига қадар сутдан хонаки усулларда қаймоқ, қатиқ, айрон, сузма, қағаноқ, пишлоқ, қурт каби маҳсулотлар, қатиқни кувда пишиб сариёғ тайёрланган.

Ўзбекистонда биринчи сут з-ди 1928 й.да Тошкент ш.да ишга туширилган. 1940-й.га келиб республиканинг йирик шаҳарларида қурилган 13 та сут з-ди ишлади (уларда 30,4 минг т сут қайта ишланган ва асосан ёғи олинмаган сут-қатиқ маҳсулотлари, сариёғ ишлаб чиқарилган). 50-й.лар охирига келиб сут з-длари сони 25 тага етди (293 та сут қабул қилиш пунктлари ташкил этилди), уларнинг 21 тасида буғхоналар қурилди. 1960—70 й.ларда Термиз (1961), Андижон (1962), Урганч (1964), Навоий (1965), Ғазалкент (1966), Наманган (1966), Хўжайли (1968), Жиззах (1969) ш.ларида замонавий сут з-длари ишга туширилди. 1974 й.да Тошкентда бир сменада 150 т сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган сут к-ти фойдаланишга топширилди. 1975—85 й.ларда бир кеча-кундузда 50—30 т сутни қайта ишлайдиган Фарғона, Қўқон, Ангрен, Олмалиқ, Гулистон, Жиззах, Каттақўрғон, Чирчиқ ш.ларида сут к-тлари ишга туширилди.

Сут з-длари сметана, қаймоқ, пишлоқ қолоқлаш ва сутни бутилкаларга қуйиш автомат линиялари б-н жиҳозланди, 156 сепаратор бўлимлари қурилди.

С.с. корхоналарида кичик ёшдаги болалар учун сут маҳсулотлари, бузоқларни боқиш учун суюнли сут и.ч. йўлга қўйилди. 1990 йилга келиб Ўзбекистон С.сида 684,1 минг т ёғи олинмаган сут ва сут маҳсулотлари, 15,9 минг т сариёғ, 2,1 минг т қаттиқ ва юмшоқ пишлоқ, 20,7 минг т ёғсиз сут маҳсулотлари, 8,2 минг т музқаймоқ ишлаб чиқарилди.

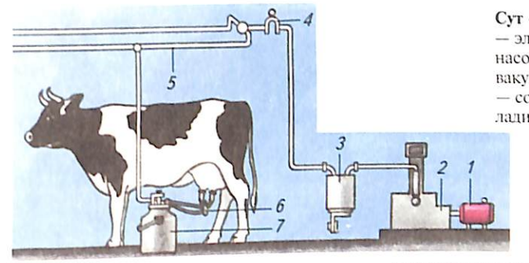
90-йиллардан бошлаб С.с. корхоналарини техник жиҳатдан қайта қуроллантириш, хорижий технологиялар, қолоқлаш автоматлари б-н жиҳозлаш амалга оширилди, чет эл фирмалари б-н ҳамкорликда қаймоқ, казеин, йогурт каби маҳсулотлар ишлаб чиқаладиган, қуввати 10 т/сутка бўлган 15 мини з-длар барпо этилди, қўшма корхоналар қурилди. «Бухоросут», «Фарғонасут» акциядорлик жамиятлари Ўзбекистон—Британия қўшма корхонаси, «Бравосут» (Самарқанд ш.), Ўзбекистон — «Нестле» (Наманган ш.), Тошкент шда «Вимм Билль Данн — Марказий Осиё» (Россия — Ўзбекистон) қўшма корхоналари шулар жумласидандир.

1993 й.да Республика гўшт ва сут саноати вазирлиги, қорамолларни бўрдоқиға боқиш бирлашмалари негизида «Ўзгўштсутсаноат» бирлашмаси ташкил этилди.

Республикадаги барча тоифадаги хўжаликларда 4,03 млн. т сут ишлаб чиқарилди (унинг 96% деҳқон хўжаликларида етиштирилди), 790 т сариёғ, 6,3 минг т сут ва сут маҳсулотлари, 2715 т музқаймоқ тайёрланди (2003). 2003 й. дек.дан тўлиқ хусусийлаштирилган С. с. корхоналарини бирлаштирадиган «Ўзгўштсутсаноат» уюшмаси таркибида 40 дан ортиқ сутни қайта ишлаш корхоналари ишлайди. Уларнинг и.ч. қувватлари бир сменада 1067,7 т сутни қайта ишлаш, 25 т сариёғ, 11,8 т сир, 20,8 т музқаймоқ, 15 т ёғи олинган қуруқ сут ва б.ни ташкил этади (2004). С.с. корхоналари замонавий пастерлаш, стерилизациялаш, совутиш, буғлаш, маҳсулотни қадоқлаш ускуналари б-н жиҳозланган, авторефрижираторлар, сут ва б. маҳсулотларни ташийдиган автомобилларга эга.

Пўлат Турсунхўжаев, Нуриддин Мусаев.

СУТ СОҒИШ ҚУРИЛМАСИ — сутни вакуум ҳосил қилиб соғиш учун мўлжалланган машина ва аппаратлар мажмуи. Электр двигатель, вакуум-насос, пульсатор, соғиш стаканлари, коллектор, вакуум-баллон, вакуум ростлагич, вакуумметр ва сут қувурларидан иборат. Электр двигатель ёки ички ёнув двигатели қувурлар тизимида вакуум ҳосил қилишга мўлжалланган бўлиб, вакуум-насосни ҳаракатга келтиради. Трубопровод вакуум-баллонни молхонадаги магистрал қувур б-н туташтиради. Молхонадаги қувурларга соғиш жўмраклари ўрнатилган. Вакуум-ростлагич қувурда муайян вакуумни сақлаб туради. Қувурда вакуум ҳаддан ташқари ошиб кетса, ростлагич клапани автоматик равишда очилади ва ундаги ҳаво вакуум кучини камайтиради. Қувурлар тизимига вакуум текшириб туриладиган вакуумметр ҳам ўрнатилади. С.с.қ. сут соғиш станоги, сут йиғиладиган ва сақланадиган идиш, елинни ювиш ва соғиш аппаратларини дезинфекция қилиш қурилмалари, шунингдек сунъий совитиш мосламалари ва ҳ.к. б-н бутланади.



Сут соғиш қурилмаси схемаси: *1* — электр двигатель; *2* — вакуум-насос; *3* — вакуум-баллон; *4* — вакуумметр; *5* — вакуум-қувур; *6* — соғиш аппарати; *7*—сут йиғиладиган идиш.

СУТ ТИШ — қ. *Тиш*.

СУТ ЭМИЗУВЧИЛАР (Mammalia) — ҳайвонлар синфи. Триас умуртқали ҳайвонлар синфи охирида йиртқич *судралиб юрувчилар* — цинодонтлардан келиб чиққан. Цинодонтлар бир гуруҳидан кўп бўртиқлилар (қирилиб кетган), иккинчисидан клоакалилар пайдо бўлган. Кўп бўртиқлилардан Юра даврида пантотериялар, улардан эса ҳозирги халталилар ва йўлдошлилар вужудга келганлиги тахмин қилинади.

С.э.нинг ташқи кўриниши ва ўлчами ҳар хил. Пакана оқ тишлининг (ҳашаротхўрлардан) уз. 4 см, вазни 1,2 г келса, қуруқликда яшовчи энг йирик ҳайвон — африка филининг баландлиги 4,5 м, вазни 7,5 т га яқин. Ҳоз. ҳайвонлар орасида энг йириги кўк китнинг уз. 33 м, вазни 150 т. С.э. бўйин умуртқаларининг 7 та бўлиши, тишларининг ҳар хил тузилганлиги, улар чуқурчалар (альвеолалар)да жойлашганлиги, пастки жағи фақат тиш суякларидан иборатлиги, ўрта қулоғи бўшлиғида 3 та эшитиш суякчасининг ва сўлагида крахмални парчаловчи фермент борлиги б-н бошқа умуртқалилардан фарқ қилади. С.э.нинг юмшоқ лаби овқатни олиш вазифасини бажаради. Ичаги мураккаб тузилган, баъзи С.э. нинг ошқозони кўп бўлмали. Ўпкаси альвеолалардан иборат. Тана бўшлиғининг диафрагма ёрдамида кўкрак ва қорин бўшлиғига бўлиниши нафас олишини жадаллаштиради. Юраги 4 камерали; фақат чап аорта ёйи сақланиб қолган. С.э. иссиқ қонли — *гомойотерм ҳайвонлар;* артерия ва вена қони тўлиқ ажралган. Эритроцитлари етилган даврида ядросиз. Айириш системаси чаноқ буйрагидан иборат. Бош мияси йирик, унинг олдинги қисми (яримшарлари) пўстлоқ ҳосил қилади. С.э.нинг мураккаб нерв фаолияти ва хулқ-атвори яримшарлар пўстлоғининг кучли ривожланганлиги б-н боғлиқ. Ҳид билиш, кўриш, эшитиш органлари яхши ривожланган. Ҳиқилдоғи мураккаб тузилган; унда овоз пайлари жойлашган. Ташқи қулоқ ривожланган. С.э. атериялар ва териялар (тирик туғувчилар) кенжа синфларига ажратилади. Атериялар протериялар (қирилиб кетган триконодонт ва клоакалилар туркумлари) ва аллотерияларга (қирилиб кетган кўп бўртиқлилар туркуми); териялар эса 3 бўртиқлилар (қирилиб кетган), халталилар ва йўлдошлиларга бўлинади. Халталиларга 1 туркум, йўлдошлиларга ҳоз. 17—23 ва қад. қирилиб кетган 12 туркум киради. Ҳоз. С.э. 4000 га яқин турни ўз ичига олади. Иссиқ қонлилиги, танасининг юнг б-н қопланганлиги (сувда яшовчилар териси остида қалин ёғ қатламининг бўлиши), насли тўғрисида ғамхўрлик қилиши (сут б-н боқиши, ҳимоя қилиши, тарбиялаши) ва б. турли хил мосланишга эга бўлиши туфайли С.э. ер юзидаги Шим. қутбдан тортиб Антарктида қирғоқларигача бўлган барча ҳудудларни эгаллаган.

С.э. қадимдан одам ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган. Кўпчилик С.э. овланган. Бир қанча турлари хонакилаштирилиб, улардан озиқ-овқат манбаи, ишчи кучи ёки қўриқчи сифатида фойдаланиб келинади. 20-а. дан мўйнали С.э.ни хонакилаштириш, улардан лаб. ҳайвонлари сифатида фойдаланиш бошланди. Бир қанча С.э. қишлоқ хўжалиги экинлари, ўрмончилик (айрим кемирувчилар) ва чорвачиликка (асосан, йиртқичлар) зиён келтиради. Айрим С.э. (асосан, кемирувчилар) ўлат, туляремия, қутуриш ва б. оғир



Сут эмизувчилар: *1* — дарахт кенгуруси; *2* — комбат (халталилар туркуми); *3* — чумолихўр; *4* — зирҳли (чала тишлилар туркуми); *5* — катта тақабурун (қўлқанотлилар туркуми); *6* — тупайя; *7* — ингичка лори (приматлар туркуми); *8* — денгиз чўчқаси; *9* — учар олмахон (кемирувчилар туркуми); *10* — енотсимон ит (йиртқичлар туркуми); *11* — денгиз мушуги (қуракоёқлилар туркуми); *12* — холдор буғу (жуфт туёқлилар туркуми).

юқумли касалликларнинг тарқалишида иштирок этади.

Одам фаолияти таъсирида С.э.нинг бир қанча турлари сони камайиб, айрим турлари йўқолиб бормоқда. 17-а. бошидан ҳозиргача С.э. нинг 63 тури (1,3%) қирилиб кетган. Режасиз овлаш, қ.х. экинлари, хонаки ва ов ҳайвонларини муҳофаза қилиш мақсадида қириш, улар яшаш жойининг бузилиши ва қисқариши, интродукция қилинган турлар таъсири ёки табиий омиллар С.э. сони камайиб кетишининг асосий сабаблари ҳисобланади. С.э.нинг 230 тури ва 91 кенжа тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган. Шунинг б-н бирга айрим синантроп С.э. ареали ва сони ортиб бормоқда. С.э.нинг 7 тури (жумладан Пржевальский оти, Давид буғуси) фақат тутқунликда ёки ярим тутқунликда (зубр, оқдум гну) сақланиб қолган. С.э. ни муҳофаза қилишда ноёб турларнинг овланишини тақиқлаш, уларнинг яшаш жойини сақлаб қолиш, миллий боғлар, қўриқхоналар ва буюртма қўриқхоналар ташкил этиш, тутқунликда кўпайтириш орқали ҳайвонларни реакклиматизация қилиш (қайтадан табиий ареалига қайтариш) катта аҳамиятга эга. Қўриқхоналар ташкил этиш орқали зубр, қулин, бухоро буғуси (хонгул), йўлбарс, леопард ва б. ҳайвонлар сақланиб қолди; сайғоқ, собол, бобёр ва б. сони қайта тикланди.

СУТ ҚАНДИ — қ. *Лактоза.*

СУТКА (рус. — кеча-кундуз) — қ. *Кеча-кундуз.*

СУТКАЛИ ПАРАЛЛАКС — осмон ёритқичи марказидан Ер маркази ва унинг сиртидаги кузатувчига йўналтирилган чизиқ орасидаг и бурчак, яъни ёритқичдан Ер радиусининг кўринма бурчаги. С.п.нинг қиймати ёритқичнинг зенит масофасига боғлиқ ва сутка давомида ўзгариб боради. Агар ёритқич горизонтда бўлса, унинг С.п. энг катта қийматга эришади ва горизонтал *параллакс* дейилади. Қуёш системаси жисмлари горизонтал параллакслари ичида энг каттаси Ойникидир (57′). Қуёш учун 8″, 79 сайёраларники эса 1′ дан кичик. Бу миқдорлар Қуёш системаси жисмларигача бўлган ўртача масофаларни ифодалайди.

СУТЛАМАДОШЛАР (Euphorbiaceae) — икки уруғпаллалиларга мансуб сут ширали ўсимликлар оиласи. Ўт, бута, дарахт ва лианалардан иборат. Барглари навбатлашиб ёки қарама-қарши жойлашган, ёнбаргчали. Гули бир жинсли, бир ёки икки уйли. Чангчилари гулнинг ўртасида. Тугунчаси 3 чаноқли ва 3 устунчали. Меваси, одатда, қусакча, баъзан, данаксимон ёки камдан-кам резавор. Ер шарининг барча қитъаларида, кўпроқ тропик ва субтропик ҳудудларида тарқалган. 7000 га яқин тури бор. Ўзбекистонда 8 туркуми, 150 тури ўсади. С.нинг сутсимон шираси таркибида заҳарли моддалар, каучук ва б. доривор моддалар бор. Баъзи турлари (мас., канакунжут, лепадена ва б.) манзарали ва доривор ўсимлик сифатида ўстирилади. Айрим турларининг меваси ейилади.

СУТО (басуто) — банту халқлари гуруҳига мансуб халқ. Лесото ва ЖАРнинг қўшни туманларида яшайди. Умумий сони 4 млн. кишидан ортиқ (1990-й.лар ўрталари); жумладан, ЖАРда 2,44 млн. киши, Лесотода 1,6 млн. киши. Шунингдек, Ботсванада ҳам яшайди. Сото тилида сўзлашади. Диндорлари — христианлар, бир қисми анъанавий эътиқодларга амал қилади.

СУТПЕЧАК, илонпечак (Cynanchum acutum L.) — сутпечакдошларга мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси чирмашиб ўсади. Бўйи 400—300 см. Барглари юраксимон, уч бурчакли, бандли, пояда кетма-кет жойлашган. Гуллари оқ ёки пушти, соябон тўпгулга йиғилган. Ниҳоллари апр.-майда ўсади, июл-сент.да гуллаб мевалайди. Уруғидан ҳамда илдиз бачки ва куртакларидан кўпаяди. Бир тупи 1500 дан кўпроқ уруғ беради. Уруғлари кузда катта масофаларга тарқалади. Уруғи 15—35°да кўкаради. Илдизи ўқ илдиз, 15—30 см чуқ.да куртакли ва бачки илдизлар ҳосил қилади, шулардан янги новдалар ривожланади. Ўрта Осиёда тарқалган. Суғориладиган ерлар, сернам жойлар, суғориш шохобчалари, боғларда ўсади. С. гўза тунлами ва б. зараркунандалар кўпайиши учун макон.

Сутпечак.



Кураш чоралари. Диниз юмшатилади, ер чуқур шудгор, экинлар культивация, утоқ қилинади. Галла экинларига 2,4—Д типидаги гербицидлар пуркалади.

СУТРАЛАР (санскритча — ип) — қад. Ҳинд адабиётида фалсафа, дин, ахлоқ, сиёсат, ҳуқуқ, грамматика ва б. бўйича ёзилган, панд-насиҳат, ибрат тарзидаги парчалар, қисқа рисолалар. Дастлабки С. мил. ав. 1-мин йиллик урталарида пайдо бўлган. Фалсафага оид С. мил. 5-а.да, ҳуқуққа бағишланганлари эса мил. 1—3-а.ларда вужудга келган. С. тили образлилиги ва ҳикматли сўзларга бойлиги б-н ажралиб туради. Ҳинд адабиётининг машҳур ёдгорлиги «Артханастра» («Амалий турмуш илми») ҳам С. тилида ёзилган.

СУТТИКАН, чойяпроқ (Lactuca tatarica (L.) C.A. Mey) — мураккабгулдошларга мансуб кўп йиллик бачки илдизли бегона ўт. Пояси тик ўсади, сершох, бўйи 30—80 см. Пояси синдирилганда сутсимон ширa чиқади. Барглари кетма-кет жойлашган, осткилари патсимон кесилган, юқоридагилари наштарсимон. Гуллари ҳаворанг саватча тўпгулга йиғилган. Меваси осон тўкиладиган уруғча. Июль-сент.да гуллаб, мевалайди. Илдизи 5 м гача чуқурликка киради, 1 м чуқурликда вегетатив новдалар пайдо қилади. Бир тупи 5 минг уруғ беради. Уруғидан, илдиз бачкиларидан кўпаяди. Қурғоқчиликка, шўрга чидамли. Суғориладиган ва чопиқ қилиладиган экинлар орасида учрайди. Ташландиқ ерлар, ариқ бўйлари, боғ, полиз экинлари, узумзорларда ўсади.



Суттикан.

Кураш чоралари: ерни кузда чуқур ҳайдаш; экинзорларда культивация ўтказилади, гербицидлар пуркалади.

СУТЯГИН Серго Михайлович (1937.23.2, Москва) — меъмор. Тош ПИни тугатган (1960).1960 й. дан «Ўздавлойиҳа» и.т. ин-тида ишлайди. 1967 й. дан шу ин-тда 4-архитектура ва қурилиш бўлими (АСО-4) бош меъмори. С. лойиҳаси асосида Ўзбекистонда бунёд этилган йирик жамоат бинолари: *Саньат саройи* (1964), унинг «Туркистон» монументи (1972, ҳайкалтарош Ю. Киселёв), Душанба ш.даги киноконцерт зали (1985, 2300 ўринли), Хивадаги Хоразм тарих музейи (Маъмун академияси, 1978—83), Қўқондаги мусиқали драма театри (1982—87) ва Адабиёт музейи (1989—90), Урганчдаги халқаро аэропорт (1999—2000) ва б. Ҳамза (1965) ва Алишер Навоий (1991) номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотлари лауреати.

СУФИЙЛИК — қ. *Тасаввуф.*

СУФЛЁР (франц. souffler — пуфламоқ, айтиб турмоқ) — театр ходими; пьесанинг матни (С. нусхаси)га кўра (мусиқали театрда клавир бўйича) репетиция ва спектаклнинг кетишини кузатади, зарурат туғилса, томошабинга сездирмай актёрга роль сўзларини айтиб туради.

СУФФИКС (лот. suffixus — қадалган, бириктирилган), сўнг қўшимча — *аффикс*ларнинг бир тури; сўз охирига қўшиладиган, янги сўз ёки сўз шакли ясайдиган қўшимча. Мас., сувчи, олмазор, онахон, китоблар сўзларидаги -чи, -зор, -хон, -лар қўшимчалари С.лардир. Жойлашиш ўрнига кўра С. аффикснинг инфикс (сўз ўзаги ўртасида бўладиган) ва префикс (сўз ўзаги олдидан қўшиладиган) турларига қарама-қарши қўйилади.

СУФФОЗИЯ (лот. suffossio — ўйиш) — Ер ости сувлари таъсирида тоғ жинслари массивидан майда минерал (хлорли, сульфат, карбонат тузлар ва б.) заррачаларининг механик равишда ювилиш жараёни. С. кўпроқ қумли, лёссли ва б. дисперс жинсларда содир бўлади. С. массивнинг тузилиши ва таркибига нисбатан: турли таркибли жинслар қатламларида ва бу қатламларнинг уланиш жойларида; тектоник бузилиш зоналаридаги дарзликлардаги бир жинсли бўлмаган тўлдиргичларда; тоғ жинсларининг уланиш жойларида ва сунъий иншоотлар (фильтр, дренаж ва б.)дан тўкилган материалларда ривожланади. Тоғ жинслари гранулометрик таркибининг турлилик даражасини кўпайиши, ер ости сувлари ҳаракати тезлигининг ошиши С.ни вужудга келишига имкон туғдиради. С. тоғ жинслари таркиби ва структурасининг ўзгаришига, уларнинг ғоваклиги ва сув ўтказувчанлигини ортишига, маҳкамлигини пасайишига олиб келади. Натижада устки қатлам чўкиб, юқорида диаметри 10 м гача, баъзан 100—500 м гача бўлган майда ва йирик ҳалқасимон чуқурлар ҳосил бўлади. С. натижасида юмшаган жинслар тоғ ён бағирларида кўчки ҳосил бўлишига имкон яратади. Иншоотлар асосидаги тоғ жинсларда С. уларнинг нотекис чўкишига, шаклини ўзгартиришига ва бузилишига олиб келади.

СУХАРТО (Suharto) (1921.8.6, Кемусу, Жокьякарта яқинида) — Индонезия давлат арбоби, генерал. Индонезия халқининг Голландия мустамлакачиларига қарши қуролли курашида қатнашган (1945—49); Индонезияга тегишли Ғарбий Ирианни озод этиш учун тузилган қўшинларга бошчилик қилган (1962—63). С. захирадаги стратегик пиёда қўшинлар қўмондони (1963—65), кейинчалик ҳокимиятни ҳарбий гуруҳлар бошқарган пайтда пиёда қўшинлар вазири (1965 й. 30 сент.). 1966 й. мартдан ҳокимият тепасида. С. даврида ўтказилган иқтисодий ислоҳотлар туфайли Индонезия ижтимоий-иқтисодий қолоқликдан чиққан. С. «оилани режалаштириш», яъни туғилишни чеклаш ҳақидаги дастурга имзо чеккан (1990 й. 2 июнь). 1997 й.да Осиё бозорларидаги молиявий-иқтисодий инқироз Индонезияга катта зарар етказган, мамлакатда сиёсий таназзул юз берган (1998 й. май). С. истеъфога чиқишга мажбур бўлган.

СУХОМЛИНСКИЙ Василий Александрович (1918.28.9 — Украинанинг Кировоград вилоятидаги Онуфриевка тумани — 1970.2.9) — педагог, украин ҳамда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. РСФСР (1957), СССР (1968) Пед. ФА мухбир аъзоси. Меҳнат Қаҳрамони (1968). Полтава педагогика ин-тини тугатган (1939). 1947 й.дан умрининг охиригача Кировоград вилоятининг Павлиш қишлоғидаги мактаб директори. «Болаларга жоним фидо» (1969), «Фуқаронинг туғилиши» (1970), «Тарбия тўғрисида» (1973) каби асарларида бошланғич мактаб, оила тарбияси назарияси ва методикаси, ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириш, меҳнатга муносабат, педагогик маҳорат бўйича тадқиқотлар олиб борган, пед.да инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилган.

СУХОНА — РФ Европа қисми (Вологда вилояти) даги дарё. Кубена кўлидан бошланади. С.нинг кўлдан чиқиш жойига шлюзли тўғон қурилган. У Юг дарёси б-н кўшилгандан кейин Шим. Двина дарёси ҳосил бўлади. Уз. 558 км, ҳавзасининг майд. 50,3 минг км^2, ўртача сув сарфи 463 м^3/сек. Юқори оқими-

да (Вологда дарёси қуйиладиган жойгача) илон изи бўлиб саёз ўзанда оқади. Ўрта оқимида саёз жойи кўп, остоналар бор. Қуйи оқимида қирғоғи баланд (30 м гача). Ўзанида остона кўп (энг каттаси Опока). Нишаби жуда кам бўлганидан, баъзан, баҳорда Вологда ва Лежа дарёлари суви босиб, С. суви Кубена кўлига қайтиб оқади. Нояб.да музлайда, апр.нинг 2-ярмида музлан бўшайди. Шим. Двина системаси б-н Шексна ва Волга дарёлари орқали бирлаштирилган. Бошидан охиригача кема қатнайди ва ёғоч оқизилади. С. соҳилида Сокол, Тотьма, Великий Устюг ш.лари жойлашган.

СУХОНЬ (Sushon) Эуген (1908.25.9, Братислава ёнидаги Пезинок) — словак композитори, педагог, мусиқа жамоат арбоби. Миллий композиторлик мактаби асосчиларидан. Чехословакия халқ артисти (1959). Братислава ва Прага консерваторияларида таълим олган (1927—33). Словак композиторлар уюшмаси раиси (1972—81). Ижодида халқ мусиқа анъаналари б-н замонавий композиция (додекафония, модаллик каби) услублари уйғунлашган. 2 опера («Гирдоб», 1949 — биринчи миллий операси; «Святоплук», 1960), «Карпатзамин псалми» кантатаси (1938), симфоник ва камер-чолғу асарлари (жумладан, фортепиано учун «Словакия манзаралари», 1957), хорлар («Тоғлар ҳақида», 1942), театр спектакллари ва кинофильмларга мусиқалар ёзган. Гармония ва полифония бўйича назарий асарлар муаллифи. Чехословакия давлат мукофоти лауреати (1951, 1954, 1960, 1973).

СУХУМИ — Грузиядаги шаҳар. Абхазия пойтахти. Қора денгиздаги порт, т.й. станцияси. Аҳолиси 120 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мил. ав. 6-а.да юнон савдогарлари С. ўрнида Диоскуриада ш.га асос солдилар. 1-а. бошларида Византияга қарашли, Грузия солномаларида дастлаб 736 й.да Цхум номи б-н тилга олинади. 12-а. дан Генуя фактурияси, 1724—1810 й.ларда туркларнинг Сухум-Қалъа истеҳкоми. 1864 й.дан Сухум ҳарбий бўлими маркази. Шаҳарда енгил (шу жумладан, кўн-пойабзал), озиқ-овқат (гўшт, сут, консерва, балиқ, тамаки, вино корхоналари), машинасозлик ва металлсозлик саноатлари (приборсозлик, эксперимент газ аппаратуралари з-длари), Сухуми ГЭС (Гумиста дарёсида) ишлаб турибди. 2 ин-т (шу жумладан, Абхаз ин-ти), Экспериментал патология ва терапия ин-ти (маймунлар питомниги б-н бирга), Сухуми ботаника боғи, 3 театр, Д.И. Гулиа адабий-мемориал музейи, Н. А. Лакоба уй-музейи бор.



Сухуми. Ботаника боғи.

С. иқлимий-бальнеологик курорт. Ёзи иссиқ (июлнинг ўртача т-раси 24°), қиши илиқ (янв.нинг ўртача т-раси 6°); йиллик ёғин 1460 мм. Даволаш воситалари: иқлимий терапия, денгизда чўмилиш, минерал сувлар (асосан, ваннасига тушилади).

С. Кавказ ва Қора денгиз бўйидаги муҳим туризм марказларидан бири. Санаторий, дам олиш уйлари, пансионатлар, турбазалар бор.

СУХУШИНА Клара Ивановна (1940.14.12, РФнинг Томск вилоятидаги Колпашева ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Томск педагогика ин-тини тугатган (1963). 1963 й.дан Кемерово вилояти ва Қирғизистондаги мактабларда, 1973 й.дан Зарафшон ш.даги 1-мактабда кимё ва биол. ўқитувчиси. Ўқувчиларни дарсга қизиқтириш учун кимё ва биол.дан турли тажрибаларни ўтказади.

СУХЭ-БАТОР — Монголиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Селенга аймоғининг маъмурий маркази. Аҳолиси 22,9 минг киши (1999). Трансмонголия т.й. магистрали бўйидаги савдо-транспорт тугуни, Орхон дарёсини Селенга дарёсига қуйилиш жойидаги пристань. Ёғочсозлик к-ти, гугурт ф-каси, қоғоз, озиқ-овқат корхоналари, иссиқлик электр стяси бор. Шаҳарга 1940 й.да асос солинган ва Монголиянинг сиёсий ва давлат арбоби Сухэ-Батор номи б-н аталган.

СУЧЖОУ, Усянь — Хитойнинг шарқий қисмидаги шаҳар. Тайху кўли яқинида. Цзянсу провинциясида. Аҳолиси 3,3 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Буюк канал бўйидаги порт. Интенсив қ.х. (шоли, бўғдой, рапс етиштириш, чой плантациялари) р-ни маркази. Мамлакатнинг ипак саноати марказларидан. Металлургия, кимё, ойна-шиша, керамика, қоғоз саноати корхоналари бор. Кустарь усулда экспорт учун бадиий кашта тўқилади. Шаҳарга милав. 5-а.да асос солинган. 3—16-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Тарихий ёдгорлик, боғ ва парк кўп.

СУЭЛЛИ КАНАЛИ — Қорақалпоғистон Республикасидаги йирик магистрал канал. Амударёнинг қадимда Суэлли деб аталган йирик ирмоғи ўрнида қурилган. *Ташпатош гидроузелидан* 300 м узунликдаги сув узатиш канали орқали сув олади. Сув узатиш каналининг бош қисмида 110 м узунликда (тубининг кенглиги 51 м) сувдаги оқизиқлар чўкадиган тиндиргич қурилган. Умумий уз. 128 км. Энг кўп сув ўтказиш имконияти 133 м³/сек, 42—55 км да 115 м³/сек, канал тубининг кенглиги 16—22 м, чуқ. 2,5—5 м.

Дарёда сув камайган баҳор ойларида сув олишни яхшилаш мақсадида канал бошида 54 м³/сек сув оладиган Файт (1962), 66 м³/сек сув оладиган Бекёб (1965) насос ст-ялари қурилган. Каналда бош сув олиш иншоотидан ташқари 4 та гидроузел бор. Шунингдек, каналда 8 та кўприк, 3 та акведук, 30 та турли насос қурилмалари мавжуд. С.к. тизими Шуманай, Хўжайли, Кўнғирот туманларидаги 102 минг га дан ортиқ ерларни сув б-н таъминлайди.

СУЮНОВ Қудрат (1919.6.2, Нарпай туманидаги Ингичка қишлоғи — 1943.12.9, Чернигов вилояти Короп туманидаги Оболонье қишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1941 й.дан фронтда, 109-ўқчи полки (Марказий фронт 13-армия, 74-ўқчи дивизияси) бўлинма командири. Чернигов вилоятининг Короп туманидаги Оболонье қишлоғи яқинида Десна дарёсининг ўнг



Суэлли каналининг бош иншооти.

соҳилида плацдармни кенгайтириш учун бўлган жангда душман амбразурасини кўкраги б-н ёпиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлган. 1943 й. 16 нояб.да Қаҳрамон унвони берилган. Нарпай туманидаги 61-мактабга номи берилган. Самарқанд вилоятининг Оқтош ш. ва у ҳалок бўлган қишлоқда қаҳрамоннинг бюсти ўрнатилган.

СУЮНОВА Замира Ражабовна (1958.27.6, Китоб тумани) — хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1999). Тошкент консерваториясини хор дирижёрлиги ихтисослиги бўйича тугатган (1981). Ўзбек ашулачилик санъати сирларини Ғ. *Тошматов*, К. *Исмоилова*, А. *Исмоиловлардан* ўрганган. *Дуторчи қизлар ансамбли* репертуари шаклланишида хонанда (1979 й.дан), мусиқа раҳбари (1984 й.дан) ва бадиий раҳбар (1995—2002) сифатида хизматлари алоҳида. Ўзбекистон давлат консерваториясида ўқитувчи, доцент (2004 й.дан). Жарангдор, бутун диапазонида тиниқ овозга эга бўлиб, мақом йўллари («Дугоҳ Ҳусайн», «Савти Чоргоҳ», «Сарахбори Дугоҳ таронаси» ва б.), халқ ашула, ялла ва лапарлари («Йўл бўлсин», «Ёр-ёр» ва б.), айниқса, бастакорлар асарлари (Ғ.Тошматовнинг «Бахтимдан», А. Исмоиловнинг «Ойбулоқ», «Билмам, адашдимми», «Алла», «Аёл қалби» ва б.)ни нозик дид б-н ва бадиий таъсирчан талқин этган. С. ширали, майин овоз соҳибаси. Бастакор сифатида бир қатор («Ватан ишқи», «Алла», «Гул очилса», «Она бўлиб» ва б.) қўшиқ ва ашулалар яратган. Ижролари Ўзбекистон радиоси фоножамғармасига, 3 граммпластинка, бир неча аудиокассеталарга ёзилган. Унинг ҳаёти ва ижодига бағишланган телефильм ва видеофильмлар суратга олинган. Англия, Франция, Испания ва Германияда гастролда бўлган.



СУЮНЧИ — бирон қувончли воқеа тўғрисида хушхабар келтирувчига бериладиган совға, мукофот, севинчи. С. узоқ сафарга, ҳарбий хизматга бориб соғ-саломат келган киши тўғрисида, фарзанд (ўғил ёки қиз) туғилганда ва б. ҳақида 1-марта хушхабар келтирган кишига ёшига қараб берилади. С. пул, белбоғ, дўппи, яктак, тўн, кийимлик ва жонлик (қўй, эчки) каби шаклларда ҳам берилиши мумкин.

СУЮНЧИ-2 — ўртапишар қовун нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик ин-тида Шакарпалак 2580 навини Ҳиндистондан келтирилган ярим ёввойи Кутана нави б-н чатиштириш ва такрорий чатиштириш (бекқросс) усулида чиқарилган (А.С. Шчукина, Р. А. Ҳакимов, С. Т. Песцова, С. Халилов; 1995). Асосий поя уз. 1,5—2,5 м, бир тупда 250—300 та оталик, 35—45 та оналик гуллари ривожланади, 1—3 та қовун беради. Қовуни чўзинчоқ-тухумсимон, оғирлиги 2,0—2,5 кг. Сирти тўрли, пўсти оқиш-лимонранг, қўшалоқ жимжима йўл б-н қопланган, эти қизил, қарсилдоқ, сersув, ширин, таркибида 10,6—11,8% гача қанд бор. Уруғи йирик, оч сариқ. Уруғи униб чиққанидан кейин 83—87 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Оқпалак ва



Суюнчи қовун нави.

фузариоз касаллигига чидамли. Узоқ масофаларга ташишга яроқли. 2002 й.дан Қорақалпоғистон, Хоразм, Тошкент, Фарғона вилоятларида р-нлаштирилган.

СУЮНЧХЎЖАХОН, Суюнчак-хон, Суюнчик султон (тахм. 1452—1525, Тошкент) — *шайбонийлар*дан бўлган Тошкент хони (1503— 25). *Абулхайрхон* ва Улуғбекнинг қизи *Робия Султон бегим*нинг фарзанди. *Ўзбек улусида* ҳукмронлик қилиш учун шайбонийларнинг Ўрусхон, Кирайхон ва Жонибеклар б-н бўлган курашида қатнашган. *Шайбонийхон* б-н бирга Мовароуннаҳрни босиб олишда фаол иштирок этган. Шайбонийхон Мовароуннаҳрни эгаллагач, Самарқандни пойтахт қилиб, Туркистонни Кўчкунчихонга, Тошкентни С.га берган. Хожа Абубакр ибн Баҳоуддиннинг «Жоме ал-маҳомот» асари (17-а.)да ёзилишича, С. бошлиқ шайбонийлар қўшини Тошкентни қамал қилганда Шайх Ҳованд Тоҳурнинг авлоди — Хожа Тоҳир шаҳарни қаҳрамонона мудофаасига раҳбарлик қилган, бироқ шаҳар С. қўлига ўтган. С.нинг *чиғатойлар*дан Султон Саидхон б-н Тошкент учун кураши халқ бошига кўп кулфатлар келтирган. 1509 й. 23 фев.да Сайхун (Сирдарё) бўйида Қозоқ хонлигига қарши отланган Шайбонийхон ҳузурига бошқа султонлар қатори С. ҳам Тошкентдан 13 минг кишилик қўшин б-н ёрдамга келган. Рузбехон Исфаҳонийнинг ёзишича, бу қўшин ўзининг жипслиги, жанговарлиги б-н алоҳида ажралиб турган ва жанга катта шижоат кўрсатган. 1510 й. Шайбонийхон ўлимидан сўнг Самарқанддаги Бибихоним масжидида шайбоний султонлар Тошкент ҳокими С.га қасамёд қилганлар, С. сулола бошлиғи деб эълон қилинган. С. қариндош-уруғларига Шайбонийхон тортиб олган мулкларини қайтариб берган. Лекин шунга қарамай шайбоний султонлар оиласидаги иттифоқ ўз ўрнига тушмаган. 1510 й. шайбонийларнинг ёши улуғи Кўчкунчихон янги хон этиб сайланган. 1511—12 й.ларда С. шайбонийларнинг *Бобур*га ва Султон Саидхонга (1512—14) қарши курашларида қатнашган. С. эсдаликлари *Маҳмуд ибн Усмон Кўҳистоний*нинг «Тарихи Абулхайрхоний» асарига асос қилиб олинган. С. қабри Тошкентдаги Бароқхон мадрасасида жойлашган.

Ад.: Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Письменные памятники, Т., 1985; Государство кочевых узбеков, М., 1965; История Узбекистана, т.3, Т., 1993.

СУЮРҒАТМИШХОН, Суюрғатмиш ўғлон (тўлиқ исми Суюрғатмишхон ибн Донишмандча ибн Ҳинду ибн Бурҳон ибн Молик ибн Ўқтойхон) (? — 1388) — Балх яқинидаги Ўрпуз мавзеида *Амир Темур* томонидан номигагина Мовароуннаҳр тахтига ўтқазилган чингизий хон (1370—88). Хонлик даражасига кўтарилгунга қадар С. Соҳибқироннинг улуғ бекларидан бири бўлиб, қатор ҳарбий юришларда иштирок этган. Салтанат Амир Темур тасарруфига киргандан сўнг аркони давлат, беклар, амирлар ва нўёнлар б-н иттифоқликда хонликнинг С.га тайин қилинганлиги қайта эътироф этилган. Чингизхон ўз салтанатини ўғилларига тақсимлаб берган вақтда (1224) Хоразмдаги Хивақ ва Кот ш.лари Чиғатойхон авлодига берилган эди. Соҳибқирон давлат тепасига келгач, Ҳусайн Сўфидан бу ерларни С.га топширишни талаб қилган. Амир Темурнинг 1371—72 й. Хоразмга уюштирган 1-юришида С. ҳам бевосита иштирок этади. 1388 й. Амир Темур 4-марта Хоразмга юришга кетган пайтда С. Бухорода бетоб бўлиб қолади ва бир неча кундан кейин вафот этади. Хоразмдан

қайтган Соҳибқирон нўёнлар, беклар ва давлат арконлари б-н ўтказилган қурултойда хонлик курсисига С.нинг ўғли Султон Маҳмудни кўтаради.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1966; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1993.

СУЮРҒОЛ (мўғулча — инъом, совға) — бирор ҳукмдор (хон, султон, шоҳ) томонидан салтанат оллида алоҳида хизмат кўрсатган аркони давлат ёки саркардаларга берилган мол-мулк, ер-сув. Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Дашти Қипчоқ, Яқин Шарқ мамлакатларида расм бўлган. С.га бериладиган ер наслдан наслга мерос бўлиб ўтган. С. эгаси давлатга тўланадиган солиқлардан озод этилиб, олган даромади ва ўзига қарам аҳолидан ихтиёрича фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Амир Темур ва Темурийлар салтанатида С. кенг қўлланилган. Соҳибқирон забт этган мамлакатларнинг баъзи вилоят ва туманларини шу ерларнинг олдинги эгаларига, ўз ўғиллари, неваралари, қариндошлари, атоқли лашкарбошилар, амир ва бекларга С. тарзида берган ва улар «дарбаста С.» деб юритилган. Амир Темур ўзининг энг истеъдодли саркардаларидан бири амир Шоҳмаликка бир қанча ерларни С. қилиб берган. Шоҳрух даврида Шоҳмалик Хоразм вилоятига дарбаста С. этиб тайинланган. Шоҳмалик вафотидан кейин Хоразм унинг ўғли Иброҳим Султонга топширилган. 16-а.дан бошлаб С.нинг аввалги тартибида муайян ўзгариш юз беради. Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида баъзи қишлоқлар, ер майдонлари шу ерлардан ундириладиган солиқларнинг бир қисми ҳам С. тариқасида бериладиган бўлган. 18-а. ва 19-а.нинг 1-ярмида С. моҳияти тубдан ўзгариб, унинг фақат меросийлиги сақланиб қолган.

Ад.: Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969.

СУЮҚ ЁНИЛҒИЛИ РАКЕТА ДВИГАТЕЛИ — қ. *Ракета двигатели.*

СУЮҚ КРИСТАЛЛАР, суюқ кристалл ҳолат, мезоморф ҳолат — моддаларнинг суюқлик (оқувчанлик) хоссалари ҳамда қаттиқ кристалларнинг баъзи хоссалари (*анизотропия*) га эга бўлган оралиқ ҳолати. С.к. ҳосил қилган моддаларнинг молекулалари таёқча ёки чўзиқ пластинкасимон шаклда бўлади. Термотроп ва лиотроп хилларга бўлинади. Термотроп С.к. — маълум т-ра оралиғида мезоморф ҳолатда, ундан паст т-рада қаттиқ кристалл, юқори т-рада эса оддий суюқлик ҳолатида бўлади. Мас., *n*-азоксианизол 118,27° да анизотроп бўлиб, суюқ кристаллар ҳосил қилади. 135,85° ла эса у изотропликни намоён қилиб, оддий суюқликка айланади. Баъзи моддаларнинг махсус эритувчилардаги эритмаси лиотроп С.к. дейилади.

С.к. молекулаларининг тартибланиш даражасига кўра нематик (*n*-азоксионизол, синтетик полипептид эритмалари) ва смектик (совуннинг сувдаги эритмаси) С.к. га бўлинади. Нематик ва смектик С.к.нинг ташқи кўринишини поляризацион микроскоп ёрдамида осонгина ажратиш мумкин. Нематик С.к. ипсимон, смектик С.к. конуссимон, таёқчасимон ва босқичли тузилган.

С.к.нинг холестерик (холестеринниng пропил эфири) хили ҳам мавжуд бўлиб, унинг молекулалари бирбирига параллел жойлашган узунчоқ пластинкасимон шаклда. Холестерик С.к. органик суюқликлар ва қаттиқ кристалларнинг оптик фаоллигидан бир неча марта юқори бўлган *оптик фаоллик*ка эга.

Баъзи термотроп С.к. 2 мезоморф ҳолатда бўлиши мумкин (қ. *Полиморфизм*). Бунда структуравий ўтишлар қуйидагича: қаттиқ→смектик→нематик→аморф-суюқ кристалл фаза схемаси бўйича боради ва 1-тартибли фаза ўтиш содир бўлади.

С.к. эластик, магнит ва оптик анизотроплик, ёпишқоқлик, электр ўтказувчанлик ва б. хоссаларга эга.

С.к. 1888 й.да Ф. Рейнитцер ва О. Леманлар томонидан кашф этилган.

Ад.: Пикин С.А., Структурные превращение в жидких кристаллах, М., 1981. Америк Ю.Б., Кренцель Б.А., Химия жидких кристаллов и мезоморфных полимерных систем, М., 1981.

СУЮҚ ШИША, эрувчан шиша — натрий ёки калий силикатларнинг сувдаги эритмаси. Умумий формуласи $Me_2O \cdot nSiO_2$ (бу ерда Me— Na ёки K). Кимёвий фаол, қаттиқ, суюқ ва газсимон моддалар б-н реакцияга киришади. Кислотабардош цемент, силикат бўёқ, ғовак силикат маҳсулотлар (фильтрлар ва ҳ.к.), иссиқни ва товушни изоляцияловчи материаллар, оловбардош кимёвий толалар и.ч.да, ёғочни чиришдан сақлашда, елим сифатида (силикат елим) ва б. мақсадларда кенг қўлланади (яна қ. *Шиша*).

СУЮҚ ЎҒИТЛАР — саноатда ишлаб чиқариладиган ва тупроққа суюқ ҳолда солинадиган минерал моддалар. С.ў.га сувсиз аммиак (82% азотли), сувли аммиак (18—20% азотли), *аммиакатлар* (30—50% азотли), калий тузларининг эритмалари (14% K_2O ли), фосфат кислота, суюқ комплекс ўғитлар киради (қ. *Комплекс ўғитлар*). С.ўни асосий ўғит ҳолида ва вегетация даврида усимликларни озиқлантириш учун ишлатиш мумкин. Улар тупроққа шудгорлаш еки экишдан олдин солинса, тупроққа яхши аралашади, сув таъсирида ювилиб кетмайди, ҳосилни аммиакли селитра солингандагига нисбатан оширади. Ўзбекистонда суюқ комплекс ўғитлар ишлаб чиқарилиши 1979 и.дан бошланган. Суюқ комплекс ўғитларнинг кимёвий таркиби: 10% N, 34% P_2O_5, 0,6% FeO_3, 0,7% Al_2O_3, 0,1% CaO, 0,01% Mg, 0,02% F дан иборат. Суюқ комплекс ўғитлар концентрацияли полифосфат кислотани юқори ҳароратда (280—350°) газ ҳолидаги аммиак б-н нейтраллаб, кейин аммиакли сувда эритиб олинади. Суюқ комплекс ўғитлар фосфорни қийин ўзлаштирувчи экинлар учун жуда қўл келадиган фосфорли ўғитдир. Таркибида 27% гача азот, фосфор, калий бўлган суюқ комплекс ўғитларнинг экинлар учун агрокимёвий самарадорлиги даражаси уларнинг қўлланиш технологиясига боғлиқ. Суюқ комплекс ўғитни ёзнинг охири ва кузда ҳам ерга солиш мумкин. С.ў. плуг ёки культиваторга махсус ўрнатилган ўғитлагичларда ерга (енгил тупроқли ерларга 16—20 см, оғир тупроқли ерларга 12—5 см чуқурликда) солинади.

Ад.: Киселев А. В., Романовская Л. И., Применение жидких сложных удобрений в сельском хозяйстве Узбекистана, Т., 1981.

Рисқивой Ёқубов.

СУЮҚЛАНИШ — модданинг қаттиқ кристалл ҳолатдан суюқ ҳолатга ўтиши; иссиқлик ютилиши б-н кечадиган жараён. Суюқланаётган модданинг таркиби ўзгармаса конгурент С., ўзгарса инконгурент С. дейилади. С. жараёнида модданинг тартибли кристалл тузилиши бузилади, кристаллар юзасида ва кристаллитларнинг ўзаро чегаралари яқинида суюқ микротомчилар пайдо бўлади. Қиздирилган сайин бу микротомчилар йириклашади ва бир-бирига қуйилиб, суюқ фаза бўлиб шаклланади, кристаллар эса фрагментлар шаклига ўтиб то тўлиқ йўқолгунга қадар ўлчамлари кичиклашади. Майда кристалл полидисперс моддаларнинг суюқ ҳолатга ўтиши ўзгармас т-рада эмас, балки маълум т-ралар оралиғида амалга ошади: энг майда кристалларнинг С. т-расидан бошланади ва энг йирик кристалларнинг С. т-расида тугайди. Қаттиқ эритмалар ҳам

ўхшаб т-ра оралиғида суюлади. Бу т-ра оралиғи ҳолат диаграммасига мос равишда эритмалар таркибига боғлиқ.

Анорганик ҳолат моддалар 275° дан (гелий ^4He) 3380° гача (вольфрам W) т-ра оралиғида суюқланади. С. т-раси энг юқори бўлган бирикмаларга гафний нитрид HfN (3300°), цирконий карбид ZrC (3887°), тантал карбид TaC (3985°) ва гафний карбид HfC (3890°) киради. Органик моддалар 350—850° да суюқланади. С. табиатда (Ер юзасида муз ва қорнинг эриши, минералларнинг магмалар ҳосил қилиб С.и ва б.), фан ва техника, қўйиш, кавшарлаш, соф моддалар олишда муҳим аҳамиятга эга.

СУЮҚЛИК — модданинг қаттиқ ва газсимон ҳолатлари ўртасидаги агрегат ҳолат. С.нинг баъзи хоссалари газникига, баъзи хоссалари қаттиқ жисмникига ўхшаб кетади. У қаттиқ жисмга ўхшаб маълум ҳажмни эгаллайди, идишга қўйганда эса, газ сингари, идиш шаклини олади. Кимёвий таркибига кўра С. 1 компонентли (соф), 2 компонентли (бинар), 3 компонентли ва кўп компонентли (4 ва ундан ортиқ компонентли) суюқ аралашмалар (эритмалар)га бўлинади. Физик табиатига кўра С. нормал (одатдаги), суюқ кристаллар ва квант суюқликлар (суюқ ^4He, ^3He ва уларнинг эритмалари)га бўлинади. Одатдаги С.лар фақат битта фазага эга. Гелий ^4He икки суюқ фазада — нормал ва ўта оқувчан фазаларда, суюқ кристалл моддалар эса нормал ва бир ёки ҳатто бир неча анизотроп фазаларда бўлиши мумкин. Нормал С. ташқи таъсир бўлмаганида макроскопик бир жинсли ва изотроп бўлади. Худди шу хоссалари б-н С. газга ўхшайди, аммо анизотроп кристалл қаттиқ жисмлардан кескин фарқ қилади. Аморф қаттиқ жисмлар (мас., шиша) ўта совитилган С. бўлиб, одатдаги С.дан кинетик характеристикалари сон қийматлари б-н фарқ қилади. Агар С. қиздирила бошланса, унинг *иссиқлик ўтказувчанлик, ёпишқоқлик, диффузия* каби хоссалари газларнинг шундай хоссаларига яқинлашиб боради. *Кристалланиш* т-расига яқинлашганда эса, кўпчилик одатдаги С.ларнинг зичлиги, сиқилувчанлиги, *иссиқлик сиғими*, электр ўтказувчанлиги каби хоссалари мос равишдаги қаттиқ жисмларнинг шундай хоссаларига яқинлашади.

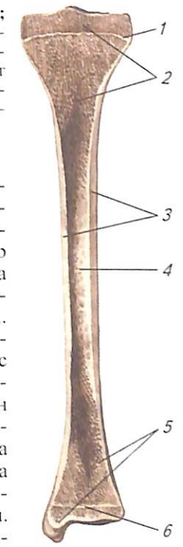
С.ларда молекулалар бир-бирига яқин туради. Шунинг учун ҳар бир молекула ўзининг атрофидаги қўшни молекулалар б-н ўзаро таъсирлашиб туради. С. молекулалари газ молекулалари каби эркин ҳаракат қилмасдан, қандайдир вақт оралиғида ўтроқ ҳолат деб аталувчи ҳолатдаги мувозанат вазият атрофида тебраниб туради. Вақт-вақти б-н С. молекуласи олдинги мувозанат вазиятдан ўз ўлчамларига яқин бўлган масофача узоқликка ўтиб, янги мувозанат вазиятни эгаллаб боради. Шу тарзда С. молекулалари С. ҳажми бўйича бетартиб равишда секинлик б-н кўча бошлайди. С. аниқ ҳажмга эга бўлишига қарамай, маълум шаклни сақлаб қола олмайди ва идишнинг ўзи эгаллаган қисмининг шаклини олади.

Моддаларнинг фаза ҳолати, асосан, т-ра T ва босим P га боғлиқ. Молекулаларнинг ўзаро таъсири ўртача потенциал энергиясининг уларнинг ўртача кинетик энергиясига нисбатан фаза ҳолатини аниқлайдиган катталик $\varepsilon(T, P)$ ҳисобланади. Қаттиқ жисмлар учун $\varepsilon(T, P)>>1$; бу молекулаларнинг ўзаро таъсир кучининг катта эканлигини ва у молекулаларни мувозанат ҳолат яқинида ушлаб туришини кўрсатади. Газлар учун $\varepsilon(T, P)<<1$; бу молекулаларнинг тортишиш кучи уларни бирбирига яқин ҳолатда ушлаб тура олмаслигини ифодалайди. С. учун $\varepsilon(T, P)\sim1$. Бу эса С.ни ташкил этувчи молекулаларнинг узлуксиз бетартиб ҳаракати ва молекулалар орасидаги ўзаро таъсир кучларининг кўпган ҳиссалари деярли бир хил эканлигини кўрсатади.

С.нинг макроскопик хоссалари *механика, физика*, физик-кимё услубларидан фойдаланиб ўрганилади. Мас., мувозанат ҳолатдаги С.нинг механик ва иссиқлик хоссалари термодинамика услублари; мувозанат ҳолатдан чиқарилган С.ларда содир бўлувчи жараёнлар қайтмас жараёнлар термодинамикаси; яхлит муҳит деб қаралувчи С. ҳаракати гидродинамика; суюқ металларнинг гидродинамика ўзига хос оқими магнит гидродинамика услублари орқали ўрганилади.

Аброр Нўъмонхўжаев.

СУЯК — одам ва умуртқали ҳайвонлар скелетининг асосий қисми. Суяк тўқимаси бириктирувчи тўқиманинг бир хили. С. бўғимлар, бойламлар, мускуллар ва ўзига бириккан пайлар б-н бирга таянч-ҳаракат аппаратини ҳосил қилади. С. ҳужайралар (остеоцитлар, остеокластлар) ва ҳужайралараро моддаси б-н ўралган; ўсимталар ёрдамида ўзаро туташган; С. тўқимасида моддалар (оқсил, сув, ион) алмашинувини, остеобластлар эса С.лар ҳосил бўлишини, уларнинг сўрилиш (резорбция) жараёнини таъминлайди. Остеобластлар ва остеокластларнинг биргаликда таъсири С. нинг ўсиши ва функционал зўриқиши ўзгаришининг асосини ташкил этади. Ҳужайраларо модда коллаген (оссеин) толалар ва асосий моддадан иборат, бу моддалар С.нинг пишиқ ва мустаҳкам бўлишини таъминлайди. Суяк тўқимаси коллагени ўзига хос полипептидларнинг кўплиги б-н тоғайдан фарқ қилади. Асосий модда гликопротеидлар ва протеогликанлардан ташкил топган. Минерал компоненти апатит, сульфат ва кальций карбонат кристалларидан иборат. С. эмбрионал ривожланиш даврида бириктирувчи тўқима — мезенхимадан ҳосил бўлади. Бирламчи С. ички тоғай скелетнинг суякланишидан (елка, сон ва б.), иккиламчи С. тери ости тангачаларидан (пешона, тепа ва б. С.) вужудга келади.



Катта болдир суяги; бўйига кесилган. *1, 6* — метаэпифизар тоғайлар; *2, 5* — суякнинг говак қисми; *3* — суякнинг зич қисми; *4* — илик бўшлиғи.

С. тузилиши ва шаклига кўра узун, яъни найсимон (сон, болдир ва б.), ясси, яъни сербар (тўш ва б.) ва калта (умуртқалар ва б.) бўлади. Найсимон С.ларнинг ўрта қисми (диафиз) ва икки учи (эпифиз) бор. Диафиз зич моддадан, эпифиз ва ясси ҳамда калта С.лар танаси ғовак моддадан иборат. Диафиз бўшлиғида ва эпифиз ғовак моддаси оралиғида илик бўлади. С. сирти бириктирувчи тўқимадан ташкил топган суяк усти пардаси — периост, ички илик бўшлиғи томонидан худди шунга ўхшаш эндост б-н қопланган. Диафиз 4—15 мкм қалинликдаги пластинкалардан иборат бўлиб, улар орқали қон томирлари ва нервлар ўтади.

С. — кальций ва фосфор депоси ҳисобланади. Паратгормон ва кальциотонин гормонлари қон плазмасида кальций миқдорини ва остеокластларнинг сўрилиш фаоллигини бошқариб туради. С. тўқимаси жуда фаол *регенерация* хусусиятига эга бўлиб, организмда тўхтовсиз янгиланиб туради. Шу сабабдан С.нинг механик хоссалари ҳам организмга тушадиган юкка мос равишда ўзгариб боради. Одам скелети С. таркиби умр давомида янгиланиб туради (яна қ. *Суяк синиши, Суяк чиқиши, Скелет*).

СУЯК СИНИШИ — шикастланиш оқибатида суяк бутунлигининг бузилиши. С.с. травматик ва патологик турларга бўлинади. Травматик С.с. соғлом суякка тўсатдан кучли механик куч таъсир этиши натижасида рўй берали. Патологик С.с. эса бирор касаллик (мас., суяк сили, суяк ўсмаси, остеомиелит, остеопороз ва ҳ.к.) оқибатида мўрт бўлиб қолган суякка кучсиз ташқи таъсир туфайли юз берали. С.с. ёпиқ ёки очиқ бўлади. Ёпиқ синишда синган жой соҳасидаги тери зарарланмайди, очиқ синишда эса тери йиртилиб, суяк бўлаклари теридан ташқарига чиқиб қолади. Очиқ С.с. ёпигига нисбатан хавфлироқ ҳисобланади, чунки теридаги йиртилган яра орқали инфекция синган соҳага кириб қолиши ва йиринглашга сабаб бўлиши мумкин. Очиқ С.с., асосан, ҳарбий қуроллар таъсири ва йўл-транспорт ҳалокати туфайли содир бўлади.

Синган суяклар сонига кўра С.с.лари монотравма (битта С.с.) ва политравма (бир нечта С.с.)ларга ажратилади. Суякнинг нечта бўлакка бўлинишига қараб оддий (суяк икки бўлакка бўлинса) ва мураккаб (суяк бир нечта бўлакка бўлинса) С.с. қайд этилади. Суяк бўлакларининг шаклига кўра С.с.лари кўндаланг, узунасига, қия, винтсимон, Т-симон, V-симон, майдаланган бўлади. Синган суяк бўлаклари жойидан силжимаслиги ёки мускуллар қисқариши натижасида силжиб кетиши мумкин. С.с.нинг фақат болаларга хос бўлган «новдасимон синиш» ва эпифизеолиз турлари мавжуд.

Суяк бўлаклари атрофдаги қон томирлари ва нерв толаларини жароҳатлаши мумкин. Бир нечта майда суяклар ёки битта йирик суяк (мас., сон суяги, чаноқ суяги) синганда ички ва ташқи қон оқиши туфайли травматик шок вужудга келади. С.с.нинг ташқи кўринишдан абсолют (суяк калталашуви, қийшайиши, синиш соҳасида киртиллаш) ва нисбий (шиш, оғриқ, функциянинг бузилиши) белгилари кўзга ташланади.

С.с.ни даволашнинг консерватив (операциясиз) ва оператив усуллари мавжуд. Консерватив даво усуллари (қўлда тортиб ёки тана тортими ёрдамида суяк бўлакларини тўғрилаш, гипс боғлам қўйиш), асосан, оддий С.с.ларида қўлланади. Мураккаб С.с.ларида эса аксарият ҳолларда операция қилинади. Оператив даво усулларидан суяк бўлакларини металл пластинка, штифтлар, бурама мих ва ташқи фиксация аппаратлари (мас., Илизаров аппарати) ва ҳ.к. б-н маҳкамлаш кенг тарқалган.

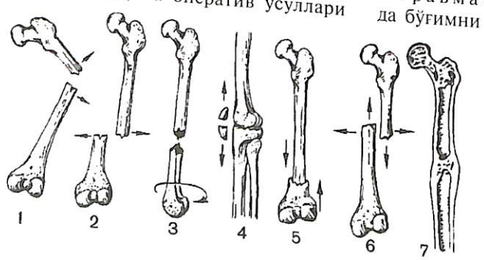
Суяк бўлакларининг битиши синган соҳада суяк қалоғи ҳосил бўлишига асосланган мураккаб биологик жараёндир. Битиш муддати қайси суяк синганлиги, суяк бўлакларининг ва атроф юмшоқ тўқималарининг ҳолати ҳамда организмнинг умумий аҳволига боғлиқ. Майда ва кўмик суяклар йирик ва узун суякларга нисбатан, болалар суяги эса катталар суягига нисбатан тезроқ битали. Қарияларда суяк битиши секинроқ кечали.

Суяги синган жойни тезда мавжуд нарсалар (картон, фанер, тахтача ва б.) ёки шина қўйиб, устидан дока, рўмол ёки бинт б-н сиқиб боғлаш ва беморни зудлик б-н тегишли касалхонага олиб бориш керак.

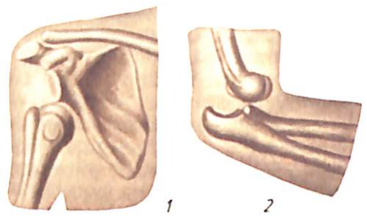
СУЯК УНИ — сўйилган моллар суягидан ёғсизлантирилиб, буғла елимсизлантирилиб тайёрланадиган ва қ.х. ҳайвонларига, паррандаларга берилалиган минерал озуқа. С.у. минерал модлаларга, айниқса, кальций (1 кг да 245 г) ва фосфор (118 г) га бой. Асосан, омихта емларга, силосга, концентрат озуқаларга қўшиб, майдаланган илдизмеваларга аралаштириб берилади. С.у. ни, шунингдек, балиқларга, бўтқа ҳолига келтириб мўйнали ҳайвонларга ҳам бериш тавсия этилади. Бир кеча-кундузда соғин сигирларга 60—200, новвосларга (1 ёшгача) 15-40, қўйларга 3-5, уй паррандаларига (товуқ, ўрдак, ғоз, курка) 3—10 г дан берилади. С.у. аралаш емга озуқа массасининг 1% миқдорида қўшилади.

СУЯК ЧИҚИШИ — суяк бўғим учларининг бўғимдан ташқарига силжиши. Суяк бўғимдан тўлиқ ёки қисман чиқади. Келиб чиқиш сабабларига кўра С.ч. травматик, одатий, туғма ва патологик турларга бўлинади.

Травматик С.ч. аксарият ҳолларда бўғимни ташкил қилувчи дистал суякка билвосита қаттиқ итарувчи ёки тортувчи куч таъсир этганда ва бўғимда кескин ҳаракат қилиш оқибатида рўй берали. Одам танасида энг кўп С.ч. (барча чиқишларнинг 50%) елка бўғимида учрайди. Деярли ҳамма ҳолларда суяк чиққанда бўғим капсуласи ёрилади ва атроф тўқималарга ички қон қуйилади. Чиққан суяк бошчаси атрофдаги йирик қон томирлари ва нерв толаларини эзиб қўйиши мумкин.



Синган суяк бўлагининг аждралган ҳолати: *1, 2, 3* — қўндаланг синганда; *4, 5, 6* — бўйламасига синганда синган бўлакларнинг силжиши; *7* — суяк қадоғи.



Суяк чиқиши турлари: *1* — елка суягининг чиқиши, *2* — тирсак суягининг чиқиши.

Ташқи кўринишдан С.ч. жароҳатланган бўғимда кучли оғриқ, қўл ёки оёқнинг мажбуран ноқулай ҳолатда бўлиши, бўғимда ҳаракатнинг кескин чекланиши ва ўзига хос деформациялар б-н тавсифланади. Чиққан суякни жойига иложи борича барвақт солиш керак, эскирган С.ч.ни бартараф этиш вақт ўтиши б-н қийинлашиб боради. С.ч.ни жойига солиш учун бир қанча усуллар татбиқ этилган. Улардан баъзилари (мас., *Гиппократ* усули, *Ибн Сино* усули) бир неча асрлардан буён кенг қўлланиб келинади.

Травматик С.ч.да биринчи ёрдам — қўл ёки оёқни рўмол б-н боғлаш ёки тахтакачлаш, оғриқ қолдирувчи дори бериш ва травматологга мурожаат этиш. Мутахассис бўлмаган одамнинг суякни жойига солишга уриниши оғир асоратларга олиб келиши мумкин.

Баъзан, суяк чиққан вақтда бўғим халтаси ва боғламларининг чўзилиб, бўшашиб кетиши оқибатида, шунингдек, С.ч. етарли даволанмаганда, арзимаган куч таъсирида ҳам суяк яна қайта чиқиб кетаверади. Бу — одатий С.ч.дир. Бу хил С.ч. оператив йўл б-н даволанади.

Туғма С.ч. она қорнидаги ҳомиланинг бирор сабаб б-н нотўғри ривожланиши, бўғим юзаларининг номутаносиблиги оқибатида рўй беради. Кўпинча сон суяги бошчаси, баъзан тизза қопқоғи чиқади. Сон суягининг туғма чиқиши қиз болаларда кўпроқ учрайди. Баъзи одамлар сон суяги чақалоқнинг туғилиш вақтида оёғидан тортиб юборилганлигини учун чиқиб кетади деб нотўғри ўйлайдилар. Сон суяги чаноқ-сон бўғимининг касаллиги туфайли ҳомила ҳали она қорнидалигидаёқ чиқиб бўлади. Шунинг учун янги тугилган чақалоқда травматик С.ч.ла учрайдиган оғриқ ва шиш кузатилмайди, бола безовталанмаиди. Шу сабабли сон суягининг туғма чиқишини барвақт аниқлаш бирмунча мушкул. Ҳали юрмаган чақалоқларда сон тери бурмаларининг асимметрияси, оёқларни яхши кера олмаслик, бир оёқнинг калталиги, буксаларда ҳаракат вақтида киртиллаш сингари белгиларга қараб диагноз қўйилади. Ультратовуш текшируви, рентгенография (3—4 ойликдан бошлаб) касалликни аниқлашга ёрдам берали. Юриб кетган болаларда оқсоқланиш, «ўрдаксимон» юриш С.ч. белгиларидир. 1,5—2 ёшгача С.ч.ни операциясиз жойига солиш ва бир неча ой давомида оёқларни кериб ушлаш йўли б-н даволанади. Каттароқ болаларда сон бошчаси операция қилиб жойига туширилади. Чақалоқларнинг оёқларини бирлаштирмасдан эркин йўргаклаш, оёқлар орасини очиб кўтариш сон суяги чиқишини камайтиради.

Патологик С.ч. бўғимни ташкил қилувчи суяклар бўғим юзаларининг орттирилган касаллик (суяк сили, остеомиелит, ревматоид артрит ва б.) оқибатида емирилиши, бўғимни ўраб турган мускуллар фалажи (паралитик С.ч.) сабабли рўй берали. Даво С.ч.ни келтириб чиқарган касалликка қарши қаратилади.

СУЯК ЎЙМАКОРЛИГИ — *ўймакорлик* тури; суякни ўйиб нақш, тасвир ишлаш, кесиб ва йўниб ҳайкалча, буюмлар тайёрлаш санъати. Асосий ҳом ашё суяк (мамонт ва морж тиши, фил, мол суяги ва шохи, от ва б. ҳайвонларнинг суяги). Керакли ҳажмдаги суяк бўлаги танлаб олинади, ортиқча қисмлари аррапаб олиб ташланади, ғадир-будур жойлари эговда текисланади. Суякка гул чизиб, асбоблар (парма, аррача, эгов ва б.) ёрдамида ўйиб нақшлар ҳосил қилинади ҳамда жилоланади.

С.ў. қадимдан йирик ҳайвонлар яшаган ҳудудларда маълум бўлган. Ҳиндистон, Океания, Африка, Россиянинг шим.да тараққий этган; Ўрта Осиё ҳудудида географик шароитга кўра С.ў. ривожланмаган. Халқ амалий безак санъати турларидан — пичоқчиликда ҳамда майда шаклли буюмлар (тугмача ва б.) тайёрлашда С.ў. қўлланилади. 20-а. 60-й.ларидан С.ў. Ўзбекистон амалий безак санъатида бир қадар ривожланди. Жумладан, халқ устаси Ортиқ *Файзуллаев* саъй-ҳаракати туфайли С.ў. да бадиий асарлар — «Чўпон», «Лазги ўйини», «Курант», «Навоий» ва б. яратилди.



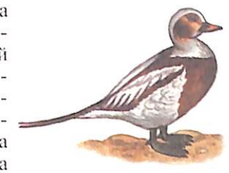
Суяк ўймакорлиги. «Чўпон» (уста О. Файзуллаев).

СУЯКЛИ БАЛИҚЛАР (Osteihthyes) — умуртқали ҳайвонлар синфи. Қуйи девон давридан маълум. Уз. 0,7—1,1 см дан 5—7 м гача, баъзан ундан кўпроқ; вазни 1,5 т гача. Ички скелети бирмунча суякланган, баъзи турларида тоғайдан иборат. Тангачалари ганоид, космоид ёки суякдан тузилган. Дум бўлакмаган, жабра тешиклари жабра қопқоқлари б-н ёпилган. Айрим турларининг сузгич пуфаги иккиламчи тарзда йўқолиб кетган. Уруғланиши, одатда йўқолиб кетган. Уруғланиши, одатда, ташқи; айрим турлари тирик туғади. Осморегуляция жабралар ва тери орқали ортиқча сувнинг чиқариши орқали амалга ошади. Денгиз С.б.да бу жараён буйрак ва жабралар орқали амалга ошади. Осморегуляция жараёнининг кенг диапозонга эга бўлиши туфайли С.б. ҳар хил шўрланган сувларда яшай олади. Ўткинчи балиқлар денгиздан чучук сувга, чучук сувдан денгизга ўтиши мумкин.

С.б. паррак сузгичли ва нур сузгичли кенжа синфларга бўлинадиган 33 туркум 420 оила ва 20000 га яқин турни ўз ичига олади. Ўзбекистон сув ҳавзаларида С.б. нинг 8 туркум, 14 оилага мансуб 48 тури тарқалган. С.б. нинг 18 тури, жумладан 3 та Ўрта Осиё эндемик тури Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

СУҚРОТ — *Сократ*нинг ажам халқлари ўртасидаги номи.

СУҚСУР, бигиздум (Anas acuta) — ўрдаксимонлар оиласига мансуб қуш. Танасининг уз. 70 см га яқин, вазни 0,7—1,15 кг. Нари урчиш даврида жуда чиройли: боши ва бўйини тўқ қўнғир, бошининг тепа қисми яшил, бинафша тусда товланади, кўкраги оқ, орқаси қора йўлли кулранг, қорни кулранг ҳолли оқ (1-номи шундан); ўрта бошқарув патлари ингичка ва узун (2-номи шундан). Мақиёни қўнғир, боши ва бўйини сарғиш кулранг. Яхши учади ва ҳолли, қорни сузади. Уясини ерга ва ўсимликлар орасига қурали. 6—11 та тухум қўяди. Тухумини 22—23 кун босади. Йилда 2 марта туллайди. Ўсимлик ва сув умуртқасизлари б-н озиқланади.



Суқсур.

Европа, Осиё ва Шим. Америкада кенг тарқалган. Гарбий ва Жан. Европа, Шим. Африка, Осиёнинг ўрта ва жан. қисмида қишлайди. Оволанади. Ўзбекистонда баҳор ва кузда қушлар учиб ўтиши даврида учрайди; айрим йиллари жан. ҳудудларда қишлайди.

СУҒД, Сўғд, Суғуд — Ўрта Осиёдаги қад. тарихий-маданий вилоят. Илк марта *ахоманий*лар сулоласи вакилларининг қоятош хотирот битикларида Суғуда шаклида қад. Эрон салтанатига тобе қилинган сатрапликлардан бири, мамлакат номи сифатида қайд этилган. Юнон манбаларида — Согдианой. Бу шакл юнонлар томонидан сўз таркибидаги — анака — тегишлилик, мансублик маъносини билдирувчи нисбат қўшимчасини сўз ўзагига қўшиб юборишдан пайдо бўлган. Хитой манбаларида — Су-ли. С. ёзуви ёдгорликлари мамлакат номини С. ёки Суғд шаклида кўрсатади. Суғдик ёки Сўдик, Суғдиёнак — Сўдиёнак шакллари «Суғдга тегишли», «Суғдий» каби маъноларда қўлланади. Ўрта асрларда арабий, форсий, туркий манбалар мамлакат номини «С.» шаклида қўллайди.

«С.» сўзининг маъноси фанда турлича талқин қилиб келинади. Мас., Сўч —// Сўз — «куймоқ, ёнмоқ, порламоқ» деб изоҳланган. Бундан С.ни «Муқаддас илоҳий олов (Зардуштийлик тасаввурига кўра) б-н покланган ер» каби маънода талқин этишга ҳаракат қилинган (В. Томашек). Яна бир изоҳга кўра, «С.» сўзи сернам, унумдор ер деб тушунилади. Бунга ҳозирга қадар пастлик, сув йиғиладиган ер «С., Суғут» деб аталишини далил қилиб кўрсатилади. *Авесто*да С. мамлакат номи сифатида бир марта учрайди. «Ардвисура Яшти» —(«Обон Яшт») ва Ардви (Амударё) Ишката, Парута, Моури, Сугуда ва Хваразм томон ҳаётбахш сувларини элтади, дея таъкидланади. Авестонинг Видевдат наскида эса Ахурамазда яратган эзгу юртлардан бири Гава дейилади ва у ерда суғдлар яшайди деб кўрсатилади.

С. мамлакати (пойтахти — Самарқанд, 645—654 й.ларда Кеш) 3 тарихий-географик ҳудудни бирлаштирган. Самарқанд С.и, Бухоро С.и ва Кеш-Нахшаб С.и. Ҳар 3 қисм ўзаро табиий чегарага ҳам эга эди: Зарафшон тоғ тизмалари Самарқанд ва Кеш-Нахшаб ўртасини,



1. Афросиёблик амалдор. 2. Илон ўйнатувчи. Деворий расм. Панжакент (7—8-а.лар).

Карманадан кейин Малик чўли Бухоро ва Самарқанд С.ини ажратиб турган.

*Буюк ипак йўли*нинг марказий тармоқлари С. орқали ўтган. Натижада С. халқаро савдо муносабатларида муҳим ўрин тута бошлаган. Буюк ипак йўли бўйлаб С. савдогарларининг қишлоқлари, шаҳарларида эса уларнинг маҳаллалари пайдо бўлган. С. тили халқаро тил ролини ўйнаган. Бу ҳол Хитой сайёҳлари томонидан С.нинг чегаралари ҳақида нотўғри тасаввурлар ҳосил қилган (Сюань Цзан).

С. мил. ав. 6—2—1-а.ларда аввал ахамонийларга, сўнгра македониялик *Александр* тузган салтанатга, унинг давомчиси Салавк давлатига, Юнон-Бақтрияга тобе бўлган. Мил. ав. 2—1-а.лардан бошлаб С. ўз мустақиллигини тиклашга киришган. Унинг марказий ва маҳаллий тангалари зарб қилина бошлаган. С. аста-секин ҳар 3 қисмни ўз атрофига тўплаган конфедератив давлат уюшмасига айланиб борган.

Мил. 1-минг йилликнинг 1-ярмида С. кушонлар, хионийлар, абдаллар, кидарлар таъсирида бўла туриб, ўз нисбий мустақиллигини сақлаб келди. С. конфедерацияси мил. 6-а. ўрталаридан 8-а.нинг бошларигача сиёсий жиҳатдан кучайиб борган. Араб истилосининг бошланғич давридан (8-а.нинг 1-чораги), то С. подшоси Турғар даври охиригача (738—759 й.лар) С. ўзининг конфедератив хусусиятини сақлашга ҳаракат қилган. Турғардан кейин С.да ихшидлик сиёсий ҳокимият тугаб, мамлакат халифалик таркибига сингдирилган.

Ад.: Смирнова О. И., Очерки из истории Согда, М., 1971; Исҳоқов М., Суғдиёна тарих чорраҳасида, Т., 1990; Исҳоқов М., Унутилган подшоликдан хатлар, Т., 1992; Эшов Б., Суғдиёна тарихидан лавҳалар, Т., 2002.

Мирсодиқ Исҳоқов.

СУҒД АДАБИЁТИ — *суғд тилида* яратилиб, бизгача сақланган ёзма манбалар. Манбаларнинг асосий қисми 4—10-а.ларга тааллуқли бўлиб, будда, *монийлик*ка тегишли матнлар, кундалик турмушга оид ҳужжатлар, турли ёзишмалар, фармон ва ёрлиқлар, суғд астрономик календари, Ўрта Осиё халқлари эпосларини ташкил этади. Турли алифбода битилган бу ёдгорликлар оромий ёзувларида ёзилган бўлиб, Синьцзян ҳудудидан, шунингдек, Муғ тоғидан топилган (қ. *Муғ қалъа ҳужжатлари*). *Афросиёб деворий расм*идаги элчи тасвирида 16 сатрдан иборат ишонч ёрлиғи ёзилган. Суғд ёдгорликларидан яхлит бир адабий-бадиий асар сақланмаган бўлса-да, ранго-ранг сюжетлардан тузилган қочирим сўзлар, ҳикматли ибораларга тўла мактуб ва ёрлиқлар суғдларда бой адабиёт бўлганини кўрсатади.

Суғд ёдгорликлари орасида *Рустам* ҳақидаги эпосдан парчалар (5—7-а.) катта адабий қимматга эга бўлиб, буларда Рустамнинг девлар б-н қилган жанги тасвирланган. Рустам образи аввал халқ оғзаки ижодида, кейинчалик ёзма адабиётда яратилди.

Монийликка тааллуқли суғд матнлари орасида «Калила ва Димна»даги «Савдогар ва марварид тешувчи», «Уч балиқ ҳақида», «Тулки ва маймун» масалларига мазмунан яқин бўлган ҳикоя ва масаллар учрайди. «Халқлар рўйхати» номли суғд ҳужжати 8-а.га оид. Бунда ўша вақтда Ўрта Осиёда яшаган 21 халқ ва элатнинг номи берилган.

Ад.: Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960; Оранский И. М., Введение в иранскую филологию, М., 1960; Исҳоқов М., Суғдиёна тарих чорраҳасида, Т., 1990.

СУҒД ВИЛОЯТИ (1939 й.дан 2000 й. июнгача Ленинобод вилояти) — Тожикистон Республикаси таркибидаги вилоят. Республиканинг шим.да жойлашган. 1939 й. 27 окт.да ташкил этилган. 1962 й.да тугатилиб, 1970 й. 23 дек.да қайта ташкил этилди. С.в. шимол, шим.-шарқ, шим.-ғарб ва ғарбдан Ўзбекистон Республикаси, шарқдан Қирғизистон Республикаси, жан.дан Тожикистоннинг Республикага қарашли туманлари б-н чегарадош. Майд. 26,1 минг км². Аҳолиси 1872 минг кишидан зиёд (2001), асосан, тожик ва ўзбеклар, шунингдек, рус, қирғиз, татар, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

1918—24 й.ларда С.в. ҳудуди Туркистон АССРнинг Самарқанд вилояти Хўжанд уезди, 1924—29 й.ларда Ўзбекистон ССР, 1929 й.дан Тожикистон ССР таркибида. 1939 йдан вилоят мақомида.

С.вда 14 туман, 10 шаҳар ва 21 шаҳарча бор. Маркази — *Хўжанд* ш. Асосий шаҳарлари: Хўжанд, Уструшона (собиқ Ўратепа), Исфара, Қайроққум, Конибодом, Панжакент, Табошар, Чкаловск.

С.в. ҳудуди республиканинг шим.да (Тяньшан ва Ҳисор-Олай тоғларининг ғарбий қисмида, Сирдарё ва Зарафшон дарёлари ҳавзасида). Рельефи ҳар хил: тоғ тизмалари (Туркистон, Зарафшон, Қурама, Ҳисор) б-н бирга адирлар ва улар орасида водийлар (Сирдарё водийси, Зарафшон водийсининг шарқий қисми) бор. Шим. қисмида *Қурама тизмаси*, *Мўғултоғ*, жан.да *Туркистон тизмаси*, *Зарафшон тизмаси*, шунингдек, *Ҳисор тизмаси* жойлашган.

Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ. Июлнинг ўртача т-раси 9,7°дан (Анзоб довони) 27,5° гача (Ашт, Хўжанд), энг юқори т-ра 45° (Хўжанд), 46° (Зафаробод). Қиши ўртача совуқ, январнинг ўртача т-раси — 12,7° дан (Анзоб довони) —1° гача (Хўжанд). Энг паст т-ра —30° (Зафаробод). Вегетация даври 230 кун. Йилига 100 мм (Конибодом), 250 мм (Ашт), 400 мм (тоғларда) ёғин ёғади. Асосий дарёси — Зарафшон (Фондарё ва Ягноб ирмоқлари б-н), шунингдек, Исфара, Хўжабақирғон, Оқсув (Сирдарё ирмоқлари) ҳам мавжуд. Йирик кўллар: Искандаркўл, Оқсувкон. Шунингдек, Қайроққум ва Каттасой сув омборлари ҳам бор. Тупроқлари бўз, ўтлоқи ва жигарранг тупроқлар. Ўсимлик дунёси вертикал минтақалар ҳосил қилган. Текисликлар ва адирларда шувоқ, лола, тоғ даштларида чалов ўсади, баъзи тоғ ён бағирларида заранг, зирк, арчазорлар учрайди. 3000 м дан баландроқ тоғларда субальп ва альп ўтлоқлари бор. Ёввойи ҳайвонлардан айиқ, бўри, тулки, кийик, товушқон, жайра, бўрсиқ, қобон, сибирь тоғ эчкиси, қор қўпланни; қушлардан қирғовул, улар, каклик, булбул, қаптар, майна, қизилиштон, зоғ, ўрдак яшайди; балиқлардан лаққабалиқ, сазан, зоғорабалиқ ва б. бор.

С.в.нинг хўжалиги Тожикистоннинг бошқа вилоятларига нисбатан анча ривожланган. 1980—90 й.ларда республика саноат маҳсулотининг 35%, жумладан, кўмир қазиб чиқариш 100%, гилам тўқиш 99%, газ и.ч. нинг 93% вилоят ҳиссасига тўғри келган. Айни пайтда металлсозлик, енгил, озиқ-овқат, кончилик саноати, қурилиш материаллари и.ч., Анзоб руда к-ти, Шуроб кўмир кони, ҳамда Чкаловскдаги к-тлар, Қайроққум ГЭС, Хўжанд шойи тўқиш, Қайроққум гилам тўқиш корхоналари, шунингдек, озиқ-овқат (консерва, ун, гушт-сут к-тлари, ёғмой, вино, қандолатчилик цехлари, нон пиширии бирлашмаси), пахта тозалаш з-длари ҳам мавжуд. Қ.х.нинг муҳим соҳалари — пахтачилик, галлачилик, богдорчилик, токчилик ҳамда пиллачиликдир. С.вда республика қ.х. маҳсулотларининг 30% ишлаб чиқарилади. Шунингдек, вилоятда пахтанинг 27%, пилланинг 50%, тамакининг 89%, сабзавот маҳсулотларининг 50% етиштирилади.

Қ.х. экинлари, асосан, Катта Фарғона канали, Шим. Фарғона канали, Тожикистон, Марғодар, Сомғар насос ст-ялари, Хўжабақирғон, Мирзачўл, Деҳмай, Каттасой ва Ашт каналларидан суғорилади. Душанба — Конибодом йўналишидаги Транстожик т.й. Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтади. Шунингдек, Тошкентдан Фарғона водийсига қатновчи поездлар ҳам С.в. орқали ўтади. Т.й.лар узунлиги 173,2 км. Вилоятни республика маркази б-н боғловчи автомагистраль йўли Шаҳристон (бал. 3378 м), Уструшона ва Айний оралиғида (Туркистон тизмасида) ва Анзоб (бал. 3372 м, Айний ва Варзоб оралиғида, Ҳисор тизмасида) довонлари орқали ўтганлиги боис, ноябрь ойидан май ойигача довонлар ёпилади. Республика марказини вилоят маркази б-н боғлаш мақсадида Уштур туннелини қазиш ишлари 1982 й.да бошланиб, 1993 й.гача 21,5 км узунликда қазиб битказилган эди. Туннель қазиш 1999 йдан яна давом эттирилди.

С.в.да Тожикистон ФАнинг вилоят бўлими, Тожикистон ҳуқуқ, бизнес ва сиёсат давлат ун-ти, Хўжанд давлат ун-ти ва б. олий ўқув юртлари, Мичурин номидаги боғ ва токчилик и.т. институти фаолият кўрсатади. Суғд вилояти ўзбеклар жамияти (1991 й.дан) ишлаб турибди. 10 га яқин тарих-этнография музейи, 400 га яқин жамоат кутубхонаси, 5 театр, 302 клуб, 10 дан зиёд меҳмонхона, Тожикистон ФАнинг ботаника боғи, 10 га яқин санаторий ва профилакторий, халқаро аэропорт мавжуд. Хазрати Мавлоно меъморий мажмуаси (12-а.), Намозгоҳ масжид-мадрасаси (16—17-а.лар), Мозори Амир Ҳамза Хасти Подшо (11—12-а.лар), Муҳаммад Бошаро (11—12-а.лар, 1342—43 й.лар), Абдуқодир Желоний (15-а. охири — 16-а.), Муслиҳиддин (16-а.) мақбаралари, Кўк Гумбаз (Абдаллатиф) масжиди (16-а.), Мир Ражаб Додҳо мадрасаси (16—17-а.лар). Уструшонадаги масжид (18—19-а.лар) ва б. сақланган.

СУҒД ЁЗУВИ — мил. 1—9-а.ларда мавжуд бўлган, *оромий ёзуви* асосида шаклланган ҳарф-товуш ёзуви; у бир манба — оромий ёзувидан тарқалганлигига кўра *сурёний ёзуви*га яқин туради, лекин улар параллел ҳолда мустақил шаклланиб, ривожланганлар. Зарафшон дарёсининг водий ва юқори оқим қисмларида жойлашган *Суғд* (Суғдиёна) вилоятида қўлланган.

С.ё. сомий алифболар сингари консонант ёзув бўлган, яъни ҳарфлар асосан ундош товушларни ифода қилган; унли товушлар махсус белгиларга эга бўлмаган. Дастлаб унда 22—23 ҳарф мавжуд бўлиб, уларнинг деярли барчаси қад. оромий прототипига бориб тақалган ва жойлашиши ҳам оромий алифбосидаги сингари бўлган. Кейинчалик, 4-а. бошларида баъзи ҳарфларнинг алифбодан чиқиб кетиши, баъзи ҳарфларнинг шаклан бир-бирига яқинлашуви, ўхшаб қолиши натижасида ҳарфлар сони 17 тадан иборат бўлиб қолган. С.ё. дастлабки пайтларда график шакллари бўйича оромий ёзувидан унчалик фарқ қилмаган, лигатуралар кўп бўлмаган. 7-а. ўрталарида эса С.ё. нинг қия (курсив) шакли пайдо бўлиши б-н лигатуралар кўпайган, кўплаб ҳарфларнинг ёзилиши бир-бирига ўхшаб қолган. Бу ҳолат қия ёзувни қийинлаштирган ва қўшимча диакритик белгилар қўлланишини тақозо этган.

С.ё. асосан горизонтал ҳолатда ўнгдан чапга қараб ёзилган. Аммо суғдлар 6-а. охиридан бошлаб вертикал йўналишда ҳам (деворлар ва қояларда) ёзганлар, вертикал сатрлар чапдан ўнгга томон жойлашиб борган.

С.ё. нинг мил. 1-а.га оид энг қад. намунаси Самарқанд яқинидаги Талли Барзу деган жойдан топилган, энг сўнгги намуналари эса 8-а. охири — 9-а. бошларига мансуб. Ёдгорликларнинг кўпи 20-а.да Шарқий Туркистондан топилган. Шулардан бири 808—821 й.ларда ҳукмронлик қилган хоқон шарафига битилган, уч тилдаги (суғд, қад. турк ва хитой) қабр тоши ёзувидир. С.ё. намуналарининг аксарияти 4—8-а.ларга тегишли бўлиб, улардан Муғ қалъа хатробасидан топилган ҳужжатлар (1933) муҳим илмий аҳамиятга эга. Ушбу ҳужжатлар ва С.ё.нинг баъзи бошқа ёдгорликларида суғд адабий тили меъёрлари, унинг адабий-бадиий услуби яққол сезилади. С.ё., ўз навбатида, қад. туркий *руник ёзуви* ҳамда *уйғур ёзуви*ни шакллантириш учун асос бўлган.

С.ё. ни ва суғд тилини ўрганишга санкт-петербурглик олим В.А. Лифшиц катта ҳисса қўшган. Ҳоз. кунда Ўзбекистонда ҳам ўзига хос суғдшунослик мактаби вужудга келган: проф. М. Исҳоқов ва унинг шогирдлари суғд ёзуви, суғд тили ва адабиётининг турли жиҳатларини, хусусиятларини ўрганиб келмоқдалар. С.ё. ёдгорликларининг асосий қисми Санкт-Петербург, Лондон, Париж, Берлинда сақланмоқда.

Лотинча ўқилиши	Мил.гача 2-а.даги Нисо матндан олинган	Бухоро суғд ёзуви	Мунчоқ тепадан топилган ёзувдан	Мил. 4-а.даги суғд ҳужжатларидан	Мил. 7-9-а.лардаги суғд ёзуви
'	𐼀	𐽀 𐽁	𐽀	𐽀 𐽁	𐽀
B	𐼁	𐽂 𐽃	𐽂	𐽂	𐽂
C				𐽄 𐽅	𐽄
H	𐼂				
W	𐼃	𐽆	𐽆	𐽆 𐽇	𐽇
Z	𐼄	𐽈	𐽈	𐽈	𐽈
X (H)	𐼅	𐽉 𐽊 𐽋	𐽋	𐽌 𐽍	
J	𐼆 𐼇	𐽎	𐽎	𐽏 𐽐	𐽎 𐽏
K	𐼈	𐽑 𐽒	𐽒	𐽑	𐽑
D (L)	𐼉 𐼊	𐽓	𐽓	𐽓 𐽔	𐽔
M	𐼋	𐽕	𐽕 𐽖	𐽖	𐽕
N	𐼌 𐼍	𐽗	𐽘	𐽗	𐽘
S		𐽙 𐽚	𐽙	𐽙 𐽛	𐽜
P	𐼎	𐽝 𐽞 𐽟	𐽞	𐽝	𐽝
Č (S)				𐽠 𐽡	𐽢
R	𐼏	𐽣	𐽤	𐽣	𐽣
Š	𐼐	𐽥		𐽦	𐽦
T	𐼑 𐼒	𐽧	𐽨 𐽩	𐽪 𐽫	𐽬 𐽭
h			𐽮	𐽯	𐽰

Турли суғд ёдномаларидаги ҳарфий белгиларнинг қиёсий жадвали.

Ад.: Оранский И.М., Введение в иранскую филологию, М., 1960; Дирингер Д., Алфавит, Пер. с англ., М., 1963; Фридрих И., История письма, Пер. с нем., М., 1979.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СУҒД ТИЛИ — эроний тилларнинг шим.-шарқий гуруҳига мансуб ўлик тил. Зарафшон дарёси водийси (ҳоз. Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудуди)да жойлашган Суғд (Суғдиёна) давлатининг расмий тили ҳисобланган. «Суғд» топоними қад. ёзма манбалардан «Авесто»да учрайди. Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, 8—9-а.лар (С.т.нинг асосий ёзма ёдгорликлари яратилган давр)да С.т. асосий ёзма ва оғзаки алоқа тили ҳисобланган. Кейинчалик, араблар босқинидан сўнг, С.т. араб, классик форс (тожик) тиллари ҳамда туркий тиллар томонидан сиқиб чиқарилган. С.т. нинг узил-кесил йўқолиши 12—13-

а.ларга тўғри келади. Бу тилнинг баъзи (асосан лугавий) унсурлари ҳоз. ўзбек ва тожик тилларига сингиб кетган.

С.т. бир неча шева ва лаҳжаларга бўлинган. Суғдиёна ҳамда унинг Ғарбий Хитойдаги мустамлакаларида топилган ёдгорликлар тили суғдий шеваларнинг ғарбий гуруҳини акс эттиради. Шарқий суғд тармоғи эса ривожланиб, ҳоз. яғноб тилига асос бўлган.

С.т. вокализми чўзиқлиги жиҳатидан ўзаро қарама-қарши қўйилувчи 5 жуфт унли (а—ā, и—ī, у—ū, э—ē, ў—ӯ), 2 жуфт дифтонг ва ўз жуфтига эга бўлмаган э фонемасидан, консонант тизими эса 19 фонемадан иборат бўлган. Грамматик қурилишида аналитик белгилар б-н бир қаторда қад. флектив турга хос хусусиятлар ҳам мавжуд бўлган.

Суғд ёзуви қад. оромий ёзуви асосида мил. 1-а. бошларида шаклланган. Турли даврларда ўзгариб борганлиги туфайли бир неча кўринишга эга. Энг қад. ёдгорликлари 2—4-а. ларга мансуб. Улар Шарқий Туркистон, Тожикистон (Муғ қалъа харобаси), Афросиёб, Тошкент, Қува ва б. жойларда топилган. Афросиёбдан топилган 16 сатрли ҳужжат матни 7-а. ўрталаридаги Ўрта Осиё халқлари ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумот беради.

СУҒД ҚОЯСИ — македониялик Искандар (*Александр*)нинг Туронзаминга қилган юриши даврида суғдлар томонидан мудофаа қилинган *Навтака* яқинидаги тоғ қалъаси. Антик давр тарихчилари тоғ чўққиларидаги табиий ҳимоя хусусиятига эга бўлган қалъа ва қўрғонларни «қоя» (юн. «петра») деб атаганлар. 328—327 й.лар қишини Александр Навтакада ўтказган. Баҳорда эса С.қ.га яқинлашган. Суғдларнинг кўпчилиги шу қояга қочиб жон сақлаган. Суғдлар у ерга анча вақтга етадиган озиқ-овқат олиб чиқишган. Қиш фаслининг серёғин келганлиги қалъадагиларни сув б-н таъминлаган, македонияликларни эса қалъага яқинлашишларига тўсқинлик қилган. Александр қалъадагиларга музокара олиб боришни таклиф этган ва С.қ.ни топширишса уларни омон қолдиришини айтган. Қамалдагилар «қалъани олиш учун қанотли аскарлар излаб топиш керак» деб, таклифни рад этишгани Александрнинг газабини келтирган. Александр кимки 1-бўлиб қояга чиқса 12 талант, 2-,3-мукофотларни, энг охирида чиққан аскар 300 дарик олишини эълон қилган. У қамал пайтида тоғларга чиқишга малакаси бор 300 аскарни қалъага жўнатган. Улар чодир тортишда ишлатиладиган михлар тайёрлаб, михларни музга тиқиб, уларга эса каноп арқонлар боғлаб, бир-бирига кўмаклашиб тоғ пайтида ҳеч ким қўриқламаётган тик тоғ чўққисига кўтарилганлар. Чўққига кўтарилишда 30 аскар ҳалок бўлган. Александр қалъадагиларга жарчи юбориб вақтни чўзмасликни, қанотли аскарлар топилгани, улар чўққини олганлигини айтиб тепадаги аскарларни кўрсатган. Суғдлар бундай кутилмаган ҳодисадан саросимага тушиб, қояни жуда кўп одам эгаллаган деб ўйлаб таслим бўлишган. Жуда кўп аёллар ва болалар, шу жумладан, Александрнинг ҳали ҳаёт бўлган хотини ва болалари асир олинган. Александр бир кўришдаёқ Оксиартнинг қизи *Рохшанак*ни севиб қолиши, унга уйланиши шунга олиб келганки, Оксиарт, *Арриан*нинг ёзишича, «дадилланиб» Александрнинг қошига келган ва унинг даргоҳида иззат-икром кўрган.

Баҳодир Эшов.

СУҒДИЁНА КИШМИШИ — ўртапишар хўраки узум нави. Богдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида *Победа* ва *Қора кишмиш* навларини чатиштириб чиқарилган (К.В.Смирнов, Е.П.Перепелицина). Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача, 5 бўлмали, юзаси бироз бурмали, остки қисми туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, оғирлиги 800—900 г, шингиллари ўртача ҳавол, ғужуми йирик — 5 г гача, мумғубор б-н қопланган. Пўсти юпқа, таъми ширин, хушхўр. Тўлиқ пишганда қанд моддаси 25—26% га етади. Ҳосили авг. охири — сент. бошларида тўлиқ етилади.



Суғдиёна кишмиши.

Ўртача ҳосилдорлиги 180—200 ц/га, янгилигида истеъмол қилинади, майиз солинади (25—26,2% майиз тушади).

СУҒДИЙЛАР, суғдлар — Зарафшон водийси ва Қашқадарё воҳасининг қад. аҳолиси. Бу минтақада С. этник уюшма сифатида мил. ав. 12—11-а.ларда



1 2

Суғд ихшиди Ғуракнинг жез танга.

пайдо бўлган. *Авесто* китобида Гава номли юртда С. яшаиди деб кўрсатилган («Видевдат», I фрагард). Ахоманийлар қоятош битикларидаги Сўғда номли қарам сатраплик аҳолиси С. бўлган.

С. ҳар 2 воҳада деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг шаклланишида муҳим роль ўинаган. Мил. ав. 8—7-а.ларда *Кўктепа, Афросиёб, Узунқир,* Сангиртепа, Ерқўрғон ш. харобалари ўрнида бўлган қад. шаҳарлар Суғд халқи шаҳарсозлигининг илк йирик марказлари эди.

С. узоқ муддат турли салтанатлар таркибида бўлиб келганлар. Жумладан, ахоманийлар, юнонлар, кушонлар, хионийлар, эфталийлар, кидарийлар, Турк хоқонлиги даврида ҳам нисбий мустақиллик руҳини сақлаганлар.

Мил. ав. 2—1-а.лардан бошлаб С. ўз ҳудудларида янги конфедератив давлат тизими атрофида бирлашдилар. Асосий пойтахт шаҳарлар Самарқанд бошчилигида *Кеш, Бухоро,* Нахшаб(*Насаф*) кабилар эди. Айни шу даврдан умумсуғд алифболи ёзуви амал қила бошлаган ва унинг кўплаб ёдгорликлари бизгача етиб келган.

С. *Буюк ипак йўли* халқаро муносабатларда катта нуфузга эга эдилар. *Суғд тили* халқаро тил даражасига кўтарилган. *Суғд ёзуви* эса, қад. туркий-руний, уйғур-туркий, мўғул, манжур ва б. Шарқ ёзувларига график асос бўлиб хизмат қилган. С. ўз ёзма ёдгорликларида халқ сифатида «Сғудик ноб» «Суғд халқи» деб аталган.



Терракотадан ишланган суғд савдогарлари ҳайкалчаси.

С. Шарқий Туркистонга савдо б-н келиб, Буюк ипак йўлидаги шаҳар ва қишлоқларда, 4—5-а.лар давомида (балки олдинроқ) шу ерларда қолиб яшаганлар. Бу ердаги вилоятларнинг кўпчилигида савдо-сотиқ ишлари С.нинг қўлида бўлган. Дунҳуан ва Гуанчжоу вилоятларининг ҳокими маълум вақтлартача С.дан бўлган. 6—8-а.лар давомида буларнинг ҳам кўпчилиги туркийлашиб кетган.

Ад.: Исҳоқов М., Суғдиена тарихи чорраҳасида, Т., 1990; Исҳоқов М., Унутилган подшоликдан хатлар, Т., 1992; Согдийские документы с горы Муг, вып. 1—3, М., 1962—63.

Мирсодиқ Исҳоқов.

СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРДА ҒАЛЛА ВА ДУККАКЛИ ЎСИМЛИКЛАР ИНСТИТУТИ — ғаллачилик соҳасидаги йирик илмий тадқиқот маркази. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқ хўжалиги илмий и.ч. маркази таркибида. 1997 й. 25 авг.да ташкил этилган. Андижон вилоятининг Куйганёр посёлкасида жойлашган. Ин-тда 11 та бўлим (дон экинлари селекцияси; дон экинлари агротехникаси; уруғчилик; агрокимё; дуккакли ва ем-хашак экинлари селекция ва агротехникаси; бирламчи селекция материалларини яратиш ва уларни баҳолаш; ўсимликларни ҳимоя қилиш; ўсимликлар физиологияси, биокимёси ва сифат таҳлили; механизация; иқтисодиёт; филиаллар фаолиятини мувофиқлаштириш ва фан ютуқларини и.ч.га жорий этиш) фаолият кўрсатади. Инт-нинг Қорақалпоғистон Республикаси, 10 вилоят (Андижон вилоятидан ташқари)нинг туманларидаги ширкат хўжаликларида ва тажриба ст-яларида жойлашган вилоят филиаллари, Ғаллаорол филиали, Избоскан туманида «Истиқлол» тажриба хўжалиги бор. Ин-т филиаллари ва тажриба хўжалигининг ер майд. 2695 га. Ин-т илмий фаолиятининг асосий йўналишлари Ўзбекистоннинг турли тупроқ ва иқлим шароитларига мослашган, касалликларга чидамли, маҳсулдор, дон сифати юқори бошоқли ва дуккакли экинларнинг янги навларини яратиш, уларни етиштириш технологиясини ишлаб чиқиш ҳамда бирламчи уруғчилик тизимини ташкил этишдан иборат. Суғориладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар институтининг ғалла экинлари тажриба майдони.



Ин-тда турли мамлакатлардан келтирилган бошоқли дон экинлари навларининг 8 минг, дуккакли экинларининг 700 дан ортиқ навлари коллекцияси тўпланган. 1997—2004 й.ларда юмшоқ кузги буғдойнинг 12, тритикаленнинг 1, ҳўраки кўк нўхатнинг 1 янги нави яратилди. Улардан Чиллаки, Андижон 2 ва Андижон 4 кузги юмшоқ буғдой навлари Давлат реестрига киритилди. Бу навларнинг бирламчи уруғчилик тизими ташкил этилиб уруғи кўпайтирилмоқда. Ин-тда 6 фан д-ри, 18 фан номзоди ва 50 дан ортиқ малакали илмий ходим ҳамда мутахассислар ишлайди (2004). Ин-т фаолияти Р.И. Сиддиқов, Т.Жалолов, С. Тешабоев, И.У. Эгамов ва б. олимларнинг номлари б-н боғлиқ. Ин-т республикадаги 10 дан ортиқ и.-т. ин-тлари, РФ Краснодар ш.даги П.П. Лукьяненко номидаги Қишлоқ хўжалиги и.т. ин-ти, олий ўқув юртлари ҳамда бир қатор халқаро илмий марказлар (ИКАРДА) б-н ҳамкорлик қилади.

Равшан Сиддиқов.

СУҒОРИШ, ирригация — тупроқни манбалардан олинган сув б-н сунъий намлаш, *мелиорация*нинг бир тури. С. тупроқнинг ўсимлик илдизи тарқалган қисмида энг қулай сув режимини ҳосил қилади. Бу эса ўсимликларнинг тупроқдан озиқ моддалар — минерал ва органик ўғитларни ўзлаштиришига қулай шароит яратади ва қ.х. экинларидан юқори ҳосил олишни таъминлайди. С. ер ҳосилдорлигини суғорилмайдиган шароитларга қараганда 8—10 марта оширади, интенсив деҳқончиликни жорий этиш имконияти беради. Бу эса сув хўжалиги қурилишига ва ерларни мелиоратив ўзлаштиришга сарфланган капитал маблағларнинг тез (3—5 йил ичида) қопланишини таъминлайди.

Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Россия, Япония, Миср (экин экиладиган ҳамма майдони суғорилади)да, АҚШ, Мексика, Италия, Болгария, Франция ва б. мамлакатларда суғориладиган ерлар 20-а.да айниқса тез кенгайиб борди, йирик суғориш системалари барпо этилди. 20-а.нинг 50-й.ларида дунёда суғориладиган жами ер майд. 121 млн.га, 80-й.ларда 230 млн.га дан кўпроқни, 20-а. охирида 271,4 млн.га ни ташкил этди. Осиёда 191,2, Шим. Америкада 30,4, Европада 24,6, Африкада 12,5, Австралияда 2,4 млн. га экин майдонлари суғорилади (1999).

С. қадимий даврлардан бошлаб суғормасдан ҳосил олиб бўлмайдиган иссиқ минтақаларда, кейинчалик эса ёғин нотекис ёғадиган, натижада қ.х. экинларидан барқарор ҳосил олинмайдиган зоналарда ривожланди. Миср, Месопотамия, Ўрта Осиё, Мексика, Эроннинг қуруқ иқлимида одамлар тошқин сувлар босадиган майдонларда озиқ-овқатга яроқли ўсимликларни ўстиришга ўрганди. Кейинчалик бундай ерлар марзалар б-н ўралиб, уларда сувни узоқ вақт сақлаб қолиш ва қ.х. экинларидан мунтазам ҳосил олиш имкони яратилди. Сурхондарё воҳаси, Фарғона водийсининг шарқий қисми, Амударё дельтаси, Зарафшон дарёси ҳавзасида ўтказилган археологик қазишлар мунтазам С. Ўрта Осиёда мил. ав. 2-минг йилликда бошланганлигидан далолат беради. Амударёнинг қуйи оқимида мил. ав. 8—7-а.дан мил. 3-асргача С. жуда тараққий этган. С.нинг ривожланиши ва суғориладиган майдонларнинг кенгайиши б-н сувни узоқ масофаларга олиб бориш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бош иншооти содда бўлган дастлабки *канал*ларнинг барпо қилиниши мил.дан ав. 1-минг йиллик ўрталарига тўғри келади. Ўрта асрларда суғорма деҳқончиликда буюк кашфиёт — биринчи сув кўтаргич — *чигир* яратил-



Эгатлар бўйлаб суғориш.

ди. Натижада ариқлар ёки табиий сув манбаларидан баландда жойлашган кичикроқ ер участкаларини суғориш мумкин бўлди.

Ўрта Осиёда суғориладиган ерларнинг кескин кенгайиши 19-а. охирларига тўғри келади. Аммо янги ерларни режали ўзлаштириш ва деҳқончиликка яроқсиз бўлиб қолган суғориладиган ерларни қайта тиклаш, катта майдонларни С. имкониятини берадиган йирик суғориш системаларини барпо этиш фақат 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб олиб борилди. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда фақат 1965—90-й.ларда суғориладиган ерлар майдони 5,8 млн.га (1965)дан 8,8 млн.га га етади. Ўзбекистонда эса 2001 й.да 4,3 млн.га суғориладиган ерларда деҳқончилик қилинди (1914 й.да 1,8 млн.га).

Суғориладиган ер майдонларининг кенгайиши қ.х.да сув истеъмолининг кўпайишига олиб келди. Натижада *сув омбори* қуриш йўли б-н дарё оқимларини мавсумий, кейинги йилларда эса кўп йиллик тартибга солиш муҳим масалага айланди. Юқори қувватли *насос*ларнинг яратилиши қарийб 250—300 м³/с сувни босқичма-босқич баландликка кўтариб, қ.х. экинзорларини машина ёрдамида суғоришга имкон берди. Ҳоз. даврда Орол денгизи ҳавзасида жами йиллик ҳажми 105 млрд. м³ бўлган умумий оқимнинг 95 млрд. м³ суви С.га сарфланмоқда. Бу эса сув ресурсларини тўлдириш ва суғориш системасининг барча бўғинларида сувни тежашни тақозо қилади. Сув ресурсларини тўлдириш асосан сувни ҳавзалараро қайта тақсимлаш (Аму-Бухоро, Аму-Қоракўл, Қорақум ва б. каналлар), оқова ва шўрланган дренаж сувларидан қайта фойдаланиш ҳисобига амалга оширилмоқда.

Ярим қаттиқ полиэтилен сув қувурлари билан суғориш. Сирдарё вилояти.



С. усуллари ва турлари. С. тупроққа меъёрланган (белгиланган) миқдорда сув беришини таъминлайдиган, гидротехника қоидаларига асосланган техникавий, агротехник ва ташкилий-хўжалик тадбирлари мажмуидан иборат. С. ўтказиладиган вақтига қараб мунтазам ва даврий турларга бўлинади. С. мақсадига қараб эҳтиёт (яхоб), шўр ювиш, вегетацион, озиқлантирувчи (шарбат) ва б. турга бўлинади. Айрим ҳолларда бир турдаги С. бир қанча мақсадларда ўтказилиш мумкин.

Қадимдан маълум бўлган оқизиб сув бериш усуллари (бостириб, тахталаргa бўлиб, эгатлар олиб) аста-секин такомиллашиб С.нинг *ёмғирлатиб суғориш, томчилатиб суғориш* ва *тупроқ остидан суғориш,* аэрозоль усулида суғориш сингари такомиллашган усуллар яратилди. Иқлим қуруқ бўлган Ўрта Осиёда экинлар кўп миқдорда сув талаб қилади, шунинг учун суғориладиган майдонларда асосан тупроқ (ер) устидан оқизиб сув бериш ва қисман ёмғирлатиб суғориш усули қўлланилади.

Кейинги йилларда С.нинг механизациялаштирилган, ярим автоматлаштирилган, автоматлаштирилган ва б. турлари пайдо бўлди (яна қ. *Суғориш нормаси*).

Ад.: Мамедов А.М., Ирригация Средней Азии, М., 1969; Коржавин Б.Д., Ўзбекистонда суғориш ишлари Т., 1976; Ирригация Узбекистана; т. 1—4, Т., 1975—1981; Муҳаммаджонов А.Р., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Т., 1972; Муҳаммаджонов А.Р., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997; Мирзаев А., Суғориш ва зах қочириш мелиорацияси, Т., 1979; Орошение земель в Средней Азии и Казахстана, М., 1980.

СУҒОРИШ НОРМАСИ — қ.х. экинларини етиштириш учун вегетация даври давомида майдон бирлиги учун зарур бўлган сув миқдори, м³/га б-н ўлчанади. С.н. нетто ва бруттога бўлинади. Нетто С.н. биринчи сув беришдан охирги сув беришгача даврда дала сув истеъмолининг (эвапотранспирация) умумий миқдорига тенг. Табиий намлик бекарор бўлган зоналарда С.н. ҳисоб-китобларида вегетация давридаги ётиш миқдори нетто-дан айрилади. Нетто С.н. экинлар тури, нави, тупроқ, иқлим, гидрогеологик ва мелиоратив шароитларга боғлиқ (қ. *Суғориш режими*). Брутто С.нда нетто С.н. дан ташқари суғоришда сувнинг зарурий сарф (исроф) бўладиган миқдори (нормаланган даражада) ҳам ҳисобга олинади. Бундай сарфлар сувнинг ўсимлик илдизи тарқалган қисмдан пастга сизиши, сувнинг оқовага чиқиши ва суғориш жараёнида бугланиб кетиши б-н боғлиқ. Зарурий сарфлар миқдори суғориш усули, шунингдек, дала тупроқ грунтининг сув ўтказиш имконияти, дала нишаби ва б. шароитларга боғлиқ. Вегетация давомида ҳақиқий сув сарфи бир марталик сув бериш нормалари (тупроқ қатламини турли экинларда 0,3 дан 1,2 м гача чуқурликда намлашга етарли 600—1200 м³/га миқдордаги сув) йиғиндиси тарзида топилади.

Ўрта Осиёнинг қурғоқчил зоналарида тупроқ шароитларига қараб С. н. (минг м³/га): ғўза учун 6—10, дон экинлари учун 4 гача, маккажўхори учун 5 гача, қанд лавлаги учун 6, кўп йиллик ўтлар учун 12, сабзавот экинлари учун 6 гача боради.

СУҒОРИШ РЕЖИМИ — алмашлаб экиш таркибидаги экинларга сув бериш нормаси, муддати ва сонини оптимал уйғунлаштириш; муайян шароитларда экинлардан энг юқори ҳосил олишни таъминлайди. С.Р.ни белгилаш учун турли қ.х. экинларини етиштиришда зарур бўлган сувнинг умумий сарфи (сув истеъмоли миқдори) уларни парвариш қилишнинг айрим босқичларига нисбатан аниқланади.

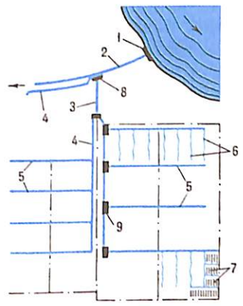
Вегетация давомида сув бериш муддатлари ўстирилаётган экинларнинг биологик хусусиятлари, об-ҳаво шароитлари, суғориладиган ерларнинг тупроқ-грунт ва гидрогеологик хусусиятларига боғлиқ. Тўғри ташкил этилган С.р. суғориладиган ерларда экинлардан юқори ва барқарор ҳосил олишни, ер ва сувдан самарали фойдаланишни таъминлайди. С.р. сув бериш усули ва тартибини ҳисобга олиб белгиланади.

Икки сув бериш оралиғида тупроқ нами маълум чегарада ўзгаради. Унинг юқори чегараси қондириб сув берилган ва бугланишдан ҳимоя қилинган тупроқ намлиги — тўлиқ *дала нам сиғими* ҳисобланади. Тўлиқ дала нам сиғими аксарият тупроқ массаси ёки ҳажмининг 15—36% ини ташкил қилади. Намликнинг қуйи чегараси сувталаблик (сув бериш олди) намлиги дейилади. Унинг миқдори тўла дала нам сиғимининг 55 дан 85% ига тенг бўлиши мумкин. Бундай намликка навбатдаги сув беришни кечиктириш экин ҳосилини камайтириб юборади. Сув бериш навбатлари ўсимлик тупроқдаги намга жуда талабчан, гоят сувталаб бўладиган даврда сув б-н таъминлашни мўлжаллаб белгиланади. Галла экинларда най ўраш — бошоқ чиқариш; ғўзада шоналаш — гуллаш — кўсак тугиш — кўсакнинг етилиши; кунгабоқарда саватча чиқариш — гуллаш; картошкада тунчалаш — ялпи туганак тугиш фазалари гоят сувталаблик даври ҳисобланади.

Помидор, бақлажон, ширин гармдори каби экинлар ялпи барг чиқариш даврида мўътадил намлик режимини, мевалари пишиш даврида юқори намлик режимини талаб қилади, ҳосилни териш даврида сув бериш тўхтатилади. 1 га ердаги экинга бир марта бериш учун зарур бўлган сув миқдори сув бериш нормаси дейилади. Ҳамма сув бериш йиғиндиси эса суғориш нормасини ташкил қилади, сув бериш ораларидаги даврлар йиғиндиси эса суғориш мавсуми деб юритилади. С.р., шунингдек, чизма-таҳлил усуллар б-н ҳам аниқланади (қ. *Гидромодуль, Гидромодуль бўйича районлаштириш*).

Ад.: Аҳмедов Х.А., Суғориш мелиорацияси, Т., 1977; Расчётный режим орошения сельскохозяйственных культур в бассейнах рек Сырдарьи и Амударьи, Т., 1967; Авлиякулов А.Э., Орошение культур хлопкового севооборота, Т., 1988.

СУҒОРИШ СИСТЕМАСИ — муайян ер майдонлари ва уни суғоришга хизмат қиладиган гидротехника (сув олиш иншоотлари, каналлар, трубопроводлар ва б.) ва ёрдамчи иншоотлар (йўллар, кўприклар ва б.) мажмуи. Одатда суғориладиган майдонларда *коллектор-дренаж тармоғи* ҳам қурилиши сабабли С.с. баъзан гидромелиорация системаси ҳам дейилади. С.с. комплексига уларни ишлатиш учун зарур бўлган иншоотлар, коммуникация ва қурилмалар (энергия таъминоти, алоқа, телемеханика, таъмирлаш базалари ва б.) ҳам киради. С.с.нинг сув олиш иншоотларидан хўжаликларга сув тарқатадиган иншоотларгача бўлган қисми хўжаликлараро С.с. дейилади. Уни сув хўжалиги ташкилотлари эксплуатация қилади. С.с.нинг сувни тарқатадиган



Суғориш тармоғи схемаси: *1* — дарёдан сув оладиган бош иншоот; *2* — магистрал канал; *3* — хўжаликлараро тақсимлагич; *4* — хўжалик тақсимлагичлари; *5* — хўжаликлардаги тақсимлагичлар; *6* — ўқариқлар; *7* — суғориладиган эгатлар; *8* — гидротехника иншоотлари узеллари; *9* — сув чиқаргич қулоқлар.

иншоотдан суғориладиган далаларгача бўлган ва дала ичидаги қисми хўжаликнинг С.с. (ички хўжалик С.с.) дейилади.

Ўрта Осиёнинг С.с. суғориладиган майдон катта-кичиклиги, суғориш манбаи режими, канал ва б. иншоотлари техник даражаси, сув олиш усули, ерларнинг мелиоратив ҳолати, асосий қ.х. экинлари ва б.га кўра жуда хилма-хил. Табиий шароитлари (жойлашиш баландлиги, рельефи, иқлими, гидрогеологик тузилиши, тупроқ қоплами ва б.)га кўра тоғли, тоғ-олди, водий, дельта С.с. бор. С.с. (ёки унинг асосий қисми)нинг техник даражаси бўйича инженерлик, ярим инженерлик ва ноинженерлик турлари мавжуд.

Манбадан сув олиш усулига қараб С.с. ўзи оқар ва сувни машина ёрдамида кўтариб ол ажратилади. Аммо биринчи турдаги С.с.да ҳам магистрал ёки хўжаликлараро каналлардан насос ёрдамида чиқариладиган сув б-н катта ер майдонларини суғориш мумкин. Агар суғориладиган майдоннинг ярмидан кўпи турли даражада шўрланган бўлса ва ҳар йили шўр ювиш талаб қилинса, бундай С.с. нинг мелиоратив ҳолати ёмон ҳисобланади. Суғо-



радиган ер майдони бўйича давлат, вилоятлараро ва туманлараро аҳамиятга эга бўлган С.с. мавжуд (қ. *Сув хўжалиги*). Суғорадиган майдоннинг катта-кичиклигига қараб, С.с. жуда кичик (3 минг га дан кам), кичик (3—10), ўртача (10—30), катта (30—50) ва жуда катта (50 минг га дан ортиқ) турларга бўлинади. Мас., Ўзбекистонда Мирзачўл С.с. 300 минг га, Қарши С.с. 850 минг га, Украинадаги Каховка С.с. 800 минг га ерни суғоришга мўлжалланган.

20-а.нинг охирларига келиб жаҳондаги кўпгина мамлакатлар (Миср, Бразилия, Ҳиндистон, Эрон, Мексика, Покистон, АҚШ, Судан ва б.) да жуда катта майдонларни суғориш имкониятини берадиган йирик С.с. барпо қилинди.

Машариф Боқиев.

СУҒОРИШ ШОХОБЧАЛАРИ — суғориш манбаларидан суғориладиган ерларга сув олиб борувчи доимий ва муваққат сув ўтказгичлар (канал, трубопроводлар) тармоғи; *суғориш системаси*нинг энг муҳим таркибий қисми. С.ш. вазифаси, узунлиги ва аҳамиятига қараб магистрал канал, унинг тармоқлари (шохобчалари), тақсимлагич канал, участка канали, шунингдек, муваққат суғориш шохобчасига бўлинади. Суғориш манбаидан олинган сувни канал тармоқлари ёки каналларга етказиб берадиган бош канал магистрал канал дейилади. Магистрал каналдан сув олувчи ва аҳамияти (сув сарфи, сув б-н таъминлайдиган майдони, узунлиги) бўйича бош каналнинг давоми бўлган канал тармоқ канал дейилади. Тақсимлагич каналлар хўжаликлараро ва хўжалик С.ш.нинг кичик қисми бўлиб, сувни бевосита далаларга берадиган участка сув тарқатгичларига

Мирзачўлда барпо этилган новли суғориш

бўлинади. Ўзбекистонда С.ш. очиқ ёки ёпиқ бўлади. С.т.нинг асосий қисми очиқ типда.

С.ш.да сув тупроқ ўзандан оқиши ёки ўзанга антифильтрация қопламалар (бетон, темир-бетон, асфальт-бетон, плёнка ва б.) ётқизилиши мумкин. Темир-бетон новли С.ш. кенг тарқалган, бунда новлар тиргакларга ўрнатилади ва чоклари гермик бирлаштирилади. Тупроқ ўзанли каналларда сизилишга кетган сув сарфи антифильтрацион қопламали ва трубопроводли каналларга қараганда анча кўпроқ бўлади. Суғорма деҳқончилик минтақаларида сув танқислиги шароитида сувнинг исрофланишига қарши курашиш мақсадида юқори фойдали иш коэффициентига эга бўлган С.ш. барпо қилинмоқда.

Машариф Боқиев.

СУҒОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК, обикор деҳқончилик — қ.х. экинларини суғориб етиштириш. Чўл, чала чўл ва қуруқчил зоналарда, шунингдек, вегетация даврининг айрим босқичлари нам б-н етарли таъминланмаган ҳудудларда вужудга келган. *Деҳқончилик*нинг энг интенсив турларидан бири. С.д. экинлардан энг юқори ва барқарор ҳосил етиштиришни таъминлайди, лалмикор деҳқончиликка нисбатан 8—10 марта кўпроқ ҳосил беради. Бундай шароитларда ердан самарали фойдаланиш, такрорий ва қўшимча экинлар экиш мумкин.

С.д. *неолит* давридан бери маълум. Иссиқ ва қуруқ ўлкаларда, мас., Месопотамия, Ўрта Осиё, Мисрда ҳар йили дарёлар тошиб сув босадиган ерларда деҳқончилик маданиятининг дастлабки ўчоқлари пайдо бўлди (қ. *Лиман усулида суғориш*). Экин сув қайтганидан кейин қолган лойқага экилган. С.д.нинг ибтидоий шакли — мотига (дастаки сўқа) деҳқончилиги ана шундай вужудга келган. Йирик суғориш каналларини барпо этиш қулдорлик жамиятида бошланади. Мексикада суғоришнинг бошқа бир усули — ерни сувга яқинлаштириш қўлланилган: ўсимлик тупроқ солинган махсус сол (чинампа)да ўстирилган.

Кўпчилик мамлакатларда суғориладиган ерлар жами экин майдонларининг 1—15% (АҚШ, Мексика, Италия, Франция, Руминия, Польша ва б.), бир қатор мамлакатларда ярми ёки ундан кўпроғини ташкил этади (Афғонистон, ВСР, Эрон ва б.); айрим мамлакатларда эса фақат суғориб (Миср, Саудия Арабистони, Уммон ва б.) деҳқончилик қилинади. С.д. (млн.га; 1999) Ҳиндистон (59), Хитой (52,5), АҚШ (21,4), Россия (4,6), Ўзбекистон (4,3), Испания (3,6), Украина (2,5) мамлакатларида жалал ривожланмоқда. Шунингдек, С.д. Буюк Британия, ГФР, Бельгия сингари намлик етарли ва ҳатто ортиқча бўлган мамлакатларда ҳам ривожланмоқда.

Суғорма шароитларда асосан дон (шоли, буғдой, маккажўхори, тариқ, жўхори, дуккакли дон), техника экинлари (ғўза, канop, зиғир, шакарқамиш, ва б.), ем-хашак, сабзавот, мева ва резавор мевалар ўстирилади.

С.д.ни олиб бориш учун суғориш системалари барпо қилинади. Экинлар таркиби қатъий ихтисослашади. *Алмашлаб экиш*да етакчи экин кўпроқ экилади. Суғориладиган экинларни парвариш қилиш технологиясида иқлим ва тупроқ шароитлари, экиннинг хусусияти ва нави б-н боғлиқ бўлган сув бериш муддатлари ва нормаларини тўғри белгилаш катта аҳамиятга эга. С.д.да тупроқни ишлаш; асосий (капитал) ва жорий (эксплуатацион) текислаш — суғориладиган майдон бўйлаб сувнинг равон оқишини таъминлаш учун ер юзасини текислаш; 30—35 см чуқурлашгирилади ва ерга экишдан олдин ишлов бериш (бороналаш, чизеллаш ва б.); далани такрорий экиш учун тайёрлаш; бутун вегетация давомида экин қатор оралариға ишлов бериш (чопиқталаб экинлар майдонларида ҳар бир суғоришдан кейин тупроқни юмшатиш); муваққат суғориш шохобчаларини, ўқариқ ва даҳаналарни текислаш ва б. ишлар бажарилади. С.д. ўғитлар самарадорлигини оширишга қулай шароитлар яратади. Суғоришда ўғитлар тезроқ ўзлаштирилади ва экинлар улардан тўлароқ фойдаланилади, С.д.да минерал ўғитлар солиш миқдори кўпайтирилади (одатда 30—50% гача). Шунингдек, маккажўхори, картошка, сабзавотлар, мева дарахтлари майдонларига гўнг (20—40 т/га) солинади, *кўкат ўғит*лар ҳами қўлланилади.

Ўрта Осиёдаги суғориладиган ерларда, асосан, ғалла, ғўза ва алмашлаб экишда уларга йўлдош экинлар (беда, маккажўхори, ем-хашак экинлари, жўхори ва б.), шунингдек, сабзавот-полиз экинлари, мева дарахтлари, ток, шоли, қанд лавлаги, тамаки ва б. экилади.

Ад.: Эрматов А.Қ., Суғориладиган деҳқончилик, Т., 1983; Абдуғаниев А.А., Повышение экономической эффективности использования орошаемых земель в Узбекистане, Т., 1983.

Султон Холназаров.

СУҒУРЛАР (Narmota) — тийинлар оиласига мансуб кемирувчилар уруғи. 15 тури бор. Танасининг уз. 60 см ча,



Суғур

думи 20 см ча, оғирлиги 2,5—9 кг. Бўйини калта, кўзи катта, қулоқ супраси кичик. Жунлари қалин ва узун. Евросиё ва Шим Америкада тарқалган. Ўзбекистонда узун думли (қизил) С. ва қўқ С. учрайди. Тоғ ҳамда паст-текисликлардаги ўтлоқларда яшайди. 1—6 та кириш-чиқиш тешикли мураккаб уялар (3 м ча чуқурликда, 8 м ча узунликда) қазийди. Қишда уйқуга киради. Оила бўлиб ҳаёт кечиради. Колония ҳосил қилади. Май ойида болалайди. Болалари июнь—июль ойларида уясидан чиқади. 2 йилда жинсий вояга етади. Ҳар хил ўтлар (асосан, бошоқли), баъзан чувалчанг, моллюска ва ҳашаротлар б-н озиқланади. Ёғи ва мўйнаси учун овланади. Қўқ С. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи рўйхатига ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

СУҒУРТА — табиий офатлар (зилзила, сув тошқини, ёғин ва б.), ҳар хил бахтсиз ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш ва бошқа пул қопламалари тўлаш учун мақсадли пул жамғармаларини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш б-н боғлиқ иқтисодий муносабатлар тизими. С. кўп асрлик тарихга эга. С. муассасалари дастлаб ўрта асрларда, денгиз орқали олиб бориладиган савдодаги хавф-хатарлар б-н боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. Кейинчалик бошқа соҳаларга ҳам ёйилди. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида С. фуқароларнинг манфаатларини ишончли ҳимоя этувчи восита бўлган.

С. жамғармаси миллий иқтисодиёт захира жамғармасининг муҳим ва ўзига хос бўғини ҳисобланади, миллий иқтисодиётни турли тасодифлардан молиявий ҳимоя қилади. Ривожланган мамлакатларда С. иши ниҳоятда тараққий этган бўлиб, бу мамлакатлар ялпи ички маҳсулотида С. бадал (мукофот)лари ҳажми ўртача 8—12% ни ташкил этади.

С. қилинадиган объектга қараб мулкий С. (мас., юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкий манфаатлари, бинолар, экинлар, уй ҳайвонлари, молмулк, транспорт воситаларини суғурталаш), шахсий С. (инсон, соғлиғи, ҳаёти, меҳнат қобилиятини суғурталаш), учинчи шахслар олдидаги жавобгарлик С.си (транспорт эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини, кредит олувчиларнинг банк олдидаги кредитни уз вақтида қайтариш жавобгарлигини суғурталаш ва б.)га бўлинади. С. тартиби ва шартлари, турлари, объектлари мамлакатдаги қонунчилик б-н белгиланади. Мустақилликка эришгунига қадар 1918—91 йилларда Ўзбекистон Республикасида С. фаолиятини собиқ Иттифоқ миқёсида ягона бўлган давлат суғурта идораси («Госстрах») ва унинг иттифоқдош республикалардаги бошқармалари амалга оширган. 1991 йдан ЎзРда ўтказилган чуқур иқтисодий ислоҳотлар жараёнида бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичларида давлат С. органлари қайта ташкил этилди, уларга рақобатда бўла оладиган турли мулкчилик шаклида С. компаниялари ва агентликлари вужудга келди. С. хизмати бозори, С. фаолиятининг асосий йўналишлари, ҳуқуқий-қонунчилик асослари яратилди. 1993 йда 6 майда Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 й. 25 фев.даги фармонига кўра Молия вазирлиги ҳузурида фаолият кўрсатиб келаётган Давлат суғурта бош бошқармаси «*Ўзагросуғурта*» *суғурта компанияси* шаклида қайта ташкил этилди, «*Кафолат*» *суғурта компанияси*, «*Мадад*» *суғурта агентлиги*, «*Ўзбекинвест*» *экспорт-импорт миллий суғурта компанияси* ва б. ўз фаолиятини бошлади.

Суғурталаш мажбурий ва ихтиёрий шаклларда амалга оширилади. Мажбурий С.нинг ўзи мажбурий ва мажбурий давлат С.сига бўлинади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ жорий этилади. Ўзбекистонда умумий фойдаланишдаги автомобиль транспорти, сув, ҳаво, т.й. транспортлари йўловчилари, транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлиги ва б.га мажбурий суғурта турлари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа, Ички ишлар, Фавқулодда вазиятлар вазирликларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат чегараларини қўриқлаш, Давлат божхона, Давлат солиқ қўмиталари ходимлари мажбурий давлат С.сига олинган ва бундай С. турлари учун суғурта бадали (мукофоти) давлат бюджети ҳисобидан тўланади. Ихтиёрий С. турлари С. муносабатларида қатнашувчи томонларнинг ўзаро розилиги ва ёзма шартнома асосида амалга оширилади, С. жавобгарлиги ҳажми (С. нархи), С. бадали (мукофоти) миқдори, С. ҳодисаси юз берганда тўланадиган С. пули (С. қопламаси, товони) суммаси — шартнома шартлари суғурта қилувчи б-н суғурта қилинувчи томонлар ўртасида келишилади. Ўзбекистон Республикасида жами С. компанияларининг С. жавобгарлиги 3,25 трлн. сўмни, йиғилган бадаллар (мукофотлар) тушумлари суммаси 21,7 млрд. сўмни, тўланган С. пули (қопламалари) суммаси 2,4 млрд. сўмни ташкил этади; С. тўловларининг умумий тузилмасида мол-мулк С.си 70%, шахсий С. 6,2%, жавобгарлик С.си 5% дан иборат бўлди (2002). 2004 йда Ўзбекистонда 20 дан ортиқ, шу жумладан 10 та йирик давлат-акциядорлик, нодавлат С. компаниялари фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида С. соҳасида тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатлари, нормалари халқаро стандартларга мувофиқлаштирилган.

Республикада С.га оид ҳуқуқий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг янги «Суғурта фаолияти тўғрисида» қонуни (2002 й. 5 апр.) б-н тартибга солинади (яна қ. *Суғурта компаниялари*, *Суғурта хизматлари бозори*).

Ҳужаёр Шеннаев, Баҳодир Шамсуддинов.

СУҒУРТА КОМПАНИЯСИ — суғурта фаолиятини амалга оширишга ихтисослашган юридик шахс, *суғурта хизматлари бозори*нинг профессионал иштирокчиси. ЎзР да С.к. белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтганидан кейин юридик шахс мақомини олади ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигидан суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия олганидан сўнггина суғурта фаолиятини амалга оширади. Суғурта компанияларига ҳаёт суғуртаси ва ҳаёт суғуртасидан ташқари умумий суғурта турларини ўтказиш учун лицензия алоҳида-алоҳида берилади. Ҳаёт суғуртасини амалга оширишга ҳуқуқини берувчи лицензияни олган С.к. ушбу суғурта туридан ташқари бошқа умумий суғурта турлари б-н шуғулланиши мумкин эмас ёки аксинча.

С.к. турли мулк шаклларида фаолият кўрсатишлари мумкин. Ўзбекистон суғурта бозорида очиқ акциядорлик жамияти шаклида фаолият юритаётган суғурта компаниялари кўпчиликни ташкил этади. Улар таркибида энг йирик «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик С.к. ва «*Кафолат*» *суғурта компанияси*, «*Мадад*» *суғурта агентлиги* ва «ALSKOM» очиқ акциядорлик С.к., «Осиё темир йўл» С.к. ва б. бор.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 20 тадан ортиқ С.к. фаолият кўрсатади (2004). Яна қ. *Суғурта хизматлари бозори.*

Ҳужаёр Шеннаев.

СУҒУРТА ПОЛИСИ, суғурта васиқаси — суғурта шартномаси юридик кучга кирганини тасдиқлайдиган ҳужжат (қ. *Полис*).

СУҒУРТА ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИ — суғурта хизматлари олди-сотдиси б-н боғлиқ иқтисодий муносабатлар мажмуи. Суғурталовчилар, қайта суғурталовчилар, суғурта брокерлари ва агентлари С.х.б. нинг профессионал иштирокчилари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган кенг қамровли ислоҳотлар ва суғурта соҳасида давлат монополиясининг бекор қилиниши С.х.б. нинг шаклланиши учун шарт-шароитлар яратди. С.х.б. ҳудудий жиҳатдан халқаро, минтақавий ва миллий С.х.б.га бўлинади. Халқаро С.х.б. нисбатан тараққий этган баъзи давлатлар суғурта ташкилотларининг халқаро миқёсда кўрсатаётган суғурта хизматларини қамрайди. Чунончи, АҚШнинг «АИГ» (Америкэн Интернейшнл Групп) суғурта компанияси жаҳоннинг 100 дан зиёд мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам суғурта фаолиятини амалга оширади. Минтақавий С.х.б. ҳудудий, савдо-иқтисодий, маданий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган мамлакатларнинг С.х.б. дир. Бунга *Европа Иттифоқи* минтақавий С.х.б. ни мисол қилиб келтириш мумкин. Алоҳида давлатлар ҳудуди доирасида фаолият кўрсатувчи С.х.б. бозори — миллий С.х.б. ҳисобланади. Кейинги йилларда миллий, минтақавий С.х.б. нинг халқаро С.х.б. га интеграциялашув жараёнининг кучаётганлиги кузатилмоқда.

С.х.б. суғуртанинг у ёки бу соҳасида ихтисослашганлигига қараб ҳаёт суғуртаси б-н боғлиқ С.х.б.; ҳаёт суғуртасидан ташқари умумий суғурта хизматлари бозорига бўлинади. Мас., АҚШ, Япония ва Европа Иттифоқининг айрим давлатларида ҳаётни суғурталаш б-н боғлиқ суғурта хизматлари бозори анча ривожланган.

Ўзбекистон суғурта бозорида 20 дан зиёд суғурта ташкилотлари фаолият кўрсатади. Энг йирик суғурта компанияларига «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компаниясини, «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компанияси ва «*Мадад*» *суғурта агентлиги*ни киритиш мумкин.

Ўзбекистон суғурта бозорига хос хусусиятлардан бири—мавжуд суғурта ташкилотларининг иқтисодиётнинг турли тармоқларига ихтисослашганлигидир. Чунончи, «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компанияси

деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш соҳасини ва аҳолини суғурта ҳимояси б-н таъминлашга, «Кафолат» шаҳарлардаги юридик ва жисмоний шахс-ларга суғурта хизматини кўрсатишга, «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компанияси экспорт-импорт операцияларини суғурта ҳимояси б-н таъминлашга, «Биржасавдосуғурта» юкларни суғурта қилишга, «ALSKOM» суғурта ташкилоти алоқа ва телекоммуникация соҳаларига суғурта хизматларини кўрсатишга, «ISHONSH» суғурта ташкилоти тижорат банкларининг мулкий манфаатларини суғуртавий ҳимоялашга ихтисослашган.

С.х.б. дунёнинг барча мамлакатларида давлат томонидан тартибга солинади. Бундан мақсад, суғурта муносабатларида қатнашувчи томонларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдир.

1998 й.да ҳукумат қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида суғурта фаолиятини назорат қилиш ваколатига эга бўлган давлат суғурта назорати инспекцияси ташкил этилган.

Хўжаёр Шенкаев, Баҳодир Шамсуддинов.

СУҒУРТА ШАРТНОМАСИ — фуқаро ёки юридик шахс (суғурта қилдирувчи) б-н суғурта ташкилоти (суғурталовчи) ўртасида вужудга келадиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар асоси. Суғурта бўйича мажбуриятлар шартнома тузиш ёки мажбурий суғуртани расмийлаштириш орқали вужудга келади. С.ш. ёзма шаклда тузилиши лозим. С.ш. битта ҳужжатни тузиш асосида ёки суғурталовчи томонидан суғурта қилдирувчига унинг ёзма аризаси ёки оғзаки мурожаатига биноан имзоланади. С.ш.нинг шартларини ўз ичига олган суғурта полиси (гувоҳномаси) топшириш йўли б-н тузилиши мумкин. Суғурталовчи шартнома тузиш чоғида суғуртанинг алоҳида турлари бўйича С.ш.нинг ўзи ишлаб чиққан шаклларини қўллашга ҳақли.

С.ш.нинг муҳим шартлари Ўзбекистон Республикаси ФК да (929-модда) белгилаб қўйилган. Мулкий С.ш.да суғурта қилдирувчи б-н суғурталовчи ўртасида: суғурта объекти бўлган муайян мол-мулк ёхуд бошқа мулкий манфаат тўғрисида; юз бериши эҳтимоли тутилиб суғурта амалга оширилаётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида; суғурта пули миқдори тўғрисида; суғурта товони миқдорини аниқлаш тартиби ҳақида, агар шартномада уни суғурта пулидан оз миқдорда тўлаш мумкинлиги назарда тутилган бўлса; суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддати; шартноманинг амал қилиш муддати ҳақида келишувга эришилиши лозим. Шахсий С.ш.да тарафлар ўртасида: суғурталанган шахс ҳақида; суғурталанган шахс ҳаётида юз бериши эҳтимоли тутилиб суғурта амалга оширилаётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти; суғурта пули миқдори; суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддатлари; шартноманинг амал қилиш муддати ва б. ҳақида келишувга эришилиши лозим.

С.ш. тузилаётганда суғурта қилдирувчи ўзига маълум бўлиб, суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимолини ва унинг юз бериши туфайли кутилажак зарар миқдори (суғурта хавфи)ни аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни суғурталовчига хабар қилиши шарт. С.ш. бўйича тарафлар ўз мажбуриятларини бажармаганда ёки лозим даражада бажармаганда қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва асосларда жавобгар бўлади. С.ш. амал қилишининг бошланиши, муддатидан олдин бекор бўлиши ёки ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмаслиги ҳоллари қонунда кўрсатилган. Умрбод С.ш. 20 ёшдан 70 ёшгача бўлган фуқаролар б-н тузилади. 1-гуруҳ ногиронлари б-н бундай шартнома тузилмайди.

Сотиболди Бобоқулов.

СУҒУРТА ҚОПЛАМАСИ, суғурта пули — суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурта шартномасига мувофиқ суғурта компанияси томонидан суғурталанувчига тўланадиган пул маблағлари. Қоидага кўра, С.қ. миқдори кўрилган зарар миқдоридан ошиб кетмаслиги лозим. С.қ. суғурта шартномасида кўрсатилган суғурта суммаси доирасида тўланади. Суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурталанувчи тезда бу ҳақда суғурта компаниясига хабар бериши зарур. Тегишли хабар олиниши биланоқ, суғурта компанияси вакили суғурталанувчи иштирокида (зарурият бўлганда бошқа манфаатдор шахсларни жалб этган ҳолда) суғурта ҳодисаси юз берганлик сабабларини ўрганади ва кўрилган зарар миқдорини аниқлайди. Суғурта ҳодисаси рўй бериш сабаблари ва кўрилган зарар миқдори суғурта далолатномасида ўз аксини топади. Суғурта далолатномаси суғурта компанияси томонидан суғурталанувчига суғурта қопламасини тўлаш учун асос бўлади (қ. *Суғурта*).

СУҲАЙЛИЙ Аҳмад Амир Низомуддин (1512 й. в. э.) — хуросонлик шоир. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида тилга олинади. Ҳусайн Бойқаро хизматида бўлган. Бу давр шоир ижодининг энг гуллаган ва Алишер Навоий б-н ҳамсуҳбат бўлган даврларига тўғри келади. Шоир Ҳусаин Воиз *Кошифий* «Анвори Суҳайлий» («Калила ва Димна») китобини С.га бағишлаган. С.нинг «Нидия» қасидаси, «Лайли ва Мажнун» маснависи ҳамда ўзбекча ва форсча 2 девони бор.

СУҲРАВАРДИЙЛАР — машҳур мутасаввифлар. Эроннинг Суҳраварди шаҳрида туғилган (12-а.) 3 қариндош: Нажиб Суҳравардий (1097—1168), Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Яҳё Суҳравардий (1155—1191) ва Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардий (1144—1234). Нажиб Суҳравардий кейинги иккаласининг устози бўлган. Яҳё Суҳравардий тасаввуфда «ишроқ» (нур) фалсафасини яратган. Умар Суҳравардий *суҳравардийлик* тариқатига асос солган. С., асосан, Бағдод мадрасаларида таълим олиб, шу ерда ижод қилганлар.

С. асарлари жаҳонда кўп марта нашр этилган, аммо уларнинг таълимоти илоҳий илмга мансуб бўлганидан собиқ совет даврида эътибор топмади. Мустақилликка эришилгач, ахлоқ-одоб, қалбни поклаш ҳақидаги алломалар тафаккури, насиҳатлари ўрганила бошланди. Умар Суҳравардий 35 ёшида Бағдодда «шайхлар шайхи» даражасига кўтарилган дин арбоби бўлган. У Ироқ мамлакатининг элчиси сифатида Ироқ, Хоразм, Эрон, Салжуқия орасидаги урушларни тўхтатган. Умар Суҳравардий Ироқнинг Хоразмдаги элчиси бўлган. Умар Суҳравардийнинг ўғли Шайх Зайниддин (қ. *Зайниддинбобо*) диний ва жамоат арбоби сифатида Тошкентга келади.

Омонулла Файзуллаев.

СУҲРАВАРДИЙЛИК, суҳравардия — тасаввуф тариқати. Асосий ғояси — одамларнинг қалби ва руҳини поклашга ундаш. Асосчиси — Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардий (1144—1234). 12-а. охири — 13-а. бошида Ироқда, Икки дарё оралиғи ҳудудида зоҳидлик мактаби доирасида таркиб топган. С. шаҳарликлар тадриқатига асос солган. С., асосан, Бағдод мадрасаларида таълим олиб, шу ерда ижод қилганлар.

С. асарлари жаҳонда кўп марта нашр этилган, аммо уларнинг таълимоти илоҳий илмга мансуб бўлганидан собиқ совет даврида эътибор топмади. Мустақилликка эришилгач, ахлоқ-одоб, қалбни поклаш ҳақидаги алломалар тафаккури, насиҳатлари ўрганила бошланди. Умар Суҳравардий 35 ёшида Бағдодда «шайхлар шайхи» даражасига кўтарилган дин арбоби бўлган. У Ироқ мамлакатининг элчиси сифатида Ироқ, Хоразм, Эрон, Салжуқия орасидаги урушларни тўхтатган. Умар Суҳравардий Ироқнинг Хоразмдаги элчиси бўлган. Умар Суҳравардийнинг ўғли Шайх Зайниддин (қ. *Зайниддинбобо*) диний ва жамоат арбоби сифатида Тошкентга келади.

Омонулла Файзуллаев.

тотель перипатетизмини танқид қилишга бағишланган. Иккинчиси, бизгача етиб келган асари «Авориф улмаориф» бўлиб, у 63 бобдан иборат, асосан, тасаввуф гноseологияси, одоб-ахлоқи, психология амалиётига бағишланган. Унда дунёвий илм б-н илоҳий илмнинг узвий боғланиши тан олинган. Асарда «дунёвий илм — гўёки сут, илоҳий илм эса — унинг қаймоғи» деб ҳисобланган. Бу б-н муаллиф материяга қараганда руҳ юқорироқ мавқега эга демоқчи. Бу китоб кейинги даврларда яшаган барча суфийларнинг авлодлари учун тасаввуф ахлоқи ва амалиёти масалалари бўйича қўлланма вазифасини ўтаган. Асар араб, форс, немис, инглиз тилларида илгарилари ҳам, 20-а.да ҳам кўп марта нашр этилган. С. кейинчалик Ҳиндистон (Синд, Панжоб, Мўлтон, Гужарот)да тарқалган ва чиштийлик тариқати б-н бир қаторда энг таъсирли тариқат саналган, дастлабки даврда бу мамлакатга келиб қолган камсонли мусулмонларни бирлаштиришда муҳим роль ўйнаган. С. Шарқ мамлакатларида кенг тарқалиб, ҳар хил даврдаги алломалар унга ўз ҳурматларини билдиришган. Мас., Алишер Навоий уни эъзозлаб тилга олади. Шайх Саъдий Умар Суҳравардийни ўзининг устози деб билган. Амир Темурнинг пири Шайх Шамсиддин Кулол ҳам С. тариқатига мансуб эди.

С. 16—17-а.ларга келиб бир неча мустақил оқимлар (шаттария, баҳоия, жалолия, жамолия, маҳмудия, давлатшоҳия ва б. оқимлар)га бўлиниб кетди.

Омонулла Файзуллаев.

СФАКС — Тунисниng шарқий соҳилидаги шаҳар. Сфакс вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 248,8 минг киши (1998). Шоссе йўллар туғуни. Т.й. станцияси. Ўрта денгиз бўйидаги порт, четга фосфорит ва қ.х. маҳсулотлари чиқарилади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кимё (суперфосфат и.ч.), металлсозлик, кўн-пойабзал саноатлари корхоналари бор. Кустарь усулда гилам тўқилади ва сахтиён тери ишлаб чиқарилади. Қ.х. райони (зайтун плантациялари) маркази. Ҳунармандчилик ривожланган. С. римликлар шаҳри ўрнида 9-а.да бунёдга келган. Рим ва Византия даврида қурилган меъморий ёдгорликлардан шаҳар девори (9-а.), саройлар, Катта масжид (9-а.) сақланган. Халқ санъати музейи бор.

СФАЛЕРИТ (юн. sphaleros — алдамчи), рух алдамчиси — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби ZnS (67,1% Zn ва 32,9% S). Изоморф аралашмалари: Fe(26% гача), Mn (8,4% гача), Cu (15% гача), Cd (9,2% гача), In (2,5%гача), Hg(35% гача), Sn (2% гача), Ti (1% гача), Ga, Co, Ag. Темирга бой (10% дан кўпроқ) тури марматит, рангсиз ва оч ранглиси клейофан деб аталади. С. структураси — S атомларидан ташкил топган зич кубик ҳолатда бўлиб, тетраэдрик бўшлиқларда Zn атомлари жойлашган, ZnSнинг гексагонал модификацияси вюрцит деб аталади. С.нинг аралашмаларсиз хили рангсиз ва шаффоф, таркибида Fe борлари жигаррангдан-қорагача, Fe аралашмаси оз бўлганларининг яшил-сариғиш ранги Cdга, қизил ранги таркибидаги Mn, Cu, Ag, In ва Ti га боғлиқ. Олмосдек ялтироқ. Қаттиқлиги 3,4—4; зичлиги 3,9—4,1 г/см³. Мўрт. Пьезоэлектрик ва пиро-



электрик хусусиятларга эга. Асосан *гидротермал конлар* (галенит, пирит, халькопирит, арсенопирит, кварц, кальцит, барит, доломит б-н бирга) ҳамда *чўкинди конларда* ҳосил бўлади. Оксидланиш зонасида рух сульфати (госларит) ва рух карбонати — *смит*сонитга, *метаморфизмда цинкит*га, франклинит, *виллемит* ва б. минералларга айланади. С. рух учун асосий руда бўлиб, ундан яна Cd, In ва Ga каби қимматбаҳо нодир металлар ҳам ажратиб олинади. С. Қурама тоғлари ён бағридаги (Ўзбекистон, Тожикистон) (Ўзбекистон, Тожикистон) (Қўрғошинкон, Олтинқўрғошин-рух (Қўрғошинкон, Олтинтопган, Сардоб), олтин-кумуш (Лашкарак, Қўшбулоқ), мис-молибден (Қалмоққир), кас-ситерит-сульфидли (Новгарзонсой) ва б. кўпгина рудали конларда гидротермал шароитда пайдо бўлади. Ўзбекистон Ғарбида Учқулоч, Ўзбекистон жанубида колчедан-полиметалли Хондиза, Тозачорва (Ҳисор тоғлари) конлари мавжуд.

СФЕН (юн. sphen — пона) — қ. *Титанит.*

СФЕРА (юн. sphaira — шар) — барча нуқталари фазонинг бирор *O* нуқтасидан бир хил *R* масофада ётадиган берк сирт, *O* нуқта С. маркази, С. марказини унинг бирор нуқтаси б-н туташтирувчи *R* кесма С. радиуси дейилади. Тўғри бурчакли декарт координаталари тизимида С. 2-тартибли марказий сирт бўлиб, қуйидаги тенглама б-н ифодаланади:

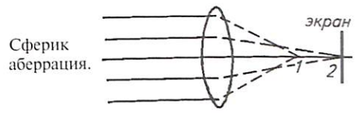
$$(x-a)^2+(y-b)^2+(z-c)^2=R^2,$$

бунда a, b ва c — марказнинг координаталари, R — сфера радиуси.

С. марказидан ўтувчи текислик уни катта айлана бўйлаб кесади. С.га ўтказилган уринма текислик уриниш нуқтасига ўтказилган радиусга тик бўлади. Юзи $S=4\pi R^2$ га тенг. Фазонинг С. б-н чегараланган ва унинг марказини ўз ичига олган қисми *шар* дейилади. Шарнинг ҳажми

$V=\frac{4}{3}\pi R^3$ формула б-н ифодаланади.

СФЕРИК АБЕРРАЦИЯ — оптик тизимлар геометрик *аберрация*си турларидан бири; бош оптик ўқда ҳосил бўлган тасвирнинг ноаниқликка ёки бузилишига олиб келувчи линзаларга хос камчилик. С.а. ҳодисаси оптик ўққа параллел ва ундан ҳар хил масофада ўтувчи нурлар оптик тизимдан ўтиб ўқни турли нуқталарда кесиб ўтишидан келиб чиқади (шаклга қ.). Шаклдаги нурлар оптик ўқни кесиб ўтган 1 ва 2 нуқталар орасидаги масофага бўйлама С.а., нурлар йўлида қўйилган экранда нуқта ўрнига ҳосил бўлган кичик доира кўринишидаги ёруғликка кўндаланг С.а. дейилади. Эгрилик радиуси 1:6 нисбатда олинган икки ёқли қабариқ линзаларнинг қабариқроқ томонини буюмга қаратиб ўрнатилса, энг кичик С.а. ҳосил бўлади.



Танлаб олинган 2 линзали тизимда С.а. амалда ҳосил бўлмайди. Бундай хусусиятга эга тизим апланатик тизим дейилади.

СФЕРИК АСТРОНОМИЯ — *астрометрия* бўлими; ёритқичларнинг (юлдузлар, Қуёш, Ой, сайёралар, сунъий осмон жисмлари ва б.) осмон сферасидаги кўринма вазияти ва ҳаракатини аниқлаш б-н боғлиқ масалаларни математик усулда ечиш услубларини ишлаб чиқади. С.а.нинг асосий тушунчаси осмон сферасидир. Осмон сферасидаги ёритқичга бўлган ҳар бир йўналиш сферада нуқта б-н, текислик эса доира б-н тасвирланади. Осмон сферасидаги нуқталарнинг ўзаро жойлашиши ва ҳаракатини ўрганиш учун координата системалари қўлланади (қ. *Астрометрик координаталар*). Бир координата системасидан иккинчи координата системасига ўтиш сферик тригонометрия формулалари ёрдамида амалга оширилади.

С.а. нинг муҳим вазифаларидан бири вақт ҳисоби астрономик системасининг назарий асосини яратишдан иборат. Ернинг ўз ўқи атрофида ва Қуёш атрофидаги даврий ҳаракати вақт ҳисобининг асоси қилиб олинади. Ер айланиши қайси нуқта (*баҳорги тенгкунлик* ва Қуёш) га нисбатан олинишига қараб вақт ҳисоби юлдуз ва қуёш сутқаларида олиб борилади. *Календар*га Ернинг Қуёш атрофида айланиш даври — тропик йил асос қилиб олинган. Астрономияда вақт ҳисоби бевосита тропик йилларда, ўртача уз. 365, 25 сутка бўлган календарь йилларда ёки узлуксиз йил ҳисоби (яъни Юлий даврида олиб борилади.

Ёритқичларнинг кузатишдан топилган ўринлари қуйидаги сабабларга кўра ҳақиқий ўринларига нисбатан силжиган бўлади; 1) *прецессия* таъсирида Ернинг ўқи йўналишини даврий равишда (26000 йилда) ўзгартириб, конус сиртини ҳосил қилади. Ер ўқининг бундай илгариланма ҳаракати *нутация* туфайли кичик тебранишларга ҳам эга; 2) осмон сферасида юлдузларнинг кўринма ўрни унинг ҳақиқий ўрнидан ёруғлик аберрацияси туфайли фарқ қилади. Бу ҳодиса кузатувчи ва ёритқичларнинг бир-бирига нисбатан ҳаракати натижасида, яъни Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракати туфайли йиллик аберрация, Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши туфайли суткали аберрация таъсирида рўй беради. Аберрация натижасида ёритқич апекс томон силжиган бўлади; 3) Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши ва Қуёш атрофидаги ҳаракати натижасида кузатувчи ёритқичга нисбатан ўз йўналишини ҳам ўзгартиради, яъни параллактик силжиш рўй беради. Шунинг учун Қуёш системасидаги жисмларни кузатганда уларнинг координаталарини Ер марказига (суткали параллакс), юлдузларни кузатганда қуёш системасининг марказига, яъни Қуёшга (йиллик параллакс) ҳисоблашлар йўли б-н келтирилади. Параллактик силжишнинг катталиги ёритқичгача бўлган масофага боғлиқ; 4) *рефракция* туфайли ёритқич зенитга томон кўтарилган бўлиб кўринади. Ёритқичларни кузатиш натижасидан юқорида келтирилган омилларни ҳисобга олиш б-н географик координаталар, азимут ва вақтни ҳисоблаш каби амалий ҳамда назарий масалалар ечилади. Кузатиш натижалари асосида астрономик доимийликларни аниқлаш С. а.ни фундаментал астрометрия ва осмон механикаси б-н, Қуёш системасидаги жисмларнинг сирт координаталарини аниқлаш уни амалий астрономия б-н узвий боғлайди. Бундан ташқари, С.а. Қуёш ва Ой тутилиши, юлдузларнинг Ой томонидан тўсилиши, сайёраларнинг қуёш гардишидан ўтиши ва б. ҳисоблаш усулларини ҳам ишлаб чиқади.

СФЕРИК ГЕОМЕТРИЯ — сфера устида жойлашган геометрик шаклларни ўрганувчи математик фан. Сферани текислик б-н кесганда айлана, кесувчи текислик сфера марказидан ўтса, катта доира деб аталувчи айлана ҳосил бўлади. Диаметрал қарама-қарши бўлмаган ҳар 2 нуқталан фақат битта катта доира ўтказиш мумкин (1-расм, 1); катта доиралар сферанинг геодезик чизиқлари бўлиб, тўғри чизиқнинг планиметрияда бажарган вазифасига ўхшаш роль ўйнайди. Лекин тўғри чизиқнинг исталган кесмаси шу кесма учларининг орасидаги энг қисқа масофа бўлади, сферада эса катта доира ёйи қўшимча ёйдан кичик бўлганлагина энг қисқа масофа бўлади (1-расмда $\bar{A}mB<AB$). С.г.да параллел геодезик чизиқлар мавжуд эмас; 2 та катта доира ҳамиша 2 та нуқтала кесишади.

Сферадаги AB кесма узунлиги, яъни катта доиранинг AmB ёйи унга мос келган марказий бурчак AOB б-н ўлчанади. 2 та катта айлана ёйларидан тузилган ABC бурчак B нуқталан шу айланаларга ўтказилган уринмалар орасида $A'B'C'$ бурчак б-н ёки OBA ва OBC текисликлар ҳосил қилган икки ёқли бурчак б-н ўлчанали (1-расм, 2).

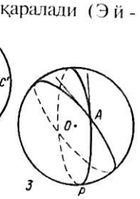
Сферала 2 та катта доира кесишиб, тўртта сферик икки бурчак ҳосил қилади (1-расм, 3). Сфера радиуси R, икки бурчакнинг бурчаги A (радианда) берилган бўлса, юзи $S=2R^2A$ формула бўйича топилади.

Ҳар бир жуфти қарама-қарши нуқталарда кесишмайдиган 3 та катта доира 8 та *сферик учбурчак* ҳосил қилади (2-расм, *а*). Улардан бирининг элементлари маълум бўлса, қолганларинликини топиш мумкин. Шунинг учун, одатда уч томони ҳам катта доиранинг ярмидан кичик бўлган учбурчак қаралади (Эйлер учбурчаги). Сферик учбурчакнинг a, b, c томонлари уч ёқли $OABC$ бурчакнинг ясси бурчаклари б-н A, B, C бурчаклари эса шу уч ёқли бурчакнинг икки ёқли бурчаклари б-н ўлчанади (2-расм, б). Сферик учбурчакларнинг хоссалари текисликдаги учбурчаклар хоссаларидан анча фарқ қилади. Планиметриядаги учбурчаклар тенглигининг 3 аломати сферик учбурчаклар учун ҳам уринли. Бундан ташқари, мос бурчаклари тенг 2 сферик учбурчаклар тенг бўлади.

Ҳар қандай сферик учбурчакла битта томон қолган икки томон аиирмасидан катта ва иигиндисидан кичик, учала томон иигиндиси ҳамиша 2 π дан кичик. Унинг бурчаклари иигиндиси s учун $\pi < s < 3\pi$ тенгсизлик уринли. Сферик учбурчакнинг юзи $R^2\varepsilon$ га тенг, бунда $\varepsilon = s - \pi$; R— сфера радиуси.

Ер шарининг сирти, юлдузли осмон кўрииниши сферага ўхшашлиги учун геодезия ва астрономияда С.г.нинг амалий аҳамияти катта.

СФЕРИК КООРДИНАТАЛАР — фазодаги эгри чизиқли координаталар тизимларидан бири, сфера симметриясига эга масалаларни ўрганишда қулай. Агар $Oxyz$ — Декарт координаталари тизими бўлса, М нуқтанинг С.к. r, θ, φ қуйидагича аниқланади: $z=OM$, θ — $\overrightarrow{OM}$ вектор б-н Oz ўқининг мусбат йўналиши орасидаги бурчак, φ эса Oxz текисликни Oz ўқи атрофида М нуқтани қоплагунча бириладиган бурчак (баъзи ҳолларда θ ўрнига $\frac{\pi}{2} - \theta$ бурчак қаралиши ҳам мумкин). С.к. б-н тўғри бурчакли Декарт координаталар орасидаги боғланиш $x=r\sin\theta\cos\varphi$, $y=r\sin\theta\sin\varphi$, $z=r\cos\theta$ формулалар б-н ифодаланади. С.к. математика, механика, физика, астрономия ва б.да қўлланилади.



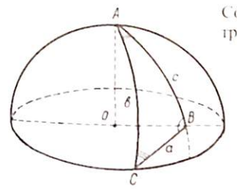
Сферик координаталар.

СФЕРИК ТРИГОНОМЕТРИЯ — мат. нинг сферик учбурчакларнинг томонлари б-н бурчаклари орасидаги боғланишни ўрганувчи бўлими. ABC *сферик учбурчак* бурчаклари A, B, C, томонлари a, b, c бўлса (расмга қ.) улар қуйидагича ўзаро боғланган:

$$\frac{\sin a}{\sin A} = \frac{\sin b}{\sin B} = \frac{\sin c}{\sin C}, \qquad (1)$$

$$\cos a = \cos b \cos c + \sin b \sin c \cos A, \qquad (2)$$

Сферик геометрия. 1-расм. 2-расм.



Сферик тригонометрия.

$$\cos A = -\cos B \cos C + \sin B \sin C \cos a, \qquad (2a)$$

$$\sin a \cos B = \cos b \sin c - \sin b \cos c \cos A, \qquad (3)$$

$$\sin A \cos b = \cos B \sin C - \sin B \cos C \cos a \qquad (3a)$$

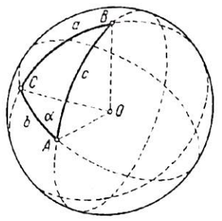
Бурчаклар ва томонлар белгиларини доиравий усулда, яъни

$$A \to B \to C \to A (a \to b \to c \to a)$$

кўринишда алмаштириб, (2) ва (3) формулалардан яна 8 та формула ҳосил қилинади. С.т. формулалари сферик учбурчакнинг 3 та элементи (бурчаги ёки томони) бўйича қолган 3 та элементини топишга имкон беради.

С.т. текислик тригонометриясидан анча олдин вужудга келган. Тўғри бурчакли сферик учбурчакларни ечиш б-н юнон математикларидан Менелай (1-а.) ва Птолемей (2-а.) шуғулланган. Ихтиёрий сферик учбурчакларнинг асосий формулаларини ўрта аср Шарқи олимларидан Ибн Ироқ ва *Абулвафо* топган. Сферик учбурчакларни ечишнинг барча ҳолларини Насриддин *Тусий* ўрганган (яна қ. *Сферик геометрия*).

СФЕРИК УЧБУРЧАК — сферадаги учта катта айлана юзининг кесишувидан ҳосил бўлган учбурчак. Аслида Ер сиртида ясалган оддий учбурчак ҳам С.у. бўлади. С.у. бурчакларининг йиғиндиси $\pi=180°$ дан ортиқ, лекин $3\pi = 540°$ дан кам: $\pi<A+B+C<3\pi$. С.у. бурчаклари ва томонлари орасидаги муносабатлар сферик геометрия ҳамда сферик тригонометрияда ўрганилади. С.у. кўпинча астрономик ва геодезик тадқиқотларда қўлланилади.



Сферик учбурчак.

СФЕРИК ФУНКЦИЯЛАР — сферик симметрияга эга соҳаларга оид масалаларни ўрганишда қулай бўлган махсус функциялар кетма-кетлиги. Математиканинг физика, техника ва б. соҳалардаги татбиқларида қўлланади. *Сферик координаталар*даги *Лаплас тенгламаси* б-н боғлиқ

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial\theta^2} + ctg\,\frac{\partial}{\partial\theta} + \frac{1}{\sin^2\theta}\,\frac{\partial^2}{\partial\varphi^2} + n(n+1)\right)$$

$$Y_n(\theta, \varphi) = 0$$

тенгламани қаноатлантиради ва коэффициентлари *Лежандр кўпҳадлари* б-н ифодаланадиган чекли тригонометрик кўпҳад кўринишида ёзилади. Математик физика масалаларида потенциаллар кўпинча С.ф. орқали Фурье қатори кўринишида изланади.

СФЕРО... (юн. sphaira — шар) —ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми. Геометрик шакллар — шар ёки сферага оидликни билдиради. Мас., сфероид, сферолит ва б.

СФЕРОЛИТЛАР (*сферо...* ва юн. lithos — тош) кристаллар қотишмаси — жуда ингичка игнасимон кристаллар агрегатларидан тузилган радиал нурсимон шарчалар. Магматик ва чўкинди тоғ жинсларида учрайди. С.нинг минерал таркиби ва ўлчами турлича. Магматик жинслардаги С. кўпинча диабазларнинг чекка қисмларидаги эндоген контакт ҳосилалар ҳисобланади. Нордон лаваларда асосий шишасимон массалар қотаётганда яхлитланиш йўли б-н пайдо бўлиши мумкин. Асосий лавалар (вариолитлар)да бундай ҳосилалар вариоллар деб аталади. Дала шпати ва кварцдан ҳосил бўладиган сферолитсимон ҳосилалар псевдосферолитлар деб аталади. Чўкинди жинсларда карбонатли, марганецли, темирли, фосфатли, хальцедонли ва б. С. учрайди. Бундай С. одатда, моддалар кристалл структурасини йўқотаётганда ҳосил бўлади; уларнинг кўпи пайдо бўлишига кўра конкрецион ҳосилаларга яқин (қ. *Конкреция*лар).

СФИНКС, Сфинга — 1) юн. мифологиясидаги қанотли ярим аёл, ярим урғочи шер; Фива яқинидаги қоя устида яшаб, йўловчиларга топиб бўлмайдиган топишмоқ айтиб жавоб ололмагач, уларни еган. С. топишмоғи («Ким эрталаб 4 оёқлаб, тушда 2 оёқлаб, кечқурун 3 оёқлаб юради?») ни Эдип топган (унинг жавоби: «Инсон болаликда 4 оёқлаб, улғайганда 2 оёқлаб ва кексайганда 3 оёқлаб юради»); шу жавобдан сўнг С. қоядан ўзини ташлаган; 2) Қад. Миср да танаси шерники, калласи одамники (баъзан ҳайвонники) бўлган афсонавий махлуқ ҳайкали.



Сфинкс. Бўялган ёғ идиши (лекиф). Фанагория сфинкси (мил. ав. 5-а.).

СФИНКТЕР (юн. sphingo — қисаман, sphinkter — сиқувчи мускул) — ҳалқасимон мускуллар. С. организмдаги табиий ташқи тешикларни (мас., оғиз, ташқи чиқарув тешиги) ёки найсимон аъзонинг бир қисмидан иккинчи қисмига (мас., меъдадан ўн икки бармоқ ичакка, қовуқдан сийдик чиқариш каналига) ўтиш йўлидаги тирқишлар қисқарганда уларни торайтиради ёки беркитади. С. маълум тарангликда бўлади. Кўз ёй пардаси ҳалқасимон мускули ҳам С.га киради. Баъзи С.лар қўндаланг-тарғил, бошқалари силлиқ мускуллардан таркиб топган. С.ларни вегетатив нерв системаси иннервациялайди.

СФРАГИСТИКА (юн. sphragis — муҳр) — тарих фанининг муҳрларни ўрганадиган соҳаси. 18-а.да дипломатиянинг бўлими сифатида шакллана бошлаган. Вазифаси ҳужжатларни тасдиқлашдан ҳамда уларнинг ҳақиқийлигини аниқлашдан иборат бўлган. 19-а. охиридан С.нинг қад. давлат муассасаларининг шаклланиши ва ривожланиши тарихини ўрганадиган фан сифатидаги янги даври бошланган. С. давлат аппаратидаги ислоҳотларни акс эттирувчи муҳрларни хронологик тавсифлаш асосида ривожланиб борди. С. материаллари амалий санъат, геральдика, нумизматика, ономастикани ўрганишда, қад. архивларни аниқлашда муҳим манбадир. Муҳрни 10—15-а.ларда фақат олий ҳокимиятдаги кишилар қўллаган ва ўз типик белгилари б-н князь, епископ (Россия), шаҳар ҳокими, мингбоши, ноиб, қози, муфтий муҳри (Ўрта Осиё) ва б.га бўлинган(яна қ. *Муҳр*).

СХЕМА (юн. schema — қиёфа, ташқи кўриниш) — 1) муайян қурилма, иншоот, машина ва б.нинг умумий муҳим томонлари шартли белгилар б-н масштабсиз ифодаланган чизма; 2) бирор нарсанинг умумий тасвири, баёни, ифодаси.

СХЕМОТЕХНИКА — радиотехника, алоқа, автоматика, ҳисоблаш техникаси ва б.нинг электрон қурилмаларини таҳлил ва синтез қилиш муаммолари-

ни ўз ичига олган илмий-техникавий йўналиш. Юқорида санаб ўтилган қурилмаларнинг аниқ ишлашини таъминлаш ва уларнинг таркибига кирадиган элементларнинг параметрларини ҳисоблаш учун қўлланади. «С.» термини 20-а. 60-й.ларида кўп функцияли электрон қурилмаларнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ равишда пайдо бўлган. С.нинг назарий базасини чизиқли ва ночизиқли электр занжирлари назарияси, электродинамика, математик дастурлаш, автоматлар назарияси ва б. ташкил қилади. Электр ва радиоэлементлар (резисторлар, конденсаторлар, диодлар, транзисторлар ва б.) ва интеграл микросхемалар электрон қурилмаларнинг элементлар базаси сифатида хизмат қилади.

СХОЛАСТИКА (юн. scholastikos — мактабга, олимга оид) — диний дунёқарашни назарий асослашга интилувчи диний фалсафа. Ўрта асрларда Ғарбий Европада тараққий этган. У илоҳиётақида асосларини рационалистик методика ва формал мантиқ масалалари («масала талашиш») б-н боғлайди. С.нинг асосий мақсади — динни ҳимоя қилиш. Схоластлар *Платон*, *Аристотел*нинг таълимотларни ўз мақсадларига мослаштириб, христианлик ақидаларини асослаш йўлида талқин этишган. С. бир неча даврга бўлинади. Илк С. (11—12-а.лар) Иоанн Скот Эриугена, Ансельм Кентерберилик таъсирида бўлган. Худони табиат б-н, яратувчини яратилган б-н айнанлаштириш Эриугена таълимотига хос эди. Шу сабабли черков ҳукмдорлари Эриугена китобларини «сўнгги нусхасигача ёқиб ташлаш»га фатво беришган. Универсалиялар хусусидаги баҳсда схоластик *реализм* (Гильом)га *номинализм* (Росцелин), шунингдек, *концептуализм* (Абеляр) қарама-қарши туради. Етук С. (12—13-а.лар) Буюк Альберт ва Фома Аквинскийнинг христиан аристотелизми ва аверроизм (Сигер Брабантский ва б.) бўлиб, у асосан Париж ун-тида кенг ёйилган. Кейинги С. (13—14-а.лар) вакиллари — Иоанн Дунс Скот, У. Оккам. С.га Уйғониш даври гуманистлари қарши чиққанлар. Уларнинг таъсирида С. ўзининг мафкурадаги устувор мавқеини йўқота бошлади. С.нинг янгидан жонланиши, айниқса, Испанияда жонланиши (16—17-а.лар, Ф. Суарес, М. Молина) контрреформация б-н боғлиқдир. Кўчма маънода С. — ҳаётдан ажралиб қолган, беҳуда, мавҳум фикр юритиш.

СЦЕНАРИЙ (итал. scenario) — 1) пьеса мазмунининг қисқа баёни, импровизация театри, томошаси, балет спектакллари, оммавий томоша ва б. ўйинлар яратиладиган сюжет тузилиши; 2) кино санъати ва телевидение воситалари ёрдамида тавлалантириб кўрсатишга мўлжалланган адабий асар. Дастлабки фильмларда сюжетлар ўта содда бўлиб, қоғозга туширилмаган. фильм ижодкорлари уларни ўз миясида сақлаган. Кейинроқ фильмлар мазмуни чуқурлаша борган сари С. ёзишга эҳтиёж туғилди. «Овозсиз кино» даврида С. шакли режа-схема тарзида бўлиб, суратга олиниши керак бўлган объектларгина кадрма-кадр белгиланиб, қаерлан ва қандай суратга олиниши кўрсатилган холос. С.лар «техник», «рақамли», «темир» номлари б-н юритилган. Суратга олинаётган воқеа нималан бошланиб нима б-н тугалланиши, актёр ўзини қандай тутиши, кадр нимани англатиши қайд этила бошлагандан сўнггина киносценарий адабиётнинг алоҳида жанри сифатида кино асарига айланди. Шундай қилиб, 20-а. бошларида сценарийнавис (кинодраматург) термини пайдо бўлди. Ўзбек киносининг дастлабки йилларида Л.Сайфулина, В. Собберей, Д. Бассалиго, Н. Кладо ва б. сценарийчилар етакчилик қилган. Биринчи ўзбек киносценарийчиси С. Хўжаев бўлган. Ўзбекистонда С. жанрининг ривожланишида кинорежиссёр Наби *Ғаниев*нинг хизматлари алоҳида. Э. Ҳамроев, А. Шароповлар ҳам дастлабки ўзбек сценарийчиларидан. Кейинчалик К. Яшин, С.Абдулла, А. Қаҳҳор, М. Шайхзода, Т.Тўла, Р. Файзий, О. Ёқубов, С. Аҳмад, С. Абдуқаҳҳор, У. Назаров, Ф. Мусажонов, Ш. Бошбеков, У. Азим, О. Агишев, Р. Муҳаммаджонов, М. Мелкумов, К. Ёрматов, Ш. Аббосов, Ю. Розиқов ва б. етакчи сценарийчилардан.

Анвар Ёқубхўжаев.

СЦИНКЛАР (Scincidae), сцинксимонлар — *калтакесаклар* оиласи. Гавдаси бир неча см дан 65 см гача; узун, силлиқ ёки қиррали тангачалар б-н қопланган. Оёқлари қисман ёки тўлиқ редукцияга учраган; тупроқда ин қазиб яшайдиган С.нинг кўзи

Сцинк.



бўлмайди. 1200 та яқин тури маълум; кенг тарқалган, ер юзасида, ярим дарахтда ва тупроқда ин қазиб яшайдиган турлари бор. Ҳашаротлар ва айрим йирик турлари майда умуртқалилар б-н озиқланади. Ўзбекистонда 5 тури (олтинранг мабуя, узуноёқ сцинк, Олои, чул ва Осиё илонқуйруқлари) тарқалган.

СЦИНТИЛЛЯТОРЛАР — ионловчи нурланиш ёки элементар зарралар таъсирида ёруғлик чақнаши — *сцинтилляция* содир қиладиган *люминофорлар*. Ионловчи нурланиш ёки зарраларнинг ёруғлик энергиясига айланаётган энергия миқдори (конверсион эффективлик) ва ёруғсизланиш давомийлиги С.нинг муҳим характеристикалари ҳисобланади. Кристаллофосфорлар (мас., ZnS, NaI), органик кристаллар (мас., антранен, стильбен), пластмасса эритмалари, инерт газлар С. вазифасини бажариши мумкин. С. *сцинтилляцион ҳисоблагичларда* қўлланади.

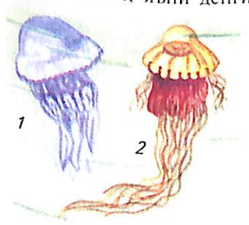
СЦИНТИЛЛЯЦИЯ (лот. scintillatio — милтиллаш) — ионловчи нурланишлар (мас., тез электронлар) таъсирида *сцинтилляторлар*да ҳосил бўладиган қисқа муддатли (10^{-4}—10^{-9} с) ёруғлик чақнаши (*люминесценция* чақнаши). С.ни дастлаб инглиз олими У. Крус ZnS экрании *α*-зарралар б-н нурлантиришда кузатган (1903). Сцинтилляторнинг атом ва молекулалари зарядланган зарралар энергияси ҳисобига уйғонган ҳолатга ўтади; атом ва молекулалар уйғонган ҳолатдан асосий ҳолатга ўтишида ёруғлик чақнаши — С. кузатилади. С.нинг нурланиш спектри ва ёруғсизланиш давомийлиги люминесценловчи модда (сцинтиллятор) табиатига, равшанлиги эса ионловчи нурланишнинг табиатига, зарраларнинг хилига ва бу зарраларнинг сцинтилляторнинг атом ва молекулаларига узатаётган энергиясига боғлиқ (мас., *α*-зарра ва протонларнинг С.си β-зарранинг С.сига қараганда равшанроқ). Ҳар бир С. битта зарра таъсирининг натижасидир; бу ҳодисадан сцинтилляцион ҳисоблагичларда элементар зарраларни қайд қилишда фойдаланилади. С. дастлаб 1932 й.да литийни тезлатилган протонлар б-н бомбардимон қилинганда унинг ядроларини парчаланишида кузатилган.

СЦИНТИЛЛЯЦИОН ҲИСОБЛАГИЧ — ядро нурланишлари ва элементар зарралар (протон, нейтрон, электрон, γ-квант, мезон ва б.)ни қайд қиладиган асбоб. Ионлаштирувчи нурланиш таъсирида *люминесценция* ҳосил қиладиган модда — сцинтиллятор, ёруғлик чақнашини электр токи импульсига айлантириб берувчи асбоб — фотоэлектрон кўпайтиргич ва шу импульсларни қайд қилувчи электрон тизимдан иборат.

С.ҳда зарядланган зарралар сцинтиллятордан утиб, унинг атом ва молекулаларини ионлаш б-н бирга, уларни уйготади. Атомлар уйгонмаган (дастлабки) ҳолатига утганда улар фотонлар чиқаради. Фотонлар фотоэлектрон купайтиргич катодига тушиб, бу ердан электронларни уриб чиқаради, натижада купайтиргич анодида электр импульси ҳосил булади, орта боради ва қайд қилинади.

Сцинтиллятор вазифасини турли (қаттиқ, суюқ ва газсимон) моддалар бажарини мумкин. γ-квантларни қайд қилишда ноорганик кристаллар — NaI (Tl), CsI (Tl), катта оқимли зарраларни қайд қилишда эса органик сцинтилляторлар ишлатилади. Суюқ сцинтилляторлар б-н антинейтрино ва секин нейтронлар қайд қилинади.

СЦИФОМЕДУЗАЛАР (Scyphozoa) — бўшлиқичлилар типига мансуб ҳайвонлар синфи. Танаси бирмунча тиниқ шишасимон диллироқ моддадан иборат. Шакли соябонга ўхшаш, эркин, якка яшайди. Оғиз тешиги соябонининг остки томони марказида жойлашган. Ошқозони чала тусиқлар ёрдамида тўртта камерага бўлинган. Оғиз тешиги атрофида ва соябони четида жуда кўп пайпаслагичлари бор. Медуза қаварик томони б-н олдинга сузади. С. йиртқич, ҳар хил планктон организмлар б-н озиқланади. Кўпчилик турлари айрим жинсли. Ҳаёт циклида жинсий медуза ва жинсиз полип даври галланиб туради. Жинсий безлар ошқозон камералари деворида жойлашган. Етилган тухумлар ва сперматозоидлар оғиз тешиги орқали сувга чиқади. Тухум ҳужайралари сувда уругланади. Уругланган тухумдан эркин сузувчи киприкли *планула* личинка чиқади. Личинка субстратга ёпишиб, майда *полип* сцифистомни ҳосил қилади. Сцифистом кўндаланг куртакланиб эфираларга, эфиралар эса ёш медузаларга айланади. С. нинг ҳаёти, асосан, медуза даврида ўтади. Полип даври жуда қисқа. С. медузаси йирик (соябонининг диаметри 1 см дан 2 м гача), полиплари майда (баландлиги 1—3 мм). 200 га яқин тури 5 та туркум (коронаталар, дискомедузалар, кубомедузалар, ставромедузалар, илдизоғиз медузалар)га бўлинади. Деярли барча денгизларда ауреалия медузаси, яъни денгиз ликопчаси учрайди. Айрим С. (мас., илдизоғиз медуза, хризопсалмус, қутб медузаси) пайпаслагичларида жойлашган отувчи ҳужайралари суюқлиги заҳарли бўлиб, «қуйдириш» хусусиятига эга. Австралия қирғоқлари яқинида учрайдиган хризопсалмус медузаси одам учун айниқса хавфли.



Сцифомедузалар: *1*—илдизоғиз медуза; *2*—қутб медузаси.

СЬЕРРА-ЛЕОНЕ (Sierra Leone), Сьерра-Леоне Республикаси (Republic of Sierra Leone) — Африканинг ғарбида, Атлантика океани соҳилида жойлашган давлат. Майд. 72,3 минг км². Аҳолиси 5,6 млн. киши (2002). Пойтахти — Фритаун ш. Маъмурий жиҳатдан 3 вилоят (province)га ва Ғарбий вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. С.-Л. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Амалдаги конституцияси 1991 йда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1996 йдан Аҳмад Тежан Кабба). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Океан соҳилларининг аксари қисми паст, ясси, қумли. Ҳудудининг кўп қисмини Леон-Либерия қирлари (энг баланд жойи — 1948 м) эгаллайди, бу қирларда темир, титан рудалари, олмос, мамлакат ғарбида боксит конлари бор. Иқлими экваториал муссонли иқлим. Май ойидан сент.гача ёғингарчилик, окт.дан майгача қуруқ мавсум. Энг салқин ой — авг.да ўртача т-ра соҳилда 24°, энг иссиқ ой — апр.да 27°, мамлакат ички ҳудудида 21—24°. Йиллик ёғин тоғларда 4000 мм дан ортиқ, мамлакат ички ҳудудида 2000—2500 мм. Дарёлари сершув, серостона. Асосий дарёлари: Каба, Рокел, Жонг, Сева, Моа. Тупроғи қизил-сариқ ферралит, соҳилда ботқоқли ва аллювиал, мангрозорларда шўр тупроқ. Мамлакат ҳудудининг ярмига яқини, шим.да асосан саванна, жан.да бутазорлардан иборат. Ҳудудининг 5% га яқинини эгаллаган тизмалари ва тепаликларнинг нам шарқий ёнбағирлари доим яшил ва аралаш ўрмонлар б-н банд. Ҳайвонот дунёси шафқатсиз қириб юборилган бўлса-да, айрим жойларда маймун (шимпанзе, бабуин, макаки ва б.), кийик, зебра, сиртлон, қоплон, ўрмон ичкарисида фил, бегемот, буйволларнинг митта турлари, дарёларда тимсоҳлар сақланиб қолган. Қуш ва ҳашарот, соҳил яқинидаги сувларда балиқ кўп. Лома-Маунтинс, Мамунта-Майоза ўрмон қўриқхоналари ташкил қилинган.



Аҳолиси 2 асосий этник гуруҳ: ғарбий атлантика ва манде тил оилаларига бўлинган халқлардан иборат. Расмий тил — инглиз тили; крио, манде ва темне тиллари ҳам тарқалган. Аҳолининг аксарияти маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади, бир қисми христиан ва мусулмон. Шаҳар аҳолиси 37%. Йирик шаҳарлари: Фритаун, Кенема, Макени, Конду, Бо.

Тарихи. С.-Л. ҳудудида одам палеолит давридан яшай бошлаган. 2 минг йил аввал темирдан меҳнат қуроллари ясалганлиги маълум. 7—8-а.ларда буерда лимба ёки булом элатларини шимдан келган манде, коранко ва б. халқлар соҳилга суриб юборган. 15-а. ўрталарида қарор топган қабила-уруғчилик анъаналари 20-а. бошларигача давом этган.

Европаликлардан биринчи бўлиб бу ҳудудга 1462 й. португалияликлар етиб келиб, унга Сьерра-Леоне (Шерлар тоғи) номини берди. 16-а.да инглиз қул савдогарлари келиб, 1662 й. дастлабки қалъани қурдилар. 18-а.да қул савдоси расман тақиқлангач, инглизлар томонидан озод қилинган бир неча юз қул «эркинлар шаҳри» — Фритаун манзилгоҳига асос солдилар. 1808 й. Фритаун ва унинг атрофидаги ерлар, кейинчалик бутун мамлакат Англия мустамлакасига айланди. 1898 й. маҳаллий халқ мустамлакачиларга қарши катта қўзғолон кўтарди. Англия ҳукумати юборган армия қўзғолончилардан 2 минг кишини қириб, 100 га яқин қишлоқни йўқ қилиб юборди, 98 қабила бошлиғини отиб ташлади. 1-жаҳон урушидан сўнг маҳаллий ишчилар касаба уюшмаларини туза бошладилар. 2-жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши кучайди. Сиёсий партиялар тузилди. 1955 й. давомида бўлиб ўтган ғалаёнлар натижасида Англия ҳукумати бироз ён босишга мажбур бўлди. 1961й 27. апр.да С.-Л. Британия Ҳамдўстлиги доирасида мустақилликка эришди. С.-Л. ҳукумати барча мамлакатлар б-н дўстона муносабатларни ривож-



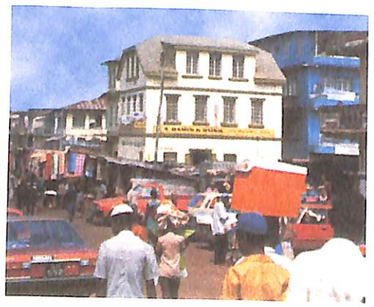
Сьерра-Леоне герби.

лантириш, ирқий камситишга қарши кураш, Африка қитъасидаги можароларни тинч йўл б-н ҳал этиш тарафдори эканини билдирди. С.-Л. — 1961 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 27 апр. — Мустақиллик куни (1961). ЎзР суверенитетини 1991 й. 21 дек.да тан олган.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Умумхалқ конгресси, 1960 й. тузилган; Халқ-демократик партияси, 1991 й. ташкил этилган; Бирлашган инқилобий фронт, 1991 й. қўзголончи гуруҳ сифатида тузилган, 1999 й. партияга айлантирилган; Миллий бирлик партияси, 1995 й. асос солинган; Тинчлик ва бирлик партияси, 2002 й. ташкил этилган. С.-Л. Меҳнат конгресси, 1966 й. асос солинган.

Хўжалиги. С.-Л. — кончилик саноати бир мунча ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 52%, саноатнинг улуши 16%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 32%.

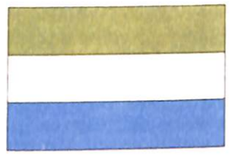
Қишлоқ хўжалиги мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Мамлакат ер фонди 7,2 млн. гектар, шундан 4 млн. гектари деҳқончилик учун яроқли, аммо 0,8 млн. гектар ердан фойдаланилади, 2,2 млн. гектар ер яйлов. Соҳил яқинидаги мангрозор ботқоқликлар ўзлаштирилиб, шоли экила бошлади. Экспорт учун пальма ёнғоғи, кофе, какао, ер ёнғоқ, занжабил, цитрус мевалар, ички эҳтиёж учун шоли, маниок, маккажўхори, тариқ, оқ жўхори, батат, шакарқамиш, тамаки етиштирилади. Чорвачилик суст ривожланган, қорамол, қўй, эчки, чўчқа боқилади. Балиқ овлаш ва паррандачилик ривожланган.



Фритаун шаҳри.

Саноати. Конларда олмос, темир руداси, боксит, рутил, олтин қазиб олинади. И.ч. саноати мустақиллик йилларида ташкил этилди. Нефть ва қ.х. хом ашёсини қайта ишлайдиган, қурилиш материаллари, поябзал ишлаб чиқарадиган корхоналар, тамаки ф-каси ва пиво з-ди, кимё, металлсозлик саноати корхоналари, автомобилларни таъмирлаш устахоналари бор. Йилига ўртача 237 млн. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Т.и. узунлиги 84 км, автомобиль йўллари — 11,7 минг км. Асосий денгиз порти — Фритаун, халқаро аэропорти — Лунги. С.-Л. четга олмос, боксит, какао, кофе дони, пальма ёнғоғи магзи чиқаради; четдан машина ва ускуна, кимё ва озиқ-овқат маҳсулотлари келтиради. АҚШ, Нигерия, Япония, Европа Иттифоқи мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — леоне.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Мустақиллик эълон қилинганидан кейин 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий этилди. Давлатга қарашли мактаблар б-н бир қаторда хусусий мактаблар ҳам бор. Бошланғич мактаб 7 й.лик. Фритаун ва унинг атрофида дарслар инглиз тилида, вилоятларда кўп тарқалган маҳаллий тиллардан бирида олиб борилади. Бошланғич мактабни тугатган болалар ўрта мактабда ёки ҳунар-техника ўқув юртида ўқишни давом эттиришлари мумкин. Ўрта мактаблар 7 й.лик умумий таълим мактаблари ва 3—4 й.лик замонавий ўрта мактаблардан иборат. Ҳунар-техника таълими бошланғич ва замонавий ўрта мактаб негизида олиб борилади; уларда ўқиш муддати 1—3 й. Фритаун ва Кенемадаги техника ин-тлари махсус ўрта маълумот беради. Бошланғич мактаб ўқитувчилари пед. билим юртларида, ўрта мактаб ўқитувчилари пед. коллежларида тайёрланади. Фритаундаги С.-Л. университети (1967)ни тугатган мутахассислар тўлиқ ўрта мактаб ва пед. коллежларида дарс бериши мумкин. Мазкур ун-т мамлакатдаги илмий фаолиятни мувофиқлаштирувчи марказ вазифасини ҳам бажаради. Бундан ташқари Денгиз биол.си ва океаншунослик ин-ти (1966), Фура-Бей коллежи ҳузурида Африкани ўрганиш ин-ти, Санъат, адабиёт ва тарихни ўрганиш б-н шуғулланувчи С.-Л. жамияти (1918), геол. хизмати (1918) бор. Фура-Бей коллежи кутубхонаси (1827), Ж. Томас кутубхонаси, турли вилоят ва



Сьерра-Леоне байроғи.

шаҳарларда кутубхоналар, Фритаунда Миллий музей мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Асосий газ.лари: «Дейли мейл» («Кундалик почта», ҳукуматга қарашли инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1931 й.дан), «Ви юн» («Сўҳбатдош», инглиз тилида ҳафтасига 2 марта чиқадиган газ., 1963 й.дан), «Кроникл» («Хроника», инглиз тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1983 й.дан). С.-Л. ахборот агентлиги (СЛЕНА) миллий ахборот агентлиги, 1980 й. ташкил этилган. С.-Л. радиоэшиттириш хизмати, ҳукумат маҳкамаси, 1934 й. тузилган. С.-Л. радиоэшиттириш хизмати қарамогида 1963 й. телекўрсатувга асос солинган.

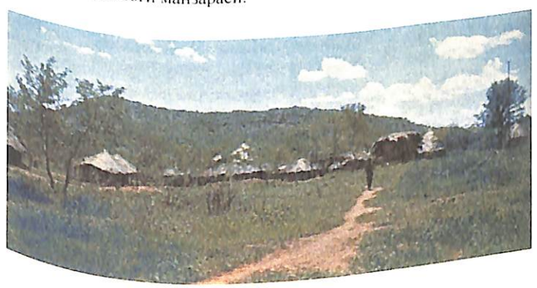
Абадиёти инглиз тилида 20-а. ўртасларида юзага келган. Халқ оғзаки ижодиёти унга самарали таъсир ўтказган. Машҳур адиблари — Р. С. Исмон, А. Никол, У. Контон. Р. Коулнинг ўз ҳаётидан ёзган «Коссоулик болакай» қиссаси дастлабки насрий асарлардан бўлди. 50—60-й.ларда новелла, роман, драмалар, янгича шеърий услублар пайдо бўлди. М. Синанинг «Шинаванда сержант» ҳажвий ҳикояси, Н. Файлнинг давлат мадҳияси матни, «Бошпанасиз йигит» ҳикояси, Ф. Гарти ва б.нинг ҳикоя, роман ва шеърий тўпламлари нашр этилди. Контоннинг «Африкалик йигит» романида ижтимоий ва ахлоқий муаммолар, ирқий ўзаро муносабат масаласи кўтариб чиқилган. Исмоннинг «Меҳрибон ота» пьесаси миллий масалага бағишланган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С.-Л. қишлоқлари одатда тепаликларга қурилган. Аксарият турар жойларнинг девори лойдан ёки тўқима новдалардан тикланиб, ранг-баранг расмлар солинади, конуссимон томи похол б-н ёпилади. Тарҳи тўғри бурчакли, томи пальма барги б-н ёпилган синчли кулбалар ҳам учрайди. 15—17-а.ларда португаллар қурган бир неча қўрғон сақланиб қолган. 18-а. охирларида пайдо бўлган Фритаун, Макени, Лунсар ш.ларининг қиёфаси қишлоқлардан деярли фарқ қилмайди. Фақат Фритаунда инглиз викториан меъморлиги ва замонавий руҳдаги бинолар бор.

С.-Л. ҳудудида юмшоқ тош (стеатит) дан ясалган ҳайкалчалар (ибодат қилаётган киши, от ва фил устидаги чавандоз, жониворлар қиёфалари), ёғоч ниқоблар, фил суяги б-н безатилган бюмлар топилган. 20-а.нинг 2-ярмида чет эллардан ўқиб келган рассомлар ижодида дастгоҳ санъати вужудга келди: М. Берни-Никол мақобатли пannolар, Ц. Лейбер-Блейк реалистик портретлар яратишди. Ганада таълим олган ҳайкалтарош П.М.Карело шу мамлакат бадиий мактаби анъаналарини қабул этиб, халқ санъати руҳида асарлар яратди. Бадиий ҳунармандчиликда фил суяги ўймакорлиги, бадиий тўқувчилик, кулолчилик, ёғочсозлик ривожланган.

Мусиқаси. Меҳнат жараёнлари, ҳаётий воқеалар қўшиқсиз утмайди. Севги, меҳнат, маросим, муножот қўшиқлари кенг тарқалган. Театрлаштириладиган рақс томошаларига жўр бўладиган қўшиқлар алоҳида туркумни ташкил этади. Чолғу асбоблари — кангбай деб аталувчи 1 мембранали, сангбай деб аталувчи конуссимон, ҳутамба деб аталувчи қум соат шаклидаги барабанлар, фил тишидан ясалган труба, ёғоч най, банжо, ксилофонни эслатувчи балафон ва б. Саёҳ бахши — гриотлар қаҳрамонлик, муҳаббат, ҳажвий қўшиқларни ижро этиб, халқ санъатини таргиб қилади. 20-а. бошларида вояга етган профессионал композиторлар орасида С. Колриж-Тейлор ижоди («Гайавата» ораторияси, «Афсонавий балладалар» ва б.) алоҳида ўрин олади.

Театри. С.-Л.да замонавий театрнинг ривожланиши халқнинг ўзига хос маданияти қарор топиши ва мамлакатдаги анъанавий санъатнинг тикланишини б-н боғлиқ. Мустамлакачилик йилларида кўпгина инглиз ҳаваскорлик драма ва мусиқали драма жамоалари У. Шекспир, С. Моэм, Ж. Жильберт пьесаларини саҳналаштирган. 2-жаҳон урушидан кейин мактаб ва диний миссиялар қошида африкаликларнинг ҳаваскорлик жамоалари тузила бошлади. 1958 й. драматург, реж. ва актёр Д. Акар «Сьерра-Леоне актёрлари» труппасини ташкил этди ва ўзининг «Акс садосиз водий» ва «Тамбанидоси» пьесасини саҳнага қўйди. Мустақилликка эришгач, ҳаваскор жамоалар кўпайди. Р.С. Исмоннинг «Меҳрибон ота», «Янги ватанпарварлар», А. Каргбонинг «Жиянининг камзули», О. Масоннинг «Отасининг иродаси» пьесалари томошабинларга кўрсатилди. Комедия жанри ривожланди. Фура-Бей коллежи қошидаги тажриба студиялари драматург, реж. ва актёрларни тайёрлайди. Ҳаваскорлик жамоаларини бирлаштирувчи Миллий театр уюшмаси ташкил этилган. Фритаундаги театр-концерт зали мамлакат театр ҳаётининг асосий марказларидан биридир.



Лимбалар қишлоғи манзараси.

СЬЕРРА-НЕВАДА — АҚШнинг жан. қисмидаги тоғ тизмаси. Кордильера тоғ системаси таркибида. Уз. 750 км. Энг баланд жойи 4418 м. Асосан, гранодиоритлардан тузилган. Шарқий этакларида иссиқ булоқлар, балчиқ вулканлари бор. Ғарбий ён бағри қия, қуруқ водий кўп. Сернам ўрмон б-н қопланган, 3000 м дан баланд қисми альп ўтлоқлари. Тоғ чўққилари қор б-н қопланган. С.-Н.дан Тинч океан соҳилларида жойлашган шаҳарларни сув б-н таъминловчи сув қувурлари ўтказилган. Йирик миллий парклар ташкил қилинган.

СЬЮДАД-ХУАРЕС — Мексиканинг шим. қисмидаги шаҳар, Рио-Бравонинг ғарбий қирғоғида, Эль-Пасо ш. қаршисида жойлашган. Чиуауа штатида. Аҳолиси 1,2 млн. киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Металлсозлик, пахта тозалаш, кўн-пойабзал, озиқ-овқат ва б. саноат корхоналари, ун-т бор. Қ.х. (пахта, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Шаҳарга 1659 й.да Эль-Пасо-дель-Норте номи б-н асос солинган. 1888 й.дан шаҳар мақоми берилган ва ҳоз. номи б-н аталади. Туризм ривожланган.

СЭЙ (Say) Жан Батист (1767.5.1, Лион — 1832.15.11, Париж) — француз иқтисодчиси, тадбиркор, йирик буржуазия мафкурачиси, эркин савдо ва давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслик тарафдори. С. 1819 й.да Санъат ва ҳунармандлик миллий консерваториясида саноат иқтисодиёти кафедрасини бошқарди, 1831 й.дан Коллеж де Франсда сиёсий иқтисод проф. А. *Смит* таълимотини тарғиб этиш ва уни тўлиқ изоҳлаш баҳонасида С. устозининг ғояларини ривожлантирди ва тўлдирди. С. иқтисодчилардан биринчи бўлиб бойликнинг меҳнат назариясини нафлиликка асосланган субъектив назария б-н алмаштиришга уринди. У и.ч. омиллари назариясини асослаб қийматни яратиш жараёнида меҳнат, капитал ва табиат (кўпроқ ер)нинг тенг иштироки ғоясини илгари сурди. И.ч.нинг омили нархи ундан ишлаб чиқариладиган товар нархи б-н, охир-оқибатда бу товарга бўлган талаб б-н белгиланади. С. умумий товарлар ортиқчалиги мавжуд бўлиши имкониятларини инкор этади. С. томонидан ишлаб чиқариш (таклиф) ўзига мос истеъмол (талаб)ни юзага келтириши асосланган бозорлар назарияси (бозорлар қонуни; «Сэй қонуни» деб ҳам аталади) таърифлаб берилди. Асосий асарлари: «Сиёсий иқтисод рисоласи» (1903), «Сиёсий иқтисод катехизиси» (1917), 6 жилдли «Сиёсий иқтисод курси» (1828—1830), «Тўлиқ амалий сиёсий иқтисод курси» (1829) ва б.

СЭНДБЕРГ (Sandberg) Карл (1878. 6.1, Гейлеберг, Иллинойс штати — 1967.22.7, Флет-Рок, Шим. Каролина штати) — америкалик шоир, фольклорчи. Дастлабки тўпламлари — «Чикаго ҳақида шеърлар» (1916). «Ғалла янчувчилар» (1918), «Тутун ва пўлат» (1920) ва б. тўпламларида жиддий ижтимоий муаммолар кўтарилган. С. шеърияти учун урбанизмга хос образлилик, тилининг «газетабоплиги», фольклор қўшиқларига яқин бўлган эркин шеър яратиш маҳорати характерлидир («Америкача қўшиқлар тўплами», 1927). У. Уитмен анъаналарида ёзилган «Халқми -ҳа!» достони ёзувчининг 20-а. 30-й.ларидаги кескин руҳий ҳолатини ифодалайди. Кейинчалик унинг ижодида фалсафий лирика устунлик қила бошлайди («Асал ва туз», 1963). «Хотиралар қояси» (1948) тарихий романи ҳамда «Авраам Линкольн» таржимаи ҳоли (1—6-ж.лар, 1926—39) машҳур.

СЮАНЬ ЦЗАН (тахм. 600—664) — хитойлик сайёҳ, Будда дини роҳиби. 627 й. Чангъанда ҳиндистонлик буддист олим Пўмидўло б-н танишиб, унинг таъсирида Ҳиндистонга боришга аҳд қилади. *Тан* давлати ҳудудидан бошланган (629) С.Ц.нинг сафари *Турк хоқонлиги* таъсири остидаги йўллардан ўтган. Хэси йўлаги (коридори), Иверғул (ҳоз. Қумул, хитойча Хами) орқали Турфонга келган. Бу ерда у Турфон (Гаочан) давлати ҳукмдори ҳузурида бўлган. С.Ц. Қорашар, Кучар, Ақсу, Музрат довони, Иссиққўл, Тароз (Суйе), Чоч, Самарқанд, Бухоро, Темир



Сюань Цзан. Расм.

дарвоза (Тэмэнгуан), Афғонистоннинг шим. вилоятлари, Ҳиндукуш тоғлари орқали Ҳиндистонга борган (630). У ерда барча буддизм маланияти марказларини, машҳур ибодатхоналарни зиёрат қилади. Ҳиндистоннинг шим. шарқидаги Наланда (Наланто) ибодатхонасида 5 й. таҳсил олади. 640 й. бу ерда 18 мамлакатдан келган вакиллар иштирокида ўтказилган катта халқаро анжуманда маъруза қилиб йирик буддавий роҳиблар қаторидан жой олади. С. Ц. кўп ноёб китобларни олиб 645 й. Чангъанга қайтиб келади. Тан ҳукм-дори Ли Шимин (627—650 й.ларда Тайзунг номи б-н тахтни бошқарган) уни Лоянгдаги саройига таклиф қилиб, Марказий Осиёдаги мамлакатлар, халқлар, иқтисодий аҳвол ва ҳарбий кучлар ҳақида суҳбатлашган ҳамда бу ҳақда батафсил ёзма маълумот беришни топширган. Бу даврда Тан сулоласи Турк хоқонлигига қарши кураш олиб бораётгани туфайли бундай маълумотлар ниҳоятда зарур эди.

С.Ц.нинг йўл хотиралари асосида ёзган «Да Танг сиюжи» («Буюк Танг саёҳатномаси») асари Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда муҳим манбадир. С. Ц. бундан ташқари ўзи б-н Ҳиндистондан келтирган китобларни хитой тилига таржима қилиш б-н шуғулланган. Маълумотларга кўра, у жами 1335 бобдан иборат бўлган 74 та асарни таржима қилган. С.Ц. Чангъандаги «Юйхуа ши» ибодатхонасида вафот этган.

Абдулаҳад Ҳўжаев.

СЮЖЕТ (франц. — предмет, мазмун, нарса) — бадиий асар мазмунини ташкил этадиган, бир-бири б-н ўзаро боғлиқликда кечадиган, қаҳрамонлар ўртасидаги алоқалардан таркиб топган воқеалар тизими. Барча эпик, драматик ва лиро-эпик турдаги бадиий асарларда С. мавжуд бўлади. Ҳар бир адабий турда С. ўзига хос характерга эга. Кўпгина лирик асарларда кўзга яққол ташланиб турадиган С. тизими йўқ. Улардаги ҳис-туйғу, ўй-кечинмалар ривожи қайсидир маънода лирик асар С.ини ташкил этади. Айрим адабиётшунослар сюжетлилик умуман лирик турга хос хусусият эмас, деб ҳисоблайди. Чунки лирик асарда воқеалар тизими бўлмаслиги ҳам мумкин. Айни чоқда, С. фақат воқеалар тизимидан ҳам иборат эмас.

Бадиий асарда тасвирланган воқеалар тизимининг ўзаро муносабатига кура С. асосан хроникал (воқеабанд) ва концентрик (воқеабанд бўлмаган) турларга бўлинади. Хроникал С. да воқеалар орасидаги вақт муносабати етакчилик қилади (мас., Д. Д. *Дефо*нинг «Робинзон Крузо», *Сервантес*нинг «Дон Кихот», *Ойбек*нинг «Навоий», П. *Қодировнинг* «Юлдузли тунлар» асарлари). Концентрик С.да эса асарда тасвирланган воқеалар орасидаги сабаб — натижа муҳим аҳамият касб этади (мас., *Пушкин*нинг «Евгений Онегин», О. *Ёқубов*нинг «Муқаддас», «Улуғбек хазинаси» асарлари). Аммо бадиий асарларда юқоридаги С.ларнинг ҳар икки тури уйғунлигидан таркиб топган шакли кўпроқ учрайди (мас., *Абдулла Қодирий*нинг «Ўтган кунлар», *Чўлпон*нинг «Кеча ва кундуз» асарлари).

Бадиий асар С.и тасвирланаётган воқелик ва асарда иштирок этадиган қаҳрамонлар масаласига бевосита боғлиқ. Чунки С. асосидаги воқеликла қаҳрамонлар ҳаракат қилади ва, энг муҳими, ҳақиқий бадиий асарларда аввало қаҳрамонлар ўз дарди-дунёси б-н намоён бўлади. Ф.М. *Достоевский*нинг «Жиноят ва жазо» романида Раскольников, А. Қаххорнинг «Сароб» романида Саидий, *Тоғай Мурод*нинг «Отамдан қолган далалар» романида Деҳқонқул образлари атрофида воқеалар санъаткорона тарзда уюштирилган.

Бадиий асар С. и экспозиция, *туғун*, воқеа ривожи, кульминация, ечим сингари бир қатор унсурлардан таркиб топади. Мас., Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Худоёрхон б-н Анварнинг тўқнашуви эпизоди асарнинг кульминацион нуқтаси саналади. Сўнгра воқеалар ечими келади. Бадиий асарда С. унсурлари баъзан турлича ҳажм ва турлича тартибда келиши мумкин. Шунингдек, айрим асарларда экспозиция ёки ечим сингари С. унсурлари бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу асло камчилик эмас, аксинча, ўқувчини бадиий тафаккурга чорлайди, тасаввурини кенгайтиради. Баъзи адабиётшунослар пролог (муқаддима) ва эпилог (хотима)ларни ҳам С. элементи сифатида кўрсатадилар (А. Қодирий романларида бу унсурлар мавжуд). С. *композиция, конфликт, фабула* каби адабий тушунчалар б-н ҳам мустаҳкам боғланган.

Ад.: Иззат Султон, Адабиёт назарияси, Т., 1979; Қуронов Д., Адабиётшуносликка кириш, Андижон, 2002.

Баҳодир Каримов.

СЮИТА (франц. suite — қатор, изчиллик) — чолғу мусиқасининг асосий туркумли шаклларидан бири ва мусиқий жанр. Қисмлар тартиби, сони, характерининг маълум қонун-қоида б-н қатъий четараланмаганлиги, аксарият ҳолларда қўшиқ ва рақс б-н узвий боғлиқлиги С.ни соната ва симфониядан ажратиб туради. Бир неча мустақил (одатда, контраст) қисмлардан ташкил топиб, улар умумий бадиий мақсадда бирлаштирилади. С.нинг илк кўринишларида 16-а.га хос секин ва тез суръатли рақслар қиёсланган. 17-а.да И.Я. Фробергер ижодида қадимий рақс С.нинг мумтоз намунаси юзага келган. У 4 рақс — ўртача суръатли аллеманда, тез — куранта, секин — сарабанда ва жадал — жигадан ташкил топиб, лютня, клавесин, оркестр ва б. учун мўлжалланган. Классик С.нинг юксак намуналарини И.С.Бах ва Г.Ф.Генделлар яратган (18-а.). Драматик спектакларга ёзилган мусиқий лавҳалардан тузилган С.лар (Э. Григнинг «Пер Гюнт», Ж. Бизенинг «Арлезианка»), шунингдек, балет С.лари (П. Чайковский, Д. Шостакович, И. Стравинский ва б.), кинофильмга ёзилган мусиқий лавҳалардан танланган С.лар (С. Прокофьев, Г. Свиридов) ҳам кенг ўрин олган. «С.» атамаси бир қанча рақслардан иборат мусиқали хореографик композицияни ҳам билдиради. 19—20-а.ларда рақсий бўлмаган (Р. Шуман, «Карнавал»; А. Шёнберг, Фортепиано учун С. ва б.), баъзан дастурли (Н. Римский-Корсаков, «Шаҳризода»; М. Мусоргский, «Кўргазмадан суратлар»), вокал (Д. Шостакович, «М.Цветаеванинг 6 та шеъри») С.лар яратилди. Ўзбекистон композиторларидан В. Успенский, А. Козловский, М. Бурҳонов, М. Ашрафий, С. Юдаков, Д. Соатқулов, Д. Зокиров, Б. Гиенко, С. Бобоев, Сайфи Жалил кабилар симфоник ва ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестри, шунингдек, фортепиано ва б. созлар учун турли С.лар яратишган.

СЮЙ БЭЙХУН, Жю Пэон (1895.19.6, Цзянсу провинцияси — 1953.26.9, Пекин) — хитой рассоми, 20-а. Хитой тасвирий санъатида янги йўналиш асосчиларидан бири. Шанхайда (отаси Сюй Дачжандан) ва 1919 й.дан Парижда таълим олган. Пекиндаги БА маркази директори ва Умумхитой адабиёти ва санъати ассоциацияси раиси (1949—53). С.Б. «гуллар-гуллар», «одамлар» жанрларида, акварел (қоғоз, тушь ва б.)да, Хитойда биринчилардан бўлиб мойбўёқда ижод қилган; ижодида миллий бадиий анъаналарни Европа реалистик рангтасвири ютуқлари б-н уйғунлаштирди, асарларида



Сюй Бэйхун. «Мушуклар» (1930-йиллар).

майин ишланган шакллар кучли ва аниқ чизиқлар б-н қўшилиб кетади. С. Б.нинг табиатни акс эттирган асарлари («От», 1930 ва б.) ёркин нафосати б-н ажралиб турса, жанрли ва тарихий композициялари («Жангоҳ ўйлари» ва б.) қаҳрамонлик руҳи б-н йўғрилган, портретлари (меҳнат аълочилари ва миллий озодлик армияси қаҳрамонлари)га ўткир руҳ ва ижтимоий хусусиятлар хос.

СЮЛЛИ-ПРЮДОМ (Sully-Prudhomme) (тахаллуси; асл исм-шарифи Рене Франсуа Арман Прюдон) (1839.16.3, Париж — 1907.7.9, Шатне-Малабри, О-де-Сен департаменти) — француз шоири. Франция академияси аъзоси (1881). Париж ун-тини тугатган. Илк китоби — «Бекат ва шеърият» (1865). «Ҳарбий таассуротлар» (1870) китоби Франция-Пруссия уруши воқеаларига бағишланган. «Беҳуда мулойимлик» (1875) шеърий тўплами гамгин руҳда бўлиб, ички интим туйғулар б-н йўғрилган. «Адолат» (1878) фалсафий достонида адолатни ташқи дунёдан эмас, одамнинг кўнглидан қидириш керак, деган фикрни илгари сурган. «Бахт» (1888) достони инсон бахти, илм, саховат ва фидойилик ҳақида. С.-П. нинг Лукрецийдан қилинган таржимага «Сўзбоши»си (1869), «Эркин танлов психологияси» (1906) ва б. рисолалари, «Паскалнинг ҳақиқий дини» очерки (1905), жамиятшунослик ва санъатшуносликка оид бир қанча ишлари, жумладан, «Поэтик васиятнома» (1901) позитивизм фалсафаси руҳида ёзилган. Нобель мукофоти лауреати (1901).

СЮНИК ПОДШОЛИГИ — Арманистоннинг жан.-шарқий қисмида мавжуд бўлган давлат (10-а.нинг 2-ярми — 12-а.лар). Асосчиси — Смбат; 970 й. подшоҳ деб эълон қилинган. 11-а.нинг 1-ярмида Васак I ва Смбат II даврида равнақ топган. Сюник тоғ ўлкасида 43 қалъа, 48 монастир ва 1000 дан зиёд қишлоқ бўлган. Аҳолининг асосий машғулоти — деҳқончилик ва чорвачилик. С. п. 1170 й. *салжуқийлар* томонидан босиб олинган.

СЮНЬ-ЦЗИ (мил. ав. тахм. 313 — тахм. 238) — қад. хитой файласуфи. *Конфуций* таълимотини системага солишга уринган. Мэн-цзи (мил. ав. тахм. 372—289)га қарама-қарши ўлароқ, инсон табиатан ёвуздир, деб ҳисоблаган. Унингча, инсон ташқи таъсир, тарбия, амалий фаолият туфайлигина яхши фазилат эгасига айланади. Фикрларини «Сюнь-цзи» китобида баён қилган. С.-ц. ғоялари кейинги хитой мутафаккирлари, айниқса Хань даври (мил.ав. 3-а. — мил. 3-а.) файласуфларига катта таъсир ўтказган.

СЮНЯЕВ Рашид Алиевич (1943.1.3, Тошкент) — космолог ва астрофизик олим. Россия ФА акад. (1992), техника фанлари д-ри (1973), проф. (1985). Рентген астрономиясининг асосчиларидан бири. Космик расадхоналар («Рентген», «Квант», «Мир», «Гранат») илмий раҳбари. Москва физика-техника ин-тини тугатган (1966). Москвадаги Космик тадқиқотлар ин-ти бўлим мудири (1974 й.дан). 1990-й.лардан Германиядаги Макс Планк номидаги Астрофизика ин-ти директори. Илмий ишлари нейтрон юлдузлар физикаси, «қора ўра» атроф муҳитининг тузилиши, галактикалар тўдаларн физикасига, уларнинг рентген нурланишининг компакт космик манбалари назариясига, модда ва нурланишларнинг экстремал шароитларда ўзаро таъсирига оид.

СЮРРЕАЛИЗМ (франц. surrealisme — ўта реализм) — 20-а.нинг 10—20-й.ларида француз адабиётида пайдо бўлиб, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, театр, кино соҳаларига, кейинчалик бошқа мамлакатлар (Бельгия, Чехословакия, Югославия, АҚШ, Мексика, Япония)га ҳам тарқалган авангардлик йўналиши. Маркиз де Сад, Ж. Нерваль, шунингдек, А. Рембо, Лотреамондан А. Жарри, Г. Аполлинер ва С. Ревердига қадар бўлган ёзувчилар ижоди С.нинг пайдо бўлишида манба вазифасини ўтаган. С. вакиллари ақлий фаолиятдаги, ҳатто жамият ҳаётидаги шаклланган тизимни тубдан ўзгартириш даъвоси б-н чиққанлар. С.нинг янги адабий йўналиш сифатида майдонга келишида «Litterature» («Адабиёт», 1919 —24) жур. муҳим роль ўйнади. Бу жур. атрофида бирлашган Л. *Арагон*, Л. Бретон, Ф. Супо каби ёзувчилар С.га



Сюрреалистик йўналишдаги асар намунаси: С. Дали. «Мадонна Порт-Льигат» (1950).

асос солдилар. Кўп ўтмай, улар даврасига П. Элюар, Р. Деснос, А. Арто ва б. келиб қўшилишди.

С. мияга илк бор келиб қолган сўз, нутқ парчалари, турли-туман хаёлларнинг дастлабки, кутилмаган бир ҳолатдаги ажабтовур шаклини ҳар қандай ижодий фаолиятнинг хамиртуруши, асоси, деб эълон қилган. Сюрреалистик театр (асосчиси А. Арто) ва кинематографияда ҳам айрим саҳна ва кадрларнинг бир-бири б-н мантиқсиз боғланиши ва умуман ақл-заковат доирасидан четга чиқиш «ҳақиқий реаллик» сифатида тан олинган.

Дастлаб сюрреалистларнинг турфа тўгарагига С.нинг исёнкорлик руҳига учган, теварак-атрофдаги дунё тартиботини хуш кўрмаган, инсоннинг жамиятдаги ҳаётида учраб турадиган қийинчиликларни ўрганиш ва бартараф этиш хаёли б-н яшаган йирик ёзувчилар ҳам аъзо бўлишган. С.нинг ижтимоий тизимни қайта қуриш ҳақидаги нияти афсонавор уйдирма эканлигини тушунган, С. эстетикасидаги бадиий асарга хос маъноларлик ва яхлитликнинг бекор қилинганини кўрган катта истеъдод эгалари сюрреалистлар сафини тарк этганлар. 30-й.ларнинг охирига келиб, мистикага ошкора равишда берилган А. Бретон бошчилигидаги айрим шоирларгина С.га содиқ бўлиб қолдилар ва улар сафи тақлидчилар ҳисобига кенгайди. 40-й.ларнинг бошларида А. Бретон, С.Дали, И. Танги ва б.нинг муҳожирликка кетиши б-н С.нинг маркази АҚШга кўчди. Францияда С.ни қайта тиклашга қаратилган уриниш самара бермади.

С. адабий-бадиий йўналиш сифатида ўз умрини ўтаган бўлса-да, унинг гул-

лаган даврида ишлаб чиқилган айрим балиий усул ва воситалардан тасвирий санъат, театр ва кинодан ташқари, амалий санъатда ҳам истифода этилмоқда.

Ад.: Андреев Л. Г., Сюрреализм, М., 1972.

Наим Каримов.

СЯНБИ, шибай, саби — қад. Хитойнинг шим.да яшаган қабилалар иттифоқи. Хитой манбаларига кўра, С.лар мил. ав. 8—5-а.ларда шанрунг (тоғлик одамлар) ёки баййи (оқ ажнабийлар) деб номланган туркийлар таркибидаги бир қавмдир. «С.» атамаси Хитойнинг шим.-шарқидаги тоғ номидан олинган. Мил. ав. 3-а.да ҳунлар ўзларининг шарқидаги қабилаларни тобе этишга ҳаракат қилганда, айрим қавмлар Сянби тоғига қочиб борган, улар ҳам «С.» деб аталган.Мил. ав. 140—86 й.ларда С.лар жан.-ғарб томонга кўчган ва ҳунларга эл бўлган. Ҳунлар ғарбга кўчгач, С.лар улар ҳудудини эгаллаган. Шундан сўнг С.лар кучайиб қабилалар иттифоқига айланган. Мил. 2-а.да хитойлар б-н узоқ вақт кураш олиб борганлар. 3-а.нинг 1-ярмида С.ларнинг мурун қабиласи ҳоз. ХХРнинг Кўккўл (Цинхай) ўлкасига кўчиб, у ердаги чянларни тобе этиб, Туюйхун давлатини ташкил қилган. С.ларнинг тўба сянби (тоба сянби) деб аталган қисми Мўғулистонда қолиб, сўнгги Ян (Хоуян), Ғарбий Ян (Сиян), Жан. Ян(Нанян) каби хонликларни барпо этган. 386 й. тўба сянбилар Тўбағўй бошчилигида Шим. Вэй хонлиги (386—534) ташкил этишган. Ушбу хонлик емирилгач, С.ларда яна бўлиниш юз берган. Уларнинг цифу номли бир қисми Ғарбий Чин (Сицин), туфа номли бошқа бир қисми Жан.Лянг (Нанлянг) ҳокимлигини тузган. 8—9-а.ларда С.лар бошқа халқларга қўшилиб кетиб, алоҳида этнос сифатида тилга олинмаган.

Абдулаҳад Хўжаев.

СЯНГАН, Гонконг — Хитой таркибидаги махсус маъмурий район. Мамлакатнинг жан.-шарқий қисмида, Жан. Хитой денгизи соҳилида. Сянган о., Цзюлун я.о., шунингдек, яқин атрофидаги 235 та оролни ўз ичига олади. Майд. 2905 км², шундан қуруқлик қисми 1095 км², қолган қисми денгиз акваторияси. Маъмурий маркази — Сянган ш. Аҳолиси 6,68 млн. киши (1998). Асосан, хитойлар (98%), шунингдек, тибет-мьянмалар, ҳинд, инглизлар ва португаллар ҳам яшайди. Аҳоли буддизм, даосизм, конфуцийлик, ислом, ҳиндуизм, христиан динларига эътиқод қилади. Расмий тили — хитой ва инглиз тили.



Сянган шаҳрининг соҳил қисми.

С. қирғоқлари қўлтиқлар б-н парчаланган. Соҳил яқинида майда қояли орол кўп. Ер юзаси тоғли, энг баланд жойи 939 м. Иқлими субтроник, муссонли иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 15—16°, июлники 25—27°. Йиллик ёғин 2000 мм гача. Доим яшил тропик ўрмонлар бор.

С. Хитой б-н «бир давлат — икки тузум» тамойилига асосланади. Бу тамойилнинг мазмуни Хитойнинг ички р-нларида социалистик тузум устувор бўлса-да, С.ла капиталистик система ва ҳаёт тарзи сақланиб қолган. С.нинг ўз бошқарув органлари бўлиб, улар ташқи сиёсий фаолият ва мулофаадан ташқари барча соҳаларни мустақил равишда бошқарадилар. С.ла сиёсий демократияга амал қилинади. С.нинг бошқарув органлари — маъмурият бошлиғи, ҳукуматдан иборат. Шунингдек, Маъмурий мажлис, Қонун чиқарувчи мажлис ва Суд фаолият кўрсатади. Маъмурий бўлинмалардан ташқари сиёсий, молиявий ва ҳуқуқий департаментлар ҳам мавжуд. Маъмурият бошлиғи маҳаллий аҳоли орасидан сайлов ёки консультация йўли б-н 5 йилга сайланади. Пул бирлиги эркин конвертация қилинадиган — сянган доллари.

С.нинг ҳоз. ҳудуди мил. ав. 3-а. охирларидан Хитой давлати таркибида бўлиб келган. 1840—42 й.лардаги Англия—Хитой уруши даврида Сянган о. инглизлар томонидан босиб олинган. 1842 й.ги Нанкин битимига асосан Буюк Британиянинг «абадий мулки»га айланган. 1856—60 й.лардаги Англия-Франция-Хитой уруши натижасида Цзюлун я.о.нинг жан. қисми ҳам Англия мулкига қўшилди. 1898 й. июнда Пекинда имзоланган конвенцияга кўра, Англия Цзюлун я.о.нинг яна бир қисми ва ёндош ороллар (Янги ҳудуд) ни 99 йил муддат б-н ижарага олди. 2-жаҳон уруши вақтида ҳудудни японлар босиб олди. 1945 й. 30 авг.дан яна инглизлар қўл остига ўтди. ХХР ташкил топгач (1949), Пекин ҳукумати С.нинг мустамлака мақомини тан олмай, уни Хитойдан «тартиб олинган» ҳудуд деб қарали. 1982 йдан С. масаласи бўйича Хитой ва Буюк Британия ҳукуматлари ўртасида музокаралар бошланди ва 1984 й. 19 декд Хитой ва Буюк Британия томонидан қўшма декларация имзоланди, унга кўра 1997 й. 1 июлдан С. Хитой юрисдикцияси остига ўтди. Шундай қилиб, Хитой С. устидан суверенитет ўрнатди ва С. мамлакатнинг махсус маъмурий р-ни деб атала бошлади.

С. хўжалиги унинг «савдо фактор ияси» роли таъсирида шаклланган. Бунга сабаб унинг чуқур сувли бандаргоҳларга бойлиги ва умуман табиий ресурсларнинг йўқлигидир. Саноати четдан келтириладиган хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар асосида ишлайди. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг 4/5 қисмидан ортиғи экспорт учун мўлжалланган. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг асосий қисми улгуржи ва чакана савдо, экспорт-импорт операциялари, транспорт, алоқа, молия ва сугурта, кўчмас мулк операциялари, ижтимоий ва коммунал хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлаб чиқарилади. Иқтисодий фаол аҳолининг 63% ҳам шу соҳаларда банд. Қайта ишлаш ва қурилиш соҳасида 28% иқтисодий фаол аҳоли банд бўлиб, ЯИМ нинг 23% ишлаб чиқарилади. Саноатининг етакчи тармоқлари — тўқимачилик ва тикувчилик. Хорижий инвестицияларнинг асосий қисми ҳам ана шу тармоқларга сарфланади. Шунингдек, соат, пластмасса буюмлар (асосан, ўйинчоқлар) ишлаб чиқарилади. Электроника ва электротехника, полиграфия саноатлари ривожланмоқда. Қ.х. да турли сабзавот экинлари экилади. Экспорт учун гулчилик ривожланган. Балиқ овланади. С. порти жаҳонда энг йирик портлардан, бажариладиган операциялар тури бўйича Сингапурдан кейинги ўринни эгаллайди. Четдан халқ истеъмоли буюмлари, жиҳозлар, машина ва механизмлар, электротехника товарлари келтирилади. Экспортга кийим-кечак (33%, дунёда 2-ўринда), заргарлик буюмлари ва уйинчоқлар (11%, дунёда 3-ўринда), электротехника ва оптика товарлари, соатлар, оргтехника ва ҳ.к. чиқарилади. Туризм ривожланган, йилига 6 млн. сайёҳ келиб-кетади. С.да 8 та олий ўқув юрти бор.

С. — йирик халқаро молиявий марказ. Дунёдаги 100 та энг етакчи банкларнинг 83 таси бу ерда ўз операцияларини бажаради. С. валюта бозорида ўтказиладиган операциялар ҳажми бўйича Осиёда Сингапур ва Токиодан кейин 3-ўринда. С. Жаҳон савдо ташкилоти ва б. халқаро ташкилотларга аъзо.

СЯНГАН (инг. Виктория) — шаҳар, *Сянган* махсус маъмурий р-нининг маъмурий маркази. Сянган о.да, Цзюлун ш. б-н тор бўғоз орқали ажралиб туради. Аҳолиси 3,5 млн. киши (1995). Йирик порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг савдо-саноат ва халқаро валюта-молия маркази. Метрополитен қурилган. Ун-т (1911) бор. Туризм ривожланган.

СЎГАЛ — терининг вирусли касаллиги. Кўпинча ёш болалар ва ўсмирларда учрайди. Касаллик бемор б-н яқин мулоқотда бўлганда, уй-рўзғор буюмлари орқали юқади. Теридаги майда жароҳатлар (шилиниш, чақаланиш), кўп терлаш ва б. ҳам С.га сабаб бўлиши мумкин. Оддий, ясси ва оёқ кафтларида учрайдиган С.лар бор. Оддий С. кўпи б-н нўхат катталигида, оғриқсиз, ғадир-будур тугунча бўлиб, кўпинча қўл панжасида учрайди. Баъзан тугунчалар кўпайиб, катталашиб кетади. Оёқ кафтидаги С. оёқнинг пойабзал қисадиган жойларида, айниқса, кўп терлайдиган оёқда жуда қаттиқ, ғадир-будур, кулранг тугунчалар шаклида пайдо бўлади. Болалар ва ўсмирларда учрайдиган ясси С. кўпинча юз, бўйин ва қўл панжасининг устки қисмида оч пушти сарғимтир, думалоқ ёки япалоқ тугунчалар кўринишида вужудга келади. Кексаларда учрайдиган С. тана, бўйин ва юзда кулранг, жигарранг ёки қорамтир, усти ёғ б-н қопланган доғлар кўринишида бўлиб, оддий С.га ўхшайди. Оёғи терлайдиган кишиларда С. усти оқариб қолади, шилиниб оғриб, юриш қийинлашади. Умуман С. огримайди, қичишиб ачишмайди ва беморни безовта қилмайди.

С.ни фақат врач даволаши керак. Ўзбошимчалик қилиб ҳар хил куйдирувчи дорилар ишлатилса, С. ярага айланиб кетиши мумкин. С.нинг олдини олиш учун озодаликка риоя қилиш, яъни оёқ-қўлларни ҳар куни ювиб туриш лозим.

СЎЗ — тилнинг нарса-ҳодисалар, жараёнлар ва хусусиятларни номлаш учун хизмат қиладиган энг муҳим структур-маъновий бирлиги; ўз товуш қобиғига эга бўлган, борлиқдаги нарсалар ҳақидаги тушунчани, улар ўртасидаги алоқани ёки уларга муносабатни ифодалай оладиган, турли грамматик маъно ва вазифаларда қўлланадиган энг кичик нутқ бирлиги, *лексема*нинг нутқда муайян шакл ва вазифа б-н воқеланган кўриниши. С. гап учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади, лекин, ундан фарқли равишда, ҳабар ёки тугал фикр билдирмайди. Ўзида лексик ва грамматик маънони бирлаштирган ҳолда С. муайян сўз туркумига мансуб бўлади, ўз таркибида муайян тил тизимида олдиндан тайин бўлган барча грамматик маъноларни ифодалайди.

Тилшуносликда «С.» атамаси лексемага нисбатан ҳам қўлланади ва лексик С. деб юритилади. Мас., «сўз ясалиши», «ясама сўз» бирикмаларида «сўз» ҳудди шу маънода қўлланади. Лексеманинг нутқда муайян шаклда воқеланган ҳолати тилшуносликда сўз шакл, лексема шакл ёки морфологик сўз деб ҳам юритилади.

С.нинг товуш ва маъно томони бор. Лекин ҳар қандай товуш йиғиндиси С. бўлавермайди. Товуш ёки товуш бирикмаси С. бўлиши учун маънога эга бўлиши, яъни муайян тил эгалари шу товушлар воситасида бирор нарсани англаши ёки бир-бирига англатиши керак. С. маъносида умумийлик ва якка ликнинг, барқарорлик ва ўзгарувчанликнинг диалектик ўзаро муносабати акс этади. Маънонинг барқарорлиги ўзаро тушунишни қулайлаштирса, унинг ўзгарувчанлиги (С. нинг аниқ бир маъносидаги ўзгаришлар) С. дан борлиқдаги янги тушунча ва нарсаларни номлашда фойдаланишга имкон беради, бадиий сўз санъатининг муҳим омилларидан ҳисобланади. С. нинг кўп маънолилиги ҳам айнан маънонинг маънолилиги б-н боғлиқ. Сўзловчи-ўзгарувчанлиги номланаётган нарсага муносабатининг сўзловчи ҳис-туйғусини, шахсий фикрини ифодаловчи эмоционал жиҳатини ташкил этади. С. тилни да муайян тизимни шакллантирадики, бу тизим С.нинг грамматик белгиларига (сўз туркумлари), С. ясалиши алоқаларига ва семантик муносабатларига (синонимлар, омонимлар, антонимлар) асосланади.

Бундан ташқари, луғавий маънога эга бўлмаган, лекин ўз товуш қобиғига, ўзига хос маъно, вазифасига эга бўлган, шу б-н бирга сўз ясаш ёки сўз шаклини ҳосил қилиш учун фойдаланиладиган морфемалардан фарқланувчи тил бирликлари ҳам «С.» деб юритилади. Булар ёрдамчи С.лар (билан, лекин, каби, ҳудди), ундовлар (оббо, эҳҳе, вой), тақлид сўзлар (миёв, дукур-дукур, ялт-юлт) ва модал сўзлар (шубҳасиз, демак, эҳтимол)дир.

Азим Ҳожиев.

СЎЗ БИРИКМАСИ — икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзнинг тобе грамматик алоқа (мослашув, бошқарув ёки битишув) асосида бирикиши натижасида ҳосил бўлган, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг номини билдирадиган синтактик тузилма — нутқ бирлиги: игнанинг кўзи, китобни ўқимоқ, ойдин кеча ва б. Ҳар қандай С.б. бирдан ортиқ мустақил сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлади, тузилади ва 2 қисмдан — ҳоким ва тобе қисмдан ташкил топади: олий маълумот (олий—тобе қисм, маълумот — ҳоким қисм).

С.б. компонентларининг таркибига кўра содда ва мураккаб турларга бўлинади. Компонентларининг ҳар бири бир сўз шаклига тенг бўлган С.б. содда С.б. ҳисобланади: сайроқи қуш, йигирма хонадон, тез югурмоқ каби. Компонентлари ёки улардан бири бирдан ортиқ сўздан, сўз бирикмасидан иборат бўлган бирикмалар мураккаб С.б. дейилади. Мас., олий маълумотли мутахассис (олий маълумотли — тобе қисм, мутахассис — ҳоким қисм).

Таркибидаги ҳоким қисмнинг қайси сўз туркумидан бўлишига кўра С. б. нинг 2 тури фарқланади: от С.б., феъл С.б. От С.б. ҳоким компоненти феълдан бошқа туркумга оид сўз (от, сон, равиш) б-н ифодаланган С.б. дир (юк машинаси, барча ўқувчилар, гўзал қишлоқ ва б.). Феъл С.б. ҳоким қисми феъл б-н ифодаланган С.б. ларидир (боғни айланмоқ, китоб ўқимоқ, тез юрмоқ каби). Таркибидаги тобе сўзнинг синтактик вазифасига кўра 3 тури фарқланади: аниқловчили С. б. (янги китоб), тўлдирувчили С.б. (укамни ўйнатдим) ва ҳолли С.б. (тез гапирмоқ, қишлоқда яшамоқ).

С. б. мазмун ва оҳанг тугаллигига эга бўлмайди, фикр ифодаламайди ва шу хусусияти б-н синтактик бирлик бўлмиш гапдан фарқланади.

Азим Ҳожиев.

СЎЗ ТАРТИБИ, гап бўлакларининг тартиби — гап бўлакларининг ўзаро маълум грамматик қонун-қоидалар асосида, маълум синтактик, мазмуний, услубий қиймати б-н боғлиқ ҳолда жойлашуви. Гап бўлаклари тартибининг ўзаро қарама-қарши қўйилувчи бир неча турлари бор. Булардан энг асосийси тўғри тартиб ва тескари тартиб оппозициясидир. Тўғри тартибда синтактик тузилма қисмлари (гап бўлаклари, қўшма гап предикатив қисмлари ва б.) маълум қонун-қоидалар асосида одатдагича жойлашади. Мас., ўзбек тилида аниқловчининг аниқланишдан, эганинг кесимдан, тўлдирувчи ёки ҳолнинг кесимдан олдин жойлашуви тўғри тартиб ҳисобланади: баҳаво ерлар, Карим ўқиб бўлди, китобни ўқиди, тўсатдан келиб қолди каби. Тескари тартибда маълум услубий, семантик мақсад ва б. сабаб б-н синтактик тузилманинг (ундаги гап бўлакларининг, қўшма гап предикатив қисмларининг) тўғри, одатдаги тартиби ўзгаради, инверсия юз беради. Мас., у келди (тўғри тартиб) — келди у (тескари тартиб), кеча кетди (тўғри тартиб) — кетди кеча (тескари тартиб) каби. Тўғри тартиб кўпинча дарак гапларга хос бўлиб, илмий, расмий услублар учун характерлидир. Тескари тартиб эса асосан сўзлашув, бадиий ва қисман публицистик услубларга хос бўлиб, бу ҳолат кўпинча мазмунни сезиларли ўзгартирмаса-да, нутқнинг таъсирчанлигини, эмоционаллигини оширади. Лекин баъзан тескари тартиб бўлакларнинг синтактик вазифасини ҳам, гапнинг мазмунини ҳам ўзгартириб юборади: Қувноқ болалар куйладилар — Болалар қувноқ куйладилар; чарм маҳси (чармдан ишланган) — маҳси чарм (маҳсибоп). Бундай ҳолларда С.т.нинг эркин ва боғлиқ турлари фарқланади. Сифатловчи б-н сифатланмишнинг (қувноқ болалар) гапдаги ўрни боғлиқ тартибни кўрсатади. Эркин тартибда гап бўлакларининг ўрнини ўзгартириш мумкин. Бунда мазмун ва синтактик ҳолат эмас, фақат услубий хусусият ўзгаради: Кинога кеча кўплашиб бордик — Кеча кўплашиб кинога бордик — Кўплашиб кеча кинога бордик каби.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ — тилдаги сўзларнинг уларда умумий категориал маънонинг (мас. отларда предметлик, феълларда ҳаракат-ҳолат), грамматик категориялар ягона тизимининг, ўзига хос сўз ўзгариш, шакл ва сўз ясалиш типларининг, синтактик вазифалар умумийлигининг мавжудлигига қараб ажратиладиган гуруҳлари (Баъзи адабиётларда «сўзларнинг лексик-грамматик категориялари» деб ҳам аталади). Демак, сўзларни гуруҳларга, туркумларга ажратишда асосан уларнинг синтактик, морфологик ва маъновий (семантик) хусусиятларининг ўхшашлиги ҳисобга олинади. С.т. аввало 2 асосий гуруҳга бўлинади: мустақил С. т. ва мустақил бўлмаган С. т. Биринчи гуруҳга ўзбек тилида мустақил сўзлар, иккинчи гуруҳга эса *ёрдамчи сўзлар, ундовлар, тақлид сўзлар* ва *модал сўзлар* киради. Мустақил сўзлар лугавий маънога эга, номинатив вазифа бажарадиган, яъни предмет, ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларни атайдиган ёки унга ишора қиладиган ва гапнинг мустақил бўлаги вазифасида кела оладиган сўзлардир.

Сўзлар жумлада эгаллаган позицияларига кўра ҳам тасниф қилиниши мумкин. Гапда бир хил синтактик позицияда тура оладиган ёки бир хил синтактик вазифа бажара оладиган сўзлар бир С.т.га киритилади. Бунда синтактик вазифаларнинг йиғиндисигина эмас, балки ушбу вазифалардан ҳар бирининг муайян С.т. га хослик даражаси ҳам муҳимдир. Бу вазифалар бирламчи ва иккиламчи турларга бўлинади. Мас., ўзбек тилида, бошқа бир қанча тилларда бўлганидек, от ва феъл туркумидаги сўзлар ўрни б-н эга вазифасида ҳам, кесим вазифасида ҳам кела олади, лекин феъл учун кесимлик вазифаси бирламчи, эгалик вазифаси иккиламчи ҳисобланади. Худди, шунингдек, отлар учун эгалик вазифаси бирламчи, кесимлик вазифаси эса иккиламчи ҳисобланади.

Ҳар бир сўз туркуми ўзига хос грамматик категориялар тўплами б-н ажралиб туради. Бу категориялар (мас., отлардаги келишик, эгалик, сон; сифатлардаги даража; феъллардаги шахс-сон, майл, нисбат ва б.) ҳар бир С. т. даги аксарият сўзларга тегишли бўладики, бу нарса сўзларни туркумларга ажратишнинг морфологик мезони саналади.

Ҳоз. мактаб грамматикаларидаги С.т. тизими, яъни сўзларни туркумларига ажратиш қад. даврларга бориб тақалади. Мил. ав. 4-а.да Аристотель С.т.ни 7 га, мил. ав. 5-а.да ҳинд тилшунослари Яска, Панини 4 га бўлганлар. Кейинроқ, мил. ав. 2—1-а.ларда александриялик филологлар Фракиялик Дионисий, Аполлоний Дискол, римлик Варронлар аралаш морфологик, семантик ва синтактик асосларда 8 га (от-исм, феъл, равиш, сифатдош, артикль, олмош, кўмакчи, боғловчи) бўлганлар. Бунда исмлар ўз навбатида от, сифат ва сон гуруҳларини қамраб олган. С.т.нинг бу тизими маълум даражада араб грамматик анъаналарига ҳам таъсир кўрсатган; араблар ҳам феъллдан бошқа мустақил сўзларни «исм» термини б-н атайдилар. Кейинги даврларда (урта асрлар ва 19—20-а.ларда) европа ва рус тилшунослигида бу борада бир қанча таснифлар амалга оширилган бўлса-да, улар кўпинча александриячиклар таснифига таянган ҳолда бажарилган. Турли тилларда С.т. сони ва айрим туркумларнинг ҳажми турличадир. Мас., С.т. сони ҳоз. рус тилида кўпинча 10 та деб, ўзбек тилида эса 10—12 та деб (турли дарсликлар) кўрсатилади. Булар 6 та мустақил (от, сифат, сон, олмош, равиш ва феъл), 3 та ёрдамчи (кўмакчи, боғловчи, юклама) ва 3 та алоҳида (ундовлар, тақлид сўзлар, модал сўзлар) С.т. дир. С.т. сонининг барқарорлашмаганлиги келгусида бу соҳада янги изланишлар олиб бориш зарурлигини кўрсатади.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси [2 жилд], 1-ж., Т., 1975; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980; Ревзина О. Г., Ревзин И. И., Лингвотипологические исследования, вып. 2, ч. 2, М., 1975.

Ибодулла Мирзаев, Неъмат Маҳкамов.

СЎЗ УРҒУСИ — қ. *Ургу.*

СЎЗ ШАКЛИ — муайян грамматик шакллаги муайян сўзни билдирувчи термин. Нутқ бирлиги бўлмиш сўз ҳамма вақт (яъни нутқда) муайян маъно ва вазифани билдирувчи шаклга эга бўлади ва у сўз шакли ҳисобланади. Бу хусусият фақат мустақил сўз туркумларига, шунда ҳам фақат от, сифат ва феъл туркумларига оид сўзлар учун хосдир. Бу туркумларга оид сўзлар нутқда ўзи мансуб бўлган туркумга хос муайян грамматик маъно ва вазифани воқелантирувчи (реаллаштирувчи) шаклларда қўлланади. Мас., отлар сон ва келишик категориясига хос шакллардан бирида (дўстларга — кўплик сон, жўналиш келишиги шакли), феъллар нисбат, замон категориясига хос шакллардан бирида (кўрсатди — орттирма нисбат, ўтган замон шакли) қўлланади. Лекин муайян грамматик маъно ва вазифага эга бўлган сўз нутқдан шу маъно, вазифани қайд этувчи кўрсаткичсиз (шакл ясовчисиз) ҳам қўлланиши мумкин. Мас.: «Стол устидаги китоб эътиборимни тортди» гапидаги «китоб» сўзи бирлик сон, бош келишик шаклида, лекин шу маъноларни ифодаловчи кўрсаткичга эга эмас. Буни «ноль кўрсаткичли шакл» дейилади. Буларнинг махсус грамматик шакл эканлиги ўзига зид бўлган, бир-бирига нисбатан қараладиган бошқа шакл (шакллар)га нисбатан белгиланади. Мас., юқорида келтирилган гапдаги «китоб» сўзининг бирлик сон шакли экани «китоблар» кўплик шаклига нисбатан, бош келишик шакли экани эса махсус кўрсаткичга эга бўлган бош-қа келишик шаклларига (мас., қаратқич — «китобнинг», чиқиш — «китоблан» шаклларига) нисбатан белгиланади, яъни келишик шакли деб қаралади.

Азим Ҳожиев.

СЎЗ ЯСАЛИШИ — 1) муайян тилда мавжуд бўлган усуллар, намуна ва қолиплар асосида, маълум воситалар ёрдамида янги сўз ҳосил қилиш (сўз ҳосил қилиниши). Мас., аффикс ёрдамида С.я. (сўз+ла > сўзла, маза + ли >мазали), «қил» ёрдамчи феъли ёрдамида С.я. (тасдиқ қилмоқ, роҳат қилмоқ). Бу ерда «ясалиш» сўзи «ясамоқ» феълининг мажҳул нисбат шакли ҳисобланади ва жараённи ифодалайди; бирикманинг ўзи эса лингвистик термин эмас; 2) тилшуносликнинг «Фонетика», «Лексикология»га ўхшаш алоҳида соҳасини (бўлимини) билдиради. Мас., ўзбек тили морфологияси, ўзбек тили синтаксиси, ўзбек тили сўз ясалиши. Бу ўринда «С.я.» бирикмаси тилшуносликка оид термин ҳисобланади. Тилшуносликнинг бу бўлимида янги ясама сўзларнинг пайдо бўлиши ва бунинг шарт-шароитлари, ясама сўз таркибий қисмларининг (С.я. асоси ва сўз ясовчининг) моҳияти, шунингдек, С.я. б-н боғлиқ бошқа тушунча ва ҳодисаларнинг моҳияти ўрганилади. Мас., С. я. маъноси, С.я. типи ва қолипи, С.я. меъёри, С.я. имконияти, С.я. даги маҳсуллилик-маҳсулсизлик ҳодисаси, С.я. нинг асосий усуллари, воситалари ва б. Шу асосда тилнинг С.я. тизими таҳлил этилади.

Ҳоз. ўзбек тилида ясама сўзлар, асосан, аффикслар ёрдамида ҳосил қилинади, яъни морфеманинг бир тури сўз ясаш учун хизмат қилади. Ҳар қандай ясама сўзнинг таркиби С.я. асоси ва сўз ясовчидан иборат бўлади: ҳуқуқшунос (ҳуқуқ — С.я. асоси, -шунос — сўз ясовчи), текисламоқ (текис — С.я. асоси, -ла— сўз ясовчи). С.я. асоси ясама сўз бўлиши ҳам мумкин: билимли (билим — С.я. асоси, -ли — сўз ясовчи). Ўзбек тилида фақат мустақил сўзлардан, уларнинг ҳам от, сифат, феъл туркумига оид сўзлардан янги-янги сўзлар ясалади. Демак, мустақил сўз туркумларидан фақат от, сифат ва феъл туркумларигина С.я. тизимига эга. Ўзбек тили луғат (лексик) таркибининг бойиши, ривожланишида С.я.нинг муҳим ўрни бор.

Азим Ҳожиев.

СЎЗ ЭРКИНЛИГИ — инсоннинг асосий шахсий ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларидан бири; ҳоз. даврда аксарият мамлакатларда «ахборот эркинлиги» деб аталадиган умумий ҳуқуқнинг таркибий қисми. Ўз фикрини оммавий тарзда (оғзаки ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзма) баён этиш имкониятини билдиради. С.э.га демократия кўринишларидан бири сифатида қаралади. Ўзбекистонда С.э. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган. Конституцияга кўра, «ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга» (29-модда). Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бўйича ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига ҳам эга. Бироқ амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун б-н белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун б-н чекланиши мумкинлиги Конституцияда ўз ифодасини топган. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги қонунида давлат сирлари тоифалари аниқланган ва улар ҳақидаги маълумотларни олиш ва тарқатиш чегараланган.

Демократик мамлакатларда оммавий ахборот воситаларининг фаолияти С.э.га асосланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам алоҳида моддада ана шу қоида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Унга кўра, «оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди... Цензурага йўл қўйилмайди» (67-модда). Фуқаролар оммавий ахборот воситаларида, жумладан, телевидение ва радио, матбуотда ўз фикрларини эркин баён қилиши, сўзлаши мумкин.

Эркин фуқаролик жамиятининг қонунчилик ва суд амалиёти С.э. суиистеъмол қилинишининг олдини олиш мақсадида унга нисбатан муайян чекламоқда. Хусусан, жаҳоннинг кўпчилик давлатларида С.э.дан қонуний давлат ҳокимиятини зўрлик б-н ағдариш, давлат сири ва қонун б-н муҳофаза қилинадиган бошқа сирни ошкор қилиш, жиноятлар содир этишга ундаш, миллий, ирқий, диний ва б. адоватни келтириб чиқариш, бошқа шахсларни ҳақоратлаш ва туҳмат қилиш, жамоат ахлоқи ва одобни бузиш мақсадида фойдаланиш мумкинлиги Конституциявий ҳуқуқларни ва эркинликларни ҳимоя қилиш тўғрисида» (1997), «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» (1997), «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1997), «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» (1996), «Ноширлик фаолияти тўғрисида» (1996), «Реклама тўғрисида» (1998), «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида» (2002). Ушбу қонунларнинг асосий мақсади Ўзбекистонда С.э.ни таъминлаш кафолатларига, ҳар кимнинг ахборотни эркин ва монеликсиз излаш, олиш, текшириш, тарқатиш, фойдаланиш ва сақлаш ҳуқуқларини рўёбга чиқаришга қаратилгандир.

Акмал Саидов.

СЎЗ ЎЙИНИ — бадиий адабиётда айрим сўзларнинг шаклий ўхшашлиги асосида турли маънода қўлланилиши. С.ў. халқ оғзаки ижоди ва мумтоз шеъриятда кўп учрайди. Фақат С.ў.га асосланиб яратилган жанр *тўюқ* деб аталади. Мас.,

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от,
Насиҳатни ёд қилиб ол, фарзандим,
Ёлғиз юрма чанг чиқармас ёлғиз от.

(Эргаш Жуманбулбул ўғли).

Бадиий сўз санъатидан *тажнис* ҳам С.ў. асосида яратилади.

СЎЗАК, гонорея, триппер — гонококклар қўзғатадиган юқумли венерик касаллик. Кўпинча, тасодифий жинсий алоқа қилиш оқибатида келиб чиқади. Касаллик, асосан, жинсий йўл б-н юққанлиги учун аксарият сийдик чиқариш канали ва жинсий аъзолар зарарланади. Инфекция манбаи С. б-н оғриган эркак ёки аёл. Жинсий алоқада гонококклар жинсий аъзолар ва сийдик чиқариш каналининг шиллиқ қаватига тушиб, уни яллиғлантиради. Баъзан касаллик бемор ишлатган буюмлар (сочиқ, мочалка, кўрпа-тўшак, кийим-кечак ва б.) дан фойдаланганда ҳам юқиши мумкин. Чунончи қизларга касаллик бемор онадан ўтади; бунга жинсий аъзолардан ташқари, кўз (қ. *Бленнорея*) ва оғиз шиллиқ пардаларининг С. оқибатида яллиғланиши сабаб бўлиши мумкин.

Касаллик аломатлари, одатда, С. юққанидан сўнг орадан 3—5 кун ўтгач пайдо бўлади. С. б-н касалланган эркакларда сийдик чиқариш каналининг олдинги қисми яллиғланади, ачишади, қизийди ва оғрийди, сийганда оғриқ зўраяди; сийдик чиқариш ка-

налининг ташқи тешиги қизариб, шишади; торайиб қолади, йиринг ажралади, сийдик равон келмайди, кечалари оғриқли эрекция кузатилади. Беморнинг аҳволи айтарли ўзгармайди, баъзан иштаҳа пасайиши, дармонсизлик, бир оз т-ра кўтарилиши мумкин. Ташқи (баланопостит) ва ички (*простатит*, эпидидимит, *оофорит*, эндометрит) жинсий аъзолар, қовуқ (*цистит*), бўғимлар (*артрит*) ва б. яллиғланиши мумкин. С. ўз вақтида даволанмаса, бошқа аъзоларга тарқалиши, йиллаб чўзилиши ва ниҳоят сурункали тус олиши мумкин. Жинсий алоқа, аччиқ, шўр овқатлар ейиш, спиртли ичимликларга ружу қилиш оқибатида касаллик бот-бот қўзиб турали. С. нинг кўп учрайдиган асоратларидан простатит ва уруғ пуфакларининг яллиғланиши эркакни жинсий ҳаётга яроқсиз қилиб қўйиши, шунингдек, бепуштликка сабаб бўлиши мумкин. Бемор узоқ вақт даволаниши лозим, баъзан сийдик чиқариш канали торайганда операция қилинади.

С. б-н оғриган аёлларда касалликнинг ўткир даври эркаклардагига қараганда сезиларсиз ўтиши, бемор касалланганини узоқ вақтгача билмаслиги мумкин. Яллиғланиш жараёни кўпинча сийдик-таносил системасининг пастки ва юқори қисмида кузатилади.

С. юқумли бўлгани учун касаллик белгилари пайдо бўлиши б-ноқ венеролог врачга мурожаат этиш керак. Бемор тери ва венерик касалликлар диспансерида даволанади. Баъзан даво пайтида сийдик каналида оғриқ, ачишиш, йиринг камаяди. Бемор ўзини соғлом ҳис қилади ва жинсий алоқа қилаверади, лекин организмда ҳали гонококклар бўлиши мумкин. Тўлиқ даволанмай жинсий алоқа қиладиган беморлар атрофдагилар учун жуда хавфли бўлиб, касалликни бошқаларга юқтиради ва турли ноҳуш оқибатларга сабаб бўлади. Шунинг учун соғайган беморлар бир неча марта лаб. текширувидан ўтказилиб, касаллик аломати топилмагач соғлом ҳисобланади. С. б-н оғриган кишиларда иммунитет пайдо бўлмайди, бир киши С. б-н бир неча марта оғриши мумкин (реинфекция). Ўз вақтида даво қилинса, бемор бутунлай соғайиб кетади.

С.нинг олдини олишда тасодифий жинсий алоқадан сақланиш, *шахсий гигиена*га риоя қилиш, аҳоли ўртасида тери-таносил касалликларига оид суҳбатлар ўтказиш ҳамда тарбиявий ишлар олиб бориш зарур.

СЎЗАНА (форс. — игна б-н тикилган) — машина ёки қўлда матога *кашта* тикиб тайёрланадиган бадиий буюм. Ип газлама, шойи, бахмал каби дирга матоларга турли чоклар (босма, йўрма, попопда кашта тикилади. Кашта замини сифатида мато ранги С. колоритини ҳосил қилишда муҳим роль ўйнаши б-н *палак*дан фарқ қилади. Нақш мужассамоти марказий майдон (айлана гул ва б.) ва ҳошия (такрорланувчи 1—2 нақш бўлагидан тузилган тўртбурчак, мурабба шаклга эга бўлиб, асосан, усимликсимон (баъзан тасвирли, сюжетли) нақшгуллардан иборат. Нақш мужассамотининг асосий чизиқлари *ахта* ёрдамида матога туширилади. С.нинг баднийлиги, нафосати чеварнинг маҳорати, унинг ижодий лиди б-н белгиланади. Айниқса, *зардўзлик*да тайёрланадиган С.лар жилоси, жозибаси б-н ажралиб турали. С., одатда, хонани безатиш учун леворга осилади (айрим минтақаларда келин-куёвларнинг ўрни устига ёпилади).



Сўзана (19-а. охири. Шаҳрисабз).

Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида С. қадимдан кенг тарқалган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабз ва б.да ўзига хос тарзда тайёрланган С.лар каштаси, нақши, ранги жиҳатдан хилма-хил бўлиб, улардан намуналар республика ва хорижий мамлакатлар музейларида, хусусий тўпламларда сақланади. 20-а.нинг 20—30-й.ларида С.нинг асосий мужассамоти шаклланди (ҳошия ингичкалашди, гуллар етакчи ўринни эгаллади), 40-й.лардан машина каштадўзлигининг ривожланиши б-н С. кашталари машинада ҳам тикила бошланди, мавзули, тасвирли С. мужассамотлари юзага келди. 20-а. охирига келиб Ўзбекистон мустақиллиги (1991)дан кейин амалий безак санъатининг барча соҳаларида булганидек, *каштадўзлик* (жумладан, унинг С. тури) ҳам жадал ривожланди. С. учун мато ва кашталар учун иплар тайёрлаш кенг йўлга қўйилди. Бунда Бухоро (З. Аълобердиева, З. Облоқулова ва б.), Сурхондарё (А. Холерова ва б.), Самарқанд (С. Раҳматуллаева, М. Ҳайдарова ва б.), Тошкент (И.Давлатов, З.Файзуллаева ва б.), Қашқадарё (З. Ҳамидова ва б.) каби С. тайёрлаш марказларининг ҳиссаси катта. Замонавий мужассамотли, нафис колоритли, сержило, ранг-баранг С.лар яратилмоқда, улар халқаро кўргазмалар (АҚШ, Франция, Италия ва б.)да намойиш этилади, музей ва хусусий тўпламларда сақланади.

С. мужассамотларини яратишда рассомлар амалий санъат усталари б-н ҳамкорлик қилмоқда.

СЎЗЛАШУВ ТИЛИ — *оғзаки адабий тил* турларидан бири; кундалик турмушдаги алоқа-аралашув учун хизмат қилади, муомала ва таъсир кўрсатиш вазифасини бажаради. Миллий алоқа-аралашув воситаси сифатида миллатнинг шаклланиш даврида вужудга келади. С.т. адабий тилнинг яшаш, амал қилиш шакли сифатида унинг асосий белгиларига (лаҳжалардан устун туриш, барқарорлик, меъёрийлик, қўлланиш соҳасининг кенглиги) эга бўлади. С.т.-тарихий категория. С.т.нинг турли миллий тиллардаги тарихи унинг оғзаки шаклда мавжуд бўлганлиги туфайли манбаларда қайд этилмаган.

С.т. бир қатор ўзига хос белгилари б-н, жумладан, олдиндан ўйлаш ва тил материалини олдиндан танлаб олишнинг бўлмаслиги, нутқий алоқанинг суҳбатдошлар орасида бевосита бўлиши, нутқ жараёнининг эркинлиги, расмийликдан ҳоли бўлиши ва ш. к. б-н ажралиб туради. Тилнинг барча соҳалари (фонетика, морфология, лексика ва б.) бўйича ҳам С.т. нинг алоҳида хусусиятлари бор. Мас., фонетика бўйича бу нарса ўзига хос талаффузда кўринса, лексикада унинг ўзига хос сўзларга (арголар, жаргонлар, диалектизмлар ва б.га) эгалигида намоён бўлади. С.т. хизмат кўрсатадиган алоқа-аралашув жараёнида нафақат соф лисоний воситаларнинг ўзи, балки қўл ва юз б-н қилинадиган имо-ишораларнинг ҳам катта аҳамияти бор: бундай имо-ишоралар сўзловчи нутқининг янада аниқ ва таъсирчан бўлишини таъминлайди, пауза ёки айрим сўзлар ва фикрлар ўрнини босади. С.т. унсурлари бадиий адабиётда ҳам, унинг таъсирчанлигини ошириш, маҳаллий колоритни кўрсатиш мақсадида ҳам кенг қўлланади.

СЎЗЛАШУВ УСЛУБИ — қ. *Услуб*.

СЎЗЛИК — энциклопедия, луғат ёки бошқа турдаги маълумотномага киритишга мўлжалланган сўзлар (мақолалар номи) рўйхати. Муайян фан соҳаси ичида аввал мавзулар бўйича С. тузилади. Бундан С. муҳокама қилиниб, тўлдирилгандан сўнг алифбо тартибидаги (умумалифбо) С. тузилади.

СЎЗНИНГ КЎЧМА МАЪНОСИ — қ. *Кўчма маъно*.

СЎЗНИНГ ЛЕКСИК МАЪНОСИ — сўзнинг материал қисми — *лексема* билдирадиган маъно; муайян товушлар мажмуини маълум объектив воқеликка боғлаш б-н киши онгида юзага келадиган мазмун-мундариж; луғавий маъно. Мас., «Болаларни уйнатлик» таниданги биринчи сўз ҳали ёш, вояга етмаган одамни, тўдакни, иккинчи сўз эса ҳаракатни (бола б-н боғланган ҳаракатни) билдиради. Демак, «бола» ва «уйна» сўзларидан ифодаланадиган мазкур конкрет маънолар шу сўзларнинг лексик маъноларидир. С.л.м. муайян сўзнинг аниқ мазмунини (нарса, белги, ҳаракат тушунчаларини ифодалаш, эмоцияларни билдириш) ташкил этади. С.л.м. ўзак-негизнинг ўзи б-н ифодаланади; ясовчи аффикслар ҳам сўздаги материал қисмнинг ичига киради. Шу жумладан лексик маъно *сўз ясалиши* ва *лексикология* б-н боғлиқдир. С.л.м. шу сўзнинг ўзигагина тегишли хусусий маъно бўлиши б-н бир қанча ўхшаш сўзлар учун умумий ҳисобланадиган, умумийлик характерига эга бўлган грамматик маънодан фарқ қилади.

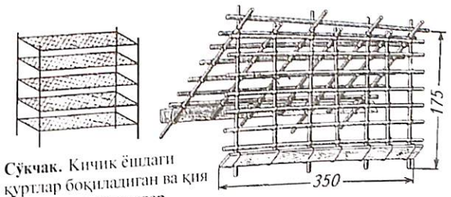
СЎЗОҚ СВИТАСИ (Фарғона водийсидаги Сўзоқ қишлоғи номидан) — эоцен даврига мансуб маҳаллий ётқизиқлар мажмуи. 1937 й.да ажратилган. Ўрта Осиё жан. (Тошкент атрофи, Фарғона водийси, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари, Афғонистон-Тожикистон депрессияларида)да кенг тарқалган регионал свита. Яшил рангли гил, мергель, айрим жойларда қизғиш қумтош, гипс ва доломитлар қатламчаларидан таркиб топган. Қалинлиги 10—90 м. Бу свитада эрта эоцен даврига оид ҳайвон қолдиқлари мавжуд. С.с.да саноат миқиёсидаги нефть Фарғона ботиғида очилган.

СЎК — оқланган тариқ. Деҳқончилик б-н шуғулланадиган аҳоли ўртасида жуда қадимдан тайёрланган. Хонаки усулда С. олиш усули: тариқ катта қозонда бир қайнатиб олинади, ёйиб қуритилади, қозонда қовурилади. Қовурилган тариқ ўғирда янчиб оқланади. С.ни сутга (6—8 соат) ивитиб истеъмол қилиш мумкин, ундан талқон, *сўк оши* тайёрланади.

Ҳозирги даврда ёрма саноати корхоналари оқланган хом С. (*ёрма*) савдо дўконларида сотилади.

СЎК ОШИ — суюқ таом. Қайноқ сувга сўк (оқланган тариқ) солиниб, 15—20 мин. қайнатилади. Сўк пишиши олдидан туз солинади. Таом бир оз совигач, қатиқланади (баъзан майда тўғралган пиёз қўшилади). С.о. илгари қўш ҳайдаш, пичан ўриш ва бошқа қ.х. ишлари пайтида кўп истеъмол этилган. Ҳозир ҳам чанқоқ босди таом тарзида тайёрланади.

СЎКЧАК — тут ипак қуртларини боқиш ва озиқлантириш учун қўлланиладиган махсус қурилма, қуртлар учун озиқланиш майдони. Слар маҳаллий шароитларда турли маҳаллий материаллар (қамиш, терак, тол ва тут)дарнинг йўғон новдаларидан тайёрланади. Саноатбоп ипак қуртларини боқишда металлдан ясалган Слар ишлатилади. Иқтисодий жиҳатдан самарадор бўлган кўп қаватли уз. 2 м., эни 1 м ва бўйи 1,8 м қаватли С.лардан қўлланилади. Қуртларнинг кичик (1, 2 ва 3) ёшлари учун 5 қатор озуқа майдонига эга бўлган (қаторлар ораси 30—35 см) С.лардан, катта ёшларида (4 ва 5 ёшлар) эса ораларидан битта қатор олиниб 3 та қатори (қатор оралиги 60—70 см) қолдирилган (қатор оралиги 60—70 см) С.лардан фойдаланилади. Ҳар бир қути қуртлар учун кичик ёшларда (1—3) 12 м², катта ёшларда (4—5) 60—70 м² озуқа майдони ажратилади. Кўп ҳолларда озуқа майдонига қараб меъёр бўйича қуртлар бир хонада кўпи б-н 2 қаторли сўкчакларда жойлаштирилади.



Сўкчак. Кичик ёшдаги қуртлар боқиладиган ва қия жойлашган сўкчаклар.

СЎЛАК — *сўлак безлари*дан ишланиб чиқадиган тиниқ ёпишқоқ суюқлик (секрет). С. ейилган овқатни намлаб овқат луқмаси ҳосил бўлишига имкон беради. Одам сўлаги 99% сув ва унда эриган органик ҳамда анорганик моддалардан иборат. Катта одамларда бир кеча-кундузда 1,5 л гача С. ажралади. С. таркибида микроорганизмлар, лейкоцитлар, ферментлардан амилаза, лизоцим, оқсиллардан альбумин, глобулин, шунингдек, холестерин, глюкоза ва витаминлар бор. Овқат хили, организмнинг физиологик ҳолати, киши ёшига қараб С. сифати ва миқдори ўзгаради. С. оғиз бўшлигига тушган бактерияларни нобуд қилиш хусусиятига ҳам эга.

Ҳайвонлар (мас., илонлар) сўлагида заҳарли моддалар бўлиб, улар ҳимоя ва ҳужум қилиш воситаси сифатида ишлатилади. Тўғарак чувалчанглар, баъзи қушлар сўлагидаги шиллиқ моддалардан ин қуришда ёпиштириш учун фойдаланилади. Кейинчалик ҳашаротлар, баъзи моллюскалар ва умуртқалилар сўлагида карбоангидразалар, баъзи йиртқич бошоёқлилар сўлагида заҳарлар ва шиллиқдан ташқари, протеазалар, нуклеазалар (РНК-аза, ДНК-аза) бўлади.

СЎЛАК БЕЗЛАРИ — оғиз бўшлиғига сўлак чиқарадиган ҳазм безлари; булар оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватида (лаб, лунж, танглай ва тилда) жойлашган. Эволюцион жиҳатдан оғиз бўшлиғининг ривожланиши б-н боғланган. Дастлаб функционал С.б. ҳашаротларда пайдо бўлиб, овқат ҳазм қилиш системасининг олдинги қисмида жойлашган. Айрим ҳайвонларнинг С.б. заҳарли моддали (мас., айрим илонлар заҳари) ёки қон ивишининг олдини оладиган (мас., зулукларда гирудин) секрет ишлаб чиқаради. Серозли ва шиллиқ сўлак ажратадиган безлар ҳамда аралаш безлар фарқ қилинади. Булардан ташқари яна 3 жуфт — қулоқ олди, тил ости ва жағ ости С.б. бор. Одамда қулоқ олди С.б.нинг (ташқи эшитув йўлларининг олдида жойлашган) йўли оғиз бўшлиғининг кириш қисмига, жағ ости С.б.нинг (пастки жағда) йўли тил остига очилган. Тил ости С. б.нинг йўли жағ ости С.б. б-н қўшилиб кетган. С. б.нинг секрети (сўлак) овқат ҳазм қилишнинг дастлабки босқичида қатнашади. Одамда С.б. касалликларидан сўлак тоши касаллиги, эпидемик паротит ва б. учрайди.

СЎМ — 1) энг қадимги атамалардан бири бўлиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида «С.» пул солинган қопча (халта) маъносида қўлланилган. 14-а.да Олтин Ўрда хонлигида оғирлик бирлиги бўлиб, муайян оғирликдаги кумуш қуйма (ёмби)ни ифодалаган.

1920-й.ларда, ЎзССР ташкил этилганидан кейин совет рубли банкнотлари ва хазина билетлари номиналида иттифоқдош республикаларнинг миллий тилларидаги пул бирликлари номлари, жумладан «сўм» номи ёзилган ҳолда чиқарилган *рубль* Ўзбекистон ҳудудида муомалада «С.» деб аталган.

2) Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги. 1 С. = 100 *тийин*. Халқаро ифодаси UZS. С. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбеки-



Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага чиқарган сўм банкнотлари.

СЎНАЛАР, сўқирлар (Tabanidae) — *икки қанотлиларга* мансуб калта мўйлов ҳашаротлар оиласи. Гавдаси калта ва йўғон, қанотлари кенг ва кучли. Оғиз органлари санчувчи-яловчи, умуртқали ҳайвонлар терисини осон тешади. 3000 га яқин тури бор. Одатда, ўрмон, дашт ва чўл минтақаларида кенг тарқалган, сув ҳавзаларига яқинроқ жойларда учрайди. Яхши учали, қўшли кундуз кунлари фаол ҳаёт кечиради. Кўпчилик турларининг уруғочиси йирик туёқли ҳайвонлар, баъзан одам қонини сўради. Чақканда оғрийди. Хартуми ёрдамида терини тешиб, жароҳатлаган жойига сўлагини пуркайди. Сўлаги таркибида қонни ивитмайдиган фермент бўлади. Уруғочи С. ўз вазнидан 1,5—3 марта кўпроқ (40—300 мг) қон сўради. Эркак С. гуллар шираси ва б. суюқликлар б-н озиқланади. Уруғочиси тухумларини сув устида ўсган ўсимликлар баргига қўяди. Тухумдан чиққан личинка сувда, сув тубидаги балчиқда ёки қирғоқ яқинидаги нам тупроқда ривожланади; чириётган ўсимлик қолдиғи ёки майда ҳайвонлар б-н озиқланади. С. туляремия, қуйдирги, отлар анемияси касалликларининг қўзғатувчиларини юқтиради. Ёмғир С.и, тиллакўз С., ҳақиқий С.

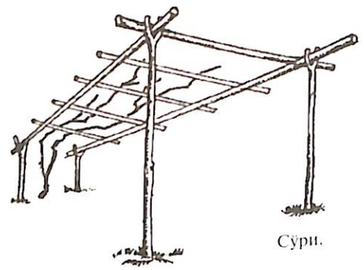


Сўна.

уруғларининг турлари кенг тарқалган. Ўзбекистонда С.нинг 6 уруғга мансуб 53 тури учрайди. Асосий турлари: ҳўкиз С.и, кулранг С., бугу С.и.

СЎНКЎЛ — Марказий Тяньшандаги Сўнкўл сойлигидаги кўл (Қирғизистонда). 3016 м баландликда. Майд. 278 км². Энг чуқур жойи 22 м. Тектоник йўл б-н ҳосил бўлган. С.ни денгиз сатҳидан 3600—3900 м баландликдаги Сўнкўлтов тизмасининг унчалик баланд бўлмаган чуққилари ураб туради. 10 га яқин тог дареси қуйилади, лекин Норин дареси га (Сирдарё ирмоғи) қуйиладиган биргина Кукжарти дареси оқиб чиқади. Кул сувида карп, осман каби балиқларини кўпайтириш соҳасида тажрибалар утказилган. Ёзда кўлга кўплаб паррандалар учиб келади.

СЎРИ — тоқ устиришга мўлжалланган таянч мослама. Фарғона, Қашқадарё, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида кенг тарқалган. Токларни ердан кўтариш учун тик устунлар қўйилади ва устунларнинг 3—3,5 м ли баланд қисмидан бир томонга қийшайтириб яна 3—4 м узунликда ҳодача ёки тахталар ўрнатилиб, уларнинг уч қисмига тиргак устунлар қўйилади. Тик қўйилган устунларга ва С.нинг устига 40—50 см оралиқда боғазлар боғланади. Соҳибкор Ризамат *Мусамуҳамедов* томонидан токни С.да ўстиришнинг яхшиланган *воши* усули ишлаб чиқилган. Токни С.да ўстириш усули халқ тажрибаси асосида вужудга келган. С.да ўстириладиган токнинг занг, маданг ва бир йиллик новдалари атрофга кенг таралиб яйраб ўсади. Барглари ҳаво ва қуёшдан яхши фойдаланади, ассимиляция жараёни кучаяди. Натижада узум бошлари катталашади, ранг киради, шираси ортади, касалликлардан кам зарарланади.



Сўри.

СЎРИЛИШ, резорбция — турли моддаларнинг ҳужайра элементлари орқали қон ва лимфага ўтиши. Овқат ҳазм қилиш йўлида (асосан, ичакда), шунингдек, ўпка, плевра, бачадон бўшлиғида, қовуқда, тери юзаси ва б.да содир бўлади. Сув, туз ва баъзи моддалар (глюкоза, витаминлар) деярли ўзгаришсиз, кўпчилик овқат моддалари ферментлар таъсирида эпителий қаватидан осон ўтадиган оддий бирикмаларга айлангандан сўнг сўрилади. С.да моддалар физик жараёнлар (*диффузия* ва ҳ.к.) натижасида ҳаракатланади. Сўрилган моддалар барча орган ҳамда тўқималарга тарқалиб, энергия ҳосил бўлиши ва ҳаракатланиш жараёнида сарфланади. С. мураккаб физиологик жараён; одам ва юксак ҳайвонлар овқат ҳазм қилиш йўлида С. ичак ворсинка (ўсимта)лари ҳамда микроворсинкалар орқали юз беради. Углеводларнинг моносахаридга, оқсилларнинг аминокислотага парчаланиб сўрилиши форфорилаш жараёнига имкон беради. Ёғлар олдин дива моноглицеридларга, кейин глицерин ҳамда ёғ кислоталарига парчаланиб сўрилади. С. нерв ҳамда гуморал-гормонал механизм орқали бошқарилади. С.нини бу илиши баъзи фермент ва С.да иштирок этадиган айрим ўтказувчиларнинг етишмаслиги сабабли рўй беради, гоҳо ирсий хусусиятга эга. Бу камчиликлар организмга фермент, витамин, туз ва б. моддаларни киритиш йўли б-н бартараф қилинади.

СЎРОВ — социологик тадқиқотларда қўлланиладиган дастлабки ахборот йиғиш услуби. С. ёрдамида ўрганилаётган объект тўғрисида эмпирик маълумот тўпланади. С. жамоатчилик фикрини, яъни фуқаролар, ижтимоий гуруҳларнинг жамият муаммоларига муносабатини ўрганишга қаратилади ҳамда ижтимоий ахборот тўплаш, аҳолининг истеъмол талабини ўрганиш ва ш.к. мақсадларни назарда тутади. Ижтимоий ахборот ижтимоий аҳамиятга молик воқеалар тўғрисидаги билимлардир. С. жараёнида респондентлар (социологик тадқиқотда ахборот олиш манбаи сифатида иштирок этувчи шахслар) *сўровномада*ги саволларга ёзма жавоб берадилар. С. социологик ахборотнинг ишончлилигини, яъни тадқиқотларда олинган маълумотларнинг ҳаққонийлигини таъминлаши зарур.

СЎРОВНОМА, анкета — 1) ишга қабул қилишда тўлдириладиган расмий ҳужжат. Ўзбекистондаги айрим ташкилотларда кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақаси б-н бир қаторда С. шаклидан ҳам фойдаланилади. Ундаги саволлар, баъзи қўшимчаларни ҳисобга олмаганда, шахсий ҳодимнинг шахсий ҳужжатларидаги ёзувларга айнан мувофиқ келиши керак. С.да ишга кирувчи (тўлдирувчи)нинг имзосидан ташқари кадрлар б-н шуғулланувчи (ҳужжатни текшириб олувчи)нинг ҳам имзоси бўлади; 2) тўлдираётган одам ҳақида бирон-бир маълумот олиш ёки муайян дастур бўйича тузилган саволларга жавоб олиш учун бериладиган сўров варақаси. С. тузиш, уни тарқатиш, ўрганиш (анкеталаштириш) ижтимоий фанларда, аҳоли рўйхатини ўтказишда, жамоатчилик фикрини ўрганишда қўлланилади (қ. *Сўров*).

СЎРОҚ (ҳуқуқда) — шахсдан *кўрсатув* ва тушунтирув олиш воситаси. С.ни суриштирувчи, терговчи, прокурор; суд ишларини юритиш чоғида эса — суд олиб боради. *Тергов* ёки суд иши олиб борилаётган тилни тушунмайдиган шахс таржимон иштирокида С. қилинади. 16 ёшгача бўлган гувоҳ ва жабрланувчини С. қилишда унинг ота-оналаридан бири ёки бошқа қонуний вакили ва педагог иштирок этади. *Гумон қилинувчи* ва *айбланувчи* С. қилинганда унинг ҳимоячиси ҳозир бўлиши шарт. С. вақтида қийноққа солиш, зўравонлик, шафқатсизлик ёки инсон шаъни ва қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этиш жиноят ҳисобланади. С. қилинувчига унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилиши шарт. Вояга етган гувоҳ ва жабрланувчи С.да атайлаб ёлғон кўрсатув берса ёки кўрсатув беришдан бош тортса, жиноий жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантирилади. Қонун суд маслаҳатхонасида муҳокама қилинган ҳолатлар тўғрисида — судья ва халқ маслаҳатчисини, жиноят иши бўйича — ҳимоячи ва баъзи шахсларни С. қилишни тақиқлайди. Гумон қилинувчининг ва айбланувчининг яқин қариндошлари гувоҳ ёки жабрланувчи тариқасида фақат ўзларининг розиликлари б-н С. қилиниши мумкин. С. қилишнинг шартлари ва тартиблари Ўзбекистон Республикаси ЖПК нинг 96—124-моддаларида батафсил белгиланган.

СЎРОҚ БЕЛГИСИ — гап охирида қўлланадиган тиниш белгиларидан (?). Бу белги асосан мазмунидан сўроқ англашилган гаплар охирига қўйилади ва шу гапнинг ифода мақсадига кўра сўроқ гап эканлигини кўрсатади (Нега келмадинг? Кўрқдингми?). Бу белги ўзбек тилига рус тилидан кирган, 19-а. охирларидан. «*Туркистон вилоятининг газети*» саҳифаларида айрим матнларда қўллана бошлаган.

С.б. ўзбек адабий тилида қуйидагича қўлланади: 1. Соф сўроқ гаплар (содда ёки қўшма) охирига қўйилади. Бундай гаплар таркибида сўроқни билдирувчи лексик ёки грамматик воситалар: сўроқ олмошлари ва сўроқ юкламалари иштирок этиши (Шаҳардан қачон келдинг? Кимни кўрдинг? Соғлиги яхшими? Ботир-чи?) ёки иштирок этмаслиги мумкин. Кейинги ҳолатда сўроқ маъноси ёзувда сўроқ белгиси б-н, оғзаки нутқда оҳанг б-н ифодаланади (Соат беш бўлди. — Соат беш бўлди?). 2. Тақризларда, иқтибосларда бирон сўз ёки жумла ноаниқ бўлса, хато қўлланса, гумон ва англашилмовчиликни билдирса, ўша сўз ёки жумладан сўнг қавсга ўраган ҳолда қўйилади. Баъзан жумладаги хато жуда қўпол бўлса, С.б. қўша қўлланиши мумкин. 3. Сўроқ гап типидаги сарлавҳалардан кейин қўлланади: Театр ёшларга нима берди? Ҳуқуқий меъёрларни биласизми? Риторик сўроқ гаплар охирида баъзан С.б., баъзан сўроқ ва ундов белгилари қўша қўлланади: Дунёда онадан улуғ зот борми?!

СЎРОҚ ГАП — гапларнинг кузатилган мақсадга кўра турларидан бири; сўзловчининг бирор номаълум ва ноаниқ нарса-ҳодисани билиш учун тингловчига мурожаатини ифодаловчи, сўроқ мазмунли гап. Асосий хусусияти (вазифаси)га кўра С.г.лар 2 турли бўлади: соф С.г.лар ва риторик С.г.лар. Соф С.г. тингловчидан жавоб талаб қилади (Олимжонни қачондан бери биласиз?). Риторик С.г. ўзида тасдиқ ёки инкор мазмуни бўлган, тингловчидан жавоб талаб қилмайдиган гапдир (Шундай гўзал ватан борми дунёда? Болани ким севмайди?). Баъзи С.г.ларда сўроқ мазмуни б-н бирга шубҳа, ҳайрат-таажжуб, буйруқ маънолари ҳам сезилиб туради (Ёпирай, шу ишни сен бажардингми? Тезроқ бормайсизми? — Тезроқ боринг).

С.г. қуйидаги воситалар ёрдамида тузилади: 1) гап таркибида мустақил сўроқ сўзлар (ким, нима, қачон, қаерда, қанча, неча, нега каби сўроқ олмошлари) ёрдамида (Уни ким кўрибди? Қачон келасиз?); 2) -ми, -чи, -а(-я) ва б. сўроқ юкламалари ёрдамида (Кеча театрга бордингми? — Йўқ. — Бугун-чи? Бугун борасанa?); 3) сўроқ олмошлари ва сўроқ юкламалари бўлмаганда, сўроқ оҳангининг ўзи б-н ҳосил қилинади (Фамилиянгиз? Исмингиз? Кеча кўринмадингиз?).

СЎРУВЧИЛАР, трематодалар (Trematoda) — *ясси чувалчанглар* синфи. Ҳайвонлар, баъзан одамнинг ички паразити. Тўғри ичакли киприкли чувалчанглардан келиб чиққан. Гавдасининг уз. бир неча мм дан 5 см (баъзан 1,5 м) гача. Шакли баргсимон, баъзан чўзиқ. Одатда, 2 сўрғичи бор. Оғиз сўрғичи гавдасининг олдинги учида, унинг тубида оғиз тешиги жойлашган. Қорин сўрғичи оғиз сўрғичидан орқароқда, баъзан гавдасининг кейинги қисмида. Тана қоплоғичининг эпителий ҳужайралари паренхимага ботиб кирган, киприксиз. Ҳаёт цикли мураккаб насл галланиши ва хўжайин алмашиниш орқали боради.

Тухуми сувга тушганида ундан киприкли личинка — мирацидий чиқади. Личинка 1-оралиқ хўжайин (моллюска) танасига ўтиб, спораниста-га айланади. Спораниста педагенез (личинка даврида кўпайиш) орқали 2-личинка — редийни ҳосил қилади. Редийлар ичида 3-личинка — думли церкарийлар етишади. Церкарийлар сувга чиқиб, 2-оралиқ хўжайин (сув ҳашаротлари личинкаси)ни зарарлайди ва чистага ўралиб, метацеркарийга айланади. 5000 дан кўпроқ тури бор. С. — ҳайвонлар ва одамда *трематодоз* касаллигини пайдо қилади.

СЎТА (spadix) — битта йўғон этли ўқда жойлашган тўпгул. Бандсиз гуллари бошоқдаги каби зич жойлашади (мас., *кучала, игир* ва б.). Маккажўхорининг тўпмевасини кўпинча С. деб атайдилар.

СЎФИ, Сўфий (тахаллуси; асл исм-шарифи Илёс Мулла Муҳаммад ўғли) (1860, Гурлан тумани — 1918, Хива) — шоир, демократик йўналишдаги адабиёт вакили. Муҳаммад Аминхон мадрасаси ҳамда Бухоро мадрасасида ўқиган. Моддий қийинчиликларга қарамай 40 ёшларида мадрасани тугатган. Лекин бирор касб эгаси бўла олмаган. Умрининг охиригача мадраса ҳужраларидан бирида яшаган. Талабалик давридаёқ шоир сифатида танилган. Ҳаётининг кўп қисми саёҳатда ўтган, Урганч, Тошҳовуз, Мангит, Хўжайли, Қўнғирот, Шовот, Ҳазорасп ва б. жойларда бўлган. Халқ ҳаётини ўрганган; ғазалларини йиғинларда ўқиб бериб, омма орасида машҳур бўлган. Мумтоз шоирлар ғазалларига назиралар битган. Унисига эргашган, унга муҳаммаслар боғлаган. Ғазалларида эркин муҳаббат, садоқат, меҳру вафони куйлаган, маърифатни, адолатни улуғлаган («Устоз», «Мударрис», «Дарс», «Ҳайф» ва б.). Асарларида тасаввуфий-фалсафий ва маърифий-ахлоқий қарашлар уйғунлашиб кетган. Шеърларида бадиий санъатлардан кенг фойдаланган. С.нинг 6000 мисрали девони сақланган.

СЎФИ — қ. *Муаззин*.

СЎФИ ОЛЛОЁР (1644, Каттақўрғон беклиги Минглар қишлоғи — 1724, Денов) — тариқат арбоби ва мутасаввуф шоир. Шайхлар мактаби ва Бухородаги жўйбор шайхлари даргоҳида таълим олган. Ўз даврининг барча асосий илмларини эгаллаган, араб ва форс тилларини ўрганган. Бухоро хони Абдулазизхон томонидан бож маҳкамасига тўра этиб тайинланган. Дарвешона феъл, шоирона кўнгил соҳиби бўлган С.О. бу лавозимдан тезда истеъфо бериб, ўз даврининг маниҳур шайхи Наврўзга шогирд тушган, тариқат талабларини бажариб, шайхлик мартабасига кўтарилган, валиуллоҳ (карамат соҳиби) бўлиб етишган. Туркий ва форсий тилларида ижод қилган С.О. ижодининг асосий йўналиши ислом маърифатини кенг халқ орасига ёйиш ва тасаввуфнинг инсоний камолот б-н боғлиқ ғояларини тарғиб-ташвиқ қилишдан иборат. У «Маслак ул-муттақин» («Тақводорлар маслаги»), «Мурол ул-орифин» («Орифлар муроди»), «Маҳзан ул-мутеъин» («Итоаткорлар хазинаси») асарларини форсий, «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи»), «Фавз ун-нажот» («Нажот тантанаси») маснавийларини туркий тилда яратган. Форсий ва туркийда битилган бошқа шеърлари ҳам мавжуд. «Мевалар мунозараси» номли манзума ҳам унга нисбат берилади.

С.О.нинг шоҳ асари «Маслак ул-муттақин» бўлиб, 12 минг байт, 135 та катта-кичик боблан иборат. Илоҳий маърифатнинг бадиий талқинига бағишланган бу асар эл орасида шуҳрат топганидан сўнг дўсту яқинлари ундан туркий тилда ҳам шундай бир китоб ёзишни илтимос қиладилар. Бунга жавобан у «Маслак ул-муттақин»ни бирмунча қисқартириб, ўзбек тилида назмда битган ва унга «Сабот ул-ожизин» деб ном берган. Ўзбек фалсафий лирактик алабиётининг етук намунаси бўлмиш ушбу асарда тасаввуф таълимотининг маънавий-ахлоқий масалаларини кенг ёритиш б-н у туркий тасаввуф адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган.

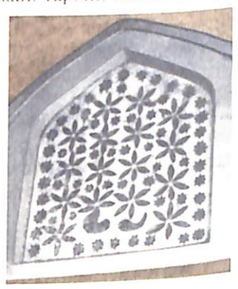
Асарларида ислом аҳкомлари, тариқат талаблари, инсоний комиллик шартларини бирма-бир таърифлаб берган. Ахлоқий-таълимий аҳамияти жиҳатидан, хусусан, «Маслак ул-муттақин» ва «Сабот ул-ожизин» асарлари мактаб ва мадрасаларда асосий дарсликлар қаторида ўқитилиб келган. Унинг диний-тасаввуфий руҳдаги панду ҳикматга йўғрилган асарлари нафақат Туркистон, балки Қашқардан тортиб Этел (Волга), Ёйиқ (Урал) дарёлари воҳалари, Ҳожитархон (Астрахан), Булғор, Оренбург ва б. минтақаларда яшовчи халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Улар кўп нусхаларда кўчирилган. 19-а.нинг охирларига келиб эса Тошкент, Қозон, Боку, Истанбул ва б. шаҳарларда тошбосма йўли б-н бир неча марта босилиб чиққан.

С.О. асарлари кўплаб хорижий тилларга таржима қилинган, уларга бағишлаб шарҳлар ёзилган, луғатлар тузилиб, у қўллаган тасаввуфий истилоҳ-тимсоллар кенг шарҳланган.

Ас.: Сабот ул-ожизин, Т., 1991.
Ад.: Зоҳид Р., Сўфи Оллоёр. Алабиёт кўзгуси, Т., 1996; Туркистоний С., Сўфи Оллоёр. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар, Т., 1994; Баратова Н., Сўфи Оллоернинг бадиий-маънавий қарашлари, Самарқанд, 2002.

Эргаш Очилов.

СЎФИ ОЛЛОЁР МАСЖИДИ — Денов (Сурхондарё)даги меъморий ёдгорлик (1713). *Сўфи Оллоёр* номи б-н боғлиқ. Умумий тарҳи (14,0×16,2 м), хонақоҳ (11,1×9,7 м), икки томонлама айвон ҳамда қўшимча хоналардан иборат. Девори синчли пахсадан, томи тусинли. Шим.-шарқий тарзига меҳробсимон равоқлар, тобалонига ганчкори панжаралар ишланган. Хонақоҳдаги меҳроб равоғи анча чуқур. 2 томонидаги 4 равоққа бурғма чизиқлар қилинган. Бундан бешқирлар жан.-ғарбий айвон деворларида ҳам бор. Айвонлари 7 устун, хонақоҳдаги 6 устун (Л.И.Ремпель устунлардан бирида қурилган ёки қайд этилганини аниқлаган) уйма ва рангли нақшлар б-н безатилган. Устун ва деразa панжаралари қайта тиклантирилган. 1977 й. З.А. Аршавская томонидан ўрганилган.



Суфи Оллоёр масжидидаги ганчкори панжара.

СЎФИЗОДА (тахаллуси; асл исм-шарифи Муҳаммадшариф Эгамберди ўғли) (1880.29.1, Наманган вилояти Чуст ш. — 1937, Тошкент) — Ўзбекистон халқ шоири (1926), маърифатпарвар, мураббий. 20-а.бошидаги янги ўзбек адабиётининг истеъдодли вакилларидан. Ўз билимини ошириш учун Истанбул ун-тига кирган, лекин ўқишни давом эттира олмаган, Туркистонга қайтиб, 1910—13 й.ларда Қўнғиротда ўқитувчилик қилган.

С.нинг дастлабки шеърлари 19-а. 90-й.лар шеъриятининг мумтоз намояндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйилар таъсирида майдонга келган. Айниқса, 1893 й. да Қўқонда яшаб, Муқимий атрофидаги шоирлар б-н яқин муносабатда бўлиши С. дунёқарашининг шаклланишида, бадиий маҳоратининг ўсишида ўзига хос мактаб бўлган. «Ваҳший» тахаллуси б-н мансаб-мартаба йўлида ўз миллатини сотиб кетувчи хоин ва риёкор маҳаллий амалдорларни фош этувчи кескин ҳажвиялар ёзган. Ушбу ҳажвиялар учун «даҳрий» деб эълон қилиниб, қатл этишга ҳукм этилган. Шоир қочишга, 1900—13 й.ларда она диёридан узоқда ҳаёт кечиришга мажбур бўлган. 1899 й.дан С. Чустда (2 йил), Миср вилоятида яшаган. Тифлис, Боқуда, сўнгра Арабистон, Ҳиндистон, Туркияда бўлган. Шеърлари б-н Кавказ ва Оренбург матбуотида, Тошкентда чиқадиган «*Туркистон вилоятининг газети*», «*Садои Туркистон*» газ.ларида фаол қатнашиб турган. Ниҳоят, 1913 й.нинг охирларида Чустга қайтиб, янги усулдаги мактаб очган. Бу мактаб ўз даврида шаҳарда дунёвий билим ўргатувчи ягона илм ўчоғи бўлган. Бундан ташқари, у Камарсадда ҳам болалар учун «Дорулайтом» (Етимлар уйи) ва қатталар учун кечки курслар очган. Лекин бу мактаблар тезда ёпиб қўйилган. «Муаллифни қувиб, мактабни ёпган чустилар, бизлар...» деб бошланадиган киноя ва қочириқлар тўла шеъри матбуотда эълон қилингач, С. яна таъқибга учраб, ўз ватанидан бош олиб кетишга мажбур бўлган. 1915 й. Ҳиндистонда, кейинроқ Афғонистонда яшаган. Бу вақтда у ўзининг «Сирож ул-ахбор» («Хабар зиёси») даги форсий шеърлари б-н амир Ҳабибуллоҳон назарига тушган ва унинг рухсати б-н мактаб очиб, иш бошлаган (1918). Кўп ўтмай, янги амир Омонуллоҳон уни маориф вазирлигига ишга олган.

1919 й.да у Афғонистон делегациясига таржимон бўлиб, Туркистонга келган ва улардан узр сўраб, юртида қолган. Бироқ унинг она юртидаги ҳаёти яна нотинч кечган. Ниҳоят, шўро ҳукумати томонидан тазйиқ остига олиниб, 1937 й.да қатаган қилинган.

Ас.: Тароналар, Т., 1968; Ажзий, Сўфизода, Ибрат [Танланган асарлар], Т., 1999.
Ад.: Содиқов Миён Бузрук, Сўфизода ва унинг ижоди, Т., 1934; Қосимов Б., Долимов У., Маърифат дарғалари, Т., 1990.

Бегали Қосимов.

СЎФИЛАР СУЛОЛАСИ МАҚБАРАСИ — қ. *Тўрабекхоним мақбараси*.

СЎФИТЎРҒАЙ (Galerida cristata) — чумчуқсимонлар туркумига мансуб қуш. Танасининг уз. 180—190 мм, вазни 45 г гача. Бошида патлардан иборат «кокил»и бўлади. Ерда яхши югуради.



Сўфитўрғай.

Патлари қўнғир-кулранг, усти қорамтир доғли, қорни эса сарғиш-оқ, томоқ ва кўкрагида қўнғир холлари бор. Ғарбий ва Марказий Европа, Осиё ва Шим. Африкада тарқалган. Уясини ердаги пана жойларга қуради. 3—4 та тухум қўяди. Модаси уни 12—13 кун босади. Болалари 9—10 кундан кейин уяни ташлаб кетади. С. ҳашаротлар, ўсимлик қисмлари ва уруғлари б-н озиқланади. Ўзбекистонда ўтроқ яшайди.

СЎФИХОНОВЛАР, Бобохон (1900, ҳоз. Қозоғистоннинг Сайрам тумани — 1980.3.2, Тошкент) ва Акмалхон (1905, Сайрам тумани — 1987.11.7, Тошкент) Сўфихоновлар — ака-ука ҳамнафас хонанда ва созандалар. Ўзбекистон халқ ҳофизлари (1944). Ашулачилик санъатини бобохон Сотилдихон ва оталари Сўфибобохон ҳофизлардан ўрганишган. С. 1935 йда Тошкентга келиб, дастлаб «Яли-яли», «Наво» каби ашулалари б-н танилган. Тўйчи ҳофиздан «Баёт-1,2,3,4», «Гиря-1,2», «Шаҳнози-Гулёр», И.Икромовдан «Муножот» ва «Чўли Ироқ», Ризқи Ражабийдан «Дугоҳ», «Тошкент Ироғи», «Қўшчинор», «Каримқулбеги» каби мақом йўллари ва ашулаларини ўзлаштиришган. С. Ўзбекистон радиоқўмитаси (1937—41, 1944—48), Ҳамза номидаги Ўзбек давлат драма театри (1941—44) ва Ўзбек давлат филармонияси (1948—58, 1948—60)да хонанда ва созанда. С.нинг ижро услуби овозларининг бир-бирига текис қўшилиши, йирик шаклдаги асарларни оғир-равон айтиши, жўрнавоз созларни ашуланинг ифодавийлигига қараб танлаши б-н белгиланади. «Насри Сегоҳ», «Галдир-1, 2», «Қаландар-1, 2, 3, 4», «Самарқанд Ушшоғи», «Содирхон Ушшоғи» каби мураккаб ашулалар йўллари С. талқинида жозибали янграйди. Шунингдек, уларнинг репертуаридан катта ашулалар, яллалар («Ул кун жонон», «Гулюз узра», «Найлайин»), ўзбек бастакорларининг асарлари (Х. Тўхтасиновнинг «Айлагач», Р.Ражабийнинг «Оворагман», «Кулиб» ва б.) ва ўзлари яратган «Этдим табибга», «Фарзанд» (Ҳофиз ғазаллари), «То муҳаббат» (На-



Ака-ука Сўфихоновлар.

воий), «Айлар» (Муқимий), «Яхши билан», «Оқил бўлсанг» (Маҳтумқули) каби ашулалар ўрин олган. С. ижросида В.А. Успенский нотага ёзиб олган «Наво», «Талқини Баёт», «Чўли Ироқ» ашула йўллари «Навоий шеърларига музикалар» (1949) тўпламида нашр этилган.

СЎХ — Фарғона водийсидаги сersув дарё. Олай ва Туркистон тизмаларининг шим. ён бағирларидан 5550 м ча баландликдаги музликдан бошланади. Уз. 124 км, ҳавзасининг майд. 3510 км², сув ҳавзасининг бал. 3480 м. Далбек, Шудмон ва Хўжаочкан сойлари Зардоли қишлоғи ёнида бирлашиб, С. дарёсини ҳосил қилади. Юқори қисмида жуда чуқур ва тор (эни 4—10 м) дарадан оқади. Адирлар зонасига чиққач, дарё водийси кенгайиб 500 м га етади. Шундан сўнг дарё кенглиги 70 км, уз. 50 км ли, тош ва шағалдан тузилган ёйилма конус ҳосил қилади. Дарёнинг айрим қисмларида иккинчи ва учинчи террасалари бор. С.Фарғона водийсига оқиб чиққач, тармоқларга бўлиниб кетади. Дарё музлик ва қордан тўйинади, чунки ҳавзасига ёғадиган йиллик ёғин миқдорининг 71% қор ва 29% ёмғирга тўғри келади. Ҳавзасининг майд. 244 км²ли 364 музлик бор. Энг йириги Арчабоши (12 км²). Ўртача оқим модули 17.0 л/сек. км². С. сувининг лойқалиги ўртача (0,99 кг/м³). Адирлар оралиғида дарёга Сариқўрғон сув тугуни ва Ўччи ГЭС, этагида Қўқон гидротугуни қурилган. С. Фарғона вилоятининг Ўзбекистон, Данғара, Учқўприк, Бағдод туманлари ерларини сув б-н таъминлайди. Дарё водийсида Қўқон ш. жойлашган. «Чўнғора» ва б. курортлари бор.

СЎХ ГАЗ-НЕФТЬ КОНИ — Фарғона вилояти Риштон туманидаги кон. Қўқон ш.дан 30 км жан.да антиклиналь бурмада жойлашган. 1956 й.да ишга туширилган. Структуранинг марказий қисмидан Сўх дарёси кесиб ўтади, рельефнинг мутлақ бал. 850—864 м. Шим. Сўх бурмасида палеозой, мезозой ва кайнозой ётқизиқлари бор. С.г.к.да 1946—68 й.ларда 139 та бурғи қудуғи қазилиб, ундан 59 тасидан саноат миқёсида нефть ва газ олинган. С.г.к. кўп қатламли, газ ва қисман нефть палеоген ётқизиқлари горизонтларида учрайди; 6-горизонтдаги нефть уюмида газ қалпоғи бор. Бўр ва юра даврлари горизонтларида ҳам газ уюмлари мавжуд. 2-горизонт 1070—1350 м чуқурликда очилган. Қатлам, асосан, майда қумтошлардан иборат, қалинлиги 14 м, ғоваклиги 9—38%, газлилик майд. 7,7 км³, уюм бал. 240 м. Газ зичлиги 0,676 г/см³. Барча

горизонтларда газнинг таркиби турлича. Нефть уюми шарқий кўтарилмада очилган, 4-горизонт риштон қатламлари орасида жойлашган, оҳактошли, остки қисми майда қумтошли. Фойдали қалинлиги 3 м. Ғоваклиги 2,76—16,4%. Қатлам 1300—1420 м чуқурликда очилган. Нефть-газлилик майдони 1038 га. Нефть зичлиги 0,880 г/см³. Таркиби (%да): асфальтенлар 0,90, акциз смоласи 14,7, кокс 2,5, парафин 7,9. Нефть енгил, кам олтингугуртли (0,12%). 8-горизонт бухоро қатининг юқори қисмида жойлашган, қумли оҳактошлар, гил, ангидрит ва қумтошлардан иборат. Қалинлиги 33 м, маҳсулдор қатчаларнинг умумий қалинлиги 16 м, ғоваклиги 15—21% бўлиб, 1470—1590 м чуқурликда очилган. Конда 1961 й. бўр ётқизиқларидаги газ оқими 8-горизонтнинг гумбазига йўналтирилган. 1963 й. қатламдаги босимни бир меъёрда сақлаш учун нефть чегараси ташқарисига сув бостирилган ва 1964—67 й.лар давомида босим пасайиши олди олинган. Кондан ҳоз. кунда фойдаланилмоқда.

СЎХ МАКОНЛАРИ — қ. *Обишир ғорлари*.

СЎХ СВИТАСИ — қуйи тўртламчи даврга мансуб ётқизиқлар, 1932 й. мустақил свита сифатида ажратилган. С.с. Фарғона, Исфара, Шоҳимардон атрофларида, Норин дарёси водийсида мавжуд, қалинлиги 1000 м гача. С.с., асосан, қум, шағал ва *конгломерат*лардан таркиб топган. Свита жинслари юра, бўр ва учламчи давр ётқизиқларининг ювилиши ва оқин сувлар фаолияти натижасида вужудга келган. С.с. ётқизиқлари қурилиш материаллари сифатида ишлатилади.

СЎХ ТУМАНИ — Фарғона вилоятидаги туман. 1942 й. июлда ташкил этилган. 1959 й. 7 мартда Риштон туманига қўшиб юборилди. 1990 й. 27 фев.да қайтадан тузилган. Қирғизистон б-н чегарадош. Майд. 0,22 минг км². Аҳолиси 51569 киши (2003). Туманда 4 қишлоқ фуқаролари йиғини (Охунбобоев, Равон, Сўх, Хушёр) бор. Маркази — *Равон* қишлоғи.

Табиати. Туман ҳудуди Фарғона вилояти жан.да, Сўх дарёси водийсида жойлашган. Фойдали қазилмалардан нефть, газ, шағал бор. Иқлими кескин континентал. Янв.нинг ўртача т-раси — 6,7°, энг паст т-ра —27°, июлнинг ўртача т-раси 23,6°, энг юқори т-ра 42°. Йиллик ёғин 180 мм. Тупроқлари бўз тупроқ ва ўтлоқи тупроқлардан иборат. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, паррандалардан каклик, бедана, зоғча, қарға, тўрғай, сассиқпопишак, қалдирғоч; кемирувчилардан каламуш ва б. учрайди. Сувларда ҳар хил балиқлар бор.

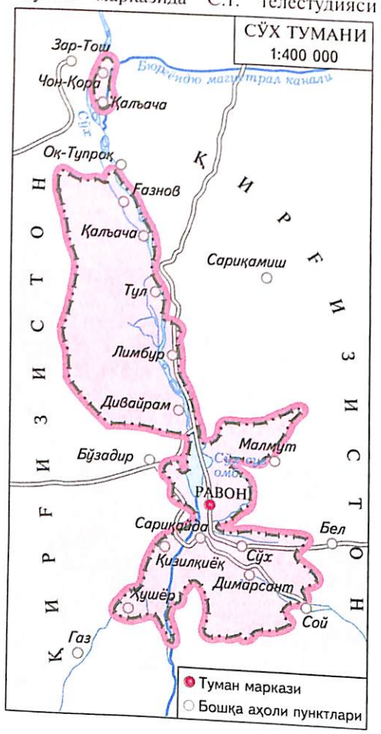


Сўх туманининг тоғли қисми.

Аҳолиси, асосан, ўзбек ва тожиклар, шунингдек, қирғиз, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 255 киши. Аҳолининг барчаси қишлоқда яшайди.

Хўжалиги. Туман асосан қ.х.га ихтисослашган. Кичикроқ корхоналар жумладан, 50 хусусий корхона ҳамда ширкат, деҳқон-фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Қ.х.ла фойдаланиладиган ерларга дон, сабзавот, уруғлик картошка, ем-хашак экинлари экилади. Богдорчилик ривожланган.

Туман жамоа ва хусусий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади. Туманда 27 умумий таълим мактаби, 1 касб-ҳунар коллежи, 3 лицей, деҳқон бозори, маданият саройи, марказий стадион, марказий касалхона бор. Туман ҳудудида дам олиш ва хушманзара жойлар мавжуд. Туман марказида С.т. телестудияси фаолият кўрсатади. С.т. Ўзбекистоннинг қад. тарихий масканларидан ҳисобланади. Сўх ҳавзасида жойлашган *Селунгур ғорид*ан палеолит даврига мансуб ашёлар топилган. С.т. Сўх—Ҳайдаркон қад. кончилик ҳудудини ҳам ташкил қилади. 11-а.дан Буюк ипак йўлининг жан. тармоғи С.т.дан ўтган



1890-й.ларда Сўх қишлоғи ҳудудидан илон шакли бўрттириб туширилган тош тумор топилган. Унинг устки қисмида равоқсимон ушлагич бор, қуйи қисми тўртбурчакли қути шаклида. Археологларнинг аниқлашича, бу тумор мил. ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йиллик бошларига мансуб. Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистон сари юришидан аввал бир йил Сўхда турганлиги тўғрисида маълумотлар бор. С.т.да «Садои Сўх» газетаси чиқарилади.

СЎҚИМ — сўйиш учун семиртирилган буқа, ҳўкиз, сигир (қ. *Бўрдоқига боқиш*).

СЎҚОҚСОЙ, Самсараксой — Тошкент вилоятининг Паркент туманидаги сой. Чирчиқ — Оҳангарон ҳавзасида жойлашган. Чатқол тизмасининг жан.-ғарбий ён бағридан оқиб тушувчи Саритупроқсой ва Мискенсойнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Уз. 33 км, ҳавзасининг майд. 75,4 км². Қорасувга қуйилади. Сўқоқ қишлоғига қадар сой ён бағирлари баланд, тор ва чуқур водийда, шағал ва харсанг тошларга тўла нишаби катта ўзанда оқади, шу қишлоқдан бошлаб водийси анча кенгая боради, ён бағирлари паст ва ётиқ. С. ҳавзаси анча серсув, Ўртача кўп йиллик сув сарфи 1,96 м³/сек. Қорёмғир сувларидан тўйинади. Йиллик оқимнинг 60—70% март—май ойларига тўғри келади. С.нинг асосий ирмоғи — Чашмасой (ўнгдан). Сойдан апр.—май ойларида сел келади. С. ҳавзасида «Сўқоқ» дам олиш уйи, болалар оромгоҳлари бор.

Т

Т — ўзбек кирилл алифбосининг йигирманчи ҳарфи. Тил олди, портловчи-шовқинли, жарангсиз ундош товушни ифодалайди. Сўзнинг боши (тан, тош, тоғ), ўртаси (ватан, четан, қаттиқ) ва охирида (йигит, одат, ҳаракат) кела олади. Сўз бошида энг кўп қўлланадиган ҳарф-товушлардан. Бир қанча ўзлашма сўзларнинг охирида кетма-кет келган ундошларнинг сўнггиси т бўлса, кўпинча талаффузда тушиб қолади: нас(т), дўс(т), дарах(т), машинис(т) каби. Яна бир гуруҳ сўзларда сўз охиридаги д товуши т товушига алмашади: ёд (хотира) — ёт, қанд—қант, савод—савот, баланд—бала(н)т каби. Аксинча, ўғиз шеваларида сўз бошидаги т баъзан д га алмашади: тог—дог, темир—демир, тиш—диш каби. Лекин юқоридаги ҳар учала ҳолат ҳам имло (ёзув)да акс этмайди. Т ҳарфи ўзбек халқи тарихан қўллаган барча ёзув турлари (алифболар)да ўзига хос кўринишларга эга бўлган. Булар қуйидаги жадвалда келтирилди.

Ёзув тури	Белги	Сана
Авесто	𐬙	Мил. ав. 6 — 4 - а
Урхун - Енисей ёзуви	𐰉𐰍𐰴	5 — 8 - а
Туркий (уйғур) ёзув	𐽆𐽂𐽏	8 — 13 - а
Суғд ёзуви	𐼑	Мил. ав. 1 - минг й. охири — 13 - а
Араб ёзуви	ت	13 - а — 1929 й.
Лотин ёзуви	T	1929 — 1939 й.
Кирилл ёзуви	Т	1940 — 1995 й.
Лотин ёзуви	T	1995 й. дан

ТАБАРГУЛ (Polianthus tuberosa) — чучомагуллдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик туганак пиёзли ўтсимон ўсимлик. Буйи 60—120 см. Барглари узунчоқ. Гули оқ, хушбўй, тўпгули бошоқсимон. Ватани — Марказий Америка. Шим. Африка ва Жан. Европанинг баъзи ҳудудларида, Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида манзарали ва эфир мойли ўсимлик сифатида экилади. Кузда гуллайди; туганак пиёзидан кўпайтирилади. Унинг очилган гулидан парфюмерия саноатида ишлатиладиган қимматбаҳо эфир мойи олинади. Манзарали Т. навларидан гулдасталар ясашда фойдаланилади.

ТАБАРЗИН — қад. қурол тури, дастаси оддий болтага нисбатан узунроқ бўлган ойболта. Ўрта асрларда отлиқ аскарларнинг асосий қуролларидан ҳисобланиб, от эгарининг олд томонига осиб юрилган; қаландарлар қўлланилган. Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ҳамда Ҳиндистон тарихига оид манбаларда Т. тез-тез кўзга ташланади.

ТАБАРИЙ, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий [839, Табаристон (Эрон)нинг Амул ш. — 923.16.2, Бағдод] — тарихчи, фақиҳ ва филолог. Маҳаллий зодагон оиласида туғилган. Амул ш.да дастлабки таълимни олган. Райда машҳур муҳаддис ва фақиҳлар қўлида ўз билимини оширган. Сўнгра Бағдод, Басра, Куфага бориб, замонасининг машҳур уламоларига шогирд тушган. 867 й. Мисрга борганида етук олим сифатида эътироф этилган. У Бағдодга қайтгач, «ал-Жаририйя» деб аталган ўзининг фиқҳ (ҳуқуқ) мактабига асос солган. Унинг тарафдорлари *Ибн Ҳанбал* қарашларини танқид қилишган. Ахмад бин Комил Абу Бакр, Абдулазиз бин Муҳаммад ат-Табарий, Абдуллоҳ бин Аҳмад ал-Фарғоний унинг етук шогирдлари эди.

Т. фиқҳ ва тарих илмларини мукаммал эгаллаб, бу илмлар ва Қуръон, ҳадислар бўйича араб тилида 20 дан ортиқ асарлар ёзган. «Китоб ихтилоф ал-фуқаҳо» («Фақиҳларнинг ихтилофлари ҳақида китоб») асари турли мактабларга мансуб фақиҳлар дунёқарашиларининг таҳлилига бағишланган. Қуръонни карим тафсирига бағишланган «Тафсир ал-Қуръон» (20 жилд, 30 жилд қилиб нашр этилган) асари уни мусулмон оламига танитган. «Тарих ар-русул ва-л-мулук» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва ҳалифалар тарихи», «Тарихи Табарий» номи б-н машҳур) асарида қад. Эрон подшоҳлари, Рим ва Византия императорлари, ҳалифалик ҳудудидаги юртлар (хусусан, Хуросон ва Мовароуннаҳр)нинг 915 й.гача бўлган тарихи ўз ифодасини топган. Асарда Туркистон халқларининг араб босқинчиларига қарши кураши ва қўзғолонлар (Бухоро, Вардона, Самарқанд ва Фарғонадаги жанглар; *Абу Муслим ҳаракати*, *Муқанна қўзғолони*, *Рофе ибн Лайс қўзғолони* ва ҳ.к.) ҳам кўрсатилган. «Тарихи Табарий» асари бизгача тўлиқ етиб келмаган. Унинг араб тилидаги мавжуд матни М.Я. де Гуе (1836—1909) тарафидан Лейденда 15 жилд қилиб нашр этилган (1879—1901). Бу асарни *Балъамий* қайта ишлаб ва янги маълумотлар б-н бойитиб, форс тилига таржима қилган. Балъамий асари («Табарий — Балъамий тарихи» номи б-н ҳам машҳур)ни Т. Зотенберг француз тилига (1874), Муҳаммад Юсуф *Баёний* ўзбек тилига (1882) таржима қилишган.

«Тарихи Табарий» В.И. Беляев томонидан арабчадан рус тилига қисқартирилган ҳолда таржима қилинган ва Тошкентда нашр этилган (1987). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондларида бу асарнинг Муҳаммад Содиқ Кошғарий (18-а.) томонидан уйғур, Баёний (19-а.) томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси сақланади.

Ас.: История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В.И.Беляева), Т., 1987.

Ад.: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв., Т., 1988.

Қаҳрамон Ражабов.

ТАБАРИСТОН — қ. *Мозандарон*.

ТАБАРИЯ КЎЛИ, Тверианада кўли, Ганисарет кўли, Галилей кўли — Фаластин тарихий вилоятидаги кўл, Исроил давлати ҳудудида (кўлнинг шарқий соҳилидан Исроилнинг Сурия б-н чегараси ўтган). Ал-Ҳор тектоник ботиғининг шим. қисмида, денгиз сатҳидан 212 м пастда жойлашган. Майд. 145 км². Энг чуқур жойи 48 м. Ғарбий ва шарқий қирғоқлари тик ён бағирли, шим. ва жан. паст. Т.к. орқали Иордан дарёси оқиб ўтади. Кўлдан балиқ овланади. Кема қатнайди. Ғарбий соҳилида Исроилнинг Тиверия ш. жойлашган. Библиянинг Янги аҳд қисмида Т.к. Исонинг афсонавий фаолияти б-н боғлиқ. Шу сабабли кўл атрофлари диндорларнинг зиёратгоҳ жойи.

ТАБАСАРАН ТИЛИ — кавказ тиллари оиласининг *нах-дағистон тиллари* гуруҳига мансуб. Дағистон Республикасининг Табасаран ва Хив туманларида тарқалган тил. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 95 минг кишидан ортиқ. Жан. ва шим. лаҳжаларга эга, уларнинг ҳар бири ўз шева гуруҳларидан иборат. Адабий Т.т. асосан жан. лаҳжа негизида шаклланган. Фонетик тизимида 6 унли ҳамда 50 дан ортиқ ундош, жумладан пп, тт, кк, чч каби портловчи жарангсиз қўш ундошлар мавжуд; урғу кучсиз ва кўчувчан. Морфологиясида отлар келишик ва сон бўйича ўзгаради; келишик тизими жуда ривожланган: 44 келишик мавжуд. Феълларда замон ва майл тизими ниҳоятда мураккаб. Луғат таркибида соф табасаран сўзларидан (улар 60 фоиздан ортиқ) ташқари араб, форс, туркий ва рус тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам мавжуд. Т.т. ёзуви 1932—38 й.ларда лотин графикаси асосида, 1938 й.дан рус графикаси асосида шакллантирилган.

ТАБАСАРАНЛАР — Дағистондаги халқ (78,2 минг киши), РФда жами 93,6 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Умумий сони 98 минг киши. Табасаран тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. С. деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик (гилам тўқиш, ёғоч ва тош ўймакорлик ривожланган) б-н шуғулланади.

ТАБАСКО — Мексиканинг жан.-шарқий қисмидаги штат, Мексика қўлтиғи соҳилида. Майд. 24,7 минг км². Аҳолиси 1,89 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Вилья-Эрмоса. Рельефи текислик, ҳудудининг катта қисми ботқоқлашган. Иқлими тропик, иссиқ (ўртача ойлик т-ралар 23—27°) ва сернам (йиллик ёғин 2000—5000 мм). Сув тошқинлари хўжалигига катта зарар келтиради. Иқтисодиёти нефть-газ саноати ва плантация хўжалигига ихтисослашган. Шоли, какао экилади, мевачилик ривожланган. Т.й. ва шоссе йўллари Т.ни мамлакатнинг бошқа ҳудудлари б-н боғлайди.

ТАБАҚА — муайян халқ ичида ижтимоий мавқеига қараб бўлинадиган гуруҳ. Т. урф-одат ёки қонунда мустаҳкамланган, авлоддан авлодга ўтиб келадиган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган. Т.лар ўтмишда анъанавий зодагонлик ва аслзодалик тушунчалари мавжуд бўлган жойларда вужудга келган.

Шарқ мамлакатларида жамиятни турли Т.ларга бўлинганлиги тарихий манбаларда қайд этиб ўтилган. Мас., қад. Ҳиндистонда *варналар*, *касталар* мавжуд бўлган. Мусулмон мамлакатларида ҳарбийлар, аҳли қалам, уламолар, қозилар, раият ва б. алоҳида Т.га ажралган. Марказий Осиёда жамиятни Т.га ажратишни шартли равишда 2 га бўлиш мумкин. Биринчиси, синфий Т.га ажратиш, унинг тарихи *ибтидоий жамият*нинг емирилиши ва синфий муносабатларнинг шаклланиши, линнинг келиб чиқиши б-н боғлиқ. Мас., қабила бошлиқлари, коҳинлар жамиятнинг имтиёзли Т.сини ташкил этишган (қ. *Табу*). Иккинчиси, ижтимоий Т.га ажратиш Т.нинг бу шакли ҳам илк ёзма манбаларга кўра (Авесто) Марказий Осиёда қад. тарихга эга. Араблар истилоси, ислом дини тарқалганидан сўнг, янада кенг тарқалган. *Сайид, хўжа, тўра, мир, бек* ва б. жамиятнинг оқсуяклар Т.сини ташкил этган бўлса, оддий фуқаро — қорачалар деб номланган. Мас., сайидлар пайғамбар авлодлари саналиб, улар мусулмон жамиятида имтиёзли ижтимоий Т.ни ташкил қилганлар ва диндорлар орасида катта обрў-эътиборга эга бўлишган. Халқ сайидларни баъзан авлиёлар қаторига қўйган. Хўжалар исломда оқсуяклар Т.си сифатида саййидлардан кейин туриб, баъзи мусулмон мамлакатларида ҳозир ҳам уларнинг имтиёзлари сақланиб қолган. Ўтмишда хўжалар б-н оддий фуқаролар (қорача) ўртасида қула-андачилик муносабатлари чекланган. Ижтимоий муносабатлар ривожланиши б-н жамиятда ижтимоий тафовут йўқолиб боради. Ўрта Осиёда 20-а.га қадар турли ижтимоий Т.лар мавжуд бўлган.

Т.чиликнинг юксак намунаси Францияда бўлиб, у ерда 14—15-а.лардан бошлаб жамият Т.ларга бўлинган. Юқори Т. аристократия ва майда дворянлар (жентри)дан иборат эди. Руҳонийлар бошқа Т.га мансуб бўлиб, улар бир оз қуйироқда турсалар-да, махсус имтиёзга эга эдилар. Оддий халқни эса кейинчалик «учинчи Т.» деб атай бошладилар. Т.ланиш бошқа давлатларда турлича шаклларда кўринади.

Сайфулло Турсунов.

ТАБАҚА (араб. — қатлам) — 1) *мукарнас* қаторлари: 3, 5, 7 Т.; 2) ўймакорликда *пардоз* тури (қ. *Табақа пардоз*).

ТАБАҚА ПАРДОЗ — ўймакорликда *пардоз* тури; ўйма гул — нақшларни 2 ёки 3 қатламли ўймалар б-н пардозлаш усули. Ўймалари унча чуқур бўлмаса-да, нақшлар ҳажмдор кўринишга эга бўлиб, ажойиб жозибадорлик ҳосил қилади. Пардозлар ичида энг мураккаби бўлгани учун устадан юксак касбий маҳорат талаб этади. Бухоролик усталар Т.п. усулини кенг қўллашди. Жумладан, *Уста Ширин* Муродов Т.п.нинг имкониятларидан маҳорат б-н фойдаланиб, жозибадор нақш мужассамотлари яратган.

ТАБАҚАЛАШТИРИЛГАН ТАЪЛИМ — умумий ўрта таълим мактаблари юқори синф ўқувчиларининг қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда алоҳида ўқув режаси ва дастурлар асосида олиб бориладиган таълим тури. Т.т.нинг моҳият таълими б-н алоқаси ўқув-тарбиявий ишларининг муҳим асоси ҳисобланади. Т.т. жараёнида юқори синф ўқувчиларининг касбий тайёргарликларига алоҳида эътибор берилади. Шу сабабли аврим мактаблар билим асосларини чуқурлаштиришга, ўқувчиларни муайян касбга йўналтиришга мулжалланган бўлади. Т.т.да умумий ўрта таълим тизимидаги асосий ўқув предметлари мазмунини чуқур ўзлаштириш, бевосита керакли ўқув материалларини ўрганиш кўзда тутилади. Т.т.нинг муҳим жиҳати унинг маълум соҳага йўналтирилганлиги ва бу таълим жараёнида ўзига хос предметлар тизимининг ўқитилишидир. Т.т.ни ташкил этишда мактаблардаги имкониятлар пухта ўрганилади. Т.т.да маълум миқдорда қўшимча дарс машғулотлари ўтказиш ёки ўқув режасидаги айрим предметларни танлаб олиб, уларни чуқурроқ ўзлаштириш режалаштирилади. Унинг у ёки бу шаклини танлашда мактаб ва ўқувчиларнинг имкониятларидан келиб чиқилади. Т.т.да ўқувчилар ўз қизиқишлари асосида йўналишлар бўйича гуруҳларга бўлиниб, таълим маълум касбга йўналтирилган тарзда амалга оширилади. Т.т. касбга йўналтириш ва йўллашнинг муҳим асоси ҳисобланади ҳамда бирор мутахассислик соҳасидаги билим ва кўникмаларни эгаллаш б-н боғлиқ билимлар асосида амалга оширилади. Т.т.да ўқувчилар касбга йўналиш ва қизиқишидан қатъи назар, барча ўқув предметлари бўйича тўлиқ ўрта маълумотга эга бўлишади. Т.т. ўқувчининг қайси бўлим ёки қайси предметни чуқур ўрганган бўлишига қарамай, олий ўқув юртига кириш учун белгиланган имтиҳонларда қатнашиш имконини беради ва унга тайёргарлик босқичи вазифасини ўтайди.

Т.т. асосида ўқувчилар танланган мутахассислиги бўйича чуқур билим асосларини эгаллашади ва амалий малакаларга эга бўлишади. Т.т. касб танлашнинг асоси ҳисобланади ва ўқувчиларнинг ўз қизиқиш ва мойилликларини асосида касб тайёргарлиги сирларини эгаллашларида муҳим ўрин тутади.

Рўзмон Келдиёров, Нурилла Аҳмедов.

ТАБИАТ — одамнинг пайдо бўлгунича ҳам, одам иштироки б-н ҳам мавжуд борлиқ. Умуман — бу дунё, олам, коинот; микро-макро-метадунёлар; жонсиз ва жонли борлиқ. Тор маънода — табиат фанлари ўрганадиган объект. Т. одамга, жамиятга боғлиқ бўлмаган қонуниятга бўйсунади. Одам Т.нинг бир қисми. Одам Т. қонунларини ўзгартира олмайди, фақат қонунлардан фойдаланиб, Т. элементларини, қисмларини ўзлаштиришни мумкин. Т. тушунчаси инсоният жамияти яшаши табиий шароитларининг мажмуи сифатида ҳам қаралади. Инсон яшаши учун меҳнат қилади, меҳнат (мас., деҳқончилик, қурилиш, саноат), мия фаолияти ва б. эса Т.нинг баъзи жиҳатларини ўзгартиради. Одам томонидан, яъни ижтимоий меҳнат жараёнида яратиладиган моддий бойликлар шартли равишда «иккинчи Т.» дейилади. Мас., водороддан урангача бўлган 92 та кимёвий элемент табиийдир, ундан кейинги кашф этилганлари сунъийдир. Барча сунъий синтетик кимёвий бирикмалар, одам яратаётган атом ва ядро энергиялари «иккинчи Т.»га киради.

Одамнинг Т.га муносабати тарихда ўзгариб ва ривожланиб борди. Антик фалсафада Т.га стихияли кучлар (*Демокрит*), идеал дунёнинг инъикоси (*Платон*), уйғун жараён (*Нифагор*), мукаммаллик (*Аристотель*) деб қаралган. Диний таълимотларда Т. руҳий ибтидонинг моддий гавдаланиши деб ҳисобланган ва худо Т.дан юқори туради деб тушунилган. Уйғониш даврида Т.га ҳамма табиий уйғунлик ва мукаммалликнинг юзага чиқиши сифатида қаралди. Янги даврда Т.га бўлган муносабат Т.нинг илмий ўрганиш объектига айланишида катта роль ўйнади.

Т. объекти фазо ва вақтда мавжуд модда, материядир. Улар чексиз маълум нарсаларнинг (элементар зарралар, антизарралар, қум, тош, тупроқ, сув, ҳаво, жонсиз ва жонли мавжудот, планеталар, юлдузлар, галактикалар ва б. самовий жисмлар, физик майдонлар) мажмуидан иборатдир. Бир вақтлар (фаннинг сўнгги маълумотлари бўйича бундан 20 млрд. йил аввал) бу жисмлар бошқа кўринишда бўлган. Бўлажак млрд. йилларда у яна ўзгариб боради. Т. одамнинг, жамиятнинг ватани. Одамнинг ҳаёти Т.нинг, биосферанинг уйғун шароитига боғлиқ. Бу шароит салбий томонга ўзгартирилса, одамнинг нормал яшашига путур етказилади, экологик муаммолар пайдо бўлади. Илмий-техника ютуқларидан нотўғри фойдаланиш — биосферанинг бузилишига олиб келади. Бинобарин Т.ни пухта билиб, ундан самарали фойдаланиш, унга тўғри ва оқилона муносабатда бўлиш лозим (қ. *Табиатни муҳофаза қилиш*). Инсоннинг Т.га бундай муносабатда бўлишида фан асосий омил бўлиб келмоқда. Ер ва коинотда инсоннинг фаолияти фаоллашмоқда. Коинотнинг узоқ-узоқ жойлари (мас., метагалактикалари)да юз бераётган ҳодисаларни кенгроқ ва чуқурроқ билиш Т. ҳақидаги тасаввурларни кенгайтиради.

Омонулла Файзуллаев.



1

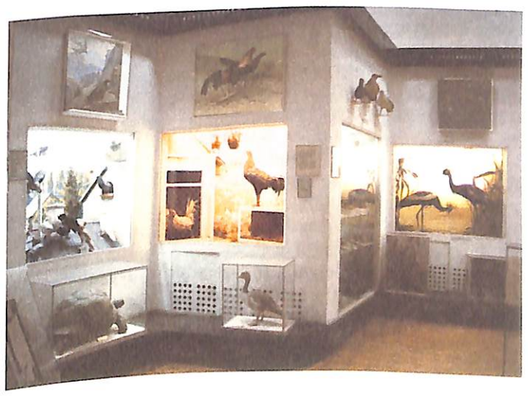


2

1 — Зомин қўриқхонасидаги табиат ёдгорлиги. *2* — Аср давомида ёдгорликка айланган эгизак дарахтлар.

ТАБИАТ ЁДГОРЛИКЛАРИ — жонли ва жонсиз табиат яратган ноёб, диққатга сазовор объектлар: ғорлар, шаршаралар, ажойиб шаклли қоятошлар, даралар, гейзерлар, булоқлар, очилиб қолган жойлар, катта ёшли улкан дарахтлар. Т.ёдан илмий, эстетик, рекреация, саёҳат, туризм, истироҳат, тарбиявий мақсадларда фойдаланилади. Ўзбекистонда бундай Т.ёдан жуда кўп: қад. одамларнинг қолдиқлари топилган Тешиктош ғори, Сайроб, Бойсун, Ҳўжакентдаги қад. чинорлар, Қўйтош, Қирққиз, Одамтош, Ҳўжакентдаги қоятошларга чизилган расмлар шулар жумласидандир. Мамлакатда 400 дан зиёд Т.ё. рўйхатга олинган. Т.ё. давлат томонидан қўриқланади.

ТАБИАТ КОМПОНЕНТЛАРИ — табиатни ҳосил қилувчи асосий таркибий қисмлар, яъни тоғ жинслари, рельеф, ер усти ва ости сувлари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ҳаво массалари. Булар ландшафт компонентлари деб ҳам юритилади. Т.к.нинг ўзаро нисбатига қараб ландшафтлар хилма-хил бўлади. Т.к.нинг нисбати ўзгарса, ландшафт ҳам ўзгаради. Шу сабабли, табиатни ўзгартириш мақсадида унга таъсир кўрсатилса, яъни сув омборлари ва тўғонлар қуриш, ботқоқликларни қуритиш ва дарахтларни кесиш каби фаолиятлар натижасида юзага келадиган оқибатларни ҳисобга олиш зарур.



Табиат музейининг кўргазма залида.

ТАБИАТ МУЗЕЙИ, Ўзбекистон давлат табиат музейи — Марказий Осиёдаги дастлабки йирик илмий-маърифат муассасаси. «Тошкент музейи» номи б-н 1876 й. Тошкент ш.да ташкил этилган. 1921 й.да музей қад. ёдгорликларни сақлаш, санъат ва табиат ишлари бўйича қўмита тасарруфига ўтказилиб, Ўрта Осиё бош музейи номини олди. 1930 й.да табиат бўлимлари, қ.х. музейи ҳамда Зоология боғи б-н бирга Ўрта Осиё табиат музейи ва ишлаб чиқарувчи кучлар номи берилди. 1935 й. январь ойида Ўзбекистон Давлат табиат музейига айлантирилди. 1944 й.дан музей бой илмий фондларни сақлайдиган муассаса сифатида Ўзбекистон ФА тизимига, 1963 й.дан эса Ўзбекистон маданият ишлари вазирлиги ихтиёрига ўтказилди. Музейда зоология ва ботаника; геол. ва геог.; илмий-маърифий; фонд ёки жамғарма бўлимлари бор. Музей кўргазма залларига Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожлани-

ши, органик дунё эволюцияси, одамнинг пайдо бўлиши, республика табиати ва унинг бойликлари, улардан фойдаланиш тўғрисида қўплаб табиий экспонатлар, коллекциялар ва кўргазмали материаллар қўйилган.

Музейда жами 372021, жумладан ботаника бўйича 10496, зоология бўйича 359642 (шундан 355045 ҳашаротлар), геол. бўйича 1883 экспонат бор (2004). Музейда ўлкашунослик ва музейшунослик масалалари бўйича и.т. ишлари ҳам олиб борилади. Музейни ҳар йили 50 мингдан ортиқ киши кириб кўради.

Эргаш Исломов.

ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ — табиат ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланишга, табиатни инсон манфаатларини кўзлаб онгли равишда ўзгартиришга, табиат бойликлари ва умуман табиатни, унинг гўзаллиги, мусаффолигини сақлаб қолишга ва янада бойитишга қаратилган барча тадбирлар мажмуаси. Т.м.қ. тадбирлари мажмуасига давлатлар, халқаро ташкилотлар, жамоат, илмий-техник, и.ч., иқтисодий ва маъмурий ташкилотлар, ҳар бир одам томонидан амалга ошириладиган тадбирлар киради.

Ҳоз. вақтда инсон яшаб, тўхтовсиз муносабатда бўлиб келаётган табиий муҳит узоқ геологик даврлар (4,5—4,7 млрд. йил) мобайнида бир қанча омилларнинг биргаликда таъсирида, яъни Қуёш нури, Ернинг массаси, гравитация кучи, кўлами, айланма ҳаракатлари, тектоник ҳаракатлар, ҳаво ва сув қобиқларининг вужудга келиши ва ўзгариши, экзоген жараёнлар таъсири, органик дунёнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти таъсирида таркиб топган. Табиий муҳитнинг ҳолати ўзаро таъсир этиб турувчи кўп омилларнинг мураккаб мажмуида таркиб топган табиий мувозанатга боғлиқ. Чунки бир жойнинг иқлими Қуёш нурининг тушиш бурчагига, яъни географик кенглик, ер юзасининг тузилиши, шамоллар, океанларнинг узоқ-яқинлиги, оқимлари ва б.га; ўсимликлар қоплами эса иқлим, ер юзидаги тоғ жинслари, рельеф, тупроқларга боғлиқ. Бу табиий омилларнинг биронтасида ўзгариш рўй берса, табиий мувозанат бузилади, бу эса табиий муҳитда ўзгаришларга сабаб бўлади. Баъзан, табиатнинг бирор компонентига кўрсатилган арзимаган таъсир ҳеч кутилмаган катта ўзгаришларга, хусусан хавфли ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Ҳар қандай тирик мавжудот ўз атрофини ўраб турган табиий муҳит б-н ўзаро таъсирда бўлади, ундан ўзига керакли нарсаларни олади, шу муҳитда мослашади, муҳит таркибига, ундаги модда ва энергиянинг айланма ҳаракатига маълум даражада ўзгариш киритади. Ернинг ҳаво қобиғидаги ҳоз. газлар таркиби, миқдори, айрим фойдали қазилмалари, мас., оҳактош, тошкўмир, қўнғир кўмирнинг ҳосил бўлиши, тупроқ қопламининг таркиб топиши, ривожланиши организмларнинг ҳаёт фаолияти натижасидир. Органик дунёнинг табиий муҳит б-н ўзаро таъсири биологик эволюция жараёнида янги турларнинг пайдо бўлиши, рақиб турлар сонининг кўпайиши ёки камайиши ва атроф муҳитнинг ўзгариши натижасида ўзгаради.

Ерда *одам*нинг пайдо бўлиши органик дунё б-н табиий муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатни тубдан ўзгартириб юборди. Инсон табиатга меҳнат қуроллари воситасида яйловлардан нотўғри фойдаланиш оқибатида таъсир кўрсатади. У ўзининг табиат б-н бўлган ўзаро таъсири усулларини такомиллаштириб боради. Натижада инсон яшай оладиган ҳудуд кенгаяди, фойдаланиладиган табиий элементлар сони ва ҳажми ортади, бинобарин, инсоннинг табиатга тазйиқи сифат жиҳатидан ҳам, кўлам жиҳатидан ҳам кўпаяди. Инсон ўзи яшаши ва фаолият кўрсатиши учун табиий муҳитдан ташқари яна сунъий муҳитни ҳам бунёд этади. Мас., шаҳарлар, турар жой бинолари, боғлар, сув омборлари, йўллар ва б. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, фан ва техниканинг тараққий этиши б-н, табиий бойликларнинг аҳамияти, улардан фойдаланиладиган соҳалар, уларни ишлатиш шакллари ҳам ўзгариб боради. Қадимда бир неча хил кимёвий элементлардан фойдаланилган бўлса, ҳоз. вақтда мавжуд барча элементлардан фойдаланилади. Шу б-н бирга кўпчилик фойдали қазилмалар тобора кўпроқ қазиб чиқарилмоқда. Инсоннинг табиатга таъсири кучайишидан, антропоген ландшафтлар кўпаймоқда. Ҳайвонот ва ўсимлик оламидан режасиз фойдаланиш ёки инсон фаолияти б-н боғлиқ бошқа сабаблар туфайли 16-а.нинг охирларидан 20-а.нинг 70-й.ларигача умуртқали ҳайвонларнинг 250 тури ва кичик турлари буткул йўқолиб кетди. 80-й.лардан бошлаб ҳар йили ўртача 1 та ҳайвон тури ва 50 га яқин ўсимлик тури йўқолиб бормоқда. Қуш ва сут эмизувчиларнинг 1000 дан ортиқ тури йўқолиб кетиш арафасида турибди. Йил давомида 1 млрд. т ёқилғи ёқилади, атмосферага юзлаб млн. т азот оксиди, олтингугурт, углерод, қурум, чанг ва б. чиқарилади. Тупроқ ва сувлар саноат ва маиший чиқиндилар (бир неча млрд. т), нефть маҳсулотлари (бир неча млн. т), минерал ўғитлар (юз млн. т га яқин), оғир металлар, радиактив чиқиндилар б-н ифлосланади.

Инсон табиий шароит ва бойликлардан кўп мақсадларда фойдаланади. Бу эса айни пайтда, табиатни тегишлича муҳофаза қилишни ҳам тақозо этади. Булар: ҳужалик, соғлиқни сақлаш ва гигиена, нафосат (эстетик), туризм, илмий ҳамда тарбиявий мақсадга мувофиқ фойдаланиш. Мақсадга мувофиқ фойдаланиш деганда, табиат бойликларидан мамлакат ёки бутун инсоният манфаати йўлида фойдаланиш тушунилади. Бунда ҳоз. ва келажак авлоднинг манфаатларини кўзлаб фаолият юритиш назарда тутилади. Ўз тараққиётини олдиндан узоқ муддатга илмий асосда режалаштира оладиган ва табиий мувозанатни ўзгартирмасдан фойдалана оладиган жамиятгина тараққиётга эришади.

Табиий бойликлардан оқилона фойдаланишдан табиатда рўй берадиган жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ривожланиши қонуниятлари ҳақидаги билимлар катта аҳамиятга эга. Бусиз табиий жараёнларга баҳо бериш, уларни ҳисобга олиш, табиатга, табиат компонентларига кўрсатилган ҳар қандай таъсирнинг келажакда қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан билиш мумкин эмас. Инсон табиатдан фойдаланганда ва унга таъсир кўрсатаётганда билиши ва фаолиятида амал қилиш зарур бўлган, асосан, 5 қонуният мавжуд: 1) табиатдаги барча компонент ва элементлар ўзаро бир-бирлари б-н боғланган, ўзаро таъсир этиб, муайян мувозанатда бўлиб, уйғунлик ҳосил қилган. Бирон компонент ёки элемент ўзгарса, бутун табиий комплексда ўзгариш рўй беради; 2) табиатда тўхтовсиз модда ва энергиянинг айланма ҳаракати рўй бериб туради. Бу ҳаёт асоси; 3) табиий жараёнларнинг ривожланишида муайян даврийликлар мавжуд (суткалик, йиллик, 12 йиллик, 33—35 йиллик ва кўп йиллик); 4) зоналлик; 5) регионаллик.

Инсоннинг табиат б-н ўзаро таъсири жамият тараққиёти, и.ч. усуллари мукаммаллаша борган сари жадаллашади, табиатдан, унинг бойликларини, қурилиш ва и.ч. техникаси, алоқа воситалари йирик шаҳарларни ўзгартириб, йирик воҳалар, маданий ландшафтлар яратишга, ҳосилдор экин ҳамда мевалар, маҳсулдор чорва моллари етиштиришга имкон беради. Лекин баъзан чуқур ўрганмасдан инсон қудратига ортиқча баҳо бериб, табиатга таъсир кўрсатиш табиатни фойдаланиб бўлмайдиган ҳолатга, унинг бузилиши ва ифлосланишига олиб келиши мумкин. Бундай манзара инсониятнинг бутун тарихи мобайнида кузатилади. Лекин 19-а.гача инсоннинг табиатдан фойдаланиш кўлами унча катта бўлмагани учун инсон фаолиятининг табиатга таъсири ҳам камроқ бўлган.

20-а.нинг 2-ярмида саноат и.ч.нинг ривожланиши, қ.хда турли хил кимёвий моддаларнинг кўп қўлланилиши, катта майдонларда муттасил бир хил экинларнинг етиштирилиши, транспорт воситаларининг ортиқча кўпайиб кетиши, шаҳарларнинг йириклашиб кетиши, табиат муҳофазасига етарлича эътибор берилмаганлиги табиий муҳитнинг бузилишига, айрим жойларнинг ифлосланиб кетишига сабаб бўлди. Айрим кончилик саноати р-нларида табиий муҳит жуда бузилиб кетган. Катта майдонларни кон чиқинди жинслари эгаллаган, чуқур очиқ карьерлар ер ости суви сатҳини пасайтириши натижасида ўсимлик қоплами қуриб бормоқда. Рекультивация ишларига, хусусан ривожланаётган мамлакатларда етарлича эътибор берилмайди. Ҳоз. вақтда Т.м.қ. муайян ўлка ёки мамлакат доирасидан чиқиб, умумжаҳон муаммосига айланиб бормоқда. Ернинг озон пардасидаги ўзгаришлар, дунёда ҳароратнинг кўтарилиб бораётгани, қутбий ва тоғ музликларининг қисқариб бораётгани ана шундай муаммолардан. Айниқса, қайта тикланмайдиган табиий бойликларнинг камайиб бораётганлиги ва атроф табиий муҳитнинг ифлосланаётгани бир қанча мамлакатларда, айниқса, ривожланган мамлакатларда Т.м.қ. тадбирларини кўришга мажбур этди. Кўпчилик ривожланган мамлакатларда ўрмонларни кесиш чекланди, ердан кадастр асосида фойдаланиладиган бўлди, дарё ва кўллар сувлари тозаланиб, балиқларни кўпайтириш бошланди. Овчилик тартибга солинди, қўриқхоналар, муҳофаза қилинадиган ҳудудлар кўпайтирилди.

Бироқ 20-а.нинг ўрталаридан бошлаб зарарли чиқиндили и.ч. корхоналарининг ривожланаётган мамлакатларга кўчирила бошлангани бу мамлакатларда атроф-муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлмоқда. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий қийинчиликлар туфайли табиатни муҳофаза қилишга етарли маблағ ажратишга қодир эмас. Т.м.қ. соҳасида халқаро қатъий ҳамкорликнинг йўқлиги ҳам табиий бойликлардан фойдаланишда ва Т.м.қ.да етарлича самара бермаяпти.

Ҳоз. вақтда Т.м.қ.ни таъминлаш масалалари назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган. Лекин буларни амалга ошириш жуда катта маблағ сарфлашни талаб қилади. Бунинг устига қирғин қуролларини и.ч., уларни сақлаш ҳам табиий муҳитнинг ифлосланишига олиб келади. Шу нуқтаи назардан қирғин қуролларни ишлашни таъқиқлаш, борларини йўқотиш ҳам табиат муҳофазасида катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда 20-а.да, айниқса, унинг 2-ярмида қ.хда монокультура тизимининг қўлланиши, гербицид ва пестицидларнинг ҳаддан ташқари кўп ишлатилиши, мавжуд сув захираларидан нотўғри фойдаланиш оқибатида атроф-муҳит ҳолатида катта салбий ўзгаришлар рўй берди. Орол денгизи деярли қуриди, унинг атрофида чўлланиш кучайиб кетди, ер ости сувлари шўрлиги даражаси ошди. Инсон саломатлиги учун зарур шароит бузилди, камқонлик, гепатит, зотилжам каби касалликлар кўпайди. Пахта монокультураси таъсирида бошқа ҳудудларда ҳам инсон ҳаёти учун зарур бўлган экологик вазият ёмонлашди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, дастлабки кунлардан бошлаб, Т.м.қ.га, республика ҳудудини экологик таназзулдан муҳофаза қилишга киришди. Табиатни ва унинг компонентларини муҳофаза қилиш тўғрисида бир қанча қонунлар қабул қилинди. Булар «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992 й. 9 дек.), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993 й. 6 май), «Ер ости бойликлари тўғрисида» (1994 й. 23 сент.; 2002 й. 12 дек.да янги таҳрирдаги), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996 й. 27 дек.), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» ва «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й. 26 дек.), «Давлат кадастрлари тўғрисида» (2000 й. 15 дек.), «Ўрмон тўғрисида» (1999 й. 15 апр.), «Чиқиндилар тўғрисида» (2000 й. 5 апр.)ги қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-, 54-, 55- ва 100-моддаларида Т.м.қ.га оид нормалар баён этилган. Конституциянинг 11-боби 50-моддасида «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар», деб кўрсатилган. 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир. Улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», дейилган. Мамлакатимизда «Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси» ташкил қилинган (1996 й. 26 апр.да Олий Мажлис томонидан тасдиқланган Низом асосида фаолият кўрсатади). Қўмита қуйидаги вазифаларни бажаради: атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш устидан назорат қилиш; Т.м.қ. фаолиятини тармоқлараро комплекс бошқариш; Т.м.қ. ҳамда ресурсларни тежаш борасида ягона сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; атроф-муҳитнинг экологик ҳолати қулай бўлишини таъминлаш, экологик вазиятни бошқариш.

Ўзбекистон Т.м.қ. соҳасида бир қанча халқаро ташкилотлар б-н ҳамкорлик қилади ва дастурларда, жумладан, БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастури (ЮНЕП)да иштирок этади. ЮНЕП ва айрим ривожланган мамлакатлар б-н ҳамкорликда Биологик хилма-хилликни сақлашнинг миллий стратегияси ва 10 дан ортиқ миллий экологик қонунлар ишлаб чиқилди. 1993 й. март ойида Қозогистоннинг Қизилўрда ш.да Ўрта Осиёдаги 5 давлатнинг Олий даражадаги учрашувида Орол денгизи муаммолари бўйича Давлатлараро кенгаш ва унинг ижроия қўмитаси ҳамда Оролни қутқариш халқаро фонди ташкил этилди. Унинг вазифаси Орол денгизи, унинг соғлом экологик шароитини тиклаш, мазкур регионни тоза ичимлик суви б-н таъминлаш, ҳудуд санитария-гигиена муҳитини яхшилашдир.

Ўзбекистонда 10 дан ортиқ ўрмон хўжалиги, 8 та қўриқхона, 2 миллий боғ, бир қанча буюртма қўриқхона мавжуд. Уларда *табиат ёдгорликлари,* камайиб кетган ўсимлик ва ҳайвонлар қўриқланади, ўрганилади ва кўпайтирилади. Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш республика жамияти, 12 та вилоят ва Қорақалпоғистон жамияти, Ўзбекистон география жамияти, ЭКОСАН, бир қанча илмий-оммабоп ва илмий журналлар, радио ва телевидение, вақтли матбуот Т.м.қ. ҳақидаги билимларни тарғиб қилмоқда. Аҳоли ўртасида табиат, ундан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ҳақидаги билимларни тарғиб қилиш, аҳолининг географик, экологик маданиятини кўтариш Т.м.қ.да катта аҳамиятга эга. Табиатни, унинг бойликларини муҳофаза қилиш, географик экология ўқув курслари ўрта махсус ва олий юртларининг табиат-

шунослик мутахассисликлари талабаларига махсус курслар сифатида ўқитилмоқда.

Ад.: Каримов И.А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Акрамов З. М., Рафиков А.А., Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря, Т., 1990; Ниғматов А.Н., Ўзбекистон Республикасининг экологик ҳуқуқи, Т., 2004; Рафиқов А.А., Геоэкологик муаммолар, Т., 1997; Тўхтаев Л., Ҳамидов А., Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш, Т., 1994; Ғуломов П.Н., Инсон ва табиат, Т., 1990.

Потиҳкамол Ғуломов.

ТАБИАТ РЕСУРСЛАРИ, табиий бойликлар — жамиятнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида хўжаликда фойдаланиладиган ҳамда инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган, уни ўраб турган табиий муҳитнинг барча *табиат компонентлари*, энергия манбалари. Т.р.га Қуёш энергияси, Ернинг ички иссиқлиги, сув, ер, минерал бойликлар, ўсимликлар, тупроқлар, ҳайвонот дунёси киради. Т.р. тугайдиган (кўпгина фойдали қазилмалар), тугамайдиган (сув, ҳаво, Қуёш нури, Ернинг ички энергияси) ва тикланадиган (биологик элементлар, айрим фойдали қазилмалар) бойликларга бўлинади. Табиий хом ашёларни кўп даражада истеъмол қилувчи кучларнинг жадал ривожланишига боғлиқ равишда Т.р. б-н таъминлаш муаммолари янада долзарблашиб бормоқда. Тупроқ, атмосфера ва гидросферанинг ифлосланишига қарши курашишда жаҳоннинг барча мамлакатлари келишиб фаолият юритишлари зарур бўлиб, Т.р. муҳофазаси глобал характерга эга бўлмоқда. Т. р.ни ўзлаштиришнинг муҳим босқичлари — уларни аниқлаш (разведка қилиш), ўрганиш, алоҳида турлари бўйича кадастрлар (мас., *ер кадастри, сув кадастри*) тузишдан иборат. Ўзбекистон Республикасида Т.р. кадастрларини тузиш ва юритиш Ўзбекистон Республикасининг «Давлат кадастрлари тўғрисида» қонуни (2000 й. 15 дек.)га мувофиқ олиб борилади.

Т.р.ни баҳолашнинг илмий асосланган 3 типи мавжуд: технологик, иқтисодий, ижтимоий. Т.р.ни тўғри баҳолаш улардан фойдаланишда энг юқори самараларга эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Инсон тафаккури ўсиши б-н боғлиқ ҳолда Т.р. турлари ҳам кенгайиб бормоқда, бунда энг замонавий техник воситалардан фойдаланилади. Илмий-техник тараққиётни ривожланиб бориши б-н тугайдиган Т.р. ўрнини босувчи янги сунъий материаллар ишлаб чиқарилмоқда. Дунё океани бойликлари ўзлаштирилмоқда. Ижтимоий ва иқтисодий тараққиётнинг ривожланиши йўлида Т.р.лан самарали фойдаланиш ва табиатда экологик мувозанатни таъминлаб турувчи янги сифатли технологияларни яратиш талаб этилмоқда. Хом ашё ва энергия манбаларидан режали тарзда фойдаланиш уни узоқ муддатга етишини таъминлайди (яна қ. *Табиатни муҳофаза қилиш*).

ТАБИАТШУНОСЛИК, табиёт — *табиат* ҳақидаги фанлар тизими, табиий фанлар мажмуи. Табиатнинг инсон онгидаги акси бўлган Т. жамиятнинг ривожланиши б-н мукаммаллашади. Т.нинг мақсади — табиат ҳодисаларининг моҳиятини аниқлаш, табиат қонунларини билиш ҳамда улардан амалда фойдаланиш имкониятларини очиб бериш. Т., асосан, фундаментал фанлар бўлган механика, физика, кимё ва биол.дан ташкил топган. Астрономия, геол., тиббиёт фанлари, қ.х. фанлари, экология каби кўплаб билим тармоқлари шу фундаментал фанлардан келиб чиққан. Т. табиатда юз бериб, рўёбга чиқиб турадиган материя ҳаракатининг механик, физик, кимёвий ва биологик шаклларини ўрганади ва ўргатади; уларнинг ҳаракатланиш, ўзгариш, ривожланиш қонуниятларини очиб беради, бу қонуниятларнинг узлуксизлигини исботлайди. Т. тарихи умумжамият тарихи б-н мустаҳкам боғлиқдир. Т. тушунчаси фақат табиий шароитларни эмас, ижтимоий меҳнат жараёнида яратиладиган моддий бойликларни ҳам ифодалайди. Т.ни алоҳида фан сифатида ўрганиш ғоялари Форобий, Ибн Сино рисолаларидан маълум. Абу Райҳон Беруний эса Т.ни мустақил фан сифатида ривожлантиришга ҳисса қўшган, ҳатто Т.ни ҳам бўлимларга бўлган ва геодезия, фармакогнозияни мустақил фанлар сифатида баён этган. Математика Т.нинг бир соҳаси сифатида келиб чиққан. Евклид, Диофант, Герон, Хоразмий, Улуғбек, Коший каби олимлар математик қонунларни Т. қонунлари асосида кашф этадилар. 17-а.дан назарий Т. яратилди. Бунинг негизида Ньютон классик механикасининг 3 аксиомаси ётади. Айниқса, унинг иккинчи $\left(\overline{F} = m\frac{d^2\vec{r}}{dt^2}\right)$ аксиомаси 18-а.да Т. соҳасида кашф этилган муҳим қонунларнинг дедуктив асоси бўлди. Натижада Т. қонунларини математик равишда исботлашга имкон яратилди. Бу даврда Лагранж, Эйлер, Гаусс, Лаплас, Бернулли ва б. олимлар кашф этган қонунларни ҳамма фанларга татбиқ этиш ҳаракатлари пайдо бўлди-ки, бу аслида нотўғри бўлиб чиқди. 19—20-а.ларда Т.нинг бу йўналишини механицизм деб, янги табиат қонунлари кашф этила бошлади. Ж. Томсон электронни, А. Беккерль радиоактивлик ҳодисасини кашф қилиши Т.да, биринчи навбатда, физикада илмий инқилобга асос бўлди. А. *Эйнштейн*нинг нисбийлик назарияси, Ч. *Лайел*нинг геол.даги, Ч. *Дарвин*, Ж. Кювье, Вейсман ва Морганнинг биол.даги, К. Бэрнинг эмбриологиядаги, шунингдек, молекуляр генетика ва ген инженерияси соҳасидаги ютуқлар Т. мазмунини бойитди. Т.нинг интенсив тараққиёти ҳоз. замон илмий-техник жараёнини муттасил тезлаштирмоқда. 21-ала Т., техникашунослик ва жамиятшуносликни ҳамкорликда ривожлантириш давр талабидир.

Омонулла Файзуллаев.

ТАБИБ ИЛОН (Elaphe longissima) — сувилонсимонлар оиласи тури. Бўйи 2 м гача. Кичкина боши бўйнидан бир оз ажралиб туради, думи узун. Териси сиртдан силлиқ тангачалар б-н қопланган. Баъзан танасининг орқа томони ва бошининг усти саргиш-қулранг, қорамтир ёки қора бўлади. Ўрмон ва бутазорларда яшайди. Ургочиси тупроққа 5—8 та тухум қўяди. Кемирувчилар, майда қушлар б-н озиқланади. Ғарбий Европанинг жан. қисмида, Украинанинг жан.-ғарбида, Кичик Осиё, Закавказье ва Шим. Эронда тарқалган. Қад. юнонлар ва римликларнинг тиббий эмблемасида табиблик худоси — Эскулап қўлига илон ўралган асо тутқазилган. Эронликлар эса унга Т.и. деб ном беришган.



Табиб илон.

ТАБИБИЙ Аҳмад (тахаллуси; асл исм-шарифи Аҳмад Али Муҳаммад ўғли, 1869—Хива—1911) — шоир, таржимон, табиб. Хива мадрасаларидан бирида ўқиган. Отасидан ва замонасининг машҳур табиби Яхшимуродбекдан табибликни ўрганган, Муҳаммад Раҳимхон II (*Феруз*) саройида табиблик қилган. Шеъриятда шуҳрат қозонган. Ўзбек ва форс-тожик тилларида, мумтоз адабиётнинг анъанавий жанрларида ижод қилган. Шеърларидан 5 девон — «Туҳфат ус-султон», «Мунис ул-ушшоқ», «Ҳайрат ул-ошиқин» (ўзбек тилида), «Миръот ул-ишқ», «Мазҳар ул-иштиёқ» (форс-тожик тилида) тузган. Уларда реал ҳаётни, соф муҳаббатни улуғлаган («Айладинг», «Озоридур» ва б.).

Т. ўзбек адабиётида *мухаммас* жанрини ривожлантирган: Навоий, *Саъдий*, *Жомий*, *Зебуннисо*, *Мунис*, *Огаҳий*, *Мирзо Ғолиб* ва б.нинг газалларига 518 та мухаммас боғлаган. Хоразм шоирлари ҳақида «Мажмуат уш-шуарои пайравии Феруз Шоҳий», «Мажмуаи мухаммасоти аш-шуарои Феруз Шоҳий» (1909) тазкираларини тузган. Иккинчи мажмуаси, асосан 33 шоир мухаммасларидан ташкил топган. Унда даставвал *Огаҳий* газалларига, сўнг Феруз шеърларига боғланган мухаммаслар, кейин эса Ферузнинг «Оромижон нигорим, сарви равон нигорим» газалига *тахмис*, мухаммас ва мусаддаслар келтирилган. Хотима қисмида эса шу тўпламга кирган Умидий, Доий ва Хаёлийнинг вафоти ҳақида хабар, Баёнийнинг «Мажмуат уш-шуарои пайравии Феруз Шоҳий»га ёзган тақризи берилган.

Т. «*Вомиқ ва Узро*» қиссасининг ўзбекча шеърий (маснавий) вариантларини яратган (8100 байт). Фузулийнинг «Ҳафт жом» асарини форс-тожик тилидан ўзбекчага таржима қилган. «Етти равза» номли асар ҳам ёзган. Асарларининг бир неча қўлёзма ва тошбосма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Ас.: Танлаган асарлар, Т., 1968.

Ад.: Ғанихўжаев Ф., Табибий, Т., 1978.

ТАБИБЛИК — халқ табобати асосида беморларни даволаш. Шарқ халқларида бир неча минг йиллик тарихга эга бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб, ривожланиб келган. *Авесто*да таъкидланишича, табиблар қарор топган қонун-қоидалар асосида беморларни даволашган. Табиблар одамларни шунчаки гиёҳлар ва маъданлардан тайёрланган дори-дармонлар б-н даволабгина қолмай, ҳатто кўз жарроҳлиги амалиётини ҳам бажаришган. Ўрта асрларда фақат Хоразм ва Хуросонда эмас, савдо ва маданият маркази бўлган Самарқанд, Бухоро ва б. шаҳарларда ҳам табиблар беморларни марказлашган сиҳатгоҳларда даволаш б-н шуғулланишган. Табиблар замонасининг ўқимишли ва тиббиётда маълум тажрибага эга кишилари бўлган (қ. *Соғлиқни сақлаш*). Ниҳоятда тажрибали, етук, ўқимишли табибларни халқ ҳаким деб атаган. Буқрот (*Гиппократ*), Жолинус (*Гален*), Абу Бакр ар-*Розий*, Абу Али *ибн Сино* каби ҳакимлар машҳур. 20-а.нинг 20-й.ларига қадар Ўзбекистонда тиббиёт ўчоғи бўлмаганлиги сабабли, Т. отадан болага ўтадиган касб бўлиб келган. Табиблар орасида Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобидан фойдаланиб маҳаллий гиёҳлардан турли дорилар тайёрлаб синган-чиққанларни даволаган обрў-эътиборлилари талайгина. Тошкентлик ака-ука табиблар Восидхон ва Ҳомидхон Зоҳидхоновлар тиббиёт соҳасида илмий рисолалар ёзишган, терапия, гигиена масалаларига аҳамият беришган. Тошкентлик Акмалхон Маҳмудхонов, Комил Салимов, Иброҳим Шукуров, самарқандлик Уста Тўхта Назар ўғли, бухоролик Бурхон Саидов ва б. машҳур табиблар кишилар дардига малҳам бўлишган. Айрим табиблар эса ҳайвонларда тажриба қилиб кўриб, сингган-чиққанларни даволашган. Табиблар фойдаланган баъзи бир доривор воситалар ва усуллар кейинчалик ботаника (доривор ўсимликлар), тиббиёт, зоология ва б. илмий соҳаларнинг ривожланишига асос бўлди.

Шўролар даврида Т. касби маълум вақтгача *врач* фаолиятига зид қўйилиб, ноқонуний равишда тақиқланган. Ўзбекистонда Т. касби ривожланиб, доривор ўсимликлар б-н кўплаб касалликларни, сингган-чиққанларни даволаётган табиблар ҳам фаолият кўрсатишади.

ТАБИБУЛЛАЕВ Саъдихон (1906.15.6, Бухоро — 1992.11.9, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1949). Бухоро педагогика билим юрти (1922—24), Москвадаги Ўзбек драма студияси (1924—27)да ўқиган. 1927—92 й.лар Ҳамза театрининг актёри. Асосий ролларидан: Табиб (В. Ян, «Ҳужум»), Ёсуман (А.Навоий, «Фарҳод ва Ширин»), Хлестаков (Н. Гоголь, «Ревизор»), Ҳасан элликбоши (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Яхшивой (К. Яшин, «Номус ва муҳаббат»), Мансур (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навоий»), Мирзакаримбой (Ойбек, «Қутлуғ қон»), Сухсуров (А.Қаҳҳор, «Тобутдан товуш»), Масхара (У. Шекспир, «Қирол Лир»), Мусулмонқул (И. Султон, «Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари»), Ислом ота (Ҳ. Муҳаммад, «Хотинлар «гап»идан чиққан ҳангома») ва б. Масхара образида қаҳрамонининг бўрттирилган сатирик хусусиятларини чуқур фожиавийлик б-н уйғунлаштиради. Образ табиати, кўриниши, хатти-ҳаракатлари, нутқининг равонлиги, сержило овози, грим-ларини либосга



Саъдихон Табибуллаев «Зебуннисо» спектаклида.

узвийлигини таъминлаш Т. ижодига хосдир. Унинг ижросидаги катта-кичик, ҳатто увоқ образлар ҳам спектаклда муҳим аҳамият касб этган. Руҳи баланд ва меҳнаткаш, ҳаётда ҳўрланган, жамиятда камситилган қимсалар қиёфасини гавдалантириш б-н бирга калондимоғ ва буқаламунлик, риёкорлар ички ва ташқи оламини очишда ноёб усуллар танлай билган. У бир қанча фильмларда ҳам суратга тушган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

Тошўлат Турсунов.

ТАБИИЁТ — қ. *Табиатшунослик*.

ТАБИИЙ БИРЛИКЛАР ТИЗИМИ — асосий бирликлар қилиб фундаментал физик доимийлар (мас., гравитацион доимий G, ёруғликнинг вакуумдаги тезлиги c, *Больцман доимийси* k ва *Планк доимийси* h, *Авогадро сони* N_A, электрон заряди e, электроннинг тинчликдаги массаси m_e ва б.) қабул қилинган бирликлар тизими. Т.б.т.ни биринчи бўлиб М. *Планк* таклиф этган (1906). Т.б.т.даги асосий бирликларнинг ўлчами табиат ҳодисаларига асосланиб аниқланади; бу хусусияти б-н у бошқа бирликлар тизимидан бутунлай фарқ қилади. Т.б.т.да узунлик, масса ва вақт бирликлари ўта кичик қийматга (мас., Планк тизимида $4{,}03\cdot10^{-35}$ м га; $5{,}42\cdot10^{-8}$ кг га; $1{,}34\cdot10^{-43}$ с га мос) ва, аксинча, т-ра жуда юқори қийматга эга ($3{,}63\cdot10^{32}$ С). Шунинг учун Т. б.т.ни амалда қўллаш ноқулайдир. Бироқ Т.б.т.ни қўллаш кўпинча назарий физика тенгламаларини соддалаштириб ёзишга имкон беради.

ТАБИИЙ БОЙЛИКЛАР — қ. *Табиат ресурслари*.

ТАБИИЙ ГАЗЛАР — турли ҳолатларда учрайдиган газ компонентлари мажмуи. Т.г. табиатда учрайдиган ҳолатига қараб қуйидагича таснифланади: ат-

мосфера газлари (кимёвий, биокимёвий, радиоген йўл б-н ҳосил бўлган *газлар* аралашмаси): *ер пўсти газлари* (тупроқдаги, тупроқ остидаги, балчиқдаги ва биоген йўл б-н ҳосил бўлган торф газлари CO_2, N_2, O_2 CH_4 ни CO, NH_3, H_2 ва б. б-н аралашмаси); чўкинди жинслар газлари (нефть ва тошкўмирдаги газлар, кимёвий йўл б-н ҳосил бўлган аралаш газлар: CH_4, N_2, CO_2 CH_4 ни H_2 ва б. газлар б-н аралашмаси); денгиз ва океан газлари (биокимёвий, кимёвий ва радиоген йўл б-н ҳосил бўлган газлар: CO_2, N_2 ни H_2 O_2, NH_3 ва б. б-н аралашмаси); метаморфик жинслар газлари (кимёвий йўл б-н ҳосил бўлган газлар: CO_2, H_2 ни N_2, H_2S, SO_2 ва б. б-н аралашмаси); вулкан газлари (кимёвий йўл б-н ҳосил бўлган газлар: CO_2, H_2, SiO_2, HCL, HF ни N_2, CO, NH_3 ва б. б-н аралашмаси); коинот газлари (реликт газлар, юлдузларнинг ташқи қатламлари атмосферасидан ажралган газлар ёки янги ва жуда янги портлашда ажратилган газлар: H_2, He, ионлашган водород, CO аралашмалари, CH, OH радикаллари б-н); (яна қ). *Ёнувчи табиий газлар).*

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР — табиатда модда ва энергия ўзгаришлари ҳамда умуман, табиий *географик мажмуа*ларнинг ривожланишига сабаб бўлувчи барча ҳодисалар. Булар атмосфера циркуляцияси, намликнинг айланиши, рельеф ҳосил бўлиши, нураш, тупроқ ҳосил бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг мавсумий ҳамда асрий ўзгаришлари, компонентлараро алоқаларда рўй берувчи жараёнлардан иборат. Т.г.ж.ни тадқиқ этиш *ландшафт*ларни динамик тузилма сифатида ўрганишга, уларни муҳофаза қилиш ва ўзгартиришнинг оқилона йўлларини танлашга имкон беради. Географик мажмуалараро ҳамда компонентлараро модда ва энергия алмашинувини аниқлаш айниқса катта назарий аҳамиятга эга. Т.г.ж. вақт давомида (даврий) ва муайян тартибда (биринкетинлик б-н) такрорланиб туради. Мас., ҳаво ҳарорати, намлиги, шамоллар, ёруғлик кеча-кундуз давомида, турли хил об-ҳаво фасллар давомида, фасллар йил давомида алмашиниб (такрорланиб) туради. Шунингдек, тоғ жинсларининг нураши, сув тошқини ва б. ҳам муайян тартибда такрорланади.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ЗОНАЛАР, қуруқликнинг табиат зоналари — иқлим омилларига боғлиқ равишда, асосан, иссиқлик б-н намлик миқдори ва нисбатига қараб муайян тартибда қонуний алмашиниб борадиган географик (ландшафт) қобиқнинг йирик бўлинмалари. Зоналар алмашинуви экватордан қутбларга ва океанлардан материк ичкарисига томон юз беради. Улар, одатда, кенглик бўйлаб чўзилган бўлиб, аниқ чегараларга эга эмас, аста-секин бир-бирига ўтиб боради. Ер юзида рўй берадиган ҳодисалар Ернинг ички кучларига ва Қуёшдан келадиган радиация миқдорига боғлиқ. Ер шар шаклида бўлганлиги учун Қуёшнинг нур энергияси бир текисда тақсимланмайди. Бу омиллар табиий шароити бир-биридан тубдан фарқ қиладиган Т.г.з.ни вужудга келтиради: Қуёшнинг нур энергияси экватордан қутбларга томон турли миқдорда тушганлигидан т-ра, бугланиш, булутлар, ёғинлар, рельеф ва шамоллар, нураш ва тупроқ ҳосил бўлиш жараёнлари, сув, ўсимликлар ва б. зоналар ҳосил қилган. Ҳар бир зона учун уни ташкил этган *табиат компонентлари* ва жараёнлари (иқлим, гидрологик, геокимёвий, геоморфологик, тупроқ ва ўсимлик қоплами ҳамда ҳайвонот дунёси)нинг типик хусусиятлари хос. Кўпгина Т.г.з.га унинг энг ёрқин индикатори — ўсимлик типига қараб ном берилган (ўрмон зонаси, дашт зонаси, саванна зонаси ва ҳ.к.). Зоналар, ўз навбатида, нисбатан тор бўлимлар — табиий географик кичик зоналарга ажратилади, мас., дашт зонасида қуруқ ва типик дашт зонаси, мўътадил минтақа ўрмонлари зонасида тайга, аралаш ва кенг баргли ўрмонлар зонаси фарқ қилинади. Ер шарида *табиий географик минтақалар* ажратилган бўлиб, уларнинг ҳар бирининг зонал системаси — текисликларда зона ва кичик зоналар, тоғларда *баландлик минтақалари* тўплами мавжуд.

Шим. ярим шарда қуйидаги зоналар бор: Арктика муз саҳролари, тундра, ўрмон тундра, мўътадил минтақа ўрмонлари, мўътадил минтақа ўрмон-даштлари, мўътадил минтақа чала чўллари, мўътадил минтақа чўллари, субтропик доим яшил ўрмонлар ва бутазорлар, субтропик аралаш муссонли ўрмонлар, субтропик ўрмон-даштлар, субтропик даштлар, субтропик чала чўллар, субтропик чўллар, сернам тропик ўрмонлар, тропик сийрак ўрмонлар, қуруқ ўрмонлар ва саванналар, тропик чала чўллар, тропик чўллар, субэкваториал муссонли аралаш ўрмонлар, экваториал ўрмонлар (гилея) зоналари. Жан. ярим шарда эса тундра зонаси, ўрмон тундра зонаси, мўътадил минтақа чўллари зонаси учрамайди.

Т.г.з. палеогеографик ривожланиш жараёни давомида сезиларли ўзгаришларга учраган. Қуруқлик ва денгизлар майдонининг, рельеф, иқлим шароитлари макрошаклининг ўзгариши б-н баъзи зоналар йуқолиб кетди ёки бошқалари б-н алмашди. Баъзи зоналар чегарасига инсон фаолиятлари ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Зона ва кичик зоналарни шартли ажратишга талқинқотчилар турлича ёндошадилар.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК МИНТАҚАЛАР — географик қобиқнинг энг йирик зонал табиий географик бўлими. Ҳар бир Т.г.м. иссиқлик ва намликнинг алоҳида режими, ҳаво массалари, уларнинг циркуляцияси, биогеокимёвий ва геоморфологик жараёнларнинг кетмакетлиги, ўсимликларнинг вегетация даври, ҳайвонлар миграцияси, моддаларнинг айланма ҳаракати ва б. хусусиятлари б-н фарқ қилади. Иқлим омиллари, асосан, иссиқлик ва намликка боғлиқ равишда ҳар бир Т.г.м. ичида *табиий географик зоналар* ажратилади. Минтақалар экватордан қутбларга ва тоғ этакларидан чўққиларга томон, шунингдек, паст атмосфера босимли стационар серёғин областлардан арид ландшафтли, об-ҳавонинг антициклон ҳолатдаги юқори босимли областлари томон ўзгариб боради.

Қуруқликда 1 экватериал ва 2 талан субэкваториал, тропик, субтропик, мўътадил, субқутбий (субарктика ва субантарктика), қутбий (арктика ва антарктика) минтақалар ажратилади. Қуруқликдаги Т.г.м.га ўхшаш минтақалар Дунё океанида ҳам кузатилади. Уларнинг жойлашган ўрни радиация балланси оқибатида келиб чиқадиган иссиқлик, бугланиш, булутлилик, сувнинг шўрлиги ва зичлиги б-н, эсадиган шамоллар ва денгиз оқимлари, сувнинг вертикал циркуляцияси, таркибидаги кислород, планктон ва организмлар миқдори б-н белгиланади. Одатда, бу шароитлар кенгликлар бўйича аста-секин ўзгаради, денгиз оқимлари эса Кориолис кучига мувофиқ тарзда ўз минтақа чегарасидан чиқиб бошқа минтақа хусусиятларига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Шунинг учун, океанларнинг географик минтақаларини белгилашда асосий сув массаларининг конвергенция чизиғи, қутбий ўлкаларга яқин областлардаги кўп йиллик ва мавсумий музлар ва ш.к. табиий чегаралар муҳим аҳамиятга эга. Яна минтақалар тўғрисида алоҳида мақолаларга қ. (*Антарктика минтақаси, Арктика минтақаси* ва ҳ.к.).

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК МУҲИТ — қ. *Географик муҳит.*

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ОБЛАСТЬ — *табиий географик районлаштириш*нинг таксономик бирлиги. Ландшафтларни ёши, қоплаб ётган ётқизиқлари, рельефи, гидрографик хусусиятлари, биоценозларнинг турлари ва ривожланиш тарихи бўйича бирлаштирилади. Одатда, *табиий географик ўлка*нинг таркибий қисми (баъзан синоними) сифатида қўлланилади. Т.о.т. турли зона ва кичик зоналарга тааллуқли бўлиши мумкин.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК РАЙОНЛАШТИРИШ — ер юзасининг ички бирлиги ва табиатининг ўзига хос хусусиятига эга ҳудудий бўлинмалари системаси. Т.г.р. — *табиий географ*иянинг синтез шаклларидан бири, яъни ўзига хос илмий талқиқ қилиш жараёнидир. Т.г.р.нинг объекти — турли таксономик қийматга эга бўлган табиий ҳудудий комплекслар. Вазифаси эса, шу комплексларни аниқлаш, харитага тушириш ва маълум тартиб б-н тавсифлаб беришдан иборат. Т.г.р. орқали географик қобиқнинг табиий-ҳудудий комплексларга табақаланиш сабаблари, уларнинг бир бутунлиги, чегаралари, структураси ва уларда кечадиган табиий географик жараёнлар аниқланади. Районлаштириш табиий муҳитнинг барча ёки деярли барча компонентларини қамраб олувчи белгилар мажмуи ҳамда рельеф, иқлим, тупроқ ва ш.к. аниқ бир хусусий белгилари бўйича амалга оширилади. Ҳар бир регионга зонал (ер юзасига тушадиган қуёш радиациясининг кенглик бўйлаб тарқалиши б-н белгиланадиган) ва азонал (Ер пўстининг гипсометрик ўрни, унинг таркиби ва ҳаракати, денгиз ва қуруқликларнинг нисбати) омиллар таъсир этади. Т.г.р.нинг назарий асосини ҳудудий табиий географик дифференциация қонунияти ташкил этади. Зонал белгиларга кўра табиий географик минтақалар, табиий географик зоналар ва табиий географик кичик зоналар, азонал белгиларга кўра табиий географик ўлкалар ва табиий географик областлар ажратилади. Районлаштиришнинг сўнгги босқичи — табиий географик район бўлиб, у ҳар икки — зонал ва азонал шароитларга мос бўлиши керак. Т.г.р.да маълум принцип ва методлар (комплекслилик принципи, генетик бирлилик, бир хиллилик, ҳудудий умумийлик принциплари ва бош омил методи, ландшафт типологик харитани таҳлил қилиб ҳудудий комплексларни аниқлаш методи)га амал қилинади. Т.г.р.да аниқланган табиий ҳудудий комплексларни маълум бир тартиб б-н харитада акс эттириш ва тавсифлаб беришда таксономик бирликлар схемасидан фойдаланилади. Мас., Ўрта Осиё табиий географик ўлкасини районлаштиришда қуйидаги схема қабул қилинган: ўлка — провинция — кичик провинция — округ — район. Т.г.р. масштабига кўра 3 хил бўлади: майда масштабли (ўлка, зона, провинция каби таксономик бирликларни аниқлаш б-н боғлиқ бўлган ва масштаби 1:1000 000 дан майда бўлган районлаштиришлар), ўрта масштабли (кичик провинция, округ ва район бирликлари, масштаби 1:1000 000 дан 1:100000 гача) ва йирик масштабли районлаштиришлар (1:100000 ва ундан йирик масштабли бўлиб, кўпроқ кичик ҳудудларни талқиқ қилишда қўлланилади ва бевосита дала шароитида тўпланган маълумотларга асосланади).

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ХАРИТАЛАР — табиатда содир бўладиган воқеа ва ҳодисалар (табиат компонентлари)ни алоҳида ёки уларнинг қонуний уйғунлигини (географик жойлашиш ҳолатини ҳамда улар орасидаги ўзаро боғланишни) тасвирловчи мавзули хариталар. Табиий ҳодисалар харитаси деб ҳам юритилади. Геологик, геофизик, геокимё, геоморфологик, метеорологик ва иқлим, гидрологик (қуруқлик сувлари), океанологик (океан ва денгиз сувлари), тупроқ, геоботаник, зоогеографик ва б. махсус мавзули хариталар (мас., денгиз ва даре навигация харитаси), шунингдек, ландшафт харитаси Т.г.х.нинг асосий типлари ҳисобланади. Тасвирланаётган ҳодисаларни илмий тадқиқ этиш усули ва мавзуини умумлаштириш даражасига қараб аналитик (мас., иқлимнинг алоҳида элементлари), комплекс (синоптик, топографик хариталар) ва синтетик (иқлимни районлаштириш хариталари) Т.г.х.га бўлинади. Фойдаланиш мақсадларига кўра, ўқув хариталари, илмий-маълумотнома, тарғибот ва ташвиқот, оператив хўжаликлар, навигация, кадастр, йўллар, туристик ва б. харитадирликлар хариталарига бўлинади. Аниқ мақсадлар учун ихтисослаштирилган хариталар, мас., табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш, табиий географик башорат ва ҳ.к. хариталар ҳам ишланмоқда. Т.г.х. тузишда дала кузатишлари ва махсус съёмка (ландшафт ва б.) материалларидан, шунингдек, аэро- ва космик суратлардан кенг фойдаланилади. Табиий объектларнинг шакли, ўлчамлари, сифат ва миқдор тавсифлари ҳамда динамикасини ҳар тарафлама акс эттиришда мавжуд барча харитаграфик усуллардан фойдаланилади.

1963 й.да Ўзбекистоннинг биринчи «Табиий географик атласи», 1982—85 й.ларда 2 қисмдан иборат «Ўзбекистон атласи» илмий-маълумотнома нашр этилган. 1994—2004 й.ларда Ўзбекистоннинг 1:1000000 ва 1:1500000 масштабли деворий табиий, экологик, иқлим ва табиатни муҳофаза қилиш хариталари, 1:2000000 масштабли Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг табиий ўқув харитаси нашр этилди. Майда масштабли атлас хариталари янгиланди.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ЎЛКА — табиий географик районлаштиришнинг йирик бирликларидан. Т.г.ў. йирик табиий ҳудудий мажмуа бўлиб, майдони бир неча юз минг км² дан млн. км²гача бўлиши мумкин. Т.г.ў. кўп ҳолларда макрорельеф тузилиши жиҳатидан яхлит бўлиб, Ер пўстининг йирик морфоструктураси (платформа, плита, қалқон, бурмали ўлка)га тўғри келади. Мас., Шарқий Европа текислик ўлкаси, Ўрта Сибирь ясситоғлик ўлкаси, Ўрта Осиё текислик ўлкаси, Ўрта Осиё тоғли ўлкаси ва ҳ.к. Т.г.ў.ларни аниқлашда орографик ва морфоструктуравий хусусиятлардан ташқари макроиқлим ва атмосфера жараёнларининг макрорегионал хусусиятлари, кенгликлар бўйлаб минтақаланиш каби хусусиятлар ҳам эътиборга олинади.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИЯ — Ернинг *географик қобиғи* табиий таркиби ва унинг структуравий қисмлари: барча даражадаги табиий ҳудудий мажмуаларини (шунингдек, сув ҳавзаларини ҳам) ўрганувчи фан; табиатшунослик фанларининг муҳим тармоқларидан бири. Табиий *географик мажмуа*ларнинг макон ва замонда объектив мавжудлигини эътироф этиш Т.г.ни энг муҳим методологик тамойилларидан бири.

География қобиқнинг мураккаб тузилиши ва хусусиятлари уни ҳар томонлама тадқиқ қилишни, яъни бир бутун ҳамда алоҳида компонентлар бўйича ҳам ва ундаги катта-кичик табиий географик мажмуалар бўйича ҳам тадқиқ қилишни тақозо этади. Бу, ўз навбатида, Т.г.нинг тармоқланишига олиб келади. Ҳоз. кунда Т.г.нинг қуйидаги асосий тармоқлари мавжуд: умумий *ер билими, регионал география, ландшафтшунослик, палеогеография,* хусусий география (*иқлимшунослик, геоморфология, биогеография* ва ҳ.к.).

Тарихи. Дастлабки географик тасаввурлар юнон олимлари Фалес (мил. ав. 625—547 й.лар), Анаксимандр (мил. ав. 610—347 й.лар), Милетлик Гекатей (мил. ав. 546—480 й.лар), Геродот (мил. ав. 486—425 й.лар), Платон (мил. ав. 427—347 й.лар), Аристотель (мил. ав. 384—322 й.лар)нинг табиат фалсафаси ёки тарихга оид асарларида учрайди. «География» номли биринчи илмий асар Эратосфен (276—194 й.лар) томонидан яратилган. Бу асар ўз давригача тўпланган географик маълумотларни тартиб б-н таҳлил қилишнинг энг дастлабки намунаси бўлган. Юнон олимларининг асарларида ҳоз. вақтда ҳам мавжуд бўлган математик геогр., мамлакатшунослик, районлаштириш ва тасвирий геогр. каби йўналишларга асос солинган эди. География хариталарнинг илк намуналари ҳам улар томонидан яратилган.

Илм-фан, маърифат ва маданият, шунингдек, Осиёда, яъни ғарбда Ўрта денгиз бўйларидан, шарқда Хитой чегарасигача, шим.да Орол денгизи кенгликларидан жан.да Арабистон денгизи қирғоқларигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган Шарқ оламида ривожлана бошлади. Бу даврда, айниқса, 9—11-а.ларда фан ва маданият тез суръатларда ривожланди, юзлаб илм-фан намояндалари, олимлар етишиб чиқди. Улардан Моваройуннаҳр ва Хуросон олимлари етакчи ўринларни эгаллаган. Ўша даврда яшаб, ижод қилган ва жаҳон фанида ўчмас из қолдирган Муҳаммад ибн Мусо ал-*Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Жайҳоний, Абу Зайд* ва *Абу Маъшар Жаъфар*лар, Абу Райҳон *Беруний,* Маҳмуд *Кошғарий* кабилар шундай олимлардан. Улар Ер меридиани узунлигини аниқлаш, жойларнинг географик координаталари жадвалларини тузиш, географик хариталар тузиш, айрим географик ҳодиса ва жараёнларнинг сабабларини изоҳлаш, турли мамлакатлар табиатини тасвирлаб ёзиш ишларини давом эттирдилар. Кўпгина тарихий-географик ва астрономик-геофизик асарлар ёзилди. Ўрта асрлардаги Шарқ олимларининг географик мероси И.Ю.*Крачковский,* Ҳ.*Ҳасанов*лар томонидан таҳлил қилинган.

Т.г.нинг ривожланиши тарихида 15—16-а.ларда Европадаги Уйғониш даври б-н боғлиқ бўлган *Буюк географик кашфиётлар* муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўша вақтда янги ерларнинг европаликлар учун маълум бўлиши табиатшуносликнинг, шу жумладан, Т.г.нинг тараққиёти учун ҳам туртки бўлди. Инсонларнинг географик тасаввур доираси анча кенгайди. Ўша даврда Моваройуннаҳрда Ҳофизи Абрў, Фиёсиддин Наққош, Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо *Улуғбек, Бобур*, Муҳаммад Ҳайдар Мирзо кабилар ўз асарлари б-н тасвирий географиянинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

Т.г.нинг тарихидаги яна бир муҳим босқич 19-а.нинг 1-ярмидан 20-а.нинг 60-й.ларигача давом этиб, янги илмий Т.г.нинг шаклланиши б-н тавсифланади. Бу даврнинг бошланиши немис табиатшуноси А. *Гумбольдт* асарларига бориб тақалади. Унинг буюк хизмати *табиат компонентлари* орасидаги ўзаро алоқадорликнинг таҳлили геогр. фани учун қандай аҳамиятга эга эканлигини очиб беришда эди. Т.г.лаги бу ғоя кейинчалик В. *Докучаев,* Л.С.*Берг,* А. Григорьев, С.В.*Калесник* ва б. томонидан ривожлантирилди. Натижада Ернинг географик қобиғи, табиий географик комплекс ва *ландшафт* ҳақидаги таълимотлар юзага келди. Бир қанча табиий географик қонуниятлар аниқланди, янги изланиш методлари яратилди, илмий экспедициялар уюштирилди. Жойларнинг табиий шароити ва табиий бойликларини ўрганиш ишлари жадаллашди. Шарқий Европа текислиги, Кавказ, Ўрта Осиё, Сибирь ва Узоқ Шарқ регионларининг табиати ва табиий ресурслари ҳақида йирик илмий асарлар юзага келди. Шулар қаторида Ўрта Осиёда изланишлар олиб борган табиатшунос олимлар Н.А.Димо, Р.И. Аболин, Д. Н. Кашкаров, Е.П.Коровин, Қ.З.Зокиров, И.А.Райкова, Н.Л.Корженевский, В.М.Четиркинларнинг ишлари аҳамиятли бўлди.

20-а.нинг ўрталаридан бошлаб Т.г. тадқиқотларининг, географик муассаса ва илмий марказларнинг кўлами янада ортди. Географлар сони ҳам ошди, янги-янги илмий йўналишлар шаклланди. Жумладан, геофизика, геокимё, экологик йўналишлар ривожланди. Янги илмий тушунчалар (географик фазо, Ернинг ландшафт қобиғи, ландшафтлар морфологияси, антропоген ландшафт ва ҳ.к.) ҳамда географик қонуниятлар (ландшафт қобиғининг мозаиклиги, дискретлиги, географик зоналликнинг даврийлик қонуниятлари, қутбий асимметрия) вужудга келди. *Табиий географик районлаштириш* ишлари янги босқичга кўтарилди. Унинг назарий асослари, методлари такомиллашди. Т.г. конструктив босқичга ўтди. Табиий компонентларни амалий мақсадларда баҳолаш, уларнинг тараққиёт йўналишларини аниқлаб, келажакдаги ўзгаришларини башоратлаш тамойиллари ва методлари ишлаб чиқилди. Ўзбекистонлик географ олимларнинг давраси анча кенгайди. Таниқли олимлар Л.С.*Бабушкин,* О.Ю.Пославская, Н.А.*Когай,* М. Қориев, Н.Д.*Долимов,* Ҳ. *Ҳасанов*лар қаторига П.Баратов, М.Маматқулов, П.Ғуломов, А.Саидов, Ю.Султонов, Л.*Алибеков,* А.Абдулқосимов, А.Рафиқов, Ш. Зокиров, Ш.Эргашев, И.Ҳасанов, И.Абдуғаниев, И.Назаров каби олимлар келиб қўшилди. Улар Ўзбекистон ва унинг айрим ҳудудларининг табиий ва антропоген ландшафтларини таҳқиқ қилдилар, табиий географик районлаштириш, табиий географик баҳолаш, табиий географик мажмуаларнинг ривожланиш йўналишларини аниқлаш ва башоратлаш ишларида самарали меҳнат қилдилар.

Назарий асослари. Умумий Т.г.нинг назарий асослари негизида қуйидаги энг муҳим географик қонуниятлар ётади: 1) географик қобиқнинг бир бутунлик қонунияти; 2) айланма ҳаракатлар қонунияти; 3) географик қобиқнинг даврийлик қонунияти, яъни барча табиий географик ҳодиса ва жараёнларнинг маълум вақт давомида такрорланиш қонунияти; 4) географик қобиқнинг ҳудудий табақаланиш қонунияти, яъни ривожланиш жараёнида газларнинг қобиқ структурасининг майдонда ўзгариши, каттакичик табиий ҳудудий мажмуаларга бўлиниши. Бу қонуният табиий географик районлаштириш учун назарий асосдир; 5) географик зоналлик қонунияти — табиатда географик минтақалар ва табиат зоналарининг мавжудлиги шаклида намоён бўлади; 6) географик зоналликнинг даврий қонунияти, яъни бир типдаги географик зонанинг турли географик минтақаларда учраши қонунияти; 7) азоналлик қонунияти географик минтақаларнинг географик узунлиги бўйича секторларга бўлиниши, ландшафт зоналарининг ҳам шу йўналишда табақаланиши ва ландшафтларнинг баландлик минтақалари мавжудлигида ўз ифодасини топиши; 8) зоналлик ва азоналликнинг бир бутунлиги қонунияти; 9) Ер шарининг қутбий асимметрия қонунияти. Унинг асосида Ернинг шакли, қуруқлик ва сувларнинг, организмларнинг тақсимланиши, иқлимлар, географик қобиқ структураси, музликлар майдони ва шакллари, геологик тарихига кўра шим. денгизларнинг Жан. ярим шардагилардан фарқ қилиши ётади; 10) географик қобиқнинг ривожланиш қонунияти, бу ривожланишни ҳаракатга келтирувчи асосий куч — табиатдаги зонал ва азонал ҳодисаларнинг ўзаро курашидан, ривожланиш шакли эса даврийликдан иборат; 11) географик қобиқнинг нотекис ривожланиши қонунияти. Турли ландшафтлар турли ёшда бўлиб, турлича тезликда ривожланади. Бу қонуниятнинг муҳим томони шундаки, ландшафтлар бири иккинчисидан таркибига кўра эмас, балки ёшига ва ривожланиш босқичи ҳамда суръатларига қараб ҳам фарқ қилишини ҳисобга олиниши ва ландшафтлар ўзгартирилаётганда бу қонуниятга амал қилинишини тақозо этади.

Умумий Т.г. ҳозирги вақтда географик қобиқнинг бир бутунлиги ва ривожланиши тўғрисидаги янги ғоялар б-н бойиди, ландшафт қобиғи, географик фазо назариялари олга сурилди, сайёравий миқёсдаги географик бошқаратга асос солинди, географик системалар ҳақидаги таълимот ишлаб чиқилди. Ер юзасининг морфоструктураси ва морфоскульптураси ҳақидаги янги тасаввур вужудга келди. Ландшафтларнинг ёши ва уларни таснифлашнинг регионал муаммолари таҳлил қилинди. Т.г.нинг экология б-н яқинлиги ва узвий боғлиқлиги асослаб берилди. Инсон фаолиятининг географик қобиқдаги табиий жараёнларига, географик муҳитга бўлган таъсирининг салбий ва ижобий оқибатларини ўрганиш, бу оқибатларни олдиндан айтиб бериш, и.т.ларда геофизикавий, геокимёвий, математик, экологик методларни қўллашга бўлган эътибор кучайди, янги экологик йўналиш юзага келди. Ҳоз. замон Т.г.да табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва *табиатни муҳофаза қилиш* муаммоаси асосий ва долзарб муаммо ҳисобланади.

Т.г.нинг ҳудудларни табиий географик тавсифлаш методлари ҳам такомиллашиб борди. Бу кейинги йилларда яратилган кўплаб монографиялар, дарслик ва ўқув қўлланмаларида акс этган. Ҳоз. кунда Т.г. фани ҳал этилиши лозим бўлган муаммоларнинг кўпчилиги, асосан, унинг объекти ва предметининг мураккаблиги, ўзига хос хусусиятлар б-н ва фаннинг ҳоз. тараққиёт босқичида халқ хўжалиги қўяётган вазифаларнинг мураккаблиги б-н боғлиқдир. Шундай муаммоларнинг айримлари «инсон—табиат» системасидаги ўзаро таъсир оқибатида юзага келаётган муаммолардан. Сайёравий миқёсда рўй бераётган иқлим ўзгариши, регионал кўламда Орол ва Оролбўйи муаммолари, чўллашиш, табиий ресурсларнинг тез суръатларда камайиши, табиий муҳитнинг ифлосланиши каби муаммолар шулар жумласидан.

Ад.: Анучин В.А., Теоретические основы географии, М., 1972; Зокиров Ш. С., Ландшафтшунослик асослари, Т., 1994; Ҳасанов И. А., Ғуломов П. Н., Ўрта Осиё табиий географияси, Т., 2002. Калесник С.В., Общие географические закономерности Земли, М., 1970; Мильков Ф.Н., Общее землеведение, М., 1990; Юренков Г.И., Основные проблемы физической географии и ландшафтоведение, М., 1982.

Шуҳрат Зокиров.

ТАБИИЙ КАУЧУК — қ. *Каучук.*

ТАБИИЙ МОНОПОЛИЯ — бозорда муайян товарлар (ишлар, хизматлар) турларига бўлган талабни қондиришда рақобатли шароитларни яратиш технологик хусусиятларга кўра мумкин бўлмайдиган ёки иқтисодий жиҳатдан мақбул бўлмайдиган ҳолат. Т.м.лар фаолияти уларнинг мамлакат иқтисодиётида эгаллаган аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда давлат томонидан тартибга солинади.

Т.м. таркиби турли мамлакатларда турлича. Кейинги йилларда қўпчилик мамлакатларда Т.м.лар доирасини қисқариб боришн кузатилмоқда. Ўзбекистонда Т.м. соҳалари халқаро амалиётга нисбатан бирмунча кенгроқ. Уларнинг шаклланиши ўтиш даврида иқтисодиётни қайта қуриш ва бошқариш бўйича юзага келган тузилмалар б-н боғлиқ. Ўзбекистон Республикасининг «Табиий монополиялар тўғрисида»ги (1997 й. 25 апр.; янги таҳрирда 1999 й. 19 авг.) қонунига мувофиқ Ўзбекистонда қуйидаги соҳаларда Т.м. субъектларининг фаолияти давлат томонидан тартибга солинади: нефть, нефть ва газ конденсати, табиий газ ва кўмир қазиб чиқариш, нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувурлар орқали ташиш, электр ва иссиқлик энергиясини и.ч. ва узатиш, т.й.ларда юк ва йўловчилар ташиш, умумий эркин фойдаланиладиган электр ва почта алоқаси хизматлари, сув қувурлари ва канализация хизматлари. Портлар ва аэропортлар кўрсатадиган хизматлар ҳам Т.м.лар тизимига киритилган.

Т.м. соҳаларида давлат иқтисодий сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири уларни таркибий жиҳатдан қайтадан ташкил этиш, яъни Т.м.ларни янада самарали фаолият кўрсатишига ёрдам берувчи бозор муносабатлари изига кўчириш ҳисобланади. Т.м. субъектлари фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитаси назорат қилади (яна қ. *Монополия, Монополиядан чиқариш*).

ТАБИИЙ НИТРАТЛАР — минераллар синфи, азот кислотасининг табиий тузлари. Т.н.нинг асосий минераллари: натрийли, калийли, аммонийли селитралар, дарапскит, нитромагнезит, нитрокальцит, нитробарит, герхардтит, ликазит, буттгенбахит. Структураси табиий карбонатларникига ўхшаш, лекин барқарорлиги кам. Т.н., одатда хиралашган тузсимон массалар, юпқа қоплама доғлар сифатида ва пўстлоқчалар кўринишида учрайди. Барча селитралар сувда яхши эрийди, совитиш хусусиятига эга. Табиатда Т.н., асосан, 2 йўл б-н: биоген ва қуёш радиацияси ёки чақмоқ чақиш таъсирида атмосферадаги азотнинг оксидланиши натижасида ҳосил бўлади. Т.н. қуруқ-иссиқ иқлим шароитида тўпланади, акс ҳолда улар сувда тез эриб кетади. Конлари Ҳиндистон, Жазоир, Италия, АҚШ, Венгрия ва б. мамлакатларда бор. Чилида Т.н. галогенид, сульфат, селенат ва баъзи иодатлар б-н ассоциацияда учрайди. Бу конларда калий ва натрий селитраси асосий захираларни ташкил қилади. Ишқорли Т.н. азотли органик жисмлар ва ишқорли тузлар (мас., тоғ жинслари дарзликлари ва бўшлиқларида калий ва натрий селитраларининг уюмлари)нинг ўзаро таъсири натижасида ҳосил бўлади. Ҳоз. даврда Т.н. чекланган миқдорда қазиб олинади, чунки азот бирикмаларининг асосий массаси кимёвий йўл б-н олинади. Т.н.нинг кўп тарқалганлари — натрий ва калий селитралари, асосан, азот кислотаси и.ч.да ишлатилади. Т.н.дан *азотли ўғитлар* тайёрлашда фойдаланилади.

ТАБИИЙ СМОЛА — қ. *Смола.*

ТАБИИЙ СУЛЬФАТЛАР — қ. *Сульфатлар.*

ТАБИИЙ СУЛЬФИДЛАР — қ. *Сульфидлар.*

ТАБИИЙ ТАНЛАНИШ — организмлар эволюциясининг асосий ҳаракатлантирувчи омили. Т.т. ҳақидаги таълимот Ч. *Дарвин* томонидан яратилган (1858—59). Олимнинг фикрича, Т.т. — яшаш учун курашнинг натижаси бўлиб, фойдали индивидуал ўзгаришларга эга бўлган организмларнинг яшаб, насл қолдириши, фойдасиз ўзгаришларга эга бўлган организмларнинг эса қирилиб кетиши, яъни мослашган формаларнинг яшаб қолиши ва мослашмаган формаларнинг нобуд бўлишидан иборат биологик жараён. Ирсий ўзгарувчанлик Т.т. нинг таъсири учун зарур замин ҳисобланади. Т.т. нинг бевосита натижаси эса организмларнинг ташқи муҳитнинг муайян шароитига мосланиши мукаммаллашишидан иборат. Т.т. туфайли организмлар хилма-хиллиги орта боради; прогрессив эволюция жараёнида организмлар тузилиши ҳам мукаммаллашиб боради; муҳит шароитларига етарли даражада мослаша олмаган турлар нобуд бўлади.

Т.т. ҳақидаги Ч. Дарвин концепцияси С. С. Четвериков, Р. Фишер, С. Райт, И. И. Шмальгаузен, Ж. Холдейн, Ф. Г. Добржанский ва б. олимларнинг ишларида янада ривожлантирилди. Т.т. нинг генетик моҳияти популяцияда ихтисослашган муайян генотипларнинг сақланиб, генларнинг кейинги авлодга узатилишида танланиб иштирок этишидан иборат. Т.т. алоҳида олинган фенотипга ёки генга таъсир этмайди, балки генотипнинг ташқи муҳит б-н ўзаро таъсири натижасида шаклланадиган (қ. *Генотип*) муайян *фенотип* (тирик организмнинг барча белгилари йиғиндиси)га таъсир қилади. Т.т. организмлар ўзгарувчанлигининг бевосита сабабчиси бўлолмайди, лекин мутацияларнинг тезлиги ва йўналишига таъсир кўрсатади. Бу жараён Т.т. нинг ижодий роли дейилади. Т.т. таъсири йирик популяцияларда аниқ билинади. Популяциядаги индивидлар сонининг камайиб бориши б-н тасодифий омилларнинг аҳамияти ортиб боради. Т.т. айрим организмларга таъсир қилиш (индивидуал танланиш) б-н бирга организмлар гуруҳига ҳам таъсир кўрсатади (гуруҳли танланиш). Бу жараён алоҳида организм учун фойдасиз, лекин улар гуруҳи учун фойдали бўлган белгиларнинг сақланиб қолишига имкон бериши мумкин. Шу тариқа юксак ҳайвонларда альтруистик белгилар шаклланади, мас., қушларнинг қичқириғи уларнинг ўзини душманга ошкора қилиб қўйганидан айрим индивидга зарарли бўлсада, хавф тўғрисида огоҳлантирувчи сигнал бўлгани туфайли турнинг бошқа индивидлари учун фойдали ҳисобланади. Табиатда Т.т. бир неча йўналишда таъсир қилади ва ҳар хил натижага олиб келади. Шунинг учун Т.т. ҳаракатлантирувчи танланиш, дизруптив танланиш, тургунлаштирувчи танланиш, жинсий танланиш каби хилларга ажратилади. Антидарвинизмга мансуб турли концепциялар Т.т. ни эволюциянинг асосий омили сифатида тан олишмайди (яна қ. *Сунъий танлаш*).

ТАБИИЙ ТЕНГЛАМАЛАР, натурал тенгламалар — эгри чизиқнинг k эгрилиги ва σ буралишини унинг s ёйи функцияси сифатида ифодалайдиган тенгламалар:

$$k=k(s),\ \sigma=\sigma(s).$$

$k(s)$, $\sigma(s)$ функциялар эгри чизиқнинг фазодаги вазиятига (координаталар тизимининг танланишига) боғлиқ бўлмай, фақат эгри чизиқнинг шаклига боғлиқ ва унинг шаклини тўла аниқлагани учун бу тенгламалар чизиқнинг табиий (натурал) тенгламалари дейилади. Табиий тенгламалари бир хил бўлган икки эгри чизиқ бир-биридан фазодаги ўрни б-н фарқ қилади.

ТАБИИЙ ФТОРИДЛАР — минераллар кичик синфи, фторли водород кислотасининг оддий ва қўшалоқ тузлари. Турли таснифбўйича 50 тача минерал турини ўз ичига олади; асосийлари флюорит ва криолит. Т.ф. Na, K, Ca, Mg, Al элементлари, камёб ер элементлари (TR), камроқ Cs, Sr, Pb, Bi, B ва б.нинг фтор б-н табиий бирикмаси. R_nF_m (флюорит, виллиомит NaF, селлаит MgF_2 ва б.) сингари оддий тип ва R ва M — катионлари бўлган $R_n[MF_m]$ мураккаб типларга бўлинади. Оддий Т.ф. мустаҳкам жойлашган координацион кристалл структурага эга, куб ва гексагонал сингонияли. Мураккаб Т.ф. қуйидаги гуруҳларни ташкил қилади: фтороалюминатлар (мас., криолит), фторобор атлар (мас., ферручит $Na[BF_4]$), фтороберриллатлар (сянхуалинит $Li_2Ca_3[SiO_4]_3\ Be_3F_2$), фтороциликатлар (мас., маллардит $Na_2[SiF_6]$). Мураккаб Т.ф.га, одатда, қўшалоқ ва уч қўшалоқ фторидлар: нейборит $NaMgF_3$ ва гагаринит $NaCaTRF_6$ киради. Баъзи тадқиқотчилар томонидан фторидлар синфига фторкарбонатлар — бастнезит, паризит ва топаз гуруҳи минераллари киради. Кўпчилик Т.ф. кам тарқалган бўлиб, энг кўп учрайдиган — флюорит, у турли генезисли конларда мавжуд. Т.ф. рангсиз ёки оч рангли, шаффоф, шишадек ялтирайди. Қаттиқлиги 4—5; зичлиги 2—3,2г/см³. Т.ф. вулканларнинг сублиматларида (ферручит, авогадрит, криптогалит ва б.) вужудга келади, гранитларнинг акцессорли минералларида, ишқорли жинслар ва уларнинг эффузивли аналоглари (флюорит)да учрайди. Улар карбонатит (флюорит), гранитли пегматит, грейзен, гидротермал ҳосила (флюорит), ишқорли гранит ва уларга боғлиқ бўлган метасоматитлар (криолит, флюоцерит, гагаринит) ҳамда луяврит, фойяит ва уртитлар (виллиолит) ривожланишининг кечки босқичлари учун характерлидир. Кўплаб алюмофторидлар, криолит (томсенолит, ральстонит, пахнолит, веберит, хиолит ва б.)ларнинг гидротермал ўзгаришида пайдо бўлади. Оксидланиш зонасида кўпинча эндоген Т.ф.дан гипергенли: геарксутит, кридит, флюеллит ривожланади, чўкинди қатламларда флюорит (ратовкит) учрайди. Т.ф. дан флюорит ва криолитлардан металлургия, керамика ва кимё саноатида фойдаланилади. Баснезит ва паризит камёб ер элементлари олиш манбаси ҳисобланади. Т.ф.дан флюорит Чатқол-Қурама регионидаги Новгарзон, Кенкол, Каскана, Обираҳмат (қазиб олинган) ва б. конларда мавжуд.

ТАБИИЙ ЯЙЛОВ — табиий ўт қопламига эга бўлган ва чорва моллари эркин ҳолда ўтлатиладиган тоғлар, қир-адирлар ва чўлларда жойлашган майдонлар (ўтзорлар). *Маданий яйлов*лардан сарф-харажат талаб этилмаслиги ва ўт қопламитур таркибининг хилма-хиллиги, турли тупроқ-иқлим шароитларида жойлашганлиги б-н ажралиб туради (қ. *Яйлов*).

ТАБИИЙ ҲУДУДИЙ МАЖМУА — қ. *География мажмуа*.

ТАБИИЙ ҲУҚУҚ — давлат ва ҳуқуқ назариясида инсоннинг табиатидан келиб чиқалиган ва шу туфайли муайян давлатда уларнинг қонуний тан олиниши ёки олинмаслигига боғлиқ бўлмайдиган принциплар, қоидалар, ҳуқуқ ва қадриятлар йиғиндисини англатувчи тушунча. Т.ҳ. ғояси Юнонистон ва қад. Римда пайдо бўлиб, Сократ, Аристотель, Цицерон, Улпиан ва б. Рим юристларининг номлари б-н боғлиқдир. Ўрта асрларда илоҳийшунос Фома Аквинский уни ривожлантирди. Бироқ, бу ғоялар мустақил илмий мактаб ва табиий-ҳуқуқий таълимот сифатида 17—18-а. буржуа инқилоблари арафасида шаклланди. Унинг кўзга кўринган намояндалари: Г. Гроций, Т. Гоббс, Ж. Локк, Вольтер, Ш.Л. Монтескье, Ж.Ж. Руссо, А. Н. Радишчевлардир. Ўзбек халқининг Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Амир Темур, Алишер Навоий каби аждодлари ҳам ҳуқуқни табиат ёхуд Аллоҳ томонидан инсонларга берилган имкониятлар мажмуи деб тушунганлар.

Т.ҳ. назарияси тарафдорлари жамиятда икки, яъни позитив ва Т.ҳ. мавжуд, деб ҳисоблайдилар. Позитив ёки ижобий ҳуқуқ — муайян давлатда расман тан олинган ва амалда бўлган ҳамда қонунларда ва давлат ҳокимиятининг бошқа ҳуқуқий ҳужжатларида, шу жумладан, давлат томонидан санкцияланган одатларда ифодаланган ҳуқуқдир. Т.ҳ. мактаби вакиллари феодал ҳуқуқини, айниқса, қирол абсолютизми давридаги ҳуқуқни танқид қилиб, унинг чекланганлигини, адолатсизлигини, давлат ҳокимияти қабул қиладиган қонунлар инсонларнинг оғир қарамликдаги аҳволини, ўзбошимчалик ва зулмни мустаҳкамлашга хизмат қилганлигини қоралаганлар.

Т.ҳ. позитив ҳуқуқдан фарқ қилиб, инсон табиатидан, моҳиятидан, адолат, ахлоқийлик каби умуман олинган ахлоқий тамойиллардан келиб чиқади. Шу боис у оқил ва адолатлидир, алоҳида давлатларнинг чегаралари б-н чекланмайди, балки барча даврлар ва халқларга тарқалади. У инсон табиати ва моҳияти каби абадий ва ўзгармасдир. Ундаги асосий ахлоқий ва ҳуқуқий ғоялар — инсоннинг яшаш, озодлик, тенглик, эркин бўлиш, меҳнат қилиш, оила, мулк, ҳавфсизлик, зулмга қаршилик кўрсатиш кабиларга бўлган туғма ажралмас ҳуқуқларининг мавжудлигидир. Уларни муҳофаза қилиш ва таъминлаш ҳар қандай сиёсий тузилманинг, биринчи навбатда, давлатнинг вазифаси бўлиши керак.

Т.ҳ. назарияси 20-а.нинг 2-ярмида янада ривожлантирилди ва бутун дунёда инсон ҳуқуқлари учун олиб борилаётган умумий курашнинг назарий асосига айланди. Т.ҳ.ларни соф юридик маънодаги ҳуқуқлар деб аташ қийин, бироқ у позитив ҳуқуқ, яъни давлат ўрнатадиган ҳуқуқ ёрдамида реал ҳуқуқларга айланиши мумкин.

Т.ҳ. назариясининг асосий ғоялари АҚШнинг Мустақиллик декларациясида (1776 й.), Франциянинг Инсон ва фуқаро ҳуқуқи ва эркинликлари декларациясида (1789 й.) ва б. давлатларнинг ҳуқуқий ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Инсоннинг табиий, туғма ҳуқуқлари кўп давлатларнинг ҳоз. замон ҳуқуқий тизимларида конституциявий жиҳатдан мустаҳкамланди. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ҳам инсоннинг Т.ҳ.ларини, адолат, ҳақиқат, озодлик, мустақиллик нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда белгиламоқда. Жумладан, ЎзР Конституциясининг 24-моддаси «ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқи» сифатида яшаш ҳуқуқини мустаҳкамлади.

Маърифий жамиятда табиий ва позитив ҳуқуқни қарама-қарши қўйиш учун асослар йўқ, чунки Т.ҳ. ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ягона умуминсоний тизимини ташкил этувчи инсон Т.ҳ.ларини мустаҳкамлайди ва ҳимоя қилади.

Зайниддин Исломов.

ТАБИН-БОГДО-ЎЛА — Олтой тоғларининг жан.-шарқидаги тоғ массиви. РФ, МХР ва Хитой чегарасида, Аргут дарёси ҳавзасининг юқори қисмида жойлашган. Энг баланд жойи 4356 м (Найрамдал тоғи). Кам парчаланган, бир неча баланд ва ўтиш қийин бўлган довонлар мавжуд. Т.-Б.-Ў. Олтойдаги музлик марказларидан биридир (жами музлик майд. 160 км²). Қад. ва ҳоз. замон музликлари иши натижасида келиб чиққан рельеф шакллари (карр, цирк, трог, морена уюмлари) ва қоялар мавжуд. Тоғ массиви герцин бурмаланиши даврида шаклланган. Иқлими кескин континентал, қиши совуқ, давомли, ёзи салқин, қисқа, ёғингарчилик кам. Тоғ этакларида паст бўйли қайинлар ўсади, баландроқ жойлари яйлов, ундан юқорида тоғ тундралари, тош чочмалари мавжуд. Жан. ён бағрининг дарё (Кобдо, Манас) ҳавзаларида тилоғоч ўрмонлари бор.

ТАБЛА (араб. табл — урма чолғу) — ҳинд урма мусиқа чолғуси. Иккита — одатда каттароқ (паст товушли) дайян ҳамда кичикроқ (юқори товушли) байян деб аталувчи ноғоралардан иборат. Ёғоч, сопол ёки мисдан ишланган косахоналари 2 қатламли тери б-н қопланади. Ижродан аввал булар териси устига ун, темир қириндиси ва елим аралашмасидан тайёрланган махсус кукун сурилади. Ижрочи Т.ни қўл бармоқлари ва кафтлар б-н уриб, турли усуллар чалади. Т. якканавоз ҳамда



Табла.

турли мумтоз мусиқа (жумладан, *рага*) ансамбларида асосий жўрнавоз чолғу сифатида кенг қўлланилади.

ТАБЛАН ЧЎҚҚИСИ — Ҳисор тоғ тизмасининг жан.-ғарбидаги чўққи. Сурхондарё вилоятидаги Ҳалқажар сойи ҳавзасида; бал. 2426 м. Т.ч. атрофлари арчазор.

ТАБЛО (лот. tabula — тахта) — ёруғлик сигналлари ёки ёзувлар пайдо бўладиган электр ёки электрон қурилма (шчит). Саноат корхоналари ёки автокорхоналардаги диспетчерлик хизматида, стадионлар ва спорт майдонларида, тижорат рекламаларида қўлланади.

ТАБОР (чехча — tabor) — 1) чехлар, поляклар, руминлар, венгерларда — қароргоҳ, юк ортилган аравалар — ўғруқ; 2) ўтмишда казакларда — ўғруқи бор қўшин қароргоҳи, ўрдуси; 3) бир қисми қариндошлик ришталари б-н боғлиқ бўлган кўчманчи лўлилар (циганлар) гуруҳи.

ТАБОШАР — 9—10 а.ларда *Илоқ конлари* гуруҳидаги металл кони. Қурама тизмаси жан.-ғарбий ён бағридаги Қорамозор тоғининг Табошарсой ҳавзасида жойлашган. Конда 50 дан ортиқ шахта бўлиб, уларнинг кўпчилиги қия ва тик ҳолда, уз. 70 м гача. Сойнинг ўрта қисмида руданинг уз. 1 км гача, таркибида ҳар хил минераллар, кумуш, қўрғошин, баъзан мишъяк ҳам учрайди. Сойнинг ўнг соҳилида 20 тача шахта жойлашган, улардан тахм. 1,5 км жан.роқда яна 8 та йирик шахта бор. Бир неча шахта Табошар-Конжўл йўли бўйлаб кетган.

ТАБОҚ — нашриятлик ва матбаа маҳсулотини ўлчаш бирлиги. *Муаллифлик табоғи, нашриёт-ҳисоб табоғи, босма табоқ, қоғоз табоғи* каби ўлчов бирликлари бор.

ТАБРИЗ, Тавриз — Эроннинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ажичай дарёси водийсида, 1364 м баландликда жойлашган. Шарқий Озарбайжон остонининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,2 млн. киши (1997). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг муҳим савдо ва саноат марказларидан. Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, кўнпойабзал саноати корхоналари бор. Тўқимачилик ривожланган, ип ва шойи газламалар, гилам тўқилади. Ун-т бор. Шаҳарга 3—4-а.ларда Сосонийлар томонидан асос солинган. 13-а. охири — 16-а. бошларида Эрон ҳудудидаги турли давлатларнинг пойтахти бўлган. 18—19-а. бошларида Табриз хонлигининг пойтахти. 19—20-а. бошларида Қожар шоҳлари валиаҳдлари қароргоҳи. Меъморий ёдгорликлардан Алишоҳ жоме масжиди (1310—20), Кўк масжид (1465) қолдиқлари сақланган. Ўрта асрларда Т. бадиий ҳунармандчилик ва тасвирий санъатнинг йирик маркази бўлган (қ. *Табриз миниатюра мактаби*).

ТАБРИЗ МИНИАТЮРА МАКТАБИ — ўрта асрларда Табризда шаклланган тасвирий санъатдаги услубий йўналиш. Илк намуналари 13-а. охири —14-а.ларга мансуб. Энг ривожланган даври 16-а.нинг 30—40-й.ларига тўғри келади. Т.м.м. санъатига дастлабки даврда Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, айниқса, Хитой миниатюрасининг таъсири кучли бўлган. Кейинчалик бу санъат анъаналари ижодий ўзлаштирилиб, янги образ тузилиши, ранглар гаммасига эга бўлган услуб яратилган. 14-а.да, айниқса, 16-а.да Табриз *китобат санъати*нинг муҳим марказига айланган. 15-а.да марказ Ҳиротга кўчирилади, *Ҳирот миниатюра мактаби*нинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатган. 16-а.да Табриз сафавийларнинг марказига айлангач, тасвирий санъат яна юксалди. *Султон Муҳаммад Табризий* бошчилигидаги маҳаллий рассомларга Камолиддин *Беҳзод*нинг бош қилиб тайинланиши, Ҳирот миниатюраси анъаналари б-н Т.м.м. анъаналарининг қўшилиб кети-



Табриз миниатюра мактаби. «Рустам Суҳроб жасади олдида» («Шоҳнома» достонига ишланган, 16-а., Табриз).

ши юксак даражадаги китобат санъатини юзага келтирди: бадиий шакл мукаммаллашди, кўп шаклли мураккаб композициялар юзага келди, асарлар эпик характерга эга бўлди, тасвирда меъморий манзара кенг ўрин эгаллади, янги серҳашам безаклари, нафис ритми ва ёркин бўёқлар тузилиши ўз навбатида миниатюранинг таъсирчанлиги ва жозибасини оширди. Анъанавий ишқий, мифологик мавзулар ўрнини сарой ҳаётини акс эттиришга интилиш эгаллади, мавзу доирасининг кенгайиши б-н расмларда демократик оҳанглар, халқ ва унинг урф-одатлари, реал кундалик ҳаёти ва табиат манзаралари ҳам ўз аксини топди, алоҳида варақларда асарлар яратилди, дабдабали портрет юзага келди. Султон Муҳаммад, Оға Мирак, *Қосим Али, Мир Саид Али* ва бошқалар Т.м.м.нинг йирик вакилларидир. Т.м.м. намояндалари «Шоҳнома» (1524, Санкт-Петербург), Низомийнинг «Хамса»си (15-а. охири — 16-а., Истанбулдаги Тўпқопу саройида), Рашидуддиннинг «Жомиъ ат-таворих» (1528—29, Россия миллий кутубхонасида) ва б. қўлёзма китобларни бадиий безаган. Т.м.м. ўрнини *Исфаҳон миниатюра мактаби* эгаллади. Бироқ Т.м.м. Эрон, Туркия, Ҳиндистон миниатюра санъатига яна кўп йиллар давомида таъсир кўрсатган.

Эльмира Исмоилова.

ТАБУ (полинезча — тақиқлаш) — 1) ибтидоий жамият босқичидаги халқларда тарқалган тақиқлаш тизими. Т.нинг энг мукаммал кўриниши *Полинезия*да сақланган. Бу сўз аслида Полинезияда пайдо бўлиб, дастлаб машҳур инглиз ленгиз сайёҳи Ж.Кук (1828—79) томонидан Европага маълум қилинган ва баён этиб берилган. Полинезия халқлари диний эътиқодларига кўра, ҳар бир инсон туғилиши б-н қудратли ғайри табиий куч — «мана»га эга бўлади. «Мана» жуда хавфли бўлиб, бировга тегса ўлим келтириши мумкин. У табақаларга қараб ҳар хил кучга эга, қулларда «мана» бўлмаган, аммо аксинча, буюк сардорлар қудратли «мана» эгаси ҳисобланган. «Мана» тушунчаси «Т.» сўзи б-н бевосита боғлиқ. Нимаики «мана» эгаси бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — Т. қўйилган. Полинезия халқларида жуда кенг тарқалган Т. тизимини ким бузса, риоя қилмаса қабила бошлиқлари, зодагонлар томонидан қаттиқ жазоланган. Шунингдек, ўша давр тасаввурларига кўра, Т.ни бузган одамнинг ғайри табиий кучлар, руҳлар, худолар касаллик ёки ўлим б-н жазолайди, деб тушунилган. Оролликларда худо ва руҳга, коҳин ва қабила бошлиқларига алоқадор бўлган ҳамма нарса Т.лаштирилган. Т. тизими жамиятда табақаланишни ифодалаган. Т. объектлари — буюмлар, сўзлар, ҳайвонлар ва б. бўлиши мумкин. Аксарият Т.лар моддий буюмларга тааллуқли бўлади. Т. инсоният жамияти шаклланаётган даврда индивид хатти-ҳаракатини жамоа манфаатларига бўйсундириш эҳтиёжи б-н боғлиқ равишда келиб чиққан бўлиши мумкин. Т. уруғчилик жамиятида инсон ҳаётининг муҳим томонларини, аввало экзогамия никоҳи меъёрларига риоя қилиниши (мас., уруғ ичида жинсий алоқаларнинг тақиқланиши)ни тартибга солган. Жамият тараққий этган сари Т.нинг бир қисми одат ҳуқуқий меъёрига айланган, кўпчилиги эса динга тақиқ сифатида киритилиб, уни бузиш гуноҳ ҳисобланган. Ҳоз. даврда ҳам Т.нинг баъзи кўринишларини учратиш мумкин. 2) Тилшуносликда муайян сўзлар, иборалар ёки атоқли отларни қўллашни тақиқлаш, ман этиш. Ибтидоий даврларда табиат ҳодисаларининг сирини била олмаган инсон кўрқув уйғотадиган сеҳрли ва зарарли ёвуз кучлардан, жин, арвоҳлардан, офатли касаллик ва йиртқич ҳайвонлардан сақланишнинг ягона чораси уларнинг номини айтишни ман этиш, атамаслик деб тушунган. Айниқса, киши номига нисбатан Т. кенг тарқалган. Мас., улганнинг номини, доҳий ёки подшоҳнинг, маъбудларнинг номини ва баъзи қариндошлар (қайнота, қайнона, эр, қайноға)нинг номини айтиш, уларни овоз чиқариб чақириш тақиқланган ва бундай атоқли отлар тегишли тавсифий иборалар б-н алмаштирилган. Овланадиган, тирикчилик манбаи бўлган ҳайвон номлари, кишини сескантирадиган жониворлар ва б. воқеа-жараёнлар ҳам баъзан Т.лаштирилган. Мас., чаён сўзи, ўзбек шеваларида эшак, беном, газанда, айриқуйруқ, бешбўғин ва б. номлар б-н аталган. Ҳоз. тилларда ўлим ҳақида, оғир касаллик ҳақида тўғридан-тўғри гапирмаслик, ёқимсиз, ноҳуш нарсаларни эслаш, эслатишдан қочиш одатини ҳам Т.га киритиш мумкин. Т. сўзлар ўрнига бошқа сўзлар — *эвфемизм*лар зарур бўладики, бошқа тиллар сингари, ўзбек тилида ҳам бундай сўзлар кўпчиликни ташкил этади.

Очил Бўриев, Абдувоҳоб Мадвалиев.

ТАБУЛАТУРА (лот. tabula — тахта, жадвал) — 1) *нота ёзуви*нинг илк шаклларидан. Муайян чолғу асбобига мўлжалланган бўлиб, унда мусиқа асари жадвал шаклида, мусиқий товушлар эса ҳарфлар, рақамлар ва б. махсус белгилар ёрдамида ифодаланади. Мусулмон Шарқи мусиқа илмида 10-а.дан маълум. Форобий, Сафиуддин ал-Урмавий, аш-Шерозийлар уд учун, Комил Хоразмий танбур пардаларига мослаштирилган Т.ларни яратган (қ. *Танбур чизиғи*); Европада 14—18 а.ларда қўлланилиб, орган, лютня, клавир каби чолғулар учун мўлжалланган; 2) клавишли мусиқа чолғу асбоблари учун қайта ишланган кўп овозли вокал-хор асарлар тўплами. 16—17-а.ларда жорий этилган.

ТАБУЛЯТОР (лот. tabula — жадвал, ёзув) — электр механик рақамли ҳисоблаш машинаси; бунда перфорацион ленталарга белгиланган сон ва рақамли ахборотлар автоматик тарзда ишланади, ҳисоблаш натижалари қоғоз лента ёки махсус хос қоғозга ёзилади. Т. таркибига: бошқариш қурилмаси, перфокарталардаги ахборотларни киритиш қурилмаси; ахборотни «босиш» ёки перфокартага чиқариш қурилмаси киради. Т. машинаҳисоблаш ст-ясининг асосий технологик жиҳози ҳисобланади.

ТАБУН (нем. Tabun) $(CH_3)_2N(C_2H_5O)P(O)CN$ — цианофосфат кислота диметиламидининг этил эфири. Мол. м. 162,13. Рангсиз суюқлик; суюқланиш т-раси —50°, қайнаш т-раси 230° га яқин (парчаланади), учувчан, зичлиги 1087 кг/м³ (20° да). Сувда оз, органик эритувчиларда яхши эрийди. Фосфор оксихлорид $POCl_3$ га диметиламин гидрохлорид, этил спирти ва калий цианид таъсир эттириб олинади. Т. нервни фалажлайдиган заҳарловчи модда. Ҳаводаги миқдори 0,3 мг/л бўлганда 1 мин.да, 0,01 мг/л бўлганда 2 мин.да, концентрацияси 50—70 мг/кг ли суюқ томчи қолдагиси терига текканда кучли заҳарланиш рўй беради ва ўлимга олиб келади. Т.дан сақланишда противогаз ва ҳимоя кийими кийиш зарур.

ТАВАККАЛ, Таваккалхон, Таваккул султон (? — 1598) — Қозоқ хонлиги хони (1586—98). Шигайхоннинг ўғли. 1581—82 й.ларда *Абдуллахон II* саройида хизмат қилган. Т. ва отаси Шигайхон Абдуллахоннинг Тошкент ва Туркистоннинг шайбонийлардан бўлган ҳокими Бобохон (Бобо султон)га ва баъзи қозоқ султонларига қарши курашида катта ёрдам берган. Шу хизматлари туфайли 1575 й. Шигайга Хўжанд вилояти тархон ёки суюргол тариқасида берилган. Офринкент вилояти Т.га туҳфа қилинган (1582). Бироқ хоннинг унга нисбатан муомаласи ёмонлашганидан бадгумон бўлиб Дашти Қипчоққа қайтган. Мустақил бўлиш учун *Мўғулистон* ва *Бухоро хонлиги* б-н кураш олиб борган. Абдуллахонга қарши курашда ёрдам берган учун Бобохон Ясси ва Саброн вилоятларини унга суюргол қилиб берган. Т. Шарқий Туркистондаги Чалиш ва Турфан вилоятлари ички ишларига аралашган, бу вилоятлар ҳокими унинг кўрсатмаси б-н тайинланган. Россия б-н дўстона алоқа ўрнатишга ҳаракат қилган. Россия Ўрта Осиё хонликлари б-н музокараларда Т.дан воситачи сифатида фойдаланишга ҳамда Т. б-н Эрон шоҳи *Аббос I* ўртасида Бухоро хонлигизилиши учун кўп уринган. 1594 й. январда подшо ҳукумати Т.га ҳарбий ёрдам беришни ваъда қилган. 1595 й. май-июлда Т. ҳузурида Вельямин Степанов бошчилигидаги рус элчилари бўлган. Абдуллаҳон ва унинг ўғли *Абдулмўминхон* вафотидан сўнг Т. Моваройуннаҳрни эгаллашга уринган. Укаси *Ишимхон* б-н аввал Тошкентни, сўнгра Самарқандни эгаллаб, Бухорога юрган. Бухоро яқинидаги жангда оғир яралар бўлиб Тошкентга қайтган ва ўша ерда вафот этган.

Ад.: Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Ахмедов Б. А., Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Алма-Ата, 1969.

Жавли Турсунов.

ТАВАЛЛО (тахаллуси; асл ном-шарифи Тўлаган Хўжамёров) (1883— Тошкент —1937.10.11) — шоир, публицист. Беклярбеги мадрасасида, рус-тузем мактабида ўқиган. Ўзбек ва форс адабиёти классикларининг ижодини, шунингдек, араб ва форс тилларини ўрганган. 1905 й.дан «Туркистон вилоятининг газети», «Садои Фарғона», «Тараққий» каби газ. ва жур. ларда шеър ва мақолалари б-н мунтазам қатнашган. 10-й.лардан вақтли матбуотда «Таваллo» тахаллуси б-н шеър ва мақолалари босила бошлаган. 1914 й. 30 авгда Мунаввар-қори, Авлоний, М. Подшоҳўжаев, Ҳусанхўжа Дадахўжа ўғли (ёзувчи Саид Аҳмаднинг отаси), Саидабдулло Саидкарим ўғли Саидазимбоев, Комилбек Норбеков (жами 12 киши)лар б-н биргаликда Тошкентда «Нашриёт» ширкатини тузиб, китоб чиқаришни йўлга қўйган. 1915 й.да эса Авлонийлар таъшаббуси б-н тузилган «Турон» жамиятида фаолият кўрсата бошлаган. 1918—19 й. ларда Тошкентнинг дастлаб Эски шаҳар, сўнг Янги шаҳар ижроия қўмиталарининг аъзоси бўлган. Кейинчалик турли хўжалик ишларида ишлаган. «Равнақ ул-ислом» (1916) шеърий тўплами унинг ҳаётлик даврида чоп этилган. Тўпламга 70 та шеър киритилган. Асар туркчилик, исломчилик руҳида. Вазн ва оҳанг анъанавий — арузда.

Т. шеърларида миллат ва Ватан тушунчалари кенг ўрин эгаллаган («Ёрдам этмак куни етди сиза Турон аҳли...»). Т. 1937 й. 14 авгда «Турон», «аксилинқилобий», «Миллий иттиҳод» ва б. ташкилотларнинг аъзоси бўлганликда, «шеърларида миллатчилик ғояларини илгари сурган»ликда айбланиб, қамоққа олинган. 1937 й. 10 ноябрда НКВД қошидаги учлик ҳукми б-н отиб ташланган. 1968 й. 18 окт.да оқланган.

ТАВАНХОНА — тўй ва зиёфатларда меҳмонларга патнис тузаладиган, совға-саломлар, тўёналар, тавалар қабул қилиб олинадиган махсус хона. Т. Хоразмда қасноқхона, Жан. Ўзбекистоннинг айрим туманларида эса, шарватхона ҳам дейилади. Тавнис тузаш учун Т.га бошлиқ қилиб қўйилган аёл — «таванбоши», «тавачи» деб аталган.

ТАВКВЕРИ — ўртапишар қадимги грузин винобоп узум нави. Ўзбекистон, Озарбайжон, Тожикистон, Туркманистонда экилади. Тупи кучли ўсади. Барглари йирик, чўзиқ, беш бўлмали. Гули функционал урғочи. Узум боши ўртача, конуссимон, ўртача тиғиз. Ғужуми юмалоқ, тўқ бинафшаранг, ғубор б-н қопланган. Пўсти қалин. Эти сersув, хушта'м. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3000° бўлганда 140 кунда пишади. Новдалари яхши етилади. Ҳосилдорлиги 100—140 ц/га. *Милдью* касаллиги б-н кучли, оидиум б-н ўртача касалланади. Енгил вино, юқори сифатли узум шарбати тайёрланади.



Тавквери узум нави.

ТАВОИС (дастлабки номи Арқуд) — Бухоро воҳасидаги тарихий вилоят (рустоқ) ва шаҳар. Милоднинг бошларида бу ерда *оташкада* ва *оташгоҳ* бўлган. Араблар илк марта бу жойда товусни кўришгач, «Зот ут-тавоис» — «Товуслар эгаси» деб ном беришган. *Табарий*нинг ёзишича, Т.да *Қутайба ибн Муслим*нинг махсус қароргоҳи бўлган. 730 й. 17 нояб.да араблар б-н турк хоқони бошчилигидаги туркийлар ва суғдийларнинг бирлашган қўшини ўртасида Т.да шиддатли жанг бўлиб ўтган. Бу жангда туркийлар енгилган. Илк ўрта асрларда Т.да жоме масжиди ва катта ҳисор (қўрғон) бўлган. Т. ўртасидан Абу Муслим ариғи оқиб ўтган. Т. Бухоро — Самарқанд катта йўлининг устида жойлашган бўлиб, *Наршахий*нинг ёзишича, қад. вақтларда ҳар йили куз фаслида у жойда 10 кун нуқсонли молларнинг бозори бўлган. Фарғона, Чоч (Шош) ва б. жойлардан келган савдогарлар бу ерда савдо-сотиқ б-н шуғулланган. Т. аҳли деққончилик ҳам қилган, шу туфайли бадавлат кишилар кўп бўлган. Т.дан кўплаб уламо ва муҳаддислар [жумладан, Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тавоисий (? — 956)] етишиб чиққан. Сўнгги ўрта асрларда Т. 2 қишлоққа: Т.и Боло ва Т.и Поёнга бўлинган. 19—20-а.ларда бу мавзе Бўйон деб номланган. Т. яқинида илк ўрта асрларга оид Шаҳри вайрон тепалиги бор. Ҳозир Т. Навоий вилояти, Қизилтепа туманига қарашли қишлоқ. Унга кираверишда товусга ёдгорлик ўрнатилган.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; История ат-Табари, Т., 1987; Абдулкарим ас-Самъоний, Насабнома (Ал-Ансоб), Бухоро, 2003.

Қаҳрамон Ражабов.

ТАВОФ (араб. — атрофида айланмоқ) — *Каъба* атрофида айланиш жараёни. *Ҳаж* ва *умра* маросимлари таркибига киради. Умра қилувчилар 1 марта, ҳажга келганлар 3 марта Т. амалини адо этади. Бошқа пайтларда ҳам, айниқса, жума кунлари ва рамазон ойида, Макка аҳли ва унинг меҳмонлари Каъбага юксак иззат-эҳтиром юзасидан уни Т. қилади. Т.нинг шартлари *намоз*нинг шартлари кабидир. Т. қилишда Каъбага яқинлашилгач, унинг Қора тош жойлаштирилган бурчагига келиб, қўлини унга қарата чўзади ва имконият бўлса ўпади. Сўнг Каъба атрофида соат милига қарши тарзда 7 марта айланилади. Ҳар сафар махсус дуолар ўқилиб, гуноҳлар кечирилиши сўралади.

ТАВОЧИ (мўғулча — ҳисобчи) — 13—19-а.ларда Ўрта Осиё, Хуросон ва Эронда ҳукмдорнинг фармон ва топшириқларини тегишли жойларга зудлик б-н етказувчи олий ҳарбий мансабдор, адъютант. Т. зиммасига ҳарбий юриш режалаштирилганда салтанат туман ва вилоятлардан, тобе юртлардан ҳукмдор фармонида белгиланган миқдорда озиқ-овқат, от-улов, ем-хашак, қурол-аслаҳа ва қўшин жам қилиш, лашкаргоҳга йиғилган лашкарни кўрикка тайёрлаш, юриш чоғида, дам олиш ва ов қилиш учун қўшинни қулай манзилларга жойлаштириш, ғаним қароргоҳига яқин келингач, уни қамал қилувчи қисмларни зарур ва қулай истеҳкомларга жойлаштириш, қўшинларнинг умумий аҳволини назорат қилиб туриш, жиноятчилар ва асирларнинг жазога тортилишидан ҳукмдорни бохабар қилиш, қамал хавфи туғилганда теварак-атрофдаги аҳолини қалъа ёки кўрғонга кўчириб келиб жойлаштириш сингари вазифалар юклатилган. Т., шунингдек, сарой амалдорлари ишларини ҳам назорат остига олган. Сарой соқчилари ётиш Т. си томонидан доимий назоратда бўлган. Т. ўз вазифасига кўра, Сомонийлар, Газнавийлар ва Салжуқийлар салтанатида мавжуд бўлган ориз ҳамда нақиб лавозимларига мувофиқ келган. Бухоро хонлигида ҳарбий нозир — нақибга қўшинни жойлаштириш, қурол-аслаҳа б-н таъминлаш, ҳарбий ҳаракатлар вақтида лашкарнинг илғор, аръергард, ўнг қанот, сўл қанот ва марказий қисмлари ҳамда пистирмадаги вазиятдан хабардор бўлиш масъулияти юклатилган. Хива хонлигида Т. лавозимининг муҳим ролга эгалиги тарихий асарлар ва архив ҳужжатларида ўз аксини топган.

ТАВР ТОҒЛАРИ, Торос (туркча Toros'lar) — Туркиянинг жан. қисмидаги тоғ системаси. Ўрта денгиз соҳили бўйлаб тахм. 1000 км га чўзилган. Кичик Осиё ва Шарқий Тавр тоғликларининг жан.лаги тизмалар. Энг баланд жойи 3726 м (Темирқозиқ чўққиси). Асосан, оҳактошлардан, шунингдек, кристалли сланец ва метаморфик жинслардан тузилган. Т.т.нинг марказида айрим чўққиларнинг бал. 3000 м дан юқори, рельефи альп типли, қад. музликларнинг излари сақланган. Ғарбий қисмида карст ландшафти учрайди. Шим. ён бағирлари тиканли буталар ўсадиган чўл ва даштдан, жан. ён бағри сернам бўлганлигидан доим яшил ўрмон ва бутазорлардан иборат, юқори қисми игна баргли ўрмонлар ва альп ўтлоқлари б-н қопланган. Т.т.ни Дажла, Фурот дарёлари кесиб ўтади. Миллий боғлар ташкил этилган.

ТАВРИКА — қадимда (мил. ав. 5-а.дан) таврлар яшаган *Крим* я.о.нинг жан. қисми. Ўрта асрларда (15-а.гача) Қримнинг барча қисмининг аталиши.

ТАВРИЯ — *Крим* я.о.нинг ўрта асрларда кенг тарқалган номи; 19—20-а. бошларида Т.га, шунингдек, Таврия губернияси таркибидаги Жан. Украина туманлари ҳам киритилган (Шим.Т.).

ТАВРИЯ ТОҒЛАРИ — қ. *Крим тоғлари.*

ТАВРЛАР — Қримнинг жан. қисми (Таврика)нинг энг қад. аҳолиси (мил. ав. 9-а. — мил. 4-а.). Хўжалиги: чорвачилик, овчилик, балиқ овлаш, тўқимачилик, жез қуйиш. Т. қабилалари мустаҳкамланган қишлоқларда яшашган. Херсонес, Боспор подшолигига қарши курашишган. Мил. 1-а.дан қўшни халқлар (тавроскифлар ва б.) б-н аралашиб кетган.

ТАВРОТ (қад. яҳудийча «тора» — таълимот, қонун) — *иудаизм* динининг муқаддас китоби. Т. 5 та китоб (Ибтидо, Чиқиш, Ловий, Сонлар, Иккинчи қонун)нинг умумий номи. Иудаизм ва ислом ақидаси бўйича, Т. Аллоҳнинг *Мусо*га Жаброил орқали туширган китоби. Кўпинча у «Мусо қонунлари» деб ҳам аталади. Т. ёзувлари оғзаки тарзда мил. ав. 11—6-а.лар ўртасида шаклланган. 5-а.да Фаластинда китоб шаклига келтирилган. Т.да дунёнинг яратилиши, Одамато, Момоҳаво, тўфон, Бобил минораси ва тиллар чатишуви, илк яҳудий пайғамбарлари, яҳудийларнинг Мисрдан чиқиб асирликдан қутулиши, уларга Фаластинни муқаддас ер сифатида берилиши, Мусонинг худодан олган кўрсатмалари, Яхвага сиғинишнинг бошланиши, диний ақида, тартиб ва маросимлар, яҳудийларнинг 40 й. Синай я.о.да кўчманчиликда ҳаёт кечириши, яҳудийлар худо томонидан танланган халқ экани баён қилинади. Т.ни асрлар давомида талқин ва қайта талқин этиш натижасида иудаизмнинг яна бир муқаддас китоби — *Талмуд* шаклланган.

Қуръонда Т. ҳақида бир қанча оятлар бор. Қуръонга кўра, Инжилдаги каби Т.да ҳам яҳудийлардан бўлмаган Аҳмад исмли пайғамбарнинг дунёга келиши ҳақида айтилган. Мусулмон адабиётида *«Қадимги аҳд»* да учрайдиган барча китобларни Т. деб атайдилар.

Эдгор Иброҳимов.

ТАВТОЛОГИЯ (юн. tautologia — айнан ўша сўз) — 1) бир фикрни, мазмунни бошқа сўз ёки сўзлар (сўз бирикмаси, гап) б-н такроран ортиқча ишлатиш, сўзни ортиқча такрорлаш. Мас., чин ҳақиқат, гап гапирмоқ, бутунлай ва тўлалигича каби. Т. тушунчаси *плеоназм* тушунчаси б-н боғлиқ; баъзан Т.ни плеоназмнинг бир кўриниши деб ҳисоблашади. Аслида улар бир хил ҳодиса эмас. Т., плеоназмдан фарқли ўлароқ, нутқ ҳодисаси ҳисобланиб, тил тизими ва меъёри доирасига кирмайди. У, одатда, сўзловчининг мантиқан ва тил жиҳатдан етарли даражада саводхон эмаслигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам француз тилшуноси Ш. Балли уни нуқсонли плеоназм деб атаган эди. Услубий ғализлик натижаси бўлмай, муайян услубий восита сифатида қўлланганда, Т. нутқнинг эмоционал таъсирчанлигини оширади, лекин илмий ва расмий услубларда Т.га йўл қўйиб бўлмайди; 2) мантиқда ўзига хос ҳукм, унда таърифланадиган тушунча айнан ўзи воситасида таърифланади, яъни таърифнинг аниқловчи қисми аниқланувчи қисмида ифода этилган маънони такрорлайди. Натижада мазмун бир хил бўлиб қолаверади-ю, уни ифодалаган сўзлар эса турлича бўлади. Тушунчаларни тўғри таърифлаш — мантиқий талаблардан бири. Таърифланаётган тушунча ўзи б-н эмас, бошқа тушунчалар б-н ифодаланиши ва тушунчанинг моҳияти очиб берилиши лозим. «Одам инсоний хислатларга эга бўлиши лозим», «тоби қочган одам касалдир» каби таърифларда қайтариқ мавжуд. Шундай қайтариқ мантиқда Т. деб аталади.

ТАВФИҚ ал-ҲАКИМ (Ал-Ҳаким Ҳусайн Тавфиқ, 1898.9.10, Искандария — 1983, Қоҳира) — араб ёзувчиси ва жамоат арбоби (Миср). Араб тили академияси (Қоҳира) аъзоси. Қоҳирадаги Олий юридик мактабни тугатган (1924). Парижда Европа халқлари адабиёти ва санъатини ўрганган. 1927—34 й.ларда адлия идораларида терговчи. 1943 й. гача Маориф ва Таълим вазирликларида ишлаган. 1959—60 й.да Миср нинг ЮНЕСКОдаги вакили. Ижоди асосан мустамлакачиликка қарши кураш, хотин-қизлар озодлиги мавзуларига бағишланган. Т. ал-Ҳ. араб адабиётида ижтимоий турмушни тасвирловчи биринчи роман («Руҳнинг қайтиши», 1933) муаллифи. «Чақирилмаган меҳмон» (1918), «Янги аёл» (1924), «Найчи» (1934), «Провинция терговчисининг хотиралари» (1937), «Шаҳризода» (1934), «Пигмалион» (1942), «Қамоққхона ҳаёти» (1964), «Пармачининг тақдири» (1966) каби насрий асарлари машҳур. Адабиёт соҳасидаги Миср Давлат мукофоти лауреати (1961). Унинг «Туғён» романи (1974) ва айрим ҳикоялари ўзбек тилида нашр этилган.

ТАВФИҚ ФИКРАТ (1867.24.12 — Истанбул —1915.19.8) — турк шоири, маърифатпарвар, журналист. Истанбулдаги Галатасарой лицейида ўқиган. Бир қатор ўқув юртларида муаллимлик қилган, шеърлар ёзган. «Сарвати фунун» («Фанлар бойлиги») мажмуаси (1892—1944)нинг ёзув ишлари мудири (1895—1901). Илк шеърий китоби — «Рубоби шикаста» («Синиқ соз», 1904). Т. Ф. адабиётга мумтоз шеърият таъсирида кириб келган, сўнгроқ ғарб адабиёти йўлида шеърлар ёза бошлаган. Унинг шеъриятда яратган янгиликларидан бири — шеърдаги энг кичик бирлик бўлган байтда фикрнинг якунланиши мажбуриятини йўқ қилган, насрдаги ифоданинг кенг имкониятларидан назмда фойдаланган, вазн ва қофияга алоҳида эътибор берган. Туркча б-н аруз орасидаги ҳамоҳангликни мувофиқлаштиришда ғоят гўзал натижаларга эришган.

Т.Ф. шеърларининг мавзуси хилма-хил. «Сарвати фунун»дан кетгач, ижтимоий санъат тушунчаси б-н боғлиқ бўлган ижтимоий шеърлар ёзган («Тутун», «Тонг отса», «Эрта» ва б.). Уларда халқнинг машаққатли ҳаётини тасвирлаган. Баъзи шеърларида эса панднасиҳат биринчи ўринга ўтади. «Рубоб-нинг жавоби», «Холуқнинг дафтари», «Жермин» каби қатор шеърий тўпламлари бор.

ТАВҚ (араб. — қушлар бўйнидаги ҳалқа) — заргарлик буюми; аёлларнинг бўйнига тақиладиган тақинчоқ. *Тиллабареак* б-н ансамбль ҳосил қилади. Т. босма усулида 4 япроқли гул ва ҳандасий нақшлар б-н безатилган ҳамда лаъл, шиша ва б. кўзлар қадаш учун уячалар ҳосил қилинган тўртбурчак шаклидаги япроқчалар ва уларнинг ўртаси (маркази)да жойлашган шокила эмас, лалар б-н безатилган юлдузсимон ёки гул шаклидаги турунждан тузилган. Орқа томонининг юзасига нафис ўсимликсимон нақшлар туширилган. Т.нинг ўзаро бириктирилган япроқчаларининг



Тавқ (19-а. 2-ярми, Бухоро).

атрофи дурлар қатори б-н ҳошияланган. Қадимдан 20-а. бошигача Самарқанд усталари яратган қуйма Т.да қўшнинг бўртма шакли аниқ яратилгани кузатилади, уларга турли шаклдаги шокилалар (юлдуз, ҳилол б-н юлдуз шаклли, баъзан танга) осилган. Даврашакли, баъзан танга) осилган. Давр-лар ўтиши б-н шакли бутунлай ўзгариб кетган. Баъзан уни *хафабанд* деб ҳам атайдилар.

ТАВҚА, Тауке — қозоқ хони (1680—1718). Хон ҳокимиятини мустаҳкамлашда олий мулкдор табақа — султонларни кучсизлантириш учун бийларга таянган. Т. даврида тузилган «Жети Жарғи» («Етти Ёрғу») қонунлари рус тарихида «Тауке қонунлари» номи б-н машҳур. Бу қонун бир қанча одатларни (қонли ўч олиш, аёлларнинг тенгсизлиги ва б.) расмийлаштирган. Т.нинг хон ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлидаги ҳаракатлари зое кетган, қозоқ хонликлари парчаланган ҳолда қолган. Жунғарлар истилоси хавфи остида, Пётр I нинг шарқий сиёсатининг фаоллашуви, хўжалик алоқаларининг мустаҳкамланиши натижасида Т.нинг Россия б-н алоқалари кучайган. 1716 й. Т. жунғарларга қарши курашда ёрдам сўраб Россияга мурожаат қилган.

ТАВҚЕ (араб. — шоҳ ёрлиғи, фармони, муҳри) — *хаттотлик* услуби, араб ёзувидаги хат услубларидан бири. Шоҳ фармон ва нишонлари, қозихона, маҳкама ҳужжатлари, асосан, Т.да битилган. Ҳарфларнинг ярми текис чизиқ, ярми доира чизиқлар асосида ёзилади; ёзув тез битилганлиги учун ҳарфлар, сўзлар қўшилиб ёзилган. Ҳарфлар шакллари *сулс* ёзувиникига ўхшаб кетади, аммо «Т.»да «алиф» ва ҳарф таёқчалари бирмунча калтароқ, ҳарфлардаги эгмалар ёй шаклида эмас, кўпроқ ўткир бурчак ҳосил қилиб букилади. *Насх* ёзувчи хаттотлар Т.ни осон эгаллаган. Ибн Муқла, Ибн Баввоб ва б. хаттотлар Т. хатининг устасидир.

Баъзи ҳолларда Қуръон суралари бошланиши, келтирилган ибора ва жумлалар ҳамда китоб хотималари шу хатда битилган.

ТАВҒАЧ, Табғач, Тамғач, Табқоч, Тўба-Тоба, Туғбат — илк ўрта асрларда туркий халқлардаги тарихий-этник атама: 1) Хитой манбаларида тўба(туғбат) деб номланиб, улар қурган хонлик Шим. Вэй сулоласи (386—534) деб аталган. Тўбалар *сянби*ларнинг авлоди бўлган; 2) Туркий битикларда Т. атамаси *Тан* сулоласини англатган; 3) Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарида Т.ни 20 она турк қабиласидан бири сифатида қайд этиб, Т.ларнинг яшаган ҳудуди Юқори Чин (Хитойнинг шим.) далиги, аммо кейинги даврда бу ҳудуд «Мочин» деб ўзгарганлигини, шунингдек, мамлакати қад. ва катта хон маъносида «Тавғач хон» дейилишини ёзган. *Қорахонийлар* ўзларини «Тавғач хон», «Тамғач хон» деб аташган.

ТАВҲИД (араб. — яккахудолик) — умумий маънода — яккахудолик ҳақидаги таълимот (қ. *Ваҳдоният*). Шаръий истилоҳда эса, Т. — исломда Аллоҳга ширк келтиришнинг турли кўринишларидан воз кечиш ва Аллоҳнинг бирлигига эътиқод қилиш.

Т. исломда (суннийликда ҳам, шиаликда ҳам) расман эътироф этилган ақидаларнинг биринчиси, моҳиятан, асосий ва марказий ақида. Мазмунан шундай тасаввурни ифода этгани учун Қуръоннинг 112-«Ихлос» сураси ҳам баъзан Т. сураси деб юритилади.

ТАГАЛ ТИЛИ, тагало, тагалог — *австронез тиллари* макрооиласига мансуб филиппин тилларидан бири; дастлаб Филиппин Республикасининг энг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази бўлмиш Лусон оролининг ўрта ва жан. қисмида, кейинчалик оролнинг шим.-ғарбий қисмлари ва Лусондан жан.даги бошқа оролларда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 15 млн. кишига яқин. Т.т. мустамлака давригача қабилалараро тил, 20-а. бошидан умуммиллий тил мақомида бўлиб, 1959 й. «пилипино» (филиппин тили) деган ном олган. 1973 й.да эса инглиз тили б-н бир қаторда Филиппин Республикасининг расмий тили деб эълон қилинган. Лаҳжалари 10 дан ортиқ бўлиб, улар тагалларнинг тарқалиш ҳудудига мос ҳолда манила, батаан, булакан, батангас каби номларга эга; лексика ва имло бўйича ўзаро фарқланади. Адабий тили манила лаҳжаси асосида шаклланган. Т.т. 100 дан ортиқ филиппин тиллари орасида 20-а. бошигача адабий тил сифатида шакл-

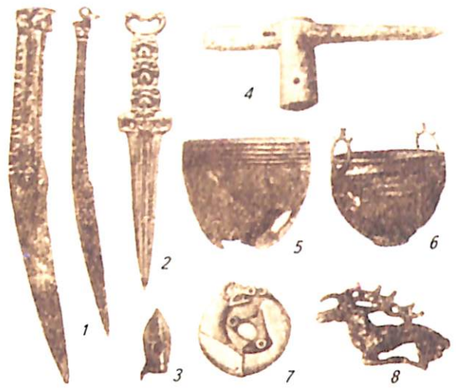
ланган ягона тилдир. Фонетикасида 5 унли ва 16 ундош фонема мавжуд. Отларга нисбатан феълларда морфологик категориялар (замон, нисбат) яхши ривожланган. Гапда сўз тартиби белгиловчи аҳамиятга эга эмас. Лексикасида испан, инглиз, хитой, араб, ҳинд тилларидан ўзлашган сўзлар кўп. Т.т. мустамлака давригача қад. ҳинд ёзувидан келиб чиққан бўғинли ёзувдан фойдаланган. 17-а. бошларидан лотин графикаси асосидаги ёзув жорий этилган.

ТАГАЛЛАР (ўзларини — тагалог деб аташади — Филиппиндаги халқ. Лусон о. марказий ва жан. қисмининг асосий аҳолиси. 15,4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). *Тагал тили*да сўзлашади, бой адабиётга эга. Диндорлари — католиклар. Асосий машғулоти — деҳқончилик, балиқ овлаш. Т., асосан, денгиз соҳили, дарё водийлари, кўл атрофларида яшайдилар («Т.» айнан — сув бўйида яшовчилар, номи шундан).

ТАГАНРОГ — РФ Ростов вилоятидаги шаҳар (1775 й.дан). Азов денгизининг Таганрог қўлтиғидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 289,8 минг киши (1998). Шаҳарга 1698 й.да Пётр I нинг буйруғи б-н қалъа сифатида асос солинган. Шаҳар РФ жан.даги муҳим саноат маркази. 40 дан ортиқ саноат корхонаси ишлаб турибди. Вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 1/6 қисмига яқинини шу корхоналар беради. Машинасозлик ривожланган. Металлургия з-дида пўлат прокат, қувур ишлаб чиқарилади. Буғ қозонлари, комбайнлар, кема таъмирлаш, темирчилик, электротермик асбоб-ускуналари з-длари, озиқ-овқат, енгил, шу жумладан, кўн-пойабзал, қурилиш материаллари, кимё саноатлари корхоналари бор. Радиотехника, пед. ин-тлари, картиналар галереяси, ўлкашунослик музейи, А.П.Чехов адабиёт ва тарихий-меъморий музей қўриқхонаси, драма театри мавжуд.

ТАГАНРОГ ҚЎЛТИҒИ — Азов денгизининг шим.-шарқий қисмидаги қўлтиқ. Долгая ва Белосарайская қум тиллари қўлтиқни денгиздан ажратиб туради. Уз.140 км, эни кираверишида 31 км, ўртача чуқ 5 м. Дек.дан мартгача музлаб ётади. Т.қ.га Дон, Кальмиус, Миус ва Ея дарёлари қуйилади. Соҳилида Мариуполь (Украина), Таганрог (РФ) портлари бор.

ТАГАР МАДАНИЯТИ — Енисей дарёсининг юқори ва ўрта ҳавзалари бўйида тарқалган темир даври маданияти (мил. ав. 7—3-а.лар). Енисейдаги Тагар о. номидан олинган (Минусинск котловинаси теграсида). Т.м. учун скиф типидаги қурол-аслаҳалар, от анжомлари, жез қозонлар ва кўзалар, санъатда «ҳайвон услубида» нақш бериб ишланган буюмлар хос. Т.м. тарқалган ҳудуд Евросиё жез қуйиш ишлаб чиқаришининг энг йирик марказларидан бири ҳисобланади. Т.м. одамлари европеоид ирққа мансуб бўлишган. Манзилгоҳ, кон қолдиқлари, мозор-кўрғонлар топилган. Хўжалиги: деҳқончилик, чорвачилик, жез қуйиш ва жездан турли қуроллар тайёрлаш.



Тагар маданияти. *1* — жез пичоқлар; *2* — жез ханжар; *3* — жез пайкон; *4* — жез болға; *5* — сопол идиш; *6* — жез қозон; *7, 8* — ҳайвонлар шаклида ишланган жез тўқмоқлар.

ТАГДЎЗИ — сидирға *кашта* тикиб безак яратиш усули; шу усулда тайёрланган бадиий буюмлар ҳам Т. деб аталади (мас., Т. дўппи ва б.). Одатда ироқи каштаналарда таги бир хил рангдаги ип (ипак) б-н сидиргасига тўлдириб, мужассамоти нақшли бўлса, нақшлари ҳам турли рангдаги иплар б-н сидирга қоплаб тикилади. Т. зардўзликнинг *замидўзи* усулида ҳам қўлланади.

ТАГИСКЕН — сўнгги жез даврига оид археологик ёдгорлик. 1959 й. Қизилўрда (Қозоғистон) ш.нинг жан.-ғарби, Сирдарёнинг қад. ўзани Инқардарё яқинидан топилган. Т. 1960—63 й.ларда СССР ФА Хоразм археологик экспедицияси (С.П. Толстов раҳбарлигида) талқиқот ишларини олиб борган. Талқиқотлар натижасида Т.дан 70 дан зиёд мозорқўрғон аниқланган. Дафн иншоотлари улкан бўлиб, айримларининг диаметри 25 м гача. Т. 2 қисмдан: Шим. Т. ва Жан. Т.дан иборат. Шим. Т. мил. ав. 9—8-а.ларга оид бўлиб, хом ғиштдан қилинган ҳашаматли дафн иншооти қолдиқлари ва унинг атрофидан 14 та ҳар хил ҳажмдаги қабр топилган. Уларга қабила бошлиқлари, атрофдаги қабрларга эса, уларнинг қариндошлари дафн этилган. Қабрлардан олтин ва жез исирға, маржон, жез мих, ўроқ, пайкон ва сопол идиш (кўза, коса, тувак)лар топилган. Жанубий Т.дан мил. ав. 7—5-а.ларга оид сак қабилаларининг дафн иншоотлари очилган. Қабрлардан эгар-жабдуқ, жез уқ учи, ёғоч қинли шамшир, ойна ва нақшланган сопол идишлар, скифча усулда ишланган олтин билагузуклар, эгар-жабдуқларнинг жездан ясалган буюмлари топилган. Моддий маданиятда сўнгги жез даврига оид маҳаллий маданият анъаналари б-н Ўрта Осиё жан.даги бирмунча юксак маданият Жан. Урал савроматлари, Қозоғистон саклари ва Жан. Сибирнинг скиф типидаги маданияти б-н алоқадор бўлган.

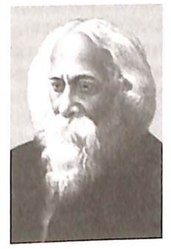


Тагискен. Дафн иншооти (мил. ав. 9—8-а.лар).

ТАГЛАР — арман мумтоз мусиқа жанри. Йирик ва мураккаб шаклдаги якка хонанда томонидан ижро этилаётган ашула йўлларидан иборат. Диний ва дунёвий мазмунга, лирик-мушоҳадали, эпик ва драматик характерга эга. 10-а.да гусан (профессионал ашулачи-достончи ва созанда)лар ижоди негизида юзага келган (Г. Нарекаци ва б.). Тага ижодкорлари (тагасаллар)нинг анъаналари *ошиқ*лар санъати ривожига замин яратган.

ТАГОБИ, Ангури сиёҳ — хўраки ва винобоп ўртапишар узум нави. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистонда экилади. Тупи кучли ўсади. Барглари ўртача, беш бўлмали, сал кертикли, бети бир оз буришган, орқа томони тукли. Узум боши ўртача ва йирик, конуссимон, шингиллари ҳавол. Ғужуми ўртача ва йирик, юмалоқ, уруғсиз, қора, ялтироқ, юпқа ғубор б-н қопланган. Пўсти қалин. Эти сершира, хуштаъм. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 2800° бўлганда 135—140 кунда пишади. Таркибида 21—22% қанд, 5,2% кислота бор. Новдалари яхши пишади. Ҳосилдорлиги 150—160 ц/га. Совуққа чидамли. Янгилигида истеъмол қилинади, турли винолар, шарбатлар, майиз тайёрланади.

ТАГОР Рабиндранат (Тҳакур Робиндранатҳ; 1861.7.5 — Калькутта — 1941.7.8) — ҳинд ёзувчиси ва жамоат арбоби. Бенгал тилида ижод қилган. Калькутта ва Лондон ун-тларида ўқиган (1878—80). Англияда чиқадиган «Гьянанкур» ва «Бҳарати» журналарида дастлабки шеър, достон ва мақолалари босилган (1875 й.дан). Ватанига қайтгач (1880), «Валмика даҳоси» (1881) мусиқали драмасини ёзган. Илк шеърий тўплами — «Оқшом қўшиқлари» (1882) пантеистик руҳда. «Табиат интиқоми» (1883) пьесаси, «Тонгги қўшиқлар» (1883), «Суратлар ва қўшиқлар» (1884) шеърий тўпламларида пок муҳаббат улуғланган. «Бибҳа соҳили» (1883) ва «Донишманд ража» (1886) тарихий романларида зулм ва адолатсизлик қораланган. Т. 1884—1911 й.ларда «Браҳма Самаж» диний-маърифий жамиятининг котиби вазифасида ишлаган. Ҳиндистон Миллий Конгрессининг 2-конгресси (1886) ишларида фаол қатнашган. Унинг «Читра» (1896), «Лаҳза» (1900) шеърий тўпламлари, «Ража ва Раний» (1889), «Қурбонлик» (1890), «Читрангода» (1892), «Малинн» (1895) фалсафий драмалари ва «Ҳисоблар» (1891), «Жазо» (1893), «Нур ва соялар» (1894) каби ҳикояларида ҳинд халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши кураши тасвирланган. «Шадҳода» журнали сиёсий ва ижтимоий мақолалари чоп этилган. Калькутта яқинидаги Шантиниketонда мактаб очиб, ўқитувчилик қилган. 20-й.ларда Вишвабҳарати ун-тига асос солган. «Кўзга тушган чўп» (1902), «Ҳалокат» (1905) романлари ва «Бузилган уя» (1903) қиссаси б-н бенгал адабиётида майший-психологик роман жанрини бошлаб берди. 1902 й. Т.нинг хотини, отаси, ўғли оламдан ўтади. Унинг бу мусибат ва изтиробларн «Хотира» (1903), «Фарзанд» (1903), «Паром» (1906) шеърий тўпламларида акс эттирилган. «Гора» романи (1907—10), «Қасос» (1905) драмаси ва «Почта» (1912), «Консерватизм қалъаси» (1912) пьесаларида Т. Ҳиндистондаги барча миллат вакилларини, улар қайси табақа ва диний мазҳабдан бўлишидан қатъи назар, озодлик учун курашда ягона иттифоққа бирлашишга даъват этади. Унинг «Халқ қалби» номли қўшиғи (1911) Ҳиндистон Республикасининг, ватанпарварлик ҳақидаги «Менинг олтин Бенгалиям» қўшиғи (1913) эса Бангладеш Халқ Республикасининг миллий гимнига айланган. «Гитанжали» («Бахшида қўшиқлар», 1910) шеърий тўплами учун унга нуфузли мукофот берилган. «Турналар парвози» (1914—16) шеърий туркуми шоирнинг Ғарб мамлакатларига қилган сафари, 1-жаҳон уруши ва инсоният тақдири ҳақидаги ўйларини акс эттирган.



«Тўрт ҳаёт» (1916) қиссаси, «Хонадон ва жаҳон» (1915—16) романи миллий озодлик ҳаракати воқеаларига бағишланган.

30-й.ларда Т.нинг сиёсий қарашлари янада ўсади, у ўз ижодида миллий озодлик ҳаракатига эътибор қаратади. Бу даврда «Интиҳо ҳақида достон» (1929), «Тўрт қисм» (1934) романлари, «Япроқлар» (1936), «Тунги шам» (1938), «Сўнгги шеърлар» (1941) шеърий тўпламлари нашр этилди.

Т. 30-й.ларда бадиий асарлар б-н бир қаторда қўплаб дарсликлар, фалсафа ва диндан бўйича илмий рисолалар ёзди, миллий озодлик ҳаракати масалаларини адабиётда янада кенгроқ ёритишга катта эътибор берди, ҳинд шеъриятида янги сиёсий жанрни яратди («Африка», 1936; «Будда ихлосмандлари», 1937 ва б.). Т. ижоди, ҳоз. бенгал адабий тилининг шаклланишида, шеъриятнинг янги шакл ва мазмун б-н бойишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. У ўз шеърларига мусиқа басталаб, оммавий қўшиқлар яратган.

Асарлари жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. Т.нинг «Ҳалокат» романи асосида тайёрланган «Ганг дарёсининг қизи» драмаси (1956) ва «Почта» пьесаси (1961) ҳоз. Ўзбек миллий театрида саҳналаштирилган. «Ўзбекфильм» киностудияси «Ганг дарёсининг қизи» фильмини яратган (1961). 8 ж.ли асарлар тўплами (1958—65) ўзбек тилида нашр этилган. Нобель мукофоти лауреати (1913).

Ад.: Ҳошимов И., Рабиндранат Тагор (ҳаёт ва ижодий йўли), Т., 1961; Кўзга тушган чўп, Т., 1973.

Саъдулла Йўлдошев, Улфатхон Муҳибова.

ТАГУИ — ўртапишар хўраки, майизбоп узум нави. Арманистон узумчилик, виночилик ва мевачилик и.т. ин-тида *Каттақўрғон* ва *Пушти кишмиш* навларини чатиштириб чиқарилган (Р.А.Еганесян). Тупи кучли ўсади. Барглари ўртача, беш бўлмали, орқа томони силлиқ. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача, конуссимон. Ғужуми ўртача ва йирик, чўзиқ, кўкиш-сариқ, юпқа ғубор б-н қопланган. Пўсти юпқа, эти ғўштдор, серсув. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3220° бўлганда 140—150 кунда пишади. Новдалари яхши етилади. Ҳосилдорлиги 120—150 ц/га. Касалликлар ва зараркунандаларга чидами ўртача. Узуми янгилигида истеъмол қилинади, юқори сифатли майиз тайёрланади.

«ТАДБИРКОРБАНК» — Ўзбекистондаги йирик акциядорлик тижорат банки. 1993 й. 7 янв.да «Ўздеҳқонсаноатбанк» негизида ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент ш.да. Банкнинг йирик таъсисчилари: «*Бизнес-фонд*», «*Мадад*» *суғурта агентлиги* ва б. Жисмоний ва юридик шахслардан иборат акциядорлари 24 мингдан ортиқ. «Т.» кенг тармоқли универсал банклардан бири бўлиб, Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда 13 та филиали, республика (Тошкент ш.) ва вилоятлар марказларида амалиёт бўлимлари, 69 туман бўлими, туман бўлимлари қошида 42 минибанк ишлайди (2003).

Банк фаолиятининг асосий йўналиши — қишлоқда тадбиркорлик ва мулкчиликнинг янги шаклларини ривожлантиришни молиявий қўллаб-қувватлашдан иборат. «Т.» республика қ.х. корхоналарига — деҳқон ва фермер хўжаликларига, шахсий ёрдамчи хўжалик эгаларига, кооперативларга, қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи хусусий корхоналар ва фирмаларга турли банк хизматлари кўрсатади. Бундан ташқари, банк кредитлар жалб этиш ва бериш, мижозлар ва мухбир банкларнинг ҳисобварақларини юритиш, пул жамғармаларини қабул қилиш ва жойлаштириш, тўлов ҳужжатлари ва б. қимматли қоғозларни сотиб олиш, сотиш ва сақлаш, *факторинг* ва *лизинг* хизматларини кўрсатишни амалга оширади. Банк мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик етакчи роль ўйнайдиган кўп укладли иқтисодиётни жадал ривожлантиришга ҳисса қўшиб келмоқда. «Т.» томонидан кичик ва ўрта бизнес субъектларига қ.х. техникаси ва минитехнологиялар, эҳтиёт қисмлар олиш учун лизинг хизматлари кўрсатишни кенгайтириш, кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлашда экспортбоп ёки импорт ўрнини босувчи маҳсулот и.ч.га, маҳаллий хомашёни қайта ишлаш ҳисобига халқ истеъмоли моллари и.ч. б-н боғлиқ бўлган лойиҳаларга асосий эътиборни қаратмоқда. 2003 й.да 41 мингдан ортиқ мижозларга хизмат кўрсатди. Банкнинг устав капитали 2,2 млрд. сўм, ўз капитали 3,85 млн. сўм, берилган кредитлар 12,1 млрд. сўм, йиллик фойда 642,7 млн. сўм, жами активлари 33,4 млрд. сўм, захира капитали 507,3 млн. сўм (2003).

Келдиёр Турсунов.

ТАДБИРКОРЛИК — капитал сарфлаб товар ва хизматлар яратиш б-н фойда топишга қаратилган иқтисодий фаолият, *бизнес*нинг асосий тури; Т. мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида таваккал қилиб ва мулкий жавобгарлиги асосида амалдаги қонунлар доирасида ташаббус б-н иқтисодий фаолият кўрсатишидир. Т. ноёб қобилият, ер, меҳнат, капитал, ахборотлар б-н бир қаторда иқтисодиёт ва и.ч.нинг бош омилларидан бири ҳисобланади. Т. бизнесга киради, лекин ҳар қандай бизнес Т. бўлавермайди. Бизнесда товар ва хизматлар яратилиб, бозордаги *талаб* қондирилганда Т. фаолияти юзага келади.

Т. тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалса-да, Т. тушунчаси 18-а.да пайдо бўлган ва кўпинча «мулкдор» ибораси б-н бир маънода қўлланилган. Хусусан, А. *Смит* тадбиркорни фойда олиш учун бирон-бир тижорат ғоясини амалга оширишга мақсадида таваккалчилик б-н иш кўрувчи мулкдор деб тавсифлайди. Ҳоз. замон Ғарб адабиётида ҳам Т. фойда олиш мақсадида хўжалик юритиш санъати, иқтисодий ва ташкилий ижодкорлик ва ташаббуснинг эркин намоён бўлиши, новаторлик, хавф-хатарга доим тайёр туриш каби белгилар б-н тавсифланади.

Т. қуйидаги тамойилларга таянади: бозор талабига кўра мустақил иқтисодий фаолият олиб бориш; фойда олишдан иборат мақсадга эга бўлиш; иқтисодий масъулият ва мажбуриятни ўз зиммасига олиб, таваккалига иш қила билиш; янгиликка интилиш; белгиланган қонун-қоидаларга риоя қилиш; тадбиркорлик сирини сақлаш; ижтимоий масъулиятни ҳис этиш, яъни ўз жамоаси, халқи фаровонлигини таъминлашни ўз фаолиятининг асосий йўналиши деб билиш ва б. Ташкилий жиҳатдан Т. жисмоний ва юридик шахслар фаолиятидан иборат. Т. бизнес сифатида, асосан, саноат, аграр ва сервис соҳаларда кечади. Т. мулкий жиҳатдан 4 хил кўринишга эга: давлат тадбиркорлиги; хусусий тадбиркорлиги; жамоа тадбиркорлиги; аралаш Т.

Иш кўлами жиҳатидан кичик, ўрта ва йирик Т.ка бўлинади. Улар бир-биридан капитал миқдори, ишловчилар сони, яратилган маҳсулот ва хизматларнинг бозор қиймати (ҳажми) ва олинган фойда миқдорига қараб фарқланади. Т. ғоят мураккаб фаолият бўлганидан, махсус истеъдод, тайёргарлик ва тажрибани талаб қилади. Ер юзида Т. б-н аҳолининг 8—10% шуғулланади, холос. Хитойда 2002 й.да аҳолининг 12,5% Т. қилган. Ўзбекистонда 2003 й. меҳнатга лаёқатли аҳолининг 15,4% Т. б-н шуғулланди. Улардан микрофирма соҳиблари (минг киши) — 214,0, кичик корхона эгалари — 17,3, урта корхона эгалари — 7,4, фермерлар — 87,5, якка тартибда Т. қилувчилар — 97,1, майда деҳқон хўжалиги соҳиблари — 160,0дан иборат бўлди (2004).

Ўзбекистонда Т. тарихан кўҳна ҳолиса ҳисобланса-да, бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати б-н ўтказилган иқтисодий ислоҳотлар натижасида 20-а.нинг 90-й.ларидан бошлаб кичик ва ўрта савдо, умумий овқатланиш, аҳолига хизмат кўрсатиш корхоналарининг хусусийлаштирилиши муносабати б-н хусусий Т. анча ривожланди. Республикада иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичида «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида» қонуни (1991, 15 фев.), «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» (1995, 12 дек.), «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» (1999, 15 апр.). «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида» (2000, 25 май) қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 й. 23 фев.даги «Кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш тўғрисидаги» фармони Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг асосий таянчи бўлган тадбиркорлар тоифасини шакллантиришга ҳуқуқий базани яратди.

Аҳмаджон Ўлмасов, Рустам Ҳасанов.

ТАДРИЖ (араб. — босқичма-босқич илгарилаш, юксалиш) — мумтоз шеъриятдаги бадиий усуллардан бири; шеърда, асосан, ғазалларда муайян образ (ёки тушунча)ни ўхшатишлар воситаси б-н даражама-даража ривожлантириб боришдан иборат. Т. кўпинча мусалсал (занжир ҳосил қилувчи, силсилали) ва воқеабанд (сюжетли) ғазалларга хос бўлиб, бунда китобхон кўз ўнгида бир образ, тушунча ёки ҳолатнинг ўхшатишлар силсиласи орқали ифодаланган мукаммал бадиий тасвири намоён бўлади. Мас., Навоийнинг:

Ёрдин айру кўнгул мулке дурур
султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисме
дурур ким, жони йўқ.

байти б-н бошланадиган ғазалида ёрдан ажралган кўнгилнинг ҳолати ҳақида сўз боради. 1-мисрада ёрдан ажралган «кўнгил» «султонсиз мамлакат»га ўхшатилса, 2-мисрада «султонсиз мамлакат» «жонсиз жисм»га ўхшатилади ва ҳ. Ўхшатишлар ғазалнинг охиригача даражама-даража ривожлантириб борилади ва мукаммал композицияни вужудга келтиради: ёрдан ажралган кўнгил — султонсиз мамлакат — жонсиз жисм — гулу райҳонсиз қора туфроғ — маҳи тобонсиз қоронғу кеча...

Навоийдан бошқа мумтоз шоирлар ижодида ҳам Т. асосида яратилган воқеабанд ва мусалсал ғазаллар учрайди.

ТАЖАН — Туркманистондаги шаҳар (1925 й.дан). Тажан воҳасида, Тажан дарёси бўйида. Т.и. станцияси. Аҳолиси 42,2 минг киши (1990- й.лар ўрталари). Пахта тозалаш з-ди, гилам цехи, қурилиш материаллари ва конструкциялари к-ти, сут з-ди бор. Т. яқинида (жан. да) Тажан сув омбори жойлашган. Тажан ва Мургоб дарёлари оралиғида йирик табиий газ захиралари топилиши б-н Т. газ саноатининг муҳим марказларидан бирига айланди.

ТАЖАН (Туркманистон чегарасидан ташқаридаги қисми Ҳерируд) — Афғонистон, Эрон ва Туркманистондаги дарё. Уз. 1150 км. Ҳавзасининг майд. 70600 км². Афғонистон ҳудудида тахм. 3000 м баландликдан бошланади. Ҳирот воҳасигача тоғлар орасидан тор водийда, остоналар орқали оқади. Ҳирот ва Тажан воҳасида водийси кенг. Энг йирик ирмоқлари: Ишлан ва Кашафруд. Т. сувидан суғоришда кенг фойдаланилади. Дарё Ҳирот воҳасидан чиққач, Эрон б-н Афғонистон чегарасидан, сўнгра Туркманистон б-н Эрон чегарасидан оқади. Т. Тажан воҳасида ирригация каналларига таралиб, сўнг тугайди. Суви жуда лойқа. Дарё, асосан, қордан, қисман, ёмғирдан сув олади. Март — май ойларида тўлиб оқади. Қишда музламайди. Ўртача сув сарфи Пули Хотун яқинида (дарё тугаган жойдан 325 км юқорида) 30 м³/сек., энг кўп сув сарфи 990 м³/сек. Дарёнинг Туркманистон б-н Эрон чегарасидан ўтган қисми ёз охирида кўпинча қуриб қолади. Т.га Туркманистон ҳудудида иккита сув омбори — Тажан (ҳажми 142 млн. м³) ва Тажан-2 (ҳажми 180 млн. м³) қурилган. 1960 й.дан Амударё сувининг бир қисми Қорақум канали орқали Т.га қуйилмоқда. Т. бўйида Тажан ш. бор.

ТАЖИМУРАТОВА Айсулу (1948. 16.11, Кегейли тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). Нукус педагогика ин-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Нукус ш.даги 4-мактабда, 1992 й.дан 37-лицейда кимё-биол. ўқитувчиси. Дарсни техник воситалардан, кўргазмали қуроллардан фойдаланган ҳолда давлат таълим стандартлари талаблари асосида ташкил этади. II даражали «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1997).

ТАЖНИС (араб. — ўхшаш, шаклан ўхшаш, ҳамжинс, ҳамшакл) — оғзаки ва ёзма адабиётдаги бадиий санъатлардан. Т.да *омоним*лар нозик сўз ўйинларини ишлатишга имкон беради. Шарқ бадиият илмида Т.ни лафздошлик даражаси ва имлосига қараб бир неча турларга ажратганлар. Агар Т. бирикма лафздошлигига асосланган бўлса «тажниси мураккаб» (мас.: ёқилди — ё қилди, ёзаман—ёза мен), агар Т.нинг тузилиши бир хил бўлиб, ёзилиши ҳар хил бўлса «тажниси лафз» деб аталган. Ўзбек адабиётида Т.ни шеърий санъат сифатида ишлатишнинг 7 тури борлиги қайд этилган. У, айниқса, ёзма шеъриятнинг деярли барча жанрларида бадиийликни юзага келтириш, сўз ўйинлари ҳосил қилиш, сўз маъноларининг хилма-хил товланишларини намойиш қилиш мақсадларида қўлланган. Мумтоз шеъриятда қофияларида Т.ли (омонимли) сўзлар ишлатилган номалар, ғазаллар, қитъалар, туюқлар, фардлар кўп. Шоирлар шеърда, мисра ёки байтда бир-бирига шаклан ўхшаш, жинсдош сўзларни турли маъноларда қўллашиб, чиройли Т. лар яратганлар. Айниқса, Т. туркий халқлар шеъриятининг ўзига хос жанрларидан бири бўлган *туюқ*ларда кенг қўлланган.

Бўлди чун умринг куниининг вақти туш,
Нафси саргашт отини кўп чопма, туш.
Ҳобғоҳ этгил қаноат манзилин,
Йўқса ҳаргиз кўрмагингдир рост туш.

(Огаҳий).

Биринчи мисрадаги «туш» куннинг туш пайтини, киши умрининг ўртасини; иккинчиси отдан туш—ёшингни ўйлаб иш қил, инсофга кел; учинчиси уйқуда туш кўрмоқ маъноларида ишлатилган. Т.ли қофиялар туюқнинг жанр компонентларидан биридир. Бобур ижодидан бошлаб 2 мисрасида Т. сўзлар қофия бўлиб келувчи фардлар ҳам яратила бошлаган. Т. 15-а. ўзбек шеъриятида Юсуф Амирий, Лутфий, Навоий яратган туюқларда кенг қўлланилган. Унинг санъат сифатидаги намуналари Бобур, Убайдий, Мунис, Увайсий, Комёб, Огаҳий, Амирий, Рожий Марғилоний шеъриятида ҳам учрайди. Кейинчалик: Ҳабибий, Чархий, Ғафур Ғулом, Восит Саъдулла ва б. Т.ларнинг оригинал турларини топишиб, шеъриятга киритдилар.

Т. халқ оғзаки ижодида ҳам бадиийликни юзага келтириш омилларидан бири бўлиб келган.

Ад.: Раҳмонов В., Шеър санъатлари, Ленинобод, 1972; Рустамов А., Навоийнинг бадиий маҳорати, Т., 1979; Орзибеков Р., Туюқ: Лирикада кичик жанрлар, Т., 1976.

Раҳмонқул Орзибеков.

ТАЖОҲУЛИ ОРИФОНА (араб. — билиб туриб билмасликка олиш) — мумтоз шеъриятда ўхшатиш усулларидан бири; шоир ўхшатиш манбаини қучайтириб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида ўша манбага (одатда ёрга, маҳбубага) нисбатан бир ёки бир неча ўхшатиш қўллайди, лекин гўё ўзини нодон кишиларча тутиб, ўзини билмасликка солиб, ушбу ўхшатишларининг тўғри-нотўғрилиги ҳақида бошқалардан сўрайди. Аслида эса шоирнинг ўзини билиб билмасликка солиши шартли бўлиб, унинг ўхшатишларида камчилик, хатолик йўқ; унинг асл мақсади ёр қиёфасини муболағали тавсифу ўхшатишлар асосида киши кўз ўнгида аниқ гавдалантиришдан иборатдир. Мас., Лутфийнинг

Малак ё ҳур, билмом, ё парисан?
Бу рафтор ила ё кабки дарисан?

байтида шоир маъшуқа сиймосини малак, ҳур, париларга, унинг юришини эса кабки дарий (каклик тури) юришига ўхшатади-ю, ўзини билмасликка солиб, айни қайси ўхшатиш тўғрилигини билмагандай, бу ҳақда сўраб кўради. Тўғридан-тўғри ўхшатишга нисбатан бу хил яширин ўхшатиш, қиёслаш байтнинг таъсирчанлигини оширади, ўқувчига завқ бағишлайди.

Т.о. санъати кўпинча ғазалнинг матласидан мақтасигача давом эттирилади, яъни барча байтлар шу санъат асосида ёзилади. Мас., Атойининг

Менгиз ё равзан ризвонмидур бу?
Оғиз ё ғунчан хандонмидур бу?

байти б-н бошланадиган ғазали охиригача шу санъатга асосланиб яратилган. Т.о. санъати мумтоз шеъриятимизда кенг қўлланган бўлиб, ундан деярли барча шоирлар фойдаланганлар.

Ад.: Ҳожиаҳмедов А., Мумтоз бадиият малоҳати, Т., 1999.

ТАЖРИБА — воқеликни амалий жиҳатдан ҳиссий-эмпирик билиш жараёни. Т. кенг маънода — уқув, малака ва билимнинг бирлигидан иборат. Шунингдек, фалсафада билишнинг эмпирик усулларидан бири — эксперимент усули ҳам Т. деб аталади. Т. қадимдан фалсафа тарихида муҳим тадқиқот объекти бўлиб келган. Шарқ фалсафасида бирор нарсадаги муайян хосса ёки хусусиятни текшириб кўриш мақсадида ўтказилган синов ҳам Т. деб аталган. Абу Райҳон Беруний Т.ни эксперимент ва кузатиш б-н боғлаб тушунтириш тарафдори бўлган. У Ибн Сино б-н мунозарада фикран фараз қилиб кўришга нисбатан амалий эксперимент ишончлироқ маълумот беришини таъкидлаб, фикрий мулоҳазалар оғиздан-оғизга ўтиш б-н ўзгариб бориши ва асл маъносини йўқотиши мумкин деб, амалий Т.нинг аҳамиятини юқори қўйган. *Эмпиризм* ва *сенсуализм* вакиллари билимларимизнинг энг ишончли ва ягона манбаи ҳиссий маълумотлардир, деб ҳисоблашган. Уларнинг фикрича, билимларда сезгилардан илгари бўлган нарсаларнинг ўзи йўқ, ҳамма билимлар энг аввало сезгилар орқали ҳосил қилинади. Идеалистик эмпиризм намояндалари Д. *Юм*, Ж. *Беркли* Т. асосида объектив реаллик ётишини инкор этиш асосида уни сезгилар мажмуасидан иборат деб билишган. Ф. Бэкон, Гоббс, Локк, Дидро, Гельвецийлар эса Т.нинг манбаи моддий олам деб материалистик эмпиризм нуқтаи назарида туришган. *Рационализм* вакиллари Декарт, Спиноза, Лейбниц фикрича, оламни мантиқий билишда Т.га эҳтиёж йўқ, чунки Т. узуқ-юлуқ, бир томонлама, саёз ва юзаки, номукаммал билимларни беради. Бундай билимларни системалаштириш, умумлаштириш, чуқурлаштириш учун ақлий тафаккур керак бўлади деб, билишда Т.нинг ролини камситишади. И. *Кант* Т.ни тушунишда рационализмни ҳам, эмпиризмни ҳам жиддий танқид қилган. Унинг фикрича, одамлар мушоҳаданинг шундай бир априор (тажрибагача бўлган) шаклига эгаки, унинг ёрдамида сезгилар орқали олинган маълумотлар синтез қилинади ва улар тасаввурдаги бўйича қатъий тартибга солинади. *Гегель* билишни кўп босқичли деб тушунади, у оламнинг билиш жараёнида эришган натижалари б-н қўйган мақсади ўртасида доимо фарқ бўлади, яъни эришилган натижалар мақсадга етмайди, оқибатда билувчи истаган нарса б-н эришган натижани таққослаш асосида предметга қараш ҳам ўзгариб боради ва шу тарзда предмет ҳақидаги янги билимлар пайдо бўлади, ана шу янги билимларнинг ҳосил бўлиш жараёни Т.дир, деб ҳисоблайди. Прагматист ва инструменталистлар фикрича, Т. нарсалардан «инструментал» маънода фойдаланишдир, экзистенциалистлар Т.ни субъектнинг бевосита ички кечинмалари дунёси сифатида талқин этади, неопозитивистлар Т.ни субъект онгининг турли ҳолатлари деб ҳисоблашади. Марксча файласуфлар назарида, Т. практика (амалиёт) категориясига мансубдир.

Кишиларнинг ҳаёти мобайнида орттирган билимлари, уқув ва малакалари мажмуаси бўлган Т. авлоддан авлодга ўтиб боради. Т. фанни бойитишнинг, назария ва амалиётни ривожлантиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бахтиёр Тўраев.

ТАЖРИБА ДАЛАСИ —1) қ.х. соҳасидаги тажриба муассасаси; Т.д.да жойнинг табиий ва иқтисодий шароитларини ҳисобга олган ҳолда қ.х. экинлари етиштиришнинг рационал усулларини ишлаб чиқиш мақсадида дала тажрибалари ўтказилади. Т.д. қишлоқ хўжалиги фанлари ривожланишида муҳим роль ўйнаган. Ҳоз. даврда мустақил муассаса сифатида ўз аҳамиятини йўқотди. Кўпгина Т.д. асосида тажриба ст-ялари, баъзи ҳолларда эса ин-тлар ташкил этилган. Ҳозир ҳам сақланиб қолган Т.д. муайян ин-тлар ихтиёрида бўлиб, доимий тажриба майдони вазифасини бажаради. Ўзбекистонда деҳқончиликка доир дастлабки Т.д.дан бири *Мирзачўл тажриба даласи* бўлган; 2) дала тажрибалари ўтказиладиган ер участкаси. Қ.х. экинларининг биологик ва агротехник хусусиятларини, уларни турли табиий ва хўжалик шароитларида етиштириш усулларини ўрганиш учун мўлжалланади. Т.д.нинг тупроғи мазкур зона учун типик, унумдорлиги жиҳатидан бир хил, рельефи текис, нишаби тупроқни бир текисда намлашга имкон берадиган даражада бўлиши тажриба натижаларининг аниқлигини таъминлайди. Т.д. учун сўнгги 3—4 йил давомида ҳар йили бир хил экин экилган, ўғит солиш, тупроққа ишлов беришда ягона система қўлланилган ерлар танланади ва ҳ.к. Майдондаги пайкалларнинг катта-кичиклиги ва тажриба такрорийлиги дала тажрибасининг аниқлигига таъсир кўрсатади. Тажрибалар муайян сондаги вариантлардан иборат бўлган маълум бир схема бўйича бажарилади. Тажриба кичик пайкалларда ўтказилса ва жуда аниқ натижалар олиш зарур бўлса, тажриба 6 мартагача такрорланади (мас., Давлат нав синовида 50 м² катталикдаги пайкалларда). Пайкал тахм. 100 м² гача катталаштириб борилганда тажриба аниқлиги ортиб боради, уларни янада катталаштириш тажриба аниқлигини пасайтиради. Алоҳида-алоҳида ишлов беришни талаб қилмайдиган пайкалларда агротехника тажрибаларининг асосий қисми катталиги 50—200 м² келадиган пайкалларда ўтказилади. Машина ва қуролларни алоҳида-алоҳида ишлатишни талаб этадиган тупроққа ишлов бериш усуллари ёки бошқа агротехника тадбирларини синаб кўришда ҳар бир пайкал 300 ва, ҳатто, 1000 м² гача катталаштирилади. Т.д.да ўсимликлар ҳосилини миқдор ва сифат жиҳатидан ҳисобга олиб бориш шарт, бу эса дала шароитларида ҳосилнинг ўрганилаётган шу усулларига қай даражада боғлиқлигини аниқлашга ёрдам беради.

Абдукарим Зикирёев.

ТАЖРИБА СТАНЦИЯСИ — қишлоқ хўжалиги бўйича и.т.лар олиб борадиган муассаса. Қ.х. экинларини етиштиришда ва чорвачиликда илмий жиҳатдан асосланган усуларни яратиш учун и.ч.га яқин бўлган шароитларда тажрибалар ўтказади. Дастлабки қ.х. тажриба ст-ялари Европа мамлакатларида, хусусан Англия ва Франция (1835), Германия (1852) ва Россияда (1886) пайдо бўлган. Ўзбекистон ҳудудида бундай ст-ялар 19-а. охирларида ташкил этила бошлаган. 1898 й.да Тошкент яқинида *Туркистон қишлоқ хўжалиги станцияси* ташкил этилди. 1914 й.дан Мирзачўл, Андижон қишлоқ хўжалиги Т.с.ларида ғўза навлари синови ўтказилган. Кейинчалик 1913 й.да Фарғона Т.с., 1929 й.л Туркистон селекция ст-яси ташкил этилди. Кейинчалик бу ст-я асосида Ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. институти ташкил топди. И.т. ишларининг характерига қараб, тармоқ, комплекс ва тажриба-селекция ст-яларга бўлинади. Тармоқ қишлоқ хўжалиги Т.с. деҳқончилик ёки чорвачилик йўналишида и.т. ишларини олиб борали. Улар кўпинча тармоқ илмий-тадқиқот ин-тлари ёки олий ўқув юртлари таркибида ишлайди. Комплекс қишлоқ хўжалиги Т.с. кўп тармоқли бўлиб, вилоят қ.х. тажриба ст-ялари ҳисобланади ва шу вилоят қ.х. корхоналари учун хизмат кўрсатади, фан ва илғор тажриба ютуқларини тарғибот қилади ва ишлаб чиқаришга татбиқ этади. Тажриба-селекция станциялари и.т. ин-тлари ҳузурида ташкил этилади ва қ.х. экинларининг янги навларини яратиш, муайян тупроқ-иқлим шароитлари учун нав агротехникасини ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Уларнинг қарамоғида тажрибалар ўтказувчи экспериментал хўжаликлар иш олиб боради. Бу хўжаликларда и.ч. тажрибалари ўтказилади ва унинг натижалари тўғридан-тўғри қ.х. ишлаб чиқариш корхоналарига фойдаланиш учун тавсия этилади.

Абдукарим Зикирёев.

ТАЖРИБА ХЎЖАЛИГИ — и.т. муассасасига илмий тавсияларни синаб кўриш мақсадларида биркитиб қўйилган хўжалик. Одатда бир-биридан тупроқ-иқлим ва хўжалик шароитлари жиҳатидан фарқ қиладиган минтақаларда жойлашган бўлади. Т.х.да илмий янгиликлар муайян ҳудуднинг шароитларига максимал яқинлаштирилган шароитларда текшириб кўрилади. Бу ишларни амалга оширишда и.т. институти ходимлари б-н бирга мутахассис-амалиётчилар ҳам иштирок этади. Тажриба хўжаликлари ўсимликшунослик ва деҳқончилик б-н шуғулланувчи тармоқ и.т. ин-тлари таркибида ўсимликларнинг истиқболли навларини синаш, купайтириш ва уларни и.ч.га жорий этиш, экиладиган экинларни ўстириш технологияларини ишлаб чиқиш ва уларни такомиллаштириш, янги қ.х. техникаси ва қуролларини синаш ва б. бўйича илмий-амалий иш олиб борали. Мас., Ўзбекистон пахтачилик ин-ти таркибида Марказий тажриба хўжалиги (Тошкент вилояти), Янгиобод, Ҳазарбоғ, Дўстлик (Сурхондарё вилояти), Ўзбекистон (Фарғона вилояти, Қува тумани) ширкат тажриба хўжаликлари бор.

ТАЗАР — ер остидаги сув, ёмғир, қор сувларини йиғиб шаҳар ташқарисига чиқариш ва оқиндилар учун катта (йўғон) сопол қувурдан ёки гишт ва лойдан таиёрланган махсус қурилма. Қадимдан заҳоб ерларнинг сувини қочиралиган *зовур* услубидаги қувурлар бўлган. Қад. Миср, Рим, Юнонистон ва Ҳиндистонда Т. қўлланилган. Далварзинтепадан мил. 2—3-а.ларга оид бой-зодагон уйининг поли остидан (3,5 м чуқурликдан қазиб олинган 20 та Т.нинг уз. 93—98 см, диаметри 42—46 см бўлган) топилган. *Афросиёб*дан, Тожикистоннинг Кўрғонтепа будда ибодатхонасидан (2—3-а.лар), Термиздаги Қоратепа будда ибодатхонасидан (2—3-а.лар), Афғонистоннинг Ойхоним ш. харобасидан (мил.ав. 4-а.), *Марв*даги Абдуллахон шаҳар-қалъа харобасидан топилган Т.лар ўзига хосдир. Ўрта Осиёда (11—16-а.лар) арк, ўрда, қалъа, турар жой меъморлиги, мадраса ва ҳаммомлар қурилишида Т.дан фойдаланилгани ҳақида ёзма маълумотлар сақланган. Ҳозирги кунда кўпқаватли уйлар, жамоат бинолари ва б. қурилишларда *канализация* тизимидан фойдаланилмоқда.



Тазар (Далварзинтепа, 2—3-аср).

ТАЗКИРА (араб. — эслатмоқ, зикр этмоқ) — ўрта аср форсий ва туркий тиллардаги адабиётшунослик жанрларидан бири. Кенг маънода — тарих, тасаввуф, санъат соҳасидаги воқеа ва шахслар ҳақида эсдалик руҳидаги асар, мас., «Тазкират ул-авлиё» (*Фаридиддин Аттор*), «Тазкираи Муқимхоний» (*Муҳаммад Юсуф*), «Тазкираи хаттотон» (*Рудакий*), «Тазкираи авлиёи туркий» (*Рушдий*) ва б. Тор маънода — шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, асарларидан намуналар келтириб тузилган тўплам. Т.да бир неча асрда яшаган ёки муайян давр шоирларининг ҳаёти ва ижоди ҳақида турли тарзда маълумот берилади. Шоирларни қамраб олиш жиҳатидан тарихий-замонавий ва замонавий Т.га бўлинади. Тарихий-замонавий Т.да бир неча аср давомида яшаб ижод этган шоирлар ҳақида («Лубоб ул-албоб» — Авфий, «Тазкират уш-шуаро» — Давлатшоҳ Самарқандий ва б.), замонавий Т.да эса тузувчининг замондошлари ҳақида («Мажолис ун-нафоис», «Тазкират уш-шуаро» — Мутрибий ва б.) баҳс юритилади. Асарда шоирлар ҳар хил услубда — «абжад» тизимида, сулола ва араб алифбоси асосида, географик услубда, Т. тузувчи томонидан шахсан кўрганлик, ижодий мулоқотда бўлган-бўлмаганлик асосида жойлаштирилади. Шоирлар ҳақидаги маълумотлар алоҳида кичик мақола — *фиқра*дан иборат бўлади. Унда шоирнинг исми, тахаллуси, қаерданлиги, ижоди, шеърларидан намуналар, табиатидаги ўзига хос хусусияти, қай даражада шуҳрат топганлиги ва б. шеърий ёки насрий тарзда баён этилади. Баъзан 2 тилда маълумот бериш ҳоллари ҳам учрайди («Мажмуаи шоирон»). Т.лар тузувчисининг адабий-эстетик услублари қайси адабий йўналишига мансублиги жиҳатидан фарқланади. Шарқ адабиётшунослигида бизгача етиб келган дастлабки Т.ни Абу Мансур ас-*Саолибий*, ўзбек адабиётида *Алишер Навоий* яратганлар. Адабиёт тарихини ўрганишда Т.ларнинг аҳамияти катта.

Ҳабиб Абдуназар.

ТАЗМИН (араб. — шеърдан бир парча олиш, кўчириш) — поэтик санъат тури. Шоир фикр ва ҳис-туйғусини тасдиқлаш, исботлаш ёки давом эттириш учун бирор кимса ижодидан шоҳбайт — афоризм даражасига кўтарилган машҳур мисрани ўз шеърида келтириши. Т. мисра ғазалнинг 1-мисраси ёки матлаи сифатида келади. Эпиграф — тезис сифатида келтирилган шу мисра ёки байт Т.чи шоир яратаётган мисра ва байтлар учун қолип, моя ролини ўтайди. Т. мисра фикрни тасдиқлаш б-н бирга уни мантиқий давом эттириш имконини яратади, кўпчиликка маълум ва машҳур Т.нинг муаллифи атайлаб эслатилмайди, акс ҳолда муаллифга ишора қилинади. Т. бир неча хил: мисранинг ярми, тўлиқ сатр, икки, уч, олти байти Т. қилиниши мумкин. Баъзан шоир Т.ни ўз ижодидан олиш ҳоллари ҳам учрайди. Мас., Бобур ўзининг:

Гар васл муяссар ўлмаса нетгаймен,
Бошимни олиб қай сориға кеттаймен?

байтини «Жамолинг васфини», «Васфингни неча улусдин эшитгаймен», «Ишқинг йўлида...» шеърларида Т. қилган.

Ад.: Орзибеков Р., Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат, Т., 1977.

ТАЗОД, мутобиқа, мутазод (араб. — зидлаш) — бадиий тасвирнинг таъсирчан ва кенг қўлланадиган воситаларидан. Насрда ҳам, назмда ҳам учрайди. Ўзаро зид тушунчаларни ифодаловчи сўз ёки ибораларни ишлатишда кўзга ташланади:

Гаҳе тобтим фалаклан нотавонлиғ,
Гаҳе кўрдим замондан комронлиғ.
Басе иссиғ-совуғ кўрдим замонда,
Басе аччиғ-чучуғ тоттим жаҳонда.

(Навоий).

«Нотавонлиғ— комронлиғ», «иссиқ-совуқ», «аччиғ-чучуқ» сўзлари воситасида Т. яратилган. Т., дастлаб фольклор ва қад. бадиий адабиётда ишлатилган. Навоий асарларида юксак шеърий санъат даражасида тараққий этган. Ўзбек шоирлари ижодида ҳам Т. учрайди (F. Гулом, «Сен етим эмассан», Э.Воҳидов, «Юрак ва ақл» ва б.).

Ад.: Ҳусайний А., Бадойиъ ус-саноиъ, Т., 1981.

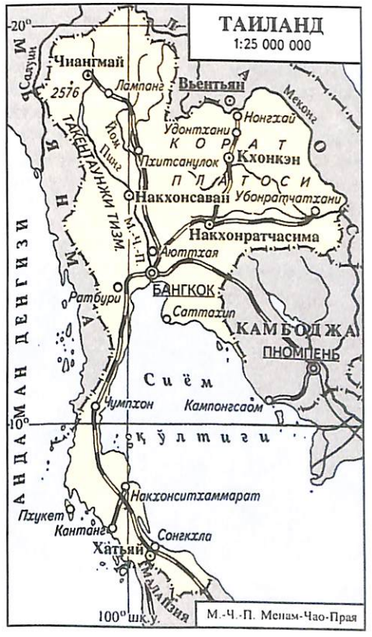
ТАИЗ, Таизз — Яман Республикасининг жан. қисмидаги шаҳар. Таиз вилоятининг маъмурий маркази. Сабр тоғлари этагида, 1200 м баландликда тоғлари этагида, 1200 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 318 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мамлакатнинг жан. қисмидаги савдо-транспорт маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Пластмасса ва алюминийдан турли буюмлар, металл идишлар ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик ривожланган.

Т. ўрта асрларда Яманнинг йирик савдо шаҳарларидан бири эди. 18-а.га келиб ўз мавқеини йўқотди. 1962 й.гача Яман имомининг қароргоҳи бўлган. Меъморий ёдгорликлардан ал-Музаффар масжиди (13—14-а.лар), ал-Ашрафия масжиди (13-а.) ҳамда шаҳар девори ва б. сақланган.

ТАИЛАНД (Thai), Таиланд Қироллиги (Ratcha Anachak Thai, таилар тилида Пратет-Тан) — Жан.-Шарқий Осиёда, Ҳиндихитой я.о.нинг марказий қисми ва Малакка я.о.нинг шим. қисмида жойлашган давлат. Майд. 514 минг км². Аҳолиси 62,4 млн. киши (2002). Пойтахти — *Бангкок* ш. Маъмурий жиҳатдан 73 вилоят (changwad)га бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — конституцияли монархия. Амалдаги конституцияси 1997 й. 27 сент.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — қирол (1946 й.дан *Пумипон* Адульядет). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий ассамблея (2 палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ҳудудининг ярми пасттекислик, қолгани деярли тоғлик (Кхунтхан, Танентаунжи ва б.)дан иборат. Т.нинг шарқини Корат платоси эгаллайди. Фойдали қазилмалардан қалай, вольфрам, рух, ёнувчи сланец, кўрғошин, плавик шпат, темир, марганец рудалари, сурма, барит, асил тошлар, кўнғир кўмир, калий ва тоштуз, газ, нефть конлари бор. Иқлими субэкваториал, муссонли. Ўртача йиллик т-ра текислик ва тоғолди р-нларида 22—29°, қишда шим. тоғларда —10°, —15° гача пасаяди. Йиллик ёғин 1000—2000 мм. Асосий дарёси — Менам-Чао-Прая (Менам). Т.нинг шарқий ва қисман шим.-шарқий чегарасида Меконг, ғар-



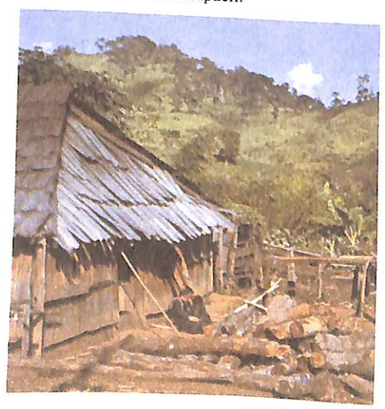


Таиланд герби.

бий чегарасида Салуин дарёлари оқади. Пинг ва Мун дарёлари ҳавзасида йирик сув омбори бор. Мамлакат ҳудудининг 60% га яқини ўрмон б-н қопланган. Малакка я.о. ва Корат платосининг қизил ва сариқ латерит тупроқли ерларида қалин, кўп ярусли (50—60 м баландликдаги) субэкваториал нам ўрмонлар, шим.даги қизил тупроқли ерларда тропик ўрмонлар катта майдонни эгаллайди. Жан.да бамбукзорлар, Корат платосида саванна ва бутазорлар, дарё водийларидаги ўтлоқи тупроқларда ҳам ўрмонлар бор. Ҳайвонот дунёси хилма-хил: Т. рамзи бўлган оқ фил (аксарияти хонакилаштирилган), одамсимон маймун (гиббон), лемур, малайя айиғи, қоплон, йўлбарс, тўнғиз, олмахон, шим.даги тоғларда кийиклар бор. Қушлардан тустовуқ, товус, тўтиқуш, ёввойи товуқ ва б., ботқоқликларда қарқара, сиём қизилтомоқ турнаси учрайди. Илоннинг 100 га яқин, калтакесакнинг 75 га яқин, капалакнинг 500 га яқин тури бор. Дарёларида балиқ, тимсоҳ кўп. Кхаяй, Тхунгсалэнглуай ва б. миллий боғлари, кўпгина қўриқхоналар бор.

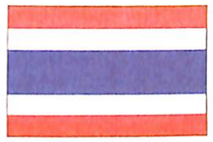
Аҳолисининг 3/4 қисмини тай гуруҳига мансуб халқлар (сиём ёки кхонтай ва б.), 1/5 қисмини лаолар ташкил этади. Мамлакат жан.да малайлар, ғарби ва жан.-ғарбида каренлар, монлар, жан.-шарқда кхмерлар яшайди. Расмий тил — тай тили. Расмий дин — буддавийлик. Малайялар исломга, хитойлар будда ва даосизмга эътиқод қилади. Католик ва протестантлар ҳам бор. Шаҳар аҳолиси — 18,3%. Йирик шаҳарлари, Бангкок, Чиангмай, Чонбури.

Таиланд табиати манзараси.



Тарихи. Т. ҳудудида одам палеолит давридан яшайди. Мил. 1—2-а.ларда *монлар*нинг дастлабки давлати вужудга келган. 13-а.да шим.дан келган тай қабилалари монлар б-н қўшилиб кетган; биринчи йирик таи давлати — Сукотаи барпо этилган (1238). 1350 й.да асос солинган Аютия (Сиём) қироллиги унинг ўрнини эгаллаган. 16- ва 18-а.ларда Сиём Бирма б-н уруш олиб борган ва бироз вақт унга тобе бўлиб қолган. Озодлик курашига 16-а.да Нарессуан, 18-а.да Таксин бошчилик қилган. 19-а. ўрталарида Сиём Буюк Британия, Франция, АҚШ б-н тенг ҳуқуқли бўлмаган битимлар тузган. 19-а. охири — 20-а. бошларида ер ислоҳоти ва б. ислоҳотлар ўтказган. 1932 й. давлат тўнтариши натижасида конституцияли монархия эълон қилинган. 1939 й. мамлакат Т. деб юритила бошлади. 1940 й. Т. билан Япония ўртасида дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди. 1942 й. янв.да Т. АҚШ ва Буюк Британияга уруш эълон қилди. 1943 й.га келиб мамлакат амалда Япония томонидан оккупация қилинди. Т.да озодлик кураши кучайди. «Озод Тай» оммавий яширин ҳаракати ташкил топди. 1945 й. 19 авг.да Т. Японияга қарши урушаётган коалиция давлатларига сулҳ таклиф этди. Урушдан кейинги йилларда мамлакатда бир неча марта ҳарбий тўнтариш бўлиб, нотинчлик ҳукм сурди, ҳукуматлар алмашиниб турди. 1991 й.ги ҳарбий тўнтариш (1932 й.дан буён 17-тўнтариш)дан сўнг Жамоат тартибини сақлаш миллий кенгаши ҳокимият тепасига чиқди. Т. — 1946 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 5 дек. — қирол туғилган кун (1927). ЎзР суверенитетини 1991 й. 26 дек.да тан олган ва 1992 й. 6 майда дипломатия муносабатларини ўрнатган.

Асосий сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Демократик партия (Прачатипат), 1946 й. асос солинган; Халқ партияси (Ратсадон), 1986 й. тузилган; Маънавий куч партияси (Паланг там), 1988 й. ташкил этилган; Миллий тараққиёт партияси (Чат паттана), 1991 й. асос солинган; Янги умид партияси (Ванг май), 1990 й. тузилган; Бирдамлик партияси (Еккапап), 1989 ташкил этилган; Адолат ва озодлик партияси (Серитхам), 1992 й. асос солинган; Тай миллий партияси (чат тай), 1974 й. собиқ ҳукмрон Таиланд халқи бирлашган партияси асосида ташкил этилган.



Таиланд байроғи.

Т. меҳнат конгресси, 1975 й. тузилган; Тай касаба уюшмалари конгресси, 1982 й. ташкил этилган.

Хўжалиги. Т. ривожланган аграр-индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқчиликнинг улуши 12%, саноатнинг улуши 39%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши — 49%.

Қишлоқ хўжалиги. Мамлакат ҳудудининг 38% ишланади, шундан 1/5 қисми (2,6 млн. гектар) суғорилади. Асосий деҳқончилик ерлари Менам водийси ва Корат платосида жойлашган. Шоли, маккажўхори, таниока, шакарқамиш, дуккаклилар, тариқ, батат, ер ёнғоқ, канакунжут, чой, кофе, каноп, кокос пальмаси, пахта, тамаки, зираворлар, цитрус мевалар, манго, ананас ва б. етиштирилади. Каучук олинадиган дарахтзорлар бор, пилладачилик ва сабзавотчилик ривожланган. Чорвачилигида қорамол, фил, чўчқа, парранда боқилади. Ички сув ҳавзалари ва денгизларда балиқ овланади. Ўрмонларда қимматбаҳо тур дарахтлар (тик, янг, сал, эбен, сандал ва қизил дарахт) тайёрланади.

Саноати. Минерал хом ашё захиралари негизида кончилик ривожланган. Қалай, қўрғошин-рух, вольфрам ва марганец рудалари, нефть, плавик шпат, асбест, қимматбаҳо тошлар қазиб олинади ва қисман қайта ишланади. И.ч. саноатининг асосий тармоқлари: озиқ-овқат (шоли оқлаш, кокос мойи, қанд-шакар и.ч. ва б.) ва тўқимачилик (жутдан каноп йигириш ва тўқиш). Ёғочсозлик саноати ва каучукни дастлабки қайта ишлаш корхоналари бор. Асосан импорт хом ашё ва чала тайёр маҳсулотлар негизида нефтни қайта ишлаш, кимё, цемент, қоғоз, металлургия, металлсозлик, автомобиль йиғув ва б. корхоналар ишлайди. Йилига ўртача 74 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Ҳунармандчилик ривожланган. Асосий саноат марказлари: Бангкок, Чиангмай.

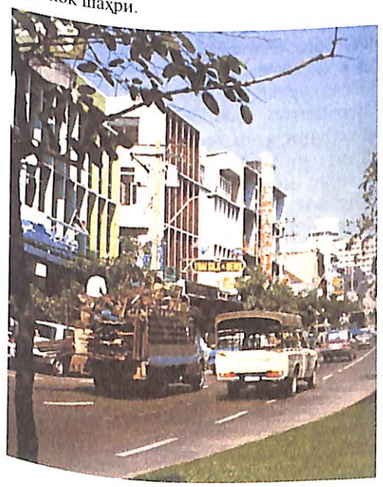
Т.й. узунлиги — 4 минг км, автомобиль йўллари уз. — 62 минг км. Дарё ва денгиз транспорти ривожланган. Денгиз портлари: Бангкок, Пхукет, Сатахин. Бангкокда халқаро аэропорт бор. Т. гуруч, тапиока, каучук, қанд-шакар, қалай ва б. металл рудалари, асил тошлар, газлама экспорт қилади. Четдан нефть ва нефть маҳсулотлари, машина ва ускуналар, кимёвий моддалар, қора металл ва истеъмол моллари сотиб олади. Япония, АҚШ, Сингапур, Европа Иттифоқи мамлакатлари б-н савдо қилади. Т. билан ЎзРнинг 2002 й.ги товар айланмаси 7,1 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. Пул бирлиги — бат.

Тиббий хизмати. Т.да давлат тиббий муассасалари б-н бир қаторда хусусий шифохоналар ҳам бор. Врачлар 4 та олий тиббиёт мактабида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 7 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларга мажбурий бепул таълим жорий қилинган. 1977 й.дан умумий таълим мактабининг янги тизими қабул этилган: бошланғич мактаб 6 й., ўрта мактаб 6 й. Дарслар тай тилида олиб борилади. Хусусий мактаблар ҳам бор. Т.да 13 ун-т, жумладан, Бангкокдаги Чулалонгкорн (1917), Тамасарт (1933), Касетсарт (1943) ун-тлари, Чиангмай ш.да ун-т, бир қанча ин-т ва коллеж бор. Илмий муассасалари: Бангкокда Сиём илмий жамияти, ун-тлар ҳузуридаги и.т. марказлари, қ.х., экология ва б. илмий-тадқиқот ин-тлари. Айрим илмий ишлар хорижий ва халқаро жамғармалар томонидан пул б-н таъминланади. Бангкокда Миллий кутубхона (1905), Таммасарт ва Чулалонгкорн ун-тларининг кутубхоналари, Миллий музей бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Т.да тай, хитой, инглиз тилларида ўнлаб газ. ва журлар нашр этилади, муҳимлари: «Бангкок пост» («Бангкок почтаси», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1946 й.дан), «Дейли ньюс» («Кундалик янгиликлар», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1964 й.дан), «Нейшн» («Миллат», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1971 й.дан), «Сиам рат» («Сиём мамлакати», тай тилида чиқадиган кундалик кечки газ., 1950 й.дан), «Сиамрат уикли ревью» («Сиём мамлакатининг ҳафта янгиликлари», тай тилида чиқадиган ҳафталик), «Синсянь жибао» («Янгиликлар», хитой тилида чиқадиган кундалик газ., 1946 й.дан), «Таи рат» («Тай давлати», тай тилида чиқадиган кундалик газ., 1956 й.дан). Т. ахборот агентлиги (ТНА) — миллий ахборот маҳкамаси, 1977 й. тузилган. Радиоэшиттириш 1938 й.дан, телекўрсатув 1955 й.дан бошланган. Т. миллий радиоэшиттириш хизмати ва Т. телевидениеси ҳукумат назоратида.

Бангкок шаҳри.



Адабиёти. Тай оғзаки ва ёзма ижодиётининг дастлабки ёдгорликлари 13-а. охирига оид. Улар тошларга ёзилган йилномалардан иборат. Мустақил бадиий ижодиёт тарзидаги адабиёт ўрта асрларда юзага келди. Бу давр адабиёти ҳинд адабиётининг таъсирида ривожланди. Буддавийликнинг ижтимоий ҳаётдаги ҳукмронлиги адабиётда ҳам ўз аксини топди. Ҳукмдорларни таърифловчи мадҳиялар ва диний ривоятлар асосий ўрин олди. 18-а. охирида дунёвий мавзуга бурилиш бошланди. Дастлабки насрий асарлар яратилди («Рачатират», 1785 ва «Уч қироллик ҳукмронлиги», 1802). 19-а. ўрталарида адабий асарлар тилини халққа яқинлаштириш ва тақлидгўйликдан воз кечиб, миллий адабиётни камол топтириш ҳаракати бошланди. Сунтон Пу ижоди бунга мисол бўлади. 20-а.нинг 20—30-й.ларида реалистик йўналиш юзага келди, шу руҳдаги ҳикоя, қисса, романлар пайдо бўлди. 2-жаҳон урушидан кейин адабиётда оилавий турмуш мавзуи устунлик қила бошлади. Сибурапнинг «Келик қила боқиб» (1955), Сена Саулажакка тик боқиб» (1957) вапонгнинг «Иблис» романлари, Суват Варадилок ва Лао Кхамхомнинг ҳикояларида ўткир ижтимоий муаммолар кўтарилди. Акат Дамкенг, Луанг Вичит Ватакан, Малай Чупинит, Макат Тьянрайонг, адиба Докмайсот ва б. инсоннинг аҳволи руҳиятидаги зиддиятларни ифодаловчи асарлар ёзишди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Т. ҳудудида милоднинг дастлабки асрларидан монларга, бироз кейинги даврдан кхмерларга мансуб ибодатхоналар (Лампхун ва Чиангмайда) сақланган. 13-а.дан буддавийлик руҳидаги миллий санъат шаклланди. Шу даврда диний мажмуаларнинг тайларга хос типи — «вата» вужудга келди. Саванкхалокдаги Чанг Лом (13-а.), Сукотаидаги Махатат (Сукхотхай, 1345) «вата» ибодатхоналари шу жумлага киради. Сиём давлати равнақ топган давр (14—19-а.лар)да тўғри бурчакли режалар асосида шаҳарлар барпо этилди, атрофи ғишт девор б-н ўралди, Бангкок, Аютия ва б. шаҳарларда мураккаб шаклли «вата» ва саройлар қурилиб, ранг-баранг кошин ва расмлар б-н ўймакорлик усулида зийнатланди. Шунингдек, Бангкокда қирол Чакри сулоласи катта саройи (18-а.), Ражабопит ибодатхонаси (18-а. ўрталари), Бенгамабопит мармар ибодатхонаси (1900) яратилди. 19-а. охиридан замонавий европача ва америкача услубдаги банк, меҳмонхона, маъмурий бинолар қурила бошлади. 1950—70 й.ларда меҳмонхона, банк, замонавий маъмурий бинолар қуриш янада авж олди.

Неолит ва жез даврларидан Квай дарёси водийсида даҳмаларга қопланган сополлар, қояларга ишланган расмлар, милоднинг дастлабки асрларидаги Будданинг маҳобатли ҳайкаллари сақланган. Миллий санъат 13-а.дан шакллана бошлади. 14—19-а.ларда ҳайкалтарошлик равнақ топди. 19-а. охиридан Европа ва Америка санъатининг таъсири сезилди. 20-а.нинг 2-ярмида илғор санъаткорлар (рассомлардан Фуа Харабитак, Тави Нандакван, ҳайкалтарош Хъен Йимсари, график Манита Пу Ари) замонавий анъаналарга эргашган ҳолда миллий санъат анъаналарини ҳам сақлаб қолишга интилдилар. Амалий безак санъатининг ҳар хил турлари: локли рангтасвир, чармдўзлик, ёғоч ўймакорлиги, кандакорлик, бадиий тўқувчилик ривожланган.

Мусиқаси. Т.да диний маросим ва байрамлар, тўй, фарзанд туғилиши ва б. қадимдан қўшиқ ва мусиқа б-н нишонланади. Фонг си деб аталган тари-

Бангкокдаги Будда ҳайкали.



хий балладалар кенг ёйилган. Тўй қўшиқлари хат лион жанри таркибига киради. Мусиқий чолғу асбоблари хилма-хил: 2 торли скрипка (сау дуонг ва сау о), 3 торли скрипка (сау сам сай), 3 торли уд (сёунг), цитра (кхим), флейта (кхлий), дамли най (пинай), барабанлар (тхон, рамана, кхлонг), гонглар, ксилофон (рападек) ва б. 19-а. охирида европача мусиқа ва чолғу асбоблари кириб кела бошлади. 20-а.нинг 50-й.ларидан миллий мусиқий маданиятни юксалтириш ҳаракати бошланди. Замонавий композиторлардан Монтри Трамоте, Нарис, хонандалардан У. Сукантхамалаи, Т. Айлин, чолғучилардан Т. Конглаитонг, Н. Тайминлар машҳур.

Театри ва киноси. Т.нинг мумтоз театри ҳиндларнинг «Рамаяна» эпосидан бошланган. 15-а.да тайлар бу асарнинг «Рамакиян» деб аталган варианти асосида кон, нанг, лакон томошаларини яратдилар. Кон — ниқобли пантомима театри бўлиб, барча ролларни эркаклар ижро этади. Ниқобларда қаҳрамонларнинг қиёфаси тасвирланган бўлади (оч кўк ранг — Рама, оқ ранг — Хонуман ва ш.к.). Актёрлар гапирмайди, матн саҳна орқасидан ўқиб турилади. Томошалар оркестр ва қўшиқчилар жўрлигида олиб борилади. Нанг — фонус театри. Иштирокчиларнинг гавдалари буйвол терисидан қора ва рангдор қилиб ясалади. Томоша пайтида актёрлар иштирокчиларнинг ҳаракатини қироат б-н тушунтириб борадилар. Аксарият ҳолларда турмушдан олинган саҳналар кўрсатилади. Лакон — тайларнинг мумтоз драмаси бўлиб, ундаги матнни актёрларнинг ўзи гапиради. Кичик хор эса воқеаларни изоҳлайди, қаҳрамонларга таъриф беради. Бу театрда рақс асосий ўринда бўлади. Лаконнинг ликэ ва нора турлари ҳоз. замон томошаларида яшаб келмоқда. Т.да доимий театр йўқ. Нафис санъат департаменти ҳузурида ҳаваскорлар труппаси ташкил этилган. Т.да ҳар йили 50—70 бадиий фильм яратилади. «Шер наъраси» (реж. С. Жаручино) ва «Қуролланган киши» (реж. Ю. Чатри) фильмлари шу жумлага киради.

ТАИЛАР — Ҳиндихитой, Жан. Хитой ва Шим.-Шарқий Ҳиндистондаги халқлар гуруҳи (сиамлар, чжуан, лао, буи, шань, тай ва б.). 70 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Тай гуруҳига мансуб тилларда сўзлашади. Т. аждодлари — Янцзи дарёсининг жан. соҳилларида яшаган сиюэ ва лоюэ қабилалари мил. ав. 2—1 минг йилликларда Жан.га силжиб Меконг, Хонгха ва Менам-Чао-Праи водийсидан монлар ва кхмерларнинг аждодларини суриб чиқариб, қисман улар б-н аралашиб кетганлар. 14-а. бошига келиб Т. ҳозир яшаб турган ҳудудларни эгаллаганлар. Деҳқончилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик, овчилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади.

ТАИТИ — Тинч океандаги вулкан ороли. *Жамият ороллари* гуруҳидаги энг катта орол. Майд. 1042 км². Тор бўйин (2 км) орқали туташган иккита тог массивидан иборат. Асосан, базальт жинслардан тузилган. Энг баланд жойи 2241 м (Орохена тоғи). Маржон рифлари б-н ўралган. Сернам тропик ўрмонлар б-н қопланган. Аҳоли тропик деҳқончилик, балиқ овлаш, марварид йиғиш б-н шуғулланади. Туризм ривожланган. Йирик шаҳри ва порти — Папаэте.

ТАИТИЛИКЛАР — халқ. Таити ва Жамият о.ларига мансуб бошқа оролларнинг асосий аҳолиси. 130 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Полинез гуруҳига кирувчи таити тилида сўзлашади. Диндорлари — кальвинистлар, бир қисми — католиклар. Асосий машғулоти — деҳқончилик (кокос пальмаси, шакарқамиш ва б.), қисман балиқ овлаш. Т. ўзига хос маданиятини сақлаб қолган.

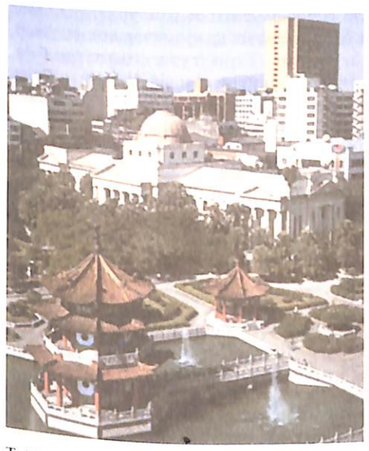
ТАЙ (бо) — Жан. Хитойдаги (Юньнань вилояти) халқ. 1 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Тай тилида сўзлашади. Антропологик жиҳатдан — жан. монголоидлар. Диндорлари — буддавийлар. Асосий машғулоти — деҳқончилик.

ТАЙ ТИЛЛАРИ — қариндош тиллар оиласи; Ҳиндихитой ярим оролида (Таиланд, Лаос, Вьетнам, Бирма) ва Жан. Хитой ҳамда Шим.-Шарқий Ҳиндистоннинг унга туташ ҳудудларида тарқалган ва уларда 80 млн.га яқин киши сўзлашади. Т.т.нинг генеалогик қариндошлиги хусусида 2 хил фараз мавжуд бўлиб, уларнинг биринчисига кўра ушбу тиллар *хитой-тибет тилларига*, иккинчисига кўра эса *австронез тиллари* оиласига мансуб. Лекин ҳар иккала фаразия ҳам ҳозиргача тўлиқ тан олинмаганлигидан Т.т.нинг ўзини алоҳида оила деб ҳисоблаш мумкин. Т.т. асосан қуйидаги гуруҳлардан иборат: 1) ҳақиқий Т.т.; буларнинг ўзи 3 гуруҳга бўлинади: жан.-ғарбий [тай (сиём), лаос, тан, кҳамти ахом, юан, кхин ва б.]; марказий [тай (тхо), нунг, чжуан (жан. лаҳжалари)]; шим. [чжуан (шим. лаҳжалари), буи]; 2) дун-шуй тиллари (дун, шуй, мак, тхен); 3) сек; 4) лакқя; 5) бе; 6) ли тиллари; 7) лакуа; 8) лаки; 9) гэлао тиллари. Барча Т.т. типологик жиҳатдан ўзаро яқин ҳамда *аморф тилларга* мансубдир. Кўпчилик тай ёзувлари ҳинд ёзувидан келиб чиққан (улар муайян шаклий хусусиятларига кўра кхмер ёзуви гуруҳи, бирма ёзуви гуруҳи деб ажратилади). Хитой ва Вьетнамдаги баъзи Т.т. (чжуан, дун, ли, тай, нунг) учун 20-а.нинг 2-ярмида лотин графикаси асосида ёзувлар яратилган.

Ушбу тиллар оиласида аҳамияти ва тарқалишига кура ҳақиқий тай тили 1-уринда турали. Бу тил баъзи адабиётларда кхон тай ёки сиём тили деб аталади, асосан Таиландда тарқалган. Унда 40 млн. га яқин киши сўзлашади. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қўлланади. Таиланд Қироллигининг расмий тили, шу б-н бирга, шу мамлакатдаги хитойлик, вьетнамлик, малайяликлар ва б. учун миллатлараро муомала тили ҳисобланади. 4 та асосий лаҳжаси бор: марказий, жан., шим. ва шим.-шарқий. Улар фонетик, қисман лексик жиҳатдан узаро фарқланади. Адабий тил Бангкок аҳолиси сўзлашадиган марказий лаҳжага асосланган. Типологик жиҳатдан бошқа барча Т.т. сингари аморф тил ҳисобланади. Фонетик тизими 20 ундош ва чўзиқлик-қисқалик жиҳатдан қарама-қарши қўйиладиган 24 унли (6 таси дифтонг) фонемадан иборат. Бўғинлар маълум оҳанг (тон)ларда талаффуз этилади. Маъно фарқловчи 5 та оҳанг мавжуд. Сўз ясалиши асосан сўз қўшишдан иборат. Морфологияси аналитик хусусиятга эга. Алабий тил халқ сўзлашув тили асосида ҳоз. Таиландниинг шим. қисмида 13—14-а. ларда шаклана бошлаган. Жан. ҳинд ёзувидан келиб чиққан қад. кхмер ёзуви тай ёзувига (1283 й.) асос бўлган.

ТАЙБЭЙ — Хитойдаги шаҳар. *Тайвань* о.нинг шим. қисмида. Тайвань провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,64 млн. киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Халқаро аҳамиятга эга 2 та аэропорти бор. Т. Цзилун аванпорти б-н биргаликда ягона саноат комплексини ташкил этади. Т. — оролнинг энг катта шаҳри ва йирик саноат маркази. Машинасозлик (кемасозлик, радиоэлектроника), металлургия, кимё, цемент, ёғочсозлик, қоғоз, енгил ва озиқ-овқат саноатлари корхоналари мавжуд. Хваноатлари корхоналари мавжуд. Чан Кайши мемориали бор.

ТАЙВАНЬ, Формоза — Тинч океандаги орол, Осиёнинг жан.-шарқий қирғоқлари яқинида, материкдан Тайвань бўғози орқали ажралган. Атрофидаги майда ороллар б-н Хитой провинциясини ташкил этади. Майд. 36 минг км². Маъмурий маркази — *Тайбэй* ш. Аҳолиси 22,3 млн. киши (2001), 1 км² га 621,7 киши тўғри келади. Расмий тил — хитой (мандарин) тили. Аҳоли буддизм, даосизм ва христиан динларига эътиқод қилади. Пул бирлиги — янги тайвань доллари.



Тайбэй — Тайваннинг бош шаҳри ва маъмурий маркази.

Т.нинг қирғоқ чизиғи текис, шарқий қисмида Тайваньшан сувайиргич тизмаси ўтган. Ғарбий соҳили текислик. Шим.да бир неча сўнган вулкан бор. Кучли зилзилалар бўлиб туради. Иқлими шим.да субтроник, жан.да тропик, муссонли иқлим, янв.нинг т-раси 15—20°, июлники 25—30°. Йиллик ёғин 1500—2500 мм. Тез-тез тайфун бўлади. Дарёлари серсув. Ҳудудининг ярмига яқини доим яшил ўрмон б-н қопланган, 3300 м дан баланд қисми бутазор ва ўтлоқлар. Фойдали қазилмалардан нефть, табиий газ, кўмир қазиб олинади, олтингугурт конлари бор. Текисликларда шоли, чой, батат, шакарқамиш, ананас ва ҳ.к. экилади.

Орол ҳақидаги дастлабки маълумотлар 1—2-а.лардаги Хитой манбаларида учрайди. 1590 й.да Т.ни португаллар босиб олиб, Формоза (гўзал, нафис) деб атаганлар. 1624 й.дан голландлар назоратида бўлди. 1861 й.да улардан озод этилиб, маъмурий жиҳатдан Хитойнинг Фуцзянь провинцияси таркибига киритилди. 1887 й.да эса алоҳида провинция қилиб ажратилди. 1894—95 й.лардаги Япония — Хитой урушидан сўнг орол японларга ўтди. 2-жаҳон урушида японлар енгилгач, Т. 1945 й.да Хитойга қайтарилди. 1949 й.да ХХР ташкил этилгач, мағлуб бўлган гоминданчилар Т.га ўрнашиб олдилар ва «Хитой Республикаси ҳукумати»ни тузидилар. Т.да амал қилинадиган конституцияга мувофиқ Т. ҳукумати оролни 6 й. муддатга сайланган президент бошқарадиган «Хитой Республикаси» деб номлади. ХХР ҳукумати эса Т. маъмуриятига «бир давлат — икки система» шаклини таклиф этди. Унга мувофиқ орол тинч йўл б-н ягона Хитой юрисдикцияси остидаги ўз ижтимоий тизимига эга маъмурий р-н бўлиши лозим. Т. ҳукумати эса бунга қарши ва у «бир мамлакат — икки ҳокимият» шаклини таклиф этмоқда. Т.нинг олий бошқарув органлари — Миллий мажлис ва 5 асосий палата (юан) дан иборат. Президент, Миллий мажлис ва палаталар 6 йил муддатга сайланади. 40 дан ортиқ партия рўйхатга олинган, етакчи партиялар — демократик прогрессив партия, гоминдань партияси (Миллатпарвар партия).

2-жаҳон урушидан сўнг Т. иқтисодий ўсиш ва экспорт бўйича дунёда энг юқори суръатларга эга бўлиб, иқтисодий жиҳатдан кучли маъмурий иқтисодий Осиёнинг «Тўрт кичик иқтисодий аждар»и — Корея Республикаси, Сингапур ва Сянган гуруҳидаги янги индустриал мамлакат ҳисобланади. 1991 й.дан Осиё-Тинч океан иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотига аъзо. Т.нинг ялпи ички маҳсулоти 270 млрд. доллардан зиёд бўлиб, жаҳонда 20-ўринни эгаллайди. Иқтисодий ўсиш суръати — 65,1%. Компьютер, электрон уй-рўзғор аппаратураси, кийим-кечак, пойабзал, спорт яхталари и.ч. бўйича жаҳон хўжалигида етакчи ўринни эгаллайди. Т. электроника таркибий қисмлари, мебель, тўқимачилик, металлургия, кимё, аниқ машинасозлик маҳсулотларининг йирик экспорт қилувчиси. Асосий саноат тармоқлари: тўқимачилик, радиоэлектроника, кемасозлик, озиқ-овқат, цемент, ўрмон-ёғочсозлик, пўлат эритиш. Йирик саноат шаҳарлари: Тайбэй, Цзилун, Тайчжун, Гаосюн. Камфара и.ч. ва экспорт қилишда дунёда 1-ўринда. Ҳудудининг 24% экин майдони. Асосий экини — шоли, шунингдек, шакарқамиш, батат, ананас ҳам етиштирилади; чой плантациялари бор. Чорвачиликда қўй боқилади. Балиқ овланади.

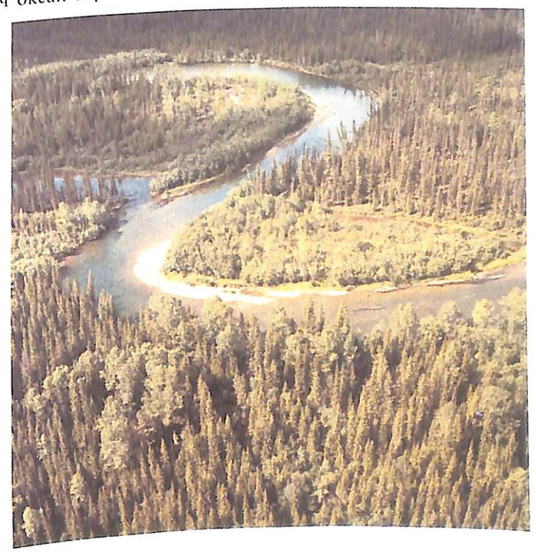
Т.ни дунёнинг 29 давлати тан олган. Асосий савдо ҳамкорлари — АҚШ, Япония, Сянган.

ТАЙВАНЬ БЎҒОЗИ — Осиё материгининг шарқий қирғоғи б-н Тайвань о. оралиғидаги бўғоз. Жан. Хитой ва Шарқий Хитой денгизларини бирлаштириб туради. Уз. 398 км, энг камбар жойининг эни 139 км, энг саёз жойининг чуқурлиги фарватерида 8,6 м. Т.б.да Пэнхуледао о.лари бор. Йирик портлари: Гаосюн, Фучжоу ва Сямин.

ТАЙГА — мўътадил минтақанинг игна баргли дарахтлардан иборат ўрмонлари. Евросиё, Шим. Америкада катта майдонларни эгаллаган. Т.да дарахт турлари кўп эмас, ўрмон манзараси деярли бир хил. Тўшама ўсимликлари кам. Ер юзаси яшил йўсинлар б-н қоп-



Тайвань табиати манзараси.



Тайга ўрмонлари.

ланган. Тупроғи кулранг. Т. дарахт турларига қараб, ёруғ Т. ўрмонлари ва қоронғи Т. ўрмонларига бўлинади. Ёруғ Т. ўрмонларида қарағай, тилоғоч, қоронғи Т.да қора қарағай, оқ қарағай, кедр ўсади. Қиши қаттиқ совуқ, ёзда т-ра 10—20° атрофида бўлади, ёғин миқдори 300—600 мм, ботқоқликлар бор. Т. бошқа маъноларда ҳам қўлланилади: Шарқий Сибирда бепоён кимсасиз қалин ўрмонлар, Олтойда ўрмон б-н қопланган тоғлар, Тувада яланғоч тоғ, Монголияда ҳайвонлар кўп бўлган қалин ўрмонлар тушунилади.

ТАЙЁРЛОВ БЎЛИМИ — олий мактабларда унга кирувчиларнинг умумий тайёргарлик даражасини ошириш ва кириш учун зарур бўлган билимлар беришга йўналтирилган тузилма. Т.б.га умумий ўрта мактаб, касб-ҳунар коллежлари, академик лицейларни битирган ўқувчилар, шунингдек ҳарбий хизматдан қайтган ўрта маълумотга эга шахслар қабул қилинади. Т.б.га кирувчилар махсус суҳбатдан ўтказилади ва шартнома асосида қабул қилинади. Т.б.да муайян мутахассислик бўйича олий ўқув юртига кириш тестларини ечишга хизмат қиладиган фан соҳалари чуқур ўргатилади. Т.б. олий мактабга кирувчиларни олий ўқув юртларига кириш имтиҳонлари ва тест топшириқларидан ўтишга тайёрлайди. Т.б.ни битирганларга олий ўқув юртига киришида ҳеч қандай имтиёз берилмайди.

ТАЙКОНАВТ (хитойча — тайкуп — космос) — Хитойда космик парвозни амалга оширадиган ёки космик кема экипажи аъзоси сифатида қатнашадиган шахс. Россия ва б. мамлакатларда *космонавт*, америкада *астронавт* деб аталади. Хитойда биринчи Т. 38 ёшли подполковник Ян Ливэй бўлди. У 2003 й. 15 октябрь куни «Шэнь-чжоу-5» («Муқаддас кема») космик кемаси (КК) да космосга парвоз қилди. У космосда 21 соатдан кўп вақт бўлиб, Ер атрофини 14 марта айланиб чиқди (600 минг км дан ортиқ масофани босиб ўтди). Ян Ливэй 17 окт. куни эрталаб парашют ёрдамида ККнинг тушириш аппаратида сог-саломат Ички Монголия чўлларига тушди. У космосга парвоз қилган 241-шахс бўлди. Бу парвоз Хитойнинг Бошқариладиган космик парвозлар муҳандислик дастури (Се Минбо) га асосан амалга оширилди. Хитойлик Т.нинг космосга муваффақиятли парвозидан сўнг Хитой ҳам Россия ва АҚШ дан кейин космик мамлакатлар сафига қўшилди.

ТАЙЛОР (Тэйлор) (Tylor) Эдуард Бернетт (1832.2.10, Лондон — 1917.2.1, Уэллингтон, Сомерсетшир) — инглиз этнографи, ибтидоий маданият талқиқотчиси. Г. Спенсер б-н биргаликда этн. ва маданият тарихидаги эволюцион мактаб асосчиси. Динларнинг келиб чиқишидаги анимистик назарияни ишлаб чиққан (қ. *Анимизм*). «Ибтидоий маданият» (1—2-жилд, 1871) ва «Антропология» (1881) каби асарлар муаллифи.

ТАЙМ (инг. time — вақт) — тўп б-н ўйналадиган спорт ўйинлари (футбол, коптокли хоккей ва б.)да ўйин вақтининг босқичи, бир қисми. Мас., баскетбол ўйини ҳар бири 20 мин.лик, футбол ўйини ҳар бири 45 мин.лик 2 Т.дан иборат.

«ТАЙМС» («The Times» — «Давр») — Буюк Британияда инглиз тилида чиқадиган кундалик газета. 1785 й.дан Лондонда «Таймс ньюспейперс лимитед» компанияси томонидан нашр этилади.

ТАЙМ-АУТ (инг. time out) — спорт ўйинларида қоидаларда назарда тутилган танаффус. Жамоа, унинг устози (мас., баскетболда) ёки спортчи (мас., шахмат бўйича жаҳон биринчилиги мусобақаларида) илтимосига кўра танаффус қилинади.

ТАЙМИР — Кара денгизидаги орол, Таймир я.о.нинг қиргоғи ёнида (РФ Красноярск ўлкаси). Уз. 37 км, ўртача эни 18,5 км. Майд. 350 км². Энг баланд жойи 235 м (Негри тоғи). Асосан, усти тўртламчи давр ётқизиқлари б-н қопланган қумтош ва сланецлардан тузилган. Тундра ўсимликлари ўсади.

ТАЙМИР (ДОЛГАН-НЕНЕЦЛАР) МУХТОР ОКРУГИ — РФ Красноярск ўлкаси таркибида. 1930 й. 30 дек.да ташкил этилган. Округ ҳудуди бутунлай қутбий доира орқасида, Шарқий Сибирнинг чекка шим.да, Таймир я.о.да жойлашиб, ғарбдан шарққа 1200 км, шим.дан жан.га 800 км масофага чўзилган. Т.м.о. таркибига Кара ва Лаптевлар денгизларидаги архипелаг ва ороллар ҳам киради. Майд. 862,1 минг км². Аҳолиси 39,8 минг киши (2002), асосан, руслар (67%), шунингдек, долган, ненец, нганасан, эвенк миллат вакиллари ва б. ҳам яшайди. Т.м.о. ҳудудида 1 шаҳар (Дудинка), 1 шаҳарча (Диксон) бор. Маркази — Дудинка ш. Шаҳар аҳолиси 66,3%. Т.м.о. ҳудудидаги Норильск ш. бевосита Красноярск ўлкаси маъмуриятига бўйсунади.

Табиати. Т.м.о. Осиёнинг чекка шим. қисмини — Таймир я.о. ва Ўрта Сибирь ясситоғлигининг шим. қисмини эгаллайди. Округ ҳудуди 3 асосий қисмга бўлинади; шим.да Бирранга тоғлари, жан.да Ўрта Сибирь ясситоғлиги ва улар орасида жойлашган Шим. Сибирь пасттекислиги. Кара денгизи ва Лаптевлар денгизи б-н уралган. Орол кўп. Фойдали қазилмалардан рудалар, тошкўмир, ош тузи конлари бор. Иқлими арктик ва субарктик иқлим. Янв.нинг ўртача т-раси —30°, июлники 2°—13°. Йиллик ёғин 110—350 мм. Вегетация даври 40—80 кун. Кўп ерлар тўнгиб ётади. Асосий дарёси — Енисей. Кўл ва ботқоқлашган ерлар кўп. Типик тундра ва торф-глейли, жан.да подзол. Енисей дарёси водийсида қайир ўтлоқи тупроқлар тарқалган. Т.м.о.да пакана даур тилоғочи ўсади. Ер шарининг бирон бошқа қисмида тилоғоч бунчалик шим.да учрамайди (72°50′ ш.к.). Ёввойи шим. буғуси, тоғ қўчқори, қутб тулкиси, бўри, лемминг, оқ қуён, қушлардан оқ бойқуш, оқ қаклик учрайди. Ёзда кўплаб ҳар хил қушлар учиб келади. Сувларда ҳар хил балиқлар бор.

Ҳўжалиги. Т.м.о.нинг маҳаллий аҳолиси қадимдан бугучилик, балиқ ва мўйнали ҳайвонларни овлаш б-н шуғулланиб келган. Красноярск ўлкасидаги бугуларнинг 2/3 қисми Т.м.о.да. Енисей дарёси ва кўллар балиққа бой. Балиқчилик хўжаликлари, Дудинка, Хатанга, Усть-Портда балиқ-консерва з-длари бор. Ер остидаги музхоналарда йил давомида балиқ сақланади. Мўйнали ҳайвонлар (қутб тулкиси, ҳаворанг тулки) кўпайтириш б-н шуғулланувчи фермерлар ва жамоа хўжаликлари ишлаб турибди. Чорвачилик сут етиштиришга ихтисослашган. Сабзавотчилик ривожланмоқда. Норильск яқинида кончилик саноати мавжуд (кўмир, мис, никель, кобальт ва б.). Норильск кон-металлургия к-ти (ҳоз. «Норильский никель» корхонаси) 1952 й.дан маҳсулот бермоқда. Ер шаридаги энг шим. Дудинка — Норильск — Талнах т.й. (1937 й.дан), Усть-Хантай ГЭС бор. Т.м.о. иқтисодий алоқаларида Шим. денгиз йўли ва дарё ҳамда авиация транспортининг аҳамияти катта. Асосий портлари: Диксон, Дудинка, Хатанга. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 262 км. Округ маркази б-н авиаалоқа ўрнатилган. Дудинка зооветеринария техникуми, Таймир округ ўлкашунослик музейи мавжуд. Округ радио эшиттиришлари рус, ненец, долган ва нганасан тилларида олиб борилади.

1-минг йилликнинг охиридан бошлаб Таймир ҳудудида ҳоз. долган ва ненецларнинг аждодлари бўлган самодий қабилалари яшаган. Улар буғучилик, овчилик ва баъзи жойларда балиқ овлаш б-н шуғулланган. Руслар бу ҳудудда дастлаб 16-а. ўрталарида пайдо бўлган. Улар шу жойларни эгаллаш мақсадида аҳоли пунктлари барпо этишган. 1920 й. охирида Таймирда касбкорлик бирлашмалари тузилди, кейинчалик улар касбкорлик артелларига айланди. 1930 й. Енисей дарёсидаги Усть-Портда балиқ консервалаш з-ди қуриб ишга туширилди.

ТАЙМИР КЎЛИ — Таймир я.о.даги кўл (РФ Красноярск ўлкаси). Майд. 4560 км². Энг чуқур жойи 26 м. Уз. 250 км. Эни бир неча км дан 80 км гача. Қирғоқлари қўлтиқ ва қўлтиқчалар б-н ўйилган. Т.га Юқори Таймира дарёси қуйилиб, Қуйи Таймира дарёси оқиб чиқади. Бир йилда 3 ой музламайди. Кўлда балиқ тури кўп.

ТАЙМИР ЯРИМ ОРОЛИ — Осиёнинг энг шим.даги ярим орол (Красноярск ўлкасида). Майд. 400 минг км² (РФдаги энг катта я.о.). Ўрта Сибирнинг шим.да, Кара денгизининг Енисей қўлтиги б-н Лаптевлар денгизининг Хатанга қўлтиги орасида. Жан.да Ўрта Сибирь ясситоғлиги б-н чегарадош. Табиатига кўра уч қисмга бўлинади: 1) соҳил бўйи денудацион камбар текислиги; асосан, тўртламчи давр ётқизиқларидан таркиб топган. Рельефи — сертепа текислик. Тундра ландшафтлари асосий ўрин тутади; 2) Бирранга тоғлари шим.-шарқдан жан.-ғарбга томон ўзаро параллел йўналган тизмалардан иборат. Уз. 800 км, эни 250 км. Энг баланд жойи — Бирранга тоғи (1146 м.). Уз. 5 км гача бўлган бир неча тоғ музлиги бор (умумий майд. 40 км²); 3) Шим. Сибирь (Таймир, Енисей-Хатанга) пасттекислиги. Туз гумбазлари учрайди. Рельефи — сертепа текислик, мутлақ бал. 50—200 м. Т.я.о.нинг иқлими қаҳратон совуқ; замини доимий тўнгиб ётади. Йиллик ёғин 120—250 мм. Янв.нинг ўртача т-раси —30°, —35°, июльники 1°—12°. Энг паст т-ра —61°, энг юқори т-ра 30°. Дарёлари: Пясина, Юқори ва Қуйи Таймира, Хатанга. Кўл кўп. Аҳоли кўпроқ буғучилик б-н шуғулланади. Таймир тошкўмир ҳавзаси ва кўплаб туз конлари бор.

«ТАЙМС ОФ ИНДИЯ» («The Times of India» — «Ҳиндистон даври») — Ҳиндистонда инглиз тилида чиқадиган энг нуфузли кундалик газета. 1838 й. дан Аҳмадобод, Бомбай ва Деҳлида нашр этилади.

ТАЙМУР Маҳмуд (1894.16.6, Қоҳира — 1973.25.8, Швейцария) — араб ёзувчиси (Миср). Араб тили академияси (Қоҳира)нинг ҳақиқий аъзоси. Миср адабиётида реалистик новелла жанри асосчиларидан бири. Ижоди 1920 й.дан бошланган. Дастлабки ижодида А.П.Чехов, Г. де Мопассан асарларининг таъсири сезилади. Ҳикояларида Миср деҳқонларининг аянчли турмуши тасвирланган, «Маҳзул нидо» (1939), «Бўронларда азобланган Салва» (1947) романларида *символизм* таъсири кўзга ташланади. Т. «Шамруҳ» (1958), «Қўк чироқлар» (1960) каби ижтимоий мавзудаги романлар, бир неча қисса ва драмалар муаллифи. Айрим асарлари ўзбек тилида нашр этилган: «Араб ҳикоялари» (1957), «Ҳикоялар» (1958) ва б.

ТАЙПИН ҚЎЗҒОЛОНИ — Хитойдаги Цин сулоласига қарши кўтарилган деҳқонларнинг энг йирик қўзғолони (1850—64). Унга Хун Сюцюань, Ян Сюцин ва б. бошчилик қилган. 1850 й. ёзида Цзиньтянь (Гуанси вилояти)да бошланган. Т.қ. дастлаб локал характерга эга бўлган. Қўзғолонга пухта тайёргарлик кўрилган, қатъий интизомга бўйсунган армия тузилган. Қўзғолончилар Янцзи водийсида «Самовий мўлкўллик давлати» («Тайпин тяньго») барпо этганлар. Маркази Нанкин ш. бўлган (1853). Қўзғолончилар сони 20—30 мингдан 300—500 минггача етган. Қўзғолон раҳбарлари Хитойда и.ч.ва истеъмолда барчанинг тенглигига асосланган утопик аграр дастурни эълон қилишган. 1853 й. майда қўзғолончилар Пекинга юриш қилган, бироқ 1855 й. майда улар ҳукумат қўшини томонидан тор-мор келтирилган. 1853—56 й.ларда Марказий Хитойда қўзғолончилар ғалабага эришиб катта ҳудудларни эгаллашган. Бироқ 1856 й.дан қўзғолон раҳбарлари ўртасида келишмовчилик вужудга келиши оқибатида қўзғолончилар сафи заифлашган. Цин ҳукумати Англия ва Франция ёрдамида 1864 й. қўзғолонни бостирган.

ТАЙСОН Майк Жеральд (1966.30.6, Нью-Йорк) — профессионал боксчи, оғир вазнда мутлақ жаҳон чемпиони (1987—1992). 1985 й.дан профессионал боксга ўтди, WBC (Халқаро бокс комитети) таснифи бўйича оғир вазнлилар орасида энг ёш жаҳон чемпиони бўлди (1986). Т. ҳар бир учрашувни муддатидан олдин — нокаут б-н якунлаганлиги туфайли «Темир Майк» номини олди. Қонунни бузганлиги учун озодликдан маҳрум этилганлиги (1992, 1999), унинг бокс фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Т. 2002 й.да жаҳон чемпионлиги учун бўлган учрашувда Леннокс Льюис (Буюк Британия) га ютқазди.

ТАЙФУН (хитойча тай фин — катта шамол), тропик қуюн — Тинч океаннинг Жан.-Шарқий Осиё ва Узоқ Шарқ (шунингдек, Филиппин о.лари ва улардан шарқ томонда жойлашган Гуам о.лари)да ниҳоятда кучли шамолли тропик *циклон*ларнинг маҳаллий номи. Т. кўпроқ Япония о.лари, Хитой қирғоқлари, Корея я.о. қирғоқларида юз беради; баъзан Узоқ Шарқда Камчаткагача етиб келади. Тезлиги 30—50 км/соат (баъзан 100 км/соат) гача етади. Т., кўпинча, июлдан окт.гача бўлади. У денгизда катта тўлқинлари юзага келтиради ва 1000 мм га етадиган ёғингарчилик олиб келади. Шарқий Осиёнинг қирғоқ ўлкаларида Т. катта харобаликлар, сув босиши ва б. фалокатларга сабаб бўлади.

ТАЙЮАНЬ — Хитойдаги шаҳар, Фиҳэ дарёси (Хуанхэ дарёси ҳавзаси) бўйида. Шаньси провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,95 млн. киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Қора металлургия, оғир машинасозлик, кимё, енгил саноат корхоналари мавжуд. Шаҳар яқинидан тошкўмир, темир рудаси, оҳактош қазиб олинади. Т. — Хитойнинг қад. шаҳарларидан бири. Цин сулоласи (1644—1911) даврида Шаньси провинциясидаги энг катта шаҳар бўлган. Меъморий ёдгорликларидан Цзиньци, Шэнмудань ибодатхоналари (6—7-а.лар), шаҳар яқинидаги Тяньлуншан тоғида ғор ибодатхонаси (6-а.) бор.

ТАКА, теке — туркман қабилаларидан бири. Т.лар 17—18-а.ларнинг 1-ярмида Болхон тоғи водийсида, Хоразмда ва Амударё бўйларида яшаган ва уларнинг катта бир қисми Тажан воҳасини эгаллаган. Т.ларнинг асосий қисми 18-а. охири — 19-а.нинг бошларида Ахалтака ва Мурғоб водийларига кўчган; Марвни 19-а.нинг ўрталарида эгаллаган. Т.лар 2 гуруҳга: отамиш (бег, аноули ва векил номли йирик уруғларга) ва тўхтамишга бўлинган. 1897 й.да Т.лардан Мурғоб воҳасида 20 минг хўжалик, Тажан ва Қааққада 7 минг хўжалик, Ахалияда 9 минг хўжалик бўлган. Т.лар деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. 19-а.нинг бошида Т.лар бошқа туркман қабилалари б-н аралашиб, туркман халқи таркибига сингиб кетган (қ. *Туркманлар*).

ТАКА — эчкининг эркаги, урғочи эчкиларни қочириш учун танлаб олинадиган зотли эркак эчки. Эчки ва қўй пода (сурув)ларини етаклаб юриб, чўпонлар меҳнатини енгиллаштирувчи жонивор. Улоқлик пайтида бичиб қўйилган (эркаклик жинси томири узиб қўйилган ёки олиб ташланган) бўлса кўпинча «серка» дейилади. Эчкилар суруви сифатини яхшилашда ва эчкилар маҳсулдорлигини оширишда (айниқса, наслчилик хўжаликларида) Т.лар зотига алоҳида эътибор берилади; Т.ларда жинсий уйғониш эрта (6 ойда) бошланади. Лекин насл олишга 1,5—2 ёшида жалб этилади. Эркин қочиришда бир Т.дан мавсумда ўртача 25—35, сунъий қочиришда 250—300 урғочи эчкини

уруғлантириш учун 5—6 й. давомида фойдаланилади. Т.ларни боқиш, асраш, парвариш қилиш зооветеринария тартиб-қоидалари асосида ташкил этилади.

ТАКАЛИ — Навоий вилояти Нурота туманидаги довон. Бал. 2000 м. Довондан Нурота туманини Хатирчи тумани б-н боғлайдиган сўқмоқ йўл ўтади. Бу довонга Нурота туманидаги Тиканли қишлоғи орқали борилади. Довон атрофида булоқ кўп.

ТАКАЛИСОЙ ҒОРИ — мустье даврига оид ғор (мил. ав. 40—30-минг йиллик). Самарқанддан 50 км жан.-шарқда, Тахтақорача довонида жойлашган. Археолог Д.Н.Лев текширган (1951). Т.ғ.нинг уз. 25 м, кириш қисмининг бал. 2 м. Кираверишда 9 м² майдончанинг қора тупроқли лой қатлами орасидан (25—40 см чуқурликда) суяк парчалари, кўмир қолдиғи, 3 дона узунчоқ оқ тош парракчаси ва бир қанча тош синиқлари топилган.

ТАКАСОҚОЛ (Dodartia L.) — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда ягона тури — шарқ Т.и (D. orientalis L.) учрайди. Пояси сершох, деярли баргсиз. Тўпгули шингилсимон, 3—7 гулли, қорамтир-бинафша, шохлари учида сийрак шингиллар ҳосил қилади. Илдизи яхши ривожланган. Июньсент. ойларида гуллаб уруғлайди. Тоғ этакларида, йўл ёқалари, боғ ва экинзорларда бегона ўт сифатида ўсади.

ТАКАТОШ РАСМЛАРИ — Молгузар тоғининг шим. ён бағридаги Такатош дара қоятошларига ўйиб ишланган тасвирлар. 1956 й.да А. Муҳаммаджонов томонидан топилган; 1970—71 й.ларда археолог А. Кабиров томонидан ўрганилган. 1000 дан ортиқ расмлар жез даврининг сўнгги даври (2-минг йиллик 2-ярми — 1-минг йилликнинг боши)га мансуб (кейинги даврларда ишланганлари ҳам бор), тош, жез ва темир буюмлар б-н уриб, схематик, контур, соя услубида безакли қилиб ўзига хос ишланган. Т.р.да қуролланган кишиларнинг ёввойи ҳайвонларни ов қилиши, диний маросимлар ижроси



Такатош расмлари.

ҳақида турли манзаралар, кўплаб одамлар, ёввойи ва уй ҳайвонлари, турли буюмлар тасвирланган. Т.р. ибтидоий ва қад. санъатнинг нодир намунаси, шунингдек, муҳим маданий ва тарихий манба сифатида қимматлидир.

ТАКАШ Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (тўлиқ исми Алоуддин Такаш ибн Эл-Арслон ибн Отсиз ибн Ануштегин) (тахм. 1152—1200.3.7) — *ануштегинийлар* сулоласидан бўлган *Хоразмшоҳлар давлати*нинг ҳукмдори (1172—1200 й.).

Т. отаси Эл-Арслон вафоти арафасида Жанд вилояти волийси бўлиб турган. Шунинг учун Эл-Арслон кенжа ўғли *Султоншоҳ*ни валиаҳд қилиб тайинлайди ва Султоншоҳ тахтга ўтирган (1172). Т. Султоншоҳни тан олмаслигини айтгач, Султоншоҳ унга қарши онаси маслаҳати б-н қўшин жўнатган. Т. эса *қорахитойлар* маликаси Чэн Тиён (1164—1177)га ҳар йили ўлпон тўлаб туриши ҳақида ваъда бериб, ўгай укаси Султоншоҳ б-н курашиш учун ҳарбий ёрдам сўраган ва ундан олган қўшин б-н Урганч (Кўҳна Урганч)га юриш қилган. Султоншоҳ ва онаси Туркон хотун Хуросонга қочган. Урганчни қўлга киритгач, Т. 1172 й. 11 декда халқнинг маъқулидаги б-н расман Хоразм тахтига ўтирган. Лекин, укаси б-н Хоразм тахти учун яна 20 й. кураш олиб боришга мажбур бўлган. Султоншоҳ вафотидан сўнг Хуросоннинг Толиқон -Марвируд - Ҳирот йўналишидаги ерлар Т.га ўтган. У ўғли Носируддин Маликшоҳни Марвга, бошқа ўғли Қутбиддин Муҳаммад II ни Нишопурга волий қилиб тайинлаган. Шундан сўнг Т. Шарқий Эронга ўз таъсирини ўтказиш б-н бирга, Ғарбий Эрон ишларига ҳам аралаша бошлаган. Т. Султоншоҳга қарши курашаётган вақтида (1172—1193) ғурийлар, салжуқийлар ва аббосий халифалар, ҳатто баъзан қорахитойлар б-н ҳам яхши муносабатларни сақлаб улар б-н дўстона мактублар ёзишиб турган (бу мактублар мазмуни сақланиб қолган).

1192—93 й.ларда салжуқийлар султони Тўғрул III Т. б-н яхши муносабатни сақлаш учун унинг ўғли Юнусхонга ўз қизини берган ва сулҳ шартномасини тузган, бунга кўра Рай хоразмшоҳ мулки деб тан олинган. Лекин, Тўғрул III шартномани бузган. Тўғрул IIIга халифа ан-*Носир* ҳам қарши бўлиб, у Т.га мактуб ёзиб Тўғрул III га қарши курашда ёрдам сўраган. Т. 1194 й. 4 мартдаги жангда Тўғрул III қўшинларини маглубиятга учратиб, унга қарам ерларни ўз тасарруфига қўшиб олган, лекин, халифага ўлжадан ҳеч нарса тегмаган. Бу улар ўртасидаги муносабатларнинг бузилишига олиб келган. Тўғрул III вафот этгач, Эрон ва Ироқи Ажам ерлари Хоразмга ўтади, салжуқийлар сулоласи барҳам топади. Т. ўша йилдан эътиборан «султон» унвонини қўллай бошлайди.

Т. 1195 и.да Кирмонни ўзига бўйсундирган. Умрининг охирги йилларида *исмоилийлар* б-н муваффақиятли кураш олиб борган. 1200 й. халифа б-н муносабати яна ёмонлашган Т. Багдодга юриш қилган, лекин ярим йўлда Нишопур ва Хоразм оралигидаги Шаҳристон ш.да вафот этган. Т.нинг жасади Гурганчга келтирилиб ўзи қурдирган катта мадраса қошидаги мақбарага дафн қилинган.

Ўрта аср муаллифларининг ёзишича, Т. адолатпарвар, иқтидорли, буюк дипломат ва лашкарбоши бўлган. Т. мусиқани севган, удни жуда яхши чалган, ҳозиржавоб бўлиши б-н бирга сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, ҳарбий кучдан тўғри фойдалана олган.

Т. қипчоқ хони Жонкишининг қизи Туркон хотунга уйланган. Унинг б-н бирга келган қипчоқлар кейинчалик мамлакат таназзулига сабаб бўлган.

Т. даврида Хоразмшоҳлар давлати кучайган. У ўғли Қутбиддин Муҳаммадга марказлашган мустаҳкам давлат ва ташкилий жиҳатдан қудратли қўшинни мерос қолдирган.

Ад.: Буниёдов З., Ануштегин — Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998; Танорий О., Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври, Т., 1998; Насавий Ш., Султон Жалолиддин Мангуберди тарихи, Т., 2000.

Неъмат Полвонов.

ТАКАШ МАҚБАРАСИ — Кўҳна Урганчдаги меъморий ёдгорлик (13-а. бошлари). Хоразм шоҳи *Такаш* (1200 й.в.э.) га атаб қурилган. Мақбара мурабба тарҳли (11,45×11,45 м), пойгумбази (бал. 12,5 м) гўласимон ғаровли, гумбази кулоҳий. Унга жан. томондаги пешток орқали кирилади. Пештоқ равоғи сопол муқарнаслар б-н пардозланган. Девор қалинлиги 3,5 м, ташқи пойгумбазидаги майда ясси равоқчалар ички нақшлар б-н гулдирилган, баъзиларига хонани ёритиш учун тобадонлар ишланган, тепаси муқарнас косачалар б-н безатилган. Ички пойгумбази ва гумбазида ҳам ўзига хос меъморий шакллар қўлланилган, устун, эшик, меҳробидаги ёғоч ўймакорлиги намуналари ҳақиқий санъат асаридир. Ташқи қиёфасида ўша давр Хоразм меъморлигининг ўзига хос жиҳатлари акс этган.



Такаш мақбараси.

ТАКЛАМАКОН — Хитойнинг ғарбий қисмидаги чўл. Тарим текислигининг марказий қисмида. Дунёда энг йирик қум чўлларидан бири. Майд. 271 минг км², Узунлиги ғарбдан шарққа 1000 км дан зиёд, эни 400 км гача. Ер юзаси текис бўлиб, тўртламчи даврда тўпланган чўкиндилардан тузилган. Шим. ва шарққа томон 1200—1300 м дан 900—1000 м гача пасайиб борали. Чўлнинг ғарбий қисмида қумтошлардан иборат бир неча қояли қатор тепалар (Чўнтоғ, бал. 1664 м), қумоқ ва тилли тепаликлар (Мозортоғ, 1635 м, Тўхтақози, 1560 м) бор. Т.нинг жан.-ғарбида барханлар, шим.-шарқида бал. 300 м гача бўлган қум уюмлари учрайди. Чекка қисмидаги катта майдонларни шўрхоклар эгаллаган. Иқлими кескин континентал, қуруқ иқлим. Йилига 50 мм дан кам ёғин ёғади, баъзи йилларда умуман ёғмайди. Кучли шамоллар эсиб, қум бўронлари бўлиб туради. Кунъулунгдан оқиб келадиган дарёлар қумга сингиб кетади, Хўтан дарёсигина ёзда чўлни кесиб ўтиб, Тарим дарёсига қуйилади. Ер ости сувлари чуқур. Чўлнинг катта қисмида ўсимлик деярли учрамайди. Дарё водийларида терак, жийда, янтоқ, шўра, саксовул ўсади. Ҳайвонот дунёси камбағал. Аҳоли воҳа ва дарё водийларида яшайди, чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланади. Т.да фойдали қазилмалардан нефть, газ, кўмир конлари, полиметалл рудалари топилган.

ТАКЛАМАКОН ЁДГОРЛИКЛАРИ — Такламакон чўлидан топилган қад. ёдгорликлар. Қум босган кўплаб кўҳна шаҳар харобалари аниқланган. 1979 й. Лобнор кўли яқинидан оқувчи Кунчи дарёси бўйида бундан 5—6 минг йил илгари яшаган одамларнинг қабри топилган. Жасадлар бошига учли кигиз қалпоқ кийгизиб қўйилган, улар юнгдан дағал тўқилган мато б-н ўралган. Қабрдан, шунингдек, палос-гилам, кигиз, терига ишлов бериб қилинган этиқ нусхалари, нафис тўқилган саватлар ва улар ичидан чиққан бугдой донлари топилган. Топилмалар Такламакон чўли атрофида қадимда анча юксак маданият, хусусан, ҳунармандчилик ва деҳқончилик ривож топганлигини кўрсатади. Жасадлар махсус асбоблар ёрдамида Нанжин ш.(ХХР)да текшириб кўрилганда улардан энг қад. ларининг ёши 6 минг йилдан ошганлиги аниқланган. Айрим жасадларнинг нафақат териси, балки ички аъзолари ҳам яхши сақланган; ҳатто кичик томирлари микроскоп ёрдамида текширилганда, унда ёғ ва тери безлари аниқ кўринган. Жасадлар орасида «Крурона гўзали» номини олган ўрта ёшли аёл жасади алоҳида эътиборга молик (қ. *Крурона гўзаллари*). Олимлар унинг ўпкасидаги кремний ва кислород бирикмасини ҳисобга олган ҳолда, у чўлда юз берган қум бўронида қолиб кетиши натижасида бевақт вафот этган деган тахминга келишган. Аёлнинг ёши 42—45 дарда бўлиб, у сарғиш сочли, киприклари узун, юпқа лабли, Туркистон халқларига хос қирра бурун, гўзал бўлган. Япония олимлари жасад асосида унинг асл қиёфасини тиклашган.

Абдулаҳад Ҳўжаев.

ТАКЛИФ — қ. *Талаб ва таклиф.*

ТАКОМИЛЛАШМАГАН ЗАМБУРУҒЛАР (Deuteromycetes ёки Fungi imperfecti) — шохланган кўп ҳужайрали мицелийли юксак (ҳақиқий) замбуруғлар синфи. Ҳаёт цикли гаплоид фазада ўтади. Вегетатив ва конидиялар (споралар) орқали жинссиз кўпаяди. Кўп Т.з. мицелий иплари бириқиб, гетерокарионлар — генетик ҳар хил сифатли ядролар ҳосил қилиш ва бу ядроларни ўзаро алмашиш хусусиятига эга. Натижада гаплоид ҳолатдаги хусусиятлар қайта ўзгаради ва тур ичида янги шакллар вужудга келади. Т.з. нинг табиатда кенг тарқалган 30 мингга яқин тури бор. Улар моддалар айланишида муҳим роль ўйнайди — тупроқда кўпаяйиб, ўсимлик ва ҳайвон қолдиқларини парчалайди. Бир қанча Т.з. ўсимликларда паразитлик қилади; баъзилари озиқ-овқат ва б. нарсаларни моғор бостиради. Пенициилл ва аспергиллардан антибиотиклар олинади. 4 тартиби — гифомицетлар, меланкониаллар, стерил мицелийлар ва сферопсидаллар мавжуд.





ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — сарфланган и.ч. омиллари (табиий захиралари, ишчи кучи ва и.ч. воситалари)ни қайта и.ч. йўли б-н тиклаш. Унинг ўзгармас кўламда қайтарилиб турилиши оддий такрор и.ч. ҳисобланади. Агар шу жараён янгидан кенгайтирилган кўламда такрорланса *кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш* дейилади.

Оддий такрор и.ч.да фойдаланилаётган и.ч. омиллари, шу жумладан, капитал ва меҳнат ҳажми, муайян муддат давомида ўзгармайди. Бу омилларнинг илгаригидек унумдорлиги натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори камаймайди (акс ҳолда торайган и.ч. пайдо бўлади) ҳам, кўпаймайди ҳам. Кенгайтирилган Т.и.ч.да, бошқа ҳамма шароитлар бир хил бўлган ҳолда, и.ч. омиллари ҳажмининг ўсиши и.ч.нинг ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмининг ўсишига олиб келади. И.ч.нинг бир ёки бир неча омилларининг кўпайиши ҳисобига юзага келадиган кенгайтирилган Т.и.ч. учун, одатда, қўшимча капитал қўйилмалар талаб этилади (и.ч.га инвестиция жалб этилади). Иқтисодий тараққиёт фақат кенгайтирилган Т.и.ч. бўлгандагина юз беради. Бутун жамият миқёсида ялпи ички маҳсулотни (ЯИМ) кенгайтирилган Т.и.ч. олдинги даврда жамғарма учун ишлаб чиқарилган ЯИМнинг бир қисмидан фойдаланишни тақозо этади. Мамлакатнинг тикланадиган ва тикланмайдиган табиий ресурслари унинг миллий бойлигининг бир қисми ҳисобланади. Тикланадиган бойликлар — ўрмонлар, балиқ захиралари, қ.х. ер майдонлари ва б.дир. Бу табиий захиралар, одатда, узоқ муддатли Т.и.ч. такрор ҳосил бўлиш циклига эгалиги б-н ажралиб туради. Кўпгина фойдали қазилмалар — нефть, тошкўмир, боксит, темир рудаси тикланмайдиган захираларга киради. Шунинг учун улардан тежамкорона ва самарали фойдаланилади.

Демографияда «Т.и.ч.» тушунчаси аҳоли сонининг тикланиши жараёнлари унинг миллий бойлигининг бир қисми ҳисобланади. Тикланадиган бойликлар — ўрмонлар, балиқ захиралари, қ.х. ер майдонлари ва б.дир. Бу табиий захиралар, одатда, узоқ муддатли Т.и.ч. такрор ҳосил бўлиш циклига эгалиги б-н ажралиб туради. Кўпгина фойдали қазилмалар — нефть, тошкўмир, боксит, темир рудаси тикланмайдиган захиралар-га киради. Шунинг учун улардан тежамкорона ва самарали фойдаланилади.

Демографияда «Т.и.ч.» тушунчаси аҳоли сонининг тикланиши жараёнлари унинг миллий бойлигининг бир қисми ҳисобланади. Тикланадиган бойликлар — ўрмонлар, балиқ захиралари, қ.х. ер майдонлари ва б.дир. Бу табиий захиралар, одатда, узоқ муддатли Т.и.ч. такрор ҳосил бўлиш циклига эгалиги б-н ажралиб туради. Кўпгина фойдали қазилмалар — нефть, тошкўмир, боксит, темир рудаси тикланмайдиган захиралар-га киради. Шунинг учун улардан тежамкорона ва самарали фойдаланилади.

Такламакон ёдгорликлари: Археологлар томонидан қабрнинг очилиши ва япон олимлари томонидан таъмирланган «Крурона гўзали».

ларини тавсифлаш учун қўлланилади. Шартли равишда 2 та болали оила оддий Т.и.ч.ни, 3 та ва ундан кўп болали оилалар кенгайтирилган Т.и.ч. ни билдиради.

ТАКРОРИЙ ЛОГАРИФМ ҚОНУНИ — эҳтимоллар назариясининг мазмуни жиҳатидан катта сонлар қонунига яқин бўлган лимит теоремаларидан бири. Т.л.қ. қўшилувчилар сони ортганда боғлиқсиз тасодифий миқдорлар йиғиндиларининг маълум шартларда ортишининг аниқ тартибини кўрсатади. Мас., $X_1,..., X_n$ — тасодифий миқдорлар эркли ва улардан ҳар бири 1/2 эҳтимоллик б-н иккита +1 ёки —1 қийматни қабул қилади. Агар $s_n=X_1+...+X_n$ бўлса, ҳар қандай мусбат $\delta \geq 0$ учун бирор N натурал сонидан катта. n нинг чексиз кўп қийматларида

$$S_n < (1+\delta)\sqrt{2n\ln\ln n},$$

$$S_n > (1-\delta)\sqrt{2n\ln\ln n},$$

тенгсизликлар 1 га тенг эҳтимоллик б-н бажарилади. «Т.л.қ.» атамаси юқоридаги ифодаларнинг $\ln\ln n$ кўпайтувчиси б-н боғлиқ бўлиб, метрик сонлар назарияси асосида келиб чиққан. Т.л.қ.га оид биринчи натижани 1924 й.да А.Я. Хинчин олди. Кейинчалик А. Н. Колмогоров (1929) ва В. Феллер (1943) ишларида ривожлантирилди.

ТАКРОРИЙ ЭКИНЛАР — 1) далада-ги асосий экин ҳосили ўриб-йиғиб олинганидан кейин ўрнига иккинчи марта экиладиган экинлар; экилган йилининг ўзидаёқ ҳосил беради. Ердан унумлироқ фойдаланишга ва майдон бирлигидан кўпроқ миқдорда қ.х. маҳсулоти олишга имкон беради. Қузи илиқ, узоқ давом этадиган сернам р-нларда ва суғорма деҳқончилик минтақаларида қўлланилади. Ўрта Осиёда анғиз экинлар экилади (мас., кузги арпа ўриб олинганидан кейин ўрнига бошқа дон экини — маккажўхори, жўхори, нўхат, мош экилади) ва 2-ҳосил олинади (дон ёки кўк масса). Бу жойларда ўриб олинадиган экинлар ҳам экилади. Асосий экин физиологик етилмасдан (мас., кўк озуқа учун кузги жавдар) ўриб олинганидан кейин ўрнига озуқа учун маккажўхори экиш ҳам мумкин; 2) бир экиннинг ўзини бир майдонга босим икки ёки бир неча йил мобайнида қайта экиш. Ғўза, шоли, буғдой ва б. экинлар етиштиришга ихтисослаштирилган зоналарда кенг қўлланилади. Ўғитлар етарли ва суғориладиган шароитларда такрор экилганда ҳосилдорлик пасаймайди. Бу усул алмашлаб экишга кирмайдиган участкаларда ҳам қўлланилади. Мас., бир далада сурункасига 2—3 йил каноп етиштириш шулар жумласига киради.

ТАКРОРЛАШ (психологияда) — муайян билимлар, материаллар, ақлий ҳаракатларнинг эсга туширилиши ва ўзлаштирилишига имкон берадиган жараён. Т. матндаги сўзларнинг маъносига қараб улар ўртасида фикрий алоқалар ўрнатиш, нарса ва ҳодисалар моҳияти ичидан янги муносабатларни очиш, у ёки бу фаолият усулларини инсон томонидан фаоллаштириш воситаси ҳисобланади. Т.нинг бошқа бир вазифаси ҳаракат, кўникма ва малакаларни юзага келган вазиятларга биноан турлича мезонлар бўйича такомиллаштириш саналади. Т. юзасидан махсус танланган машқларни бажариш, ақлий ҳаракатлардан фойдаланиш ўзгарувчан шароитларда ҳам ижобий натижаларга эришишни таъминлайди. Т. натижасида шахс фикр-мулоҳазаларини умумлаштириш, яхлитлаш, англаш хусусиятига эга бўлади. Ҳаракат, кўникма, малака ва машқларни кўп маротаба Т. эвазига улар автоматлашиш имкониятига эришади. Т.да матнни яхлит, сидирғасига, қисмларга ажратиб, режага асосланиб, материаллар ичидан маънодош сўзларни танлаш, узлуксиз машқ қилиш воситаси б-н алоқа, муносабат ўрнатилади. Т.нинг самарадорлиги кўп жиҳатдан маъноли ёки маъносиз материалларга, уларнинг осон ёки мураккаблигига, шахснинг кайфиятига, қизиқишига, интилишига, ёш хусусиятига боғлиқ.

Эргаш Ғозиев.

ТАКСАЦИЯ (лот. taxatio — баҳоламоқ), ўрмон таксацияси — ўрмон ресурсларини ҳисобга олишда, дарахтларнинг ёши, бўйи, сифати, тайёрланадиган ёғоч захираси кабиларни баҳолаш. Т.да махсус кўрсаткичлар (дарахтлар сони ва йиллик ўсиши, тур таркиби, яқин йилларда кесишга мўлжалланган дарахтлар захираси ва б.) қўлланилади. Дарахтларни ўлчаш тўғрисидаги фан ва ўрмонларнинг маҳсулдорлиги тўғрисидаги таълимот — дендрометрия ўрмон Т.сининг илмий асосини ташкил этади (қ. *Ўрмончилик*).

ТАКСИ (франц. taxi), таксомотор — йўловчилар ёки юк ташишда фойдаланиладиган енгил ёки юк автомобили. Одатда кира ҳақи таксометр бўйича тўланади. Биринчи Т.лар Лондонда 1903 й., Москвада 1907 й., Петербургда 1937 й., Тошкентда 1934 й. пайдо бўлган. Т. сифатида кўплаб ишлаб чиқариладиган енгил ва юк машиналари, махсус автомобиллардан фойдаланилади. Муайян йўналишлар бўйича белгиланган вақт оралатиб қатнайдиган Т.лар маршрутли таксилар деб аталади. Бундай Т.лар учун маълум қийматдаги ҳақ ставкаси белгилаб қўйилади.

ТАКСИЛА (юн. Taxila, қад. ҳиндча Такҳасила ёхуд Такшашила) — қадимда Ҳиндистон я.о.нинг шим.-ғарбидаги шаҳар (ҳоз. Покистоннинг Равалпинди ш.дан 35 км нарида), *Гандҳара* давлати пойтахти. Мил. ав. 3—2-а.ларда Т. Мауриялар империяси шим.-ғарбий қисмининг маъмурий маркази бўлган. Т.нинг энг қад. археологик қатлами мил. ав. 6-а.га оид. Т. савдо ва ҳунармандчиликнинг йирик маркази, ҳинд, эллин, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятлари мужассам бўлган шаҳар эди. У шунинглек, қад. ҳинд фани ва маорифи маркази сифатида ҳам машҳур. Т. 5-а. нинг 2-ярмида *эфталийлар* босқинида қаттиқ шикастланган, аҳоли шаҳарни ташлаб кета бошлаган ва 7-а.га келиб ташландиқ ҳолга келган. 1913 й.дан бошлаб олиб борилаётган археологик қазиш ишлари қад. ҳинд жамиятининг турли жабҳаларини ўрганишга доир қимматли материаллар берди.

ТАКСОДИ, ботқоқ сарв (Taxodium) — таксодидошлар оиласига мансуб барг тўкадиган игнабаргли дарахтлар туркуми. Бал. 30—50 м, тана диаметри 12 м гача боради. Игнабарги майин, тасмасимон, учли, уз. 9—15 мм, кенглиги 1—2 мм, окт. ойида сарғайиб, куз ва қишда тўкилади. Шох-шаббаси пирамидасимон, нафис, пастга эгилган. Пўстлоғи қизғиш-қўнғир. 500 й.дан кўпроқ яшайди. Ёруғсевар ўсимлик, тез ўсади. 10-й.дан бошлаб гуллайди ва мева беради. Уруғи ва қаламчасидан кўпаяди. Оддий ботқоқ сарв (T. distichum) ва мексика Т. (T. mucronatum) турлари бор. Шим. Американинг жан.-шарқида ботқоқлар ва денгиз бўйларида, 1400—2300 м баланд тоғларда ўрмонлар ҳосил қилиб ўсади. Манзарали дарахт сифатида жаҳондаги кўпгина мамлакатларда, шу жумладан, Қавказнинг Қора денгиз бўйларида, Украинанинг жануби-ғарбий қисми, Ўрта Осиёда экилади. Ёғочи чиришга бардошли, қурилишда, мебель ва турли асбоблар ясашда ишлатилади.

ТАКСОН — ўзаро қариндошлик муносабатлари б-н боғланган ва б. гуруҳлардан алоҳидаланган муайян таксономик категориялар: тур, уруғ, оила ва б.га мансуб бўлган организмлар гуруҳи. Т. муайян биологик объектларга тегишли бўлиши б-н таксономик категориялардан фарқ қилади. Мас., «китсимонлар» ёки «умуртқалилар» тушунчалари тасниф қилиниши лозим бўлган организмлар гуруҳини билдиради. Шундай қилиб, «тур», «оила» ва

бошқалар Т. бўлолмайди, лекин муайян тур, мас., оддий қарағай, уй пашшаси Т. ҳисобланади (яна қ. *Таксономик категориялар*).

ТАКСОНОМИЯ (юн. taxis — жойланиш, қатор ва nomus — қонун) — *систематика*нинг организмларни тасниф қиладиган назарий ва амалий бўлими. Терминни швед ботаниги О. Декандол (1813) тавсия этган. Баъзан Т.дан систематика ва тасниф синоними сифатида фойдаланилади, лекин систематика, одатда, организмларнинг хилмахиллиги ва уларнинг ўзаро муносабатлари тўғрисидаги, Т. эса тасниф принциплари, усуллари ва қонуниятларини ўрганадиган фан ҳисобланади. Таснифнинг анъанавий усуллари организмларнинг ўхшашлиги ва улар белгилари гомологлигини ҳамда келиб чиқиши умумийлигини аниқлашга асосланган. Т.нинг асосий вазифаси организмлар табиий таснифини ишлаб чиқаришга имкон берадиган таксономик категориялар ва улар *иерархия*си тўғрисида рационал таълимот яратишдан иборат.

ТАКСОФОН, телефон-автомат — абонентни бошқа абонент б-н бир марта улаб берадиган оммавий телефон аппарати. Маҳаллий (шаҳар, қишлоқ) алоқа, шаҳарлараро алоқа, ҳам маҳаллий, ҳам шаҳарлараро алоқа Т.ларига бўлинади. Асосий қисми: электр занжирлари блоки бўлган танга (ёки жетон) текшириш қурилмаси ва пул йиғгич. Электр занжирлари блоки Т.ни телефон ст-яси б-н улайди ва узади, нутқларни қабул қилади ва узатади; ташланган танга (ёки жетон) ни тақширади, абонент жавоб бермаса, танга (ёки жетон)ни қайтаради. Т.да рақами 3 хонадан кам бўлган (01, 02, 03 ва б.) махсус хизмат идоралари б-н пулсиз гаплашиш мумкин. Т.га танга ёки махсус жетон ташланади. Махсус карточка б-н ишлайдиган Т.лар ҳам мавжуд (2004).

ТАКТ — тилшуносликда нутқнинг фонетик бирликларидан бири; нутқ занжиридаги бир ҳалқа сифатида *бўғин*дан катта, *фраза* (синтагма)дан кичик бўлади, бошқача айтганда, Т. фразанинг бир *урғу* б-н бириккан, қўшилган, бир ёки бир неча бўғинлардан иборат бир қисмидир. Аксар тилларда барча мустақил сўзлар, ўз урғуларига эга бўлганликлари сабабли, алоҳида Т.ларга ажралади; мустақил бўлмаган, ёрдамчи сўзлар эса, урғуга эга бўлмаслиги сабабли, ўзлари алоҳида Т. ҳосил қила олмайди, балки урғуга эга бўлган мустақил сўзлардан аввал (ҳинд-европа тилларида) ёки улардан сўнг (туркий тилларда) жойлашиб, улар б-н биргаликда Т. ҳосил қилади. Мас., «Ўқиш учун ирода керак» жумласида 3 та Т. бор (ў-қиш учун; и-ро-да; ке-рак).

ТАКТ (лот. tactus — тегиш сўзидан) — *метр* бирлиги; кучли ва кучсиз ҳиссаларнинг алмашинувига асосланиб, энг кучли ҳиссадан бошланади. Оддий (2,3 ҳиссали) ва мураккаб (бир неча оддий метрик) гуруҳчалардан ташкил топган Т.лар бўлади. *Нота ёзув*ида вертикал чизиқ (такт чизиғи) б-н ажратилади. Т. таркиби ўлчов б-н белгиланади. Тенг Т.ларга ажратиб бўлмайдиган мусиқа намуналари (йиғи, катта ашула каби) ёзувида Т. чизиқлари воситасида мусиқа жумлаларининг чегарасигина кўрсатилади.

ТАКТАК (Hordeum bulbosum Torn.), хардума, тоғарпа — бошоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимга. Бўйи 50—190 см. Боғлик, бегона ўт. Бўйи 50—190 см. Боғлик, бегона ўт. Бўйи 50—190 см. Боғлик, бегона ўт

қобилияти ҳажмига тўғри мутаносибликда (талаб эластиклиги), нарх даражасига тескари мутаносибликда ўзгаради. Шунингдек, харидор диди, ўринбосар товарларнинг ва уларнинг нархи, товарларни насия (кредит)га сотилиши, товарнинг мода (расм-русум)га кириши каби омиллар ҳам талаб ўзгаришларига таъсир кўрсатади. Бозор иқтисодиёти шароитларида даромаднинг талабга таъсири даромад самараси дейилади. Самара ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Т.ни шакллантиришнинг асосий қуроли — *реклама*дир.

Таклиф — муайян вақтда ва муайян нархлар б-н бозорга чиқарилган ва чиқарилиши мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдори б-н ифода этилади; таклиф ишлаб чиқарувчи (сотувчи)ларнинг ўз товарларини сотишга (бозорга) таклиф этиш истаги. Бозорда товар нархи б-н унинг таклифи миқдори ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд: нарх қанчалик юқори бўлса, бошқа шароитлар ўзгармаган ҳолларда, сотиш учун шунча кўпроқ товар таклиф этилади, ёки аксинча, нарх пасайиши б-н таклиф ҳажми қисқаради. Таклиф нархга нисбатан тўғри мутаносибликда ўзгаради ва бундай боғлиқлик таклиф қонуни дейилади (T_f=Q·P); бунда T_f — таклиф, P=нарх; Q — таклиф этилган товарлар миқдори. Бундай боғлиқлик товар таклифи миқдори (Q) б-н унинг нархи (P) ўртасидаги боғлиқликни таклиф эгри чизиғи (S) орқали чизма ҳолда ифода этилади: мас., 10 сўм нархда 3 товар бирлиги таклиф этилади, агар нарх 15 сўмга кўтарилса, таклиф ҳажми 5 бирликка қадар кўпаяди, агар нарх 20 сўмга етса, таклиф ҳажми 6 бирликка етади. Шундай қилиб, таклиф миқдорининг ўзгаришлари таклиф эгри чизиғида бир нуқтадан иккинчисига кўчишида ўз ифодасини топади. Эгри чизиқнинг ижобий оғиши товар нархи б-н унинг таклифи миқдори ўртасидаги бевосита боғлиқликни акс эттиради.

Товар таклифига, товарнинг ўз нархидан ташқари бир қатор омиллар: шу товарни и.ч. зарур бўлган ресурслар нархлари; қўлланиладиган технология; солиқлар ва дотациялар; тақчиллик ёки нархлар ўзгаришларини кутиш; бозордаги сотувчилар сони ва б. таъсир кўрсатади. Мас., ресурсларнинг арзонлашуви муайян товарни ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради, бу эса унинг таклифи ўсишини стимуллайди. Таклифнинг ўзига таъсир кўрсатадиган омиллар ўзгаришларига, биринчи навбатда, нарх ўзгаришларига сезгирлиги таклиф эластиклиги деб аталади.

Т. ва т.нинг туб мазмуни уларнинг нарх орқали ўзаро алоқадорликда мавжуд бўлишидир. Бу алоқадорлик — талаб ва таклиф қонуни бозор иқтисодиётининг объектив қонуни ҳисобланади. Т. ва т. қонунига кўра бозордаги таклиф ва талаб фақат миқдоран эмас, балки ўзининг таркиби жиҳатидан ҳам бир-бирига мос келиши керак, шундагина *бозор мувозанати*га эришилади. Бу қонун *айирбошлаш* қонуни бўлиб, бозорни бошқарувчи ва тартибловчи куч даражасига кўтарилади. Унга кўра бозордаги талаб ўзгаришлари дарҳол ишлаб чиқаришга етказилиши керак. Бозордаги Т. ва т. нисбатига қараб ишлаб чиқариш суръатлар ва тузилмаси ташкил топади. Жамият бу қонундан бозор мувозанатига алоқадор омилларга таъсир этиш орқали фойдаланади.

Т. ва т. қонуннинг назарий асослари дастлаб А. *Маршалл* асарларида ифодаланган.

Ад.: Шодмонов Ш. ва б., Иқтисодиёт назарияси, Т., 2003; Тожибоева Д., Иқтисодиёт назарияси, Т., 2003.

Аҳмаджон Ўлмасов, Мухтор Расулов.

ТАЛАБА (араб. — изловчи, ўрганувчи), студент — Ўзбекистонда олий ўқув юрти, АҚШ, Буюк Британия ва б. айрим мамлакатларда олий ва ўрта махсус ўқув юрти ўқувчиси.

Ўзбекистонда Т.лан фарқли равишда мамлакатдаги ўрта махсус таълим масканларида таҳсил олаётган ёшлар ўқувчи, олий ҳарбий ўқув юртларида билим олаётганлар тингловчи, ўрта ҳарбий ўқув юртларида ўқиётганлар курсант дейилади.

Туркистонда ислом дини ёйилгач (7—8-а.), бошланғич мактабдан сўнг билим олиш б-н машғул бўлган ҳар бир киши Т. ҳисобланган. Мадрасалар пайдо бўлган 10-а.лардан уларда таҳсил олаётган кишиларгина Т. дейила бошлаган. Европада 11—13-а.ларда ун-тлар ташкил топгандан сўнг, уларда фаолият кўрсатадиган ҳар бир одам, яъни сабоқ берувчи ҳам, сабоқ олувчи ҳам студент деб аталган. Кейинчалик ун-тларда ўқитувчилар учун магистр, профессор ва б. илмий унвонлар жорий этилгач, фақат сабоқ оладиган кишиларгина студент деб юритиладиган бўлган.

Т. жамият тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади ва, айни вақтда, ҳар бир мамлакат илмий-интеллектуал салоҳиятининг даражасини билдириб, ривожланиш истиқболларини белгилаб беради. Чунки мамлакат иқтисоди ва маданиятининг юксалиши, халқ хўжалигига илм-фан ютуқлари жорий этилиши учун олий мактабларнинг Т.лари чуқур назарий билим ҳамда амалий кўникмаларга эга бўлишлари лозим. Шунинг учун ҳам ривожланган мамлакатларда аҳоли жон бошига Т. сони кўп бўлади. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатда Т.лар миқдори сезиларли даражада ортди. Мамлакатимизда умумий ўрта таълим мактаби ҳамда академик лицей ва касб-ҳунар коллежини битирган ҳар бир кишининг Т. бўлишига ҳаққи бор. Т. давлат ҳисобидан, шунингдек, шартнома асосида ўз ёнидан таҳсил кўриши мумкин. Мамлакатимизда Т.лар бакалавриат ва магистратура синфари 2 босқичда олий таълим оладилар.

Т. ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий жиҳатдан энг фаол, ҳаракатчан, жонкуяр қисми ҳисобланади. Бевосита илм-фанни ўзлаштириш б-н машғулликлари учун Т.лар жамиятнинг интеллектуал илғор қатлами саналади. Шунинг учун ҳам Т.ларнинг чуқур касбий ҳамда маънавий-ахлоқий тайёргарликка эга бўлишига катта эътибор қилинади. Ўзбекистонда Т. ёшларнинг мамлакат ҳаётида фаол иштирок этишларини таъминлаш, миллий истиқлол гоясини тўлиқ эгаллаб олишларига имконият яратиш борасида бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатида қатнашиш Т.ларнинг ватанпарвар шахс сифатида шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Бундан ташқари, Ўзбекистонда Т.ларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш учун уларнинг барчасига стипендия берилади, яшаш жойига муҳтож Т.лар ётоқ б-н таъминланади, ёшларга турли илмий, бадиий ва спорт тўгаракларида иштирок этиш имкониятлари яратилган. Т.лар ўртасида ҳар 2 й.да 1 марта универсиадалар ўтказиб турилиши уларнинг жисмонан соғлом, маънавий жиҳатдан баркамол бўлиб ўсишларига маълум даражада ёрдам беради. 2002/03 ўқув йили Ўзбекистондаги олий ўқув юртларида 232254 Т. таълим олди.

Қозоқбой Йўлдошев.

«ТАЛАБА» СПОРТ УЮШМАСИ — ЎзРдаги олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ўқувчилари ҳамда талабаларининг спорт уюшмаси. 2002 й. 25 дек.да тузилган. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг талабалари, магистр, аспирант, проф.-ўқитувчилари, илмий ходимлари, ишчи, хизматчилари ўртасида жисмоний тарбия, спорт ва туризмни оммалаштиришга даъват этилган. Тошкент ш., вилоятлар ва

Қорақалпоғистон Республикасида уюшманинг бўлимлари, олий ўқув юртларида эса «Талаба» спорт клублари тузилган. «Т.» с.у. ҳар 3 йил 1 марта 20 га яқин спорт турлари бўйича *универсиада*лар ўтказади. Универсиадалар оралиғида спорт турлари бўйича чемпионат ва кубок мусобақаларини уюштиради. 1-универсиада Наманган ш.да бўлиб ўтган (2000).

Уюшма сафида 87 184 аъзо бўлиб, улардан 20 мингта яқини спорт секцияларида мунтазам шуғулланади, 9272 нафар 3- ва 2-разрядли, 2742 нафар 1-разрядли, 858 нафар спорт усталигига номзод, 636 нафар спорт устаси, 97 нафар халқаро тоифадаги спорт устаси бор (2003). Олий таълим муассасаларидаги 120 та спорт зали, 52 та футбол майдони, 71 та қўл тўпи майдони, 150 та волейбол майдони, 113 та баскетбол майдони, 87 та югуриш йўлакчаси, 11 та сузиш ҳавзаси, 42 та теннис корти «Т.» с.у. аъзолари хизматида.

ТАЛАНТ — қ. *Истеъдод.*

ТАЛАС — Қирғизистондаги шаҳар (1944 й.дан). Талас вилояти маркази. Талас дарёси водийсида, дарё бўйида. Тароз т.й. станциясидан 90 км. 1280 м баландликда. Тароз т.й. станцияси ва Бишкек б-н автомобиль йўли орқали боғланган. Аҳолиси 32,6 минг киши (1999). Ёғ-мой з-ди, нон к-ти, пиво з-ди, қурилиш материаллари корхоналари, тикувчилик ф-каси, Бишкек пойабзал и.ч. бирлашмаси филиали, ГЭС бор.

ТАЛАС — Қирғизистон Республикасидаги дарё. Қирғизистон тизмасининг жан. ён бағрида, Қорақўл номи б-н бошланади, Қорасой қишлоғи ёнида Учқўшўй ирмоғи қўшилгач, Т. номини олади. Т. Чу дарёсига етмасдан анча узоқда Мўйинқум чўллари орасида кичик-кичик кўллар ҳосил қилиб тугайди. Уз. 661 км, ҳавзасининг майд. 52700 км². Муз, қор сувларидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи Қорасой қишлоғи ёнида 32 м³/сек. Тоғли қисмида ва айниқса, текислик қисмида (Тароз ш.дан қуйида) Т.нинг суви кўплаб ариқ ва каналлар орқали суғоришга олинади. Энг йирик ирмоқлари: Учқўшўй, Кўлба, Бештош, Урмарал, Кумуштоғ, Қорабура, Кенгкўл ва Нелден. Т. бўйида Тароз, Талас ш.лари жойлашган. Т.да Киров сув омбори бор.

ТАЛАС ВИЛОЯТИ — Қирғизистон Республикасининг шим.-ғарбий қисмидаги вилоят, Талас водийсида жойлашган. Шим., шим.-ғарбдан Қозоғистон, жан.-ғарбдан Ўзбекистон ва Жалолобод вилояти, шарқдан Норин ва Чу вилоятлари б-н чегарадош. Т.в. 1944—55 й.ларда мавжуд бўлган, 1955—80 й.ларда туман, 1980 й.да қайтадан ташкил қилинган. Умумий майд. 11,5 минг км². Аҳолиси 199,9 минг киши (1999). Маркази — Талас ш.

Т.в.нинг ер юзаси тоғли ва шу туфайли мураккаб рельеф шаклларига эга. Ғарбдан шарққа 230 км га чўзилган, энг кенг жойи 80 км. Водийни қуршаб турган Қирғизистон ва Талас Олатовлари шарқда бир-бирига яқинлашиб, тоғ тугунини ҳосил қилади. Бал. 650 м дан 4500 м гача. Водий томонлаги тоғ ён бағирлари дарёлар б-н парчаланган.

Т.в. турли хил қазилма бойликларига эга. Конлардан Жерой олтин кони, Аччиқтош олтингугурт колчедан кони аҳамиятга эга. Улар геологик жиҳатдан яхши ўрганилган. Саноат захираси бўйича бу конлардан олтин ажратиб олиш ва сульфат кислотасини и.ч. имконияти бор. Кўмир, қурилиш материаллари мавжуд. Иқлими мўътадил-континентал. Ёғингарчилик оз. Текисликларда ёзи иссиқ, қуруқчил, қиши совуқ. Июлнинг ўртача т-раси 20—22°, январ.ники —6°, —7°. Йиллик ёғин ғарбида 200 мм, шарқда 400 мм гача, ведегетация даври 130—160 кун.

Вилоят дарёлари, асосан, Талас дарёси системасига киради. Т.в.даги Қарақара дарёси Ахси дарёсига қуйилади. Талас дарёси катталиги бўйича Қирғизистонда 3-ўринда туради. Вилоятда табиий кўллар йўқ. Талас Олатовида музликлар учрайди. Тупроғи, асосан, бўз тупроқ. Тоғ ён бағирларида (1600—2500 м)кўпинча карбонатли қўнғир тупроқ ва тоғ қора тупроғи учрайди. Ўсимликлардан чала чўлда шувоқ-эфемерли ва шувоқ-бетага ўсимликлар ўсади. Баландтоғ ўтлоқли минтақада (2500 м дан юқорида) арча, қарағай, пихта ўрмонлари бор. Гляциал-нивал минтақада (3400—3600 м дан юқорида) қоятош ва шағаллар орасида альп ўсимликлари ўсади. Талас дарёси бўйларида (Кумуштоғдан Қорақўлгача) терак, тол ва б. кенг баргли дарахтлар бор. Тоғ ён бағирларидан яйлов сифатида фойдаланилади.

Ёввойи ҳайвонлардан айиқ, силовсин, архар, тоғ такаси, кийик, қобон, бўри, суғур, ҳар хил кемирувчилар, қушлар, дарёларда балиқ кўп. Т.в.да Талас давлат комплекс ва зоология қўриқхоналари бор.

Т.в. Қирғизистон Республикасида қ.х. маҳсулотлари айрим турларини етиштиришда муҳим аҳамиятга эга. Озиқ-овқат, енгил саноат, қурилиш материаллари корхоналари бор. Шулардан энг йириклари: Талас ш.даги сут, пишлоқ з-длари, Қорабура туманидаги ёғ заводи. Шунингдек, нон, пиво з-длари, гўшт к-тлари, тикувчилик, пойабзал ф-калари фаолият кўрсатади. Қурилиш корхоналаридан ғишт з-ди, уйсозлик к-ти, темир-бетон буюмлари корхонаси, шағал саралаш з-длари мавжуд. Қайинди конидан гранит қазиб олинади.

К.х.нинг асосий тармоғи— чорвачилик. Қўй, эчки, қорамол, чўчқа боқилади. Паррандачилик, йилқичилик ривожланган. От зотларини яхшиловчи Талас йилқичилик з-ди мавжуд. Деҳқончиликда ғалла, тамаки, озуқа, илдиз мевали ўсимликлар экилади. Вилоятнинг қуйи деҳқончилик р-нларида токчилик, тоғ этакларида мевачилик ривожланган.

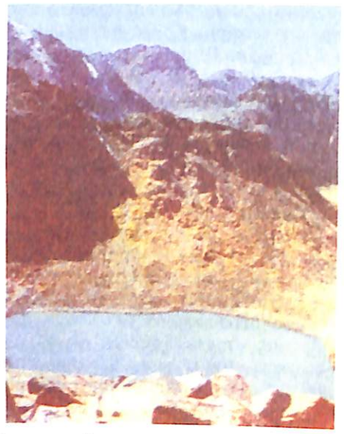
Вилоятдаги транспортнинг асосий тури автомобиль транспорти. Йирик шаҳарларни туташтирувчи магистрал автомобиль йўллари бор.

Талас ш. ҳаво йўли орқали Бишкек, Жалолобод, Тўқтағул, Янгибозор (Чатқол тумани) б-н боғланган.

Т.в.да 3 халқ театри, адабий-этнографик музей, рассомчилик-ҳунармандчилик музейи, 4 маданият ва истироҳат боғи, Манас гумбази бор. Манас эпосининг 1000 й.лик юбилейи муносабати б-н ноёб Манас мажмуаси қурилган.

ТАЛАС ВОДИЙСИ — Шим. Тяньшан орасидаги тектоник водий. Қирғизистоннинг шим. қисмида. Мўйинқум чўлига туташиб кетади. Т.в. учбурчак шаклида бўлиб, шим.-шарқи очиқ. Талас тизмаси б-н Қирғизистон тизмаси туташган ердан Тароз ш. яқинигача 230 км га чўзилган. Эни энг тор жойида 1 км дан, энг кенг жойида 80 км гача. Шим.да Қирғизистон тизмаси, жан.да Талас Олатови, ғарбда Қоратовнинг жан.-шарқий тармоқлари б-н ўралган. Водий марказидан Талас дарёси оқиб ўтади. Баландлиги ғарбий қисмида 600 м, шарқий қисмида 2000 м дан зиёд. Рельефи мураккаб, асосан, кенглик бўйлаб чўзилган бир қанча паст тизмалар мавжуд. Водийни ўраб олган тизмалар ён бағирлари сланец, қумтош, гранит, оҳактошлардан ташкил топган. Тизмаларнинг пастки қисми ва Талас дарёси водийси тўртламчи давр ётқизиқлари б-н қопланган.

Т.в. ва уни ўраб олган тизмаларда текислик ва тоғолди чала чўл, тоғолди ўртача баландликдаги тоғ дашти ва ўртача баландликдаги тоғ ўрмон ўтлоқ-дашти, баланд тоғлик ўтлоқ ва ўтлоқ дашт субальп, альп, доимий қорлик ва музлик ландшафт минтақалари тарқалган.



Талас водийсининг юқори қисми.

Т.в. тоғлар б-н ўралганлиги учун атрофдаги туманларга нисбатан қиши унча совуқ бўлмайди. Йиллик ўртача т-ра 2000 м баландликда ҳам 5°, 8°. Вегетация даври 140—160 кун. Йиллик ёғин 200—300 мм.

Асосан, бўз тупроқ, баланд тоғ ён бағирларида тоғ қорамтир, дарё қайирларида эса ўтлоқи аллювиал тупроқлар учрайди. Шувоқ, чалов, бетага ўсади. Воҳанинг ғарбий ва марказий қисмларида воҳалар мавжуд, суғорилиб маданий экинлар, шу жумладан, қанд лавлаги, буғдой, тамаки ва сабзавот экилади. Боғ кўп. Тоғ ён бағирлари чорвачилик учун яйлов. Талас дарёсида сув омбори қурилган. Т.в.да Талас ш. жойлашган.

ТАЛАС ЖАНГИ — Талас (Тароз) дарёси бўйида араб ва хитой қўшинлари ўртасида юз берган ҳал қилувчи жанг (751). 8-а.нинг 1-ярмида *Тан* империяси *Буюк ипак йўли*ни эгаллаш ва бу йўлдаги давлатларни ўзига бўйсундириш учун бир неча бор урушлар қилган. Мовароуннаҳрдаги мураккаб ички аҳвол (арабларга қарши халқ қўзғолонлари), Фарғона ҳокимининг Чоч ҳокимига қарши курашида Хитойдан ёрдам сўрагани бу юришларга баҳона бўлган. Тан давлати 750 й. миллати корейс бўлган Гао Сяньчжи (Гав Шанчжи) қўмондонлигида катта қўшин жўнатган. Бу қўшин фарғоналиклар б-н иттифоқликда Чочни олиб вайрон қилган, катта ўлжа (туялар, отлар, олтин, кумуш)ни қўлга киритган. Чоч ҳокими қатл қилинган, унинг ўғли араблардан ёрдам сўраган. 751 й. июль ойида арабларнинг Зиёд ибн Солиҳ қўмондонлиги остидаги қўшини Гао Сяньчжининг хитойлар, фарғоналиклар, қашқарликлар, кучарликлар ҳамда қарлуқлардан иборат йирик қўшини (араб манбаларига кўра 70 минг киши) б-н Талас дарёси бўйида тўқнашган. Т.ж. 5 кун давом этган. Тўқнашув жараёнида Тан армияси таркибидаги қарлуқлар арабларга қарши курашдан бош тортган ва хитойликларнинг *арьергард*ига зарба берганлар. Хитой қўшини бутунлай яксон қилинган. Гао Сяньчжи ёрдамчилари Ли Сийе ва Дуан Шоушилар б-н бирга зўрға қочиб қутилган. *Ибн ал-Асир*нинг ёзишича, хитойликлардан 50 минг киши ўлдирилиб, тахм. 20 минг киши асир олинган. Асирга тушган Хитой жангчилари орасидан танлаб олинган ҳунармандлар Самарқандга келтирилган. Улар Самарқандда қоғоз и.ч. саноатини янада ривожланишига муносиб ҳисса қўшганлар. Хитойлик ҳунармандлар ҳатто Месопотамия шаҳарларига ҳам келтирилган. Т.ж. Марказий Осиё халқлари тарихида ўта муҳим роль ўйнайди. У Тан империясининг Ўрта Осиё ҳудудини эгаллаш йўлидаги тажовузкорона сиёсатига узил-кесил чек қўйган. Аммо бу Ғарб б-н Шарқ ўртасидаги савдо алоқаларини бутунлай узилишига олиб келмаган.

Абдулаҳад Ҳўжаев.

ТАЛАС ОЛАТОВИ — Ғарбий Тянь-шандаги тоғ тизмаси. Қирғизистон ва Қозоғистон республикалари ҳудудида жойлашган. Кенглик бўйлаб шарқдан ғарбга 270 км га чўзилган. Бал. 400 м га яқин. Ғарбда Оқсув дарёсининг юқори оқимида тугайди. Энг баланд жойи — Манас чўққиси (4484 м). Жан. қисмидан жан.-ғарбга Чатқол, Писком, Угом, Қоржонтов каби тизмалар ажралиб чиққан. Т.О.Талас, Сирдарё, Чирчиқ дарё водийларини бир-биридан ажратиб туради.

Тизмада Колба, Майдонтол каби довонлар бор. Т.О.нинг шим. ён бағри қисқа ва Талас водийсидан тик кўтарилган. Тектоник жиҳатдан антиклинорий структурадир. Тизманинг ўқ қисми палеозойнинг гранитларидан, ён бағирлари эса метаморфик сланец, кумтош ва оҳактошлардан ташкил топган. Сувайирғич қисми қояли, доимий қор ва музликлар мавжуд.

Т.О.нинг этакларида дашт ўсимликлари ва буталар, ён бағирлари, сувабайирғич ва унга яқин қисмларида сувабальп ва альп ўтлоқлари тарқалган. Унинг ён бағирларини кесиб оқувчи дарё бўйлари ва ён бағирларида қорақарағай, оққарағай, арча дарахтлари учрайди.

ТАЛАШҚОНТЕПА I — кўҳна шаҳар (мил. ав. 6—4-а.лар). Шеробод (Сурхондарё)дан 15 км жан.-ғарбда жойлашган. Т.нинг тарҳи айлана шаклида, диаметри 130 м, майд. 1,6 га дан кўпроқ. Қалинлиги 5 м га яқин бўлган пахса ва тўғри бурчакли хом гиштлардан қад кўтарган девор б-н ўраб олинган. Деворда диаметри 5 м дан кўпроқ бўлган 15 та айлана миноралар қурилган. Т.да турли йилларда Э.В.*Ртвеладзе*, А.С.Сагдуллаев, Ш.Р.Пидаев, Ш.Б.Шайдуллаев каби археолог-олимлар тадқиқот ишлари олиб боришган. Қазишлар натижасида цилиндрсимон идишлар, кремний ва жездан ишланган уқ учлари, ўғир дасталари, қирғичлар, қайроқтошлар ва деҳқончилик б-н боғлиқ бўлган буюмлар топилган.

ТАЛЕЙРАН (Талейран — Перигор) (Talleyrand-Perigord) Шарль Морис (1754.13.2 — Париж — 1838.17.5) — француз дипломати, 1797—99 й.лар (Директория даврида), 1799—1807 й.ларда (Консуллик ва Наполеон I империяси даврида), 1814—15 й.лар (Людовик XVIII даврида) ташқи ишлар вазири. 1814—15 й.лардаги Вена конгрессида француз делегацияси раҳбари. 1830—34 й.ларда Лондонда элчи. Энг буюк дипломатлардан бири, нозик дипломатик «ўйинлар» устаси.

ТАЛИҚОН, Толиқон, Талқон — ўрта асрларда Шим. Афғонистондаги қад. шаҳар ва вилоят. Т. ўрта асрларда Тохаристоннинг пойтахти бўлса-да, Балхдан 3 марта кичик эди. Т. Қундуздан шарқда, Қундуздарё ирмоғи Талиқон дарёси бўйида жойлашган. Т. мустаҳкам истеҳкомли, савдо йўллари кесишган ерда жойлашгани учун обод ва бой шаҳар ҳисобланган. Ўрта асрларда уни, шунингдек, «Хуросон Т.и» деб ҳам аташган, чунки айни вақтда бу номдаги яна 2 шаҳар Қазвин ва Рей вилоятларида ҳам бўлган. *Маҳмуд ибн Валин*нинг ёзишича, Маймана вилоятидаги шаҳар ҳам Т. деб аталган.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Т. шаҳри Афросиёб подшолиги даври воқеалари муносабати б-н қайд этилган. Қадимда Т. атрофида чегара, тош минораси бўлган, уни сосонийлар шоҳи Варахран V (421—438 й.ларда ҳукмронлик қилган) бунёд этган. Араблар истилоси арафасида Т. алоҳида бир мулк бўлиб, уни Саҳрак ёки Сухроб номли шоҳ идора этган. 10-а.да Т. шаҳри Гузганон вилояти шоҳига тобе бўлган. 12-а.да Т. манбаларда яна Хуросоннинг алоҳида вилояти тарзида қайд этилган ва унга бир қанча шаҳар ва қишлоқлар қараган. Т. қалъаси ўрта асрларда Мансуркўҳ ёки Нусраткўҳ деб номланган. У жуда мустаҳкам бўлиб, 13-а.да Чингизхон қўшинлари уни куч б-н эгаллай олмай, 7 ой қамал қилиб олишга мажбур бўлишган. *Амир Темур* ва темурийлар даврида Т. дастлаб Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир мулки, сўнгра Шоҳрух даврида унинг ўғли Иброҳим Султонга тегишли бўлган. 16-а. охирида Т.ни темурий Султон Маҳмуд Мирзо ва Хисравшоҳнинг ноиблари идора этишган. 1503—04 й.ларда Тохаристон ва Бадахшоннинг катта қисмини Шайбонийхон қўшинлари босиб олганда бу вилоятлар Шайбонийхоннинг укаси *Маҳмуд Султон*га инъом этилган. Шайбонийхон ўлимидан сўнг (1510) Тохаристон ва Бадахшоннинг катта қисми яна темурийлар (Мирзахон ўғли Сулаймоншоҳ) тасарруфида бўлган. Бироқ унинг набираси ва вориси Шоҳрух Мирзо даврида Т. Бадахшон шоҳларидан Шоҳ Имод қўлига ўтган. 1584 й. Т.га шайбонийлар қўшини келиб шаҳар Маҳмуд султон ибн Сулаймон султонга қараган. У, ўз навбатида, Шайбонийларнинг Балхдаги ноиби Абдулмўмин Султонга тобе бўлган. Т. вилоят маркази мақомини Аштархонийлар даврида ҳам сақлаб қолган. 18-а.нинг 1-ярмида Т. ёрийлар сулоласидан Мир Султоншоҳ тасарруфига ўтган. 18-а. ўрталаридан Афғонистон таркибида.

Ад.: Ахмедов Б., История Балха, Т., 1982; Камолиддинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начало XIII вв., Т., 1996.

Шамсиддин Камолиддинов.

ТАЛЛ МОЙИ, таллол — қора тусли қовушоқ суюқлик. Зичлиги 960—990 кг/м³; 30—50% смола кислоталари, 35—55% ёғ кислоталари (олеин, линолен ва б.), 8—20% нейтрал моддалар, 4—10% петролей эфирида эримайдиган (оксидланган) моддалар, 8% гача сув ва бир оз миқдорда бадбўй ҳидли аралашмалардан иборат. Сульфатли совунни қайта ишлаб ҳосил қилинади.

Т.м. эмульгаторлар, алифмой, сикативлар, линолеум, алькид смолалар, совун и.ч.да қўлланади. Талл ёғ кислоталари лок-бўёқ саноатида, озиқ-овқат ёғи ўрнида ишлатилади.

ТАЛЛИ-БАРЗУ, Узунтепа — сўнгги антик ва илк ўрта асрга оид шаҳар харобаси. Самарқанд ш.дан 6 км жан.да жойлашган. Г.В.Григорьев (1936—38), Зарафшон археологик экспедицияси (1939) қазишмалар ўтказган ва натижада шаҳарнинг мил. ав. 1-минг йилликдан мил. 8-а.гача бўлган 6 та маданий қатлами аниқланган. Т.-Б.нинг умумий майд. 5 га, тўртбурчак шаклида, атрофи кўплаб шинаклари ва буржлари бўлган қалин девор б-н ўраб олинган. Шаҳарнинг марказида куҳандиз (бал. 18 м) жойлашган, 5—6-а.ларда бу ерда қасрли мустаҳкам қўрғон қурилган. Аҳоли деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик б-н шуғулланган. Т.-Б.дан қизил рангга бўялган қадаҳлар, икки бошли қўчқор кўринишидаги кабоб кўраси, нақшинкор сопол идишлар, ҳайкаллар, ёзув намуналари топилган. Араб халифалигининг Суғдни босиб олиши жараёнида (8-а. боши) вайрон бўлган.

ТАЛЛИЙ (юн. Thallos — яшил новда; спектрнинг ёрқин яшил чизиқларига кўра номланган, лот. Thallium), Tl — Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 81, ат. м. 204,37. 2 та барқарор изотопи: ^{203}Tl (29,5%) ва ^{205}Tl (70,5%) ва ^{207}Tl—^{210}Tl радиоактив изотоплари бор. ^{202}Tl, ^{204}Tl радиоактив изотопи сунъий усулда олинган. Инглиз кимёгари У. Крукс 1861 й.да сульфат кислота з-дининг қўрғошин камерасидан чиқадиган балчиқни спектроскоп ёрдамида текшириб, номаълум элементга тааллуқли яшил чизиқлар борлигини кўрди. Кейинроқ француз кимёгари К.О. Лами Т.ни илк бор металл ҳолда ажратиб олди ва унинг хоссаларини аниқлади.

Т. тарқоқ элемент; Ер пўстининг массa жиҳатдан $4{,}5\cdot10^{-5}$% ини ташкил қилади. Т. минералларига лорандит $TlAsS_2$, крукезит (Cu, Ag, Te)$_2$Se, врбаит Tl (As, Sb)$_3$ S_5, гутчинсонит (Cu, Ag, Tl)$_3$ $S{\cdot}Pb{\cdot}2As_2S_3$ ва 1958 й.да Ўзбекистондан топилган минерал авиценнит $3Tl_2O_3{\cdot}2Fe_2O_3$ лар киради. Т. кўпинча галлий ва индий б-н бирга учрайди. Т. оғир металларнинг полиметаллик рудалари чиқиндиларини қайта ишлаб, соф Т. эса унинг сульфати эритмасини электролиз қилиб олинади.

Т. кумуш ранг-оқ металл, ҳавода тез оксидланади. Физик хоссаларига кўра оксидланади. Физик хоссаларига кўра қўрғошинга ўхшайди. Т.нинг суюқланиш т-раси 303,6°, қайнаш т-раси 1457°, зичлиги 11,85 г/см³. Унинг қатиқ ҳолатдаги 2 та (α, β) модификацияси маълум. Т. кимёвий фаол элемент. Кўпчилик металлмаслар б-н бевосита бирикади, кислоталарда эрийди, ишқорлар б-н реакцияга киришмайди. Т. бирикмаларида 1 ва 3 валентли. Т. гидроксид TlOH кучли асос. Т. нитрат кислотада эриб, таллий нитрат $TlNO_3$ ҳосил қилади. Лекин хлорид кислотада оз эрийди. Т.нинг 1 валентли бирикмалари барқарорроқ ҳисобланади.

Т.нинг ўзи ва унинг бирикмалари жуда заҳарли. Мас., таллий сульфат $Tl_2(SO_4)_3$ кемирувчиларга қарши заҳарли модда сифатида ишлатилади. Т. ва унинг бирикмалари оптик асбоблар-да, ярим ўтказгичлар техникасида, катализатор сифатида, антидетанатор ўрнида ишлатилади; таллий бромид б-н таллий йодиддан ташкил топган қаттиқ эритмаларнинг монокристаллари (Т. хлорид ҳамда Т. бромиднинг монокристаллари) инфрақизил нурларни ўзидан ўтказади. Т. карбонат оптик шишалар синтезида, Т.нинг ўзи селенли ток тўғрилагичлари тайёрлашда ишлатилади.

Т. ҳайвон ва ўсимлик тўқимасида доимо бўлади. Тупроқда ўрта ҳисобда 10^{-5}%, денгиз сувида 10^{-9}%, ҳайвон организмида $4{\cdot}10^{-5}$% миқдорда Т. мавжуд. Одам бир кеча-кундузда овқат ва сув орқали 1,6 мкг, ҳаво орқали 0,05 мкг Т. олади. Т. киши организмига нафас ва овқат йўли, тери орқали кириши мумкин. Т.дан кучли заҳарланган кишининг 1—2 суткадан кейин меъда-ичаги (кўнгли айнийди, қусади, қорни оғрийди, ичи суради, ичи қотади), ўпкаси зарарланади, сочи тўкилади, авитаминоз пайдо бўлади. Жуда оғир заҳарланганда полиневрит, телбалик ва кўрмай қолиш ҳоллари учрайди. Т. организмдан сийдик (72%) ва нажас (14%) б-н чиқиб кетади.

Ад.: Парпиев Н.А., Раҳимов Х.Р. Муфтахов А.Ғ., Анорганик кимё, Т., 2003., Касымова С.С., Биогенные элементы, Т., 1990.

Комил Тожиев.

ТАЛЛИМАРЖОН — Қашқадарё вилояти Нишон туманидаги шаҳар (1975 й.дан). Қарши чўлининг ўзлаштирилиши муносабати б-н 1964 й.да ташкил этилган. Таллимаржон сув омбори ёнида жойлашган. Аҳолиси 9,9 минг киши (2004). Т.да Қарши канали ва насос стялардан фойдаланиш бошқармаси, шу бошқарманинг марказий таъмирлаш устахонаси, автокорхона ва б. бор.

Таллимаржон шаҳри. Клуб биноси.

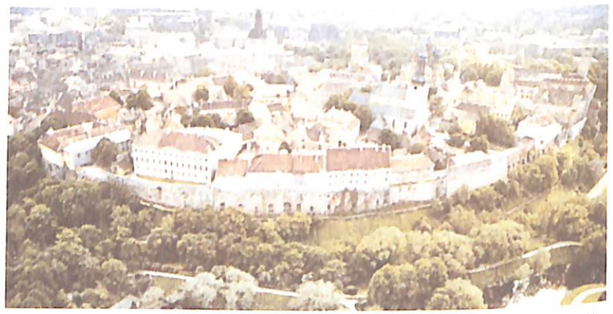


Шаҳарда умумий таълим мактаблари, касб-ҳунар коллежи (чилангар, электриклар тайёрлайди), очиқ сузиш ҳавзасига эга бўлган спорт мажмуаси, касалхона, туғруқхона, поликлиника ва дорихона мавжуд. Таллимаржон т.й. ва автомобиль йўллари орқали (80 км) Қарши шаҳри б-н боғланган.

ТАЛЛИМАРЖОН ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ — Ўзбекистонда қурилаётган йирик иссиқлик электр станцияларидан бири. «Ўзбекэнергия» давлат-акциядорлик компанияси таркибида. Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Нуристон шаҳарчасида, Таллимаржон сув омборидан 7 км узоқликда жойлашган. Ст-я қурилиши 1988 й. янв.да бошланган. Лойиҳа қуввати 3200 МВт (800 МВт ли 4 энергоблокли). 1-энергоблоки 2004 й. охирида ишга туширилади. Асосий ёқилғи тури — таркибида олтингугурт кам бўлган Шўртан газ конидан олинадиган табиий газ. Т.и.э.с. вилоятдаги газ конлари, сув хўжалиги объектлари ва б. истеъмолчиларни электр энергияси б-н таъминлайди.

ТАЛЛИМАРЖОН СУВ ОМБОРИ — Қашқадарё вилоятидаги йирик гидротехника иншооти.Қарши магистрал канали этагида барпо этилган. Таллимаржон т.й. станцияси яқинида, Амударё ва Қашқадарё ўртасида сувайирғич вазифасини бажарувчи текисликда жойлашган. 1965—73 й.ларда қурилган. 1977 й.да қисман, 1985 й. тўлиқ ишга тушурилган. Т.с.о. Қарши магистрал канали суви б-н кузги-қишки мавсумда 6 ой давомида тўлдирилади. Уз. 14 км, кенглиги 5,5 км, ўртача чуқ. 19,8 м, қирғоқ чизиғи уз. 36 км, майд. 77,4 км², умумий ҳажми 1,53 млрд. м³, фойдали иш ҳажми, 1,4 млрд. м³. Т.с.о.нинг асосий иншоотлари мажмуи 1- ва 2-тупроқ тўғонлари, насос ст-яси, сув оқиб келадиган ва чиқиб кетадиган канал, дренаж, насос ст-ясидан иборат. Сув қудратли электр насослари орқали 26,6 м баландликкача кўтарилиб берилади. Қарши чўлида ўзлаштирилган қўриқ ерларни сув б-н таъминлайди. Суғориш мавсумида омборда тўпланган сув Қарши магистрал каналига сув ўтказиш имконияти 360 м³/сек. бўлган сув чиқаргич орқали берилади.

ТАЛЛИН (собиқ Ревель) — шаҳар, Эстония пойтахти. Йирик индустрия, илмий ва маданий марказ, транспорт йўллари тугуни, денгиз порти. Аэропорт бор. Фин қўлтиғининг жан. соҳилида, Таллин бухтаси ёнида жойлашган. Шаҳарнинг шим.-шарқий (Пирита) қисмидан Пирита дарёси оқиб ўтади. Иқлими денгиз иқлими. Фев.нинг



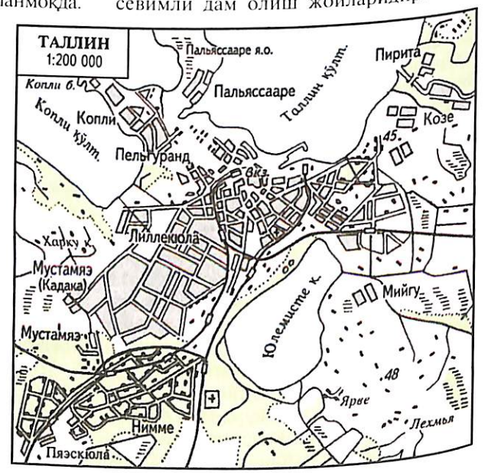
Таллин шаҳрининг умумий манзараси.

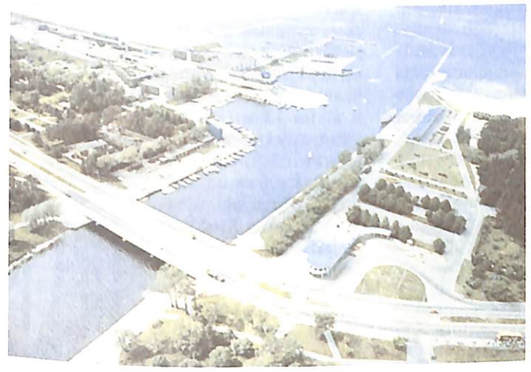
ўртача т-раси —5,8°, июлники 16,4°. Йиллик ёғин 600 мм гача. Майд. 145,9 км². Аҳолиси 404 минг киши (2000). Шаҳар 4 маъмурий туманга бўлинган.

Археологик маълумотларга кўра, шаҳар 10-а.ла вужудга келган. Дастлаб, *Идрисий*нинг 1154 й. тузилган лунё харитасида Коливань (халқ эпоси қаҳрамони — Калева) номи б-н тилга олинган. 1219 й. данияликлар ҳоз. Т. ўрнидаги эстонларга қарашли кўҳна шаҳарни босиб олиб, унга Ревал (Ревель) деб ном бердилар. Бироқ эстонлар шаҳарнинг янги номини қабул қилмай, уни Таллин (Taani linna — Дания шаҳри) деб атай бошладилар. Т. савдо-ҳунармандчилик маркази ва денгиз порти сифатида тез ривожланди. 1285 й. *Ганза* иттифоқига кирди, 13—14-а.ларда Болтиқ бўйидаги энг йирик шаҳарлардан бирига айланди. Т.ни 1710 й.да Россия босиб олган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Т. йирик саноат марказига айланган. 1940 й. 6 авг.да Т. Эстония ССР таркибига киритилди. Уруш даври (1941—45)да Т. катта талафот кўрди. Урушдан кейин шаҳар бутунлай қайта тикланди. Саноатининг етакчи тармоқлари: машинасозлик (кемасозлик) ва металлсозлик. Айниқса, электроника, электротехника, приборсозлик саноатлари тез ривожланмоқда. Йирик корхоналари: «Вольта» электр моторлари з-ди, электроника, радиотехника, кабель, назорат-ўлчов приборлари з-длари. Машинасозлик, экскаватор, кема таъмирлаш, кимё-фармацевтика з-длари, кимё, фанер-мебель, уйсозлик, целлюлоза-қоғоз к-тлари, кондитер, мебель ф-калари бор. Тўқимачилик, трикотаж, тикувчилик, кўн-пойабзал корхоналари, элеватор ишлаб турибди. Балиқ, сут, гўшт, маҳсулотлари, консервалар, турли қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Т.да Эстонияда ишлаб чиқариладиган ялпи саноат маҳсулотининг қарийб 2/5 қисми тайёрланади.

Шаҳар тузилишида марказий ўрин эгаллаган ўрта аср қурилиши (Эски шаҳар) сақланган. Эски шаҳарнинг ўзи 2 қисм: Тоомпеа тепалигидаги қисми (13—14-а.ларда қурилган қаср б-н) ва ундан жан.-шарқдаги Қуйи шаҳардан иборат. Дом соборн (13—15-а.лар) ва б. бор. Қуйи шаҳарда 13—16-а.лар девор қолдиқлари, 17-а. ер ости қалъаларининг қисмлари, ўрта асрга хос тор кўчалар ва кўплаб меъморчилик ҳамда санъат ёдгорликлари сақланиб қолган.

Т.да 4 олий ўқув юрти (политехника, пед., бадиий мусиқа ва театр санъати), бир қанча ўрта махсус ўқув юрти, Эстония ФА ва унинг ин-тлари, ботаника боғи жойлашган. 13 музей (тарих, бадиий, табиий фанлар, шаҳар, театр ва мусиқа ва б.), 5 театр, консерватория, филармония, «Таллинфильм» киностудияси, телемарказ бор. Шаҳар халқаро туризм маркази. Меҳмонхона, туристик база, кемпинглар фаолият кўрсатади. Т.нинг Пирита, Кадриорг боғи, Эски шаҳар қисмлари меҳмонлар ва саёҳларнинг севимли дам олиш жойларидир.





Пирита — таллинликларнинг дам олиш масканн.

ТАЛЛОМ (юн. thallos — новда, ўсимта), танача — тубан ўсимликлар (сувўтлар, замбуруғлар, миксомицетлар, лишайниклар, айрим жигарсимон йўсинлар)нинг новда ва барглларга бўлинмаган яхлит танаси. Улар Т.ли ўсимликлар дейилади. Баъзи денгиз сувўтлари (мас., каулерпа) ташқи томондан новда ва баргсимон тузилишга эга бўлса-да, анатомик соддалиги, ўсиш хусусияти ва кўпайиш органларининг тузилишига кўра юксак ўсимликлардан фарқ қилади. Барг ва новдаларга бўлинмаган айрим гулли ўсимликлар (раффлезиялар) Т.ли ўсимлик ҳисобланмайди, чунки улар паразит ҳаёт кечиргани сабабли иккиламчи соддалашган.

ТАЛЛОМЛИ ЎСИМЛИКЛАР, таллофитлар (Thalophyta) — тубан ўсимликларга нисбатан ишлатиладиган ном. Т.ў. танаси поя ва баргларга ажралмаган; яхлит талломдан иборат (яна қ. *Таллом*).

ТАЛМИҲ (араб. — ишора қилиш, бирор нарса томонга енгил назар ташлаш) — мумтоз шеъриятда кенг қўлланган бадиий санъатлардан бири. Бунда шоир машҳур бир қисса, воқеа ёки асарга ишора қилиш орқали ўз фикрини мухтасар ҳикоя қилади. Шунга кўра, Т. шеърда оз сўз б-н кўп маънони ифодалаш санъати дейилади. Мас., Атоий

Сен бути Чин ишқида ҳолимни
айб этган киши
«Мантиқ ут-тайр» ичра кўрсун
Шайх Санъон қиссасин.

байтида ўзининг бир гўзал ишқида не ҳолга тушганини батафсил баён қилиб ўтирмай, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонидаги машҳур «Шайх Санъон қиссаси»га ишора қилади: Шайх Санъон воқеасидан хабардор киши менинг ҳолатимни сира айб қилмайди, дейди. Шу тариқа, бутун бир китобга жо бўладиган фикр бир байтга сингдирилади.

Т. 3 кўринишда намоён бўлади: эжоз, мусовот ва баст. Эжоз — оз сўз б-н кўп маънони ифодалаш. Мусоватда сўз ва маъно тенг. Баст эса маънони кўп сўз б-н ифодалашдан иборат. *Истиора* ва *ташбиҳ* эжоз жумласидан бўлиб, ортиқча баён ва шубҳани бартараф этиш учун батафсил маълумот келтириш б-н боғлиқ санъатлар баст ҳисобланади. Бу санъатлардан энг кўп қўлланадигани —эжоз.

Шарқ мумтоз адабиётида Т. санъатига кўп шоирлар мурожаат қилган. Замонавий шоирлар ижодида ҳам Т.нинг гўзал намуналари мавжуд.

Ад: Атоуллоҳ Ҳусайний, Бадойиъ ус-санойиъ, Т., 1981; Шамси Қайси Розий, Ал-мўъжам, Душанба, 1991.

Эргаш Очилов.

ТАЛМУД (қад. яҳудийча ламейд — ўрганиш, таълимот) — *иудаизм*да муқаддас ҳисобланадиган кўп жилдли диний ёзувлар тўплами. Мил. ав. 4-асрдан мил. 5-а.гача яҳудий руҳонийларнинг *Таврот*ни шарҳлаши ва қайта изоҳлаши натижасида вужудга келган. Т. иудаизм динига хос ақидалар, ибодат ва маросим талаблари, ахлоқий, ҳуқуқий меъёрларни ўз ичига олади. Худди жисмоний зўрлик каби, жисмоний зўрлик ишлатиш б-н қўрқитиш орқали руҳий зўрлик ҳам Т.нинг квалификация белгиси ҳисобланади. Т.да зўрлик мулкдорга, шунингдек, реал ҳолда ёки айбдорнинг фикрича, талон-торожга тўсқинлик қилувчи бошқа шахсларга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин. Инсонга нисбатан зўрлик ишлатиш ёки зўрлик ишлатиш б-н қўрқитиш Т. турининг моҳиятини ўзгартиради. Бундай ҳолларда жиноят 2 объектли бўлиб қолади: мулк муносабатлари б-н бирга соғлиқ, шахсий эркинликни ва бадан дахлсизлигини таъминловчи ижтимоий муносабатларга зарар етади ёки уларга бевосита хавф туғилади.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ТАЛОҚ — одам ва умуртқали ҳайвонларнинг қорин бўшлиғидаги тоқ паренхиматоз орган. Асосий қон резервуарларидан бири (қон «депо»си); қон яратилиши, *моддалар алмашинуви*да иштирок этади; иммунобиологик ва ҳимоя функциясини бажаради — антителолар ишлаб чиқаради, бактерия ва токсинларни тутиб қолиб, зарарсизлантиради, яшаб битган эритроцит ва тромбоцитларни емиради. Қоннинг ҳосил бўлиши, бузилиши, қайта тақсимланишида ва организмнинг ҳимоя реакцияларида қатнашади.

Т. ҳамма умуртқали ҳайвонларда бор. Тўғарак оғизлилар, баъзи икки хил нафас олувчи балиқлар ичаги, ошқозони ёки ўрта ичак шиллиқ қават бурмалари деворида лимфоид тўқималар тўплами бўлиб, бу Т. вазифасини бажаради. Қолган умуртқали ҳайвонлар талоғи ичакдан алоҳида бўлиб, орқа ичактутгич, ошқозон ёки тўғри ичакнинг бошланиш қисмида жойлашади. Судралиб юрувчилар (гаттериялардан ташқари) ҳамда қушларда рудиментлашган. Т. бўлакбўлак ёки парраксимон бўлади.

Одамда Т. эмбрионал ҳаётнинг биринчи ойида меъданинг дорзал

тутқичи ичида тўпланган мезенхима тўқимасидан ривожланади. Т. узунчоқ овал шаклли, уз. 12 см, кенглиги 7—8 см, оғирлиги 150—200 г. Лекин Т.нинг ҳажми ва оғирлиги индивидуал бўлиб, организмнинг физиологик ҳолатига боғлиқ ҳолда жуда ўзгариб туради. Мас., тинч ҳолатда Т. кенгайган, қон йўқотилганда эса сиқиқ бўлади. Бир томони қабариқ (диафрагмал), иккинчи томони ботиқ (ички) бўлиб, чап биқиннинг 9,11 қовурға соҳаларига жойлашган. Ташқи томондан сероз парда ва бириктирувчи тўқима капсуласи б-н қопланган. Капсуладан Т. ичига деворлар ёки трабекулалар тарқалади. Трабекулалар Т. ни оқ ва қизил пульпа б-н тўла алоҳида бўлакчаларга бўлади. Қизил пульпа қоннинг шаклли элементлари (эритроцитлар)га бой вена синусларидан ташкил топган. Оқ пульпа эса лимфоцитлар ишлаб чиқарадиган лимфа тўқималаридан тузилган; улар мальпиги таначалари деб аталади. Т. касалланганда (мас., *спленомегалия*) анча катталашади.

ТАЛОҚ (араб. — қўйиб юбормоқ, ажралмоқ) — шариатга кўра никоҳнинг бекор қилиниши. Эр томонидан шу сўзнинг айтилиши хотинни барча хотинлик мажбуриятидан тўла озод қилади. Бу ҳолатда эрнинг хотинга берган мол-мулк (маҳр)и хотинда қолади, эр хотинни *идда* муддати ўтгунча моддий таъминлаб туриши керак. Шариатда иккинчи Т.дан кейин ҳам эр-хотинни қайтадан яраштиришга рухсат этилади (Қуръон, 2:229). Учинчи марта Т.дан кейин эса шариат бунга йўл қўймайди. Т. қилинган хотин бошқа эрга чиқиши учун белгиланган идда муддатини ўташи керак. Ислом ҳуқуқида аёл ҳам Т. талаб қилиши расман эътироф этилади. Ўзбекистон Республикасида эр б-н хотин ажралиши Оила кодексида белгиланган тартибда амалга оширилади (яна қ. *Никоҳни бекор қилиш*).

Ад.: Ҳидоя (1-ж.), Т., 2000; Мухтасар, Т., 1994.

ТАЛХАБСОЙ — Сурхондарё вилоятидаги сой. Кўҳитанг тоғининг шарқий ён бағридан бошланади (950 м). Уз. 16 км, ҳавзасининг майд. 75 км². Қор ва ёмғир, ер ости сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,100 м³/сек. Баҳорда суви кўпайганда Амударёга қуйилади.

ТАЛХАТАН БОБО МАСЖИД-МАҚБАРАСИ — Марв (Туркманистон)даги меъморий ёдгорлик (11-а.). Бино тўғри тўртбурчак тарҳли (10×18 м), 4 хонали, гумбазли. Масжид (7,3×7,3 м) бино мужассамотида асосий ўринни эгаллайди. Масжиднинг 2 ёни йўлкаларида ҳоналар, тўрида мақбара жойлашган. Мақбара Талхатан қишлоғида халқ орасида ҳурмат қозонган кекса бобо номи б-н боғланган. Ташқи ва ички безакларининг бир хил хусусиятга эгалиги, яхлитлиги, ундаги ғиштлар (25×25×5 см)нинг ўзига хос маҳорат б-н терилганлигидадир. Ғиштлардан гириҳ ва ислимий нақшлар ҳосил қилинган. Ҳоналар ичига ғиштдан равоқ, бағал, меҳроб ҳошиялари ва устунгўшалар ишланган. Девор қалинлиги 1,5 м га яқин. Мақбара қад. бўлишига қарамай, меъморларнинг бадиий маҳорати, салобати яхши сақланган.

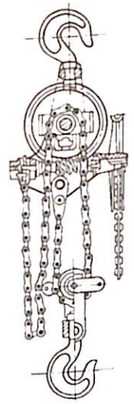
ТАЛЪАТ ПОШО, Меҳмет Талъат (1874, Туркия — 1921.16.3, Берлин) — *Ёш туркlар* инқилобининг фаол иштирокчиси, «Иттиҳод ва тараққий» партияси раҳбарларидан бири, Туркиянинг бош вазири (1917 й. фев. — 1918 й. окт.). 1890 й.дан иттиҳодчилар сафида фаоллик кўрсатган. 1896 й.да Салоникига сургун қилинган. Усмонли ҳуррият жамиятининг асосчиси (1906). Бектошия суфийлик тариқатида ҳам қатнашган. Ёш туркlар инқилобидан кейин турли ҳукуматларда ички ишлар вазири, почта ва телеграф вазири (1913—17) лавозимларини эгаллаган. Усмонли турк султонлиги парламенти депутати. «Иттиҳод ва тараққий» партияси МК раиси. Биринчи жаҳон уруши арафаси ва уруш пайтида Т.П., *Анвар Пошо* ва *Жамол Пошо*дан иборат триумвират (учлик) амалда Туркия султонлигини бошқарган. Т.П. ҳукумати туркчилик ва исломчилик йўлини изчил давом эттириб, ташқи сиёсатда Германияни қўллаб-қувватлаган. Туркиянинг подшо Россиясига қарши курашида Туркистон халқлари қувватлашини умид қилган. Туркия ва унинг иттифоқчиси Германия урушда енгилгач, Т.П. ўз сафдошлари б-н истеъфога чиққан (1918.8.10). Улар Истанбулни тарк этиб (1918.2.11), Одесса орқали Германияга кетишган. Т.П. Берлинда *Дашнакцутюн* аъзоси томонидан отиб ўлдирилган.

Ад.: Алиев Г.З., Туркия в период правления младотурок, М., 1972; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

ТАЛЬ Михаил Нехемьевич (1936.9.11, Рига — 1992) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1957), хизмат кўрсатган спорт устаси (1960), жаҳоннинг 8-чемпиони (М. *Ботвинник* б-н матчда ғалаба қозонган, 1960—61); СССР чемпиони (1957—58, 1967, 1972, 1974, 1978).

ТАЛЬ (голл. talid) — юк кўтарадиган осма қурилма. Дастаки, электр ва пневматик хиллари бўлади. Дастаки Т. муқим ва кўчма хилларга бўлинади. Бундай Т. б-н юкни 12 м гача баланд-ликка кўтариш мумкин. Электр Т. юкни 4—30 м баландликка кўтаради, кўтариш тезлиги 8—20 м/мин. Электр Т. ҳаракатланадиган осма йўл бир ёки икки рельсли бўлади. Т.да электр токидан фойдаланиш мумкин бўлмаган ҳолларда пневматик Т. қўлланади. Т. цехлар, устахоналар ва б. жойларда ишлатилади. Т.лар б-н 0,25—10 т юкни кўтариш мумкин.


Таль.

ТАЛЬК (нем. Talk; араб — talg) — варақсимон силикатларнинг кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Mg_3[Si_4O_{10}](OH)_2$ бўлиб, унда MgO—31,7%, SiO_2—63,5%, H_2O — 4,8%. Баъзан магний Fe, Ni, Al, Cr б-н ўрин алмашиши мумкин. Т.нинг виллемсеит (никелли), миннесотаит (темирнинг миқдори 50—80%), стеатит (гилватасимон ёғли минерал; зич массивли) агалит (ингичка толали) турлари мавжуд. Ўта асосли тоғ жинсларининг магнезиал силикатларини гидротермал ўзгариши маҳсули. Агрегатлари варақ ва тангачасимон шаклда, ушлаганда ёғлиқсимон. Юпқа варақчалари шаффоф ёки қисман нур ўтказади. Ялтираши шишадек, садаф каби товланиб туради. Варақчалари эгилувчан, лекин қайишқоқ эмас. Баргсимон ёки ингичка донали, баъзан 10 см гача бўлган нотўғри шаклли пластинкасимон, улариш текислигида эгилувчан шаффоф тангачаларга осон ажралувчи мўрт агрегатлар ҳосил қилади. Ранги оқ, яшилроқ. Қаттиқлиги 1, зичлиги 2,6—2,8 г/см³. Оловбардош, иссиқлик ва электрни яхши ўтказмайди. Т. конлари магнитга бой бўлган тоғ жинсларининг ўзгариш маҳсулот, контакт метасоматик жараёнлар б-н боғлиқ бўлиб, кўпинча гидротермал босқичда доломитлар б-н интрузив жинслар контактида юзага келади. Т. сланешлар ва лиственитларнинг жинс ҳосил қилувчи минерали. Т.дан лок-бўёқ, резина, қоғоз, атир-упа саноатида тўлдирувчи, техникада қаттиқ суркама, кислота ва оловга чидамли материал сифатида, айниқса керамикада кўп ишлатилади. Темирсиз стеатитли Т.дан безак тошлари сифатида фойдаланилади. Ўзбекистонда Нурота, Зирабулоқ-Зиёвуддин, Чатқол-Қурама тоғларида Т. намоёнлари, Султон-Увайсда эса кичик кони мавжуд.

ТАЛҚИН (араб. — тушунтириш, насиҳат) — 1) ўзига хос (3/8+3/4 ёки 9/8 такт ўлчовидаги) доира усули (ланг ёки оқсоқ деб ҳам юритилади); 2) шу усул асосида яратилган куй, ашула ва мақом йўллари. Т. йўлидаги ашулалар дастлаб насиҳатомуз, ибратли мазмундаги шеърлар б-н ижро этилгани учун шундай ном олган. Т. Шашмақом ашула бўлими таркибида муайян шўъба бўлиб, *Сарахбор* ва унинг тароналаридан кейинги ўринни эгаллайди. Т.лар Ироқдан ташқари барча мақомларда мавжуд: Бузрук мақомида Талқини Уззол (Хоразм туркумида Талқини Бузрук), Ростда Талқини Ушшоқ (Талқини Рост), Навода Талқини Баёт (Талқини Наво), Дугоҳда Талқини Чоргоҳ, Сегоҳда Талқини Сегоҳ деб номланади. Т.лар *наср* шўъбалари ва ундаги уфар қисмлари б-н ҳамоҳанг, мантиқан узвий боғлиқ бўлиб, бирбиридан асосан доира усуллари б-н фарқланади. Номдош намуналарнинг куй тузилиши, авжда намудларнинг келиши ҳам бир хил. Т.лар салобатли ва улуғвор янграйди, чуқур лирик-фалсафий ҳолатни ифодалайди. Уларни маҳорат б-н ижро этувчи ҳофизларни халқ орасида талқинчи, талқинхон деб аташган. Т. усулидаги ҳамда диний мазмундаги шеърларга ўқиладиган (хонақоий) ашула йўллари машҳур бўлган; 3) бадиий асарларнинг ижодкорона ёндошган ҳолда ижро этилиши.

Равшан Юнусов.

ТАЛҚИНЧА — *талқин* доира усули асосида яратилган мақом ашула йўли, талқин шўъбасига ўхшатма, назира; Шашмақомнинг иккинчи гуруҳ шўъбаларидан *Мўғулча* ва *Савт*ларнинг муайян шохобчаси. Т.лар Бузрук мақомининг Мўғулчаи Бузрук, Савти Сарвиноз, Ироқи Бухоро, Ростнинг Савти Ушшоқ, Савти Калон, Савти Сабо, Наврўзи Сабо, Навонинг Савти Наво, Мўғулчаи Наво, Мустазоди Наво, Сегоҳнинг Мўғулчаи Сегоҳ шўъбаларида учрайди ва шу шўъбалар номи б-н қўшиб аталади (мас., Талқинчаи Савти Сарвиноз, Талқинчаи Мўғулчаи Дугоҳ ва ҳ.к.). Ироқнинг Чанбари Ироқ шўъбаси, шунингдек, кўпгина мумтоз куй ва ашулалар (мас., «Баёт IV», «Баёти Шерозий IV»), бастакорларнинг асарлари ҳам Т. усулида ижро этилган.

ТАЛҒАР — Қозоғистондаги шаҳар (1959 й.дан). Олмаота вилоятида, Орқа Или Олатовининг шим. ён бағрида, Олмаота ш.дан 25 км узоқликда жойлашган. Аҳолиси 42 минг киши (2003). Тикувчилик ва намат ф-калари, спирт, вино, ёғ-мой з-длари, қурилиш материаллари корхоналари бор.

ТАМАГИРЛИК — бировдан бир нарса қутиш ва унинг илинжида бўлиш; моддий наф кўриш, очкўзлик, дунё орттиришга интилиш ва ш.к. ғаразли ниятлар б-н қилинган хатти-ҳаракат. Ҳуқуқда жиноят мотивларидан бири. Ўзбекистон Республикаси ЖК 56-моддаси «к» бандида ғаразли ёки бошқа паст ниятларда жиноят содир этилиши жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида белгилаб қўйилган. Шунингдек, ЖК 97-моддаси 2-қисми «и» бандида ҳам Т. ниятида одам ўлдирганлик учун жавобгарлик назарда тутилган.

ТАМАКИ — томатдошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўт ўсимликлар туркуми, наркотик ўсимлик. Т.нинг 60 дан ортиқ тури маълум. Ёввойи ҳолда тропикларда, Америка ва Австралияда ёввойи турларидан N. alata ва N.sandera ўсади. Икки тури — тамаки (N. tabacum L.) ва *махорка* (N. rustica) экилади. Т.нинг мавжуд агроэкотиплари 3 гуруҳга бўлинади: L.) папирос тайёрланадиган барги майда шарқий Т. гуруҳлари — Кичик Осиё ва Болқон я. о.да тарқалган; 2) Америка папирос Т.лари — Жан. Америкада экилади, баланд бўйли, намга чидамли Т.лар; 3) сигара Т. гуруҳлари — Бразилия, Гавана, Суматра тамакилари. Т.нинг ватани — Жан. Америка. Тахм. 1518 й.да Португалия ва Испанияга келтирилиб, дастлаб манзарали ўсимлик сифатида ўстирилган, кейин бошқа мамлакатларга чекиладиган. Жаҳонда асосий экин майдонлари 4,75 млн. га, (1994). Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва Бразилия, Болгария, Туркия, Россия, Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистонда ва б. мамлакатларда экилади. Ўзбекистонда асосан Самарқанд вилоятининг Ургут туманида етиштирилади. Экин майд. 8,7 минг га, ўртача ҳосилдорлиги 29,2 ц/га (1997).

Т. наркотик хом ашё олиш учун экилади. Пояси (2 м гача) тик, ғовак, ўзакли. Барглари кетма-кет жойлашган, яхлит, тухумсимон, учи ўткир. Гуллари икки жинсли, беш бўлмали, пушти, қизил ёки оқ, ўзидан чанглanади. Меваси кўсакча, 1000 дона уруғи вазни 0,05—0,12 г. Уруғида 30—35% техник мой мавжуд. Ўсимлиги (асосан барги)да никотин, анабазин, никотилин ва б. алкалоидлари тўпланади. Т. экилгач, 40—60 кунда гуллайди, 70—140 кунда пишади. Соф Т.нинг қуритилган барглларида 1—4% никотин, 1% эфир мойи, 4—13% углеводлар, 7—13% кул моддаси, 4—7% смола ва б. бор. Иссиқсевар ўсимлик, —1—3° да нобуд бўлади. Т. уруғи 10—12° ҳароратда униб чиқади, намга талабчан, суғориладиган сур тупроқли ерларга экилади. 4—8 марта суғорилади. Ўзбекистонда Американ 287С, Дюбек-Ўзган-9, Дюбек-44-07, Измир навлари ўстирилади. Парник ва иссиқхоналарда етиштирилган кўчати далага май ойида кенг қаторлаб (қатор ораси 60—70 см) экилади. Вегетация даври ўртача 100—120 кун. Етилган барглари ўсув даврида қўлда 5—7 марта йиғиб олинади, ипга тизилиб, салқин жойда шамоллатилади, қуёш нурида, махсус барг қуритиш биноларида қуритилади. Ферментлаш з-дларида барглларга дастлабки ишлов берилади. Баргидан *тамаки саноати* корхоналарида папирос, сигара, сигарет, трубкали Т., ҳидлама Т. ва б. ишлаб чиқарилади.


Тамаки: гуллаган шохчаси ва барги.



Тамакизорлар. Ургут тумани.

Зараркунандалари: тамаки трипси, тамаки ширасы, тамаки ва кузги тунлам, симқуртлар, сохта симқуртлар; касалликлари: тамаки мозаикаси, илдиз чириши.

Ад.: Абдакаримов Д.Т., Хушвақтов С.Х., Умурзоқов Э.У. Тамакичилик, Т., 1985

Ҳалима Отабоева.

ТАМАКИ САНОАТИ — озиқ-овқат саноатининг тамаки ва махорка хом ашёси тайёрлаш, тамаки ферментлари, тамаки ва махорка маҳсулотлари (чекиладиган папирос, сигара, сигарилла, ўрама тамаки, искалма тамаки, чайналма тамаки) ишлаб чиқариш б-н шуғулланувчи тармоғи. Тамаки ф-калари дастлаб 17-а.да Англия ва Голландияда, 18-а.нинг 1-ярмида Россияда қурилган ва дунёда биринчи бўлиб папирос Россияда ишлаб чиқарилган.

Ўзбекистон ҳудудида биринчи тамаки ф-каси рус саноатчиси И.И.Первушин томонидан 1877 й.да Тошкентда қурилган. Кейинчалик хом ашё тақчиллиги сабабли ёпилган. 1925 й.да Тошкентда тамаки ф-каси қурилиб, 1926 й.да 203 млн. дона папирос ишлаб чиқарди, 1949 й.да корхона сигарет и.ч. асбоб-ускуналари б-н жиҳозланади, 1966 й.дан фильтрли сигаретлар, 1974 й.дан юқори сифатли сигаретлар и.ч. ўзлаштирилди. 1975 й.да Ўзбекистон Т.с.да 111 млн. дона папирос, 4013 млн. дона сигарет, шу жумладан 738 млн. дона фильтрли сигарет ишлаб чиқарилди.

Республикада тамаки етиштириш учун иқлим, об-ҳаво шароитларининг қулайлиги, малакали ишчи кучи, Марказий Осиё мамлакатлари бозорига кириш имкониятлари борлиги туфайли 1994 й.да Буюк Британиянинг «*Бритиш американ тобакко*» компанияси б-н ҳамкорликда «ЎзБАТ акциядорлик жамияти» тамаки-махорка маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган қўшма корхона ташкил этилди.

1994 й.дан бошлаб Тошкент сигарет ф-каси, Ургут ферментация з-ди (Самарқанд вилояти) реконструкция қилинди, 1997 й.ла йиллик қуввати 12 млрд. дона сигарет бўлган янги Самарқанд сигарет ф-каси қуриб битказилди. Компания Ўзбекистон Т.с. га 1994—2003 й.ларда жами 285,1 млн. доллар бевосита инвестиция киритди. 2002 й.да Москвада ўтказилган жаҳон тамаки кўргазмасида «Xon Lights» ва «Xon Ultra Lights» сигаретлари олтин, «Карвон» сигарети кумуш медаллар б-н мукофотланди. Республика Т.с.да 6,5 млрд. дона сигарет ишлаб чиқарилди, 9 минг т га яқин тамаки барги экспорт қилинди (2003). Республика Т.с. маҳсулотлари (тамаки барги, сигарет) Россия, Украина ва б. мамлакатларга экспорт қилинади.

Т.с. Хитой, АҚШ, Франция, Болгария, Россия, Бразилия, Ҳиндистон, Италия ва б. мамлакатларда ривожланган.

ТАМАНЬ ЯРИМ ОРОЛИ — Ғарбий Кавказ олдидаги ярим орол. РФ Краснодар ўлкаси таркибига киради. «Таманъ» сўзи адигей тилида «темен» — ботқоқлик демак.

Шим.дан Азов денгизи, жан.дан Қора денгиз, ғарбдан Керчь бўғози б-н ўралган. Майд. 2000 км² га яқин. Қирғоқлари паст, қўлтиқлар б-н кесилган (энг йириги Тамань қўлтиғи). Рельефи кенглик бўйлаб чўзилган антиклиналь қатор тепалардан иборат, палеоген ва неоген даврларига мансуб гилли тоғ жинсларидан ташкил топган. Т.о.да балчиқли вулкан конуслари (умумий сони 25 дан ортиқ) бор, уларнинг бал. 164 м гача.

Қатор тепалар орасидаги пастқам ерлар тўртламчи давр ётқизиқлари б-н тўлган. Булардаги ҳамма томони берк шўр сув ҳавзалари ва қўлтиқчалар шўрхокзорлар б-н туташиб кетади. Нефть, ёнувчи газ, темир руда конлари очилган. Иқлими қуруқ, йилига 400 мм гача ёғин тушади. Ер юзасининг анча қисми ҳайдалган, буғдой, маккажўхори экилади. Токчилик, боғдорчилик ривожланган. Т.я.о.да Темрюк ш. бор.



Тамаки баргларини қуритиш.

ТАМАРА (Тамар) (12-а.нинг тахм. 60-й.лари ўртаси — 1207) — Грузия подшоси (1184—1207). Унинг даврида Грузия катта ҳарбий-сиёсий муваффақиятларга эришган. Грузия қўшинлари Шамхор яқинида Озарбайжон отабеги Абубакр ва унинг иттифоқчилари устидан (1194). Басиани яқинида — Рум султони Рукниддин устидан ғалаба қилиб (1202), Карсни (1204) эгаллаганлар ва деярли бутун Закавказьени Т. ўз ҳокимиятига бўйсундирган. Византиядан тортиб олинган ерларда *Трапезунд империяси* тузилган, у узоқ вақт Грузиянинг таъсир доирасида бўлган. Эрзинк султони, Арзирум амири, Хилат султони, шунингдек, Шим. Кавказ тоғларидаги ҳукмдорлар Грузиянинг вассали бўлишган. Йирик мулкдорлар қонун чиқарувчи ҳокимиятни жамиятнинг олий табақа вакилларидан тузилган мажлисга берилишини, Т.га эса фақат ижроия ҳокимияти ҳуқуқини қолдиришни талаб этишган. Музокаралар натижасида Т. давлат масалаларини ёлғиз ҳал этиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, уни Олий давлат кенгаши аъзолари («Дарбози») б-н бирга ҳал этадиган бўлган. Т. даврида мамлакатда йўллар, кўприклар, карвон саройлар, қалъалар, черковлар, монастирлар қурилган. Т. илм-фанга ҳомийлик қилган. Ш. Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достони Т.га бағишланган.

ТАМАРАХОНИМ (таҳаллуси; асл исми ва фамилияси Тамара Артёмовна Петросян) [1906.16(29).3, ҳоз. Янги Марғилон шаҳарчаси — 1991.30.6, Тошкент] — қўшиқчи ва раққоса, балетмейстер, ўзбек профессионал рақси асосчиларидан. Ўзбекистон халқ артисти (1932). Москва театр техникумида ўқиган (1923—24). Ёшлигидан санъатга қизиққан: дастлаб Марғилон, Фарғона аёллари орасида рақсга тушиб, қўшиқ айтган. *Юсуфжон қизиқ* Шакаржонов, *Уста Олим* Комиловлардан ўзбек рақс ҳаракатларини, Ҳамза, К. Станиславский, Немирович-Данченко ва б.дан қўшиқчилик, актёрлик маҳоратини қунт б-н ўрганди. Саҳна фаолиятини 1919 й. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий труппасида бошлаган. Кейинчалик Юсуфжон қизиқ труппасида ишлаган. 1921—22 й.лар Тошкент рус опера ва балет театрида, 1924 й.дан Муҳиддин *Қориёқубов* раҳбарлигидаги концерт труппаси (1926 й.дан Ўзбек давлат концерт-этнографик ансамбли, 1929 й.дан Ўзбек давлат мусиқали театри)да фаолият кўрсатган. 1925 й. Парижда бўлиб ўтган Жаҳон безак санъати кўргазмасида М. Қориёқубов б-н биргаликда иштирок этиб, ўзбек санъатини илк бор Европада намойиш этган. Т. ўзбек лапар ва ялла намуналарини саҳнавий ижро



шароитига мослаштириб, янгича ифодавий воситалар (мимика, рақс, диалог ва б.) б-н бойитиб, улар негизида бир неча кичик мусиқий инсценировкаларни яратди, миллий оммабоп (эстрада) санъат ривожига асос солди. Т. ижросидаги қўшиқ ва лапарлар («Лолахон», «Қорасоч», «Билагузук», «Ойижон», «Фабриканинг йўлидан», «Қизлар, шитобингиз нима?», «Гулёр», «Етимлар йиғиси», «Туйғуной», «Эрк болалари» ва б.), «Синахирож», «Дилхирож», «Қаринаво», «Усмония» сингари рақслари халққа манзур бўлган.

1925—29 й.лар Андижон, Қўқон, Самарқанд театрларида саҳналаштирилган мусиқали драмаларда Ҳалима (Ғ. Зафарий, «Ҳалима»), Ширин (Хуршид, «Фарҳод ва Ширин»), Гулчеҳра (У. Ҳожибеков, «Аршин мол олон») сингари ролларни ижро этди. 1929—34 й.лар Самарқандидаги Ўзбек давлат мусиқали театри (1931 й. театр Тошкентга кўчирилган)да, 1934—35 й.лар Хоразм театрида ишлади. 1934 й. М. Яновскийнинг «Ференжи» балетида Индра ролини ўйнади. Ўзи ташкил қилишда қатнашган республика балет мактаби 1935—47 й.лар Т. номи б-н юритилган. 1935 й. Лондонда бўлиб ўтган биринчи халқаро халқ рақси ва мусиқа санъати фестивалида (Уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Абдуқодир Исмоиловлар б-н) қатнашиб олтин медаль олишга сазовор бўлган. 1937 й. Москвада бўлиб ўтган биринчи ўзбек санъати декадасида ҳам иштирок этган. 1936—41 й.лар Ўзбек давлат филармонияси, айни вақтда, Ўзбек давлат мусиқали театри (1939 й.дан Ўзбек давлат опера ва балет театри)да раққоса ва балетмейстер. 1941—69 й.ларда Ўзбек давлат филармониясининг мусиқа ансамблида бадиий раҳбар, балетмейстер ва актриса. Т. 2-жаҳон уруши йилларида концерт бригадалари б-н армия қисмларида хизмат қилди. Т. қайси халқ қўшиқ ва рақсини ижро этмоқчи бўлса, ўша халқнинг тарихи, этнографияси, маҳаллий урф-одатлари, санъати ва маданиятини батафсил ўрганиб, сўнг ижро этган. Унинг ижросида «Эрта билан» (қўқонча), «Яллама ёрим» (марғилонча), «Омонёр» (андижонча), «Фарғоначa рақс», «Бухороча рақс», «Мавриги», «Лазги» (хоразмча), «Бибижон» (туркманча), «Янги ой» (мўғулча), «Никоҳ тўйи» (грузинча), «Эшикни қоқма» (озарбайжонча), «Гулизор» (туркча), «Чандо» (индонезча), «Хумор кўзлар», «Бинти шалобия» (арабча), «Бандай тоғи» (японча), «Чўпон рақси», «Торази» (корейсча), «Ширин забон» (афғонча), «Нилуфар» (ҳиндча), «Парижодой» (қирғизча), «Жўра жоним» (тожикча), «Гармончи» (татарча), «Ой да Галя и Султан» (украинча) каби 500 дан ортиқ қўшиқ ва рақслар 86 тилда янграган. У устози Уста Олим Комилов б-н қўплаб ўзбек халқ рақсларини саҳналаштириб, ўзига хос (аёллар ва эркаклар рақси ҳаракатларини мужассам этган) услубини яратди, янги замонавий рақслар, театрлашган рақс сюжетларини, янги хореографик композицияларни («Гул байрами», «Занг», «Пилла», «Ўйин», «Садр», «Занг», «Пилла», «Кема ўйини» каби) ижод қилди. У ўзбек халқ рақс ҳаракатлари б-н Европа мумтоз балет рақслари ҳаракатларини уйғунлаштирувчи дастурлар («Баҳор», «Наво», «Қизил ва оқ атиргуллар уруши» ва б.) яратди, булар миллий ўзбек балетини юзага келишида, миллий хореографияни ривожда, миллий хореографияни ривожлантиришда муҳим омил бўлди. У биринчи ўзбек балетларидан «Гуландом» (Е. Брусиловский, 1938) либреттосини Уйғун ва М. Яновскийлар б-н биргаликда яратди, уни саҳналаштириб, бош ролни ўзи ижро этди. М. *Турғунбоева*, Г. *Раҳимова*, Р. *Каримова*, Г. Маваева, Х. *Комилова*, И. Оқилов, Л. *Петросова* кабилар Т.нинг шогирдларидир. Т. Франция, Норвегия, Германия, Италия, Туркия, Эрон, Ҳиндистон каби давлатларда гастролда бўлган. Тошкент ш. кўчаларидан бири (ўзи яшаган кўча)га Т.номи берилган. Тошкентда Тамарахоним уй музейи фаолият кўрсатмоқда. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2001).

Тамарахоним. Бухороча рақс.



Ад.: Авдеева Л.А., Тамара Ханум, Т., 1959; Широкая О.И. Тамара Ханум, Т., 1973.

Моҳина Аширова.

ТАМАРХЎТ КЎЛИ — Сурхондарё вилояти Сариосиё туманидаги кўл; Киштут дарёси бўйида. Тамархўт қишлоғи ёнида, 3000 м баландликда . Тоғ қулашидан ҳосил бўлган. Кўл доира шаклида, диаметри 500 м. Суви тиниқ. Кўлда осман балиқ кўп. Қирғоғида қайин дарахтлари, атрофида арчазорлар, субальп ва альп ўтлоқлари бор.

ТАМАУЛИПАС — Мексиканинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Майд. 79,8 минг км². Аҳолиси 2,75 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Сьюдад-Виктория ш. Йирик шаҳарлари: Матаморос, Рейноса, Тампико ва б. Т. шарқий қисмининг рельефи лагунали денгизбўйи пасттекислиги, ғарби бал. 1300—1800 м ли тоғлардан иборат. Энг баланд жойи 4054 м. Иқлими қурғоқчил субтропик иқлим. Ўртача ойлик т-ралар 15—30°. Йиллик ёғин шим.да 800 мм дан, жан. да 800—1000 мм гача. Катта майдонлар чала чўл яйловларидан иборат. Т. — мамлакатнинг йирик нефть-газ саноати р-ни. Тампико ш. яқинида йирик нефть конлари бор. Қ.х.да пахта, шакарқамиш экилади. Чорвачилик ривожланган. Пахта тозалаш корхоналари бор.

ТАМБОВ — РФ Тамбов вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Цна дарёсидаги пристань. Аҳолиси 316,9 минг киши (1998). 1636 й.да Москва давлати томонидан жан. ҳудудларни эгаллаш мақсадида қалъа сифатида барпо этилган. 1719 й.дан Тамбов провинцияси, 1779 й.дан наместничествоси, 1796 й.дан губерняси маркази. РФнинг йирик индустрия маркази. Машинасозлик ва металлсозлик (кимё саноати учун асбоб-ускуналар, приборлар, автомобиллар ва қ.х. машиналари учун эҳтиёт қисмлар), кимё (бўёвчи моддалар, резина-асбест буюмлари) ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган; қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Тикувчилик, мебель саноати, иссиқлик электр маркази бор. Ун-т, 11 ўрта махсус билим юрти, и.т. институтлари, драма, қўғирчоқ театрлари, филармония, картиналар галереяси, ўлкашунослик музейи, Г.В. Чичерин уй-музейи мавжуд.

ТАМБОВ ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1937 й. 27 сент.да ташкил этилган. Майд. 34,3 минг км². Аҳолиси 1179,6 минг киши (2002), асосан, руслар (97,2%), шунингдек, украин, белорус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 23 туманга бўлинган, 8 шаҳар, 12 шаҳарча бор. Маркази — Тамбов ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Мичуринск, Моршанск. Шаҳар аҳолиси 57,2%.

Табиати. Т.в. Шарқий Европа текислигининг марказида жойлашган ва Ока-Дон (Тамбов) пасттекислигининг марказий қисмини эгаллайди. Жар кўп. Ўртача бал. 110—115 м (энг баланд жойи 219 м). Фойдали қазилмалари: ҳар хил гиллар, оҳактош, қумтош ва фосфоритлар. Дарё водийсида торф ётқизиқлари бор. Иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси — 10,5°, —11,5°, июлники 19,4°—20,5°. Йиллик ёғин 450—500 мм. Вегетация даври 185 кун. Дарёлари: Цна ва унинг ирмоқлари. Ҳудудининг 10% ўрмон.

Хўжалиги. Т.в. — индустриал-аграр р-н. Саноат ишлаб чиқаришида оғир саноат — машинасозлик, металлсозлик (ялпи саноат маҳсулотининг 45%), енгил саноат (29%) ва озиқ-овқат саноати (26%) тармоқлари алоҳида ўрин тутади. Кимё машинасозлиги корхоналари Тамбов («Тамбовполимермаш»), Моршанск ва Первомайскийда («Химмаш»); Тамбовда вагон таъмирлаш, Мичуринскда локомотив таъмирлаш з-длари бор. Тамбов, Мичуринскда автомобиль ва трактор эҳтиёт қисмлари, Моршанскда тепловозлар учун жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Анилин-буёқ, техник резина буюмлари з-длари (Тамбов), қад. саноат тармоқларидан мовут к-ти (Рассказово, Моршанск), тикувчилик ф-калари (Тамбов, Мичуринск, Моршанск), ун, шакар-қанд, мой, гўшт, тамаки корхоналари ишлаб турибди.

Тамбов шаҳар мэрияси.



Қ.х.да ғалла, қанд лавлаги, кунгабоқар, картошка экилади. Сабзавотчилик, боғдорчилик ривожланган. Чорвачилиги сут-гўштга ихтисослашган. Хўжаликларида қорамол, чўчқа, қўй ва эчки, парранда боқилади. Т.й. узунлиги 736 км. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 5120 км. Цна дарёсида кема қатнайди. Асосий автомагистраллари: Москва — Тамбов — Волгоград, Тамбов — Елец — Орёл. 3 олий ўқув юрти, жамоат кутубхоналари, филармония бор. 25 тага яқин санаторий-курорт ва дам олиш муассасаси фаолият кўрсатади.

ТАМБУР (франц. tombour — доира; асли арабчадан) — меъморликда биноларнинг ташқи эшиклари олдига қурилган кичик хона, даҳлиз. Хоналарни иссиқ ва совуқ ҳаво киришидан сақлайди. Асосан йирик жамоат бинолари, савдо иншоотлари, томоша заллари олдига, баъзан биноларга тақаб алоҳида қурилади.

ТАМИЛ АДАБИЁТИ — Жан. Ҳиндистондаги Тамилнад штати халқининг адабиёти. Т.а. санскрит адабиёти таъсири остида мил. 1-минг йилликда шаклланган. Тамил тилидаги дастлабки (1—3-а.лар) ёзма ёдгорликлар — «Эттутохей» («Сакиз тўплам»), «Паттуппатту» («Ўн қўшиқ китоби») назмда яратилган бўлиб, улар «санги шеърияти» дейилади. Унда «порул» (поэтик мазмун) ўзини 2 хил: «пурам» («ташқи маъно») ва «ахам» («ички маъно») тарзида намоён этади. «Пурам»да тамил халқининг кундалик муаммолари, қаҳрамонликлари, одил шоҳ мадҳияси, баъзан ҳарбийлар куйланган. «Ахам»да эса севги, оилавий муносабатлар кўпроқ акс этган. Шеъриятда (6—12-а.лар) «тиней» («турлар») тоифасидаги тўпламлар кўп яратилган. Мас., «Аинтиней эжубади» («Беш мавзули тинейга 70 та шеър») ёки «Тинеймалей нуттраимбади» («Тиней мавзусига юз элликта шеър гулчамбари») ва б. «Тирукурал» («Муқаддас кураллар», 6—а.) ва «Наладияр» («Тўртликлар», 6—9-а.) дин, ҳаёт ва севги мавзусидаги афоризмли шеърий тўпламлардир. 13-а.ларга келиб Т.а. ривожланиб, ҳикматли сўзлар, чуқур маъноли шеърлардан иборат тўпламлар яратилиб, шеърий таржимаи ҳол жанри шаклланди. Шиваизмга оид рисолалардан Мейкандарнинг «Сиванянаподам» («Шиваизм ҳақида илмлар») тўплами машҳурдир. Бу даврда «талапуранам» («маҳаллий пуранлар») жанри кенг тус олди. 19-а.га келиб ижтимоий-маданий ҳаётда кўтарилиш бўлди, маърифатпарварлик ғоялари ўсди, биринчи тамил журн. «Тамил патрика» (1831) ва «Свадеса-миттиран» (1880) газ. нашр этилди. Т. насрчилигининг отаси, шри-ланкалик ёзувчи Арумугу Наварала (1823—79) ҳам шу даврга мансуб бўлиб, у 1-синфлар учун тамил тилида қўлланма ёзган. Биринчи тамил романи «Мудалнёр Пратан тарихи» (1879) муаллифи С. Веданягам Пиллаи (1826—89) ҳамда А. Малавия (1874—1926), Мареинмалея Адигал (1876—1950) ва б. ёзувчилар тамил романини мавзу ва ғоявий жиҳатдан юқори поғонага кўтардилар. С. Айер (1881—1925) ва б.нинг дастлабки асарларида халқнинг колониализмга қарши кайфиятлари баён этилган. Натеса Састири (1859—1906) детектив ҳикояга, Ражам Айяр (1872—98) публицистикага асос солган. Дастлабки тамил роман ва ҳикояларида маърифатпарварлик ғоялари, романтик мотивлар устун бўлиб, аёлларга паст назар б-н қараш қоралanган. 20-а. тамил шеъриятида Суппирамания Баради (1882—1921) ижоди ўзига хос ўрин тутган («Миллий қўшиқлар», 1908; «Туш», 1910; «Барадининг 66 шеъри», 1917 ва б.). Кейинги давр Т.а. тараққиётида М. Барадаражаннинг (1912) «Кўмир бўлаги», Лакшмининг (1912) «Аёл қалби» романлари, Жаганнадан (1906) ва Г. Ажаҳирисаминнинг (1923) ҳикоялари, Б.С. Рамайянинг (1905) драмалари катта роль ўйнади.

Ад.: Бычихина Л. В., Дубянский А. М. Тамильская литература, М., 1987.

Улфатхон Муҳибова.

ТАМИЛ ТИЛИ — дравид тилларининг жан. гуруҳига мансуб. Ҳиндистондаги Тамилнад штатининг расмий тили, Сингапурда 4 та расмий тилдан бири. Ҳиндистондан ташқари Шри-Ланка, Мьянма, Малайзия ва б. жойларда тарқалган. Ҳаммаси бўлиб 65 млн. дан ортиқ (1996) киши сўзлашади.

3 та лаҳжа гуруҳи бор: шим.-шарқий, ғарбий ва жанубий. Шри-Ланка лаҳжаси жан. гуруҳга яқин туради. Морфология ва синтаксисда ўзига хос ҳодисалар мавжуд. Мас., феълларнинг «кучли», «ўртача» ва «кучсиз» га бўлиниши. Сўз ясалиши ва лексикада (жумладан, ижтимоий-сиёсий ва илмий терминологияда) бошқа ҳинд тилларига нисбатан санскрит тилидан камроқ сўз олиши б-н ажралиб туради.

Ҳоз. адабий тил меъёрлари 3—4-а.ларда шаклланган, 13—14-а.ларда узилкесил қайд этилган. Т.т.нинг адабий ва оғзаки шакли ўртасида жиддий фонетик-морфологик фарқлар бор, бироқ алабий ва ёзма шаклларнинг яқинлашуви кузатилмоқда. Ёзуви *браҳми*нинг жан. шаклидан келиб чиққан. Энг қад. эпиграфик ёдгорликлар мил. ав. 2—1-а.ларга мансуб.

Ансориддин Иброҳимов.

ТАМИЛЛАР — Ҳиндистон (асосан, Тамилнад штати) даги халқ. 61 млн. киши (1990-й.лар ўрталари); Шри-Ланканинг шим.да тахм. 2,8 млн. киши; шунингдек, Сингапур, Мьянма, Малайзия, Австралия ва б. ерларда яшайди. Умумий сони 64,1 млн. киши. Тамил тилида сўзлашади. Диндорлари — ҳиндуизмга эътиқод қилади, сунний мусулмонлар ва христианлар ҳам бор. Т.нинг этногенези дравид халқлари б-н боғлиқ. Мил. 3-а.дан Ҳиндистон тарихида Чола, Чера, Пандья каби тамил давлатлари маълум. 11—12-а.ларда тамил давлатлари ўзаро бирлашганлар. 1337 й.да Вижаянагар империяси вужудга келиб, 16-а.да Жан. Ҳиндистоннинг барча ҳудудини қамраб олган. 18-а. охири — 19-а. бошларида Т. ерлари инглиз мустамлакачилари тасарруфига ўтган. Т. деҳқончилик, чорвачилик, балиқ овлаш ва ҳунармандчилик б-н шуғулланадилар.

ТАМИЛНАД (1969 й.гача Мадрас) — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги штат, Ҳинд океанининг Бенгалия қўлтиғи соҳилида. Майд. 130 минг км². Аҳолиси 62,1 млн. киши (2001), асосий қисми тамиллар. Маъмурий маркази — Ченнай ш. Штат ҳудуди Ҳиндистон я.о. жанубий чеккасининг шарқий қисмидаги аллювиал денгизбўйи текислиги ва Декан ясситоғлигининг жан. чеккасини эгаллайди, ғарбда уни 2500 м гача баландликдаги тоғлар чегаралаб туради. Иқлими тропик муссонли иқлим, йиллик ёғин 600—1200 мм. Йирик дарёси — Кавери. Барг тўкувчи тропик ўрмонлар штат ҳудудининг 10% дан ортиғини эгаллаган.

Т. — мамлакатнинг аҳолиси зич штатларидан. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг катта қисми қ.х.да ишлайди. Етакчи тармоқ — деҳқончилик. Экин майдонининг катта қисмида озиқ-овқат экинлари (шоли, буғдой, маккажўхори, дуккаклилар экинлари, сабзавотлар) етиштирилади. Техника экинларидан ер ёнғоқ, пахта, шакарқамиш, кофе, чой, зираворлар экилади. Кокос пальмаси плантациялари бор. Чорвачиликда қорамол, қўй боқилади. Балиқ овланади. Ўрмончилик ривожланган. Денгиздан ошланган тузи олинади. Лигнит, боксит, магнезит конлари бор. Асосий саноат тармоғи — тўқимачилик (марказлари — Коимбатур, Мадурай ш.лари). Озиқ-овқат, кўн-тери, машинасозлик (тўқимачилик машиналари, мотоциклар, тракторлар, электроника ва радиоэлектроника жиҳозлари), қора металлургия саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари, асосан, цемент ишлаб чиқарилади. Кимё, нефтни қайта ишлаш, алюминий з-длари бор. Ҳунармандчилик ривожланган: кўн-тери, металл буюмлар тайёрланади, ипак матолар тўқилади. Асосий саноат маркази ва порти — Ченнай ш. Штат Ҳиндистоннинг тамил халқи яшайдиган тарихий вилояти номи б-н аталган.

ТАММ Игорь Евгеньевич (1895. 26.6(8.7), Владивосток — 1971.12.4, Москва) — рус физиги, илмий мактаб асосчиси, акад. (1953), Меҳнат Қаҳрамони (1953). Москва ун-тини тугатган (1918). Шу ун-тда (1921—41 ва 1954 й.дан), СССР ФА Физика ин-тида (1934—71) ишлаган.

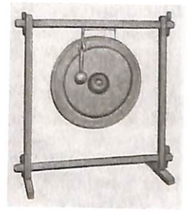
Илмий ишлари квант назария, қаттиқ жисм физикасига оид. *Черенков — Вавилов нурланиши* назариясини яратди (1937), ядро зарралари ўзаро таъсирининг тақрибий усулини ишлаб чиқди (1945). Бошқариладиган термоядро реакциясини амалга оширишнинг ва СССР да водород бомбани яратишнинг назарий асосини яратди (А. Д. *Сахаров* б-н ҳамкорликда, 1950). Нобель мукофоти лауреати (1958).

ТАМПА — АҚШнинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар, Флорида штатида. Аҳолиси 303,4 минг киши (2000). Мексика қўлтиғи соҳилидаги порт, четга, асосан, фосфоритлар, цитрус мевалар чиқарилади. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг йирик саноат ва савдо-молия марказларидан. Озиқ-овқат, кимё, полиграфия, металлургия, металлсозлик, кемасозлик, радиоэлектроника саноатлари корхоналари, 2 ун-т бор. Иқлим курорти. Туризм ривожланган. Т. яқинидан фосфорит қазиб олинади.

ТАМПЕРЕ, Таммерфорс — Финляндиянинг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар, турли баландликдаги Насиярви ва Пюхяярви кўлларини боғлаб турувчи Кокемяэн-Йоки дарёси бўйида жойлашган. Аҳолиси 193,1 минг киши (1999). Иқтисодий аҳамияти бўйича мамлакатда Хельсинкидан кейин 2-ўринда. Муҳим саноат маркази. Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик, тўқимачилик, целлюлоза-қоғоз, озиқ-овқат саноати корхоналари; ГЭС, ун-тлар, бадиий галерея, музейлар бор. Шаҳар ҳақидаги дастлабки маълумотлар 1405 й.га оид манбаларда учрайди. 1779 й.дан шаҳар мақомини олган. 19-а. ўрталаригача йирик тўқимачилик маркази бўлган. Меморий ёдгорликларидан собор (1902—07), вокзал биноси ва б. сақланган.

ТАМПИКО — Мексиканинг шарқий қисмидаги шаҳар. Тамаулипас штатида, Пануко дарёсининг қуйилиш ерида жойлашган. Мексика қўлтиғи соҳилидаги порт. Мамлакатнинг йирик нефть қазиб олинадиган ва қайта ишланадиган р-ни маркази. Кимё, озиқ-овқат саноатлари ва қ.х. машинасозлиги корхоналари бор. Балиқ овланади. Т.дан Мехико ва Рейноса ш.ларига газ, шунингдек, Туспан ва Поса-Рика ш.ларига нефть қувурлари ўтказилган. Т.га мустамлакачилар келгунга қадар асос солинган. 1683 й.да қароқчилар томонидан вайрон қилиниб, 1823 й.да қайта тикланган.

ТАМТАМ, там-там (ҳиндча товушга тақлид атама) — урма чолғу, *гонг* тури. Қадимдан жан.-шарқий Осиёда диний маросимларда қўлланилган. 18-а. охиридан симфоник оркестр таркибига кирган (Ф. Ж. *Госсек*нинг «Мирабо ўлимига бағишланган мотам марши», 1791). Турли (мис, кумуш, сурма ва б.) металлар қоришмасидан болғалаб кўп қатламли, қалин (8—10 мм) баркаш шаклида (диаметри — 600-1500 мм) ясалади. Кигизли тўқмоқ б-н урганда паст, ғувулловчи товуш чиқаради.



Тамтам.

ТАМШУШ — Қашқадарё вилоятидаги сой. Хўжагулбарс тоғидаги кичик кўл ва булоқлар сувидан ҳосил бўлган. Уз. 22 км, сув сарфи 3,3 м³/сек.; ҳавзаси майд. 125,3 км². Ҳисорак қишлоғи яқинида Оқдарёга қуйилади. Шаҳрисабз туманидаги Тамшуш, Ҳисорак қишлоқлари экин майдонларини сув б-н таъминлайди. Сой бўйлаб Тамшуш довонига йўл чиқади.

ТАМШУШ ДОВОНИ — Сурхондарё вилоятидаги довон. Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбида, денгиз сатҳидан 4113 м баландликда жойлашган. Тамшуш ва Оқдарё ҳавзаларида. Уз. 3,5 км, эни 440 м. Май ойидан окт.гача довондан ўтиш мумкин, қолган вақтларда қор б-н қопланиб ётади. Довондан Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг чорва моллари яйловларга ҳайдаб ўтилади.

ТАМШУШДАРЁ — Сурхондарё вилоятидаги дарё. Ҳисор тизмасининг жан. дан бошланади. Уз. 38 км, ҳавзасининг майд. 380 км². Дарёга 22 та сой қуйилади. Т. ўзанининг кенглиги 60 м, қирғоқлари тик ва баланд. Ўртача йиллик сув сарфи 6 м³/сек. Тўполондарёга қуйилади. Қор-ёмғирдан тўйинади. Баҳор-

да суви кўпаяди, тез-тез сел келади. Водийсида ўтлоқлар бор, ёввойи ток, тол, олча, бодом, дўлана ўсади. Т. Тамшуш, Шартут қишлоқлари ва чорва яйловларини сув б-н таъминлайди.

ТАМҒА — 1) турк-мўғул чорвадор қавмларда хусусий мулкнинг кенг тарқалган белгиси. Дарахтларга, қуролярогларга, тери (ҳайвон териси) ва б.га қўйилган. Мас., чорвачиликда қорамол, отларга ва паррандаларга босиладиган махсус белги(нишон). Хўжаликларда наслчилик ишларида, жонли мулк тариқасида ҳисобга олишда Т. қўйилади. Унинг бир неча усуллари мавжуд: молнинг қулоғига эн солиш, қирқиш, қуймичига белгини қиздириб босиш, қулоғига серияли рақамлар битилган сирға тақиш; паррандалар оёғига ҳалқа тақиш ва б. 2) Ўрта Осиё, Закавказье, Яқин ва Ўрта Шарқнинг айрим мамлакатларида ва 13-а.даги мўғуллар истилосидан сўнг Россияда савдо, ҳунармандчилик, турли касб-ҳунарлардан пул б-н олинадиган солиқ. 16-а.нинг 70-й.ларигача мавжуд бўлган. Эронда шоҳ *Тахмасп I* томонидан бекор қилинган.

ТАМҒАЛИДАРА РАСМЛАРИ — Чу-Или тоғининг жан.-ғарбий ён бағридаги Тамғалисой дараси қоятошларига ишланган расмлар. Олмаотадан 160 км шим.-ғарбда. 1890 й.да рус археологи Н. Н. Пантусов топган, А. А. Топов, А. Г. Максимова томонидан ўрганилган. Тасвирларнинг I қисми мил. ав. 2-минг йилликка, асосий қисми мил. ав. 7—5-а.ларга мансуб, шунингдек улар орасида 6—8-а.ларга оидлари ҳам учрайди. Ҳайвонлардан ёввойи буқа, тоғ эчкиси, қоплон, жайрон, буғу, от, туя,



Тамғалидара расмлари.

қўй, эчки ва б.нинг тасвирлари, турли рамзий белгилар, чавандозлар, рақс тушаётган одамлар, овчиларнинг итлар ёрдамида ёввойи ҳайвонларни овлаш манзаралари қоятошларга ўйиб ишланган. Т.р. Ўрта Осиё, Қозоғистон ҳудудида яшаган халқлар тарихи, турмуши, маданиятини ўрганишда нодир манба сифатида қимматлидир.

ТАН, Таңг — ўрта асрларда Хитойда мавжуд бўлган марказлашган давлат ва сулола (618—907). «Т.» атамаси — мағрурланиш, тасодиф маъносини англатади. Асосчиси — Ли Юан (566—635) бўлиб, Гаозу номи б-н тахтни бошқарган (618—626). Т. давлатининг ташкил топиши 610 й. Хитойда Суй сулоласига қарши бошланган халқ қўзғолони б-н бевосита боғлиқ. Йирик амалдорлар фурсатдан фойдаланиб тахтни эгаллашга интилган. Улардан Шаньси ўлкасининг раҳбари Ли Юан туркий қавмлар б-н яқин бўлгани учун катта салоҳият ва имкониятга эга бўлган. У 3 нафар ўғиллари б-н туркий қавмлар ёрдамида Суй сулоласини ҳимоя қилиш баҳонасида пойтахт Чанъан (ҳоз. Сиан)га кириб олган ва ўзини император деб эълон қилиб, ўз ҳокимиятини Т. деб атаган. 630 й.дан Т. фаол ташқи сиёсат юргиза бошлаган ва даставвал *Буюк ипак йўли*ни қўлга киритишга ҳаракат қилган. 640 й. Турфон (Гавчан) давлатига ҳужум қилиб уни йўқ қилган, сўнгра Шарқий Турк хоқонлиги, Уйғур хонлиги ва Ғарбий турк хоқонлиги каби давлатлар б-н уруш олиб борган. Бу уруш жараёнида Т. улар ўртасидаги зиддиятлардан тўла фойдаланиш ва бири б-н дўстлашиб, иккинчисини йўқотиш, уларни ичидан заифлаштириб, сўнгги (пировард) галабани қўлга киритиш амалиётини қўллаган. 645—668 й.ларда Т. Кореяни тобе этган, сўнг Манжуриядаги моҳэ ва кидон қабилалари ҳокимиятини тугатган. 747 й. Т. армияси ҳоз. Қирғизистоннинг Тўқмоқ (Суёб, Суйё) вилоятига, 748 й. Помирдаги Кичик Болурга (Сяо Боли), 750 й. Шош (Тошкент) га ҳужум қилган, Шош ҳукмдори ўлдирилган, унинг ўғли арабларнинг мадад сўрашга мажбур бўлган. 751 й.даги *Талас жанги*да Т. армияси тор-мор келтирилган. Шундан сўнг Т. империясининг Марказий Осиёдаги фаолиятига чек қўйилган. Мамлакатда ижтимоий-иқтисодий аҳвол ёмонлашган; кетмакет халқ қўзғолонлари содир бўлиши ички сиёсий таназзулни кучайишига ва Т. империясини 15 та майда ҳокимликларга бўлиниб кетишига олиб келган.

Абдулаҳад Ҳўжаев.

ТАН ЖАЗОСИ, жисмоний жазо (ҳуқуқда) — ибтидоий жамоа даврида, шунингдек, *мусулмон ҳуқуқи*да жиноят содир этгани учун жиноятчини жисмоний қийнаш, азоблаш, унга тан жароҳати етказиш. Асосан зино, туҳмат, ўғирлик, қароқчилик (босқинчилик), одам ўлдириш ёки уни жароҳатлаш, маст қилувчи ичимликлар истеъмол қилиш, диндан қайтиш, исён кўтариш ва б. жиноятларга нисбатан белгиланган. Бундай жазоларни дарра б-н уриш, шахснинг қўл ва оёғини кесиш, тошбўрон қилиб, осиб ёки бошини танасидан жудо қилиб ўлдириш б-н амалга ошириш кўзда тутилган. Т.ж. асосан қамчилар орқали ижро этилган. Қамчи туя ёки бошқа ҳайвон терисидан ишланган.

Мусулмон давлатларида энг кўп тарқалган жазо турларидан бири қўлларни кесиш жазосидир. Бундай жазони тайинлаш учун ўғирланган пул ёки моддий бойлик миқдори белгилаб қўйилган. Уйга, масжидга кириб, чўнтакка тушиб содир этилган жиноятлар учун сўзсиз қўллар кесилган. Кесиш асосан бармоқларни, билагигача, оёқни эса тўпиғигача кесиш орқали ижро этилган. *Шариат* қоидаларига кўра, ғиғирлик ва босқинчилик йўли б-н фуқароларнинг мулкини эгаллаш катта гуноҳ, ўта оғир жиноят ҳисобланган. Шариатга оид манбаларда қароқчилар мусулмон ёки *зимми*йнинг молини олган бўлса, уларнинг ўнг қўллари б-н чап оёқлари кесилган. Агар молларини олмасдан, уларни ўлдирган бўлсалар, жиноятчиларнинг ўзлари ҳам ўлдирилган. Агар айбдорлар молни олмасдан туриб, шахсга тан жароҳати етказган бўлса, уларнинг барчасидан етказилган тан жароҳати даражасида қасос олинган. Бордию, жиноятчилар мол-мулкни олиб, сўнг шахсга жароҳат етказган бўлса, уларнинг қўл-оёқлари кесилган.

Янги ижтимоий муносабатларнинг таркиб топиши баробарида мусулмон давлатлари ҳуқуқида 19-а.нинг 2-ярмидан янги жиноят, савдо, процессуал ва б. қонун ҳамда кодекслар асосида маҳкама ишларини юритиш уступорлик қила бошлади (*Жазо*).

Гулчеҳра Маткаримова.

ТАН ОЛИШ, халқаро ҳуқуқий тан олиш — янги давлатлар ёки ҳукуматлар ёхуд бошқа органларни мавжуд давлатлар томонидан халқаро ҳуқуққа мувофиқ тан олиш; бу ҳол ана шу давлатлар ёки ҳукуматлар ёхуд бошқа органлар б-н расмий ёки норасмий, тўла ёки қисман, доимий ёки вақтинчалик муносабатлар ўрнатиш имконини беради. Халқаро ҳуқуқий Т.о.нинг турли кўринишлари бор: давлатни Т.о., ҳукуматни Т.о., қўзғолон кўтарган томонни Т.о., миллий озодлик органларини Т.о., қаршилик кўрсатиш органларини Т.о. ва б. Ҳоз. дипломатия амалиётида у ё бу мамлакат ҳукуматлари б-н мавжуд давлатнинг янги ҳукумати ёхуд янги пайдо бўлган давлат ҳукумати б-н дипломатик муносабатлар ўрнатиш ёки дипломатик муносабат ўрнатишга розилик бериш бундай Т.о.нинг кенг тарқалган шакли ҳисобланади. Халқаро ҳуқуқий Т.о.нинг асосий шакллари *де-юре* ва *де-факто*дир. Бирон-бир шартларсиз расман Т.о. тўғрисида, де-юре ва де-факто Т.о. тўғрисида, дипломатик муносабатлар ўрнатиш ёки бундай муносабатлар ўрнатишга рози бўлиш тўғрисида баёнот бериш расмий тан олиш ҳисобланади. Муайян мамлакат ҳукуматининг бошқа мамлакатнинг расмий тан олинмаган ҳукумати б-н алоқа ўрнатиши, бир-бирини тан олмайдиган давлатларнинг халқаро анжуманлар ёки халқаро ташкилотлар доирасида ҳамкорлик қилиши норасмий Т.о.ни билдиради. Мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистон Республикасини жаҳоннинг 160 дан ортиқ давлати тан олди. Мамлакатимиз б-н 120 дан ортиқ давлат дипломатик алоқа ўрнатган.

ТАНА — одам ва умуртқали ҳайвонлар гавдасининг асосий қисми; бундан бош, қўл-оёқлар ва дум (ҳайвонларда) мустасно.

ТАНА (қорамолчиликда) — урғочи ёш моллар гуруҳи. Уларнинг ёши бузоқлар гуруҳидан сўнг бошланиб, 10—12 ойлигидан то жинсий вояга етиб, қочиб, бўғоз бўлишига (24—30 ойлигида) қадар давом этади. Зотли ва жадал парваришланган Т. ривожи яхши ўтади ва биологик томондан тез етилади. Улар зот андозаси вазнига етганида (300—390 кг) 14—16 ойлигида уруглантирилиб, бўғоз-лиги аниқлангандан сўнг (20—22 ойлигида) ғунажинлар гуруҳига ўтказилади.

ТАНА, Цана, Дембеа — Эфиопиядаги кўл. Эфиопия тоғлигидаги тектоник сойликда, 1830 м баландликда жойлашган. Майд. 3,1—3,6 минг км² (мавсум бўйича ўзгариб туради), Чуқ. 70 м гача. Орол кўп. Т.га жуда кўп дарё қуйилади, кўлдан Аббай (Кўк Нил) дарёси оқиб чиқади. Балиқ овланади. Кема қатнайди.

ТАНА — Дон дарёсининг сўл қирғоғида, Азов ш. (Ростов вилояти) атрофида мавжуд бўлган қад. шаҳар. Венециялик ва генуялик савдогарларнинг савдо манзилгоҳи сифатида 12-а. охиридан маълум. 13—14-а.ларда Олтин Ўрда ҳукмронлиги остида. 1475 й. турклар томонидан эгалланган ва бир оздан сўнг барҳам топган.

ТАНА КОНСТИТУЦИЯСИ — қ. *Одам конституцияси*.

«ТАНАВОР», «Тановар» (форс. - жасур, қудратли, кучли) — 1) ўзбек халқ лирик куйи; Фарғона водийсида кенг тарқалган. Ўн бешдан ортиқ ашула ва чолғу йўллари маълум. Ашула йўлларидан оммавийлашган «Т.-1» халқ



шъри («Қора сочим») б-н, «Т.-2» Муқимий шъри («Энди сендек...») б-н айлатилади. Т. ашулаларида ўзбек аёлининг маънавий гўзаллиги ўз аксини топган. Т.нинг чолғу йўлларидан «Гулбаҳор» куйи б-н кетма-кет ижро этиладиган варианти оммавийлашган. «Т.-1»ни 1937 й. А.Козловский Ҳ.Носирова ижросида нотага олиб, хонанда ва симфоник оркестр учун қайта ишлаган, кейинчалик «Т.» номли симфоник поэма (1952) ва балет (1968) яратган. «Т.-2»ни Т. Содиқов хонанда ва оркестр учун, М.Бурҳонов жўрсиз хор учун қайта ишлаган. Т. вариантлари ва уларнинг оҳангларидан С. Василенко ва М. Ашрафий («Бўрон»да Норгул, «Севги тумори»да Иззат партияларида), Г.Мушель («Газаллар» циклида) ва б. фойдаланишган, Т. асосида Ю. Ражабий «Юзни ойдек...» қўшиғини яратган. Т. куйининг турли йўлларини А. Козловский (10 га яқин вариантини), Ю. Ражабий (5 дан ортиқ вариантини) ва б. нотага олган. Буларнинг айримлари Ж.Султонов, Б.Мирзаев, Т.Қодиров талқинида оммавийлашган; 2) анъанавий ўзбек халқ рақси. Т. куйининг турли йўллари асосида ижро этилади, 1943 й. *М. Турғунбоева* саҳналаштирган Т. рақси кенг тарқалган. Унда ўзбек қизининг севгилиси б-н учраши ва висолга етиши мукаррарлиги акс эттирилган.

Ад.: Таналар (тўпловчи ва нашрга тайёрловчи И.Ғаниева). Т., 2003.

«ТАНАВОР» РАҚС ТЕАТРИ — миллий балет, ўзига хос театр тури. Бунда муайян замонавий ва тарихий мавзулар, инсоннинг ички дунёси, кечинмалари, ҳис-туйғулари мусиқа асосида, рақс ҳаракатлари воситалари б-н акс эттирилади. 1984 й. октябрь ойида Ўзтелерадиокомпанияси қошида рақс ансамбли сифатида 16 раққоса ва 2 раққос б-н иш бошлаган. Ташкилотчиси ва бадиий раҳбари Юлдуз *Исматова*. Жамоа 1997 й.дан «Ўзбекрақс» миллий бирлашмаси таркибида. «Шарқ аёли» деб аталган биринчи дастурда «Муножот», «Афғонча», «Анор-анор», «Раққоса келди», «Парвоз айлади», «Хоразмча», «Доира», «Арабча», «Эй сарви равон», «Рок уфориси қашқарчаси», «Ўхшар» рақслари ҳамда икки ёшнинг севги изҳори, совчи кутиш, нон ушатиш, келин салом, бешик тўйи каби этнографик лавҳалар асосида ўзига хос спектакль яратишга ҳаракат қилинди. Кейинги «Гул сайли» номли дастур ҳам шу йўналишда яратилди. Том маънодаги рақс театри Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони асосида яратилган «Севги нидоси» (либретто муаллифи М.Бобоев; Қ.Комилов мусиқаси, 1991) спектакли б-н бошланади. Навоийнинг асл матни ва ғояларига таянган ҳолда Баҳром (Н. Хотамов) ва Дилором (Н. Саидова)нинг севги фожиаси ёритилади. Барча воқеалар, қаҳрамонларнинг изтиробли, ҳис-туйғулари рақс ҳаракатлари, пластика, юз ифодалари, нигоҳлари орқали акс эттирилади. Балетмейстер Ю.Исматова, асосан, Фарғона рақс услубига таянган ҳолда ўрни-ўрнида бошқа услубларга ҳам мурожаат қилди, баъзан балетнинг оёқ учида юришидан фойдаланди. Шу йўналишда театр М. Бафоев б-н ҳамкорликда «Нодира» (1992), «Улуғбек буржи» (1994), «Қадимий маросимлар» (1995), А.Икромов мусиқаси асосида «Темурий маликалар» (1995), «Шарқ тароналари» (1997), Қ.Комилов мусиқаси асосида «Увайсий» (1998), А.Мансуров мусиқаси асосида «Сирли кутича» (2000), «Зумрад ва Қиммат» (2001), халқ куйлари ва сўзлари асосида «Севги васфи» (9 та «Танавор» рақси, 1995), «»Эзгунинг дарахти» (2000), «Мозийдан садо» (2001) спектакллари б-н театр жамоаси миллий балет, миллий рақс томошаси яратишда тажрибаси ортиб борди. Театр ижодий жамоаси қуйидаги йўналишларда фаолият кўрсатди: халқ оғзаки ижодиёти, маросимлари, куйлари, рақсларини муайян сюжет ипига териб театрлаштириш;



«Танавор» рақс театри: «Темурий маликалар» ва «Нодира» спектакларидан кўриниш.

буюк шоирлар, қаҳрамон ўзбек аёллари ҳаёти ва ижодига бағишланган рақс томошалари туркумини яратиш; халқ тарихини ёритиш, буюк саркардалар ҳаёти ва кураши ҳақида ҳикоя қилиш; болаларга атаб спектакллар яратиш. Театр ўз миллий балет ва театрлашган томошаларида мавжуд барча рақс услубларидан фойдаланиш, эътибор бермай келинган халқ рақслари ҳаракатларини ва тарихда бўлган баъзи композициялар, ҳаракатларни тиклаш, айни чоғда ҳоз. кунда жаҳон балет ва рақс санъатида мавжуд янги изланишлардан илҳомланиш йўлидан бормоқда. Ҳар бир спектаклга махсус либослар, тақинчоқлар, оёқ ва бош кийимлар тикилади. «Т.» р.т. Ўзбекистонда ўтказиладиган барча байрамлар ва тадбирлар («Наврўз», «Шарқ тароналари» ва б.)дан ташқари Франциянинг «Одеон» театрида бўлиб ўтган «Назм кечаси»да, ЮНЕСКО қароргоҳида (1995), АҚШда Ўзбекистон кунлари доирасида (1998), Нидерланд халқаро фестивалида (1999) ўз дастурларини намойиш этишди. Театрнинг энг муҳим спектакллари телефильм қилиб ишланган.

Театр жамоаси: 34 раққоса, 3 раққос, 12 созанда, 2 хонандани бирлаштирди (2004). Раққосалардан Д.Мирзаева, З.Сафарова, Н.Юсупова, Р.Жўрабоева, У.Акромова Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар; ёш раққосалардан Г.Абдиева, Н.Қаршибоева Ўзбекистон Давлат «Ниҳол» мукофоти ва Мукаррама Турғунбоева мукофоти совриндорлари.

Ад.: Авдеева Л., Қодиров М., Исматова Ю. , «Тановар» рақс жилолари, Т., 2002.

Муҳсин Қодиров.

ТАНАИС — 1) антик шаҳар (мил. ав. 3-а. — мил. 5-а.). Дон дарёсининг қуйи оқими бўйида жойлашган. Мил. бошларида Боспор давлати таркибида бўлган. Т. Боспордаги юнонлар б-н Азов ва Дон бўйидаги кўчманчилар ўртасидаги муҳим савдо маркази бўлган. Мил. 3-а.нинг 40-й.ларида *готлар* раҳбарлик қилган қабилалар иттифоқи томонидан буткул вайрон қилинган. 4-а.нинг 2-ярмида қайта тикланган, лекин кичик бир манзил сифатида 5-а. бошига қадар мавжуд бўлган. Т.дан турар жой, мудофаа деворлари, миноралар, дарвозалар қолдиқлари, битиклар, қабрлар ва б. топилган; 2) юнон муаррихлари томонидан Дон ва баъзан Сирдарёнинг аталиши.

ТАНАИС ДАРЁСИ БЎЙИДАГИ ЖАНГ, Яксарт жанги — Ўрта Осиё халқларининг *Александр* (македониялик Искандар)га қарши олиб борган жангларидан бири (мил. ав. 328). Танаис (ҳоз. Сирдарёнинг юнонча номларидан, бошқа бир номи — Яксарт) бўйида содир бўлган. Александр дарё бўйига ўрнашиб олгач, *Александрия Эсхата* (Чекка Искандария) ш.ни қуришга киришган. Бироқ дарёнинг ўнг қирғоғида (қад. Тошкент воҳасида) яшовчи саклар (қанғарлар) қабила иттифоқи бошлиғи укаси Картазис бошчилигида катта отлиқ қўшин юбориб, унга Александр қурдирган истеҳкомни бузиб ташлаб, македониялик жангчиларни бу ерлардан ҳайдаб юборишни буюради. Саклар Суғдиёнада кўтарилган *Спитамен қўзғолони*дан хабар топиб, агар қўзғолон муваффақият б-н тугаса македонияликларга қарши ҳужумга ўтмоқчи эдилар. Улар дарёнинг нариги бетидан туриб босқинчиларга қарши бетўхтов камон ўқи ёғдирадилар. Александр қўшини дарё қирғоғига катта ўқларни отишга мўлжалланган машина (қурилма)ларни ўрнатиб, сакларни ўққа тута бошлаган ва шу ўқ ёмғири панасида камончилар б-н сопқончилар дарёни кечиб ўтадилар. Улар сакларнинг илғор қисмини чекинишга мажбур қилиб, бу б-н фаланга ва отлиқларнинг дарёдан ўтиб олишига имкон яратиб берганлар. Дарёнинг ўнг соҳилида қаттиқ жанг бошланиб кетган. Уни 2 босқичга бўлиб таърифлаш мумкин. Биринчи босқич — македон қўшинининг илғор қисми жанги. Сакларга қарши македониялик-ларнинг сарисса (найза) б-н қуролланган отлиқ отряди ташланади. Саклар уларни ўраб олиб ўққа тутадилар. Александр ёрдамга пиёда аскарларни жўнатади. Саклар рақибларини кўздан қочирмасдан атайлаб чекина бошлаганлар. Иккинчи босқич — асосий кучлар жанги ва сакларнинг умумий чекиниши. Дастлаб саклар македон қўшини ҳужумларини муваффақият б-н қайтаришган. Шундан сўнг Александр жангга ўзининг барча отлиқ қўшинларини ташлаган. Саклар чўл ичкарисига чекина бошлаганлар. Александр сакларни 15 км масофагача таъқиб этган. *Арриан*нинг ёзишича, жазирама иссиқ, ташналикдан қийналган Александр «айниган кўлмак сувини ичиб касал бўлиб қолган». Аслида эса *Кир II* нинг машъум хатосини ёдида тутган Александр саклар ерининг ичкарисига кириб боришга журъат этмаган, чунки саклар уларни мамлакат ичкарисига алдаб олиб кириб тор-мор қилишлари мумкин эди. Аррианнинг ёзишича, саклардан 1000 киши, жумладан, уларнинг саркардаларидан бири Страк ҳалок бўлган, 150 киши асир олинган. Квинт Курций Руфнинг ёзишича, македониялик-лардан 60 суворий, 100 нафар пиёда аскар ҳалок бўлган, 1000 киши яраланган. Жангдан сўнг саклар Александр олдига элчилар юбориб сулҳ тузган бўлсаларда, курашни давом этдирганлар.

Манбалар: Арриан, Анабасис Александра, Т., 1911, Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, М., 1963.

Ад.: Шониязов К., Қанг давлати ва қанглилар, Т., 1990.

Фахриддин Ҳасанов.

ТАНАКЎЗИ — хўраки, майизбоп узум нави. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача, беш бўлмали, орқаси сийрак тукли. Гули икки жинсли. Узум боши катта (бўйи 18—22 см, эни 6—9 см), цилиндрсимон, ўртача тиғиз, ғужуми йирик, думалоқ. Июлда пишади. Таркибида ўртача 20% қанд, 5% кислота бор. Ҳосилдорлиги 110—150 ц/га. Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятларида томорқа боғларда ўстирилади.

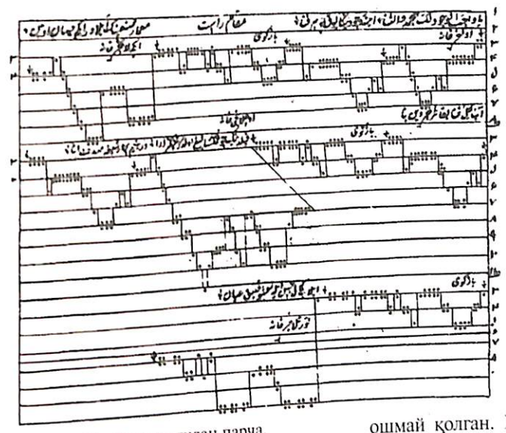
ТАНАТОЛОГИЯ (юн. tanatos — ўлим ва ... *логия*), — ўлим, унинг сабаблари, механизми ва белгиларини, шунингдек, ўлим олди азобларини енгиллаштириш масалаларини ўрганадиган фан. Умумий ва хусусий Т. ажратилади. Умумий Т. ўлим сабабларидан қатъий назар, унинг умумий қонуниятларини, ўлимни аниқлаш, уни ҳар хил сабабларидаги *терминал ҳолат*ларнинг хусусиятларини, шунингдек, ўлим содир бўлгандан сўнг мурдада юзага келадиган ўзгаришларни, мурдаларни текшириш усулларини, уларни сунъий консервация қилиш б-н боғлиқ масалаларни ўрганади. Хусусий Т.да комплекс маълумотларнинг изчил таҳлили (касаллик тарихи, касалликнинг клиник ва морфологик кўриниши ва б.) қўлланиб, шулар асосида клиник-анатомик эпикриз тузилади. *Суд тиббиёти* Т.си қасдан содир этилган ва тўсатдан юз берган ўлимда мурдадаги клиник, биокимёвий ва морфологик ўзгаришлар моҳиятини, мурдаларни суд тиббиётига оид текшириш муаммоларини ва суд-тергов б-н боғлиқ турли масалаларни ўрганади. Соғлиқни сақлаш тизимида касалликларнинг олдини олиш, ташхис хатоликларини аниқлаш, жароҳатланишнинг олдини олиш усулларини ишлаб чиқишда соғлиқни сақлаш муассасаларига ёрдам беради. *Реаниматология* ривожланиши б-н ҳаётий функцияларнинг сусайиш қонуниятлари ва уларнинг терминал даврда тикланишини ўрганадиган экспериментал Т. ҳам вужудга келди.

ТАНБУР — қад. торли мусиқа чолғу асбоби. Форобийнинг мусиқа рисоласида Хуросон Т.ининг парда тузилиши келтирилган. Ўзбек, тожик, уйғур ва б. халқларда профессионал соз сифатида кенг тарқалган. Ноксимон ўймакосаси йўғон ва узун дастаси б-н бирга яхлит тут ёғочидан ясалади; умумий уз. 110—130 *см*. Косасининг қопқоғи, кўпинча, юпқа ёғоч тахтачадан қилинади, унда резонатор тешикчалари бор. Пай ип б-н боғланган 16—19 пардаси бўлиб, олтинчиси, одатда, ижро этиладиган асарнинг лад-тоналлик хусусиятига кўра юқори ёки пастга суриб қўйилади. Коса қопқоғида чўпдан яна 4 та ҳас пардаси бўлади. Т.нинг 3 та торидан биринчиси (юқоридан) асосий, 2 таси ёрдамчидир; биринчиси ва учинчиси унисонга, иккинчиси уларга нисбатан кварта, баъзан квинта ёки секунда паст созланади. Т. қўлнинг кўрсаткич бармоғига кийиладиган *нохун* б-н турли услубда (торларни юқоридан ва пастдан уриб) чалинади. Т. Ўзбекистонда бошқа торли чертма созлардан фарқли ўлароқ, диатоник товушқаторга эга. Т.нинг торлари узун ва ингичка, пардаларининг йўғон (диаметри 3 *мм* гача) бўлганлигидан торни турлича куч б-н босиб, тоновуш баландлигини ярим тонгача ўзгартириш мумкин. Мазкур йўл б-н Т.да куйларга ўзига хос тебратма сайқал, нолалар берилади. Т.нинг ўзига хос ноизик ва таъсирчан овози, кенг диапазони туфайли Бухоро Шашмақоми ижросида асосий якканавоз ва (вокал қисмларда) жўрнавоз соз ҳисобланади. Т.нинг кенг бадиий имкониятлари *Т. Алиматов* ва унинг шогирдлари талқинида намоён бўлмоқда. Т.нинг чортор (4 торли), панжтор (5 торли), шаштор (6 торли) турлари бор. Т.нинг электр *адаптер* б-н жиҳозланган турлари эстрада ижрочилигида қўлланилади. Ўзбек бастакорларидан Ҳожи Абдулазиз, Ж. Султонов, Ф.Мамадалиев, О.Ҳотамов, композиторлардан Сайфи Жалил («Қалбимда»), М.Маҳмудов («Наво» симфонияси), М.Бафоев («Лисон уг-тайр») ва б. Т. имкониятларидан ижодий фойдаланишган.



Танбур.

ТАНБУР ЧИЗИҒИ, Хоразм танбур чизиғи — Хоразм танбур чизиғи — 19-а.нинг 2-ярмида Хоразмда юзага келган нота ёзуви. *Табулатура Хоразмий* жорий қилган. Танбурнинг 17 та пардаси ва очиқ симига мўлжаллаб чизилган 18 горизонтал чизиқларга жойлаштирилган нуқталардан иборат. Чизиқ устига қўйилган нуқталар куй ижроси жараёнида танбурнинг муайян пардасида ноҳуннинг тепадан пастга, пастга чертилишини билдиради. Вертикал чизиқлар пардалар йўналишини кўрсатади. Т.ч.даги нуқталар асосан нимчорак ва баъзан чорак нноталар чўзимига тенг. Чизиқларнинг ости-устига нуқталар қўйилиб, уларнинг устма-уст ёки ёнма-ён жойлашиши танбур зарблари («якка зарб», «қўш зарб»лар)га ишора деб билинади. Пауза (жимлик) аломати, «скун» (о) б-н ифодаланади. Доира усуллари узун-қисқа зарбларни англатувчи бўғинлар воситасида кўрсатилади: «гул», «тақ», «та-қа», «так-қа» ва ҳ.к. Куй бўлаклари («хона», «бозгўй», «ҳанг»), тўхтовлар ёйли чизиқ (стрелка) ишораси ёрдамида белгилаб юборилади. Танбур чизиғида шеърий матнлар ҳам берилган. Улар тўлиқ ёки лавҳа тарзида куй йўлини англатувчи нуқталардан алоҳида, бир чеккада ёзилади. Аксарият ҳолларда шеърларнинг фақат бошланғич мисралари келтирилади. Унга қараб ашулачилар ғазалнинг қолган қисмларини эсга солиб оладилар. Танбур нотаси араб ёзувига ўхшаб, ўнгдан чапга ўқилади. Комил Хоразмий Т.ч. ёрдамида Хоразм мақомларидан Ростнинг бошланғич қисмини, унинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзо мазкур мақомнинг қолган қисмларини ҳамда Бузрук, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ мақомларининг 19-а. охирида маълум бўлган чолғу (чертим) ва ашула (айтим) йўлларини ёзиб олган. Унинг ўндан ортиқ кўчирилган нусхалари бизгача етиб келган. 2002 й. топилган Ҳазорасп нусхасида юқорида номлари келтирилган мақомлардан ташқари Зиҳи Наззора, Қаддим хамлиғи (Урганжий), Мискин, Раҳовий, Садри Ироқ, Охёр, Чоки гирибон деб номланувчи айтим йўлларидаги туркум ёзиб қолдирилган. Булар «Дутор мақомлари», яъни дутор жўрлигида айтилувчи мумтоз йўллар ҳисобланади. Хоразмлик мусиқашунослар олдидан қад. Шарқ нота ёзуви намуналаридан хабардор бўлганлар. Т.ч. ихтиро қилинишидан аввал Муҳаммад Шариф Қанбар Бобо исмли дуторчи — дутор учун шундай нота яратишга уринган, аммо ўнг қўл ҳаракатларини қоғозга тушира олмаганлигидан бу иш амалга ошмай қолган. Шунингдек, Т.ч.да Сафиуддин ал-Урмавий нота жадвалидаги ўхшаш унсур (элемент)лар мавжуд. Т.ч.нинг тикланиши, тадқиқ қилиниши, замонавий нота ёзувига кўчирилишига В. Беляев, В. Успенский, Т.Содиқов, М.Юсупов, Ил. Акбаров, кейинчалик бу ишнинг ривожига ва бевосита ижро қилинишига (амалда садолантирилишига) О.Бобоназаров, ал-Хоразмий номидаги Урганч давлат ун-ти ўқитувчилари Б.Раҳимов, Р.Болтаев, М.Матёқубов, С.Худойберганов ва б. ҳисса қўшганлар.



Танбур чизиғидан парча.

Ад.: Бекчон М., Девонзода М.Ю., Хоразм мусиқий тарихчаси, 2-нашри, Т., 1998; Ражабов И., Мақомлар масаласига доир, Т., 1963; Матёқубов О., Мақомат, Т., 2004.

Ботир Матёқубов.

ТАНГА, тангалар (туркий «тамға» сўзидан) — металл (олтин, кумуш, мис; ҳоз. вақтда миснинг турли қотишмалари, никель ва алюминий)дан ясалган пул бирлиги, муомала ва тўлов воситаси. Тухумсимон ёки думалоқ шакли фойдаланиш учун қулай. Тангалар аверси (юзи) ва реверси (орқа томони) ва гурти (чети) орқали бир-биридан фарқланади.

Т.лар деярли бир вақтда (мил. ав. 8—7-а.) Лидия давлати (Кичик Осиё)да ва Эгина о. (Юнонистон)да пайдо бўлган. Т. пул-товар муносабатларининг ривожланиши б-н юзага келган ва товар айирбошлашда эквивалент ролини ўйнаган бошқа буюмлар (чорва моллар, дон, чиғаноқ, мато ва б.)дан фарқ қилиб, универсал тўлов воситаси вазифасини бажарган. Қадимги Т.лар тасвир (ҳукмдорнинг тасвири, унвони, исми, герби) ва изоҳлар (танга чиққан давлат ва шаҳарнинг номи, йили) б-н зарб қилинган.

Ўзбекистон ҳудудида дастлабки металл Т.лар мил. ав. 6-а.да *Доро I* даврида зарб



Танга (аверси — а, реверси — р): 1. Юнон-Бактрия. Деметрий драхмаси (мил. ав. 2-а. боши). 2. Евкратид драхмаси (мил. ав. 171—155 й.лар). 3. Кушонлардан Канишка динори (2-а. 1-ярми). 4. Евкратид олтин статери (мил. ав. 185—175 й.лар). 5. Чоч ҳукмдори Сочак бронза тангаси.

этилган, оғирлиги 8,4 г ни ташкил этган «дарик» деб номланган тилла тангалар, деб тахмин қилинади. Мил. ав. 3—1-а.ларда ва ундан кейинги даврда зарб этилган Т.лар намуналари ҳозиргача сақланиб қолган. Улар жумласига Антиох I (мил. ав. 281—261 й.лар), Евтидем I (мил. ав. 235—200 й.лар), Деметрий I (мил. ав. 200—185 й.лар), Ев-кратид I (мил. ав. 171—155 й.лар), Митридат II (мил. ав. 124—88 й.лар) ва Гермей (мил. ав. 75—55 й.лар) Т.лари киради.

8-а.нинг ўрталарида Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги бошланганидан сўнг савдо муомаласини амалга ошириш учун вазни 4,3 г бўлган олтин динор, маош ва солиқлар тўлови учун вазни 2,8 г. бўлган кумуш дирҳамлар ва кундалик савдо-сотиқ учун мис тангалар — фулуслар зарб этилиб, муомалага чиқарилган. Амир Темур даврида Самарқандда Т.лар зарб этиладиган махсус зарбхоналар ташкил этилган, биринчи марта туркий ном, яъни «танга» деб аталган, вазни 4,5—4,7 г бўлган кумуш Т.лар, вазни 2 г ни ташкил этган олтин динорлар ва вазни 1,8 г бўлган ва кумушдан тайёрланган мирилар зарб этила бошлаган.



1. Амир Темур мис фулуси. Самарқанд, 1383 й., оғирлиги 4, 132 г. 2. Амир Темур ва Султон Маҳмуд кумуш мири, 1388 й., оғирлиги 1,59 г. 3. Султон Шоҳруҳ кумуш тангаси. Самарқанд. 1435 й., оғирлиги 5,06 г.

19-а.нинг 2-ярмида Хива, Бухоро, Қўқон хонликларида олтиндан «тилла», кумушдан «танга», мисдан «пул» (чақа) деб аталадиган Т.лар зарб қилинган.

Қоғоз пуллар пайдо бўлиши б-н муомалада Т.нинг роли кескин пасайди, асосан, 20-а.дан бошлаб Т. қоғоз пулларни майдалаш ва майда тўлов воситаси ёки мамлакат асосий пул бирлигининг муайян қисмини (*долларда* цент, *лирада* чентезимо, *сўмда тийин* ва б.) ифодалайдиган пул бирлиги воситаси сифатида ишлатила бошлади, олтин ва кумуш Т.лар чиқарилиши тўхтатилди (махсус эсдалик ва юбилей олтин, кумуш, платина Т.лар бундан мустасно).

Ўзбекистон Республикаси ўз миллий валютаси — сўмни муомалага киритгандан кейин жездан ясалган ва қиймати 1, 3, 5, никель б-н қопланган 10, 20, 50 тийин бўлган Т.лар чиқарилди.

Республика тарихидан муҳим саналарга бағишлаб эсдалик ва нумизматик аҳамиятга эга бўлган кўплаб юбилей Т.лар зарб этилди. Дастлаб 1994 й.да Мустақилликнинг 3 йиллигига бағишлаб 10 сўмлик, Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишлаб 1 сўмлик, 1996 й. 1 сентябрда Амир Темур таваллудининг 660 й.лиги муносабати б-н олтин ва кумушдан 100 сўмлик ҳамда 1998 й.да Алишер Навоий, кейинчалик эса, Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Мусо Ал-Хоразмий каби буюк алломалар портретлари туширилган юбилей Т.лар зарб этилди.

Т.ларни *нумизматика* фани ўрганади.



Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага чиқарган тангалар: 1. Қиймати 50 тийинлик; 2 . 5 сўмлик; 3. 10 сўмлик; 4 . 50 сўмлик тангалар.



1.Ўзбекистон Республикасида Улуғбекнинг 600 йиллик юбилейига чиқарилган юбилей тангаси, қиймати 1 сўм, олтин суви юритилган; 1994. 2. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 5 йиллигига чиқарилган юбилей тангаси; қиймати 50 сўм, олтин суви югуртирилган; 1996. 3. Амир Темурнинг 660 йиллик юбилейига чиқарилган юбилей тангаси, қиймати 100 сўм, олтин суви югуртирилган; 1996.

Ад.: Зограф А.Н., Античные монеты, М.—Л., 1951; Федоров-Давыдов Г.А., Монеты рассказывают, М., 1963; Ртвеладзе Э.В., Древние монеты Средней Азии, Т., 1987; Нумизматика Узбекистана, Т., 1990; Ртвеладзе Э.В., Великий шелковый путь, Т., 1999; Ртвеладзе Э.В., Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана, Т., 2003; Темурийлар сулоласи тангалари, Т., 1996.

Файзулла Муллажонов.

ТАНГАЖЕВАК — заргарлик буюми; аёллар бўйинларига тақалиган тақинчоқ. Тангалардан тузилган ёки тангалар б-н турли мунчоқ ва туморлардан таркиб топган *жевак* тури. 19-а. охири — 20-а. бошларида кенг тарқалган.

ТАНГАНЬИКА — Африкадаги кўл, Конго Демократик Республикаси, Танзания, Замбия ва Бурунди ҳудудларида. Майд. 34 минг км². Шарқий Африка ёриқлари зонасидаги тектоник ботиқда, 773 м баландликда. Уз. 650 км, эни 80 км гача, энг чуқур жойи 1470 м (чуқурлиги бўйича Байкал кўлидан кейин 2-ўринда). Қирғоқлари текис, баъзи жойларда баланд ва тик. Т.га Малагараси ва Рузизи дарёлари қуйилади. Лукуга ва Луалаба дарёлари оқали оқиб чиқади. Кўл суви чучук. Фаунаси эндемикларга жуда бой. Бегемот, тимсоҳ, сузувчи паррандалар тури кўп. Атрофида миллий боғлар ташкил этилган. Балиқ овланади. Кема қатнайди. Портлари: Китома, Бужумбура, Калима. Т.га европаликлардан биринчи бўлиб 1858 й.да инглиз сайёҳлари Р.Бёртон ва Ж.Спик борганлар.

ТАНГАСОЙ — Самарқанд вилоятининг жан.-шарқидаги сой. Зарафшон тизмасининг 2360 м баландликдаги булоқлардан бошланади. Уз. 25 км. Сув сарфи 1,10 м³/сек.дан 0,3 м³/сек.гача. Ургут тумани экин майдонларини суғоришга сарфланади.

ТАНГАЧАЛИЛАР (Squamata) — *судралиб юрувчилар* туркуми. Гавдаси ҳар хил шаклдаги тангачалар ва қалқонлар б-н қопланган. Тангачалар остида суяк пластинкалар жойлашган. Калла суяги чакка қисмидаги суяклар редукцияга учраган. Юқори жағ квадрат суяги кўпинча бош қутиси б-н ҳаракатчан бириккан. Клоакаси кўндаланг тирқишсимон. Эркагининг копулятив органи бир жуфт. Кўпчилик Т. (калтакесаклар, илонлар) тухумлари юмшоқ пергаментсимон пўст б-н қопланган; бу пўст остида оқсил парда бўлмайди.3 кенжа туркум: калтакесаклар, амфибиясимонлар ва илонларга бўлинади. 6600 тури бор. Антарктидадан бошқа барча қитъаларда тарқалган. Ўзбекистонда Т.нинг *калтакесаклар* ва *илонлар* кенжа туркумига мансуб 58 тури тарқалган; 16 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ТАНГАЧАҚАНОТЛИЛАР — қ. *Капалаклар.*

ТАНГЕНС (лот. tangens — уриниш) — тригонометрик функциялардан бири, tgx б-н белгиланади ва $\operatorname{tg}x=\frac{\sin x}{\cos x}$ тенглик орқали таърифланади. (инглизча адабиётларда ва дастурлаштириш тилларида tanx). tgx сон ўқининг $\frac{\pi}{2}+\pi n,\ n\in Z=\{...$ $-1,\ 0,\ 1,\ ...\}$ нуқталаридан бошқа ҳамма нуқталарида аниқланган π даврли тоқ функция. tgx нинг қийматлар соҳаси барча ҳақиқий сонлар тўпламидан иборат. Эркли ўзгарувчи $x-\frac{\pi}{2}$ дан $+\frac{\pi}{2}$ гача ўзгарганда $y=\operatorname{tg}x$ функция $-\infty$ дан $+\infty$ гача монотон ўсади.

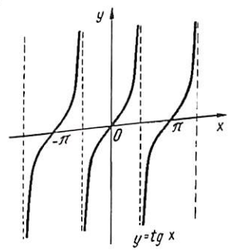
ТАНГЕНСЛАР ТЕОРЕМАСИ — учбурчакнинг иккита томони узунликлари б-н улар қаршисидаги бурчаклар тангенслари орасидаги муносабатни ифодаловчи теорема. Учбурчакнинг томонлари узунликларини a, b, c бу томонлар қаршисидаги бурчакларни, мос равишда, A, B, C десак, Т.т. шундай ёзилади:

$$\frac{a-b}{a+b}=\frac{\operatorname{tg}\frac{A-B}{2}}{\operatorname{tg}\frac{A+B}{2}}\cdot\frac{b-c}{b+c}=$$

$$=\frac{\operatorname{tg}\frac{B-C}{2}}{\operatorname{tg}\frac{B+C}{2}}\cdot\frac{a-c}{b+c}=\frac{\operatorname{tg}\frac{A-C}{2}}{\operatorname{tg}\frac{A+C}{2}}$$

Бу формулаларни немис математиги Региомонтан (1436—76) топган.

ТАНГЕНСОИДА (*тангенс* ва юн. eibos — кўриниш, шакл) — $y=\operatorname{tg}x$ нинг графиги. Т. — ясси чизиқ. Абсциссалар ўқи Ox ни $x=\pi n,\ n\in Z$ нуқталарда 45° ли бурчак остида кесиб ўтади. Т. чексиз кўп алоҳида-алоҳида, ўзаро конгруэнт чизиқлардан иборат. Т.ни чизиш учун, аввал, уни узунлиги π га тенг бўлган бирор оралиқда мас., $\left(-\frac{\pi}{2},\frac{\pi}{2}\right)$ чизиб, ҳосил бўлган чизиқни Ox ўқи бўйлаб πn масофаларга ўнгга ва чапга силжитиш кифоя, Т. $\frac{\pi}{2}+\pi n$, нуқталардан ўтувчи асимптотага эга, бунда $n=+1,\pm2,...$



ТАНГИ — тоғлардаги тор дара, қисиқ. Т.нинг ён бағирлари тик тушган бақтоник ёриқларда ва тоғ дарёси қияли-ги катта бўлган жойларда вужудга келади. Тожикистон Республикаси, Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах вилоятларида жой номлари таркибида кўп учрайди: Каттатанги, Кичкинатанги, Чортанги ва б. Ён бағирлари пастроқ, қоятошлар камроқ бўлса, ертанги деб аталади.

ТАНГИМУШ— Сурхондарё вилоятидаги дара. Шим.-шарқда Такасакраган ва жан.-ғарбда Шеробод тизмаларини кесиб ўтган. Бойсун сойлигини Сурхондарё водийси б-н туташтиради. Уз. 2 км га яқин. Жуда тор, юриш қийин. Кўп жойда, айниқса, ғарбий қисмида, тош уюмлари учрайди. Узунқудуқ (Сурхондарё водийсида) ва Даштиғоз (Бойсун сойлигида) қишлоқларини боғлайдиган сўқмоқ йўл ўтган.

ТАНГЛА — Хитойдаги тоғ тизмаси. Тибет тоғлигининг марказий қисмида. Уз. 700 км, энг баланд жойи 6096 м (Басудан-Ўла тоғи). Тизманинг атрофдаги текисликлардан нисбий бал. 1000 м чамасида. Асосан, оҳактош ва гилли сланецлардан тузилган. Чўққилари гумбазсимон, ён бағирлари ётиқ. Баланд тоғ дашти ва тошлоқ чўл ландшафти хос. Тоғ тепаларида музликлар бор.

ТАНГЛАЙ — бурун ва оғиз бўшлиғини бир-биридан ажратиб турадиган анатомик тузилма. Қаттиқ ва юмшоқ Т. бўлади. Қаттиқ Т. юқори жағ суягининг танглай ўсиғи б-н танглай суяги кўндаланг пластинкаларининг бирикувидан вужудга келади. Юмшоқ Т. шиллиқ парда б-н қопланган мускуллардан иборат. Юмшоқ Т.нинг орқа учида ўсиқча— тилча бор. Юмшоқ Т. ён томонларида равоқлар ҳосил қилиб, тил ва ҳалқум б-н бирлашади. Равоқлар орасида ҳар икки томонда (учбурчак шаклида) муртак бўшлиғи бўлиб, унда танглай муртаги жойлашган. Қаттиқ ва юмшоқ Т. шиллиқ қавати остида майда сўлак безлари, шиллиқ қаватида эса қон томирлари ва нервлар бор.

Т. касалликлари туғма ва орттирилган бўлади. Юмшоқ ёки юмшоқ-қаттиқ Т.нинг туғма нуқсони кўп учрайди. Бу эмбрионал ривожланиш даври (ҳомила)да танглай ўсиқларининг ўзаро ёки юмшоқ танглайнинг мускулли тузилмаси б-н жипслашмай қолишидан юзага келади. Буни «бўри танглай» дейилади. Т. нинг орттирилган касалликла-



Танглай: 1 — танглайнинг кўндаланг бурмалари; 2 — сўлак безларининг танглайга очилиш йўллари; 3 — танглай муртаги; 4 — равоқлар; 5 — тилча.

рига унинг шикастланиши ёки касалликдан зарарланиши, яллиғланиши (мас., *стоматит*), хавфли ва хавфсиз ўсмалар ва б. киради.

ТАНГО (испан. tango) — 1) 18—19-а.лар оралиғида Лотин Америкасида қора танли аҳолининг рақс ва қўшиқлар б-н ўтказиладиган ҳар қандай байрам ҳамда шу байрамлар ўтадиган жой ифодаси; 2) замонавий бал рақси. 19-а. 2-ярмида андалусийча Т., креолча Т., аргентинча Т. каби турлари оммалашган. Мусиқа ўлчови 2/4, суръати ўртача, ритмикаси ўзига хос урғу (синкопа)лар б-н ажратилади. Ижрочилар жуфт бўлиб, бир-бирининг елкаларини ушлаб рақсга тушади. 1910-й.ларда Парижда аргентинча Т. асосида европача Т. ривож топиб, ўзига хос, алоҳида эҳтирос б-н ижро этиладиган салон ва эстрада рақси (кейинчалик, куй ва ашула) сифатида бутун дунёда тарқалди. Ритмикаси охирги сакконзталик ҳиссадаги кескин урғуси б-н ажралиб туради. Ўзбек эстрада санъатига 1950-й.лар охирида Б. Зокиров ижросидаги «Арабча танго» (суриялик бастакор Дарис аль Атрашнинг Я. Френкель қайта ишлаган ашуласи) б-н кириб қолди. Кейинчалик, А. Назаров («Кет, муҳаббат», Н. Ҳамроқулов), А. Расулов («Дилором», Ғ. Ёқубов) ва б. композиторлар турли Т.ларни яратган.

ТАНГРИ — 1) Худо, *Аллоҳ*. *Тангричилик* динида худонинг номи. «Т.» атамаси кўп Осиё халқларининг энг қад. мифологик фондига киради. Т. қад. шумер тилида (мил. ав. 3-минг йиллик) тенгри, тенгир, денгри, денгир; олтойча тенгри, тенгери; озарбайжонча денгри, денгир; хакасча тигир, тер; тувача дээр; чувашча тура; якутча тангара; монголча тэнгэр; бурятча тэнгэри, тэнгри; қалмиқча тэнгер; японча тэнри. У қад. ҳунну тилида ҳам мавжуд бўлган (мил. ав. 3-а. ва ундан ҳам аввалроқ). Тадқиқотчилар Т.ни кенгроқ талқинда шумерча — тенгир — «коинот», «денгиз» б-н боғлайдилар. Т. ҳақидаги тасаввур осмон руҳи эгаси ҳақидаги анимистик диний эътиқодлар асосида шаклланган бўлиб, унда осмон ҳам бевосита ўзининг кўринишида, ҳам Т. яшайдиган фазо сифатида тасаввур этилган; 2) Ислом динини оммавий равишда қабул қилган туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда *Аллоҳ*нинг номларидан бири сифатида ишлатилади.

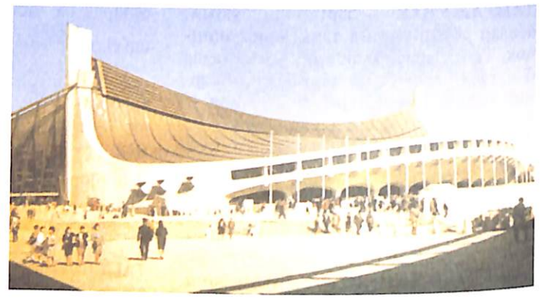
Бахтиёр Каримов.

ТАНГРИЧИЛИК — қад. туркий ва қад. олтой халқлари дини. Қад. *Шумер* давлатида (мил. ав. 3-минг йиллик) *Тангри*га сажда қилганлар. Тил ва этник жараёнлар тараққиётининг ностратик (борей) концепциясига асосланган тадқиқотчилар фикрича, 5—6 минг йиллар муқаддам қад. Шумердан Олтойгача бўлган улкан ҳудудда протоолтой қабилалари яшаган. Қад. шумерлар қад. турк тилига яқин бўлган протоолтой тили лаҳжасида сўзлашганлар. Шу даврда Т. протоолтой халқларининг энг қад. дини, инсоният тарихидаги илк монотеистик динлардан бири сифатида шаклланган. Мил. ав. 2-минг йилликда Месопотамияга қад. сомий, мил. ав. 1-минг йилликда ҳоз. Эрон, Афғонистон ва Турон текислиги ҳудудларига орий қабилалари кириб келиши натижасида протоолтойларнинг катта қисми Олтой, Саян тоғлари, ҳоз. Шим. Хитой, Монголия ва Сибирь томонга кетишга мажбур бўлишган ва бу ерда олтой халқлари сифатида шаклланган. Илгариги ҳудудда қолган қисми эса, ғолиб халқларга муайян даражада қўшилиб кейин пайдо бўлган бошқа динларни (зардуштийлик, буддизм, яҳудийлик, христианлик) қабул қилишган. Т. қадим замонда жаҳонда энг кенг тарқалган динлардан бири бўлган. Қад. олтой халқидан келиб чиққан туркий, монгол, тунгус-манжур, корейс ва япон халқларида Т.нинг излари ҳозиргача сақланиб қолган. Мил. ав. 1-минг йилликдан бошлаб олтой халқларининг туркий халқлар гуруҳи Ғарбга қайтиш борасида ҳаракатини кучайтирган. *Ҳуннулар*, сак, массагет, юейжи, кушон, эфталийлар ягона осмон руҳи — Тангрига сажда қилганлар. Баъзи тадқиқотчилар (М. Ажи) фикрига кўра, ҳоз. христиан динининг рамзлари сифатида қараладиган кўп нарсаларнинг бошланғич шакллари (мас., хоч, ибодатхоналар, ибодатлар, иконалар, черков қўнғироқлари ва б.) мил. 4-а.да *гуннлар* б-н Европага келган.

Ад.: Сулаймонов О., Азия, Алма-Ата, 1975; Антонов Н.К., Наследие предков, Якутск, 1993; Ислам, христианство: возможности духовной консолидации народов Казахстана, Алматы, 2001; Каримов Б. Р., Миллат, инсон ва тил: Тараққиёт муаммолари, Қарши, 2003.

Бахтиёр Каримов.

ТАНГУТЛАР 1) Тибет-Бирма гуруҳига мансуб халқ. 10-а.да Шим. Хитойда Си-Ся давлатини барпо этишган. Т. Хи-Хотодаги археологик қазишмалардан



Тангэ Кэндзо. Токиодаги Олимпиада ўйинлари спорт иншооти мажмуи (1964).

маълум бўлишича, Т. ўз ёзуви ва маданиятига эга бўлган. Мўғуллар томонидан Си-Ся давлати яксон этилгач (1227), улар б-н қўшилиб кетган, бир қисм Т. Цинҳай вилоятидаги тибетликлар таркибига кирган; 2) Дашти Қипчоқ ўзбеклари таркибида ҳам Т. қабиласи бўлган.

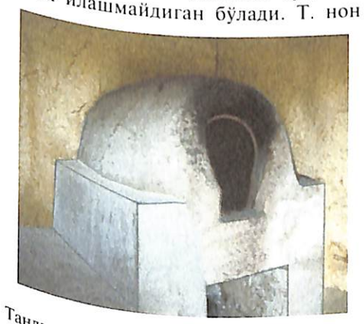
ТАНГЭ КЭНДЗО (1913.4.9, Имабари) — япон меъмори. Токио ун-тини тугатган (1938). Биноларни атроф муҳит б-н уйғунлаштириб, қулай, ихчам ва чиройли қуриш йўлларини излаган, миллий меъморлик анъаналарини ижодий ривожлантирган. Анъанавий ёғоч қурилмани зилзилабардош темир-бетон қурилмага айлантириб, ундан маҳобатли, сирли, безакдор, мураккаб лойиҳадаги «замонавий архитектура» иншоотларини ўзига хос кўринишда яратди: Хиросимадаги Тинчлик парки ансамбли (1951—52), Сидзуокедаги мажлислар зали (1957), Токиодаги Олимпиада ўйинлари спорт иншоотлари мажмуи (1964), Хиросимадаги Халқаро конференция маркази (1989), Иокогамедаги санъат музейи (1989) ва б. Женева (1959), Скопье (1965), Болонья (1970)даги, шунингдек, Сингапур, Таиланд, Австралия, Бруней (1989) шаҳарларидаги Т.К.нинг лойиҳаси асосида қурилган бинолар, шаҳарларни замонавий давр талабида қуриш йўлидаги ижодий ютуғи намуналаридир. Ижодининг янги қирралари Токиодаги «Токио уй-меҳмонхонаси» (2000), Тайвандаги Халқаро президент миноараси (2001) каби замонавий иншоотларда ўз аксини топмоқда. Т. кўпгина хорижий мамлакатлар фахрий унвонларига сазовор бўлган, шунингдек, орден ва медаллар совриндори.

Ад.: Кэндзо Тангэ, Архитектура Японии. Традиция и современность, М., 1976.

ТАНДА — *газлама*даги бўйлама ипплар. Тўқиш учун тайёрланган Т. ипи махсус катта ғалтак (навой)га ўралган бўлади, навой тўқув станогининг орқасига

ўрнатилади. Т. *пахта*, *ипак*, *зиғир*, жун толалари, *сунъий толалар*, баъзан, бир неча хил толалар аралашмаси, мас., жун ва пахта толаларидан тайёрланади (қ. *Тўқувчилик*).

ТАНДИР — нон, сомса, кабоб ва б.ни ёпиб пиширии учун қурилган махсус лой ўчоқ. Т. ясаш учун эчки ёки туя жуни, лойга қўшиб қорилади. Яхши пишитилгач, устига намакоб сепиб, латта б-н ўраб қўйилади. Бир неча соатдан кейин қайта тепиб пишитилади. Сўнг эни 20—30 см, қалинлиги 8—10 см, уз. 80—90 см атрофида бўлак-бўлак парчалар тайёрланади ва улардан бир нечасини бир-бирига тикка қилиб ёпиштириб Т. ҳосил қилинади. Айрим тандирсозлар Т. ясаш учун цилиндрсимон чуқур (қолип) қазиб, шу чуқур деворига тайёрланган лой бўлакларини ёпиштирадилар. Т.нинг ички намакоб сепиб силлиқланади. Хонадонларга қуриладиган ўртача Т.нинг ички диаметри 0,8 м чамаси, ердан 0,8—1 м баланд қилиб ўрнатилади. Бундан катта-роқ Т.лар новвойхоналарга қурилади. Бухоро, Самарқандда Т. ерга ёки махсус супага оғзи тик қилиб қурилса, Фарғона водийси ва Тошкентда ётиқ қилиб ўрнатилади. Атрофларига тутун тортадиган ва ҳаво кирадиган тешик (10—15 см ли)лар қилинади. Янги қурилган Т. нинг ички деворларига пахта ёғи суркаб, бир неча-кундуз давомида олов ёқиб қўйилади. Шундай қилинса ёпилган ноннинг орқасига кесак илашмайдиган бўлади. Т. нон



Тандир.

ёпишдан олдин шох-шабба, янтоқ, ғўзапоя, ўтин ва б. б-н оқаргунча қиздирилади (ҳозир газлаштирилган тандирлар ҳам учрайди).

ТАНДИР БАРРА, тандир — миллий таом тури. Т.б. кўпроқ тўй, байрам ва йиғилишларда зиёфат дастурхонига тайёрланади. Асосан Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари, шунингдек Самарқанд ва Жиззах вилоятларининг айрим туманларига (Ургут, Зомин, Фориш)



Тандир барра.

хос. Т.б. тайёрлаш учун ёнбағир ердан диаметри 1 м, чуқ. 1,5 м келадиган ўра қазилади ёки тандир қурилади. Тандир ичи гувала катталигидаги тошлар б-н айлантириб уриб чиқилади. Тандирга атрофидаги тошлар қизигунча ўт ёқилади. Янги сўйилган қўй гўштига туз ва зираворлар сепилиб, арча шохлари қадалиб, тандир ичига осилади. Тандир остида тўпланган чўғ устига гўштдан томган ёғ йиғиладиган катта мис тоғора қўйилади. Тоғора атрофига арчанинг яшил баргларидан ташланади. Тандир усти тунука тоғора б-н ёпилиб, атрофи лой б-н сувалади. Т.б. 3 соат чамаси димланади.

ТАНДИР КАБОБ — *кабоб*нинг бир тури. Қадимий тансиқ таомлардан бири. Тайёрлаш усули: қўй ва мол гўштининг ёғсизроқ қисмидан қалинлиги 2—3 см, эни-бўйи 5—10 см ли 100—150 г ли бўлаклар кесилиб 0,5% ли намакобга 30 мин. ботириб қўйилади. Бетига ун, мурч ва туйилган зира аралашмасидан тайёрланган урвоқ сепилади ва тандирга ёпиб, қизаргунча пиширилади. Гўшт қизаргач, чўғни тандирнинг ўртасига тўплаб, бетига кул тортилади ва тандирнинг қопқоғи ёпилиб, 10—15 мин. димланади.

ТАНЖЕР (араб.Танжа) — Марокашнинг шим. қисмидаги шаҳар, Гибралтар бўғози соҳилидаги порт. Танжер провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 525 минг кишидан зиёд (1990-й.лар охири). Шим. Марокашнинг савдо-транспорт ва транзит маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Четга цитрус мевалар, сабзавот, балиқ ва мева консервалари чиқарилади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, цемент саноати корхоналари мавжуд.

Т.га мил. ав. 2-минг йиллик охирида финикияликлар томонидан асос солинган. Мил. ав. 1-а.дан бошлаб Рим ҳукмронлиги остида бўлган. 5-а.да вандаллар, 6-а.да Византия эгаллаган. 8-а. бошларидан араблар қўл остига ўтган. Мамлакат шим. қисмининг муҳим иқтисодий ва маданий марказларидан. 1471 й.да Португалия, 1661 й.да Англия ҳукмронлиги остига ўтган. 1684 й.дан Марокаш таркибида бўлиб, Марокашнинг бўлиниб кетиши натижасида махсус режимдаги зона қилиб ажратилган. Марокаш мустақилликка эришгач (1956), яна унинг таркибига кирди.

ТАНЗАНИЯ (Tanzania), Танзания Бирлашган Республикаси (United Republic of Tanzania) — Шарқий Африкадаги давлат. Материкнинг Танганьика қисмини ҳамда Занжибар ва Пемба о.ларини ўз ичига олади. Майд. 945,1 минг км². Аҳолиси 37,2 млн. киши (2002). Пойтахти — Додома ш. Маъмурий жиҳатдан 25 вилоят (материкда 20, Занжибар о.да 3, Пемба о.да 2) (region)га бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Амалдаги конституцияси 1977 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи—президент (2000 й.дан Бенжамин Уильям Мкапа), у умумий сайлов йўли б-н тўғри ва яширин овоз бериш орқали 5 й. муддатга сайланади ва яна 1 муддатга қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни бир палатали парламент — Миллий мажлис, ижрочи ҳокимиятни президент ва бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. Мамлакат орол қисмининг 1979 й. тасдиқланган ва 1985 й. кучга кирган конституциясига биноан Занжибар ва Пемба о.лари Т. таркибида мухториятдан фойдаланади.

Табиати. Т.нинг шарқида, 900 км га чўзилган Ҳинд океани қирғоғида майда қўлтиқлар бор. Ҳудуднинг катта қисми Шарқий Африка ясситоғлигида жойлашган. Ясситоғликнинг шарқий чеккасида Паре (энг баланд жойи 2464 м), Усамбара (2570 м), Улугуру (2653 м) ва б. тоғлар бор. Шарқий Африка узилмасида (бал. 1000 м) кучли зилзилалар бўлиб туради. Сўнган (Килиманжаро, бал. 5895 м) ва ҳаракатдаги вулканлар бор. Тоғ этаги б-н Ҳинд океани соҳилидаги пасттекисликлар орасида ясси плато (200—500 м) жойлашган. Олтин, олмос, платина, никель, мис, рух, кобальт, уран, қўрғошин, вольфрам конлари аниқланган. Иқлими экваториал муссонли, иссиқ. Энг иссиқ ой (окт. ёки нояб.)нинг ўртача т-раси ясситоғликнинг ичкарисида 20—22°дан 25—27° гача, энг совуқ ой (июль ёки авг).нинг ўртача т-раси 12—15°дан 20—22° гача. Тоғларда баландлик минтақалари мавжуд. Йиллик ёғин 500—700 мм дан 1000—1500 мм гача, энг кўпи б-н 1500 мм атрофида. Бошқа давлатлар б-н бўлган чегараларда Виктория,

Танганьика, Ньяса кўллари бор. Асосий дарёлари — Пангани, Руфижи, Рувума. Қурғоқчил мавсум 5—7 ой. Тупроқларининг аксарияти жигаррангқизил (ферралит ва альферрит), энг қурғоқчил жойларда қизил-қўнғир, баъзан шўрланган тупроқлар. Соҳил ва айрим ботиқларда қора гидроморф тупроқлар учрайди. Ҳайвонот дунёси турли-туман: фил, қора каркидон, бегемот, буйвол, зебра, жирафа, йиртқичлардан арслон, қоплон, сиртлон, чиябўри, павиан маймунлари ва б. Тимсоҳ ва илонлар ҳам учрайди. Қуш кўп. Серенгети, Нгоронгоро, Аруша, Лейк-Маньяра, Микуми, Руаха, Килиманжаро, Рунгва миллий боғлари ва қўриқхоналари бор. Мамлакат жан.-даги Селус миллий боғи дунёдаги энг катта миллий боғлардан биридир.

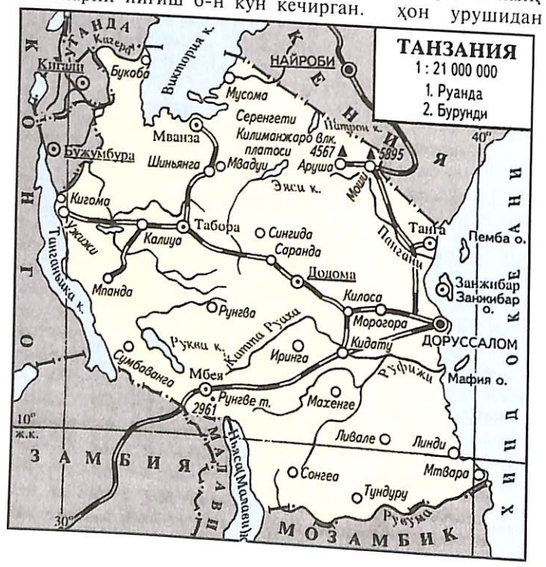
Аҳолиси. Т.да 120 дан ортиқ халқ яшайди. Аҳолининг кўпчилиги бенуэконго тилларида сўзлашувчи шарқий банту халқларига мансуб. Уларнинг аксариятини ньямвези, суахили, хехе, бена, погоро, маконда ва б. элатлар ташкил қилади. Диндорлари — христианлар, мусулмонлар; қолганлари маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилувчилар. Давлат тиллари — суахили ва инглиз тиллари. Шаҳар аҳолиси 24,4%. Йирик шаҳарлари: Дорруссалом, Занжибар, Танга, Мванза, Аруша, Додома.

Тарихи. Т. ҳудудида одам қадимдан яшаб келган. Бу ерда 2 млн. йил аввал яшаган одам суяклари ва қўпол тош қуроллар топилган. Туб аҳолиси бушмен ва готтентот қабилаларига қардош халқлар бўлган. Улар овчилик ва ёввойи меваларни йиғиш б-н кун кечирган.



Танзания герби.

Мил. 1-минг йиллик бошларида банту ва нилот қабилалари деҳқончилик учун яроқли ер ва чорва учун яйлов излаб бу ерга келиб қолган. 7—8-а.ларда Т.нинг материк қисмига, Занжибар ва унга яқин оролларга араблар кўчиб кела бошлаган. 16-а.да бу ерда португаллар пайдо бўлиб, Африка қитъасини мустамлакага айлантириш учун Занжибардан харбий таянч ҳудуд сифатида фойдаланган. 18-а.да Уммон султонлиги араблари португалияликларни суриб чиқарган. 19-а. бошларида Занжибар о. ва Т. соҳили Маскат султонлиги қўлига ўтган. 1856 й. Маскат султонлиги парчаланиши туфайли Занжибар султонлиги ташкил топди. 1884 й. Т.нинг материк қисмини Германия босиб олди. 1890 й. Занжибарда Англия протекторати ўрнатилди. 1-жаҳон урушидан кейин Т.нинг материк қисми (Танганьика номи б-н) Буюк Британия мандатидаги ҳудуд, 2-жаҳон урушидан кейин эса БМТ васийлигидаги инглизлар бошқарадиган ҳудуд бўлиб қолди. Маҳаллий аҳолининг мустамлакачиларга қарши кураши (1888—89, 1891—97, 1905—07 й.лардаги халқ қўзғолонлари) 2-жаҳон урушидан кейин айниқса кучайди. 1961 й. 9 дек.да Танганьика, 1963 й. 10 дек.да Занжибар мустақил деб эълон қилинди. 1964 й. 26 апр.да Танганьика б-н Занжибар Т. Бирлашган Республикасини туздилар. Т. — 1961 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 26 апр. — Иттифоқ куни (1964).





Танзания байроғи.

Инқилобий партия (Чама Ча Мапиндузи ЧЧМ), ҳукмрон партия, 1977 й. ташкил этилган. Т. ишчилари иттифоқи (Жувата) касаба уюшмаси, 1978 й. тузилган.

Хўжалиги. Т. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.ҳ.нинг улуши 56%, саноатники 15%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 29%.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 80% дан кўпроғи шуғулланади ва экспорт тушумининг 85% таъминланади. Деҳқончиликка яроқли ерларнинг 25% га экин экилади. Асосий қ.ҳ. экинлари: сизаль, чиннигул, пахта, кофе, чой, кешью ёнғоғи, кокос пальмаси, қалампирмунчоқ ва б. Ички эҳтиёж учун буғдой, шоли, маккажўхори, тариқ, оқ жўхори, маниок, дуккаклилар, мойли ўсимликлар, шакарқамиш, банан ва б. мевалар етиштирилади. Қорамол, эчки, қўй, парранда боқилади, соҳилда балиқ овланади. Тоғлардаги тропик ўрмонларда (Т.да жами 31 млн. гектар ўрмон бор) ёғоч тайёрланади.

Саноати суст ривожланган. Мустақиллик йилларида кончилик саноатида олмос қазиб чиқариш ривожланди. Бук-Риф ва Лупада олтин, Минжингуда фосфорит, Карагве ва Нгарада қалай ва вольфрам, Чамбонгода магнезит, шунингдек слюда, ош тузи, қурилиш материаллари, темир руда қазиб чиқариш йўлга қўйилган. Йилига ўртача 912 млн. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал, қоғоз ва ёғочсозлик тармоқларида 500 дан ортиқ корхона мавжуд. Моши, Кидати, Морогоро, Кагерада йирик қанд з-длари, Моши, Букобада кофе, Амани, Тукуюда чой, Дорруссалом, Аруша, Иринга, Додома, Мванзада ун и.ч. корхоналари, Дорруссаломда нефтни қайта ишлаш з-ди, Танга, Табора, Дорруссаломда 40 га яқин ёғоч тилиш корхонаси бор. Металлургия ва металл ишлаш тармоқлари эндигина ривожланаётир. Қадимдан мавжуд бўлган ҳунармандчилик мустақиллик йилларида янги поғонага кўтарилди.

Ички юклар т.й. ва автомобиль транспортида, ташқи юклар эса Т.й. ва денгиз транспортида ташилади. Т.й. узунлиги 3,6 минг км, автомобиль йўллари уз.— 88 минг км.

Автомобиль Занжибар ва Пемба о.ларида асосий транспорт туридир. Дорруссалом б-н Бвана-Мкуба (Замбия) ўртасида транзит нефть қувури қурилган. Виктория кўлида кема қатнайди. Асосий денгиз портлари: Дорруссалом, Танга, Мтвара, Линди. Дорруссалом ва Арушада халқаро аэропорт бор.

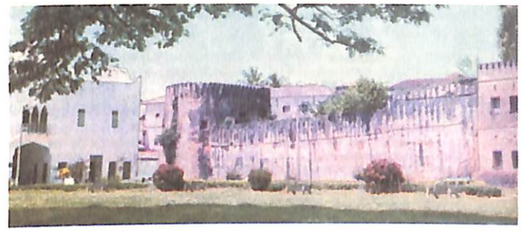
Т. четга кофе, пахта, кешью ёнғоғи, чиннигул, сизаль, олмос, тамаки, чой ва б. сотади. Четдан машина ва ускуна, ёқилғи, озиқ-овқат, кимёвий моллар ва б. сотиб олади. Германия, Буюк Британия, Япония, Кения, БАА, Ҳиндистон, Покистон, Саудия Арабистони ва б. билан савдо қилади. Хорижий сайёҳлик ривожланган. Пул бирлиги — Танзания шиллинги.

Тиббий хизмати. Тиббиёт ходимлари Дорруссаломдаги ун-тнинг тиббиёт ф-тида ва чет элларда тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Т.да бошланғич мактаб 7 й.лик бўлиб, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун мажбурийдир. Дарс суахили тилида олиб борилади. 3-синфдан инглиз тили ўргатилади. Ўрта мактаб 6 й.лик. Юқори синфларда иқтидорли болалар ун-тга кириш учун тайёрланади. Ҳунар-техника таълими бошланғич мактаб негизида қуйи ҳунар-техника ўқув юртлари ва курсларда 1—4 й. ва ҳунар-техника мактабларида 2 й. мобайнида амалга оширилади. Бошланғич мактабнинг қуйи синфлари учун ўқитувчилар бошланғич мактаб негизида 3 й. давомида, бошланғич мактабнинг юқори синф ўқитувчилари эса тўлиқсиз ўрта мактаб негизида 2 й. давомида тайёрланади. Ўрта мактаб ўқитувчилари Дорруссаломдаги ун-тда, Карагведаги миллий педагогика ин-тида ва бир қанча пед. коллежларида тайёрланади. Т.да ўрта ва олий ўқув юртларида ўқиш пуллик. Дорруссаломдаги ун-т 1961 йил ун-т коллежи тарзида ташкил этилиб, 1970 йил ун-т мақомини олган.

Илмий ишларни Миллий и.т. кенгаши мувофиқлаштириб боради. Мванзада Шарқий Африка тиббий тадқиқотлар ин-ти, Тангада Шарқий Африка безгак ва юқумли касалликлар ин-ти, Занжибарда денгиз балиқчилиги муаммоларини ўрганиш тадқиқот ташкилоти, Дорруссаломда Шарқий Африка метеорология марказининг Танзания бўлими, Арушада қ.ҳ. зараркунандаларига қарши кураш тадқиқот ин-ти, Додомада ҳайвонлар ва жониворлар тадқиқот ин-ти, Занжибарда фольклор ва Африка тиллари тадқиқот маркази ва б. илмий муассасалар бор.

Дорруссаломда Миллий кутубхона (1967), Ун-т кутубхонаси, Миллий музей (1937), Занжибар давлат музейи (1925), Дорруссалом яқинида Этн. музей-қишлоғи (1966), Дорруссаломда Тиббиёт музей-лаб., Додомада Геол. музейи мавжуд.



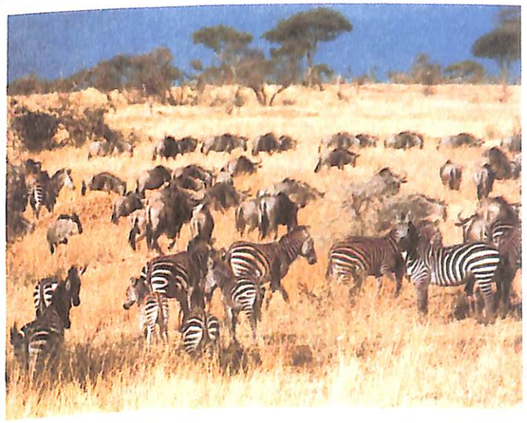
Занжибар шаҳридаги уммонликлар қалъаси.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Дейли ньюс» («Кун янгиликлари», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1972 й.дан). «Ухуру» («Озодлик», суахили тилида чиқадиган кундалик газ., 1961 й.дан). «Мзалендо» («Ватанпарвар», суахили тилида чиқадиган якшанбалик газ., 1972 й.дан), «Газет оф Юнайтед Рипаблик» («Бирлашган республика газетаси», инглиз тилида чиқадиган ҳукумат ҳафтаномаси, 1964 й.дан), «Мфаньякази» («Ишчи», суахили тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1964 й.дан), «Кионгози» («Раҳбар», суахили тилида чиқадиган католик газ., 1950 й.дан), «Мванга» («Нур», суахили тилида чиқадиган ойлик жур., 1986 й.дан). Т. ахборот агентлиги (Шихата) ҳукумат ахборот маҳкамаси, 1976 й. асос солинган. Т. радиоси — ҳукумат маҳкамаси, 1956 й. тузилган; Т. -Занжибар радиоси — ҳукумат маҳкамаси, 1964 й. ташкил этилган; Занжибар телевидениеси, 1973 й. тузилган.

Адабиёти суахили ва инглиз тилларида ривожланмоқда. Суахили адабиёти тарихи 18-а.дан бошланади. Ислом дини руҳидаги мумтоз адабиётда назм устун бўлиб, тарихий, фалсафий ва тарбиявий мазмундаги достонлар, ишқий ва сиёсий шеърлар яратилди. 19-а.да суахили адабий тили халқ тилига яқинлаштирилиб, араб ёзувидан лотин алифбосига ўтилди. Газ.лар нашр этилиб, уларда адабий асарларга ҳам ўрин берилди. Саид Айдарус, Саид Абдалла, Муяка бин Хўжа ал-Ҳасани, Мван Купони— 18—19-а.лар суахили адабиётининг таниқли намояндаларидир. Янги адабиётнинг атоқли вакили Р. Шаабан (1909—62) фалсафий, адабий эссе ва этюдлар, сиёсий мақолалар («Менинг ҳаётим», «Кусадикика», «Адили ва унинг ака-укалари», «Сити бинти Саад») ни ёзди. Умар Ҳайём рубоийларини таржима қилди.

Т. адабиётининг шаклланиши ва ривожида жаҳон адабиётидан суахили тилига таржима қилинган асарларнинг роли катта (мас. У. Шекспир, Л. Толстой ва б. ижоди). Инглиз тилидаги адабиёт 20-а.нинг 60-й.ларида юзага келди. Бу тилда ёзилган Ж. Мбонденинг «Маконде ҳаёти» романи ва эртаклар тўплами, П. Паланчьонинг «Офтобдаги ўлим» романи, Г. Руҳумбика, Г. Калимугого, М. Нжеру, Р. Нгетенинг роман ва қиссалари, Б. Тежани, Р. Робертс, С. Нгузо, К.Хаулининг шеърлари диққатга сазовор. Драматургия жанрида Х. Менсон баракали ижод қилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ҳинд океани соҳилида 8-а.дан араблар б-н форслар асос сола бошлаган Килва, Чваки, Сонга-Манара, Ква ва б. порт шаҳарлари 13—14-а.ларда равнақ топди, аммо 16-а.да португалияликлар бу шаҳарларни вайрон қилиб ташладилар. Уларда қурилган кўпдан-кўп сарой ва масжидлар (Килва-Кисиванидаги жоме масжид), турар жойларнинг қолдиқлари сақланиб қолган. 19-а. охиридан порт шаҳарлар (Дорруссалом), савдо марказлари (Моши, Додома),



Серенгети миллий боғи.



Занжибар шаҳри манзараси.

европалик меъморларнинг лойиҳалари асосидаги иморатлар (Мошидаги маданий марказ, 1948—50, меъмори Э. Май) қурилди. 1964 й.дан кейин режали равишда жамоат бинолари ва турар жойлар қуришга киришилди (Доруссаломдаги ун-т мажмуаси, Марказий миллий кутубхона, Кивуконидаги колледж бинолари). Қишлоқларда аҳолининг турар жойлари асосий шакли шох-шабба, ўт ва новдадан тўқилган чайлалардан иборат.

Т.нинг айрим жойларида юқори палеолит ва неолит даврига мансуб қоятошларга чизилган расмлар сақланган. Ёғоч ва лойдан ишланган ҳайкаллар кўп учрайди, уларда одамлар ёки ҳайвонлар, жанг ва ов манзаралари, ниқоблар тасвирланган. 1964 й.дан халқ санъати анъаналари руҳидаги миллий рангтасвир мактаби вужудга кела бошлади. С. Ж. Нтиро, В. Мача, Ф.К.Мзанги, Т. Ф. Абдалла каби рассомлар етишиб чиқди. Амалий безак санъатининг ёғоч ўймакорлиги, бадиий тўқиш ва кулоллик турлари ривожланган.

Мусиқаси. Т.даги кўп сонли халқлардан ҳар бирининг ўзига хос мусиқаси бор. Ҳаётий ва диний маросим, урф-одат ва удум мусиқаси кенг тарқалган. Чолғу асбоблари жўрлигидаги қўшиқлар кўпинча рақс б-н бирга ижро этилади. Мусиқа асбоблари: нгома (барабан), кийик шохидан ясаладиган барагуму (труба), бамбук ва қамишдан ясаладиган филимби (флейта), скрипкага ўхшаш торли зезе, литунгу ва энанга (цитралар), маримба ва мбира (ксилофонлар), қўнғироқ, хуштак, тартарак ва б. Ғарб мусиқаси таъсирида турли поп-мусиқа шакллари ривожланиб бормоқда. Маданият ва ёшлар ишлари вазирлигининг мусиқа ва театр секцияси халқ оғзаки ижодиёти намуналарини тўплаш, ўрганиш ва миллий мусиқий асбоблар тўпламини яратиш б-н шуғулланади. Профессионал мусиқа ходимлари Доруссаломдаги ун-тнинг санъат, мусиқа ва театр ф-тида, консерваторияда, Чангомбедаги санъат коллежида тайёрланади. Композиторлар Э. Макала, Д. Мбилиньи, Л. Филлипо, барабанчилар М. Миньонюса, Т. Ньямбо, Х. Вазири, ксилофончилар А. Омари, А. Матиту, Саиди Али, тезе ижрочилари М. Нганза, К. Мутонди машҳур.

Театри ва киноси. Мустамлакачилик йилларида Т. ҳудудида инглизларнинг ҳаваскорлик труппалари бўлган. Мустақилликка эришилгач, африкаликлардан иборат жамоалар тузилиб, суахили ва инглиз тилларида спектакллар қўйилди. 1967 й. Доруссалом ун-тида театр бўлими очилди. Давлат кинокорпорацияси ташкил этилган, 1972 й.дан киностудия ишлай бошлади. Бадиий фильмлардан «Йўқсул кишининг кураши» (1973, реж. О. Китана) диққатга сазовор.

ТАНЗИМАТ (араб. — тартибга солиш) — Усмонли турк султонлигида ўтказилган ижтимоий-сиёсий ислоҳотлар ва шу ислоҳотлар ўтказилган давр (1839—70). Т. 2 даврга бўлинади. Унинг 1-даври «Гулхона хатти шарифи» деб аталиб, 1839—50-й.ларни ўз ичига олади. 1839 й. 3 нояб.да Туркия ташқи ишлар вазири Рашид Пошо Гулхона боғида Усмонли турк султони Абдулмажид (ҳукмронлик даври: 1839—61) дан барча давлат зодагонлари иштирокида ислоҳотга рухсат («хатти шариф») олди. Унда ҳамма фуқароларнинг ҳаёти, виждон эрки ва мулк дахлсизлиги, қонунсизликларга барҳам берилиши, солиқларнинг камайтирилиши ва б. масалалар эълон қилинган. Шунга биноан, 10 й. давомида ҳуқуқ ва маъмурий, молия, ҳарбий иш ва маориф соҳаларига оид бир нечта қонунлар қабул қилинди. Ислоҳотлар натижасида Туркия ҳаётида бир мунча янгиликлар юз берди. Бироқ Туркиядаги йирик зодагонлар унга қаттиқ қаршилик кўрсатишган.

Т.нинг 2-даври *Қрим урушида* Туркия қозонган ғалабадан кейин бошланди. 1856 й. 18 фев.да султон Абдулмажид янги Т. тўғрисида «ҳатти ҳумоюн» эълон қилиб, Туркия саноати ва қ.х.ни Ғарбий Европа мамлакатлари учун очиқлигини билдирди. Мусулмон бўлмаган хорижий сармоядорларга маълум ҳуқуқлар берилди. Бу қонунлар, бир томондан, султонликда давлат бошқаруви, суд ва маъмурий ишларни тартибга келтирди. Туркияда янги адабиёт, санъат, илм-фан, маориф тараққий топа бошлади, миллий зиёлилар пайдо бўлди. Улар орасидан кейинчалик янги усмонлилар деб аталувчи конституцион монархия тарафдорлари ва *ёш туркилар* ўсиб чиқди. 2-томондан, Туркияда хориж капитали таъсирининг ошишига, унинг ғарб давлатларига аста-секин қарам бўлиб қолишига замин тайёрлади. Т. янги султон Абдулҳамид II (ҳукмронлик даври: 1876—1909) томонидан бекор қилинди ва Туркияда истибдод («зулм») даври бошланди.

Ад.: Миллер А. Ф., Краткая история Турции, М., 1948; Новичев А. Д., Турция. Краткая история, М., 1965.

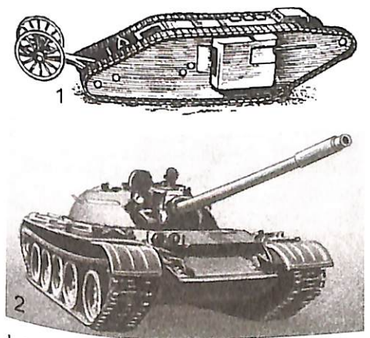
Қаҳрамон Ражабов.

ТАНК (инг. tank — цистерна, бак) — занжирли (гусеницали) зирҳланган жанговар машина. Турли нишонларни йўқ қилиш, экипажни ишончли ҳимоялаш, турли хил тўсиқлардан бемалол ўтиш хусусиятига эга. Зирҳли жанговар машиналар (кейинчалик Т. деб аталди) нинг биринчи лойиҳалари 1911—15 й.ларда рус муҳандислари Д. И. Менделеев, Н. А. Пороховщиков, А. Васильевлар, Англияда Де-Моль (1912), Австрия-Венгрияда Г. Бурштин (1913) томонидан таклиф қилинган. Инглизлар 1916 й.да «Марка-1» Т.ларини ишлаб чиқиб, шу йили уларни биринчи марта Сомма дарёси бўйидаги жангда қўллади. Ҳозир жуда такомиллашган турли русумдаги Т.лар ишлаб чиқарилади.

Т.нинг асосий қисмлари: зирҳли корпус, минора, қурол-яроғ комплекси (асосий ва ёрдамчи қуроллар, ўқ-дори), кузатиш асбоблари, мўлжалга олиш ва б. мосламалар, куч (мотор) қурилмаси, куч узаткичи (трансмиссия), юриш қисми, электр жиҳозлар, алоқа тизими, ёнғинга қарши жиҳозлар, оммавий қирғин қуролларининг шикастловчи омилларга қарши ҳимоя тизимлари ва б. Корпус ва минора Т.нинг барча таркибий қисмларини бирлаштиради ҳамда экипаж, агрегатлар ва ёнилғини шикастланиш ва зарарланишдан сақлайди. Минора қўлда, электр ёки электр-гидравлик юритмалар ёрдамида айлантирилади. Т.нинг корпуси ва минораси легирланган зирҳ пўлати листларини бир-бирига пайвандлаб ясалади, баъзан, яхлит қуйма корпусли Т. ҳам учрайди. Минора, одатда, қуйма ҳолда бўлади (баъзи ҳолларда пайвандлаб) ясалади. Т.лар снарядга қарши (фақат енгил Т. — ўққа қарши) зирҳланади. Ҳозирги Т.лар корпусининг ички қисми бошқарув бўлмаси (унга механик-ҳайдовчи жойлашади), жанговар бўлма (унга Т. командири, тўп отувчи, ўқловчи жойлашади, агар ўқловчи-автомат мавжуд бўлса, ўқловчи бўлмайди), шунингдек мотортрансмиссия бўлмасига ажралади. Ёнилғи, одатда, ҳамма бўлмаларга ўрнатилган бакларда, баъзан корпусдан ташқаридаги бакларда сақланади.

Т.нинг асосий қуроли махсус тўп, ёрдамчи қуроли пулемёт ва зенит пулемёти ҳисобланади. Асосан, Т.га ўйиқ ёки силлиқ стволли тўплар ўрнатилади. Ўқдорилар комплектига зирҳ тешар, кумулятив (нишонга йўналтирилган), оддий снарядлар ва пластик портловчи моддали снарядлар (иншоотларни бузиш ва жонли кучларга шикаст етказиш учун) киради. Аниқ ўқ (снаряд) отиш қурол стабилизаторлари, баллистик ҳисоблагичлар, отиш учун маълумотларни автоматик суратда тайёрлайдиган қурилмалар, тунда отиш асбоблари ёрдамида амалга оширилади. Т. ичидаги ҳаво фильтр-вентиляция қурилмаси б-н тозалаб турилади. Т.нинг кичик, енгил, ўртача ва оғир турлари бўлади. Улар жойига ва мақсадига қараб ишлатилади.

Т.ларга 4 ёки 2 тактли, поршенли; суюқлик ёки ҳаво б-н совитиладиган махсус двигатель ўрнатилади. Буриш механизмлари сифатида катта тезликда кетаётган Т.нинг бурилишни осонлаштирадиган кўп радиусли механизмлардан, трансмиссия аппаратларини бошқариш мосламалари сифатида — сервоюритма (айниқса гидроюритма)лардан фойдаланилади. Т. юқори тезликда ҳам бир маромда кетиши учун кучли гидравлик демпфер (амортизатор)лар ўрнатилган. Т. герметикланганлиги учун 2 м гача чуқурликдаги кечувлардан ўта олади (агар Т. сув тагида юриш учун мўлжалланган махсус мосламалар б-н жиҳозланса, 4—5 м чуқурликдаги сувлардан ўта олади). Т.да электрон-ҳисоблаш йўл кўрсатувчи ва автоматик йўл топувчи аппаратлардан иборат навигация тизимидан фойдаланилади.

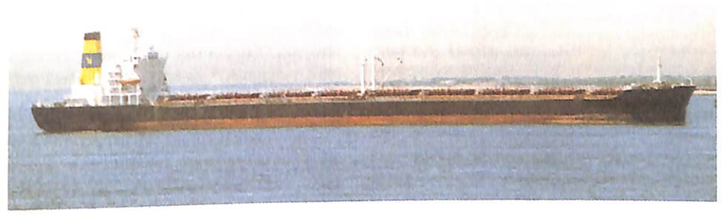


1. Биринчи инглиз тажриба танки. 1916 й.
2. Рус танки (Т-55).

Т. ракета, тўп қуролларини қўллаш, бошқариладиган снаряд (ракета) лардан фойдаланишни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқарилади: зирҳ деталлари қалинлаштирилади, снаряд телари қалинлаштирилади, снаряд телагиши эҳтимолига қараб корпуснинг тегишли жойларига қалин зирҳлар ўрнатилади; ҳаракат тезлиги оширилади, қуввати кучайтирилади ва ёнилғини бирмунча тежаб сарфлашни таъминлайдиган дизель двигателларидан фойдаланилади. Т.нинг экипажи —3 —4 киши, тезлиги —40 —70 км/соат, массаси 35—55 т (2004).

ТАНК ҚЎШИНЛАРИ — қуруқликдаги қўшин тури. Танк, мотоўққи (механизациялашган, мотопиёда), ракета, артиллерия ва б. бўлинма, қисм, қўшилмалардан таркиб топган. Т.қ. қудратли ўт очиш, кучли зарба бериш ва тез ҳаракат қилиш имкониятига ҳамда ишончли зирҳли ҳимояга эга. Бу қўшинлар асосий йўналишларда ялпи ҳаракат қилиб, мустақил ва б. қўшинлар б-н ҳамкорликда душман мудофаасини ёриб ўтиш, юксак манёврли жанговар ҳаракатлар олиб бориш, душман мудофааси ортида ҳаракат қилиб, унинг заҳираларини тор-мор этиш, энг муҳим марраларни эгаллаш ва уни ҳимоя қилиш ҳамда жанг ва операция мақсадларига тезкорлик б-н эришишни таъминлаш ва б.га қодир. Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучларида Т.қ. мавжуд.

ТАНКЕР (инг. tanker; tank — бак, идиш, цистерна) — суюқ юклар (нефть, бицистерна) — суюқ юклар (нефть, битум, мазут, кислоталар, суюқ олтин-



Транспорт (юк) танкери (АҚШ).

гугурт, ўсимлик ёғи ва б.)ни кема цистерналари (танклар)га қуйиб ташиш учун мўлжалланган бир палубали, ўзиюрар махсус кема. Т.лардан 19-а. 70-й.ларидан бошлаб фойдаланилади. Т. машина бўлмаси, яшаш ва хизмат хоналари ва юк бўлмасидан иборат. Юк бўлмаси Т.нинг катта-кичиклигига қараб бир неча кўндаланг бўлмачалар (танклар)га бўлинади. Т. ёнғинни олдини олиш ва ўчириш жиҳозлари б-н таъминланади. Кичкина ва ўртача катталикдаги Т.га дизель-энергетика қурилмаси, йирик Т.га буғ-турбинали қурилма ўрнатилади. Т.нинг сиғими (дедвейти) — 500 минг *т* дан ортиқ.

ТАНЛАШ — 1) чорвачиликда — наслчиликдаги *сунъий танлаш* усулларидан бири; ҳайвонларни пода ва зот ичидан хўжалик ва селекцион сифат (ташқи кўриниш) ва ва миқдор (тирик вазни, жун ва тивит чиқиши ва б.) белгилари бўйича баҳолаб, насл олиш учун ажратиш; чорва ҳайвонларини танлашда улардаги селекцион белгиларининг асосийлари эътиборга олинади. Мас., қоракўл қўйларида терининг сифати, ҳисори қўйларда вазни, тана шакли, сигирларда сут соғими ва таркиби, йилқичиликда от танасининг ривожи ва шакли асосий Т. белгилари ҳисобланади.

Т. ишлари молларнинг ёшлигидан олиб борилади ва ҳар бир гуруҳ учун ўзига хос баҳолаш ва Т. усуллари қўлланилади. Мас., буқаларни баҳолаш ва Т. 1-босқичда генотипи, 2-босқичда ўсиш қуввати, ривожланиши, экстерьери, уруғлантириш қобилияти, 3-босқичда авлодининг сифати бўйича ўтказилади. Сигирлар экстерьери комплекс баҳосининг 40%ни елин сифат кўрсаткичлари, 25% ини оёқ ва туёқ шакли, мустаҳкамлиги, 20%ини гавда тузилиши шакли, 15% ини сутдорлик типи ташкил этади.

Т.нинг самарадорлиги популяция сони ва унинг ареалига, ҳайвонларнинг серпуштлиги ва маҳсулдорлигига, белгиларнинг наслдан-наслга ўтиш тарзи ҳамда ўзгарувчанлигига, Т.нинг жадаллиги ва йўналишига боғлиқ;

2) ўсимликшуносликда — *селекция*нинг асосий усулларидан бири; генетик (қ. *Генетика*) усуллар б-н бирга тегишли белги ва хусусиятларга эга бўлган янги навлар яратиш имкониятини беради. Т. ўсимликларнинг ҳосилдорлиги, касалликлар ҳамда зараркунандаларга чидамлилик ва б. белгилари бўйича табиий ва сунъий усулда олиб борилади. *Табиий танланиш*да маълум ўсиш шароитида кўпроқ мукаммаллашган ва шу шароитга яхшироқ мослашган ўсимликлар яшаб қолади. Сунъий Т. инсон томонидан олиб борилади. Ўсимликшуносликда Т., шунингдек, экин тури, хўжалик белгилари ва селекция мақсадларига қараб, 3 хил — ялпи, якка ва клон усулда олиб борилади. Ялпи ва якка Т. бир ва кўп мартали ҳамда узлуксиз бўлади. Ялпи (умумий) Т.да қатор белгилари энг яхши ва бир типли ўсимликлар ажратиб олинади. Якка Т.да энг яхши ўсимликлар ажратиб олинади ва уруғлари алоҳида-алоҳида пайкалларга экилади. Ҳар икки усулда ҳам ўсимликлар бир марта ёки кўп марта экилиши мумкин. Клон (қ. *Клон танлаш)* Т.да туганак, қаламча, илдиз ёки пиёзбошлардан фойдаланиб, янги навлар яратиш ҳам мумкин.

ТАНЛАШ УСУЛИ (математик статистикада) — статистик кузатишлар усули. Бунда статистик тўпламнинг умумий хоссалари тўпламнинг ҳамма элементлари эмас, балки ундан танлаб олинган танланмага кирган элементлари орқали ўрганилади. Т.у. математик статистиканинг 2 муҳим бўлими: чекли тўпламдан танлаш ва чексиз тўпламдан танлаш назариясига асосланади. Чекли тўпламдан танлама олиш назарияси сифат бўйича статистик назорат ўтказиш усулининг асоси бўлиб, кўпгина социологик текширишларда қўлланилади. Танлаш тасодифий равишда ўтказилса, эҳтимоллар назариясига кўра, танлаб олинган танланма статистик тўплам ҳақида тўғри маълумот беради. Бу ҳолда статистик тўпламнинг ҳажми (элементлар сони) N тенгламанинг ҳажми n га тенг бўлса, танланманинг элементларига бир хил эҳтимоллик ёзилади. Амалда, кўпинча, танлаб олинган танланма (элементлар) статистик тўпламга қайтарилмайди (қайтарилмайдиган танланма). Агар танлаб олиш ҳар бир танланмани ўрганилаётган тўпламга қайтариш йўли б-н бажарилса, у қайтариладиган танланма дейилади. Қайтариладиган танланма, асосан, назарий текширишларда қўлланилади. Агар танланманинг ҳажми n статистик тўпламнинг ҳажми N дан жуда кичик ($n<<N$) бўлса, бу икки тур чекли танланмалар деярли бир-биридан фарқ қилмайди. Т. у. б-н статистик тўпламнинг сифат ёки миқдор белгилари ўрганилади. Мас., статистик назорат ўтказиш масалаларида N та элемент орасида нечта нуқсонли элемент борлигини аниқлаш шундай масалалардан биридир.

Статистик тўплам чексиз бўлганда ундан олинган танланмани қайтариш ёки қайтарилмасдан олинганлиги аҳамиятга эга эмас. Бу ҳолда танланманинг $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_n$ элементлари ўзаро боғлиқсиз тасодифий миқдорлар деб қаралса, статистик тўплам белгиларини ўрганиш соддалашади.

ТАНЛОВ (меҳнат ҳуқуқида) — ходимларни муайян лавозимларга танлаб олишнинг махсус тартиби. Бунда ходим иш берувчи томонидан танлаб олинмайди, балки коллегиал орган (мас., олий ўқув юртининг илмий кенгаши, и.т. институти илмий кенгаши, театр-томоша муассасалари бадиий кенгаши)нинг қарори асосида танлаб олинади. Ушбу кенгашларнинг Т.да ғолиб чиққан шахсни тегишли лавозимга сайлаш тўғрисидаги қарори иш берувчи учун мажбурийдир. Т., асосан, вакант лавозимларни: олий ўқув юртларида кафедра мудири, проф.-ўқитувчи; и.т. муассасаларида — лаб., бўлим, сектор мудири, катта ва кичик илмий ходим лавозимларини; театр, ансамбль, филармония ва б. концерт ташкилотларида — артист, режиссёр, дирижёр, балетмейстер, хормейстер ва рассом лавозимларини эгаллаш учун ўтказилади. Одатда, олий ўқув юртларининг ассистент, ўқитувчи лавозимларига Т. эълон қилинмайди, бу вакант лавозимларга аспирантура ва магистратурани тамомлаган шахслар қабул қилинади. 2 йиллик муддат ўтгач, бу лавозимлар Т. орқали эгалланади (ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1998 й. 30 окт.даги буйруғи б-н тасдиқланган «Олий ўқув юртларига педагогик ходимларни ишга қабул қилиш тартиби ҳақидаги низом»).

Анвар Иноятов.

ТАННАРХ, маҳсулот таннархи — корхонанинг маҳсулот и.ч. ва уни сотиш ҳамда ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш учун қилган жами жорий харажатларининг пул шаклидаги ифодаси. Товар и.ч.да Т.нинг муҳим элементлари — четдан олинадиган хом ашё, асосий материаллар, электр энергия ресурслари чиқимлари; асосий ва қўшимча иш ҳақи; ижтимоий суғурта ажратмалари; амортизация ажратмалари ва б. сарф-харажатлар. Т.га юқорида санаб ўтилган бевосита и.ч. жараёнлари б-н боғлиқ харажатлардан ташқари ноишлаб чиқариш чиқимлари: идишларга, маҳсулотларни ўраш-жойлаш ва жўнатишга қилинган харажатлар; маҳсулотни сотиш б-н боғлиқ чиқимлар; и.т. ва тажриба-конструкторлик ишлари, реклама ва б. ишлар учун сарфланадиган харажатлар ҳам киради. Нархлар ўзгармаган ҳолларда маҳсулот Т.ини камайтиришга эришиш корхона учун қўшимча фойда манбаига айланади. Қўшимча фойда эса маҳсулотни сотишдан олинган тушумдан корхонанинг маҳсулотни и.ч. ва сотиш учун сарфлаган харажатлари суммаси айирмасига тенгдир.

Мияссар Болтабоева.

ТАННИН (франц. tanner — терини ошлаш) — ўсимликларда кўплаб учрайдиган фенолли бирикма. Т. — аморф оч-сариқ кукун. Сувда, глицеринда, спирка эфирида эрийди. Сувдаги эритмаси — коллоид эритма, кислотали реакцияга эга, поляризация текислигини ўнгга буради. Оқсиллар ва баъзи табиий полимерлар (целлюлоза, пектин моддалари) б-н мустаҳкам боғ ҳосил қилади. «Таннин» термини дастлаб (18-а. охирида) сувдаги эритмаси ҳом терини ошлаш хоссасига эга бўлган ўсимлик моддалари аралашмасига айтилган. Т.га табиатда учрайдиган, мол. м. 500 дан 3000 гача бўлган (таркибида фенолли гидроксил гуруҳ сони кўп бўлган) бирикмалар киради.

Т. тери ошлашда, бўёқчиликда хуруш сифатида ва тиббиётда қўлланади.

ТАННИНЛИ ЎСИМЛИКЛАР, ошловчи моддали ўсимликлар — таркибида саноат миқёсида фойдаланиш учун етарли миқдорда *ошловчи моддалар* (таннидлар) бўлган ўсимликлар. Ошловчи моддалар пўстлоқ, барг, ёғоч ва мевалар, асосан, илдиз хужайраларининг паренхимали вакуолаларида тўпланади. Таркибидаги таннин миқдорига қараб юқори таннинли (таркибида таннидлар —20% дан кўп); ўртача таннинли (12—20% гача), кам таннинли ўсимликлар (12% дан кам бўлган) гуруҳларига ажратилади. Т.ў. нинг кўпчилиги тропик минтақаларда, Жан. Осиё, Жан. Америка, Австралияда учрайди. Ўзбекистонда ошловчи моддаларга бой бўлган ўсимликлар: эман, каштан, қорақарағай, тилоғоч, отқулоқ, анор, ровоч, акация, тол, тут, кермак (бўёқчўп) ўсади. Т.ў. нинг 1 гектар плантациясидан 0,5 т гача ошловчи моддалар олиш мумкин.

ТАННУ-ЎЛА — Тива Республикасининг жан.даги тоғ тизмаси, Енисей дарёси юқори оқими б-н Убсу-Нур кўли ҳавзалари орасидаги сувайирғич. Уз. 300 км га яқин. Ўртача бал. 2500—2700 м. Т.-Ў. Ғарбий (энг баланд жойи 3061 м) ва Шарқий (энг баланд жойи 2591 м) қисмларга бўлинади. Палеозой континентал ва денгиз ётқизиқлари (қумтош, оҳактош, гилли сланец, гранит ва конгломерат-

лар)дан ташкил топган. Тоғ этаклари ва ён бағирларида 2000 м гача каштан ва қора тупроқда тоғ дашти ўтлари, ундан юқорида тоғ сур ва подзол тупроқларда сийрак тайга, тоғ тепаларида қурум ва баланд тоғ тундра ўсимликлари кенг тарқалган.

ТАНОБ (араб. — чилвир, арқон) — 1) Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қўлланилган узунлик ўлчов бирлиги. 17-а.да қиймати 39,9 м га тенг бўлган; 2) Ўрта Осиё хонликларида томонлари 60 *газ* дан иборат бўлган майдонга тенг, яъни экин майдонини ўлчаш учун қўлланилган юза бирлиги. 1 Т. 60×60 кв. газ =3600 кв. газ =0,08194 га=900 кв. м (1 га=12 таноб); 3) узунлик ўлчаш, ер ўлчаш, чизиқ тортиш ва ш.к. да ишлатиладиган узун чилвир, режа ип, узун арқон; 4) нақшга шакл берувчи ва нақш мужассамотининг асосини ташкил этувчи чизиқ; табиатдаги анҳор ҳамда йўлнинг шартли тасвири. Нақш мужассамотида Т. турлича кўринишга эга: узлуксиз давом этиши, баъзан 2 нуқтадан бошланиб, бир-бирига қараб йўналиши ва бир-бирига чирмашиб кетиши, баъзан бир нуқтадан бошланиб, 2 томонга йўналиши ва тақсим четига бориб тугалланиши мумкин. Нақш мужассамотида Т. 2 та бўлса, улар ҳар хил рангга бўялади, бири бош Т., бошқаси ёрдамчи Т. ҳисобланади. Т. 2 та параллел чизиқдан тузилса, «қўш Т.» деб атала ди. Нақш мужассамотида Т. биринчи ўринда туради, шунинг учун иш аввало Т.ни чизиб олишдан бошланади, сўнг новдалар, новдалар йўналишига мослаб гул, барг, куртаклар шундай жойлаштирилади-ки, улар ҳеч қачон Т.нинг устидан кесиб ўтмаслиги керак. Т. шунингдек, замин рангларини ҳам бир-биридан ажратиб туради.



Таноб.

ТАНОСИЛ КАСАЛЛИКЛАРИ — қ. *Венерик касалликлар.*

ТАНОСУХ, таносух ал-арвоҳ (араб.) — руҳнинг кўчиб юриши ҳақидаги диний таълимот. Т. ҳақидаги тасаввурлар жуда қадимдан маълум бўлган. Ўлганларнинг руҳи (жони) янги туғилган инсонларда, ҳатто ҳайвон ва ўсимликларда қайта мужассамланиши ҳақидаги тасаввурлар диний эътиқодларнинг илк шаклларидан (*анимизм*) б-н боғлиқ равишда вужудга келган. У баъзан қад. диний ва фалсафий таълимотларда (мас., Юнонистонда метемпсихоз номи б-н, браҳманизм ва ҳиндуийликда *сансара* номи б-н) кенг тарқалган. Анъанавий ислом илоҳиёти Т.ни рад этади, лекин ундан ўта йироқлашган айрим фирқалар (мас., *исмоилий*ларнинг баъзи шохобчалари)да Т. қисман эътироф этилган.

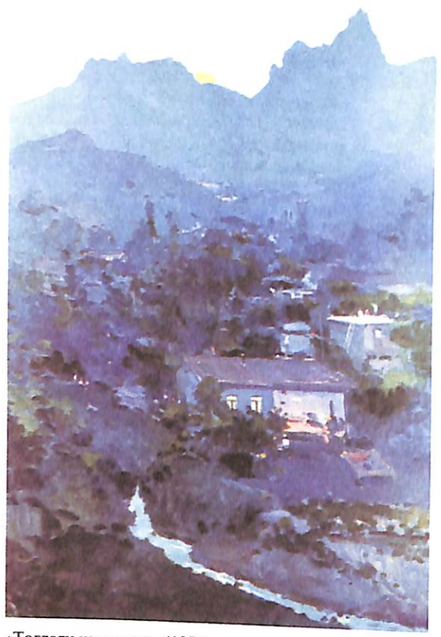
ТАНСИҚБОЕВ Ўрол (1904.14.1 — Тошкент — 1974.18.4) — манзарачи рассом, рангтасвир устаси. Ўзбекистон халқ рассоми (1944). Пенза рассомлик билим юртини тугатган (1924), Ўзбекистон давлат санъат музейи қошидаги тасвирий санъат студиясида таълим олган (1924—28). Т.нинг изланишлар даври бўлган 20—30-й.лардаги ижоди услуб, жанр, мавзу ранг-баранглиги б-н ажралиб туради. Дастғоҳ ва монументал санъатда тарихий, маиший ва портрет жанрларида асарлар яратди. Ғарбий Европа янги санъати, Мексика монументал рассомлари ижоди, Ўрта Осиё деворий расмларини ўрганди ва шулар таъсирида ижод қилди («Ўзбек портрети», 1927; «Кураш», «Карвон», 1929; «Ўтовда», 1931 ва б.). 30-й.лардан объектни аниқ тасвирлаш Т. ижодининг муҳим белгисига айланди, унда *манзара* жанри етакчи ўрин эгаллади. Т. манзаралар тасвирига ҳаётий лавҳа, инсон фаолиятини ифодаловчи унсурлар киритишга интилди («Мовий манзара», 1935; «Тунги суғориш», 1942). 2-жаҳон уруши йилларида (1942) Москва яқинидаги жанг бўлиб ўтган ерларни ўз кўзи б-н кўрган рассомнинг «Уруш йўлларида» асарлар туркуми майдонга келди. Урушдан кейин қишлоқ ҳаётига бағишланган асарлар яратди: «Тоғдаги колхоз» (1949), «Шоликор колхозда», «Ғўза суғориш» (1949), «Ўзбекистонда баҳор» (1950). Она юртнинг умумлашма бадиий образини яратиш йўлидаги изланишлари самараси сифатида бир қанча асарлари юзага келди («Жонажон ўлка», 1951; «Иссиққўлда оқшом», 1951; «Тоғдаги яйлов», 1953; «Тоғда куз», 1954 ва б.), улар орасида индустриал манзаралар ҳам учрайди («Қайроққум ГЭСи тонги», 1957 ва б.). «Тоғдаги қишлоқ», «Оқшом» (1962), «Ангрен — Қўқон йўли» (1962), «Чорвоқ қурилишида» (1970), «Мирзачўл канали» (1971) каби лиро-эпик асарларида Ўзбекистоннинг табиати ҳамда инсон меҳнати туфайли ўзгариб



Ў. Тансиқбоев. «Автопортрет» (1939).



«Тоғлар бағрида пичан ўрими» (1954).



«Тоғдаги чироқлар» (1970).

бораётган қиёфаси ўз аксини топган. «Жонажон Ўзбекистон» манзаралари туркуми («Куз тонги», 1972; «Оқшом», 1972; «Менинг қўшиғим», 1972 ва б.) ва б.

Т. асарлари республика ва хорижий мамлакатлар музейлари ва хусусий тўпламларда сақланади. Рассом 1967—74-й.лар яшаган уйи Т. уй-музейига айлантирилган (1981). Уй-музейда ижодий устахона, меҳмонхона ва б. хоналар бўлиб, кўплаб ҳужжатли архив материаллари, рассомнинг кўргазмаларда намойиш қилинган машҳур асарлари сақланади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973). Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2001).

Ад.: Веймарн Б.В., Урал Тансыкбаев, М., 1958; Каримов Ҳ., Табиат куйчиси, Т., 1970; Такташ Р. Х., Урал Тансыкбаев, Т., 1980;Ўрол Тансиқбоев уй-музейи, Т., 1984.

Турсунали Қўзиев.

ТАНТА — Мисрдаги шаҳар. Нил дарёси дельтасининг марказий қисмида. Ғарбия муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 371 минг киши (1996). Транспорт йўлларининг тугуни. Пахта тозалаш, ёғ-мой з-длари, тўқимачилик корхоналари бор. Ҳунармандчиликда миллий кийимлар, уй-рўзғор буюмлари тайёрланади.

ТАНТАЛ (юн. Tantalos) — юнон мифологиясида Лидия ёхуд Фригия подшоси; маъбудлар томонидан абадий азоб-уқубатга маҳкум этилган («тантал азоблари»); бўйнидан сувга ботган ҳолда тепасидаги дарахтдан эгилиб турган меваларни кўриб турса ҳам Т. на чанқоқликдан ва на очликдан халос бўла олган, чунки сув унинг лаблари тагидан ўтиб кетган, мевали шох эса унга тутқич бермаган.

ТАНТАЛ (юнон мифологиясидаги *Тантал* номидан). Та— Менделеев даврий системасининг V гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 73, ат. м. 180,9479. 2 та табиий изотопи бор: биринчиси радиоактив ^{180}Та (0,012%), иккинчиси барқарор — ^{181}Та(99,99%). Т.ни 1802 й.да швед кимёгари А. Экеберг кашф қилган. Металл ҳолдаги Т.ни илк бор немис кимёгари В. Больтон 1903 й.да ажратиб олган.

Т. Ер пўстининг масса жиҳатидан $2 \cdot 10^{-4}$% ини ташкил қилади. Т. табиатда доим ниобий б-н бирга колумбит (Fe, Mn) $(NbO_3)_2$ ва танталит (Fe, Mn) $(TaO_3)_2$ минераллари ҳолида учрайди.

Т. бир оз кўкимтир-кулранг металл. Соф Т.нинг суюқланиш т-раси 2996°; зичлиги 16,6 г/см^3. Т.ни босим остида механик ишлаш мумкин. Т. ҳавосиз жойда қиздирилса, ўзидан кўп миқдорда электрон чиқаради. Т. кимёвий жиҳатдан жуда барқарор, коррозияга учрамайди, асл металлардан кейин биринчи ўринда туради. Фақат, фторид кислота б-н нитрат кислота аралашмасида ва суюлтирилган ишқорларда эрийди. Т. бирикмаларида 2, 3, 4 ва, асосан, 5 валентли. Т. фтор б-н одатдаги т-рада (TaF_5), хлор б-н 250° дан юқори т-рада ($TaCl_5$, $TaCl_3$, $TaCl_4$), бром б-н 300° дан юқори т-рада ($TaBr_5$, $TaBr_3$,$TaBr_2$), йод ва олтингугурт б-н чўғланиш т-расида бирикади. Т. азот б-н 300° да реакцияга киришади. Т. углерод, бор, кремний, фосфор, селен, теллур, сув буғи, углерод (II)-оксид, водород хлорид, водород бромид, водород йодид ва б. моддалар б-н реакцияга кириша олади. Т.нинг ҳавода қаттиқ қиздирилишидан ҳосил бўладиган тантал (V)-оксид Ta_2O_5 ниҳоятда барқарор модда. Т. жуда кўп металлар б-н қотишмалар ҳосил қилади.

Т. ни олиш учун таркибида жуда оз Т. ва ниобий бўлган рудаларни бойитиб, аввал танталит (колумбит) концентрат ҳосил қилинади. Сўнгра концентратни фторид кислота б-н сульфат (ёки нитрат) кислота аралашмасида эритиб, Т. ва ниобийнинг комплекс кислоталари H_2TaF_7 ҳамда H_2NbF_7 ҳосил қилинади. H_2TaF_7 кислотанинг калийли тузи K_2TaF_7 сувда эримаслигидан фойдаланиб, Т. ниобийдан ажратилади. K_2TaF_7 ни натрий б-н қайтариб Т. олинади. Суюлтирилган K_2TaF_7 ни электролиз қилиш йўли б-н ҳам Т. олиш мумкин.

Т. одам ва ҳайвонлар организмида масса жиҳатидан 10^{-5}% миқдорда жигар, буйрак, суяк ва юмшоқ тўқималарда учрайди. Биологик роли ҳали аниқланмаган. Организмнинг тирик тўқималари б-н ўзаро таъсир этмаслиги сабабли Т.дан жарроҳликда кенг фойдаланилади.

Т. электроникада, кимё машинасозлигида, ядро энергетикасида, тиббиёт асбоблари тайёрлашда, металлургияда махсус пўлатлар и.ч. да ва б. соҳаларда кенг қўлланади.

Ад.: Парпиев Н.А., Раҳимов Х. Р., Муфтахов А. Ғ., Анорганик кимё, Т., 2003; Касымова С. С. Биогенные элементы, Т., 1990.

Зикрилла Исабоев.

ТАНТАЛ РУДАЛАРИ — таркибидаги Та концентрацияси саноатда фойдаланиш учун техник имконият етарли ва иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлган бирикма ва миқдордаги табиий минерал ҳосилалар. Т.р.да тантал таркибли 50 дан ортиқ минерал бор. Т.р. ҳақиқий Т.р. ва комплексли тантал-ниобий рудаларига (қ. *Ниобий рудалари*) бўлинади. Т.р.нинг асосий минераллари: колумбит-танталит, *танталит* ва манган-танталит, вожинит, микролит ва б. Тантал-ниобий рудаларининг асосий минераллари: *колумбит,* гатчеттолит, *пирохлор,* лопарит, иксиолит. Булардан Nb б-н бирга нисбатан қимматбаҳо Та қазиб олинади. Т.р.да Ta_2O_5 нинг ўртача миқдори 0,012—0,03%, баъзан 0,24% (Берник-Лейк, Канада): тантал-ниобий рудалари таркибида T_2O_5 0,02—0,05% бўлади. Т.р. конларининг бир неча хил асосий саноат ва генетик конлари мавжуд. Натролитий типидаги нодир металли пегматитларда (қ. *Пегматитлар*) Т.р. альбит, микроклин, кварц, кам даражада сподумен ёки петалитдан, бир неча юз м дан 1—2 км гача бўлган зонал томирли таналардан иборат. Тантални минералларнинг Ta_2O_5 : Nb_2O_5 1:1 дан 3:1 гача бўлган нисбатда бўлиб, колумбит-танталит, вожинит, иксиолит, микролит ва б. гуруҳлар минералларидан таркиб топган. Нодир металли тантали гранитлар (апогранитлар) катта бўлмаган штоклар ва литийли слюдалар ҳамда топаз б-н бойитилган, ўзида юпқа хол-холли колумбит-танталит, микролитлар бўлган микроклин-кварц-альбитли гранитлар гумбазларидан тузилган. Пегматитларнинг бузилиши натижасида юзага келган нураш пўсти, деллювиал-аллювиал ва аллювиал сочмалар ўзида касситерит ва колумбит-танталит минераллар гуруҳини ташкил қилади. Лопарит таркибли нефелинли-сиенитлар луявирит, фоязитлардан таркиб топган. Ундан ташқари, карбонатитли ва улар б-н ассоциациядаги форстерит-апатит-магнетитли жинслардан; микроклин-альбитли ребикит ишқорли гранитлар ва граносиенитлардан иборат комплекс-ли тантал-ниобий рудали конлардан саноатда фойдаланилади. Озроқ миқдордаги танталлар грейзенли конлардаги вольфрамитлардан олинади. Т.р. гравитацион метод б-н бойитилади; жуда оз хол-холлик бўлганда флотация методи қўлланилади. Концентратлари 13—15% (3 нав) дан 26% (2 нав) гача ва 40% Ta_2O_5 (1 нав); тантал-ниобий рудаларидан олинадиган Ta_2O_5 0,4— 0,6% дан 1—4% гача бўлади. Т.р. хорижда Манитоба, Берник-Лейк (Канада), Параиба, Риу-Гранди-ду-Норти (Бразилия), Шаба (Конго Демократик Республикаси) ва б. конларда мавжуд.

ТАНТАЛ ҚОТИШМАЛАРИ — таркиби асосан *танталдан* иборат қотишмалар. Одатда, тантал вольфрам (W), молибден (Mo), ванадий (V), ниобий (Nb), титан (Ti), рух (Zn), гафний (Hf), рений (Re), углерод (C) ва б. элементлар б-н легирланади. Танталнинг вольфрам б-н ҳосил қилган қотишмалари энг кўп ишлатилади. Таркибида 10% вольфрам бўлган қотишма жуда юқори т-раларда ҳам ўз мустаҳкамлигини, эрозиябардошлигини сақлаб қола олади. Бу қотишма — 130° дан 3000°С гача т-раларда ишлатилиши мумкин. Т.қ.дан реактив двигателларнинг ёниш камералари ва соплолари, деталлари, иссиқбардошлик талаб этиладиган бошқа деталлар, саноат печларининг қиздиргичлари, космик аппаратларнинг иссиқлик ўтказмайдиган қопламалари тайёрланади. Т.қ. электрон техникада ҳам ишлатилади.

ТАНТАЛАТЛАР — танталат кислота тузлари. Умумий формуласи $xMe_2O \cdot yTa_2O_5 \cdot zH_2O$. Метатанталатлар $MeTaO_3$, ортотанталатлар Me_3TaO_4 ва Me_5TaO_5 кўринишидаги тузлар оддий Т.дир. Бу ерда Ме — ишқорий металл. Буларнинг ҳаммаси тантал (V)-оксидга турли миқдорда ўювчи ишқор таъсир эттириб олинади. Калий метатанталат $KTaO_3$, натрий метатанталат $NaTaO_3$ *сегнето-электрикларди*р.

ТАНТАЛИТ — мураккаб оксидлар гуруҳига мансуб минерал; колумбит-танталит изоморф қаторининг чекка аъзоси (қ. *Колумбит*). Кимёвий таркиби (Fe, Mn) (Ta, Nb)$_2$O$_6$. Т.да тантал (%да) Nbдан кўп бўлади. Турлари: ферротанталит (FeO:MnO>3:1, FeOнинг миқдори 14%гача); манганотанталит (MnO:FeO>3:1, MnOнинг миқдори 14%гача); Ca, Mg, Sn, Ti, кам ҳолларда W, U, Th ва б. изоморф аралашмалар ҳолида бўлади. Ромбик системада кристалланади; колумбитнинг структура типи. Кристаллари игнасимон. Ранги қора, кулранг, қўнғир, қизғиш-жигарранг. Шаффоф эмас ёки ярим шаффоф. Ярим металлсимон ялтирайди. Синонимлари — ильдефонсит, қаттиқ тантал рудаси. Колумбит-танталит қаторида Ta_2O_5 миқдори ортиши б-н қонунга биноан физик хусусиятлари ўзгариб боради. Т.нинг қаттиқлиги 6,5—7 ва зичлиги 6,2—8,2 г/см^3. Мўрт. Т. колумбитдан спектрнинг инфрақизил областидаги оптик константа б-н фарқ қилади. Генетик жиҳатдан гранитлар, пегматитлар (камёб металли, мусковитли, кварц-дала шпатли ва б.), карбонатитлар ва ишқорли тоғ жинслари б-н боғлиқ; пегматитларда Т. альбит, лепидолит, берилл ва бошқалар б-н ассоциацияда бўлиб, колумбитга нисбатан кечки босқичда кристалланади. Т. асосий массасининг ҳосил бўлиши альбитизация, манганотантатлитники — лепидолизация жараёни б-н боғлиқ. Т. нурашга чидамли, фақат эллювиал, камроқ аллювиал сочмаларда тўпланади ва асосан шу ернинг ўзида қазиб олинади. Т. танталнинг асосий рудали минерали (қ. *Тантал рудалари*). Т.нинг хориждаги асосий конлари Канада, Бразилия, Ғарбий Австралия, Мозамбик, Шар-қий Қозоғистон ва Уралда маълум. Ўзбекистонда Марказий Қизилқумнинг пегтонда Марказий Қизилқумнинг пегматит томирларида (1931), Ғарбий Ўзбекистоннинг Чатқол-Қурама региони гранитоидларида ва Чоқадамбулоқнинг пегматитларида колумбит-танталит минераллари учрайди.

ТАНТАЛ-НИОБАТЛАР — минераллар гуруҳи — Та, Nbларнинг Fe, Mn, Ca, Na, нодир ер элементлари ва бошқалар б-н табиий комплекс бирикмалари. Гранит, пегматит, карбонатитларда акцессор минерал кўринишида учрайди. Та, Nb, Y ларнинг рудалари. Умумлашган формуласи $A_nB_mX_p$, бунда А — катионлари йирик ёки ўртача ўлчамда. Т.-н. синфи 100 дан ортиқ минерал ва уларнинг хилларини қамраб олган. Асосий минераллари: *колумбит, танталит, лопарит, пирохлор,* иксиолит, самарскит, эвксенит, микролит ва б. Т.-н. структурасининг асосида А гуруҳи катионлари б-н ўзаро боғланган ниобийли (тантални) — кислородли октаэдрлар ётади. U, Th ва TR таркибли Т.-н. метамиктли, кучли радиоактивли бўлиб, ўзида ўзгарувчан миқдорда сув сақлайди; полиморфли модификацияси кўп. Т.-н. майда хол-холлик ҳосил қилиб, йирик кўринишда кам учрайди (кристаллари лопарит, пирохлор, колумбит-танталит учун хос). Ранги қора, тўқ қўнғир, қўнғир-сариқ; манган-танталит пушти, симпсонит оч сариқ рангда. Одатда, ярим шаффоф, шишадек ялтирайди, метамиктли хиллари — смоласимон ялтироқ. Қаттиқлиги 4,5—8, кўпинча 5—6, метамиктли Т.-н.ники бундан камроқ. Зичлиги 3,5—9 г/см^3 (Та ва Ti миқдорига боғлиқ). Fe, Mn ва TR таркибли Т.-н. кучсиз магнитли. Т.-н.— нефелинли сиенитларда, гранитларда акцессор минерал; гранитли ва ишқорли пегматитларда, нодир металли альбитлашган гранитлар, дала шпатли метасоматитлар, карбонатитлар, луявритлар ва фойяитларда юқори концентрация ҳосил қилади (қ. *Ниобий рудалари, Тантал рудалари*).

ТАНТИА ТОПИ (лақаби, асл исми Рамчандра Пандуранг) (тахм. 1814—1859.18.4) — 1857—59 й.лардаги Ҳиндистон қўзғолонининг ҳарбий раҳбарларидан бири. Асосан, Канпур, Бунденкханд, Ражпутана ва Гвалиор вилоятларида (*Лакшми Баи* б-н биргаликда) қўзғолончиларга бошчилик қилган. Миллати маратҳ бўлган Т.Т. браҳман оиласида туғилган. Ёшлигида *Нана Соҳиб*нинг дўсти бўлган. Нана Соҳиб инглизларга қарши кўтарилган сипоҳийлар қўзғолонига қўшилганда унинг сафдоши, ҳарбий отрядлардан бирининг командири. Т.Т.нинг ҳарбий иқтидори қўзғолон марказларидан бири — Канпур қулагач (1857 й. июль), намоён бўлган. У гвалиорлик қўзғолончиларга бош бўлиб, инглизларнинг генерал Уиндхем раҳбарлик қилган ҳарбий кучини тор-мор этган (1857 й. 28 нояб.). Гвалиор яқинида инглизларнинг генерал Роуз қўмондонлигидаги армиясидан мағлубиятга учрагач, Деканга кетиб партизанлик уруши олиб борган. Унга хиёнат қилган гвалиорлик заминдор Ман Сингҳ томонидан инглизларга тутиб берилиб қатл этилган.

ТАНТРИЗМ — *буддизм* ва *ҳиндуийлик*даги йўналиш. Мил.нинг бошларида пайдо бўлган, муқаддас ёзув (тантра)лари бор. Йогалар методини ўзлаштириб, сирли маросимлар системасини ишлаб чиққан. Т.нинг диний-фалсафий таълимоти асосида инсон микрокосмдир деган ғоя ва аёллар ёки эркаклар жинсий қудратига сиғиниш ҳақидаги тасаввур ётади. Ҳиндистондан ташқари (бу ерда Т. тарафдорлари орий бўлмаган қабилалар вакилларидан ташкил топган) Япония, Непал, Хитой, айниқса, Тибетда тарқалган.

ТАНТЬЕМА (франц. tantiema — қўшимча мукофот) — акциядорлик жамияти, саноат фирмалари, банклар, молия компаниялари ва б.нинг юқори раҳбар ходимларига соф фойдадан тўланадиган қўшимча мукофот. Т. тўлаш ҳақида корхона директорлар кенгаши томонидан таклиф берилади ва бу таклиф акциядорлик жамиятининг умумий мажлисида тасдиқланади. Т. миқдори соф фойдадан муайян фоизларда белгиланади. Кўпинча Т. лавозим маошидан ошиб кетади.

ТАНХОЗДАРЁ — Қашқадарё вилоятидаги дарё. Ҳисор тизмасининг ғарбий ён бағирларидан, 3900 м баландликдаги Кичиқғози кўлидан бошланади. Нушкент қишлоғи яқинида Қашқадарёга қуйилади. Уз. 93 км, ҳавзасининг майд. 425 км². Қарийб 70 км масофада тоғлар орасидан оқади. Қор, ёмғир, қисман музликлардан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 10,1 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 1,67 м³/сек. гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Март—июнь ойларида серсув бўлади, ёз ўрталарида суви камаяди.

ТАНЧА — қ *Сандал.*

ТАНШАНЬ — Хитойнинг шим. қисмидаги шаҳар. Хэбэй провинциясида. Аҳолиси 1,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Мамлакатнинг шим.-шарқий қисмидаги Буюк Хитой текислигининг йирик саноат марказларидан. Қора металлургия, машинасозлик, цемент, ойна-шиша, керамика, енгил (тўқимачилик) саноати корхоналари бор. Т. 1976 й.ги зилзиладан қаттиқ шикастланган. Шаҳар яқинидан кўмир қазиб олинади.

ТАНШИХАЙ (мил. 2-а.) — сянби қабилалар бирлашмаси оқсоқоли. Қабила оқсоқоллари кенгашида бу лавозимга сайланган. Зодагонлар наслидан бўлган ёш, жасур Т. бошқа қабила оқсоқолларини ўзига тобе этиб, сянби қабилалар бирлашмасига бошчилик қилган. 155—166 й.лар мобайнида Т. ҳуннулар давлатига қарашли бўлган, шарқдан ғарбга томон 14000 ли масофага чўзилган барча ерларни эгаллаб олган ва қисқа муддат ичида улкан салтанатга бошчилик қилган. Т. вафотидан сўнг, унинг давлати парчаланиб кетган. Ҳуннулар мана шу мағлубиятларидан сўнг, ерларидан, Ватанларидан маҳрум бўлиб олис Ғарбга томон юришларини бошлаганлар (яна қ. *Халқларнинг буюк кўчиши, Гуннлар*).

Ад.: Плетнева С.П., Кочевники средневековья, М., 1982.

ТАНҚИД — 1) бирор нарсага баҳо бериш мақсадида уни таҳлил қилиш, муҳокама қилиш (мас., адабий танқид); 2) муайян нарса ҳақида салбий фикр билдириш; 3) камчиликларни атрофлича асослаш ва ҳал этиш мақсадида билдириладиган фикр-мулоҳазалар йиғиндиси. Шу жиҳатдан Т.га тараққиёт омили сифатида қаралади. Т. асосли бўлса, уни ҳисобга олиш мавжуд камчиликларни бартараф этишга олиб келиб, тараққиётга ижобий таъсир қилади. Т. айрим ҳолларда арзимас нуқсонларни бўрттириб кўрсатиш, эркин фикр билдириш имконини суиистеъмол қилиш эвазига мавжуд муҳитда кескинликни юзага келтириши мумкин. Т. айрим шахс, гуруҳ, жамоага, аниқроғи, улар фаолиятининг натижаларига ҳам қаратилади. Бунда шахсий манфаатлар б-н умум манфаатлари уйғунлиги таъминланса, танқидий фикрлар умум манфаатига хизмат қилади.

ТАНҚИД, адабий танқид, танқидчилик — адабий фаолият тури, бадиий асарни, шунингдек, бу асарда акс эттирилган ҳаёт ҳодисаларини таҳлил ва талқин этиш. Т. кўпинча адабиётшуносликнинг бир қисми сифатида таърифланиб келади. Лекин Т. адабий фаолиятнинг мустақил соҳаси бўлиб, адабиётшуносликдан фарқли ўлароқ, асосан замонавий адабий ҳаётда содир бўлаётган жараёнларни кузатади, бу жараёндаги етакчи тамойилларни аниқлайди, газ. ва жур. саҳифаларида эълон қилинган адабий асарларга муносабат билдириб, уларни одатда шу даврнинг ғоявий ва эстетик талаблари асосида таҳлил этади. Т. адабий мерос намуналарининг театр, кино, мусиқа ва тасвирий санъатдаги янги талқини масалалари б-н ҳам қизиқиб, ўз эътиборини кўпинча шу асарларнинг ҳоз. замон учун аҳамиятли томонларига қаратади.

Т.нинг асосий вазифаси ёзувчи ёки адабий асарни фақат танқид қилиш эмас, балки адабий асар ёки ҳодисага ҳаққоний баҳо бериш, ундаги ютуқ ва камчиликларни холислик б-н ёритишдир.

Т. бадиий ижод б-н қарийб бир вақтда пайдо бўлган. Ёзувчилар янги ёзган асарларини турли давраларда, йиғин ва саройларда ўқиб беришган, давра қатнашчилари эса шу асарларнинг ютуқ ва камчиликларини қайд этиб, айни пайтда ҳам ўқувчи (китобхон), ҳам танқидчи вазифасини бажариб келишган. Бу Т. тарихининг «оғзаки даври»дир. Т.нинг ёзма адабиётдаги илк намуналарининг пайдо бўлиши эса тазкирачилик мактабининг шаклланиши б-н бевосита боғлиқ. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» (1487) асари энг қад. тазкиралардан бири бўлиб, унда 9—15-а.ларда Ўрта Осиё, Афғонистон ва Эронда яшаган машҳур шоирлар ҳақида маълумот б-н бирга улар ижодидан намуналар ҳам берилган. Тазкирачиликнинг мумтоз намуналаридан бири — Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» (1491) асарида эса 15-а.да Хуросонда яшаган жами 450 дан ортиқ шоир, ёзувчи ва олимларнинг билим даражаси, дунёқараши, хулқ-атвори ва б. тўғрисида маълумот берилган. Шунингдек, Нисорий, Возеҳ, Фазлий, Табибий ва б.нинг тазкираларида муайян ёзувчилар ва уларнинг асарлари юзасидан берилган маълумотлар ўзбек адабиётида Т.нинг пайдо бўлишидаги муҳим омиллардан бўлган.

Т. узоқ вақт мобайнида «амалий» аҳамият касб этиб, ёзувчини мақташ, кўкка кўтариш ёки, аксинча, қоралаш, нуқсонларини фош этиш, унинг асарини эса умумий баҳолаш ва китобхонга тавсия этиш б-нгина кифояланиб келди. Адабиётнинг ривожланиши, унинг олдига жамият томонидан қўйилган вазифаларнинг мураккаблашиши б-н Т. ҳам адабий меҳнат соҳаси сифатида янги қирралар, сифатлар касб этди.

16—18-а.ларда Европа халқлари адабиётида эстетик тафаккурнинг шаклланиши б-н Т. адабий ҳаракатнинг муҳим қисми сифатида ажралиб чиқди. 19-а.да Франциядa Ш.О. Сент-Бёв бошчилигидаги «биографик танқид»нинг, Россияда В.Г.Белинский, Н.А.-Добролюбов, Н.Г.Чернишевский сингари рус танқидчилари мактабининг шаклланиши б-н Т. нинг адабий ҳаётдаги аҳамияти беҳад ошди, мақсад ва вазифалари эса тубдан ўзгарди.

Ўзбек адабиётида замонавий Т.нинг пайдо бўлиши 20-а.нинг 10-й.ларига тўғри келади. Чўлпоннинг «Адабиёт надур?» («Садои Туркистон», 1914) ва «Муҳтарам ёзувчиларимизга» («Садои Туркистон», 1915), М.Беҳбудийнинг «Театр надур?» («Ойна», 1914) сингари мақолаларининг эълон қилиниши б-н ўзбек Т.ининг том маънодаги тарихи бошланди. Ёзувчи ва танқидчилар шу даврда чоп этилган адабий-танқидий мақолаларида бадиий адабиётнинг янги тарихий-маданий даврдаги мақсади, вазифаси ва йўналишини белгилаб беришга ҳаракат қилдилар.

20-й.ларнинг урталаридан Т. совет мафкураси таъсирида адабий ҳодисаларга синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндаша бошлади. Натижада ўзбек адабиётига катта зарар келтирган вулгар-социологик Т. майдонга келди. Бундай Т. вакиллари совет воқелигини қабул қилмаган Чўлпон сингари ёзувчиларга қарши кураш эълон қилдилар. Ёзувчи маҳорати эмас, мавзунинг долзарблиги, ғоявийлик бадиий асар қимматини белгиловчи асосий мезонга айланди. 1937—38 й.лардаги қатағон тўлқини бир қадар тинган 2-жаҳон уруши йилларида Ойбекнинг «Навоий» романи, Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» трагедияси, Ғафур Ғулом сингари шоирларнинг янги шеърий асарларининг чоп этилиши муносабати б-н Т. яна жонланиб, адабий ҳаётга бадиий-эстетик талаблар асосида ёндаша бошлади. Шу тарзда Т. ўз тарихининг турли босқичларида адабий ҳаётга ижобий таъсир кўрсатиш, адабий жараёндаги ижобий тамойилларнинг авж олишига кўмаклашиш ўрнига ёзувчининг эркин ижод этиш ҳуқуқини чеклаб келди. Лекин шу б-н бирга ўтган асрнинг 10-й.ларида ҳам, кейин ҳам Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари ёзувчилар, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов каби танқидчилар Т.нинг тўғри йўлдан бориши ва адабиёт олдидаги вазифасини ҳалол ўташига ёрдам берадиган ибратли ишларни амалга оширдилар.

Т.нинг адабий портрет, адабий-танқидий мақола, тақриз, библиография, адабий шарҳ, эссе, баҳс, суҳбат, очиқ хат, памфлет сингари жанр кўринишлари мавжуд. Танқидчи Т.нинг бу барча жанрларидан ахлоқ ва одоб мезонларидан чиқмаган ҳолда фойдаланиши лозим.

Ад.: Бурсов Б.И., Критика как литература, Л., 1976; Назаров Б., Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қаҳрамон, Т., 1979; Ўзбек адабий танқиди тарихи, 1—2-ж.лар, Т., 1987.

Наим Каримов.

ТАНҚИДИЙ РЕАЛИЗМ — 19-а.нинг 20—30-й.ларида жаҳон адабиёти ва санъатида шаклланган бадиий метод, *реализм*нинг бир кўриниши. *Классицизм* адабиёти вакилларининг ўз даврини ўтаган ва эскирган тасвир усулларига қарши, ўтган асрлардаги илғор адабиётларнинг энг яхши анъаналарини давом эттириш ва янгилаш мақсадида майдонга келган. Ҳаёт ҳодисаларини бадиий мужассамлаштиришда бу ҳодисаларнинг ижтимоий-тарихий илдизларини очиш Т.р.нинг асосий мақсадидир. Т.р. ёзувчидан инсонни ҳар томондан чекловчи, эзувчи, бузувчи ва маънавий инқирозга олиб келувчи ҳаётнинг ижтимоий асосларини танқидий акс эттиришни талаб этади. Т.р. адабиёти ва санъатида тарихийлик принципи ҳаётий воқеалар, кишиларнинг характерлари ва уларни қуршаган шароитнинг муайян давр учун муҳим воқеалар, характерлар ва шароитлар сифатида тасвир этилишида зуҳур беради. Т.р. асарларидаги персонажлар «ортиқча кишилар», «оталар» ва «болалар» ёки янгилик ва эскилик тарафдорлари бўладими — улар ўз даврининг маҳсулидир. Аммо тарих ҳаракати, ижтимоий тараққиёт жараёни Т.р.нинг аксар асарларида кишилар субъектив фаолиятининг натижаси сифатида талқин этилади. Шунинг учун ҳам бу асарларда фақат кишиларнинг руҳий олами, ишонч ва эътиқоди улардаги ижобий (эзгу) ибтидонинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Т.р. инсониятни бахтли ва нурли ҳаётга олиб борувчи йўлни кўрсатмайди, балки кишиларнинг шундай ҳаёт сари интилишларида уларга дуч келган тўсиқлар, иллатлар, шароитни кўрсатади. Шунинг учун ҳам бадиий тасвирнинг бу усули Т.р. деб аталади.

Совет адабиётшунослиги Т.р.нинг шаклланишини пролетар ҳаракатининг пайдо бўлиши б-н боғлаб, мазкур бадиий метод вакилларини капитализмга қарши онгли равишда курашган ёзувчилар сифатида талқин этиб келди. Т.р. вакиллари эса шу жамиятдаги ижтимоий адолатсизлик ва шу жамиятда яшовчи айрим кишилар ҳаётидаги маънавий бузилиш ҳолларини халққа бадиий тасвир орқали кўрсатиш ва жамиятни шу йўл б-н даволашни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Т.р.нинг Ғарбий Европадаги Бальзак, Диккенс, Теккерей, Флобер сингари вакиллари воқеликни инқилобий ўзгартириш ғоясидан мутлақо узоқ бўлишган. Шунинг учун ҳам улар ижодидаги айрим кишиларнинг руҳий олами, ишонч ва эътиқоди улардаги ижобий (эзгу) ибтидонинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Т.р. инсониятни бахтли ва нурли ҳаётга олиб борувчи йўлни кўрсатмайди, балки кишиларнинг шундай ҳаёт сари интилишларида уларга дуч келган тўсиқлар, иллатлар, шароитни кўрсатади. Шунинг учун ҳам бадиий тасвирнинг бу усули Т.р. деб аталади.

Совет адабиётшунослиги Т.р.нинг шаклланишини пролетар ҳаракатининг пайдо бўлиши б-н боғлаб, мазкур бадиий метод вакилларини капитализмга қарши онгли равишда курашган ёзувчилар сифатида талқин этиб келди. Т.р. вакиллари эса шу жамиятдаги ижтимоий адолатсизлик ва шу жамиятда яшовчи айрим кишилар ҳаётидаги маънавий бузилиш ҳолларини халққа бадиий тасвир орқали кўрсатиш ва жамиятни шу йўл б-н даволашни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Т.р.нинг Ғарбий Европадаги Бальзак, Диккенс, Теккерей, Флобер сингари вакиллари воқеликни инқилобий ўзгартириш ғоясидан мутлақо узоқ бўлишган. Шунинг учун ҳам улар ижодидаги айрим кишиларнинг руҳий олами, ишонч ва эътиқоди улардаги ижобий (эзгу) ибтидонинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Т.р. инсониятни бахтли ва нурли ҳаётга олиб борувчи йўлни кўрсатмайди, балки кишиларнинг шундай ҳаёт сари интилишларида уларга дуч келган тўсиқлар, иллатлар, шароитни кўрсатади. Шунинг учун ҳам бадиий тасвирнинг бу усули Т.р. деб аталади.

Т.р.нинг 20-а.да яратган асарларида 2 тамойил кўзга ташланади. Биринчиси — кишиларнинг кундалик ҳаётини, уларнинг бахтли ҳаёт йўлидаги интилишларини тасвирлаш. Ремарк, Стейнбек сингари ёзувчиларнинг шу йўналишдаги асарларидан, Феллини, Антонioни сингари машҳур итальян кинорежиссёрларининг фильмларидан чиқадиган хулоса шуки, инсон ҳаётини яхшилаш, тақдирни ўзгартириш мумкин эмас. Иккинчиси — халқ озодлик ҳаракатлари, шу жумладан, 20-а.даги инқилобий ҳаракатларни бадиий идрок этиш ва шу ҳол туфайли ижтимоий тараққиёт истиқболига умид б-н қараш. Роллан, Лондон, Драйзер сингари ёзувчиларнинг айрим асарларида ана шу иккинчи тамойил устуворлик қилади ва худди шу тамойил улар ижодини социалистик реализм б-н яқинлаштиради.

Совет адабиётшунослиги Л.Н.*Толстой*, Ф.М.*Достоевский*, А.П.*Чехов* каби ёзувчиларнинг 1917 й. гача бўлган рус воқелиги тасвирланган асарларинигина Т.р.нинг намуналари сифатида баҳолаб, 1917 й.дан кейинги давр воқеаларига бағишланган рус ёзувчиларининг асарларини эса социалистик реализм методига нисбат бериб келди. Ҳолбуки, худди шу давр рус адабиётида Т.р. етакчи метод сифатида ривожланди ва ҳаттоки совет даври рус адабиётида Т.р. методи тамойиллари асосида кўпгина асарлар яратилди. М.Булгаковнинг «Тарки дунё» («Бег»), М.Шолоховнинг «Тинч оқар Дон», А.Пастернакнинг «Доктор Живаго», А.Солженициннинг «ГУЛАГ архипелаги» сингари асарлари Т.р. методига асосланганлиги б-н фарқланиб туради.

19-а.нинг 2-ярмида ҳажвий йўналишнинг катта мавқе касб этиши б-н ўзбек адабиётида ҳам Т.р.га хос белгилар етакчилик қила бошлади. Аммо бу давр ва, айниқса, жадидчилик даври адабиётида халқни маърифатга чақириш ғоялари устувор аҳамиятга эга бўлгани учун адабиётшунослар бу давр адабиётининг бадиий методини маърифатпарварлик реализми деб баҳолаганлар. Маърифатпарварлик ғояси эса шу даврда жаҳолатга, диний бидъат ва хурофотга қарши қаратилганлиги сабабли жаҳолат танқиди М.Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳамза, Тавалло каби жадид ёзувчиларининг асарларида фош этувчи пафос даражасига кўтарилди. 20-й.ларда большевиклар туфайли Ўзбекистонда содир бўлган мудҳиш воқеаларни, мустамлакачиликнинг чидаш мумкин бўлмаган кўринишларини тасвир этишда Абдулла Қодирий («Ўтган кунлар»), Фитрат («Миррих юлдузига», ҳикоялар) ва Чўлпон («Бузилган ўлкага», «Вайроналар орасидан», «Кеча ва кундуз», «Новвой қиз», «Ойдин кечалар») каби ёзувчилар Т.р. мето-

дидан маҳорат б-н фойдаландилар. Аммо кейинчалик адабиёт ва нашр ишларини қаттиқ назорат остига олган Совет давлати ўзбек адабиётида Т.р. нинг авж олишига мутлақо имкон бермади. Натижада социалистик реализм ўзбек адабиётининг ягона бадиий методи сифатида узил-кесил шаклланди.

20-а.нинг 70-й.ларида социалистик реализмнинг «очиқ метод» деб эълон қилиниши ўзбек адабиётида Т.р. га хос пафоснинг жонланишига сабабчи бўлди. Абдулла Қаҳҳор шу даврда совет жамияти ҳаётида авж ола бошлаган порахўрликни кескин фош этувчи «Тобутдан товуш» сатирик комедиясини яратди. Ичкиликбозлик, кўзбўямачилик, лаганбардорлик, муттаҳамлик каби ижтимоий иллатларни фош этувчи асарлар яратила бошланди (И.Султоновнинг «Имон» пьесаси, С.Зуннунованинг «Янги директор» қиссаси, «Ташналик» ҳикояси ва б.). Аммо мавжуд ижтимоий тузум, ҳукмрон мафкура ўзбек адабиёти ва санъатидаги жамиятни тозалаш ва даволашга қаратилган бундай тамойилнинг кучайишига йўл қўймади.

Умуман, реализм адабиётнинг асосий методи сифатида жамият ва кишилар ҳаётидаги урчиши ва жамиятнинг ривожланишига тўсиқ бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай иллатларни тасвир этишни, бинобарин, Т.р. методига хос унсурларнинг ҳам бўлишини тақозо этади.

Ад.: Проблемы современного реализма и модернизм, М., 1965; Критический реализм XX века и модернизм, М., 1967; Петров С. М., Критический реализм, М., 1974.

Наим Каримов.

ТАНҲО — Бухоро хонлиги, Эрон, Озарбайжон, Арманистонда 16—20-а. бошларида шартли суратда ер инъом этиш. Т. эгаси — танҳодорнинг ҳокимияти деҳқонлардан ер солиғи олиш ҳуқуқи б-н чеклаб қўйилган, натижада деҳқонлар аста-секин унга шахсан қарам бўлиб қолишган.

ТАПАЖОС — Бразилиядаги дарё, Амазонка дарёсининг ўнг ирмоғи. Узунлиги Журуэна ирмоғи бошланган жойдан 2200 км, ҳавзасининг майд. 487 минг км². Журуэна (уз. 1000 км) ва Телис-Пирис (Сан-Мануэл) дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Бразилия ясситоғлигининг ғарбий қисмидан бошланиб, Амазонка пасттекислигидан оқади. Ўзани серостона, шаршара кўп. Ўртача сув сарфи 15,5 минг м³/сек., ноябрдан мартгача серсув. Сан-Руин ш.гача (қуйилиш жойидан 300 км масофада) кема қатнайди.

ТАПИРЛАР (Tapiridae) — тоқ туёқлилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Оёқлари нисбатан калта, олдинги оёқларида 4, орқа оёқларида эса 3 та бармоғи бор; ўрта бармоғи яхши ривожланган. Танасининг уз. 250 см ча, бўйи (ягринидан) 75—120 см, оғирлиги 225—300 кг. Териси жун б-н қопланган. Думи қисқа. Кичик ва серҳаракат хартуми юқори лаби ўзгаришидан пайдо бўлган. Кўзи кичик, тишлари 42—44 та. Тропик ўрмонлардаги оқмайдиган сув ҳавзалари қирғоғида якка яшайди. Тунда фаол. Ўсимликлар б-н озиқланади. Яхши сузади. Ҳид билиш, эшитиш органлари яхши ривожланган; кўзлари яхши кўрмайди. Йилига битта бола туғади. Бўғозлик даври 390—400 кун. 5 тури бор.



Тапир.

Оддий тапир (Жан. Америкада), тоғ тапири (Колумбия, Шим. Перу ва б. денгиз сатҳидан 4000 м баланд жойларда), бэрда тапири (Кордильерадан ғарбда), ҳинд тапири (Таиланд, Малакка я.о., Суматра о. ва б. ҳудудларда) тарқалган. Гўшти ва териси учун овланади.

ТАР, Тҳар — Ҳиндистон ва Покистон ҳудудларидаги чўл ва чала чўлли текислик. Ҳинд дарёсининг чап соҳили бўйлаб, шим.дан жан.га 850 км масофага чўзилган. Майд. 300 минг км². Ўртача бал. 100—200 м. Аллювиал, денгиз ва эол қумлари б-н қопланган, айрим жойларда қоялар учрайди. Рельефида қум жўяклари ва қум тепа кўп; барханлар учрайди. Иқлими тропик, қуруқ иқлим. Йиллик ёғин 90—200 мм. Тез-тез чангли бўрон бўлиб туради. Пастқам жойларда шўрхок ва тақирлар бор, майдароқ шўр кўл кўп. Ўсимликлари сийрак, дагал ўтлар ва ксерофит бута ва дарахтлар ўсади. Воҳа кўп. Деҳқончилик қилинади, яйлов чорвачилиги ривожланган. Т.нинг ғарбий қисми Ҳинд дарёсидан сугорилади. Сугориш каналлари қурилган.

ТАРАН — *гидравлик зарба* таъсирида босим бўлиши ҳисобига сув чиқарадиган қурилма (қ. *Гидравлик таран*).

ТАРАН, (ҳарбий ишда) — 1) қамал қуроли (учига темир пайкон ўрнатилган тўсин); қадимда, ўрта асрларда қалъа деворларини бузиш мақсадида қўлланилган; 2) эшкакли ёки зирҳли (броненосец) флотларда душман кемасига зарба бериш учун мўлжалланган кема учининг сув ости қисмидаги туртиб чиққан қисми; 3) ҳаво, денгиз ва танк жангида қўлланиладиган усул: самолёт фюзелажи (винти ёки қаноти), кема, танк корпуси б-н душман самолёти, кемаси, танкига зарба бериш.

ТАРАНТО — Италиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Таранто провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 201,3 минг киши (2001). Иони денгизининг Таранто қўлтиғи соҳилидаги порт (йилига 30 млн. т дан ортиқ юк ортиб-туширилади). Т. — йирик саноат марказларидан. Мамлакатда энг йирик тўлиқ циклли металлургия к-ти, машинасозлик, нефтни қайта ишлаш корхоналари, денгиз сувини чучитувчи з-д, кокс кимёси з-ди, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Денгиздан балиқ овланади. 12—19-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Ҳарбий денгиз базаси.

ТАРАНТУЛЛАР — қ. *Бийлар.*

ТАРАСКЛАР (ўзларини пурепеча деб аташади) — Мексикадаги индейс халқларидан бири. Умумий сони тахм. 45 минг киши. Т. тили индейс тиллари орасида алоҳида ажралиб туради. Ҳозирда Т. икки тилда (тараск ва испан) сўзлашади. Испанлар босқини бошланган даврда (16-а. боши) Т.нинг мустақил давлати (пойтахти — Цинцунцан ш.) мавжуд бўлган. Т. ўзларининг этник ҳудудлари ва ўзига хос маданиятларини сақлаб қолганлар. Диндорлари — католиклар, анъанавий эътиқодлар ҳам сақланган. Асосий машғулоти — деҳқончилик (жўхори, сабзавот, мевалар), қўллар атрофида яшовчилари балиқ овлаш б-н шуғулланади.

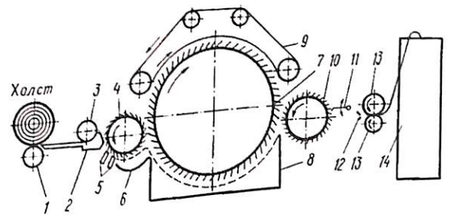
ТАРАФЛАР (ҳуқуқда) — фуқаролик процессида фуқаролик ишлари бўйича судларда муайян ҳуқуқ кимга тегишли эканлиги юзасидан низолашаётган жисмоний ёки юридик шахслар. Фуқаролик ишларини судда кўриб ҳал қилиш жараёнида 2 тараф: даъвогар ва жавобгар иштирок этади. Т.нинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг ФПКда (40-модда) белгилаб берилган. Т. фуқаролик процессуал муомала лаёқатига (ФПКнинг 38-моддаси), яъни судда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш лаёқатига эга бўлиши лозим. Бундай лаёқатга вояга етган (18 ёшга тўлган) муомала лаёқати чекланган фуқаролар эга бўлади. Вояга етмаган ёки муомала лаёқати чекланган шахсларнинг ҳуқуқлари уларнинг қонуний вакиллари, ҳомий ва васийлик органлари, бошқа ваколатли органлар томонидан судда ҳимоя қилинади. Меҳнат б-н боғлиқ низоларда ва белгиланган тартибда тўла муомалага лаёқатли деб топилган ҳолларда 16 ёшга тўлган фуқаролар ҳам ўз ҳуқуқларини судда ўзи ҳимоя қилиши мумкин. 14 ёшга тўлмаган фуқаронинг, шунингдек, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли муомала лаёқатига эга эмас деб топилган шахсларнинг ҳуқуқлари судда уларнинг ота-оналари ва б. қонуний вакиллари томонидан ҳимоя қилинади. Даъвогар — даъво тақдим этиш, унинг предметини ўзгартириш, даъводан воз кечиш, келишув битими тузиш каби, жавобгар эса — даъвони тан олиш, далил тақдим этиш, қарши даъво қўзғатиш ва ҳ.к. процессуал ҳуқуқларга эга. Қонун улар зиммасига ўз процессуал ҳуқуқларидан инсоф б-н фойдаланиш, қонунни бузмаслик, суд фармойишларини сўзсиз бажариш каби қатор мажбуриятларни ҳам юклайди. Муайян ҳолларда қонун давлат муассасалари, жамоат бирлашмалари, айрим мансабдор шахсларга ва айрим фуқароларга ўзга шахсларнинг ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судда даъво бериши (ФПКнинг 46—49-моддалари).

Жиноят процессида Т. сифатида суд жараёнида иштирок этадиган ва ўз ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида далилларни текширишда қатнашадиган, далиллар тақдим қила оладиган, бошқа тараф хулосалари юзасидан низолашадиган, шикоятлар қила оладиган ва б. жиноий процессуал ваколатларга эга бўлган шахслар қатнашади. Жиноят процессида тараф сифатида судланувчи, унинг қонуний вакили ва ҳимоячиси, давлат айбловчиси (прокурор), иш юзасидан жабрланувчи шахс, фуқаролик даъвогари ҳамда уларнинг манфаатларини судда ҳимоя қилувчи қонуний вакиллари иштирок этади. Уларнинг жиноят процессидаги процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятлари жиноят процессуал қонунчилигида белгилаб қўйилган.

Хўжалик процессида ўз ҳуқуқлари ва қонун б-н қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида даъво тақдим этаётган ёки манфаатини кўзлаб даъво тақдим этилган ташкилот ва б. хўжалик юритувчи субъектлар (шу жумладан, юридик шахс ташкил этмаган якка тадбиркорлар) Т. саналади. Хўжалик ишлари бўйича процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар Ўзбекистон Республикаси ХПКда белгиланган (35—36-моддалар).

Йўлдош Турсунов.

ТАРАШ МАШИНАСИ (тўқимачиликда) — толали материаллар (пахта, жун ва б.) тутами (холст)дан *пилта* ҳосил қиладиган машина; *йигириш* жараёнининг асосий машинаси. Т.м.да толалар тўғриланади, бир-бирига параллелланади, хас-чўп ва калта толалар қисман тараб ташланади, пилта тазга тахланади. Т.м. қуйидагича ишлайди. Холст машинанинг холст вали *1* га келтирилади (расмга қ.). Вал айланиши натижасида холст стол *2* устида ёзилиб, цилиндр *3* остидан ўтади ва тез (450—700 айл/мин) айланиб турган қабул барабани *4* га келади. Бунда холст барабан остига ўрнатилган пичоқлар *5* ёрдамида хас-чўплардан тозаланади, панжара *6* орқали машинанинг остига тушади. Сўнгра толалар асосий барабан *7* ва шляпка *9* лар орасидан ўтиб, тўғриланади, таралади ва бир-бирига параллелланади. Асосий барабандан ажратувчи барабан *10* га ўтган толаларни тез (1000—1500 айл/мин) тебранувчи «эшкак» *11* уриб туширади; натижада маҳсулот юпқа қатламли тарам шаклига келади. Тарам воронка *12* га тўпланади, сўнгра валлар *13* орқали ўтиб,



Тараш машинасини схемаси.

зичланади ва пилта шаклида таз *14* га тахланади. Тазлан пилталар тайёр маҳсулотлар омборига жўнатилади.

ТАРАҚҚИЁТ — *ривожланиш*нинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига ҳосил қиладиган машина; *йигириш* жараёнининг асосий машинаси. Т.м.да толалар тўғриланади, бир-бирига параллелланади, хас-чўп ва калта толалар қисман тараб ташланади, пилта тазга тахланади. Т.м. қуйидагича ишлайди. Холст машинанинг холст вали *1* га келтирилади (расмга қ.). Вал айланиши натижасида холст стол *2* устида ёзилиб, цилиндр *3* остидан ўтади ва тез (450—700 айл/мин) айланиб турган қабул барабани *4* га келади. Бунда холст барабан остига ўрнатилган пичоқлар *5* ёрдамида хас-чўплардан тозаланади, панжара *6* орқали машинанинг остига тушади. Сўнгра толалар асосий барабан *7* ва шляпка *9* лар орасидан ўтиб, тўғриланади, таралади ва бир-бирига параллелланади. Асосий барабандан ажратувчи барабан *10* га ўтган толаларни тез (1000—1500 айл/мин) тебранувчи «эшкак» *11* уриб туширади; натижада маҳсулот юпқа қатламли тарам шаклига келади. Тарам воронка *12* га тўпланади, сўнгра валлар *13* орқали ўтиб, зичланади ва пилта шаклида таз *14* га тахланади. Тазлан пилталар тайёр маҳсулотлар омборига жўнатилади.

ТАРАҚҚИЁТ — *ривожланиш*нинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига ҳосил қиладиган машина; *йигириш* жараёнининг асосий машинаси. Т.м.да толалар тўғриланади, бир-бирига параллелланади, хас-чўп ва калта толалар қисман тараб ташланади, пилта тазга тахланади. Т.м. қуйидагича ишлайди. Холст машинанинг холст вали *1* га келтирилади (расмга қ.). Вал айланиши натижасида холст стол *2* устида ёзилиб, цилиндр *3* остидан ўтади ва тез (450—700 айл/мин) айланиб турган қабул барабани *4* га келади. Бунда холст барабан остига ўрнатилган пичоқлар *5* ёрдамида хас-чўплардан тозаланади, панжара *6* орқали машинанинг остига тушади. Сўнгра толалар асосий барабан *7* ва шляпка *9* лар орасидан ўтиб, тўғриланади, таралади ва бир-бирига параллелланади. Асосий барабандан ажратувчи барабан *10* га ўтган толаларни тез (1000—1500 айл/мин) тебранувчи «эшкак» *11* уриб туширади; натижада маҳсулот юпқа қатламли тарам шаклига келади. Тарам воронка *12* га тўпланади, сўнгра валлар *13* орқали ўтиб, зичланади ва пилта шаклида таз *14* га тахланади. Тазлан пилталар тайёр маҳсулотлар омборига жўнатилади.

ТАРАҚҚИЁТ — *ривожланиш*нинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига ҳосил қиладиган машина; *йигириш* жараёнининг асосий машинаси. Т.м.да толалар тўғриланади, бир-бирига параллелланади, хас-чўп ва калта толалар қисман тараб ташланади, пилта тазга тахланади. Т.м. қуйидагича ишлайди. Холст машинанинг холст вали *1* га келтирилади (расмга қ.). Вал айланиши натижасида холст стол *2* устида ёзилиб, цилиндр *3* остидан ўтади ва тез (450—700 айл/мин) айланиб турган қабул барабани *4* га келади. Бунда холст барабан остига ўрнатилган пичоқлар *5* ёрдамида хас-чўплардан тозаланади, панжара *6* орқали машинанинг остига тушади. Сўнгра толалар асосий барабан *7* ва шляпка *9* лар орасидан ўтиб, тўғриланади, таралади ва бир-бирига параллелланади. Асосий барабандан ажратувчи барабан *10* га ўтган толаларни тез (1000—1500 айл/мин) тебранувчи «эшкак» *11* уриб туширади; натижада маҳсулот юпқа қатламли тарам шаклига келади. Тарам воронка *12* га тўпланади, сўнгра валлар *13* орқали ўтиб, зичланади ва пилта шаклида таз *14* га тахланади. Тазлан пилталар тайёр маҳсулотлар омборига жўнатилади.

ТАРАҚҚИЙ» — жадидлар газетаси. 1906 й. 14(27) июндан Тошкентда чоп этилган. Ноширн ва муҳаррири — Исмоил Обидий. «Т.» том маънодаги илк миллий нашр ҳисобланади. Унинг саҳифаларида чор Россиясининг Туркистонда олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатини дадиллик б-н фош қилишга бағишланган мақолалар, хабарлар ва маълумотлар босилган.

«Т.» да босилган фельетон ва б. материалларда танқидий йўналиш, фош қилиш руҳи кучли бўлгани учун у ўша даврнинг энг оммавий нашрига айланган ва жамоатчилик фикрига катта таъсир кўрсатган. Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Сўфизода, Нозимахоним, Баҳромбек Давлатбеков, Шокир Мухторий, Зариф Холиқий ва б.нинг оммага миллий озодлик, тараққиёт ғояларини тарғиб ва ташвиқ қилувчи асарлари «Т.» саҳифаларида чоп этиб турилган.

«Т.» тутган йўл, газ.нинг маслаги ва мақсади, унда чоп этилган асарлардаги ўткир танқидий руҳ мустамлакачи маъмурларга маъқул келмаган. 19 сони чиққанидан сўнг «Т.» ёпиб қўйилган. Муҳаррири қамоққа олиниб, газ.нинг мол-мулки мусодара қилинган. «Т.»нинг илк сони чиққан 27 июнь 1993 й.дан буён мамлакатимизда «Мат-

буот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни» сифатида нишонланади.

Ад.: Жалолов А., Ўзганбоев Ҳ., Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни, Т., 1993; Пидаев Т., Матбуот — миллат чироғи, Т., 1999; Абдуазизова Н., Туркистон матбуоти тарихи (1870—1917), Т., 2000.

ТАРАҒАЙТЕПА — антик даврга оид қалъа харобаси (1—4-а.лар). Сурхондарё вилояти, Олтинсой туманида, Тентаксойнинг чап соҳилида жойлашган. 1968 й. ва 1982 й.ларда тадқиқот ишлари олиб борилган. Квадрат тарҳли (50×50) қалъа бурчакларига доира шаклидаги буржлар ўрнатилган (бал. 8 м). Т.нинг юқори қисмидан кушон подшоларидан Васудева I ва Канишка III даврига оид тангалар, терракотадан ясалган бақтриялик жангчининг бош қисми, қизил ангоб б-н сирланган сопол парчалари топилган.

ТАРАҒОЙ, Амир Тарағой, Тарағойбек (?—1360) — *Амир Темур*нинг отаси. *Чиғатой улуси*нинг нуфузли бекларидан бири, барлос қабиласи оқсоқолларидан бўлган. Т. аждодлари *Чингизхон* ва *Чиғатой* саройига яқин бўлишган, кейинчалик улар Кеш вилоятини идора этганлар. Т.нинг ўзи ҳам Амир *Қазағон*нинг ишончли бекларидан саналган. Чиғатой улуси ҳукмдорлари томонидан Или дарёси бўйида ҳар йили чақириладиган қурултойга бошқа вилоят беклари қаторида Т. ҳам қатнашган. Т.нинг Моваройуннаҳр ва Мўғулистондаги машҳур амирлардан дўстлари кўп бўлган, бу ҳол кейинчалик Амир Темурга қўл келган. Т. беклар хонадонига мансуб бўлсада, отаси Амир Баргул каби ҳарбий ишга майли бўлмаган. Т. тақводор мусулмон бўлиб, кўп вақтини дарвешлар б-н ўтказган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, «Тарағойбек уламо ва сулаҳо ва муттақийларга мушфиқ ва меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисига борур эрди...». Т. *Шамсуддин Кулол*ни ўзига пир тутган. Т.нинг хотини Бухоро фузалоларининг пешвоси — садр ул-шаръиа (шариат қонунларини шарҳловчи)нинг қизи Такина хотун бўлган. Т. фарзанди Темурбекни ёшлигидан махсус мураббийлар назорати остига топшириб, чавандозлик, овчилик, камондан ўқ отиш, қиличбозлик ва б.дан ҳарбий таълим олишига алоҳида эътибор берган. Булар уни келажакда буюк саркарда бўлиб етишида катта роль ўйнаган. Т. Кеш (Шаҳрисабз)даги оилавий хилхонага дафн этилган. Соҳибқирон кейинчалик жоме масжид яқинида, шайх Шамсуддин Кулол мақбараси ёнида янги мақбара қурдириб отасининг хокини ўша ерга кўчирган. Амир Темур ҳарбий сафарлардан қайтишда Кешда тўхтаб, отаси, ўғли Жаҳонгир, пири шайх Шамсиддин Кулол қабрларини зиёрат қилган.

Манба: Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1997;

Ад.: Амир Темур жаҳон тарихида, Париж, 1996; Бартольд В.В., Сочинения, т.2(часть 2), М., 1964; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; Радлов В.В., Опыт словаря тюркских наречий, т.3, М., 1963.

ТАРБАҒАТОЙ — Қозоғистон шарқидаги тоғ тизмаси. Хитой б-н бўлган чегарада. Зайсан кўли б-н Олақўл оралиғида. Энг баланд жойи 2992 м (Тостов тоғи). Уз. 300 км га яқин. Т. сланец, конгломерат, оҳактош, вулкан жинсларидан тузилган. Ён бағирларининг қуйи қисмларида чала чўл, юқорироқда тоғ ўтлоқлари учрайди. Водийларда дарахтлар, жан. ён бағирларида буталар ўсади.

ТАРБИЯ — шахсда муайян жисмоний, руҳий, ахлоқий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий педагогик жараён; инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган хусусиятларга эга бўлишини таъминлаш йўлида кўриладиган чоратадбирлар йиғиндиси. Т. инсоннинг инсонлигини таъминлайдиган энг қад. ва абадий қадриятдир. Т.сиз алоҳида одам ҳам, кишилик жамияти ҳам мавжуд бўла олмайди. Чунки одам ва жамиятнинг мавжудлигини таъминлайдиган қадриятлар Т. туфайлигина бир авлоддан бошқасига ўтади.

Педагогик адабиётларда «Т.» атамаси кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода Т. инсон шахсини шакллантиришга, унинг жамият и.ч.и ва ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётида фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда Т. фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижтимоий тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, телевидение ва б.ни ҳам ўз ичига олади. Шунингдек, кенг маънодаги Т. тушунчаси ичига *таълим* ва *маълумот* олиш ҳам киради.

Тор маънода Т. шахснинг жисмоний ривожи, дунёқараши, маънавий-ахлоқий қиёфаси, эстетик диди ўстирилишига йўналтирилган педагогик фаолиятни англатади. Буни оила ва тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари амалга оширади. Таълим ва маълумот олиш тор маънодаги Т. ичига кирмайди. Лекин ҳар қандай Т. таълим б-н чамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуд бўлади. Чунки таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг фақат билими кўпайибгина қолмай, балки ахлоқий-маънавий сифатлари қарор топиши ҳам тезлашади.

Т. ҳар қандай жамият ва ҳар қандай мамлакат ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ёш авлоднинг, умуман, жамият аъзоларининг Т.си б-н етарлича шуғулланмаган мамлакат турғунлик ва инқирозга маҳкумдир. Негаки, ўсиши ва ривожланиши учун ҳар қандай жамиятда ҳам моддий ва маънавий бойликлар и.ч. тўхтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод моддий ва маънавий бойликлар етиштиришни аждодлари даражасида, улардан ҳам яхшироқ ишлаб чиқара билишлари керак. Ёш авлодда ана шундай моддий ва маънавий қобилиятларни шакллантира билиш учун эса, жамият узлуксиз равишда самарали фаолият кўрсатадиган тарбиявий ин-тлар тизимига эга бўлиши лозим.

Т. жамият тараққиётининг турли даврларида турлича изоҳлаб келинган. Шўро замонида ҳукмрон коммунистик мафкура Т.га синфий ва партиявий ҳодиса сифатида ёндашишни талаб этган. Шунинг учун ҳам синфий жамиятда Т. фақат синфий хусусиятга эга бўлади ва турли синфларнинг Т.си бир-бирига қарама-қарши туради деган қараш қарор топган. Ҳолбуки, дунё илми, айниқса, Шарқ тарбияшунослиги ва ўзбек халқ пед.си тажрибаси Т.нинг синфий кўринишга эга эмаслигини исбот этди. Шунингдек, коммунистик мафкура тазйиқи туфайли Т.да ижтимоий муассасаларнинг ўрнига ортиқча баҳо берилди, бу жараёнда ирсий ва биологик хусусиятлар деярли ҳисобга олинмади.

Шўролар пед.сида Т. орқали ҳар қандай одамни истаган ижтимоий қиёфага солиш мумкин деган қараш ҳукмрон бўлганлиги учун ҳам унинг шахсни шакллантиришдаги ўрнига ошиқча баҳо берилди. Тарбияланувчи шахсининг Т.га берилиш ёки берилмаслик хусусиятларининг ҳисобга олинмаслиги тарбиявий тадбирларга маҳлиё бўлишдек педагогик хатоликка олиб келди. Бунинг натижасида Т. мақсадсиз бўлиб қолди, тарбияланувчиларга алоҳида шахс сифатида эмас, исталган ижтимоий йўналишга солиниши мумкин бўлган қиёфасиз тўда, оломон тарзида қараш қарор топди, Бу ҳол Т.нинг самарасизлигига олиб келди. Чунки Т.нинг асосий объекти бўлмиш шахс ва унинг ўзига хослик жиҳатлари унутилган эди. Шўро педагогик тизимидаги камчиликларнинг илдизи, асосан, мана шу ёндашув тарзига бориб тақалади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Т. ва унга боғлиқ жараёнларга янги ҳамда соғлом педагогик тафаккурга таянган ҳолда ёндашув қарор топа бошлади. Уни изоҳлашда ғайриилмий синфий-партиявий ёндашувдан воз кечилди. Т.нинг миллийлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун халқ пед.си бойликлари, ўзбек мутафаккирларининг педагогик қарашлари синчковлик б-н ўрганилаётир. Натижада, Ўзбекистон пед. фани ва амалиётида оила Т.сининг ҳам, ижтимоий Т.нинг ҳам ўзига хос ўрни борлиги тан олина бошланди. Шунингдек, Т.да ирсий ва биологик омиллар ҳам ҳисобга олинадиган бўлди. Айни вақтда, шахснинг шаклланишида Т.нинг ўрнига кетагидан ортиқ баҳо бериш ҳам барҳам топди. Бу ҳол Т.га доир ҳодиса ва ҳолатларни тўғри изоҳлаш, тарбиявий тадбирлар тизимини тўғри тайин этиш имконини берди.

Қозоқбой Йўлдошев.

«ТАРБИЯИ АТФОЛ» («Болалар тарбияси») — Бухоро жадидлари ташкил этган маърифий жамият (1908—14). Абдуволиҳид *Бурҳонов*, Мукаммил *Бурҳонов*, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Абдусаидов ва б. асос солишган. Жамият фаолиятида С.*Айний*, Усмон Хўжа, М.*Саидҷонов* ва б. муҳим роль ўйнаган. Жамият аъзолари сони 100 га яқин бўлиб, уларни Муҳиддин Мансуров, Садр Зиё моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. «Т.а.» истеъдодли ёшларни хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш, усули жадид мактабларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, бу мактаблар учун ўқув қўлланмалари ва дарсликлар яратиш, хориждаги талабаларга моддий ёрдам кўрсатиш ишлари б-н шуғулланган. Жамиятнинг саъй-ҳаракати б-н, мас., 1908 й.да Истанбулда бухоролик ва туркистонлик ёшлардан 14 киши таҳсил олган. Жамият кўмаги б-н Фитратнинг «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти» ва «Сайҳа» асарлари, шунингдек, С.Айний, А.Бурҳонов, Икром домла ва б.нинг китоблари Туркияда нашр этилиб, Туркистонда тарқатилган. Жамият маърифатпарварлик ишлари б-н бирга ижтимоий масалаларга ҳам эътиборни қаратди. Жамият аъзолари Бухорода маърифатни ёйиш, Фитратнинг Туркистон жадидчилигининг дастури ҳисобланган асарларини тарғиб этиш б-н бирга Бухоро амирлигида ҳукм сурган диний фанатизм ва бидъатга қарши тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борди, шунингдек, амирликдаги ҳар қандай янгиликни бўғишга қаратилган тадбирларга қарши норозилик кайфиятини изҳор этиб турди.

Ад.: Айний Садриддин, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Хўжаев Файзулла, Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997; Эргашев Б.Х., Идеология национально-освободительного движения в бухарском эмирате, Т., 1991

Қаҳрамон Ражабов.

ТАРВУЗ (Citrullus) — қовоқдошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўт ўсимликлар туркуми; полиз экини. Ватани — Африка (Миср). Ҳиндистонда 3 минг йилдан бери экилади. Ҳиндистон, Америка, Жан. Европа, Хитой, Туркия, Эрон, Япония ва Австралияда кенг тарқалган. Марказий Осиёда Т. экиладиган майдони жиҳатидан полиз экинлари орасида қовундан кейин 2 ўринда туради. Маданий Т.нинг хўраки (C. aedulis Pand.), хашаки (C. colocynthoides Pand.) турлари, ёввойи Т.нинг меваси аччиқ 4 тури маълум. Хўраки Т.нинг дунё бўйича маълум бўлган барча навлари 10 та экологик-географик гуруҳга бўлинади. Ўрта Осиё тарвузи алоҳида экологик-географик гуруҳни ташкил этади. Палаграфик гуруҳни ташкил этади. Палаграфик гуруҳни 4—5 м гача боради. Илдизи чуқур ги 4—5 м гача боради. Илдизи чуқур ги 4—5 м гача боради. Илдизи чуқур ги

ТАРДУШЛАР — Ўрхун-Енисей битикларида учрайдиган атама; *Турк хоқонлиги*нинг 2 бўлимидан бирини англатган. Хоқонликнинг сиёсий тузилмасига қабила иттифоқлари б-н бир қаторда географик белгисига кўра 2 ҳарбий маъмурий қабила бирлашмаси кирган: Т. (хоқонликнинг ғарбий қисмида яшовчи қабилалар) ва тёлислар, ёхуд толислар (хоқонликнинг шарқий қисмидаги қабилалар). Улардан ташкил топган лашкар Турк хоқонлиги қўшинининг ўнг ва сўл қанотини ташкил этган. Ҳар 2 бирлашмани шадлар бошқарган. Улар хоқон хонадонига мансуб шахслар бўлиб, хоқон томонидан тайинланган. Бу бирлашмалар уйғур давлатлари тузилмасида сақланиб қолган.

Ад.: Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.-Л., 1959; Гумилев Л.Н., Древние тюрки, М., 1967.

ТАРЕЛКАЛАР (рус.; итал. piatti:, франц. cymbales) — урма мусиқа чолғу асбоби. Иккита махсус темир қотишмасидан тайёрланган диск (диаметри 25—60 см)дан иборат. Миср, Ҳиндистон, Узоқ Шарқ мамлакатларида қадимдан маълум, Европада 18-а.дан «яничарча (туркча) мусиқа» таъсири остида оммавийлашган. Т. бир- бирига (ёки таёқча б-н) урилганда жарангдор садо беради. У турли оркестр ва эстрада ҳамда жаз ансамбларида қўлланилади.



Тарелкалар.

ТАРЖЕ, таржиъ (араб.— қайтариш, такрорлаш, нақарот) — Шашмақом чолғу бўлими таркибидаги асосий қисмлардан бири. У Рост мақомидан ташқари барча мақомларда мавжуд бўлиб, туркумда иккинчи ўринни эгаллайди. Т.лар мақом номлари б-н қўшилиб, Таржеи Бузрук, Таржеи Наво, Таржеи Дугоҳ, Таржеи Сегоҳ, Таржеи Ироқ деб юритилади. Буларнинг аксарияти *тасниф* қисмига хос, Ироқда эса каттароқ 5 такт ҳажмидаги доира усули жўрлигида келади. Т.лар шакли «хона» ва «бозгўй» куй тузилмаларининг алмашинуви натижасида гавдаланади. Парда тузилиши ва куй мавзуи бўйича Т.лар бир биридан фарқ қилиб ҳар бир мақомнинг таянч поғоналари заминида юзага келган оҳанглардан ҳосил бўлади. Уларнинг куй ривожи жараёнида *пешрав* услуби етакчилик қилади. Т.лар таснифларга кўра бироз тезроқ, ҳаракатчан суръатда бўлиб, якка ёки чолғу жўрнавозлиги тарзида ижро этилади.

Ад.: Ражабов И. Мақомлар масаласига доир, Т., 1963.

ТАРЖИМА — бир тилдаги матнни бошқа тилда қайта яратишдан иборат адабий ижод тури. Т. миллатлараро мулоқотнинг энг муҳим кўриниши. Аслият ва қайта тикланган матн хусусиятига қараб бадиий Т., илмий Т. ва б. турларга ажратилади. Асл нусхани акс эттириш тарзига кўра тафсир, табдил, шарҳ каби кўринишларга ҳам эга бўлиши мумкин. Т. қад. даврларда, турли қабилага мансуб кишилар орасидаги ўзаро алоқа, мулоқот эҳтиёжи туфайли юзага келган. Тилмочлик деб аталадиган бу оғзаки тури ҳозирда ҳам сақланган.

Замонлар оша Т.га бўлган талаблар янгилана боради. Аммо унинг ижодий характери, қайта яратиш санъати эканлиги ўзгармайди. Т.нинг кўлами ва тараққиёти ҳар бир халқнинг маърифий даражасига боғлиқ ва, ўз навбатида, у миллатнинг ижтимоий тафаккурига самарали таъсир этади. «Т.» термини бир тилдан иккинчи тилга ўгириш жараёнини, шунингдек, тайёр таржима асарини англатади.

Бадиий Т.нинг асосий хусусияти тилнинг бадиий вазифасидан келиб чиқади. Тил бадиий асарда эстетик ҳодиса, санъат фактига айланади. Адабий асар тили — алоҳида «бадиий воқелик» унсуридир. Т.да ана шу образли-ифодавий тилдаги бадиий маънони бошқа тилнинг образли ифодавий заминига ўтказиш, образни образ б-н қайта ифодалаш жараёни юз беради. Шунинг учун таржимон асардаги воқеаларнинг бадиий тафаккур жараёнини янгидан идрок этади. Замонавий Т. талабларига асосан таржимон аслиятнинг санъат асари сифатида шакл ва мазмун бирлигини қайта яратиши, миллий ва индивидуал хусусиятларини сақлаши лозим. Таржимон она тилининг ривожланиш даражаси, Т.чилик анъаналари, тажрибаларига суянади, турли хил тафовутларнинг мавжудлигини ҳисобга олади. Таржимоннинг ижодий қобилияти ва билими унинг имкониятларини кенгайтиради. Т. жараёнида таржимон ҳамма вақт ўз она тилида фикрлайди, она тили унга таҳлил қуроли, синов мезони бўлиб хизмат қилади. Мас., Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини ўгирган Қутб («...Низомий болидан ҳолво пишурдим») Т. нусха кўчириш каби бир иш бўлмай, ижодий жараён эканини, таржимон эса болдан ҳолва пиширувчи моҳир ёзувчи бўлиши кераклигини айтади. Турли даврларда муайян ҳудуддаги адабий муҳит, айниқса, махсус таржима мактабларининг юзага келганлигининг ўзиёқ унинг шаклланган тамойиллари, анъаналари бўлганлигини кўрсатади.

Ҳоз. даврда ҳар бир тараққий этган халқ жаҳондаги юзлаб халқлар тилидан ўз она тилига илм-фан ва маданиятнинг ўнлаб соҳаларига оид материалларни (лирик шеърлар, ҳабарлар, технология адабиёти ва б.) таржима қилади.

Т. нусха кўчириш эмас; таржимоннинг эстетик эҳтиёжи унинг ихтиёридан ташқари, Т.да из қолдиради. Ёзувчи ҳаёт воқеаларидан олган мушоҳадаларини тилда бадиий ифодаласа, таржимон аслият матнини янги тил воситасида қайта гавдалантиради. Бунинг учун у асарда тилга олинган воқеликнинг муаллиф даражасида пухта билиши керак. Ҳар бир халқ адабиётининг ривожланишида Т. чиликнинг таъсири катта бўлади, зеро Т. тарихи адабиёт тарихи б-н тенгдош. Ўзбек адабиётида ҳам Т.чилик қадимдан ривожланган. Маҳмуд Кошғарий, Рабғузий, Қутб, Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий ва б. ижодида Т. катта ўрин эгаллайди.

20-а. ўзбек ёзувчиларидан Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али ва б. бадиий Т. соҳасида ҳам самарали ижод қилганлар. Бадиий Т. соҳасида М. Осим, Н. Алимуҳамедов, Ш. Шомуҳамедов, К. Қаҳҳорова, О. Шаропов, Ш. Толипов, В. Рўзиматов, Қ. Мирмуҳамедов, А. Рашидов, М. Ҳакимов, И. Ғафуров, М. Мирзоидов, Ҳ. Тўрабеков, Т. Алимов ва б. профессионал таржимон сифатида танилганлар. Ўзбек тилида илмий-техникавий, ижтимоий-сиёсий адабиётлар Т. чилигида ҳам катта ютуқларга эришилган. Бунда Р. Абдураҳмонов, В. Раҳимов, А. Шомаҳмудов, З. Тинчерова каби таржимонларнинг ҳиссаси катта.

Т. амалиётини, унинг ўзига хосликларини, тарихини, тамойиллари, принцип ва қонуниятларини таржимашунослик фани ўрганади, таржимонга ўгириш учун асар танлаш, тиллараро тафовутлар ҳамда аслиятга хос бошқа хусусиятларни, миллий-адабий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда иш тутишда ёрдам беради. 20-а. ўзбек адабиётида таржимашунослик махсус фан тармоғи сифатида юзага келди ва шаклланди. Чўлпон, Санжар Сиддиқ каби моҳир таржимонлар нафақат бу давр таржима адабиётини, айни пайтда таржимашунослик илмини ҳам бошлаб берганлар, таржима ҳақида мақола ва рисолалар битганлар.

Ўзбекистонда таржимашунослик махсус илм сифатида ўтган асрнинг 2-ярмидан шаклланди. Аср охирига келиб, бу соҳада 10 га яқин фан д-ри, 50 дан ортиқ фан номзоди етишиб чиқди. Проф. Ж. Шарипов тадқиқотлари асосан адабиётимиз тарихида таржиманинг ўрнини кўрсатишга бағишланган бўлса, проф. Ғ. Саломов асосан замонавий таржимашунослик масалалари б-н шуғулланди, таржима жараёнига тил ҳамда адабий анъаналарнинг таъсирини кўрсатиб берди. Н. *Комилов* эса мумтоз жанрларнинг ўтмиш ва ҳозирдаги таржималарини тадқиқ этди.

Ўзбек таржимашунослиги асосан адабий йўналишда тараққий этган. Т. нинг лисоний жиҳатлари кейинроқ — ўзбек тилига кўпгина хорижий тиллардан бевосита ўгиришга йўл очилганидан сўнг ривожлана бошлади.

Зуҳриддин Исомиддинов.

«ТАРЖИМОН» — Боқчасаройда Исмоил *Гаспринский* муҳаррирлигида чоп этилган газета. 1-сони 1883 й. 10 апр.да чиққан ва шартномага кўра икки — маҳаллий ва рус тилида бўлиб, бири иккинчисининг айнан таржимасидан иборат бўлган. Кейинчалик И. Гаспринский мавзулар доирасидан таржималар нисбати ва кўламигача ўзгартириб боришга ва газ.ни турк-ислом дунёсининг, айниқса Россия мусулмонларининг чинакам миллий газ.сига айлантиришга эришган. Газ. 1914 й. 11 сент. — Исмоилбек Гаспринский вафотига қадар унинг нашрлиги ва муҳаррирлигида чиққан. Сўнг бу ишни ўғли Рифъат ва сафдоши Ҳасан Сабрий давом эттирганлар. «Т.» дастлабки йилларда ҳафтада 1, 1903 й.дан — 2, 1905 й.дан — 3 марта чиққан. 1912 й.дан кундалик газ. га айланган. Жами 2826 сони чиққан. Газ.га 1905 й.да «Олами нисвон» («Аёллар олами»), 1910 й.дан «Олами сибён» («Болалар олами») газ.лари илова сифатида чиқарилган. Обуначилари 5000 тагача етган. «Т.»нинг муштарийлари Туркистонда ҳам кўпчиликни ташкил қилган.

Газ. туркий халқларнинг умумий адабий тилини яратишга, тил бирлигига алоҳида эътибор берган. Унингча, тил ва дин бирлиги миллатнинг миллат бўлишидаги энг муҳим омиллардан саналган. «Тилда, фикрда, ишда бирлик» сўзлари газ.га шиор қилиб олинган. Газ.да дунё хабарлари, Россия мусулмонлари ҳаёти, машҳур кишилар турмуши, турк дунёси адабиёти намуналари каби доимий мавзулардан олди-қочди ҳангомалар, реклама-эълонларгача бериб борилган. Лекин Туркистон тарихи, кундалик ҳаёти, мактаб-маорифи, тил ва адабиёти, умумий миллий-фикрий уйғонишидаги ҳар бир янгилик газ.нинг ҳамиша диққат марказида турган. Газ. таркибида «Т.» босмахонаси ҳам фаолият кўрсатган. Босмахонада юзга яқин турли-туман рисолалар чоп этилган.

Ад.: Ганкевич В., На службе правде и просвещению, Симферополь, 2000.

Шоҳрух Қосимов.

ТАРЖИЪБАНД (араб. — қайтариш, такрорлаш; *банд*) — мумтоз адабиётда лирика жанрларидан. Т. ғазал каби қофияланиб, 5 байтдан 12 байтгача бўлади, ҳар банди бир вазнда ёзилиб, бандлар охирида бошқа бир байт такрорланиб келади. Бандлар такрорланувчи байт — таржиъ воситасида ўзаро боғланиши туфайли Т. деб юритилади. Барча бандларнинг охири ўша такрорланадиган байт б-н мазмун жиҳатидан узвий боғланиб келади. Т.да такрорланадиган ушбу байт байт боши деб айтилади.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод *Тароз*ий «Фунун ул-балоға» асарида Т.нинг 5 турга ажратади: 1) ҳар бандининг қофияси бошқача бўлади, лекин байт такрори сақланади; 2) барча бандлар бир қофияда айтилиб, таржиъ байти такрорланмайди, балки ҳар бандининг охирида бошқа бир байт келади; 3) барча бандлар, жумладан таржиъ байтлар ҳам бир қофияда ёзилади; 4) ҳар бир банд алоҳида, шунингдек, таржиъ байтлар ҳам эътса, яхлит ғазал кўринишини олади; 5) ҳар бир бандининг ҳам, таржиъ байтнинг ҳам қофияси алоҳида-алоҳида бўлади.

Т. да шоирлар кўпинча фалсафий қарашлари, фикр-мулоҳазаларини ифодалашган. Бу жиҳатдан Саъдий, Ҳофиз, Навоий ва Фурқатларнинг тававвуфий мазмундаги Т.лари машҳур.

Мас., Навоий:

Харобот аро кирдим ошуфтаҳол
Май истарга — илгимда синган сафол.—
Май истарга — илгимда синган сафол.

байти такрорланиб келадиган машҳур Т.ида ўзининг олам ва одам тўғрисидаги фалсафий қарашларини тасаввуф таълимоти б-н боғлаб акс эттиради. Ўзбек адабиётида Т. жанрининг дастлабки мукаммал намуналарини Навоий яратган. «Хазойин ул-маоний»да 4 та Т. мавжуд бўлиб, уларнинг иккитаси 10 банд (бири 10, иккинчиси 11 байтдан), учинчиси 8[11 (икки банд 12) байтдан], тўртинчиси 7 (8 байтдан) ни ташкил этади. Уларнинг барчаси фалсафий мазмунда.

Ўзбек адабиётида, шунингдек, Юсуф Амирий, Нодира, Огаҳий, Аваз, Увайсий, Равнақ, Фурқат, Мирий ва бошқалар Т. лар ёзишган. Замонавий шоирлардан Ҳабибий, В. Саъдулла, Чустийлар Т. яратишган. Лекин бу Т. ларда меҳнат нашидаси, ватанга ва ёрга муҳаббат туйғулари тараннум этилган.

Ад.: Айний С., Асарлар, 8-ж., Т., 1967; Адабий турлар ва жанрлар, 2-ж., 1992.

Эргаш Очилов.

ТАРЗ, фасад — меъморликда бино, иншоотнинг ташқи (олд, орқа, ён ҳовли, боғ, кўча) томондан умумий кўриниши. Бош, ён, орқа Т. шакли, нисбати, қисмлари бино, иншоотнинг қандай мақсадга хизмат қилишига, атрофдаги муҳит, бино, ансамблга мувофиқ бўлишига, қурилма хусусиятларига қараб белгиланади.

ТАРЗИЙ Маҳмудбек — қ. *Маҳмуд Тарзий.*

ТАРИМ — Хитойнинг ғарбий қисмидаги дарё. Куньлун, Қорақурум, Тяньшан ва Помир тоғларидан бошланувчи Ёркенддарё, Оқсув ва Хўтан дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Узунлиги Ёркенд дарёси бошланган жойидан 2030 км, Марказий Осиёда энг узун дарё. Ҳавзасининг майд. 1 млн. км². Анча масофада Қашқар (Тарим) текислигининг ғарбий ва шим. чеккасидан оқади. Энг серсув ирмоғи — Оқсув. Ёркенддарё ва Хўтан дарёси баъзи йиллари қуриб қолади. Т. ўрта ва қуйи оқимида жуда сертармоқ, асосий ўзани ҳам тез-тез ўзгариб туради. Дельтаси мураккаб тузилган бўлиб, Кўнчидарёга туташган. Т.нинг асосий қисми Кўнчидарёга оққан йили Лобнор кўлининг майдони кенгаяди, аксинча Кўнчидарё суви Т.га оққан йили Лобнор кичрайиб ёки бутунлай қуриб, Қорабўронкўлнинг майдони кенгаяди. Қадимда Т.га Қашқар, Тизнаф, Керия дарёлари ҳам қуйилган. Т. қор ва ёмғирдан, юқори оқимида музликдан сув олади; май ойидан сент.гача серсув бўлади. Ўрта оқимида энг юқори сув сарфи 2500 м³/сек. Дарё қишда музлайди. Балиққа бой. Сув паррандаси кўп. Т. сувидан экинзорларни суғоришда фойдаланилади.

ТАРИМ ТЕКИСЛИГИ — қ. *Қашқар текислиги.*

ТАРИФ (араб. — тушунтириш, аниқлаш) — корхоналар, ташкилотлар, аҳолига кўрсатиладиган турли и.ч. ва ноишлаб чиқариш йўналишидаги хизматлар учун тўланадиган ҳақ; тўлов ставкалари тизими. Транспорт, алоқа, коммунал хизмати, божхона Т.лари кенг тарқалган ва улар монопол нарх кўринишлари ҳисобланади.

ТАРИХ — 1) табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ривожланиш жараёни. Шу маънода оламнинг яратилиш Т.и, Ер Т.и, барча фанлар Т.и ва б. тушунилади; 2) инсоният ва унинг маҳсули бўлган тамаддунлар ривожи, жамият ва давлатлар ўтмиши тараққиёти жараёнини ўрганувчи фан.

Т. фани — инсониятнинг бутун ўтмиши давомида жамият ҳаётида содир бўлган воқеа-ҳодисалар, жараёнларни (жамият ривожини) яхлит бир тарзда ўрганади. Т. фани ижтимоий-гуманитар фанлар (*фалсафа, социология, иқтисод, психология, санъатшунослик* ва б.) тизимининг таркибий қисми. Т. фанининг бу гуруҳдаги ўрни унинг тадқиқот предмети ва усуллари б-н белгиланади. Турли ижтимоий ва гуманитар фанлар жамият ҳаётининг алоҳида жиҳатларини ўрганса, Т. фанининг тадқиқот объекти — аҳоли, жамият, мамлакат, давлат ҳаётининг ўтмиши ва ҳозири ҳақидаги фактларни йиғиш, таҳлил қилиш, тўпланган билимларни маълум бир тизимга солиш ва назарий жиҳатдан умумлаштиришдир. Т. фани ўтмишда содир бўлган жараён ва ҳодисалар орасидаги ўзаро боғлиқлик, уларнинг илдизи, Т.ни ҳаракатлантирувчи сабаблар, унинг мантиғи ва маъносини кўриш имконини беради. Ижтимоий ва гуманитар фанлар Т. тадқиқотлари натижаларига таянади. Фанлараро ёндошув жамият ҳақидаги яхлит тасаввурни шакллантириб, ўтмишни ва ҳозирни англаш орқали жамият ривожи истиқболини кўра билишдек муҳим вазифани ҳал қилади.

Т. фанида, бошқа фанларда бўлганидек, муқаррар ихтисослашув амалга ошмоқда. Ҳоз. замон Т. фани алоҳида бўлимлар ва соҳалардан ташкил топган билимлар мажмуидир. Ихтисослашиш даражасига кўра, уларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни жамиятнинг (жаҳон Т.и) бутун ва алоҳида томонларини ўрганувчи бўлим ва соҳалар ташкил қилади. Инсоният Т.ининг айрим ҳодисалари алоҳида ўрганилади. Жаҳон Т.и *ибтидоий жамият* Т.и, *ўрта асрлар* Т.и, *янги* ва *энг янги* Т.га бўлинади. Ҳудудий-географик тамойилга кўра, тарихан бир-бири б-н боғлиқ йирик р-нлар (Европа ва дунёнинг бошқа қисмлари, Қад. Шарқ, Ўрта Осиёнинг баъзи регионлари) ва алоҳида мамлакатлар ҳамда халқларга ажратилади. Комплекс муаммоларни тадқиқ қилиш бир гуруҳ мамлакат ва халқлар Т.ида рўй берган босқичий даврларни ва ҳодисаларни (*Уйғониш даври, Реформация* Т.и ва б.) ўрганиш заруратидан келиб чиқади. Жаҳон Т.ига глобал ёндашув б-н бир қаторда микро тарих (шаҳар ва қишлоқлар, алоҳида шахслар, кундалик маиший турмуш) ҳам ўрганилади. Т.нинг алоҳида томонларини ўрганиш Т. фанининг алоҳида соҳаларини ажратишни тақозо қилди (мас., ҳарбий Т., сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, дин, фан, хотинқизлар Т.и ва тендер талқиқотлари, санъат, интеллектуал, маданият, дипломатия Т.и ва б.).

Иккинчи гуруҳни ёрдамчи ва махсус Т. фанлари ташкил қилади. Уларни алоҳида Т. фанларига ажратилиши ва ривожланиши Т. фанининг хусусий тадқиқот усулларини ишлаб чиқиш заруратидан келиб чиқади. *Антропология, археология, этнография* мустақил ўрингa эга. Ёрдамчи Т. фанларига — *манбашунослик, археография, палеография, геральдика, нумизматика* киради. Махсус гуруҳ — бошқа фанлар эҳтиёжидан келиб чиқади (мас., табиий фанлар Т.и, техника Т.и, давлат ва ҳуқуқ Т.и). Т. фанининг тарихини *тарихшунослик* фани ўрганади.

Ўзбекистонда Т. фани. Т. фани асрлар давомида қўлёзма асарларда ифодаланган маиший ҳаёт, воқеа-ҳодисалар, тарихий персонажлар ва шахслар ҳақида ҳикоя қилишдек оддий баённчиликдан, муайян-тарихий контекстда тарихий ҳаёт йўлининг шаклланиши, босқичлари ва умумий қонуниятларини аниқлаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш ва назарий хулосалар чиқариш каби мураккаб илмий йўлни босиб ўтди.

Ўзбекистоннинг энг қадимги Т.и ҳақида моддий маданият ёдгорликлари ва археологик топилмалар маълумот беради. Мил. ав. I-минг йилликка оид ёзма манбалар, зардуштийларнинг муқаддас *Авесто* китобида, *ахоманийлар* даври китобаларида (Биҳистун, Нақши Рустам ва б.) Турон ва Мовароуннаҳрнинг тавиати, халқлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Ўзбекистоннинг қадимги Т. и ҳақида *Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Полибий, Диодор, Страбон, Курций Руф,* шунингдек, хитой, арман, араб муаллифлари яратган ёзма манбаларда маълумотларни учратиш мумкин. Асрлар давомида Ўзбекистон сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаёти Т.и ҳақидаги маълумотлар сарой йилномачилари, тарихчилар, хонлар, подшоҳлар томонидан ёзилган қўлёзма манбалар шаклида жамлана борди. Ўрта асрлар тарихнавислигида сулолавий Т.га бағишланган *Байҳақий*нинг «Тарихи Байҳақий», *Насавий*нинг «Сийрат ас-Султон Жалол ад-Дин Манкбурни», *Низомиддин Шомий*нинг «Зафарнома», *Шарафуддин Али Яздий*нинг «Зафарнома», *Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон*нинг «Меҳмоннома Бухоро», *Ҳофиз Таниш ал-Бухорий*нинг «Абдулланома», *Муҳаммад Юсуф мунший*нинг «Тарихи Муқимхоний», *Муҳаммад Амин Бухорий*нинг «Убайдулланома» каби асарлари яратилди.

*Яъқубий*нинг «Китоб ал-булдон» («Мамлакатлар ҳақида китоб»), *Табарий*нинг «Тарихи Табарий», *Беруний*нинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»; маълум бир ҳудуд тарихига оид — минтақавий услубдаги *Наршахий*нинг «Тарихи Бухоро», *Насафий*нинг «Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанддек китоб») каби нодир қўлёзма манбаларда Ўрта Осиё мамлакатларининг географик ҳолати, йирик шаҳарлари ва аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи ва машғулотлари, карвон йўллари, урушлар, ғалаёнлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётига доир турли маълумотлар баён этилган.

Ўрта асрлар тарихшунослигида Амир Темур ва темурийлар даври Т.и, айниқса, муфассал ёритилган. Ўша даврда яратилган «Темур тузуклари», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»; *Абдураззоқ Самарқандий*нинг «Матлаъ ус саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш ўрни»); *Мирхонд*нинг «Равзат ус-сафо» асарларида Амир Темур ва темурийлар салтанатининг ташкил топиши, ички ва ташқи сиёсати, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига оид муҳим маълумотлар келтирилган.

Ўрта асрларда давлат ишлари, бошқарув тизими ҳақида маълумот берувчи *Форобий*нинг «Фозил одамлар шаҳри», *Юсуф Хос Ҳожиб*нинг «Қутадғу билиг», *Низомулмулк*нинг «Сиёсатнома», *Хондамир*нинг «Дастур ал-вузаро», Муҳаммад Боқирхоннинг «Муваззайи Жаҳонгирий» асарлари яратилди.

Ўрта Осиёда 3 та мустақил — Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келиши б-н, 17—19-а.ларда уларнинг Т.ига бағишлаб алоҳида-алоҳида асарлар яратилди. Ўзига хос услуб ва анъаналарга эга бўлган тарихнавислик мактаблари шаклланди. Бухоро ва Хива хонликлари Т. и *Абулғозий Баҳодирхон*нинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима», Муҳаммад Амин Бухорий, Муҳаммад Шариф, Мирзо Шамс *Бухорий, Мунис, Огаҳий, Баёний* асарларида кенг ёритилган.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, Муҳаммад Ҳаким, Аваз Муҳаммад, Ниёз Муҳаммад, Мулла Олим Махдум-ҳожи асарларида Қўқон хонлиги Т. и баён этилди. Россия томонидан Ўрта Осиё ерларининг босиб олиниши арафасидаги воқеалар, жанглар тафсилотлари, Россиянинг мустамлакачилик сиёсати, 19-а.нинг 2-ярми — 20-а. бошларида *Аҳмад Дониш, Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний, Мирзо Салимбек*ларнинг Бухоро Т.ига оид асарларида келтирилади. Ушбу асарларда ўрта аср тарихнавислиги анъаналарига кўра, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаёт, ташқи алоқаларга оид маълумотлар гарчи муайян бир тартибда берилмаган бўлса-да, жамият ҳаётининг турли йўналишлари бўйича қимматли маълумотларни кўрамиз.

Бу қўлёзма тарихий асарлар ўз даврининг илғор фикрли кишилари томонидан ёзилган бўлса-да, ўша даврдаги ҳукмдорлар раъйидан ўтолмасдан, уларнинг манфаатларига мос қилиб ёзилганлигини, ўз даври ва муҳити, замонаси тартиблари, тараққиёт даражаси тафаккурининг хос кўринишлари таъсирини намоён қилади.

19-а.нинг 2-ярмидан бошлаб Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олишга қаратилган сиёсати туфайли Россия ҳукуматининг махсус топшириғини бажариш учун ўлкага келган рус ҳарбий мутахассислари, дипломатлари, сайёҳлари, савдогарлари ўз мемуарларини, саёҳати хотиралари ва ҳисоботларида ушбу мамлакат ва унинг халқлари Т.и, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволи, моддий бойликларига оид маълумотларни тўплаб, ёзиб қолдирдилар (мас., Н. Муравьевнинг «Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг.», 1822; Г. Мейендорфнинг «Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 году», 1826; Н. Ханиковнинг «Описание Бухарского ханства», 1843; Н. И. Веселовскийнинг «Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времён до настоящего», 1877; М. Терентьевнинг 3 жилдли «История завоевания Средней Азии», 1906; Д. Логофетнинг «Бухарское ханство под русским протекторатом», 1911; ва б.).

Ўрта Осиё Россия мустамлакасига айлантирилиши б-н мустамлакачилик тузуми тартиботлари Т. соҳасидаги и.т. лар кўлами ва мавзусига ўз таъсирини кўрсатди. Рус тарихчиларининг юқорида зикр этилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихига оид асарларининг аксарияти ўзининг бир ёқламалиги, метрополия манфаатларига хизмат қилишга мўлжалланганлиги б-н ажралиб туради. Чор маъмурияти и.т. ишлари унинг манфаатларига хизмат қилишини назарда тутиб, маълум миқдорда маблағ ажратди. Айни пайтда илғор рус олимлари, шарқшунос-тарихчиларнинг фан манфаатлари учун Ўрта Осиё тарихи талқиқотларини амалга ошириш тенденциясини ҳам кузатиш мумкин. 1895 й.да Тошкентда *Туркистон археология ҳаваскорлари тўгараги* ташкил этилди, у Октябрь тўнтаришигача фаолият кўрсатди, тарих, археология, нумизматика, этн. масалаларини ўрганишга салмоқли ҳисса қўшди. Маҳаллий миллат вакилларидан шарқшунос ҳаваскорлар, шарқ қўлёзмаларини тўпловчилар, қад. ёдгорликларни ўрганувчилар етишиб чиқди: Абу Саид Маҳзум, Мирзо Абдураҳмон, Акром полвон Асқаров ва б. Тошкент давлат кутубхонасининг ташкил этилиши (1870), ўлкашунослар ва олимлар фаолиятида муҳим туртки бўлди. Ушбу кутубхона фондидан библиограф В.И.*Межов* томонидан тузилган Ўрта Осиё ва Туркистон Т.ига оид мақолалар, асарлар, газ. ва жур. материаллари тўпланган «Туркистон тўплами» (594 жилддан иборат) муҳим жой олди. Ўзбекистонни тарихий-маданий жиҳатдан ўрганишга Петербург ун-тининг шарқ факультети маълум ҳисса қўшди. Бу даврга келиб маҳаллий тадқиқотчилар гуруҳи шаклланди. В. Л. *Вяткин* Самарқанд ёдгорликларини ўрганиш жараёнида Улуғбек расадхонасини очди. В. В. *Бартольд* қад. қўлёзмалар маълумотларидан фойдаланиб, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон тарихи ҳақида асарлар яратди («Туркестан в эпоху монгольского нашествия», 1898—1900; «Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времён до XVII века», 1902; «К истории орошения Туркестана» ва б.).

20-а.нинг бошида миллий даврий матбуот «*Садои Фарғона*», «*Садои Туркистон*», «*Ойна*», «*Нажот*», «*Ҳуррият*» саҳифаларида Ўзбекистон Т.и муаммоларига оид илк мақолалар эълон қилиниб бошлади. Бу мақолалар муаллифлари *жадидчилик* ҳаракати намояндалари бўлиб, улар мамлакат ривожи, миллатнинг тараққийси, ўзликни англашда Т. фанининг ролига алоҳида эътибор қаратдилар. Хусусан, Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолиятида Т. муаммоларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этди. Беҳбудий комил инсон бўлиб етишишда ва жамиятни бошқаришда Т. фанининг ўрни беқиёслигини таъкидлайди. У «Тарих ва жуғрофия», «Туркистон тарихи», «Сарт сўзи маҳмудлир» каби асарларида фақатгина Ватан Т.ини эмас, Европа ва жаҳон мамлакатлари Т.ини билиш зарурлиги ҳақида сўз юритади. Унинг «Мозий истиқболнинг тарозисидир», деган хитоби Т. тажрибасида ўзининг ҳақлигини исботлади. Беҳбудийнинг тарихий-илмий қарашлари Ўзбекистон Т.ини ва уни яратилган йўлида ўзига хос илмий дастурдир.

Октябрь тўнтариши амалга ошиши б-н, Совет тузумининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, унга хос бўлган и.т.нинг ташкил этишнинг шакл ва усулларини, мақсад ва вазифаларини, методологиясини ишлаб чиқиш илгари сурилди. Коммунистик партия мафкураси асосий эътиборни партия Т.и йўналишига қаратди, тарихий изланиш мактаблари йўқ қилиб ташланди, Т. фанини жадаллик б-н сиёсатлаштириш ва ғоялаштириш жараёни юз берди, услубиятда «синфийлик» «бир хиллик» тамойили юзага келиб «тарихни синфнинг ўзи яратади» деган қоида қарор топди.

Тоталитар тузум зиддиятларига қарамасдан, шундай мураккаб шароитда олий таълим тизимида Т. таълимотининг вужудга келиши б-н мутахассис тарихчи кадрлар тайёрлана бошланди. Т. фанининг ташкилий асослари мустаҳкамланди. Ўрта Осиё давлат ун-ти, Самарқанддаги олий пед. ин-тида қўлёзма китоблар, вақфномалар ва васиқалар йиғилиб, илмий талқин қилинди.

Т. фани ривожига Абдурауф *Фитрат* салмоқли ҳисса қўшди. Ўзбекистонда аграр суғориш Т.ига оид бир қанча вақф ҳужжатларини нашр қилди(мас., Три документа по аграрному вопросу в Средней Азии, Л., 1933; Казийские документы XVI века, Т., 1937).

Ўзбекистонда Т. фанининг ривожида проф. Булат *Солиев*нинг ўрни алоҳида. Булат Солиев миллий Т. бўйича умумлашган асар яратишга уринган илк тадқиқотчи эди. У қад., ўрта аср, замонавий тарихчиларнинг турли хил ва кўплаб асарларини, шарқ қўлёзмалари маълумотларини жамлаб, улардан танқидий фойдаланиб, «Ўзбекистон тарихи. XV—XIX асрнинг биринчи ярми», «Бухоро манғитлар сулоласи даврида» (1926), «Ўрта Осиё тарихи», «Ўрта Осиёда савдо капитали» китобларини ёзди. Афсуски, унинг асарларининг аксарияти НКВД томонидан ёқиб юборилган, унинг ўзи ҳам Ўзбекистон илғор миллий зиёлиларининг катта қисми қаторида сталинча қатағон сиёсати қурбони бўлди. Бу сиёсат Т. фанининг ривожланишига, албатта, салбий таъсир кўрсатди. Кўпгина тарихчилар қатағон қилинганлигига қарамай, 40—60-й.лар Т. фанида маълум ютуқлар юзага келди.

1943 й.да СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали Тил, адабиёт ва тарих инти негизида *Тарих институти*нинг ташкил этилиши Т. фани ривожида муайян босқич бўлди, тадқиқотларни маълум илмий йўналишлар ва режа асосида амалга ошириш йўлга қўйилди. Мутахассис илмий кадрлар тайёрлаш

муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинчалик Тарих ва археология ин-ти тарихий тадқиқотлар бўйича илмий марказга айланди. Бу ин-тнинг ташкил топиши, Ўзбекистон археологияси ва Т. фани ривожида 1-ўзбек мутахассис-археологи Я. *Ғуломов*нинг ўрни алоҳидадир. Я. Ғуломов энг қад. даврлардан Ўзбекистонда суғорма деҳқончилик маданиятининг шаклланиши ва ривожланишида ирригациянинг аҳамияти; илк шаҳарларнинг вужудга келиши ва шаҳарсозлик маданиятининг тараққиёти Т.и, ўрта асрларда Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти муаммолари, қўшни мамлакатлар б-н алоқалари Т.ини тадқиқ қилди (мас., «Хоразмнинг суғориш тарихи қадимги замонлардан ҳозиргача», Т., 1957, 1959). Я. Ғуломов кўпгина илмий нашрларга масъул муҳаррирлик ҳам қилди, у шогирдлар тайёрлаб, ўз илмий мактабини яратди.

Тарих ин-ти ташкил этилган дастлабки йилларданоқ Ўзбекистон Т.ини яхлит бир тарзда мужассамлаштирган кўп жилдлик китоб яратиш ишлари бошланган эди. Бу иш 1947 й. якунланиб, 2 жилдли «Ўзбекистон халқлари тарихи» китоби нашр этилди.

20-а.нинг 50—80-й.ларида Ўзбекистоннинг ўрта асрлардаги сиёсий ҳаёти, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, ер ва ундан фойдаланиш, аграр муносабатлар, сунъий суғориш тизими Т.и ҳақида қўлёзма асарлар, ҳужжатли манбалар, археологик ва этн. маълумотлар асосида ёзилган монографик тадқиқотлар вужудга келди. Т. фанининг бу йўналишини ўрганишга А.А. *Семёнов,* Я. Ғуломов, С. *Азимжонова,* А. *Асқаров,* М. Абдураимов, Р. Г. Мукминова, О. Чехович, А. *Муҳаммаджонов*лар салмоқли ҳисса қўшдилар.

Бу даврда Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилиги Т.ини ўрганишда Совет мафкураси расмий андозаларидан четга чиқишга йўл берилмади, Т. фани ниҳоятда сиёсийлаштирилиб, илмий-тарихий тафаккур ҳукмрон мафкура назорати остида бўлганлиги туфайли жуда кўп масалаларнинг асл моҳиятини кўрсатиб бериш имкони бўлмади, натижада Т.ни сохталаштириш кучайиб кетди. 1958 й.да бўлиб ўтган «Ўрта Осиёни Россияга қўшиб олишнинг прогрессив аҳамияти» мавзусидаги бирлашган илмий сессияда Ўрта Осиёнинг Россия империясига «ихтиёрий қўшилиш»и ҳақидаги уйдирма фанга зўрлик б-н киритилди. Бу мавзу тарихи б-н шуғулланган тадқиқотчиларнинг муаммони холисона, ҳаққоний ёритиш имкониятлари чеклаб қўйилди. Бироқ бундай чеклашларга қарамай, Россия империяси мустамлакачилиги давридаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, бошқарув тизими, мустамлакачилик зулми ҳамда унга қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракатлари каби масалаларга доир кўпгина архив материаллари ўрганилди ва илмий истеъмолга киритилди.

Т. фанида Совет даври тарихини ўрганиш ҳам ҳукмрон мафкура манфаатларига мослаштирилганлиги сабабли, Ўзбекистонда 1917 й.да Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, унинг ўлкадаги сиёсати, маҳаллий аҳолининг Совет ҳокимиятига муносабати ва унга қарши курашлари, большевикларнинг амалга оширган ижтимоий-иқтисодий тадбирлари ва уларнинг оқибатлари, маданият соҳасидаги сиёсат, колхозлаштириш тарихи каби масалаларнинг моҳияти ҳаққоний ёритилмади. «Партиянинг раҳбарлик ва яратувчилик роли»ни кўрсатиш Т. фанининг энг муҳим вазифаси деб белгиланди. Бундай ёндашув асосида яратилган тадқиқотлар Совет ҳокимияти сиёсатини улуғлаш мақсадларига хизмат қилди. Совет мафкурасининг тазйиқига, давр зиддиятларига қарамай, тарихчилар томонидан жуда кўплаб архив манбаларининг илмий талқинини мужассамлаштирган, жумладан, 4 жилдли «Ўзбекистон тарихи» (1967—70 й.лар), 1 жилдли «Ўзбекистон тарихи» монографиялари; Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Хива ва Бухоро ш.ларининг энг қад. даврларидан то 20-а. ўрталаригача бўлган тарихига бағишланган илк фундаментал асарлар тайёрланди. Улар Ўзбекистоннинг қад. шаҳарлари тарихини умумлаштирилган тарзда акс эттирган тадқиқотлар сифатида қимматлидир.

80-й.ларнинг охиридаги ошкоралик жараёни Т. фани соҳасида тақиқланган, нотўғри талқин қилинган муаммолар атрофида мунозара, янги фикрларни илгари суриш ва тадқиқот олиб бориш имкониятини вужудга келтирди. Т. фанининг энг долзарб муаммолари, уларни тадқиқ қилиш усули ва ёндашувларини аниқлаб беришга қаратилган илмий анжуманлар ташкил қилинди. Бу даврга келиб Ватан тарихининг кўплаб етилган масалаларига янгича баҳо берилди: илгари «босмачилик» деб аталган миллий озодлик ҳаракатлари, Ўрта Осиёнинг Россияга «қўшиб олинган»лиги тўғрисида қизғин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди; Ўзбекистондаги жамоалаштириш ва саноатлаштириш тарихи қайтадан кўриб чиқила бошлади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгач, Т. фани совет мафкураси ва унинг ғоявий қолипларидан озод бўлди. Жамият ҳаётида амалга ошаётган муҳим ижтимоий жараёнлар Т. фани олдига ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини яратиш, тараққиётнинг турли босқичларида жаҳон ҳамжамиятида унинг ўрни ва ролини аниқлаш, тарихий билимларни оммалаштириш ва тарғиб қилиш орқали миллатнинг маънавий-ахлоқий қадриятлари, маданияти, қад. анъаналарига қайтиш вазифаларини қўйди.

90-й.ларнинг ўрталарига қадар Т. бўйича янги назарий ёндашувлар асосида бир қатор мактаб дарсликлари тайёрланди, 7 жилдга мўлжалланган Ўзбекистон тарихининг 3-жилди, К.Шониёзов, Р. Аминова каби тадқиқотчиларнинг монографиялари эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1996 й.да Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳузурида «Ўзбекистоннинг янги тарихи» марказини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилди. Мазкур марказда мамлакатимизнинг етакчи олимлари иштирокида 3 жилдли «Ўзбекистон тарихи» (Туркистоннинг Россия томонидан истило қилинишидан ҳоз. давргача) тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш» ҳақидаги 1998 й. июль қарори Т. фанининг вазифаларини стратегик жиҳатдан ўзгартирди. Тарих ин-ти республикада Т. тадқиқотларини мувофиқлаштирувчи чинакам марказ мақомига кўтарилди. Ин-тда ўз атрофига мамлакат тарихчиларини бирлаштириб, уларнинг саъй-ҳаракатлари б-н мустақил давлат эҳтиёжларига мос янги йўналишлар заруриятидан келиб чиққан Ўзбекистон тарихига оид тадқиқотларни маълум бир тизимга солувчи «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» концепцияси ишлаб чиқилди. Мамлакатда Т. фани соҳасидаги и.т. лар ушбу концепция доирасида амалга оширилмоқда. Бу борада И. Каримовнинг тарихчи олимлар ва журналистлар б-н учрашувида баён этган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асари муҳим роль ўйнади. Унда президентимиз: «...тарихчиларимиз миллатга унинг ҳаққоний тарихини кўрсатиб, исботлаб беришлари керак. Зотан, тарих — халқ маънавиятининг асосидир; ... биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих б-н қуроллантиришимиз зарур», деб таъкидлаб, тарихчилар олдига аниқ вазифаларни қўйди.

Совет даврида ўрганиш тақиқланган, нотўғри талқин этилган мавзулар илмий холислик асосида — миллий мустақиллик нуқтаи назаридан қайтадан ўрганилди. Янги илмий йўналишлар тадқиқ қилинди.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихини ўрганиш бугунги кунда Т. фанининг энг муҳим муаммосидир. Ўзбек халқи шаклланишининг асосий босқичлари, уларнинг этногенетик жараёнларда қатнашув даражаси, минтақанинг қадим автохтон аҳолиси б-н тарихий ворисийлиги ва генетик алоқаларини ўрганишда К. Шониёзовнинг «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» (Т., 2001) монографияси илк қадам бўлди.

Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихига бағишланган «Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари»(Т., 2001) китоби (ўзбек ва рус тилларида) янги илмий йўналишдаги ишларнинг натижаси бўлди.

Маълумки, совет даврида Республикада давлатчилик терминини ишлатиш ҳам мумкин эмас эди. Мустақилликдан кейин Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг энг қадимдан то ҳозиргача бўлган манзарасини акс эттирган асарлар вужудга келди (мас., Шониёзов К., «Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Ўзбек давлатчилиги тарихидан», Т., 1999; Азамат Зиё, «Ўзбек давлатчилиги тарихи», Т, 2000; Аъзамхўжаев С., «Туркистон мухторияти. Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси», Т., 2000).

Қад. ёзма манбалар талқинини амалга ошириш Ўзбекистоннинг энг қад. тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу соҳада жиддий тадқиқотлар амалга оширилди («Қадимги ёзма ёдгорликлар», А. Қаюмов, М. Исҳоқов, А. Отахўжаев ва б., Т., 2000; Авесто Яшт китоби, Т., 2001).

Ўзбекистоннинг қад. даври моддий маданияти ҳақидаги асарлар янги фактлар, далил-фаразлар ва янги хулосаларни тақдим қилди. Ўрта асрлар тарихини ўрганишга доир ишлар ўтган тарихшунослик босқичларидаги камчиликларни тўлдирмоқда (мас., Сулаймонов Р., «Древний Нахшаб», Т., 2000; Населенные пункты Бухарского эмирата (А. Муҳаммаджонов таҳрири остида), Т., 1999; Анорбоев А., Исломов Ў., Матбобоев Б., «Ўзбекистон тарихидан кадимги Фарғона», Т., 2001; Муминова Р., Филанович М., «Ташкент на перекрёстке истории. Очерки древней и средневековой истории города», Т., 2001; Каримов Э., «Йасавийа и ходжаган-накшбандийа: история действительная и вымышленная», Т., 2000; Аъзамова Г., «Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо», Т., 2000).

Амир Темур ва темурийлар даври тарихи фаол, комплекс тадқиқ қилинган муаммолардан бири бўлди. 1996 й.да Амир Темур юбилейининг 660 йиллигининг нишонланиши бу мавзуга доир тадқиқотларнинг янада кенгайишида, Амир Темур шахси ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тиклашда муҳим воқеа бўлди. Республика тарихчилари томонидан мазкур мавзуга оид монографик, коллектив тадқиқотлар, алоҳида жиҳатлари тарихини ўрганишга бағишланган мақолалар эълон қилинди.

Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилиги ва унинг салбий оқибатлари ҳақида махфий архивлар, янги тарихий далиллар, тамомила янгича ёндашувлар асосида ёзилган асарлар ва мақолалар вужудга келди (Ҳ. Зиёев, «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш». XVIII—XX аср бошлари, Т., 1998).

20-а.даги маърифатпарварлик ҳаракати — жадидчилик моҳиятини ўрганиш Т. тадқиқотларида янги йўналиш бўлди. Жадидчиликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий замини, жадидларнинг маърифатпарварлик ва ислоҳотчилик ғоялари, мустақиллик ва тараққиёт учун курашлари тарихи, жадидлар тафаккури, миллий давлатчилик ғоялари янги илмий далиллар асосида назарий мушоҳада қилинди (Алимова Д., Рашидова Д., «Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури», Т., 1999 ва б.).

Ўлкада миллий озодлик ҳаракатлари, мустақиллик учун кураш тарихини ёритувчи жиддий тадқиқотлар яратилди. Муаллифлар бой архив манбаларга таяниб, ўлкадаги миллий озодлик ҳаракатининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва мағлубиятга учраши сабабларини кенг илмий таҳлил қилдилар. Мавзу тадқиқотларига хориж тарихшунослиги ҳам жалб қилинди, улар таҳлилига холислик мезони асосида ёндашилди. «Босмачилик» ҳаракатининг асл моҳиятини аниқлаш, истиқлолчилик ҳаракати тарихини даврлаштиришга уринди лар [мас., «Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости», Т., 2000; Зиёева Д., «Туркистон миллий озодлик ҳаракати», Т., 2000; Ражабов Қ., «Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920—24 й.лар)», Т., 2002].

Совет тоталитар тузумининг асл моҳияти, сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари илмий холислик б-н тадқиқ этилмоқда. Окт. тўнтариши туфайли зўрлик б-н Совет давлатининг тузилиши, Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-ҳудудий чегараланишнинг ноқонунийлиги ва унинг салбий оқибатлари, 30—50-й.лардаги қатағонлар, мажбурий жамоалаштириш натижасида қ. х.нинг издан чиқиши, 80-й.лардаги янги қатағонлар — «ўзбеклар иши» мавзулари янги архив маълумотлари асосида ўрганилди (мас., Алимова Д., Голованов А., «Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари», Т., 2000; «Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши», Т., 2001; Шамсутдинов Р., Қишлоқ фожеаси. Т., 2003 ва б.). Ўзбекистон Республикаси мустақиллик даври тарихи масалаларини тарихий нуқтаи назардан ўрганувчи илк тадқиқотлар вужудга келди («Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари», Даврий тўплам, № 3, Т., 2000; «Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ғоявий асослари», Т., 2001).

Ҳозир Ўзбекистоннинг энг қад. даврларидан бошлаб то бугунги кунга қадар даврини қамраб олувчи кўп жилдли фундаментал тадқиқот устида иш олиб борилмоқда. Мустақилликнинг асосини мустаҳкамлашда жамият тарихий онгини шакллантириш зарурлиги эътиборга олиниб, тарихий билимларни тарғиб қилиш йўлга қўйилди. Мустақиллик даврида Ўзбекистон тарихчиларининг махсус «Ўзбекистон тарихи» жур.га асос солинди (1998). Т. фанининг энг долзарб муаммоларини муҳокама этувчи Яҳё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» республика мунтазам илмий семинари ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси тарихчилар жамияти тузилди (1999). Илк маротаба «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га кўра, Т. фанининг таълим тизими б-н ҳамкорлиги амалиёти йўлга қўйилди. Фан ва таълим муштараклиги мактаб партасидан бошлаб, тарихчи кадрлар тайёрлашга йўналтирилган. Мустақиллик йилларида тарихчиларнинг халқаро илмий ҳамкорлигининг кенг имкониятлари вужудга келди. Ўзбекистон Т. фанининг актуал муаммолари бўйича илмий анжуманлар ўтказиладиган марказга айланиб бормоқда. Ўзбек олимлари халқаро грантларда, ЮНЕСКО томонидан нашр этилаётган «Марказий Осиё цивилизациялари тарихи» номли кўп жилдлик асарни тайёрлашда иштирок этмоқдалар.

Ад.: Каримов И., «Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз» [«Тарихий хотирасиз келажак йўқ»], 7-ж., Т., 1999; Ахунова М., Лунин Б., История исторической науки в Узбекистане, Т., 1970; Саидқулов Т., Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар, 1-китоб, Т., 1993; Тарихшунослик очерклари, 1-2 қисм, Т., 1994.; Муниров Қ., Хоразмда тарихшунослик, Т., 2002; Тарих фанининг маркази, Т., 2003.

Шоира Асадова.

ТАРИХ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Тарих институти — Ўзбекистон, ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихини ўрганувчи, тарих соҳасидаги и.т.-ларни мувофиқлаштирувчи, юқори малакали илмий кадрлар тайёрловчи тадқиқот муассасаси. 1943 й. 4 нояб.да СССР ФА Ўзбекистон филиали Тил, адабиёт ва тарих ин-ти негизида ташкил топган. Дастлабки пайтда ин-тда совет жамияти тарихи, янги тарих, қад. ва ўрта асрлар тарихи, археология, этн. ҳамда ҳуқуқ бўлимлари бўлган. Ўзбекистон тарихини чуқур ўрганиш борасида олиб борилган и.т. ишлари кўламининг кенгайганлиги ҳамда етарли илмий кадрлар тайёрланганлиги туфайли мустақил и.т. институтлари — Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти (1958, Тошкент), Археология ин-ти (1970, Самарқанд) ажралиб чиққан.

Совет даврида ҳукмрон мафкура таъсирининг катта бўлишига қарамасдан ин-т ходимлари томонидан Ўзбекистоннинг энг қад., ўрта асрлар, мустамлака даври бўйича йирик и.т. ишлари амалга оширилган. Т.и.нинг ривожида Я.Ғуломов, И.Мўминов, М.Андреев, О.Сухарева, К.Шониёзов, Р. Аминова, М. Охунова, Б.Лунин, Ҳ. Зиёев, Р.Ражапова, Д.Алимова ва б. олимларнинг хизматлари катта бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори (1998 й. 27 июль) ин-т ташкилий тузилмаси ва тарих фанининг вазифаларини стратегик жиҳатдан ўзгартирди. Ушбу қарорга кўра, тарихчилар томонидан миллий мустақиллик нуқтаи назаридан ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи концепцияси ишлаб чиқилган. Институтнинг тадқиқот ишлари шу концепция асосида амалга оширилмоқда. Т.и. Ўзбекистон ҳудудларида илк давлатчилик асосларини юзага келтирган тарихий шарт-шароитлар ва давлатнинг келиб чиқиш масаласини атрофлича таҳлил этиш ва аниқлаш; ўзбек халқи этногенези муаммолари бўйича археологик ва барча турдаги ёзма манбалар талқиқотлари натижаларини жамлаш, ҳар томонлама илмий-қиёсий таҳлил қилиш ва мувофиқлаштириш, энг қадимдан ҳозирга қадар давлатчилик тарихий босқичларида ҳудудимизда яшаган халқларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаёти масалаларини ўрганиш, холисона талқиқотлар натижалари асосида илмий, илмий-оммабоп асарлар, дарсликлар яратиш устида иш олиб боради. Ин-тда 30 дан ортиқ монография, илмий-оммабоп рисола, 5 та илмий тўплам, 11 дарслик ва ўқув қўлланмаси нашр этилди (1998—2004).

Т.и. қошида Республика тарих тадқиқотларини мувофиқлаштирувчи кенгаш; тарихий алабиётлар, дарсликлар, ўқув қўлланмаларини муҳокама ва чоп этиш бўйича Республика эксперт комиссияси иш олиб боради. Т.и.да докторантура, аспирантура ва тадқиқотчилик тизими мавжуд бўлиб, ундан чет эллик тадқиқотчилар ҳам (жумладан, АҚШ, Корея, Франция, Туркия, Япония ва б. мамлакатлардан) фойдаланадилар. Т.и. қошида тарих фанлари д-ри илмий даражасини олиш учун ихтисослаштирилган илмий кенгаш мавжуд. Т.и. негизида барча тарихчиларни бирлаштирувчи Яҳё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» республика илмий семинари мунтазам фаолият кўрсатади.

Т.и. «Ўзбекистон тарихи» илмий журн.га эга (1998 й. июлда асос солинган, йилда 4 марта нашр этилади). Шунингдек, и.т.лар бўйича даврий тўпламлар, «Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар» ва «Ўзбекистон тарихининг янги саҳифалари» туркумида илмий-оммабоп тўпламлар нашри йўлга қўйилган.

Т.и. ҳузурида ЎзМУ, Тошкент давлат шарқшунослик ин-ти, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия ун-ти, Самарқанд давлат ун-ти ва Низомий номидаги педагогика ун-ти иштирокида «Ўзбекистон тарихи» қўшма кафедраси ташкил қилинган ҳамда тарих фанига ихтисослаштирилган Тошкентдаги 9-, 216- ва Бухородаги 6- ўрта мактаблар б-н ҳамкорлик олиб боради.

Т.и.да халқаро алоқалар кенг йўлга қўйилган. Жумладан, сўнгги йилларда Тошкентда ўтказилган бир қатор халқаро анжуманларнинг («Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш», 1999, Германия б-н ҳамкорликда; «Марказий Осиё тарих кўзгусида: ўтмишдан келажакка», 2002, Корея б-н ҳамкорликда; «Марказий Осиё цивилизацияларининг тараққиёт йўлида», 2003, Корея б-н ҳамкорликда; «Шарқ тарихида ёшлар ҳаракати», 2003, Голландия б-н ҳамкорликда) ташкилотчиси бўлди. ЮНЕСКО томонидан нашр этилган «Марказий Осиё цивилизациялари тарихи» кўп жилдлик асарнинг муаллифлари таркибида ин-т илмий ходимлари — Д.Алимова, Р.Мукминова, Р.Ражапова, Э. Каримов, А.Муҳаммаджоновлар қатнашдилар.

Т.и.нинг Ўзбекистон давлатчилиги тарихи, моддий маданият тарихи, этн., тарихий этн. ва этник тарих, тарихшунослик ва илмий библиографик ахборот, мустамлака даври тарихи, мустақиллик даври тарихи бўлимларида 20 та фан д-ри, 25 та фан номзоди фаолият кўрсатади (2004).

ТАРИХ МУЗЕЙЛАРИ — тарихий, маданий ва маънавий ёдгорликларни тўплаш, сақлаш, ўрганиш ва ташвиқ қилиш каби ишларни амалга оширувчи илмий-маърифий, маънавий маскан. Ўзининг экспозиция ва кўргазмалари воситасида илмий ташвиқот ва маънавий тарбия вазифасини бажаради. *Музейлар*га қизиқиш қадимдан бошланган. Тарихий манбаларнинг шоҳидлигича илк музей мил. ав. 3-а.да Искандарияда *музей*га аталган бинода — Музейонда қад. санъат ёдгорликлари мажмуаси сифатида ташкил этилган.

Ўзбекистонда ҳам 19-а.нинг 4-чораги бошларидан Т.м.га қизиқиш бошланган. Тошкентдаги *Ўзбекистон тарихи Давлат музейи*, Самарқанддаги «Афросиёб», шунингдек, Самарқанд Давлат бирлашган тарихий-меъморий ва бадиий музей қўриқхонаси, Хивадаги «Ичан-қалъа» қўриқхонаси кабилар қаторида мустақиллик йилларида вужудга келган Ўзбекистон Республикасида *Темурийлар тарихи давлат музейи* — 1996 й.; *Олимпия шон-шуҳрати музейи* — 1996.; «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи — 2002 й.; Тошкент тарихи музейи — 2003 й.; *Сурхондарё вилояти археология музейи* — 2002 й. каби янги музейлар фаолият олиб бормоқда. Республикамиздаги бир қатор ўлкашунослик музейларидаги тарих фани йўналишидаги бўлимлар замона руҳига мослаб таъмирланди. Ўзбекистон тарихида янги қўлга киритилган ютуқлар асосида бойитилди. Т.м.га ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1999 й. 23 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси маданий бойликларининг олиб чиқилиши ва олиб кирилиш масаласини тартибга солиш тўғрисида»ги қарори туфайли Ўзбекистондаги Т.м. дунёнинг таниқли музейлари қаторидан жой олмоқда. Ҳозир жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ривожланишида Т.м.нинг тадқиқотчилик ўрни салмоқлидир. Т.м.нинг асосий мақсади халқ тақдири б-н боғлиқ бўлган тарихий жараёнларни холис ёритиш ва кенг мушоҳада этиб илмий тадқиқ этишдир.

Уткир Алимов.

ТАРИХ ФАЛСАФАСИ — тарихни фалсафий шарҳлаш ва баҳолаш. «Т.ф.» атамаси антик давр фалсафаси ва тарихнавислигида намоён бўлсада, уни фанга М.Ф.*Вольтер* киритган деб ҳисобланади. Т.ф.нинг қуйидаги йўналишлари бор: теологик (илоҳиёт) Т.ф. — худонинг иродасини тарихни ҳаракатга келтирувчи куч деб ҳисоблайди; метафизик Т.ф. — ҳеч қандай чегаралар ва доиралар б-н чекланмайдиган, турли шакл ва кўринишга кирадиган тушунчалар тизимини Т.ф. деб билади; идеалистик Т.ф. — унда ғоялар, инсоннинг ахлоқий тушунчалари, маънавий-руҳий кечинмалари асосида тарихга муносабат билдирилади; натуралистик Т.ф. учун инсон ҳиссиёти ва туйғуси орқали оламни англаш, ўтмишга назар солиш ва уни баҳолаш асосий мезондир; материалистик Т.ф. — унда иқтисодий омилларга катта эътибор берилади; тарихни йўналтирувчи куч сифатида моддий эҳтиёж ва иқтисодий зарурият асос қилиб олинади. Тарихда шахснинг ролига қандай баҳо берилишига қараб, алоҳида шахсни устун қўйиб ёки жамоани биринчи қўйиб фикр юритадиган Т.ф. ҳам мавжуд. Т.ф.да, шунингдек, тарих фани тушунчаси, қонуниятлари, тарихий жараён ва инсон, инсон моҳияти, феъл-атвори, хатти-ҳаракати, манфаати талқин этилади.

Т.ф. илдизлари антик давр алломалари Геродот ва Фукидиднинг тарихий ҳаракатга доир қарашларига бориб тақалади. У Полибий, Посидоний, Плутарх қарашларида нисбатан шаклланди. Августин эса илоҳий давлат тарихи фалсафасини яратди ва кейинги минг йилларда тарихий тафаккурнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатди.

18-а.га келиб Т.ф.нинг йўналишлари тубдан ўзгарди. Тарихий тараққиётда инсоннинг таъсири, ўрни ва роли, тарихга инсон қалби, ички дунёси, маънавий-руҳий олами маҳсули сифатида қараш тамойиллари шаклланди. Бироқ, бунда ҳам турлича ёндошишлар мавжуд эди. Чунончи, *Лейбниц* тарихда метафизик кучлар ва ғоялар устувор деб тушунса, *Гегель* бутун воқеликни тарих деб ҳисоблаб, унда дунёвий ақлни устун қўяди. 19—20-а.ларда тарихни англашда мавҳум мантиқ ва тарихни билиш назарияси б-н бир қаторда А. Шопенгауэр, Я. Буркхардт, О.Шпенглер тарихни тушкунлик орқали англаш, А.Тойнби оптимизм, марксизм асосчилари эса тарихий материализм ғояларини илгари сурди.

Шарқда «Т.ф.» тушунчаси ўзига хос жиҳатларга эга. Форобий қарашларига кўра, жамият тараққиётини илоҳий қонунлар бошқаради. У Аристотелнинг жамият ривожланиши ҳақидаги таълимотини ўз ҳулосалари б-н бойитди. Беруний эса тарихий тараққиёт босқичларини табиат, астрология, астрономия, кеча ва кундуз, фасллар алмашинуви орқали ўрганди. У «Ҳиндистон», «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарларида инсоният тарихига фалсафий нуқтаи назардан ёндошади, тарихни англаш, идрок этишда бутунлай янгича қарашларни ўртага ташлайди. Беруний дунё тарихшунослигида асотирлар, афсоналар ва ривоятлардан илмий билиш ҳамда дунёвий таълимотга ўтишда муҳим ҳисса қўшди.

Шарқ Т.ф. бир неча йўналишда кўзга ташланиб, воқеалар таҳлили ибратли ҳикоялар, панд-насиҳатлар, юксак ахлоқий меъёрлар б-н муштарак ҳолда олиб борилади. Айрим ҳолларда тарихга географик-ҳудудий жиҳатдан ёндошилади. Саёҳатномалар орқали жамият тарихи яратилади, подшоҳларнинг бошқарув усули, сиёсати, унинг мобайнида очиб берилади.

Ад.: Тойнби А., Постижение истории, М., 1991; Жўраев Н., Тарих фалсафаси, Т., 1999.

Нарзулла Жўраев.

ТАРИХИЙ ВА МАДАНИЙ ЁДГОРЛИКЛАР МУҲОФАЗАСИ — инсониятнинг маданий меросини сақлаш ва муҳофаза қилиш йўлидаги халқаро, давлат ва жамоатчилик тадбирлари тизими. Тарихий ёдгорликлар, меъморий обидалар, адабиёт, тасвирий ва амалий санъат асарлари, археологик топилмалар, миллий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган мажмуалар, муҳим и.т.лар муҳофаза этилади. Т. ва м.ё.м., асосан, *Уйғониш даври*дан бошланган. *Буюк француз инқилоби* даврида шахсий коллекциялар национализация қилинган (*Лувр музейи*ни ташкил этиш тўғрисидаги декрет, 1793). 19—20-а.бошларида кўпгина Европа давлатларида тарихий ва маданий ёдгорликлар давлат муҳофазасига олинган. 2-жаҳон урушидан сўнг ЮНЕСКО ташаббуси б-н 1954 й.да (Гаага конференцияси) Халқаро конвенция ва «Қуролли конфликтлар рўй берганда маданият бойликларини ҳимоя қилиш тўғрисида» баённома имзоланган.Т. ва м.ё.м. б-н Халқаро музейлар кенгаши (1946), Маданият бойликларини муҳофаза этиш ва реставрация қилиш халқаро тадқиқот маркази (1959), Ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни муҳофаза этиш бўйича халқаро кенгаш (1965) шуғулланади.

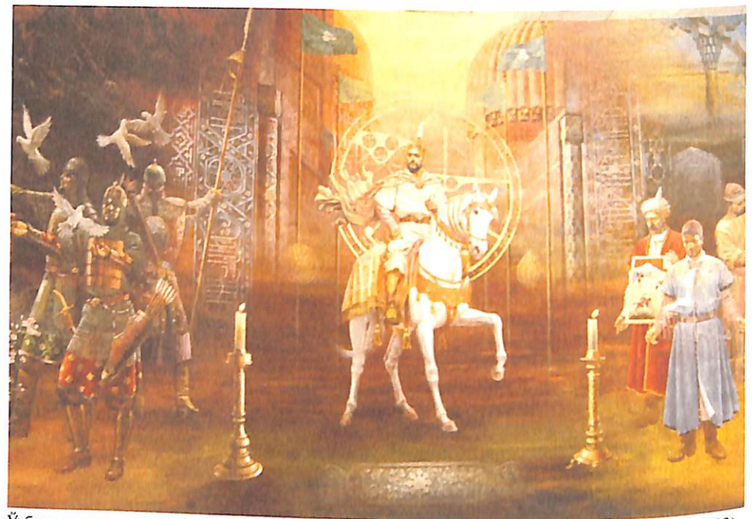
Ўзбекистонда ёдгорликларни муҳофаза этиш, асосан, 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланган. 1920 й. Маориф халқ комиссарлиги қошида музейлар, санъат асарлари ва қад. ёдгорликларни муҳофаза қилиш Туркистон қўмитаси — Турккомстарис тузилган, кейинчалик Средазкомстарис бу иш б-н шуғулланган. Ҳозир Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий-и.ч. Бош бошқармаси шуғулланмоқда. Республика ҳудудида ва чет мамлакатларда сақланаётган ноёб қўлёзмалар, маданий, тарихий ёдгорликлар, ҳунармандчилик, халқ оғзаки ижоди намуналари, санъат ва бадиий асарлар, театр-мусиқа, қад. давлатчилик тарихига оид ҳужжатлар, қад. чолғу асбобларини йиғиш, сақлаш ва б. билан шуғулланиш мақсадида «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси тузилган (1999 й. 12 окт.).

ТАРИХИЙ ГЕОЛОГИЯ — геологиянинг Ер пўсти ва Ернинг геологик тарихи ва ривожланиш қонуниятларини бутунлигича ўрганувчи соҳаси. Т.г. геологик фанлар: *стратиграфия, палеонтология, литология, петрология, геокимё, тектоника, геофизика* ва регионал геол.нинг хулосаларига таянади. Т.г.нинг асосий вазифалари — Ер пўсти шаклланишининг асосий босқичларини ўрганиш, тоғ жинслари ҳосил бўлишининг кетма-кетлигини белгилаш, тирик организм дунёси ривожланиш босқичларини ўрганиш, эндоген ва экзоген жараёнлар вақтида пайдо бўладиган қонуниятларни аниқлашдан иборат. Т.г. фойдали қазилмаларни ҳосил бўлиш шароитларини ва уларни вақт-вақти б-н ўзгаришларини ўрганиб, булар орқали баъзи фойдали қазилмаларни қидириш ва башоратлаш учун материал тайёрлаб беради. Т.г. Ер пўсти структурасининг шаклланиш тарихи (тарихий геотектоника)ни ҳам ўрганади, бунда Ер пўстининг ҳаракатлари ва тектоник деформациялари Ерда бўладиган ўзгаришларнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Т.г. чуқур магматизм, вулканизм ва метаморфизмнинг ривожланиши Ер пўстининг

деформацияси б-н қонунан боғланганлиги масалаларида генетик петрографияга яқиндан ёндашади. Т.г.да бошқа бўлимлардан илгари стратиграфия бўлими тузилиб, 19-а.нинг бошларида алоҳида мустақил фан бўлиб шаклланган. 19-а.нинг 2-ярмида Ч.*Дарвин*, Ч. *Лайель* тадқиқотлари натижасида геол.га эволюцион таълимот кириб келди. Т.г.нинг фан соҳаси бўлиб шаклланиши шу даврга тўғри келади. Геологик жараёнларнинг асосий ривожланиш қонуниятлари (геосинклиналь ва платформаларнинг вужудга келиши ва ўзгариши, материкларнинг шаклланиши, Ер тарихида магматизм характерининг ўзгариши ва б.) Т.г.да ёритилган, Ер пўсти ва планетанинг тўлиқ ривожланишида умумий йўналиш белгиланган. Т.г. ривожланишига Ж. *Кювье*, У. Смит, швейцариялик геолог А. Гресли ҳамда рус олимлари А.П. *Карпинский*, В.О. *Ковалевский*, Н.М. *Страхов* ва б. салмоқли ҳисса қўшдилар. Бу соҳада Ҳ.М. *Абдуллаев*нинг руда минтақалари ҳақидаги назариялари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

ТАРИХИЙ ЖАНР, тарихий мавзудаги асарлар — адабиёт ва санъатдаги асосий жанр ёки мавзулардан бири; тарихий ўтмиш мавзуида ёзилган асарлар туркуми.

Бадиий адабиётнинг асосий вазифаларидан бири тарихий ўтмишда содир бўлган воқеалар, яқин ёки олис ўтмишда яшаган тарихий шахсларга бағишланган асарлар яратишдир. Илмий тадқиқотлардан фарқли ўлароқ, ёзувчи ёки шоир тарихий мавзудаги асарда тарих ҳақиқатига суянган ҳолда тўқимадан ҳам самарали фойдаланади. Ёзувчи ёки шоир тарихий шахслар б-н бирга шу шахслар образини ёркин мужассамлантириш, тасвир этилаётган давр манзарасини кенг ва атрофлича ёритиш мақсадида тўқима қаҳрамонлар образини асарга олиб киради. Тарихий мавзуда асар ёзувчи муаллифдан тасвир этилаётган давр ҳаётини ёки тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолиятини тарих ҳужжатлари (архив материаллари, хотиралар ва ҳ.к.) асосида ўрганиш, шу даврнинг тарихий колоритини ҳаққоний ифодалаш, персонажлар нутқида ўша давр кишилари тилига хос хусусиятларни акс эттириш талаб этилади. Ёзувчи ёки шоирнинг тарихий мавзуга мурожаат этишдан мақсади, китобхонларни тарихий ўтмишдаги муҳим воқеалар, тарихий шахслар ҳаёти ва фаолияти б-н таништириш, уларда ўз халқининг тарихий ўтмишига



Ўзбекистон халқлари тарихи музейи деворига ишланган асардан лавҳа (А. Аликулов асари, 2002).

нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотиш ва шу йўл б-н маърифатли авлодни тарбиялаш; замондошларни тарихий ўтмиш воқеаларидан, тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятидаги ибратли томонлардан сабоқ олишга ундаш; бугунги воқеликдаги айрим нохуш воқеа ва ҳодисаларга тарихий ўтмиш воқеаларини тасвирлаш орқали муносабат билдиришдир.

Тарихий ўтмиш мавзуи асосан наср нинг роман, қисса ва ҳикоя, драматургиянинг трагедия ва драма, шунингдек, шеъриятнинг достон, баллада, лирик шеър каби жанрларида ёритилади. Жаҳон адабиётида тарихий ўтмиш мавзуи У. *Шекспир* ва Ф.*Шиллер*нинг трагедиялари, В.Скотт, Ж.Голсуорси, Л.Н.*Толстой* ва б. ёзувчиларнинг романларида катта маҳорат б-н ёритилган.

Жаҳон адабиётидаги тарихий ўтмиш ҳаётидан олинган айрим асарлар, мас., А.*Дюма* романлари ёки А.С. *Пушкин*нинг «кичик трагедиялар»ида тарихий ҳақиқатдан чекиниш, ҳатто тарихий ҳақиқатга зид ҳодисаларни тасвирлаш ҳоллари учрайди. А.С.Пушкин «Моцарт ва Сальери» асарида буюк немис композиторини Сальери томонидан заҳарланган, деб Моцартнинг ўлими сабабини мутлақо нотўғри талқин қилган. Бундай ҳоллар жаҳон адабиётида шу вақтгача ёзувчининг бадиий нияти б-н боғлиқ ҳолда изоҳлаб келинади. Аммо Т.ж.нинг тараққий этиши б-н ёзувчи ёки шоирдан тарих ҳақиқатига содиқлик талаб этила бошлади.

Ўзбек адабиётида замонавий тарихий асар биринчи марта Абдулла Қодирий томонидан яратилди. Ёзувчининг «Ўтган кунлар» романи б-н ўзбек адабиётида тарихий роман жанри майдонга келди. Ойбек «Қутлуғ қон» романида Қодирий бошлаб берган тарихий роман анъаналарини ривожлантирди ва «Навоий» романи б-н тарихий-биографик роман жанрига тамал тошини қўйди. Кейинчалик О.*Ёқубов* «Улуғбек хазинаси», П.*Қодиров* «Юлдузли тунлар», *Муҳаммад Али* «Сарбадорлар» романлари б-н тарихий роман жанрини янги босқичга олиб чиқдилар. Драматургияда тарихий мавзуда асар ёзиш тажрибасини Фитрат «Абулфайзхон» трагедияси б-н бошлаб берди. Кейинчалик шу жанрда *Уйғун* ва *Иззат Султон*нинг «Алишер Навоий», *Ҳамид Олимжон*нинг «Муқанна», *Шайхзода*нинг «Жалолиддин Мангуберди» ва «Мирзо Улуғбек», Абдулла *Орипов*нинг «Соҳибқирон» сингари трагедиялари вужудга келди ва бу асарлар тарихий шахс образини яратишда драматургиянинг бадиий имкониятларини катта эканини намойиш этди. Шеъриятда эса турли даврларда Рафиқ Мўминнинг «Қапчиғай», Ойбекнинг «Навоий» ва «Ҳамза», Султон Жўранинг «Бруно», Усмон Азимнинг «Халил Султон», Азим Суюннинг «Сарбадорлар» сингари достонлари яратилиб, улар тарихий мавзудаги достонларнинг бадиий тамойилларини белгилаб берди.

Шоирлар тарихий ўтмиш манзараларини ҳаётий воқеалар ва қаҳрамонлар образи орқали тасвир этиш б-н бирга кўплаб эртак-достонлар ҳам яратдилар. Аммо уларни Т.ж.га киритиб бўлмайди. Негаки, тарихий мавзудаги ҳар қандай асарда тарихийлик асосий бадиий мезон бўлиши ва ёзувчи ўз асарида тарих ҳақиқатига қатъий риоя қилиши лозим. Мас., Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) образи мавжудлигига қарамай, уни тарихий ёки тарихий-биографик асар, деб бўлмайди.

Тасвирий санъатда Т.ж. жамият тарихидаги ижтимоий сиёсий аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеалар ва арбобларни тасвирлашга асосланади. Одатда ўтмишни тасвирлайдиган Т.ж., шунингдек, яқин ўтмишда рўй берган ва тарихий аҳамияти замондошлар томонидан тан олинган воқеаларни акс эттиришни ҳам ўз ичига олади; кўпинча *маиший жанр*, *портрет*, *манзара* каби бошқа жанрлар б-н, айниқса, ҳарбий воқеаларнинг тарихий мазмунини ёритувчи *баталь жанри* б-н чатишиб кетади. Т.ж. ривожи тарихий нуқтаи назарлар, ижтимоий-сиёсий қарашлар тараққиёти б-н, юксалиш даврлари эса ижтимоий қарама-қаршиликлар шароити, ижтимоий ҳаракатлар, миллатларнинг ўзлигини англашининг ўсиши, санъатда илғор ижтимоий ғояларни акс эттирилиши б-н боғлиқ. Т.ж.да кўпинча тарихий кучларнинг драматик тўқнашуви, миллий озодлик курашлари, халққа тарихни ҳаракатга келтирувчи фаол куч сифатида қараш кабилар ўзининг бадиий ифодасини топади. Т.ж. қадимдан — ибтидоий жамоа давридан бўлиб ўтган муҳим воқеаларни эслаш, хотирлаш ва шу хотираларни тасвирлаш заминида юзага келган. Олд Осиё, Қад. Миср, Ўрта Осиё, Эрон ҳудудларида ҳарбий юришлар, подшо, ҳарбий қўмондонларнинг фаолиятини мадҳ этувчи кўп жуссали мураккаб композицияли асарлар юзага келган; мамлакатлар ички ҳаёти, ташқи алоқалар, элчилар қабули ва б. воқеалар рассомлар ва ҳайкалтарошларнинг асарларида ўз ифодасини топди. Жумладан, *Тупроққалъа деворий расмлари* ва *ҳайкаллари*, *Афросиёб деворий расмлари* ва б. Юнонистонда муҳим воқеалар, тарихий шахснинг қиёфалари афсонавий образ ва композицияларда ифодаланди. Қад. Римда Т.ж. ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди, асарлар ўзининг ўта реаллиги ва тафсилоти б-н диққатга сазовор, бу жиҳатлар, айниқса, рельефли композицияларда намоён бўлди. Ўрта асрларда

диний мавзулардаги асарларда тарихий воқеалар ҳам тасвирланди. Осиё мамлакатларида Т.ж.да салмоқли асарлар яратилди, бу айниқса, деворий расмлар ва воқеабанд рельефларда кўп учрайди, миниатюра ва монументал санъатда кенг ривожланди.

Уйғониш даврида Т.ж. мустақил жанр сифатида шаклланди, 17—18-а.ларда етакчи жанр даражасига кўтарилди (Д.Веласкес, П. Рубенс ва б.), тарихий портретларга эътибор кучайди (ҳайкалтарош Ж. Гудон, рассом Ж. Рейнольдс, Ж. Давид ва б.), 19-а.дан Т.ж.да инсоният тарихида бўлиб ўтган муҳим воқеалар, халқ бошига тушган оғир мусибатлар асарларда ўз ифодасини топди (Ф. Гойя, О.Делакруа ва б.). 19-а. 2-ярми Европа санъатида яратилган асарларда романтик руҳ кучли бўлса, *передвижниклар* асарларида танқидий руҳ етакчи бўлди. 20-а. бўсағасида рамзий умумлашма асарлар яратиш, тарихий портретлар ишлаш кенг ёйилди. 20-а. жаҳон маданиятида мавжуд бўлган турли оқим ва йўналишлар Т.ж. асарларида ҳам намоён бўлди (П. Пикассо рассомлар О.Дикс, Г.Грос, А. Фужерон, Р.Гуттузо, Д.Ривера, Д.Сикейрос ва б.).

Ўзбекистон тасвирий санъатида Т.ж. қадимдан шаклланган ва тараққий этган. Т.ж.нинг дастғоҳ шакллари 20-а. 30-й.ларидан ривожланди. Маҳаллий рассомлардан Б.Ҳамдамий, А. Абдуллаев, Ш. Ҳасанова ва б. ижодида тарихий шахсларни гавдалантириш муҳим ўрин тутади. 50—60-й.лардан ўзбек тасвирий санъатига кенг кўламда маҳаллий рассомларнинг кириб келиши Т.ж. мавзу ва услубининг ранг-баранглигини таъминлади. М.Набиев, Р. Чориев, Ж. Умарбеков ва б. рассомлар ижодида Т.ж.га оид асарлар юзага келди. Мустақилликдан сўнг тарихга, ўтмишга мурожаат этиш ва эътиборнинг ортиши Т.ж.ни янада юксалишини белгилаб берди: *Жалолиддин Мангуберди*, *Ал-Фарғоний*, *Амир Темур* кабиларга бағишланган тарихий туркум асарлар яратилди.

Наим Каримов, Неъмат Абдуллаев.

ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛИЗМ (тарихни материалистик тушуниш) — *марксизм*нинг жамият тараққиёти тўғрисидаги қараши. Жамият тараққиётининг энг умумий қонунларини ўрганувчи фан сифатида талқин қилиб келинди. Асосий ғояларини К.Маркс, Ф.Энгельс ва В.И.Ленин илгари сурган. Т.м. жамият моддий ҳаёти — ижтимоий борлиқнинг ижтимоий онгга нисбатан бирламчилигини эътироф этади; жамият тараққиётининг асосида моддий и.ч. усули ётади, деган ғояга асосланади. И.ч. муносабатларини устқурмани белгиловчи иқтисодий структура (жамиятнинг базиси) сифатида ажратиб кўрсатади; тарихни ижтимоий-тарихий формацияларнинг алмашинувидан иборат қонуний табиий-тарихий жараён, унинг натижасида коммунизм қарор топади, деб тушунади. 20-а.нинг 20—30-й.ларидан Т.м. догмалаштирилди ва схемалаштирилди, коммунистик партиялар сиёсатига бўйсундирилди. Унда синфий бўлинишнинг сақланиши, синфий кураш, ижтимоий инқилоб каби воқеаларнинг қонуний эканлиги ва антагонистик формацияларга хослиги уқтириб келинди. Т.м. жамият тараққиёти, унинг ривожланиш қонунларини бир ёқлама ёки бўрттириб талқин этган, инсон омилига етарли эътибор бермаган.

ТАРИХШУНОСЛИК — тарих фанининг тарихини ўрганувчи фан. Т. тарихий билимлар тараққиётини, муайян тарихий босқичда яратилган илмий маҳсулотларни ёки маълум бир муаммога бағишланган тарихий тадқиқотларни ўрганади ва таҳлил қилади. Т. нафақат тарих, балки махсус тарих фанлари (мас., шарқшунослик, этнология, археология ва б.) тарихи б-н ҳам шуғулланади. Т.нинг асосий вазифаси тарих фани ривожини чуқур ва ҳар томонлама холисона англашдан, муайян тараққиёт даврида тўпланган тарихий билимларни таҳлилий тадқиқ этишдан, амалга оширилган ишларнинг натижасини чиқаришдан ҳамда шу асосда тадқиқ этилган долзарб муаммоларни аниқлаб, келгуси тадқиқотларнинг йўналишларини белгилашдан, тарихчиларни муайян тарихий-илмий муаммо доирасидаги адабиётларга йўналтиришдан иборат. Т. ўтмишда кечган ва бугунги кунда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг одамлар онгида қандай акс этишини, тарихий адабиётлар орқали ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнини кузатиш; жамият тарихий ривожининг турли босқичларида тарихий билимларнинг ўсиб бориши жараёнини кузатиш имконини беради. Бошқача айтганда, маълум босқич ёки даврда тарих фанининг ривожини жамият тараққиётининг асосий йўналиши б-н боғлиқликда ифодалайди, ижтимоий-сиёсий, мафкуравий муҳитнинг тарих фанига таъсирини, у ёки бу йўналишдаги ривожланиш ва таназзулга юз тутиш сабабларини аниқлайди. Т., шунингдек, фан тараққиётида ўз ўрнига эга бўлган и.т. марказлари тарихини, унда фаолият кўрсатган илмий кадрларнинг салоҳияти, уларнинг фан ривожига қўшган ҳиссаларини ўрганиш каби вазифаларни ҳам бажаради.

Т. тадқиқотларининг бир қанча таҳлил усуллари мавжуд: қиёсий тарихий усул — турли тарихий даврларда тарихий маълумотлар қандай пайдо бўлди, ҳаракатланди, ўзгарди ва ривожланди, жамият тараққиётида тарихий фикрларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнини аниқлашда қўлланилади; аниқ таҳлилий усул — олиб борилган Т. тадқиқоти воқеа-ҳодисалар тафсилотини келиб чиқиш сабаблари, ривожланиш жараёнини назарий ва фактик материалларнинг ўзаро алоқасида таҳлил қилади, уларнинг фанда қандай ёритилганлигини ўрганади; мантиқий таҳлилий усул — Т.да катта имкониятларга эга бўлиб, тарихий муаммонинг ўзига хос хусусиятлари, тузилиши, бошқа тарихий ҳодисалар б-н боғлиқлигини ўрганишда қўлланилади. Бошқача айтганда, маълум босқич ёки даврда тарих фанининг ривожини жамият тараққиётининг асосий йўналиши б-н боғлиқликда ифодалайди; хронологик усул — воқеа-ҳодисалар ҳақида турли босқич ёки даврда тўпланган тарихий фактларни ўзаро боғлиқликда ўрганишда қўлланилади. Бу эса турли замонда илмий фикрларнинг ҳаракатини, муаммога ёндашувда концепциялар, қарашлар, ғояларнинг ўзгариб боришини хронологик тартибда такрорий ёки хилма-хил жиҳатларини очиб беради; даврий-лаштириш усулида маълум бир тарихий-даврий чегарада тарих фанининг сифат, услуб ва хусусиятларининг ўзгаришига ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таъсири, ҳар бир янги босқичда вужудга келган илмий ғояларни ҳаракатлантирувчи омил ва йўналишлар аниқланади; ретроспектив таҳлил — ҳар бир илмий адабиёт ўз даврига тааллуқли бўлиб, унинг кучли ва кучсиз жиҳатларини ўзида акс эттиради. Т. тадқиқотларда тадқиқотчининг взифаси ўзидан аввалги босқичларда яратилган илмий асарларни замонавий билимлар нуқтаи назаридан ўрганиш, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил қилишдан иборат.

Т. тарих фанига нисбатан янги фан ҳисобланади. Ўрта асрларда яратилган баъзи тарихий асарларда, жумладан, Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» ва «Ҳиндистон», Абу Бакр Наршахийнинг «Тарихи Бухоро», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Бобурнинг «Бобурнома», Муҳаммад Юсуфбек Баёнийнинг «Тарихи Хоразм», «Шажараи Хоразмшоҳий», Аҳмад Донишнинг «Бухоро амирларининг тарожимаи ҳоллари» ва б.да муайян маълумотларни умумлаштиришга, факт ва тарихий жараёнлар баёнида таҳлилий ёндашувга бўлган ҳаракатлар кузатилади.

Ўзбекистонда Т. тарих фанининг махсус соҳаси ва алоҳида тадқиқот предмети сифатида 20-а.нинг 2-ярмида шаклланди. Ўзбекистон ФА *Тарих институти* ташкил топгач, бир қатор тарихшунослар, жумладан, В.Я. Непомнин, Р.Н.Набиев, И.К. Додонов, Л.М.Ланда, Х.И.Иноятов, Б.В.Лунинлар муайян муаммоларнинг тарихшунослигини тадқиқ қилишга киришдилар. 1968 й. Тарих ин-ти қошида «Т.» сектори, кейинроқ бўлим ташкил этилиши бу соҳанинг ривожига катта ҳисса қўшди (бўлимни 1968—88 й.ларда тарих фанлари д-ри Б.В.Лунин, 1988—92 й.ларда тарих фанлари номзоди В.А.Германов бошқарган, 1992 й.дан тарих фанлари д-ри, проф. Д.А.Алимова раҳбарлик қилиб келмоқда).

Ўзбекистонда тарих фани ва унинг баъзи соҳалари ривожи динамикасини ёритувчи асарлар [Ахунова М.А., Лунин Б. В., История исторической науки в Узбекистане, Т., 1970; XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллиги Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари), 1—2-қисм, Т., 1994; Алимова Д. А., Иванова Л. С., 50 лет изучения истории Узбекистана в годы войны 1941—1945 гг. современные задачи и перспективы ее историографии, Т., 1995; Лунин Б. В., Историография общественных наук в Узбекистане, Т., 1974; Саидқулов Т. С., Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар, Т. С., 1992; Дониёров А. Х., Мустақил Ўзбекистон этнографияси тарихшунослигининг айрим масалалари, Т., 2003] яратилди. Шарқшунос олимлар (Лунин Б. В., Биобиблиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана, т. 1, Т., 1976; т. 2, Т., 1977), мустамлака-тоталитар тузум шароитида Ўзбекистон тарих фани соҳасида хизмат қилган тарихчиларнинг ҳаёти ва фаолияти (Алимова Д. А., Рашидова Д., Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури, Т., 1999; Германов В. А., Историки Туркестана в условиях политического террора 20—30-х годов, Т., 2000; Германов В. А., Профессор Пулат Салиев и его время, Т., 2002) асарларда акс эттирилди; хотин-қизлар муаммоси тарихшунослиги [Алимова Д. А., Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы (20—80-е гг.), Т., 1991]; миллий озодлик ҳаракатлари, уларнинг хорижда ўрганилиши (Зияева Д. Ҳ., Туркистонда миллий озодлик ҳаракати, Т., 2000) асарларда ўз ифодасини топди. Тарих фанининг бошқа муаммолари кўплаб мақолаларда ўзининг Т. таҳлилига эришди.

Т. бўлими томонидан ўтказиш анъанавий бўлиб қолган «Т. ўқишлари» Ўзбекистон тарих фани соҳасида амалга оширилаётган ишларни сарҳисоб қилиб боради. Ўзбекистонда Т. фани илмий мактабларига Б.В. Лунин, Г.И.Желтова, Ф.Ҳ.Қосимов, Р. Ражапова, Д.А. Алимова каби олимлар томонидан асос солинди.

Т. тадқиқотлари мустақиллик йилларида анча кенгайди. 5 та д-рлик, 20 дан ортиқ номзодлик ишлари ҳимоя қилинди. Айниқса, хорижий тадқиқотчилар (АҚШ, Корея, Туркия, Россия, Буюк Британия, Германия) Ўзбекистон тарихшунослари б-н илмий-амалий алоқалар ўрнатиб, Ўзбекистон тарихшунослигининг муҳим муаммоларини ўрганишда давом этмоқдалар.

Нодира Мустафоева.

ТАРИЭКАН — ўрта асрларга оид кумуш кони. *Илоқ* давлатига қарашли бўлган. Қурама тоғ тизмасининг Тариэкан қисмининг шим. ён бағрида жойлашган. 120 та каммаҳсулли, сийрак шахталардан иборат бўлган. Т. атрофидан 11—12-а.ларга оид сирли сополлар топилган.

ТАРИҚ (Panicum L.) — бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликлар туркуми; дон экини. Ватани Хитой ва Монголия. Осиё, Америка, Африкада кенг тарқалган. Афғонистон, Ҳиндистон, Жан. Европа, Россия, Грузия, Арманистон, Қозогистонда катта майдонларга экилади. 500 га яқин тури бор. Т. қадимдан экиладиган ўсимлик. Осиё, Европа ва Шим. Америкада (мил. ав. 3-минг йилликдан) ўстирилган, Хитойда 5 минг йилдан бери экиб келинади. Ўзбекистонда кўпинча баҳорикор ерларга дони учун 1 тури — оддий Т. (P. miliaceum L) экилади. Оддий Т. рўвагининг шаклига қараб ёйиқ, чочоқ, сиқиқ, овал, ярим ғуж ва ғуж кенжа турларга бўлинади. Илдизи попуксимон, 150 см чуқурликкача боради. Поя — похолпоя (20—150 см). Барглари наштарсимон, тукли ёки туксиз, яшил ёки қизғиш, уз. 18—65 см. Тўпгули рўвак (10—60 см).



Тариқ рўваги ва бошоқчаси.

Гули икки жинсли. Дони қобиқли, шаклн юмалоқ, овал ёки чўзиқ, ранги оқ, сариқ, қизғиш, жигарранг; 1000 донаси вазни 4—9 г. Т. иссиқсевар, қурғоқчиликка, шўрга чидамли ўсимлик. Уруғи ҳарорат 8—10° бўлганда униб чиқади, 12—15° да майсалари кўкара бошлайди. Ўсув даври 60—100 (120) кун. Лалми ерларга апр.нинг охири — май ойининг бошларида, суғориладиган ерларда апр. охирида, такрорий экин сифатида июннинг охири — июлнинг бошларида экилади. Т. донида 10—15% оқсил, 50% углевод, 3,8% мой мавжуд. Донидан спирт олишда, *бўза* тайёрлашда фойдаланилади, сўк, ёрма, ун тайёрланади. Оқланган дони (сўк) мазали ва тўйимли озиқ-овқат маҳсулоти. Т. уни нон ёпишда кўпинча *жавдар* унига қўшилади. Ўзбекистонда Т.нинг Саратов 853 нави экилади.

Касалликлари: қора қуя, бактериоз.

Зараркунандалари: тариқ чивини, поя парвонаси ва б.

Ҳалима Отабоева.

ТАРИҚАТ (араб. — йўл, усул) — *тасаввуф*га хос тушунча. Унга кўра, суфий ёки солик тирикчиликнинг барча ташвишларидан воз кечиши, доим камбағалликда қаноат қилиб яшаши, таркидунё қилиши, ҳар нарсани ҳудодан деб билиши, ҳудони севиши ва унга интилиши, ихтиёрини пир, муршидга топшириши лозим. Бундан ташқари Т. тушунчаси кўпроқ тасаввуф йўналиш (сулук)и, тармоғи маъносида қўлланилади. Тарихда тасаввуф тариқатларини нотўғри тушуниш ва талқин қилиш натижасида баъзи мутаассибликка берилиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Тасаввуфда Т. кўп бўлган, мас., тайфурия, қодирия, суҳравардийлик, бектошия ва б. Ўрта Осиёда *нақшбандия, кубровийлик, яссавийлик* Т.лари тарқалган.

ТАРКВИНИЙ МАҒРУР (Tarquinius Superbus) — Рим ривоятларига кўра, қад. Римнинг сўнгги подшоси (мил. ав. 534/533—510/509). Сервий Туллийни ўлдириб, тахтни эгаллаган; римликлар томонидан қувиб юборилган.

ТАРКИ — ўрта аср шаҳри. Махачқалъа (Дағистон)дан 4 км масофада, Кавказ тоғлари ва Каспий денгизи оралиғидаги тор тоғлик ерда, қумиқлар яшайдиган Закавказье ва Эронга борувчи савдо йўли Т.да бўлган. 16—17-а.ларда Т. *мур* Т.да бўлган ўтган. 1396 й. *Амир Темур* Шамхалнинг пойтахти бўлган. 17-а.да — Шамхал қалъаси ва саройи бўлган кичик шаҳар. 16—17-а.да шаҳар бир неча ҳарбий тажовузларни бошидан кечирган. 1668 й. С. *Разин* отрядлари Т.ни талон-тарож қилган. 1821 й. Т.да тоғ тепасида русларнинг Бурная қалъаси қурилган. 1844 й. Т. яқинида Петровское истеҳкоми (ҳоз. Махачқалъа ш.) қурилган.

ТАРКИББАНД (араб. — тузилиш, банд) — бир вазнда ёзилиб, ғазал тарзида (таҳаллуссиз) қофияланадиган, ҳар банддаги байтлар сони тенг бўлган, ҳар банд охирида бир байт алоҳида қофияланиб келадиган шеър шакли. Лекин такрорланиб турувчи байтлар сақланса-да, банднинг ўзида ҳам шоирларда турлидлар миқдори турли шоирларда турлича. Т. мураккаб тузилишга эга бўлиб, шоирдан алоҳида маҳорат ва тажриба талаб этади. Т. форс-тожик адабиётида 9—11, ўзбек адабиётида 15-а.дан ёзила бошлаган. Ҳофиз Хоразмий, Алишер Навоий, Нодира ва б. Т.да ижод қилишган. Мас., Навоий девонида биттагина Т. бўлиб, у ҳам марсия характерида — «Ҳам ота, ҳам муршиду пир» мақомидаги Саййид Ҳасан Ардашер хотирасига бағишланган. У 7 банд — 56 байтдан иборат. Ҳар банди 7 байтлик ғазал ва ундан сўнг такрорланиб келган байтдан ташкил топган.

Замонавий шоирлардан В.Саъдулла, *Чустий*лар Т. ёзганлар. Чустий Т.ининг ҳар банди 5 байтдан таркиб топиб, ҳар банд охирида алоҳида байтлар такрорланиб келади.

Ад.: Адабий турлар ва жанрлар, 2-ж., Т., 1992; Ўзбек адабиёти тарихи [5 ж.ли], 2-ж., Т., 1977.

ТАРКИБНИНГ ДОИМИЙЛИГИ ҚОНУНИ — кимёнинг асосий қонунларидан бири. Кимёвий бирикма қандай усулда олинмасин бир хил элементлардан таркиб топади, уларнинг массаси ўзгармас нисбатда бўлади. Мас., сув массасига кўра 11,19% водород (H) ва 88,81% кислород (O) дан иборат. Мол. м. 18,016 га тенг. Бу H_2O формуласи б-н ифодаланиб, бунда 2 атом водородга 1 атом кислород тўғри келади (қ. *Кимёвий формулалар*). Т.д.қ.ни 1809 й.да француз кимёгари Ж. Пруст кашф этган.

Т.д.қ. газсимон ва суюқ моддаларга-гина қўлланади. Кристалл моддалар таркиби ҳам ўзгармас, ҳам ўзгарувчан бўлиши мумкин. Таркиби ўзгармас бирикмалар дальтонидлар, таркиби ўзгарувчан бирикмалар эса бертоллидлар деб аталади (қ. *Дальтонидлар ва бертоллидлар*). Кўпчилик бирикмалар, жумладан деярли барча органик бирикмалар дальтонидларга мансубдир.

ТАРМАШИРИН, Алоуддин Тармаширин (? — 1334) — Мовароуннаҳр султони (1326—34). *Чиғатойлар*дан. Т. ёшлигида буддавийча Дармашила («ҳарма, яъни Будда қонунига итоат этувчи») номи б-н аталган. Исломни қабул қилгач, Алоуддин деб атала бошлаган. Исломни қабул қилгани, кўчманчилар анъаналарини бузиб, шаҳарда яшай бошлагани, бу салтанат шарқидаги (Еттисув ва Иссиққўл бўйидаги) кўчманчи мўғулларнинг норозилигига ва уларни қўзғолон кўтаришига сабаб бўлган. Кўзғолончилар Т.ни ўлдирганлар, хонлар қароргоҳи яна бир неча йилга Или дарёси бўйиларига кўчирилган.

ТАРНОВ — ўртача кечпишар уруғсиз, винобоп узум нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. ин-тида *Нимранг* ва *Қора кишмиш* навларини чатиштириб чиқарилган (А. М. *Негруль, М. С. Журавель*). Тупи ўртача ўсади. Барглари ўртача, тўғарак, беш бўлмали, орқа томони тукли. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, конуссимон, тиғиз. Ғужуми ўртача, думалоқ, сарғиш-оч яшил. Пўсти таранг, юпқа мумғубор б-н қопланган. Эти сersув, сершира. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 2900° бўлганда 147 кунда пишади.



Тарнов узум нави.

Новдаси яхши етилади. Ҳосилдорлиги 600 ц/га. Совуққа чидами паст. Шарбатлар, оқ ва шампан винолари тайёрланади. 1959 й.дан Самарқанд ва Тошкент вилоятларида р-нлаштирилган.

ТАРНОВ — баландликдан сув туширладиган мослама; *нов*нинг бир тури. Томдан қор-ёмғир сувларини тушириш, айрим нотекис жойларда (айниқса, тоғли ҳудудларда) камроқ миқдордаги сувни пастга оқизиш учун фойдаланилади. Ёғоч, тунука, сопол ва б.дан ясалади. Томдан қор-ёмғир сувлари оқиб тушиши учун унинг бир неча жойига Т. ўрнатилади. Томга ишланган Т.ларнинг узунлиги кўпинча 1 м дан ошмайди, лекин томдан ергача тушадиган узун хиллари ҳам бўлади. Қадимги томи кўп тор ҳовлиларда сувни ариққа чиқариб оқизиш учун тарновнинг шундай узун хиллари ишланган. Кейинчалик узун Т.лар тунукадан қувур шаклида ишланиб, уйнинг сув оқадиган томонларига девор б-н параллел қилиб тик ўрнатиладиган бўлди. Кўп қаватли уйларда Т. асбоцемент, чўян қувурлардан ҳам ишланади ва

Т. тадқиқотларининг бир қанча таҳлил усуллари мавжуд: қиёсий тарихий усул — турли тарихий даврларда тарихий маълумотлар қандай пайдо бўлди, ҳаракатланди, ўзгарди ва ривожланди, жамият тараққиётида тарихий фикрларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнини аниқлашда қўлланилади; аниқ таҳлилий усул — олиб борилган Т. тадқиқоти воқеа-ҳодисалар тафсилотини келиб чиқиш сабаблари, ривожланиш жараёнини назарий ва фактик материалларнинг ўзаро алоқасида таҳлил қилади, уларнинг фанда қандай ёритилганлигини ўрганади; мантиқий таҳлилий усул — Т.да катта имкониятларга эга бўлиб, тарихий муаммонинг ўзига хос хусусиятлари, тузилиши, бошқа тарихий ҳодисалар б-н боғлиқлигини ўрганишда қўлланилади. Бошқача айтганда, маълум босқич ёки даврда тарих фанининг ривожини жамият тараққиётининг асосий йўналиши б-н боғлиқликда ифодалайди; хронологик усул — воқеа-ҳодисалар ҳақида турли босқич ёки даврда тўпланган тарихий фактларни ўзаро боғлиқликда ўрганишда қўлланилади. Бу эса турли замонда илмий фикрларнинг ҳаракатини, муаммога ёндашувда концепциялар, қарашлар, ғояларнинг ўзгариб боришини хронологик тартибда такрорий ёки хилма-хил жиҳатларини очиб беради; даврийлаштириш усулида маълум бир тарихий-даврий чегарада тарих фанининг сифат, услуб ва хусусиятларининг ўзгаришига ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таъсири, ҳар бир янги босқичда вужудга келган илмий ғояларни ҳаракатлантирувчи омил ва йўналишлар аниқланади; ретроспектив таҳлил — ҳар бир илмий адабиёт ўз даврига тааллуқли бўлиб, унинг кучли ва кучсиз жиҳатларини ўзида акс эттиради. Т. тадқиқотларда тадқиқотчининг вазифаси ўзидан аввалги босқичларда яратилган илмий асарларни замонавий билимлар нуқтаи назаридан ўрганиш, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил қилишдан иборат.

Т. тарих фанига нисбатан янги фан ҳисобланади. Ўрта асрларда яратилган баъзи тарихий асарларда, жумладан, Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» ва «Ҳиндистон», Абу Бакр Наршахийнинг «Тарихи Бухоро», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Бобурнинг «Бобурнома», Муҳаммад Юсуфбек Баёнийнинг «Тарихи Хоразм», «Шажараи Хоразмшоҳий», Аҳмад Донишнинг «Бухоро амирларининг тарижмаи ҳоллари» ва б.да муайян маълумотларни умумлаштиришга, факт ва тарихий жараёнлар баёнида таҳлилий ёндашувга бўлган ҳаракатлар кузатилади.

Ўзбекистонда Т. тарих фанининг махсус соҳаси ва алоҳида тадқиқот предмети сифатида 20-а.нинг 2-ярмида шаклланди. Ўзбекистон ФА *Тарих институти* ташкил топгач, бир қатор тарихшунослар, жумладан, В.Я. Непомнин, Р.Н.Набиев, И.К. Додонов, Л.М.Ланда, Х.И.Иноятов, Б.В.Лунинлар муайян муаммоларнинг тарихшунослигини тадқиқ қилишга киришдилар. 1968 й. Тарих ин-ти қошида «Т.» сектори, кейинроқ бўлим ташкил этилиши бу соҳанинг ривожига катта ҳисса қўшди (бўлимни 1968—88 й.ларда тарих фанлари д-ри Б.В.Лунин, 1988—92 й.ларда тарих фанлари номзоди В.А.Германов бошқарган, 1992 й.дан тарих фанлари д-ри, проф. Д.А.Алимова раҳбарлик қилиб келмоқда).

Ўзбекистонда тарих фани ва унинг баъзи соҳалари ривожи динамикасини ёритувчи асарлар [Ахунова М.А., Лунин Б. В., История исторической науки в Узбекистане, Т., 1970; XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллиги Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари), 1—2-қисм, Т., 1994; Алимова Д. А., Иванова Л. С., 50 лет изучения истории Узбекистана в годы войны 1941—1945 гг. современные задачи и перспективы ее историографии, Т., 1995; Лунин Б. В., Историография общественных наук в Узбекистане, Т., 1974; Саидқулов Т. С., Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар, Т. С., 1992; Дониёров А. Х., Мустақил Ўзбекистон этнографияси тарихшунослигининг айрим масалалари, Т., 2003] яратилди. Шарқшунос олимлар (Лунин Б. В., Биобиблиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана, т. 1, Т., 1976; т. 2, Т., 1977), мустамлака-тоталитар тузум шароитида Ўзбекистон тарих фани соҳасида хизмат қилган тарихчиларнинг ҳаёти ва фаолияти (Алимова Д. А., Рашидова Д., Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури, Т., 1999; Германов В. А., Историки Туркестана в условиях политического террора 20—30-х годов, Т., 2000; Германов В. А., Профессор Пулат Салиев и его время, Т., 2002) асарларда акс эттирилди; хотин-қизлар муаммоси тарихшунослиги [Алимова Д. А., Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы (20—80-е гг.), Т., 1991]; миллий озодлик ҳаракатлари, уларнинг хорижда ўрганилиши (Зияева Д. Ҳ., Туркистонда миллий озодлик ҳаракати, Т., 2000) асарларда ўз ифодасини топди. Тарих фанининг бошқа муаммолари кўплаб мақолаларда ўзининг Т. таҳлилига эришди.

Т. бўлими томонидан ўтказиш анъанавий бўлиб қолган «Т. ўқишлари» Ўзбекистон тарих фани соҳасида амалга оширилаётган ишларни сарҳисоб қилиб боради. Ўзбекистонда Т. фани илмий мактабларига Б.В. Лунин, Г.И.Желтова, Ф.Ҳ.Қосимов, Р. Ражапова, Д.А. Алимова каби олимлар томонидан асос солинди.

Т. тадқиқотлари мустақиллик йилларида анча кенгайди. 5 та д-рлик, 20 дан ортиқ номзодлик ишлари ҳимоя қилинди. Айниқса, хорижий тадқиқотчилар (АҚШ, Корея, Туркия, Россия, Буюк Британия, Германия) Ўзбекистон тарихшунослари б-н илмий-амалий алоқалар ўрнатиб, Ўзбекистон тарихшунослигининг муҳим муаммоларини ўрганишда давом этмоқдалар.

Нодира Мустафоева.

ТАРИЭКАН — ўрта асрларга оид кумуш кони. *Илоқ* давлатига қарашли бўлган. Қурама тоғ тизмасининг Тариэкан қисмининг шим. ён бағрида жойлашган. 120 та каммаҳсулли, сийрак шахталардан иборат бўлган. Т. атрофидан 11—12-а.ларга оид сирли сополлар топилган.

ТАРИҚ (Panicum L.) — бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликлар туркуми; дон экини. Ватани Хитой ва Монголия. Осиё, Америка, Африкада кенг тарқалган. Афғонистон, Ҳиндистон, Жан. Европа, Россия, Грузия, Арманистон, Қозоғистонда катта майдонларга экилади. 500 га яқин тури бор. Т. қадимдан экиладиган ўсимлик. Осиё, Европа ва Шим. Америкада (мил. ав. 3-минг йилликдан) ўстирилган, Хитойда 5 минг йилдан бери экиб келинади. Ўзбекистонда кўпинча бақорикор ерларга дони учун 1 тури — оддий Т. (P. miliaceum L) экилади.



Тариқ рўваги ва бошоқчаси.

Оддий Т. рўвагининг шаклига қараб ёйиқ, чочоқ, сиқиқ, овал, ярим ғуж ва ғуж кенжа турларга бўлинади. Илдизи попуксимон, 150 см чуқурликкача боради. Пояси — похолпоя (20—150 см). Барглари наштарсимон, тукли ёки туксиз, яшил ёки қизғиш, уз. 18—65 см. Тўпгули рўвак (10—60 см). Гули икки жинсли. Дони қобиқли, шакли юмалоқ, овал ёки чўзиқ, ранги оқ, сариқ, қизғиш, жигарранг; 1000 донаси вазни 4—9 г. Т. иссиқсевар, қурғоқчиликка, шурга чидамли ўсимлик. Уруғи ҳарорат 8—10° бўлганда униб чиқади, 12—15° да майсалари кўкара бошлайди. Ўсув даври 60—100 (120) кун. Лалми ерларга апр.нинг охири — май ойининг бошларида, суғориладиган ерларда апр. охирида, такрорий экин сифатида июннинг охири — июлнинг бошларида экилади. Т. донида 10—15% оқсил, 50% углевод, 3,8% мой мавжуд. Донидан спирт олишда, *бўза* тайёрлашда фойдаланилади, сўк, ёрма, ун тайёрланади. Оқланган дони (сўк) мазали ва тўйимли озиқ-овқат маҳсулоти. Т. уни нон ёпишда кўпинча *жавдар* унига қўшилади. Ўзбекистонда Т.нинг Саратов 853 нави экилади.

Касалликлари: қора қуя, бактериоз.

Зараркунандалари: тариқ чивини, поя парвонаси ва б.

Ҳалима Отабоева.

ТАРИҚАТ (араб. — йўл, усул) — *тасаввуф*га хос тушунча. Унга кўра, суфий ёки солик тирикчиликнинг барча ташвишларидан воз кечиши, доим камбағалликда қаноат қилиб яшаши, таркидунё қилиши, ҳар нарсани ҳудодан деб билиши, ҳудони севиши ва унга интилиши, ихтиёрини пир, муршидга топшириши лозим. Бундан ташқари Т. тушунчаси кўпроқ тасаввуф йўналиш (сулук)ни, тармоғи маъносида қўлланилади. Тарихда тасаввуф тариқатларини нотўғри тушуниш ва талқин қилиш натижасида баъзи мутаассибликка берилиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Тасаввуфда Т. кўп бўлган, мас., тайфурия, қодирия, суҳравардийлик, бектошия ва б. Ўрта Осиёда *нақшбандия, кубровийлик, яссавийлик* Т.лари тарқалган.

ТАРҚВИНИЙ МАҒРУР (Tarquinius Superbus) — Рим ривоятларига кўра, қад. Римнинг сўнгги подшоси (мил. ав. 534/533—510/509). Сервий Туллийни ўлдириб, тахтни эгаллаган; римликлар томонидан қувиб юборилган.

ТАРКИ — ўрта аср шаҳри. Махачқалъа (Дағистон)дан 4 км масофада, Кавказ тоғлари ва Каспий денгизи оралиғидаги тор тоғлик ерда, қумиқлар яшайдиган ҳудудда жойлашган. Волга бўйидан Закавказье ва Эронга борувчи савдо йўли Т.дан ўтган. 1396 й. *Амир Темур* Т.да бўлган. 16—17-а.ларда Т. Шамхалнинг пойтахти бўлган. 17-а.да — Шамхал қалъаси ва саройи бўлган кичик шаҳар. 16—17-а.да шаҳар бир неча ҳарбий тажовузларни бошидан кечирган. 1668 й. С. *Разин* отрядлари Т.ни талон-тарож қилган. 1821 й. Т.да тоғ тепасида русларнинг Бурная қалъаси қурилган. 1844 й. Т. яқинида Петровское истеҳкоми (ҳоз. Махачқалъа ш.) қурилган.

ТАРКИББАНД (араб. — тузилиш, банд) — бир вазнда ёзилиб, ғазал тарзида (таҳаллуссиз) қофияланадиган, ҳар банддаги байтлар сони тенг бўлган, ҳар банд охирида бир байт алоҳида қофияланиб келадиган шеър шакли. Лекин такрорланадиган шеър шакли. Лекин такрорланиб турувчи байтлар сақланса-да, бандлар миқдори турли шоирларда турлича. Т. мураккаб тузилишга эга бўлиб, шоирдан алоҳида маҳорат ва тажриба талаб этади. Т. форс-тожик адабиётида 9—11, ўзбек адабиётида 15-а.дан ёзила бошлаган. Ҳофиз Хоразмий, Алишер Навоий, Нодира ва б. Т.да ижод қилишган. Мас., Навоий девонида биттагина Т. бўлиб, у ҳам марсия характерида — «Ҳам ота, ҳам муршиду пир» мақомидаги Сайид Ҳасан Ардашер хотирасига бағишланган. У 7 банд — 56 байтдан иборат. Ҳар банди 7 байтлик ғазал ва ундан сўнг такрорланиб келган байтдан ташкил топган.

Замонавий шоирлардан В.Саъдулла, *Чустий*лар Т. ёзганлар. Чустий Т.нинг ҳар банди 5 байтдан таркиб топиб, ҳар банд охирида алоҳида байтлар такрорланиб келади.

Ад.: Адабий турлар ва жанрлар, 2-ж., Т., 1992; Ўзбек адабиёти тарихи [5 ж.ли], 2-ж., Т., 1977.

ТАРКИБНИНГ ДОИМИЙЛИГИ ҚОНУНИ — кимёнинг асосий қонунларидан бири. Кимёвий бирикма қандай усулда олинмасин бир хил элементлардан таркиб топади, уларнинг массаси ўзгармас нисбатда бўлади. Мас., сув массасига кўра 11,19% водород (H) ва 88,81% кислород (O) дан иборат. Мол. м. 18,016 га тенг. Бу H_2O формуласи б-н ифодаланиб, бунда 2 атом водородга 1 атом кислород тўғри келади (қ. *Кимёвий формулалар*). Т.д.қ.ни 1809 й.да француз кимёгари Ж. Пруст кашф этган.

Т.д.қ. газсимон ва суюқ моддаларга-гина қўлланади. Кристалл моддалар таркиби ҳам ўзгармас, ҳам ўзгарувчан бўлиши мумкин. Таркиби ўзгармас бирикмалар дальтонидлар, таркиби ўзгарувчан бирикмалар эса бертоллидлар деб аталади (қ. *Дальтонидлар ва бертоллидлар*). Кўпчилик бирикмалар, жумладан деярли барча органик бирикмалар дальтонидларга мансубдир.

ТАРМАШИРИН, Алоуддин Тармаширин (? — 1334) — Мовароуннаҳр султони (1326—34). *Чиғатойлар*дан. Т. ёшлигида буддавийча Дармашила («дҳарма, яъни Будда қонунига итоат этувчи») номи б-н аталган. Исломни қабул қилгач, Алоуддин деб атала бошлаган. Исломни қабул қилгани, кўчманчилар анъаналарини бузиб, шаҳарда яшай бошлагани, бу салтанат шарқидаги (Еттисув ва Иссиққўл бўйидаги) кўчманчи мўғулларнинг норозилигига ва уларни қўзғолон кўтаришига сабаб бўлган. Кўзғолончилар Т.ни ўлдирганлар, хонлар қароргоҳи яна бир неча йилга Или дарёси бўйларига кўчирилган.

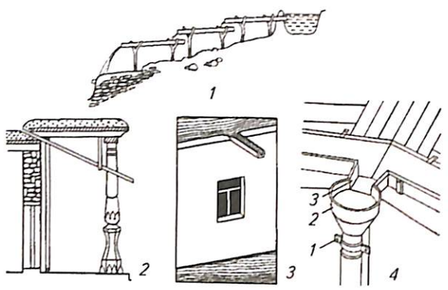
ТАРНОВ — ўртача кечпишар уруғсиз, винобоп узум нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. ин-тида *Нимранг* ва *Қора кишмиш* навларини чатиштириб чиқарилган (А. М. *Негруль, М. С. Журавель*). Тупи ўртача ўсади. Барглари ўртача, тўғарак, беш бўлмали, орқа томони тукли. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, конуссимон, тиғиз. Ғужуми ўртача, думалоқ, сарғиш-оч яшил. Пўсти таранг, юпқа мумғубор б-н қопланган. Эти сersув, сершира. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 2900° бўлганда 147 кунда пишади.



Тарнов узум нави.

Новдаси яхши етилади. Ҳосилдорлиги 600 ц/га. Совуққа чидами паст. Шарбатлар, оқ ва шампан винолари тайёрланади. 1959 й.дан Самарқанд ва Тошкент вилоятларида р-нлаштирилган.

ТАРНОВ — баландликдан сув туширилаётган мослама; *ново*нинг бир тури. Томдан қор-ёмғир сувларини тушириш, айрим нотекис жойларда (айниқса, тоғли ҳудудларда) камроқ миқдордаги сувни пастга оқизиш учун фойдаланилади. Ёғоч, тунука, сопол ва б.дан ясалади. Томдан қор-ёмғир сувлари оқиб тушиши учун унинг бир неча жойига Т. ўрнатилади. Томга ишланган Т.ларнинг узунлиги кўпинча 1 м дан ошмайди, лекин томдан ерғача тушадиган узун хиллари ҳам бўлади. Қадимги томи кўп тор ҳовлиларда сувни ариққа чиқариб оқизиш учун тарновнинг шундай узун хиллари ишланган. Кейинчалик узун Т.лар тунукадан қувур шаклида ишланиб, уйнинг сув оқадиган томонларига девор б-н параллел қилиб тик ўрнатиладиган бўлди. Кўп қаватли уйларда Т. асбоцемент, чўян қувурлардан ҳам ишланади ва



Тарнов турлари: *1* — тарнов ёрдамида чашмадан сув оқизиш; *2* — ёғоч тарнов; *3* — оддий тунука тарнов; *4* — узун тунука тарнов (*1* — қисқич; *2* — сув йиғувчи воронка; *3* — нов).

бинонинг ички қисмида (кўпинча, балконнинг ичкарисида) ва ташқарисида девор орасига ўрнатилади. Булоқлардан қишлоқларга сув келтириладиган, ун тегирмонига сувни йўналтириб берадиган Т.лар ҳам бор.

ТАРОВИҲ (араб. — ҳордиқ чиқариш, тин олиш) — рамазон ойи давомида кечалари ўқиладиган қўшимча нафл намоз. Т. 20 ракаат бўлиб, хуфтон намози б-н бирга ўқилади. Т. намозида Қуръони каримни бошдан оёқ қироат б-н хатм қилиш суннат амаллардан ҳисобланади.

ТАРОЗ, Талас (1936 й.гача Авлиёота, 1936—1938 й.ларда Мирзоян, 1938 й.дан Жамбул, 1998 й.дан Тароз) — Қозоғистон Республикаси Жамбул вилоятидаги қад. шаҳар, вилоятнинг маъмурий маркази. Олмаотадан 545 км ғарбда, Талас дарёсини т.й. кесиб ўтган жойда. Аҳолиси 325 минг кишига яқин (2003).

Археологик маълумотларга кўра, Т. тахм. 5-а.да вужудга келган. Дастлаб, византиялик элчи Земарх томонидан 568 й. қайд этилган. Шаҳар араб, форс манбаларида Талас, Тароз, Янги номлари б-н тилга олинган (8—18-а.лар).

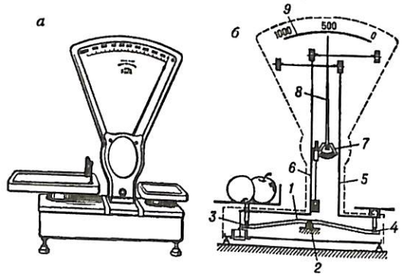
Қад.да Тароз Талас дарёси ёқасида жойлашган. У қалъа, шаҳристон ва раводдан иборат бўлган. 7-а.да Т. муҳим савдо маркази. 751 й. Т. яқинида *Талас жанги* бўлиб ўтган. 9-а. охиридан *Сомонийлар,* 10-а. охиридан Қорахонийлар давлати таркибида. 12-а. охиридан бошлаб *Қорахитой*лар ва *Мўғуллар истилоси*дан анча шикастланган Т. таназзулга учрай бошлаган. 16-а. бошида шаҳарда ҳаёт барҳам топган. Т.да ўтказилган қазишмалар чоғида зардуштийларнинг *оссуарий*ларда кўмилган қабрлари, деворий расмлар б-н безатилган 11—12-а.ларга оид ҳаммом, коризлар (сув ўтказгич) топилган. 19-а.да Авлиёота қалъаси қурилган. 1864 й.да Т.ни Россия қўшинлари босиб олган. 1920 й.дан Қозоғистон таркибида.

Т. кимё (фосфор, минерал ўғитлар), енгил ва озиқ-овқат (чарм-пойабзал к-ти, жун ф-каси, мебель, тикувчилик, атторлик ф-калари, хром ва резина буюмлари з-длари, шакар-қанд, гўшт ва спирт, арақ к-тлари, вино, сут, балиқ, пиво з-длари) саноатининг муҳим маркази. Машинасозлик (коммунал асбоб-ускуналари, қ.х. машиналарига эҳтиёт қисмлар, агрегат-таъмирлаш з-длари ва б.), қурилиш материаллари саноатлари ривожланмоқда. Т.да 3 олий ўқув юрти (енгил ва озиқ-овқат саноати технология ин-ти, гидромелиорация-қурилиш ва пед. ин-тлари), ўлкашунослик музейи, драма театри бор. Шаҳар аэропорти, т.й. ва автовокзаллар ишлаб турибди.

Т.дан 18 км жан.-ғарбда ноёб меъморий обидалар: Бабажи хотун мақбараси (10—11-а.лар) ва Ойшабиби мақбараси (11—12-а.лар) сақланган.

Ад.: Бернштам А.Н., Памятники старины Таласской долины, Алма-Ата, 1941; Сенигова Т.Н., Средневековый Тараз, Алма-Ата, 1972.

ТАРОЗИ — жисмга таъсир этувчи оғирлик кучи асосида жисмлар вазнини аниқлайдиган асбоб. Т. қад. ўлчаш асбобларидан. Икки елкали ва тарелкасимон паллали оддий Т. қад. Бобилда мил. ав. 2,5 минг йилликда ва Мисрда мил. ав. 2 минг йилликда пайдо бўлган. Савдо, и. ч. ва фаннинг ривожланиши б-н Т. аста-секин такомиллашиб борган. Т.нинг умумий мақсадларга мўлжалланган, намуна (эталон; тошларни текшириш учун) ва лаб. (аналитик, микроаналитик, намуна аниқланадиган ва б.) турлари бор. Ишлаш тарзи бўйича ричагли, электрометрик, гидростатик, гидравлик ва пружинали хилларга бўлинади. Тортиш чегараси бўйича умумий мақсад учун мўлжалланган Т.нинг стол устига ўрнатиладиган — 50 кг гача, кўчма



Столга ўрнатиладиган савдо тарозиси (*а* — умумий кўриниши; *б* — схемаси): *1* — асосий тенг елкали ричаг; *2* — таянч призма; *3, 4* — юк тушадиган призмалар; *5, 6* — паллаларни тўнтарилишдан асрайдиган устунлар; *7* — квадрант; *8* — шкала мили; *9* — шкала.

Қадимги Миср-нинг икки елкали тарозиси (тошлари ҳайвонлар шаклида бўлган).



— 50 кг дан 6 т гача, муқим (вагонетка, автомобиль, вагон, элеватор-бункерларни тортиш учун) — 5 т дан 200 т гача юкни торта оладиган хиллари бор (расмга қ.).

Т.ларнинг барча хиллари ушбу кўрсаткичлар б-н тавсифланади: 1) чегаравий тортиш кучи — метрологик кўрсаткичларини бузмаган ҳолда Т. чидаши мумкин бўлган энг катта статик нагрузка; 2) бўлинмалари қиймати — шкаланинг бир бўлими ўзгаришига мос вазн; 3) тортишда йўл қўйиладиган хатолар чегараси — бир галги тортилган вазн б-н ҳақиқий вазн орасидаги фарқ; 4) тортишлар пайтида шкала кўрсатишидаги йўл қўйиладиган фарқлар — бир жисмнинг ўзини ҳар гал тортиб кўрганда вазни ҳар хил чиқиши. Шу кўрсаткичлар Т.нинг сифатини ва синфини белгилайдиган омиллар ҳисобланади. Ҳозир юкнинг ҳам вазнини, ҳам қийматини харидорга кўрсатиб турадиган электрон Т.лар кўпроқ қўлланади.

ТАРОЗИЙ (асл исми Шайх Аҳмад ибн Худойдод) (14-а. охири — Моваройнаҳр — 15-а. 1-ярми) — шоир ва адабиётшунос. Моваройннаҳрда Улуғбек ҳукмронлиги даврида яшаб ижод қилган. Ўша даврнинг машҳур шоирлари Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокийларга замондош бўлган Т. фақат туркий тилдаги эмас, балки араб ва форс тилларидаги адабиётлар, адабиёт назариясига оид асарларни ҳам ўрганган. Бобур «Мухтасар» асарида арузнинг ражаз ва рамал баҳрлари изоҳида унинг шеърларидан мисол келтириши Т.нинг анча етук шоир бўлганлигидан дарак беради.

Т.нинг алоҳида шеърлар девони борлиги номаълум. Ҳозирча унинг «Фунун улбалоға» («Бадиийлик илмлари») асари маълум бўлиб, бу асар дастлаб «Латойифи Тарозий» («Тарозий совғалари») номи б-н ёзилган (1436—37) ва Улуғбекка бағишланган. Ўзбек адабиётшунослик тарихида шеършуносликка доир ўзбек тилидаги илк назарий қўлланма бўлган «Фунун ул-балоға» 5 қисмдан иборат; 1-қисмда шеърнинг ғазал, қасида, қитъа, рубоий, маснавий, мусаммат, мустазод, фард ва б. турларига кенг илмий изоҳ берилади; 2-қисмда қофия ва радиф масалалари ўрганилиб, қофия шеърнинг асоси эканлиги, қофиясиз шеър бўлиши мумкин эмаслиги таъкидланган; 3-қисмда бадиий тасвирнинг тарсеъ, ташбеҳ, и(й)ҳом, ирсол ул-масал, тазмин, истиора, лаффу нашр, радд ул-матла сингари 97 тури туркий ва форсийзабон шоирлар асарларидан олинган парчалар асосида тушунтириб берилган; 4-қисм ҳажм жиҳатидан асарнинг асосини тишкил этиб, у аруз вазни таҳлилига бағишланган. Т. арузни ўзбек тилидаги шеърият б-н боғлаб, баҳрлар сонини 40 тага, унинг тармоқлари сонини 366 тага етказган. Арузнинг 120 дан ортиқ тури изоҳланган бу қисмнинг анча варақлари уриниб, бир қанча сўзлар ўчиб кетган; охирги, 5-қисм Шарқ шеъриятининг муаммо жанрига бағишланган (бу қисм йўқолган).

Т.нинг ушбу асари яна шуниси б-н аҳамиятлики, унда шу пайтгача номлари бизга номаълум бўлган, туркий тилда ижод қилган Муҳаммад Темур Буғо, Ҳожи Ақча Киндий, Бу Наср Қутбиддин Сароий, Бу Сиёқа, Жалолий, Шамс Қисорий ҳамда форсийда ёзган Сайфиддин Исфарангий, Мавлоно Сайфиддин, Имом Умид Камолий, Имом Зиёвуддин Форсий, Жалол Самарқандий каби шоирлар эслатилиб, уларнинг асарларидан парчалар келтирилган. «Фунун ул-балоға»нинг ягона қўлёзма нусхаси Англиянинг Боднилеан кутубхонасида сақланади. Ана шу нусханинг факсимилеси асосида «Фунун ул-балоға» ҳоз. ўзбек ёзувида нашр этилди («Ўзбек тили ва адабиёти» жур., 2002 й., 1—6-сон; 2003 й., 1—3-сон).

Ад.: Ҳайитметов А., Темурийлар даврида ўзбек адабиёти, Т., 1996; Ҳайитметов А., Адабий меросимиз уфқлари, Т., 1997.

Абдуқодир Ҳайитметов.

ТАРОЗИЙ Насруллоҳ Мубашшир ат-Тарозий (1922.15.3, Тароз — 2002.20.4, Қоҳира) — йирик ислом уламоси, тарихчи, адиб. Сайид Мубашшир *Тарозий*нинг катта ўғли (Амир Саид *Олимхон*нинг куёви). Форс тили ва адабиёти д-ри (1949), проф. (1970). Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб» кутубхонаси нодир қўлёзмалар бўлимида ишлаган (1951—84). 36 жилдлик қўлёзма китоблар каталогини нашр қилдирган. Айнуш Шамс ва ал-Азҳар ун-тларида турк ва форс тиллари ва адабиётидан дарс берган. «Амир Темур ва Темурийлар ҳақида Миср кутубхонасида сақланаётган манба ва қўлланмалар фиҳристи» (1996; 450 бет) ни нашр эттирган. 1996—99 й.ларда Ўзбекистонда ўтказилган халқаро конференцияларда қатнашиб, Имом Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Амир Темур ва Жалолиддин Мангуберди фаолияти ҳақида маърузалар қилган. Т.нинг шеърий девони ҳам бор. Отатурк тил, тарих ва маданият академияси (Анқара) аъзоси. Истанбулдаги Мармара ун-ти томонидан Т.га турк тили ва адабиёти д-ри (фахрий) унвони (1995), Тошкент давлат шарқшунослик ин-ти томонидан фалсафа фанлари д-ри фахрий унвони (1996) берилган. Қозоғистон ФА фахрий акад., Тароз ш.нинг фахрий фуқароси эди (2001).

ТАРОЗИЙ, Сайид Абу Наср Мубашшир (1896, Авлиёота — 1977, Қоҳира) — уламо, адиб. Тошкентдаги Абулқосим, Бухородаги Мир Араб мадрасаларида ўқиди. Таниқли илоҳиётчи шайх Муҳаммад ал-Асалий аш-Шомий (Шомий домла)дан сабоқ олди. 20-й.лар бошида авж олган худосизликка қарши «Қуръон ва нубувват» («Қуръон ва пайғамбарлик») китобини ёзди. Т.нинг ўзбек тилидаги бу китоби форс, араб тилларида ёзилган бошқа асарлари б-н бирга кўп ўтмай шўролар томонидан мусодара қилинди. Т. «Уламои Туркистон» жамоасининг журнали — «Изоҳ ул-Маром» таҳририятида ишлади (1923), Тароз ш. диний идорасига раҳбарлик қилди, мактаблар очиб ислом динини тарғиб этди. Унинг бу фаолияти шўроларга ёқмас эди. Т. 1930 й. ватани шўроларга ёқмас эди. Т. 1930 й. ватани шўроларга ёқмас эди. Т. 1930 й. ватани

йиғиндиси 3400° бўлганда 160—165 кунда тўлиқ етилади. Новдалари яхши пишади. Совуққа чидами паст. Ҳосилдорлиги 160—180 ц/га. Оидиум б-н зарарланади. Янгилигида истеъмол қилинади, узоқ сақланади.

ТАРОР ОЛТИН КОНИ — Зарафшон дарёсининг чап соҳилида, Зарафшон тоғ тизмаларидаги Мўғиён тоғларида жойлашган (Тожикистон, Панжакент тумани). 1967 й. очилган. Т.о.к. юқори карбон ёшидаги кварцли диоритлар штоки ёриб чиққан силур даврига мансуб турли даражада метасоматик ўзгарган чўкинди тоғ жинслари — оҳактош, қумтош ва сланецлар бағрида жойлашган. Генезиси бўйича гидротермал-метасоматик рудалар, асосан, скарнлар, кварцитлар ва уларга турдош бўлган жинслар б-н боғлиқ. Руда таналари Тарор синиғи зонасида жойлашган минераллашган жинслардан (скарнлар, кварцитлар, кремнийлар ва ҳ.к.) иборат бўлиб, уларнинг умумий тарқалиш уз. 500—600 м, қалинлиги 30 м гача, чуқурлиги эса 450—500 м ва ундан ортиқ. Конда руда оксидланиши чуқур, туғма элементлар (олтин, кумуш, мис, висмут, сурма), сульфатузли минераллар (тетраэдрит, айкинит, жемсонит, Bi, Ag, Sb ларнинг сульфатузлари) кенг тарқалган. Асосий сульфидли минераллар-арсенопирит, пирит, халькопирит, антимонит ҳамда норуда минераллар—кварц, доломит, кальцит, анкерит ва б.дан иборат. Олтин кони рудалари комплекс (кўп элементли) бўлиб, унинг таркибида ўзгарувчи миқдордаги (21—128 г/т) олтиндан ташқари кумуш, кадмий, индий, висмут ва б. фойдали элементлар мавжуд. Конда бир неча хил руда турлари ажратилиб (сульфидли, гематитли, кварц-кальцитли ва ҳ.к.), улардан саноат аҳамиятига молиги — сульфидли (хира рудали ва арсенопиритли) рудалар ҳисобланади. Тарор олтини туғма, кумушли олтинлардан ҳисобланади.


Тароқбош.

ТАРОҚБОШ (Bromus dauthonea) — бошоқдошлар оиласи, ялтирбошлар туркумига мансуб бир йиллик ўт. Бўйи 15—20 см. Пояси туксиз ёки қисқа тукли. Барглари қалин, ясси, қисқа тукли. Рўваги тиғиз, уз. 10 см. Чангчиси 3 та, уруғчиси патсимон. Бошоқлари 4 см гача, 6—16 гулли. Бошоқча қипиқчалари наштарсимон, туксиз ёки ғадир-будур. Май-июль ойларида гуллаб уруғлайди. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида чўл, адир ва тоғ зоналари, экин майдонлари, боғ ва дарё бўйларида ўсади. Т. яйловларда чорва ўтлаши учун яхши кўк ўт ҳисобланади.

ТАРОҚЛИЛАР (Ctenophora) — денгиз умуртқасизлари типи. Танаси шаффоф, диллдироқ, овал, тухумсимон, чўзиқ цилиндрсимон ёки бошқа шаклда. Танасининг бир учида оғиз тешиги, 2-учида мувозанат органи (статоцист) жойлашган. Тана девори бўшлиқичлилар сингари эктодерма ва энтодермадан иборат. Эктодерма б-н энтодерма оралиғида диллдироқ мезоглий (структурасиз қават) бўлади. Умумий тузилиши радиал симметрияга мос келади. Оғиз тешиги ҳалқумга очилади; ҳалқум ошқозон б-н боғланган. Ошқозондан радиал найлар тарқалган. Бу найлар Т. танаси четига келиб тана бўйлаб жойлашган 8 қатор меридионал найларга уланиб кетади. Меридионал найлар бўйлаб ҳаракат органлари — 8 қатор тароқсимон пластинкалар жойлашган. Ҳар бир тароқсимон пластинка қатор бўлиб бир-бирига ёпишган киприкчалардан иборат.

Т. гермафродит. Тухумдан киприкли личинка чиқади. 1 синф (тароқлилар) 2 та кенжа синф (пайпаслагичлилар ва пайпаслагичсизлар)ни ўз ичига олади. 100 га яқин тури маълум. Барча денгизларда учрайди; эркин сузиб юрувчи, денгиз тубида ўрмаловчи ёки ўтроқ яшовчи ҳайвонлар. Асосан, планктон, баъзан балиқлар увилдириғи ва чавоқлари б-н озиқланади. Ўлжасини огзи ёки узун пайпаслагичлари б-н ёпиштириб олади. Т. трескасимон балиқлар учун озиқ. Кенг тарқалган тури бероё бошқа Т.ни ейди.

ТАРПАН, Европа ёввойи оти (Equus caballus gmelini) — хонаки отнинг кенжа тури. Қадимда Шарқий Европа мамлакатларида кенг тарқалган. 19-а.нинг 70-й.ларига қадар Украинанинг дашт минтақаларида учраган. Табиий шароитларда уй ҳайвонлари подалари таъсирида ва қисман одам томонидан овланиши натижасида йўқолиб кетган. Қўлга ўргатиш қийин бўлган. Бўйи паст (қарчиғайигача бал. 116—136 см), танаси пишиқ. Уюр бўлиб яшаган. Гўшти ва териси учун овланган.

ТАРРАК (Cucumis melo ssp. flexuosus Greb.) — ярим маданий *қовун* турига мансуб бир йиллик ўсимлик, полиз экини. Ўрта Осиёда ҳамда Жан.-Ғарбий Осиёда ўсади. Меваси 1 м гача ва ундан ҳам узунроқ бўлиб, эгри-бугри кўринишга эга (шу сабабдан баъзан илонсимон қовун деб юритилади), маззаси бодрингга ўхшайди. Бодринг каби барралигида истеъмол қилинади. Пишганини еб бўлмайди. Кўпроқ Афғонистон, Эронда етиштирилади. Ҳозир Ўзбекистоннинг айрим жойларида ҳаваскор полизчилар етиштиради.

ТАРРОҲ (араб.) — *лойиҳа* ишловчи уста, *меъмор*, лойиҳачи. *Тарҳ* тузиш санъатини мукаммал эгаллаган муҳандис — уста.

ТАРС (Гёзлю-Куле) — қадимги манзилгоҳ (мил. ав. 6-минг йиллик — мил. 3—4-а.лар). Туркиянинг Тарсус ш. четида жойлашган. Т.даги қазилмалар (1934—38) натижасида Кичик Осиё жан.нинг археологик маданиятини белгиловчи аниқ стратиграфияси аниқланди. Мил. ав. 6—5-минг йилликда Т. — неолит даври манзилгоҳи бўлиб, аҳолиси қорамтир-кўк рангдаги идишлар тайёрлашган. Мил. ав. 3-минг йилликда Т. — атрофи мудофаа девори б-н ўралган мустаҳкам шаҳарча. Мил. ав. 2-минг йилликда *хеттлар* давлати таркибида (хетт муҳрлари топилган). Мил. ав. 1100—850 й.ларда Т.да дастлабки темир буюмлар ясалган. Т. маданиятига оид аҳоли Сурия ва Оссурия б-н яқиндан алоқада бўлган. Мил. ав. 7-а.да Т. Оссурия таркибига кирган. Т.нинг юқори қатламларидан эллинистик ва Рим даврига оид (мил. ав. 4-а. — мил. 3—4 а.лар) қабрлар чиққан.

ТАРТАР — юнонлар мифологиясида жаҳаннам, Ер ости дунёсининг энг туби. Ер осмондан қанчалик узоқ масофада бўлса, Т. ер юзидан шунчалик узоқ чуқурликда жойлашган. *Зевс* унга қулатилган *титанлар*ни ташлаган. Кейинроқ яратилган афсоналарга кўра, Т.да нариги дунё — *Аид* бўлган.

ТАРТАРАК — қушларни чўчитиб ҳайдашда ишлатиладиган асбоб. Т. ясаш учун қалинлиги 0,5—1, эни 4—5, уз. 35—40 см ва 2 дона тахтага бир томондан худди шундай қалинлик ва энли, уз. 20—25 см ли тахтача биркитилиб, «ром» ҳамда уз. 30, диаметри 5—6 см ли қаттиқ ёғоч ғўласидан Т. ўқи ясалади. Бунинг учун ғўлачанинг икки томони 10 см узунликда йўнилиб бир томонидан диаметри 3—4 см даста чиқарилади, ўртасида 1 см чуқурликда тик йўллар очилган гупчак қолдирилади. Сўнгра ром ўққа кийдирилади. Юпқа ёғоч тахтачадан гупчак ўлчамида паррак («тил») ясалиб, унинг бир томони «ром»нинг кўндаланг тахтачаси ўртасига маҳкамланади, бир учи гупчакка тақалиб туради. Тилнинг мустаҳкам туриши учун ўртасига бел қўйилади. Т. дастасидан ушлаб айлантирилганда, «тариллаган» қаттиқ овоз чиқади. Т.дан асосан, боғ, узумзорларни чуғурчуқ ва чумчуқлардан қўриқлашда фойдаланилади.

ТАРТИБ (математикада) — математик объектларнинг сонли характеристикаси. Т. турли объектлар учун турлича аниқланади: 1) $F(x, y) = 0$ алгебраик чизиқнинг тартиби $F(x,y)$ кўпҳад даражасига тенг. Мас., $ax+by=c$ тўғри чизиқ 1-тартибли; *эллипс*, *парабола*, *гипербола* 2-тартибли; *лемниската* 4-тартибли чизиқдир; 2) α чексиз кичик миқдорнинг β чексиз кичик миқдорга нисбатан *n*-тартибли дейилади, агар $c_1\beta^n \le \alpha \le c_2\beta^n, (c_1 > 0,\ c_2 > 0)$ тенгсизлик б-н аниқланади [қисқача $\alpha=(\beta^n)$]. Мас., x^2+2x^3 миқдор x нолга интилганда x га нисбатан 2-тартибли, x^4 га нисбатан $\frac{1}{2}$ тартибли чексиз кичик миқдордир. Агар $\frac{\alpha}{\beta}$ нисбат 0 га интилса, α чексиз кичик миқдор β га нисбатан юқори тартибли чексиз кичик дейилиб, $\alpha=0(\beta)$ каби ёзилади. Бу тушунчалар чексиз катта миқдорлар учун юқоридагига ўхшаш таърифланади (яна қ. *Дифференциал ҳисоб*, *Дифференциал тенгламалар*).

ТАРТИБ СОНЛАР — *натурал сонлар*нинг бошқача номи. Натурал, яъни бутун мусбат сон чекли тўпламдаги элементлар сонини ёки тартибланган кетма-кетликда элемент ўрнини белгилаши мумкин. Биринчи ҳолда натурал сон миқдорий сон, иккинчи ҳолда эса тартиб сон бўлади. Чексиз тўпламлар учун Т.с.ни умумлаштирувчи трансфинит сон тушунчаси киритилади.

ТАРТУ — Эстониядаги шаҳар. Эмайга дарёсининг ҳар иккала соҳилида, Таллиндан 187 км жан.-шарқда. Дарё порти. Т.й. ва шоссе йўллар тугуни. Аҳолиси 100,1 минг киши (2000). Т. 5-а. дан маълум, 1030 й. манбаларида Ярослав Мудрий қайта қурган Юрьев қалъа сифатида тилга олинади. 1224—1893 й.ларда Дерпт, 1893 й.дан яна Юрьев, 1919 й.дан Т. деб аталган. 1941 й. 24 июлдан 1944 й. 25 авг.гача Т.ни немис фашистлари эгаллаб турган. Урушдан кейинги йилларда шаҳар қайта қурилди. Саноат аҳамияти жиҳатидан ва маданий марказ сифатида Т. Эстониянинг Таллиндан сўнг 2-шаҳри. Асосий саноат корхоналари: приборсозлик з-ди, «Выйт» қ.х. машиналари з-ди, темирбетон буюмлар з-ди, сут ва гўшт к-тлари, шунингдек, кўн-пойабзал, тўқимачилик, полиграфия саноати корхоналари. Т.да Тарту университети ва Эстония қ.х. академияси, 5 музей, мусиқали драма театри бор. Т.нинг меъморий қиёфаси 19—20-а.ларда вужудга келган. Кўпчилик бинолари классик услубда қурилган (жумладан, Ратуша, 1789 й.). Готика услубида қурилган икки иншоот — Яань черкови ҳамда Пётр-Павел собори сақланиб қолган (иккаласи ҳам 13—14-а.лар).


Тарту шаҳри. Ратуша биноси.

ТАРТУ УНИВЕРСИТЕТИ — Эстониядаги йирик ва қад. олий ўқув юрти. Тарихи 1632 й. Тартуда ташкил этилган ва 1710 й.гача фаолият юритган Густавиан академиясидан бошланади. 1802 й. Дерпт ун-ти номи б-н қайта очилган. 1893—1919 й.ларда Юрьев ун-ти деб номланган. 1919 й.дан ҳоз. номда. 1918 й. Т.у.нинг Воронежга эвакуация қилинган бўлими негизида Воронеж ун-ти, 1946 й. ун-т бўлимлари асосида Эстония ФА нинг бир неча и.т. институти, 1951 й. Эстония Қ.х. академияси ташкил топган. Физика, мат., кимё, биол., тиббиёт, геогр., тарих, филол., иқтисодиёт, ҳуқуқ, пед. ва б. ихтисосликлар, шунингдек геология бўйича мутахассислар тайёрлайди. Бир нечта муаммоли ва соҳа лаб.лари, ботаника боғи, музейлари, кутубхонаси (3 млн.дан ортиқ асар) мавжуд. 7 мингдан ортиқ талаба таълим олади. «Илмий асарлар» нашр этади.

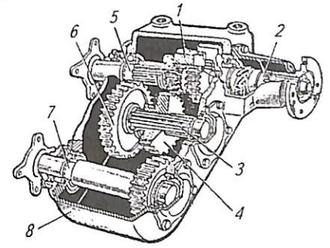
ТАРФ — ёғи олинмаган қатиқдан тайёрланадиган маҳсулот. Т. тайёрлаш учун янги сўйилган қўй ёки эчки қорни намакобда ивитилиб, сўнгра ич томони қириб, яхшилаб ювиб-тозаланиб, пуфлаб шиширилган ҳолда тайёрлаб қўйилади. Баҳор — ёз мавсумида ивитилган чучук қатиқ 1—2 кун оралатиб қоринга солиниб, салқинроқ жойда сақланади. Қорин тўлганидан кейин оғзи маҳкам беркитилиб, осиб қўйилади. Иссиқ таъсирида қатиқ зардоби қорин капиляридан бугланиб кетади, қоринда эса мазали Т. ҳосил бўлади. Т. асосан қишда истеъмол қилинади. Азалдан чорвадорлар тайёрлаб келган. Ўзбекистоннинг айрим қишлоқларида хонадонларда ҳозир ҳам тайёрланади.

ТАРХАНКУТ ЯРИМ ОРОЛИ — Қрим я.о.нинг ғарбий чеккаси. Қора денгизга туташ. Ер юзаси текислик. Энг баланд жойи — Тарханкут баландлиги (179 м). Асосан, оҳактошлардан тузилган. Ҳар хил ўтлар, шувоқ-бошоқли дашт ўсимликлари ўсади. Қия жарликларда бутазорлар бор. Т.я.о.нинг жануби-ғарбида Тарханкут бурни жойлашган.

ТАРХОН — қ. *Дархон*.

ТАРХУН — Суғд подшоси (тахм. 700—711 й.ларда ҳукмронлик қилган). 707 й. бухороликлар ва тургашлар б-н иттифоқ бўлиб, Ўрта Осиёда арабларга қарши курашган. 709—710 й.ларда арабларга б-н битим тузиб, товон тўлаган, шу туфайли Суғд зодагонлари томонидан тахтдан ағдарилиб, қатл этилган.

ТАРҚАТИШ ҚУТИСИ (автомобилларда) — кўп ўқли автомобилнинг етакчи ғилдиракларига буровчи моментни узатиш учун мўлжалланган механизми. Қисмлари: картер, етакчи вал, оралиқ вал, етакланувчи вал ва олд кўприк юритмаси вали. Вазифасига қараб, Т.қ.да тезликни қўшимча пасайтирувчи узатма бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин. Тезликни қўшимча пасайтирувчи узатмада узатишлар сонини оширувчи шестернялар жуфтлиги мавжуд. У автомобилнинг етакчи ғилдиракларидаги тортиш кучини янада оширишга имкон беради. Одатда, Т.қ. *тезликлар қутиси* орқасига ўрнатилади ва унга карданли вал *(тақсимлаш вали)* орқали уланади. Мураккаброқ Т. қ.да ўқлараро *дифференциал* қўлланади. У олд ва орқа кўприклар юритмаси валларига ҳар хил тезликларда айланишга имкон беради. Бу эса бурилишларда олд ғилдиракларнинг сирпанишини бартараф қилади. Т.қ.ни алмашлаб улаш механизмининг иши тезликлар қутиси алмашлаб улаш механизминикига ўхшайди. Т.қ.га *трансмиссия* мойи қуйиб турилади.



Енгил автомобилнинг тақсимлаш қутиси (қирқим): *1* — тўғри ёки пасайтирувчи узатмани улаш шестерняси; *2* — етакланувчи вал; *3* — оралиқ вал; *4* — олд кўприкни улаш шестерняси; *5* — етакчи вал; *6* — пасайтирувчи узатма шестерняси; *7* — олд кўприк юритмаси вали; *8* — картер.

ТАРҚОҚ ЭЛЕМЕНТЛАР — табиатда, асосан, йўлдош элементлар сифатида турли минералларда учрайдиган ва б. металл рудаларидан ёки фойдали қазилмалар (кўмир, туз, фосфорит ва

б.)дан йўл-йўлакай ажратиб олинадиган кимёвий элементлар (рубидий, кадмий, цезий, галлий, индий, таллий, германий, гафний, ванадий, селен, теллур, рений) гуруҳи. Т.э. табиатда жуда кам учрайди. Т.э. бошқа минераллар таркибида қуйидаги: «етакчи» элементининг изоморф ўрин алмашиниши (мас., гафний, цирконли минералларда); фақат микрозондлаш ёрдамида аниқланиши мумкин бўлган микроминераллар (мас., пиритдаги теллуридлар); «тупроқсимон» аморф минераллар юзасига шимилган сорблашган қўшимчалар (мас., монтмориллонитдаги ванадий, лимонитдаги селен); металлоорганик бирикмалар (мас., кўмирларда) ҳосил бўлиши; кристалл панжараларнинг нуқсонларида Т.э.нинг жойлашиши шаклларида учраши мумкин. Т.э. Ер пўстида нисбатан кўпроқ миқдорда учраганда ҳам, одатда, мустақил минераллар ҳосил қилмайди. Фақат маълум ҳоллардагина Т.э. (Sc, Tl, Ge, V, Se, Te, ва Cd) ўз минералларини ҳосил қилиши мумкин. Уларнинг бошқа элементлар орасида тарқоқлиги ёки ўз минералларининг вужудга келиши табиий жараёнларда Т.э. концентрацияларининг ўзаро нисбати ва уларнинг кенг тарқалган геокимёвий аналоглари б-н аниқланади. Мас., кадмий цинкнинг геокимёвий аналоги бўлиб, чуқур зоналарда доим цинк минераллари орасида тарқалади ва улардан ажратиб олинади, аммо оксидланиш зонасида Cd ва Zn нинг бўлиниши содир бўлади. Бунда Zn чиқиб кетиб, Cd эса ўз бирикмалари шаклида йиғилади (монтепонид CdO, (гриконит CdS, отавит $CdCO_3$, селенид CdSe). Ўрта Осиёда Т.э.нинг юқори бирикмали рудалари (рений, индий, германий, теллур, нодир ер элементлари ва б.) учрайди.

ТАРҒИЛ — *наққошлик*да пардоз тури; нақш мужассамотидаги гул ва барглар (ундаги соя, гул уруғи ва чанглар)ни рангли чизиқлар ёрдамида тасвирлаш. Т. гул ва барглар рангидан ҳамиша тўқ ранглар б-н ишланади. Т. ишланган нақш мужассамотининг бадиийлиги, жозибаси ошади, ўзига хос кўринишга эга бўлади. Т. б-н пардозлаш ўзбек миллий наққошлигида ўзига хослиги ва ранглари б-н ажралиб туради.

ТАРҒИТОЙ — *скифлар*нинг афсонавий бобокалони. *Геродот*нинг ёзишига кўра, скифлар мамлакати қадимда кимсасиз бўлиб, дастлабки инсон Т. бўлган. Ривоятларга кўра, Т.нинг отаси юнонларнинг бош худоси Зевс, онаси Борисфен (Днепр) дарёси маъбудаси бўлган. Бу ривоятга Геродотнинг ўзи ҳам шубҳа б-н ёндашган. Т.нинг 3 ўғли: Липоқсой, Арпоқсой ва Қолоқсой бор эди. Уларнинг подшоҳлиги даврида скифлар ерига осмондан олтин буюмлар: омоч, бўйинтуруқ, ойболта ва қалаҳ тушган. Бу буюмларни дастлаб катта ўғил кўрган. У бориб буюмларни кўтариш учун энгашганда олтин буюмлар аланга олган. Шундан сўнг катта ўғил чекиниб, ўртанча ўғил яқинлашган. Олтин буюмларни яна аланга чулғаб олган ва унинг иссиқ тафти икки ака-укани тисарилишга мажбур этган. Шунда 3-кенжа ўғил яқинлашган, аланга ўчиб қолган ва у олтин буюмларни ўз уйига олиб кирган. Шунинг учун акалари подшоликни унга беришга рози бўлишган. Т. исми ўрта асрларда Дашти Қипчоқ аҳолиси ўртасида Таргутой, Тарқутой, шаклида ҳам кенг тарқалган («Шажарайи турк»).

ТАРҲ (араб.) — *меъморлик*да бино, иншоот, боғ ва б. *лойиҳаси*. *Амалий безак санъати* (*нақ-қошлик* ва б.)да безак — нақшнинг хомаки чизмаси, лойиҳаси. Мас., наққош безатиладиган сиртга мослаб нақшнинг шакли (ахтаси)ни олдин қоғозга ишлайди, кейин уни деворга кўчиради (девор сатҳини бўлакларга бўлиб чиқади, қайси гул қаерга тушишини аниқлайди). Бу жараён нақш Т.ини тайёрлаш жараёни ҳисобланади. Тажрибали наққошлар Т.ни бирданига деворнинг ўзига чизиб тайёрлашлари ҳам мумкин.

ТАСАВВУР — нарса ва ҳодисалар, ҳолатларни, воқелик образларини эслаш, шунингдек, ижодий хаёл суриш жараёни. *Хотира* шаклида ҳам намоён бўлади. Агар идрок ҳоз. дақиқаларни акс эттирса, Т. ҳам ўтмишни, ҳам келажакни ўзида мужассамлаштиради, умумлашган хусусият касб этади. Лекин Т. идроқдан ўзининг муайян даражада ноаниқлиги б-н фарқланиб туради. Бироқ унинг ҳиссий нарсаларга қаратилган хусусияти маълум турларга ажратиш имконини беради (кўриш, эшитиш, таъм ва ҳид билиш, теришуюш Т.лари). Т.да таниш ҳодисалар, жойлар, саҳналарга асосланиш хотирлашнинг самарали воситаларидан бири сифатида хизмат қилади. Т.ни янги образлар б-н бойитиш фикрлаш топшириқларини ечишда муҳим ўрин эгаллайди. Бу ўринда фавқулоддаги вазиятлар, шарт-шароитлар воқеликка янгича «нигоҳ» ташлаш ёки таҳлил этишни талаб қилса, улар янада ёрқинроқ гавдаланади. Т. билан тафаккурнинг ҳамкорликдаги муносабатлари янгилик унсурлари пайдо бўлишини, ижодий хаёл тимсоллари вужудга келишини таъминлаб туради. Билимларни ўзлаштиришда, касбий малакаларни эгаллашда Т. муҳим аҳамиятга эга. Т. ҳам умумий, ҳам хусусий, ҳам ижтимоий хусусият касб этади. Ижтимоий Т. умумбашарий ва миллий урф-одатларни, маросимлар, анъаналар ҳамда қадриятларни акс эттиради.

Т. қилишнинг физиологик асоси бош мия пўстлоғида пайдо бўлган изларнинг қайта тикланишидир. Т. барқарор эмас, онгда узоқ сақланмай, янги Т.лар б-н алмашиниб, ўзгариб туради.

ТАСАВВУФ, *суфийлик* — ислом да инсонни руҳий ва ахлоқий жиҳатдан комиллик сари йўлловчи таълимот. Т. сўзининг ўзаги ва мазмуни ҳақида олимлар турли фикр ва тахминлар билдиришган. Улар ичида Ибн Халдуннинг фикри ҳақиқатга яқин деб эътироф этилган. У «Муқаддима» асарида Т. «сувф» — «жун», «пўстин» сўзидан олинган бўлиши керак, зеро қадимдан таркидунё қилган зоҳидлар жундан тўқилган кийим ёки пўстин кийиб юришни одат қилганлар, бу б-н улар башанг кийиниб юрувчи аҳли дунёлардан фарқли ҳаёт тарзини ўзларида намоён этганлар, дейди. Т. ва «суфий» сўзлари 9-а.нинг бошларида яшаган Абу Ҳошим Суфийдан бошлаб жорий этилган. Ундан олдинги даврларда бу атама ўрнида «зуҳд» («зоҳидлик», «таркидунёчилик»), «тақводорлик», «парҳезкорлик» каби сўзлар ишлатилган. Ибн Халдуннинг фикрига кўра, саҳобалар, тобеинлар ва улардан кейинги аср кишиларида ҳидоят, ибодат, тақво ва зоҳидлик каби ҳиссиётўғулар мужассам бўлган. Лекин ҳижратнинг 2-асри ва ундан кейинги даврга келиб, одамларнинг кўпчилигида мазкур хусусиятлар ўрнида дунёпарастлик, дин ишларига бепарволик, кибр ва риёкорлик каби салбий хусусиятлар пайдо бўла бошлагандан кейин обидлик ва зоҳидликни ихтиёр қилган бир гуруҳ кишилар Т. ва суфийлик номи б-н ажралиб чиққанлар. Т. турлича талқин қилинган. Мас., Маъруф ал-Кархий (815 й.в.э.) фикрича, «Т. — ҳақиқат сари интилиш, одамлардан тамагирлик қилмаслик ва фақирликни ихтиёр этишдир». Зуннун ал-Мисрий (859 й.в.э.), «Суфий бойлик истаб ўзини чарчатмас ва йўқотган бойлигига ачиниб, безовта бўлмас», деса, Жунайд ал-Бағдодий (909 й.в.э.) «Т. — қалбни соф тутмоқ, туғма заифлик ва нохуш ахлоқлардан фориғ бўлиб, ҳайвоний ва нафсоний туйғулар устидан ғалаба қилмоқ», деб таъриф берган. Яна у «Т. бир уй бўлса, шариат унга кирадиган эшикдир», деган. Сўфи Оллоёр бу таърифни қувватлаб:

Шариатсиз киши учса ҳавоға
Кўнгил берма анингдек ҳуднамоға

деб ёзади. Мисрлик олим Иброҳим Басюний «Исломда тасаввуфнинг пайдо бўлиши» китобида ҳижрий 3- ва 4-а.ларда яшаб ўтган олимларнинг Т. ҳақидаги 40 та таърифини келтиради. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Т. ислом шариати талабларини ҳам ихлос б-н бажарган ҳолда зуҳд, тақво, камтарлик каби олижаноб фазилатларни ўзида мужассам этиб, нафсни поклаш йўли б-н комил инсон даражасига эришишга ҳаракат қилишдан иборат. Т.нинг ўзига хос истилоҳи мавжуд. Мас., Т. илмидан сабоқ берувчи шахс— шайх, муршид, пир, эшон, хожа, мавло, мавлоно, махдум каби унвонлар б-н танилган. Т.дан сабоқ олувчи шахс — мурид, солик, аҳли дил, аҳли ҳол, мутасаввиф каби номлар б-н аталган. Т. бўйича олий мақомларга эришган соҳибкаромат пирлар — валий, авлиё, қутб, ақтоб, автод, чилтон, абдол, аброр, аҳрор, нужабо, нуқабо, сиддиқ, ғавс ва ҳ.к. дейилган. Т. аҳли баъзан ошиқ, фақир, ҳақир, дарвеш, қаландар, зоҳид, ориф, деворна, аҳли муҳаббат, аҳли сулук, ржолул-ғайб, савдойи, гадо каби атамалар б-н ҳам ифода этилган. Т. истилоҳи асосида ижод этган шоирлар мажоз услубини танлаганлар. Шунинг учун ҳақиқат, мажоз, ташбеҳ, истиора каби мантиқий қоидалардан бохабар бўлмаган китобхон Навоий, Фузулий, Атойи, Умар Хайём каби мумтоз адабиёт намояндаларининг шеърларини тўла англаши қийин кечади. Т. тарихида кўпгина олимлар Т.га доир сўзлар изоҳига бағишланган луғат ва қомусларни ёзиб қолдирганлар. Улардан айримлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Т. тариқатларининг инсоният маънавиятини юксалтиришга қўшиб келаётган беназир ҳиссаси бутун дунё халқи томонидан эътироф этилса-да, баъзан ислом оламида Т.га салбий назар б-н қараш, унинг тариқатлари, машойихлари ва кароматларини инкор этиш кўзга ташланади. Бурҳониддин ал-Биқоий (1406—1480)нинг «Тасаввуф инқирози», Абдураҳмон Димашқийнинг «Нақшбандия таҳлили» китоби ва б. китобларда Т.нинг барча тариқатлари ва уларга доир асарлар ҳамда машойихлар қаттиқ танқид қилинган. Азиз-авлиёларнинг мақбара ва мозорларини зиёрат қилиш ширк деб саналган. Ваҳоланки, уларнинг бу даъволари шаръан асоссиздир.

Ислом ҳуқуқшунослигида, яъни шаръий кўрсатмаларни амалга татбиқ этишда 4 та фиқхий мазҳаб бўлганидек, Т.да ҳам бир неча тариқатлар шаклланган. Машҳурлари — тайфурия, жунайдия, ҳакимия, қодирия, *яссавийлик, маломатийлар,* рифоия, *кубровийлик, суҳравардийлик,* чиштия, акбария, шозилия, *бектошия,* мавлавия, *нақшбандия*, санусия тариқатларидир. Мустақиллик йиллари мамлакатимизда Т. тариқатларини ўрганиш, унга доир асарларни таржима қилиш, атоқли машойихларнинг мақбараларини қайта қуриш ва таъмирлашга аҳамият берилмоқда. Ҳаким *Термизий,* Нажмиддин *Кубро*, Абдухолиқ Ғиждувоний, Хожа Аҳмад *Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий,* Шайх Зайниддин, *Занги ота, Шайх Хованди Тоҳур* ва б. кўплаб Т. тариқатларига мансуб пири комилларнинг ҳаёт ва ижодларини чуқур ўрганиш, қолдирган асарларидан халқимизни баҳраманд этиш борасида муайян ишлар қилинди.

Ад.: Комилов Н., Тасаввуф (1-китоб), Т., 1999; Жузжоний А. Ш., Тасаввуф ва инсон, Т., 2001; Ҳаққулов И., Тасаввуф сабоқлари, Бухоро, 2000.

Абдулазиз Мансур.

ТАСБИҲ (араб. — худони мақташ, шарафлаш) — дуолар ва ибодат сўзларини ҳисоблаш учун ишлатиладиган мунчоқ шодаси. Т. ишлатиш кенг тарқалган барча динларда учрайди, диндорлик ва тақводорлик белгиси ҳисобланади.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ — *рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графика*ни бирлаштирган нафис санъат тури; воқеликни унинг осонгина илғаб олинадиган фазовий шаклларда кўргазмали образларда акс эттиради. Т.с. турлари ўз хусусиятларига қараб реал борлиқни объектив мавжуд сифатлари — ҳажм, ранг, фазо, шунингдек, предметнинг моддий шакли ва нур-ҳаво муҳити, ҳаракат ва ўзгаришлари ҳиссини яратади, бунда тасвирнинг ҳиссий конкретлилигидан *иллюзионизм*га ўтиш мумкин. Т.с. фақат кўриш мумкин бўлган нарсаларнигина тасвирлаб қолмай, балки асарларида ҳодисаларнинг вақтинчалик ривожи, унинг у ёки бу қисми (фабула), эркин ҳикоянавислик, динамик ҳаракатларни ҳам акс эттириб, дунёни ғоявий ўзлаштириш имкониятларини кенгайтиради. Т.с. инсоннинг руҳий қиёфасини, унинг ўзгалар б-н ўзаро муносабатларини, тасвирий ҳолатнинг психологик ва эмоционал мазмунини ҳам ёритади. Баъзан мавжуд бўлмаган, рассом тасаввурининг маҳсули бўлган образларни ҳам юзага келтиради. Инсоният тарихидаги турли даврларни акс эттиради. Даврнинг фақат ҳиссий ҳолатигина эмас, балки унинг ғоявий моҳияти, сиёсий, фалсафий, эстетик ва этик ғоялари ҳам Т.с.нинг мазмунига айланади. Т.с. образларининг кўргазмалилиги рассомга ҳаётнинг муайян ҳодисасига ўз муносабатини юксак даражада ифодалашига имкон беради; шу туфайли ҳаётни билишнинг фаол шакли сифатида жамиятнинг ижтимоий ҳаётида, маълум тизимнинг оммавий онгини қарор топишида муҳим роль ўйнайди. Оламни билишнинг шаклларидан бири сифатида ижтимоий онгни шакллантиради ҳамда халқ орзу-умидларини ифодалаш шакли сифатида ҳам катта аҳамият касб этади. Замонавий шароитда умумғоявий курашларнинг бир бўлаги сифатида намоён бўлади.

Инсониятнинг меҳнат фаолияти, эътиқодлари, диний қарашлари замининда Т.с. пайдо бўлган ва ривожланган. Қад. тош асрининг илк босқичидаёқ инсон ўз эҳтиёжи учун зарур бўлган буюмларни яратиш, либос, турар жойлар тайёрлаш жараёнида қулайлик, мақсадга мувофиқлик тушунчалари ривожланиб, ритм, симметрия ҳисси ортди. Марҳумлар б-н видолашув, дафн маросимларида марҳумлар қабрига турли буюмлар қўйиш одатларида Т.с.нинг фазовий фикр юритиш, фазовийлик, кенглик, олам тушунча ва тасаввурлари шаклланиб борди. Тош, суяк, кейинчалик сополдан ишланган турли шакл ва ҳайкалларда, қоятошларга, ғор деворларига чизилган, рангда ишланган расмларда ибтидоий инсоннинг меҳнат фаолияти, дунё, борлиқ ҳақидаги ўй-хаёллари, ўзга дунё тўғрисидаги тасаввурлари мужассамлашган (қ. *Ибтидоий санъат*).

Болаликтепадан топилган деворий расмнинг бир қисми.





«Қўшиқ» (Р. Чориев, 1988).

Ижтимоий жамоа тузумининг инқирози ҳамда меҳнат тақсимотининг юзага келиши, ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиши Т.с. ривожида муҳим ўринни эгаллайди. Т.с. инсон фаолиятининг маълум соҳасига айланиб давр руҳияти, унинг сиёсий, маънавий ва ниҳоят эстетик қарашларини акс эттирувчи манбага айланди. Қад. Шарқ мамлакатларида, жумладан Қад. Мисрда Т.с. инсоннинг дунё, борлиқ тўғрисидаги тушунча ва тасаввурларини, худолар даражасига кўтарилган фиръавнларни улуғлаш қуролига айланди. Юнонистонда Т.с. жамиятнинг эркин фуқаросига қаратилган ва антик мифологиянинг ғояларини пластик моддийлаштирилган кўринишида камол топди, Қад. Рим реализмида мураккаб инсон жисми намоён бўлди.

Инсоният цивилизациясининг муҳим ўчоқларидан ҳисобланган Ўрта Осиё, унинг ажралмас қисми Ўзбекистон ҳудудида ҳам Т.с. ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаб, давр ҳамда инсон тафаккуридаги нозик ўзгаришларни ўзида акс эттиради. *Зарautсой расмлари*, Хоразм, Суғд, Бақтрия маҳобатли ҳайкал ва рангтасвирлари шунинг далилидир.

Ўрта асрлар Т.с.и услуб жиҳатидан ранг-баранг, турлари кенг ва хилмахил, бу даврда маҳобатли ҳайкалтарошликнинг нодир намуналари юзага келди. Ҳиндистон, Индонезия, Ҳинди-Хитой ўлкаларида бетакрор ҳайкалтарошлик асарлари яратилди. Ўрта Шарқ мамлакатларида *миниатюра*нинг ўзига хос тури яратилган бўлса, Ўрта аср Европа маданиятида ҳайкалтарошлик ва рассомлик диний эътиқод ва дунёқарашлар заминида ўзига хос йўналиш ва мазмун кашф этди, икона санъати равнақ топди. *Роман услуби* ва *готика*да барпо этилган меъморий обидаларда *санъатлар синтези*нинг ажойиб намуналари яратилди.

13—16-а.лар Т.с.ида дунёвий мавзу ва қарашларнинг кучайиб бориши тасвирларда борлиқда мавжуд шакл ва кўринишларнинг ортиши б-н белгиланади. Шу ҳаракат ва тараққиётда Т.с.нинг қонун-қоидаларини илмий асосда ўрганишга қизиқиш ортди. Оптика, анатомия, перспектива, нурсоя назариясига оид муҳим тадқиқотлар қилинди. Мойбўёқ техникаси мукаммаллашди, ижодкорлар антик санъат анъаналарига таянган ҳолда Уйғониш даври инсонпарварлик ғояларини моддийлаштиришга ҳаракат қилдилар.

17—19-а.ларда Т.с. услуб жиҳатидан ранг-баранг, миллий маҳаллий мактаблар ривожи б-н санъат оламининг кенгайиши бошланди. Бу даврда, айниқса, *монументал санъат* ўзининг ҳақиқий гуллаш даврини бошидан кечирди, рассомлар, меъморлар, ҳайкалтарошлар, ҳунармандлар санъатлар синтезининг ажойиб намуналарини яратдилар. Бу ютуқларда рассом ва ҳайкалтарошларнинг ўрни алоҳида. Т.с. тур ва жанрлари кўпайди, реалистик йўналишдаги жанрлар (*портрет, манзара, натюрморт, маиший жанр*) етакчи ўринга чиқа бошлади. Уйғониш даври Т.с.ига хос бўлган возминлик, чизиқ, ранг, фактура мутаносиблиги ўрнини жўшқин шакл ва ранглар ўйини эгаллаб безакдорлик хусусиятларининг ортиши кабилар кузатилади. 17-а.дан Т.с.да *классицизм* йўналиши ҳукм сургани ҳолда борлиқни ўзига ўхшаш шаклларда акс эттирувчи асарлар яратилиши ортиб борди. Академик таълим тизимининг йўлга қўйилиши проф. санъат мактабларининг тараққиётини таъминлади. Мумтоз (классик) реалистик (академик) санъат услубларидан чекиниш, ноанъанавий услублар изламишга интилиш бошланди. Бу ҳол *импрессионизм, постимпрессионизм* ва б. услубларнинг шаклланиши ва ривожланишида ўз ифодасини топди.



«Рақс» (Ч. Аҳмаров, 1971).

20-а. Т.с.и мураккаб ва зиддиятли. Бир томонда классик реалистик санъатнинг талаб ва услублари сақлангани ҳолда уни ифодавийлигига эътибор қаратилишида, ишланган ҳар бир образни чуқур мажозий мазмунлар б-н тўлдиришга интилиш кузатилса, аксинча ноанъанавий Т.с. услубида янги ифода ва тасвир воситаларини топишга, бутунлай янгича санъат яратишга интилиш ҳаракати кучлилиги намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Т.с.и жаҳон ҳамжамиятида содир бўлаётган жараёнлар б-н ҳамнафас бўлиб, ҳар бир ижодкор ўз қараш ва кечинмаларини янгича услуб ва шаклларда ифода этишга интилиши б-н характерланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов ташаббуси б-н Тошкент ш.да *Ўзбекистон тасвирий санъати галереяси* барпо этилиб 2004 й. август ойида очилди.

Неъмат Абдуллаев.



ТАСИС (Techical Assissance to Commonwealth of Indepent States) — *Европа Иттифоқи* томонидан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) мамлакатларига Европа Иттифоқи Комиссияси (ЕИК)нинг грант маблағлари ҳисобидан техникавий ёрдам кўрсатиш дастури. 1991 й.да ишлаб чиқилган. Дастур бозор иқтисодиётига ўтиш ва демократик жамиятни барпо этиш жараёнини қўллаб-қувватлаш мақсадларини кўзлайди. Янги технологиялар киритиш учун бегараз маблағлар ажратиш, ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш, мутахассислардан иборат гуруҳларни юбориш, профессионал тайёргарликни амалга ошириш, махсус тадқиқотлар ўтказиш ва бошқарув масалаларида маслаҳат ёрдами кўрсатиш ва б.ни амалга оширади.

Т. дастурига киритилиши мумкин бўлган лойиҳаларни фақат унга ҳамкор мамлакатлардаги миллий ва маҳаллий ташкилотлар таклиф қилишлари мумкин. Таклиф қилинган лойиҳа ушбу мамлакат бўйича тайёрланган стратегия ва йўналиш дастурида кўзда тутилган мақсадларга мос келмоғи лозим. Лойиҳа мазкур давлатдаги Т. дастурининг Мувофиқлаштириш бюросига топширилади. Бюро ушбу таклифга баҳо беради ва дастлабки танловдан сўнг кейинги муҳокамалар учун Комиссиянинг ушбу мамлакатдаги ваколатхонаси ёки тўғридан-тўғри Брюсселдаги МДҲ б-н шуғулланувчи Бошқармаси орқали Европа Иттифоқи Комиссиясига тақдим этади. Шундан сўнг ушбу лойиҳа Т. ҳаракат дастурига киритилади. Т. бошқа донорлар ва халқаро ташкилотлар б-н яқин ҳамкорликда ишлайди. Т. нинг мамлакатимиздаги фаолияти 1992 й.да бошланган ва Ўзбекистон Республикаси б-н Европа Иттифоқи ўртасида 1996 й.да имзоланган Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим асосида ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг Ташқи иқтисодий алоқалар ва хорижий сармоялар департаменти ҳузуридаги ЕИКнинг техникавий ёрдамини мувофиқлаштириш Бюроси томонидан бошқарилади.

Т. доирасида Ўзбекистонда амалга оширилган лойиҳаларнинг умумий ҳажми 1992 йилдан 2003 й.га қадар 125,8 млн. еврони ташкил этди. Т.нинг «Хусусий фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш лойиҳаси» бўйича 1997 й.да Фарғона ва Сирдарё вилоятларида чорвачилик ва боғдорчилик соҳасида катта қўламдаги ишлар — фирмаларни бошқариш, фермер хўжаликларини ташкил этиш, фермерлар уюшмаси моделини барпо этиш дастурлари амалга оширилди.

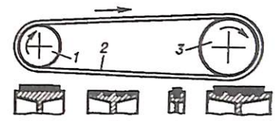
Т. лойиҳасидаги Тошкент ш.да Республика товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси ҳузурида ташкил этилган Бозор кўникмаларини ривожлантириш маркази кичик ва ўрта бизнес соҳасида малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш б-н шуғулланади. Шунингдек, Т. таркибий ислоҳотлар ҳамда ташкилотларни ислоҳ қилиш, қ.х. ва агросаноат тармоғи, инфратузилмаларни, айниқса энергетика ва телекоммуникацияларни ривожлантиришга жиддий эътибор бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Т.нинг умумий қиймати 7,2 млн. евро бўлган «Ўрта Осиёнинг минтақавий нефть-газ инфраструктураси учун кичик хажмдаги инвестицияларни молиялаштириш» (ИНОГЕЙТ дастури); «Ўрта Осиё темир йўллари телекоммуникацияси» (ТРАСЕКА дастури); «Ғарбий Тяньшаннинг биохилма-хиллигини сақлаш»; «Ўзбекистонда атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича миллий ҳаракат режаси ва экология сиёсатини амалга оширишни қўллаб-қувватлаш» (NEAP-II) каби лойиҳаларида қатнашмоқда (2004).

Т. томонидан молиялаштириладиган асосий устувор йўналишлар: давлат корхоналарининг қайта ташкил этилиши ва хусусий секторни ривожлантириш; озиқ-овқат маҳсулотларини и.ч., қайта ишлаш ва тақсимлашнинг самарали тизимини яратиш; энергетика, транспорт ва алоқа инфраструктурасини ривожлантириш; ядро хавфсизлигини таъминлаш; атроф муҳитни муҳофаза қилиш; давлат бошқаруви, ижтимоий ҳимоя ва таълим тизимларини ислоҳ қилиш ва б. дан иборат. Ҳар бир мамлакат Т.нинг лойиҳаларини ўзининг ички эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда танлайди.

Фарҳод Курбонов.

ТАСЛИМ БЎЛИШ, сўзсиз таслим бўлиш, капитуляция — (халқаро ҳуқуқда) — урушаётган томонлардан бирининг енгилганлигига иқрор бўлиб, қаршилик кўрсатишни тўхтатиши ва қуролни ташлаши. Т.б. капитуляция тўғрисидаги ҳужжатни имзолаш тарзида узил-кесил расмийлаштирилади. Одатда, бунда ҳамма қуроллар, техника, ҳарбий мулк ғолиб ёки ғолиблар ихтиёрига ўлжа сифатида, шахсий таркиб эса — асирлар тарзида берилади. Мағлуб томон ҳеч қандай шартлар, қўшимча изоҳларни ўртага қўймай сўзсиз Т.б. актини имзолайди (мас., 1945 й. фашистлар Германияси ва милитаристик Япониянинг Т.б.и).

ТАСМАЛИ УЗАТМА — машина механизмларида айланма ҳаракатни бир валдан иккинчи валга тасма ёрдамида узатувчи механизм. Валларга ўрнатилган шкивлар ва тасмалардан иборат. Тасма б-н шкив орасида ҳосил бўлувчи ишқаланиш кучи ҳисобига тасма етакчи шкивдан етакланувчи шкивга буровчи момент узатади. Тасмаларнинг типига қараб, Т.у. ясси, понасимон, доиравий кесимли ва б. тасмали хилларга бўлинади (расмга қ.). Ясси ва доиравий Т.у.да битта, понасимон Т.у.да эса бир неча (одатда, камида 6—8 та) тасма ишлатилади. Т.у. оддийлиги, таннархининг пастлиги, ҳаракатни анча узоқ (15 м ва ундан ортиқ) масофага узата олиши, шовқинсиз ишлаши, механизмларни ортиқча зўриқишдан сақлаши ва б. хусусиятлари б-н бошқа узатмалардан фарқ қилади; тасмаларнинг тез ейилиши, узилиши, ўлчами катталиги, вал ва шкивларга катта куч тушиши, узатиш нисбатининг доимий эмаслиги ва б. унинг камчилигидир. Т.у., 30 кВт дан бир неча юз кВт гача қувват узатишда қўлланилади. Т.у. автомобиллар, станоклар, тикув машиналари ва б.да ишлатилади.



Тасмали узатма схемаси ва тасмаларнинг кесимлари: *а* — ясси тасмали; *б* — понасимон тасмали; *в* — доиравий тасмали; *г* —ярим понасимон тасмали; *1* ва *3* — етакчи ва етакланувчи шкивлар; *2* — тасма.

ТАСМАН (Tasman) Абел Янсзон (1603, Лутгегаст, Гронинген провинцияси — 1659, окт., Жакарта) — голландиялик денгизчи сайёҳ, Нидерландиянинг Ост-Индия компаниясида хизмат қилган. 1638—41 й.ларда савдо кемасига қўмондонлик қилиб, Шарқий Осиё денгизларида сузган. Шим.-да Япониягача сузиб бориб, Бонин о.ни кашф қилишда (1639) қатнашган. Океания (1642—43) ва Австралияни (1644) тадқиқ қилган экспедицияларга бошчилик қилган. Т. 1-экспедициянинг мақсади бўлган «номаълум жан. материк»ни излаш давомида Ван-Димен Ернинг жан. ва шарқий соҳилларини (1853 й.да орол унинг номига қўйилган), Янги Зеландиянинг ғарбий соҳили, Три-Кингс ва Тонга о.ларини, Фижи гуруҳидаги баъзи ороллари топиб харитага туширган. 2-экспедиция Карпентария қўлтиғининг жан. ва ғарбий соҳиллари, Австралиянинг шим.-ғарбий қисмигача етиб борди. Иккала экспедиция Австралиянинг алоҳида қуруқлик эканлигини, тахмин қилинган жан. материк б-н туташ эмаслигини тасдиқлади. Австралия б-н

Янги Зеландия оралиғидаги денгиз, орол, Янги Зеландиянинг Жанубий о.даги қўлтиқ, музлик ва б. географик объектлар Т. номи б-н аталган.

ТАСМАН ДЕНГИЗИ — Тинч океаннинг чекка денгизи. Ғарбдан Австралия б-н Тасмания о., шарқдан Янги Зеландия, Норфолк ва Янги Каледония о.лари ўраб туради. Майд. 3336 минг км². Энг чуқур жойи 6015 м. Сувининг т-раси юза қисмида фев.да шим.да — 27°дан жан.да 14—15°гача, авг. ойида шим.да 23°дан жан.да 9—11°. Шўрлиги 35—35,5‰. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади (5,3 м гача). Балиқ овланади. Асосий портлари: Сидней, Брисбен, Ньюкасл, Окленд, Нью-Плимут. Денгиз сайёҳ А. *Тасман* номи б-н аталган.

ТАСМАНИЯ — Австралиянинг жан.-шарқий қирғоғи яқинидаги орол. Материкдан Басс бўғози орқали ажралган. Атрофидаги ороллар б-н Австралиянинг Тасмания штатини ташкил этади. Штат майд. 68,4 минг км². Аҳолиси 470 минг киши (2000), асосан, инглиз-австралияликлар. Маъмурий маркази — Хобарт ш. Орол қирғоқлари қояли, тик. Марказий қисми ўрмонлар, баланд бўйли ўтлар б-н қопланган плато, энг баланд жойи 1617 м (Осса тоғи). Иқлими шим.да субтропик, жан.да мўътадил нам иқлим. Йилига 600—2100 мм ёғин ёғади. Дарёлари серсув ва серостона. Тупроқлари қўнғир ўрмон, тоғ-ўтлоқи сариқ ва қизил тупроқ. Эвкалиптли ва игна баргли ўрмонлар, ўтлоқ ва ботқоқликлар бор. Ҳайвонот дунёси *Австралия зоогеографик области*га мансуб.

Т. — мамлакатнинг саноати ривожланган штатларидан. Энергия кўп талаб этувчи саноат тармоқлари етакчи ўринда. ГЭС кўп. Фойдали қазилмалардан мис, темир, рух, қўрғошин, қалай, олтин, мис, тошкўмир қазиб олинади. Йирик рангли металлургия корхоналари, целлюлоза-қоғоз, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ёғоч тайёрланади. Минерал ўғитлар ишлаб чиқарилади. Қ.х.да чорвачилик (қўйчилик, қорамол боқиш) етакчи ўринда. Деҳқончиликда, асосан, ем-хашак экинлари, донли экинлардан буғдой экилади. Сабзавотчилик, боғдорчилик б-н шуғулланилади. Асосий порти — Хобарт.

Орол 1642 й.даги А. *Тасман* экспедициясидан кейин европаликларга маълум бўлган. 1788 й.да Англия мустамлакаси деб эълон қилинган. 1853 й.гача Ван-Димен Ери, ўша йилдан Т. деб аталган. 1815 й.да Т.га ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқи берилган. 1901 й.да Австралия Иттифоқи тузилгач, Т. унинг таркибига штат бўлиб кирди.

ТАСМАНИЯЛИКЛАР — Тасмания о.нинг туб аҳолиси, дайди овчи қабилалар. 1806—76 й. мобайнида инглиз мустамлакачилари томонидан бутунлай қириб ташланган. Тахминий баҳоларга кўра, 19-а. бошида Т.нинг сони бир неча минг киши бўлган. Хўжалиги, техникаси, маданий тараққиёти жиҳатидан улар 19-а.да Ер юзидаги энг қолоқ этник гуруҳлардан бири саналган. Т.нинг қабилавий тиллари ва лаҳжалари, уларнинг ижтимоий тузуми, этногенези деярли ўрганилмаган. Т.да диний эътиқодлар мавжудлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам мунозарали.

ТАСМАСИМОН ЧУВАЛЧАНГЛАР, цестодлар (Cestoda) — ясси чувалчанглар синфи. Ҳайвонлар ва одам ичагида, баъзан бошқа органларида паразитлик қилади. Гавдаси тасмасимон (номи шундан), уз. мм нинг бир неча улушидан 30 м гача, бош (сколекс), бўйин ва стробиладан иборат. Бошида ёпишув органлари (сўрғичлар, илмоқлар, хартумлар ва б.) жойлашган. Бўйин қисми ўсувчи ёш бўғим (проглотид)лардан иборат. Стробиласи, одатда, бир нечтадан ўнлаб, ҳатто юзлаб бўғимларга бўлинган. Жинсий органлари гермафродит, ҳар бир бўғимида битта ёки бир жуфтдан бўлади. Танаси ботиб кирган киприксиз эпителий б-н қопланган. Ичаги бўлмайди, танасининг юзаси орқали ичакдаги суюқ озиқни сўриб олади. Жуда серпушт, айрим турлари бир йилда 600 млн.гача тухум қўяди. Ҳўжайин алмаштириб ривожланади. Тухумлари ичида ташқи муҳитда 6 илмоқли онкосфера личинкалар ривожланади. Тухумлар оралиқ хўжайин ичагига тушганида личинкаси қон орқали турли органларга бориб, пуфак (финна)га айланади. Асосий хўжайин финнали орган (гўшт, жигар ва б.)ни еб, паразитни юқтиради. Асосий хўжайин ичагида финнадан чиққан личинка ичак деворига ёпишгач, янги бўғимлар чиқариб ўсади. Айрим Т.ч. 2 оралиқ хўжайинда ривожланади. 9—10 туркум, 3000 га яқин тури бор. Тиббий нуқтаи назардан қорамол тасмасимон чувалчанги, эхинококк, занжирсимон тасмали чувалчанглар, қўй мия қурти, сербар Т.ч., лигула ва б. катта аҳамиятга эга.



Тасмасимон чувалчанглар: *1* — чўчқа тасмасимон чувалчанги; *2* — унинг боши; *3* — эхинококк; *4* — унинг финнаси.

ТАСМАЧИСОЙ (Тасманчисой, Ўртабулоқ; юқори ва ўрта оқимида Жизмонсой) — Навоий вилояти Хатирчи туманидаги сой. Оқдарёнинг ирмоғи. Уз. 38 км, ҳавзасининг майд. 33 км². Оқтов тизмасининг жан. ён бағридаги булоқдан бошланади. Қор-ёмғир сувлари, қисман булоқлардан тўйинади. Т. суви суғоришга сарфланади. Навандак қишлоғидан қуйироқда сой ҳар йили қуриб қолади. Мурдаш қишлоғи ёнида ўртача кўп йиллик сув сарфи, 0,099 м³/сек, оқим модули 3,0л/сек.км². Энг кўп суткалик сув сарфи мартда, сув тошқини март — апр.да кузатилади.

ТАСМЎЛА МАДАНИЯТИ (археология да) — Марказий Қозоғистондаги илк темир даври маданияти (мил. ав. 7—3-а.лар). Павлодар вилоятининг Тасмўла дарасидаги мозорқўрғон номи б-н аталган. Скифлар маданиятига хос «ҳайвонлар тасвири услуби»да ишланган ноёб санъат дурдоналари топилган. Хўжалиги кўчманчи чорвачилик бўлган.

ТАСНИФ (араб. — саралаш, тартибга солиш), классификация — илм ёки инсон фаолиятининг бирор соҳасига оид ўзаро бир хил тушунчалар системаси. Т. ҳар бир фанга хос муҳим мантиқий амал бўлиб, унинг воситасида шу фан доирасида тўпланган билимлар қатъий тартибга солинади. Фанни ўрганишда бундай Т. қулайлик туғдиради. Т.да бўлинувчи ва бўлувчи тушунчалар ўзининг қатъий ўрнига эга бўлади. Т. натижасида фанда муҳим аҳамият касб этувчи жадваллар, чизмалар, графиклар, кодекслар вужудга келади. Табиий ва сунъий Т.лар бир-биридан фарқ қилади. Табиий Т. объектларнинг муҳим белгиларига асосланади (мас., кимёвий элементларнинг даврий системаси). У и.т.нинг натижаси ва муҳим воситаси бўлиб, билиш жараёнида катта аҳамиятга эга. Сунъий Т. асосида объектларнинг номуҳим белгилари ётади ва турли-туман предметларни тартибга солиш учун хизмат қилади (мас., кутубхонада китобларни алфавит бўйича жойлаштириш). Т.да мантиқдаги бўлиш қоидаларига қатъий риоя қилиш лозим. Т.лаш давр ўтиши б-н ўрганилаётган объект ҳақидаги билимларимизнинг ривожланишига мос равишда такомиллаштириб, тузатилиб, ривожлантирилиб борилади. Т.лаш ҳар бир тушунчанинг тафаккур тизимидаги ўрнини аниқлаб беради. Т.лаш натижасида ҳосил бўлган билим предметнинг асосий хусусиятлари ҳамда улар ўртасидаги муносабатларни аниқлашга имкон яратади ва бу билимлар тартибга солинган билим ҳисобланади.

Билимларнинг келиб чиқиши, илмлар тартиби, структураси ва ўзаро муносабатини ўрганишда фанлар Т.и муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу масала б-н ўтмишда кўп олимлар, жумладан, Аристотель, Форобий, Ибн Сино, Ф. Бэкон, Декарт, Миль, Спенсер, Кант шуғулланган.

Баҳтиёр Тўраев.

ТАСНИФ — 1) Шашмақом чолғу бўлимида биринчи, моҳияти бўйича бош қисм. Т.лар мақом номи б-н қўшилиб, Таснифи Бузрук, Таснифи Рост, Таснифи Наво, Таснифи Дугоҳ, Таснифи Сегоҳ ва Таснифи Ироқ деб юритилади. Ушбу намуналарнинг аксарияти қад. кўринишга эга доира усули жўрлигида янграйди. Т.лар мақом ижрочилигида етакчи чолғу бўлмиш танбур машқларидан келиб чиққан. Ҳар бир Т.да муайян мақомнинг таянч пардалари негизида ўзига хос куй-оҳанглар баён этилади. «Хона» ва «бозгўй» куй тузилмаларининг навбатма-навбат алмашинуви натижасида Т.ларнинг умумий шакли гавдаланади, ривожи жараёнида эса *«пешрав»* услуби етакчилик қилади; 2) Эрон ва Озарбайжонда (тесниф) кичикроқ шаклдаги мақом *тароналарига* ўхшаш лирик ашулалар.

ТАСОДИФ — қ. *Зарурият ва тасодиф.*

ТАСОДИФИЙ ЖАРАЁН — бирор система ҳолатларининг тасодифга боғлиқ равишда вақт бўйича ўзгариши.

Амалиётнинг кўпгина масалалари ушбу Т.ж.ларни ўрганишга олиб келади: 1) $x(t) = \sum_{k=0}^{\infty} b_k \cdot \xi(t-k)$, бунда $\xi(n)$ — боғлиқ бўлмаган тасодифий миқдорлар, $t \in Z = \{\dots -1, 0, 1, \dots\}$. 2) $x(t) = \sum_{k=1}^{\infty} \xi(k)\varphi_k(t)$, $a \le t \le b$, $\varphi_k(t)$, $k=1, 2, \dots$, — $[a, b]$кесмада берилган функциялар тизими. 3) $x(t)=\xi \cdot \cos(\lambda t+\eta)$ кўринишдаги тасодифий гармоник тебраниш радиотехникада муҳим ўрин тутади, бунда ξ ва η ўзаро боғлиқ бўлмаган тасодифий миқдорлар, λ — тайин бир сон. Броун ҳаракати Т.ж.га мисол бўла олади. (Ω, A, P) — эҳтимоллик фазоси бўлсин. σ — алгебра A га нисбатан ўлчовли ва параметр t га боғлиқ тасодифий миқдорлар оиласи $\xi(t)$. Т.ж. дейилади. Бунда параметр t ихтиёрий табиатли тўплам T да ўзгариши мумкин (тасодифий функция). Параметр t кўпинча амалиётда вақт деб талқин қилинади. Агар $T = Z$ ($T=R$) бўлса, $\xi(t)$ Т.ж. дискрет (узлуксиз) вақтли Т.ж. дейилади. Агар Т. ж.нинг ўрта қиймати $M\xi(t)=m$ ўзгармас сон ва корреляцион функцияси $B(t, s)=M\xi(t)\xi(s)$ фақат $t-s$ айирмага боғлиқ бўлса, Т.ж. $\xi(t)$ кенг маънода стационар дейилади. Дискрет вақтли кенг маънода стационар жараён $\xi(t)=\int_{-\pi}^{\pi} e^{it\lambda} dz(x)$ кўринишида тасвирланади.

ТАСОДИФИЙ МИҚДОР — тажриба натижасида у ёки бу қийматларни қабул қилувчи миқдор. Телефон стансига маълум бир вақт оралиғида мижозлардан келадиган чақириқлар сони, бир йил давомида бирор вилоятда бўладиган ёмғирли кунлар сони, тасодифий равишда танланган кишининг бўйи Т.м.ларга мисол бўла олади. Т.м. бўлиши ихтиёрий ҳақиқий х сон учун $\{\omega:\zeta(\omega)<x\}$ тўплам А га тегишли эканлигини билдиради $F(x)=P\{\omega:\xi(\omega)<x\}$функция Т.м. $\zeta(\omega)$нинг тақсимот функцияси дейилади. Агар Т.м. чекли ёки саноқли $x_1, x_2, \dots x_n, \dots$қийматларни $p_1, p_2, \dots p_n, \dots$ эҳтимоллар б-н қабул қилса, $\xi(\omega)$ Т.м. дискрет Т.м. дейилади. Агар Т.м. $\xi(\omega)$нинг тақсимот функцияси $F(x) = \int_{-\infty}^{x} \varphi(x)dx$ кўринишида бўлса, $\xi(\omega)$ узлуксиз Т.м. дейилади, бунда $\varphi(x) \ge 0$ ва $\int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x)dx = 1$ Биномиал қонун ва нормал қонун бўйича тақсимланган Т.м. лар амалиётда кенг тарқалган ўлчовли функция Т.м. дейиладиган Ω да аниқланган $\zeta(\omega)$ функциянинг Т.м. бўлиши ихтиёрий ҳақиқий х сон учун $\{\omega:\zeta(\omega)<x\}$ тўплам А га тегишли эканлигини билдиради $F(x)=P\{\omega:\xi(\omega)<x\}$функция Т.м. $\zeta(\omega)$нинг тақсимот функцияси дейилади. Агар Т.м. чекли ёки саноқли $x_1, x_2, \dots x_n, \dots$қийматларни $p_1, p_2, \dots p_n, \dots$ эҳтимоллар б-н қабул қилса, $\xi(\omega)$ Т.м. дискрет Т.м. дейилади. Агар Т.м. $\xi(\omega)$нинг тақсимот функцияси $F(x) = \int_{-\infty}^{x} \varphi(x)dx$ кўринишида бўлса, $\xi(\omega)$ узлуксиз Т.м. дейилади, бунда $\varphi(x) \ge 0$ ва $\int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x)dx = 1$ Биномиал қонун ва нормал қонун бўйича тақсимланган Т.м. лар амалиётда кенг тарқалган Т.м. дейилади. Ω да аниқланган ўлчовли функция Т.м. дейилади. (Ω, A, P) — эҳтимоллик фазоси бўлсин, бунда $\Omega=\{\omega\}$ элементар ҳодисалар фазоси, A — Ω нинг барча қисм тўпламлари σ-алгебраси, P — эҳтимоллик функцияси бўлса, Ω да аниқланган ўлчовли функция Т.м. дейилади. Ω да аниқланган $\zeta(\omega)$ функциянинг Т.м. бўлиши ихтиёрий ҳақиқий х сон учун $\{\omega:\zeta(\omega)<x\}$ тўплам А га тегишли эканлигини билдиради $F(x)=P\{\omega:\xi(\omega)<x\}$функция Т.м. $\zeta(\omega)$нинг тақсимот функцияси дейилади. Агар Т.м. чекли ёки саноқли $x_1, x_2, \dots x_n, \dots$қийматларни $p_1, p_2, \dots p_n, \dots$ эҳтимоллар б-н қабул қилса, $\xi(\omega)$ Т.м. дискрет Т.м. дейилади. Агар Т.м. $\xi(\omega)$нинг тақсимот функцияси $F(x) = \int_{-\infty}^{x} \varphi(x)dx$ кўринишида бўлса, $\xi(\omega)$ узлуксиз Т.м. дейилади, бунда $\varphi(x) \ge 0$ ва $\int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x)dx = 1$ Биномиал қонун ва нормал қонун бўйича тақсимланган Т.м. лар амалиётда кенг тарқалган Т.м. дейилади. Ω да аниқланган ўлчовли функция Т.м. дейилади. (Ω, A, P) — эҳтимоллик фазоси бўлсин. σ — алгебра A га нисбатан ўлчовли ва параметр t га боғлиқ тасодифий миқдорлар оиласи $\xi(t)$. Т.ж. дейилади. Бунда параметр t ихтиёрий табиатли тўплам T да ўзгариши мумкин (тасодифий функция). Параметр t кўпинча амалиётда вақт деб талқин қилинади. Агар $T = Z$ ($T=R$) бўлса, $\xi(t)$ Т.ж. дискрет (узлуксиз) вақтли Т.ж. дейилади. Агар Т. ж.нинг ўрта қиймати $M\xi(t)=m$ ўзгармас сон ва корреляцион функцияси $B(t, s)=M\xi(t)\xi(s)$ фақат $t-s$ айирмага боғлиқ бўлса, Т.ж. $\xi(t)$ кенг маънода стационар дейилади. Дискрет вақтли кенг маънода стационар жараён $\xi(t)=\int_{-\pi}^{\pi} e^{it\lambda} dz(x)$ кўринишида тасвирланади.

Агар $\varphi(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}}$ бунда $\sigma>0$, a — ихтиёрий ҳақиқий сон) бўлса, унга мос узлуксиз Т.м. $\xi(\omega)$ нормал қонун бўйича тақсимланган Т.м. дейилади.

ТАСОДИФИЙ ҲОДИСА (эҳтимоллар назариясида) — маълум шартлар бажарилганда рўй бериши ҳам, бермаслиги ҳам мумкин бўлган ёки бериши аниқ p ($0 \le p \le 1$) эҳтимолликка эга бўлган ҳодиса. Агар кўп тажрибалар ўтказилганда Т.ҳ.нинг рўй бериш частотаси бирор p сонига яқинлашса, мана шу сон Т. ҳ.нинг эҳтимолидан иборат бўлади. Мас., янги туғилган боланинг ўғил бўлиш эҳтимоли кўпроқ (0,515) лиги кўплаб кузатишлар асосида ҳисобланган.

ТАСПАР (Хитой манбаларида Тобо хоқон, асли туркий исми Арслон) (?—581) — турк хоқонларидан бири (572—581). *Бумин* хоқоннинг ўғли. Т. акаси *Муғон* хоқоннинг вафотидан сўнг тахтга чиққан. Т. даврида Турк хоқонлигининг куч қудрати энг юқори поғонага кўтарилган. Давлат чегаралари ғарбда Қора денгиздан шарқда Манжуриягача, шим.да Енисей дарёсидан жан.да Амударёгача кенгайган. Т. хоқон буддавийлик динига ҳомийлик қилган ва ўзи ҳам шу динни қабул қилган. Буддавийлик роҳиби Чинагупта ўн йил (574—584) ўзининг диндошлари б-н хоқон қароргоҳида яшаган ва тарғибот ишларини олиб борган. Турк тилига буддавийликнинг баъзи сутралари таржима қилинган, хоқон қароргоҳида эса бир нечта ибодатхона ва монастирлар қурилган. Унинг даврида турк ва суғд тиллари давлат тили вазифасини ўтаган. Т.нинг вафотидан сўнг Турк хоқонлигида ўзаро уруш-жанжаллар бошланиб кетган ва натижада, 603 й.да бу улкан давлат 2 қисмга бўлиниб кетган.

Ад.: Гумилев Л.Н., Древние тюрки, М., 1967; История Востока, т.2, М., 1995.

ТАССО (Tasso) Торквато (1544.11.3, Сорренто — 1595.25.4, Рим) — итальян шоири. Шоир Бернардо Тассонинг ўғли. Болонья ун-тини тугатган (1565). Диний маърифат таъсирида фалсафий скептицизмдан воз кечган, суфиёна йўлдан борган. Асарлари *классицизм* ва *барокко* услубларида яратилган. Турклар б-н Европа халқлари орасида тўқнашувлар содир бўлиб турган бир пайтда Т.нинг «Гоффредо» тарихий достони (1574—75; 1580) «Озод қилинган Қуддус» номида тўла нашр этили-

ши ўша давр ижтимоий ҳаётига жавоб бўлган. Асарда Уйғониш даври учун хос бўлган гуманизм принциплари б-н индивидуализм ва контрреформация даври ахлоқи ўртасидаги кураш ўзининг ёрқин ифодасини топган (қайта ишланган варианти «Истило қилинган Қуддус», 1593). Т.нинг «Аминта» пастораль драмаси (1573) бу жанрнинг чўққиси бўлди. Асарда чўпон Аминта ва Сильвия севгиси орқали муҳаббатнинг қудратли кучи, Уйғониш даври *пантеизми* ҳақидаги қарашлар ифодаланган. Бизга қадар Т.нинг 28 фалсафий диалоги ва шеърият назариясига оид илмий рисолалари ҳам етиб келган. Т. ижоди 17—18-а. Ғарбий Европа адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган. Вольтер, Э.Спенсер, Ж.Мильтон, Лопе де Вега ва б. бевосита Т. ижоди таъсирида бўлганлар.

ТАСТИБУТОҚ ҚАБРИСТОНИ — *жез даври*га оид ёдгорлик (мил. ав. 13—12-а.лар). Ғарбий Қозоғистондаги Тастибутоқ дарёчаси соҳилидаги Тастибутоқ овули яқинидан топилган. 3 ёдгорликдан иборат. Тастибутоқ I ва II -қабристон, III-эса, манзилгоҳ. Археолог В.С.Сорокин қазишма ишлари олиб борган (1956—58). 57 та қўрғон очилган, юзга яқин қабр қазилган, уларнинг 10 таси тош қутидан, қолганлари эса ёрма гўрлардан иборат. Қабрлардан сиртига чизиқли геометрик шаклда нақш берилган сопол идишлар, жез мунчоқлар, билагузуклар, пичоқлар, бигизлар ва турли тақинчоқлар топилган. Аҳоли чорвачилик, қисман ибтидоий деҳқончилик б-н шуғулланган. Т.қ. дан чиққан материаллар унинг *Андроново маданияти*га мансуб қабилалар б-н генетик жиҳатдан бирлигини кўрсатди.

ТАСҚАРАЛАР (Aegypiinae) — қарчиғайлар оиласига мансуб қушлар кенжа оиласи. Уз. 50 дан 120 см гача, вазни 1,5 дан 12 кг гача. Боши ва бўйни калта парлар б-н қопланган бўлиб, ўлимтикларни еганида ифлосланмайди (*болтаютар* ва хурмо Т.и бундан мустасно). Қанотлари узун, кенг ва кучли; ўлимтик қидириб ҳавода қанот қоқмасдан парвоз қилишга мослашган. Кўпчилик йирик ҳайвонлар ўлимтиги б-н озиқланади. Оёқларидаги тирноқлари қайрилмаганлиги учун ўлжасини тутиб туришга мослашмаган. Фақат болтаютар оёқлари ўлжани тутиб тура олади. Болаларига озиқни жиғилдонида олиб келади. 9 уруғ, 14 тури бор. Жан. Европа, Африка, Марказий ва Жан. Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда 4



Тасқара.

тури (қора Т., оқ бошли *қумой*, қор қумойи, болтаютар) учрайди; баланд тоғларга уя қуради. Барча турлари Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ТАСҚУЛОВ Қанилбой (1922.15.8, Бўстонлиқ тумани, Оқсоқота қишлоғи 1989.16.7) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1942 й.дан фронтда. Белоруссия фронти, 65-армиянинг 69-ўқчи дивизияси, 120-ўқчи полки разведкачиси. Т. 1943 й. 15 окт.да десант гуруҳи таркибида биринчилардан бўлиб Днепрни кечиб ўтган ва гуруҳга плацдармда мустаҳкам ўрнашиб олишларига ёрдам берган. 1943 й. 30 окт.да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Урушдан кейин юртига қайтиб, жамоа хўжалигида биригада бошлиғи бўлиб ишлаган.

«ТАТА» («Tata Sons Pvt») — Ҳиндистондаги йирик миллий монополист гуруҳ. Бомбейлик савдогар Жамшид Татанинг савдо фирмаси асосида юзага келган. 1877 й.да фирма мамлакатда биринчи саноат корхонаси — Нагпур тўқимачилик ф-касини ва 1907 й.да мамлакатда биринчи металлургия з-дини қурди. 2-жаҳон уруши бошларида гуруҳга Ҳиндистон марказий банки, суғурта ва транспорт компаниялари, тўқимачилик, галантерия ва цемент корхоналари, гидроэлектр ст-ялари кирди. Ҳиндистон миллий мустақилликка эришгач (1947) ҳамда денгиз ва авиацияда юк ташиш, суғурта иши ва тижорат банклари миллийлаштирилгач, «Т.» фаолияти, асосан, саноатда давом этди. 20-а.нинг 70-й.ларида «Т.» қудратли концернга айланди, ўз маблағини қора металлургия (активининг 30% ортиғи), машинасозлик ва автомобилсозлик (15% дан ортиқ), энергетика (10%), кимё (5% дан ортиқ) ва б. соҳаларда фаолият кўрсатди. «Т.» асосан хусусий экспортчилардан бири ҳисобланади. Гуруҳни «Тата санз прайвит» компанияси бошқаради. 70-й.ларнинг бошида гуруҳга кирган компанияларнинг умумий активи 8,5 млрд. рупияни, ишчилари сони 140 минг кишини ташкил этди. 20-а.нинг 80-й.ларида Ўзбекистонда қурилиш ишларида иштирок этди ва Тошкент ш.да меҳмонхона мажмуини қурди.

ТАТАББУ (араб. — эргашиш, издошлик) — қ. *Назира*.

ТАТАР ТИЛИ — *туркий тиллар*дан бири. Россия Федерациясининг Татаристон Республикасида, Бошқирдистон, Чувашистон, Марий Эл, Удмуртия, Мордовия республикалари ва кўплаб вилоятларининг айрим туманларида, шунингдек, Ўрта Осиёда, Қозоғистон ва Озарбайжон республикаларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 7 млн. кишига яқин (20-а. охири). Сезиларли фонетик ва морфологик тафовутларга эга бўлган 3 лаҳжаси бор: ўрта, ғарбий (ёки мишар), шарқий (ёки сибир татарлари лаҳжаси).

Т.т. фонетикаси 10 унли фонеманинг мавжудлиги, лаб-тиш в фонемасининг, ч қоришиқ ундошининг йўқлиги, баъзи унлилар позициясининг умумтурий ҳолатдан фарқланиши б-н ажралиб туради. Морфологиясида аналитик замон шакллари, етакчи феълнинг кўмакчи феъллар б-н қўшилиб, ҳаракатнинг давомийлиги, жадаллиги, тугалланган-тугалланмаганлиги каби маъноларни ифодалаши кенг тарқалган. Лексикасида арабча, форсча, русча ва рус тили орқали ўзлашган байналмилал сўзлар кўпчиликни ташкил этади. Эски адабий Т.т. ёзма ёдгорликлари 13-а.га мансуб. 19-а.нинг ўрталаридан адабий тил халқ тили б-н яқинлаша бошлайди. Ҳоз. адабий Т.т. фонетик ва лексик жиҳатдан ўрта лаҳжага, морфологик жиҳатдан ғарбий лаҳжага яқин. Ёзуви 1927 й. гача араб графикаси, 1927—39 й. ларда лотин графикаси, 1939 й. дан рус графикаси асосида шаклланган.

Ад.: Современный татарский литературный язык. Лексикология фонетика, морфология, синтаксис, М., 1969—71; Татарская грамматика в трёх томах, Казань, 1993.

ТАТАРИСТОН (Татарстан), Татаристон Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика, Шарқий Европа текислигида жойлашган. Майд. 68 минг км², Аҳолиси 3,8 млн. киши (2002). Пойтахти — Қозон ш. 43 туман, 20 шаҳар, 20 шаҳарча бор.

Давлат тузуми. Т. — республика. Давлат бошлиғи президент. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Давлат кенгаши

(парламент), ижрочи ҳокимиятни Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумат) амалга оширади.

Табиати. Т. ҳудудининг аксарият қисми Волганинг сўл соҳилидаги текисликдан иборат. Чекка жан.-шарқда Бугульма-Белебей қирлари, ўнг соҳилда Волга бўйи қирлари жойлашган. Нефть, газ, битум, гипс, оҳактош, доломит, қўнғир кўмир, торф конлари бор. Иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси —13° дан —15° гача, июлда 19—20°. Йиллик ёғин — 400—450 мм. Асосий дарёлари — Волга ва Кама ҳамда Каманинг ирмоқлари — Вятка, Иж, Оқ Идил. Қуйи Кама ва Самара сув омборларининг бир қисми Т. ҳудудида. Т.нинг шим. қисми ўрмон зонасида, жан. қисми ўрмон-дашт зонасида жойлашган. Тупроқлари подзол, кулранг ўрмон ва қора тупроқлар. Бутун ҳудуднинг 16% ўрмон (тоғтерак, оқ қайин, липа, эман, заранг дарахтзорлари). Ҳайвонот дунёси: бўри, тулки, буғу, тийин, бурундуқ, суғур, қуён, қушлардан қарқур, қаклик, тўхта-тувалоқ ва б. Қуйи Кама миллий боғи, Волга-Кама қўриқхонаси ташкил этилган.

Аҳолиси, асосан, татарлар (48,5%) ва руслар (43,3%)дан иборат. Чуваш, мордва, удмурт, украин ва б. ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 74%. Давлат тиллари — татар ва рус тиллари. Диндорлари — мусулмон суннийлар ва христианлар. Йирик шаҳарлари: Қозон, Набережние Челни, Алмат, Нижнекамск, Зеленодольск.

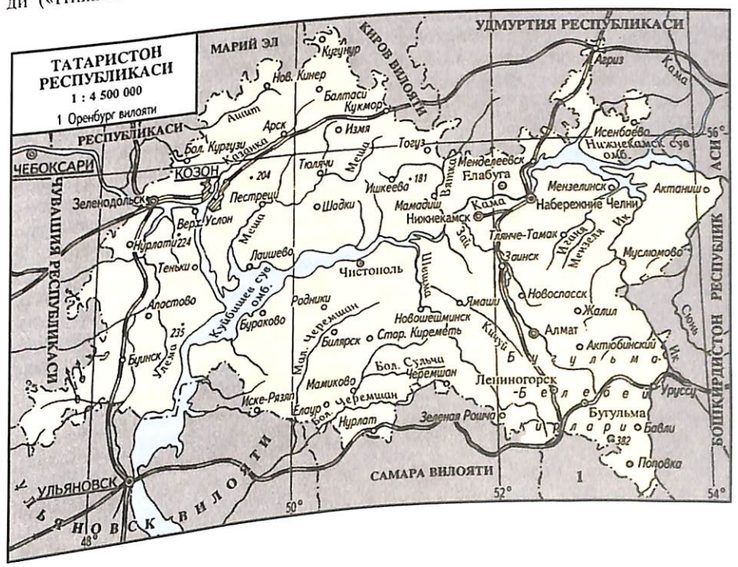
Тарихи. Т. ҳудудида одам илк палеолит давридан яшай бошлаган. Тош даврининг барча босқичларига хос манзилгоҳлар топилган. 6—7-а.ларда Т.нинг Турк хоқонлиги б-н алоқаси кучайган. 9-а.гача ҳозирги Т. ҳудудида мажор (мадьяр) қабилалари яшаган. Кейинчалик уларни Волга-Кама булгорлари суриб чиқарган. 10—14-а.ларда Т. *Волга-Кама Булғорияси* таркибига кирган. 1236 й. мўғуллар бостириб келган ва у 1241 й.да *Олтин Ўрда* хонлигига қўшиб олинган. 14-а. охири — 15-а. бошларида Қозон татарлари шакллана борди ва Олтин Ўрда барбод бўлгач, Т. ҳудудида Қозон хонлиги ташкил топди (1438). Рус қўшинларининг юришлари (1545—52) натижасида Қозон хонлиги босиб олинди. 1708 й.да Қозон губернияси ташкил этилди. 18—19-а.ларда ўлкада саноат ва маданият ривожланди. Мовут тўқиш, кемасозлик, кўнчилик, мис эритиш, совунгарлик корхоналари барпо этилди. 1861 й. *Қозон университети* очилди. 1861 й. деҳқонлар ислоҳотидан кейин деҳқонларнинг Бездна қўзғолони бўлиб, уни талабалар ҳам қўллаб-қувватладилар. Т. меҳнаткашлари 1905—07 й.лардаги инқилобда фаол қатнашдилар. 1917 й. фев. инқилобидан сўнг миллий-демократик ташкилотлар, жумладан, таниқли инқилобчи М. Вахитов бошчилигида Мусулмон социалистик нояб.)да Қозонда Шўро ҳокимияти ўрнатилди. 1918—19 й.ларда Т. ҳудуди 2 марта оқ гвардиячилар қўлига ўтди. 1920 й. 27 майда РСФР таркибида Т. АССР ташкил этилди. 1990 й. 27 августда Т. Олий Кенгаши республиканинг давлат суверенитетини эълон қилди. 1992 й.дан Т. Республикаси деб атала бошлади, 1991 й. президент лавозими таъсис этилди.



Қозон шаҳридаги Кремль.

Хўжалиги. Т. — Россия Федерацияси таркибида иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган республикалардан бири. Ялпи маҳсулотда саноатнинг улуши 46,2%, қ.х.ники 7,5%, қурилишники 8,2%, транспортники 5,1%.

Саноати. Катта нефть конлари очилиши туфайли иқтисодиётда туб ўзгаришлар рўй берди. Ромашка, Шуғаргурово, Бавли ва Зай дарёси бўйларидаги нефть ва газ конлари ишга туширилди. Нижнекамск нефть кимёси саноатининг йирик марказига айланди («Нижнекамскнефтехим» ва «Нижнекамскшина» и.ч. бирлашмалари). Кимё саноати (Қозондаги синтетик каучук ва рўзғор кимёси, Менделеевскдаги кимё з-длари), машинасозлик ва металл ишлаш (Набережние Челнидаги кўп юк ортиладиган машиналар, Қозон, Бугульма, Елабуга, Чистополь, Зеленодольскдаги компрессор, нефть ва транспорт машина-ускуналари, газ аппаратлари, станок, ЭҲМ, вертолёт, соат ва совуткич и.ч.), моторсозлик (авиадвигателлар), тиббиёт (кимё-фармацевтика бирлашмаси, даволаш асбоб-ускуналари) саноати ривожланган. Енгил саноатда кўн-пойабзал, мўйначилик, тикув, трикотаж, зиғир толасини қайта ишлаш ва б., озиқ-овқат саноатида гўшт, сут, сариёғ-пишлоқ, қанд-шакар тармоқлари етакчи ҳисобланади. Бу тармоқларнинг корхоналари Қозон, Зеленодольск, Чистополда жойлашган.Ёғочсозлик саноати дуруст ривожланган. Электр энергетика саноати мазут ва





Қозон шаҳри.

табиий газ негизига қурилган (Нижнекамск ва б. иссиқлик электр ст-ялари).

Қишлоқ хўжалиги дон-чорвачилик йўналишида ривожланган. Буғдой, сули, гречиха, жавдар, арпа, қанд лавлаги, кунгабоқар, маккажўхори, картошка, сабзавот, техника ва ем-хашак экинлари етиштирилади. Ғарбда боғдорчиликка эътибор берилади. Чорвачилигида қорамол, чўчқа, қўй ва эчки, парранда боқилади. Қуёнчилик ва асаларичилик ривожланган.

Транспорти. Т.да автомобиль, т.й., ҳаво транспорти ривожланган Т.й. узунлиги — 879 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. — 12357 км. Волга, Оқ Идил, Вятка дарёларида кема қатнайди (ички сув йўллари уз. — 933 км). Қозон ш.да халқаро аэропорт бор. Т. ҳудудида бир неча йирик нефть ва газ қувурлари, жумладан Алматдан Шарқий Европага тортилган нефть қувури, шим.-ғарбда Уренгой—Марказий Россия ва Уренгой — Помари—Ужгород қитъалараро газ қувурлари ўтади.

Тиббий хизмати. Т.да 15 минг врач аҳолига тиббий хизмат кўрсатади. Ҳар 10 минг аҳолига 44 врач тўғри келади. Врачлар Қозондаги тиббиёт ин-тида тайёрланади. 150 дан ортиқ санаторий-курорт муассасалари, жумладан, Бакирово, Васильево, Ижевск минерал суви. Варзи-Ятчи курортлари, Тарловкадаги иқлимий курорт мавжуд.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 20-а.нинг 90-й.лари охирида 24 мингдан кўпроқ мактабда 500 мингдан зиёд, 65 та ўрта махсус ўқув юртида 55 минг ўқувчи, 15 та олий ўқув юртида 70 мингга яқин талаба таълим олди. Муҳим олий ўқув юртлари: Қозон ун-ти, техника, тиббиёт, технология ун-тлари, ветеринария-тиббиёт академияси. РФ Фанлар академиясининг Қозон илмий маркази, нефть и.т. ва лойиҳа ин-ти, компрессор машинасозлик илмий и.ч. бирлашмасида и.т.лар олиб борилади. Қозонда Т. бирлашган давлат музейи, Тасвирий санъат музейи, Адабиёт музейи, Бугульмада ўлкашунослик музейи ва б. музейлар бор.

Адабиёти. Т. ёзма адабиёти бой тарихга эга. Шоир Ғалининг «Юсуф ва Зулайҳо» достони (13-а. боши), муаллифи номаълум бўлган «Кесикбош» ва «Тақводорларга насиҳат» асарлари бизгача етиб келган. Қозон хонлиги Россияга қўшиб олиниши ва халқнинг истибдодга қарши кураши адабиётда ўз аксини топди («Пугачёв ҳақида қўшиқ» ва б.). Ўрта асрларда татар мумтоз адабиёти суфийлик руҳида давом этди.

19-а. татар шеъриятида реализм услуби қарор топди. Абдужаббор Қандалий (1797—1860), Мифтоҳитдин Оқмулла (1831—95) ва Яков Емельянов (1848—99) шу оқимнинг атоқли намояндаларидир. 19-а. охирларида маърифатпарварлик ҳаракати кучайди. Қаюм Носирий (1825—1902) адабий ва илмий-маърифий асарлари б-н замонавий татар тилига асос солди. Шу даврда дастлабки роман ва драмалар пайдо бўлди. 20-а. бошларида А.Тўқай, О.Иброҳимов, Мажид Ғафурий ва б. адиблар татар халқининг оғир аҳволи ва истибдодга қарши кайфиятини, адолатга бўлган орзу-умидларини ифода этдилар. Окт. инқилобидан сўнг татар адабиёти ҳам совет адабиёти ўзанидан боришга мажбур бўлди. 2-жаҳон урушида қатнашган ва унинг даҳшатларини тасвирлаган татар адиблари Ф.Карим, А.Алиш, О.Кутуйлар орасида *Муса Жалил* алоҳида ажралиб туради. Унинг фашистлар зиндонида ёзган «Маобит дафтари» шеърлар китоби муаллифга абадият келтирди. 20-а.нинг 2-ярмида ижод қилган шоирлардан И.Юзеев, Ш.Галиев, С.Сулаймонова, Р.Харисов, ёзувчилардан Н. Фаттоҳ, Г.Мухаметшин, драматурглардан Ю.Аминов, С.Шакуров, Т. Минуллинлар халқ ҳаётини имкон қадар ҳаққоний ёритишга интилдилар. Т. билан Ўзбекистон ўртасидаги маданий ва, айниқса адабий алоқалар узоқ ўтмишда бошланган. Икки халқнинг ёзма ва оғзаки ижодиёти бир-бирига яқин. Татар ёзувчиларига Алишер Навоий ижодининг таъсири кучли бўлган. Адиблардан Муҳаммадёр, А.Қандалий, Қ.Носирий, О.Иброҳимов, А.Тўқай ва б. Навоий асарларини ғоят қизиқиб ўрганганлар. 19-а. охири ва 20-а. бошларида икки халқнинг адабий ва маданий алоқалари ривожида татар матбуотининг роли катта бўлди, татар тилидаги газ. ва журлар Туркистонда кенг тарқалди. Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Сўфизода, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Абдулла Қодирий ва б. ўзбек адиблари татар матбуоти ва адабиётидан баҳраманд бўлдилар. А.Тўқай, О.Иброҳимов, Ф.Амирхон, Муса Жалил ва б. татар ёзувчиларининг назмий ва насрий асарлари ўзбек тилига, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Эътибор Охунова ва б.нинг асарлари татар тилига таржима қилинган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Т. ҳудудида неолит даврига мансуб қуш ва ҳайвонларнинг ҳайкалчалари, нақшин гуллар сопол идишлар, жез даврига оид безак буюм ва идишлар топилган. Волга бўйи булғорларининг Сувара, Биляр, Булғор ва б. шаҳарларида мудофаа иншоотлари, тўғри бурчакли турар жойларнинг қолдиқлари, иморатларнинг вайроналари (10—13-а.лар) сақланиб қолган. Олтин Ўрда хонлиги ҳукмдорлиги даврида (13-а. ўрталари) ғишт ва тошдан Ўрта Осиё меъморлиги услубига яқин бўлган расмлар, рангдор керамика, нақшли ўймакорлик б-н безатилган қалъа, сарой, ҳаммом, мақбаралар қурилган. Қозон хонлиги Россия томонидан босиб олингач, рус меъморлигининг таъсири кучайди (Қозон Кремли, 16-а.). 18-а.да қисман барокко услуби ёйилди, 19-а.да рус классицизмининг таъсири сезилди (Қозон ун-ти, 1825—30). 20-а. бошларида қоришиқ меъморлик расм бўлди, ёғоч уйлар кўпроқ қурилди. Амалий безак санъати турларидан заргарлик, зардўзлик, патсиз гилам

Татаристон табиати манзараси.



тўқиш, чармдўзлик, тош ва ёғоч ўймакорлиги ривожланди.

20-а.нинг 20-й.ларидан Т. меъморлиги умумиттифоқ йўналишидан борди. Эски шаҳарлар (Қозон, Бугульма, Чистополь ва б.) қайта қурилди, янги шаҳарлар (Нижнекамск, Набережние Челни ва б.) барпо этилди. Жамоат бинолари дан Қозондаги Матбуот уйи (1933—37, меъмор С.Пэн), Муса Жалил номидаги опера ва балет театри (1933—56, меъмор Н.Скворцов ва И.Гайнутдинов), Қозон ш.даги стадион (1960, меъмор П.Саначин ва б.), консерваториянинг концерт зали (1967, меъмор М.Агишев ва б.), цирк (1967, меъмор Г.Пичуев) қурилди.

19-а.да рангтасвир ва графика санъати (Л.Крюков, В. Турин) ривожлана бошлади. 1895 й. Қозонда очилган рассомлик мактабида П. Беньков, Н.Фешин ва б. дарс берди. 20-а. бошларида М.Галеев, Г.Гумаров каби дастлабки график безакчилар вояга етди. 20-а.нинг 20—30-й.ларида рассомлар (рангтасвирчи, ҳайкалтарош ва график Б.И.Урманче, ҳайкалтарош С.Охун, график Ф.Тоҳиров) ижод қила бошлади. 60—90-й.ларда И.Рафиқов, Г.Раҳмонқулов, Л.Фаттоҳов, Х.Ёқубов, Н.Одилов, Р.Нигматуллина, В.Маликов, З. Гимаев, К. Нафиков каби рассомлар, И. Колмогорцева, И.Язинин каби графиклар ижоди машҳур бўлди.

Мусиқаси. Т. профессионал мусиқаси халқ оғзаки ижоди анъаналари асосида вужудга келган. Мусиқий фольклорда қўшиқчилик асосий ўрин тутади: узун қуй (лирик ашулалар), қисқа қуй (ҳазил ва ўйин қўшиқлари), такмак (лапар), муножот (диний қўшиқлар), баит (эпик термалар) ва б.

Ҳоз. халқ қўшиқларининг аксарияти гармон ёки баян жўрлигида ижро этилади. Чолғу асбоблари: қурай (най тури), чангқўбиз, мандолина, домра, гусли ва б. 1920-й.лардан Г.Камол номидаги мусиқали театр Т. миллий мусиқа маданиятининг марказларидан бирига айланди.

Театр мусиқаси, оммавий қўшиқ жанрлари ривожига С. Сайдашев катта ҳисса қўшган. «Сония», «Ишчи» каби дастлабки татар опералари шу театрда қўйилди. 20-й.лардан мусиқа техникумлари, радиомарказ, опера студияси очилди; 1937 й. А. Тўқай номидаги филармония, ашула ва рақс ансамбли, Халқ ижоди уйи, 1939 й. Т. опера ва балет театри ташкил этилди. Опера жанрини Н. Жиганов, Х .Валиуллин, М. Музафаров, Ж. Файзи, балетни Ф.Яруллин ва б., мусиқий комедияни Ж. Файзи ривожлантирдилар. А. Аббосов, З.Байрашева, А. Измайлова, Г.Кайбицкая, М. Булатова, Ф.Насриддинова, М.Раҳмонқулова, З.Хизматуллина, В.Шарипова каби хонандалар, Х.Фазлуллин, Ж.Садрижиганов каби дирижёрлар, М. Нигмедзянов, З. Сайдашева, Ж. Файзи каби мусиқашунослар машҳур. Мусиқа кадрлари Қозон педагогика ин-тининг мусиқа ф-тида, консерватория ва унинг ҳузуридаги махсус мактабда, мусиқа мактабларида тайёрланади.

Театри. Халқ ўйинлари ва томошалари Т. театр санъатининг илк манбалари бўлди. Миллий театр 19-а. охири — 20-а. бошларида шакллана бошлади, дастлабки ҳаваскор театр труппалари вужудга келди. 1906 й. Қозонда татар тилидаги биринчи театр томошалари кўрсатилди. 1920 й. турли театр жамоалари асосида «Биринчи намунали татар давлат труппаси» (1939 й.дан Г.Камол номидаги Т. академик театри) тузилди. 20—30-й.ларда татар театри тез суръатлар б-н ривожланди. Кетма-кет театрлар: «Сабанчи» (1920), «Эшчи» (1932), кўчма театр (1933), Г.Камол номидаги театрнинг қишлоқ филиали, Мензели қишлоқ театри (1935) ташкил этилди. Уларнинг саҳнасида маҳаллий драматурглардан К.Тинчуриннинг «Американкалик», «Елкансиз қайиқ», «Кандра дарёсида», Ф.Бурнашнинг «Кекса Камол», Т. Изнингдек, У.Шекспир, Ф.Шиллер, П.Бомарше, Н.Гоголь пьесалари қўйилди. 50—60-й.ларда реж.ларнинг янги авлоди (М.Салимжонов, П.Исанбет, Р.Тумашев, М. Мустафин) театр соҳасида иш бошлади. Бошқа халқларнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг театр жамоалари б-н ижодий алоқалар кенгайди, гастроль сафарлари уюштирилди: Г.Камол номидаги Т. академик драма театри Тошкентга бир неча бор келиб, ўз спектакларини намойиш этди. Қозонда ёш томошабинлар театри, Т. драма ва комедия театри, қўғирчоқ театри, Т. сайёр драма театри ишлайди. Театр санъатининг таниқли арбоблари: Х.Г. Абжалилов, Ф.Халитов, Ш.Биктимиров, В.Павлова, Г.Шамуков ва б.

ТАТАРЛАР — халқ, Татаристоннинг асосий аҳолиси (1765 минг киши, 1990-й.лар ўрталари). РФнинг Бошқирдистон, Мари Республикаси, Мордовия, Удмуртистон, Чувашистон республикалари, Нижний Новгород, Киров, Пенза ва б. вилоятларида ҳам яшайди. Шунингдек, туркий тилда сўзлашувчи Сибирь (сибирь Т.лари), Қрим *(қрим татарлари)* ва б. қавмларни ҳам Т. деб аташади. Умумий сони — 6,71 млн. киши. РФдаги умумий

Татарлар. Анъанавий кийимда.



сони (қрим Т.идан ташқари) 5,52 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Татар тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик б-н шуғулланади.

Биринчи марта «Т.» этноними 6— 9-а.ларда Байкал кўлининг жан.-шарқий соҳилларида яшовчи кўчманчи мўғул қабилалари орасида учраган. *Мўғуллар истилоси* даври (13-а.)да «Т.» номи Европага маълум бўлган. Туркий тилли қабилаларнинг Урал ёни ва Волга бўйига кириб бориши мил. 3— 4-а.ларга тўғри келиб, *гуннлар* ва б. қабилаларнинг Шарқий Европага истилоси даври б-н боғлиқ. Т. угор-фин халқлари б-н аралашиб кетган. 5— 7-а.ларда туркий кабилалар Турк хоқонлиги босқини муносабати б-н Ғарбий Сибирь, Волга бўйи ва Урал ёни минтақаларига қайта кириб келишган. 7— 8-а.ларда Азов бўйидан Волга бўйига булғорлар келиб, туркийлар ва маҳаллий угор-финлар б-н бирга *Волга-Кама Булғорияси* давлатини тузганлар. 15— 16-а.лардаги давлатлар (Қозон, Астрахон, Қрим, Сибирь ва б. хонликлар) даврида Т.нинг алоҳида гуруҳлари — Ўрта Волга бўйи ва Урал ёни (Қозон Т.и, мишарлар), Астрахон Т.и, Сибирь Т.и, Қрим Т.и ва б. Т. шакллана бошлаган (яна қ. *Татаристон*).

ТАТЕВИ – кечпишар хўраки узум нави. Арманистон узумчилик, виночилик ва мевачилик и.т. ин-тида *Эчкиэмар* ва *Паркент* навларини чатиштириб чиқарилган (С.А. Погосян, Э. Л. Мартиросян). Тупи кучли ўсади. Барглари ўртача, тўғарак, беш бўлмали.

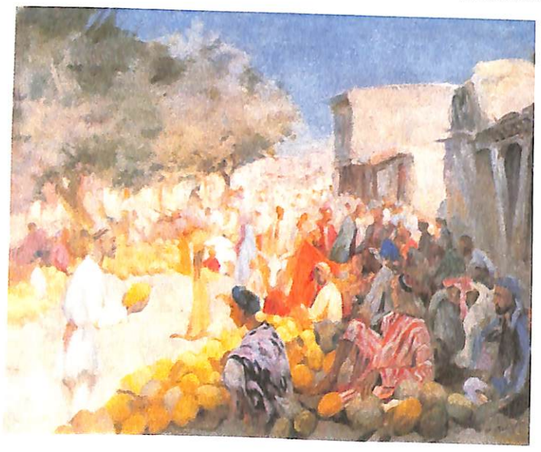


Татеви узум нави.

Гули икки жинсли. Узум боши йирик, цилиндрсимон, тиғиз ёки ўртача тиғиз. Ғужуми жуда йирик, юмалоқ, пушти, усти мумғубор б-н қопланган. Пўсти қалин. Эти гўштдор, сершув. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3380° бўлганда 158—162 кунда пишади. Новдалари яхши етилади. Совуққа чидами паст. Ҳосилдорлиги 165—195 ц/га.

ТАТЕВОСЯН Оганес Карапетович (1889.1.3, Ереван — 1974.3.7, Москва) — манзарачи рассом, Ўзбекистон халқ рассоми (1945). Москва рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик билим юртида таълим олган (1911— 17). 1917— 66 й.ларда Ўзбекистонда, 1966 й.дан Москвада яшаган. Манзара устаси бўлган Т. асарларида Ўзбекистон табиатини, унинг меҳнаткаш халқини, Шарқни – қад. Самарқанд ва Бухорони ўзига хос тарзда тасвирлади: «Эски Самарқанд» туркуми («Пешин. Кўча манзараси», 1915; «Регистон майдони туш пайтида», 1916; «Тунда чойхона», 1916; «Шердор мадраса олдида», 1917 ва б.), «Сайил» (1918), «Боғ йўли» (1928), «Қовун бозори» (1929), «Каттақўрғон сув омбори қурилишида» (1940), «Баҳор» (1961), «Баҳор. Тошкентнинг чекаси» (1961), «Баҳор ташвишлари» (1962) ва б. Плакатлар, натюрмортлар («Лолалар», «Атиргуллар», 1947; «Мевалар», 1950 ва б.) яратган. Асарлари республика ва хорижий мамлакатлар музейлари ва тўпламларида сақланади.

ТАТЛАР, тотлар — РФдаги халқ. Асосан, Доғистон (12,9 минг киши; жами 19,4 минг киши, 1990-й.лар ўрталари) ва Озарбайжон (10,2 минг киши)да ҳамда Эронда яшайдилар. Тат тилида сўзлашади. Диндорлари — иудаистлар, сунний мусулмонлар, христиан-монофисийлар. Деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик б-н шуғулланади.



О. Татевосян. «Самарқанддаги қовун бозори» (1929).

ТАТРА ТОҒЛАРИ — Карпат тоғларидаги энг баланд тоғ массиви. Чехия, Словакия ва Польша ҳудудларида жойлашган. Уз. 65 км, энг баланд жойи 2655 м (Герлоховски-Штит тоғи). Гранит, гнейс ва оҳактошлардан тузилган. Т.тда альп рельеф шакллари, мореналар, кар кўллари кенг тарқалган. Карст ғорлари (Беланская, Анабастрова б.) учрайди. Т.т. ён бағирларида 1800 м баландликкача қорақайин, оққарағай, қарағай, тилоғоч ўрмонлари, ундан баландда бутазорлар, альп ва субальп ўтлоқлари бор. Татра миллий боғи, метеорологик расадхона ташкил қилинган. Туризм ривожланган. Курорт кўп, қишки спорт маркази.

ТАУАНТИНСУЙУ (кечуа тилида — бирлашган тўрт вилоят) — *инклар* давлати (1438—1536). Пойтахти — Куско ш. Т. 4 қисмга бўлинган: Кольясуйу (Чилининг шим. қисми, Боливиянинг деярли барча ҳудуди ва Аргентинанинг шим.-ғарбий қисми); Кондесуйу (ҳоз. Перунинг жан.-ғарбий қисми); Чинчасуйу (Перу ва Эквадор ҳудудидаги Анд тоғларининг ғарбий ён бағри) ва Антисуйу (Перу ва Эквадор ҳудудидаги Анд тоғларининг шарқий ён бағри). Бундай бўлиниш инк Пачакути томонидан қилинган деган фикр мавжуд. Т.да жуда кўп қабилалар яшаган, аҳолиси 8—15 млн. кишини ташкил этган. Расмий тили — кечуа. Давлат бошлиғи олий инка ҳисобланган. Ривоятларга кўра, 1-ҳукмдор — Манко Капак, сўнггиси — *Атауальпа* бўлган. 1532—35 й.ларда Ф.Писарро ва Д.Альмагро раҳбарлигида испанлар Т.ни босиб олиб, унинг бой маданиятини вайрон қилганлар.

ТАУБЕ Генри (1915.30.11, Саскатун, Канада) — америкалик кимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1959). Америка фан ва санъат академияси аъзоси (1961). Стенфорд ун-ти проф. (1962 й.дан). Асосий илмий ишлари электронлар кўчиши реакциялари тадқиқотига оид. Илк бор (1940 й. охирларида) сувдаги эритмада сольватланган катион мавжудлигини (3 валентли хром иони мисолида) исботлаган. Комплекс бирикмаларнинг сувдаги эритмалари беқарорлиги б-н уларнинг электрон тузилиши орасидаги боғлиқликни аниқлаган (1952). Молекуляр азот рутений комплексининг сувдаги эритмаси координациясида бир молекула сувнинг ўрнини эгаллаши мумкинлигини исбот қилган (1967). Нобель мукофоти лауреати (1983).

ТАУНГУ — Мьянманинг жан.-шарқидаги ўрта аср давлати. Ситаун дарёси соҳилидаги тепалик устига қурилган истеҳком (таун-гу) сифатида 1280 й. вужудга келган. Таунгу ш. атрофида барпо этилган. 1347 й. Т. ҳокими қирол унвонини қабул қилган. Ава давлати қулагач (1527), Т. ягона, йирик, мустақил Бирма давлати бўлиб қолган. 16-а.да унинг ҳокимлари парчаланган Бирмани Т. атрофида бирлаштиришга уринганлар. Қирол Байиннаун бунга эришган. Унинг даврида (1551—81) Бирма кучли давлатга айланган.

ТАУНС (Townes) Чарл Хард (1915.28.7, Гринвилл, Жанубий Каролина) — америкалик физик, квант электроника асосчиларидан бири. Гринвилд (1931—37), Калифорния технология ин-ти (1937—39) да ўқиган. Колумбия ун-тида (1948 й.дан; 1950 й.дан проф.), Массачусетс технология ин-тида (1961—66 й.дан проф.) ишлаган. Калифорния ун-тида физика бўлими бошлиғи (1967 й.дан). Асосий илмий ишлари квант электроникага оид. Н.Г.*Басов* ва А.М.*Прохоров*дан мустақил тарзда биринчи квант генераторини — мазерни яратган (1954). Америкалик физик А.Шавлов б-н биргаликда оптик квант генератори — *лазер*ни яратиш мумкинлигини асослаб берган (1958). Квант электроника ва чизиқли бўлмаган оптика усулларини *астрофизика*га қўллаб, бошқалар б-н ҳамкорликда космосдаги мазер эффектини очган (1969). Нобель мукофоти лауреати (1964; Н.Г.Басов ва А.М.Прохоров б-н ҳамкорликда).

ТАУРАГЕ — Литвадаги шаҳар. Юра дарёси бўйида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 30,7 минг киши (1990- й.лар ўрталари). Ҳисоблаш машиналари элементлари, сопол з-длари, мева-сабзавот, гўшт к-тлари, ёғочсозлик корхоналари, ёғ-пишлоқ з-ди; халқ театри бор.

ТАУСАҒИЗ, тоғсақич (Scorzonera tau-saghyz) — қоқидошларга мансуб кўп йиллик ўсимлик. Илдизи йўғон, сертармоқ. Пояси кўп шохланмаган, бўйи 20—50 см, барглари навбатлашиб жойлашган, учи сариқ саватча б-н тугайди. Саватчасида 30—50 та сариқ, тилсимон, икки жинсли гуллари

ўрнашган. Меваси пистача. Т. Қозоғистонда Қоратоғ тизмининг тошли ва шағалли ён бағирларида ўсади. Қуруқ илдизининг 9—28% ини каучук ташкил этади. Каучукнинг сифати тропикда ўсадиган гевея каучугидан юқори. Т.дан 1948 й.гача кенг миқёсда каучук олиш учун фойдаланилган; сунъий каучук и.ч. йўлга қўйилгандан кейин фақат илмий мақсадларда ишлатила бошланди. Ўзбекистон ФА Ботаника институти ходимлари С.Х. Червенди ва О. Н. Бондаренко (1948) Фарғона водийсида янги Т. ўсимлигини топишиб, унга Ўзбекистон таусағизи деб ном беришган.

ТАУТ (Taut) Бруно (1880.4.5, Калининград — 1938.24.12, Анқара) — немис меъмори, назариётчи. Функционализм намояндаси. «Ринг» меъморлик гуруҳи раҳбари. 1900 й. бошларида Штуттгартда (Т. Фишерда) ўқиган. Москва (1931—32), Япония (1933), кейинчалик Туркияда ишлаган. Т. биринчилардан бўлиб қурилишда шиша ва бетонни қўллаган, ўқув ва турар жой мажмуаларини янги турини ишлаб чиққан [Кёльндаги «немис Веркбунди» кўргазмасидаги «Шишали павильон», 1914, сақланмаган, Берлиндаги Бриц тумани турар жой мажмуаси (1925—31) ва б.]. Меъморликда рангларни кенг қўллашни тарғиб қилган.

ТАУТОМЕРИЯ (юн. tautos — худди ўзи ва meros — улуш, қисм)— қайтар *изомерия* ҳодисаси. Бу жараёнда айни бирикманинг 2 ва бир неча изомери бирбирига айланиб туради. Т. — динамик изомерия. Агар кимёвий системада изомер — таутомер мувозанат қарор топган бўлса, унда ҳар қайси изомердан маълум ва ўзгармас миқдор бўлади. Бу системадаги айрим изомерлар миқдори ташқи ва ички омиллар (эритувчи, т-ра, эритмадаги водород ионлари концентрацияси ва б.)га боғлиқ бўлади. Т., асосан, органик бирикмаларда учрайди. Унга кўп ҳолларда молекуладаги водород ҳамда қўш боғ ўрнининг ўзгариши сабаб бўлади. Мас., ацетосирка эфирнинг кето-еноль Т.си:

$$CH_3-\underset{\underset{O}{\|}}{C}-CH_2COOC_2H_5 \rightleftarrows$$

$$CH_3-C=CH-COOC_2H_5$$
$$\quad\quad\quad

фалсафаси», «Тақдирдаги тадбирлар», «Янги аср муаммолари», «Наср жавоҳирлари» каби рукнлар остида кўплаб қизиқарли мақолалар, ҳикоя ҳамда новеллалар эълон қилинади.

«Т.» ўзига хос маҳорат мактаби ҳамдир. Таҳририятда Озод *Шарафиддинов*, физика-математика фанлари д-ри, проф. Абдулла Аъзам, *Муҳаммад Юсуф*, истеъдодли шоир ва журналистлардан *Сирожиддин Саййид*, Муртазо Қаршибоев каби ижодкорлар меҳнат қилган. Ўртача адади 5—7 минг нусха (2004). Бош муҳаррири — Эркин Аъзам.

ТАФСИР (араб. — шарҳ, тушунтириш, очиб бериш, изоҳ) — ислом анъанасида асосан Қуръони карим оятларини шарҳлаш, тушунтириб бериш. Қуръон оятларини Т. қилиш *Муҳаммад* (сав) даврида вужудга келиб, бу илм Муҳаммад (сав)дан саҳобаларга, саҳобалардан тобеъинларга мерос қолди. Саҳобалар ва тобеъинлар асрида Т. оғзаки ривоят ва нақл шаклида бўлиб, таълиф қилиб ёзилмаган. Абу Бакр Сиддиқ, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Масъуд ва б. машҳур Т.чи бўлганлар. Т.дан биринчи китоб ёзган шахс Абдумалик ибн Журайждир (8-а.). Муҳаммад ибн Жарир Табарий, Яҳё ибн Салом, Абу Бакр Нисобурий ва б. муфассирлар Т. ёзишда шуҳрат топдилар. Т. қилишнинг ривожланиши жараёнида Т.нинг турли услублари (саҳиҳ ҳадислар ва саҳобаларнинг қавллари б-н Т. қилиш; ўз фикри ва ижтиҳоди б-н Т. қилиш; оятнинг зоҳирий маъносига қарамай, унинг махфий ишоралари тақозоси б-н Т. қилиш) пайдо бўлди. Кейинчалик Т.нинг йўналишлари кўпайиб кетди. Ҳозир дунёда Қуръони каримга 1700 дан ортиқ Т. ёзилганлиги маълум.

Ўзбекистон ҳудудидан чиққан Абу Мансур *Мотуридий* машҳур Т.чилардан ҳисобланади. У Қуръон оятларини *аҳл ас-сунна вал-жамоа* нуқтаи назаридан Т. қилган. *Абу Лайс Самарқандий, Замахшарий*, Фахриддин Розий, Маҳмуд *Насафий*лар ҳам Т. ёзишда машҳур бўлганлар. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда Қуръони каримни ўзбек тилига таржима ва Т. қилиш имконияти туғилди. Бу соҳада шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, шайх Абдулазиз Мансур, Алоуддин Мансур каби уламоларни мисол қилиб келтириш жоиз.

Абдулазиз Мансур.

ТАФТ (Taft) Уильям Хоуард (1857.15.9 — 1930.8.3) — АҚШ давлат арбоби. Йелль коллежи (1874—78) ва Цинциннатидаги юридик мактабда (1878—80) ўқиган. Адвокат, судья бўлган. 1901—04 й.ларда Филиппин о.лари губернатори. 1904—08 й.ларда Т. *Рузвельт* ҳукуматида ҳарбий вазир. 1909—13 й.ларда республикачилар партиясидан сайланган АҚШ президенти. Т. ҳукумати Лотин Америкаси давлатларини АҚШга қарам эттириш йўлини тутган. 1912 й.даги президент сайловида мағлубиятга учраган. Биринчи жаҳон уруши йилларида (1914—18) меҳнат масалалари бўйича Миллий ҳарбий бошқарма раҳбари. 1921 й.дан АҚШ Олий суди раиси. Штатлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш баҳонасида саноатда болалар меҳнатидан фойдаланишни чеклашга қарши бўлган.

ТАФТАЗОНИЙ (тўлиқ исми Муҳаммад ибн Умар Саъдиддин ат-Тафтазоний) (1322, Нисо яқинидаги Тафтазон қишлоғи — 1392.12.8, Самарқанд) — қомусий олим. Т. қарийб 30 й. (1340 й.дан 1372 й.гача) давомида Ҳирот ва Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидаги мадрасаларда фалсафа ва мантиқдан дарс берган. Сўнгра Темур даъватига биноан Самарқандга келиб, саройда хизмат қилган ва умрининг охиригача шу саройда яшаб ижод б-н шуғулланган. Т.нинг назарий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олган бўлиб, Қуръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган. Бу асарлардан 14—16-а.нинг 2-ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган. Мантиқ, ҳуқуқ, мат., астрономияга доир асарлар ёзган. Бизгача «Шарҳ ал-ақоид» (Абу Ҳафс Насафийнинг «Ақоид ан-Насафий» асарига шарҳ) «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш»), «ас-Саъдия» (13-а. охири ва 14-а. 1-ярмида яшаган Котибийнинг мантиққа оид «аш-Шамсия» рисоласига ёзилган шарҳ), «ал-мутаввал» (Нутқ санъатига оид «Кенг талқин»), «Мухтасар ал-маоний» (риторикага оид «Қисқача маънолар»), «ал-Иршод ал-ҳодий» (араб тили грамматикасига оид «Йўл бошловчи раҳбар»), «Мақосид ат-толибин» (фалсафа ва каломга оид «Толиби илмларнинг мақсадлари»), «Рисола фи завое ал-мусаллас» («Учбурчакнинг бурчаклари ҳақида рисола») каби асарлари етиб келган. Т. ўзидан олдин ўтган мутафаккирларнинг асарларига турли шарҳлар ёзган. Жумладан Найсабурийнинг «Арифметика ҳақида қуёший рисола» асарига 2-та шарҳ ёзган: биринчиси — «Қуёш рисола» (1389), иккинчиси — «Учбурчак бурчаклари ҳақида рисола» бўлиб, биринчисининг геометрик қисмини шарҳлайди.

Ад.: Маънавият юлдузлари, Т., 2001.

Севара Сабурова.

ТАФТИШ — 1) бўлиб ўтган иш, ҳодиса ва б. юзасидан ёки ҳақиқий аҳволни аниқлаш мақсадида ўтказиладиган текширув; 2) корхона, компания, ташкилот, муассасалар молия-хўжалик фаолиятини, мансабдор шахсларнинг хизмат фаолиятини, ҳужжатлар, бюджет муассасаларида бюджетдан ажратилган маблағларнинг мақсадли сарфланиши; бухгалтерия ёзувларининг тўғри юритилишини текшириш; назорат қилиш омилларидан бири. Т.нинг умумий тартиби ва вазифалари ҳукумат қарорлари ва тегишли назорат идораларининг қўлланмаларида, компания, фирма уставларида белгилаб қўйилади. Қонунлар, низомлар, йўриқномаларга риоя қилиниши, ҳужжатларнинг тўғрилиги ва уларда ҳақиқий аҳвол объектив акс эттирилгани, қоидабузарликлар, солиқларнинг тўғри тўланганлиги, ҳужжатлар бўйича қайд этилган товар-моддий бойликларнинг мавжудлиги Т. қилинади. Режалаштирилган ишларнинг бажарилишини текшириш; хўжалик операцияларининг қонунга мувофиқлиги, молия ва смета интизомига риоя қилинишини текшириш; давлат ёки хўжалик мулкининг ҳимоя қилинишини назорат қилиш, бухгалтерия ҳисобининг тўғрилиги ва бухгалтерия ёзувларининг сифатли расмийлаштирилишини текшириш муҳим аҳамиятга эга. Ваколатли давлат органлари, махсус *аудит* фирмалари (қ. *Аудиторлик хизмати*), акциядорлик жамиятларининг тафтиш комиссия (кўмита)лари томонидан ўтказилади. Т.нинг тезкор (мунтазам, даврий ўтказиладиган), ялпи (комплекс, ҳар томонлама), режали ва б. турлари бор. Ўзбекистон Республикасининг 1998 й. 24 дек.да қабул қилинган. «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида» қонунида Т. ўтказишнинг тартиби ва ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Тошпўлат Мирзаев.

ТАХАЛЛУС (араб. — қутулиш, халос бўлиш) — бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, олим ва ш.к.) ёки сиёсий арбобнинг ўзи учун танлаб олган иккинчи номи. Ҳар бир муаллиф Т.ни муайян мақсадларни кўзда тутган ҳолда қўллайди. Мас., омма ўртасида ўз ижодини таъкидлаб кўрсатиш, ўз исм-фамилиясидан қониқмаслик, муайян хавф-хатар, таҳдиддан қочиш, яшириниш ва б.

Шарқ санъати ва адабиёти намояндалари, катта олимлари ўзларига турли нарсаларга, сифат ва хусусиятларга ишора тарзида (Улуғбек — Муҳаммад Тарағай, Навоий, Лутфий, Бобур, Мужрим-Обид, Мунис, Завқий), машғулоти, касбига нисбатан (Гулханий, Чархий), туғилган ёки яшаган жойига нисбатан (Бухорий, Кошғарий, Марғиноний, Насафий, Тарозий, Хоразмий, Хўжандий, Чустий, Шоший, Юғнакий, Яссавий), яшаш тарзи ёки қисматига ишора сифатида (Гадоий, Ғарибий, Узлат, Муқимий, Фурқат) ва б. омилларга қараб Т. олганлар ёки танлаганлар. Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам кўпчилик ижодкорлар фақат Т. и б-н машҳур бўлишган. Мас., Беруний — Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад, Навоий — Ғиёсиддин ўғли Алишер, Муқимий — Муҳаммад Аминхўжа ўғли, Ойбек — Мусо Тошмуҳаммад ўғли, Яшин — Комил Нуъмонов, Чустий — Набихон Ҳўжаев; Стендаль — Анри Мари Бейль, Жорж Санд — Аврора Дюпен ва б. Баъзи шоирлар бирдан ортиқ Т. б-н (Навоий — Фоний; Мужрим — Обид; Нодир — Узлат — Маҳжур; Нодира — Макнуна — Комила каби), баъзан бир неча шоир бир Т. б-н («Навоий» Т.ли 10 га яқин шоир бўлган) ижод қилганлар.

Шарқ мумтоз адабиётининг деярли барча намояндалари, кўпчилик олимлар ва баъзи сиёсий арбоблар маълум Т.га эга бўлишган. Т. қўллашнинг адабиётшунослиқда аҳамияти катта: баёз, девон, мажмуа каби қўлёзма манбалар матнларида қўлланган Т. туфайли тегишли асарларнинг муаллифлари аниқланган. Навоий Т. нинг шу маънодаги аҳамиятини «Лисон ут-тайр» асарида қуйидагича изоҳлайди:

Саҳна дебосию назм иншосидур,
Ким таҳаллус нозими тамғосидур.
Бу ким они бирла топти имтиёз
Не вараққим, назм қилди аҳли роз.
Ким бу Саъдий ё Низомийнинг дурур,
Ё бу Хусравнинг, бу Жомийнинг дурур.

Ҳоз. кунда Т.нинг шоир ёки ёзувчи ўз исми ва фамилиясини қўшимчасиз қўллаган кўриниши учрайди: Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон, Жамол Камол, Усмон Азим ва б.

ТАХИАТОШ — Қорақалпоғистон Республикасидаги шаҳар. 1953 й. Бош посёлкаси сифатида вужудга келган. Шаҳар қуранти.





Тахиатош. Шаҳар ҳокимияти биноси.

Амударёнинг чап соҳилида, муҳим транспорт йўллари ёқасида жойлашган. Аҳолиси 50,9 минг киши (2004). Т.й. станцияси. Нукусдан 16 км узоқликда. Шаҳарнинг шим. ва жан. қисмларида қад. суғориш каналларининг ўзанлари сақланган.

Т. Қорақалпоғистоннинг энергетика саноати марказий. Шаҳар иссиқлик электр ст-яси Ўрта Осиё электр системасига туташтирилган.

«Тахиатошдон» акциядорлик жамияти, махсус йўл-кўприк бошқармаси, «Росэнерго» қўшма корхонаси, «Қусшылық» паррандачилик корхонаси, қурилиш ташкилотлари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

Т.да 10 умумий таълим мактаби (10354 ўқувчи), болалар мусиқа мактаби, 3 касб-ҳунар коллежи (транспорт, қурилиш ва иқтисодиёт коллежлари, 2974 ўқувчи), марказий кутубхона ва унинг 8 та филиали, 4 клуб муассасаси, маданият ва истироҳат боғи фаолият кўрсатади. 2 касалхона (220 ўрин), катталар ва болалар поликлиникалари, аёллар консультацияси, рухий касалликлар диспансери, Уруш ва меҳнат фахрийлари ва «Айдын жол» саноторийлари мавжуд. «Халық дауысы» (қорақалпоқ тилида) газ. чиқарилади.

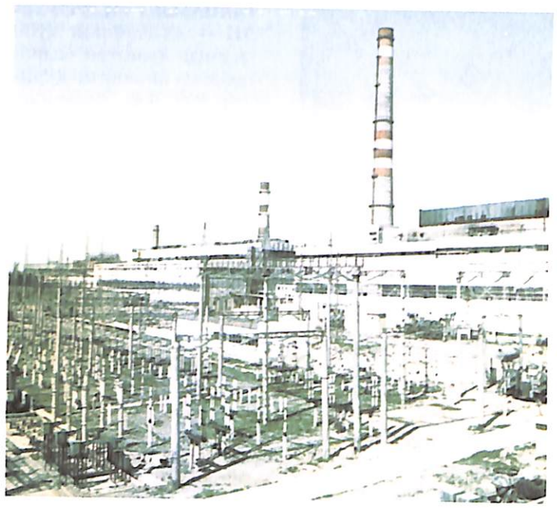
Т. махсус йўл-кўприк бошқармаси «Бухоро—Нукус—Кўнғирот—Бейнов» автомагистралининг Устюртдаги (Кўнғирот—Бейнов) қисмида қурилиш ишларини олиб бормоқда. Т.дан Нукусга автобус қатнайди.



Тахиатош гидроузели.

ТАХИАТОШ ГИДРОУЗЕЛИ — *Амударё*нинг қуйи қисмида қурилган гидротехника иншооти; қурилиш 1966 й.да бошланган, 1976 й.да қуриб битказилган. Тупроқли тўғон ва тўсиқли дарвозалардан иборат. Тўғоннинг умумий уз. 1650 м, эни 32 м, бал. 8 м. Дарвозали қисмининг уз. 470 м, 25 дарвозадан иборат, ҳар бир дарвозанинг уз. 16 м. Сув сатҳи тўғон тагидан ўртача 5,2 м га кўтарилади. Гидроузел дарвозалари тўлиқ очилганда ундан 10500 м³/сек сув ўтиши мўлжалланган. Икки охирги дарвоза балиқ ўтказишга мослаб қурилган. Гидроузел тўғони Амударёнинг иккала соҳилини боғлайдиган кўприк вазифасини ҳам бажаради. Автомобиллар қатнайди. Гидроузелнинг чап ёнбошида шлюз қурилган. Унинг бўйи 65 м, эни 18 м. Т.г. барпо этилиши б-н дарёнинг ўнг қирғоғидан бошланадиган Қизкетган каналига 7 дарвозали сув чиқаргичростлагич қурилди. Ҳар бир дарвозанинг уз. 10 м. Ростлагичнинг максимал сув сарфи 425 м³/сек. Тўғондан 300 м қуйидаги дарёнинг чап қирғоғидан бошланадиган *Суэлли канали*га сув берадиган сув узатиш канали қазилган. Гидроузел Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти, Туркманистоннинг Тошҳовуз вилоятида қарийб 1 млн.га ерларни суғориш имкониятларини беради.

ТАХИАТОШ ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ — Қорақалпоғистон Республикасининг Тахиатош ш.дан 4 км узоқликда, Амударёнинг чап қирғоғида қурилган. Шаҳар ва ст-я қурилиши 1956 й. бошланиб, ст-янинг 12 МВт қувватли биринчи агрегати 1961 й. 10 сент. да ишга туширилган. Шу йили ст-янинг ўрнатилган қувватлари 28 МВт биринчи навбати қурилиши ниҳоясига



Тахиатош иссиқлик электр станцияси.

га етказилган. 1964 й.да унинг 24 МВт қувватли 2-навбати ишга туширилди. 1969 й. 200 МВт қувватли 3-навбат, 1974 й.да 110 МВт қувватли 4-навбати ишга туширилди. 1980—1985 й.ларда ст-янинг 1- ва 2- навбатлари демонтаж қилинди. 1990 й.да 420 МВт қувватли 5- ва 6- навбати тамомланди ва ст-яни кенгайтириш ишлари ниҳоясига етказилди. Ст-яда ўрнатилган қувватлар 730 МВт ни ташкил этади. Қувватлар 220, 110, 35 кВ кучланишларда узатилади. Оқар сув б-н таъминланган. Асосий ёқилғиси табиий газ, заҳира ёқилғиси мазут. 2003 й.да 2905 млн. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарди. Ст-я Ўзбекистон Республикасининг ягона энергетика системасига уланган.

ТАХИКАРДИЯ (юн. tachys — тез ва kardia — юрак) — юрак қисқаришларининг тезлашуви, юракнинг тез (1 мин.да 100 ва ундан кўп) уриши. Юрак қисқариши ритмиклиги ва сонининг бузилиши, унинг асосий хусусиятларидан бири — юрак автоматизмининг ўзгариши натижасида юзага келади. Соғлом кишиларда жисмоний ва руҳий зўриқиш, овқат ейиш, тана ҳолатини кескин ўзгартириш, мас., ётган жойдан бирдан туриб кетиш ва ҳ.к.да (буни физиологик Т. дейилади) кузатилади. Гавда т-раси кўтарилганда (иситма 37°дан юқори бўлса, томир минутига одатдагидан 8—10 та кўп уради), шунингдек, юрак-томир ва нерв системалари, ички секреция безлари касалликлари ва б.да Т. пайдо бўлади. Юрак иши жуда ўзгарувчан бўлиб, доимо организмнинг қон айланишига бўлган талабига мослашиб туради. Табиий шароитда юрак ишини бошқаришда марказий нерв системасидан сайёр (адашган) ва симпатик нервлар орқали келадиган импульслар етакчи роль ўйнайди. Симпатик нерв таъсирланса, юрак қисқаришлари сони ортади. Юрак қисқариши ритмининг тезлашиши юрак мускулларида моддалар алмашинуви ва қон айланишининг бузилишига олиб келади. *Пульс*нинг тўсатдан тезлашиб минига 160—200 гача етиши пароксизмал Т. дейилади. Т.нинг олдини олиш учун энг аввал уни келтириб чиқарган сабаб бартараф этилади.

ТАХИН ПАШШАЛАР (Tachinidae) — икки қанотли, қисқа мўйловли текинхўр пашшалар оиласига мансуб этномофаг ҳашаротлар. 5000 га яқин тури маълум. Танасининг уз. 3—20 мм, узун ва қаттиқ туклар б-н қопланган (иккинчи «типратикан пашша» номи ҳам шундан). Личинкаси оёқсиз, чувалчангсимон, оқиш. Ғумбаги ёпиқ, сохта пиллада жойлашган. Т.п.нинг ҳамма турлари ҳашаротларнинг (асосан ички, баъзан ташқи) паразити. Личинкаси турли тунлам қуртларида, қўнғизлари личинкаси вояга етган ҳашаротларда ва қандалалар танасида паразитлик қилади. Ҳайвон — хўжайин танасида ёки тупроқда ғумбакка айланади. Вояга етганлари ўсимлик гул шираси ва баргидаги шира б-н озиқланади. Ҳаво очиқ кунлари актив. Баъзи турлари колорадо ва япон қўнғизларига, ипак қурти ҳамда б. зараркунандаларга қарши курашиш мақсадида иқлимлаштирилган. Улардан Gonia cilipeda тури айниқса тажовузкор. Т.п.нинг шу тури ғўза ва кузги тунлам қуртларини 5—20%гача йўқотади.



Катта тахин пашша.

ТАХМАСП I (1513.3.3, Исфаҳон ш. яқинидаги Шоҳобод қишлоғи — 1576.14.5, Қазвин) — *сафавийлар* сулоласидан бўлган Эрон шоҳи (1524—76). *Исмоил I* Сафавийнинг ўғли. 10 ёшлигида тахтга чиққан, ҳокимият амалда *қизилбошлилар* қабила сардорлари қўлида бўлган. Кейинчалик улғайгач, улар б-н курашиб марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаган. Сафавийлар давлатига Ширвон (1538), Шеки (1551)ни қўшиб олган. 1544 й. *Ҳумоюн*га Ҳиндистон тахтини қайтиб олишида ёрдам берган, бунинг эвазига Қандаҳорни олган. Туркия б-н узоқ муддат уруш олиб борган (1534—55). Айни вақтда Т. Хуросонда ўзбек хонлари б-н деярли тинимсиз уруш қилган. 1565 й. тамға солиғини бекор қилган.

ТАХМИС (араб. — бештalик қилиш, бештага етказиш) — *мухаммас*нинг бир тури. Т. бандлари ҳам мухаммас сингари 5 мисрадан иборат; улар бир шоиргагина тегишли бўлмай, балки 2 шоирнинг мисраларидан ташкил топади: дастлабки 3 мисра Т. ёзаётган шоир қаламига, кейинги 2 мисра эса Т. ёзилаётган шоир ғазалига мансуб бўлади. Т.да ҳар иккала шоирнинг бир бандни ташкил этаётган мисралари мазмун ва шакл жиҳатидан ўзаро мос бўлиши талаб этилади. Т.ни, одатда, фалончи шоирнинг ғазалига мухаммас, деб таъкидлаб ёзганлар (фақат бир шоирнинг мисраларидан иборат бўлган мухаммасларга баъзан «таъби ҳуд» — ўзиники, ўзининг таъби, деб қўшиб ёзганлар). Т. лар шоирга ёққан ғазалларга ёзилиши сабабли биргина ғазалга бир неча Т. қилиниши мумкин. Ўзбек мумтоз шеъриятида Мунис, Огаҳий, Мукимий, Фурқатларнинг Навоий, Фузулий сингари шоирларнинг машҳур ғазалларига ёзган Т.лари маълум. Т. ёзиш шоирдан катта маҳорат талаб этади, чунки Т. яратувчи шоирлар ўзидан аввал яшаб ижод қилган шоирларнинг етук ғазалларини ривожлантирганлар, анъаналарини давом эттирганлар. Т.нинг сўнгги бандида шоирларнинг *тахаллус*лари эслатиб ўтилади. Т. нафақат ўзбек мумтоз адабиётида учрайди, балки у ҳоз. ўзбек адабиётида ҳам яратилган (Ҳабибий, Собир Абдулла, Эркин Воҳидов ва б.).

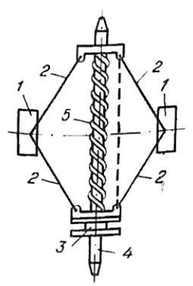
ТАХМОН — хона деворидаги кўрпа-тўшак йиғиб қўйиладиган махсус жой. Ўрта Осиё турар жой меъморлигида меҳмонхона тўрининг ўртасига (2 ёни токчали, чиннилар терилган), ётоқхонанинг 2 ёнига (ўртаси *токчали*, кийимлар тахланган) ишланган. Т.нинг эни ва бўйи тахланадиган кўрпа ва сандиқ жойланишига мўлжалланган. Юқори қисми равоқ ва тўртбурчак шаклда қурилиб, ганчкори безак, мукарнас косачалар ва турли рангдаги ёрқин безаклар б-н пардозланган.

ТАХМОНПЕЧ — безак буюми; *тахмон*га тахлаб қўйиладиган кўрпа, кўрпача ва б. буюмларни киши кўзидан пана қилиб туриш учун тутилади-

ган парда, тўсиқ. Ўзбекистон ҳудудининг турли минтақаларида ўзига хос усулда кашта тикиб безатилади (яна қ. *Чойшаб*).

ТАХО, Тежу — Испания ва Португалиядаги дарё. Пиреней я.о.да энг узун. Уз. 1010 км, ҳавзасининг майд. 81 минг км². Месета ясситоғлигини шарқдан ғарбга томон кесиб ўтиб, қуйи оқимида Португалия пасттекислигидан оқади ва Атлантика океанига эстуарий ҳосил қилиб қуйилади. Ўртача сув сарфи Португалия б-н Испания чегараси яқинида 438 м³/сек., нояб.дан март ойигача серсув. Т.га ГЭС ва сув омборлари қурилган. Суғоришда кенг фойдаланилади. Қуйилиш жойидан бошлаб 185 км масофада кема қатнайди. Т. бўйида Толедо (Испания) ва Португалия пойтахти Лиссабон ш.лари жойлашган.

ТАХОМЕТР (юн. tachos — тезлик ва ... *метр*)— машина ва механизм валларининг айланиш частотасини (бурчак тезлигини) ўлчайдиган асбоб. Ўлчаш усулига қараб, айланишлар сонини маълум вақт оралиғида ўлчайдиган, бурчак тезликни бирор физик катталикка айлантирадиган ва валнинг айланиш тезлигини маълум тебраниш частоталарига таққослаб ўлчайдиган турларга бўлинади. Т.нинг марказдан қочма, индукцион, электр, электрон ва б. хиллари бор. Марказдан қочма Т.да вал айланганда бурчак тезликка мутаносиб равишда қўзғалувчи массалар силжийди. Силжиш қиймати ричагли тизим орқали кўрсаткичга узатилади. Индукцион Т.да айланувчи доимий магнит ўлчаш тизимининг металл стакани (диски) да токни индукциялайди. Доимий магнит б-н индукцияланган ток магнит майдонларининг ўзаро таъсирида стакан пружина кучини енгиб, магнитнинг минутдаги айланишлар сонига мутаносиб бурчакка бурилади. Т.нинг кўрсатиши шкаладан ҳисобланади. Электр Т. ўзгармас ёки ўзгарувчан ток генератори (якори синаладиган валда айланади) ва иккиламчи асбоблар — частота бирликларида градусларга бўлинган вольтметр ёки частотометрдан иборат. Электрон Т.нинг иши узгич контактлари очилганда ишга тушириш тизимининг бирламчи занжирида пайдо бўлади-



Тахометр. Марказдан қочма тахометр: 1 — юклар; 2 — ричаглар; 3 — сирпанувчи муфта; 4 — валик; 5 — пружина.



Тахтакўпир шаҳарчасидаги қурилиш касб-ҳунар коллежи.

диган ток импульсларини магнитоэлектрик кўрсаткичли асбоб токига айлантиришга асосланган. Бирламчи занжиридаги импульслар частотаси двигатель валининг айланишига мутаносиб бўлади. Т. автомобиль, авиация спидометрлари ва техниканинг бошқа соҳаларида қўлланади.

ТАХТ (форс.) — саройда ҳукмдор (шоҳ, хон, хоқон, қирол, амир ва б.) расмий қабул маросими, машварат ва турли тантаналар пайтида ўтирадиган, махсус жойга ўрнатилган, қимматбаҳо маъданлар б-н зийнатланган ўриндиқ. Эски мўғул тилида Т. ўран деб номланган ва эски ўзбек тилидаги ўрун га мос келган. Чингизийлар даврида Т.нинг ўнг томонидан тахт вориси, ўзга хонзодалар, ҳукмдорнинг қариндош-уруғи ва котиб, сўл томонидан хотун (малика), ўзга завжалар, рўпарасида эса нўёнлар ўрин эгалларди. *Амир Темур* ва темурийлар замонида салтанат, ҳашамат ва улуғликнинг рамзи бўлган махсус Т. сарой ёки боргоҳнинг марказига ўрнатилган. Муайян тантана, машварат ёки кенгашда қатнашувчи ҳар бир киши ўз мартабасига кўра белгиланган жойни эгаллаган. Т.нинг ўнг томонидан саййидлар, қозилар, қариндошлар, олимлар, руҳонийлар, зодагонлар, чап томонидан амирул умаро, беклар, амирлар, нўёнлар, туманбеги, мингбеги, юзбеги, ўнбеги, рўпарадаги 1-қатордан девонбеги ва ўзга вазирлар, 2-қатордан вилоят ҳокимлари ўрин олган. Ҳукмдор ўтирган Т. ортининг ўнг томонида баҳодирлар, чап томонида эса енгил суворий гуруҳ қўмондони — қоровулбеги жойлашган. Тахт ўрнатилган хонага гиламлар, палослар ва кўрпачалар ёзилган.

ТАХТА — турли ёғоч ғўлаларни бўйламасига тилиш йўли б-н тайёрланадиган маҳсулот. Бинокорлик, мебелсозлик ва идиш (яшик) лар тайёрлашда ишлатилади. Игнабаргли дарахтлар (тилоғоч, қайроғоч, терак, тол, ёнғоқ, тут, чинор ва б.) ғўлалари Т. учун хом ашё саналади. Т.лар шаклига кўра, икки қирраси текис тилинган, икки қирраси чала арраланган ёки умуман арраланмаган, ғўланинг ёнларидан чиқадиган пуштахта (горбил) каби хилларга бўлинади. Қалинлиги 8 мм дан 100 мм гача, узунлиги эса 9 м гача бўлиши мумкин. Қурилишда 30, 40, 50 мм қалинликдаги Т.лар кўп ишлатилади. Т.лар тўғри чизиқлилиги, кўзларининг бор-йўқлиги ва б. сифатларига кўра 6 хилга бўлинади. Т.й.да ишлатиладиган ёғоч ғўлалар шпал деб аталади. Шпалларнинг қалинлиги 13—17 см, узунлиги эса 2,5—2,7 м ни ташкил этади. Шпалнинг тўрт томони тилинган бўлса — қирқилган, икки томони (пасти ва усти) арраланиб, қолган икки томони шундай қолдирилса — ёнбош шпаллар деб аталади.

ТАХТАКЎПИР — Қорақалпоғистон Республикаси Тахтакўпир туманидаги шаҳарча (1984 й.дан). Туман маркази, Нукус ш.дан 107 км. нарида. Яқин т.й. станцияси Чимбой (55 км). Аҳолиси 17,1 минг киши (2004). Хўжаликлари Қувончёрма каналидан сув олади. «Тахтакўпир» атамасининг келиб чиқишини 20-а.нинг бошларида Қувончёрма каналининг давоми бўлган Босай канали устида хашар йўли б-н тахта (ёғоч)дан қурилган кўприк (шевада «кўпир») б-н боғлайдилар.

Т.да туман ҳокимияти биноси, маъмурий, давлат ва қурилиш ташкилотлари, «Тахтакўпирдон» акциядорлик жамияти, автокорхона, таъмирлаш устахонаси, МТП, «Тахтақишлоқмаш» (Қозоғистон б-н) қўшма корхонаси, супермаркет, автовокзал мавжуд. 6 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, 2 касб-ҳунар коллежи, кутубхона, маданият саройи, «Оталар чойхонаси», савдо маркази, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди. Теннис корти, стадион, спорт клуби бор. «Дори-дармон» акциядорлик жамияти, туман марказий касалхонаси, шошилинч тиббий ёрдам маркази, юқумли касалликлар касалхонаси, 3 поликлиника, аёллар консультацияси, 7 дорихона, ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Т. — Нукус йўналишида автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

ТАХТАКЎПИР ТУМАНИ — Қорақалпоғистон Республикасидаги туман. 1928 й. май ойида ташкил қилинган. 1963 й. Т.т. тугатилиб, Чимбой туманига бирлаштирилган. 1965 й. ўз номи б-н Чимбой туманидан ажралиб чиққан.

Т .т. жанубдан Беруний, жан.-шарқдан Элликқалъа, ғарбдан Қораўзак, шим.-ғарбдан Мўйноқ тума-



«Тахтакўпирдон» акциядорлик жамиятининг дон сақлаш омборхонаси.

ни, шим.-шарқдан Қозоғистон Республикаси ва шарқдан Навоий вилояти б-н чегарадош. Майд. 21,1 минг км². Аҳолиси 42,6 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳарча (Тахтакўпир), 8 овул фуқаролар йиғини (Белтов, Жанадарё, Мулик, Отакўл, Тахтакўпир, Қораой, Қоратеран, Қўнғироткўл) бор. Маркази — *Тахтакўпир* шаҳарчаси.

Табиати. Туман ҳудуди Амударё қуйи оқими чап соҳилида жойлашган. Рельефи, асосан, текислик ва Белтов қирларидан иборат. Шим.-шарқи Қизилқум чўли б-н туташади. Туманда Боршининг тоғи (баландлиги Қоратеран кўлининг юзасидан 35—37 м, Қизилқум б-н туташган жойда), Мискин, Жаланаш қуми, Аманда, Оққум тепаликлари, Қоратақир, Шертактақир текисликлари мавжуд.

Қизилқум чўли қўйлар учун асосий яйлов ҳисобланади. Белтовда қурилиш материалларидан гипс, шағал ва б. бор. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, қиши совуқ. Йиллик ўртача т-ра 11°. Янв.нинг ўртача т-раси —6°, энг паст т-ра —35°. Июлнинг ўртача т-раси 27°, энг юқори т-ра 43°. Йиллик ёғин миқдори 100 мм, асосан, қиш ва баҳорда ёғади. Туман экинзорлари Қизкетган каналидан ажралиб чиққан Қувончёрма канали ва унинг тармоқлари (Тимпий, Бўзёп, Жилвонёп, Балракёп)дан суғорилади. Энг йирик Қоратеран кўлида (майд. 126 км²) балиқ урчитилади. Тоғ этагидаги бу кўл соҳиллари дам олиш жойи ҳисобланади. Ундан ташқари Отакўл, Мавдак, Эчкиўлган, Қоракўл, Ақбас ва б. кўллар бор. Тупроқлари ботқоқ, ўтлоқи ботқоқ, шўр, бўз, тақир, сур, қўнғир ва қумли тупроқлардан иборат. Қумликларда саксовул, селин, қуёнсуяк, қизилча, янтоқ, оқбош, ажрик, қораборак, турангил, жийда, юлғун, тол, Белтов қирларида оқшувоқ ва шўралар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қобон, қуён, жайран, бўри, тулки, чиябўри, бўрсиқ, қўшоёқ, кўрсичқон; судралувчилардан илонлар, ҳар хил калтакесаклар, тошбақа; қушлардан тувалоқ, тўрғай, чумчуқ, қарға, бургут, бойўғли, тўқайларда қирғовул, қарчиғай, қирғий, кўлларда ғоз, ўрдак ва б. учрайди. Балиқлардан сазан, лаққа, оқ амур, оқ қайроқ (жерех) ва б. кўп, ондатра ҳам бор.



Аҳолисининг асосий қисмини қорақалпоқ ва қозоқлар ташкил этади, шунингдек, ўзбек, қирғиз, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 2 киши. Шаҳарликлар 17,1 минг киши, қишлоқ аҳолиси 25,5 минг киши.

Хўжалиги. Туман иқтисодий негизини пахтачилик ва чорвачилик ташкил этади. Т.т.да «Тахтакўпирдон» саноат корхонаси, 123 та кичик ва ўрта хусусий корхоналар, 7 акциядорлик жамияти, Қорақалпоғистон — Қозоғистон «Тахтақишлоқмаш» қўшма корхонаси, қурилиш ташкилотлари, автокорхона, савдо, маданий, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Электр энергия Тахиатош иссиқлик электр ст-ясидан олинади.

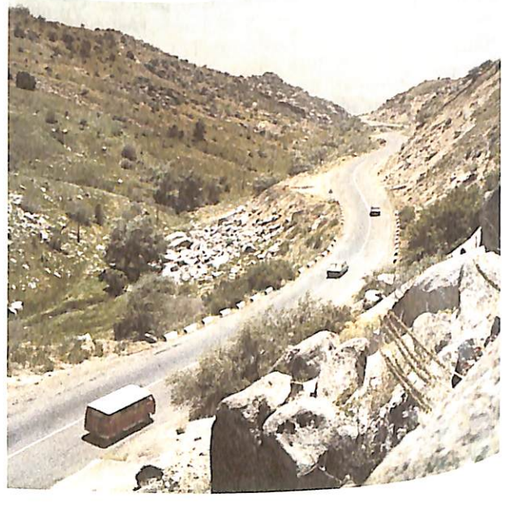
Туман қ.х. асосан, пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Шоликорликка ва қорақўлчиликка ҳам жиддий эътибор берилмоқда, шунингдек, боғдорчилик, сабзавот ва полизчилик ҳам ривожланган.

Т.т.да 32,7 минг га майдонда деҳқончилик қилинади. Пахта, дон, шоли, картошка, сабзавот ва полиз, ем-хашак экинлари экилади. Туманда 10 ширкат, 264 фермер хўжалиги, 1 фермер хўжаликлар уюшмаси мавжуд. Шундан 4 ширкат хўжалиги қорақўлчиликка ихтисослашган, қолганларида, пахта, шоли буғдой етиштирилади. 264 фермер хўжалигидан 254 таси деҳқончилик, 3 таси боғдорчилик, 7 таси чорвачилик б-н шуғулланади. Туман хўжаликларига 5 муқобил МТП хизмат кўрсатади.

Туман ва жамоа шахсий хўжаликларида 3997 қорамол (шундан 1316 сигир), 40255 қўй боқилади (2004), шунингдек, туя, йилқи, эчкилар ҳам бор. 2003/2004 ўқув йилида 23 умумий таълим мактабида 10446 ўқувчи таълим олди. Мусиқа мактаби, 2 касб-ҳунар коллежи, чўпон болалар мактаб-интернати, тест маркази мавжуд. Маданият уйи, 25 кутубхона, 10 клуб муассасаси фаолият кўрсатади.

Туман марказий касалхонаси (235 ўрин), болалар касалхонаси, қишлоқ касалхонаси, стоматология поликлиникаси, 13 фельдшер-акушерлик пункти, 6 қишлоқ врачлик пункти ишлаб турибди (2004). Т.т.да «Айдос қала» санаторийси бор. «Тахтакўпир тонги» туман газ. (қорақалпоқ тилида) чиқади.

ТАХТАҚОРАЧА — Зарафшон тизмасидаги довон. Самарқанд вилояти б-н Қашқадарё вилояти орасида, бал. 1675 м. Зарафшон тизмасининг довондан шарқдаги қисми баландроқ бўлиб, Чақириқалон тоғи деб юритилади. Қоратепа тоғи ғарбга томон пасайиб борибди, Зирабулоқ ва Зиёвуддин тоғларига туташади. Т. орқали Самарқанддан Китоб ва Шаҳрисабзга карвонлар қатнаган (ҳоз. ҳам қисқа йўл сифатида фойдаланилади). Довоннинг Самарқанд (Омонқўтон) томони нисбатан қия. Китоб томони эса тикроқ.



Тахтақорача довони.

ТАХТИРАВОН (*тахт* ва форс. равон — юрувчи) — қад. ва ўрта аср Шарқ мамлакатларида 2 узун ёғочга ўрнатилиб кўтариб юриладиган ўриндиқ. 2 учидан 2 киши кўтариб юрган. Т.да подшо, хон, амир, лашкарбоши, турли амалдорлар, шунингдек, маликалар, бадавлат хонадонларга мансуб аёллар кўтариб юрилган. Т. кейинчалик Шарқдан Ғарб мамлакатларига, хусусан, Юнонистонга (мил. ав. 4-а.), Римга (мил. ав. 1-а.) ўтган. Дастлаб Т.дан аёллар ва беморлар фойдаланишган. Рим империясида дабдабабозлик белгиси ҳисобланган (серҳашам безатилган, кўтариб юрувчининг ташқи қиёфаси, кийими бир хил бўлишига эътибор берилган).

ТАХТИ САНГИН — Тожикистоннинг Қубодиён туманидаги қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 3-а. — мил. 3-а.). Амударёнинг ўнг қирғоғида, Вахш ва Панж дарёлари қўшилган ерда, тор водийда жойлашган. Бу водий ғарбдан Тахтитепа тоғи, шарқдан Вахш дарёси б-н чегараланган, 2 қатор тош девор (оралиқ масофа — 2 км) б-н муҳофазаланган. Девор оралиғида турли иншоотлар қурилган. Марказда қалъа-ҳисор (275—165 м.), атрофи тош девор б-н ўралган. Девор қалинлиги 2 м, бал. 8 м, миноралари бўлган, атрофига хандақ қазилган. Окс дарёси маъбудига аталган йирик ибодатхона мажмуаси (51×51 м) очилган. У 4 устунли зал (меҳмонхона) дан (12×12 м) иборат бўлиб, атрофи 2 қаторли йўлак б-н ўралган. Ибодатхона деворининг қалинлиги 3 м, йирик хом ғиштдан (50×50×14 см) қурилган. Т. С.дан эллин маданиятига мансуб кўплаб ҳайкалтарошлик намуналари, фил суягидан ясалган бюмлар, ханжар—акинаклар, қимматбаҳо ғилофлар, юзлаб Юнон-Бақтрия, Кушон, парфян ва ҳинд тангалари, 3000 га яқин темир ва 50 жез пайкон топилган.



Тахти Сангин топилмаси: Марсий ҳайкалчаси.

20__

ТАХУРАР — фақат хотин-қизлар иштирокида ўтказиладиган тўй маросимидаги одатлардан бири. Т. ўғил (суннат) ва никоҳ тўйига атаб қилинган янги кўрпа-тўшакларни тахмондаги сандиқ устига йиғиш — тахт уришга бағишланган: 1) Тошкент ва Фарғона водийсида фақат хатна (суннат) тўйи маросимида ўтказилган. Болани хатна қилишдан бир кун олдин безатилган хонанинг тахмони устига 8 та янги тикилган кўрпа, битта кўрпача ва 2 та ёстиқ тахланиб намойиш қилинган. 2-куни тўй ўтиб бўлгач, болани суннат қилиш вақтида тахт урилган тахмондан тўшак, кўрпа олиниб болани суннат қилиш учун жой ҳозирланган; 2) Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларининг айрим туманларида никоҳ тўйидан кейин 3 кун ўтгач, келин ва куёвга қилинган янги кўрпа-тўшаклар безатилган хонанинг тўрига сандиқ устига тахланган. Сўнг Т. маросими ўтказилган. Маросимга фақат аёллар чақирилган. Уларга таомлар ва ширинликлар тортилган, меҳмондорчилик тугагач, гўшанга (чимилдиқ) йиғиб олинган. Шу б-н Т. тугаган.

ТАЦИТ, Публий (?) Корнелий (P.Cornelius Tacitus) (тахм. 56 — тахм. 117) — Рим тарихчиси. Император Веспасиан томонидан сенаторлик табақасига ўтказилган; бир қанча йирик лавозимларни эгаллаган: претор (88), консул (97), Осиё проконсули (112/113). Т. «Агрикола» (97—98), «Германия» (98), «Нотиқлар ҳақида диалог»(102—106), шунингдек, «Тарих» (105—111) ва «Анналлар»(112—117) тарихий асарлар муаллифи. «Тарих» асари Рим империясининг 69—96 й.лардаги тарихига, «Анналлар» 14—68 й.лардаги воқеалар баёнига бағишланган.

ТАШАҲҲУД — 1) Калимаи шаҳодатни айтиш; 2) намозда қаъда (ўтириш) вақтида ўқиладиган дуо (аттаҳиййот).

ТАШБИҲ (араб. — ўхшатиш) — шеърий санъатнинг бири, сўзларда ифодаланган икки ёки ундан ортиқ нарсида мавжуд бўлган бирор ўхшашлик, умумийлик нуқтаи назаридан қиёслаш. Т. 4 қисмдан — мушаббаҳ (ўхшатилган нарса), мушаббаҳунбеҳ (ўхшатаётган нарса), адоти ташбиҳ (ўхшатиш воситалари), важҳи ташбиҳ (ўхшатиш сабаби)дан иборат. Мас., «Алишер шижоатда арслондек эди» жумласида Алишер — мушаббаҳ, арслон — мушаббаҳунбеҳ, дек — адоти Т., шижоат — важҳи Т.дир. Ўхшатилаётган нарса ёки ҳодисаларнинг бирбири б-н қай даражада мос тушишига қараб ташбиҳи том (тўлиқ Т.) ва тўлиқ бўлмаган Т.га бўлинади. Т. тузилиши ва хусусиятларига кўра ташбиҳи сариҳ (очиқ ўхшатиш), Т.и машрут (шартли ўхшатиш), Т.и тафзил (чекиниш йўли б-н ўхшатиш), Т.и акс (тескари ўхшатиш), Т.и тасвия (баробар ўхшатиш), Т. и мусалсал (кетма-кет ўхшатиш), Т. и киноят (киноя йўли б-н ўхшатиш), Т. и мўъкад (таъкид йўли б-н ўхшатиш), Т.и музмар каби кўринишларга эга.

Т. кўпинча бошқа санъатлар б-н аралаш ҳолда келади. Бир қатор шеърий санъатлар эса бевосита Т. заминида пайдо бўлади. Т. фақат сўз ўйини сифатида эмас, балки ижодкор ғояларини бадиий ёркин ифодалашга хизмат қилади.

ТАШКИЛИЙ ТЕХНИКА — бошқарув ва муҳандислик-техникавий ишларни механизациялаштириш ва автоматлаштиришда фойдаланиладиган техника воситалари мажмуи. Унга ҳужжатлар тайёрлайдиган қурилмалар (мас., ёзув машинкаси, компьютер, принтер ва ҳ.к.), нусха кўчириш аппаратлари (фото, ёруғлик, ксеро..., электр-фото, термо..., электрон ва ҳ.к.), ҳужжатларни ишлаш, сақлаш ва автоматик тарзда излаш воситалари (механизациялаштирилган картотекалар, автоматик излаш қурилмалари ва ҳ.к.), чизмачилик-лойиҳалаш асбоб-ускуналари (чизмачилик асбоблари, тахталари, столлари ва ҳ.к.), ҳисоблаш қурилмалари (логарифмик линейкалар, электрон калькуляторлар), ички ва ташқи алоқа воситалари (телефон, телеграф, телетайп ва ҳ.к.) ва б. киради. Булардан ташқари мебеллар, кичик Т. т. воситалари (ручка-қалам, ўчиргич, хатхабарларни ишлаш машиналари ва ҳ.к.)ни ҳам Т. т.га киритиш мумкин. Муассаса, ташкилот, корхона, фирмалар ва бирлашмалардаги иш юритиш сифати, тезкорлиги, иш самарадорлиги, унумдорлик, саранжом-саришталик кўп жиҳатдан Т.т.га боғлиқ.

ТАШЛАМА, сув ташлама — сув ҳавзаси (сув омбори, кўл ва б.) даги ортиқча сувни (тошқин сувларини) чиқариб юбориш, сувни пастки *бьеф*га ўтказиш учун мўлжалланган гидротехника иншооти. С.т. тўғон тепасига, юқори бьеф сатҳи тагига қўйилган ёки айни пайтда иккаласи пастбаланд қилиб ўрнатилган тешик (қувур) лардан иборат бўлади. С. т.дан сув чиқарилиши (ташланиши) гидротехника зулфини б-н ростлаб турилади. С. т.нинг автоматик тарзда ишлайдиган турида гидротехника зулфини бўлмайди.

ТАШТДОР — Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатида (12—13-а.лар) султон ҳаммомлари ва ҳовузларининг бошлиғи. Т.нинг қўл остида бир неча ғулом

бўлган. Улар ҳукмдорга жуда яқин одамлар бўлишган. Мас.: Салжуқийлар султони Маликшоҳ (1072—92)нинг Т.и — хоразмшоҳлар сулоласи асосчиси *Ануштегин* бўлган; Алоуддин Муҳаммад ўз Т.и Аёзни *малик* даражасига кўтариб ихтиёрига 10 минг отлиқ лашкар берган. Аёзга яна жаллодлик хизматини ҳам беришган. *Жалолиддин Мангуберди* ҳам Т.и — Жамолиддин Фарруҳга малик унвонини берган, у яна султоннинг шахсий элчиси вазифасини бажарган.

Ад.: Буниёдов З., Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998.

ТАШХИС (араб. — шахслантириш) — жонлантириш бадиий санъатининг бир тури; турли нарсалар, ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар ва б.га инсоний хусусиятларни кўчириш санъати. Т. оғзаки нутқда ҳам, бадиий асарларда ҳам кенг қўлланади. Т. бадиий тасвирнинг аниқроқ, ёрқинроқ бўлишига хизмат қилади. Ўзбек фольклори, мумтоз адабиёти ҳамда ҳоз. шеърий ва насрий асарларда Т.нинг гўзал намуналари учрайди. Мас.:

Баҳор элга айшу манга изтироб,
Кулуб ҳолима барқ, йиғлар саҳоб.

Ушбу байтда барқ (чақмоқ) ва саҳоб (булут) жонлантирилмоқда.

Ад.: Ҳожиаҳмедов А., Мумтоз бадиият малоҳати, Т., 1999; Раҳмонов В., Шеър санъатлари, Т., 2001.

ТАШХИС, диагноз — касалликнинг хусусияти, моҳияти ва беморнинг аҳволи ҳақида врачлар берган қисқача таъриф, хулоса, касалликнинг номи. Беморни тўғри даволаш учун Т. аниқ қўйилиши шарт. Тўғри Т. қўйиш учун беморда касалликнинг ўтиш хусусиятларини билиш, касаллик белгиларини барча усуллар б-н ўрганиш ва б. касалликларнинг белгиларига таққослаб кўриш керак. Т.ни расмийлаштиришда асосий касалликдан ташқари, унга қўшилган йўлдош касалликлар ҳам кўрсатилади. Эрта қўйилган (касалликнинг бошланғич белгиларига кўра), клиник (текширишлар натижасига асосланиб), дифференциал (фарқлаш), функционал (аъзолар функциясини текшириб), даво натижаларига қараб қўйилган, шунингдек, вафотдан кейинги (патологоанатомик) ва бошқа Т.лар фарқ қилинади. Ҳар қандай касалликни (мас., ракни) ўз вақтида аниқлаб, тўғри Т. қўйилгандагина даволаш натижаси самарали бўлади.

ТАШҚАРИ, ташқи ҳовли — Ўрта Осиё халқ меъморлигида ўтроқ аҳоли уй-жойининг махсус бир бўлаги; кўча дарвозага яқин томондаги қисми. Меҳмонхона, хўжалик учун зарур хоналар, хизматчилар хонаси, отхона ва б. жойлашган. Т. ҳовли эркаклар учун, *ичкари* ҳовли эса хотин-халаж ва болалар учун махсус қурилган. Уйлар хонадон эгаларининг мавқеига қараб ўзига хос кўринишда бўлган. Мас., савдогар ва амалдорлар хонадони ҳунарманд-деҳқонлар хонадонидан кескин фарқ қилган (қ. *Аҳмадбекҳожи меҳмонхонаси*). Ҳунарманлар уйининг Т. сида устахона, омборхона ва кўчага қараган савдо дўкони бўлган.

ТАШҚИ БОШҚАРУВ — *банкрот* бўлган корхонада ишни қайта ташкил этиш жараёни. Т.б. хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини ташқи бошқарувчига ўтказган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомилидир. Қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклашнинг ҳақиқий имконияти аниқланган бўлса Т.б. кредиторлар йиғилишининг илтимосномаси, мол-мулкида давлат улуши бўлган корхоналар бўйича эса банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича давлат органининг аризасига кўра хўжалик суди томонидан 12 ёки 36 ой доирасида қисқартирилиши ёки узайтирилиши мумкин. Шу муддат ичида корхонага айрим имтиёзлар берилади, хусусан, кредиторларнинг талабини қондириш бўйича илгари қабул қилинган чора-тадбирлар бекор қилинади ва бу талабларни қондиришга мораторий (қарздорнинг пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловларни тўлаш ҳуқуқини тўхтатиб қўйиш. Бунда мораторий ташқи бошқарув жорий этилмасдан илгари бажарилиш муддати келган пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловларга тадбиқ этилади) белгиланади.

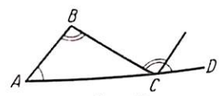
Кредиторлар йиғилиши тасдиқлаган Т.б. режасида қарздорнинг қарзларни тўлаш қобилиятини қайта тиклаш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирлар назарда тутилиши керак. Бу и.ч. ни ихтисослаштириш, қарзларни узиш, самарасиз и.ч.ни тугатиш, қарздорнинг корхонасини ёки унинг бир қисмини сотиш ва б. бўлиши мумкин.

Банкротлик тўғрисида иш юритишнинг тугатилиши ёки хўжалик суди томонидан қарздорни банкрот деб топиш ва қарздорга нисбатан тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилиниши ташқи бошқарувчининг ваколатлари тугашига олиб келади.

Т.б.га оид ҳуқуқий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 1994 й.да 5 майда (янги таҳрирда 2003 й. 24 апр.)да қабул қилинган. «Банкротлик тўғрисида» қонуни б-н тартибга солинади.

Ўрозмамад Қаландаров.

ТАШҚИ БУРЧАК — учбурчак ёки кўпбурчакнинг бирор бурчагига ёндош (қўшни) бурчак (мас., ∠BCD, расмга қ.). Учбурчакнинг ташқи бурчаги унга қўшни бўлмаган ички бурчаклари йиғиндисига тенг:



Ташқи бурчак.

$$\angle BCD = \angle CAB + \angle ABC.$$

ТАШҚИ САВДО — бир мамлакатнинг бошқа мамлакат ёки мамлакатлар б-н олиб борадиган савдоси. Мамлакатдан товарлар чиқариш (*экспорт*) ва мамлакатга товарлар киритиш (*импорт*)дан ташкил топади. Экспорт ва импорт йиғиндиси мамлакатнинг Т.с. айланмасини ташкил этади. Мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқнинг ривожланиши икки томонлама фойда олиш имконини беради. Т.с. мамлакатлараро иқтисодий муносабатларнинг энг одий ва энг қад. шаклидир. Қад. Миср, Юнонистон ва Рим қулдорлик тузуми давридаёқ бошқа мамлакатлар б-н икки томонлама савдо-сотиқ муносабатларини амалга оширган. Инсоният тарихида биринчи марта Шарқ ва Ғарб дунёсини бирбири б-н боғлаган *Буюк Ипак йўли* қитъалараро савдони йўлга қўйди. Бу йўл ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида жойлашган шаҳарларда савдо-сотиқнинг кенг қулоч ёйишига олиб келган эди.

Т.с.нинг ривожланишига *Буюк географик кашфиётлар*дан сўнг янги денгиз йўлларининг очилиши кучли туртки бўлди. Айниқса, саноат, машиналашган и.ч. халқаро хўжалик алоқаларини янада ривожлантириб юборди. Янги тармоқлар, и.ч. турларининг пайдо бўлиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички истеъмолдан ташқари қисмини чет элларга чиқариш ва сотиш имконини берди. Айни пайтда кўпчилик мамлакатларда хом ашё ресурсларига эҳтиёж кескин ошди. Натижада ташқи олди-сотди ҳаракатларини амалга оширишни уйғунлаштирадиган халқаро бозор қарор топди.

Т.с.нинг ривожланиши асосида халқаро меҳнат тақсимоти ва Д. *Рикардо* асослаб берган қиёсий устунлик қонуни ётади. Бу қоидага кўра алоҳида шароитларнинг мавжудлиги, хусусан, қулай географик жойлашув, ноёб табиий ресурслар айрим мамлакатларга товар ва хизматларнинг айрим турларини и. ч.да муайян устунликлар беради. Мамлакат ўзининг қиёсий устунлигидан фойдаланиб айрим товар турларини и.ч.га ихтисослашади, маҳсулотларини бошқа мамлакатларга ҳам сотиш мақсадида катта миқдорда ва юқори сифатда и.ч.га ҳаракат қилади. Бундай товар ва хизматларни ўзларида ишлаб чиқармайдиган бошқа мамлакатлар, ишлаб чиқарганда ҳам уларга кетадиган сарф-харажатларнинг нисбатан юқорилигини ҳисобга олиб, ташқаридан товар ва хизматларни киритиш йўлини тутадилар.

Ўзбекистон Республикаси жаҳоннинг 140 дан ортиқ мамлакатлари б-н савдо-сотиқ алоқаларини амалга оширмоқда. 2003 й.да Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмаси 6,7 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Бу кўрсаткич 2002 йилга нисбатан 17,3% кўпдир. Унинг Т.с.да жаҳоннинг иқтисодий ривожланган мамлакатлари ҳиссаси ортиб бормоқда. Ўзбекистон савдо айланмасининг 62% узоқ хориж мамлакатларига, 38% эса МДҲ мамлакатлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Ўзбекистоннинг ҳоз. асосий савдо ҳамкорлари — Буюк Британия, Германия, Япония, Швейцария, АҚШ, Жанубий Корея, Россия, Италия, Нидерландия, Бельгия, Туркия, Франция, Хитой ва б. давлатлар. Республика Т.с.нинг 60%дан зиёдроғи Европага, 33% Осиё, 6,5% Америка қитъаси мамлакатлари ҳиссасига тўғри келади (2003). Ташқарига товар чиқариш таркибида машина ва асбоб-ускуналар, рангли металлар ва энергия воситалари ўрин олмоқда. Асосийси — Ўзбекистоннинг Т.с.да фақат хом ашё воситалари б-н қатнашувига барҳам берилмоқда, экспорт таркиби сезиларли кенгаймоқда. Ривожланган мамлакатлар б-н савдо алоқалари четдан қўшимча моддий-молиявий ресурсларни жалб қилиш, и.ч.га илғор техника ва технологияни жорий этиш, ички истеъмол бозорини турли-туман кенг халқ истеъмоли товарлари б-н тўлдириш, хизмат кўрсатиш соҳасида хориж тажрибасидан фойдаланиш, қўшимча иш ўринларини яратишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатнинг Т.с. сиёсатини Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар Агентлиги амалга оширади. Т.с. «Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида» (1991, 14 июнь), «Валютани тартибга солиш тўғрисида» (1993, 7 май), «Давлат божхона хизмати тўғрисида» (1997, 29 авг.) қонунлари, «Божхона кодекси» (1997, 27 дек.) ва б. қонун ва қарорлар, меъёрий ҳужжатлар б-н тартибга солинади.

Мамлакатлар ўртасида Т.с.ни тартибга солишда *Жаҳон савдо ташкилоти* муҳим роль ўйнайди.

Нурислом Тўхлиев.

ТАШҚИ САЙЁРАЛАР, юпитер гуруҳидаги сайёралар — Қуёш системасининг Марс орбитасидан ташқарида айланадиган сайёралари (*Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон*). Уларнинг баъзи физик хусусиятлари бир-бирига яқин. Баъзан «юқори сайёралар» деб ҳам айтилади (қ. *Сайёралар*).

ТАШҚИ ҚАРЗ — қ. *Давлат қарзи.*

ТАЪБИРНОМА — туш таъбирини баён қилувчи китоблар мажмуи. Т.да туш ва унинг турлари, туш кўриш ҳолати ва пайтлари, таъбир айтиш усули ва шартлари баён қилинади. Т. асосида туш йўрувчиларни таъбирчи, муаббир, рўёчи деб аташган. Таъбирчидан фолбинлик (туш кўрган одамнинг аҳволи, мижози ва исмини яхши билиш, кўрилган нарсани яхши ва ёмон фол очиб, сўнгра таъбирини айтиш) талаб қилинган.

Энг қад. Т. хитойча «И-цзин» номли асардир. Туркий тилдаги дастлабки Т. 8-а. ўрталари — 9-а. бошларида Шарқий Туркистонда яратилган, асл номи «Ирқ битиги» («Фол китоби»)дир. У монийлик ва шаманлик ғояларини ўзида мужассамлаштирган. Китобнинг мақсади одамларни эзгуликка чорлаш, муайян ахлоқий принципларни тарғиб ва ташвиқ қилишдир. Қад. туркий давридаги яна бир «Фол китоби» 9-а. бошларига мансуб. Унда қад. туркийларнинг маълум бир деталлар ёки ҳодисаларга асосланган ҳолда оламни англашга интилиши аён бўлади. Ушбу китобда буддавийлик оқимининг таъсири ҳам бор, чунончи, одам ҳар қандай вазиятда, яъни кўрган туши яхши ёки ёмон натижа келтиришидан қатъи назар, эзгу ишлар қилиши ва бурҳонлар хизматида бўлиши лозим. Умуман, эзгулик ва хайрли ишлар тўғрисидаги ўгитлар барча Т.ларнинг туб моҳиятини ташкил этади.

Т.лар ичида форс тилидаги «Комил ут-таъбир» ўзининг мукаммаллиги б-н ажралиб туради. Бу китоб 20-а. бошларида тошкентлик Мулло Азимхонқори бинни Мулло Юсуфхон томонидан ўзбек тилига таржима қилинган («Комил ут-таъбири туркий», 1916).

Насимхон Раҳмонов.

ТАЪЗИЯ (араб. — юпатиш, ҳамдардлик билдириш) — азадор кишига таасалли бериш, аҳвол сўраш одати. Т.да марҳумнинг оила аъзолари ва яқинларига қариндошлари, дўст-ёрлари, қўшнилари, ҳамкасблари томонидан ҳамдардлик билдирилади. Исломда Т. билдириш савоб ишлардан ҳисобланади. Вафот этган биродарга энг керакли ва фойдали нарса уни дуо қилишдир. Жаноза ва Т.дан мақсад айнан шундай дуодир. Т.нинг муддати ва адади 3 кун ичида бир бор Т. билдириш, мабодо бунинг иложи бўлмаса, сўнг билдирса ҳам бўлади. Кимсанинг вафоти ҳақидаги ёзма хабар — таъзиянома (некролог), мотам маросими ўтказилаётган хонадон — таъзияхона, мотам тутган, азадор киши — таъзиячи дейилади (яна қ. *Аза, Мотам маросимлари*).

ТАЪЛИМ — билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси. Т. жараёнида *маълумот* олинади ва *тарбия* амалга оширилади. Т. тор маънода ўқитиш тушунчасини англатади. Лекин у фақат турли типдаги ўқув юртларида ўқитиш жараёнини эмас, оила, и.ч. ва бошқа соҳаларда маълумот бериш жараёнини ҳам билдиради.

Т.нинг мазмуни ва моҳияти жамиятнинг моддий ва маданий тараққиёти даражаси б-н белгиланади. Ижтимоий муносабатлар, умумий маълумотга бўлган эҳтиёж, кишиларнинг касбий тайёргарлигига, Т. ҳақидаги педагогик ғояларга қараб кишилик жамияти тараққиётининг турли босқичларида Т.нинг моҳияти, методи, ташкилий шакллари ўзгариб борган (қ. *Педагогика*).

Т. моҳият-эътибори б-н дарс бериш жараёнини, яъни педагог (ўқитувчи) фаолиятини, умуман ўқувчининг билиш, ўрганиш фаолиятига раҳбарлик қилишни ҳамда ўқиш жараёнини, яъни ўқувчи фаолиятини билдиради. Т. жараёни таълим берувчи — ўқитув-

чи ва таълим олаётган ўқувчилар фаолиятининг йиғиндисидан иборат. Т. ва тарбия жараёнида шахснинг сифатлари, дунёқараши, қобилияти ўсади. Т. авлодлар ўртасидаги маънавий ворисликни таъминлайди: кишиларнинг ижтимоий-тарихий тажрибалари ёш авлодга Т. орқали ўтади.

Т. ҳақида турли назариялар мавжуд. Баъзи назариялар Т.ни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилишига боғлиқ бўлмаган ҳодиса сифатида баҳоласалар (қ. *Педоцентризм*), баъзиси Т.нинг синфий характерга эга эканлигини, у жамиятнинг ҳар бир аъзосида муайян сиёсий, фалсафий, ахлоқий, ҳуқуқий қарашларни шакллантириш мақсади сари қаратилганлигини таъкидлайди.

Т.нинг мақсади объектив ҳаёт талабларига мувофиқ ҳолда ўзгариб борганини каби, Т.нинг характери, йўналиши ҳам унинг мақсадига мувофиқ ўзгариб боради. Т. диалектик тарзда тараққий этиб борадиган ички зиддиятлар жараёнидир. Т. билиш қобилиятлари, ҳис-туйғулар, идрок, шахсни таркиб топтирувчи кучли омилдир.

Т. жамият қурилишининг муҳим муаммоларини ҳал қилиш — жамиятнинг моддий-техника базасини яратиш, ижтимоий муносабатларни таркиб топтириш, янги кишини тарбиялашга ёрдам беради.

Т. ўқувчининг билиш қобилиятини ўстирувчи асосий омилдир. Ўқувчилар қобилиятини ўстиришга қаратилган тизимлар муайян дидактик қоидалар тарзида намоён бўлади. Дидактик тамойилларда Т.нинг мазмуни ва жараёнларига қўйилган талаблар белгиланади (қ. *Дидактика*). Т.нинг мақсади ва вазифалари ижтимоий тузум, шунингдек муайян ўқув юртлари функциясига мувофиқ тарихан ўзгариб боради. ЎзРнинг 1997 й. 29 авг.да қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури Т. тизимининг барча йўналишларини такомиллаштириш ва ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берди. 1996 й.дан бошлаб лотин имлосига асосланган янги ўзбек алифбоси жорий этилди ва шу йилдан бошлаб янги ёзув асосида дастурлар, қўлланмалар ва дарсликлар яратишга киришилди, ўқитувчилар лотин имлоси асосидаги янги ўзбек алифбоси бўйича қайта тайёрлаш курсларидан ўтказилди. Халқ таълими бўлимлари қошида болаларни мактаб таълимига тайёргарлигини белгилайдиган «Ташҳис марказлари» ташкил этилди. Ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини рейтинг асосида назорат қилиш, мактаб битирувчиларини якуний аттестациясини компьютер ёрдамида тест орқали амалга ошириш, Т. амалиётини диагностик таҳлил этиш, Т. муассасаларида маркетинг тизимидан фойдаланиш каби қатор педагогик янгиликлар жорий этилди (қ. *Таълимнинг миллий модели*).

Т. мазмуни унинг мақсадига мувофиқ, ижтимоий шарт-шароит, фан ва техника, санъат ҳолати ва ш.к.ни ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Касб-ҳунар коллежлари, ўрта махсус ва олий ўқув юртларидаги Т.нинг мазмунига умумий маълумотдан ташқари муайян касб ва мутахассислик учун зарур бўлган махсус билим, малака ва кўникмалар ҳам киради. Т. мазмуни ўқув режа ва дастурлари, дарслик ва б.да ёритилади. Т.да қўйилган мақсадга эришиш учун турли метод, восита, ташкилий тизим ва шакллар (маъруза, суҳбат, тажрибалар ўтказиш, кўргазмали қуролларни қўллаш, кузатиш, машқ ва ш.к.)дан фойдаланилади. Ўқув жараёнида техник воситалар (кино, телевидение, радио, компьютер, ЭҲМ ва б.)ни кенг қўллаш Т. методини ишлаб чиқишга катта таъсир кўрсатади.

Т.ни ташкил этишнинг умумий таълим, алоҳида (индивидуал) таълим, ташкилий таълим, синф-дарс таълими, курс тизими таълими ва б. турлари мавжуд. Ҳоз. шароитда ижтимоий талаблар, ўқувчиларнинг имконияти ва эҳтиёжларига мувофиқ Т. тобора такомиллаштирилиб, янги метод ва шакллари ишлаб чиқилмоқда. Хусусан, Т.нинг кенг умумий маълумот асосида касбий ихтисослашишнинг аҳамияти тобора ошмоқда, оммавий коммуникация воситалари — радио, телевидение, кино, компьютер, вақтли матбуотдан, шунингдек, ўз устида ишлашнинг турли шаклларидан фойдаланилмоқда.

Комилжон Ҳошимов.

ТАЪЛИМНИНГ МИЛЛИЙ МОДЕЛИ — Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини янгиланган соғлом педагогик тафаккур асосида тубдан ислоҳ қилиш, таълим-тарбия муассасаларида тайёрланадиган кадрларни интеллектуал, маънавий ва ахлоқий савиясига кўра ривожланган мамлакатлардаги даражага етказиш бўйича белгиланган - назарий-методологик, амалий-педагогик ёндашувлар мажмуи. Т.м.м.да маънавий-интеллектуал жиҳатдан баркамол шахснинг ўз ижодий қобилиятини тўла намоён этишини таъминлаш кўзда тутилади.

Жаҳон таълим тизими тажрибасида мутлақо янгилик бўлган Т.м.м. шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, и.ч. сингари 5 таркибий қисмдан иборат. ЎзРнинг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида Т.м.м. таркибий қисмлари таърифланиб, уларнинг асосий вазифалари белгилаб берилган. Жумладан, шахс — кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчидир. Т.м.м.нинг ўзига хослиги таркибий қисмнинг бошланишидаёқ яққол намоён бўлади. Унда шахсга таълимнинг истеъмолчиси, яъни объектигина эмас, балки уни амалга оширувчи, яъни таълим жараёнининг субъекти сифатида ҳам қаралади. Бу ҳол шахсни таълимнинг истеъмолчисидан бу жараённинг ижрочисига айлантиради, унинг фаоллигини ошириб, ривожланишини тезлаштиради.

Давлат ва жамият — таълим ҳамда кадрлар тайёрлаш тизими фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи, кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафилларидир. Т.м.м.га кўра, давлат ва жамият ўз зиммасига кадрлар тайёрлаш ишини ташкил этиш, таълим жараёнини назорат қилиш ҳамда тайёрланган мутахассислар фаолиятини йўлга қўйиш кафолатини олади.

Узлуксиз таълим — малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади. Т.м.м. шахснинг камолоти умр бўйи давом этадиган узлуксиз жараён эканлигига асосланади. Шунинг учун ҳам таълим тизимларининг баркамол инсонни шакллантиришда иштирок этиши лозим бўлган барча бўғинлар фаолияти узвий ва узлуксиз бўлиши кўзда тутилади. Таълимнинг муайян босқичида бирор шахсда шакллантирилиши лозим бўлган билим, малака ва кўникмалар миқдори, тартиби ҳамда бажарилиш жараёни айни шу узлуксиз таълим томонидан амалга оширилиши зарур бўлади.

Фан — юқори малакали мутахассислар тайёрлайди ва улардан фойдаланади, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқади. Т.м.м.нинг бу таркибий қисмига Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида алоҳида аҳамият берилган. Чунки малакали мутахассисларни тайёрлашда фан ютуқларидан фойдаланилганидек, юқори малакали мутахассислар иштирокисиз фаннинг ривожланиши ҳам мумкин эмас. Демак, фан бир вақтнинг ўзида тайёрловчилик, истеъмолчилик, ривожлантирувчилик вазифаларини бажаради.

Ишлаб чиқариш — кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси. Ишлаб чиқариш Т.м.м.нинг энг асосий қисмларидан биридир. Халқ хўжалигининг муайян соҳаси учун зарур бўлган кадрлар миқдори, уларни тайёрлашда таянилиши лозим бўлган иқтисодий ва технологик асослар и.ч. томонидан белгиланади. Жамиятнинг моддий бойликлари и.ч. жараёнида яратилгани учун у кадрлар тайёрлаш тизимининг молиявий ва моддий-техникавий таъминотини ҳам амалга оширувчи саналади.

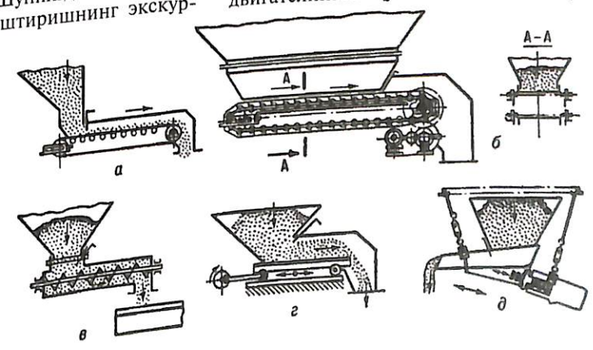
Т.м.м.да кадрлар тайёрлаш борасида халқимизга хос миллий хусусиятлар максимал даражада ҳисобга олиниши тақозо этилади. Шунингдек, унда баркамол шахсни шакллантириш ҳамда унинг ақлий, касбий ва маънавий имкониятларини энг самарали йўсинда ишга солиш йўллари аниқ ҳисобга олинган. Т.м.м.да шахсда шакллантирилиши зарур бўлган касбий ва маънавий сифатларнинг уйғунлигига алоҳида эътибор берилган.

Ад.: Баркамол авлод орзуси, Т., 2000.

Қозоқбой Йўлдошев.

ТАЪЛИМНИНГ СИНФ-ДАРС ТИЗИМИ — мактабда ўқув жараёнини ташкил этиш тизими. Унда ўқувчилар ёш хусусиятлари ва ўқиш муддатларига кўра муайян синфларга ажратилиб, таълим ўқув режаси ва дастурига мувофиқ, асосан, дарс шаклида олиб борилади. Т.с.-д.т. индивидуал таълим ўрнида вужудга келиб, унинг айрим белгилари қад. мактабларда ҳам мавжуд бўлган. 10-а.га келиб, Араб халифалигига қарашли Ироқ, Сурия, Миср сингари мамлакатлардаги мактабларда амалдаги «имло» усули ўрнига «тадрис» усули жорий этилиши ҳар бир ўқувчи б-н алоҳида шуғулланишга асосланган ўқитиш тизими ўрнига таълимнинг муайян миқдордаги болалар жамоаси б-н бирваракайига олиб борилиши мўлжалланган *дарс* шаклини юзага келтирди. Лекин ислом пед.сида дарс тушунчаси мавжуд бўлгани ҳолда синф тушунчаси қатъий эмасди. Т.с.-д.т.ни назарий жиҳатдан тўла асослаб, ўқитиш амалиётига татбиқ этган киши буюк чех педагоги Я.А. *Коменский* бўлган. У ўзининг «Буюк дидактика» (1632), «Яхши ташкил этилган мактаб қонунлари» (1653) асарларида ўқитишнинг синф-дарс тизимини ҳар жиҳатдан асослаб берди. Бунга кўра, ўқувчиларни мактабга қабул қилиш вақти, бола ёши, ўқишнинг бошланиш ва тугалланиш пайти, ўқувчиларнинг ўқиш вақти қатъий чегараланадиган, машғулотлар режага мувофиқ муайян тартибда ташкил этиладиган бўлди. Танаффус, таътил сингари тушунчалар Я. Коменский тавсияларига мувофиқ жорий этилган. Т.с.-д.т. 19-а.га келиб Европанинг кўплаб мамлакатларида мактаб таълимининг етакчи тизимига айланди.

Т.с.-д.т.да ўқувчи бир дарсда ўзлаштириши керак бўлган билим, кўникма ва малакаларни белгилаб олиш, уни болаларга етказиш тартибини тайин этиш, ўқув материалларини тизимли равишда тақдим этиш нисбатан осон амалга оширилади. Унда ўқувчилар фаоллигини ошириш имконияти ҳам кўп. Чунки ёш ва ақлий имкониятлари бир-бирига яқин бўлган болалар ўқув жараёнида тортинмай, фаол иштирок этиши мумкин. Шунингдек Т.с.-д.т. машғулотларни уюштиришнинг экскурсия, лаб. ишлари, кузатиш сингари шаклларидан фойдаланишни ҳам инкор этмайди. Т.с.-д.т. умумтаълим мактабларидан ташқари, ўрта махсус ва олий таълимда ҳам қўлланилади.



Таъминлагичларнинг хиллари: *а* — лентали; *б* — пластинкали; *в* — винтли; *г* — тебранма; *д* — титрама.

ТАЪЛИМОТ — 1) борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг муайян соҳасидаги, фан тармоқлари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва ш.к. ҳақидаги назарий қоида ва хулосалар, илмий қарашлар мажмуи, мас., фалсафий Т.лар, суфийлик Т.и; 2) маълум бир олим ёки мутафаккирнинг нуқтаи назар (қараш)лари мажмуи, мас., Форобий Т.и, Дарвин Т.и ва б.

ТАЪЛИФ (араб. — яратиш, тузиш) — ўтмишда Шарқ мусиқа илмида бирон асар яратишни ифодаловчи атама. Мас., таълифи алҳон — куй яратиш; таълиф ун-нотиқ (нутқли таълиф) — муайян сўзларга яратилган асар, ашула (яна қ. *Илми таълиф*).

ТАЪЛИҚ (араб. — осиш, осиб қўйиш) — *хаттотлик* услуби; араб ёзувидаги хат услубларидан бири. 14-а.да *тавқе* ва *риқо* хатлари асосида ихтиро қилинган, ихтирочилари Тожиддин Салмоний ва Хожа Абулъол. Тез ёзиш услубида ҳарфлар бир-бирига осилиб ёки илиниб тургандай кўринади (номи ҳам шундан). Ҳарфларнинг 5 қисми эгри ва 1 қисми тўғри чизиқлардан иборат. Т. асосан иншо ва мактубларга тегишли бўлиб, муншийлар уни юқоридан чапга қияроқ қилиб чўзиб ёзган. Шу жиҳати б-н *шикаста* хатига ўхшаб кетади. Дастлаб муншийлар, идора котиблари томонидан ишлатилган, расмий ва шахсий ёзишмалар, турли ҳужжатларда қўлланилган. Хожа Абдулҳай Мунший, Хожа Ихтиёр ушбу хат устасидир.

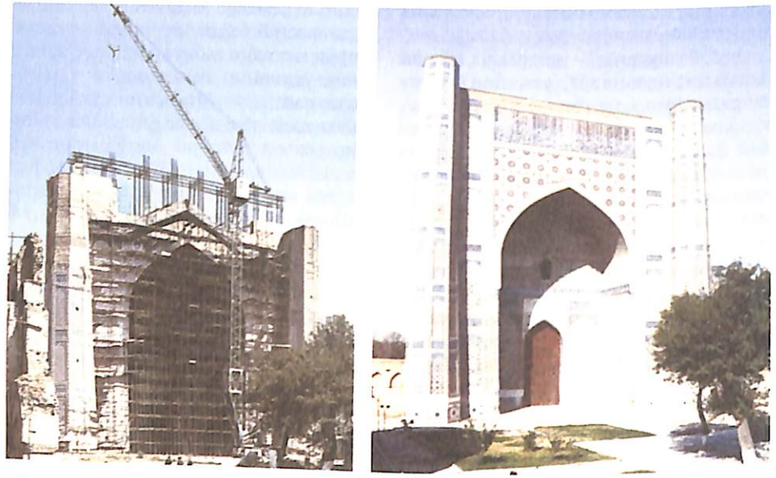
ТАЪМ БИЛИШ — қ. *Маза билиш.*

ТАЪМИНЛАГИЧ — сочилувчан ва донали юкларни бункер, юклаш новлари ва б.дан яқинроқ жойга ташиш ёки қайта ишлаш машиналарига бир текисда узатиш учун мўлжалланган қурилма. Икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга лентали, винтли (шнекли), тебранма, титрама ва б. хиллари киради. Булар узунлиги ва ҳаракатлантириш двигателининг қуввати б-н *конвейер-*

дан фарқ қилади. Иккинчи гуруҳдагиларга конвейерларнинг прототиплари бўлган барабанли, дискли, занжирли ва пневматик-винтли хиллари киради. Барабанли Т. сочилувчан, донали, майда ва йирик бўлакли юкларни узатишда ишлатилади. Дискли (тарелкали) Т.дан сочилувчан юкларни узатишда фойдаланилади; бунда юк вертикал ўқда айланувчи дискка тушиб, ундан юк қўзғалмас қилиб маҳкамланган куракча б-н туширилади. Дискнинг айланиш тезлиги юк марказдан қочма куч таъсирида сирғалиб тушиб кетмайдиган қилиб танланади. Занжирли Т. йирик бўлакли юкларни узатишда ишлатилади; бунда бункернинг чиқариш тешигини қопловчи занжирли парда бор. Ҳаракатлантирувчи барабан айланганда занжирлар юкнинг қатламини новга сиқади. Бу б-н юкларнинг сирпаниш тезлигини ростлайди. Пневматик винтли Т. сочилувчан-чангсимон материалларни узатиш учун ишлатилади; материални чиқиш олдида тутиб қолиб, ҳаво оқими таъсирида юклаши б-н винтли Т.дан фарқ қилади.

Барча Т.ларнинг иш органлари тезлигини ва бункердан чиқариш тирқишлари ўлчамини ўзгартириб, титрама Т.да эса тебраниш амплитудаси ва частотасини ўзгартириб иш унумдорлиги ростланади. Т.лар қурилишда, цемент з-дларида, маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналари ва б. соҳаларда қўлланади.

ТАЪМИРЛАШ — бирор нарсани асли холига ўхшатиб ёки аслига яқинлаштириб тиклаш, бунёд этиш; маълум қийматга эга қад. санъат асарлари ва моддий-маданий ёдгорликларни тузатиш, яхшилаш, яроқли ҳолга келтириш. Меъморликда Т. тарихий иншоотларни қисман ёки тўла дастлабки қиёфасига келтириш (*реставрация*), кенг маънода тарихий бино ёки мажмуани ўзгартириб қайта қуриш (*реконструкция*) жараёнини ифодалайди. Кўлами жиҳатидан Т. жузъий (маълум қисми) ёки ёппасига (бутунлай) ўтказилиши мумкин. Замонавий Т. назарияси бўйича Т.нинг мақсади тарихий бинонинг қад. асл кўринишини келгусидаги бузилишлардан сақлаб қолиш чорасини кўришдир. Т. синтетик ва аналитик услубларга ажратилади. Синтетик Т.да меъморий ёдгорликнинг дастлабки бутун ҳолатига келтириш, аналитик (археологик) Т.да эса асл қисмларни бузилишлардан тўхтатиб қўйиш. Т. услуби узоқ ўтмишга эга. Ўзбекистондаги қад. ёдгорликлар пишиқ-пухта, чидамли ва мукаммал қилиб қурилганига қарамай, давр уларнинг жозибаси ва кўркини аста-секин емириб борган. Кейинги йилларда Ўзбекистондаги барча маданий ёдгорлик ва обидаларда Т. ишлари кенг кўламда олиб борилмоқда. Т.ни муваффақиятли бажариш учун тажрибали халқ усталари (*Уста Ширин* Муродов, Тошпўлат *Арслонқулов,* Шамсиддин Ғофуров, Қули *Жалилов,* Абдулла *Болтаев,* Маҳмуд *Усмонов,* Саидмаҳмуд *Норқўзиев* ва б.)дан Т. қоидаларидан ўринли ва моҳирона фойдаланиш талаб қилинган ва улар шунга риоя қилган ҳолда ижобий ривожлантирганлар.



Бибихоним жоме масжидини таъмирлаш жараёни (чапда; тарихий сурат). Бибихоним жоме масжиди пештоғининг таъмирдан кейинги кўриниши.

Турли сабаблар оқибатида емирилган кўҳна обидаларни Т. учун даставвал бино пойдевори археологик жиҳатдан авайлаб, синчковлик б-н ўрганилади. Кейин унинг меъморий тузилиши кошин ва нақшлари, ранги, услубий жиҳатлари тадқиқ қилинади. Уста қад. пойдевор устига қўйиладиган юкни мазкур бино кўтара олиши ёки кўтара олмаслигини ҳам билиши керак. Ниҳоят бино тарихи, қачон қандай мақсадда қурилганлиги, маданият тарихида тутган ўрни муфассал текширилади. Етарли маълумотлар тўплангандан кейин меъморлар, лойиҳаловчилар ва б. ҳамкорликда лойиҳа-смета ҳужжатини тузадилар. Т.да қад. усуллардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Т.нинг қуйидаги кўринишлари мавжуд: *консервация;* акастилоз-ёдгорликнинг ерда ётган бўлакларини жойига ўрнатиб қўйиш; очиш-ёдгорликнинг барча тарихий қийматга эга қатламларини намойиш этиш; тўлдириш—ёдгорликнинг йўқ бўлиб кетган жойларини тўлдириб қўйиш; янгилаш — бинонинг тарихий нусхасини қуриш, йўқ бўлиб кетган бинони янгидан тиклаш (мас., *Бухорий ёдгорлик мажмуи*). Т. жараёнида замонавий қурилиш ашёлари ва қурилмаларини кўринмайдиган жойларидагина фойдаланиш талаб қилинади.

Тасвирий ва амалий безак санъатида Т., одатда, санъат асарларини сўнгги ҳолатини мустаҳкамлаш ва уларни бузиб турган қатламлардан тозалаш орқали асл ҳолига келтириш б-н амалга оширилади. Аввало бу ишлар асарлар ва буюмларнинг хом ашёси, яратилиш усули, бузилишига сабаб бўлган омиллар ва турларини пухта илмий таҳлил қилиш ҳамда санъат ва моддий маданий ёдгорликлар тарихини чуқур ўрганиш заминида олиб борилади. Бунда спектрал, хроматографик микрокристал ва б. таҳлиллар, рентгенография, макро ва микрофотография, инфрақизил нурлар ва б. воситасида текшириш-лардан фойдаланилади.

Т. жараёнида асарнинг бузилган қисмлари унга яқин бўлган (монументал рангтасвир учун оҳакли сув, икона ва мойбўёқ рангтасвирининг асоси ҳамда елим рассомлигининг бўёқ қатлами учун ҳайвонот елимлари) ёки махсус синтетик моддалар б-н унинг тузилиши тикланади ёки кимёвий ўзгаруви унсурлар (рангтасвир асарининг қорайган лок ва мойи, мис буюмлардаги ғовак қурумлар), ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати буюмларидан кейинчалик киритилган қўшимчалар қисман ёки тўлиқ олиб ташланади. Рангтасвир асаридаги қўшимчалардан муаллифлик қисмларини идрок қилишга халақит бермайдиганлари сақланади, асарнинг ўзига хос тарихий ёки бадиий қимматга эга бўлган сўнгги қатлами имкон қадар янги асос ва заминга кўчирилади. Тасвирий ва амалий безак санъати асарининг бузилган қисмларини ўзбошимчалик б-н қайта тиклашга йўл қўйилмайди, фақат айрим ҳоллардагина мойбўёқ ва б. рангтасвир асарларида муаллифнинг бўёқ қатлами ва асосини тўлдиришлардан муҳофаза қилиш чораси сифатида Т. қўлланади.

Ад.: Зоҳидов П., Меъмор санъати, Т., 1978; Ҳаққулов А., Таъмир санъати, Т., 1991; Пўлатов Х., Ўродов А., Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш ва қайта қуриш, Т., 2002.

Хайрулла Пўлатов.

«ТАЪМИРШУНОСЛИК» — Тошкентдаги масъулияти чекланган очиқ турдаги акционерлик жамияти. Ўзбекистон маданий ёдгорликларини асраш ва таъмирлаш ин-ти (1979—2003) негизида ташкил топган (2004). «Т.» қад. шаҳарларнинг тарихий минтақаларини ўрганади, қўриқланувчи минтақалар, тарихий меъморий ва этнографик музей-қўриқхоналар лойиҳасини тузади; тарихий ва маданий ёдгорликларни тадқиқ қилади; меъморий ва маҳоратли санъат ёдгорликларини асраш ва таъмирлаш лойиҳасини ишлаб чиқади. Ўрта Осиё моддий-маданий ёдгорликларини асраш ва таъмирлашга доир илмий-услубий тавсияномалар беради, таъмирлаш учун қад. қурилиш тафсилотларини ўрганади ва қайта тиклайди; қўриқланадиган минтақада жойлашган маҳоратли санъат ёдгорликлари ва *таъмирлаш* майдонлари лойиҳасини ишлаб чиқариш «Т.» жамияти и.т.лари ва лойиҳалари асосида *Регистон ансамбли, Шоҳизинда, Ичан қалъа, Кўҳна арк* ва б. йирик меъморий иншоотлар таъмирланди, *Кўҳна Урганч, Марв,* Қирғизистон ва Қозогистондаги меъморий обидаларнинг и.т. ва таъмир лойиҳалари ишлаб чиқилган.

ТАЪРИФ, дефиниция — муайян тушунча ёки терминнинг унга хос муҳим белгиларини акс эттирувчи қисқача ифодаси; бирон предмет ёки воқеа-ҳодисанинг мазмун-моҳиятини очиб, тушунтириб бериш. Т. таниш бўлмаган термин (тушунча)нинг маъносини аввалдан маълум бўлган сўз (термин)лар ёрдамида (номинал Т.) ёки уни таниш сўз (термин)лар бўлган матнга киритиш (контекстуал, матний Т.) орқали юзага келади. Т. фанда катта роль ўйнайди, у ҳар қандай илмий назариянинг муҳим қисмини ташкил қилади. Т.лар орқали фанга янги тушунчалар, терминлар киритилади, узоқ муддат олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари қайд этилади.

ТАЪРИХ (араб. — юз берган) — мумтоз адабиётда машҳур кишиларнинг туғилиши ва вафоти, турли бино-иншоотларнинг қурилиши, китоблар таълифи ва б. муҳим воқеа-ҳодисалар вақтини англатувчи санъат. Т. кўпинча у ёки бу машҳур шахснинг вафоти муносабати б-н ёзилган. Т.да қўлланган сўз ва иборалар, уларни ташкил этган араб ҳарфларининг абжад рақами б-н қўшиб ҳисобланганда, маълум бир сана келиб чиқади. Санани билдирадиган сўз ёки ибора Т. моддаси, уларни ташкил этган ҳарфларнинг абжад бўйича йиғиндиси жумал дейилади. Т. фақат мустақил ёзилмай, баъзи бир асарларнинг ичида ҳам келади.

Т.да шоир кўзда тутган сана сўз ёки муаммо усулида ифодаланади. Шунга кўра, Т. сариқ (очиқ, равшан) ва таъмия (беркитилган, яширилган) каби 2 турга бўлинади. Т.нинг сариқ турида сана очиқ ифодаланса, таъмияда авал Т. моддаси топилади. Мас., Кавримбек Камий Чимкентдаги бир жомеъ масжидининг таъмирланиш санаси ҳақида шундай ёзади:

Соли таъмирин савол этган киши,
Эй Камий, равшан жавоб этгил анго:
Мингу уч юз ҳам ўтуз эрди фақат,
Соли таърихи бу итмоми бино.

Камий бу ерда «мингу уч юз ҳам ўтуз» (ҳижрий 1330 й.) деб, мазкур масжиднинг таъмирланиш санасини очиқ баён этади.

Т. ўзига хос қонуният ва поэтик хусусиятларга эга.

Замонавий адабиётда Анисий, Ҳабибий, F.Ғулом, Улфат, Чустий ва б. Т. ёзганлар. Араб ёзуви ва абжад ҳисобига асосланганлиги учун ҳоз. кунда Т. ёзиш анъанаси тўхтаб қолган.

Ад.: Адабий турлар ва жанрлар, 2-ж., Т., 1992.

Эргаш Очилов.

ТАЪСИР ВА АКС ТАЪСИР ҚОНУНИ, Ньютоннинг учинчи қонуни — механиканинг асосий қонунларидан бири. Ньютоннинг таърифига кўра, таъсирга доим тенг ва қарама-қарши йўналган акс таъсир бор, бошқача айтганда, икки жисмнинг бир-бирига таъсири ўзаро тенг ва қарама-қарши томонларга йўналган. Бу таърифда «таъсирга» беихтиёр асосий ўрин, «акс таъсирга» эса иккинчи даражали ўрин ажратилади. Шунинг учун Т. ва а.т.қ. қуйидагича таърифланган маъқул: икки жисмнинг бир-бирига ҳар қандай таъсири ўзаро таъсир характерига эга бўлиб, уларнинг бир-бирига кўрсатаётган таъсир кучлари ҳар доим катталик жиҳатдан тенг ва йўналиши қарама-қаршидир:

$$\vec{F}_{12} = -\vec{F}_{21},$$

бунда $\vec{F}_{12}$ — биринчи жисмнинг таъсир кучи, $\vec{F}_{21}$ — иккинчи жисмнинг биринчи жисмга таъсир кучи. Т. ва а.т.қ. кичкина ўлчамли элементар зарралар ва тезлиги ёруғлик тезлигига яқин ҳаракатлар учун ўринли эмас.

ТАЪСИР ЭТУВЧИ МАССАЛАР ҚОНУНИ — кимёвий мувозанат шароитида ўзаро реакцияга киришувчи моддалар ва реакция маҳсулотлари, массалари орасидаги боғланишларни ифодаловчи қонун; у массалар таъсири қонуни деб ҳам юритилади. Бу қонунни 1864—67 й.ларда норвегиялик олимлар К.Гульдберг ва П.Ваагелар таърифлаган. Т.э.м.қ.га мувофиқ А ва В моддалар орасида кимёвий реакция тезлиги шу моддалар концентрациялари (фаолликлари)га боғлиқ. $aA+bB \rightleftarrows mC+nД$ тенглама б-н ифодаланадиган қайтар жараёнда чапдан ўнгга борувчи (тўғри) реакция тезлиги А ва В моддаларнинг концентрацияси кўпайтмасига тўғри пропорционал бўлади: $v_1=k_1[A]^a[B]^b$. Ўнгдан чапга боradиган (тескари) реакция тезлиги эса С ва Д моддаларнинг концентрациясига тўғри пропорционалдир: $v_2=k_2[C]^m[Д]^n$; бу ерда v_1, v_2 — тўғри ва тескари реакция тезлиги; k_1, k_2 — реакциянинг тезлик константаси; [A], [B], [C], [Д] — А, В, С, Д моддалар концентрацияси; *a, b, m, n* — стехиометрик коэффициентлар (қ. *Стехиометрия*).

Кимёвий мувозанат вақтида тўғри реакциянинг тезлиги тескари реакция тезлигига тенглашади, яъни $v_1=v_2$ бўлади. Реакция тезлиги тенглашганлиги туфайли, реакцияда қатнашувчи моддалар концентрацияси қуйидаги нисбатда бўлади:

$$\frac{k_1}{k_2} = K = \frac{[C]^m[Д]^n}{[A]^a[B]^b}.$$

Бу ерда K ушбу реакциянинг айни т-радаги мувозанат константаси. K нинг қиймати реакцияга киришувчи моддалар табиатига ва т-рага боғлиқ. K қиймати қанчалик катта бўлса, реакция шунчалик самарали бўлади. Т.э.м.қ. турли ҳисоблашларда кенг қўлланади.

ТАЪТИЛЛАР (ЎзРда) — ходимларга иш жойи (лавозими) ва иш ҳақи сақланган ҳолда ҳар йили дам олиш ва

иш қобилиятини тиклаш учун бериладиган вақт. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексида йиллик меҳнат таътилининг муддати камида 15 иш кунидан иборат этиб белгиланган. Айрим тоифадаги ходимларга уларнинг ёши, соғлиғини ҳисобга олиб, йиллик узайтирилган Т. берилади. Чунончи, 18 ёшга тўлмаган шахсларга, ишлаётган 1- ва 2-гуруҳ ногиронларига Т. 30 календарь кун, ўқитувчиларга 48 иш куни, и.т. муассасалари кичик ва катта илмий ходимларига 24—48 иш куни, судьяларга 36 иш куни қилиб белгиланган. Айрим тоифадаги ходимлар меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятлари ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, уларнинг ҳам Т.и муддати узайтирилган. Амалдаги қонунчиликда узайтирилган Т.нинг умумий ва энг кам муддати белгиланган. Бундан ташқари *меҳнат шартномаси*нинг шартларида ҳам узайтирилган йиллик Т. бериш назарда тутилиши мумкин. Меҳнат қонунчилигида айрим тоифа ходимлар учун қўшимча Т. бериш назарда тутилган ва тегишли қонун ҳужжатларида кафолатланган. Қўшимча Т. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган меҳнат шароитларини баҳолаш услубияти асосида белгиланади. Ишнинг алоҳида тусда экани, шунингдек, ўта зарарли ва ўта оғир меҳнат шароити учун қўшимча таътилнинг энг кам муддати, уни бериш шартлари ва тартиби ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини амалга ошириш учун зарур бўлган норматив ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида» 1997 й. 11 мартдаги 133-сонли қарорига мувофиқ белгиланган. Таътил даврига байрам кунлари тўғри келиб қолса, таътил муддатини ҳисоблашда бу кунлар ҳисобга олинмайди. Йиллик асосий таътилни олиш ҳуқуқини берадиган иш стажини ҳисоблаб чиқариш тартиби Меҳнат кодексининг 142-моддасида кўрсатилган. Қоидага кўра, йиллик асосий таътил 1-иш йили учун 6 ой ишлагандан кейин берилади. Таътил бериш вақти ҳақида ходим таътил бошланишидан камида 15 кун олдин хабардор қилиниши керак. Айрим тоифа ходимларга таътил уларнинг хоҳишига кўра, ёзги ёки улар учун қулай бўлган бошқа вақтда берилиши мумкин (Меҳнат кодекси, 250-модда). Қонунда кўрсатилган ҳолларда ходим таътилни узайтириш ёки бошқа муддатга кўчириш ҳуқуқига эга. Қонунчиликда ходимнинг хоҳишига кўра, унинг ёзма аризасига асосан таътилни қисмларга бўлишга йўл қўйилади. Бунда таътилнинг фойдаланиладиган бир қисми 12 иш кунидан кам бўлмаслиги лозим. Айрим тоифа ходимларга иш ҳақи сақланмаган ҳолда меҳнат таътили бериш назарда тутилган. Таътилдан чақириб олишга фақат ходимнинг розилиги б-н йўл қўйилади. Йиллик Т. даври учун ходимга ўртача иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўлаш кафолатланади. Таътил ҳақи жамоа шартномасида белгиланган муддатларда, лекин таътил бошланмасдан олдинги охирги иш кунидан кечиктирмай тўланади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексида ижтимоий Т. ҳам бериш назарда тутилган. Жумладан, ходим қуйидаги ижтимоий Т. олиш ҳуқуқидан фойдаланади: ҳомиладорлик ва туғиш Т.и (233-модда); болаларни парваришлаш Т.и (232, 234, 235-моддалар); ўқиш б-н боғлиқ Т. (252-256-моддалар); ижодий Т. (258-модда). Бундай Т.ни бериш тартиби ва миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 й. 11 мартдаги 133-сонли қарорида кўрсатилган.

Анвар Иноятов.

ТАЭКВОНДО (корейсча: таэ—оёқ, квон—қўл, до—йўл, яъни оёқ ва қўлларнинг ҳаракат йўли) — спорт кураши тури. Бунда эркак ва аёллар белгиланган майдончада ўз вазн тоифаларида (ҳимоя воситаларида) якка-якка олишиш ва махсус машқларни бажариш маҳоратини намойиш этиш борасида якка ва жамоавий тарзда оёқ-қўлларда зарбалар бериш ёки зарба ҳаракатларини қайд этиш бўйича мусобақалашадилар. Т.да мусобақалар 2 йўналишда — Халқаро таэквондо федерацияси (ITF; 1966 й. тузилган, 140 дан ортиқ мамлакат аъзо) ва Жаҳон таэквондо федерацияси (WTF; 1973 й. тузилган, 140 дан ортиқ мамлакат аъзо) йўналишларида ташкил этилади. Т. асли корейс халқининг кураш тури ҳисобланади. Милоддан 600 й. илгари корейслар жанг қилиш ва ҳимояланиш воситаси сифатида унинг усулларини қўллаганлар. Т.нинг ривожланишида субақ, хваран ва б. кураш йўналишлари муҳим роль ўйнади.

Таэквондонинг ITF йўналишига 1955 й. КХДРда асос солинган. Бу йўналишда спортчиларнинг бошга тепиши, белдан пастга зарба бериш, умуман, тананинг рухсат этилган қисмига ҳам оёқ б-н тўлиқ зарба бериш тақиқланган. Шунингдек, қўл б-н ҳам кучли зарба беришга рухсат этилмайди. Мусобақалар (5 та вазн тоифасида) 2 бўлимда (ҳар бўлим 2 мин.дан, танаффус — 1 мин.) давом этади. Аниқ зарбаларга очко берилади. Махсус машқларни бажаришга маълум вақт ажратилади ва ижро техникаси баҳоланди.

Таэквондонинг WTF йўналишига 1961 й. Корея Республикасида асос солинган. 2000 й. таэквондо (WTF) Сидней олимпиадаси дастуридан ўрин олди. Таэквондо (WTF) спортчиларнинг қўл-оёқларда тананинг белдан юқори, олд қисмига зарбалар беришига рухсат этади. Мусобақалар (8 вазн тоифасида) спортчиларнинг ҳимоя воситаларини кийган ҳолида ташкил қилиниб, 3 бўлимда (ҳар бўлим 3 мин.дан, танаффуслар — 1 мин. дан) давом этади. Аниқ зарбаларга очко берилади. Ғолиб нокаутга ёки очколар кўплигига қараб аниқланади.

Ўзбекистонда таэквондо (ITF) 1989 й.дан оммавийлашди. Ўша йили Ўзбекистон таэквондо (ITF) федерацияси тузилди ва ITFга қабул қилинди. Бу федерация 2000 й.да Ўзбекистон таэквондо (ITF) миллий ассоциацияси номи б-н қайта рўйхатдан ўтди. Унинг вилоятларда бўлимлари тузилган, 40 дан зиёд таэквондо (ITF) клублари фаолият кўрсатади. 200 дан ортиқ мураббий 50 мингдан кўпроқ Т.чи б-н шуғулланмоқда (2004). ЎзРда таэквондо (ITF) мусобақалари мунтазам ўтказилади ва ўзбекистонлик спортчилар халқаро мусобақаларда ҳам иштирок этишади. Пўлат Усмонов, Валерий Пак, Виктор Николаев ва б. таэквондо (ITF) нинг Ўзбекистондаги дастлабки тарғиботчилари бўлишган. Эндиликда улар етакчилигида Ботир Мамедов, Дмитрий Ним, Насриддин Толипов, Шаҳноза Шуҳратжонова, Алефтина Ким, Моисей Ногай каби ўнлаб спортчилар Осиё ва жаҳон чемпионатлари, нуфузли мусобақаларда совриндорлар қаторидан ўрин олишди. Таэквондо (WTF) Ўзбекистонда 1990 й.дан оммавийлашди ва ўша йили республика таэквондо (WTF) федерациясига асос солинди. Бу федерация 1992 й.да Ўзбекистон таэквондо (WTF) ассоциацияси номи б-н қайта рўйхатдан ўтди ва 1993 й.да WTFга аъзо бўлди. Унинг вилоятларда бўлимлари бор, 10 та шаҳар таэквондо (WTF) клуби, туманлардаги тўгаракларида 200 га яқин мураббий 17 мингдан зиёд Т.чи б-н машғулот олиб боряпти (2004). Ўзбекистонда таэквондо (WTF) мусобақалари мунтазам ўтказиляпти ва спортчиларимиз халқаро мусобақаларда ҳам қатнашяпти. Олек Пак, Адик Ли, Алексей Кан ва б. таэквондо (WTF) нинг юртимиздаги дастлабки тарғиботчилари бўлишган. Евгений Хан, Эдуард Хегай, Равшан Тошпўлатов, Умид Дадахонов, Санжар Мансуров, Наталья Микрюкова каби спортчилар Осиё ва жаҳон чемпионатлари, нуфузли мусобақаларда медалларни қўлга киритишган.

Асрор Мўминов.

ТАЯММУМ (араб.) — покланишнинг бир тури. Сув бўлмаганда қум ёки тупроқ б-н таҳорат қилиб, рамзий покланиш. Т.да 4 фарз бор: ният қилиш; тупроқнинг тоза жойини танлаш; икки қўлни тупроққа уриб, юзга суриш (авал чап қўл б-н ўнг қўлга, сўнг ўнг қўл б-н чап қўлга масҳ тортилади); яна кафтларни тоза тупроққа уриб, икки қўлни тирсакларигача масҳ қилиш (уч маротаба).

ТАЯНЧ БУРҒИЛАШ — Ер пўстининг геологик тузилишини чуқур бурғи қудуқлари (ўртача 2,5—3,0 км ва ундан чуқур) қазиш б-н ўрганиш усули. Қудуқ кесимини геофизик, геокимёвий, гидрогеологик ва б. методлар мажмуаси орқали муфассал ўрганилиши б-н бурғилашнинг бошқа турларидан фарқ қилади. Т.б., асосан, ҳудудларнинг умумий геологик шароитини ўрганиш, нефть-газлилигини башоратлаш ва баҳолаш учун ишлатилади. Регионал геофизик тадқиқотлар (сейс-моразведка, аэромагнитразведка, гравиразведка ва б.) маълумотларига таяниб, структуралар мавжудлиги таҳмин қилинган жойларда амалга оширилади. Бурғилаш ишлари, одатда, кристаллик пойдевригача, улар чуқур жойлашган жойларда эса, бурғилаш қурилмасининг техник имкониятидан келиб чиқиб бажарилади. Бурғилаш, асосан, керн олиш йўли б-н амалга оширилади. Т.б.да бажарилган тадқиқотлар ёрдамида қатламларнинг геологик ва литологик тузилиши, уларнинг ёши, коллекторлик хусусиятлари, кесимда нефть, газ ва б. фойдали қазилмаларнинг мавжудлиги аниқланади. Т.б. маълумотларига асосланиб, келгусида ги бажариладиган регионал ва локал геологик қидирув ишлари лойиҳаланади. Хорижда тоғ жинслари стратиграфияси ва нефть-газлилигини ўрганиш мақсадида Т.б.дан фойдаланилади, баъзан улар стратиграфик қудуқлар деб ҳам аталади (яна қ. *Ўта чуқур бурғилаш*). Ҳоз. вақтда Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудларида ўрта масштабли (1:200000) геологик съёмкалар ўтказилганлиги муносабати б-н Т.б.дан кам фойдаланилади.

ТАЯНЧ ЮЛДУЗ — координаталари аниқланиши керак бўлган осмон объектлари (майда сайёра, *кометалар, Ер сунъий йўлдошлари*) атрофида танлаб олинган ва координаталари маълум бўлган юлдуз. Космик навигация масалаларини ҳал қилишда (астрономик усул) мўлжал вазифасини бажаради. Қуёш, сайёралар ва энг ёруғ юлдузлар Т.ю. бўла олади. Мас., энг қулай Т. ю. осмоннинг жанубий ярим шаридаги Канопус юлдузидир; у эклиптика текислигига перпендикуляр бўлган чизиқ яқинида жойлашган.

ТАҚА — от, эшак ва б. туёқли уй ҳайвонларининг туёқларини механик шикастланишдан асраш учун қоқиладиган металл мослама. Тобланган мустаҳкам углеродли пўлатдан қилинади. Темирчилик устахоналарида темирчилар томонидан қоқилади.

ТАҚВИМ (араб.) — қ. *Календарь.*

ТАҚВОДОРЛИК (араб. тақво — сақланиш, худодан қўрқиш) — барча динларда ўта диндорликни ифодаловчи тушунча. Қуръон ва ҳадисларда Аллоҳдан қўрқиш, дўзахдан сақланиш, парҳезкорлик ва б. мазмунларда келади. Динга жуда берилган, художўй, ўзини ҳаром ва шубҳалардан сақлаб юрувчи одам тақводор деб аталган.

ТАҚДИР (араб. —олдиндан белгиланган ҳаёт йўли), қисмат — инсон ҳаёти ва фаолиятини ҳамда оламдаги барча ҳодисаларни Аллоҳ иродасига боғлиқ деб ҳисобловчи диний тасаввур. Т.га ишониш барча динларда бор. Лекин уларнинг ҳар бирида ўзига хос хусусиятлар б-н талқин этилади. Исломда расман эътироф этилган *ақида*лардан бири. Христианликда ва исломда Т. худонинг азалий илми ва қудрати тарзида изоҳланади.

ТАҚИНЧОҚЛАР — *зарғарлик* санъатида яратиладиган безак буюмлари; қ. *Зеб-зийнат буюмлари.*

ТАҚИР — 1) чўл ва чала чўл зоналарида лойтупроқдан таркиб топган ва вақт-вақти б-н сув босадиган гилли юланг пасткликлар. Ёғинли мавсумда юзаси юпқа сув б-н қопланиб, сув бўғланиб кетгач, Т. ёрилиб, ўсимлик ўсмайдиган қатқалоққа айланади. Шундай шароитда вужудга келган тупроқларга *тақир тупроқлар* дейилади. Т. майд. бир неча м² дан 10—12 км² гача бўлади; 2) чўлларидаги яланғоч пасткликларда туб жинси қумоқли-соз тупроқдан иборат бўлган, автоморф шароитларда ривожланган тупроқ типи. Юзасининг полигонал ёриқли қобиқ (қатқалоқ) б-н қопланганлиги, қисман гумус борлиги (0,5% гача), шўрхоклиги (шўрланиши хлорид-сульфатли ва сульфат хлоридли) Т.нинг муҳим белгиларидир. Т.да ўсимликлар деярли ўсмайди. Тупроқ профили қалинлиги 30—40 см дан ошмайди. Ўрта Осиё, Қозоғистон, Монголия, Ғарбий Осиё, Шим. Америкада тарқалган. Т.ни ўзлаштириш қиммат турадиган мелиорация тадбирлари б-н боғлиқ.

ТАҚИР ТУПРОҚЛАР — чўл зонаси дарёларининг қадимги дельталари ва водийлари, аллювиал террасалар, шунингдек, пролювиал ётқизиқли қияликлар тупроғи; тупроқнинг майда ёриқлар б-н қопланган, 1,5-2 см қалинликдаги пушти ёки оч кулранг қавати. Ўзбекистонда Амударё б-н Қашқадарё дельталари, Зарафшон ва Сурхондарё водийларида учрайди. Т.т. Ўзбекистон тупроқшунослари (Горбунов Б.В., Кимберг Н.В.) томонидан 4 та типчага ажратилган (1962): тақир—ўтлоқи тупроқлар, тақирсимон тупроқлар, тақирлар, тақирсимон қолдиқ — ботқоқ тупроқлар. Юзасининг полигонал ёриқли қобиқ (қатқалоқ) б-н қопланганлиги Т.т.нинг характерли белгисидир. Суғориладиган Т.т.даги мавжуд агроирригацион қават суғориб деҳқончилик қилиш даврига, ерга солинган маҳаллий ўғит ва чиқиндиларга, шунингдек, оқар сувнинг лойқалик даражасига қараб, 30—40 см, 1 ёки 2 м қалинликда бўлади. Агроирригацион қават ранги, механик таркиби, қовушқоқлиги ва кимёвий хоссалари бир хил бўлган яхлит горизонт ҳосил қилади. Бундай тупроқлар Бухоро вилоятида, Қарши ва Шеробод чўлларида учрайди. Қарши чўлидаги Т.т. ҳайдалма (0—30 см) қаватнинг ҳар гектарида 22—40 т чиринди, 2—3 т азот, 4—7 т фосфор бор. Т.т. ҳар хил даражада шўрланган.

ТАҚЛИД (араб. — ўхшатиш, кўчириш, нусха олиш) — ижтимоий, маънавий ҳаётда, турмуш тарзида, касб-ҳунарда, бадиий ижодда ўзгаларга ўхшашга интилиш, эргашиш. Т. кўпинча санъат, бадиий-эстетик соҳа б-н боғлиқ. Эстетик Т. назариясини ишлаб чиқишга, унинг инсон тарбияси учун муҳим амалий аҳамиятга эгалиги ҳақидаги мулоҳазаларни тизимга солишга уринишлар борасида *Сократ, Пифагор, Платон,* айниқса, *Аристотель* қарашлари диққатга сазовор. Аристотель «Метафизика», «Поэтика» («Шеър санъати», «Риторика» («Но-

тиқлик санъати»), «Физика» асарларида Т.га эстетик тамойил сифатида қараган, Т.нинг шаклланган назариясини яратди. Унинг фикрича, санъат моҳиятан Оламий ақлга, илоҳий ва табиий оламга бўлган Т.нинг маҳсулидир. *Форобий* ва *Ибн Сино* Аристотелнинг Т. назариясини шарҳлаб, уни юксак погонага кўтарди. Форобий «Шеър санъати» рисоласида «шеър бирор нарсага Т. қилинган сўзлардан ташкил топиши керак», дейди. Ибн Сино «Фан аш-шеър» асарининг иккинчи фаслини Т. назариясига бағишлаган.

Инсоният тарихида бутун бир маданий-эстетик даврлар Т. б-н боғлиқ; мазкур даврлар жамиятлари тараққиётида Т. катта из қолдирган. Қад. Рим маданиятининг Юнонистон маданиятига тақлидан ривожланганлиги бунинг яққол мисолидир.

Психологияда Т. янги, намунавий нарсалар ва ҳодисалар ташқи кўринишига асосланган ҳолда уларни эгаллашга интилиш жараёни. У барча ёшдаги инсонларга хос хусусиятдир. Т.нинг ташқи ўхшашлигига қарамасдан, ҳар бир ёш давридаги Т. ўзига хос хусусиятларга эга. Илк болаликда одам Т. орқали катталар б-н дастлабки алоқа, мулоқот ўрнатишга интилади. Мактабгача ёшда инсон фаолиятининг муҳим таркибларига киришга ҳаракат қилади. Болалар сюжетли, ролли ўйинлар ижро этишда ошкора вояга етганлар ҳаёти ва фаолиятига, хулқ-атворига кириб боради, воқелик, вазият моҳиятини акс эттира бошлайди. Ўсмирлик ёшида катталарга ёки тенгдошларига ўхшашликка интилиш орқали ўзи учун аҳамиятли шахс фазилати, хулқ-одобини ўзлаштиради. Ўспиринларда касбий фаолиятга Т. қилиш кучлироқ акс этади. Вояга етган одамлар ҳам Т. қилишга мойилдирлар. Улар юриш-туришда, иш юритишда, иморат қуришда, кийинишда, спортда ва ш.к.да Т. қилишга интиладилар.

Абдулла Шер, Эргаш Ғозиев.

ТАҚЛИД (араб. — ўхшатиш, ўхшатма; ясама; анъана), тақлидчилик — 1) муайян бадиий, илмий йўналишга, унинг намояндаларига хос ғоя ва усулларни тушуниб-тушунмай, ғайриихтиёрий қайтариш, такрорлаш. Т. анъаналарга ижодий эмас, балки механик ёндашади, у шоир ёки ёзувчини ижодий мустақиллик, ўзига хосликдан маҳрум этади. Т.ни бадиий ижоддаги анъаналарга эргашиш, мавжуд анъаналарни ривожлантирган ҳолда уларни янгилаб боришдек ибтидоий Т.дан фарқлаш керак (Мас., Навоийнинг Жомий ва б. шоирлар ғазалларига *татаббу*лари, Муқимий ва Фурқатнинг Навоий ва Фузулий ғазалларига *тахмис*лари ижодий изланишнинг намуналаридир). Сарой адабиётига хос Т.нинг айрим кўринишларини Амир Умархон ва Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) давридаги баъзи сарой шоирлари ижодида учратиш мумкин; 2) театрда — оғзаки драматургия; анъанавий масхарабоз ва қизиқчилар театрининг жанри. Унда ижрочилар ўз тана ҳаракатлари, юз ифодалари, кўз қарашлари (мимика), товушлари ва сўзлари орқали қуш ва ҳайвонларнинг, баъзан одамларнинг хатти-ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини кулгили қилиб тасвирлайдилар, шунингдек, ижтимоий ҳаёт ва турмушдаги баъзи воқеаларни бўрттириб кўчириб, томошабинларда кулги уйғотадилар (яна қ. *Муқаллид*).

ТАҚЛИД СЎЗЛАР — маъно ва шаклий хусусиятларига кўра, алоҳида гуруҳни ташкил қилувчи, кишилар, ҳайвонлар ва б. жонли, жонсиз нарсаларнинг товушини, ҳаракат-ҳолат образини тақлидан ифодаловчи сўзлар. Т.с.нинг баъзилари товушга тақлидни билдиради, баъзилари эса ҳаракат-ҳолат ва ҳодиса образига тақлидни кўрсатади. Шунга кўра Т.с.нинг 2 тури фарқланади: товушга тақлидни билдирадиган сўзлар; образ (тасвир)га тақлидни билдирадиган сўзлар. Товушга Т.с. эшитиш б-н, образга Т.с. кўриш б-н алоқадордир, яъни товушга Т.с. ифодаланган товушни фақат эшитиш мумкин (қарс-қурс, тақ, дук-дук, ғийқ, миёв каби); образга Т.с. ифодаланган ҳолат, ҳаракатни фақат кўриш мумкин (живир-живир, лип-лип, ялт-юлт, ҳанг-манг каби).

ТАҚРИБИЙ ФОРМУЛАЛАР — ҳисоблашларни муайян аниқликда бажаришга имкон берувчи формулалар. Аниқ қийматларни ҳисоблаш мумкин бўлмаган ёки мураккаб бўлган ҳолларда ҳамда назарий тадқиқотларда қўлланади. Мас., $n!\approx 1\cdot 2\cdot 3\ldots n$ (факториал) ни ҳисоблаш учун Стирлинг формуласи, аниқ интегрални ҳисоблаш учун Симпсон формуласи ва ҳ.к. Одатда, Т.ф. ҳисоблашни исталган аниқликда топишга имкон беради, лекин мат.да анча даҳал Т.ф.лар ҳам қўлланади. Т.ф.лар компьютерлар ёрдамида ҳисоблашлар учун асосий воситадир.

ТАҚРИБИЙ ҲИСОБЛАШЛАР — мат. нинг амалиёт учун муҳим бўлими. Дифференциал тенгламалар, математик анализ, алгебра, оптимал бошқарув каби соҳаларда масалаларни ечиш усулларини ишлаб чиқади. Асосий масалалари: 1) бирор аналитик ифода б-н берилган функциянинг хусусий қийматларини аргументларининг берилган қийматларига қараб ҳисоблаш; 2) коэффициентлари сонлардан иборат бўлган алгебраик ва трансцендент тенгламалар ва шундай тенгламалар системасини ечишнинг Т.ҳ.и; 3) функцияларни дифференциаллаш ва интеграллашнинг тақрибий ҳисоблари. Т.ҳ. ёрдамида олинган натижа аниқлигига, асосан, яхлитлаш хатоси ва қўлланилган усул хатоси таъсир этади. Бу хатоликларнинг ҳисоблаш жараёнидаги таъсирини кузатиб бориш учун абсолют хато ва нисбий хато тушунчалари киритилган. Бирор миқдорнинг аниқ қиймати A б-н унинг тақрибий қиймати a орасидаги $\Delta a = |A - a|$ фарқнинг абсолют қиймати a сонининг

абсолют хатоси, $\delta a = \dfrac{\Delta a}{|a|}$ нисбат эса

a сонининг нисбий хатоси дейилади. Кўпинча, нисбий хато фоизларда ифодаланади. Т.ҳ.да турли математик жадваллар ва замонавий ҳисоблаш техникалари муҳим воситадир.

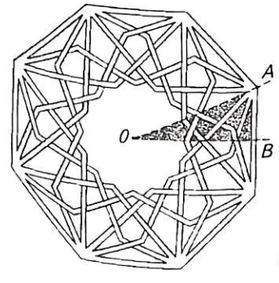
ТАҚРИЗ (араб. — ижобий баҳо) — адабий танқид жанри; янги бадиий, илмий ёки илмий-оммабоп асар таҳлили. Т.да асарнинг библиографик тавсифи, шунингдек, мазмуни, унда кўтарилган муаммолар, асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, муаллиф ижодида, адабиётда тутган ўрни ҳақида маълумот бўлади; асарга баҳо берилади, унинг асосий фазилатлари ва нуқсонлари қайд қилинади. Т. асосан кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланади, уларни янги асарлардан огоҳ қилади, зарурини танлаб олишга кўмаклашади. Ички Т. ҳам бўлади. Мас., нашриётга келган бадиий, танқидий ва илмий-оммабоп асар ички Т.га берилади, бироқ бу Т. матбуотда эълон қилинмайди.

Рус танқидчилиги тарихида Т.нинг ривожида В.Г.*Белинский*нинг роли катта. У Т.ни ҳақиқий санъат даражасига кўтарди. Т. бадиий асар ҳақида шунчаки маълумот берувчи жанр даражасидан адабий ҳаётнинг муҳим масалаларини кўтарувчи, китобхонни ҳаёт ва адабиёт ҳақида ўйлашга ўргатувчи, унинг эстетик дидини тарбиялашга ёрдам берувчи жанрга айланади. Т. характерига кўра хилма-хил бўлади. Мас., кенгайтирилган аннотация типидаги Т.да асар ҳақида библиографик маълумот берилади. Танқидий ёки публицистик мақола Т. ларида конкрет асар муносабати б-н бирон муҳим масала ҳақида фикр юритилади. Эссе (адабий ўйлар) характеридаги Т.да тақризчи ўз фикр-туйғуларини, асарни ўқиш жараёнида ҳосил бўлган таассуротларини лирик тарзда ифодалайди. Ниҳоят, муаллиф ўз асарига ҳам Т. ёзиши мумкин (автотақриз). Бунда муаллифнинг асарга қарашлари баён қилинади ёки у бирон муносабат б-н мунозарага киришади.

Ўзбек адабиётида Т. 20-а. бошларида вақтли матбуот б-н тенг ривожлана бошлаган. Эндиликда Т. ўзбек адабий танқидчилигининг энг муҳим жанрларидан бўлиб қолди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Ғафур Ғулом каби ёзувчилар, О.Ҳошимов, С.Ҳусайн, Олим Шарафиддинов, В.Зоҳидов, И.Султонов, Ҳ.Ёқубов, М. Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, У.Норматов, Н. Худойберганов, И.Ҳаққулов ва б. олимлар ўзбек адабий ҳаётида чуқур из қолдирган Т.лар яратдилар.

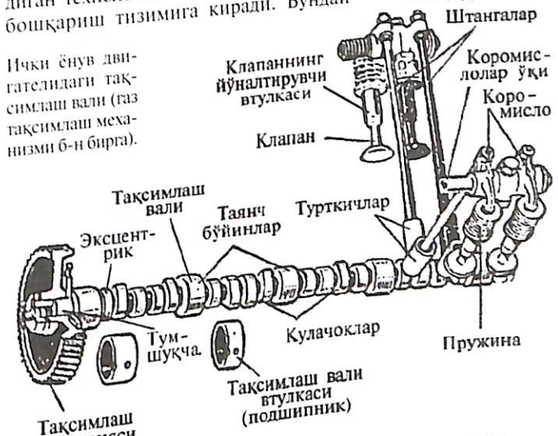
Озод Шарафиддинов.

ТАҚСИМ, раппорт — *наққошлик*да нақшнинг маълум тартибда такрорланувчи бўлаги. Ўрта Осиё нақшлари, жумладан, ўзбек миллий нақшлари, асосан, ана шундай такрорланувчи Т.лардан таркиб топади. Безатиладиган сатҳ Т. юзи деб аталади. Уста (наққош)лар Т. юзини қоғозга белгилаб, нақш мужассамотининг бир қисмини чизиб олади, чизма асосида нақшнинг *ахтас*ини тайёрлайди. Такрорланадиган Т. асосида безатилаётган юза тўлдириб чиқилади ва безатилади. Т. турлари: айланма Т. — доира ёки гумбазга мўлжалланиб, нақш мужассамотининг 1/4, 1/6, 1/8 ... 1/12 ва ҳ.к. қисмини ташкил этади ва доира бўйлаб ёнма-ён тақрорланади; тўғри Т. тўғри чизиқ бўйлаб такрорланади; чапу рост Т. ахтаси тўғри ва тескари алмашиниб такрорланади. Анъанавий наққошликда Т.нинг бу турлари, айниқса, *исломий* ва *гириҳ* нақшларда кенг қўлланилади.



Тақсим.

ТАҚСИМЛАШ ВАЛИ — машина, асбоб, аппаратда операцияларнинг бажарилиш тартибини ва иш циклини таъминлайдиган қисм. *Ички ёнув двигателид*а газ тақсимлаш механизмидаги деталь. Кулачокли вал деб ҳам аталади. Сиртида двигателнинг цилиндрлари сонига мос сонли кулачоклари бўлади. Т.в. машинанинг тирсакли валидан айланма ҳаракат олиб, двигатель клапанлари ва цилиндрларининг бир-бирига уйғунлашиб ишлашини таъминлайди. Иш машиналарида, мас., металл кесиш автоматларида, станокларида Т.в. дастурли қурилма сифатида қўлланади. Турли автоматларда Т.в. берилган дастур бўйича бажариладиган технологик ва иш жараёнларини бошқариш тизимига киради. Бундай



Ички ёнув двигателидаги тақсимлаш вали (газ тақсимлаш механизми б-н бирга).

тизимларда дастурни ўзгартириш учун Т.в. иш циклига мос равишда алмаштирса бўладиган ёки валда уёқдан буёққа суриладиган, зарур бурчакка буриладиган қилиб (экс-центриситетни ўзгартириб) ясалади.

ТАҚСИМЛАШ ҚУРИЛМАЛАРИ — 1) телефон алоқада — телефон ст-ясидан келувчи телефон кабели симларини магистрал (асосий) линиядан тақсимлаш (тарқатиш) тармоғига улаш учун мўлжалланган тақсимлаш қутилари (шкафлари). Шу ердан абонентларга алоҳида-алоҳида симлар жуфти тортиб кетилади. Т.қ.нинг кичик (10 жуфт телефон сими тортишга мўлжалланган); ўртача (10, 20, 30 жуфт симга мўлжалланган) ва катта (300, 600 ва 1200 жуфт симга мўлжалланган) хиллари бор. Телефон Т.қ. ёпиқ (эшикли) қути тарзида ясалади; қути ичида симлар жуфтига мос сонли улаш қисқичлари (клеммалари) бўлади; 2) электр энергетикасида — электр токи и.ч. манбалари (электр ст-яси генераторлари, трансформаторлар, ток кучланишини ўзгартиргичлар ва б.) дан келадиган электр энергиясини қабул қилиб, алоҳида истеъмолчилар (корхоналар, турар жойлар ва б.)га тақсимлаш (тарқатиш) учун мўлжалланган қурилма. Т.қ. таркибига: электр улаб-узгичлар, ажраткичлар, ток ва кучланиш трансформаторлари, ўлчаш асбоблари, йиғиш шиналари, электр реакторлари ва б. асбоб-ускуналар киради. Т.қ.нинг очиқ ва ёпиқ (бинолар ичидаги) турлари бўлади. Очиқ Т.қ. аппаратуралари бинодан ташқарига ўрнатилади. Бундай қурилмалар кучланиш 35 кВ ва бундан юқори бўлганда қўлланади. Кучланиш 35 кВ гача бўлганда Т.қ.нинг барча элементлари металл шкафлар ёки қобиқларга (комплект Т.қ. — КРУ) ўрнатилади. КРУ да ток ўтказувчи қисмларнинг изоляцияси сифатида чинни изолятор ва ҳаво, шунингдек, эпоксид изоляциядан фойдаланилади. Кучланиш 60 кВ ва бундан юқори бўлганда ихчам герметик КРУ қўлланади. Бунда изоляция сифатида элегаз (SF_6) ишлатилади (босим бир неча атмосфера).

ТАҚСИМОТ — ижтимоий такрор и.ч.нинг муҳим бўғини, и.ч.ни *айирбошлаш* ва *истеъмол* б-н боғловчи муносабатлар тизими; иқтисодий ресурслар, яратилган маҳсулот ва хизматларни, уларнинг қиймат шаклини ҳисобланган даромадларни иқтисодиёт субъектлари ўртасида тақсимланишига хос бўлган иқтисодий муносабатлар.

Ҳар бир мамлакат ва жамиятда иқтисодий тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланадиган ўзига хос Т. тизими бўлиб, унга тақсимлаш объекти (ресурслар, маҳсулот ва хизматлар), тақсимлаш субъекти — иштирокчилари, тақсимлаш қонун-қоидалари, тақсимлашда иштирок этувчи воситачи инт-лар, тақсимотга оид қонунчилик, Т. сиёсати киради.

Т. ишлаб чиқариш ҳосиласи, бироқ у и.ч.га нисбатан пассив бўлмайди, аксинча унга фаол таъсир этади. Тарихан Т.нинг 3 усули борлиги кузатилади. Анъанавий усул, унга хос белги —ресурсларнинг, яратилган маҳ-

сулот ва хизматларнинг азалдан амал қилаётган урф-одатларга биноан тақсимланишидир. Мас., Ўрта Осиёда ижарачи деҳқон — коранда олган ҳосил деҳқон б-н ер эгаси ўртасида оғзаки келишувлар, мавжуд таомилларга кўра тақсимланган, деҳқон ўз улушидан *ўлпон* тўлаган, *кафсан* улашган ва ҳ.к. Бозор усули — бу усулда ресурслар бозордаги *талаб ва таклиф*нинг ҳолатига қараб тақсимланади, ресурслар талаб кам ердан талаб кўп жойга ўтади. Т.нинг бозор усули устивор бўлса-да, унинг нобозор усули ҳам қисман мавжуд бўлади, бунда хайри-эҳсон қилинади, муҳтожларга ёрдам кўрсатилади. Режали усулга кўра иқтисодий ресурслар давлат идоралари томонидан юқоридан туриб, ягона давлат режасига биноан тақсимланади. Марказлаштирилган иқтисодиётда ресурслар, пул маблағлари, маҳсулотларни режали тақсимлаш макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражаларда иқтисодиётни бошқаришнинг энг муҳим қуроли ҳисобланади. Режали Т. марказлашган, маъмурий Т. бўлиб, ресурсларни, яратилган маҳсулот ва хизматларни, даромадларни эҳтиёжни ҳисобга олиб эркин тақсимланишига йўл бермайди. Бу табиатан бир текисда тақсимлаш бўлиб, иш натижаларини ҳисобга олмаганидан иқтисодий ўсишга етарли стимул бермайди. Собиқ социалистик мамлакатларда (жумладан СССРда) 1917—1990 йиллар мобайнида амал қилган.

21-а. бошига келиб Т.нинг бозор усули умуминсоний ва устивор усулга айланди. Бозор шароитида ресурсларни талаб-таклиф қонунига кўра тақсимланиши муҳим бўлса-да, даромадларга товар ва хизматлар айирбошланиши сабабли и.ч. натижаси бўлган даромадларни тақсимлаш ғоят катта аҳамиятга эга. Бозор тизимига хос тақсимот қонунига кўра даромадлар иқтисодиёт иштирокчилари ўртасида улар ихтиёридаги ресурсларнинг миқдори, сифати ва ишлатилиш самарасига қараб тақсимланади. Бундай тақсимотга кўра иш кучи эгалари *иш ҳақи* ва турли мукофотлар олади, тадбиркорлар капитал соҳиби сифатида *фойда* кўради, пул эгалари *фоиз*, ер эгалари *рента* оладилар. Т. дастлаб и.ч. фаолияти б-н боғлиқ соҳаларда юз беради ва бу бирламчи Т. ҳисобланади, унинг натижасида бозор Т. усули ҳосил этган даромадлар ҳисобланадиган асосий даромадлар юзага келади, бу таркибан иш ҳақи, фойда, рента ва фоиздан, шунингдек, ижтимоий суғурта фондига бадаллар, билвосита солиқлардан иборат. Бирламчи тақсимлашда давлат ҳам иштирок этади. Давлат иқтисодиёт иштирокчиси сифатида жамиятга бепул ижтимоий неъматлар-хизматлар етказиб бергани учун ва фуқаролик жамиятига хизмат қилувчи сиёсий институт бўлганидан даромадларнинг бир қисмини солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар шаклида *бюджет*га олади.

Иккиламчи ёки қайта тақсимлаш юз берганда асосий даромадлар уларнинг соҳиблари б-н жамиятнинг бошқа аъзолари ўртасида тақсимланади (бевосита солиқлар, дивидендлар, субсидиялар, ижтимоий тўловлар), натижада ҳосила даромадлар юзага келади. Қайта тақсимлаш молия ва кредит механизми орқали юз беради. Бунда давлат, фирма, хонадон, нодавлат ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар молияси асосий роль ўйнайди. Улар турли молиявий ажратмалар ташкил этадилар. *Давлат бюджети*дан давлат пенсияси, субсидиялар, нафақа ва ёрдам пули ажратилиб, улар хонадонлар, фирмалар ва нодавлат ташкилотларга берилади ва ўша субъектлар томонидан қайта тақсимланади.

Аҳмаджон Ўлмасов, Рустам Ҳасанов.

ТАҚСИМОТ (математикада) — эҳтимоллар назарияси ва математик статистиканинг асосий тушунчаларидан бири. Тасодифий борлиқнинг математик модели сифатида эҳтимоллик фазоси (Ω, A, P) олинади. Бунда Ω — элементар ҳодисалар фазоси, A тўплам Ω нинг тўплам остиларидан тузилган. σ — алгебра ва P эса A да аниқланган эҳтимоллик ўлчови бўлиб, у $P(\Omega)=1$ шартни қаноатлантиради. (Ω, A) да аниқланган ихтиёрий шундай P ўлчов Т. деб аталади. Т.нинг А. Н. Колмогоров аксиомалари орқали бундай аниқланиши умумий бўлса-да, амалиётда, одатда, Ω тўплам соддароқ бўлган ҳоллар кўп учрайди (мас., Ω тўплам кўпи б-н саноқли тўплам бўлган ҳол).

Эҳтимоллар назарияси ва математик статистиканинг аниқ масалаларида учрайдиган Т., одатда, дискрет, яъни алоҳида эҳтимолликлар б-н аниқланади (мас., биномиал, геометрик, полиномиал ва Пуассон тақсимотлари) ёки зичлик функциялари б-н аниқланувчи абсолют узлуксиз типдаги (мас., нормал, кўрсаткичли, текис) тақсимотлардир. Баъзи тақсимотлар тасодифий миқдорларни функционал алмаштириш натижасида ҳосил бўлган тасодифий миқдорларнинг аниқ ёки асимптотик (лимит) тақсимоти сифатида ҳам ҳосил қилиниши мумкин. Бундай тақсимотлар (*хи*-квадрат тақсимот, Стьюдент тақсимоти, Фишернинг F-тақсимоти) одатда, математик статистикада кенг қўлланилади. Табиат, жамият, иқтисодиёт ва ш.к. соҳаларда учрайдиган тасодифий жараёнларни ифодалашда ҳосил бўлувчи Т.лар, одатда, номаълум бўлиб, улар ўрнига статистик аналоглари — эмпирик Т. қўлланилади. Бу Т.лар тасодифий миқдорларнинг сонли характеристикаларини (математик кутилма, дисперсия, корреляция) тақрибий аниқлаш (статистик баҳолаш)да ва статистик гипотезаларни текширишда кенг қўлланилади.

ТАҚЧИЛЛИК, дефицит (иқтисодиётда) — илгари белгиланган, режалаштирилган ёки зарур даражадаги маблағ, ресурс, товарларнинг етишмаслиги, танқислиги. Т.нинг ялпи миллий маҳсулот тақчиллиги, товарлар тақчиллиги, *бюджет тақчиллиги*, тақчил молиялаштириш, тақчил иқтисодиёт каби кўринишлари мавжуд. Т. ҳар қандай даражада иқтисодий мувозанатни бузади, қарзларнинг тўпланиб боришига сабаб бўлади.

Товарлар ва хизматлар Т.лиги халқ истеъмол моллари ва хизматларининг аҳоли талаб-эҳтиёжларини қондириш учун етишмаслиги, уларни етарли даражада ишлаб чиқармаслик оқибатида юзага келади. Товар тақчиллиги иқтисодиётнинг беқарорлиги, ундаги мутаносибликнинг бузилиши, такрор и.ч.нинг издан чиқиши оқибатидир. Уни бартараф этиш учун товар и.ч., товар импорти бозор талабига қараб кўпайтирилади.

Бюджет харажатлари даромаддан ортиб кетса бюджет тақчиллиги юзага келади. Бундай Т. макроиқтисодиёт даражасида инфляция жараёнининг ривожланиб бораётганини, давлат молиясининг инқироз ҳолатида эканлигини кўрсатади. Давлат бюджетида Т. бюджетнинг даромад қисмида 20%гача ёки ялпи миллий маҳсулотнинг 7—8% гача бўлишига йўл қўйилади.

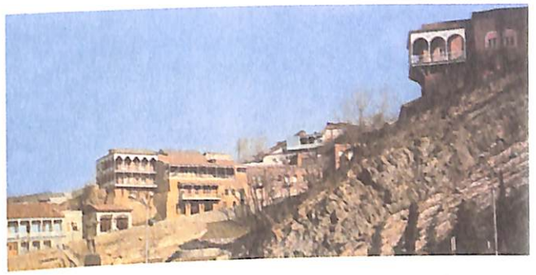
ТАҚЯТУЗИ, тақядўзи (араб. тақя — дўппи) — заргарлик буюми; хоразмлик аёлларнинг бош кийимига мустаҳкамланадиган тақинчоқ. Т., асосан айлана, шунингдек мурабба, 6, 8 қирали шаклдор пластинадан тузилган, пластина атрофи гир айланасига металл, маржон ва қимматбаҳо тош мунчоқ ва япроқчалар б-н якунланадиган узун металл занжирли шокилалар б-н ўралган. Т. юзаси босма, кандакори ва шабака усулида нақшлар б-н, айримлари атрофи феруза кўзлар б-н ҳошияланган йирик ва майда қимматбаҳо тошлар қадаб безатилади, марказида пар ўрнатиладиган найчаси ҳам бўлади. Т. пластинаси атрофи 2 қатор феруза кўзлар ёки зиғираклар б-н ҳошияланади. Т. бош кийимини бутунлай қоплаб беркитиб туради. Қизларнинг сепига кирган Т. хоразм усталарининг юксак маҳоратини намойиш этади.



Тақятузи (19-а. 2-ярми, Хоразм).

ТАҚҚОСЛАМА — a ва b бутун сонларнинг ($a-b$) айирмаси берилган бутун m сонига бўлинишини кўрсатувчи муносабат. $a \equiv b$ (modm) каби белгиланади. m сони Т.нинг модули дейилади. Мас., $11 \equiv 2$ (mod 3), чунки (11—2) айирма 3 га бўлинади, m модуль бўйича таққосланадиган a ва b сонларини $a=qm+r$ ва $b=tm+r$ кўринишида ёзиш мумкин. Шу сабабли улар тенг қолдиқли Т. деб ҳам аталади. Т.нинг кўп хоссалари тенгликларнинг хоссаларига ўхшашдир. Мас., бир хил модулли Т.ни ҳадлаб қўшиш, айириш ва кўпайтириш мумкин, яъни $a \equiv b$(modm) ва $c \equiv d$ (modm)дан $a+c=b+d$(modm) $a-c \equiv b-d$(modm), $ac \equiv bd$(modm) келиб чиқади. Сонлар назариясида $f(x) \equiv$ (modm) ($f(x)$ — бутун коэффициентли кўпҳад) кўринишидаги ва ундан ҳам умумийроқ Т.ни ечиш, яъни Т.ни қаноатлантирадиган барча бутун сонларни излаш усуллари қаралади. Т. назариясини немис математиги К. Гаусс ишлаб чиққан.

ТАҲОРАТ — намоз ўқиш, ибодат олдидан ювиниш, покланиш. Исломда Т.нинг икки тури мавжуд: вузуъ — кичик таҳорат — қўл-оёқ ва юзни ювиш; ғусул — катта таҳорат — тўла ювиниш, чўмилиш. Т.нинг 4 та фарзи бор; юзни ювмоқ; икки қўлни тирсак ила қўшиб ювмоқ; икки оёқни тўпиғи ила қўшиб ювмоқ, бошнинг тўртдан бир қисмига масҳ тортиш — икки қўлни ҳўллаб суртмоқ. Бу фарзлардан бирортаси бажарилмаса, Т. ҳақиқий бўлмайди. Т.нинг фарзларидан бошқа унинг суннат ва вожиблари ҳам бўлади. Т. олдиган ҳар бир кимса сувни керагидан ортиқ ҳам, оз ҳам сарф қилмаслиги; сувни юзга шапиллатиб сочмаслиги; Т. қилаётганда ўринсиз гаплашмаслиги; ифлос ерда Т. олмаслиги керак. Т. қилиш учун сув топилмаса *таяммум* қилинади. Т.и бор кишида қуйидаги ҳолатлардан бири юз берса Т. и бузилган ҳисобланади: вужуднинг бирон еридан қон, йиринг, сув чиқса; оғзи тўлиб қусса; тупурган вақт тупугини ярмидан кўпи қон бўлса; кичик ва катта ҳожатга борса ва орқадан ел чиқарса; бехуш ёки маст бўлса; намоз вақтида кулса; уҳласа. Т.ни бузадиган ҳолатлар рўй берса, Т.ни бошқатдан қилиш лозим бўлади.



Тбилиси. Эски шаҳар қисми.

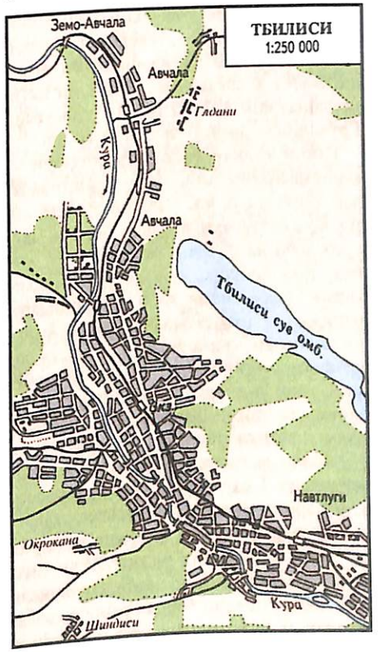
ТАҲРИР — матбуотда босиш, радио, телевидениедан ўқиш, кўрсатиш ва б. мақсадлар учун мўлжалланган матннинг таҳририят ходими (муҳаррир, адабий ходим ва б.) томонидан ишланиш жараёни. Шартли равишда адабий, илмий, сиёсий Т. фарқланади. Асарнинг мазмуни устидаги Т. илмий ва сиёсий Т. ҳисобланса, қўлёзманинг шакли (композицияси ва услуби) устидаги Т. адабий Т. ҳисобланади. Амалиётда Т. — ягона ижодий жараён бўлиб, муаллифнинг ўзига хос услубини сақлаган ҳолда мазмун ва шаклда мукаммалликка эришиш мақсадига қаратилади. Нашрнинг бадиий безаш ва безак материалларини тайёрлаш жараёни бадиий Т., матнни матбаада қандай териш (шрифт тури, ўлчами ва б.), қандай саҳифалаш ва б.ни белгилаб бериш техник Т. дейилади. Ноширликда китоб қўлёзмасини тайёрлашда муҳаррир бадиий ва техник муҳаррирлар б-н биргаликда ижодий иш олиб боради.

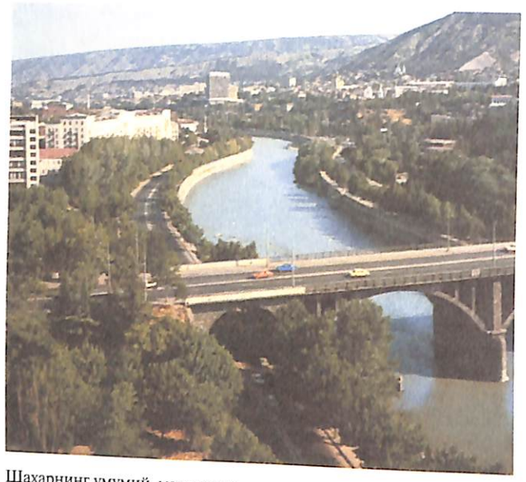
ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ — босма нашрлар (газ., журнал, илмий китоб, энциклопедик нашр ва б. асарлар)ни тайёрлашга илмий-методик раҳбарликни амалга оширувчи орган. Т.ҳ. нашр фаолияти б-н боғлиқ энг муҳим масалаларни ҳал қилади. Т.ҳ., одатда, нашр муассислари, раҳбарлари томонидан тузилади. Давлат аҳамиятига молик муҳим нашрлар Т.ҳ. давлат раҳбари томонидан тасдиқланади ва ўз низомига мувофиқ иш юритади.

ТАҲРИРИЯТ — оммавий ахборот воситалари (матбуот, нашриёт, радиоэшиттириш, телевидение, кино ва б.)нинг тармоқ, мавзу, ҳудудий ёки тил таомили бўйича ихтисослашган бўлинмаси.

ТБИЛИСИ (1936 й.гача русча транскрипциясида — Тифлис) — Грузия пойтахти. Йирик индустриал, илмий ва маданий марказлардан бири, транспорт тугуни. Тбилиси сойлигида, Кура дарёсининг ҳар иккала соҳилида, 406—522 м баландликда жойлашган. Янв.нинг ўртача т-раси 0,5°, июлники 24,2°. Йиллик ёғин 510 мм. Майд. 348,6 км². Аҳолиси 1280 минг киши [(2002 й.; шаҳар маъмуриятига қарашли аҳоли пунктлари б-н бирга — 1,5 млн. кишига яқин)]. Т. 8 туманга бўлинган.

Т. сўзи илиқ сувли булоқлар номи (грузинча «тбили» — илиқ)дан олинган. Т. шаҳар-қалъа сифатида илк бор йилномаларда 4-а.дан тилга олинади. Подшо *Вахтанг I* Горгасал даври (452—502)да Т. Шарқий Грузиянинг энг йирик иқтисодий марказларидан бирига айланган. Вахтанг I нинг ўғли Дачи шаҳар деворларини қуришни тугатиб (6-а. боши), пойтахтни *Мцхета*дан Т.га кўчирди ва уни Шарқий Грузия давлати бўлмиш Картлининг пойтахтига айлантирди. 7—11-а.ларда Т. араблар, хазарлар, форслар, туркий-салжуқлар ҳужумига дучор бўлган, 8-а. 30-й.ларидан араб амирлигининг қароргоҳи. Грузияда Давид Бинокор подшолиги даврида Т. озод қилиниб (1122), бирлашган грузин давлати-





Шаҳарнинг умумий манзараси.

нинг пойтахтига айлантирилган. 12—13-а.ларда Т. Яқин Шарқнинг энг йирик савдо-ҳунармандчилик ва маданий марказларидан бири. 13—18-а.ларда Т. турли давлатлар таркибида бўлиб келди. 1801 й. Шарқий Грузия Россия империясига қўшиб олингач, Т. Грузия губернясининг маъмурий маркази ва Кавказдаги рус қўшинлари бош қўмондонининг, 1845 й.дан эса Россия подшосининг Кавказдаги ноиби қароргоҳи бўлиб қолди. 19-а.нинг 2-ярмидан Закавказьеда т.й. қурилиши бошланиши б-н Т.да саноат корхоналари қурилиши тезлашди. Кўн-тери з-длари, тамаки ф-калари бунёд этилди. Бош т.й. устахонаси Т.даги энг катта корхона эди. 1921 й.дан Т. узил-кесил Грузиянинг пойтахти бўлиб қолди.

Т.нинг етакчи саноат тармоқлари — машинасозлик (станоклар, электровозлар, приборлар, қ.х. машиналари, электр техника буюмлари, авиация саноати маҳсулотлари ва б. и.ч.), металлсозлик, енгил (тўқимачилик, кўн-пойабзал, галантерия, тикувчилик ва б. корхоналар), озиқ-овқат (шу жумладан, вино-коньяк, шампан виноси тайёрлаш, мевасабзавот консервалари, тамакичилик, ёғмой, нон з-длари ва б.), ёғочсозлик, шиша ва чинни-фаянс, кимё ва кимё-фармацевтика, полиграфия саноатлари. Қурилиш материаллари ҳам ишлаб чиқарилади. Т.да термал сувлардан иссиқхоналарни иситишда фойдаланилади.

Т. — транспорт йўлларининг йирик тугуни, Ҳарбий Грузия йўлининг охирги пункти. Авиалиниялар орқали МДҲнинг деярли барча йирик марказлари б-н боғланган. Ички транспорт ривожланган — автобус (1933 й.дан), трамвай, троллейбус (1937 й.дан) қатнайди, 1966 й.дан метрополитен ишга туширилган. Дам олувчи ва сайёҳларни ташувчи канат йўллари бор. Бу транспорт йўллари шаҳарнинг марказий кўчаларини тоғли қисми билан боғлайди.

Т. Кура дарёси ва унинг террасалари бўйлаб 30 км га чўзилган. Шаҳарнинг жан.-шарқида тор кўчалар, ўрта асрларда қурилган 2—3 қаватли ғиштин уйлари бўлган эски шаҳар жойлашган. Эски шаҳарда Нариқалъа харобалари (қадимги қисми 4-а., кейингиси 16—17-а.лар), тошдан қурилган Анчисхати (6—17-а.лар) черкови ва Метехи (1278—93) черкови, Сиони кафедрали собори (6—7-а.лар), Ростом подшосининг ҳаммомлари (17-а.) сақланган. Грузия ФА, 11 олий ўқув юрти (шу жумладан, 3 ун-т, консерватория), 14 театр (шу жумладан, опера ва балет театри), 20 дан ортиқ музей (шу жумладан, С. Жанашиа номидаги Грузия музейи, Грузия санъати музейи, Грузия картиналар галереяси, Грузия адабиёти музейи), Ботаника боғи, Давлат кутубхонаси, юздан ортиқ жамоат кутубхонаси, йирик нашриётлар бор. Т. — Закавказьеда туризмнинг йирик марказларидан. Шаҳарнинг жан.-шарқий қисмида Т. бальнеологик курорти жойлашган.

Т.да машҳур грузин ёзувчилари, рассомлари, композиторлари, жамоат арбоблари (Александр ва Илья Чавчавадзелар, Н. Бараташвили, Акакий Церетели, Георгий Церетели, Н. Николадзе, Нино Пиросманишвили, З. Палиашвили ва б.) ҳамда арман ва озарбайжон маданияти вакиллари (Х. Абовян, Г. Сундукян, О. Туманян, М. Ахундов, М. Шафи ва б.) яшаб ижод қилганлар. А. Грибоедов (Мтацминда тоғидаги пантеонда дафн қилинган). А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, М. Горькийларнинг номлари Т. б-н боғлиқ.

ТБИЛИСИ АМИРЛИГИ — Грузияда ўрта асрларда мусулмон амирлари бошқарган давлат. 8-а.нинг 30-й.ларида Шарқий Грузияда ўрнашиб олган араблар, қароргоҳи Тбилиси бўлган амирлик барпо этганлар. Дастлаб амирга Шарқий Грузиянинг барча ҳудуди тобе бўлган, лекин кейинчалик грузин халқининг қураши оқибатида Т.а. ҳудуди қисқарган. 9-а. бошига келиб амир қўл остида фақат Картлининг ўзи қолган. 11-а.да эса, Тбилиси ш. ва унинг атрофидаги туманлар амирликка тобе бўлган, холос. 9-а. бошида амирлар Халифаликдан ажралиб мустақил бўлиш учун кураш бошлашган. 9-а.нинг 80-й.ларида улар бунга эришганлар ва 11-а. охирига қадар мустақилликларини сақлаб қолганлар. 9—10-а.ларда Т.а. илк ўрта аср грузин давлатларининг грузин ерларини бирлаштириш учун олиб борган курашларида иштирок этган. 11-а.нинг 30-й.ларида Тбилисидаги ҳокимият шаҳар зодагонлари қўлига ўтган, 1122 й. шаҳарни шоҳ Давид Бинокор бошчилигидаги грузин қўшинлари эгаллаган ва Тбилиси бирлашган Грузиянинг пойтахтига айланган.

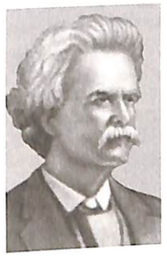
ТБИЛИСИ УНИВЕРСИТЕТИ, Э. Жавахишвили номидаги Тбилиси университети — Грузиядаги йирик олий ўқув юртларидан бири. 1918 й. тарихчи олим, акад. И. А. Жавахишвили бошчилигидаги грузин олимлари ташаббуси б-н ташкил этилган. 1930-й.ларда Т.у. негизида қ.х., политехника, пед., тиббиёт ин-тлари, шунингдек бир қанча и.т. муассасалари ташкил топган. 1990 й. мустақил илмий-ўқув муассасаси сифатида қайта ташкил этилган. Физика, мат., кимё, биол., психология, геол., фалсафа, геогр., тарих, филол., иқтисодиёт, ҳуқуқ ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонасида 3 млн.га яқин асар бор. 12 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ТВАРДОВСКИЙ Александр Трифонович [1910.8(21).6, Смоленск вилояти Починков тумани — 1971.18.12, Москва вилояти] — рус шоири ва жамоат арбоби. Москва тарих, фалсафа ва адабиёт ин-тини тугатган (1939). СССР Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви котиби (1950—54, 1959—71). «Новый мир» жур. бош муҳаррири (1950—54; 1958—70). Европа ёзувчилари жамиятининг вице-президенти (1963—68). «Муқаддима» (1933) достони ва «Колхоз раиси кундалиги» (1932) қиссасида қишлоқ ҳаётидаги ўзгаришлар акс этган. «Муравия мамлакати» достони (1936) ғоявий-бадиий жиҳатдан Т. ижодида муҳим ўрин эгаллаган. 2-жаҳон урушши йилларида Т. фронт газеталарида ишлаган. (1941—45). «Василий Тёркин» (1941—45), «Йўл четидаги уй» (1946), «Йироқ-йироқларда» (1953—60), «Шу йиллар лирикасидан» (1967) ва б. рус

шеъриятида катта воқеа ҳисобланган. Т. рус адабиётининг, рус ёзувчилари ижодининг муҳим муаммоларига бағишланган адабий-танқидий асарлар ҳам яратган («Василий Тёркин» қандай ёзилди?», 1951—56; «Адабиёт ҳақида мақолалар ва мулоҳазалар», 1961; «Блок ҳақида», 1955; «Пушкин ҳақида сўз», 1962; «Бунин тўғрисида», 1965 ва б.). Айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («Фронт шеърлари», 1941, «Василий Тёркин», 1962 ва б.). Ўзбекистон ҳаётидан шеърлар, мақолалар ёзган.

ТВЕН (Twain) Марк (тахаллуси; асл исм-шарифи Сэмюэл Ленгхорн Клеменс) (1835.30.11, Флорида, Миссури штати — 1910.21.04, Реддинг, Коннектикут штати) — америкалик ёзувчи, жаҳон адабиётининг йирик намояндаси. Ўспиринлик ва йигитлик йилларида дарбадарликда кун кечирган, турли касблар б-н шуғулланиб, тиришқчилик ўтказган, кейинчалик газ. таҳририятларида ишлаган. Фольклор сюжети асосида ёзилган «Калаверасдан чиққан машҳур сакровчи қурбақа» асари (1865)да содда дил америкаликларнинг ҳазил-мутойибаси ва ҳаёти тасвирланган. 1867 й.да Европа ва Фаластин бўйлаб саёҳат қилган. «Чет эллардаги соддадил кишилар» (1869) юмористик очерклар, «Тобланганлар» (1872) очерклар китобларига кирган асарлар ана шу саёҳатлар таассуротлари асосида майдонга келган. «Зарҳал аср» (1873, Ч. Уорнер б-н ҳамкорликда) романи молиявий-сиёсий коррупция ҳақида, «Ялтироқ аср» (1874) сатирик романида эса жамият иллатлари ҳажв этилади. Юмористик ва сатирик йўсинда ёзилган «Эски ва янги ҳикоялар» (1875), «Теннесидаги журналистика» (1869), «Мени губернаторликка қандай сайлашгани» (1870), «Қишлоқ хўжалиги газетасига қандай муҳаррирлик қилдим» (1870) сингари тўпламларига кирган асарларида Америка ҳаётининг турли қирралари тасвирланган.

«Гекльберри Финнинг бошидан кечирганлари» (1884) романида америкача ҳаётнинг етук ижтимоий танқиди, мурувват ва илтифотнинг манфаатпарастлик ва шафқатсизлик б-н ёнма-ён мавжудлиги кўзга ташланса, «Қирол Артур саройидаги коннектикутлик янкилар» (1889) қиссасида ижтимоий қарама-қаршилик дунёси қораланади. «Миссисипидаги эски даврлар» (1875), «Миссисипидаги ҳаёт» (1883) китоблари, «Шаҳзода ва гадо» (1882), «Овсар Вильсон» (1894), «Том Сойер чет элда» (1894), «Том Сойер — жосус» (1897), «Сирли нотаниш одам» (1916) каби роман ва қиссалар муаллифи.



Ёзувчининг 1895 й. даги жаҳон бўйлаб саёҳати «Экватор бўйлаб» (1897) китобида, шунингдек, памфлетлар туркуми, шу жумладан «Қоронғида ўтирган одамга» (1901), «Ҳарбий ибодат» (1923 й.да нашр этилган) асарларида акс этган.

Болаларга атаб ёзилган асарлари болалар адабиётининг мумтоз намуналари саналади («Том Сойернинг бошидан кечирганлари», 1876 ва б.). «Том Сойернинг бошидан кечирганлари» асари (А. Пирназаров таржимаси) ўзбек тилида бир неча бор нашр этилган. Шунингдек, «Гекльберри Финнинг бошидан кечирганлари», «Ҳикоя ва памфлетлар» (1959), «Шаҳзода ва гадо» (1962) ва б. асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилинган, мактаб дарсликларига киритилган.

Ас.: Эзма Бесси, Т., 1963; Янки ва қирол Артур, Т., 1984; Овсар Вильсон, Т., 1986.

Раҳматулла Иноғомов.

ТВЕРЬ (1931—90 й.ларда Калинин) — РФ Тверь вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Тверца дарёсининг Волгага қуйилиш жойидаги дарё порти. Т.й. станцияси. Москвадан 167 км шим.-ғарбда. Аҳолиси 457,0 минг киши (1998).

Т. тўғрисидаги дастлабки маълумотлар солноманарда 1164 й.да келтирилган. 1247 й.дан Тверь князлигининг маркази. Русьнинг иқтисодий сиёсий ва маданий марказларидан бири. 14-а.нинг 1-ярмида мўғулларга қарши ҳаракатнинг етакчиси бўлган. 1327 й.да шаҳарда мўғулларга қарши катта қўзғолон кўтарилган. 1466 й.да тверлик сайёҳ Афанасий *Никитин* Ҳиндистонга саёҳат қилган. 1485 й.дан Т. Москва давлати таркибида. 1775 й.дан Тверь наместничествоси, 1796 й.дан губерния маркази. 1941 окт.-дек. ойларида немис фашистлари шаҳарга жиддий ҳужум қилган, лекин 1941 дек.да Қизил Армия қўшинлари Т.ни фашистлардан озод қилган.

Т.да машинасозлик (вагонлар, экскаваторлар, электр аппаратураси ва б.), енгил (ип-газлама, камвол к-тлари ва б.), кимё (кимё толаси, сунъий чарм маҳсулотлари ва б. и.ч.), полиграфия, озиқ-овқат саноатлари корхоналари бор, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

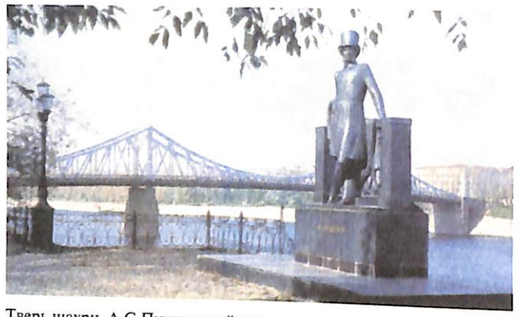
5 олий ўқув юрти (шу жумладан, университет), 3 театр, филармония, музейлар (тарихий-меъморий ва адабий, Тверь турмуши, Салтиков — Щедрин ва б.), картиналар галереяси мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан «Белая Троица» черкови (1564), Успение собори (1722), классицизм стилидаги тураржой ва жамоат бинолари-нинг ансамбллари (18—19-а.лар) сақланган.

ТВЕРЬ ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1935 й. 29 янв.да ташкил қилинган. Майд. 84,1 минг км². Аҳолиси 1472,0 минг киши (2002), асосан, руслар (94%), шунингдек, украин, карел, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 73,1%. Маркази — Тверь ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Ржев, Вишний Волочёк, 36 маъмурий туман, 23 шаҳар ва 33 шаҳарчадан иборат.

Т. в. Шарқий Европа текислигининг марказий қисмида, Волганинг юқори ҳавзаси сувайирғичида жойлашган. Ғарбий қисмида Валдай қирлари (бал. 346 м гача), жан.-ғарбда Ғарбий Двина пастлиги. Шарқий қисми текислик, жан.-шарқи Волга бўйи пастлиги.

Фойдали қазилмалардан қўнғир кўмир, торф, шишасимон қум, оҳактош, доломит, минерал ўғитлар бор: шифобахш минерал булоқлар мавжуд. Иқлими мўътадил континентал. Янв.-нинг ўртача т-раси —9°, июлники 17°. Йиллик ёғин 650 мм. Вегетация даври 190 кунга яқин. Дарёлари: Волга ҳамда унинг ирмоқлари: Селижаровка, Тверца, Медведица, Молога ва ғарбда Ғарбий Двина, шим.да Мста. 500 дан зиёд кўл, шу жумладан, Селигер, Волго, Пено, Вселуг, Стерж; Иваньковское, Угличское, Рибинское, Вишневолоцкое сув омборлари бор. Тупроқлари подзол, чимли-подзол, глейли-подзол. Ўрмон вилоят ҳудудининг 50%ни, ўтлоқлар катта майдонни эгаллайди, 9% майдони ботқоқлик. Буғу, европа елиги, қўнғир айиқ, бўри, тулки, қур, каркур, чил, каклик, ёввойи ўрдак ва б. яшайди. Балиқ кўп. Марказий ўрмон қўриқхонаси бор.

Саноатининг асосий тармоқлари: электр энергетика (энг йирик электр ст-ялари: Конаков иссиқлик электр ст-я.си, Калинин АЭС), ёқилғи ва қора металлургия саноати, машинасозлик (Россиядаги йўловчи ташувчи вагонларнинг 73%, экскаваторларининг 48%, ҳамда юк вагонлари, дарё кемалари, дастгоҳлар, минорали кранлар, темирчилик-пресс машиналари, саноат асбоб-ускуналари, зиғир ўриш техникаси), металлсозлик ва тўқимачи-



Тверь шаҳри. А.С.Пушкин ҳайкали.

лик (асосан, ип-газлама ҳамда ипак ва жун матолар). Кимё ва нефть кимёси (кимё толаси, пластик шиша ва шиша тола, полиграфик бўёқлар, сунъий чарм, резина техника маҳсулотлари), ўрмон ва ёғочсозлик, тикувчилик, целлюлоза-қоғоз, кўн-пойабзал, шиша (Россия ойна-шиша и.ч.нинг 6%), қурилиш материаллари ва чинни-фаянс, полиграфик тармоқлари ривожланган. Энг йирик корхоналари: вагонсозлик ва экскаватор з-длари (Тверь), «САВМА» машинасозлик з-ди, станоклар ишлаб чиқариш (Кимри), «Фаянс» (Конаково), минорали кранлар (Ржев), «Гидропресс» (Нелидово), «Бежецксельмаш», «Тверь мануфактура», «Химволокно», «Искож» (Тверь) к-тлари, Калинин АЭС, Новотверец ва Конаков ГЭСлари. Қўнғир кўмир, торф қазиб олинади. Бош саноат марказлари — Тверь, Нелидово, Вишний Волочек, Ржев, Бежецк, Торжок, Конаково.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — чорвачилик, асосан, сут ва гўшт чорвачилиги; чўчқачилик, қўйчилик, эчкичилик, паррандачилик ривожланган, Зиғир, картошка, сабзавот (карам, сабзи, лавлаги) етиштирилади. Дон (сули, тариқ, буғдой) ва озуқа экинлари экилади. Волга дарёси ва Селигер кўлида кема қатнайди. Т.й. узунлиги 1790 км. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 14992 км. Т.да халқаро «Мигалово» аэропорти бор. 5 та олий ўқув юрти, 3 театр, картиналар галереяси мавжуд.

44 санаторий ва дам олиш муассасаси, шу жумладан, Кашин бальнеологик курорти бор. Вилоят ҳудудида биосфера қўриқхонаси, «Василёво» меъморий-этнографик музейи ва б. музейлар, «Тверь вилоятининг Пушкин жойлари» тарихий-табиий буюртма ҳудуди жойлашган.

ТВИСТ (инг. twist — айланиш) — замонавий рақс, *рок-н-ролл* шаклларидан. Тез суръат, аниқ ритм, 4/4 ўлчови б-н ажралиб туради. 1960-й.лар бошидан америкалик ҳабаш эстрада хонандаси ва раққос Ч. Чекер ижросидаги «The Twist» (Х. Бэллард мусиқаси, 1960) қўшиғи орқали машҳур бўлиб, 1970-й.ларда кўпгина мамлакатлар ёшлари орасида оммавийлашган.

ТВОРОГ (рус.) — сутни сут ачитқи бактериялар б-н ивитиб, зардобини ажратиб тайёрланадиган маҳсулот. Қаймоғи олинган ёки олинмаган сутдан тайёрланишга қараб ёғли (18%), камёғ (9%) ва ёғсиз бўлади. Қабул қилинган стандартга кўра ёғли Т. таркибида кўпи б-н 65% сув, 11% оқсил, 2,4% сут қанди бўлади, 100 г калорияси 230 ккал (960 кж)га тенг, 1 кг бундай Т. учун ёғлилиги 3,0—3,5% бўлган 5,9—6,9 кг сут сарфланади. Т.да сут таркибидаги фойдали моддалар сақланади. Т. оқсилида инсон ҳаёти учун зарур барча аминокислоталар бор.

Т.ни уй шароитида тайёрлаш учун 3—4 л қайнатилган илиқ сутга 1 стакан қатиқ қўшиб аралаштириб кастрюлкага солинади (баъзан пепсин ёки кальций глюконат тузидан фойдаланилади). Ҳосил бўлган қуйқа бўлаклари ажралиб чиққач, элак ёки ғалвир устига икки қават тоза дока солиб сузилади. Зардоб тоза оқиб тушгач, совитилади ва докага сиқиб ўраб устига тахта қўйиб, юк бостириб қўйилади.

Пўлат Турсунхўжаев.

ТЕ РАНГИХАЕАТА (Te Rangihaeata) — маориларнинг нгатитая қабиласи сардори (Янги Зеландия). Маориларнинг инглиз мустамлакачиларига қарши курашига (1843 й.дан) раҳбарлик қилган. 1843 й. Т.Р. қабиланинг бошқа бир сардори б-н бирга қабилага тегишли бўлган ҳудудда инглиз манзилгоҳларини йўқ қилинишини талаб қилган. Мустамлака маъмурияти ушбу талабни рад этгач, Т.Р. ва унинг қабиладошлари мустамлакачилар томонидан ўрнатилган чегара ер белгиларини олиб ташлаб, уларнинг турар жойларига ўт қўйганлар. Маорилар қўзғолони бостирилган.

ТЕАТР (юн. theatron — томошагоҳ) — 1) санъат тури; унинг ўзига хос ифода воситаси актёрнинг омма олдидаги ўйини жараёнида юзага келадиган саҳнавий воқеадир. Т. санъатида ҳам бошқа санъатларда бўлганидек, халқ ҳаёти, тарихи, дунёқараши акс этиб, жамият тараққиёти, маънавияти, маданияти б-н боғлиқ ҳолда ўзгариб, такомиллашиб боради. Т. асосида оғзаки ёки ёзма драматургия ётади.

Т. синтетик санъат бўлиб, жамият ҳаётида, томошабинларнинг маънавий ва эстетик тарбиясида муҳим ўрин тутади. Унда драматургия, мусиқа, тасвирий санъат, рақс, меъморлик ажралмас бирликни ташкил этади. Т.нинг муҳим воситаларидан бири саҳна нутқидир. Актёр қаҳрамоннинг пьесадаги сўзларини ўзлаштириб олар экан, қаҳрамон қиёфасида, ҳолатларда туриб унинг нутқий тавсифини яратади, бошқа персонажлар б-н мулоқотга киришади. Саҳна нутқи характерларнинг очилишида, асар мазмуни, конфликтининг ёритилишида муҳим ўрин тутади (қ. *Саҳна нутқи*). Саҳна асарларининг яратилишида театр рассомлиги (сценография)нинг ҳиссаси катта. Рассом асар мазмуни ва реж. ечимидан келиб чиқиб, декорация яратади. (қ. Театр *декорацияси санъати*). Т.да мусиқанинг ҳам ўрни катта, томоша тури ва жанрига боғлиқ ҳолда у турли вазифани бажаради: драматик спектаклларда ёрдамчи восита бўлса, оперетта, мусиқали драмада сўз б-н баробар ҳуқуқга эга, опера ва балетда эса ҳал қилувчи аҳамият касб этади. (қ. *Театр мусиқаси*).

Т. санъати узоқ тарихга эга бўлиб, унинг асосий унсурлари (бошқа қиёфага кириш, диалог, тўқнашув каби) инсониятнинг ибтидоий даврларида овчилик, меҳнат ва диний маросим, байрамлар б-н, тотемизм, анимизм каби ибтидоий дунёқараш ва аждодларнинг руҳларига сиғиниш б-н боғлиқ ҳолда шаклланган. Юнонистон, Ҳиндистон, Туронда мил. ав. 5-асрдаёқ Т. жамият ҳаётида муҳим ўрин тутган. Ҳиндистонда Т. санскрит Т., халқ Т.и шаклларида ҳамда «Маҳобҳорат» ва «Рамаяна» достонлари б-н боғлиқ ҳолда ривожланган; драматургия ва саҳна санъати ҳақида «Натьяшастра» номли рисола яратилган. Кейинроқ Т. Яқин Шарқ ва Римга ҳам ёйилди. Айниқса, Римда Т.нинг янги шакл ва турлари яратилди. Ғарбий Европада Т. санъатининг дастлабки намуналари сайёр актёрлар-жонглёрлар ижодида, Россияда-скоморохлар фаолиятида юзага келган. Уйғониш даврида вужудга келган драма янги шаклдаги прозага асосланган. Ғарб режиссураси ва саҳна санъатига Б. Брехтнинг ижодий услуби катта таъсир кўрсатди. Замонавий Т. дунё театрининг демократик, халқчил анъаналарини муттасил ўзлаштириб бориши, саҳнавий талқинларнинг рангбаранглиги б-н ажралиб туради.

Ўзбекистон ҳудудида анъанавий Т. жуда қад. ва бойдир. Унинг куртаклари ибтидоий жамоа давридаёқ ов ва б. меҳнат жараёни акс этган тақлидий рақслар, жанговар ва халқ ўйинлари, табиат кучларига топиниш оқибатида юзага келган маросимлар шаклида намоён бўлган. Мил. ав. 7—6-а.лардаёқ Туронда зардуштийлик ва унинг муқаддас китоблар тўплами — Авесто б-н боғлиқ 2 тоифа — кулгили ва қайғули томошалари шаклланган. Юнон — Бақтрия подшолиги даврида Ойхоним, Нисо, Шаҳри Ғулғулада махсус театрлар бўлиб, уларда Еврипиднинг «Алькеста», «Ипполит» каби трагедиялари кўрсатилгани маълум. Мил. ав. 1-а.дан мил. 4-а.гача Кушон давлатида Будда дини б-н боғлиқ турли театрлашган томошалар мавжуд бўлган. Айритом ибодатхонаси пештоқидаги чолғучи қизларнинг тасвирлари шуни кўрсатади. Аста-секин Турон Т. санъати диний маросимлар қобиғидан чиқиб, дунёвий мазмун касб этади — инсон ҳаёти, ижтимоий муносабатларни тасвирлашга эътибор кучаяди. 6—7-а.лар



«Олтин девор» спектаклидан (Ўзбек миллий академик драма театри).

фессионал т-рнинг шаклланишига замин яратди. 16-а.дан опера, 18-а. ўрталаридан балет, 19-а. ўрталаридан оперетта мустақил Т. тури сифатида ривожлана бошлади. Т.нинг кейинги тараққиёти классицизмнинг кенг ёйилиши б-н боғлиқ. 18-а. да маърифатчилик оқимидаги Т. тараққий этди. Аста-секин реалистик тенденция кучайди. Айниқса, К. Гольдони, Г. Лессинг, П. Бомарше, Ф. Шиллер ижодида реализм ёрқин намоён бўлди. 18-а.нинг охирларига келиб, драма, мелодрама, водевилларда сатирик йўналишнинг юзага келиши Т.да демократик асоснинг кучайишига сабаб бўлди. Т. ғоявий ва бадиий курашлар майдонига айланди.

19-а.нинг 1-ярмида вужудга келган романтик йўналиш Т.да гуманистик идеаллар ва кўп ҳолларда хаёлий орзуларнинг ёритилишига олиб келди. Драмада тақлидгўйликдан иборат классицизмга қарши, ўзига хос миллийлик, халқчиллик, тарихийлик ва ижтимоий адолат учун кураш оҳанглари кенг қулоч ёйди. 19-а. охирларидан Т.ни ислоҳ қилишнинг янги даври бошланди. Т. бадиий адабиёт (проза, поэзия), янги драма (А. Чехов, Г. Ибсен, Б. Шоу ва б.) б-н яқинлашди. 19-а. охирларида 20-а. бошларида Т.да, актёрлик санъатида янги таълим услуби *Станиславский системасини* қўллаш бошланди. 20-й.ларда В. *Мейерхольд*, В. Таиров, В. *Вахтанговларнинг* реж.-лик фаолияти Т.нинг ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди. 20-а. ўрталарида



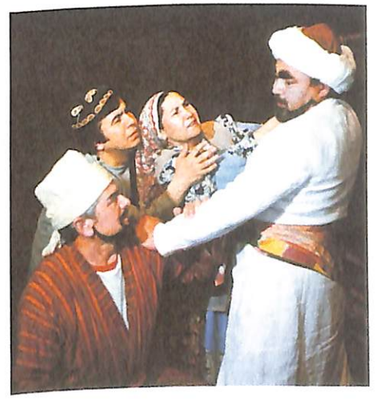
«Отасининг қизи» (Аброр Ҳидоятов номидаги театр).



«Қотил» спектаклидан (Бухоро театри).

Турон мулкидан чиққан чолғучилар, актёр ва раққосалар Буюк ипак йўли орқали қўшни юртларга ижодий сафар қиладилар. 9—12-а.ларда халқ байрамлари, маросимлари, урф-одатлари ва улар б-н боғлиқ томошалар тикланибгина қолмай, аҳоли орасида кенг тарқалди. Масхара ва тақлид Т.и. ривожланди. Амир Темур давлати даври (14—15-а.лар)да Т.санъатида кескин юксалиш рўй берди. Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Клавихоларнинг маълумотларича, бу даврда пойтахт — Самарқандда ва б. нуфузли шаҳарларда театрлашган томошалар уюштирилган. Анъанавий Т. ва б. санъат томошалари, айниқса, Мирзо Улуғбек даврида (1394—1449) Моваройуннаҳрда, Ҳусайн Бойқаро даврида (1469—1506) Хуросонда тараққий топди. Ғиёс масхара, Хожа Деҳдор, Абдулла Девона, Абдулвосеъ Мунши, Саид Бадр кабби Т. санъатининг атоқли намояндалари фаолият кўрсатган. Анъанавий Т.нинг кулгили турлари (масхара, тақлид, зарофат), қўғирчоқ ўйин

«Зуфар ва сеҳргар» (Ёш томошабинлар театри).





«Аҳмад Дониш» спектаклидан (Жиззах театри).

(чодир жамол, чодир хаёл, фонус хаёл) бадиий томоша тизими сифатида ташкил топди.

18-а. охири 19-а. бошларида Т.нинг асосий турлари сақланиб, репертуар ва ижро услубида ўзига хос хусусиятлар ривожланди. Шаҳарларда ижрочи санъаткорларнинг касабаи созанда (мехтарлик) деган уюшмаларининг фаолияти кучайди. Хоразмда «Хатарли ўйин», «Тўкма» томошалари кенг ёйилди. Фарғона водийси ва Тошкентда қизиқчилик ва аския тараққий этди. 19-а.нинг 2-ярмида Қўқонда *Зокир Эшон* бошлиқ 30 га яқин қизиқчилар тўдаси, Бухорода *Тўла масхара* бошлиқ 20 га яқин масхарабозлар тўдаси шуҳрат қозонди.

Кейинчалик ўзбек маданиятининг илғор намояндалари (Фурқат, Беҳбудий, Авлоний ва б.) рус, татар ва озарбайжон театр труппалари томошаларига қизиқиш б-н қараб, маҳаллий зиёлиларни улардан ўрганишга чақирдилар. Шу тарзда янги миллий Т. яратиш ҳаракати юзага келди. 1914 й. Самарқанд (15 янв.) ва Тошкент (27 фев.) да «Падаркуш» драмасини саҳналаштириш б-н янги ўзбек театри ўз фаолиятини бошлайди. Айниқса, А. Авлоний раҳбарлигида «Турон» Т.инининг 1915 й. Ўзбекистон шаҳарларига қилган ижодий сафарининг аҳамияти катта бўлди. 1916 й. Ҳамза Қўқонда Т. тузди. Бирин-кетин Андижон (1919), Хива (1922), Бухоро (1922)да Т.лар ташкил қилинди. 1918 й.дан Маннон Уйғур «Турон» театри (ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри)га раҳбарлик қилиб, унинг профессионал театрга айланишида, репертуарини тузиш, ижро услубини яратишда муҳим роль ўйнади. Т.нинг биринчи бўғин актёр ва реж.лари 1924—27 й.лар Москвада Ўзбек Маориф уйи қошида очилган драмстудияда таҳсил олишган. 20-й.лар сўнгида Рус ёш томошабинлар Т.и. (1928), Ўзбек ёш томошабинлар Т.и. (1929) ташкил топди. Кейинроқ Наманган (1931), Қашқаларё (1932), Сурхондарё (1935) вилояти театрлари, ўнлаб туман ва шаҳар Т.лари юзага келди. Тошкент ва Самарқандда Давлат рус драма театри (1934, 1938). Республика қўғирчоқ театри (1939). Навоий номидаги давлат опера ва балет театри (1939) ўз фаолиятини бошлади, шу йили Давлат комедия театри ташкил бўлди ва у бир йил ўтиб Муқимий номидаги Республика мусиқали драма ва комедия театрига айлантирилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Москва, Ленинград, Киев, Харьков ш.ларидан кўчиб келган театрлар мамлакатимиз шаҳарларида ўз фаолиятини олиб борди. 50—60-й.ларда Ҳамза номидаги академик драма театри ва б. театрларда турли мавзу, сермазмун, ижтимоий-психологик, маиший ва фалсафий, ранг-баранг услубда спектакллар саҳналаштирилди. 1968 й. «Ёш гвардия» театри (ҳоз. Аброр Ҳидоятов номидаги *Ўзбек давлат драма театри*) ташкил қилинди.



«Ўлим ҳалқаси» спектаклидан (Сурхондарё театри).

70—80-й.лар Т.да зиддиятли давр бўлди; бир томондан, миллий анъаналарга эътибор кучайган бўлса, иккинчидан, дабдабабозлик, ҳаётни хаспўшлаб кўрсатиш авж олди. 1976 й. «Илҳом» театр-студияси иш бошлади. 1986 й. Республика Сатира театри ташкил топди. 80-й.ларнинг 2-ярмида ҳаётни ҳаққоний акс эттириш, жанрлар ранг-баранглиги, томошавийликка интилиш майллари юзага келиб, астасекин кучайиб борди. Бу даврда Аброр Ҳидоятов номидаги Т. етакчи ўринга чиқиб олди.

Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилингач, ўзбек Т. и ҳаётида ҳам янги давр бошланди. Истиқлол туфайли миллий меросга таяниб ижод қилиш, миллий қадриятлар, анъаналарни тиклашга интилиш жиддий тус олди. Бу даврда ўзбек Т.ида қуйидаги илғор тенденциялар, ижодий изланишлар кўзга ташланади: биринчидан, Т.лар репертуарида тарихий мавзунинг салмоғи ошди. Буюк аждодларимиз — алломалар, шоирлар, давлат арбоблари, лашкарбошиларнинг ҳаёти ва тараққиёт учун курашини ёритувчи ўнлаб саҳна асарлари яратилди. Саҳналарда шўролар даврида ҳатто тилга олиш ман этилган Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳаким ат-Термизий, Имом ал-Бухорий каби алломалар, «Авесто» китоби асосида Зардуштий ҳаётини ёритувчи саҳна асарлари вужудга келиб, давримиз томошабинлари маънавиятини бойитди, тарихий, диний эътиқодга нисбатан қарашларни ўзгартирди. Айниқса, Амир Темур ва темурийлар ҳақида яратилган 20 га яқин саҳна асарлари маънавий ва маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Иккинчидан, замонавий ўзбек Т.ида тасаввуф б-н боғлиқ «Муҳаббат султони», «Машраб» (Миллий театр), «Хитой маликасининг сири» (рус театри), «Умар Хайём», «Ато этилган муҳаббат тариқати» (Ўзбекистон ёшлар театри), «На фалакман, на фариштa» (Муқимий театри), «Шайх санъон», «Рақсу самоъ» («Эски масжид» театр студияси) каби спектакллар Т.ларимизнинг энг мураккаб мавзуларга дадил қўл ураётганлари, янги манбаларни очаётганларидан далолатдир. Шу йўналишда Алишер Навоий асарларини Т. саҳнасида янги-



«Бувам уйланмоқчи» (Сатира театри).

ча талқин этиш бошланди. Учинчидан, жаҳон ва миллий мумтоз драматургия намуналарини замонавий талқин ва воситаларда саҳналаштириш бошланди. Навоий, Шекспир, Мольер, Айний, Беҳбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Авлоний, Ғафур Ғулом асарларининг саҳнавий талқинлари шундан гувоҳлик беради. Тўртинчидан, Т.ларда илгари қолоқлик белгиси сифатида қараб келинган этнография ва фольклор манбалари воситаларидан фойдаланиш бутун бир услубий йўналиш сифатида кўзга яққол ташланиб, саҳна санъатининг миллий ўзига хослигини кучайтиришга хизмат қилмоқда. «Алпомиш» қаҳрамонлик достони асосида пойтахт ва вилоят Т.лари саҳналарида яратилган 10 га яқин спектакллар ҳам бу йўналишнинг истиқболидан нишонадир. Бешинчидан, драматургия ва Т.да замонавий мавзуларда асарлар яратилиб, саҳналаштириш йилдан йилга сезиларли тус олиб бормоқда. Замонавий мавзулар кўпроқ мелодрама, комедия, трагикомедия жанрлари доирасида ишланмоқда. Айниқса, маиший-ахлоқий комедиялар Т.лар репертуаридан кенг ўрин эгаллади.

Мустақиллик йилларида Фарғона, Хива, Қарши, Наманган, Термиз ш.ларида қўғирчоқ Т.лари иш бошлади. Аббос Бакиров номидаги жамоатчилик асосида ишлаб келаётган ёшлар театри давлат тасарруфига олиниб, Андижон болалар ва ёшлар театрига айлантирилди (1990).

Ўзбекистонда ўтказилган «Шарқ ва Ғарб» Т. санъати фестивали, «Хумо» халқаро ёшлар театрлари фестивали, «Наврўз», «Андижон баҳори» республика Т. фестивallари, Германиянинг «Андер Рур» театри б-н «Мулоқот» театри студияси ҳамкорлигида тузилган «Ипак йўли — театр саёҳати» лойиҳаси асосида ўтказилаётган икки томонлама анжуманлар, қўғирчоқ Т.лари фестивallари Т. санъатининг янги ижтимоий шароитда ривожланишида муҳим роль ўйнамоқда. Ўзбек театри жамоалари дунёдаги бир қатор мамлакатларда ижодий сафарда бўлиб, ўзбек Т. санъати ютуқларини намойиш этишди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 й. 26 мартда эълон қилинган «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги фармони ва Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг шу асосда қабул қилган «Ўзбектеатр» ижодий-и.ч. бирлашмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори Т. санъати стратегиясини белгилаб берди. Шу асосда «Ўзбектеатр» ижодий-и.ч. бирлашмаси, унинг қошида «Атмадад» жамғармаси, Театр ижодкорлари уюшмаси тузилди. «Театр» жур. нашр этила бошлади. Мунтазам равишда турли семинар ва фестиваллар ўтказилмоқда. Давлатлараро шартномаларга мувофиқ хорижий мамлакатлардаги ижодий ташкилотлар, халқаро бирлашмалар б-н алоқалар ўрнатилмоқда Америкалик реж. Дэвид Каплан, британиялик Майкл Беркут ва б. ўзбек театрида, Б. *Йўлдошев* Францияда, Н. Абдурахмонов Исроилда, М. Юсупов АҚШда асарлар саҳналаштирдилар. Ҳамза театрига эски бино ўрнига замонавий муҳташам бино қуриб берилди ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 й. 21 сентябрда эълон қилинган махсус фармони б-н ушбу театрга «Миллий театр» мақоми берилди.

Ўзбекистон Республикасида давлат тасарруфидаги 37 та Т. ва театр студиялар, ўнлаб нодавлат ва хусусий Т.лар фаолият кўрсатади (2004).

Ад.: Авдеев А.Д., Происхождение театра, М.—Л., 1959; Станиславский К.С., Собр соч., т. 1—8, М., 1954—61; Хорижий театр тарихи (русчадан С. Турсунбоев таржимаси), т. 1—2, Т., 1997, 1999; Раҳмонов М., Ҳамза (ўзбек давлат академик драма театри) тарихи, Т., 2000; Қодиров М., Ўзбек театри анъаналари, Т., 1976; Ўзбек театри тарихи, Т., 2003.

Муҳсин Қодиров.

«ТЕАТР» — ойлик, адабий-бадиий, ахборот-реклама журнали. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 й. 26 март фармонининг 5-бандига асосан 1999 й. ташкил бўлган, март ойида журналнинг 1—2-қўшма сони нашрдан чиқарилган. Журналда ўзбек театр санъати тарихи, театр санъати дарғаларининг ижоди, драматургия, режиссура муаммолари, севимли санъаткорлар ҳаёти ва ижоди, саҳна орти заҳматкашлари ижоди, вилоятлар саҳналарида намойиш этилаётган спектакларга тақриз мақолалар, баҳс ва мунозаралар кенг ёритилади.

ТЕАТР ДЕКОРАЦИЯСИ САНЪАТИ, сценография —*тасвирий санъат*нинг *театр* санъати б-н боғлиқ соҳаси; *декорация*, либослар, ёруғлик, саҳна техникаси воситасида спектаклнинг томоша образи (кўриниши)ни яратиш санъати. Театр рассоми саҳнада кўрсатиладиган ҳар бир кўриниш, жой, кийим ва б.нинг эскизларини яратади, шу эскизлар асосида декорация ва либослар тайёрланади. Рассом иллюзия ёрдамида томошабинда турли таассуротлар туғдиради, тарихий давр, тарихий шароит тўғрисида тўғри тасаввурлар ҳосил қилинишига эришади. Т.д.с. театр, драматургия, тасвирий санъат тараққиёти б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. Қад. маросим, ўйинларда унинг илк кўринишлари (либос, ниқоб ва б.) намоён бўлди. Юнонистон театрида мил. ав. 5-а.даёқ ёрдамчи қурилмалардан ташқари ҳажмли шакллар б-н тасвирий декорациялар қўшиб ишлатилган; Қад. Рим театрида бу санъат ривожлантирилган, илк бор парда қўлланилган. Ўрта асрларда Осиё (Ҳиндистон, Хитой, Япония ва б.) мамлакатларида саҳнани шартли-рамзий тарзда безаш ҳукмрон бўлган. Уйғониш даврида Италияда перспектива декорациялар шакланди, шаҳар майдони ёки узоқларга уланиб кетган кўчалар, ўзгармас жойлар ромларга тортилган расмлар ёрдамида яратилди (Браманте, Б. Перуцци, С. Серио ва б.). 17-а. бошларида саҳна механизмларидан кенг қўлланила бошланди, айланувчи 3 томонли призма шаклидаги қурилма томошабин кўз олдида декорацияларни алмаштириш имконини берди. Техниканинг такомиллашиши саҳна орти (кулис) ва саҳна — қутини юзага келтирди. 17-а. ўрталаридан саҳнада ён декорациялар пайдо бўлди ва бутун Европага тарқалди. Буюк Британияда (саҳна майдони юқори, қуйи ва орқа саҳналар, томошабин томон тортиб чиққан саҳна олди — просениумдан иборат) махсус театр биноси шакланди. Классицизм даврида воқеанинг жой ва вақт бирлиги қонунига бўйсундирилиши ўзгармас декорациялар принципини қарор топишига олиб келди. Ҳиндистон, Ҳиндихитой мамлакатлари театрларида спектаклни безатиш либос, ниқоб, гримлар б-н чекланди (бу анъана 20-а. гача давом этди). 19-а. 1-чорагида Франция, Буюк Британия театрларида диорама ва панорама газли ёритгичларнинг янги шакллари б-н уйғунлаштирган ҳолда қўлланилади. Техниканинг мураккаблашиши бўлим (акт)лар орасида парда, электр ёритгич (1849)ни қўллашга, замонавий мавзу-



Г. Брим «Майсаранинг иши» спектаклига ишлаган декорация эскизи.

даги асарларни саҳнага қўйилиши реал ҳаётни аниқ акс эттиришга олиб келди.

19-а. охиридан рассомлар театр б-н ҳамкорликда саҳна санъатининг бошқа санъатлар қаторида тутган ўрнини белгиловчи ўзига хос қонуниятларини тадқиқ қилдилар. 20-а.да Т.д.с. саҳна техникаси — синтетик материаллар, люминесцент бўёқлар, коллаж, фото ва кинопроекция, кўзгулар тузилмаси, мураккаб ёруғлик қурилмалари ва ҳ.к. б-н бойиди. 60-й.лардан деярли ҳамма ерда «саҳнадан ташқари» декорациялар, «саҳна — арена»ларга эътибор кучайди. 70-й.лар Т.д.с. халқ санъати б-н йўғрилган оҳангларни қўллаши б-н ажралиб туради, маросим ниқоб-гримлари, қўғирчоқ либослари декорациянинг ажралмас қисмига айланди. Т.д.с. усталарининг драматургия асосида реж. ва рассом тасаввуридаги эркин саҳна асарини яратишга интилиши ортди. 20-а. Т.д.с. ривожланиши жараёнида саҳналаштирувчи рассом спектаклнинг муаллифларидан бирига ва «Т.д.с.»ни спектаклнинг тасвирий режиссура (сценография)си деган тушунчага айлантирди. Бу хусусиятлар турли оқимлар кураши жараёнида ривожланди, ҳажмли-фазовий декорациялар, спектаклнинг томоша образи рангтасвирни қўллаш ҳисобига кўркамлашди ва таъсирчанлиги янада ортди. Т.д.с.га дастгоҳ ранг-тасвири усталари катта ҳисса қўшдилар. Халқ санъатининг услублаштирилган шаклларига қизиқиш ўрнини саҳна воқеаларининг ички мантиғига бўйсундирилган безак тузилишини излаш эгаллади. Т.д.с.да кекса авлод рассомлари б-н бир қаторда ёш рассомлар ҳам муваффақиятли ижод қилмоқда.



Д. Сафоев «Имом ал-Бухорий» спектакли учун яратган саҳна эскизи.

Ўзбекистонда Т.д.с. жаҳон Т.д.с.нинг энг яхши анъаналари таъсирида ривожланди. 20-а. маърифатпарварлар театри дастлабки спектаклларида ҳаётий воқеликни саҳнада айнан кўрсатиш, либос ва пардозларни ҳам ҳаётдагидай расмий тарзларда ишлатиш услубини қўллаган, жойларни расмана қилиб қуриш одат тусида бўлганини кўриш мумкин, либослар масаласида ҳам шундай йўл тутилган. Тажриба бироз ортгач, театр асар конфликтидан келиб чиқиб зиддиятли икки томонни бир-бирига қарама-қарши (контраст) тасвирлашга ўтди, ютуқлар б-н бирга камчиликлар ҳам мавжуд бўлган: ҳар бир спектакл учун махсус декорациялар кам ишланган, театрда рассомнинг ўзи бўлмаган, спектакллар кўпинча йиғма декорациялар б-н шартли кўрсатилган; спектаклларга керакли либослар, буюм ва ашёлар уйма-уй юриб териб келинган, ижарага олинган.

Т.д.с.нинг дастлабки профессионал намуналари 20-а. (бошлари)да Ўзбекистонда яшаган рус рассомлари (С. Юдин, С. *Миленин,* В. *Уфимцев* ва б.) томонидан яратилди, улардан таълим олган ва уларнинг ижодий раҳбарлигида ўзбек театр рассомлари етишиб чиқди (Ш. *Шораҳимов,* Ҳ. *Икромов,* М. *Мусаев* ва б.). Халқ ҳаёти, урф-одатларини, амалий безак санъати, либосларини яхши билганлиги рассомларнинг ишларида ўз аксини топди, спектаклларга либослар уларнинг чизмалари асосида тайёрланди. Ҳаётни айнан акс эттирувчи услуб иллюзияли декорация ва кўп жиҳатдан шартли либосларни яратилишига олиб келди, актёрларга турмуш тарзини, персонажлар қиёфасини батафсил ва умумлашма тарзда кўрсатиш имконини берди. Ўзбек театри эришилган ютуқларини мустаҳкамлаш б-н бирга декорация санъати ва либослар бобида жиддий изланишлар олиб борди, тасвирий санъатнинг баъзи тамойил ва услубларини ишга солди, образли ечим, маҳобатли тасвир йўлидан борди, кино ва телевидение воситаларидан фойдаланди.

60-й.лар охирларидан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тининг театр рангтасвири (сценография) бўлимини тугатган бир гуруҳ рассомларнинг республика театрларига кириб келиши б-н саҳна асарларининг таркибий қисми бўлган тасвирий воситалар (декорация, либос, грим)да янги давр бошланди. И. *Вальденберг,* В. *Рифтин* ва б.дан сабоқ олган Г. *Брим,* А. Жибоедов, Р. Туманков, А. Шибаев, бир оз кейинроқ О. *Оллаберганов,* В. Михайличенко, Т. *Шораҳимов,* У. *Сайдалиев* ва б. декорация санъати ва у б-н боғлиқ либос, грим соҳаларида туб ўзгаришлар ясашга ва Т.д.с.ни дастгоҳ ва монументал рангтасвир даражасига кўтаришга интилдилар. Ўзбек Т.д.с. том маънодаги профессионал йўлга тушиб олди. Рассом энди спектаклнинг саҳналаштирувчи реж. б-н ҳаммуаллифга айланди. Жумладан, Г. Брим саҳналаштирилган спектаклларнинг саҳна маконини асарлар мазмуни ва жанрига мос безашда меъморлик оҳанглари, тамойилларини қўллаб катта ютуқларга эришди («Мария Стюарт», «Бой ила хизматчи», «Шоҳ Эдип», «Абу Райҳон Беруний», «Бухоро», «Истеҳком» ва б.).

80-й.ларнинг охири ва айниқса, 90-й.лар, яъни Ўзбекистоннинг мустақиллиги даврида ўзбек театри тарихни идрок этиш ва ўзлаштиришда, буюк алломалар ва давлат арбоблари ҳаёти ва фаолиятини ёритишда катта ютуқларга эришди, бунда театр рассомларининг хизмати катта: тарихий шахсларнинг саҳнавий образларининг тўлақонли ва теран мазмунга эга бўлишида муҳит тасвирини яратган театр рассомларининг

хизмати салмоқлидир. Республика театрларида рассомларнинг кекса, ўрта ва ёш авлоди бир-биридан таъсирланган ҳолда ижод қилмоқда. В. И. Лигай (Андижон), Д. *Сафоев* (Самарқанд), Т. Шораҳмедов, А. Жибоедов, Б. Қурбонов, Б. *Тўраев,* З. Ботиров, Ш. *Абдумаликов,* Н. Глубокина (Тошкент), Ф. Ражабов (Фарғона) ва б. Т.д.с. тараққиётига катта ҳисса қўшмоқда.

Ад.: Сосновская А. Г., Пути развития театрально-декорационного искусства Узбекистана, Т., 1989; Қодирова Д. М., XX аср Ўзбекистон театр либослари, Т., 2003.

Дилафруз Қодирова.

ТЕАТР МУСИҚАСИ — 1) кенг маънода — барча мусиқали (*опера, балет, оперетта, мусиқали драма, мусиқали комедия, водевиль, мюзикл* ва б.) ҳамда драматик спектакллар учун ёзилган мусиқа; 2) тор маънода — драматик театр спектакл (драма, комедия, трагедия)лари мусиқаси. Одатда, вокал, чолғу, хор ва оркестр мусиқий лавҳаларидан иборат.

Мусиқа катта ўрин эгаллаган драма санъати шакллари қадимдан маълум. Ўзбекистонда қизиқчи-масхарабоз ва қўғирчоқбоз томошалари ва б. мусиқа б-н ижро этилган. Композиторлик санъати ривожи натижасида Т.м. янги поғонага кўтарилди, эркин алмашинувчи мусиқий лавҳалар ўрнига муайян спектаклларга махсус мусиқа асарлари ёзила бошланди (В.А.Моцарт, Й.Гайдн, Л.Бетховен, кейинчалик Ф.Мендельсон, Р.Шуман, М.Глинка, Г.Берлиоз, Э.Григ, Ж.Бизе ва б.). 20-а.да театр спектаклларидаги мусиқанинг мавқеи янада кучайди, баъзи мусиқа (кантата, оратория каби) жанрларининг саҳнавий турлари юзага келди (К.Орф, И.Стравинский, А.Онеггер ва б.), янги синтетик жанрлар пайдо бўлди (И.Стравинскийнинг «Шоҳ Эдип», «Аскар тарихи» ва б.). Т.м. саҳна рақс ҳаракатларини ифодаловчи, драматик ҳолатларга изоҳ берувчи, рамзий ёки мажозий маънога эга лавҳалар, шунингдек, қаҳрамонларнинг ички ҳис-туйғуларини баён этувчи эпизодлардан иборат бўлади. Айни пайтда, у асар саҳналарини ўзаро боғлаб, драматургик вазифаларни ҳам бажаради. Ўзбекистонда Ҳамза, Ҳуршид, Ғ.Зафарий ва б. драматурглар ўз спектаклларида ўзбек мусиқа меросидан кенг фойдаланишган; илк профессионал (махсус яратилган) Т.м. намуналари 1940- й.лар охири — 60-й.ларда пайдо бўлган («Алишер Навоий», М. Бурҳонов 1948; «Йўлчи юлдуз», И.Акбаров, 1957; «Ҳамза», 1960, «Мирзо Улуғбек», 1964, М.Левиев ва б.). Кейинчалик, А.Малахов («Варшава қуйи», «Севги учун 10 кеча-кундуз», 1968), Ф.Янов-Яновский («Изтироб ва умид кунлари», 1974), А.Берлин («Отелло», 1972), 1980—2000-й.ларда А.Эргашев («Уфқ», 1995, «Ўтган кунлар жангномаси», 2003), А.Икромов («Қирол Лир», 1998), Д.Янов-Яновский («Маликаи Турандот», 2000, «Резина сотувчилар», 2004), А.Ким («Исо ва Яхуда», 2002) ва б. композиторлар Т.м. соҳасида ижодий муваффақиятларга эришган.

Ад.: Мирҳайдарова З., Музыка в драматическом театре, Т., 1986.

Закия Мирҳайдарова.

ТЕАТРШУНОСЛИК — театр тарихи ва назариясини ўрганувчи фан. Мустақил илмий йўналиш сифатида театр санъатининг умумий тараққиёти б-н боғлиқ ҳолда 20-а.да шаклланган. Т. дастлаб, асосан драма театрлари фаолияти б-н боғланган бўлса, кейинчалик опера ва балет, оперетта, мусиқали драма, болалар театри, қўғирчоқ театри, театр таълими, саҳна нутқи, декорация санъати, театр либоси ва пардози, саҳна ҳаракати, ҳаваскорлик театри соҳаларини ва йўналишларини ўз ичига олади.

Т. куртаклари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида театр санъатини шаклланиши ва тараққиёти б-н боғлиқ ҳолда турли даврларда, кўп ҳолларда тарих, фалсафа, адабиётшунослик фанлари ичида вужудга келиб, мукаммалашиб борган. Театр амалиётини назарий жиҳатдан умумлаштириш Юнонистон, Рим, Ҳиндистон, Хитойда пайдо бўлган. Аристотелнинг «Поэтика»си санъат, жумладан, драма ва театр назарияси бўйича биринчи тажрибадир. Ғарбий Европада драматургия ва театр санъатини тадқиқ этиш Уйғониш даврида антик даврда яратилган қўлёзмаларни ўрганишдан бошланган. Англияда 16-а.да гуманистлар театр санъатининг ахлоқий тарбиядаги ўрни, эстетик аҳамиятини ёқлаб бир қатор илмий асарлар ёзишган. Алоҳида йўналиш сифатида драма назарияси ривожланади. 18-а. театр танқидчилиги ҳам ривожлана бошлайди. 19-а.нинг 2-ярмида Англияда Т.нинг илмий услуб ва тамойиллари қарор топади. Германияда Т.нинг илмий пойдевори 18-а.да қўйилди: И.К.Готшед тадқиқотларидан бошланди. 18-а. охири ва 19-а. бошида Гёте ва Шиллер Т. тараққиётига муҳим ҳисса қўшди. 19-а.нинг 2-ярмида кўплаб Т. ишлари, мемуарлар, библиографик манбалар нашр қилинди. 90-й.лардан Бонн ва Лейпциг ун-тларида махсус Т. курслари ўқитилиб, Кёльн ва Килда Т. илмий тадқиқот ин-тлари иш бошлади. 1902 й. Берлинда театр тарихини ўрганиш жамияти тузилади. Францияда Т. ёзувчи ва файласуф Д.Дидро асарларида (18-а.) ёркин кўринди. 19-а.нинг 2-ярми, 20-а. бошларида театр тарихи, драматургия ва актёрлик санъати бўйича фундаментал тадқиқотлар яратилди. 1933 й.да Францияда театр тарихи жамияти тузилди. Россияда 19-а.да П.И.-Сумароков, А.Пушкин, Н.Гоголь, В.Белинский ва б. Т. ривожига катта ҳисса қўшдилар. 1939 й. Петербургда Театр, мусиқа ва кинематография институти тузилди. 20-а.нинг 60—80-й.ларида мазкур даргоҳларда бир қатор ўзбек театршунослари номзодлик ва д-рлик диссертацияларини ҳимоя қилишган. Собиқ иттифоқ доирасида бошқа миллий театрлар қаторида ўзбек театри бўйича ҳам монография ва мақолалар эълон қилинган. Бу ўринда О.Олидор (Кайдалова), М.Григорьев кабиларнинг хизматлари алоҳида.

Ўзбекистонда Т. мустақил фан сифатида 20-а.нинг 50-й.ларида шаклланди. Бунда ҳоз. Санъат ин-тининг ўрни катта. Ин-т малакали театршунос кадрларни тайёрлаб етиштира бошлаши б-н этнография, адабиётшунослик доирасида тетапоя қила бошлаган илмий йўналиш профессионал йўлга чиқиб олди. Бироқ Т.нинг дастлабки кўринишлари Фурқат, М.Беҳбудий ва б.нинг маърифатчилик йўналишидаги мақолаларида европа шаклидаги янги театр яратиш ҳаракати б-н боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. 1914 й. Тошкент, Самарқанд ва б. шаҳарларда театр жамоалари таркиб топиб, халқ маданий ҳаётидан ўрин ола бошлаши б-н, театр танқидчилиги ҳам пайдо бўлди. Мирмулла, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Фитрат, Ғ.Юнус, С.Ҳусайн, Чўлпон, С.Сиддиқ каби танқидчилар аниқ спектаклларга тақриз ёзиш б-н чекланмай, театр жараёни, тажрибаларни умумлаштиришга киришадилар. Шу тариқа Т.нинг дастлабки кўринишлари майдонга келади. 20-й.лардаёқ Т.да 2-йўналиш кўзга ташланади: бири — анъанавий театр тарихини ўрганиш (Ғ.Зафарий ва б.), иккинчиси — янги театр тажрибаларини умумлаштириш (С.Ҳусайн, Чўлпон ва б.). 1929 й.да С.Ҳусайннинг «Ўзбек театри» тўплами, 1935 й.да М.Солиҳовнинг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» китоби босилиб чиқди.

40—50-й.ларда театр тарихини ўрганишга асосан 2 ташкилот — Санъатшунослик и.т. ин-ти, Театр ва рассомлик санъати ин-ти қошида ташкил

топган театр ва хореография бўлими (1940) ва театршунослик кафедраси ходимлари томонидан олиб борилди. Т.нинг кейинги тараққиётида шу ин-тни битириб чиққан М. *Раҳмонов*, М. *Қодиров*, Т.*Баяндиев*, Ф.*Жўраев*, Л.Авдеева, Т.*Турсунов*, В.Дьяченко, С.Турсунбоев, Э.Исмоиловлар театр тарихига оид турли мавзуларда тадқиқот ишлари олиб бордилар. Бу ишга Москва театр санъати ин-тини тугатган Х.Д.Устабоева, А.Рибник, Я.Фельдман кабилар ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. 50—80-й.лар анъанавий ва янги ўзбек театри тарихи бўйича манбалар тўплаш ва уларни тартибга солиш авж олди. «Ҳамза номидаги театр» (ўзбек ва рус тилида, 1957), М.Раҳмоновнинг «Ҳамза ва театр» (ўзбек ва рус тилида, 1958), Я.Фельдманнинг «Характер народа и сценические образы» (1962), М.Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963), муаллифлар гуруҳи тайёрлаган «Узбекский советский театр» (1966), С.Турсунбоевнинг «Андижон театри» (1970) китоблари шулар жумласидан. Т.Турсуновнинг драматургия тарихи, Т.Баяндиевнинг қорақалпоқ театри тарихи бўйича тадқиқотлари босилди. Кейинчалик М. Раҳмонов, М. Қодировларнинг монографиялари туфайли Ўзбекистон ҳудудида ўтмишда анъанавий театр узлуксиз фаолият кўрсатиб келганлиги исбот қилинди. Театршунослар нинг 2-бўғини Т.Исломов, Э.Мухторов, М.Тўлахўжаева, М.Ҳамидова, Е.Панова, Т.Йўлдошев, И.Раҳимжонов, Н.Зоҳидова, Н.Ким, Р.Азизова, Ҳ.Икромов, К.Умурзоқовлар актёрлик санъати, режиссура, мусиқали драма жанри, драматургия, болалар театри, саҳна нутқи соҳаларида и.т. ишлади олди. «Ҳамза номидаги театр» (ўзбек ва рус тилида, 1957), М.Раҳмоновнинг «Ҳамза ва театр» (ўзбек ва рус тилида, 1958), Я.Фельдманнинг «Характер народа и сценические образы» (1962), М.Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963), муаллифлар гуруҳи тайёрлаган «Узбекский советский театр» (1966), С.Турсунбоевнинг «Андижон театри» (1970) китоблари шулар жумласидан. Т.Турсуновнинг драматургия тарихи, Т.Баяндиевнинг қорақалпоқ театри тарихи бўйича тадқиқотлари босилди. Кейинчалик М. Раҳмонов, М. Қодировларнинг монографиялари туфайли Ўзбекистон ҳудудида ўтмишда анъанавий театр узлуксиз фаолият кўрсатиб келганлиги исбот қилинди. Театршунослар нинг 2-бўғини Т.Исломов, Э.Мухторов, М.Тўлахўжаева, М.Ҳамидова, Е.Панова, Т.Йўлдошев, И.Раҳимжонов, Н.Зоҳидова, Н.Ким, Р.Азизова, Ҳ.Икромов, К.Умурзоқовлар актёрлик санъати, режиссура, мусиқали драма жанри, драматургия, болалар театри, саҳна нутқи соҳаларида и.т. ишлади олди. С.Қодирова, С.Аҳмедов, О.Ризаев, Д.Раҳматуллаева, Ш.Ризаев, Н.Қурбонбоева, О.Тожибоева, Б.Шодиевлардан иборат театршуносларнинг 3-бўғини ҳам Т. фани методологияси ва ютуқларига таянган ҳолда театр санъатининг турли йўналишларида и.т. ишлари олиб бормоқдалар. Т. фани ичида рақсшунослик ва циркшунослик таркиб топди. Дастлаб рақс санъатини Ғ.Зафарий б-н этнограф Ираида Бахта ўрганишга ҳаракат қилдилар. Мусиқашунос Е.Романовская ҳамкорлигида Фарғона мумтоз рақси «Катта ўйин» ёзиб олинди. Лекин ҳақиқий рақсшунослик нинг пайдо бўлиши Любовь Авдеева номи б-н боғлиқ. Унинг «Тамара Ханум» (1956), «Мукаррама Тургунбаева» (1958), «Ўзбекистон рақс санъати» (рус ва ўзбек тилида, 1963, 1966), «Балет Узбекистана» (1973) монография ва ижодий портретлари нашр этилган. Розия *Каримова* «Ферганский танец» (1973), «Хорезмский танец» (1975), «Бухарский танец» (1977) номли китобларида ўзбек анъанавий рақс санъатининг асосий йўналишларига хос рақс ҳаракатларини тизимли баён этган ва шуларга таянган ҳолда «Танцы ансамбля Бахор» (1979), «Танцы Равии Атаджановой» (1983), «Узбекские танцы в постановке Исахара Акилова» (1987) рақс тўпламлари юзага келди.

Ўзбек цирки тарихини ўрганиш бўйича Тўлқин Обидов (1933—1997)нинг хизмати катта. Унинг «Дорбозлар қиссаси» (1963), «Мастера узбекского цирка» (1973), «Арена Акрама Юсупова» (1976), «Ўзбек полвонлари» (1979) рисолалари ва айниқса, «Традиционный цирк в Узбекистане. Генезис и эволюция» мавзуида Москвада ҳимоя қилган д-рлик диссертацияси (1990) циркшуносликнинг таркиб топишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. 20-а. цирк тарихини ўрганишда Пўлат Тошканбоевнинг ишлари эътиборлидир.

Мустақиллик даврида демократик ғоялар, миллий ғурур, Ватан туйғусининг кучайиши театршуносларни анъанавий театр тарихига алоҳида эътибор бериб, мавжуд кемтикларни тўлдиришга, 20-а. театр тарихини қайта кўриб чиқиш, уни узлуксиз тарихий жараён сифатида қарашга даъват этди. Томоша санъати, байрамлар тарихини ўрганиш сезиларли даражада ўсди. 20-а. ўзбек театрини яхлит ҳолда тадқиқ этишда М. Раҳмонов, М. Қодиров, Э. Мухторов, М. Тўлахўжаева, Т. Исломов, М. Ҳамидова, С. Қодирова, Д. Раҳматуллаева, Е. Панова ва б.нинг ишлари эътиборли бўлди. Айниқса, М. Раҳмоновнинг 2000 й. Ўзбек миллий академик драма театри тарихининг 1-китоби нашр қилиниши, М. Раҳмонов, М. Тўлахўжаева, Э. Мухторов томонидан шу тарихнинг 2-китоби нашрга тайёрланиши Т.да катта воқеадир. Шунингдек, Л. Авдеевaнинг «Бернора Қориева» (1995), «Ўзбек миллий рақси тарихидан» (ўзбек ва рус тилларида, 2001), Л. Авдеева, М. Қодиров, Ю. Исматоваларнинг «Танавор рақси жилолари» (ўзбек ва рус тилларида, 2002), Р. Каримованинг «Ўзбек рақслари» (2003) китоблари рақсшуносликка муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Театршунослар бевосита мустақиллик йилларида театр санъатида юз берган ўзгаришларни, оқим ва тенденцияларни чуқур ўрганиш, истиқболини белгилаш ишига ҳам муҳим ҳисса қўшмоқдалар. Санъатшунослик и.т. ин-ти томонидан чиқарилган «Ўзбекистон санъати (1991—2001)» тадқиқотидан театр, рақс ва цирк санъати ўрин олган. Айниқса, 2002 й. «Ўзбектеатр» томонидан нашр этилган «Истиқлол ва миллий театр» тўплами муҳим воқеадир.

Т. соҳасида юқори малакали илмий кадрларни етиштиришда Санъатшунослик и.т. ин-ти қошидаги аспирантура ва докторантура муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Ҳоз. кунда (2004) республикада Т. фанининг турли соҳаларида 9 та фан д-ри, 30 га яқин фан номзоди и.т. ишлари олиб бормоқда.

Муҳсин Қодиров.

ТЕБИНБУЛОҚ ВЕРМИКУЛИТ КОНИ — Қорақалпоғистон Республикасининг Султон Увайс тоғларида, Нукус ш.дан 75 км жан.-ғарбда. Кон 1937 й.да қайд этилган. Т.в.к. қуйи карбон даврига мансуб. Габбро-периодит-пироксенит интрузив массивининг кучли биотитлашган ғарбий ва шарқий чегаралари бўйлаб узлуксиз ривожланган чизиқсимон синиқчалар зоналари б-н боғлиқ емирилиш пўстлоқларида жойлашган. Зоналар уз. 1,2 км, рудаланиш чуқ. 40 м. Алоҳида руда таналарининг уз. 120—450 м, эни эса 18—220 м бўлиб, вермикулитнинг ўртача миқдори 10—15%. Вермикулит сариш-кўнғир тусли хол-хол, томир, томирчалар ва уларнинг тўпламчаларидан сифатида биотитли пироксенитларнинг нураш пўстида ҳосил бўлади. Генезиси бўйича кон якунланган магматик жараёнлар б-н боғлиқ. Унинг заҳиралари 1 млн.т.дан зиёд. Руда осон бойитилади. Вермикулит иссиқликдан изоляция қилувчи материаллар олиш учун ишлатилади. Экологияда — оқар сувларни нефть ва ёғлардан тозалашда самарали фойдаланилмоқда.

ТЕБИНБУЛОҚ ТЕМИР КОНИ — Қорақалпоғистон Республикасининг Султон Увайс тоғларида, Нукус—Тўрткўл т.й.дан 5—7 км масофада жойлашган. Кон 1937 й. топилган. Урусой синиғида қуйи девон даврига мансуб кремний-карбонатли-терриген ва вулканоген-терриген жинслар орасида жойлашган қуйи карбоннинг пироксенит-габброли интрузив мажмуаси б-н боғлиқ. Темир рудаси таркиби бўйича Уралдаги Кочканар конига ўхшаш, унда темир 16,2%, титан оксиди — 2,0%, ванадий оксиди — 0,15%; фарқи титан оксиди 1,5 баробар юқорилигидир. Асосий минерали — *титанмагнетит,* у ильменитнинг юпқа пластинкасимон ўсимталарини қамровчи магнетитдан иборат. Рудалар зич ҳолдор ёки массив кўринишда, асосан, ўзгарувчан пироксенитлар б-н боғлиқ. Таркибида гематит ҳам учрайди. Руда ва рудасиз пироксенитлар таркибида пирит-халькопирит минераллашуви б-н олтин, соф платина, олтин теллуридлари ва платина арсенидлари учрайди. Генезиси бўйича кон якунланган магматик-руда таналари жойлашган интрузив жинсларнинг астасекин совиб бориш жараёнлари б-н боғлиқ. Т.т.к.да бир неча ўн руда таналари аниқланган. Уларнинг энг йириклари конининг ғарбий ва шарқий участкаларида бўлиб, уз. 2400 м, қалинлиги 100—400 м, тарқалиш чуқ. 500 м га етади. Т.т.к.нинг ресурслари бир неча млрд. тоннани ташкил этади.

ТЕБРАНИШЛАР — муайян вақт оралиқларида такрорланиб турадиган ҳаракатлар. Мас., соат маятнигининг тебраниши, чолғу асбоблари торларининг ёки камертон оёқчаларининг тебраниши, радиоприёмник контуридаги конденсатор қопламалари орасидаги кучланишнинг тебраниши ва б. шундай такрорланувчанлик хоссасига эгадир. Такрорланаётган жараённинг физик табиатига қараб механик, электромагнит, электромеханик ва б. Т.га ажралади.

Т. табиатда ва техникада кенг тарқалган. Кўпчилик ҳолларда улар салбий таъсир қилади. Рельсларнинг қўшилиш жойидан ўтаётганда поезднинг гилдиракларидан берадиган туртқилар кўприкнинг тебранишига, сузиш винтининг айланиши кема танасининг тебранишига, самолёт қанотларининг тебраниши ҳалокатга олиб келиши мумкин. Бундай ҳолларда Т.ни хавфли чегарагача кўтарилишига йўл қўймаслик учун тегишли чоратадбир кўрилади. Шунга қарамасдан Т. техниканинг турли соҳаларида муҳим аҳамиятга эга. Мас., радиотехника тебранма жараёнларга асосланган. Тебраниш таъсирига кўрсатилаётган таъсир характерига кўра, Т. эркин Т., мажбурий Т., авто Т. ва параметрик Т.га бўлинади. Мувозанат ҳолатидан чиқарилгандан кейин ўзича тебранадиган тизимда юз берадиган Т.га эркин Т.; даврий равишда ўзгарувчи ташқи куч таъсири остида бўладиган Т.га мажбурий Т. деб юритилади.

Автотебранишлар вақтида мажбурий Т.даги каби тебранувчи тизимга ташқи кучлар таъсир қилади, бироқ бундай таъсир кўрсатилиши зарур бўлган вақт моментларини тебранувчи тизимнинг ўзи белгилайди, ташқи таъсирни тизимнинг ўзи бошқаради. Мас., маятниқли соатда маятник, кўтариб қўйилган тошнинг ёки буралган пружинанинг энергияси ҳисобига туртки олиб ўрта ҳолатдан ўтаётган моментлардагина берилади. Параметрик Т. вақтида ташқи таъсир ҳисобига тизимнинг бирор параметри, мас., тебранаётган шарча осилиб турган ипнинг узунлиги даврий равишда ўзгариб туради.

Энг содда тебраниш гармоник Т.дир. Гармоник Т.да тебранувчи катталик вақт бўйича синус ёки косинус қонуни бўйича ўзгаради. Бу турдаги тебраниш қуйидаги сабабларга кўра жуда муҳимдир: табиатда ва техникада учрайдиган Т. ўз характери бўйича гармоник Т.га жуда яқин; бошқача кўринишдаги даврий Т.ни устма-уст тушган бир неча гармоник Т. сифатида тасаввур қилиш мумкин. Тебраниш жараёнларининг физик моҳияти турлича бўлишига қармай, улардаги Т.нинг ўзига хос хусусиятлари бир хил қонуниятга бўйсунади. Мас., физик маятник, математик маятник, пружинага осилган юк, электр контуридаги турли Т. ва б.лар бир хил кўринишдаги қуйидаги математик формула орқали ифодаланади:

$$S(t)=A\cos(\omega t+\alpha), \qquad (1)$$

бунда, $S(t)$ — қиймати вақт ўтиши б-н ўзгариб борадиган физик катталик, мас., шарчанинг берилган вақтдаги мувозанат ҳолатидан четлашиш масофаси, маятникнинг оғиш бурчаги, тебраниш контуридаги ток кучи ва б.; А — кузатилаётган физик катталикнинг эришиши мумкин бўлган энг катта қиймати — Т. амплитудаси. Косинус ишораси остидаги $(\omega t+\alpha)$ катталик тебраниш фазаси дейилади. Ўзгармас катталик α фазонинг вақтнинг $t=0$ моментидаги қийматидан иборат бўлиб, тебранишнинг бошланғич фазаси дейилади.

Косинус даври 2π га тенг бўлган даврий функция бўлганлигидан, гармоник тебранаётган тизимнинг турли ҳолатлари шундай Т. вақт оралиғи ичида такрорланиб турадики, бу вақт давомида тебраниш фазаси 2π га тенг орттирма олади. Бу вақт оралиғи T тебранишлар даври деб аталди. У $[\omega(t+T)+\alpha]=[\omega t+\alpha]+2\pi$ шартдан топилиши мумкин; вақт бирлиги ичидаги Т. сони тебраниш частотаси ν дейилади. Частотаси ν Т. даври б-н қуйидагича боғланган $\nu=\frac{1}{T}$, бундан $\omega=\frac{2\pi}{T}$, ω — циклик частота; 2π ичидаги Т. сонини ифодалайди.

Ҳар қандай реал тебраниш тизимида доим қаршилик кучлари мавжуд бўлади. Уларнинг таъсири тизим энергиясининг камайишига олиб келади. Агар камайган энергия ташқи кучларнинг иши ҳисобига тўлдириб турилмаса, Т. сўнади. Сўниш жуда кучли бўлмаган ҳолларда, эркин сўнувчи Т. амплитудаси $A=A_0e^{-\beta t}$ қонуният бўйича вақт ўтиши б-н камайиб боради, бунда β — сўниш коэффициенти; сўнувчи Т. қуйидагича ифодаланади:

$$S(t)=A_0e^{-\beta t}\cos(\omega t+\alpha).$$

Гармоник Т.нинг ўзаро қўшилишидан турли Т., мас., бир хил частота ва турлича фазаларга эга бўлган ўзаро перпендикуляр иккита гармоник Т. йиғиндиси фазалар айирмасига қараб тебранувчи нуқтанинг траекторияси тўғри чизиқ, айлана ёки эллипсдан иборат бўлиши мумкин. Частоталари турлича ва ўзаро перпендикуляр бўлган иккита гармоник Т. йиғиндисини ифодаловчи нуқта ҳаракатининг траекториялари ғоят мураккаб чизиқлардан иборат. Бу чизиқлар Лиссажу фигуралари деб юритилади. Гармоник Т.дан иборат турлича мураккаб Т. механика, электротехника, радиотехника, оптика ва б.фан ҳамда техника соҳаларида кўп учрайди.

Ад.: Малов Н. Н., Основы теории колебаний, М., 1971; Детлаф А. А., Яворский Б. М., Курс физики, М., 1989.

Аброр Нўъмонхўжаев.

ТЕВТОНЛАР — герман қабилалари. Мил. ав. 2-а.да кимврлар б-н бирга Рим ерларига киришган, мил. ав. 102 й. Рим саркардаси Г. Марий томонидан тор-мор этилган. Кейинчалик баъзан Т. дейилганда умуман германлар тушунилган.

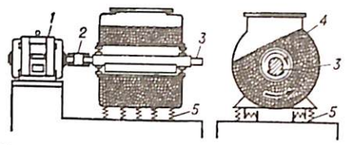
ТЕВТОН ОРДЕНИ, Немис ордени — католик диний-рицарлик ҳарбий ташкилоти (қ. *Орден*). 12-а. охирида салиб юришлари чоғида Фаластинда асос солинган. 13-а. — 1525 й.да Болтиқбўйида, орден томонидан пруслар, литвалар, поляклардан тортиб олинган ерларда Т.о. давлати мавжуд бўлган. Орден 1410 й. Грюнвальд жангида тормор этилган. 1466 й.дан Польша вассали. 1525 й. унинг Болтиқбўйидаги мулклари дунёвий Пруссия герцоглигига айлантирилган.

ТЕГИН, такин (туркийча — қул) — 1) ҳунлар даврида *ябғу*дан кейинги 2-олий даражали мансаб; 2) Ғарбий ва Шарқий Турк хоқонлигида (6—8-а.) ҳукмдор — қаған (хоқон)дан кейинги 2-олий лавозим, яъни тахт вориси, қўйиммақом. Айни чоғда давлат бошлиғи фарзандлари — хонзодалар исмига қўшиб айтиладиган шарафли унвон. (мас., Култегин, Йўллуғтегин ва б.); 3) Қорахонийлар салтанатида Т. — хонзода муайян мулкка эгалик қилган, ҳарбий ҳаракатларда қўшинни бошқарган. Шарқий Турк давлатлари (уйғурлар ва қорахонийлар)да Т. «хонзода» маъносида мўғуллар босқинига қадар мавжуд бўлган; 4) Сомонийлар, Ғазна-

вийлар ва Салжуқийлар лашкарида узоқ муддат хизмат қилиш эвазига юксак мартабаларга эришган қул, ғулом. Хусусан, Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси — *Сабуктегин* субоши — лашкарбоши даражасигача кўтарилган. Хоразмшоҳлар бобокалони *Ануштегин* дастлаб салжуқий Билгатегиннинг ғуломи бўлган. Сомонийлар қўшинида кейинчалик сипоҳсолор унвонини эгаллаган *Алптегин* ҳам турк ғуломларидан бўлган.

ТЕГИРМОН — 1) у н т е г и р м о н и — донни янчиб унга айлантирадиган қурилма, иншоот. Ибтидоий жамоа давридаёқ пайдо бўлган. Дастлаб, дон-дун тошлар б-н қўлда янчилган. Кейинчалик оқар сув ва шамол кучи б-н ишлайдиган Т.лар қурилган. Ўзбекистон ҳудудида асосан сув тегирмонидан фойдаланилган. С у в т е г и р м о н и дўла, коса, шақилдоқ, тош, гупчак, паррак, ёғоч, хомма ва б. қисмлардан иборат. Новдан тушаётган сув парракка урилиб, тегирмон тошини ҳаракатга келтиради. Тегирмон тошга тегиб турадиган ёғоч эса косани тебратади. Дўладан тушаётган дон косанинг тебраниши натижасида тегирмон тош чуқурчасига тушади. Тош айланиб донни эзади, унга айлантириб, хомага тўплайди. Хомма унга тўлганда тегирмончи Т.ни тўхтатиб, унни бўшатиб олади. Қадимда Ўрта Осиёда улов қўшиб ишлатиладиган Т. ва қўл Т.лари дан ҳам кенг фойдаланилган. Сув ва шамол Т.лари ҳозир ҳам айрим жойларда сақланиб қолган. Ўзбекистон ҳудудида шамол Т. йўқ.

Буғ машинаси ихтиро қилинганидан сўнг Т. анча такомиллашди. 19-а. бошида буғ двигателли Т.лар пайдо бўлди. Ҳозир асосан электр Т.лар кенг ишлатилади. Буларда асосий жараёнлар автоматлаштирилган. Жараёнлар диспетчерлик пунктида туриб бошқарилади. Бунда ун пневматик қурилмалар воситасида қабул қилинади. Дон навлари бўйича элеваторда сақланади. Донни Т.га солишдан олдин т о з а л а ш б ў л и м и да тозаланади, ювиш машиналарида туклари ажратилади, донга ишлов берилиб, кондицияланади ва алоҳида тайёрланган дон аралаштирилади. Тозаланган ва аралаштирилган дон у н т о р т и ш б ў л и м и да унга айланади, тайёр у н ж ў н а т и ш б ў л и м и да машина б-н қопларга солинади ва тортилади. Истеъмолчиларга ун махсус машиналарда етказиб берилади. Ун комбинатларидаги и.ч. жараёнларида 30 га яқин машина ва жиҳозлар қатнашади; 2) турли қаттиқ материаллар (тош, мармар, руда ва б.) ни майдалаш учун мўлжалланган машина, қурилма. Материалларни жуда майда (5 мм дан кичик) заррачаларга айлантириши б-н майдалагичдан фарқ қилади. Иш органининг шакли, тури ва тезлигига қараб беш гуруҳга бўлинади: барабанли (секин ишлайдиган шарли, стерженли ва б.), роликли (валикли, югурдакли, ҳалқали, фрикцион-шарли, ўртача тезликда ишлайдиган), болғали (тез ишлайдиган), тебранувчи корпусли т и т р а м а (тез ишлайдиган), оқимли (тез ишлайдиган), бармоқли ва б. Барабанли Т. фойдали қазилмаларни бойитишда, цемент и.ч. да, кўмирни кукунлашда, кимё ва металлургия саноатида кенг ишлатилади. Бунда цилиндрик ёки цилиндрик-конус барабан айланганда майдалайдиган жисмлар (чўян ёки пўлат шарлар, цилиндрчалар, думалоқ стерженлар ва б.) эркин ҳаракатланиб, марказдан қочма куч таъсирида материални зарб б-н уриб, эзиб ва сидириб майдалайди. Роликли Т. юмшоқ ва ўртача қаттиқликдаги материаллар (кўмир, цемент, хом ашёси, фосфорит, графит, тальк ва б.)ни куруқлайин майдалашда ишлатилади. Унинг иши эзиб майдалашга асосланган. У герметик корпус ва унда горизонтал айланувчи майдалайдиган ҳалқадан иборат; ҳалқага иккита ролик пружина б-н сиқилади. Материал майдалайдиган ҳалқага келади ва айланиш давомида роликлар материални эзиб майдалайди. Б о л ғ а л и Т. юмшоқ кўмир, сланец, торфдан чангсимон ёқилғилар тайёрлашда ишлатилади. Т. кожухида болғалари шарнирли ёки бикр маҳкамланган ротор айланади. Материал роторга узатилиб, болғанинг зарби б-н майдаланади. Т.га узатилаётган иссиқ ҳаво материални майдаланиш вақтида қуритади. Тайёр материал ҳаво оқимида ўчоққа узатилади.

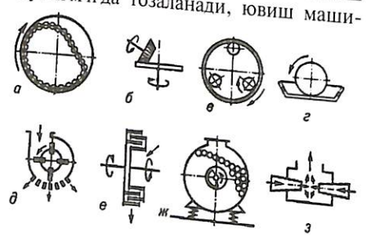


Титрама тегирмон: *1* – электр двигатели; *2* – эластик муфта; *3* – вал (дебаланс); *4* – барабан; *5* – пружиналар.

Титрама (в и б р а ц и о н) Т. ўртача қаттиқликдаги материалларни 2 мм дан 0,06 мм гача ва ундан ҳам майда қилиб майдалашда ишлатилади. Механик вибратор (айланувчи мувозанатлашмаган юк — дебаланс) таъсирида барабан кичик радиусда тез (минутига 3000 мартагача) доиравий тебранади. Барабанга юкланган материал шарларга тез-тез урилиши натижасида майдаланади. О қ и м л и Т. материалларни жуда майда заррача (0,001—0,05 мм) тарзида туйиш учун ишлатилади. Бунда майдаланадиган материал бир ўқда қарама-қарши жойлашган эжекторларга узатилади ва улардан чиқадиган сиқилган ҳаво, ўта қиздирилган буғ ёки иссиқ газлар ёрдамида катта тезлик (500 м/сек) б-н майдалаш камерасига келади. Қарама-қарши учаётган материал зарралари бир-бирига урилиб, мадаланади; майдаланган материал камерадан классификаторга узатилади.

Материалларни юқори частотали, электр импульсли ток б-н майдалайдиган электрофизика усуллари ва б. усуллар ҳам бор.

ТЕГИРМОН ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ — Бухоро вилоятидаги Олот т.й. станциясидан 20 км жан.-шарқда жойлашган. Кон 1976 й.да очилган. Т.г.к. Чоржўй тектоник поғонасининг марказий қисмида, Денгизкўл занжирсимон кўтарилмасининг шим.-ғарбий йўналишдаги эгилган қисмида жойлашган. Юқори юра оҳактошлари шипи бўйича тегирмон бурмаси 2 мустақил — шарқий ва ғарбий тегирмон қуббаларига бўлинган. Т.г.к.да 3 қудуқ қазилган бўлиб, уларда юқори юра карбонат ётқизиқларидаги саноат аҳамиятига молик газ мавжуд. Юра ётқизиқлари 3 қалин қатламга бўлинган: терриген, карбонат ва туз-ангидрит. Терриген жинслар кўмирли аргиллит, қумтош ва алевролитлардан (қалинлиги 102 м) иборат. Карбонат қатламнинг (342—362 м) маҳсулдор қисми горизонтларга бўлинган. Газ, асосан шу горизонтларда учрайди. Горизонтлар юқори ғовакли кесаксимон текстурали — сувўтли оҳактошлардан тузилган бўлиб қатлам-коллекторларни ҳосил қилади. Горизонтлардаги газ қуруқ ва енгил. Горизонтларда конденсат уюми ҳам учрайди. Айрим горизонтлардаги қатлам сувлари хлорид-кальций типига мансуб бўлиб, минераллашган, седиментацион метаморфлашган намакобдан иборат. Кон ҳоз. кунда саноат миқёсида фойдаланишга тайёрланган.



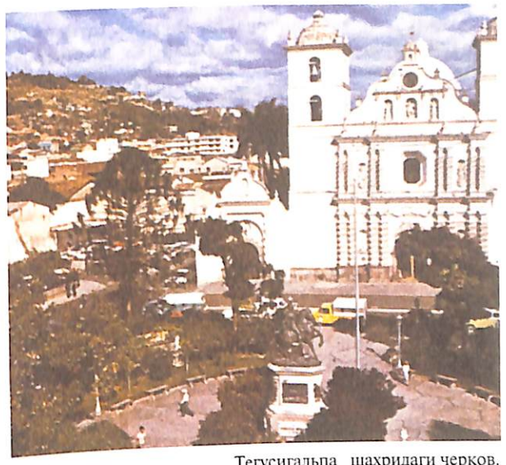
Тегирмон. Қаттиқ материаллар (кўмир, тош ва б.)ни майдалаш тегирмонлари схемаси: *а* – барабанли; *б* – роликли; *в* – ҳалқали; *г* – югурдаклар; *д* – болғали; *е* – бармоқли (дезинтегратор); *ж* – титрама; *з* – оқимли.

ТЕГУСИГАЛЬПА — *Гондурас* пойтахти. Чолутека дарёси водийсида, 1000 м баландликда жойлашган шаҳар. Иқлими тропик, иссиқ (янв.нинг ўртача т-раси 19,6°, июлники 22,6°), йилига 1047 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 813,9 минг киши (1990-й.лар ўртаси). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат, тўқимачилик, тикувчилик, кўнпойабзал, ёғочсозлик, керамика саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари (гишт, мармар плиталар) ишлаб чиқарилади. Ун-т, Гондурас академияси, Геогр. ва тарих академияси, миллий музей, миллий кутубхона ва б. бор.

Т.га 16-а.нинг 2-ярмида испанлар асос солган. 18-а.да шаҳар яқинида кумуш, мармар ва олтин конларининг топилиши уни тез ўсишига сабаб бўлди. 1880 й.дан Гондурас пойтахти. Меъморий ёдгорликлардан Сан-Мигель собори (18-а.), черков (18—19-а.), саройлар сақланган.

ТЕЗ АЙТИШ — ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир тури. Т.а.да янглишиб кетиш мумкин бўлган қофиядош сўзлардан тузилган жумлалар қўлланади. Унда муайян товушлар, айниқса, жарангли ундошлар такрорланади ва сўзлар *ритм*, *урғу*лар б-н тез айтилади. Мас., Беш мис баркаш, беш мис баркашнинг ичида беш минг мис баркаш. Т.а.да ҳар бир товуш ўз ўрнида тўғри, равон талаффуз этилиши шарт. Товушлар талаффузида янглишган томон (киши) енгилган ҳисобланади. Ўтмишда катта ёшдаги одамлар ҳам ўтиришларда, тўйларда Т.а.да мусобақалашиб, маданий ҳордиқ олганлар. Кейинчалик, асосан, болалар репертуарига айланган. Т.а.лар болаларнинг фикрлаш қобилиятини, сўз бойлигини оширишга ва нутқининг равон бўлишига хизмат қилади.

ТЕЗ ТИББИЙ ЁРДАМ — инсон ҳаёти ҳамда соғлиғи учун хавфли ҳолатлар рўй берганда кечаси-ю кундузи кўрсатиладиган тиббий ёрдам тури ва тизими. Илк бор Т.т.ё. 1918 й. Тошкент ш.да пункт сифатида ташкил этилиб, 1926 й. мустақил Т.т.ё. станциясига, 1974 й. Т.т.ё. клиник касалхонаси б-н бирлаштирилиб, бўлимга айлантирилди. 1983 й. касалхонадан ажратилиб, мустақил шаҳар тез ва шошилинч тиббий ёрдам станцияси деб аталди. Т.т.ё. нинг вазифаси ҳодиса юз берган жойда, уйда, беморни касалхонага олиб кета туриб шошилинч, шу жумладан мутахассис врач томонидан ёрдам кўрсатиш, лозим бўлса, беморларни касалхонага етказишни таъминлашдан иборат. Бундан ташқари, Т.т.ё. хизмати кўзи ёрийдиган аёлларни ёки уйида кўзи ёриганларни врач талабига кўра даволаш муассасаларига олиб боради. Т.т.ё. ходимларини чақириш учун ягона телефон индекси (03) жорий этилган. Т.т.ё. станциялари ходимлари меҳнатга қобилиятсизлик варақалари, суд-тиббий эксперти хулосалари, шунингдек, беморларга ё уларнинг қариндошларига ёзма маълумотнома бериш ҳуқуқига эга эмас. Қишлоқ жойларида куннинг истаган пайтида Т.т.ё. кўрсатиш врачлар ва ўрта тиббиёт ходимлари зиммасига юкланган. Олис ва бориш қийин бўлган жойларга санитария авиацияси воситалари б-н шошилинч тиббий ёрдам кўрсатилади. Т.т.ё. машиналари радиолаштирилган бўлиб, икки томонлама телефон алоқаси б-н таъминланган, нафас ва наркоз бериш аппаратлари, кислород ингаляторлар, электрокардиограф ва б. зарурий асбоблар б-н жиҳозланган. Йирик шаҳарлар, жумладан Тошкентда ҳам ихтисослаштирилган махсус реанимацион, кардиологик, неврологик, токсикологик, педиатрия, интенсив терапия бригадалари ва б. ташкил этилган. Бу уйда ва йўлда кета туриб ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатишга имкон беради.



Тегусигальпа шаҳридаги черков.

ТЕЗАВРАЦИЯ (юн. thesauros — хазина) , о л т и н т е з а в р а ц и я с и — 1) аҳолининг пулга нарсалар сотиб олмай, уни муомалада ишлатмаслик йўли б-н жамғариши; 2) хусусий шахслар томонидан олтинни бойлик (олтин буюмлар, ҳар хил тақинчоқлар шаклида), хазина тарзида тўплаши; 3) мамлакатнинг олтин захирасини барпо этиш.

ТЕЗАУРУС (юн. thesauros — хазина, бойлик) — 1) муайян тилдаги барча сўзларни қамраб оладиган, уларнинг матнда қўлланиш ҳолатларини тўла-тўкис акс эттирадиган луғат. Жонли тилнинг луғат таркиби доимо ўзгариб туриши сабабли Т. фақат ўлик тиллар материаллари асосида ёки олдиндан белгилаб олинган ёзма ёдгорликлар учун тузилиши мумкин. Муайян ёзув ёдгорликларидан лексикани ёппасига териб олишга асосланган луғатлар (мас., юнон, лотин тилларига тузилган луғатлар) шундай луғатлардан ҳисобланади. Туркийшуносликда А.К.Боровков, Э.И.Фозилов, А.Нажибларнинг 13—14-а.лар туркий ёзма ёдгорликлари асосида тузилган луғатлари ҳам *глоссарий*, ҳам Т. белгиларига эга. Сўз танлаш принципига кўра ёзувчилар ёки улар ижодига мансуб айрим асар тили бўйича тузилган луғатлар ҳам Т. ҳисобланади; 2) бирон-бир илм-фан соҳасига оид луғавий бирлик (сўз)лар мавзу тартибида жойлаштирилган ва ана шу бирликлар ўртасидаги семантик (тур-жинс, синонимик ва б.) муносабатлар акс эттирилган *идеографик луғат*. Бунда сўзлар алифбо тартибида эмас, балки бир мавзу, бир тушунчага алоқадор сўзларнинг барчаси бир жойда берилади: керакли сўзлар тушунчага қараб қидирилади. Назарий жиҳатдан Т. лексика семантик тизимининг эҳтимолий моделларидан биридир. Амалда ундан ёзувчи индивидуал луғатини бойитиш воситаси сифатида фойдаланилади.

ТЕЗИС (юн. thesis — қоида, исбот) — 1) кенг маънода — баҳсда ёки бирор назарияни баён қилишда айтилган ҳар қандай фикр; тор маънода — асосий фикр, принцип; 2) мантиқда исбот қилишни талаб этувчи фикр, мулоҳаза.

ТЕЗЛАНИШ — тезлик вектори $\vec{\upsilon}$ нинг сон қиймати ва йўналиши бўйича ўзгариш суръатини ифодаловчи вектор катталик:

$$\vec{a} = \frac{d\vec{\upsilon}}{dt} = \frac{d(\upsilon \cdot \vec{\tau})}{dt},$$

бунда $\vec{\tau}$ — ҳаракати ўрганилаётган жисм траекториясининг қузатилаётган нуқтасига ўтказилган уринма бўйича йўналган вектор бирлиги. Вақт ўтиб бориши б-н қузатилаётган нуқта тра-

ектория бўйлаб кўча бошлайди ва шунга мос равишда тезлик векторининг йўналиши ва сон қиймати ўзгариб бориши мумкин:

$$\vec{a} = \vec{\tau}\frac{d\vec{\upsilon}}{dt} + \upsilon\frac{d\vec{\tau}}{dt} = \vec{a}_{\tau} + \vec{a}_{n}.$$

Бу формуладан кўринадики, Т. вектори иккита ташкил этувчининг йиғиндисидан иборат: бири (биринчи ҳад) траекторияга ўтказилган уринма бўйлаб йўналган тезликнинг сон қиймати бўйича ўзгаришини тавсифловчи Т., иккинчиси (иккинчи ҳад) тезлик векторига тик, эгрилик марказига қараб йўналган, тезликнинг йўналиш бўйича ўзгаришини тавсифловчи Т. Бу Т.ни мос равишда уринма (тангенциал) Т. ва марказга интилма (нормал) Т. деб аталади. Текис ҳаракат учун $a_{\tau}=0$. Агар $a_{\tau}>0$ бўлса, ҳаракатни тезланувчан ҳаракат, дейилади, $a_{\tau}<0$ бўлса сақланувчан ҳаракат дейилади, $a_{\tau}=\text{const}$ бўлиб, нолдан фарқли бўлса, ҳаракат текис ўзгарувчан ҳаракат дейилади. Бунда тенг вақт оралиқлари ичида тезликнинг сон қиймати бир хил миқдорда ўзгариб боради. *Халқаро бирликлар тизими* СИ да Т. бирлиги қилиб 1 м/с² қабул қилинган.

ТЕЗЛАТКИЧЛАР (ядро физикаси да) — электр майдони ёрдамида юқори энергияли зарядланган зарралар (электронлар, протонлар, атом ядролари ва б.) олиш учун мўлжалланган қурилмалар. Зарралар қурилманинг вакуум камерасида ҳаракатланади; уларнинг ҳаракати (траекторияси шакли)ни магнит майдони (баъзан, электр майдони) б-н бошқариб турилади. Зарраларнинг траекториясига кўра, Т. циклик ва чизиқли, тезлатувчи электр майдони характерига кўра, резонанс ва норезонанс турларга бўлинади (норезонанс Т.нинг индукцион ва юқори вольтли хиллари бор). Циклик Т. жумласига электронлар Т.и (*бетатрон, микротрон, синхротрон*) ва оғир зарралар (протонлар ва б.) Т.и (*синхрофазотрон, фазотрон, циклотрон*) киради. Бетатрондан бошқа барча циклик Т. резонанс Т. ҳисобланади. Юқори вольтли чизиқли Т. энергияси 30 МэВ бўлган жадал зарралар дастасини ҳосил қилади. Энг юқори (~20 ГэВ) энергияли электронларни резонанс Т., энг юқори (~500 ГэВ) энергияли протонларни синхрофазотронлар ҳосил қилади. Бирламчи тезлатилган зарралар дастасидан ташқари, Т. бирламчи зарраларни моддалар б-н ўзаро таъсиридан ҳосил бўлувчи иккиламчи зарралар (мезонлар, нейтронлар, фотонлар ва б.) дастаси манбаи ҳам ҳисобланади. Ўзбекистонда ионлар, протонлар ва гелий ионларидан ташкил топган 209 МэВ ли У115М тезлаткичлар, шунингдек, 14 МэВ ли НГ-150 тез нейтронли тезлатқич-генератор, 50 МэВ ли СБ-50 катта токли бетатрон, ток кучи 20 мкА ва энергияси 2 МэВ ли ЭГ-2 электростатик генератор ва ток кучи 10 мкА, қуввати 22 МэВ ли МТ22С микротрон мавжуд.

Т. ҳозирги замон физикасининг асосий қурилмаларидан бири. Юқори энергияли зарралар дастасидан элементар зарраларнинг табиати ва хоссаларини тадқиқ қилишда, атом ядроси ва қаттиқ жисм физикасида, дефектоскопияда, беморларни нур б-н даволаш ва б. соҳаларда фойдаланилади.

ТЕЗЛИК (механикада) — моддий нуқта ҳаракатининг асосий кинематик кўрсаткичларидан бири; вектор катталик бўлиб, $\vec{\upsilon} = \frac{d\vec{r}}{dt}$ муносабат орқали аниқланади, бунда $\vec{r}$ моддий нуқтанинг фазодаги ўрнини ифодаловчи радиус вектор. Т. векторнинг йўналиши ҳаракат траекториясига ўтказилган уринма бўйича йўналган бўлади. Текис ҳаракат тезлиги моддий нуқтанинг вақт бирлиги t да ўтган йўли s б-н ўлчанади, яъни $\upsilon = \frac{s}{t}$. Нотекис ҳаракат учун берилган он (момент)даги Т. катталик жиҳатдан, агар нуқта шу ондаги тезликни бундан кейин ҳам сақлаб қолган бўлса, нуқтанинг вақт бирлигида ўтадиган йўлига тенг бўлади, деб қараш мумкин.

Халқаро бирликлар тизими СИ ва Т. бирлиги қилиб 1 м/с қабул қилинган.

ТЕЗЛИКЛАР ҚУТИСИ — механизмларда етакчи валнинг айланишлар сони (тезлиги) ўзгармагани ҳолда етакланувчи валнинг айланишлар сонини погонали тарзда ўзгартириб берадиган механизм. Иши етакчи вал б-н етакланувчи вал орасидаги узатиш нисбатини шестернялар (тишли гилдираклар) ёрдамида ўзгартиришга асосланган. Шунинг учун Т.қ. узатмалар қутиси деб ҳам аталади. Т.қ. алоҳида корпус (қути) ёки бошқа механизмлар б-н бир умумий корпусга жойлаштирилган тишли узатмалардан иборат. Металл кесиш станокларида, автомобиль ва б. транспорт воситаларида ишлатилади.

ТЕЗОҚАР — сувнинг оқимини каналнинг баландликда жойлашган қисмидан пастроқ қисмига катта тезликда ўтказадиган қисқа канал ёки нов шаклидаги гидротехника иншооти. Т. бетон, темир-бетон, харсанг тош каби мустаҳкам қурилиш материалларидан қурилади. Т.нинг ҳажми, нишаби қўлланилаётган материал дош бериши мумкин бўлган энг катта оқим тезлиги ҳисобга олинган ҳолда белгиланади. Т.нинг сув сарфи бир неча м³/с дан юзлаб м³/с гача бўлиши мумкин. Оқим тезлигини камайтириш учун Т. тубида, баъзан эса ён деворларида квадрат ёки тўғри бурчакли кесимдан иборат қовурға шаклидаги гадир-будирлар (қабариқ шакллар, думалоқ тошлар) ҳосил қилинади. Булар одатда Т. қурилган материаллардан ясалади.

Т. бошланиш қисми (понур); тезоқар нов (шоввa), сўндиргич (сув қурилма қисм энергияни сўндиргич) ва новни қуйи канал б-н туташтирувчи чиқаргич қисмлардан иборат бўлади. Т.нинг бош қисми юқоридаги канални нов б-н равон боғлайди; новнинг кўндаланг кесими тўғри тўртбурчак ёки трапеция шаклида, эни ўзгарувчан ёки доимий бўлади. Ўзгарувчан энли Т.да оқим эни (шоввa) тораяди ёки кенгаяди. Ўрта Осиёлаги суғориш системаларида (Хоразм вилоятидаги Ғазовот, Полвон, Самарқанд вилоятида Миёнқол, Тошкент вилоятидаги Шим. Тошкент ва б. каналларда) шоввaнинг юқори қисми кенг, пастки қисми тор бўлган янги конструкциядаги Т. қурилган. Бу эса сувнинг новда равон ёйилиб оқишини ва иншоотларнинг мустаҳкам ва узоқ муддат ишланиши таъминлайди (қ. *Шаршара*).

Зиёмиддин Артукметов.

ТЕИЗМ (юн. theos — худо) — худо оламдан ташқарида туради, оламни ўз иродаси б-н яратган ва унда мавжуд бўлган мутлақ шахс деб тушунувчи диний дунёқараш. Нариги дунёдаги худони тан олиш Т.ни пантеизмдан, худонинг доимий фаоллигини тан олиш эса деизмдан фарқлантириб туради. Т. келиб чиқиши жиҳатидан ўзаро яқин бўлган иудаизм, христианлик ва ислом динлари учун хосдир. «Т.» атамасини дастлаб инглиз файласуфи Р. Кедворт (1617—88) қўллаган.

ТЕЙЛЕР (Theiler) Макс (1899.30.1—1972.11.8) — Жан. Африка врачи ва микробиологи. 1922 й.дан АҚШ да. Тиббиётни Кейптаун ун-тида ўқиб (1917—18), 1922 й.да Лондонда тугатган. 1957 й.дан Рокфеллер фонди (Нью-Йорк) қошидаги соғлиқни сақлаш ва халқаро тиббиёт бўлими лаб. раҳбари, айни вақтда (1964 й.дан) Йельск ун-ти тиббиёт мактабида проф. Илмий фаолияти инфекцион касалликларни ўрганишга доир. Сариқ иситма қўзғатувчисини аниқлаган ва шу касалликка қарши одамларни эмлаш учун 2 та вакцина кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1951).

ТЕЙЛЕРИОЗ — кавш қайтарувчи ҳайвонларда учрайдиган инвазион трансмиссив касаллик. Лимфа боғламлари ва паренхима органларида, сўнгра қон эритроцидларида паразитлик қиладиган Thieleria авлодига кирувчи бир ҳужайрали пигментсиз содда паразитлар қўзғатади. Касаллик Европа, Осиё ва Африка давлатларига тарқалган. Қорамолларда T.sergenti, T.mutans; қўй ва эчкиларда T.ovis келтириб чиқаради. Кўпроқ 6 ойлик бузоқлар қаттиқ касалланади. Касаллик қўзғатувчиси соғлом молларга зарарланган яйлов каналари орқали юқади. Касаллик, асосан, йилнинг илиқ-иссиқ фаслида, каналларнинг фаол ҳаракати даврида бошланади. Лимфа безлари, талоқ ва жигар катталашади, ширдон шиллиқ қаватида юмалоқ яралар пайдо бўлади.

Даволаш: глобулин, битумал қўшилган хиноцид, тетрациклин қатори антибиотиклари, симптоматик воситалар (кофеин, фталазол, кобальт хлорид, мис сульфат, витамин B_{12}) яхши самара беради.

Олдини олиш: қорамоллар Т.га қарши тирик вакцина ёрдамида эмланади. Қарши курашиш асосан қўзғатувчини ташувчи каналарни йўқотишга қаратилади. Молларнинг каналаши мунтазам кўздан кечирилади, баҳорёз-куз ойларида ҳар ҳафтада бир марта каналарга қарши ишлов берилади, чорвачилик объектлари, молхоналари ҳар 1,5—2 ойда бир марта дезакаризация қилинади.

Ҳошим Нурматов.

ТЕЙЛОР Брук (1685.18.8, Эдмонтон, Мидлсекс — 1731.29.12, Лондон) — инглиз математиги. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1712 й.дан). Функцияларни даражали қаторга ёйиш, тор тебраниши, чекли айирмалар назариясига оид муҳим натижалар олган. Магнитларнинг ўзаро таъсири, капиллярлик, снарядларнинг учиши, перспектива соҳаларига бағишланган асарлар ёзган. Фалсафа масалалари б-н ҳам шуғулланган.

ТЕЙЛОР (Taylor) Жефри Инграм (1886.7.3, Лондон — 1975.27.6, Кембриж) — механика соҳасидаги инглиз олими, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1919). Асосий илмий ишлари *яхлит муҳит механикаси*га доир. Т. турбулентлик назариясига муҳим ҳисса қўшган, қовушоқ суюқликлар оқими барқарорлиги назариясини, турбулент *диффузия* назариясини ривожлантирган, турбулентликнинг ярим эмпирик назариясини яратган, дислокациялар назариясига доир муҳим ишлари бор. Т. аэро ва гидро динамикаси масалалари, ядровий портлаш муаммолари, самолёт ва парашют аэродинамикаси, метеорология масалалари ва б. масалалар б-н ҳам шуғулланган.

ТЕЙЛОР ФОРМУЛАСИ — функциянинг x_0 нуқта атрофидаги қийматини n-даражали кўпҳад ва қолдиқ ҳад йиғиндиси шаклида ифодаловчи формула. Агар $f(x)$ функция x_0 нуқтада n марта дифференциалланувчи бўлса, у ҳолда Т.ф. $f(x)=P_n(x)+r_n(x)$ кўринишга эга бўлади, бунда

$$P_n(x) = f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \ldots$$

$$+ \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n, r_n(x) \text{ — қолдиқ ҳад.}$$

$x \to x_0$ да $r_n(x)$ нолга $(x-x_0)^n$ га нисбатан тезроқ интилади. Инглиз математиги Б. Тейлор (1685—1731) топган.

ТЕЙЛОРИЗМ — ишлаб чиқаришни бошқариш, меҳнатни ташкил этиш ва моддий рағбатлантириш ҳамда бизнес самарадорлиги назарияси; америка *менежмент* назариясининг бир йўналиши. 19-а. охири — 20-а. бошларида АҚШ муҳандиси ва олими Ф.У. Тейлор (1856—1915) томонидан ишлаб чиқилган. Тейлор меҳнатни рационал ташкил этиш қонуниятларига асосланган қатъий илмий билимлар тизимини таклиф этди. Унинг ташкилий унсурлари: таннархни ҳисоблашнинг математик усули; меҳнатга ҳақ тўлашнинг табақалашган тизими; вақтни ва меҳнат ҳаракатларини ўрганиш усули (хронометраж); меҳнат жараёнини қисмларга бўлиш ва рационализациялаш; функцинал маъмурият; инструкцион карточкалар ва б. (кейинчалик улар америкача «илмий менежмент» таркибига кирди). Тейлорнинг фикрича, и.ч.нинг самарадорлигини ошириш фақатгина меҳнат жараёнини, усулларини, асбобларини стандартлаштириб эришиш мумкин. Ишчилар ўз вазифаларини мутлақо механик тарзда бажаришлари лозим, и.ч. бошқаруви эса етарли билим ва малакага эга бўлган ташаббускор маъмурият томонидан амалга оширилиши керак. Тейлор моддий манфаатдорлик тамойилини ўз назариясига асос қилиб олди, яъни *иш ҳақи* ёрдамида ишчи меҳнатини максимал равишда интенсивлаштириш мумкин, деган фикрни олға сурди. Тейлор ижтимоий-фалсафий концепциясининг марказий тамойилига кўра иш ҳақи охирги оқибат ишчининг и.ч.га қўшган ҳиссасига мос бўлиши ҳамда и.ч.ни қенгайтиришга олиб келиши лозим. Ўз концепциясини и.ч.да Тейлор тадқиқот ўтказишнинг аниқ усуллари — интервью, анкета, кузатиш усулларидан фойдаланди.



Т. асосида 4 та илмий тамойил (бошқарув қонунлари) ётади: эски, ўта амалий иш услубини, меҳнат фаолиятининг ҳар бир алоҳида турини илмий бошқарув услубига алмаштириш; ишчи ва менежерларни илмий мезонлар асосида профессионал танлаш; меҳнат жараёнини илмий ташкил этиш масалалари бўйича маъмуриятнинг ишчилар б-н ҳамкорлиги; ишчилар ва менежерлар ўртасида масъулиятнинг текис ва адолатли тақсимланиши.

Т. тамойиллари дастлаб АҚШда, сўнгра Буюк Британияда меҳнатни ташкил этиш тарзида амалиётга жорий қилинган. Т. кейинчалик америкача менежмент фалсафасининг асосий манбаларидан бирига айланди.

Ад.: Тейлор Ф.У., Научная организация труда, 2 изд., М., 1925; Уолл Н., Маркузе Я., Лайнз Д., Мартин Б., Экономика и бизнес, пер. с англ. М., 1999.

Фарҳод Акбаров.

ТЕЙТЕМ (Tatum) Эдуард Лори (1909.14.12, Боулдер, Колорадо штати, АҚШ — 1975.5.11) — америкалик биокимёгар ва генетик. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1952). Чикаго ва Висконсин ун-тини тугатган (1931), биокимё д-ри (1934). Висконсин, Уретрихт (Нидерландия), Станфорд (1937—45, 1948—56) ва Йельск (1945—48) ун-тларида ишлаган (1946 й.дан проф.). 1957 й.дан Нью-Йоркдаги Рокфеллер тиббиёт ин-тида проф. Илмий ишлари микроорганизмлар генетикасига оид. Бактерияларда генетик рекомбинация ҳодисасини кашф этган (1947). Молекуляр генетикада «битта ген — битта фермент» деган фундаментал концепция муаллифларидан бири. Нобель мукофоти лауреати (1958, Ж.У.Бидл ва Ж.Ледерберг б-н ҳамкорликда).

ТЕЙШЕБАИНИ — *Урартў* давлатининг йирик маркази (мил. ав. 7—6-а.).

Тейшебаини. Кармир-Блур тепалиги.

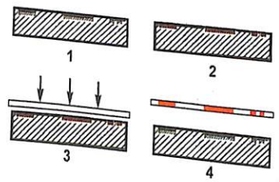
Ереван ш.даги Кармир-Блур тепалигида қалъа харобалари сақланган. Маҳобатли иншоот қолдиқлари (150 га яқин хона — устахоналар, омборхоналар, дон омборхоналари, вино сақланадиган ертўлалар ва б.) аниқланган. Қалъа атрофида тўғри режалаштирилган шаҳар жойлашган. Т.дан кўплаб қурол-аслаҳалар (жумладан, Урарту шоҳларига тегишли сербезак дубулғалар, садоқлар, қалқонлар, қиличлар ва б.), санъат буюмлари, тақинчоқлар, миххат ёзувлари топилган. Мил. ав. 585 й. Т. маҳаллий ва скиф қабилалари томонидан вайрон этилган.

...ТЕКА (юн. theke — омбор; идиш, яшик) — ўзлашма қўшма сўзларнинг иккинчи қисми; бир турдаги нарсаларнинг тўпламини ҳамда шу тўпламлар сақланадиган бино, хона маъноларини билдиради (мас., *библиотека, картотека, фонотека, дискотека* каби).

ТЕКЕ (батеке, ўзларини тио деб аташади) — банту гуруҳига мансуб халқ. Конго Демократик Республикасида (1050 минг киши, 1990-й.лар ўрталари), Конго (410 минг киши) ва Габон (20 мингга яқин киши)да яшайди. Диндорлари — асосан, католиклар, анъанавий эътиқодлар ҳам сақланган.

ТЕКЕЛИ — Қозоғистон Республикаси Олмаота вилоятидаги шаҳар. Қоратол дарёси бўйида. Жунгария Олатови этакларида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 22,9 минг киши (2003). Кўрғошин-рух к-ти, ғишт з-ди, трикотаж ва тикувчилик ф-каси бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

ТЕКИС БОСМА — матн ва тасвирларни матбаа усулида кўпайтиришнинг асосий турларидан бири. Бунда босма қолипнинг босма элементларига қуюқ бўёқ суркалади, оралиқ (пробел) элементларига эса сув берилади. Бунга эришиш учун қолип сиртига кимёвий ишлов берилади. Т.б. қолипининг босма ва оралиқ элементлари амалда бир текисликда ётади. Босиш жараёнида қолип навбатма-навбат сув б-н ҳўлланади ва бўёқда думалатилади, сўнгра қолипдан қоғоз (ёки бошқа материал) га босим остида нусха кўчирилади. Т.б.нинг махсус тури *фототипия* ҳисобланади. Т.б.нинг эски усули — *литография* ўрнини ҳозир *офсет босма* усули эгаллаган.



Текис босма: *1* — қолип; *2* — қолипга бўёқ суркалган; *3* — қоғозни бўёқли қолипга қисиш; *4* — босма қолип ва ҳосил бўлган нусха.

ТЕКИС БОСМА МАШИНАСИ — матн ва тасвирларни кўплаб чоп этишда ишлатиладиган *босма машина*. Бунда қолип текис стол — илгарилама-қайта ҳаракат қилувчи талерга, қоғоз эса айланувчи цилиндрга маҳкамланади. Т.б.м.нинг цилиндри бир циклда 2 марта айланадиган 2 айланишли, 1 марта айланадиган 1 айланишли, стоп-цилиндрли (цилиндри тўхтайдиган) ва реверсив хилларга бўлинади. Т.б.м.да кичик алалли нашрлар босилади.

ТЕКИС ЎЗГАРУВЧАН ҲАРАКАТ — ҳаракат давомида тезланишнинг сон қиймати ўзгармасдан қоладиган ҳаракат. Бунда ҳаракат тезлиги ихтиёрий танлаб олинган тенг вақтлар оралиғида бир хил миқдорда ўзгариб боради. Агар тезлик сон қиймати жиҳатидан вақт ўтиши б-н ортиб борса, бундай ҳаракат текис тезланувчан ҳаракат; камайиб борса, текис секинланувчан ҳаракат деб аталади. Т.ў.ҳ.да жисмнинг t вақтдан кейин эришган υ тезлиги ва унинг вақт давомида босиб ўтган s йўли қуйидаги формулалар орқали аниқланади:

$$\upsilon = \upsilon_0 \pm at; \quad s = \upsilon_0 t \pm \frac{at^2}{2},$$

бунда υ_0 — ҳаракатнинг бошланғич тезлиги, a — ҳаракат тезланиши.

Қаттиқ жисм тўғри чизиқли Т.ў.ҳ.дан ташқари бирор қўзғалмас ўқ атрофида Т.ў.ҳ. қилиши мумкин. Бу ҳолда жисм ҳаракатининг бурчак тезлиги ω ва жисмнинг бурилиш бурчаклари қуйидагича ифодаланади:

$$\omega = \omega_0 \pm \varepsilon t; \quad \varphi = \omega_0 t \pm \frac{\varepsilon t^2}{2},$$

бунда ω_0 — бошланғич бурчак тезлик, ε — бурчак тезланиш.

ТЕКИС ҲАРАКАТ — ҳаракат давомида тезлиги йўналиш жиҳатдан ҳар қанча ўзгарса ҳам, катталик жиҳатдан ўзгармасдан қоладиган ҳаракат. Т. ҳ. тўғри ва эгри чизиқли траектория бўйича юз бериши мумкин. Тўғри чизиқли ҳаракатда жисмнинг кўчиш вектори б-н тезлик вектори битта чизиқда ётади. Эгри чизиқли ҳаракатда эса тезлик вектори ўз йўналишини вақт ўтиши б-н узлуксиз ўзгартира боради ва унинг йўналиши ҳамма вақт ҳаракат траекториясига ўтказилган уринма бўйича бўлади. Т.ҳ.да жисмларнинг бирор υ тезлик б-н t вақт оралиғида босиб ўтадиган йўли $s = \upsilon \cdot t$ муносабат орқали аниқланади.

Қаттиқ жасмлар илгариланма Т.ҳ. қилиши ва қўзғалмас ўқ атрофида текис айланиши мумкин. Биринчи ҳолда қаттиқ жисмни ташкил этувчи ҳар бир нуқтасининг ҳаракат тезлиги υ ҳам сон қиймати, ҳам йўналиши бўйича бир хил бўлиб ўзгармасдан қолади. Айланма ҳаракатда эса, жисмни ташкил этувчи ҳамма нуқталарнинг бурчак тезликлари ω бир хил қийматга эга бўлиб, вақт ўтиши б-н ўзгармайди ва t вақт оралиғида жисмнинг бурилиш бурчаги $\varphi = \omega \cdot t$ муносабат орқали аниқланади.

ТЕКИСЛИК — *геометрия*нинг асосий тушунчаларидан бири. Геометрияда Т., одатда, таърифланмайдиган (яъни нуқта, тўғри чизиқ каби) бошланғич тушунча ҳисобланиб, унинг хусусиятлари билвосита геометрия аксиомалари б-н ифодаланади. Мас., икки нуқтаси бирор текисликда ётган тўғри чизиқнинг ўзи ҳам шу текисликда ётади; бир тўғри чизиқда ётмаган учта нуқта орқали битта текислик ўтади; фазода берилган икки нуқтадан тенг узоқликда турган нуқталар тўплами Т. бўлади.

Охирги аксиома масофа тушунчасига асосланган бўлиб, Н.И.*Лобачевский* уни Т.нинг таърифи сифатида қабул қилган. Г.В.Лейбниц Т.ни иккита конгруэнт ажратиш мумкин бўлган сирт деб таърифлаган. Аммо бу хосса Т.ни тўла аниқламайди, чунки ясовчиси синусоида ёки аррасимон мунтазам чексиз синиқ чизиқ бўлган цилиндрик сирт ҳам шундай конгруэнт қисмларга бўлинади.

ТЕКИСЛИК — қуруқликларда, денгиз ва океанлар тубидаги ясси ёки бироз ўр-қир бўлган катта майдонлар. Қуруқликда денгиз сатҳидан паст бўлган ботиқ Т. (мас., Каспийбўйининг шим. ва шарқи), бал. 0 дан 200 м гача бўлган пасттекислик (Ғарбий Сибирь), 200 дан 500 м гача бўлган баланд (Устюрт) ва 500 м дан зиёд ясситоғликларга (Эрон тоғлигининг ички қисмлари) бўлинади. Т. юзасининг ётиқ (Бетпақдала чўлининг ғарбий қисми), қия (тоғ олди шлейфлари) ва ботиқ (Қашқар текислиги) шакллари мавжуд. Мезорельефига кўра ясси, помавжуд. Мезорельефига кўра ясси, помавжуд. Мезорельефига кўра ясси, пом

томондан сиқилиш шароитида платформалар четида тоғ ҳосил бўлиш ва бурмаланиш эпохасида вужудга келади (мас., Уралолди, Альполди, Месопотамия ва б.) ва уларнинг емирилиш маҳсулоти, асосан, молласслар б-н тўлдирилади; уларнинг букилиши маълум миқдорда ёндош бурмали тоғларнинг кўтарилишини таъминлайди. Геосинклиналь ривожланишининг ороген этапида бурмаланган областларнинг орқа қисмида тоғлараро букилма ҳосил бўлади, улар кўтарилмалар (тоғ тизмалари) оралиғидаги тектоник депрессиялардан иборат ва чекка Т.б. сингари молласслар б-н тўлган. Платформа ички Т.б. ҳам мавжуд бўлиб, булар орасида рифтли букилмалар қад. *авлакогенлар* каби алоҳида ўрин эгаллайди. Эпиплатформали орогенез жараёнида моласс ётқизиқлари б-н тўлдирилган, лекин вулканизм ҳодисасисиз тоғ олди Т.б. вужудга келади. Т.б. олдинги букилмалар ўрнида катта танаффуссиз вақт давомида пайдо бўлган ва анча қад. структураларда узоқ танаффусдан кейин вужудга келган, номувофиқ ҳолда ётган қопламали букилмаларга бўлинади. Т.б. қия синклиналь, синклинорий, грабенлар шаклида бўлади; баъзи ҳолларда Т.б.нинг чўкинди жинслари *тектоник қоплам* кўринишида четга сиқиб чиқарилади.

ТЕКТОНИК ВАЛ — нисбатан камбар (эни бир неча ўн км) ва узун қия (100—300 км), асосан, асимметрик кўтарилма; платформалар учун хос. Бал. 100 м гача (ўртача майд. 200 дан 6000—10000 км^2 гача). Т.в.лар брахиантиклиналь бурмалар (плакантиклиналь)нинг занжири ёки занжирлари (мураккаб валлар)дан иборат. Т.в.нинг катта қисми антеклиза ва синеклизалар ўртасидаги чегара зонасида ёки фундаментнинг ёриқлари устида ривожланади. Ёшроқ платформаларда Т.в., одатда, бурмали асосга эга бўлган антиклиналь зоналарнинг кучли заифлашган кўринишини такрорлаб, уларнинг ўрнини эгаллайди. Аксари Т.в. доирасида жойлашган майда кўтарилмалар нефть-газ тўпламлари б-н боғлиқ. Одатда, қад. платформалар плиталарида Т.в.лар флексуралар б-н чегараланган ва кўпинча кўтарилмалар ва фундаментни ботқоқлигини чегараловчи ёриқлар зонасини кузатиб боради. Улар чокли Т.в.лар деб аталади. Т.в.ларнинг инверсион, мегавал ёки йирик, мураккаб турлари мавжуд. Типик Т.в.ларга Россия плитасидаги Ока-Цна, Дон-Медведица, Вятка валлари киради.

ТЕКТОНИК ДЕФОРМАЦИЯЛАР — Ернинг чуқурликдаги кучлари таъсирида тоғ жинслари таналарининг ётиш шакли, ўлчами, ички структураси ва ўзаро жойлашишининг ўзгариши. Бунинг натижасида Ер пўстида маҳаллий йўналишда чўзилиш, сиқилиш ёки силжиш рўй беради. Т.д. айниқса чўкинди, вулканик ва метаморфик тоғ жинсларининг дастлабки горизонтал ётишининг бурмаланганлик ва узилишли бузилишларда аниқроқ намоён бўлади. Т.д. магматик тоғ жинслари ва кристалли сланецларда улар таркиб топган минералларнинг ётиш йўналишининг ўзгаришига ёки қайта кристалланишига олиб келади (қ. *Тектонитлар, Петротектоника*). Т.д. таснифи, асосан, қат-қатли қатламларни ўрганиш асосида тузилади; бурмали (қ. *Тоғ жинслари бурмаланиши*) ва узилмали Т.д. фарқ қилинади. Бурмаланиш — тоғ жинслари қолдиқ деформациясининг натижаси бўлиб, унда тектоник зўриқиш уларнинг эгилувчанлик чегарасидан ошиб кетади; узилмалар тоғ жинсларининг емирилиши натижасида содир бўлади, унда тектоник зўриқиш уларнинг мустаҳкамлик чегарасидан юқори бўлади.

Ер пўстининг айрим участкалари, ўз тузилиши ва геологик тарихи бўйича у ёки бу тектоник режимни ташкил қилган Т.д.нинг муайян мувофиқлиги б-н тавсифланади. Т.д.нинг ташқи кўриниши, типи, ўлчами жуда кўп омиллар — тоғ жинсларининг физик хусусиятлари, йўналиши ҳаракатдаги тектоник кучларнинг жадаллиги ва давомийлигига боғлиқ. Т.д.нинг механизм ва сабаблари — ер қимирлашнинг содир бўлиши ва Ер пўсти ривожланиши умумий муаммоларининг муҳим қисми ҳисобланади (қ. *Сейсмология, Тектоника*). Табиий объектларни муфассал ўрганиш б-н бирга, Т.д. рўй бериши юзасидан туғиладиган турли муаммоларни ҳал қилиш учун 20-а. ўрталаридан физик назарияларга (қ. *Тектонофизика*) асосланган моделларда экспериментал изланишлар олиб бориш ҳамда Ер пўстидан ва Ернинг ички қобиғида содир бўлаётган геокимёвий жараёнларни ўрганишнинг аҳамияти ортиб борди. Т.д.да тектоник бузилишлар ёки дислокациялар бўлиб, улар 3 синф: узилишли (дизъюнктивли), бурмали (пликативли), инъективлига бўлинади. Узилишли дислокациялар орасида ташлама-узилма-узилмалар, сурилмалар, тектоник қоплам (шарьяж)лар қисилиш; силжималар парчаланиш шароитларида ҳосил бўлади. Бурмали дислокациялар орасида тоғ жинсларининг бўйлама ва кўндаланг эгик бурмалари мавжуд. Инъективли дислокациялар, магманинг Ер пўсти чўкинди қатламидаги тоғ жинсларига сингиши, чўкинди ёки матаморфик жинслар нонормал зичлиги ҳамда туз, гил ва гнейсларнинг қайишқоқлиги б-н боғлиқ. Т.д.нинг интенсивлиги регионал метаморфизмда флюидларнинг фаоллиги натижасида ва чуқурликда т-ра кўтарилганда бирдан ортади.

ТЕКТОНИК СТРУКТУРАЛАР — Ер пўстида тоғ жинслари ётиш шаклларининг қонуниятли такрорланиши. «Т.с.» термини бир қанча майда структуравий шакллардан ҳосил бўлган Ер пўстининг ҳар хил қисмларини ўз ичига олади. Т.с.ни таснифлайдиган энг асосий белгилар масштаб, морфология ва генезис ҳисобланади.

Элементар структурали шакллар (қатлам, бурма, дарзлик, узилишли бузилишлар — ташлама, узилма, силжиш, сурилма ва шарьяжлар) ва магматик жинслар Т.с. (дайка, силл, лакколит, батолит ва б.) мавжуд бўлиб, улар ўз навбатида, микроскопик ўлчамли Т.с. ҳосил қиладиган кичик ўлчамдаги структура бирчимига эга бўлиши мумкин. Элементар структурали шаклларнинг қонуний мажмуи каттароқ тартибдаги Т.с.ни, мас., бурмалар гуруҳланиб мураккаб структура шаклларини — антиклинорий ва синклинорийни ҳосил қилади, улар ўз навбатида бурмали системаларни шакллантиради; платформаларда синеклиза, антеклиза, авлакогенлар ажралиб чиқади. Ер пўстининг анча йирик Т.с.ининг замини юқори мантиягача етиб боради ва чуқур структуралар деб аталади. Уларнинг асосийларига континентал ва океан платформалари (плиталар), океанга мансуб, синклиналь ва орогенлардаги ҳаракатдаги минтақалар киради, улар литосферанинг континентал ва океан сегментлари ва континентал қўшилмалари ҳамда чуқур ёриқлар ва рифтлар киради. Асосан, Ер пўстида ривожланадиган чуқур структуралар пўстли структуралар деб аталади. Т.с.нинг вужудга келиши ривожланишнинг муайян йўналишга ва тарихга (кинематика) эга бўлган ҳаракатлар таъсирида (қ. *Тектоник ҳаракатлар*) ва жараённинг динамикасини акс эттирадиган ва тектоник деформацияларни юзага келтирадиган кучлар таъсири остида ҳосил бўлади. Элементар Т.с. ни *структуралар геологияси* ўрганади. Магматик жисмларнинг микроскопик Т.с. микроструктура анализи методи б-н ўрганилади (қ. *Петротектоника*). Йирик масштабдаги элементар Т.с. мажмуи геотектоникада

ўрганилади (қ. *Тектоника*). Т.с.геологик хариталаш, геофизик методлар, айниқса сейсморазведка ҳамда бурғилаш б-н ўрганилади.

ТЕКТОНИК ХАРИТАЛАР — Ер пўстининг структурасини тасвирловчи, Ерни бутунича ёки унинг асосий ривожланиш этапларини алоҳида регионлар доирасида акс эттирувчи хариталар. Т.х. геофизик ва б. маълумотлардан фойдаланиб, *геологик харитала*р асосида тузилади. Т.х.ни 2 асосий тоифага: структуравий ва хусусий Т.х.га бўлиш қабул қилинган. Структура хариталари тектоник структураларнинг морфологиясини акс эттиради, Т.х. эса морфологиядан ташқари шу структураларнинг шаклланиш тарихини, уларнинг ривожланиш босқичлари ва даврларини очиб беради, магматизмнинг тектоника б-н боғлиқлигини кўрсатади. Хусусий Т.х. орасида бир неча хил хариталар фарқ қилинади: оддий тектоник, палеотектоник, мавзули ва ихтисослаштирилган (мас., сейсмотектоник) хариталар. Ушбу хариталардан ҳар бири обзорли (1:2000000 ва кичикроқ) ва регионал (одатда, 1:200000 дан 1:1000000 гача) хариталарга бўлинади. Т.х. аввал кичик масштабли тектоник схемалардан фойдаланилган. Шундай схемалардан дастлабкиси Франция ва Швейцариянинг Юра тоғлари тектоник схемаларидир (А. Гресли, 1838). 19-а.нинг охири — 20-а.нинг бошларида Э.Зюсс, Ф. Космат, М. Бертран ва б.нинг асарларида шунга ўхшаш схемалар жуда кенг тарқалган. Россияда 1930й-ларда А.Д.Архангельский, Н.С.Шатский, Д.В.Наливкин ва б. кичик масштабдаги тектоник схемалар тузишган. 20-а.нинг 2-ярмидан бошлаб умуман Ер юзи, айрим материклар, мамлакатлар (Россия, ХХР, Польша, Чехия, АҚШ, Канада, Австрия, Венесуэла, Мексика, Туркия ва б.)нинг Т.х. нашр этилди. Дунё харитаси бўйича Халқаро комиссия қошида рус олимлари бошқарувида Т.х. бўйича кичик комиссия тузилган бўлиб, улар томонидан Европа ва дунё Т.х. (1980) тузилди. Материклар ва йирик давлатларнинг Т.х. эса 1:1000000 — 1:2000000 масштабда, айрим регионларнинг Т.х. эса 1:250000 — 1:500000 масштабда тузилади. Турли масштабдаги Т.х.да структураларнинг морфологияси, ривожланиш тарихи ва генезиси, тектоник режим ва унинг вақт давомида ўзгариши мумкин қадар тўлароқ акс эттирилиши керак. Т.х.да структура шакллари б-н биргаликда чўкинди ва магматик жинсларнинг формацияси, метаморфизм фацияларининг тасвирланади. Т.х.да Ер пўстининг маълум бир участкасига оид тектоник маълумотлар синтези сифатида тектоник районлаштириш ўз ифодасини топади. Ҳозирги Т.х.да ажратилган тектоник бирликларнинг (табиий тектоник р-нлар учун) асосий белгилари бурмаланиш ёши ва тектоник режимлар (эвгеосинклиналь, миогеосинклиналь, ороген ва б.)дир. Махсус Т.х.да айрим тектоник элементларгина тасвирланади. Фойдали қазилмаларнинг башоратлаш хариталарини тузиш ва қидирув ишларини режалаштиришда Т.х.дан кенг фойдаланилади.

ТЕКТОНИК ЦИКЛЛАР (босқичлар) — умумгеологик ва тектоник воқеаларнинг маълум кетма-кетлиги б-н тавсифланадиган, Ернинг катта давр (100 млн. й.дан ортиқ)даги геологик тарихи. Т.ц. геосинклинални платформага айлантирадиган тектоник жараёнларнинг маълум кетма-кетлиги бўлиб, бурмаланиш даврлари б-н якунланади. Геосинклиналларда жуда аниқ намоён бўлган. Бунда цикл ўта асосли интрузив-магматик ва асосли тоғ жинслари ҳосил бўлиши ва сув ости вулканизми, қалин чўкинди қатламларнинг йиғилиши ва чуқур денгизларнинг йиғилиши ва чуқур денгиз формацияларининг ётиш шакли б-н бирга, Т.д. ни ўрганади. Т.д. ер пўстининг ҳозирги ва геологик ўтмишдаги ҳаракатларини, уларнинг сабаб ва механизмларини, ер пўстининг ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Т.д. ни ўрганиш ер пўстининг ривожланиш тарихини, ер пўстидаги ва ер ичидаги жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, ер пўстининг ривожланиш қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Т.д. ни ўрганиш фойдали қазилмаларнинг пайдо бўлиш ва жойлашиш қонуниятларини аниқлашда, фойдали қазилмаларни қидириш ва разведка қилиш ишларини режалаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Т.д. ни ўрганиш ер пўстининг ривожланиш тарихини, ер пўстидаги ва ер ичидаги жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, ер пўстининг ривожланиш қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Т.д. ни ўрганиш фойдали қазилмаларнинг пайдо бўлиш ва жойлашиш қонуниятларини аниқлашда, фойдали қазилмаларни қидириш ва разведка қилиш ишларини режалаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Т.д. ни ўрганиш ер пўстининг ривожланиш тарихини, ер пўстидаги ва ер ичидаги жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, ер пўстининг ривожланиш қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Т.д. ни ўрганиш фойдали қазилмаларнинг пайдо бўлиш ва жойлашиш қонуниятларини аниқлашда, фойдали қазилмаларни қидириш ва разведка қилиш ишларини режалаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

ТЕКТОНИК ҚОПЛАМ (шарьяж) — қалинлиги 100 м дан бир неча км гача бўлган тоғ жинсларининг қия эгри-бугри узилма юзаси бўйлаб бир неча ўн км гача (баъзан юзлаб км дан кўп) масофага силжиган қатлами. Т.қ. ҳосил бўлишининг сабабларидан бири геосинклиналь системаларда кўндаланг горизонтал сиқилиш натижасидир.

ТЕКТОНИК ҲАРАКАТЛАР — Ер қаърида содир бўлган жараёнлар натижасида вужудга келган Ер пўсти ҳаракатлари; Ер пўсти ва асосан *Ер мантиясид*аги кучлар таъсирида содир бўлиб, пўстни ташкил этган жинсларни деформацияга олиб келади. Т.ҳ., одатда, деформацияга учраган тоғ жинсларининг кимёвий таркиби, фазавий ҳолати (минерал таркиби) ва ички структурасининг ўзгариши б-н боғлиқ. Т.ҳ. бир вақтнинг ўзида жуда катта майдонни ўз ичига олади. Геодезик ўлчашларнинг кўрсатишича, бутун Ер юзаси узлуксиз ҳаракатда бўлади, лекин Т.ҳ. тезлиги катта эмас: йилига 0,01 мм дан 0,1 мм гача етади. Бу ҳаракатлар жуда узоқ геологик вақт (ўнлаб — юзлаб млн. йил) давом этиб, тўпланиши натижасида Ер пўстининг айрим қисмларида йирик силжишлар рўй беради. Америкалик геолог Г. Жильберт (1890) Т.ҳ. ни эпейрогеник (Ер юзида катта майдонларнинг узоқ вақт кўтарилиши ва чўкиши) ва орогеник (муайян зоналарда бурмалар ҳосил бўлиб, тоғ тизмаларининг шаклланиши) ҳаракатларга бўлишни таклиф этди, немис геологи Х. Штилле (1919) бу таснифни ривожлантирди. Унинг асосий камчилиги ўзаро фарқ қилувчи 2 хил жараён — бурма ва узилма ҳосил бўлиши б-н тоғ ҳосил бўлишини ягона орогенез тушунчаси б-н изоҳланишидир. Шу туфайли бошқа таснифлар таклиф этилган. Рус геологлари А. П. *Карпинс-*

кий, М. М. Тетяев Т.ҳ.ни тебранма бурмали ва узилмали ҳаракатларга ажратдилар. Немис геологи Э. Харман ва голланд олими Р. В. ван Беммелен эса Т.ҳ. ни ундацион (тўлқинли) ва ундуляцион (бурмали) ҳаракатларга бўлдилар (қ. *Ер пўсти тебранма ҳаракатлари*). Т.ҳ. содир бўлиш шакли ва вужудга келиш чуқурлиги, механизми ва пайдо бўлиш сабаблари ҳар хил эканлиги маълум бўлди. 18-а. ўрталарида Т.ҳ.ни бошқа принцип бўйича секин (асрий) ва шиддатли бўладиган ҳаракатларга ажратдилар. Тез содир бўладиган ҳаракатлар, одатда, зилзилалар б-н боғлиқ бўлиб, ғоят қисқа муддатда кечади. Зилзила вақтида ер юзасидаги силжишлар бир неча м га етади, баъзан 10 м дан ҳам ошади. Лекин бу силжишлар жамланганда секин силжишлардан кўп ҳам ортиқ эмас. Т.ҳ.ни вертикал (радиал) ва горизонтал (тенгенциал) ҳаракатларга бўлиш шартли бўлса-да, бир қадар аҳамиятга эга; бу ҳаракатлар ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисига ўтиб туради. Бунда вертикал ёки горизонтал Т.ҳ.дан бири устун бўлади. Вертикал ҳаракат устун (бирламчи) бўлганда, ер юзаси кўтарилади ва чўкади, жумладан тоғлар пайдо бўлади. Натижада океан ва денгизларда, қисман қуруқликда ҳам чўкинди жинсларнинг қалин қатлами ҳосил бўлади. Горизонтал ҳаракатлар Ер пўсти айрим блокларининг бошқаларига нисбатан юзлаб км, ҳатто минглаб км гача йирик силжишларида, уларнинг юзлаб км келадиган силжималарида, шунингдек, континентал пўст палахсаларининг суриlиши натижасида минг км кенгликдаги океан ботиқларининг ҳосил бўлишида яққол намоён бўлади.

Т.ҳ. муайян даврийликка эга. Нисбатан қисқа муддатли вертикал ҳаракатлар тебранма ҳаракатлар дейилади. Горизонтал ҳаракатлар, одатда, ўз йўналишини узоқ вақт сақлаб қолади ва аслига қайтмайди. Тебранма ҳаракатлар, эҳтимол, денгиз ва дарё террасаларини ҳосил қилади. Т.ҳ. пайдо бўлиш вақтига кўра энг янги ва ҳоз. замон ҳаракатларига бўлинади. Энг янги Т.ҳ. Ернинг ҳоз. рельефида бевосита акс этади, геоморфологик ва геодезик методлар ёрдамида ҳам ўрганилади. Энг янги ва ҳозирги Т.ҳ.ни *неотектоника* ўрганади. Узоқ геологик ўтмишда содир бўлган Т.ҳ. океан трансгрессияси ва регрессиясининг тарқалиши, чўкинди қатламларнинг умумий қалинлиги, улар фацияларининг жойлашиши, депрессияга тўпланган чақиқ жинслар манбаига кўра аниқланади. Литосфера палахсаларининг катта миқёсдаги силжишларини қайта тиклашда палеомагнит соҳасидаги изланишларнинг маълумотлари катта аҳамиятга эга.

ТЕКТОНИКА (юн. tektonikos — қурилишга оид), геотектоника — геологиянинг бўлими; Ер пўсти (литосфера)нинг структураси, ҳаракати, деформацияси ва ривожланиши, Ернинг бутунича ривожланиши б-н боғлиқлиги тўғрисидаги фан (қ. *Тектоник ҳаракатлар, Тектоник деформациялар*). Т.нинг асосий вазифаси Ер пўстининг ҳоз. структураси, ундаги турли тоғ жинсларининг жойлашиши ва ётиш шароитлари, турлича (кичик бурмалар ва синиқлардан тортиб қитъа ва океанларгача) структура элементларининг қонуниятли уйгунлигини ўрганишдан иборат. Т. геол.нинг кўп соҳалари, айниқса *структуралар геологияси, стратиграфия, петрография, литология, палеогеография,* фойдали қазилмалар ҳақидаги таълимот б-н боғлиқ. Т.да бир неча илмий йўналишлар мавжуд. Умумий ёки морфологик Т. (структуралар геол.си деб ҳам аталади) — литосферанинг турли структура элементларини ўрганади. Регионал Т. — Ер пўстининг айрим участкалари ёки литосферадаги структура шаклларининг тарқалишини ўрганади. Тарихий Т. — тектоник ҳаракатлар ва Ер пўсти айрим структура элементларининг шаклланиши ва умуман структураларни ўрганади, тараққиётнинг асосий этап ва босқичларини белгилайди, унинг умумий қонуниятларини аниқлайди. Фациялар ва қатламлар қалинлигини анализ қилиш йўли б-н турли типдаги чўкинди жинслар (*фациялар*)нинг майдон бўйлаб тақсимланиши, турли кесмалар ва қатламлар қалинлигининг ўзгариши ўрганилади. Формацион анализ муайян тектоник шароитда ҳосил бўлган тоғ жинслари формациясининг майдонда жойлашиши ва вақтини (кесма бўйича) аниқлайди. Ҳажм методи ёрдамида Ер пўсти тараққиётининг турли этап ва босқичларида ҳосил бўлган тоғ жинслари йирик комплексларининг ҳажмлари аниқланади ва қиёсланади. Чўкинди ва метаморфик қатламлар кесмаларидаги танаффуслар ва номувофиқликлар анализи текнотик ҳаракатлар фаоллиги ошган фазаларни белгилашдан иборат. Регионал ва тарихий Т. материалларидан *тектоник хариталар* тузишда фойдаланилади. Генетик ёки назарий Т. Ер пўсти ва унинг структураси тараққиёти умумий назариясини яратиш мақсадида уларнинг регионал ва тарихий Т. томонидан аниқланган тараққиёт қонуниятларини умумлаштиради. Бунда турли методлар ва, биринчи навбатда, структура анализи методи қўлланилади. Бунда силжиш ва бошқалар б-н боғлиқ бурма, ёриқ, дарзлик, узилмалар каби тектоник бузилишларнинг ҳосил бўлиш шароитлари ва кетма-кетлиги қандай бўлганлиги аниқланади. Қиёсий Т. методи бир синфга мансуб структура элементларининг типоморф хусусиятларини ва уларнинг тараққиёт изчиллигини аниқлаш учун имкон борича уларнинг кўпини қиёсий ўрганишдан иборат. Турли типдаги структуралар генезисини ўрганишда тобора кўпроқ аҳамият касб этаётган экспериментал метод кўпинча ўртача ва майда структура шаклларини ўхшашлик тамойилига асосан физик моделлаш б-н шуғулланади. Т.нинг янги соҳаси — *тектонофизика*нинг тараққиёти генетик Т. масалаларини ишлаб чиқишга таъсир кўрсатмоқда. *Неотектоника* Ер тарихининг энг янги (неоген-антропоген) даврига оид тектоник ҳаракатларни ва бу даврда ҳосил бўлган структураларни ўрганади. Ҳоз. тектоник ҳаракатларни ўрганишда махсус методика (асосан, инструментал геодезик методлар) қўлланилади. Т. б-н сейсмологиянинг бир-бирига туташиб, бир-бирини тўлдиришидан *сейсмотектоника* вужудга келди. Т. фойдали қазилмаларни қидирув ва разведка ишларини рационал йўналтиришга имкон беради.

Т. тараққиётининг асосий этаплари ва ҳозирги ҳолати.

Антик даврдаёқ ер юзасида сокинлик ҳукм сурмаслиги, баландликлар ва пастликлар (кўтарилмалар ва ботиқлар) борлиги маълум эди. Ўртаосиёлик буюк олим *Беруний* денгизлар туби кўтарилиб қуриқликка айланиши ва аксинча қуруқлик чўкиб денгизга айланиши, Ер пўстида оғирликнинг мувозанатлашиб туриши ҳақида аниқ фикрлар билдирган. У тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омиллар натижасида рўй бериши ҳақидаги назарияни яратди. *Уйғониш даври*да Леонардо да Винчи ва б. олимлар денгиз сатҳидан анча баланд бўлган жойларда тошқотган денгиз чиғаноқларининг топилиши қуруқликнинг кўтарилишидан далолат беради деган хулосага келганлар. 17-а.да Н. *Стено*нинг фикрича, чўкинди тоғ жинслари қатламлари дастлаб горизонтал ҳолда жойлашган, кейинчалик турли ҳаракатлар натижасида ҳия ҳолатга келган ва бурмаланган. 18-

а.нинг 2-ярмида М.В.Ломоносов ва Ж. Геттон асарларида Ер пўсти тараққиётида вертикал ҳаракатлар — кўтарилишлар ва чўкишлар етакчи роль ўйнайди дейилган. Бу ғоя 19-а.да немис олимлари Л. Бух, А. Гумбольдт, Б. Штудер ишларида янада ривожлантирилган; бу олимлар «кўтарилиш кратерлари» ҳақидаги дастлабки илмий тектоник гипотезани шакллантирганлар. Бу гипотеза Россияда Д. И. Соколов ва Г.В.Абих (Кавказ бўйича) томонидан қувватланган эди. 19-а. ўрталаридан кон саноати тараққий этиши б-н Ер пўстидаги бурмалар ва узилмалар систематикаси бўйича тадқиқот олиб борилиб, дастлабки хулосалар швейцариялик геолог А. Гейм ва француз геологи Э. де Маржерининг (1888) структура терминларида келтирилган. Турли ёшдаги бурмали зоналар ер юзаси бўйлаб нотекис жойлашганлиги *геосинклина*лар назарияси (Америка олимлари Ж. Холл, 1859; Ж. Дэна, 1873; француз геологи М. Бертран, 1887) б-н изоҳланади. *Платформалар,* ҳаракатлар ва Ер пўстидаги деформациялар ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқишда Н. А. Головкинский, А. П. Карпинский каби рус олимлари салмоқли ҳисса қўшдилар. 19-а. охири — 20-а. бошларида Ернинг тараққиёти ҳақида янги фикрлар пайдо бўлди, лекин уларнинг биронтаси ҳам ягона фикр сифатида кўпчилик томонидан қабул қилингани йўқ. Пульсацион гипотеза тарафдорлари (У.Х.Бачер, рус геологлари М.А. Усов ва В. А. Обручев, 1940) контракцион гипотеза камчиликларини тўлдиришга уриниб, Ер бир сиқилиб бир кенгайиб турган деган фикрни билдирдилар. Ернинг кенгайиши ҳақидаги гипотеза 1920—30 й.ларда намоён бўлди. Бу гипотезани Б. Линдеман (1927), немис олими О. Хильгенберг (1933), венгер геофизиги Л. Эдьед (1946) ривожлантирдилар. Австриялик геолог О. Амферер (1906) ва б. тадқиқотчилар Ер мантияси, пўст остидаги конвекцион оқимлар Ер пўстидаги тектоник деформациялар манбаидир, деган ғояни илгари сурдилар. 1940 й. В. В. Белоусов радиомиграция гипотезасини яратди. Унга биноан, тектоник жараёнларни асосий манбаи радиоген иссиқликдир. А. *Вегенер* (1912) бутунлай ўзгача-дрейфлар гипотезаси б-н чиқди. Океан плиталарининг заминига эриган вулкан тоғ жинсларининг чўкиши ва сурилаётган плитанинг чеккаларини бирмунча кўтарилиши натижасида тоғ тизмалари, океан *ороллар ёйи зонаси* ҳосил бўлади. Алеут ва Курил о.лари, Япония, Индонезия, Филиппин ва б. материклар шундай пайдо бўлган. Уларнинг океанга қараган қисмларида океан литосфера плиталарининг чўкиш чизиғида жойлашадиган океан новлари ҳосил бўлади. Океан плиталарининг чеккалари чўкаётганида чўкиндиларни ўзлари б-н новга олиб кетадилар. Бунда чўкиндиларнинг бир қисми плита б-н пастга кетиб, бир қисми континентларни ёки ороллар ёйи зонасининг чеккасига кириб тоғ тизмаларини ҳосил қилади. Континентлар ортилган 2 қалин плиталар бир-бирига чети б-н таяниб, катта букилма ҳосил қилади. Букилманинг кўтарилаётган қисмида аста-секин тоғлар, чўкаётган қисмида «тоғ илдизлари» вужудга келади (мас., ҳозирги континентларда жойлашган Шим. Помир, Тяньшан, Колпетдог ва б.). Литосферанинг асосий олтита улкан плиталаридан ташқари майда плиталари ҳам бор. Бу Арабистон я.о. ва унинг шим. қисмида жойлашган Эрондаги Загрос тоғ тизмасидир. Шундай қилиб, назарий Т. ва Ер пўсти палахсалари горизонтал йўналишда озми-кўпми сурилиб туради деган *фиксизм*дан фарқли ўлароқ, янги оқим — *мобилизм* дунёга келди. Токембрий геол.си ва геохронологиясини ишлаб чиқишдаги мувафаққиятлар Ер пўсти тараққиёти илк босқичлари хусусиятларини аниқлашга имкон берди (Е. В. Павловский ва б.). 20-а.нинг 60-й.ларида Ер пўсти юқори мантия тузилишини геофизик усуллар б-н ўрганиш натижасида эришилган муваффақиятлар б-н боғлиқ ҳолда Т. тараққиётида янги давр бошланди. Мантияда кам ёпишқоқ астеносфера қатлами борлиги тасдиқланади: океанларни ўрганиш натижасида дунё океан ости тоғ тизмалари системаси ва уларни мутаққаблаштирган *рифт*лар, шунингдек бу тизмалар бўйлаб чўзилган магнит аномалиялари кашф этилди, қад. геологик даврлар магнит майдонини ориентирлаш методи ишлаб чиқилди. Мобилистик тасаввурларнинг янгича кўриниши пайдо бўлди (Пейве ва б.), Ер моддаси дифференцияси гипотезаларини соф фиксистик ёки мобилистик асосда ишлаб чиқиш давом этди.

Ад.: Бухарин А. К., Брежнев В. Д. и др., Тектоника Западного Тянь-Шаня, М., 1989; Джамалов Д. Б., Зияханов З. и др., Четвертичная тектоника зоны сочленения Срединного и Южного Тянь-Шаня, Т., 1986; Ибрагимов Р. Н., Сейсмогенные зоны Среднего Тянь-Шаня, Т., 1978; Ситдиков Б. Б., Неотектоника Западного Тянь-Шаня, Т., 1985.

ТЕКТОНИТЛАР — Ернинг чуқур қатламларидаги кучлар таъсирида минераллари муайян йўналишдаги ҳолатни эгаллаган тоғ жинсларининг умумий номи. Одатда, бундай таъсир қайта кристалланиш, парчаланиш (милонитлар, тектоник брекчиялар), варақсимонликни ҳосил бўлиши б-н бирга содир бўлади. Петроструктура таҳлили (қ. *Петротектоника*) ёрдамида деформациянинг кетма-кет босқичларини ва *динамометаморфизм* вақтида ҳаракатга келадиган сиқилаётган ва парчаланаётган кучланишларнинг йўналишлари аниқланади. Минералларнинг йўналиш хусусиятига қараб Т. модда ҳаракатининг дифференциал типини акс эттирувчи 3 гуруҳга бўлинади: пластинкасимон минераллар (слюда ва б.) сирпаниш юзаси б-н параллел жойлашиб, варақсимонлик ҳосил қилади; минералларда сирпаниш 2 ўзаро кесишган юзада содир бўлади; бурмаларнинг йўналиши бўйича жойлашган зарралар ўқ атрофида айланади. Т. бўлаклари, одатда бурчакли, ўткир қиррали шаклга эга бўлиб, сирпаниш юзаси б-н қопланган, эгилувчан тоғ жинслари бўлаклари (жумладан серпентинитлар) аксари юмалоқланган бўлади. Лимонитлар палеозой ва протерозой тоғ жинслари орасида учрайди. Лимонитлашган спилитлар ва талькка айлана бошлаган офиолитли Т. Султон Увайс тоғларида учрайди.

ТЕКТОНОСФЕРА — Ернинг ташқи қобиғи, Ер пўсти ва юқори мантияни ўз ичига олади. Т. тектоник ва магматик жараёнлар ҳосил бўладиган асосий областдир. Т. ўзидаги тоғ жинсларининг таркиби ва физик хусусиятларининг вертикал ва горизонтал ҳар хиллиги б-н фарқланади.

ТЕКТОНОФИЗИКА — тектониканинг тоғ жинслари қатламларида тектоник деформациялар (бурмалар, узилмалар ва б.) вужудга келишининг физик шароитларини ўрганувчи бўлими. Т. бир турда тузилмаган (мас., донали ёки қатламли) Ер пўстида содир бўлган йирик деформацияларни ўрганишда физика ва механиканинг пластик деформациялар ва қаттиқ жисмлар емирилиши ҳақидаги тадқиқот натижаларидан фойдаланади. Тектоник деформациялар узоқ вақт ва аста-секин ривожланганлиги боис Т.нинг вазифаси — тоғ жинсларининг пластик деформациясининг барча босқичларини кузатиш, уларда Ер пўсти учун хос бўлган узилишларнинг тарқалиши ва бу деформацияларнинг ўтиш шароитларини ҳисобга олишдир. Т. изланишларининг асосий мақсади илгари Ер пўстида мавжуд бўлган кучланиш майдонларида шаклланган тектоник структуралар генезисини аниқ-

лашдан иборат. Т.нинг аҳамияти шундаки, унда тектоник структураларнинг ҳосил бўлиш механизми тўғрисида тўғри тасаввурга эга бўлиш — Ер пўстида уларнинг тарқалиш қонуниятларини олдиндан кўра билишга имкон беради. Т.да тектоник жараёнларнинг физик моделлаш методи кенг қўлланилади. Т. тадқиқотлари натижасидан чуқур жараёнлар сабабларини ўрганиш, ер қимирлашни башоратлаш, қидирув ва қазиш ишлари ва б.да фойдаланилади. «Т.» термини фанга рус геологлари В. В. Белоусов, М. В. Гзовскийлар томонидан киритилган (1954).

ТЕКУЧЕВ Алексей Никитич (1900, Юқорикурмаярск — 1978) — физик олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1950); физика-мат. фанлари д-ри (1945). Москва ун-тини тугатган (1930). 1930 й.дан бошлаб Самарқанд Педагогика академиясида, Ўз ДУ да (1945—56), Рязань давлат педагогика ин-тида ишлаган. Илмий ишлари, асосан, гелиотехника масалаларига бағишланган. У металл плёнкаларнинг оптик хоссаларини ўрганиб, бу плёнкаларнинг ёруғликни акс эттириш ва ютиш коэффициентини аниқлаш усулларини ишлаб чиқишга муваффақ бўлган, сиртларнинг нур ютиш ва қайтариш коэффициентларини аниқлаган.

ТЕЛБАЛИҚ — руҳий фаолиятнинг бузилишидан иборат *психик касалликлар*нинг умумий номи.

ТЕЛЕ... (юн. tele — узоқ) — қўшма сўз бўлаги. Узоқликни, катта масофадаги ҳаракатни билдиради (мас., *телевидение, телеграф*).

ТЕЛЕ, тэлэ — илк ўрта асрларда туркий қабилалар катта бир қисмининг умумий номи. Ушбу этноним илк бора мил. 4-а.га оид Хитой манбаларида учрайди. Улардан маълум бўлишича, мил. 6-а.гача «теле» атамаси Гоби чўлининг шим., Хинган тоғлари (Манжурия)нинг ғарби ва Тяньшан тоғлари атрофидаги кенг ҳудуддан то Орол ва Каспий денгизи бўйларигача тарқалган туркий қабилаларнинг умумий номи сифатида ишлатилган. Ушбу йилномалардан аён бўлишича, Т. қабилалари дастлаб мил. ав. 1-минг йилликда ди, чиди номи б-н аталган, кейинчалик эса, дили, чилэ, динглинг, гаогюй, сўнгра Т. деб атала бошлаган.

Хитой йилномаларида таъкидланишича, бир қанча қабилалар ўз этник номига эга бўлсалар ҳам, келиб чиқиши жиҳатидан Т.ларга бориб тақалиб, қуйидагича номланар эдилар: вэйхо(уйғур), юангэ, сеяньто (сир тардуш), киби, дубо (туба), гулиган (қуриқан), долангэ (теленгут), пугу (буғу), байегу (байирқу), тунло (тўнгра), ҳун, адйе (адиз), сыгйе (изгил), хусйе, байси (оқ си) ва ҳ.к. Суйшу номли хитой йилномасида (7-а.) Т. қабилаларига мансуб 50 та қабила номи келтирилади. Хитой йилномаларида Т.ларнинг тили *ҳунлар*нинг тилига ўхшашлиги қайд қилинади. Ушбу маълумотга асосланилса уларнинг туркий тилли халқ бўлганлиги маълум бўлади.

Т. этнонимини бўйича турлича фикрлар билдирилган: 1) бир қатор тадқиқотчилар фикрича, Хитой йилномаларидаги Т. атамасининг туркий асли толес (тўлес, тўлас) бўлиб, дастлаб шу шаклда Урхун-Энасой битиктошлари (7—8-а.лар)да учрайди ва Турк хоқонлиги (6—8-а.лар) ва Уйғур хоқонлиги (8—9-а.лар) даврида ушбу давлатларнинг шарқий қанотини бошқариш улар воситасида амалга оширилган; 2) И. Клюкин ва Л. Потаповнинг фикрича, Хитой манбаларидаги Т. этнонимининг асл туркий шакли тўлас эмас, Т. бўлган; қад. Т. этнонимини ҳозир ҳам Олтой ва туваликлар орасида мавжуд бўлган телеут, телес этнонимларида кўринади, яъни ушбу этнонимларининг негизи Т. бўлиб, қад. турк-мўғул тилларидаги сўз охирида кўплаб ясайдиган қўшимчалар. -т. -с. ундошлари воситасида телеут ва телесга айланган; 3) ҳоз. япон ва хитой олимларининг фикрича, ди, дили, динглинг, чилэ, теле каби атамалар «турк» этнониминиинг турли даврлардаги хитойча талаффузидир; 4) айрим тадқиқотчилар фикрига кўра, Т. атамасининг асли «туро» ёки «тура» бўлиб, қад. Эрон манбаларида, шу жумладан, «Авесто»да кўчманчи қабила сифатида тилга олинган «тур» қабиласи б-н алоқалидир. Уларнинг фикрича, ушбу «тур» ёки «туро» сўзларидан «турк» этнонимни шаклланган.

Т. ва тўлас этнонимни ҳоз. кунда ҳам теле, тели, телес, телек, тўлўс, доолос (дўўлўс), телеут шаклларида бир қанча туркий халқлар таркибида учрайди.

Гайбулла Бобоёров.

ТЕЛЕАВТОМАТИКА ТИЗИМИ — бошқариш объектлари ва автоматик тизимнинг бошқариш қурилмалари бирбиридан муайян масофада жойлашган бошқариш тизими; оптимал бошқариш масалаларини ҳал этади. Т.т.да оператор (диспетчер) вазифасини автоматик бошқариш қурилмаси тўла ёки қисман бажаради. Т. т.да *телемеханика* усуллари ва воситаларидан фойдаланилади; у кўпинча телемеханика ва автоматик бошқариш техника воситаларини оддийгина бириктириб тузилади. Телебошқариш, телеўлчаш тизимлари ва техниканинг бошқа соҳаларида қўлланади.

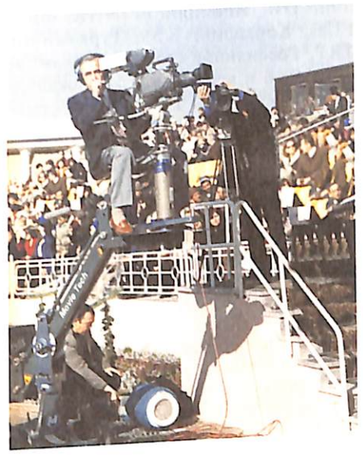
ТЕЛЕБОШҚАРИШ — бирон бир объектнинг ишини назорат қилиш, агар зарур бўлса, иш режимини ўзгартириш, унинг фазодаги ҳолати ёки вазиятини ўзгартириб туриш ва б. учун мўлжаланган бошқариш қурилмалари мажмуи. *Телемеханика*нинг бир қисми. Т.да оператор (компьютер) бошқариладиган объектга юборадиган қодланган электр ёки радиосигналлар алоқа канали орқали узатилади. Т. сигналлари бошқариладиган объектнинг автоматик тизими занжирига таъсир этади. Т. оператор ёки бошқа узатиш қурилмасининг ташқи таъсирини қодланган сигналга айлантирувчи қодлаш ва сигналларни ажратувчи декодлаш қурилмаларидан иборат. Қодлаш қурилмаси алоқа каналида қодланган сигналларни узоқ масофага узатади; декодлаш қурилмаси эса турли командаларнинг сигналларини турларга ажратади. Т. дискрет (узлукли) ва узлуксиз турларга бўлинади. Дискрет бошқариш тизимларида автоматиканинг мос занжирларини танлаш ва бу занжирларга таъминлаш манбаларини улаш ёки узиш учун «улаш», «узиш» каби турли командалар узатилади. Узлуксиз бошқариш тизимлари иш бажарувчи органлари узлуксиз кўп турли вазиятларга эга бўлган механизмлар (мас., ҳаракатланувчи объектнинг рули)ни бошқаради. Бундай органларнинг вазияти автоматик тизимнинг бирор занжиридаги кучланиш қийматини ўзгартириб бошқарилади. Т. қўлланиладиган алоқа каналларининг сонига, селекция усулларига ва сигналларнинг фарқига, аппаратура турига ва конструктив жиҳозланишига қараб турларга бўлинади. Бир неча алоқа канали бўлган тизимлар бошқариш пункти б-н бошқариладиган объект орасидаги масофа унча катта бўлмаган ҳолларда қўлланади. Масофа ортган сари бир каналли алоқа тизимидан ва анча мураккаб қодлаш, декодлаш қурилмаларидан фойдаланилади. Т.дан ҳавода, ер устида, сувда ҳаракатланувчи объектларнинг ҳаракатини (учишини) ёки зарядларни портлатишни масофада туриб бошқаришда ҳам фойдаланилади (қ. *Радиотелемеханика*).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ (*теле...* — ва рус. видение — кўриш) — фан, техника ва маданиятнинг кўринадиган ахборотлар (ҳаракатланувчи тасвирлар)ни радиоэлектрон воситалар ёрдамида муайян масофага узатиш б-н боғлиқ соҳаси; ахборотларни тарқатиш воситаларидан бири. Инсоният ўзи яшаб турган жойдан узоқдаги нарсалар ва воқеаларни кўриш истаги б-н ҳамиша

банд бўлиб келган. Бу истак кўп ҳалқларнинг афсона ва эртакларида ўз аксини топган. Мас., Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида бу истакни бадиий шаклда акс эттирган (хитойлик Фарҳод арман қизи Ширининг жамолини кўзгуда кўриб ошиқ бўлиб қолади). Ҳалқларнинг бу истаги, асосан, *электроника* «сеҳрли кўзгу» («ойнаи жаҳон») га айланган 20-а. да рўёбга чиқди. Т. тасвир элементларини кетма-кет узатиш (19-а. охирида португал олими А. ди Пайва ва ундан мустақил равишда рус олими П. И. Бахметов томонидан илгари сурилган) тамойилига асосланган. 20-а. 30-й.ларига қадар тасвирларни анализ ва синтез қилишда оптик-механик қурилмалардан фойдаланилган (уларни ишлаб чиқишни немис муҳандиси П. Г. Нипков 1884 й. бошлаб берган). 30-й.лар ўрталаридан бошлаб дастлабки электрон Т. тизими пайдо бўлди. Инсон кўзи узатилган телевизион тасвирларни қабул қилувчи охирги бўғим ҳисобланган учун телевизион тизимлар кўзнинг кўриш жараёнларини ҳисобга олиб қурилган, яъни Т. кўз хусусиятларига асосланган. Бунда колбачалар ва таёқчалар ўрнида фотоэлементлар ишлатилган. Агар объектив орқали бирор объектнинг тасвири фотоэлементлардан ташкил топган панелга туширилса, тасвирнинг алоҳида элементларидан келаётган ёруғлик интенсивлигига монанд электр сигналлари олинади.

Т. тараққиётида ички фотоэффектни очган (1873) У. Смит (АҚШ) нинг, ташқи фотоэффектнинг асосий қонуниятларини белгилаб берган (1888) А. Г. *Столетов*нинг, радиоалоқани ихтиро қилган (1895) А. С. *Попов*нинг, «катод телескоп» тизимини ишлаб чиққан (1907) ва шу тизим бўйича лаб. шароитида биринчи марта электрон телевизион узатишни амалга оширган (1911) Б. Л. *Розинг*нинг хизматлари катта. 1928 й.да ўзбекистонлик ихтирочилар Б. П. *Грабовский* ва И. Ф. *Белянский*лар электрон-нур ёрдамида ҳаракатдаги тасвирни бир жойдан иккинчи жойга узатадиган ва қабул қиладиган «радиотелефот»ни яратдилар. Т. электрон тизимлари амалда 1920—40 й.ларда ишлаб чиқарилган асбоблардан фойдаланишга асосланган. Бунга В. К. Зворикин ва Ф. Фарнсуорт (АҚШ), К. Свинтов (Буюк Британия), А. А. Чернишев, С. И. Катаев, А. П. Константинов, Б. Л. Розинг, П. В. Тимофеев, П. В. Шмаков (СССР) ва б. олимлар катта ҳисса қўшишган.

Телевизион тасвирлар 3 жараёнда узатилади: 1-узатувчи объект чиқарган



Телевидение. Ўзбекистон ТВ кўчма телевизион тизими орқали байрам тантанасидан телевизион кўрсатув олиб бориш.

ёки қайтарган ёруғликни электр сигналларига айлантириш; 2-электр сигналларини алоқа каналлари бўйича узатиш ва қабул қилиш; 3-электр сигналларини объектнинг оптик тасвирини ҳосил қилувчи ёруғлик импульсларига айлантириш. Узатишда тасвир элементларини электр сигналларига, қабул қилишда узатилган сигналларни тасвир элементларига кетма-кет айлантириш жараёнига тасвирларни тиклаш дейилади. Тасвирларни анализ ва синтез қилиш жараёнлари синхрон ҳамда синфаз бўлиши керак. Телевизион кўрсатув тизимида чизиқли-сатр ёйилма қабул қилинган; бунда ҳосил қилинадиган тасвир кадри горизонтал-сатр структурага эга бўлади. Тиклашнинг синфазлигини сақлаш учун ҳар қайси сатр ва кадр охирида синхронловчи импульс узатилади. Шу б-н телевизион ст-я ўз таъсир зонасидаги барча телевизорлардаги тикланишларни бошқаради. Т.да оптик тасвирларни ҳосил қилиш ва тиклаш жараёнлари техник жиҳатдан асосан вакуумли электрон-нурли трубка ёрдамида амалга оширилади.

Узатувчи трубкалар ичида ички фотоэффектли *видикон* ва ташқи фотоэффектли суперортикон, қабул қилувчи трубкалардан эса турли *кинескоп*лар кенг тарқалган. Оқ-қора Т.да ёруғлик сигнали (видеосигнал) узатувчи трубкадан чиқишда кучайтирилади ва электр сигналига айлантирилади. Бунда радиоканал ёки кабель канали алоқа канали бўлиб хизмат қилади. Қабул қилувчи қурилмада қабул қилинган сигналлар бир нурли кинескопда ёруғлик нурларига айлантирилади; бунда кинескоп экрани оқ нур нурлатадиган люминофор б-н қопланган.

*Ранги телевидение*да табиатдаги барча рангларни маълум нисбатда олинган 3 та асосий ранг — қизил, яшил ва кўк ранглардан оптик жиҳатдан тиклаш мумкин бўлгани учун телевизион узатиш камераси ёритилганлик сигналини ва асосий ранглар сигналларини яратиши учун бир эмас, балки 3 та трубкадан иборат бўлади. Узатишда (телемарказда) ана шу барча сигналлар қодланади, қабул қилишда (телевизион приёмникда) декодланади. 80-й.лар ўрталаридан бошлаб рақамли Т. тизими устида ишлар олиб борилди ва амалда жорий қилинди. Бу тизимда электр импульсларнинг код (рақам) ли комбинациялари кетма-кетлигидан фойдаланилади. Кабелли Т. тизимидан ҳам фойдаланилмоқда. Унда атмосфера ва б. халақитлар бўлмайди. Кабеллар (ёруғлик ўтказгичлар) асосан ер остидан ўтказилади.

Т. тизимлар қуйидаги асосий белгилари бўйича таснифланади: сифат белгиси бўйича — оқ-қора (монохромли), рангли, стерео-монохромли ва стереорангли; сигналларни қандай шаклга келтириши (видеоинформация) бўйича — аналог ва дискретли (рақамли); алоқа канали спектрининг частотаси бўйича — кенг полосали ва тор полосали.

Т. инсон турмушида муҳим ўринни эгаллади; телевизион эшиттириш сифатида кенг тарқалди. Телевизион аппаратуралар фан, тиббиёт, халқ хўжалигининг турли тармоқларида турли масалаларни ҳал қилишда кенг ишлатилади. Тасвирни узоқ масофага олиб



Режиссёрлик пульти (Германия).

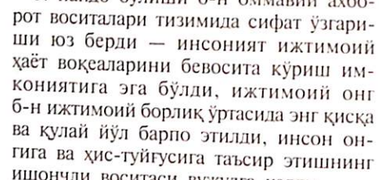
кўрсатиш тажрибалари 20-а. 30-й.ларида бошланди. СССР да 1931 й. 1 окт.-дан қўзғалмас тасвирларнинг кам қаторли телевизион кўрсатувлари мунтазам олиб борилди. Ҳаракатланувчи тасвирларнинг биринчи кўрсатувлари 1932 й. амалга оширилди, 1934 й. овозли Т. пайдо бўлди. 30-й.ларнинг охирида кам қаторли механик Т.дан электрон Т.га ўтилиши Т. тараққиётида янги босқич бўлди. 1962 й.да СССР да космик Т. яратилди. Яқин космосга телевизион хизматни талаб этадиган *ер сунъий йўлдошлари* ва орбитал ст-ялар учирилди. Т. Ойнинг Ердан кўринмайдиган томонини ўрганишга имкон яратди, *Ой, Меркурий, Венера, Марс* ва *Юпитер* сайёраларининг фототелевизион суратлари олинди ва б.

Электрон Т. кўрсатувлари тажриба тариқасида 1938 й. Москва ва Ленинградда намойиш қилинди. 1939 й.дан эса мунтазам кўрсатувлар бошланди. Мунтазам телекўрсатувлар Буюк Британия ва Германияда 1936 й., АҚШ да 1941 й., Европа мамлакатларида 20-а. 50-йилларида, ривожланаётган мамлакатларида 60-й.ларда бошланди. Ҳоз. дунёда Т. юксак даражада ривож топди ва инсоният ҳаётининг ажралмас қисмига айланди. Барча ривожланган мамлакатлар ўз Т.сига эга, АҚШ ва 3 та умуммиллий телетармоқ — «Эй-Би-Си», «Си-Би-Эс» ва «Эн-Би-Си» фаолият кўрсатмоқда. Англияда «Би-Би-Си», Францияда ТФ, Россияда 1-канал, РТР, НТВ, ТНТ ва б. телестудиялар мавжуд.

Тошкент телемарказининг тажриба синов кўрсатувлари 1956 й. 5 ноябрдан бошланди. 1957 й.да Ўзбекистон Радиоэшиттириш ва Телевидение қўмитаси ташкил этилди, қўмита 1992 й. 7 январда Ўзбекистон давлат телерадиоэшиттириш компаниясига, Ўзбекистон Президентининг 1996 й. 7 майдаги фармони б-н эса Ўзбекистон Телерадиокомпанияси («Ўзтелерадио») га айлантирилди. «Ўзтелерадио» оммавий ахборот воситаларининг муассасаси, таҳририяти, тарқатувчиси ва нашири ҳуқуқларига эга бўлди. «Ўзтелерадио»нинг Қорақалпоғистон Республикасида, вилоятларда ҳудудий (минтақавий) бўлимлари мавжуд. Ўз ТВ да 4 та канал бор. Уларда ҳар куни 52 соат («Ўзбекистон» — 18 соат, «Ёшлар» — 16 соат, «Тошкент» — 7 соат, «Спорт» — 11 соат) кўрсатув эфирга узатилади. Видеоятлар телекўрсатувлари бир кеча-кундузда 15,5 соатни ташкил этади (2004). «Ўзтелерадио» жаҳондаги кўпгина йирик телекомпаниялар б-н, жумладан, Американинг CNN, Германиянинг DW, Япониянинг NHK, TBS, FUJI, Кореянинг KB5, Туркиянинг TRT, Россиянинг етакчи телекомпаниялари б-н кенг тармоқли алоқаларга эга. Ўзбекистон ТВ нинг «Ахборот» дастури SCOLA (АҚШ) консорциуми ҳамкорлигида интернет орқали узатиб борилади.

Т. пайдо бўлиши б-н оммавий ахборот воситалари тизимида сифат ўзгариши юз берди — инсоният ижтимоий ҳаёт воқеаларини бевосита кўриш имкониятига эга бўлди, ижтимоий онг б-н ижтимоий борлиқ ўртасида энг қисқа ва қулай йўл барпо этилди, инсон онгига ва ҳис-туйғусига таъсир этишнинг ишончли воситаси вужудга келди.

Т. гарчи сўзни босма равишда кўпайтирмасдан ижтимоий ҳаётни овоз ва тасвир воситасида акс эттирса-да, у матбуотнинг, оммавий ахборот воситаларининг бир тури ҳисобланади ва унинг қонун-қоидалари асосида иш кўради. Т. матбуотнинг ижтимоий информация йиғиш ва тарқатиш вазифасининг 3 қирраси бўлмиш тасвир, таҳлил ва таъсир функцияларини тўла бажаради, яъни у ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларни тасвирлайди, уларни таҳлил қилади, ҳаётга ўз таъсирини кўрсатади. Матбуотнинг умуминсонийлик, халқчиллик, миллийлик, ҳаққонийлик ва б. тамойиллари ҳам Т. фаолияти учун бош қонун ҳисобланади. Матбуотнинг ижодий анъаналарига амал қилиш ва янги омиллар яратиш, жамоатчилик фикрини ифодалаш ва б. қонуниятлари ҳам Т. учун бевосита тааллуқлидир. Матбуот материалларининг ўзагини ташкил этувчи *публицистика* ҳам Т. фаолиятида кенг қўлланади ва унинг ўзига хос хусусиятлари б-н бирлашган ҳолда телепублицистикани ташкил этади. Т.да публицистиканинг ҳар 3 — информацион, таҳлилий ва бадиий кўринишлари кенг хизмат қилади.



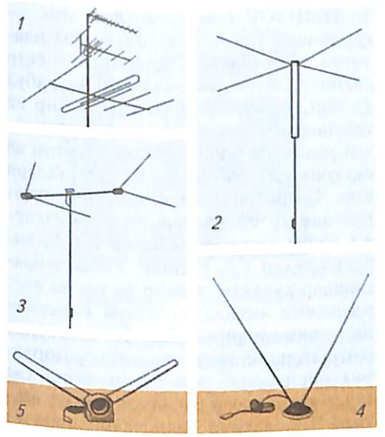
Оқ-қора телевидение тизими схемаси: ПТК — узатувчи телекамера; У — видеосигналлар кучайтиргичи; ГС — синхрогенератор; М — модулятор; УМТ — тасвир радиосигналларини кучайтиргич; МК — микрофон; УЗ — товуш тебранишлари кучайтиргичи; МЗ — товуш радиосигналларини кучайтиргич; ПА — узатувчи антенна; ПРА — қабул қилиш антеннаси; ВЧ — қабул қилинган тасвир ва товуш сигналларини кучайтиргич; ВК — видеосигналлар кучайтиргичи; БР — кинескоп (К)да тасвирни ёйиш блоки; Гр — радиокарнай.

Т. фаолияти тележурналистика қонуниятлари асосида олиб борилади. Тележурналистика — журналистика қонун-қоидаларининг Т. имкониятлари б-н бирлашмасидан иборат. Тележурналистика жанрлари ҳам матбуот жанрлари б-н Т. хусусиятининг қўшилишидан келиб чиқади. Матбуотнинг информацион, таҳлилий ва бадиий-публицистик жанрлари Т. хусусиятлари б-н муштарак ҳолда телехабар, телерепортаж, телелавҳа, телесуҳбат, телеҳисобот, телешарҳ, телеочерк, телефельетон ва б. хилларга айланади. Маълум мавзуга бағишланган телекўрсатувлар йиғиндиси тележурнал деб аталади. Шу б-н биргаликда Т. оммавий ахборот воситаларининг ўзига хос, алоҳида бир туридир. У ўз функциясини бажаришда публицистика б-н бир қаторда оғзаки нутқ санъати, адабиёт, театр санъати, кино, мусиқа санъати кабилардан ҳам кенг фойдаланади. Шунинг учун ҳам Т. бошқа оммавий ахборот воситалари орасида юқори ўринда туради. Телекўрсатувларда санъатнинг бу хилдаги турларидан кенг фойдаланиш натижасида адабиёт ва санъат турлари б-н муштарак бўлган теленовелла, телеминиатюра, телефильм, телеспектакль, телекомпозиция ва б. жанрлар ҳам қўлланилади.

Ўзбекистон телевидениеси теледастурларининг ранг-баранглиги республиканинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, ишлаб чиқариш, маданий-маънавий ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олиш ва қизиқарли акс эттириш имкониятини беради.

Эргаш Комилов, Низомиддин Маҳмудов, Мухтор Худойқулов.

ТЕЛЕВИЗИОН АНТЕННА — телевизион тасвир сигналлари ва товушни қабул қилиш ёки узатиш учун мўлжалланган қурилма. Узатувчи ва қабул қилувчи; метрли ва дециметрли диапазонда ишлайдиган турлари бор. Узатувчи Т.а., одатда, горизонтал симметрик вибраторлар тизимидан иборат. Вибраторларнинг жойлашиши йўналганлик диаграммаси (ЙД) нинг шакли (қ. *Антенна*) ва кучайтиниг коэффициенти (КК) б-н аниқланади. Узатувчи Т.а. йўналганлик диаграммаси горизонтал текисликда доиравий, вертикал текисликда эса япроқ шаклида бўлади. Агар антенна таянчининг кўндаланг кесими ва кучайтириш коэффициенти кичик бўлса, метрли диапазонда турникет типидаги (кўп қаватли) Т.а. қўлланилади. Метрли диапазонда узатувчи Т.а.нинг кучайтириш коэффициенти 12—15, дециметрлида бир неча ўн бирликка тенг бўлади.



Телевизион антенналар: *1* — умумий антенна; *2* — индивидуал (12 каналли); *3* — индивидуал (йўналтирилган); *4* — хона антеннаси (телескопик); *5* — хона антеннаси (лентасимон).

Қабул қилувчи Т.а.нинг индивидуал (ташқи ёки хонага ўрнатиладиган) ва умумий фойдаланиладиган хиллари бор. Улар бир ёки кўп каналли, кенг полосали бўлади. Умум фойдаланиладиган антенналар бир йўналишли бўлиб, метрли ва дециметрли диапазонда ишлайди. Метрли диапазондаги сигналларни бемалол қабул қилиш мумкин бўлган жойларда бир каналли ташқи индивидуал антенналар, қийин қабул қилинадиган (телемарказдан узоқ) жойларда дециметрли антенналар қўлланилади. Хонага ўрнатиладиган антенналардан телемарказга яқин жойлардагина фойдаланилади. Буларга метрли диапазонда ишлайдиган телескопик (қисқариб-узаядиган) ва лентасимон антенналар киради. Телевизион кўрсатувларни ер сунъий йўлдоши орқали узатишда параболик кўзгули антенна тизими ишлатилади.

ТЕЛЕВИЗИОН КАМЕРА, телекамера —объектнинг оптик тасвирини тасвирнинг узоққа узатиш мумкин бўлган электр сигналлари (видеосигналлар)га айлантириб берадиган аппарат. Телевизион кўрсатувлар (телестудия ва телестудиядан ташқаридан узатиладиган, дикторлик ва б.) ҳамда саноат (шу жумладан, сув ости) Т.к.лари фарқ қилинади. Оқ-қора *ва рангли телевидение* учун мўлжалланган Т.к.лар бор. Т.к.нинг асосий қисми фотоэлектрон ўзгартиргич, яъни узатувчи телевизион трубка. Видеосигналлар ана шу трубкада шаклланади. Т.к.нинг бошқа қисмлари: объектив, видеокучайтиргич ва сатрларни ёйиш генератори. Телевизион кўрсатувлар учун мўлжалланган Т.к. кинескопли видеоқидиргич қурилма б-н таъминланади. Бу қурилма телеоператорнинг объектни кўриб туриши ва назорат қилишига имкон беради. Рангли телевидение учун мўлжалланган Т.к.да ёруғлик оқими махсус призмалар ёки кўзгулар б-н турли соҳаларга ажратилади. Телестудияда ёки кўчма телевизион ст-яда, одатда, бир нечта Т.к. бўлади. Телережиссёр телевизион кўрсатув сценарийсига мос равишда уларни узатувчи камерага галма-гал улаб туради.

ТЕЛЕВИЗИОН КЎРСАТУВ — қ. *Телевидение.*

ТЕЛЕВИЗИОН МИНОРА — радиотелевизион узатиш ст-яси; телевидение, радиоэшиттириш, радиотелефон ва радиореле алоқаси антенналари ўрнатиладиган таянч. Баландлиги телевизион ст-янинг таъсир радиусига ва узатувчи телевизион антеннанинг сони ҳамда ўлчамига қараб белгиланади. Т.м. қанчалик баланд бўлса, антенналарнинг таъсир доираси шунчалик кенг бўлади. Т.м.га бир нечта телевизион антенналардан ташқари ультрақисқа тўлқинли радиоэшиттириш антенналари, радиорелели алоқа, кўчма радиотелефон антенналари ўрнатилади. Баъзан Т.м.га метеотилиши мумкин. Баъзан Т.м.га метеорологик кузатиш асбоблари ҳам ўрнатилади. Т.м. металл (пўлат) ёки темирбетондан турли меъморий ечимларда қурилади. Катта шаҳарлардаги Т. м.ларнинг кўпида шаҳар манзарасини кузатиш учун майдонча, кафе ёки ресторан бўлади. Минора ичига барча комуникация воситалари, юқориги ички қисмига радиоузаткич ва б. электрон жиҳозлар жойлаштирилади.

Дунёдаги энг баланд Т.м.лардан бири Останкино (Москва)даги Телевизион техника марказидир (533,3 м, 1967). Канададаги Торонто Т.м.си дунёдаги энг баланд минора ҳисобланади (550 м, 1974). Токиода 600 м ли Т.м. қуришга киришилди (2004 й.).

Тошкентда 2 та Т.м. бор (180 м, 1956; 375 м, 1985) (қ. *Тошкент телевизион минораси*).

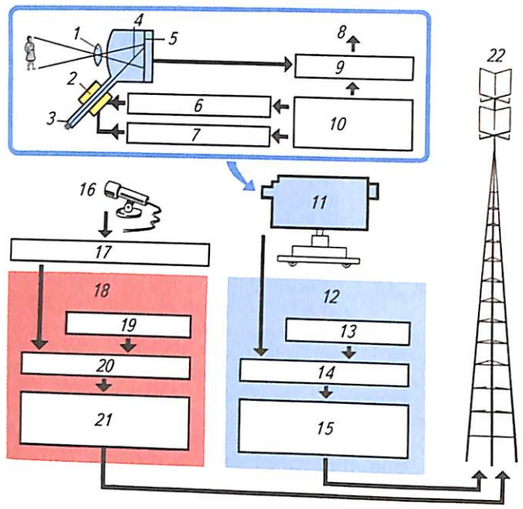
Телевизион камера (умумий кўриниши).



ТЕЛЕВИЗИОН САНЪАТ — борлиқни телевидение орқали тасвирловчи санъат тури. Т.с. «бадиий телевидение» аҳамиятини билдирувчи атама сифатида қўлланилади. Санъатнинг бошқа турлари (кино, театр, адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа ва б.) б-н тўқнаш ҳолда юзага келган. Т.с. нафақат уларнинг асосий тасвирий ифода воситаларини мерос қилиб олди, балки тасвирланаётган воқеага максимал яқинлашув, маҳсулотларни монтаж қилиш, бошловчи ёки телекўрсатув қатнашчиларининг томошабинларга мурожаати, шунингдек, томошаларни даврий ёки сериалларга бўлиб кўрсатишдек ўзига хос санъат яратди. Телевизион кўрсатувларда маълум ғоя ва мақсад кўзда тутилади. Бу ғояни муайян воқеа-ҳодиса замирида амалга ошириш услубига қараб 2 йирик турга: информацион (ҳужжатли) ва бадиий телевидениега ажратилади. Информацион телевидениедаги туркум кўрсатувларда воқелик ҳеч бир ортиқча бўёқсиз, томошабинга асл ҳолида етказилади («Ахборот», «Давр», «Янгиликлар» ва б.). Бадиий телевидениенинг маҳсулотлари эса бадиий санъат ва юксак эстетик талабларга жавоб бера оладиган, воқеликни нафис санъат воситалари, образлар орқали ифода этувчи телевизион драма ва кўрсатувларга асосланади (яна қ. *Телевидение).*

Сабоҳат Ҳайитматова, Феруза Файзиева.

ТЕЛЕВИЗИОН СТАНЦИЯ — телевизион эшиттиришларни тайёрлаш ва радиотўлқинлар ёрдамида узатиш учун мўлжалланган қурилма ва иншоотлар мажмуи; телевизион узатиш тармоғининг асосий бўғини. Т.с. телевизион марказ (телемарказ) деб аталадиган дастурли ва ретрансляцион деб аталадиган узатувчи хилларга бўлинади. Телемарказ — телевизион дастурлар ҳосил қилинадиган телевизион узатувчи тармоқнинг бошланғич бўғини. Телемарказнинг асосий техник базаси аппарат-студия мажмуи ҳисобланади. Унга техник аппаратлар, телевидение орқали кинофильмлар кўрсатиш, телевизион дастур сигналларини магнит лентага ёзиб олиш ва уни намойиш қилиш (қ. *Видеомагнитофон*) жиҳозлари, шаҳарлараро алоқа линиялари бўйича бошқа телемарказлардан келган дастурларни кундалик кўрсатувларга киритиш аппаратлари, шунингдек ўз кўрсатувларини бошқа телемарказларга узатувчи аппаратлар, телевизион студия (телестудия) киради.



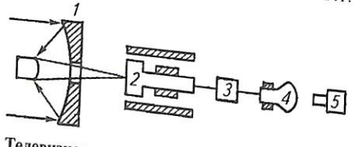
Телевизион станция. Телекўрсатувлари узатиш схемаси: *1* — объектив; *2* — оғдирувчи тизим; *3* — электрон тўп; *4* — электрон нур; *5* — экран; *6* — сатрлар генератори; *7* — кадрлар генератори; *8* — модулятор; *9* — видеокучайтиргич; *10* — синхронловчи импульслар генератори; *11* — узатувчи телекамера; *12* — ультрақисқа тўлқинли (УҚТ) тасвир радио узаткичи; *13* — генератор; *14* — модулятор; *15* — тасвир радиосигналлари қувват кучайтиргичи; *16* — микрофон; *17* — товуш частотаси кучайтиргичи; *18* — УҚТ товуш радиоузаткичи; *19* — генератор; *20* — модулятор; *21* — товуш радиосигналлари қувват кучайтиргичи; *22* — узатувчи антенна.

Телевизион студия товушдан изоляция қилинган хонадан иборат. Студия деворлари ва шипи товуш ютувчи материаллар б-н қопланади ва конденсирланган ҳаво б-н мажбурий шамоллатадиган тизим б-н таъминланади. Т.с. таркибида муҳаррирлар ва режиссёрлар, дастур тузиш, тайёрлаш ҳамда уни кўрсатиш б-н шуғулланувчи мутахассислар учун хоналар бўлади.

Студиядан ташқари жойлар (театр, студия ва б.)дан телекўрсатишда кўчма телевизион ст-ядан фойдаланилади.

Узатувчи ст-я — тасвир сигналларини товуш сигналлари б-н биргаликда радиотўлқинлар тарзида Ер сиртида тарқатишни таъминлайдиган телевизион кўрсатувчи тармоқнинг охирги бўғими. Бунга телевизион радиоузаткичлар, телевизион антенна ва назоратўлчаш аппаратуралари киради. Телевизион антеннанинг таянчи қанчалик баланд бўлса, узатувчи Т.с.дан шунчалик самарали фойдаланишга имкон беради.

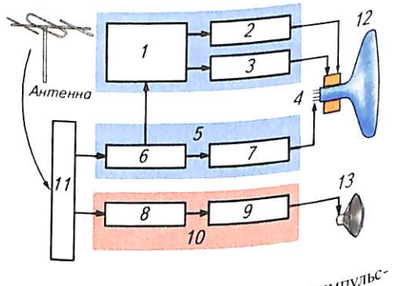
ТЕЛЕВИЗИОН ТЕЛЕСКОП — кузатиладиган осмон ёритқичларининг тасвири телескоп техника ёрдамида ҳосил қилинадиган астрономик қурилма. Биринчи марта 20-а. 50-й.лари ўрталарида Ой ва сайёраларни, кейинчалик эса Ер сунъий йўлдошлари ва б. космик объект (галактика, туманлик) ларни кузатишда қўллана бошлади. Т.т. оптик *телескоп*га ўрнатилган узатувчи телевизион трубка (суперортикон, изокон, видикон), видеокучайтиргич, алоқа канали ва қабул қилувчи телевизион трубка *(кинескоп)* дан иборат. Т.т. спектрнинг ультрабинафша, кўринма ва инфрақизил диапазонларида ишлаши ва космик объект тасвирини узоқ масофага (кабель ёки эфир орқали) узата олиши б-н бошқа нур қабул қилувчи воситалар (фотопластинка, фотоэлемент)дан устун туради. Олинган видеосигналларни қайта ишлашда автоматик асбоблардан фойдаланилади. Т.т. биринчи марта 1952 й. Ойни (Буюк Британия) ва 1954 й. Марсни (АҚШ) кузатишда қўлланилди. *Пулково расадхонаси*да Т.т. б-н 1956 й.дан бошлаб Ой тадқиқ қилинган. Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида Т.т. йўқ. Бу ерда заряд алоқасига асосланган матрицали Қуёш телескопи (ПЗС) ишлаб турибди (2004).



Телевизион телескоп. (схема): *1* — оптик телескоп; *2* — узатувчи телевизион трубка; *3* — видеокучайтиргич; *4* — кинескоп; *5* — камера.

ТЕЛЕВИЗИОН ТРУБКА — телевизион тасвирни узатиш ва қабул қилишда ишлатиладиган электронурли асбоб. Узатувчи ва қабул қилувчи турларга бўлинади. Узатувчи Т.т. оптик тасвирни электр телевизион сигналларга айлантириб беради. Сигналларга айлантириш тамойилига кўра, зарядни йиғмасдан узатувчи (диссектор) ва йиғиб узатувчи хилларга бўлинади. Узатувчи Т.т.лар: фотоэмиссион *(иконоскоп, ортикон)*, иккиламчи электронли (суперикоскоп, суперортикон), фотоўтказувчи Т.т. *(видикон)* ва б. Қабул қилувчи Т.т. (кинескоп) телевизорда тасвирни намоён қилиш (кўрсатиш) учун ишлатилади.

ТЕЛЕВИЗОР *(теле...* ва лот. viso — қарайман) — телестудиядан узатиладиган телеэшиттиришларнинг электр сигналлари (телесигналлар) ни қабул қилиш, кучайтириш ҳамда тасвир ва товушга айлантириш учун мўлжалланган радиоэлектрон қурилма. Рангли ва оқ-қора, стационар ва кўчма хиллари бор. Телевизион марказдан тарқатилган электр сигналларини тўлқинларни қабул қилувчи антенна тутиб, кабель орқали Т.га узатади. Бунда тебранишлар кучаяди, тасвир ва товуш сигналларига ажралади, сўнгра кинескоп ва радиокарнайга ўтади. Генераторлар (сатр ёйиш ва кадр ёйиш генераторлари) воситасида кинескоп экранида телевизион растр ҳосил қилинади. Оқ-қора Т.да тасвир сигналлари қора ва ёруғ элементлар кўринишида намоён бўлади. Қабул қилинадиган дастурлар сонига қараб, Т.лар бир, уч, беш, ўн икки, ўттиз бир ва б. каналли бўлади. Т.да қабул қилиш учун метрли тўлқинлар диапазонида ишлайдиган телевизион каналлардан фойдаланилади. Дециметрли диапазондаги дастурларни қабул қилиш учун Т.ларга алоҳида мослама — конвертор қўйилади. У дециметрли сигнални қабул қилиб, частотасини биринчи, иккинчи ёки бошқа телевизион канал частотасига мослаб беради. Т.ларнинг тузилиши стандартлаштирилган. Уларнинг соддалаштирилган схемаси каналнинг алмашлаб улаш блоки, тасвир ва овоз каналлари, синхронлаш каналлари, ёювчи блок ва электр қуввати б-н таъминловчи блокдан иборат. Телестудиялар бир неча дастурни бир вақтда узатади. Улардан керагини кўриш учун Т.да созлаш блокидан фойдаланилади. Бу блок юқори частотали кучайтиргич б-н туташтирилган бўлади. Тасвир ва товуш сигналлари бир-биридан фарқ қиладиган частоталарда узатилганлиги учун бу сигналлар кучайтирилганидан сўнг юқори частотали тебранишлар ажралади ва бошқа-бошқа мустақил каналлар бўйича кетади. Товуш сигналлари тебранишлари товуш блокига тушади. Тасвир блокида детектор юқори частотали тебранишлардан тасвир сигналларини ажратиб олади. Рангли Т.ларнинг тузилиши анча мураккаб, улар оқ-қора Т.лардан ранглар канали блоки ва рангли кинескопи б-н фарқ қилади. Рангли телевидение тизими 3 каналли бўлади. Монохром ташкил этувчилар — қизил (Қ), кўк (К) ва зангори (З) ранглар ранг қоргичида аралашади, сўнгра узатгич модуляторига ўтади. Тебранишлар қабул қилгичда қайтадан 3 частота (Қ, К ва З) каналига бўлиниб, рангли кинескопга ўтади. Сифат кўрсаткичлари, экранининг ўлчами ва фойдаланишга қулайлиги бўйича Т. 4 синфга бўлинади: I — III синфдагиси — стационар Т.лар, IV синфдагиси — портатив (кўчма) Т.лар. Одатда, Т. босма монтаждан кенг фойдаланилган алоҳида конструктив блоклардан тузилади. Т.ларда, асосан, ярим ўтказгичли асбоблар, интеграл платалар, транзисторлар қўлланилади. Экрани текис ва электролюминофорда ишлайдиган, жуда катта ва митти экранли Т.лар яратилган.



Телевизор схемаси: *1* — синхронловчи импульсларни ажраткич; *2* — сатрлар генератори; *3* — кадрлар генератори; *4* — оғдирувчи тизим; *5* — тасвир блоки; *6* — тасвир детектори; *7* — видеокучайтиргич; *8* — товуш детектори; *9* — товуш частотаси кучайтиргичи; *10* — товуш блоки; *11* — созлаш блоки; *12* — трубка; *13* — радиокарнай.



«Ройсон» русумли телевизор.

ТЕЛЕГРАММА *(теле...* ва *грамма)* — телеграф орқали узатиладиган ҳужжатли хабар. Ички (мамлакат доирасида) ва халқаро (мамлакатлараро) Т.лар фарқланади. Ички Т., ўз навбатида, шаҳарлараро ва маҳаллий, шошилинч ва оддий хилларга бўлинади. Т.нинг бир йўла бир неча манзилга узатиладиган, хат.-Т., факсимил-Т. (фото-Т.) ва б. турлари бор (яна қ. *Факсимил алоқа*).

ТЕЛЕГРАФ *(теле...* ва *... граф)* — 1) *телеграф алоқа*нинг қисқартирилган номи; 2) телеграммаларни узатиш, қабул қилиш ва эгасига етказиб бериш б-н шуғулланадиган ихтисослаштирилган алоқа корхонаси. Унда телеграф аппарати, телеграф коммутатори, факсимил аппарати, операциялар залари, энергетика қурилмалари ва б. техник жиҳозлар бўлади. Т. вилоятлар марказлари ва республика марказида жойлашди.Ўзбекистонда «Ўзбектелеком» АКга қарашли Тошкент телеграф-телефон ст-яси, вилоятлар марказларидаги телеграф-телефон ст-ялари орқали Т. ва телефон хизматлари кўрсатилади.

ТЕЛЕГРАФ АЛОҚА — дискрет (ҳарф-рақамли) хабарларни узоқ масофага тез узатиш ва қабул қилиш ҳамда қабул пунктида қайд этиш; электр алоқанинг бир тури. Сим орқали узатиладиган электр сигналлар ва симсиз радиосигналлар орқали, телеграф аппарати ва фототелеграф (факсимил) аппарат ёрдамида амалга оширилади. Т.а. электр алоқанинг бир тури сифатида 19-а. 30-й.ларида пайдо бўлган. Ахборотларни узатишда дастлаб (почта алоқасидан ташқари) ёруғлик ва товуш сигналларидан фойдаланилган (қ. *Оптик телеграф*). Россияда 1832 й.да П.Л. Шиллинг томонидан телеграф аппарати яратилиши б-н Т.а.га асос солинди. Сўнгра Б. С. *Якоби* томонидан электромагнит телеграф аппарати (1839) ва ҳарф босиш телеграф аппарати (1850), С. *Морзе* томонидан электромеханик телеграф аппарати (1844) яратилиши (қ. *Морзе аппарати*) Т. а.нинг ривожланишига ёрдам берди. Ўзбекистонда Т. а. 19-а. охирига келиб Тошкент - Оренбург телеграф линияси очилиши б-н бошланган. Ҳозир «Ўзбектелеком» акционерлик компанияси телеграф ва телефон алоқани ташкил этади. Ўнлаб шаҳарлар б-н Т.а. боғланган.

Узатиладиган хабарларнинг турига қараб, Т.а. умумий фойдаланиш, абонент, идора, факсимил хилларга бўлинади. Умумий фойдаланиш Т.а.си алоқа корхоналарига келувчи телеграммалар, пул ўтказмалари ва б.ни узатиш учун хизмат қилади. Абонент телеграф ёрдамида абонентларнинг хоналарига бевосита ўрнатилган телеграф аппаратидан фойдаланиб мулоқотлар олиб бориш мумкин. Идора Т.а. си кўплаб ҳужжатли хабарлар узатиш ва қабул қилишни талаб қиладиган халқ хўжалиги тармоқлари (т.й., транспорт, фуқаро авиацияси ва б.) да ташкил этилади. Факсимил алоқа (фототелеграф алоқа) расм, график, матнларни масофада туриб узатиш учун хизмат қилади (қ. *Факсимил алоқа*).

Узатишни ташкил этиш усулига қараб, Т.а. симплекс ва дуплекс турларга бўлинади. Икки телеграф ст-ялари (ёки абонентлар) орасидаги симплекс Т.а. хабарларни икки томонга навбат б-н узатишга имкон беради. Хабарларни узатиш ва қабул қилишда битта телеграф аппаратидан фойдаланилади. Дуплекс Т.а.да ахборот бир вақтда иккала томонга узатилади (қ. *Дуплекс алоқа, Симплекс алоқа*).

Ахборотларни узатиш учун хизмат қиладиган Т.а.нинг телеграф аппаратлари охирги ст-ялари, коммутация қурилмалари ва каналлари телеграф тармоғини ташкил этади.

Т.а.да хабарларни узатиш, қабул қилиш ва ишлаш жараёнларини автоматлаштириш, уларга компьютерларни татбиқ қилиш орқали Т.а. такомиллаштирилади.

ТЕЛЕГРАФ АППАРАТИ — телеграф алоқа ўрнатишда электр қурилма сигналларини узатиш ва қабул қилиш учун мўлжалланган қурилма. Биринчи электромагнит Т.а. рус олими П. Л. Шиллинг томонидан ихтиро қилинган (1832) ва амалда ишлатилган. Дастлабки электромагнит аппаратларда хабарлар синиқ чизиқлар кўринишида (қайд қилувчи Т.а.) ёки нуқта-чизиқлар кўринишида (қайд қилувчи Т.а.) ёки нуқта ва тирелар орқали (қ. *Морзе аппарати*) узатилган ва ёзиб олинган. 20-а. ўрталаригача электромеханик Т.а. ишлатилган, 70-й.лардан бошлаб электрон-механик Т.а.дан фойдаланилди, кейинчалик тўлиқ электрон Т.а. ва фототелеграф аппарат (факсимил аппарат) пайдо бўлди.

Т.а. узаткич, қабул қилгич ва ток манбаидан иборат. Т.а.га хабарларни автоматик узатиш ва қабул қилиш қурилмалари ҳам ўрнатиш мумкин. Қўзғалмас ясси тасвирлар (матн ёки жадвал, схема, графика, фотосурат ва б.) факсимил аппарат орқали узатилади (қ. *Факсимил алоқа*).

ТЕЛЕГРАФ КОДИ — телеграфияда қабул қилинган шартли хос белгилар. Бунда ҳар қайси ҳарф (ёки белги) га электр токи элементар сигналлари уйғунлашуви тўғри келади. Агар белгилардаги сигналлар миқдори ҳар хил бўлса, Т.к. нотекис код (мас., *Морзе коди*), агар бир хил бўлса, текис код [мас., беш белгили (каррали) Бодо коди] бўлади (қ. Ж.М.Э. *Бодо, Бодо аппарати*).

ТЕЛЕГРАФ КОММУТАТОРИ — телеграф аппаратлари, линия ва каналларини қўлда улаб-узиш учун мўлжалланган қурилма. Телеграф ст-яларига ўрнатилади, барча чиқиш ва кириш линиялари ва каналларига, телеграф аппаратларига уланади. Энг кенг тарқалган Т.к. шнурли штепселлар тиқиладиган уялари бўлган вертикал панелдан иборат. Т.к. кичик телеграф ст-яларида қўлланади, йирик ст-яларда телеграф аппаратлари, линия ва каналларини улаб-узиш амаллари автоматлаштирилган.

ТЕЛЕГРАФ СТАНЦИЯСИ — абонентлар ёки алоқа муассасалари орасида *телеграф алоқа*ни таъминлайдиган ст-я; *телеграф тармоғи*нинг таркибий қисми. Телеграф алоқа каналларини коммутациялаш (ўзгартириш, узиб-улаш) ва телеграф хабарларини коммутациялаш Т.с.лари бўлади. Т.с.нинг абонент телеграфлаш, тўғри (бевосита) уланадиган, бирлаштирилган ва хабарларни узатиш учун мўлжалланган турлари бор. Т.с.да маҳаллий ва шаҳарлараро телеграф алоқа ўрнатилади. Абонентларни улаш, хабарларни узатиш ва қабул қилиш операциялари асосан автоматик тарзда (баъзи Т.с.да қўлда ҳам) бажарилади. Т.с. электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар) асосида ишлайди.

Т.с. жиҳозлари: телеграф аппаратлари, автоматик коммутация қурилмалари, кўп каррали улаб-узгичлар, телеграф алоқа каналларини мувофиқлаштириш қурилмалари, сигналлар датчиклари, телеграф хабарларни жамловчилар, назорат-ўлчаш асбоблари, авария ва оператив сигнализация асбоблари ва б. Ўзбекистонда Т.с.лари Тошкент, Нукус ш.ларида ва барча вилоятларнинг марказларида бор. Уларнинг ишини «Ўзбектелеком» акциядорлик компанияси мувофиқлаштириб туради.

ТЕЛЕГРАФ ТАРМОҒИ — охирги (абонент) пунктлардаги телеграф қурилмалари (телеграф аппаратлари), телеграф ст-ялари ҳамда бу пунктлар ва ст-яларни бирлаштирувчи телеграф алоқа каналлари мажмуи. Т.т. каналлари бўйича телеграф алоқа амалга оширилади. Т.т.нинг ички (бир мамлакат ҳудудида) ва халқаро *(телекс)*; коммутацияланувчи (қ. *Коммутация*) ва коммутацияланмайдиган (доимий бириктирилган); умумий фойдаланилган (у бўйича телеграммалар узатилади); абонент телеграфлаш; идорага тегишли (мас., т.й. транспорти, фуқаро авиацияси ва б.); факсимил алоқа (фототелеграф) турлари бор. Т.с. магистрал тармоқлар (мамлакатлар, ўлкалар ва вилоятлараро алоқа узеллари), ҳудудий ёки вилоятлараро (вилоятлар ёки туманлар алоқа узеллари орасидаги) ва маҳаллий (охирги пунктлар орасидаги) тармоқларга бўлинади. Ҳар қайси ҳудудда бош (асосий) узел, вилоят ва туман алоқа узеллари бўлади. Т.т. мамлакат ягона автоматлаштирилган алоқа тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

ТЕЛЕГРАФИЯ — *телеграф алоқани* ташкил қилиш тамойилларини ўрганиш, телеграф сигналларини узатиш усулларини ишлаб чиқиш ва бу усулларни амалга ошириш учун мўлжалланган аппаратларни яратиш б-н шуғулланувчи фан ва техника соҳаси. Телеграф каналлари бўйича хабарларни узатиш сифатини баҳолаш б-н ҳам шуғулланади.

Асосий вазифаларига кўра, Т. илмий-техник фан сифатида қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади: телеграф кодлари (узатишда ҳарф-рақамли хабарларни электр сигналларига ва қабул қилишда аксинча айлантириш); охирги телеграф қурилмалари (телеграф аппаратлари, трансмиттерлар ва реферфораторлар, сигналларни узатиш ва қабул қилиш усуллари, электрон ва рақамли аппаратларни ишлаб чиқиш); телеграф каналлари (линия алоқа воситаларидан самарали фойдаланиш, зарур параметрли каналлар қуриш); телеграф тармоқлари (абонентлар ва охирги пунктларни улаш усулларини танлаш, телеграф ст-яларини энг қулай жойлаштириш, абонентларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш).

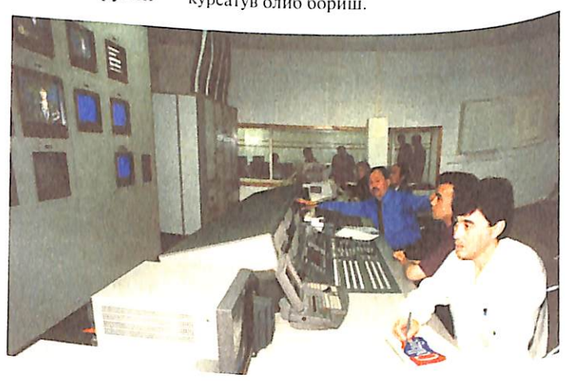
Т. бошқа алоқа турларидан фарқли равишда ҳарф, рақам ва тиниш белгиларидан иборат дискрет (узуқ-узуқ) хабарлар б-н иш юритади. Узатиладиган хабарлар ҳам дискрет ҳисобланади. Умумий алоқа назарияси ва ахборотлар назарияси Т.нинг назарий асосини ташкил қилади. Т.да эҳтимоллар назарияси ва мантиқий алгебрадан ҳам фойдаланилади. Факсимил алоқа тамойилларини ўрганиш б-н шуғулланадиган фототелеграфия Т.нинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

ТЕЛЕЗИО (Telesio) Бернардино (1509 — Козенца — 1588.2.10) — итальян файласуфи. Неаполь ш.да табиатни тажриба асосида ўрганувчи академияга асос солган. Уйғониш даври табиий илмий эмпиризмининг асосий вакилларидан бири. Табиат ривожига илоҳий кучнинг бевосита таъсирини инкор этган. Нарсаларнинг ўзини ўзи сақлаб қолишга бўлган интилишини бутун борлиқни ҳаракатга келтирувчи куч, ўзини такомиллаштириб боришини эса — мақсад деб ҳисоблаган. «Нарсаларнинг ўз қонунларига кўра табиати тўғрисида» асарини ёзган (1565). Унда илк юнон натурфалсафаси анъаналарига қарши чиққан. Т. *Кампанелла*, Бруно, Декарт, Ф. Бэконга жиддий таъсир кўрсатган.

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ *(теле...* ва *коммуникация)* — сигнал, белги, матн, тасвир, овоз ва б. турдаги ахборотларни узатиш, қабул қилиш ва қайта ишлаш тизимлари мажмуи. Симли, радио, оптик ёки бошқа электромагнит тизимларидан фойдаланиб амалга оширилади. Бир ёки бир неча турдаги, жумладан, телефон, телеграф, факсимил ахборотлар ва б. ҳужжатли хабарларни, компьютерлараро ахборотлар алмашинуви, телевизион ва радиодастурларни узатишга мўлжалланган Т.лар техника воситалари тўплами Т. тармоғи деб аталади.

ТЕЛЕКС [*теле...* ва инг. ex(change) —алмашинув] — абонентлар орасида икки томонлама бевосита телеграф хабарлар алмашиш учун мўлжалланган халқаро телеграф алоқа тармоғи. «Телекс» коммутация телеграф ст-ялари бўлган мамлакатларнинг миллий телеграф тармоқларини бирлаштиради. Ст-ялар кабель ва радиолиниялар, шунингдек космик алоқа тизимидан фойдаланган ҳолда телеграф алоқа каналлари бўйича бир-бири б-н хабарлар алмашинади. Абонентларни миллий, халқаро ва қитъалараро коммутация ст-ялари автоматик тарзда (абонент рақамини териб) ёки буюртма бўйича (ст-я операторлари орқали) улайди. Ҳар қайси абонент томонда автоматик тарзда жавоб берувчи қурилмали старт-стоп (улаш-узиш) телеграф аппарати ва чақирув асбоби бўлади. Жаҳондаги 150 дан кўп мамлакат (шу жумладан Ўзбекистон) миллий телеграф тармоқларини бирлаштиради (2004).

ТЕЛЕМАРКАЗ, телевизион марказ — телевизион дастурларни тайёрлаш ва узатиш учун мўлжалланган иншоотлар ва техника воситалари мажмуи. Асосий таркибий бўлинмалари — аппарат-студия комплекси; кўчма телевизион ст-ялар ва кўчма видеоёзув



Телемарказ. Республика телемарказидан телекўрсатув олиб бориш.



Аппаратхоналаги жиҳозлар.

ст-ялари. Аппарат-студия комплексига телестудия, техник аппаратхоналар (телестудия жойлашган телевизион камералардан келадиган видеосигналларни кучайтирувчи ва ўзгартирувчи жиҳозлар бўлади), режиссёрлик хоналари (видеоназорат қурилмалари бўлади), телекинопроекцион аппаратхоналар (телекиноузаткичлар бўлади) ва видеоёзув аппаратхоналари киради. Т.да ёритиш цехи, бошқа цех ва қўшимча хизматлар (пардозхоналар, кийим танлаш хоналари, мусиқа танлаш хизмати ва б.) бўлади. Т.дан узатиладиган теледастурлар телевизион ст-яга тушади, бу ст-я телеминорада жойлашган антеннаси орқали тасвир ва товуш сигналларини эфирга узатади. Теледастурларни ранг-баранг қилиш, безаш ишларида дизайн, компьютер графикасидан кенг фойдаланилади. Т.да хусусий телевизион дастурлар тайёрлаш б-н бирга халқаро алоқа воситалари орқали бошқа шаҳарларнинг теледастурларини ҳам қабул қилиб, ретрансляция қилиш мумкин. Ўзбекистонда Тошкент ва Нукус шаҳарларида ҳамда барча вилоятларнинг марказларида Т. бор. Энг йирик Т. — Ўзбекистон Республикаси Телемаркази Тошкент ш.да жойлашган. У 1956 й.да ташкил қилинган. Унинг асосий вазифаси Ўзбекистон телевидениеси каналлари томонидан тайёрланган кўрсатувларни техникавий жиҳатдан таъминлаб эфирга узатишдан иборат. Марказ бир кечакундузда 52 соат кўрсатувларни эфирга узатишни таъминлайди. Янги рақамли марказий аппаратхона ва умумий майдони 600м² бўлган 5 камерали студия қайта жиҳозланиб ишга туширилди, 8, 6 ва 4 камерали рақамли кўчма телевизион ст-я мавжуд (2004).

ТЕЛЕМЕТРИЯ (*теле...* ва *... метрия*) — кучланиш, ток кучи, қувват, босим, т-ра, сатҳ, учиш баландлиги, организмнинг биол. кўрсаткичлари, метеорологик маълумотлар ва б. катталикларни *телемеханика* воситалари орқали масофадан туриб ўлчаш. Бевосита ўлчаш ишлари *датчик* ёрдамида амалга оширилади; олинган маълумотлар автоматик тарзда (одатда кодланган радиосигналлар кўринишида) алоқа каналлари бўйича қабул қилиш қурилмасига узатилади. Бу ерда маълумотлар қайд қилиниб, ишлаб чиқилади. Радиоканал бўйича амалга оширилади диган Т. радиотелеметрия деб аталади. Т. метеорология, тиббиёт, космонавтика, энергетика ва б. соҳаларда қўлланади.

ТЕЛЕМЕХАНИКА *(теле... ва механика)* — 1) ахборот (сигнал) ларни масофадан туриб бошқариш ва назорат қилиш мақсадида уларни узатиш ҳамда қабул қилиш усулларини ва техника воситаларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланадиган фан. Т. фан ва техниканинг ахборотларни масофадан туриб узатиш б-н боғлиқ бўлган бошқа соҳалари (*телефон, телеграф, телевидение* ва б.)дан ахборотларнинг жуда аниқлиги (0,1%гача), Т. қурилмаларини автоматлаштириш даражасининг юқорилиги, ахборотларни ишлаб чиқишнинг марказлаштирилиши ва б. омиллар б-н фарқ қилади. Т.нинг бошқариш ва назорат қилиш объектлари — технологик жараёнлар, машиналар, қурилмалар, биологик тизимлар ва б.; 2) ахборотларни кодлаш, уларни симли алоқа ва радиоалоқа каналлари бўйича узатиш воситаларини ишлаб чиқиш, яратиш ва улардан фойдаланиш б-н шуғулланадиган техника бўлими. Т. тизимларида ахборотлар, одатда, бир алоқа канали бўйича узатилади. Т. воситалари газ ва нефть қувурлари, атом электр ст-ялари, баъзи кимёвий корхоналар, автоматик метеорология ст-ялари ва б.да телеўлчаш ва телебошқариш учун қўлланади (қ. *Телеметрия, Телемеханика тизими*).

ТЕЛЕМЕХАНИКА ТИЗИМИ — масофадан туриб радиоалоқа ёки симли алоқа канали бўйича оператор (компьютер) дан бошқариш объектига сигналлар узатадиган ва қайтган ахборотларни назорат қиладиган техника воситалари мажмуи. Бошқариш пункти (БП), бир ёки бир неча назорат пункти (НП) ҳамда БП ва НП ни уловчи алоқа линиясидан иборат.

Т.т.нинг тўпланган (битта НП чегарасидаги) объектларга ва тарқоқ объектларга мўлжалланган хиллари бор. Биринчи турга мисол сифатида алоҳида қурилиш крани, самолёт ва б.ни бошқариш тизимлари, иккинчи турга газ ва нефть қувурлари, суғориш тизимлари, т.й. узеллари, корхона ва б.ни бошқариш тизимлари киради. Т.т.да назорат қилинадиган ва бошқариладиган ахборотларнинг барчаси ёки фақат баъзи турлари узатилиши мумкин. Фақат объектларнинг параметрлари ҳақида ахборот узатиладиган Т. т. телеўлчаш, назорат қилинадиган объектнинг вазияти ҳақидаги ахборот узатиладиганини телесигнализация, фақат бошқариш «буйруқлари» узатиладигани телебошқариш тизими деб аталади. Комплекс Т.т.да назорат ва бошқариш ахборотларининг барча турларини узатиш мумкин.

Т.т. халқ хўжалиги ва саноатнинг турли соҳаларида, космонавтика, авиация ва б.да кенг қўлланилади (қ. *Телемеханика*).

ТЕЛЕНАЗОРАТ — объектларни *телемеханика* воситалари б-н масофадан туриб текшириб туриш. Назорат қилинадиган объектдан ахборотлар бошқариш пунктига, диспетчерлик пунктига ёки ахборотлар йиғиш пунктига узатилади (қ. *Телемеханика тизими*).

ТЕЛЕНОМУСЛАР (Telenomus) — пардақанотлилар туркумига мансуб ҳашаротларнинг уруғи; яйдоқчи тухумхўрлар. 8 тури маълум. Уз 0,7— 1,5 мм, қора тусли. Асосан Кавказ ва Ўрта Осиёда тарқалган. Личинкаси ўсимлик қандалалари, пашша ва капалаклар, хасва тухумида, паразитлик қилади. Одатда, бир тухумда бир, баъзан кўп (6—16) паразит 2 ҳафтадан 1,5 ойгача ривожланади. Айрим турлари бир йилда 10 марта насл беради. Т.дан ўсимликларни ҳимоя қилишда зараркунандаларга қарши курашнинг биологик усулларида фойдаланилади.

ТЕЛЕОЛОГИЯ (юн.talos — оқибат, мақсад ва *...логия*) — мақсад ва мақсадга мувофиқлик ҳақидаги таълимот. Бу таълимот табиат ҳодиса ва жараёнларига мақсадлар (мақсадга мувофиқлик ёки бирор мақсадга йўналиш қобилияти)ни сабаб қилиб кўрсатади, бу мақсадлар худо томонидан белгиланади (Х. *Вольф*) ёки табиатнинг ички сабаблари ҳисобланади (*Аристотель,* Г. *Лейбниц*) деб билади. Телеологик характердаги концепциялар орасидаги фарқлардан қатъи назар, уларнинг ҳаммасига табиат ва жамият жараёнларини *антропоморфизм* руҳида тушуниш, яъни уларни ҳам одам фаолияти каби қандайдир олдиндан белгилаб қўйилган мақсад, мўлжалга мувофиқ бўлади, деб тасаввур қилиш хосдир.

ТЕЛЕПАТИЯ (*теле...* ва юн. pathos — сезиш, ҳис қилиш) — фикр ва ҳистуйғуларни сезги органлари иштирокисиз масофага узатиш ҳодисаси. Баъзи манбаларда ахборот узатувчи б-н уни қабул қилувчи ўртасидаги ўзаро фикрий мулоқотга Т. дейилади. Т. вақт ва фазо жиҳатдан инсондан узоқлашган, бевосита идрок қилиш имкони бўлмаган ҳодисаларни сезиш (ҳис қилиш) қобилияти тўғрисидаги таълимотдир. Инсондаги Т. қобилиятининг илмий ечими ҳали топилмаган. У ҳақда турли қарашлар, талқинлар мавжуд. Фикрни сезги органлари ёрдамисиз, маълум физикавий муҳитсиз ҳам масофага узатиш мумкин деган ёндашув бор. Баъзи психологлар одамларда бундай хусусият бўлишини тасдиқласалар, бошқалари унга шубҳа б-н қарайдилар, ҳатто инкор қиладилар. Онда-сонда учраб турадиган Т. ҳодисаси умумпсихологик қонуниятга эга эмас. Шу боис, ҳоз. замон илмий психологиясида телепатик қобилиятнинг инсонларда мавжудлиги борасида экспериментал маълумотлар тўпланмаган. Келажакда Т. бўйича чуқур ит.лар ўтказилмаса, у *парапсихология* воқелиги сифатида қолиб кетаверади.

Эргаш Ғозиев.

ТЕЛЕСКОП (*теле...* ва ...юн. skopeo — қарайман) — осмон ёритқичларини визуал, фотографик, фотоэлектрик ва спектрал усулларда кузатиш учун мўлжалланган астрономик оптик асбоб. Т. *Ой, сайёралар* ва юлдузларнинг тасвирини катталаштириб кўрсатади. Иши осмон ёритқичлари тарқатадиган электромагнит нурланишларни тутишга асосланади. Т.лар гамма -Т., рентген, ультрабинафша, оптик, инфрақизил ва радиотелескоп каби турларга бўлинади. Оптик тизимига кўра, *рефрактор, рефлектор,* кўзгу-линзали тизим ва б. деб аталади (линзалардан йиғилган объективли Т. рефрактор, ботиқ кўзгулардан йиғилган объективли Т. рефлектор дейилади). Т. объективи тушириладиган тасвирнинг масштаби объективнинг фокус масофасига, яъни ёруғлик йиғувчи объектив б-н ёритқич тасвири ҳосил бўладиган нуқта орасидаги масофага мутаносиб бўлади. Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида Ўрта Осиёда ягона, кўзгусининг диаметри 1,5 м бўлган Т. ва кўп уяли ёруғлик матрицасига эга бўлган Қуёш Т.и бор (2004).

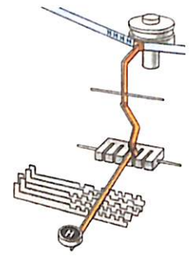
Телескоп. Асосий кўзгусининг диаметри 6 м бўлган рефлектор.



ТЕЛЕСКОП — осмоннинг жан. қисмида жойлашган юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузи 3,5 кўринма юлдуз катталикка тенг. Кузатишга энг қулай вақт — июль ва август ойлари ҳисобланади.

ТЕЛЕСТУДИЯ, телевизион студия — қ. *Телевизион станция, Телемарказ.*

ТЕЛЕТАЙП (*теле...* ва инг. type — машинкада ёзиш) — ахборотларни қабул қилиш ва узатиш учун мўлжалланган ҳарф босиш аппарати. Ёзув машинаси ёки компьютердагига ўхшаш клавишлари бор. Хабарларни алоқа каналлари (Т. тармоғи) бўйича узатиш учун, шунингдек, маълумотларга ишлов бериш автоматик тизимлари (ЭҲМ, компьютерлар) да ахборотни киритиш-чиқариш қурилмаси сифатида қўлланади. Қабул қилишда ахборотлар телеграф аппаратидаги рулон қоғозга автоматик тарзда қайд қилинади.

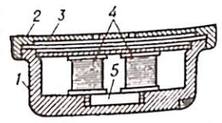


Телетайп. Ишлаш схемаси.

ТЕЛЕТЕРМАЛ КОНЛАР (*теле...* ва юн. therme — иссиқ, қайноқ) — фойдали қазилмаларнинг гидротермал типдаги конлари бўлиб, ер юзасига яқинроқда ҳаракатланадиган, 50° дан 200° гача бўлган қайноқ минераллашган эритмадан минерал массаларнинг чўкиши натижасида ҳосил бўлади. Одатда, қатламсимон уюмлар, нисбатан камроқ оддий минерал таркибига эга бўлган руда (баъзи сурма, симоб, барит, флюорит руда конлари)нинг томирли таналарини ҳосил қилади. Т.к. Ернинг чуқур қисмидаги магматик жинслардан узоқда бўлса ҳам, лекин улар б-н қайноқ минераллашган сувли эритма орқали боғланган деб тахмин қилинади. Бундай конларни америкалик геолог Л. Грейтон (1933) Т.к. деб номлаган. 1969 й.дан бошлаб қўрғошин, рух ва мис рудаларининг Т.к. *стратиформ конлар*нинг махсус синфида кўрсатилган.

ТЕЛЕФИЛЬМ — телевидение учун мўлжаллаб ишланган фильм, экран санъатининг бир тури. Асосан, телевидение базасида яратилади. Ҳужжатли, бадиий, мусиқий, илмий-оммабоп, манзарали, тарихий бўлади. Тўлиқ ва қисқаметражли фильмлар ишланади. Катта кинодан кўп қисмли телевизион фильм ва телесериаллар яратиши б-н фарқланади (яна қ. *Ўзбектелефильм*).

ТЕЛЕФОН (*теле...* ва фон) — 1) электр сигналларини товуш сигналларига айлантириб берадиган электр-акустик асбоб. Электромагнитли, электродинамик ва пьезоэлектр хилларга бўлинади. Электромагнитли Т. энг кенг тарқалган. Унинг асосий элементлари доимий магнит, чулғамли қутблар ва мембранадан иборат. Абонент «телефон қилганида» Т. сигналининг ўзгарувчан электр токи таъсирида мембрана тебраниб, товуш ҳосил қилади. Т. *телефон аппарати,* турли радиотехника асбоблари ва б. қурилмаларда ишлатилади; 2) телефон аппаратининг қисқа номи; 3) *телефон алоқа*нинг қисқа номи.



Телефон: *1* — корпус; *2* — тешик-тешикли қопқоқ; *3* — мембрана; *4* — электромагнит чулғами; *5* — доимий магнит.

ТЕЛЕФОН-АВТОМАТ — қ. *Таксофон.*

ТЕЛЕФОН АЛОҚА — *телефон аппарати* ёрдамида абонентлар ўртасида товушли алоқа боғлашга имкон берадиган электр алоқа воситаси. *Телефон тармоқлари* орқали амалга оширилади, амалда исталган масофа орасида, ер юзидаги исталган жой ўртасида товушли алоқа ўрнатишга имкон беради. Шотланд ихтирочиси А. Г. Белл 1876 й.да биринчи электр-акустик қурилма — *телефон* ихтиро қилганидан ҳамда АҚШ (Нью-Хейвен) да 1878 й.да биринчи телефон ст-я қурилганидан бери Т.а. бошланган. Ўша йили инглиз физиги Д. Э. Юз кўмир ўзакли *микрофон* яратди. Америкалик ихтирочи Т. А. Эдисон (1847—1931) кўп йиллар мобайнида Т. а.ни такомиллаштиришга доир ишлар олиб борди. Биринчи оддий АТС лойиҳасини рус ихтирочиси К. Мосцицкий 1887 й.да таклиф қилди. Мураккаб АТС лойиҳасини 1893 й.да рус олими М. Ф. Фрейденберг ишлаб чиқди. Биринчи халқаро телефон линияси (Москва — Петербург) 1908 й.да очилди, 1939 й.да дунёда энг узун кўп каррали Т. а. линияси (Москва — Хабаровск) ишга тушди. Одимлаб қидиргичли биринчи АТС 1947 й., координат улагичли АТС 1960 й. жорий қилинди. 20-а. 60-й.ларида квазиэлектрон АТС, 70-й.ларидан бошлаб электрон АТС амалда қўллана бошланди. Ўзбекистонда (Тошкентда) Т. а. 1887 й. ишлай бошлаган, 1914 й. Тошкент ш. телефон тармоғи ишга тушган. Республикада дастлабки телефон ст-ялар 1929 й. қурилган, биринчи АТС 1932 й. ишга туширилган, декада-одимли тизимдаги АТС 1956 й. қурилган. Координат АТС 1974 й. пайдо бўлган. Дастлабки шаҳарлараро Т. а. Тошкент — Самарқанд, Самарқанд — Қўқон, Тошкент — Пискент, Тошкент — Тўйтепа линиясида 1924 й. очилган. 20-а. 60-й.ларидан ҳаво алоқа линиялари аста-секин ер ости кабелларига ўтказилди, шаҳарлараро Т.а. учун кабель линиялари б-н бир қаторда радиореледан, 80-й.лардан алоқа йўлдошларидан фойдалана бошланди. Тошкентда дастлабки телефон-автоматлар (таксофонлар) 1935 й.дан ўрнатила бошланди, бирин-кетин бошқа йирик шаҳарларда ҳам расм бўлди. 20-а. 90-й.ларидан рақамли ва уяли телефон тизими пайдо бўлди. Ҳозир республика ва жаҳоннинг барча шаҳарлари б-н алоқа ўрнатишга имкон берадиган халқаро телефон-автоматлар мавжуд. Республикамиздаги барча шаҳарлар орасида ва халқаро Т. а. йўлга қўйилган. Республикада Т.а.га доир барча ишлар «Ўзбектелеком» АК тармоқлари орқали амалга оширилади.

Т.а.нинг умумий фойдаланиладиган маҳаллий, шаҳарлараро ва халқаро турлари бор. Маҳаллий Т.а. идораларо ва ички (корхоналардаги, мас., диспетчерлик алоқаси), ҳаракатдаги объектлар б-н (мас., космик алоқа, поездлардаги алоқа, радиотелефон алоқа ва б.) ва махсус (мас., сув ости кемалари б-н алоқа) турларга бўлинади. Товушни кодланган тарзда узатса бўладиган (қ. *Вокодер*), халқаро алоқа кабеллари тармоғи, зич алоқа линияси аппаратлари ва б. мавжуд. Уяли ва рақамли Т.а. борган сари кенг расм бўлиб бормоқда (2004).

ТЕЛЕФОН АППАРАТИ — абонентларнинг гаплашиши учун мўлжалланган электр-акустик аппарати; *телефон тармоқлари*нинг охирги абонент қурилмаси, Амалда қўлланилган биринчи узатиш-қабул қилиш қурилмасини 1876 й.да шотланд ихтирочиси А. Г. Белл ихтиро қилган. Кейинчалик турли мамлакатларнинг ихтирочи ва олимлари уни такомиллаштирган. Т.а.



Телефон аппаратлари: *1* — рақам тергичи тугмачали, автоматик жавоб берувчи; *2* — рақам тергичи тугмачали (автоматик); *3* — рақам тергичи дискли.

гаплашиладиган қисм (*телефон* ва *микрофон*, булар умумий корпус, яъни трубкага бирлаштирилади), абонент-чақирувчи қисм (дискли ёки тугмачали рақам тергич, яъни сигнал қўнғироғи) ва коммутация қурилмаси (аппаратнинг чақирувчи қисмини гаплашиш қисмига улайди)дан иборат. Т.а.ларнинг ҳаммаси механо-автоматик режимда ишлайди (яъни рақам териш механик, абонентларни улаш автоматик тарзда амалга ошади). Абонентларга «ўзи» жавоб берадиган, уларнинг телефон рақамларини магнит хотирага қайд қиладиган авторақам тергичли автомат Т.алар ҳам мавжуд.

Микрофон занжирини ўзгармас ток б-н таъминлаш усулига кўра, маҳаллий батареяли ва марказий батареяли (телефон ст-янинг марказий батареясига уланган) Т. а. фарқланади. Оддий Т. а.лардан ташқари, шахталарда ишлатиладиган (портлаш хавфи йўқ), диспетчерлик, таксофон (автомат-телефон)лар, *уяли телефон* ва бошқа Т.а.лар ҳам бор. Бошқариш пульти ва телевизион блоки бўлган Т. а. видеотелефон деб аталади. Бунда абонентлар бир-бирини кўриб туради, расм, фотосурат, матн ва б.ни кўриш мумкин бўлади.

ТЕЛЕФОН КОММУТАТОРИ — телефон ст-ясида абонентларни кўлда улаб-узиш (коммутация) учун мўлжалланган қурилма. Линия (абонент) комплектлари, шнур жуфтлари асбоблари ва телефончиларнинг иш ўрнидаги асбоблардан иборат. Т.к.нинг линия комплектларига телефон линияларини улаш уялари, чақирув клапанлари ёки сигнал лампалари киради. Булар абонентдан чақирувни қабул қилиш ва унга зарур линияни ажратиш учун хизмат қилади. Шнур жуфтлари асбобларига сўровчақирув калити, шнурли штепселлар, гаплашувни тугатиш клапани ёки лампаси киради. Булар абонентни бошқа абонентга улаш ва гаплашиш тугаганлиги тўғрисида сигнал олишга имконберади. Иш ўрни асбобларига микрофонлар, телефонлар, телефон индукторлари ва б. киради. Булар телефончининг абонент б-н гаплашиши ва бошқа абонентга чақирув юборишига имкон беради. Т.к.нинг маҳаллий батарея, марказий батарея б-н ишлайдиган ва аралаш турлари бор. Т.к. асосан кичик телефон ст-яларда қўлланади, йирик ст-яларда абонентларни улаш-узишга доир амаллар автоматлаштирилган.

ТЕЛЕФОН СТАНЦИЯСИ — алоқа каналларини коммутация қилиш (узиб-улаш) учун мўлжалланган техника воситалари мажмуи; *телефон тармоқлари*нинг бир қисми. Телефон каналлари (абонент ва алоқа линиялари)ни маълум вақтга улайди ва узади; бу мақсадда алоқа йўналиши бўйича телефон ахборотлари оқимини бирлаштиради ва тақсимлайди. Т.с. қўлда (РТС) ва автоматик (АТС) коммутациялайдиган хилларга бўлинади. РТС телефон коммутаторлик б-н жиҳозланади; каналлар оператор-телефончи орқали коммутацияланади. АТС излагичлар ёки координат улагичлар, телефон релеси ва б. ёрдамида автоматик тарзда ишлайди. Коммутация қурилмалари турига қараб, АТС машинали ва декада қадамли, координатали, квазиэлектрон, электрон хилларга бўлинади.

АТС таркибига: коммутация тизими ва бошқариш қурилмаси; телефон алоқаси линиясини коммутация тизимига улайдиган киритиш қурилмалари; электр б-н таъминлаш қурилмалари; ёрдамчи қурилмалар (шамоллатиш, иситиш ва б.) киради. Коммутация тизими (КТ) ва бошқариш қурилмаси (БҚ) автомат залига ўрнатилади. АТС нинг кириш ва чиқишлари КТ орқали БҚ ёрдамида уланади. Кўпгина АТС тизимларида кириш б-н чиқишлар босқичма-босқич уланади. Ҳар қайси босқичнинг ўз БҚ бўлиб, у излаш босқичи дейилади. Мас., декада қадамли АТС да дастлабки босқич бир неча гуруҳ босқичларига ва линия излаш босқичларига эга. Электр б-н таъминлаш қурилмалари тўғрилагичлар, аккумулятор батареялари, автокоммутация батареялари, электр ст-ялар ва б. комплектлардан иборат. Ҳозир Т.с. да асосан квази-электрон, электрон, уяли ва рақамли усуллар қўлланилади. Ўзбекистонда Тошкент (Тошкент телеграф-телефон ст-яси) ва Нукус шаҳарларида, барча вилоятлар марказларида ва айрим туманларда Т.с.лари мавжуд. Уларнинг фаолиятини «Ўзбектелеком» акциядорлик компанияси бошқариб туради.

ТЕЛЕФОН ТАРМОҚЛАРИ — телефон алоқа ўрнатиш учун мўлжалланган техник иншоотлар ва жиҳозлар мажмуи. Унга *алоқа узели,* телефон ст-ялари, алоқа линиялари ва абонент қурилмалари киради. Т. т. маҳаллий (қишлоқ ва шаҳар тармоқлари), ҳудудий, шаҳарлараро ва халқаро хилларга бўлинади. Қишлоқ Т. т.да охирги телефон ст-ялари ўзаро узел ст-яси орқали, узел ст-ялари эса марказий ст-я орқали уланади, марказий ст-я шаҳарлараро автоматик телефон ст-яга уланади. Шаҳар Т. т. туманлаштирилмаган (агар шаҳарда битта ст-я бўлса) ва туманлаштирилган (бир неча ст-я бўлса) бўлади. Шаҳарлараро Т.т. шаҳарлараро автомат телефон ст-ялари (ШАТС), автомат коммутация узеллари (АКУ), уларни ўзаро бириктирувчи алоқа линиялари тўпламидан иборат. АКУ шаҳарлараро канапларни транзит (тўғридан-тўғри) улайди. Халқаро Т.т. халқарор ШАТС, автомат транзит узеллари ва алоқа ҳамда қитъалараро линияларидан иборат. Т.т. телефон ст-ялари ва узеллари иши автоматлаштирилган, автомат телефон ст-я ва АКУ лар татбиқ этилган. Ўзбекистонда Т. т. фаолияти «Ўзбектелеком» АК томонидан тартибга солиб турилади.

ТЕЛЕФОНИЯ — *телефон алоқа*га доир омилларни ўрганиш ва бундай алоқани амалга ошириш учун мўлжаланган аппаратларни ишлаб чиқиш б-н шуғулланувчи фан ва техника соҳаси. Илмий-техник фан сифатида Т. товуш майдони хоссаларини ўрганиш; товуш ўзгартиргичлар ва телефон аппаратларини ҳисоблаш ва лойиҳалаш; кўп каналли телефон алоқа техника воситаларини ишлаб чиқиш; телефон аппаратлари ва телефон алоқа трактлари орқали узатилаётган товуш сифатини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш; телефон ст-яларининг *коммутация* ва бошқариш аппаратларини ҳисоблаш ва лойиҳалаш; телефон тармоқларини лойиҳалаш; коммутация аппаратурасининг ишини назорат қилиш ва ишончлиги (пухталиги) ни ошириш усулларини ишлаб чиқиш ва б. масалалар б-н шуғулланади. Т.нинг асосий вазифаларидан бири телефон алоқанинг янги замонавий тизимлари ва аппаратларини ишлаб чиқиш ва амалда жорий қилишдан иборат. Бунда электроника ва электрон техника ютуқларидан фойдаланилади. Телеграф алоқанинг янги замонавий самарадор техникавий воситалари — квазиэлектрон ва электрон коммутация воситалари, уяли ва рақамли, ўзи жавоб берувчи ва қайд қилувчи телефон аппаратларини яратишда Т. муҳим аҳамият касб этади.

ТЕЛЕФОНОГРАММА — телефон орқали етказиладиган ва қабул қилинадиган шошилинч расмий хабар. Т. буйруқ, фармойиш, илтимос каби мазмунда бўлиши мумкин. Телефон воситасида бўладиган бундай мулоқот расмий ҳужжат сифатида қабул қилинади ва иш қоғозларининг бир тури ҳисобланади.

ТЕЛЕЦ, Олтинкўл — Олтойнинг шим.-шарқидаги кўл. РФ Олтой ўлкасида, 436 м баландликда. Майд. 325 км². Энг чуқур жойи 235 м. Уз. 77,7 км, эни 5,2 км гача. Қирғоқлари метаморфик сланецлар ва гранитлардан тузилган, тик, бал. 800—2400 м. Кўл туби текис, кулранг лойқа б-н қопланган. Кўлга 70 тача дарё қуйилиб, Бия дарёси оқиб чиқади. Сувнинг т-раси ёзда 17—18° (жан.да айрим вақтда 24° гача). Кўл баъзан музлайди. Соҳилида Артибош, Ёғоч, Яйлов (Олтой қўриқхонасининг маркази) шаҳарчалари жойлашган. Туризм марказларидан.

ТЕЛЕЎЛЧОВ — қ. *Телеметрия.*

ТЕЛИШЕВСКИЙ Исидор Абрамович (1910.16.12 — Тошкент — 1976.22.2) — дерматовенеролог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1974), тиббиёт фанлари д-ри (1966), проф. (1967). ТошТИ ни тугатган (1935). Ўзбекистонда тери ва таносил касалликлари и.т. институтида кичик (1935—37) ва катта (1937—43) илмий ходим, директор (1943—47), Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти тери ва таносил касалликлари кафедраси доценти (1947—66), 1966 й.дан мудири ва проф. Илмий ишлари *дерматозлар*ни даволашга оид. Тери касалликларини Чортоқ минерал суви б-н даволаш устида тадқиқот ишлари олиб борган.

ТЕЛЛЕР (Teller) Эдвард (1908.15.1, Будапешт — 2003.10.9, Калифорния штати, АҚШ) — америкалик физик, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1948 й.дан). Венгрияда туғилган, Германия, Дания, Буюк Британияда ўқиган ва ишлаган. 1935 й.дан АҚШ да. Вашингтон ун-ти (1935—41), Чикаго ун-ти (1946—52), Калифорния ун-ти проф. (1953—75). Илмий ишлари квант механика, ядро физикаси, термоядро реакциялар, элементар зарралар физикаси, космик нурлар физикаси ва б.га оид. АҚШ атом бомбасини яратишда иштирок этган (1941—53), унинг бевосита раҳбарлиги остида водород бомбаси яратилган. Космология ва юлдузларнинг ички тузилиши, космик нурларнинг пайдо бўлиши муаммоси ва б. б-н ҳам шуғулланган.

ТЕЛЛУР (Tellurium), Te — Менделеев даврий системасининг VI гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 52; ат. м. 127,60. Т. 8 та барқарор (масса сонлари 120, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130 бўлган) изотоплдан иборат. Булардан ^{128}Te (31,79%) ва ^{130}Te (34,48%) кенг тарқалган. Унинг бир неча сунъий радиоактив изотопи олинган. Улардан ^{127}Te ва ^{129}Te нишонли атомлар ҳолида ишлатилади.

Т. ни дастлаб 1782 й.да венгриялик кон муҳандиси Ф. Мюллер фон Рейхштейн олтинли рудани текшириш натижасида кашф этган. Немис олими М. Клапрот 1798 й.да Мюллер кашфиётининг тўғрилигини тасдиқлади ва янги элементга Ерни шарафлаб «Теллур» (лот. tellus — Ер) номини берди. Т. тарқоқ элемент. Ер пўстининг масса жиҳатидан ~$1\cdot10^{-7}$% ини ташкил этади. Т. табиатда оғир металларнинг сульфидли рудалари таркибида ва мустақил минераллари — калаверит $AuTe_2$, креннерит $(Au, Ag)Te_2$, гессит Ag_2Te, тетрадимит Bi_2Te_2S, теллур висмутит Bi_2Te_3 ва б. ҳолида учрайди.

Т. оқиш-кулранг, металлдай ялтироқ, мўрт кристалл модда; зичлиги 6,25 г/см³, суюқланиш т-раси 450°, қайнаш т-раси 990°. Т. ярим ўтказгич хоссасига эга. Одатдаги шароитда Т.га ҳаво ҳам, кислород ҳам таъсир этмайди; лекин Т. кислородда қиздирилганда зангори тусда ёниб, TeO_2 га айланади. Т. —2, +4 ва +6 валентли. Т. б-н галогенлар орасида одатдаги шароитда (йод б-н сув иштирокида) бириқиш реакцияси боради. Т. қиздирилганида металлар б-н реакцияга киришиб, *теллуридлар* ҳосил бўлади. 100—160° да сув б-н реакцияга киришиб, водород ва TeO_2 ҳосил қилади. Водород б-н бевосита бирикмайди; унинг гидриди H_2Te рух теллуридга кислота таъсир этишидан ҳосил бўлади. Концентрланган сульфат кислота Т. б-н $TeSO_3$ таркибли (90° да парчаланадиган) модда ҳосил қилади. Т. ишқорларда секин, зар сувида яхши эрийди. TeO_2 — теллурит кислота ангидриди, TeO_3 эса теллурат кислота ангидридидир. Т.нинг органик бирикмалари ҳам маълум. Т. ва унинг бирикмалари (айниқса, H_2Te) ниҳоятда заҳарли. Т. металл сульфидларни қайта ишлашда ва электролиз йўли б-н олтин, кумуш, мис олишда «анод балчиқ» таркибида ёнаки маҳсулот сифатида ҳосил бўлади. Таркибида Т. ва селен бўлган рудаларни қайта ишлаш йўли б-н Т. ва селеннинг эрувчан бирикмалари ҳосил қилинади. Эритма орқали сульфит ангидрид SO_2 утказилса, селен ва Т. чўкмага тушади. Ҳосил қилинган эркин Т.дан қайта суюқлантириш, вакуумда ҳайдаш ёки зоналар бўйлаб суюқлантириш йўли б-н соф Т. олинади.

Т. селенга нисбатан кам ишлатилади. Саноатда олинадиган Т.нинг асосий қисми теллуридлар синтез қилиш ва ярим ўтказгичлар учун сарфланади. Т.ли материаллардан микроэлектроника учун керакли ярим ўтказгич пардалар тайёрланади. Висмут ва сурма теллуридлар термоэлектр генераторлар учун зарурий материаллардир. Кадмий теллурид (CdTe) қуёш батареялари, лазерлари, радиоактив нурланиш ҳисоблагичлари тайёрлашда қўлланади. Т.нинг ўзи резина ва шиша саноатида ишлатилади. Металлургияда механик хоссаларни яхшиловчи легирловчи қўшимча сифатида (асосан, қўрғошинга) қўлланади. Натрий ва калий теллуритлардан микробиологияда ва дифтерия диагностикасида бўёқ модда сифатида фойдаланилади. Т. ўсимлик ва ҳайвон тўқималарида доим бўлади, лекин унинг биологик роли тўлиқ ўрганилмаган. Одам бир кечакундузда овқат ва сув орқали 0,6 мг га яқин Т. олади. Ўсимликлар учун ўртача, сут эмизувчилар учун жуда заҳарли. Т. и.ч. да ундан заҳарланиш мумкин. Т.дан заҳарланганда титроқ босади, бош оғрийди, дармонсизланади, томир уриши сусаяди, иштаҳа йўқолади, кўнгил айнийди, тил қорояди, нафас сиқилади, соч тўкилади. Касбий заҳарланишга қарши курашиш тадбирлари — меҳнат гигиенаси қоидаларига риоя қилиш, терини ҳимоя қилиш воситаларидан фойдаланиш.

ТЕЛЛУР ЧИЗИҚЛАРИ — нурланишнинг Ер атмосферасидаги газлар томонидан ютилиши натижасида космик нурланиш манбаи спектрида ҳосил бўладиган спектрал чизиқлар. Т. ч.ни асосан, N_2, O_2, O_3, H_2O молекулалари ҳосил қилади. Спектрнинг ультрабинафша қисмида азот ва кислороднинг энг кучли Т.ч. жойлашган. Шунинг учун Т.ч. спектрнинг бу қисми ($\lambda<1800$ Å) да Ер атмосферасини ачагина хира қилиб қўяди. Спектрнинг инфрақизил қисмида сув буғининг Т. ч. жойлашган, улар космик нурланишни қисман ўтказади. Т.ч.ни биринчи марта шотланд физиги Д. Брюстер (Brewster) Қуёш спектрини кузатиб қайд қилган (1832).

ТЕЛЛУРИДЛАР — теллурнинг электр мусбат элементлар, асосан, металлар б-н ҳосил қилган бирикмалари, теллурид кислота H_2Te тузлари. Т. *сульфидлар* ва селенидларга ўхшаш бўлиб, тузилиши ва хоссалари жиҳатидан уларга яқин. Т. компонентларини инерт муҳитда бевосита эритиб ва б. усулларда олинади. Т. телевизор трубкалари, дозиметрлар, нурланиш ҳисоблагичлари, магнит асбоблари, термогенераторлар ва б. да ишлатилади.

Табиий Т. — минераллар; теллурнинг оғир металлар (Bi, Au, Ag, Pd, Cu, Sb, Pt ва б.) б-н ҳосил қилган табиий бирикмалари. Табиий Т. мураккаб, ностехеометрик таркибли. Металлдек ялтироқ, электр ўтказувчан; қаттиқлиги 2—3, зичлиги 6—7 г/см².

Табиий Т.нинг 40 га яқин тури маълум. Асосий минераллари: алтаит, теллуровисмутит, тетрадимит, калаверит, гессит, мончеит, котульскит, меренскит. Табиий Т. колчедан, мисникель, мис-молибден, полиметалл конларида учрайди. Табиий Т.дан асл металлар (Au, Ag, Pt, Pd) ва теллур ажратиб олинади.

ТЕЛЛУРИЙ (лот. tellus — Ер) — Ернинг Қуёш атрофидаги йиллик ҳаракати ва ўз ўқи атрофидаги суткалик айланишини намойиш этувчи ўқув асбоби. Т.да Ерни ифодаловчи кичкироқ шарча бўлиб, у Қуёшни ифодаловчи каттароқ шарча атрофида, яъни ёруглик манбаи (мас., рефлекторли лампочка) атрофида айланади. Т.да баъзан Ер атрофида айланувчи ва Ойни ифодаловчи жуда кичик шарча бўлиб, бу шарчалар ёрдамида Ер, Қуёш ва Ойнинг ҳаракати намойиш этилади.

ТЕЛЛЬ (Tell) Вильгельм — Швейцария халқи афсоналари қаҳрамони; швейцарияликларнинг *габсбургларга* қарши 14-а.даги кураши акс этган. Т. камондан бехато отувчи моҳир мерган бўлган. У. Геслер (габсбурглар амалдори) Т.ни кенжа ўғлининг бошига қўйилган олмани камон ўқи б-н уриб туширишга мажбур қилган. Т. бу ишни уддалагач, Геслерни ўлдирган, бу эса халқ қўзғолони кўтарилишига сабаб бўлиб хизмат қилган. Ф. *Шиллер*нинг шу номли драмаси Т. ҳақидаги афсона асосида яратилган.

ТЕЛОМЕРЛАНИШ (рус. тело — тана ва юн. meros — қисм, улуш) — тўйинмаган бирикмалар (мономерлар) б-н реакция занжирини узатувчи (телоген) моддалар ўртасидаги занжир реакция. Т. натижасида мол. м. турлича бўлган маҳсулотлар аралашмаси (теломерлар) юзага келади. Бу маҳсулотларнинг молекулалари мономерлар молекуласи ва чекка гуруҳдан тузилган.

Т. қуйидаги схема кўринишидадир:

$$AB + nM \xrightarrow{\text{инициатор}} A(-M-)nB$$

телоген — мономер — теломерлар

Т.ни нур, радикаллар, ионлар б-н инициралаш мумкин. Инициралаш усулига кўра, ионли ва радикалли Т. фарқланади. Радикалли Т. анча кенг ўрганилган.

Этиленнинг углерод (IV) - хлорид б-н Т.и радикалли Т.га мисол бўла олади. Инициатор парчаланиб, радикал (R°) ларни, улар углерод (IV) - хлорид молекулалари б-н реакцияга киришиб, трихлорметил радикалини ҳосил қилади: $R^\circ+CCl_4 \rightarrow RCl+CCl^\circ_3$.

Радикалли Т.ни инициралаш мақсадида ацитил ва алкил пероксидлар, ёғ қаторининг азобирикмалари, металл органик бирикмалар ва ультрабинафша нурлар ишлатилади. Сўнгги вақтда оксидланиш-қайтарилиш системалари, металлар карбониллари, γ-нур, термик инициралаш қўлланади. Т.да мономерлар сифатида турли тўйинмаган бирикмалар иштирок этиши мумкин. Т. реакциясидан фойдаланиб энант толаси, лок-бўёқлар ва б. ноёб бирикмалар олинган. Сирка кислота б-н этиленнинг радикалли Т. жараёнида илк бор водород атомининг 1,5 - миграцияси орқали эркин радикалларнинг қайта тақсимланиши кашф қилинган.

ТЕЛПАК — эркакларнинг иссиқ (мўйнали) бош кийими; юмалоқ тепа ва мўйнали жиякдан тузилган. Тери чарм улги ёрдамида бичилади. Тепа қисми калта тукли мўйна (асосан, қоракўл)дан, жияги қундуз мўйнасидан тикилади; астарига узун тукли (қўй ёки тулки) мўйна ишлатилади. Тошкент — Фарғона минтақасида тепа қисми 4 бўлак қилиб бичилади, улар ўзаро улаб тикилганда, қобиргалар ҳосил қилади. Баъзи Т.ларда тепа қисмига бахмал, жиягига узун тукли (тулки, сувсар) мўйна ишлатилади, баъзилари мато (мовут)дан тикилиб, қайтармасига қўй мўйнасидан фойдаланилади; баъзан фақат ичига мўйна қопланиб, мўйнали жияксиз Т. тайёрланади. Хоразмда чўгирма, баъзи жойларда қад. бош кийими сифатида бўрк деб ҳам аталади.

ТЕЛУГУ (андҳра) — Ҳиндистондаги халқ, Андҳра-Прадеш штатининг асосий аҳолиси. Шунингдек, Тамилнад ва Карнатака штатларида ҳам яшайдилар. 74,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Телугу тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, ҳиндуизмга эътиқод қиладилар, бир қисми сунний мусулмонлар. Т. деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик б-н шуғулланади.

ТЕЛУГУ АДАБИЁТИ — телугу (андҳра) халқининг адабиёти. Телугу тили 1-минг йилликларда шакллана бошлаган. Биринчи ёзма ёдгорликлар тошларга ўйиб ёзилган «шасана» ёзувла-

ридир. Телугу тилидаги энг қад. ёзув 575 й.га оид. 7—8-а.ларга тегишли ёзувлар жуда кам сақланган. Шасана ёзувларидаги биринчи шеърий асар 9-а., телугу тилидаги биринчи шеър эса 849 й. га тааллуқли. Падма (10-а.) телугуда «Жинендра ҳақида парана» номли ўз устози ҳақида асар яратган. *«Маҳабҳарата»*нинг Нанная Бҳатта (11-а.) томонидан телугу тилига таржима қилинган нусхаси — «Андҳра Маҳабҳарата» Т.а.нинг илк намунасидир. Сарвалева эса жайнизм ғояси б-н суғорилган 2 та: «Ади пуранам» («Азалият ҳақида достон») ҳамда «Виратаму» («Вират ҳақида асар») достонларини ёзган. Павулуру Малланинг «Павулуганитама» («Математика», 12-а.) трактати бир неча минг шеърий мисралардан иборат. Шу даврда «лакшанагрантхаму» — «шеърият ҳақида трактат»лар (Маллая Речана — «Кавижанашраяму»си, Гокарна Деванинг трактатлари) яратилди. 12-а. Т.а.да Палкурика Сомнаҳта (13-а.)нинг «Анубҳавасарам» («Билиш илми асослари»), «Басава паранам» («Басава ҳақида қисса») ҳамда «Пандитаралҳья — чаритаму» («Авлиё пандит ҳақида қисса») қаҳрамонлик достонлари пайдо бўлди. 14—15-а.ларда телугу тилида кўпгина санскрит асарларининг — пуранлар, математикага оид асарлар, шеърий асарлар, эртак ва масалларнинг таржималари яратилди. 16-а. шоир ва ёзувчиларидан Шринатҳ, Баммер Потана, Кришнадев Рай, Аласани Педдана телугу шеъриятининг ривожига катта ҳисса қўшганлар. 18-а. шеърияти бҳакт-шоир Вемана шатакамулари б-н машҳур.

19—20-а.ларда публицистика ривожланди, янги адабий жанр ва шакллар пайдо бўлди. Т.а.даги маърифатпарварлик ғоялари асосчиси Кандукури Вирешалингам (1848—1919)нинг юмористик асарлари ва «Ражашекҳара ҳаёти» каби романлари ижтимоий-маиший мавзудаги дастлабки асарлардир. 20-а.да романтик шеърият гуллаб яшнади (Г. Аппарао, Р. Суббарао, Д. Кришнашастри), 20-а. 1-ярми адабиётида миллий мустақиллик учун кураш ғоялари (В. Бҳаскараро, В. Сатьянараяна) акс эттирилди. Кейинги даврда Т.а.да гуманизм, реализм ғоясидаги турли ижтимоий мавзудаги романлар, ҳикоялар, новеллалар, фалсафий мавзудаги шеърлар яратилмоқда (Р. Вишванатҳа Шастри, К. Кумар, П. Паламаразу, Р. Редди, М. Рао, Суббароа, Сомасундар ва б.).

Ад.: Гуров Н., Петруничева З., Литература телугу, М., 1967.

Тамара Ҳўжаева, Улфатхон Муҳибова.

ТЕЛУГУ (АНДҲРА) ТИЛИ — дравид тилларидан бири. Ҳиндистоннинг *Андҳра-Прадеш* штатининг расмий тили, қўшни штатлар, шунингдек, Шри-Ланка, ЖАР, Мьянма, Малайзия, Сингапур ва б. жойларда тарқалган. Ҳаммаси бўлиб 75 млн. дан ортиқ (1996) киши сўзлашади. Т.т. лаҳжалари 4 гуруҳга бўлинади: шим.-шарқий, марказий, шим.-ғарбий ва жанубий. Улар ўртасидаги фонетик ва морфологик тафовутлар унча катта эмас. Т.т.да грамматик жиҳатдан ўзига хос ҳодисалар мавжуд: 1- ва 2- шахс кишилик олмошларининг махсус шакллари, тусланишли ва тусланишсиз феълларнинг айрим кўрсаткичлари. Энг қад. ёдгорликлари 525—600 й. ларга мансуб. Адабий тил 14—17-а.ларга келиб шаклланган ҳамда унга санскрит ва пракрит тиллари кучли таъсир ўтказган. 19-а. бошида Т. т.нинг адабий шакли оғзаки тилдан жиддий фарқ қилиб қолди 19-а. охиридан оғзаки сўзлашув тилига яқин янги адабий тил учун ҳаракат бошланди. Ёзуви браҳмининг жан. шаклидан келиб чиққан.

Ад.: Петруничева З. Н., Язык телугу, М., 1960.

ТЕЛЬ-АВИВ — Исроилнинг бош шаҳри ва маданий маркази. Катталиги бўйича Қуддус ш.дан кейин 2-ўринда. Иқлими субтропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 12°, июлники 25°. Йиллик ёғин 600 мм. Аҳолиси 364,3 минг киши (2003, шаҳар атрофи б-н 1,14 млн. киши). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Ўрта денгиз бўйидаги порт, четга олмос, тўқимачилик буюмлари, кийим-кечак, электроника ва диний буюмлар чиқарилади.

Т.-А.га 1909 й.да Европадан келган яҳудий иммигрантлар томонидан Яффа ш.дан шимолроқда асос солинган. 1948—50 й.ларда мамлакат пойтахти бўлган. Пойтахт Қуддусга кўчирилган бўлса-да, кўпгина ҳукумат муассасалари, хусусан, Мудофаа вазирлиги ҳам Т.-А.да.

Т.-А. — мамлакатнинг молия ва саноат маркази. Исроилдаги ягона фонд биржаси ва унинг банклари ҳамда суғурта компаниялари, мамлакат саноат корхоналарнинг 50% Т.-А.да жойлашган. Саноатининг етакчи тармоқлари:



Тель-Авив шаҳрининг соҳил қисми.

металлсозлик, тўқимачилик, электроника. Шунингдек, машинасозлик, кимё, фармацевтика, озиқ-овқат, полиграфия, кўн-пойабзал саноатлари ҳам ривожланган. Қурилиш материаллари, мебель ишлаб чиқарилади. Олмосга сайқал бериш корхоналари мавжуд. Ҳунармандчиликда диний буюмлар тайёрланади. 2 ун-т, Исроил давлат филармонияси, музейлар, театрлар, кутубхоналар ва илмий жамиятлар бор. Туризм ривожланган.

ТЕЛЬФЕР (*теле...* ва phero — ташиман сўзларидан) — юк кўтариш қурилмаси; чиғир ва дастаки ёки электр юритмали юриш қисмларидан иборат. Бир рельсли осма йўлда ҳаракатланади; 1 — 5 т гача юк кўтаради. Цех ичларида юк кўтариш қурилмаси сифатида ишлатилади (яна қ. *Таль*).

ТЕЛЬШЯЙ — Литвадаги шаҳар. Мастис кўлининг шим. соҳилида жойлашган. Кретинга — Шяуляй йўналишидаги т.й. станцияси. Аҳолиси 34 минг киши (1995). «Мастис» трикотаж и.ч. бирлашмаси, ҳисоблаш машиналари, ёғ-мой з-длари бор. Қурилиш материаллари, мева-сабзавот консервалари ишлаб чиқарилади. Ўлкашунослик музейи мавжуд. Шаҳар 15-а.дан маълум. (351-б.даги суратга қ.).

ТЕМБР (франц. timbre) — товуш сифати, туси, «бўёғи»; мусиқий товушнинг хусусий белгиларидан бири. Т. туфайли бир баландлик ва бир хил *динамика*даги товушларни фарқлаш мумкин. Т. садоланувчи жисмининг материали, товуш ҳосил қилиш усули, тебраниш хусусиятлари, товуш юзага келувчи ва тарқалувчи муҳит ва б.га боғлиқ бўлиб, *обертон*ларнинг сони ва жадаллиги б-н аниқланади. Нутқда Т. орқали унли товушлар ажратилади. Нутқ *интонация*сида Т. ёрдамида турли ҳиссиётлар (хурсандчилик, ғамгинлик, норозилик, қўрқув каби) ўз ифодасини топади.

ТЕМЗА — Буюк Британиядаги энг катта дарё. Уз. 334 км, ҳавзасининг майд. 15,3 минг км². Котсуолд қирларидан бошланиб, Лондон ҳавзасидан оқади ва кенг эстуарий ҳосил қилиб Шим. денгизга қуйилади. Ўртача сув сарфи қуйи қисмида 260 м³/сек. Қишда тўлиб оқади. Денгиз суви кўтарилганда Т.нинг сув сатҳи Лондон ш. ёнида 6,5 м гача кўтарилади. Кема қатнайди, Лондон ш.гача денгиз кемалари ҳам кира олади. Т. буйида Оксфорд, Лондон (дарё ва унинг эстуарийси бўйлаб 60 км масофага чўзилган) ш.лари жойлашган. Т. каналлар орқали Бристоль қўлтиғи, Ирландия денгизи ва мамлакатнинг марказий қисмидаги саноат марказлари б-н боғланган.

ТЕМИН (Temin) Хоуард Мартин (1934.10.12, Филадельфия) — америкалик вирусолог. АҚШ Миллий ФА ҳамда Санъат ва фанлар академияси аъзоси. Суортморе колледжини тугатган (1955). Калифорния технология институтида фалсафа д-ри (1959). Висконсин штатидаги Мадисон ун-тида онкология проф. (1969 й.дан).

Илмий изланишлари экспериментал эмбриология, ҳайвонлар вирусологиясига оид. РНКдан ДНКга ирсий маълумот ўтказиш *(транскрипция)*ни таъминловчи тескари транскриптаза ферментини кашф қилган (1970). Ҳужайра ирсий ашёсининг ўсма вируслари б-н таъсирлашувига боғлиқ кашфиёт, яъни провирус назарияси муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1975, Д. Балтимор ва Р. Дульбекко б-н ҳамкорликда).

ТЕМИР (лот. Ferrum), Fe — Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 26 ; ат. м. 55,847. Т. 4 та барқарор изотоп: ^{54}Fe(5,84%), ^{56}Fe(91,68%), ^{57}Fe(2,17%) ва ^{58}Fe(0,31%) дан иборат.



Тельшяй. Шаҳарнинг марказий қисми.

Т. қадимдан ишлатиб келинган. Инсон дастлаб метиорит темирини билган. Т.нинг қад. халқлар тилида аталиши бунга далилдир: қад. миср тилида «бенипет» — «осмон темири» маъносини билдиради; қад. юнонча sideros, лотинча sidus — юлдуз, осмон жисми б-н боғлайдилар. Мил. ав. 14-а.лардаги хеттлар ёзувида Т. ҳақида осмондан тушган металл деб эсланади. Роман тилларида Т.нинг румоча аталиш негизи сақланиб қолган (мас., франц. fer, итал. ferro).

Мил. ав. 2000-й.ларда Осиёнинг ғарбий қисмида Т.ни рудалардан олиш усули топилган; шундан кейин Т. Миср, Юнонистонда ҳам ишлатилади-ган бўлди; жез даврини темир даври эгаллай бошлади.

Т. табиатда энг кўп тарқалган элемент. Ер пўстида масса жиҳатидан 4,65% Т. бор. Т.нинг 300 дан ортиқ минераллари маълум бўлиб, улар Т. рудаларининг асосини ташкил этади. Т.нинг саноат учун аҳамиятли рудаларига магнетит (магнит темиртош) Fe_3O_4 (таркибида 72,4% Fe бор), гематит (қизил темиртош) Fe_2O_3(70% Fe), гётит (α-FeO(OH) ёки нит $Fe_2O_3 \cdot xH_2O$ (62% га яқин Fe), лепидокрокит γ-FeO(OH) ва гидрогётит (лимо-сидерит $FeCO_3$(48,2% Fe), илменит $FeTiO_3$ (36,8% Fe) ва б. киради. Табиий силикатлар таркибида ҳам Т. бор. Бундан ташқари, табиатда пирит FeS_2 ҳам учрайди. Планеталараро фазодан Ерга тушадиган метеоритлар таркибида 80—95% Fe ва 5—20% Ni бўлади.

Соф Т. оқ туслиялтироқ металл. Зичлиги 7,874 г/см³, суюқланиш т-раси 1535°, қайнаш т-раси 2750°. 4 шакл ўзгаришга эга (α-, β, γ- ва δ-Т.). Булардан α -Т. ҳажмий марказлашган куб шаклида кристалланади, зичлиги 7,87 г/см³, 769° га қадар барқарор, ферромагнит хоссага эга. Бу т-рада α-Т. ўзининг ферромагнитлигини йўқотиб, парамагнит хосса намоён қилади ва β-Т. га айланади, лекин бу вақтда унинг кристаллик тузилишида деярли ўзгариш бўлмайди. 917° да β-Т. γ-Т. га (зичлиги 7,59 г/см³, 1000°да) айланади. 1394° да полиморф ўзгариш содир бўлиб, γ-Т. δ-Т. га (зичлиги 7,41 г/см³) айланади; δ-Т 1535° да суюқланади. Суюқ Т.нинг зичлиги 7,024 г/см³ (1538° да), 6,962 г/см³ (1600°), 6,76 г/см³ (1800°). Т. электр токини яхши ўтказади. Т. одатдаги т-рада пассив, лекин нам ҳавода тез занглайди. Қиздирилганида деярли барча металлмаслар б-н реакцияга киришади. Т. суюлтирилган кислоталар б-н реакцияга киришиб, кислородсиз шароитда 2 валентли Т. тузларини ҳосил қилади; концентрланган HNO_3 ва H_2SO_4 да Т. пассивланади. Т. одатдаги шароитда ишқорларда эримайди. Т. ўз бирикмаларида +2, +3 валентли, лекин унинг —2, +4 ва +6 валентли маҳсулотлари ҳам маълум. Т. кўпгина комплекс бирикмалар ҳосил қилади. Мас., калий гексацианоферрат (II) — $K_4[Fe(CN)_6]$ — сариқ рангли кристалл модда (сариқ қон тузи). Бу туз эритмадаги Fe^{3+} ионини очишда қўлланади. Калий гексацианоферрат (III) — $K_3[Fe(CN)_6]$ — заҳарли қизғиш кристалл модда (қизил қон тузи) аналитик кимёда Fe^{2+} ионини очишда ишлатилади. Т. техникада, асосан, *чўян* ва *пўлат* ҳолида олинади. Таркибидаги углерод миқдорига кўра, Т. — юмшоқ Т. (<0,2%С), пўлат (0,2—1,7%С) ва чўян (1,7—5%С)га бўлинади. Техникада темир ва унинг рудалари қора металлар деб аталади. Техник соф Т. -электромагнитлар ўзаклари ва электр машиналари якорлари, аккумуляторлар пластиналари учун материалдир. Т. кукуни пайвандлашда, шунингдек, мисни цементациялашда ишлатилади. Т.нинг сунъий радиоактив изотоплари ^{55}Fe($T_{1/2}$=2,6 соат) ва ^{59}Fe ($T_{1/2}$= 45,6 сутка) — изотоп индикаторлар.

Т. замонавий техника учун энг зарур металлардан бири. Лекин соф Т. юмшоқ бўлгани учун оз ишлатилади. Т. бирикмалари саноат, қ.х. ва қурилиш ишларида кенг қўлланади.

Ҳайвон организмлари ва ўсимликларда ўрта ҳисобда 0,02% Т. бўлади. У қондаги гемоглобин таркибига киради, кислород алмашинуви ва оксидланиш жараёнларида иштирок этади. Ўзида кўпгина миқдорда Т. тўплайдиган организмлар (концентраторлар) ҳам бор (мас., темир бактериялар 17—20% гача Т. тўплайди). Ҳайвон ва ўсимликлар организмидаги Т. оқсиллар б-н боғланган бўлади. Ўсимликларда Т. етишмаса, ўсиши секинлашади ва хлорофилл ҳосил бўлиши камаяди, кўпайиб кетса ҳам зарар қилади, мас., шоли кам дон тугади. Одам ва ҳайвонлар Т.ни овқатдан олади (жигар, гўшт, тухум, дуккакли донлар, нон, ёрма,

лавлагида Т. айниқса кўп бўлади). Одам организми учун бир кеча-кундузда 60—100 мг Т. керак. Таркибида Т. бўлган дорилар (қайтарилган Т., Т. лактак, Т. глицерофосфат, Т. (II)- сульфат, Бло таблеткаси, феррамид, гемостимулин ва б.) Т. етишмайдиган касалликларда ҳамда қувват дори сифатида ишлатилади.

Темир бирикмалари. Т.нинг бир неча карбонили маълум. Пентакарбонил $Fe(CO)_5$ — сариқ рангли, учувчан, заҳарли суюқлик. Суюқланиш т-раси —20°, қайнаш т-раси 102,5°, зичлиги 1460 кг/м³; 60° да парчалана бошлайди. Органик эритувчиларда эрийди. 180—200° ва 16—20 МПа босим остида $Fe+5CO \rightarrow Fe(CO)_5$ реакцияси асосида олинади. $Fe_2(CO)_9$ — олтинсимон-сариқ кристаллар; парчаланиш т-раси 100°. Органик эритувчиларда оз эрийди. Ҳавода аста-секин оксидланади. Осонгина диссоцияланади:

$$Fe_2(CO)_9 \rightarrow Fe(CO)_5 + Fe(CO)_4;$$

ҳосил бўлган $Fe(CO)_4$ тезда турли лигандларни (фосфинлар, тўйинмаган органик бирикмалар ва б.) бириктириб олиб комплекслар беради. $Fe(CO)_5$ ни фотолиз қилиш йўли б-н олинади. $Fe_3(CO)_{12}$ — қорамтир-яшил кристаллар; 140—150° да парчаланади. Органик эритувчиларда оз эрийди. $Fe_2(CO)_9$ ни қиздириш йўли б-н олинади. Т. карбонилари магнитлар, магнитофон лентaларига югуртириладиган ўта юпқа қатлам, турли деталлар, пигментлар, ферритлар, катализаторлар тайёрлаш учун қўлланадиган карбонил темир кукунлари и.ч.да, темирорганик бирикмалар синтезида ишлатилади.

Т.нинг кристаллогидрат кўринишидаги нитратлари олинган. Гексагидрат $Fe(NO_3)_2 \cdot 6H_2O$ — оч яшил кристаллар. Суюқланиш т-раси 60,5°. 100 г сувда 24° да 86,95 г (сувсиз туз ҳисобида) эрийди. Сувсиз $Fe(NO_3)_2$ ва унинг гидратлари беқарор, ҳавода осонгина оксидланади. Нонагидрат $Fe(NO_3)_3 \cdot 9H_2O$ — оч бинафша рангли гигроскопик кристаллар. Суюқланиш т-раси 50,1°; зичлиги 1810 кг/м³.100 г сувда 20° да 82,48 г (сувсиз туз ҳисобида) эрийди. Гексагидрат $Fe(NO_3)_3 \cdot 6H_2O$ — рангсиз, гигроскопик кристаллар; зичлиги 1680 кг/м³; сувда, этанолда, ацетонда эрийди. Т. нитрат гидратлари Т. қиндиларига 20—30% ли HNO_3 эритмасини таъсир эттириб олинади. Сувни тозалашда коагулянт, газламаларни бўяшда хуруш сифатида, оксид каттализаторлар синтезида қўлланади.

Т. олтингугурт б-н сульфидлар ҳосил қилади: Т. (II)-сульфид FeS, Т. дисульфид FeS_2 ва б. Табиий Т. сульфидлари (*пирит* ва *марказит* FeS_2, пиротин Fe_nS_n) Ер пустида кенг тарқалган (қ. *Олтингугурт*) Т. нинг 2 та хлориди маълум: Т. (II)- хлорид $FeCl_2$ ва Т. (III)-хлорди $FeCl_3$ Т. (II) -хлорид $FeCl_2$ -рангсиз кристаллар; оксидланиши сабабли ҳавода саргаяди. Суюқланиш т-раси 677°, қайнаш т-раси 1026°; зичлиги 3,162 г/см³. Сувда, этанолда, ацетонда эрийди. Т. қиндиларига 500° да газ ҳолатдаги хлорид кислота таъсир эттириб ёки $FeCl_3$ни водород б-н қайтариб олинади. Органик синтезда катализатор, $FeCl_3$ олишда, антианемик препаратлар компоненти сифатида қўлланади.

Т.(III)-хлорид $FeCl_3$ — тўқ қизил тусли кристаллар. Суюқланиш т-раси 309°, қайнаш т-раси 320°; зичлиги 2,898 г/см³. Сувда, спиртда, ацетонда эрийди. Табиатда молизит минерали кўринишида учрайди. 400—500° да Т.га қуруқ ҳолдаги хлор ёки 500° да Fe_2O_3 га хлорид кислота таъсир эттириб ҳосил қилинади. Сувни тозалашда коагулянт, газламаларни бўяшда хуриш, катализатор сифатида, аналитик кимёда SCN^-, Sn^{2+} ионларини очишда, фенол ва енолларни аниқлашда қўлланади.

Ад.: Гуляев А. П., Металловедение, 6 изд., М., 1986; Касымова С. С., Биогенные элементы, Т., 1990; А., Раҳимов Ҳ.Р., Муфтаҳов А. А., Анорганик кимё, Т., 2003.

Рустам Маърупов.

ТЕМИР, туғма темир — минерал, Fe б-н Ni нинг аралашмаси. Топилиш шароитига қараб — теллурли ёки ер темири (никелли темир), метеоритли (космик), доимий никелли (камасит ва тэнит) туғма темирлар фарқланади. Теллурли темир — куб системасида кристалланади, α-темирнинг модификациясидан иборат бўлган камёб минерал. Бир неча т оғирликкача етадиган уюмлар, алоҳида тангасимон, донадор, сим шаклларида ёки булутсимон массалар кўринишида учрайди. Кимёвий таркиби, асосан, қаттиқ эритма берувчи Fe ва Ni дан иборат бўлиб, ферритлар да Ni нинг миқдори 3% гача ва туғма никелда темирли (аваруит, катаринит, октиббегит, жозефинит ва б.) никелнинг миқдори 30% дан 80% гача бўлади. Никель-темирнинг қаттиқлиги 4—5; ферритларнинг зичлиги 7,3—7,8 г/см³, никель-темирники 7,8—8,2 г/см³, ранги оқ кумушранг. Кучли магнитли. Ер пўстида кам ҳосил бўлади ва сақланади. Базальт жинсларда булутсимон тўпламлар, донали кўринишда жуда кўп учрайди (Гренландия яқинидаги Диско о.да, Кассель, Германия ва б.). Гранитларда жуда кам, серпентинит ва перидотитларда кам бўлади. Платинали сочмаларда ҳамда сидеритли чукмаларда, тошкумирли ва ботқоқ темир рудаларида учрайди. Ўта беқарор ва тезда темир гидроокисидига айланади. Метеоритли туғма темир космик жисмлар шаклланиш жараёнида ҳосил бўлиб, Ерга метеоритлар кўринишида тушади.

ТЕМИР ДАВРИ, илк темир даври — инсониятнинг ибтидоий жамоа ва илк и.ч. хўжалиги шаклланаётган тарихидаги давр. Фанда тош ва жез деб юритилган даврлардан сўнг инсоният ҳаётида содир бўлган тарихий босқич. Бу давр хўжаликда оҳангарлик (темир металлургияси) юзага келиши, тарқалиши ва темир қуроллар ишлатилиши б-н белгиланади. «Т.д.» атамаси, гарчи антик дунёда тош, жез асри тушунчалари қаторида юзага келган бўлса-да, фанга 19-а.нинг ўрталарида даниялик археолог К.Ю.Томсен томонидан киритилган. Рудадан темирни ажратиб олиш усули дастлаб Миср ва Месопотамияда (мил. ав. 3-минг йилликнинг 1-ярмида) кашф этилган. Кейинроқ (мил. ав. 2-минг йилликнинг охирида) бу усулни юнонлар билиб олишган. Мил. ав. 11-а.дан бошлаб Фаластин, Сурия, Кичик Осиё, Закавказье, Ҳиндистон ва Хитойда хўжалик ва ҳарбий қурол-аслаҳалар ясашда темирдан кенг миқёсда фойдаланилган, сўнгра темир асбоблар ясаш Эрон ва Ўрта Осиёда ҳам кенг тарқала бошлаган. Темир (метеоритдан ташқари) Америка, Австралия, Тинч океаннинг аксарият ороларида ва Шим. минтақаларда 16—17-а.ларда маълум бўлган. Темир табиатда ёмби сифатида учрамайди. У руда заррачалари тўпламини юмшоқ ҳамирсимон ҳолатга киритиш усули б-н олинган. Бу усул темир рудасини 900—1350° атрофида қиздириб махсус кўраларда босқондан конуссимон най орқали ҳавони пуфлаб кучайтириш йўли б-н бажарилган. Кўра тубида крица (1—5 кг лик ғалвирак темир бўлаги) ҳосил бўлиб, уни оловда қиздириб, сувга ботириб, сандонда болға б-н уриб тобланган. Натижада темир рудаси зичланиб, тошқоллардан тозаланган. Бироқ олинган соф темир жуда юмшоқ, ундан ясалган меҳнат қуролларининг сифати паст бўлган. Мил. ав. 9—7-а.ларга келиб металлга термик усул б-н ишлов бериш кашф этилиб, уни пўлатга айлантирилиши янги материал — темирнинг кенг тарқалишига сабаб бўлади.

Т.д.да ишлаб чиқаришда буюк техника ўзгаришлари юз берди. Темир рудасининг мис ва қалайга нисбатан табиатда сероблиги, мустаҳкам ситфати унинг и.ч.да ва ҳарбий соҳада тез

ва кенг тарқалишига олиб келди. Айниқса, қ.х.да темир қуроллардан фойдаланишга ўтиш катта воқеа бўлди. Чунки деҳқончилик майдонларини кенгайтиришда темир асбоб ва қуроллар (болта, кетмон, курак), айниқса, темир тишли омоч каби мустаҳкам мосламалар пайдо бўлди. Т.д.да деҳқончиликдан ҳунармандчилик ажралиб чиқиб, алоҳида и.ч. хўжалигига айланди.

Темирнинг кенг тарқалиши б-н ишлаб чиқариш хўжаликларининг ривожланиб бориши шубҳасиз, ижтимоий ҳаётни ҳам тубдан ўзгаришига олиб келди. Йирик қишлоқлар ҳунармандчилик ва ўзаро айирбошлаш савдо марказига айланиб, шаҳарлар қад кўтарди. Улар хомгишт ва пахсадан бино қилинган баланд ва қалин деворлар б-н ўраб олинди. Шундай қилиб, темир ва пўлат буюмлардан кенг кўламда фойдаланиш Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқлари тараққиётига ҳам самарали таъсир этди.

Ўзбекистонда Т.д.га оид ёдгорликларни саналаштириш ва дастлабки туркумларга ажратилишига доир тадқиқотлар С.П.Толстов, А. И. Тереножкин ва Я. Гуломовлар томонидан амалга оширилган. Ўзбекистон ҳудудида Т.д. ёдгорликлари мил. ав. 8—6-а.ларга мансуб. Улар Хоразм, Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро, Тошкент вилоятларида ва Фарғона водийсида ўрганилган; *Кўзалиқир, Қалъалиқир* ва Дингилжа сингари қад. қалъа ва қишлоқ, шаҳар харобалари, *Тагискен* ва *Уйгарак* қабристон-қўрғонлари, Бўкантов қоятош суратлари текширилган. Т.д.да қад. Хоразм ҳудудларида дастлабки йирик суғориш иншоотлари вужудга келган.

1960—70-й.ларда Сурхондарёда Кучуктепа, Жондавлат ва Қизилтепанинг қуйи қатламлари, Пачмоқтепа, Қизилчатепа ёдгорликлари ўрганилди. Л.И. Альбаум Кучуктепадан мил. ав. 6—4-а.ларга оид уй-жой қолдиқлари, кулолчилик, темирдан ясалган уй-рўзғор ва деҳқончилик буюмларини топган. 60-й.ларда Бухоро вилоятида Хазора ёдгорлиги ва Сармичсой петроглифлари текширилди. Қашқадарёда Т.д.га оид Чимқўрғон ёдгорлиги (1972) ўрганилди. 1973 й.да Чордара истеҳкоми (Конимех тумани) ва Ромуштепа (Жондор тумани) текширилди.

Т.д.га мансуб археологик ёдгорликлар Тошкент вилоятида Бурганликтепа, Қовунчитепа, Туябўғизтепа ва Бурчмулла хазинаси, Фарғона водийсида эса, Эйлатон ёдгорлиги ва Оқтош қабристони асосида ўрганилган. 80—90-й.лардан Кўктепа (Самарқанд вилояти), *Ерқўрғон* ва *Узунқир* (Қашқадарё вилояти) каби мил. ав. 7—6-а.ларга оид нодир обидаларда археологик қазишлар ўтказилди. Бу ёдгорликларнинг тадқиқотларида Р. Сулаймонов, М. Филанович, А. Саъдуллаев, М. Исамиддинов, Ш. Одилов, Б. Матбобоев ва б.нинг ҳиссаси катта бўлди. Т.д.га оид ёдгорликларнинг тадқиқот натижалари, шубҳасиз, Ўзбекистон тарихининг энг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши шаҳарлар ва мамлакатлараро савдо-сотиқ муносабатларининг ривожи ҳамда илк давлатчилик тизимларининг шаклланиши ва ривожи тарихини ўрганишда самарали натижалар бермоқда. Чунки, Т.д.да мамлакатимиз ҳудудида Хоразм, Бақтрия, Суғд, Чоч ва Фарғона каби қад. тарихий-маданий ўлкалар шаклланиб, Катта Хоразм, Юнон-Бақтрия (Бахтар) подшолиги, Суғд маҳаллий ҳокимлар конфедерацияси, Қанғ давлати ва Фарғона афшинлари каби ҳокимиятлар ташкил топган эди.

Ад.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Филанович М. И., Древний Ташкент, Т., 1973; Сулейманов Р. Х., Древний Нахшаб, Т., 2000.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

ТЕМИР ДАРВОЗА — Сурхондарё вилоятидаги дара: Бойсун тоғларида. Ўрта асрларда шу дара орқали Ҳиндистон б-н Самарқанд савдо алоқалари қилиб турганлиги маълум (қ. *Бузгалахона*).

ТЕМИР ЙЎЛ — 1) йўловчи ва юкларни ташийдиган, техника воситалари ва иншоотлари (поездлар, вагонлар, ст-ялар, автоматика ва телемеханика қурилмалари диспетчерлик хизмати ва б.) мажмуи б-н жиҳозланган транспорт корхонаси. Вазифасига қараб, умумий фойдаланиладиган (магистрал); саноат транспорти, руда конлари ва б. жойларда ишлатиладиган; шаҳар т.й. (трамвай, метрополитен); ишлари оралиғининг кенглигига қараб, кенг изли ва тор изли бўлади. Рельслар оралиғи 1676 мм (Ҳиндистон, Испания, Аргентина, Чили ва б.), 1520 мм (Россия, Ўзбекистон ва б.), 1435 мм (Европанинг кўпчилик мамлакатлари, Канада, АҚШ), 1067 мм (Япония, Индонезия ва б.); 2) т.й. транспорти қатнайдиган рельсли из; устки қурилма, ер полотноси ва сунъий иншоотлардан иборат. Устки қурилма рельслар, рельс бирикмалари, стрелкали ўтказгичлар, шпал, бруслар ва *балласт* қатламларидан иборат. Ер полотноси кўтарма ва ўймалардан иборат бўлиб, йўл устки қурилмасига замин бўлиб хизмат қилади. Сунъий иншоотларга Т.й. кўприклари, тоннеллар, виадук, дренаж қувурлари, тиргак деворлар ва б. киради. Т.й. ёқалаб йўл белгилари (километрлар, пикетлар ва шу кабилар) ўрнатилади (яна қ. *Темир йўл транспорти*).

ТЕМИР ЙЎЛ АВТОМАТИКАСИ ВА ТЕЛЕМЕХАНИКАСИ — автоматик ва телемеханик бошқариш усуллари ва воситалари ёрдамида поездлар ҳаракатини бошқариш ва ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш б-н шуғулланадиган техника ва фан соҳаси. Асосий техник воситалари сигнализация, марказлаш ва блокировка қурилмаларидан иборат. Бунда йўл блокировкаси, электрожезл тизими, стрелка ва сигналларни марказлаштириш, саралаш тепалиги автоматикаси ва телемеханикаси, поездлар ҳаракатини автоматик бошқариш, марказлашган диспетчерлик асбоб-ускуналари, т.й.дан ўтиш жойларидаги жиҳозларни бошқариш тизимларидан фойдаланилади. Бу мажмуа таркибига кирадиган аппарат-қурилмалар, асбоб-ускуналарни яратиш, текшириш, мақсадли йўлда ишлашини таъминлаш, ривожлантириш йўлида изланишлар олиб бориш, башорат қилиш ва б. омиллар соҳа фани вазифаларидир.

Поездлар ҳаракатини автоматик бошқариш иншоотларига автодиспетчер (автомашинист) ва лозим бўлганда поездлар ҳаракат тезлигини автоматик равишда секинлаштирувчи хавфсизлик автоматикаси киради.

Марказлашган диспетчерликда т. й. участкасининг алоҳида пунктларидаги стрелка ва сигналларни диспетчерлик хонасидан, поездларнинг ст-ялар орасидаги ҳаракати эса автоблокировка қурилмалари ёрдамида автоматик тарзда бошқарилади. Поездларнинг турган жойи, йўл ва светофор ҳолатлари диспетчерлик постидаги таблода акс эттирилади.

Электроника ва электрон воситалар тараққиёти туфайли, Т.й.а. ва т.да кейинги 10—15 йил ичида жиддий ўзгаришлар юз берди. Йўлда ишлатилган контактли электр аппаратлар, контактсиз аппаратлар, датчиклар электрон тизимлар б-н алмаштирилди.

ТЕМИР ЙЎЛ ВОКЗАЛИ — йўловчиларга хизмат қилиш, поездлар ҳаракатини бошқариш ва хизматчи ходимларни жойлаштириш учун мўлжалланган т.й. ст-яси биноси ёки бинолар мажмуи (қ. *Вокзал*).

ТЕМИР ЙЎЛ СТАНЦИЯСИ — т.й. поездларини жўнатиш ва қабул қилиш учун мўлжалланган корхона. Унда т.й. таркиби ва йўловчиларга хизмат кўрсатилади, юк ва багажлар қабул қилинади, ортилади, туширилади, вагонлардан поездлар тузилади ва ҳ.к. Вазифасига қараб — оралиқ, участка, саралаш, юклаш ва йўловчилар чиқариш; иш ҳажми ва мураккаблигига қараб — синфсиз (иш ҳажми катта ва техник жиҳозланиш даражаси юқори бўлган) ва 1—5-синфли хилларга бўлинади. Т.й.с. таркибига йўллар, вокзаллар, хизмат-техника бинолари, платформалар, саралаш тепалиги, алоқа турлари ва б. киради.

ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИ — юк ва йўловчиларни локомотив ва моторвагонлар воситасида т.й. бўйлаб ташийдиган транспорт тури. Унинг пайдо бўлиши йирик саноат тараққиёти, айниқса, тоғ-кон ва металлургия саноати тараққиёти б-н боғлиқ. 18-а. охири ва 19-а. бошларида капитализмнинг ривожланиши юк айланмаси тузилмасини тубдан ўзгартирди, темир рудаси, кўмир, қурилиш материаллари ва ш.к.ни оммавий ташишга эҳтиёж ўсди.

1825 й. жаҳонда биринчи умумий фойдаланишдаги Стоктон —Дарлингтон т.й. (21 км, Англия) Ж.Стефенсон томонидан қурилган. 30-й.ларда Австрия, Германия, Бельгия, Франция, Россияда ҳам т.й. қурилди. 1850—70 й.ларда Осиё, Африка, Жан. Америка ва Австралияда ҳам қурила бошлади. 20-а. бошларида жаҳонда т.й. тармоғи 1 млн. км дан ошди. 19-а. охири — 20-а. бошларида т.й. тармоқларини тез ривожлантирган сабаблардан бири, унинг катта ҳарбий-стратегик аҳамиятга эгалиги бўлиб, Т.й.т. хўжалик, иқтисодий ва стратегик вазифаларга хизмат қилиш б-н бир қаторда мамлакатлараро, ҳудудлараро маданий алоқаларни ривожлантириш, ижтимоий масалалар, халқаро туризм соҳасида ҳам иштирок этади, мамлакатнинг илмий-техник тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса қўшади. Т.й. транспортининг афзалликларидан бири — бошқа транспортга нисбатан юк ташиш қийматининг арзонлиги, йилнинг ҳар қандай фаслида ва бир йўла катта ҳажмдаги юкларни ташиш имкониятига эгалигидир.

Ўзбекистонда дастлабки т.й. 1886—88 й.ларда *Закаспий темир йўли*нинг Фороб ст-ясидан Самарқандгача ётқизилган (подшо Россияси томонидан империянинг жан. чегараларини мустаҳкамлашга қаратилган ва ҳарбий-стратегик мақсадлардаги Закаспий ҳарбий т.й. номи б-н 1880 й. ноябрдан 1886 й. декгача қуриб битказилган Красноводск — Чоржўй т.й.нинг давоми). 1888 й. май ойида Амударё орқали 2,7 км узунликдаги ёғоч кўприк қуриб битказилиши б-н т.й.да Самарқандгача поездлар қатнови бошланди. Кейинчалик бу йўл 1895—97 й.ларда Урсатьевская (Ховос) ст-ясидан Қўқонгача давом эттирилди. 1899 й. т.й. Тошкентга етказилди (қ. *Самарқанд — Андижон темир йўли*). 1890 й. кузида 1874 й.да Россия империясининг махсус т.й. комиссияси қуриш зарур деб топган Тошкент—Оренбург т.й. қурилиши бошланди. 1906 й. янв.да Тошкент — Оренбург т.й. (Тошкент темир йўли) ишга туширилди. 1907 й. Коғон—Бухоро, 1913—16 й.ларда Фарғона ҳалқа т.й.нинг Қўқон—Наманган—Андижон қисми, 1913—15 й.ларда Коғон—Амударё ст-яси ва Қарши—Китоб шохобчалари қурилди. 1917 й.га қадар ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида жами т.й. узунлиги 1,1 минг км эди.

20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб фуқаролар уруши йилларида вайрон бўлган т.й. ҳаракат таркиби ва йўл хўжалигини тиклаш учун зарур чоралар кўрилди. Шаҳар ва портларни бирлаштирувчи янги т.й. линиялари қурилишига ҳам эътибор берилди. Фарғона (Искобил) — Қувасой (1922), Қарши—Китоб (1924), Амударё (Самсоново) — Термиз (1925), Асака—Шаҳрихон (1931) ва б. т.й. линиялари қурилиб фойдаланишга топширилди. 1929—31 й.ларда қурилган уз. 1452 км бўлган *Туркистон—Сибирь темир йўли* (Турксиб) Ўзбекистон т.й. б-н уланди.

30-й.ларда Ўзбекистон т.й.да ЭУ сериядаги янги паровозлар ишлай бошлади, йирик ст-яларда вагонлар саралашда қулай бўлган махсус мосламалар, ним дўнглик (горка)лар, контейнер майдонлари қурилди, катта, масофаларда т.й. линиялари реконструкция қилинди, поездларнинг ҳаракат тезлиги оширилди, юк ва йўловчилар ташиш кўпайди.

1941—45 й.лардаги уруш даврида Т.й. т.да фронт учун зарур юклар ташилди. Урушдан кейинги йилларда транспортнинг бу соҳасида туб ўзгаришлар қилинди. Локомотивлар қуввати оширилди, поездлар тиғиз қатнайдиган жойларда иккинчи йўллар қурилди. Паровозлар ўрнига электровоз ва тепловозлар қўлланилди. Ст-яларнинг техника б-н жиҳозланиши яхшиланди. Бу даврда магистраль йўллардан саноат шаҳарларига (Тошкент—Ангрен, Тошкент—Чирчиқ) шохобча йўллар қурилди. 1963 йили Красноводск—Боку паром йўлининг ишга туширилиши б-н Тошкент—Красноводск линияси Озарбайжон т.й. б-н мунтазам боғланди. 1964 й. Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон т.й.лари бошқаруви Тошкентда бўлган ягона Ўрта Осиё т.й.га бирлаштирилди. 1971 й.да Қозоғистон орқали Россияга чиқадиган Қўнғирот—Бейнов т.й. қурилди. 1982 й. Термиз ш. яқинида Амударё орқали Афғонистонга ўтадиган т.й. ва автомобиль йўли кўпригини фойдаланишга топширилди. Аксарият вилоят марказларида янги т.й. вокзаллари қурилди.

1994 й. нояб.да Ўрта Осиё т.й.нинг Ўзбекистон Республикасида жойлашган т.й. корхоналари ва бўлимлари, лойиҳа-конструкторлик ва б. ташкилотлари, муассасалари негизида «*Ўзбекистон темир йўллари*» давлат-акциядорлик т.й. компанияси ташкил этилди. Республика т.й. транспортини ривожлантириш истиқболлари *Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти* мамлакатларининг Кветта режасида белгиланган вазифалар қаторидан ўрин олган.

21-а. бошида Ўзбекистон Т.й.т. таркибида ижтимоий соҳалар ва и.ч.га йўналтирилган корхона муассаса ва ташкилотлардан иборат бўлган ягона технологик-и.ч. мажмуига айланди. Компаниянинг т.й.дан фойдаланишга масъул бўлган Тошкент, Фарғона, Қўқон, Бухоро, Қўнғирот, Қарши—Термиз минтақавий т.й. узеллари фаолият кўрсатади (2004).

Юк ташишда тепловозлар (республика т.й.да паровоз 1974 й.гача ишлатилди), йўловчилар ташишда тепловоз ва электровозлар хизмат кўрсатади. Т.й.ни электрлаштириш дастлаб 1970 й. Тошкент—Янгийўл участкасида бошланган. Кейинчалик Хўжакент—Сирдарё линияси (148 км)да электр поездлари қатнови йўлга қўйилди. 1985 й.дан т.й.ни ўзгарувчан токда электрлаштиришга ўтилди. 1993 й.да Т.й.нинг Ховос—Бекобод ва Ховос—Жиззах линиялари электрлаштирилди. 2003 й.дан Тошкент—Салар қанд йўналишида «Регистон» электропоезди қатнови йўлга қўйилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг ягона т.й. тармоғини вужудга келтириш бўйича уз. 700 км га яқин *Натириш — Учқудуқ — Нукус темир йўли воиғ* ишга туширилди. 2003 й.да умумий фойдаланиладиган Т.й.т.да асосий қисми тошкўмир, нефть юклари, қурилиш юклари, цемент, кимёвий ва минерал ўғитлар, дон маҳсулотлари ва б.дан иборат бўлган 45,1 млн. т юк ташилди. юк айланмаси 19,1 млрд.т. км ни ташкил этди (2000 й.да тегишлича 42,4; 15,4). Мамлакат ичида ташилган жами юкларнинг 9,7%, узоқ хориж мамлакатларига жўнатилган юкларнинг 40,7% Т.й.т. ҳиссасига тўғри келди. Т.й. транспортида жўнатилган йўловчилар эса 15,3 млн. кишидан, йўловчи айланмаси — 2,065 млрд. йўловчи. км дан иборат бўлди (2000 й.да тегишлича 14,5; 2,2).

«Ўзбекистон темир йўллари» компаниясининг локомотив парки янги типдаги тепловозлар, электровозлар, электропоезд (секциялар)ларидан ташкил топган. «Ўзтемирйўлмаштаъмирлаш» унитар корхонаси — Тошкент тепловоз таъмирлаш з-дида йирик магистрал тепловозлар таъмирланади, ҳаракатланувчи таркиб учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарилади. «Ўзвагонтаъмир» акциядорлик жамиятида барча турдаги юк ташиш вагонлари таъмирланади. 2001 й.да йўловчи ташиш вагонларини таъмирлайдиган «Тошкент йўловчи вагонларини таъмирлаш з-ди» акциядорлик жамияти ташкил қилинди. 1998 й.дан компания таркибида асосий фаолияти шаҳар атрофи, шаҳарлараро — маҳаллий ва халқаро йўналишларда йўловчи, почта, кўл юки ташишга ихтисослашган ва бир кунда 10 мингдан ортиқ фуқароларга хизмат кўрсатадиган «Ўзтемирйўлйўловчи» акциядорлик жамияти фаолият кўрсатади.

Республика Т.й.т. қурилишини лойиҳалаш ишларини Тошкент транспорт лойиҳалаш-қидирув ин-ти (Ташгипротранс, 1952) ва Тошкент т.й. лойиҳалаш — қидирув ин-ти («Тошгипрйўллойиҳа», 1969) олиб боради. Т.й. транспорти учун муҳандис ва техник ходимлар «Ўзбекистон темир йўллари» компаниясининг Акмал Икромов номидаги Тошкент т.й. муҳандислари ин-ти (1931), Тошкент (1932), Самарқанд (1932), Ховос (1979) т.й. транспорти коллежларида тайёрланади.

Жаҳоннинг барча ривожланган давлатларида Т.й.т. етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бу транспорт турини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири юқори тезликда ҳаракатланувчи ер усти транспорт турини жорий қилиш ҳисобланади. Бу тизимда ҳаракатланиш тезлиги 200 км/соатдан юқори бўлиб, бундай т.й.лар 2-авлод т.й. тоифасига киритилади. Ғарбий Европа ва Япониянинг баъзи т.й. участкаларида поездлар тезлиги 350—500 км/соатга етказилган. Ривожланган мамлакатларда 20-а.нинг 90-й.ларида т.й. узунлиги (минг км): АҚШда—205, Буюк Британияда — 16,6, Канадада — 93,5, Францияда — 34,6, Японияда —23,9, Италияда — 25,8.

Очилбой Раматов.

ТЕМИР ЙЎЛ УЗЕЛИ — бир неча т. й. линиялари кесишган жойдаги пункт; турли техник иншоот ва қурилмалар мажмуи. Асосий иншоотларига вагонларни саралаш, йўловчилар ва юк ст-ялари, алоҳида ст-яларни ўзаро боғловчи йўллар, айланиб ўтувчи йўллар, йўловчилар учун мўлжалланган бинолар, депо, техник-таъмирлаш ст-ялари ва б. киради. Вазифасига қараб, одди ва транзит узели, катта ҳажмда юк тушириб-ортиладиган транзит узели ва охирги узелга бўлинади; йирик саноат корхоналарига хизмат қилувчи саноат портларга хизмат қилувчи узеллар ҳам бўлади. Т.й.у. *темир йўл автоматикаси ва телемеханикаси* қурилмаларидан б-н жиҳозланади. Т. й. у.да бир ёки бир неча ст-я бўлиши мумкин.

ТЕМИР КОЛЧЕДАНИ — минерал (қ. *Пирит*).

ТЕМИР КУПОРОСИ — қ. *Темир сульфатлари.*

ТЕМИР ОКСИДЛАРИ — темирнинг кислород б-н бирикмалари: темир (II)-оксид — FeO, темир (III)-оксид — Fe_2O_3 ва темир (II, III)-оксид — Fe_3O_4. Т.о. темирнинг оксидланишидан ҳосил бўлади (қ. *Темир*). Табиий Т.о. (*гематит* Fe_2O_3, *магнитит* Fe_3O_4 минераллари) темир олиш учун хом ашё ҳисобланади (қ. *Темир рудалари*). Т.о. пигмент (темирли сурик) сифатида ишлатилади; ферромагнит Т. о. (Fe_3O_4, γ—Fe_2O_3) *магнит материаллар* и.ч.да қўлланади.

Т.о.дан ташқари темир гидроксидлари ҳам маълум. Темир (II)-гидроксид $Fe(OH)_2$ — 2 валентли темирнинг тузларига ишқорлар таъсир эттирилганда ҳосил бўлади; тезда оксидланиб, FeO(OH)га айланади. Сувда эримайди, кислоталар ва ишқорларда эрийди. Темир (III)-гидроксид $Fe(OH)_3$ — қизғиш-жигарранг модда, кучсиз асос, амфотер. Ишқорлар б-н қўшиб суюқлантирилса, ферритлар деб номланадиган тузлар, мас., $NaFeO_2$ ҳосил бўлади. $Fe(OH)_3$ газларни тозалашда ютувчи масса компоненти, органик синтезда катализатор сифатида қўлланади.

ТЕМИР РУДАЛАРИ — таркибидаги темир миқдори ва бирикмалари ундан темирни ажратиб олишга техник имконият етарли ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган табиий минерал ҳосилалар. Т.р. минерал таркиби, темир миқдори, фойдали ва зарарли аралашмалари, ҳосил бўлиш шароитлари ва саноатдаги ҳоссалари жиҳатидан хилма-хилдир. Муҳим рудали минераллари: магнетит, магнетит, титан-магнетит, гематит, гидрогематит, гётит, гидрогётит, сидерит, темирли хлоритлар. Таркиби, келиб чиқиши ва сифати бўйича Т.р. ҳар хил бўлиб, саноатда фойдаланиладиган турларида темир миқдори 16% дан 72% гача ўзгаради ва шунга қараб бой (Fe 50% дан ортиқ), оддий (Fe 25—50%) ва камбағал (Fe 25% дан кам) рудалар фарқ қилинади. Одатда, Т.р. таркибида зарарли қўшимча элементлар (олтингугурт, фосфор, мис, маргимуш, қўрғошин, рух) учраб, уларнинг миқдори 0,1—0,3 дан (S, P, Cu) ҳамда 0,05—0,09% дан (Ag, Zn, Sn, Pb) ошса руда сифатига салбий таъсир кўрсатади. Темир рудаси таркибида фойдали элементлар (Ni, Co, Mn, Cr, Ti, Ni, V ва б.) ҳам мавжуд бўлиб, улар (Mn, Cr, Ni) миқдорининг маълум даражага кўпайиши пўлат сифатини оширса, Ti, V, Co кабилар эса, қўшимча фойдали элемент сифатида ажратиб олиниши мумкин. Т.р. чўянни табиий кўринишда ёки бойитилгандан сўнг эритиш учун ишлатилади. Таркибида 50% дан кам Fe бўлган Т.р., асосан, магнит сепарацияси ёки гравитацион бойитиш методи б-н (Fe 60% гача) бойитилади. Т.р. конлари келиб чиқиши жиҳатидан 3 гуруҳга: магматоген, экзоген ва метаморфоген конларга бўлинади: магматоген (Уралда Кусинск, Качканар скарнлари; ЖАРда Бушвельд конлари мажмуаси; Қозоғистонда Соколов, Сарбай конлари ва б.), экзоген (Қримда Керч; Қозоғистонда Аят; Уралда Алапаевск конлари ва б.) ва метаморфоген (Россияда Кривой Рог, Курск магнит аномалияси; Австралияда Хамерели ва б.). Т.р., асосан, чўян, пўлат ва турли ферроқотишмалар олишда, қисман табиий бўёқлар сифатида ҳамда бурғилаш қудуқларида бурғилаш суюқлигини оғирлаштирувчи қўшимча сифатида ишлатилади. Темир руда конларининг энг йирик захиралари (80% дан кўпроғи) Россия, Бразилия, Канада, Австралия, АҚШ, Ҳиндистон, ЖАР, Швеция ва Францияда жойлашган. Ўзбекистонда унча катта бўлмаган Т.р. конларининг бир нечтаси маълум бўлиб, улардан саноат аҳамиятига моликлари магматоген генезисли магнетит-гематит таркибли Суренота (Тошкент вилояти) ҳамда асосан, титан-магнетитли *Тебинбулоқ темир кони* (Қорақалпоғистон) шулар жумласидандир.

ТЕМИР СУЛЬФАТЛАРИ — сульфат кислотанинг темирли тузлари.

Темир (II)- сульфат $FeSO_4$ — рангсиз, гигроскопик кристаллар; зичлиги 3,14 г/см³. Сувда яхши эрийди. Сувдаги эритмасидан — 1,82° дан 56,8° гача

гептагидрат, 56,8°—64° оралиғида — тетрагидрат, 64° дан юқори т-рада моногидрат ҳолида кристалланади. 700° атрофида FeO ва SO_3 га ажралади.

Гептагидрат $FeSO_4 \cdot 7H_2O$ (техник номи — темир купороси, табиатда — мелантерит минерали) — ҳаворанг-яшил кристаллар; зичлиги 1,898 г/см³, сувда (20° да масса жиҳатидан 21%), спиртда, глицеринда эрийди. Тетрагидрат $FeSO_4 \cdot 4H_2O$ — яшил кристаллар, моногидрат $FeSO_4 \cdot H_2O$ — рангсиз кристаллар. $FeSO_4$ б-н аммоний сульфат $(NH_4)_2SO_4$нинг сувдаги эритмасидан кўк-яшил рангли, ҳавода барқарор қўш сульфат $FeSO_4 \cdot (NH_4)_2SO_4 \cdot 6H_2O$ (Мор тузи) кристалланади. Темир (II) - сульфат кимёвий реакцияларда қайтарувчи, гальванотехникада электролит компоненти, тахта консерванти, фунгицит сифатида, пигментлар олишда, аналитик кимёда NO_3^- MnO_4^- Ce^{4+} $MnNO_4^-$ ионларини очишда қўлланади.

Темир (III) - сульфат $Fe_2(SO)_3$ — оч яшил гигроскопик кристаллар; зичлиги 3,097 г/см³. Сувдаги эритмасидан $Fe_2(SO_4)_3 \cdot nH_2O$ (бу ерда n=12, 10, 9, 7, 6, 3) кўринишидаги кристаллогидратлар ҳолида кристалланади. Нонагидрат $Fe_2(SO_4)_3 \cdot 9H_2O$ (табиатда — кокимбит минерали). Сувда (100 г да 440 г, 20° да), спиртда, гидразинда эрийди. Қиздирилганда 98° да тетрагидратга, 125° да моногидратга, 175° да сувсиз $Fe_2(SO_4)$га айланади, 600° дан юқорида Fe_2O_3 ва SO_3 га ажралади. $Fe_2(SO_4)_3$ аммоний сульфат б-н бирга қўшилиб оч бинафша тусли гўзал кристаллардан иборат темир-аммонийли аччиқтош $NH_4Fe(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$ ҳосил қилади. Темир (III) - сулфат гальванотехникада электролит компоненти, сувни тозалашда коагулянт сифатида, аччиқтош ва пигментлар олишда ишлатилади.

ТЕМИР ШПАТИ — минерал (қ. *Сидерит*).

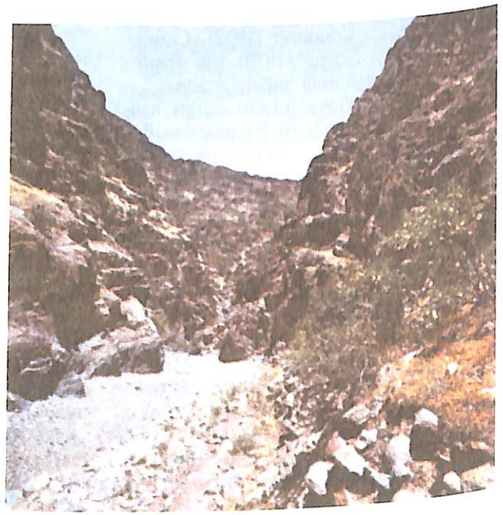
ТЕМИР ЯЛТИРОҒИ — минерал (қ. *Гематит*).

ТЕМИР ҚАЛПОҚ — руда (асосан, сульфид) конларининг юқори қисмида бирламчи минералларнинг оксидланиши ҳамда кимёвий нураши натижасида вужудга келган қолдиқ ҳосила. Асосан, *темир*нинг оксид ва гидроксидлари (гётит, гидрогётит, гидрогематит, турьит ва б.)дан таркиб топган бўлиб, оч ва тўқ қизил, охрали ва қўнғир-қизил рангли бўлади. Т.қ.нинг ҳосил бўлиши юзадаги сувларнинг оксидланиш фаолияти б-н боғлиқ бўлиб, рудали конларнинг иккиламчи бойитилиши б-н содир бўлади. Нураш жараёнида мис, кумуш, рух ва б. металларнинг сульфидлари тез эрийдиган сульфатларда оксидланиб, ишқорсизланади ва руда таналарининг янада чуқурроқ қисмига ўтади. Айни вақтда темирнинг олтингугуртли бирикмаси — пирит, халькопирит ва б. сульфидлар эриган тузлар кўринишида қисман чиқаради, кўп қисми эса, оксидланиш ва гидратацияга учраб, темир оксидининг гидратлари кўринишида ўз жойида қолади. Бу иккиламчи қўнғир темиртошлар темир сульфиди таркибли бошқа рудаларнинг, бирламчи пирит рудаларининг қайта ҳосил бўлиши ҳисобига вужудга келиб, Т.қ. ер юзаси яқинида ҳосил бўлади. Т.қ.нинг тарқалиш чуқурлиги ер юзасидан пастроқда грунт сувлари юзаси б-н чегараланади ҳамда ўнлаб ва юзлаб м га етади. Т.қ.нинг бирламчи сульфид рудаларига нисбатан юқори қисми темирга, пасткилари эса олтинга бой. Т.қ. сульфид рудалари конлари, асосан, мис конларини қидириб топишда даракчи белги ҳисобланади.

ТЕМИР ҚАПИҒ (қад. туркийча қапу — эшик), Дарвозаи оҳанин, Дарбанди оҳанин, Оҳанин дарвозаси — Ўрта Шарқ мамлакатлари, хусусан Мовароуннаҳрдаги бир қанча шаҳарларнинг мудофаа деворларидаги темир дарвоза, шунингдек, тор тоғ дараларидаги ўтиш йўлаги. Ўзбекистоннинг жан. ҳудудидаги Бойсунтоғ тизмаси ғарбида жойлашган тор дара — қад. машҳур тоғ йўлаги ҳам Т.қ. дейилган. Унинг номи манбаларда турлича ёзилган. Арабча манбаларда Боб ул ҳадид, мўғулчада Қаҳлаға, Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сийар» асарида Танги Чакчак, Муҳаммад Вафо Карминагий «Туҳфаи хоний» асарида Бузгалахона деб қайд этилган ва бу ном 19-а.нинг 2-ярмида ҳам сақланган. (қ. *Бузгалахона*). Қадимда Т.қ. 2 тарихий-маданий ўлка — Бақтрия ва Суғдиёнани боғлаб турган. Археологик тадқиқотлар (1985, 1989—90) хулосаларига кўра, Т.қ. ҳудудида, рельефга мослаб, Шўробсой водийсидан ўтиш мумкин бўлган жой бал. 2,7 м (қалинлиги 6,5 қисман тошдан, бир қисми хом ғиштдан, уз. 300 м чамаси мудофаа аҳамиятига эга) девор б-н тўсилган. Унинг баъзи жойларига миноралар ва битта туртбурчак шаклидаги кичик қўрғон (Шерхожа қўрғони, 80×50 м, ҳозир сақланмаган) ҳам қурилган эди. Қўрғон вақт жиҳатдан тахм. мил. ав. 4-а.га мансуб, дастлабки девор эса, Юнон-Бақтрия подшоҳлиги даврларига тўғри келади. Т.қ. ҳарбий мудофаа мақсадидаги жой бўлиши б-н бирга, халқаро савдо йўлидаги муҳим божхона вазифасини ўтаган. Буюк ипак йўлининг бир тармоғи шу ердан ўтган. Бу ҳақда Руи Гонсалес де Клавихо сафарномасида муҳим маълумотлар келтирилган. У шундай ёзади: «... Темир дарвоза Темурбекнинг ихтиёрида ва унга ҳар йили катта даромад келтиради, чунки кичик Ҳиндистондан Самарқанд подшоҳлигига ва ундан шим.-даги ерларга йўл олган савдогарлар шу ерлардан ўтади...»

Жиззах вилоятидаги *Илонўтти* тоғ йўлаги ҳам Т.қ. деб аталган.

Омонулла Бўриев.



Темир қапиғ. Бузгалахона дараси.

ТЕМИР ҚОЗИҚ, Олтин қозиқ, Қутб юлдузи — *Кичик Айиқ* юлдуз туркумининг энг равшан юлдузи. Ер осмонида Шим. қутбга энг яқин жойлашган юлдуз бўлиб, қутбгача тахм. 1° Мб масофада жойлашган. Осмондаги барча юлдузлар Шим. қутб атрофида шарқдан ғарбга томон кўринма ҳаракатланиб (Ер ўз ўқи атрофида ғарбдан шарққа томон айланиши туфайли), қутб атрофида концентрик айланалар чизади. Т. қ. юлдузи қутбга жуда яқин бўлганидан юлдузлар гўё уни атрофида айланганидек ва бунда у қўзғалмай тургандек туюлади. Шу боис унга Т. қ. (Олтин қозиқ, Қутб юлдузи) деб ном берилган. Т. қ.ни Катта Айиқ (Етти Қароқчи) юлдуз туркуми «чўмичи» орқали осон топиш мумкин. Бунинг учун «баркаш»нинг охирги 2 юлдузи орқали тўғри чизиқ тортилиб, «баркаш»нинг оғзи томонига бу 2 юлдуз орасидаги ёй ўлчамидан 5 та қўйилганда айнан Т. қ. юлдузига тақалади. Т. қ. юлдузининг ранги сарғиш; т-раси Қуёш т-расидан анча юқори (7000°); диаметри Қуёшдан 120 марта катта. Унинг нурланиш қуввати Қуёшникидан 10000 марта ортиқ. Т. қ. ҳажми ўзгарувчи (пульсацияланувчи) юлдузлар туркумига киради. Бунда унинг т-раси спектри ва равшанлиги ҳам бир оз ўзгаради. Юлдуз катталиги равшанлигининг максимумида 2,1 минимумида 0,3 га чиқади. Ундан чиққан нур Ергача 472 йилда етиб келади. 1779 й.да В. Гершель унинг йўлдош-юлдузини очган.

ТЕМИРАТКИ — ташқи кўриниши, кечиши ва келтириб чиқарувчи сабаблари турлича бўлган кўпчилик *тери касалликлари*ни ифодаловчи термин. Қичишиб, усти қипиқланиб турадиган ҳар хил тошмалар қадимдан Т. деб аталган. Қизил ясси Т., пушти Т., юздаги оддий Т., *псориаз* — қипиқли Т., *трихофития* — қирма Т. ва б. фарқ қилинади.

Қизил ясси темиратки — терининг сурункали касаллиги. Бунда билакнинг ички, болдирнинг олд юзасига, бел, жинсий аъзолар терисига қизил, оч пушти ёки бинафша ранг, ўртаси ботиқ, ялтироқ, кўпбурчак шаклида майда тугунчалар тошади. Улар қаттиқ қичишади, катталашиб атрофга тарқалади, баъзан бир-бири б-н қўшилиб, пиликчалар ҳосил қилади. Қизил ясси Т. кўпроқ катта ёшдаги кишиларда баданнинг ҳамма жойида (юздан ташқари), оғиз шиллиқ қаватида, лабнинг қизил ҳошиясида учрайди.

Пушти темиратки — теринининг инфекцион касаллиги; турли ёшдаги кишиларда кузатилади. Дастлаб терида юмалоқ ёки овал шаклдаги оч пушти рангли майда доғлар пайдо бўлади. Орадан 4—20 кун ўтгач доғлар баданнинг хийлагина қисмини эгаллайди, ўртаси қазғоқланиб туради. Беморнинг умумий аҳволи ўзгармаслиги ҳам мумкин, баъзан унинг т-раси кўтарилиб, бадани қичишади, дармонсизланади. Кейинчалик доғлар қўнғир тус олиб, орадан 4—8 ҳафта ўтгач, ўз-ўзидан йўқолиб кетади, ўрни қолмайди.

Баъзан аллергияга мойил кишиларнинг касаллик вақтида териси нотўғри парвариш қилинса, ўткир яллиғланиш кузатилади (доғлар қип-қизил бўлиб, намиқиб туради).

Юздаги оддий темиратки стрептококклар қўзғатади. Юзга, оғиз атрофига ҳар хил катталикдаги оч пушти ранг тошмалар тошади. Кўпроқ болаларда кузатилади.

Тукли темиратки, асосан, қўлоёқларнинг ёзиладиган жойлари, кўпинча думба соҳасида учрайди. Шу жойларда ичида тук бўлган, усти қипиқли, ушлаб кўрилганда қўлга қаттиқ уннайдиган майда қулранг тугунчалар пайдо бўлади. Кўпроқ болаларда қузатилади. Касалланган тери қуруқ, ғадир-будур бўлади. Соч фолликулаларида мугузланиш жараёнининг бузилиши оқибатида вужудга келади (қ. *Соч*). Касалликка хос аломатлар бола 2—5 ёшлигидаёқ юзага келиб, балоғатга етган даврида аниқ кўзга ташланади, бора-бора йўқолиб кетади; касаллик аксари қишда кўзийди. Беморни тери касалликлари бўйича мутахассис врач ташқари, махсус парҳез буюрилади. Терини тўғри парвариш қилиш тавсия этилади.

ТЕМИР-БЕТОН — бетон ва пўлат арматура бирикмасидан иборат конструкция ва буюмларнинг умумий номи. Т.-б. 19-а.да кашф этилган. Т.-б. буюмларга биринчи патентлар Францияда (Ламбао, 1850; Куанье, 1854; Монье, 1867), Англияда (Уилкинсон, 1854) ва АҚШ да (Гиатт, 1855—87) берилган. Ўзбекистонда Т.-б. конструкциялар 19-а. 70-й.ларидан татбиқ эта бошланган. Т.-б.да зўриқишларни қабул қилишда ҳар иккала материал (бетон ва пўлат) баравар ишлайди. Бетоннинг чўзилишга мустаҳкамлиги сиқилишга мустаҳкамлигидан анча (10—20 марта) паст. Пўлат арматура эса чўзилишга ҳам, сиқилишга ҳам бирдай ишлайди. Агар бетонга арматура қўшилса, унинг чўзилишга мустаҳкамлиги анча ортади. Бетоннинг пўлат арматурага яхши ёпишуви, пўлат б-н оғир бетоннинг т-ра таъсирида чизиқли кенгайиш коэффициентлари бир-бирига жуда яқинлиги (бетон учун $\alpha_в=(1\div1,5)\cdot10^{-5}$; арматура учун $\alpha_в=1,2\cdot10^{-5}$) Т.-б.ни ҳосил қилишга имкон беради. Бундан ташқари, бетон арматурага зич ёпишиб, уни занглаш ва ёнғиндан асрайди. Т.-б.дан пойдевор блоклар, девор ва қаватлараро панеллар, ёпма плиталар, йиғма зиналар, устун ва тўсинлар, устунқозиқлар, арка ва фермалар ва б. тайёрланади.

Т.-б.нинг афзалликлари: ўта мустаҳкамлиги; кўпга чидамлилиги; олов-бардошлиги; зилзилабардошлиги; маҳаллий материаллардан фойдаланиш имконияти; конструкцияга исталган шаклни бериш мумкинлиги ва ҳ.к. Вазни оғирлиги, иссиқлик ва товушни осон ўтказиши; мустаҳкамлаш ва тузатишнинг қийинлиги; ёрилиши мумкинлиги; бетон ётқизилгач, арматура ҳолатини текшириш қийинлиги каби омиллар унинг нуқсонларидир. Бетонда ёриқ пайдо бўлишининг олдини олиш учун арматура олдиндан зўриқтирилади.

Илгари бетоннинг мустаҳкамлик даражалари маркалар (М) орқали фарқланар эди. Халқаро стандартларнинг янги тизими бўйича бетон мустаҳкамлиги синфлар (В) орқали белгиланади. Мас., бетон ва Т.-б. учун оғир бетоннинг сиқилиш мустаҳкамлиги бўйича қуйидаги синфлар мавжуд: В3,5; В5; В7,5; В10; В12:5; В15; В20; В25; В30; В35; В40; В45; В50; В55; В60. Оғир бетондан ишланадиган Т.-б. конструкцияларда мустаҳкамлик синфи В7,5 дан кам бўлган бетонларни қўллаш мумкин эмас. Такрорий юклар таъсир этадиган конструкцияларда синфи В15 дан юқори бўлган бетонлар қўлланилади. Сиқилувчи Т.-б. элементлари В15 дан кам бўлмаган, катта юк остида бўладиган конструкцияларда эса (мас., кўп қаватли бинолар-нинг қуйи қават устунларида) синфи В25 дан кам бўлмаган бетонлар қўллаш тавсия этилади. Зўриқтирилган бетон учун В20... В60 бўлган бетон синфлари қабул қилинади.

Т.-б. конструкцияларида қўлланиладиган арматуралар, стерженли ва симли арматураларга бўлинади. Сиртининг шаклига қараб текис ва даврий профилли арматуралар бўлади. Даврий профилли арматура текис арматурага қараганда бетон б-н мустаҳкамроқ боғланади. Т.-б. элементлар камида 0,05% ва кўпи б-н 3,5% миқдорда арматураланади. Механик хоссаларига қараб арматурабоп металл қуйидаги синфларга бўлинади: а) стержен арматуралар: А-I; А-II; А-III; А-IV; А-V; А-VI; б) сим арматуралар: В-I; В-II; $В_р$-II; К-7; К-19.

Атроф муҳит т-раси — 40° дан 60° гача ўзгарганда бетон б-н арматураларининг асосий физик-механик хоссалари ўзгармайди. Т-ра 60° дан ошганда бетоннинг структураси бузила бошлайди ва мустаҳкамлиги пасаяди, мас., т-ра 200° га етганда бетоннинг мустаҳкамлиги 30—40% пасаяди. Оддий Т.-б. учун 500°—600° иссиқлик критик т-ра ҳисобланади. Шунинг учун оддий Т.-б.ни 200° дан паст шароитда ишлатиш тавсия этилади. Юқори (1700° гача) т-рада ишлайдиган иссиқлик агрегатлари учун иссиқбардош Т.-б.дан фойдаланилади.

Ад.: Низомов Ш. Р., Ҳобилов Б.А., Темир-бетон конструкциялар, Т., 1992; Қосимов Э., Қурилиш ашёлари, Т., 2004.

ТЕМИР-БЕТОН КОНСТРУКЦИЯЛАР — *темир-бетон*дан тайёрланган элементлар ва уларнинг бирикмалари. Тайёрланиш усулига кўра, монолит (яхлит), йиғма ва йиғма-қуйма хиллари бўлади. Т.-б. к. янги пайдо бўлган даврларда (19-а. охири, 20-а. бошлари) монолит варианти кенг тарқалди. 20-а. ўрталаридан бошлаб йиғма Т.-б. к. ҳам пайдо бўла бошлади. Эндиликда қурилишни йиғма Т.-б. к. сиз тасаввур этиб бўлмайди.

Монолит Т.-б. к. пойдеворлар, гидротехника ва мелиорация иншоотлари, резервуарлар, сув босими миноралари, бункер ва силос миноралари қуришда ишлатилади. Айниқса, зилзилабардош иморатларни қуришда жуда қўл келади, чунки пойдевор, устун, тўсин ва ёпмаларнинг яхлит ҳолда ишланиши бинонинг зилзила бардошлигини таъминлайди.

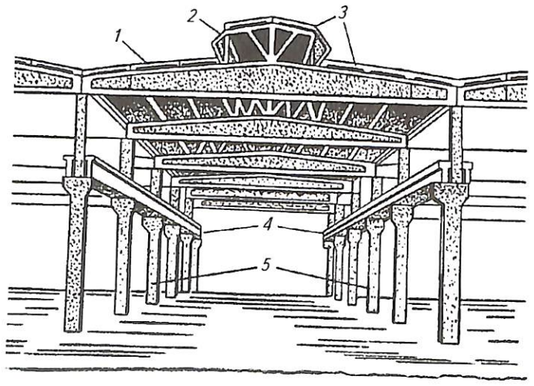
Йиғма Т.-б. к. ихтисослашган з-дларда, механизациялашган очиқ полигонларда ёки қурилиш майдонларида тайёрланади ва иншоот қуриладиган жойга ташиб келтирилиб, кўтариш кранлари воситасида йиғилади (монтаж қилинади). Йиғма Т.-б. к. нинг монолит конструкциялардан афзаллиги шундаки, қолип тайёрлаш учун кетадиган меҳнат ва ёғоч сарфи бир неча марта қисқаради (Ўзбекистонда ёғоч камлиги учун бунинг аҳамияти катта), қурилиш муддати камаяди ва нархи ҳам анча арзонлашади, конструкцияларнинг сифати ортади.

Металл ва ёғоч конструкцияларга нисбатан йиғма Т.-б. к. чидамлилиги, оловбардошлиги ҳамда занглашга чидамлилиги б-н фарқланади. Саноат, уй-жой ва фуқаро қурилиши учун темир-бетон қозиқлар, пойдевор блоклари, устунлар, тўсинлар, ферма элементлари, том, ораёпма ва девор панеллари, краности тўсинлари, зинапоя маршлари ва майдончалари, балкон ва карниз плиталари, дераза ва эшик ўрни панеллари, сарбаста (тепадон), дераза ости плиталари ва б. ишлаб чиқарилади. Саноат биноларининг 85% ини йиғма Т.-б. к. ташкил этади. Йўл-транспорт қурилиши учун темир-бетон шпаллар, кўприкларнинг йиғма элементлари, йўловчи ва юк ташиш платформалари деталлари, оқова сув қувурлари ва ариқлари, автомобиль йўлларига тўшаладиган йиғма плиталар ва б. ишлаб чиқарилади.

Гидротехника иншоотлари учун қобиқ плиталар; қ. х. қурилиши учун устунлар, тўсинлар, турли хил плиталар, молхоналар ҳамда иссиқхоналар, ем сақланадиган траншеялар учун керакли деталлар, қудуқлар учун халқалар ва б. ишлаб чиқарилади. Булардан ташқари босим остида ёки босимсиз ишлайдиган темир-бетон қувурлар, электр ва алоқа симлари учун темир-бетон устунлар ҳам тайёрланади. Бундай маҳсулотларнинг аксарияти стандарт ўлчамларда бажарилади. Йиғма Т.-б. к. учун бетоннинг мустаҳкамлиги юқори бўлган турлари (В20—В40)дан фойдаланилади. Темир-бетон элементларнинг чўзиладиган зоналарига қўйиладиган арматуралар олдиндан зўриқтирилса (тортиб таранглаштирилса), Т.-б. к. нинг ёриқлар ҳосил бўлишига қаршилиги ортади. Чўзувчи кучланишлар пайдо бўладиган конструкциялар (эгилувчан элементлар, қувурлар, резервуарлар, миноралар ва б.) да олдиндан зўриқтирилган арматурали темир-бетондан фойдаланиш яхши самара беради. Қолипга қуйилган бетон қоришмаси механизациялашган усулда зичлаштирилади. Кўпинча (айниқса, олдиндан зўриқтирилган конструкцияларни тайёрлашда) арматуранинг ўта мустаҳкам хилларидан, тез қотувчан цементлардан фойдаланилади; бетоннинг қотишини тезлаштириш учун махсус камераларда буғлантирилади.

Йиғма-қуйма (монолит) Т.-б. к. йиғма элементларнинг қуйма бетон б-н мустаҳкам бирикмаси. Бунда барча таркибий қисмлар биргаликда ишлайди, конструкцияга қўйиладиган юк барча элементларга текис тақсимланади; Т.-б. к. нинг яхлитлиги таъминланади. Т.-б. к. нинг юк кўтариш имконияти бўйича ҳисоблаш назарияси ўзининг ривожланиш жараёнида 3 асосий даврни босиб ўтди. Биринчи — дастлабки даврда Т.-б. к. ни ҳисоблашда рухсат этилган кучланишлар назариясидан фойдаланилган. Бу назария материаллар қаршилиги фанининг формулаларига асосланган эди. Ривожланишнинг иккинчи даври А. Ф. Лолейт ва А. А. Гвоздевнинг илмий ишларидан бошланди (1931). Бу ишлар асосида яратилган бузилиш босқичи назарияси 1938—55 й.ларда қурилиш меъёрларида асосий ҳисоблаш назарияси бўлиб келди. Шу давр мобайнида Т.-б. к. ларининг мустаҳкамлиги шу назария асосида ҳисобланиб келинди.

Ривожланишнинг учинчи даврида (1955 й.дан) янги усул — чегаравий ҳолатлар бўйича ҳисоблаш усули яратилди. Бу усул ҳоз. кунда ҳам қўлланилади ва давр талабига мос равишда йил сайин такомиллашиб боради. Замонавий қурилиш технологиясининг муҳим вазифаларидан бири темир-бетон, шу жумладан, енгил Т.-б. к. яратиш ва амалда жорий этишдан иборат.



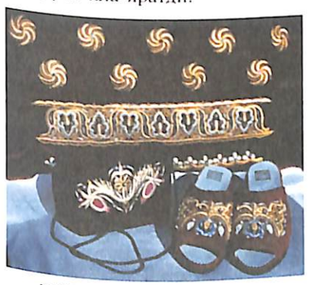
Темир-бетон конструкциялар. Бир қаватли саноат биноси: *1* – ёпма тўсин; *2* – фонарь; *3* – ёпма панеллари; *4* – кран ости тўсинлари; *5* – устунлар.

Ад.: Асқаров Б. А., Низомов Ш.Р., Ҳобилов Б. А. Темир-бетон ва тош-гишт конструкциялари, Т., 1997; Байков В. Н., Сигалов Э.Е., Железобетонные конструкции, М., 1985.

ТЕМИРДАРАХТ (Argania sideroxylon) — ёғочи қаттиқ ва оғир бир неча тур дарахтларнинг умумий номи. Кўпчилиги тропик ва субтропик мамлакатларда ўсади. Parria persica тури Озарбайжонда (Толиш), Шим. Эрондаги дарёлар ёқасида ўсиб, аралаш ўрмонлар ҳосил қилади. Секин ўсади. Бўйи 10 йилда атиги 2—5 м га етади. 200 йил яшайди. Ёғочи пишиқ, оғир, қизғиш; ундан машина ва ускуналарнинг деталлари ишланади. Баргида 5—7% ошловчи моддалар бор.

ТЕМИРОВА Муяссар (1941.2.2, Бухоро тумани Шергирон қишлоғи) — зардўз, Ўзбекистон Қаҳрамони (1995), Ўзбекистон халқ рассоми (1972). 1959 й.дан Бухоро зардўзлик ф-каси (ҳоз. *Бухоро «Зардўз» акциядорлик жамияти*)да уста, цех бошлиғи, бўлим бошлиғи; 1994 й.дан юксак бадиий буюмлар тайёрлаш бўлимининг катта устаси. Зардўз М. *Аҳмедова*га шогирд тушиб, анъанавий зардўзлик санъатини пухта эгаллади. Т. эгаллаган малакасини иш фаолиятида маҳорат б-н қўллаб, зардўзлик санъатини нозик дид б-н тайёрланган санъат дурдоналари б-н бойитди: анъанавий зардўзи буюмлар (дўппи, тўн, кавуш ва б.) учун янги нақш мужассамотлар яратди. Т. аёлларнинг зардўзи либоси мажмуини тайёрлади (1970, Япония ЭКСПО-70 кўргазмасида намойиш этилган), янги замонавий бадиий буюмлардан намуналар республика ва хорижий мамлакатлар музей ва тўпламларида сақланади.





М.Темирова ишларидан намуна.

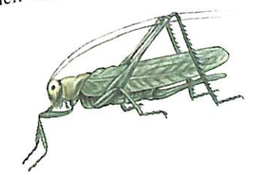
Т. кўплаб шогирдлар (200 дан ортиқ) тайёрлади. Т. тайёрлаган ишлари б-н 1972 й.дан республика ва халқаро кўргазмаларда иштирок этади, у яратган бадиий буюмлардан намуналар республика ва хорижий мамлакатлар музей ва тўпламларида сақланади.

ТЕМИРТИКАН (Tribulus L.) — туятовондошлар оиласига мансуб бир йиллиқ ўсимлик. Пояси ер бағирлаб (учи кўтарилиб) ўсади, бўйи 10—60 см шохланган. Барглари қарама-қарши жойлашган. 5—7 жуфт баргчалардан иборат. Гуллари сариқ. Меваси қаттиқ тиканли. Май-авг. ойларида гуллаб, уруғ беради. Экинлар орасида, боғларда, йўл ёқаларида, дарё, сой бўйларида ва б. ерларда ўсади. Ўзбекистонда кенг тарқалган.

ТЕМИРТОВ — Қозоғистон Республикаси Қарағанда вилоятидаги шаҳар (1945 й.гача — Самарқанд посёлкаси). Самарқанд (Нура) сув омбори бўйида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 161 минг киши (2003). Т.да Қарағанда металлургия к-ти ва иссиқлик электр маркази бор. Металл қуйиш-механика, синтетик каучук з-длари, «Карбид» и.ч. бирлашмаси, озиқ-овқат корхоналари, Қарағанда металлургия к-ти ҳузурида олий техника ўқув юрти, кимё-механика ва қурилиш техникумлари, мусиқа ва тиббиёт билим юртлари, театр фаолият кўрсатади.

ТЕМИР-УГЛЕРОДЛИ ҚОТИШМАЛАР — таркиби, асосан, темир Fe ва углерод С дан иборат бўлган қотишмалар. Соф ва техник турлари бўлади. Соф Т.-у. қ.нинг ҳолати махсус диаграмма б-н ифодаланади ва бу диаграмма *ҳолат диаграммаси* деб аталади. Соф Т.-у. қ. таркибида баъзи қўшилмалар жуда оз миқдорда бўлади. Техник Т.-у. қ. таркибига доимий қўшилмалар (фосфор P, олтингугурт S, марганец Mn, кремний Si, водород H, азот N, кислород O), легирловчи қўшилмалар (хром Cr, никель Ni, ванадий V, молибден Mo, титан Ti, кобальт Co ва б.) ва модификацияловчи қўшилмалар (магний Mg, германий Ce, кальций Ca ва б.) киради ва уларнинг баъзилари (легирловчи ҳамда модификацияловчи элементлар) атайлаб қўшилади. Т.-у. қ. таркибидаги углерод миқдорига қараб, *пўлат* ва *чўян*га бўлинади. Т.-у. қ.нинг таркиби ва структурасини ўзгартириш йўли б-н хилма-хил хоссали пўлат ва чўян ҳосил қилиш мумкин. Т.-у. қ. машинасозлик ва қурилишда кенг ишлатилади.

ТЕМИРЧАКЛАР (Tettigonioidea) — тўғри қанотли ҳашаротлар туркуми катта оиласи, 7 мингга яқин тури маълум. Ўзбекистонда 100 дан ортиқ тури учрайди. Орқа оёқлари сакровчи. Кўпчилиги (асосан, эркаги)нинг олдинги қанотида овоз чиқарувчи органи бор. Иссиқ ва илиқ иқлимли мамлакатларда тарқалган. Эшитиш органи олдинги оёғининг болдир қисмида жойлашган. Тухум қўйғичи қиличсимон, узун. Т. ўсимликхўр, шунингдек, йиртқичлари ҳам бор. Ўрмон четлари, бутазорлар, ғорлар, тошлар остида ва б. жойларда яшайди. Тухуми қишлайди; баҳорда тухумдан личинка ривожланади. Личинка 1—2 ой мобайнида 5—8 марта пўст ташлаб тараққий этади. Ҳаёт цикли бир ёки бир неча йил (*диапауза* ҳисобига) давом этади. Баъзи Т. (яшил Т. ва кулранг Т.) қурғоқчилик йиллари экинлар (ғалла, токзорлар)га зиён келтиради.



Яшил темирчак.

ТЕМИРЧИЛИК — 1) темирни болғалаб турли буюмлар (кетмон, ўроқ, теша ва б.) ясаш касби. Т. кишилик жамиятининг энг қадимги даврларида пайдо бўлган. Мил. ав. 3—4-минг йилликда Эрон, Месопотамия, Мисрда темирни совуқлайин ва қиздириб болғалаб, турли хил аслаҳалар, меҳнат қуроллари ва б. буюмлар ясалгани маълум. Ўзбекистон ҳудудида Т. иши махсус дўконда амалга оширилган. Т. дўконида — ўчоқ, қўра, супа, ўра, чўпкунда; иш қуролларидан *сандон*, босқон, *болға*, *омбур*, эгов, чарх, *дам* ва ҳ.к. бўлган. Темирчи темирни оташдондаги ўтга қўйиб қиздиради, металл тобига келиб, оқ тусга киргач, уни сандонга қўйиб, зарур шаклга келгунча болғалайди. Бу ишлар уста, бозғончи ва дамгир томонидан бажарилган. Т. ҳозир ҳам кенг кўламда сақланиб қолган; 2) оғир машинасозликнинг металлни болғалаб, штамплаб, пресслаб турли буюмлар ишлаб чиқариладиган тармоғи. Бу тармоқ 16-а.да Европада биринчи марта сув б-н ишлайдиган механик болға яратилганидан кейин ривожланди. 19-а.ларда машинада штамплаш, буғ б-н ишлайдиган болға, *гидравлик пресс* вужудга келди. 20-а. 50-й.ларига келиб Т.нинг янги усуллари, яъни қийин деформацияланадиган материалларни портлатиб юқори тезликда штамплаш, гидростатик пресслаш (гидроэкструзия) ва б. усуллар яратилди. Т. материалларни деформациялашга, яъни уларни емирмай, ташқи куч таъсирида шаклини ўзгартиришга асосланган. Т.нинг кенг ишлатиладиган усулларидан бири *босим билан ишлов бериш*. Бу усул машинанинг энг муҳим деталларини тайёрлашда ишлатилади. Металл ишлашнинг асосий усуллари дастлабки материалларнинг ҳолатига (прокат, қуйма ва б.), жиҳозларга (пресс, болға), асбоблар б-н ускуналанишига ва технологик усулларга боғлиқ. Шу аломатларига қараб, Т. болғалаш, ҳажмий ва лист штамплаш, пресслаш турларига бўлинади (қ. *Металларни ишлаш*).

Болғалаш — металларни босим б-н ишлаш усулларидан бири (қ. *Болғалаш*, *Болғалаш машинаси*). Штамплаш — материалларга босим б-н ишлов бериш; бунда заготовкага штампларда пластик деформация берилиб, зарур шаклдаги буюмлар олинади. Штамплаш 0,5—30 т ли катта болғаларда, 6—100 Мн (600—10000 тонна куч) куч б-н зарб берадиган иссиқлайин штамплайдиган кривошипли прессларда, 750 Мн (75000 тонна куч) куч б-н зарб берадиган гидрав-



Темирчилик устахонаси (Тошкент).

лик прессларда бажарилади. Штамплаш материалларни анча тежайди, буюмлар таннархини камайтиради.

Прессла ш — турли профилли материаллар, симлар, қувурлардан заготовка ва буюмлар олиш усули. Ҳажмий юмшоқ материаллар (пахта, хашак ва б.) ни пакетлашда, иккиламчи хом ашёлар (қиринди, чиқинди)ни қайта ишлаш ва б.да ҳам ишлатилади.

Т. йўли б-н ишлаб чиқариладиган буюмлар автомобиль ва авиация саноатларида, тракторсозлик, асбобсозлик, енгил саноат, уй-рўзғор ва б. тармоқларда ишлатилади.

ТЕМПЕРА (итал. tempera — бўёқни аралаштирмоқ) — 1) бўёқ моддаси ва боғловчи моддаси сувли эмульсия ва тухум сариғидан таркиб топган бўёқ. Боғловчи моддалар таркибига қараб сариқ Т. (тухум сариғи қўшилган), оқ Т. (тухум оқи қўшилган), казеинли Т. ва б. турлари бор. Саноат усулида катта ва кичик тюбикларда ишлаб чиқарилади; 2) Т. бўёқлари ёрдамида яратиладиган *рангтасвир* тури; монументал ва дастгоҳ санъатида кенг қўлланилади. Т.да яратилаётган асарлар сирти лок б-н қопланмайди, шунинг учун улар майин жилосиз сиртга эга. Т. асарларида ранг ва ранг туслари ташқи таъсирга чидамли, ўзининг дастлабки сифатини мойбўёқ рассомлигига нисбатан узоқ вақт сақлайди. Т.ни акварель ва гуашь б-н қўшиб ишлатиш мумкин.

ТЕМПЕРАМЕНТ (лот. temperamentum — мутаносиблик) — қ. *Мизож.*

ТЕМПЕРАТУРА (лот. temperatura — зарур силжиш, ўлчамдорлик, нормал ҳолат) — макроскопик тизимнинг термодинамик мувозанат ҳолатини характерловчи асосий параметрлардан бири. Термодинамик мувозанат ҳолатида турган тизимнинг барча қисмларининг Т.си бир хил бўлади. Агар тизим мувозанат ҳолатдан чиқарилса, унинг иссиқроқ қисмларидан совуқроқ қисмларига иссиқлик узатилиши натижасида маълум вақтдан сўнг тизимнинг ҳамма қисмларида Т.нинг тенглашиши вужудга келиб, термодинамик мувозанат ҳолатига қайтади.

Тизим таркибидаги жисмларни иситиш ёки совитиш, яъни т-расини ўзгартириш уларнинг қарийб барча физик хоссаларига таъсир қилади: жисмларнинг чизиқли ўлчамлари, эластиклиги, электр ўтказувчанлиги ва б. хоссалари ўзгаради. Т.ни ўлчаш учун бу ўзгаришларнинг исталган биридан фойдаланиш мумкин. Т. бевосита ўлчанмайдиган катталик. У бошқа катталикларни ўлчаш орқали аниқланади. Мас., тизимнинг Т.сини иситиш ёки совитиш натижасида газ ҳажми ёки босимининг ўзгариши (суюқлик, жумладан, симобли термометрлар), ўтказгичларнинг электр юритувчи куч (э. ю. к.) лари ўзгариши (термопаралар) ва б. орқали аниқлаш мумкин.

*Статистик физика*да Т. термодинамик мувозанат ҳолатдаги тизимни ташкил этган зарраларнинг ўртача кинетик энергияларини тавсифловчи катталикдир. Мас., классик статистик физикада термодинамик мувозанат ҳолатидаги идеал газга тегишли илгариланма ҳаракатдаги учта эркинлик даражасига эга бўлган зарранинг ўртача кинетик энергияси Т. орқали қуйидагича ифодаланади:

$$\varepsilon = \frac{3}{2} kT, \qquad (1)$$

бунда k — *Больцман доимийси.*

Термодинамикада мутлақ Т. тушунчаси муҳимдир. Тизимнинг термодинамик мувозанат ҳолатини аниқловчи мос параметрлар ўзгармаганда тизим энергияси u дан *энтропияси* s бўйича олинган хусусий ҳосила унинг мутлақ Т.сини ифодалайди.

$$T = \frac{du}{ds}. \qquad (2)$$

Т. мусбат бўлганлиги сабабли, чегараланмасдан орта борса, тизимнинг энергияси ҳам унга мос ҳолда орта боради. Демак, (2) га мувофиқ, энергия орта бориши б-н энтропия ҳам ортади. Т. қийматининг ўзгариш оралиғи жуда кенг бўлиб, амалда мутлақ нолдан 10^{11} К гача ва ундан ҳам катта қийматларга эга бўлиши мумкин.

Астрофизикада Т. — муҳитнинг физик ҳолатини ифодаловчи параметр. Осмон жисмларининг Т.сини баъзи назарий фаразларга асосланган ҳолда уларнинг нурланишини ўрганиш йўли б-н аниқланади. Т.нинг қуйидаги хиллари мавжуд: юлдуз (ёки бошқа объектнинг, мас., Қуёш тожи) нинг эффектив Т.си — юлдуз ўлчамига тенг ва юлдуз тарқатаётган тўлиқ нурланишни чақара оладиган *мутлақ қора жисм* Т.си. Равшанлик Т.си — берилган йўналишда кузатилаётган муайян тўлқин узунликдаги нурланиш интенсивлигига тенг нурланиш чиқара оладиган мутлақ қора жисм Т.си. Спектрофотометрик Т. — кузатилаётган спектрал соҳадаги нурланиш интенсивлигининг нисбий тақсимланишига яқин нурланиш чиқара оладиган мутлақ қора жисм Т.си. Спектрометрик Т. спектрнинг турли соҳаларида турлича бўлиши мумкин. Ғалаёнлаш Т.си — атомларнинг ғалаёнлаш ҳолатлари бўйича тақсимланишини ифодаловчи параметр. Ғалаёнлаш Т.си бир муҳитнинг ўзида турли атомлар ва энергетик сатҳлар учун турлича бўлиши мумкин. Кинетик Т. зарраларнинг иссиқлик ҳаракатининг ўртача кинетик энергиясини ифодаловчи параметр: $\frac{mv^2}{2} = \frac{3}{2} kT$ формула орқали аниқланади: бунда m — зарра массаси, υ — унинг ҳаракатланиш тезлиги. Электрон ва ион Т. си — электрон ва ионларнинг кинетик Т.си. Ионланганлик Т.си — спектрал чизиқларнинг нисбий интенсивлиги бўйича аниқланувчи ва модданинг ионланганлик даражасини белгиловчи параметр.

ТЕМПЕРАТУРА ИНВЕРСИЯСИ (атмосферада) — атмосферанинг бирор қатламида баландликка қараб ҳаво т-расининг ортиб бориши. Инверсия қатлами шиддати унинг қуйи чегараси баландлиги, вертикал қалинлиги ва инверсиянинг чуқурлиги, яъни юқори ва қуйи чегаралари орасидаги т-ра фарқи б-н ифодаланади.

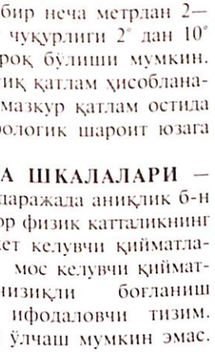


Темпера. «Шоир ва илҳом париси» (1996, Б. Жалолов асари).

Инверсия *тропосфера*нинг турли баландликларида ҳосил бўлади. Баландлик бўйича инверсия Ерга яқин, яъни фаол Ер юзасидан бошланадиган инверсия ва эркин атмосфера инверсиясига ажратилади. Инверсия қатламларининг қалинлиги бир неча метрдан 2—3 км гача, унинг чуқурлиги 2° дан 10° ва ундан юқорироқ бўлиши мумкин. Т. и. қатлами тўсиқ қатлам ҳисобланади: шу туфайли мазкур қатлам остида ўзига хос метеорологик шароит юзага келади.

ТЕМПЕРАТУРА ШКАЛАЛАРИ — қулай ва етарли даражада аниқлик б-н ўлчанадиган бирор физик катталикнинг узлуксиз кетма-кет келувчи қийматлари ва т-ранинг мос келувчи қийматлари орасида чизиқли боғланиш мавжудлигини ифодаловчи тизим. Т-рани бевосита ўлчаш мумкин эмас. Уни аниқлаш учун термометрик катталик ва термометрик жисм, шунингдек, градус катталиги ва ҳисоблашнинг бошланғич нуқтаси берилган бўлиши, яъни Т.ш.ни аниқлаш керак. Аммо жисм т-расининг ўзгариши унинг қарийб барча физик хоссаларига таъсир қилади. Т-рани ўлчаш учун бу x физик катталикларнинг исталган биридан фойдаланиш мумкин. Т.ш. ни тузиш учун кузатилаётган жисмнинг икки турғун мувозанатли ҳолатини ифодалайдиган $x=x_1$ ва $x=x_2$ нуқталарга мос келувчи t_1 ва t_2 танланади. Мас., бундай нуқталардан бири нормал босимда музнинг эриш нуқтаси ва иккинчиси сувнинг қайнаш нуқтасидир. Т-ралар фарқи t_2-t_1 Т.ш.нинг асосий т-ра оралиғи деб аталади. Термодинамик катталик x б-н t т-ра ўзаро чизиқли боғланган ҳамда қулайлик учун $t=0$ ҳисоблаб, эмпирик Т.ш.га эга бўлиш мумкин. Бу шкала бўйича т-ра

$$t = t_2 \frac{x-x_1}{x_2-x_1}.$$



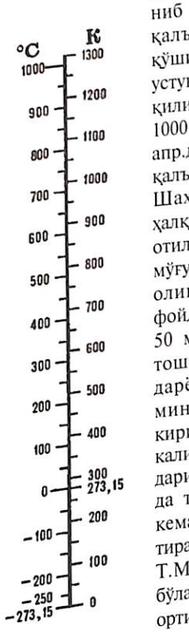
Цельсий, Реомюр ва Фаренгейт температура шкалалари.

Дастлабки мукаммал Т.ш.ни 1715 й.да Г. *Фаренгейт*, иккинчи Т.ш.ни 1730 й.да француз табиатшуноси Р. А. Реомюр (1683—1757), учинчисини эса 1742 й.да А. *Цельсий* таклиф этган. Бу Т.ш.да т-ра бирликлари °F, °R, °C б-н белгиланади. 1848 й.да У. *Томсон* (лорд Кельвин) мутлақ эмпирик Т.ш.ни таклиф этди. Бу *термодинамик температура шкаласи* номини олган. Бунда т-ра мутлақ нолдан бошлаб ҳисобланади. Т-ра бирлиги К да белгиланади. Фаренгейт (°F), Реомюр (°R), Цельсий (°C), Кельвин (K) шкалаларида (қ. *Градус*) нормал босимдаги музнинг эриш нуқтаси ва сувнинг қайнаш нуқтаси *репер нуқталар* деб қабул қилинган. Бу шкалаларда т-ра оралиғи мос равишда, 180, 80, 100 ва 100 қисмларга бўлинган бўлиб, т-ра қийматлари қуйидаги муносабат бўйича боғланган:

$$n°C = 0{,}8n°R = (1{,}8n+32)°F = 100°C = 80°R = 212°F.$$

Жуда юқори ва жуда паст т-раларни ўлчай оладиган ҳамда термик жисмлар ва катталикларга боғлиқ бўлмаган мутлақ термодинамик Т. ш. (Кельвин шкаласи) термодинамиканинг II қонунига асосан қурилади.

Т-рани ўлчашдаги хатоликларни камайтириш учун термодинамик т-ра шкаласини тузишда аввалгидек музнинг эриш ва сувнинг қайнаш нуқталаридаги жисм хоссаларига асосланмасдан, битта репер нуқтадаги жисм хусусиятларидан фойдаланишга келишилган. Бундай нуқта бир вақтнинг ўзида уч агрегат ҳолат (газсимон, суюқ ва қаттиқ) да бўлган сувнинг *учланма нуқтаси*дир. Бу нуқтага мос т-ра 273,15 К га тенг қилиб олинган. Мутлақ термодинамик Т.ш. физикада асосий Т.ш. ҳисобланади.



Цельсий ва Кельвин температура шкалалари.

ТЕМПЕРАЦИЯ (лот. temperatio — тўғри нисбат, мутаносиблик) — мутаносабатларини қисман ўзгартириш лаш. Товушларнинг баланд-пастлик мония ҳамда кўп овозли мусиқа жанрлари ривожи натижасида ҳозирги 12 поғонали тенг ўлчовли Т. юзага келди (М. Мерсенн, А. Веркмейстер, И. Нейдхарт ва б.). Мазкур Т.дан илк бор И.С. Бах ўзининг «Яхши темперацияланган клавир» (1722—44) ва «Фуга санъати» (1750) туркумларида, кейинчалик П. Хиндемит «Тоналликлар ўйини» (1940) ва б., Ўзбекистонда Г. Мушель ҳам «24 та прелюдия ва фуга» (1975) каби асарларида юксак бадиий даражада фойдаланишган.

ТЕМУР — қ. *Амир Темур.*

ТЕМУР МАЛИК (12-а. охири — 13-а.нинг 1-ярми) — хоразмшоҳ *Муҳаммад* ҳукмронлиги даврида Хўжанд ҳокими, *Жалолиддин Мангуберди*нинг яқин сафдоши, *мўғуллар истилоси*га қарши кураш олиб борган саркарда, халқ қаҳрамони, 1219 й.нинг дек.да 3 кунлик жангдан кейин *Банокат*ни эгаллаган Алоқ нўён бошлиқ 5 минг кишилик мўғул қўшини Хўжандни қамал қилишга киришади. Т.М. илгарироқ ҳар эҳтимолга қарши Сирдарё ўртасидаги оролда, сув 2 шохга бўлиниб оқадиган жойда, бир мустаҳкам қалъа қурдириб қўйган эди. Мўғул қўшини сон ва қурол-аслаҳа жиҳатдан устун бўлгани боис шаҳарни мудофаа қилиш қийинлашади. Натижада, Т.М. 1000 кишилик отряди б-н 1220 й.нинг апр.да оролга кўчиб ўтади ва тезликда қалъани жангга тайёрлашга киришади. Шаҳар ва қалъа атрофини душман ҳалқа қилиб ўраб олади. *Манжаниқ*дан отилган тошлар оролга етмагандан сўнг мўғуллар хўжандлик ёшлар ва илгари олинган асирлардан ҳашар тарзида фойдаланишга қарор қиладилар. Тахм. 50 минг ҳашарчи теварак-атрофдан тош, шох-шабба ва хашак келтириб дарёга ташлайди, мўғулларнинг 20 минг кишилик қўшини эса жангга киришади. Т.М. усти намат ҳамда сирқали лойи б-н сувалган, ўқ отиш учун даричалари бор кемалар ясатади. Кунда тонгда ҳар икки томонга 6 тадан кемада сузиб келиб, ёвга қирғин келтиради. Охир оқибат вазият танглашгач, Т.М. оролни ташлаб кетишга мажбур бўлади. У қолган аскарлари ва юклари ортилган 70 қайиқда Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб сузиб кетади. Барчинлиғкент (Қизилўрдадан тахм. 50 км жан.да бўлган) яқинида мўғуллар дарёни тўсиб қўядилар. Т.М. қирғоққа тушиб, душман б-н жанг қилади. Кўп талафот бериб, ёлғиз ўзи Қизилқум чўли орқали 1220 й.нинг ёзида Хоразмга етиб келади. Аскар тўплаб Жўжихон қўшинига кучли зарба беради. Касба (Янгикент) ш.ни мўғуллардан озод қилади. Аммо, салтанатда юзага келган мушкул сиёсий вазият туфайли Хоразмни

тарк этади. Т.М. 1221—32 й.лар давомида Султон Жалолиддин б-н биргаликда мўғулларга қарши кураш олиб боради. Жалолиддин ҳалокатидан кейин ўз юртига қайтади. Маълум вақтдан сўнг Т.М. мўғуллар томонидан қўлга олинади ва қатл қилинади.

Т.М. жасорати ҳақида *Мирмуҳсин* «Темур Малик» романи (1986)ни ёзган. *Ашрафий* «Темур Малик» номли симфоник поэма (1963) яратган ва *Навоий театри*да унинг «Темур Малик» балети (1970) қўйилган. Тошкент ш.даги шоҳ кўчаларнинг бирига Т.М. номи берилган.

Ад.: Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т.1, книга 2, [Перевод с перс. яз. О. И. Смирновой], М.—Л., 1952; Бартольд В. В., Сочинения, т.1, М., 1963; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Ҳамидулла Дадабоев.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» — *Амир Темур*нинг ҳарбий ва сиёсий фаолиятидан маълумот берувчи тарихий асар. «Тузуки Темур» ва «Тузукоти Темур» номлари б-н аталган. Амир Темурнинг «Тузуклар» муаллифи эканлигини эътироф этадиган олимлар кўпчиликни ташкил этади. Булар орасида «Т.т.»нинг инглизча таржимонлари ва ноширлари Деви ва Уайтлар, машҳур турк қомусий олими Шамсуддин Сомий, қўлёзмаларнинг йирик тадқиқотчиси Н.Д. Миклухо-Маклайлар ҳам бор. Бошқа бир гуруҳ олимларнинг фикрича, асар 16—17-а.ларда Ҳиндистонда ёзилган.

Асар 2 қисмдан иборат. Биринчи қисмда Амир Темурнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий-сиёсий фаолияти, унинг Моваройуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиши, сиёсий тарқоқликка барҳам бериши, марказлашган давлат тузиши, 27 мамлакатни, жумладан, Эрон, Афғонистон, Озарбайжон, Грузия ва Ҳиндистонни ўз тасарруфига киритиши, Олтин Ўрда ҳукмдори *Тўхтамиш,* турк султони *Боязид* I Йилдиримга қарши ҳарбий юришлари, улкан салтанатини мустаҳкамлаш учун турли ижтимоий табақаларга нисбатан қандай муносабатда бўлганлиги буюк соҳибқирон тилидан ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисм машҳур жаҳонгирнинг фарзандларига аталган ўзига хос васият, панд-насиҳатлари ва ўгитларидан иборат. Унда давлатни идора этишда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини танлаш, армиянинг тузилиши ва жанг олиб бориш қоидалари, синоҳийларнинг маоши, мамлакатни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва б. мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш йўсини ва б. хусусида гап боради.

Асар Амир Темур давридаги ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади. «Т.т.» («Тузуки Темурий»)нинг фанда қайд этилган илк нусхаси эски ўзбек тилда битилганлиги маълум. Бу усмоний турк ҳокимларидан бири — Яман ҳокими Жаъфар Пошо (ҳукмронлик йиллари 1607—12) нинг кутубхонасидаги туркий тилда ёзилган асар б-н боғлиқ. «Тузуки Темурий»нинг сўз бошида келтирилишича, ўртаосиёлик Мир Абу Толиб Ҳусайний ал-Аризий ат-Турбатий Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага ҳаж қилган вақтида асарни ўқишга муяссар бўлган ва 1610 й. Жаъфар Пошонинг топшириғи б-н уни форс тилига ўгирган. Бизгача ана шу форсий нусха тош босмалар, замонавий нашрлар ва қўлёзмалар шаклида етиб келган. Ҳусайний Турбатий форсча таржимани 1637 й. бобурий ҳукмдор Шоҳ Жаҳонга (1628—57) тортиқ қилган. Шоҳ Жаҳон таржима б-н танишиб чиқиб, унда айрим ноаниқликлар ва камчиликлар топган ҳамда йирик олим, Декан вилоятининг қозикалони Муҳаммад Ашраф Бухорийни (вафоти 1652 й.) ҳузурига чақиртириб, мазкур таржимани мўътабар асарлар, хусусан, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ва шунга ўхшаш муҳим манбаларга солиштириб чиқиш ва шу йўл б-н таржимадаги хато ва камчиликларни бартараф қилишни топширган. Муҳаммад Ашраф Бухорий кўрсатмага кўра, Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий нусхасини диққат б-н таҳрир қилган. Шу зайлда асарнинг янги, тўлдирилган таҳрири вужудга келади ва у «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари») ва «Воқеоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари») номи б-н танилади. Кейинчалик ундан кўплаб нусхалар кўчирилгани маълум.

Маълум бўладики, Бобурийлар салтанатида «Тузуки Темурий» асосида иккита мустақил асар вужудга келган ва уларнинг кейинги асрларда тарқалиши б-н боғлиқ ўзига хос тафсилотлар бор.

«Тузуки Темурий» нусхасини дастлаб Ҳиндистонда яшаган инглиз зобити майор Деви 1779 й.да Англияга олиб келган. Сўнгра араб тили проф. инглиз майори Уайтга уни кўриб чиқиш учун топширган. Уайт «Тузуки Темурий» нинг форсча матнини нашрга тайёрлаган, майор Деви эса уни инглизчага ўгирган ва кўрсаткич, изоҳлар б-н таъминлаган. Асар матни ва инглизча таржимаси 1783 й. Буюк Британиянинг Оксфорд ш.да нашр этилган.

Айнан шу нашр дунё мамлакатларига кенг тарқалган ва «Тузуки Темур» ёки «Тузукоти Темур» номи б-н шуҳрат топган. Оксфорд нашри кейинчалик ҳеч бир ўзгаришсиз, жаҳоннинг кўплаб шаҳарларида, мас., 1785 й. Калькутта, 1868, 1963 ва 1992 й.ларда Теҳрон, 1890 й. Бомбейда чоп этилган. Бу нашрлар кўплаб мамлакатларга, жумладан, Ўрта Осиёга ҳам тарқалган.

Уайт ва Деви нашр этган форсча матндан таниқли шарқшунос Л. Ланглэнинг француз тилига ўгирган таржимаси 1787 й. Парижда нашр қилинди.

1892 й. Л. Ланглэнинг французча нашридан Н. П. *Остроумов* раҳбарлигида Тошкент гимназиясининг бир гуруҳ талабалари асарни рус тилига таржима қилдилар.

1968 ва 1992 й.ларда И. М. *Мўминов* ёзган қисқа сўз боши б-н Н. П. Остроумов нашри чоп этилди.

«Т.т.»нинг Деви ва Уайт нашри асосида чиқарилган тошбосма ва кейинги нашрларидан бири асосида *Алихонтўра* Соғуний 1967 й. Тошкентда «Тузуки Темурий»ни ўзбек тилига таржима қилган ва «Гулистон» жур.да таржиманинг фақат 30 фоизи эълон этилган. Асар тўлиқ чоп этилмаганлигининг сабаби ва 1989 й. ўзбек тилига қилинган яна бир таржима хусусида акад. Б. Аҳмедов қуйидагича фикр билдирган: «...Ўша вақтда жамиятимиздаги мавжуд аҳвол, аниқроғи расмий ҳокимият маъмурларининг ўтмиш тарихимизни ўрганишга бўлган ёмон муносабати натижасида Алихонтўра Соғуний таржимаси тўла тарзда босилиб чиқмади. Яна шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, таржиманинг босилган қисми баъзи камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Унда, мас., айрим жумлаларнинг ташлаб кетилгани аниқланган, асл матндан четга чиқиш ҳоллари мавжуд; киши номлари, жўғрофий атамаларда ва истилоҳларда ғалатликлар бор. Муҳим тарихий воқеалар, тарихий шахслар, жўғрофий ва этник номлар, турли атамалар ва уларнинг шарҳлари эркин талқин этилган. 1989 й.да Алихонтўранинг ўша нашрини «Тузуки Темур»нинг Бомбейда чоп этилган форсча матнига солиштирган ҳолда ўзбек тилида яна бир таржима амалга оширилди. Уни ўзбек шарқшуноси Ҳабибулла Кароматов ҳозирлаб, олдин «Шарқ юлдузи» журналида (Тошкент, 1989, 8-сон), сўнгра алоҳида китоб ҳолида (1991) Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр эттирди».

Мазкур нашрни тайёрлашда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланаётган 1785 й. Калькутта, 1868 й. Теҳрон ва 1890 й. Бомбей нашрлари А. Соғуний таржимаси б-н солиштирилган. Таржима матни форсий асллиятдан анча фарқлангани боис Бомбей нашри асосида қайтадан ўзбек тилига ўгирилган ва оғир қатағон даврида ўзбек халқига Амир Темур тўғрисидаги ҳақиқатни етказишга интилган Алихонтўра Соғуний номлари ҳурмат юзасидан янги таржимада 1-ўринга қўйилган. Бу б-н, 1967 й.да бошланган хайрли ишни ниҳоясига етказиб, марҳум домланинг руҳи покларини шод этиш мақсади кўзланган.

Асарнинг «Шарқ юлдузи» жур.да чоп этилган таржимаси асосида 1991 й. Боку ва Олмаотада ҳам «Темур тузуклари»нинг қозоқ ва озарбайжон тилларидаги таржима китоблари нашр этилди. 1996 й. асарнинг янги таржимаси қайта ўзбек тилида чоп этилди.

1999 й. шарқшунос Ҳамидулла Кароматов асарни Бомбей нашри асосида 1-марта бевосита форс тилидан рус тилига таржима қилди.

«Тузуки Темурий»нинг Субҳон Бахши (Деҳли, 1855) ва Муҳаммад Фазл ул-Ҳақ (Бомбей, 1908) тарафларидан амалга оширилган урдуча таржималари ҳам мавжуд.

«Тузуки Темурий» сифатида танилган айнан Деви ва Уайт нашри дунёнинг турли бурчакларида қайта-қайта нашр этилган ва илмий доирада ишончга киргани боис жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган. «Малфузоти Темурий», «Воқеоти Темурий» ва б. номлар б-н танилган

ва кўпинча адашиб «Тузуки Темурий»га нисбат бериладиган асар нусхасининг юзага келиши тўғрисида араб олими Мазҳар Шиҳоб «Темур» номли китобида «Тузуки Темур»нинг юқорида эслатилган инглиз ва француз тилидаги нашрларининг сўз бошларини ўрганиш асосида шундай ёзган: «Ва ниҳоят Амир Темур мальфузотларининг Абу Толиб ал-Ҳусайний томонидан қилинган ушбу таржимасидан форс тилига ўгирилган бошқа 2 нусхаси (Ҳиндистонда Шоҳ Жаҳон кўрсатмасига биноан, Муҳаммад Афзал Бухорий томонидан тайёрланган нусхалар назарда тутилмоқда) топилгунга қадар бу ҳол шу зайлда давом этди». Улардан 1-нусхани Ҳиндистонда хизматда бўлган инглиз зобитларидан бири Деҳлига мўғул — мусулмон султонлари набираларининг биридан олишга муваффақ бўлади. Шу боисдан ҳам мазкур нусха Султоний нусха (нусхан Империтория) номи б-н аталади. Малфузотнинг иккинчи нусхаси ҳам Деҳлидан топилиб, уни ҳам инглиз генералларидан бири Британияга олиб кетади. Янги топилиб, 1830 й.да Англияга олиб келтирилган иккала нусханинг қимматли томони шунда эдики, бу икки нусха Амир Темурнинг малфузотларини тўла-тўкис қамраган ягона йилгача ҳикоя қиларди.

1830 й. Чарльз Стюарт кейин топилган янги иккинчи нусха Британияга келтирилгач, танишиб чиқиб, бир таржиманинг 2 нусхаси эканлигини аниқлади. Бу таржима муаллифи Ҳиндистонда салтанат юритган Темурий султонлар давлати ҳокимларидан бири бўлган Шоҳ Жаҳон даврида подшоҳ саройида хизматда бўлган мансабдор шахслардан бири Муҳаммад Афзал ал-Бухорий эди. Мутаржимнинг ёзишича, ушбу таржимани у 1670 йилда амалга оширган. Муҳаммад Афзал ал-Бухорий ўз таржимасининг муқаддимасида ишорат қилиб кетган янги (султоний) нусхага киритилган аксар қўшимчалар, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан олинганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Шундай қилиб, Муҳаммад Афзал Бухорий қайта ишлаган ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си асосида тўлдирилган «Малфузоти Темурий» деб номланган янги асар вужудга келди ва тарқала бошлади. Ҳозирда унинг нусхалари бир қанча мамлакатлар кутубхоналарида сақланмоқда. Шарқ қўлёзмалари каталогларининг тузувчиларидан баъзилари ҳам уни «Тузуки Темурий» дан фарқли ўлароқ «Малфузот» эканлигига ишора қилганлар. Албатта, номланиши «Воқеоти Темурий», «Танзиймоти Темурий» ва б. шаклларда ҳам учрайди. Ундан ташқари кейинги асрлардаги гоҳида тўла, гоҳида ноқис нусхаларида хаттотлар томонидан ўзбошимчалик б-н киритилган кўплаб тўқималар, биринчи нусхаларда бўлмаган воқеалар тафсилотлари ҳам учрайди. Бундан ташқари, зикр этилган 2 ҳар хил асарни «Тузуки Темурий» ва «Тузукоти Темурий» номлари б-н бир муқова ичида кўчириб ёзишган. Шу боис ҳатто Европада ва баъзи бир шарқ мамлакатларида шарқ қўлёзмаларининг чоп этилган каталогларида ҳам шундай чалкашлик кўзга ташланади. Бундай камчилик «Т.т.»нинг 1991 ва 1996 й. нашрлари сўз бошида ҳам бор.

«Малфузоти Темурий»дан қатор таржималар амалга оширилди. 1830 й. Англияда Чарльз Стюарт уни инглиз тилига ўгирди. Унда Амир Темур ҳаётининг 39 ёшигача бўлган воқеалар акс эттирилган.

19 а.да Ўрта Осиёда «Малфузоти Темурий»нинг форсийдан эски ўзбек тилига қилинган 3 таржимаси пайдо бўлди. Шарқшунос Стори каталогида келтирилган маълумотга кўра, улардан бирини 1836 й. Қўқон хони Муҳаммад Алихоннинг буйруғига биноан, Хўжанд қозиси Набижон Маҳдум Хотиф амалга оширган. Таржима форс тилидаги ноқис нусхадан қилинган ва Амир Темурнинг 39 ёшгача воқеалари келтирилган. Ҳозир бу қўлёзма Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда.

Бошқаси, Хивада Муҳаммад Юсуф ар-Рожий томонидан 1856—57й.лар «Тузуки Темурий» номи б-н таржима қилинган ва яна бири «Қиссаи Темур» ва «Малфузот» номлари б-н маълум бўлган Паҳлавон Ниёз Девон тарафидан 1857—58 й. лар Хивада ўгирилган асар. Ҳар иккала нусха Санкт-Петербург ш.да М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги Россия давлат миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Набижон Маҳдумнинг кўплаб хатолари бор эски ўзбек тилидаги таржимаси асосида рус шарқшуноси Н. П. Остроумов Туркистон генерал-губер-

натори барон А. Б. Вревский ёрдамида «Малфузот»нинг туркий матнини 1891 й. Тошкентда нашр этди.

Н.П. Остроумов нашри асосида «Малфузот» рус шарқшуноси Нил Ликошин тарафидан 1894 й. Тошкентда рус тилига таржима қилинди. 1934 й. Москвада рус олими В.А. Панов томонидан Остроумовнинг мазкур нашри асосида «Малфузот»нинг янги таржимаси нашр этилди.

1992 й. Тошкентда таниқли шарқшунос Ашраф Аҳмедов Н.П.Остроумов нашрига таянган ҳолда Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сининг танқидий матнидан фойдаланиб, «Малфузот»нинг ўзбек тилидаги замонавийлаштирилган эркин табдилини амалга оширди.

Ниҳоят, «Малфузот»нинг Ўрта Осиёда амалга оширилган эски ўзбек тилидаги таржималари асосида, сўнгги йилларда, Ўзбекистон олимларидан Ҳ. Бобобеков, Ҳ. Бобоев, А. Қуронбеков томонидан «Тузуки Темурий» (иккинчи қайта нашрига «Зафарнома» деб ном қўйилган) ҳамда «Қиссаи Темур» («Малфузоти Темурий») китоблари чоп этилди.

Ад.: Темур тузуклари [форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулла Кароматов таржимаси], Т., 1991, 1996; Кароматов Ҳ., «Темур тузуклари»ни Ўзбекистонда ўрганиш муаммолари (Темурийлар даври маданий ёдгорликлари), Т., 2003.

Ҳабибулла Кароматов.

ТЕМУР ХОҚОН, Тэмур қаған (1265—1307) — Хитойда Хубилай хоқон томонидан асос солинган Юань империяси (1271—1367) ҳукмдори (1295—1307). Т.х.нинг 13 йиллик ҳукмронлик даври Хитой солномаларида Юань-Чжен (1295—97) ҳамда Да-де (1297—1307) тарзида номланган. Т.х. *Ўқтойхон* авлодларидан Хайду нўён томонидан Хубилай ва унинг ворислари сиёсатига қарши 40 йил давомида олиб борилган курашга чек қўйган, ўзаро урушлар ҳамда турли табиий офатлар туфайли ночор бўлиб қолган *Қорақурум* аҳолисининг аҳволини енгиллатиш мақсадида катта миқдорда мис тангалар зарб қилдириб, уларни бошқа турли товарлар қатори Мўғулистонга жўнатган. 1307 й. Қорақурумда «буюк хоқон (қоон) сайёр котибияти» ташкил этилиши натижасида «Тартиб сақлаш бошқармаси» (сюан-вэй-си) тугатилиб, ўрнига Қорақурум олий доруғаси қароргоҳи таъсис этилган.

ТЕМУРИЙЛАР, Темурийлар даври — ўрта асрларда соҳибқирон *Амир Темур* асос солган марказлашган буюк салтанатни идора этган сулола. Т. ҳудуди шим.ла Или дарёси ва Хоразм (Орол) денгизидан жан.да Форс қўлтиғига қадар, шарқда Хитой ва Ҳиндистондан ғарбда Трабзун (Қора денгиз)га қадар улкан майдонни қамраган. Давлат тузилиши, қонун ва қоидалари жиҳатидан Т. мусулмон Шарқида ўрта асрларда ҳукм сурган давлатлардан катта фарқ қилмаса-да, аммо унинг бошқарув тизими Туркистон ва Мовароуннаҳр давлатчилигининг асрий анъаналари, салтанатга кирган мамлакатлар б-н маданий алоқалар асосида янги тартиб ва қоидалар б-н такомиллаштирилган.

Марказлашган давлат тепасида: Темур ибн Тарағай Баҳодир (1370—1405); *Шоҳрух* ибн Темур (1409—47); *Улуғбек* ибн Шоҳрух (1447—49); *Абу Саид* ибн Султон Муҳаммад (1458—69);

Мовароуннаҳрда (пойтахти Самарқанд): *Халил Султон* (1405—09); Улуғбек (1409—49); *Абдуллатиф* (1449—50); *Абдулло Мирзо* (1450—51); Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451—69); *Султон Аҳмад Мирзо* (1469—94); *Султон Маҳмуд Мирзо* (1494—98); *Султон Али Мирзо* (1498—1500).

Хуросонда (пойтахти Ҳирот): Шоҳрух (1396—1447); Улуғбек (1447—49); *Абулқосим Бобур* (1449—57); Шоҳ Маҳмуд Мирзо (1457); Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458—69); Ёдгор Мирзо (1470), *Ҳусайн Бойқаро* (1470—1506); *Бадиуззамон* ибн Султон Ҳусайн (1506—07); Музаффар Мирзо (1506—07).

Сиёсий ҳаёт. Ниҳоятда кенгайиб кетган давлат Амир Темур вафотидан сўнг ворислар ўртасидаги низолар натижасида заифлаша бошлади. 1405 й.нинг 16 март куни Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон Самарқандни эгаллаб, ўзини Мовароуннаҳрнинг ҳукмдори деб эълон қилади. Оқибатда шаҳзода, амир ва вилоят ноибларининг норозилиги кучайиб, исён ва ғалаёнлар кўтарилади. Даставвал Фарғонада Худойдод б-н Шайх Нуриддин Халил Султонга қарши қўзғалиб, Ўратепа ва Фарғонани эгаллаб олди. Бу даврда Хуросонда Шоҳрух, Балх, Ғазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад; Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда *Мироншоҳ*нинг ўғиллари Умар Мирзо ва Абубакр Мирзо ҳокими мутлақ бўлиб олдилар. Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам вилоятлари амир Бердибекнинг тасарруфига ўтади, *Олтин Ўрда* амирларидан *Идику* Хоразмни забт этади. 1405—08 й.ларда Балх, Хуросон, Сейистон, Кермон ва Озарбайжонда темурий шаҳзода ва айрим амирларнинг бирин-кетин кўтарилган ғалаёнлари кучайиб кетади. Валиаҳд Пирмуҳаммад бундай ғалаён ва фитнанинг қурбони бўлади (1407 й. 22 фев.). 1408 й. 22 апр. куни қорақўюнли туркманларнинг етакчиси *Қора Юсуф* б-н бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлиб, Озарбайжон ва Ироқ вилоятлари темурийлар қўлидан кетади.

15-а.нинг 20-й.ларида бу улкан мамлакат 2 давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жан.да жойлашган бўлиб, уни Шоҳрух бошқарган (маркази Ҳирот ш.) эди. Иккинчиси эса, Амударёдан шим.да — Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келиб (пойтахти Самарқанд ш.) уни Улуғбек идора этган эди.

Улуғбек отаси Шоҳрухнинг кўмаги б-н аввал (1413) Хоразмни, сўнгра (1415) Фарғона ва Қашғарни ўз тасарруфига олиб, давлатининг ғарбий ва шарқий чегараларининг хавфсизлигини таъминлаган бўлса-да, аммо унинг шим. ва шим.-шарқий томонлари хавотирли эди. Шу боисдан 15-а.нинг 30—40-й.лари отаси Шоҳрух б-н бирга Дашти Қипчоқда *Абулхайрхон* б-н кураш олиб боришига тўғри келади. Чунки кўчманчи чорвадорлар Мовароуннаҳрнинг вилоятларига муттасил бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғорат қилар эди. Мовароуннаҳрни идора этишда, айниқса, ташқи сиёсатда Улуғбек Т. нинг бош ҳукмдори Шоҳрухнинг иродасини изчил амалга оширади. Ташқи ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани у отаси б-н маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризолиги б-н ҳал этган.

Шоҳрух 1447 й. 12 март куни невараси Султон Муҳаммад исёнини бостириш вақтида Рай вилоятида оламдан ўтади. Шоҳрух вафотидан сўнг, Хуросон ва Мовароуннаҳрда темурий шаҳзодалар ўртасидаги низолар яна авж олади. Бу кураш оқибатида замонасининг машҳур олими ва ҳукмдори Мирзо Улуғбек 1449 й. 27 окт.да 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда ҳалок бўлади. Улуғбек Мовароуннаҳрни 40 й. (1409—49) идора этди. Бу даврда мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кескин кураш давом этганлигига қарамай, у шиддатли ҳарбий юришлар уюштиришга интилмади. Аксинча, у ўз давлатини мустаҳкамлашга, мамлакат бирлигини сақлаб қолишга ва маданий ҳаётни кўтаришга ҳаракат қилди. Улуғбек фожиасидан сўнг, ҳокимиятга бир вақтнинг ўзида Самарқандда Улуғбекнинг куёви *Абдулло Мирзо*, Бухорода эса Мироншоҳнинг набираси Султон *Абу Саид*лар подшоҳ қилиб кўтарилади. Абдулло Мирзо мамлакатда барқарорликни тиклаш учун барча чораларни кўради, аммо Т. тахтида узоқ вақт ўтира олмайди. Аввал у амакиваччаси Абу Саид б-н, сўнгра қариндоши Алоуддавла б-н курашади. Муҳорабада иттифоқчилар ғалаба қозонади. Абдулло Мирзо жангда ҳалок бўлади. Абу Саид Абулхайрхон ёрдамида Самарқандни эгаллаб, Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиб қолади.

Т. мулкининг Хуросон қисми бу даврда Шоҳрухнинг набираси *Абулқосим Бобур* тасарруфида эди. 1457 й.га ча у Хуросонни ўз қўлида тутиб турарди. Ҳар иккала давлат ўртасида низо кучайиб борди. Ёзма манбаларда қайд этилишича, Хуросонда бошбошдоқлик авж олиб, у бўлакларга бўлиниб кета бошлади.

1457 й.да Абулқосим Бобур вафот этгач, Абу Саид Ҳирот ш.ни эгаллаб, салтанатнинг ҳар 2 қисмини бирлаштиради. Бу даврда Султон Ҳусайн (Умаршайхнинг набираси) Хоразмни эгаллаб олади (қ. *Ҳусайн Бойқаро*).

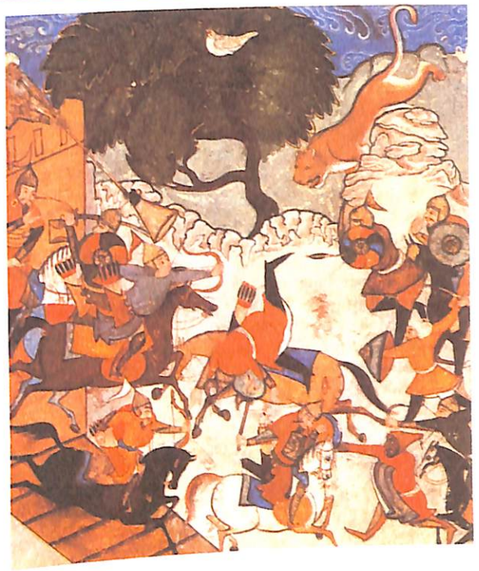
1469 й. баҳорида Абу Саид (Озарбайжон, Ғарбий Эрон ва Ироққача бўлган вилоятларни эгаллаб турган) оққўюнли туркманларга қарши юриш қилади. Муғон (Озарбайжон) чўлида *Узун Ҳасан* б-н бўлган жангда Абу Саид ҳалок бўлади. Отасининг ўлимидан сўнг, Абу Саиднинг ворислари Султон Ҳусайн б-н тўқнашмай Мовароуннаҳрга қайтадилар. 1469 й.нинг 24 мартида Султон Ҳусайн Хуросон ҳокими сифатида Ҳиротнинг тахтини эгаллайди. Натижада Т. мулки яна 2 мустақил қисмга бўлиниб кетади.

Мовароуннаҳрда Абу Саиднинг ўғиллари *Султон Аҳмад Мирзо*, *Султон Маҳмуд Мирзо* ва *Султон Али Мирзо* ҳокимлик қилади. Бу даврда Мовароуннаҳр ҳам ўзаро ихтилофдаги шаҳзодалар ва мулкдор зодагонларнинг вилоят ҳокимликларига бўлиниб кетади. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида суфийлик таълимотининг йирик намояндалари, хусусан *Хожа Аҳрор*нинг таъсири кучаяди, ҳатто у сиёсий ҳаётда ҳам муҳим роль ўйнай бошлайди. Мас., мамлакат уруш хавфи остида қолиб, эл-юрт бошига оғир ташвишлар тушган пайтда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор бир неча бор уни бартараф қилишга жонбозлик кўрсатади.

Султон Ҳусайн Бойқаро идора қилган давлат Шарқий ва Шим. Эрон вилоятлари ва Хоразмни бирлаштирган эди. У Т.нинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнгги йирик салтанати

бўлиб, унда сиёсий вазият осойишта эмас эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро урушларга, шаҳзода ва амирларнинг бошбошдоқлигига қарамай мамлакат аҳолисининг турмуш тарзи ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдагига нисбатан юксакроқ эди.

Аммо мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кучайиб бораётган кескинлик ички муносабатларда тобора таъсири ортиб бораётган Дашти Қипчоқлик ўзбекларнинг Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олишини ҳамда Т. сулоласининг заифлашувини янада тезлаштирди.



Амир Темур лашкарининг Сейистонни забт этиши. Миниатюра (1628—1629 й.лар).

Давлат бошқаруви. Т.да аввал ҳокими мутлақ — Амир Темур, сўнгра эса унинг ворислари бевосита ҳукмронлик қилишган. Салтанатни *девонбеги* — бош вазир бошлиқ 7 вазирликдан иборат аркони давлат — Вазирлик маҳкамаси бошқарган. Улардан 1-си — мамлакат ва раият вазири. У вилоят ва туманлардан тўпланадиган ҳосил, солиқ-ўлпонлар ва мамлакат ободонлиги б-н шуғулланган. 2-си — вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар вазири. У навкарларнинг таъминоти (маоши, озиқ-овқат ва қурол-яроғлари) б-н шуғулланган. 3-си — тижорат (савдо) вазири эди. У ташқи савдо божи тамға, чорвачиликдан тўпланадиган закот, эгасиз қолган мол-мулкларнинг тасарруфи, мерос ва меросхўрлар каби масалалар б-н шуғулланган. 4-си — салтанатнинг молия ишлари вазири бўлиб, давлат хазинасининг кирим-чиқимларини бошқарган. Чегара вилоятлари ва тобе мамлакатлар бошқарувини назорат қилиш учун махсус 3 та вазир тайин этилган. Улар мазкур вилоят ва мамлакатлардан давлат хазинасига тушадиган даромадларни назорат қилган. Ўз навбатида бу 3 вазир салтанатнинг «холиса» деб юритилган бош назорат ҳайъатини ташкил этган. Бу 7 вазир девонбегига бўйсунган ва у б-н бамаслаҳат давлатнинг молиявий ишларини амалга оширганлар. Ёзма манбалардан маълум бўлишича, Амир Темур ва Т. ҳукмронлиги даврида салтанат девонхонасида Амир Довуд, Жалолуддин Фирузшоҳ, Ғиёсуддин Шоҳмалик, Алоуддин Алика Кўкалдош ва Алишер Навоийдек доно девонбегилар бу олий мансабда фаолият кўрсатганлар, мамлакатни ободонлиги йўлида беқиёс хайрли ишларни амалга оширганлар.

Девонхона қошида арзбеги, садри аъзам, шайхулислом ва аҳдос қозиси каби лавозимлар мавжуд бўлган. Арзбеги фуқаро ва сипоҳийлардан тушадиган арзу шикоятлар ҳамда мамлакатдаги аҳвол тўғрисида маълумот тўплаш ва бу борада олий даргоҳга ахборот бериб туриш каби вазифаларни бажарган. Садри аъзам — бош садр мамлакатдаги барча вақф хўжаликларини назорат қилган; давлат ҳамда ер эгалари томонидан вақф қилинган ерлар ва мулкларни қайд этган ва вақфномалар тузиб уларни қонунлаштирган. Шайхулислом аҳолининг турли ижтимоий табақалари ўртасида шариат аҳкомлари ва ислом ақидаларининг бажарилишини назорат қилган.

Давлатнинг бош қозиси — қозиул-қуззот «аҳдос қозиси» номи б-н юритилиб у фуқаро ишлари б-н шуғулланган. Салтанат маҳкамасида кирим-чиқимларни қайд этувчи махсус мунши — котиб фаолият кўрсатган.

Мамлакат маъмурий жиҳатдан улус, вилоят ва туманларга бўлиниб, улар ҳоким, ноиб ва туман бошлар томонидан бошқарилган. Улар-

нинг аксарияти ҳарбий — амирлардан иборат эди. Ҳар бир шаҳар ва вилоятнинг молия девони, қозиси, муфтиси, мутаваллиси ва мухтасиби бўлган. Лашкарлар учун ҳатто махсус қозийи лашкар тайин этилган. Ҳар бир шаҳар ва қалъаларда қутвол (комендант) тайинланиб, унга шаҳар ва қалъа истеҳкомларини таъмирлаш ва уларнинг мудофааси юкланган. Фатҳ этилган вилоят ва ҳудудлар темурзодалар ва хизмат кўрсатган амирларга *суюрғол* тарзида инъом қилиниб, улар орқали бошқарилган. Мас., Амир Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгирга Балх вилояти; Умаршайхга Форс вилояти; Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон; Шоҳрухга Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон берилган. Гарчи улуслар марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, аммо улар маълум даражада мустақил эдилар. Уларда алоҳида девонхона, қўшин бўлиб марказий ҳукуматга тобелик хирожининг бир қисмини Самарқандга юбориш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз қўшини б-н қатнашиш ёки талаб этилган сонда аскар юборишдан иборат эди.

Суюрғолга эга бўлган вилоят ҳокимлари — шаҳзодалар ўз улусларида иложи борича мустақил ҳукмронлик қилишга интилган. Марказий ҳокимият эса, вазият жиддийлашгандагина уларнинг ички ишларига аралашган. Шубҳасиз суюрғол асосида шаклланган мулкчилик бошқарув тартибининг кучайиши вилоятлар мавқеининг ошишига олиб келган ва ички низоларни келтириб чиқарган. Т.даврида ўрта аср йирик мулкдорлари давлат таянчи бўлиб, маъмурий жиҳатдан унинг такомиллашувига суюрғолнинг кенг тарқалиши жиддий тўсқинлик қилган.

Эл-юртни бошқаришда ҳарбий кучнинг аҳамияти катта бўлгани туфайли унинг такомилига алоҳида эътибор берилган. Амир Темур амир ва амир ул-умаро — бош амир каби юқори даражали ҳарбий унвонлар жорий этган, қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда уларнинг интизоми масалаларига ниҳоятда аҳамият берган (қ. *Темурийлар ҳарбий санъати*).

Давлатни бошқаришда қурултой ва кенгашлар ўтказиш алоҳида ўрин тутган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур томонидан Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва б. жойларда ўтказилган қурултой ва кенгашларда шаҳзодалар, давлат маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар, уламолар ва мулкдор зодагонларнинг вакиллари қатнашган. Уларда мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволига оид масалалар муҳокама этилиб, қарорлар қабул этилган ва тадбирлар белгиланган. Мас., 1403 й.да Кавказнинг Байлақон ш.да чақирилган кенгашга олиму фузалолар таклиф этилган. Улардан мамлакатни бошқаришда, хусусан, унинг ободонлиги йўлида амалга ошириладиган хайрли ишлар — жамоат бинолари ва иншоотлар қурилишларида ўз маслаҳатлари б-н кўмак беришлари сўралган.

Т.даврида ўтказилган қурултой, кенгаш, шоҳона қабуллар ва дабдабали сарой маросимларига ўрта асрлар давлатчилигининг ўзига хос анъаналари мужассам этилган. Тантанали издаҳом тартиби-ю қоидаларидан тортиб, аъёнларнинг тўёна либосу ўринларигача эътибор берилган. Мас., расмий маросимларда амир ул-умаро, беклар бегилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, тумонот ва қўшинот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб ҳукмдорнинг сўл томонидан; саййидлар, қозилар, уламо, фузало машойих, улуғ ва олий табақадаги кишилар ўнг тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ва вазирлар — тахт рўпарасидан, калонтарлар (шаҳар ҳокимлари), кадхудолар (қишлоқ оқсоқоллари) вазирларнинг орқасидан жой олган. Баҳодурлар, қиличбоз йигитлар — тахт орқасида, унинг ўнг тарафидан, қоровуллар эса, тахт орқасининг чап тарафидан ўрин олишган.

Амир Темур ҳаётлик давридаёқ давлатни бошқариш услубига бағишланган махсус асар яратилиб, у «*Темур тузуклари*» номи б-н шуҳрат топган. Унда давлатни бошқаришда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми (йўналиши) ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳларнинг маоши, мамлакатни идора этиш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурчи ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва б. мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва б. баён этилади. Шундай қилиб, Т.да давлат тузилиши, қонун-қоидаларни тартибга солиш б-н бир қаторда, олий даргоҳ ҳаёти б-н боғлиқ анъаналар ҳам қарор топган.

Мамлакат ободонлиги. Амир Темур ва Т. мамлакат мустақиллиги, эл-юрт осойишталиги ва уни обод этишга катта аҳамият бердилар. Бу даврда Чингизхон ҳужуми ва мўғулларнинг бетўхтов босқинлари оқибатида вайронага айланган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шоҳрухия) каби қад. шаҳарлар, қалъа ва истеҳкомлар қайта тикланди, яъни шаҳарлар ва қишлоқлар қад кўтарди. Марказий шаҳарлар ва уларнинг теварак атрофида кўркам маъмурий, маърифий ва жамоат бинолари, сув иншоотлари қурилиб, боғу бўстонлар барпо этилди (қ. *Амир Темур боғлари*). Дарё ва сойлардан йирик суғориш тармоқлари қазиб чиқарилиб, минглаб гектар қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилди, суғорма деҳқончилик майдони кенгайтирилди. Солиқ тизимининг тартибга солиниши б-н мамлакат иқтисодиётининг асоси бўлган деҳқончилик, ҳунармандчилик ҳамда ички ва ташқи савдо ривожланди.

Соҳибқирон Кеш ш.га алоҳида эътибор бериб, уни Туркистон диёрининг маънавий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Бу шаҳар «Қуббат ул-илм вал-алаб» («Илм ва адабнинг гумбази») деб юритилди. Самарқанд салтанат пойтахтига айлантирилгач, унда Исфаҳон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Насаф ва Кешнинг меъмору бинокорлари қўли б-н саройлар (Бўстонсарой, Кўксарой), масжидлар, мақбара ва хонақоҳлар қурилди. 1403—04 й.ларда Самарқандда бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де *Клавихо* Амир Темурнинг олиб бораётган бинокорлик ишларидан ҳайратда қолган.

14-а.нинг охири — 15-а.ларда Самарқандда кўркам ва муҳташам биноларидан ташқари, турли-туман ҳунармандлар маҳаллалари юзага келди. Кларихонинг ёзишича, ҳунарли бирорта кишининг Моваройуннаҳрни тарк этишига йўл қўйилмаган. Аксинча, Амир Темурнинг амри б-н Дамашқнинг энг моҳир тўқувчилари, Халабнинг машҳур пахта йигирувчи ва Анқаранинг мовут тўқувчилари, Туркия ва Гуржистоннинг заргарлари, хуллас, касб-ҳунар соҳасида қайси шаҳарда ном чиқарган ҳунарманд бўлса, Самарқандга кўчирилиб келинган. Шаҳарда турли мазҳаб ва динлардаги кишилар яшаган.

Амир Темурнинг ободончилик фаолияти анъанага айланиб, унинг ворислари томонидан давом эттирилган. Темурий шаҳзодалар, нуфузли амирлар, вазирлар, вилоят ва улус ҳокимлари, хатто айрим маликалар ўз шахсий маблағларининг каттагина қисмини масжиду мадрасалар, хонақоҳу шифохоналар, ҳаммому бозор-раста (чорсу)лар, работу карвонсаройлар, сув иншоотларию боғ-роғлар барпо этишга сарф қилганлар. Масжид ва мадрасалар, шифохона ва хонақоҳларнинг сарфу харажати учун экин майдонлари, тегирмон, обжувоз, мойжувоз ва дўконлар вақф этилиб, мударрису талабаларга даҳъяк (маош) белгиланган.

Ҳирот, Машҳад, Балх ва Марв ш.лари ва қасабаларининг обод этилишида Шоҳрух Мирзо ҳамда Улуғбекнинг онаси *Гавҳаршод бегим*нинг ҳиссалари катта бўлган. Мас., 1410 й. Ҳиротда 2 мадраса, хонақоҳ ва ҳашаматли сарой бино қилинган. Ҳиротнинг Сарипули Инжил мавзеида 1432 й.да қад кўтарган мадраса, Машҳаднинг Жоме масжиди Гавҳаршод бегимнинг номи б-н боғлиқ. Ушбу мадрасалар қурилишига Қавомуддин меъмор Шерозий бошчилик қилган. Шайх Шаҳобуддин ибн Шайх Рукнуддин мадрасага бош мударрис қилиб тайинланган.

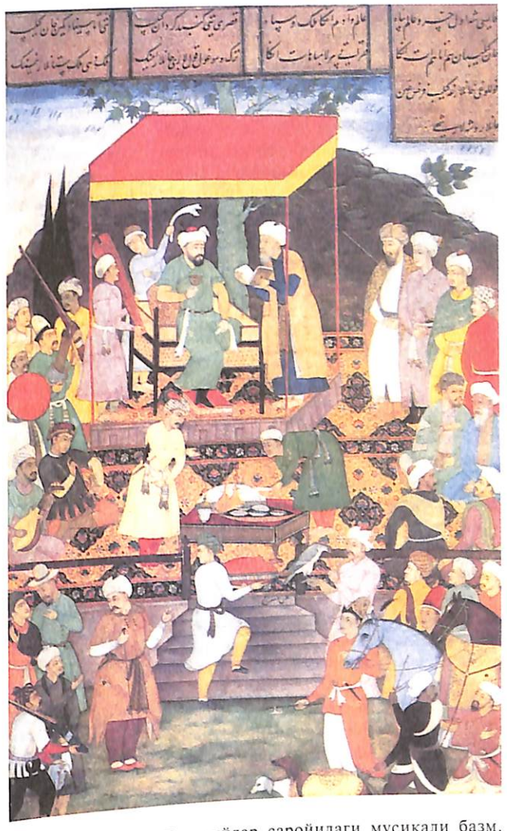
15-а.да Моваройуннаҳрда, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Тошкент ва б. шаҳарларда бинокорлик ишларига, айниқса, Мирзо Улуғбек катта аҳамият берган. Унинг даврида мадраса, масжид, хонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва карвонсаройлар қад кўтарган. Қабристон ва зиёратгоҳлар обод этилган. Бу даврда шаҳар ободончилиги, хусусан, меъморлиги ривож топган. Самарқанд Регистони қайта режалаштирилиб, унда мадраса, 210 гумбазли Кўкалдош жоме масжиди, карвонсарой, Муқатта масжиди, Мирзоий ҳаммоми қад кўтарган.

Бу улкан ва ноёб қурилишлар орасида 15-а.нинг 20- й.ларида Самарқандда бино қилинган *Улуғбек расадхонаси* алоҳида ўрин тутади.

15-а.да Хуросон шаҳарлари, айниқса, унинг пойтахти Ҳиротнинг обод этилиши султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг вазири Алишер Навоий номлари б-н боғлиқ. Хуросонда, хусусан, Ҳирот ва унинг теварак атрофида Навоий ва унинг сафдошлари ташаббуси б-н 300 дан ортиқ жамоат бинолари (масжид, мадраса, мақбара, хонақоҳ, ҳаммом, шифохона, сарой, кўшк, истироҳат боғлари, работлар) ҳамда суғориш иншоотлари (ҳовуз, кўприк, банд — сув омборлари) барпо этилган. Қурилишларнинг аксарияти Навоийнинг бевосита ҳомийлиги б-н ёки унинг маблағига амалга оширилган. *Хондамир*нинг ёзишича, Навоий 52 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бир нечта мадраса, масжид, шифохона ва хонақоҳлар қурдирган.

Моваройуннаҳр ва Хуросоннинг Т. даври бинокорлигида шифохоналар, ҳаммомлар ва истироҳат боғлари алоҳида ўрин тутади. Бундай иншооту истироҳат масканлари Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда 8—9-а.лардаёқ қад кўтариб, 15-а.да эса Самарқанд, Бухоро, Гурганж, Тошкент, Марв, Ҳирот, Ғазна, Рай, Ҳамадон ва Исфаҳон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида барпо этилган. Мана шундай шифохоналардан бири темурий маликалардан Мулкат ого томонидан қурилган Дор уш-шифога мавлоно Дарвишали бош ҳаким этиб тайинланган. Барча муолажа ишлари унга топширилган. Шифохоналарда махсус дорихоналар бўлиб, дорипазлар беморлар учун дори-дармонлар тайёрлаб берганлар. Бу даврда Ҳирот Дор уш-шифоси, айниқса каҳҳоллари (окулист) ғоят шуҳрат топган. Навоийнинг иноятиб-н етишиб чиққан Ғиёсуддин Муҳаммад, Низомуддин Абдулҳай, Дарвишали, Муҳаммад Юсуф, Абдулҳай Туний, Муҳаммад Муъмин каби машҳур табиблар узоқ вақт фаолият кўрсатганлар. Умуман, Навоийнинг ҳомийлигида 12 минг толиби илм, олим, табиб, шоир, мусаввир, заргар, дурадгор ва бинокорлар камол топган.

Салтанатда ҳукм сурган нисбатан барқарорлик, йирик шаҳар ва вилоятларда амалга оширилган ободончилик, сугорма деҳқончиликнинг кенгайиши б-н мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган ҳунармандчилик ва товар-пул муносабатлари ривож топган. Илк ўрта асрларда шаклланган 3 қисм (арк, шаҳристон ва рабод)ли воҳа шаҳарлари кенгайиб, кўп дарвозали ягона мудофаа



Темурийлар саройидаги мусиқали базм. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишланган миниатюра.

девори б-н ўралган янги қиёфадаги йирик ва гавжум шаҳарлар қад кўтарган. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Кеш(Шаҳрисабз), Шоҳрухия, Термиз, Насаф ва Ахсикат каби шаҳарлар ўзининг топографик қиёфаси, аҳолисининг касби-кори, ички ва халқаро ташқи тижорати б-н ўрта асрлар Шарқининг намунали ҳунармандчилик ва гавжум савдо марказларига айланган. Ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топиб, шаҳарларнинг тарихий топографияси тубдан ўзгарган. Уларда ҳунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, гузар, кўчакўй, бозор расталари, тоқу равоқли, гумбазли тимлар —*чорсу*лар қад кўтарган. Кўпгина йирик шаҳарларда «заргарон» («заргарлик»), «мисгарон», «сузангарон»(«игнасозлик»), «совутсозон», «сангтарошон» («тоштаровчи»), «шишагарон», «чармгарон»(«кўнчилик») каби махсус ҳунармандчилик маҳаллалари

ташкил топган. Ҳунармандчилик соҳасида тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик ва бинокорлик етакчи ўрин тутган. Самарқандда, айниқса, қоғоз и.ч. алоҳида аҳамият касб этган. Шаҳар яқинида Обираҳмат анҳори соҳилида қоғоз ишлаб чиқариладиган махсус обжувозлар ва корхоналар жойлашган (қ. *Ношрлик*).

Ташқи савдо ва пул муносабатлари. Хитойдан Ўрта денгиз бўйлари томон йўналган қад. карвон йўли кесиб ўтган ғоят улкан ҳудудда ягона салтанатнинг барпо этилиши б-н бу халқаро мулоқот йўлида Т. шубҳасиз сарбонлик қилиш имконига эга бўлишган. Улар савдо карвонлари қатнови хавфсизлигини таъминлашга, Шарқ ва Ғарб мамлакатлариаро савдо ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама кенгайтиришга жиддий эътибор беришган. Т.даврида Хитой, Ҳиндистон, Тибет, Олтин Ўрдага тобе Русия, Волга бўйи, шунингдек, жан. Сибирь б-н мунтазам савдо-сотиқ қилинган. Хитойдан, асосан, шойи, чинни, гавҳар ва мушк; Ҳиндистондан ип мато, нил(бўёқ), мускат ёнғоғи, қалампирмунчоқ, долчин ва анбар; Русия ва Сибирдан қимматбаҳо мўйна, тери ва мум олиб келинарди; Европадан газмоллар, мовут ва кўпгина бошқа товарлар келтирилган.

Самарқанддан чет мамлакатларга: бўз, духоба, шойи газлама, қоғоз, қуруқ мева, гуруч, пахта ва калава (йигирилган ип) ва б. чиқарилган.

Ташқи савдони кенгайтиришда Т.нинг турли мамлакатлар б-н олиб борган элчилик алоқалари муҳим аҳамиятга эга бўлган. 15-а.нинг 20—40-й.ларида Шоҳрух ва Улуғбек идора этган давлатлар б-н Хитой, Тибет ва Ҳиндистон ўртасида мунтазам элчилар алмашиб турилган. 1418 й.да Ардашер бошлиқ Шоҳрух элчилари катта карвон б-н Хитойда бўлган. 1419 й.да эса, бунга жавобан Ли Ди ва Жонг Ку Хитойдан Самарқанд ва Ҳиротга элчи бўлиб келганлар. 1420 й. Шоҳрух ва Улуғбек 530 нафарли элчилик карвонини Хитойга жўнатишган. Шоҳрух элчиларига Шодихожа б-н амир Кўкча, Улуғбек элчиларига эса Султоншоҳ б-н Муҳаммад бахши бошчилик қилган.

Бу даврда Т. Тибет ва Ҳиндистон б-н ҳам элчилик муносабатларини ўрнатишган. 1421 й. Тибетдан Бухоро ва Самарқандга элчилар келган. 1441—42 й.ларда Шоҳрух Ҳиндистонга Бижаянагар саройига тарихчи *Абдураззоқ Самарқандий* бошлиқ элчиларни юборади. У Кермон, Ҳурмуз ва Форс қўлтиғи орқали Ҳиндистонга қилган саёҳатини ёзиб қолдирган.

14-а.нинг охири ва 15-а.нинг 1-ярмида Т. давридаги иқтисодий тараққиётга (ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо) мамлакатда ўтказилган пул ислоҳотлари туртки бўлган. Дастлаб, Амир Темур, сўнгра айрим Т. мамлакатда ягона пул бирлигини жорий этишган. Амир Темур вазни 6 г ли «танга» ва 1,5 г ли «мири» деб юритиладиган 2 хилдаги кумуш тангаларни зарб этган. Бу кумуш тангалар *Суюрғатмишхон* ва *Султон Маҳмудхон* номлари б-н Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон ва Ироқнинг 40 дан ортиқ йирик шаҳарларида чиқарилган. Шоҳрух Астробод, Бухоро, Домғон, Исфаҳон, Кушония, Кермон, Қум, Нишопур, Марв, Самарқанд, Сабзавор, Султония, Табриз, Хоразм, Ҳирот, Шероз ва б. шаҳарларда ўз номи б-н кумуш тангалар зарб этиб, пулнинг ички савдодаги муомаласини тартибга солган. Бу борада 1428 й.да Улуғбек ўтказган фулусий (мис) пуллар ислоҳоти айниқса катта аҳамият касб этган.

Меҳнаткаш аҳолини ички чакана савдога кенгроқ жалб этиш мақсадида Улуғбек маҳаллий ҳокимиятнинг енгил вазндаги барча чақа пулларини ман этган. Бир вақтнинг ўзида у Бухоро, Самарқанд, Қарши, Термиз, Тошкент, Шоҳрухия ва Андижонда зарбхоналар барпо қилиб, бир хил вазндаги салмоқдор фулуслар зарб эттириб, муомалага чиқарган. Халқ ўртасида Улуғбекнинг чақалари «фулуси адлия», яъни «адолатли чақа» номи б-н шуҳрат топган. Шу б-н бирга Улуғбек ташқи савдодан келадиган даромадни ошириш мақсадида «тамға» — савдо божини бир мунча кўпайтирган.

Т.да ички ва ташқи савдонинг кенгайиши, касб-ҳунар тармоқларининг ривож топиб, ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳажмининг ортиб боришига туртки бўлган.

Деҳқончилик ва суғориш ишлари. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида деҳқончилик асосий ўрин тутган. Шу боис Т. деҳқончиликнинг бош омили бўлган суғориш ишларига катта аҳамият беришган. 14-а.нинг охири — 15-а.нинг 1-ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда йирик суғориш тармоқлари қазилиб, *коризлар*, сув омборлари — бандлар ва ҳовузлар барпо этилиб, сув танқис вилоят ва воҳалар, шаҳар, қишлоқларнинг сув таъминоти яхшиланган. Қуриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилиб, обикор ерларнинг майдони кенгайтирилган. Янги-янги қишлоқлар, чорбоғлар ва сайилгоҳ бўстонлар барпо этилади. Амир Темур Самарқанд воҳаси, пойтахт ва унинг теварак атрофини обод этилишига алоҳида эътибор берган. Обираҳмат, Маздаҳин, Бозор, Коранд ва Наҳри жадид каби суғориш тармоқлари орқали обод этилган қишлоқларнинг сони 72 тага етган. Янги қишлоқларнинг бир қисми Шарқнинг машҳур шаҳарлари: Дамашқ, Қоҳира, Бағдод, Султония ва Шероз номлари б-н улуғланган.

Соҳибқирон Хуросон, Эрон, Кавказ ва б. вилоятларда ҳам бир қанча йирик суғориш ишларини амалга оширган. Унинг фармони б-н Мурғоб дарёсидан 20 дан ортиқ суғориш тармоқлари қазилиб, Марв воҳаси қайта обод этилган. 1401 й. Кавказнинг Байлақон мавзеида Аракс дарёсидан чиқарилган Барлос канали замонасининг йирик ирригация иншоотларидан бири бўлган. Каналнинг уз. 10 фарсах (60—70 км) бўлиб, кемалар қатнай олган.

Шоҳрух ва Улуғбек ҳукмронлиги даврида суғориш ишлари янада кенгайган. Даштларга сув чиқарилиб, бўз ерлар ўзлаштирилган. Хусусий соҳибкорлар эса, ҳатто бир-икки йил давомида солиқ ва тўловлардан озод этилган. Бу даврда Т. Самарқанд, Қашқадарё, Марв воҳалари, Тус водийси ва Ҳиротда йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, деҳқончилик майдонларининг сув таъминотини тубдан яхшилашган. Мас., Ангор канали қайта тикланиб, Зарафшон дарёси сувининг бир қисми Қашқадарё воҳасига ташланган. Мўғуллар томонидан вайрон этилган Мурғоб дарёсининг бош тўғони — Султонбанд тикланиб, Марв ш. ва водийси сув б-н тўла таъминланган. Мирзо Улуғбек томонидан Бухоронинг Сомонжуқ даштига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилган. Навоийнинг ташаббуси б-н Тус вилоятида Туруқбанд сув омбори қурилиб, ундан 10 фарсах масофада канал орқали Машҳадга сув келтирилган. Бу даврда қ. х.да ғаллакорлик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчиликка — ахамият берилган. Чорвачиликда — йилқичилик, қоракўлчилик, туячилик муҳим ўрин тутган.

Т.даврида мулкчилик муносабатлари янада такомиллашган. Мулкнинг, асосан, 4 шакли: «мулки девон» (давлат ерлари), «мулк» (хусусий ерлар), «мулки вақф» (мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар) ва «жамоа ерлари» бўлган. Т. ерларининг катта қисми давлат мулки ҳисобланган, уларни «суюрғол» ёки «тархон» тарзида инъом қилиш кенг тарқалган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шоҳрух даврида Хоразм — Шоҳмалик; Фарғона — Мирзо Аҳмад; Тус, Машҳад, Обивард, Нисони қамраган Хуросон — Бойсунғур; Кобул, Ғазна ва Қандаҳор вилоятлари Мирзо Қайду баҳодирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят ҳукмдорлари марказий ҳокимиятга номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил бўлишган.

Тархонлик ёрлиғини олган мулкдорлар барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод этилган. Тархонлик амирлар, беклар, сарой амалдорлари, саййидлар ва б. юқори табақа вакилларига берилган. Шу боисдан давлат солиғидан тушадиган даромаднинг талайгина қисми тархонлар қўлида тўпланган. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида улар ғоят катта кучга айланган.

15-а.да ер майдонлари, сув манбалари, дўкон, корхона, тегирмон, обжувоз, бозор расталари, карвонсаройлар ва б. мадраса, масжид, хонақоҳ, шифохоналарга бириктирилиб, улар «мулки вақф» деб юритилган. Улардан тушган даромад хайрия ишларига (масжид, мадраса, шифохона харажатлари; жиҳози; мутавалли, мударрис, табиб ва талабалар учун) сарф этилган. Давлат ёки вақф, тархон ёки суюрғол ерларда коранда бўлиб меҳнат қилувчи зироатчилар «музараъ» деб аталган. Уларнинг ҳиссаси ер эгасининг уруғлик, омоч, ҳўкиз, от ва арава кабилар б-н таъмин этишига қараб, 1/3, 1/4 ёки 1/5 ҳажмда белгиланган. Суғорма деҳқончилик ерлардан «мол» солиғи олинган. Даре, булоқ ва кориз сувлари б-н суғориладиган обикор ерлардан «мол» солиғи ҳосилнинг 1/3 (33%) миқдорида ундирилган. Лалми ерлардан ҳосилнинг 1/6 дан то 1/8 миқдорида солиқ солинган. Мулк ерларининг бир қисми «ушр» миқдорида солиқ тўлаган. Бундай ерлар илм-фан, маърифат ва маънавий ҳаётнинг намоянда лари (саййид, хожа, уламо, шайхлар) тасарруфида бўлган. Мас., 15-а.нинг йирик мулкдори Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор 1300 ушрий мулкидан ҳар йили Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад хазинасига ғалланинг ўзидан 80 минг ботмон (1 ботмон — 20 кг) миқдорида ушр тўлаган.

Юқорида қайд этилган солиқлардан ташқари фуқародан солиқ йиғувчи (мухассилона), ҳосилни белгиловчи (соҳиб жамона), киримни бошқарувчилар (зобитона, «доруғона»), сув тақсимловчи («миробона») каби тўловлар ундириб олинган. Шунингдек, аҳоли фавқулодда харажатлар учун «аворизот» ва «тавожжуҳоти хорижий» каби одатдан ташқари солиқларни ҳам тўлаган.

Маданий ҳаёт. 15-а. ва 16-а. бошларида Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва Ғиждувон каби бош шаҳарларда Амир Темур анъаналари давом эттириб, олиму муҳандис, шоиру бастакор, меъмору бинокор ва наққошу мусаввирларнинг гуруҳи тўпланган эди. Мовароуннаҳрда, хусусан, Самарқандда илм-фан ва санъатнинг тараққиётида Улуғбек ва унинг атрофида йиғилган олимларнинг ўрни ва ҳиссаси ниҳоятда буюкдир. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бой ва серқирра маданиятига, ислом дунёсининг маънавий анъаналарига суянган ҳамда ўз даврининг маданий тажрибаларидан тўла фойдалана билган Улуғбек мамлакатнинг равнақи, айниқса, унинг маънавий камолотида илм-фаннинг ва санъатнинг нақадар муҳимлигини яхши тушунарди. У мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини бошқариш б-н бир қаторда илмий ишлар б-н шуғулланди. Илмий мунозаралар ўтказди. Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан, Самарқанд ва Бухорони илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилди. Унинг фармони б-н Бухорода (1417), Самарқандда (1417—20) ва Ғиждувонда (1433) мадрасалар барпо қилинди. Ҳатто, Бухоро мадрасасининг дарвозасига: «Билим олиш ҳар бир мусулмон аёлу эркакнинг бурчидир», деган калима ёзиб қўйилган. Бу мадрасалар замонасининг дорилфунуни ҳисобланиб, уларда Қуръон, ҳадис, тафсир, фиқҳ (дин ва шариат қонун-қоидалари), риёзиёт (мат.), ҳандаса (геом.), жўғрофия (геогр.), илму аруз (поэтика), араб тили ва унинг морфологияси каби дунёвий илмлар ҳам ўқитилди. Самарқанд мадрасасида Шамсуддин Ҳавофий, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид, Улуғбек, Алоуддин Али Қушчилар турли фанлардан дарс беришган. Бу даврда Самарқандда Улуғбек мадрасасидан ташқари Хоним, Фирузшоҳ, Шоҳмалик, Хожабек, Мирабдували ва Қутбиддин Садр номли мадрасалар ҳам қад кўтарган.

15-а.да Мовароуннаҳр ва Хуросонда *тарих* фани ҳам ривож топди. Ҳофизи Абру, Абдураззоқ Самарқандий, *Мирхонд*, Хондамир, Исфизорий, *Давлатшоҳ Самарқандий* ва б. кўпгина тарихчилар Самарқанд ёки Ҳиротда яшаб ижод қилдилар. «Зубдат ат-таворих» муаллифи Ҳофизи Абру, «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» номли асарни ёзган Абдураззоқ Самарқандий ўз асарларини Амир Темур ва Т. ҳукмронлик қилган даврга бағишладилар. Мирхонд «Равзат ус-сафо» ва Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» ўз асарида Султон Ҳусайн ҳукмронлик қилган давр воқеаларини баён қилди. Муиниддин Исфизорий эса Ҳирот тарихини ёзди.

Т.даврида адабиёт бадиий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилди. Наср ва назмда кўплаб нодир асарлар яратилди. Бу даврда замонасининг етук шоиру адиблари: Қутб, *Сайфи Саройи*, Ҳайдар Хоразмий, *Дурбек*, *Амирий*, Яқиний, *Атоий*, *Саккокий*, *Лутфий* ва б. яшаб ижод қиладилар. Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони, Атоий девони, Лутфийнинг «Зафарнома» ва «Гул ва Наврўз» достонлари шу давр бадиий адабиётининг дурдоналаридандир. Бу даврда ўзбек шоирлари ичида Лутфий алоҳида ўрин тутди. Навоийга қадар ўзбек шеъриятида Лутфий даражасига етадиган шоир ўтмаган. У ўзбек тилида асарлар, форс тилида қасидалар ёзди.

Бу давр бадиий адабиёти тараққиётида Абдураҳмон *Жомий* ҳамда Алишер Навоийнинг хизмати ғоят буюкдир.

15-а.да илм-фан ва адабиёт б-н бир қаторда *китобат санъати*, яъни қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш ва у б-н боғлиқ бўлган хаттотлик, мусаввирлик, лаввоҳлик (лавҳа чизиш) ва саҳҳофлик (муқовасозлик) санъати ҳам ниҳоятда тараққий этади. Босмахона ва китоб нашр этиш ҳали вужудга келмаган замонда китоб яратиш ва унинг нусхаларини кўпайтириш оғир меҳнат ва кўп вақт сарф этиладиган мушкул иш бўлган. Айниқса, нафис китоб яратиш ўта мураккаб ва жуда машаққатли бир жараён бўлиб, у қоғозрез (қоғоз тайёрловчи), хаттот, мусаввир, лаввоҳ каби бир неча хил мутахассисларнинг меҳнати ва малакаси б-н боғлиқ эди. 15—16-а.ларда

бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳлар етишади. Абдураҳмон Хоразмий, *Султонали Машҳадий*, Султонали Хандон, Мирали Қилқалам, Халвоий, Рафиқий шулар жумласидандир.

15-а. ва 16-а. бошларида Т.да тасвирий санъат ҳам тараққий топади. Камолиддин *Беҳзод, Мирак Наққош,* Қосимали, *Маҳмуд Музаҳҳиб,* Хожа Муҳаммад Наққош ва Шоҳ Музаффар каби мўйқалам соҳиблари етишади. Беҳзод асос солган Ҳирот мусаввирлик мактаби улкан ютуқларга эришади. Бу давр тасвирий санъат обидалари ўзининг мавзуи ва воқелилигига қараб портрет, ҳаётий лавҳалар, табиат манзаралари, бино ва бадиий асарларга ишланган тасвирлардан иборат бўлган. Бизгача Жомий, Навоий, Абдулла Хотифий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва Шайбонийхон портретлари сақланиб қолган.

14—15-а.ларда мусиқа санъати тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Бу даврда янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир асарлар яратилди. Маҳоратли созандалар, бастакорлар ва ҳофизлар етишади. Абдуқодир Найи, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Ғижжакий, Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Хожа Юсуф Андижоний, Устод Шодий, Нажмиддин *Кавкабий* шулар жумласидандир. Омилкор мусиқачилар б-н бир қаторда Улуғбек, Навоий, Жомий ва *Биноий* каби мутафаккир ва шоирлар ҳам мусиқа соҳасида ижод қилдилар. Мас., Улуғбек «булужий», «шодиёна», «ахлоқий», «табризий», «усули равон» ва «усули отлиг»; Навоий «исфаҳоний» куйларини ижод қилади. Жомий ва Биноий мусиқа назариясига доир асарлар яратдилар. Шубҳасиз, мусиқа санъати ҳам 14—15-а.ларда санъатнинг бошқа турлари ва шеърият б-н узвий алоқада янги тараққиёт поғонасига кўтарилади. Моҳир санъаткор-машшоқлар, бастакор ва ҳофизлар етишади, нодир ва бебаҳо санъат асарлари вужудга келади.

Шундай қилиб, Амир Темур асос солган давлат Қад. Шарқда 3 йўналишда (ўтроқ деҳқончилик, дашт чорвачилиги ва шаҳарсозлик) шаклланган цивилизациялар қоришган Турон-Туркистон ҳудудларида ривож топиб қиёмига етган давлатчиликнинг нодир намунаси эди.

Бироқ 15-а. охирида Т. ўртасида авж олиб кетган ихтилофлар, айрим вилоят ҳокимларининг узлуксиз ўзаро курашлари шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо-сотиққа зарар етказиб, воҳаларда деҳқончилик хўжаликларини хонавайрон қилган. Бундай оғир аҳволда давлатнинг иқтисодий ва маъмурий ҳаётида муҳим мавқега эга бўлган юқори табақа вакилларининг бир қисми Т. га нисбатан сотқинлик йўлини тутди. Бу аснода Фарғона ҳокими *Бобур* салтанатини шайбонийлардан ҳимоя қилиш ва унинг барқарорлигини сақлаб қолиш йўлида астойдил курашган. Бироқ бундай шароитда Бобур ҳам ўз Ватанини тарк этиб, ўзга юртларга юзланишга мажбур бўлди. У аввал Афғонистонни, сўнгра Шим. Ҳиндистонни бўйсундириб, Бобурийлар салтанатига асос солди. Бу давлат Т. давлатчилиги удумларини давом эттириб, 3 асрдан ортиқроқ ҳукм сурди. Бу давр мобайнида Ҳиндистон юксалган ва равнақ топган (қ. *Бобурийлар давлати*).

Ад.: Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969; Ибн Арабшоҳ, Ажоиб ул-мақдур фи ахбори Темур, Т., 1992; Мирза Муҳаммад Хайдар, Тарихи Рашиди, Т., 1996; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1996; Аҳмедов Б., Улуғбек, Т., 1989; Файзиев Т., Мирзо Улуғбек авлодлари, Т., 1994; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; Муҳаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1996; Захидов П., Архитектурные тайны обсерватории Улугбека, Т., 2003.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

ТЕМУРИЙЛАР ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ — Тошкентдаги Амир Темур хиёбони яқинида бунёд этилган тарих музейи (1996). Музей биноси ўрта аср меъморлиги анъаналари асосида айлана тарҳли, томи гумбазли қилиб, махсус темир-бетондан яхлит супа устига қурилган. Бино 3 қаватли, бал. 31 м (диаметри — ташқи томони 70 м, ичкиси 50 м), уни қуришда темир устун, ғишт, турли бетон блок ва енгил тайёрланган сунъий қурилиш ускуналари қўлланилган. Девор юзасини пардозлашда ганч, мармар ва сопол кошинлар ишлатилган. Қурилишда Тошкент ш. ҳокимияти, «Турон» фирмаси, Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси, «Оникс» корхонаси (30 дан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги биллур қандиллар, 500 та ёритгичли, оғирлиги 2 т, бал. 8 м «Зумрад» қандил ишлаб берган), «Усто» бирлашмаси қатнашган.

Музейга мармар зиналар орқали бош тарзи (Амир Темур хиёбонидан)даги 3 эшикдан кирилади. 14 та ёғоч ўймакорлигидаги эшик ўзига хос. Атрофи пешайвонли, қатор устунли (20 та, бал. 10 м, муқарнас бошали, пойустуни кулранг мармардан ишланган), турунжлари сиркори сопол б-н безатилган, бинонинг ташқи девори юзасида «сулс» услубида инсонни яхшиликка ундовчи сўзлар битилган. Бино асосида фойе, магазинлар, маъмурият, вестибюль, касса, ахборот-маъруза зали ва б. техник хизмат хоналари жойлашган. 1-қаватда кўргазма ва кинолекция зали (200 ўриндиқли) бор. 2-қаватдаги кўргазма зали 8 бўлимдан иборат. Кўргазма залидаги Темурийлар тарихига оид ноёб экспонатлар Ўзбекистон вилоятларидаги йирик музейлардан келтирилган, шунингдек, 1996 й.да Парижда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб ўтказилган кўргазмадаги экспонатлар ҳам музейга ўтказилган. Музейда археология, этн., нумизматика ёдгорликлари, қўлёзмалар, тасвирий санъат намуналари бор. Шунингдек, И. Каримовнинг Амир Темурга бўлган ҳурматини ифодаловчи дил сўзлари ва «Темур тузуклари»дан келтирилган иборалар экспонатларни мазмунан бойитган.



Темурийлар тарихи давлат музейи.



Музейнинг кўргазма залидаги «Юксалиш» намоёни.

Кўргазма залининг марказидаги деворий тасвирдан «Буюк Соҳибқирон — буюк бунёдкор» номли 3 қисмдан иборат асар ўрин олган. Биринчиси — «Туғилиш» қисмида Соҳибқироннинг туғилиши б-н боғлиқ урф-одатлар рамзий тасвирларда ифодаланган. Иккинчиси — «Юксалиш»да «Рости—расти» («Тўғрилик нажотдир») деган шиор олтин ҳарфлар б-н битилган. Бу қисмнинг марказида тахтда ўтирган Соҳибқироннинг вазир, уламо, ҳарбий аъёнлар даврасидаги машваратлари акс эттирилган. Пастроқда эса Соҳибқироннинг набира ва абиралари (Муҳаммад Султон, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур) боболаридан мерос қолган тузукларни мутолаа қилаётганлари ва Амир Темур яратган меъморий обидалар тасвирланган. Учинчиси — «Фахрланиш» бўлимида мероснинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётганлик ғояси ўз аксини топган. Музейга ҳар йили 100 мингдан зиёд томошабин киради.

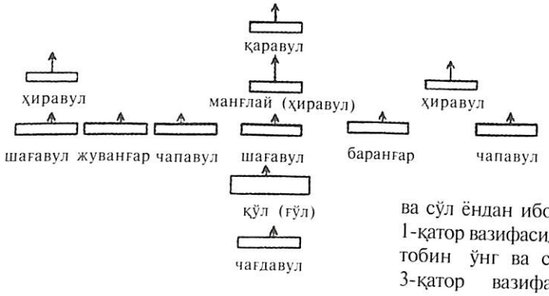
ТЕМУРИЙЛАР ҲАРБИЙ САНЪАТИ — жаҳон ҳарбий санъати ривожига *Амир Темур* ва унинг авлодлари, хусусан, *Бобур* қўшган салмоқли ҳисса. Бу мутахассислар, саркардалар томонидан ҳақли равишда эътироф этилган. Буюк лашкарбоши ва новатор ҳарбий ташкилотчи ҳисобланмиш Соҳибқирон интизомли армия тузишга, жанг пайтида қўшин қисмларини оқилона бошқаришга, жанг тақдирини ҳал қиладиган жойларга ҳарбий кучларни тезкорлик б-н йўллашга, мавжуд тўсиқ ва ғовларни тадбиркорлик б-н бартараф этишга, қўшиндаги жанговар руҳни юксак даражада ушлаб туришга эришган. Амир Темур ва темурийлар армияси чорвадорлар қатори косибчилик, ҳунармандчилик, деҳқончилик б-н машғул ўтроқ аҳолидан ҳам аскар тўплаган. Қўшинда ҳарбий кучларнинг асосини ташкил қилган *отлиқ аскарлар* б-н бир қаторда пиёдалар ҳам хизмат қилган. Соҳибқирон Шарқда биринчилардан бўлиб армияга ўт сочар қурол — тўп(раъд)ни олиб кирган. Темурийлар даврида бу қуролнинг бошқа турлари (зарбзан, фаранги, қозон ва ҳ.к.) кенг ёйилди. Тоғли ҳудудларда жанг ҳаракатлари олиб борувчи махсус ҳарбий қисм ва бўлинмалар ташкил қилинган. Амир Темур жаҳон ҳарбий иш тарихида 1-бўлиб қўшинни жанг майдонида анъанавий 5 бўлакдан фарқли равишда 7 қўлга бўлиб жойлаштириш тартибини жорий этган. Бу янгилик кейинчалик *Тўхтамиш, Шайбонийхон* сингари сардалар томонидан ўзлаштирилган. *Ибн Арабшоҳ*нинг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон қўшинида аёллардан иборат бўлинмалар бўлиб, улар эркаклар б-н бир сафда турган, қаҳрамонлик ва матонат намуналарини кўрсатган.

Темурийлар армияси сон жиҳатдан аниқ ташкил этилган, унинг жанговар тартиби такомиллашиб борган, ўз вақтининг илғор қурол ва техникаси б-н таъминланган, қисмлар бир-биридан кийим-бош, байроқ ва туғлари б-н фарқланган. Бундай фарқланиш жангда қўшинни бошқаришда қўл келган. Душман мудофаасини турли усуллар б-н барбод этиш, рақибнинг йиғиш, қалъа, қўрғон ва ҳисорларнинг рик шаҳарларига қўққисдан зарба беузоқ муддат муҳосара қилиш, ёв кучларини иложи борича кенг кўламда қуршаб олиб, қишлоқ, шаҳар, туман, вилоятларни бирин-кетин забт этиш, душманни батамом яксон этгунгача таъқиб қилиш, таслим бўлган мамлакатларни бошқаришга ишончли кишиларни тайинлаш сингари амалиётлар Амир Темур ва темурийларга кўплаб зафарлар олиб келган. Тактика жиҳатдан Амир Темур армияси ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Разведка аъло даражада йўлга қўйилган, қисмларнинг жанггоҳда ёки жанговар сафда талаб даражасида ҳаракат қилиши учун зарур тадбир ва чоралар ишлаб чиқилган, уларни жанг пайтида тезкорлик б-н бошқаришга алоҳида диққат қаратилган. Ўнлик, юзлик, минглик ва туман қўмондонларини танлаш масаласига олий бош қўмондон масъул ҳисобланган. Соҳибқироннинг ҳарбий санъат ривожига қўшган улкан хизматларидан яна бири — жанг вақтида қўшин қанотларини душман ҳужумидан муҳофаза қилиш ва, ўз навбатида, ғаним кучларини ён томондан айланиб ўтиб, унга ортдан зарба бериш мақсадида тузилган отлиқ қисм — қунбулнинг жорий этилиши бўлган. Бундай янги ҳарбий қисм *Александр, Ганнибал, Чингизхон, Людовик XIV,* Буюк Фридрих каби атоқли саркардалар қўшинида бўлмаган. Шайбонийхон армиясида бундай қисм мавжуд эди ва у *тўлғама* атамаси б-н номланган.

Қўшин тўплаш ҳақида махсус буйруқ (тунқол) эълон қилингач, ҳукмдор томонидан тузилган рўйхатга биноан жангчилар от-улови, қурол-яроғи, озиқ-овқати, ем-хашаги б-н тўпланиш ерига етиб келган. Ҳар бир аскарга битта ёй, 30 та ўқ, бир садоқ, битта қалқон, битта қўшимча от, ярим ман оғирлигида арқон, бир дона пишиқ тери халта ва битта қозон ажратилган. Ҳар 10 жангчи бир чодир, 2 белкурак, бир керки, битта ўроқ, бир арра, бир теша, битта болта ва 100 дона нина олиб юриши шарт ҳисобланган. Сара жангчиларнинг ҳар 5 таси битта чодирга жойлашган. Ўнбегининг алоҳида чодири ва 5 та қўшимча оти бўлган. Юзбегига ҳам алоҳида чодир ва 10 та қўшимча от берилган. Мингбеги чодирдан ташқари соябон б-н ҳам таъминланган. Соҳибқирон армиясининг турли бўлинма ва қисмларига 313 бек бошчилик қилган. Улардан дастлабки 100 таси ўнбегилик, иккинчи 100 таси юзбегилик, учинчи 100 таси мингбегилик лавозимларини эгаллаган. Дивизия — туманларга Амир Темурнинг фарзандлари, набиралари ва номдор лашкарбошилар раҳбарлик қилган. Етарли миқдорда қўшин тўплангач, у кўрикдан ўтказилган. Темурийлар даврида юриш ёки жангдан олдин лашкарни кўрикдан ўтказиб, унинг жанговар руҳи ва ҳолатини аниқлаш изчилликка айланган. Қўшиннинг жанговар ҳолатини назардан ўтказиш имтиҳон қилиш усули сифатида эътироф этилган овгарта (ов уюштириш)дан унумли фойдаланилган.

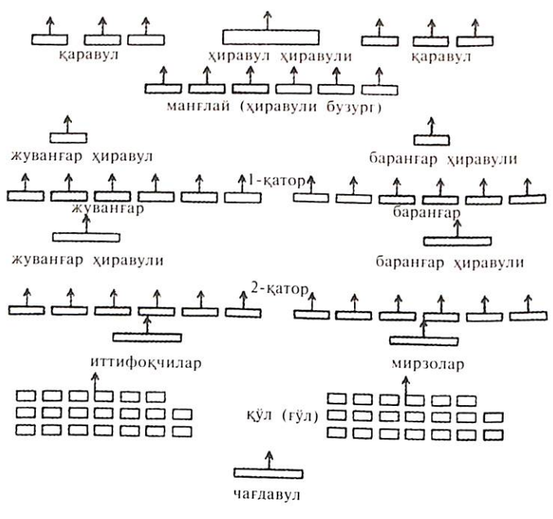
Темурийлар ҳарбий юришларга кўпроқ кўклам, ёз ва куз мавсумларида отланишни маъқул билганлар. Сафар қоидасига кўра, ҳар бир саркарда ўз даражаси ва лавозимига қараб қисм ва бўлинмалари б-н ясол — жанговар тартибда ҳаракат қилган. Ясолни бузган шахс қаттиқ жазоланган. Қўшин жанггоҳга тушганда лашкаргоҳ атрофи аравалар б-н тўсилган, хандақлар б-н иҳота қилинган, соқчи бўлинмалар томонидан қўриқлаб турилган. Юриш ёки жанг пайтида бошбошдоқлик, парокандаликни олдини олиш мақсадида ҳар бир бўлинма, гуруҳ, қисмнинг ўз пароли — ўрон белгиланган. Армия сафар чоғида қуйидаги жанговар тартибда ҳаракат қилган: Бош кучлардан анча олдинда қаравул (аванпост), ундан кейин манғлай (ҳиравул)(авангард), баранғар, жуванғар, қўл(марказ), чағдавул (арьергард) юрган. Қўшин кетидан ўғруқ (обоз) пешма-пеш келган. Олий бош қўмондон жанг майдонини танлашга алоҳида диққат қаратган. Жанггоҳнинг текис, кенг ва қўшин қисмларини жойлаштиришга қулай бўлиши талаб қилинган. Жанг майдонининг сувга яқин бўлиши ҳамда жанг вақтида қуёш нурининг аскарлар кўзига тушмаслиги мақсадга молик ҳисобланган. Йирик муҳорабалар пайтида дастаси учига ярим ой шакли қадалган жанговар байроқ ва туғлар б-н безатилган олий қўмондон боргоҳи баландликка ўрнатилган. У ердан жангнинг бориши кузатилиб турилган.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Амир Темурнинг 12 минг кишилик қўшини жангга мана бундай тартибда кирган. Душман б-н дастлабки тўқнашувни айғоқчилик б-н машғул бўлган қаравул бошлаб берган. Шундан сўнг ўнг ва чап қанот илғор қисмлари — баранғар ҳиравули ва жуванғар ҳиравули мададида асосий илғор қисм — манғлай жангга кирган. Манғлай ортидан баранғар ҳамда жуванғарнинг қолган 2 бўлаги — чапавул ва шағавул кетма-кет ҳаракатга келган. Ушбу кучлар душманни мағлуб этишга кифоя қилмаса, бош қўмондон (амир ул-умаро) бошчилигидаги марказ (қўл)(гўл) ҳал қилувчи ҳужумга ташланган:

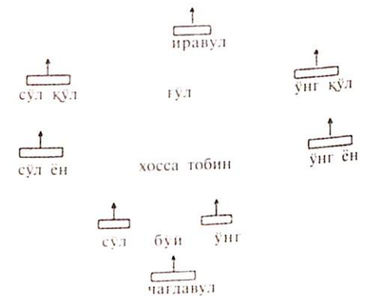


Соҳибқирон армияси қатнашган улкан жангларнинг тактик бориш манзараси қуйидагича бўлган: қўшин маркази 40 бўлук — полкка тақсимланган ва Олий бош қўмондонга итоат қилган. Ушбу бўлукларнинг сара жангчилардан ташкил топган 12 бўлуки сафнинг 1-қаторида, қолган 28 бўлуки 2- ва 3-қаторларда жойлашган. Қирқ бўлукнинг ўнг тарафи олдида амирзодалар қисмлари, сўл тарафи олдида қариндошлар ва иттифоқчилар қисмлари саф тортган. 2-қаторнинг баранғарида 6 бўлук ўз илғори — ҳиравул б-н ўрин эгаллаган. Айни шу миқдордаги бўлук ва ҳиравулга жуванғар ҳам эга бўлган.

2-қатор баранғари ва жуванғари олдида юқоридаги тартибда 1-қатор қисмлари жойлашган. Унинг олдида бош илғор — манғлай (ёки ҳиравули бузург) ҳаракатда бўлган. Енгил суворийлардан иборат 2 бўлук армияни қўққисдан бўладиган ҳамладан муҳофаза қилиш, душман кучлари ҳаракатини кузатиш б-н банд бўлган:



Бобур қўшини дастлаб анъанавий 5 қисмдан ташкил этилган ҳолда ҳаракат қилган. Кейинчалик бу жанговар тартибга жиддий ўзгартиришлар киритилган, марказ (гўл) кучайтирилган. Марказ ўнг қўл ва сўл қўлга тақсимланган ҳамда ўнг ён ва сўл ёндан иборат хосса тобин олдида 1-қатор вазифасида ҳаракат қилган. Хосса тобин ўнг ва сўлдан таркиб топган, 3-қатор вазифасини ўтаган шахсий гвардия бўй олдидан жой олган. Сараланган аскарлардан тузилган хосса тобин марказ (гўл)дан кучсизроқ, бўйдан эса кучлироқ ҳисобланган:



Темурийларга кўплаб зафарлар келтирган бу ҳарбий тартиб кейинги даврларда Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Ўрта Осиё хонликлари (Бухоро, Хива, Қўқон) даврида анча ўзгаришларга дуч келган.

Манбалар: Бобур Заҳириддин Муҳаммад, Бобурнома, Т., 1960; Темур тузуклари [форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси], Т., 1991; Гийас ад-дин Али, Дневник похода Тимура в Индию [Перевод, предисловие и примечания А.А. Семенова], М., 1958; Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1997; Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур(Темур тарихида тақдир ажойиботлари), 1-китоб, Т., 1992; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

Ад.: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1956; Разин Е.А., История военного искусства, т.2, М., 1957; Дадабоев Ҳ., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидулла Дадабоев.

ТЕМУРОВ Рашид Маҳмудович (1912.18.1, Бухоро — 1991, Самарқанд) — манзарачи рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1968). Самарқанд бадиий билим юртида (1932—36), Ўзбекистон рассомлар уюшмасининг рассомлар малакасини ошириш курсида (1938—41) таълим олган. Т. ёркин ранглардан кенг фойдаланади; ранг суртмалари ва шакллари яхлит ва йирик ҳолда олинади. Асарларида Ўзбекистоннинг гўзал табиатини

нозик бўёқларда гавдалантиради, меҳнаткаш халқни, қад. шаҳарларини асарларига кўчиради: «Эски шаҳар» (1936), «Тошкент чеккасида» (1939), «Канал қурилишида» (1940), «Самарқанд боғлари» (1951), «Улуғбек мадрасаси. Баҳор» (1957), «Бибихоним майдони. Баҳор» (1958), «Гуллаган дарахт» (1962), «Тушки танаффус» (1971), «Менинг шаҳрим» асарлар туркуми (1969—80), «Самарқанд сюитаси» (1982) ва б. Т.нинг Самарқанддаги устахонасида музей устахона ишлаб турибди.

ТЕМУЧИН — қ. *Чингизхон.*

ТЕНАРДИТ, глаубер тузи (франц. кимёгари Тенар номидан) — сульфидлар синфига мансуб эвапоритларга хос минерал (Na_2SO_4). Механик аралашма тарзида кам миқдорда K, Mg, Cl, Br, H_2O, $CaSO_4$ учрайди. Т. ромбик сингонияда, юқори т-рали фазаси — метатенардит гексагонал сингонияда кристалланади. Оролли структурага эга, Na — полиэдрлар синчидан иборат, улар ўзаро SO_4 тетраэдрлар б-н боғланган. Рангсиз, шаффоф кристаллари дипирамидал ёки плитасимон шаклда бўлади. Т. фумарол фаолиятининг махсули бўлиб, шўр сувли кўллар ва қўлтиқларда чўкинди сифатида ҳамда қуриётган шўр кўлларда *мирабилит*, эпсолит, астраханит, гипс б-н бирга ёки мобилитнинг сувсизланиши жараёнида ҳосил бўлади. Т.нинг сут рангли оппоқ донадор агрегатлари кенг тарқалган. Сувда яхши эрийди, таъми тахир-шўр, мўрт, шишасимон ялтирайди. Қаттиқлиги 2,5—3, зичлиги 2,7 г/см³. Т. ўта тўйинган эритмалардан 32,4° да ажралиб чиқади. NaCl бўлганда анча паст (—13,5°С гача) т-рада кристалланади. Т. Қорабўғоз-Гўл (Туркманистон), Қулунда даштидаги Мормишан кўллари, Қозоғистон шим.-шарқи ва Ўзбекистоннинг Қораумбет ва Кушкантоғ конларида мавжуд.

ТЕНГ КУНЛИК — қ. *Баҳорги тенг кунлик, Кузги тенг кунлик.*

ТЕНГ ОЁҚЛИЛАР (Isopoda) — *қисқичбақасимонлар* туркуми. Танасининг уз. 0,1—27 см. Биринчи жуфт кўкрак оёғи оёқ-жағни ҳосил қилади, қолган 7 жуфти бир хил узунликка ва тузилишга эга (номи шундан). Қорин оёқлари пластинкасимон бўлиб, қисман жабрага айланган. Юраги қорин қисмида. Тирик туғиб кўпаяди. Кенг тарқалган. Денгиз, чучук сувлар ва қуруқликда яшайди. Турли органик қолдиқлар, чириётган ўсимликлар, ҳайвонлар мурдаси б-н озиқланади, баъзилари балиқларда ва қисқичбақасимонларда паразитлик қилади. 4500 га яқин тури маълум. Чучук сувларда сув ҳўтикчаси, қуруқликда ҳар хил *зах-кашлар*, денгизларда денгиз сувараги кўп учрайди. Кўпчилик Т.о. балиқлар учун озиқ. Айрим турлари денгиз портларидаги ёғоч иншоотларга шикаст етказади.

ТЕНГ ХИВЧИНЛИЛАР — қ. *Чин яшил сувўтлар.*

ТЕНГ ҚАНОТЛИЛАР (Homoptera) — сўрувчи ҳашаротлар туркуми. 30 мингдан ортиқ тури маълум. Оғиз аппарати сўрувчи. Ўсимлик шираси б-н озиқланади. Кўзлари, одатда, мураккаб; кам ҳаракатланувчи ва ўтроқ яшовчи турларида яхши ривожланмаган ёки йўқ. 2 жуфт тиниқ тўрсимон қанотлари бор; баъзи турларида олдинги жуфт қанотлари қалинлашган. Олдинги қанотлари жуда яхши ривожланган, айрим турларида орқа қанотлар йўқ бўлиб кетган. Ички уруғланади. Талайгина Т.қ.да *партеногенез* кузатилган. Т.қ. цикадалар, ўсимлик битлари, *кокцидлар* ва б. кенжа турқумларга бўлинади. Айрим турлари қ.х. экинлари ва дарахтларга зиён етказади; ўсимликларда вирус касаллигини қўзғатувчисини тарқатади.

ТЕНГ ҲУҚУҚЛИЛИК — конституционализмнинг асосий принципларидан ва демократиянинг муҳим элементларидан бири; фуқароларнинг давлат, қонун, суд олдида тенглигини расман эътироф этишни билдиради. Унга кўра, муайян давлат фуқаролари жинси, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, яшаш жойи, динга муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига тааллуқлиги, шунингдек, бошқа ҳолатларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятга эга бўладилар. Т.ҳ.нинг реаллиги жамият ва давлат тузумининг қанчалик демократиялилигини англатади.

Т.ҳ. тамойилини 18-а. охирида Франция инқилоби илгари сурди («Озодлик, тенглик, қардошлик») ва у кўплаб мамлакатларнинг конституциялари ҳамда инсон ҳуқуқлари декларацияларида мустаҳкамланди. Ҳоз. замон давлатларининг конституциявий назарияси фуқароларнинг ҳуқуқда табиий характерга эга бўлган баъзи фарқлари бўлиши мумкинлигини тан олади, мас., жаҳоннинг кўпчилик давлатларида ҳарбий хизматга юкланади, кейинги ўн йилликларда ногиронлар, болалар, кам сонли туб халқ вакиллари учун алоҳида конституциявий ҳуқуқлар белгилаб қўйила бошланди ва ҳ.к. Фуқароларнинг тенг ҳуқуқлиги принципи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган.

ТЕНГЕ — Қозоғистон Республикаси миллий пул бирлиги. 1993 й. 15 новбрдан муомалага чиқарилган. 1Т. = 100 тиин. Халқаро ифодаси KZT. Барча қоғоз пул белгиларида Қозоғистон тарихидаги миллий арбоблар (Қурмонғози Сағирбоев, Чўқон Валихонов, Абай Қўнонбаев ва б.)нинг расмлари туширилган. Валюта курслари бўйича 1 АҚШ доллари = 134,60 Т. (2004, окт.).

ТЕНГЛАМА — тенглик белгиси б-н бирлаштирилган иккита функция. Бирор катталикни бевосита ўлчаш ёки формула ёрдамида ҳисоблаш имкони бўлмаса-да, бу катталик қаноатлантирадиган муносабат (баъзан бир нечта муносабат)ни тузиш мумкин. Мас., $3x-7=2x+5$, $x^2+6=5x$, $\sin x=\cos x$, $2^x=3$ тенгликлар Т.лардир. Бунда x — аргумент, номаълум ўзгарувчи. x номаълум сон қийматларини қабул қиладиган Т.ларни қараймиз. Умуман олганда Т.даги номаълум турли табиатда объект бўлиши мумкин (дифференциал, функционал, интеграл Т.ларда — функциялар; Диофант Т.ларида — бутун сонлар; матрицавий Т.ларда матрицалар ва ҳ.к.). Т.ни ечиш деганда номаълум x нинг Т.лари тўғри тенгликка айлантирадиган барча қийматларини топиш ёки бундай қийматлар йўқлигини исботлаш тушунилади. Номаълумнинг Т.ни тўғри тенгликка айлантирувчи барча қийматлари Т.нинг ечимлари (илдизлари) дейилади. Мас., $2x+3=11$ тенгламанинг илдизи $x=4$, чунки Т.даги x ўрнига 4 қўйилса, бу сон Т.ни тўғри тенгликка айлантиради: $2\cdot4+3=11$. Бошқа ҳеч бир сон бу Т.ни тўғри тенгликка айлантира олмайди. Т. илдизга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Мас., $3^x=-9$ Т. ечимга эга эмас. x нинг ўрнига исталган сон қўйилсада, Т.нинг чап қисми — 9 га тенг бўла олмайди, чунки кўрсаткичли функция $y=3^x$, x нинг ихтиёрий қийматида мусбат қийматлар қабул қилади. Номаълум x қайси тўпламда ўзгаришига қараб, Т.нинг илдизлари сони турлича бўлиши мумкин. Мас., $x^4-81=0$ Т. натурал сонлар тўпламида 1 та ечимга эга: $x=3$; бутун сонлар тўпламида 2 та ечимга эга: $x_1=3$, $x_2=-3$; комплекс сонлар тўпламида эса 4 та илдизга эга: $x_1=3$, $x_2=-3$, $x_3=3i$, $x_4=-3i$, $\cos x=0$ Т. ҳақиқий сонлар тўпламида чексиз кўп ечимга эга:

$$x_n = \frac{\pi}{2} + \pi n,\ n=0, \pm1, \pm2,\ldots$$

Бу x_n сонларнинг ҳар бири $\cos x=0$ Т.нинг илдизларидир. Т.да номаълумлар сони 1 та, 2 та, ..., n та бўлиши ҳам мумкин. Мас., $x^2+y^2=4$ Т. икки номаълумли Т.дир. $a_0x^n+a_1\cdot x^{n-1}+\ldots+a_n=0$ (1), ($a_0\neq0$, $n>0$) кўринишидаги Т. алгебраик Т. дейилади, бунда натурал сон n — Т.нинг даражаси дейилади. Чизиқли Т. ($n=1$ бўлган ҳол), квадрат Т. ($n=2$

бўлган ҳол)ларни ечиш усуллари Муҳаммад ибн Мусо ал-*Хоразмий*нинг *«Ал-Жабр вал муқобала»* асарида баён қилинган. Ҳар қандай алгебраик Т. камида битта илдизга эга. n=3, n=4 бўлган ҳоллар учун (1) Т. илдизларини топиш формулалари мавжуд. $n\geq 5$ бўлганда (1) Т. илдизлари учун, умумий ҳолда, формула мавжуд эмаслиги исботланган. Бир номаълумли Т.ларни ечиш учун уларни турли алмаштиришлар ёрдамида содда Т.га келтиришга ҳаракат қилинади. $f(x)=c$ кўринишидаги Т.содда Т. ҳисобланади, бунда c — ҳақиқий сон, $f(x)$ — элементар функциялардан бири. $f(x)$ ўрнига: x^n, a^x, $\log_a x$, $\sin x$, $\cos x$, $\operatorname{tg} x$, $\operatorname{ctg} x$ функциялар қўйилса мос равишда, даражали, кўрсаткичли, логарифмик, тригонометрик Т.лар ҳосил бўлади.

A ва *B* тўпламлар, *F* ва *G* — берилган акслантиришлар бўлсин: $F\colon A \to B$, $G\colon A \to B$. Умумий ҳолда, Т. А тўпламнинг $F(x)=G(x)$ тенгликни қаноатлантирувчи x элементини топиш ҳақидаги масаланинг ёзувидир. Хусусан, *A* ва *B* даги сонли тўпламлар бўлса, у ҳолда бир номаълум Т.лар ҳосил бўлади.

ТЕНГЛИК — жамиятдаги барча шахс, қатлам, гуруҳ, партия ва ш.к.нинг қонун олдида баравар-лигини ифодаловчи тушунча; адолатли жамиятнинг асосий тамойилларидан бири. Т. таъминланган жамиятда унинг барча аъзолари яшаш, таълим олиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, мулкдор бўлиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда ижтимоий таъминот олиш, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, сайлаш ва сайланиш каби ҳуқуқларга эга бўлади (яна қ. *Тенг ҳуқуқлилик*).

ТЕНГЛИК — «=» ишораси б-н бириктирилган икки ифода. Т. тўғри ва нотўғри ҳамда сонлардан ва ҳарфлардан иборат бўлиши мумкин.

A ва *B* объектлар тенглиги $A=B$ каби ёзилади ва қуйидаги хоссалар б-н ифодаланади: 1) рефлексивлик ($A=A$); 2) симметриклик, яъни ўзаролик ($A=B$ бўлса, $B=A$ бўлади); 3) транзитивлик ($A=B$, $B=C$ бўлса, $A=C$ бўлади); 4) $A=B$ ва *A* учун бирор хосса ўринли бўлса, бу хосса *B* учун ҳам ўринли. Ўрганилаётган объектларнинг хусусиятларига қараб Т. ҳам турлича таърифланади. Мас., Евклид геометриясига биноан мос томонлари ўзаро тенг учбурчаклар тенг бўлса, аффин геометрияда барча учбурчаклар ўзаро тенг. Т.нинг хусусий ҳоллари тенглама ва айниятлардир.

ТЕНГСИЗ КАПАЛАК (Porthethria dispar L.) — тангақанотлилар туркумига мансуб ҳашарот. Қанотлари ёзилганда эркагиники 5 см, урғочисиники 7 см. Эркак капалак қорамтир-кўнғир, урғочиси оқ ёки қорамтир сариш рангда. Т.к. дунёда кенг тарқалган ҳашаротлардан бири. Ўрта Осиёда тоғолди ва тоғли зоналарда кўп, пастки текисликларда камроқ учрайди. Қурти олма, нок, олча, олхўри, ўрик, жийда, писта, бодом, ёнғоқ ва б. мевали ҳамда дуб, терак, тол, шумтол, заранг каби ўрмон дарахтлари барглари-ни жиддий зарарлайди. Зарарланган мевали дарахтлар шу йили мева бермайди.

Т.к. тухум даврида қишлайди, баҳорда тухумдан чиққан қуртлари янги чиққан дарахт барглари б-н тўда-тўда бўлиб озиқланади, катта ёшдаги қуртлари тарқалиб кетади. Июнь бошларида юпқа пилла ичида ёки эски пўстлоқ остида, барглар орасида ғумбакка айланади, июнь ойи ўрталарида капалаклари учиб чиқади. Урғочи капалаклар июль ойи бошларида дарахтлар танасининг пастки қисмига, девор ёриқларига 250—500 тагача тухум қўяди. Тухумини танасидан ажратган тукчалар б-н беркитиб қўяди. Йилига бир марта авлод қолдиради. Об-ҳаво қулай келган йиллар жуда кўпайиб, мевали ва ўрмон дарахтларига катта зарар етказади.

Кураш чоралари: қишлаб ётган тухумлари механик усуллар б-н йўқотилади. Ёш қуртларга қарши Би-58 (2,0 л/га), суми-альфа (0,5— 1,0 л/га), нурел-Д (1,0 л/га) ва б. кимёвий препаратлар пуркалади.

ТЕНГСИЗЛИК — сонлар ёки миқдорлар орасидаги муносабат сонлардан қайси бири бошқасидан катталиги ёки кичиклигини кўрсатади. Т.да «>» ва «<» ишоралари қўлланилиб, уларнинг учи кичик сон ёзилган томонга қаратилади. Мас., $5>4$ ёки $4<5$ муносабат 5 сони 4 дан катталигини кўрсатади. Умуман, $a>b$ бўлиши учун $a-b$ сони мусбат бўлиши керак. Одатда, a сони b сонидан катта эмас (яъни кичик ёки тенг)лигини кўрсатувчи $a\leq b$ ва $b\geq a$ муносабатлар ҳам Т. дейилади. Бир хил ишорали Т.лардан бир нечтаси қўшилиб ёзилиши мумкин. Мас., $a<b<c$.

Т.ларнинг асосий хоссалари: Т.нинг ҳар икки томонига бир хил сонни қўшиш ёки айириш мумкин, яъни $a<b$ га $a+c<b+c$ ёки $a<b$ дан $a-c<b-c$. Т.нинг ҳар икки томонини мусбат сонга кўпайтириш мумкин($a<b$ ва $c>0$ бўлса, $ac<bc$), манфий сонга кўпайтирганда Т.нинг ишораси ўзгаради ($a<b$ ва $c<0$ бўлса, $ac>bc$). Бир хил ишорали Т.ларни ҳадма-ҳад қўшиш мумкин. ($a<b$ ва $c<d$ бўлса, $a+c<b+d$), бир Т.дан тескари ишорали иккинчи Т.ни айириш мумкин ($a<b$ ва $c<d$ бўлса, $a-c<b-d$). Шу каби a, b, c, d мусбат бўлса, бир хил ишорали Т.ларни ҳадма-ҳад кўпайтириш, ҳар хил ишорали Т.ларни бўлиш мумкин.

Математиканинг кўпгина бўлимларида бир неча номаълумли Т.лар қаралади. Бундай Т.ларни қаноатлантирувчи номаълумларнинг барча қийматларини топиш, яъни Т.ни ечиш масаласи қўйилади. Мас. $x^2-x-6<0$ Т. ечими $-2<x<3$ шартни қаноатлантирувчи сонлардан; $x^2+y^2\leq 4$ Т. ечими эса маркази декарт координаталари тизимининг бошида бўлган, радиуси 2 га тенг доира нуқталаридан иборат. Ечимлар тўплами бир хил Т.лар тенг кучли Т.лар дейилади. Т.ни ечишда одатда, у тенг кучли Т.лар ҳосил бўладиган қилиб ўзгартирилади. Мас., $2x+4>10-x$ Т. $2x+x>10-4$, $3x>6$, $x>2$ Т.ларга тенг кучли. Математика ва унинг татбиқларида ўзгарувчи миқдорларнинг барча қийматларида тўғри бўлган Т.лар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

ТЕНДЕР (инг. tend — хизмат кўрсатиш) — 1) очиқ турдаги (очиқ Т.) ёки чекланган сондаги иштирокчилар учун ёпиқ турдаги (ёпиқ Т.) рақобатли савдо-сотиқ; буюртмани жойлаштиришнинг танлов шакли; 2) қимматли қоғозларга обуна бўлиш, муддатли шартнома бўйича товарлар етказиб бериш, шартномалар тузиш тўғрисидаги ариза, ёзма таклиф; 3) халқаро бозорда машина-ускуналар харид этиш, қурилиш-монтаж ишларини бажариш, инжиниринг хизматлари кўрсатиш учун танлов асосида буюртмалар бериш. Ўзбекистон иқтисодиётида бозор муносабатларини шакллантиришда ва ривожлантиришда Т. кенг қўлланилади. Давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналар акцияларининг йирик пакетларини сотишда, катта қурилиш ишларини олиб боришда, халқаро лойиҳаларини амалга оширишда Т. эълон қилинади. Савдони ташкил этиш учун вақтинчалик орган бўлган Т. қўмитаси тузилади.

ТЕНДЕР —1) *паровоз*нинг тирқаки қисми; унда сув ва ёқилғи захираси сақланади ва паровознинг ёрдамчи қурилмалари туради. 3, 4 ва 6 ўқли қилиб ишланади; 2) 2—3 та учбурчакли олд елкани бўлган бир мачтали кема. Денгиз флотида бир мачтали ҳарбий кема ҳам Т. дейилади; 3) авиацияда самолётларни қуришда симларни ёки тросларни тортиш учун мўлжалланган винтли тортқи.

ТЕНЗОР (лот. tensus — кучланиш, таранглаш) — *вектор* тушунчасини умумлаштириб, бир неча маънода қўлланиб келинаётган математик атама. Бу атама *тензорлар ҳисоби*да координаталарнинг бир тизимидан иккинчи тизимига ўтганда маҳсус қонун бўйича ўзгарадиган миқдор (катталик)ларни билдиради. Мас., туташ муҳитлар механикасида қайшқоқ (эгилувчан) жисмнинг ҳолатини ифодаловчи миқдор (деформация тензори) ёки қаттиқ жисм массасининг олинган нуқтага нисбатан тақсимланишини ифодаловчи миқдор (инерция тензори), шунингдек, туташ жисмнинг бирор нуқтасида кучланишларни ифодаловчи миқдорлар (кучланишлар тензори). Т.ни ўрганиш координаталар тизимига узвий боғланган, шунингдек, 2-, 3-, n-тартибли эгри чизиқ ва сиртларни аналитик ҳамда дифференциал геометрияда текшириш, 1-даражали ва кўп аргументли формаларни ўрганиш ҳам Т. тушунчасини киритишни талаб қилади. Квадратик форма $\sum a_{ik}dx^i dx^k$ нинг a_{ik} коэффициентлари Т.дир. Бошқача айтганда, Т. шундай $u^{k_1\dots k_q}_{l_1\dots l_p}$ сонлар мажмуасидан иборатки, улар n-ўлчовли фазонинг ҳар бир нуқтасида координаталарнинг аниқ тизимида берилган бўлиб, иккинчи тизимга ўтганда қуйидаги қонун бўйича алмашинади:

$$u^{i_1\dots i_p}_{j_1\dots j_q} = \sum_{\substack{k_1\dots k_p\\ l_1\dots l_q}} u^{k_1\dots k_p}_{l_1\dots l_q} a^{i_1}_{k_1}\dots a^{i_p}_{k_p} b^{l_1}_{j_1}\dots b^{l_q}_{j_q},$$

бунда

$$i_k=1,\ 2,\ \dots,\ n;\ k=1,\ 2,\ \dots\ p$$

$$j_s=1,\ 2,\ \dots,\ n;\ l=1,\ 2,\ \dots q,$$

$\{a^i_j\}$, $\{b^l_j\}$ матрицалар координаталар тизимининг ўзгариш қонуни б-н аниқланувчи матрицадир.. Бу тензор p марта контрвариант ва q марта ковариант Т. берилган дейилади.

ТЕНЗОРЛАР ҲИСОБИ — мат.нинг тензорлар ва улар устида бажариладиган амалларни, тензор хоссаларини чизиқли алгебра ҳамда математик анализ воситалари б-н ўрганувчи бўлими. Т.ҳ. вектор ҳисоби б-н матрицалар назарияси-нинг тараққиёти ва умумлашиши натижасида вужудга келган бўлиб, дифференциал геометрия, Риман фазолари назарияси, нисбийлик назарияси, механика, электродинамика каби фанларда кенг татбиқ этилади.

Тензор табиатли миқдор координаталарнинг ҳар бир тизимида бир неча сон б-н аниқланади. Тизим ўзгариши б-н бу сонлар ҳам ўзгаради ва физик ҳодиса ёки объектнинг ўзини ифодаловчи сонлардан ташқари шундай сон — миқдорлар вужудга келадики, улар шу объект учун тасодифий роль ўйнайди. Т.ҳда ана шу миқдорлар таъсиридан қутулиш йўллари кўрсатилади. Т. ҳ. ҳам векторлар ҳисоби каби координаталар тизимини танлашдан озод қилувчи математик аппаратдан иборат. Бирор тизимда берилган тензор компонент (тузувчи) лари исталган бошқа тизимда ҳам аниқланган бўлади. Хуллас, механика, геометрия, физика фанларининг координаталар тизимининг танлаб олинишига боғлиқ бўлмаган аналитик ифодаларини топиш — Т.ҳ.нинг асосий вазифаларидан бири. Уч ўлчовли Т.ҳ.ларга мисоллар: 1 . Табиий фанларда тўғри бурчакли координаталарнинг ҳар бир тизимида 3^k— та $P_{i_1,\dots,i_k}$ сон б-н аниқланадиган миқдорлар (бунда i_k=1, 2, 3), x_1, x_2, x_3 тизимдан x'_1, x'_2, x'_3 тизимга ўтганда, улар $P_{i_1\dots j_k}$ кўринишдаги сонларга қуйидаги формула бўйича алмашинади:

$$P_{i_1\dots i_k} = a^{i_1}_{j_1}\dots a^{i_k}_{j_k} P_{i_1\dots i_k}$$

бунда: а) $a^i_j = cos(x_j, x'_i)$; б) Т.ҳ. даги келишувга асосан (Эйнштейн қоидаси) бир гал юқорида, бир гал пастда учраган индекс бўйича йиғиштириш бажарилади (мас., $a^k_i b_{j_k} = a^1_i b_{j_1} + a^2_i b_{j_2} +\dots$), бунда $i_1, i_2 \dots i_k$ — индекслар, k — сон эса тензорнинг валенти дейилади. Кўп ўлчовли фазода ҳам тензор шу каби аниқланади. Мисоллар: $\vec{a}\{a_1, a_2, a_3\}$ векторнинг a_i компонентлари бир валентли тензордир. $\vec{a}\{a_i\}$, $\vec{b}\{b_j\}$ векторларга компонентлари $a_i b_j$ га тенг икки валентли $p_{ij}=a_i a_j$ тензор мос келади. $p_{ij}=p_{ji}$ шартда тензор — симметрик ва $p_{ij}=-p_{ji}$ шартда бажарилганда қия симметрик дейилади. Симметрик тензорларнинг геометрик образи иккинчи тартибли сиртдир: $p_{ik}x^i x^k=1$.

Тўғри бурчакли координаталарга қараганда умумийроқ — аффин координаталарда ҳам тензорларни қараш мумкин.

Тензордаги индекслар жойларининг тартиби унинг таърифида муҳим роль ўйнайди, яъни индекслар ўрни алмашинса, компонентлар умуман айтганда ўзгариши мумкин.

Тензорлар устида бажариладиган амаллар асосан тўрт хил: қўшиш, кўпайтириш, икки (ёки ундан ортиқ) индекс бўйича йиғиштириш ва индекслар ўрнини алмаштириш:

а) қўшиш — тузилиш жиҳатдан фарқи бўлмаган (яъни юқори ва пастки индексларнинг сони бир хил) икки t^{ab}_{cdl} ва q^{ab}_{cdl} тензорнинг йиғиндиси деб компонентлари қуйидагича аниқланган тензорга айтилади:

$$r^{ab}_{cdl} = t^{ab}_{cdl} + q^{ab}_{cdl}.$$

б) кўпайтириш — тузилиши жиҳатдан бир хил бўлиши шарт бўлмаган икки t^{a}_{bc} ва q^{dl}_{fgh} тензорнинг кўпайтмаси деб компонентлари қуйидагича аниқланган тензорга айтилади:

$$r^{adl}_{bcfgh} = r^{a}_{bc} \cdot q^{dl}_{fgh}$$

Тензорлари кўпайтмаси кўпайтувчилар тартибига боғлиқ.

в) йиғиштириш t^{ab}_{cdl} тензорни юқоридаги a ва пастдаги d индекслари бўйича йиғиштириш натижаси деб, шундай t^{b}_{cl} тензорга айтиладики, унинг компонентлари t^{ib}_{cil} га тенг (бунда i индекс бўйича йиғинди олинган, яъни $\sum_{i=1}^{n} t^{ib}_{cil}$). Мас., j^l_i дан иборат матрицани йиғиштириш натижасида, матрицанинг «изи» номли $p^i_i = \sum_{k=1}^{n} p^k_k = p^1_1 + p^2_2 + \dots + p^n_n$ миқдор ҳосил бўлади.

г) ўрин алмаштириш — t^{ab}_{cdl} тензорда c ва l индексларни алмаштириш натижасида бошқа $q^{ab}_{cdl} = t^{ab}_{ldc}$ тензор ҳосил бўлади.

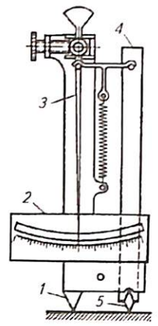
Юқорида кўрсатилган тўрт амални комбинация қилиш натижасида яна бошқа амаллар (симметриялаш, альтернациялаш, индексларни кўтариш, тушириш ва ҳ.к.) ҳосил бўлади.

Тензорлар устида ҳозиргача қаралган амаллар алгебраик амаллар бўлиб, тензорлар анализи (майдони)да эса ўзгарувчан тензорлар (ҳосила, хусусий ҳосила, дифференциал, интеграл, ковариант ҳосила, ковариант дифференциал) қаралади. Т.ҳ.нинг бу бўлими математика, физиканинг жуда кўп масалаларида муҳим татбиқий-амалий тушунчаларни вужудга келтириш имконини беради.

Тарихий маълумот. Т.ҳ. 19-а.да дифференциал геометрия, физика эҳтиёжлари натижасида вужудга келган дифференциал квадратик формалар назарияси асосида яратилган. Шунингдек, Т.ҳ.нинг пайдо бўлишида сиртлар ва кўп ўлчовли фазолар геометриясидаги изланишлар жуда муҳим бўлди. Т.ҳ.ни ҳозирги замон талаблари даражасига етказишда италиялик математиклар Риччи-Курбастро б-н Леви-Чивитанинг хизматлари катта. Риччи ва Леви-Чивита ғоялари (1901) дастлаб кенг тарқалмади. Кейинчалик А. Эйнштейн ўзининг нисбийлик назариясининг математик қисмини тамоман Т.ҳ.га асослади (1916).

Ад.: Собиров М.А., Юсупов А.Е., Дифференциал геометрия курси, 2-нашри, Т., 1965; Маллин Р.Х., Майдон назарияси, Т., 1965; Акивис М.А., Гольберг В.В., Тензорное исчисление, 2 изд., М., 1972.

ТЕНЗОМЕТР — юк (куч) тушадиган иншоот элементлари ва машина қисмларида вужудга келадиган деформациялар (шакл ўзгартиришлари) ни ўлчайдиган асбоб. Деформациянинг қиймати ва эластиклик модули (қаттиқ жисмнинг қайишқоқлигини ифодаловчи кўрсаткич) маълум бўлса, материалда ҳосил бўладиган зўриқишларни аниқлаш мумкин. Т.нинг механик ва электрон тури бор. Механик Т. ричаглар (пишанг) тизимидан иборат; унинг учи ўткир оёқлари деформацияланувчи жисмга таянади; жисм узайганда ричаглар ҳаракатга келиб, ўлчов милини буради; мил деформация миқдорини кўрсатади. Электрон Т.лар текширилаётган деталга ўрнатилган тензодатчик (узаткич)лардаги электр токининг ўзгаришига асосланади. Тензодатчик сим ёки зарқоғоздан ясалган панжара ёки яримўтказгичдан тайёрланган пластинадан иборат. Тензодатчик қаттиқ жисмларнинг механик деформациясини электр сигналларга ўзгартиради ва шу йўл б-н деформациянинг миқдори аниқланади.



Механик тензометр схемаси: *1* – қўзғалмас призма; *2* – шкала; *3* – мил; *4* – ричагли механизм; *5* – қўзғалувчан призма.

ТЕНИШЕВ Адҳам Раҳимович (1921.25.4, Пенза — 2004.11.7, Москва) — туркийшунос олим. Россия ФА мухбир аъзоси (1984), Турк тили қуруми аъзоси (1978), Фин-угор жамияти аъзоси (1982), Бошқирдистон ФА фахрий аъзоси (1992). Ленинград ун-ти шарқшунослик ф-тини тугатган (1949). Филол. фанлари д-ри (1969). Россия ФА Тилшунослик ин-тининг урал-олтой тиллари бўлими мудири (1963 й.дан). Олим иштироки ва раҳбарлигида туркий тилларни қиёсий-тарихий грамматикаси яратилди: «Фонетика» (1984), «Морфология» (1988), «Синтаксис» (1986), «Лексика» (1996). Т. илмий ишлари асосан туркий тилларни қиёсий-тарихий ўрганишга, «Олтин ёруқ» ёдгорлигининг грамматик хусусиятларини тадқиқ этишга бағишланган.

Ас.: Строй сарыг-югурского языка, М., 1976; Строй саларского языка, М., 1976; Уйгурские тексты, М., 1984; Уйгурский диалектный словарь, М., 1990; Древнекиргизский язык, Бишкек, 1997.

ТЕННАНТИТ — минерал (қ. *Хира рудалар*).

ТЕННЕССИ — АҚШнинг шарқий қисмидаги дарё. Огайо дарёсининг чап ирмоғи. Аппалачи тоғларининг ғарбий ён бағридан бошланадиган Холстон ва Френч-Брод дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Уз. 1050 км (Холстон дарёси бошланиш еридан 1470 км), ҳавзасининг майд. 104 минг км². Ўртача сув сарфи 1800 м³/сек. Тўлин сув даври қиш ва баҳор ойларига тўғри келади. Т. оқими сув омборлари тизими б-н тўлиқ бошқарилиб туради. ГЭС, иссиқлик электр ст-ялари, АЭС қурилган. Кема қатнайди. Т. бўйида Ноксвилл, Чаттануга, Флоренс ш.лари жойлашган.

ТЕННЕССИ — АҚШнинг жан. қисмидаги штат. Майд. 109,1 минг км². Аҳолиси 5,8 млн. киши (2002), 61 % шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Нашвилл ш., бошқа йирик шаҳарлари: Мемфис, Ноксвилл, Чаттануга.

Т. ҳудудининг катта қисми сертепа платодан иборат, ғарбий қисми пасттекислик, шарқида Аппалачи тоғлари бор. Иқлими субтропик, континентал иқлим. Янв.нинг ўртача т-раси 3—5°, июлники 25°, йиллик ёғин 1100—1200 мм. Йирик дарёлари — Теннесси ва Камберленд; уларда кема қатнайди.

Т. — мамлакатнинг индустриал-аграр штати. Йирик электр ст-ялар комплекслари қурилган. Етакчи саноат тармоқлари: кимё, атом, рангли металлургия. Электротехника, қ.х. машинасозлиги, автомобилсозлик, ёғочсозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат, полиграфия саноати корхоналари бор. Фойдали қазилмалардан тошкўмир, фосфорит, рух, мармар қазиб чиқарилади. Қ.х.да чорвачилик етакчи ўринда. Деҳқончиликда, асосан, соя, тамаки, шунингдек, маккажўхори, буғдой, пахта, ем-хашак экинлари экилади. Тоғли қисмида богдорчилик ривожланган. Асосий порти — Мемфис.

ТЕННИС, лаун-теннис (инг, lawn — ўтлоқ, майсазор; «теннис» терминининг келиб чиқиши тўғрисида бир неча тахмин бор: франц. tenez — мана, ол; инг. tens — ўнлик, чунки ўрта асрларда теннисга ўхшаш ўйинни беш кишидан, жами ўн киши ўйнаган; инг. tenia — ришта; тўпни тортилган ипдан ошириб ўйналгани учун) — спорт тури, мовут қопланган резина копток ракетка ёрдамида урилиб *корт*да ўйналади. Коптокнинг диаметри 6,35—6,67 см, оғирлиги 56,7г. Ёғоч, енгил металл ёки пластмассадан ҳар хил ўлчамда тайёрланган ракеткалар оғирлиги 255—400 г. Ўйин кортнинг орқа чизигидан рақибнинг тўрга яқин майдончасига коптокни хатосиз узатиш б-н бошланади. Копток майдонга тегиб сакрагандан кейин рақиб уни қайтарали (ўйин давомида ҳам коптокни иккинчи сакрагандан кейин олишга рухсат этилмайди, фақат иккинчи зарбадан бошлаб коптокни кортга туширмаслан ҳам қайтариш мумкин). Геймда ҳисоб 15:0,30:0,40:0 ва ҳ.к. тарзда юритилади, агар 40:40 ҳисоби — «тенг» қайд этилса, кейинги очкони ютган «кўп», ютқизган «кам» бўлади. «Кўп»дан кейин очкони ютган геймни ҳам ютади. Сетда олти гейм (6,0...6:4) ютиш лозим, борди-ю ҳисоб 6:5 бўлса, ўйин давом эттирилади. 12 геймдан кейин ҳисоб 7:5 бўлса, голиб аниқланади. Агар 6:6 ҳисоби қайд этилса, «тай-брейк» ўйналади. «Тай-брейк»да ғолиб чиқиш учун 7 очко тўплаш зарур, агар ҳисоб 7:6 бўлиб қолса, ўйин қайсидир томоннинг икки очко ўзиб кетишигача давом этади. Эркаклар ўйинида энг кўп сетлар миқдори — 5, аёлларда —3 та. Т. мусобақалари яккалик, жуфтлик ва аралаш (бир эркак ва бир аёл) тарзида ташкил қилинади.

Т.га ўхшаш ўйинлар дастлаб Миср-нинг Тинис (Танис) ш.да пайдо бўлган деган тахмин ҳам мавжуд. Бу ўйин 13—14-а.ларда Италия, Франция, Англияда оммалашди. Францияда роҳиблар 5 тадан бўлиб кафтларида Т.га ўхшаш ўйин ўйнашган. 16-а.дан бошлаб ўйинда дастлабки ракеткалар қўлланилди. Замонавий Т. қоидаларини англиялик Вольтер Уингфильд ишлаб чиққан (1874). Шу қоидалар асосида «Уимблдон» турнири (Англия) 1877 й.дан, АҚШ очиқ чемпионати 1881 й.дан, «Роллан Гаррос» турнири (Франция) 1891 й.дан, Австралия очиқ чемпионати 1905 й.дан ўтказилиб келинади (ҳозирги кунда бу мусобақалар «Улкан тож» мусобақалари дейилади).

Т. 1896 й. Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. Америкалик Дуайт Филли Дэвис ташаббуси б-н 1900 й.дан жамоалар ўртасида норасмий жаҳон чемпионати ҳисобланмиш Дэвис кубоги ўтказилади. 1912 й. халқаро лаун-теннис федерацияси (ILTF)га асос солинди (1977 й.да Халқаро теннис федерацияси — ITF деб ўзгартирилди). 1965 й.да Халқаро профессионал теннисчилар ассоциацияси (IAPT) тузилди, У 1972 й.да Профессионал теннисчилар ассоциацияси (ATP)га айлантирилди. ATP ҳар йили 4 тоифага бўлинган 77 та мусобақа ўтказади. 1963 й.да Аёллар теннис ассоциацияси (WTA) ташкил қилинди. Ҳозирги



Термиз ш.даги теннис корти.

кунда WTA 54 та мусобақа ташкилотчисидир (2004). Т. АҚШ, Австралия, Аргентина, Буюк Британия, Германия, ЖАР, Испания, Франция каби давлатларда яхши ривожланган. Бьёрн Борг (Швеция), Жон Макинрой (АҚШ), Иван Лендл (Чехия), Борис Беккер (Германия), Пит Сампрасс (АҚШ), Мартина Навратилова (АҚШ), Штеффи Граф (Германия), Мартина Хингис (Швейцария) каби Т. усталарининг номи машҳур.

Ўзбекистонда Т.га ўхшаш ўйинлар қадимдан ўйналган. Хусусан, «бир таёқ» халқ ўйинида Т.га хос жиҳатлар мавжуд. Замонавий Т. Ўзбекистонга 20-а.нинг бошларида кириб келди. Мамлакат миқёсидаги мусобақаларда В. Пушкарев, Ш. Чебатарев, С. Обидов, Р. Ялалова каби теннисчилар муваффақиятли қатнашиб, спорт устаси талабини бажаришди. Республикамизда Т. 20-а.нинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб кескин ривожланди. Мустақилликка эришган Ўзбекистоннинг деярли ҳамма шаҳарларида замонавий Т. кортлари бунёд этилди. Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Наманган, Андижон ш. ларидаги бу спорт иншоотларида теннисчилар ва Т. мухлислари учун барча қулайликлар яратилган. 1992 й.да Ўзбекистонлик теннисчилар О.Огородов ва В.Куценко.



Ўзбекистон федерацияси тузилди ва ўша йили ITF аъзолигига қабул қилинди. 1994 й.дан Ўзбекистон Дэвис кубоги мусобақаларига қўшилди, теннисчиларимиз Осиё ўйинлари, қитъа чемпионатлари, олимпиада ва б. халқаро мусобақаларда иштирок эта бошладилар. Тошкентда профессионал теннисчилар ўртасида «Президент кубоги» халқаро мусобақасининг ўтказилиши (1994 й.дан) Ўзбекистонда бу спорт турининг юксалиш даврини бошлаб берди. Кейинроқ бу мусобақа ATP тур доирасига киритилди ва жаҳоннинг энг кучли теннисчилари Ўзбекистон пойтахтига ташриф буюришди. 1996 й.да Тошкентда аёллар ўртасида Челленжер мусобақаларига асос солинди ва у WTA туркумидаги мусобақалар орасидан жой олди. Вилоят марказларида ҳам Фьючерс, Челленжер мусобақаларини ўтказила бошланди. 1997 й.дан раҳбар ҳаваскор теннисчилар ўртасида «Ҳавас» мусобақаларининг бошланиши Т.нинг янада оммалашувида муҳим роль ўйнади. Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида теннисни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш жамғармасини ташкил этиш тўғрисида» (1997 й. 25 авг.) ва «Ўзбекистон Республикасида теннисни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1998 й. 11 сент.) қарорлари Т.нинг тараққиётига қулай шарт-шароит яратди. 1998 й. 20 мартдан «Tennis+» газетаси чиқарила бошланди. 2001 й.дан Дэвис кубоги тартиби бўйича вилоят жамоалари ўртасида Ўзбекистон кубоги мусобақалари ўтказиладиган бўлди. Мамлакатнинг барча вилоятларида республика Т. федерациясининг бўлимлари бор. 47 та Т. клуби, Т.га ихтисослашган 76 та болалар-ўсмирлар спорт мактаблари фаолият кўрсатяпти. Ўзбекистонда 15 мингдан зиёд киши Т. б-н шуғулланади, уларга 241 мураббий сабоқ беради (2004). И. *Тўлаганова,* В. Куценко, О. Огородов, И. Исроилова, О. Омонмуродова Осиё ўйинлари, қитъа чемпионати, универсиада, халқаро мусобақаларда ғолиб-совриндор бўлишди. Бу теннисчиларнинг ғалабасида В. Пушкарев, А. Ёлхин, Ф. Султонбеков, Ҳ. Шафиқов каби мураббийларнинг ҳиссаси бор.

Ад.: Мустафин Р., Султонбеков Ф., Теннис, Т., 1993; Янчук В., Яковенко В., Большой мир большого тенниса, Т., 1998; Жумаев К., Мўминов А., Юнусобод теннис клуби, Т., 1999.

ТЕНОР (лот. tenor — овознинг текис ҳаракати) — 1) ўрта аср Европа черков (григориан) *хорал*ида оҳанг ривожидаги асосий, узоқ ушлаб турилади-ган парда (номи шундан). Кейинчалик, кўп овозли асарларда асосий овоз (партия) номи; 2) эркак хонанданинг баланд (ингичка) овози. Диапазони с—с². Лирик (Фауст, Ленский) ва драматик (Хозе, Герман ва б.) турлари бўлиб, биринчисининг юқори регистри кучли, куйни оҳангдор, енгил ҳаракатда намойиш этади; драматик Т. эса нисбатан йўғонроқ, ҳар бир товушга ёрқин тембр ва бадиий таъсирли ифода беради. Опера ижрочилигида характерли (Трике — «Евгений Онегин»), қаҳрамонона (Зигмунд — «Валкирия»), лирик-драматик (Отелло), Т.—альтино (Мунажжим, «Олтин хўрозча ҳақида эртак») каби турлари ҳам ажратилади. Ўзбекистонда С. Ярашев, Ғ. Абдураҳмонов, А. Азимов, И. Жалилов, К.Сержанов ва б. Т. овозига эга; 3) мис-пуфлама мусиқа чолғу асбоби. Пуфлама созлар оркестрида асосий созлардан; 4) ўзга мусиқа созларининг Т. турлари (саксофон = Т., Т. = тромбон ва б.).

ТЕНОРИТ (итальян ботаниги М. Теноре номидан) — оксидлар синфига мансуб минерал, миснинг табиий оксиди CuO; таркибида 79,89% мис бор. Моноклин сингонияда кристалланади. Ранги қора ва кулранг бўлиб, ўта майда пластинкасимон кристаллардан таркиб топган; концентрик-пўстлоқсимон бўлакчалар шаклида учрайди, баъзан, зич тупроқсимон агрегатлари кузатилади (мас., малаконит). Қаттиқлиги 3,5—4, зичлиги 5,8—6,4 г/см³. Т. мис конларининг оксидланиш зонасида куприт, малахит, хризоколл, туғма мис ва бошқалар б-н, баъзан вулканларнинг сублиматларида ҳосил бўлади. Т. хусусий конлар ҳосил қилмайди, оксидланиш зонасида миснинг бошқа минераллари б-н бирга қазиб олинади. Мис олиш учун хом ашё ҳисобланади.

ТЕНОЧТИТЛАН (Tenochtitlan)— *ацтеклар* давлати пойтахти (14—16-а.лар). Ривоятларга кўра, Тескоко кўлининг ғарбий қисмидаги оролда 1325 й. барпо этилган. Шаҳар харобаси майд. 1000 га ни ташкил этган. Т.ни кўплаб каналлар кесиб ўтган, шаҳар кўтарма

қўприклари бўлган 3 та дамба ёрдамида қуруқлик б-н боғланган. Шаҳар 4 р-н — Куэпопан, Теопан, Мойотлан ва Астакалькога, улар эса ўз навбатида ҳар бири 5 квартал (маҳалла)га бўлинган. Т. марказида маҳобатли ибодатхоналар (бош ибодатхонанинг бал. 30 м), ҳукмдорлар ва зодагонлар саройлари жойлашган; шаҳар доирасида ҳунармандларнинг махсус маҳаллалари — Амантлан ва б. мавжуд бўлган. Мексика испан босқинчилари томонидан босиб олинаётган вақтда Т. буткул вайрон қилинган (1521) ва унинг харобалари ўрнида *Мехико* ш.га асос солинган.

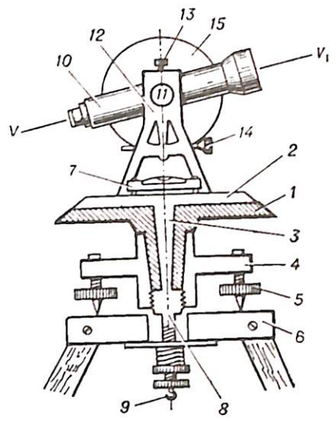
Жавли Турсунов.

ТЕНТАКСОЙ — Андижон вилоятининг шим.-шарқий қисмидаги сой. Фарғона тизмасидаги булоқлардан бошланади. Пахтаобод ш.дан ўтиб Мойлисувга қўшилади. Уз. 126 км. Ҳавзаси майд. 4130 км². Кўп йиллик сув сарфи 35,8 м³/сек. Т.га Чортоқсой ва б. ташлама сувлар келиб қўшилади. Суви Пахтаобод тумани экин майдонларини суғоришга сарфланади.

ТЕНТАКҚУШЛАР (Caprimulgiformes) — қушлар туркуми. 5 оиласи бор: гуахало ёки жиряклар, бақаоғизлилар, исполин Т., япалоққушсимон Т., оддий Т. 24 уруғи ва 103 тури мавжуд. Вазни 60 г дан 600 г гача. Тунда фаол ҳаёт кечиради. Қаноти ва думи узун, патлари юмшоқ, кулранг ёки қўнғир. Тумшуғи кенг ва қисқа, кўзи катта, оёқлари калта. *Япалоққушлар* сингари товушсиз учиш хусусиятига эга. Ерда секин ҳаракатланади. Ўлжасини учиб бораётганида тутади. Уя қурмайди. 2 та тухумини ердаги қум ёки тўпланиб қолган чўп-хаслар устига қўяди. Асосан, тропик ўлкаларда (ўтроқ), айрим турлари мўътадил иқлимли минтақаларда (учиб ўтувчи) тарқалган. Ўзбекистонда саман ва оддий Т. бутали чўлларда уя қуради. Тухумини 18—20 кун босади. Ҳашаротлар б-н озиқланиб, қ.х.га фойда келтиради. Т.нинг бир неча турлари Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига ва айрим мамлакатлар Қизил китобига киритилган.


Тентакқуш.

ТЕОДОЛИТ — очиқ жойларда горизонтал ва вертикал бурчакларни ўлчашда ишлатиладиган кўчма геодезик асбоб. Бурчакларни ўлчаш, *триангуляция* ва *полигонометрия* ишларини бажаришда фойдаланилади. Бурчак ўлчаш ишларида горизонтал йўналишда 1′ ёки 30″ аниқликда ўлчайдиган Т.лар қўлланилади. Триангуляция ишларида (ер сирти ҳолатини аниқлашда) аниқлик даражаси янада юқори (0,5″ гача) бўлган Т.лардан фойдаланилади. Аниқлик даражаси юқори бўлган Т.лар универсал Т. деб аталади. Т.лар б-н очиқ жойдаги вертикал бурчаклар, масофалар ҳамда йўналишлар, магнит азимутларини ҳам ўлчаш мумкин. Т.нинг асосий қисмлари — кўриш трубаси, горизонтал ва вертикал доиралар. Горизонтал доира лимб ва алидалан иборат. Вертикал доира 15° қия бурчакларни ўлчаш учун мўлжалланган. Янги оптик Т.лар металл лимбли Т.ларга нисбатан ихчам, енгил ва ишлатиш осон. Т.лар тузилиши, аниқлиги ва б. хусусиятларига кўра бир неча хил бўлади (ҳисоб қурилмали, оптик микрометрли, микроскопли, индексли ва б.).



Теодолит схемаси: *1* – лимб; *2* – алидала; *3* – вертикал ўқ; *4* – учоёқ (таглик); *5* – кўтариш винтлари; *6* – штатив; *7* – цилиндрик сатҳ; *8* – марказий винт; *9* – илгак; *10* – кўриш трубаси; *11* – горизонтал ўқ; *12* – таглик; *13* – маҳкамлаш винти; *14* – микрометрик винт; *15* – вертикал доира; VV_1 – кузатиш ўқи.

ТЕОДОРИХ Буюк, Теодерих (Theodoricus, Theoderich) (тахм. 454 — 526) — *остготлар* қироли (493—526), Италияда остготлар давлати асосчиси. 488 й. Италияга бостириб кирган ва у ердаги ҳукмдор Одоакрни тахтдан ағдариб, қатл эттиргач, ҳокимиятни эгаллаб олган (493 й.). Т. даврида остготлар давлатига Ғарбий Европадаги катта ҳудудлар тобе бўлган. Рим аристократияси б-н яқинлашган остгот зодагонлари манфаатларини ифода этган. Т. остготлар давлати бошқаруви, маъмурияти, қонуншунослигида Рим тартибларини сақлаб қолган. Тахм. 512 й. нашр этилган Теодорих эдикти асосини *Рим ҳуқуқи* ташкил қилган бўлиб, у қулчиликни қонунлаштирган, йирик ер эгалигини сақлаб қолган. Т. давр.

ТЕОКРАТИЯ (юн. theos — худо ва *...кратия*) — давлат бошқарув шакли, бунда давлат (одатда, монархия давлати)нинг бошлиғи бир вақтнинг ўзида диний бошлиқ ҳам ҳисобланади. Теократик давлатлар қадимдан маълум. Мас., Иудеяда мил. ав. 5—1-а.ларда бош руҳоний, яъни олий коҳин давлат ҳокимиятининг тўлиқ эгаси бўлган. Ўрта асрлардаги умавийлар ва аббосийлар халифалиги теократик давлатлар эди. Иезуитлар 17-а.да Парагвайда ташкил этган теократик давлат ҳам маълум; имом Шомилнинг Чеченистонда ва 19-а.да Кавказни истило қилиш пайтида чор қўшинларига узоқ вақт қаршилик кўрсатган Чеченистонга яқин ҳудудлардаги бошқаруви теократик хусусиятга эга бўлган. Папа вилояти 1870 й.да Италия бирлашишидан олдин теократик давлат бўлган эди. 1951 й. Тибет ХХРга қўшилгунга қадар Далай-лама (лама руҳонийларининг раҳбари) Тибетдаги дунёвий ҳокимиятни ҳам бошқарган. Рим католик черковининг олий раҳбари Папа бир вақтнинг ўзида Ватикан давлатининг ҳам бошлиғи ҳисобланади. Теократик тамойиллар фуқаролар ижтимоий ва шахсий ҳаётининг барча томонлари (диний байрамлар ва маросимларга давлат мақоми берилиши, суд ишлари диний қонунлар бўйича юритилишининг тикланиши, бошқа дин вакиллари қувғин қилиниши ва ш.к.) диний тартиблар орқали белгиланиши кучайиши б-н кечади.

ТЕОЛОГИЯ (юн. theos — худо ва *...логия*) — ҳудонинг моҳияти ва иродаси ҳақидаги диний таълимотлар мажмуи. Худо шахсан ўзини ваҳий орқали кишиларга маълум қилади деган концепцияга асосланади. Муқаддас китоблар ва муқаддаслаштирилган ёзувлар Т.нинг асосий манбалари ҳисобланади. Т. турли диний ўқув юртлари — семинариялар, академиялар, мадрасалар ва б.да ўқитилади. Т. тушунчаси аввало иудаизм ва христианликка нисбатан қўлланган. Т. исломда *илоҳиёт, калом* атамалари б-н ҳам аталади.

ТЕОРЕЛЛЬ (Theorell), Аксель Хуго Теодор (1903.6.7—1982.15.8) — швециялик биокимёгар. Швеция Қироллик ФА аъзоси (1942 й.дан) ва президенти (1967—69). Стокгольмдаги Каролин ин-тини битириб; тиббиёт бакалаври унвонини олган (1924). Каролин ин-ти, Упсала ун-ти, Берлиндаги Кайзер Вильгельм ҳужайра физиологияси ин-ти (Макс Планк ин-ти) ва Тиббий Нобель ин-тларида ишлаган (Стокгольм).

Илмий фаолияти оксидланиш-қайтарилиш ферментлари ва миоглобинларнинг физик-кимёвий хоссалари (тузилиши ва таъсир механизмлари)ни ўрганишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1955).

ТЕОРЕМА (юн. theoreo — қарамайман, текшираман) — мат.да аксиомалар асосида қатъий мантиқий мушоҳада б-н исботланадиган тасдиқ. Мас., геометрияда Пифагор теоремаси, алгебрада Виет теоремаси. Одатда, «*A* бўлса, *B* бўлади» (қисқача $A \Rightarrow B$) кўринишга (лекин шарт эмас) эга. Бунда *A* тасдиқ Т.нинг шарти, *B* тасдиқ эса хулосаси дейилади. $B \Rightarrow A$ тасдиқ $A \Rightarrow B$ га тескари Т. деб аталади. У ҳар доим тўғри бўлавермайди — алоҳида исбот талаб этилади. Агар тўғри Т. ҳам, унга тескари теорема ҳам исботланса, *A* тасдиқ *B* учун зарурий ва етарли шарт деб аталади ҳамда $A \Leftrightarrow B$ кўринишда ёзилади. Т.лар математик тушунчаларни ўзаро боғлайди ва шу жиҳатдан жуда чуқур-саёзлиги, кенг-торлиги, татбиқбор-йўқлиги б-н баҳоланади.

ТЕОСОФИЯ (юн. theos — худо ва sophia — донишмандлик, билим) — кенг маънода — энг зўр илоҳий сирларни очишга даъво қилувчи ҳар қандай диний таълимот. Шаклсиз, ягона, ҳамма нарсани қамраб олувчи худо ҳақидаги, барча нарсаларнинг илоҳий моҳияти ҳақидаги тасаввурлар Т.нинг назарий асосини ташкил этади. Файритабиий ва нариги дунёдаги кучлар б-н бевосита алоқа боғлаш мумкинлигини тан олиш Т.ни *спиритизм* ва *оккультизм*га олиб боради. Тор маънода — рус ёзувчиси Е.П. Блаватская (1831—91) ва унинг тарафдорларининг диний таълимоти бўлиб, унда буддизм ва бошқа шарқ таълимотларидаги мистика оккультизм ва ноортодоксал христианлик элементлари б-н қўшилиб кетган.

ТЕПА (археологияда) — асосан, пахсадан ишланган қад. иншоотларнинг харобалари ва уларни тўлдирган маданий қатламлардан ҳосил бўлган дўнглик. Археологик ёдгорликларнинг ушбу тури Ўрта Осиё ва Кавказда (тапа), Яқин Шарқда (араб. — тель, талл), Ҳиндистонда ва Болқон я.о.да (юн. — магула, македонча — тумба) учрайди. Бу мамлакатлардаги суғорма ўтроқ деҳқончилик ҳўжалиги, айнан мазкур ернинг ўзида кўп асрлар ва ҳатто минг йиллар давомида қишлоқ (жумладан, шаҳар) мавжуд бўлишига имкон берган. Вақт ўтиши б-н вайронага айлана борган иншоотлар янгилари учун асос бўлиб хизмат қилган ва қишлоқ баландлашиб борган. 30—40 м га етган Т.лар кўп қатламли бўлиб, улар мазкур ёдгорликнинг стратиграфиясини белгилашда муҳим объект ҳисобланади (*Намозгоҳтепа*, *Сополлитепа* ва б.). График жой номлари таркибида ҳам Т. кўшимчаси кўп учрайди (мас., Кўрғонтепа, Олтинтепа, Оқтепа ва б.).

ТЕПА-ГАВР — қад. қишлоқ харобаси (мил. ав. 5—2-минг йиллик). Мосул ш. (Ироқ)дан 25 км шарқда жойлашган. Э. А. Спайзер раҳбарлигидаги АҚШ археология экспедицияси (1927 ва 1931—38) текширган. Т.-Г.нинг энг пастки 20-маданий қатлами бу ерда ўтроқ деҳқончилик қишлоғи вужудга келган давр — Халаф маданияти (мил. ав. 5-минг йиллик)га оид, 19—12-маданий қатламларидан *Убайд маданияти*га оид материаллар топилган. 11—8-маданий қатламлардан бошлаб Гавр маданияти шаклана бошлаган. Бу даврда қўлда ясалган бўяма сопол идишлар ясаш ривожланган, тош тахталардан зодагонларга мўлжалланган мақбаралар қурилган. 8—7-қатламлар (мил. ав. 4—3-минг йиллик бошларидан) дастгоҳда тайёрланган сопол идишлар, цилиндрсимон муҳрларнинг топилиши бу даврда ҳунармандлик тараққий қилиб, ибтидоий жамият емирила бошлаганидан дарак беради. 3—1-маданий қатламлардан Ҳуррийлар маданияти (мил. ав. 2-минг йиллик)га оид материаллар топилган. Ашёвий далиллар Т.-Г.да ҳаёт мил. ав. 2-минг йиллик ўрталаригача давом этганини тасдиқлайди.

ТЕПАИШОҚ — қадимги шаҳар харобаси (мил. ав. 2-а. — мил. 4-а.). Ҳиндистондан Ўрта Осиёга борадиган қад. карвон йўли устида, Кофарниҳон дарёси бўйида (Тожикистон) жойлашган. Т.дан хом ғиштдан ясалган миноралари бўлган тўғри бурчакли арк (қалъа) ва унинг саройи, атрофи очиқ қишлоқ, некрополь ва б. чиққан.

ТЕПАР ЧЎҚҚИСИ — Угом тизмасидаги чўққи, бал. 3623 м. Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани ҳудудида. Гранит, мармар ва оҳактошлардан таркиб топган. Т.ч. атрофидаги қор ва музликлардан Угом дарёси сув олади.

ТЕПАҚЎТОН ТУЗ КОНИ — Қашқадарё вилоятидаги кон; Лалмикон туз кони б-н туташган. 1950 й.да очилган. Коннинг геологик тузилиши 1959—64 й.ларда ўрганилган. Т.т.к. брахиантиклиналь шаклида жан.-ғарбдан шим.-шарққа чўзилган бўлиб, Тепақўтон тепалигидан иборат. Уз. 15—20 км, эни 5—6 км. Тепақўтон брахиантиклинали ўзагидаги туз қатламлари ювилиб кетган, туз остидаги ангидрит қатламлари эса қор-ёмғир сувлари таъсирида қисман гипсга айланган. Тепақўтондаги свита ётқизиқларининг қалинлиги 850—900 м. 4 қават (йирик қатлам)дан тузилган (пастдан юқорига): 1) ангидрит қавати — кўкимтир кулранг, оқ ангидрит ва қорамтир оҳактош қатламларидан ташкил топган, қалинлиги 155—200 м; 2) данбуритли галит-ангидрит қавати — кулранг, кўкимтир ангидрит ва қорамтир оҳактош, рангсиз галит (ош тузи) қатламларидан тузилган бўлиб, пастки ва юқориги ангидрит қатламларида данбурит минерали учрайди, қалинлиги 130—250 м; 3) туз қавати — рангига кўра 2 қисмга ажралади: пастда 200 м қалинликдаги рангсиз (майдаланганда оқ) ва кулранг ош тузи, юқорида эса 200—250 м қалинликдаги қизил ва пушти ранг туз қатламлари бўлиб, улар орасида 3 та сильвинит (калий тузлари) горизонти жойлашган; 4) юқори гипс - ангидрит қавати — қалинлиги 2—15 м. Т.т.к.да калий ва ош тузидан ташқари ер юзасига чиқиб ётган гипс ва ангидрит қатламлари ҳам мавжуд бўлиб, сульфат кислота учун хом ашё ҳисобланади. Гипснинг данбуритли хилидан қ.х.да микроэлементли ўғит сифатида фойдаланиш мумкин. Бўр ва палеоген даврлари ётқизиқларидаги гиллар ва доломит қатламлари қурилиш материалларидир.

ТЕПКИ — ўткир вирусли касаллик, асосан, болаларда учрайди. Қулоқ олди безлари зарарланади. Т. ҳаво орқали беморнинг сўлак томчиларидан юқади (яна қ. *Паротит*).

ТЕПКИЛИ ТЕРЛАМА — қ. *Тошмали терлама.*

ТЕПЛОВИДЕНИЕ (рус. тепло — иссиқлик ва видение — кўриш) — оддий кўзга кўринмайдиган объектлар чиқарадиган ёки улардан қайтадиган инфрақизил нурланиш бўйича уларнинг кўринадиган тасвирини ҳосил қилиш усули. Қоронғи жойда ёки оптик шаффофмас муҳитда турган объектларнинг ўрнини аниқлаш, мураккаб юзаларнинг айрим жойлари қиздирилганлик даражасини, ношаффоф жисмларнинг ички тузилишини ўрганиш учун қўлланади. Қиздирилган жисм ўзидан кўзга кўринмайдиган иссиқлик нурлари чиқаради. Бу инфрақизил нурланишларни махсус қабул қилгичлар ёрдамида қабул қилиб, бирор усул б-н кўринадиган тасвирга айлантириш мумкин.

Дастлабки Т. қурилмалари 20-а. 30-й.ларида иссиқлик нурларини электр сигналига айлантириб берувчи қабул

қилгич сифатида *болометр* ва *термопара* ишлатилган. 1970 й.га келиб, тепловизор деб аталувчи Т. тизими ривожланди. Тепловизор, асосан, қабул қилувчи камера ва тасвирларни кўрсатувчи индикатор қурилмалардан иборат.

Кейинчалик яратилган тепловизорларда махсус усул б-н совитиладиган фотоприёмниклар ҳамда пироэлектрик қабул қилгичлар кенг ишлатилади. Бундай тепловизорлар тўлқин уз. λ=5—6 мкм бўлган нурларни осон қабул қила олади. Улар инсон танасининг айрим жойлари ҳароратини 0,1° аниқликда сезади. Бу эса рак касалликларини ва қон айланиш тизимида мавжуд бўлган бузилишларни олдиндан айтиб беришга имкон беради. Гамма-рентген, ультратовуш, электромагнит тўлқинлардан фойдаланиб ишлайдиган усули — *интроскопия* кенг қўлланилади.

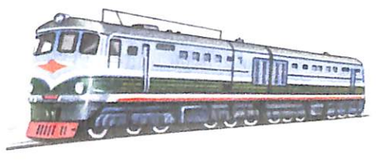
Т. қурилмалари космонавтика, тиббиёт, қурилиш, қ.х., геология, навигация, дефектоскопия, ҳарбий иш ва б. соҳаларда қўлланади.

ТЕПЛОВОЗ — *ички ёнув двигатели* (дизель) ўрнатилган тортувчи куч машинаси; *локомотив*. Иссиқлик двигателидан т.й.да фойдаланиш ғояси 19-а. охирларида ўртага ташланган. 20-а. 20-й.ларигача Т.нинг бир неча тури яратилди. Корхона ичида юк ташишда ишлатиладиган *автодрезина*, мотовозлар дастлабки Т.лардир. Биринчи Т. Германияда 1912 й. синаб кўрилган. 1922 й. рус муҳандиси А.Н.Шелест Т.нинг механик узатмаси конструкциясини яратди (лекин унинг ғояси 1950 й. Швецияда амалга ошди). СССР да Я. М. Гаккел конструкцияси бўйича дунёда биринчи магистрал Т. 1924 й. яратилди. Кейинчалик Т. конструкцияси такомиллаштириб борилди. 1932 й. биринчи магистрал *электровоз* ясалди.

Т.нинг асосий қисмлари: двигатель, куч қурилмаси, экипаж қисми, ёрдамчи жиҳозлар. Машина бўлимига ўрнатилган двигатель ёнилғи (дизель ёнилғиси)нинг иссиқлик энергиясини механик энергияга айлантиради ва уни механик, гидравлик ёки электр куч қурилмаси орқали ғилдирак жуфт-ларига узатади.

Электр куч қурилмали Т. энг кўп тарқалди. Бунда асосий двигателнинг

Икки секцияли юк тепловози.



тирсакли вали бош электр генератор якорини, тишли узатма орқали эса ғилдирак жуфтларини айлантиради. Т.нинг магистрал (юк ва йўловчилар учун мўлжалланган) ва манёврчи (вагонларни саралаш ва поездлар тузиш учун мўлжалланган) хиллари бор. Магистрал Т.лар двигателининг қуввати 6000 кВт гача, тезлиги 160 км/соат га етади, манёвр Т.ларининг қуввати 300—1000 кВт. Двигателнинг қувватига қараб, 6—20 силиндр 1—2 қатор ёки V-симон қилиб жойлаштирилади. Поршень йўлининг силиндр диаметрига нисбати 0,9—1,4. Т. двигеталининг иши айланиш частотаси ва қувват ростлагичлари ҳамда сув, мой т-раси ростлагичлари ёрдамида автоматлаштирилади. Экипаж қисми асосий рама, ғилдирак жуфтлари, букса (гупчак) ва рессорали осмалар ўрнатиладиган икки, уч ёки тўрт ўқли тележкалардан иборат. Машина қисмида двигателдан ташқари асосий генератор, компрессор, аккумуляторлар батареяси, фильтр ва б. жойлаштирилади. Т. бир, икки, уч ва тўрт секцияли (кузовли) бўлади. Барча секциялар биринчи секциядаги пультдан бошқарилади. *Паровоз* Т.нинг ўтмишдоши, *электровоз* унинг истиқболи. Ҳозир т.й.да, асосан, Т. ва электровоздан фойдаланилади.

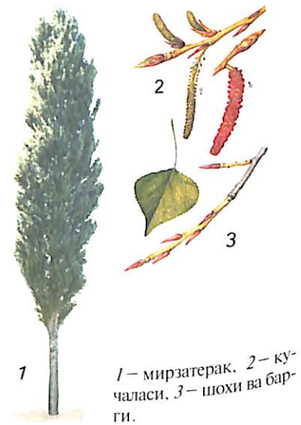
ТЕПЛОХОД — *ички ёнув двигатели* б-н ҳаракатланадиган кема; ўзиюрар кемаларнинг энг кенг тарқалган тури. Дарёда сузишга мўлжалланган винтли *танкер* « Вандал» биринчи марта Россияда ясалган (1903). Чет элда биринчи транспорт Т.и — «Зеландия» танкери Данияда яратилди (1922). Илгари асосий двигатели дизелли ва эшкак винтининг электр двигателига электр қуввати узатадиган механизми бўлган кемаларни дизель-электроход деб ҳам аташган (қ. *Электроход*).

Т.да асосий двигеталь сифатида 2 ва 4 тактли, кичик, ўрта ва катта тезликда айланувчи ички ёнув двигателлари ишлатилади. Ички ёнув двигателида иш бажарган газлар иссиқлигидан махсус қозонда буғ тайёрлаш учун, буғдан эса электр энергия ишлаб чиқариш ва кема эҳтиёжлари учун фойдаланилади. Т. двигателларининг қуввати — 50000 о.к.гача, тезлиги — 150 км/соат гача. Ҳаво ёстиқли ва сув ости қанотли Т.лар ҳам бор.

ТЕР — *тер безлари* ажратиб чиқарадиган тиниқ суюқлик. Одам тери таркибида 97,5—99,5% сув, оз миқдорда хлорид, фосфат тузлари ва баъзи бир бошқа моддалар (мочевина, сийдик кислота, креатинин ва б.) бор. Тери юзасида тўпланадиган Т. мой безлари ажратган секретга доимо аралашиб кетади. Т. таркиби организмнинг ҳолатига (яъни қон таркибида турли моддалар бўлишига), терлаш даражасига боғлиқ. Одам бир кеча-кундузда 0,5—1,0 л Т. чиқаради. Бу жисмоний ишнинг жадаллиги, ташқи муҳит ҳарорати ва ичилган суюқлик миқдорига боғлиқ. Кўп дори моддалари организмдан Т. б-н ажралади.

ТЕР БЕЗЛАРИ — одам терисидаги *тер* чиқарадиган ва уни ажратадиган оддий найсимон безлар. Кафт, оёқ таги ва пешона терисида бошқа жойларга қараганда Т.б. кўп бўлади. Оддий Т.бдан ташқари тананинг айрим жойларида (қўлтиқ остида, орқа чиқарув тешиги атрофида, чов соҳасида ва б.) махсус апокрин безлари жойлашган. Улар ўткир ҳидли секрет ажратиши б-н оддий безлардан фарқ қилади. Т.б. кўп миқдорда тер чиқариб, бадан ҳароратини қисман бошқаради, организмдан азотли ҳосилалар ва ишқорли металл тузлари, асосан, натрий хлоридни чиқариб туради, тери юзасини ҳўллайди. Қўлтиқ ости, чов соҳасида Т.б. нинг яллиғланиши (*гидраденит*) кўпроқ учрайди.

ТЕРАК (Populus L.) — толдошлар оиласига мансуб дарахтлар туркуми. Айрим маълумотларга кўра, 100 дан ортиқ тури бор. 30 га яқин тури Евросиё, Шим. Америка ва Шим. Африкада тарқалган. Ўзбекистонда Т.нинг кўкяпроқли Т. ёки зангори баргли Т. (P. pruinosa Schrenk), фурот Т.и (P. euphratica Olid.), *мирзатерак* (P. nigra L.), афғон Т.и (P. afghanica), оқ терак (P. alba), Бахофен тераги ёки *кўктерак* (P.bachofenu Wierzb.) турлари ўсади. Мирзатерак, кўктерак, оқтерак турлари кўп экилади. Т.ларнинг баъзи турлари бўйи 30—45 (баъзан 60) м гача, диаметри 1,5 (айрим дарахтлариники 3) м гача етади. Т.лар танаси тик, шох-шаббаси ту-



1 — мирзатерак, *2* — кучаласи, *3* — шохи ва барги.

хумсимон, пирамидасимон, кенг овалсимон бўлади. Барглари бандли, кетма-кет, барг пластинкаси яхлит ёки кертикли, наштарсимон. Кучаласи цилиндрсимон, бошоқсимон тўпгул, гуллагандан кейин тўкилади. Гули бир жинсли, икки уйли. Аксарияти барг ёзишдан олдин, баъзилари барг ёзгандан кейин гуллайди. Уруғи кўсакча, шамол ва сув ёрдамида тарқалади. Нам тупроқда тез униб чиқади. Т. иссиқсевар, ёруғсевар, совуққа бардошли (мас., мирзатерак) ўсимлик. Сернам ва унумдор тупроқларда тез етилади, лекин баъзилари шўрхок тупроқни хуш кўрмайди. Т. қисқа умрли (25—30 ёшгача яхши ривожланади) дарахт бўлса ҳам 150—200 йил умр кўрадиганлари ҳам (мирзатерак ва оқтеракнинг айрим дарахтлари) бор.

Тераксзорлар соф ва аралаш ҳолда ташкил этилади. Қайир ерлар шароитида Т. қайрағоч, қандағоч ва буталар б-н бирга етиштирилади. Ўрмончилик ривожланган мамлакатларда Т.ни кўпайтиришда янги йиғиб олинган уруғлари сепилиб, дастлаб кўчат (1 га майдондан 400—500 минг туп) олинади. Бир йиллик кўчатлардан 2-йили тераксзорлар барпо этилади. Ўзбекистон шароитларида бир йиллик новдалардан олинган қаламчалардан (уз. 30—35 см) кўпайтирилади (йўл ёқалари, ариқ бўйларига бир қаторлаб экилганда туплар ораси 0,8—1 м, тераксзорларда 0,8—1×3 м схемада экилади), илдизидан бачкилаб, тўнкасидан ўсиб чиқиб ҳам кўпаяди. Қулай шароит бўлса ва терак етиштириш технологиясига риоя этилса, 25—30 ёшида гектаридан (Ўзбекистонда, ҳатто 15—20 й.да) етилган (8—10 ёшида ишга яроқли) 500—900 м³ гача ёғоч олинади. Т.лар турлари тез ўсиши, манзарали бўлиши ва жой танламаслиги сабабли иҳота ва ўрмон муҳофазаси, кўкаламзорлаштириш ишларида муҳим аҳамият касб этган (қ. *Дала иҳота ўрмонзорлари*).

Т. ёғочи иморат қурилишида, ёғочни қайта ишлаш, мебель саноатида ишлатилишидан ташқари целлюлоза-қоғоз саноати учун муҳим хом ашёдир. Унинг ёғочи гидролизланиб этил спирти олинади. Т. целлюлозасидан газлама, корд толаси тайёрланади. Гугурт и.ч.да ишлатилади. Т., асосан, иҳота ўрмонлар ҳосил қилиш учун кўп экилади. Кейинги йилларда Ўзбекистонда иморатбоп қурилиш материаллари олиш мақсадида тераксзор майдонлар кўп ташкил қилинмоқда. Америка ва Европадан тез етиладиган Т. навлари келтириб экилмоқда. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 8 фев.даги «Саноат теракчилигини ривожлантириш ва бошқа тез ўсувчи ёғочбоп дарахтзорларни барпо этишга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори эълон қилиниб, мамлакат ҳудудида ҳар йили 10 минг гектар майдонда тераксзорлар ташкил этиш режаси белгилангандан кейин бу соҳага, теракчиликка жиддий эътибор берила бошланди.

Ад.: Озолин Г., Шамсиев Қ., Стипинский В., Ўзбекистон тераклари, Т., 1992.

Султон Холназаров.

ТЕРАКЛИСОЙ РАСМЛАРИ — Чатқол тоғ тизмаси (Тераклисой қирғоқлари)даги қоятошларга ишланган тасвирлар. Тошкент вилояти Паркент туманн ҳудудида. 1963 й.да геолог А.Аганонов ва Чатқол тоғ-ўрмон қўриқхонаси директори Т. Есиповлар топган. 1966 й.да А.Кабиров томонидан ўрганилган. Т.р. оддий чизиқлар, шакл кўриниши, соя услубида уриб—чўкичлаб ишланган: одам, архар, тоғ эчкиси, бўри, илон, ғилдирак шаклидаги қўёш, ўқ-ёй ва б. буюмлар тасвири бор; алоҳида якка ҳамда кўп шаклли — ов, рақс ва диний маросимлар ижроси б-н боғлиқ манзаралар тасвирланган. Т.р.нинг асосий қисми мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмида яратилган, аксарияти нафис ҳамда одам ва ҳайвонлар аъзолари бир-



Тераклисой расмлари.

бирига мутаносиб қилиб ишланган. Т.р. санъат обидаси сифатида қад. тоғликлар ҳаёти, маданияти, эътиқоди, урф-одатлари ва б.ни ўрганишда қимматли манбадир.

ТЕРАПИЯ (юн. therapeia — даволаш) — 1) консерватив усуллар: дори-дармонлар (*фармакотерапия*), антибактериал (кимётерапия, антибиотикотерапия) ва гормонал моддалар; зардоб ва вакциналар, турли ионловчи нурлар (*нур билан даволаш*); иқлим, балчиқ, минерал сувлар, массаж, электр токи ва б. физик омиллар (санаторий ва курортларда даволаш, *физиотерапия*, шифобахш физкультура; *парҳез* ва б. йўллар) б-н даволаш; 2) *ички касалликлар* тиббиёти, ички касалликлар клиникаси, *ички аъзолар* касалликлари, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари (*этиология*), ривожланиш механизмлари (*патогенез*), касалликни аниқлаш (*диагностика*), даволаш ва олдини олиш усулларини ўрганувчи клиник фан.

Юнонистон, Қад. Рим, Шарқнинг Уйғониш даврида Шарқ ва Европанинг буюк врачлари (*Гиппократ, Гален, Ибн Сино*, ар-*Розий*, Парацельс ва б.) илк бор тиббиётда муҳим илмий системалар ва йўналишларни асослаб берди. 17-а.да инглиз врачи Сиденхем Гиппократнинг беморни врач қаровида кузатиш таомилига асосланиб, касаллик жараёни босқичлари ҳақидаги тушунчани шакллантирди ва кўпчилик касаллик белгиларини тавсифлади. Илмий анатомиянинг асосчиси А.*Везалий*нинг ишлари, У.Гарвейнинг қон айланишини кашф этиши, патологик анатомия соҳасида эришилган ютуқлар, беморни сўраш (М.Я.Мудров, Г.А.Захарьин), танани бармоқ б-н уриб кўриш, пайпаслаш, эшитиш каби усулларнинг қўлланилиши ҳамда касалликни аниқлашда экспериментал усуллардан фойдаланиш Т.нинг тиббий-илмий фан сифатида ривожланишига замин бўлди.

Т. 19-а.гача тиббиёт б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. Рентген нурларининг кашф этилиши, *рентгенодиагностика*нинг кучайиши, *электрокардиография* ва артериал босимни ўлчаш усулини амалда татбиқ этиш Т.нинг янада ривожланишига олиб келди. Кимё фанининг ўсиши Т.да турли лаб. текшируви усулларидан диагностикада фойдаланиш ҳамда турли дори-дармонлар и.ч. имконини берди. *Микробиология* ва иммунология соҳасидаги ютуқлар вакцина ва зардобларни даво-профилактика мақсадида қўллашга, *серодиагностика*нинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Тиббиётнинг тараққиёти натижасида 19-а.га келиб, *дерматология, невропатология*, гематология, эндокринология, кейинчалик юқумли касалликлар, *фтизиатрия* ва б. мустақил фан сифатида Т.дан ажралиб чиқди.

Патология характерининг ўзгариши, клиник фанларнинг бўлиниши, диагностикада лаб. ва инструментал усулларнинг кенг жорий этилиши ва б. замонавий Т.нинг муҳим масалаларидан бўлиб қолмоқда.

Т.нинг тармоқланиши (мас., *хирургия, урология, физиология*, эксперимент патология ва б.) *кардиология, гастроэнтерология, нефрология, физиотерапия* ва ҳ.к. фанларнинг ҳам мустақил илмий соҳа сифатида ажралишига олиб келди.

Т. соғлиқни сақлаш тамойилларига ва олий нерв фаолияти тўғрисидаги таълимотга асосланади. Ўзбекистонда

тиббиёт олий ўқув юртлари —1- ва 2-Тошкент тиббиёт ин-тлари, Самарқанд тиббиёт ин-ти, Андижон тиббиёт ин-ти, Бухоро тиббиёт ин-ти, Тошкент тиббиёт педиатрия ин-ти, Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида Т. кафедралари бор. Ўзбекистонда Т. фанининг шаклланиши Тошкентда ишлаган терапевт олимлар А.Н.Крюков, Н.И.Рагоза, М.И.Слоним, И.А.Кассирский; ривожланиш тарихи эса А.А.*Асқаров*, Н.И.*Исмоилов*, Э.И.*Отахонов*, З.И.*Умидова*, Р.А.*Каценович*, К.Б.Баҳодиров, Н.А. Мирзоян, Р.А.*Абдуллаев*, К.Й.*Йўлдошев*, А.М.*Убайдуллаев*, Э.Ғ.Қаюмов, Э.Й. Қосимов ва б. номи б-н боғлиқ.

Ҳоз. ўзбек олимлари Ўзбекистоннинг ўзига хос иқлими шароитида турли касалликлар, жумладан, меъда-ичак йўли, қалқонсимон без, юрак-томир ва нафас системаси, гипертония, атеросклероз, стенокардия, миокард инфаркти, ревматизм каби касалликларнинг қай тарзда кечиши, уларнинг олдини олиш, даволаш ва организмнинг функционал ҳолатини тиклаш, шунингдек, бу касалликларни замонавий тиббиёт аппаратлари ёрдамида текшириш, иссиқ иқлимнинг юрак-томир системасига таъсири, клиник эндокринологиянинг турли долзарб муаммоларини ўрганиш устида илмий тадқиқотлар олиб бормоқда (яна қ. *Тиббиёт*).

ТЕРБИЙ (лот. Terbium), Tb — Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий элемент. *Лантаноидлар*га киради. Тартиб рақами 65, мол. м. 158,9254. Битта изотоп ^{159}Tb шаклида учрайди. Т.нинг бир неча сунъий радиоактив изотоплари олинган. Лантаноидларнинг иттрий гуруҳчасига киради. Т. кумуш каби оқ металл. Суюқланиш т-раси 1356°, қайнаш т-раси 2480°, зичлиги 8,270 г/см^3. Соф Т. пластик ва яхши деформацияланадиган металл. Кимёвий жиҳатдан фаол. Ўз бирикмаларида 3 ва 4 валентли. Т. рангли металларнинг қотишмаларига оз миқдорда қўшилади. *Люминофорлар* ва лазер материаллари тайёрлашда қўлланади.

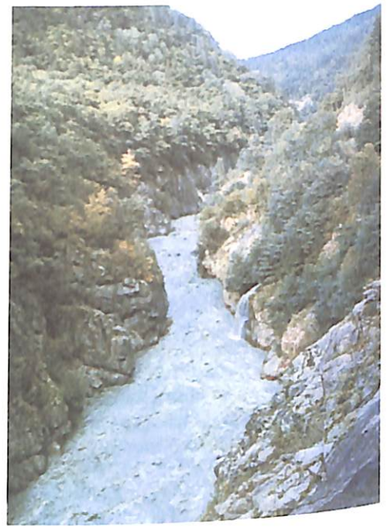
ТЕРВЕЛХОН — *Биринчи Булғор подшолиги*нинг иккинчи ҳукмдори (701—718). *Аспарух* вафотидан кейин тахтга чиққан. *Дуло* сулоласидан. 705 й. Византиянинг собиқ императори Юстиниан II ҳокимиятини тиклашга ёрдам берган. Бунинг эвазига Юстиниан II унга «қайсар» («кесар») унвонини ва Загора вилоятини берган. 717—718 й.ларда Т. Византия пойтахти Константинополни қамал қилган арабларни тор-мор келтирган ва бу б-н Византияни улар хавфидан халос этган. Т. даврида Булғория қудратли давлат бўлиб, Византия унга ўлпон тўлаб турган. Унинг вафотидан кейин мамлакатда ҳокимият учун уруш-жанжаллар бошланиб кетган.

Ад.: Краткая история Болгарии. М., 1987.

ТЕРГАЧИ НЕФТЬ КОНИ — Наманган вилояти Косонсой туманидаги кон. Наманган т.й. станциясидан 25—30 км шим.-ғарбда. Кондан 30 км масофада Тергачи—Наманган нефтузатгич қувури ўтади. Кон майдони Чатқол тоғ тизмасининг тоғ олди текислигида, денгиз сатҳидан 700—800 м баландликда жойлашган. Т.н.к. Наманган тектоник поғонасидаги Тергачи бурмаси б-н боғлиқ. Тергачи бурмаси брахиантиклиналдан иборат, шим.-шарқдан жан.-ғарбга чўзилган, асимметрик тузилишга эга. Шим. қаноти тик (15—16°), жан. ясси (8—10°). Шим. ва шим.-шарқий томонларидан кўтарилма-узилма типидаги кўп сонли тектоник бузилишлар б-н мураккаблашган. Жан. ва шим.лаги ёриқлар амплитудаси 30—45 м, марказдагиси 130—140 м га етади. Коннинг нефтли горизонтлари қуйи неоген, палеоген ва олай карбонат ётқизиқларида мужассамлашган. Қазилган қудуқларнинг 21 тасидан нефть олинган. Қизил рангли свитадаги нефть оғир, парафинли, кам олтингугуртли, оксидланган, метан-нефтенли типга мансуб. Баъзи горизонтлардаги нефть енгил. Таркибида олтингугурт, асфальтен, кокс, парафин, селикагелли смола, акциз смоласи кам. Қизил рангли свита ва айрим горизонтлардаги қатлам сувлари намакоб турига мансуб, минераллашганлиги 78,6—143,1 г/л, кимёвий таркибига кўра хлор-кальцийли. Кондан ҳоз. кунда фойдаланилмоқда.

ТЕРГОВ — *жиноят процессида* жиноий иш бўйича далиллар йиғиш ва текшириш. Т. турлари: *дастлабки тергов* ва *суд тергови*. Т. фаолиятини 3 хил йўналишдаги: прокуратура, милиция ва миллий хавфсизлик терговчилари олиб борадилар. Улар Т. ва процессуал ҳаракатларни мустақил амалга оширадилар. Асосий вазифалари жиноятларни тез ва тўла очиш, жиноят содир этган шахсни фош этиш, айби бўлмаган шахсни жиноий жавобгарликка тортмасликдан иборат. Терговчи ва унинг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси ЖПКда баён қилинган (35-, 36-моддалар).

ТЕРЕК — Шим. Кавказдаги дарё. Уз. 623 км. Ҳавзасининг майд. 43,2 минг км^2. Катта Кавказнинг шим. ён бағридан бошланади; қуйироқда, Дарьял



Терек дарёси.

дарасида Ён тизмани кесиб ўтади. Тоғлардан чиққандан сўнг пасттекислик бўйлаб оқиб, Каспий денгизига дельта (майд. 4000 км^2) ҳосил қилиб қуйилади. Қор, ёмғир, сизот сувларидан тўйинади. Қиш мавсумида қисқа вақт музлайди. Суви суғоришга сарфланади. Асосий ирмоқлари: чапда — Ардон, Урух, Малка (Баксан б-н бирга); ўнгда — Сунжа. Моздок ш.дан юқорироқда Т.дан Терек-Кума канали бошланади. Тоғли қисмида Т. ва унинг ирмоқларидан электр энергияси олиш учун Баксан ГЭС, Гизельдон ГЭС ва б. қурилган. Дарё балиққа бой. Т. водийсидан Грузия Ҳарбий йўлининг бир қисми ўтади. Т. бўйида Моздок, Кизляр (дельтасида) ш.лари жойлашган.

ТЕРЕК ДАРЁСИ БЎЙИДАГИ ЖАНГ (1395 й., 15—17 апр.) — *Амир Темур* ва Дашти Қипчоқ ҳукмдори *Тўхтамишхон* қўшинлари ўртасида Шим. Кавказдаги Терек дарёси бўйида. Нўғай даштида содир бўлган жанг. Амир Темур 250 минг атрофидаги қўшинини 7 қўлга бўлиб, жанггоҳга жойлаштирган. Марказда асосий кўл, унинг олдида бош ҳиравул (манғлай), ортида эса чағдавул (арьергард) турган. Қўшиннинг ўнг ва сўл қанотлари қунбуллар б-н мустаҳкамланган. Тактик жиҳатдан бу ҳарбий қўшилмалар мустақил ҳаракат қилган ва фақат олий бош қўмондонга бўйсунган. Соҳибқирон қўллаётган жанговар тартиб усулининг устун томонларини 1391 й.ги жанг пайтида пайқаб олган Тўхтамишхон ҳам ўз армиясини жанг майдонида худди рақибидек жойлаштирган. 15 апр. чоршанба куни қарама-қарши томон қўшинлари (тахм. 450—500 минг) жанговар байроқ ва туғларини кўтариб, такбир нидосини айтиб бирбирига юзланади. Жанг муқаддимаси Кунча ўғлон, Бек Ёрлиқ ўғлон, Оқтау, Довуд сўфи ва Удурқу қўмондонлигидаги Тўхтамишхон қисмларининг Соҳибқирон қўшини *жувангар*ига қаттиқ ҳужуми б-н бошланган. Сўл қанотнинг қўққисдан берилган зарба оқибатида оғир аҳволга тушиб қолганлигини кўрган Амир Темур марказий қўлдаги 27 сара қисмдан кўмак ажратади. Ёрдамга ўз вақтида етиб келган аскарлар душман шиддатини қайтариб, қарши ҳужумга ўтади ва ғанимни қочишга мажбур этади. Қочаётганларни таъқиб қилишга берилиб кетган анчагина суворийлар жанггоҳдан узоқлашиб кетади. Темурий жангчиларнинг йўл қўйган тактик эҳтиётсизлиги натижасида вужудга келган қулай вазиятдан фойдаланган Тўхтамишхон ўз аскарий сафларини қайта тартибга солиб, таъқибчиларга зўр беради ва уларни тўзитиб юборади. Кутилмаганда Соҳибқирон қўл остида турган қисмлар душман исканжасига тушиб, Амир Темурнинг ҳаёти хавф остида қолади. Шарафуддин Али Яздийнинг тасвирлашича, Соҳибқиронга биринчи бўлиб кўмакка етиб келган амир Шайх Нуриддин раҳбарлигидаги отлиқлар зудлик б-н отдан тушиб, ёпирилиб келаётган хон аскарларини ёйлардан тинмай отилаётган ўқлар б-н тўхтатади. Муҳаммад Озод, Алишоҳ ва Тўкал бавурчи каби беклар араваларни бир-бирига боғлаб ғов ясайдилар. Соҳибқирон шу аравалар, улар устига қўйилган тура (қалқон) ва чапар (четан) паноҳида бўлади. Айлана мудофаада қолган Соҳибқиронга Аллоҳдод, Жаку, Ҳусайн Малик қавчин бошлиқ бўлимлар ёрдамга келади. Аммо, Тўхтамишхон қўшинининг ҳамласи борган сари кучаяди. Асосий қўлдан кўмакка ташланган Муҳаммад Султон Мирзо ҳамда Устайбек қўмондонлигидаги қисмларнинг жангга кириши, амир Жаҳоншоҳ ва амир Ҳожи Сайфуддин қўл остидаги жангчиларнинг пистирмадан туриб Дашти Қипчоқ армияси сўл қўлига кучли зарба бериши вазиятнинг маълум даражада ўнгланишига сабаб бўлади.

Жангнинг 2-куни яна Тўхтамишхон қўшинининг ҳужуми б-н бошланади. Хон Исабий ва Бахши Ҳожи қисмларидан иборат жувангарини муҳорабага ташлайди. Соҳибқироннинг ҳировули (авангард)ни улоқтиришга эришган бу қўшин қаноти Амир Темур бо-

ранғарида жанг қилаётган амир Ҳожи Сайфуддин туманини қуршаб олади ва тарқатиб юборади. Бир қанча аскарларнинг тўзғиб кетишига қарамай Ҳожи Сайфуддин қолган сафдошлари б-н қаршилик кўрсатишни давом эттирадди. Ўз қисмдошларининг матонат б-н курашаётганини кўрган аскарлар ортга қайтиб, улар қаторига қўшилади. Қийин аҳволда қолган бу туманга Жаҳоншоҳ баҳодир, Темур Хожа Оқбўға ва Рустам мирзолар мададга келади. Кечгача давом этган жанг ҳеч бир томоннинг устунлигисиз тўхтайди.

Жангнинг сўнгги куни тағин Дашти Қипчоқ қўшинининг шиддатли ҳужуми б-н бошланади. Тўхтамишхон отлиқ ва пиёдани сафга тизиб, марказ ва қанотларни қўшимча кучлар б-н мустаҳкамлаб, ташаббусни ўз қўлига олиш илинжида жасур ва сара аскарларини жангга киритади. Айни вақтда хоннинг ишончли саркардаларидан бири Яғлибой ҳам жуванғар б-н жангга ташланади. Амир Темур ушбу душман жуванғарининг анча заифлашиб қолганлигини билган ҳолда асосий зарбани унга қаратади. Натижада, Соҳибқирон жангчиларининг кучли ҳужумларига бардош беролмай пароканда бўлган хон аскарлари қочишга тушади. Яғлибой қисмлари Усмон баҳодир бошчилигидаги баранғар томонидан яксон этилиб, улоқтириб ташланади. Яғлибой Усмон баҳодир б-н кечган яккама-якка олишувда ҳалок бўлади. Ниҳоят, Соҳибқирон бутун жанг майдони бўйлаб ҳал қилувчи ҳужумга ўтади. 3 кун давом этган шафқатсиз олишув туфайли тинкаси қуриган Дашти Қипчоқ армияси қаршиликни бас қилади ва узил-кесил мағлубиятга учрайди. Тўхтамишхон жанггоҳни хос кўриқчилари паноҳида ташлаб қочишга муваффақ бўлади. Амир Темурнинг ушбу даҳшатли тўқнашув вақтида ўта танг вазиятга тушиб, ундан фақат бор истеъдод, ғайрат ҳамда кучни ишга солиб шараф б-н чиқиб кетиши унинг Тўхтамишхондек қудратли ҳарбий кучга эга бўлган, салоҳиятли саркардадан устун келганлигини кўрсатади.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1966; Шарафуддин Али Язди, Зафарнома, Т., 1997; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1956; Дадабоев Ҳ., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидулла Дадабоев.

ТЕРЕККОН ОЛТИН КОНИ — Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти ҳудудидаги кон, Чатқол тоғ тизмасининг жан. қисмида жойлашган. Геологик жиҳатдан протерозой даврига мансуб мармарлашган оҳактошлар ва уларни қоплаб турувчи кварц-слюдали сланецлар бағридан ўрин олган. Кон ҳудудида бир неча руда таналари мавжуд, улардан иккитаси энг йирик бўлиб, саноат аҳамиятига молик (ўртача 4,8 г/т), олтин захираларининг деярли 90% ини ўзида жамлаган. Руда таналари оралиғи 20—30 м бўлиб, параллел жойлашган, уларнинг уз. 250 м гача, чуқурлиги 300 м гача, ўртача қалинлиги 3,5 м. Уларнинг ётиш қиялиги 10—30°. Сухар тоғининг асосини ташкил қилувчи брахиантиклиналнинг шарқий қанотида ривожланган синиқлар б-н боғлиқ. Шакли линзасимон ва томирсимон. Олтин рудасининг асосий уюмлари кварц-слюдали сланецлар остида ривожланган кварцли брекчияларда учрайди. Бу руда таналарининг (олтиннинг ўртача миқдори 9,3—26,3 г/т гача) шакли кичик уячасимон бўлиб, олтин руда танасида нотекис тарқалган. Коннинг генезиси — гидротермал-метасоматик; олтин асосан, арсенопирит, пирит ҳамда пирротинлар б-н боғлиқ; улардан ташқари антимонит, сфалерит, киноварь минераллари, хира рудалар ҳам учрайди. Кон 1950-й.лар охиридан бошлаб ўзлаштирилмоқда.

ТЕРЕК-КУМА ПАСТТЕКИСЛИГИ — Шарқий Кавказ олдидаги пасттекислик. Каспий бўйи пасттекислигининг жан.-ғарбий қисми. Жан.да Катта Кавказнинг этаклари, ғарбда Ставрополь қирлари, шарқда Каспий денгизи, шим.да Кума-Манич ботиғи б-н чегарадош. Ер юзаси текислик. Энг баланд жойи 100 м (шарқий қисми океан сатҳидан паст). Эол рельефи шакллари (ҳаракатдаги ва ўсимликлар б-н мустаҳкамланган), шўрхоқлар, дельталар, қуруқ ўзанлар, қирғоқ марзалари, кичик қўлтиқ, лагуналар бор. Шим. қисми платформа, жан. қисми тоғ олди ботиғидан иборат. Денгиз, дарё, эол ётқизиқларидан ташкил топган. Иқлими континентал, ғарбий қисми намроқ, шарқий қисми нисбатан қуруқроқ, қиши совуқ, ёзи иссиқ. Янв.нинг ўртача т-раси —5°, —7°, июлники 25—26°, йиллик ёғин 250—350 мм. Дарё тармоқлари кам. Терек ва Сулак дарёлари оқиб ўтади. Ер ости сувлари шўр, фақат қумликларда чучук сув учрайди. Оч каштан, шўрхок, ўтлоқ, ботқоқ тупроқлари тарқалган. Шим. қисмининг ғарбида қуруқ дашт (чалов аралаш шувоқ бошоқдошлар), марказий қисмида чала чўл (қрим шувоғи) ўсимликлар мавжуд. Баҳор фаслида эфемер ва эфемероидлар ўса-

ди, қумликларда юлғун, учрайди. Дашт ва чўл ҳайвон турлари аралаш яшайди. Кулранг юмронқозиқ, қўшоёқ, олмахон, қуён, сайғоқ, қарсоқ, тулки; дельталарда қобон, чиябўри, сувда яшовчи қушлар учрайди. Нефть ва газ конлари бор. Катта қисми яйлов сифатида фойдаланилади. Ғалла, шоли, кунгабоқар, ем-хашак, полиз экинлари экилади.

ТЕРЕКСОЙ СУРМА КОНИ — Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Чатқол туманидаги кон. 1946 й.дан Қадамжой сурма к-ти томонидан қазиб олинади. Минераллашиш зонаси Сарасой антиклиналининг ядро қисмида уни мураккаблаштирувчи ва кенглик йўналиши бўйича чўзилувчи Сухар брахибурмасида жойлашган. Кондаги тоғ жинсларининг аксари қисми оҳакли сланецлар б-н қопланган протерозой мармарларидан иборат. Асосан, протерозой даврига оид сланец ва мармарлар чегарасидаги гидротермал ўзгарган кварцли брекчиялар таркибида 10% *антимонит*, ўртача 7,6% гача олтингугурт руда таналари жойлашган. Брекчиялар таркиби ўзгарувчан бўлиб, кварц-оҳактошли, кварц-сланецли ва кварцли бўлади. Рудалашиш зонаси турли даражада сульфидлашган (пирит, арсенопирит) кулранг, оч кулранг тусдаги брекчиялашган, кварцлашган карбонат-сланецли жинслардан иборат. Рудалашиш зонасининг чегаралари етарлича аниқ. Конда қатлам-линзасимон 4 руда танаси аниқланган бўлиб, 1-руда танаси энг йирик ва сифатли ҳамда қазиб олишга яроқли. Руда танаси 250 м чуқурликкача давом этиб, йўналиши бўйлаб қарийб 300 м, ўртача қалинлиги 3,5 м. Кондан қўшимча кумуш ҳам олинади. Коннинг генезиси гидротермал-метасоматик. Асосий минераллари — пирит, антимонит, туғма олтин. Иккиламчилари — марказит, сфалерит, цинкелит, тетраэдрит, хира рудалар ва халькопирит.

ТЕРЕКТИ ТИЗМАСИ — Олтойнинг марказий қисмидаги тоғ тизмаси. Энг баланд жойи 2820 м. Уз. 120 км. Асосан, кристалли сланецлар ва эффузивлардан таркиб топган. Шим. ён бағри кедр, тилоғоч, оққарағай, жан. ён бағри тилоғоч ўрмонлари б-н қопланган.

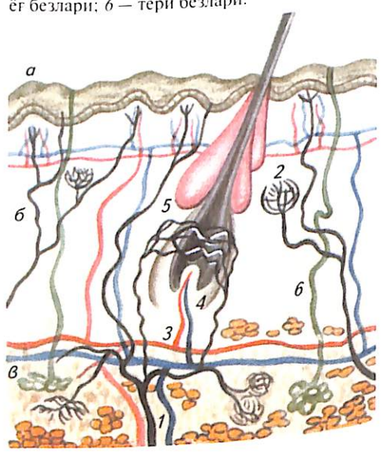
ТЕРЕХОВ Глеб Николаевич (1887.27.11, Москва — 1972.5.7, Тошкент) — патолог-анатом. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1944), тиббиёт фанлари д-ри (1935), проф. (1946). Москва ун-тининг тиббиёт ф-тини тугатган (1916), ҳарбий врач (1916—22). Ўрта Осиё ун-тининг патанатомия кафедрасида (1935 й.дан ТошТИ кафедраси) ассистент (1926—30), доцент (1930—49), айни вақтда мудир (1934—60), 1960 й.дан консультант. Илмий ишлари лейшманиоз, алиментар дистрофия, пеллагра, чиллашир каби касалликларнинг патоморфологиясига оид. Ўрта Осиёда учрайдиган висцерал лейшманиознинг патологик анатомияси устида тадқиқот олиб борган.

ТЕРЕШКОВА Валентина Владимировна (1937.6.3, Ярославль вилояти Масленниково қишлоғи) — рус космонавт-учувчиси (1963), жаҳонда 1-аёл космонавт. Н.Е.Жуковский номидаги Ҳарбий-Ҳаво муҳандислик академиясини тугатган (1969). 1963 й. 16—19 июнда В.Ф. Биковский б-н бирга «Восток» космик кемасида космоса парвоз қилган. Ер атрофини 48 марта айланиб, 70 соат, 47 мин. мобайнида 2 млн. км га яқин масофани учиб ўтган. Собиқ иттифоқ аёллар қўмитаси раиси (1968—87). Халқаро аёллар демократик федерацияси вице-президенти (1969 й.дан). Чет эл мамлакатлари б-н маданий алоқа ва дўстлик жамиятлари иттифоқи президиуми раиси (1987—92). Россия Халқаро илмий ва маданий ҳамкорлик маркази раҳбари (1994 й.дан).

ТЕРИ — одам ва ҳайвонлар танасининг ташқи қоплами. Организмни ташқи таъсиротлардан ҳимоя қилади, сезиш, моддалар алмашинуви, организмдан кераксиз моддаларни чиқариш, терморегуляция ва б.да қатнашади. Катта ёшдаги одамда Т. сатҳи 1,5—2 м², қалинлиги гавданинг турли жойида турлича бўлиб, 0,5 мм дан 2 мм гача. Кафт ва товонда 4 мм га етади. Т. бутун баданни қоплаб, оғиз, бурун, сийдик чиқариш канали, анус соҳасида шиллиқ қаватга айланади. Т. ўзига хос ранг ва тусга эга, у донадор ва мугуз қаватларнинг қалинлигига, томирларнинг юза жойлашишига, шу б-н бирга меланин пигментининг кўп-озлигига қараб белгиланади. Т. нинг ранги ташқи ва ички омиллар таъсирида ўзгариб туриши мумкин. Т. юзаси, одатда, нотекис, унда сон-саноқсиз эгатча, бурма ва чуқурчалар бўлиб, улар бир-бири б-н кесишган жойларда учбурчаклар, ромбиклар шаклини ҳосил қилади. Панжаларнинг дорсал юзаларида булар, айниқса, яққол кўриниб туради. Бармоқларнинг кафт юзаларида тери эгатчалари концентрик айлана шаклида жойлашган. Бу шакллар ҳар бир шахсда ўзига хос нақшни ҳосил қилади. Шахсни аниқлашда (дактилоскопия), одатда, шу нақшлар изидан фойдаланилади.

Т. ташқи (эпителиал) ва ички (бириктирувчи тўқимали) қаватлардан иборат. Бу қаватлар турли модлалар ишлаб чиқарадиган базал мембрана б-н ажралиб туради, эпителиал қаватда турли бир ёки кўп ҳужайрали безлар бор. Эпителий ажратган қаттиқ моддалар моллюскалар ва баъзи жониворларда скелет ва ҳимоя элементи вазифасини бажаради. Эпителий ҳужайралари цитоплазмасининг қисман ўзгариши *бўғимоёқлилар* скелети ва *паразит чувалчанглар* кутикуласини, яъни кимёвий ва механик ҳимоя органини ҳосил қилади. *Умуртқасизларда* Т. эпителийси бир қават ҳужайрали, *умуртқалиларда* кўп қават ҳужайрали. *Қуруқликда яшовчи умуртқалилар* ташқи қават ҳужайраларининг бутунлай шох қатламига айланишидан эпидермиснинг узлуксиз янгиланиб турадиган шох қавати вужудга келади. *Юқори умуртқалилар* Т.синнинг шох қатлами ва бўғимоёқлиларнинг хитинли зирҳи қуруқликда яшаш учун атмосферанинг турли т-раси ва таъсирига чидамли бўлишида муҳим роль ўйнайди. Баъзи *сут эмизувчилар* ҳамда *қушлар*нинг тук ва патлари тана ҳароратини сақлаб туради ва уларга қаттиқ совуқда ҳам яшашга имкон беради. Бириктирувчи тўқима қавати ёки *дерма* Т.нинг қолланган ва эластик толаларини шакллантиради. Бу толалар Т.нинг чидамли ва эластик бўлишига (мас., умуртқалилар, бош оёқли моллюскаларда), шунингдек, балиқларда суякли ва б. тангачалар юзага келиши ҳамда терининг суякланишига (судралиб юрувчиларда) ёрдам беради.

Одам терисининг микроскоп остида кўриниши: *а* — тери усти пардаси; *б* — асл тери; *в* — тери ости клетчаткаси; *1* — нервлар; *2* — тегиб кетиш, босим, иссиқ, совуқни сезувчи нерв учлари; *3* — қон томирлари; *4* — тук илдизи; *5* — ёғ безлари; *6* — тери безлари.



Одам Т.си 3 қаватдан — эпидермис (эпителиал қават), ўрта қават — хусусий тери қавати (дерма) ва тери ости ёғ қавати (клетчатка)дан таркиб топган (расм). *Эпидермиснинг ўзи* базал қават, тикансимон қават, донадор қават, ялтироқ ва мугуз (шох) қаватдан иборат. Т.нинг устки мугуз қавати жуда чуқур жойлашган ҳужайралардан шаклланади; унда кўп нерв толалари бор. Бу қават иссиқ-совуқ ва ташқи муҳитнинг барча таъсиротларига анча чидамли, у шикастланмаган бўлса, касаллик қўзғатувчисини ўтказмайди. Унинг уст қисми билинар-билинмас қипиқланиб, кўчиб туради, пўст ташлайди (физиологик пўст ташлаш). *Хусусий тери қавати*, асосан, пишиқ бириктирувчи тўқима ва асосий моддалардан ташкил топган бўлиб, унда қон ва лимфа томирлари, нерв толалари, ёғ ва *тер безлари*, шунингдек, соч ва тирноқ илдизлари жойлашган. Ёғ безлари юзда, бош, кўкрак ва елкада кўп бўлади; улар ўзидан таркибида ёғ кислота, оқсил, холестерин ва гормонал ёғсимон моддалар ажратиб чиқаради, бу Т. устини мойлаб туради, эластиклигини оширади, уни терлаб шилинишдан сақлайди. Ёғ б-н тер қўшилиб, Т. устида кислотали муҳит ҳосил қилади ва Т.да йирингли касалликларни вужудга келтирадиган микробларни ўлдиради. Ёғ безларининг иши маълум даражада эндокрин система фаолиятига ҳам боғлиқ. Т. нотўғри парвариш қилинса, у юпқалашиб, қуруқшаб қолади, майда ажин тушади, шўралайди, қизил доғлар пайдо бўлади. Т.даги қон ва лимфа томирлари бир-бири б-н чалкашиб тўр ҳосил қилиб, терининг нормал озиқланишини таъминлайди. Т.да нерв чигали ва нерв томирлари кўп. Шулар ёрдамида киши оғриқни, иссиқ-совуқни, турли кимёвий таъсиротларни, шунингдек, босимни сезади. Айниқса, бармоқлар, бурун учи, кафт ва орқадаги ўрта чизиқ соҳаси териси сезгир бўлади.

Т. ости ёғ қавати ёғ б-н тўла катакчалардан иборат, улар бириктирувчи тўқимадан вужудга келади. Бу қаватнинг қалинлиги баданнинг турли ерида турлича, мас., кўз қовоқларида бутунлай бўлмайди, лунж, қорин ва думбада қалин бўлади. Т. ости ёғ қавати нерв ва қон томирларига бой. Т. ранги, асосан, меланин пигментига, қон томирларининг тўлишига ва эпидермис қалинлигига боғлиқ. Турли омиллар, мас., қуёш нури таъсирида ва айрим касалликларда (қ. *Пес*) Т. пигментацияси ўзгариши ёки пигмент бутунлай бўлмаслиги ҳам мумкин.

Т. организм б-н ташқи муҳит ўртасида тўсиқ вазифасини ўтайди. Организмни ташқи муҳитнинг нохуш омилларидан (кимёвий, физик ва биологик) ҳимоя қилади. Мугуз қаватнинг зичлиги, устидаги ёғ бириктирувчи тўқималарнинг чўзилувчанлиги, Т. ости ёғ қаватининг қалин бўлиши организмни турли механик таъсиротлардан, шунингдек, унча кучли бўлмаган ишқор ва кислоталар таъсиридан сақлайди. Бу қават электр токини ёмон ўтказади. Т.даги кислотали муҳит микроблар киришига тўсқинлик қилади; мабодо шикастланган тери орқали микроб кириб қолгудек бўлса, унга қарши таъсир кўрсатадиган моддалар таъсирига учрайди ва шу жойга лейкоцитлар етиб келиб, қаршилик кўрсатади, шу соҳа Т.сида яллиғланиш аломатлари пайдо бўлади. Т. сув, туз, оқсил, ёғ, витаминлар ва газ алмашинувида иштирок этади. Гавда т-расини сақлашда Т. жуда катта аҳамиятга эга.

Чорва ҳайвонлари Т.си — соч қатлами (жун), эпидермис (терининг сирт пардаси), дерма (тери тўқимаси) ва тери ости ёғ қатламларидан иборат. Соч қатлами қишда тана ҳароратини ушлаб туради, ҳўлланишдан асрайди, иссиқ вақтда танадан кўп сув йўқолишининг олдини олади. Эпидермис кўп қаватли эпителиал тўқималардан иборат. Эпидермис соч қатлами сust ривожланган ҳайвонлар терисида қалин бўлади. Эпидермисда қон томирлари бўлмайди. У дермадан мембрана б-н ажралиб туради. Дерма терининг асосий қатламидир. У бевосита эпидермис тагида жойлашган бўлиб, толасимон оқсиллардан коллаген, эластик ва ретикулинларнинг мураккаб толалар ўралмасидан иборат. Барча ҳайвонлар дермаси сўғричли ва тўрсимон икки қатламдан тузилган. Дерманинг қалинлиги ҳар хил ҳайвонларда ҳар хил бўлмай, балки бир хил ҳайвон танасининг ҳар хил жойида ҳам ҳар хил бўлади. Энг қалин Т. қорамолларда, энг юпқаси шимол бугусида. Т. молнинг елка қисмида қалин, қорин қисмида юпқа. Т.нинг остки қатлами юмшоқ говаксимон тўқималардан иборат бўлиб, унда ёғ захиралари йиғилади. Т.да ёғ ва тер безлари жойлашган. Т.нинг ранги пигмент ҳужайраларига боғлиқ.

Ҳайвон Т.си чарм-мўйна ва елим и.ч.да ҳом ашё сифатида ишлатилади. Янги шилинган тери таркибида оқсиллар, ёғлар, углеводлар, минерал моддалар, ферментлар мавжуд, массасининг 70% и сувдан иборат. Т. ҳом ашёси сифатига ҳайвон тури, вазни, унинг яшаш, сақланиш шароити, иқлим, озуқа турлари таъсир этади. Қорамол Т.сининг вазни 25 кг дан ортиқ, қўй терисининг вазни 1—3,5 кг ни ташкил этади.

Ад.: Арифов С., Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1997; Аҳмедов Н., Содиқова З., Нормал анатомия ва физиология, Т., 2004; Страхов И.П. и др., Химия и технология кожи и меха, М., 1985.

Саидқосим Арифов, Баҳодир Аҳмедов.

ТЕРИ АНАЛИЗАТОРИ — тери ва баъзи шиллиқ қаватлар (оғиз ва бурун бўшлиғи, жинсий аъзолар ва б.)га ташқи муҳитдан бўлаётган механик, иссиқлик, кимёвий таъсиротларни сезиб, уларни таҳлил ҳамда синтез қилувчи анатомик-физиологик механизмлар мажмуи.

ТЕРИ КАСАЛЛИКЛАРИ — одам ва ҳайвонлар организмидаги шиллиқ қаватлар, тери ҳамда унинг ҳосилалари (соч, тирноқ) патологик ўзгариши б-н ифодаланадиган касалликлар гуруҳи. Одамда учрайдиган Т. к. тошма тошиши, доғ, пуфакча, тугунча, қипиқланиш, яраланиш, терининг шилиниши, ёрилиши ва б. тарзида намоён бўлади. Ташқи муҳитдаги ҳар бир физик ва кимёвий омиллар терида турли яллиғланишлар (*дерматитлар*) пайдо бўлишига олиб келади; булардан қавариш, бичилиш, совқотиш, куйиш бирмунча кўпроқ учрайди. Терининг талайгина касалликларига биологик омиллар, микроскопик замбуруғлар (қ. *Терининг замбуруғли касалликлари*), бактериялар, ҳайвон паразитлари (қ. *Қўтир*) ва вируслар (қ. *Сўгал, Учуқ*) сабаб бўлади.

Ички омиллар: маҳаллий, инфекция ўчоғи бўлиши (мас., муртак безлари, қовуқда), ички аъзолар (меъда, буйрак, жигар) касалликлари экзема, эшакем каби аллергик тавсифдаги (қ. *Аллергия*) Т.к.га олиб келиши мумкин. Организмда оқсил, углевод ва ёғ алмашинувининг бузилиши, шунингдек, витаминлар етишмаслиги, нерв (мас., *нейродермит*) ва эндокрин система фаолиятининг бузилиши (мас., *себорея, ҳуснбузар*), томирлар, қон яратиш аъзолари ва б.нинг зарарланиши натижасида ҳам Т.к. юзага келиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси терида яллиғланиш, қон қуйилиши, пигментация ва мугузланишнинг бузилиши, теридаги айрим тузилмалар (бириктирувчи тўқима толалари, ёғ ва тер безлари, соч пиёзчаси ва б.)нинг нобуд бўлиши, қон айланиши ҳамда тери озиқланишининг издан чиқиши каби патологик ўзгаришларга сабаб бўлади. Бунда терига ҳар хил катталикда тош-

малар тошиши (дерматозлар), тугунчалар пайдо бўлиши, баъзан бу тугунчалар ичида қон ёки йиринг тўпланиши мумкин. Тошмалар қичишиши, ачишиши, баъзилари беморни мутлақо безовта қилмаслиги мумкин. Инфекцион (қ. *Ич терлама, Қайталама терлама, Скарлатина, Чечак* ва б.), шунингдек, венерик касалликларда ҳам терига тошмалар тошиши кузатилади. Тошмалар табиатини фақат мутахассис врач тўғри аниқлаб, диагноз қўйиши ва даво тайинлаши мумкин. Ўз билгича даво қилиш турли кўнгилсизликларга олиб келади. Шунинг учун Т.к.га хос дастлабки аломатлар пайдо бўлганда, албатта, врачга мурожаат этиш ва унинг маслаҳатларига бекаму кўст амал қилиш лозим.

Тошкент ш.даги *Дерматология ва венерология илмий тадқиқот институти*да олимлар (С.Арифов, Э.Эшбоев, П. Менликулов ва б.) томонидан Т.к. устида илмий изланишлар олиб борилади.

Ад.: Арифов С., Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1997; Арифов С., Фотодермозлар, Т., 2000.

ТЕРИ ЛЕЙШМАНИОЗИ — қ. *Ёмон жароҳат*.

ТЕРИ СИЛИ — организмдаги умумий сил инфекциясининг бир шакли, аксарият иккиламчи сил кўринишида вужудга келади. Ҳоз. кунда кам учрайди. Т.с.нинг сил волчанкаси, скрофулодерма, сўгалсимон тери сили, яралы тери сили, индуратив Базен эритемаси каби клиник хиллари фарқ қилинади. Сил волчанкаси кўп тарқалган. Касалликни сил таёқчаси қўзғатади. Таёқча тери шикастланганда ва кўпинча олдин сил б-н касалланган аъзо ва лимфа тугунларидан ўтади. 5—15 ёшдаги болалар орасида кенг тарқалган. Сил югуругининг бирламчи морфологик элементи дўмбоқча ёки люпомадир, у яримшарсимон, чегараси аниқ, нина учидай ё ундан сал каттароқ сарғиш-қизил рангли юмшоқ бўлади, оғримайди. Юзаси силлиқ, кулрангда товланиб туради, кейинчалик худди шу жойлар пўст ташлайди. Вақт ўтиши б-н дўмбоқчалар катталашади ва бир-бирига қўшилиб кетади. Улар баъзан қуруқ битиб чандиқли атрофия б-н якунланади. Иккинчи хилида эса яралар вужудга келади. Т.с. ўчоқлари беморнинг юзи, бурни, лаб-лунжи, қулоқ супраси ва б.да жойлашади. Бу соҳалардаги дўмбоқчалар беморни хунук, жуда бадбашара қилиб қўяди.

Давоси. Т.с. ҳам силнинг бир кўриниши, шунингдек, у бутун организм касаллиги эканлигини ҳисобга олиб, унга биринчи навбатда умумий даво қилиш зарур. Махсус лори-дармонлар б-н бир қаторда организмнинг умумий қувват ва иммун қаршилигини оширадиган воситалардан фойдаланилади.

ТЕРИ ҚАНОТЛИЛАР, айри қуйруқлилар, қулоқ қазарлар (Dermaptera) — ҳашаротлар туркуми. Гавдасининг уз. 3,5—50 мм, елкадан қорин томонга яссилашган. Қорин бўлими учки қисмида қисқичсимон ўсимталари ҳимоя вазифасини бажаради. Олдинги қанотлари калта ва қаттиқ, орқа қанотлари пардасимон ёки бўлмайди. Халқ орасида Т.қ. қулоққа кириб олиб, қисқичлари ёрдамида қулоқни тешади, деган тушунча бор (иккинчи номи шундан). Лекин бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Тўлиқсиз ўзгариш орқали ривожланади. Тухумларини тупроқдаги инларига тўп қилиб қўяди. Ургочиси тухумларни ва личинкаларни қўриқлайди. Ҳар хил озиқ б-н озиқланади. Яширин, тунда ҳаёт кечиради. Иссиқ ва нам ерларда учрайди. 1300 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда 10 тури учрайди. Ўрта Осиё ҳудудида Осиё Т.қ. кенг тарқалган.

ТЕРИНИНГ ЗАМБУРУҒЛИ КАСАЛЛИКЛАРИ — паразит замбуруғлар қўзғатадиган касалликлар (*дерматомикозлар, кандидамикозлар, микозлар* ва б.).

ТЕРИОДОНТЛАР (Theriodontia) — қирилиб кетган теропсидлар туркумига мансуб судралиб юрувчилар кенжа туркуми. Перм охиридан юра даври ўрталарigача Австралиядан ташқари ҳамма ҳудудларда яшаган. Уз. 10 см дан 3—3,5 м гача. Т. жуда ҳаракатчан, жағлари кучли, қозиқ тишлари яхши ривожланган. типик вакили иностранцевия. Юксак Т.нинг қозиқ тишларидан кейинги тишлари уч қиррали ёки кўп дўмбоқчали бўлган. Перм даври охирида Т. иссиқ қонлиликка ўтган. Триас даврининг Т.и сут эмизувчилар учун хос хусусиятлар (иккиламчи танглай, диафрагма, юнг қоплами)га эга бўлган. Т. орасида ҳаммахўр, ўсимликхўр гуруҳлари учрайди. Т.нинг бир гуруҳи — цинодонтлар тубан Т. б-н қадимги сут эмизувчиларни боғлаб турувчи оралиқ звено ҳисобланади. Цинодонтлар перм ва триас даврларида, умуртқалиларнинг келиб чиқишида асосий роль ўйнаган.

ТЕРИОЛОГИЯ, маммалогия (юн. therion — ҳайвон ва *...логия*) — зоологиянинг *сут эмизувчилар*ни ўрганадиган бўлими.

ТЕРИХЎРЛАР (Dermestidae) — қўнғизлар оиласи. 800 га яқин тури маълум. Танасининг уз. 2—12 мм, цилиндрсимон ёки овал, мўйлови калта. Личинкаси ҳаракатчан, танаси хитин қопламаси ва узун туклар б-н қопланган. Т. ҳайвон ва ўсимликнинг қуруқ маҳсулотлари (мўйна, тери, қуруқ мева, гербарий ва б.), айрим турлари гул чанги б-н озиқланади. Ветчина терихўри, музей терихўри, мўйна терихўри каби зараркунанда турлари бор. Т.га қарши курашиш учун омборлар дезинсекция қилинади.

ТЕРКС ВА КАЙКОС ОРОЛЛАРИ — Багама оларининг жан.-шарқий қисмидаги Теркс, Кайкос ва 30 дан ортиқ бошқа ороллардан иборат Буюк Британия мулки. Майд. 430 км². Маъмурий маркази — Кокберн-Таун ш. Аҳолиси 14 минг кишидан зиёд, 90% дан ортиғи Африка қитъасидан борган. Расмий тил — инглиз тили. Ороллар маржон оҳактошларидан тузилган бўлиб, рифлар б-н ўралган. Карст кенг тарқалган. Иқлими тропик, пассат, ойлик т-ралар 23—27°. Кучли шамол ва довуллар бўлиб туради. Йиллик ёғин ўртача 1000 мм. Шўр кўл кўп. Доим яшил бутазорлар, кокос пальмаси плантациялари бор. Оролни 1512 й.да испанлар эгаллаган. 17-а.да оролга Бермуда оларидан аҳоли келиб ўрнашган. 1766 й.дан Буюк Британия мулки. 1874—1962 й.ларда Ямайка таркибида бўлган. 1959 й.да ўзини-ўзи ички бошқариш ҳуқуқига эга бўлди. Орол муҳим молия марказларидан. Қ.х.да дуккакли экинлар, маккажўхори, мева ва сабзавотлар экилади. Денгиздан балиқ овланади. Балиқ консервалаш, қурилиш материаллари и.ч. корхоналари мавжуд. Йирик оролларда халқаро аэропортлар бор. Туризм ривожланган. Асосий ташқи савдо ҳамкорлари: АҚШ, Буюк Британия, Ямайка.

ТЕРЛАМА — қ. *Тиф*.

ТЕРЛАШ, тер чиқиши — организмни совитадиган физиологик механизмларнинг бири. Т.да сув-туз баланси сақланади (қ. *Моддалар алмашинуви*) ва тери юзасидан *тер* ажралади. Т. узлуксиз, асосан, рефлектор тарзда бўлади. Т. рефлекси рецепторлари тери, шиллиқ пардалар ва мускулларда, Т. маркази бош мия, гипоталамус, узунчоқ ва орқа мияда жойлашган. *Термо-регуляция*да, айниқса, юқори ҳароратда оғир меҳнат қилинганда, Т.нинг аҳамияти катта. Ҳаво т-раси юқори бўлганда Т. организмни иссиқлаб кетишдан сақлайди. Одам тинч турганида т-ра нормал бўлганда Т. билинмайди, лекин теридан сувнинг бугланиши ва Т. ҳисобига сезилмайдиган даражада намликнинг йўқолиши кузатилади (организм бир кеча-кундузда ўрта ҳисобда 500 мл га яқин сув йўқотади). Атроф муҳитнинг т-раси кўтарилиши б-н тер безлари ва б. безлар фаолиятининг кучайиши ҳисобига одам кўп терлайди. Мас., 50° дан юқори т-рада 1 соатда 2 л гача тер ажралади. Юқори т-ра шароитида организмдаги сув захирасининг ўрни тўлдирилмаса ҳам сув тер б-н ажралаверади. Бу эса организмнинг сувсизланишига ва кўпчилик физиологик функциялар (нафас олиш, қон айланиши ва б.)нинг бузилишига олиб келади. Узоқ вақт юқори т-ранинг таъсир этиши ва унга ўрганиш Т.ни камайтиради. Шунинг учун иссиқ мамлакатларда яшовчи кишилар териси юқори т-рада ҳам қуруқ бўлади. Т. кўп миқдорда иссиқ ва аччиқ овқат истеъмол қилинганда, сув ичилганда, жисмоний зўриққанда, иситма кўтарилганда, ҳаяжонланганда ва б. ҳолатларда кучаяди. Кишн ҳаяжонланганда (мас., қўрққанда) кафт, оёқ таги терлайди, шунингдек, пешонадан ва гавданинг бошқа жойларидан тер чиқади. Баъзи одамлар кўп терлайди. Бундай кишилар, албатта, врачга мурожаат этишлари керак. Ҳеч қандай сабабсиз Т. бирор касаллик белгиси бўлиши мумкин.

ТЕРМА — халқ қўшиқлари тури. Ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, уйғур, қирғиз фольклорида кенг тарқалган. Пайдо бўлиш даврига кўра анъанавий ва замонавий турларга бўлинади. Икки асосий кўриниши мавжуд. Биринчиси — *шоир-бахши*лар томонидан махсус «томоқ» усулида («ички овоз» услубида) айтиладиган, нисбатан ривожланган, ритм-ўлчов жиҳатидан маълум эркинликка эга эпик мавзули Т. Иккинчиси — шоир-бахшилар б-н бирга халқ қўшиқчилари (мас., қозоқларда — «термеши») томонидан ижро этиладиган, турли (насиҳатомуз, лирик, ҳазил ва б.) мазмунда, тор ҳажмли, ритм-ўлчов жиҳатидан аниқ куйлардан иборат, муайян даражада куйчанликка эга Т. Ҳар иккала туринінг шеърий асосини 7—8 ва, баъзида, 5 бўғинли мисралардан иборат бармоқ вазнидаги халқ шеърлари ташкил этади. Кўп бўғинли мисрали шеърлар эса майдароқ (7+4 ёки 3+5+3 каби) туроқларга бўлинади. Т.ларнинг шеърий бўлиниши куйларнинг тузилишида ҳам ўз аксини топади: куй бўлак (оҳанг)ларининг ўзаро нисбатлари (сони, ҳажми) шеърий матни қурилиши (мас., туроқлар сони ва ҳажми) ни қайтаради. Т.да оҳангдорлик б-н речитатив хусусиятлари қоришиб кетган. Одоб ва ахлоқ, ошиқ-маъшуқлар тўғрисида, сўз ва соз таърифи ҳақида («Дўмбирам», «Қўбизим» каби) қатор Т.лар яратилган. Достон Т.лари

50—150 миср атрофида бўлади. «Кунларим» анъанавий Т.си Гўрўғлининг эпик биографиясидан иборат. Бундай эпик биографиясидан иборат. Бундай Т.лар *Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Абдулла шоир, Саидмурод Паноҳ ўғли*, Мадраим Шаман ўғли ва б.нинг «Кунларим», *Ислом шоир*нинг «Бахтиёр авлодларга» каби автобиографик лиро-эпик асарларининг яратилишига асос бўлди. Бахшилар томонидан айрим Т.лар достонлар таркибига сингдириб юборилганидек, достонларнинг баъзи шеърий парчалари ҳам Т.лар сифатида куйланган. Т.лар бахши ва халфалар томонидан ҳозир ҳам куйланиб, ўқувчиларнинг янги-янги намуналари яратилмоқда.

Ад.: Қароматов Н., Ўзбек халқи мусиқа мероси (20-ада). Терма, лапар, ялла, 2-китоб, Т., 1985.

Олимжон Беков.

ТЕРМА КОШИН — қ. *Кесма кошин.*

ТЕРМАЛ СУВЛАР (франц. therma — илиқ, юн. therme — илиқ, иссиқ) — Ер пўстидаги юқори т-рали (20° ва ундан ортиқ) ер ости сувлари. 20° дан ортиқ) ер ости сувлари. 20° дан ортиқ изотермалар кўп йиллаб т-рали изотермалар кўп йиллаб тўнгиб ётган ҳудудларда 1500—2000 м дан, субтропикларда 400 м ва ундан камроқ чуқурликда, тропикларда эса юзада бўлади. Артезиан ҳавзаларда 2000—3000 м ли бурғи қудуқлари ёрдамида 70—100° ва ундан юқори т-рали иссиқ сувлар очилмоқда. Тоғлар (мас., Альп, Кавказ, Тяньшан ва Помир тоғлари)да Т.с. иссиқ булоқлар (т-раси 50—90°), ҳаракатдаги вулканли р-нларда гейзерлар, қайноқ сув ва буғ аралашмалари (т-раси 150—200°) ҳолида намоён бўлади. Кимёвий, газ таркиби ва минераллашувига кўра — чучук ва шўрроқ гидрокарбонатли, натрийли, азотли, карбонатли, натрийли ва водород сульфидли, шўр ва намакоб хлоридли, натрийли ва кальций-натрийли, азот-метанли ва метанли, айрим жойларда водород сульфидли сувлар мавжуд (қ. *Минерал сувлар*). Т.с.дан қадимданоқ даволаш мақсадларида, курортларда, шунингдек, техник мақсадларда ҳамда уй-жой ва и.ч. биноларини, иссиқхоналарни иситишда ва б.да кенг фойдаланилади. Т.с. мавжуд бўлган жойларда электр ст-ялар қурилган. Тошкентда қисқа муддат Т.с.дан маиший хизматлар, Қоплонбекда иссиқхоналарни иситиш мақсадларида фойдаланилди. Фойдаланиладиган захирасининг чекланганлиги, хусусан, Т.с.нинг даво хусусиятлари ва сифатли таъми учун Тошкент Т.с.дан ҳозирда фақат бальнеологик ва истеъмол мақсадларида фойдаланилади. Иссиқлик б-н таъминлашда Т.с. кучсиз термал (20—50°), термал (50—75°), юқори термал (75—100°) сувларга бўлинади (яна қ. *Ер ости сувлари*).

Ўзбекистонда илк маротаба Олтинсой Т.с. кони фойдаланиш захирасини ҳисобга олган ҳолда (иссиқхона хўжаликларини иситиш учун) разведка қилинган. Мазкур Т.с. манбаи Навоий вилояти Хатирчи тумани ҳудудидаги Оқтовнинг жан. ён бағрида жойлашган.

ТЕРМИЗ — *Сурхондарё вилоятид*аги шаҳар. Вилоят маркази. Амударёнинг ўнг соҳилида, Ўзбекистоннинг жан. қисмида, Афғонистон чегарасига яқин, ўртача 310 м баландликда жойлашган. Халқаро дарё порти. Т.й. станцияси. Тошкентдан 708 км. Майд. 27,8 км². Аҳолиси 119,6 минг киши (2004). Иқлими континентал, иссиқ ва қуруқ, ёзи жазирама иссиқ (Ўзбекистондаги энг иссиқ шаҳар — энг юқори т-ра 49,5°, 1914 й. 21 июнда қайд этилган), қиши илиқ ва қисқа. Йиллик ўртача т-ра 16—18°. Янв.нинг ўртача т-раси 2,8—3,6, июлники 28—32°. Баъзида, қишда совуқ — 20° ва ундан ҳам паст бўлади. Йиллик ёғин 133 мм.

Археологик топилмалар, араб ва юнон манбаларида келтирилган маълумотлар Т.нинг Шарқдаги қад. шаҳарлардан бири эканлигидан далолат беради. Шаҳарнинг қулай географик ўрни, стратегик аҳамиятга молик жойда бўлганлиги, шарқни ғарб, жан.ни шимол б-н боғловчи савдо чорраҳасида барпо этилиши, унинг тез суръатлар б-н ривожланишига замин яратган. *Буюк ипак йўли*нинг муҳим бир тармоғи ҳам Т. орқали ўтган.

Қад. Шарқ цивилизациясининг шаклланишида Т.нинг ўзига хос ўрни бор. Кўхна Т.нинг қалъа қисмида олиб борилган археологик изланишлар натижалари ва ёзма манбаларнинг таҳлилига кўра шаҳарга мил. ав. 1-минг йилликнинг ўрталарида асос солинган. Т. Суғдиёна, Хоразм, Марғиёна ва Парфия давлатлари б-н маданий ва савдо алоқаларини ўрнатган. Топилма-





Термизнинг марказий кўчаси.

ларга қараганда шаҳарнинг Ҳиндистон б-н маданий ва савдо алоқалари ҳам жуда фаол ва узвий бўлган.

Мил. ав. 4—3-а.ларда 10 га майдонни эгаллаган Т.нинг қад. қалъаси ўрнида аҳоли манзили бўлган. Ҳофизи Абруйининг ёзишича, шаҳар номи «Тарамастха» (бақтрийча «нариги соҳилдаги манзил») сўзидан олинган бўлиб, асрлар давомида турлича аталиб келган (мас., Антиохия, Деметриас, Тармид, Тармиз, Та-ми, Тамо), 10-а.дан Т. деб атала бошлаган.

Т. мил. ав. 3—2-а.ларга келиб Бақтриянинг энг ривожланган, сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бирига айланди. Ашёвий далилларга кўра бу даврларда шаҳарда меъморлик ва ҳунармандчиликнинг бир қанча соҳалари (кулолчилик, дегрезлик ва металлсозлик, шишасозлик), Салавкийлар, Юнон-Бақтрия шоҳлари товар-пул муомаласи Моваройуннаҳрнинг бошқа шаҳарларига қараганда анча олдин ривожланганлигидан далолат беради.

Термиз қуранти.



нолари ва намуналари, турли нафис сопол ва шиша идишлар, фил суяги, қимматбаҳо металл ва тошлардан тайёрланган заргарлик буюмлари каби топилмаларнинг кўплаб қайд қилиниши бунинг далилидир. Мас., Далварзинтепадан топилган ва фил суякларидан ясалган шахмат доналари (фил ва ҳўкиз-зебу шаклида) ҳоз. кунда ер юзида аниқланган энг қад. шахмат доналари (мил. 2-а.) ҳисобланади. Ўша даврда Т. Кушонлар давлатининг муҳим шаҳри ва буддизмнинг марказларидан бири бўлган.

Шаҳарни Термизшоҳлар идора қилган. Ўша даврда Т. Термизшоҳлар ҳокимлигининг пойтахти бўлиб турган. Араблар босиб олган даврда (686—704) Т. 70 гектарга яқин майдонни эгаллаган, тўртбурчак шаклидаги қалъадан иборат бўлган. 10-а.да ёзилган «Ҳудуд ул-Олам» асарида Т. «Жайхун бўйидаги кўркам ва обод шаҳар. Қалъаси дарё бўйида, улкан бозори машҳур, Хутталон ва Чағониён аҳли шу ерда савдо қилади», деб таърифланган.

10—12-а. бошларида Т. равнақ топган. Тохаристоннинг йирик шаҳри, ҳунармандчилик ва савдо марказига айланган. Бу даврда Т. ҳудуди 500 га дан ортиқ майдонни эгаллаган. Шаҳарда бир қанча маҳобатли бинолар барпо этилган. Шулардан Эски шаҳар қисмида Термизшоҳлар саройи сақланиб қолган.

Шаҳарда темирчилик, шишасозлик, кулолчилик ривожланган. Т.да тайёрланган ҳунармандчилик буюмларига талаб юқори бўлган. Шаҳарда ўнлаб карвонсаройлар фаолият кўрсатган. Ўша даврда Т. йирик маданият ва илм-фан маркази сифатида ҳам ном қозонган. Термизлик олиму-уламолар ўрта аср Шарқининг фан, маданият ва маърифатига ўз ҳиссасини қўшган.

Т. вақт-вақти б-н Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Қорахитойлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари таркибида бўлган. 1220 й.да Т. мўғуллар томонидан вайрон қилиб ташланган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида қайд қилинишича, Т. аҳолиси мўғулларга қаттиқ қаршилик кўрсатган ва шу боис шаҳар «Мадинат ур-ризжол» («Мардлар шаҳри») деб ҳам аталган. Мўғуллар истилосидан сўнг, 14-а.да Т. Сурхондарё соҳилига яқин жойда янгидан қад. кўтарди. Шаҳар ўз ўрнини бир неча бор ўзгартирса-да, асрлар давомида ўз номини Тармита, Антиохия-Тармита, Тармиз, Тирмиз, Термиз кўринишларида сақлаб келган.

Амир Темур Моваройуннаҳрни эгаллагач (1370), Т. Сурхондарё воҳаси б-н бирга Темур давлати таркибига кирди. 1407 й.да Темурий Халил Султон фармони б-н дарё соҳилидаги Т. қалъаси қайта тикланди. Кўп ўтмай ўз тангаларини зарб этадиган катта шаҳарга айланди. 1504—05 й.ларда шаҳарни Шайбонийхон эгаллади. Кейинчалик турли сулолалар тасарруфида бўлиб, 18-а.нинг 2-ярмида шаҳар ўзаро урушлар натижасида бутунлай вайрон қилинган. Фақат, унинг атрофидаги Паттакесар ва Солиҳобод қишлоқлари сақланиб қолган.

1894 й. Термиз харобаларидан 8 км нарида жойлашган Паттакесар қишлоғида русларнинг маҳаллий аҳоли томонидан «Тупроққўрғон» деб номланган қалъа истеҳкоми қурилган. Ҳоз. Т. шу Тупроққўрғон атрофида бунёд этилган. 1916 й. Бухоро—Қарши—Термиз т.й. қурилиш муносабати б-н Т.нинг иқтисодий мавқеи ўсди.

Ўзбекистонни қўшни Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва б. давлатлар б-н боғловчи йўл Т. орқали ўтиши шаҳарнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди.

Т.да дастлабки археологик қазишма ишлари Б.П.Денике (1926—27), М.Е. *Массон* раҳбарлигидаги Термиз археологик комплекс экспедицияси (1936—38) томонидан олиб борилган. Эски Т.да археологик қазишма ишлари кейинчалик Ш.Пидаев, Т.Аннаев томонидан давом эттирилиб, шаҳар тарихи янада ойдинлаштирилди.

1933 й.да Т.да биргина пахта тозалаш з-ди ва яна бир неча устахоналар бўлган. Кейинчалик ва айниқса, мустақиллик йилларида, саноат, қурилиш, енгил, озиқ-овқат ва б. корхоналар ишга тушди. Ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари яхшиланди. Шаҳарда янги т.й. вокзали қурилди. Амфитеатр, археология музейи, санъат коллежи, академик лицей, тадбиркорлар маркази, марказий стадион, «Дельфин» сузиш ҳавзаси, кураш саройи, теннис корти, «Алпомиш» мажмуаси, марказий бозор, «Термизнинг 2500 йиллиги» номли хиёбон бор; шошилинч тиббий марказ қурилиб ишга туширилди.



Амфитеатр.



«Сурхон» меҳмонхонаси.

Т.да жами 2500 дан зиёд корхона бўлиб, микрофирмалар, кичик ва ўрта корхоналар, чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналардир. Пахта тозалаш, қурилиш материаллари и.ч., енгил ва озиқ-овқат саноати муҳим ўрин тутади.

Т.да ун-т, 8 та коллеж (санъат, иқтисод, ижтимоий-иқтисодий, пед., тиббиёт, банк иши, маиший хизмат кўрсатиш, озиқ-овқат саноати коллежлари) бор. Акад. ва физика-мат. лицейлари фаолият кўрсатади. 2003/04 ўқув йилида шаҳарда 16 умумий таълим, 2 таянч, 1 бошланғич мактаблари ишлади.

Ўқувчилар саройи, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият кўрсатади. Вилоят ўлкашунослик музейи, Ҳаким ат-Термизий меъморий мажмуасидаги «Мерос» тармоқ музейи бор. ЎзР Президенти И.А.Каримовнинг лойиҳаси ва ташаббуси б-н Т.нинг 2500 йиллигини акс эттирувчи *Сурхондарё археология музейи* бунёд этилди; вилоят мусиқали драма, қўғирчоқ театрлари ишлаб турибди. 4 шаҳар кутубхонаси ҳамда 2 тармоқ кутубхонаси мавжуд. Ҳайвонот боғи бор (қ. *Термиз ҳайвонот боғи*).

Т.да 18 газета чиқарилади, 3 телестудия эшиттиришлар олиб боради. Шаҳар марказий касалхонаси (165 ўрин), юқумли касалликлар касалхонаси (130 ўрин), болалар ва катталар, тиш даволаш поликлиникалари, шаҳар болалар санаторий-боғчаси ва б. тиббий муассасаларда 211 врач, 700 га яқин ўрта тиббий ходим хизмат қилади. Ундан ташқари, вилоятга қарашли 3 та касалхона, вилоят туғруқхонаси, шошилинч тиббий ёрдам маркази, болалар касалхонаси, онкология, кўз касалликлари касалхоналари, эндокринология, сил касалликлари, тери-таносил касалликлари, наркология, асаб касалликлари диспансерлари, «Она ва бола» ва «Репродуктив саломатлик» марказлари, вилоят қон қуйиш маркази фаолият кўрсатади. Таълим муассасаларида, малакали болалар спортини ривожлантириш даражасини ошириш мақсадида тегишли тадбирлар амалга оширилмоқда. Т.да ислом дини арбобларидан бир Термизий, Муҳаммад ибн Ҳамид Термизий, Абу Бакр Варроқ Термизий каби олимлар яшаб ўтишган. Т.да 1999 й.да Алпомиш достонининг 1000 йиллиги, 2002 й.да халқаро миқёсда Т.нинг 2500 йиллик юбилейи ўтказилди.

Ад.: Ртveладзе Э., Аминов М., Сурхондарё, Т., 1996; Пугаченкова Г.А., Музей под открытым небом, Т., 1996; Рўзиев А.Н., Сурхондарё вилояти Т., 1996; Мирзаев Ж., Термиз тарихи, Т., 2001.

Холли Қурбонов, Исмоил Ботиров.

Термиз темир йўл вокзали.



ТЕРМИЗ АРХЕОЛОГИК КОМПЛЕКС ЭКСПЕДИЦИЯСИ — Термиз ш. ва атрофининг тарихий даврларини белгилаш ҳамда археологик материаллар тўплаш мақсадида Ўрта Осиёда биринчи марта ташкил этилган илмий экспедиция (1936—38). И.т. ишларига М.Е. *Массон* раҳбарлик қилган. Экспедицияга Ўзбекистон қад. ва санъат ёдгорликларини муҳофаза қилиш қўмитаси (Узкомстарис), Ленинград давлат эрмитажи, Москва динга қарши кураш Марказий музейи, Самарқанд ва Термиз тарих музейлари ходимларидан иборат бир неча гуруҳ (отряд) тузилган. А.П. *Окладников* раҳбарлигидаги гуруҳ *Тешиктош ғори*дан мустье даврига оид боланинг скелети қолдиқларини топиб, дунё аҳамиятига молик кашфиёт қилди. Термиз ш.нинг тарихий топографияси тузилди. Чингизтепа ва Қоратепа қад. будда ибодатхонаси очилди; Антик давр фризлари топилди; Айритом харобасида археологик тадқиқотлар олиб борилди; *Термизшоҳлар саройи*нинг харобаларини ўрганиш ишлари кенг йўлга қўйилди. Термиз ва унинг атроф р-нларининг суғориш тарихи б-н боғлиқ ҳолда ўрта аср меъморий ёдгорликлари ҳам ўрганилди. Мил. ав. 1-а. ва мил 1-а.га оид сопол буюмларнинг комплекс санъат намуналари топилди ва *Кушон подшолиги* тарихини ўрганишга жиддий қадам қўйилди. Ўзбекистонда биринчи марта тош идишга битилган кхарошти ҳинд ёзувининг намунаси топилди. Бу археологик топилмалар, асосан, Ўрта Осиёда қулдорлик жамиятининг пайдо бўлиш, ривожи ва тушкунликка юз тутиш даврларини белгилаб беришда катта рол ўйнади. Умуман экспедиция-нинг фаолияти Термиз ва унинг атроф р-нларини ўрганиш б-н чекланибгина қолмай, балки Ўрта Осиё тарихини археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ҳамда даврлаштиришда илмий аҳамиятга эга.

ТЕРМИЗ ДАРЁ ПОРТИ — Амударёнинг юқори оқимида, Термиз ш.да жойлашган дарё порти; хўжалик фаолияти б-н шуғулланадиган и.ч. бирлашмаси. 1994 й.дан ташкил этилган. Таркибида «Термиз» дарё порти, сув йўлининг Термиз участкаси, кема таъмирлаш устахоналари бор. Майд. 20,5 га. 1953 й.да қурилган. Ташқи савдо юкларига мўлжалланган сиғими 10 минг т бўлган ёпиқ ва 100 минг т юкка мўлжалланган очиқ



Портнинг юк тушириш-ортиш майдони.



Кокилдор ота хонақоси.

омборларга эга. Портга кираверишда фумигация камераларига эга бўлган «Термиз порт-экспорт» т.й. ст-яси, 6 км узунликдаги ички порт шохобча йўли, қуввати 7000 т/сутка бўлган нефть қуйиш причали бор.

Порт ташқи савдо экспорт-импорт-транзит ва гуманитар юкларни ортиш-тушириш, юкларни омборхоналарда сақлаш, дарё флоти ёрдамида юкларни Афғонистоннинг Шерхон ва Ҳайратон портларига етказиб бериш, белгиланган тарифларга кўра, йўловчиларни ташиш ва б. вазифаларни бажаради. Т.д.п. Жаҳон халқаро юк ташувчи ва халқаро экспедитор денгиз ва дарё портлари рўйхатига киритилган. Т. д.п.нинг юк ўтказиш йиллик қуввати 600 минг т, юкларни тушириш-ортиш қуввати 900 минг т. Турли мақсадлардаги 17 та теплоход ва юк баржаларига, 10 га яқин порт кранларига эга.

ТЕРМИЗ ТУМАНИ — Сурхондарё вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Жан. ва ғарбдан Афғонистон, шарқдан Тожикистон, шим. дан вилоятнинг Ангор ва Жарқўрғон, шим.-ғарбдан Музработ туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,86 минг км². Аҳолиси 78,6 минг киши (2004). Туманда 5 қишлоқ фуқаролар йиғини (Паттакесар, Пахтаобод, Учқизил, Хотинработ, Янгиариқ) бор. Маркази — Учқизил қишлоғи.

Табиати. Т.т. республиканинг энг жан.да, Термиз ш. яқинида жойлашган. Туман ҳудудининг шарқий қисми Ҳисор тоғ тизмасининг давоми Тўйинтоғ, Кайкитоғ ва унинг этаклари, Хотинработ ва Қизириқ чўллари ҳамда



унинг давоми — Қорақир, Учқизил, Каттақум массиви, Эски Термиз адирлари ва қирлари б-н банд. Бу ерлардан яйлов сифатида фойдаланилади. Жан. ва ғарби — Сурхондарёнинг Амударёга қуйилган қисми ва Амударё, Сурхондарё соҳилларидан иборат бўлиб, тупроғи тақир ва шўрхок. Амударё, Қорасув, Шеробод дарёлари туман ҳудуди орқали ўтади. Фойдали қазилмалардан нефть топилган. Тупроги, асосан, оч сарғиш қум аралаш тупроқ. Адир ва сойликларда (шим.-ғарбида) қўнғир қум тупроқ бўлиб, чириндиси анча кам. Сурхондарё соҳилларида тўқай қўнғир тупроғи ва қум тупроқ учрайди. Ўсимликлардан оқ саксовул, черкез, тароқбош, ялтирбош, янтоқ; дарё бўйларида юлғун, жийда, терак, қиёқ, қамиш; тоғларнинг баланд қисмида бетага, дарахт ва буталардан арча, ёввойи мевали дарахтлар ўсади. Амударё водийсида тўқайзорлар бор.

Ёввойи ҳайвонлардан дарё бўйларидаги қамишзор ва чўлларда қирговул, каклик, тустовуқ, қуён, жайра, бўри, чиябўри, тулки, ёввойи мушук учрайди. Т.т. ҳудудида *Сурхондарё қўриқхонаси* жойлашган.

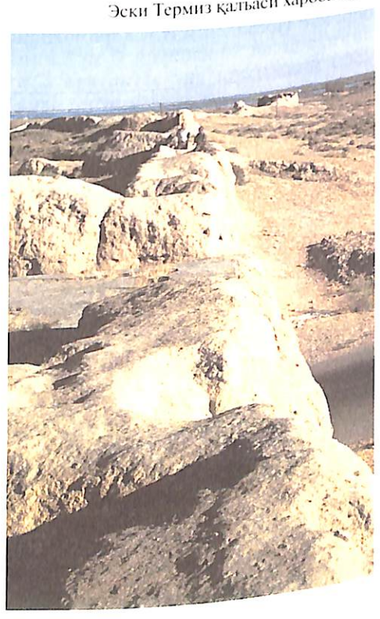
Туманда *Занг канали* (Сурхондарёдан сув олади), Галаба, Аму-Занг (Амударёдан сув олади) суғориш каналлари, *Учқизил сув омбори* қурилган. Иқлими кескин континентал. Июль ойининг ўртача т-раси 31,4°, энг юқори т-ра 48° га етади. Янв. ойининг ўртача т-раси 2,8°, энг паст т-ра —21°. Туманнинг жан.-шарқий қисмида *«Афғон шамоли»* эсади ва экинларга зарар етказади. Вегетация даври 226 кундан 266 кунгача. Ёзда т-ранинг юқорилиги, илиқ-иссиқ кунларнинг узоқ давом этиши туманда иссиқсевар субтропик ўсимликлар — ингичка толали пахта, хурмо ва ҳатто шакарқамиш, апельсин, мандарин етиштиришга имкон беради.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (80,2%), шунингдек, туркман, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 91,4 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туман хўжалигининг асосий тармоқлари — пахтачилик, галлачилик, чорвачилик, мевачилик, полиз ва сабзавотчилик. Ингичка толали пахта етиштириш илк бор Т.т. да синаб кўрилган. Туман ҳудудида Ўзбекистон пахтачилик и.т. институтининг Сурхондарё филиали ишлаб турибди. Бу ерда селекционер олимлар сўнгги йилларда ингичка толали серҳосил ва тезпишар пахта навларини яратмоқдалар. «Термиз 1», «Термиз 16», «Термиз 24», «Термиз 31», навларидан юқори ҳосил олинмоқда. Тумандаги жами 599 корхонадан 92 таси давлат ва 507 таси нодавлат корхоналардир.

Т.т. да 4 қўшма корхона, 14 акциядорлик жамияти, 20 масъулияти чекланган жамиятлар ва 339 саноат, қурилиш ва б. корхоналар бор.

Эски Термиз қалъаси харобалари.



Академик лицей.



Тумандаги 13 минг га суғориладиган ерда деҳқончилик қилинади, шундан 5400 га ерга пахта, 5179 га ерга ғалла, 560,2 га ерга сабзавот, 122,2 га ерга картошка, 104 га ерга полиз экинлари экилади. 394 га мевазор, 242 га ер токзор б-н банд. Иҳота дарахтзорлари, ўрмонзорлар мавжуд. Т.т. да 9 ширкат, 1858 фермер хўжалиги фаолият кўрсатади, паррандачилик ф-каси ишлаб турибди (2004).

Туманда жами 24,6 минг қорамол (шу жумладан, 12,5 минг сигир), 39,6 минг қўй ва эчки, 329,7 минг парранда, 226 от боқилади (2003). Туман ҳудудидан т.й. линияси ўтган. Туман маркази (Учқизил қишлоғи) дан Термизга автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

2003/04 ўқув йилида тумандаги 32 умумий таълим мактабида 22,5 минг ўқувчи, 2 касб-ҳунар коллежида 950 ўқувчи таълим олди. Лицей, болалар мусиқа мактаби, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият кўрсатади. Туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, 5 маданият уйи ва клуб муассасаси ишлаб турибди. 2 касалхона, 9 қишлоқ врачлик пункти, 18 фельдшер-акушерлик пункти ва б. тиббий муассасаларда 87 врач, 641 ўрта тиббий ходим ишлайди. 2 шошилинч ёрдам ст-яси, 3 дорихона мавжуд (2003).

Туман ҳудудида «Жайранхона» бальнеологик шифохонаси, Республика тиббий тикланиш ва физиотерапия илмий тадқиқот ин-тининг 180 ўринга мўлжалланган Термиз филиали ташкил этилган. Бу ерда қум ваннаси, буғ терапияси, минерал сув, туз ғорлари каби даволаш усуллари бор. Беморларни муолажа қилишда минерал суви, қум ва тоғда ўсувчи доривор ўсимликлардан тайёрланган ичимликлардан кенг фойдаланилади. Сайёҳлик маскани барпо этилган.

1990 й. да туманда радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни кучлантириб берувчи теленинора (бал. 368 м) ишга туширилди.

Т.т. ҳудудида Эски Термиз харобалари (умумий майд. 300 га) сақланиб қолган. Шунингдек, Қоратепа, Чингизтепа, Қирққиз қалъаси, Тўртауз гумбаз мақбараси харобалари, Зулгумбаз мақбараси, Уйиқгумбаз, Хўжа Кифл мозори, Уйиқгумбаз, Ҳаким ат-Термизий мақбаралари, Ҳаким ат-Термизий, Султон Саодат меъморий мажмуалари, Қатта масжид, Қокилдор ота хонақоҳи каби меъморий ёдгорликлар сақланган.

ТЕРМИЗ УНИВЕРСИТЕТИ — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонига асосан 1992 й. 15 мартда Термиз педагогика ин-ти (1955 йда асос солинган) негизида Термиз ш.да ташкил этилган. Ун-тда 14 ф-т (физика-мат., табиёт-геогр., иқтисодиёт, молия-менежмент, кимё, ўзбек ва рус филол.си, тарих, хорижий тиллар, индустриал-пед., жисмоний маданият, пед. ва мусиқа, муҳандис-техника, ижтимоий-гуманитар фанлар, мутахассислар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш), 48 кафедра, 30 дан ортиқ илмий ва ўқув лаб., 4 компьютер синфи, 2 академик лицей, бизнес мактаби,50 ўринли санаторий-профилакторий, спорт мажмуаси, миллий ансамбль ва ёш томошабинлар театри, «Табассум» қувноқлар ва зукколар клуби, интернет тармоғига уланган 3 кутубхона (300 мингдан ортиқ асар), 3 қироатхона бор (2004). Ун-тда 27 ихтисослик [касб таълими (соҳалар бўйича), мусиқий таълим, миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқ ва маънавият асослари, бошланғич таълим ва тарбиявий иш, мактабгача таълим, жисмоний тарбия ва жисмоний маданият, касб таълими (ижтимоий-иқтисодий соҳа), касб таълими (кимёвий технология ва биотехнология), касб таълими (қ.х. маҳсулотларини и.ч., дастлабки ишлов ва сақлаш технологияси, агроинженерия), филол., ўзбек тили, инглиз тили, немис тили, рус тили, тарих, психология, иқтисодиёт, менежмент, молия, биол., физика, геогр., кимё, мат., амалий мат. ва информатика, транспорт воситаларини ишлатиш ва таъмирлаш, агрокимё ва агротупроқшунослик, экология ва табиатдан фойдаланиш] бўйича мутахассислар тайёрланади. 6 мутахассислик бўйича аспирантура фаолият кўрсатади. 2002/03 ўқув йили ун-тда 6700 талаба таълим олди, 536 ўқитувчи, жумладан, 26 фан д-ри ва проф., 152 фан номзоди ва доцент ишлади. Ун-т Россия, Франция, ГФР, Япония, Голландия, Польша, Украина, Австрия, Болгария, Белоруссия, Қозоғистон, Озарбайжон олимлари б-н илмий ҳамкорлик қилади. Ун-т фаолияти Ж. Омонтурдиев, Ш. Саматов, Х. Раҳмонқулов, Б. Қодиров, А. Абдуллаев, Қ. Жўраев, У. Умаров, Ж. Эсанов, Х. Худойбердиев, С. Турсунов ва б. проф.-ўқитувчилар номи б-н боғлиқ. Ун-тда «Термиз университети» газ. нашр этилади. 2004 й. гача ун-т 27 мингдан ортиқ мутахассис тайёрлади.

ТЕРМИЗ ҲАЙВОНОТ БОҒИ — илмий-маърифий муассаса. ЎзРдаги 2-ҳайвонот боғи (биринчиси Тошкентда). 1938 й. 1 сент.да Термиз ш.да 35 га майдонда ташкил этилган (1934—

Термиз университети.



Термиз ҳайвонот боғига кириш дарвозаси.



37 й.ларда Сурхондарё ўлка музейи қошидаги зоология бўлими). 1942 й.да ҳайвонот боғи ёпилди ва унинг ҳайвонлари *Тошкент ҳайвонот боғи*га кўчирилди. 1947 й. 1 майдан қайта иш бошлади. Майд. 22 га, шунингдек, Термиз тумандаги «Янгиариқ» ширкат-фермер хўжалиги ҳудудида ёрдамчи хўжалиги учун 32 га ер ажратилган (2004). Т.ҳ.б.да жониворларнинг 140 тури (умумий сони 434 та, 2003) мавжуд бўлиб, ундан 18 тури Халқаро Қизил китобга киритилган. Ҳайвонот боғида балиқларнинг 15 тури; ҳам сувда, ҳам қуруқликда яшовчи ҳайвонларнинг 2 тури; сут эмизувчиларнинг 94 тури мавжуд. Булар орасида шер, йўлбарс, қоплон, енот, пони, хонгул, қулон, ҳар хил маймунлар, қўнғир айиқ, оқ тирноқ айиқ, турли хил ноёб қушлар бор. Т.ҳ.б. тажриба-ботаника участкасида 120 турдан ортиқ ҳар хил мевали ва манзарали дарахтлар ва буталар ўстирилади.

Ҳар йили «қушлар байрами», сайллар ўтказилади. 2001 й. Т.ҳ.б. халқаро андозалар талабига жавоб берадиган тартибда қайта қурилди. Т.ҳ.б. ҳақида «Энг жанубий» ҳужжатли фильм яратилган (1979). Ҳайвонот боғи МДҲдаги барча ҳайвонот боғлари б-н алоқаларга эга.

Ад.: Термиз ҳайвонот боғи, Т., 1959.

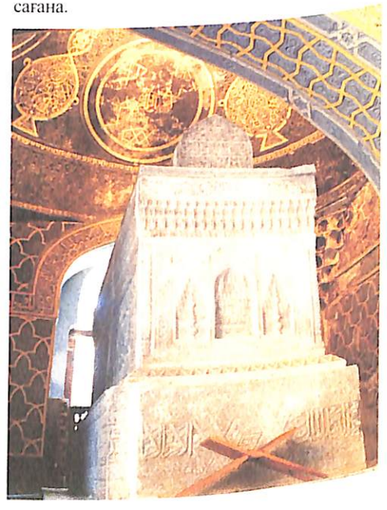
Шомат Саматов.

ТЕРМИЗИЙ ал-Ҳаким, Ҳаким Термизий (тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир Ҳаким Термизий) (тахм. 750/760 — Термиз — тахм. 869) — машҳур мутасаввиф. Т.нинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар ўрта аср араб муаллифларидан Тожиддин Субкий, Хатиб Бағдодий, Ибн Ҳажар Асқалоний, Абдураҳмон Сулламий ва б.нинг асарларида, шунингдек, алломанинг ўзи ёзган «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ» («Абу Абдуллоҳ ишининг бошланиши») автобиографик рисоласида келтирилган. Шунингдек, Т. қабри устига ўрнатилган сағана битикларида ҳам унинг ҳаёти ҳақида баъзи маълумотлар бор. Т. ёшлик йилларида ўз юртида таниқли олимлардан таълим олган. Илмини такомиллаштириш мақсадида Шарқ мамлакатларининг кўп шаҳарларида, жумладан, Балх, Нишопур, Бағдод, Макка ва Мадинада бўлади. Ўша даврнинг йирик алломалари б-н илмий баҳс ва мунозараларда иштирок этади.

Т. қаламига мансуб асарлар кўп. Мисрлик олим шайх Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Бараканинг далолат беришича, Т. 400 дан ортиқ асар ёзган, улардан 60 га яқини бизгача етиб келган. Улар орасида энг аввало, Муҳаммад (сав) ҳадисларига бағишланган «Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул» («Расулуллоҳ хабарларини билишда нодир усуллар») китобини айтиш керак. Ушбу асарнинг 2 қўлёзма нусхаси Тошкентда мавжуд бўлиб, улардан бири Ўзбекистон мусулмонлар идорасининг кутубхонасида, иккинчиси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-тида сақланади. Алломанинг кейинги йилларда нашр этилган асарларидан тасаввуфга оид 2 китоби: «Китоб ҳақиқат ал-одамия» («Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб») ва «Адаб ун-нафс» («Нафс одоби»)ни кўрсатиш мумкин.

Т. асарларининг аксарияти қўлёзма ҳолда жаҳоннинг йирик шаҳарларидаги қўлёзмалар хазиналарида сақланади. Жумладан, Париж Миллий кутубхонасида қуйидаги асарларининг қўлёзмалари мавжуд: «Китоб ус-салот ва мақосидуҳо» («Намоз ва унинг мақсадлари»), «Китоб ул-ҳажж ва асрориҳи» («Ҳаж ва унинг сирлари»), «Китоб ул-иҳтиёт» («Эҳтиёткорлик йўллари»), «Китоб ул-жума ал-лозим маърифатиҳо» («Билиш лозим бўлган жумлалар»), «Китоб ул фуруқ ва манъ ут-тародуф» [«Фарқлар ва тародуф (кетма-кетлик)ни ман қилиш»], «Китоб ҳақиқат ул-одамия» («Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб»), «Китоб урс ул-муваҳаддийн» («Якка худога эътиқод қилганларнинг завқи»), «Китоб ул-аъзо ван нафс ва йусаммо казолика ғавр ул-умур» («Аъзолар ва жон ёки ишларнинг моҳияти ҳақида китоб»), «Китоб манозил ал-ибод мин ал-ибода» («Бандаларнинг бандачиликдаги манзиллари ёҳуд Аллоҳга интилувчиларнинг манзиллари ҳақида китоб». Бу китоб 2003 й. «Моваройуннаҳр» нашриётида ўзбек тилида чоп этилди), «Китоб ул-ақл вал-ҳаво» («Ақл ва ҳавойи нафс ҳақида китоб»), «Китоб ул-амсол мин ал-Китоб вас суннат» («Қуръон ва суннатдаги масаллар китоби»), «Китоб ал-маноҳий» («Раддиялар ҳақида китоб»). Дамашқдаги Аз-Зоҳирия кутубхонасида 2 китоб ва 5 рисоласи бор. Искандария (МАР)нинг Мактабат ал-Баладия кутубхонасида 3 та, Лондон кутубхонасида 5 та асари сақланади. Т.нинг бизгача етиб келган муҳим асарларидан бири «Хатм ул-авлиё» (баъзи манбаларда «Хатм ул-валоят») бўлиб, унда Т.нинг валийлик ҳақидаги қарашлари кенг баён қилинади. Валийликнинг ҳаққонийлиги, унинг нубувват (пайғамбарлик) б-н боғлиқ бўлган жиҳатлари асарнинг бош мавзуси ҳисобланади. Т. фикрича, ақл-заковат ўзлаштира оладиган энг олий билим — маърифат ёки ҳикматдир, бу — инсон қалбини ёритувчи «илоҳий нур»дир. Турфа илмларни ўқиб-ўрганиш жараёнида уни эгаллаш мумкин, аммо асл маърифат Аллоҳнинг ўзи ярлақаган зотларгагина насиб бўлади. Т. суфий авлиёларни айни шундай зотлар сирасига киритади. «Хатм ул-авлиё» баъзи фақиҳ ва ҳукмдорларнинг кескин эътирозига ҳам сабаб бўлиб, оқибатда Т. она шаҳри Термиздан чиқиб кетиб, бир қанча муддат Балхда яшаган. Узоқ йиллар давомида алломанинг йўқолиб кетган асарлари сирасига хато равишда киритилган бу асарни Париж и. т.лар маркази исломий маданият бўлимининг аъзоси Усмон Исмоил Яҳё 1965 й. Байрутда нашр этди. Асар муқаддима ва 29 фаслдан иборат бўлиб, унда кўтарилган масалалар мурид ва шайх ўртасидаги савол-жавоб тарзида баён қилинади. Бу китоб тасаввуф илми тарихида валоят (авлиёлик) масаласини 1-марта мукаммал бир назария ва ажойиб мақолалар туркуми шаклида ифода қилган нодир манба сифатида алоҳида аҳамиятга эга. У

Ҳаким Термизий қабри устига ўрнатилган сағана.



Термиз ва Балх атрофида шаклланган тасаввуф аҳли учун маънавий васиятнома ёҳуд таълим дастури сифатида хизмат қилган. Илм-фаннинг турли соҳаларида машҳур бўлгани учун Т.ни замондошлари «ал-Ҳаким» деб улуғлашган.

Ад.: Уватов У., Ал-Ҳаким ат-Термизий (ҳаёти ва мероси), Т., 2001; Термиз тазкираси [тузувчи Мирзо Кенжабек], Т., 2001.

Убайдулла Уватов.

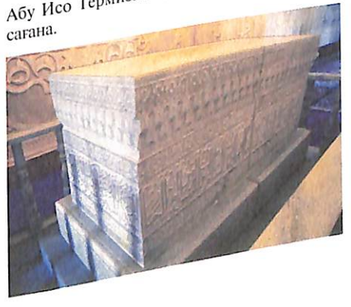
ТЕРМИЗИЙ Абу Исо, Имом Термизий (тўлиқ номи Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Сулламий Буғий Термизий) (824, Термиз — 892, Буғ қишлоғи, ҳоз. Шеробод тумани) — буюк муҳаддис. Сулламий деб нисбат берилишига сабаб боболаридан бири суллам деган араб қабиласига дўст тутинган, Буғий дейилишига сабаб ўша вақтдаги Буғ номли қишлоқда вафот этиб, шу ерга дафн қилинган. Умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолгани учун ад-Дарир тахаллуси б-н ҳам аталган. Т.нинг ёшлик йиллари Термиз ш.да ўтган, дастлабки маълумотни ҳам шу ерда олган. Болалигидан ўта зийраклиги, хотирасининг кучлилиги, ноёб қобилияти б-н ўз тенгқурларидан ажралиб турган. Диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш б-н ўрганган, бу борадаги билимларини янада ошириш учун кўпгина Шарқ мамлакатларига борган. Узоқ йиллар Ироқ, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаган. Узоқ давом этган сафарлари чоғида қироат илми, баён, фиқҳ, тарих, айниқса, ўзи ёшликдан қизиқкан ҳадис илми бўйича ўша даврнинг йирик олимларидан таълим олади. Машҳур муҳаддислардан Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Қутайба ибн Саид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғайлон ва б. унинг устозлари эди.

Т. Имом Бухорий б-н учрашганида (бу учрашув Нишопурда бўлган ва икки аллома 5 й. биргаликда яшашган) ҳадиснинг матнинигина эмас, унинг ҳикмати ва фалсафасини тушуниб етганини эътироф этади. Ўз навбатида Имом Бухорий ўз шогирдини мақтаб, камтаринлик б-н: «Сен мендан баҳра топганингдан кўра мен сендан кўпроқ баҳра топдим», деган. Бу Т.га берилган жуда катта баҳо эди.

Т. йўлда, сафарда бўлганда ҳам, ёки бир жойда муқим турганда ҳам устозларидан, учратган ровийлардан эшитган ҳадисларни ёзиб олар, уларни тартибли равишда алоҳида-алоҳида қайд қилиб борарди. 868 й. хориж сафаридан ўз юртига қайтган Т. илмий-ижодий иш, шогирдлар тайёрлаш б-н машғул бўлди ва йирик муҳаддис олим, имом сифатида шуҳрат қозонди. Тақводорлик, ислом дини ва ўз обрўсига гард юқтирмасликка интилиш, дунё мол-матоси ва бойликка бепарво қараш, охиратнинг ғамини ейиш Т.нинг ҳаёти тарзи эди. Т.нинг шогирдлари унинг ишларини давом эттирди. Улар ичида Маҳмуд ибн Анбар, Фадл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Ҳамод ибн Шокир, Абд ибн Муҳаммад Насафий, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший, Аҳмад ибн Юсуф Насафий ва б.ни кўрсатиш мумкин.

Т. қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. «Ал-Жосарияти бизгача етиб келган. «Ал-Жосариятъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам»), «аш-Шамоил ан-набавия» ёки «Аш-Шамоил ан-набий саллолоҳу алайҳи ва саллам» («Пайғамбар алайҳиссаломнинг шакл ва сифатлари»), «ал-Илал фил-ҳадис» («Ҳадислардаги иллатлар»), «Рисола фил-хилоф вал-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «ат-Таърих» («Тарих»), «Китоб уз-зуҳд» («Зоҳидлик китоби»), «Китоб ул-асмо вал-куно» («Исмлар ва кунялар китоби») ва б. Т.нинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, «ал-Жоъ миъ ас-саҳиҳ» бўлиб, 6 та ишончли ҳадислар тўпламидан биридир. Ушбу асар илмий манбаларда «Жомиъ ат-Термизий», «*Саҳиҳи Термизий*», «Сунани Термизий» номи б-н ҳам аталади. Т.нинг муҳим асарларидан яна бири «аш-Шамоил ан-набавия» Муҳаммад (ас)нинг шахсий ҳаёти, у зотнинг суврат ва сийрати, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. Бу китоб азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Унинг тили равон, услуби ғоятда оддий. Асар форс ва турк тилларига таржима қилинган. «Аш-Шамоил ан-набавия»нинг 1-қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбарнинг суврат (ташқи қиёфаси)ига, 2-қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёси-ю, ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган. Китобнинг 16-а.га оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланади. «Аш-Шамоил ан-набавия» ўзбек тилига ўгирилиб сўнгги йилларда Тошкентда бир неча бор нашр этилди. 1990 й. Т. таваллудининг 1200 йиллиги юртимизда кенг нишонланди. Мустақиллик йилларида Т.нинг ёдгорлик мажмуаси қайтадан таъмирланиб, қутлуғ зиёратгоҳга айлантирилди.

Абу Исо Термизий қабри устига ўрнатилган сағана.



Ас.: Сунани Термизий, 1-ж., Т., 1999; Шамоили Муҳаммадия, Т., 1991; Саҳиҳи Термизий, Т., 1993.

Ад.: Буюк муҳаддислар (Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий), Т., 1998; Буюк алломаларимиз, Т., 2002; Уватов У., Донолардан сабоқлар, Т., 1994.

Убайдулла Уватов.

ТЕРМИЗИЙ Бурҳониддин Муҳаққиқ — қ. *Бурҳониддин Термизий.*

ТЕРМИЗИЙ Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо (тахаллуси: Самандар) (тахм. 1638, Термиз, — тахм. 1740, Қумқўрғон туманидаги Қоптўқай қишлоғи) — тарихчи олим ва шоир, уламо ва давлат арбоби. Термиз саййидлари оиласида туғилган. Бухорода мадраса таҳсилини олган. Дастлаб Нарпайда қозилик қилган (1660—62). Сўнгра Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, жумладан, Ҳиндистонда дарвеш сифатида яшаган. 1670 й.ларда Бухорога қайтиб, Аштархонийлардан *Абдулазизхон* саройида тарихчи (воқеанавис) лавозимида ишлаган. *Субҳонқулихон* ҳукмронлиги даврида саройда унинг нуфузи ошган. Хива хони *Анушахон* қўшинлари Бухорога бостириб келганида жангларда бевосита қатнашиб, жасорат кўрсатган (1678—80). Элчи сифатида қўшни мамлакатларга борган. Насафда раис (муҳтасиб) дини лавозимида ишлаган.

Т. форс-тожик тилида Қаршида «Дастур ал-мулук» («Подшоҳларга қўлланма»; 1695) ва Термизда «Анис ул-фуқаро» («Фуқаролар дўсти»; 1734) асарларини ёзган. «Дастур ал-мулук» асари Бухоро хони Субҳонқулихонга бағишланган бўлиб, у муқаддима ва 22 бобдан иборат. Китоб ахлоқий-таълимий хусусиятга эга тарихий ва адабий асар бўлиб, унда давлатни бошқариш тўғрисида подшоҳларга қимматли маслаҳатлар мавжуд. Асарда муаллиф яшаган даврда юз берган тарихий воқеалар: Бухоро хонлари

қўшинларининг Хива хонлари Анушахон ва Арангхон босқинларига қарши олиб борган жанглари, Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимиятга қарши кўтарилган исёнлар ва б. баён этилган. Асар қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти ва Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик ин-ти фондларида сақланади. Асар рус тилида факсимилеси б-н (таржимон М. Салоҳиддинова; М., 1971), тожик тилида (нашрга тайёрловчи С. Ҳалимов; Душанбе, 1990), ўзбек тилида (таржимон Ж. Эсонов; Т., 1997) нашр қилинган.

Ас.: Дастур ал-мулук (Назидание государям). М., 1971; Дастур ал-мулук (Подшоҳларга қўлланма). Т., 1977.

Ад.: Термиз тазкираси [тузувчи Мирзо Кенжабек]. Т., 2001.

ТЕРМИЗИЙ МАҚБАРАСИ, Абу Исо Термизий мақбараси — Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги меъморий ёдгорлик (11—12-а.лар). Абу Исо Муҳаммад *Термизий* қабри устига қурилган. Ҳоз. кунда ёдгорлик бир-биридан равоқлар орқали ўтувчи 4 хона (бўлма)дан иборат яхлит бино кўринишида, хоналар тарҳи 4,3×4,5 м. Шим.-шарқий тарзи айвон қурилиши муносабати б-н кейинчалик тўсилган. 3 хонали бўлма мурабба тарҳли, улардан жан.дагиси гўрхона. Унда мармар сағана бор. Сағана 3 погонали, муқарнас нақш ва ёзувлар б-н пардозланган. Гўрхонадан тор узун йўлка орқали хонақоҳга ўтилади. Хонақоҳ поли гўрхонага нисбатан пастроқ бўлиб, улар оралиғи кенг равоқ б-н ажратилган. Хонақоҳ гумбаз томли, меҳробли. Ёнидаги 2 хонадан шим.-шарқий тарзига чиқилади. Хонақоҳ олдидаги 3 айвон гумбазли, қалқонсимон бағалли, деворларига 4 равоқ ишланган, пишиқ ғиштдан ҳошиялар терилган. Т.м. ганчкори безаклар б-н пардозланиб, ташқи деворларига 6 ғиштин равоқли намоёнлар ишланган. Тобадонларига оқ ганчдан панжаралар ўрнатилган. Равоқлари ғишт қалинлигида ҳошияланган. Т.м. бош тарзини кичик кўшксимон гумбазли қурилма эгаллаган. Ёдгорлик ҳақида илк бор Д. Н. Логофет йўл очеркларида тилга олган. 1945 й. В. Л. Воронина меъморий ўлчамларини бажарган. Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати б-н Т.м.да таъмирлаш ишлари олиб борилди. Сағанаси ва ганчкори панжаралари қайта ўрнатилди.

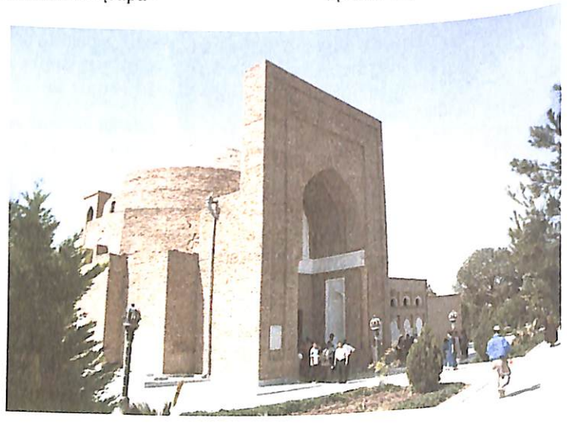
ТЕРМИЗИЙ МЕЪМОРИЙ МАЖМУИ, Ҳаким Термизий мақбараси — Термиздаги меъморий ёдгорлик (9—15-а.лар). Мажмуа Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ҳаким *Термизий* номи б-н боғланган. Т.м.м. асрлар давомида бир неча бор қайта қурилган. Масжид, мақбара, хонақоҳ, қорихона каби бинолардан иборат бўлган. Дастлаб ҳом ғиштдан хонақоҳ (9-а.) бунёд этилиб, Ҳаким Термизий шу ерда яшаб мударрислик қилган. Бинодан кенг ҳовлининг бир қисми, қалин девор тўсиқ ва шим.-шарқий бурчагида унча катта бўлмаган ертўласимон ҳужра сақланган. Вақтлар ўтиши б-н қабр устига, хонақоҳнинг жан. гарбий бурчагида ҳом ғиштдан жан.га қаратиб мақбара бунёд этилган (9-а.). Термизий мақбараси халқ орасида улуғланиб авлиё қабри, муқаддас зиёратгоҳ сифатида эъзозланган. Кейинчалик мақбаранинг шарқий деворига туташтириб кичик қорихона ва ўғли ал-Ҳаким Абдуллоҳ мақбараси (10-а.), шим.да унча катта бўлмаган ҳовлига қараган 3 гумбазли, равоқли йўлак кўринишидаги намозгоҳ масжиди (11—12-а.лар) ҳамда бир қатор қўшимча хоналар қўшилган.



Абу Исо Термизий мақбараси.

Темурийлар ҳукмронлиги даврида (15-а.) хонақоҳ баланд асос (бал. 1,5 м) устига пишиқ ғиштдан қайта қурилди. Унга туташ бўлган хоналар таъмирланди. Хонақоҳнинг шим. ва жан. томонларига пештоқ ишланди. Олдий ва аниқ қурилмали хона деворлари равоқ устунлари «ромб» кўринишидаги пойустунга таянган. Ҳаким Термизий мақбараси 9-а.да бунёд этилган хонақоҳ ҳужраларидан бири бўлган. Хонақоҳ ҳовлисининг ғарбидаги 3 гумбазли масжид мақбарага туташ, 3 равоқи ҳовлига қараган. Масжиднинг ғарбий девор марказида кенг ҳошияли меҳроб бор. Ундаги бўртма ёзув, сопол шакллар, оралиқ заминидаги ўйма ганч безаклар ўзига хос. Масжид устунлари ғиштдан безакли қилиб терилган. Масжиддан равоқ орқали мақбарага ўтилади. Мақбара ичи ганч ўймакорлигида гилам нусха безакда серҳашам пардозланган. Гумбаз ости шарафасида куфий хатида Қуръоннинг 36-сураси ўйиб ёзилган. Хонақоҳ ичи ҳам юлдузсимон гириҳ нақшлар б-н пардозланган. Равоқларидаги тобадонларига панжаралар ўрнатилган. Мақбара ичидаги оқ мармар сағана темурийлар давридаги тош ўймакорлиги санъатининг юксак намунасидир. Сағана 3 погонали, асоси ислимий нақш ва ёзувли ҳошиялар б-н, ўрта қисмидаги 3 меҳробий токчанинг марказий (ўрта) қисми муқарнас консачалар б-н, 2 ёни шамчироқ тасвири б-н безатилган. Сағанадаги ёзувларда Термизий ҳаёти ва фаолияти тавсифланган. Кичик мақбарада ҳам таъмирлаш ишлари олиб борилган. Абдуллахон ҳукмронлиги даври (16-а.)да ҳазира (ҳовли) ҳудудида 9 гумбазли масжид (эски масжидни ўз ичига олган) қурилган. Олдида енгил равоқ-устунли айвон

Ҳаким Термизий мақбараси.



жойлашган. 19-а.да 9 гумбазли масжид ўрнида 4 гумбазли масжид бунёд этилган. Жан.дан кираверишда яна бир мақбара (гўрхона ва зиёратхонадан иборат) қурилиб, равоқли бўлмалар орқали Термизий мақбараси ва хонақоҳ б-н ўзаро боғланган. Т.м.м. 1955—57 й.ларда илмий ўрганилиб 14—15-а.лардаги кўринишга қайта тикланди. 1980—81 й. ва 2001—2002 й.ларда мақбара ва хонақоҳ қайта пардозланди. Мажмуанинг умумий тарҳи 28,0×29,0 м, мақбара 5,10×4,70 м.

ТЕРМИЗ–ШИБИРҒОН–ҲИРОТ АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ — Ўзбекистонни Афғонистоннинг *Ҳирот* ш. б-н боғлайдиган қаттиқ қопламали йўл. Тахминан мил. ав. 5-а.лардан карвон йўли тарзида пайдо бўлган. Ҳоз. даврда халқаро магистрал йўллар тизимида А—76 тартиб рақами берилган. Йўлнинг Термиздан Ҳиротгача умумий уз. 854 км. Ўз йўналишида Мозори Шариф, Балх, Темурок, Оқча аҳоли пунктлари орқали Шибирғон ш.га, ундан Андхой, Маймана, Боламурғоб, Қалъаи Нов аҳоли пунктлари орқали Ҳирот ш.га боради. Йўл қатнов қисмининг кенглиги 8—10 м ни ташкил қилади. Йўлнинг Термиздан Мозори Шариф, Шибирғонгача бўлган қисми текислик ва чўл зонаси бўйлаб, Андхойгача қум барханликлари оралаб, Андхойдан Қалъаи Новгача тоғ олди ва тоғликлардан ўтиб, Ҳиротгача текисликлардан ўтган.

Ҳиротдан Т.-Ш.-Ҳ.а.й.нинг давоми бўлган Карочи, Чохбаҳр, Бандар Аббос денгиз портларига элтувчи автомобиль йўллари бошланади. Ҳиротдан Карочигача бўлган қисми қаттиқ қопламали, уз. 1485 км. Ҳиротдан Бандар Аббос денгиз портигача бўлган йўл (уз. 1858 км), Ҳиротдан Чохбаҳр денгиз портигача бўлган йўл ҳам қаттиқ қопламалидир (1740 км ни ташкил қилади). Сўнгги ўттан чорак аср давомида Афғонистондаги урушлар оқибатида ушбу йўлнинг айрим қисмлари, жумладан Шибирғондан Ҳиротгача қисми таъмир талаб бўлиб қолган. Портларга келтириладиган барча халқаро ва маҳаллий юклар шу йўллар орқали ташилади.

Тоҳиржон Мирзаев.



ТЕРМИЗШОҲЛАР — Термиз ва унинг вилоятини бошқарган меросий ҳукмрон сулола (мил. 5—7-а. охирлари). Арабларнинг Шим. Тохаристонга қилган юришлари (7-а. охири — 8-а. боши) муносабати б-н араб-форс ёзма манбаларида (Табарий, Балозурий, Ибн Хурдодбеҳ) қайд этилган. Буддавий роҳиб Сюань-Цзан (тахм. 630 й.)нинг маълумотига кўра, Тами (Термиз) мулки ҳудуди гарбдан шарққа томон 600 ли (180—300 км), шим.дан жан.га томон эса, 400 ли (120—200 км) масофани ташкил этган, яъни Термиздан ташқари Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларни ҳам қамраган. Шаҳарда буддавийлик ҳукмрон мавқега эга бўлиб, унда 12 та монастир ва 1000 га яқин роҳиб, шунингдек, ступалар, будда ҳайкаллари бўлган. Т. ҳокимият тепасига мил. 5-а.да келганлар, бунга улар зарб этган мис тангалар гувоҳлик беради. Тангалар 7-а. охирига қадар зарб этилган. Т.нинг этник келиб чиқиши ноаниқ. *эфталийлар* ёхуд кидарийлар б-н боғлиқ бўлиши эҳтимол. 689—690 й.ларда Термизни арабларнинг қайсийлар қабиласи сардори Мусо ибн Абдуллоҳ эгаллаган ва шаҳардан термизшоҳни қувиб юборган. Халифаликдан ажраб чиқиб, 15 йил мустақил ҳокимлик қилган. Термизшоҳнинг туркийлар ёрдамида тахтни қайтариб олиш учун қилган ҳаракатлари зое кетган. 704 й. Усмон ибн Масъуд 15 минг кишилик лашкар б-н келиб шаҳарни *умавийлар* тобелигига қайтаришга эришган. Т. ҳокимияти халифалик томонидан номигагина бир мунча муддат тикланган, Термиз бутунлай халифалик томонидан идора этиладиган бўлган, шаҳар арабларнинг асосий таянч пунктига айланган.

Ад.: Бартольд В. В., Термез, Сочинения, т. 3, М., 1965; Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В., Северная Бактрия — Тохаристан. Очерки истории и культуры, Т., 1990.

Эдвард Ртвеладзе.

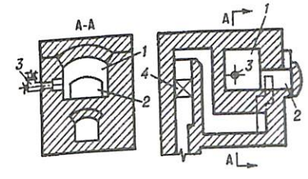
ТЕРМИЗШОҲЛАР САРОЙИ — Термиз ҳукмдорларининг қароргоҳи. 11—12-а. меъморлигининг диққатга сазовор намуналаридан. 1926—28, 1936—37 й.ларда қазиб ўрганилган. Сарой мажмуаси катта ҳудудни ишғол этиб, тўғри тўртбурчак тарҳда қурилган. Саройнинг бош тарзида пештоқ бўлиб, ҳовли ўртасида ҳовуз кенг ҳовли (8,5×8,5 м, унга сопол қувурлардан сув келтирилган), меҳмонхона (катта зал ва даҳлизи), зал олдида 4 та мурабба устунли айвон бор. Қазиш пайтида ганч панжара, рангдор ойна, ганчга бўяб ишланган тасвир қолдиқлари топилган. Сарой бир неча марта таъмир этилган. 12-а.да зал интерьери ганч ўймакорлиги б-н безатилган, деворларга афсонавий махлуқларнинг тасвирлари ишланган. 1220 й.да Термизни Чингизхон қўшинлари қамал қилган, қаттиқ қаршилик кўрсатилганини учун сарой бошқа кўпгина бинолар қатори вайрон қилинган, харобалар сақланмаган.

ТЕРМИК АНАЛИЗ, термография — физик-кимёнинг асосий тадқиқот усулларидан бири; турли моддалар, тоғ жинслари ва минералларни қиздириш ёки совитиш жараёнида уларда рўй берадиган фазавий ўзгаришларни махсус асбоблар (дериватограф ва б.) ёрдамида ёзиб олишга асосланган. Т.а. натижалари термограммада акс эттирилади.Т.а. аниқ ва қулай тадқиқот усулларидан ҳисобланиб, кимё, геол., тупроқшунослик, металлургия, агрономия, озиқ-овқат, цемент, чинни, керамика, тўқимачилик, доришунослик ва б. соҳаларда қўлланади.

ТЕРМИК ДИССОЦИАЦИЯ — қ. *Диссоциация.*

ТЕРМИК ИШЛОВ — қ. *Металларни ишлаш.*

ТЕРМИК ПЕЧЬ — металл буюмларга термик (иссиқлик) ёки кимёвий-термик ишлов бериш учун мўлжалланган саноат печи. Ишлаш услуби жиҳатдан даврий (ваннали печь, камерали печь, аэродинамик қиздириш печи ва б.) ва узлуксиз (индукцион қиздириш қурилмаси, сим чўзиш печи ва б.) ишлайдиган турларга бўлинади. Даврий Т. п., асосан, машинасозлик саноатида металл буюмларни доналаб ёки кичик сериялаб ишлаб чиқаришда, узлуксиз Т.п. эса кўп сериялаб ва оммавий ишлаб чиқаришда қўлланади. Т. п.лар газ ёки электр токида ишлайди. Электр токида ишлайдиган печларда қиздириш кучлироқ ва аниқроқ чиқади. Т.п.ларда



Термик печь. Қўзғалмас тубли камерали печь: *1* — иш бўшлиғи; *2* — буюм солиниадиган ва олинадиган туйнук; *3* — горелка; *4* — рекуператор (иссиқлик тутиб қолгич).

лист материаллар тобланади, нормалланади ва бўшатилади, т.й. транспорти ғилдираклари ва ғилдирак бандажлари, углеродли ва зангламас пўлатдан ҳамда рангли металлдан тайёрланадиган полосалар термик ишловдан ўтказилади.

ТЕРМИК ЭКВАТОР — Ер юзида ўртача кўп йиллик ҳаво т-раси энг юқори (26—27°) бўладиган кенглик минтақаси. Янв. ойида географик экваторга тўғри келади, июль ойида 20—25° ш.к.га кўчади. Т.э.нинг ўртача йиллик ҳолати 10° ш.к.га тўғри келади. Т.э.нинг шимолроққа кўчишига сабаб, Шим. ярим шар тропикларида қуруқлик майдонларининг катталиги, чунки қуруқлик океан сувига нисбатан кучлироқ исийди.

ТЕРМИК ҚАРШИЛИК, иссиқлик қаршилиги — жисм (унинг сирти ёки қатлами)нинг молекулаларнинг иссиқлик ҳаракати тарқалишига тўсқинлик қилиш хусусияти. Тўлиқ, сиртки ва қатлам Т.қ.лари фарқланади. Тўлиқ Т.қ. — бир жисм (сирт, қатлам) дан иккинчисига иссиқлик узатиш коэффициентига тескари миқдор, сиртки Т.қ. — бир жисм сирти б-н иккинчи жисм сирти орасида иссиқлик алмашиниш коэффициентига тескари миқдор, қатлам Т.қ.ги — шу қатлам қалинлигининг унинг иссиқлик ўтказиш коэффициентига нисбатига тенг миқдор. Мураккаб тизим (мас., кўп қатламли иссиқлик изоляцияси) Т.қ.ги унинг алоҳида-алоҳида қисмлари Т.қ.лари йиғиндисига тенг. Т.қ. сон жиҳатдан иссиқлик оқими бирлиги (1Вт/м²) ни жисм сиртига ёки модда қатлами орқали узатиш учун зарур т-ра босимига тенг. У м²·К/Вт орқали ифодаланади. Т.қ. ни билиш *иссиқлик техникаси*, қурилишда, биноларни иситиш ва б. соҳаларда жуда муҳим (қ. *Иссиқлик алмашиниши, Иссиқлик ўтказувчанлик, Иссиқлик ҳаракати*).

ТЕРМИН (лот. terminus — чегара, ҳад) — билим ёки фаолиятнинг махсус соҳасига доир тушунчани ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси. Т. умумхалқ тилига муайян терминологик тизим орқали ўтади, бинобарин, Т. ва умумистеъмолдаги сўзлар бир-бирини тўлдирадиган лексик бирликлардир. Систем характерга эгалик, ўз терминологик майдонида бир маънолиликка мойиллик, ҳиституйғуни ифодаламаслик, услубий бетарафлик кабилар Т.га хос хусусиятлардир. Биология, мат., тилшуносликда қўлланадиган «функция» сўзини кўп маъноли Т. сифатида эмас, балки терминологик омонимлар, соҳаларараро содир бўлиб турадиган ретерминологик жараён (бир соҳа Т. ининг иккинчи соҳа Т.и сифатида қўлланиши) ҳосиласи тарзида қаралмоги лозим. Умумхалқ лексикасига доир қонуниятлар Т. ҳосил қилишда ҳам кузатилади. Сўз б-н Т. нинг умумий ва хусусий томонлари етарли даражада очиб берилган эмас; кундалик турмушда кенг истеъмолда бўлган сўзлар айни пайтда турли соҳаларга доир Т.лар ҳамдир. Мас., қулоқ, бурун, томоқ — анатомия ва тиббиёт; гилам, шолча, палос — гиламдўзлик; китоб, ручка, дафтар — педагогик соҳа Т.лари бўлиш б-н бирга умумхалқ тилида фаол қўлланади.

Ҳоз. кунда «Т.» сўзи б-н бир қаторда «атама», «истилоҳ» сўзлари ҳам айни маънода қўлланмоқда. Лекин улар «Т.» сўзининг ҳоз. маъносини тўлиқ ифода эта олмайди. «Атама» сўзи кенг маънода бўлиб, географик объектлар, атоқли номларга нисбатан қўлланади. «Истилоҳ» сўзини эса Т. маъносида тарихий мавзулардаги матнлар (мас., адабиёт тарихи, Шарқ фалсафаси ва б.)да бемалол қўллаш мумкин.

Ибодулла Мирзаев.

ТЕРМИНАЛ ҲОЛАТ (лот. terminalis — охирги, сўнгги) — ҳаётнинг сўнгги босқичи; ҳаёт б-н ўлим орасидаги ҳолат. Бунда организм яшаши учун муҳим бўлган орган ва системалар фаолиятида (ҳатто тиклаш мумкин бўлса ҳам) чуқур ўзгаришлар рўй бериб, *гипоксия* кучаяди. Т.ҳ. (беҳушлик бошланса-да) нафас рефлекслари ва юрак фаолияти сақланиб турган агония-олди, *агония* ва *клиник ўлим* каби 3 босқични ўз ичига олади. Т.ҳ.нинг давомийлиги асосий касалликнинг оғир-енгиллиги ва организмни жонлаштириш (қ. *Реанимация*) чора-тадбирлари кўрилишига боғлиқ.

ТЕРМИНАТОР (лот. termino — чегаралайман, ажратаман) — сайёра ёки йўлдошлар гардишининг ёритилган (кундузги) ярим шари б-н қоронғи (тунги) ярим шарини ажратувчи чизиқ. Сайёра ёки йўлдошларнинг Т. чизиғидаги нуқталарида Қуёш ботаётган (кечқурунги Т.) ёки чиқаётган (эрталабки Т.) бўлади. Ердан кўринадиган ёритқич гардиши (мас., Ой) да Т. ҳамма вақт эллипснинг ярмига ўхшайди, Т.нинг гардиш бўйлаб силжиши фаза алмашиниш ҳодисасини ифодалайди (мас., Ой фазалари). Атмосфераси бор сайёраларда *рефракция* ва тонг ёруғлиги ёки қош қорайиши туфайли Т. чизиғи тунги ярим шар томонга бир оз силжиган бўлади.

ТЕРМИНОЛОГИЯ (*термин* ва ... *логия*) — 1) 1) *лексика*нинг бир соҳаси; муайян фан, техника, и.ч. тармоғининг, санъат, ижтимоий фаолият соҳасининг тегишли тушунчалар тизими б-н боғлиқ терминлари мажмуи; 2) тилшуносликнинг терминларни ўрганувчи соҳаси. Т. тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика. Мас., физика Т.си, ижтимоий-сиёсий Т., машинасозлик Т.си каби. Т. умумхалқ тилининг лексикаси негизида вужудга келади, бойийди. Ўз навбатида у, умумхалқ тилининг бойиши учун хизмат қилади. Терминологик лексика умумхалқ тили лексикасининг ажралмас қисми сифатида у б-н бирга ривожланади, жамият ва тил тараққиётидаги барча жараёнларни бошдан кечиради. Маълум бир соҳа ёки фан юқори даражада тараққий этгандагина ўша тилда махсус Т. вужудга келади.

Т.нинг ривожланиши, бойиш йўллари ҳар хил: бошқа тиллардан сўз олиш, янги сўз ясаш, айрим грамматик категорияларнинг лексикалашуви, сўз бирикмасининг семантик бир бутун ҳолга келиб қолиши ва б. Бугунги кунда ўзбек Т.синнинг бойиши, асосан, бошқа тиллардан сўз олиш ва ички сўз ясаш ҳисобига рўй бермоқда. У ёки бу соҳа терминологик тизимининг барқарорлигини белгиловчи асосий омил унинг тартибга солинганлиги ва мунтазамлигидир. Т.нинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Мас., умумадабий тилда синонимия, омонимия ва кўп маънолилик тилнинг бойлиги бўлса, Т.да булар салбий ҳодиса ҳисобланади. Мас., биргина тушунчани ифодалаш учун ўзбек тилида яримўтказгич — чалаўтказгич — нимўтказгич терминлари қўлланмоқда. Бу, ўз навбатида, ўқиш-ўқитиш ва ахборот алмашиш жараёнини қийинлаштиради. Шу сабабли ҳам Т. си маълум даражада барқарорлашган барча тилларда терминлар доимий тартибга солиб турилади. Тартибга солиш маълум терминологик меъёрлар асосида амалга оширилади. Т. ривожида фан соҳаларига оид махсус лугатларни нашр қилиб туриш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

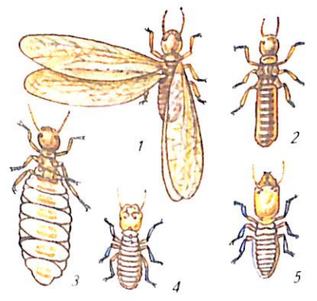
Ўзбек тили Т. си маълум тараққиёт йўлини босиб ўтган. Ўзбек тили Т.си соҳасидаги ишларни ўтган асрнинг 50-й.ларида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми ҳузуридаги Тил ва Т. комитети бошқарган (1931—37 й.ларда фаолият кўрсатган), кейинчалик Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти қошидаги Т. бўлими (1964 й.дан) олиб борди. ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Республика атамашунослик қўмитаси 1988 й.дан 2004 й.гача ўзбек тили Т.сини тартибга солиш ва такомиллаштириш б-н шуғулланиб келди (2004 й. янв.дан мазкур қўмита фаолияти тўхтатилди).

Неъмат Маҳкамов.

ТЕРМИТ (юн. therme — иссиқлик) — алюминий ёки магнийнинг баъзи металлар (темир, никель ва б.) оксиди б-н кукунсимон аралашмаси; аланганиши вақтида интенсив ёнади, натижада реакция маҳсулотлари т-раси 2000° дан ошади. Углеродсиз металлар (марганец, хром ва б.) ва ферроқотишмалар (қ. *Алюминотермия*, *Металлотермия*) олишда, рельсларни пайвандлашда ва ярик деталларни қуйишда, ёндиргич аралашма сифатида (ҳарбий ишда) қўлланади.

ТЕРМИТ ПАЙВАНД — металларни *термит* ёрдамида бириктириш, улаш. Т.п. учун бириктириладиган деталлар ўтга чидамли материал б-н қопланади, пайвандланадиган жой 400—700° гача қиздирилади ва чоқ эриган термит б-н тўлдирилади. Суюқ термит асосий металл б-н мустаҳкам бирикма ҳосил қилади. Т.п. рельс ва трубаларни учма-уч пайвандлашда, дарзларни эритиб ёпиштиришда, телефон симларини улашда кенг қўлланади.

ТЕРМИТЛАР, қир чумолилар, оқ чумолилар (Isoptera) — ҳашаротларнинг бир туркуми. 2600 тури маълум. Асосан, тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган. Чумолиларга ўхшаб (бир неча юздан миллионгача индивиди бирга) жамоа бўлиб уя (ин)ларда яшайди. Жамоада она, ота, ишчи ва қўриқчи индивидлар бор. Она Т. (танаси 140 мм ча; бошқаларники 2—20 мм) 10 йилгача яшаб, умр бўйи (115 млн.гача) тухум қўяди. Маълум даврларда узун, тенг қаноатли эркак ва ургочи Т. (кейинчалик қанотини ташлаб юборади; фасеткали кўзлари бор. Бошқаларида кўз ривожланмаган ёки йўқ) пайдо бўлиб туради. Булар янги колония асосчиларидир. Кўпчиликни қанотсиз ишчи Т. (асосан, ургочиси) ташкил қилади. Улар уя қуриш, оиланинг бошқа аъзоларини овқатлантириш вазифасини бажаради. Уясини ер устига (15 м баландликда, айланаси 20—30 м) ёки тагига, шунингдек, дарахтларга ясаши мумкин. Ўсимликнинг ёғоч қисми б-н овқатланади. Улар ичагида ёғоч клетчаткасини ҳазм қила оладиган фермент ажратувчи хивчинлилар *симбиоз* яшайди. Қўриқчиларнинг бош қисми жағлари жуда ривожланган бўлиб, уяга бегона ҳашаротларни киритмайди. 8 тури, жумладан, Ўрта Осиёда туркистон термити учрайди. Т. иншоотларнинг ёғоч қисмини бузади, тропик мамлакатларда эса экинларга ҳам зарар келтиради.

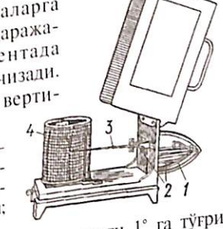


Термитлар. Туркистон термити: *1* — қанотли индивиди; *2* — қанотини ташлаган эркаги; *3* — жинсий етилган ургочиси; *4* — ишчиси; *5* — қўриқчиси.

ТЕРМО... (юн. therme — иссиқ, ҳарорат) — қўшма сўз бўлаги. Иссиқликка оидликни билдиради (мас., *термометр*, *термодинамика*).

ТЕРМОБАРОКАМЕРА — қ. *Барокамера.*

ТЕРМОГРАФ (*термо...* ва *...граф*) — ҳаво, суюқлик ва б. т-расини узлуксиз қайд қилувчи асбоб. Т.да биметалл пластинка, суюқлик термометри ёки қаршилик термометри сезгир элемент вазифасини ўтайди. Метеорологияда сезгир элементи т-ра ўзгариши б-н деформацияланувчи эгик биметалл пластинкали Т. кенг тарқалган. Бу пластинка учининг силжиши милга узатилади ва графаларга бўлинган (даражаланган) лентада эгри чизиқ чизади. Чизиқнинг вертикал ўқи бўйича 1 мм узунлиги 1° га тўғри келади. Барабанининг тўла айланиш вақтига қараб, суткали ва ҳафтали Т.ларга бўлинади. Т.нинг ишлаши симобли термометрлар б-н текшириб турилади.



Термограф: *1* — биметалл пластинка; *2* — ричаглар; *3* — мил; *4* — барабан.

ТЕРМОДИНАМИК МУВОЗАНАТ — термодинамик тизим ҳолати; бунда тизимни тавсифловчи барча параметрлар аниқ қийматларга эга бўлиб, бу қийматлар ташқи муҳит ўзгармаса, истаганча вақт давомида ўзгармай қолаверади. Т.м. ҳолатига ўтган тизимда иссиқлик ўтказувчанлик, диффузия каби ҳар қандай қайтмас жараёнлар тўхтайди.

Тизимнинг ташқи муҳит б-н ўзаро муносабатига қараб, унинг Т. м. ҳолатига ўтганлигини турли физик катталикларнинг кузатилаётган шароитдаги эришган чегаравий қийматлари орқали аниқлаш мумкин. Мас., ташқи муҳитдан адиабатик тарзда ажратилган тизимда *энтропия* ўзининг эришиши мумкин бўлган энг катта қийматга эга бўлади; термостатдаги тизим учун эркин энергия энг кичик қийматни олади; ўзгармас ташқи босим таъсирида бўлган термостатдаги тизим учун Гиббс термодинамик потенциали энг кичик қийматга эришади.

ТЕРМОДИНАМИК ПОТЕНЦИАЛЛАР — термодинамик тизим ҳолатини тўла тавсифлайдиган ва ўзаро боғланмаган ҳажм V, босим p, т-ра T, энтропия S, тизимдаги зарралар сони N ва б. макроскопик параметрлар x_i нинг аниқ функциялари. Т. п. ички энергия $U=U(S, V, N, x_i)$, Гельмгольц энергияси $F=F(V, T, N, x_i)$, Гиббс энергияси $G=G(p, T, N, x_i)$, энтальпия $H=H(S, p, N, x_i)$ каби функциялардан иборат. Т.п. бир-бири б-н қуйидагича боғланган: $F=U-TS$, $G=F+pV$, $H=U+pV$. Т.п.дан биттаси маълум бўлса, тизимнинг барча термодинамик хоссаларини аниқлаш мумкин. Ҳар қандай термодинамик тизим учун Т.п. *статистик физика* усули ёрдамида ҳисобланади. Т.п. терминини фанга 1884 й.да француз физиги П. Дьюгем киритган. Т.п. усулининг асосчиси Ж. У. *Гиббс* ўзининг илмий ишларида «фундаментал функциялар»ни термин сифатида қўллаган.

ТЕРМОДИНАМИК ТЕМПЕРАТУРА ШКАЛАСИ — термометрик модданинг хоссаларига боғлиқ бўлмаган мутлақ т-ра шкаласи. У. *Кельвин* 1848 й.да таклиф этган. Бу шкалани Кельвин шкаласи деб ҳам аталади.

Совиткичга берилган иссиқлик миқдори Q_c нинг иситкичдан олинган иссиқлик миқдори Q_u га нисбати совиткич т-раси T_c нинг иситкич т-раси T_u га нисбатига тенг:

$$Q_c/Q_u = T_c/T_u.$$

Ушбу муносабат Кельвин томонидан Т.т.ш. учун асос қилиб олинган. Т.т.ш. бўйича т-ранинг бошланғич нуқтаси қилиб ноль Кельвин (0 К) қабул қилинган. 0 К (мутлақ ноль) т-ра — бу идеал газнинг босими нолга тенг бўладиган энг паст чегаравий т-ра. Т-ра 0 К дан паст бўлиши мумкин эмас.

Т.т.ш. бўйича т-ра бирлиги қилиб *кельвин* олинган (К). 1К Цельсий т-расидаги 1° га мос келади. Нормал атмосфера шароитида музнинг эриш т-раси Т.т.ш. бўйича 273,15 К га тўғри келади. Цельсий т-ра шкаласидан Т.т.ш.га ўтиш формуласи:

$$T=273,15+t,$$

бунда t — Цельсий т-ра шкаласи бўйича т-ра қиймати.

Т.т.ш.нинг ясалиши термодинамиканинг 2-бош қонунига ва, хусусан, *Карно цикли* ф. и. к.нинг иш жисми табиатига боғлиқ эмаслигига асосланган.

ТЕРМОДИНАМИК ТИЗИМ — ўзаро таъсирлашаётган ва энергия алмашаётган иссиқлик ҳаракатидаги кўп сондаги зарралар — атом ва молекулалардан ташкил топган физик тизим. Ихтиёрий иссиқлик машинаси. Т.т.га мисол бўла олади. Т.т.нинг ҳолати ҳажм, босим, т-ра каби макроскопик параметрлар б-н аниқланади.

ТЕРМОДИНАМИК ҲОЛАТ — ташқи параметрлар ва т-ра қийматлари б-н аниқланувчи теромодинамик тизим ҳолати. Термодинамикада тизим ҳолатининг ташқи ва ички параметрлари фарқ қилади. Тизим параметрлари ўзаро боғлиқ. Босим, т-ра ва солиштирма ҳажм унинг асосий параметрлари ҳисобланади. Агар тизим параметрлари вақтнинг ўтиши б-н ўзгармаса, стационар ҳолат дейилади. Термодинамикада мувозанат ва номувозанат ҳолатлар мавжуд.

ТЕРМОДИНАМИКА (юн. termo иссиқ, dynamis — куч) — термодинамик мувозанат ҳолатида турган макроскопик тизимларнинг умумий хоссалари ва бу ҳолатлар орасидаги ўтиш жараёнлари тўғрисидаги фан. Т. фундаментал қонун ва тамойиллар асосида қурилади.

Т.нинг биринчи бош қонуни тизимнинг энергия сақланиш қонуни бўлиб, унга, асосан, тизим ўзининг ички энергияси ёки қандайдир ташқи энергия манбаи ҳисобига иш бажариши мумкин. Бу қонунни Ю. Р. *Майер* таърифлаган. Г. *Гельмгольц* аниқроқ шаклга келтирган (1874). Термодинамик тизим маълум миқдорда Q иссиқлик олганда унинг ички энергияси маълум ΔU миқдорга ўзгаради ва тизим A иш бажаради, яъни

$$Q=\Delta U + A.$$

Бу қонун *абадий двигател*нинг мавжудлигини инкор этади.

Т.нинг иккинчи бош қонуни қуйидагича: иссиқлик энергияси ишга айланиш жараёнида тўлиқ миқдорда ишга айланмайди, иссиқлик совуқ тизимдан иссиқ тизимга ўз-ўзидан ўта олмайди. Бу қонунни Р. *Клаузиус* таърифлаган (1850). Бу қонунга асосан, ҳар қандай машина узатилган иссиқликни тўлиқ ишга айлантира олмайди, иссиқликнинг маълум қисми совиткичда қолади (қ. *Карно цикли*).

Т.нинг учинчи бош қонуни энтропиянинг мутлақ қийматини аниқлайди: Нернстнинг иссиқлик қонуни деб ҳам аталади. Бу қонунга кўра, ихтиёрий тизимнинг энтропия Sси мутлақ нолга интиладиган ҳар қандай т-ра Т.да босимга, зичликка боғлиқ бўлмаган энг охирги чегаравий қийматига эришади. 1911 й.да М. *Планк* бу қонунни қуйидагича ифодалаган: т-ра мутлақ нолга интилганда тизим энтропияси ҳам нолга интилади, яъни

$$\lim_{T \to 0} S = 0 .$$

Т. умумий ёки физик Т.га, Т. қонунларини иссиқлик техникасига татбиқ қилувчи техник Т.га, Т. қонунларини кимёвий ва физик-кимёвий жараёнларга татбиқ қилувчи кимёвий Т. га, Т. қонунлари ёрдамида қайтмас жараёнларни ўрганувчи қайтмас жараёнлар Т.сига бўлинади.

ТЕРМОКАРСТ (*термо* ... ва *карст*) — ҳавонинг йиллик ўртача т-раси кўтарилганда ёки тупроқ т-расининг тебраниш амплитудаси ортганда ер остида музнинг эриб кетиши ёки тўнгиб ётган грунтнинг муздан тушиши оқибатида ер юзасида чуқурликлар, ўпқонлар ва ер остида бўшлиқлар пайдо бўлиши. Т., айниқса, кўп йиллик музлаб ётган тоғ жинслари ривожланган областларда тарқалган бўлади. Т. натижасида вужудга келган турли ботиқлик, чуқурлик, ўпирилиш, кўл ва ботқоқликларнинг катта-кичиклиги ҳар хил: диаметри 1 неча м дан ўнлаб км га, чуқурлиги эса бир неча см дан ўнларча м га етади. Т. жараёни ўрмонлар кесилиши, ёниши, зовурлар қазилиши ва б. натижасида ҳам ҳосил бўлади. Т.нинг салбий оқибатларини йўқотиш учун бинолар қуришдан аввал музли заминни эритиб, дренажлар ўтказиш, қурилиш мобайнида ва ундан фойдаланиётганда ер остидаги тўнгиб ётган жинслар ва музликларни эришидан сақлаш керак.

ТЕРМОКИМЁ — *кимёвий термодинамика*нинг бир бўлими. Кимёвий реакциялар жараёнида иссиқлик эффектини ўлчаш ёки ҳисоблаш, модданинг агрегат ҳолати ўзгариши б-н боғлиқ физик-кимёвий жараёнлар, суюлиш, эриш, суюлтириш ва б.ни тадқиқ қилади. Т. физик-кимёвий системаларнинг иссиқлик сиғимини ва уларнинг ҳароратга боғлиқлигини ҳам миқдорий жиҳатдан ўрганади.Т.да иссиқлик сиғими, ёниш иссиқлиги, энтальпия, энтропия, изобар-изотермик потенциал каби катталиклар қўлланади. Улардан кимё-технология жараёнларининг иссиқлик мувозанатини ҳисоблашда фойдаланилади. Т.нинг амалий усули — *калориметрия*. Реакцияларнинг тезлигини аниқлашда моддаларнинг энергетик хусусиятларини билиш, шунингдек, бирикмаларнинг тузилишини ҳисобга олиш муҳим. Реакцияларнинг иссиқлик эффекти ёки иссиқлик сиғимини ўлчашда калориметриядан фойдаланилади. Реакцияда ажралиб чиқаётган ёки ютилаётган иссиқлик миқдори ифодаланган кимёвий тенгламалар термокимёвий тенгламалар дейилади. Т.да гомоген (бир жинсли) ва гетероген (ҳар хил жинсли) системалар маълум бўлиб, булар битта ёки бир неча фазалардан ташкил топади. *Гомоген система*га азот б-н кислород газлари аралашмаси, *гетероген система*га эса сув б-н музнинг аралашмаси ёки ҳаво (атмосфера)даги кўмир ва олтингугурт зарраларининг аралашмаси мисол бўла олади. Сўнгги система 3 фазадан — 2 та қаттиқ ва 1 та газ фазасидан иборат.

Т. га Г. И. *Гесс* асос солган. У 1840 й. термокимёвий ҳисобларга асосланган принципни эълон қилади, кейинроқ мазкур принцип *Гесс қонуни* номини олади. Баъзи реакцияларнинг иссиқлик эффектини тўғридан-тўғри ўлчаш имкони йўқлиги ёки қийинлиги туфайли уларни Гесс қонуни ёрдамида аниқланади.

Т. 20-а.нинг 2-ярмида квант кимёси, занжир ва ядро реакциялари тасаввурлари б-н бойиди, реакциялар иссиқлик эффекти мутлақ нолга яқин ҳароратлардан бир неча минг даражага бўлган оралиқларда ўлчанилишига эришилди. Биологик жараёнлар радиокимёвий ҳодисалар, космик ва юлдузлараро масофалардаги реакциялардан олинган маълумотлар Т.нинг ривожланишига олиб келди. Т. қонуниятлари технологик жараёнларнинг иссиқлик мувозанатини ҳисоблашда қўлланиб, кимё саноатида мақбул шароитларни аниқлашга ёрдам беради.

Ад.: Дикерсон Р., Грей Г., Хейт Дж., Основные законы химии, т. 1 и 2, М., 1982; Карапетянц М. Х., Дракин С. И., Общая и неорганическая химия, М., 2000.

Қудрат Ахмеров.

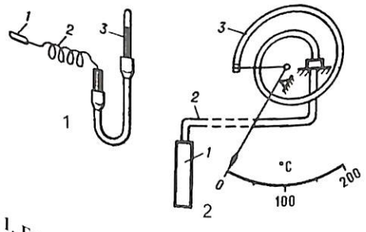
ТЕРМОМАГНИТ ҚОТИШМАЛАР — т-ра ўзгарган сари (—60° дан 170° гача) *магнит индукцияси* деярли чизиқли ўзгарадиган металл материаллар. Асосан, 3 гуруҳи маълум: мис-никелли (30—40% мис —Cu), темир-никелли (30—38% никель — Ni) ва легирланган (булар алюминий — Al, 1,5% гача, хром — Ce, 14% гача, манганин — Mn, 2% гача б-н легирланган). Легирланган темир-никелли Т.қ. энг кўп тарқалган. Буларнинг магнит хоссалари қотишмаларнинг магнит хоссаларига нисбатан

яхшироқ бўлади. Т. қ. ўлчов асбоблари (гальванометрлар, электр энергияси ҳисоблагичлари, спидометрлар ва б.), т-ра релеларида қўлланади.

ТЕРМОМАГНИТ ҲОДИСАЛАР — т-ра градиенти мавжуд бўлган ўтказгич ва яримўтказгичларни магнит майдонига киритилганда ҳосил бўладиган ҳодисалар. Бунда магнит майдони электрон (ковак)лар ҳаракатини ўзгартириши натижасида ўтказгич учларида электр потенциаллар ва қўшимча т-ралар фарқи вужудга келади. Магнит майдони кучланганлиги, т-ра градиенти, иссиқлик оқимининг зичлиги ва бу ҳодиса ўлчанадиган йўналишга параллел векторларнинг ўзаро вазиятига қараб, Т.Ҳ. ҳар хил бўлади. Т-ра градиентига перпендикуляр йўналишда ўлчанаётган Т.Ҳ. кўндаланг, параллел йўналишда ўлчанаётгани эса бўйлама Т.Ҳ. деб аталади.

ТЕРМОМЕТР (*термо...* — иссиқ ва *метр*) — т-рани ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Иши моддаларнинг кенгайиши, электр қаршилиги, газ босими ва б.нинг т-рага боғлиқлигига асосланган. Т.нинг суюқликли, газли ва қаршиликли турлари бор. Улардан энг содласи суюқликли Т., асосан, резервуар, найча ва шкалалан иборат. Резервуар суюқлик, мас., симоб б-н тўлдирилган бўлади. Т-ра ортиши б-н резервуардаги симоб кенгая боради ва унга уланган найча ичида симоб кўтарилади. Т-ра қанча юқори бўлса, симоб шунча кенгаяди ва найча бўйлаб у шунча юқори кўтарилади. Мас., —35° дан +750° гача т-рани ўлчашда симоб (—80° дан 170° гача — этил спирти, —200° дан +20° гача — пентан, — 20° дан +300° гача — керосин) б-н тўлдирилган Т.лар ишлатилади. Турмушда, тиббиёт ва метеорологияда суюқликли Т. қўлланилади.

Фан ва техникада —269° дан +1063° гача т-рани ўлчашда газли Т. қўлланилади. Бу Т. газ (паст т-раларда гелий, юқори т-раларда эса азот) б-н тўлдирилган идиш, симобли аниқ *манометр* ва уларни уловчи капиллярдан иборат.

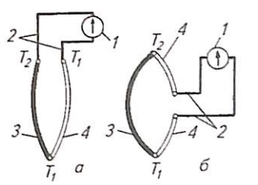


1. Газли термометр: *1* — газли идиш; *2* — капилляр; 3 — симобли термометр.
2. Манометрик термометр: 1 — баллон; *2* — капилляр; *3* — пружина.

Бунда т-ра газнинг ҳажми ёки босими ўзгариши орқали аниқланади. Саноатда —60° дан +550° гача т-рани ўлчашда кўпинча манометрик Т.дан фойдаланилади. Бу Т. газ (азот), буғ (хлорли этил) ёки суюқлик (симоб) б-н тўлдирилган баллон ҳамда капилляр ва пружинали манометрдан иборат герметик тизимдан иборат. Т-ра ўзгариши б-н тизимдаги босим ўзгаради, пружина деформацияланади, натижада мил шкала бўйлаб ҳаракатланади. Электр қаршилигининг т-рага боғлиқлигига асосланган қаршилик Т.лари ва термоэлектр юритувчи кучнинг т-рага боғлиқлигига асосланган термопаралар ҳам фан ва техникада кенг қўлланилади. Бундай Т.лар ёрдамида —200° дан +500° гача т-рани ўлчаш мумкин.

ТЕРМОМЕТРИЯ (*термо...* ва *...метрия*) — амалий физика ва метрологиянинг бир бўлими; т-рани ўлчаш усуллари ва воситаларини ўз ичига олади. Т.да амалга оширилган ўлчашлар, асосан, Халқаро амалий т-ра шкаласига асосланади. Т. ўлчанаётган т-ра диапазони, ўлчаш аниқлиги ва шароитига қараб т-ра ўлчашнинг янги усулларини ўрганади; т-ра шкалаларини аниқлаш, эталон ва намунавий ўлчов асбоблари, т-ра ўлчайдиган барча асбобларни текшириш унинг вазифасига киради. Т-ра ўлчаш усуллари қўлланилаётган асбобларнинг ишлаш принципи, ўлчанаётган т-ра диапазони, ўлчаш шароитига ва керакли аниқликка боғлиқ. Улар 2 гуруҳ: контакт усули — термометрияга ва контактсиз усул — нурланиш Т.си ёки пирометрияга бўлинади. Контакт усули асосида муҳит т-расини ўлчайдиган асбоб шу муҳит б-н т-равий мувозанатда, яъни муҳит б-н бир хил т-рада бўлиши керак. Т-ра ўлчайдиган барча асбоблар, асосан, сезгирлик элементи ва у б-н боғлиқ бўлган ўлчаш асбобидан иборат. Т-ра ўлчашда ягоналик ва аниқликни таъминлаш учун т-ра бирлигининг Давлат эталони *кельвин*дан фойдаланилади. Т-ра қийматларини т-ра эталони б-н солиштириб, намунавий асбобларга берилади ва уларга қараб т-ра ўлчайдиган ишлаш асбоблари даражаланади ва текширилади.

ТЕРМОПАРА — т-ра датчиги. Ҳар хил жинсли ўзаро уланган электр ўтказувчи 2 элемент (одатда, металл ёки яримўтказгич)дан иборат. Иши *Зеебек эффекти*га асосланган. Ўтказгич элементларининг контактлари (одатда, кавшар чоки) турли т-рада бўлса, Т. занжирида термоэлектр юритувчи куч (э. ю. к.) вужудга келади, бу э. ю. к.нинг катталиги «иссиқ» ва «совуқ» контактлар т-раси фарқига ҳамда термоэлектродлар сифатида ишлатилган материалларнинг табиатига боғлиқ бўлади. Термоэлектродлар сифатида хромель



Термопарани ўлчаш занжирига улаш: *а* — ўлчаш асбоби *1* симлар *2* орқали термоэлектродларнинг учлари 3 ва 4 га уланган; б — термоэлектрод *4* узилган жойга уланган; T_1, T_2 — «иссиқ» ва «совуқ» контактлар т-раси.

(никелнинг хром б-н қотишмаси), платинородий (платинанинг родий б-н қотишмаси), мис, константан, алюмель ва б. ишлатилади. Т. б-н 4 К дан 3800 К гача оралиқдаги т-ралар аниқланади.

ТЕРМОПСИС (Thermopsis) — қ. *Афсонак*.

ТЕРМОРЕГУЛЯЦИЯ (*термо...* ва лот. regulo — бошқараман) — одам ва иссиқ қонли ҳайвонлар (қушлар ва сут эмизувчилар) гавда т-расининг турғунлигини таъминловчи физиологик жараён. Иссиқлик ҳосил бўлиши (организмда оксидланиш жараёни юз берганда) тезлигининг ва тери орқали иссиқлик чиқариш (*терлаш* ва б.)нинг ўзгариши туфайли амалга ошади. Т. ёрдамида сақланиб турувчи т-рада организмда содир бўладиган моддалар ва энергия алмашинуви реакциялари учун оптималдир. Одам ва иссиқ қонли ҳайвонлар организмида тўхтовсиз равишда иссиқлик ҳосил бўлиб, у ташқи муҳитга чиқариб турилади. Бирор иш бажариш учун тирик организмда ҳамма вақт энергия сарф бўлади ва ана шу иш (аниқроқ қилиб айтганда, уни таъминловчи кимёвий реакциялар) оқибатида иссиқлик ишлаб чиқарилади. Мускуллар, жигар ва буйрак жадал ишлаганда иссиқлик, айниқса, кўп ҳосил бўлади. Одам тинч турганда 70% иссиқлик ички аъзолар, 30% эса тинч ҳолатда толалари гарчанд кучсиз бўлса-да, доимо қисқариб турадиган мускуллар ҳисобига ишлаб чиқарилади. Жисмоний меҳнатда иссиқлик ҳосил бўлиши бир неча марта кўпаяди ва бу жараёнда мускуллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Организмдан иссиқлик, асосан, тери орқали, камроқ даражада нафас, сийдик ва нажас б-н ажралиб чиқади.

Т. иссиқлик ҳосил бўлишининг кучайиши (пасайиши) ёки иссиқликни бериш суръатининг ўзгариши ҳисобига амалга ошади. Иссиқлик ишлаб чиқарилиши, асосан, мускулларнинг ишлашига қараб ўзгаради. Совуқ вақтида бир жойда тинч турганда қалтираш Т.га мисол бўла олади. Бунда ҳеч қандай иш бажарилмаганлиги учун

бутун энергия иссиқликка айланади. Киши совуқда қалтираганда иссиқлик ҳосил бўлиши 3 баравар кўпайиши мумкин. Организмдан иссиқлик нурланиши, иссиқлик ўтиши (теварак-атрофдаги жисмларга тегилганда иссиқлик берилиши), тери ва ўпкадан сувнинг буғланиши ва терлаш орқали иссиқлик чиқади.

Одамнинг нормал ҳаёт фаолияти бир неча градус доирасида кечиши мумкин. Гавда ҳароратининг 36° дан паст бўлиши ҳам, 40—41° дан юқори бўлиши ҳам организм учун хатарлидир.

Иссиқлик ҳосил бўлиши б-н унинг ажратилиши ўртасидаги зарур баланс *марказий нерв системаси* ёрдамида бошқариб турилади.

Т. марказлари гавда т-расининг доимийлигини сақлаб турувчи жуда кўп ва мураккаб жараёнларнинг бориши ҳамда координациясини таъминлайди. Т. жараёнида марказий нерв системасининг назоратида эндокрин система катта роль ўйнайди. Жумладан, қалқонсимон без гормонлари *моддалар алмашинувини*нг жадаллигини, бинобарин иссиқлик ҳосил бўлишини кучайтиради, буйрак усти бези гормонлари оксидланиш жараёнларини кучайтиради ва тери томирларини қисқартириб, иссиқлик ажратилишини камайтиради.

Одам терморегулятор механизмларига онгли равишда ёрдам бериб, улар ишини осонлаштириш мақсадида мавжуд об-ҳавога мос келадиган кийимбош танлай олиш керак. Бу ҳаётга энди келган, ҳали Т. механизмлари такомиллашмаган болалар учун ниҳоятда муҳим. Бола организмининг ҳаддан ташқари совқотиши ёки қизиб кетиши катта ёшдаги кишиларга таъсир этмайдиган ташқи муҳит т-раларида ҳам содир бўлиши мумкин.

ТЕРМОРОСТЛАГИЧ — хона, печь ва б.даги т-рани бирдай тутиб турадиган қурилма. Чизиқли, ҳажмий, термоэлектрик хиллари бор. Чизиқли Т.даги датчикнинг иши сезгир элемент узунлиги т-рага боғлиқ равишда ўзгаришига асосланган (қ. *Дилатометр*). Ҳажмий Т.нинг энг оддийси симобли контакт термометрдан иборат. Бунда симоб муайян т-рага етгач, ижрочи механизм электр занжирини улайди. Датчикли термо-электрик Т., одатда, терморезисторлар ёки термопаралар кўринишида бўлиб, ўлчаш кўприклари ва потенциометрлар б-н биргаликда ишлайди. Т.лар автоматик ростлаш тизимига киради.

ТЕРМОС (юн. thermos — иссиқ, қайноқ) — ичига солинган маҳсулот т-расини бирдай сақлайдиган қўш деворли идиш. Рўзғор ва умумий овқатланиш Т.лари бўлади. Рўзғор Т.и — металл ёки пластмасса қобиқ ичига жойлаштирилган шиша идиш. Тор ва кенг бўғизли қилиб ишлаб чиқарилади; тиқин ва бурама қопқоқ б-н беркитилади. Сиғими 0,25— 3 л. Умумий овқатланиш Т.ида озиқ-овқат маҳсулотлари сақланади ва ташилади (сиғими 30 л гача). Иссиқ сомса, музқаймоқ ва б. шу каби маҳсулотлар чакана савдосида ҳажми 10 л гача бўлган термолотоклардан фойдаланилади. Бундай Т. алюминийдан тайёрланиб, деворлари ораси буклама қоғоз, зар қоғоз ва б. материаллар б-н тўлдирилади. Огзи қўш деворли қопқоқ б-н беркитилади.

ТЕРМОСТАТ (*термо...* ва юн. statos — қўзғалмас) — т-рани доимий сақлаш учун мўлжалланган асбоб; атроф-муҳитдан металл, шиша ёки бошқа материалдан қилинган иссиқлик изоляцияси б-н ҳимояланган идиш. Идишнинг ичида қиздиргич ва *терморостлагич* бўлади. Ўзгармас т-рани таъминлаш учун тоза моддалар ёки барқарор аралашмаларнинг суюқланиш ва қайнаш т-ралари, яъни фазавий ўтишлар т-ралари барқарорлигидан фойдаланилади ёки махсус қурилмалар — терморостлагичлар қўлланади. Т.да иссиқлик элтгичлар сифатида спирт, сув ва мой (ўртача т-ра —200 — 800К учун), суюлтирилган туз ва металлар (800К дан юқори т-ра учун) ишлатилади. Жуда паст т-ралар (криоген т-ралар, 120К дан паст) учун мўлжалланган Т. криостат деб аталади. Т.дан физик-кимёвий, бактериологик ва б. тадқиқотларда, электроника, кинофототехника ва б. соҳаларда фойдаланилади.

ТЕРМОСФЕРА (*термо...* ва юн. sphaira — *шар*) — *мезопауза*нинг устида 80 — 90 км баландликдан бошланадиган 500 км баландликача чўзиладиган атмосфера қатлами. Қуёш радиациясининг қисқа тўлқинли нурларининг ютилиши туфайли бу қатламда т-ра тез кўтарилади ва 200 — 300 км баландликда 1500° га етади (яна қ. *Атмосфера*).

ТЕРМОФИЛ ОРГАНИЗМЛАР, термофиллар (*термо...* ва ... *фил*) — доимий юқори ҳароратда яшашга мослашган организмлар. Термофил микроорганизмлар табиатда қайноқ булоқларда, ўз-ўзидан қизиб кетадиган субстратлар — нам хашак ва дон тўпламми, гўнг ва б.да, тупроқнинг қуёш тафтида кучли қизийдиган юза қатламларида кенг тарқалган. 45°дан юқори ҳароратда кўпаяди ва ўсади. Бактериялар кўпая оладиган максимал ҳарорат 70—90° ва ундан юқори; микроскопик замбуруғлар ва сувўтлар — 55—60°, бир ҳужайрали ҳайвонлар — 45—50°. Облигат Т.о. (айрим бактериялар) 45° дан паст ҳароратда кўпаймайди. Кенг маънода Т.о.га гомоиотерм ҳайвонлар танасида яшайдиган паразит ва сапрофит организмлар, тропик минтақаларда учрайдиган папоротниксимонлар ва гулли ўсимликлар киради. Термофил ҳайвонлар муайян даражадан пастроқ ҳароратда яшай олмайди. Мас., малярия қоракўллари ҳароратни 20°дан пастга тушмайдиган денгизларда тарқалган. Термофил қисқичбақасимонлар қайноқ булоқларда яшайди, лекин ҳарорат 30° дан пастга тушганида ҳалок бўлади. Арид зонада тарқалган ҳашаротлар орасида Т.о. кўп учрайди (мас., қоратан қўнғизлар). Паст ҳароратда ўз танаси ҳароратини яхши бошқара олмайдиган кўпчилик тропик қушлар, антилопалар ва б. ҳам Т.о.га киради.

Ад.: Биология термофильных микроорганизмов, М., 1986.

ТЕРМОФИЛ ЎСИМЛИКЛАР (*термо...* ва юн. phileo — севаман) — иссиқсевар, паст ҳарорат (+1° —6°)да ўса олмайдиган ўсимликлар. Т.ў.га иссиқ мамлакатларда тарқалган шоли, бодринг, гўза ва б. киради.

ТЕРМОФОСФАТЛАР — табиий фосфатларни ишқорий-ер металлар бирикмалари б-н бирга юқори ҳароратда пиширib, туйиб тайёрланадиган фосфорли ўғитлар. Фосфат шлаклари, шунингдек, фторсизлантирилган фосфатлар ҳам баъзан Т.га киритилади. Т. таркибидаги фосфат ангидрид (P_2O_5)ни, айниқса 20—30% P_2O_5 бўлган ишқорли Т.ни ўсимликлар яхши ўзлаштиради. Ишқорли Т. табиий фосфатларни сода, сода шлаки ёки натрий сульфат б-н бирга пиширib олинади. Таркибида 20% ўзлаштириладиган P_2O_5 ва 12% MgO бўлган магнийли (магнезиал) Т. табиий фосфатларни магнезиал силикатлар — оливинит, серпентинит б-н биргаликда пиширib олинади. Бу ўғитлар фосфор ва магний элементлари кам ерларга солинади. Т. нордон тупроқли ерлар учун фойдали.

ТЕРМОЭЛЕКТР ГЕНЕРАТОР — иссиқлик энгергияни бевосита электр энергиясига айлантириб берувчи қурилма; ток манбаи. Иши термоэлектр ҳодисалардан бири — *Зеебек эффекти*га асосланган. Асосий қисмлари: термобатарея(яримўтказгичли термоэлементлар мажмуи), иссиқлик алмашиниш қурилмалари. Т.-ралар фарқи ҳисобига термобатареяда электр юритувчи куч (э.ю.к.) пайдо бўлади. Иссиқлик манбига кўра,. Т.г.нинг изотоп қуёш, газ ва б. турлари бўлади. Унинг анъанавий электр

машиналардан афзаллиги шундаки, унда ҳаракатланувчи қисмлар бўлмайди, ишончли, унга техник хизмат кўрсатиш осон. Фойдали иш коэффициенти (ф.и.к.) пастлиги, қимматтурриши Т.г.нинг камчилиги. Т.г. узоқроқ ерларда жойлашган истеъмолчилар — автоном маёқлар, метеорология ст-ялари, космик аппаратлар, турли илмий экспедициялар ва б.да ишлатилади.

ТЕРМОЭЛЕКТР ҲОДИСАЛАР — кетма-кет уланган турли қаттиқ ўтказгичлардан иборат электр токи занжирида электр ва иссиқлик жараёнлари орасидаги ўзаро боғланишга асосланган физик ҳодисалар. Зеебек, Пельтье ва Томсон эффектлари Т.ҳ. бўлиб, улар асосида бу ҳодисаларнинг миқдорий катталиклари аниқланади. Ҳар хил таркибли ва уланиш нуқталарида т-ра турлича бўлган икки ўтказгичда электр юритувчи куч (э.ю.к.) — термо э.ю.к. ҳосил бўлишини немис физиги Т.И. Зеебек 1821 й.да кашф этган. Ҳосил бўлган термо э.ю.к. ε т-ранинг 0° ва 100° интервалида қуйидагига тенг:

$$\varepsilon = S(T_2 - T_1),$$

бунда T_1 ва T_2 совуқ ва иссиқ ўтказгич т-раси, S — Зеебек доимийси ва т-ралар фарқи $\Delta T = 1°$ бўлганда ҳосил бўлган термо э.ю.к.нинг миқдорини беради; буни солиштирма термо э.ю.к. дейилади. У контактдаги ўтказгичлар хоссаларига, шунингдек, т-ралар фарқига боғлиқ.

Икки ҳар хил таркибли ўтказгичдан таркиб топган электр занжири термоэлемент ёки термопара ҳисобланади. Зеебек коэффициенти бирлиги В/К да ўлчанади. Соф металларда S 60мкВ/К дан ошмайди. Термоэлементнинг Зеебек коэффициенти қўрғошин (Pb) никига нисбатан олинади. Соф ва аралашмали яримўтказгичлар ва қотишмаларда S жуда катта бўлади. Зеебек эффекти ўтказгичларни кавшарланган нуқтасида электронлар оқими т-ра юқори бўлган томондан катта тезлик б-н совуқ ўтказгич томон ҳаракати б-н боғлиқ ҳодисалар тушунтирилади. Зеебек эффекти термоэлектр ҳодиса бўлса, Пельтье эффекти электротермик ҳодиса (Зеебек эффектига тескари ҳодиса) бўлиб, уни 1834 й.да француз физиги Ж.Ш.А.Пельтье кашф этган. Ток ўтаётган электр занжирининг ҳар хил таркибли икки ўтказгичининг кавшарланган нуқтасида ток ўтиш жараёнида иссиқлик ажралиб чиқади. Бу иссиқлик миқдори Пельтье иссиқлиги дейилади ва қуйидагича ифодаланади: $Q = \Pi \cdot t$, бунда Π—Пельтье коэффициенти; контактдаги ўтказгичлар хоссаларига ва т-рага боғлиқ. У *Томсон* (Кельвин) Пельтье ва Зеебек коэффициентлари орасидаги термодинамик муносабатни келтириб чиқаради: $\Pi = ST$, бунда T — мутлақ т-ра. У Т.ҳ.дан учинчиси — *Томсон эффекти*ни кашф этди.

1953 й.да термо э.ю.к.нинг яна бир манбаи — электронларнинг фононларга эргашиш эффекти очилди. Агар қаттиқ жисмда т-ралар монданган совуқ томонга ҳаракат қилаётган *фононлар* сони тескари томонга ҳаракатланаётганларга нисбатан кўпроқ бўлади. Натижада фононлар электронлар б-н тўқнашиб, уларни ҳам ўзига эргаштиради ва совуқ томонда манфий (иссиқ томонда мусбат) заряд тўплана бошлайди. Бу жараён ҳосил бўлаётган потенциаллар айирмаси фононлар ҳаракатини мувозанат ҳолатга келтиргунча давом этади. Металларда электронлар концентрацияси катта ва у т-рага боғлиқ эмас. Электронлар энергияси ҳам т-рага боғлиқ эмас, шунинг учун металларда термо э.ю.к. кичик. Яримўтказгичларда ва уларнинг қотишмаларида термо э.ю.к. катта қийматга эришади. Чунки уларда ток ташувчилар концентрацияси кичик ва у т-рага боғлиқ бўлади.

Ток ташувчилар оқимида иссиқлик мувозанатининг бузилиши барча Т.ҳ.га сабаб бўлади. Барча термоэлектрик коэффициентларнинг мутлақ қийматига ток ташувчилар концентрацияси камайиши б-н катталашади; шунинг учун улар яримўтказгичларда металлар ва уларнинг қотишмаларидагига нисбатан ўн ва, ҳатто, юз марта катта бўлади. Т.ҳ. т-раларни ўлчашда ва иссиқлик энергиясини электр энергиясига айлантиришда қўлланилади.

Ад.: Иоффе А.Ф., Полупроводниковые термоэлементы, М. — Л., 1960; Займан Д.Ж., Электроны и фононы, пер с англ., М., 1962.

ТЕРМОЭЛЕКТРОН ЭМИССИЯ, Ричардсон эффекти — ўтказгичлар, қаттиқ ва баъзан суюқ жисмлардан иссиқлик энергияси таъсирида электронларнинг вакуум ёки бошқа муҳитларга чиқиш ҳодисаси. Бу ҳодиса вакуумда тоза металлар (W, Mo, Ta) дан 2000—2500 К т-рада ва мураккаб яримўтказгичли катодлардан 1000 К т-рада кузатилади. Электронлар жисм сирти (эмиттер) дан ташқарига чиқиши учун жисм чегарасидаги потенциал тўсиқни енгиши зарур; паст т-раларда бу тўсиқни енга олмайди. Металл қиздирилганда электронларнинг кинетик энергияси ортиб, сиртдан ўтиб, сирт атрофида фазовий заряд ҳосил қилади. Фазовий зарядниг электр майдони Т. э. жараёнини сусайтиради. Бунинг олдини олиш учун фазовий заряддан маълум масофада электрод (анод)га мусбат потенциал берилиб, фазовий заряд тортиб олинади, яъни термоэлектрон ток ҳосил қилинади. Термоэлектрон ток эмиттер — катод хоссаси га, анод кучланишига ва т-рага боғлиқ. Т.э. токининг максимал тўйиниш қийматининг кучланишга боғлиқлиги Чайльд — Ленгмюр формуласи

$$I_T = \sqrt{\frac{2e}{m}} \frac{U_a^{1/2}}{a \cdot x^2}$$

б-н ифодаланади. Бу ерда m ва e — электрон массаси ва заряди, a — эмиттердан анодгача бўлган масофа, x — эмиттер ва анод орасидаги танланган масофа, I_T — тўйиниш токи, U_a — анод кучланиши. Тўйиниш токи қийматининг катоддаги т-рага боғлиқлиги Ричардсон — Дэшман формуласи

$$I_T = A \cdot T^2 e^{-\frac{E_T}{kT}}$$

дан аниқланади. Бу формулада $A = \frac{4\pi mek^2}{h^3}$ — универсал доимий, E_T — ўтказгичдан чиқаётган электроннинг чиқиш иши, T — катод т-раси, k — *Больцман доимийси*, h — *Планк доимийси*. Т.э. кўпгина электровакуум асбоблар ва ион асбоблар ишлашининг асоси ҳисобланади. Уни дастлаб 1900—01 й.ларда О.У.*Ричардсон* ўрганган. Ричардсон — Дэшман формуласи яримўтказгичли эмиттерлар учун ҳам ўринли, аммо бунда Т. э. ҳодисасининг моҳияти металларникидан фарқ қилади. Т.э. катодлар ишлаб чиқариш, электровакуум ва газ-разряд қурилмаларнинг асосини ташкил этади.

Ад.: Добрецов Л.Н., Гомоюнова М.В., Эмиссионная электроника, М., 1966; Фоменко В.С., Эмиссионные свойства материалов, Киев, 1970; Никонов В.П., Оксидный катод, М., 1979.

ТЕРМОЯДРО РЕАКЦИЯЛАРИ — жуда юқори (~10^7К ва ундан ортиқ) т-раларда енгил атом ядроларининг ўзаро бирикиш жараёни. Водороднинг 2 изотопи H^2 (дейтерий) ва H^3 (тритий) 1 кг аралашмасининг ўзаро бирикиш реакцияси $_1H^2 + _1H^3 \rightarrow _2He^4 + _0n^1 + 17{,}5$ МэВ натижасида $80 \cdot 10^{12}$ кал иссиқлик ажралиб чиқади. Бу 1 кг уран U^{235} ядросининг бўлинишида ажралиб чиқадиган энергиядан 4 марта ёки 10 млн. кг кўмир берадиган иссиқлик миқдорига тенгдир.

Реакцияга киришувчи ядролар бирбирига 10^{-15} м масофага яқинлашганда улар орасида ядро кучлари туфайли ўзаро таъсир юзага келади. Ядроларнинг бундай яқин келишига улар орасида итариш кучлари тўсқинлик қилади. Бу қаршиликни енгиш учун ядролар тахм. бир неча юз млн. градус т-рага мос катта тезлик б-н ҳаракатланиши керак. Фақат айрим Т.р. натижасида енгил атом ядроси бўлиниб бир неча ядроларни ҳосил қилиши ва жуда кўп миқдорда энергия ажралиб чиқиши мумкин, мас.,

$$_5B^{11}+p^1\rightarrow 3_2He^4+8{,}7\ МэВ.$$

Т.р. натижасида асосан, ядроларнинг қўшилиб битта каттароқ ядронинг ҳосил бўлиши кузатилади. Енгил ядролар анча паст т-раларда ҳам қўшилиши мумкин. Чунки зарраларнинг тезликлар бўйича тақсимоти тасодифий бўлгани туфайли, энергияси ўрта қийматдан ортиқ бўлган бирор миқдор ядролар ҳар доим бўлади. Бундан ташқари, ядролар *туннель эффект* натижасида ҳам қўшилиши мумкин, бу ҳол жуда муҳимдир. Чунки туннель эффект ва б. квант т-ра меъёрини анча камайтиради. Шу сабабли, баъзи Т.р. 10^7K тартибдаги т-ралардаёқ етарлича интенсив равишда юз беради.

Айниқса, дейтерий ва тритий ядролари синтези учун шароит яратиш қулай, чунки улар орасидаги реакция резонанс характерга эга ($_1H^2$ ва $_1H^3$ ядроларининг бирикиши учун T=20·10^{6}K етарли). Ана шу моддалар водород бомбаси (яъни термоядро бомбаси) зарядини ташкил қилади. Бундай Т. р.ни амалга ошириш учун керак бўладиган т-рани кучли лазерлар б-н плазмани бир вақтда нурлантириш ёки атом парчаланиши реакцияси натижасида ҳосил бўлиши мумкин.

Водород ядроларининг бирикиб гелий ядроси ҳосил бўлиш реакцияси Қуёш ва кўпгина юлдузларнинг энергия манбаи ҳисобланади, уларда т-ра 10^7—10^8K га етади. Протон-протон цикли ва углерод-азот цикли б-н борувчи Т.р. натижасида узлуксиз энергия ҳосил қилинади. Протон-протон циклининг бориши қуйидагича:

$$_1H^1+_1H^1\rightarrow{}_1H^2+e^++\nu;\ e^++e^-\rightarrow 2\nu$$
$$_1H^1+_1H^2\rightarrow{}_2H^3+\nu$$

$$_2He^3+{}_2He^3\rightarrow{}_2He^4+2{}_1H^1,$$

жами $4\ {}_1H^1\rightarrow{}_2He^4+2e^++2\nu$+26,7214 МэВ.

Тўртта $_1H^1$ дан $_2He^4$, иккита e^+ позитрон ва ν нейтрино ҳосил бўлиб, 26,7214 МэВ иссиқлик ажралиб чиқади.

Углерод-азот цикли

$$4_1H^1\rightarrow{}_2He^4+2\nu+2e^++26{,}73\ МэВ$$

натижасида 4 та протон йўқолиб, битта α — зарра (гелий ядроси) ҳосил бўлади. Углерод ядролари сони ўзгармайди; бу ядролар, яъни углерод $_6C^{16}$ реакция катализатор вазифасини бажаради.

Атом-водород бомбасининг портлаши жараёнида ажралиб чиққан иссиқлик миқдори 50 млн. т тротил қувватидан юқоридир. Аммо водород бомбасидаги портлаш 1 микросекунддан кам вақт давом этади ва ундаги Т.р.ни бошқариш мураккаб муаммодир. Т.р. боришини жуда кичик вақт давомида бошқариш термоядро реакторлари ёрдамида амалга оширилади. «Огра», «Альфа», «Токамак» (Собиқ СССР), «Зета», «Скептр» (Англия), «Колумбус», «Стеллятор» (АҚШ) термоядро реакторларининг вакилларидир. Реактор Т.р. берувчи ёқилғи гази б-н юқори босимлар остида тўлдирилиб, электр разряди ёки лазер нури ёрдамида ёқилғи плазмаси ҳосил қилинади. Плазма т-расини меъёр даражасигача кўтариш, уни ушлаш ва бошқариш Т.р. ҳосил бўлишда муҳимдир. «Токамак» реакторида плазмани 70 млн. К гача қиздириш амалга оширилди. Бу Т. р.ни бошқариш мумкинлигини исботлади.

Бошқариладиган термоядро реакцияларини амалга ошириш учун бирор ҳажмда 10^8K тартибли т-ра ҳосил қилиш ва уни шу даражада сақлаб туриш зарур. Бундай т-рада ҳар қандай моддадан идиш деворлари бугланиб кетади. Т.р.ни ҳосил қилиш учун камерадаги плазманинг т-раси ва катта зичлигини маълум вақт сақлаш б-н бирга плазманинг камера ички деворига таъсирини кескин камайтириш муаммоси мавжуд. Шу сабабли, реакция камераси кучли магнит майдони таъсирида бўлади ва бу майдон плазмани камера марказига сиқиб боравераді. Бошқариладиган термоядро синтезини амалга ошириш инсониятга битмас-тугалмас энергия манбаини берган бўлар эди. Шунинг учун, бошқариладиган Т.р.ни амалга ошириш борасида кўп мамлакатларда ишлар олиб борилмоқда.

Ад.: Арцимович Л.А., Управляемые термоядерные реакции, М., 1963; Лукьянов С.Ю., Горячая плазма и управляемый лазерный синтез, М., 1975.

ТЕРМОЯДРО ҚУРОЛИ — қ. *Ядро қуроли.*

ТЕРНОПОЛЬ (собиқ Тарнополь) — Украинанинг Тернополь вилоятидаги шаҳар. Вилоят маркази. Серет (Днестр ирмоғи) дарёси бўйида. Т.й. ва шоссе йўллари тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 235 минг киши (1997).

Т. 1540 йдан Речь Посполита таркибида маълум. 1772 йлан Австрия, 1809—15 йларда Россия империяси, кейинчалик Австрия ва Австрия-Венгрия, 1919—39 йларда Польша таркибида, 1939 й. декдан Украинанинг Тернополь вилояти маркази. 1941 й. 30 июндан 1944 й. 15 апр.гача немис фашистлари қўлида бўлди. Республиканинг саноат марказларидан бири. Енгил (ип газлама к-ти, сунъий кўн з-ди), озиқ-овқат (гўшт, шакар-қанд, сут ва б.), машинасозлик (шу жумладан, комбайнлар и.ч.) саноатлари мавжуд. Фармацевтика ф-каси, чинни з-ди, мебель к-ти фаолият кўрсатади. 3 олий ўқув юрти (тиббиёт, пед., молия-иқтисодиёт ин-тлари), 2 театр, ўлкашунослик музейи (картиналар галереяси б-н биргаликда) ишлаб турибди. Меъморий ёдгорликларидан Воскресение (17-а.), Христорождественская (16-а. охири), Воздвижение (16-а.) черковлари, доминика костёли (18-а.) сақланган.

ТЕРНОПОЛЬ ВИЛОЯТИ — Украинанинг ғарбий қисмидаги вилоят. 1939 й. 4 декда ташкил этилган. Майд. 13,8 минг км^2. Аҳолиси 1172 минг киши (1997), асосан, украинлар, шунингдек, рус, поляк, белорус, яҳудий ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 27%. Т.в. 16 туманга бўлинган, 14 шаҳар, 15 шаҳарча бор. Маркази *Тернополь* ш. Муҳим шаҳарлари — Тернополь, Чортков, Збараж, Залещики, Теребовля, Кременец, Зборов ва б.

Т.в. Подолия қирларининг ғарбий қисмини эгаллаган. Украинанинг ўрмонли дашт зонасида. Вилоят ҳудуди кўп қисмининг бал. 300—400 м (энг баланд жойи 443 м). Шим. қисмида Кременец қирлари, ундан жан.роқда Толтр қирлари жойлашган. Фойдали қазилмалари: қўнғир кўмир, қурилиш материаллари, фосфоритлар. Иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси жан.да —4,6° дан шим.да —5,7° гача, июлники 19,4°, 18,3°; ўртача йиллик ёғин 600—680 мм. Вегетация даври 165 кун. Энг йирик дарёси — Днестр. Қорақўлоқлар учрайди. Ўрмонли дашт ўсимликлари ўсади. Даштлар ҳайдалиб (70% ҳудуди), экинзорларга айлантирилган. Т.в. ҳудудининг 12% ўрмон. Ўрмонларда тулки, малла товушқон, бўрсиқ, қобон яшайди. Ондатра, нутрия, енотсимон ит иқлимлаштирилган.

Т.в.нинг асосий саноат тармоғи маҳаллий қ.х. хом ашёси асосида ишлайдиган озиқ-овқат саноати (ун-ёрма, шакар-қанд, мой-сир ва сут, спирт, тамаки-ферментация, консерва ва сабзавот қуритиш з-длари, гўшт к-ти, Бережанида шиша з-ди, Тернополда электр арматураси з-ди, қанд лавлаги кавлаш комбайни, автотаъмирлаш, таъмирлаш-механика, савдо асбоб-ускуналари, чинни, темир-бетон з-длари ва қурилиш индустрияси, мебель к-тлари, Кременецда бўр з-ди, Чортковда автомобиль з-длари бор. Тернополда, фармацевтика ф-каси, ип газлама к-ти (Украинадаги йирик к-тлардан бири), Тернополь ва Чортковда тикувчилик ф-калари ва сунъий кўн з-ди, Теребовляда пойабзал ф-каси, Кременецда пахта ф-каси жойлашган.

Қ.х. галла, лавлаги ва сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган. Галла, ем-хашак, техника экинлари, картошка, сабзавот экилади.

Қорамол, қўй ва эчки, чўчқа боқилади. Т.й. транспорти ривожланган. Днестр дарёсида кема қатнайди, аэропорт бор. 3 олий ўқув юрти, 3 музей, мусиқали драма театри ва филармония мавжуд.

ТЕРПЕНЛАР — табиатда кенг тарқалган тўйинмаган углеводородлар, умумий формуласи $(C_5H_8)_n$ n=2, 3, 4 ва ҳ. к. бўлиши мумкин. Барча Т., одатда, *изопрен*нинг полимеризацияланишидан ҳосил бўлган маҳсулотлар деб қаралади. Т. молекуладаги изопрен бўғимларига қараб, қуйидаги қаторларга бўлинади: хусусий моно Т. (n=2) (кўпинча Т. деганда фақат шу бирикмалар тушунилади); сесквитерпенлар (n=3); дитерпенлар (n=4) (дитерпенлар ҳосилаларига смола кислоталари мансуб); тритерпенлар (n=6) (бунга *стерин* ва *гормонлар* киради); политерпенлар (n бир неча юздан ўнлаб мингтача) (табиий *каучук, гуттаперча* киради).

Т.нинг ҳар бир қатори, ўз навбатида, қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1) алифатик ёки ациклик Т. — углерод атомлари очиқ занжирли бирикмалар. Бу гуруҳнинг хусусий Т.и ($C_{10}H_{16}$) 3 та қўш боғлидир (мирцен, оцимен); 2) карбоциклик Т. Бу бирикмаларда бир ёки бир неча углерод атоми ҳалқаси бўлади. Ҳалқалар сонига қараб, Т. қуйидагиларга бўлинади: а) 1 та олти аъзоли ҳалқали моноциклик Т. Бу гуруҳнинг хусусий Т.и 2 та қўш боғлидир (*лимонен,* терпиненлар, терпинолен); б) 2 ҳалқали бициклик Т. Бу гуруҳ Т.и ($C_{10}H_{16}$) 1 та қўш боғлидир (пиненлар, камфен); в) 3 та углерод атоми ҳалқаси бўлган трициклик Т. Бу гуруҳ Т.и ($C_{10}H_{16}$)да қўш боғлар бўлмайди; г) дитерпенлар, тритерпенлар ва политерпенларда 3 тадан ортиқ ҳалқа бўлиши мумкин. Т. ҳосилалари функционал гуруҳлари тавсифига қараб, спиртлар, альдегидлар, кетонлар, оксидлар, гидроксидлар, пероксидлар, кислоталар ва ҳ.к. га бўлинади.

Монотерпенлар зичлиги 1000 кг/м^3 гача, қайнаш т-раси 150—190°, сесквитерпенларники 230—300°, дитерпенларники 300°дан юқори. Т. — хушбўй; сувда эримайди, органик эритмаларда яхши эрийди.

Т. ва унинг ҳосилалари гуллар, мевалар, ўсимлик баргидан олинадиган эфир мойларининг таркибий қисмидир. Т. ўсимликлардан буғлатиб, қуруқ ҳайдаб, экстракциялаб олинади. Кимё, атир-упа, фармацевтика, лок-бўёқ, қоғоз, совун саноатида кенг қўлланади.

ТЕРРАКОТА (итал. terra — ер, тупроқ, cotta — қиздирилган) — тор маънода — лойдан ишланиб хумдонда пиширилган сирланмаган ва ранг берилмаган майда ҳайкалчалар; кенг маънода — лойдан тайёрланиб, махсус хумдонларда қиздирилган бадиий ва амалий аҳамиятга эга сирланган сопол буюмлар (идишлар, кўза, ҳайкалча, ўйинчоқ, кошин ва б.). Қиздирилгандан сўнг ўзига хос тус (сариғиш, қизғиш-жигарранг, қора) ва сирт (*фактура*)га эга бўлади. Т. неолит давридан маълум бўлган. Майда ҳайкалтарошлик асарлари, ҳайкал



Терракота. «Аёл ҳайкали» (6—7-а.лар, Варахша).

шакллари, саркофаглар, Юнонистон, Қад. Хитой, Ҳиндистон, Америка ҳайкаллари, меъморий қисмлар, Ўрта Осиёнинг ўрта асрлар меъморлигидаги ўйма Т. безаклари, Италиянинг рельефли меъморий қисмлари, Уйғониш даври портрет бюстлари ва б. бадиий Т.нинг муҳим ёдгорликларидир. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудидан кўплаб нодир Т. намуналари топилган. Замонавий ҳайкалтарошликда Т. майда шаклли ҳайкаллар ва б.да ишлатилади.

ТЕРРАСА (франц. terrasse, лот. terra — ер) — 1) (геол. ва геогр.да) дарё, кўл ва денгизлар қирғоқлари ҳамда тоғларнинг ён бағирларидаги келиб чиқиши турлича бўлган, тик ён бағир б-н чегараланган горизонтал ёки нишаб табиий саҳн; шунингдек, улар денгиз сатҳидан пастда сув тагида ҳам учрайди. Т. якка ҳолда ёки устма-уст жойлашган бўлиб, зинапоя кўринишга эга. Т. тектоник кўтарилишлар, иқлимнинг ўзгариши натижасида дарё ўзанининг вақт-вақти б-н ўйилиши, денгиз ва кўллар сатҳининг пасайиши натижасида вужудга келади. Эрозион, эрозион-аккумулятив ва аккумулятив Т. фарқ қилинади. Эрозион Т. тектоник кўтарилишларнинг кучайиши, сув оқимининг кўпайиши ва дарёлар қуйиладиган денгиз ва кўллар сатҳи (базис эрозия)нинг пасайиши оқибатида келиб чиқади ҳамда туб жинслардан тузилган бўлади. Эрозион-аккумулятив Т.нинг юқори қисми дарё ётқизиқлари (аллювий), пастки қисми туб тоғ жинсларидан иборат. Аккумулятив Т. фақат дарё ётқизиқларидан ташкил топган. Дарё Т.си кенг тарқалган бўлиб, улар дарё ўзани ва қайирининг ости ҳисобланади. Т.нинг сони эрозион циклларга ва уларда дарё ётқизиқларининг тўпланиш сонини кўрсатади. Энг юқори Т. нисбатан қад., пастдагиси энг ёши ҳисобланади. Дарё водийсидаги Т. сони турлича бўлади. Мас., Чирчиқ дарёсининг қуйи қисмида 4—5 та, юқори қисмида 20 дан ортиқ Т. бор. Энг кенг Т. текисликларда оқаётган дарёларда бўлиб, эни ўнлаб км ни ташкил қилади. Т.дан қ.х.да, йўллар, шаҳар ва қишлоқлар барпо этишда фойдаланилади; 2) асо-



Дарё террасалари типлари: А — эрозион; Б — аккумулятив; В — эрозион-аккумулятив: а — аллювий; б — туб жинслар.



Зарафшон водийсидаги террасалар.

сий бинонинг умумий томи остида қўшимча қурилган йўлаксимон *айвон, пешайвон*, устунли, баъзан ойнавандли, бир ёки кўп қаватли Т., уч томони очиқ, баъзан усти ҳам очиқ бўлиши мумкин. Дала ҳовли, дам олиш уйлари, санаторийларда кўп учрайди, очиқ ҳавода дам олиш хонаси вазифасини ўтайди. Т.лар бино ва иншоот қиёфасига кўркамлик бахш этиб, фойдаланиш учун қулайдир.

ТЕРРИГЕН ЁТҚИЗИҚЛАР (лот. terra — ер, *...ген*) — қуруқликдаги чақиқ жинслар ва минерал доначаларининг денгиз, лагуна ва кўл тубларига шамол, дарё ва б. воситалар орқали келтирилиб, тўпланишидан ҳосил бўлган қатлам (қ. *Денгиз ётқизиқлари*).

ТЕРРОРИЗМ (лот. terror — қўрқинч, даҳшат) — сиёсий рақибларни, мухолифларни йўқотиш ёки қўрқитиш, аҳоли ўртасида ваҳима ва тартибсизликлар келтириб чиқариш мақсадидаги зўравонлик ҳаракатлари (таъқиб қилиш, бузиш, гаровга олиш, қотиллик, портлатиш ва б.). Т. якка тартибдаги ва гуруҳли Т. (мас., экстремистик сиёсий тўдаларнинг ҳаракатлари каби) тоифаларга бўлинади. Сиёсатшуносликда давлат Т.и тушунчаси ҳам қўлланади (диктаторлик ва тоталитар режимларнинг *репрессия*лари). Т. ўрта асрлардан бошлаб барча минтақа ва мамлакатларда учраб турган. Лекин ўтган асрнинг охиридан унинг янги кўринишлари вужудга келди (чет эл давлатлари ва ҳукуматлари раҳбарларини, уларнинг дипломатик вакилларини ўлдириш ёки ўғирлаш, элчихоналар, миссиялар, халқаро ташкилотларнинг биноларини портлатиш, аэропортлар ва вокзалларда портлашлар содир этиш, ҳаво кемаларини олиб қочиш, одамларни гаровга олиш ва ҳ.к.). *Халқаро терроризм* кенг тарқалиб, Т. ошкора сиёсий тус ола бошлади. Террорчилар айрим мамлакатлар ҳукумати ва унга яқин тузилмалардан мадад оладиган ҳоллар юзага келди. Улар томонидан содир этилаётган жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ортди. Террорчилар қўлига ядровий, кимёвий, биологик қурол тушиб қолиши хавфи кучайди, электрон террорчилик пайдо бўлди. Кўп ҳолларда Т. диний *экстремизм, наркобизнес, сепаратизм* б-н боғлиқлиги, чатишиб кетиши кузатила бошлади.

Т.га қарши курашни кучайтириш бўйича аксарият мамлакатларда кўп томонлама конвенциялар ва қонун актлари қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида «Терроризмга қарши кураш тўғрисида» махсус қонун қабул қилинди (2000 й. 15 дек.). Ушбу қонунда Т. — сиёсий, диний, мафкуравий ва б. мақсадларга эришиш учун шахснинг ҳаёти, соғлиғига хавф туғдирувчи, мол-мулк ва б. объектларнинг йўқ қилиниши (шикастлантирилиши) хавфини келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни бирон-бир ҳаракатлар содир этишга ёки содир этишдан тийилишга мажбур қилишга, халқаро муносабатларни мураккаблаштиришга, давлатнинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлигини бузишга, хавфсизлигига путур етказишга, қуролли можаролар чиқаришни кўзлаб иғвогарликлар қилишга, аҳолини қўрқитишга, ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга қаратилган, Ўзбекистон Республикасининг ЖКда жавобгарлик назарда тутилган зўрлик, зўрлик ишлатиш б-н қўрқитиш ёки бошқа жиноий қилмишлар деб таърифланади. Қонунда давлат органларининг Т.га қарши кураш соҳасидаги ваколатлари, террорчиликка қарши операциянинг ўтказилиши, террорчилик ҳаракати оқибатида етказилган зарарни қоплаш ва жабрланган шахсларнинг ижтимоий реабилитацияси каби масалалар ҳуқуқий асослаб берилган. Ўзбекистон Республикасининг ЖКга кўра, террорчилик ҳаракатларини тайёрлаш ва содир этиш, бундай фаолиятда иштирок этаётган шахсларга бевосита ёки билвосита ҳар қандай маблағ-воситалар ва ресурслар бериш ёки йиғишга, бошқа хизматлар кўрсатишга қаратилган ҳаракат 8 й.дан 10 й.гача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади. Террорчилик ҳаракати одам ўлишига, бошқа оғир оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлса, 15 й.дан 20 й.гача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси белгиланади.

Т.ни тайёрлашда иштирок этган шахс, агар у ҳокимият органларига ўз вақтида хабар бериш ёки бошқа усул б-н оғир оқибатлар юзага келишининг ҳамда террорчилар мақсадлари амалга оширилишининг олдини олишга фаол кўмаклашган бўлса, башарти бу шахснинг ҳаракатларида жиноятнинг бошқа таркиби бўлмаса, жиноий жавобгарликдан озод этилади.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Каримов И. А., Терроризм хавфи тўғрисида, Т., 2001; Каримов И., Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т., 2004; Ражабова М., Диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш муаммолари, Т., 2003.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ТЕРС АЙВОН — уйнинг соя (шим.) томонига, қуёшга тескари қурилган *айвон*. Асосан, Хоразм халқ турар жой меъморлигида кенг тарқалган.

ТЕРСКАЙ ОЛАТОВИ — Тяньшандаги тоғ тизмаси. Жанла Иссиққўл сойлиги б-н чегарадош. Энг баланд жойи 5216 м. Уз. 380 км. Асосан, гранит, метаморфик сланец, оҳактошлардан тузилган. Шим. ён бағри тик ва баланд, кўплаб дарёларнинг чуқур даралари б-н ўйилиб кетган, жан. ён бағри қия, 3600—4000 м баландликда текис сиртларга қўшилиб кетади. Музликларнинг умумий майд. 1080 км². Шим. ён бағрининг дараларида Тяньшан қора қарағайи ўрмонлари, тоғ қирралари яқинида баланд тоғ ўтлоқлари ва ўтлоқ даштлар, жан. ён бағрида тошлоқ тундра бор.

ТЕРТ — ем (кепак, кунжара) ва дагал озуқа (хашак, сомон ва б.)нинг аралашмаси. Хашак сувда 2— 3 марта ювилиб, 25% гача ем ва мол бошига 30 г ош тузи қўшилгач, аралаштирилади, илиқ (40— 50°) сувда 2— 3 соат ивитиб қўйилади. Эчки ва қорамолга берилади.

ТЕРЦЕТ (лот. tertius — учинчи) — уч хонандадан ташкил топган ансамбль, шунингдек, улар ижросига мўлжалланган асар номи (одатда, опера, оперетта, кантата жанрларидаги асарларнинг таркибий қисми). 3 та ижрочи (созанда)га мўлжалланган мустақил асарлар кўпинча *трио* дейилади.

ТЕРЦИЯ (матбаада) — босмахона шрифти. Ўлчами (кегли) 16 *пункт* (6,02 мм) га тенг. Китоблар, журналлар, газеталарда сарлавҳаларни, муқовалар ва титул варақларда нашр номини териш учун ишлатилади.

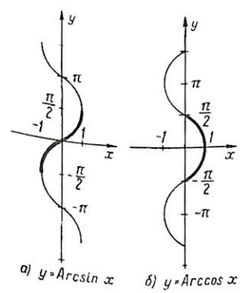
ТЕСЕЙ (Тезей) — Афинанинг афсонавий қаҳрамони ва шоҳи (мил. ав. тахм. 13-а.). Антик давр ривоятлари бир қатор афсонавий жасоратларни Т. номи б-н боғлайди (амазонкалар б-н бўлган урушда ва аргонавтлар сафарида иштирок этган, қароқчи Прокруст, Матирок этган, қароқчи Прокруст, Марафон буқаси, Калидон тўнғизи ва б. устидан ғалаба қозонган); бир қатор тарихий воқеалар, хусусан, Афинани Крит гегемонлигидан халос этилиши, синойкизм (Аттикани бирлаштирилиши), Панафиней ва Синойкий байрамлари, Истм ўйинлари, Афина граждданларини илк бор ижтимоий табақага — евпатрийлар, геоморлар ва демиургларга ажратилиши Т. номи б-н боғлиқ. Т. шарафига Афинада ҳар ойда Тесей байрами нишонланган. Тесейон ибодатхонаси (мил. ав. 5-а.) қурилган.

ТЕСКАРИ ПРОПОРЦИОНАЛ МИҚДОРЛАР — икки миқдор орасидаги энг содда боғланишлардан бири. Бунда бир миқдор неча марта ортса (камайса), иккинчи миқдор шунча камаяди (ортади). x ва y тескари пропорционал миқдорлар $xy=k$ муносабат б-н боғланган, яъни $x=\frac{k}{y}$ ва $y=\frac{k}{x}$, бунда k — берилган ўзгармас сон.

ТЕСКАРИ СОН — берилган сон б-н кўпайтмаси 1 га тенг сон. Мас., 2 га тескари сон $\frac{1}{2}$; $\frac{3}{5}$ га тескари сон $\frac{5}{3}$; $-\frac{2}{3}$ га тескари сон $-\frac{3}{2}$ ва ҳ.к. 0 га тенг бўлмаган ҳар қандай a сон учун тескари $\frac{1}{a}$ сон мавжуд.

ТЕСКАРИ ТЕОРЕМА — берилган теореманинг шарти хулоса, хулосаси эса шарт бўлган теорема. Т.лга тескариси тўғри теорема дейилади. Бундан келиб чиқадики, тўғри ва тескари теоремалар ўзаро Т.лар дейилади. Агар берилган тўғри теорема ўринли бўлса, Т.т. ҳамма вақт ҳам ўринли бўлиши шарт эмас. Мас., тўртбурчак ромб бўлса, унинг диагоналлари ўзаро перпендикул-яр бўлади (тўғри теорема). Агар тўртбурчакда диагоналлар ўзаро перпендикуляр бўлса, бу тўртбурчак ромб бўлади дейиш нотўғри, яъни Т. т. нотўғри. Ўзаро Т.лар зарурийлик ва етарлилик шартлари б-н узвий боғланган.

ТЕСКАРИ ТРИГОНОМЕТРИК ФУНКЦИЯЛАР — $\arcsin x$, $\arccos x$, $\operatorname{arctg} x$, $\operatorname{arcctg} x$, $\operatorname{arcsec} x$, $\operatorname{arccosec} x$ функциялар. Мас., $y=\sin x$ функцияга тескари функция $y=\arcsin x$ (арксинус) функция бўлиб, y $[-1, 1]$ да аниқланган ва қийматлар тўплами $\left[-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right]$ кесмадан иборат. $y=\arcsin x$ — ўсувчи, тоқ функция. Унинг графиги $y=\sin x$ функция графигига тўғри чизиққа нисбатан симметрик бўлади. $y=\cos x$ га тескари $y=\arccos x$ (арккосинус), $y=\operatorname{tg} x$ га тескари (арктангенс) функциялар аниқланади. Т.т. ф.нинг хоссалари мактаб математика курсида ўрганилади.



Тескари тригонометрик функциялар графиги.

ТЕСКАРИ ФУНКЦИЯ — $y=f(x)$ тенгликни x га нисбатан ечиш натижасида ҳосил бўладиган $x=g(y)$ функция. Одатда, x ва y ўринларини алмаштириб, $x=g(x)$ каби ёзилади. $y=g(x)$ функциянинг аниқлаш соҳаси. X қийматлар соҳаси Y тўпламдан иборат бўлсин. Агар 1) X дан олинган ҳар бир x_0 элементга Y нинг ягона $y_0=f(x)$ элементи мос келса; 2) Y нинг ҳар бир y_0 элементига X нинг $y_0=f(x_0)$ бўладиган ягона x_0 элементи мос келса, $f(x)$ га тескари функция мавжуд бўлади. Хусусан, монотон ўсувчи ёки монотон камаювчи узлуксиз функцияга Т.ф. мавжуд бўлади. Монотон ўсувчи ёки монотон камаювчи узлуксиз функцияга Т.ф. мавжуд.

Мас., 1) $f(x)=x^2$, $X=[0,\infty]$ функцияга тескари функция $g(x)=\sqrt{x}$; 2) $y=\operatorname{ctg} x$, $X=(0, \pi)$ функцияга тескари функция $g(x)=\operatorname{arcctg} x$; 3) $y=a^x$, $a>0$, $a\neq 1$ кўрсаткичли функцияга тескари функция $y=\log_a x$ — логарифмик функциядир. Ўзаро тескари функцияларнинг графиклари $y=x$ тўғри чизиққа нисбатан симметрик бўлади.

ТЕСЛА (Tesla) Никола (1856—1943) — электротехника ва радиотехника соҳаларидаги серб олими. 1884 й.дан АҚШ да. Айланувчи магнит майдони ҳодисасини баён қилган (1888). Кўп фазали электр машиналарни ва кўп фазали токларнинг тарқалиш схемасини ишлаб чиққан. Юқори частотали ток техникаси (генераторлари, трансформаторлари, 1891 ва б.) яратувчиси. Сигналлар ва энергияни симсиз узатиш мумкинлигини тадқиқ қилган.

ТЕСЛА — *Халқаро бирликлар тизими*да магнит индукция бирлиги. Т б-н белгиланади. 1Т=вб/м², яъни 1 м² юзадан 1 *вебер* магнит оқими ўтганда магнит индукция 1 Т га тенг бўлади. 1Т=10⁴гс. Серб олими Н.*Тесла* (Tesla) номи б-н аталган.

ТЕСО (ўзларини тесо деб аташади) — нилотлар гуруҳига мансуб Угандадаги халқ (1,55 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, қўшни Кения (270 минг киши) ва Судан (100 минг киши)да ҳам яшайди. Тесо тилида сўзлашади. Аксарияти анъанавий диний эътиқодларга сиғинади, христианлар ҳам бор. Ўтмишда Т.лар кўчманчи чорвадор бўлганлар, ҳоз. кўпчилиги ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик б-н машғул.

ТЕССИН (Tessin) — ота-бола швед меъморлари. Швед классицизми етакчи намояндаларидан. Никодемус Т. Катта (1615.7.12, Штральзунд — 1681.24. 5, Стокгольм) — фламандлик. 1639 й.дан Швецияда яшаган. 1649 й.дан сарой меъмори. Стокгольм яқинидаги Дротингхольм саройи (1662—70, швед классицизми ноёб ёдгорликларидан), Кальмардаги собор (1660—80), Гётеборгдаги Густав Адольф майдони ансамбли ратушаси б-н (1669) ва б. Ижодида итальян ва француз барокқосига суянган. Никодемус Т. Кичик (1654.23.5, Ньючёпинг — 1728.10.4, Стокгольм) — Никодемус Т. Каттанинг ўғли. Отасидан сабоқ олган. Ижодида ўзига хослик Рим барокко меъморлиги ва Л. *Бернини* ижоди таъсирида шаклланган. 17-а. палладиочилик услубидан фойдаланган: Стокгольмдаги подшоҳ саройи (қурилиши 1680 й. бошланган, 1697—1760). Подшоҳ мақбараси (1671—1743, отаси ва К.Хорлеман б-н ҳамкорликда, К.Хорлеман ниҳоясига етказган) ва б. Стокгольм маркази реконструкциясининг лойиҳасини яратган (қисман амалга ошган).

ТЕСТ (инг. test — синаш, текшириш) (психологияда) — шахснинг ақлий тараққиёти, қобилияти, иродавий сифатлари, шунингдек, унинг бошқа руҳий хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт машқлар. Ижтимоий амалиётда Т. одамнинг қандай касб-ҳунар эгаллаши мумкинлиги, унинг касбга лаёқати ёки лаёқатсизлигини, истеъдодли ёки ақли заифлигини аниқлашда, муайян ҳамкорликдаги фаолиятга шахсларни саралашда кенг қўлланилади. Унинг ёрдамида тажрибанинг илмийлик даражаси, кафолатлиги, текширилувларнинг маҳорати, қизиқиши, тўпланган амалий маълумотларнинг ҳаққонийлиги, ишончлилик кўрсаткичи бир неча мезонларга асосланиб таҳлил қилинади. Т.нинг назарий асосларини инглиз психологи Франсис Гальтон (1822—1911) ишлаб чиққан (1883). «Т.» терминини биринчи марта америка психологи Жеймс Кэттелл (1860—1944) қўлланган (1890). У Т.лар ёрдамида танага таъсир этувчи қўзғатувчиларнинг идрок қилиниши вақтини, рефлекс тезлигини, реакция муддатларини, терига таъсир ўтказишда ҳосил бўлувчи оғриқ сезгиларини, ҳарфлар қаторини эсда олиб қолиш даражаларини аниқлаш мумкин, деб ҳисоблади. Француз психологи А. *Бине* ва унинг шогирди Т. Симон инсоннинг ақлий ўсиши ва истеъдоди даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини олга сурганидан кейин ақлий Т.лар назарияси кенг ёйилди. Миқдорий маълумотларни статистика методикалари ёрдамида ҳисоблаб чиқиш юзага келди. Америкалик Льюис Термен (1877—1955) инсонларнинг ақлий қобилиятларини узлуксиз 50 й. давомида ўрганган.

Ҳоз. даврда Т.лар қуйидаги турларга ажратилади: мақсадга эришув Т.лари (билимларни ўлчашга қаратилган); ақлий Т.лар (зеҳн, ақл-идроқ, ақл-заковат, истеъдодни аниқлашга йўналтирилган); ижодиёт Т.лари (ижодкорлик, бунёд этишлик даражаларини текширувчи); мезоний мўлжал Т.лари (ўқув ёки касбий билимлар ва топшириқларни қайси кўникма, малака, хатти-ҳаракат тизими орқали ўлчаш мумкинлиги); шахсга оид Т.лар (хусусият, безовталаниш, сифат, фазилат, хислатларни ўлчашга алоқадор); проекциявий Т.лар (ташқи таъсирсиз шахс ўзини ўзи ошкор қилишига мўлжалланган) ва б.

ТЕСТЛАШТИРИШ — *тест*лар ёрдамида билим ва кўникмаларни текшириш усули. Т. инсоният тарихидаги энг қад. ҳодисалардан бири ҳисобланади. Қад. Хитойда фуқаролик хизматига кирувчи амалдорлар шу усуллан ўтказилган. Илк бор «ақлий тест» атамаси 1890 й. америкалик психолог Жеймс Маккин Каттел мақоласида қўлланилган бўлиб, унда коллеж ўқувчиларининг интеллектуал даражасини аниқлаш учун ҳар йили қўлланиладиган туркум тестлар тавсифланган. Француз психологи А. *Бине* ҳам ўз тадқиқотларини ақлий салоҳиятни аниқлаш усулларига бағишлади. Нидерландия, АҚШ, Буюк Британия, Япония, Дания, Франция, Исроил, Финляндия, Канада, Австралия, Янги Зеландия ва б. ривожланган давлатлар Т. бобида етакчи ҳисобланади. Мазкур рўйхатдан аҳолисининг ҳаёт тарзи юқори бўлган мамлакатларнинг жой олиши тасодифий эмас. Бу ерда Т. қўлланиши таълим сифатига таъсир этиши бошқарув сифати б-н боғлиқ бўлса, сифатли бошқарув, ўз навбатида, аҳоли турмуш даражасининг сифатини оширишга замин яратади.

Т. 1898 й. АҚШда бир нечта олий ўқув юртига киришда синаб кўрилиб, абитуриентлар учун ўрта мактаб дастурлари асосида ягона Т. тизимини яратиш зарурлиги ҳақидаги хулосага келинди. 1900 й. айрим хусусий ташкилот ва ун-тлар ташаббуси б-н коллежларга қабул қилиш бўйича имтиҳон кенгаши, 1947 й. дек.да эса таълимни ривожлантириш бўйича Карнеги жамғармаси ҳамда коллежларга қабул қилиш бўйича имтиҳон кенгаши томонидан педагогик Т. хизмати ташкил қилинди.

Ўзбекистонда олий ўқув юртларига киришдаги Т. усули Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони ва ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарори б-н 1992 й. да жорий қилинди. Бу фармон таълимни тубдан ислоҳ қилиш ва демократлаштириш жараёнини бошлаб берди, олий ўқув юртларига қобилиятли ёшларни танлаб олишда ижтимоий адолатни таъминлади. Ўзбекистон Т. тизими хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибасини ўзига сингдириб, миллий анъана ва минтақавий ўзига хосликларни ҳисобга олган ҳолда ривожланиб борди. Илғор мамлакатлардаги Т.нинг 1 ва 2 вариантли моделлари ҳамда универсал саволлар китобчаси б-н боғланган Т. тизими Ўзбекистонда янада ривожлантирилди. Шунингдек, юқори даражада махфийликни муҳофаза қилиш, ёшларнинг билим ва ақлий даражасини баҳолашда мувофиқлик ҳамда аниқликни таъминлаш учун 1996 й. Т.нинг кўп вариантли тизими ишлаб чиқилиб жорий этилди. Давлат тест марказининг кўп вариантли технологияси ҳамда яхлитлашган автоматлаштириш тизимининг дастурлари ЎзР давлат патент идораси томонидан берилган 30 дан ортиқ муаллифлик гувоҳномалари б-н ҳимояланган. Кўп вариантли Т. натижаларининг таҳлили ўқув фанларини ўзлаштириш даражаси, унинг бўлимлари бўйича олинган билимларнинг чуқур ва мустаҳкамлигини изчил кузатишга, таълим жараёнини тубдан такомиллаштириш истиқболларини белгилашга имкон яратади, янги педагогик технология, дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратиш бўйича илмий асосланган тавсиялар беради. Т.нинг кўп вариантлилик технологияси, тестологиянинг илмий асосларини тадқиқ қилиш, Т. натижаларини дидактик асосда таҳлил этиш, шунингдек, Т. нинг турли тармоқларда қўлланилиши бўйича 1996 й .дан буён 18 китоб нашр этилди.

Муҳсин Муҳиддинов.

ТЕТЕРЕВ — Украинанинг Житомир ва Киев вилоятларидаги дарё. Днепрнинг ўнг ирмоғи. Уз. 365 км. Ҳавзасининг майд. 15100 км². Днепр бўйи қирларидан бошланади ва Полесье бўйлаб оқиб, Киев сув омборига қуйилади. Асосан, қор сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 136 км да 18,4 м³/сек. Дек.да музлаб, мартда муздан бўшайди. Қуйи қисмида кема қатнайди ва ёғоч оқизилади. Т. бўйида Житомир, Коростишев, Радомишль ш.лари жойлашган.

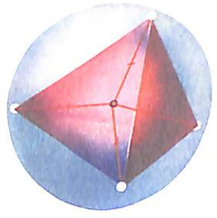
ТЕТИС [юнонларнинг денгиз маъбудаси (Thetis) номидан] — мезозой-кайнозой бошларида Ўрта денгиз геосинклиналь минтақасида мавжуд бўлган қад. денгиз ҳавзалари системаси. «Т.» термини 19-а.нинг охирларида Э. *Зюсс* томонидан таклиф қилинган. Илгари Т. эгаллаган областлар австралиялик палеонтолог М.Нейман томонидан Марказий Ўрта денгиз деб аталган. Натижада «Т.» термини ўша регионнинг палеозой океанида Палеотетис номи б-н тарқалган. Неогенда Т. ўрнида Альп—Ҳимолай тоғ минтақаси вужудга келган. Палеоген-неоген денгизлари — мезозой Т.нининг қолдиқлари Паратетис; унинг реликти ҳоз. замон Ўрта, Қора ва Каспий денгизлари ва Форс қўлтиғидир.

ТЕТРА..., ТЕТР... (юн. tetra — тўрт) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми: турт(та), тўртинчи маъноларини билдиради (мас., *тетралогия, тетрод, тетраэдр*).

ТЕТРАЛОГИЯ (*тетра...* ва *...логия*) — муайян мазмун асосида бирлаштирилган 4 асар. У алабий, мусиқавий (одатда, опера) асар бўлиши мумкин. Мас., Р. Вагнернинг «Нибелунг ҳалқаси» опера Т.си.

ТЕТРАФТОРЭТИЛЕН, перфторэтилен, $CF_2=CF_2$ — рангсиз, ҳидсиз газ, заҳарсиз. Мол. м. 100,02. Қайнаш т-раси — 76,3°, музлаш т-раси — 142,3°; зичлиги 1519 кг/м³ (қайнаш т-расида). Сувда эримайди, органик эритувчиларда эрийди. Дифторхлорметанни пиролизлаб олинади. Политетрафторэтилен (қ. *Фторопластлар*) и.ч. да қўлланади.

ТЕТРАЭДР (*тетра...* ва юн. hedra — ёқ, асос) — уч бурчакли пирамида. Т.нинг ёқлари мунтазам учбурчаклардан иборат бўлса, у мунтазам Т. дейилади. Мунтазам Т. — мунтазам кўпёқларнинг 5 та туридан бири; унинг 4 та (уч бурчакли) ёқлари, 4 та учи ва 6 та қирраси бор. Мунтазам Т. қолган 4 та мунтазам кўпёқлилардан фарқли равишда симметрия марказига эга бўлмайди. Мунтазам Т.нинг 6 та симметрия текислиги бўлиб, бу текисликларнинг ҳар бири Т. нинг бир қирраси ва бу қирра б-н учрашмайдиган Т. қиррасининг ўртасидан ўтади. Т. қиррасининг узунлиги a га тенг бўлса, тўла сирти $S = a^2\sqrt{3}$ ва ҳажми



Тетраэдр.

$V = \frac{\sqrt{2}}{12} a^3 \approx 0{,}1179\ a^3$ бўлади.

ТЕТРАЭДРИТ — қ. *Хира рудалар.*

ТЕТРАЭТИЛ ҚЎРҒОШИН, $(C_2H_5)_4Pb$ — металлорганик бирикма, учувчан, рангсиз суюқлик. Мол. м. 323,4. Қайнаш т-раси 195° (парчаланиш б-н), зичлиги 1652,4 кг/м³. Т.к. саноатда этил хлоридга қўрғошин-натрий қотишмаси (10% га яқин Na) ни таъсир эттириб олинади. Мотор ёнилғиларига антидетонатор сифатида қўшилади. Жуда заҳарли.

ТЕТРИЛ, 2, 4, 6-тринитрофенилметилнитрамин $C_7H_5N_5O_8$ — оқ кристалл модда; ёруғда сарғаяди. Мол. м. 287,15. Суюқланиш т-раси 129,45° (парчаланиш б-н), қотиш т-раси 128,5°; зичлиги 1730 кг/м³, сувда эримайди. Ацетон, бензол, дихлорэтан нитрат кислотада яхши, спирт ва эфирда қийин эрийди, иккиламчи портловчи модда. Т. олтингугуртли эритмаларни нитролаб олинади. Детонаторлар — капсулалар ва портлатгичларда ишлатилади.

ТЕТРОД (*метро...* ва *электрод*) — тўрт электрод (катод, иккита тўр ва анод) ли электрон лампа. Тўрлардан бири бошқарувчи, иккинчиси экранловчи ҳисобланади. Экранловчи тўр анод б-н бошқарувчи тўр орасидаги паразит сиғимни камайтиради, ички кучланишни эса анча оширади. Т. бир неча юз МГц частоталарда ишлайдиган қабул қилувчи-кучайтирувчи ёки генерацияловчи лампа вазифасини бажаради ва электрон қурилмаларда ишлатилади.

ТЕТУАН — Марокашнинг шим. қисмидаги шаҳар. Мартиль дарёси бўйида. Тетуан провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 364 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Озиқ-овқат, тўқимачилик, металлсозлик, ёғочсозлик, цемент саноати корхоналари мавжуд. Ҳунармандчиликда гилам, ипак матолар тўқилади, кўн-тери ва металл буюмлар тайёрланади. Марокаш санъати ва археология музейлари бор. Шаҳарга 9-а.да асос солинган. Меъморий ёдгорликлардан шаҳар девори, қалъа-касаба (14—18-а.лар), Катта масжид, сарой (17-а.) сақланган. 1912—56 й.ларда Испаниянинг Шим. Марокаш зонасининг маъмурий маркази.

ТЕФИЯ — *Сатурн* сайёрасининг йўлдошларидан бири. Юлдуз катталиги 10,6, диаметри 1050 км, сайёрадан ўртача узоқлиги 295000 км. Т. Сатурн атрофини тахм. 2 суткада айланиб чиқади. Т.ни 1684 й.да француз астрономи Ж.Кассини очган. Одиссей кратери (кенглиги 400 км) ва 3 минг км га чўзилиб кетган Итака каньони б-н машҳур. Т. Қуёш системасидаги ўз йўлдошлари (ўлчамлари 20 км дан бўлган Телесто ва Калипсо)га эга бўлган йўлдошдир. Т. 1981 й. «Вояжер-1», 1982 й.да «Вояжер-2» космик аппаратлари ёрдамида ўрганилган. Т., асосан, муз ҳолатидаги сувдан ташкил топган. Т. баъзан Фетида, Тефис, Тетис деб ҳам аталади (яна қ. *Сайёралар йўлдошлари*).

ТЕХАС — АҚШнинг жан. қисмидаги штат. Жануб томондан Мексика қўлтиғига туташ. Т. майдони бўйича Аляска штатидан кейин 2-ўринда, аҳолисининг сони бўйича Калифорния штатидан кейинги ўринни эгаллайди. Майд. 691 минг км². Аҳолиси 21,8 млн. киши (2002), 80% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Остин ш. Йирик шаҳарлари: Хьюстон, Форт-Уэрт, Сан-Антонио.



Техас табиати манзараси.

Ер юзасининг катта қисми плато, соҳили пасттекислик. Ғарбида қояли тоғларнинг тармоқлари бор (энг баланд жойи 2665 м). Иқлими субтропик, ғарбида континентал иқлим. Йиллик ёғин шарқида 1000—1300 мм, ғарбида 200—300 мм. Ўсимликлари саванна ва дуб-қарағай ўрмонларидан иборат.

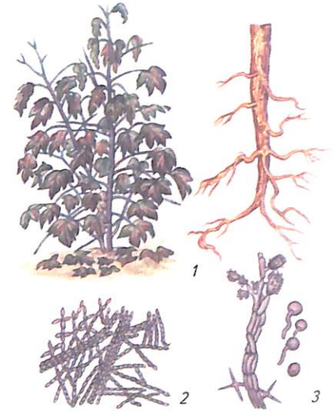
Т. — индустриал-аграр штат. Нефть, табиий газ, олтингугурт, гелий қазиб чиқарилади. Шунингдек, полиметалл рудалар, уран, тошкўмир конлари бор. Саноатнинг етакчи тармоқлари: нефтни қайта ишлаш, кимё саноатлари. Авиаракетасозлик, рангли металлургия саноатлари ҳам ривожланган. Озиқ-овқат, металлсозлик, машинасозлик корхоналари бор. Қ.ҳда деҳқончилик етакчи ўринда. Асосан, пахта, шунингдек, бугдой, жўхори, маккажўхори, сабзавот, беда, ер ёнғоқ экилади. Мевачилик ривожланган. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки боқилади. Йирик портлари: Хьюстон, Бомонт, Порт-Артур ва б.

ТЕХАС ИЛДИЗ ЧИРИШИ, озоний оз — ўсимлик касаллиги, тупроқ замбуруғи Ozonium omnivorum Shear. [Phymatotichum omnivorum (Shear). Dugg.] дан пайдо бўлади. Бу касаллик карантин объекти. Маданий ўсимликларнинг 2000 га яқин тури, жумладан, гўзада ҳам учрайди. Шоналаш даврида ўсимликнинг илдиз системаси ва поясининг тупроқдан 2—3 см юқори қисми касалланади. Ўсимликнинг сўлиши учидан бошланади ва пастдаги барглерга тез ўтади, барглар қорайиб, мўрт бўлиб қолади, илдизи қизғиш-сариқ доғлар б-н қопланади, пўстлоғи ёғочдан осон кўчади, чунки замбуруғ ўсимлик тўқимаси (камбий)га ва томирларига киради. Замбуруғ илдиз сиртида конидия ва склероций ҳосил қилиб ривожланади; иссиқ нам шароитда қуриб қолган ўсимлик тупи атрофидаги тупроқ юзасида майда оқ толасимон ғубор кўринишида конидия-бандлар ривожланади. Уларда тезда спора конидиялар ҳосил бўлади. Замбуруғ зарарланган уруғлик ва мицейлий ёки склероций кўринишда ўсимлик илдизига ёпишган тупроқ б-н бирга тарқалади. Склероцийлар тупроқда камида 12 й.гача яшовчанлигини сақлайди.

Кураш чоралари: карантин, четдан келтирилган уруғликни фитопатологик текшириш.

ТЕХАС УРУШИ (1835—36) — Техасга келиб жойлашган америкалик плантаторларнинг Техасни Мексикадан ажратиб олиш мақсадида Мексика ҳукумати-га қарши уруши. Мексика қўшинлари маглубиятга учрагач, Техас «мустақил» республика деб эълон қилинган, 1845 й. да АҚШ таркибига киритилган.

ТЕХНЕЦИЙ (юн. technetos — сунъий, лот. Technetium), Tc — Менделеев даврий системасининг VII гуруҳига мансуб радиоактив кимёвий элемент.



Техас илдиз чириши: *1* — зарарланган ўсимлик тупи ва илдизи; *2* — замбуруғ ипчалари; *3* — конидияси.

Тартиб рақами 43, ат. м. 97,9072. Т. нинг 20 та радиоактив изотопи маълум. Т. ни 1937 й. да Э. *Сегре* б-н итальян кимёгари К. Перрье молибден ядроларини дейтронлар б-н бомбардимон қилиб олишга муваффақ бўлган. Ҳоз. Т. ядро реакторларда уранниng емирилиш маҳсулотларидан ажратиб олинади. Т.нинг энг барқарор изотопи —^{99}Tc ($T_{1/2}$=2,12·10^5 й).

Металл ҳолдаги Т. жигарранг, унинг сирти нам ҳавода хиралашади. Суюқланиш т-раси 2140°. Зичлиги 11,5 г/см^3. Т. — парамагнит, кимёвий хоссалари жиҳатидан кўпроқ ренийга, бир оз марганецга ўхшайди. Бирикмаларда валентлиги 0 дан 7 гача (+2, +3, +6, +7). Т. сувда ва суюлтирилган хлорид кислотада эримайди, водород пероксид б-н аммоний гидроксид аралашмасида эримаслиги жиҳатидан ренийдан фарқ қилади. Зар сувида ва нитрат кислотада эриб, эритмада пертехнат ионлар (TcO_4^-) ҳосил қилади. Т., асосан, атом саноати чиқиндиларидан олинади. Металл Т. NH_4TcO_4, TcO_2, Tc_2S_7 ни 600—1000° да водород б-н қайтариб олинади. Пертехнатлар коррозия ингибиторларидир. Т.нинг TcO_2, TcO_3 оксиди ҳам маълум. Т. 400° да фтор б-н гексафторид TcF_6, хлор б-н гексахлорид $TcCl_6$ ҳосил қилади. Т.нинг TcO_3X, $TcOX_3$ (X — галоген) таркибли рангли бирикмалари, Tc_2S_7 таркибли сульфиди, TcC таркибли карбиди ва б. бирикмалари, мас., $TcCI_4$, $TcCl_2$, $Tc(CO)_4X_2$, Tc $(CO)_5X$, $(C_5H_5)_2$ Tc_2 ҳам маълум.

Т. коррозияга бардошли модда бўлганлиги учун реакторсозлик ва аниқ асбобсозлик ишларида конструкцион материал сифатида, суюқланиш т-раси юқори бўлганлиги учун юқори т-рали термоэлементларда ишлатилади. ^{99}Tc емирилганида γ-нурлар ҳосил бўлмайди. Шунга асосланиб, ундан радиометрия ва дозиметрияда β- стандарт сифатида фойдаланилади.

ТЕХНИК ГАЗЛАМА — машиналар, қурилмалар, иншоотларнинг қисмлари, турли-туман техника буюмлари тайёрлашда ишлатиладиган тўқимачилик матолари. Деярли барча тўқимачилик толалари ва ипларидан тўқилади. Т.г. сифатида баъзи маиший матолар (мас., дока, миткаль, саржа) ҳам ишлатилиши мумкин. Булардан чизмачилик калькалари, қистирмалар, машина ўриндиқларининг ғилофлари тайёрланади. Т.г.ларга маиший газламаларга нисбатан юқорироқ талаблар қўйилади. Кўпчилик Т.г.лар полотноли ўрилишда (қ. *Ўрилиш*) бир ва кўп қатламли қилиб тайёрланади, чунки бу ўрилишда *арқоқ* б-н *танда* орасидаги боғланиш мустаҳкамроқ бўлади (қ. *Тўқимачилик*). Энг кенг тарқалган Т.г.лар: брезент, кирза, кордбоп, тасмабоп, транспортёрбоп матолар, ўт ўчириш енглари тайёрланадиган мато, пресслаш ва фильтрлаш (сузиш) матолари. Булардан ташқари, парашютлар, пуфлама иншоотларнинг қобиқлари, тентлар (соябонлар), сунъий чарм, элаклар тайёрланадиган матолар ҳам Т.г. жумласига киради. Баъзи саноат тармоқларида Т.г. ўрнига синтетик плёнкалар ишлатилади. Ўзбекистонда Т.г.ларнинг барча турлари ишлаб чиқарилади.

ТЕХНИК ДИАГНОСТИКА — машиналар, қурилмалар, техник тизимлар, уларнинг қисмлари, элементлари ва б.да нуқсонлар ва бузилишлар мавжудлигини ифодаловчи аломатларни аниқлаш ва ўрганиш. Машиналар, қурилмалар ва техник тизимларнинг рисоладаги иш маромлари ёки ҳолатларидан муайян даражадаги оғишларни олдиндан билиш, олдини олиш ва бартараф қилиш мақсадида ўтказилади. Т.д. назорат қилинаётган объект (машина, қурилма, телевизор ва б.)ни ташқи кўздан кечириш, махсус диагностика аппаратлари ёки диагностика дастурларидан фойдаланиш йўли б-н амалга оширилади. Ҳаракатланувчи объектлар (автомобиллар, мотоциклар, тракторлар ва б.) махсус устаханалар ёки таъмирлаш корхоналаридаги диагностика пунктларида, муқим (қўзғалмас) объектлар (станоклар, техник тизимлар ва б.) турган жойида Т.д.дан ўтказилади. Назорат қилинаётган объект ва уни текшириш воситалари (аппаратлари ва б.) биргаликда диагностика тизимини ташкил қилади. Улар ўзаро таъсирлашиб, диагностика алгоритмини амалга оширади. Натижада объектнинг техник ҳолати тўғрисидаги хулоса тузилади (мас., «машина бузуқ эмас», «станок ишга яроқсиз», «телевизорда частоталар дектори ишдан чиққан» каби хулосалар қайд қилинади). Т.д.ни амалга ошириш учун объектнинг математик модели (унинг рисоладаги ва бузуқ ҳолатлари баёни) ни тузиб олиш усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Мас., шовқин б-н ёки титраб ишловчи объектларни текширишда шовқин ёки титраш эгри чизиқлари (акустик Т.д. усули), микроэлектрон технология ёки пайвандлаш жараёнида объектларни рентген нурларида тасвирлаш модель вазифасини ўташи мумкин.

Диагностика воситаларини аппаратли, дастурли ва дастур-аппаратли турларга бўлиш мумкин. Ҳозир Т.д.нинг компьютерли ва рақамли воситаларидан кенг фойдаланилади. Т.д. техник объектларнинг ишончлилигини таъминлаш ва рисоладагидек тутиб туришда жуда муҳим тадбирлардан бири ҳисобланади. Услубий жиҳатдан Т.д.нинг тиббий диагностика б-н умумий томонлари мавжуд (қ. *Диагностика, Диагностика воситалари*).

ТЕХНИК ШАРТЛАР — саноат корхонасида ишлаб чиқарилган маҳсулот (буюм, машина ва б.) учун тузиладиган техник ҳужжатлар тўпламига кирувчи ҳужжат. Унда ўша маҳсулотга қўйиладиган техник талаблар, уни қабул қилиш ва жўнатиш қоидалари, назорат қилиш усуллари, ташиш, фойдаланиш ва сақлаш шартлари кўрсатилади. Техник талаблар маҳсулотнинг асосий кўрсаткичлари, ўлчамлари, хоссалари ва фойдаланиш тафсилотлари, сифат кўрсаткичлари, бутлилиги ва б.ни белгилайди. Қабул қилиш ва жўнатиш қоидаларида маҳсулотни тайёрлаган корхона уни буюртмачига (ёки сотишга) топшириши ва буюртмачи (ёки харидор) нинг уни қабул қилиб олиши пайтида маҳсулотни синаш тартиби ва шартлари ўз аксини топади. Назорат қилиш (синаш, анализ қилиш, ўлчаш ва б.) бўлимида маҳсулотнинг барча кўрсаткичлари ва тафсилотларини аниқлаш усуллари; намуналарни танлаб олиш, синаш жиҳозлари, асбоблари, ашёлари ва реактивларни танлаш қоидалари; синовлар, анализ қилиш, ўлчаш ва натижаларни ишлашга тайёрланиш ва уларни бажариш услубияти белгилаб қўйилади. Маҳсулотдан фойдаланиш, уни ташиш ва сақлаш бўлимида маҳсулотни йиғиш, ўрнатиш ва қўллашга доир кўрсатмалар, уни идишга жойлаш (ўраш) ва ташиш қоидалари; сақлаш жойи, шартлари ва муддатига доир кўрсатмалар бўлади. Т. ш.нинг алоҳида маҳсулот (буюм) ёки бир неча турдаги маҳсулот (маҳсулотлар гуруҳи) га доир (гуруҳий Т.ш.) турлари бўлади. Т.ш. муайян стандартлар бўйича ишлаб чиқилади. Т.ш.лар маҳсулотни ишлаб чиқарган корхонада тузилади. Ўзбекистонда Т.ш.ни назорат қилишга доир масалалар б-н «Ўзстандарт» агентлиги шуғулланади (яна қ. *Стандарт, Стандартлаш*).

ТЕХНИК ҲУЖЖАТЛАР — саноат маҳсулотларини лойиҳалаш, тайёрлаш, синаш ва улардан фойдаланиш, шунингдек, бинолар (иншоотлар)ни лойиҳалаш, қуриш ва таъмирлаш учун зарур бўладиган график ва матнли ҳужжатлар мажмуи. Асосий хиллари:

лойиҳалаш ва ишчи ҳужжатлар (қурилишда), конструкторлик ва технологик ҳужжатлар (саноатда), меъёрий-техник ҳужжатлар (стандартлар, техник шартлар, умумий техник талаблар, йўриқномалар, синовлар услубияти ва б.). Т. ҳ. махсус стандартлар орқали белгилаб қўйилади. Бу стандартларда Т. ҳ.ни ишлаб чиқиш, расмийлаштириш, бутлаш, уларга ўзгартиришлар киритиш ва сақлаш тартиби ва қоидалари кўрсатилади (қ. *Стандарт, Стандартлаш*).

ТЕХНИКА (techne — маҳорат, санъат) — моддий бойлик олиш ҳамда одамлар ва жамиятнинг эҳтиёжларини қондириш мақсадида инсон атрофдаги табиатга таъсир қилишига имкон берадиган воситалар ва қўникмалар мажмуи. Асосий вазифаси — инсон меҳнатини енгиллаштириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш. У табиат ресурсларидан самарали фойдаланишга, Ер қаърини, Дунё океанини, космик фазони ўзлаштиришга имкон беради.

«Т.» термини бирор иш (ҳунар) ёки санъатда қўлланиладиган усулларни ҳам билдиради (мас., тўқувчилик Т.си, этикдўзлик Т.си, шахмат ўйини Т.си ва б.).

Т. воситалари доимо такомиллашиб боради, янги *технология*, янгича маҳсулот и. ч. зарурияти туғилиши б-н янгидан-янги Т. яратилади. Т. тарихи ибтидоий жамиятга бориб тақалади. Умуман Т. тарихини қуйидаги 7 босқичга бўлиш мумкин: *1*— оддий и. ч. қуроллари ва усуллари яратилиши; *2* — мураккаброқ и. ч. қуроллари ва усуллари яратилиши; *3* — одам томонидан бошқариладиган мураккаб меҳнат қуроллари яратилиши; *4* — мануфактура и. ч. шароитида машина Т.синиng яратилиши; *5* — илғор мамлакатларда буғ двигатели асосида иш машиналарининг пайдо бўлиши; *6* — электр энергияси асосидаги машиналар тизимининг яратилиши; *7* — автоматлаштирилган машиналар тизими ва космик Т.нинг тараққий этиши, ахборот-ривожланиши.

Т.нинг эволюция босқичи анча узоққа чўзилади. Ибтидоий жамоа тузумида даставвал тош қуроллар, кейинчалик ўқ-ёй, лойдан ясалган идишлар, тош болта ва мис қуроллар пайдо бўлган.

Кейинчалик (мил. ав. 4 — 3 минг йилликда) жездан ясалган меҳнат қуроллари вужудга келди. Кейинроқ темир эритиш ва ундан фойдаланишга ўтилди. Хитойда мил. ав. 2357 йиллардаёқ темир маълум эди. Мустаҳкам меҳнат қуролларига бўлган талаб пўлат и.ч.га олиб келди. Деҳқончилик ривожлана бошлагач, сув чиқариш қурилмалари, чархпалак пайдо бўлди.

Ҳарбий Т.да ўқ ёйдан ташқари пўлат қиличлардан фойдаланила бошланди. Кейинчалик қурилишда турли юк кўтариш ричаглари ихтиро қилинди. Одамлар йўлларини яқин қилиш мақсадида сувдан фойдаланиш учун дарахт танасидан қайиқ ясашни ўргандилар. Кейинчалик кўп эшкакли кемалар пайдо бўлди. Тўқимачилик дастгоҳлари яратилди. Кейинги даврларда деҳқончилик б-н бирга ҳунармандчилик ривожланди. Елканли кемалар, шамол тегирмонлари яратилди. Қ. ҳда ғилдиракли оғир ва енгил плуглар пайдо бўлди.

15—16-а. асрларда анча такомиллашган домна печлари қурилди. Асосий двигатель ўрнида гидравлик машиналардан фойдаланилди. Бу даврда кончилик, *металлургия* ривожлана бошлади (қ. *Кон саноати*). Ҳарбий Т.да ўт очиш қуроллари, машина ва механизмлар пайдо бўлди.

18-а. охирида *буғ машинаси* ва тўқимачилик машиналарининг пайдо бўлиши саноатда инқилобнинг бошланишидан дарак берди.

19-а.да *босма машина, телеграф аппарати, фотография, ички ёнув двигатели, самолёт, радио, телефон, кинематография, автомобиль* яратилди, ҳарбий техника, т.й. транспорти ривожланди ва б. 20-а.да электр энергиясидан фойдаланиш кучайди, *авиация*, атом техникаси, *ҳисоблаш техникаси, электроника, телевидение*, ракетасозлик, *автоматика, космонавтика* ва б. тараққий этди. 21-а. бошларидан ахборотлар технологияси (интернет, уяли телефон ва б.) ривожлана бошлади.

Қандай вазифани бажаришига қараб, Т. ишлаб чиқариш ва и.ч. да қатнашмайдиган Т.га (маиший хизмат кўрсатиш, и.т., маориф ва маданият, ҳарбий, тиббиёт Т.сига) ажралади. Ишлаб чиқариш Т.сига машиналар, механизмлар, асбоблар, машина, технологик жараёнлар, бошқариладиган аппаратлар, саноат бинолари ва иншоотлари, йўллар, кўприклар, каналлар, транспорт, коммуникация, алоқа воситалари ва б. киради. Ишлаб чиқариш Т.синиng фаол қисми машинадир. Унга технологик машиналар — металлга ишлов бериш, қуриш, тоғ-кон, металлургия, қ.х., тўқимачилик, озиқ-овқат, қоғоз тайёрлаш машиналари ва б., транспорт машиналари — автомобиллар, тепловозлар, самолётлар ва б., конвейерлар, элеваторлар, кранлар ва б., назорат-бошқариш ва ҳисоблаш машиналари — электр машиналари, ички ёнув двигателлари, турбиналар ва б. киради. И. ч. техника воситалари орасида энергия ҳосил қилиш ва уни бир турдан иккинчисига айлантиришга хизмат қиладиган энергетика Т.синиng аҳамияти катта. Ҳарбий Т. (танклар, артиллерия, ракета қурилмалари, учиш аппаратлари, сув ости ва сув усти кемалари ва б.) алоҳида Т. воситалари гуруҳини ташкил қилади.

И.ч.да қатнашмайдиган Т.га маиший хизмат кўрсатиш Т.си (кир ювиш, ошхона машиналари ва б.); транспорт Т.си (енгил автомобиллар, велосипедлар ва б.); спорт Т.си (пойга мотоциклларини ва б.) киради. И.ч.нинг тармоқ структурасига қараб (мас., саноат Т.си, транспорт Т.си, қ. х. Т.си) ёки и. ч. нинг алоҳида структура бўлинмаларига қараб (мас., авиация Т.си, мелиорация Т.си), баъзан Т. алоҳида тармоқларининг табиий-илмий асосига қараб (мас., ядро Т.си, совитиш Т.си, ҳисоблаш Т.си ва б.) таснифланади.

Унумдорлик, пухталик ва тежамлилик Т.нинг энг муҳим кўрсаткичларидир. Т.нинг унумдорлиги вақт бирлиги ичида тайёрланган (ишлов берилган, ташилган ва б.) маҳсулот миқдори б-н аниқланади. Т.нинг пухталиги зарур миқдорда сифатли маҳсулот бериш хусусияти ёки технологик вазифани белгиланган муддатда бажариш б-н ифодаланади. Т.нинг тежамлилиги ишлатиладиган хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, ёрдамчи қурилмаларнинг таннархи б-н белгиланади.

Т.нинг унумдорлиги, пухталиги ва тежамлилигини ошириш учун уни такомиллаштириб бориш, иш жараёнларини автоматлаштириш зарур.

Т.нинг тараққиёт даври Т. воситаларини янгилаш суръатини янада тезлаштириш, буюмларни *стандартлаш* ва унификациялаш, радиотехника, электроника, авиация, космонавтика, автоматик бошқариш ва ростлаш тизимлари, ҳисоблаш Т.си, ахборотлар технологияси ва б. ривожланиши б-н ифодаланади. Саноатда автоматлаштиришнинг ривожланиши автомат линиялар ва автомат цехлар, автомат з-длар яратишга олиб келди, ахборотлар технологиялари ривожланди.

Т.ни ривожлантириш фан ва техника тараққиётининг муҳим шартидир. Т.ни ривожлантиришда фан ютуқларидан кенг фойдаланилади. Ҳоз. замон фани, и. ч.нинг муҳим ютуқлари табиий ва Т. фанлари кашфиётларига таянади. Т. фан ютуқлари асосида ривожланиб бориб, фан олдига янги масалалар қўяди. Фан ва Т.нинг ривож-

ланиб, улар орасидаги ўзаро боғланишни тақозо этади. Т.нинг ривожланиши мамлакатларнинг географик, иқлим шароити ва б.га ҳам боғлиқ. Мас., Буюк Британияда кемасозлик, денгиз ва порт ишлари Т.си, Германияда станоксозлик, тоғ-кон ва металлургия Т.си, Японияда электротехника ва радиоэлектроника, Швейцарияда аниқ асбобсозлик Т.си, Финляндияда ёғоч-тахта саноати Т.си, АҚШ ва Россияда ракетасозлик, космонавтика, Ўзбекистонда гидротехника, кибернетика, тўқимачилик, машинасозлик, қ.х.машинасозлиги саноати ва б. ривожланган. Т. истиқболида йирик илмий-техника масалалари — инсоннинг Қуёш системасидаги сайёраларга учиши, жаҳон миқёсида радио, телеграф, телефон ва телевизион алоқаларнинг ривожланиши, янги турдаги тиббиёт аппаратлари ва б.нинг яратилиши ва фан ютуқларини умумлаштириш талаб қилинади. Т. тараққиётига Архимед, А. Герон, И. Гутенберг, И. Фёдоров, Х. Гюйгенс, И. П. Кулибин, Леонардо да Винчи, Н. Коперник, Г. Галилей, И. Ньютон, Д. Уатт, Е. А. Черепанов ва М. Е. Черепанов, А. Нартов, П. П. Аносов, Д. Стефенсон, П. Шиллинг, Б. Якоби, С. Морзе, М. Фарадей, Д. Максвелл, Д. И. Менделеев, Г. Бессемер, Р. Дизель, А. Ф. Можайский, В. Рентген, А. Эйнштейн, К. Э. Циолковский, С. П. Королёв ва б. катта ҳисса қўшган. Шарқда Т. тараққиёти Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Аҳмад ал-Фарғоний каби алломалар; кейинчалик Ўзбекистонда И. Ф. Белянский ва В. П. Грабовский (телевидение) каби ихтирочилар, Ўзбекистонда ФА академиклари С. Азимов, Р. Бекжонов, А. Воҳидов, Ҳ. Рахматуллин, Ў. Расулов, Т. Рашидов, Ҳ. Усмонхўжаев, Ҳ. Фозилов, М. Ўрозбоев, В. Қобулов, П. Ҳабибуллаев, М. Ҳамидхонов, М. Ҳожинова ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

Турсунбой Рашидов, Миркомил Мирбобоев.

ТЕХНИКА ХИЗМАТИ КЎРСАТИШ — техник объектлар (автомобиллар, технологик агрегатлар ва б.) дан фойдаланиш жараёнида амалга ошириладиган техникавий ва ташкилий тадбирлар мажмуи. Объектларнинг меъёрдаги самарадорлик б-н ишлашини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Барча мавжуд техника воситалари Т. х. к.ни талаб қилади. Ишлаб (ёки юриб) турган техника воситалари ҳам, сақлаб турилганлари ҳам, сақлаш ёки ташиб келтиришдан кейин ишга тайёрланадиган воситалар ҳам Т. ҳ. к.га муҳтож бўлади. Мураккаб техника объектлари (машиналар, станоклар ва б.) учун ягона Т.х.к. меъёрлари белгилаб қўйилади. Булар Т. х. к. тизимини ҳосил қилади ва техник ҳужжатларда ўз аксини топади. Т. х. к. тизимини шартли равишда олдини олиш (профилактика) ва тиклаш (тузатиш, таъмирлаш) каби турларга ажратиш мумкин. Т. х. к. га доир талбирлар махсус жиҳозланган устахоналар (Т. х. к. ст-ялари) да ҳам, объект (агрегат, станок) ўрнатилган жойнинг ўзида ҳам бажарилиши мумкин. Иккала ҳолда ҳам зарур қурол ва асбоблар, материаллар, назорат-ўлчаш асбоблари, диагностика аппаратлари (қ. *Техник диагностика*), малакали мутахассислар [чилангарлар, электр усталари, двигатель тузатувчилар, пайвандловчилар, вулканизация қилувчи (балон ямовчи)лар ва б.] бўлиши талаб қилинади. Т. х. к. тўғри ташкил қилинса, объектдан фойдаланиш ҳаражатлари камаяди, унинг техник имкониятлари ошади, хизмат муддати узаяди.

ТЕХНИКА ЭКИНЛАРИ — саноат хом ашёси сифатида етиштириладиган (хом ашё берадиган) бир ва кўп йиллик қ.х. экинлари Т. э. бир қанча ботаник оилага мансуб; уларга крахмалли экинлар (картошка, батат ва б.); шакарли экинлар (қанд лавлаги, шакарқамиш ва б.); мойли экинлар (кунгабоқар, канакунжут, ер ёнғоқ, соя, рапс, махсар, хантал, индов, зиғир ва б.); толали экинлар (ғўза, толали зиғир, каноп, жут ва б.); эфир мойли ўсимликлар (атиргул, кўкнор, ёронгул, ялпиз ва б.); каучукли ўсимликлар (гевея, гваюла, кўксағиз, товсағиз); ошловчи модда олинадиган ўсимликлар (скумпия, бадан); пўкакли (пўкакли дуб в б.); доривор ўсимликлар (валериана, белладона, женьшень ва б.) киради. Т. э. ни бу тариқа бўлиш шартлидир, чунки кўпгина бошқа экинлар ҳам техник хом ашё беради (мас., донли экинлар). Баъзи Т. э., мас., ғўза, зиғир, каноп дан толадан ташқари мой ҳам олинади.

ТЕХНИКА ЭСТЕТИКАСИ — саноат и.ч. воситалари ёрдамида атрофдаги моддий муҳитни бадиий лойиҳалаш усулларини ўрганиш б-н шуғулланадиган илмий фан. Инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини эътиборга олади ва *дизайн*нинг назарий асосини ташкил этади. Т.э. бадиий лойиҳалашниг ўзига хос хусусиятларини, лойиҳалаш жараёнидаги ўрнини, лойиҳаловчи-рассом фаолиятининг усул ва воситаларини, дизайннинг пайдо бўлиши, ижтимоий-маданий моҳиятини, пайдо бўлиш шароитларини ва ривожланиш истиқболларини, унинг техника, санъат ва маданият б-н ўзаро уйғунлашувини тадқиқ қилади. саноат маҳсулотларига бўлган талабларни ва ассортиментини яратиш тамойилларини шакллантиради. Т.э. илмий фанлар (материалшунослик, рангшунослик ва б.) га, саноат и.ч., социология ва б.га таянади.

ТЕХНИКУМ — қ. *Ўрта махсус ўқув юртлари.*

ТЕХНОГЕН САНЪАТ — 19-а. охири — 20-а. санъатида илм-фан ва техника (фотография, электр, электроника, микротехнология ва б.) ривожи натижасида қарор топган янги йўналиш. Т. с. бадиий ижоднинг бошқа шаклларида қўлланиладиган воситалар (*ранг, композиция, драматургия* ва б.) б-н бирга янги (*ракурс, монтаж,* овоз ёзиш, янги овоз ва рангларни яратиш каби) техник имкониятлардан унумли фойдаланиш ҳисобига муайян ифодавий натижаларга эришиб, уларни оммавий алоқа воситалари (медиа шакллари — босма нашр, радио, граммёзув, телевидение ва б.) ёрдамида кўпайтиради ва тарқатади. Т. с. тизимида синтетик (қоришма) бадиий шакллар (*фото санъати, кино, телевидение, электрон мусиқа,* лазер мусиқаси, *компьютер графикаси,* WEB-дизайн ва б.) юзага келди. Мазкур жараёнда янги ижод шакллари ва ихтисосликлар (*кинооператорлик,* овоз режиссураси ва б.), махсус жиҳозланган *студия*лар (фотостудия, киностудия, мусиқий студия, овоз ёзиш студияси, вебдизайн студияси ва б.), фаннинг янги йўналишлари (психоакустика, компьютер мусиқаси технологияси каби) ривож топди. Ўзбекистонда Т. с. ривожига катта аҳамият берилиб, Т. с. йўналишлари давлат (олий ва ўрта махсус) таълим тизимига киритилган.

Олимжон Беков, Фарида Сабитова.

ТЕХНОКРАТИЯ (юн. techne — санъат, ҳунар, маҳорат ва *...кратия*) — 1) ижтимоий тафаккурдаги оқим, унга кўра, жамият бутунлай илмий-техника тафаккури принциплари б-н бошқарилиши мумкин; техниклар, муҳандислар ва олимлар (технократлар) илмий-техника тафаккурининг намоянда лари бўлиб, корхоналар ва умуман жамиятдаги барча ҳокимият тадбиркорлар ва сиёсатчилардан уларга ўтиши керак. Технократик концепциялар ҳоз. ижтимоий и.ч.да фан ва мутахассислар мавқеининг ошиб бораётганлигини акс эттиради. Т.нинг барча кўринишларига хос бўлган белги ижтимоий жараёнларни техника ва б. тор ихтисослашган мезонлар асосида бошқаришга эътиборни кучайтириб, сиёсатнинг қадриятли-этик ўлчовларига кам аҳамият беришдир; 2) монополиялаштирилган и.ч. ва давлат аппаратининг юқори мулозимлари — мутахассислар қатламини билдиради; 3) 20-а.нинг 30-й.ларида АҚШда вужудга келган ижтимоий ҳаракат. У миллий миқёсда и.ч.ни илмий режалаштириш натижасида саноат тўнтариши ёрдами б-н умумий фаровонликка эришишни мақсад қилиб қўйган (раҳбарлари Г. Лоэб, Г. Скот). Ҳаракат 40-й.лар бошида барбод бўлган.

ТЕХНОЛОГИК ХАРИТА — айрим турдаги қ.х. маҳсулотини етиштириш б-н боғлиқ технологик ишлар мавжуи. И.ч. ресурсларига бўлган эҳтиёжлар, улардан фойдаланиш ва бошқа и. ч. кўрсаткичлари, шунингдек, белгиланган и.ч. дастурини бажариш бўйича ташкилий-иқтисодий тадбирлар акс этган норматив режа ҳужжати. Т.х. жадвал шаклида бўлиб, унда кетма-кетликда (одатда хронологик тартибда) барча турдаги ишлар (қабул қилинган технологияга мувофиқ), асосий агротехник тадбирлар, машина, механизм ва агрегатлар тарқиби, уруғлик материаллар сарфи нормалари, бажариладиган ишлар ҳажми, баҳолари ва б. кўрсатилади, шунингдек, маҳсулот таннархини ҳисоблашда қ.х.да қабул қилинган услубият бўйича харажатлар турлари акс эттирилади. Т.х. асосида барча маҳсулотлар бўйича бевосита харажат (сарф)лар, бўлинмалардаги доимий ва мавсумий ходимлар сони, техника, уруғлик, озуқа ва б. моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжлар аниқланади. Т.х. ёрдамида бўлинмалар и.ч. топшириқлари шакллантирилади, зарур харажатлар лимити ҳисоб-китоб қилинади, маҳсулотнинг режа таннархи ҳисобланади, маҳсулот бирлигига нарх белгиланади, режалаштирилган ишларни бажарилиши устидан назорат амалга оширилади.

Т.х. барча экин турлари, чорва турлари ёки турдош экинлар ва чорва моллари гуруҳлари ёки айрим иш турлари (ўтлоқ ва яйловларни яхшилаш ва б.) бўйича тузилади. Т.х.ларни хўжалик мутахассислари (иқтисодчи-ташкилотчилар, агрономлар, зоотехниклар, муҳандис-механиклар ва б.) хўжаликдаги конкрет шароитларни ҳисобга олган ҳолда намунавий шаклдан асосида ишлаб чиқадилар. Т.х.лар оперативи (муайян мавсум учун), йиллик (бир йил учун) ва истиқбол (энг илғор прогрессив технология ва машиналар системасини ўзлаштириш, меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашда янги усулларни жорий қилиш ва б. назарда тутилади) турларга бўлинади. Фан-техника тараққиётининг илғор ютуқларини қўллашни эътиборга олиб тузилган Т.х.лардан техника, технологиядаги янгиликларни, ўзгаришларни киритиш б-н бир неча йил фойдаланиш мумкин (яна қ. *Бизнес режа*).

Султон Хомназаров.

ТЕХНОЛОГИЯ (юн. techne — санъат, моҳирлик, уқув ва *....логия*) — саноат, қурилиш, транспорт, қ.х. ва б. соҳаларда маҳсулотлар олиш, уларга ишлов бериш ва уларни қайта ишлаш усуллари тартибга солинган тизим; шу усулларни ишлаб чиқиш, жорий қилиш ва такомиллаштириш б-н шуғулланадиган фан. Ҳар бир соҳанинг ўзига хос Т.си бўлади: кон ишлари Т.си, машинасозлик Т.си, қурилиш Т.си, қ.х. Т.си ва б.

Мас., қурилиш ишлари Т.си бир қанча операциялар йиғиндисидан ташкил топган: ер ишлари (ерни текислаш, котлован ва траншеялар қазиш); пойдевор ётқизиш; девор тиклаш (ғишт териш, панель ўрнатиш); антисейсмик белбоғлар ва темир-бетон устунлар ишлаш; қаватлараро ва том ёпмаларини монтаж қилиш, том ёпиш; электр, газ ва сув тармоқларини ўтказиш; пардоз ишлари ва ҳ.к. Ҳар қайси операцияни ўзига хос бажариш усуллари бор. Мас., пардозлашда аввал девор текисланади (маяқлар ўрнатилади), қора суланади (маяқлар ўрнатилади), қора суваб, кейин тоза сувоқ қилинади, сўнгра оқланади (бўёқ берилади) ёки гулқоғоз (обой) ёпиштирилади.

Амалда технологик жараёнлар қанчалик пухта ишланган, тавсия этилаётган усуллар чуқур тажриба ва илмий ёндашувга асосланган бўлса, тайёрланадиган маҳсулот (автомобиль, бино ёки иншоот ва б.) шунчалик сифатли бўлади. Т.нинг фан сифатидаги роли ва вазифаси маҳсулот тайёрлашнинг энг замонавий ва самарали усулларини яратишдан иборат. Фан ва техника ривожланиб борган сари Т. ҳам янгиланиб ва ўзгартириб турилади. Ҳар қайси соҳада Т.ни ишлаб чиқиш учун технологик ҳужжатларни ишлаб чиқиш, типавий технологик жараёнлар, стандартлаштирилган жиҳозлар ва ускуналардан фойдаланишнинг ягона тартиби бўлиши лозим.

ТЕХНОПАРК, технологик парк — фан, таълим ва ишлаб чиқаришни илмий ташкилотлар, лойиҳа-конструкторлик бюролари, ўқув юртлари, ишлаб чиқариш корхоналари бирлашмаси кўринишида ҳудудий уюштириш шакли. Т. юқори малакали мутахассисларнинг бир жойга тўпланиши натижасида илмий-техника ва техника-технология ишланмаларини яратиш ва уларни қўллашни жадаллаштириш мақсадларида ташкил этилади. Ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган. Кўпинча солиқ имтиёзларига эга бўлади.

ТЕХНОПОЛИС (лот. techne — санъат, ҳунар ва polis — шаҳар) — *инновация* жараёнларини жадаллаштириш, техник-технологик янгиликларни тез ва самарали қўллашга ёрдам бериш мақсадида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналар шаклларидан бири. Жаҳон даражасидаги юқори технологик маҳсулот ишланмаларини яратадиган ва уни и.ч.ни ўзлаштирадиган минтақавий марказ Т. ўзагини ташкил этади. Т.нинг фаолият дастури, одатда, фундаментал ва амалий и.т.лар ўтказиш ва уларнинг натижасини и.ч.да қўллашдан иборат бўлади. Т.лар давлат томонидан қўллаб-қувватланади.

ТЕШАБОЕВ Жўра (1933.4.3, Андижон) — киношунос, сценарийчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Санъатшунослик фанлари д-ри, проф. (1991). Киев ун-тини тугатган (1956). 1956—58 й.лар Андижон маориф бўлимида ишлаган. 1958—60 й.лар «Ўзбекфильм»да муҳаррир. 1960 й.дан Санъатшунослик ин-тида аввал аспирант, илмий ходим, 1987 й.дан кино ва телевидение бўлимининг бошлиғи. Айни вақтда 1968 й.дан Тошкент давлат Санъат ин-тида дарс беради. Асосий илмий ишлари кино санъати назарияси ва тарихига оид масалалар, шунингдек, ўзбек экран санъати арбоблари ижодига бағишланган. 30 ҳужжатли кино, 2 мультфильмга сценарий ёзган.

Ас.: Камил Ярматов, М., 1964; Киноискусство Узбекистана, М., 1968; Пути и поиски, Т., 1972; Герой крупным планом, Т., 1975; Рахим Пирмухамедов, Т., 1978; Узбекское кино; традиции и новаторство, Т., 1980; Узбекский экран: поиски и надежды, М., 1982.

ТЕШЕНИТ (Чехиядаги Тешен ш. номидан) — ишқорли габброидлар гуруҳига мансуб магматик тоғ жинси; чиройли қоплама тош. Таркиби, асосан, плагиоклаз, авгит ва анальцимдан иборат; шунингдек, шох алдамчиси, цеолит, иккиламчи минераллардан — апатит, магнетит ва б. ҳам мавжуд. Одатда, диабаз структураси; кичикроқ гипабиссал массивлар ва силл (интрузив уюм)лар ҳосил қилади. Т. Кавказ ва Жан. Сибирда кенг тарқалган.

ТЕШИККАЛЪА — илк ўрта асрларга оид йирик қаср харобаси (мил. 7—8-а.лар). Қорақалпогистон Республикаси, Тўрткўл туманидаги Бургутқалъа во-

ҳасида жойлашган илк ўрта аср меъморлиги обидаси. Тарҳи квадрат бўлган қаср, атрофи қалин пахса девор б-н ўралган. Марказда баланд пахса супа устида кўп хонали турар жой минораси қад кўтарган. Унинг деворларига аркалар б-н безатилган ярим устунлар (колонналар) ўрнатилган. Девор б-н минора оралиғига турар жой хоналари ва хўжалик аҳамиятидаги бинолар қурилган. Т.қ. 1938 й. С. П. *Толстов* раҳбарлик қилган археологик экспедиция томонидан текширилган. Мато парчалари, сопол идишлар, безак буюмлари, тангалар топилган. Уларни ўрганиш афригийлар маданиятини тадқиқ этишда асос бўлиб хизмат қилган.

ТЕШИККЎПРИКТЕПА, Эшак кўприктепа — 5—13-а. бошига оид археологик ёдгорлик. Тошкент ш.нинг «Ҳамза» метроси ст-яси яқинида (Халқлар дўстлиги шоҳкўчасида) жойлашган. Т.ни бир неча марта ўлкашунос Д. Д. Букинич (1930-й.лар), ТошДУ археология кафедраси (1950-й.лар), археологлар К. А. Шахурин ва Ю.Ф. Буряков (1962 й.да), Тошкент археология экспедицияси (М. И. Филанович ва б., 1968 й.) текширган. Т. аркли, истеҳкомсиз манзилгоҳ. Бал. 6 м га етадиган арк харобалари сақланган. Дастлаб манзилгоҳ харобасининг майд. 500×600 м бўлган. Арк хом ғишт ва пахсадан қурилган яхлит иншоотдан иборат бўлиб, алоҳида хоналарга бўлинган ва қалин ташқи девор б-н ўралган. Қалъа марказий қисмидаги бинолар 5—8-а.ларга мансуб. Араблар истилоси даврида (8-а.) бинолар бузилган ва ёниб, вайронага айланган. 9—12-а.ларда тепа ҳудуди ва аркида ҳаёт тикланган. Аҳоли темирчилик, металл буюмлар тайёрлаш б-н шуғулланган. Т. Чоч пойтахти *Бинкат*нинг атрофида жойлашган савдо ҳунармандчилик қишлоқларидан бири бўлган. 13-а. бошида бутунлай харобага айланган.

ТЕШИКТОШ ОДАМИ — *Тешиктош ғори*дан топилган *неандерталлар* вакилининг суяк қолдиғи. А. П. *Окладников* ўрганган (1938—39). Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, Т.о. суяк қолдиқлари 8—9 ёшдаги боланики бўлган. Бола дафн қилинган жой атрофида тоғ эчкисининг бир неча жуфт шохи ётган. Марҳумни қабрга турли буюмлар б-н кўмиш, дастлабки диний тасаввурларнинг пайдо бўла бошлаганлигидан далолат беради. Т.о. калла суягининг ҳажми катта (1490 см³), унинг қопқоғи *питекантроп* ёки *синантроп*никига нисбатан баландроқ. Бироқ ҳоз. болалар-никидан пастроқдир. М. М. *Герасимов* калла суяги асосида Т.о.нинг юз тузилишини тиклаган (1949).



Тешиктош одами (неандертал) М. М. Герасимов тиклаган.

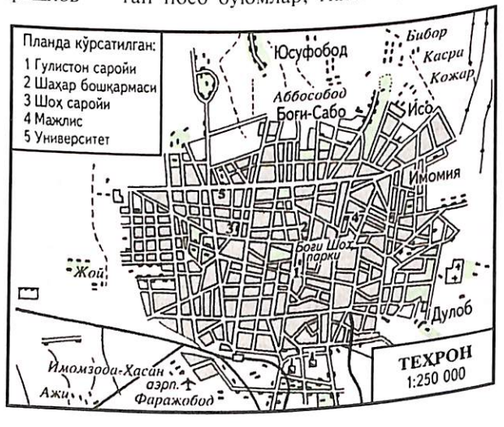
1973 й. антрополог В. П. *Алексеев* Т.о.ни тўла ўрганиб, скелет қиз болага тегишли бўлиб, у инсон эволюциясининг неандертал фазасига мансуб эканлиги ва Европа ёки Олд Осиё гуруҳига киришини билдирган.

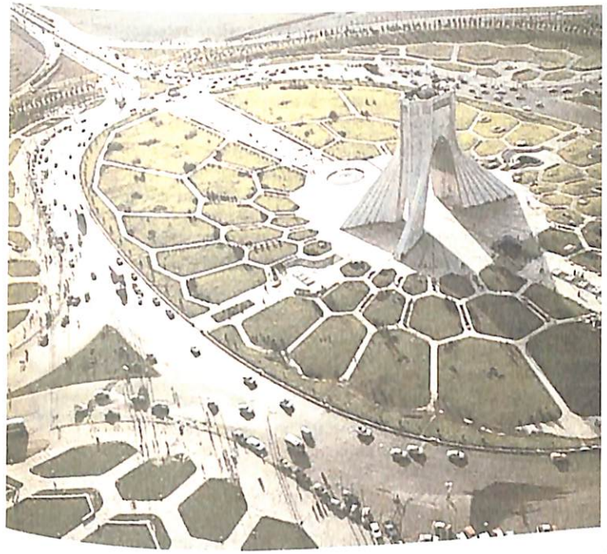
ТЕШИКТОШ ҒОРИ — *мустье маданияти*га мансуб *неандерталлар*нинг макони. Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Тургандарёнинг Зовталашгансой дарасида, денгиз сатҳидан 1500 м бал.да жойлашган. Ғорнинг шипи тешик, номи ҳам шундан, кириш қисми шим.-шарқ томонга қараган бўлиб бал. 7 м, эни 20 м, уз. 21 м. Унинг умумий майд. 300 кв м бўлиб, шундан 100 кв. м жойи неандерталлар яшаганлигидан ғувоқлик берувчи археологик материалларга эга. Т.ғ. яшаш учун қулайлиги туфайли ғорни вақт-вақти б-н сув босиб туришига қарамасдан неандертал одамлар уни бутунлай тарк этмаганлар. Ғорни биринчи марта 1938—39 й.ларда А. П. *Окладников* ўрганган. Т.ғ. 5 та маданий қатламдан иборат бўлиб, бу манзилгоҳ бир неча маротаба тарк этилганидан далолат беради. Ғорнинг ҳар бир қатламида биттадан ва баъзиларида иккитадан гулхан қолдиқлари сақланиб қолган. Гулханлар атрофида кўплаб тоғ эчкиси, буғу, сиртлон, айиқ, қуён ва ҳар хил қушларнинг суяк қолдиқлари, 3000 га яқин тош буюм, тош учирингдисидан тайёрланган учбурчак шаклдаги 24 та қурол, қирқувчи ва тарашловчи сифатида ишлатилган 65 та қирғич, пайконлар, тош пичоқлар топилган. Мустье маданиятига оид бу хилдаги қуролларнинг кўпчилиги қорамтир кремнийли оҳактош яшма, кварцит ва б. вулқоний тош жинслардан ясалган. Т.ғ. топилмаларининг энг қимматлиси 25 см чуқурликдан топилган *Тешиктош одами*дир.

ТЕҲРОН — *Эрон* пойтахти. Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий маркази. Эльбурс тоғининг жан. этагида, 1100—1300 м баландликда жойлашган. Иқлими субтропик континентал иқлим. Ўртача т-ра янв.да 2°, июлда 29—30°. Ўртача йиллик ёғин 240 мм. Теҳрон остонининг маъмурий маркази. Аҳолиси 6,7 млн. киши (1997). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулоти қийматининг 1/3 қисми Т.га тўғри келади. Машинасозликнинг турли соҳалари, хусусан, автомобилсозлик, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, радио- ва телеаппаратуралар, маиший электр асбоблари и.ч., таъмирлаш-механика, металлсозлик, нефтни қайта ишлаш, цемент, озиқ-овқат, тўқимачилик, кимё саноати, ойна-шиша, чинни-фаянс корхоналари бор. Ҳунармандчилик (ёғоч ўймакорлиги, чилангарлик, металл ва заргарлик буюмлари тайёрлаш, гилам тўқиш ва б.) ривожланган.

Т. 12-а.да Рай ш. яқинидаги манзилгоҳ ўрнида барпо қилинган. 14-а.дан йирик савдо марказига айланди. 1722 й.да шаҳарни афғонлар вайрон қилган, бироқ тезда тикланган. 1786 й.да Қожарлар сулоласи ҳукмдори Муҳаммадшоҳ Т.ни пойтахт деб эълон қилган. 1870—72 й.ларда шаҳар анча кенгайди, янги қурилишлар амалга оширилди. Шаҳар 20-а. ўрталаридан тез суръатларда ривожланди. 1943 й.да Т.да 3 иттифоқчи давлат — СССР, АҚШ, Буюк Британия ҳукумати бошлиқларининг конференцияси *(Теҳрон конференцияси)* бўлиб ўтган.

Т. янги ва эски шаҳар қисмларидан иборат. Шаҳар кўчалари кенг, замонавий бинолар, маъмурий идоралар, элчихоналар, меҳмонхоналар қурилган. Истироҳат боғлари, хиёбонлар барпо этилган. Меъморий ёдгорликлардан Шоҳ масжид, мадраса, саройлар сақланган. Гулистон саройида (18-а. охири — 19-а.) олтин, кумушга ўйиб ишланган ноёб буюмлар, гиламлар сақлана-





Теҳрон шаҳри. Озодлик минораси.

ди. Теҳрон ун-ти, Миллий ва технология ун-тлари, тиббиёт ин-ти, кутубхоналар, археология, этнография музейлари, картиналар галереяси, опера ва балет театри, санъат мактаби ва ҳ.к. бор.

ТЕҲРОН КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1943) — 2-жаҳон уруши давридаги 3 иттифоқчи давлат раҳбарларининг конференцияси. СССР (И.В. Сталин), АҚШ (Ф. Рузвельт) ва Буюк Британия (У. Черчилль) қатнашган. 28 нояб. — 1 дек.да Теҳрон (Эрон)да бўлган. Германияга қарши урушда биргаликда ҳаракат қилиш ва 3 давлатнинг урушдан кейинги ҳамкорлик алоқалари ҳақида Декларациялар ҳамда 1944 й. 1 майидан кечиктирмасдан Европада 2-фронт очиш, Польшанинг урушдан кейинги чегаралари ҳақида ва б. қарорлар қабул қилинган. СССР делегацияси иттифоқчилар истакларини инобатга олиб, Германия армияси тор-мор этилгандан сўнг, Японияга қарши уруш эълон қилишга ваъда берган.

Теҳрон шаҳридаги замонавий бинолар.



ТЕҲРОН УНИВЕРСИТЕТИ — Эроннинг биринчи ва энг йирик олий ўқув юрти ҳамда и.т. маркази. 1934 й. ташкил этилган. Адабиёт ва гуманитар фанлар, т.х., стоматология, нафис санъат, ҳуқуқ, тиббиёт, фармацевтика, табиий фанлар, технология, теология, ветеринария тиббиёти, ўрмон хўжалиги, пед., иқтисодиёт ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Бир қанча и.т. институтлари, кутубхоналари (400 мингга яқин асар) бор. 25 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ТЁРНЕР (Turner) Нат (1800.2.10, Сатутхемптон, Виргиния штати — 1831.11.11, Иерусалим, ҳоз. Кортленд, Виргиния) — АҚШдаги қора танли қуллар қўзғолони раҳбари. Бутун умри қулликда ўтган. Ўқиш-ёзишни ўрганиб олиб, динни тарғиб этувчи воиз бўлган. 1831 й. қуллар қўзғолонини ташкилотчиси ва раҳбари. Қўзғолон бостирилгач, яшириниб юрган; 30 окт.да қамоққа олинган, кейинчалик осиб ўлдирилган.

ТИАУАНАКО (Tiahuanaco) — Шим. Боливиядаги индейслар шаҳар харобаси ва археологик маданияти (мил. ав. 1-минг йиллик охири — мил. 1-минг йиллик). Т. маданиятининг маркази Титикака кўлидан жан.-шарқда жойлашган; бу ердаги шаҳар харобаси (майд. 40 га)дан турар жой кварталлари, базальт ва қумтошдан ясалган бинолар, жумладан, бал. 15 м лик Акапапа эҳроми, Каласасайя ибодатхона мажмуаси, маъбуд ва у томон чопиб келаётган афсонавий махлуқлар тасвири туширилган фриз (пирамон)ли «Қуёш Дарвозаси», «Саркофаглар Саройи» ва б. бинолар харобалари сақланган. Т.дан, шунингдек, тош ҳайкаллар, рангли сопол идишлар ва б. топилган. Т. маданиятини яратувчилар Перунинг марказий қисми қабилалари б-н қардош бўлганлар. Улар деҳқончилик, лама боқиш б-н шуғулланганлар. Т. маданияти Анд вилоятининг қад. санъатига катта таъсир кўрсатган. Мил. 1-минг йиллик охирида Т. барҳам топиб унинг ҳудудини ҳоз. аймара индейсларининг аждодлари эгаллаган.

«ТИБ ҚОНУНЛАРИ» (асл номи «Китоб ал-Қонун фи-т-тиб») — Абу Али *ибн Сино*нинг тиббиётга оид асари. «Т.қ.» ўз давридаги табобатнинг муфассал энциклопедияси бўлиб, унда инсон соғлиги ва касалликларига оид бўлган барча масалалар мантиқий тартибда тўла баён этилган. Олдинлари табобат, асосан, ҳунар ҳисобланар ва у б-н шуғулланувчилар назарий масалаларга унчалик аҳамият бермай уни амалда қўллаш б-н чекланар эдилар. Ибн Сино эса табобатни илм даражасига кўтарди ва юнон, рим, ҳинд, Яқин ва Ўрта Шарқ табибларининг тажриба ва фикрларига таяниб «Т.қ.»да унинг ҳам назарий, ҳам амалий масалаларини чуқур ишлаб чиқди.

Ибн Сино «Т.қ.»нинг 1-китобини Гўргонда, қолганларини эса Рай ва Ҳамадонда яшаган вақтида ёзган (1015— 1024).

Ибн Сино «Т.қ.»ни ёзишда юнон табибларидан *Гиппократ*, Диоскорид, *Гален*, Орибазий, Павел, Ҳиндистон табибларидан Чарака асарларининг араб тилига таржимасидан; Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидан етишиб чиққан Абу Журайж, Масиҳ ад-Димашқий, Ибн Мосаввайҳ, Собур ибн Саҳл, Сақорбухт, Абу Бакр ар-*Розий*, Абу Саҳл ал-Масиҳий каби олимларнинг тиббий асарларидан манба сифатида фойдаланган. «Т.қ.»нинг ҳар бир китоби, ўз навбатида, қисмларга (фан), бўлимларга (жумла), мақолаларга (мақола) ва параграфларга (фасл) бўлинган.

1-китобда табобатнинг назарий асослари ҳамда амалий табобатнинг умумий масалалари, табобат илмининг таърифи, унинг вазифалари, хилт ва *мизож* ҳақидаги таълимот баён қилинади. Кейин одам танасининг «оддий»

аъзолари — суяк, тоғай, асаб, артерия, вена, пай, боғлам ва мускуллар ҳақида қисқа анатомик очерк келтирилади. Касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, кўринишлари, турлари ҳамда уларни даволашнинг умумий усуллари келтирилади. Овқатланиш, ҳаёт тарзи ва ҳаётнинг ҳамма босқичларида соғлиқни сақлаш ҳақидаги таълимот ёритилади. Сурги қилиш, қайт қилдириш ва қон олиш масалаларига айрим боблар ажратилган.

2-китобда ўша даврда ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан олинадиган 800 дан ортиқ дори-дармонлар таърифи, уларнинг даволи хусусиятлари ва қўлланиш усуллари баён қилинган. Муаллиф Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ ҳамда Ўрта Шарқ мамлакатларидан чиқадиган дори-дармонлардан ташқари Ҳиндистон, Хитой, Юнонистон, Африка, Ўрта денгиз атрофи ва б. жойлардан келтириладиган кўплаб дори ва моддаларни ҳам кўрсатиб ўтади. Ибн Сино тавсия қилган кўпгина дорилар фармакопеяда ҳоз. ҳам қўлланади.

3-китобда одам гавдасининг бошидан товонигача бўлган аъзоларида юз берадиган «хусусий» ёки «маҳаллий» касалликлар ҳақида маълумот берилади. Бошқача қилиб айтганда, бу китоб хусусий патология ва терапияга бағишланган. Унда бош мия (шу жумладан, асаб касалликлари ва руҳий касалликлар), кўз, қулоқ, бурун, оғиз бўшлиғи, тил, милк, лаб, томоқ, ўпка, юрак, кўкрак, қизилўнгач ва меъда касалликлари, сўнгра жигар, ўт пуфаги, талоқ, ичак, орқа чиқарув йўли, буйрак, қовуқ, эркак ва аёлларнинг жинсий аъзолари касалликлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

4-китоб киши аъзоларидан бирортасига хос бўлмаган «умумий» касалликларга бағишланган. Бундай касалликларга турли иситмалар (касаллик давридаги буҳронлар), шишлар (шу жумладан, рак), тошмалар, яра-чақалар, куйиш, суяк синиши ва чиқиши, асабларнинг жароҳатланиши, бош суяги, кўкрак қафаси, умуртқа ва қўлоёқларнинг шикастланиши киритилган. Шунингдек, мазкур асарда узоқ чўзиладиган ва ўта юқумли касалликлар: чечак, қизамиқ, мохов, вабо ва қутуриш ҳақида сўз боради; заҳарлар ва заҳарланиш ҳақидаги таълимот (токсикология)нинг асосий масалалари ҳам баён қилинади. Китобнинг махсус бўлими инсон ҳусни ва чиройини сақлашга ва пардоз-андоз воситаларига бағишланган. Жумладан, Ибн Сино сочни тўкилишдан сақлайдиган ҳамда ҳаддан ташқари семириб ёки озиб кетишнинг олдини оладиган воситаларни ҳам тавсия қилади.

5-китоб фармакопея бўлиб, унда мураккаб таркибли дори-дармонларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш усуллари ёритилган. Унинг биринчи қисмида турли тарёқлар (зидди-заҳарлар), маъжунлар, ҳаблори, кулча дори (таблетка), элаки дори, шарбатлар, қайнатмалар, шароб, марҳам ва ҳ.к. тавсифи берилса, иккинчи қисмда муайян аъзолар — бош, кўз, қулоқ, тиш, томоқ, кўкрак қафаси ва қорин бўшлиғи аъзолари, бўғимлар ва турли тери касалликларини даволаш учун ишлатиладиган ҳамда синалган дори-дармонлар келтирилади.

11-а.нинг бошларида ёзиб тугатилган «Т.қ.»нинг кўп сонли қўлёзма нусхалари тарқалиб, тиб илми бўйича энг мукаммал асарга айланади. У Шарқда нақадар машҳур эканлигини жаҳоннинг турли кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмаларнинг кўплигидан ҳам билса бўлади. Эрон олими Яҳё Маҳдавийнинг «Фиҳрист-и нусхаҳои мусаннафот-и Ибн Сино» номли китобининг ўзида «Т.қ.»нинг 130 нусхаси келтирилган. Ўз ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-тида ҳам «Т.қ.»нинг 3 қўлёзмаси сақланади. Шулардан энг қадимийси 1308 й.да кўчирилган тўлиқ нусхадир.

Шарқда кўп олимлар, хусусан, Муҳаммад Илоқий Фахриддин Розий, Муҳаммад Нахчивоний, Ибн ан-Нафис, Қутбиддин Шерозий, Маҳмуд Чағминий, Абдуллоҳ Оқсароий, Садидиддин Козаруний, Абдураҳмон Мисрий, Ҳаким Али Жилоний, Исҳоқхон ибн Исмоилхон, Ҳаким Шифоийхон ва б. «Т.қ.»га шарҳлар ёздилар, уни қисқартириб «Қонунча» номи б-н кичик қўлланмалар туздилар.

«Т.қ.»нинг арабча матни биринчи марта 1593 й. Римда, кейинчалик Қоҳира (1873, 1877, 1879), Теҳрон (1889), Лакнав (1906) ва Лоҳурда (1905) ҳам чоп этилди, «Қонун» кўп ўтмай Ғарб мамлакатларида ҳам шуҳрат топди. 1130 й. таржимонлар гуруҳи ташкил қилинади ва кремоналик Герард (1114—1187 й.) «Т.қ.»ни араб тилидан лотин тилига таржима қилишга киришади, бироқ бу ишни кейин 13-а.да яшаган Герард охирига етказади. Умуман «Т.қ.» лотин тилида 40 мартадан ортиқ тўла ҳолда нашр этилган. Айрим қисмларининг нашри эса сонсаноқсиздир.

19-а.га келиб Европада «Т.қ.»га бўлган қизиқиш орта бошлади ва унинг айрим қисмлари немис, француз, инглиз тилларига таржима қилинди. Асарни ҳоз. замон тилларига таржима қилишни Ўзбекистон шарқшунослари ўз зиммаларига олдилар, улар «Т.қ.»нинг 5 китобини арабчадан ўзбек ва рус тилларига таржима қилиб, 1954—61 й.лари Тошкентда шифокорлар б-н ҳамкорликда нашр этдилар.

«Т.қ.»ни арабчадан ўзбек тилига таржима қилишда шарқшунос олимлардан А. Расулев, С. Мирзаев, У. Қаримов, А. Муродов, А. Қаюмов, А. Ўринбоев ва Қ. Муниров қатнашган.

Русча таржимасида М. А. Салье, У. Каримов, Ю. Н. Завадовский, П. Г. Булгаков, С. Мирзаев ва А. Расулевлар иштирок этганлар.

1980 й.да Ибн Сино таваллудининг шамсий ҳисобда 1000 йиллиги муносабати б-н «Т.қ.»нинг қайта ишланган ўзбек ва рус тилларидаги У. Каримов томонидан тайёрланган тўлиқ нашри 1979—1983 й.ларда чоп этилди. Шундан сўнг «Т.қ.» ўзбек ва рус тилларида мухтасар шаклда (3 жилдли ва 1 жилдли) яна 4 марта, рус тилида тўлиқ стереотип шаклда яна 2 марта (10-жилдли) нашр бўлди.

Бу таржималар асосида замонавий тиббиёт ва доришуносликнинг турли соҳаларига оид илмий мақола ва китоблар нашр этиш ҳозир ҳам давом этмоқда.

«Т.қ.» китоби кўп асрлар давомида тиббиётдан асосий дастур бўлиб келган, ҳозир ҳам бир қанча дорилфунунларда ўрганилади.

Сурайё Каримова.

ТИБАСТИ — Саҳрои Кабирнинг марказий қисмидаги тоғлик, Чад Республикасининг шим.да. Энг баланд жойи 3415 м (Эми-Кўси вулкани). Кристалли сланец, лава ва қумтошлардан тузилган. Т.да вақт-вақти б-н сув оқадиган чуқур дара кўп. Йилига 100 мм дан кам ёғин ёғади. Тоғ этаклари ва водийларида 1200 м баландликкача хурмо, дуб, пальма, акация, ундан баландда чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади.

ТИББИЁТ, медицина, табобат — кишилар соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш, умрни узайтириш, касалликларнинг олдини олиш, даволаш ҳақидаги билимлар ва шу соҳадаги амалий тадбирлар мажмуи.

Т. тиббий-биологик, клиник, тиббий-ижтимоий ва гигиеник фанларга бўлинади. Тиббий-биологик фанларга: одам гавдасининг тузилишини ўрганадиган *анатомия, гистология* ва *цитология*; организмнинг одатдаги ҳолатини, унда касалликнинг пайдо бўлиши, авж олиши, кечиши ва юз берадиган структур ҳамда функционал ўзгаришларни ўрганадиган нормал физиология ва биокимё; *патологик анатомия* ва *патологик физиология;* организмга дорилар таъсирини ўрганадиган умумий ва клиник *фармакология*, шунингдек, *микробиология, вирусология* ва *паразитология, тиббиёт генетикаси* ва б. киради. Одам касалликлари, уларни даволаш ва олдини олишни ўрганадиган клиник фанлар асосий даволаш усулига кўра, *терапия* ва хирургияга бўлинади. Т.нинг ушбу қисмлари ҳам, ўз навбатида, маълум орган, системалар касалликларини атрофлича ўрганиши, йўналиши бўйича турли соҳаларга бўлинади. Мас., терапияда *кардиология, ревматология, нефрология, гастроэнтерология, гематология, гериатрия, фтизиатрия, педиатрия, неврология, психиатрия, дерматология* ва *венерология, курортология, физиотерапия, рентгенология*, терапевтик *стоматология; хирургия*да, умумий хирургиядан ташқари, *акушерлик* ва *гинекология* хирургияси, *травматология* ва *ортопедия, анестезиология, реаниматология, нейрохирургия, онкология, урология, оториноларингология, офтальмология* хирургиялари ажратилади. Клиник фанларнинг ҳар бирида беморни текшириш ва касаллик белгилари *семиотика*сини аниқлаш усуллари бўлими бор.

Ташқи муҳитнинг организмга таъсири ва аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш тадбирларини ўрганадиган тиббий-ижтимоий ва гигиеник фанларга ижтимоий *гигиена* ҳамда соғлиқни сақлашни ташкил этиш, умумий гигиена, болалар ва ўсмирлар гигиенаси, коммунал гигиена, овқатланиш гигиенаси, радиацион гигиена, меҳнат гигиенаси, эпидемиология ва тиббиёт географияси, шунингдек, тиббиёт этикаси ва деонтологияси киради.

Т.нинг бундай бўлиниши шартли, чунки ижтимоий жараёнлар барча тиббиёт фанларига, шунингдек, илмий-амалий соҳалар (ҳарбий тиббиёт, космик тиббиёт, спорт тиббиёти, суд тиббиёти ва б.)га бевосита тааллуқлидир. Тиббий-биологик фанлар учун характерли бўлган эксперимент усул эса клиник ва гигиеник Т. соҳасига ҳам кенг кириб боркамда. Т. табиий фанлар *(биология, физика, кимё)* ва ижтимоий фанлар ҳамда техника б-н чамбарчас боғланган.

Тарихи. Замонавий Т.нинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичи кўҳна тарихнинг турли даврларидаги дунёқарашларни ўз ичига олади. Маълумки, турли касалликлар, уларни даволаш ва олдини олиш ҳақидаги билимлар асосида қадимдан кишиларнинг тажриба ва кузатишларига боғлиқ бўлган.

Т.нинг халқ табобатидан мустақил фан даражасига кўтарилишида қад. Миср, Бобил тиббиёти, *Гиппократ* ва *Гален*нинг муҳим ўрни бор. Гиппократ касалликларни аниқлаш, беморнинг ҳаёти ва фаолиятига ташқи муҳитнинг таъсирини ўрганиш, хасталикнинг келиб чиқиш сабабларини топиш ва даволашда бемор организмининг ўзига хос хусусиятларини билиш каби масалалар б-н шуғулланган. Гален эса биринчи бўлиб организмдаги аъзо ва системаларнинг тузилиши ҳамда функцияларини, асосан, ҳайвонлар (маймунлар) организмида тажриба қилиб ўрганган. Унинг анатомия ва физиологияга доир асарлари то 16-а.гача Т.нинг асоси бўлиб хизмат қилди.

Ўрта Осиё ва умуман Шарқда табобат айниқса, ривож топди. Шу даврда юнон, санскрит ва бошқа қад. Шарқ тилларида ёзилган тиббиётга доир асарларнинг кўпчилиги, жумладан, *Аристотель*, Диоскорид ва Галеннинг доришуносликка оид асарлари сурёний ва араб тилларига таржима қилинди. Галеннинг «Қиво ал-адвия ал муфрада» («Содда дориларнинг қувватлари») ва Бадиғурснинг «Ал-Абдал ал-адвия ал муфрада» («Содда дориларнинг ўрнига ўтувчилар») каби китоблари илк бор машҳур табиб ва таржимон Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий (809—877) томонидан таржима қилинди. Шарқда Абу Ҳанифа ад-Динаворий (815 й. туғилган) «Китоб фи-н-набот» («Ўсимликлар ҳақида китоб»)ни яратиб, унда 482 хил ўсимликнинг дорилик хусусиятларини баён этди. Абу Райҳон *Беруний*нинг «Китоб ас-сайдана фи-т-тиб» («Тиббиётда доришунослик») асари ўша давр Т.ининг энг катта ютуғи ҳисобланиб, Ўрта Осиёда доришунослик илми — сайданага асос бўлди. Абу Бакр ар-*Розий*нинг табобат соҳасидаги асарлари умуман жаҳон тиббиётининг ривожланиши, бойишида ғоят улкан аҳамият касб этди. Олимнинг тиббиёт энциклопедияси ҳисобланган 25 жилдли «Ал-Жомиъ ал-кабир ва қад урифа би-л-Ҳовий» («Ал-Ҳовий номи б-н танилган катта тўплам») асари шу давргача Ғарб ва Шарқ Т.ида қадрли бўлиб келди; 10 жилдли «Табобат китоби» ҳамда «Чечак ва қизамиқ ҳақида»ги китоби ҳам Т.да машҳур эди.

Ўрта асрда Абу Али *ибн Сино* Т.нинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг «ал Қонун фи-т-тиб» (қ. *«Тиб қонунлари»*) асари асрлар оша жаҳон табобатида асосий қўлланма бўлиб келди. Бу асар Т.нинг асосий соҳалари: анатомия, физиология, патология, терапия, доришунослик, гигиена ва б.ни қамраб олган. Иситма, ўлат, чечак, қизамиқ каби юқумли касалликларни қандайдир кўзга кўринмас жониворлар кўзгатиши тўғрисида фикр юритган. У буйрак тошларини операция қилиб олиб ташлаш, трахеотомия қилиш, жароҳатларни даволаш усуллари ҳақида ёзади. Ибн Синонинг бизгача етиб келган энг муҳим асарларидан яна бири «ал-Адвия ал-қалбия» («Юрак дорилари»)дир. Унда олим юрак касаллигида қўлланадиган (ўзи топган) дорилар ҳақида ёзади.

Таниқли табиб Абу Мансур тибга оид «Мажмуъа-йи кабир дар адвият муфрада» («Содда дорилар ҳақида катта тўплам»), «Рисола дар иложи амроз-и садр» («Кўкрак касалликларининг давоси ҳақида рисола»), «Китоб ғуно ва муно» («Мақсадларни мукаммал баён қилган китоб») каби асарлар ёзган. Буларда ички касалликлар, тери касалликлари, иситма-безгак касаллиги, уларга қарши дорилар ва даволаш усуллари баён этилган.

Шарафутдин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф *Илоқий* ҳам касалликларнинг келиб чиқиши, сабаблари, белгилари, уларни аниқлаш ва даволашга оид кўп билимлар соҳиби бўлган.

Ўша даврнинг йирик табибларидан бири *Бадриддин Самарқандий* Муҳаммад ибн Баҳром Қалонисий ҳар хил касалликларга қарши мураккаб дорилар тайёрлаб тажрибада синаб кўрган.

13-а.нинг машҳур табибларидан бири Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар Нажибуддин Самарқандий «Ағзият ал-марзо» («Касаллар истеъмол қиладиган овқатлар») номли китобида ҳар бир касалликда қандай таом истеъмол қилиниши ва қайси овқатлардан эҳтиёт бўлиш лозимлиги, шунингдек, овқатларнинг дорилик хусусиятлари ҳақида ёзган.

40 й.дан ортиқ табобат илми б-н шуғулланган Султон Али табиб Хуросоний (15—16-а.) ўз тажрибалари асосида 2 асар ёзган. Улардан бири «Дастур ал-илож» («Касалларни даволаш бўйича қўлланма»)дир. 15—16-а.ларда Ҳиндистонда яшаб ижод этган хиротлик табиб Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф Юсуфий ал-Ҳиравий тиббий асарлари ва амалий ишлари б-н Ўрта Осиё, Хуросон ва Ҳиндистонда табобатнинг яна ҳам тараққий этишига ўз ҳиссасини қўшди.

Абдулғозихон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (1603—1664) муҳим тиббий асарлари, жумладан, эски ўзбек тилида ёзилган «Манофиъ ал-инсон» («Инсон учун фойдали дорилар») номли асари б-н машҳур.

18-а. нинг 2-ярми ва 19-а.нинг 1-ярмида Хоразмда яшаб ижод этган ўзбек табиби Жаъфарҳўжа ибн Насрулдинхўжа ал-Ҳусайний ал-Карукий Ҳазо-

распийнинг ўзбек тилида ёзилган «Мултақий ат-тиб» («Тиббий маълумотлар тўплами») асари (1823) 67 бобдан иборат бўлиб, унда асосан, киши аъзоларининг ҳар хил касалликлари ва уларни дорилар б-н даволаш усуллари баён қилинган.

Машҳур ўзбек табиби Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Ҳўқандий (1851 й.да туғилган) умрининг кўп қисмини табобатни ўрганишга ва кишилар соғлиғини сақлашга сарфлади. У ўз давригача бўлган шарқ табобати қўлга киритган ютуқларни жамлаб ҳамда шахсий тиббий тажрибалари б-н бойитган ҳолда «Қонун ал-илож» («Даволаш қонуни») ва «Тариқ ал-илож» («Даволаш усули») китобларини ёзиб қолдирган. Уларнинг иккинчисида ўпка, юрак, сут бези, меъда, жигар, ичак, буйрак, қовуқ ва иситма касалликлари, шишлар, тошмалар, мўй ва тирноққа оид хасталиклар, жароҳат ва яралар; суякларнинг синиши, заҳарлар, заҳарли ҳайвонлар чаққанида даволаш ва баъзи русча номдаги дорилар келтирилган.

Боситхон Зоҳидхон ўғли ўз ижодида Беруний, Розий, Ибн Сино, Илоқий, Қумрий ва Самарқандийларнинг асарларидан кенг фойдаланган. Бизгача унинг ўзбек тилида ёзилган 3 асари етиб келган.

Ўрта Осиёда қадимдан доривор ўсимликлар ва овқатли моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг киши организмига етказадиган фойда ва зарарлари ўрганилган. Натижада халқ қўлида аста-секин Т.га оид кўпгина маълумотлар йиғилиб борган. Улар эса кейинчалик тиббий асарлар яратишда муҳим манбалардан бири бўлган.

Европада Уйғониш даврида Т. янгидан равнақ топди. 16-а.да кўпгина фанлар, айниқса, Т., физика ва кимёнинг ривожланиши касалликларни даволаш, сабабини билишда бу фанларнинг қонунларидан фойдаланиш имконини берди. Хирургияда, айниқса, жароҳатларни даволашда янги усуллар жорий қилинди. Анатомиянинг асосчиси А. *Везалий* мурдани ёриб текшириш б-н одам организмининг тузилиши ва органлар фаолиятини илмий жиҳатдан аниқ асослаб берди. Инглиз врачи В. *Гарвей* қон айланиш системаси ҳақида асар яратиб, Т.да янги бўлим — физиологияга пойдевор қўйди. Физиканинг тараққиёти натижасида бу даврда микроскоп кашф этилди ва ундан Т.да фойдаланила бошланди. Голландиялик олим Антони Левенгук томонидан микроскопиянинг ривожлантирилиши микробиология соҳасининг шаклланишига сабаб бўлди.

17—18-а.ларда саноатнинг ривожланиши натижасида касб касалликлари ҳақидаги соҳа вужудга келди. Бундай касалликлар сабабини дастлаб россиялик олимлар ўрганиб, Т.га янги — касб касалликлари ҳамда меҳнат гигиенаси бўлимларини киритдилар. Кейинчалик табиий фанлар ва техника соҳасидаги тадқиқотлар доираси янада кенгайди. Табиий фанларнинг ютуқлари Т. тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди, беморни объектив текшириш усуллари (*пальпация, перкуссия* ва б.) ва лаб. диагностика асослари ишлаб чиқилди. Клиник текширув натижаларини, мурдани ёриб текширишда олинган маълумотлар б-н таққослаш усули (А.И. Полунин, Н. И. *Пирогов* ва немис олими Р. Вирхов ва б.) касаллик белгилари орган ва тўқима ҳамда ҳужайраларнинг тузилишидаги ўзгаришларга боғлиқ эканлигини исботлашга имкон берди, бу тадқиқотлар натижасида кейинчалик Т.нинг яна бир янги бўлими — патологик анатомия ва гистология соҳалари вужудга келди.

Энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонунлари кашф этилиши, органик моддаларнинг тузилиши, ўзгариш ва алмашинув йўлларини ўргана бориш биол. ва Т.нинг тараққиётида муҳим босқич бўлди, физиологик ҳодисаларни тушунтириб берган илмий йўналиш ўша қонунларга асосланди.

19-а.нинг 2-ярмида микробиология соҳасида бир қанча янгиликлар яратилди. Эпидемик касалликлардан *вабо*, *ўлат*нинг қўзғатувчилари ва касаллик эпидемиологияси ўрганилди, чечак микроби аниқланди ва унга қарши вакцина тайёрланди (*Э. Женнер*). Маҳоратли врачлар ёрдамида бутун дунёда чечакка қарши эмлаш расм бўлди. Юқумли касалликлар сабаби турли микроблар эканлигини Л. *Пастер* асослаб берди ва бу кашфиёт асосида кишиларни куйдирги, қутуриш каби юқумли касалликларга қарши эмлаб, уларнинг олдини олиш усулларини ишлаб чиқиш имконияти туғилди. Шу даврда Европада безгак, тошмали терлама (тошмали тиф), қайталама терлама ва б. юқумли касалликларни қўзғатувчи микроблар топилди. И.И. *Мечников иммунитет* ҳақидаги таълимотни яратди. Микробиологик кашфиётлар асосида гигиена фани шаклланди ва юксала борди. Ўша даврда Россия ва б. давлатларда ташқи муҳитнинг — ҳаво, сув ва тупроқнинг инсон организмига, шунингдек, ижтимоий омиллар — меҳнат, турмуш тарзи ва овқатланиш шароитларининг ишчилар соғлиғига таъсирини ўрганиш туфайли ижтимоий гигиена муаммоси илмий асослаб берилди.

19-а.нинг сўнгги чорагида шаклланган биокимё фани соғлом организмда ва патологик ҳолатларда моддалар алмашинувини ўрганиш, унинг ўзгаришини текшириш натижасида касалликларни аниқлаш б-н физиология ва патофизиологияни бойитди ва Т.га янги, юқори информатив ва бажарилиши осонроқ лаб. усулларини киритди. Орқа мия нервларидаги сезувчи ва ҳаракатлантирувчи толалар ўрганилди, бу эса организмда нерв системаси фаолиятининг аҳамиятини аниқлашга имкон берди, қон ва лимфа таркиби, безларнинг тузилиши ва функциялари ўрганилди. Рус олимлари С. П. *Боткин*, И.М. *Сеченов*, И.П. *Павлов* тадқиқотлари туфайли марказий нерв системаси ва бутун организмнинг фаолият қонунлари материалистик нуқтаи назардан таърифлаб берилди.

Умуман бу даврда экспериментал Т. тобора ривожланиб борди, француз олими К. Бернар ва рус патофизиологи В.В. Пашутиннинг бу борада олиб борган илмий ишлари умумий патология (кейинчалик А. А. *Богомолец* ва С.С. Халатов асослаган патологик физиология)нинг фан сифатида шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. Анатомия ва *топографик анатомия*ларни чуқур ўрганиш хирургияда операцияларнинг муваффақиятини таъминлади.

20-а.да Т. да мисли кўрилмаган ютуқларга эришилди. Немис олими В.К. *Рентген* икс-нурларни кашф этди ва Т.да рентгенологияга асос солди. Табиий радиоактивликнинг кашф этилиши, ядро физикаси соҳасидаги тадқиқотлар ионловчи нурларнинг тирик организмга таъсирини ўрганувчи *радиобиология* фанини юзага келтирди. Бу соҳадаги кейинги изланишлар даволаш ва диагностика мақсадида радиоактив изотоплардан, нишонланган атомлардан фойдаланиш имконини берди. Т. техникаси ҳам тез ривожланди. Т.га электроника ютуқларининг татбиқ этилиши натижасида организмдаги турли орган ва системалар фаолиятини аниқ белгилаб берадиган усуллар, сунъий юрак, сунъий буйрак ва ҳ.к. ихтиро қилинди. Электрон микроскоп эндиликда ҳужайрадаги энг мураккаб ва нозик ўзгаришларни, майда микробларни аниқлашда зарур қурол бўлиб қолди. Т. кибернетикаси ёрдамида замонавий, ихчам ва қулай протезлар яратилди, шунингдек, операция вақтида беморнинг нафас олиши ва артериал босимини меъёрида сақлаб турадиган турли автоматик системалар ишлаб чиқилди, техника тараққиёти, ўз навбатида, Т.га янги соҳалар (авиация тиббиёти, космик тиббиёт)ни киритди. Ирсият ва организмнинг ўзгарувчанлик қонуниятини ўрганадиган *генетика* фани Т.нинг ривожига катта таъсир кўрсатди. Ирсий касалликларни ўрганиш тиббиёт генетикасининг пайдо бўлишига олиб келди. Иммунологиянинг ривожланиши иммунологик ўзгаришлар оқибатида келиб чиқадиган касалликларни ўрганадиган иммунопатологияга асос бўлди. К. Ландштейнернинг изогемагглютинация қонуни (1900—01), Я. Янский томонидан одам қони таркиби жиҳатидан 4 гуруҳга бўлиниши кашф этилиши (1907) Т. амалиётида қон қуйишдан кенг фойдаланишга имкон берди. Бу даврда Т.га Пиркенинг сил касаллигини аниқлайдиган аллергик реакцияси (қ. *Пирке реакцияси*) ва *аллергия* термини киритилди. 1939—40 й.ларда микроорганизмларга қарши курашнинг кучли воситаларидан бўлган антибиотиклар ихтиро қилинди ва амалда қўлланила бошлади. *Витаминлар* ҳақидаги таълимот ҳам ривож топди. Ички секреция безларининг тузилиши ва функциясини ўрганиш туфайли эндокринология мустақил фанга айланди, у ривожланиб, гормонотерапия ва гормонал регуляция масалаларини ҳам ўрганишга киришилди. Кимётерапия, гормонотерапия ва марказий нерв системасига таъсир этадиган препаратларнинг қўлланилиши ва турли синтетик препаратларни олиш усулларининг кенгайиши клиник Т.ни тубдан ўзгартирди. Бу даврда янги тиббий жиҳозлар, жумладан, электрон аппаратлар ёрдамида юрак фаолиятини клиник ва экспериментал текширишлар амалиётда кенг қўлланиши натижасида кардиология соҳаси ички касалликлар клиникасидан мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Миокард инфаркти, қон ивиши, атеросклероз ва б. клиникаси таърифлаб берилди. Эндиликда кардиология мутахассислари терапевтлар гина эмас, балки хирурглар, физиологлар, биокимёгарлар ва б. ҳам ўрганмоқдалар. Қон системасини ўрганадиган фан — гематология ҳам ривожланди. Уруш ҳаракатлари чоғида ҳарбий дала хирургияси юзага келди. Травматизмнинг ўсиши туфайли травматология ва ортопедия шаклланди. В.П. *Филатов*нинг пластик хирургия соҳасидаги ишлари жаҳон Т.ида юксак баҳоланди, Америкалик олим Х.У. Кушинг, рус олимлари А.Л. Поленов, Н.Н. *Бурденко* ва б. нинг ишлари нейрохирургиянинг шаклланишига имкон берди. Сийдик-таносил аъзолари касалликларини хирургик усулда даволаш йўлга қўйилиши туфайли урология соҳаси қарор топди. Наркоз бериш усули такомиллаштирилди. Рус хирурги А. В. Вишневский новокаин эритмаси б-н маҳаллий оғриқсизлантириш усулини ишлаб чиқди (1923—30). Замонавий наркоз бериш усули ва антибактериал терапия юрак ва ўпка хирургиясининг ривожланишига йўл очди, сунъий қон айланиш аппарати ва ҳ.к. кашф этилди. Кардиохирургия ҳам янги одимлар ташлади: туғма ва ревматик юрак пороклари хирургик йўл б-н даволана бошланди. Юрак трансплантологиясига асос солинди (Жан. Африка хирурги К. Барнард, 1967).

20-а. бошларида ўсмалар ҳақидаги фан — онкология шаклланди. Кейинги тадқиқотларда ўсмаларнинг, чунончи ракнинг вирусли ва канцероген шакл назариялари юзага келди. Микробиология тез суръатлар б-н ривожланди: силга қарши вакцина тайёрланди (1921, А. Кальмет ва Ш. Герен). Кейинги изланишлар натижасида полиомиелит, дифтерия ва б. инфекцион касалликларни бартараф қиладиган вакцина, зардоблар ихтиро қилинди; риккетсиоз, лептоспирозлар ҳақидаги таълимот ишлаб чиқилди. Д. И. Ивановскийнинг фильтрланувчи вирусларни ихтиро қилиши (1892) ва Нидерландия ботаниги М. Бейеринкнинг кейинги тадқиқотлари вирусологиянинг мустақил фан сифатида шаклланишига олиб келди.

Замонавий тиббиётнинг баъзи муаммолари. Илмий техника ривожи, ижтимоий-иқтисодий ўзгариш ва муваффақиятлар туфайли аҳоли соғлиғини сақлашда касалликлар таркибида мусобат ҳам ижобий ўзгаришлар рўй берди, ўлим камайди, узоқ умр кўрувчилар сони ортди. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда илгари дунёда кенг тарқалган ўта хавфли эпидемик касалликлар (вабо, ўлат, чечак ва б.) га барҳам берилди. Кишилар соғлиғига ва халқ хўжалигига катта зарар етказаётган *грипп*, вирусли *гепатит*, орттирилган иммун танқислиги ва б. вирусли касалликларга қарши кураш шу куннинг муҳим тиббий мураш аммоларидан бўлиб қолмоқда.

Юрак-томир касалликларидан юрак-нинг ишемик касаллиги (қ. *Инфаркт*), атеросклероз, *гипертония касаллиги* ва б.нинг олдини олиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Асаббузарлик, тамаки чекиш, жисмоний меҳнат б-н кам шуғулланиш, меъёридан кўп овқат ейиш, спиртли ичимликларга ружу қилиш, гиёҳвандлик каби иллатлар бундай касалликларнинг кўпайишига сабаб бўлмоқда. Лекин бу касалликларни ўз вақтида аниқлаш ва даволашда замонавий Т. анчагина муваффақиятларга эришди.

Хавфли ўсмаларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлаш ва даволаш Т.нинг энг долзарб масаласидир. Кимёвий канцероген моддалар ва нурланишнинг таъсирини камайтириш, ўсмалар пайдо қиладиган вирусларни топиш ва организмнинг ҳимоя механизмларини ўрганиш муҳим масалалардандир. Бу борада Ўзбекистон *Онкология маркази* ҳам фаол иш олиб бормоқда.

Замонавий Т.нинг долзарб масалаларидан яна бири асаб ва руҳий ўзгаришларни ўрганишдир, чунки бир қатор мамлакатларда бунга соғлиқни сақлашнинг биринчи масаласи деб қарашмоқда.

Ташқи муҳитни муҳофаза қилиш ва соғломлаштириш жуда муҳим ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга эга. Сув, ҳаво, тупроқнинг ифлосланиши ва биосферада экологик мувозанатнинг бузилиши кишилар соғлиғига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ичимлик сув ва тупроқнинг саноат чиқиндилари б-н ифлосланишининг олдини олиш ўта долзарб масаладир. Ташқи муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилиш учун кураш халқаро аҳамиятга молик бўлиб қолди. Бу соҳада кейинги йилларда республикада шифокорлар, айниқса гигиенист олимлар ва махсус и.т. институтлари жамоалари кўпгина арзигулик ишлар қилишди. Ҳоз. замон Т.и олдида турган энг муҳим масалалардан яна бири врач б-н бемор ўртасидаги муносабатларнинг (қ. *Тиббиёт деонтологияси*) самарадорлигига эришишдир. Орган ва тўқималарни кўчириб ўтқазишдаги донорлик, тўқималар мос келмаслигини бартараф қилиш ва ушбу муаммога боғлиқ бир қанча масалалар, мас., ўзак ҳужайралардан даволаш мақсадида фойдаланиш Т.да муҳим ўрин тутмоқда.

Ўзбекистонда тиббиётнинг ривожланиши. Тошкентда Туркистон ун-ти таъсис этилиши ва унинг таркибида тиббиёт ф-тининг очилиши Ўзбекистонда Т.нинг ривожланишидаги муҳим санадир. Бу ф-т кейин (1931 й.) Тошкент тиббиёт ин-тига айлантирилди.

1918 йилда Тошкентда микробиология лаб. (кейинчалик Эпидемиология ва микробиология и.т. институти ҳамда вакцина ва қон зардоблари и.т. институтлари), 1919 йилда Н.А. Семашко номидаги физиотерапия ин-ти (ҳоз. *Тиббий тикланиш ва физиотерапия институти*), 1924 йилда Бухорода Тиббиёт паразитологияси ва безгак ин-ти (кейинчалик Самарқандга кўчирилган) ташкил этилди. Т. ходимларининг комплекс равишда олиб борган ишлари туфайли безгак ва ришта каби касалликлар тугатилди. Бунда олимларимиздан Л.М.

Исаев, А.А. *Асқаров*, Т.Х. *Нажмиддинов*, И.Қ.*Мусабоев*, Г.Н. *Терехов* ва б.нинг ҳиссаси катта бўлди.

Ўзбекистон Сил и.т. институтида беморларни меҳнат б-н даволаш усули ишлаб чиқилди (Ш.А. *Алимов*). Республика фтизиатрлари сил эпидемиологияси, клиникаси, даволаш ва олдини олиш масалаларини ёритиб беришди. А.Н. Крюков, И.А. Кассирский, З.И. *Умидова*, М.С. *Турсунхўжаева*, Х.И. Янбаева ва б.нинг иштироки ҳамда раҳбарлигида Ўзбекистон иқлимининг юрак-томир тизимига, организмдаги моддалар алмашинувига ва жигар хасталикларига таъсири ўрганилди. Иссиқ иқлимнинг организмнинг физиологик жараёнига таъсирини аниқлашда Н.В. *Данилов*, А.Ю.Юнусов, А.С.*Содиқов*, А.Ҳ. *Ҳошимов*, З.Р. Юнусовлар катта и.т. ишлари олиб бордилар. Гастроэнтерология масалалари республика иқлимига ва маҳаллий аҳолининг турмуш хусусиятлари ва иммун ҳолатига боғлаб ўрганилди, бу соҳада республикамиз олимлари А.А. Асқаров, Э.И. Отахонов, Н.И. Исмоилов, Э.Й. Қосимов ва б.нинг тадқиқотлари муҳим аҳамият касб этди. К.А. *Зуфаров* раҳбарлигида меъда-ичак йўлини электрон микроскопда ўрганиш ишлари олиб борилди ва бу соҳа бўйича ноёб атлас яратилди.

Буқоқнинг эпидемиологияси, клиникаси, давоси ва олдини олиш ҳамда биокимёси соҳасида катта тадқиқотлар олиб борилди (С.А. Масумов, Ё.Ҳ. *Тўрақулов* ва б.). Кейинги вақтда назарий ва экспериментал Т.нинг асосий фанларидан бири — патологик физиология соҳасида, чунончи унинг овқат ҳазм қилиш органлари, моддалар алмашинуви патологияси ва аллергология бўлимлари бўйича илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган бир қатор тадқиқотлар олиб борилди (Н.Ҳ. *Абдуллаев*, Ҳ.Ё. *Каримов*, М.М. *Ҳақбердиев*).

Иссиқ иқлим шароитида болаларда ҳазм аъзолари касалликларининг турли жиҳатлари ўрганилди. Педиатрияда гемотерапия, юрак гликозидларини татбиқ этиш ва болалар овқатланиши соҳасида тадқиқот ишлари олиб борилди (С.Ш. Шамшиев, С.Н. Йўлдошева ва б.).

Ўзбекистонда хирургия мактабининг ривожланишига С.А. Масумов, Ҳ.Ғ. Ғофуров, В.В. *Воҳидов*, Ў.О. *Орипов*, С.М. Аъзамхўжаев, М.А. *Ашрапова*, Р.М. *Нурмуҳамедов*, Ш.И. *Каримов* ва б. катта ҳисса қўшишди. Умумий хирургия б-н бир қаторда унинг тармоқлари: нейрохирургия, ортопедия ва травматология (Н.М. Шоматов, О.Ш. Шокиров, М.Ҳ. Қориев, Ш.Ш. Ҳамраев ва б.), урология (О.М. Мухторов ва б.), болалар хирургияси (К.Х. Тоҳиров, А.С. Сулаймонов); болалар юқумли касалликлари (Ш.Ҳ. Хўжаев, О.С. *Маҳмудов*, Т.О. *Даминов*) бўйича ҳам ўтказилган илмий изланишлар яхши самаралар берди. Республикада оториноларингология фани Қ.Ж. *Миразизов* ва б. томонидан анча тараққий эттирилди. Кўз касалликларини аниқлаш ва даволаш масалалари (М.К. Комилов), нафас органларининг профилактикаси, ташхиси ва даво усулларига тааллуқли янгиликлар қўлга киритилди (А. М. *Убайдуллаев*, Н. Ҳ. Шомирзаев). Гематология ва қон қуйиш соҳаларида камқонликларни барвақт аниқлаш, самарали даволашда, компонент гемотерапияни жорий этиш бўйича ҳам муҳим и.т. ишлари ўтказилди (Х.А. Ҳакимов, С.М. Баҳромов ва б.). Нафас, ҳазм ва юрак-томир системаси касалликларини рентгенологик метод б-н аниқлаш масалалари ёритиб берилди (Ж.М. *Абдурасулов*, Ж.Н. *Маҳсумов*, А. Р. Мансуров, Ш. Мирганиев). Нерв системасининг инфекцион ва томир касалликларига оид тадқиқотлар ўтказилди (А.Р. *Раҳимжонов*, Х.Қ. *Салоҳиддинов*. Н.М. *Мажидов*). Психиатрлар пеллагра ва қутуриш касалликларида психиканинг бузилишини, шунингдек, психозларни даволаш масалаларини ўрганишди (Х. *Олимов*). Ревматизм ва подагра касалликларининг қай тарзда кечиши, буларнинг олдини олиш, даволаш (Р.А. Қорабоева, Т.С. Солиев) жорий этилди. Дермато-венерологларнинг самарали ишлари юмшоқ шанкрни тугатиш, захм, дерматомикозлар б-н касалланишни камайтиришга имкон берди (А.А. Аковбян, У. М. Мирахмедов, Р.А. Капкаев). Курортологлар маҳаллий курорт ресурсларини ўрганишди.

Республикамизда фармакология фанининг тезлик б-н ривожланиши натижасида 40 дан зиёд янги дорилар яратилди ва тиббиёт амалиётига тадбиқ этилди (И.К. Комилов, Ў.Б. Зокиров ва б .). Т.нинг асосий тармоқларидан бири — ташқи муҳитни ўрганиш, аҳоли яшайдиган жойларни соғломлаштириш, санитария-гигиена шароитини яхшилаш, шахсий ва овқатланиш гигиенаси соҳасида ҳам кўп ишлар қилинди (А.З. Зоҳидов, Ғ.М.Маҳкамов, Б.Х. Маъзумов, Т.И. Искандаров).

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимида кўплаб илмий тадқиқот ин-тлари, тиббиёт олий ўқув юртлари, жумладан, *Тошкент фармацевтика институти* ва *Тошкент врачлар малакасини ошириш институти* бор, уларда 3000 га яқин илмий ходим, шу жумладан, 2000 фан номзоди ва 250 дан зиёд фан доктори ишлаб турибди (2004).

Саиджалол Баҳромов, Эркин Қосимов, Нажиулла Шомирзаев.

ТИББИЁТ ГЕНЕТИКАСИ — одам генетикасининг бир бўлими. Ирсий касалликлар, уларни аниқлаш, даволаш ва олдини олиш усулларини ўрганади. Т.г. ирсий касалликларни ўрганишда одам генетикасининг ҳамма усуллари (генеологик, биокимёвий, иммунологик усуллар ва эгизаклар усули)дан фойдаланади. 20-а.нинг 60-й.ларида цитогенетик тадқиқот усуллари ва биокимёвий тестлар катта аҳамият касб этди. Ирсий касалликлар жинсий ҳужайраларнинг хромосомаларидаги ўзгаришларга боғлиқ эканлиги аниқланди. Мас., хромосомалар сони ёки структурасининг ўзгариши бир қанча касалликлар (Даун касаллиги ва б.)га сабаб бўлади.

Ирсий касалликларнинг юзага чиқиш-чиқмаслиги кўпинча муҳит омилларига боғлиқ. Шунинг учун Т.г.нинг вазифаси ирсий касалликларга мойиллик туғдирадиган муҳит шароитларини аниқлаб, тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқишни ҳам ўз ичига олади. Т.г.нинг ривожланишида эришилган ютуқлар туфайли бир қанча ирсий касалликларнинг олдини олиш ва даволаш мумкин бўлиб қолди. Т.г. нуқтаи назаридан консультация ўтказиб, мазкур касаллик б-н огриган ёки наслида шундай бемор бор кишилардан касал фарзанд тугилиш хавфи борйўқлигини олдиндан айтиб бериш — ирсий касалликларнинг олдини олишда энг муҳими ҳисобланади (қ. *Тиббиёт-генетика консультацияси*).

ТИББИЁТ ДЕОНТОЛОГИЯСИ — тиббиёт ходимларининг касбга алоқадор этикаси, дори-дармон, умуман давонинг таъсирини оширишга қаратилган хулқ-атвор таомиллари. Деонтология, яъни кишининг хулқи, одоби ҳақидаги тушунча 16-а.нинг бошларида инглиз файласуфи ва иқтисодчиси И. Бентам томонидан таомилга киритилган. Т.д.га оид маълумотлар узоқ тарихга эга. Аслида, Т.д. кенг фалсафий мазмунга эга бўлиб, бир қанча йўналишлардан иборат:

— шифокор б-н бемор ўртасидаги;

— шифокор б-н беморнинг яқин кишилари ўртасидаги муносабат;

— шифокорнинг ҳамкасблари б-н муносабати ва ҳ.к.

Т.д.га врачнинг сир сақлаши, беморнинг ҳаёти ва соғлиги учун тиббиёт ходимининг жавобгарлиги, тиббиёт ходимларининг ўзаро муносабати масалалари ва б. киради. Т.д.га мувофиқ, тиббиёт ходими беморга катта эътибор бериши, унинг соғлигини тиклаш ёки азобини енгиллатиш учун бутун билимини сарфлаши, беморга унинг соғлиги ҳақидаги фақат фойда келтира оладиган маълумотларни айтиши (қ. *Психотерапия*), беморнинг врач б-н сирдош бўлишига эришуви зарур. Беморнинг касаллиги ҳақида унинг иштирокида ҳамкасблари б-н сўзлашиши ярамайди.

Т.д.нинг тиббиёт амалиётида тўғри жорий қилиниши, шифокорнинг онги, савияси, маданияти, дунёқараши, билим ва қайси жамиятда яшаётганлиги б-н чамбарчас боғлиқ. Кишилик жамиятининг турли даврларида деонтологик муносабатлар турлича кечган, у замон талабига мос равишда ўзгариб борган.

Т.д. тиббиёт ходимларидан юксак инсоний фазилатлар, софдиллик, зийраклик, одамийлик ва б.га эга бўлишни тақозо этади. Т.д. халқаро кодексини Халқаро врачлар жамияти тасдиқлаган (1949, Женева). Ўзбекистон Республикасида тиббиёт ин-тини битирувчилар «Ўзбекистон шифокори»нинг қасамёдини қабул қиладилар (1996 й.дан).

Ад.: Қосимов Э. Й., Шифокорнинг нутқ маданияти ва бемор б-н мулоқот санъати, Т., 2002.

ТИББИЁТ ИЛМИЙ КУТУБХОНАСИ, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг тиббиёт илмий кутубхонаси — Ўзбекистондаги йирик илмий кутубхоналардан бири. Тошкент ш.да 1935 й. ташкил этилган. Ҳоз. Ўзбекистон биотиббий адабиётларнинг энг кўп китоб сақлагичи сифатида фаолият кўрсатади. Фондида қарийб 1 млн.га яқин асар бор, булар китоблар, вақт-вақти б-н чиқадиган тиббиётга оид нашрлар, авторефератлар, шунингдек, 160 минг нусхадаги чет эл адабиётларидир. Бундан ташқари, Абу Али *ибн Сино*нинг «*Тиб қонунлари*», *Гиппократ* асарлари, 17—19-а.ларда чоп этилган ноёб китоблар ва тиббиёт фани ҳамда соғлиқни сақлаш асосчилари, шу б-н бирга Ўзбекистон тиббиёт олимларининг асарлари мавжуд. 25 мингга яқин китобхонга хизмат қилади, 900 мингдан зиёд китоб тарқатади. Кутубхона соғлиқни сақлаш, тиббиёт ва унинг соҳаларига оид биографик кўрсаткичлар нашр этади. Ўзбекистондаги барча тиббиёт кутубхоналарига амалий ва услубий ёрдам беради. Китобхонларга хизмат уй абоненти, ўқув зали, ностанционар шакллар ва б. усулларда амалга оширилади. Кутубхона сўров-қидирув аппарати алифболи, систематик ва фанлар каталоглари, умумий ҳажми 7 млн.дан ортиқ рўйхатга олиш ва мавзуий картотекаларга эга. 1996 й.дан Т.и.к. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Ўзбекистондаги ҳужжатлар маркази вазифасини бажармоқда, шунингдек, материалларни кенг тарғиб қилишни амалга оширмоқда. 2002 й.дан Т.и.к.да Ўзбекистондаги китобхонларни ўз соҳасига кўра интернет орқали ахборотлар б-н таъминлай оладиган катта йиғма электрон каталоглар бор. Т.и.к. тиббий курортология ва физиотерапия ин-ти деб номланган. Ин-т курорт манбалари ва янги физик омиллардан даво ва профилактика мақсадида фойдаланиш, уларни ўрганиш ҳамда шу соҳада илмий, амалий мутахассислар тайёрлашда етакчи илмий муассаса ҳисобланади. 1925 й.дан ўлкага хос касалликларни физик усуллар б-н даволаш устида иш олиб бориб, Ўрта Осиё ҳудудида курорт иқлимли жойлар, минерал сувлар, шифобахш балчиқ ва б. ни ўрганишлади. 1932 й. курортология бўлими очилди, шундан буён 100 дан ортиқ минерал сув ва шифобахш балчиқ манбаи ва иқлими курортбоп жойлар ўрганилган ва курорт-санаторий (Чортоқ, Тошкент минерал суви, Чимён, Полвонтош ва ҳ.к.) ҳамда дам олиш уйлари (Шоҳимардон, Оқтош, Чимён, Ситораи Моҳи Хоса, Шаҳанд, Мироқи, Вандоб) ташкил этилган. Ин-тда беморлар соғлиғини тиклашга қаратилган усуллар амалиётга тадбиқ этилмоқда. Ин-тда 8 илмий бўлган беморларга; қариндошларида ирсий касаллик борлиги туфайли ўзларида ҳам шундай касаллик рўй бериши мумкин деб хавфсирайдиган соғлом кишиларга; бир-бири б-н турмуш қурган амакивачча, тоғавачча, холавачча, аммаваччаларга, биринчи боласи нуқсон б-н туғилганлиги сабабли бошқа бола кўришдан қўрқадиган ота-оналарга маслаҳат ва ёрдам беради.

Шундай қилиб, ирсий касалликларнинг олдини олишда Т.-г.к.нинг вазифаси ота-оналарни келгуси авлодида шундай касаллик пайдо бўлиш хавфи борлигидан огоҳ қилиб қўйиш, яқин ва узоқ қариндош б-н, шунингдек, яширин ҳолатда мутант ген ташувчи кишилар б-н турмуш қурмасликни тавсия этишдан иборат.

Т.-г.к. фаолияти диспансер кузатуви принципига асосланган, фақат текшириш мақсадида ёки касаллиги хуруж қилганда беморлар махсус стационарга ётқизилади.

Т.-г.к. талабалар, клиник ординаторлар, аспирантлар, шунингдек, малакасини ошираётган врач ва ўқитувчиларга тиббиёт генетикасидан илм берадиган ўқув базаси ҳамдир.

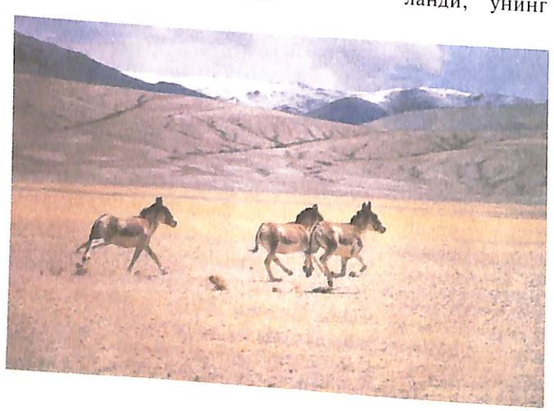
ТИББИЙ ТИКЛАНИШ ВА ФИЗИОТЕРАПИЯ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Тиббий тикланиш ва физиотерапия илмий тадқиқот институти — ЎзР даги илмий ташкилий-методик ва консультатив марказ. 1919 й. Тошкент ш.да ташкил этилган. Дастлаб курортология ва физиотерапия ин-ти деб номланган. Ин-т курорт манбалари ва янги физик омиллардан даво ва профилактика мақсадида фойдаланиш, уларни ўрганиш ҳамда шу соҳада илмий, амалий мутахассислар тайёрлашда етакчи илмий муассаса ҳисобланади. 1925 й.дан ўлкага хос касалликларни физик усуллар б-н даволаш устида иш олиб бориб, Ўрта Осиё ҳудудида курорт иқлимли жойлар, минерал сувлар, шифобахш балчиқ ва б. ни ўрганишлади. 1932 й. курортология бўлими очилди, шундан буён 100 дан ортиқ минерал сув ва шифобахш балчиқ манбаи ва иқлими курортбоп жойлар ўрганилган ва курорт-санаторий (Чортоқ, Тошкент минерал суви, Чимён, Полвонтош ва ҳ.к.) ҳамда дам олиш уйлари (Шоҳимардон, Оқтош, Чимён, Ситораи Моҳи Хоса, Шаҳанд, Мироқи, Вандоб) ташкил этилган. Ин-тда беморлар соғлиғини тиклашга қаратилган усуллар амалиётга тадбиқ этилмоқда. Ин-тда 8 илмий

бўлим, лаб., виварий, кутубхона ва музей мавжуд; илмий ходимлар орасида 6 фан д-ри ва 17 фан номзоди бор (2004). 160 ўринга мўлжалланган бўлимлар (кардиология, артрология, неврология, гастроэнтерология, гинекология, умумий терапия, физиотерапия, ва б.) да катталар ва болалар ўз соғлиғини тиклайдилар. Ин-тда гипертония ва юракнинг ишемик касалликлари ҳамда репродуктив ёшдаги аёл ва эркаклар соғлиғини тиклаш марказлари ишлаб турибди. Ин-т ходимларидан 12 фан д-ри ва 89 фан номзоди етишиб чиқди, 46 илмий ишлар тўплами, 50 монография, 142 методик қўлланмалар нашр этилди. 1990 й.да Термиз ш.да ин-т филиали очилди. Ин-т фаолияти Ё. К. Мўминов, З.А. Долимов, Р. А. *Кацснович*, Н. *Мажидов*, К. Й. *Йўлдошев* ва б. олимларнинг номлари б-н боғлиқ.

ТИБЕРИЙ (Tiberius)(мил. ав. 42 — мил. 37) — Рим императори (14 й.дан). Юлийлар — Клавдийлар сулоласидан. *Август*нинг ўгай ўғли. Преторианларга таяниб автократик сиёсат юргизган. Провинциялардаги солиқ тизимини тартибга солишга ҳаракат қилиб, ўз мансабини суиистеъмол қилган ноиблар ва олиб-сотарларни таъқиб остига олган, жамоат бинолари қурилиши ва турли томошаларга сарфланадиган маблағларни, шунингдек, плебейларга тарқатиладиган пул ва ғаллани қисқартирган. Империянинг молиявий аҳволини яхшиланишига эришган.

ТИБЕТ МУХТОР РАЙОНИ, Тибет (хитойча Сицзан) — Хитойнинг жан.-ғарбий қисмидаги маъмурий бирлик, Тибет тоғлигида. Майд. 1,2 млн. км². Аҳолиси 2,52 млн. киши (1998). Маъмурий маркази — *Лхаса* ш.

Аҳолисининг аксари қисмини тибетлар, шунингдек, уларга яқин цян, ну, дулун, абор, лишми, дафла халқлари ташкил этади. Тибет-бирма гуруҳлари тилида сўзлашади; буддизм-ламаизм динига эътиқод қилади. Асосан, қишлоқларда яшайди, шаҳар кам.



Тибетнинг шимолий ландшафти.

Хўжалиги. Иқтисодиётининг етакчи тармоғи — қ.х. Унинг ялпи маҳсулотининг 60% дан ортиғини деҳқончилик беради. Дарё водийлари ва тоғларнинг ён бағирларида арпа, сули, нўхат, гречиха, жан.-шарқида буғдой ва шоли етиштирилади. Сабзавот экинлари экилади, мевачилик б-н шуғулланилади. Яйлов чорвачилиги ривожланган, қўй, эчки, йилқи, эшак, деҳқончилик р-нларида қорамол, чўчқа боқилади. Чорвачиликнинг асосий маҳсулоти — қўй жуни ва кўн-тери.

Т.м.р. ҳудудида тошкўмир, туз, олтин конлари топилган. ГЭС кўп. Ишлаб берувчи майда корхоналар бор. Лхасада энергетика жиҳозлари ва чўян қуйиш, кўн-тери ва гилам, Чамдода кўнчилик, Шигацзе ва Жангдзе ш.ларида гилам тўқиш корхоналари ишлаб турибди. Шунингдек, тахта тилиш, ғишт з-длари, фармацевтика, тўқимачилик саноатлари мавжуд.

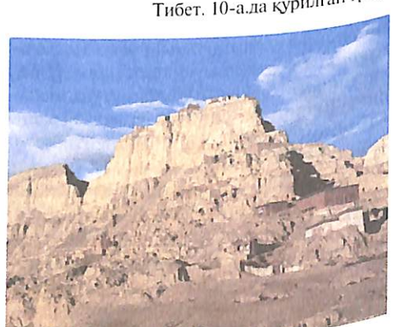
Тарихи. Тибет халқи мил.ав. 6—5-а.ларда Кукунор р-нидан Тибет ҳудудига кўчиб ўтган цянларнинг автохтонлар б-н қўшилиб кетишидан келиб чиққан. Мил. 7-а.дан цянларнинг бир қисми деҳқончилик б-н шуғулланган. Ўша даврда Тибетнинг жан.-шарқий қисмидаги Ярлунга ҳукмдори Намри барча қабилаларни бирлаштирган. Унинг ўғли Сронцзангамбо (649 й.да вафот этган) Тибет давлатига асос солган. 7-а.нинг 1-ярмида Тибетда ёзма манбалар яратилган. Тисонгдэцэн ҳукмронлиги даврида (755—791) Тибет айниқса равнақ топган. 7—9-а.ларда Тибетда заминдорлик муносабатлари юзага келган. 787 й.дан буддизм давлат динига айланган. Лангдарма ҳукмронлик қилган даврда (836—842) буддистлар таъқиб остига олина бошланди, унинг ўлимидан сўнг Тибет бир нечта мустақил ҳокимликларга парчаланиб кетди. 11—12-а.ларда бир қанча будда секталари юзага келди, монастирлар қурилди, уларнинг йириклари атрофидаги ҳудудлар б-н ўзларини мустақил теократик давлат деб ҳисобладилар. 13—14-а.ларда Тибет мўғуллар сулоласи Юаньга тобе бўлган.



Тибет-Сичуань катта йўли.

14-а. охири —15-а. бошида роҳиб Цзонкаба (1357—1419) янги будда сектаси — Гэлуг-бани тузди. Ушбу секта роҳиблари сариқ кийим кийганлиги сабабли, уни «Сариқ дин» деб ҳам аташади. 16-а.дан унинг бошлиғи *далай-лама* унвони б-н Тибетни бошқарган. 1720 й. манжурлар Лхасани босиб олди. 1792 й.да эса Цин империяси уни ўз таркибига қўшиб олди.

Синьхай инқилоби (1911—13) даврида Цин сулоласи тугатилиб, манжурлар Тибетдан қувиб чиқарилди. 13-далай-лама Пекин б-н буткул алоқани узганлигини эълон қилди. 1930-й.лар ўрталаригача Тибет-Хитой чегарасидаги кескинлик давом этди. Ўша вақтдан гоминданчилар б-н Тибет ўртасидаги муносабат бир қадар меъёрлашди. Бироқ Тибет инглизлар таъсирида эди. Халқ инқилоби ғалабаси арафасида Тибет маъмурлари гоминданчилар ҳукумати б-н барча алоқани узди, 1949 й. 4 нояб.да ҳукумат, монастир вакилларидан тузилган Буюк мажлисда Тибетни расмий равишда мустақил деб эълон қилди. ХХР ҳукумати 1950 й. 20 янв.да Тибет масаласи бўйича баёнот эълон қилди, унга кўра Лхаса музокаралар учун ўз вакилларини Пекинга жўнатиши кўзда тутилган. 1950 й. окт.да Хитой қўшинлари Тибетнинг марказий р-нларига қараб юриш бошлади. Тибет ҳукумати Хитой таклифини қабул этиб, 1951 й. 23 майда Хитой халқ ҳукумати б-н «Тибетни тинч йўл б-н озод этиш масалалари тўғрисида шартнома» имзоланди. Шартномага кўра, Тибетга Хитой таркибидаги миллий мухторият ҳуқуқи берилиши кўзда тутилди. 1950-й.ларнинг 2-ярмида вазият кескинлашди. Лхасада 1959 й. мартда исён кўтарилди. 14-далай-лама Ҳиндистонга ўтиб кетди. 1965 й. Т.м.р. тузилди.



Тибет. 10-а.да қурилган қаср.

Адабиёти. Тибетликларнинг қад. оғзаки ижоди миф, эпос («Гэсэриада»), афсона, қўшиқ, эртак, афоризмлар кўринишида ифодаланган. Буддизмнинг тарқалиши б-н будда мифлари юзага келди. Ёзма адабиётнинг илк ривожланиши Тибет заминдорлари давлатининг қарор топиши, юксалиши ва инқирозига тўғри келди. Тибет адабиёти қад. туркийлар, айниқса, уйғурлар адабиётига яқин бўлган, унга ўз таъсирини ўтказган. Ўша даврда «Рамаяна»нинг тибетча нақли яратилди. 11—14-а.ларда адабиётнинг анъанавий таркиби: таржима асарлари, тибетлик муаллифларнинг оригинал қўлёзмалари, тарихий асарлари ва ҳ.к.ни яратиш авж олди. Кейинроқ (15—19-а.лар) адабиёт Гэлуг-Ба будда сектасининг сиёсий қарашлари ва диний эътиқодларини системалаштириш ва тарғибот қилишга хизмат қилди. Инсон туйғулари асарларда деярли ёритилмаган. Уларнинг асосий вазифаси — диндорлар интизоми намунаси меъёрларини яратишдан иборат эди. 18-а. бошларида 6-далай-лама Цанжан-жамцо даврида дунёвий лирик шеърият юзага келди. Бироқ бу анъана узоқ давом этмади. Кейинги йиллар адабиётида грамматик, астрологик, астрономик ва тиббиёт соҳаларига оид асарлар яратилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Тибетнинг муҳим санъат ёдгорликлари заминдорлик муносабатлари авж олган даврларда яратилди. Ўрта аср Тибет меъморлиги мамлакатнинг ёввойи ва чўл табиати б-н мутаносиб равишда ўзининг кескинлиги ва маҳобатлилиги б-н ажралиб туради. Тоғ чўққиларига қалъа-қасрлар қурилган. Тоғ этаклари ва чўққиларида жойлашган монастирлар бир неча қатор деворлар б-н ўралган бўлиб, бош ибодатхона шимолга қараган, атрофида майдонлар, ён бағирларда амфитеатр кўринишида монахлар уй-жойлари бўлган. Лхасадаги Потала сарой-қалъаси ўрта асрнинг ўзига хос меъморий обидаси ҳисобланади.

Тибетнинг ўрта аср тасвирий санъати буддизмга бўйсунган, асосан, монастирларда ривожланган бўлиб, девор ёзувлари ва «тан-ка» иконалари сифатида яратилган. Скульптуралар ёғоч, гил, металлдан ясалган. 20-а.га қадар Тибетда манзарали безак санъатининг каштачилик, жездан ибодат ва маиший буюмлар, мусиқа асбоблари тайёрлаш, гиламлар тўқишнинг анъанавий турлари сақланиб қолган.

ТИБЕТ ТИББИЁТИ — даволаш тизими: қад. ҳинд ва хитой тиббиётига асосланган. 5—6-а.ларда Тибет ҳудудида тарқалган. Т.т. да беморлар, асосан, ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларидан (1000 дан зиёд) тайёрланган дорилар б-н даволанилган, шунингдек, парҳез буюрилган. Замонавий тиббиёт фанида Т.т. га турлича қаралади.

ТИБЕТ ТИЛИ — *хитой-тибет тиллари* оиласидаги тибет-бирма тармоғига мансуб тиллардан. Лама ибодатхонаси (дини)нинг тили ҳисобланган ёзма адабий Т. т. асосан Хитойнинг Цинхай ва Ички Монголия ҳудудларида, Монголия Республикасида, қисман РФнинг Бурятия ва Тува республикаларида тарқалган. Унда сўзлашувчилар 5 млн. кишига яқин. Ёзма Т. т. ва лхаса лаҳжаси бутун Тибет ҳудудида қабилалараро алоқа ҳамда иш юритиш тиллари ҳисобланади. Ўрта асрдаги Т. т. б-н ҳозирги Т. т. ўртасида сўз ясалиши ва морфология соҳасида бирмунча фарқлар бор. Адабий тилнинг пайдо бўлиши ёзувнинг пайдо бўлиши (энг қад. ёзма ёдгорлик 7-а.га мансуб) ва Тибетга буддавийликнинг кириб келиши б-н боғлиқ. Адабий тил санскритдан муқаддас диний китобларни таржима қилиш жараёнида (8-а.) шаклланиб, кейинроқ бой тарихий, диний, бадиий адабиёт яратилиши б-н ривожланиб борган. Т. т. фонетик жиҳатдан ўзаро фарқланувчи бир неча лаҳжага эга. Товуш тизимида 16 унли ва 36 ундош фонема мавжуд. Сўзлар ўзакларнинг қўшилиши ва такрорланиши орқали ҳосил қилинади. Сўзлар ва иборалар ўртасидаги грамматик муносабат юкламалар, ёрдамчи сўзлар ва гапдаги сўз тартиби б-н ифодаланади. Ҳоз. адабий Т. т. қад. даврлардан бошлаб анъанавий имлони сақлаб қолган, грамматика ҳам айтарли ўзгармаган, ўзгариш ва янгиликлар, асосан, лексикада содир бўлган. Тибет ёзуви қад. ҳинд ёзуви *брахми*дан келиб чиққан (5-а.).

ТИБЕТ ТОҒЛИГИ — Марказий Осиё, асосан, Хитойда. Ер шаридаги энг катта ва баланд тоғлардан. Майд. 2 млн. км², бал. 4000—5000 м, баъзи тизмаларнинг бал. 6000—7000 м. Ҳимолай, Қорақурум, Куньлун, Сина-Тибет тоғлари б-н чегараланган. Т. т. нинг шим. ва марказий қисми (маҳаллий номи Чангтан) бир оз тўлқинсимон ёки ясси текислик бўлиб, кенглик бўйлаб чўзилган ва қия ён бағирли тоғ тизмаларидан иборат. Айрим чўққиларининг рельефи альп типли. Тангла, Кайлас ва б. тизмаларида музликлар бор. Тоғлик чеккаларидаги тизмаларнинг ён бағрилари тик, рельефи кучли парчаланган, дарё водийлари тоғларни 2—3 минг м чуқурликкача ўйиб тушган.

Т. т. Ўрта денгиз геосинклиналь минтақасида жойлашган. Унинг турли қисмида геологик ривожланиш тарихи ҳар хил. Кайнозой ўрталаригача Т. т., асосан, чўккан, кўп қисмида чўкинди жинслар тўпланган. Кайнозой охирларидан ёппасига кўтарила бошлаган. Кучли зилзилалар бўлиб туриши, ёш вулкан конуслари ва қайноқ булоқларнинг мавжудлиги тоғ ҳосил бўлиш жараёнининг давом этаётганлигидан дарак беради. Фойдали қазилмалардан олтин, касситерит, полиметалл рудалар, тошкўмир конлари топилган. Оқмас кўлларда сода ва б. минералларнинг катта захиралари мавжуд.

Т. т. материк ичкарисида жойлашганлиги ва жуда баланд бўлганлиги сабабли иқлими кескин континентал ва совуқ. Чангтанда ўртача йиллик т-ра 0—5°, қиш узоқ давом этади, —32° гача совуқ бўлади, ёғин кам ёғади. Ёз эса салқин, июлда ҳам баъзан тупроқ қатлами музлайди. Т. т.нинг жан.да иқлим нисбатан илиқроқ, янв. ойи-



Тибет тоғлигидаги кангринбоче чўққиси.

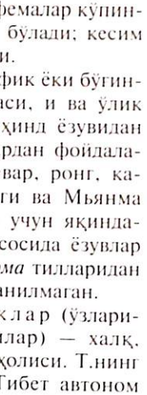
нинг т-раси 0° дан —20° гача, июлники 5—15°. Тоғликнинг жан. ва шарқидаги тизмалар океандан келадиган нам ҳаво массаларини тўсиб туради, аксари қисмида йиллик ёғин 100—200 мм (асосан, қор шаклида), жан.да ёзги муссон таъсирида 500—700 мм ёғади. Иқлимининг қуруқлиги натижасида қор чизиғи 5000—6000 м баландликдан ўтади. Т. т.нинг муссон таъсиридаги қисмидан Хуанхэ, Янцзи, Меконг, Салуин, Браҳмапутра, Ҳинд кабби йирик дарёлар бошланади. Дарёлари, асосан, қор ва музликлардан, жан.да эса ёмғирдан сув олади. Гидроэнергия захирасига бой. Т. т. да кўл кўп, улар тектоник ботиқларда жойлашган. Йирик кўллари: Намцо, Селлинг, Данграюм. Кўллари саёз ва суви шўр, нояб.дан май ойигача музлайди. Т. т.нинг тупроқлари баланд тоғ дашти ва чўлига хос шағал аралаш тупроқ, кам чириндили. Айрим жойларда тупроқ қатлами ва ўсимликлар умуман йўқ. Чекка қисмида унумдор тоғ ўтлоқ-дашт ва тоғ-ўтлоқ тупроқлар тарқалган. Катта майдонларни баланд тоғ чўли ва чала чўли қоплаган, сийрак ўт ва буталар ўсади. Дарё водийлари бутазор ва тўқайзор. Чорвачиликда, асосан, яйлов сифатида фойдаланилади.

ТИБЕТ-БИРМА ТИЛЛАРИ — *хитой-тибет тиллари* оиласининг 2 асосий тармоғидан бири; асосан, Мьянма (собиқ Бирма), Хитой, Ҳиндистон ва Непалда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 70 млн. кишига яқин (1990-й.лар ўрталари). Бир неча асосий гуруҳларга бўлинади (у ёки бу гуруҳга мансуб бўлмаган тиллар ҳам бор): лоло-бирма гуруҳи Хитой ва Мьянмада тарқалган бирма, и, лису, хани, лаху, наси ва б. тилларни ўз ичига олади; тибет гуруҳи *тибет тили* ва унинг лаҳжалари, таманг-гурунг тилларини қамраб олади; кукинага гуруҳи *манипури,* лушей каби тиллардан иборат, карен гуруҳи бодо, гаро, типера, качин каби кўплаб тилларни қамраб олади; шарқий ҳимолай гуруҳига Непал шарқидаги лимбу, сунвар каби тиллар, ғарбий ҳимолай гуруҳига эса Шим. Ҳиндистондаги канаури, рангкас ва б. тиллар киради.

Т.-б.т. бўғинли аморф тиллардан бўлиб, муайян даражада агглютинацияга мойиллиги бор. Морфемалар, одатда, бир бўғинли бўлса ҳам, баъзан истиснолар учрайди. Бўғинлар барқарор қурилишга эга, сўз бошида қўшалоқ ундошлар бўлиши мумкин. Сўз ясалишида ўзакларни қўшиш устунлик қилади. Гапда сўзлар ўртасидаги муносабатлар сўз тартиби асосида ва ёрдамчи морфемалар орқали ифодаланади. Ёрдамчи морфемалар кўпинча постпозитив ҳолатда бўлади; кесим гапнинг охирида келади.

Айрим Т.-б.т. идеографик ёки бўғинли ёзувга эга бўлса (наси, и ва ўлик тангут), баъзилар қад, ҳинд ёзувидан келиб чиққан алифболардан фойдаланади (тибет, бирма, невар, ронг, карен тиллари). Хитойдаги ва Мьянма шим.даги баъзи тиллар учун яқиндагина лотин алифбоси асосида ёзувлар яратилган. *Тибет* ва *бирма* тилларидан бошқа Т.-б.т. яхши ўрганилмаган.

ТИБЕТЛАР, тибетликлар (ўзларини — пёба деб атайдилар) — халқ. *Тибет*нинг асосий туб аҳолиси. Т.нинг деярли барчаси ХХР (Тибет автоном р-ни, Ганьсу, Цинхай, Сичуань, Юньнань вилоятлари)да, бир қисми Ҳиндистон, Непал, Бутанда яшайди. Умумий сони 4,83 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). *Тибет тили*нинг турли шеваларида сўзлашади. Диндорлари, асосан, буддавийлар. Мил. 7-а.нинг 1-ярмидан Т. ёзувга эга. Қадимдан китоб босиб чиқариш (ксилография) мавжуд. Т.нинг аждоллари жун ва ипак қабилалари (мил. ав. 2-минг йиллик охиридан маълум) бўлган; ипаклар Т. этногенезининг асосий негизини ташкил қилиб, турли даврларда хитойлар, туркийлар, саклар ва б.га мансуб этник гуруҳларни ўзига сингдирган. Машғулот турига қараб Т. тоғлик ўтроқ деҳқонлар (Т.нинг ярмидан ортиғи), яримўтроқ деҳқон-чорвадорлар ва кўчманчи-чорвадорларга (асосан, як, от, қўй ва эчкилар) бўлинади. Ҳунармандчилик (кулолчилик, тўқимачилик, металлни қайта ишлаш) тараққий этган. Т. орасида яқин вақтларгача *полиандрия* ва *полигиния* сақланиб қолган.



Тибетлар. Аёлларнинг анъанавий кийими.

ТИБР — Апеннин я.о.даги энг катта дарё. Уз. 405 км, ҳавзасининг майд. 16,5 минг км². Апеннин тоғларидан бошланиб, Маремма текислигидан оқади. Майд. 250 км²га тенг дельта ҳосил қилиб, Тиррен денгизига қуйилади. Асосан, ёмғирдан тўйинади. Қишда тўлиб оқади, баъзан тошади. Ўртача сув сарфи 260 м³/сек. Дарё сувидан суғоришда фойдаланилади. Бир нечта ГЭС қурилган. Қуйи оқимида кема қатнайди. Т. бўйида Италия пойтахти — Рим ш. жойлашган.

ТИВ (ўзларини мунши деб аташади) — Нигерия (2,7 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари) ва Камерун (300 минг киши)даги халқ. Тив тилида сўзлашади. Аксарияти анъанавий эътиқодларга сиғинади, христиан ва сунний мусулмонлар ҳам бор. Асосий машғулоти — деҳқончилик.

ТИВА (Тува), Тива Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Осиё марказида, Шарқий Сибирь жан.да жойлашган. Майд. 170,5 минг км². Аҳолиси 305,5 минг киши (2002). Пойтахти — Қизил ш. Маъмурий жиҳатдан 16 туман, 5 шаҳар, 2 шаҳарчага бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — республика. Давлат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Олий хурал (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Т. тоғли мамлакат (бутун ҳудуднинг 82% тоғлардан иборат). Марказий ва ғарбий қисмларидаги Ғарбий Саян, Олтой, Танну-Ола тоғ тизмалари ва Шарқий Тува тоғлари оралиғида Тува сойлиги бор. Жан.-ғарбдаги Монгун-Тайга массиви — республиканинг энг баланд жойи (3970 м). Шарқда Шарқий Саян жан.-ғарбий ён бағирлари, Тожин сойлиги, Шарқий Тува ва Сангилен тоғликлари жойлашган. Фойдали қазилмалари: тошкўмир, рангли ва нодир металл, темир руда-лари, асбест, кобальт, олтин, симоб, бинокорлик материаллари ва б. Иқлими кескин континентал, қиши совуқ, шим. сойликларда қор кам ёғади, тоғ-да ёз илиқ, сойликларда иссиқ. Янв.нинг ўртача т-раси —28° дан —35° гача, июлда 15—20°. Йиллик ёғин сойликларда 150—400 мм, тоғли жойларда 400—600 мм дан 800—1000 мм гача, ёзи серёғин. Ҳамма дарёлари *Енисей*га қуйилади. Унинг 2 ирмоғи — Катта Енисей (Бий-Хем) ва Кичик Енисей (Ка-Хем) Т.дан бошланади. Жан. дан оқиб ўтадиган Тес-Хем дарёси Убсу-Нур кўлига қуйилади. Улар катта гидроэнергия захирасига эга. Тожин сойлигида Тожин, Нойонхўл, Манихўл ва б. кўллар, минерал булоқлар бор. Сойликлардаги қизғиш, қўнғир тупроқларда дашт ўсимликлари, тоғ ён бағирларидаги кулранг ўрмон ва подзолланган тупроқларда тилоғоч, кедр, қарағай, арча ўсади. Ҳаммаси бўлиб 8,5 млн. гектар ўрмон бор. Даштларда тулки, бўри, тоғли тайгаларда соболь, сувсар, буғу, қўнғир айиқ, силовсин, баланд тоғларда тоғ эчкиси ва б. ҳайвонлар яшайди. Т. ҳудудида Азас, Убсунур сойлиги қўриқхоналари ташкил этилган.

Аҳолиси. Тива, рус, хакас ва б. яшайди. Давлат тили — тива тили; рус тили республика ҳудудида умум федерал давлат тили ҳисобланади. Шаҳар аҳолиси 51,7%. Диндорлар ламаизмга эътиқод қилади. Шаҳарлари: Қизил, Шагонар, Чадан, Оқ Довурак.

Тарихи. Т. ҳудудида юқори палеолит даврига мансуб археология ёдгорликлари топилган. Мил. ав. 2-а.нинг охиридан мил. 12-а.гача бўлган узоқ давр мобайнида Т. ҳудуди турли қабила ва давлатлар, жумладан, Турк ва Уйғур хоқонликлари, Енисей қирғизлари давлати ҳукмронлиги остида бўлган. 1207 й. Т.ни Чингизхон қўшинлари босиб олди; 13—14-а.ларда Хитойда ҳукмронлик қилган Юань мўғул сулоласи қўл остида бўлди. 16-а. охиридан 17-а.нинг 2-ярмигача Олтинхонлар ғарбий мўғул давлати таркибига киритилган. 16—17-а.ларда Т.да *ламаизм* расмий дин сифатида қарор топди. 17-а. охирларида Т. ҳудудининг талайгина қисмини жунгарлар босиб олди. 1757—1912 й.ларда Т. манжур ва хитой ҳукмдорларига қарам бўлди. Т. арат (деҳқон-чорвадор)ларининг миллий озодлик ҳаракати натижасида 1912 й. чет эл ҳукмронлиги барҳам топди. 1914 й. Т. Урянхай ўлкаси номи б-н Россия протекторатига айлантирилди. 1918 й. 16 мартда Т.да совет ҳокимияти ўрнатилди. 1921 й. 14 авг.да Таъсис хурали Танну-Тува халқ республикаси тузилганини эълон қилди, 1926 й.дан Тува Республикаси деб атала бошлади. 1944 й. 11 окт.да республика РСФСР таркибига мухтор вилоят сифатида киритилди. 1961 й. 10 окт.да мухтор республикага айлантирилди, 1991 й. окт.дан РФ таркибидаги Т. Республикаси расмий номини олди.

Хўжалиги. Ялпи маҳсулотда саноатнинг улуши 13,5%, қ.х.ники 18,8%, қурилишники 3,5 %, транспортники 2,2%, савдоники 13,1% ни ташкил этади.



Саноатнинг асосий тармоқлари орасида кончилик (рангли металлар, асбест ва б. қазиб чиқариш) етакчи ҳисобланади. Озиқ-овқат (гўшт, сут, ун-ёрма корхоналари), ўрмон ва ёғочсозлик корхоналари мавжуд. Бинокорлик материаллари (гишт, темир-бетон конструкциялари, деворбоп материаллар), металлсозлик, электр энергетика, машинасозлик ва енгил саноат (кўнчилик) ривожланган. Қизил иссиқлик электр ст-яси ишлайди. Йилига ўртача 0,1 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Кўп саноат корхоналари Қизил ва Оқ Довурак ш.ларида жойлашган.

Қишлоқ хўжалигида етакчи тармоқ — чорвачилик. Салкам 2,5 млн. гектар ернинг 159,1 минг гектари (6,4%) ҳайдалади, қолган қисми пичанзор ва яйлов. Майин жунли қўйчилик, гўшт-сут чорвачилиги, чўчқачилик ва паррандачилик ривожланган. Йилқи, туя, эчки, буғу қадимдан боқиб келинади. Деҳқончиликда, асосан, ғалла (буғдой, арпа, сули, тариқ) ва ем-хашак экинлари етиштирилади. Мўйначилик ва паррандачилик муҳим аҳамиятга эга.

Транспорти. Автомобиль йўлларининг уз. —2472 км. Қизил — Минусинск — Абакан ва Қизил — Оқ Довурак автомагистраллари республикани бошқа республикалар б-н боғлайди. Катта Енисей ва Кичик Енисей дарёларида кема қатнайди, ёғоч оқизилади. Ички сув йўллари уз. 1000 км дан ортиқ. Қизил ш.да аэропорт бор. Т. четга асбест, гўшт, жун, мўйна, чарм, дорибармон хом ашёси юборади.

Тиббий хизмати. Т.да ҳар 10 минг аҳолига 36 врач тўғри келади. 10 га яқин санаторий-курорт ва дам олиш муассасаси бор (Ушбельдир, Чедер курортлари ва б.).

Маорифи ва илмий муассасалари. Маорифи ва ҳунар-техника таълими РФда қабул этилган тизимга мувофиқ ташкил қилинган. 163 умумий ўрта таълим мактабида 61 минг, 5 ўрта махсус ўқув юртида 3,7 минг ўқувчи, 1 олий ўқув юрти (Тива ун-ти)да 2,8 минг талаба таълим олади. Тил тарихи ва адабиёт и. т. институти, Россия ФАнинг Сибирь бўлими филиали, 164 кутубхона бор.

Адабиёти миллий ёзув пайдо бўлгандан (1930) кейин бой халқ шеърий ижодиёти асосида вужудга келди. 30-й.ларда С. Сариг-оол, Б. Ховенмей, С. Пюрбюларнинг илк шеърлари нашр этилди. С. Пюрбюнинг «Чечак» достони (1941) назм жанрининг дастлабки йирик асари эди. Кейинчалик С. Токанинг ҳикоя ва очерклари пайдо бўлди. А. А. Пальмбах, В. Кок-оол, С. Тока Т. драматургиясини яратдилар. 2-жаҳон урушидан сўнг С. Токанинг «Арат сўзи» трилогияси халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирди. Инсон руҳиятини кўрсатувчи драмалар, тарихий қиссалар босиб-



Убсунур сойлиги.



Каа-Хем дарёси.



Шарқий Саян тоғлари.

либ чиқди. О. Саган-оол, С. Сюрюн-оол, К. Кудажа романлари, М. Кенин-Лопсан, Р. Кюнзегеш достонлари машҳур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Т. ҳудудида палеолит ва неолит даврига оид турар жойлар, неолит ва жез даврига мансуб нақшли сопол идишлар топилган. Скифлар давридан фил суяги ва жездан ясалган ҳайвон ҳайкалчалари, ов манзаралари тасвирланган тошлар сақланган. Тивалар, асосан, кигиз ўтов («кидисёг»)ларда яшаганлар. Ўтовнинг ичи ранг-баранг нақшли ёғоч сандиқ ва каравотлар б-н жиҳозланган, деворларига содда геометрик нақшин намат-гиламлар осилган. 1940 й.дан дастгоҳ рассомлиги ва графика тез ривожланди. Г. Л. Торлук, С. Ланза каби рассомлар, И. Салчак, Ю. Курский каби график рассомлар етишиб чиқди. 20-а.нинг 2-ярмидан кўчманчи аратлар ўтроқликка ўтиш б-н қишлоқларда ёғоч ва тошдан уйлар, мактаблар қурила бошлади. Қизил, Шагонар, Оқ Довурак ш.ларида замонавий жамоат бинолари, маданий марказлар, турар жойлар барпо этилди (Ҳукумат уйи, драма театри, ун-т биноси ва б.).

Мусиқа санъати қадимдан маросим ва муҳаббат қўшиқлари, лапарлар, қаҳрамонларга аталган мадҳиялардан иборат бўлган. Халқ мусиқаси ўзига хос оҳанглар, метрик ва ритмик тузилишларнинг хилма-хиллиги б-н ажралиб туради. Чолғу асбоблари: торли-камонли допшулуур, бизаанчи, игил; чертма созлардан чадаган шанзи, шелерхомус, кулузун-хомус; пуфлама созлардан мургу, шоор ва б. 20-а.нинг 2-ярмидан анъанавий мусиқа жанрлари б-н бирга кантата, симфония ва б. пайдо бўлди. 1936 й. мусиқали драма театр-студияси ва 1941 й. унинг қошида халқ чолғу асбоблари оркестри, 1947 й. хореография бўлими, ўша йили мусиқа мактаби, 1960 й. мусиқа билим юрти очилди. Таниқли композиторлари — А. Аксёнов, А. Чиргал-оол, Р. Кенденбиль, Д. Хуреш-оол, хонандалари — К. Мунзук, Н. Ользей-оол. Т.да радиотелевидениенинг симфоник оркестри (1966), филармония (1969), «Саян» ашула ва рақс ансамбли (1970), «Аян» фольклор ансамбли (1980) бор.

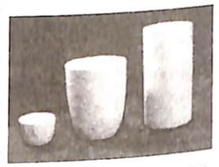
Театри. Т. халқ ўйинлари ва фольклор асарларида, миллий маросимларида театр санъати унсурлари бўлган. 1920-й.лар ўрталарида илк ҳаваскор драма тўгараклари тузилиб, бир пардали пьесалар намойиш этилган. 1936 й. Қизил ш.даги ўқув к-тида театр студияси очилиши профессионал театрга асос солди. Давлат бадиий театри (1940 й.дан Давлат мусиқали драма театри) очилди. 1947 й.дан миллий театр ишлай бошлади. В. Б. Оскал-оол раҳбарлигидаги дорбозлар 1945 й.дан фаолият кўрсатган.

ТИВАЛАР, тувалар (ўзларини тива деб аташади; эски номлари — сойотлар, урянхайлар, танну — Т.) — халқ. Тиванинг асосий аҳолиси (198,4 минг киши), РФда жами 206,2 минг киши. Умумий сони 207 минг киши (1990-й.лар ўрталари); шунингдек, Монголия ва Хитойда ҳам яшайди. Тива тилида сўзлашади. Диндорлари — ламаистлар. Т. — чорвачилик, деҳқончилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади.

ТИВИТ — қўй, эчки, туя, қуён ва мўйнали ҳайвонларнинг ингичка ва майин жуни. Аксарият жун қатламининг терига яқин қисмида ҳосил бўлади. Т. толаси ингичкалиги 15—30 микрон. Баъзи қўй (меринос), эчки ва қуён зотлари жуни фақат Т.дан иборат бўлади. Т. ҳайвонлар жунини қирқиш (йилига 1—2 марта), тараш ёки туллаш пайтида сидириш йўли б-н олинади. Қўй Т.идан энг яхши жун мато тўқилади, эчки Т.идан, асосан, рўмол, туя ва қуён Т.идан эса гилам, трикотаж буюмлар тайёрланади (яна қ. *Жун*).

ТИВИТХЎРЛАР, юнгхўрлар (Trichodectidae) — пархўрлар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Уз. 10 мм гача. Қанотсиз танаси қора қалин қобиққа ўралган. 200 дан, жумладан, Ўзбекистонда 10 дан ортиқ тури бор. Сут эмизувчилар юнгида паразитлик қилади. Терини мугуз қисми б-н озиқланиб жароҳатлайди. Айрим турлари (мас., ит Т.и, мушук Т.и) муайян ҳайвонда паразитлик қилишга мослашган. Т. — тасмасимон чувалчанглар оралиқ хўжайини.

ТИГЕЛЬ (нем. Tiegel) — 1) турли материаллар (металл, шиша ва б.) ни қиздириш ва эритиш учун ишлатиладиган махсус идиш. Т. цилиндр ёки кесик конус шаклида бўлади. Қийин эрийдиган металларни эритишда ишлатиладиган Т. шамот, графит ва ўтган чидамли гилдан; баъзи рангли металларни эритишда пўлат ва темирдан; лаб. Т.и эса чинни, платина ва б.дан ясалади; Т. металл қотишмалар ва ойна (шиша) қуйишда, металл буюмларни термик ишлашда, лаб.ларда моддаларни қиздиришда қўлланилади; 2) босмахонада босма станок ёки босма машинанинг металл плитаси (ёстиғи). Қоғозни бўёқли босма қолипга сиқиш учун ишлатилади.



Лаборатория тигеллари.

ТИГЛАТПАЛАСАР (оссурийча Тукультиапал-Эшарра) — *Оссурия*даги шоҳлар номи. Энг машҳурлари:

Т. I (мил. ав. тахм. 1076 й. в. э.) — шоҳ (мил. ав. тахм. 1114 — мил. ав. тахм. 1076). Наири (Урмия ва Ван кўллари атрофи), Кичик Осиё, Сурия, Финикияга бир неча зафарли юришлар қилган, Бобил б-н тенгма тенг кураш олиб борган. Оссурияга бостириб кирган оромий қабилаларини Фрот дарёси ортига суриб чиқарган.

Т.III (мил. ав. 727 в.э.) — шоҳ (мил. ав. 745—727). Мамлакатдаги ички аҳволни турғунлаштиришга қаратилган ислоҳотлар ўтказган: ноибликларни йириклаштириб, ноибларни марказий ҳокимиятга бўйсундирган, шоҳ қарамоғида бўлган мунтазам ёлланма қўшин тузган ва б. Оссуриянинг босқинчилик сиёсатини давом эттирган. Ғарбда 743—740 й.ларда суриялик, финикиялик ва Кичик Осиёдаги ҳукмдорларнинг Арпад коалициясини тор-мор келтирган, 734—732 й.ларда Дамашқ ва Исроил подшоликлари, Тир, Филистим ш.лари, Арабистон я.о.даги князликлар ва Эдомни бирлаштирган коалиция устидан ғалаба қозонган. 737 й. Ғарбий Мидияда ўрнашиб олган. Шим.га, Урарту (738 ва 735) ва Бобилга 2 марта (подшолигининг бошида ва охирида) юриш қилган. Бобилдаги ҳокимиятни халдей сардорлари эгаллаб олишга ҳаракат қилмоқда эди. 729 й. шахсий уния асосида Т. III Пулу номи б-н Бобил подшоси бўлган. Босиб олинган ҳудудларнинг аксариятида Оссурия вилоятлари тузилган, бир қисм ерлар Оссурияга тобе давлатларга айлантирилган. Т.III даврида халқларни босиб олинган бир ҳудуддан бошқасига ёхуд Оссурияга кўчириш амалиётидан фойдаланилган.

Қўрқмас Абдуллаев.

ТИГРАЙ, тигриння — *сом тиллари* оиласининг эфиоп-сом тармоғига мансуб тил; Эфиопия ва Эритрея давлатларида тарқалган. Эритреянинг расмий тили. Унда 6 млн.дан ортиқ киши сўзлашади. Ўзаро яқин аккеле гузай, адуа, хамасин, танбен, агаме лаҳжаларининг қориШмасидан иборат. Фонетик тизими умумий сом консонантизмидан айрим ўхшаш ундошларнинг бир ундошга бирлашиб кетганлиги б-н фарқланади. Т. лексикаси ва синтаксисига *кушит тиллари* ҳамда геэз, *амхар* тиллари кучли таъсир кўрсатган (мас. кесим кўпчилик сом тилларида гап бошида келса, Т.да гап охирида келади). Т.да ўзига хос адабиёт ва матбуот 20-а.нинг 40-й.ларидан ривожлана бошлади; эфиоп ёзувидан фойдаланади.

ТИГРАЙЛАР — Эфиопия ва Эритреядаги халқ. Умумий сони 4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, Эфиопияда 2,2 млн. киши ва Эритреяда 1,8 млн. киши. Тиграй тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, христиан-монофисийлар, сунний мусулмонлар ҳам бор. Т. ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ б-н шуғулланишади.

ТИГРАН II Буюк — Арманистон подшоси (мил. ав. 95—56). Ҳукмронлигининг дастлабки даврида Софена, Атропатена, Мидиянинг ғарбий қисмини салтанатига қўшиб олган. Кавказ Албанияси ва Иберия шоҳлари унга тобе бўлганлар. Т.II Понт подшоси Митридат VI б-н ҳарбий ва сиёсий иттифоқ тузиб, қариндошчилик ришталарини боғлаган, сўнгра салавкийларнинг Суриядаги ерларини эгаллаб олган. Оронт дарёси бўйидаги Антиохия ш. эса, Арманистон пойтахтларидан бирига айланган (бошқа пойтахт шаҳарлар — Т.II асос солган Тигранакерт ва Арташат). Мил. ав. 69 й. Т.II қўшинлари Тигранакерт яқинида Рим саркардаси Лукулл бошчилигидаги қўшин томонидан тор-мор келтирилган. 66 й. Т.II Рим вассалига айланган.

ТИГРАНАКЕРТ (Тиграна) — қад. арман шаҳри. Ван кўлининг жан.-ғарбий соҳилида (ҳоз. Туркия ҳудуди) жойлашган. Мил. ав. 77 й. *Тиграи II* томонидан асос солинган. Мил. ав. 69 й. римликлар томонидан вайрон қилинган. Мил. 6-а.да юнонча Маритрополь деган номи бўлган. 7—8-а.ларда араблар томонидан Майофарикин деб аталган.

ТИГРЕ — Эритреядаги халқ (1,2 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари). Тигре тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, сунний мусулмонлар, бир қисми христианлар. Асосий машғулоти — чорвачилик, деҳқончилик.

ТИГРЕ — *сом тиллари* оиласининг эфиоп-сом тармоғига мансуб тил; Эритрея ва Судан давлатларида тарқалган. Унда 1,2 млн. дан ортиқроқ киши сўзлашади. Асосий лаҳжалари: менса, богос, логго ва б. Фонетика ва морфология соҳасида сом тилларига хос умумий хусусиятларни сақлаб қолган бўлса-да, бир қатор товушларнинг йўқолиши, позицияси ва талаффузининг ўзгариши, айрим юкламаларнинг пайдо бўлиши б-н ажралиб туради. Морфологиясининг асосий белгиларидан бири отларнинг флексия орқали ҳосил бўладиган синиқ кўпликнинг жуда кўп қолиплари мавжудлигидир. Ёзуви тўлиқ шаклланмаган, баъзи зарур ҳолларда эфиоп ёзувидан фойдаланилади.

ТИЕС — Сенегалнинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Тиес вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 216,4 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Т.й. устахоналари, пўлат қуйиш корхоналари бор. Фосфор ўғитлари ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик к-ти, ёғочсозлик корхоналари мавжуд. Қ.х. (ер ёнғоқ, донли экинлар, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Шаҳар яқинида фосфорит конлари бор.

ТИЖОРАТ (араб. — савдо-сотиқ)— савдо ва савдо-воситачилик фаолияти, товарлар ва хизматларни сотишга иштирок этиш ёки сотишга кўмаклашиш. Кенг маънода *тадбиркорлик* фаолияти.

ТИЖОРАТ БАНКИ — корхоналар, ташкилотлар, фуқароларга универсал банк хизматлари (ҳисоб-китоб, тўлов операциялари, қўйилмаларни жалб этиш, омонатларни сақлаш, ссудалар бериш, шунингдек, қимматли қоғозлар бозоридаги операциялар) кўрсатадиган йирик кредит муассасаси. Т.б. банк ҳаракатларини амалга ошириш учун пул маблағларини, асосан, қўйилмалар (омонатлар), банклараро кредитлар, ўз акция ва облигацияларини чиқариш ҳисобига шакллантиради. Ўзбекистонда дастлабки тижорат банклари Россия Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин, 19-а. охирларида рус капитали иштирокида пайдо бўлган ва 1917 й.даги Октябрь тўнтаришига қадар фаолият кўрсатган. 20-а.нинг 90-й.лари бошидан, мустақилликдан кейин республикада Т.б.лари қайта пайдо бўлди.

Ўзбекистонда Марказий банк Т.б. фаолияти учун лицензия беради ва унинг ишини назорат қилади. Т.б. лари мулкчиликнинг турли шаклларини асосида давлат иштирокидаги, давлат-акциядорлик, очиқ ва ёпиқ акциядорлик жамиятлари тарзида ташкил этилган. Республика ҳудудида 33 та Т.б., фаолият кўрсатади (2003). Улардан 2 таси давлат банки, 3 таси давлат-акциядорлик Т.б. 12 таси хусусий банк, 4 таси чет эл капитал иштирокидаги банклар ва 1 таси шўъба банкдир. Мазкур банкларнинг республика ҳудудида фаолият кўрсатаётган 800 дан ортиқ филиаллари ва 690 дан ортиқ мини-банклари бор. Республикада 7 чет эл Т.б.лари, 4 халқаро молия ташкилотларининг ваколатхоналари фаолият кўрсатади. Т.б.и фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» (1996, 25апр.) қонунига мувофиқ тартибга солинади.

Файзулла Муллажонов.

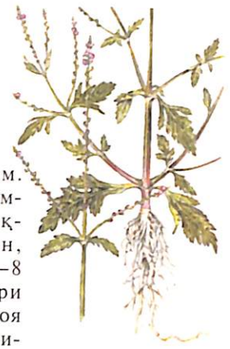
ТИЖОРАТ СИРИ — корхоналар, ташкилотларнинг ўз и.ч., савдо, молия, илмий-техника фаолияти тўғрисидаги маълумотларни сир сақлаш, ошкор этмаслик ҳуқуқи. Т.с. рақобат кураши воситаси. Корхона Т.с. корхона, фирма, консорциум ёки якка ишлаб чиқарувчи ўз товарларини арзонга тушириши, уларнинг сифатини ошириши, қимматроқ сота билиши, катта фойда кўриб, гуллаб-яшнашнинг шарти. Сир и.ч., технология, бошқариш, молиявий, янги материалларни қўллаш, бошқаларда бўлмаган, ҳаётий цикли узун бўлган товарларни ўзлаштириш ва б. фаолият б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Т.с. харидорлар, умуман, мижозлар б-н бўлган алоқага ҳам тааллуқли. Келишилган битишувлар суммаси, сотиш шартлари ва нархлар ҳам сир сақланади. Т.с. ва уни ошкор этиш, ўғирлаш бўйича жавобгарлик қонун йўли б-н амалга оширилади.

Т.с. деярли барча мамлакатлар қонунчилиги б-н муҳофаза қилинади. Т.с. ошкор бўлиб, бошқалар томонидан ўзлаштириб олинса, сир эгаси бундан кўрилган зарарини суд орқали товон ундириб олиши мумкин. Т.с.ни сақлаш мақсадида корхоналар, фирмалар, ташкилотлар махсус хавфсизлик хизмати ташкил этадилар, бу хизматлар корхона мулки бўлган янгиликларни рақибларнинг иқтисодий жосуслигидан ҳимоя қилади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ТИЗИМГУЛ, доривор тизимгул (Verbena officinalis L) — тизимгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пояси тик ўсади, шохланган. Бўйи

Тизимгул.



30—100 см. Барглари тухумсимон, чўзиқ-наштарсимон, йирик (4—8 см), гуллари майда, оқ, поя устида рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Апр.дан сент. гача гуллайди, меваси июндан пиша бошлайди. Т. Ўзбекистоннинг чўл ва баланд тоғли қисмидан ташқари ҳамма ерида учрайди. У, айниқса, боғ, экин ораси, ариқ бўйлари ва йўл ёқаларида кўп ўсади. Таркибида вербеналин ва аденозин гликозидлари бор. Поя ва баргларидан тайёрланган қайнатма халқ табобатида турли хил шишлар ва тери касалликларини даволашда ишлатилади.

ТИЗИМГУЛДОШЛАР, тизимгуллилар (Verbenaceae) — икки уруғпаллалилар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Дарахт, бута ва ўтлардан иборат 90 туркуми ва 2900 га яқин тури бор. Асосан, тропик ва субтропик минтақаларда тарқалган. Ўзбекистонда 2 туркумга мансуб 4 тури ўсади. Пояси 4 қиррали, барглари қарама-қарши ёки ҳалқасимон ўрнашган; ёнбаргсиз, гуллари зигоморф, тўпгулли барг қўлтиғи ёки поя учида жойлашган; гултожбарглари бир-бири б-н қўшилиб, туби най, учи эса иккита лаб ҳосил қилади; чангчилари 4 та, уруғчиси битта; тугунчаси устки, 4 хонали; меваси 4 га бўлинадиган данак. Доривор, эфир мойли, зиравор, қимматбаҳо ёғоч берадиган ва озиқ-овқат (сабзавот) сифатида ишлатиладиган турлари бор.

ТИЙИН — *танга* шаклидаги пул бирлиги. Қиймати *сўм*нинг юздан бир улушига тенг. 1994 й. 1 июлдан миллий валюта — сўм муомалага киритилган кундан бошлаб 1, 3, 5, 10, 20, 50 Т.лик тангалар чиқарилди. Тангалар пўлатдан тайёрланиб, қиймати 1, 3, 5 Т. бўлганлари жез б-н (сариқ рангда) ва қиймати 10, 20, 50 Т. бўлганлари эса, никель б-н (оқ рангда) қопланган.

Барча номиналдаги тангаларнинг юзи (аверси) марказида танганинг қиймати ва зарб қилинган йили рақамлар б-н кўрсатилган, унинг тагида бир хил катталикдаги босма ҳарфлар билан «ТИЙИН» сўзи ёзилиб, тагига чизиқ тортилган. Тангаларнинг орқа томонида (реверсида) Ўзбекистон Республикаси герби, герб атрофида 12 та юлдузча ва доира бўйлаб «Ўзбекистон Республикаси» ёзуви туширилган.

ТИЙУЛ, тиул (қад. туркийча тегмак феълидан) — Эрон, Озарбайжон ва Арманистонда ер эгалиги шакли (15—19-а.лар). Мовароуннаҳрда *танҳо* деб аталган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, ҳарбий арбобларга озиқ-овқат учун берилган маош Т. деб аталган. 16-а.да *Сафавийлар давлати*да давлат хизматчиларига маълум ҳудуддан солиқ (тўлиқ ёки қисман) олиш ҳуқуқи берилиши Т. деб аталган. 16-а.нинг 2-ярмидан Т. ерни инъом этиш маъносида тушунилган. Т. баъзан маълум мансабдорларга уларнинг муайян хизматини бажариб турган даврлари мобайнида, бошқа ҳолларда эса шахсий хизмати учун умрбод берилган. 18-а.да шахсий Т.лар амалда меросий мулкка айланиб кетган.

ТИК (франц. tic — учиш, пирпираш), мускул учиши — айрим ёки бир гуруҳ мускулларнинг ихтиёрсиз тез-тез такрорланадиган қисқариши. Аксари юз, бўйин, қўл мускуллари, баъзан тил мускуллари ва диафрагма ҳам учади. Турли кишиларда Т.нинг ташқи аломатлари турлича, бироқ битта кишининг ўзида, одатда, бир хил намоён бўлади, яъни ҳар бир такрорланган хуружда ўша бир хил мускулларнинг ўзи учади. Мас., кишининг юз мускуллари учганда тўсатдан пешонасини тириштиради, қошларини чимиради, кўзини қисади, бурнини қимирлатади, лабини чўччайтиради, бу хилдаги қисқариш юз мускулларининг ярмида ёки ҳаммасида рўй бериши мумкин; бўйин мускуллари Т.ида бемор бошини қўйлак ёқаси сиққандек буради ёки елкаларини эгнига ўхшовсиз ўтирган кийимни тузатгандек ҳаракатлантиради. Оғиз мускуллари ва ҳиқилдоқ Т.ида тилини тақиллатади, лабини чўлпиллатади, ялайди, чайналади. Т. нафас мускулатурасига тарқалганда бемор томоғини қириб йўталади, пишиллайди ёки туморидаги каби бурни б-н тез-тез нафас олади. Баён этилган ихтиёрсиз ҳаракатлар кўпинча боши шикастланиб ёки бош мияси ҳамда пардаси яллиғланиб тузалган одамларда учрайди. Бироқ Т. қаттиқ изтироб чекиш, болаларда ёки катталарда кучли қўрқиш, узоқ вақт толиқиш ва дармонсизланиш ёки сурункали касаллик, невроз оқибатида келиб чиқиши мумкин. Баъзи ҳолларда юзнинг гайриихтиёрий ҳаракатлари уч шохли нерв невралгиясида огриқ хуружи вақтида пайдо бўлади, бу огриқли Т. дейилади. Бундай Т.ка уч шохли нерв қўзғалишининг юз нервига таъсир этиши сабаб бўлади.

Т.ни келтириб чиқарган сабабига кўра врач даволайди.

ТИКАЛЬ — Гватемаладаги индейс *майя*ларнинг қад. шаҳар-давлати (мил.ав. 6-а. — мил. 9-а.). Т. харобаларида археологик қазиш ишлари 20-а. бошидан АҚШ ва Гватемала олимлари томонидан олиб борилмоқда. Т. ўрнида юзлаб ибодатхоналар (бош ибодатхонанинг бал. 71 м га етган), зодагонлар саройлари (улардан бири — 5 қаватли бўлган) ва б. меъморий ёдгорликлар, безакли ва битикли устунлар (стелалар), меҳроблар, амалий безак санъати, ёғоч ўймакорлигининг ажойиб намуналари топилган. Энг муҳим обидалар қисман таъмирланган.

ТИКАН, тиканак (ўсимликларда) — ўсимликдаги учи ўткир қаттиқ ўсинта; барг, илдиз ва б.нинг метаморфозга учраши натижасида вужудга келади. Т.нинг ичида ёғоч қисм бор. Т. баргдан (зиркда), барг томиридан (баъзи астрагалларда) ёки гулёнбаргчадан ҳосил бўлади. Поянинг пастки қисмидаги қўшимча илдиздан ҳам ҳосил бўлиши мумкин (баъзи пальмаларда). Т. қуруқ ва иссиқ иқлимли ўлкалардаги ўсимликларда кўпроқ учрайди.

ТИКАНБОШЛИЛАР, акантоцефаллар (Acanthocephala) — бирламчи тана бўшлиқли чувалчанглар синфи (баъзи маълумотларга кўра тип). Гавдаси қопга ўхшаш, уз. 1— 65 см. Кутикуласи остида қалин гиподерма қавати жойлашган. Гавдасининг олдинги учидаги кўп илмоқли хартуми ёрдамида хўжайин танасига ёпишади. Хартуми тана ичига тортилади. Ҳалқа ва бўйлама мускуллари бор. Ичаги бўлмайди (осмотик озиқланади). Айириш системаси протонефридий типида. Нерв системаси олдинги томонда жойлашган бош нерв ганглийси ва ундан кетадиган нервлардан иборат. Айрим жинсли, тухум қўяди. Метаморфоз ва хўжайин алмаштириб ривожланади. Оралиқ хўжайини — қисқичбақасимонлар ва ҳашаротлар. 6 туркум, 14 оила, 500 дан ортиқ тури бор. Асосан, ҳайвонларда, баъзан одамда паразитлик қилиб, акантоцефалёз касаллигини пайдо қилади.

ТИКАНДУМЛИЛАР (Uromastix) — агамасимонлар оиласи уруғи. 15 (баъзи манбаларга кўра 8) тури бор. Шим. Африка, Осиёнинг жан.-ғарбида тарқалган. Танасининг уз. 75 см гача (думи

б-н бирга). Думи ўткир учли ва катта тиканли тангачалар б-н қопланган (номи ҳам шундан). 4 м гача узунликда ин қазийди. 4— 20 тухум қўяди. Саҳароларда яшайди. Ўсимлик барги, гули, уруғ ва мевалари б-н озиқланади. Гўштини маҳаллий халқ истеъмол қилади.

ТИКАНЛАР, пихлар (ҳайвонларда) — тери устидаги учли қаттиқ тузилмалар. Асосан, ҳимоя функциясини бажаради. Ғовактанлилар тикани кремнозёмли, бир неча нурли бўлиб, таянч скелет функциясини бажаради. *Игнатерилилар* тикани оҳак игналардан иборат. Суяқдор балиқларда Т. — сузгич қанотнинг (асосан, четларида жойлашган) бўғимларга бўлинмаган суякли нурлари. Баъзи сут эмизувчилар (*ехидналар*, проехидналар, *типратиканлар*, *жайра* ва ҳ.к.)нинг шохсимон Т.и учли ва йўғон, кўриниши ўзгарган туклардан иборат.

ТИКАНЛИ БАЛИҚЛАР (Gasterosteidae) — тикансимон балиқлар туркуми оиласи. 5 уруғи, 10 га яқин тури бор. Атлантика, Тинч океан ва Шим. муз океани ҳавзаларига мансуб денгиз ва чучук сувларда тарқалган. Танасининг уз. 3— 20 см. Орқасида 3— 16, қорин томонида битта тикан бўлади (номи шундан). Т.б. 3— 4 йил яшайди, 1 йилда вояга етади. Баҳор ва ёзда увилдириқ ташлайди. 60— 400 тагача тухум қўяди. Т.б.нинг насл тўғрисида ғамхўрлиги мураккаб ритуалдан иборат: эркаги ўсимлик парчаларидан уя қуриб, уяга тухум қўядиган бир неча урғочисини ҳайдаб киради; тухумлари ва тухумдан чиққан балиқчаларни қўриқлайди. Т.б. майда қисқичбақасимонлар, ҳашаротларнинг личинкалари, бошқа балиқларнинг

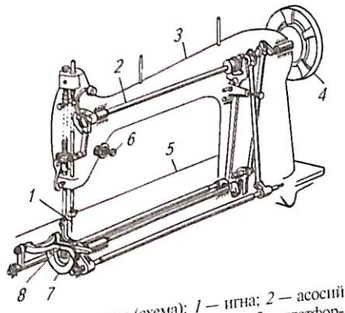


Тиканли балиқ.

увилдириқ ва чавоқлари б-н озиқланиб, балиқчиликка қисман зарар етказади. Хўжалик аҳамияти кам, фақат 3 игнали Т.б. овланади.

ТИКАНЛИ ЎСИМЛИКЛАР — метаморфоз натижасида баъзи органлари ўткир учли қаттиқ ҳосила, яъни тиканга айланган ўсимликлар (мас., дўлана, зирк, ёввойи олма, ёввойи нок ва б.). Т.ў. қуруқ ва иссиқ иқлимли ерларда кўп учрайди. Кўпинча барг ва новдаси тиканга айланиб, сув буғлатувчи юзани, яъни транспирацияни камайтиради.

ТИКУВ МАШИНАСИ — кийим-кечак тикиш, буюмларни безаш (чоклар ҳосил қилиб нақш тушириш), уларни қавиш ва б. мақсадларда ишлатиладиган машина. Т.м.ни биринчи марта 1755 й.да инглиз ихтирочиси Ч.Ф. Вейзенталь ихтиро қилган. Немис ихтирочиси И. М. Зингер Т.м.ни такомиллаштирди (1851), шундан сўнг саноатда кенг қўлланила бошлади. Т.м. чоклайдиган, тугма қадайдиган, тепчийдиган (кўклайдиган) ва ҳ.к., қўлда, оёқда ва электр б-н ҳаракатланадиган, мокили ва мокисиз, бир ва кўп игнали хилларга бўлинади. Ишлаш принципига қараб, универсал (турли операцияларни бажарадиган) ва махсус (битта операцияни бажарадиган) Т.м. бўлади (мас., тугма қадаш машинаси).



Тикув машинаси (схема): *1* — игна; *2* — асосий вал; *3* — енг (корпус); *4* — маховик; *5* — платформа; *6* — ип таранглагич; *7* — моки; *8* — рейка.

Универсал Т.м.нинг энг кўп тарқалгани бир игнали, мокили чокловчи машинадир. Булар саноат ва уй-рўзғорда кенг ишлатилади. Кўп игнали Т.м.лари ичида икки игналиси кўпроқ қўлланилади. Чокларни пайвандлаб ва елимлаб бириктирувчи Т.м.лари ҳам бор. Т.м.дан тикувчилик, трикотаж, пойабзал, галантерия саноати ва уй-рўзғорда фойдаланилади.

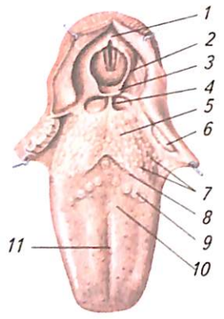
ТИКУВЧИЛИК — касб-ҳунар тури; кийим-кечак: кўрпа-тўшак ва б. буюмларни тикиш касби. Т. воситалари, материал ва техникаси турли даврларда турли халқларнинг моддий ва маданий савияси, иқлим шароити, эҳтиёж ва имкониятлари, урф-одатлари заминида тараққий этган (қ. *Кийим*). Археологик қазишлар натижасида жаҳоннинг турли мамлакатлари ҳудудидан топилган Т. воситалари, кийим-кечак ва уй-рўзғор буюмлари бу касбнинг барча халқларда қадимдан мавжудлиги, ўзига хос тараққиёт босқичларини ўтаганлигини кўрсатади. Т. буюмлари деҳончилик б-н шуғулланадиган халқларда кўпроқ ўсимлик толаларидан тўқилган газламалардан, чорвадор халқларда аксарият жун газлама ва теридан тикилган.

19-а.гача барча халқларда, жумладан, Ўрта Осиё халқларида ҳам Т. ишлари қўлда бажарилган. Баъзи соҳаларда бу касб намуналари юксак санъат даражасига кўтарилган (мас., *гулкўрпа*, *зарбоф тўн*, *чойшаб*, *жияк* ва ҳ.к.). Турли даврларда Т.дан мустақил касб сифатида *этикдўзлик*, *маҳсидўзлик*, *пўстиндўзлик*, *дўппидўзлик*, *каштадўзлик*, *гиламчилик* ва б. кўплаб касб турлари ажралиб чиққан. 19-а. 2-ярмидан Европа мамлакатларида Т.да махсус тикув машиналари кенг қўлланила бошлади, кейин бошқа ҳудудларга, шу жумладан, Ўзбекистонга ҳам тарқалди (қ. *Тикув машинаси*). Т. тараққиётининг ҳамма даврларида бичиқчилик унинг ажралмас қисми бўлган. Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда Т. ҳунармандчиликдан енгил саноатнинг йирик тармоғига айланди. Замонавий техника б-н ускуналанган корхоналар ташкил этилди, маҳаллий тикувчи, косиб ва б. ҳунармандлар Т.нинг янги техникасини ўзлаштирдилар (қ. *Енгил саноат*).

ТИКУВЧИЛИК САНОАТИ — қ. *Енгил саноат*.

ТИЛ — одам ва умуртқали ҳайвонлар оғиз бўшлиғидаги мускулли орган. Балиқларда Т. шиллиқ парда бурмасидан иборат бўлиб, висцерал скелет б-н ҳаракатланади. Қуруқликда яшовчи умуртқалиларда Т. ҳаракатчан, у овқатни тутади, оғиз бўшлиғига суради, нафас йўлини беркитади ва ҳ.к. Т.да кўпгина безлар ва таъм билиш рецепторлари ривожланган. Сувда ва қуруқликда яшовчиларда эса шиллиқ парда бурмасидан ташқари, Т. таркибига кирадиган безлар ҳам бор. Судралиб юрувчилар Т.ининг шакли ва ҳаракатланиши турлича (мас., тошбақа ва тимсоҳлар Т.и кам ҳаракатланади; кўпчилик калтакесак ва илонлар Т.и узун ва ҳаракатчан). Қушлар Т.ининг шакли ҳар хил, одатда, шох қатлами жуда ривожланган, кам ҳаракат. Сут эмизувчилар Т.и яхши тараққий этган, ҳаракатчан, безлари ҳамда сўрғичлари кўп ва овқатни чайнаш, ютиш, таъм билиш, баъзан овоз чиқаришда ҳам иштирок этади.

Одам тили — шиллиқ парда б-н қопланган мускулдан иборат. Овқатни чайнаш, ютиш ва гапиришда қатнашади. Т. 3 қисм: тор қисми — тил учи, бирмунча кенг ва қалинроқ қисми — тил негизи (илдизи), бу 2 қисм ўртаси — тил танасига бўлинади. Т.нинг оғиз бўшлиғи б-н ҳалқумга томон қисми ўртасида кўр тешик, ундан тил учига томон йўналган тил юзасини иккига ажратиб турувчи ўрта эгат бор. Т.нинг



Тилнинг устки юзаси. *1* — ҳиқилдоқ даҳлизи чегараси; *2* — ноксимон бўшлиқ; *3* — ҳиқилдоқ усти; *4* — тил-ҳиқилдоқ усти бурмаси; *5* — тил илдизи; *6* — танглай муртаги; *7* — тил муртаклари; *8* — чегара ариқча; *9* — тарновсимон сўрғичлар; *10* — тил танаси; *11* — тилнинг ўрта ариқчаси.

пастки юзаси шиллиқ қавати анча нозик бўлиб, унда 2 та симметрик бурмалар, устки юзаси, яъни орқасида ҳар хил сўрғичлар бор. Сўрғичлар кўр тешикдан 2 ёнга йўналган чегараловчи чизиқдан олдинда ва Т.нинг ён томонларида жойлашган. Жумладан, ипсимон сўрғичлар Т. олдинги учининг 2 қисмида бўлиб, овқатни қабул қилиш, чайнаш, ҳалқумга йўналтиришга хизмат қилади. Ипсимон сўрғичлар орасида коник сўрғичлар, ҳар иккала сўрғичда, асосан, оғриқни, иссиқ-совуқни сезувчи рецепторлар бор. Т. учи ва ёнларида замбуруғсимон сўрғичлар, кўр тешикнинг икки ёнида, чегараловчи чизиқнинг олд томонида тарновсимон сўрғичлар, Т. чеккаларида бир-бирига ёндош баргсимон сўрғичлар мавжуд. Бу сўрғичлар таъм билиш вазифасини бажаради. Т. шиллиқ пардаси қаватида тил мускулларини ҳосил қиладиган кўплаб лимфоид фолликулалар, шиллиқ парда ости ва мускуллар орасида майда (шиллиқли, серозли ва аралаш) сўлак безлари жойлашган.

Т.нинг асосий қисмини чин ва скелет мускуллари ташкил этади. Чин мускуллар узунасига, кўндаланг ва вертикал йўналишда. Т.ни суякларга бириктирадиган скелет мускуллари эса жуфт энгак-тил, энгак-тил ости ва бигизсимон ўсиқ мускулларидан иборат бўлиб, Т.нинг осон ҳаракат қилишига ёрдам беради. Тил артерияси шохчалари Т.ни қон б-н таъминлайди. Т.ни тил нерви, тил-ҳалқум нерви ҳамда тил ости нерви *иннервация* қилади. Энгак ости, қисман жағ ости ва чуқур бўйин лимфа тугунлари Т.нинг регионар лимфа тугунларидир.

ТИЛ — 1) кишилар ўртасида, жамиятда алоқа ва ўзаро фикр алмашишнинг муҳим воситаси; тилшуносликнинг асосий ўрганиш объекти; борликдаги нарса, ҳодисаларга ва уларни онгда акс эттиришга хизмат қиладиган, нутқ аъзолари томонидан аслидагидай тикланадиган ва муайян жамият доирасида ҳаммага маълум ва мақбул бўлган товуш белгилари мажмуи, шунингдек, ушбу белгиларнинг фикр ифодалаш жараёнида бирга қўшилиши, бирикиши ҳақидаги қоидалар тўплами. Т. — ижтимоий ҳодиса, кишилар, жамоалар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси эканлиги асрлар мобайнида Шарқ ва Ғарб олими шоирлари, мутафаккирлари томонидан таъкидлаб келинади.

Т. конкрет нутқ ҳодисалари (айрим гаплар, ҳикоялар, бир неча кишининг суҳбати ва ш.к.), жумладан, оғзаки ёки механик усулда такрорланадиган ва ёзув орқали қайд этиладиган нутқ ҳодисаларида мавжуд бўлади. Кўплаб нутқ ҳодисаларининг структур хусусиятларини таҳлил қилиш, қиёслаш ва умумлаштириш муайян тилда мавжуд бўлган элементлар ва улар ўртасидаги муносабатлар мажмуини яхлит мураккаб белги тизими сифатида англаш ва тавсифлаш имконини беради. Ҳоз. даврда турли миллат, элат ва қабилаларга тегишли 2500 дан 5000 тагача (баъзи манбаларда 3000—7000 оралиғида) жонли тил борлиги маълум (қ. *Жаҳон тиллари*). Уларнинг ҳар бирида барча тиллар учун умумий бўлган баъзи универсал структур хусусиятлар кўзга ташланади. Лисоний тизим нуқтаи назаридан Т.нинг бундай универсал хусусиятлари сифатида барқарорлашган кўплаб тил белгилари — сўзларнинг ва улардан фойдаланиш бўйича умумий (грамматик) қоидаларнинг мавжудлиги; сўзлар таркибида Т.нинг энг қисқа (кичик) товуш бирликлари — *фонема*ларнинг ажратилиши кабиларни кўрсатиш мумкин. Айрим олинган сўз доирасида фонемалар бир ёки бир неча бўғинга бирлашади. Т.нинг камроқ умумий бўлган структур хусусияти алоҳида сўзлар доирасида янада кичикроқ фонетик-семантик қисмлар — *морфема*ларнинг ажралишидир. Нутқ жараёнида ҳар қандай нутқ ҳодисасининг гаплар ташкил этиши ҳар қандай товуш Т.ининг универсал хусусияти ҳисобланади. Умумий хусусиятлар доирасида турли хил Т.ларда уларни ташкил этувчи элементларнинг чексиз вариантлашуви ва бу элементларнинг нутқ жараёнидаги ўзаро муносабати кузатилади (қ. *Грамматика, Семасиология, Синтаксис, Лексика*).

Т. меҳнат ва ижтимоий онг б-н биргаликда бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган, инсонни ҳайвондан фарқловчи 3 та энг муҳим хоссалардан бирини ташкил этади. Ушбу ҳоссалар ичида меҳнат муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у жамият мавжудлигининг моддий асоси ҳисобланади.

Т.нинг тафаккур, ижтимоий онг б-н алоқаси ниҳоятда узвий, чамбарчасдир. Т. белгилари — сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплар — моддий шакллар бўлиб, уларда онгнинг идеал маҳсуллари — аниқ тасаввурлардан тортиб энг мавҳум ва умумлаштирувчи тушунчалар ёки ҳукмларгача объектив тарзда ўз аксини топади. Шундай қилиб, Т. нафақат фикрни ифодалаш ёки фикр алмашиш воситаси, балки ижтимоий онгда фикрларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш воситаси ҳам ҳисобланади. Т. — жамият бойлиги, у жамият аъзоларининг ўзаро алоқасини амалга оширади, инсоннинг моддий ва маънавий турмушида рўй берадиган барча воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимларни жамлайди ва улардан хабардор қилади; Т. айни маънода асрлар мобайнида шаклланади ва мавжуд бўлади. Тафаккур Т. га қараганда бирмунча тезроқ ривожланади ва янгиланади, лекин Т.сиз тафаккурни тасаввур этиб бўлмайди: Т.да ифодаланмаган фикр ноаниқ, тушунарсиз бир нарса бўлиб, инсонга борлиқ воқеа-ҳодисаларини англаб етишида, фанни ривожлантириш ва такомиллаштиришда ёрдам бера олмайди. Тафаккур Т. сиз мавжуд бўлмас экан, Т. ҳам тафаккурсиз яшай олмайди. Биз ўйлаб туриб гапирамиз ва ёзамиз, ўз фикрларимизни Т.да аниқроқ ва тушунарлироқ баён этишга ҳаракат қиламиз. Демак, фикрлар Т. негизида пайдо бўлади ва унда мустаҳкамланади; Т. б-н тафаккур бир бутунликни ташкил этади.

Т. нинг, дастлабки Т.нинг пайдо бўлиши масаласи инсониятни қад. замонлардан бери қизиқтириб келади. Қад. даврлардан бошлаб Т.нинг келиб чиқиши ҳақида кўплаб назариялар, таълимотлар пайдо бўлди. Лекин бу назария ва таълимотлар Т.нинг келиб чиқиш масаласини ҳанузгача узил-кесил ҳал қилиб бера олгани йўқ.

Қайд этилганидек, жаҳон Т.лари ўз грамматик қурилиши, луғат бойлиги ва б. жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, лекин шу б-н бирга улар барча тиллар учун муштарак бўлган умумий қонуниятлар асосида ривожланади. Т. давр б-н, замон б-н ҳамоҳанг равишда ўзгариб борали (ўзбек Т.ининг қад. туркий Т. даври б-н ҳоз. кўриниши чоғиштирилса, бундай ўзгаришлар қай даражада бўлганлиги яққол сезилади) ва баъзан, турли ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар оқибатида, муомаладан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Мас., ўтмишда жаҳон маданияти ривожига катта ҳисса қўшган греклар ва римликлар сўзлашган қад. грек ва лотин Т.лари даврлар ўтиши б-н муомаладан чиқиб, *ўлик Т.лар*га айланиб қолган.

Т.даги ўзгаришлар табиати ҳамда Т. тараққиётидаги йўналишлар 2 та бошқа-

бошқа омил — жамият ҳаётидаги тарихий ўзгаришлар ҳамда Т. тараққиётининг муайян босқичида унинг структурасидаги конкрет хусусиятлар б-н белгиланади. Т. тарихининг жамият тарихи б-н алоқадорлиги тилнинг ички структураси ўзгаришларида (асосан, *лексика* ва *фразеология* соҳасида), шунингдек, муайян Т. нинг тарқалиш миқёслари ўзгаришида (жумладан, унинг функционал услублари тараққиётида) ва унинг лаҳжаларга бўлиниши (дифференциацияси) даражасида намоён бўлади. *Фонетика* ва *морфология* соҳаларидаги ўзгаришлар ижтимоий ҳаёт воқеа-ҳодисалари б-н бевосита боғлиқ эмас. Т. структурасининг жиддий ўзгаришлари Т.ларнинг ўзаро таъсирлашуви жараёнларига боғлиқ бўлади. Жамият тарихий тараққиётининг турли босқичларида Т.ларнинг лаҳжавий фарқланиши даражасидаги тафовутлар Т. тарихининг жамият тарихи б-н алоқадорлигини белгиловчи хусусият ҳисобланади. Жамиятнинг айрим ҳудудий қисмларга иқтисодий ва сиёсий парчаланиши жараёнлари иқтисодий ва сиёсий бирлашиш жараёнларидан устун бўлганда, яхлит, бир бутун Т.лар ҳудудий лаҳжаларга бўлиниб кетади. Аксинча, жамиятнинг иқтисодий, сиёсий бирлашиш жараёнлари ҳудудий парчаланиш жараёнларидан устунлик қилган даврларда, лаҳжавий дифференциация б-н бир қаторда, адабиётда адабий тил сифатида мустаҳкамланиб қолувчи ягона умумхалқ Т.ини яратишга имкон пайдо бўлади. Умумхалқ миллий Т.нинг шаклланиши тегишли миллатнинг шаклланиши даврида рўй беради (яна қ. *Суньий тиллар, Нутқ, Тилшунослик, Адабий тил, Миллий тил*); 2) ҳар қандай белги тизими, мас., имо-ишора Т.и, махсус рамзлар қўлланадиган математика Т.и, кино Т.и ва б.; 3) айнан услубнинг ўзи (роман Т.и, газета Т.и).

Ад.: Усмонов С., Умумий тилшунослик, Т., 1972; Будагов Р. А., Человек и его язык, М., 1974; Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1979; Реформатский А. А., Введение в языковедение, М., 1998.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ТИЛ БЕЛГИСИ — предмет, хосса ва муносабатни ифодаловчи моддий-идеал ҳосила; икки жиҳат —ифода ва мазмун жиҳатига эга бирлик. Т.б. мажмуи белгили тизим — *тил*ни ташкил қилади. Т.б.нинг ифода (ташқи, моддий, ифодаловчи) ва мазмун (ички, маъно, ифодаланувчи) жиҳатлари диалектик муносабатда бўлиб, асимметрия қонуни доирасида амал қилади. Т.б. деганда, сўзни эмас, балки гапни тушунмоқ керак. Чунки гапгина нисбатан тугал фикрни ифодалайди. Шунга асосланиб, гапни тўлиқ белги, сўзни эса нотўлиқ (ярим белги) дейиш мумкин. Тилнинг тўлиқ белгиси (гап) ҳам, нотўлиқ белгиси (сўз) ҳам бошқа белгилардан (мас., йўл ҳаракати белгиларидан) деярли фарқ қилмайди, бироқ тил семантик тизим сифатида бошқа белгилардан ифода жиҳатига кўра ҳам, мазмун жиҳатига кўра ҳам тубдан фарқ қилади. Ўзининг кўп маънолилиги б-н ажралиб турувчи нотўлиқ белги — сўзларнинг чекланган миқдоридан бир маъноли тўлиқ белги (гап) — фикрларнинг чекланмаган миқдори ҳосил қилинади.

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти (ТАИ) — ўзбек тили, адабиёти ва фольклорининг тарихи, ҳоз. ҳолати, бошқа халқлар тиллари ва адабиётлари б-н алоқаларини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борувчи илмий муассаса. 1934 й. янв.да Маданий қурилиш и.т. ин-тининг (1931—33) филол. бўлимлари асосида ташкил топган. 1937 й. рус шоири А.С.Пушкин номи берилган. 1939 й.да Тил, адабиёт ва тарих ин-ти тарзида қайта ташкил этилган. 1940 й.дан СССР ФА Ўзбекистон филиали, 1943 й.дан Ўзбекистон ФА таркибидаги ин-т.

Ин-т негизида 1943 й.да Тарих ин-ти, 1967 й.да Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи, 1968 й.да Ўзбек совет энциклопедияси Бош таҳририяти ташкил топди. 1991 й.да ин-т 2 мустақил ин-тга — Адабиёт ва Тилшунослик ин-тларига ажралди. 1991 й.да Адабиёт ин-тига Алишер Навоий номи берилди. 1998 й.да бу ин-тлар бирлаштирилиб, ҳоз. номидаги ин-т ташкил топди.

Ин-тга турли йилларда О.Ҳошимов (1934—37), И.Аҳмедов (1937), Ф.Камолов (1938), С. Ҳусаинов (1938—40), М. Йўлдошев (1940), В. Зоҳидов (1941), Амир Нажиб (1942—44), Ҳ.Зарифов (1944—48), И.Султонов (1948—50), Ойбек (1950), Ю.Султонов (1951—52), В.Решетов (1953—55), С.Қосимов (1955—58), А.Қаюмов (1958—61), Ҳ.Курбонова (1962—64), Қ.Хоназаров (1964—71), Ш.Шоабдураҳмонов (1971 — 74), М.Нурмуҳамедов (1974—75), М.Қўшжонов (1975—86), Б.Назаров (1986—90), Т.Мирзаев (1998 й.дан) раҳбарлик қилдилар. Ин-т фаолияти Фитрат, Элбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғози Олим, Олим Шарафиддинов, Ҳ.Зарифов, М.Афзалов, Иззат Султон, М.Алавия, З. Ҳусаинова, Фахри Камол, Қаюм Рамазон, Олим Усмон, З.Маъруфов, С.Иброҳимов, Ф. Абдуллаев, Ғ. Каримов, Ж. Шарипов, В.М. Жирмунский, Е.Э .Бертельс, А.Н.Кононов, Е.Д.Поливанов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков, В.В.Решетов,



Тил ва адабиёт институти жойлашган бино.

П.Шамсиев, Холид Расул, Ҳ.Сулаймонов, Ҳ.Ёқубов, Ғ.Абдураҳмонов, А.Ҳожиев, Н.Каримов, Б. Назаров, Э.Бегматов, Э.Фозилов, П.Қодиров, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, С.Ғаниева, М. Қўшжонов, У.Тўйчиев, С. Акобиров, Н.Маматов каби атоқли ёзувчи ва олимлар фаолияти б-н боғлиқ; ин-т таркибида 10 бўлим бор: фольклор, мумтоз адабиёт тарихи, 20-а. адабиёти, ҳоз. адабий жараён, адабиёт назарияси, адабий алоқалар ва таржима назарияси, ҳоз. ўзбек тили, ўзбек тили тарихи ва диалектологияси, терминология, лексикология ва лексикография. Ин-тда 20 дан ортиқ фан д-ри, 40 га яқин фан номзоди бор.

Ин-т олимлари бир неча авлодининг илмий-ижодий фаолияти туфайли Ўзбекистонда асослари маърифатпарварлик ва жадидчилик мафкурасига бориб тақаладиган янги адабиётшунослик, фольклоршунослик ва тилшунослик юзага келди. Ўзбек тили тарихи, фонетикаси, лексикаси, грамматикаси, стилистикаси ва терминологияси масалалари ҳар томонлама тадқиқ этилди, турли даврларда ўнлаб лексикологик ва терминологик луғатлар яратилди. Булар орасида «Ўзбек диалектологияси», 2 ж.ли «Ўзбек тили грамматикаси», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», 3 ж.ли «Ўзбек адабий тили тараққиёти», «XIII—XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлари тили», 1 ва кўп ж.ли Ўзбекча-русча ва Русча-ўзбекча луғатлар, 2 ж.ли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», 1 ва 4 ж.ли «Навоий асарлари луғати», «Ўзбек халқ шевалари луғати», «Ўзбек тилининг имло луғати» каби асарлар бор.

Адабиёт ва фольклор меросини тўплаш, нашр этиш, ўрганиш, ҳоз. адабий жараён, адабиёт назарияси ва адабий алоқаларни тадқиқ этиш соҳаларида ҳам жиддий ютуқларга эришилди.

5 ва 2 ж.ли «Ўзбек адабиёти тарихи», 2 ж.ли «Адабиёт назарияси», 3 ж.ли «Болалар адабиёти тарихи» 3 ж.ли «Ўзбекистонда таржима тарихи», 7 ж.ли «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» туркуми, 3 ж.ли «Ўзбек фольклори очерклари» каби китоблар нашр этилди. Алишер Навоий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳамза, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби шоир ва ёзувчилар асарларининг кўп жилдли академик нашрлари тайёрланди. 2 ж.ли «Ўзбек мақоллари», 37 ж.ли «Ўзбек халқ ижоди» намуналари чоп этилди.

Истиқлол шарофати б-н ўзбек адабиёти, фольклори ва тилини ўрганиш том маънода янгиланди. Аввало, ўзбек адабиётининг шўро даврида ўрганилмаган, чала ёхуд нотўғри талқин қилинган қирраларини тадқиқ этишга киришилди. Жумладан, тасаввуф адабиётининг Яссавий, Боқирғоний, Машраб, Ҳувайдо, Сўфи Оллоёр сингари етакчи намояндалари ижоди ҳар томонлама тадқиқ этилди. Ҳусайн Бойқаро, Убайдий, Феруз, Умархон сингари ҳукмдор-ижодкорлар ҳаёти ва ижодини ўрганишга киришилди.

Ин-тда ўзбек халқининг минг йиллик оғзаки ижоди намуналарининг тўла ва мукаммал нашрларини тайёрлаш бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Жумладан, «Алпомиш» достони яратилганининг 1000 йиллиги муносабати б-н достоннинг академик нашри биринчи марта тўла ҳолда амалга оширилди. Ин-тда ўзбек фольклори ва адабиётининг энг қад. даврлардан бугунги кунгача бўлган тараққиётини кўрсатувчи 12 жилдли тарихини яратишга киришилди.

Мустақиллик йилларида ин-тнинг халқаро алоқалари кенгайди. «Алпомиш» достони Германия ва Туркияда нашр қилинди, ин-т олимлари тадқиқотлари Хитой, Германия, Россия ва Туркиядаги нуфузли жур. ва тўпламларда чоп этилмоқда, шунингдек, АҚШ, Япония, Корея, Туркия мамлакатлари фуқаролари ин-тда илмий иш олиб бормоқда.

Ин-тда аспирантура ва докторантура таълими йўлга қўйилган. Ин-т ҳузурида докторлик диссертациялари ҳимояси бўйича 2 ихтисослаштирилган кенгаш фаолият кўрсатмоқда. Ин-тда 1958 й.дан *«Ўзбек тили ва адабиёти»* жур. нашр этилади.

Тўра Мирзаев.

ТИЛ ТИЗИМИ — ҳар қандай табиий тилнинг ўзаро муносабатлар б-н боғланган, муайян бирлик ва бутунликни ташкил этувчи лисоний унсурлари мажмуи. Т.т.нинг ҳар бир таркибий қисми алоҳида-алоҳида эмас, балки тизимнинг бошқа таркибий қисмларига қарама-қарши қўйилгандагина мавжуд бўлади.

Тил мураккаб бутунлик бўлиб, унинг таркибий қисмлари сифатида фонологик, лексик (семантик), морфологик, синтактик ва услубий (функционал) сатҳлар ажратилади. Тил тизим (бутунлик) табиатига эгалиги боис унинг таркибий қисмлари ҳам шундай характерда бўлади.

Тилнинг тизим сифатида изоҳланиши Ф.де *Соссюр*, В.*Гумбольдт* ва б. тилшуносларнинг асарларидан бошланган. Т.т. ҳақидаги ҳоз. замон тасаввури эса ўз ичига ўзаро алоқадор бўлган тил сатҳлари, тил бирликлари, парадигматик ва синтагматик муносабатлар, тилнинг белгилар тизими эканлиги, тилда шакл ҳамда вазифа (функция), структура ва субстанция, тилнинг ички ва ташқи алоқалари, синхрония ва диахрония, анализ ва синтез, доимийлик ва муваққатлик каби тушунчаларни ҳам қамраб олади.

Т.т.ни ташкил этувчи таркибий қисмлар бир-бирини тақозо этади. Сўзлар иштирокида сўз бирикмаси, гаплар шаклланади ва нутқ ҳосил бўлади. Бунда грамматик қурилиш воситалари (аффикс, ёрдамчи сўзлар, синтактик воситалар) ҳамда сўз тартиби, инверсия, супплетивизм, тавтология сингари воситалар ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Тил ўта мураккаб қурилишли ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг негизини ташкил этувчи тил бирликлари тизимлари асосида тил қурилишининг ўзаро боғлиқ босқичлари ажратилади; бу босқичларга хос бирликлар тизими тилшуносликнинг турли соҳаларида ўрганилади.

Ад.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию, М., 1977; Солнцев В.М., Язык как системно-структурное образование, 2-изд., М., 1977.

Илҳом Мадраҳимов.

ТИЛАК Балгангадҳар (1856.25.6, Ратнагири, Махараштра — 1920.1.8, Бомбей) — Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракати раҳбари, мутафаккир. 1879 й. Пуна ш.даги Декан коллежини тугатган, ҳуқуқшунослик фанлари бакалаври. 1880 й. Пунада дўстлари б-н мустақил коллеж ташкил қилиб, унда ўқувчиларга миллий ватанпарварлик руҳида таълим берган. 19-а.нинг 80—90 й. ларида Т. мамлакатдаги миллий озодлик ҳаракатининг демократик оқимига раҳнамолик қилган. Ҳиндистон Миллий конгресси (ҲМК) сўл демократик оқими ташкилотчиси ва раҳбари. Унинг таъсирида мамлакатнинг йирик шаҳарларида митинг ва намойишлар, иш ташлашлар бошланган. Инглизлар Т.ни террорчиликда айблаб, бир неча марта (1882, 1897, 1908) қамашган. 1914 й. турмадан озод этилгач, гомрул деб аталган оммавий-сиёсий ҳаракат (Британия империяси таркибида ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлиш учун кураш)ни ташкил этган. Т. қад. ҳинд адабиёти *Ведалар* ҳамда ҳинд тамаддунининг келиб чиқишига бағишланган илмий асарлар ёзган.

ТИЛЕВМУРОТОВ Кенжабой (1929, Қорақалпоғистон, Мўйноқ тумани — 1997.17.12, Нукус) — Қорақалпоқ халқ бахшиси (1977). Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1969). Хўжайли шаҳридаги пед. билим юртини (1948), Нукус пед. ин-тини (1954) тугатган. Газ таҳририятларида адабий ходим, махсус мухбир, театрда актёр, мактабда ўқитувчи, директор (1956—60), 1960 й.дан Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали Н.Довқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим. 1976 й.дан Қорақалпоғистон телевидениеси ва радиоси қошидаги «Мухаллес» дуторчилар ансамблига раҳбар.

Т.К. бахшилик сирларини эрта ўрганган. Унга отаси Тилевмурот бахши устозлик қилган. Кенжабой бахши отасидан «Юсуф Аҳмад», «Хирмондали», «Саёдхон ва Ҳамро» каби достонларни, кўплаб халқ қўшиқларини ўрганган. Халқ достон, терма ва қўшиқларига ўзига хос йўналишда куй басталаган. Унинг мусиқий репертуари-да соф чолғу куйлари б-н бир қаторда, айтим (норма) куйларининг чолғу вариантлари ҳам ўрин эгаллаган. Москва, Тошкент, Олмаота, Ашхобод, Уфа каби шаҳарларда ўтказилган фольклор фестивалларида ишторок этган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1986).

Насриддин Маманазаров.

ТИЛЕНХИДЛАР (Tylenchida) — тўгарак чувалчанглар (*нематодалар*) синфига мансуб ҳайвонлар туркуми. Уз. 0,8 мм дан — 3 см гача. Санчиб сўрувчи органи — стилетининг уз. бир неча мкм дан 11 мм гача, 10 дан ортиқ оиласи, бир неча минг тури бор. Кўпчилик Т. — ўсимлик паразитлари; айрим турлари йиртқич ёки ҳашаротларда паразитлик қилади. Сабзавот ва полиз экинларига *бўртма нематодалар*, ғалла экинлари (буғдой, шоли)га ангвиналар, картошкага гетеродералар ва картошка поя нематодаси катта зиён етказади. Т. стилети ёрдамида ўсимлик ҳужайралари (асосан, ер ости қисми) ширасини сўриб озиқланади. Ўсимлик тўқимаси ичида ёки органлар сиртида паразитлик қилади. Махсус тухум халтачасига, тупроққа ёки ўсимлик тўқималарига тухум қўяди. Личинкалари тупроқ, сув ва ўсимликлар ниҳоли орқали тарқалади.

ТИЛЛА БАЛИҚ — қ. *Олтин балиқ.*

ТИЛЛА КАМПИР (18-а.нинг охири — Самарқанд вилояти Қўшработ тумани Қўрғон қишлоғи — 19-а.нинг 1-ярми) — ўзбек достончи-шоираси. Эргаш шоирнинг отаси *Жуманбулбул*нинг момоси. Асарлари ёзиб олинмаган. У ҳақида айрим нақллар, асарларидан баъзи парчалар бизгача етиб келган. Айтишларича, Т.к. «Ойсулув» достонини юксак санъаткорлик б-н куйлаган. Бир нақлга кўра, шоира ёш вақтида эри ўлган, қўлида ёш боласи қолган. Ҳудди шу вақтда унинг қўлига куйдирги яраси чиққан. Шунда шоира шундай куйлаган экан:

Куйдирги мени куйдирди,
Кўзимнинг ёшин қуйдирди,
Қаддимни ёйдай эйдирди,
Эли-халқимни жийдирди,
Кўкдан кийим кийдирди.

Жуманбулбул ўғли Эргашга шундай деган экан: «Биз билмай қолибмиз, қишлоғимизда икки чечан кампир бор экан, ўлиб кетди. Улардан сўзни ўрганиб қолмабмиз. Ёшлик қилдик. Тилла кампирдан гап — қўшиқ ўрганмадик. Биримиз — Жиссоқ, шоирларнинг устоди, биримиз — Булбул. Булбул б-н қўшиқ айтишганда, ўртадагилар бизникини қилади маъқул. Тилла кампирнинг ҳам топгани шул, — деб бердик. Сўнг билсак, биз той эканмиз, у — тулпор, биз жилға эканмиз, у — булоқ, биз дарёмиз деганда, у денгиз экан».

Ад.: Булбул тароналари [5 ж.ли]. 5-ж., Т., 1973.

Тўра Мирзаев.

ТИЛЛА ҚЎНҒИЗЛАР (Buprestidae) — қўнғизлар оиласи. Танасининг уз. 3—100 мм. Кўпинча ялтироқ тусда. Т.қ. ёзнинг иссиқ ойларида учади. Ўсимликлар танаси, барги ва гулларида (айрим майда турлари) учрайди. Ўсимлик тўқималари б-н озиқланади. Личинкалари оқ рангли, оёқсиз; пўстлоқ остида, бута ҳамда дарахтлар ёғочида ва ўтларда ривожланади. 12 мингдан ортиқ тури бор. Ўзбекистонда 120 тури учрайди. Ер юзида (айниқса, тропик мамлакатларда) кенг тарқалган. Кўпчилик Т.қ. (катта қарағай Т.қ.и, кўк Т.қ., терак Т.қ.и) ўрмон ўсимликларини, қора Т.қ. мева-ли дарахтларни зарарлайди. Бухоро Т.қ.и, тўқай Т.қ.и Ўрта Осиё эндемиги. Тўқай Т.қ.и ва Сулаймон Т.қ.и Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ТИЛЛАБАРГАК — қ. *Биргак.*

ТИЛЛАКОРИ (форс. — тилла б-н ишланган) — амалий безак санъатида буюмларни безатиш усули, зарҳалбуюмларни безатиш усули, зарҳаллаш. Шу усулда безатилган буюмлар ҳам Т. деб аталади. Олтин парралари эритилиб, буюмлар сиртига едирилади, зарҳалланади. Меъморликда бино безаклари — нақшлар зарҳал



Тиллакори мадрасанинг тиллакори усулида ишланган ички безаклари (17-а.).

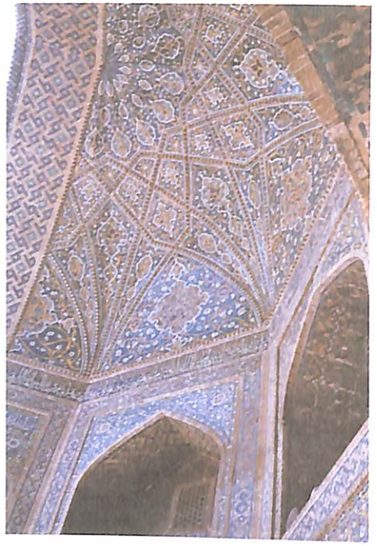
б-н Т. безатилган. Жумладан, Самарқанддаги *Тиллакори мадраса*нинг номи ҳам шундан.

ТИЛЛАКОРИ МАДРАСА — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик. *Регистон ансамбл*ида Улуғбек даврида бунёд этилган Мирзойи карвонсаройи (15-а.) ўрнида Самарқанд ҳокими Ялангтўшбий Баҳодир мадраса ва жоме масжид қурдирган (1641—46). Карвонсарой асоси устига мадраса (шим. шарқий қисмида), ҳужралар ўрнида пештоқ гумбазли масжид (ғарбида) жойлашган. Дастлаб «Ялангтўшбий кичик мадрасаси» деб номланган. Кейинчалик масжид безагида бошқа бир обида қурилишига етадиган миқдорда олтин сарфлангани учун «тиллакори» (тилладан ишлов берилган) деб юритила бошлаган. Т.м.дан шаҳар жоме масжиди ва мадраса сифатида фойдаланилган. Шунинг учун масжиди (63×22 м) катта ва серҳашамлиги б-н бошқа мадрасалардан ажралиб туради. Мадраса (70×70 м) га ғарбий пештоқ орқали кирилади. Пештоқ чуқур равоқли, 2 қанотининг олди равоқли, 2 қаватли ҳужралар, бурчакларини тенг ҳажмдаги гулдаста-мезаналар эгаллаган. Масжид хонақоҳи (10,8×10,8 м)нинг пойгумбази баланд, узоқдан кўзга ташланиб туради. Унинг гумбази ниҳоясига етказилмаган. Хонақоҳ тўрига мармардан меҳроб ва зинапояли минбар ишланган. Ўз даврида зарҳал нақшлар б-н жозибадор безатилган хонақоҳнинг 2 ёнини олди равоқли, гумбаз томли айвон (йўлак)лар эгаллаган. Пештоқ равоғидаги мармар тахтачада безак ишлари 1659—60 й.ларда бажарилганлиги ёзилган.

Т.м. бир неча бор таъмир қилинган. 1817 й.да амир Ҳайдар буйруғи б-н зилзиладан зарар кўрган пештоғи қайта тикланиши жараёнида шакли бузилган. 1885 й.даги таъмир вақтида зарҳал нақшлар оддий бўёқлар б-н алмаштирилган. Т.м.да Самарқанд таъмирлаш устахонаси ташкил этилиб (1930), кошинларнинг қад. рангини топиш йўлида тадқиқот ишлари олиб борилган. Т.м.даги йўқолиб кетаёзган ноёб зарҳал нақшларни усталар илмий ўрганиб, қайта тиклади (1970). Бинокорлар мадрасанинг Регистонга қараган пештоғини *Шердор мадраса* ва *Улуғбек мадрасаси* б-н мослаштириб қайта қурди. Пештоқ равоғи ва равоқ ичидаги қалқонсимон бағали, гулдастаси ҳамда хонақоҳ гумбази, ичидаги тилла ҳалли бўртма нақшлари қайта жилоланди (1974). Баланд пойгумбази устига феруза ранг кошин б-н қопланган гумбаз ўрнатилди. Бош тарзидаги безак мавзуларининг бойлиги, ички ва ташқи нақшларнинг серҳашамлиги, пештоқ қаноси ва токчасидаги ироқи каштани

Тиллакори мадраса.





Сержило нақшинкори безаклари.

эслатувчи безаклар, бўртма ёзувлар ўзига хосдир. Равоқ бурчаклари, безакли тоқиларни тўлдиришда кошинпаз усталар турли усулларни қўллашган (ғиштларнинг майда нақшлари кошинларнинг ҳандасий ва ислимий нақшлари б-н мослаштирилган). Кошинкори равоқларда яшил тангачалар, сарғиш япроқлар ва феруза поялар акс эттирилган. Хонақоҳ изораси кошин-намоён, девори, гумбази ва бағали кундал услубидаги серҳашам нақшларга бой. Меҳроб равоғи ва бағали муқарнас косачалар б-н тўлдирилиб, зарҳал берилган ҳамда Қуръон оятларидан олинган бўртма ёзувлар б-н ҳошияланган.

Эшиклар мураккаб нақш ва ёзувлар б-н ёғоч ўймакорлигида пардозланган. Ҳовли саҳни (50×50 м)га мармар ётқизилган. Атрофидаги ҳужраларга эшик, тобадонига панжаралар ишланган. Ҳужралар ёз кунлари ҳам салқин бўлади. Т.м.да музей ташкил этилган бўлиб, унда мадрасани таъмирлашга оид нарсалар сақланган.

Ад.: Самарқанд, Т., 1986; Ўзбекистон ислом обидалари, Т., 2002.

ТИЛЛАКЎЗ ПАШШАЛАР (Chrysops) — сўналар оиласига мансуб пашшалар уруғи. Уз. 1—2 см. 200 тача, жумладан Ўзбекистонда 7 тури маълум. Кўпчилик турлари ўрмон минтақаси учун хос (айниқса Сибирда кўп учрайди). Личинкалари, асосан, сув ҳавзалари қирғоғида яшаб, органик қолдиқлар б-н озиқланади. Урғочиси йирик сут эмизувчилар қонини сўради; эркаги гул ширасини б-н озиқланади. Т.п. уй ҳайвонлари ва одамларга туляремия, қуйдирги ва б. касаллик қўзғатувчиларини юқтиради.

ТИЛЛАКЎЗЛАР (Chrysopidae) — тўртқанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Кўзи бўртиб чиққан, тилласимон ялтирайди (номи ҳам шундан), мўйловлари ингичка, узун, қаноти ёйилганда 4 см гача. Тухумини ўсимликнинг барги ва пояларига қўяди. Ер шарининг Янги Зеландиядан бошқа ҳамма қисмида учрайди. Характерли вакили — оддий тиллакўзнинг танаси 1 см гача, яшил тусда. Личинкалари йиртқич, ҳар хил ўсимликлар орасида яшаб, шира бити, кокцидлар, трипслар ва каналарнинг ёш личинкалари ҳамда ҳашаротларнинг тухуми б-н озиқланади. Т.дан ўсимликлар зараркунандаларига қарши биологик кураш усулида фойдаланилади.

ТИЛЛАР ОИЛАСИ — келиб чиқиши жиҳатидан ўзаро қариндош, тузилиши ва айрим лексик-грамматик хусусиятларига кўра ўхшаш тиллар мажмуи. Т.о.ни ташкил этувчи тилларнинг бир-бирига яқин ёки узоқ қариндошлиги тилшуносликда қиёсий-тарихий метод орқали белгиланади. Оила тушунчаси терминологик жиҳатдан ҳажман ўзгарувчандир. Қариндош тилларнинг айни бир мажмуаси гоҳ гуруҳ деб, гоҳ оила деб аталиши мумкин. Мас., эроний тиллар ўз ички бўлиниши нуқтаи назаридан оила деб, ҳинд-европа тиллари оиласига мансублиги жиҳатидан эса гуруҳ деб аталиши мумкин. Аниқланиши қийин ва ўзаро анча узоқлашиб кетган тилларнинг оилалари (мас., индейс тиллари) учун «макрооила», «филия», «фила» терминлари ҳам қўлланади.

Ҳар бир Т.о. бир неча ўнлаб тилларни ўз ичига олади ва улар, ўз навбатида, бир-бирига яқинлигига қараб, тармоқларга (шохобчаларга) бўлинади. Тармоқлардаги тилларнинг ўзаро яқинлиги ҳам бир хил бўлмайди. Шунга кўра, улар гуруҳларга, гуруҳлар эса гуруҳчаларга бўлиниб, тасниф ва тавсиф этилади. Мас., ўзбек, уйғур, қирғиз, қозоқ, тува, қараим, татар, бошқирд, туркман, озарбайжон, турк, гагауз, чуваш сингари 20 дан ортиқ тил туркий Т.о.ни ташкил этади. Ушбу оила, ўз навбатида, 6 та гуруҳ ва гуруҳчаларга бўлинади (А.Н.Самойлович таснифи).

Жаҳон тилларини 200 й.дан бери қиёсий-тарихий метод асосида тадқиқ этиш натижасида Т.о.нинг генеалогик (келиб чиқишига кўра) таснифи яратилган. Лекин айрим *ўлик тиллар* ва жонли тиллар (мас., япон, корейс, айни, баск тиллари ва б. тиллар) етарли даражада урганилмаганлиги туфайли, уларни бирор тил оиласига киритиш қийин. Тилларни аниқ, батафсил ўрганиш, тадқиқ этиш Т.о.ни тўғри белгилашга ёрдам беради. Ке-йинги йиллардаги тадқиқотлар туфайли ҳом Т.о. йўқлиги, балки битта сом-ҳом (афроосиё) Т.о. борлиги аниқланган. Бир қатор тилшунослар мўғул, тунгус-манжур ва туркий тилларни (буларнинг ҳар бири алоҳида Т.о. ҳисобланади) бир умумий Т.о.га — олтой Т.о.га бирлаштирадилар. Бошқа гуруҳ тилшунослар эса олтой, ҳинд-европа, сом-ҳом, урал, дравид каби тиллар (жуда қад. замонларда) қариндош бўлган деб, уларни битта Т.о.га бирлаштирганлар (қ. *Ностратик тиллар*). Лекин бундай фаразиялар ҳозирча ўз исботини топгани йўқ.

Америка ва Африкадаги маҳаллий аҳолининг тиллари жуда кўп ва хилма-хил бўлса-да, уларнинг аксарияти яхши ўрганилмаган. Уларнинг кам ўрганилганлиги ҳамда маҳаллий тилларнинг борган сари камайиб бораётганлиги ушбу ҳудудларда Т.о.ни тўғри белгилашга имкон бермайди. Шундай бўлса-да, индейс тилларининг Шим. Америкада 7 та, Мексика ва Марказий Америкада 3 та, Жан. Америкада 20 дан ортиқ оиласи борлиги аниқланган. Ҳар бир оила 15—20 тадан 100 тагача тилни қамраб олган. Мас., Марказий ва Жан. Америкада кенг тарқалган чибча Т.о., ўз навбатида, 20 гуруҳга бўлинади ва жами 70 га яқин тилни қамраб олади.

Ҳоз. жаҳонда тилларнинг умумий сони 2500 тадан 5000 тагача деб тахмин қилинади. Бироқ тиллар ва Т.о.нинг аниқ миқдорини айтиш қийин, чунки турли-туман тиллар ва бир тилнинг лаҳжалари ўртасидаги тафовутлар кўпинча шартли хусусиятга эга. Бир қатор тилларнинг ҳақиқатан мустақил тилми ёки лаҳжами эканлиги аниқ белгиланмаган. Айрим чалкашлик ёки олимлар ўртасидаги келишмовчиликларга қарамай, *тилларнинг генеалогик таснифи* 2000 дан ортиқ тилни бир неча Т.о.га (ҳинд-европа, фин-угор, туркий, мўғул, сом-ҳом, тунгус-манжур, хитой-тибет, дравид, папуас, индейс, нигер-конго, судан ва б. Т.о.га) бирлаштиради.

Ад.: Иванов В.В., Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, М., 1954; Теоретические основы классификации языков мира, М., 1980; Реформатский А.А., Введение в языковедение, М., 1998.

ТИЛЛАР ТАСНИФИ — тилларнинг муайян белгилар асосида ҳамда тадқиқотнинг умумий мақсадидан келиб чиқадиган қарашларга мос келувчи маълум таснифий бўлимлар бўйича гуруҳларга ажратилиши. Т.т. муаммоси уларни қиёсий ўрганиш вақтида пайдо бўлади ва баъзан қиёсий ўрганишнинг пировард мақсади деб тасаввур этилади. Т.т.нинг 2 асосий тури мавжуд: тилларнинг генеалогик таснифи ва тилларнинг морфологик (типологик) таснифи. Улар орасидаги асосий фарқ шундаки, таснифларнинг биринчиси тилларнинг қариндошлиги тушунчасига асосланади; у қиёсий-тарихий тилшунослик пайдо бўлгандан кейингина рўёбга чиққан. Бунда қариндош тиллар қариндошлик даражаларига қараб оилаларга (мас., ҳинд-европа, фин-угор, туркий, сом-ҳом ва б. тиллар оилалари), бир оила доирасидаги яқин қариндош тиллар эса гуруҳ ва гуруҳчаларга (мас., ҳинд-европа оиласининг славян гуруҳидаги шарқий славян тиллари гуруҳчаси ёки туркий тиллар оиласининг шарқий ва ғарбий гуруҳлари) бириктирилади. Оиладан каттароқ таснифий бирликлар (тил оилалари тўплами, макрооила ва б.)ни аниқлаш, белгилашга уринишлар ҳам мавжуд.

Тилларнинг морфологик таснифи эса типологик ва грамматик хусусиятларга асосланади. У ўзгармас лугавий бирликларга эга бўлган тиллар ҳамда ўзаро бирикиб, ўзгаришларга учровчи луғавий бирликлари бўлган тилларни қиёслаш асосида пайдо бўлган. Немис олими А.В.Шлегель Т.т.нинг ушбу принципини тилларни грамматик қурилишли тиллар ва грамматик қурилишсиз тилларга ажратган ҳолда ривожлантирди. Тилларни аморф тиллар, агглютинатив тиллар, флектив тиллар ва полисинтетик тилларга ажратиш ҳам шу таснифга асосланади. Мазкур турларнинг бирортаси ҳам соф ҳолда учрамайди: дунёдаги барча тилларнинг хусусиятлари биридан иккинчисига ўтувчан характерга эга. Немис олими Г.Штейнталь, австриялик Ф.Мистели ва америкалик Э.Сепирнинг 19-а.да морфологик (типологик) таснифни такомиллаштириш йўлидаги уринишлари бирмунча сода, умумий тарзда бўлган.

Т.т.нинг учинчи хили — ареал ёки географик тасниф ҳам мавжуд. Бу таснифий мазкур икки таснифга нисбатан қўшимча, ёрдамчи мавқеда бўлиб, тилларнинг ёки бир тил доирасидаги лаҳжа ва шеваларнинг географик жойлашувидан келиб чиқади (яна қ. *Лингвистик география*). Умуман, Т.т. дунёдаги кўплаб хилма-хил тилларни яхшироқ ўрганиш, тадқиқ этишда катта ёрдам беради.

Ад.: Теоретические основы классификации языков мира, ч. 1—2, М., 1980—82; Реформатский А.А., Введение в языковедение, М., 1998.

ТИЛЛАРНИНГ ГЕНЕАЛОГИК ТАСНИФИ — тилларнинг келиб чиқиши ва қариндошлигини аниқлашга асосланган тасниф. Дастлабки, илк асос тилдан келиб чиққан тиллар ўзаро қариндош тиллар ҳисобланади (мас., ҳоз. 20 дан ортиқ туркий тиллар дастлабки қад. туркий тилнинг, ҳоз. славян тиллари эса дастлабки умумславян тилининг макон ва замондаги вариантларидир). Тилларнинг генетик қариндошлиги тиллар ўртасидаги фонетик, грамматик ва лексик ўхшашликлар тизимини аниқлаш орқали белгиланади. Т.г.т.нинг илк манбалари, асослари сифатида М.Кошғарийнинг туркий лаҳжа(тил)лар бўйича, бир қанча араб олимларининг сом тиллари бўйича изланишларини кўрсатиш мумкин. Т.г.т.нинг майдонга келиши қиёсий-тарихий тилшуносликнинг пайдо бўлиши (19-а.) б-н боғлиқ. Бу таснифда қариндош тиллар кичик гуруҳчаларга, гуруҳларга, оилаларга, баъзан эса ундан каттароқ бирликларга — макрооилаларга ёки тил формацияларига (мас., урал-олтой тиллари) бирлаштирилади (мас., Т.г.т.га кўра, ўзбек тили туркий тиллар оиласининг шарқий гуруҳига, рус тили эса ҳинд-европа тиллари оиласининг славян гуруҳидаги шарқий славян гуруҳчасига мансуб). Аксарият тилларни генеалогик жиҳатдан тасниф қилиш ва уларни у ёки бу оилага киритиш кўпинча мунозарали бўлади. Мас., кавказ тиллари оиласининг мавжудлигини ҳамма олимлар ҳам тан олган эмас (яна қ. *Тиллар таснифи. Лингвистик география. Тилларнинг морфологик таснифи*).

Ад.: Бенвенист Э., Классификация языков [В кн.: Новое в лингвистике, вып. 3], М., 1963; Теоретические основы классификации языков мира, ч. 1—2, М., 1980—82; Реформатский А.А., Введение в языковедение, М., 1998.

Абдувоҳоб Мадвалиев.

ТИЛЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК (ТИПОЛОГИК) ТАСНИФИ — тилларни грамматик шакл ҳосил қилиш усулларида фарқ қилишига кўра гуруҳларга ажратиш; тилларни типологик таснифлашнинг бир тури. Бу таснифга кўра, тилларнинг қуйидаги турлари ажратилади: аморф (ўзак) тиллар, мас. хитой, бамана, аннам, Жан.-Шарқий Осиё мамлакатлари халқларининг талай тиллари. Бу тилларнинг луғат таркиби, асосан, бир бўғинли сўз-ўзаклардан иборат бўлиб, уларда турланиш, тусланиш хусусиятлари йўқ. Шу боис ушбу тилларда сўз ясовчи аффикслар, ёрдамчи сўзлар вазифасини бажарувчи юкламаларгина мавжуд. Ўзак тилларда сўз тартиби муҳим аҳамият касб этади.

Агглютинатив тиллар (турки, банту, мўғул, фин-угор тиллари)да сўзлар ўзак ва унга бирикиб келадиган аффикслардан иборат бўлади ҳамда сўзнинг морфологик тузилиши (ўзак ва аффикс) аниқ ажралиб туради. Бунда ҳар бир аффикс бир маъно, вазифа б-н қатнашади. Мас., туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўз шакллари асосга муайян изчиллик б-н аффикслар қўшиш орқали ҳосил қилинади ва бунда аффикснларнинг ҳар бири ўз маъноси б-н қатнашади: тер-им-чи-лар-имиз-га.

Флектив тиллар аффикснларнинг ўзак б-н бирикиб, унга сингиб кетиши б-н тавсифланади. Бундай тилларда грамматик маънолар флексия йўли б-н ифодаланади: мас., араб тилида китоб (бирлик) — кутуб (кўплик) ёки рус тилида друг (бирлик) — друзья (кўплик), уларга ҳинд-европа ва сом тиллари оилалари киради. Флектив тиллар синтетик ва аналитик тилларга ҳам ажратилади. Синтетик тилларда грамматик маънолар (гапда сўзларнинг ўзаро муносабати) шакл ясовчи аффикслар воситасида ифодаланади (мас., рус, немис тиллари). Аналитик тилларда эса грамматик маънолар сўз шакллари (шакл ясовчи қўшимчалар) воситасида эмас, балки ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, оҳанг ёрдамида ифодаланади (мас., инглиз, француз, испан тиллари).

Полисинтетик тиллар (Шим. Америка индейслари тиллари)да асосий нутқ бирлиги сўз-гапдир. Тасниф этилган тиллар орасига қатъий чегара қўйиб бўлмайди, чунки бир тилда учрайдиган айрим тил ҳодисалари бошқаларида ҳам учраб қолиши мумкин. Мас., Океания тилларини ҳам аморф тиллар, ҳам агглютинатив тиллар сифатида тавсифлаш мумкин.

Т.м.т. дунё тилларини муайян морфологик хусусиятларига кўра гуруҳлаш, уларнинг умумий чизмасини яратиш жиҳатларидан муҳим, шу боис у ҳозир ҳам ўз эътиборини йўқотмаган.

Ад.: Кузнецов П.С., Морфологическая классификация языков, М., 1954; Теоретические основы классификации языков мира, ч. 1—2, М., 1980—82.

Илҳом Мадраҳимов.

ТИЛЛАРНИНГ ЧАТИШУВИ — муайян бир тил ёки лаҳжа тизимидаги унсурларнинг иккинчи бир тил ёки лаҳжа тизимидаги унсурлар б-н қўшилиб кетиши; маълум тарихий даврларда ҳарбий-сиёсий жиҳатдан ғолиб бўлган халқнинг тили б-н мағлуб бўлган халқ тили ўртасидаги муносабатлар мажмуи. Бунда баъзан ғолиб халқнинг тили мағлуб халқ тилидан устунлик қилади ва мағлуб тил, муайян из қолдирган ҳолда, ғолиб тилга сингиб кетади, баъзан ғолиб халқ тили, маълум из қолдирган ҳолда, мағлуб халқ тилига сингиб кетади. Мас., мил. ав. 2—1-а.ларда римликлар Галлия, Иберия каби ҳудудларни бўйсундирганларида, бу ҳудудлар аҳолисини ўз тилларини (халқона лотин тилини) ўрганишга мажбур қилганлар. Аксинча, герман қабилаларидан франклар Франциянинг шим. ҳудудларини босиб олганларида, ўзлари «французлашиб», уларнинг тиллари мағлуб тил бўлиб қолган. Туркийзабон булғор қабилалари 10-а.да Болқон славян қабилаларини бўйсундирган («Болгария» атамаси ҳам шу қабила номидан олинган), лекин Т.ч. туфайли ўз тилларини йўқотиб юборган. 13-а.даги мўғул истилосидан сўнг мўғул тилининг Ўрта Осиёдаги ҳолати ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Т.ч.да 2 тушунча: *субстрат* ва *суперстрат* ўзаро фарқланади; уларнинг ҳар иккаласи ҳам мағлуб тилнинг ғолиб тилдаги унсурларини англатади.

Т.ч.ни оддий сўз ўзлаштиришдан, тилларнинг ўзаро бир-бирини бойитишидан фарқлаш керак. Чунки бошқа тилдан сўз ўзлаштирган тиллар ўзига хос хусусиятларини сақлаб, ички имкониятлари асосида ривожланади: бу ҳолатда маълум тил лексикасининг бойиши ҳақида гапириш мумкин. Хусусан, ўзбек, уйғур, озарбайжон, татар тилларига ислом дини, Қуръон матнини ўрганиш муносабати б-н кўплаб арабча луғавий бирликлар кириб ўзлашган бўлса-да, бу тиллар ўзига хос хусусиятларини, асосан, тўлиқ сақлаб қолган. Т.ч.да эса тиллар ривожининг ички қонуниятлари бузилади ёки батамом йўқолади; фонетика ва грамматика соҳаларида бир қатор туб ўзгаришлар содир бўлади.

ТИЛЛАРНИНГ ҚАРИНДОШЛИГИ — қ. *Тилларнинг генеалогик таснифи.*

ТИЛЛАТЕПА — Шим. Афғонистондаги Шибиргон ш.дан 5 км шим.да жойлашган манзилгоҳ (мил.ав. 10—9-а.лар) ва қабристон (мил. ав. 1-а.). В.И.Сариниди раҳбарлигидаги археологик экспедиция томонидан 20-а.нинг 70-й.ларида топилган ва тадқиқ этилган. Т. айлана тарҳли (диаметри 100 м), бал. 4 м бўлиб, археологик қазишмалар натижасида ундан мил. ав. 9—7-а.ларга оид улкан бино; қизил, қора буёқлар б-н ўзига хос нақш солинган сопол идишлар, тош ёргучоқ (ёрматош)лар ва уларнинг дасталар ҳамда 6 та қабр топилган. Шундан 5 таси аёллар қабри (мил. ав. 1-а. — мил. 1-а.га оид) бўлиб, қабрлардан, асосан, олтиндан ишланган 20 минг-та буюм чиққан. Марҳумлар ёғоч тобутга ётқизилиб, тобут устига тилла ва кумуш безаклар б-н қалама қилиб ишланган ёпинчиқ ёпиб қўйилган. Марҳумларга юзлаб майда тилла қалама безаклар, тақинчоқлар қадаб безатилган қимматбаҳо зардўзи либослар кийдирилган. Топилмалар ичида 2 шохли аждарҳонинг оёғидан ушлаб турган маъбуда тасвири туширилган тақинчоқ (шокила), отга ҳужум қилаётган бўрилар акс эттирилган қоплама, қанотли маъбуда ҳайкалчаси, шер устида ўтирган маъбуда тасвири бор, феруза тошлар б-н безатилган тилла тўқа, дельфинда савлат тўкиб ўтирган «амурлар» тасвирланган тугмалар, Арес (юнонларнинг уруш худоси) сурати акс этган тақинчоқ, узуклар ва билагузуклар, ҳар хил ҳайкалчалар, идишлар, ханжарлар, Парфия ва Рим подшоҳлари (Митридат II, Фраат IV, Рим императори Тиберий ауреуси)нинг мил. ав. 16—21-й.лар давомида Лугдунумда зарб қилинган тангалар диққатга сазовордир. Буюмлар таркибининг таҳлили эллинизм дунёсининг кучли таъсири сак-парфия ва ҳинд-парфия, шунингдек, Бақтрия, маданияти элементлари уйғунлашиб кетганлигини кўрсатади.

Эдвард Ртveладзе.



Тиллатепа топилмаларидан: *1* — дельфин минган «амурлар»; *2* — бақтриялик Афродита; *3* — тог эчкиси ҳайкалчаси.

ТИЛЛАХОНОВ Салимхон (1898, Тошкент — 1931.23.4, Москва) — педагог, Ўзбекистонда миллий истиқлол ҳаракати намояндаларидан бири, «*Миллий иттиҳод*» ташкилоти Сирдарё вилояти раҳбарларидан. 1914—16 й.ларда бошланғич мактабларда ўқитувчи, «Турон» труппасида актёр. 1916—17-й.ларда Боку педагогика ин-тида ўқиган. Тошкент эски шаҳар маориф бўлими мудири. Маориф ин-ти директори, «Нашри маориф» уюшмаси муассисларидан бири (1923). С. Ўрта Осиё ун-тида ҳам ўқиган ва ўқитувчилик қилган (1924—25). Тошкент округ молия курсини ташкил этиб, унга раҳбарлик қилган (1925—29). «Молия фани асослари» асарини ёзган. 1929 й. нояб.да Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ) томонидан қамоққа олиниб, кейин отиб ташланган. 1989 й. оқланган.

Ад.: Абдурашидхонов М., Танланган асарлар, Т., 2003.

ТИЛЛАҚОШ — заргарлик буюми; аёлларнинг бош кийими устидан пешонага тақиладиган тақинчоғи. Тилла ёки тилла суви югуртирилган кумуш ва б. металлардан ясалади. Т. асосини қайрилма қош шаклидаги бир-бири б-н туташадиган 2 бўлак ҳосил қилади, бўлаклар туташган жойга бир дона лаъл қадалади, бўлаклар юзаси нақшлар б-н безатилиб, юқори чети феруза кўзлар б-н ҳошияланади; қайрилма қош шаклининг юқорисига панжарали нақшлар ишланади ва Т. учбурчак шаклидаги тож кўринишига эга бўлади, панжарали гуллар ўртасига феруза кўзлар б-н ҳошияланадиган маржон ва б. қадамалар ўрнатилади. Т.нинг қуйи қисмига ўзаро алмашиниб келадиган майда мунчоқ ва япроқчалар терилган бири калта, бири узун занжирлар осилади. Т.нинг юқори қисмининг маркази (учи) ва икки чеккасидан занжирлар чиқарилиб, улар марказда бирлашади ва илгак б-н якунланади. Бир хил бадиий усулда безатилган Т. *гажак*, *исирға*, *зебигардон* б-н бирга самбль ҳосил қилади. Т. шаклига ўхшаш пешонага тақиладиган зийнат буюми Фарғона водийсида *баргак*, тепа қисмидаги панжарали нақшлари бўлмаган тури Бухорода боло абру деб ҳам аталади, Хоразмнинг *осматузи* тақинчоғи ўзига хос безатилиши б-н Т.дан фарқ қилади. Қадимдан келин ҳамда ёш аёлларни ҳимояловчи тумор вазифасини бажарган. Т. ҳозир, асосан, тўй маросимида ва раққосаларнинг миллий либосининг таркибий қисми сифатида қўлланилади.



Тиллақош (19-а. охири, Тошкент).

ТИЛЛИТЛАР (инг. tillite, till — валун гили) — музлик ётқизиқлари, мореналар. Зичлашган, сараланмаган ҳосилалар бўлиб, дағал чақиқ жинслардан таркиб топган, баъзан метаморфизмга учраган. Т. таркибида *валунлар* бўлган майда донадор массадан иборат. Денгиз чўкиндилари ва музнинг тарқалиши натижасида ҳосил бўладиган денгиз Т. (акватиллитлар) ва пастки қатламдаги туб жинсларнинг ҳаракатдаги музларида уларнинг таркибида акс этадиган континентал Т. фарқ қилинади. Т. қад. музланишнинг қолдиқлари бўлиб (қ. *Палеоқлимшунослик*), улар эрта протерозойдан ва деярли ҳамма континентларда кечки протерозой қатламларигача маълум. Т.нинг горизонтлари Шарқий Европа платформасининг юқори рифей қатламлари, Африка, Австралия, Хитой, Ўрта Урал ва Тяньшаннинг кечки протерозой қатламларида учрайди. Т.нинг қалинлиги ўнлаб ва юзлаб м га етади. Т. дан стратиграфия, палеогеография муаммоларини ечишда ҳамда чўкинди фойдали қазилмалари (темир рудаси) конларини башоратлашда фойдаланилади.

ТИЛНИНГ ЛУҒАТ ТАРКИБИ — қ. *Лексика.*

ТИЛОВАТ — асосан Қуръон оятларини ўқиш (қ. *Қироат*).

ТИЛОҒОЧ (Larix) —қарағайдошлар оиласига мансуб игнабаргли дарахтлар туркуми. 20 га яқин тури бор. Европа Осиё ва Шим. Америкада ўсади. Бир уйли, айрим жинсли ўсимлик. Бўйи 20—25 м (50 м гача, диам. 1 м гача етади), барглари қишда тўкилади. Игналари юмшоқ, силлиқ, узун новдаларда 20—40 тадан спиралсимон жойлашган. Уруғли қўббалари думалоқ ёки чўзиқроқ (ёшлигида қизғиш ёки яшил), калта новдалар учида жойлашган. Т. игнабарг чиқариши б-н гуллайди, қўббаси ва уруғлари ўша йилдаёқ кузда ёки баҳорда экилади. Очилган қўббалари дарахтда 2—3 йилгача туради. Уруғи майда, қанотчали, шамол ёрдамида тарқалади. Т. совуққа ғоят чидамли, жой танламайди, ёруғсевар. Тоғ ён бағирларини мустаҳкамлашда, дала иҳота дарахтзорлари ҳосил қилишда ва жойларни кўкаламзорлаштиришда Т.нинг аҳамияти катта. Унинг Гмелин ёки даурия Т. (L. gmeliniia) ва Сибирь Т. (L.sibirica)



Тилоғоч: *1* — Сибирь тилоғочи дарахти; *2* — етилган қўббаси.

турлари кўп тарқалган. Ёғочи пишиқ, мустаҳкам, қаттиқ, сув ости иншоотлари қуришда; мебель, қоғоз тайёрлашда ишлатилади.

ТИЛШУНОСЛИК, лингвистика — тил ҳақидаги, унинг ижтимоий табиати, вазифаси, ички тузилиши, таснифи, муайян тилларнинг амал қилиш (фаолият) қонунлари, тарихий тараққиёти ҳақидаги фан. Мақсади, вазифаси ва ш.к.га кўра, Т.нинг бир неча йўналишлари (соҳалари) бор: умумий Т. — тилни умуман инсонга хос ҳодиса сифатида ўрганувчи, асосий вазифаси дунёда ўрганувчи, асосий вазифаси дунё тилларига хос энг умумий белги-хусусиятларни аниқлаш ва ёритиш бўлган соҳа, хусусий Т. — айрим бир тил белги-хусусиятларини ўрганувчи соҳа; амалий Т. — тилдан фойдаланиш б-н алоқадор амалий масалаларни (экспериментал фонетика, лекларни (эксперимент фонетика, лексикография, лингвостатистика, трансрипция, транслитерация ва б.) ҳал қилиш методларини ишлаб чиқувчи йўналиш; *математик лингвистика*, *қиёсий-структуравий тилшунослик*, *қиёсий-тарихий тилшунослик* ва б. Паралингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, социолингвистика каби соҳалар сўзловчи (шахс)нинг жамиятдаги фаолияти б-н алоқадор тил хусусиятларини ўрганади.

Мазкур йўналишлардан ташқари Т.нинг ҳар бир тилдаги муайян сатҳлар ва бирликларни ўрганувчи кўплаб тармоқ ва бўлимлари бор: *семасиология* тил бирликлари маъноларини ўрганади; *фонетика* ва *фонология* тилнинг товуш қурилишини текширади; *лексикология* ва *фразеология* тилнинг луғавий материалини тадқиқ этади. *Сўз ясалиши*нинг тадқиқот объекти сўзларнинг ясалиш усуллари ва ушбу усулларнинг маҳсулдорлиги бўлса, *грамматика* (морфология ва синтаксис) сўз ўзгаришларини ва сўзларнинг гаплар ва сўз бирикмалари сифатида бириқиши қонуниятларини ўрганади. Т. нинг ҳар бир бўлимида янада кичикроқ (майдароқ) махсус бўлимчалар бўлиши мумкин. Мас., лексикология доирасида *ономастика* бўлимчаси бўлиб, у, ўз навбатида, *антропонимика*, *топонимика* ва б.га бўлинади. Муайян тилнинг ҳудудий фарқланиши (дифференциацияси)ни *диалектология* ўрганади. Мазкур бўлимларнинг ҳар бирида тилнинг ҳоз. аҳволи ва унинг тарихий тараққиёти тадқиқ этилади (қ. *Диахрония*, *Синхрония*). Жаҳон тиллари, уларнинг оилалари ва гуруҳларини ўрганувчи Т. тармоқлари: арабистика (арабшунослик), германшунослик, туркийшунослик, славяншунослик, фин-угоршунослик ва б. Тилларнинг ўзаро таъсирлашуви, ёрдамчи халқаро тилларни яратиш назарияси ва амалиёти, шунингдек, бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш муаммоларини *интерлингвистика* ва таржима назарияси ўрганади.

Т. фан сифатида она тили ва хорижий тилларни ўрганишда, терминологияни ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришда, лисоний матнларни илмий шарҳлашда, *машина таржимаси*да муҳим аҳамиятга эга; мавжуд ва ҳаёлий нарсалар (моддийлик ва ғоявийлик)нинг ўзаро алоқадорлиги муаммоларини ҳал қилиш, ижтимоий онгни ва ижтимоий мавжудот бўлмиш инсоннинг ўзини тўғри тушуниш учун назарий хулосалар чиқаришга имкон берди. Тил ва тафаккурнинг, лисоний ва мантиқий бирлик (катталик)ларнинг ўзаро алоқаси муаммоси Т. ва фалсафа томонидан баравар, бир вақтнинг ўзида ўрганилади. Асосий лингвистик методлар сифатида тавсифий (қиёсий, конфронтатив, контрастив, типологик), тарихий (қиёсий-тарихий, компаратив) ва норматив-стилистик (меъёрий-услубий) методларни кўрсатиш мумкин. Т.да яна махсус тадқиқот усуллари — лисоний ҳодисаларни кузатиш, ёзма ва оғзаки матнларни тўплаш, уларни қайта ишлаш, тавсифлаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, назарий хулосалар чиқариш, моделлаштириш, прогноз қилиш, ҳисоблаш ва б. Т. ўзининг ҳар бир соҳаси ва йўналишида ўзига хос тадқиқот усулларидан фойдаланади.

тиш, лисоний эксперимент, лингвистик моделлаштириш, лингвистик талқин усуллари ҳам мавжуд. Т. фалсафа ва филол. фанлари туташган чегарада пайдо бўлган.

Т. муаммоларини ўрганиш дастлаб қад. Ҳиндистондан бошланган. Қад. ҳинд Т. мил. ав. 6-а.дан олдин яратилган *веда*ларни тил нуқтаи назаридан шарҳлаш натижасида вужудга келади ва мил. ав. 5 —4-а.ларда яшаган Панининнинг грамматикаси туфайли юксакликка кўтарилди. Бу асар назмда ёзилган 3996 та қоидадан иборат бўлиб, унда санскрит фонетикаси ва грамматикаси тавсиф этилган. Юнонистонда тил мантиққа боғлиқ ҳолда, шунингдек, унинг грамматик қурилиши нуқтаи назаридан ўрганилган (Гераклит ва Демокритнинг қарашлари, Платон ва Аристотелнинг асарлари, Фракиялик Дионисийнинг «Грамматика»си ва б.). Сўзларни туркумларга ажратиш Аристотелдан бошланган (мил. ав. 4-а.). Қад. юнон Т.нинг камолоти Искандариядаги, қисман Перган (Кичик Осиё)даги юнон тилшуносларининг фаолияти б-н боғлиқ. Искандария грамматика мактаби (мил. ав. 3—2-а.лар) вакиллари томонидан юнон тили грамматикаси ёзилди. Юнон Т. асосида лотин Т. вужудга келди (М. Т. Варрон, Э. Донат, Присциан ва б.нинг асарлари).

Кейинчалик араб (Бағдод, Куфа. Басрадаги грамматика мактаблари), қад. яҳудий, оромий (Андалусия филологларининг 9—12-а.лардаги асарлари) ва туркий (Кошғарий ва Замахшарий асарлари) тиллари илмий тавсиф манбаи бўлади. Ўрта асрларда тилшуносликнинг ривожи араб, шунингдек, араб тилида ижод этган араб бўлмаган филологлар номи б-н боғлиқ. Араб Т.нинг ривожланишида Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Замахшарий, Жавҳарий сингари ўртаосиёлик олимларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлган. Ибн Сино товушларни фонема нуқтаи назаридан текширган бўлса, Жавҳарий, Кошғарий ва Замахшарийлар лексикология ва лексикография соҳасида жаҳон тилшунослигига катта янгиликлар киритдилар. Маҳмуд Кошғарий ва Замахшарий ўзларининг «Девону луғотит-турк», «Муқаддимат ул-адаб» асарлари б-н туркий лаҳжаларни ҳамда бошқа бошқа оилаларга мансуб тилларни қиёслаш ва чоғиштириш б-н Т.да қиёсий-тарихий метод ва типологиядан фойдаланган дастлабки тилшунослар сифатида ном қозонганлар. Филологик фанлар Узоқ Шарқда, хусусан, Хитой ва Японияда ҳам ривожланди. Россияда Т. 15—16-а. лардан бошлаб тараққий қилди. М. В. Ломоносовнинг «Рус грамматикаси» асарида рус адабий тилининг фонетик, морфологик, қисман синтактик хусусиятлари биринчи марта изчил баён қилинди.

Уйғониш даврида антик дунё маданий меросига бўлган қизиқиш классик филологиянинг ривожланишига ҳам туртки бўлди. Шу б-н бир қаторда, янги, замонавий европа тилларини мантиқий асосда ўрганиш бошланди. Қиёсий методика ва тарихийлик тамойилининг қўлланиши қиёсий-тарихий Т.ка асос солдики, бу соҳа тилларнинг қариндошлигини ўрганишда, *тилларнинг генеалогик таснифини* ишлаб чиқишда, қариндош тилларнинг, тиллар оилаларининг, асосан, ҳинд-европа тиллари оиласининг тарихий тараққиётини ўрганишда, тилларнинг қад. ҳолатини қайта тиклашда ва б.да муваффақиятларга эришди. Т.даги қиёсий-тарихий йўналишнинг ривожланишига немис олимлари Ф. Бопп, Я. Гримм, А. Ф. Потт, А. Шлейхер, А. Диц, даниялик Р. К. Раск, чехиялик Й. Добровский, австриялик Ф. Миклошич, рус олими А. Х. Востоков ва б. катта ҳисса қўшдилар. Умумий Т. асослари, тилни «фаолият» ва «фаолият маҳсули» сифатида тушуниш, тилнинг ташқи ва ички шакли ҳақидаги таълимот, *тилларнинг типологик таснифи* ва б. муаммолар немис олими В. Гумбольдт томонидан ишлаб чиқилди. Унинг фикрлари 19—20-а.лар ғарб Т.нинг бир қанча йўналишлари ривожига катта таъсир кўрсатди. Гумбольдт Т. мантиқийликдан қутулиши ва ўз методига эга бўлиши кераклигини, тилнинг тизим хусусиятига эгалигини, унинг 2 жиҳати — товуш ва маъноси борлигини ҳамда ижтимоий ҳодисалигини асосли баён қилди. 19-а. ўрталарида А. Шлейхер Т.да биологик назарияларни қўллашга уриниб кўрди.

Лингвистик натурализмни танқид қилиш негизида ёш грамматикачилар (немис олимлари А. Лескин, К. Бругман, Г. Остхоф, Б. Дельбрюк, Г. Пауль ва б.) мактаби шаклланиб, у асосий эътиборни жонли тилларни ўрганишга қаратди. Ушбу мактаб вакиллари қиёсий-тарихий Т.нинг ривожини янги босқичга олиб чиқдилар. 19-а.да ҳинд-европашуносликнинг асосий тармоқлари (эллинистика-юноншунослик, романистика, германистика, славяншунослик, кельтшунослик ва б.) батамом шаклланиб бўлди. Ҳинд-европа тиллари учун ишлаб чиқилган қиёсий-тарихий метод тамойиллари ушбу оилага кирмайдиган бошқа тилларга ҳам татбиқ этилди. Шу тариқа семитология, туркийшунослик, финугршунослик, африкашунослик каби соҳалар шаклланади. Т.нинг 20-а. бошларидаги ривожланишида Фердинанд де *Соссюр*нинг асарлари, биринчи навбатда, «Умумий тилшунослик курси» (1916) муҳим роль ўйнади. Соссюр тилнинг белги назариясини яратди, *синхрония* ва *диахрония*, ички лингвистика, ташқи лингвистика ва б. муаммоларни тадқиқ қилди. Ф. де Соссюр ғоялари кейинроқ пайдо бўлган лингвистик структурализм мактабларида: Прага лингвистик мактаби — функционал тилшунослик, Копенгаген лингвистик тўгараги (глоссематика), Женева мактаби, Америка дескриптив (тавсифий) Т.да янада ривожлантирилади.

Структурал оқимлар б-н бир қаторда бошқача йўналишлар ва қарашлар ривожлана бошлади: психологик йўналиш (немис олимлари Х. Штейнталь ва В. Вундт асарлари; рус олими В. В. Потебня ҳам ушбу йўналишга қўшилади), нейролингвистика ва б. Материалистик дунёқарашнинг кенг ёйилиши б-н экспериментал фонетика ва *лингвистик география* ҳам ривожлана бошлади. Кейинчалик Т.да янги йўналиш ва бўлимлар: *психолингвистика*, *социолингвистика*, этнолингвистика, семиотик лингвистика, трансформацион лингвистика, математик лингвистикаси ва б. пайдо бўлади. Ҳоз. хорижий Т.да материалистик назариялар б-н бир қаторда идеалистик тамойилларга асосланган назариялар ҳам (мас., лисоний нисбийлик назарияси ёки янги гумбольдтчилик) мавжуд.

Ўзбек Т. тарихи Маҳмуд Кошғарий ва Замахшарийларнинг изланишларидан бошланиб, узоқ тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтди. 15-а.дан 20-а. 20-й.ларигача ўзбек тилини ўрганишнинг амалий жиҳатларига алоҳида эътибор берилди (қ. *Лексикография*, *Луғат*), кўплаб икки тилли (ўзбекча-форсча, ўзбекча-туркча, ўзбекча-русча ва аксинча тартибда) луғатлар тузилди — Т.нинг лексикология ва лексикография бўлимлари ривожланди. Ўзбек тилини ҳоз. маънода ўрганиш 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланган. Шўро даврида олиб борилган тил сиёсати, рус тилининг жамиятдаги мавқеини ҳаддан зиёд ошириб кўрсатиш оқибатида тилни, тил ҳодисаларини ўрганиш, тавсиф ва тадқиқ этишда (айниқса, ўзбек тили грамматикасини ўрганишда) муайян камчилик ва нуқсонларга йўл қўйилган бўлса-да, ўзбек Т. ривожланиб, маълум ютуқларга эришди. Ўзбек Т. ривожига Фитрат, Қ. Рамазон, Отажон Ҳошим, С. Иброҳимов, Олим Усмон, З. Маъруфов, Фахри Камол, А. Ғуломов, Ф. Абдуллаев, Ш. Шоабдураҳмонов, Ғ. Абдураҳмонов, А. Рустамов, М. Асқарова, Х. Дониёров, Ш. Шукуров, Ш. Раҳматуллаев, М. Миртожиев, Э. Бегматов каби олимларимиз, рус тилшуносларидан Е. Д. Поливанов, А. К. Боровков, К. К. Юдахин, А. Н. Кононов, А. М. Шчербак, В. В. Решетов ва б. катта ҳисса қўшдилар. Ўзбекистонда Т. муаммолари Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги *Тил ва адабиёт институти*, шунингдек, олий ўқув юртларининг тилни ўргатиш б-н боғлиқ кафедралари томонидан ўрганилади, махсус *«Ўзбек тили ва адабиёти»* жур. нашр этилади.

Ад.: Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка, М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973; Березин Ф. М., История лингвистических учений, 2-изд., М., 1984; Реформатский А. А., Введение в языковедение, М., 1998; Нурмонов А., Ўзбек тилшунослиги тарихи, Т., 2002.

Абдувоҳоб Мадвалиев, Ибодулла Мирзаев.

ТИЛҚИЯР (Hierochloe) — бугдойдошлар (галладошлар)га мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ер юзида 15 тури, Ўзбекистонда бир тури (H. odorata) тарқалган. Асосан, мўътадил ва совуқ иқлимли ерлардаги сернам ўрмонларда учрайди. Тўпгули — рўвак. Май — июнда гуллаб мева тугади. Т. таркибида кумарин моддаси бор. Т. экстракти вино ва б. ичимликлар тайёрлашда ишлатилади.

ТИМ (форс.-тож.) — усти ёпиқ *бозор*, савдо растасининг баланд томи, гумбази. Т.лар қадимда асосан йирик шаҳар марказларида, кўчалар кесишган чорраҳа, *чорсу*, гузар майдонида, *карвонсарой*лар яқинида жойлашган. Усти улкан гумбаз б-н қопланиб, бир неча ҳунармандлик дўконлари ва савдо расталарини ўз ичига олган. Т.лар шаҳар меъморий қиёфасини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Суғдларнинг шаҳар ичидаги бозорлари ва савдо расталари араб манбаларида «сук» деб, чорраҳада жойлашганлари «чохорсук» ёки чорсу деб юритилган. Кейинчалик 4 томони кесишган кўча марказида жойлашган савдо тармоқлари *тоқ*лар қурилган. *Наршахай*, *Клавихо*, Э.Жекинсон ва б.нинг эсдаликларида Т.лар қурилиши ҳақида маълумотлар сақланган. *Абдуллахон тими*, *Оллоқулихон карвонсаройи ва тими* каби ноёб меъморий ёдгорликлар ҳоз. кунда маҳаллий савдо марказлари сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган.

ТИМАН КРЯЖИ — Шарқий Европа текислигининг шим.-шарқидаги қирлар. Шим.-ғарбда Баренц денгизининг Чеша қўлтиғчасидан жан.-шарқда Вичегда дарёсининг бошланиш еригача чўзилган (РФ Коми Республикаси ва Архангельск вилоятида). Уз. 900 км га яқин. Т.к. гранит, сиенит, кристалли сланец каби жинслар б-н, ер усти эса антропоген

даври қуруқлик ва денгиз ётқизиқлари б-н қопланган. Энг баланд жойи 471 м (Четласский Камень).

Т.к.нинг шим. қисми тундра ва ўрмонли тундра, жан. қисми тайга зонасида (қорақарағай, оққарағай, қарағай ўсади). Титан минераллари (Ярега), боксит (Четласский Камень), нефть ва газ (Ус, Вуктиль ва б.) конлари бор.

ТИМИРЯЗЕВ Климент Аркадьевич [1843.22.5(3.6), Петербург — 1920.28.4, Москва] — рус олими, табиатшунос-дарвинист, *ўсимликлар физиологияси* мактабининг асосчиси. Петербург ФА мухбир аъзоси (1890). Д. И. Менделеев бошчилигида ўсимликларни озиқлантириш устида иш олиб борган. Германия ва Францияда бўлиб, физика, кимё, ботаника, агрокимё ва б. фанлар б-н шуғулланган (1868—70). Т. Петров номидаги Деҳқончилик ва ўрмончилик академиясида ботаника ўқитувчиси (1870—92), ординар проф. 1875, Москва ун-тида проф. (1878 й.дан).

Т. замонавий *фотосинтез* таълимотининг асосчиси. Ўсимликлар физиологиясининг долзарб масалалари устида ҳам тадқиқот ишлари олиб борган. Москва Қишлоқ хўжалик академияси ва Россия ФА Ўсимликлар физиологияси ин-тига Т. номи берилган.

Ас.: Сочинения, т. 1—10, М., 1937—40.

ТИМИШОАРЕ — Руминиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар, Бега дарёси бўйида. Тимиш жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 324,3 минг киши (1998). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Машинасозлик (жумладан, электротехника ва радиоэлектроника, кон саноати учун жиҳозлар, қ.х. машиналари и.ч.), нефть кимёси, мебель, тўқимачилик, тикувчилик, кўнпойабзал, полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, театрлар, музейлар бор. Шаҳар 13-а.дан маълум. Меъморий ёдгорликлардан Янош Хуньяди қасри (14—15-а.лар), барокко услубида қурилган черков ва монастирлар (18-а.) сақланган.

ТИМОР — Малай архипелагидаги Кичик Зонд о.лари гуруҳига мансуб энг катта орол. Майд. 34 минг км². Рельефи, асосан, тоғли, энг баланд жойи 2963 м. Балчиқли вулканлар бор. Иқлими субэкваториал, муссонли. Сўҳилида т-ра йил давомида 25—27°. Йиллик ёғин 1500 мм. Саванна ва тропик ўрмонлар бор. Кофе, кокос пальмалари, каучукли дарахтлар ўстирилади. Шоли, маккажўхори экилади.

Т. сиёсий жиҳатдан 2 қисм: Шарқий Тимор (Тимор Лоросае) ва Ғарбий Тимор (Индонезиянинг Шарқий Нуса Тенгера провинцияси таркибида) бўлинади. Т.ни 1520 й.да португаллар эгаллаган. 1613 й.дан унинг шарқий қисми голландлар қўл остига ўтди. 1812—15 й.ларда Т.да инглизлар ҳукмронлик қилган. 1860 ва 1893 й.лардаги шартномаларга асосан, Шарқий Т. (Португалия) ва Ғарбий Т. (Нидерландия) ўртасидаги чегара узил-кесил ўрнатилган. 1945 й.да Ғарбий Т. Индонезия таркибига кирди. 1975 й.да Индонезия Шарқий Т.ни ҳам эгаллади ва 1976 й.дан Индонезиянинг 27-провинцияси мақомини олди. Чорак аср давом этган озодлик учун курашдан сўнг 2002 й. Шарқий Т. мустақилликка эришди (қ. *Шарқий Тимор*).

ТИМОР ДЕНГИЗИ — Ҳинд океанининг чекка денгизи. Австралия б-н Тимор о. оралиғида. Майд. 432 минг км². Акваториясининг 1/2 қисмининг чуқ. 200 м гача, энг чуқур жойи 3310 м (Тимор ботиғи). Юза қисми сувининг т-раси 25° дан 29° гача. Шўрлиги 34—35‰. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади, бал. 3—4 м. Жан. соҳилида Дарвин порти (Австралия) бор.

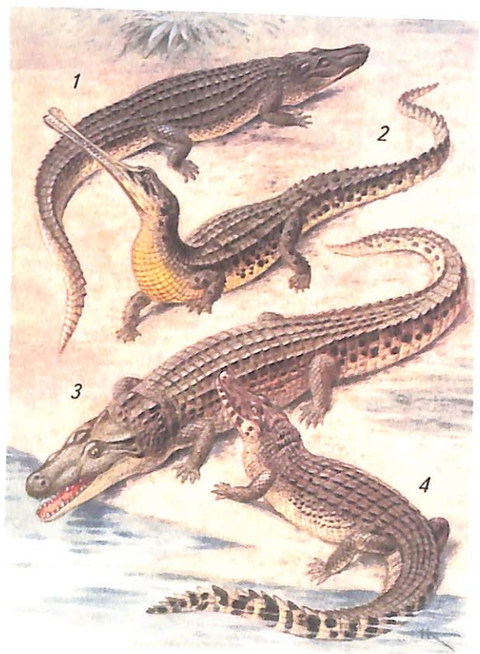
ТИМОФЕЕВА Нина Ивановна (1910.16.1, Смоленск — 1982.16.1, Тошкент) — актриса, реж., педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Ленинграддаги саҳна санъати ин-тини тугатган (1932). 1931—37 й.лар Россиянинг турли театрларида, 1937—47 й.лар Тошкент рус ёш томошабинлар театрида актриса, 1947 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида актёрлик маҳоратидан дарс берган (1970 й.дан доцент). Лиза («Ақллилик балоси»), Мария Антоновна («Ревизор»), Пелагея Егоровна («Камбағаллик айб эмас»), девона («Шаҳзода ва девона»), Варя («Исён») каби ролларни ижро этган.

ТИМПАН — меъморликда *пештоқ*нинг учбурчакли тепа қисми. Бино бош тарзига (дераза ва эшик тепасига) равоқсимон, учбурчак ёки найзасимон шаклда ишланган безак. Европа меъморлигида Т. бўртма ҳайкал, тасвирий расм, нишон кўринишида амалга оширилган. Ўзбекистонда 50—60 й.ларда асосан, маданият уйлари, мактаб ва б. бинолар бош тарзида Т.дан фойдаланилган (яна қ. *Қанос*).

ТИМПАНАЛ ОРГАНЛАР (юн. tympanon — тимпан — ноғора) — ҳашаротлар (тўғри қанотлилар, жизилдоқлар, айрим капалаклар, тўрқанотлилар)нинг овоз чиқариш органлари; ўз тури ва айрим йиртқичлар (мас., кўршапалаклар эхолокация) сигналларини қабул қилади. Т.о. тимпанал мембраналар ва уларга ёки трахеяларга бириккан сезгир хордотонал сенсиллалардан иборат. Улар сони 2—4 дан (танга-

чақанотлилар) бир неча ўнта (тўғричақанотлилар), ҳатто бир неча юзтагача (жизилдоқлар) бўлади. Т.о. олдинги оёқларнинг болдир қисмида темирчаклар, чиригилдоқлар, бузоқбошилар, кўкракда (сув қандалалари) ёки қанотларда (тўрқанотлилар) жойлашган. Тўғри қанотлилар Т.о.и 0,2—100 кГц, жизилдоқлар 0,2—20 кГц, тангачақанотлилар 1—240 кГц частотали диапазондаги товушларни қабул қилади. Т.о. эшитиш органи бўлган ҳашаротларда яхши ривожланган.

ТИМСОҲЛАР — сувда яшовчи судралиб юрувчилар туркуми. Танаси калтакесакка ўхшаш, уз. 2—7 м, боши яссилашган, тумшуғи узун. Кўзлари ва бурун тешиклари боши устидан бўртиб чиқиб туради. Бурун ва қулоқ тешиклари сувда ёпиладиган клапанлар б-н таъминланган. Оғиз бўшлиғида иккиламчи танглай бўлади. Тишлари йирик. Тили оғиз тубига ёпишган. Думи узун ва баланд (икки ёндан яссилашган). Орқа оёқлари бармоқлари орасида сузгич пардалари бор. Териси қаттиқ ва қалин, мугузсимон йирик пластинкалар б-н қопланган. Мугуз пластинкалар остида суяк пластинкалар жойлашган. Т. юраги 4 камерали бўлиши б-н бошқа судралиб юрувчилардан фарқ қилади. Ўпкаси яхши ривожланган. Эркаклари клоакаси орқа қисмида тоқ жинсий орган жойлашган. *Аллигаторлар, гавиал*лар ва ҳақиқий тимсоҳлар оилаларига бўлинади.



Тимсоҳлар: *1* — аллигатор; *2* — гавиал; *3* — Нил тимсоҳи; *4* — кайман.

Т. оиласига 3 уруғ ва 15 га яқин тур киради, жумладан, нил Т.и (уз. 7 м гача) тропик Африка дарё, кўл ва ботқоқликларида; тароқли Т. (уз. 6 м гача) Жан.-Шарқий Осиё, Малайя архипелаги ороллари, Шим. Австралия ва Янги Гвинеядаги дарёларнинг қуйилиш жойлари ва денгиз соҳилларида тарқалган. Т. ҳаётининг кўп қисмини сувда ўтказади; асосан, тунда фаол. Балиқлар, сут эмизувчилар, қушлар ва сув умуртқасизлари б-н озиқланади. Нил Т.и ва тароқли Т. одам учун хавфли. Ургочи Т. қирғоқлаги қум ёки чириётган барглар орасига 20—100 тухум қўяди; насли тўғрисида ғамхўрлик қилади. Т. гўшти ейилади, терисидан қимматбаҳо тери-галантерея буюмлари тайёрланади. Кўплаб овланиши туфайли сони камайиб кетган. 26 тури ва кенжа тури (жумладан, 15-ҳақиқий Т.) Халқаро Қизил китобга киритилган. Бир қанча мамлакатлар (АҚШ, Куба, Япония, Кения)да Т.ни кўпайтирадиган питомниклар мавжуд.

ТИН — боғ ичкарисидаги устун, айвон ва очиқ болхоналари бўлган енгил қурилмали, кўркам иморат-шийпон, *кўшк, павильон*. Асосан, ёғоч ва қамишдан қурилган. Хитой, Корея, Япония *боғ-тузиш санъати*да Т.нинг ўзига хос турлари мавжуд.

ТИНБЕРГЕН (Tinbergen) Николас (1907.15.4, Гаага — 1988.21.12) — Голландия-англиялик зоопсихолог ва этолог. Лейден ун-ти биол. бўлимида ўқиган. Лейден ва Оксфорд ун-тлари, Вольфсон коллежида (проф., 1966) ишлаган (1949 й.дан). Илмий изланишлари асаларилар, арктика қушлари ва сут эмизувчиларнинг хатти-ҳаракат инстинктлари, уларнинг онто- ва филогенездаги ривожланишига, *этология*га бағишланган.

Индивидуал ва ижтимоий юриш-туришнинг тузилиши ва шаклланиши б-н боғлиқ кашфиётлар қилган. Нобель мукофоти лауреати (К. фон Фриш ва К. Лоренц б-н ҳамкорликда).

ТИНБЕРГЕН (Tinbergen) Ян (1903.12.4, Гаага — 1994, Роттердам) — голланд иқтисодчиси, ҳоз. замон



Сиху кўли (Хитой)даги тин.

математик экономия вакилларидан бири. Нидерландия ФА аъзоси. 1933 й.дан Роттердмдаги Нидерландия иқтисодий фанлар мактаби проф., 1945—55 й.ларда Марказий режалаштириш бюроси раҳбари, 1965—70 й.ларда БМТнинг режалаштириш бўйича қўмитаси раиси. Илмий ишлари иқтисодий сиёсат назарияси, иқтисодий ривожланишни динамик моделлаштириш, «хуфия» нархлар концепцияси, циклик иқтисодий тебранишлар масалаларига бағишланган. Т. «капиталистик самарадорлик» ва «социалистик тенглик»ка асосланган «оқилона тузум» ғоясини олга сурган. Асосий асарлари: «АҚШдаги иқтисодий циклар. 1919—1939 й.лар» (1939), «Иқтисодий сиёсат назарияси», 1952; «Ривожланишни режалаштириш», 1968; «Сиёсат ва даромадлар тақсимоти таҳлили», 1975 ва б. Иқтисодиёт соҳасидаги биринчи Нобель мукофоти лауреати (1969; Р. *Фишер* б-н бирга).

ТИНГ (Ting) Сэмюэл (Тин Чжаочунь; 1936.27.1, Мичиган штати, Анн-Арбор) — америкалик физик. Мичиган ун-тини тугатган (1959). 1963 й.да Европа ядро тадқиқотлари ин-тида (Женева), 1964 й.дан Колумбия ун-тида, 1967 й.дан Массачусетс технология ин-тида (1969 й.дан проф.) ишлаган. Асосий илмий ишлари элементар зарралар физикасига оид. 1974 й.да Б. *Рихтер*дан мустақил тарзда янги оғир мезон — биринчи жозибали кваркли мезонни очган. Нобель мукофоти лауреати (1976; Б. Рихтер б-н биргаликда).

ТИНДАЛЬ ЭФФЕКТИ — бир жинсли бўлмаган хира оптик муҳитда *ёруғликнинг сочилиши*. Мас., шишадан ясалган куб шаклидаги кюветка (ванна)га сут аралаштирилган сув солиб, унинг асосидан ёруғлик туширилса, бу ёруғлик нурининг изи аниқ кўриниб турали. Агар кюветканинг ён томонидан қаралса, сочилаётган ёруғлик ҳаво ранг конус (Тиндаль конуси) кўринишида, кюветкадан ўтаётганда эса қизғиш бўлиб кўринади. Кюветка ён томонидан кузатилаётганда ёруғликнинг ҳаво ранг кўринишда бўлиши *Рэлей қонуни* асосида тушунтирилади. Муҳит зарралари ўлчами ёруғлик тўлқин узунлигидан кичик бўлса, Т.э. яхши кузатилади. Бу ҳодисани инглиз физиги Ж. Тиндаль (Tyndall) ўрганган (1868), шунинг учун унинг номи б-н юритилади. Каллоид зарралар ва макромолекулаларнинг ўлчами, шакли ва концентрациясини аниқлашнинг баъзи оптик усуллари Т.э.га асосланган.

ТИНДИРГИЧ (сув хўжалигида) — оқим тезлиги пасайганда суюқликдаги муаллақ аралашмалар чўкадиган резервуар, ҳовуз, камералар. Гидротехника ва суғориш системаларида Т. каналлардаги лойқа, насос ва турбина парракларини шикастлайдиган оқизиқларни чўктиришга мўлжалланган. Одатда, Т. сув олгич (чиқаргич) иншоотлари таркибига киради ёки алоҳида қилиб қурилади. Конструкцияси бўйича Т. бир ёки кўп камерали; унга чўккан оқизиқларни чиқариб ташлаш усули бўйича эса узлуксиз ёки вақт-вақти б-н ювиб турадиган, механик усулда тозаланадиган (землесос снаряди, каналқазгич, гидромониторлар ёрдамида) ва аралаш усулда ишлайдиган турларга бўлинади. Даврий ювиб туриладиган кўп камерали Т. кенг тарқалган (камераларни истеъмолчига сув беришни тўхтатмаган ҳолда тозалаш мумкин). Т.да сувнинг оқим тезлиги 0,2—0,4 м/с. Т.дан сув тозалаш ст-ялари да оқинди сувларни тозалашда ҳам фойдаланилади.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ — муайян тилда ёзма нутқни тўғри, ифодали, мантиқли баён қилишда, уни ихчамлашда, ёзма нутқ қисмлари (гап бўлаклари)нинг ўзаро мантиқий-грамматик муносабатларини кўрсатиш учун хизмат қиладиган муҳим график воситалар. Т.б. марказий, асосий белгилар тизимига (ҳарфлар ва Т.б.) мансуб бўлиб, у қўшимча, ёрдамчи белгилар тизимидан (рақамлар, турли фанларга оид илмий белгилар, босмахона белгилари) маълум жиҳатлари б-н фарқ қилади. Т.б. нинг ёзувда қўлланиши ўзига хос тизимга эга. Бу тизим — Т.б. миқдори, қўйилиш тартиби ва қўлланиш принциплари йиғиндиси — *пунктуация*ни вужудга келтиради. Бу-лар ёзувнинг бошқа воситалари (ҳарф-лар, рақамлар, диакритик белгилар) ҳамда тил бирликлари (сўзлар, морфемалар) б-н кўрсатиш мумкин бўлмаган турлича фикрий муносабат-

лар ва психологик ҳолатларни ифодалашда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ёзма нутқнинг тушунилишини осонлаштиради. Т.б. нинг асосий вазифаси нутқнинг мазмуний бўлинишини кўрсатиш, шунингдек, унинг синтактик тузилиши ва интонацион жиҳатини аниқлашга ёрдам беришдир.

Ҳоз. ўзбек ёзувида Т.б. сони 10 та: *нуқта, сўроқ белгиси, ундов белгиси, вергул, қавс, тире, кўп нуқта, нуқтали вергул, қавс, қўштирноқ*. Уларнинг ажратиш ст-ялари 19-а. 2-ярмида айрим газ. ва тошбосма китобларнинг нашр этилиши б-н пайдо бўлган.

Т.б. ўз вазифасига кўра, 2 га бўлинади: а) чегараловчи Т.б. — муайян синтактик тузилманинг ёки умуман гапнинг чегарасини билдириш, бирон-бир гап бўлагини интонацион-мазмуний жиҳатдан ажратиб кўрсатиш, нутқ қаратилган шахс ёки предмет номи қамраб олинган, шунингдек, ёзувчи (сўзловчи)нинг субъектив муносабати ифодаланган синтактик тузилма чегарасини кўрсатиш учун хизмат қилувчи Т.б.: қавс, қўштирноқ, ягона қўшалоқ белги сифатида қўлланувчи вергул, айни шу вазифадаги тире; б) ажратувчи Т.б. — мустақил гапларни, уларнинг қисмларни (бош ва эргаш гаплар, боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларнинг предикатив қисмлари)ни, гапнинг уюшган бўлакларини, биргалик эргашишли қўшма гапларни, гапнинг ифода мақсадига кўра турларини, нутқнинг бўлинганлигини кўрсатувчи Т.б.: нуқта, сўроқ ва ундов белгилари, вергул, нуқтали вергул, икки нуқта, тире, кўп нуқта. Баъзи Т.б. ҳам чегаралаш, ҳам ажратиш вазифаларини намоён эта олади.

Т.б. тузилиш жиҳатдан ҳам 2 га бўлинади: а) бир элементли Т. б. — вергул, тире, нуқта; б) кўп элементли Т. б. Бу гуруҳ, ўз навбатида, 2 элементли (сўроқ ва ундов белгилари, икки нуқта, нуқтали вергул, қавс), 3 элементли (кўп нуқта) ва 4 элементли (қўштирноқ) Т.б. га ажралади. Қўлланиш ўрнига кўра, Т.б. 3 гуруҳга бўлинади: гап охирида қўлланадиган Т. б. (нуқта, сўроқ ва ундов белгилари), гап ўртасида қўланадиган Т.б. (вергул) ва аралаш, яъни гапнинг турли ўринларида қўлланиладиган Т. б. (тире, икки нуқта, қўштирноқ, қавс, кўп нуқта).

Т. б. нинг қўлланиш усули ва тартиби пунктуациянинг мантиқий-грамматик, услубий ва дифференциация (фарқлаш) принциплари асосида белгиланади.

Ад.: Абдураҳмонов Ғ., Пунктуация ўқитиш методикаси, Т., 1968; Назаров К., Ўзбек тили пунктуацияси, Т., 1976.

Абдуваҳоб Мадвалиев, Неъмат Маҳкамов.

ТИНИШБОЕВ, Тинишпаев Муҳаммаджон (1879.12.5, Еттисув вилояти — 1938.20.4) — давлат ва жамоат арбоби, тарихчи олим. *Туркистон мухторияти* ҳукуматининг 1-бош вазири (1917 й. нояб.—дек.) ва ички ишлар вазири (1917 й. нояб. — 1918 й. фев.). *Алаш Ўрда* ҳукуматининг ички ишлар вазири (1917 й. дек.—1920 й. март). Петербург т.й. транспорти муҳандислари ин-тини тугатган (1906). 2-Давлат думаси депутати (1907 й.дан). Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети аъзоси (1917). Туркистон Республикаси сув хўжалиги бошлиғи (1922), Ер суғориш бўлими бошлиғи (1924). Тошкентдаги қозоқ халқ маориф ин-тида туркий халқлар тарихи, мат., кимё ва физикадан дарс берган (1920—25). Еттисув губерняси (области) ижроия комитети т.й. бўлими бошлиғи (1926). Туркистон — Сибирь (Турксиб) магистралида турли лавозимларда ишлаган (1927— 30). 1930 й. 3 авг.да совет режими томонидан қамоққа олинган, 3 йилга сургун қилинган (1932—35). Гурьев — Кандигач т.й.да ишлаган (1935— 37). Тошкентда қайта қамоққа олиниб (1937 й. 21 нояб.), отиб ташланган. 1959 й.ўлимидан сўнг оқланган. Т. туркий халқлар тарихига оид кўплаб асарлар, жумладан, «Қирғиз-қозоқ халқи тарихига оид материаллар» (рус тилида, Т., 1925), «Турк-мўғул тарихи» (1923) ва б. муаллифи.

ТИНТИКИТ (АҚШнинг Юта штатидаги Тинтик деган жой номидан) — минерал; темир, фосфор ва сув бирикмаларидан таркиб топган. Табиатда кам учрайди. Т. 1963 й. Ўзбекистон ғарби (Қизилқум)да топилган ва ўрганилган. Ушбу Т.нинг рентгенограммаси Юта штатидаги Т. никига яқин. Унинг кўриниши гил минералларни эслатади. Кимёвий таркиби $Fe_3[(OH)_3(PO_4)_2]\cdot 3H_2O$, унда Fe_2O_3— 48,18%, P_2O_5— 30,7%, H_2O— 19,51%, Al_2O_3— 1,48%, Na_2O_5— 0,08%, K_2O— 0,03% мавжудлиги аниқланган. Ранги оқ-сариқ, яшил тусли. Қаттиқлиги 2—2,5, зичлиги 2,8 г/см^3, ялаб кўрилса тилга ёпишади. Т. гиперген минерал бўлиб, лимонитлашган гематитда 5 см гача бўлган томирчалар шаклида, оксидланиш зонасидаги олтин-сурма руда намоёнларида вужудга келади. Т. гепатит, натроярозит, алунит, олтин б-н ассоциацияда учрайди.

ТИНТОРЕТТО (Tintoretto, асли Робусти, Robusti) Якопо (1518.29.9— Венеция— 1594.31.5) — итальян рассоми, Сўнгги Уйғониш даври Венеция мактаби намояндаси. Бонифацио Веронезе, *Тициан*дан таълим олган.



Тинторетто. «Иоанн Крестителнинг туғилиши» (тахм. 1550).

Т.нинг илк асарларидаёқ унинг мураккаб ракурсларни, кескин нур самарасини, хилма-хил ҳаракатларни маҳорат б-н бера олиши намоён бўлди («Иоанн Крестителнинг туғилиши», 1540-й.лар охири, Эрмитаж). Оммавий саҳналардаги кишиларнинг ҳолати, уларнинг ҳайратини маҳорат б-н тасвирлаши («Авлиё Маркнинг мўъжизаси», 1548, Академия галереяси, Венеция ва б.) уни тўла шаклланган ижодкор сифатида намоён қилди, соф, нурли бўёқлар улкан таъсирчан қудратга эга бўлиб борди («Марияниинг ибодатхонага кириши», тахм. 1555, Сант-Мария дель Орто черкови, Венеция), Т. асосий иши — Скуола ди Сан-Рокко учун яратган намоёнлар туркуми (1565—88)да христиан афсоналарини теран демократик кайфиятда талқин қилади, унда халқ, серташвиш, романтик кайфият бахш этувчи манзара тасвирига алоҳида эътибор беради; баталь жанридаги «Зара яқинидаги жанг» (тахм. 1585, Дожлар саройи, Венеция), «Махфий кечалар» (1592— 94, Сан-Жоржио Мажоре черкови, Венеция) асарлари маҳобатлилиги б-н диққатга сазовор. Т. яратган портретлар ўта содда ва нозик руҳияти б-н Рембрандт асарлари б-н рақобатлашади («Автопортрет», тахм. 1590, Лувр ва б.).

ТИНТУВ — жиноий иш бўйича далилларни олишга қаратилган *тергов* ҳаракати. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 158-моддасига кўра, суриштирувчи ва терговчи бирор турар жой, хизмат, и.ч. биносида ёки ўзга жойда ёхуд бирор шахсда иш учун аҳамиятли бўлган нарса ёки ҳужжатлар бор деб ўйлаш учун етарли маълумотга эга бўлган тақдирда Т. ўтказишга ҳақлидир. Т. қидирилаётган шахсни, шунингдек, мурдани топиш учун ҳам ўтказилиши мумкин.

Т. суриштирувчи ёки терговчининг асослантирилган қарорига биноан, прокурорнинг санкцияси б-н ўтказилади. Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда Т. прокурорнинг санкциясисиз ўтказилиши мумкин. Лекин бундай ҳолда кейинчалик шу ўтказилган Т. ҳақида 24 соат ичида прокурорга хабар қилинади. Т. ўтказилаётганда холислар иштирок этиши шарт. Т. умумий ва шахсий бўлади. Умумий Т. объектига бино, ҳовли ва очиқ жойлар, шахсий Т. объектига фуқаролар киради. Шахсий Т. ва олиб қўйиш қуйидаги ҳолларда алоҳида қарор ёки ажрим чиқарилмасдан ўтказилиши мумкин: жамоат тартибини сақлашга доир бурчини бажараётган милиция ходими томонидан гумон қилинувчини ушлаш чоғида ушланувчининг ёнида қурол борлигига ёхуд жиноят содир этганлигини фош қиладиган далиллардан қутулмоқчи эканлигига етарли асослар бўлганда; гумон қилинувчи милиция ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга олиб келиниб, қонунга асосан уни ушлаш ҳақида баённома тузилганда; айбланувчига нисбатан қамоқда сақлаш тарзидаги эҳтиёт чораси қўлланилаётганида, башарти унинг ёнида қурол, шунингдек, сақланиши ман этилган буюмлар ёхуд иш учун аҳамиятга молик нарса ва ҳужжатлар бўлиши мумкин деб ўйлашга етарли асослар бўлганида; олиб қўйиш ёки Т. ўтказилаётган бинода ёки бошқа жойда турган шахс олиб қўйиш ва Т. ўтказиш ҳақидаги қарорга ёки ажримга кўра олиниши зарур бўлган нарса ёки ҳужжатларни ўз ёнида яширинча сақламоқда деб ўйлаш учун етарли асослар бўлганида. Шахсий Т. тинтилаётган шахс б-н бир жинсдаги суриштирувчи ёки терговчи томонидан мутахассис ҳамда холислар иштирокида ўтказилиши мумкин. Т. натижасида қўлга киритилган нарса ва ҳужжатлар Т.да иштирок этаётган шахсларга кўрсатилади, баённомада тўлиқ акс эттирилади. Баённоманинг нусхаси тинтилган шахсга ёки унинг вояга етган оила аъзоларига, улар бўлмаган тақдирда эса, тегишли ҳокимлик ёхуд фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи вакилига топширилиб, тилхат олинади. Зарур ҳолларда олиб қўйилаётган ҳужжатларнинг нусхалари берилади.

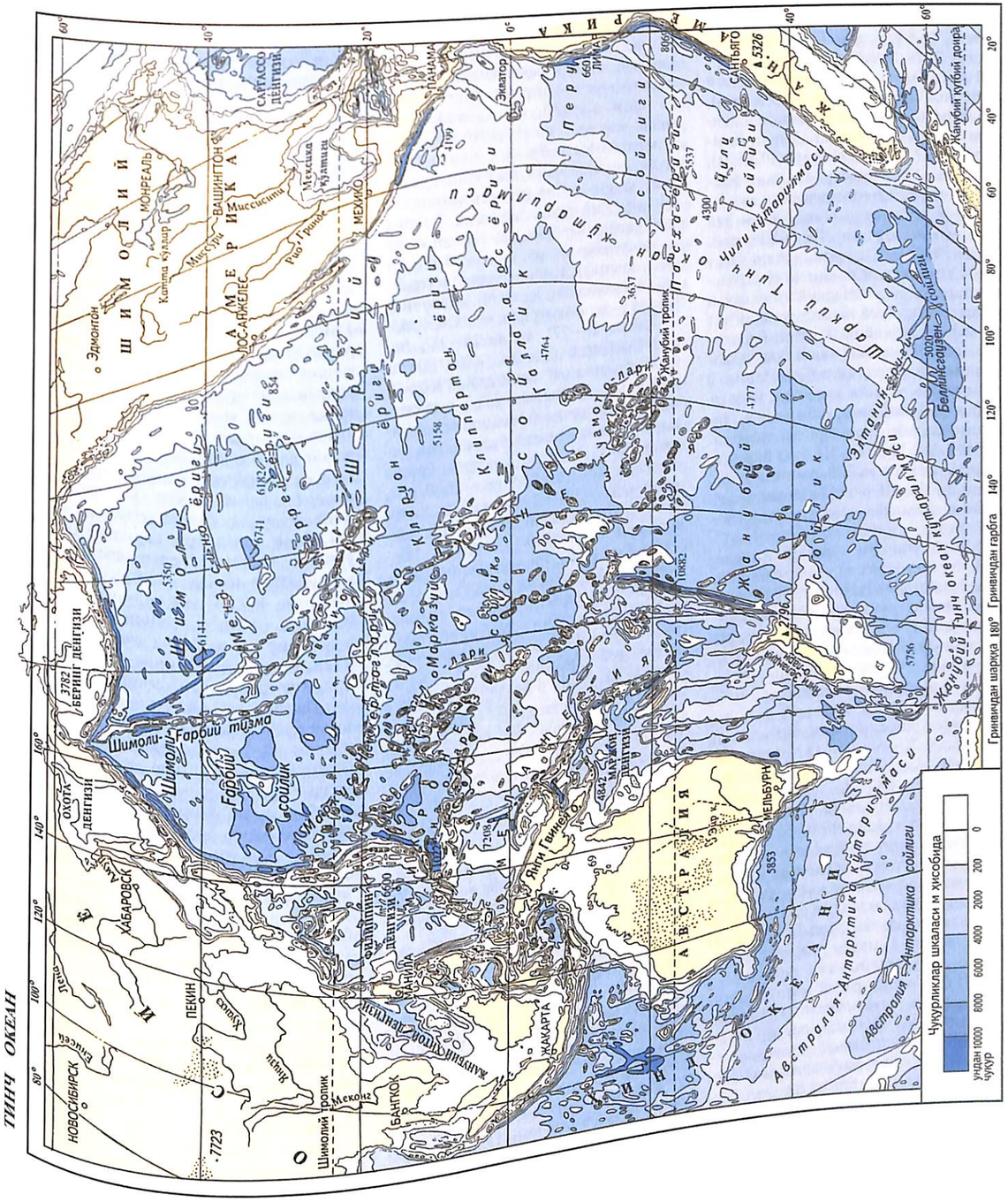
Мирзаюсуф Рустамбоев.

ТИНЧ ОКЕАН, Буюк океан — Дунё океанининг бир қисми, катталиги ва чуқурлиги жиҳатидан Ер шарида 1-ўринда.

Т.о. ғарбдан Евросиё ва Австралия, шарқдан Шим. ва Жан. Америка, шим.дан Чукотка ва Сьюард я.о.лари ўртасидаги йўлак, жан.дан Антарктида б-н чегараланган. Майдони денгизлари б-н бирга 178,6 млн. км², денгизларсиз 148,3 млн. км², сувининг ҳажми 710 млн.км³. Ўртача чуқ. 3980 м, энг чуқур жойи 11022 м (*Мариана нови*). Қирғоқларининг аксари қисми фьорд типли ва емирилган, ғарбдаги тропик кенгликларда маржонли, баъзи жойлари тўсиқ рифли. Антарктидадаги қирғоқлар, асосан, шельф музликлари б-н қопланган. Денгизлар, кўпроқ, Т.о.нинг шим.-ғарбий ва ғарбий чеккаларида жойлашган. Ярим ёпиқ денгизлар: Беринг, Охота, Япон, Шарқий Хитой, Сариқ ва Жан. Хитой, Ички Япон; оролларо денгизлар: Австралия-Осиё Ўрта денгизлари деб умумий номланади; чекка денгизлар: Маржон ва Тасман денгизлари, жан.да Антарктида соҳили яқинидаги Амундсен, Беллинсгаузен ва Росс денгизлари.

Т.о. оролларининг кўплиги (тахм. 10 минг) ва умумий майдони (3,6 млн. км²) бўйича океанлар ўртасида 1-ўринда. Материк ороллари — Сахалин, Япон, Тайвань, Малай архипелагининг йирик ороллари, Янги Зеландия Т.о.нинг ғарбий чеккасида, шарқида оролларнинг катта қисми Шим. ва Жан. Америка қирғоқлари яқинида жойлашган. Алеут, Курил, Рюкю, Гавайи, Самоа, Маркиз, Табуан, Галапагос ва б. ороллар вулкан отилиши натижасида келиб чиққан. Каролина, Маршалл, Туамоту, Гилберт — маржон ороллар. Т.о.нинг марказий ва жан.-ғарбий қисмидаги ороллар *Океания* деб номланади.

Рельефи ва геологик тузилиши. Т.о. тубининг тектоник жиҳатдан ўзига хос тузилишга эга, бошқа океанлардагига нисбатан бу ерда вулкан, сув ости тоғи ва атолл кўп. Т.о. ҳамма томондан ҳаракатдаги вулканлари бўлган бурмали тоғлар б-н ўралган. Бошқа океанлар тубига нисбатан Т.о. тубининг рельефининг жуда ҳам парчаланганлиги ва шельфнинг унча ривожланмаганлиги (умумий майдонининг 1,7%) унинг умумий хусусиятларидан бири ҳисобланади. Чеккаларининг чуқ. 150 м дан 500 м гача бўлган шельф (уз. 800 км гача) Беринг, Шарқий Хитой, Жан. Хитой ва Ява денгизларида, кенг шельф Австралиянинг Квинсленд штати яқинида бўлиб, маржон қурилмалари кўп, улар шарқдан дунёда энг йирик Катта



Тўсиқ рифи б-н ўралган. Шим. ва Жан. Америка қирғоғи яқинидаги шельф нисбатан камбар (бир неча ўн км). Материк ён бағирлари тик, кўпинча зинапоясимон, канъонлар (Монтерей, Беринг) б-н ўйилган. Т.о.нинг Аляска я.о.дан Янги Зеландиягача бўлган ғарбий қисмида чекка денгизлар сойлиги системаси (чуқ. 3000 дан 7000 м гача), ороллар ёйи ва уларга туташ океан новлари — Алеут (7855 м), Курил-Камчатка (9717 м), Филиппин (10265 м), Мариана (11022 м) бор. Т.о.нинг чегарасида йирик кўтарилмалар б-н ажралган кенг сойликлар (чуқ. 4000 м дан 7000 м гача бўлган Шим.-Шарқий, Шим.-Ғарбий, Марказий, Жан. Перу ва ҳ.к.) мавжуд. Т.о.нинг йирик рельеф структураси — Шарқий Тинч океан кўтарилмаси Дунё океани ўрталиқ тоғ тизмалари таркибига киради, бироқ у сув ости тоғ системасининг бошқа тизмаларидан фарқ қилиб, океанни 2 асимметрик қисмга ажратади ва унда рифт водийлари аниқ акс этмайди. Энг муҳим вулкан марзалари ва тизмалари: Лайн, Гавайи, Шим.-Ғарбий, Меркус-Неккер ва б. Т.о.нинг шарқий қисмини ва Шарқий Тинч океан тизмасини жуда кўп ёриқлар зонаси кесиб ўтган.

Океан тубидаги чўкинди жинслар таркиби тектоника ва океан туби рельефи б-н боғлиқ. Терриген нураш материаллари ва гилли чўкиндилар материкларнинг сув остидаги чеккаларида, денгизлар тубида ва чуқур сув ости новларида кўпроқ тўпланган. Чўкиндилар қалинлиги океан қаърида ва новларда 2—3 км, бу эса Т.о.ни энг қад. океанлардан бири эканлигини кўрсатади. Кремнийли (диатом ва диатом-радиолярийли) чўкиндилар фитопланктонга бой зоналарда 3 та кенглик минтақасини ҳосил қилади. Пелагиаль қизил гиллар 4500—5000 м дан зиёд чуқурликларда учрайди. Т.о. ғарбий қисмининг тубида чўкиндиларга вулкан жинслари аралашган. Океан тубида фойдали қазилмалардан нефть, нодир металлар рудалари, қалай, темир ва титан-темир қумлари, олтин, темир-марганец ғуддалари ва б. учрайди.

Гидрологик режими. Т.о.нинг катта қисми субэкваториал, тропик, субтропик ва мўътадил иқлим минтақаларида ва қисман экваториал ва субантарктика минтақаларида жойлашган. Шим.дан жан.га катта масофага чўзилганлиги туфайли иқлими ҳам хилма-хил. Т.о. устидаги атмосфера циркуляцияси 4 та асосий атмосфера босими области: Алеут минимуми, Шим. Тинч океан, Жан. Тинч океан ва Антарктида максимумларига боғлиқ. Океан устида вужудга келадиган атмосфера циркуляцияси натижасида юзаки оқимлар субтропик ва тропик кенгликларда антициклонал, шим. ўртача ва жан. юқори кенгликларда циклонал айланма ҳаракат қилади. Натижада тропик ва субтропик кенгликларда шим.-шарқий, жан.да жан.-шарқий шамоллар — пассатлар (бошқа океанлардагига нисбатан кучсизроқ ва шарқида ғарбдагига нисбатан кучлироқ) ҳамда мўътадил кенгликларда кучли ғарбий шамоллар эсади. Тропик минтақалар ғарбида тез-тез довуллар — тайфунлар бўлиб туради. Т.о.нинг шим. қисмида атмосферанинг муссонли циркуляцияси ҳукмрон. Ҳавонинг ўртача т-раси экваторга яқин жойларда фев.да 26—27°, авг.да 26—28°, Беринг бўғизида фев. да —20°, авг.да 6—8°, Антарктида қирғоқлари яқинида фев.да —10°, авг.да —25°. Т.о.да ёғин миқдори сувнинг буғланишига қараганда кўпроқ. Йиллик ўртача ёғин экватор ёнида 3000 мм дан зиёд, ўртача кенгликларнинг ғарбида 1000 мм, шарқида 2000— 3000 мм, энг кам ёғин субтропикларнинг шарқий чеккаларида ёғади (200—300 мм).

Т.о.нинг шим. қисмида илиқ Шим. Пассат — Куросио ва Шим. Тинч океан ҳамда совуқ Калифорния оқимлари айланма оқимни келтириб чиқаради. Шим.даги мўътадил кенгликларнинг ғарбида совуқ Курил оқими, шарқида илиқ Аляска оқими мавжуд. Т.о. экваториал циркуляциясида Пассатлараро терс оқими муҳим аҳамиятга эга. Бу оқим Т. о.ни ғарбдан шарққа қараб ғарбда 150—300 м,шарқда 250— 300 м чуқурликда, 500—600 км кенгликда кесиб ўтади. Оқим тезлиги 5,4 км/соат. Океаннинг жан.да Жан. Пассат, Шарқий Австралия илиқ оқимлари ва Ғарбий Шамоллар ва Перу совуқ оқимлари антициклонал циркуляцияни юзага келтиради.

Сувнинг шўрлиги шим. ва жан. субтропик кенгликларда 35,5‰ бўлиб, экваторга томон камайиб боради (34,5 ‰) ва шим. мўътадил кенгликларда 30—31 ‰ га камаяди. Сув зичлиги экватордан юқори кенгликларга қараб бир маромда (1021 кг/см^3 дан 1027 кг/см^{3}гача) ошиб боради.

Т.о. сув сатҳининг кўтарилиши ҳар ярим суткада (Аляска қўлтиғида 5,4 м, Охота денгизида 12,9 м), Соломон о.лари атрофида ҳар суткада такрорланади (бал. 2,5 м). Шамол таъсирида кучли тўлқинлар, ер қимирлаш таъсирида цунами (50 м гача) бўлади. Музлар Т.о.нинг шим.-ғарбий (Беринг, Охота, Япон, Сариқ) денгизларида ва Аляска қўлтиғи шим.да ҳамда Антарктида соҳиллари яқинида ҳосил бўлади. Музларнинг асосий қисми ва сузувчи музлар юқори жан. кенгликларда қишда 61—64° ж.к., ёзда 70° ж.к.да кўп бўлади. Ёз охирида айсберглар 46—48° ж.к.да ҳам учрайди.

Ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси. Т.о.нинг флора ва фаунаси жуда бой ва хилма-хил. 100 минтан ортиқ ҳайвон тури, 380 дан ортиқ фитопланктон тури маълум. Шельф зонасида турли-туман қўнғир, фукус, ламинар сувўтлар, моллюскалар, чувалчанглар, қисқичбақасимонлар, игнатанлилар ва б. организмлар яшайди. Тропик кенгликларда маржон рифлари жуда ривожланган. Балиқларнинг тропикларда 200 тури, мўътадил кенгликларда 800 тури мавжуд. Шим. мўътадил ва жан. юқори кенгликларда сутэмизувчилардан денгиз мушуги, кашалот ва б., морж, лахтак, сивуч, қисқичбақа, креветка, устрица, бошоёқли моллюскалар жуда кўп. Т.о. фаунасининг аксари қисми эндемик.

Тадқиқ қилиниш тарихи. Т.о.ни ўрганиш тарихи 3 давр: қад. саёҳатлардан 1804 й.гача, 1804 й. дан 1873 й.гача ва 1873 й.дан кейинги даврни ўз ичига олади. Биринчи даврда Ер шарининг шу қисмида сув ва қуруқликнинг тақсимланиши ўрганилган. Т.о.нинг чегаралари, бошқа океанлар б-н боғлиқлиги аниқланган. Бу давр Буюк географик кашфиётларни ўз ичига олган. Иккинчи даврда Т.о. сувининг физик хоссалари, чуқур жойлари ўрганилди. Бу даврда дунё айлана саёҳатлар бошланди. Учинчи даврда махсус экспедициялар ва соҳиллаги ст-ялар комплекс океанологик тадқиқотлар олиб борди. Океанологик ва илмий муассасалар ва халқаро бирлашмалар ташкил этилди. Халқаро геофизика йили ва халқаро геофизика ҳамкорлиги дастурлари асосида Т.о. тубининг рельефи мукаммал ўрганилди, янги бариметрик ва денгиз навигацияси харталари яратилди. Т.о. давлатлараро океанографик комиссия дастурлари асосида ишлайдиган халқаро экспедициялар томонидан янада чуқурроқ ўрганилмоқда.

Иқтисодий географик очерк. Т.о.нинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни унга туташ мамлакатларда яшайдиган аҳоли сони ва ишлаб чиқарадиган саноат ҳамда қ.х. маҳсулотларининг ҳажми, океаннинг бой ва турли-туман табиий ресурслари ва муҳим транспорт йўллари б-н белгиланади. Океанлардан овланаётган денгиз маҳсулотлари ва балиқнинг 60%та яқини Т.о.га тўғри келади. Энг кўп овланадиган балиқлар: лососеимонлар, сельдсимонлар, трескасимонлар, скумбрия, сардина, сайра, денгиз олабуғаси, тунецлар, камбаласимонлар. Океаннинг шим.-ғарбий қисмида лососеимон балиқларнинг асосий дунёвий захираси тўпланган. Умуртқасизлардан турли моллюскалар ва қисқичбақасимонлар овланади. Т.о. турли сувўтлар, ламинария, зостера денгиз ўти ва б.нинг 90%ни беради. Жаҳон миқёсидаги аквакультура маҳсулотининг 3/4 қисми шу океанга тўғри келади. Т.о. ҳавзасида балиқ овлаш бўйича бир неча халқаро конвенция тузилган. Улар океаннинг биологик бойликларидан оқилона ва самарали фойдаланишга қаратилган.

Рутил ва циркониннинг жаҳон бўйича энг йирик конлари Т.о.да Австралиянинг шарқий ва жан.-шарқий қирғоқлари яқинидаги қисмида, ильменит-цирконли қумлар Шим. Американинг Аляскадан Калифорниягача бўлган ғарбий қисмида, каситеритнинг бой сочма конлари Жан.-Шарқий Осиёда, титан-магнетитли қумлар Японияниинг қирғоқ бўйи қисмида жойлашган. Алясканинг соҳилбўйи денгиз қисми олтин ва платинага бой. Т.о.нинг чуқ. 3000 м дан зиёд бўлган қисмида, асосан, 6° ва 20° ш.к. ва тахм. 180 ва 120° г.у. оралиғидаги майд. 6 млн. км^2 га тенг зонада темир-марганец конкрецияларнинг йирик конлари бор. Океанда 120 дан ортиқ нефть ва нефть-газ конлари разведка қилиниб, 70% ишга туширилган. Асосий нефт-газ р-ни — Калифорниянинг жан. шельф қисми, Кук, Гуаякиль қўлтиқлари, Япониянинг ғарбий шельф қисми, Бохайвань қўлтиғи, Басс бўғози, Малай архипелаги, Янги Зеландия, Бруней, Таиланд, Малайзия, Индонезия, Перуда. Япония қирғоқлари яқинида океандан тошқўмир олинади.

Т.о. океанда ташиладиган юклар ҳажми ва уларнинг ўсиш суръати бўйича 2-ўринда. Океанда энг кўп нефть, ёғоч материаллар, металл рудаси, озиқ-овқат маҳсулотлари ташилади. Энг муҳим транспорт йўллари АҚШ ва Канада портларини Япония портлари б-н боғлайди. Сув йўли орқали Японияга тошқўмир, ўрмон маҳсулотлари, буғдой, руда ва б. юклар олиб борилади, орқага автомобиль, электр аппаратуралари, матолар, балиқ ташилади. Америка-Австралия йўналишида ҳам катта ҳажмда юк ортилган кемалар қатнайди. Жан. Америка мамлакатларини АҚШ ва Канаданинг Т.о. ва Атлантика океани (Панама канали орқали) портлари б-н боғловчи йўналиш бўйича қора ва рангли металл рудалар, селитра ва б. хом ашё, кон саноати учун машиналар, дастгоҳлар ташилади. Йирик портлари: Владивосток, Находка (Россия), Вонсан (КХДР), Тяньцзинь, Шанхай, Гуанчжоу (Хитой), Йокохама, Кавасаки, Тиба, Кобе, Осака, Токио (Япония), Хайфон, Хошимин (Вьетнам), Сянган (Сянган), Сингапур (Сингапур), Сидней, Мельбурн (Австралия), Уэллингтон (Янги Зеландия), Ванкувер (Канада), Лос-Анжелес, Сан-Франциско-Окленд, Сиэтл, Портленд (АҚШ), Кальяо (Перу), Уаско (Чили).

ТИНЧ ОКЕАН ГЕОСИНКЛИНАЛЬ МИНТАҚАСИ — Тинч океанни ўраб турган, Ер пўстининг ҳоз. замон геосинклиналь зоналари ва турли ёшдаги бурмаланиш областлари мажмуасини ифодаловчи Ернинг энг йирик геосинклиналь минтақаларидан бири. Анд, Кордильера, Юқори Яна-Чукотка области, Тинч океаннинг ороллар ёйи зонасини ўз ичига олади. Баъзан Т.о.г.м иккига бўлинади: Шарқий Т.о.г.м. (Кордильера) ва Ғарбий Т.о.г.м. Океан қаъридан Т.о.г.м. чуқур сувли новлар — Алеут, Курилл, Камчатка, Мариана, Тонга, Кармадек, Перу, Чили, Гватемала ва бошқалар б-н ажралган. Минтақанинг ташқи чегараси Сибирь, Хитой-Корея, Жан. Хитой, Австралия, Антарктида, Жан. Америка ва Шим. Америка қад. материк платформаларининг океанга қараган чеккаларидан иборат. Т.о.г.м., асосан, юқори палеозой, мезозой, кайнозойнинг ҳоз. замон ётқизиқларини ўз ичига олади. Минтақанинг ташқи ҳалқа бўйича уз. 56000 км атрофида; эни бир неча юз км дан 3— 5 минг км гача.

Т.о.г.м. атрофларида 2 хил структуравий қисм: улардан бири ортдаги — Ер пўстининг материкли тузилиши б-н характерланади ва геосинклиналь бурмаланиш областларида ҳосил бўлади; бошқаси эса, рўпарадаги — океан қаърини ўраб олган структурали зоналардан ҳосил бўлган, уларда материк пўсти ҳали шаклланмаган. Океан ўзанига яқинлашган сари тектоник зоналар ёшариб боради ва шунга мувофиқ материкли областларнинг ўсиши юзага келади. Т.о.г.м. атрофларида Ернинг «оловли ҳалқаси» жойлашган бўлиб, ёш вулканлар ҳалқаси андезит таркибли вулкан отилишининг маҳсули; уларга сейсмик жараёнларнинг кучли намоёнлари, жумладан, эпицентри 700 км чуқурликда бўлган ер қимирлашлар тўғри келади. Т.о.г.м.ларида фойдали қазилма конларини концентрацияси Ер пўстининг туташ участкаларидагига нисбатан кескин кўтарилган бўлади. Т.о.г.м. нинг материк қисмида олтин, кумуш, қалай, вольфрам, полиметалл, океан олди қисмида эса, мис, темир, хромит, никель, платина ва олтин рудалари конлари тарқалган. Симоб конлари вулканик минтақалар б-н боғлиқ. Т.о.м.г.га йирик нефть-газ конлари ҳам тўғри келади. Уларнинг бир гуруҳи минтақа чегарасида қад. платформалар туташган жойларда (Юқори Яна букилмаси, Шим. ва Жан. Америка букилмалари), бошқаси — қуйи кайнозой чўкиндилари б-н тўлдирилган чуқур букилмалар (Сахалин, Калифорния, Калимантан ва б.)да жойлашган. Нефть-газ ресурсларининг катта қисми чекка денгиз сувлари остига яширинган. Т.о.г.м. Ернинг энг фаол ҳаракатдаги сейсмик ва вулканли минтақаси.

ТИНЧ ОКЕАН БУРМАЛАНИШИ — мезозой эрасининг тектогенез даври мобайнида юзага келган Ер пўсти тоғ жинсларининг бурмаланиши. Т.о.б. Тинч океанга мустақил равишда ёндашган областлар (Шарқий Осиё, Кордильера ва Анд)да намоён бўлади.

ТИНЧЛИК — Навоий вилоятидаги шаҳарча (1978 й.дан). Навоий шаҳар кенгашига қарашли. Т.й. станцияси. Аҳолиси 3,2 минг киши (2003). Умумий таълим мактаби, т.й. таъмирлаш устахоналари, алоқа бўлими, тиббий пункт, дорихона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

ТИНЧЛИК, халқаро тинчлик — халқлар ва давлатлар ўртасида зўрлик ишлатмасдан ташқи сиёсат олиб боришга, ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажаришга ва одатда, *халқаро шартномалар*да мустаҳкамлаб қўйилган мажбуриятларга риоя этишга асосланадиган муносабатлар: давлатлар ўртасида уюштирилган қуролли кураш (яъни *уруш*)нинг йўқлиги. Дунё, жамият ривожланиб борган сари халқаро муносабатларнинг субъектлари ўртасида вужудга келадиган можаролар, низолар, келишмовчиликларни ҳал қилишнинг замонавий йўллари, усуллари ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда. Бунда қуйидаги ҳолатлар ҳисобга олинмоқда: 21-а. бошларида можароларнинг сабаблари ва манбалари; можароларнинг иштирокчилари; можароларнинг характери ва мазмуни; бу можароларни ҳал этувчи халқаро

ташкилотлар фаолияти ўзгараётганлиги. Т.ни сақлаш учун можароларнинг олдини олиш, уларни тугатишда дипломатик методларнинг роли маълум даражада камайиб, иқтисодий ва молиявий воситаларнинг кучайиб бориши кузатилмоқда. Шунингдек, низоларни тинч йўл б-н ҳал қилишда гуманитар операциялар сезиларли роль ўйнамоқда. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён жаҳонда ва Марказий Осиё минтақасида Т. ва барқарорлик зарурлигидан келиб чиқиб ўз ташқи сиёсатини амалга оширмоқда. Мамлакатимиз дунёда Т.ни сақлашнинг барча халқаро ҳуқуқий меъёрларига амал қилади ва уларга содиқ қолади.

Сайфиддин Жўраев.

ТИНЧЛИК ВА ИНСОНИЯТГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР — энг оғир халқаро жиноятлар. Халқаро ҳарбий трибунал устави квалификацияси бўйича, агрессив урушни режалаштириш, унга тайёргарлик кўриш, бундай урушни очиш ва олиб бориш ёки халқаро шартномалар, битимлар, аҳдлашувларни бузган ҳолда урушда бирон-бир тарзда қатнашиш тинчликка қарши жиноят ҳисобланади. БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 й. 3 нояб.даги резолюциясига кўра, урушни тарғиб қилиш ҳам шундай жиноят ҳисобланади. Халқаро ҳуқуққа кўра, тинчликка қарши жиноят учун жавобгарликка тортиш муддатини қўллаш мумкин эмас (яъни, белгиланган вақт ўтгандан кейин ҳам жиноий жавобгарликдан озод қилинмайди).

Инсониятга қарши жиноятлар миллат ва давлатларнинг яшаш асосларига, уларнинг прогрессив тараққиёти ва тинч халқаро алоқа қилишига хавф солишда ифодаланади. *Мустамлакачилик, геноцид, апартеид*, атмосфера ёки денгизларни ёппасига ифлослантириш (экоцид) шундай жиноят сирасига киради. Давлатлар, халқаро ташкилотлар ва жисмоний шахслар инсониятга қарши жиноят субъектлари ва бундай жиноятни қилганлик учун жавобгарлик субъектлари бўлиши мумкин. Т. ва и.қ.ж. учун давлатлар сиёсий ва модий жавобгарликка, конкрет жисмоний шахслар эса — якка тартибда жиноий жавобгарликка тортиладилар.

ТИНЧ-ТОТУВ ЯШАШНИНГ БЕШ ПРИНЦИПИ (ҳиндча панча шила) — 1) ҳудудий бутунликни ва мустақилликни ўзаро ҳурмат қилиш; 2) ҳужум қилмаслик; 3) бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик; 4) тенглик ва ўзаро манфаатдорлик; 5) тинч-тотув яшаш. Дастлаб (1954 й. апр.да) Ҳиндистон б-н Хитойнинг Тибет р-ни ўртасидаги савдо ва алоқалар ҳақида. Ҳиндистон ва Хитой томонидан тузилган битимнинг кириш қисмида ифодаланган. Бу принциплар Бандунг конференцияси (1955) қарорлари ва б. халқаро ҳужжатларда акс эттирилган.

ТИО... (юн. theion — олтингугурт) — айрим кимёвий бирикмаларнинг номларини билдирувчи ўзлашма қўшма терминларнинг биринчи қисми: шу бирикмалар таркибида олтингугурт борлигини англатади (мас., *тиокислоталар, тиокарбамид*).

ТИОИНДИГО — нил ранг органик бўёқ, *нил бўёқ*нинг аналоги, таркибида олтингугурт бўлади. Ип, жун газламаларни бўяш, гул босиш ва мўйналарни бўяшда қўлланади.

ТИОКОЛ — 1) полисульфид каучуклар (қ. *Полисульфидлар*); 2) гваяколсульфокалий тузи; тиббиётда балғам кўчирувчи дори сифатида ишлатилади.

ТИОМОЧЕВИНА, тиокарбамид, $H_2NC(S)NH_2$ — тахир таъмли, оқ кристалл кукун. Суюқланиш т-раси 180— 182°, зичлиги 1405 кг/м³. Сувда, спиртда, пиридинда эрийди. Баъзи ўсимликлар таркибида топилган. Кимёвий хоссаларига кўра мочевинага ўхшаш. Асослар б-н туз, металл тузлари б-н комплекс бирикмалар ҳосил қилади. Турли органик бирикмалар, жумладан, дори препаратлар синтезида қўлланади.

ТИОСПИРТЛАР, тиоллар — қ. *Меркаптанлар.*

ТИОСУЛЬФАТ КИСЛОТА ВА ТИОСУЛЬФАТЛАР, тиосульфат кислота, $H_2S_2O_3$ — 2 асосли беқарор кислота; сульфат кислота ҳосиласи. Сульфат кислотадаги 1 та кислород атоми олтингугурт атомига алмашиниши натижасида ҳосил бўлади. Тиосульфат кислота ўз тузлари — тиосульфатларга кислоталар таъсир эттирилганда оралиқ маҳсулот сифатида ҳосил бўлади ва сувли эритмада парчаланади:

$$S_2O_3^{2-} + 2H \rightarrow H_2O + SO_2 + S.$$

Тиосульфат кислота эфир эритмасида анча барқарор, лекин қиздирилганда парчаланади: $H_2S_2O_3 \rightleftarrows H_2S + SO_3$; бу қайтар реакция, шунинг учун тиосульфат кислотани H_2S ва SO_3 дан синтезлаб ҳам олиш мумкин.

Тиосульфатлардан фақат бир қаторнинг вакиллари — $Me_2S_2O_3$ (бу ерда Me — ишқорий металл) таркибли тузлар маълум. Тиосульфатлар жуда барқарор, рангсиз, сувда яхши эрийди. Булардан натрий тиосульфат амалий аҳамиятга эга (қ. *Натрий*).

ТИОФЕН, C_4H_4S — бензол ҳидли рангсиз суюқлик. Мол.м. 87,04. Суюқланиш т-раси — 38,3°, қайнаш т-раси 84,1°, зичлиги 1064,4 кг/м³. Сувда оз, углеводородлар ва б. органик эритувчиларда яхши эрийди. Т. ароматик бирикмаларнинг хоссаларини намоён қилади. Осон галогенланади, сульфидланади ва алкилланади. Т. асосида алифатик карбон кислоталар, оксикислоталар, юқори спиртлар, кетонлар, ацеталлар, оддий эфирлар, аминлар, аминоспиртлар, турли аминокислоталар ва лактамлар ҳамда юқори циклоалифатик бирикмалар олинади. Нефть углеводородлари фракцияси, олтингугурт ёки унинг оддий бирикмалари (SO_2 ва H_2S) Т. олиш учун манба ҳисобланади. Т.дан юзлаб бирикмалар (биологик фаол бирикмалар, полимерлар учун ёрдамчи моддалар, элементларни ажратиш реагентлари ва ҳ.к.) синтезланган.

ТИОЭФИРЛАР, диалкил ёки диарил сульфид, RSR′ — оддий эфирларнинг сульфидли аналоглари (R ва R′ углеводород радикаллари). Қуйи алифатик Т. эфир ҳидли рангсиз суюқликлар, сувда эримайди, органик эритувчиларда эрийди. Диметилсульфид, диэтилсульфид, дипропилсульфид, диизопропилсульфид, дибутилсульфид, дифенилсульфид, этиленсульфид, тетраметиленсульфид (тиофан) ва б. Т. жумласидандир. Уларнинг суюқланиш, қайнаш т-раси ва зичлиги турлича. Симметрик алифатик Т. баъзан сульфидли алкиллар деб ҳам аталади, улар анорганик сульфидларни алкиллаб олинади. Аралаш Т. меркантидларни алкиллаб олинади. Т. мотор ёнилғилари, сурков мойлари ва латексга антиоксидант, стабилизатор сифатида қўшилади. Баъзи Т. доривор моддалар, бўёғичлар, детергентлар, эритувчилар сифатида ишлатилади.

ТИП (юн. typos — из, нусха, намуна, образ) — 1) бирор нарсанинг муҳим белгиларга эга бўлган шакли, тури, намунаси, модели; 2) *типологияда* тадқиқ этилаётган реал нарсанинг бўлаги. 3) характерли хусусиятларга эга бўлган одам, ўз гуруҳининг, аксарият, маълум қатламнинг, миллат ёки даврнинг ёрқин вакили.

ТИП (phylum) (ҳайвонлар систематикасида) — юксак таксономик категориялардан бири. Т. даражаси берилган муайян ҳайвонлар гуруҳи (таксони). Т. ўзаро қариндош бўлган синфларни бирлаштиради; кўпинча синфдан йирикроқ таксонлар — Т.ларга бўлинади. Битта Т.га кирадиган организмларнинг умумий тузилиш белгилари ўхшаш бўлади.

Француз палеонтологи Ж. *Кювье*нинг ҳайвонларни 4 шох (умуртқалилар, юмшоқтанлилар, бўғимлилар, нурлилар) га ажратиш тўғрисидаги таклифига асосланиб, француз зоологи ва анатоми А. Бленвин (1825) «Т.» тушунчасини фанга киритади. Ж.Кювье фикрича, Т. ўзгармас, бири иккинчиси б-н боғланмаган. Рус олимлари А.О.Ковалевский ва И.И.Мечниковлар кўп ҳужайрали организмларнинг барча Т.и эмбриогенези умумийлигини аниқлади. Ҳозир Т.га муайян гуруҳга мансуб организмлар келиб чиқишидаги умумий ствол сифатида қаралади. Ҳайвонот оламидаги Т.лар сони ва номи тўғрисида ягона фикр йўқ. Ҳар хил системаларга қараганда ҳозир ҳайвонот дунёсида 10 дан 33 тагача (кўпинча 18—25) Т. мавжуд. Мас., Ж.Кювье давридан бошлаб айрим зоологлар ҳалқали чувалчанглар б-н бўғимоёқлиларни ягона бўғимлилар Т.ига бирлаштиришни ёки яқингача Т. ҳисобланган энг содда ҳайвонларни бир неча Т.га бўлишни таклиф этишади. Т.лар таркибий жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Мас., пластинкалилар Т.и 2, погонофалар 150, бўғимоёқлилар бир млн.дан кўпроқ турни ўз ичига олади. Шунингдек, Т.нинг кенжа Т.га бўлинишида ҳам мунозарали фикрлар мавжуд.

Систематик номенклатурада Т. (typus) — муайян таксон номининг тавсифи б-н боғлиқ бўлган ўсимлик ёки ҳайвон нусхаси (голотип); агар голотип нусха сақланмаган бўлса, эталон сифатида шу сериядаги бошқа нусхалар (паратип) ёки типик материал олинган жойдан йиғилган янги нусхалар (лактотип), баъзан Т.нинг оригинал тавсифи ёки расми эталон сифатида қабул қилинади. Уруғ Т.и — шу уруғ тавсифи учун асос бўлган тур; Т. оиласи — Т. уруғи.

...ТИПИЯ (юн. typos — из; нусха) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми; полиграфия усулида нашр, чоп этиш б-н алоқадорликни билдиради (мас., *фототипия, автотипия*).

ТИПОЛОГИЯ (*тип* ва *...логия*) — объектларни мавҳум, умумлашган модел (тип)лар ёрдамида илмий тасниф қилиш усули. Бунда ўрганилаётган объектларнинг энг муҳим структур (таркибий) ва функционал хусусиятлари қайд этилади. Т.нинг асосий хусусияти шундаки, у нафақат ўрганилган, билиб олинган объектларни тасниф қилиш, балки у ёки бу даврдаги фанга ҳали маълум бўлмаган объектларнинг мавжуд бўла олишини аввалдан кўрсатиш (аниқлаш)га ҳам имкон беради (мас., Д.И.Менделеевнинг элементлар даврий системаси). Илмий тафаккурнинг универсал усулларидан бири бўлган Т. ўрганилаётган объектлар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутни очиб беришга, уларни айнан ўхшатиш, тенглаштириш йўлларини топишга асосланади ва кўплаб фан соҳаларида қўлланади, бироқ хилма-хил хоссали объектлари кўп бўлган биол. кимё, геогр. тилшунослик, психология каби фанларда самарали фойдаланилади.

Тилшуносликда Т. — умуман тил тузилишининг муҳим белгиларини алоҳида, айрим олинган тиллар қурилишини ўрганиш ва уларни ҳар томонлама таққослаш асосида аниқловчи ва умумлаштирувчи тилшунословчи ва умумлаштирувчи методлар турлик бўлими. Типологик тиллар ёки туман тиллар*нинг фонологияси, морфологияси, синтаксиси* ва *лексикасидаги* ўхшашликлар ва тафовутларни аниқлашга, лингвистик универсалияларни, шунингдек, тилларнинг типларини — тил қурилиши табиати ҳақидаги умумлашган, мукаммал ҳолдаги тушунчаларни белгилашга қаратилган. Тилларнинг типлари грамматикада тушунчаларни англатиш усулига, муносабатларни ифодалаш техникасига ва бирикиш, боғланиш даражасига қараб аниқланади. Типологик тадқиқотлар тил тизимининг алоҳида, айрим кичик тизимлари асосида ҳам олиб борилади, шу туфайли фонологик, морфологик, синтактик ва семантик Т.лар фарқланади. Икки ёки ундан ортиқ қариндош ёки қариндош бўлмаган ҳар хил тизимдаги тилларнинг айрим хусусиятларини қиёсий Т. ўрганади. Аниқланадиган типологик белгилар маълум бир кичик тизимнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради, лекин тил қурилишида улар турли нисбатларда бирикади, шунинг учун мазкур белгилардан бири асосий, етакчи ҳисобланади. Сўзнинг таркибий тузилиши асосида *тилларнинг морфологик (типологик) таснифи* яратилди, бироқ тадрижий тараққиёт натижасида тилнинг типи ўзгариши мумкинлиги сабабли тилларнинг типлари соф ҳолда учраши исботланмаган. Тилшунослик соҳасидаги типологик тадқиқотлар немис олими Ф.Шлегель асарларидан бошланган. Кейинчалик тиллар Т.си бўйича немис олимлари А.В.Шлегель, В.Гумбольдт, Х.Штейнталь, А. Шлейхер, америкалик Э.Сепир, чех В.Скаличка, француз А.Мартине, руслардан Ф.Ф.Фортунатов, И.И.Мешчанинов, Б.Успенский, Ю.В.Рождественский, В.Н.Ярцева ва б. тадқиқотлар олиб борганлар. Ўзбекистонда ҳам А.Абдуазизов, Ж.Бўронов, Қ.Тойметов ва бошқалар Т. масалалари б-н шуғулланганлар.

Ад.: Успенский Б.А., Структурная типология языков, М., 1965; Теоретические основы классификации языков мира, М., 1980.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ТИПОМЕТРИЯ (*тип* ва *...метрия*) — матбаада босма қолиплари (шрифт, пробель материаллар ва б.) элементларини ўлчаш тизими. Т. асосида 1/72 *дюйм* (0,376 мм)га тенг босмахона *пункти* ётади; йирик элементлар *квадрат*да ўлчанади. *Литер*, қатор, пробель (оралиқ) материалларнинг чизиқли ўлчамларини аниқлашда ишлатилади. Пункт б-н квадрат ўртасида оралиқ бирликлар бор: *нонпарель* (1/8 квадрат), *петит* (1/6 квадрат), *цицеро* (1/4 квадрат) ва б.

ТИПРАТИКАНЛАР, кирпилар (Erinaceidae) — ҳашаротхўр сут эмизувчилар туркуми оиласи. Оёқлари кўпчилигида 5 бармоқли; 1-юқори, баъзан пастки курак тишлари йирик, йиртқич тишларига ўхшаш. Тери ости мускуллари яхши ривожланган; улар қисқариши туфайли Т. гавдаси шарсимон шаклга киради. 12—15 тури маълум. Европа, Осиё ва Африкада тарқалган. Ўзбекистонда 2 тури: қулоқдор Т., қора игнали Т. учрайди. Қулоқдор Т. (танаси 15—19 см, қулоғи узун, қорни майин оқ жун б-н қопланган) Ўзбекистоннинг ҳамма ҳудудларида тарқалган. Қора игнали Т. (танаси 22—27 см, думи 23—37 мм, тиканлари 4 см ча, пешонаси тикансиз) Ўзбекистон жан.да — Жиззах, Қашқадарё, Бухоро, Сурхондарё вилоятларида учрайди. Қишки уйқуга ётади. Асосан, ҳашаротлар, шунингдек, майда умуртқали ҳайвонлар (илонлар), камдан-кам ўсимлик маҳсулотлари б-н озиқланади.



Типратикан.

Қ.х. зараркунандалари—ҳашаротларни еб фойда келтиради.

ТИПУ СУЛТОН (1750—1799) — Майсур давлатининг ҳукмдори, инглиз босқинчиларининг Жан. Ҳиндистондаги сиёсатига қарши кураш раҳбари. Отаси Ҳайдар Али (1761—82) ҳукмдорлиги даврида Майсур қўшинларига қўмондонлик қилиб Полилур (1790) ва Анегунди (1782) яқинидаги жангларда инглизларни маглубиятга учратган. 2-инглиз-майсур уруши (1778—84) айни авж олган чоғда тахтга чиққан. 1783 й. Беднурда Мэтьюс армиясини қуршаб олиб, асир олган. Инглизлар-

га қарши курашда моддий базани яратиш мақсадида эҳромлар ва мулкдорлар ерлари ҳисобига давлат ерларини кўпайтирди, мунтазам интизомли армияни тузди, аскар ва зобитларга маош тайинлади, армия хизматига катта тажрибага эга бўлган француз зобитларини жалб этди, артиллерияни вужудга келтирди, разведка ишини яхши йўлга қўйди. Бу тадбирлар орқали хазинани тўлдирди, кучли армияни тиклади. Франция, Туркия, Афғонистон б-н инглизларга қарши иттифоқ тузиш ниятида самарасиз музокаралар олиб борган. 4-инглиз-майсур уруши (1799) даврида Майсур пойтахти Серингапатамни ҳимоя қилишда ҳалок бўлган.

Ад.: Фиёсов Т.Ф., Ҳиндистоннинг янги тарихи, Т., 1999.

ТИР — Финикия (ҳоз. Ливандаги Сур ш.)даги денгиз бўйи шаҳар-давлати. Мил. ав. 4-минг йилликда асос солинган. Мил. ав. 1-минг йилликда равнақ топган. Мил. ав. 3—2-минг йилликда муҳим ҳунармандчилик ва савдо маркази. 2-минг йилликда (танаффуслар б-н) Миср таъсирида бўлган. Т.ликлар Ўрта денгиз ороллари (Кипр, Сицилия ва б.), Шим. ва Ғарбий Африка ва Испанияда бир қанча колониялар (манзилгоҳлар) барпо этганлар. Мил. ав. 10-а.да Т. гегемонлиги остида вужудга келган Тир-Сидон подшолиги Финикиянинг бутун денгиз соҳили устидан ҳукмронлик қилган. Мил. ав. 8-а.да Т. Оссурияга, мил. ав. 6-а. бошидан Янги Бобил подшолигига, мил. ав. 6-а.нинг 2-ярмидан Ахоманийлар давлатига қарам бўлган. Мил. ав. 332 й. узоқ муддат денгиз ва қуруқликдан қамал қилингандан кейин Т. *Александр* томонидан эгалланган. Эллинизм даврида Т.Птолемейлар, Салавкийлар давлати таркибида, мил. ав. 64 й.дан Римнинг Сурия провинциясига ички мухториятини сақлаган ҳолда кирган. Араблар истилосига қадар (7-а.) Шарқий Ўрта денгизнинг йирик савдо маркази бўлиб қолган. Т.да археологик қазиш ишлари француз археологи Э. Ренан (19-а.нинг 2-ярми), А.Пуадебар (20-а.нинг 40-й.лари) томонидан олиб борилган. Т. *Жаҳон мероси* рўйхатига киритилган.

ТИР (франц. tir — отмоқ) — қўлда ўқ отар ёки пневматик қуролдан ўқув-машқда ва мусобақаларда нишонларга хавфсиз отиш учун мўлжалланган спорт иншооти. Ёпиқ, ярим ёпиқ ва очиқ (дала) Т.лари бўлади. Т.да ўқ отиш марраси бор, отиш галереяси, ўқ отиш зонаси (узунлиги ўқ отиш масофасига тенг), ўқ қабул қилгич, ёрдамчи ва ўқув бинолари, қурол ва патронлар омборлари бўлади. Т.да 10 м дан 300 м гача масофада ўқ отиш мумкин. Шунингдек, пневматик ёки кичик калибрли қуроллардан ўқ отиладиган аттракцион Т.лар ҳам бўлади.

ТИРАНА — *Албания* пойтахти. Мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Адриатика денгизидан 40 км масофада, тог оралиғидаги водийда жойлашган. Тирана ретининг маъмурий маркази; алоҳида маъмурий бирлик. Аҳолиси 245 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Иқлими субтропик, июлнинг ўртача т-раси 24°, янв.ники 4—5°. Йиллик ёғин 1350 мм дан зиёд.



Т. — транспорт йўллари туғуни. Т.й. орқали Дуррес порти б-н боғланган. Шаҳар яқинида Ринес аэропорти бор. Т. ва унинг атрофидаги корхоналарда мамлакат саноат маҳсулотининг 1/5 қисми ишлаб чиқарилади. Асосий саноат тармоқлари: тўқимачилик, металлсозлик, машинасозлик, озиқ-овқат. Шунингдек, ойна-керамика ва кўн-пойабзал саноатлари ҳам ривожланган. Т. — ёғоч, кумуш, керамикага бадиий ишлов бериш маркази.

Т. қўлёзмаларда кичик манзилгоҳ сифатида 15-а.дан тилга олинган. 17-а. бошида шаҳар барпо қилинган. 1920 й.дан Албания пойтахти. Т. бинолари қад. Шарққа хос услубларда қурилган эски ва замонавий янги қисмдан иборат. Искандарбек майдони атрофида ҳукумат идоралари, маъмурий бинолар жойлашган. Меъморий ёдгорликлардан масжид (17-а.) ва минора сақланган. Ун-т (1957), Албания ФА, ин-тлар, миллий тарих музейи, тасвирий санъат галереяси ва б. бор. Т. яқинидан кўмир қазиб олинади.



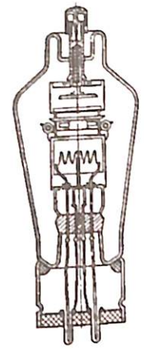
Тирана шаҳрининг умумий манзараси.

ТИРАНА УНИВЕРСИТЕТИ — Албаниядаги етакчи олий ўқув юрти ва и.т. маркази. 1957 й. ташкил этилган. Табиий фанлар, тиббиёт, тарих, фалсафа, иқтисодиёт, геол., технология, ҳуқуқ бўйича мутахассислар тайёрлайди. Бир қанча и.т. институтлари, кутубхонаси (500 мингта яқин асар) бор. 12 мингга яқин талаба таълим олади.

ТИРАСПОЛЬ — Молдавиядаги шаҳар. Днестр дарёсининг чап соҳилида. Т.й. станцияси. Пристань. Аҳолиси 186 минг киши (1990 й.лар ўрталари). Шаҳар 1792 й.да А.В.Суворов томонидан қад. молдаван қишлоғи Старая Суклея ўрнида қалъа сифатида барпо қилинган. 1929—40 й.ларда Молдавия Мухтор Республикаси пойтахти. Озиқ-овқат (консерва, мева-сабзавот, виноконьяк з-длари ва б.), машинасозлик (шу жумладан, электр техникаси), енгил (тўқимачилик, тикувчилик), кимё, ёғочсозлик саноатлари ривожланган. Университет, драма театри, ўлкашунослик музейи, картиналар галереяси бор. Иссиқлик электр ст-яси ишлаб турибди.

ТИРАТРОН [юн. tyra — эшик, кириш ва (*элек*)*трон*] — *анод* ва *катод*дан ташқари бир ёки бир неча бошқариш тўри бўлган уч электродли *ион асбоб*. Совуқ катодли (тутовчи разрядли) ва чўғланма катодли (ёй разрядли) бўлади. Т. инерт газлар, симоб буғлари ёки водород тўлдирилган герметик (ҳаво кирмайдиган) баллон. Тўрда кучланиш муайян қийматга етганда ёй разряд вужудга келади. Разряд ҳосил бўлиши пайтида тўрнинг потенциал ишорасига (катодга нисбатан) қараб, Т.лар манфий ва мусбат ишга тушириш характеристикали хилларга бўлинади. Манфий характеристикали (тўғрилагичли, релели, релакцион ва б.) Т.да аноднинг электр майдони катодга тўр орқали ўтиб келади. Булар

Тиратрон (газ тўлдирилган).



бошқариладиган вентиль сифатида ишлатилади. Т. кучли импульсли электр занжирларида (коммутатор сифатида), ахборотларни акс эттириш қурилмаларида (*индикатор* сифатида) ва б.да қўлланади. Молибден ёки никель симлардан зич тўрли қилиб ясалади. Т. таситтрон деб аталади.

ТИРЕ (франц. tiret — чизиқча; чўзиқ нарса) — ҳоз. ўзбек тилида кенг қўлланадиган, горизонтал чизиқча (—) шаклидаги тиниш белгиси. Т. рус ёзувида 18-а.дан, ўзбек ёзувида эса 19-а.нинг 70-й.ларидан қўллана бошлаган. Аралаш ҳолда, яъни гапнинг бошида ва ўртасида, шунингдек, якка ва такрор (қўшалоқ) ҳолда қўлланувчи тиниш белгиларидан. Т. якка ҳолда қўлланганда, гаплар ва гап бўлакларини ажратиш, такрор (қўш Т.) ҳолда ишлатилганда эса, маълум бўлакларни чегаралаш, чегараланган бўлакнинг маъносини таъкидлаш, бўрттириш, эмоционалликни ошириш каби вазифаларни бажаради.

Ҳоз. ўзбек тилида Т. содда ва қўшма гаплар таркибида қўлланиб, қуйидаги вазифаларни бажаради: а) гапларни, гап бўлакларини ажратади; б) гаплар, гап бўлакларини ва айрим синтактик тузилмаларни чегаралайди; в) турли хил мақсадлар — эмоционал—экспрессив ҳолатларни ифодалайди; г) тушириб қолдирилган айрим бўлаклар ўрнини қоплайди (Яхшидан от қолар, ёмондан — дод). Грамматик ва интонацион жиҳатдан мустақил гап бўлаклари ҳар икки томондан Т. б-н ажратилади. Бунда ажратилган бўлакнинг ҳар икки томонидан қисқа пауза бўлади (Тоғаларим — Эгамберди ва Раҳимберди — мени бир-бир қучоқлаб, ишга берилдилар. — Ойбек). Т. икки ёки ундан ортиқ атоқли отнинг бирикувидан тузилиб, бирон ташкилот, муассаса, таълимот, нарса-ҳодисалар номини англатувчи сўзлар орасида (Карпов — Каспаров матчи, Бойль—Мариотт қонуни), шунингдек, макон, замон ва миқдор чегарасини билдирувчи икки ёки ундан ортиқ сўзлар (рақамлар) орасида ҳам (30—40-й.лар, XIX—XX а.лар) қўлланади.

ТИРЕОТОКСИКОЗ (лот. thyreoidea — қалқонсимон без ва *токсикоз*) — қ. *Буқоқ*.

ТИРЕОТРОП ГОРМОН, ТТГ, тиротропин, тиреостимулловчи гормон — одам ва умуртқали ҳайвонлар *гипофиз* безининг олдинги бўлагида ишланадиган гормон. *Қалқонсимон без* фаолиятини бошқаради; унинг асосий гормонлари — тироксин ва трийодтиронин ажралиши ҳамда синтезига таъсир этади. Кимёвий табиатига кўра, гликопротеид, мол. м. 28000—30000. Т.г. қалқонсимон без фолликулаларида тиреоглобулин парчаланишини ҳамда қонга *тироксин* ва трийодтиронин ажралишини кучайтиради. Фолликуляр ҳужайралар кўпа-йишига, йод ютилиши ва тироксин синтезига таъсир этади. Т.г. синтези ва секрециясини марказий нерв системаси ҳамда *гипоталамус* бошқаради. Қонда тиреоид гормонлар миқдори ошганда Т.г. секрецияси тормозланади, натижада тироксин ва трийодтиронин кам ажралади. *Адреналин* ва *кортикостероидлар* Т.г. секрециясини камайтиради.

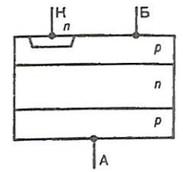
ТИРИК ТАБИАТ — қ. *Органик дунё*.

ТИРИК ТУҒИШ, вивипария — ҳайвонларда насл қолдириш хили. Т.да эмбрион она организмида ривожланади, одатда, йўлдош орқали бевосита унинг ҳисобидан озиқланади ва онадан бирмунча ривожланган, тухум пўстидан халос бўлган бола ҳолида туғилади. Т.т.нинг акси, тухум туғиш ҳисобланади. Т.т. ва тухум туғиш тарихий ўзаро боғлиқ; бунинг далили сифатида тухумдан Т.т. мавжудлигини кўрсатиш мумкин. Т.т.да муртак уруғчи организм жинсий йўлларида, бачадон (жинсий йўлларнинг кенгайган қисми)да ёки жинсий қинда ривожланади. Кўпчилик ҳайвонларда муртак сиртида муртак қобиғи (халтаси) ҳосил бўлади. Айрим бўшлиқчилар, чувалчанглар, оиногоралар, баъзи бўғимоёқлилар, игнатерилилар, моллюскалар, хордалилардан сальпалар, кўпгина акулалар, лаппак балиқлар, баъзи карптишлилар, қурбақалар, тошбақалар, калтакесаклар ва илонлар, кўпчилик сут эмизувчилар (ехидна, проехидна, ўрдакбурундан ташқари) ва одам учун хосдир. Баъзи ўсимликлар ҳам тирик туғади (яна қ. *Тирик туғувчи ўсимликлар*).

ТИРИК ТУҒУВЧИ ЎСИМЛИКЛАР (plantae vivi parae) — она ўсимликнинг ер устки органлари (мева, гул, тўпгул ва барглари)да майда яшил ўсимликлар шаклланиб, ерга тўкилгач, етук индивидига айланадиган ўсимликлар. Мангро ўрмонларидаги кўп ўсимликларнинг осинчоқ меваларида йирик ўсинталар (ўсимликча) ривожланади. Бошқа Т.т.ў.нинг гул ўрни ва тўпгулларида вегетатив куртаклар ривожланиб, улар она ўсимликдан ажралмасдан ўсади ва ёш ўсимликка айланиб тўкилади, сўнгра нормал кўкаради. Бундай ўсимликлар кўпинча шим. ҳудудларда, тоғлар, қуруқ дашт ва чўлларда ўсади, чунки бундай ерларда вегетация даври қисқа бўлгани учун пишиб улгурмайди. Бир қанча Т.т.ў. (бриофиллюм, баъзи тропик қирққулоқлар ва б.) баргида меристема ҳужайралари тўпланиб, янги ёш ўсимликка айланади.

ТИРИКЧИЛИК МИНИМУМИ — муайян давр (йил, ой)да кишининг тирикчилигини қуйи даражада таъминлаш учун зарур бўлган неъматлар, ҳаёт воситалари тўплами қиймати; амалда Т.м. кўрсаткичларидан энг оз иш ҳақи миқдори ва пенсияларни белгилаш, шунингдек, иқтисодий тўловлар миқдорларини ўзгартиришда, ижтимоий ёрдамга муҳтожликни ва бепул ижтимоий хизмат кўрсатишни аниқлашда база тарзида фойдаланилади (қ. *Истеъмол савати*).

ТИРИСТОР (юн. thyra — эшик, кириш ва *резистор*) — электрик вентил хоссасига эга бўлган кремний монокристалл асосидаги яримўтказгич асбоб. Яримўтказгич элементи кремний (бир оз бор, *алюминий* ва *фосфор* қўшилган) монокристалл диск (пластинка)дан тайёрланади. Ишлаш принципи кремний монокристаллнинг электрон-тешикли ўтиш (электрон *n* ўтказувчанликдан тешикли *p* ўтказувчанликка ўтиш) хоссасига асосланади. Бу хосса асбобнинг вентилли ўтказувчанлигини таъминлайди. Т.нинг триодли (тринистор; учта ташқи чиқиш — катод, анод, бошқарувчи электрод) ва диодли (динистор, бошқарувчи электродсиз) турлари бор. Вазифасига кўра, бир томонлама ва икки томонлама ўтказувчан, юқори частотали, импульсли, икки операцияли ва махсус хилларга бўлинади. Фоторезисторлар, галлий арсенид асосидаги Т.лар ҳам бор.



Тиристор (тузилиши): *А* — анод; *Б* — бошқарувчи электрод; *К* — катод; *n—n*-тип ўтказувчанлик соҳаси; *p—p*-тип ўтказувчанлик соҳаси.

Т. электр ўзгартиргичларида вентил, автоматик бошқариш тизимининг ижрочи ва кучайтирувчи элементлари, турли электрон қурилмаларда хотира калити ҳамда элементлари ва б. сифатида ишлатилади.

ТИРИТАКА (юн. Tyritake) — *Боспор подшолиги* шаҳри. Пантикапей (ҳоз. Керчь)дан жан.да жойлашган. Мил. ав. 6-а.да юнонлар томонидан асос солинган. Мил. 1—3-а.ларда йирик балиқ овлаш маркази. Археологик қазишлар

натижасида шаҳар мудофаа деворлари, турар жой қолдиқлари, хўжалик ва маиший буюмлар ва б. топилган. Мил. 4-а.нинг 2-ярмида Т. афтидан гуннлар ҳужуми оқибатида вайрон бўлган, бироқ, ундаги ҳаёт илк ўрта асрларга қадар давом этган.

ТИРИЧМИР — Ҳиндукуш тоғ системасининг энг баланд чўққиси, Покистоннинг шим.да. Бал. 7690 м. Кристалл жинслардан тузилган. Ён бағирларида музликлар ва *фирн*ли майдонлар бор.

ТИРИШИШ — мускулларнинг тўсатдан ғайриихтиёрий равишда қисқариши. Т. нерв системаси касалликларида (тутқаноқ, *қоқшол, неврозлар*), *заҳарланиш, моддалар алмашинуви* ва ички секреция безлари иши бузилганда рўй беради. Келиб чиқиш сабабига кўра, Т. эпизодик, тасодифий бўлиши ёки ҳафта, ой, йил давомида маълум вақтда бир неча марта такрорланиб туриши мумкин. Баъзи беморларда Т. ташқи таъсиротлар (тўсатдан келган қаттиқ товуш, баданга нина санчилиши) натижасида, чуқур нафас олганда, дим хонада, ичкиликни суиистеъмол қилганда тутиб қолади ёки зўраяди. Т. битта мускулда ёки бир гуруҳ мускулларда содир бўлиши мумкин.

Кучли тиришиш (тоник Т.) қисқа вақт давом этиши мумкин, бунда кўпинча қаттиқ оғриқ пайдо бўлади. Бундай Т. аксари узоқ юрилганда болдир мускулида, шунингдек, соппа-соғ одамда чўмилиш пайтида рўй беради. Қуруқ жойда юрган пайтда пайдо бўлган Т.ни оёқ кафтини бир қўл б-н ёзиб ва айни вақтда болдир суягини иккинчи қўл б-н уқалаб йўқотиш мумкин. Ётганда ёки ўтирганда томир тортишиб қолганда тезда ўриндан туриб, оғриқ оёқнинг кафти б-н қаттиқ тираниш керак. Чўмилаётган пайтда сувда оёқ томири тортишиб қолганда оёқни ҳаракатлантирмай, оёқ панжасини соғ оёқ б-н ёзиш керак. Т.га мойил одамлар сувда узоқ сузмаганлари маъқул. Т. клоник бўлиши, бунда мускуллар гоҳ тез-тез қисқариб, гоҳ қисқа муддатга бўшашиши мумкин.

Умумий Т.да, мас., тутқаноқ хуружида одам ҳушдан кетиши ва йиқилиб тушиши мумкин. Бундай ҳолларда врач чақириш зарур. Т., одатда, касаллик аломати бўлиши мумкин, шу боисдан унинг сабабини аниқлаш ва даволаш учун врачга мурожаат қилиш шарт.

ТИРКАМА — двигателсиз ғалдиракли транспорт воситаси. Двигателли транспорт воситаси (автомобиль, трактор)га тиркаб ишлатилади (номи шундан). Оддий ва махсус, бир, икки ва кўп ўқли турлари бўлади. Оддий 2 ўқли Т.



Пахта ташиш учун мослаштирилган тиркама.

берк кузов ёки бортли платформа б-н жиҳозланади. Махсус Т.га муайян юкни (мас., пахтани) ташиш учун мослаштирилган кузов ўрнатилади. Узун юклар (трубалар, тахталар ва б.) учун махсус 2 ғилдиракли (бир ўқли) Т.-уламадан фойдаланилади. Бундай Т. шатакчи машинага юкнинг ўзи орқали туташтирилади. Т. га турли жиҳозлар (мас., компрессор ст-ялар)ни ўрнатиш ҳам мумкин. Оддий бир ўқли Т.нинг юк кўтарувчанлиги 2 т дан, икки ўқлиники 8 т дан ошмайди; бўлинмайдиган йирик юкларни ташиш учун мўлжалланган Т.ники —20—25 т. Т.ларнинг барчаси ёритиш асбоблари, габарит чироқлари, таниш белгилари б-н таъминланади.

ТИРНОҚ, чангал — бармоқларни ҳимоя қилувчи шохсимон тузилма. Одам, маймун ва чала маймунлар бармоқлари учида ҳосил бўлади. Т. бармоқ болиши устидан чиққан эркин қисм, тана ва илдиздан иборат. Т. ўрнининг илдиз ва чуқурча б-н қопланган қисми матрица дейилади, шу матрица ҳужайраларининг кўпайиши туфайли Т. учига қараб аста-секин ўсиб боради. Т. бир кеча-кундузда ўрта ҳисобда 0,1—0,2 мм ўсади; тахм. 100 кунда тўлиқ янгиланади. Т. ўсиши кишининг ёши, жинси, организмнинг умумий ҳолати ва б. омилларга боғлиқ, мас., болалар тирноғи катталарникига нисбатан тезроқ ёки қишда ёздагидан секинроқ ўсади. Т. уз. 10—15 мм, эни 10—17 мм, қалинлиги 0,30—0,37 мм, аёлларда кичикроқ ва юпқароқ бўлади. Соғлом кишининг тирноғи бир оз бўртиб чиққан, силлиқ, тиниқ ва рангсиздир.

Сувда ва қуруқликда яшовчилар тирноғи эпидермис шохсимон қаватининг қалинлашувидан ҳосил бўлади. Чин Т. кўпчилик судралиб юрувчиларга, барча қушларга ва талайгина сут эмизувчиларга хос. Т. ҳаракатланишда ёрдам беради, шунингдек, ҳимоя ва ҳужум органидир. Айрим сут эмизувчилар (мас., отлар)да кўриниши ўзгарган Т. — *туёқ* бор.

Т. касалликларига кислота, ишқор таъсири, шикастланиш, инфекция (бактерия, замбуруғлар) ва б. сабаб бўлади. Онихия ва Т.ни ўраб турган тўқиманинг яллиғланиши — паронихия кўпроқ учраиди. Паронихия Т. атрофида пайдо бўлган «сочиқ»лар, моддалар алмашинуви касалликлари, мас., қандли диабет, шикастланишлар оқибатида келиб чиқади. Турли касалликларда Т.нинг ранги ўзгариб, мўрт, уваланувчан бўлиб қолади. Трихофития, микроспория, эпидермофития, кандидоз, кал замбуруғлари Т.нинг замбуруғ касалликларини вужудга келтириши мумкин. Сурункали инфекцион касалликлар — сил, мохов; тери касалликлари — псориаз, экзема, нафас йўли (бронхоэктазия), юрак-томир, ички секреция ва нерв системаси касалликларида ҳам Т. да ўзгаришлар кузатилади. Пойабзал тор бўлиб, оёқ бармоқларини қисиши, Т.ларнинг зарбдан шикастланиши оқибатида Т. ичга ўсади, бунда Т. болиши яллиғланади. Т.да ўзгаришлар рўй берганда мутахассис врачга учраши лозим.

ТИРНОҚГУЛ (Calendula officinalis), доривор тирноқгул — мураккабгуллдошлар оиласига мансуб икки йиллик манзарали ва доривор ўсимлик. Бўйи 30 — 50 см. Пояси шохланган, тукли. Илдиз бўғзидаги барглар тескари-тухумсимон, йирик, узун бандли, поядагилари чўзиқ-тескари-тухумсимон ёки чўзиқ наштарсимон. Тўпгули саватча, диаметри 2—5 см. Гуллари сариқ, тўққизил-сариқ, баъзан қат-қат. Меваси йирик, тирноққа ўхшаб ичкарига қайрилган (номи ҳам шундан). Май ойидан сент.-гача гуллаб, мевалайди. Ўзбекистонда гулзорларга экилади. Гулдасталар ясалади, гулларидан олинадиган бўёқ озиқ-овқат саноатида ишлатилади.



Тирноқгул.

ТИРОЗИН, α-амино-β- (*п*-оксифенил)-пропион кислота, $C_9H_{11}NO_3$—кристалл модда, D-Т, L-Т ва D, L-Т шаклида бўлади. D-Т нинг суюқланиш т-раси 310—314°, L-Т ники 290—295°, D, L-Т ники 290—295°. Т. 270°гача қиздирилса, декарбоксиллаииб терамин, ишқор б-н *п*-оксибензой кислота ҳосил қилади. Деярли барча оқсиллар таркибига киради. *п*-оксибензальдегид ва гиппурат кислотадан синтезлаб олинади. Т. — алмашинадиган аминокислота. Организмда Т.дан турли муҳим моддалар синтезланади.

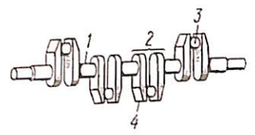
ТИРОКСИН, 3,5,3′,5′-тетрайодтирозин — одам ва ҳайвонларнинг асосий тиреоид гормони. *Қалқонсимон без* фолликулаларида ишланади. *Тирозин* ҳосиласи.

Т. сувда ва қуруқликда яшовчилар ҳамда баъзи суякли балиқлар (мас., камбала)да *метаморфозни*, иссиқ қонли ҳайвонлар ва одамда моддалар алмашинувини, иссиқлик ишлаб чиқарилиши, тўқималарнинг ўсиши ва янгиланишини қучайтиради. Т. синтези ва секрециясини гипофизнинг *тиреотроп гормони* (ТТГ) бошқаради. Қонда Т. миқдори кўпайса, ТТГ ажралиши тормозланади ва Т. кам ажралади. Т. концентрацияси камайганда ТТГ ажралиши кучаяди ва Т. мувозанати тикланади. Т.нинг ажралишига ташқи муҳит омиллари (т-ра ва стресс), овқат (йод) ва б. ички секреция безлари таъсир этади. Т. мувозанати бузилиши турли касалликлар (*гипертиреоз, гипотиреоз, буқоқ, кретинизм, микседема*)га олиб келади.

ТИРРЕН ДЕНГИЗИ — Ўрта денгизнинг бир қисми, ярим ёпиқ денгиз. Апеннин я.о. ва Сицилия, Сардиния, Корсика о.лари оралиғида жойлашган. Ўрта денгизнинг бошқа қисмлари б-н Корсика, Бонифачо, Сардиния ва Мессина бўғозлари орқали боғланган. Майд. 214 минг км². Энг чуқур жойи 3830 м. Денгизнинг жан.-шарқида Липари о.лари жойлашган. Сувининг т-раси юза қисмида ёзда 22—24,5°, қишда 13—14°. Шўрлиги 37,2—38,2‰. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади (бал. 0,5 м). Балиқ овланади. Йирик портлари: Неаполь, Палермо, Кальяри (Италия), Бастия (Франция).

ТИРСАК — қад. узунлик ўлчов бирлиги. Узатилган қўл бармоқларининг учидан тирсагигача бўлган масофа. Т. кичкина (тахм. 0,5 м) ва катта, яъни шоҳ Т.(тахм. 81,28 см)ларга бўлинган.

ТИРСАКЛИ ВАЛ — поршенли двигателлар, насослар, компрессорлар, темирчилик-пресслаш машиналари ва б. қурилмалардаги *кривошипли механизм*нинг айланувчи звеноси. Битта ёки бир нечта тирсакли (номи шундан) ҳамда бир нечта ўқдош ўзак бўйинлари, ҳар бир тирсагида 2 та шчека ва 1 та бўйин бўлади. Бўйинлар ўзак бўйинлар ва шатун бўйинларга бўлинади. Ўзак бўйин подшипникка таянади, шатун бўйинга шатун бириктирилади. Шатун бўйинларнинг ўқи Т. в. нинг айланиш ўқига нисбатан бироз силжиган (нарироқда) бўлади. Поршенли машиналар (мас., автомобиллар)да Т.в. тирсакларининг сони цилиндрлар сонига тенг бўлади.Тирсакларнинг қандай тартибда жой-



Тирсакли вал: *1* — ўзак бўйин; *2* — тирсак; *3* — шатун бўйин; *4* — шчека.

лашиши машинанинг иш циклига, цилиндрларнинг жойлашишига қараб белгиланади. Т.в. углеродли ёки легирланган пўлат ёки мустаҳкам чўяндан яхлит, қуйма тарзда ёки болғалаш усулида ясалади.

ТИРУВАНАНТАПУРАМ, Тривандрам — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар, Малабар соҳилида. Керала штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 525 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг савдо ва саноат марказларидан. Тўқимачилик, ёғочсозлик, резина-техника, кимё-фармацевтика, полиграфия саноати корхоналари бор. Каучук ва копрага ишлов берилади. Бадиий ҳунармандчиликда фил суяги, қора ёғочдан турли буюмлар тайёрланади. Ун-т бор. Т. қадимда Траванкур рожалигининг пойтахти бўлган. Туризм ривожланган. Т. яқинидаги Тумбу и.т. марказидан Ҳиндистоннинг биринчи сунъий йўлдоши учирилган.

ТИРУЧЧИРАППАЛЛИ — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар, Татоннинг жан. Милнад штатида. Аҳолиси 712 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Кавери дарёси қуйилиш жойидаги транспорт йўллари тугуни. Металлсозлик, тўқимачилик, кўн-тери, тамаки, озиқ-овқат саноати корхоналари, энергетика жиҳозлари з-ди бор. Қимматбаҳо тошларга ишлов берилади. Шаҳар яқинидан слюда, гипс қазиб олинади. Т. 10—17-а.ларда Тамил давлати пойтахти бўлган. Шаҳар четидаги қояда 7-а.да қурилган қалъа ва ибодатхона-айвонлар сақланган.

ТИСА, Тисса — Европадаги дарё, Украина, Венгрия, Сербия ва Черногория ҳудудларидан (қисман Украина б-н Руминия ва Венгрия б-н Словакия чегараларидан) оқади. Дунайнинг энг катта чап ирмоғи. Уз. 966 км. Ҳавзасининг майд. 157,1 минг км². Ўрмонли Карпат тоғлари (Украина ҳудуди)дан бошланади. Кўп қисми Ўрта Дунай текислигидан оқади. Қор ва ёмғирдан сув олади, баҳорда сersув, ёзда баъзан тошади. Суви кўпайганда қуйи қисмида сув сатҳи 4—5 м кўтарилади. Ўртача сув сарфи қуйи қисмида 810 м³/сек. Қиш совуқ келган йилларда 1—2,5 ой музлайди. Т.дан ёғоч оқизишда (юқори оқимида) ва суғоришда фойдаланилади. Тисакарад ш.гача (Венгрия) кема қатнайди. Т. бўйида Хуст (Украина), Тисафюред, Сольнок, Сегед (Венгрия) ш.лари жойлашган. Т.да сув омбори, Тисалёк ва Кишкере (Венгрия) гидроузеллари қурилган.

ТИСЕЛИУС Арне Вильгельм Каурин (1902.10.8, Стокгольм — 1971. 29.10, Упсала) — швед биокимёгари. Швеция Қироллик ФА аъзоси (1939 й.дан). Упсала ун-ти проф. (1938 й.дан), Биокимё ин-ти директори (1951 й.дан). Табиий фанлар соҳасидаги тадқиқотлар бўйича Швеция давлат кенгаши раиси (1946—50). Асосий илмий ишлари адсорбция ва электрофорез тадқиқотларига оид. Адсорбцион хроматография усулини кашф этган (1931—35) ва ундан фойдаланиб, таркибида аминокислоталар, пептидлар, углеводлар бўлган аралашмаларни сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилган. Иммуноэлектрофорез усули б-н қон нормал зардобининг оқсил тузилишини ўрганишга асос солган. Кимё бўйича Нобель қўмитаси президенти (1960—71). Нобель мукофоти лауреати (1948).

ТИСС (Taxus) — зарнобдошлар оиласига мансуб игнабargли, доим яшил, икки уйли, камдан-кам бир уйли ўсимликлар туркуми. Игнабаргларн кетма-кет жойлашган; тўқ яшил, ялтироқ бўртиқ ўзакли. Чангчили бошоқчалари битта, шарсимон. Қуббаси ҳам битта; унда резавор мевага ўхшаш бир дона уруғ бўлади. 10 тури маълум. Европа, Кичик ва Шарқий Осиё, Кавказ, Шим. Америкада тарқалган. Ўзбекистонда резавор ёки чиримайдиган дарахт (T. baceata) ўстирилади. Т.нинг ёғочи қизғиш-жигарранг, ялтироқ ўзакли, мустаҳкам, қаттиқ, оғир, яхши силлиқланади, смола йўли бўлмайди. Фанера тайёрлаш, сув иншоотлари қуриш ва машинасозликда ишлатилади.

ТИССАГЕТЛАР (юн. Thyssagetai) — антик давр муаллифлари асарларида қайд этилган қад. қабилалар. *Геродот* ва б.нинг гувоҳлик беришига кўра, Т. будинлар ва *савроматлар*дан Шарқ ва Шим.-Шарқ томонда, улардан 7 кунлик масофадаги ҳудудда яшаганлар. Т. ўрмонларда яшаб, овчилик б-н шуғулланишган, ҳайвон гўштларини еб, суякларини маъбудларга қурбонлик келтиришган. Волгаорти, Уралнинг ғарбий туманлари (Кама, Вятка, Белая, Чусовая дарёлари соҳили бўйлаб) нинг ўрмон зонасида яшашган. Т.нинг Шарқий Европанинг шим.даги қад. фин-угор қабилалари б-н қардошлиги ҳақида тахминлар мавжуд.

ТИТ Флавий Веспасиан (Titus Flavius Vespasianus) (39—81) — Рим императори (79—81); флавийлар сулоласидан. Веспасианнинг ўғли ва вориси. 73—79 й.ларда Веспасианнинг тахтдоши сифатида сенатдаги аристократлар оппозицияси б-н кураш олиб борган. Император бўлгач, сенат б-н келишиб ҳокимиятни бошқарган. 80 й.да Римда содир бўлган ўлат ва ёнғин, 79 й. 24 авг.да Везувий вулқонининг отилиши (унинг натижасида Помпея, Геркуланум ва Стабия ш.лари йўқ бўлган) оқибатларини тугатиш ҳамда турли мақсадлар учун тарқатиладиган совғалар, томошалар ва жамоат бинолари қурилиши (Колизей, Термалар қурилиши тугалланган ва б.) учун катта маблағ сарфлаган.

ТИТАН (Titanum), Ti — Менделеев даврий системасининг IV гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 22, ат. м. 47,88. Т. оралиқ металларга киради. Т. масса сонлари 46 (7,95%), 47(7,75%), 48(73,45%), 49(5,51%), 50(5,34%) бўлган 5 та барқарор изотопдан иборат. Унинг бир неча сунъий радиоактив изотоплари ҳам маълум.

1795 й.да немис кимёгари М. Клапрот TiO_2 (рутил) номаълум элементнинг оксиди эканлигини аниқлаган ва ўша элементга Т. номини берган [Т. номи юн. афсонасидаги титанлар — Уран (Осмон) ва Гея (Ер)нинг болалари номидан олинган]. 1925 й.да Нидерландия олимлари Ван-Аркел ва де Бур титан (IV)-йодидни чўғ ҳолатидаги вольфрам симда парчалаш йўли б-н соф Т.олдилар. Т. Ер пўстининг масса жиҳатидан 0,57% ни ташкил қилади. Т. табиатда титан (IV)-оксид TiO_2 (рутил, анатаз, брукит), темир титанат (ёки ильменит) $FeTiO_3$, кальций титанат (ёки перосквит) $CaTiO_3$ ҳолида учрайди. Ильменит кўпинча магнетит б-н қўшилиб $FaTiO_3$ nFe_3O_4 таркибли титан магнетитлар ҳосил қилади. Бу минерал Т.нинг муҳим рудаларидан.

Т. пўлат каби ялтироқ қаттиқ металл. Суюқланиш т-раси 1668±5°, қайнаш т-раси 3227°, зичлиги 4,51 г/см³. Т. мустаҳкам ва пластик, осон болғаланади ва ёйилади (прокатланади), одатдаги т-рада жуда кучсиз қайтарувчи. Т. сиртида оксид парда ҳосил бўлганлигидан коррозияга бардошлилиги жиҳатидан зангламас пўлатдан ҳам устун туради. У ҳавода оксидланмайди, денгиз сувида зангламайди, агрессив кимёвий муҳитларда ҳам ўзгармайди. Т. суюқланиш т-расида энг фаол металлар қаторига ўтади. Қиздирилганда деярли барча элементлар б-н бирикади. Металлар б-н қаттиқ эритмалар ва интерметалик бирикмалар ҳосил қилади. 600° дан юқори т-рада ҳаво кислороди б-н оксидланиб, Т. (IV)-оксид TiO_2 га ўтади. 700°дан юқори т-рада азот б-н Т. нитрид TiN ҳосил қилади. 300°дан юқори т-рада водород хлорид б-н реакцияга киришиб, Т. (IV)-хлоридга айланади. Т. концентрланган сульфат кислота б-н реакцияга киришиб, Т. сульфат $Ti(SO_4)_2$ ва сульфит ангидрид SO_2 ҳосил қилади. Т.нинг H_2TiO_3 ва H_2TiO_4 таркибли кислоталари H_4TiO_5 ва H_4TiO_6 таркибли пероксокислоталари маълум. Т. ўз бирикмаларида 2 валентли бўлиши ҳам мумкин.

Металл ҳолидаги Т. анча мураккаб усулда олинади. Аввал Т. (IV)-оксид Т. (IV)-хлоридга ўтказилади. Сўнгра Т. (IV)-хлоридни аргон ёки гелий атмосферасида магний ёки натрий б-н қайтарилиб, металл Т. олинади. Соф Т. эса Т. (IV)-йодидни парчалаб ҳосил қилинади. Саноатда олинадиган Т.нинг асосий қисми авиация, ракета ва кемасозлик техникасига зарур қотишмалар тайёрлаш учун кетади. Т.нинг никель ва темир б-н ҳосил қилган қотишмалари пўлатга қўшилади. Т. заҳарли эмас. У ўсимлик ва ҳайвон организмида доим бўлади. Умуртқали ҳайвонларнинг шох ҳосилалари, талоқ, қалқонсимон безларида учрайди. Киши организмига бир неча-кундузда озиқ моддалар ва сув б-н 0,85 мг Т. киради.

Титан бирикмалари. Т. (IV)-оксид TiO_2 — оқ кукун, қиздирилганда оч сариқ тусга киради, совитилганда ранги йўқолади. Табиатда 3 хил кристалл: рутил, анатаз, брукит шаклида учрайди. Суюқланиш т-раси 1850°, қайнаш т-раси 3000° га яқин, зичлиги 4,18—4,25 г/см³. Т. (IV)-оксид органик ва суюлтирилган минерал кислоталарга, H_2S ва SO_2 га чидамли, ишқорларда бир оз эрийди. Пластмассалар, сирлар, сунъий толалар и.ч.да, қоғоз, резина, чарм, тўқимачилик, металлургия ва лок-бўёқ саноатида қўлланади.

Титанатлар — метатитанат, ортотитанат ва полититанат кислоталарнинг тузлари. Барча титанатлар юқори т-раларда суюқланади, сувда ва суюлтирилган кислоталарда эримайди, фақат концентрланган кислоталарда эрийди. Кўпчилик титанатларнинг диэлектрик киритувчанлиги юқори бўлгани сабабли конденсаторлар, ультратовуш қурилмалари, электрон схемалар, термокомпенсаторлар ва б. ишлаб чиқаришда қўлланади. Ўзгарувчан таркибли мураккаб титанлардан армолколит Ойдаги тоғ жинсларида топилган.

Титан галогенлар б-н бирикиб TiX_2, TiX_3 ва TiX_4 (бу ерда X — галоген) таркибли галогенидлар ҳосил қилади. Титан галогенидларини амалий аҳамиятига кўра қуйидаги кетма-кетликка жойлаштириш мумкин: хлоридлар, йодидлар, бромидлар, фторидлар.

Титан тетрахлорид $TiCl_4$ — ўткир ҳидли суюқлик. Суюқланиш т-раси — 23°, қайнаш т-раси 136°, зичлиги 1,72 г/см³ (20°да). Сувда гидролизланиб титан оксихлорид $TiOCl_2$ ёки титан гидроксид (метатитанат кислота) H_2TiO_3 ҳосил қилади. Концентрланган хлорид кислота таъсирида хлортитанат кислота H_2TiCl_6 комплексини беради. Титан тетрахлорид саноат кўламида ишлаб чиқарилиб, ундан асосан (магний ва натрий б-н қайтариб) титан олинади.

Титаннинг қуйи хлоридлари $TiCl_3$ ва $TiCl_2$ — беқарор моддалар; ҳавода оксидланади, гигроскопик. $TiCl_3$ ни водород, рух, алюминий ёки титан б-н 700—1000°да қайтариб ҳосил қилинади. Органик бирикмаларни полимерлаш жараёнида катализатор сифатида қўлланади.

Титан тетрайодид, TiI_4 — металл каби ялтироқ қизил-қўнғир тусли кристаллар. Суюқланиш т-раси 150—156°, қайнаш т-раси 377°, зичлиги 4,27—4,40 г/см³. Сувда гидролизланади. Кукун ҳолидаги титанга 170—200°да йод таъсир эттириб олинади.

Титаннинг қуйи йодидларидан TiI_3 (тўқ бинафша тусли қаттиқ модда; суюқланиш т-раси 1030°) ва TiI_2 (тўқ жигарранг қаттиқ модда; суюқланиш т-раси 1050°) олинган.

Титан тетрабромид $TiBr_4$ — сариқ рангли кристалл модда: суюқланиш т-раси 38°, қайнаш т-раси 232°, зичлиги 3,24 г/см³. Сувда гидролизланади. Титан карбид ёки TiO_2+C аралашмани бром буги остида қиздириш ёхуд Ti ва бромни юқори т-раларда бириктириш йўли б-н олинади.

Титаннинг қуйи бромидлари $TiBr_3$ ва $TiBr_2$ — беқарор, осон оксидланадиган ва гидролизга учрайдиган моддалар. $TiBr_4$ ни қайтариш йўли б-н олинади.

Титан тетрафторид TiF_4 — оқ рангли қаттиқ модда. 284°да суюқланмасдан қайнайди, зичлиги 2,8 г/см³, юқори т-ра (427°) ва босим остида суюқланади. Ўта гигроскопик, сувда гидролизланади. Титанга, титан карбидга ёки TiO_2+C аралашмага фтор таъсир эттириб олинади. Фторид кислота б-н комплекс фтор титанат кислота H_2TiF_6 ҳосил қилади. Унинг тузлари — фтортитанатлар K_2TiF_6, Na_2TiF_6 — барқарор моддалар, технологик амалиётларда қўлланади.

Титаннинг қуйи фторидлари TiF_3 ва TiF_2 ҳам олинган.

Ад.: Корнилов И. И., Титан, М., 1975; Цвиккер У., Титан и его сплавы, пер. с нем., М., 1979.

Комил Тожиев.

ТИТАН — *Сатурн* сайёрасининг энг катта йўлдоши, диаметри тахм. 5150 км, сайёрадан ўртача узоқлиги 1,2 млн. км. Сатурн атрофини тахм. 16 суткада айланиб чиқади. Т. Қуёш системасидаги катталиги бўйича *Юпитер* йўлдоши *Ганимед*дан кейинги иккинчи йўлдош. Массаси анча катта ($1{,}4\cdot10^{23}$ кг) бўлгани учун Сатурннинг бошқа йўлдошларига таъсир этади. Т. метан ва аммиакдан иборат атмосферага эга. 1655 й.да Х. *Гюйгенс* кашф этган (яна қ. *Сайёралар йўлдошлари*).

ТИТАН РУДАЛАРИ — таркибида саноатда фойдаланиш учун техник томондан қулай ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бирикма ва концентрацияларда титан бўлган табиий минерал ҳосилалар. Асосий минераллари: *ильменит* (TiO_2 43,7—52,8%), рутил, анатаз ва брукит (94,2—99%), лейкоксен (62—98%), лопарит (38,3—41%), титанит (33,7—40,8%), перовскит (38,7—58,9%), *титан-магнетит*. Т.р. магматик, экзоген ва метаморфоген конларга бўлинади. Магматик конлар таркибида 7—32% TiO_2 бўлган ўта асосли, асосли ва ишқорли тоғ жинслари б-н боғлиқ. Қатламли ва томирсимон шаклга эга ҳол-ҳолли ва яхлит Т.р. учрайди. Уларнинг таркибида ильменит б-н бирга титан-магнетит ва гематит ҳам мавжуд. Йирик магматик конлар Россия, Канада, АҚШ, Норвегия, ЖАР ва Ҳиндистонда маълум. Т.р.нинг экзоген конлари орасида: нураш пўстидаги ильменитли ва рутилли (TiO_2 3—30%); ильменитнинг эллювиал-деллювиалли ва аллювиалли сочмалари (TiO_2 0,5—25%); ильменит, лейкоксен, рутилнинг (TiO_2 0,5—35%) денгиз-қирғоқ бўйи (қад. ва ҳоз.) сочмалари ҳамда циркон, монацит ва б. бор. Денгиз-қирғоқбўйи сочмалари Т.р.нинг асосий саноат турлари. Улар қатламли ва линзасимон уюмлар кўринишида бўлиб, қалинлиги бир неча ўн м га, узунлиги бир неча ўн км га, эни эса бир неча минг м га етади. Йирик сочмалар Россия, Австралия, Ҳиндистон, Бразилия, Янги Зеландия, Малайзия ва Шри-Ланкада маълум. Метаморфоген конлар орасида қумтошлар лейкоксен б-н (TiO_2 8—10%); ильменит-магнетитлилар амфиболитларда (TiO_2— 12,2%); рутиллилар гнейсларда, хлоритли сланецларда ва б.да фарқ қилинади. Т.р.да, одатда, Ti дан ташқари Fe, V, Zr, TR, Sc лар ҳам мавжуд. Т.р.ни бойитиш учун гравитацион ва магнит сепарацияси, флотация қўлланилади. Т.р. титан метали ва унинг қотишмаларини олишда, бўёқ, локлар тайёрлашда ишлатилади. Ўзбекистонда Қурама, Чатқол ва Шим. Нурота тоғларида ильменит борлиги аниқланган.

ТИТАН ҚОТИШМАЛАР — таркибида муайян миқдорда легирловчи элементлар [алюминий Al (8%), молибден Mo(30%), ванадий (V 16%), марганец Mn (8%), темир Fe (5%) ва б.] бўлган *титан* асосидаги материаллар. Мустаҳкамлиги юқори, унча зич эмас. Криоген т-ра (—250°С) дан юқори (300—600°С) т-раларда денгиз суви ва б. емирувчи муҳитларда занглаш (коррозия) ва емирилишга турғун. Антифрикцион (ишқаланишга қарши) ҳоссалари паст бўлганлиги учун Т.қ.дан тайёрланган деталларнинг ишқаланувчи сиртларини мойлаб туришга тўғри келади. Т.қ. самолётсозлик, ракетасозлик, энергетика машинасозлиги, кемасозлик, кимё саноати ва б. соҳаларда ишлатилади.

«ТИТАНИК» («Titanic») — 20-а. бошларида энг катта йўловчилар кемаси. Буюк Британияда 1911 й. қурилган. Саутгемптон ш. (Буюк Британия)дан Нью-Йорк ш. (АҚШ)га биринчи сузиши даёқ (1912 й., апрель) айсберг б-н тўқнашиб чўкиб кетган. Турли маълумотларга кўра, ҳалок бўлганлар сони 1400 дан 1517 гача кишини ташкил этган (кема бортида жами 2200 киши бўлган). «Т.»нинг ҳалокати 20-а.даги энг йирик ва мудҳиш денгиз фалокатларидан бири ҳисобланади. 1985 й. Америка-Франция экспедицияси чўккан «Т.» қолдиқларини Ньюфаундленд оролининг жан.-шарқ томонидан 800 км нарироқда топган.

ТИТАНИТ, сфен — оролли силикатлар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Ca\,TiO[SiO_4]$ бўлиб, Fe^{2+}, Fe^{3+} ҳамда 12% гача (Т.нинг кейльгауит хили), (Ce, Y)$_2O_3$, Mn, Sn, Nb, Cr аралашма ҳолида учрайди. Т. моноклин сингонияда кристалланади. Зич призмалар кўринишидаги якка кристаллар ҳамда донадор агрегатлар ҳосил қилади. Ранги сариқ, жигарранг, яшил баъзан қора ва қизғиш бўлади. Олмосдек ялтирайди. Қаттиқлиги 5—6, зичлиги 3,3—3,6 г/см³. Т. магматик тоғ жинсларининг кенг тарқалган акцессор минерали, одатда, ишқорли тоғ жинсларида, баъзан метаморфик гнейсларда ҳамда гидротермал ҳосилаларда учрайди. Т. титан олинадиган хом ашёдир.

ТИТАНИЯ — *Уран* сайёрасининг йирик йўлдошларидан бири. Диаметри 1580 км, сайёрадан ўртача узоқлиги 435,9 минг км. Уран атрофини тахм. 9 суткада айланиб чиқади. Т. орбитасининг текислиги Уран орбитаси текислиги б-н деярли перпендикуляр. Т. юзасида кўплаб кратерлар ва тектоник ёриқлар мавжуд. 1787 й.да инглиз астрономи В. Гершель кашф этган (яна қ. *Сайёралар йўлдошлари*).

ТИТАНЛАР — 1) юнон мифологиясида худолар, олти ака-ука ва олти опасингил (*Уран* ва *Гея*нинг фарзандлари). Зевс бошлиқ *Олимп* худоларига қарши курашда Т. мағлубиятга учрайди ва *Тартар*га ташланади. Кейинги даврларда яратилган афсоналарда Т.ни гигантлар б-н тенглаштиришган. Т.нинг болалари ва набиралари титанидлар (баъзи ҳолларда Т.) деб ҳам атаганлар; 2) кўчма маънода Т. — фавқулодда истеъдоди б-н ажралиб турадиган одамлар.

ТИТАНЛИ ТЕМИРТОШ — қ. *Ильменит*.

ТИТАН-МАГНЕТИТ — мураккаб оксидлар синфига мансуб минерал — таркибида кўп миқдорда TiO_2 нинг қатлик эритмаси бўлган *магнетит* тури, $Fe(Fe^{3+}, Ti)_2O_4$. Fe, Ti ва V ларнинг комплекс рудаси. Унда Fe 50—55%; Ti 8—12%; V—0,5% гача бўлади. Табиатда ильменитли компонентлари кўп (37% гача) бўлган магнетитлар — титан-маггемитлар жуда кўп тарқалган. Т.-м.ларда Al^{3+}, V^{4+}, Cr^{3+}, Mn^{2+} ва б. аралашмалар ҳолида учрайди. Октаэдрик кристаллар, донадор агрегатлар, қора рангли массалар шаклида бўлади. Қаттиқлиги 5—5,5; зичлиги 4,8—5,3 г/см³. Т.-м. конлари, асосан, магматик бўлиб, ўта асосли жинслар, асосли ва ишқорли тоғ жинслари б-н боғлиқ; сочмаларда ҳам учрайди. Т.-м.нинг йирик конлари Россия, Ҳиндистон, Канада, АҚШ ва Норвегияда мавжуд. Т.-м.дан темир, титан, ванадий олинади (яна қ. *Темир рудалари, Титан рудалари*).

ТИТИКАКА — Марказий Анд тоғларидаги кўл, Перу ва Боливия чегарасида. Жан. Америкада энг катта, Ер шарида энг йирик баланд тоғ кўли (3812 м баландликда). Майд. 8,3 минг км². Уз. 150 км, кенглиги 70 км, энг чуқур жойи 304 м. Кўл ўрни тектоник сойлик бўлиб, қирғоқлари эгри-бугри, баъзи жойлари тик ён бағирли. Қамишзорлар б-н қопланган. Т.га 45 та дарё ва ирмоқлар қуйилади, кўлдан Десагуадеро дарёси оқиб чиқиб, Поопо кўлига қуйилади. Март ойида суви кўпайиб, май.—дек.да камаяди. Қирғоқлари яқинида суви музлайди. Т. — қад. сув ҳавзаси қолдиғи. Кўлдан балиқ овланади. Кема қатнайди. Кўл бўйидаги энг йирик шаҳар ва порт — Пуно (Перу). Т.нинг жан.-шарқий соҳилида ва оролларда индейслар нинг қад. маданий ёдгорликлари сақланган.

ТИТИШ МАШИНАСИ (тўқимачиликда) — пахта, жун, каноп, зиғир ва б. толаларни йигиришга тайёрлаш мақсадида хас-чўп ва нуқсонли толалардан тозалаш ва ёйиб юмшатиш қурилмаси. Йигирувчилик ва толали

материалларга дастлабки ишлов бериш-даги технологик қурилмалардан бири. Мас., пахта толасини титиш учун мўлжалланган Т.м. таъминлаш бункери, валик (жўва) лар, титиш органи (қозиқли барабан), панжара (колосник), вентилятор, тўрли барабанлар, титкич-савагичдан иборат. Титиладиган толалар уюми таъминлаш бункерига солинади, валиклар ва таъминлаш цилиндрлари уларни қозиқли барабанга бир хил қалинликда узатиб туради. Барабан айланганда қозиқлари толаларни титади, шунда хас-чўп ва нуқсонли толалар асосий массадан ажралиб, колосник орқали чиқиндилар камерасига тушади. Вентилятор ҳосил қиладиган кучли ҳаво оқими титилган ва тозаланган толаларни тўрли барабанларга узатади. Бу ердан толалар қатлами титкич-савагичга ўтади. Бу ерда яна титилиб ва тозаланиб, навбатдаги машина (йигириш машинаси)га узатилади. Т.м.нинг иш суръати толалар узунлиги бирлигига ёки толалар массаси қатламига тўғри келадиган зарблар б-н белгиланади.

ТИТО (Броз Тито) (Broz Tito) Иосип (1892.25.5, Кумровец, Хорватия — 1980. 4.5) — Югославия президенти (1953 й.дан), ЮСФР Президиуми раиси (1971 й.дан), маршал (1943). 1915 й. ҳарбий асир сифатида Россияда бўлган. 1920 й. ватанига қайтиб Югославия компартияси (ЮКП)га аъзо бўлиб кирган. 1934 й.дан ЮКП раҳбариятида. 1935—36 й.ларда Москвада, Коминтернда ишлаган. 1937 й. дек.дан Югославияда ЮКПни бошқарган; Югославия Коммунистлар союзи (ЮКС) раиси (1966 й.дан; 1940—66 й.ларда бош котиб). Югославиядаги халқ озодлик уруши даври (1941—45)да Югославия халқ озодлик армияси бош қўмондони. 1945 й. Югославия ҳукумати бошлиғи. 1948 й. СССР ва Югославия ўртасида давлатлараро ва партиялараро муносабатлар узилгандан сўнг, Т. ўзининг социалистик жамият қуриш моделини илгари сурган. *Қаршилик кўрсатиш ҳаракати* раҳбарларидан бири бўлган.

ТИТОВ Константин Герасимович (1898.21.5, Гомель вилояти, Белоруссия — 1970.21.8, Тошкент) — педиатр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1955), тиббиёт фанлари д-ри (1939), проф. (1941). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1944). Ўрта Осиё ун-тини тугатгач (1928), шу ун-тда ординатор (1928—30), ассистент (1930—34), доцент (1934—38), Тошкент тўқимачилик ф-касига қарашли болалар касалхонасида (1938—40), ТошТИ даволаш ва санитария ф-ти болалар клиникасида кафедра мудири (1940—68), Гематология ва қон қуйиш и.т. институтида илмий раҳбар (1968—70). Асосий илмий ишлари болалар касалликлари, уларнинг олдини олиш ва даволашга оид.

Ас.: Лейкозы у детей, Т., 1954; Практическое и теоретическое значение исследования ретикулоэндотелиальных клеток костного мозга в клинике и эксперименте, Т., 1958; Болезнь Боткина у детей, Т., 1958.

ТИТР (франц. titre — сифат, тавсиф) — аналитик кимёда 1 мл эритмадаги эриган модда миқдори. Эритманинг нормаллиги, яъни 1 л эритмадаги эриган модданинг грамм-эквивалент миқдори б-н ифодаланади. $T=P/V$ формула бўйича ҳисобланади. Бу ерда T-эритманинг титри, г/мл. P — модда массаси, — V — ўлчов колбаси ҳажми, мл. Т.и маълум эритмалар (стандарт эритмалар)дан *титриметрик анализ*да фойдаланилади.

ТИТР (кинематографияда) — фильмлардаги ёзув. Сарлавҳа, оралиқ Т.лари, шунингдек, кадр ичидаги Т. (субтитр)ларга бўлинади. Сарлавҳа Т.ларида киностудия ва фильмнинг номи, чиқарилган йили, уни яратишда қатнашган ижодкорларнинг исм, фамилиялари кўрсатилади. Оралиқ Т.ларда фильм серияси, қисмлари, новелла ёки лавҳанинг номи берилади. Баъзи фильмларда тушунтириш матнлари ҳам учрайди. Кадр ичидаги Т.дан эса чет эл фильмларидаги реплика ва диалоглар таржимасини беришда, шунингдек, ўқув фильмларини тушунтиришда фойдаланилади. Т.лар, айниқса, овозсиз кино даврида муҳим роль ўйнаган.

ТИТРИМЕТРИК АНАЛИЗ — аниқланаётган модда миқдорини шу модда б-н ўзаро реакцияга киришиш учун сарфланган реактив миқдорига қараб аниқлашга асосланган миқдорий анализ усули (яна қ. *Ҳажмий анализ*). Т.а. да аниқлаш учун вазний анализга қараганда кам вақт сарфланади. Бундан ташқари, Т.а.да кислота-асос, оксидланиш-қайтарилиш, комплекс ҳосил қилиш каби кимёвий реакцияларни ҳам аниқлаш мумкин. Т.а.нинг барча аниқлаш усулларида титрлаш эквивалентлик нуқтасигача, яъни стандарт титрланган эритманинг миқдори реакция тенгламасига мувофиқ, модда миқдорига қатъий эквивалент бўлган пайтгача ўтказилади. Шу сабабли титрлаш тугаганлигини билдирувчи индикаторларнинг Т.а. да аҳамияти муҳим.

Аниқлаш усулига кўра, тўғри (бевосита), қолдиқли, билвосита ва дифференциал Т.а. фарқланади. Қолдиқли усул аниқланадиган модда стандарт, титрланган эритма б-н реакцияга киришмаганда ёки реакцияга жуда суст киришганда қўлланади. Билвосита усулда модда стандарт титрланган эритма б-н бевосита реакцияга киришмаганда амалга оширилади. Дифференциал усул бир вақтда 2 моддани аниқлашда қўлланади.

Кимёвий реакциялар жараёнига қараб. Т.а. кислота-асос, оксидланиш-қайтарилиш, комплексометрия, чўкмага тушириш усулларига; титрлашнинг охирги нуқтасини индикациялаш усулига кўра, рангли индикатор, потенциометрик, амперметрик, кондуктометрик титрлашга бўлинади.

ТИТРЛАШ — маълум концентрацияли реактив эритмасини аниқланаётган модда эритмасига реакция тугагунча оз-оздан, аста-секин қўшиш. Т.нинг охири *индикатор* рангининг ўзгариши, эритманинг лойқаланиши, лойқалигининг йўқолиши ёки текширилаётган эритманинг бошқа физик-кимёвий хоссаларининг ўзгаришига қараб аниқланади (қ. *Ҳажмий анализ*).

ТИФ (юн. tyhos — тутун, дуд, эс-ҳушнинг хиралашуви) — иситмалаш, интоксикация ва эс-ҳушнинг хиралашуви б-н кечадиган ўткир инфекцион касалликларнинг умумий номи. «Т.» термини баъзи кўринишлари ўхшаш, лекин келиб чиқиши ҳар хил бўлган бир қанча юқумли касалликларни билдиради (қ. *Ич терлама, Тошмали терлама* ва ҳ.к.).

ТИФЛОПЕДАГОГИКА (юн. typhlos — кўр ва *педагогика*) — *дефектологиянинг* кўр ва заиф кўрувчи болаларни ўқитиш, тарбиялаш ҳамда уларни меҳнатга тайёрлаш масалаларини ишлаб чиқувчи соҳаси. Болаларнинг ақлий ва жисмоний қобилиятларини ривожлантиришни, умумий ўрта маълумотга эга бўлишларини, ҳаёт ва меҳнатга тайёрлашни мақсад қилиб қўяди. Т. кўр ва заиф кўрувчи болалар учун таълимни такомиллаштириш йўлларини, ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш методларини, махсус мактаб ҳамда мактабгача муассасалар тузилмасини, уларнинг таълим-тарбиясининг ташкилий шаклларини ишлаб чиқади. Т.нинг энг муҳим вазифаси болаларда сақланиб қолган кўриш имкониятларидан ўқиш жараёнида тўғри фойдаланиш ва уни ривожлантириш, кўриш имкониятларини сақлаш учун шароит вужудга келтириш, таълимнинг техника воситаларини қўллашдан иборат.

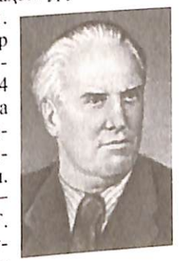
Т. умумий ва махсус пед., психология, физиологик оптика, офтальмология, педиатрия, мактаб гигиенаси, олий нерв фаолияти физиологияси, тилшунослик, тифлотехника фани маълумотларига суянади. Ўзбекистонда 2002/03 ўқув йили кўрлар учун 8 (1,4 минг ўқувчи), заиф кўрадиган болалар учун 3(0,6 минг ўқувчи) мактаб ишлади.

ТИФЛОТЕХНИКА — кўрлар, кўзи ожизлар ва кўр-карларни ўқитиш, меҳнат фаолиятига тайёрлаш, уларга маданий-маиший хизмат кўрсатиш, кўзи ожизларнинг кўриш қобилиятини кучайтириш ва тиклаш учун мўлжалланган махсус асбобсозлик соҳаси. Т. олий нерв фаолияти физиологияси, офтальмология, кўриш нейрофизиологияси, электрофизиология, физиологик оптика, кўриш гигиенаси, эргономика, умумий, муҳандислик ва тиббий психология, тифлопедагогика, тифлопсихология, алоқа назарияси, электроника, ахборотлар назарияси ва б. соҳаларга асосланади. Электрон Т. нарсалар, визуал жараёнлар ва ҳодисалар тўғрисида кўрларга объектив ахборот беради. Кўрлар ва кўзи ожизларнинг одатдаги китоб, жур., газета ва б.ни «ўқишлари» учун оддий ҳарфларни овоз, тактил, тактил-титрама сигналларга айлантириб берувчи «ўқиш» машиналари ишлаб чиқилган. Махсус аппаратлар мактаблар ва б. билим юртларида ўтказиладиган лаб. ишларида кўр ва кўзи ожизларнинг атрофдаги нарсалар, жараёнлар ва ҳодисалар тўғрисида муайян тасаввур олишларига имкон беради. Кўрларнинг кўча-куйда мўлжал олишларини осонлаштириш учун товуш ёки тактил сигнализацияли электрон асбоблар яратилган, махсус электрон ҳассалар ишлаб чиқарилган.

Кўрлар ва кўр-карларнинг ёзишлари учун Л. *Брайл* тизимида турли асбоблар ва махсус ёзув машинкалари ишлаб чиқарилган. Кўзи ожизлар учун махсус линзалар, проекцион аппаратура, ўқиш мосламалари, мактабларгача фронтал машғулотлар учун берк тизимдаги телевизион қурилмалар мавжуд. Бундай воситаларнинг янги турларини ишлаб чиқиш борасида и. т. ишлари олиб борилмоқда.

Кўзи ожизларнинг кўриш қобилиятини кучайтириш ва тиклаш учун турли-туман оптик асбоблар яратилган. Кўрлар ва кўзи ожизларнинг меҳнат фаолиятига кўмаклашиш учун иш унумдорлигини оширишга ёрдам берадиган, меҳнат хавфсизлигини таъминлайдиган қурилмалар ишлаб чиқарилган. Т. кўз ва қулоғида камчиликлар бўлган одамларнинг ҳаёт кечириши ва меҳнат фаолиятини амалга ошириши учун жуда муҳим аҳамиятга эга.

ТИХОНОВ Николай Семёнович [1896.22.11(4.12), Петербург — 1979] — рус ёзувчиси, жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ шоири (1974). 1-жаҳон уруши (1914—18), фуқаролар уруши (1918—20) ва 2-жаҳон уруши (1941—45) қатнашчиси.



СССР Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви котиби (1944 й.дан). 20-й.ларда «Серапион муридлари» адабий тўгараги иштирокчиси. Илк достони — «Сами» (1920). Т. 20—30-й.ларда Грузия, Арманистон ва Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган. Таассуротлари асосида «Вамбери» (1925), «Денгиздан денгизгача» (1926), «Уруш» (1931) қиссаларини, «Хавфли одам», «Ҳарбий отлар» (1927), «Абадий транзит» (1934), «Кўчманчилар» каби ҳикоялар ва очерклар китобларини (1931), «Кахетия ҳақида шеърлар» (1935) тўпламини ёзган. «Грузия баҳори» туркум шеърлари (1948)да урушдан кейинги Кавказнинг мафтун кор табиати, кишиларининг тинч турмуши, халқлар дўстлиги ифодаланган. Тинчлик учун курашувчиларнинг халқаро ҳаракатида кўп йиллар иштирок этиши, Шарқ ва Ғарб мамлакатларига қилган саёҳатлари унинг «Дўст сояси» (1936), «Икки оқим» (1951), «Тинчлик тарафдорларининг иккинчи умумжаҳон конгрессида» (1953) каби туркум шеърларида, «Оқ мўъжиза» (1956), «Яшил зулмат» (1966) каби қиссалари ҳамда «Қўш камалак» (1964) китобида акс этган. Асарлари ўзбек тилида нашр қилинган. Ғ. Ғулом, Ойбек, Зулфия ва б. ўзбек шоирларининг шеърларини рус тилига таржима қилган.

Ас.: Покистон ҳақида ҳикоялар, Т., 1953; Вамбери [қисса], Т., 1963; Яшил зулмат [қиссалар], Т., 1972.

ТИХУАНА — Мексиканинг шим. -ғарбий қисмидаги шаҳар. Қуйи Калифорния штатида, АҚШ чегарасига яқин ерда. Аҳолиси 1,2 млн. киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Деҳқончилик р-нининг савдо маркази. Озиқ-овқат, пахта тозалаш, тўқимачилик, целлюлоза-қоғоз саноати корхоналари бор. АҚШ б-н бўладиган савдо маркази. Курорт шаҳар, туризм маркази.

ТИЦИАН (асли Тициано Вечеллио, Tiziano Vecellio) (1476/77 ёки 1480 й.лар, Пьеве-ди-Кадоре, Венеция — 1576.27.8, Венеция) — итальян рассоми, Уйғониш даври Венеция мактабининг энг йирик намояндаси. Ўсмирлик давридан Венецияда. Жованни Беллини устахонасида таълим олган. Жоржоне б-н яқин бўлган, унга Венециядаги биноларни деворий расмлар б-н безашда ёрдам берган (парчалари сақланган). Асосан Венецияда, шунингдек, Падуя (1506), Мантуя (1536—37), Феррара (1516—23), Урбино (1542—44), Рим (1545—46) ва Аугсберг (1548,1550—51)да ишлаган. Т. ижодида Уйғониш даврининг инсонпарварлик ғоялари акс эттирилган бўлиб, унинг ҳаётбахш санъати серқирра, ҳаёт воқеаларини кенг қамровли қилиб олиши, даврнинг драматик воқеаларини теран очиб бериши б-н ажралиб туради. Илк асарларида Жоржонеининг таъсири сезилади («Исо ва гуноҳкор аёл», «Исо ва Магдалина», 1510-й.лар боши ва б.). 1510-й.лар ўрталаридан Рафаэль ва Микеланжело ижодини ўрганганидан сўнг ўзининг мустақил услубини ишлаб чиқди: сокин ва шодон образлари ҳаётбахш туйғуларнинг ёрқинлиги, ички нурланганлиги б-н алоҳида аҳамиятга эга («Дунёвий муҳаббат ва илоҳий муҳаббат», тахм. 1515—16; «Флора», тахм. 1515; «Венеранинг байрами», 1518; «Тобутга қўйиш», 1520 ва б.), диққатини кўпроқ монументал, кўтаринки руҳ ва динамика б-н ишланадиган композицияларга қаратган («Марямнинг осмонга кўтарилиши», тахм. 1515—18, Санта-Мария Глориоза деи Фрари черковида ва б.).

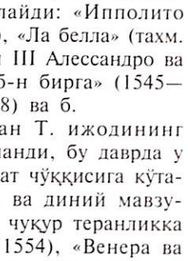
Якка ва гуруҳ портретларида замондошларини, улардаги хислатлар (ўзига ишонч, ғурур, шубҳа, иккиюзламачилик, ёлғон ва ҳ.к.)ни ўта синчковлик б-н тасвирлайди, тасвирланаётганларнинг муносабатлари моҳиятини

Тициан. «Тавба қилаётган Мария Магдалина» (1560-й.лар).



ни, ҳолатдаги драматизмни аёвсиз фош қилади, ҳар бир образ учун ўзига хос қиёфа, кийим, ҳолат, композиция, замин танлайди: «Ипполито Медичи» (1532—33), «Ла белла» (тахм. 1536), «Папа Павел III Алессандро ва Оттавио Фарнезе б-н бирга» (1545—46), «Карл V» (1548) ва б.

16-а. ўрталаридан Т. ижодининг сўнгги даври бошланди, бу даврда у рангтасвирда маҳорат чўққисига кўтарилди, мифологик ва диний мавзулар талқинида ҳам чуқур тераникка эришди: «Даная» (1554), «Венера ва Адонис» (1554), «Европанинг ўғирланиши» (тахм. 1559), «Тобутга қўйиш» (1559), «Тавба қилаётган Мария Магдалина» (1560-й.лар), «Авлиё Себастьян», «Исога мотам» (1573—76) ва б. Т. кўплаб дадил рангтасвир усули б-н ажралиб турувчи расмлар яратган, шакл ва манзаралар уларда енгил, аниқ, майин нурсоя кескинлигида бажарилган. Т. рангтасвирда яратган эркин ишлаш усули жаҳон рангтасвирининг кейинги тараққиётига кучли таъсир кўрсатган. Турли даврларда турли мамлакатлар рассомлари Т. ижодига мунтазам мурожаат қилдилар, асарларини синчиклаб ўргандилар (Веронезе, Тинторетто, Н. Пуссен, П. Рубенс, Д. Веласкес, Рембрандт, Э. Делакруа, Э. Мане ва б.).



ТИЧИНА Павло (Павел) Григорьевич [1891.15.(27).1, ҳоз. Чернигов вилояти, Украина — 1967.16.9, Киев] — украин шоири, давлат ва жамоат арбоби. Украина ФА акад. (1929), Украина Олий Мажлиси раиси (1953—59), СССР Олий Совети Миллатлар Совети раиси ўринбосари (1954—62). 1918 й. «Қуёшли кларнетлар» шеърий китоби нашр қилинган. «Украинадан эсган шамол» (1924), «Чернигов» (1931), «Ягона оила туйғуси» (1938), «Пўлат ва нафосат» (1941) каби шеърий тўпламларида ватанпарварлик ва тинчлик мотивлари ифодаланган. «Котовский қиличи» (1938), «Шевченко ва Чернишевский» достонлари (1939) муаллифи. «Енгмоқ ва яшамоқ» (1942), «Дўстни дафн этиш» (1943) шеър ва достонлари 2-жаҳон урушига бағишланган. Урушдан кейинги даврда долзарб мавзудаги шеърий асарлар, болалар учун эртаклар ҳамда адабиётшунослик масалаларига оид мақолалар ёзган. «Танланган асарлари» (1957,3 жилдли) учун Т. Г. Шевченко номидаги Украина Давлат мукофоти берилган (1962). Айрим шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган.

ТИШ — одам ва кўпчилик жағ-оғизли умуртқали ҳайвонлар оғиз бўшлиғи (баъзи балиқлар ҳалқуми)даги суяк тузилма; овқатни тишлаб узиб олиш, чайнаш ва тутиб туриш учун хизмат қилади. Одамда бундан ташқари, баъзи товушларни талаффуз этишда ҳам қатнашади. Эмбрионал ривожланиш даврида Т. эпителиал бурмалар — тиш пластинкаларидан ҳосил бўлади. Ҳомиладорликнинг 5-ҳафтасидаёқ ҳомилада Т. шакллана бошлайди.

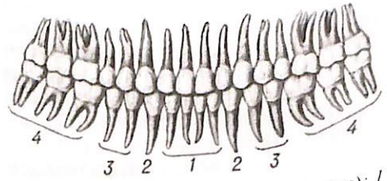
Т.лар кетма-кет жойлашиб, тиш ёйи ёки қаторини ҳосил қилади. Катта ёшдаги кишиларда ҳар бир тиш қаторида шакли ва илдизлар сони б-н бир-биридан фарқ қиладиган 16 та Т.: 4 та кесувчи, 2 та қозиқ, 4 та кичик жағ ва 6 та катта жағ Т. жойлашган. Юқори ва пастки Т. қаторлари маълум муносабатда жипслашади. Одатда, сут ва доимий Т.лар бўлади. Сут Т.лар доимий Т.лар шаклига ўхшаш, лекин кичик ва илдизи бирмунча калтароқ; улар эмизикли ёшда ёриб чиқади ва доимий Т.лар б-н алмашгунча, яъни 12—13 ёшгача туради. Болалар Т.ининг шаклланишида аёлнинг ҳомиладорлик даврида сифатли овқатланиши ва болаларни тўғри овқатлантириш (қ. *Гўдак*) муҳим аҳамиятга эга.

Тиш тузилиши. Т. коронка, бўйин ва илдиздан иборат; коронка ва илдизни Т. бўйни чегаралаб туради. Т. бўйни торайган бўлиб, унинг атрофидаги шиллиқ қават милк б-н ўраб олинган. Коронка ва илдиз ичида Т. бўшлиғи ҳамда илдиз каналлари бор. Канал илдиз охирида тешик орқали Т. бўшлиғига очилади, бу тешик орқали Т. бўшлиғига қон томирлари ва нерв толалари ўтади. Т.нинг асосий қисмини дентин ташкил этади. Коронка қисми эмаль, илдизи суяк тўқима (цемент) б-н қопланган. Т. илдизи ва суяк катакчаси орасида уни ушлаб турувчи бойламлар (пайлар) бор; уларни илдиз қобиғи ёки периодонт дейилади. Периодонтдан Т. бўшлиғига Т.ни озиқлантирувчи томирлар ва нервлар киради. Т. ичидаги бўшлиқда Т. эти ёки пульпа б-н тўлган илдиз канали бор. Пульпа говак бириктирувчи тўқима, томирлар, нервлар ва ҳар хил ҳужайралардан тузилган; пульпада Т. даги қаттиқ тўқималарнинг моддалар алмашинувига ёрдам берадиган ҳужайралар — одонтобластлар бор; улардан каналчалар орқали дентин ичига кириб борувчи шохчалар (тармоқчалар) чиқади.

Т. куртагида биринчи дентин, кейин эмаль ҳосил бўлади. Аввал улар, асосан, органик моддалардан иборат ўзига хос тўқимадан тузилган бўлиб, кейинчалик ҳомиладорликнинг 5-ойи охирига келиб, бу оралиқ моддаларга минерал моддалар, асосан, кальций тузлари сингий бошлайди. Минерал тузлар кристалл ҳолида ўтириб, эмаль ва дентинга қаттиқлик беради. Сут ҳамда доимий Т.ларнинг дентин ва эмаллан тузилган коронкаси Т. чиқишидан олдиноқ шаклланиб бўлган бўлади. Эмаль жуда қаттиқ бўлиб, таркибида 96% гача, дентинда эса 72% ча анорганик (минерал) моддалар бор.

Тиш чиқиши маълум муддат ва тартиб асосида бўлади. Болаларда биринчи бўлиб пастки, кейин юқори кесувчи Т.лар чиқади (6—8 ойгача); бола 8—12 ойлигида аввал пастки ён, кейин юқориги ён кесувчи Т.лар чиқади. Сўнгра тартиб б-н биринчи жағ (12—16 ой), қозиқ (16—20 ой) ва иккинчи жағ Т. (20—30 ой) чиқади. Соғлом болаларда бу муддат бир оз илгарироқ ёки кечроқ кечиши мумкин. Кўпинча бола 2 яшарлигида 20 та сут Т. чиқиб бўлади. Т. чиқиши физиологик жараён бўлиб, одатда, огриқ б-н кечади; бу даврда бола иситмалаши, милки ялиғланиб, қичишиши мумкин; у безовта бўла бошлайди ва қаттиқ нарсалар (қошиқ, суякдан қилинган ва б.)ни милкига ишқалагиси келади; сўлак безларининг фаолияти тезлашганлиги туфайли кўп сўлак ажрала бошлайди, болада бетоблик аломатлари пайдо бўлса, дарҳол врачга кўрсатиш зарур.

Доимий Т.лар 5—6 ёшдан чиқа бошлайди; дастлаб биринчи катта жағ Т. (сут жағ Т.лар орқасидан) чиқади. 6—8 ёшда марказий кесувчи Т. (олдин пастки, кейин юқориги); 9—10 ёшда ён кесувчи Т.лар, 12—14 ёшда қозиқ ва кичик жағ Т. сут Т.лар ўрнига алмашиниб чиқади. Иккинчи катта жағ Т. 14 ёшда, ақл Т. эса, одатда, 16 дан 25 ёшгача чиқади. Доимий Т.лар чиқишидан олдин сут Т.лар илдизи сўрила бошлайди; бу чиқиб келаётган доимий Т.лар коронкаси тегиб турган ердан бошланади.

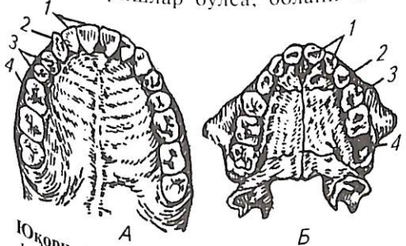


Катта ёшли одам тишлари қатори (схема): *1* — кесувчи (курак) тишлар; *2* — қозиқ тишлар; *3* — кичик жағ тишлар; *4* — катта жағ тишлар.

Одатда, Т. овқатни узиб олиш ва чайнаш функциясини бажаради. Чайнаш овқат ҳазм қилишнинг бошланиши бўлиб, овқатни Т. б-н майдалаш ва сўлак б-н аралаштиришдан иборат. Сўлак таркибидаги ферментлар таъсирида оғиз бўшлиғида овқатни ҳазм қилиш бошланади. Овқатни оғизда яхшилаб майдалаш меъдада унинг тўла ҳазм бўлишига имкон беради. Т. бутунлиги бузилса ёки огрийдиган бўлиб қолса, овқат ҳазм қилиш ҳам издан чиқади.

Тиш аномалияси (Т.нинг қинғир-қийшиқ ўсиши) ҳар хил бўлади: айримлари фақат ҳунук кўринса (косметик нуқсон), бошқаларида чайнаш бузилиши мумкин. Мас., бир гуруҳ Т.нинг туғма бўлмаслиги юз тузилишини ўзгартириб юборади. Баъзан айрим доимий Т. шаклланиб бўлган бўлишига қарамай, чиқмасдан жағ ичида қолиб кетади (ретинирланган Т.). Кўпинча қозиқ ёки ақл Т. шундай бўлади. Т. шаклланишининг бузилиши ҳомиладорлик даврида нотўғри овқатланиш б-н боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Болалар жағининг бир оз ўсмай қолишига чириган сут Т.ларни эрта олиб ташлаш ёки доимий Т. куртагининг сут Т. атрофидаги яллиғланиш оқибатида ириб, йўқолиб кетиши сабаб бўлади. Баъзан «ортиқча» Т. чиқади ёки зич жойлашиб қолади, кўпинча марказий кесувчи Т. орасида катта оралиқ — диастема бўлади; агар Т. ўрни бўлмаса Т.лар ўз қатори ташқарисидан чиқади.

Т.нинг жуда эрта ёки кеч чиқиши Т. чиқиши бузилганлигидан дарак беради. Т.нинг кеч чиқиши кўпроқ нимжон (меъда-ичак функцияси бузилган, зотилжам, рахит бўлган) болаларда кузатилади. Кўпинча жағ суягининг ўсиши тугаганда ақл Т. чиқиши қийинлашади. Бунда тўлиқ чиқиб улгурмаган Т. коронкасини қоплаб турган милк яллиғланади, ўз вақтида даво қилинмаса, яллиғланиш жағ суяги пардасига тарқалади (қ. *Периостит*). Т.нинг шаклланиши ва чиқиши давида ўзгаришлар бўлса, болани стоматолог врачга кўрсатиш зарур, у касалланиш сабабини аниқлаб, тегишли даво тайинлайди; лозим бўлса, соҳа мутахассислари жалб этилади. Т. пайдо бўлиши ва шаклланиши даврида бола организмида моддалар алмашинувининг бузилиши (ўткир инфекция, тўлиқ овқатланмаслик) натижасида Т.нинг қаттиқ тўқимаси тўла ривожланиб улгурмайди (бу эмаль гипоплазияси деб аталади).



Юқори жағ тишлари: *А* — доимий тишлар; *1* — кўрак тишлар; *2* — қозиқ тишлар; *3* — премолярлар; *4* — молярлар; *Б* — сут тишлар; *1* — кўрак тишлар; *2* — қозиқ тишлар; *3* — озиқ тишлар; *4* — доимий тиш муртаги.

Баъзан дентин эмаль б-н қопланмай қолади. Бундай тиш, одатда, «оғримайди», лекин чириган бўлади, шунинг учун болани вақт-вақти б-н стоматолог врачга кўрсатиб турган маъқул.

Тиш шикастларидан унинг қимирлаб қолиши (тушиши), коронкасининг бир қисми четнаши, илдизи синиши кўпроқ учрайди. Бунда Т. қаттиқ огриб, атрофидаги тўқималар шишади. Т. шикастланганда ўз вақтида стоматолог врачга мурожаат қилиш керак. Т. янги шикастланганда даво қилинса, унинг илдизи сақлаб қолинади.

Тиш касалликларидан энг кўп тарқалгани унинг чиришидир (қ. *Тиш чириши*). Т. касалликларининг вариш қилиш Т. касалликларининг олдини олиш ва ўз вақтида даволаш имконини беради; йилда 2 марта стоматолог врачга кўриниб, у тавсия этган турли профилактик чора ва даволаниш бекаму кўст бажариш Т. ҳолатини яхши сақлашда муҳим роль ўйнайди.

Ад.: Аҳмедов Н., Содиқова З., Нормал анатомия ва физиология, Т., 2004.

ТИШ КАСАЛЛИКЛАРИ — қ. *Тиш.*
ТИШ ОҒРИҒИ — қ. *Тиш.*
ТИШ ПРОТЕЗИ — қ. *Ясама тиш.*
ТИШ ТОШИ — тишлар сиртидаги сарғиш ёки кулранг (кашандаларда жигарранг, ҳатто қорамтир) қатлам. Милк устида ва милк остида, тиш бўйнида ҳосил бўлиб, тиш коронкаси илдизини, айниқса, тиш овқат чайнашда иштирок этмаса (тиш ковак бўлса) ҳамда тиш тўғри парвариш қилинмаса, тишнинг бутун юзасини қоплаб олиши мумкин. Т.т. тўсатдан пайдо бўлмайди. Дастлаб тишда оқимтир карашлар кўзга ташланади, улар кўчган эпителий, овқат қолдиқлари, бактерия ва шиллиқ моддалардан ташкил топади, тишни тўғри тозалаб ювганда ёки каттиқроқ овқат чайнаганда осонлик б-н кўчиб тушиши мумкин. Т.т. тишнинг ички юзасини қоплаб эмаль қисмига сингиб кетади, уни кўчириш анча қийин. Баъзан болалар ва ўсмирлар тиши бўйнида кўкимтир қатлам (ҳошия) пайдо бўлади. У тиш эмалига бирикиб кетганлиги учун кўчириб олиш жуда қийин, бунга, асосан, тиш эмалига микроорганизмлар кириши сабаб бўлади. Тишдаги юмшоқ карашлар ўз вақтида даволанмаса, унга оҳак тузлари ўтириб, Т.т.га айланади. Т.т. аста-секин милкни эзиб қўяди; бунда милк қонайди, қичишади, оғиздан қўланса ҳид келади, йиринг ажралиб, милк шиллиқ пардасининг яллиғланиши (*гингивит*)га, шунингдек, *пародонтоз*га сабаб бўлиши мумкин.

Т.т. тиш тўқималарига зарарли таъсир этмайди. Уни фақат врач олиб ташлайди (махсус асбоб ёки ультратовуш аппарати ёрдамида).

Т.т. пайдо бўлишининг олдини олиш учун овқатни нормал чайнаш (ҳамма тишлар б-н), суви қочган нон, сухари, сабзи, олма еб туриш, касал тишларни даволатиш; йўқ тишлар ўрнини тўлдириш (ясама тишлар б-н), яллиғланган милкни даволатиш лозим. Овқатдан сўнг оғизни чайқаш, вақт-вақти б-н стоматолог врач кўригидан ўтиб туриш лозим.

ТИШ ЧИРИШИ, тиш кариеси — тиш қаттиқ тўқималарининг зарарланиши; тиш эмали (дентин)нинг астасекин емирилиб, ковак ҳосил бўлиши. Болаларда кўп учрайди. Кўпинча болаларнинг биринчи катта жағ тишлари (олтинчи тиш) чирийди. Т.ч. овқатланиш тарзининг бузилиши; хамир овқат ва ширинликларга ружу қилиш; овқат таркибида калий, фосфор ва витаминлар етишмаслиги, шунингдек, овқатда ҳўл мева ва сабзавотлар

бўлмаслиги ҳамда тишларни нотўғри парвариш қилиш оқибатида пайдо бўлиши мумкин. Болалар тишининг чиришига ҳомиладор аёлларнинг овқатланиш режими, болани нотўғри овқатлантириш ва б. маълум даражада таъсир этади. Ичимлик сув таркибида фтор кам бўлган жойларда бу касаллик кўп учрайди (асосан, болаларда). Оғир инфекцион касаллик б-н оғриган болаларда, айниқса, уларнинг балоғатга етиш даврида (хусусан, қизларда) Т.ч. тез авж олиб кетади. Т. ч. кўпинча ҳомиладорликда ҳам кузатилади, чунки бу даврда ҳомила скелети шаклланиши учун зарур бўлган кальцийга талаб ошиши натижасида она организмида ички секреция безлари фаолияти ва моддалар алмашинувининг бузилиши каби физиологик ўзгаришлар рўй беради.

Т.ч. сезиларсиз бошланади. Дастлаб тиш эмали хиралашиб, ғадир-будурлашади, оқиш ёки сарғимтир доғ пайдо бўлади (қ. *Тиш*); кейинчалик бу жой юмшаб қолади, бу — юза Т.ч. дейилади; бунда тиш чўтка б-н тозаланганда, ширин, нордон нарсалар ейилганда оғрийди. Чириган тиш коваги астасекин чуқурлашиб, эмалдан дентинга ўтади, ана шунда ўрта Т.ч. келиб чиқади, ўткир кечганда механик, кимёвий ёки иссиқ-совуқ таъсирида бир оз оғриқ пайдо бўлади. Т.ч. жараёни дентин тўқимасининг ичига ўтиши натижасида пульпа устида юмшаб юпқалашган дентин қолади; бунда чириган тиш ковагига овқат кириши (иссиқ, совуқ сув ва б. таъсир этиши) б-н кучли оғриқ пайдо бўлиб, таъсирот йўқолганда дарров тўхтайди; бу — чуқур Т.ч. деб аталади. Агар ўз вақтида даво қилинмаса, микроб тишнинг юмшоқ тўқимаси (пульпа)га кириб, уни яллиғлантиради — пульпит вужудга келади; бора-бора тиш илдизи атрофидаги тўқималар ҳам яллиғланиши мумкин, Т.ч. ни стоматолог врач даволайди. Тиш ковагини тозалаб пломбаланади.

Олдини олиш учун организм эҳтиёжига зарур минерал тузлар (айниқса, кальций, фосфор), витаминлар, ёғлар, углеводлар ва ҳ.к.га бой овқатлар еб туриш, овқатланиш режимига риоя қилиш, оғиз бўшлиғини соғлом сақлаш керак.

ТИШ ЧИҚИШИ — қ. *Тиш.*

ТИШЛЕР Александр Григорьевич [1898.14(26).7, Мелитополь —1980] — театр рассоми, график, ҳайкалтарош; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1943). Киев бадиий билим юртида таълим олган (1912—17). Т. асарлари мажозий образлари, безакдорлиги б-н ажралиб туради. Т.нинг «Аёл ва аэроплан» картинаси (1927), «Гражданлар уруши» (1922—55), «Махночилик» (1922—65), «Фашизм» (1966—68) туркумлари, кичик шакллаги ҳайкаллари бор. Т. ўзбек театр декорацияси санъатига ҳам ҳисса қўшди: Ҳамза театрида «Муқанна» (1943), опера ва балет театрида «Кармен» операси (1943—44) ва б.

ТИШЛИ БИРИКМА, шлицали бирикма — ариқчалари (ўйиқлари) ва унга мос тишлари (чиқиқлари) бўлган икки деталь (вал) бирикмаси. Тишларнинг шаклига қараб, тўғри ёнли, эвольвентали, майда тишли (учбурчак); иш шароитига кўра, қўзғалувчан (сирпанувчан) ва қўзғалмас хилларга бўлинади. Т.б. автомобиль ва станокларнинг узатмалар қутисида, редуктор ва б. механизмларда ишлатилади.

ТИШЛИ КИТЛАР (Odontoceti) — китларнинг кенжа туркуми. Танасининг уз. 1,2—20 м. Т.к. *тишсиз китлар*дан 1—240 тагача тиши бўлиши б-н фарқ қилади. Бурун тешиги битта. Бош суягининг юз қисми асимметрик бўлиб, пастки жағ калла суягидан калта, унинг олдинги қисми ҳаракатсиз бириккан. Т.к.нинг асосий мўлжал олиш (чамалаш) усули — *эхолокация*. Эшитиш ва товуш органлари яхши ривожланган. Эхолокация ва эшитиш орқали ўзаро боғланади, озиғини топади ва сув остида мўлжал олади. Т.к. мураккаб товуш сигналларидан ҳам фойдаланади. 74 тури ва 4 оиласи: кашалотлар, ўткир тумшуқлилар, дарё дельфинлари, *дельфинлар* бор. Кўпчилиги гала бўлиб яшайди. Деярли ҳамма денгиз ва океанларда тарқалган. 2—6 ёшда жинсий етилади. Балиқ, бош оёқли моллюскалар ва қисқичбақасимонлар б-н озиқланади. Баъзи турлари овланади. *Кашалот, косатка,* оқ биқинли дельфин ва б.нинг ёғи, спермацети ҳамда гўштидан фойдаланилади. Кўпгина турларининг сони кескин камайган. Бир қанча турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

ТИШЛИ УЗАТМА — айланма ҳаракатни илгарилама ҳаракатга ёки аксинча айлантириб берадиган, ё бўлмаса, айланма ҳаракат узатадиган 3 звеноли механизм. Унинг 2 звеноси қўзғалувчан тишли ғилдирак (шестерня) лар (ёки шестерня ва рейка)дан иборат бўлиб, қўзғалмас звено (корпус) б-н айланма ёки илгарилама ҳаракат узатувчи жуфтликни ҳосил қилади. Т.у.нинг цилиндрик, конуссимон, гипоид, тўлқинсимон ва б. шаклли турлари бўлади. Кўпгина машина ва механизмларда ташқи илашишли, яъни тишлари ташқи сиртига ўйилган Т.у., камдан-кам ҳолларда ички тишлашишли (ғилдираклардан бирининг ичига тишлар ўйилган) Т.у. ишлатилади.



а *б* *в* *г*

Тишли узатма: *а* — тўғри тишли; *б* — қийшиқ тишли; *в* — шеврон шаклли; *г* — конуссимон шаклли.

Кичик ва ўртача тезликларда, очиқ ҳолда ёки тезликлар қутисида ишлаши учун тўғри тишли; ўртача ва юқори тезликларда, муҳим узатмаларда фойдаланиш учун қийшиқ тишли; оғир ишларни бажарадиган машиналарда катта момент ва қувватларни узатиш учун шеврон тишли; эвольвента илашишли; барча муҳим конуссимон Т.у.лар учун доиравий тишли ғилдираклардан фойдаланилади.

Т.у. механик узатманинг энг самарали ва кенг тарқалган тури. Улар жуда кичик кВт дан бир неча минг кВт гача қувватни, граммнинг бир неча улушидан 10 МН (1000 т куч) гача айланма кучни узатишда қўлланилади. Т.у. бошқа узатмаларга қараганда ихчам, ф.и.к. юқори, кўпга чидамли, валга кам юк тушиши б-н фарқ қилади. Иш вақтида шовқин чиқариши ва тайёрлашда юқори аниқлик талаб қилиниши, тишларнинг синиши, толиқиб емирилиши, ейилиши ва б. омиллар Т.у.нинг камчилиги ҳисобланади. Т.у. оддий бир погонали узатма кўринишида ва бир неча узатмадан иборат бирикма кўринишида машиналарга ўрнатиб ёки алоҳида агрегат тарзида ишлатилади (яна қ. *Дифференциал механизм, Планетар узатма, Редуктор*).

ТИШЛИ ҒИЛДИРАК, шестерня — бир валдан иккинчи валга ҳаракат узатиш учун мўлжалланган деталь; *тишли узатма*нинг асосий детали. Цилиндр ёки конуссимон сиртларга тишлар кесилган дискдан иборат. Бир Т. ғ. тишлари иккинчи Т.ғ. тишлари б-н илашиб ҳаракат узатади. Т.ғ. термик ёки кимёвий-термик ишлов берилган *легирланган пўлат,* пластмасса, ёғоч, текстолитдан тайёрланади. Цилиндрик, эвольвента, циклоидал ва б. шакллада ясалади. Цилиндрик Т.ғ. тишлари

ташқи ва ички бўлади. Тишлар тўғри винтсимон, шеврон ва қийшиқ қилиб ясалади. Т.ғ. шестерня деб ҳам аталади. Мас., редукторсозликда тишлар сонидан қатъий назар кичик Т.ғ.лар шестерня, катталари ғилдирак дейилади. Машина, асбоб, аппарат, ҳисоблагич ва б. механизмларда турли шаклладаги Т.ғ.лар ишлатилади.

ТИШСИЗ КИТЛАР, мўйловли китлар (Mysticeti) — китлар кенжа туркуми. Тишлари туғилмасдан олдин йўқолиб кетади (номи ҳам шундан). Улар ўрнида юқориги жағларда «кит мўйлови» деб аталган узун (20—450 см ли) шохсимон пластинкалар (360—800 та) ривожланади. Пластинкалардаги қиллар ўзаро туташиб, сиздирувчи тўр аппарат (элак) ҳосил қилади. Озиқ (майда умуртқасизлар, планктон организмлар, майда балиқлар ва б.) шу тўрдан сизилиб ўтади. Тумшуғи устида бурун тешиги жойлашган. Боши симметрик тузилган, узун тумшуқ (рострум) ҳосил қилади. Пастки жағлар бош қутисидан узунроқ, ён томонлари букилиб, юқори жағларни ўраб олади. Т.к. ҳозирги сут эмизувчиларнинг йириги (мас., кўк китнинг уз. 33 м, оғирлиги 160 т гача). Т.к. 3 оила (силлиқ китлар, йўл-йўл китлар, бўз китлар) 10—11 турга ажратилади. Океанларда кенг тарқалган, тропик океанларда, одатда, учрамайди. Мунтазам миграция қилиб туради. Кўпчилик Т.к. 3—5 та ҳайвонлардан иборат кичик тўда бўлиб яшайди. Т.к. га *гренландия кити,* жануб кити, бўз кит, букри кит, финвал, сейвал, *кўк кит* ва б. киради. Кўплаб овлаш натижасида (ёғи, мўйлови саноатда ишлатилади) Шим. Атлантикада Т.к. деярли қолмаган. Ҳоз. Тинч океан ва Жан. ярим шардаги денгизларда учрайди. 1957 й.дан гренландия кити, жануб кити ва бўз китлар, 1967 й.дан эса кўк китни овлаш ман этилган. 5 тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган.

ТКАЧУК Роман Денисович (1932.31.8—1994.9.1, Москва) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1955). 1953—58 й.лар Туркистон ҳарбий округи драма театрида, 1958—65 й.лар рус академик драма театрида, 1965 й.дан Москва Сатира театрида ишлаган. Саҳнада яратган Присипкин («Қандала»), Клим Самгин («Бўмбўш қалб тарихи»), Болганов («Олтин бузоқча»), Раскольников («Жиноят ва жазо»), Ҳидоятхон («Майсаранинг иши»), Тодорос («Ёлғончи даркор»),



Роман Ткачук Ҳидоятхон ролида («Майсаранинг иши»).

Азамат («Номаълум киши»), Самед («Ромео, менинг қўшним»), Часовников («Денгиз») каби образлари б-н танилган. «Ажойиб қотишма» (В.Киршон), «Ой сонатаси» (А.Тур), «Ёлғончи даркор» (Д.Псафас) каби спектакларни саҳналаштирган.

ТЛАСКАЛА — *Мексика*даги штат. Майд. 3,9 минг км². Аҳолиси 962,6 минг киши (2000). Маъмурий маркази — Тласкала ш. Мексика тоғлигининг жан.да жойлашган. Рельефи бал. 2000—4000 м ли вулканик платодан иборат. Штатнинг жан.-шарқида Малинче сўнган вулкани (4461 м) бор. Иқлими тоғ тропик, қуруқчил иқлим, йиллик ёғин 600 мм чамасида. Ўртача ва ойлик т-ралар 10—12° дан 16—18° гача. Ксерофит ўсимликлар ўсади. Т. иқтисодий жиҳатдан нисбатан қолоқ штатлардан. Қ.х.да маккажўхори, дуккакли экинлар, сабзавотлар экилади, эчки ва қўй боқилади. Т.й. орқали Мехико ва Пуэбла ш.лари б-н боғланган.

ТМК-22 (Тошкент, Москва, Куба номлари бош ҳарфларидан) — ўртапишар помидор нави. Ўзбекистон саб-завот, полиз экинлари ва картошкачилик ин-тида Ўзбекистон, Россия ва Куба олимлари ҳамкорлигида Хейнц ва Л-178 навларини чатиштириб яратилган (Е.Ермолова, В.Ф.Пивоваров, С.Т.Песцова, Г.И.Кленова, 1986). Дурагайларнинг 1—2-авлоди синовлари ва танлаш Тошкентда, 3-авлодини синаш Кубада, 4—7-авлоди синовлари Тошкентда ўтказилган. Тупи, шохланиши ўртача, бал. 65—70 см, меваси йирик (120—145 г), чўзиқ юмалоқ, юзаси силлиқ, пўсти ва эти қаттиқ, ранги қизил, ташишга чидамли. Тупида узоқ туриб қолса ҳам сифати бузилмайди. Таркибида қуруқ модда 5,6%, қанд 3,2%, С витамини 27 мг %.

Уруғи иссиқхоналарда фев. 3-декадасида сепилиб, кўчати Тошкент вилоятида апр. 2-декадасидан майнинг 2-декадасигача 90×25 ёки 110×70×20 см схемасида экилади. Уруғи униб чиққач меваси 120—125 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 450—700 ц/га. 1990 й.да давлат реестрига киритилган. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари, Қирғизистон, Тожикистонда экилади. Узоқ масофаларга ташишга чидамли.

ТМУТАРАКАНЬ — Тамань я.о.даги Тамань станицаси яқинидаги қад. рус шаҳри. 8—9-а.ларда Т. ўрнида *Хазар хоқонлиги*га тобе бўлган Таматарха қишлоғи жойлашган. Хазар хоқонлиги 965 й. Киев князи Святослав Игоревич томонидан тор-мор этилгач, Таматарха ўрнида Т. вужудга келган. У бу ерда ташкил топган Тмутаракань князлигининг сиёсий маркази бўлган. Т. йирик савдо шаҳри сифатида рус князликлари, Шим. Кавказ халқлари ва Византия б-н сиёсий ва иқтисодий алоқалар олиб борган. Т.да касоглар, греклар, аланлар, руслар ва арманлар яшаган. 10-а.да Т. ғиштдан ишланган мустаҳкам мудофаа девори б-н ўраб олинган. 1023 й. Т.да ҳукмронлик қилган князь Мстислав Владимирович Богородица черковини қурдирган. 12-а.да половецлар (қипчоқлар) зарбалари остида Т.нинг рус ерлари б-н алоқаси узилган. Т.да археологик қазиш ишлари 19-а.дан 20-а. ўрталаригача олиб борилган.

ТОБА — мил. 4-а. охирига қадар ҳоз. Ички Монголия (ХХР) ҳудудида яшаган кўчманчи қабила. 3-а. ўрталаригача *Сяньби* қабила иттифоқига кирган. Қабила оқсоқоли Ливэй ҳукмронлиги даврида (220—277) фаол сиёсий роль ўйнай бошлаган. Хитой б-н мустаҳкам алоқалар ўрнатган. 4-а. бошида Хитойдаги Ғарбий Цзинь империяси б-н биргаликда Т.лар ҳуннуларнинг Шим. Хань давлати б-н кураш олиб боришган. Бунинг эвазига Хитой императори 310 й. Т.ларга Дайцзюнь вилоятини, 315 й. эса, Чаншань вилоятини (ҳоз. Хэбэй вилояти) инъом этган. Т.лар Цзинь империяси б-н ҳарбий иттифоқда бўлсалар-да ундан мустақил эдилар. 2—3-а.ларда Т.ларда уруғчилик муносабатлари сақланиб қолган, 3-а. охири —4-а. бошларидан меросий ҳокимият вужудга келган. 4-а. охирида Т.лар ўзларининг Тоба Вэй (Шим. Вэй) давлатини барпо этишган. 4-а. охиридан Т.лар ўтроқ ҳаёт тарзига ўтишган, хонаки чорвачилик б-н бир қаторда деҳқончилик б-н ҳам шуғулланган. Кейинчалик бошқа халқлар б-н аралашиб кетган ва 7-а.дан бошлаб Т.лар номи тарих саҳифаларида учрамайди.

ТОБАГО — Атлантика океанидаги орол, *Тринидад* о.дан шим.-шарқда, шу орол б-н бирга *Тринидад ва Тобаго* давлати таркибига киради. Майд. 300 км².

Аҳолиси 54 минг киши (2000). Бош шаҳри — Скарборо. Оролга европаликлардан биринчи бўлиб Х.*Колумб* 1498 й.да борган.

Т. материк бўлаги. Ер юзаси тоғли, баланд жойи 579 м. Вулканоген ва гранит жинсларидан тузилган; жан.-ғарби оҳактошли плато. Иқлими субэкваториал, иссиқ ва сернам. Доим яшил ўрмонлар, какао ва кокос пальмалари плантациялари бор.

ТОБАДОН — халқ меъморлигида қўлланиладиган эшик, дераза тепасидаги кичик *дарча*, панжарали туйнук. Мақбара, мадраса ҳужралари ва б. бинолар эшиги тепасига тўртбурчакли, равоқчали ва б. шаклларда ишланиб,



Тобадон.

ганч ёки ёғоч ўймакорлигида тайёрланган *панжара*лар ўрнатилган. Хона ичкарисини шамоллатиш, ёритиш учун хизмат қилади.

ТОБЕЛАНИШ — тобе синтактик муносабатда бўлиш; сўз бирикмаси ёки гап таркибидаги сўзларнинг ўзаро тенг бўлмаган, синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунувчи муносабати. Синтактик жиҳатдан бири иккичисига бўйсунадиган, бири иккинчисига тобе бўлган бирликлар орасида тобе алоқа мавжуд бўлади. Тобе алоқада бир узв иккинчисига нисбатан тобе, иккинчиси эса унга нисбатан ҳоким вазиятда бўлади. Мас., аниқловчи — аниқланмиш, тўлдирувчи — кесим, эга — кесим алоқалари тобе алоқадир: гўзал ҳаёт, ҳунарни севмоқ, далалар яшнамоқда каби. Эга — кесим муносабатида ҳоким қисм, қолган турдаги бирикувларда эса тобе қисм олдин келади. Тобе алоқанинг 3 хил тури бор: бошқарув, мослашув, битишув. Бошқарув алоқасида тобе сўз ҳоким сўзнинг талаби б-н маълум грамматик шаклга киради, шу шакл орқали тобеланади: бозорга бормоқ, қалам б-н ёзмоқ. Мослашув алоқасида тобе сўз ўз шаклини ҳоким сўзнинг шаклига мослайди, ҳоким сўзнинг шакли ўзгариши б-н тобе сўз ҳам унга мос ҳолда шаклини ўзгартиради: мен айтаман, сен айтасан; менинг китобим, унинг китоби каби. Битишув алоқасида тобе сўз ҳоким сўзга грамматик шакл ёрдамида эмас, балки тартиб ва оҳанг орқали боғланади: мусаффо осмон, тез гапирмоқ каби.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси. 2-ж., Синтаксис, Т., 1976.

Илҳом Мадраҳимов.

ТОБЕЪИНЛАР (араб. — қарам, издош) — ислом тарихида *саҳобалар*дан кейин уларнинг ишини давом эттирган илоҳиётчилар қатлами. Т.дан кейинги даврдаги илоҳиётчилар Т.нинг тобеъинлари деб аталган.

ТОБИН (Tobin) Жеймс А. (1918 — Шэмпейн ш. АҚШ — 2000) — америкалик иқтисодчи. Гарвард ун-тини тугатган (1940). 1946 й.дан Гарвард ун-тида ўқитувчи, 1950 й.дан Йель ун-ти проф. Т. талқиқотлари *Ж.М.Кейнс* назариясини янада такомиллаштириш, макроиқтисодий ва пул назарияларини мукаммалроқ ишлаб чиқишга бағишланган. Молия бозорлари назарияси ва уларнинг истеъмол, инвестиция қарорлари, и.ч., бандлик ва нархларга таъсири муаммоларига бағишланган асарлари муҳим аҳамиятга эга. Р.Солоу, А.Ойкен, К.Эрроу каби таниқли иқтисодчилар б-н бирга АҚШ президенти Ж.Кеннединг иқтисодий маслаҳатчилар қўмитаси аъзоси ҳам бўлган (1961—1962); монетаризм ва рейгономика танқидига бағишланган мақолалари б-н ҳам машҳур. Нобель мукофоти лауреати (1981).

ТОБИН — туркий халқлар таркибига кирган қабила. Бошқирдлар таркибидаги йирик қабилалардан бири. Қозоқ уруғларидан бирининг номи ҳам, шунингдек, Тожикистон лақай ўзбеклари (қ. *Лақайлар*) таркибида ҳам Т. бўлган. Т.ларнинг этногенези ҳақида аниқ маълумот йўқ. *Мўғуллар истилоси*га қадар Т.лар йирик қабила бўлиб, Урал тоғларининг этаклари ва Ғарбий Қозоғистон чўлларида кўчиб юришган. 13-а.да мўғуллар ҳужумидан сўнг айрим гуруҳларга бўлиниб, ҳоз. ўзбек, қозоқ ва бошқирд халқларининг таркибига кирган.

ТОБЛАШ (металлургияда) — материал (асосан, металл)ларга термик (иссиқлик) ишлови бериш; материал (мас., пўлат)ни юқори т-рагача (мас., 1600° гача) қиздириб, шу т-рада маълум вақт тутиб туриш ва тез совитиш. Материалнинг юқори т-рага хос ҳолатини сақлаб қолиш ёки уни секин совитилганда юз бериши мумкин бўлган зарарли жараёнларнинг олдини олиш (сўндириш) учун амалга оширилади. Т. юқори т-радаги барқарор ҳолати паст т-радаги барқарор ҳолатидан фарқ қиладиган (мас., кристалл структурадаги) материаллар учун ярайди. Т. натижасида ҳосил бўладиган структуралар фақат нисбий жиҳатдангина барқарор бўлади, қиздирилганидан кейин барқарорроқ ҳолатга ўтади. Металлар (шу жумладан, эскиртирилган металлар), уларнинг қотишмалари, шиша, суюқ ҳолатдаги моддалар ва б. табиий шароитда ёки муайян технологик жараёнларда тобланади. Материаллар ичида энг кўп тобланадиган металл *пўлат* ҳисобланади (қ. *Пўлатни тоблаш*).

ТОБОЛ — Қозоғистоннинг Қўстанай вилояти, РФнинг Курган ва Тюмень вилоятларидаги дарё. Иртишнинг чап ирмоғи. Уз. 1597 км. Ҳавзасининг майд. 426 минг км². Тўрғай платосидан бошланиб, асосан, Ғарбий Сибирь текислигидан ўтади. Асосий ирмоқлари: чапда — Уй, Исеть, Тура, Тавда; ўнгда— Убаган. Асосан, қордан тўйинади. Окт.—нояб.да музлаб, апр.—майда музи эрийди. Ёғоч оқизилади. Қуйилиш жойидан 437 км масофада кема қатнайди. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойида 805 м³/сек. Т. бўйида Лисяковск, Рудний, Қўстанай, Курган, Ялуторовск ш.лари бор. Т.да (сув б-н таъминлаш ва суғориш учун) сув омборлари қурилган.

ТОБОЛЬСК — РФ Тюмень вилоятидаги шаҳар. Иртишга Тобол дарёси қуйилишига яқин ердаги пристань. Яқин т.й. станцияси — Тобольск (14 км). Аэропорт бор. Аҳолиси 97,8 минг киши (1998). Т. 1587 й.да вужудга келган. 1610 й.дан ҳоз. ўрнида. Кемасозлик корхонаси, кема таъмирлаш з-ди, нефть кимёси, йод к-тлари, енгил, озиқ-овқат саноати корхоналари, мебель, гилам ва суякка бадиий гул солиш ф-калари, пед. ин-ти, драма театри, тарихий-меъморий музей қўриқхонаси бор. Меъморий ёдгорликларидан Сибирдаги биринчи тош Кремли (17-а. охири), София-Успение собори (17-а.), Карвонсарой (Гостиний двор) ва «Швед палатаси» (18-а. бошлари сақланган).



Тобольск Кремли.

ТОБУЛҒИ, тубулга (Spiraea L.) — раъногуллошларга мансуб буталар туркуми. Шим. ярим шарда 100 дан ортиқ тури ўсади. Бўйи 0,15—2,5 м га. Шох-шаббаси ғуж, барг чиқаргандан сўнг май-июнда гуллайди, гули оқ ёки оч пушти, тўпгули шода ёки рўваксимон. Меваси олмасимон, Ёруғсевар, қурғоқчиликка ва совуққа чидамли, тупроқ танламайди. Уруғидан, илдиз ва ер устки бачкиларидан кўпаяди. Т. чўл ва ўрмонларда кўп учрайди. Ўзбекистоннинг тоғли минтақаларида япон Т.си (S.japonica L. fil.), ўртанча Т. (S. media Schmid.), далачойбарг Т. (S. hupericifaolia L.), тукдор Т. (S. piosa Franch.) турлари ўсади. Т.нинг баъзи турлари жарликлар ва тоғ ёнбағирларини мустаҳкамлашда экилади. Т.



Тобулғи.

жуда кўп ва чиройли гуллагани сабабли толбарг Т. (S. salicifolia) тури қимматли манзарали ўсимлик ҳисобланади. Тоғли ён бағирлардаги арчазор, бутазорларда, дарё бўйларида ўсади.

ТОБУТ — Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари халқларида марҳумни қабрга элтиш учун ишлатиладиган мослама. Усти очиқ, 4 оёққали, бош томони кенгроқ, оёқ томони торроқ, уз. 2—2,5 м. Кафанланган мурда солинганидан кейин Т. махсус нарвонча устига ўрнатилади ва уни 4 киши кўтаради. Баъзи халқларда, мас., русларда Т. қопқоқли бўлиб, марҳумнинг жасади б-н бирга гўрга қўйилади. Қад. Ўрта Осиё халқларида ҳам олий табақага мансуб марҳумни йироқ ердан олиб келишда қопқоқли ёғоч Т. ишлатилган. Мас., Амир Темур ва унинг набираси Муҳаммад Султон тут ёғочидан ясалган қопқоқли Т.да гўрга қўйилган. Тош Т.да, яъни *саркофаг* (Европада аталиши)да олий табақа жасадлар қўмилган.

ТОВА (форс.) — рўзғор буюми. Таом тайёрлашда фойдаланилади. Асосан чўян, алюминий, сопол ва б. дан ясалади. Қадимда чўяндан қуйилган. Талрелкасимон икки палладан иборат бўлиб, асосан, кўчманчи халқлар унинг ёрдамида нон пиширишган. Палланинг биттасига хамир зуваласи солиниб, иккинчи палла унинг устига тўнкарилган ва Т. чўққа кўмиб қўйилган.



Алюминий това.



Электр това.

ТОВАР (рус.) — 1) и.ч.-иқтисодий фаолиятнинг моддий-буюм шаклидаги ҳар қандай маҳсулоти; 2) сотувчилар ва харидорлар ўртасида олди-сотди, бозор муносабатлари объекти. Т. бозорда сотиш, айирбошлаш учун ва шу орқали бошқаларнинг эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқариладиган меҳнат маҳсулотидир. Т. фақат моддий шаклга эга бўлмай, у турли хизматлар, маънавий неъматлар ва б. кўринишларда ҳам бўлиши мумкин. Т. шаклини олган маҳсулот икки ёқлама хусусиятга эга бўлиши, яъни бир томондан, у фақат сотиш учун ишлаб чиқарилган, иккинчидан, кишиларнинг бирон-бир эҳтиёжини қондира олиши керак. Иқтисодиётда Т.нинг бу икки ёқлама хусусияти — истеъмол қиймати, унинг меҳнат маҳсули эканлиги *қиймат* тарзида ўрганилади.

Т.ларнинг истеъмол қиймати уларнинг бошқа товарлар б-н алмаштириш имконини беради. Шунинг учун товар ишлаб чиқарувчиларни товарнинг алмашув қиймати қизиқтиради. Товарларни сотишдаги уларнинг нарх кўрсаткичи алмашув қийматини кўрсатади. Т.нинг алмашув қиймати — бирор турдаги истеъмол қийматнинг бошқа турдаги истеъмол қийматга айирбош қилинадиган миқдорий нисбатдир. Товарларнинг алмашув қийматига қарашларда турлича таълимотлар мавжуд бўлиб, улардан бири «қийматнинг меҳнат назарияси» деб ном олган. Бу назария асосчилари А.*Смит*, Д. *Рикардо*, У.*Петти* ва б. фикрича, товарларнинг табиий хусусиятларидан бирортаси — оғирлиги, шакли, ҳажми кабилар алмашув қийматига асос бўла олмайди, унинг асосини товарга сарфланган меҳнат, алмашишнинг зарур шартини эса айирбошланадиган товарнинг ҳар хил истеъмол қийматлари (хусусиятлари) ташкил этади. Лекин ҳар хил товарларнинг истеъмол қиймати сифат жиҳатидан турлича бўлиши мумкин. Бу қараш тарафдорларининг фикрича, товарларни миқдор ва сифат жиҳатлардан солиштириш, яъни баробарлаштириш асоси фақат унга сарфланган меҳнат бўлиши мумкин. Т.да мужассамлашган ижтимоий меҳнат унинг қийматини ташкил қилади.

Австрия иқтисодиёт мактаби намояндалари фикрича, айирбошлаш мутаносиб товарларнинг истеъмол учун қай даражада фойдалилиги, яъни нафлилиги (қ. *Нафлилик*) б-н белгиланади. Бозор иқтисодиёти шароитларида Т.да гавдаланган меҳнат ва унинг нафлилиги Т. қийматини вужудга келтиради.

Муталлиб Йўлдошев.

ТОВАР АЙЛАНМАСИ — 1) товарнинг муомала соҳасида пулга айирбошланиш ва и.ч.дан истеъмолга ўтиши б-н боғлиқ ҳаракати; 2) муайян давр давомида сотилган ва сотиб олинган товарларнинг пул ифодасидаги ҳажми.

ТОВАР БИРЖАСИ — марказлаштирилган товарлар бозори. Т.б.лари дастлаб 19-а.да пайдо бўлган, ҳозир эса улар ихтисослаштирилган биржалар сифатида кенг тарқалган. Ҳоз. замон товар биржаларида, асосан, стандартлаштирилган товарлар, кўпроқ уларнинг намуналари ёки стандартлар асосида уни етказиб бериш тўғрисидаги битимлар сотилади. Энг йирик товар биржалари Нью-Йорк, Бомбай ва Ливерпул (пахта), Чикаго ва Нью-Йорк (дон), Лондон (металл)да жойлашган. Ўзбекистонда 1991 й.дан «Ўзбекистон» республика универсал агросаноат биржаси «Улгуржибиржасавдо», 1994 й.дан «Тошкент» Республика товар-хом ашё биржаси, ва б. биржалар фаолият кўрсатади (яна қ. *Биржа*).

ТОВАР РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ — товарнинг рақобатли бозор талабларига, бозорга чиқарилган худди шундай товарларга нисбатан харидорлар

эҳтиёжларига жавоб бериш қобилияти. Рақобатбардошлик, асосан, товар сифати, унинг техника даражаси, истеъмол хусусиятлари ҳамда энг муҳими — товар сотувчиси томонидан қўйиладиган нархи б-н белгиланади. Шунингдек, рақобатбардошликка мода, сотиш ва сотишдан кейинги сервис хизмати, реклама, ишлаб чиқарувчининг овозаси (имиж), бозордаги вазият, талаб тебранишлари ҳам таъсир кўрсатади.

ТОВАРНИНГ ҲАЁТИЙ ЦИКЛИ — товарнинг бозорда сотилиб, сотувчига фойда келтириб туриш даври; Т.ҳ.ц. товарни яратиш ғояси ва намуна нусхасининг яратилиши, харажатлар ва фойда кўламини ҳисоб-китоб қилишдан бошланади. Т.ҳ.ц.нинг асосий босқичлари: 1) товарнинг оммавий сотиш учун бозорга кириб келиши; 2) товарга талабнинг ортиши натижасида сотиш ҳажмининг ўсиши; 3) товар мавқеининг юксак босқичга кўтарилиши ва максимал сотиш ҳажмига эришиш; 4) бозорнинг товарга тўйиниши, талабнинг пасайиши, сотишнинг камайиши; 5) сотиш ҳажмининг кескин пасайиши, фойданинг камайиши ва товарнинг бозордан чиқиб кетиши. Юқоридаги босқичларга монанд равишда товарнинг сотилиши ва ундан келган фойда дастлаб орта бориб, ўз чўққисига етади, сўнгра пасайиб, минимал даражага келади. Т.х.ц. узун ёки қисқалиги товарнинг сифатига, бозор талабини қондира олишига, нархи, реклама, сотилиши шароитларини ўзгартириш ва б.га боғлиқ.

ТОВАР-ХОМ АШЁ БИРЖАСИ — қ. *Биржа*.

ТОВКАТТЕПА — Тошкент ш.даги археологик ёдгорлик (1—8 ва 11—15-а.лар). Атрофи мудофаа деворлари б-н ўралмаган, марказида қўрғон бўлган манзилгоҳ. 1949 й. А.А.Потапов томонидан қайд этилган ва ўша йили И.Баишев, В.Массон, 1957 й. В. Белоусов, Ю.Буряков текширган. 1970 й.да Г.Зильпер ва 1978—79 й.ларда Тошкент археология экспедицияси (Ш.Пидаев, О.Папахристу) қазиш ишларини олиб борган. Т. қалъа ва шаҳристондан иборат. Майд. 6,5 га. Ёдгорлик *Қовунчи маданияти*га мансуб. Дастлаб марказидаги қалъа вужудга келган, унинг бал. тахм. 9 м., майд. 60×30 м. бўлган. Кейинчалик кичик тепалик устида хом ғишт ва пахсадан қурилган мураккаб мажмуа кўринишидаги қўрғон шаклланган. 8-а. 1-чорагида араблар истилоси вақтида бузилган ва ёндириб юборилган. 11-а.да унинг харобалари устида янги қишлоқ вужудга келган ва 15-а.гача мавжуд бўлган. Қазиш вақтида хум, кўза, коса, товоқ, юпқа тилла тугма ва б. ашёлар топилган.

ТОВЛАМАЧИЛИК — мулкий жиноятлардан бири. Ўзбекистон жиноят ҳуқуқига кўра, Т. жабрланувчи ёки унинг яқин кишиларига зўрлик ишлатиш, мулкка шикаст етказиш ёки уни нобуд қилиш, ёхуд жабрланувчи учун сир сақланиши лозим бўлган маълумотларни ошкор қилиш б-н қўрқитиб ўзгалан мулкни ёки мулкий ҳуқуқни топширишни, мулкий манфаатлар беришни ёхуд мулкий йўсиндаги ҳаракатлар содир этишни талаб қилиш ёхуд жабрланувчини ўз мулки ёки мулкка бўлган ҳуқуқини беришга мажбур қиладиган шароитга солиб қўйиш демакдир. Т.да фақат моддий бойликларгина эмас, балки мулкий мақомдаги ҳужжатлар, қарз (тилхат), мероздан воз кечиш тўғрисидаги ҳужжат, моддий бойликларни олиш учун ишонч қоғози, санаторийларга йўлланма ва ҳ.к. ҳам тажовуз буюми бўлиши мумкин. Т. жинояти тамагирлик мотиви б-н содир қилинади. Т.да мулк зўрлик ишлатилиб тортиб олинмайди, балки унинг эгаси томонидан ўз ихтиёри б-н берилади. Шунингдек, Т.да жабрланувчига нисбатан қўлланиладиган дўқ-пўписа, агар жабрланувчи товламачининг талабини бажармаса, кейинчалик амалга оширилиши назарда тутилади. Кўпгина ҳолларда Т. шантаж, рэкет номи б-н ҳам аталади. Лекин шантаж ҳам, рэкет ҳам Т.дан фарқ қилади. Шантаж—шахсий шарманда қиладиган маълумотларни ошкор этиш б-н қўрқитиб, бирон бир ҳаракатни содир эттириш бўлса, рэкет бир неча шахслар томонидан дўқ қилиш, зўрлик ишлатиш ва қўрқитиш орқали амалга ошириладиган қилмишдир. Т. учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 165-моддасида жиноий жавобгарлик белгиланган.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ТОВОН ТЎЛАШ — фуқаронинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига етказилган моддий зиённи ёхуд унинг ўзига етказилган *маънавий зарар*нинг ўрнини қоплаш. Т.т. ва *зарар*ни қоплаш иборалари Ўзбекистон Республикаси ФКда деярли бир хил маънода қўлланилади. Айни вақтда шуни ҳам эътироф этиш лозимки, зарарни қоплаш тушунчаси товон тўлаш тушунчасидан кенгроқдир. ФКнинг 1033-моддасида зарарнинг ўрнини қоплаш зарарни аслича (натура шаклида) қоплаш (яъни, зарарланган, шикастланган ашё ўрнига худди ўшандай турдаги ва сифатдаги ашёни тақдим этиш, шикастланган ашёни тузатиб бериш ва ҳ.к.) ёхуд етказилган зарарни тўлаш (пул б-н) кўринишида бўлиши мумкинлиги кўрсатилган. Т.т. *контрибуция* маъносида ҳам ишлатилади (яъни, ўзаро урушда мағлуб давлатнинг голиб давлатга Т.т. и). Баъзи алабиётларда Т.т. етказилган зарар миқдорини, ҳажмини ўлчаш имкони бўлмаганда суд томонидан белгиланган ёхуд жабрланувчи ва ҳуқуқбузар ўртасида келишув асосида тайинланадиган, ҳуқуқбузар томонидан жабрланувчига тўланадиган тўлов маъносида ҳам қўлланилади.

Т.т. миқдорини белгилаш, ўзгартириш усуллари, мезонлари, тўловни амалга ошириш тартиби ФКнинг 57-боби («Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни тартибга солувчи нормалар»)да белгилаб қўйилган.

ТОВОҚ— юзи ёйиқ, бир оз кенг (ялпоқ) коса шаклидаги чуқурроқ идиш. Турли катта-кичик шаклларда сопол, чинни, мис, баъзан мармардан тайёрланади. Таом, озиқ-овқат маҳсулотлари солишда фойдаланилади. Ўрта Осиёда сирланган, безакли ва безаксиз сопол Т.лар кенг тарқалган; мис Т. леярли барча халқларда бор. Фарғона водийси ва б. бир қанча жойларда лаганни Т. деб аташади.

ТОВОҚСОЙ — шакли товоққа ўхшаш ботиқ жой, ер юзасида ҳамма томондан баландликлар б-н ўралган ёки дарё оқиб ўтса, у келадиган ва чиқиб кетадиган жойда ташқари б-н йўлак (водий, дара) орқали туташган бўлади. Шакли ва вужудга келишига кўра, тектоник, музлик, эрозион бўлиши мумкин. Рельефи ана шундай бўлган жойларда географик ном сифатида ҳам учрайди (мас., Тошкент вилоятидаги Товоқсой қишлоғи).

ТОВОҚСОЙ ГЭС — Чирчиқ — Бўзсув ГЭСлари каскадидаги ст-я. «Ўзбекэнергия» давлат-акциядорлик компанияси таркибига киради. Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги Чирчиқ-Бўзсув суғориш энергетика трактининг бош қисмида, Товоқсой қишлоғи яқинида жойлашган. ГЭС қурилиши 1934 й.да бошланган ва унинг 2 гидроагрегатдан иборат биринчи навбати 1941 й. 1 июлда ишга туширилган. 3-агрегат 1952 й.да, 4-си 1957 й.да фойдаланишга топширилган. Гидроагрегатларнинг умумий қуввати 72 МВт. Чирчиқ ш. ва Бўстонлик туманидаги саноат корхоналари ва аҳолини электр энергия б-н таъминлайди. Қувватлар 110, 55 кВда узатилади.

Ст-яда и.ч. жараёнлари автоматлаштирилган. 2003 й.да 452,3 млн. кВт. соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

ТОВОҚСОЙ ЗИЛЗИЛАСИ — Товоқсой қишлоғи яқинида 1977 й. 6 дек.да содир бўлган. Зилзиланинг ўчоғи Писком-Тошкент сейсмоген зонасида 15 км чуқурликда жойлашган, кучи 7 балл, магнитудаси 5,1. Сейсмик тўлқинлар Чирчиқ, Ғазалкентда — 7, Чорвоқда — 5, Тошкентда — 6, Янгийўлда — 4, Оҳангаронда 3—4 баллга етган. Товоқсой, Озодбош, Искандар ва б. жойларда бир қанча иморатлар шикастланган. Ер устида тарқалган эпицентрал зонанинг йўналиши Қоржонтов-Тошкент ер ёриғи бўйича шим.-шарқдан жан.-ғарбга чўзилган. 3 балли зилзила майдони 65700 км^2 ни ташкил қилган.

ТОВОҚТИЛЛИ БАҚА, лаппактилли бақа (Discoglossus pictus) — *думсиз амфибиялар* туркумининг бир тури. Танасининг уз. 7,5 см гача. Ранги ўзгарувчан. Ноғора пардаси тери остига яширинган. Тили юмалоқ (номи ҳам шундан). Йил давомида кўпаяди; йилига 5—6 марта 6 минггача тухум қўяди. Итбалиғи 2 ойда бақага айланади. Жан.-Ғарбий Африкада тарқалган. Ҳашаротлар, чувалчанглар, шиллиққуртлар ва б. б-н озиқланади.

ТОВУС — осмоннинг Жан. ярим шарида жойлашган юлдуз туркуми. Биринчи марта Т.нинг номи немис олими И. Байернинг (17-а.) «Уранометрия» деб номланган атласида учрайди. Т.да оддий кўз б-н кўриш мумкин бўлган 10 та энг ёруғ юлдузларининг кўринма юлдуз катталиклари 2 дан 4,5 гача боради. Горизонтдан баландга кўтарилмаслиги сабабли, Ўзбекистон ҳудудида кўринмайди.

ТОВУС ТУРНА, тожли турна (Balearica pavonina) — *турнасимонлар* туркумига мансуб қуш. Оддий турна катталигида. Қулранг, қанотлари оқ-қора. Бошида қаттиқ, сарғиш тусли патлардан иборат кокили (тожи) бор. Тўда (кўпайиш даврида жуфт) бўлиб дарё воҳаларида ўтроқ ёки ярим ўтроқ яшайди. 2 та тухум қўяди. Асосан, майда сувда ва қуруқликда яшовчилар, ҳашаротлар, шиллиққуртлар, чувалчанглар, шунингдек, ўсимликлар уруғи ва яшил қисмлари б-н озиқланади. Тутқунликда боқилганда ҳам кўпаяди.



Товус турна.

ТОВУСКЎЗЛИЛАР (Attcidae ёки Saturniidae) — тунги *капалаклар* оиласи. Қаноти ёйилганда 7,5—24 см. Қанотининг ўртасида очиқ рангли чизиқлар б-н ўралган йирик кўзсимон доғ бор (номи ҳам шундан). 1000 дан ортиқ тури маълум. Баъзи турлари ипак олиш учун кўпайтирилади, баъзилари эса қ.х.га зарар етказади.

ТОВУСЛАР (Pavo) — *товуқсимонлар* туркуми, *қирғовуллар* оиласига мансуб туркумлар уруғи. 2 тури бор. Оддий Т. тақушлар уруғи. 2 тури бор. Оддий Т. танасининг уз. 100—125 см, думи 1,5 см гача. Оғирлиги 4—4,2 кг. Боши, бўйни ва кўкрагининг бир қисми яшил, орқаси кўк, танасининг ости қора. Ҳиндистон ва Шри Ланкада тарқалган. Ўрмоннинг бутазорли қисмини хуш кўради. Уясини ерда чуқурча шаклида ясайди. 4—7 та тухум қўйиб, уруғчиси 30 кун босади. Яшил қанотли Т. Ҳиндихитой ва Индонезияда тарқалган. Бутазорлар, дарё қирғоқлари ва б. ерларда яшайди. Т. ўсимлик, ҳашарот ва майда умуртқалилар б-н озиқланади. Гўшти мазали. Оддий Т. тутқунликда яхши кўпаяди. Т. товуқсимон-



Товус.

ларнинг йирик, чиройли ва жозибадор вакилларидан; ҳайвонот боғларида боқилади.

ТОВУШ (мусиқада) — мусиқанинг ифода кучига эга энг кичик таркибий қисми. Мусиқий Т.лар маълум мусиқий тизимни ташкил этиб, муайян *баланд-пастлик (лад)*, узун-қисқалик (*ритм* ва *метр*), *динамика* ва *тембр*га эга бўлади. Одатда, мусиқада 16 гц — 4500 гц (C_2—d^5) орасидаги, 0,015 сек —2-3 мин. узунлигидаги Т.лардан фойдаланилади. Шунингдек, мусиқада муайян баландликка эга бўлмаган (*алеаторика, сонористика, усул*) Т. лардан ҳам қўлланилади. Мусиқий Т.ларнинг ўзига хослиги, шунингдек, бадиий талқин жараёнидаги (агогика, *артикуляция, сурбат, мелизмлар* ва б.) хусусиятлар б-н белгиланади (яна қ. *Нағма, Тон*).

Ад.: Назайкинский Е., Звуковой мир музыки, М., 1988.

ТОВУШ (тилшуносликда), нутқ товуши — кишининг мураккаб артикуляцион фаолият натижаси ҳисобланган, муайян акустик (эшитилиш) ва перцептив (идрок этилиш) хусусиятлари б-н ажралиб турадиган энг кичик нутқ бирлиги. Талаффуз усулига мувофиқ ҳолда Т.нинг акустикаси, артикуляцияси ва перцепцияси ҳақида фикр юритилади. Ҳар бир нутқ товуши артикуляцион жиҳатдан талаффуз аъзоларининг мураккаб ҳаракати натижасида пайдо бўлади. Акустик жиҳатдан эса, ҳар қандай бошқа товуш сингари, ҳаво муҳити орқали тарқаладиган тебранма ҳаракат сифатида таърифланиши мумкин. Нутқ товушларини ҳосил қилувчи восита (тебрантирувчи куч) ўпкадан нафас йўли орқали чиқиб, аввал бўғизга ва ундан оғиз бўшлиғига, баъзан бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво оқимидир. Овоз (ун), асосан, бўғизда ҳосил бўлади. Унда кўндаланг жойлашган эластик, юпқа товуш (ун) пайчалари мавжуд бўлиб, сўзлаш пайтида ўпкадан чиқаётган ҳавонинг кучи б-н титрайди ва овоз ҳосил қилади. Унлилар, сонорлар ва жарангли ундошлардаги овоз ана шунинг натижасидир. Бўғиз орқали ўтган ҳаво оқими тил, танглай, тиш ёки икки лабнинг тўсқинлигига дуч келиб, шовқин пайдо қилади, натижада жарангсиз ундошлар ҳосил бўлади.

Т.лар сўз ва грамматик кўрсаткичларни шакллантириш ҳамда уларни бир-биридан фарқлаш, ажратиш учун хизмат қилади. Бундай хусусиятли Т.лар *фонема* деб юритилади, бироқ барча Т. ҳам фонема бўла олмайди. Т. (фонема)лар бир неча жиҳатдан тасниф қилинади. Овоз ва шовқиннинг иштирок этиш даражасига кўра, улар аввало 2 га бўлинади: унли товушлар ва ундош товушлар (қ. *Фонема, Ундош товушлар, Унли товушлар*).

ТОВУШ (физикада) — кенг маънода — газсимон, суюқ ёки қаттиқ муҳитда тўлқин шаклида тарқаладиган эластик муҳит зарраларининг тебранма ҳаракати. Тор маънода — одам ва ҳайвонларнинг махсус сезги органлари орқали қабул қилиш-эшитиш ҳодисаси. Эшитиладиган ва эшитилмайдиган Т. бор. Частотаси 16 Гц — 20 кГц гача бўлган тўлқинлар инсон қулоғида Т. сезгисини уйғотади. Частотаси 16 Гц дан кичик бўлган эластик тўлқинлар инфратовуш деб аталади. Частотаси ν=20 кГц ÷ 1 ГГц бўлган тўлқинлар ультратовуш ва частотаси ν>1ГГц дан юқори бўлган тўлқинлар гипертовуш дейилади. Инфра-, ультра- ва гипертовушларни инсон қулоғи эшитмайди. Газ ва суюқликлардаги Т. тўлқини фақат бўйлама тўлқин, қаттиқ жисмларда тарқаладиган тўлқинлар эса ҳам бўйлама, ҳам

кўндаланг бўлиши мумкин. Т. тезлиги қуруқ ҳавода 15° т-рада 0,34 км/с, суюқликда 1÷2 км/с, қаттиқ жисмда 5÷6 км/с (олмосда 18 км/с) бўлади.

Инсонлар қабул қилган Т.ларни уларнинг юксаклиги, тембри ва қаттиқлигига қараб бир-биридан фарқ қилади. Ана шу ҳар бир субъектив баҳога Т. тўлқинининг аниқ физик характеристикаси мос келади.

Ҳар қандай реал Т. оддий гармоник тебраниш эмас, балки маълум частоталар тўпламига эга бўлган гармоник тебранишларнинг йиғиндисидан иборат. Берилган Т.да иштирок этувчи тебранишлар частоталари тўплами Т.нинг акустик спектри деб аталади. Агар Т.да маълум интервалдаги барча частотага эга бўлган тебранишлар иштирок этса, у ҳолда спектр туташ спектр дейилади. Агар Т. бир-биридан чекли интерваллар б-н ажралиб турувчи дискрет частотали тебранишлардан ташкил топган бўлса, спектр чизиқли спектр дейилади. Шовқинлар, мас., дарахтларнинг шамолда шитирлаши туташ спектрга, чолғу асбоблари Т.лари эса чизиқли спектрга эга бўлади.

Юза бирлиги орқали вақт бирлигида Т. тўлқини олиб ўтаётган энергия Т. интенсивлиги деб аталади. Эластик муҳит бўйлаб Т. тарқалганда у тарқалмаган пайтдагига нисбатан ортиқча босим ҳосил бўлади, уни Т. босими дейилади. Т. интенсивлиги Т. босимининг амплитудасига ҳамда муҳит хоссасига ва тўлқин шаклига боғлиқ. Т. интенсивлиги *Халқаро бирликлар тизимида* Вт/м² ларда ўлчанади. Т. интенсивлиги ва частотасига боғлиқ бўлган Т. қаттиқлиги характеристикаси ҳам мавжуд. Одам қулоғи 1 — 5 кГц частота соҳасида жуда сезгир бўлади. Бу соҳада эшитиш бўсағаси, яъни энг кучсиз эшитилувчи Т.ларнинг интенсивлиги 10^{-12} Вт/м², унга мос Т. босими 10^{-5} Н/м² катталикка тенг. Одам қулоғи эшитадиган Т.нинг энг юқори интенсивлиги 1 Вт/м² га тенг. Ультратовуш техникасида бундан ҳам юқори (10^4 кВт/м² гача) интенсивликка эришилган. Ультратовушнинг бу хусусиятидан техника, биол. ва тиббиётда кенг фойдаланилади.

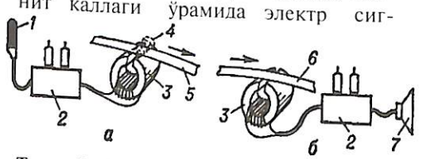
Ад.: Красильников В. А., Звуковые и ультразвуковые волны в воздухе, воде и твёрдых телах, М., 1960; Челд Г., Звук, пер. с англ., М., 1975.

ТОВУШ БОСИМИ — товуш тўлқини суюқ ёки газсимон муҳитдан ўтаётганда уларда вужудга келадиган қўшимча *босим*. Т. б. босимнинг ўзгарувчи қисми, яъни частотаси товуш тўлқинининг частотасига тенг бўлган босимнинг ўртача қийматдан ўзгаришидир. Т.б. товушнинг асосий миқдорий характеристикаси ҳисобланади. *Халқаро бирликлар тизими* СИ да *паскаль*да ва бирликлар тизимига кирмаган *бар*да ўлчанади.

ТОВУШ ЁЗИБ ОЛИШ (техникада) — товуш (нуқт, мусиқа, қўшиқ ва б.) ни товуш элтгич (магнит лента, граммофон пластинкаси, диск ва б.) га ёзиб олиш жараёни. Акустик ва электроакустик усуллар б-н амалга оширилади.

Акустик усулда товуш тебранишлари ёзув (товуш) элтувчи моддага таъсир қилувчи асбобни бевосита бошқаради. Электроакустик усулда товуш тебранишлари микрофон воситасида электр тебранишларига айлантирилади ва кучайтирилгандан кейингина товуш элтгичга туширилади.

Т.ё.о.нинг механик, фотографик ва магнит тизимлари мавжуд. Механик тизимда нина ҳаракатланаётган товуш элтгични босиб, унинг сиртида товуш тебранишлари шаклига мос келувчи ариқчалар чизади. Товушни тиклаш (қайта эшитиш) да граммофон нинаси шу ариқчалар бўйлаб ҳаракатланиб, ўша тебранишларни такрорлайди ва уни мембранага узатади. Механик усулда ёзиб олишни 1877 й. америкалик ихтирочи Т. А. Эдисон биринчи бўлиб қўллаган. Механик тизими граммофон пластинкалар и.ч.да кенг қўлланилади. Фотографик тизимда ҳаракатланаётган киноплёнкага кучи ёки шакли товуш тебранишларига мос ҳолда ўзгараётган ёруғлик нури тушади. Натижада товуш «суратга олинган»дек бўлади. Тизимни 1901 й. немис олими Э.Румер қўллаган. Фотографик тизим, асосан, овозли кинода қўлланилади. Магнит тизимда товуш тебранишларига мос ҳолда магнит майдонида ҳаракатланаётган лентанинг айрим қисмлари магнитланиб боради. Магнит майдон эса магнит каллаги ўрамидан микрофоннинг кучли электр токи ўтганда ҳосил бўлади. Товушни қайта тиклашда магнит фонограммаси ҳаракатланиб, магнит каллаги ўрамида электр сигналлари ҳосил қилади (яна қ. *Магнитофон*). Магнит тизимни 1898 й. даниялик муҳандис В. Паульсен таклиф қилган. 20-а. 80-й.ларидан Т.ё.о.нинг рақамли усули ҳам қўллана бошлади. Т.ё.о. радиоэшиттириш, телевидение, таълим-тарбия ишлари ва б. соҳаларда муҳим аҳамиятга эга.



Товуш ёзиб олиш (магнит тизим); *а* — ёзиб олиш; *б* — эшитиш; *1* — микрофон; *2* — электр тебранишларни кучайтиргич; *3* — магнит каллак; *4* — каллакнинг магнит майдони; *5* — товуш элтгич (лента); *6* — магнит фонограмма; 7 — радиокарнай (стрелка ёзув йўналишини кўрсатади).

ТОВУШ ЛОКАЦИЯСИ — объектга бўлган йўналишни ва шу объект тарқатаётган товушни таҳлил қилиш йўли б-н объектнинг турган жойини аниқлаш; объект ҳосил қилаётган товуш майдони (суст локация) ёки махсус қурилмалар воситасида ҳосил қилинадиган товушнинг ундан қайтиши (фаол локация) бўйича амалга оширилади.

Фаол Т.л.да импульсли ва узлуксиз товуш манбаларидан фойдаланилади. Импульсли режимда объектгача бўлган масофа ундан қайтган акс садо — сигналнинг кечикиш вақти бўйича аниқланади. Узлуксиз режимда объектгача бўлган масофа унга юборилган ва ундан қайтган частоталар фарқи б-н аниқланади. Товуш чиқарувчи объектларнинг суст локацияси товушни тор йўналишда йўналтирувчи қабул қилгичлар б-н (тор частота полосасида ишлаганда) қабул қилишнинг ёки корреляцион усул б-н (кенг полосали манбалар б-н ишлаганда) амалга оширилади. Т.л. инфратовушдан ультратовушгача бўлган частота диапазонидаги товушни ҳавога, ерга ва металлга тарқатишда кенг қўлланилади.

Барча тирик жон, жумладан, одам ва ҳайвонларда Т.л. мавжуд. Баъзи жониворлар, мас., кўршапалак, дельфин, кит ва қушлар ўз эволюциясида фаол локацияга мослашиб қолган. Кўршапалак бир неча м/с даги товуш импульсларини нурлатади. Кўр кишилар бирор тўсиққа яқинлашганини оёқ ёки хассаси товушининг тўсиқдан қайтиши б-н сезиб олади.

ТОВУШ ТЕЗЛИГИ — товуш тўлқинининг белгиланган бирор фазасининг тарқалиш тезлиги. Т.т. муайян ташқи шароитда мазкур модда учун ўзгармас бўлиб, тўлқиннинг частотаси ва амплитудасига боғлиқ эмас. Товуш тўлқини газ ва суюқликларда адиабатик тарқалаётганда Т. т. қуйидагича ифодаланади:

$$c = \sqrt{K_{ad}\rho} = \sqrt{1/\beta_{ad}\rho} = \sqrt{\gamma/\beta_{iz}\rho},$$

бунда K_{ad} — ҳажмий сиқилишнинг адиабатик модули; ρ — зичлик; β_{ad} — адиабатик сиқилувчанлик; β_{iz} — изотермик сиқилувчанлик; $\gamma = C_p/C_v$ — ўзгармас босим C_p ва ўзгармас ҳажм C_v даги иссиқлик сиғимлари нисбати.

Газларда т-ра ва босим ортиши б-н Т. т. ортади, суюқликларда (сувдан ташқари) эса т-ра ортиши б-н, яъни суюлтирилганда Т.т. камаяди. Сувда т-ра ошиши (74° гача) б-н Т. т. ҳам ортади. Т-ра бундан юқорига кўтарилган сари Т. т. камая боради.

Газ ва суюқлик аралашмаларида Т. т. ундаги компонентларнинг концентрациясига боғлиқ. Изотроп қаттиқ жисмларда Т. т. модданинг зичлиги ва эластиклик модули б-н аниқланади. Т. т. қаттиқ жисмларда суюқликлардагидан, суюқликларда эса газлардагидан катта. Мас., Т. т. 20° да ҳавода 331 м/с га, сувда 1450 м/с га, пўлатда 5000 м/с га тенг.

ТОВУШ УСУЛИ — қ. *Усули савтия*.

ТОВУШ ЮТИЛИШИ — товуш тўлқини энергиясининг бошқа тур энергияларга, хусусан иссиқлик энергиясига қайтмас ўтиши ҳодисаси; ютилиш коэффициенти α б-н характерланиб, $см^{-1}$ да, яъни непер/см ёки децибел/м [1 дб/м=[1,15·10^{-3} $см^{-1}$] ларда ифодаланади.

Газларда Т.ю. газ босимига, суюқликларда, асосан, ёпишқоқликка боғлиқ. Қаттиқ жисмларда Т.ю., асосан, муҳитнинг ички ишқаланиши ва иссиқлик ўтказувчанлиги б-н белгиланади. Т.ю. модданинг кристаллик ҳолатига, дефект, аралашма ва дислокацияларнинг бор-йўқлигига, материалга дастлабки ишлов беришга боғлиқ. Металл ва яримўтказгичларда Т.ю. диэлектриклардан доим катта, чунки товушнинг ўтказувчанлик электронлари б-н ўзаро таъсири натижасида қўшимча ютилиш бўлади.

Муҳитда моддалар ҳар хил жинсли бўлганда Т.ю. ортиб кетади. Турли ғовак ва толали моддаларда Т.ю. юқори бўлганлигидан улардан товушни пасайтирувчи ва изоляцияловчи восита сифатида фойдаланилади.

ТОВУШ ЎЗГАРИШЛАРИ — қ. *Фонетик ўзгаришлар*.

ТОВУШҚАТОР — муайян мусиқа тизимидаги барча *товуш*ларнинг тартиблашган мажмуаси (мас., *лад* товушларининг изчил тузилмаси, *гамма*). Турли мусиқа услубларида Т. аҳамияти ҳар хил бўлади. Мас., *додекафония* услубидаги асарларда Т.дан кўра *интервал*лар изчиллигининг моҳияти баландир. *Оғзаки анъанадаги мусиқа*, жумладан, ўзбек халқ ва мумтоз мусиқа ижодида Т.ларнинг бир нечта тарихий — услубий кўринишлари ажратилади. Мас., *мавсум маросим қўшиқлари*га хос тор (кварта-квинта) ҳажмдаги Т.лар, халқ лирик ва рақс қўшиқ-куйларда асосий ўрин тутган октава диапазонидаги Т.лар, *мақом* Т.лари ва б. Баъзи (йиғи, алла, қиссахонлик каби, композиторлик ижодида эса — *сонористика*, *электрон мусиқа* ва б. йўналишидаги) мусиқа шаклларида муайян Т. тизими ўрнига товушларнинг эркин муносабатлари асосий ўрин тутади.

Ад.: Вахромеев В., Музиканинг элементлар назарияси, 2-нашри (махсус муҳаррир Т. Ғафурбеков), Т., 1980.

ТОВУҚ, уй товуқлари — товуқсимонлар туркумига мансуб паррандаларнинг энг кўп да, қ.х. паррандаларининг энг кўп тарқалган тури. 5 минг йил муқаддам Ҳиндистонда қўлга ўргатилган ёввойи *банкив товуғи*дан тарқалган. Т.ларнинг ўзига хос хусусияти — бошларида қизғиш тожи, қулоқ солинчаги, оёқлари (хўрозларида) пихининг мавжудлигидадир. Патларининг ранги ҳар хил, кўпинча, оқ. Кўпчилик Т. зотларининг тумшуғи ва оёқ кафти сариқ, қисман оқ-қизғиш, қора ва б. бўлади. Тухум пўчоғи оқ ёки оч қўнғир.

Берадиган маҳсулотига қараб. Т.лар тухумдор (серпушт), тухумдор-гўштдор (тухум-гўшт учун боқиладиган) ва гўштдор зотларга ажратилади. Шунингдек, Т.ларнинг даканг (уришқоқ) ва кўркам турлари (саноат аҳамияти йўқ) ҳам бор.

Т.лар ташқи кўриниши ва тузилиши б-н ҳам бир-биридан фарқ қилади. Серпушт Т.лар кичкина, тез вояга етадиган, тухумдор-гўштдор Т.лар йирикроқ бўлиб яхши ривожланади. Гўшт учун ажратилганлари алоҳида шароитда боқилади. Серпушт Т.лар 1,7—2,2 кг, хўрозлари 2,7—3,0 кг, тухумдор-гўштдорлари 2,5—4,0 кг, гўштдорлари 3,0—4,5 кг гўшт беради. Серпушт зотлар йилига 220—250 та, айримлари 365 тагача тухум қилади. Зотдор Т.лар селекция йўли б-н кўпайтирилганда серпушт бўлади. Т. 5—6 ойликдан тухумга киради. Дастлабки тухуми 40—50 г, 1 ёшга яқинлашгач, 55—65 г. Тухумдор-гўштдор зотлар тухуми майда. Т. туллаганда тухум қилмайди. Туллаш 2—3 ҳафта, баъзиларида 2 ой ва ундан ортиқ давом этади.



Товуқ: *1* — корниш; *2* — род-айленд; *3* — урушқоқ товуқ зоти.

Т. 10 йилгача тухум қилиши мумкин (10—12 й. умр кўради). Саноат мақсадида тухум етиштириладиган хўжаликларда Т.лар тухумга киргандан кейин уларни фақат бир йил сақлаш иқтисодий фойда келтиради, чунки тухум Т.нинг ёшига қараб, йилига 10—15% камаяди, наслчилик хўжаликларида фақат сермаҳсул Т.лар 2—3-йилга қолдирилади. Боқилаётган наслдор Т.ларнинг 50—60% 1 ёшга етмаган, 30—35% 2 ёшли ва 10% 3 ёшли бўлади. Жўжа очиришга тухум олишда 8—12 та товуқ учун 1 та хўроз қўйилади. Хўрозлар 2—3 й. сақланади. Жўжалар *инкубатор*да очирилади. Т. *паррандахона*ларда дон, сабзавот, минерал озиқалар, витамин ва б. б-н боқилади.

Ўзбекистон қ.х. илмий-и. ч. марказининг Паррандачилик илмий марказида селекциянинг янги ва жадал усулларини амалда қўллаб, Т.ларнинг юқори маҳсулдор, йилига 240—250 (дурагайлари 270) донадан тухум қиладиган, касалликларга чидамли ва маҳаллий шароитга мослашган икки тизимли «Ўзбекистон» кросси (Ўз-1 ва Ўз-2 тизимлари, Ўз-12 дурагайлари) яратилади (2002).

Ўзбекистон паррандачилик хўжаликларида тухум-гўшт йўналишидаги *леггорн, нью-хемшир,* род-айленд, товуқ зотлари, *бройлер* етиштириш учун корниш, плимутрок зотлари урчитилади (яна қ. *Паррандачилик*).

Сайфиддин Азимов.

ТОВУҚ ЙИЛИ— мучал йил ҳисобида ўнинчи йил номи (қ. *Мучал*).

ТОВУҚСИМОНЛАР (Galliformes) — қушлар туркуми. Икки катта оила (краклар ва *қирғовуллар*), беш оила (краклар, хастовуқлар, қирғовуллар, куркалар, қурлар)га мансуб 250 тури мавжуд. Т. Антарктидадан бошқа ҳамма жойда тарқалган. Танаси 12 см дан (бедана) — 235 см гача (*аргуслар*), оғирлиги 80—120 г дан (*бедана*) — 16 кг гача (*карқурлар*). Тумшуғи қисқа, мустаҳкам. Оёқлари бақувват. Қанотлари катта, лекин ёмон учади. Пати қалин, пари сийрак. Т.нинг нари модасига нисбатан йирик ва рангдор. Баъзи турларининг юз қисми патсиз, этли ўсмалари бўлади. Кўпчилик турлари ўтроқ яшайди ёки кўчиб юради. Айрим турлари (мас., бедана) қишда учиб кетади. Кўпчилик турлари полигам (қ. *Полигамия*). Содда уясини, асосан, ерга ясайди. Одатда, йилда бир марта 2—25 та тухум қўяди; 12—30 кун босади. Ҳастовуқлар тухумини қум ёки чиришга бошлаган барглар кўмиб қўяди. Асосан,

ўсимликлар уруғи, куртаги, меваси ва барги б-н озиқланади. Ҳашаротлар, чувалчанглар ва б. майда ҳайвонларни ҳам ейди. Т. овчилик ва наслчилик ишларида катта аҳамиятга эга. Тутқунликда яхши кўпаяди. Ноёб ва камайиб бораётган турлари Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи ва бир қанча мамлакатлар Қизил китобига, Зарафшон қирғовули Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ТОГО (Togo) Того Республикаси (Repudlique Togolaise) — Ғарбий Африкадаги давлат. Майд. 56,8 минг км². Аҳолиси 5,3 млн. киши (2002). Пойтахти — Ломе ш. Маъмурий жиҳатдан 5 вилоят (reqion)га бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. 27 сент.даги референдумда маъқулланган. Давлат бошлиғи—президент (1967 й.дан Гнасингбе Эйадема). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент б-н ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Т. Гвинея қўлтиғининг шим. соҳилида жойлашган ва денгиз бўйи аккумулятив пасттекислигидан, марказий қисми текислик ва 200—400 м баландликдаги платодан иборат. Энг баланд жойи Того тоғидаги Бауман чўққиси (986 м). Шим.-шарқда Атакоро тизмаси бор. Шим.-ғарбий чеккасида Оти дарёси водийси жойлашган. Фойдали қазилмалардан темир рудаси, олтин, мармар, ош тузи, фосфорит, хромит, боксит бор. Иқлими субэкваториал. Ўртача ойлик т-ра 20—25° дан 28—32° гача, йиллик ёғин соҳилда 600—800 мм дан текислик ва марказий платода 1200—1700 мм гача. Йирик дарёлари: Моно ва Оти ёғингарчилик мавсумида сершув. Того кўли ғоят хушманзара. Баланд ўсадиган саванналар, дарё водийларида доим яшил ўрмонлар бор. Йирик ҳайвонлардан фил, арслон, қоплон, кийик, чиябўри, жирафа, бегемот, тимсоҳ ва б., ўрмонда маймун, илон кўп. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш учун Кве, Керан миллий боғлари, Фазао, Мальфакаса ва б. қўриқхоналар ташкил этилган.

Аҳолиси. Т.да 45 га яқин халқ ва этник гуруҳ бор; мамлакат жан. ва марказий қисмида ква тилларида сўзлашувчи халқлар (эве, йоруба, мина ва б.), қирларда ва айниқса Гана б-н чегарага яқин жойларда того, шим.да чокосси халқлари, Т. шим. ва марказий қисмида гур тилларида сўзлашувчи халқлар (кабре, гурма, тем, сомба, котоколи, басари ва б.), шунингдек француз ва ливанликлар ҳам яшайди. Расмий тил — француз тили.



Того герби.

Аҳолининг ярмидан кўпроғи маҳаллий анъанавий динларга, қолганлари христианлик ва исломга эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 30,8%. Йирик шаҳарлари: Ломе, Сокоде, Воган, Кпалиме, Атакпаме.

Тарихи. Археология топилмалари Т. ҳудудида одам қадимдан яшаганлиги ва моддий маданият даражаси юқори бўлганлигидан дарак беради. 15-а. ўрталарида португалияликлар бу ерга келиб, қора танли қулларни Америкага сотиш учун олиб кета бошлаганлар. 17—18-а.ларда қул савдоси авж олиши натижасида Т.нинг жан.да аҳоли камайиб, бу ҳол мамлакат тарихий тараққиётига салбий таъсир кўрсатди. 19-а.нинг 2-ярмига келиб, йирик давлат уюшмалари (жан.да Эве уюшмаси, шим.да котоколи ва чокосси мусулмон қабилалари уюшмаси) пайдо бўлди. 19-а. охирида Т. ҳудудини мустамлакачилар босиб ола бошлади. 1884 й. Германия комиссари Нахтигаль Того кўли ёнидаги Эве уюшмасининг ҳукмдори Мпла III б-н протекторат ҳақида битим имзолади. Натижада Т. ҳудудининг катта қисмида Германия ҳукмрон бўлиб олди. 1891—1901 й.ларда мамлакат жан.да мустамлакачиларга қарши кўзғолонлар бўлди. 1-жаҳон урушида Германия мағлубиятга учраши натижасида Буюк Британия Т.нинг ғарбий қисмини, Франция шарқий қисмини идора қилишга мандат олди. 1946 й. Шарқий ва Ғарбий Т. БМТнинг Буюк Британия ва Франция бошқарувидаги васийлик ҳудуди деб эълон қилинди. 2-жаҳон урушидан кейин француз Т.сида миллий мустақиллик ҳаракати кучайди, унга Т. Бирлик кўмитаси бошчилик қилди. 1956 й. француз Т.си Франция Ҳамжамияти таркибида ўзини ўзи бошқарувчи республика деб эълон қилинди. Британия Т.си 1956 й. референдум натижасида инглизларнинг Олтин Қирғоқ (1957 й.дан мустақил Гана давлати)га қўшилди. 1960 й. 27 апр.да Т. мустақил республика деб эълон қилинди. Т. — 1960 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1993 й. 10



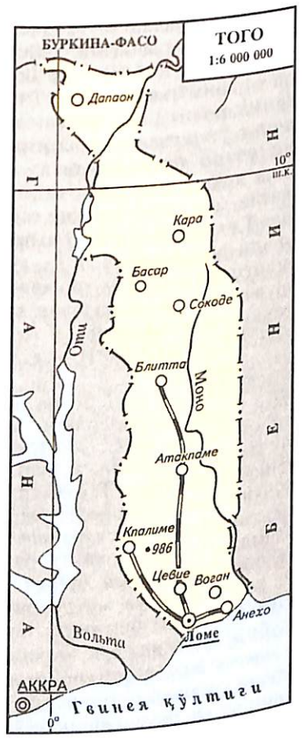
Того байроғи.

нояб.да тан олган. Миллий байрами — 27 апр. — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Т. халқи бирлашмаси партияси, 1969 й. тузилган; Янгиланиш учун ҳаракат қўмитаси партияси, 1991 й. ташкил этилган; Адолат ва демократия йўлидаги иттифоқ партияси, 1991 й. асос солинган; Демократия ва тараққиётни қўллаб қувватлаш бирлашмаси партияси; Янги кучларни мувофиқлаштириш партияси, 1993 й. тузилган. Т. меҳнаткашлари миллий конфедерацияси, 1973 й. асос солинган.

Хўжалиги. Т. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 32%, саноатники 23%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 45%.

Қишлоқ хўжалигида аҳолининг 3/4 қисми банд. Қ.х.га яроқли ерлар 3,5 млн. гектар. Ҳудудининг 41% ҳайдаладиган ер ва кўп йиллик экинзорлар, 36%га яқини ўтлоқ ва яйлов. Қ.х.нинг асосий тармоғи — деҳқончи-



лик. Ички эҳтиёж учун маниок, ямс, маккажўхори, тариқ, оқ жўхори, шоли, экспорт учун кофе, какао, ҳам ички эҳтиёж, ҳам четга сотиш учун пахта, мойли экинлар, кокос пальмаси, ер ёнғоқ, канакунжут ва б. етиштирилади. Чорвачилик сust ривожланган. Оз миқдорда қорамол, қўй ва эчки, чўчқа, уй паррандаси боқилади. Денгиз, кўл ва дарёларда балиқ овланади. Ёввойи меваларни териш ва овчиликнинг аҳамияти катта.

Саноатининг янги тармоқлари мустақиллик йилларида (кончилик, кимё, тўқимачилик, металлургия, цемент) вужудга келди, саноат и.ч. суръатлари ошди. Асосан, майда корхоналар мавжуд, ҳунармандчилик ривожланган. Ломе пойтахт зонаси, шу жумладан денгиз порти зонаси асосий и.ч. марказидир. 70-й.ларнинг охиридан Т.нинг шим.-шарқий қисмида ҳам саноат ривожлана бошлади. Мамлакат жан.даги Хахотоэ, Акумапе, Кпогаме атрофларида фосфорит, Гнаулу атрофида доломит, мармар, денгиз соҳилидаги Анехо ш. яқинида ош тузи қазиб олинади. Йилига ўртача 93 млн. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. И.ч. саноати кимё, озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн-пойабзал, пўлат қуйиш, металл ишлаш ва б. майда корхоналардан иборат. Ломе яқинида йилига 1 млн. тонна нефтни қайта ишлайдиган з-д бор. Бундан ташқари, цемент, металлургия, пластмасса буюмлар, кислород ва ацетилен, гугурт, лок-бўёқ и.ч. заводлари қурилган. Атакпаме яқинида йигирув-тўқув к-ти ишлайди.

Транспорти. Т.й. узунлиги 395 км, автомобиль йўллари уз. 12 минг км, Ломе ш.дан 9 км узоқликда йирик денгиз порти мавжуд. Ҳаво транспортида халқаро йўловчилар ва почта ташилади. Ломе ш. яқинида Токуэн халқаро аэропорти бор. Т. четга фосфорит, цемент, қ.х. маҳсулотлари чиқаради, четдан машина ва ускуна, қандшакар, гуруч, сут маҳсулотлари олади. Асосан, Европа Иттифоқи мамлакатлари, жумладан, Франция ҳамда Кот д' Ивуар, Нигерия ва б. мамлакатлар б-н савдо қилади. Пул бирлиги КФА франки.

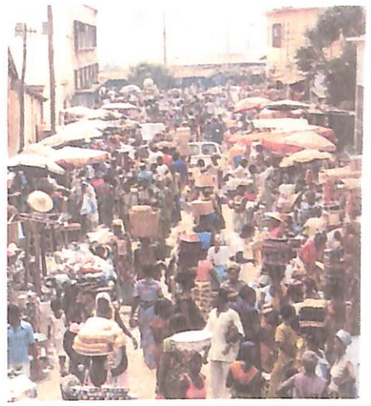
Маорифи ва илмий муассасалари. Т. мустақиллиги эълон қилингандан кейин 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий бошланғич таълим жорий қилинди. Бошланғич мактаб 6 й.лик, умумий ўрта таълим мактабида ўқиш муддати 7 й.: тўлиқсиз ўрта мактаб (коллеж)да 4 й. ва тўлиқ ўрта мактаб (лицей)да 3 й. Ҳунар-техника таълими бошланғич мактаб негизида, ўрта техника таълими тўлиқсиз ўрта мактаб негизида 3—6 й. давомида амалга оширилади. Бошланғич мактаб ўқитувчилари 2 пед. (нормал) билим юртида 1—3 й. давомида, ўрта мактаб ўқитувчилари эса педагогика ин-тида тайёрланади.

Олий таълим Ломедаги Бенин ун-ти (1965 й.дан коллеж, 1970 й.дан ун-т) да олинади. Ун-т таркибида тиббиёт-биол. ф-ти, адабиёт мактаби, тиббий фанлар мактаби, ҳуқуқ ва бошқарув олий мактаби, иқтисодиёт ва бизнес олий мактаби, олий муҳандислик мактаби, олий қ.х. мактаби, соғлиқни сақлаш ва биол. фанлари ин-ти, тиббиёт мактаби, миллий педагогика ин-ти, олий журналистика ин-ти бор. Тўлиқсиз олий маълумот берадиган бир қанча коллежлар: Кпалимеда агрономия соҳасида касб таълими мактаби (1901), Ломеда меъморлик мактаби (1975), Миллий маъмурий мактаб (1958), Сокодеда Техника коллежи ҳам бор.

И.т.лар Бенин ун-ти, Демография муаммолари тадқиқот ин-ти, Африка халқаро ҳуқуқ ин-тида, Ломедаги Тўқимачилик ва пахта тадқиқот ин-ти (1948), Миллий илмий тадқиқот ин-ти (1965), Илмий техника тадқиқот бюроси (1949), Тропик агрономия тадқиқот ин-тида олиб борилади. Миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси, Миллий музей ҳам бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Т.да нашр этиладиган газ. ва журлар: «Журналь офисьель де ла Репюблик Тоголез» («Того Республикасининг расмий газетаси», ҳукуматнинг француз тилидаги кундалик ҳарбномаси), «Того-пресс» (француз, эве ва кабре тилларида чиқадиган кундалик газ., 1962 й.дан), «Того диалог» (ҳукуматнинг ойлик жур.), «Эвей дю Травайер Тоголэ» («Того меҳнаткашларининг уйғониши» (1 ойда 2 марта чиқадиган газ.,). Т. матбуот агентлиги 1975 й. ташкил этилган. Т. (Халқаро) радиоэшиттириши — Ломе радиосига 1953 й., Т. (Миллий) радиоэшиттиришига 1979 й. асос солинган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Т. қишлоқлари кўпинча қир ён бағирларига жойлашган бўлиб, муайян режасиз қурилган. Ўрмонлар орасида доира шаклида лойдан қурилган конуссимон похол



Ломе шаҳри кўчаларида.

томли уйлар учрайди. Тоғли ва жан. вилоятларда уйлар ёғочдан тўрт бурчакли, томи ясси ёки икки томонга нишаб қилиб, лагуна соҳилларида эса қозиқ оёқлар устига қурилади. Шим.-да атрофи девор б-н ўралган, бир неча 2—3 қаватли уйлардан иборат кўргонлар қурилади, Ломе, Анехо, Кпалиме, Сокоде, Сансанне-Монго ш.ларида маъмурий марказлар ва янги турар жой мавзеларида европача бинолар замонавий материал ҳамда конструкциялардан қурилган.

Т. жан.да яшовчи халқлар ёғоч ўймакорлиги соҳасида гўзал санъат асарларини яратганлар. Аждодларнинг сиймолари, «ибежи» деб аталган жуфт ҳайкалчалар шаклининг майинлиги ва нозиклиги б-н ажралиб туради. Темир, ёғоч, лойдан ясалган ҳайкаллар (уруш худоси Гунинг тасвири) ва муқаддас ҳайвонларнинг тасвирлари машҳур. 1960-й.лардан миллий рассомлик мактаби вужудга кела бошлади. Европада ва маҳаллий рассомлик мактабларида таълим олган рассом ва ҳайкалтарошлар (П. Айи, Ф. Самбиани, Д. Гбеньон, Э. Дабля, Р. Далакена, Л. Ф. Тогбуну, Д. Хунце ва б.) ўз асарларида халқлар турмуши ва ҳаётий муаммоларни акс эттирадилар. Бадиий ҳунармандликда ёғоч, металл ва фил суяги ўймакорлиги, бадиий каштачилик, сават тўқиш кенг тарқалган.

Тогонинг Атлантика океани соҳили.





Ажа раққослари.

Театр санъати Т. халқларининг маданий мероси, чунончи анъанавий урф-одат ва маросимлар, халқ байрамлари асосида шаклланган. Гриотлар — сайёр бахшилар, хонанда ва созандалар ижоди халқ театрини вужудга келтириш ва ривожлантиришда бой манба бўлиб хизмат қилди. Уларнинг кўнгилочар ҳажвий томошаларида хасислик, ёлғончилик, риёкорлик мазах қилинарди. 20-а.нинг 40-й.ларида замонавий театр ривожланди. Мактабларда ҳаваскорлик тўгараклари ташкил этилди. 60-й.ларда ҳаваскор театр жамоалари пайдо бўлди. 1963 й. драматурглар М. Айтнард ва Д. Анану раҳбарлигида Т. ёшларининг театр ва фольклор гуруҳи фаолият бошлади. Ломедаги «Агоколи» ярим профессионал труппаси 70—80-й.ларда айниқса машҳур бўлди. 1974 й. давлат кўмаги б-н театр, балет ва мусиқа секцияларидан иборат профессионал Т. миллий труппаси тузилди. 1970 й.дан драма санъати ва халқ қўшиқлари кўрик-фестиваллари ўтказилади.

ТОДД Александер (1907.2.10, Глазго — 1997.10.1) — инглиз органик-кимёгари. Манчестер ун-ти кимёвий лаб.-лари директори (1938—44). Кембриж ун-ти проф. (1944—71). Илмий сиёсат бўйича Буюк Британиянинг давлат маслаҳат кенгаши раиси (1952—64). Асосий илмий ишлари нуклеотидлар, нуклеотид коэнзимлар ва нуклеин кислоталар кимёсига оид. Рибозанинг фуран шаклини ва гликозид марказининг β-конфигурациясини аниқлаган (1939—41). Дезоксиуридин ва барча рибонуклеозидларни (1941—44), шунингдек, нуклеотидаденил кислотани (1947) синтез қилган, таркибида 3^1-5^1-нуклеотидлараро боғи бўлган динуклеотид синтезини илк бор амалга оширган (1955). Лондон кимё жамияти президенти (1960—62). Нобель мукофоти лауреати (1957).

ТОДЗИО ХИДЭКИ (1884.30.12— Токио — 1948.23.12) — Япониянинг бош ҳарбий жиноятчиларидан бири, генерал. 1915 й.дан япон армиясида раҳбарлик лавозимларида. 1937—38 й.ларда Япониянинг Квантун армияси штаби бошлиғи. 1938—39 й.ларда ҳарбий вазир муовини. 1940 й. июль — 1941 й. окт.да ҳарбий вазир. 1941 й. окт. — 1944 й. июлда бош вазир ва айни вақтда ҳарбий вазир. Япониянинг фашистлар Германияси ва Италия б-н иттифоқининг тарафдори бўлган. Фашистлар Германиясининг СССРга қарши урушида фаол ёрдам берган. 1941 й. Тинч океанидаги урушнинг очилишида катта роль ўйнаган. Узоқ Шарқ учун ташкил этилган Халқаро ҳарбий трибуналнинг қарорига кўра, қатл этилган.

ТОДОРОКИТ (Todoriki — Япониянинг Хоккайдо о.даги кон номидан) — минерал. 1963 й. Марказий Қизилқумда топилган. Кимёвий таркиби (Ca, Na, Mg^{2+}, K), $(Mn^{4+}, Mn^{2+}, Mg)_6\ xO_{12}\cdot 3H_2O$; асосий қисмни ташкил қилувчи Mn дан ташқари 16 кимёвий элемент (Mg, Ca, Na, K, Zn, Fe, Al, Si, Ba, Hg, Cd, Co, Ni, Sr, Mo, Cu) аралашмаси бор. Ромб ёки моноклин сингонияда кристалланади. Кўриниши сферолит-буйраксимон. Қаттиқлиги 1,5 — 2, зичлиги 3,7—3,8 г/см^3. Ранги қора, ярим металлдек ялтирайди, электромагнитли. Т. гиперген минерал бўлиб, олтин конларининг оксидланиш зонасидаги энг кечки шаклланиш босқичида вужудга келган. Ўзбекистонда Мурунтов, Томдитов ва Бўкантовда учрайди.

ТОЖ — 1) ҳукмдорнинг мавқеи даражаси, мартабасини билдирган, қимматбаҳо тошлар қадалган бош кийим; 2) монархия давлатларида давлат ҳокимияти белгиси; 3) баъзи парранда-ларнинг бошидаги этдор ўсимта; 4) Қуёш атрофидаги, кун тутилиш пайтларида яхши кўринадиган ёриқ гар-



1. Бобурийларнинг тожларидан бири.
2. Россия императорларининг катта тожи.

диш — Қуёш тожи дейилади; 5) гупчакка ёки бошқа асосга ўрнатиладиган гардишсимон қисм.

ТОЖ РАЗРЯД — қ. *Электр разряд.*

ТОЖ СУЯКЛИ ҚУШЛАР (Carinatae) — қушлар катта туркуми. Тўш суяк тожи, учиш патлар елпиғичи яхши ривожланган; аптериялари (терисининг патсиз жойлари) бор; суяклари пневматик. Фақат айрим турлари иккиламчи марта тўш суяги тожи, аптерияси ва суяклар пневматикасини йўқотган. Ўмров ва б. елка камари суяклари ривожланган. *Кўкрак тожлилар, туяқушлар* ва кивилардан ташқари барча қушлар 24 га яқин туркумни ва 9000 га яқин турни ўз ичига олади.

ТОЖ СУЯКСИЗ ҚУШЛАР, югурувчи қушлар (Gradientes, яъни Ratitae) — учолмайдиган қушлар гуруҳи. Илгари катта туркум ҳисобланган. Кўпчилик Т.с.қ. қанотлари яхши ривожланмаган, оёқлари узун ва кучли. Патлари танасида бир текис тарқалган (аптерийлари бўлмайди). Патлари содда тузилган, ўсиқчалари ўзаро тиғиз бирикмаган; тўш суяги унча катта эмас; тўш тожи бўлмайди. 4 туркум: туяқушсимонлар, нандусимонлар, казуарсимонлар, кивисимонларга ажратилади.

ТОЖИБОЕВ Акрам Ашурович (1944.29.12, Ғаллаорол тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУ (1969) ва Сирдарё педагогика ин-ти (1978)ни тугатган. 1969 й.дан Пайариқ, Гулистон туманларидаги мактабларда инглиз тили ўқитувчиси, интернат мактабда ўқув бўлими мудири, Пайариқ туман халқ таълими бўлими усулиётчи, назоратчи, 1992 й.дан Челак туман халқ таълими бўлимида усулиёт кабинети мудири, 1995—97 й.ларда 26-мактаб директори.

ТОЖИБОЕВ Маҳмуджон Ғозиевич (1957.25.11, Қува тумани) — хонанда ва созанда (танбур, сато), Ўзбекистон халқ ҳофизи (2000). Нозик дидли, дардли, кенг диапазонли овоз соҳиби. Тошкент консерваториясини тугатган (1984). Қўшиқ айтишни дастлаб Э. Маматов, Ғ. Ҳожиқуловдан, кейинчалик ҳофизлик анъаналарини О. Отахонов, О. Алимаҳсумов, О. Ҳотамов ва Ф. Мадалиевдан ўзлаштирган, созандалик сирларини Т. Алиматовдан ўрганган. Ю. Ражабий номидаги *«Мақом» ансамбли* яккахони (1984 й.дан), Ўзбекистон давлат консерваторияси доценти (2000 й.дан). Репертуаридан Шашмақом («Сарахбори Наво», «Сарахбори Дугоҳ», «Мўғулчаи Сегоҳ», «Наврўзи Сабо», «Нимчўпоний» ва б.) ва Фарғона—Тошкент мақом йўллари («Дугоҳ», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «Шаҳнози Гулёр», «Баёт» ва б.), катта ашула («Ёввойи Чоргоҳ», «Ёлғиз», «Эй дилбари жононим» каби), мумтоз («Топмадим», «Асрий» ва «Адоий», «Чорзарб», «Бозургоний») ва 20-а. бастакорлари («Келдик», «Наззора қил», К. Жабборов; «Кезарман», Ғ. Тошматов; «Жоним эрурсан», М. Муртазоев; «Дилраболар», О. Нуриддинов; «Бу оқшом», О. Ҳотамов ва б.) асарлари ўрин олган. Т. шоирнафас ҳофиз бўлиб, ижро услуби вазминлиги, лирикага мойиллиги, овоз ва чолғу мутаносиблиги б-н ажралиб туради. Осиё, Америка, Европа ва Шим. Африка мамлакатларида гастролда бўлган. Юнус Ражабий номидаги Республика мақом ижрочилари танлови голиби (1987).





Бақо Тожиев Умурзоқ ролида («Холисхон»).

ТОЖИЕВ Бақо Ҳамидович (1913 — Самарқанд — 1989.1.9) — актёр, реж., Ўзбекистон халқ артисти (1978). Т. характерли роллар устаси сифатида танилган. Яратган образларини ёркин бўёқларда кўрсатиш, ижрода кучли драматизм, ифода воситаларини тўғри ва аниқ танлаш, саҳна маданиятини ўз меъёрида ушлаб туриш унинг ижодига хосдир. Т.нинг йирик характердаги таъсирчан образлари театр санъатига катта ҳисса бўлиб қўшилди: Шоди (У. Исмоилов, «Ҳоди ва Шоди»), Умурзоқ, Холмат, Рўзи аълам (Ҳамза, «Холисхон», «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши»), вазир Қорахон (С. Ҳайитбоев, Ҳ. Раззоқов, «Нодира»), Шопур (Навоий, «Фарҳод ва Ширин»), Маҳкамбой (Ш. Саъдулла, Д. Зокиров, «Далада байрам»), Болтабой, Ўргилсин тоға (Д. Файзий, «Зарафшон қизи», «Атласхон»),Родриго (У. Шекспир, «Отелло»), Прамод (П. Дос, «Бузилган бола»), Агностоз (Г. Фигейредо, «Эзоп»), Сулаймон (У. Ҳожибеков, «Аршин мол олон»), Фарҳод (Х. Мухторов, «Муҳаббат гули») каби фожиавий ва ҳажвий, драматик роллари б-н танилган. Реж. сифатида «Муҳаббат гули» (Х. Мухторов), «Фарзанд», «Оналар» (Соли Исмоилзода), «Нурхон», «Гулсара» (К. Яшин), «Ким айбдор?» (О. Толипов), «Аяжонларим» (А. Қаҳҳор), «Беш кунлик куёв» (Шуҳрат), «Кампирнинг макри» (Г. Стефанский) каби спектаклларни саҳналаштирган. Т. бир қанча фильмлар («Помир болалари», «Қора кўланкалар», «Улуғбек юлдузи», «Ҳамза», «Фарзандлар» каби)да ҳам суратга тушган.

ТОЖИЕВ Жўра (1911— Тошкент — 1995.12.6) — Ўзбекистон халқ артисти (1967). Ижодий фаолиятини 1928 й.да Ёш томошабинлар театрида бошлаган. 1930 й.дан Ҳамза театрида ишлаган. Асосий роллари: Алижон (К. Яшин, А. Умарий, «Ҳамза»), Борис Григорьевич (А. Островский, «Момақалдироқ»), Ҳакимжон (Уйғун, «Навбаҳор»), Добчинский (Н. Гоголь, «Ревизор»), Шобарот (А. Қаҳҳор, «Тобутдан товуш»), Граф Кент (Ф. Шиллер, «Қароқчилар»), Валер (Мольер, «Зўраки табиб»), Раҳмон (К. Яшин, «Ёндирамиз»), Розенкранц, Родриго (У. Шекспир, «Ҳамлет», «Отелло»), Аброр, Тошпўлат (Уйғун, «Парвона», «Парвоз»), Жамол (А. Қаҳҳор, «Аяжонларим»), Жўра (С. Аҳмад, «Куёв») ва б. Қаҳрамонларининг ташқи қиёфасига, юриш-туришига, мимикасига кўпроқ эътибор бершига, дилкаш ва оддий кишилар қиёфариш, ижодида алоҳида ўрин тутади.



Жўра Тожиев Аброр ролида (чапда, «Парвона»).

ТОЖИЕВ Мирсодиқ Маҳмудович (1944.25.3 — Тошкент — 1996.8.6) — композитор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Тошкент консерваториясини тугатган (1970). Тошкент мусиқа билим юртида ўқитувчи (1965—70), «Гўзал» ва «Шодлик» ансамбллари, Ўзбек давлат филармонияси бадиий раҳбари (1971—1979), Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси раиси (1982—1987), Тошкент консерваторияси ўқитувчиси, доцент (1971—1996). Т. ўзбек мусиқа мероси (жумладан, мақом анъаналари) негизида бадиий етук асарлар яратишга муваффақ бўлган. Т. ўзининг 3-, 9-, «Сомон йўли» трилогияси (15—17-) ва «Қаҳрамонлик» (19-) симфониялари б-н миллий *симфонизм* ривожига катта ҳисса қўшган. Шунингдек, «Шоир муҳаббати» симфоник поэмаси, камер оркестр учун ёзилган 7-, 8-, 12-, 18-симфониялари, «Ўзбекистон» поэмафахрия (Б.Бойқобулов), «Кўҳна Самарқанд юраги» нурли-товушли мусиқали панорама каби асарлари машҳур. Т. яратган мусиқий-саҳнавий асарлари орасида «Чоллар ва кампирлар» (Ҳ. Шарипов), «Қайдасан, жон болам» мусиқали комедиялари, «Кумуш» (Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи асосида) операси ва б. Камер мусиқа, халқ чолғулари оркестри учун «Тантана», «Сарафроз» ва б. асарлар муаллифи. «Композитор Мирсодиқ Тожиев» ҳужжатли фильми суратга олинган (2000, реж. А. Фатхуллин). Айрим асарлари грампластинкаларга ёзилган, 3-(М., 1989), 7—8-(Т., 1986) симфониялари нашр этилган.

ТОЖИЕВ Тўлқин Жўраевич (1936. 13.4, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1959). 1959—96 й.лар Ҳамза театрида актёр. Асосий роллари: Бобчинский ва Хлестаков (Н. Гоголь, «Ревизор»), Эдгар, Яго (У. Шекспир, «Қирол Лир», «Отелло»), Мансур ва Жомий (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навоий»), Ориф (И. Султон, «Имон»), Абдуллатиф (М. Шайхзода, «Мирзо Улуғбек»), Жонтой (Ч. Айтматов, «Сарвқомат дилбарим») ва б. Яго — унинг саҳнадаги энг мураккаб, айни вақтда энг муваффақиятли ролларидан бири. У яратган образларида ҳар бир қаҳрамонга хос характер, унинг ташқи кўриниши ва ички кечинмаларини очиб беришда актёр маҳоратининг баркамоллиги кўзга таш-



Тўлқин Тожиев Яго ролида («Отелло»).

ланади. Чуқур психологик талқин, ижтимоий характернинг ўткирлиги, ёркин миллий колорит Т. ижодига хос. Т. кинодаги роллари б-н ҳам танилган: Журжоний («Абу Али Ибн Сино»), Ҳаким («Иккинчи баҳор»), Маҳмуд («Маҳаллада дув-дув гап»), Қуддус («Беш оғайнилар»), Омон («Бу ердан чегара ўтади», 3 қисмли), Тоғаев («Сиз кимсиз?»), Қодиров («Қора балиқ изи», беш қисмли, «Ленфильм»), Ҳасанов («Ҳаёт сенинг қўлингда») ва б. Т. дубляж санъати усталаридан. Радиода «Табассум» эшиттириши, «Қармоқ» сатирик радиожурналининг бошловчиси сифатида танилган. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

ТОЖИЕВ Фуат Ҳусаинович (1913.13.9, Каттақўрғон — 2001.13.5, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Техника фанлари д-ри (1967), проф. (1969). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1937). Маҳаллий саноат и.т. институтида илмий ходим (1937— 41), уруш қатнашчиси (1941—43). Ўрта Осиё индустриал ин-тида катта ўқитувчи (1944—46), ТошПИ кимётехнология ф-ти силикатлар технологияси кафедраси мудири (1947—91). Асосий илмий ишлари Ўзбекистон ҳудудидаги маҳаллий тупроқ, гил ва хом ашёларнинг технологик хоссаларини систематик тарзда ўрганиш ва уларни қурилиш керамикаси и.ч.да қўллашга оид. Т. раҳбарлигида илк бор Ангрен каолинининг технологик хоссалари чуқур ўрганилган ва унинг асосида керамик қоришмалар, сирлар, хўжалик ва электротехник чинни, оловбардош ва кислотабардош материаллар олинган.



Ас.: Анорганик моддаларнинг физик-кимёвий анализи (ҳамкорликда), Т., 1977.

ТОЖИЕВ Қодир (1921.5.10 — Тошкент — 2001.1.2) — диктор. Ўзбекистон халқ артисти (1990). Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1938). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—43). 1947—91 й.лар Ўзтелерадиокомпаниясида диктор. Т.нинг дикторлик услуби юксак актёрлик маҳорати, кўтаринки жозибаси, маънодор интонацияси, таъсирчанлиги, содда ва тушунарлилиги б-н ажралиб туради. 3 мингдан ортиқ ҳужжатли фильмга овоз берган. Мумтоз ва замонавий шеърият намуналарини ифодали, ўзига хос, алоҳида маҳорат б-н ўқиган. «Эл-юрт ҳурмати» ордени (1998), «Жасорат» медали (1994) б-н мукофотланган.

ТОЖИК ТИЛИ — ҳинд-европа оиласидаги эроний тиллар гуруҳининг жан.-ғарбий гуруҳчасига мансуб тил. Асосан, Тожикистон ва Шим. Афғонистонда, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистоннинг айрим туманларида, қисман Эронда тарқалган. Т.т.да жами 10 млн.дан ортиқ (мас., Тожикистонда 4 млн.дан, Ўзбекистонда 1 млн.дан ортиқ, Афғонистонда 4 млн.га яқин) киши сўзлашади (2001).

Фонетик тизимида 6 унли ва 24 ундош фонема бор. Урғу динамик хусусиятга эга, кўпинча сўзнинг охирги бўғинига тушади. Грамматик қурилиши агглютинатив-флектив хусусиятга эга. От, сифат, сон туркумларидаги сўз ўзгаришининг қадимда ривожланган тизими ҳозирда йўқолган. Жинс ва келишик категориялари мавжуд эмас. Келишик муносабатлари синтактик усулда ифодаланади. Изофа отлар алоқасида энг кенг тарқалган воситалардандир. Феъл соҳасида кўплаб аналитик шакллар ва бирикмалар учрайди. 4 та майл (аниқлик, буйруқ, шарт ва эҳтимоллик) бор.

Адабий Т.т. қад. форс-тожик тили (9—15-а.лар)га — форс, тожик ва дари тилларида сўзлашувчилар учун умумий манбага бориб тақалади. 20-а.да адабий тилнинг сўзлашув тили б-н яқинлашуви натижасида унда, айниқса, лексикада, жиддий ўзгаришлар рўй беради.

Т.т.даги илк ёзма ёдгорликлар 9-а.га мансуб. Тожикистон Республикасидаги Т.т.да 1929 й. гача араб, 1940 й.гача лотин, 1940 й.дан рус графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланилади.

ТОЖИКИСТОН (Тоҷикистон), Тожикистон Республикаси (Ҷумҳурии Тоҷикистон) — Ўрта Осиёнинг жан.-шарқида жойлашган давлат. Майд. 143,1 минг км². Аҳолиси 6578,5 минг киши (2002). Пойтахти — Душанба ш. Маъмурий жиҳатдан Тоғли Бадахшон мухтор вилояти, 2 вилоят ва 45 туманга бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — республика, унитар демократик ижтимоий-ҳуқуқий давлат. Амалдаги Конституцияси 1994 й. 6 нояб.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1994 й.дан Э. Раҳмонов), у Т. фуқаролари томонидан 7 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Мажлиси Оли, ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигида Вазирлар Кенгаши (ҳукумат) амалга оширади.

Табиати. Т. тоғли мамлакат, ҳудудининг 93% ини 300 м дан 7495 м баландликкача бўлган тоғлар, шунингдек, Ўрта Осиёнинг энг йирик тоғлари — Тяньшан ва Помир системасига кирадиган тоғлар эгаллайди. Ҳудудининг қарийб ярмини 3000 м дан баланд бўлган тоғликлар ташкил этади. Дарё водийларининг кенгайган жойлари ва тоғ оралиғидаги сойликлар текисликлардан иборат, шим.да Қурама тизма тоғлари (Бобоиоб тоғи, бал. 3769 м) ва Мўғултоғ тоғлари (1624 м) жойлашган. Т. марказий қисмида Олай тизма тоғлари (ғарбий қисми, 5539 м), Туркистон (5509 м), Зарафшон (5489 м, Чимтарға тоғи), Ҳисор ва Қоратегин тизма тоғлари (4643 м) ва Зарафшон водийси (Туркистон ва Зарафшон тизма тоғлари орасида), жан.-ғарбий қисмида (Ҳисор-Олай тизма тоғларининг жан.да ва Помирнинг ғарбида) унчалик баланд бўлмаган Бобоғор, Оқтоғ, Қоратоғ, Тераклитоғ, Сарсарак, Рангонтоғ, Илонлитоғ ва б. бор. Ушбу тоғлардан айримлари жан. ва жан.-ғарб томонга пасая боради, Панж ва Амударё қирғоқларига-ча қўшилиб кетган текисликлардан иборат. Юқоридаги тизма тоғлар оралиғида Ҳисор, Вахш, Ёвон, Қуйи Кофарниҳон, Сурхоб (Қизилсув) ва Яхсув водийлари жойлашган. Т. жан.-шарқий қисмида Помир тоғлари қад. кўтарган (Т.нинг энг баланд жойи — 7495 м). Унинг марказида Музкўл тизма тоғлари ва жан.-ғарбда Шим. ва Жан. Аличур тизма тоғлари жойлашган.

Т. ҳудудида Ўрта ва Жан. Тяньшан, Помир бурмали тизимлари ҳамда 2 йирик тоғлараро ботиқ (Фарғона ва Тожикистон депрессиялари) бор. Помир ва Ҳисор-Олай тизма тоғларида тоғ биллури, олтин, кумуш, симоб, сурма, мишьяк, вольфрам, молибден, тошгуз, асбест, кўмир, нефть, табиий газ, темир, рух, қимматли тошлардан лаъл, ложуврад, мармар конлари мавжуд. Ўнлаб минерал булоқлар, шу жумладан, Гармчашма шифобахш булоғи машҳур. Иқлими континентал. Янв.да ўртача т-ра водий ва тоғ ён бағирларида 2° дан —2° гача, Помирда —22°. Июлнинг ўртача т-раси водийларда 30°, Помирда 10°, энг юқори т-ра 48° гача (Вахш водийси ва



Тожикистон герби.

Қуйи Панжда). Йиллик ёғин миқдори Ҳисор тизма тоғларининг шим. ён бағирларида 1600 мм гача. Т. маркази ва жан.да ёз ва кузда қуруқ иссиқ шамол ва қисман гармсел, жан.да *афғон шамоли* эсади. Асосан, Помир ҳудудида мингдан ортиқ катта-кичик музликлар бор. Дарё кўп, уз. 10 км дан ортиқ бўлган дарёлар 947 та. Улар, асосан, Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёси ҳавзаларига мансуб. Фақат Шарқий Помирдаги Оқжилға, Қоражилға ва Музкўл дарёлари берккўл — Қоракўлга қуйилади.

Т.да 930 кўл бўлиб, аксарияти Помир ва Ҳисор-Олай тизма тоғлари этагида жойлашган. Сарез, Яшилкўл, Искандаркўл, Каттакўл кўллари, Қайроққум, Норак, Фарҳод, Каттасой, Мўминобод ва б. сув омборлари бор. Т. жан.-ғарби ва шим.даги пасттекисликларда оч кулранг, тоғ ён бағирларида табиий кулранг, тўқ кулранг ёки жигарранг тупроқлар учрайди. Шим. ва Ҳисор-Олай этаклари тупроқлари оч жигарранг, юқорироқда табиий жигарранг тупроқлар. Ғарбий Помир сойликларида тўқ кулранг, Шарқий Помирда эса чўл тупроқлари мавжуд. Т. ҳудудида ўсимликларнинг 4,5 мингдан ортиқ тури ўсади. Тоғ ён бағирларида, шунингдек, Қурама, Зарафшон, Ҳисор тизма тоғларида бутазор ва арчазор, Данғара, Мўминобод, Ховалинг, Чубек ва Фарҳор атрофидаги тоғ ва тоғ ён бағирларида писта, ёнғоқ, анор, олча, ўрик, нок, тут, бодом, дўлана, жийда, арча ва б. ёввойи мевали дарахтлар ўсади.

Ҳайвонот дунёси бой. Сут эмизувчиларнинг 84, қушларнинг 346, судралиб юрувчиларнинг 44, ҳашаротларнинг 10 мингдан ортиқ, балиқларнинг 40 тури мавжуд. Ёввойи ҳайвонлардан тўнғиз, ёввойи эчки, архар, кийик, айиқ, суғур, қушлардан товушқон, каклик, чил, қирғовул, бедана ва б. мавжуд. Жан.-шарқ ва шим.даги тоғларда қоплон, бўри, тулки, жайра, қашқалдоқ, илон, ёввойи мушук, тоғ эчкиси, кийик, парранда-лардан бургут, ўрдак, лайлак ва б. жониворлар учрайди. Табиатни қўриқлаш мақсадида Полвонтўқай, Ромит, Даштижум қўриқхоналари ва ботаника боғлари ташкил этилган.

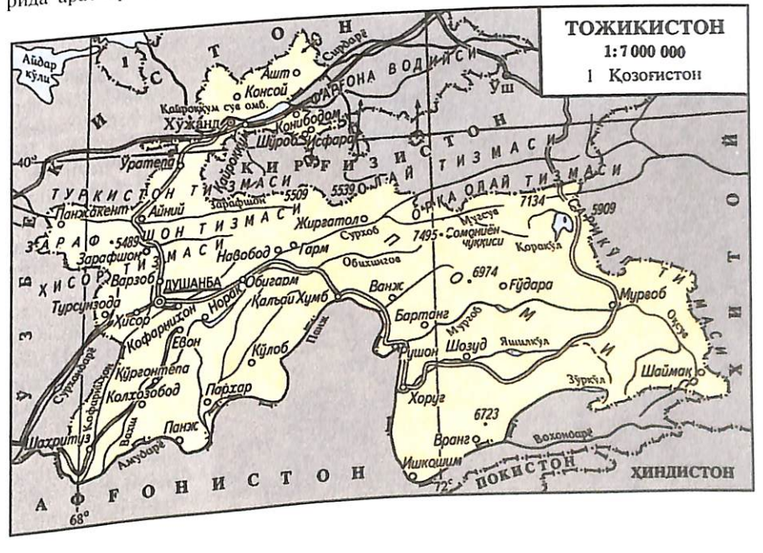
Аҳолиси. Асосий аҳолиси — тожиклар; ўзбек, рус, қирғиз, туркман ва б. ҳам яшайди. Давлат тили — тожик тили. Диндорларнинг аксарияти сунний мусулмонлар. Шаҳар аҳолиси 28,3%. Йирик шаҳарлари: Душанба, Хўжанд, Қўрғонтепа, Кўлоб, Уструшона, Хоруғ ва б.

Тарихи. Ўрта Осиё, жумладан, ҳозирги Т. ҳудудидан сўнгги палеолит даврига оид қуроллар топилган. Қадимда Бақтрия давлати вужудга келди. Кейинчалик Т. ҳудудида Ахоманийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. 329 й.да македониялик Александр қўшинлари бостириб келди, халқ унга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Натижада Т. ҳудудининг бир қисми *Салавкийлар* давлати таркибига, сўнг ҳудуднинг аксарият қисми Юнон-Бақтрия подшолиги таркибига кирди. Кушонлар даврида йирик суғориш каналлари қурилди, шарқ билан савдо-сотиқ ва ижтимоий алоқалар ривожлана борди. Юнон ёзуви асосида кушон ёзуви пайдо бўлди.

5—6-а.ларда Ўрта Осиёнинг шарқий қисмини кўчманчи хионий қабилалари, сўнгра *эфталийлар* эгаллаб олди. 6-а. 2-ярмида Т. ҳудуди *Турк хоқонлиги* таркибига қўшиб олинди. 8-а. ўртасида араблар бостириб келиши натижасида ислом дини жорий қилина бошланди. 9—10-а.ларда Т. ҳудуди *Тохирийлар* ва *Сомонийлар* давлати таркибида, 9—13-а.ларда *Газнавийлар, Қорахонийлар, Ғурийлар, Қорахитойлар,* Хоразмшоҳлар давлатлари таркибида бўлган. Т. ҳудудига бостириб кирган Чингизхон қўшинлари (1219—21) аҳолининг қаттиқ қаршилигига дуч келди (Хўжандда *Темур Малик* бошчилигидаги халқ қаршилиги ва б.). Мўғуллар истилоси иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётга жиддий зарар етказди. 14-а.нинг 2-ярмига келиб, хўжалик қайтадан тиклана бошлади. Т. ҳудуди бу даврда *Амир Темур* ва *темурийлар,* 16-а.да эса Шайбонийлар салтанати таркибида бўлди. Сўнгра Бухоро амирлиги қўл остига ўтиб, 19-а.нинг бошларида Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида тақсимланди. 19-а.нинг 2-ярмида подшо Россияси томонидан забт этилди. Россияда Окт. тўнтариши (1917)дан сўнг аҳолининг жиддий қаршилигига (Иброҳимбек, Эшон Султон, Давлат мандбий, Фузайл Махсумлар бошчилигида) қарамасдан, Т. большевиклар томонидан босиб олинди. 1917 й. нояб. — 1918 й. фев.да Шим. Т.да шўро ҳокимияти ўрнатилди ва у Туркистон



Тожикистон байроғи.



АССР таркибига кирди. Т.нинг қолган ҳудуди Бухоро амирлиги таркибида бўлди. 1920 й. Бухоро босқинидан кейин БХСР ташкил этилди. 1924 й. Ўрта Осиё республикаларини «миллий-давлат чегараланиши» деб аталган бўлиб ташлаш натижасида Т. Ўзбекистон ССР таркибида мухтор республика, 1929 й. эса СССР таркибида иттифоқдош республикага айлантирилди. 1991 й. 9 сент. да мустақиллик тўғрисида декларация эълон қилинди ва «Тожикистон Республикаси» номи тасдиқланди. Иттифоқ тугатилиб, Т. 1991 й. сент.да мустақилликка эришгач, турли этник, диний ва маҳаллий уруғ-аймоқчилик гуруҳлари ўртасида қуролли тўқнашувлар бошланди, бу эса мамлакат сиёсий ҳаётида беқарорликка олиб келди. Ниҳоят, 1997 й.да ўзаро мухолиф кучлар миллий муросага келиб, тинчлик ўрнатилди. Т. — 1992 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1992 й. 6 янв.да тан олган ва ўша йил 1 окт.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 9 сент. — Мустақиллик куни (1991).

Сиёсий партиялари ва ҳаракатлар. Т. халқ-демократик партияси, 1994 й. халқ партияси номи б-н таъсис этилган, 1997 й.дан ҳоз. номда; Т. коммунистик партияси, 1924 й. тузилган, 1992 й. янв.да тугатилиб, март ойида қайта ташкил этилган; Т. уйғониш ва миллий бирлик ҳаракати; Адолатхоҳ партияси, 1996 й. тузилган; Аграр партия, 1999 й. таъсис этилган; Т. ислом уйғониш партияси (Ҳизби наҳзати ис-

Варзоб дараси.



ломии Тоҷикистон), 1978 й. яширин равишда ташкил этилган, 1991 й.дан ошкора фаолият юритади; Т. демократик партияси, 1990 й. тузилган; Т. социалистик партияси, 1996 й. таъсис этилган.

Хўжалиги. Т. аграр-индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 25%, саноатники 35%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 40%.

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар 4,3 млн. гектар, шундан экинзорлар 827631 гектар, яйловлар 3,2 млн. гектар. Қ.х.нинг асосий тармоғи — деҳқончилик бўлиб, жами қ.х. маҳсулотининг 65% ни беради. Унда пахтачилик, айниқса, ингичка толали пахта етиштириш етакчи ўринни эгаллайди. Богдорчилик, узумчилик, пиллачилик ривожланган. Мойли экинлар, зигир, картошка, сабзавот-полиз экинлари, ем-хашак экинлари экилади, галла ва шоли ҳам етиштирилади. Тоғ олди ва тоғ минтақаларининг суғориладиган ерларида тамаки, Ҳисор ва Вахш водийларида ёронгул экилади. Цитрус мевалар етиштириш яхши йўлга қўйилган. Т.нинг барча ҳудудларида, айниқса, тоғ ён бағирларида чорвачилик ривожланган: қорамол, қўй, эчки, паррандa, йилқи боқилади.

Саноатининг етакчи тармоқлари: енгил (пахта тозалаш, ип газлама, шойи, тикувчилик, гилам тўқиш), озиқ-овқат (мева консерваси, ёг-мой ва б.), рангли металлургия (рангли ва ноёб металл рудалари қазиб чиқариш ва бойитиш, алюминий и.ч. ва б.), кончилик, кимё саноати (минерал ўғит, пластмасса и.ч.), машинасозлик, металлсозлик. Т.да ош тузи, қўнғир кўмир, нефть, газ қазиб олинади; қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Электроэнергетика саноати ривожланган: Норак, Роғун ва б. ГЭСларда электр энергияси ҳосил қилинади (йилига ўртача 17 млрд. кВт-соат).

Т.й. узунлиги 490 км, автомобиль йўллари уз. 13 минг км. 1991 й.да ташкил этилган «Тожикистон» авиация компанияси самолётлари мунтазам равишда МДҲ мамлакатларининг Москва, Самара, Новосибирск, Олмаота, Бишкек, Ашхобод ва б. шаҳарларига ҳамда БАА (Шаржа), Покистон (Карочи), Афғонистон (Кобул), Эрон (Машҳад), шунингдек, Ҳўжанд ва Хорутга учади. Душанба ва Ҳўжанд ш.ларида халқаро аэропорт бор.

Ташқи савдода дунёнинг 66 мамлакати, хусусан, МДҲ давлатлари, Афғонистон, Хитой б-н ҳамкорлик қилади. Т. четга алюминий, пахта, электр энергияси, ноёб металл ва тошлар, рангли рудалар, ҳўл мева ва сабзавот, тери, жун чиқаради. Четдан истеъмол моллари, озиқ-овқат маҳсулотлари, транспорт воситалари олади. Пул бирлиги — сомоний.

Тиббий хизмати. 90-й.лардаги сиёсий бошбошдоқлик бу соҳага ҳам жиддий таъсир қилди. Мутахассисларнинг бир қисми республикани тарк этганликлари боис, ушбу соҳа жиддий зарар кўрди. Айни пайтда халқаро ҳамжамиятнинг кўмаги асосида республикада тиббиёт соҳаси ривожлана бошлади. «Зумрад» (Исфара), Обигарм, Ҳўжаобигарм, Шамбари, Қоратоғ, Хавотоғ, Гармчашма санаторий ва курортлари муҳим шифобахш масканлардир.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Маорифи бошланғич, тўлиқсиз ўрта, умумий ўрта таълим мактабларидан, ўрта махсус ва олий ўқув юртларидан иборат. Йирик олий ўқув юртлари: Тожикистон ун-ти, политехника, қ.х., санъат, тиббиёт, пед. ин-тлари, Кўлоб ва Ҳўжанд пед. ин-тлари. Бундан ташқари турли вазирликларга қарашли илмий муассасалар (ветеринария, деҳқончилик, эпидемиология ва гигиена ин-тлари қабилар) бор.

Республикадаги и.т.лар Фанлар Академияси таркибидаги и.т. институтлари ва марказлар доирасида амалга оширилади.

1999 й. Т.даги 8 йирик олий ўқув юртларининг ташаббуси б-н тузилган Фан ва маорифни ривожлантириш уюшмаси и. т. муассасалари, олий ва ўрта ўқув юртлари жамоаларини бирлаштирди. У янги ахборот технологияларини ишлаб чиқиб уни олий ва ўрта таълим тизимига жорий этиш, и.т.ларни ривожлантириш, халқаро таълим андозаларини Т. олий ва ўрта таълим тизимига жорий этишга, бу соҳада халқаро тажриба айирбошлашга кўмаклашиш кабн ишлар б-н шуғуллана бошлади. Т.да Фирдавсий номидаги Т. давлат кутубхонаси, Т. Фанлар академиясининг Марказий илмий кутубхонаси ва мингдан ортиқ оммавий кутубхона; 15 давлат музейи (Душанбада Таврих-ўлкашунослик ва тасвирий санъат музейи, С. Айний номидаги адабиёт музейи, Панжакентда А. Рудакий номидаги республика тарих-ўлкашунослик музейи ва б.) бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Т.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Асосийлари: «Жумҳурият» (тожик тилида чиқадиган газ., 1925 й.дан «Иди тожик», 1955—91 й.ларда «Тожикистони Совети» номида чиққан), «Халқ овози» (ўзбек тилида чиқадиган газ., 1929—91 й.ларда «Совет Тожикистони» номи б-н чиққан), «Садои мардум» («Халқ овози», газ., 1992 й.дан), «Бизнес и политика» («Бизнес ва сиёсат», газ., 1994 й.дан); адабий-бадиий журлар: тожик тилида «Садои Шарқ» («Шарқ овози»), «Маданияти Тожикистон» («Тожикистон маданияти»), рус тилида «Памир» («Помир») ва б. Т. ахборот агентлиги (ҳоз. «Ховар» ахборот агентлиги) 1933 й.да ташкил этилган. Т.да радиоэшиттиришлар 1928 й.дан, Душанба телевизион маркази 1959 й.дан ишлай бошлаган.

Адабиёти. Тожик халқининг адабиёти ва маданияти жуда қад. ва бой тарихга эга. Тожик ёзма адабиётининг манбалари хоз. Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиё ҳудудида яратилган қад. халқ оғзаки ижодидан бошланади. 9—15-а.ларда форсий (дарий) тилидаги мумтоз адабиёт тожик ва форсий халқлар тарихий-маданий тараққиётининг ҳосиласи эди. Тожик адабиёти бир неча даврни ўз ичига олади: 1-давр — форслар ва тожиклар учун умумий бўлган форс тилидаги 9—15-а.лар адабиёти; 2-давр — асосан, Ўрта Осиё ҳудудида 16—19-а.нинг 1-ярмида мавжуд бўлган тожик адабиётини; 3-давр — 19-а.нинг 2-ярмидан 20-а.нинг 30-й.ларигача бўлган тожик адабиётини; 4-давр — 20-а.нинг 30-й.ларидан ҳозиргача бўлган тожик адабиётини ўз ичига олади.

9—10-а.ларда форс-тожик тилидаги адабиёт, айниқса, тез ривожланди, шу сабабли бу давр ҳақли равишда тожик мумтоз шеъриятининг «олтин асри» ҳисобланади. Сомонийлар давлатининг маркази Бухорода форс тилидаги шеърият асосчиси Абу Абдуллоҳ *Рудакий* ижод қилди. Шеърий, насрий, фалсафий-таълимий асарларда қад. халқ анъаналари ва қаҳрамонлик воқеалари, адолатли шоҳлар образлари қаламга олина бошлади. Абу Шукур *Балхий*, Абулҳасан Кисоий, *Дақиқий* ижодларида инсонпарварлик ва адолат ғоялари тарғиб қилиниб, зулм қораланди. 10-а. охири ва 11-а. бошларида форс-тожик шоири Абулқосим *Фирдавсий* ўзининг ўлмас «Шоҳнома»сини яратди. 10-а. охирида Эрон ва Ўрта Осиёга суфизм ғоялари кириб келиб, шу асосда диний-фалсафий таълимотлар, жумладан, исмоилийлар оқимининг адабиётга таъсири кучайди. Исмоилийларнинг ғоялари шоир ва мутафаккир *Носир Хисрав* ижодида акс этди.

13-а. бошларида мўғуллар босқини адабий ва фалсафий ғояларнинг ривожига 2 аср давомида катта зарба берган бўлса-да, Ҳиндистоннинг шим. (Хусрав Деҳлавий), Эроннинг жан. (Саъдий ва унинг замондошлари), Кичик Осиё (Жалолиддин Румий)да форс-тожик тилидаги адабиёт ривожи давом этди. 15-а.га келиб Ўрта Осиёда адабий-фалсафий ҳаёт астасекин тиклана борди. Ҳирот маданий ва адабий ҳаёт марказига айланди. Бу ерда, айниқса, темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида атоқли шоир ва адиблар тўпланган эди. Адабий ҳаракат бошида форс-тожик шоири Абдураҳмон *Жомий* ва ўзбек шоири *Алишер Навоий* турар эдилар.

16-а.дан тожик адабиёти форс тилидаги адабиётларнинг умумий оқимидан ажралиб, мустақил ривожланди. 19-а.нинг 2-ярми — 20-а. бошларида тожик адабиётида маърифатпарварлик оқими вужудга келди. Бу оқимнинг асосчиси тожик ва ўзбек халқларининг мутафаккири *Аҳмад Дониш* эди. Шоир ва ёзувчилардан Раҳматулло *Возеҳ*, Шамсиддин Шоҳин (1859—1893), Муҳаммад Ҳайрат (1878—1902) ғоявий жиҳатдан Аҳмад Донишга яқин эдилар. Тожик маърифатчилик адабиётида янги жанрлар (реалистик ҳикоя, фалсафий-романтик қисса ва б.) пайдо бўлди, адабий тил халқ тилига яқинлаша бошлади. 20-а.нинг бошларида Садриддин *Айний*, Тошхўжа *Асирий*, *Сироҷ Ҳаким* каби ёзувчилар маърифатчилик адабиёти анъаналарини давом эттирибгина қолмасдан, адабиётни халқ ҳаётига яқинлаштиришда катта ишлар қилдилар. 1920—30 й.ларнинг бошларида Абулқосим *Лоҳутий* ижоди муҳим ўрин эгаллади. Бу даврда С. Айний «Одина» (1924), «Дохунда» (1930) каби насрий асарларини яратди. 30-й.лар бошида адабиётга Мирзо *Турсунзода*, Жалол *Икромий*, Абдусалом *Деҳотий*, Раҳим Жалил, Ҳаким Карим, Мирсаид *Миршакар*, *Сотим Улуғзода* ва б. кириб келди. 2-жаҳон уруши йилларида тожик адабиёти ҳам бутун кучини фашизмга қарши курашга қаратди. Урушдан кейинги йилларда М. Турсунзоданинг «Ҳиндистон қиссаси» шеърий мажмуаси (1947—1948), «Ҳасан аравакаш» (1954), «Осиё садоси» (1956), «Жонгинам» (1960), «Гангадан Кремлгача» (1970) достонлари, Мирсаид Миршакарнинг «Жи-



Ҳисор тарихий-меъморлик музей-қалъаси.

ловланмаган Панж» (1949), «Тоғлик қизнинг ишқи» (1961—62), «Муҳаббатнинг варақлари» (1975) тўпламлари ва «Ватан фарзандлари» пьесаси, Фотеҳ Ниёзийнинг «Вафо» (2 қисмдан иборат, 1949—58), «Қуролсиз сарбозлар» (1985), Сотим Улуғзоданинг «Янгиланган ер», Раҳим Жалилнинг «Шўроб» романлари нашр этилди. 1980—90 й.лар адабиётга ёзувчи ва шоирларнинг янги авлоди кириб келди. Бу даврда Мўмин Қаноатнинг «Сино бешиги» (1980), «Оловли муҳаббат» (1985) достонлари, Лоиқ Шералининг «Оқ кун» (1984), «Дил уйи» (1986), «Офтобборон» (1988), «Мозор тоши» (1996) шеърий тўпламлари, Бозор Собирнинг «Тун киприги» (1981), «Офтобниҳол» (1982), «Татиб, туйиб» (1987) шеърий мажмуалари, Гулназар Келдиевнинг «Лангар» (1984), «Дарё ўзани» (1986), Гулрухсор Сафиеванинг «Ихлос» (1980), «Суғд алангаси» (1981), «Бохтар руҳи» (1987) шеърий тўпламлари ва «Сабзабаҳор аёллари» романи (1991) яратилди. 1990-й.лардан кейин адабиётга кириб келган Фарзона, Искандари Хатлоний ва яна кўплаб ёш қаламкашлар тожик адабиётининг ривожида муҳим ўрин тутади.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Тожик халқининг бадиий маданияти қўшни халқлар, айниқса, ўзбеклар маданияти б-н ўзаро боғлиқликда ривожланган. Т. ҳудудидан топилган тасвирий санъат ёдгорликларининг энг қад.си Шарқий Помирдаги мезолит (мил. ав. 15—10-минг йилликлар) даврига оид қоятош суратларидир. Жумладан, Панжакентдан топилган қоя суратида арфа чалаётган қиз тасвирланган (7—8-а.лар). 5—8-а. бошларида Т. ҳудудида девор ва миноралар б-н шаҳристонга эга бўлган шаҳарлар пайдо бўлди. Минтақада ислом дини тарқалгач, Т. меъморлигида масжид ва мадрасалар, минора, мақбара ва хонақоҳ-

лар қад. кўтарди. 9—10-а.лардан қурилишда пишиқ ғишт ишлатила бошланди. 11—12-а.ларда Мозори Шарифда Муҳаммад Башаро мақбараси, 14—15-а.ларда Уструшонада Кўк гумбаз масжиди, 11—12- ва 15-а.ларда Конибодомда Муслиҳиддин мақбараси барпо этилди. 14-а. охири — 15-а.ларда монументал безак санъатида ёғоч ва ганчга нақш ўйиш, сирланган ва сирланмаган сопол, ёғоч ва ганчга тухумли *темпера* б-н нақш солиш, зардўзлик ва б. кенг тарқалди. Т. меъморлиги 1 қават пахса ёки хом ғиштли уйсозликдан бош режа асосида қурилаётган шаҳарларгача бўлган тараққиёт йўлини босиб ўтди. 1930-й.ларда Душанба, Хўжанд, Кўлоб, Конибодом ш.лари бош режа асосида қурила бошлади. 1930—40-й.лар бошларидаги шаҳарсозликда Ўрта Осиё меъморлиги элементлари бўлган классицизм шакллари устунлик қилди. 50-й.ларнинг 2-ярмида шарқ анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бинолар пайдо бўла бошлади. 1960-й.лардан сўнг Т. меъморлари кичик мавзелар барпо этишга ўтдилар. Саноат ривожланиши туфайли Кўрғонтепа, Турсунзода, Норак, Ёвон сингари янги замонавий шаҳарлар қад. кўтарди. Душанбадаги «Тожикистон» меҳмонхонаси (1975, меъмори А. И. Онишченко), киноконцерт зали (1985, меъмори С. М. Сутягин) каби замонавий муҳташам бинолар барпо қилинди.

Т.да замонавий тасвирий санъат 20-а.нинг 20-й.ларида вужудга кела бошлади. Илк рассомлар сиёсий ва ташвиқий плакатлар, ҳажвий жур.лар учун безаклар яратиш, ўқув дарсликлари ва бадиий асарларни безаш б-н шуғулландилар. 2-жаҳон уруши даврида графика, плакат ва, айниқса, карикатура ривожланди. 40-й.лар охири ва 50-й.ларда тасвирий санъат жанрлари кўпайди, рассомлар маҳорати ошди. 1947 й. Республика тасвирий санъат музейининг очилиши бунга яхши шароит яратди. Пейзаж жанрида И. Абдураҳмонов, Ф. Солмонов, С. Захаров салмоқли муваффақиятга эришдилар. Кейинчалик етишиб чиққан рассомлар И. Раҳимов, Х. Хушвақтов, З. Ҳабибуллаев, А. Аминжонов, ҳайкалтарошлар А. Ғаниев, К. Жумагазин, график рассомлар К. Туренко, Х. Расулов, Д. *Сафоев*лар ҳаётий мавзуларда ижод қилдилар. Х. Хушвақтовнинг «Хоруғ», «Олай водийси», «Помир тоғларида», З. Ҳабибуллаевнинг «Ғижжак», «Яйловда баҳор» асарлари зўр маҳорат б-н яратилган.

1990-й.лар Т. тасвирий санъатида миллий анъаналарни, замонавий бадиий



Душанба шаҳридаги миллий кутубхона.

ғояларни чуқурроқ сингдиришга асосий аҳамият берилди. Чунончи, рассом С. Қурбонов ижодига тожик халқининг тарихи, миллийлик илдизлари, урф-одатлари гўзал шаклларда романтик бадиий услубда акс эттирилган. Т. халқининг кўп асрлик тасвирий ва амалий санъатида безак асосий йўналиш бўлган. М. Хушмуҳамедов, А. Ҳайдаров, А. Камелин, А. Раҳимов, М. Бекназаровлар миллий мерос анъаналарини бирмунча янгилаган ҳолда мана шу йўналишда ижод қилмоқдалар. П. Фальбов, С. Шарипов, А. Сайфиддинов каби рассомлар бу соҳада янги йўналиш яратиш йўлига тушиб олдилар. Л. Ирисметова, М. Носирова, М. Қодирова, М. Қурбонова, З. Давлатшоева, Д. Мамажонова, Н. Ҳамидова, С. Саидова сингари истеъдодли аёл рассомлар етишиб чиқди. Т. замонавий ҳайкалтарошлиги (А. Бикасиён, В. Одинаев, Ж. Тошматов асарлари)да ҳам янги йўналиш бошлангани сезилади. А. Лоҳутий (ҳайкалтарош И. Милашевич), Мирзо Турсунзода (ҳайкалтарош А. Бикасиён) ҳайкаллари, Б. Ғафуров бюсти (ҳайкалтарош И. Иванов), Душанба ш.даги «Ваҳдат» мемориали (1999), Кўрғонтепадаги Исмоил Сомоний ҳайкали (1999) шундан далолат беради.

Амалий санъат соҳасида — кулолчиликда А. ва Б. Мавлоновлар, С. ва С. Соҳибовлар, М. Мирзоев; нақкошликда М. Олимов, К. Гаюров; ёғоч ўймакорлигида Ю. Баратбеков, А. Йўлдошев, А. Яҳёев; каштачиликда З. Бахриддинова валар самарали ижод қилмоқдалар. 1998 й. Ўзбекистон Бадиий академиясининг Марказий кўргазмалар залида Т. рассомларининг бадиий кўргазмаси бўлиб ўтди. Унда Т. истиқлол даври тасвирий санъати кенг намойиш этилган. Т. Меъморлар уюшмаси 1936 й., Рассомлар уюшмаси 1933 й. ташкил этилган. Т. бадиий санъат ходимлари Душанбадаги Давлат Бадиий коллежида тайёрланади. Кўпгина тожик санъаткорлари Ўзбекистон санъат ин-тлари ва билим юртларида таълим олган.

Мусиқаси. Анъанавий мусиқа маданияти бой ва хилма-хил. У бир неча маҳаллий услубдан ташкил топган. Суғд вилоятида азалдан ёнма-ён яшаб келган тожик ва ўзбек халқларининг мусиқа анъаналари ўзаро қориша кетган. Иккала қардош халқ мусиқа ижодида меҳнат, маиший ва *маросим қўшиқлари* («Майда», *«Ёр-ёр»*, «Нақш» «Алла», «Бойчечак», «Садр», *«Марсия»* каби), лирик қўшиқлар («муҳаммас», «байт» ва б.), *лапар*лар, бастакорлар ашула ва куйлари (Содирхон ҳофиз Бобошарифов ва б.), халқ ва профессионал созлардан дутор, ғижжак, чанг, най, сурнай, қўшнай, доира ва б. асосий ўрин тутади (яна қ. *Фарғона-Тошкент мусиқа услуби*). Хатлон вилоятида «Фалак» («Фалаки») қўшиқ туркумлари лирик-фалсафий мазмундаги форсча шеърларга яккахон хонанда тофорсча шеърларга яккахон хонанда тошмонидан соз жўрлигида айтилади. Шу ерда яшаётган ўзбек (лақай)ларнинг мусиқа анъаналари Ўзбекистоннинг *Сурхондарё-Қашқадарё мусиқа услуби*га яқин: *достон* ва *терма* жанрлари, *дўмбира, чангқўғиз,* чўпон най ижрочилиги ва ҳ.к. Тоғли Бадахшон мухтор вилоятида истиқомат қилаётган ванчлик, язгулемлик, рушонликлар каби элатларда ўйин қўшиқ ва куйлари («Аспакбози», «Рупшак базай» каби), мусиқий томоша («Бобо сафар» «Мўғулбози»), «Деҳқоннома» каби меҳнат қўшиқлари, «Чорбайтхо», «Газалхо» каби лирик қўшиқлар, аёллар ижодида — «Булбулик», «Даргилак» каби лирик айтимлар, чолғулардан эса сўрнак (чўпон най), ванч дутори, помир рубоби, бландзиком ва б. машҳур. Мумтоз мусиқа (мақом, ашула йўллари, чолғу куйлар) асосан шаҳар (Хўжанд ва б.)ларда шаклланган. 20-а. ўрталаридан *Фарғона-Тошкент мақом йўллари* б-н бирга Бухоро *Шашмақоми* ижрочилиги ҳам ривож топган (Ф. Шаҳобов, Ш. *Соҳибов*, Б. *Файзуллаев* ва б.). Т.да дастлабки мусиқа ўқув юртлари 1929 й. Хўжандда, 1934 й. Душанбада ташкил этилиб, 1939 й.да биринчи тожик операси «Восе кўзголони» (композитор С.А. Баласанян) намойиш қилинди. Т.да Суғд вилоят мусиқали комедия театри, давлат филармонияси, «Гулшан» эстрада ансамбли (1966 й.дан), Борбад номидаги концерт саройи фаолият кўрсатади. Бастакорлардан Аҳмад *Боқулов,* Боймуҳаммад Ниёзов, Маъруфхўжа Баҳодуров, хонандалардан Зафар Нозимов, Ҳанифа *Мавлонова,* Шоҳиста *Муллажонова,* Жўрабек *Муродов,* Жўрабек *Набиев,* Нигина Раупова, Мастона Эргашева, Давлатманд Холов, Далер

Назаров, Афзалшо Шодиевларнинг тожик санъатини ривожлантиришдаги ҳиссалари катта.

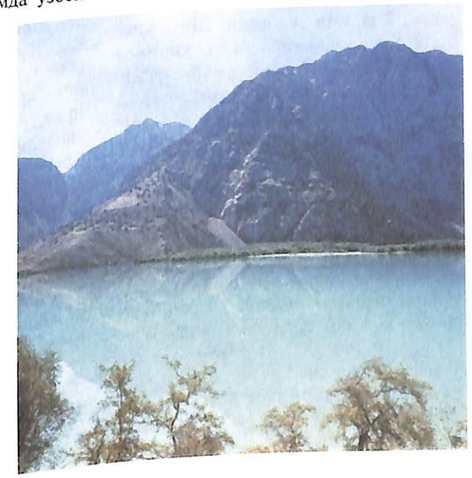
Театри. Европача типдаги тожик театри дастлаб 1919 й.да Хўжандда, кейинчалик Конибодом, Ўратепа ва Исфарада ҳаваскорлик театрлари тарзида пайдо бўлди. 1929 й. Душанбада ҳаваскорлик тўгарагида Тожик давлат драма театри номи б-н 1-профессионал театр (ҳоз. Лоҳутий номли театр) ташкил этилди. 1932 й. Хўжандда мусиқали драма театри иш бошлади. Уларда замонавий мавзудаги асарлар саҳналаштирилди. А. Усмоновнинг «Қураш», К. Яшиннинг «Ёндирамиз», Ж. Икромийнинг «Душман», М. Турсунзоданинг «Ҳукм», М. Аминзоданинг «Шараф» пьесалари кўрсатилди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си асосидаги «Рустам ва Суҳроб», жаҳон мумтоз драматургиясининг «Отелло», «Макр ва муҳаббат» асарлари Лоҳутий номли театр саҳнасида намойиш этилди. Актёрлардан М. Қосимов, Л. *Зоҳидова,* Т. Фозилова, А. Бурҳонов, Х. Раҳматуллаев, Г. Валламатзода, Б. Тожибоева, балет раққосаси М. *Собирова* ва б. машҳур. Рудакий номидаги Хоруғ ва С. Вализода номидаги Кўлоб мусиқали драма театрлари жамоалари Т.да театр санъатининг ривожига муҳим ҳисса қўшдилар.

Киноси. Т. кинематографияси 1929 й. вужудга келди. Душанбага 1-поезд келишига бағишланган киножурнал суратга олиб кўрсатилди. 1930 й. «Тожикино» бирлашмаси ташкил этилди. 1932 й. «Амирлар ўлган чоғда» биринчи бадиий фильми яратилди. 1939 й. «Бог» (реж. Н. В. Досталь), «Дўстлар қайта учрашганда» (реж. К. *Ёрматов*) номли дастлабки овозли бадиий фильмлар яратилди. 40-й.ларда ҳарбий ватанпарварлик мавзуидаги ҳужжатли фильмлар («Темурнинг қасами», «Тожикистон фарзанди» ва б.) суратга олинди. 1957 й. реж. Б.А. Кимёгаров С. Айнийнинг «Дохунда» тарихий қиссасини, сўнг М. Турсунзоданинг «Ҳасан аравакаш» достонини экранлаштирди. Шундан сўнг бир қатор бадиий фильмлар — «Дўстим Наврўзов» (реж.лар Ш. Қиёмов, Н. Литус), «Тоғдаги чироқ» (реж. Б. Долинов), «Бир қизни учратдим» (реж. Р. Я. Перельштейн), «Ўғлим уйланмоқчи» (реж. Т. Собиров) бадиий фильмлари яратилди. 1960—70 й.ларда етишиб чиққан М. Қосимов, М. Орипов, С. Ҳамидов, В. Аҳадов, Б. Арабов каби реж.лар кинематографияга янги мавзу ва услублар олиб кирдилар. Уларнинг «Ниссо», «Тоғларда юрагим қолди», «Кўҳна масжид ёнидаги учрашув», «Жўра саркор», «Учинчи қиз» каби фильмлари муваффақият қозонди. 1970—1980 й.ларда қатор бадиий ва ҳужжатли фильмлар суратга олинди. Д. Худоназаров («Ёшликнинг биринчи тонги»), Ю. Юсупов («Жиноятчи ва оқловчи») каби реж.лар машҳур бўлди. Тожик киносини ривожлантиришга реж.лардан К. Ёрматов, Н. Тиллаев, артистлардан М. Қосимов, З. Дўстматов, М. Воҳидов, сценарийчилардан М. Турсунзода, С. Улуғзода, М. Миршакар ва б. катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистон — Т. муносабатлари. Тожик ва ўзбек халқларининг яшаш шаронти, урф-одатлари, турмуш тарзи бир-бирига ниҳоятда яқин. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, ўзбек ва тожик халқлари икки тилда гаплашадиган бир халқ. Бу 2 халқнинг ўтмишда биргалашиб, ўз озодлиги, эркн учун курашгани, ўлмас меъморий ёдгорликлари ва санъат дурдоналарини яратгани тарихдан маълум. Асрлар давомида кўпгина тожик ва ўзбек санъаткорлари бири-бирига устоз, бири-бирига шогирд бўлиб ижод қилиб келишган.

Икки буюк арбоб — Жомий б-н Навоийнинг дўстлиги ва ҳамкорлиги тожик ҳамда ўзбек адабий ва маданий алоқалари тарихидаги ёркин саҳифадир. Жомий ва Навоий бошлаб берган зуллисонайнлик анъаналарини Машраб, Турди, Нодира, Фурқат, Завқий, Анбар отин, Асирий, Айний, Ҳамза ва б. давом эттирдилар. Ҳамза тожик тилида ҳам ғоявий бадиий жиҳатдан етук шеърлар яратиши б-н баробар ўзининг драма труппаси б-н Т.нинг шаҳар ва туманларида томошалар кўрсатди.

С. Айний «Қуллар» романини ўзбек тилида яратди ва тожик ҳамда ўзбек тилида самарали ижод қилиб, ўзининг ҳам бадиий, ҳам илмий асарлари б-н 2 халқ маданиятини ривожлантиришда катта роль ўйнади.



20-й.лар охиридан Т. театрларида Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», К. Яшиннинг «Гулсара», Ғ. Зафарийнинг «Ҳалима», Хуршиднинг «Фарҳод ва Ширин», кейинроқ С. Абдулланинг «Тоҳир ва Зуҳра», Уйғун ва И. Султоннинг «Алишер Навоий», Туйғуннинг «Муҳаббат» ва б. пьесалари саҳналаштирилди. Айни вақтда тожик драматургларидан С. Улуғзоданинг «Гавҳари шамчироқ», С. Ғанининг «Тўй», Ғ. Абдуллонинг «Шарқ садоси» каби пьесалари ўзбек театрлари саҳналарида намойиш қилинди.

Тожик-ўзбек маданий ва адабий алоқаларнинг равнақ топишида бадиий таржимачилик ҳам муҳим аҳамиятга эга. С. Айнийнинг 8 жилдли асари, А. Лоҳутийнинг «Девон»и, М. Турсунзоданинг деярли барча асарлари, Миршакарнинг «Биз Помирдан келдик», «Олтин қишлоқ», «Тоғ қизининг ишқи», Ж. Икромийнинг «Олов қизи», «Бухоронинг ўн икки дарвозаси», С. Улуғзоданинг «Ёшлигимиз тонги», «Восъе», Р. Жалилнинг «Пўлод ва Гулрў», «Шўроб», Ф. Ниёзийнинг «Вафо» асарлари ва б.нинг шеърий, насрий асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Айни вақтда Ҳамза, А. Қодирий, Ғ. Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор, Файратий, Ҳ. Олимжон, Ш. Рашидов, Зулфия, А. Мухтор, Р. Файзий, С. Абдулла, Э. Воҳидов, А. Орипов, Г. Жўраева, Б. Бойқобилов ва б.нинг асарлари тожик тилига таржима қилиниб, Т.да нашр этилган. Ўзбек-тожик адабий ва маданий алоқаларининг равнақ топишида Т.да яшаб ўзбек тилида ижод қилган шоир ва ёзувчилар: Аширмат, М. Тўлқин, М. Остон, Ў. Жамол, Ж. Тошматов, З. Дўстматов, Қ. Мамажонов, Ш. Саттор, А. Усмон, Х. Қурбонова, С. Нишонова, Ж. Эргаш, У. Умаров, А. Зуҳур ва б.нинг ҳам ҳиссаси бор.

Ушбу ижтимоий-тарихий анъана ҳар 2 давлат миллий мустақилликни қўлга киритгач, янгича мазмун касб этди. Ўзбекистон Т.даги ҳарбий-сиёсий вазиятни барқарорлаштиришда ва уни ижобий ечимини топишда сезиларли

Искандаркўл.

мавқени эгаллади. ЎзР Президенти И.А. Каримов 1992 й. сент.да БМТ нинг Бош котибига мурожаатнома йўллаб, халқаро ҳамжамият эътиборини Т. муаммоларига қаратиб бу муаммоларни тинч йўл б-н ҳал этишга чақирди. Т.да тинчлик жараёнининг амалга ошиши ва аҳдлашувларнинг барча босқичида Ўзбекистон расмий кузатувчи сифатида иштирок этди. 2000 й. 14—15 июнда И. А. Каримовнинг расмий ташриф б-н Душанба ш.да бўлиши, Э. Раҳмоновнинг Тошкентда бўлиши ўзбек-тожик муносабатларининг янги поғонага кўтарилишидан далолат эди.

1998 й. ёзда Ўзбекистонда Т. Республикасининг маданият кунлари бўлиб ўтди. 1995 й. Тошкент ш.да Т. Республикасининг, 2000 й. Душанба ш.да ЎзР элчихонаси очилиб, улар давлатлараро сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий алоқаларни мувофиқлаштириш йўлида хизмат қилмоқда.

Кейинги вақтда ЎзР билан Т.нинг савдо-иқтисодий алоқалари бирмунча ривожланди. ЎзРнинг ташқи савдо айланмасида Т.нинг улуши 2003 й.да 2002 й.га нисбатан 24,7% ошди ва 2,2% ни ташкил этди.

Насриддин Маманазаров.

ТОЖИКИСТОН ДЕПРЕССИЯСИ — *Ҳисор-Олай, Помир* ва *Ҳиндукуш* тоғлари орасидаги тектоник ботиқ. Мезозой, палеоген ва неоген чўкиндилари б-н тўлган.

Т.д. Ҳисор-Олай тоғ тизмаси жанубида, Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон ҳудудларида жойлашган. Ғарбда Кўҳитанг, шарқда Помир, жан. да Ҳиндукуш ва Банди Туркистон тоғларигача чўзилган. Орографик жиҳатдан 2 қисмга бўлинади. Шим. қисмида Ҳисор водийси, жан. қисмида Тожикистоннинг паст ва ўртача баландликдаги тизмалари ўрин олган. Ҳисор водийси Ҳисор тизмасининг жан.дан бошланиб, жан.-ғарбда Боботоғ тизмасигача чўзилган. Т.д.нинг замини токембрий жинслари, палеозой—қуйи триаснинг терриген-карбонат, вулканик чўкинди ва интрузив жинсларидан таркиб топган. Структураси мезо-кайнозойда жиддий ўзгармаган. Неоген охири — антропоген бошларида букилма ҳамда кўтарилмалар дислокацияга учраган ва мураккаб бурмали Тожикистон виграцияси вужудга келган. Мезо-кайнозой жинсларидан нефть, табиий газ, ёнувчи сланец, тошгуз, қурилиш материаллари конлари топилган. Кучли зилзилалар, табиий географик жараёнлар (тоғ қулаши, сурилмалар, сел) содир бўлиб туради.

Иқлими кескин континентал, қиши илиқ, ёзи иссиқ. Янв.нинг ўртача т-раси —6° дан 3,6° гача, июлники 23,2° дан 32,4° гача, энг баланд т-ра 49,5°. Йиллик ёғин 119—154 мм, тоғларда 700 мм гача. Йирик дарёлари: Панж, Вахш, Кофарниҳон, Қизилсув, Сурхондарё, Қундуз, Бўз. Тупроғи аллювиал-ўтлоқ ва б. тупроқлар. Субтропик чўл, чала чўл, тоғ-дашт, ўрмон, ўтлоқ-даштли ерларда эфемер, шувоқ-эфемер, бута, арча, баланд бўйли ўтлар ўсади. Ҳайвонлардан бўри, тулки, буғу, қамишзор мушуги, ҳар хил илонлар, қушлар яшайди.

Қазилма бойликлардан нефть, газ, тузлар, кўмир, қурилиш материаллари, минерал-термал сув манбалари бор. Ингичка толали пахта етиштириш, боғдорчилик, токчилик, субтропик ўсимликлар учун иқлим шароити қулай. Гидротехник иншоотлардан ГЭС, сув омборлари (Норак, Жан. Сурхон) қурилган, туннель барпо этилган, Палангдара (Тигровая балка), Рамит, Дашти Жуш каби қўриқхоналар ташкил этилган.

ТОЖИКИСТОН УНИВЕРСИТЕТИ — Тожикистондаги етакчи ва йирик олий ўқув юрти. 1948 й. Душанба ш.да ташкил этилган. Физика, мат., кимё, биол., тарих, филол., ҳуқуқ ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонасида 1 млн.га яқин асар бор. Илмий асарлар нашр этади. 10 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ТОЖИКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Тожикистон Республикасининг олий илмий муассасаси. 1951 й. СССР ФАнинг Тожикистон бўлими (1941) негизида Душанба ш.да ташкил этилган. Академиянинг физика ва техника; мат., сейсмология ва сейсмологик қурилиш; геол.; кимё, ботаника; ўсимликлар физиологияси ва биофизикаси; зоол. ва паразитология; Помир биол.си; тарих, этн. ва археология; шарқшунослик ин-тлари ҳамда табиий ва меҳнат ресурсларини тадқиқ этиш бўлими, 30 ҳақиқий, 55 мухбир аъзоси бор. ФА муассасаларида 5 мингга яқин илмий ходим ишлайди. «Дониш» нашриёти бор. 3 илмий жур. нашр этилади. Президенти — 1995 й. июндан Ўлмас Мирсаидов.

ТОЖИКИСТОН ҚЎЙ ЗОТИ — ярим дағал жун берадиган думбали қўй зоти. 1947—64 й.лар давомида Тожикистон қишлоқ хўжалиги и.т. ин-тининг Даганакиник экспериментал хўжалигида акад. Ғ.А.Алиев раҳбарлигида ва қатор чорвадорлар иштирокида ҳисори совлиқларини саражи қўчқорлари б-н чатиштириш ва олинган саражи-ҳисори дурагайи қўчқорлари б-н линкольн-ҳисори дурагайи совлиқларини чатиштириб чиқарилган. Ҳисори қўйига хос йириклик, мустаҳкам конституция, эрта етилувчанлик, юқори гўштдорлик-ёғдорлик каби қимматли хўжалик белгиларини сақлаб қолиш б-н биргаликда, қўйларда жун маҳсулотини ошириш ва сифатини яхшилаш каби қўшимча кўрсаткичлар ҳам ўз ифодасини топган. Қўчқорларининг тирик вазни 90—100 (баъзан 140), совлиқлари 70—75 кг. Қўчқоридан 3,5—4,0, совлиқларидан 2,5—2,7 кг жун олинади. Жуни коксимон тузилишга эга, сал тўлқинсимон, ялтироқ, пишиқлиги, қайиш-қоқлиги ва эластиклиги б-н ажралиб туради. Коклиги б-н ажралиб туради. Коклиларининг узунлиги қўчқорларида 18—21, совлиқларида 15—16 см. 65—72% тоза жун чиқади. Серпуштлиги 100 она қўйдан 100—110 кўзи олинади.



Тожикистон қўй зоти.

Бу зот қўйлари, асосан, Тожикистонда ва қисман Ўзбекистонда кўпайтириб боқилади. Ўзбекистонда мазкур зотдан дағал жунли думбали жайдари қўй зотларини яхшилаш учун фойдаланилади.

Ад.: Воробьев П.А., и др., Овцеводство, козоводство и технология производства шерсти и мяса, М., 1989; Васильев Н.А. и др., Овцеводство и технология производства шерсти и баранины, М., 1990.

Абдусаттор Амиров.

ТОЖИКИТ — нодир ер элементлари ва бор гуруҳига мансуб минерал. Илк бор Ўрта Осиёда Зарафшон дарёсининг ҳавзасида топилган. Қимёвий таркиби Ca, TR_2, Ti, B_4, Si_4O_{20}. Жигарранг, шишадек ялтирайди. Қаттиқлиги 5,5—6, зичлиги 3,8 г/см^3. Қоратегиннинг шарқидаги альбитлашган пегматитларда эвдиалит ва тяньшанит б-н ассоциацияда учрайди. Нодир ер элементлари ва борнинг бошқа минералларини қидириб топишда даракчи ҳисобланади.

ТОЖИКЛАР — Марказий Осиёдаги қад. халқлардан бири. Тожикистон Республикасининг асосий аҳолиси (4 млн. 898 мингдан ортиқ, 2001). Ўзбекистонда (1 млн. 165 мингдан ортиқ, 2000; асосан, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё, Фарғона, Андижон, Наманган, Тошкент вилоятлари ва Тошкент ш.да), Афғонистонда (3 млн. 700 минг), Хитойнинг шарқида, Эрон Хуросонида, РФда, Қозоғистонда ва Туркманистонда, шунингдек, Покистонда яшайдилар. Т.нинг умумий сони 10 млн.дан ортиқ. Асосий қисми тожик-дарий тилида сўзлашади. Тоғли Бадахшон Мухтор вилояти ҳамда Ягноб аҳолисининг асосий қисми шарқий эрон тиллари гуруҳи оиласига кирувчи махсус шеваларда сўзлашади. Т., асосан, ислом динининг сунний мазҳабига, Бадахшон аҳолисининг аксарияти эса шиа мазҳабининг исмоилия оқимига эътиқод қилади.

Т.нинг этник майдонда шаклланишига Марказий Осиёда яшовчи бир қатор этник гуруҳ ва қабилалар, чунончи суғдийлар, бақтрияликлар, тохарлар, кўчманчи сак ва скифлар катта таъсир кўрсатган.

Тожикистон Т.и шим. ва жан. Т.га бўлиниб, ҳар 2 гуруҳ геоҳудудий келиб чиқишига қараб яна бир қанча гуруҳларга бўлинади. Чунончи: хўжандлик, кўлоблик, гармлик, помирлик, дарвозлик, ромитлик, ваҳонлик, ғозималиклик, ёвонлик ва ҳ.к. Помирда яшовчи Т., турфа диалектларда сўзлашишларига қарамасдан, улар ҳам ўзларини Т. нинг ажралмас қисми сифатида эътироф этадилар.

Т.нинг хўжалик машғулоти қадимдан, асосан, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ва боғдорчилик ҳисобланиб, чорвачилик ҳам муҳим роль ўйнаган. Шунингдек, ҳунармандчилик: ёғоч ўймакорлиги ва ганчкорлик, каштачилик, чўптарошлик (товоқ, чўмич ва қошиқлар ясаш) кенг ривожланган.

Ад.: Бартольд В.В., Таджики, т. 2,(I), М., 1963; Вамбери А., Очерки о Средней Азии, М., 1868; Шишов А., Таджики: Этнографические и антропологическое исследование, Т., 1910.

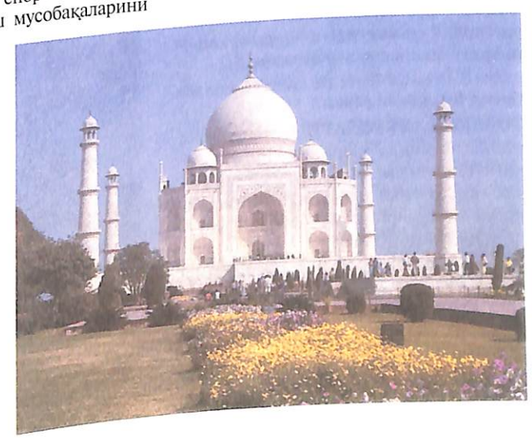
Насриддин Маманазаров.

ТОЖИМУРАТОВ Аденбой (1930, Мўйноқ тумани — 1992, Нукус) — Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси (1990). Филол. фанлари номзоди (1966). Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1967). Хўжайли пед. билим юртини (1946), Нукус пед. ин-тини тугатган (1952). Қорақалпоқ Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси (1963—65). Н. Довқораев номидаги Тил ва адабиёт институтида илмий ходим (1965—68), Нукус пед. ин-тида ўқитувчи (1968—77), Ўзбекистон пед. и.-т. ин-ти Қорақалпоғистон филиали директори (1977 й.дан). Илк шеърлар тўплами — «Тинчлик капшатари» (1957) болаларга бағишланган. «Энг қадрли сўзлар» (1959), «Суҳбатлар» (1960), «Умри боқий чол» (1963) тўпламларига кирган ҳикояларида, «Ойдинлар» (1976) шеърий тўпламида қорақалпоқ халқи ҳаёти акс этган. Т. 1966 й. қорақалпоқ халқ қўшиқларини йиғиб, нашр эттирган. «Қорақалпоқ халқ қўшиқлари» монографияси қорақалпоқ адабиётшунослигида муҳим ўрин тутади. «Қорақалпоқ фольклори» (1979) дарслиги муаллифларидан бири. Р.Тадгорнинг «Ҳалокат» романи, А.Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси, Ч.Айтматовнинг «Қизил дуррачали дилбарим» қиссаси асосидаги пьеса, Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романини қорақалпоқ тилига таржима қилган. Айрим асарлари ўзбек тилига таржима этилган.

Ас.: Саркопли ботир, 1963.

ТОЖИПОЛВОН Аълоев (1890 — Тошкент — 1964.3.4) — Ўзбекистон халқ полвони (1946). Камбағал деҳқон оиласида туғилган. 14 ёшида пахта заводида юк ташувчи бўлган. Фарғонача кураш б-н шуғулланган. Кураш йўлларни устози *Аҳмад Полвон*дан ўрганган. 1919 йили Туркистонда ўтказилган классик кураш бахсида 1-ўринни эгаллаган. 1930 й.дан давлат циклари марказий бош-қармасида, 1942 й.дан ўзбек циркида ўз маҳоратини намойиш қила бошлади. Кейинчалик «Пахтакор» спорт жамиятида бир неча марта кураш мусобақаларини ўтказган. Кўплаб курашчи полвонлар тайёрлаган.

ТОЖМАҲАЛ — Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласи даврига оид меъморий ёдгорлик (1631—52). Агра ш. яқинидаги Жамна дарёси бўйида *Шоҳ Жаҳон* суюкли хотини Аржумандга (*Мумтоз Маҳал бегим*, Мумтоз Бибика Рауза номлари б-н машҳур бўлган) атаб вафотидан (1631 й. 7 июль) сўнг қурдирган. Кейинчалик ўзи ҳам шу ерга дафн қилинган.



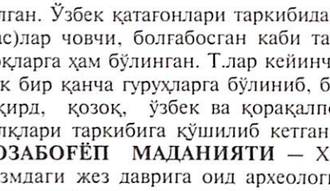
Мақбара (лойиҳа меъмори Усто Аҳмад Лаҳори) турк меъмори Муҳаммад Исоҳон афанди бошчилигида бунёд этилган. Т. мурабба тарҳли, 3 қаватли, 5 гумбазли. Мармар супа (104×104×7 м) устига қурилган. 4 бурчагидаги ингичка миноралар (бал. 45 м) мақбарага ўзгача ҳусн бағишлаган. Деворлари оқ мармар б-н қопланган, турли рангдаги қимматбаҳо тошлар (ҳақиқ, марварид, садаф, қаҳрабо, зумрад, ёқут, фил суяги ва б.)дан қадама нақшлар ишланган. Бош тарзи (эни 56,7 м) пештоқ равоқли. Мақбаранинг олд томонига 2 қатор дарахтлар экилган, фавворали ҳовуз, гулзорлаштирилган узун йўлка бор. Зинапоялар б-н мармар супага чиқиб, ўйма нақшли эшикдан мақбарага кирилади. Ўртадаги катта гумбазли хонада қора мармарли сағана (Шри Ланкадан келтирилган) қўйилган. Т.нинг беқиёс ҳусни боғнинг жан. дарвозаси орқали кўзга яққол ташланади. Маҳобатли бино қурилишида на фақат Ҳиндистон, балки Ўрта Осиё, Эрон, Византия меъморларининг ўзига хос услублари ўз ифодасини топган. Мақбара қурилишида ғишт терувчи қандаҳорлик Муҳаммад Ханиф, мултонлик Муҳаммад Сайид, минорада маҳаллий уста Исмоилхон Румий, самарқандлик Муҳаммад Шариф, лаҳорлик Козимхонлар ҳамда кўпгина наққош ва хаттотлар қаторида бухоролик ота Муҳаммад ва Шукур наққошлар қатнашган.

ТОЗ — илк ўрта асрларда йирик туркий қабилалардан бири. Т.лар 10—12-а.ларда қипчоқлар таркибига кирган. Ўзбекларнинг қурама, нуроталик туркманлар, қатағон, манғит, кесамир каби қабила бирлашмалари таркибида

Тожмаҳал.

бўлган. Ўзбек қатағонлари таркибидаги (тас)лар човчи, болғабосган каби тармоқларга ҳам бўлинган. Тлар кейинчалик бир қанча гуруҳларга бўлиниб, бошқирд, қозоқ, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари таркибига қўшилиб кетган.

ТОЗАБОҒЁП МАДАНИЯТИ — Хоразмдаги жез даврига оид археологик маданият (мил. ав. 2-минг йиллик ўрталари ва 2-ярми). Тозабоғёп канали номи б-н аталган. 1938 й. С.П.Толстов ушбу канал яқинидан бу маданиятга оид манзилгоҳларни топган. Кейинчалик Я.*Гуломов,* М.А.Итина, А.*Асқаров*лар ўрганган. Т.м. Жан. Оролбўйи ҳудудида маҳаллий (*Сувёрган маданияти* аҳолиси) ва Жан. Уралолдидан келган (ёғочбанд маданияти ва Андроново маданияти аҳолиси) қабилалар аралашувидан шаклланган. Келгинди қабилалар таъсири антропологик типларда (мас., *Кўкча—3*) ва тозабоғёпликларнинг моддий маданиятида кўзга ташланади. Улар томи қамиш б-н ёпилган кулба ва ертўлаларда яшаганлар. Т.м. Амударё дельтаси, Қуйи Зарафшон ва Қайроққум чўл зонасида тарқалган. Бу ҳудудлардан юзлаб макон ва 10 га яқин қабристон аниқланган. Асосий машғулотлари — суғорма деҳқончилик ва хонаки чорвачилик, меҳнат ва ҳарбий қурол-аслаҳалар жездан, баъзан тошдан ясалган. Ойболта қуйиш учун тайёрланган қолиплар топилган. Тувак-



Тозабоғёп маданияти. Анғқа-*1* манзилгоҳидан топилган сопол парчалари.

симон сопол идишларнинг таги ясси, қўлда ясалган, ўйма ва қолипли геометрик нақш берилган. Т.м. кишилари уруғчилик жамиятида яшаганлар, матриархат анъаналари сақланган.

Ад.: Толстов С.П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962.

ТОЗАЛИК СИНФЛАРИ — металларга ишлов беришда уларнинг сирти тозалиги (силлиқ ва ғадир-будирлик даражаси)ни ҳисобга олиш учун белгиланадиган меъёрлар; ишлов берилган сиртларнинг сифат кўрсаткичи. Ишлов берилган сиртларнинг рельефи (қиёфаси)ни ҳосил қилувчи нотекисликлар мажмуи сирт ғадир-будирлиги деб аталади. Т.с. металлар сиртидаги микронотекисликларнинг ғадир-будирлик ўрта чизиғидан оғиши ва нотекисликлар баландлиги б-н ифодаланади. Ўзбекистонда 14 Т.с. белгиланган. Т. с. стандартлаштирилади (қ. *Стандарт, Стандартлаштириш*).

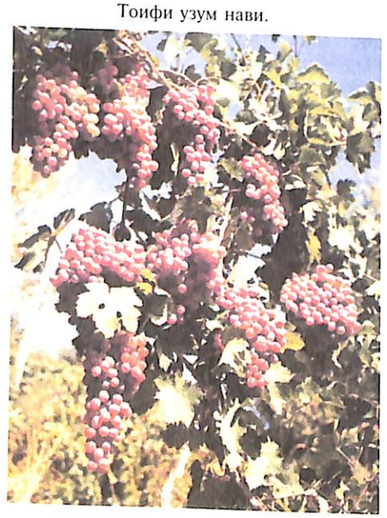
ТОЗИЛАР (лот. Canis Venatic) — осмоннинг Шим. ярим шаридаги юлдуз туркуми. *Катта Айиқ,* Ҳўкизбоқар ва *Аждар* юлдуз туркумининг остида кўринади. Т.да биргина ёруғ юлдуз бўлиб, у «Карл юраги» деб аталади. Т.да М-51 деб номланган машҳур галактика жойлашган. Ўзбекистон ҳудудида кўринмайди.

ТОИРОВ Ҳаким (1947.8.8, Шофиркон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2003). Бухоро педагогика ин-тининг филол. факультетини тугатган (1974). 1974 й.дан Шофиркон туманидаги 15-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. Дарсни янги педагогик технологиялар асосида ўтади. «Атамалар тўплами», «Мушоира дарси», «Ўқитувчининг луғат дафтарчаси» каби услубий қўлланмалар муаллифи.

ТОИФ, Ат-Тоиф — Саудия Арабистонининг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ҳижоз тоғларида, 2000 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 250 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Шоссе йўл орқали Ар-Риёд ва Макка ш.лари б-н боғланган. Қ.х. (чорвачилик, боғдорчилик ва сабзавотчилик) районининг савдо маркази. Кустарь усулида тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Ҳукуматнинг ёзги қароргоҳи жойлашган.

ТОИФИ, Тойфи, Сайфи Фуломи — кечпишар хўраки узум нави. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Ватани — Арабистон. Ўрта Осиёда қадимдан экилади. Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистонда кенг тар-

Тоифи узум нави.



қалган. Оқ Т., ва Пушти Т. хиллари бор. Уларнинг фарқи асосан узуми рангида. Пушти Т. кўпроқ экилади. Тупи кучли ўсади. Барглари ўртача, тўғарак ёки узунасига салгина чўзиқ (диаметри 14—16 см), беш бўлмали, пастга қараган томони тукли. Гули икки жинсли. Узум боши катта (2,5—6,5 кг гача). Ғужуми йирик, чўзиқ, уч томони ўйиқли, кунгай томони пушти. Таркибида 22—25% қанд, 4—5% кислота бор. Пўсти қалин, эти серсув, карсиллайди. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3640° бўлганда 151—188 кунда — сент. охирида тўлиқ етилади. Новдалари яхши пишади. Ҳосилдорлиги 160—280 ц/га (350 ц гача боради). Узуми сақлашга ва узоқ жойларга юборишга чидамли. Янгилигида истеъмол қилинади, майиз солинади. Т. баланд ишкомларда ва кўп зангли елпиғичсимон шакл бериб ўстирилса, юқори ҳосилдорлик таъминланади. Тупроқ шароитларига талабчан эмас. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ТОЙ — отнинг 1 ёшдан 2 ёшгача бўлган боласи. Тойлик даври *қулунлик* ва *ғўнонлик* даврлари ўртасига тўғри келади. Т.лар сутдан ажратилганидан кейин онасидан ҳамда эркаги урғочисидан ажратилган ҳолда боқилади. Т.ларда жинсий уйғониш 1,5 ёшдан бошланади, 2,5 ёшида сараланади ва йилқи уюрларини янгилаш ва тўлдиришга жалб этилади.

ТОЙ — катта тўп қилиб, тахлаб ёки босиб боғланган маҳсулот ва шу тарздаги маҳсулот ўлчови. Пахта ва матоларни ўлчашда қўлланилади.

ТОЙБУҒО, Тайбуға — Сибирь хонлари сулоласининг афсонавий асосчиси; чингизийларга мансуб бўлмаган маҳаллий зодагонлардан. 1495 й. шайбонийлардан Ибоҳхон ўлдирилгач, «Тойбуғо хонадони»дан чиққан Мамат (Маҳмет) туркий улусларнинг сиёсий иттифоқига раҳбарлик қилган (қ. *Сибирь хонлиги*). 16-а.нинг 1-ярмида Т. сулоласидан бўлган хонлар Қозон хонлари б-н қудачилик алоқалари ўрнатганлар. Ёдгорхон ва Бекбулатхон ўзларини Москва вассаллари деб тан олганлар (1555). 1563 й. Сибирь тахтини шайбоний *Кучумхон* эгаллаши б-н Т. сулоласи барҳам топган.

ТОЙЛОҚ — Самарқанд вилояти Тойлоқ туманидаги қишлоқ, туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Самарқанд (10 км). Аҳолиси 8,3 минг киши (2004). Туманнинг асосий корхоналари Т.да жойлашган. Т.даги 22 и.ч. корхонадан 3 таси йирик корхона (мева, консерва ва вино з-длари). Бундан ташқари 2 та қўшма корхона (шу жумладан, «Тонигрин» Ўзбекистон — Россия қўшма корхонаси) ҳам бор.

Т.да туман ҳокимияти биноси, 3 умумий таълим мактаби, марказий касалхона, марказий поликлиника, марказий дорихона ва 6 та шахсий дорихона фаолият кўрсатади. Шунингдек, «Савдогарбанк», «Халқ банки», «Пахтабанк» бўлимлари мавжуд. Марказий кутубхона ва унинг тармоғи, Мустақиллик майдони, маданият ва истироҳат боғи, болалар спорт мажмуаси, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, «Олимпия захиралари» коллежи бор. Т.да Ўзбекистон ветеринария илмий тадқиқот ин-ти жойлашган.

ТОЙЛОҚ — ўзбек уруғи. Ўзбекларда Т.ларнинг оқтойлоқ, қоратойлоқ каби тармоқлари мавжуд бўлган. Т. топоним бўлиб, шу асосда уруғ номи вужудга келган. Т. жой номларида ва кишилар исмларида ҳам учрайди.

ТОЙЛОҚ ТУМАНИ — *Самарқанд вилоятида*ги туман. 1992 й. 9 апр.да ташкил этилган. Вилоятнинг жан.-шарқий қисмида. Шим.дан Жомбой ва Булунғур, жан. ва шарқдан Ургут, ғарбдан Самарқанд туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,28 минг км². Аҳолиси 134,3 минг киши (2003). Т.да 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Адас, Боғизағон, Жумабозор, Гулба, Маданият, Сочакиболо, Тепақишлоқ, Тойлоқ, Қўрғонча) бор. Маркази — *Тойлоқ* қишлоғи.

Табиати. Туман ҳудуди Зарафшон дарёсининг ҳоз. давр қайирлари ҳамда кўҳна қайир (терраса)ларидан иборат бўлиб, асосан, текислик. Зарафшон дарёси келтирган оқинди (қум, шағалтош, лойқалар)дан таркиб топган. Улар устини 5—10 м қалинликдаги лёсс ётқизиқлари қоплаган. Туман ҳудудидан Марказий магистрал, Дарғом каналлари ва Зарафшон дарёси, Қорасув сойи оқиб ўтади. Тупроғи бўз, ўтлоқ-бўз, ўтлоқ-ботқоқ ва аллювиал тупроқ. Фойдали қазилмалари, асосан, шағалтош, қум ва лёсслардан иборат. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 25,9°, янв.ники 0,2°. Вегетация даври 215—230 кун оралиғида. Йилига 320—350 мм ёғин тушади.

Туман ҳудудидаги қайирларда тўқайзорлар мавжуд бўлиб, бу ерда ёввойи



жийда, тол, қамиш, туранғил ўсади. Туман ҳудудидаги экин экилмаган ерларда ажриқ, юлғун, шувоқ, буғдойиқ, янтоқ, ялпизлар учрайди. Қушлардан майна, чумчуқ, қарға ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км²га 480 киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х. маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлашга ихтисослашган. Саноатида таъмирлаш, алоқа ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари, мева консерва з-длари бор. Т.т.да йирик, ўрта, кичик корхоналар ҳамда микрофирмалар фаолият кўрсатиб турибди. Мева консервалари, нон, қандолатчилик ва шароб маҳсулотлари, салқин ичимликлар, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

Тумандаги ихтисослашган микрофирмалар томонидан аҳолига маиший хизмат кўрсатиш (автомобиль, музлаткич, радио, телевизорларни таъмирлаш ва б.) ишлари амалга оширилади. 2 та қўшма корхона, шу жумладан, Ўзбекистон—АҚШ «Адас—Агро Инвест» (узумни қайта ишлайди), Ўзбекистон—Россия «Тонигрин» (мевани қайта ишлайди) маҳаллий хом ашё асосида ишламоқда.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Туманда 5620 га ерга ғалла, 1994 га ерга сабзавот, 307 га ерга картошка, 2697 га ерга озуқа экинлари экилади. Кўп йиллик дарахтзорлар 4686 га (шундан, боғлар 1446 га, токзорлар 2490 га, тутзорлар 692 га). Бўз ерлар ва яйловлар 2336 га (2003).

Т.т.да 11 ширкат, 482 фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 63,2 минг қорамол (шу жумладан, 29,4 минг сигир), 18,9 минг қўй ва эчки, 70,7 минг парранда, 300 дан зиёд йилқи боқилмоқда (2003).

2003/04 ўқув йилида тумандаги 55 умумий таълим мактабида 40,4 мингдан зиёд ўқувчи, «Олимпия захиралари» коллежида 512 талаба таълим олди. 31 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. Т.т.да 9 касалхона, 23 фельдшер-акушерлик пункти, 12 қишлоқ даволаш бўлимлари ва б. тиббий муассасаларда 202 врач ишлайди. 1994 й.дан «Қўшчинор» туман газ. чоп қилинади (адади 2000).

ТОЙНБИ (Toynbee) Арнолд (1852.23.8, Лондон — 1883.9.3, Уимблдон) — инглиз тарихчи-иқтисодчиси. Оксфорд ун-тини тугатган, шу ерда 1878 й.дан сиёсий иқтисод ва иқтисодиёт тарихидан дарс берган. Т. нинг «18-а.да Англияда саноат тўнтариши» асари (1884) капиталистик индустриялаш жараёнларига бағишланган. «*Саноат тўнтариши*» тушунчасини илмий муомалага Т. киритган. Т. меҳнат ва капитал ўртасидаги муносабатларга давлатнинг аралашуви, корхоналарда синфий низоларнинг олдини олиш учун ижтимоий қонунчилик ва «келишув тадбирлари» тарафдорларидан, ишчи кварталларида маърифат марказлари ташкил этиш ташаббускорларидан бири бўлган.

ТОЙНБИ (Toynbee) Арнолд Жозеф (1889.14.4, Лондон — 1975.22.10, Йорк) — инглиз тарихчиси, файласуф ва социолог. Олий ўқув юртида ўқитувчи ва ташқи ишлар вазирлигида хизматчи бўлиб ишлаш б-н бирга жуда кўп сафарларга чиқиб ибтидоий жамиятни ўрганиш б-н шуғулланган. 1922 й.дан инсоният маданияти тараққиёти умумий тарихи устида ишлади. Асосий асари 12 ж.ли «Тарих тадқиқоти»ни яратди (1934—61). У бир-бирининг ўрнига келувчи маҳаллий цивилизациялар «чархпалаги» ҳақидаги назарияни илгари сурди: мазкур цивилизацияларнинг ҳар бири вужудга келиш, ўсиш, таназзулга кетиш ва емирилиш босқичларини ўтайди; улар ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи ўз ортидан «лоқайд кўпчилик»ни эргаштирувчи «ижодий элита»дир; инсоният тараққиёти маънавий баркамолликда, оддий анимистик эътиқодлардан универсал динлар орқали келажакнинг ягона дини сари бўладиган эволюциядадир. Т. жамиятдаги зиддият ва низоларга маънавий янгиланиш барҳам беради, деб ҳисоблади.

ТОЙОН — 17-а.да сахалар (якутлар)да қабила бошлиғи унвони. Сибирь Россия таркибига киритилгач, Т.лар рус маъмуриятининг таянчига айланган. 19-а.нинг 2-ярмида Т.дан миллий савдо сармоядорлари шаклланган.

«ТОЙОТА» — Япониянинг «Тойота» молия-и.ч. гуруҳига кирувчи энг йирик автомобиль компанияси. Жаҳонда АҚШнинг «Женерал моторс» ва «Форд мотор» компанияларидан кейин 3-ўринда туради. Бош идораси Тойота ш.да. «Т.» автомобиль компанияси дастлаб 1935 й.да тўқимачилик машиналари ишлаб чиқариладиган з-днинг бир бўлинмаси сифатида саноатчи Кипчиро Тойода томонидан ташкил этилган. 1937 й.дан «Тойота мотор» компанияси. 1947 й.дан «Тойота» енгил автомобили ишлаб чиқарилди. 1950 й.дан янги конструкциядаги автомобилларнинг тури ва сони йил сайин ортиб борди. Шунингдек, олд ва орқа ўқлари орқали ҳаракатланадиган, ҳар қандай йўлда юра оладиган «Ланд Крюзер» моделини и.ч. йўлга қўйилди.

1954 й.да «Т.» автомобиллари Бразилия ва Австралияда ишлаб чиқарила бошлади, Жан. Африка, Таиландда шўъба компаниялар ташкил этилди, бошқа мамлакатларда «Т.» автомобилларини сотиш б-н шуғулланувчи ваколатхоналари қўпайтирилди. 1957 й.да «Т.» автомобиллари АҚШга экспорт қилина бошланди.

«Т.»нинг 1962 й.да жами 1 млн., 1972 й.да 10 млн., 1986 й.да 50 млн., 1996 й.да 90 млн. ва 1999 й. 100 млн. енгил автомобили конвейердан чиқди. 1966 й.да «Королла», 1970 й.да «Керика», «Спринтер», «Карина», 1978 й.да «Теркел» моделлари яратилди. 1989 й.дан АҚШнинг «Женерал моторс» компанияси б-н ҳамкорлик қилади. 1992 й.дан Британия, 1996 й.дан Россияда ўз корхоналарини очган. 1997 й. Тошкентда «Т.»нинг ваколатхонаси очилиб, компания автомобиллари сотила бошлади.

«Т.» автомобиллар ва қўплаб б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради, ўз тизимига жуда кўп компанияларни олган, энг замонавий техника, технология б-н жиҳозланган. Автомобилларни йиғиш жараёни 98% роботлаштирилган, и.ч. жараёнлари компьютер ёрдамида бошқариладиган энг йирик корпорация ҳисобланади.

ТОК — қ. *Электр токи.*

ТОК (Vitis) — узумдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахтсимон лианалар туркуми; резавор мева экини; Марказий ва Жан. Европа, Осиё ва Шим. Америкада 60—70 тури маълум. Узоқ Шарқ, Кавказ, Ўрта Осиё ва Жан. Европада 7—8 тури кенг тарқалган. Маданий Т. (V.vinifera) барча қитъаларда етиштирилади. Жаҳон бўйича токзорлар майд. 7426 минг га, ҳосилдорлик 81,7 ц/га, ялпи ҳосили 60687 минг т. Франция (871 минг га), АҚШ (350 минг га) Испания (1,16 млн.га), Италия (880 минг га)да катта майдонларда етиштирилади (1999). Ўзбекистонда токзорлар майд. 140 минг га, ялпи ҳосил 516,4 минг т, ҳосилдорлик 51,0 ц/га (2003).

Т. Ўрта денгиз атрофлари ва Ғарбий Осиёда



Турли ёшдаги ток новдалари: *а* — занг; *б* — 3 яшар маданг; *в* — икки яшар новда; *г* — бир йиллик новда; *д* — новда тагидаги куртаклар; *з* — барг қўлтиғидаги куртак; *ж* — шўра.

мил. дан бир неча минг йиллар илгари етиштирилган. Маданий Т. тахм. ўрмон Т.и (V. sulvestris) ва б. ёввойи турларидан келиб чиққан. Экиладиган навларнинг кўпчилиги шу турга мансуб. Шунингдек, Шим. Америка Т. турлари V.labruska, V.riparia, V.rupestris ва б.ҳам экилади. Амур Т.и (V. amurensis) — манзарали ўсимлик. Тянь шан ва Помир-Олай тоғларида ўсувчи ҳисор узуми (V.hissarica) Қизил китобга киритилган.

Маданий Т.нинг бақувват илдизи 7 м ва ундан ортиқ чуқурликкача боради. Т. танаси — лиана. Унинг кўп йиллик новдалари (занг ва маданг) турли йўғонликда бўлади. Бир йиллик новдалари узун (3—5 м) ва ингичка бўлиб, бўғимида барг, барг қўлтиғида куртаклар ривожланади. Новданинг пастки, асосан 3—5-бўғимларида гул тўплами, устки қисмларида гажаклар (баргнинг қарама-қарши томонида) пайдо бўлади. Барглари яхлит, панжасимон, асосан, 3 ва 5 бўлакли, навбат б-н жойлашган. Шўралари шокила ёки рўваксимон. Гуллари майда, кўкимтир-саргиш, маданий турларининги, асосан, икки жинсли, айримларининги бир жинсли. Ҳашаротлар, шамол ёрдамида ва ўзўзидан чангланади. Ғужуми (узуми) резавор, 1—4 уруғли, этли, серсув ёки камсув. Уруғсиз навлари (кишмишлар) ҳам бор. Ғужумлари турли шакл ва рангда, шингилга тўпланган.

Т. иссиқсевар, совуққа чидамли, асосан, вегетатив йўл б-н кўпайтириладиган ўсимлик, кўчатлари қаламчаларидан, пайванд қилиш орқали, селекция мақсадида уруғларидан кўпайтирилади, 2-, 3- йили ҳосилга киради. Т.нинг кўпчилик навлари —18°, —20°, айримлари —28°, —30° гача совуққа чидайди, 25—30° да яхши ўсади. 40° дан юқори ҳарорат ёмон таъсир кўрсатади. Т. ёғинлар миқдори 300 мм дан кам бўлганда суғориб етиштирилади. Т. аслида ер танламайди, аммо қумоқ тупроқли, суғориладиган, унумдор ерларда яхши ўсади. Т. 30—300 йил яшайди, ўз илдизига эга туплари 60—80 й., пайванд қилинганлари 30—40 й. ҳосил беради. Ўртача ҳосилдорлиги 70—400 ц/га га боради. Т.нинг узуми ейилади, қайта ишланади (консерва қилинади, турли винолар, коньяк, қиём, шинни, шарбат, компот тайёрланади, майиз солинади ва б.). Узум таркибида 65—85% сув, 33% гача қанд, 0,5—1,4% органик кислоталар, 0,15—0,9% оқсил, 0,3—1,0% пектин, 0,3—0,5% минерал моддалар, шунингдек, С, B_1, B_2 витаминлар, провитамин А, ғужуми пўстида ошловчи ва бўёқ моддалар, пектин ва б., уруғида 4—19% мой, 1.8—8% ошловчи моддалар бор.

Т., асосан, текис, шунингдек, қиялик ерларга (терраса солиб) ҳам экилади. Экишдан олдин гектарига 30—40 т чириган гўнг, 600—1000 кг суперфосфат, 150 кг калийли ўғит солинади, ер плантаж плуг б-н 60 см чуқурликда ҳайдалади. Т.нинг бир йиллик яхши пишган новдаларидан кузда 35—40 см узунликда қаламчалар олинади, кўчатзорларда кўчат етиштирилади. Т.нинг бир йиллик кўчатлари нави, тупроқ-иқлим шароити, ўстириш усулига қараб қатор оралигини 2—3—4—5, туп оралиғини 2—3—4 м қилиб, куз ва баҳорда экилади. Новдалари ёзнинг 2-ярмида чеканка қилинади. Келгуси йили баҳоридан тупларга шакл берилади. Т. новдаларини кўтармай (ерток) ёки новдаларини *сўри*, симбағиз, *ишкомга* кўтариб етиштирилади. Камдан-кам ҳолларда аймоқи (дарахтларга чирмаштириб) қилиб ўстирилади. Ўзбекистон шароитларида кузда кесилиб, новлалари қўндоқ қилинган ҳолда тупроқ ёки барда, похол б-н ёпилади ва эрта баҳорда очилиб, маданг ва новдалари кўтариб боғланади.

Т.нинг ўсиши ва ҳосилдорлиги хомток, новда учларини 1—2 см чилпиш (гуллаш бошларида), новдаларини кесиш (қ. *Ток кесиш*) каби агротехника усуллари б-н ростланиб борилади. Ҳар гектар токзорга ҳар 2—3 й.да 20—30 т чириган гўнг, ҳар йили 300—400 кг аммиакли селитра, 400—500 кг суперфосфат, 60—90 кг калийли ўғит солинади. Ер шароитига қараб, гектарига 600—1000 $м^3$ нормада 2—6 марта суғорилади, қишда 1—2 марта 1500—2000 $м^3$ нормада яхоб суви берилади. Ҳосилдорликни ошириш учун Т. навлари (айримларини —28°, —30° гача совуққа чидайди, 25—30° да яхши ўсади. 40° дан юқори ҳарорат ёмон таъсир кўрсатади. Т. ёғинлар миқдори 300 мм дан кам бўлганда суғориб етиштирилади. Т. аслида ер танламайди, аммо қумоқ тупроқли, суғориладиган, унумдор ерларда яхши ўсади. Т. 30—300 йил яшайди, ўз илдизига эга туплари 60—80 й., пайванд қилинганлари 30—40 й. ҳосил беради. Ўртача ҳосилдорлиги 70—400 ц/га га боради. Т.нинг узуми ейилади, қайта ишланади (консерва қилинади, турли винолар, коньяк, қиём, шинни, шарбат, компот тайёрланади, майиз солинади ва б.). Узум таркибида 65—85% сув, 33% гача қанд, 0,5—1,4% органик кислоталар, 0,15—0,9% оқсил, 0,3—1,0% пектин, 0,3—0,5% минерал моддалар, шунингдек, С, B_1, B_2 витаминлар, провитамин А, ғужуми пўстида ошловчи ва бўёқ моддалар, пектин ва б., уруғида 4—19% мой, 1.8—8% ошловчи моддалар бор.

Баян ширей, Мускатлар, Рислинг, Бижишти, «ВИР», Саперави ва б.) навлар.

Асосий зараркунандалари: узум барг ўровчиси, ўргимчаккана, ғаллакана, бузоқбоши, қуртлар.

Касалликлари: *рак, кул, милдью,* доғли *антракноз, церкоспориоз* ва б.

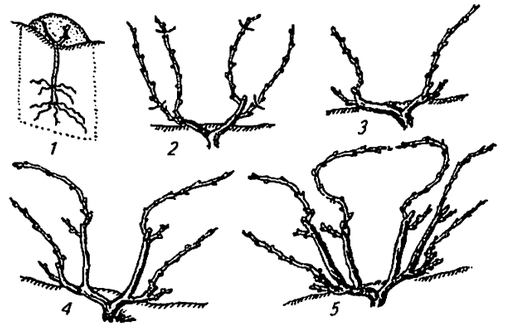
Ад.: Токчилик, Т., 1957; Рибаков А.А., Горбач В.И., ва б., Ўзбекистон узумчилиги, Т., 1969; Мирзаев М.М., Собиров М.Қ., Ўзбекистонда токчилик, Т., 1979; Жавакянц Ю., Горбач В., Виноград Узбекистана, Т., 2001.

Султон Холназаров.

ТОК БАРГ ЎРОВЧИСИ (Polychroses bortana) — барг ўровчилар оиласига мансуб капалак, токнинг хавфли зараркунандаси. Қанотларини ёзганда 10—13 мм, олдинги қанотлари чипор, яшил-кулранг, саргиш, кўкимтир-кулранг доғлари бор. Ғарбий Европа, Украина, Жан. Кавказ, Закавказье ва Ўрта Осиёда тарқалган. 1 йилда 3, Ўрта Осиёда 4 марта насл беради. Ғумбаги занг пўстлоғи остида, поя ёриқларида қишлайди. Капалаги баҳорда шўраларга, ёзда ғужумларга тухум қўяди. Қурти, асосан, шўра, ғўра, ғужумни зарарлайди. Зарарланган меваларда *кулранг чириш* ривожланади.

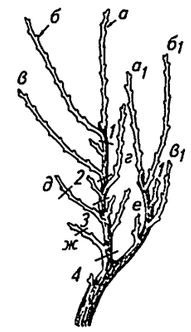
Кураш чоралари: касалликка чидамли навлар экилади, ток туплари *ишком* ва сўрига кўтарилади, токларга *инсектицидлар* б-н ишлов берилади, эски пўстлоқлар олиб ташланади.

ТОК КЕСИШ — токнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигини тартибга солиб туриш учун ҳар йили амалга ошириладиган агротехник тадбир. Т.к. парваришни енгиллаштиради, ёруғлик ва иссиқликдан ўсимликнинг тўла фойдаланишини таъминлайди, илдиз б-н ер устки қисмининг ўзаро мутаносиблигини тартибга солади. Токка тегишли шакл бериш мақсадида ўтқазилган йилидан бошлаб ҳар йили кесилади. Ток тупларида новдалар етарли бўлмаса,



Ток кесиш. Ток тупига елпиғичсимон шакл бериш: *1* — кўчатлар экилган 1-йили; *2* — 1-йили охирида; *3* — 2-йили баҳорда; *4* — 3-йили баҳорда; *5* — 4- йили баҳорда.

Асосий занги кесиш схемаси (Ризамат Мусамуҳамедов усули бўйича): *а* — 17-20; *б* — 14-16; *в* — 12-14; *г* — 10-12; *д* — 6-8; *ж* — 4-6 куртак қолдириб кесилган новдалар; 1, 2, 3, 4 — кейинги 1-, 2-, 3-, 4-йилларни асосий занга кесиладиган нуқталар; a_1, $б_1$, $в_1$, *е* — ўринбосар новдалар.



ғовлаб кетади, яхши пишиб етилмайди, ҳосил ва унинг сифати пасаяди, кейинги йилларда ортиқ қолдирилса, улар суст ўсади, ҳосил кам ва сифатсиз бўлади, касалликларга чалинади. Т.к. қоидалари: новдада қанча йўғон бўлса шунча узун қолдирилади ва аксинча. Новда куртак устидан қарши томонга қия қилиб кесилади; занг, маданг ёки новда бутунлай олиб ташланаётганда асосга тақаб (тўнкача қолдирмасдан) кесилади; ҳосил берган бутурги новда олиб ташланиб, ўринбосар новдадан ўсиб чиққан иккита новдадан ўсиб чиққан иккита новданинг устки ҳосил, пастки ўринбосар сифатида кесилади; кучли ўсувчи ток навларида ҳар икки ҳосил новдага битта 3—4 куртакли ўринбосар новда қолдирилади; ўринбосар новдадан янги новда чиқмаса ёки ўсгани нимжон бўлса, ҳосил берадиган новда булутурги энг пастки новдадан шакллантирилади. Токка кўп зангли елпиғичсимон шакл беришда ҳар бир тупда 4—6 та кўп йиллик занг қолдирилади. Винобоп узум навлари зангини 6—8 й., хўраки узум навлари зангини 10—12 й.да аста-секин алмаштириб турилади.

Ҳар бир ток тупида ер шароитига қараб, нечтадан куртак (кўз) қолдириб кесиш катта аҳамиятга эга. Мас., кучли ўсадиган ток навлари (*Нимранг, Ҳусайни,* Тоифи, Қора кишмиш ва б.) сўриларда ўстирилганда бир тупида 400—500 та, ишкомларда 300—350 та, симбағазларда 150—200—250 тагача куртак қолдириб кесилади. Ҳар бир ҳосил берадиган новдада эса ток навига қараб 5—15—20 тагача, ўринбосар новдаларда 1—4 тагача куртак қолдирилади.

Ток қишда кўмиладиган минтақаларда баҳорда очиш пайтида синган ёки қишда совуқ урган новдалар ўрнини тўлатиш учун 15—20% ортиқроқ куртак қолдирилади.

Т.к.да 1, 2, 3 ёшли токларни кесиш қоидаларига амал қилиш лозим. Тўғри шакл берилган ток 4-йили тўла ҳосилга киради. Ўзбекистонда кўп зангли елпиғичсимон шакл кенг тарқалган. Тупларга кўчати экилаётгандаёқ шакл бериш эътиборга олинади. Шакл беришда кесиш, ўтган йилги ва шу йилги новдаларни суянчиқларга боғлаш, чилпиш ва ортиқча новдаларни олиб ташлаш муҳим аҳамиятга эга.

Жамолиддин Файзиев.

ТОК МАНБАЛАРИ — ҳар хил энергия турларини электр энергиясига айлантириб берувчи қурилмалар. Шартли равишда кимёвий ва физик Т.м.га бўлинади. Кимёвий Т.м.да оксидлаш-тиклаш реакцияси натижасида электр энергияси ҳосил бўлади. Бундай Т.м. жумласига *гальваник элементлар,* электр-кимёвий генераторлар ва б. қурилмалар киради. Физик Т.м. иссиқлик, механик, электромагнит энергияни, шунингдек, радиацион нурланиш (мас., Қуёш нурлари) ва ядровий парчаланиш реакцияси энергиясини электр энергиясига айлантириб беради. Электромагнит генераторлар, термоэлектр генераторлар, қуёш батареялари ва б. шулар жумласига киради.

Атом электр станцияси (АЭС), *гидроэлектр станция* (ГЭС), *иссиқлик электр станциялари* (ИЭС), шамол энергетика қурилмаси ва б. ҳам Т.м. ҳисобланади.

ТОК ТРАНСФОРМАТОРИ — қ. *Трансформатор.*

ТОК ШИЛЛИҚҚУРТИ (Helux panatia) — қориноёқли моллюскалар синфига мансуб умуртқасиз ҳашарот. Европада, Олд Осиё ва Шим. Африкада тарқалган. Ўрмон четларида, парк ва бутазорларда яшайди. Тупроқ қатламида қишлайди. Барг б-н овқатланади. Т.ш. Жанубий ва Жан.-Ғарбий Европада истеъмол қилинади. Кўпайтириш учун махсус фермер хўжаликлар ташкил қилинган. Қ.х. экинларига қисман зарар келтиради.

ТОКАМАК (рус. «тороидал»,. «камера», «магнит», «катушка» (ғалтак) сўзларининг қисқартмаси) — термоядро реакторларида плазма т-расини ниҳоятда ошириш учун (10 млн. градус ва ундан юқоригача) қўлланиладиган магнит тутқичли қурилма. У тороидал вакуум камерадан иборат. Унинг устига кучли (бир неча *тесла*) тороидал магнит майдони ҳосил қилувчи ғалтаклар кийдирилган. Темир ўзакка қўйилган ғалтакли камера трансформаторнинг иккаламчи ўрами вазифасини ўтайди. Ўзакка ўралган бирламчи чулғамдаги ток кучи ўзгарганда камерада уюрма электр майдони вужудга келиб, камерани тўлдирган иш газини ионлаштиради ва бўйлама электр токли

тороидал плазма шнури вужудга келади. Бу ток плазмани қиздиради, унинг магнит майдони эса ғалтакнинг майдони б-н бирга плазмани деворлардан термоизоляциялайди. Плазманинг т-раси кўтарилиши б-н унинг электр қаршилиги ортмайди, аксинча, камая боради ҳамда маълум ток кучида шнурнинг қизиши камаяди. Т.да ток кучини бирор чегара қийматдан орттириб бўлмайди. Агар токнинг магнит майдони ғалтакнинг тороидал майдонига нисбатан жуда катта бўлиб қолса, шнур эгила бошлайди ва деворга ташланади. Шу сабабли, плазмани 10 млн. градус ва ундан юқори т-рагача қиздириш учун Т.да плазмага тез атомлар (зарядланган зарралар камерага магнит майдонга кўндаланг равишда учиб киролмаган бўлар эди) дасталарини инжекциялаш ёки камерага юқори частотали электромагнит майдон киритиб ҳосил қилинадиган қўшимча қиздириш усулларидан фойдаланилади. Шу тарзда Т.даги плазмани 70 млн. градусгача қиздириш мумкин.

Т. ғояси 1950 й.да *бошқариладиган термоядро синтези* муаммоси масаласини ҳал этиш мақсадида И.Е.*Тамм* ва А.Д.*Сахаров* томонидан тақдим этилган. Л.А.*Арцимович* раҳбарлигида бир нечта рус олимлари Т. типидаги тизимларни ўрганиш ва уларни такомиллаштиришга муҳим ҳисса қўшдилар. 1956 й.дан бошлаб И.В.*Курчатов* номидаги Атом энергияси ин-тида бу тизимлар устида тажриба йўли б-н тадқиқот олиб борилди.

ТОКАНТИНС — Бразилиядаги дарё. Уз. 2850 км, ҳавзасининг майд. 770 минг км². Мараньян ва Алмас дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бразилия ясситоғлиги ва Амазонка пасттекислигидан оқади. Пара дарёсига (Амазонка дарёсининг дельтасидаги ўнг тармоғи) эстуарий ҳосил қилиб қуйилади. Йирик ирмоғи — Арагуя (чапдан). Қуйилиш жойидаги ўртача сув сарфи 16,8 минг м³/сек, окт.дан март—апр.гача суви кўпаяди. Сув омбори қурилган. Қуйилиш жойидан 350 км масофада кема қатнайди.

ТОКАНТИНС — Бразилиядаги штат, Токантинс дарёси ҳавзасида, мамлакатнинг шим. штатларидан. Майд. 278,4 минг км². Аҳолиси 1,15 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Пальмас ш. Бразилия ясситоғлигининг шим. ён бағрида жойлашган. Иқлими тропик иқлим, ўртача ойлик т-ралар 24—28°. Ҳудудининг катта қисмини саванна, ўрмонлар эгаллаган. Т. — аграр штат. Шаҳарлар атрофида деҳқончилик б-н шуғулланилади. Шоли, маккажўхори, дуккакли экинлар, маниок экилади. Чорвачиликда қорамол, чўчқа, қўй ва эчки боқилади. Асосий саноат тармоқлари: озиқ-овқат, қурилиш материаллари тайёрлаш, ёғочни қайта ишлаш. Йирик шаҳарлари: Пальмас, Арагуаина.

ТОКАРЛИК СТАНОГИ — 1) машинасозликда — асосан, доиравий сиртли буюмларга йўниб ишлов берадиган станок; металл кесиш станокларининг асосий гуруҳини ташкил қилади. Т.с. ёрдамида сиртларни йўниш, сиртларда ички ва ташқи резьбалар очиш, пармалаш, зенкерлаш (парма-ланган тешикларга тозалаб ишлов бериш), тешикларни йўниб кенгайтириш, плашка ҳамда метчиклар б-н резьба очиш, бир-бирига ишқалаб мослаш мумкин. Асосий ҳаракатни заготовка (хомаки деталь), қўшимча ҳаракатни кесувчи асбоб — *кескич* бажаради. Заготовка поводокли, кулачокли, гидравлик ёки пневматик *патрон* орқали станок шпинделидан айланади; шпиндель эса тезликлар қутисидан ҳаракатланади. Кескич суппортнинг салазкаси б-н биргаликда суриш валидан ёки суриш винтидан (резьба очишда) сурилади. Суриш вали ва суриш винти Т.с.нинг суришлар механизмидан айланади. Т.с.нинг марказловчи, резьба очиш, токарлик-револьвер (айланма каллакли), бир шпинделли ва кўп шпинделли карусел (шпиндели тик жойлашган), кўп кескичли ва б. турлари бор.

Т.с. оддий, универсал, рақамли дастур бўйича бошқариладиган автомат ва ярим автомат турларга ҳам бўлинади. Оддий ва универсал Т.с.лар деталларни доналаб ва кичик сериялаб и.ч.да, автомат ва ярим автомат Т.с.лар кўплаб (кўп сериялаб) и.ч.да қўлланади. Т.с.нинг асосий қисмлари: қиринди ва совитувчи суюқлик тўпланадиган тогорасимон туб; станина, суппорт ва кетинги бабка (қўзғалувчан) ҳамда уларни йўналтиргич; шпиндел ва *тезликлар қутиси* жойлашган қўзалмас олд бабка; узатмалар қутиси; фартук; суппорт; каретка; кўндаланг салазкалар; кескич ўрнатиладиган бурилма қисм; элекр двигатель. Каретка ва кўндаланг салазкалар қўлда ёки автоматик тарзда сурилади. Т.с.нинг электр двигатели бир ёки кўп тезликли асинхрон двигателдан иборат. Баъзан, бошқа юритмалар (мас., гидравлик юритмалар) ҳам қўлланиши мумкин. Ҳозир йирик корхоналарда, асосан, дустурли автомат ва ярим автомат Т.с.лари ишлатилади (қ. *Карусель станок, Револьвер станок*); 2) ёғочга ишлов бериш станоги ҳам худди металлга ишлов бериш станогига ўхшайди. Унда айланма сиртли ёғоч буюмларга йўниб ишлов берилади. Унинг буюм марказига маҳкамланадиган ва ён томонига маҳкамланадиган турлари бор.

ТОКДОШЛАР (Vitaceace) — икки уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Дарахтсимон, илашувчи лианалар. Барглари оддий, панжасимон мураккаб, навбатлашиб жойлашган, ёнбаргчали. Новдасида поянинг ўзгаришидан ҳосил бўлган гажаклар бор. Тўпгуллари кичик, рўвак. Гуллари икки жинсли ёки бир жинсли, майда, кўкимтир. Меваси резавор ёки жуда қуруқ. Т.га 12 туркум, 700 тур киради. Кўпинча субтропик ва тропик мамлакатларда ўсади. Муҳим иқтисодий аҳамиятга эга йирик туркумларидан бири ток (узум) ҳисобланади (яна қ. *Ток*).

ТОКЕМБРИЙ — Ер тарихида биринчи геологик формациялар пайдо бўлишидан *кембрий системаси (даври)*гача ўтган давр. Т. Ер тарихининг 6/7 қисмини ташкил қилувчи вақтини ва Ер пўстининг шу даврда ҳосил бўлган қад. қатламларини ўз ичига олади. Бу даврнинг геологик тарихи узоқ вақт фанга номаълум бўлиб келган. Фақат 20-а.нинг бошларидагина Т. стратиграфияси ва *геохронология*сини ўрганишда радиометрик методлар қўлланила бошлади. Т. бизга маълум бўлган 3500 млн. ёшга яқин қад. геологик жинслар ҳосил бўлган даврдан то кембрий даври бошланишига қадар 2900 млн. йиллдан ортиқ вақт давом этган. 19-а.нинг 2-ярмида Шим. Америкада тарихий геологик маълумотлар, жинсларнинг метаморфизм даражаси ва б. белгилари асосида Т.ни архей ёки археозой ва протерозойга бўлиш таклиф этилган. Улар орасидаги чегара, бундан 2500—2700 млн. йил илгари йирик бурмаланиш ва гранитланиш даврига тўғри келади.

Т. бўлимлари			Бўлимлар охири (млн. й.)
Протерозой	Юқори (рифей)	Венд	570
		Юқори	680
PR		Ўрта	1100
		Қуйи	1400
			1600
	Ўрта		1900
	Қуйи		2500-2700

Т. ётқизиқлари барча қитъаларда: Шарқий Европа, Сибирь, Жан. Хитой ва Хиндистон, шунингдек, Шим. Америка, Африка, Австралия ва Антрактиданинг қад. платформаларида тарқалган. Юқори Т. ҳосилалари, кўпинча, қад. платформалар чўкинди қопламининг қуйи қисмини ташкил қилади. Улар, таркибида, ҳатто кучсиз метаморфизм таъсирида емирилувчи *глауконит* ва б. минераллар сақланган, камроқ ўзгарган жинслардан таркиб топган. Қуйи Т. ҳосилалари гнейс, мигматит, турли кристалли сланецлар, амфиболитлар, қисман жеспилит, кварцит ва мармарлардан иборат. Улар қалин қатламларни ташкил қилади. Бу эса, қатламларда қуйи Т.да барча материкларда кенг тарқалган ҳаракатчан ривожланиш (геосинклиналь)дан далолат беради. Қуйи Т. охирида платформа типидаги формациялар пайдо бўлган. Юқори Т. формациялари турига кўра, палеозой формациялари турига яқин туради, улар кварц қумтошлари ва кварцитлар, гилли сланецлар ва филлитлар, турли вулканоген жинслар, строматолитли доломитлар ва оҳактошлардан таркиб топган қалин қатламлардан иборат. Т.нинг энг охирида молассларга ўхшаш жинслар қатлами пайдо бўлган. Т. ётқизиқларида фанерозойнинг стратиграфик шкаласини тузишда асос бўлиб хизмат қиладиган скелетли ҳайвонлар йўқ, шунга қарамай органик ҳаёт излари кўп. Кўк-яшил сувўтлар (строматолитлар) ва бактериялар (онколитлар)нинг ҳаёт маҳсуллари мавжуд. Т. қатламларида илгари спора деб ҳисобланган сувўтлардан келиб чиққан жуда майда (50 µ ўлчамли) юмалоқ таначалар («акритарх» ёки «сфероморфид»лар) учрайди.

Ҳайвонот дунёси ўсимликларга қараганда кам тараққий этган. Т.нинг кўпгина тошқотган жинслари етарлича аниқланмаган. Австралия, Жан. Африка қумтошларида камдан-кам учрайдиган ноёб топилмалар венднинг ҳайвонот дунёси анча бой бўлганлигидан далолат беради.

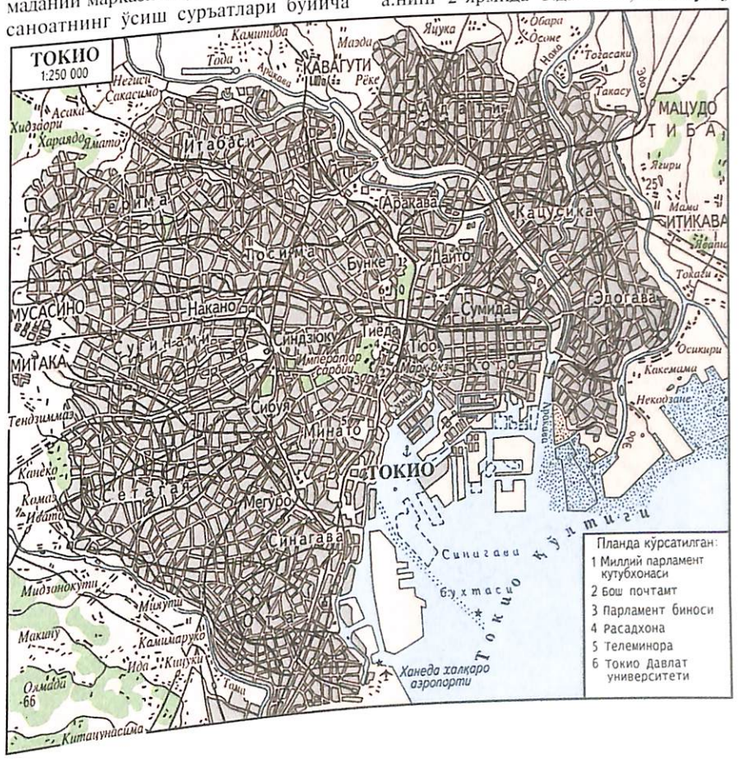
Ўрта Осиё, Қозоғистон, Узоқ Шарқ букилмали системаларида ҳам Т. даврига мансуб жинслар аниқланган. Бу ерларда қуйи Т., шунингдек, рифейга оид ётқизиқлар мавжуд бўлиб, улар чўкинди ва вулканоген геосинклиналь қатламларни ташкил этади. Ўзбекистонда Т. мажмуаси қуйи ва юқори протерозой ётқизиқларидан ташкил топган. Қуйи протерозой Косон-Қоратерак (Тераксой, Семизсой свиталари) р-нида, Бойсунтоғда (Қоратош, Хужабўзбарак, Айлангар, Шотут свиталари), Томдитоғда (Учқудуқтоғ, Юргантоғ свиталари), Бўкантоғда (Чолчаратоғ ва Қумлоқ свиталарининг қуйи қисми). Улар гнейс, кристалли сланец, амфиболит, кварцит, мармарлардан таркиб топган, тирик мавжудот қолдиқлари топилмаган. Ўзбекистон ғарбида ўрта ва юқори рифей ётқизиқлари топилган. Турли хил кимёвий элементлар (олтин, уран, селен, ванадий, молибден ва б.)нинг концентрацияси юқори. Бу эса шу регионда саноат объектларини шакланишига сабабчи бўлади. Ўзбекистоннинг Т. кесмаларида топилган рифей биотаси қолдиқларининг бой мажмуи ва биргаликда топилган турли гуруҳлар узоқ ўтмишнинг геологик воқеалари тўғрисида жуда қизиқарли илмий маълумотлар беради. Бу эса, Жан. Тяньшаннинг қад. геологик ривожланиши тарихини янгича талқин қилишга имкон яратади. Ўзбекистонда Т. қатламлари борлигини илк бор геолог олим М. А. Аҳмаджонов аниқлаган.

Т. фойдали қазилмаларга жуда бой. Бу давр ётқизиқларида темир рудалари (темир кварцитлари, жеспилит), алюминий хом ашёси (кианит, силлиманит), марганец, олтин ва уран, мис, никель, кобальт рудалари, қўрғошин-рух, слюда (мусколи, вит), керамика хом ашёси ва нодир металлар (Т.нинг энг кейинги ҳосилаларида қад. нефть конлари) бор.

ТОКИО — *Япония*нинг пойтахти. Мамлакатнинг иқтисодий, молиявий ва маданий маркази. Аҳолисининг сони ва саноатнинг ўсиш суръатлари бўйича дунёдаги йирик шаҳарлар орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Хонсю о.нинг жан-шарқий қисмида, Канто текислигида, Эдогава, Аракава, Сумида, Тама дарёларининг Токио қўлтиғига қуйилиш ерида жойлашган. Иқлими субтропик, муссонли, энг совуқ ой — янв.нинг ўртача т-раси 3,1°, энг иссиқ ой — авг.ники 25,6°. Йиллик ёғин 1343 мм. Серёғин мавсумда тез-тез тайфун бўлади. Т. сейсмик фаол зонада жойлашган.

Аҳолиси 8,1 млн. киши (2000). Пойтахт префектураси (Сютокен) ёки Катта Т. таркибига 4 та префектуранинг шаҳар ва шаҳарчалари киритилади, аҳолиси 28 млн. кишидан зиёд. Мамлакат миллий даромадининг 1/5 қисми Т.га тўғри келади.

Т.га 15-а.нинг ўрталарида асос солинган. 1457 й.да Эдо қасри қурилган бўлиб, унинг атрофида савдогар ва ҳунармандларнинг уйлари қўпайиб борди. 1590 й.да Эдо ш. Токугава сулоласининг қароргоҳига айланди. Японияннинг расмий пойтахти эса ўша вақтда Киото ш. эди. 18-а.да Эдо жаҳоннинг энг йирик шаҳарларидан бирига айланди. 1869 й.да ҳокимият бошқа сулола вакили император Муцихито қўлига ўтгач, пойтахт Эдога кўчирилди ва Т. («шарқий пойтахт») деб аталди. 19-а.нинг 2-ярмида Т.да ипак, лок-бўёқ,



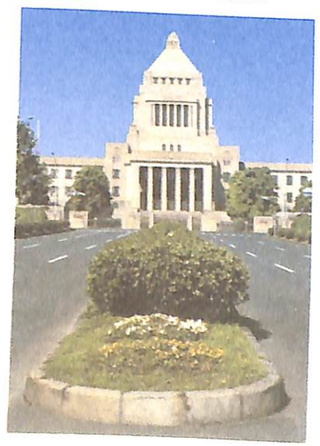


Токио шаҳрининг умумий манзараси, орқада Фудзияма вулкани.

чинни саноатлари, 19-а.нинг охиридан машинасозлик ва кемасозлик саноатлари ривожлана бошлади. 1923 й. 1 сент.даги зилзила ва унинг оқибатларида келиб чиққан ёнғин туфайли Т.нинг кўп қисми вайрон бўлди. 2-жаҳон уруши вақтида Т. АҚШ авиацияси томонидан бомбардимон қилинган.

Т. — транспорт йўлларининг йирик тугуни. Денгиз порти (йилига 70 млн. т дан ортиқ юк ортиб-туширилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Метрополитен қурилган. Етакчи саноат тармоғи — машинасозлик (хусусан, электротехника, умумий машинасозлик, транспорт жиҳозлари и.ч., аниқ механика) ва металлсозлик. Кимё, полиграфия ва озиқ-овқат саноатлари ҳам ривожланган. Нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси, қурилиш материаллари ва енгил саноат (тўқимачилик, заргарлик ва ёдгорлик буюмлари и.ч.) корхоналари мавжуд. Саноати, асосан, чет элдан келтирилган хом ашё ҳисобига ишлайди. Саноат корхоналарининг катта қисми майда ва ўрта корхоналардан иборат. Т. — йирик савдо-тақсимот мар-

Токио. Парламент биноси.



кази. Шаҳарда товар ва фонд биржалари, савдо фирмаларининг ваколатхоналари, йирик банклар, суғурта идоралари жойлашган. Т. да ун-тлар, Япония ФА, Санъат академияси, театрлар, 30 дан ортиқ музей (шу жумладан, Генри галереяси, Брижстон санъат музейи, замонавий санъат миллий музейи, Токио миллий музейи ва б.), кутубхоналар, концерт заллари бор. Меъморий ёдгорликларидан шаҳар марказида атрофи боғ б-н ўралган император саройи (1869 й.гача Эдо қасри, 15—17-а.лар), сарой мажмуаси (1600), манзарали боғ (17—18-а.лар) сақланган. Унинг атрофида ҳукумат бинолари, Тосёгу ва Мэйдзи ибодатхоналари жойлашган. Сока ун-ти ҳудудида 2004 й. 26 мартда Алишер Навоийга ҳайкал ўрнатилди (ҳайкалтарош Ж.Миртожиев). 1964 й.да Т.да 18-Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

ТОКИО УНИВЕРСИТЕТИ — Японияннинг энг қад. ва йирик олий ўқув юрти. 1877 й. Сохейко (1790 й. асос солинган, конфуцийчиликни ўрганиш маркази), Кайсейго (1855, ғарб маданияти), Игакусо (1863, ғарб тиббиёти) ўқув юртларининг бирлашуви натижасида Токио миллий (император) унти сифатида ташкил этилган. Ҳуқуқ, иқтисодиёт, филол., муҳандислик-технология, пед., табиий фанлар, қ.х., тиббиёт бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонаси (1877 й. ташкил этилган)да 4 млн.дан ортиқ асар бор. 20 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ТОККАТА (итал. toccata — тегиш, зарб) — асосан, клавишли мусиқа чолғулар учун ёзилган *виртуоз* мусиқа асари. 16-а.да Италияда пайдо бўлиб, дастлаб бадиҳа шаклидаги *прелюдия* (А. ва Ж.Габриели ва б.), кейинчалик концерт асари сифатида (И.Фробергер, Д. Букстехуде ва б.) ривож топди. И.С.Бах ижодида қад. Т. жанри ўз бадиий чўққисига кўтарилди (орган учун — ре минор Т. ва фугаси машҳур). 20-а.да фортепиано (К.Дебюсси, С.Прокофьев, Ф.Бузони, А.Хачатурян ва б.) ва орган (М.Регер ва б.) Т.лар б-н бирга оркестр (А.Малявский), скрипка ва оркестр (И.Стравинскийнинг скрипка ва оркестр учун концертнинг 1-қисми) пайдо бўлди. Ўзбекистонда И. Акбаров, Х.Изомов, Г. Мушель ва б. фортепиано, орган учун Т.лар яратганлар.

ТОКОФЕРОЛ (юн. tokos — авлод, уруғ, phero — ташийман ва лот. oleum — ёғ) — қ. *Витаминлар.*

ТОКСИКОЗ (юн. toxikon — заҳар) — организмга экзоген токсинлар (мас., микроб токсинлари) ёки зарарли эндоген моддалар (мас., *ҳомиладорлик токсикозлари,* тиреотоксикозда) таъсирида рўй берадиган касаллик ҳолати.

ТОКСИКОЛОГИЯ (юн. toxikon — заҳар ва *...логия*) — тиббиёт соҳаси; заҳарли моддаларнинг физик ва кимёвий хусусиятлари, уларнинг тирик организмларга таъсири механизми, заҳарланиш аломатларини ўрганади. Заҳарланишнинг олдини олиш ва даволаш воситаларини, шунингдек, заҳарларнинг кичик дозаларда даво таъсирига эга эканлигини аниқлаш ва ундан фойдаланиш йўлларини излаб топиш ишлари б-н шуғулланади.

Т.нинг асосий мақсади, асосан, этиологияси кимёвий омил ҳисобланадиган ноэпидемик касалликларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш, олдини олиш ва даволаш ҳамда моддаларнинг инсон организмига узоқ муддат давомида зарарли таъсирини ўрганиш ва бартараф этишга қаратилган.

Т. коммунал гигиена фанининг асосий бўлимларидан бўлиб, тиббиёт олий ўқув юртларининг тиббий профилактика ф-тларида ўқитилади. Т.нинг фан сифатида ривожланишида Ш.Т.Отабоев, Т.И.*Искандаров* ва б.нинг ҳиссаси катта.

Ўзбекистон олимлари томонидан ҳайвонлар устида ўтказилган тажриба натижаларига асосланиб моддаларнинг заҳарлилиги ва хавфлилигини баҳолаш бўйича тасниф ишлаб чиқилган. Унга мувофиқ, заҳарли моддаларнинг организмга тушиш йўллари, ўлимга олиб борувчи ўртача дозаси (концентрацияси) ва б.ни бир-бирига боғлаган ҳолда хавфлилик синфларига бўлиш тавсия қилинган.

«Ўзбекистон Республикаси Давлат санитария назорати тўғрисида»ги қонунга асосан, ҳукуматимизнинг токсикология соҳасидаги мутахассис олимлари (Санитария, гигиена ва касб касалликлари илмий тадқиқот ин-ти, II ТошТИ коммунал гигиена кафедраси ва Марказий илмий тадқиқот лаб. токсикология бўлими ходимлари) томонидан барча янги кимёвий моддаларнинг заҳарлилик ва хавфлилик даражалари ўрганилади. Мас., фосген кислотаси бирикмаларининг заҳарлилик даражаси, уларнинг кимёвий тузилишига боғлиқлик қонуниятлари аниқланди (Г.Т. Искандарова). Мазкур қонуниятларга мувофиқ, кимёгар ва биолог олимлар ҳамкорлигида кам заҳарли ва юқори самарали дефолиантлар ишлаб чиқилди.

ТОКСИКОЛОГИЯ, ветеринария токсикологияси — заҳарли моддалар хусусиятлари ва уларнинг ҳайвонлар (қ.х. ҳайвонлари, овланадиган ва боқиладиган ёввойи ҳайвонлар, балиқлар, асаларилар) организмига таъсирини, пестицидлар қолдиқлари ва б. заҳарли моддалар б-н ифлосланган озуқаларни ветеринария-санитария жиҳатидан баҳолаш, заҳарли ўсимликлар, микроскопик замбуруғлар, сув ўтларидан заҳарланиш ва уларнинг олдини олиш, заҳарланган ҳайвонларни даволаш, озуқаларда, хом гўшт маҳсулотларидаги заҳарли кимёвий бирикмаларнинг рухсат этилган қолдиқ миқдорини аниқлаш, уларни таҳлил қилиш ва б. масалалар б-н шуғулланади.

Ветеринария токсикологияси соҳасида 20-а.нинг 70-й.ларида Ўзбекистон *ветеринария институти* токсикология бўлимида, *Самарқанд қишлоқ хўжалик институти* ветеринария ф-ти кафедраларида и.т.лар амалга оширилди. Ўзбекистон ҳудудида ўсадиган заҳарли ўсимликлардан кампирчопон, мингдевона, бангидевона сингари ўсимликлар, ғаллани зарарловчи қоракуя, чорва озуқасида ишлатилувчи кунжара, шелуха, чигит сингари пахта чиқиндилари таркибидаги *госсипол* моддалари, шунингдек, кимёвий пестицидлар б-н қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг заҳарланишини ташхис қилиш, озуқа ва чорвачилик маҳсулотларини ветеринария-санитария жиҳатидан баҳолаш масалалари бўйича муҳим илмий ишлар олиб борилди. Ветеринария Т.си ривожланишига ўзбекистонлик олимлардан Х.З. Ибрагимов, Н. Х. Шевченко, Ф.И.Ибодуллаев, Р.Х.Хаитов, Т.Б.Боймуродов, Қ.Норбоев, Н. Давлатов, В.Р.Хаитов, Д.Ш.Муратов ва б. муҳим ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистон Республикаси Давлат ветеринария хизмати тизимига кирувчи Республика ветеринария лаб.да, Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент ш. ветеринария лаб.ларида кимё-токсикология бўлимлари мавжуд бўлиб, улар томонидан ҳайвонлар заҳарланишида диагностик текширишлар, шунингдек, пестицидлар қолдиқларини сақловчи чорвачилик маҳсулотлари ҳамда озуқаларини ветеринария-санитария экспертизаси ўтказилади.

Ад.: Радкевич П.Е., Ветеринарная токсикология, М., 1972.

Ҳошим Нурматов.

ТОКСИНЛАР — микроорганизмларнинг ҳаёт фаолиятида ҳосил бўладиган заҳарли моддалар. Ҳайвонлар ва одам организмига тушганда уларни касаллантириш ёки ҳалок қилиш хусусиятига эга. Бактериялар пайдо қиладиган Т. анча тўла ўрганилган. Бактериал Т. экзотоксинлар (бактериялар токсинни ташқи муҳитга ажратиб чиқаради) ва эндотоксинларга (улар бактерияларнинг структура компоненти бўлиб, бактерия ҳужайралари емирилганидан кейин атроф-муҳитга тарқалади) бўлинади. Экзотоксинлар ва эндотоксинлар ўз хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Экзотоксинлар жуда заҳарли. Тозаланган Т. бир неча юз марта фаол бўлади. Экзотоксинларнинг организмга таъсири маълум яширин даврдан сўнг юзага чиқади. Эндотоксинлар анча тез таъсир қилади, лекин уларнинг заҳарлилиги экзотоксинларникича эмас. Кўпчилик экзотоксинлар 60—80° да 10—20 минда парчаланади. Эндотоксинлар иссиққа жуда чидамли — анча юқори т-рада ёки узоқ вақт қайнатилганда парчаланади. Т. музлатилганда ва муздан тушириланда кучи қирқилмайди. Улар қуритилган ҳолатда ҳам яхши сақланади. Формалин ва иссиқ таъсирида экзотоксинларнинг заҳарлилик хусусияти йўқолади, бироқ бунда иммунитетнинг кучайтириш хусусияти сақланиб қолади. Бир қанча инфекцион касалликларнинг олдини олиш ва даволашда қўлланадиган анатоксинларни олиш шунга асосланган.

Экзотоксинлар организмга киритилганда кучли ўзига хос хоссага эга бўлган антителолар (қ. *Иммунитет*) пайдо қилиш хусусиятига эга. Ана шу хусусият даволаш ва профилактика мақсадида ишлатиладиган зардобни олиш ва қўллаш имконини беради.

Ҳайвонлар ва ўсимликлардан олинадиган бир қанча маҳсулотларнинг биологик хусусиятлари бактериал Т.га жуда яқин, мас., ўсимлик заҳарлари, илон, чаён, қорақурт заҳари ва б.

ТОКСОПЛАЗМАЛАР (Toxoplasma) — кокцидиялар туркумига мансуб энг содда паразит ҳайвонлар уруғи. Битта Т. gondii тури маълум. Узунлиги 7 мкм гача. Т. мушук ва б. мушуксимонлар ингичка ичагида мураккаб ривожланиш цикли ни ўтиб, ундан 2 та спорали ооцистспорозоитлар ҳосил бўлиши б-н тугайди. Етук ооцистлар эса мушуксимонларни қайтадан зарарлаши мумкин. Ооцистлар бошқа сут эмизувчилар (мас., сичқонлар) ёки одам ҳамда қушларга ўтиб, жинссиз урчийди. Т. — сут эмизувчи ҳайвонлар ва одам паразити; *токсоплазмоз* касаллигини қўзғатади.

ТОКСОПЛАЗМОЗ — ички аъзо ва системалар функциясини издан чиқарадиган паразитар касаллик; бир ҳужайрали содда ҳайвон — токсоплазмалар қўзғатади. Одам, ҳайвон (чўчқа, қуён, қорамол, қўй, кийик, тулки, олмахон, юмронқозиқ) ва паррандалар (товуқ, ўрдак, каптар)да учрайди. Касаллик манбаи, асосан, итлар, мушуклар ва Т. б-н оғриган бемор ҳисобланади; улар ўзларининг сўлаги, сийдиги, нажаси, сути, бурун шилимшиғи орқали ташқи муҳитга кўплаб касаллик қўзғатувчисини тарқатади. Токсоплазмалар одамга овқат маҳсулотлари (хом гўшт, пиширилмаган сут, хом тухум) орқали, шунингдек, бевосита касал ҳайвонлар б-н мулоқотда бўлганда (чорвачилик хўжаликлари ва гўшт к-ти ходимлари ёки терига ишлов берувчилар) юқиши мумкин. Уй шароитида, айниқса, аёллар қийма таъмини тотиб кўрганида ҳам токсоплазма юқади. Токсоплазма шиллиқ пардалар (оғиз, бурун, кўз шиллиқ пардаси) ёки чақаланган терига тушиши, шунингдек, трансмиссив ва б. йўллар б-н юқиши мумкин. Одам организмига тушган токсоплазма қон томирлар орқали турли аъзолар (мия, кўз, жигар, талоқ, юрак ва лимфа безлари)га тарқалади ва шу аъзоларнинг зарарланишига сабаб бўлади.

Туғма ва орттирилган Т. фарқ қилинади. Туғма Т.да касаллик она организмидан қон орқали ҳомилага ўтади. Т. ҳомилага дастлабки ойларда юқса, бола тушади ёки ўлик, ёхуд мажруҳ бўлиб туғилади. Орттирилган Т. ўткир ва сурункали кечади. Ўткир Т.да бемор иситмалайди, боши, мускуллари оғрийди; лимфа безлари, кўз, тери, мия қобиқлари ва ички аъзоларига путур етади. Сурункали Т. йиллаб чўзилиши мумкин. Бунда беморнинг т-раси юқори бўлади, боши оғрийди; қувватсизлик, асабийлашиш кузатилади; кўриш, хотира ва иш қобилияти пасаяди; жигар, талоқ ва лимфа безлари шишади; гепатит, миокардит, зотилжам юзага келиши мумкин.

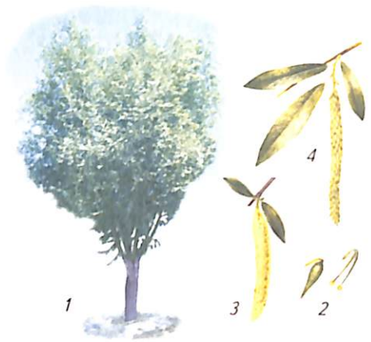
Касалликнинг олдини олиш учун касал уй ҳайвонларини аниқлаш ва уларни ажратиб қўйиш; болаларни ит, мушук б-н ўйнашларига йўл қўймаслик лозим. Истеъмол қилинадиган гўшт, сут маҳсулотларини албатта яхшилаб пиширsegment ёки қайнатиш керак.

ТОКУГАВА — Японияда сёгунлар сулоласи (1603—1867). Токугава Иэясу томонидан асос солинган. Давлатни мустаҳкамлаш учун Т. ҳукмдорлари бир неча бор ислоҳотлар ўтказишган. Ху-

сусан, ҳар бир табақанинг мажбурияти ва ҳуқуқи қатъий белгилаб берилган; деҳқонлар ерга бириктириб қўйилган; савдо-судхўрлик капитали тараққиёти чекланган, князлар устидан қатъий сиёсий назорат ўрнатилган. Мамлакатдаги тартибларни ўзгаришсиз сақлаб қолиш, шунингдек, ташқи хавф-хатарнинг олдини олиш мақсадида Т. ҳукумати 17-а.нинг 30-й.ларида Японияни ташқи дунёдан ажратиб қўйган. 18-а. охирида Т. давлати таназзулга учраган. 1853 й. АҚШ ҳарбий кемалари мамлакатга бостириб кирган. АҚШ ва Европа давлатлари Т. ҳукуматининг Японияни ташқи дунёдан ажратиб қўйиш сиёсатини бекор қилишга мажбур қилиб, 1854—58 й. ларда у б-н тенгсиз Ансэй битимларини имзолашган. 1867—68 й.лардаги *Мэйдзи исин* инқилоби натижасида Т. ҳокимияти барҳам топган.

ТОКЧА — хона деворига ишланган, уй-рўзғор буюмлари териб қўйиладиган махсус жой. Ўрта Осиё турар жой меъморлигида меҳмонхона тўрининг 2 ёнига (ўртасига *тахмон*), ётоқхонанинг ўртасига кийимлар тахлаш учун (2 ёнига сандиқ қўйилиб кўрпа-ёстиқ тахланган) ишланган. Т.нинг эни ва бўйи тахланадиган буюмларнинг шаклига қараб, 3—5 поғонали бўлиб, турли нақшинкори безаклар б-н пардозланган. Ганчкори безаклар б-н безатилган косамон Т.лар хонага алоҳида кўрк бағишлайди. Ҳоз. жавон ва шкаф кабилардан фойдаланилмоқда.

ТОЛ (Salix) — толдошларга мансуб дарахтлар ва бута, чала буталар туркуми. 300 тури маълум. Асосан, мўътадил минтақада, Европа ва Шим. Америкада тарқалган. Ўрта Осиёда 22 тури бор. Дарахтларининг ходаси йўғон, пўсти дағал, барглари навбат б-н жойлашган. Баъзилари барги ёзилгунча, бошқалари барги ёзилгандан кейин ёки барги ёзилиши б-н бир вақтда гуллайди. Икки ёшли новдалари кучала чиқаради. Гуллари икки уйли, бир жинсли, март—

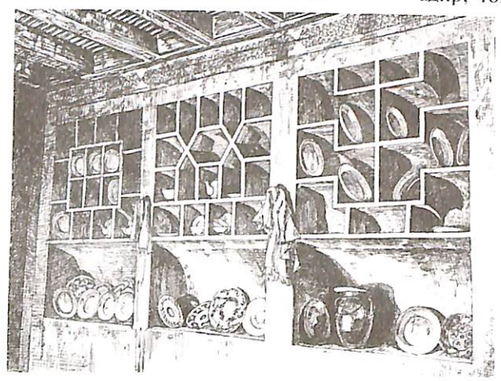


Тол: *1* — қоратол; *2* — гули; *3* — эркак ва *4* — урғочи кучаласи.

апр. ойларида гуллайди. Меваси кўсакча. 25—30 кунда етилади. Уруғи майда, очиқ ва нам ерда тез, яъни 5—10 соатда униб чиқади. 15—20 кундан кейин униш қобилиятини йўқотади. Қаламчасидан, поя (хода)сидан, пархишдан яхши кўпаяди.

Ўзбекистонда оқ Т., қора Т., игнабарг Т., *мажнунтол*, сувтол, турон Т.и каби турлари тарқалган. Оқ толнинг (S.alba) бал. 10—15 м, ёғоч танаси пўстлоғи тўқ кулранг, сур. Танасининг диаметри 1,5 гача, Қора толнинг (S.excelsa Gmel.) дарахт новдалари ранги қўнғир-қизғиш. Тез ўсади. Иссиққа чидамли, шўрхок ерларда ҳам яхши ўсади. Қаламчаси ва пояси экиб ўстирилади. Ободонлаштириш ва хўжалик эҳтиёжлари учун кўп экилади. Игна баргли тол (S.acutifolia) — дарё бўйларида, кичик-кичик сув ҳавзалари, ариқлар, хонадонлар атрофида ўсади. Қурғоқчиликка, шўрхокка чидамли. Новдалари нозик ва ингичка. Бал. 2—4 м; мажнунтол (S.babulonica) — бал. 8—10 м га етади. Манзарали дарахт сифатида ўстирилади; сувтол ёки Вильгелмс толи (S.wilhelmsiana Bieb.) — бута, новдаси ингичка, узун, чўл, адир, тоғ зоналаридаги тўқайзорларда учрайди. Ольга толи (S.olgae Rgl.) — йирик бута, новдалари ранги қорақизил ёки сариқ; Недзвецкий толи (S.niedzwiecku Goerz.) — паст бўйли дарахт, пишган новдалари қизғиш ёки қўнғир. Дарё соҳилларида ўсади. Турон толи (S.turanica Nas.) — тоғ ва тоғ олди тўқайларида тўп-тўп бўлиб ўсади. Катта бута, бал. 5—6 м. Барглари уз. 12 см, новдаси оч сариқ. Новдаларидан ҳар хил саватлар тўқилади.

Фарғона (19-а.) турар жойидаги токча.



Кўкаламзорлаштириш, ободонлик, иҳота ўрмонзорлари ташкил этиш, ёғоч ва хода олиш учун экилади. Қадимдан Т. ёғочидан қурилиш материаллари, тоқи, ишком, сўри, ҳар хил буюмлар, бешик, болалар ўйинчоқлари, кетмон ва белкурак дасталари ясашда фойдаланилади.

Ад.: Анциферов Г.И., Ива, М., 1984.

Абдушукур Хоназаров.

ТОЛ — қ. *Тринитротолуол.*

ТОЛА — 1) ингириш, газлама тўқиш ва б. мақсадлар учун ишлатиладиган ингичка, пишиқ табиий ёки сунъий ашё (қ. *Тўқимачилик толалари*); 2) турли электр қурилмаларнинг қисимон ингичка ток ўтказувчи қисми (мас., электр лампанинг чўғланма Т.си); 3) кокил, зулф (мас., соч Т.си).

ТОЛА ОПТИКАСИ — ёруғлик ва маълумотларни оптик диапазондаги нур ўтказгичлар (нур толалари) да тарқалишини ўрганадиган оптика бўлими. Т. о. 20-а.нинг 50-й.ларида вужудга келиб, 70-й.ларнинг бошида спектрнинг кўринувчи ва инфрақизил соҳаларида сўниш коэффициенти 20 дБ/км дан кам бўлган кварц шишаси олиниши б-н жадал ривожлана бошлаган. Нур тола синдириш кўрсаткичлари бир-биридан фарқ қилувчи цилиндр шаклидаги шиша ёки пластик ўзак ва уни ўраб турувчи қобиқдан ташкил топган. Ўзакнинг синдириш кўрсаткичи қобиқникидан катта бўлгани учун, улар чегарасида ёруғликнинг тўла ички қайтиш ҳодисаси юз бериб, ўзак ичига киритилган нур ташқарига чиқиб кетмасдан нур тола ичида тарқалади. Нур тола ўзагининг диаметри бир неча микрондан юзлаб микронгача, қобиқ қалинлиги ўнлаб микрондан юзлаб микронгача ўзгариши мумкин.

Т.о. соҳасида олиб борилган тадқиқотлар нур толаларнинг кенг кўламда оптик алоқада қўлланилишига олиб келди. Ҳоз. кунда анъанавий симли алоқа кабеллари ўрнини аҳборот узатиш имкониятлари катта бўлган нур толали кабеллар эгалламоқда. Атлантика ва Тинч океанлари сув остидан ўтказилган нур толали алоқа кабеллари Осиё ва Европа давлатларини Америка қитъаси б-н боглаб турибди.

Оптик тасвир муайян тартиб б-н жойлаштирилган нур толалар дастаси орқали узатилади. Дастадаги толалар сони бир неча минг, ҳатто, миллионларни ташкил этиб, даста учларига махсус ишлов берилади. Нур толалар дастаси тиббиётда одам ички аъзоларини ёритиш ва кўришда (эндоскоп), тезкор кинога олишда, ядро заррала-

ринининг юқори тезлик (трек) ларини қайд қилишда ва б. соҳаларда кенг қўлланилади.

ТОЛАЙ ТОВУШҚОНИ, қум товушқони (Lepus tolai) — қуёнлар оиласига мансуб сут эмизувчилар тури. Гавдаси қумранг-қўнғир тусда (номи шундан), кичик. Уз. 54 см гача, вазни 2,5 кг гача. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма ҳудудларида, хусусан пасттекисликлар, воҳалар, тоғ ва тоғ олди зоналари, тўқайлардаги чакалакзорларда, тоғ арчазорларида учрайди. Ҳар хил ўт ва буталар б-н озиқланади. Йил давомида фаол ҳаёт кечиради. Йилда бир нечтадан 2—5 марта болалайди. Гўшти ва мўйнаси учун овланади. Тартибсиз овланиши ва яшаш муҳитининг бу-



Толай товушқони.

зилиши туфайли бир қанча ҳудудларда йўқолиб кетган ёки сони кескин камайган.

ТОЛАЛИ ЎСИМЛИКЛАР — тола ёки йигирув хом ашёлари, материаллари олинадиган бир ва кўп йиллик ўтсимон, бута ва дарахтсимон ўсимликлар. Ўсимликлар дунёсидаги 292 оиладан 125 таси Т.ўлар ҳисобланади. Т.ў.нинг аҳамияти тўқималари таркибидаги луб толалари (склеренхимали толалар) ва лимбриформлар (мустаҳкам ёғочланган толалар) миқдорига боғлиқ.

Тола ўсимликларнинг қайси органларида ҳосил бўлишига қараб Т.ў. 3 гуруҳга ажратилади: 1) толаси уруғида ривожланадиган Т.ў. — *гўза* (қ. *Пахта толаси*); 2) толаси поясида ривожланадиган Т.ў. — *каноп, жут, наша*, толали *зиғир, кендир*, сида; 3) толаси баргида ривожланадиган Т.ў. — толали *банан, агава*, юкка, янги зеландия зиғири.

Биологик хусусиятлари хилма-хил бўлган Т.ў. Ер юзида турли тупроқ — иқлим шароитларида етиштирилади. Т.ў. ҳар хил ботаник оила ва турларга мансуб. Шунинг учун морфологик ва биологик хусусияти бўйича бир-биридан фарқ қилади. Тола сифатининг асосий кўрсаткичлари: узунлиги, диаметри, эгилувчанлиги ва пишиқлигидир. Тола ўсимликдан ажратилган пайтда оқ, сариқ, ва кулранг бўлади. Тўқимачилик саноатида Т.ў. толасининг майин ёки дағаллигига қараб ҳар хил газмоллар ишлаб чиқарилади. Жаҳон тўқимачилик саноатида пахта толасидан майин газламалар, луб толали ўсимликларнинг толасидан дағал газламалар, қоп, қанор, арқон, чўтка, қоғоз каби маҳсулотлар ва б. буюмлар ишлаб чиқарилади. Т.ў. уруғи 18—42% мой бўлакарилади. Т.ў. уруғи 18—42% мой бўлади. Мой озиқ-овқатда, техникада, локди. Мой озиқ-овқатда, техникада, лок-бўёқ саноатида, совун тайёрлашда ва б. йўналишларда қўлланилади.

Халима Отабоева.

ТОЛДИҚ — Олай тизмасининг шарқий қисмидаги довон (Қирғизистонда), Олай водийси б-н Гулча дарёсининг бошланиш жойида. Бал. 3615 м. Т. довони орқали Ўш — Хоруғ автомобиль йўли ўтади.

ТОЛДИҚЎРҒОН — Қозоғистон Республикаси Олмаота вилоятидаги шаҳар (1944 й.дан), Олмаота вилояти маркази. Қоратол дарёси бўйида. Жунгария Олатови этакларида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 94,2 минг киши (2003). 19-а.нинг 2-ярмида Гавриловка қишлоғи (1920 й.дан Т.) ўрнида вужудга келган. 1930 й.дан Қозоғистоннинг Олмаота округи, Толдиқўрғон тумани маркази. 1967 й.дан — 1998 й.гача Толдиқўрғон вилояти маркази. Т.да ақкумулятор, мева, консерва з-длари; тикувчилик, пойабзал, мебель ф-каларн, қурилиш материаллари к-ти, пед. ин-т, тарих-ўлкашунослик музейи, театр бор. Аэропорт, автовокзал ишлаб турибди.

ТОЛДОШЛАР (Salicaceae) — икки уйли ўсимликлар оиласи. Дарахт, бута ва баъзан яримбута. Барги оддий, спиралсимон жойлашган; гуллари бир жинсли, тўпгули кучала. Барг ёзилгунча ёки ёзилгандан кейин кучала ҳосил қилади. Гуллари ён баргчалар қўлтиғида. Чангчиси 8 тагача. Шамол ва ҳашаротлар ёрдамида чангланади. Меваси бир уяли, кўп уруғли кўсакча, икки-уч паллага бўлинади, уруғининг тубида кумуш ранг туклари бор. Уруғлари шу туклар ёрдамида, ҳаво ва сув орқали тарқалади. Уруғидан ва қаламчасидан кўпаяди. Шим. ярим шарнинг мўътадил зонасидаги дарё, кўл бўйларида нам ерларда ўсади. Т.нинг 3 тури Осиёда 70 тури бўлиб, 40 таси маҳаллий, 30 таси интродукция қилинган. Мелиорация мақсадларида ва декоратив ўсимлик сифатида ўстирилади. Ёғочидан мебель, тахта, гугурт и. ч., уй-жой қурилишида фойдаланилади.

ТОЛЕДО Манрике Алехандро (1946.28.3, Кабенья-де-Анкаш ш. часи) — Перу давлат арбоби. Станфорд ун-ти (АҚШ)ни тугатган. Гарвард ун-ти (АҚШ)да и.т. билан шуғулланган, жаҳон банкида маслаҳатчи бўлиб ишлаган. «Перунинг келажаги учун» партияси етакчиси. 2001 й.дан Перу Республикаси президенти.

ТОЛЕДО — Испаниянинг марказий қисмидаги шаҳар. Тако дарёси бўйида. Толедо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 61 минг киши (2000). Ҳунармандчилик (металл буюмлар, коррида учун анжомлар, керамика, ипак ва жун газлама тайёрлаш)нинг қад. маркази.

Қадимда Т. карпетанларнинг иберий қабиласи манзилгоҳи бўлган, мил. ав. 2-а.да уни римликлар эгаллаган. 6-а. ўрталаридан Вестготлар давлати пойтахти. 1085 й.да Альфонс VI томонидан эгалланиб Кастилия ва Леон пойтахтига айланди. 1479 й.дан бирлашган Испания пойтахти. Араблар қўл остида бўлган даврдан бошлаб ҳунармандчиликнинг, хусусан, совуқ қуроллар и.ч. ва терига ишлов бериш марказига айланди. 14—15-а.ларда мовут, ипак матолар, керамика ва заргарлик буюмлари и.ч. айниқса ривожланди. 16-а. охири ва 17-а. бошларида (пойтахт Мадридга кўчирилгач) Т.нинг иқтисодий ва сиёсий мавқеи пасайди.

Меъморий ёдгорликлардан рим даврида қурилган цирк қолдиқлари, акведук, шаҳар дарвозалари, черковлар, ратуша, собор, кўприклар ва б. сақланган. 20-а.да Т. қад. меъморликнинг миллий қўриқхонаси деб эълон қилинган. Шаҳар ўрта аср қиёфасини сақлаб қолган, замонавий қурилишлар қилинмайди. Туризм ривожланган.

ТОЛЕРАНТЛИК (лот. tolerantia — сабр-тоқат), бағрикенглик — ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан тоқатли бўлиш. Ҳоз. дунёда Т. ўта муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодиётнинг глобаллашуви ва янада мобиллашуви, коммуникацияларнинг тез ривожланиши, интеграция ва ўзаро боғлиқлик, кенг миқёсли миграция ва аҳолининг кўчиб юриши ва б. жамиятда Т. тамойилининг аҳамиятини кучайтиради. Бағрикенглик тамойили ақидабозликдан, ҳақиқатни мутлақлаштиришдан воз кечишни англатади ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган қоидаларни тасдиқлайди. Бу тамойилга кўра, ҳар ким ўз эътиқодига амал қилишда эркиндир ва ҳар ким бу ҳуқуққа бошқалар ҳам эга эканлигини тан олмоғи лозим. Бир кишининг қарашлари бошқаларга мажбуран сингдирилиши мумкин эмас. Т.ни ало-ҳида шахслар, гуруҳлар ва давлатлар

намоён қилиши лозим. Т.ни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадида ЮНЕСКО «Бағрикенглик тамойиллари декларацияси»ни қабул қилган (1995 й. 16 нояб.). Жамиятда турли халқлар, миллатлар ва динларнинг ўзига хос хусусиятларига нисбатан Т. муносабатини Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин. Мамлакатимизда турли тоифадаги одамлар, сиёсий кучлар ва партиялар ўртасидаги ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик тамойили ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим омилларидан биридир. Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолар бўлмаган ва бу халқимизнинг азалий бағрикенглигини кўрсатади. 10 дан зиёд конфессияга мансуб дин вакиллари юртимизда ҳамкор, ҳамжиҳат яшаб келаётгани эса динлараро Т.нинг яққол намунасидир.

Ад.: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар, Т., 2001.

ТОЛЕРАНТЛИК (иммунологик толерантлик — барча антигенларга иммунореактивлик хусусиятини сақлаган ҳолда организмнинг муайян антигенга нисбатан иммунологик жавобининг йўқолиши ёки сусайиши. «Т.» термини инглиз олими П. Медавар (1953) томонидан кўчириб ўтқазилган бегона тўқимага нисбатан организм иммун системаси «чидамлилигини» кўрсатиш мақсадида таклиф этилган. «Иммунологик фалажлик», «ареактивлик», «антиген оғирлиги» каби терминлар Т. нинг ҳар хил шаклларига мос келади. Соғлом организмнинг иммун тизими ўзининг антигенларига нисбатан толерант бўлиши туфайли организм тўқима ва ҳужайраларига зарар етказиши мумкин бўлган антителоларни ишлаб чиқармайди. Ҳомиланинг аллоантигенларга нисбатан толерантлигининг физиологик ҳолати ҳомиладорлик пайтида вужудга келади, деган тахминлар мавжуд. Қон ҳосил қилувчи (плазматик) ҳужайраларнинг она қорнида бўладиган алмашинувлари натижасида ҳар хил тухумли эгизакларда ҳам қонининг гуруҳланган (қ. *Қон гуруҳлари*) антигенларига нисбатан ўзаро физиологик Т. пайдо бўлиши мумкин.

Бактерия ва вирусларга нисбатан Т. латент, яъни яширин инфекция юққанида (мас., одамда зардоб гепатити вируси) кузатилади. Орган ва тўқималар трансплантацияси (кўчириб ўтқазиш) да трансплантантнинг тақдири реципиентда донорнинг гистоўриндош антигенларига нисбатан ҳосил қилинаётган Т.нинг қанчалик тўлиқ ва узоқ бўлиши б-н аниқланади. Хусусий антигенларга нисбатан Т.нинг бузилиши автоиммун касалликларни келтириб чиқаради. Т. тўлиқ ёки иммун жавобнинг бирон шаклига тааллуқли бўлиши мумкин (мас., антигенлар ҳосил қилиш қобилиятини йўқотганда ҳужайра иммунитетини сақлаб қолиш). Т.нинг мураккаб табиати, бу ҳолатни ўрганиш учун тажрибалар ўтказиш вақтида очилади. Иммунокомпетент ҳужайралар маълум клонлари ҳаёт фаолиятининг пасайиши ёки бутунлай тўхташи натижасида қайтмас Т. вужудга келиши кузатилган. Бундай ҳолат иммун система пишиб етилмаган даврда, айниқса, организмга кўп миқдорда антигенлар киритилганда пайдо бўлади (ҳомиланинг она қорнида ривожланиши даврида ёки бола туғилгандан кейинги дастлабки кунларда).

Вояга етган организмларда Т.ни, ионловчи нурлар ёки иммунодепрессантлар ёрдамида иммунокомпетент ҳужайраларни тўлиқ бўғиш б-н вужудга келтириш мумкин. Организмга кичик дозадаги эрувчан антигенлар киритиб, қайтар Т. ҳосил қилса бўлади. Бундай антигенларнинг молекулалари лимфоцитлар мембранасига жойлашган иммуноглобулинларнинг молекулалари б-н бирикиб, уларни тўсиб қўяди, деб тахмин қилинади. Қайтар Т.ни антиген-антитело комплекси ҳам ҳосил қилади. Т-. В- лимфоцитлар ҳамда фагоцитларнинг иммун жавобини тўхтатиб турувчи махсус Т-лимфоцитлар мавжуд. Бундай Т-лимфоцитлар (супрессорлар) хусусий антигенларга нисбатан физиологик Т.ни сақлаб туриши мумкин. Антителоларнинг бир меъёрда ҳосил бўлишини амалга оширувчи Т. шакли ҳам мавжуд; бу жараёнда вужудга келган барча антителолар тўқималардаги антигенлар б-н боғланади. Т.ни организмга кўп миқдорда антителолар киритиш орқали ҳам ҳосил қилиш мумкин. Бу антителолар антиген молекулаларини лимфоцитларга етказмасдан ушлаб қолади ёки антигенни иммунокомпетент ҳужайралардан тўсиб туради. Организмнинг ташқи муҳитнинг ноқулай шароитларига чидаши ҳам Т. деб аталади.

Ўсимликларда Т. ҳимоя реакциясининг бир тури, юқтирилган касалликка жавобан ўзига хос чидамлиликнинг намоён бўлиши. Турда Т.нинг пайдо бўлиши танлаш натижаси б-н боғлиқ бўлиб, табиий популяциялардаги эволюцион жараёнда ўсимлик б-н патоген ўртасида узоқ вақт давом этган ўзаро таъсирлар натижасида вужудга келади. Маданий ўсимликлар Т. туфайли эпифитотия (ёппасига зарарланиш) шароитида ҳам қониқарли ҳосил беради. Т.нинг намоён бўлиши экологик шароитларга (ҳарорат, ҳаво, тупроқ), ёш ўсимлик онтогенези фазаларига ва б.га боғлиқ. Барча навларга мансуб бўлган ўсимликлар Т.и қулай шароитларда ўстирилганда (озиқлантириш, агротехника) ошади. Толерант навлардан кенг миқёсда фойдаланиш хавфли, чунки улар бошқа ўсимликларни зарарловчи манба бўлади; касаллик қўзғатувчи янги микроорганизмларнинг пайдо бўлишига қулай шароит яратади.

Фармакология ва токсикологияда Т. заҳарли ва фармацевтик моддалар (мас., наркотиклар)га нисбатан сезувчанликнинг пасайишини англатади. Узоқ вақт давомида организмга кичик дозаларни киритиш натижасида кучли таъсир этувчи заҳарларга кўникиш митридатизм деб аталади (қ. *Иммунитет, Иммунология*).

Абдукарим Зикирёев.

ТОЛИБ МАХСУМ МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик. Хива хонининг мирзоси Толиб Маҳсум маблағига қурилган (1910). Усталардан Худойберган ҳожи ва Қаландар Кочум қатнашган. Мадраса тўғри тўртбурчак тарҳли (18,8×16,55 м), атрофида 1 қаватли ҳужралар жойлашган. Пештоқ шарафасига силлиқланган ғиштлар 2 қатор қилиб терилган, данданаси яшил рангли кошин б-н безатилган. Бош тарзидаги гумбазли миёнсарой (дарвозахона) орқали ҳовлига ўтилади. Дарсхона ва масжид миёнсаройнинг 2 ёнида жойлашган. Ҳовли (10,75×8,0 м) бурчакларидаги хоналарга эшик очилмаган. Атрофидаги ҳужралар томи балхи гумбазли, уларнинг олдини унча чуқур бўлмаган равоқлар эгаллаган. Ҳужраларга равоқлардаги эшиклар орқали кирилади. Мадрасанинг дарсхонаси ўрнига чорси хона (шим.-ғарбий бурчагига) қурилган. 1977 й.да таъмирланган.

ТОЛИБОВ Мусо Иброҳимович (1950.3.3, Шофиркон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Самарқанд педагогика институтини тугатган (1972). 1972 й.дан Шофиркон туманидаги 4-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси.

ТОЛИПОВ Обид (1918.7.11 — Тошкент —1994.15.12) — Ўзбекистон халқ артисти (1978). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Лоҳутий номидаги ўзбек давлат театр техникумини тугатган (1937). 1937 й.дан Ёш томошабинлар театри актёри. «Етим ва етима» (F. Зафарий) спектаклидаги Етим роли Т.нинг саҳнадаги илк образидир. «Оқариб кўриб келгиз елкан»даги Петя, «Насриддиннинг кечмишларида» ўғри, «Том тоғанинг қулбаси»да Жон, «Оппоғим»да Дик, «Уч мушкетёр»да Людовик, «Ўқитувчи»да Рамазон қори, «Алломанинг ёшлиги»да Конгирбек, «Олтин тулпор»да Қирол, «Ким айбдор»да Абдусамат каби роллари б-н шуҳрат қозонди. Т. драматург сифатида И. Аҳмедов б-н ҳамкорликда «Сирли сандиқ», «Қимирлаган қир ошар», «Зумрад ва Қиммат», «Тўғри ва Эгри» каби эртак-пьесалар ёзиб ёш томошабинларга тақдим этган.



Обид Толипов Конгирбек ролида («Алломанинг ёшлиги»).

ТОЛИПОВ Шукур Толипович (1908.5.1, Янгийўл, Тошкент вилояти — 1990.28.5, Тошкент) — кимёгар олим. Қозоғистон ФА акад. (1967 й.дан) Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1950), кимё фанлари д-ри (1948), проф. (1949). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1935), шу ун-тда кафедра мудири (1938 й.дан), декан (1949 й.дан). Уруш қатнашчиси (1941—45). Айни вақтда 1967 й.дан Чимкентдаги Қозоғистон кимё-технология ин-тида илмий маслаҳатчи.

Асосий илмий тадқиқотлари нодир ва тарқоқ элементларнинг аналитик кимёсига оид. Фторидлар ва турли органик реактивлардан фойдаланиб, анализ қилиш усулларини таклиф этган. Органик реагентлар сифатида табиий бирикмалар (анабазин, госсипол, папаверин, пилокарпин ва б.) ва уларнинг синтетик ҳосилаларини ўрганган. Нодир элементлар ва биологик фаол бирикмаларни аниқлашнинг фотометрик, комплексонометрик, люминесцент ва электрокимёвий усулларини ишлаб чиққан.

ТОЛИШ ТИЛИ — *эроний тиллар*нинг шим. -ғарбий гуруҳига мансуб тил. Озарбайжон жан. ва Эрон шимолида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 200 минг кишига яқин (1979). Асосий шевалари: ленкоран, астара, лерик, массали. Фонетикасида 7 унли фонема, тил ўрта ва тил орқа ундошлари оппозицияси (к'-к, g' -g) мавжуд; морфологиясида отлар 2 келишик б-н ўзгаради, кўпчилик феълларнинг ҳоз. ва ўтган замон шакллари бир хил, феъллар 8 замон, 4 майл ва 2 нисбат шаклларига эга. Синтаксисда аниқловчи аниқланмишдан олдин келади. Лексикасида озарбайжон тилидан ўзлашган сўзлар анчагина. 20-а.нинг 30-й. ларида Озарбайжон толишлари учун ёзув яратилган бўлса-да, у оммалашмаган.

ТОЛИШ ТОҒЛАРИ — Кавказнинг жан.-шарқидаги ўртача баландликдаги тоғлар (Озарбайжон б-н Эрон чегарасида). Каспий денгизи жан.даги Эльбурс тоғларининг шим.-ғарбий давоми. Жан. шарқдан шим.-ғарбга чўзилган ва тоғ оралиқ ботиқлари б-н ажралган 3 та параллел (Кумуркўй, Пештасар, Буровар) тизмадан иборат. Булардан энг баланди — қояли Кумуркўй тоғи (2477 м).

Т.т. шарқда Ленкоран пасттекислигига тик ён бағирлик ҳосил қилиб тушади. Тоғларнинг 900 м дан 2200 м баландликдаги қисмида Каспий денгизи томон нишаблашган текисликлар мавжуд. Т.т. кайнозойнинг флиш, вулканоген ва интрузив жинсларидан ташкил топган. Зилзилалар бўлиб туради. Тоғларнинг шарқий ён бағрида (600 м баландликгача) субтропик зона, ундан юқорида реликт дарахтлар (каштан, баргли эман, темир дарахт ва б.), кенг баргли ўрмонзорлар мавжуд. Т.т.нинг ғарбий ён бағрида бутазорлар, тоғли ксерофит ва тоғ ўтлоқ-дашт ўсимликлар ўсади. Термал булоқлар бор.

ТОЛИШ ХОНЛИГИ — Озарбайжондаги толишлар давлати. *Нодиршоҳ* даврлати парчаланиши натижасида 18-а. ўртасида Каспий денгизининг жан.-ғарбий соҳилида барпо этилган. Асосчиси — Саид Аббос, маҳаллий мулкдорлардан бўлган. Унинг вафотидан сўнг ўғли Гара тахтга ўтирган (1747—86). Иқтисодиёти асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этган; хонлик пойтахти Ленкорань савдо ва ҳунармандчилик марказига айланган. Эрон томонидан қилинаётган доимий тажовузлар туфайли Т.х. ташқи сиёсатда Россия б-н яқинлашишга ҳаракат қилган. 1795 й. хон Мир Мустафо Россиядан ҳомийлик қилишини сўраб мурожаат қилган. 1802 й. Т.х.ни Россия ўз васийлигига олган. 1828 й.ги Туркманчой битимига кўра, эса Россия Т.х.ни бутунлай ўз ҳудудига қўшиб олган.

ТОЛИШЛАР, талишлар — Озарбайжоннинг жан.-шарқи (21,1 минг киши, 1989 й.) ва Эроннинг шим.даги (100 минг киши, 1990-й.лар ўрталари) халқ. *Толиш тили*да сўзлашади. Диндорлари — шиа мусулмонлар, бир қисми — суннийлар.

ТОЛИШ-МУҒОН МАДАНИЯТИ — жез ва илк темир даврига оид археологик маданият (мил. ав. 14—7-а.лар). Озарбайжоннинг Толиш тоғлари ва Муғон даштида тарқалган. Қабристонларни қазишда маълум бўлган. Т.-М.м.нинг тоғли зоналарида бир неча эркак ва аёллар жасади бирга дахмаларга дафн этилган. Жуфт ва якка қабрлар ҳам учрайди. Жасадлар ғужанак ёки чўзиқ ҳолда кўмилган. Т. -М.м.нинг паст текислик зоналарида тупроқ қабрлар очилган. Улардан жез ва темир қуроллар, ҳар хил сопол идишлар, тилла ва жез безаклар ҳамда жездан ясалган ҳайвон шаклдаги топилган. Т.-М.м.ни яратган қабилаларнинг асосий машғулоти деҳқончилик, тоғларда эса чорвачилик ва металлсозлик бўлган. Дафн жиҳозлари ва маросимлари патриархал уруғ жамоаларида мулкий табақаланиш бошланганини акс эттиради. Ғарбий Осиё мамлакатлари б-н алоқаси бўлганлиги кузатилади.

ТОЛМАСОВ Михаил Жўрабекович (1887, Бухоро —1969.30.3, Самарқанд) — мақомчи хонанда, созанда (танбур, дутор, доира). Ўзбекистон халқ артисти (1936). Ота Жалол Носиров, Левича ҳофиз Бобохоновлардан Шашмақомнинг ашула ва чолғу йўлларини ўрганган. Овози жуда ёқимли бўлиб, ашулаларни мақом ижрочилигидаги мумтоз услубда маҳорат б-н айтган.



Турли ансамбллар (1920—33), Самарқанддаги маҳаллий яҳудийлар театри, Бухоро маҳаллий яҳудийлар труппаси (1933—38)да хонанда ва созанда, Бухоро вилояти санъат бошқармаси раҳбари (1938—41), Ўзбек давлат филармонияси қошидаги тожик ашула ва рақс ансамблида хонанда, бадиий раҳбар (1941—48). Ю. Ражабий Т. ижросида «Савти Ушшоқ», «Савти Наво», «Мўғулчаи Дугоҳ», «Мўғулчаи Сегоҳ» (шохобчалари б-н) нотага олиб, Шашмақом нашрларида келтирган. Т. ижролари грампластинкаларга ҳам ёзилган. Бастакор сифатида «Нажот», «Зулми амир» мусиқали комедияларга куй басталаган.

ТОЛМЕН (Tolman) Эдуард Чейс (1886—1959) — америкалик психолог, необихевиоризм назариётчиси. *Бихевиоризм, гештальтпсихология* ва *фрейдизм* ғояларини бирлаштириб, янги илмий тизимни ишлаб чиққан. Бихевиоризм асосчиси Ж. Уотсоннинг ғоясига қарама-қарши ўлароқ, у ҳайвонларнинг ҳам, инсонларнинг ҳам хулқи «стимул — реакция» типидаги бирликлардан иборат тузилишга эмас, балки яхлит хатти-ҳаракатлар тизимига эга, деб ҳисоблайди. Ушбу тизим ўз ичига мотив, мақсад, ашёлар хусусиятлари ва уларнинг тузилмавий муносабатларини фарқлаш, фараз ишлаб чиқиш ва уни текшириш кабиларни қамраб олади. Т. мазкур ички руҳий ҳолатларни «оралиқ ўзгарувчанлик» тушунчасига бирлаштирган. Ижобий ўзгарувчан реакцияларни Т. психологик эмас, балки жисмоний реакциялар деб баҳолайди. Асосий асари «Ҳайвонлар ва одамларда мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракат» (1932).

ТОЛМОЗОР АДИРИ — Фарғона ботиғининг жан. қисмидаги адир (Фарғона вилояти ҳудудида). Шим.да Аравон — Шаҳрихон дарёлари ёйилма конуслари, жан.да Ёрмозор адирорти ботиғи б-н чегараланган. Ғарбда Қопчиғай, шарқда Полвонтош адирлари б-н туташиб кетади. Энг баланд жойи 712 м. Шим. ён бағри узун ва қияроқ, жан. ён бағри қисқа, тикроқ. Ён бағирлари кўплаб қуруқ сойлар ва жарликлар б-н кесилган. Тектоник жиҳатдан брахиантиклиналь структура. Палеоген, неоген ва тўртламчи давр конгломерат, гил, қумтош, мергель, шағал тошларидан ташкил топган. Улар баъзи жойларда лёсс жинслари б-н қопланган. Адир янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган. Иқлими континентал, ёзи иссиқ. Йиллик ёғин 200—300 мм. Тупроғи бўз тупроқ. Ранг, қўнғирбош, шайтонковуш ва б. ўсимликлар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан каламуш, қўшоёқ, бўрсиқ, жайра, тулки, илонлар, калтакесаклар ва б. учрайди. Адир ҳудуди яйлов сифатида фойдаланилади.

ТОЛСТИХ Прасковья Алексеевна (1934.5.11, Воронеж вилоятининг Воробьёвка тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент чет тиллар педагогика институтини тугатган (1956). 1956 й.дан Денов туманидаги 2-, 1964 й.дан 74-мактабда инглиз тили ўқитувчиси. Ноанъанавий дарс усулларидан фойдаланади.

ТОЛСТОВ Сергей Павлович (1907.25.1, Петербург — 1976.28.12, Москва) — археолог ва этнограф. Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатлари тарихи, этн. ва археологияси бўйича мутахассис, проф. СССР ФА мухбир аъзоси (1953), Ўзбекистон ФАнинг фахрий акад. (1956). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби. Тожикистон ва Қорақалпоғистон Республикаларида хизмат кўрсатган фан арбоби. Москва ун-тини тугатган (1930). СССР халқлари музейида илмий ходим (1929—36). Москва ун-ти тарих ф-тининг этн. кафедраси мудири (1939—51). СССР ФА Этнография инти директори (1942—66), кўп жилдли «Жаҳон халқлари» («Народы мира») китоби муаллифларидан бири ва муҳаррири. *Хоразм археология-этнография экспедициясининг* ташкилотчиси ва раҳбари (1937—69). Ўрта Осиё халқлари археологияси, ибтидоий, қад. ва ўрта аср дин тарихи, ижтимоий тузуми, этногенези бўйича 300дан кўпроқ илмий иш муаллифи. Т. антропология ва этн. фанлари Халқаро иттифоқининг вице-президенти, Буюк Британия Қироллиги антропология ин-ти ва б. кўпгина чет эл илмий ташкилотлари фахрий аъзоси.

Ас.: Ўзбекистоннинг қадимги маданияти, Т., 1944; Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования, М., 1948; По следам древнехорезмийской цивилизации, М — Л., 1948; По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964.

ТОЛСТОЙ Алексей Николаевич [1882.29.12(1883.10.1), ҳоз. Саратов вилояти, РФ — 1945.23.2, Москва] — рус ёзувчиси, жамоат арбоби. СССР ФА акад. (1939). Петербург Технология ин-тида ўқиган (1901—07). 1918—23 й.ларда Парижда яшаган. Илк тўпламми — «Лирика» (1907). «Ғалати одамлар» насрий тўплами (1911) ва «Оқсоқ бой» (1912) романида зодагонлар ҳаёти акс этган. «Аэлита» (1922—23) ва «Инженер Гариннинг мўъжизаси» (1925—27) илмий-фантастик романлари бор. «Сарсонлик — саргардонликда» трилогияси («Опа-сингиллар», 1922; «Ўн саккизинчи йил», 1927—28; «Булутли тонг», 1924—41) рус зиёлилари ҳақида. «Улуғ Пётр» тарихий романи (1-китоб, 1929—30; 2-китоб, 1933—34; 3-китоб тугалланмаган)да Пётр I замонининг ижтимоий-тарихий воқеалари акс этган. Т. шу мавзуда пьеса (1934—1938) ва киносценарийлар ҳам ёзган. Итальян фольклори мотивлари асосида «Олтин калит ёки Буратинонинг бошидан кечирганлари» китоби (1936) болаларга бағишланган. 2-жаҳон урушининг бошланиши б-н аксар рус, украин ва белорус ёзувчилари қатори, Т. ҳам 1941 й. ноябрда Тошкентга келган. У шу ерда «Иван Грозний» дилогиясининг 1-қисмини тугатиб, ушбу дилогиянинг 2-қисми «Машаққатли йиллар» (1942)ни ва «Ёвуз куч» пьесасини ёзган. «Буюк Пётр» романи ва «Сарсонлик — саргардонликда» трилогиясига эса сайқал берган. Шунингдек, совет ахборот агентлигининг мухбири сифатида марказий ва республика газ.лари учун, жумладан, ўзбек халқининг уруш йилларидаги ҳаётига бағишланган публицистик мақолалар ёзган. Шу йилларда Ўзбекистондаги адабий ҳаётда фаол иштирок этган. *Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Иззат Султон, Яшин* ва б. б-н ижодий алоқада бўлган.



Ас.: Рус халқ эртаклари, Т., 1951; Ҳикоялар, Т., 1954; Сарсонлик — саргардонликда [трилогия], Т., 1949—53; Олтин калит ёки Буратинонинг бошидан кечирганлари, Т., 1955; Инженер Гариннинг мўъжизаси [роман], Т., 1961; Аэлита [илмий-фантастик роман], Т., 1982, Улуғ Пётр [роман], 1—2-китоб, Т., 1973—74.

Ад.: Векслер И. И., Алексей Николаевич Толстой. Жизненный и творческий путь, Л., 1948; Петелин В. В., Судьба художника. Жизнь, личность, творчество А. Н. Толстого, М., 1982.

ТОЛСТОЙ Лев Николаевич [1828.28.8(9.9), Тула губерняси Ясная Поляна қишлоғи — 1910.7(20). 11, Липецк вилояти, ҳоз. Лев Толстой бекати; Ясная Полянада дафн этилган] — рус ёзувчиси. Россиядаги қадимий дворянлар сулоласидан, граф. Петербург ФА мухбир аъзоси (1873), фахрий акад. (1900). 1844—47 й.ларда Қозон ун-тининг араб-турк ва ҳуқуқшунослик ф-тларида ўқиган. 1851—53 й.ларда Кавказда бўлиб, жангларда иштирок этган. 1854 й. Дунай армиясига юборилган; илтимосига кўра, қамалдаги Севастополга ўтказилган. Қрим урушида қатнашган. Т. 1855 й.да Петербургга бориб, Н. А. *Некрасов*нинг «Современник» («Замондош») жур. ва журнал атрофидаги ёзувчилар (*И. С. Тургенев*, И. А. *Гончаров*, Н. Г. *Чернышевский* ва б.) б-н ҳамкорлик қилган. Болалик кезларида рус ва араб халқ эртаклари, А.С.Пушкин шеърлари, шунингдек, Юсуф ҳақидаги Инжил ривояти таъсирида шеърлар ёзган. Биринчи йирик асари — «Инсон камолотининг тўрт даври» автобиографик асари («Болалик», 1852; «Ўсмирлик», 1852—54; «Ёшлик», 1855—57; «Йигитлик», ёзилмай қолган). Уруш лавҳалари ва аскарларнинг маиший турмуши Т.нинг «Севастополь ҳикоялари» (1855) тўпламига кирган ҳикоя ва очеркларида ўз ифодасини топган.

50-й.лар Т. руҳий ҳаёт лавҳалари ва маиший турмуш тафсилларини тарихий воқеаларнинг кенг манзараси, ҳаётнинг ахлоқий-фалсафий асослари тасвири б-н уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Т. ижодида шакллана бошлаган бу ижодий тамойил «Қазаклар» қиссаси (1863)да, айниқса, яққол кўринади. Бу асарда ўз инъикосини топган халқ ҳаёти мавзуи ва воқеликнинг эпик тасвири Т.нинг 60-й.лар ижодида янада теранлашади.

Рус ва жаҳон адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин олган «Уруш ва тинчлик» (1863—69) эпопеяси Т. нинг 60-й.ларда ижодий камолотга эришганидан шаҳодат беради. Айрим совет адабиётшунослари гарчанд бу асарни Т.нинг ўз даври муаммоларидан қочиши, деб баҳолаган бўлсалар-да, ёзувчи «Уруш ва тинчлик» романи б-н ўз даврида рўй берган ва ўзи шахсан гувоҳ бўлган воқеаларга фаол муносабат билдирган. Энг муҳими, у Наполеоннинг 1805—07 ва 1812—14 й.лардаги ҳарбий юришлари мавзуига мурожаат этиб, кўплаб қаҳрамонлар иштирок этган эпик воқеалар б-н бирга қаҳрамонларнинг руҳий тасвирлари илк бор катта маҳорат б-н уйғунлашган тарихий роман жанрини яратди. Ҳолбуки, 19-а. ўрталарида эпик асарлар даври ўтди, деган фикрлар кенг тарқалган, 60-й.ларда рус жамиятида куч ола бошлаган синфий зиддият ва курашлар эса «Уруш ва тинчлик»дек эпопеянинг майдонга келиши учун унумли замин бўла олмас эди. 1812 й.да Россиянинг Наполеон қўшинлари томонидан босиб олиниши мумкинлиги бир-бири б-н келиша олмаган турли табақа ва синфларни душманга қарши кураш шиори остида бирлаштирдики, Т.нинг рус халқи онгидаги ана шу уйғонишга мурожаат этиши «Уруш ва тинчлик» романининг юзага келиши учун ҳаётбахш замин вазифасини ўтади.

Т.нинг 70-й.лар ижодида «Анна Каренина» романи алоҳида мавқега эга. «Уруш ва тинчлик»дан бу романни ёзгунига қадар бўлган даврда Т.нинг рус жамиятидаги ижтимоий тенглик ва адолат тўғрисидаги орзу-умидлари рўёбга чиқмади. 60-й.лардаги ислоҳот ёзувчи кутган натижани бермади. Мазкур романда Т.нинг жамият ҳаётида кечаётган ноҳуш жараёнлар ҳақидаги изтиробли ўйлари акс этди. Романда Каренинлар, Облонскийлар ва Левинлардан иборат 3 оиланинг бирбири б-н чатишган, аммо мустақил сюжет чизиғига эга бўлган тарихи тасвир этилган. Т., аксар рус ёзувчиларидек, насроний динига катта эътиқод қўйган, ҳаётда рўй бераётган воқеаларга ва кишиларнинг хатти-ҳаракатларига ҳам шу дин нуқтаи назаридан ёндашган. Унинг диний қарашлари жамият ва шу жамиятда яшовчи кишиларга, бинобарин, у ёки бу қаҳрамонига бўлган муносабатига, шак-шубҳасиз, таъсир ўтказган. Т.нинг оила масаласига, чунончи, Каренинлар оиласида содир бўлаётган воқеаларга ёндашувида ҳам диний қарашлари сезилади. У жамият аъзоларида қандай чиркин хислатлар мавжуд бўлмасин, кишилар диний қонун-қоидалар доирасида ҳаракат қилишлари лозим, акс ҳолда жамият ҳалокат сари боради, деган фикрдан келиб чиқиб, қаҳрамонлар образини яратади.



70-й.ларда руҳий изтироб иқлимида яшаган Т. ўз ҳаёт йўлини қайта назардан ўтказди ва шу жараёнда ижтимоий келиб чиқиши, тарбияси ва ҳаёт йўли б-н боғлиқ жамият қатламининг маънавий асослари ёлғонга асосланган, деган хулосага келди. Унинг бундай қарашлари «Иқрорнома» (1880) ва «Эътиқодим нимада?» (1884) асарларида ўз ифодасини топди. Т.нинг шу даврда ёзган асарлари орасида «Иван Ильичнинг ўлими» (1886), «Крейцер сонатаси» (1889) қиссалари, айниқса, эътиборга лойиқ.

Т. 80-й.ларда драматургия жанрларида ҳам ижод қилиб, «Зулмат ҳокимияти» (1886) драмаси ва «Маърифат меваларди» (1890) комедиясини ёзади. Бу асарларда қишлоқ аҳлидаги жаҳолат, шаҳар маданиятининг қишлоққа кўрсатаётган салбий таъсири катта бадиий куч б-н тасвирланган.

Т. дунёқарашида тобора кучайиб бораётган зиддиятлар унинг сўнгги йирик асарларидан бири — «Тирилиш» романи (1889—99)да ўз аксини топди. Ҳаётда бўлиб ўтган оддий воқеа — бир суд жараёни асосида яратилган бу асарда Т. ижтимоий адолатсизликка асосланган жамиятнинг ички, маънавий асосларини очиб ташлайди. Мазкур асардаги кишилар тақдири б-н воқеаларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги масаласи «Ҳожимурод» (1896—1904) қиссасининг ҳам асосини ташкил этган.

Т. диндор ёзувчи сифатида кишилар руҳиятидаги зиддиятларни тасвир этибгина қолмай, ўзи ҳам жамият ва кишилар ҳаётидаги бундай зиддият ва майллардан жароҳатланиб яшаган. Ёзувчидаги мураккаб руҳий ҳолат унинг сўнгги асарлари («Тирик мурда», 1890; «Балдан сўнг», 1903 ва б.) да ҳам акс этган. Т. ҳаётининг Ясная Полянадаги сўнгги кунлари руҳий изтироблар пўртанасида кечди. У яқин кишилари тўқиган иғво ва фасод тўридан қочиб, 1910 й. Ясная Полянадан бош олиб чиқиб кетади ва йўлда шамоллаб, вафот этади.

Ўзбекистонда Т. ижодига қизиқиш у ҳаёт пайтлардаёқ бошланган. Унинг «Одамлар нима билан тирик?», «Худо ҳақиқатни кўрса ҳам тезда айта олмайди» мақолалари 1887—1902 й.ларда «Туркистон вилоятининг газети»да ўзбек тилида нашр этилган. Т. ҳақидаги «Россия мамлакатининг машҳур ёзувчиси» деган мақола эса 1889 й. шу газ.да таниқли маърифатпарвар Сатторхон Абдуғаффоров таржимасида босилган. Т.нинг болалар учун ёзган қатор ҳикоялари Саидрасул Азизий («Устоди аввал», 1902), Алиасқар Қалинин («Муаллими сониий», 1903), Абдулла Авлоний («Биринчи муаллим», 1909; «Иккинчи муаллим», 1912) сингари жадид маърифатпарварларининг ўқув қўлланмалари ва дарсликларида эълон қилинган ҳамда усули савтия мактабларида ўқитилган.

Т. нафақат буюк ёзувчи, балки адолатпарвар ва халқпарвар инсон сифатида ҳам ўзбек жадидларининг эътиборини ўзига жалб этган. Биринчи ўзбек адвокати Убайдулла Хўжаев 1909 й.да Т.га унинг ёмонликка ёмонлик б-н жавоб бермаслик ҳақидаги таълимоти юзасидан хат ёзиб, ўша йилнинг 5 июнида ундан жавоб олган. Ислом динининг таниқли арбобларидан бири Абдувоҳид Қориев эса 1910 й. Ясная

Полянага махсус бориб, Т. б-н бир неча марта мулоқотда бўлган. Аммо ўзбек халқининг Т. ижоди б-н яқиндан танишиши 20-а.нинг 30-й.ларидан бошланган ва унинг барча асосий асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас.: Собр. соч., т. 1—22, М., 1978—86; Асарлар, 1—5-ж.лар, Т., 1978—80; Иқрорнома, Т., 1998.

Ад.: Каримов Э.А., Человек в изображении Толстого, М., 1967; Храпченко М.Б., Толстой как художник, 3-изд., М., 1971; Ломунов К., Жизнь Толстого, М., 1981.

Наим Каримов.

ТОЛУКА, Толука-де-Лердо — Мексиканинг марказий қисмидаги шаҳар, Толука тоғ оралиғи ҳавзасида, 2680 м баландликда жойлашган. Мехико штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 665,6 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, электротехника, кимё, тўқимачилик, кўнпойабзал, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, музейлар бор. Курорт ва туризм маркази. Шаҳарга индейсларнинг қад. шаҳри ўрнида асос солинган, 1520 й.дан шаҳар мақомига эга.

ТОЛУОЛ (испанча tolu — Толу бальзами — шундан илк бор Т. олинган), метилбензол, $C_6H_5CH_3$ — ароматик углеводород; ёнувчан, рангсиз суюқлик, бензол ҳиди келади; қайнаш т-раси 110,6°; зичлиги 870 кг/м³ (20° да). Кўпчилик органик эритувчилар б-н аралашади. Т. баъзи нефтлар, тошкўмир смоласи ва кокс газида бўлади. Саноатда нефть фракциясини термик ишлаш маҳсулотларидан олинади.

Иссиққа чидамли. Пиролиз натижасида мураккаб углеводородлар (бензол, дитолил, нафталин, антрацен) ҳосил бўлади. Т.ни радиолизлаб, дитолил, бензилтолил, дибензил олинади. Т.ни 500—700° да водород босими (40—60 атм) остида диметиллаб, ундан саноатда бензол ишлаб чиқарилади. Т.ни каталитик оксидлаб, бензил спирт, бензальдегид, бензой кислота, малеин ангидрид ҳосил қилинади.

Т. капролактам бўёқлар, портловчи моддалар (тринитротолуол), фармацевтик ва турли ярим маҳсулотлар олишда ишлатилади. Пластмассалар, локбўёқ, типография бўёқлари олишда, резина саноатида эритувчи сифатида қўлланади.

ТОЛЬ (франц. tole — темир лист) — том ёпиш ва изоляция учун ишлатиладиган гидроизоляция материали. Картонга қора мой шимдириш йўли б-н тайёрланади. Т.нинг бир томонига минерал маҳсулот, иккинчи (ташқи) томонига йирик қум сепиб ишлов берилади. Т.нинг пастки томони қийин эрийдиган мум ва баъзан майда қум б-н қопланади. Т.нинг қумсиз хиллари ҳам бўлади. Т.нинг битумли ёпмаларга қараганда чидамлилиги кам, асосан, иншоотларни вақтинча ёпишда, қурилиш конструкцияларини сув ва бугдан изоляциялашда ишлатилади. Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган Т.нинг эни 750, 1000 ва 1025 мм, ўрама (рулон) тарзида тайёрланади.

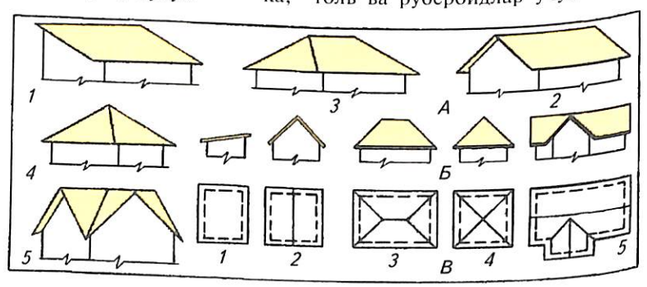


Тольятти шаҳрининг марказий кўчаси.

ТОЛЬЯТТИ (1964 й.гача Ставрополь) — РФ Самара вилоятидаги шаҳар. Волга дарёсидаги порт. Т.й. станцияси. Куйбишев сув омборининг чап соҳилида. Аҳолиси 716,3 минг киши (1998). 3 шаҳар тумани бор. Т.га 1737 й. асос солинган. Волга ГЭС сув омборига сув тўлдирилиши муносабати б-н (1950 й.лар ўрталарида) шаҳар бутунлай янги жойга кўчирилди. 1964 й.да П. Тольятти номига қўйилди.

Волга автомобиль з-дининг қурилиши (1967—72) шаҳар тараққиётига муҳим таъсир кўрсатди. Машинасозлик ва металлсозлик («Автоваз» бош корхонаси) етакчи ўринда; трансформаторлар ишлаб чиқарилади, кема таъмирлаш-механика з-ди фаолият кўрсатади. Кимё саноати (минерал ўғитлар, синтетик каучук ва б.) ривожланган. 2 илмий тадқиқот ин-ти, политехника ин-ти, театр, ўлкашунослик музейи бор.

ТОЛҚОН — 1) овқат тури. Т. қўқонжўхори, маккажўхори, бугдой, оқишоқ, қотган нон, мева қоқиларидан тайёрланади. Тайёрлаш усули: қовурилган дон, қуритилган нон ёки мева қоқилар ўғир ёки ҳовончада туйилади, сўнгра элаб олинади; зарур ҳолларда шакар қўшиб истеъмол қилинади. Тўқтутар ва парҳез маҳсулот; 2) умуман туйилган нарса, кукун.



Том турлари: *А* — умумий кўриниши; *Б* — ён томондан кўриниши; *В* — планда кўриниши; *1* — бир нишабли том; *2* — икки нишабли том; *3* — тўрт нишабли том; *4* — кубба кўринишидаги том; *5* — кўп нишабли том.

ТОМ — бинонинг устини ёпиб турувчи қисми. Деворлар ва бинонинг ичини ёғин-сочиндан асрайди. Юк кўтарувчи (ферма, сарров, стропил, хари ва б.) ҳамда тунука, шифер, толь сингари ёпувчи қисмлардан иборат. Шаклига кўра, Т.лар бир нишабли, икки нишабли, тўрт нишабли, кўп нишабли, шатр (қубба) шаклли, чордоқли ёки чордоқсиз (ясси), баланд чордоқли-мансарда кўринишида бўлиши мумкин.

Эни кенг саноат биноларида табиий ёритиш ва ҳаво алмаштириш мақсадларида Т. ўртасига фонар (ойнаванд туйнук) ишланади. Бундан ташқари Т.ларнинг гумбазли, пирамидасимон, конуссимон ва қобиқсимон хиллари ҳам бўлади. Гумбазли Т.лар Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда қадимдан кенг тарқалган. Булар ҳозир ҳам қурилади (қ. *Гумбаз*).

Ўзбекистонда оддий уй-жойлар қадимда, асосан, ясси Т.ли бўлиб, уй деворига тўсинлар ташлаб, уларнинг устига токи (васса) терилган, устига бўйра, қамиш ёки похол тўшалган, тупроқ солиб текисланган, кейин сомонли лой б-н сувалган. Айрим жойларда ҳозир ҳам шундай Т.лар бор. Аксар турар жой бинолари нишабли қилинади. Олдин стропила ишлаб олиниб, устига ёпиш материали (тунука, шифер ва б.) қопланади.

Ёпиш материалларининг хоссалари ва ҳудуднинг иқлимий шароитига қараб Т.нинг нишаби ҳар хил (тунука, толь ва рубероидлар учун паст-

роқ; асбоцемент, черепица ва шиферларда — тикроқ) олинади. Бир нишабли Т.лар, асосан, ёрдамчи хўжалик биноларига қурилади. Икки нишабли Т.лар энг кенг тарқалган. Кўп нишабли Т. энг мураккаб ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳудудида мансардали (чордоқли қисми хонага мосланган) уйлар кам қурилади, уй-жой масаласи танқис бўлган ҳолларда уларнинг аҳамияти катта.

ТОМАС Эдуард Донналл (1920) — америкалик гематолог, онколог. Илмий ишлари қон яратилиши бузилганда кўмикни кўчириб ўтказиш муаммоларига оид; кўчириб ўтказилган аъзо ёки тўқималар кўчиб кетишининг олдини олиш учун иммунитетни сусайтириш усули (иммунодепрессия программаси)ни таклиф этган. Биринчи бўлиб одамда кўмикни кўчириб ўтказишга муваффақ бўлган (1956). Нобель мукофоти лауреати (1990, Ж. Э. Марри б-н ҳамкорликда).

ТОМАС ЖАРАЁНИ — суюқ фосфорли чўяннни қисилган ҳаво ёки бошқа оксидловчи газ аралашмаси муҳитида *конвертер*да қайта ишлаб пўлатга айлантириш. Инглиз металлурги С. Ж. Томас (1850—85) таклиф қилган (1878). Т. ж. таркибида 2% гача фосфор (Р) бўлган чўяннни қайта ишлашга имкон берган. Олинган томас пўлати таркибида азот ва фосфор *мартен пўлати*дагига нисбатан камлиги туфайли 20-а. бошларида *мартен печи*да пўлат олиш усули Т.ж.ни сиқиб чиқара бошлади. 70-й.ларда Т.ж. ўрнини кислородконвертерли жараён эгаллади.

ТОМБУКТУ, Тимбукту — Малидаги шаҳар, Нигер дарёсининг чап соҳилида. Транспорт йўллари тугуни. Туз, тамаки ва хурмо савдоси маркази. Ҳунармандчилик корхоналари мавжуд. Иссиқлик электр ст-яси қурилган. Ўлкашунослик музейи, араб ёзма манбаларини ўрганувчи ин-т бор. Шаҳарга карвон йўлидаги манзил сифатида 11-а.да асос солинган. 13—16-а.ларда Мали ўрта аср давлатининг иқтисодий ва маданий марказларидан бўлган. 13—15-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари (масжид, мақбаралар) сақланган.

ТОМДИ ТУМАНИ — Навоий *вилояти*даги туман. 1927 й. 3 июлда ташкил этилган. Жан.дан Конимех, Нурота туманлари, шим.дан Қозоғистоннинг Қизилўрда, шарқдан Жанубий Қозоғистон вилоятлари, жан.-шарқдан Жиззах вилояти, ғарбдан Учқудуқ тумани б-н чегарадош. Майд. 42,4 минг км². Аҳолиси 26,4 минг киши (2004). Туманда 7 қишлоқ фуқаролар йиғини (Керегетов, Кориз, Оққудуқ, Оқтов, Сўкитти, Томдибулоқ, Шели) бор. Туман маркази — *Томдибулоқ* қишлоғи.

Табиати. Туман ҳудуди Қизилқум чўлида жойлашган. Қад. палеозой (герцин) паст тоғлари — Томдитов, Оқтов, Олтинтов, Етимтоғ, Қуюқтов, Ўғиз, Бўкантов, Бўканмерей, Улиқизил, Жаманқизил даштлари, тоғ этакларида булоқлар (Томди, Жингилди ва б.) бор. Тоғлардан олтин қазиб олинади. Ботиқ кўп (Мингбулоқ — денгиз сатҳидан 12 м паст). Тоғлар атрофи текислик, қатор қум тепалари ва кўзанак қумлар бор. Иқлими кескин континентал. Янв. нинг ўртача т-раси —4,1°, энг паст т-ра —31°. Июлнинг ўртача т-раси 30°, энг юқори т-ра 40°. Йиллик ўртача ёғин 108 мм. Дарё ва кўллар йўқ. Тупроқлари қизил, қум тупроқлар. Саксовул, каврак, туяқорин, селин, ранг, арпағон ва б. ўсади. Оқ қуйруқ (сайғоқ), жайран, архар, тулки, қобон, қуён, юмронқозиқ, бургут, қарға, калтакесаклар, эчкемар, бўғма илонлар, каклик ва б. бор.

Аҳолиси, ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқлар, шунингдек, туркман, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 0,6 киши.

Хўжалиги. Қ.х.нинг асоси — яйлов чорвачилиги. Асосан, қорақўл қўйлари боқилади. Туя, от ҳам кўпайтирилмоқда. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 1402 қорамол (шундан 710 сигир), 363,9 минг қўй ва эчки, 3,5 минг от, 2,5 минг туя боқилади (2003.) Туманда 279 хўжалик юритувчи субъектдан 7 ширкат, 47 фермер хўжалиги, 88 деҳқон хўжалиги, 65 хусусий корхона ва фирма, 3 акциядорлик жамияти, 4 масъулияти чекланган жамият, 2 и.ч. кооперативи ва 6. фаолият кўрсатади (2003). Хўжаликларнинг умумий сонидан 245 таси микрофирма, 6 таси кичик 7 таси ўрта ва 21 таси йирик корхонадир.



Туманда 34 умумий таълим мактаби, қ.х. касб-ҳунар коллежи мавжуд (2004). 25 кутубхона, 11 клуб муассасаси, 1 театр, 2 музей бор. Касалхона, поликлиника, туғруқхона, дорихоналар, қишлоқ врачлик пунктлари ва б. тиббий муассасалари фаолият кўрсатади.

Т.т.даги йирик қишлоқлар орасида автобуслар қатнайди.

ТОМДИБУЛОҚ — Навоий вилояти *Томди тумани*даги қишлоқ. Туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Қизилқудуқ (65 км). Аҳолиси 10 минг кишига яқин (2004). Артезиан қудуғидан сув олади. Ҳудудида туман ҳокимияти, туман давлат ва маъмурий ташкилотлари, умумий таълим мактаблари, кутубхона, клуб муассасалари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, алоқа бўлими, марказий касалхона, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар бор. Т.дан тумандаги йирик аҳоли пунктларига автобус қатнайди.

ТОМДИТОВ — Марказий Қизилқумдаги тоғ, деярли кенглик бўйлаб чўзилган. Шувоқтов, Оқтов, Буздуастов, Мурунтов, Қоратов каби тизмалардан иборат. Булардан энг баланди *Оқтов тизмаси*. Сувайирғич қисмида (Оқтов) текисланган юзалар бор, ён бағирлари тик, вақтинча сув оқувчи қисқа, баъзида дара шаклидаги ўзанлар б-н кесилган этаклари тизмалардан емирилиб тушган шлейф ётқизиқлари б-н қопланган. Горст — антиклиналь структурага эга. Турон плитасининг герцин бурмаланиши даврида шаклланган пойдеворининг ер юзасига чиқиб қолган ва янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган қисми бурмаланган ва метаморфизлашган палеозой даври сланец, оҳактош, доломит, гранитлардан тузилган. Иқлими кескин континентал, қуруқ ва иссиқ. Йиллик ўртача т-ра 19°, янв.нинг ўртача т-раси —3,6°, энг паст т-ра —33° гача, июлники 27—30°, энг юқори т-ра 46—48° га кўтарилади. Т.нинг ён бағирлари ва этакларида бўз, қўнғир, қумли чўл тупроқларида асосан, шувоқ, боялич, арпағон ва б. ўсимликлар ўсади. Улардан яйлов сифатида фойдаланилади. Т.да оҳактош, мармар, боксит, олтин ва б. қазилма бойликлар очилган.

ТОМИЗМ — *Фома Аквинский* таълимоти ва у асос солган католицизм фалсафаси ва илоҳиётидаги йўналиш. Христианлик ақидаларини Аристотель фал-

сафаси б-н бирлаштирган. Т. 13-а.да Европада (схоластикада) ҳукмрон мавқени эгаллаган. Августин платонизмини сиқиб чиқарган ва *аверроизм*га қарши турган. Кейинчалик унинг таъсири бўшашиб қолди. 19-а. охиридан *неотомизм* шаклида қайта тикланиб, католик черковининг расмий фалсафий таълимоти деб эълон қилинди.

ТОМИР (анатомияда) — 1) одам ва ҳайвонларда қон (қон томири) ва лимфа (лимфа томири) ҳаракатланадиган ковак найча (қ. *Артериялар, Веналар, Лимфа системаси*). Ўсимликларда — ксилеманинг узун ковак найча шаклидаги ўтказувчи элементи.

ТОМИР ЖИНСЛАР (петрография) — Ер пўстида томир ва дайкалар шаклида ётган магматик тоғ жинслари. Т.ж. буткул мустақил ҳолатда ёки интрузив массивлар б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Т.ж. кимёвий ва минерал таркиби жиҳатидан отқинди тоғ жинсларига қисман ўхшаш. Интрузив жинсларга яқин бўлиб, таркиби жиҳатидан улардан ажратиб бўлмайдиган ашхист ва маълум даражада ажратса бўладиган диашхист Т.ж. деб аталади. Диашхист Т.ж., ўз навбатида, тўқ рангли минералларга бой (меланократ жинслар ёки лампрофирлар), шунингдек, оч рангли минераллардан тузилган (лейкократ жинслар — аплитлар) турларга бўлинади. Баъзан бундай жинслар йирик ёки гигант зонали бўлиб, пегматит томирлар дейилади. Интрузив тоғ жинсларининг деярли ҳар бир турига мос Т.ж. нинг турлари — лейкократ ёки меланократ жинсларга тўғри келади. Т.ж., одатда, порфирсимон структурали, асосий массаси тўлиқ кристалланган бўлади, баъзан шишасимонлари ҳам учрайди.

ТОМИР ТОРТИШИШИ — мускулларнинг ғайриихтиёрий қисқаришини халқ ўртасидаги номи (қ. *Тиришиш*).

ТОМИР УРИШИ — қ. *Пульс*.

ТОМОГРАФИЯ (юн. tomos — қават-қават ва *...графия*), биотония, ламинография — мураккаб рентген текшириш усули; Т.да текширилаётган аъзонинг қаватма-қават сурати олинади. Т. патологик жараённинг жойлашган ўрни, чуқурлиги, беморни ётқизиш ва тегишли қаватни ҳисоблаш, техник шароитларни аниқлаш ва суратлар олишдан иборат. Т. рентген трубка б-н плёнка жойлашган кассетанинг бир вақтда бир-бирига нисбатан қарама-қарши ҳаракат қилиши (силжиши)га асосланган; бунда бемор қимирламай ётиши лозим. Икки қават орасидаги масофа — томографик қадам ҳажми объектнинг қалинлигига боғлиқ, мас., ўпка учун бу қадам 0,5 дан 2 см гача ва ундан кўпроқ бўлиши мумкин. Т. тўғри, ён ва кўндаланг ҳолатларда ҳамда нотипик ҳолатда қилинада, у патологик жараённинг жойлашган ўрни, шакли, катталиги, тузилиши ва унинг атрофидаги аъзолар ҳамда тўқималар б-н муносабати тўғрисида тўла-тўкис маълумот беради. Т.да кўп қаватли (симултан) кассета ишлатилиши ифоланинг бир йўла бир неча қаватини олишга имкон беради, текшириш вақтини қисқартиради ва беморнинг нурланиш дозасини анчагина камайтиради. Т. нафас аъзолари, юрак-томир, скелет системаси, қорин бўшлиги ва б. аъзоларда учрайдиган ўсмалар ҳамда турли касалликларни аниқлашда кенг қўлланади. Ҳоз. компьютер Т. ва магнит-резонанс Т. кенг расм бўлган, бу касаллик ўчоғи қайси қаватда жойлашганлигини аниқ белгилаш имконини беради.

ТОМОНАГА Синъитиро (1906.31.3 — Киото —1979.8.7) — япон назариётчи физиги. Квант электродинамика асосчиларидан бири. Киото ун-тини тугатган (1929). Физика ва кимё и. т. ин-тида ишлаган (1932 й.дан). Ўз билимини Лейпциг ун-тида такомиллаштирган (1937—39). Токио ун-ти проф. (1941 й.дан). Илмий ишлари *квант электродинамика, майдон квант назарияси*, мезонлар назарияси, ядро физикаси, космик нурлар физикаси ва б.га оид. Мезоатомлар мавжудлигини башорат қилган (1940), квант-механик коллектив ҳаракат назарияси (1955) ва б.ни ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1965; Р. Фейнман ва Ж. Швингер б-н ҳамкорликда).

ТОМОҚ — оғиз бўшлиғини ҳалқум б-н боғлайдиган тешик. Юқоридан юмшоқ танглай б-н, пастдан — тил орқаси ва ён томонларидан — танглай ёйчалари орасида жойлашган муртак безлари б-н чегараланади.

ТОМСЕН (Thomsen) Вильгельм Людвиг (1842.25.1 — Копенгаген — 1927. 12.3) — даниялик тилшунос, тарихчи. Копенгаген ун-ти проф. (1887—1913). Дания Қироллиги илмий жамияти президенти (1909 й.дан). Петербург ФАнинг хорижий мухбир аъзоси (1894). Биринчи бўлиб Урхун-Енисей ёдгорликларини ўқиган (1893) ва уларнинг қад. туркий тилларга оидлигини аниқлаган. Қиёсий-тарихий тилшунослик, фин-угор ва туркий тилларни ўрганишга оид илмий асарлар яратган. Дания тили лаҳжалари луғатини ва швед тили луғатини тузишда қатнашган. «19-аср охиригача бўлган тилшунослик тарихи» монографияси муаллифи (1902, 1927; 2-нашри, 1938 й.да рус тилига таржима қилинган). Бу асарида умуман тил ҳақидаги билимнинг тараққиёти жараёнини қамраб олишга, уни даврлаштиришга, лингвистик тафаккур ривожидаги асосий тамойилларни кўрсатиб беришга эришган. Шунингдек, Т. «Қутадғу билиг» нинг Вена кутубхонасида сақланаётган уйғур ёзувидаги қўлёзмаси асосида асар номининг ҳоз. транскрипциясини таклиф этган. Бу транскрипция кўпчилик томонидан, жумладан Ўзбекистонда ҳам қабул қилинган.

ТОМСК — РФ Томск вилоятидаги шаҳар (1782 й.дан), вилоят маркази. Томь дарёсининг ўнг соҳилида. Дарё порти. Т.й. станцияси, дарёдан т.й.га, темир йўлдан дарёга юк ортиладиган пункт. Аэропорт бор. Аҳолиси 478 минг киши (1998). 3 шаҳар тумани мавжуд.

Т. 1604 й.да вужудга келган. 1804—1925 й.ларда губерния маркази. Шаҳар 19-а.нинг 30-й.лари охиридан, Томск ва Енисей губерняларида кўплаб олтин қазиб олина бошлаши муносабати б-н, Сибирнинг муҳим савдо, ҳунармандчилик ва транзит маркази бўлиб қолди. Т.да 1880 й.да Россиянинг Осиё қисмида биринчи ун-т, 1896 й.да Сибирда биринчи олий техника ўқув юрти — технология ин-ти очилган. 1880-й.дан Т. подшо Россиясининг сургун жойи эди.

Т.да машинасозлик ва металлсозлик (приборсозлик, электротехника саноати, подшипниклар, асбоблар ва б.), кимё, ёғочсозлик, озиқ-овқат, енгил саноатлари ривожланган. Қурилиш материаллари корхоналари бор. Шаҳарда Россия ФА Сибирь бўлимининг илмий маркази; 6 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 3 театр, музейлар (шу жумладан, Томск ун-ти музейи), Ботаника боғи мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан: Воскресенская черкови (18-а. охири — 19-а. бошлари), савдо расталари (18—19-а.лар) сақланган.

ТОМСК ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1944 й. 13 августда ташкил этилган. Майд. 316,9 минг км^2. Аҳолиси 1046 минг киши (2002). Асосан, руслар (88,2%), шунингдек, украин, татар, немис, белорус, чуваш, шимол халқлари (шу жумладан, селькуп, ханти ва б.) яшайди. Шаҳар аҳолиси 68,4%. Таркибига 16 маъмурий туман, 6 шаҳар, 1 шаҳарча киради. Маркази — Томск ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Стрежевой, Асино.

Т.в. Ғарбий Сибирнинг жан.-шарқида, Обь дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Ҳудудининг асосий қисмини Ғарбий Сибирь текислигининг ясси, кучли ботқоқлашган ҳудуллари эгаллаган. Фақатгина, жан.-шарқда вилоят ҳудудига Кузнецк Олатовининг (бал. 211 м гача) шим. тармоқлари кириб борган. Шим.дан 58° ш.кда рельефининг музлик шакллари — морена қатор тепалари, кўл—музлик ботиқлари ва б. жойлашган. Обь дарёсининг кенг водийси вилоят ҳудудини ботқоқлашган Васюганье текислиги ва сал кўтарилган ўнг соҳилга бўлади. Фойдали қазилмалардан темир рудаси, нефть, газ, қўнғир кўмир, қурилиш материаллари конлари ва б. топилган. Торф, ер ости сувлари ва иссиқ минерал сувлари захиралари кўп.

Иқлими континентал. Қиши қаттиқ ва давомли. Янв.нинг ўртача т-раси −19° дан −21° гача. Ёзи илиқ, қисқа. Июлнинг ўртача т-раси 17—18°. Йиллик ёғин 450—770 мм. Ветегация даври 125 кунга яқин. Асосий сув тармоқлари — Обь дарёси ва унинг ирмоқлари (Томь, Чулим, Кеть, Тим, Чая, Парабель, Васюган). Кўл кўп. Т.в. ўрта ва жан. тайга ва қисман аралаш ўрмонлар зонасида жойлашган.

Тупроқлари, асосан, чимли-подзол ва торфли-ботқоқ, жан.-шарқида бўз ўрмон тупроқ. Ўрмонлар (сибирь кедри, оққарагай, қарагай, қайин, тоғтерак) вилоят ҳудудининг 54% ни эгаллайди. Бўри, силовсин, тулки, шимол бугуси, лось, елик, бурундуқ, олахуржун яшайди. Тийин, соболь, ондатра овланади.

Хўжалигининг етакчи саноат тармоқлари—машинасозлик ва металлсозлик. Приборлар, электротехника асбоблари («Сибэлектромотор»), подшипниклар («РолТом»), кончилик асбоб ускуналари («Томский инструмент»), («Сибкабель») ишлаб чиқарилади. Нефть қазиб олинади, кимё («Нефтехимический комбинат», «Полипропилен» ва «Завод резиновой обуви»), ўрмон ва ёғочсозлик («Томсклеспром», қалам ф-каси) корхоналари бор. Озиқ-овқат саноати ҳам ривожланган. Асосий саноат марказлари — Томск, Асино, Колпашево, Стрежевой; Самусь шаҳарчаси.

Бугдой, арпа, картошка, сабзавот, зиғир, ем-хашак экинлари экилади. Чорвачилик (қорамол, чўчқа, қўй ва эчки), паррандачилик ривожланган. Балиқчилик, мўйнали ҳайвонларни овлаш ва даррандачилик б-н ҳам шуғулланилади. Асосий транспорт воситалари сув ва автомобиль транспорти. Обь, Томь, Чулим, Кеть, Чая, Парабель, Васюган дарёларида кема қатнайди. Т.й. узунлиги 346 км. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 3,4 минг км. Ҳаво транспорти ривожланган. 1 халқаро ва 6 маҳаллий аҳамиятдаги аэропортлар мавжуд. 6 олий ўқув юрти, 2 музей, 2 театр бор. 20 га яқин санаторий-курорт ва дам олиш муассасаси фаолият кўрсатади.

ТОМСК УНИВЕРСИТЕТИ — Сибирь ва Узоқ Шарқдаги қад. олий ўқув юрти. 1880 й. ташкил этилган. Мат., физика, кимё, биол., тарих, геол., иқтисодиёт, геогр., ҳуқуқ, филол. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Илмий кутубхонасида 3 млн.дан ортиқ асар бор. 9 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ТОМСОН (Thomson) лорд Кельвин Уильям (1824.26.6, Белфаст — 1907.17.12, Ларгс, Глазго яқинида; Вестминстр аббатлигида дафн этилган) — инглиз физиги, *термодинамика* ва *газлар кинетикаси назарияси* асосчиларидан бири. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1851 й.дан) ва президенти (1890—95). Кембриж ун-тини тугатган (1845). Илмий хизматлари учун унга 1892 й.да лорд Кельвин (Kelvin) унвони берилган. Илмий ишлари физика, мат. ва техниканинг турли соҳаларига оид. У тасвир олишнинг электр усулини ишлаб чиққан (1845). Физикага мутлақ т-ра ва унинг номи — Кельвин шкаласи номи б-н аталувчи *термодинамик температура шкаласи* тушунчаларини киритган (1848), Р. *Клаузиус*дан мустақил равишда термодинамиканинг иккинчи қонунини таърифлаган (1851) ва энергиянинг сочилиши ҳодисасини фанга киритган. Коинотнинг «иссиқлик ҳалокати» гипотезасини айтган. *Термоэлектр ҳодисалар*нинг термодинамик назариясини яратган, Ж.П. *Жоуль* б-н бирга Жоуль — Томсон эффектини (1853—54), *Томсон эффекти*ни кашф этган (1856). 1870 й.да тўйинган буғ эластиклигининг суюқлик сирти шаклига боғлиқлигини аниқлаган. Т.нинг илмий ишлари, шунингдек, гидродинамика, астрофизика, геофизиканинг турли масалаларига оид. Идеал суюқликда циркуляциянинг сақланиш қонунини яратиб, уюрмали ҳаракат назариясига асос солган.



Т. кўпгина кашфиётлар қилган: квадрант ва мутлақ электрометрлар ҳамда денгиз асбобларини яратган; магнит компаси, кўзгу гальванометри ва б. асбобларни мукаммаллаштирган. Трансатлантик кабель орқали телеграф алоқани узатишни амалга ошириш қатнашчиси.



ТОМСОН (Thomson) — ота-бола инглиз физиклари. 1) Жозеф Жон (1856.18.12, Читем-Хилл, Манчестер яқинида — 1940.30.8, Кембриж) — инглиз физиги, металларнинг электрон назарияси асосчиларидан бири. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1884 й.дан) ва президенти (1915—1920). Манчестердаги Оуэнс коллежини (1876) ва Кембриж ун-тининг Тринити коллежини (1880) тугатган. 1884—1919 й.ларда Кембриж ун-ти проф ва Кавендиш лаб. раҳбари. 1897 й.да *электрон*ни кашф этиб, унинг зарядини ва массасини аниқлаган. 1903 й.да атомнинг биринчи моделини таклиф қилган. Рентген нурининг узлуксиз спектрини тушунтириб берган. 1911 й.да параболалар усулини ишлаб чиққан, бу усул кейинчалик масс-спектрометрия соҳасининг яратилишига олиб келди. Т. изотопларни очишда катта роль ўйнади. Газлардаги электр разрядларини ўрганди. Нобель мукофоти лауреати (1906).

2) Жорж Пажет (1892.3.5 — Кембриж — 1975.10.9) — инглиз физиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1930 й.дан). Кембриж ун-тини тугатган (1914). Илмий ишлари атом ва ядро физикаси, квант механика, аэродинамика ва б.га оид. Электронлар дифракцияси ҳодисасини кашф этиб (1926—27; америкалик физик Л.Жермер (1896—1971) ва К.Ж.*Девиссон*дан мустақил равишда), уларнинг тўлқин табиатга эга эканлигини амалда исбот қилган. Нобель мукофоти лауреати (1937; К.Ж.Девиссон б-н ҳамкорликда).

ТОМСОН ЭФФЕКТИ — *термоэлектр ҳодисалар*дан бири; токли ўтказгич бўйлаб т-ра грандиенти мавжуд бўлганда, иссиқликнинг занжирда *Жоуль—Ленц қонуни*га асосан ажралаётган иссиқликдан ташқари, яна маълум миқдорда иссиқликнинг ажралиш ёки ютилиш ҳодисаси (ток йўналишига қараб). Ажралган ёки юритилган иссиқлик миқдори Томсон иссиқлиги дейилади ва қуйидагича ифодаланади:

$$Q = \tau I\, \Delta T t,$$

бунда Q — ток кучи I га, т-ралар фарқи ΔT га, токнинг ўтиш вақти t га, ўтказгич материалига, Томсон коэффициенти τ га пропорционал. Томсон иссиқлиги ток йўналишига боғлиқ. Пельтье *эффекти*), Томсон ва Зеебек коэффициентлари ўзаро $S=\Pi/\tau$

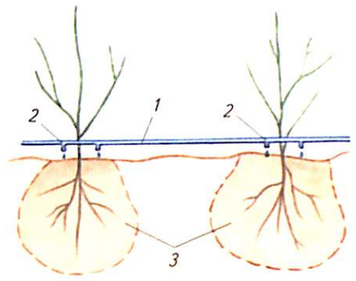
кўринишда боғланган, бу ерда S — Зеебек коэффициенти, $П$ — Пельтье коэффициенти.

Ток кучининг квадратига пропорционал бўлган Жоуль — Ленц иссиқлиги ва Томсон иссиқлигининг ҳосил бўлиши бир-биридан тубдан фарқ қилади. Т-ра градиенти мавжуд бўлган ўтказгичдаги электронлар совуқ ўтказгичга ўтганда кинетик энергияларини атомларга беради ва панжара атомлари ҳаракатга келиб, иссиқлик (Томсон иссиқлиги) ажралади. Ток йўналиши ўзгарганда совуқ ўтказгичдаги электронлар т-раси юқори бўлган ўтказгич атомларининг энергияси ҳисобида энергияларини оширади, яъни иссиқлик ютилади. 1856 й.да У. *Томсон* (Кельвин) назарий жиҳатдан кашф этган.

ТОМЧИ (физикада) — айланма сирт б-н чегараланган ва мувозант ҳолатда турган кичик ҳажмли суюқлик. Т. суюқликнинг тор тешикдан оқиб чиқишида, бирор сиртнинг чеккасидан оқиб тушишида, уни майда зарраларга айлантиришда ҳосил бўлади. Шунингдек, қаттиқ жисмнинг ҳўлланмайдиган сиртида ва газсимон муҳитнинг конденсация марказ (ион, чанг)ларида буғни конденсацияланиши натижасида ҳам Т. ҳосил бўлади; атмосферада — суюқликнинг сферик кўринишга эга бўлган зарраси. Метеорологияда, одатда, шудринг, булут, туман, ёмғир ва шивалама ёмғирлардаги сув Т.лари тушунилади.

ТОМЧИ АНАЛИЗ — сифат ва ярим миқдорий кимёвий анализ усули. Т.а.да текширилаётган эритма ёки модда бир неча томчи миқдорида олинади. Муайян сонларни аниқлаш учун фильтр қоғози, юпқа шиша, томчи пластинкаси ва микротигелда ўтказиладиган рангли реакциядан фойдаланилади. Т.а.да сезгирлиги ва селективлиги юқори моддалар қўлланади. Шу туфайли, аниқланаётган ионлар текширилаётган эритмадаги бошқа моддалар иштирокида топилади. Ярим миқдорий аниқлаш усули (томчи колориметрия) фильтр қоғозида пайдо бўлган доғ рангини стандарт рангга солиштиришга асосланган. Т.а. усули органик ва анорганик моддаларнинг софлигини назорат қилишда; руда ва минералларни анализ қилишда, биокимёвий анализда ва б.да қўлланади.

ТОМЧИЛАТИБ СУҒОРИШ — сувни махсус қувурлар ёрдамида бевосита ўсимликларнинг илдизлари атрофига кичик меъёрларда томизиб суғориш. Томчилатиш учун қувурларда махсус томизгичлар — микроғовак деворлар ёки махсус тешикчалар қилинади. Сув сарфи, одатда, соатига 4—5 л атрофида бўлади. Сув б-н бирга эритилган ўғит ва пестицидлар бериш ҳам мумкин. Суғориш қувурлари орасидаги масофа ўсимликларнинг қатор оралари ўлчамига боғлиқ бўлиб, 0,8 м дан (дала экинлари учун) 6 м гача (боғлар учун) ўзгариши мумкин. Уз. эса одатда 200 м дан ошмайди. Томизгичлар орасидаги масофа эса тупроқ шароитларига боғлиб бўлиб, 0,5—1,0 м атрофида, Тарқатувчи қувур ёпиқ усулда жойлаштирилади, суғориш қувурлари эса ҳар йили суғориш мавсуми олдидан ўрнатилиб, мавсум охирида йиғиштириб олинади. Т.с.нинг афзалликлари: сув сарфини 30—50% га камайтиради, экинлар ҳосилдорлиги ортади, бегона ўтлар камаяди (суғориш қувурлари ўрнатилмаган қатор оралари қуруқ бўлиб, бегона ўт чиқмайди), меҳнат сарфи камаяди.



Томчилатиб суғориш: *1* — суғориш қувурлари. *2* — томчилатгичлар. *3* — намланиш контури.

ТОМЧИСОЙ — Сурхондарё вилоятидаги сой. Бобототғнинг ғарбий ён бағридаги булоқлардан бошланади (1200 м). Уз. 26 км, ҳавзасининг майд. 84 км². Ўртача йиллик сув сарфи 1,4 м³/сек. Ёмғирдан, булоқ ва ер ости сувларидан тўйинади. Баҳорда суви кўпаяди. Ҳавзаси ёғин кам ёғадиган пастак тоғларда бўлганидан камсув. Т.дан Сариосиё туманидаги айрим қишлоқлар сув ичади.

ТОМЬ — РФ Хакасия Республикасидаги дарё, Обь дарёсининг йирик ўнг ирмоғи. Уз. 827 км, ҳавзасининг майд. 62000 км². Абакан тизмасининг ғарбий ён бағридан бошланади. Қор-ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойида 1110 м³/сек. Окт.—декабрь бошларидан апр. охиригача музлаб ётади. Йирик ирмоқлари: чапда — Мрас-Су, Кондома, Унга; ўнгда — Уса, Тайдон ва б. Т.нинг қуйилиш жойидан Томск ш.гача кема қатнайди. Ёғоч оқизилади. Т. ҳавзасида Кузнецк кўмир ҳавзаси мавжуд. Т. бўйида Новокузнецк, Кемерово, Томск ш.лари жойлашган.

ТОН (tonos — кескинлик, кучланиш) — 1) *акустика*да мураккаб товуш спектрининг энг кичик бўлаги, бўлак тон (обертон, ундертон). Мусиқий товушдан фарқли ўлароқ оддий тебранишлар натижасида ҳосил бўлади; 2) мусиқий *интервал*лар катта-кичиклигини белгиловчи ўлчов (мас., катта секунда — бутун Т., кичик секунда — ярим Т.); 3) муайян баланд-пастликка эга бўлган товуш, мусиқа товуши, *лад* поғонаси (мас., I поғона асосий ёки бош Т., тоника), *аккорд* товуши, куйининг энг кичик элементи (яна қ. *Нағма*).

ТОНАЛ ТИЛЛАР — лексик ва (ёки) грамматик маъноларни фарқлаш учун хизмат қилувчи тонларга эга бўлган тиллар. Фонологик жиҳатдан тон — лексик ва грамматик маъноларни фарқлаш учун қўлланадиган фарқловчи товуший воситалардан бири. Т.т. Жан.-Шарқий Осиё (хитой, вьетнам, лаос, бирма тиллари), Африка (нилот тиллари, ква, банту ва б. тиллар) ва Америкада (миштек, машатек, трике ва б. тиллар) тарқалган. Баъзи Т.т. (мас., хитой-тибет тиллари)да тонлар, асосан, лексик маънодорликка эга бўлса, бошқаларида грамматик фарқларни (отларда сон ёки жинс, феъл замони, инкор ва ш.к.) ҳам ифодалаши мумкин. Аксарият Т.т. учун тонлар ва сўз урғусининг ўзаро муносабати масаласи мунозаралидир; баъзи Т.т. учун эса урғунинг мавжудлиги ва вазифаси ҳақида ишонарли далиллар мавжуд эмас. Шуни айтиш керакки, урғу бир сўзда бирдан ортиқ бўлмайди, тон эса бир сўзда 4 тагача (хитой тили) бўлиши мумкин.

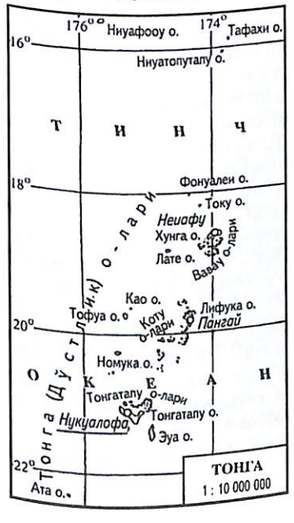
ТОНАЛЛИК (*тон* сўзидан) — *лад*нинг баланд-пастлик ҳолати (мас., «Ре мажор» — мажор ладининг «ре» товушидан, «ми минор» — минор ладининг «ми» товушидан бошланишини белгилайди); 2) муайян баланд-пастликдаги лад тизими (лад—Т.); 3) тор маънода — гармоник Т., яъни *мажор-минор* лад тизимини белгиловчи, *консонанс* аккорд асосида қурилган функционал тизим. 16—19-а.лар композиторлик ижодида ривож топиб, 20-а.да Т. хусусиятлари мураккаблаша борган, муайян Т.ни инкор этувчи политонал, *атонал, мусиқа, додекафония* каби ижодий йўналишлар юзага келган.

«ТОНГ ЮЛДУЗИ» — болалар ва ўсмирлар газетаси. Муассис — Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати. Ҳафтада 2 марта чиқади. Биринчи сони 1929 й. 1 авг.да Самарқандда «Ленин учқуни» номи б-н чиққан (3000 нусхада); 1931 й.дан Тошкент ш.да чоп этилади. 2-жаҳон уруши йиллари газ.ни нашр этиш вақтинча тўхтатилган. 1946 й. 1 июлдан яна нашр қилина бошлаган. 1992 й.дан ҳоз. номда. Газ.га турли даврларда Ҳотам Қирғиз, Й.Шамшаров, Санжар Тилла, Рамз Бобожон, Ғ.Жаҳонгиров, С. Йўлдошев, Ж. Раззоқов, А. Кучимов, А.Бердимуродов ва б. муҳаррирлик қилишган. Саҳифаларида Ўзбекистондаги мактаб ўқувчилари ҳаётига оид мақола ва хабарлар, улар ижодидан намуналар, болалар учун бадиий асарлар ва б. босилади. Адади 50.000 (2004). Муҳаррири Умида Абдуазимова (1995 й.дан).

ТОНГА (Tonga), Тонга Қироллиги (The Kingdom of Tonga) — Тинч океаннинг жан.-ғарбий қисмидаги ва Полинезиядаги Тонга архипелагида жойлашган давлат. Майд. 748 км². Аҳолиси 106,1 минг киши (2002). Пойтахти — Нукуалофа ш. Маъмурий жиҳатдан 6 округ (district)га бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — конституцияли монархия. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка киради. Амалдаги конституцияси 1875 й.да қабул қилинган, кейинчалик унга қўшимча ва тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — қирол (1965 й.дан Тауфа'ахау Тупоу IV). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Қонун чиқарувчи ассамблея, ижрочи ҳокимятни қирол ва бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Тонга архипелаги (Дўстлик ороллари) Тинч океаннинг жан.-ғарбидаги ва Полинезиядаги вулкан ва маржонлардан ҳосил бўлган бир қанча ороллардан иборат. Уларнинг тарқибида уч асосий гуруҳ: Тонгатапу, Хаапай, Вавау о.лари ҳамда бир қанча майда ва одам яшамайдиган ороллар бор. Тонга архипелаги ороллари 2 параллел сув ости тизмасида жойлашган бўлиб, ғарбий тизма (уз. 700 км дан кўпроқ) тоғли вулканик ороллардан (энг баланд жойи Као о.да, 1030 м), шарқий тизма унча баланд бўлмаган маржон ороллардан иборат. Ҳаракатдаги вулканлар,



шу жумладан, сув ости вулканлари бор. Иқлими — тропик, денгиз иқлими. Дек.—апр. иссиқ, нам, май—нояб. салқин ва қуруқ ойлар. Янв.нинг ўртача т-раси 26°, авг.никн 20°. Йиллик ёғин 2000 мм. Тупроғи унумдор қизил тупроқ, ороллар намсевар тропик ўрмонлар б-н қопланган. Ҳайвонот дунёси илон, калтакесак ва қушларнинг 30 га яқин тури, каламуш ва сичқон, тошбақа, денгиз моллюскаларидан иборат; балиқ кўп.

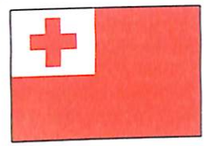

Тонга герби.

Аҳолисининг аксарияти (98%) — тонгалар. Бошқа ороллардан келган полинезлар ва европаликлар ҳам бор. Диндорларнинг кўпчилиги протестант; католиклар ҳам бор. Расмий тил — тонга ва инглиз тиллари. Аҳолининг 43% шаҳарларда яшайди.

Тарихи. Мил. ав. 2-минг й.ликда ороларга полинезлар кўчиб келган. Мил. 10-а.да давлат уюшмалари пайдо бўлган, уларни қабила бошлиқлари идора қилган. Бу ерга 17-а.да голланд денгизчи сайёҳлар етиб борган. 1845 й. Хаапай о.лари қабила бошлиғи ороларни гуруҳини бирлаштиришга эришди. Т.ни эгаллаш учун Буюк Британия, Германия ва АҚШ ўртасида кескин кураш бўлиб, натижада 1900 й. Т. Буюк Британия протекторати остидаги ўзини ўзи идора қилувчи давлат деб эълон қилинди. 1967 й.ги Буюк Британия — Т. битими Буюк Британиянинг ороллар устидан назоратини чеклади. 1970 й. 4 июнда Т. мустақилликка эришди. Т. — 1999 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 4 июнь — Мустақиллик эълон қилинган кун (1970).

Сиёсий партиялари. Инсон ҳуқуқлари ва демократия учун ҳаракат; Халқ партияси, 1994 й. тузилган. Т.да касаба уюшмалари йўқ.

Хўжалиги. Т. — иқтисодий жиҳатдан заиф аграр мамлакат. Иқтисодиётининг асоси қ.х. (ялпи ички маҳсулотнинг 32%). Аҳолининг 90% шу соҳада банд.


Тонга байроғи.

Экспорт учун банан, ананас, кокос пальмаси (копра), цитрус мевалар, маҳаллий эҳтиёж учун батат, ямс, маниок, таро етиштирилади. Қорамол, чўчқа, эчки, уй паррандаси боқилади, балиқ овланади, ёғоч тайёрланади.

Саноати қ.х. хом ашёсини қайта ишлайдиган ва тахта тиладиган майда корхоналар, тикув ф-касидан иборат. Автомобиль йўллари уз. — 650 км дан зиёд. Асосий денгиз портлари (савдо марказлари) — Нукуалофа ва Неиафу. Т. четга копра, банан, тропик мевалар, денгиз маҳсулотлари, қовун, ваниль, помидор чиқаради, четдан машина ва ускуна, озиқ-овқат (қанд, чой, кофе ва б.), саноат моллари олади. Янги Зеландия, Австралия, АҚШ, Буюк Британия, Япония б-н савдо қилади. Пул бирлиги — паанга.

Маорифи. Бошланғич таълим бепул, 6—14 ёшдаги болалар учун мажбурий. Бошланғич мактаб ўқитувчилари пед. коллежида тайёрланади. Океан соҳилидаги оромбахш пляжлар ва Нукуалофадаги қирол саройи Т.нинг диққатга сазовор жойларидир.

Матбуоти ва радиоэшиттириши. «Тонга кроникл» («Тонга воқеалари», инглиз ва тонга тилларида чиқадиган ҳукумат ҳафтаномаси, 1964 й.дан), «Тонга Таймс», («Тонга вақти», инглиз ва тонга тилларида чиқадиган ҳафтанома, 1989 й.дан); «Келе'а» («Чиганоқ», тонга тилида йилига 6 марта чиқадиган сиёсий-иқтисодий жур., 1986 й.дан). Т. радиоэшиттириш комиссияси ҳукуматга қарашли бўлиб, 1961 й. ташкил этилган.

Тонгалар копра йиғимида.



ТОНГА, тонгаликлар — Тонганинг асосий аҳолиси. 105 минг кишига яқин (1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Австралияда ҳам яшашади. Полинезия гуруҳига мансуб тилда сўзлашади. Диндорлари — христианлар (асосан, методистлар), бир қисми католиклар. Т. ўзига хос маданиятларини сақлаб қолганлар. Асосий машғулоти — деҳқончилик.

ТОНГА, тонка, батонга — Замбия ва Зимбабведаги банту гуруҳига мансуб халқ. 1,65 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Диндорларининг аксарияти анъанавий эътиқодларга сиғинади. Христианлар, сунний мусулмонлар ҳам бор. Асосий машғулоти — деҳқончилик, қисман чорвачилик.

ТОНЗИЛЛИТ (лот. tonsilla — муртак безлари) — муртакнинг яллиғланиши. Ўткир (қ. *Ангина*) ва сурункали Т. фарқ қилинади. Сурункали Т.га тез-тез ангина б-н оғриш, шунингдек, бурундан қийналиб нафас олиш, бурун ёндош бўшлиқларининг яллиғланиши, чириган тишлар (қ. *Тиш чириши*) сабаб бўлади. Бемор томоғига бирор нарса қадалгандек сезади, томоғи оғрийди, ачишади, баъзан оғриқ қулоққа ўтади. Сурункали Т.да иситма (37,3—37,5° гача) узоқ (ҳафталаб, ҳатто ойлаб) давом этиши, шу б-н бирга бемор ланж бўлиб, боши оғриши, иш қобилияти пасайиши мумкин. Т.ни фақат мутахассис врач даволайди: дезинфекцияловчи эритмалар б-н томоқ чайилади, муртак каналари ювилади, сўнг йодглицерин аралашмаси суртилади ва физотерапевтик муолажалар буюрилади. Сурункали Т. тез-тез қўзиб туради. Касалликдан юрак ва буйрак функцияларининг бузилиши ҳамда бўғимларда оғриқ пайдо бўлиши каби асоратлар қолиши мумкин. Бундай асоратлар юз бермаслиги учун лозим бўлганда операциялар қилиб, муртаклар олиб ташланади.

ТОНИК ШЕЪР ТИЗИМИ (юн. tonos — урғу) — мисралардаги урғу миқдори б-н ўлчанадиган шеър тузилиши, унда урғусиз сўзлар миқдори ихтиёрий бўлади. Т.ш.т. ҳам *силлабик шеър тизими* каби энг оддий шеър шаклларидан ҳисобланади. Силлабик шеър тизими қўшиқбоп ва куйбоп шеърларда қўлланса, Т.ш.т. турли халқларнинг насрий шаклларида, кўпроқ мақол, матал, топишмоқлар ва б.да ишлатилади. Тоник шеър насрга яқин бўлади, у, одатда, аллитерацияли, қофиядош мисралар уйғунлигини ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Қофияланмаган Т.ш.т. қофияланган тоник шеърлардан кескин фарқланади, яъни у мисраларарo урғуларнинг бир хиллигига қатъий амал қилади. Агар урғули бўғинлар б-н урғусизлари маълум тартибда келса, Т.ш.т. б-н силлабик-тоник шеър ўртасидаги оралиқ шеър шакли вужудга келади. Бунда шеърий ўлчов ҳам иштирок этади. Ҳозирда рус шеъриятида Т.ш.т. ҳам, силлабик-тоник шеърлар ҳам баравар яратилмоқда. Рус шоирларининг ўзбекча таржима қилинган асарларида Т.ш.т. қоидаларига риоя қилинади.

ТОНЛЕСАП, Сап — Камбоджа текислигидаги кўл, Ҳиндихитой я.о.да энг катта. Майд. 2,5—3 минг км² дан (қишда) 10 минг км² гача (ёзда), мавсум бўйича ўзгариб турали. Чуқурлиги ҳам тегишлича 1—2 м дан 10—14 м гача. Қирғоқлари паст, ботқоқлашган. Тонлесап дарёси Т.ни Меконг б-н боғлайди ва унинг оқимини қисман тартибга солиб туради. Балиққа бой. Шолипояларни суғоришда фойдаланилади, соҳил қисмида аҳоли зич. Т. яқинида Камбоджа маданияти ёдгорлиги мажмуаси — *Ангкор* жойлашган.

ТОННА (лот. tunna, франц. tonne — бочка) — 1) массанинг тизимга кирмаган ўлчов бирлиги. Ҳақиқатан ҳам каттароқ бочканинг сиғими 1 м³ атрофида бўлса, унга тахм. 1 т сув сиғади. 4°да 1 м³ ҳажмдаги сувнинг массаси 1 т га тенг. Т.нинг 1000 кг га тенг метрик Т.; 1016,05 кг га тенг британия узун Т.си; 907,18 кг га тенг британия қисқа Т.си хиллари мавжуд; 2) юк жойлаштириладиган бинонинг ҳажм ўлчови (кемачиликда). 2,83 м³га мос келувчи Т. Буни реестр Т. дейилади; 3) *тринитротолуол*нинг ядровий эквиваленти; 4,2·10⁹ Ж га тенг; 4) Германияда юза ўлчов бирликларидан бири. 1 Т.=0,5466 га =5466 м².

ТОНУС (юн. tonos — таранглик) (физиологияда) — нерв марказлари, мускул тўқималари ва артериолалар деворидаги мускул толаларининг толиқмай, узоқ вақт қўзғалган ҳолатда бўлиши. Нерв марказлари Т. ида бош ва орқа мия қисмларидан эфферент нервлар орқали импульслар узлуксиз юборилиб, орган ва тўқималарни маълум функционал ҳолатда анчагача сақлайди. Мускуллар Т.ида узоқ вақт таранглашади ёки қисқаради, бунда тананинг мувозанати, скелет мускуллари тонуси, қовуқ, бачадон ва ҳазм аъзолари бўшлиқларининг босими ҳамда қон босими (силлиқ мускуллар тонуси) маълум даражада сақланади. Контрактил ва пластик Т. бор. Контрактил Т.да мускуллар, айниқса, скелет мускуллари кескин таранглашади, моддалар алмашинуви кучаяди, энергия сарфланиши ортади. Пластик Т.да мускуллар кучсиз таранглашади ва бу ҳолат узоқ давом этиши мумкин. Моддалар алмашинувининг тезлиги кескин ўзгармайди, кўп энергия сарф бўлмайди. Мускуллар Т.ини бошқаришда узунчоқ миянинг ретикуляр формацияси, вестибуляр ядролари, мияча ҳамда гуморал омиллардан адреналин, карбонат ангидрид катта роль ўйнайди.

ТОПАЗ (юн. topazos — Қизил денгиздаги орол номидан) — оролли силикатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Al_2[SiO_4][OH,F]_2$. Fe^{2+}, Fe^{3+}, Ti, Cr, V ва б. аралашмаларга эга. Ромб сингонияда кристалланади. Рангсиз, оч сариқ, оч ҳаво ранг, пушти бўлиб, нур таъсирида ўзгаради. Т.нинг 60—80 кг дан 120 кг гача бўлган кристаллари маълум. Қаттиқлиги 8, зичлиги 3,4—3,6 г/см³. Т. асосан, рангли пегматит ва пневмотолит конларида дала шпати, кварц, турмалин, берилл, вольфрамит, касситерит б-н бирга, баъзан эса сочмаларда учрайди. Т.нинг пикнит, физалит (пирафизалит) каби турлари мавжуд. Шаффоф Т. — учинчи тартибли қимматбаҳо тош. Т.ли жинслар (грейзенлар) оловбардош материал сифатида ишлатилади. Т. конлари Украина, РФ (Урал), Бразилия, Мадагаскар ва Японияда мавжуд. Ўзбекистонда Қурама, Чатқол ва Марказий Қизилқум тоғларидаги грейзенларда учрайди.

ТОПИВОЛДИЕВ Мамадали (1919.20.9 — Фарғона вилояти Риштон туманидаги Пандигон қишлоғи — 1969.7.5) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1941 й.дан фронтда. Борисов ш. яқинидаги жангда яраланган ва асирга тушиб қолган. 1942 й. асирликдан қочган. Белоруссиядаги партизанлар бригадасида разведка бўлинмаси командири. Т. Могилёв вилояти Круглое р-нидаги жанглар да алоҳида жасорат кўрсатган. 1944 й. авг.да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Армия сафидан бўшатилгач, қишлоғида к-з раиси бўлиб ишлаган. Риштон туманидаги Зодиён қишлоғида бюсти ўрнатилган. Фарғона, Риштон, Ҳамза ш.лардаги кўчаларга, Риштон тумани қишлоқ кенгашига номи берилган. Пандигон қишлоғида уй-музейи бор. Могилёв вилоятининг Круглое шаҳарчаси Т. номи б-н аталган.

ТОПИКА — АҚШнинг марказий қисмидаги шаҳар. Канзас дарёси бўйида. Канзас штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 122,3 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Полиграфия, озиқ-овқат, машинасозлик саноати корхоналари, ун-т бор.

ТОПИНАМБУР, ернок (Helianthus tuberosus L.) — мураккабгулдошларга мансуб кўп йиллик ўсимлик, туганак мевали ем-хашак экини. Ватани — Шим.



Топинамбур: *1* — илдизи ва туганаклари; *2* — пояси ва тўпгули.

Америка. Европага 17-а. бошларида келтирилган. Россияда 18-а.да тарқалган. Ўзбекистонда силосбоп экин сифатида экилади. Поясининг кўриниши *кунгабоқар*ни эслатади. Ер ости поялари да 20—70 та ноксимон (ернок номи шундан), чўзинчоқ, учўқсимон ва сирти силлиқ ёки бурушиқли туганак ҳосил бўлади. Илдизи попуксимон, тупроққа 2—3 м кириб боради. Бўйи 1,2—2,5, баъзан 4 м гача. Барглари бандли, тухумсимон, гуллари саватчатўпгулга йиғилган. Меваси писта, 1000 дона пистаси вазни 7—8 г.

Т.нинг ер усти пояси —6°, ер ости поясидаги туганаклар —20° га чидайди. Шўрланмаган тупроқларда ўсади, озиқага талабчан. Ўсув даври 120—200 кун. Т. айни пайтда техник ва озиқ-овқат ўсимлиги ҳисобланади. Туганаги озиқ-овқатга ҳам ишлатилади. Таркибида 2,3% оқсил, 0,2% мой, 17,9% азотсиз моддалар, 1,3% кул ва б., шунингдек, 16—18% *инулин* [ундан қанд (фруктоза), спирт ишлаб чиқарилади], B_1, С витаминлар, 100 кг палагида 22,5 озуқа бирлиги ва 1,8 кг ҳазм бўлувчи *протеин* бор. Т.дан тиббиётда ҳар хил дори-дармонлар тайёрланади. Т. етиштириш учун 25—50 г ли туганаклари экилади (йириклари фақат баҳорда кесиб экилиши мумкин). Экиш схемаси: 70×70, 60×60, чуқ. 10—15 см. Пояси ёз ўртасида ўрилади, кузда туганаги кавлаб олинади. Кўкати ўрилмаса туганак ҳосилдорлиги юқори бўлади. Ҳосилдорлиги: кўк массаса бўйича 350—500 ц/га, туганаги бўйича 200—250 ц/га. Туганаги ер остида яхши сақланади, шу сабабли уни заруратга қараб кавлаб олинади.

Касалликлари: илдиз чириш, некроз. Зараркунандалари: тунламалар, узунтумшуқ, симқурт.

Ҳалима Отабоева.

ТОПИШМОҚ, топмача, жумбоқ, матал — халқ оғзаки поэтик ижодининг энг қад. ва оммавий жанри. Жаҳондаги барча халқлар фольклорида учрайди. Т.ларда халқ ҳаёти, турмуш даражаси маданияти, урф-одатлари маълум даражада ўз ифодасини топади. Т.да ечилиши мумкин бўлган сўроқ мажозий шаклда ифодаланиб, унинг маъноси яширинча бўлади. Т.да нарса ёки ҳодиса бошқа нарса ёки ҳодисага ўхшатиш, ўзаро қиёслаш, таққослаш орқали гавдалантирилади. Т.лар баъзан насрий, кўпинча шеърий шаклда, композицион ва ритмик жиҳатдан ихчам, содда ва оҳангдор бўлади. Мас., «Бир парча патир, оламга татир» (Ой); «Оппоқ дастурхон ер юзини қоплаган (қор); «Паст осмондан қор ёғар» (элак). Айрим Т.лар мақол хусусиятига ҳам эга бўлади. Мас., «Ҳаммага тўн тикаман, ўзим яланғоч» (игна). Т.да метафора, ўхшатиш, муболаға, сифатлаш, такрор каби ифода воситалари кенг фойдаланилади. Мас., «Ўзи бир қарич, соқоли қирқ қарич» (игна), «Ер тагида олтин қозиқ» (сабзи), «Зил-зил гилам, зил гилам, зилдан ҳам оғир гилам» (ер) каби.

Т. айтиш, асосан, болаларнинг сўз бойлигини ошириш, ҳаёт ва унинг ҳодисалари ҳақидаги тушунчалари ва тасаввурларини, идроки ва мулоҳаза қобилиятини кенгайтиришда тарбия воситаси ҳисобланади. Т.дан достон ва эртакларда кенг фойдаланилади. «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд», «Хирмон Дали», «Ёзи б-н Зебо», «Алпомиш» ва б. достонларда, «Подшо б-н донишманд чол» эртагида Т. намуналари бор. Т. б-н боғлиқ масалалар фольклоршуносликда тадқиқ этилади.

Ад.: Ҳусаинова З., Ўзбек топишмоқлари, Т., 1966.

ТОПОГРАФИК АНАТОМИЯ — аъзоларнинг ўзаро жойлашуви ва уларнинг қон томири ҳамда нервларга нисбатан муносабатини ўрганадиган фан. Амалий аҳамиятга (хирургияда) эга. Т.а. танани айрим соҳаларга ажратиб ўрганади. Т.а.да нормал анатомия усулларидан ташқари, мурдани қаватма-қават кесиб очиш, музлатилган танани арралаш, рангли бўёқлар юбориб томирларни тўлдириш, рентгенографик, рентгеноскопик ва ҳ.к. усуллар ҳам қўлланади.

Т.а.нинг аҳамияти фақат оператив хирургия фани доираси б-н чегараланиб қолмайди. Тиббиётнинг ҳар қандай соҳасига, хирургия каби, топографик-анатомик маълумотлар ҳам зарур. Мас., ички касалликлар шифокори (терапевт) аъзоларнинг патологик ҳолати тўғрисида фикр юритиш учун уларнинг акс-тасвири (чегаралари)ни, физиологик силжиш ҳудудларини, аъзолар шакли ва тутган ўрнининг турли ёш ва жинслардаги, ҳар хил қоматли кишиларда қандай бўлиши мумкинлигини билиши, асаб шифокори эса бирор патологик жараённинг (ўсма, қон қуйилиши) ўрнини аниқлаш учун бош ва орқа мия ҳамда уларнинг ўтказувчи йўллари топографиясини билиши зарур ва ҳ.к.

Т.а.ни дастлаб, 18-а.да рус анатоми П.А. Загорский (1789—1846), сўнг хирург И. В. Буяльский (1789— 1866) ўрганди. 19-а.да Н. И. *Пироговнинг* тадқиқотлари Т.а.ни фан сифатида шакллантирди. Ўзбекистонда Т.а. соҳасидаги дастлабки и.т. 20-й.ларда бошланди; 1920 й.да Туркистон ун-ти тиббиёт ф-ти қошида ташкил этилган биринчи кафедрада проф. В. Ф. Войно-Ясенецкий бошчилигида йирингли жарроҳлик, кейинчалик Б. А. Стекольников раҳбарлигида коллатерал қон айланиши ва ички аъзолар иннервацияси тажрибада ўрганилди. 60-й.ларда проф. Ф.Ф. Амиров бошчилигида кекирдак ва бронхларни пластик операция қилишга оид тадқиқотлар олиб борилди ва у клиник амалиётга татбиқ қилинди. Меъданинг сурункали яллиғланиш модели ишлаб чиқилди, биринчи бўлиб гастроскопия қўлланилди, яллиғланиш касалликларида марказий ва периферик нерв системаларининг ўзгариши чуқур ўрганилди (С. А. Долимов). 70-й.лардан Тошкент тиббиёт ин-тида пульмонология, юрак - томир патологияси, жарроҳлик тикиш материалларининг янги турлари ўрганилди ва татбиқ этилди (Н. Ҳ. Шомирзаев), Самарқанд тиббиёт ин-тида диафрагманинг топографик анатомияси ва жарроҳлиги (В. Я. Бараков), Андижон тиббиёт ин-тида ички аъзоларнинг ёшга боғлиқ топографияси (И. Қ. Қосимхўжаев), Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида новокаинли блокадаларнинг турли хил усуллари (А. F. Мирзамуҳамедов), Тошкент тиббиёт педиатрия ин-тида ёшга қараб таянч-ҳаракат аппаратининг ўзгариши ўрганилди (Ш. М. Аҳмедов).

ТОПОГРАФИК ПЛАН — жой контурлари ва рельефининг кичрайтириб, ўзига ўхшаш ҳолда, Ер сфериклигини ҳисобга олмай қоғозда тасвирланган горизонтал проекцияси. Т.п.да жойнинг предмет ва контурлари *топографик шартли белгилар* б-н, рельеф эса горизонталлар б-н тасвирланади. Т.п.да масштаб ўзгармас, контурлар тасвири эса, уларни жойдаги ҳолати (қиёфаси) б-н ўхшашлигини сақлаган бўлади. Т.п. 1:5 000, 1:2 000, 1:1 000, 1:500 масштабларда, асосан, жойнинг *топографик съёмка*сини бажариш б-н ёки айрим ҳолатларда харитаграфик материаллар асосида тузилади.

Т.п. вазифаси хилма-хил бўлиб, асосан, шаҳар ва аҳоли яшаш жойларининг бош планини ишлаб чиқиш, ер кадастрини олиб бориш ва б. мақсадлар учун топографик асос сифатида хизмат қилади.

ТОПОГРАФИК СЪЁМКА — топографик план ёки харита асл нусхасини яратишда бажариладиган ишлар. Бу ишлар жой топографик элементларининг планли ўрнини ва баландлигини геодезик асос пунктларига нисбатан аниқлаш ва уларни қоғозда шартли белгилар б-н тасвирлашдан; аҳоли яшайдиган жойлар, дарёлар, кўллар ва б. номларини аниқлашдан, планда тасвирланадиган жойнинг топографик элементлари — дарёлар суви оқимининг йўналишини, ўрмон дарахтларининг тури ва ўлчамларини ва б.ни аниқлашдан иборат.

Ҳоз. кунда Т. с. стереотопографик, қўшма аэрофототопографик (фотопланда бажариладиган съёмка), ер усти фототопографик ва мензула съёмкалар усулларида бажарилади. Стереотопографик ва қўшма аэрофототопографик съёмка энг асосий Т. с. усуллари ҳисобланади. Ер усти фототопографик съёмка тоғли ҳудудларда мустақил равишда ҳамда аэрофототопографик съёмка усули б-н бирга қўлланиши мумкин. *Мензула съёмкаси* аэрофотосъёмка материаллари бўлмаган ҳолларда қўлланади. Съёмкалар бошқа (тахеометрик съёмка, теодолит съёмка) усулларда ҳам бажарилиши мумкин; бунда тузиладиган топографик планларнинг аниқлиги ва мазмуни белгиланган талабларга жавоб бера олиши шарт.

ТОПОГРАФИК ХАРИТАЛАР — асосий табиий ва ижтимоий-иқтисодий объектларни тасвирловчи, мазмуни, безаги ва математик асоси ягона бўлган муфассал умумгеографик хариталар. Қатъий геодезик асосда барқарор шартли белгилар системаси ёрдамида яратилади. Уларда географик ландшафтнинг ташқи кўриниши ва унинг асосий элементлари — рельеф, гидрография, ўсимлик, тупроқ-грунт қоплами, аҳоли пунктлари, йўллар ҳамда саноат, қ.х. ва б. ижтимоий инфраструктура объектлари бир хил аниқликда ва мукаммалликда тасвирланади (499- бетдаги рангли харитага қ.). Т. х. 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000 ва 1:100 000 масштабларда тузилади.

Ҳар бир Т. х.нинг номи унинг масштаби б-н юритилади. Мас., масштаби 1:10 000 бўлса, ўн мингли, 1:25 000 бўлса — йигирма беш мингли Т.х. дейилади. Қуйидаги жадвалда Т.х. масштаблари берилган.

Хаританинг номи	Сонли масштаби	Масштабнинг сўз б-н ифодаланиши	Масштаб аниқлиги
Ўн мингли	1:10 000	1 см да 100 м	1 м
Йигирма беш мингли	1:25 000	1 см да 250 м	2,5 м
Эллик мингли	1:50 000	1 см да 500 м	5 м
Юз мингли	1:100 000	1 см да 1000 м	10 м

Т.х. элементларини умумлаштириб, 2 гуруҳ — математик ва географик элементларга бўлиш мумкин. Математик элементларга хаританинг тўри, масштаби, рамкаси, варақларга бўлиниши ва номенклатураси ҳамда геодезик таянч пунктлари киради. География элементларга Т.х.да тасвирланадиган ер юзаси тафсилотлари киради. Т.х.элементлари бир-бири б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар махсус тургун шартли белгилар ва ёзувлар ёрдамида тасвирланади. Т.х.дан жойни тўла ўрганиш ва текширишда, турли иншоотларни лойиҳалаш ва қуришда, аниқ ўлчаш ва ҳисоблаш каби муҳандислик ишларини бажаришда, жойда ориентирлашда, ҳарбий мақсадларда кенг фойдаланилади.

Барча топографик ва обзор Т.х. немис олимлари Гаусс ва Крюгерларнинг тенг бурчакли кўндаланг цилиндрик проекциясида тузилади. Т.х.да тасвирланадиган ҳудуд маълум катталиклари қисмларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири алоҳида варақда тасвирланади. Топографик ёки обзор Т.х. нинг ҳар бир вараги меридиан ва параллел чизиқлар б-н чегараланади ва трапеция шаклига эга бўлади. Кўп варақли харитани алоҳида варақларга бўлинишига графаларга бўлиш ва уларни маълум система бўйича белгиланишига номенклатура дейилади. Ҳамма Т.х.нинг номенклатураси 1:1 000 000 масштабдаги халқаро хаританинг графаларга бўлиш ва номенклатурасига асосланган. Халқаро номенклатура системаси 1909 й. Лондон ва 1913 й. Парижда ўтказилган халқаро географик конгрессларда қабул қилинган. Бу системага кўра, 1:1 000 000 масштабли харита варағининг кенглиги меридиан бўйича 4° ва параллел бўйича 6° га тенг. Экватордан қутбларга томон ҳар 4° дан параллеллар ўтказилиб қаторлар, 180° ли меридиандан бошлаб ҳар 6° дан меридианлар ўтказилиб колонналар ҳосил қилинади. Қаторлар экватордан ҳар иккала қутб томон лотин алфавитининг бош ҳарфлари б-н (A дан Z гача), колонналар эса соат мили ҳаракатига тескари йўналишда ўсиб бориш тартибида 180° меридиандан бошлаб араб рақамлари б-н 1 дан 60 гача белгиланади. Шундай қилиб, 1:1 000 000 масштабли харита ҳар бир варағининг номенклатураси қаторни белгиловчи ҳарф ва колонна номерини кўрсатувчи рақамдан иборат бўлади. Мас., Тошкент ш. жойлашган варақнинг номенклатураси К—42, Москва ш.ники N—37 деб белгиланади. Қуйидаги жадвалда Т.х. бир вараги (трапецияси)нинг ўлчами ва номенклатураси берилган:

Харита масштаби	Варағининг ўлчами		Номенклатураси
	меридиан бўйича	параллел бўйича	
1:100 000	20′	30′	К—42—102
1:50 000	10′	15′	К—42—102—Б
1:25 000	5′	7′30″	К—42—102—Б—1
1:10 000	2′30″	3′45″	К—42—102—Б—1—2

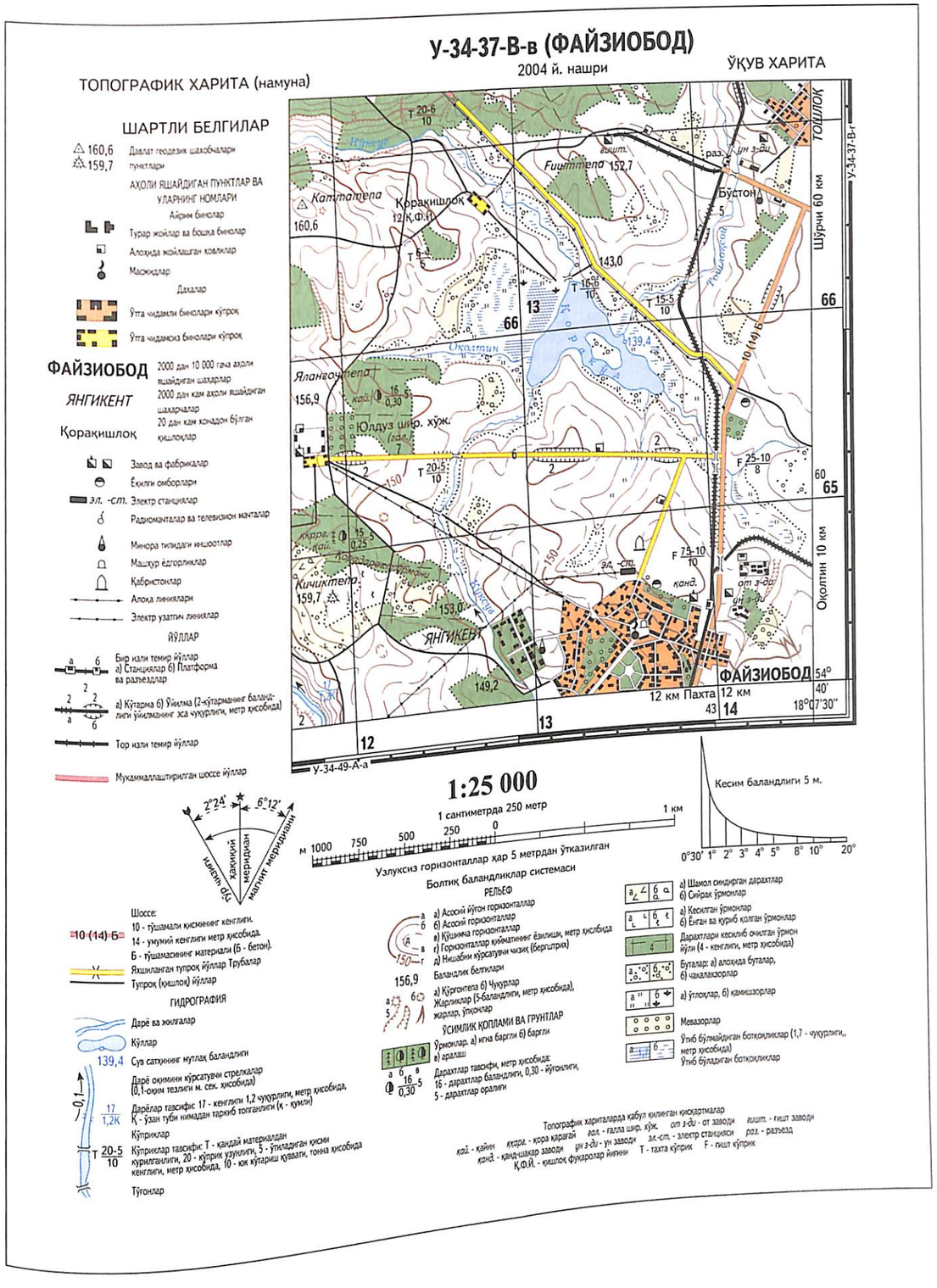
Т.х. барча ташкилотларда бир хил стандарт масштаблар, шартли белгилар ва йўл-йўриқлар асосида тузилиб нашр қилинади.

Ад.: Қўзибоев Т., Топография асослари, Т., 1965; Эгамбердиев А., Геодезия асослари ва топографиядан тестлар, Т., 1999.

Асомберди Эгамбердиев.

ТОПОГРАФИК ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР — план ва хариталарда жой объекти ва улар тўғрисидаги тафсилотларни график тасвирлаш тизими; улар ёрдамида объект ва тафсилотларнинг ўрни, сифати ҳамда соний тавсифлари кўрсатилади.

Т.ш.б. бир нечта асосий турларга бўлинади. Ўз ўлчамлари бўйича план масштабида ҳақиқий нисбатлари сақланган ҳолда тасвирланиши мумкин бўлган объектлар масштабли шартли белгилар б-н берилади; план масштабида ташқи кўриниши (контури)ни тасвирлаш имкони бўлмаган ёки тасвирлаганда ҳам кичкиналигидан нуқтага айланиб кетадиган объектлар масштабсиз шартли белгилар б-н берилади. Бу белгилар объектлар ўрнашган жойни, уларнинг сифат ва соний тавсифини кўрсатиш имконини беради. Бунда объектлар ўрнашган жой шартли белгининг бирон-бир нуқтаси б-н кўрсатилади; чизиқли объектлар — дарёлар, йўллар, алоқа симлари, чегаралар ва ҳ.к. чизиқли шартли белгилар б-н кўрсатилади. Бу белгилар объектларнинг ўрнини, уларнинг бўйлама ўқи бўйича кўрсатиш имконини беради.


У-34-37-В-в (ФАЙЗИОБОД)
2004 й. нашри
ТОПОГРАФИК ХАРИТА (намуна)
ЎҚУВ ХАРИТА
ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР
ФАЙЗИОБОД
ЯНГИКЕНТ
Қорақишлоқ
Каттатепа
Қорақишлоқ
Ғиштитепа 152,7
Бўстон
Янгитепа
Юлдуз шф. хўж.
Оқолтин
Қиличтепа
159,7
Ғишт.
Раз.
Ц.з-ди
Ғ.з-ди
Ёғ.з-ди
Ёғ.з-ди
Ё

Бирор объект плани унинг вазифаси ва масштабига қараб, масштабли ва масштабсиз шартли белгилар б-н тасвирланиши мумкин. Мас., йирик масштабли топографик планларда ҳамма аҳоли яшайдиган жойлар масштабли белгилар б-н кўрсатилади. Майда масштабли хариталарда эса улар, одатда, масштабсиз белги — пунсон б-н кўрсатилади. Т.ш.б. тузиладиган харитани мақсад мазмунига қараб ишлаб чиқилади.

ТОПОГРАФИЯ (юн. topos — жой ва *...графия*) — Ер сирти (қуруқлик табиий сирти элементлари ва унда жойлашган инсон фаолиятига боғлиқ объектлар)ни геометрик жиҳатдан ўрганиш, уларни план ва хариталарда тасвирлаш б-н шуғулланадиган илмий-техник фан.

Т. йирик масштабли *топографик хариталар*ни тузиш б-н боғлиқ дала ўлчаш ва ҳисоб-чизма ишларини; жойда съёмка базаси тармоғини қуриш; оддий асбоб ва усулларда бажариладиган съёмка ишларини, аэрофототопографик усулда бажариладиган съёмка ишларини ташкил қилиш ва амалга ошириш; топографик хариталар тузишнинг ҳамма босқичларида таҳририй ишларни таъминлаш; топографик хариталар учун шартли белгиларни ишлаб чиқиш ва уларни мукаммаллаштириш каби масалалар б-н шуғулланади.

Ер табиий сиртини ўрганишда Т. табиий ва иқтисодий географияга асосланади; Ер сиртининг тасвирини қоғоз (текислик)да ҳосил қилиш (топографик харитани яратиш)да эса у *геодезия* ва *харитаграфия* маълумотларидан фойдаланади. *Топографик съёмка* асосида яратилган топографик хариталар умумгеографик хариталарнинг негизи ҳисобланади.

ТОПОЗЕРО — РФ Карелия Республикасининг шим. қисмидаги кўл. Майд. 986 км². Чуқ. 56 м гача. 109 м баландликда. Шим. ва шим.-ғарбдан жан. ва жан. -шарққа чўзилган. Т.да 150 га яқин орол бор (умумий майд. 63 км²). Музлик-тектоник йўл б-н ҳосил бўлган. Канал ва Поньгома дарёси орқали Оқ денгиз б-н туташган. Асосан, қордан тўйинади. Т. суви тиниқ ва чучук. Окт. охири — нояб.да музлаб, май ойида эрийди. Сатҳи июнда энг юқори, апр.да энг паст. Кум ГЭС қурилганидан кейин (1966) Кум сув омборининг таркибий қисми бўлиб қолди. Ёғоч оқизилади. Балиқ овланади.

ТОПОЛОГИК ФАЗО — бирор йўсинда нуқталари б-н қисм тўпламлари ўртасида яқинлик тушунчаси киритилган фазо, *топологияни*нг ўрганиш объекти. Т.ф.ни таърифлашнинг табиий йўли — нуқтанинг атрофи тушунчасини асос қилиб олиш. Ҳозир, одатда, Т.ф. очиқ тўплам тушунчаси орқали аниқланади: ихтиёрий X тўпламни Т.ф.га айлантириш учун унинг айрим қисм-тўпламлари «очиқ» деб эълон қилинади. Бунда барча очиқ тўпламлар оиласи (уни одатда, Т.ф.нинг топологияси деб айтилади) қуйидаги хоссаларга эга бўлиши лозим: 1) чекли сондаги очиқ тўпламлар кесишмаси ҳар доим очиқ тўплам; 2) ихтиёрий оила ташкил этувчи очиқ тўпламлар бирлашмаси ҳар доим очиқ тўплам. Бу икки аксиомадан хусусий ҳолда қуйидаги, одатда, алоҳида аксиомалар деб қараладиган 2 хосса келиб чиқади; 3) X тўплам (яъни бутун фазо) очиқ; 4) бўш $\varnothing$ тўплам очиқ.

Ҳоз. замон мат.сида ўрганиладиган объектларнинг деярли ҳаммаси: чизиқлар, сиртлар ва уларнинг умумлашмалари, сонлар тўпламлари, метрик ҳамда функционал фазолар ва ҳоказолар. Т.ф.нинг аксиомалар тизими ихчамлигига қарамай кўпдан-кўп, хусусан, ниҳоятда чуқур ва кенг хосса ҳамда тушунчаларни аниқлаш, теоремаларни исботлаш, йирик назариялар яратиш ва ривожлантиришга имкон беради. Мас., бир Т.ф.нинг иккинчисига акслантиришида ҳар бир очиқ тўпламнинг прообрази (асли) очиқ бўлса, у узлуксиз деб аталади; агар очиқ тўпламлардан иборат исталган қопламадан чекли қоплама ажратиш мумкин бўлса, Т.ф. компакт дейилади; компакт Т.ф.да аниқланган узлуксиз сонли функция чегараланган бўлади; Т.ф.ни иккита бўш бўлмаган очиқ тўпламларга ажратиш мумкин бўлмаса, у боғланган (туташ) бўлади ва ҳ.к.

ТОПОЛОГИЯ (лот. topos — жой, ўрин ва *...логия*) — мат.нинг исталган табиатли объектлар шакли б-н боғлиқ энг умумий хоссаларни ўрганувчи соҳаси ҳамда шу соҳанинг энг муҳим тушунчаларидан бири.

*Геометрия*нинг бир неча минг йиллик тарихий ривожланиши давомида кўплаб тайин чизиқлар ва сиртлар хоссалари ўрганиб келинган бўлса, 19-а.нинг сўнгги чорагида, бир томондан, Б. *Риман*, С. *Ли* каби математиклар чизиқ ва сирт тушунчаларини умумлаштириш натижасида анча кенг геометрик образ — қурама (кўпхиллик ҳам дейилади) тушунчасини киритдилар; иккинчи томондан, функцияларнинг турли синфларини ўрганиш натижасида француз математиклари А. Лебег (1875—1941), Э. Борель (1871—1956) ва б. ишларида analisis situs (ўрин-жой таҳлили) деб номланган йўналиш шаклана бошлади. Худди шу даврда италиялик математик Э. Бетти (1823—98) кўпёқлилар ҳақидаги Эйлер теоремасини умумлаштириб, кўп ўлчовли кўпёқсимон (ҳоз. атамага кўра, чизиқли бўлакли) қурамаларнинг мураккаблик даражасини белгиловчи кўрсаткич — Бетти сонларини киритди. Бир оз кейин Ж. А. *Пуанкаре* яна ҳам умумийроқ гомологик ва фундаментал группа тушунчаларини қўллаш натижасида Т. мат.нинг кейинги тараққиётида муҳим роль ўйнашини башорат қилди. 20-а. бошларида немис математиги Ф. Хаусдорф (1868—1942) *топологик фазо* тушунчасига таъриф берди. Шундан сўнг Т.нинг жадал суръатлар б-н ривожланиш даври бошланди. 20-а.нинг ўрталарига келиб Т. алгебра б-н бир қаторда бутун мат.нинг пойдеворини ташкил қилиши, мат. соҳалари у ёки бу даражадаги нисбатда олинган алгебра б-н Т. тушунча ва гояларининг синтезидан иборат бўлиши эътироф этилди.

Агар исталган табиатли X тўплам ўз ҳолича қаралса, унинг элементлари орасида ҳеч бир муносабат бўлмайди. Агар X тўплам *метрик фазо* бўлса, у ҳолда нуқталар орасида масофани ўлчаш ва шу б-н боғлиқ тушунчаларни ўрганиш имконияти туғилади. Бунга нисбатан гоят кенг тушунча — нуқтанинг қисм-тўпламга яқинлиги ёки нуқтанинг атрофи тушунчасидир. Мас., математик анализнинг асосий гояси — функцияларнинг локал (яъни нуқтанинг атрофидаги табиати билангина белгиланадиган) хоссалари ва улардан келиб чиқадиган натижаларни ўрганишдан иборат. Бунда a нуқтанинг $(a-\varepsilon, a+\varepsilon)$ кўринишдаги интерваллар мажмуаси асосий роль ўйнайди. Агар X тўпламнинг ҳар бир нуқтаси учун қуйидаги аксиомаларни қаноатлантирадиган атрофлари мажмуаси кўрсатилган бўлса, X топологик фазо бўлади; 1) ҳар бир нуқта ўзининг ихтиёрий атрофига тегишли; 2) агар U нуқтанинг атрофи ҳамда $U \subset W$ бўлса, у ҳолда W ҳам шу нуқтанинг атрофи. Шундай қилиб, топологик фазо — бирор йўсинда Т. б-н таъминланган тўпламдир. Бунда ана шу мажмуалар тизими X фазонинг Т.си дейилади. Мас., X тўплам $[a, b]$ кесмада аниқланган узлуксиз функциялардан ташкил топган бўлса, $f(x)$ функциянинг атрофи қандай функциялардан тузилишига қараб хоссалари бир-биридан фарқ қиладиган топологик фазолар ҳосил бўлади.

Одатда, бир тўплам бир неча усулда топологик фазога айлантирилиши мумкин. Бунда уларнинг топологиялари нуқталар атрофлари мажмуалари бойлигига қараб ўзаро таққосланади — бир Т. иккинчисига нисбатан кучлироқ (бойроқ), иккинчиси эса кучсизроқ деб аталади. Мас., барча x нуқта учун биттагина атроф X нинг ўзидан иборат бўлса, энг кучсиз Т., аксинча x ни ўз ичига оладиган исталган тўплам унинг атрофи деб эълон қилинса, энг кучли (дискрет) Т. ҳосил бўлади. Шунингдек, Т. атрофлар ўрнига очиқ тўпламлар, ёпиқ тўпламлар, чегара, ёпилма, тўпламнинг очиқ ядроси, атрофлар базаси каби хилма-хил усулда аниқланиши мумкин — уларнинг бари ўзаро тенгкучлидир. Исталган тўпламда турли усулда хилма-хил Т. киритиш мумкинлиги Т. мат.нинг универсал соҳаси эканлигидан далолат беради.

Т.нинг энг муҳим тушунчаларидан бири — бир топологик фазонинг иккинчи топологик фазога узлуксиз $f: X \to Y$ акслантмасидир. Бунда f нинг x_0 нуқтадаги узлуксизлиги шундай таърифланади: $f(x_0)$ нинг ихтиёрий V атрофи учун x_0 нуқта $f(U) \subseteq V$ шартни қаноатлантирувчи U атрофга эга. Т. татбиқларида бунга нисбатан тескари ёндашув ҳам кўп қўлланади: агар $f: X \to Y$ акслантириш берилган бўлиб, X (ёки Y) топологик фазо бўлса, у ҳолда Y да (мос равишда X да) f акслантириш узлуксиз бўладиган энг кучсиз (мос равишда энг кучли) Т. киритиш мумкин. Бу усулни умумлаштириш йўли б-н топологик фазолар ва узлуксиз акслантиришлар устида қисм-фазо, Декарт кўпайтмаси, топологик фазоларни елимлаш каби муҳим амаллар аниқланади.

Шундай қилиб Т. — топологик фазолар, уларнинг узлуксиз акслантмалари ҳамда улар б-н боғлиқ математик объектлар орасидаги муносабатларни ўрганувчи фандир. Агар X ва Y топологик фазолар ўртасида ўзи ҳам, тескариси ҳам узлуксиз бўлган ўзаро бир қийматли акслантириш ўрнатиш мумкин бўлса, X ва Y гомеоморф фазолар дейилади. Бундай фазолар Т. нуқтаи назаридан бир-биридан фарқ қилмайди — бирига оид хоссалар иккинчисида ҳам ўринли бўлади. Шунинг учун мана шундай, яъни гомеоморф акслантиришда ўзгармайдиган хоссалар топологик инвариантлар дейилади. Топологик фазонинг компактлиги, ўлчами, туташ (боғламли) компоненталар сони, бир нуқтага йиғиштирилиши, сиртларнинг бир ёки икки томонлилиги, уч ўлчовли фазодаги чизиқларнинг тугилган ёки тугилмаганлиги топологик инвариант намуналаридир. Т.да инвариантлар воситасида мураккаб муаммолар ҳал этилади.

Топологик фазолар, уларнинг акслантиришлари ва инвариантларининг хилма-хиллиги туфайли 20-а.нинг 2-ярмидан Т. тармоқланиб ривожлана бошлаган. Умумий (назарий абстракт) Т.да топологик фазолар қўшимча аксиомалар б-н ўрганилади. Комбинаторик (чизиқли-бўлакли) Т. триангуляция ланадиган фазоларни текширади. Алгебраик Т.да топологик масалаларни алгебра масаласига келтиришга асосланган усуллар ривожлантирилади. Дифференциал Т.да дифференциал геометрия ва Т. чегарасидаги масалалар, махсусликлар назариясида силлиқ акслантиришларнинг хусусиятлари, К-назарияда Т.нинг дифференциал операторларга татбиқи ўрганилади. Т., шунингдек, назарий ва квант механикаси, нисбийлик назарияси каби соҳаларда муҳим татбиқларга эга.

Ад.: Понтрягин Л. С., Основы комбинаторной топологии, М., 1976; Александров П. С., Введение в топологию, М., 1980.

Абдулла Аъзамов.

ТОПОНИМИКА (юн. topos — жой ва onyma — ном, ном) — *ономастика*нинг жой номлари (географик атоқли номлар)ни, уларнинг пайдо бўлиши ёки яратилиш қонуниятларини, ривожланиш ва ўзгаришини, тарихий-этимологик манбалари ва грамматик хусусиятларини, уларнинг тузилишини, тарқалиш ҳудудларини ҳамда аталиш сабабларини ўрганувчи бўлими. Муайян бир ҳудуддаги жой номлари мажмуи — топонимия, алоҳида олинган жой номи эса топоним деб аталади. Топонимлар ҳам, тил лексикасининг бир қисми сифатида бошқа ҳамма сўзлар сингари тил қонуниятларига бўйсунади, лекин ўзининг пайдо бўлиши ва баъзи ички хусусиятлари жиҳатидан жамиятнинг кундалик моддий ва маънавий ҳолати, иқтисодий турмуши, орзу ва интилишларига алоқадор бўлиб, маълум даражада бошқа гуруҳ сўзлардан фарқ қилди. Шу б-н бирга, топонимларда миллий тилимизга хос бўлган қадимий фонетик, лексик ва морфологик элементлар, ўзбек тилининг ҳозирги шароити (рельеф), аҳолининг этник таркиби, кишиларнинг касби ва машғулоти, қазилма бойликлар, тарихий шахслар ва воқеа-лар топонимлар вужудга келишининг асосий манбалари ҳисобланади.

Т. геогр., тарих, этн. билан чамбарчас алоқада ривожланади. Топонимия тил тарихи (тарихий лексикология, диалектология, этимология ва б.)ни тадқиқ этишда муҳим манба ҳисобланади, чунки баъзи топонимлар (айниқса, гидронимлар) архаизм ва диалектизмларни ўзгартирмасдан барқарор сақлаб қолади, кўпинча муайян ҳудудда яшаган халқларнинг субстрат тилларига бориб тақалади. Т. халқларнинг тарихий ўтмиши хусусиятларини жонлантиришга, уларнинг жойлашиш чегараларини белгилашга, тилларнинг ўтмишдаги тарқалиш ҳудудларини, маданий ва иқтисодий марказлар, савдо йўллари ва ш. к. географиясини тавсифлашга ёрдам беради. Топонимларнинг амалий транскрипцияси, уларнинг дастлабки асосга кўра ҳамда бир хил ёзилиши, бошқа тилларда берилиши Т.нинг амалий жиҳати ҳисобланади.

Топонимлар йирик ёки майда объектларнинг номлари эканлигига қараб макротопонимлар ва микротопонимларга ажратилади: макротопонимлар — кенг ҳудудлар, катта объектлар (материклар, океанлар, тоғлар, чўллар, дарёлар, шаҳарлар, қишлоқлар ва ш.к.)нинг атоқли отлари; микротопонимлар — кичик объектлар (жарликлар, тепаликлар, қудуқлар, кўчалар, қўрғонлар ва ш.к.) нинг атоқли отлари. Лекин топонимларни бундай тасниф қилиш шартли, чунки кўпинча макротопоним б-н микротопонимни фарқлаш қийин.

Турли хил географик объектларни атовчи номларнинг категорияларига мувофиқ равишда Т.нинг қуйидаги бўлимлари ажратилади: гидронимика — сув ҳавзалари: дарё, канал, сой, ариқ, булоқ, кўл кабиларнинг номларини ўрганувчи соҳа; ойконимика — аҳоли яшаш масканлари ва уларнинг қисмлари: қишлоқ, маҳалла, гузар, кўча, овул, қўрғон номларини ўрганувчи соҳа; оронимика — ер юзасининг рельеф шакллари: тоғ, чўққи, қоя, қир, тепа, қия номларини текширадиган соҳа; урбанонимика — шаҳар ичидаги ҳар қандай объектлар номларини ўрганувчи соҳа; космонимика — Ердан ташқаридаги объектлар (осмон жисмлари) номларини ўрганувчи соҳа ва б.

Сўнгги 40—45 й. ичида Т.нинг назарий ва амалий асослари ишлаб чиқилди, Т. соҳасида бир қанча тадқиқотлар майдонга келди. Бунда рус олимларидан В. А. Никонов, А. В. Суперанская, А. П. Дульзон, Э. М. Мурзаев, В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, ўзбек номшуносларидан Ҳ. Ҳасанов, Э. Бегматов, Т. Нафасов, С. Қораев, З. Дўсимов ва б.нинг хизматлари катта бўлди. Ўзбекистон топонимияси 20-а.нинг 60-й.ларидан илмий асосда ўрганила бошланди: Қашқадарё, Хоразм, Тошкент, Сурхондарё, Самарқанд, Марғилон, Қўқон, Бухоро, Бойсун, Мирзачўл, Шаҳрисабз, Нурота ҳудудларидаги жой номлари тадқиқ этилди.

Т.га оид бир неча луғатлар, рисола ва монографиялар нашр этилди. Ҳ. Ҳасановнинг «Ер тили» (1977), С. Қораевнинг «География номлар маъноси» (1978), З. Дўсимовнинг «Хоразм топонимлари» (1985), Т. Нафасовнинг «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати» (1988), Н. Охуновнинг «Жой номлари таъбири» (1994) ва б. шулар жумласидандир.

Ад.: Никонов В. А., Введение в топонимику, М., 1965; Мурзаев Э. М., Очерки топонимики, М., 1974.

Эрнст Бегматов, Носиржон Охунов.

ТОПОНИМЛАР (юн. topos — жой ва onyma — ном) — қ. *География номлар.*

ТОПОРНИН Дмитрий Сергеевич (1885.25.8 — Тошкент — 1976.9.4) — математик, техника фанлари д-ри (1942), проф. (1931). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1944). Петроград Артиллерия академиясини тугатган (1911). Тошкент кадет корпусининг (1912—14), Тошкент ҳарбий билим юртининг (1914—18) мат. ўқитувчиси. Туркистон халқ ун-тининг илмий котиби (1918—20). Ўрта Осиё ун-тининг (1920—29), Ўрта Осиё Пахтачилик-ирригация ин-тининг (1929—31), ТошПИ нинг (1931—63) мат. кафедраси мудири. Ўрта Осиё электромеханика ин-тининг ректор ўринбосари (1931—33), Ўрта Осиё индустриал ин-тининг умумтехника ф-ти декани (1934—36), мат. кафедраси проф. (1963—65). Илмий ишлари квадрат базис ва унинг қўлланишига оид. Илмий ва методик қўлланмалар муаллифи.

ТОПОЦЕНТРИК КООРДИНАТАЛАР — координаталар тизимида кузатилаётган нуқта ёки б. объект (йўлдош, самолёт ва б.) ларнинг фазодаги вазиятини аниқловчи уч катталик; бунда унинг бошланиши Ер сирти (топоцентр) даги кузатиш пункти б-н мос тушади. Астрономия, астрометрия, геодезия ва йўлдош геодезияда кузатув натижаларини ишлаб чиқишда қўлланилади. Асосий координата текислигининг танланишига кўра, экваториал, горизонтал ва орбитал Т.к. хиллари бор.

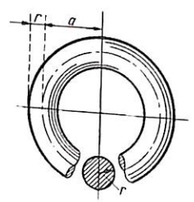
ТОПШИРИҚ ШАРТНОМАСИ — фуқаролик-ҳуқуқий шартнома турларидан бири. Унга кўра, бир тараф (вакил) 2-тараф (топшириқ берувчи)нинг номидан ва унинг ҳисобидан муайян ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Бинобарин, вакил тузган битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита топшириқ берувчида вужудга келади. Т.ш. ёзма шаклда тузилади. Агар қонун ҳужжатларида ёки шартноманинг ўзида назарда тутилган бўлса, топшириқ берувчи ишончли вакилга ҳақ тўлаши шарт. Т.ш. иккала тараф ёки улардан бирининг талбиркорлик фаолиятини амалга ошириши б-н боғлиқ бўлса, топшириқ берувчи, агар шартномада бошқача ҳолат белгиланмаган бўлса, ишончли вакилга ҳақ тўлаши шарт. Вакил ўзига берилган топшириқни топшириқ берувчи кўрсатмаларига мувофиқ бажариши керак. Ишнинг ҳолатларига кўра, топшириқ берувчининг манфаатлари учун унинг кўрсатмаларидан четга чиқиши зарур бўлса, вакил бу ҳақда топшириқ берувчидан олдиндан сўрай олмаган, ўз сўровига оқилона муддатда жавоб олмаган бўлса, у топшириқ берувчининг кўрсатмаларидан четга чиқишга ҳақли. Бундай ҳолларда вакил хабар бериш имкон тугилиши биланоқ йўл қўйилган четга чиқишлар ҳақида топшириқ берувчига хабар қилиши шарт. Топшириқ берувчи тижорат вакили сифатида иш олиб борадиган вакилга топшириқ берувчининг манфаатларини кўзлаб олдиндан сўров юбормаган ҳолда топшириқ берувчининг кўрсатмаларидан четга чиқиш ҳуқуқини бериши мумкин. Шартноманинг мазмунини тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил қилади. Шартноманинг ҳуқуқий белгилари 2 томонлама, консенсуал, ҳақ эвазига ҳам, ҳақсиз ҳам бўлиши мумкин. Т.ш. нинг бекор бўлиши, Т.ш.да ҳуқуқий ворислик ва б. масалалар Ўзбекистон Республикасининг ФК да белгилаб қўйилган (817-модда).

Икром Зокиров.

ТОР (лот. todus — қаварциқлик, тугун) — ёпиқ доиранинг шу доира текислигида ётувчи ва доирани кесмайдиган ўқ атрофида айланишидан иборат жисм. Мат.да бу жисм сирти ҳам Т. дейилади ва T^2 кўринишида ёзилади. Топологик нуқтаи назардан Т. иккита айлананинг тўғри кўпайтмасидан иборат ва икки ўлчовли евклид текислигининг қисми деб қаралса, Т. T^2 тўрт ўлчовли евклид фазосида

$$\begin{cases} x_1^2 + x_2^2 = a^2 \\ x_3^2 + x_4^2 = b^2 \end{cases}$$

тенгламалар ёрдамида берилади. Мат.да икки ўлчовли Т.дан ташқари n ўлчовли Т. тушунчаси ҳам киритилган. Бу тор T^n кўринишида белгиланади. У n та айлананинг тўғри кўпайтмасига гомеоморф кўп хилликдир. Ҳар бир ай-



Тор.

лананинг модули бирга тенг комплекс сонлар туплами сифатида қаралса, Т. *Ли* группасига айланади.

ТОР — 1) баъзи мусиқа чолғу асбоблари (танбур, гижжак, чанг, скрипка, рояль ва б.)да товуш манбаи сифатида ишлатиладиган таранг тортилган ип, сим ва ҳ.к. Т. қанчалик қисқа, ингичка ва материали пишиқ (зич) бўлса, унинг тебраниш тезлиги (товуш йўғон-ингичкалиги) шунча юқори бўлади. Ҳозирги мусиқа чолғуларида металл (пўлат), баъзан ипак, шойи ва синтетик тола (капрон, нейлон)дан қилинган Т.лар қўлланилади. Кўпинча паст (йўғон) товушқатор ҳосил қилиш учун қўлланиладиган Т.ларнинг устидан бир ёки икки қават сим ўралади; 2) торли-мезробли мусиқа чолғу асбоби. Қад. Т.да 4—6 сим тортилган. Ҳоз. Т. 19-а. ўртасидан Эрон, Кавказ халқлари (озарбайжон, арман ва б.) орасида кенг тарқалган. Т. кенг техника имкониятлари, ёркин ва жозибали тембр, кучли динамикаси б-н ажралиб туради. Унда 11 та сим тортилган бўлиб, энг пастки (ўртада жойлашган) симдан ташқарилари жуфтланган тарзда бўлади ва кварта интервали оралиғида созланади.Т.нинг замонавий тури 20-а. 30-й.ларидан бошлаб Ўзбекистон (Бола бахши *Абдуллаев,* кейинчалик Комилжон *Отаниёзов* ва б.), сўнг Тожикистон мусиқа маданиятига ҳам сингиб кетди. Т. чаноғи (косахонаси) 8 рақами шаклида бўлиб, асосан, тут ёғочидан (баъзида ёнғоқ) ўйиб ишланади. Чаноқнинг устки очиқ қисми тери б-н қопланади. Дастаси узун (800—900 мм). Даста бўйлаб 22 асосий ва 2—3 (чаноқ б-н дастa уланган жойида) хас пардалар ёпиштирилади. Озарбайжон Т.ида ним пардалар ҳам бўлади. Эрон, озарбайжон, арман (*дастгоҳ, муғом,* куй, ашула ва б.) мумтоз мусиқа намуналари ижросида якка ва турли ансамбллар



Тор.

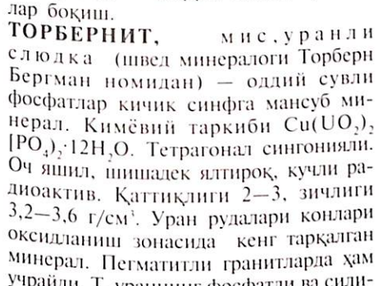
таркибида етакчи чолғу сифатида кенг қўлланилади. Т. ижрочиларидан Содиқ Асад ўғли, М. Мансуров, Б. Мансуров, А. Боқихонов, К. Примов ва б. машҳур.

ТОРА — қ. *Таврот.*

ТОРАЖЛАР — Индонезиядаги (Сулавеси о.нинг марказий қисми) халқлар гуруҳи (саданглар, посо, коро, палу ва б.). 1,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Индонез тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар ва христиан-протестантлар. Асосий машғулоти — деҳқончилик, буйволлар боқиш.

ТОРБЕРНИТ, минерал, уранли слюдка (швед минералоги Торберн Бергман номидан) — оддий сувли фосфатлар кичик синфга мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Cu(UO_2)_2[PO_4]_2 \cdot 12H_2O$. Тетрагонал сингонияли. Оч яшил, шишадек ялтироқ, кучли радиоактив. Қаттиқлиги 2—3, зичлиги 3,2—3,6 г/см³. Уран рудалари конлари оксидланиш зонасида кенг тарқалган минерал. Пегматитли гранитларда ҳам учрайди. Т. ураннинг фосфатли ва силикатли бирикмалари ҳамда темирнинг гидрооксидлари б-н бирга учрайди. Юқори т-рали тури метаторбернит $(Cu(UO_2)_2[PO_4]_2 \cdot 8H_2O)$. Йирик уюмлари — уран рудаси. Уран рудаларини қидиришда даракчи ҳисобланади.

ТОРБУРУН МАЙМУНЛАР, эски дунё маймунлари (Catarhina) — одамсимон приматлар гуруҳи. Қазилма қолдиқлари неоген даври — тўртламчи даврнинг 2-ярмидан бошлаб Шарқий ярим шарда маълум. 4 оила: мартишкасимонлар, гиббонсимонлар, понгидлар ва гоминидларга бўлинади. 100 га яқин тури бор. Т.м. (йўғон гавдалилардан ташқари) бурун бўшлиғи тўсиғи тор, бурун тешиклари ўзаро яқинлашган ва пастга қараган. Жун қоплами ва танасининг айрим қисмлари баъзан рангли. Бош мияси яхши ривожланган. Дарахтда ва ерда яшайди. Ўсимликхўр ёки ҳаммахўр.



Торбурун маймунлар: *1* — мандрил; *2* — гелада.

Оила ёки тўда бўлиб ҳаёт кечиради. Кўпчилик турлари тутқунликка тез кўникади.

ТОРЕВТИКА (юн. toreutikos — металлга санъаткорона ишланган *рельеф;* toreuo — ўяман сўзидан) — бадиий металл буюмларга қўлда рельеф ҳосил қилиб ишлов бериш санъати. Буюмларга кўпинча *кандакори* ёки босма усулда ишлов бериш Т. номи б-н аталади. Баъзан «Т.» атамаси орқали қуйма буюмларни пардозлаш ҳам ифодаланади (яна қ. *Рихтагарлик*).

ТОРИЙ (лот. Thorium), Th — Менделеев даврий системасининг *актиноидлар* туркумига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 90, ат. м. 232,0381. Табиий радиоактив элемент; *радиоактив қаторлар*нинг 1-элементи. Табиий Т. битта узоқ мавжуд бўлувчи изотоп $^{232}Th(T_{1/2}=1{,}41 \cdot 10^{10}$ й.) ва 4 та қисқа муддат мавжуд бўлувчи изотоп ^{234}Th, ^{230}Th, ^{231}Th, ^{227}Th дан иборат. Т.ни Й.Я. *Берцелиус* 1828 й.да Норвегиядаги *сиенитлар*нинг бири таркибида топган. Элемент Скандинавия афсонасидаги момақалдироқ худоси — Тор номидан олинган. Т. табиатда *лантаноидлар* б-н бирга монацит қумида, уран рудаларида ва цирконий минералларида учрайди. Монацит (Ce, La, Th) PO_4 да торий (IV)-оксид ThO_2 нинг миқдори 2—2,5% (баъзан бундан ортиқ), торит, яъни торий силикат $ThSiO_4$ таркибида 77%, торианит минерали $(Th,U)O_2$ да 45—93%. Т. Ер пўстининг масса жиҳатидан $8 \cdot 10^{-4}$% ни ташкил қилади.

Т. кумушсимон оқ металл, зичлиги 11,72 г/см³. Суюқланиш т-раси 1750°, қайнаш т-раси 3500—4200°. Т. совуқда деформацияланадиган пластик металл, одатдаги т-рада оз оксидланади; қайноқ сув таъсирида сирти юпқа ҳимоя парда б-н қопланади. Т.га сув буғи таъсир этганида ThO_2 ва водород ҳосил бўлади. Кислоталарда Т. суст эрийди, ишқорларда эримайди. Юқори т-рада галогенлар, кислород, олтингугурт, азот ва углерод б-н шиддатли реакцияга киришади. Т. водородни ютиш хоссасига эга, у ўз бирикмаларида, асосан, 4 (баъзан 2,3) валентли бўлади.

Т. олишда асосий хом ашё монацит концентрат ҳисобланади. Монацит концентрат олиш учун эса монацит минералини 200° да концентрланган сульфат кислота ёки натрий гидроксид б-н реакцияга киритилади. Монацит концентратни ишқор б-н ишлаш натижасида торий гидроксид $Th(OH)_4$ ва лантаноидлар чўкмага тушади. Т. турли ва махсус усуллар б-н лантаноидлардан ажратилади. Металл ҳолдаги Т. олиш учун торий (IV)-фторид (ThF_4) тролизлаш натижасида Т. олинади. дан фойдаланилади. Уни металл ҳолдаги кальций б-н қайтариш ёки суюқлантирилган натрий хлорид б-н калий хлорид аралашмасида эритиб электролиз натижасида Т. олинади.

Т., асосан, ядро техникасида ишлатилади, чунки табиий Т.ни нейтронлар б-н бомбардимон қилганда уран-235 233 га айланади. Бу уран эса уран-235 ва плутоний-239 б-н бир қаторда ядро ёқилғи ҳисобланади. Ундан ташқари, никель, кобальт, мис ва темир қотишмаларига оз миқдор Т. қўшилганида қотишмалар мустаҳкамлиги ортади. Бу қотишмалар реактив двигателлар, бошқарилувчи снарядлар, электрон ва радар қурилмаларининг деталларини ишлашда қўлланади. ThO_2 — оловбардош материал. Т. ўсимлик ва ҳайвонлар тўқимасида доим бўлади. Т., асосан, жигар, талоқ, илик, лимфа ва буйрак усти безлари орқали сингийди. Одам бир суткада озиқ-овқат маҳсулотлари ва сув б-н 3 мкг Т. олади. Т. организмдан сийдик ва ахлат б-н чиқиб кетади. Т. унча заҳарли эмас, лекин радиоактив элемент бўлганлигидан организмни нурлаши мумкин.

ТОРИЙ РУДАЛАРИ — таркибидаги Th саноатда фойдаланиш учун техник томондан қулай ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бирикма ва концентрацияларда бўлган табиий минерал ҳосилаларнинг шартли номи. Th нинг хусусий конлари номаълум: одатда, полиметалл рудалар мажмуидан Nb, Ta, Zr, U, камёб ер элементлари ва бошқалар б-н биргаликда йўл-йўлакай қазиб олинади. Бундай рудаларда Th нинг миқдори 0,01 дан 0,1% гача бўлади. Уларнинг барчаси ишқорли магматик жинслар б-н алоқадор. Асосий минераллари: *монацит* (ThO_2 28% гача), *торит* (ThO_2 77% гача), торианит $[(Th,U)O_2$ 45—93%]. Торийли конларнинг генетик типлари орасида эндоген ва экзоген конлар фарқ қилинади. Эндоген конлар гуруҳида пегматит (Банкрофт — Канада), карбонатит (Маунтин-Пасс—Калифорния), гидротермал (Стинкампскрааль — ЖАР), альбитит, скарн ва магматик конлар маълум. Экзоген конлар турли (эллювиал, аллювиал, замонавий ва кўмилган денгиз-қирғоқ — бўйи) монацитли сочмалардан ташкил топган. Улар торийнинг асосий манбаси ҳисобланади. Йирик денгиз-қирғоқбўйи сочмалар Ҳиндистонда ва Бразилияда маълум.

ТОРИТ — оролли силикатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $ThSiO_4$. Т.нинг турлари: оранжит (тўқ сариқ рангли шаффоф тури); ураноторит (UO_2 10% гача); торогуммит (H_2O 15% гача); ферриторит (Fe_2O_3 13% гача); кальциоторит ва фосфор таркибли Т — ауэрлит. Ундан ташқари, Т. таркибида аралашма сифатида (ThO_2 77% гача), Al, Ti, Mn, U, TR, Fe, Ca, P ҳамда камёб ер элементлари мавжуд. Тетрагонал сингонияда кристалланади. Одатда, донадор агрегатлар кўринишида бўлади. Кўпчилик Т.лар метамикт минерал (қ. *Метамикт минерал-*

лар). Ранги қора, қизғиш-қўнғир, тўқ сариқ. Қаттиқлиги 4,5—5, зичлиги 4,1—6,7 г/см³. Кучли радиоактив (қ. *Радиоактив минераллар*). Т. шаффоф, анизатроп, мўрт, ёғдек ялтирайди. Гранитларда, баъзан ишқорли тоғ жинсларида, пегматитларда ва гидротермал томирларда акцессор минерал тарзида учрайди. Т.лар, одатда, катта уюмлар ҳосил қилмайди, касситерит, циркон б-н бирга сочмалардан олинади. Торий рудаси (қ. *Торий рудалари*). Ўзбекистонда Чатқол-Қурама регионининг гранитоидларида акцессор минерал ҳолида учрайди.

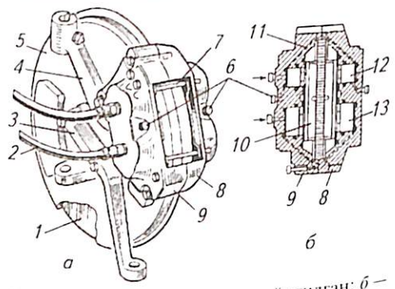
ТОРКЛАР, узлар, ғузлар — Марказий осиёлик ўғузлар қабила уюшмасидан ажраб чиқиб, Волгабўйи ва Жан. Русь даштларига бориб жойлашган кўчманчи туркий қабила. Русь йилномаларида торки (турклар) деб юритилган ушбу қабила номи Византия манбаларида *уз* шаклида учрайди. Шунингдек, рус йилномаларида Т. «черные клобуки» («қора қалпоқлилар») тарзида ҳам тилга олинади. Т. 860—870 й.ларда Волгабўйи-Жан. Русь даштларида ҳукмрон бўлган туркий печенег (бижанақ)ларни енгиб уларнинг ўрнини эгаллайди ва Киев Руси давлатига катта таҳлика туғдиради. 9-а. охирларида улар Дон дарёсидан Днепргача чўзилган Қора денгиз бўйидаги кенг даштларни эгаллайди. Баъзан торк хонлари Киев Руси б-н иттифоқчиликда қўшни қабилаларга қарши ҳарбий юришларда қатнашган. Жумладан, князь Владимир б-н биргаликда 985 й. Волга булғорларига қарши жангда иштирок этганликлари рус йилномаларида қайд этилади. 1036 й.да печенегларнинг енгилиб, Жан. Россия даштларидан чекинишларида Т.нинг хизмати катта бўлади. 1048 й.дан бошлаб эса Т.нинг бир қисми Киев Русининг иттифоқчиси сифатида Киев атрофларига кўчган. Бироқ, рус князлари бирлашиб, Т.ни бу ердан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлади. 1060 й. тўсатдан уюштирилган ҳужум натижасида мағлубиятга учраган Т. ғарбга чекинади. Баъзи Византия тарихчилари уларнинг 600 минг киши бўлганлигини қайд этади. Т. 1065 й.да Византия ва Дунай булғорлари қаршилигини синдириб, Дунай дарёсини кечиб ўтади ва Болқондаги Тракия ва Македонияни талон-торож қилиб, Салоники ва Пелопоннесгача етиб боради. Лекин, ўша пайтда юз берган қаттиқ совуқдан қирилган. Т. устига-устак печенегларнинг ҳужумлари натижасида катта йўқотишга учрайди. Бир қисм Т. 1068 й. Венгрияга қарши ҳаракат қиладилар. Ортиқ сиёсий куч сифатида аҳамиятини йўқотган Т.нинг бир қисми Византия қўшинига олинади. Улар қисман Болқонда турли жойларга тарқалдилар, бир қисми эса Жан. Русга қайтиб, Киев атрофида жойлашади. Улар бу ерда асрлар давомида славянлашиб кетади. Шарқий Европада торк этноними б-н боғлиқ кўплаб жой номлари сақланиб қолган. Жумладан, Торчев, Торческ ш.лари, Торки, Торчин, Торчицы, Торков, Торкин қишлоқлари, Торч, Торча ирмоқлари ва шунга ўхшаш бошқа жой номлари торк (турк) қабиласи б-н алоқадордир.

Т.нинг бир қисми Марказий Осиёда қолиб (улар бу ерда уз деб юритилади), бу ердаги бир неча туркий халқлар шаклланишида иштирок этади. Жумладан, улар ўзбек халқи этник шаклланишида қатнашиб, кейинги асрларгача ўз этник номини сақлаб қолади. Хусусан, уз этнонимини «92 ўзбек уруғи» рўйхатидан жой олган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида (Қашқадарё, Самарқанд) уз уруғи вакиллари яшайдиган қишлоқлар вужудга келган.

Ғайбулла Бобоёров.

ТОРЛИ МУСИҚА ЧОЛҒУЛАРИ, хордофонлар — *мусиқа чолғу асбоблари* гуруҳи; товуш манбаи сифатида *тор*лар қўлланилади. Товуш чиқариш усулига қараб торли-камонли (камон ёки смичок б-н чалинадиган скрипка, ғижжак каби), торли-мезробли (мезроб ёки *ноҳун* ёрдамида чалинадиган танбур, уд, рубоб), торли-чертма (лутор, дўмбира, қонун), торли-урма (чанг, фортепиано) каби асосий турларга ажратилади.

ТОРМОЗ (юн. tormos — ғилдиракни айлантирмай қўядиган мих тиқиладиган тешик) — машина ёки механизмнинг ҳаракат тезлигини пасайтириш ёки бутунлай тўхтатиш учун, кўтариш-ташиш машиналарида эса юкни осилган ҳолатда тутиб туриш учун мўлжалланган қурилма. Ишлаш усули бўйича механик (фрикцион, ишқаланма), гидравлик (суюқликли) ва электр (электромагнит, индукцион ва б.); тузилишига кўра, колодкали, тасмали (лентали), дисксимон, конуссимон ва б. турларга бўлинади. Машиналар ва механизмлар (кўтариш-ташиш машиналари, станокларнинг механизмлари, т.й. вагонлари)да ташқи колодкали, автомобилларда ички колодкали Т.лар, қўл Т.лари ишлатилади. Бундай Т.ларда колодкалар ўрнига барабанни қамраб турувчи тасма (лента) ишлатилади. Бундай Т.лар кўтариш-ташиш машиналарининг кўтариш, суриш ва буриш механизмларида қўлланади. Дискли Т.ларда механизм вали б-н бирга айланувчи дисклар нинг бошқа қўзғалмас дискка қисилиши туфайли тормозланиш юз беради. Бундай Т.лар транспорт машиналарининг турли механизмларида, металл кесиш станокларида ишлатилади.



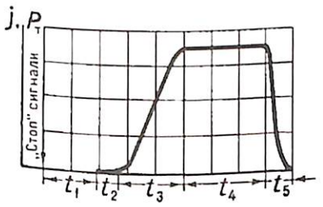
Дискли тормоз механизми: *а* — йиғилган; *б* — қирқим; *1* — тормоз диски; *2* — шланглар; *3* — буриш ричаги; *4* — олдинги осма устунли; *5* — мойдан сақлаш диски; *6* — ҳаво чиқариш клапани; *7* — колодкаларни маҳкамлаш шпилькаси; *8, 9* — скоба бўлаклари; *10* — тормоз колодкаси; *11* — суюқлик канали; *12* — кичик поршень; *13* — катта поршень.

Оғир транспорт машиналари, мас., юк автомобилларида диск-колодкали Т.лар ишлатилади. Бунда тормозланиш диск ён сиртининг фрикцион колодкалар б-н ишқаланиши ҳисобига юз беради. Кўтариш машиналари, конвертерлар, синов қурилмалари ва б.да тезлик (тезликни чеклаш) Т.лари ишлатилади. Бундай Т.ларнинг марказдан қочма, динамик (гидравлик), уюрма (индукцион) ва б. турлари бўлади. Т.ларни бошқариш учун механик, гидравлик, пневматик, электр-гидравлик, электр-механик ва б. юритмалардан фойдаланилади. Мас., енгил автомобиллар ва кўтариш кранларида гидравлик бошқариш тизими, юк автомобиллари, автобуслар, трамвайлар, т.й. поездларида, самолётларнинг шассисида пневматик тизим қўлланади.

Т.нинг электр юритмасида махсус доимий ёки ўзгарувчан ток электромагнитларидан фойдаланилади. Булар электр транспорт (электровозлар, трамвай, троллейбус ва б.)да қўлланади.

Авиация ва космонавтикада аэродинамик тормозлаш усули (тормоз парашютлари, самолёт қанотидаги механизация элементлари ёрдамида), машина двигателининг иш режимини тормозлаш усули (мас., автомобилдаги секинлаштирувчи тормоз ёрдамида) ҳам қўлланади.

ТОРМОЗ ЙЎЛИ — транспорт воситаси (автомобиль, трамвай ва б.) га тормоз берилган пайтдан бошланиб, токи бутунлай тўхтагунча ўтган масофа. Т. й. транспорт воситасига қараб ҳар хил катталикда бўлади. Т.й.нинг катта-кичиклиги тормоз механизмларининг самарадорлигига, юритма ва тормозларнинг ишга тушиш вақтига, транспорт воситасининг ҳаракат тезлигига, ғилдиракларнинг йўл қопламаси (ёки рельслар) б-н тишлашиш (илашиш кучига), йўл



Тормоз йўли графиги (автомобиль учун): $P_т$ — тормозлаш кучи; j — секинланиш; t_1 — ҳайдовчининг реакцияси вақти; t_2 — тормозлаш юритмасининг кечикиш вақти; t_3 — кечикишнинг ўсиш вақти; t_4 — тўлиқ тўхташ вақти; t_5 — тормозни қўйиб юбориш вақти (эластма: тормоз йўли $L=t_2+t_3+t_4$).

(рельс)нинг сирпанчиқлик даражаси, ҳайдовчининг реакцияси ва б. баъзи омилларга боғлиқ бўлади.

ТОРМОЗ НУРЛАНИШ — зарядланган зарраларнинг электр майдонида ёйилиши жараёнида уларнинг кинетик энергиясини электромагнит тўлқинлар энергиясига айланиши. Т.н. зарраларни (электрон, протон ва б.) моддалардан ўтиш жараёнида, космик фазода юқори энергияли зарраларни ўзаро тўқнашувларида, электр ва магнит майдонларидаги ҳаракатида ва б. жараёнларда ҳосил бўлади.

Т.н. жадаллиги (интенсивлиги) ҳажм бирлигидаги атомлар сонига, зарра тезланиши квадратига, модда ядроси заряди квадратига тўғри, зарранинг тинч ҳолатдаги массаси квадратига тескари пропорционал. Шунинг учун бу жараён енгил зарраларнинг катта электр зарядли атом ядролари майдонида тормозланиш учун ўринли. Мас., электроннинг Т.н. и протонникидан млн. марталаб кучли бўлади (протон массаси 1836 электрон массасига тенг). Т. н. олишда оғир ядроли моддалар (Pb, Au, Pt, W ва б.) қўлланилади.

Рентген трубкасидан чиқадиган рентген нурлари, элементар зарралар емирилишида ҳосил бўладиган γ-квантлар, шунингдек, зарядланган зарралар тезлаткичнинг магнит майдонида ҳаракатланганида улар чиқарган фотонлар Т.н.га мисол бўла олади. Зарралар тезлиги ёруғлик тезлигига яқинлашганда Т.н. жадаллиги кескин ошади; бу зарраларга юқори энергияни беришни қийинлаштиради. Т.н. Ернинг магнит майдонида ҳаракатланаётган космик зарраларнинг энергиясини камайтиради.

Т. н. спектри узлуксиз. Паст частоталарда Т.н. интенсивлиги модда ядроси зарядига ва электронларнинг бошланғич энергиясига деярли боғлиқ эмас. Т.н. спектрал зичлиги, частотанинг қиймати $\omega=mc^2/h$ бўлганда кескин ошади ва $\theta=\frac{mc^2}{E}$ ва 0° орасида тақсимланган бўлади. Амалиётда Т.н.нинг ультрабинафша, рентген спектрлари кенг қўлланилади.

Ад.: Соколов А. А., Тернов И. М., Релятивистский электрон, М., 1974; Берестецкий В. Б., Лифшиц Е. М., Питаевский Л. П., Квантовая электродинамика, М., 1990.

ТОРМОЗЛАНИШ (физиология) — қўзғалиш таъсирида органлар, тўқималар ёки ҳужайралар нерв марказлари фаолиятини сусайтирадиган нерв жараёни. Одам ва ҳайвонлар марказий нерв системасида Т. жараёнлари мавжудлигини илк бор И. М. *Сеченов* (1863) аниқлаган. И. П. *Павлов* олий нерв фаолиятига тегишли барча мураккаб жараёнларда қўзғалиш б-н бирга Т. содир бўлиб туришини кўрсатиб берган. Марказий нерв системасининг бирон бўлимида Т. пайдо бўлиши унинг функционал ҳолати, хусусияти ва қўзғатувчининг кучи (интенсивлиги)га боғлиқ. Т. жараёни келиб чиқиш жойига кўра, периферик Т. (бевосита мускул ёки без элементларида юз беради) ва марказий Т. (*марказий нерв системасида* амалга ошади) тафовут қилинади. Ҳар қандай нерв фаолияти ўзаро боғланган 2 жараён: Т. ва қўзғалишдан иборат. Бу икки жараённинг ўзаро таъсири натижасида қон айланиш, нафас олиш, овқат ҳазм қилиш, ҳаракатланиш каби организмнинг энг муҳим функцияларини бошқариб турилади. Айрим нерв канал-лари (*эпилепсия* ва б.) ва бир қанча заҳарли моддалар (мас., стрихнин) таъсирида марказий нерв системаси фаолиятининг бузилиши *тиришиш*га олиб келади.

ТОРНАДО — атмосферада вужудга келадиган, тез-тез такрорланиб турадиган жуда кучли *қуюн*нинг америкача номи. Тезлиги секундига бир неча

ўнлаб м ни ташкил этади. Т., асосан, АҚШнинг шарқий, жан.-шарқий қисмида кўпроқ кузатилади. Т.нинг бал. 800—1500 м га етиб соат милига қарши ҳаракатланиб, диаметри қуруқликда юзлаб, денгизда ўнлаб м ни ташкил этади ва у 40—60 км масофани босиб ўтади.

ТОРОБ — Бухоро вилояти Жондор туманидаги қад. қишлоқ. Илк ўрта асрларда Т. қишлоғида муҳаддислардан Абу Фазл Маҳдий ибн Ишкоб ат-Торобий туғилган ва Абу Ражо Аҳмад ибн Яъқуб ал-Пойкандий ат-Торобий яшаган. Бу қишлоқда *Маҳмуд Торобий* туғилган ва 1238 й.да *Маҳмуд Торобий қўзғолони* бошланган. Т. қўзғолончиларнинг дастлабки таянч манзили бўлган. Бухоро амирлиги даврида Т. Хайробод тумани таркибига кирган.

Ад.: Абдулкарим ас-Самъоний, Насабнома (Ал-Ансоб), Бухоро, 2003.

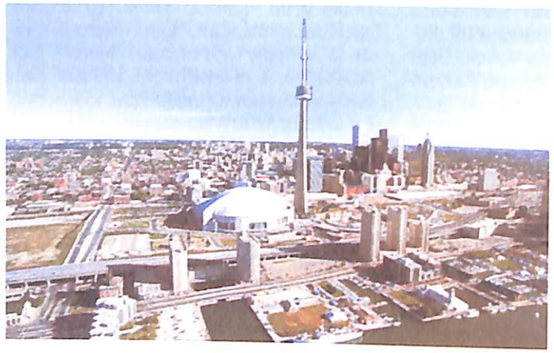
ТОРОБИЙ — қ. *Маҳмуд Торобий.*

ТОРОЛ — қ. *Бақа жўхориси.*

ТОРОН (Polyganum coriarium Grig.) — *торондошлар* оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Илдизи йўғон, бақувват, пояси сершох. Гули оқ, йирик тўпгулда жойлашган. Ошловчи моддалар олинадиган энг яхши ўсимлик. Илдизида кўн саноатида ишлатиладиган танинн бор. Т. тоғлар (Жунғория Олатови, Тяньшан, Помир-Олай)да денгиз юзасидан 1400—2800 м баландликда ўсади. Экилмайди.

ТОРОНДОШЛАР (Polygonaceae) — икки уруғпаллалилар синфига мансуб ўт, бута ва яримбута ўсимликлар оиласи. Барглари кетма-кет ўрнашган, текис қиррали. Гуллари, асосан, икки, баъзан, бир жинсли, майда, тўпгули шингилсимон, бошқосимон. Гулқўрғони 3—6 бўлакчали бир ёки икки қават. Чангчиси 3—9 та, уруғчиси 2—4 устунчали. Меваси — уч қиррали ёнғоқча. 30—35 туркуми, 1000 тури маълум. Ўрта Осиёда 7 туркуми бор. Ҳаммасининг таркибида таннин мавжуд (мас., *торон, отқулоқ* ва *ровоч*).

ТОРОНТО — Канаданинг шарқий қисмидаги шаҳар. Онтарио провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,4 млн. киши (2001, шаҳар атрофи б-н 4,6 млн. киши). Транспорт йўллари тугуни. Онтарио кўли соҳилидаги порт, океан кемалари ҳам кира олади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим савдо-саноат, молия ва маданий маркази. Катта Т.да мамлакат саноат маҳсулотининг 1/4 қисми ишлаб чиқарилади. Асосий саноат тармоқлари: умумий машинасозлик, металлсозлик, электротехника, радио-



Торонто шаҳрининг марказий қисми.

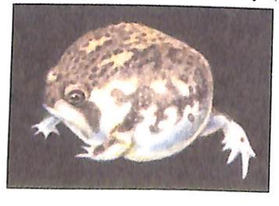
электроника, полиграфия, кимё, техник-резина. Шунингдек, фармацевтика, кўн-пойабзал, тикувчилик, озиқ-овқат саноатлари ҳам ривожланган. Метрополитен қурилган. 2 ун-т, Онтарио қироллик музейи, бадиий галерея бор.

Т. ўрнида 17-а.да индейслар қишлоғи, 18-а.да французларнинг савдо манзилгоҳи, кейинроқ форт бўлган. 1793 й.да инглизлар келиб ўрнашган (1834 й.гача Йорк деб аталган). 1793—1841 й.ларда инглизлар мустамлакаси Юқори Канаданинг маъмурий маркази. 1837—38 й.ларда мустамлакачиларга қарши кураш маркази бўлган.

Меъморий ёдгорликларидан ёғоч деворлар ва Йорк қалъаси қолдиқлари, суд биноси ва б. сақланган. Замонавий бинолардан 72 қаватли бино ва бал. 553 м ли телеминора қурилган.

ТОРОНТО УНИВЕРСИТЕТИ — Канададаги йирик олий ўқув юртларидан бири. 1827 й. ташкил этилган. Саноат технологияси, санъат ва фан, ўрмон хўжалиги, тиббиёт, стоматология, пед., ҳуқуқ, фармакология бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонасида 2 млн.га яқин асар бор. 50 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ТОРОҒИЗ БАҚАЛАР (Brevicipitidae) — думсиз сувда ва қуруқликда яшовчилар туркумига мансуб ҳайвонлар оиласи. 260 тури бор. Дарахт устида, ерда, тупроқни ковлаб яшовчи турлари мавжуд. Ташқи кўриниши ва тузилиши жуда хилма-хил. Танасининг уз., одатда, 2—4 см, айрим турларининг 10 см дан ортиқ. Урғочиси нисбатан йирик. Т.б. нинг оғзи тор (номи шундан). Тунги ҳайвон. Ҳашаротлар, асосан, чумолилар ва термитлар б-н озиқланади. Сув ҳавзаларида кўпаяди. Кўпайиш даврида баланд овоз б-н сайрайди. Қуруқлик муҳитига мослашув натижасида айрим Т.б. ривожланишида итбалиқ даври йўқолган. Жануби-Шарқий Осиё, Австралия, Жан. Африка, Малагаскар ва Американинг тропик қисмида тарқалган.



Тороғиз бақа.

ТОРОҒИЗ ИЛОНЛАР (Leptotyphlopidae) — илонлар кенжа туркуми оиласи. Кўриниши чувалчангсимон, майда, уз. 30—37 см, 40 (баъзи манбаларда 47) тури бор. Т.и.нинг ташқи кўриниши Ўзбекистонда учрайдиган кўрилонга ўхшаш. Танаси 14 қатор жойлашган тўғарак тангачалар б-н қопланган. Чаноқ камари скелети рудименти сақланиб қолган. Юқори жағида тишлари йўқ. Пастки жағларида 2 қатор майда тишлари бор. Оғзи катта очилмайди (номи ҳам шундан). Т.и. ер остида яшайди. Африка, Жан.-Ғарбий Осиё, Жан. ва Марказий Америкада тарқалган. Тупроқда, тошлар остида ва термитлар уясида яшайди. Шомда фаол. Т.и. термит, чумоли ва майда ҳашаротлар б-н озиқланади. 4 тагача тухум қўйиб кўпаяди.

ТОРРЕОН — Мексиканинг шим. қисмидаги шаҳар, Мексика тоғлигида. Насос дарёси бўйида, Коауила штатида. Аҳолиси 529 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Рангли металлургия саноати ривожланган. Пахта тозалаш, ип газлама, кимё, цемент, озиқ-овқат, қ.х. машинасозлиги саноати корхоналари бор. Мамлакатнинг асосий деҳқончилик (пахта, буғдой) р-нларидан бирининг савдо маркази. Шаҳарга 1893 й.да асос солинган.

ТОРРИЧЕЛЛИ (Torricelli) Эванжелиста (1608.15.10, Фаэнца — 1647. 25.10, Флоренция) — итальян физиги ва математиги. Г. *Галилей*нинг шогирди — Б. Кастелли қўлида таълим олган. «Қаттиқ жисмларнинг ҳаракати ҳақида трактат» (1641) китобида Г. Галилейнинг ҳаракат ҳақидаги ғоясини ривожлантирди. Галилей вафотидан сўнг унинг вориси сифатида герцог Тосканеский саройида математик, айни пайтда Флоренция ун-тида математика проф. (1642). Т. 1643 й.да тажриба йўли б-н симобли барометрни кашф қилган (қ. *Барометр*).

Т. усти очиқ идиш деворидаги тешикдан суюқликнинг оқиб чиқиш тезлиги Т. формуласи: $\upsilon = \sqrt{2 \cdot gh}$ ни келтириб чиқарган, бунда: h — тешик марказидан суюқлик сатҳигача бўлган баландлик, g — оғирлик кучи тезланиши. Бунга биноан, сатҳлари бир хил бўлган ҳар қандай суюқлик идиш тешигидан бир хил тезликда чиқади, деган хулосага келган.

ТОРТИШИШ (гравитация, гравитацион ўзаро таъсир) — ҳар қандай жисмлар орасида вужудга келувчи универсал ўзаро таъсир. Агар ўзаро таъсир кучсиз ва жисм ёрғуликнинг вакуумдаги тезлигига қараганда жуда кичкина тезлик б-н ҳаракатланаётган бўлса, И. *Ньютон*нинг бутун олам Т. қонуни ўринли бўлади. Ўзаро таъсир кучли ва жисм ҳаракатининг тезлиги ёрғликнинг вакуумдаги тезлигига яқин бўлган ҳолларда эса, А. *Эйнштейн* яратган умумий нисбийлик назарияси Т.ни тўғри ифодалайди.

Ньютон ўзининг «Табиат фалсафасининг математик принциплари» (1687) асарида Т. қонунига биринчи бўлиб тўлиқ таъриф берди. Ньютон таърифига биноан, икки моддий зарра (m_1 ва m_2)нинг ўзаро Т. кучи уларнинг массаларига тўғри пропорционал, орасидаги масофанинг квадратига тескари пропорционал ва уларни бирлаштирувчи тўғри чизиқ бўйича йўналган:

$$F = \gamma \frac{m_1 m_2}{r^2}, \qquad (1)$$

бунда γ — пропорционаллик коэффициенти; Т. доимийси *(гравитацион доимий)*. Т. кучини тажрибада ўлчаб, γ нинг қийматини биринчи бўлиб Г. *Кавендиш* аниқлаган (1798):

$$\gamma = 6{,}6720(41) \cdot 10^{-11} \text{Н} \cdot \text{м}^2/\text{кг}^2;$$

r — моддий нуқталар орасидаги масофа. (1) формула шарсимон шаклдаги, бир жинсли ихтиёрий массага эга бўлган жисмлар учун ҳам ўринли. Т. қонунидан фойдаланиб, мас., Ер сиртига яқин жойлашган m массали жисмнинг эркин тушиш тезланишини аниқлаш мумкин. Бу жисм б-н Ер орасидаги ўзаро Т. кучи қуйидагича ифодаланади:

$$F_{тор} = \gamma \frac{mM_{Ер}}{R^2_{Ер}}. \qquad (2)$$

бунда m — Ер сиртидаги жисм массаси, $M_{Ер}$ — Ер массаси, $R^2_{Ер}$ — Ер шари радиуси.

Ньютоннинг иккинчи қонунига асосан, m массали жисм Т. кучи таъсирида Ер б-н боғлиқ бўлган саноқ тизимига нисбатан бирор a тезланиш б-н ҳаракатга келади:

$$F_{тор} = ma. \qquad (3)$$

(2) ва (3) ни ўзаро тенглаб, Ернинг Т. кучи таъсирида кузатилаётган жисмнинг олган тезланишини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$a = \gamma \frac{M_{Ер}}{R^2_{Ер}}. \qquad (4)$$

Формуладаги катталиклар ўзгармас қийматга эга эканликларини эътиборга олсак, жисм ҳаракатига қаршилик кўрсатувчи кучлар мавжуд бўлмаган ҳоллардаги Ер сиртига яқин баландликларда ҳар қандай жисм бир хил тезланиш б-н тушади, деган хулосага келинади.

Осмон механикаси Ньютоннинг Т. қонунига асосланган. Космосда табиий ёки сунъий жисмларнинг ҳаракатларини текширишда шу қонунга амал қилинади. Кўпгина ҳолларда Ньютоннинг Т. қонуни туфайли янги сайёралар, йўлдошлар аниқланди, астрономия қатор янги ютуқларга эришди. Шу б-н бирга, бу қонун тушунтириб беролмаган *Меркурий, Венера, Марс* сайёралари перигелийларининг ҳаракати каби айрим ҳодисалар ҳам маълум эди. Шу каби учрайдиган чигалликларни бартараф қилиш мақсадида олимлар Ньютон Т. қонунининг математик ифодасига турли қўшимчалар киритишга уриндилар. Аммо бундай уринишлар натижа бермади. Кучли гравитацион майдонларга (ҳар қандай физик объектларнинг ҳосил қиладиган майдони гравитацион ёки тортишиш майдони дейилади. Гравитацион майдон Эйнштейннинг умумий нисбийлик назариясида 4 ўлчовли тензор потенциали орқали баён қилинади) ва бу майдонларда ёруглик тезлигига яқин тезликлар б-н ҳаракатланувчи жисмларга татбиқ қилишда Ньютон Т. қонунининг бутунлай ожизлиги аниқланди. Бундай ҳолларда Эйнштейн яратган Т. назариясидан фойдаланиш жуда яхши натижа беради.

ТОРТИШМАЧОҚ — ўйин тури; қад. замонлардан болалар, ёшлар ва катталар ўртасида қўлланиб келинган. Арқон тортиш, арқон талашиш, тортишув, беллашув номлари б-н ҳам аталади. Наврўз байрами, халқ сайиллари, тўйлар ва б. маросимларда Т. бўлган. Т.нинг, асосан, 2 тури бор. Биринчисида, майдончанинг ўртасидан кўндаланг чизиқ ўтказилади. Ёши, кучи ва жинси жиҳатидан бир хил икки жамоа тузилиб қарама-қарши томонга туради. Улар майдонча ўртасида сертугун арқонни ўз томонларига тортишга шай туришади. Ҳакам ҳуштак чалиши б-н ҳар бир томон куч б-н арқонни торта бошлайди. Арқоннинг ўртасидаги рангли тасма (лента)нинг кўпроқ қисмини ўз чизиғидан ўтказган жамоа ғолиб ҳисобланади. Т.нинг 2-турида арқон ишлатилмайди. Майдончанинг қарама-қарши томонларига параллел 2 чизиқ ўтказилади. Жамоалар ичидан бақувват ўйинбошчилар тайинланади. Улар қўлларига қилар-белбоғни маҳкам боғлаб йиқча-белбоғни маҳкам боғлаб олишади. Жамоа аъзолари эса кетма-кет бўлиб олдиндаги шеригининг белидан маҳкам қучоқлаб шайланиб туришади. Ҳакамнинг ишораси б-н жамоалар Т. бошлайдилар. Қайси жамоа 1-бўлиб ўртадаги 2 та чизиқдан рақиб ўйинчиларни ўзига тортиб ўтказа олса, ўша жамоа ғолиб саналади.

Талъат Усмонхўжаев.

ТОРФ (нем. torf) — ботқоқлик ўсимликларининг ўта намгар ва ҳаво киришда бориши қийин бўлган шароитда табиий чириши ва чала парчаланган қолдиқларининг тўпланишидан ҳосил бўладиган фойдали қазилма, ёқилғи. Т.нинг органик моддаси турли даражада парчаланган ўсимлик қолдиқларидан иборат. Т. ер устида ёки минерал ётқизиқлар қоплами остида биринчи ўн м лардаги чуқурликда ётади. Чиринди (гумус) Т.га қорамтир ранг беради. Кимёвий таркиби Т. ҳосил қилувчи ўсимликларнинг кимёвий таркибига ва Т.нинг парчаланиш даражасига боғлиқ бўлиб, унда 50—60% углерод, 5—6,5% водород, 30—40% кислород, 1—3% азот, 0,1—1,5% олтингугурт бор. Т.га хос хусусиятлар: табиий шароитда жуда кўп нам (88—96%) сақлаш, ғоваклик (96—97% гача) ва б. Т.нинг текстураси бир жинсли, баъзан қатламли, структураси, одатда, толасимон ва пластик. Ранги сариқ ёки қўнғир-қора. Т.нинг қуруқ ҳолатда зичлиги (0,3 г/см³ гача), иссиқлик ўтказиш коэффициенти кам, газ ютиш хусусияти эса кўп бўлади. Т.нинг дунёдаги захираси 500 млрд. т бўлиб, конларининг майдони дунё бўйича 176 млн. га. Т. тез увланишдан узоққа ташиб бориш қийин. Шунинг учун маҳаллий ёқилғи сифатида фойдаланилади. Брикетланган ҳолда тақиш қулай. Т. йирик электр ст-ялари, иссиқлик электр марказлари ҳамда з-д ва ф-ка қозонхоналарида ёқиш учун ишлатилади. Т.дан қурилиш материаллари (плиталар) ҳам тайёрланади. Газлаштириш ва чала коксланш йўли б-н кимёвий моддалар олинади. Қ.ҳ.да ва оҳак аралашмасини тайёрлашда торф-аммиакли ўғитлар и.ч.да, сабзавотчилик ва гулчиликда биологик ёқилғи, чорвачиликда тўшама сифатида, тиббиётда даволаш муолажаларида ишлатилади. Т. конлари барча материкларда: Шим. ярим шарда — Ғарбий Сибирь ва ғарбга томон Атлантика океанининг соҳилларигача ҳамда Шим. Американинг шим.-шарқий қисмида бор. Жан. ярим шарда эса Жан.-Шарқий Осиё оларидагина топилган.

ТОРҚАНОТЛИЛАР (Oedemeridae) — қўнғизлар туркуми оиласи. Уз. 5—20 мм. Қанотлари ингичка (номи шундан), гавда қоплоғичи юмшоқ. 600 га яқин тури бор; кенг тарқалган; айниқса, тропик иқлимда кўп учрайди. Ўзбекистонда 10 дан ортиқ тури бор. Асосан, дарахтлар пўстлоғи остидаги бошқа ҳашаротлар қазиган йўлларда, баъзан ўсимлик қолдиқлари ва замбуруғларда яшайди. Чириндихўр ёки пўстлоқхўр қўнғизлар ва улар личинкалари б-н озиқланади. Йиртқич. Белбоғли торқанот кенг тарқалган (уз. 2,6—3,5 мм).

ТОРҚОПЧИҒАЙ — Қашқадарё вилояти ва Туркманистон жан.-ғарбидаги сой. Ҳисор тизмасининг Каттапой тармоғи ён бағридаги булоқлардан бошланади. Оқбоштоғ ва Қорабаланд тоғларини кесиб ўтади. Қарши чўлига етмасдан тугайди. Уз. 205 км. Баҳорда тошади (сув сарфи 1 м³/сек. чамасида), ёзда қуриб қолади. Тепақўтон калийли туз конларидан оқиб ўтгани учун суви шўр. Т.дан Деҳқонобод туманидаги Торқопчигай қишлоғи аҳолиси ва хўжаликлари сув олади.

ТОРҚОҚ, чўл торғоқ (Chettusia gregaria) — балчиқчилар кенжа туркумининг ржанкалар оиласига мансуб қуш. Танасининг уз. 32 см гача, оғирлиги 190 г га яқин. Патлари қора, оқ ва сарғиш холли қўнғир кулранг тусда. Т. — чўл қуши. Илгари Россия, Украина ва Қозоғистоннинг чўл минтақаларида анча кенг тарқалган эди. Ҳоз. Шим.-Шарқий Африка, Покистон жан.да, Ҳиндистоннинг шим.-ғарбида қишлайди. Инини ерга ясаб, 4—5 та тухум қўяди. Тухумини 25 кун босади. Ҳашаротлар, баъзан ўсимлик уруғлари б-н озиқланади. Чўлларнинг ўзлаштирилиши, чорва моллари Т. уяларини

Торғоқ.



босиб кетиши сабабли сони камайиб бормоқда. Ўзбекистонда миграция даврида учрайди. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ТОТАЛИТАРИЗМ (лот. totalis — яхлит, тўлиқ) — 1) давлат бошқарув шаклларидан бири (тоталитар давлат). Т.да жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан давлатнинг ялпи, тўла (тотал) назорати ўрнатилади, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар тугатилади, бир шахс, ижтимоий гуруҳнинг (мас, ҳарбийларнинг ёки бир партиянинг) якқаҳокимлигига сўзсиз бўйсунилади, муҳолафат ва ўзгача фикрловчилар қатағон қилинади (мас., 20-а.нинг 20-й.лари охиридан бошлаб фашистлар Италиясидаги, нацистлар Германиясидаги Т.нинг турли шакллари, СССРдаги коммунистик режим, Испаниядаги франкизм ва б.); 2) *этатизм, авторитаризм*ни оқловчи сиёсий тафаккур йўналиши. 20-а.нинг 20-й.ларидан Т. Германия ва Италиядаги фашистларнинг расмий мафкурасига айланган.

ТОТЕМИЗМ (Шим. Америка индеецларининг ожибве қабиласи тилидаги «ототем» — «унинг уруғи» сўзидан) — ибтидоий диний эътиқодларнинг илк шаклларидан бири. У кишиларнинг маълум гуруҳи б-н ҳайвон ва ўсимликларнинг муайян турлари (баъзан табиат ҳодисалари, жонсиз нарсалар) ўртасида ғайритабиий алоқа, қон-қариндошлик бор деган эътиқодга асосланади. Ҳайвонлар, ўсимликлар, жонсиз предметлар тотем ҳисобланган. Тотемлар (кўпинча ҳайвонлар) ов қилинмаган, ўлдирилмаган, гўшти ейилмаган, улар гўё кишиларнинг қудратли ҳимоячиси ҳисобланган. Қабила, уруғ ҳар бир аъзосининг ҳаёти ва фаровонлиги тотемга боғлиқ деб қаралган. Улар ўз тотемини қариндоши, акаси, отаси, дўсти деб ҳисоблаган. Ҳар бир қабила, уруғ ўз тотемининг номи б-н аталган. Тотемистик эътиқод ва маросимлар муайян кўринишда кўп халқларда, айниқса, Австралиядаги қабилаларда сақланиб қолган.

ТОТИЛА (Totila) Бадуила (? —552, Тагина яқинида, ҳоз. Гуальдо-Тадино) — *остготлар* қироли (541 й.дан). Италияда византиялик истилочиларга қарши кўтарилган халқ озодлик ҳаракати раҳбари. Византияга қарши курашда Византия ҳукумати сиёсатидан норози бўлган қуллар, колонлар, римлик-италиялик деҳқонлар кўзғолонларидан фойдаланган. Т. даврида остготлар Византия армияси устидан бир неча галабаларга эришган ва 542—551 й.ларда деярли бутун Италияни озод қилган. Бироқ Т. император Юстиниан томонидан юборилган Нарсес бошчилигидаги армияга қарши тура олмаган. Тагина яқинидаги жангда яралор бўлиб, вафот этган.

ТОТИМ (Rhus) — писталошлар оиласига мансуб доим яшил ўсимликлар туркуми. Бир ёки икки уйли; дарахт, буталардан, баъзан, дарахтсимон лианалардан иборат. Бўйи 0,5—12 м (баъзан 20 м гача). Барглари кетма-кет жойлашган. Гуллари майда, тўпгулларга йиғилган. Меваси кичик данакча. 60 (баъзи маълумотларга кўра, 250) тури маълум. Июнь-июлда гуллаб, сент.-окт.да мева тугади. Асосан, Шим. Америка, Шарқий Осиё, Африка ва Жан. Европада тарқалган. Ошловчи Т. Қрим, Кавказ, Помир, Олай ва б. тоғларда ўсади. Баргида 13—25% ошловчи модда — таннид бор. Т. бўёқ ва доривор моддаларга бой. Ўсимликнинг мум ва лок берадиган, заҳарли, манзарали ва б. турлари бор. Барглари, илдизлари, пўстлоғи, ёш новдалари ва мевалари бўз, тери, жун ва ипакни бўяш учун ишлатилади. Ўзбекистонда 1 ёввойи ва 3 та маданий тури бор.



Тотим.

ТОТОНАКЛАР — Мексикадаги индейс халқи. 200 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Пенути тилларига қардош тилларда сўзлашади. Диндорлари — католиклар. Қадимда Т. Мексиканинг Атлантика океани соҳилларида яшашган. Веракрус штатидаги Тахина маданиятини (2-минг йиллик боши) яратувчилари Т. деб ҳисоблашади. 14-а.дан ацтеклар қўл остида бўлиб уларга ўлпон тўлашган. 16-а. бошида испанлар томонидан бўйсундирилган. Асосий машғулоти — деҳқончилик.

ТОФАЛАР (ўзларини тофа, тоха деб аташади, илгариги номи — карагаслар) — РФнинг Иркутск вилояти, Нижнеудинск р-ни (Уда, Бирюса, Кан, Гутара, Ия ва б. дарёлари бўйи)да яшовчи халқ. 0,7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Туркий тилларнинг уйғур гуруҳига мансуб тофа тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, лекин, шомонлик ҳам қисман сақланган. Т.нинг шаклланишида Жан. Сибирнинг кет, туркий, мунғул ва б. қабилалари иштирок этган. Бу жараёнда асосий роль туркийларнинг тоба (дубо) қабилалари уйнаган. Т. шарқий туваликларга — тожинликларга қариндош бўлиб, фақат 1757 й.дан кейин улардан ажралган. 19-а.га келиб алоҳида халқ сифатида шаклланган. 20-а. бошларигача Т. қуйидаги уругларга бўлинган: каш, сариқкаш, чоғду, қора-чоғду, чентей ва б. Машғулоти — овчилик ва кўчманчи бугучилик бўлган. 20-а.да Т. ўтроқ ҳаётга ўтган. 1980-й.лардан бошлаб Т.да ўз тарихини ўрганиш ва маданиятини қайта тиклашга интилиш кучайган.

ТОХАР ТИЛЛАРИ — ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб қариндош *ўлик тиллар* гуруҳи; «тохар А» ва «тохар Б» деб аталувчи тилларни ўз ичига олади (баъзи алабиётларда улар «шарқий тохар» ва «ғарбий тохар» тиллари ёки ёзма манбалар топилган жойга нисбатан «қарашар тили» ва «куча тили» деб ҳам аталади). «Т.т.» шартли атама бўлиб, у 1907 й. немис олими Ф. Мюллер томонидан фанга киритилган. Унинг шартлилиги шундаки, Т.т. да сўзлашувчилар ўз даврида қандай аталганлиги номаълум ҳамда уларнинг мил. ав. тохарлар (Тохаристон халқи)га алоқаси йўқ. Шу б-н бирга, Т.т. нинг қад. туркий тил ва шарқий эроний тиллар б-н яқин алоқада бўлганлигини кўрсатувчи далиллар ҳам бор.

Т.т.да (ҳар иккаласида) ёзилган матнлар 5—8-а.ларга мансуб бўлиб, улар 19-а. охири — 20-а. бошларида Шарқий Туркистон (ХХР нинг Синьцзян вилояти)нинг Куча ш., Турфон ва Қарашар воҳаларидан топилган. Матнлар яратилган даврда тохар А тили туркийзабон халқлар ҳамда тохар Б тилида сўзлашувчи халқ ўртасида кенг истеъмолда бўлмаган, фақат буддавийлик ибодатлари ўтказиладиган ёзма адабий тил ҳисобланган. Тохар А тилининг Турфон ва Қарашар воҳаларидан топилган матнларига тохар Б тилида, шунингдек, қад. туркий-уйғур тилида ёзилган тушунтириш белгилари шундан далолат беради. Тохар Б тилидаги матнлар ҳам Синьцзяннинг турли ҳудудларидан — Куча шаҳридан, тохар А матнлари учраган шарқий вилоятлардан топилган. Тохар Б тилидаги айрим қўлёзмалар ўртасида диалектал тафовутларнинг мавжудлиги ушбу тилнинг қўлёзмалар яратилган давргача ҳам кенг истеъмолда бўлганлигини кўрсатади.

Т.т. фонетик тизими бир қанча ундош фонемаларнинг қаттиқлик-юмшоқлик зиддиятида бўлиши, урғусиз унлиларнинг редукцияга учраши б-н тавсифланади. Морфологиясида отларнинг 3 грамматик жинс категориясига, 3 хил сон — бирлик, иккилик, кўплик сонларга эгалиги, 9 келишик б-н ўзгариши, феълларнинг 3 шахс, 3 хил сон, 3 замон ва 4 майл шаклларига эга бўлиши кузатилади. А ва Б Т.т. тилнинг ҳар бир сатҳида ўзаро ўхшашликлар б-н бир қаторда муайян тафовутларга ҳам эга бўлган.

Т.т. нинг ёзма ёдгорликлари қад. ҳинд ёзуви *браҳми*нинг Марказий Осиёда тарқалган алоҳида (қия) шаклида битилган. Дастлабки ёдгорлик 1892 й. Россияда С. Ф. Ольденбург томонидан нашр этилган. Кейинчалик (19-а. бошидан 50-й. ларигача) немис олимлари Э. Зиг ва В. Зиглинг тохар матнларини атрофлича ўрганиб, бу тилларнинг ҳинд-европа тилларига мансублигини кўрсатиб бердилар, ёзма ёдгорликлар тўпламларини нашр этдилар.

Анвар Исмоилов, Абдуваҳоб Мадвалиев.

ТОХАРИСТОН, Тўхористон — ҳоз. Жан. Ўзбекистон, Жан. Тожикистон, Шим. Афғонистонни ўз ичига олган тарихий вилоят. Шим.да Ҳисор тоғлари, Жан.да Ҳиндукуш, Ғарбда Мурғоб ва Ҳерируд дарёлари, Шарқда Помир б-н чегараланган. «Т.» номи мил. ав. 2-а.да Юнон-Бақтрия подшолигини тугатган кўчманчи қабилалардан бири — тохарлар номидан олинган. Форс ва араб тарихчи, географлари (9—13-а.лар) «Т.» атамасини 5-а.дан 13-а.гача қўллаган. Т. мил. 1—4-а.ларда *Кушон подшолиги* таркибига кириб, унинг ўзагини ташкил қилган. Кушон подшолиги парчалангач, Т. алоҳида мулкларга бўлиниб кетган. 7-а. бошида *Сюань Цзан*нинг сўзларига кўра, Т. 27 та алоҳида мулк: Балх (Бақтриянинг собиқ пойтахти), Қундуз (Шим. Афғонистонда), Термиз, Чағониён, Хуттал ва б.дан иборат бўлган. 5 —6 -а.ларда Т. мулклари *эфталийлар*га, 7-а.да *Турк хоқонлиги*га тобе булган. 618 й. турк хоқони Тун ябғу (618—630) Т.ни тўнғич ўғли Тардушодга топширган. У ябғу унвони б-н Т.да ҳукмронлик қилган туркий сулола асосчиси бўлган. 8-а.нинг 1-ярмида Т.ни араблар забт этган. Кейинчалик у Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Ғурийлар давлати таркибига кирган. 13-а. бошида Т. мўғуллар истилоси натижасида вайрон қилинган. Ўзбек ва тожик археологлари, Франция, Италия, Япония ва б. мамлакатларнинг олимлари олиб борган тадқиқотлар Т. Ўрта Шарқнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази бўлганлигини кўрсатди. Т. Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятлари, Ҳиндистон, Яқин ва Узоқ Шарқ б-н савдо-маданий алоқалар ўрнатган. Кушонлар ва илк ўрта асрларда Т. Марказий Осиёда буддавийлик, шунингдек, *монийлик*нинг ривожланиши ва тарқалишида муҳим роль ўйнаган. 9—13-а.ларда Т. ислом маданияти ва илмининг марказларидан бири бўлган.

Ад.: Бартольд В. В., Тохаристан, Сочинения, т.3, М., 1965; Камалиддинов Ш. С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начало XIII вв., Т., 1996.

Ғайбулла Бобоёров.

ТОХАРЛАР, тўхорлар — Марказий Осиёнинг қадимий этносларидан бири. Илк маротаба юнон-рим манбаларида тохар, тагур (мил. ав. 1 — мил. 1-а.лар), кейинроқ эса, илк ўрта асрларда ҳинд манбаларида тукхара, хитой йилномаларида тоҳоло, қад. турк манбаларида тоқар (тўқар), тохри (тўхри) шаклларида қайд этилади. Кўпчилик олимлар (Э. В. Ртвеладзе, Ю. А. Зуев) Т.ни ҳинд-европа тиллари оиласининг алоҳида тармоғи ҳисоблайдилар. Баъзи тадқиқотчилар (Г. В. Байле, В. Геннинг) эса уларни ҳинд-европа тил оиласининг эрон гуруҳига киритадилар. Юнон манбаларидан маълум бўлишича, Т. мил. ав. 2-а. ўрталарида бир гуруҳ кўчманчи қабилаларнинг Шарқий Туркистондан чиқиб, жан.-ғарбда *Юнон-Бақтрия подшолиги*ни босиб олишида иштирок этдилар ва Амударёнинг юқори ҳавзасида жойлашиб қолдилар. Птолемей (мил. 1-а.) Т.ни «Бақтриянинг энг катта халқи» сифатида тилга олади. Илк ўрта асрларда Бақтрия ўлкасининг *Тохаристон* номи б-н юритила бошланиши ҳам уларнинг милоднинг илк асрларидан бошлаб Бақтрия аҳолисининг кўп сонли ва ҳукмрон табақасини ташкил этганлигини кўрсатади. Бақтрия ўлкаси қад. Хитой йилномаларида Дася шаклида қайд этиладики, тадқиқотчилар унинг тохар сўзининг хитойча талаффузидир, деб ҳисоблайдилар.

Т.нинг илк ватани масаласи баҳсли. Бир қисм тадқиқотчилар фикрича, уларнинг илк она юрти Шим. Қора денгизбўйи ёки Волгабўйи даштлари бўлиб, мил. ав. 3-минг йилликда Олд Осиё орқали шарққа, Ўрта Осиё орқали Шарқий Туркистонга бориб жойлашганлар. Бошқа тадқиқотчилар фикрига кўра, Т.нинг илк ватани айнан Шарқий Туркистон бўлиб, улар бу ернинг автохтон (туб жой) аҳолиси бўлган ва мил. ав. сўнгги асрларда Ўрта Осиё ва Бақтрияга кўчиб ўтишган. Бир қанча тадқиқотчилар қад. Хитой йилномаларидаги юэчжи ва юнон-рим манбаларидаги Т.ни битта халқ деб, ҳисоблашади ва улар дастлаб ҳоз. Хитойдаги Гансу (Кенгсув) вилоятида яшаганликларини таъкидлайдилар. Айнан Шарқий Туркистон ҳудудида Т.га мансуб брахмий хатида битилган кўплаб қад. ёзма ёдгорликлар топилган. Ушбу ёзма асарларнинг асосий қисми мил. 5—10-а.ларда яратилган бўлиб, аксарияти буддавий асарлар ва матнларнинг тохарча таржималари ёки қайта ишланмаларидир. Бундан ташқари, Лобнор кўли атрофидан топилган Крорайна давлатининг мил. 3—4-а.ларга мансуб пракрит тилидаги ҳужжатларида тохарча сўзларнинг учраши тохар тилининг ушбу давргача тарқалганлигини кўрсатади.

З. *Валидий* фикрича, улар асли уралолтой халқларига мансуб бўлиб, кейинчалик тохар этнонимини Шарқий Туркистонга кўчиб келган ҳинд-европаликларнинг бир гуруҳи учун қўллана бошлаган. Хусусан, тохар этнонимининг ясалиши урал-олтой тилларига хосдир. Ушбу тил оиласига мансуб халқларда —ар (эр) «одам» от ясовчи қўшимчаси асосида кўплаб этник номлар вужудга келган. Жумладан, авар, мажар (можор), булғар (булғор), татар, хазар, сабар каби. Тохар этнонимини ҳам худди шу шаклда пайдо бўлган, яъни тохар=«тох+ар».

Шунингдек, Дунхуандан топилган илк ўрта асрларга тааллуқли «Сак-Ҳўтан-Браҳма» ёзувли «қавмлар ва географик номлар рўйхати»да шарқий туркларнинг беш тарduш уруғидан бири тугара этнонимини тохар б-н тенглаштирадилар. Ўғузларнинг бир уруғи бўлган тўғар (дўкер) номини ҳам тохар этноними б-н боғлайдилар. Булар қаторига турк-мўғул қабиласи бўлмиш жалойирларнинг бир уруғи тохраут, Олд Осиёда яшаган оққўюнли туркларнинг тухарлу синғари этнонимларини қўшиш мумкин. Бундан ташқари, форс тил гуруҳига мансуб осетинларнинг яна бир номи дигор деб юритиладики, тадқиқотчилар уни тохар этнониминг изларидан бири ҳисоблашади.

Ад.: Ртвеладзе Э.В., Великий шёлковый путь, Т., 1999; Зуев Ю. А., Ранние тюрки: очерки истории и идеологии, Алматы, 2002.

Ғайбулла Бобоёров.

ТОШ — 1) тарози ёрдамида жисмлар массасини ўлчаш, тортиш учун мўлжалланган, турли шакл ва оғирликдаги юк, қадоқ тарози тош, яъни оғирлик ўлчови; одатда, шайинли тарозида ўлчаниб, қуйидаги тўплами қўлланилади: 10 мг, 20 мг, 50 мг, 100 мг, 200 мг, 500 мг, 1 г, 2 г, 5 г, 10 г, 50 г, 100 г, 200 г, 500 г. Савдо-сотиқда ва б.

мақсадларда фойдаланиладиган тарозиларда булардан катта массали Т.лар ҳам қўлланилади; 2) масофа ўлчов бирлиги, амир (ёки подшо) нинг чопарлари йўл узунлигини ўлчаётганда ҳар бир 8000 қадамга бир Т. қўйиб кетишган. Агар 1 қадам =0,75 м бўлса, унда 1 Т. = 80000·0,75 м=6000 м = 6 км бўлган.

ТОШ ДАВРИ — инсоният тараққиётидаги энг қад. давр. Бу даврда меҳнат қуроллари ҳамда қурол-яроғлар, асосан, тош, ёғоч ва суякдан ясалган. Т.д. қад. (*палеолит*), ўрта (*мезолит*) ва янги (*неолит*) даврларга бўлинади. Т. д. бундан тахм. 2 млн. йил олдинроқ бошланиб, Ўзбекистонда 4 минг йил бурун тугаган (айрим ҳудудларда узоқроқ давом этган). Т.д. одамлари теримчилик, овчилик, балиқ овлаш б-н шуғулланган; неолит даврида мотига б-н деҳқончилик қилиш ва чорвачилик пайдо бўлган. Ижтимоий муносабатлар «ибтидоий одамлар тўдаси»га, сўнгра ибтидоий уруғдошлик тузумига хос бўлган.

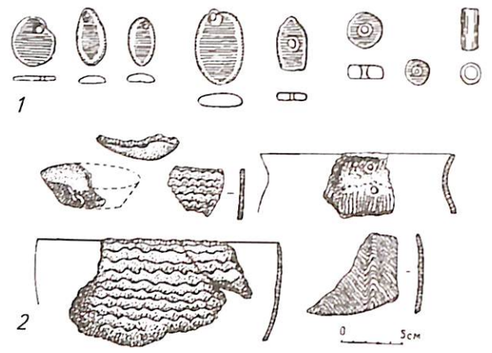
Т.д.нинг қад. даври — палеолит 3 даврга бўлиниб ўрганилади: қуйи палеолит, ўрта палеолит, юқори палеолит. Қуйи палеолит даври илмий хулосаларга кўра, одам илк бора меҳнат қуролларини ясаган вақтлардан бошланган. Бу жараён ер шарининг турли жойларида турли вақтларда содир бўлган (мас., Африкада бу жараён 3 млн. йил аввал бошланган, Европанинг жан. ва Осиёда тахм. 2 млн. йил аввал). Аммо қаерда ва қачон бошланганидан қатъи назар, қуйи палеолит инсониятнинг энг узоқ давом этган тарихини акс эттирган. Тош асри техникасининг такомиллашуви натижасида диск шаклидаги (рапидасимон) *нуклеусларни* вужудга келиши



Тош даври. *1* — қўл чопқи; 2 — япроқсимон тош қурол; *3* — тош парракча; *4* — нуклеус.



Чақмоқтош ўқ учлари.



1 — мунчоқлар; *2* — сопол идиш парчалари.

ва улардан ўткир учли учбурчаксимон учириндиларни юзага келиши б-н қуйи палеолит ўрнини ўрта тош даври, яъни мустье даври (қ. *Мустье маданияти*) олади. Мустьедан сўнг юқори палеолит даври бошланади. Европанинг жан.ла, Осиёда, жумладан, бизнинг Ўрта Осиёда ўрта палеолит ҳоз. кунимиздан 200 минг йил аввал бошланиб, ўрта ҳисобда 160 минг йил давом этади ва ўрнини 50 минг йил аввал прогрессивроқ бўлган юқори палеолит даврига бўшатиб беради. Юқори палеолит даврида, асосан, реалистик санъат ривожланади. Ўша давр одамлари ҳайвонларни овлаш жараёнини қандай кўрган бўлсалар, шундай равишда ғор деворларига расмлар чизганлар. Чизганда ҳам қизил ва қора табиий рангларда чизганлар. Бу нарса одамларнинг онгини ривожланганлигини кўрсатади. Меҳнат қуролларини ясаш техникаси бўйича қуйи ва ўрта палеолитга нисбатан жуда юксак кўтарилган юқори палеолит даври, ўз навбатида, бундан 12—10 минг йил аввал прогрессивроқ бўлган *мезолит* даври б-н алмашди. Т.д.нинг сўнгги босқичи бўлган *неолит* бундан 5—4 минг йил аввал *жез даври* б-н алмашди.

Ўткир Исломов.

ТОШ МАЪБУДЛАР — қ. *Болболлар.*

ТОШ МЕТЕОРИТЛАР — таркиби бўйича ер тоғ жинсларига яқин, темир, кремний ва магний оксидларига бой бўлган метеоритлар. Т.м.нинг 85% га яқини хондралар (ўлчами 1 мм гача бўлган сферасимон жисмлар)дан ташкил топган бўлиб, улар хондритлар, қолганлари эса ахондритлар деб аталади (қ. *Метеоритлар*).

ТОШ ТУЗИ, галит, ош тузи — 1) галит минерали, кимёвий таркиби NaCl (Na—39,3%, Cl —60,7%). Куб сингонияда кристалланади. Табиатда турли катталикдаги донадор кристалл агрегатлар шаклида учрайди. Соф ҳолда рангсиз ва тиниқ, лекин кўпинча гил, органик моддалар, темир оксиди ва бошқалар б-н аралашмаси қулранг, жигарранг, қизил, пушти. Шишадек ялтироқ, қаттиқлиги 2, зичлиги 2,2 г/см^3. Сувда осон эрийди; 2) чўкинди тоғ жинси, асосан, (99 %) галитдан иборат. Сувда эрийдиган бошқа тузлар каби, Т.т.нинг асосий массаси арид зоналарининг ҳавзаларида экзоген жараёнлар мобайнида ҳосил бўлади. Т.т., айниқса, шўр кўллар тубида кўп бўлади. Т.т. чўкинди тоғ жинслари орасида катта қалинликдаги қатламлар кўринишида бўлиб, ўнлаб км^2 га тарқалади, бошқа жинсларда қатламчалар, линзалар, уячалар, хол-хол доначалар ҳосил қилади. Т.т. қатламлари барча геологик давр ётқизиқларида учрайди. Энг йирик ётқизиқлари кембрий, девон, пермь ва неоген қатламларида жойлашган. Йирик конлари Белоруссия, Украина, Каспий бўйи ботиғи ва унга туташган Бошқирдистон ҳамда Оренбург-Оқтўба туз ҳавзаларида мавжуд. Т.т.



Хўжаикон туз кони.

Ўзбекистон ва унга туташган ҳудудларда кенг тарқалган бўлиб, Бойбичекан, Оқбош, Тубегатан, Хўжаикон ва Қўрғошинконда топилган.

ТОШ ЧОРШАНБА ЎҒЛИ (1909 — Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз тумани Кунчиқар қишлоғи — 1967) — достончи. Тоғаси ва амакиси бахши ўтган. Улардан достончилик сирларини ўрганган. Репертуарида 20 дан ортиқ ўзбек халқ достони бўлиб, улардан «Алпомиш», «Гўрўғлининг туғилиши», «Авазхон», «Нурали», «Келиной» каби достонлар, кўпгина терма, эртак, мадақол, топишмоқлар ёзиб олинган. Т. Ч. ўғ. 1960 й.да жаҳон шарқшуносларининг Москва конгрессида иштирок этиб, «Алпомиш» достонидан парчалар куйлаб берган.

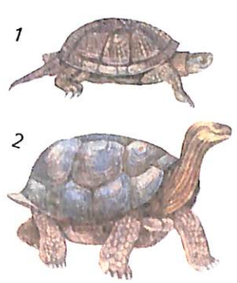
ТОШ ЎЙМАКОРЛИГИ — *ўймакорлик* тури; амалий безак санъатининг кенг тарқалган соҳаси. Т.ў.да безатиладиган



Ҳаким Термизийнинг тош ўймакорлигида нақшланган қабртоши (15-а., Термиз).

буюм сиртига ўйиб, баланд ёки ясси бўртма ҳосил қилиб ёзув, нақш, тасвир ишланади. Бунда юмшоқ (гипстош, оҳактош ва б.), ўртача (малахит, мармар ва б.) ҳамда қаттиқ (нефрит, лазурит, яшма ва б.) тошдан фойдаланилади. Тош турлари *инкрустация* қилиниши, ўзаро бириктирилиши, зичлаб-қалаб мустаҳкамлаб, кейин Т.ў. б-н безатилиши мумкин. Ўзбекистон ҳудудидан топилган Т.ў.нинг илк намуналари неолит, энеолит, жез даврларига мансуб. Ўртаосиёлик усталар қадимдан минерал ва тоғ жинсларининг хоссалари, ишлаш усулларини яхши билган; ясси бўртма (рельеф)ли Т.ў. ривожланган. Ҳозир Т.ў.нинг асосий қисми механизациялашган (яна қ. *Тоштарошлик*).

ТОШБАҚАЛАР (Testudenes, яъни Cheloniea) — судралиб юрувчилар туркуми. Танаси суяк-мугуз ёки суяк-тери совут б-н қопланган. Совут орқа (карапакс) ва қорин (пластрон) қалқондан иборат. Кўпчилик Т.нинг тузилиши қад. даврдан ҳозиргача деярли ўзгармаган. Совутининг уз. 12 см дан 2 м гача. Т. кўзи ва ҳид билиш органлари яхши ривожланган, лекин ёмон эшитади. Тишлари бўлмайди, жағи тумшуққа ўхшаш мугуз пластинкалар б-н қопланган. Умуртқа погонаси — бўйин ва дум бўлимлари ҳаракатчан, бошқа қисмлари карапакс б-н бирлашиб кетган. Совутнинг бўлиши туфайли оёқлар камари суяклар, қовурғалар остига силжиган. 250 га яқин тури бор. 2 кенжа туркум (яширин бўйинлилар ва ёнбош бўйинлилар)га ажратилади. Яширин бўйинлилар (Cryptodira) 8 оила: кайманмансимон Т., чучук сув Т.и, қуруқлик Т.и, денгиз Т. и, терили Т., юмшоқ танали Т. ва б.ни; ёнбош бўйинли Т. пеламедузасимонлар ва илон бўйинлилар оилаларини ўз ичига олади.



Тошбақалар: *1* — ботқоқ тошбақаси; *2* — фил тошбақа.

Экологик жиҳатдан Т. денгиз ва қуруқлик Т.ига ажратилади. Қуруқлик Т.и Антарктикадан ташқари барча қитъаларда ва кўпчилик о.да, денгиз Т.и дунё океанининг тропик ва субтропик ҳудудларида, қисман, бареал қисмида тарқалган. Қуруқлик Т.и совуқ тушганда қишки, қурғоқчилик пайтида ёзги уйқуга кетиши мумкин. Қуруқлик ва денгиз Т.и, асосан, ўтхўр, чучук сув Т.и, одатда, этхўр (балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, умуртқасизлар б-н озиқланади). Т. бир неча ой озиқланмасдан яшаши мумкин. Қуруқликда жуфтлашади. Айрим турлари йил давомида 3 мартагача ва ундан ҳам кўп марта бир неча 100 тагача тухум қўяди. Тухумлари шарсимон ёки эллипсимон; қуруқлик Т.ида тери оҳак пўчоқ, денгиз ва чучук сув Т.ида пўст б-н қопланган. Бўйи 30—70 см, пояси юқори қисмидан шохланган. Барги толнинг баргига ўхшаш узунчоқ, текис қиррали. Гули сариқ, поя ва шохлар учида қалқонсимон тўпгул ҳосил қилади. Меваси 4 чаноқли очилмайдиган кўсакча. Май — июлда гуллайди, авг.да уруғи пишади. Т. Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Фарғона, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги адирлар, тоғ этаклари ва ўрта қисмидаги ён бағирларда ўсади. Таркибида 0,050—0,21% эфир мойи, баргида 0,1—1,2%, поясида 0,075—0,14%, илдизида 0,025%, уруғида эса 1,6% алкалоид (хаплоперин, ихохаплоперин, скимманин, хаплофин, хаплофилидин ва перфорин) бор. Пояси ва баргларидан тайёрланган қайнатма ва дамламалар тиш оғриғи ва ҳар хил тери касалликларини даволашда қўлланади.



Тошбақатол.

ТОШБЕКОВ Қодир (1935.20.12, Фориш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1968). 1963 й.дан Сирдарё туманидаги 43-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ҳамда тарих, 1970 й.дан Фориш туманидаги 2-мактабда, 1989 й.дан 30-интернат мактабида тарих ўқитувчиси.

ТОШБУЛОҚ — Наманган вилояти *Наманган туманида*ги шаҳарча, туман маркази. 1989 й. 18 окт.да ташкил қилинган. Наманган ш.дан 10 км ғарбда. Яқин т.й. станцияси — Наманган (10 км). Аҳолиси 13947 киши (2003).

Т.да «Тошбулоқ-Тола» акциядорлик жамияти, «Райҳон-Тола» пиллани қайта ишлаш корхонаси, «Тошбулоқ-Текстиль» тўқимачилик корхонаси фаолият кўрсатади. Автокорхона, деҳқон бозори, маданият саройи, маданият уйи, марказий кутубхона ва унинг шохобчалари, «Ёшлар маркази» ишлаб турибди. Умумий таълим, болалар мусиқа мактаблари, 2 касб-ҳунар коллежи, мақом ва хор жамоалари, «Олвализор гуллари» ашула ва рақс халқ ансамбли бор.

Стадион, 2 теннис корти, 2 та болалар спорт мактаби мавжуд. Марказий касалхона, катталар ва болалар поликлиникалари, тез тиббий ёрдам илмий маркази бўлими, марказий дорихона, 5 хусусий дорихона, 2 хусусий касалхона аҳолига хизмат кўрсатади.

ТОШДАРАХТ, қатранғи, туғдона (Celtis L.) — қайрағочдошлар оиласига мансуб барг тўкадиган, доим яшил дарахтлар туркуми. Бўйи 10 м дан ошади. Шохлари қўнғир ёки қизғиш-қўнғир. Барг пластинкаси тухумсимон, тишли, юзасида 3 та томири бор, уз. 3—7 см, эни 2—4 см. Гуллари кўримсиз, полигам, гулкосаси оддий, 5 бўлакли. Меваси — данакча, қўнғир ёки тилларанг. Апр.-да гуллаб, сент.да уруғлайди. Шим.

ва Жан. ярим шарларнинг тропик ва қурғоқчил минтақаларида 50 га яқин тури маълум. 2 тури — Кавказ Т.и (C. caucasica Wild.), бўйи 20 м ча, барги кулранг-яшил, момиқли, Кавказ ва Ўрта Осиёда ўсади; силлиқ Т. (C. glabrata) — бўйи 4—6 м, Қрим ва Кавказнинг тошли қуруқ қояларида тарқалган. Асосан, тоғлардаги йирик ва чағир тошли ёнбағирларда ўсади. Т. кўкаламзорлаштириш учун экилади. Меваси ейилади, ёш барги молларга берилади, пўстлоғидан ошловчи моддалар олинади. Ёғочи қаттиқ, мустаҳкам, дурадгорлик ва ускунасозликда ишлатилади.

ТОШДАРВОЗА — Хивадаги меъморий ёдгорлик (18—19-а.лар). Ичан қалъанинг жан. дарвозаси. Дош дарвоза, Кўҳна бозор дарвозаси номи б-н ҳам машҳур. Дарвоза 6 бўлмали, тарҳи 19,7× ×17,0 м, бал. 10 м, ўтиш йўлида 2 гумбазли бўлма, 2 ён томонларида кичик гумбазли хоналар (3,2×3,2 м) ўзаро равоқлар орқали буржлар б-н (жан. ён хоналар) бирлаштирилган. Буржларда соқчилар хонаси бор. Дарвоза пештоғидаги қанос ва икки ёнидаги буржлар тепаси тенглаштирилган. Дарвоза табақалари ёғочдан. Ташқи ва ички томонлари безаксиз, содда, гумбазлари бузилган. Дарвозанинг ўтиш



Тошдарвоза.

йўли кенглиги 4,83 м. Буржлар тепасига шим. пештоқдаги бурамасимон зинапоя орқали чиқилган. Т. бош тарзи маҳобатли. Тарзи ва ички томони безаксиз.

Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

ТОШЁРАР (Saxifraga) — тошёрардошларга мансуб ўтлар туркуми. Кўп йиллик илдизпояли, баъзан бир йиллик ўсимликлар, пояси битта ёки бир нечта, тик ёки ётиқ. Гули оқ, кўкимтир, сарғиш ёки қизғиш. Косачабарглари ва гултожбаргчалари бештадан, чангчилари ўнта. Меваси кўсакча. 250 тури бор. Шим. ярим шарнинг совуқ ва мўътадил минтақаларида тарқалган. Арктикада ва тоғли р-нларнинг шағалли, тошли ён бағирларида ва



Сибирь тошёрари.

қояларида ўсади. Ўзбекистонда Сибирь тошёрари (S. sibirica) Фарғона вилояти Ҳамзаобод қишлоғи атрофидаги тоғларнинг салқин жойларида ўсади; айрим турлари манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

ТОШКАКРА, ёйиқ бўтакўз (Centaurea squarrosa Willd.) — мураккабгуллдошлар оиласи бўтакўзлар туркумига мансуб кўп йиллик бегона ўт. Бўйи 20—60 см, пояси бир нечта, қиррали. Барглари майда, яшил; илдиз бўғзидаги барглар патсимон қирқилган, бўлаклари қалами, тикансимон ўрама баргчалар б-н ўралган. Май — июль ойларида гуллаб уруғлайди. Уруғидан кўпаяди. Асосан, лалми экинзорларда кенг тарқалган. Адир ва тоғ зоналарида учрайди.

ТОШКАНБОЕВЛАР — ўзбек дорбозлари сулоласи. Ўзбек циркининг шаклланиши ва миллий дорбозлик санъатининг ривожига катта ҳисса қўшган цирк санъаткорлари. Тошканбой Эгамбердиев (1866.3.3 — Асака — 1963.9.2) — сулола асосчиси. Ўзбекистон ва Россия (1939) халқ артисти, Меҳнат Қаҳрамони (1937). Фаолиятини 7 ёшидан бошлаб, отаси Эгамберди ҳожи б-н халқ байрам ва сайилларида, шаҳар майдонларида дорбозлик ўйинларини намойиш этишган. 19-а.нинг 80-й.ларидан бошлаб мустақил ишлаган, дорбозлик ва симбозлик санъатини мукаммал эгаллаган. 5—6 м баландликдаги симдор устида 20 дан ортиқ машқлар ижро этган, жумладан, баландга ёки узунасига сакраш, оёгига пичоқ, лаган, мис қозон, ёғочоёқ боғлаб ёки баланд пошнали пойабзал кийиб сим устида юриш, бошда қайнаётган самовар олиб ўтиш ва б. Шунингдек, 25—30 м баландликда тортилган қия дор устида мураккаб машқларни ижро этган, чиғириқда гимнастика унсурларини бажарган. 1908 й. Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон саноат ва ҳунармандчилик кўргазмасида қатнашиб, «энг яхши дорбоз ва симбоз» деб топилган, олтин медаль ва қимматбаҳо совғалар б-н мукофотланган. 1920—30-й.лар Ўрта Осиё давлат ва хусусий цирклари ишлаган. 1935 й.да Санкт-Петербург циркида унинг раҳбарлиги ва иштирокида «Дорбозлар» миллий дастури яратилиб, дор ўйинлари илк бор очиқ майдондан цирк гумбази остига кўчирилади. 1942 й. ўзбек цирки жамоасини ташкил



этди ва унга раҳбарлик қилди. 1947 й. 81 ёшида сўнгги марта дорга чиқди. 1950—56 й.ларда Тошкент циркининг бадиий раҳбари.

Эгамбердиевнинг фарзандлари: Тошканбоев Қодиржон (1889.15.4 — Асака — 1972.15.8) — дорбоз. Ёшлигидан миллий цирк санъатининг турли жанрларини — бесуяк, муаллақчилик, чиғириқ ўйини, дорбозлик, симбозлик, масхарабозлик, ёғочоёқ ва б.ни эгаллаб, 1920—30 й.ларда отаси б-н биргаликда давлат ва хусусий циркларда ишлаган. 1935 й.дан эса «Дорбозлар» дастурида қатнашган. Тошканбоев Шокиржон (1906.1.5, Асака — 1965.13.4, Тошкент) — дорбоз. 1950 й. унинг раҳбарлигида Тошкентдаги «Саҳнадаги цирк» бирлашмаси қошида «Ўзбек дорбозлари» гуруҳи ташкил этилди ва бу гуруҳ қад. дорбозлик санъатини янги погонага кўтарди. Илк бор дорда муҳофаза воситаси — «лонжа»ни ишлата бошлади ва натижада анъанавий репертуар бир қатор янги мураккаб машқлар б-н бойиди. Хусусан, очиқ ҳаводаги дор устида «кўприкча» шаклида тўриш, елка б-н дорга тиралиб, оёқларни тепага чўзиш каби трюкларни биринчи маротаба Шокиржон ижро этди. Рафиқаси Фахриддинова Марьям (1910—Тошкент — 1963.9.11) — Ўзбекистондаги биринчи дорбоз аёл, раққоса. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1939). 1935—50 й.лар «Дорбозлар» дастурида қатнашган. Тошканбоев Обиджон (1915.1.1, Асака — 2004.31.3, Тошкент) — дорбоз. Ўзбекистон халқ артисти (1961). 1949 й.дан «Дорбозлар» дастурининг раҳбари. 1960—69 й.лар ўзбек цирки жамоасининг бадиий раҳбари. 1962 й.дан Акром *Юсупов* б-н бирга қизиқчи-дорбоз сифатида фаолият кўрсатган. 3—7 киши томонидан ижро этиладиган бир қатор мураккаб дор ўйинларининг муаллифи ва иштирокчиси (мас., «Иккиталик шпагат», «Учталик шпагат», «Обкаш», «Уч погонали пирамида», «Тўрт кишилик устун» ва б.). Анъанавий дор ва симдорда сальторталенинг биринчи ижрочиси.

Тошканбоев Шокиржоннинг фарзандлари: Тошканбоев Эркин (1929.18.7, Тошкент) — дорбоз, акробат, реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1966). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1974). 1935 й.дан «Дорбозлар» дастурида хизмат қилган. 1969 й.дан «Саҳнадаги цирк» бирлашмасида аввал артист, сўнг бош реж. (1974), директор (1975—2002). 1991—2000 й.лар «Ўзбекдавлатцирк» Республика бирлашмасининг бош директор ўринбосари. 30 дан ортиқ цирк спектаклларини саҳналаштирган: «Яхши одам ва баджаҳл хон ҳақида эртак», «Сеҳрли кўл», «Олимп камалаги», «2000 йиллик Тошкент — 1500 йиллик Киевга», «Қизил лола», «Гулла, яшна жонажон Ўзбекистон», «Дўстлар учрашуви» ва б. Анъанавий ва замонавий ўзбек цирки акс эттирилган бу спектакллар хорижий мамлакатларнинг саҳналарида — маданият саройларида, стадионлар, цирклларда намойиш этилди. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (2004). Тошканбоев Эркиннинг фарзандлари: Тошканбоев Пўлат (1960.3.1, Тошкент) — циркшунос, реж. Тошкент театр ва рассомлик санъати институтини тугатган (1982). Санъатшунослик фанлари номзоди (1993). 1982 й.дан «Саҳнадаги цирк» бирлашмаси реж. и, 2002 й.дан директори. Тошканбоев Мурод (1964.16.6, Тошкент) — дорбоз, симбоз, акробат. Акробатика бўйича спорт устаси (1981). Тошкент жисмоний тарбия ин-тини тугатган (1985). 1987 й.дан «Саҳнадаги цирк» бирлашмасидаги «Ўзбекистон дорбозлари» гуруҳининг раҳбари ва иштирокчиси.

Тошканбоева Анорхон (1935.9.1, Тошкент) — дорбоз, раққоса, журналист. Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1958). 1943—50 й.ларда «Дорбозлар» дастурида иштирок этган. «Дорбозлар» бадиий фильми сценарийсининг ҳаммуаллифи (Я. Илёсов б-н). Ўғли Юсупов Жалол (1969.19.8, Тошкент) — дорбоз, акробат, театр ва кино актёри. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (2002). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1990). Акробатика бўйича спорт устаси (1981). 1990 й.дан Ёшлар театри актёри. Театрда Труфальдино («Маликаи Турандот»), Жеронд («Зўраки табиб»), Тевье сутчи («Томдаги камончи»), Насриддин афанди («Ўйинчи қиз Шарора»); кинода Зокир («Чинор остидаги дуэль»), Турсунбой («Суюнчи»), Акмал («Ҳаво пиёдалари»), Руфат Қудратов («Рингга чақирилади») ва б. ролларни ижро этган. Тошканбоев Зокиржон (1946.7.9, Тошкент — 2002.14.5) — дорбоз, акробат, мусиқачи. Тошкент маданият ин-тини тугатган (1985). 1963 й.дан «Ўзбек дорбозлари» гуруҳи қатнашчиси. Ўғли Тошканбоев Шокиржон (1975.24.1, Тошкент) — дорбоз, акробат. Республика эстрада-цирк санъати студиясини тугатган (1991). 1991 й.дан «Ўзбекистон дорбозлари» гуруҳининг қатнашчиси.

Тошканбоев Обиджоннинг фарзандлари: Тошканбоева Донохон (1938.10.11, Тошкент) — дорбоз, акробат. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964). 1947 й.дан «Дорбозлар» дастурида қатнашади. 1959—75 й.ларда «Вольтижёр-акробатлар», «Ҳаво гимнастлари» дастурларида иштирок этган. 1985 й.дан Республика эстрада-цирк санъати студияси педагоги. Қизи



Обиджон Тошканбоев раҳбарлигидаги гуруҳ.

Тошканбоева Малика (1961.31.1, Тошкент) — акробат. Москва эстрада-цирк билим юртини тугатган (1979). 1979 й.дан «Акробатика этюди» ижрочиси; ўғли Тошканбоев Махсум (1974.9.1, Тошкент) — дорбоз, акробат. Республика эстрада-цирк санъати студиясини тугатган (1991). 1991 й.дан «Ўзбекистон дорбозлари» гуруҳининг қатнашчиси.

Тошканбоева Мамлакат (1940.18.11, Тошкент) — дорбоз, акробат. Ўзбекистон халқ артисти (1987). 1954 й.дан «Дорбозлар» дастурида, «Ҳаво гимнастлари», «Партердаги учиш» томошасининг иштирокчиси. 1959 й.дан турмуш ўртоғи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Роман Блей б-н «Акробатика этюди»ни ижро этган. 1973—95 й.ларда «Шарқ жилолари» туя устида акробатлар аттракциони раҳбари ва иштирокчиси. Аттракцион шарқона усулда безатилган бўлиб, унда чопаётган туялар устида бир қатор мураккаб акробатик машқлар ва пирамидалар ижро этилган. Дастурда қизи Тошканбоева Жамила (1963.6.3, Тошкент) иштирок этади.

Тошканбоев Олимжон (1945.17.1, Тошкент) — дорбоз, акробат. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1980). Тошкент театр ва рассомлик санъати институтини тугатган (1989). «Партердаги учиш» номерининг раҳбари ва иштирокчиси (1964). 1975 й.дан «Ўзбекдавлатцирк» Республика бирлашмаси қошидаги «Ўзбекистон дорбозлари» гуруҳининг раҳбари ва иштирокчиси. Дастурда қизи Жарита (1967.3.8, Тошкент) ва ўғли Рустам (1975. 27.4, Тошкент) иштирок этишади. Гуруҳ Халқаро цирк санъати фестивалларида иштирок этиб, «Маҳорат ва жасорат» кубоги (Бельгия, 2001) ва махсус совриН (Голландия, 2002) б-н мукофотланган.

Тошканбоев Жумабой (1949.25.2, Тошкент) — дорбоз, акробат, масхарабоз, ҳаво гимнасти. 1963 й.дан «Дорбозлар» дастурининг, 1973 й.дан «Ҳаво гимнастлари» томошасининг иштирокчиси. Дастурда қизи Лола (1973.3.12, Тошкент) қатнашади.

Тошканбоев Алишер (1954.18.4, Тошкент) — дорбоз, акробат. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1987). 1965 й.дан «Дорбозлар» дастурининг иштирокчиси. 1975 й.дан Тошканбоева Мамлакат раҳбарлигидаги «Шарқ жилолари» туя устида акробатлар аттракционининг қатнашчиси. 2000 й.да Санкт-Петербург цирки қошида «Шарқ жилолари» аттракционини қайта тиклаб, туялар устида ижро этиладиган мураккаб акробатика машқлари б-н бойитди. Дастурда ўғли Синдбад (1980.11.3, Тошкент) қатнашади.

Тошканбой Эгамбердиевнинг набираси (Барнохон Тошканбоеванинг ўғли) Тошканбоев Камолиддин (1927.28.10 — Асака — 1991.13.10) — дорбоз, симбоз, акробат. Ўзбекистон халқ артисти (1980). Дорбозлик ва симбозлик санъатини бувасидан ўрганган. 1935 й.дан «Дорбозлар» дастурининг қатнашчиси. 1965—1991 й.ларда «Саҳнадаги цирк» бирлашмаси қошидаги «Ўзбек дорбозлари» гуруҳининг раҳбари ва қатнашчиси. Анъанавий дорбозлик репертуарига бирмунча ўзгаришлар киритди. Қия тортиладиган дор ўрнига горизонтал дор ишлатилганлиги натижасида якка машқлар б-н бир қаторда, 2—4 киши ижро этадиган мураккаб ўйинлар ҳам киритилган. Хусусан, «Обкаш», «Уч кишилик устун», «Бош устида шпагат», дорда ўмбалоқ ошиш, дорда ўтирган дорбоз устидан сакраб ўтиш каби машқлар очиқ ҳавода илк бор намойиш этилди. 2 ва 3 погонали дор устида турли машқлар ўзлаштирилди. Симбозлик санъатининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшган ва симдор ўйинларини ижро



Камолиддин Тошканбоев раҳбарлигидаги дорбозлар гуруҳи.

этган. Ўғли Тоҳир (1961.9.2, Тошкент) — дорбоз, симбоз, акробат, 1991 й.дан «Ўзбек дорбозлари» гуруҳининг раҳбари ва иштирокчиси. 1995 й.да Тошкентда 1-Марказий Осиё ўйинларини тантанали очилиш маросимида қатнашиб, спорт тарихида биринчи марта олимпия машъалини дор устидан олиб ўтди.

Т. сулоласи вакиллари ўз санъатларини Европа, Осиё, Америка ва Африканинг 30 дан ортиқ мамлакатларида намойиш этишди. Тошкент давлат цирки ва Асака маданият ва истироҳат боғига Тошканбой Эгамбердиев номи берилди. Миллий цирк санъатини ривожлантириш ва уни жаҳон майдонига олиб чиқиш мақсадида 1995 й. Тошканбой Эгамбердиев номидаги Халқаро хайрия жамғармаси ташкил этилди. Т. «Иккинчи хотин» (1927), «Мардлар майдони» (1953), «Дорбозлар» (1965), «Икки дил достони» (1966), «Ҳаво пиёдалари» (1980), «Тўйлар муборак» (1982) фильмларида қатнашган. Т. ҳақида «Саҳнада — ўзбек цирки» (Германия), «Майдонда — миллий цирк» (Россия), «Дорбоз Тошканбоевлар», «Ўзбек цирки», «Томоша давом этади» ҳужжатли фильмлари ишланган. Ҳоз. кунда Т. сулоласининг бешинчи ва олтинчи авлоди фаолият кўрсатиб келмоқда.

Ад.: Обидов Т., Дорбозлар қиссаси, Т., 1966.

Пўлат Тошканбоев.

ТОШКЕНТ — шаҳар, Ўзбекистон Республикаси пойтахти, Тошкент вилояти маркази. Марказий Осиёнинг йирик саноат-транспорт чорраҳаси ва маданият марказларидан. Республиканинг шим.-шарқий қисмида, Тяньшан тоғлари этакларида, 440—480 м баландликда, Чирчиқ дарёси водийсида жойлашган. Иқлими континентал, йиллик ўртача т-ра 13,3°, янв. нинг ўртача т-раси —1,1°, энг паст т-ра —29°. Июлнинг ўртача т-раси 27,5°, энг юқори т-ра 42°. Йилига 360—390 мм ёғин ёғади. Чирчиқ дарёсидан чиқарилган ва бутун шаҳар бўйлаб ўтадиган Бўзсув, Салор, Анҳор, Қорасув, Оққўрғон, Бўрижар, Оқтепа, Қорақамиш ва б. каналлар унинг микроиқлимига ижобий таъсир кўрсатади. Майд. 327,9 км². Аҳолиси 2157,8 минг киши (2004 й.; 1977 й. —1689 минг киши, 1970 й. — 1385 минг киши, 1959 й. — 927 минг киши, 1939 й. — 556 минг киши, 1926 й. — 314 минг киши, 1897 й. — 156 минг киши). Шаҳарда 11 туман (Акмал Икромов, Бектемир, Мирзо Улуғбек, Миробод, Сергели, Собир Раҳимов, Чилонзор, Шайхонтоҳур, Юнусобод, Яккасарой, Ҳамза), 1 шаҳарча (Улуғбек) бор (2004).

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Т.да Ўзбекистоннинг бошқа вилоят ва шаҳарларида бўлгани каби бошқарувнинг тарихий-миллий шакли — ҳокимлик ўрнатилди. 1991 й. 18 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг «Ўзбекистон Республикаси пойтахти — Тошкент шаҳри мақоми ва давлат ҳокимияти органлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ Т.да ҳоким лавозими жорий этилди. Т. шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда Халқ депутатлари шаҳар кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳардаги туманларнинг ҳокимлари шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари шаҳар кенгаши томонидан тасдиқланади.

Т. 2000 йилликдан ортиқ тарихга эга. Бу давр ичида у мудофаа девори б-н ўралган қалъадан жаҳондаги йирик шаҳарлардан бири, Ўзбекистон Республикасининг пойтахтигача бўлган йўлни босиб ўтди. Асрлар давомида шаҳар ўзининг тинч ҳаётидаги муҳим воқеаларни ва суронли жангу жадалларни,. юксалиш ва инқироз даврларини бошидан кечирди. Неча бор шаҳар вайрон бўлиб, қайта қад кўтарди. Қад. ўрнидан неча бор силжиб, номи ҳам бир неча марта ўзгарди. *Хожа Аҳрор Валий*, Шайх Умар Боғистоний, Абу Бакр Шоший, Абу Сулаймон Банокатий, Ҳофиз *Кўҳакий* каби буюк алломалар шу ҳудудда яшаб, ижод этганлар.

Т.нинг узоқ ўтмиши ва у қад кўтарган қад. Чоч ёки Шош вилояти ҳақидаги маълумотлар ёзма манбаларда хилма-хил ҳамда узуқ-юлуқ тарзда акс этган. Зардуштийларнинг қад. муқаддас китоби *Авесто*да Сирдарё ҳавзасидаги мамлакат «Турон», аҳолиси эса «тур»лар деб юритилган. Бу ўлкада тур қавмлар уруғ ва қабила оқсоқолларининг диний ва сиёсий қароргоҳи — Қанғха (Қанға) шаҳри борлиги тилга олинади.

Т. ҳақидаги дастлабки аниқроқ маълумотлар мил. ав. 2-а. — мил. 5-а.ларга мансуб Хитой манбаларида учрайди. Уларда Тошкент вилояти қадимда Лоюени, Юни, сўнгра Чжеше, Чжечжи, Чжеси ва Ши деб номланган. Бу атамалар (аввалги иккитасидан ташқари) «Чоч» сўзининг хитойча талаффуз этилиши натижасида ҳосил бўлиб, ҳатто охирги «Ши» топоними хитойчада «тош» маъносини англатган.

Мил.ав. 3-а.да қад. Чоч вилоятида ташкил топиб, милоднинг 3-а.ларигача ҳукм сурган «Қанғ» («Қанға» ёки «Қангҳа») давлати Хитой ёзма манбаларида «Кангкия» («Канизюй») номлари б-н тилга олинади. Қад. тохарлар тилида «қанғ» сўзи ҳам «тош» маъносини англатган. Бу давлатнинг пойтахти — Битянь ш. бўлиб, у Иошa-Хатти — Битянь ш. бўлиб, у Иошa-Хасарт дарёси (Сирдарё) бўйида жойлашган. Битянь ш. *Даван* (Фарғона водийси)дан 1510 ли (528 км) масофада бўлган. Битянь ш.нинг бизгача сақланиб қолган харобалари маҳаллий аҳоли ўртасида «Қанқатепа» номи б-н машҳур (қ. *Қанқа*). У Т.дан 70 км жан.да — Сирдарёга яқин ерда, Оҳангарон дарёсининг қуриб қолган қад. ўзани бўйида жойлашган. Археологик маълумотлардан маълум бўлишича, Қанқатепа мил. ав. 3-а.даёқ атрофи мудофаа девори б-н ўралган ҳамда аркли катта шаҳар бўлиб, майд. 160 гектарга тенг бўлган. Қад. Қанғ давлатининг фуқаролари ҳам «қанғар», «қанзар», кейинчалик «қанҳи», «қанғли» ёки «қаъни» деб номланган. Улар (қанқалар) ҳиндларнинг қад. китоби «Маҳабҳарата»да саклар ва тохарлар номлари қаторида тилга олинган.

Ёзма манбаларда келтирилишича, Т.нинг қад. номи «Чоч» бўлган. Т. араб-



Шоштепа. Сопол идиш (мил. ав. 3—2-а.лар).

лар тасарруфига ўтгач, араб алифбосида «ч» ҳарфининг йўқлиги боис арабий асарларда «Шош» деб юритилган. Илк ўрта асрларда у «Чоч», «Шош», «Шошкент», «Мадинат аш-Шош», «*Бинкат*» ва «Таркан» деб номланган. Т. ҳақидаги дастлабки маълумотлар маҳаллий олимлар (Хоразмий) ва тарихчи-географлардан *Табарий*, *Истаҳрий* асарларида учрайди. Истаҳрийнинг «Китоб ал масолик вал мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар тўғрисидаги китоб»)ида Шошнинг бош шаҳри Бинкат деб кўрсатилади. 10-а.да ёзилган (муаллифи номаълум) «Ҳудуд ул-Олам» («Оламнинг чегаралари») китобида «Чоч бу катта вилоят, халқи жанговар ва саҳийдир. У ерда камон ва ўқ-ёй ясалади. Бинкат Чочнинг пойтахти ҳисобланади. Бу катта шаҳар, айни вақтда подшонинг қароргоҳидир», деб таърифланади. Фирдавсийнинг «*Шоҳнома*» асарида Чоч ўзининг камони Шоший (ўқ-ёйлари) б-н машҳурлиги ҳақида маълумот бор.

Шаҳар «Тошкент» номи б-н даставвал 11-а.нинг машҳур алломалари — Абу Райҳон *Беруний* ва Маҳмуд *Кошғарий*нинг асарларида тилга олинади. Беруний «Ҳиндистон» асарида Тошкент номининг келиб чиқиши тўғрисида сўз юритиб, «Тош» сўзи асли туркча бўлиб, Шош кўринишини олган. «Тошканд — тошли қишлоқ демакдир» (Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, Т., 1963, 2-ж., 232-б.), деб изоҳлайди. Маҳмуд Кошғарийнинг маълумоти бўйича, Т. 11—12-а.ларда «Таркан» деб ҳам юритилган. Заҳириддин Муҳаммад *Бобур* «*Бобурнома*» да Т. номи устида тўхталиб, «...асарларда Тошкент номини Шош, баъзан Чоч ёзадилар» деб қайд этади. Бироқ 16-а. охири ва 17-а. бошларида Тошкент топоними шуҳрат топиб, унинг қад. Чоч, Шош ва Бинкат номлари аста-секин муомаладан тушиб қолди. 17-а.да яшаган тарихчи олим Маҳмуд ибн Вали шундай ёзади: «Шош — Сайхун (Сирдарё)нинг у томонига жойлашган шаҳар ва Туркистон (вилоят)га қарайди... Уни Чоч атайдилар. Бироқ ҳоз. вақтда у Тошкент номи б-н машҳурдир».

Тошкент воҳасида шаҳар маданиятининг шаклланиб, шаҳарнинг қад кўтариши шу ўлкада яшаган қад. чорвадор ва деҳқонларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги улкан тарихий жараён бўлиб, бу жараён шубҳасиз ўлканинг ўзлаштирилиб, обод этилиши, айниқса, унда чорвачилик ва деҳқончилик хўжаликларининг ташкил топиши ҳамда ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдонинг ривожланиш тарихи б-н узвий боғлиқдир. Бу жараённинг тарихий манзараси ниҳоятда кенг бўлиб, у ёзма манбаларга нисбатан кўпроқ археологик тадқиқотлар воситаси б-н тикланмоқда. Шунинг учун ҳам Т. ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотларнинг натижалари қад. ва ўрта асрларга оид манбалардаги маълумотларни тўлдириб, уларга аниқлик киритмоқда.

Географик жиҳатдан қулай, иқлими мўътадил бўлган Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида узоқ ўтмишдаёқ чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланган аҳоли яшаган. Археологик ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, мил. ав. 2-минг йилликнинг охири ва 1-минг йилликнинг бошларида кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроқлашуви кучайиб, деҳқончилик кенгая бошлаган. Ҳали суғорма деҳқончилик ва ирригация иншоотлари қуриш имконияти бўлмаган Т. нинг дастлабки деҳқонлари, гарчи дарёнинг асосий оқимидан сув боғлаб олишга қурбилари келмаган бўлса-да, лекин, дарё тошқинлари ва адирлардан келган сувлардан ҳосил бўлган ирмоқлар бўйида, табиий захоб ерларда деҳқончилик қилганлар. Ҳоз. Т.нинг Қорасув, Салор ва Жўн ариғидан суғориладиган жан. қисмида шундай ибтидоий деҳқончилик маданияти ташкил топган. Т.нинг бу ибтидоий деҳқончилик маданиятининг изларини даставвал шаҳардан 30 км жан. да Бурганлисой ёқасида топилиб, тадқиқ этилган туфайли тарих фанида у *Бурганли маданияти* номи б-н машҳур бўлган.

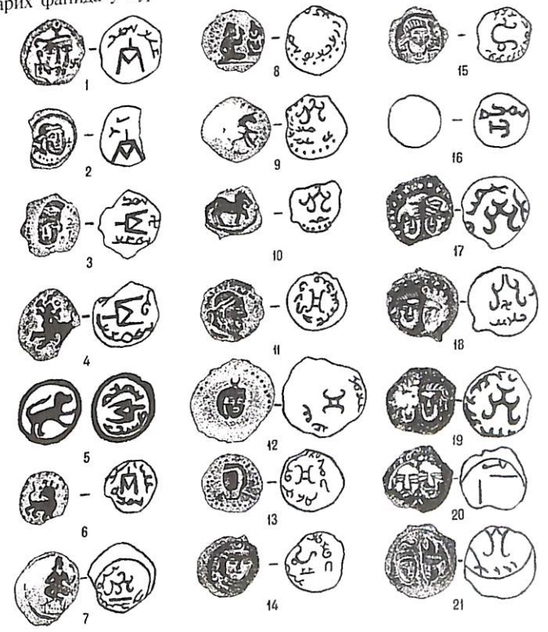
Мил.ав. 6—4-а.ларда Қорасув, Салор ва Жўн ариғи ёқаларида дастлаб илк қишлоқлар қад кўтарган. Шулардан бири Жўн ариғи бўйидаги Шоштепанинг остки қатламидан қазиб очилган қалъа харобасидир. 1980—82 й.ларда олиб борилган қазиш ишлари унинг мил. ав. 6—4-а.лар ва 2—1-а.лардаги ривожланиш босқичларини аниқлашга имкон берди. Бир томони Жўн ариғига ёндошган бу қад. жой атрофи даставвал тупроқ, марза б-н ўралиб, қалъа, истеҳком қиёфасини олган. Шоштепанинг қад. аҳолиси чорвачилик (қорамолчилик, йилқичилик, қўйчилик ҳамда туячилик) б-н шуғулланган. Қад. шоштепаликлар жез ва темирдан қурол-яроғ ва асбоблар ясашни, кулолчилик ҳамда тўқимачиликни яхши билган. Шубҳасиз, бу қишлоқларда, кейинчалик Т. воҳасида шаҳар маданияти шаклланиб, қад. Т. нинг астасекин қад кўтаришига замин бўлди.

Мил. ав. 2—1-а.ларда Шоштепада қад. шаҳар белгилари пайдо бўлди. Қад. қишлоқ харобалари устида атрофи қалин айланма девор б-н ўраб олинган доира шаклидаги қалъа (қўрғон) қад. кўтарди.

Мил. 1—2-а.ларда суякдан ясалган ёзув таёқчаси (стиль) қад. Шошда ясалиб ишлатилган. 15 см ли бу суяк қаламнинг бир томони ёзиш учун учли қилиб, иккинчи ўчирғич томони эса қийшиқ кўп бурчак шаклида кураква қилиб ясалган. Бу топилма милод бошларидаёқ Т. воҳасида ҳам хаттотлик мавжудлигидан гувоҳлик беради.

Шоштепадаги археологик обидалар шаҳарнинг мустаҳкам мудофаа девори, ҳашаматли меъморий мажмуоти, ҳунармандчилик буюмлари, хат-савод ва савдодан далолат берувчи топилмалар милод бўсағасида Т. воҳаси-

Чочда зарб қилинган тангалар намуналари (7—8-а.лар): 1—6—Чоч ҳокимлари тангалари; 7—10— Қабарқа ҳокимлари тангалари; 11—13— Фаранкат ҳокимлари тангалари; 14—16—Номаълум ҳокимлар тангалари; 17—21— Чочнинг номаълум кичик мулклари ҳокимлари тангалари.



да шаҳар маданияти ривожланиб, Шоштепадаги қад. қишлоқ шаҳар қиёфасини ола бошлаганини кўрсатади. Шоштепани ўрганиш Т. ҳудудидан шаҳар маданияти тарихи худди шу даврдан бошланган, яъни унинг ёши 23 асрдан кам эмас деб баҳолашга имкон берди.

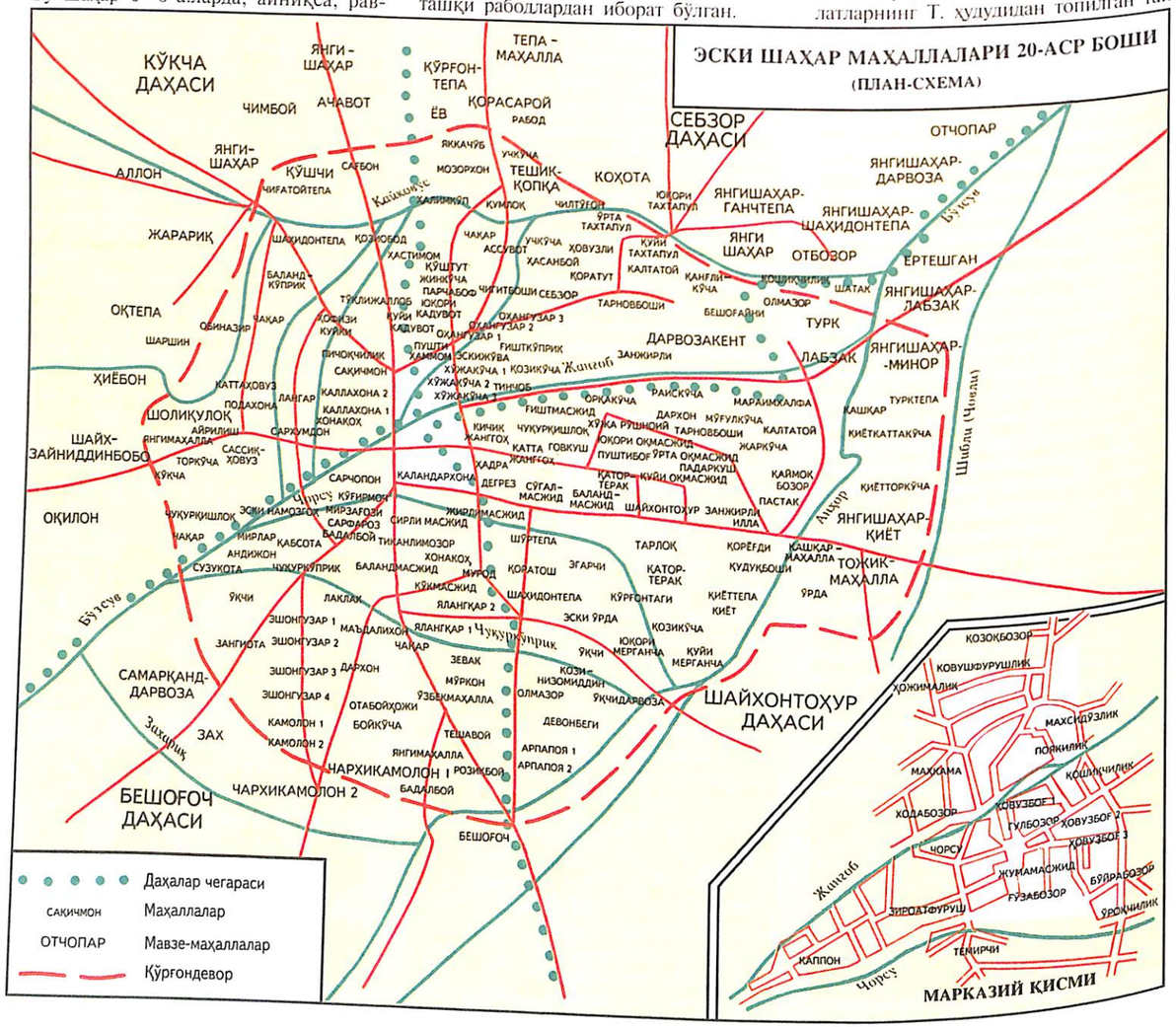
Мил. нинг 1-а.ига келиб Чирчиқ, Салор, Қорасув бўйларидаги воҳанинг қарийб ярмидан кўпроғи ўзлаштирилиб обод этилган. Салор ёнида жойлашган Чоч шаҳри бу даврда ҳар томонлама етакчи мавқега эга бўлиб, уни муаррихлар ҳақли равишда милоднинг бошларидаги Т.нинг асоси деб ҳисоблайдилар. *Буюк ипак йўли*да жойлашган Т. Европа мамлакатларининг Ҳиндистон ва Хитой б-н олиб борган турли алоқаларида муҳим роль ўйнаган. Бу шаҳар 6—8-а.ларда, айниқса, равнақ топган. Шаҳарнинг *Турк хоқонлиги* таркибига кириши, унинг Қорамозор тоғларидаги конлар яқинида жойлашганлиги, ҳунармандчилик маҳсулотларига доимо муҳтож дашт кўчманчиларининг ёндошлиги, шунингдек, асосий карвон йўллари, хусусан, Буюк ипак йўли воҳанинг шим. ҳудудларидан ўтиши уни тезда Чоч давлатининг пойтахти бўлиб қолишига имкон берди. Шаҳар атрофи кучли мудофаа деворлари б-н ўраб олиниб, махсус сарой-қалъа қурилган. Археологик қазишмалар вақтида топилган и.ч. қуроллари ва уй-рўзғор буюмлари бу ерда юксак маданият бўлганидан далолат беради. Манбаларга кўра, шаҳар, ичида сарой, ибодатхона бўлган арк, амаллорларнинг уйлари жойлашган шаҳристон, ҳунармандлар маҳаллалари ўрнашган ички ва ташқи работлардан иборат бўлган.

Шаҳар атрофида озод жамоаларнинг кенг экинзорлари, қишлоқлари, илк заминдорлик деҳқонларининг қўрғон ва боғ-роғлари, истеҳкомлари пайдо бўлган. Экинзор ерлар ва боғлар чеккасида — кўчманчилар даштига туташ чегараларда мудофаа истеҳкомлари қурилган. Араб манбаларида бу шаҳар Чочнинг пойтахти — «Мадинат аш-Шош» (Шош шаҳри) деб аталган.

Чоч пойтахти ҳунармандлари металлдан меҳнат қуроллари, яроғ-аслаҳалар, зеб-зийнат ва рўзғор буюмлари ясашган, кўнчилик б-н шуғулланишган, пахта ва жун-шиша идишлар, заргарлик буюмлари ясаб, ички ва ташқи савдони таъминлашган.

Шаҳар қизғин савдо маркази ҳам бўлган. Ғарбда Византиядан тортиб, шарқда Хитойгача бўлган давлатларнинг Т. ҳудудидан топилган тангалари шундан далолат беради. Чоч ҳокими ҳам ўз тангаларини зарб қилдирган. 4—8-а.ларда Чочда кумуш тангалар чиқарадиган зарбхона бўлган. Қад. Чоч ҳукмдорлари олд томонига мулкдорнинг сурати, орқа томонига ҳужумга тайёрланиб турган қоплон тасвири ёки сулолавий айри тамға туширилган пулларни зарб этган. Чочнинг ҳудди шу даврда зарб этилган баъзи тангалари орасида ҳукмдор б-н ёнма-ён турган малика тасвири туширилган пуллар ҳам учрайди. Бу шубҳасиз, Чочнинг илк ўрта аср ижтимоий ва иқтисодий, айниқса, сиёсий ҳаётида ҳукмрон табақа аёлларининг юқори нуфузга эга бўлганлигини кўрсатади. Улар «Шўрхон хотун» ва «Кабачхотун» (уй маликаси) каби шарафли номлар б-н улугланиб, шаҳар ташқарисида жойлашган сўлим қароргоҳда истиқомат қилганлар. Бундай ойимлар яшаган жой «Ачабат» (Катта она қўноғи) деб юритилган. Савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик б-н бирга маданият ҳам юксалган. Манбаларга кўра, тасвирий санъат ва, айниқса, мусиқа ривож топган.

Араб қўшинлари Чочга илк бор 713 й.да бостириб келишган. Табарийнинг ёзишича, Чочни забт этиш учун араблар 20 минг кишилик қўшин тортган. Шаҳар аҳолиси арабларга қарши қаттиқ қаршилик кўрсатган. Лекин, араблар кўп



ўтмай Чочни босиб олганлар ва талон-торож қилиб катта ўлжа б-н қайтганлар. Араб истилочилари томонидан вайрон этилган шаҳар ўзини ўнглай олмади. Фақат 9-а.га келиб, аввалги ўрнидан 4—5 км шим.-ғарброқда, Бўзсув каналидан чиқарилган Кайковус (Колқоҳдиз) ариғи ёнида янгитдан вужудга келди ва яна Чочнинг пойтахтига айланиб, жадал тараққий эта бошлади. Бу янги шаҳар араб манбаларида *Бинкат* (узоқдан кўринib турувчи ёки қуйи шаҳар) деб тилга олинади. Бу ном 9—10-а.ларда зарб этилган кумуш ва чақа тангаларда Шош ва Мадинат аш-Шош номлари б-н бир қаторда учрайди. Бу шаҳарда ҳам ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ тез ривож топди. Араблар даштлик чорвадор қабилалар ҳужумидан ҳосилдор ерларни муҳофаза қилиш мақсадида 8-а.нинг 70-й.ларида Чирчиқ воҳасининг шим.-ғарбий чегаралари бўйлаб Сойлиқ қишлоғи ёнидаги тоғлардан то Сирдарёгача девор қурдирганлар. Унинг харобалари *Кампирдевор* номида сақланиб қолган. 9—10-а.ларда Шош *Сомонийлар*га тобе бўлган.

Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, Бинкат ш.нинг кейинги асрлардаги ўрни Т. нинг тўрт даҳасида, асосан, учтаси — Себзор, Кўкча, Бешёғоч ҳудудида жойлашган бўлиб, у алоҳида қалин деворлар б-н ўраб олинган 4 қисм: арк (ўрда), шаҳристон (шаҳарнинг асосий қисми) ҳамда ички (работи доҳил) ва ташқи (работи хориж) работлардан иборат бўлган ва бир неча қатор мудофаа девори б-н ўралган. Шу даврдаги арк (майд. 3 га) ва шаҳристон (майд. 15 га ча) шаҳар марказида ҳоз. Шайхонтоҳур тумани ҳудудидаги Эски жўва бозори ва ундан шарқдаги катта тепаликда жойлашган. Қалъада ҳукмдор саройи ва зиндон бўлган. Саройнинг бир дарвоза (қопқа)сидан шаҳристонга, бошқасидан шаҳарнинг ички рабодига чиқилган. Шаҳар марказида бозор бўлган, у «Жўва» деб юритилган. Марказ б-н шаҳар дарвозалари кўчалар орқали боғланган. Бир ва икки қаватли пахса ёки синчкори деворли ҳовлили қилиб турар жойлар қурилган. Ички ва ташқи рабод деворлари оралиғи 4 км бўлган. Шаҳарда кулолчилик, ўқ-ёй, газлама, гилам, чодир ҳамда чарм маҳсулотлари и.ч. ривожланган.

10-а. охири — 12-а. ўрталарида Чоч *Қорахонийлар* давлати таркибига кирди. 1214—15 й.ларда *Муҳаммад* Хоразмшоҳ қорахитойлар кўшини ҳамда *найманлар* хони *Кучлуқ* б-н жанг қилиб, Шош вилоятини улардан тортиб олди ва вилоят душманлар кўлига ўтмаслиги учун Шош маркази аҳолисини кўчиртириб юборди. Шу боис мўғуллар 1220 й.да шаҳарни қаршиликсиз қўлга киритган мўғуллар мумкин. *Жувайний*нинг мўғуллар босқини ҳақидаги хабарида Тошкент ш. тилга олинмаган. 13—14-а.нинг 1-ярмида

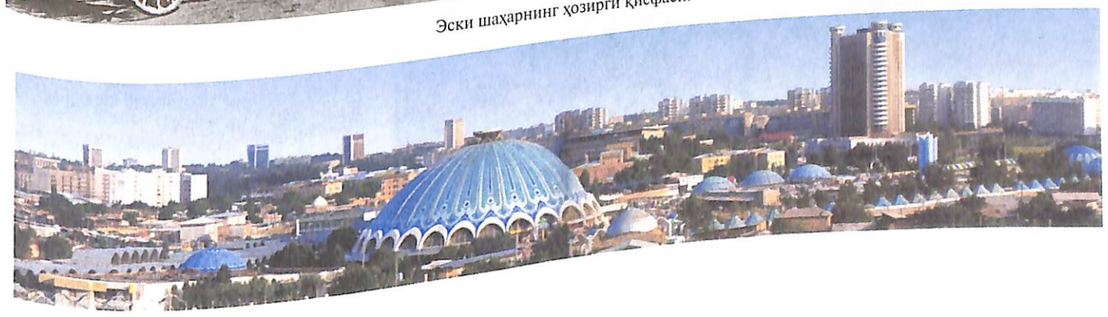
Шайх Ҳованди Тоҳур масжиди (20-аср бошлари; тарихий сурат).

Эски шаҳар кўчаларида.





Эски шаҳарнинг ҳозирги қиёфаси.



Тошкент вилояти *Чиғатой улуси* таркибида, 14-а.нинг 2-ярми — 15-а.нинг 80-й.ларигача Т. *Амир Темур* ва *Темурийлар* таркибида бўлди. 1404 й. да Улуғбек ихтиёрига мулк тарзида берилди. Бу даврда шаҳар воҳа б-н дашт чегарасидаги кучли қалъага айланди, унинг ҳудуди кенгайди, и.ч., савдо-сотиқ, маданият ривожланди. Регистон, Шайхонтоҳур ансамблидаги мақбаралар, Жоме масжиди ва б. қурилди. Археологик топилмалар, меъморий обидалар маҳаллий анъаналарнинг қўшни Шарқ мамлакатлари маданияти б-н уйғунлашиб кетганлигини кўрсатади. Темурийлар ўртасида бошланган тахт учун кураш натижасида Т. 1485 й.да Мўғулистон хони *Юнусхон* ихтиёрига ўтди ва унинг қароргоҳига айланди. Лекин, у кўп ҳукмронлик қилмай, 1487 й.да Т.да вафот этди. Юнусхондан кейин тахтга унинг ўғли *Султон Маҳмудхон* ўтирди. Унинг ҳукмронлиги ҳам кўпга бормади. Т. 1503 й.да *Шайбонийхон* ва *Кўчкунчихон* тасарруфига ўтди. 16-а.да Т. яна ободонлашиб, Туркистоннинг ҳунармандлик, савдо-сотиқ ва маданий марказларидан бирига айланди. Шаҳар янги девор б-н ўралди. Меъморлик обидалари қад кўтарди, уларнинг айримлари (Шайх Хованди Тоҳур мақбараси, *Кўкалдош мадрасаси, Бароқхон мадрасаси*) бизнинг давримизгача етиб келган. Ҳунармандликнинг тараққиёти савдо-сотиқ алоқаларининг кенгайишига олиб келди. 1558 й.да Т. қирғиз-қайсоқлар қамалига бардош берди.

16-а.нинг 2-ярмида Қозон ва Астрахон хонликларининг Рус давлатига бўйсундирилиши натижасида Т. б-н Москва ўртасида савдо алоқаси ривожланди, ҳар икки томон бир-бирига элчилар юборди. 1579 й.да Т.ни Бухоро хони *Абдуллахон II* босиб олди. 1588 й. да шаҳар аҳолиси Абдуллахон II нинг ноиби. Тошкент вилоятининг ҳокими Ўзбекка қарши исён кўтарган. Лекин, кўп ўтмай исён бостирилди. 1597 й.да шаҳарни *Тавакалхон* (1598 й. в. э.) босиб олди. Оз фурсат ўтмай Т. яна Бухоро хонлигига ўтди. Аштархонийлардан *Имомқулихон* қозоқларни тор-мор келтириб, 1611 й.да ўғли Искандарни Т.га ноиб қилиб тайинлади. Бироқ шаҳар аҳолиси исён кўтариб, қочиб кетаётган Искандарни тутиб ўлдирди. Бундан ғазабланган Имомқулихон Т. аҳолисидан шафқатсиз ўч олиб, уларни қирғин (қатлиом) қилди.

1723 й.да Т. Жунғар хони Ғалдан-Цирен қўлига ўтди. Бу даврда Т. аҳолиси тоқчилик, боғдорчилик ҳамда полиз экинлари, буғдой, тариқ, арпа, сули, зиғир, кунжут етиштириш б-н шуғулланарди. Шаҳар расталарида ипак мато, ип газлама, зарбоф кийимлар кўп бўлган. Рус савдогарлари Т.га мовут, қундуз териси ва турли бўёқлар келтиришган. Т. б-н Балх, Хива, Бухоро, Самарқанд, Кўлоб, Шаҳрисабз ва б. шаҳарлар ўртасида савдо-сотиқ ривожланган. Пул муомаласи бу даврда ҳам ҳали яхши тараққий қилмаган эди. Т. аҳолисига дон ва қорамол б-н тўланадиган махсус солиқ (ҳосилнинг 1/10–1/5 улуши) солинган. Т. Жунгария хонлиги барҳам топгандан кейин (1758) Катта Ўрда ва қалмоқларнинг ҳужумлари натижасида кўп зарар кўрди.

18-а. ўрталарида ғарчи шаҳар қўлдан-кўлга ўтиб турган бўлса-да, Т. 4 даҳа (қисм)га — *Шайхонтоҳур, Себзор* (Қаффоли Шоший), *Кўкча* (Шайх Зайниддин), *Бешёғоч* (Зангиота) даҳаларига бўлиниб, уларнинг ҳар бирини мустақил ҳоким бошқарган. Т. тарихида бу давр *Чорҳокимлик* деб аталган.

Шаҳарни бошқариш бўйича барча маъмурий лавозимларга Т.нинг бой савдогар ва аслзодалари томонидан кўрсатилган шахслар тайинланган.

Ҳокимлар ташқи босқинларга қарши курашиш учун навбат б-н қўшин ажратганлар. Муҳим масалалар ҳам биргаликда ҳал қилинган. Ҳокимликлар ўртасида шаҳарда ҳукмрон бўлиш учун баъзан тўқнашувлар бўлиб турган. Бундай тўқнашувлар сабабли юзага келган нотинчлик даври деярли чорак аср давом этган. Айрим вақтларда бутун шаҳар ҳудуди жанг майдонига айланган. Лекин, 4 даҳа ҳокимларининг ўзаро тўқнашувлари асосан, шаҳарнинг Жанггоҳ, Лабзак ариғи бўйида («Жангоб») бўлган. Ўзаро тўқнашувларга шаҳар аҳолиси ҳам жалб этилган. Фақат Эски жўва бозори бетараф жой ҳисобланиб, нотинчлик вақтида ҳам савдо-сотиқ давом этган. Чорҳокимлик даврида Т. аҳолиси атрофдаги шаҳар ва қишлоқлар, Дашти Қипчоқнинг чорвадор аҳолиси ҳамда Сибирь б-н савдо алоқаларини узмаган. Россия б-н савдо-сотиқни ривожлантириш мақсадида 1779 й.да Тошкентдан Тобольск ш.га элчилик миссияси жўнатилган. Бироқ, бу даврда Т.даги ички зиддиятлар ва нотинчликлардан фойдаланган кўчманчилар шаҳарга бир неча марта ҳужум қилдилар. Натижада шаҳар атрофидаги боғлар, деҳқончилик далалари пайҳон қилинди. Умуман олганда чорҳокимлик даври Т. ҳаёти хўжалигининг тушкунлик даври бўлди. Шу боис савдо-ҳунармандчилик аҳлининг илғор фикрли вакиллари ўртасида шаҳарни ягона ҳоким қўл остида бирлаштириш ғоялари вужудга келди. Шу даврда шаҳар яхлит ташқи девор б-н ўралган ва унинг уз. 14 км, дарвозалар сони 12 та эди.

1784 й. Шайхонтоҳур даҳаси ҳокими *Юнусхўжа* қолган 3 даҳа ҳокимлигини ҳам ўз тасарруфига олиб, мустақил Т. давлатини ташкил этди. Бир неча ҳарбий юришлардан кейин у Катта Ўрдадан Т. атрофидаги қишлоқларни қайтариб олишга, Т. аҳолисига тинчлик берган кўчманчи жуз қабилаларини бўйсундиришга муваффақ бўлди. 1799 й.да Қўқон қўшинлари Т.ни қамал қилди, аммо тошкентликларнинг кучли зарбасига учраб орқага қайтди.

Т. давлати ташқи кучлар, айниқса, Қўқон хонлари тазйиқида бўлса-да, 20 й.дан зиёд умр кўрди.

Т. давлати марказлашган давлат сифатида бўлиб, унинг маъмуриятини «волий вилоят» лавозими б-н Юнусхўжа бошқарди. Кейинроқ Юнусхўжа «Хазрати Эшон» унвонини олиб, айни пайтда «хон» деб ҳам юритилди. Юнусхўжа ҳузурида тузилган «хон кенгаши»га 4 даҳа мингбошилари, оқсоқоллари ва б. киритилган. Кенгашда, асосан, даҳа ва улус бошқаруви ҳамда ҳарбий масалалар муҳокама этилиб бир ечимга келинган. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини девонбеги, қози ва раислар амалга оширганлар. Ўта жиддий масалалар: ўғирлик, қотиллик ва б.ни Юнусхўжанинг ўзи ҳал этиб, айбдорга тегишли жазо берилган; қотилларга эса ўлим жазоси қўлланилган. Хорижий давлатлар б-н дипломатик алоқаларни ҳам Юнусхўжанинг ўзи олиб борган.



Тошкент шаҳар ҳокимияти биноси.

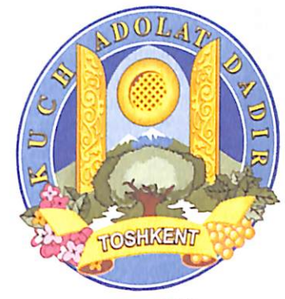
Анҳорнинг ўнг тарафида хон фармони б-н баланд ва қалин девор ўралган Ўрда, яъни давлат маҳкамаси бино қилинган. Унда Юнусхоннинг қароргоҳи ва девонхонадан ташқари зарбхона жойлашган. Ўрдани қўриқлаш ва муҳофаза этиш учун 2 минг кишилик махсус ҳарбий қисм (*«қорақозон»*) ташкил этилган.

Тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳнинг маълумотига кўра, оталиқ — девонбеги лавозимига Рустамтўра, парвоначи лавозимига Одилтўра, бош ҳарбий амир лавозимига Саримсоқтўра, қўшин бошлиғи лавозимига Бобохонтўралар тайинланган. Давлатнинг молия ишлари б-н бошчихўжа шуғулланган. У ички ва ташқи савдо ишларини назорат қилган.

Юнусхон шим.да Т.га туташган Дашти Қипчоқ ҳудудини ҳам тасарруфига олиб, аҳолисига зиддиятли вақтларда зарурий сондаги лашкар тўплаб бериш мажбуриятини юклаган. Чимкент ва Сайрам ш.лари, кейинчалик Туркистон ш. ҳам Т. давлати таркибига киритилган. Ниёзбек, Олтинтепа, Қорабулоқ, Сарапон, Темир мавзелари ва б. ўнлаб қишлоқлар Т.га тобе бўлган.

1800 й.да Тошкент давлатининг чегараси жан. ва ғарбдан Сирдарё бўйлаб, шим.дан Туркистон ва Қоратоғ ён бағирлари орқали ўтган. Шарқда Сайрам тизмаси ва Угом дарёсининг ўнг соҳили, жан.-шарқда Чатқол-Қурама тоғ тизмаларини ёқалаб Сангир қишлоғигача чўзилган. Унинг шим. ва ғарбий ҳудудларида, асосан, чорвадор кўчманчи аҳоли яшаган. 1797 й. маълумотларига қараганда, барча солиқ ва мажбуриятлардан озод, ер ва сув б-н таъминланган 2 минг доимий қорақозондан ташқари Юнусхон ихтиёрида 50—70 минг атрофида лашкар бўлган. Махсус гуруҳлардан тузилган қорақозон ва лашкар навкарлари пилтали милтиқ, ўқ-ёй, қилич ва қалқон б-н қуролланган. Юнусхон қўшинида 20 га яқин тўп бўлган. Ўқлар асосан, Т.нинг ўзида Ўқчи маҳалласида қуйилган.

Т.нинг икки минг йиллик тарихи давомида ўрни алмашди, ҳудуди ҳам кенгайиб борди ва ундаги аҳоли жойлашуви кичик маъмурий қисмлар — маҳаллалар шаклини олган. Маҳаллалар, одатда, катта-кичик кўчалар, ариқ ёки жарлик каби табиий тўсиқлар орқали чегараланган ҳамда жамоа бўлиб яшаш зарурияти ёки касб-кори, ижтимоий ҳолати, этник таркиби каби белгилари асосида шаклланган.



Тошкент герби.

Қад. ва ўрта аср Т. маҳаллалари ҳақида ёзма маълумот жуда оз. Т. ҳудудида 9-а.даги шаҳар — Бинкат (11-а.дан Тошкент)нинг кейинги асрларда кенгайиб бориши б-н унда маҳаллалар сони ҳам кўпайиб борган ва булардан баъзиларининг номлари ёзма манбаларда учрайди.

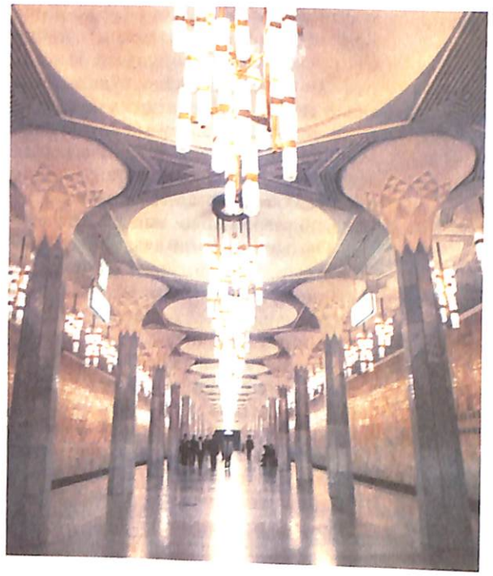
18-а.га келиб Т. маъмурий ҳудудий жиҳатдан 4 қисм — даҳаларига бўлинган. Даҳалар ўз навбатида бир қанча маҳалла ва гузарлардан ташкил топган; даҳаларда маҳаллалар сони ва уларнинг катта-кичиклиги турлича бўлган. Баъзи йирик маҳаллалар бир ном б-н аталса ҳам унинг кейинроқ пайдо бўлган қисмлари тартиб рақами б-н (мас., 1-, 2-, 3-, 4-Эшонгузар) ёки ҳудудига қараб аталган (мас., Катта Камолон ва Кичик Камолон). Аҳоли сони ўсган сайин маҳаллалар кенгайган ёки янгилари пайдо бўлган. Маҳалла маъмурий ҳолати жиҳатдан ўз ички тартиб-қоидаларига эга жамоа ташкилоти саналган ва уни маҳалла аҳолиси томонидан сайланган бошлиқ (оқсоқол) бошқарган, 20-а. бошларига келиб улар юзбоши мавқеида кўрилган. Оқсоқолларга маҳалланинг жамоат ишлари, маросимлари, йиғинларини бошқариш ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш ваколати берилган.

19-а.нинг 2-ярмига оид ёзма манбаларда Т. маҳаллалари ҳақида статистик маълумотлар мавжуд. Уларда қайд этилишича, бир маҳаллада 50 тадан 150 тагача хонадон бўлган. 1910 й. Т.да 146 минг аҳоли яшаган, хонадонлар сони 21 мингга етган. Шаҳар марказидаги маҳаллалар чеккаларидагига нисбатан қад. бўлиб, аҳоли ҳам зич яшаган. Баъзи маҳаллаларнинг номлари ўша жойда ривожланган касб-ҳунарни англатган (Пичоқчилик, Дегрез, Этикдўз); бошқалари этник атамалар (Ўзбекмаҳалла, Тожиккўча, Мўғулкўча) ёки жойнинг рельефи (Сассиққовуз, Чуқуркўприк, Баландмасжид ва ҳ.к.) орқали ифодаланган.

Маҳаллаларнинг масжиди ва чойхонаси унинг гавжумроқ ерида жойлашган, аҳолининг турли маъракалари учун зарур умумий мулки сақланган. Бир нечта маҳаллага бир умумий марказ — гузар, унда масжид, ҳунармандчилик устахоналари, чойхона, нонвойхона, дўконлар ҳамда бозорча хизмат



Хадра майдони.



Тошкент метрополитени. «Мустақиллик майдони» бекати.

кўрсатган. Гузарлар, одатда, катта кўчалар ёки чорраҳаларда жойлашган.

Т. маҳаллалари ҳақида аниқроқ ёзма маълумотлар даҳалардаги қозилик дафтарларида, 19-а.нинг 2-ярмида эса русча нашрларда қайд этилган. Шунга кўра, 1865 й. Т.да 140 та маҳалла бўлган, аҳолиси 76 минг киши. Туркистон ўлкаси статистикаси йилномасида (1876) Т.да 149 та маҳалла (Шайхонтоҳур даҳасида 48 та, Себзор даҳасида 38 та, Кўкча даҳасида 31 та, Бешёғоч даҳасида 32 та) бўлганлиги таъкидланган. Н. Г. Маллицкий 1927 й. нашр этган рўйхатда эса Т.да 280 та маҳалла ва шаҳар аҳолисига тегишли 171 та мавзе номи бор (қ. план-схема). Мавзелар, одатда, шаҳарликларнинг шаҳар ташқарисида жойлашган экинзорлари ва боғларидан иборат бўлган; шўролар даврида мавзелар давлат томонидан мусодара қилиниб жамоа хўжалигига айлантирилган.

Т.нинг энг гавжум қисми, унинг бозорлари ҳисобланган. Эски жува, Чорсу ва Кўкалдош мадрасаси оралиғида Регистон, Чорсу ва Каппон (ғалла) бозорлари жойлашган. Регистон бозорида хонликларда ишлаб чиқарилган моллар б-н бир қаторда Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Кошғар, Хитой ва Россиядан келтирилган моллар ҳам сотилган. Т. дан савдо карвонлари дашт орқали Сибирь шаҳарлари, Кошғар, Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон ва Эрон томон қатнаган. Тошкент давлати ташқи ва ички савдони ривожлантириш мақсадида олд томонида «Муҳаммад Юнусхўжа Умарий» деб ёзилган, сиртига лочин ёки йўлбарс тасвирлари туширилган ўз тангаларини зарб этиб, мустақил ички ва ташқи сиёсат юритган. Юнусхўжа, айниқса, Россия б-н муттасил савдо алоқалари олиб бориш ва уни кенгайтиришга интилган. 1792 й. Юнусхўжа рус подшосига хат юбориб унга Катта жуз бийлари б-н иттифоқ тузганлигини, Т.дан Россияга элтадиган карвон йўлларидаги талончиликлар тўхтатилганлигини хабар қилади. 1802 й.нинг кузида Юнусхўжа вазири аъзам Муллажон Охунд Маҳзум б-н Ашурали Баҳодир мингбошини Санкт-Петербургга элчи қилиб юборади. Элчиликдан мақсад, фақат савдо алоқаларини кенгайтиришгина эмас, балки Россиядан қурол-яроғ, чўян ва мис рудаларини сотиб олиб, ўз ҳарбий кучини мустаҳкамлаш ҳамда Россиядан тўп қуювчи уста ва кончиларни Т.га таклиф этиб, бу ерда тўпчилик ҳунармандчилигини ривожлантириш ва конларни ишга солиш ҳам кўзда тутилган эди. 1803 й. март ойида Т. элчилари император Александр I ва давлат канцлери ҳамда ташқи ишлар вазири граф А. Воронцов қабулида бўлдилар.

Т.нинг қалъа девори 19-а. бошларида Юнусхон фармони б-н даҳалар маҳаллаларининг барча эркаклари оммавий хашарга жалб қилиниб таъмирланди. Лашкар Қушбеги даврида шаҳар атрофи бўйлаб Қўймас, Қўқон, Қашқар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон ва Бешёғоч каби 12 дарвоза бор эди. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, девор бўйлаб ҳар минг қадамда биттадан «борд» (мўла), ҳар 4 минг қадамда эса биттадан бурж (минора)лар қурилган. Шаҳарнинг шарқий дарвозасидан то ғарбий дарвозасигача 8500 қадам, шимолдан жан.га эса 8100 қадам масофа ҳисобланган. Ҳар бир дарвозадан шаҳар маркази — Регистон бозорига элтувчи кўчалар ва улардан эса кўплаб тор кўчалар шоҳлаб кетган.

Юнусхўжа вафот этгач (1803), унинг ўғли Султонхўжа Т. ҳокими бўлди. Юнусхўжанинг ўлимидан фойдаланган Қўқон хони Олимхон ўз укаси Умархон қўмондонлигида қўшин тортиб, Т.ни эгаллади ва унга Султонхўжанинг укаси Ҳамидхўжани ҳоким қилиб тайинлади. Ҳамидхўжа Қўқонга бўйсунмай қўйди. Натижада Олимхон шахсан ўзи қўшин тортиб, Т.ни Қўқон хонлигига узил-кесил қўшиб олди. Шундан бошлаб, Т.га ноиб сифатида фақат Қўқон хони томонидан бекларбеги тайинланадиган бўлди. Бу даврда шаҳарнинг ҳудуди 16 км²ни, аҳолиси 80 минг (баъзи манбаларда 100 минг) кишини ташкил этарди. Шаҳарда ҳунармандчилик, дегтўқимачилик, ёғоч ўймакорлиги, дегрезлик, темирчилик, кўнчилик, косибчилик, кулолчилик ва б. ривожланган. Кўплаб нонвойхоналар, чойхоналар, дўконлар бўлган. Шаҳар ҳунармандчилигининг деярли барча соҳалари маҳаллий хом ашё ҳисобига ишларди. Кўпчилик маҳалла аҳолиси қишда бирор касб-ҳунар б-н шуғулланиб, ёзда шаҳар ташқарисидаги ер (мавзе)ларида деҳқончилик ва боғдорчилик қилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биноси.



19-а. ўрталарида Россия подшо ҳукумати йирик стратегик мавқега эга бўлган Т.ни босиб олиш мақсадида ҳарбий юриш бошлади. Бу вақтда Т. ва Тошкент вилояти Қўқон хонлиги таркибида эди. 1864 й. 1 окт.да М. Г. *Черняев* бошчилигидаги рус қўшинлари Чимкент йўлидан келиб Оққўрғон тепалигига ўрнашдилар ва шаҳарни қамал қилиб тўплардан ўққа тутдилар. Тошкентликлар шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Қўқондан хонлик лашкарбошиси Мулла *Алимқул* мингбоши кўп минг кишилик қўшин б-н Т.га етиб келгач, Черняев қўшинлари б-н Чимкентга чекинишга мажбур бўлди. Бироқ 1865 й. 27 апр.да Черняев қарийб 2000 кишилик қўшин б-н яна Т. томон йўлга чиқиб, Чирчиқ дарёси бўйидаги Ниёзбек қалъасини эгаллайди ва шаҳарни сувсиз қолдириш мақсадида Кайковус ариғи (Бўзсув канали) сув оладиган тўғонни буздириб ташлайди. Лашкарбоши Алимқул ҳам ўз қўшинлари б-н Қўқондан Т.га етиб келади. *Султон Саидхон*, Алимқул ва тошкентлик акобир-уламолар бошчилигида шаҳарни ҳимоя қилишга катта тайёргарлик кўрилади. Черняев 7 майда қўшинлари б-н Т.га яқинлашади. Душман қўшинлари Салор ариғини кечиб ўтиб, Тархон-Сайёд (ҳоз. Дархонота) ариғининг ўнг соҳили (ҳоз. Пушкин кўчаси)да муқобил турган Т. ҳимоячиларига қарата тўпдан ўт очадилар (қ. *Дархон жанги*). 9 май куни шаҳарнинг шим.-шарқидаги Шўртепада Т. ҳимоячилари б-н рус босқинчилари ўртасида яна қаттиқ жанг бўлади. Жангда Алимқул оғир яралар бўлгач, ҳимоячилар ўртасида парокандалик ва вақима бошланади. Қўқон хонлиги аскарлари Алимқул хазинасини олиб ўз юртларига жўнаб кетдилар. Т.да Қўқон хонлигининг 60 йиллик ҳукмронлиги барҳам топди. Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари Т. ҳимоячиларининг ёрдам сўраб қилган мурожаатларига рад жавобини бердилар. Черняев фурсатни бой бермаслик учун Т.ни қамал қилди. Шаҳар аҳолиси сувсиз қолди, озиқ-овқат захираси ҳам тугади. 14 июнда душман аскарлари шаҳарга бостириб киришга муваффақ бўлди, улар дўкон ва уйларга ўт қўйдилар. Шаҳар мудофаасида фаол қатнашган тошкентлик тарихчи *Муҳаммад Солиҳ* «Жадидаи тарихи Тошканд» асарида ёзишича, тошкентликлар душманга қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Босқинчилар биринчи галда Ўрда саройини ёндирдилар, кейин портлатдилар. Уч кун давом этган мисли сиз жангдан сўнг 42 кун сувсиз қолган ва очликдан тинкаси қуриган Т. ҳимоячилари 17 июнда эрталаб таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Черняев шаҳар аёнларидан Т.нинг 12 дарвозаси рамзий олтин калитларини топширишни талаб қилди. Жуда кўп одам қурбон бўлди. Черняев буйруғи б-н уйлар ёндирилди, эгалари отиб ташланди ёки милтиқ найзаси б-н санчиб ўлдирилди. Ҳеч кимга шафқат қилинмади. Шундай қилиб, подшо Россияси қўшинлари махсус отряди б-н Т.ни босиб олишга муваффақ бўлди. Т. ва унга қарашли атроф ерларда рус давлатининг ҳукмронлиги ўрнатилди. Т. Россиянинг кейинроқ Туркистон хонликларини босиб олиши учун таянч пунктига айлантирилди. Черняев, ўз босқинчилигини оқлаш учун Т. гўё ихтиёрий равишда Россия тобелигига ўтганлиги ҳақида шаҳар аёнлари номидан қалбаки ҳужжат тайёрлади. Бу ҳужжатни имзолашдан бош тортган *Солиҳбек Охунд* ва яна аёнлардан 6 киши Сибирнинг Томск ш.га сургун қилинди. 1865 й. сент.да Оренбург генерал-губернатори Крижановский Т.га келиб шаҳарни Россия империяси тасарруфига ўтганлигини эълон қилди. 1866 й. авг.да Россия империясининг Т.ни Россия тобелигига олинганлиги ҳақида расмий фармони эълон қилинди. Т. 1867 й.да ташкил этилган *Туркистон генерал-губернаторлиги*нинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази бўлиб қолди. Аҳорнинг чап соҳилида мустамлакачи маъмурлар ва ҳарбийлар учун Янги шаҳар қурила бошлади. 1865 й. авг.— окт. ойларида руслар Т.нинг Қўймас дарвозаси рўпарасидаги тепаликда *Тошкент Тупроққўрғони* ҳарбий қалъасини барпо этишди. Янги шаҳар ҳудудида маъмурий идора ва маҳкамалар жойлашди. Аҳорнинг ўнг соҳилидаги қад. Т. Эски шаҳар деб атала бошлади. Т.нинг Россия империяси томонидан босиб олиниши бутун Туркистонни босиб олинишини тезлаштирди.

1892 й.да тошкентликлар мустамлака зулмига қарши қўзғолон кўтардилар (қ. *Тошкент қўзғолони*). 1899 й. Закаспий т.й. Тошкентгача узайтирилди. 1906 й. эса Т.ни Россия маркази б-н боғловчи энг яқин йўл Оренбург — Тошкент т.й. қурилди. Т. асосий т.й. тугуни, савдо ва транзит пунктига, Туркистон ўлкасининг маъмурий-сиёсий марказига айланди. Шаҳарда янги саноат корхоналари ҳамда савдо муассасалари вужудга келди. Аҳолиси ҳам, асосан, европаликлар ҳисобига тез ўсиб борди. 1913 й.да Т.да 111 саноат корхонаси, жумладан, 15 пахта тозалаш з-ди, 3,5 мингдан ортиқ ҳунармандчилик устахонаси, 22 рус ва чет эл савдо фирмаларининг бўлимлари, 186 та катта-кичик дўкон бўлган. Т. аҳолиси, асосан, ҳунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик ва савдо-сотиқ б-н шуғулланган. Т.нинг Янги

Халқлар дўстлиги саройи.



шаҳар қисмида европаликлар қурган саноат ва транспорт корхоналари (пахта тозалаш, ёғ-мой, вино-арақ, ғишт, пилла ва б. корхоналар, т.й., трамвай ва б.)да маҳаллий аҳоли вакиллари ҳам ишлай бошлади. Т.даги Бош т.й. устахонасининг 800 ишчисидан 120 таси маҳаллий миллат вакили бўлган. Трамвай транспорти ва электр-энергетика корхоналарида 1000 дан зиёд ишчи ишлаган. 20-а. бошларида Т.да 280 га яқин маҳалла, 170 мавзе бўлган.

1916 й. июлда Т. меҳнаткашлари оқ подшонинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонига қарши қўзғолон кўтарди (қ. *Мардикорлик*).

Россияда Октябрь тўнтариши ҳақидаги хабар Т.га етиб келгач, большевиклар ва сўл эсерлар ҳокимиятни зўравонлик йўли б-н эгаллаш учун курашдилар. 1917 й. 28 окт.да Бош т.й. устахонасининг маҳаллий миллатга мансуб бўлмаган ишчилари ҳамда аскарлар қўзғолон бошладилар. Улар т.й. депоси, товар омборлари, 1-Сибирь полки казармаларини ишғол қилдилар. Шаҳар маркази қўзғолончилар қўлига ўтди. 1 (14) нояб.да Тупроққўрғон ҳам ишғол қилингач, Т.да шўролар ҳокимияти ўрнатилди. Шу тариқа Т.да Россиядан бадарға қилинган большевиклар 1917 й. 1 нояб.да т.й. мастеровойлари ёрдамида тўнтариш ўтказиб ҳокимиятни эгалладилар. 1918 й. 30 апр. дан Т. Туркистон АССРнинг пойтахти деб эълон қилинди. 1924 й.да Ўзбекистон пойтахти Самарқандга кўчирилди. 1930 й.дан Т. яна пойтахт бўлди.

Совет ҳукумати йилларида Т. маҳаллалари бошланғич маъмурий бирлик шаклида сақланиб қолди, бироқ уларнинг вазифалари кўп томондан чеклаб қўйилди.

2-жаҳон урушигача бўлган даврда Т.да бир қанча саноат корхонаси — тикувчилик, тамаки, пойабзал ф-калари, тўқимачилик к-ти, металлсозлик, машинасозлик з-длари ва б. қурилди. Бўзсув, Қодирия, Бўрижар ГЭСлари бунёд қилинди. 2-жаҳон уруши йилларида Т. саноати бутунлай фронтга хизмат қилдирилди. Саноат 1943 й.да 1940 й.дагига нисбатан 3 баробар кўп маҳсулот берди. Уруш йилларида немислар оккупация қилган вилоятлардан эвакуация қилинган 300 минг киши, шу жумладан, 200 мингга яқин бола Т.га жойлаштирилди. 1930—40- й.ларда Т.да асосан, қ.х.ни техника билан таъминлашга қаратилган оғир саноат тармоқлари тез суръатлар б-н ривожлантирилди. Йирик саноат корхоналари — «Ўзбекқишлоқмаш», экскаватор з-ди, «Тошгазаппарат», «Тошгазаппарат», «Тошгазаппарат»,



Юнусобод даҳаси. Амир Темур кўчаси.

Бельгия, Швейцария, Франция, Германия, АҚШ, Сербия ва Черногорияга пахта толаси ва б. маҳсулотларни экспорт қилади. Т.да 80 дан зиёд хорижий мамлакат фирма ва компаниялари б-н биргаликда ташкил этилган 1423 қўшма корхона ва фирмалар фаолият кўрсатмоқда (2004). Жумладан, Туркиянинг «Шайхонтоҳур текстиль», «Сағбонтекстиль», Жан. Кореянинг «UZ-Omega-Tex», Германия ва Швейцариянинг «Хобас тапо», АҚШнинг «Безақ» қўшма корхоналари Т. иқтисодиётини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшмоқда. 2003 й. нодавлат секторида саноат маҳсулотларининг ҳажми 88,6% га етди.

Т. Ўрта Осиёдаги энг йирик транспорт чорраҳаси, аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Шаҳарда т.й. вокзали, 2 аэропорт, автовокзал, 5 автостанция ишлайди. Бу ердан Т. — Оренбург — Москва, Т. — Туркманбоши, Т. — Наманган — Андижон ва бошқа т.й. ўтган. Т. — Янгийўл, Т. — Хўжанд, Т. — Самарқанд, Т. — Гулистон йўналишида электр поездлари қатнайди. Т.дан МДҲ дан ташқари Лондон, Франкфурт Майн, Тель-Авив, Жидда, Деҳли, Карочи, Истанбул, Бангкок, Пекин, Нью-Йорк, Амстердам, Шаржа (БАА), Куала-Лумпур, Теҳрон, Афина, Сянган ш.ларига мунтазам ҳаво йўллари, Ҳалаб, Сеул, Осиё ва Европанинг кўпгина шаҳарларига чартер йўловчилар ташувчи рейслар ўтган. Шаҳардан бир неча муҳим автомобиль йўли бошланади, уларнинг энг йириги — *Катта Ўзбекистон тракти. Тошкент ҳалқа автомобиль йўли* мавжуд. Шаҳар йўловчилар ички қатнови метрополитен, троллейбус, автобус, трамвай, такси орқали амалга оширилади.

2003/04 ўқув йилида Т.да 362 умумий таълим мактаби бўлиб, 378,9 минг ўқувчи, 11 гимназияда 17,1 минг ўқувчи, 23 академик лицейда 9,3 минг ўқувчи, 30 мусиқа ва 25 спорт мактабида 19,2 минг ўқувчи таълим олди. Т.да 30 олий ўқув юрти (жумладан, Ўзбекистон миллий ун-ти, I ва II Т. Тиббиёт ин-тлари, Педагогика ун-ти, Иқтисодиёт ун-ти, Ислом ун-ти, Техника ун-ти ва б.) бўлиб, уларда 107,8 минг талаба таълим олди (2004). Т.да 1998 — 2003 й.ларда 47 касб-ҳунар коллежи ва академик лицейлари бинолари ишга туширилди. Улар замонавий дастгоҳ ва техника б-н жиҳозланди. Шаҳарда 31 касб-ҳунар коллежида 29,1 минг ўқувчи ўқийди.

Т.да 16 музей (Ўзбекистон давлат санъат, Адабиёт, Ўзбекистон кино санъати, Ўзбекистон соғлиқни сақлаш, Антиқа ва заргарлик буюмлари ва б. музейлар) бўлиб, уларда 800 мингга яқин экспонат қўйилган, 166 жамоат кутубхонаси (13,8 млн. нусха асар), 9 маданият саройи, 65 маданият уйи бор.

Т.да 13 театр (Ўзбек миллий театри, Алишер Навоий номидаги Ўзбек давлат академик опера ва балет катта театри, Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқали театри, Аброр Ҳидоятов номидаги ёшлар театри, Йўлдош Охунбобоев номидаги Ўзбек давлат республика ёш томошабинлар театри, Тошкент давлат рус академик драма театри, қўғирчоқ театри, Рус давлат республика ёш томошабинлар театри, оперетта театри ва б.) мавжуд.

Т. циркида 1940 й.дан бошлаб машҳур ўзбек дорбозлари— *Тошканбоевлар* сулоласи фаолият кўрсатиб келмоқда.

Т.да 16 маданият ва истироҳат боғи бор. Шулардан бири марказий, 5 таси болалар боғи (шулардан бири шаҳар боғи), 10 таси маданият ва истироҳат боғи. Айниқса, Алишер Навоий номидаги миллий боғ, Ғафур Ғулом, Фурқат, Бобур номидаги, «Боғи эрам», «Аквапарк» боғлари машҳур. Ундан ташқари дендрапарк, ботаника боғи, ҳайвонот боғи, Гагарин боғи фаолият кўрсатади. Амир Темур хиёбони ва б. бор. Т.даги зиёратгоҳ жойлардан Шайх Зайниддин, Чўпонота, Каффол Шоший, Хўжа Аламбардор мақбаралари мавжуд.

Т.да 18,6 минг ўринли (10 минг кишига 86,8 ўрин) 99 касалхона муассасасида 16,5 минг врач, 25,2 минг ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. Шаҳарда 115 поликлиника, 594 дорихона фаолият кўрсатади. Республика аҳамиятидаги шошилинч тиббий ёрдам, урология, кўз микрохирургияси, кардиология, жарроҳлик, онкология марказлари Т.да жойлашган.

Т.да 5 санаторий, 19 та санаторий-профилакторий, дам олиш уйи бор, шулардан, Чинобод санаторийси, Тиббий тикланиш ва физиотерапия илмий тадқиқот ин-ти қошидаги даволаш клиникаси ва болалар стационари ва б. фаолият кўрсатади. Т. яқинида Тошкент минерал суви бальнеологик курорти жойлашган.

1994 й.да Т.да «Юнусобод» теннис саройи қурилиб, унда ЎзР Президенти совғаси учун теннис бўйича катта халқаро мусобақалар ўтказилмоқда. Шаҳарда Олимпиада ўринбосарлари билан юрти, «Пахтакор» спорт-машғулот бирлашмаси, «Қибрай» ўқув-машғулот марказлари, енгил атлетика бўйича «Янгиобод» ўқув-машғулот базаси жойлашган. «Ёшлик» спорт аренаси, «Пахтакор» марказий стадиони ва б. халқаро спорт талабларига жавоб берадиган спорт иншоотлардир. Шу боис Т.да катта халқаро спорт мусобақалари ўтказиб турилади. 1995 й. сент.да 1-Марказий Осиё ўйинлари, 1998 й. нояб.да «сув париси» синхрон сузиш бўйича 1-халқаро турнир, 1999 й. 7 июнда «Динамо» теннис кортида «Tashkent open» хотин-қизлар турнири бўлиб ўтди. Ўзбекистоннинг «Пахтакор» футбол жамоаси ўз стадионида жаҳон ва Осиёнинг нуфузли жамоалари б-н учрашувлар ўтказиб келмоқда. Машҳур ўзбек кураши бўйича ҳам Т.да халқаро мусобақалар бўлиб ўтди. 2004 й. июль ойида тошкентлик Рустам *Қосимжонов*нинг шахмат бўйича жаҳоннинг энг кучли шахматчиларини енгиб Жаҳон чемпиони унвонини олиши ўзбек шахмат спортининг буюк ғалабасидир. Т.да спорт мавзусига бағишланган бир қанча жур. ва газ.лар чиқади. Шулардан бир «Спорт», «Ўзбекистон футболи» ва б.ни



айтиш мумкин. Ўзбекистонда спорт кадрларини, асосан, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ин-ти тайёрлайди. Ин-т қошида 1993 й.дан Ўзбекистон Олимпия академияси фаолият кўрсатади.

Т.да 19 номда республика газ.лари, 2 вилоят газ. (*«Тошкент ҳақиқати», «Ташкентская правда»*), 2 шаҳар газ. (*«Тошкент оқшоми», «Вечерний Ташкент»*), 44 кўп тиражли газ. нашр этилади. Республикада нашр этиладиган 67 номдаги журналнинг 62 таси Т.да чиқади (қ. *Матбуот*). Т.да 4 та *информацион агентлик* фаолият кўрсатади. Ўзбекистондаги нашриётларнинг асосий қисми Т. шаҳридадир (қ. *Ноширлик*). Ўзбекистон радиоэшиттиришларида Т. радиоси етакчи ўринни эгаллайди. Т. шаҳри ва вилоят радио тингловчилари учун ҳар куни Т. шаҳар ва Т. вилоят радиоэшиттириши бош таҳририятида тайёрланган эшиттиришлар берилади (1971 й.дан). Бош таҳририятда ахборот ва ижтимоий-сиёсий бўлимлар бор (қ. *Радиоэшиттириш*).

Тошкент телевидение студиясининг Т. шаҳри ва Тошкент вилояти аҳолиси учун мўлжалланган кўрсатувлари бош таҳририяти махсус кўрсатув туркумларини тайёрлайди (қ. *Телевидение*).

Т. даги тарихий меъморий ёдгорликлардан: *Кўкалдош мадрасаси* (16-а.), *Шайх Зайниддин бобо мақбараси* (13—14-а.лар), *Хўжа Алambардор мақбараси* (тахм. 10-а.), *Абулқосим шайх мадрасаси* (19-а.), *Юнусхон мақбараси* (15-а. охири), *Шайх Хованди Тоҳур мақбараси* (15-а.), *Қалдирғочбий мақбараси* (15-а.нинг 1-ярми) ва б. сақланган.

«Хотира» майдони.



Тошкент шаҳри туманлари

Акмал Икромов тумани — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1977 й. Чилонзор ва Октябрь (ҳоз. Шайхонтоҳур) туманларини ихчамлаштириш мақсадида, улар ҳудудида ташкил этилган. Давлат арбоби Акмал *Икромов* номига қўйилган. 1977 й.дан ҳоз. чегарасида жан. ва жан.-шарқдан Заргарлик ва Қатортол кўчалари б-н бошланиб, ғарб ва шим.-ғарбда автомобиль ҳалқа йўлига туташади. Майд. 2797 га, жумладан, кўкаламзор ерлари — 1124 га. Аҳолиси 228,3 минг киши (2004). Кўчалар сони 424 тани ташкил этиб, шундан 8 таси марказий ҳисобланади. Асосий автомагистраллари: Лутфий, Ҳамроқул Турсунқулов, Фарҳод, Султон Сегизбоев, Уйғур, Назарбек, Зиё Саид, Тўқимачи кўчалари ва Кичик ҳалқа йўл. Туманда 50 та маҳалла мавжуд.

Туман ҳудудида қуйидаги саноат корхоналари: заргарлик з-ди, булка-кондитер, сут к-тлари, «Тошкентсут» акциядорлик жамияти, «Фонон» з-ди, «Осиё-Фуд» нон маҳсулотлари корхонаси, «Чевар» тикувчилик и.ч. бирлашмаси, «Газавтоматика» корхонаси, «Тошинтерм» Ўзбекистон — Хитой, «Шайхонтоҳур-текстиль» қўшма корхоналари, Тошкент механизация воситалари ва жиҳозлари ҳамда станоксозлик тажриба-экспериментал механика з-ди, тўқимачилик к-тининг 4-йигирув-тўқув ф-каси, 13 автотранспорт ва 5 қурилиш ташкилоти мавжуд. Туманда Жаҳон тиллари ун-ти, Давлат солиқ академияси, юридик коллежи, санъат интернат мактаби, 3 та академик лицей, 5 касб-ҳунар коллежи, 37 умумий таълим мактаби, 53 болалар боғчаси ва яслиси, 8 даволаш яслиси, 6 даволаш-профилактика муассасаси, 22 поликлиника, 6 оилавий поликлиника, 5 касалхона ва диспансер бор. Туман аҳолисига 512 озиқ-овқат ва 550 саноат моллари дўкони, 420 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси хизмат қилади. 2 маданият уйи, 8 жамоат кутубхонаси, «Ватан» кинотеатри, Акмал Икромов номидаги маданият ва истироҳат боғи бор. Турар жой фондининг умумий фойдали майд. 3486 минг м² (2004). Туманда қурилиш ишлари 1966 й.дан бошланган. Т. ни реконструкция қилиш ва ривожлантириш Бош планига мувофиқ туманда катта қурилиш ишлари олиб борилмоқда; 70, 72- АТС, стоматология поликлиникаси, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, «Карвонсарой бозори», «Ўрикзор», «Гулистон» турар жой массивлари, болалар боғчалари, мактаблар қурилиб ишга туширилди. Фарҳод ва Уйғур кўчалари кенгайтирилди.

Бектемир тумани (1990 й. гача Наримонов) — Т. даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1960—81 й.лар Бектемир шаҳарчаси: 1973—90 й.ларда шаҳар, 1981—90 й.ларда давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи Наримон Кербалай Набоби, ёзувчи Наримонов (1870—1925) жаф ўғли Наримонов (1870—1925) номи б-н юритилган. 1990 й. дан Т. тармагидаги Бектемир тумани. Чирчиқ дарёсининг чап соҳилида. Бу дарё Бектемир туманини бошқа туманлардан ажратиб туради. Майд. 1,83 минг га, шу жумладан кўкаламзорлаштирилган ҳудуди 0,012 минг га. Аҳолиси 29,9 минг киши (2004). Кўчалар сони 45 та. Асосий йирик кўчалари: Ҳусайн Бойқаро, Оҳангарон шоҳкўчаси, Бектемир. 12 та маҳалла мавжуд. Туман ҳудудида «Ўзсматана», «Агрокерамика», «Мирмакс» қўшма корхоналари, 17 саноат корхонаси, шу жумладан, Тошкент мотор, «Иргидромаш» ва б., 9 транспорт муассасаси, «СредазВНИИ-гидромаш» и. т. институти, 5 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, болалар спорт мактаби, 13 болалар боғчаси, 16-тиббиёт-даволаш муассасаси, 4 поликлиника бор. Туманда 522 йирик ҳамда кичик ўрта бизнес-субъектлари фаолият кўрсатади, шундан 44 таси хорижий инвестициялар иштирокида тузилган корхоналардир. Туман аҳолисига 11 озиқ-овқат, 4 саноат моллари, 7 аралаш моллар дўконлари, универмаг, 30 овқатланиш корхонаси, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари хизмат қилади. 5 жамоат кутубхонаси, клуб, маданият уйи, кинотеатр, 10 дан зиёд болалар спорт майдончалари, теннис корти, 2 футбол майдони бор.

Туманда Ўрта Осиёда ягона бўлган «Гольфклуб» ташкил этилган.

Мирзо Улуғбек тумани (1935 й.гача — Пролетар тумани, 1992 й.гача Куйбишев тумани; 1992 й. майдан Мирзо *Улуғбек* тумани) — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1929 й. ташкил қилинган. Ҳоз. чегараси 1978 й. дан буён ўзгармаган. Т.нинг шим.-шарқий қисмида жойлашган. Т. маркази (Амир Темур хиёбони)дан бошланиб, шим.-шарқий томонга, Тошкент автомобиль ҳалқа йўлигача боради. Феруза мавзеси, Тошкент трактор з-ди, Улуғбек шаҳарчаси ҳам туман ҳудудига киради. Майдони 3,2 минг км², шу жумладан, кўкаламзорлаштирилган ҳудуд — 0,579 минг га. Аҳолиси 247,6 минг киши (2004). Туман ҳудудида тарихий ва маданий ёдгорликлардан Кирха (1892) сақланган. Кўчалар сони 532 та. Асосий магистраллари: Пушкин, Паркент, Темур Малик, Оққўрғон кўчалари, Буюк ипак йўли шоҳкўчаси, Ҳабиб Абдуллаев кўчаси, Кичик ҳалқа йўл. 49 та маҳалла мавжуд. Туман ҳудудида 377 йирик корхона, шундан 28 саноат корхонаси (шу жумладан, «Тошкенткабель», трактор з-длари, «Ўзбекистон пахтачилик машинасозлиги», лок-бўёқ з-длари.), 3119 кичик ва ўрта бизнес субъектлари бор. 27 и.т. институти, 10 лойиҳа ин-ти, 4 олий ўқув юрти (Маданият ин-ти, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия ун-ти ва б.) ҳамда умумқўшин қўмондонлик билим юрти, ҳарбий академия, Ички ишлар вазирлиги академияси, Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти, ёзувчилар, композиторлар, меъморлар ижодий уюшмалари ва театр жамияти, 33 умумий таълим мактаби, 12 касб-ҳунар коллежи, 4 болалар мусиқа мактаби ва санъат мактаби, 10 касалхона ва диспансер, «Она ва бола» маркази, 11 оилавий поликлиника, 2 тиббий-санитария қисми ишлаб турибди.

Аҳолига 176 озиқ-овқат дўкони, 244 саноат моллари дўкони, 304 умумий овқатланиш-корхоналари, 517 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси хизмат қилмоқда. Мухтор Ашрафий, Сергей Есенин уй-музейлари, 28 жамоат кутубхонаси, 3 маданият уйи ва саройи, 3 маданият ва истироҳат боғи, ҳайвонот боғи ва б. ишлаб турибди. Турар жой фондининг умумий фойдаланиш майд. 2579 минг м².

Миробод тумани (1992 й.гача Ленин тумани) — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1929 й. Шайхонтоҳур тумани б-н биргаликда ташкил этилган. Ҳоз. чегараси 1977 й. дан буён ўзгармаган. Туман Т.нинг жанубий қисмида жойлашган. Шим. да Амир Темур хиёбонидан ҳалқа йўлигача чўзилган. Майд. 1,71 минг га, шу жумладан кўкаламзорлаштирилган ҳудуди —0,356 минг га. Аҳолиси 123,8 минг киши (2004). Кўчалар сони 103 та, шундан 8 таси марказий кўча ҳисобланади. Буларга Фитрат, Мовароуннаҳр, Нукус, Космонавтлар кўчаси, Т. Шевченко, Фарғона йўли ва б. киради. 39 та маҳалла мавжуд. М.т. жанубдан Бектемир, шарқдан Ҳамза, шим.дан Юнусобод, шим.-ғарбдан Яккасарой, жан.-ғарбдан Сергели туманлари б-н чегарадош. Туман чегаралари Шароф Рашидов, Истиқлол, Охунбобоев, Фарғона йўли, Тошкент Катта ҳалқа йўли, Бешкент, Фитрат, Турғунбоева,. Оқ йўл, Кичик Бешёғоч, Нукус, Кунаев кўчаларидан ўтади. Тошкент метрополитенининг «Ойбек», «Тошкент» станциялари М.т. ҳудудидадир. Туман ҳудудидан 4 та канал (Баратхўжа, Қорасув, Салор, Толарик) оқиб ўтади.

М. т.да 3167 корхона ва ташкилот фаолият кўрсатади, шундан 349 таси йирик, 818 таси кичик ва ўрта бизнес субъектларидир. Тошкент ш. бўйинча саноат и.ч. умумий ҳажмидаги тушнинг улуши 10,5% ни ташкил этади. «Ўзэлектроаппарат», «Ўзкимёфарм», «Фотон», «Тонг» акциядорлик жамиятлари, «Ўзтемирйўлмаш-таъмир», «Учқун» каби йирик саноат корхоналари республика аҳамиятига эга.

М.т.да асосий доирадаги саноат корхоналари сони 31 тани ташкил қилиб, саноатнинг 8 та тармоғи бўйича фаолият юритадилар, булар енгил саноат, озиқ-овқат, тиббиёт, матбаа саноати, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш соҳаси, ёғочни қайта ишлаш ва қоғоз и.ч. саноати, кимё ва нефть кимёси саноати, қурилиш ашёлари и.ч. тармоқларидан иборат. Халқ истеъмоли молларининг энг юқори ўсиш суръатлари енгил, озиқ-овқат саноат соҳаларида кузатилади.

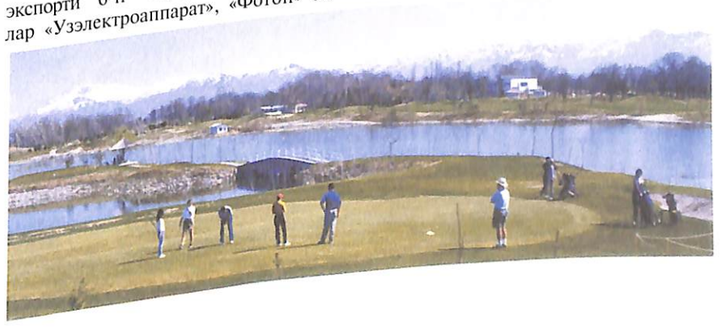
Туман экспорт салоҳиятининг асосий қисми «Ўзбекистон ҳаво йўллари» ва «Ўзбекистон темир йўллари» компанияларига тўғри келиб, Тошкент ш. бўйича экспортнинг 1/3 қисми туман улушига тўғри келади.

Тумандаги ўзида чиқарилган маҳсулот экспорти б-н шуғулланувчи корхоналар «Ўзэлектроаппарат», «Фотон» акциядорлик жамиятлари, «Кварк», «Ўзтемирйўлмаштаъмир», «Ташэлектроаппарат» корхоналари ва б.дир.

М.т.да Миробод бозори, аэропорт, т.й. вокзали, 17 умумий таълим, 2 мусиқа, 3 спорт мактаби, 8 касб-ҳунар коллежи, 3 академик лицей, 6 олий ўқув юрти (Тошкент Вестминстер ун-ти, Тошкент давлат авиация, Тошкент фармацевтика, Тошкент темир йўллари транспорти муҳандислари, Тошкент шарқшунослик, Тошкент автомобиль ва йўллар ин-тлари), 5 ўрта махсус билим юрти фаолият кўрсатади. Аҳолига 778 савдо ва 180 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси хизмат кўрсатади. Улардан 108 озиқ-овқат, 55 саноат моллари дўконлари, 227 овқатланиш, 160 ноозиқ, 160 аралаш, 58 ностационар савдо шохобчаларидир.

Тошкент шаҳар, вилоят ҳокимиятлари, Алишер Навоий номидаги ўзбек давлат академик опера ва балет катта театри, Тошкент давлат рус академик драма театри, шунингдек, 4 маданият уйи, 2 маданият ва истироҳат боғи, Le Meridian otel Tashkent Palace, «Пойтахт» меҳмонхоналари, 7 кутубхона, Санъат, Темир йўл техникаси, Тиббиёт музейлари, Ўзбекистон БА Марказий кўргазма зали мавжуд. Туманда 1- клиник шифохона, болалар касалхонаси, шаҳар клиник руҳий касалликлар шифохонаси, 2-туғруқ мажмуаси (4- ва 5- сонли), 40 оилавий поликлиника, Темир йўл, Ташқи ишлар вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Марказий консультатив ташҳис поликлиникалари, стоматология поликлиникаси (7-сонли), шаҳар жисмоний тарбия диспансери, тери-таносил касалликлари диспансери (1-сонли), Тошкент шаҳар йўловчи-транспорт тиббиёт санитария қисми, шаҳар болалар руҳий-асаб касалликлари шифохонаси ва санаторий ишлаб турибди. Турар жой фондининг умумий майд. 1432,1 минг м².

Тошкент «Гольф клуб»и.





«Кабул—Ўзбек» қўшма корхонасининг йиғирув цехи.

Сергели тумани — шаҳардаги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1967 й.да ташкил этилган. Т. шаҳрининг жан. -ғарбий қисмида. С. т. ҳудуди марказий т.й. трассасидан Чирчиқ дарёси қайирларигача бўлган ерларни, жан.-ғарбда Чоштепа, Нўғайқўрғон, Тошкент аэропорти атрофи, Қўйлиқ 5—7, *Сергели* 1—8, Спутник (Йўлдош), Дўстлик, Қурувчилар мавзелари, Эски Сергели, Саноат зонасини қамраб олади. Шим. -ғарбдан Тошкент вилоятининг Зангиота, жан.-шарқдан Янгийўл туманлари б-н чегарадош. Майд. 5,19 минг га, шу жумладан, кўкаламзор ерлар 0,347 минг га. Аҳолиси 154,4 минг киши (2004). Маҳаллалар ва уй-жой ширкатлари сони 33 та бўлиб, 14 та мавзе ва Йўлдош (Спутник) шаҳарчасидаги (1966 й.да ташкил этилган) 17 та кичик мавзедан иборат. Кўчалар сони 147 та. Асосий магистраллари: Тошкент автомобиль ҳалқа йўлининг жан. қисми, Янги Сергели, Чоштепа, С. Толипов, Қипчоқ кўчаси; Тошкент— Ангрен т.й. ҳам туман ҳудудидан ўтади.

С.т.да 1101 корхона бўлиб, шулардан 167 таси йирик, 252 таси кичик ва б. корхоналардир. 330 та саноат корхонасида: мебель, иккиламчи қора ва рангли металл, поршень, гигроскопик пахта, асфальт, резина ва пластмасса буюмлари, ёғочни қайта ишлаш, чарм ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. «Файз» холдинг компанияси, «Мебель» корхонаси, авиация таъмирлаш з-ди, «Новатор» (трактор поршенлари), «Баракат-Альфа» (гигроскопик пахта), «Гринворд» (болалар озиқ-овқати, мева шарбатлари), Тошкент темир йўл масофаси (контейнерлар жўнатади) корхоналари, Қуёшдан ҳимоялаш буюмлари з-ди (пластмасса ромлар ва б.), «Тошкент» халқаро аэропорти, Сергели авиаотрядлари, 3 автокомбинат, «РАФ» автокорхонаси (йўловчиларга кичик автобусда хизмат кўрсатилади), 4-, 12-автобус саройлари мавжуд. Шунингдек, 973 та тадбиркор фаолият кўрсатади. Туманда 27 умумий таълим мактаби, 5 та мактабдан ташқари таълим маркази, 6 касб-ҳунар коллежи, 2 болалар спорт мактаби бор. Соғлиқни сақлаш системасида 491 ўринли 3 та шаҳар касалхонаси, 5 поликлиника, туғруқхона, тери-таносил касалликлари диспансери, 33 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади.

С.т. да Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодиёт миллий банки, Саноат қурилиш банки, «Асакабанк», Уй-жой жамғарма банки, Халқ банки бўлимлари мавжуд. Шаҳардаги энг йирик савдо мажмуаларидан деҳқон бозори, Сергели, «Автомакон» бозори, Пойтахт Сергели савдо маркази ишлаб турибди. 8 кутубхона, 3 маданият уйи, Усмон Носир ва Янги Сергели маданият ва истироҳат боғлари, мусиқа мактаби бор. 106 спорт иншооти, шу жумладан, стадион, 5 сузиш ҳавзаси, 43 спорт зали, 51 спорт майдончаси, 4 соғломлаштириш спорт мажмуаси мавжуд.

Туманда қурилиш ишлари, асосан, Тошкент зилзиласи (1966 й.)дан кейин бошланган бўлиб, 1 ва 2 қаватли ёғоч уйлар қурилган. Сергели турар жой даҳасидаги 4 ва 9 қаватли бинолар 1980—90 й.ларда қад кўтарган. С.т. турар жой фондининг умумий фойдали майд. 2718,5 минг м² (2004).

Туманнинг асосий йўналиши — умумшаҳар маркази б-н боғлайдиган Янги Сергели кўчаси. Туман ҳудудида Чоштепа ва Нўғайқўрғон археол. ёдгорликлари бор.

Собир Раҳимов тумани — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1970 й.да ташкил қилинган. Собир *Раҳимов* номи б-н аталган. 1980 й.дан ҳоз. чегарасида. Т.нинг шим.-ғарбида жойлашган. Шим.-ғарбда Тошкент вилояти Зангиота тумани, шим. ва шим. -шарқда Тошкент тумани, шарқда Юнусобод тумани, жан. ва жан.-ғарбда Шайхонтоҳур тумани б-н чегарадош. Майд. 3,4 минг га, шу жумладан кўкаламзор ерлари 1,01 минг га. Аҳолиси 283,6 минг киши (2004). Кўчалар сони 290 та. Асосий магистраллари: Беруний, Ниёзов, Кичик ҳалқа йўл, Форобий, Зиёмов, Чимбой, Уста Ширин, Тансиқбоев, Ҳасанов, Ойбек ва Қорасарой кўчалари. 58 та маҳалла мавжуд.

Туман ҳудудида «Колорфлекс», «Империал», «Осиё-батарея» қўшма корхоналари, 30 саноат корхонаси, шу жумладан, «Тошкентмармар» и.ч. бирлашмаси, «Миконд», агрегат, тажриба-механика, экскаватор таъмирлаш, «Компрессор», «Оникс» ва чинни з-длари, «Тошкент мебель» и. ч. бирлашмаси, «Тола» (пиллакашлик) корхонаси, бош кийимлар ф-каси, 10 автотранспорт ва 10 қурилиш ташкилоти фаолият кўрсатади. Туманда 19 илмий тадқиқот ин-ти, 4 лойиҳалаш ташкилоти («Ўзгазлойиҳа», «Ўзқишлоқхўжалик лойиҳа», Халқ таълими Вазирлигининг лойиҳа-конструкторлик бюроси, «Таш. ЗНИИЭП»), 3 олий ўқув юрти (ЎзМУ, ТошДТУ, 2-Тошкент тиббиёт ин-ти), 1 лицей, 1 касб-ҳунар коллежи, 37 умумий таълим мактаби, 1 санъат, 1 та мусиқа мактаби, 60 та мактабгача тарбия муассасаси бор. Туман аҳолисига 47 оилавий поликлиника, 20 та касалхона, 8 маданият уйи ва саройи, 10 та кутубхона, ёш томошабинлар театри, табиат музейи, 3 та бозор, 5 та стадион, 6 та сузиш ҳавзаси, 57 спорт зали, 10 та теннис мажмуаси хизмат кўрсатади. Туман ҳудудида «Оймомо» маданият ва истироҳат боғи, бир неча кичик дам олиш масканлари, «Ўзэкспомарказ» халқаро кўргазмалар мажмуи, «Олимпия» мехмонхонаси фаолият кўрсатади. 110 озиқ-овқат ва 51 саноат моллари дўкони, 196 умумий овқатланиш корхонаси, 467 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси мавжуд.

Мустақиллик йилларида Сағбон, Қорасарой, Форобий кўчалари кенгайиб, Мойқўрғон, Бешқўрғон мавзелари ташкил қилинди, уз. 1 км дан зиёд кўприк бунёд этилди.

Туман ҳудудида меъморий ёдгорликлардан Бароқхон мадрасаси, Қаффол Шоший мақбараси бор. Беруний, Фурқат, Собир Раҳимов ва Л. Б. Шастри, Бердақ, А. Қодирийга ҳайкал ўрнатилган. Шаҳар метрополитенининг Беруний метро ст-яси туман ҳудудида жойлашган.

Чилонзор тумани — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1963 й.да ташкил қилинган. Топонимистларнинг фикрича туман номи чилон (жийда) ўсимлигидан олинган. Т. зилзиласи (1966) дан кейин туманда қурилиш ишлари авж олди. Т.нинг жан.-ғарбий қисмида жойлашган. Шим. да Оқтепа канали, шарқда Бўрижар канали, жан.-ғарбда Ўрта Осиё т. й. бўйлаб Т. автомобиль ҳалқа йўли ва Бобур кўчасигача давом этган. Майд. 2994 га, шу жумладан, кўкаламзорлаштирилган майдонлар 1,334 минг га. Аҳолиси 217,1 минг киши (2004). Кўчалар сони 262 та. 45 та маҳалла мавжуд. Тумандаги баъзи жойлар Т. тарихи б-н боғлиқ. Чилонзор Оқтепаси археологик ёдгорлиги (4—8-а.лар, 10—11-а.лар), Абулқосим Шайх мадрасаси, Хайробод Эшон меъморий мажмуаси каби меъморий ёдгорликлар шу туман ҳудудида жойлашган.

Асосий магистраллари — Халқлар дўстлиги, Муқимий, Чўпонота, Фарҳод, Гавҳар, Чилонзор, Қатортол, Ал-Хоразмий кўчалари. Ҳудудида қўшма корхоналар («Совпластитал» Ўзбекистон — Италия қўшма корхонаси, «Ўзбегим-интернешнл» қўшма корхонаси ва б.), 24 саноат корхонаси (шу жумладан, 3 пойабзал и. ч. бирлашмаси, кўрлар жамиятининг и. ч. комбинати, «Реле ва автоматика», «Алгоритм» корхоналари, электр рўзғор буюмлари з-длари); 8 и.т. институти, 8 лойиҳалаш ин-ти, конструкторлик бюроси, Тошкент давлат иқтисодиёт ун-ти, 38 умумий таълим мактаби, 20 академик лицей ва коллеж, 65 мактабгача ёшдаги болалар муассасаси; 9 касалхона ва 31 та поликлиника бор. Аҳолига 152 озиқ-овқат, 64 саноат моллари дўконлари, 121 умумий овқатланиш корхонаси, 96 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси, Чилонзор буюм бозори хизмат қилади. Муқимий номидаги мусиқа ва драма театри, Давлат мусиқали комедия (оперетта) театри, 2 кинотеатр, Навоий номидаги Миллий боғ, Ғафур Ғулом номидаги маданият ва истироҳат боғи, Халқлар дўстлиги саройи фаолият кўрсатади. 4 стадион, 101 спорт зали, 166 спорт майдончалари, 6 сув ҳавзаси, отчопар мажмуаси бор. Турар жой фондининг умумий фойдали майд. 3178 минг м².

Шайхонтоҳур тумани — Т. даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1929 й. Октябрь тумани номи б-н тузилган. 1992 й.да Шайхонтоҳур *(Шайх Хованди Тоҳур)* тумани деб ўзгартирилган. 1978 й.дан ҳоз. чегарада. Шим.-ғарбда Зангиота тумани, шим.да Собир Раҳимов, шим.-шарқда ва шарқда Юнусобод, жан. да Чилонзор ва Яккасарой, ғарбда Акмал Икромов туманлари б-н чегарадош. Майд. 2,73 минг га, шу жумладан кўкаламзорлаштирилган майдонлар 0,832 минг га. Аҳолиси 263,1 минг киши (2004). Кўчалар сони 622 та. Асосий магистраллари: Абдулла Қодирий, Навоий, Ўзбекистон, Беруний шоҳкўчалари, Фурқат, Уйғур, Самарқанд дарвоза кўчалари. Халқлар дўстлиги, Хадра, Чорсу, Оқтепа майдонлари, 48 та маҳалла бор.

Туманда 3379 корхона ва ташкилот мавжуд. 9 саноат корхонаси, шундан «Шарқ гули» бадиий, Тошкент тикувчилик, «Орзу» и. ч. бирлашмалари, Тошкент матбаа к-ти, кўн-мўйна з-ди ва б. ишлаб турибди. 3069 кичик ва ўрта бизнес субъектлари қайд этилган. Ш. т. да 18 вазирлик, давлат қўмиталари ва йирик идоралар, меъморлик ва шаҳарсозлик бош бошқармаси, 11 лойиҳалаш ин-ти, Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Навоий номидаги адабиёт музейи, Сейсмология, Полимерлар кимёси ва физикаси, Микробиология ин-тлари, Архитектура ва қурилиш, кимётехнология ин-тлари, 16 ўрта махсус ўқув юрти, 42 умумий таълим мактаби ва б. муассаса, ташкилотлар бор. 10 та оилавий ва стоматология поликлиникаси, 18 поликлиника ва амбулатория, 8 касалхона хизмат кўрсатади. Мустақиллик йилларида туман ҳудудида Ўзбекистон давлат консерваторияси, Ислом университети, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия ун-ти қошидаги академик лицей қурилди, Ўзбек миллий академик драма театри, «Чорсу» савдо маркази бинолари ҳамда Эски жўва бозори қайта таъмирланди.

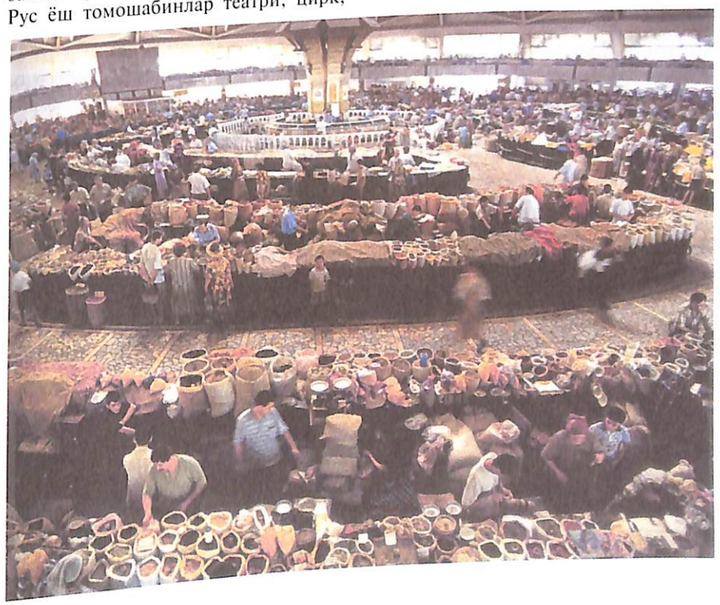
Энг йирик гузарлари: «Гулзор», «Ипакчи», «Кўкча», «Исломобод». Туманда «Янги Камолон», «Ҳувайдо», «Боғкўча», «Чўпонота», «Ипакчи» маҳаллаларида катта спорт майдончалари мавжуд. 562 озиқ-овқат, 346 донлари мавжуд. 562 озиқ-овқат, 346 саноат моллари дўконлари, 174 маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, «Чорсу» савдо маркази туман аҳолисига хизмат кўрсатади.

Ўзбек миллий академик драма театри, Аброр Ҳидоятов номидаги *Ўзбек давлат драма театри*, Сатира театри, Рус ёш томошабинлар театри, цирк, «Санъат саройи», «Ўзкўргазмасавдо» саройи, 9 маданият уйи ва муассасаси, Кино уйи, 22 жамоат кутубхонаси, 4 кинотеатр ва б., «Пахтакор» стадиони, «ЖАР» спорт мажмуи, «Шарқ», «Хадра», «Ёшлар уйи», «Sun Shine Тугоп» меҳмонхоналари ишлаб турибди. Туман ҳудудида меъморий ёдгорликларидан Кўкалдош мадрасаси (16-а.), Юнусхон (15-а.), Шайх Зайниддинбобо (13—14-а.лар) мақбаралари сақланган.

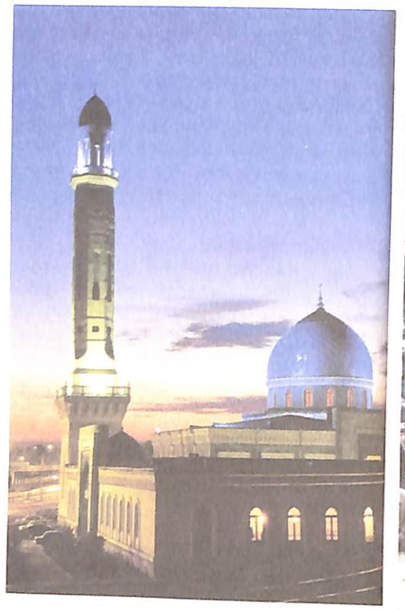
Юнусобод тумани — Т. даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1936 й.да Киров тумани номи б-н ташкил қилинган. 1992 й. май ойидан Юнусобод тумани деб аталади.

Юнусобод номининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар бор. Айрим тадқиқотчилар (акад. А. Муҳаммаджонов) фикрича, жойнинг номи жуда қад. бўлиб, асли «Юнусработ» деб аталган. Бу ўринда «работ» карвонсарой маъносида қўлланган (қ. *Работ*). Шим. томондан шаҳарга кирувчилар шу жойда қўниб ўтишган. Маҳаллий зиёлиларнинг фикрича, жойнинг номи себзорлик тадбиркор Юнусҳожи Нодирҳожи ўғли (19-а., Юнусобод Оқтепасида боғ-роғлари бўлган) ҳақидаги ривоятлар б-н боғлиқ. Туман шаҳарнинг шим. қисмида жойлашган. Амир Темур хиёбонидан бошланиб шим. томонга, Тошкент катта ҳалқа йўлигача давом этади.

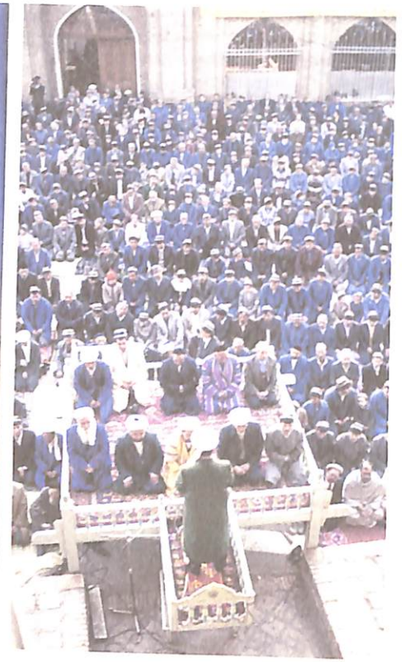
Майд. 4,14 минг га, шу жумладан, кўкаламзорлаштирилган майд. 1,073 минг га. Аҳолиси 289,0 минг киши



Эски жўва бозори.



Шайх Зайниддин масжиди.



(2004). Кўчалар сони 441 та. Асосий магистрал кўчалари: Шароф Рашидов, Амир Темур, Аҳмад Дониш, Хуршид, Ғани Мавлонов, Жаҳон Обидова, Гвардия полковниги Хўжаев. 50 та маҳалла мавжуд. Туман ҳудудида 3547 корхона ва ташкилот бўлиб, кичик ва ўрта бизнес субъектларининг саноат и. ч. даги улуши 36,3%, қурилишда 64,2%, савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 50,9% ни ташкил этади. Улар орасида 155 та қўшма корхона фаолияти и. ч. ва аҳолига хизмат кўрсатишга йўналтирилган.

Саноат корхоналаридан «Ўзбекқишлоқмаш», «Юлдуз» тикувчилик, «Ассобобсоз», «Раупхон» корхоналари; вагон таъмирлаш з-длари, китоб-журнал ф-каси, «Ўзбекэнерготаъмир» и. ч. бирлашмалари ва б. ишлаб турибди. Чет эл инвестициялари иштирокида фаолият кўрсатаётган «Дилек интерпрайс», «Айлин Гида Санайи», «Азия Силк» шўъба корхоналари, «Растр», «Супертекстиль» корхоналари, шунингдек, мебель ишлаб чиқарувчи 3 та қўшма корхона бор.

20 га яқин и. т. институти, лойиҳалаш ин-тлари, 6 лицей, 6 касб-ҳунар коллежи, 4 олий ўқув юрти, 42 умумий таълим мактаби, 3 мусиқа мактаби, 70 мактабгача тарбия муассасаси, 8 та касалхона, 40 поликлиника ва амбулатория муассасалари, 1 санаторий бор. 2 кинотеатр, «Туркистон» киноконцерт зали, Темурийлар тарихи давлат музейи, Ўзбекистон халқлари тарихи давлат музейи, Ўзбекистон тасвирий санъат галереяси, ҳайвонот боғи, «Интерконтинентал», «Dedeman Silk Road», «Шератон» меҳмонхоналари, Шаҳидлар хотираси мажмуаси, 5 маданият уйи, 12 кутубхона, 186 спорт иншоотлари, Олай, Юнусобод бозорлари, 1785 та савдо, 356 та умумий овқатланиш ва 467 та маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турипти. Т.нинг асосий телевизион минораси туман ҳудудида жойлашган. Турар жой фондининг умумий фойдали майд. 5223 минг м^2. Ю.т. ҳудудида Т. метрополитени Юнусобод йўналишининг Юнус Ражабий, Абдулла Қодирий, Минор, Ҳабиб Абдуллаев ст-яларидан электр поездлар қатнайди. 2005 й.гача яна 3 ст-я (Ф. Хўжаев, «Юнусобод», «Туркистон»)ни ишга тушириш юзасидан ишлар олиб борилмоқда.

Яккасарой тумани — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1936 й. Фрунзе тумани номи б-н ташкил қилинган. 1992 й. майдан Я.т. деб аталди. Туман Т. нинг жан. ва қисман марказий қисмида жойлашган. Шим.да Ўзбекистон кўчасидан жан.да Ўрта Осиё т. й. линиясигача чўзилган. Майд. 1,39 минг га, шу жумладан, кўкаламзорлаштирилган ҳудуди 0,144 минг га. Аҳолиси 112,3 минг киши (2004). Кўчалар сони 156. Асосий магистраллари: Бобур, Усмон Носир, Нукус, Ўзбекистон, Шота Руставели, Афросиёб кўчалари. 17 та маҳалла мавжуд. Туман ҳудудида 24 саноат корхонаси ва 32 қурилиш ташкилоти жойлашган. 3 автотранспорт корхонаси, юк ортиш-тушириш т. й. ст-яси, автовокзал ишлаб турибди. Йирик саноат корхоналаридан «Тоштўқимачи» к-ти, «Тошкент ёғочни қайта ишлаш з-ди», Темир-бетон маҳсулотлари з-ди, «Агама» корхонаси, пойабзал, Саноатиндустрия бирлашмалари ва б. фаолият кўрсатади. 26 и. т. институти, лойиҳалаш ташкилотлари ва конструкторлик бюроси, 4 олий ўқув юрти (Низомий номидаги Педагогика ун-ти, Тўқимачилик ва енгил саноат ин-ти, Маннон Уйғур номидаги Санъат ин-ти, Тошкент Хореография олий мактаби), 6 та касб-ҳунар коллежи ва лицейлар, 19 умумий таълим, 2 спорт, 2 мусиқа мактаблари, 8 кутубхона мавжуд. Туман аҳолиси саломатлиги муҳофазасини 14 даволаш муассасаси ва 5 та оилавий шифохона таъминлайди. «Тўқимачи» стадиони, 4 сузиш ҳавзаси, 29 спорт зали, 89 корхона ва муассасаларга қарашли спорт майдончалари, 2 меҳмонхона, 1 кинотеатр, 9 кутубхона, Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғи, Республика Байналминал маданият маркази, кўғирчоқ театри, Амалий санъат музейи, Ўзбекистон Бадиий Академиясининг кўргазмалар зали мавжуд. Аҳолига 97 озиқ-овқат, 60 саноат моллари дўкони, 188 умумий овқатланиш корхонаси, 129 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси, «Аския» деҳқон бозори хизмат кўрсатади.

Тумандаги кўп қаватли бинолар асосан, «Бошлиқ», «Қушбеги» турар жой массивлари ва йирик магистраллар бўйлаб жойлашган.

Ҳамза тумани — Т.даги маъмурий-ҳудудий бирлик. 1968 й.да ташкил қилинган. *Ҳамза* номига қўйилган. Барбада Амир Темур хиёбони ва Йўлдош Охунбобоев кўчасидан бошлаб шарқда Оҳангарон йўлигача давом этади. Ҳудуди 3,46 минг га шу жумладан, кўкаламзорлар — 172 га. Аҳолиси 208,7 минг киши (2004). Кўчалар сони 220 та. Асосий магистраллари: Жарқўрғон, Лисунов, Ҳамза, Йўлдош Охунбобоев кўчалари ва Фарғона, Оҳангарон йўллари. Ҳ. т. да 50 та маҳалла мавжуд. Туман ҳудудида 2152 та ташкилот, шу жумладан, 34 саноат корхонаси (Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Тошқишлоқмаш», «Тошмаргёр», «Тошкентвино», «Ўзбек қоғози», «Ўзбекистон шампани», «Тошдонмаҳсулот», «Тошкентгуруч» акциядорлик жамиятлари корхоналари ва б.); 168 қурилиш ташкилоти; т.й. транспорти корхоналари — тепловоз ва вагон деполари, Тошкент юк ортиш-тушириш т.й. станцияси бор. Шунингдек, туманда 37 транспорт ва алоқа корхоналари жойлашган.

Кейинги йилларда ташкил қилинган «Фарм Глаес» Ўзбекистон—Британия, «Туфин» Ўзбекистон—Исроил, «Лок-Колор-Синтез» Ўзбекистон — Швейцария, «Хобас-Тапо» Ўзбекистон—Германия—Швейцария, «NWA» — Ўзбекистон—Россия қўшма корхоналарида импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотлар и. ч. йўлга қўйилган.

Ҳ. т. да Ўзбекистон Республикаси ФА Президиуми, 3 и. т. институти, Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги, 25 умумий таълим мактаби, 50 та мактабгача тарбия муассасаси, 5 мусиқа мактаби, 4 касб-ҳунар коллежи, Тошкент биринчи тиббиёт ин-ти ва бизнес мактаби бор. 9 касалхона, 30 поликлиника ва амбулатория муассасаси, 1 қон қуйиш станцияси фаолият кўрсатади. Аҳолига 359 озиқ-овқат, 595 саноат моллари дўконлари, 197 умумий овқатланиш, 324 маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари хизмат қилади. 16 жамоат кутубхонаси, 4 кинотеатр, 2 маданият саройи, 4 маданият уйи, «Бахт-Роҳат» дам олиш зонаси бор. Турар жой фондининг умумий майд. 2,5 млн.м^2 га яқин.

Ад.: Тошкент [энциклопедия], Т., 1992; Азадаев Ф., Ташкент во второй половине XIX века, Т., 1959; Соколов Ю. А., Ташкент, ташкентцы и Россия, Т. 1965; Добросмыслов А. И., Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. Т., 1912; Бартольд В.В., Сочинения, 3-т.; М., 1965; Мукминова Р. Г., Филанович М. И., Ташкент на перекрестке истории, Т., 2001; Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида, Т., 1983; Бейсембиев Т. К., «Та'рих-и Шахрухи» как исторический источник, Алма-Ата, 1987; Мунировв К., Ирисов А., Носиров А., Тошкент тарихида баъзи сиймолар, Т., 1983; Содиқова Н. С., Буряков Ю. Ф., Қадимги ва ҳозирги Тошкент, Т., 1965; Булатова В. А., Маньковская Л., Памятники зодчества Ташкента (XIV—XIX), Т., 1983, Муҳаммаджонов А. Р., Қадимги Тошкент, 2002; Тошкент атласи, М., 1984.

ТОШКЕНТ АВИАЦИЯ ИНСТИТУТИ — авиация ва космик соҳалар учун юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1995 й.да ТошТУнинг самолётсозлик ф-ти, Киев халқаро фуқаро авиация ин-тининг Тошкент ш.даги филиали, Тошкент авиация техникуми ҳамда «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпаниясининг ўқув-машғулот маркази негизида ташкил қилинди. Ин-тда 5 ф-т: умумтехника, авиакоинот, фуқаро авиацияси, сиртқи ва малака ошириш ф-тлари бор. Унда 23 та кафедра, компьютер технологияларини ўқув жараёнига татбиқ қилиш ва масофавий таълим тизимини шакллантириш муаммолари б-н шуғулланадиган «Ахборот таълим маркази» ва Ўзбекистон Республикаси авиация соҳасининг муаммолари устида и.т.лар олиб борадиган 4 та марказ: «Авиация илмий-техника маркази», «Маркетинг тадқиқотлари маркази», «Ўқув-илмий и.ч. маркази» ва «Тил маркази» мавжуд. Уларнинг фаолияти Ўзбекистон ва жаҳон бозорини чуқур маркетинг таҳлили асосида ўрганиш, технологик жараёнларни янги замонавий тадқиқотлар асосида автоматлаштириш, корхоналар мутахассисларининг малакаларини ошириш курсларини ташкил қилиш, консалтинг хизматларини ташкил қилиш, ин-тда ўқув ва и.т. фаолиятини такомиллаштириш борасида янги ўқув, услубий ва илмий ишларни ривожлантиришдан иборат.

Ин-т қошида авиалицей фаолият кўрсатмоқда. Ин-т 3 та биносининг ҳар бир ф-тида кутубхоналар мавжуд (300 мингдан ортиқ асар). Ин-т 9 йўналиш бўйича бакалаврлар, 9 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрлайди; 2003/04 ўқув йили ин-тда, 1,8 минг талаба ўқиди, 175 ўқитувчи, шу жумладан, 21 фан д-ри ва проф. ишлади. Ин-т хорижий мамлакатлар — АҚШ, Германия, Франция, Жан. Корея, Украина, Россия, Япония б-н илм-фан, таълим ва б. соҳаларда ҳамкорлик қилади. Ин-тда енгил русумли учиш аппаратларини лойиҳалаш ва и.ч.га жорий қилишга доир ишлари олиб борилади. Ин-т педагог-олимлари «Ўзбекистон авиация индустриясини 2010 йилгача ривожлантириш стратегияси» миллий дастурини ишлаб чиқишди. Ин-тда 200 та талабага мўлжалланган талабалар уйи фаолият кўрсатади. Ин-т фаолияти О. У. *Салимов*, Х. Г. Саримсоқов, Г. И. Якубин, К. Б. Усмонов, Ш. Ф. Фанихонов, М. А. Икромов ва б. олимлар номи б-н боғлиқ. Ин-тда 2004 й.гача 3000 дан ортиқ мутахассис тайёрланди.



«ТОШКЕНТ АВИАЦИЯ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШМАСИ» ДАВЛАТ-АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ, В.П. Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси — авиация саноатининг самолётсозлик соҳасидаги йирик корхонаси. 1972 й.да ташкил этилган. Тошкент авиация з-ди (бош корхона), Андижон механика з-ди, Фарғона механика з-ди ва Тошкент кислород з-дини ўз ичига олади. Бирлашмада самолёт йиғилади, унинг турли деталь ва узеллари тайёрланади, шунингдек, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарилади.

2-жаҳон уруши йилларида (1941 й. 14 окт.) Москва вилояти Химки ш.дан кўчириб келтирилган з-д асосида Тошкент авиация з-ди барпо этилди. Дастлаб ПС-84 самолётлари ишлаб чиқарилган, кейинчалик бу самолёт ЛИ-2 (Лисунов-2) номи б-н чиқарила бошлаган. 1953 й.дан ИЛ-14, 1958 й.дан турли типдаги транспорт самолётлари чиқарилди. 1966 й.дан АН-22, 70-й.лар бошларидан ИЛ-76 самолётлари ишлаб чиқарила бошлади. 90-й.ларда ҳам унинг асосий маҳсулоти ИЛ-76 МФ транспорт самолётлари бўлди. 1992 й.дан маҳаллий ҳаво йўлларида қатнашга мўлжалланган ва 64 ўринли Ил-114 самолётларини и.ч. ўзлаштирилди. 3-дда АН-70, «Мрия», «Руслан» самолётлари қанотлари ва б. қисмлари тайёрланган. 1996 й. май ойидан очиқ турдаги давлат акциядорлик жамияти. Корхонанинг йиғувчи слесари Э. Ҳ. *Алимуҳамедов*га Ўзбекистон Қаҳрамони унвони берилган (1995).

ТОШКЕНТ АВТОМОБИЛЬ-ЙЎЛЛАР ИНСТИТУТИ — автомобиль ҳўжалиги, автомобилсозлик з-длари,

Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси «ИЛ-76» МФ самолёти қанотини йиғиш.



Тошкент автомобиль-йўллар институти.

йўл корхоналари учун юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Тошкент политехника ин-ти автомобиль ва йўллар ф-ти негизида 1972 й. ташкил этилган. Ин-тда автомобилсозлик, автомобиль транспорти, автомобиль йўллари қурилиши, автомобиль йўллари иқтисоди ва бошқаруви, иқтидорли талабалар б-н ишлаш ва магистратура ҳамда сиртқи таълим ф-тлари бор. Ин-т қошида лицей, тайёрлов бўлими, тармоқ мутахассисларининг малакасини ошириш курслари мавжуд. Ин-тда 9 йўналиш бўйича бакалаврлар, 11 йўналиш бўйича магистрлар тайёрланади. Ин-тда 34 та кафедра, 17 та и.т. гуруҳлари, аспирантура ва докторантура бўлимлари, кутубхона (400 мингдан зиёд адабиёт) бор. И.ч. корхоналарида кафедра филиаллари фаолият кўрсатади. Ин-т ташкил этилганидан бери 31000 дан зиёд олий малакали мутахассис етиштирилди. Ин-тда дунёнинг 26 мамлакатидан келган 450 талаба таълим олди. 2003/04 ўқув йили ин-тда 4100 талаба ўқиди. Ин-т Россия, Украина, Германия, Франция, Англия, Хитой, Ҳиндистон, Исроил, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон ва б. мамлакатларнинг олий ўқув юртлари ва фирмалари б-н ҳамкорлик қилади. Ин-т фаолияти О.У. *Салимов*, А. А. Муталибов, С. П. Пўлатов, С.М. Қодиров, Н.Р. Рашидов, Н.С. Абрамов, О. А. Ганихўжаев ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

Тошкент аграр университети.



ТОШКЕНТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ — қ.х. учун мутахассислар тайёрлайдиган йирик олий ўқув юрти. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркибида. Тошкент вилояти Қибрай туманида жойлашган. 1930 й.да Ўрта Осиё ун-тининг қ.х. ф-ти негизида Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги ин-ти ташкил этилди, бу ин-т 1934—91 й.ларда Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти номи б-н фаолият кўрсатди, 1991 й.нинг апр.да Тошкент давлат аграр ун-тига айлантирилди.

Ун-тда (2004): агрономия, агрокимё ва тупроқшунослик; ўсимликлар ҳимояси; мева-сабзавотчилик ва ўрмон хўжалиги; зоомуҳандислик ва ипакчилик; иқтисодиёт; бухгалтерия ҳисоби; касбий таълим; сиртқи таълим; магистратура ф-тлари, 35 кафедра фаолият кўрсатди, музей (1980), илмий кутубхона (1 млн. дан ортиқ асар), қ.х. кадрлари малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш маркази бор. 32 га ҳайдаладиган ер ва 1 га иссиқхона майдони бўлган ўқув-тажриба хўжалиги, Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманида 2480 га ҳайдаладиган ер, 4 га иссиқхона майдони, чорвачилик фермаси ва бошқа и.ч. объектлари бўлган ўқув-тажриба хўжалиги; агроэкология илмий маркази, биотехнология лаб., этномофагларни кўпайтириш бўйича биолаборатория, фунгимарказ каби илмий и.ч., тадбиркорлик-илмий бўлинмалар фаолият кўрсатади. 1992 й.да бакалаврият босқичида мутахассислар тайёрлайдиган Нукус филиали ташкил этилган. 2003/04 ўқув йилида 5321 талаба, шу жумладан, кундузги бўлимда 3047, сиртқи бўлимда 2040 бакалавр, 236 магистр талабалар ўқиди. 457 проф.-ўқитувчи, шу жумладан, 53 фан д-ри ва 166 фан номзоди ишлади.

Ун-т фаолияти Р.Р. *Шредер*, Н.Р. *Димо*, В.С. *Малыгин*, В.В. *Яхонтов*, Н.Г. *Запрометов*, С. Н. *Аликуҳамедов*, Р.А. *Олимжонов*, М.А. *Панков*, А.М. *Шлейхер*, А.И. *Автономов*, Е.Н. *Михайлов*, В.А. *Шчекин*, А. А. *Рибаков*, А. В. *Гвоздиков*, М.Б. *Дошчанов*, М.*Баҳодиров*, П. В. *Протасов*, А. И. *Иомалиев*, В.И. *Зуев*, Э.Т. *Шайхов* каби олимлар номлари б-н боғлиқ. Ун-т ташкил топганидан бери қ.х. фани ва и.ч.нинг турли тармоқлари учун 55 мингдан ортиқ мутахассис кадрлар тайёрлади. Ун-т қишлоқ хўжалиги таълими муассасалари ва и.т.лар бўйича Жаҳон консорциуми аъзоси, хориж мамлакатларининг 37 та ун-ти ва 6 и.т. институти б-н ҳамкорлик қилади.

Ҳасан Бўриев.

ТОШКЕНТ АРТЕЗИАН ҲАВЗАСИ — Тошкент ш. яқинидаги тоғ олди букилмасида жойлашган ҳавза; жан.да Фарғона, ғарбда Қизилқум ва шим.да Чимкент (Арис) артезиан ҳавзалари б-н туташ. Шарқда Чатқол-Қурама бурмаланиш области тоғ олдилари б-н чегараланади. Ҳавза ўрамидаги юра ётқизиқларининг қалинлиги 100—150 м гача бўлиб, тарқалиши чекланган. Бўр ётқизиқлари кенг майдонни эгаллаган ва юпқа қатламчали оҳактошлар қўшилган терриген чўкиндилари (конгломерат ва қумтош)дан иборат. Бўр ётқизиқларининг қалинлиги 50—100 м дан 900 м гача ўзгариб туради. Палеоген ётқизиқлари жуда кенг тарқалган, улар оҳактош, қумтош, конгломерат ва гиллар бўлиб, умумий қалинлиги 150 м гача. Неогеннинг континентал қатлами 300 м дан 1600 м гача бўлган терриген ётқизиқлардан иборат. Тўртламчи давр ётқизиқлари эса 600 м гача бўлган аллювиал, пролювиал, ёки делювиал ва элювиал чўкиндилардан таркиб топган. Регионда тектоник структураларнинг ҳар хиллиги гидрогеологик шароитнинг хилма-хиллигини белгилайди. Асосий антиклиналь структуралар (тоғли зонада) палеозой ётқизиқларининг дарзлик ва дарзлик-карст сувлари тарқалган жойларидир. Синклиналларда водий ва тоғ олди қисмлари тўртламчи давр ётқизиқларида босимли чучук сувлар, неоген, палеоген, қуйи бўр ва юра тоғ жинсларида шўр сувлар ҳамда юқори бўр ётқизиқлари (сеноман ва турон)да чучук минерал термал сувлар тарқалган. Юқори бўр қатламларидаги минерал сувларнинг ёши 0,2 дан 3,5 млн. йилгача, «ёш» сувлар (0,2 млн. йил-

гача) Т.а.ҳ.нинг шим. ва шарқий қисмида бўлиб, жан.-ғарб томонга уларнинг ёши 2—3,5 млн. й.гача ошиб боради. Ҳавзанинг ботиқ (чўккан) жойларида дейтерий концентрациясининг ўрганилиши инфильтрацион ва седиментацион сувларнинг силжиганлигини ва Тошкент минерал сувларининг кўплаб фойдаланилганлиги оқибатида сувнинг сифати ёмонлашиб, захираси камайиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Ҳавзанинг турли пунктларида U^{234}/U^{238} лар муносабатининг ўзгаришига қараб юқори бўрга мансуб ер ости сувларининг ҳаракат тезлиги чекка қисмларда йилига 8—10 см, марказий қисмда йилига 1 см гача эканлиги аниқланди. Ер ости сувларининг умумий оқими ғарбий, жан.-ғарбий йўналишига эга бўлиб, ҳавзанинг чекка қисмларида ҳаракат тезлиги марказдаги (Тошкент ш. ҳудуди)га нисбатан кўпроқ.

Ад.: Султанходжаев А. Н., Дусходжаев Х. Р., Сырдарьинский артезианский бассейн, Т., 1973; Султанходжаев А. Н., Латипов С. У. и др., Гидросейсмологические предвестники землетрясений, Т., 1983.

ТОШКЕНТ АРХЕОЛОГИЯ ЭКСПЕДИЦИЯСИ, Ўзбекистон ФА Археология институтининг Тошкент археология экспедицияси — Тошкент ш. ҳудудида археологик қазишлар ва кузатувлар олиб борувчи илмий ходимлар жамоаси. Акад. Я. Ғ. *Ғуломов* ташаббуси б-н 1967 й. тузилган. Тошкент зилзиласи (1966)дан сўнг шаҳарда қурилиш ишлари авж олгач, Т.а.э. (раҳбарлари В. А. Булатова, 1967—68, 1971—74; М. Т. Аминжонова, 1969—70; М. И. Филанович, 1974 й.дан) кенг кўламда тадқиқот ишларини бошлаб юборди. Археологик тадқиқотлар б-н бирга Чочдаги нумизматика, палеоантропология ва этногенетик жараёнларга оид, геоморфология, палеозоология, палеотупроқшунослик ва палеоиқлимга оид тадқиқотлар Тошкент атрофи р-нларида кишилик жамияти ривожининг дастлабки босқичини ўрганиш б-н бирга қўшиб олиб борилди. Т.а.э. нинг қазишлар ва кузатувлари натижасида Тошкент ш. маданияти ёшини аниқлаш ва шаҳар ривожининг қад. босқичларини тиклашга имкон берадиган материаллар мажмуи жамланди. Тошкентдаги ёдгорликларнинг археологик стратиграфиясини ўрганиш фаннинг айрим мунозарали масалаларига аниқлик киритди, яъни Бурганли ва Қовунчи маданиятларининг аниқ даврлари аниқланди; Чочнинг қад. ва ўрта асрлардаги пойтахтлари, бу р-ннинг тарихий топографияси, экономикаси ва аҳолининг ғоявий дунёқарашларини ўрганишга оид фактик материаллар тўпланди.

ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ВА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ — олий ўқув юрти, 1991 й. 6 майда Тошкент политехника ин-тининг архитектура, саноат ва фуқаро қурилиши ҳамда муҳандис қурилиш ф-тлари негизида ташкил этилган.

Ин-т бакалавиатурасининг кундузги ва сиртқи бўлимларида 14 йўналиш бўйича 476 бакалавр, 20 мутахассислик бўйича 88 магистр мутахассислар битириши мўлжалланган (2004). Аспирантура, номзодлик ва д-рлик илмий кенгаши, шунингдек, архитектура, қурилиш материаллари ва қурилмалари, бино ва иншоотлар мутахассисликлари бўйича ихтисослашган кенгашлар фаолият кўрсатади. Ин-тда 4 та ф-т (меъморлик, саноат ва фуқаро қурилиши, муҳандис қурилиш ва иқтисод), 27 та кафедра, 322 проф.-ўқитувчи (жумладан 1 академик, 29 фан д-ри ва проф., 117 фан номзоди ва доцент), 168 ўқитувчи-ассистентлар ишлайди (2004). Ин-тда, шунингдек, «Аҳборот технологиялари ва масофавий ўқитиш маркази», Малака ошириш ф-ти, «Қурилиш соҳасида менежерларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакаларини ошириш маркази», лицей (1996), бизнес мактаб (1999) фаолият кўрсатади. 200 дан ортиқ компьютерлар тармоққа уланган. Интернет орқали хорижий давлатлар б-н алоқалар ўрнатилган. 13 та лаб., кутубхона (80 мингдан зиёд асар) фаолият кўрсатади. Ун-т қошида и.т. сектори, интернат-лицейи, академик лицей ва касб-ҳунар коллежи мавжуд. 2002/03 ўқув йили ун-тда 3,5 мингга яқин талаба ўқиди. Ун-т Германия, Англия, Бельгия, Хитой, Ҳиндистон, Корея, Россия, Украина каби давлатлар б-н илмий ҳамкорлик қилади. Ун-т фаолияти Ж. А. *Абдуллаев*, Т. Д. Ражабов, М.С. Юнусов, Т. С. *Йўлдошбоев*, Ф. Б. *Абуталиев*, С. С. Колесов, М. Н. Орипов, В. М. Сон, Ю. С. Саъдуллаев, В. В. Яковлев, Х. К. Орипов, С.С. Қосимов ва б. олимлар номи б-н боғлиқ. Ун-т ташкил қилингандан бери 30 мингдан ортиқ юқори малакали мутахассис тайёрланди.

ТОШКЕНТ БИРИНЧИ ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ — умумий амалиёт шифокори ва стоматология йўналиши бўйича таянч олий ўқув юрти. 1920 й. Туркистон ун-ти негизида ташкил топган. 1931 й. Ўрта Осиё ун-тининг тиббиёт ф-ти Ўрта Осиё тиббиёт ин-тига айлантирилди. 1935 й.дан Тошкент давлат тиббиёт ин-ти деб аталади. 1990 й.да Тошкент тиббиёт ин-ти 1- ва 2-тиббиёт ин-тларига бўлинди. Дастлаб унда даволаш, санитария-гигиена, педиатрия ва стоматология ф-тлари бўлган. Ҳоз. ин-т асосида *Тошкент фармацевтика институти, Самарқанд тиббиёт институти, Андижон тиббиёт институти, Тошкент иккинчи тиббиёт институти* ҳамда республиканинг қатор и.т. институтлари ташкил топди. 1972 й. педиатрия ф-ти мустақил *Тошкент* (дастлаб Ўрта Осиё) *тиббиёт педиатрия институти*га айлантирилди. 1992 й.да ин-тнинг Урганч филиали ташкил этилди, унда даволаш ва педиатрия ф-тлари бор.

Ин-тда 4 ўқув ф-ти (даволаш, стоматология, тиббий педагогика, олий маъмурмотли ҳамшира), 60 кафедра, аспирантура, марказий и.т. ва марказий клиник лаб., клиника (1200 ўринли), илмий-тиббий ахборот бўлими, музей, акад. лицей, кутубхона (600 мингдан ортиқ асар), босмахона бор. 3250 дан зиёд талаба, шунингдек, магистратура йўналишида 34 тор мутахассислик бўйича 300 дан зиёд резидент таълим олади (2004). Ин-тда ўқиётган хорижий талабалар (жумладан, Осиё, Африка, Лотин Америкаси) учун барча имкониятлар (хорижий адабиётлар кутубхонаси, хориж кутубхонаси б-н электрон почта алоқаси) мавжуд. Ин-т Тошкент ш.даги йирик касалхоналар ҳамда тиббиёт и.т. ин-тларида қўшимча клиник базаларга эга.

Ин-тда 450 дан ортиқ ўқитувчи, шулардан 7 Ўзбекистон ФА ва

халқаро академиялар акад. (Н.М. *Мажидов*, Қ.Ж. *Миразизов*, Т. О. *Дамин*ов ва б.), 100 дан ортиқ фан д-ри ва проф., 210 фан номзоди ва доцентлар фаолият кўрсатади. Институт д-рлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоясини қабул қилиш ҳуқуқига эга. Ин-т илмий тўплам ва услубий қўлланмалар нашр этади.

ТОШКЕНТ БОРОВИНКАСИ — ёзги олма нави. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тида қадимги рус Харламов боровинкаси нави клонидан чиқарилган (Р.Р. Шредер, А. Р. Шредер, А. Г. Шредер). Дарахти кучли ўсади (бал. 7 м гача), бир оз тарвақайлаган, шохлари ўртача қуюқ, новдалари қўнғир. Самарқанд олмаси, Симиренко, Голден Делишес каби навлардан яхши чангланади. Меваси июль охирида пишади, йирик (140—200 г), пўсти кўкиш, оч сариқ, пушти, қизил тарамлари бор, эти оқ, хушбўй, нордон-ширин. Кўчати экилгандан кейин 4—5-йили ҳосилга киради. 6—7-йили тўла ҳосил бера бошлайди. 20 ёшида тупидан 500 кг гача ҳосил олинади. 1959 й.дан Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун р-нлаштирилган (яна қ. *Олма*).



Тошкент боровинкаси.

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ — педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1967 й. Тошкент вилоятининг Ангрен ш.да очилган. Ин-тда 6 ф-т (мат. ва касбий таълим, бошланғич таълим методикаси, тарих, филол., хорижий тиллар, тиббиёт-геогр.), сиртқи ф-т ва бўлим, 29 кафедра, 17 ўқув лаб., 21 бўлим ва марказ, жумладан, ўқув, магистратура, ички назорат ва мониторинг, маркетинг, маънавият ва маърифий ишлар, иқтидорли талабалар б-н ишлаш бўлимлари, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатининг ин-т бўлими, ахборот технологияси ва масофадан ўқитиш маркази, кутубхона (85 мингдан ортиқ асар) мавжуд. Ин-тда 18 таълим йўналиши (мат.-информатика, касбий таълим, пед.-психология, мактабгача тарбия ва болалар спорти, тарих, миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқ ва маънавият асослари, жисмоний тарбия ва жисмоний маданият, кимё ва экология, геогр. ва иқтисодий билимлар асослари, биол. ва инсон фаолияти хавфсизлиги, ўзбек тили ва адабиёти, қозоқ тили ва адабиёти, рус тили ва адабиёти, инглиз тили, тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси, физика-астрономия, бошланғич таълим) бўйича бакалаврлар, 3 мутахассислик (ўзбек тили, биол., кимё) бўйича магистрлар тайёрланади. 2003/04 ўқув йили ин-тда 4633 талаба таълим олди, 360 ўқитувчи, жумладан, 5 фан д-ри ва проф., 68 фан номзоди ва доцент ишлади. Ин-т фаолияти И. Т. Ёрматов, Д. Т. Тўхлиев, У. Абдиев, Г. Пардаев, М. Б. Бобоев, Ш. Эргашев, М. Миркомилов, Г. Б. Ниёзов каби проф.-ўқитувчилар номи б-н боғлиқ. Ин-тда «Чотқол зиёкори» газ. нашр этилади (2002 й.дан). 2004 й. гача ин-т 1,4 мингдан ортиқ мутахассис тайёрлади.

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ — ЎзР таркибидаги вилоят. Республиканинг шим.-шарқида. 1938 й. 15 янв.да ташкил қилинган. Шим. ва шим.-ғарбдан Қозоғистон Республикаси, шим.-шарқдан Қирғизистон Республикаси, шарқдан Наманган вилояти, жан.дан Тожикистон Республикаси, жан.-ғарбдан Сирдарё вилояти б-н чегаралош. Майд. (Тошкент ш. майдонисиз) 15,3 минг км². Аҳолиси (Тошкент шаҳри аҳолисисиз) 2,4 млн. кишидан зиёд (2004). Вилоят таркибида 15 та туман (Бекобод, Бўка, Бўстонлиқ, Зангиота, Оққўрғон, Оҳангарон, Паркент, Пискент, Тошкент, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл, Ўрта Чирчиқ, Қибрай, Қуйи Чирчиқ), 17 шаҳар (Ангрен, Бекобод, Бўка, Дўстобод, Келес, Олмалиқ, Оққўрғон, Оҳангарон, Паркент, Пискент, Тошкент, Тўйтепа, Чиноз, Чирчиқ, Янгийўл, Янгиобод, Газалкент), 18 шаҳарча (Алимкент, Бўзсув, Гулбаҳор, Зафар, Искандар, Красногорск, Нуробод, Олмазор, Салор, Туябўғиз, Чиғирик, Чорвоқ, Эшонгузар, Янгибозор, Янгичиноз, Янгиҳаёт, Ўртаовул, Қибрай), 146 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — *Тошкент* ш.

Табиати. Вилоятнинг шим. ва шим.-шарқий қисмлари Ғарбий Тяньшан тоғлари ва унинг тармоқлари (Қурама, Писком ва Угом тоғлари) б-н банд. Энг баланд жойи Писком тизмасидаги Аделунг тоғи (4301 м). Чатқол ва Қурама тоғлари орасида Оҳангарон дарёси кесиб ўтган, Оҳангарон платоси жойлашган. Вилоят ҳудудининг катта қисми Сирдарё томон қияланиб борадиган тоғ олди текислиги (Чирчиқ—Оҳангарон водийси)дан иборат. Оҳангарон дарё водийси, Қурама тоғи, Ангрен—Олмалиқ атрофида фойдали қазилмалардан мис, полиметалл рудалари, олтин, кумуш, қўрғошин, алюминий хом ашёси, қўнғир кўмир, молибден конлари, плавик шпати ва дала шпати, турли хил қурилиш материаллари бор. Термал ва минерал сув захиралари кўп. Вилоят кучли сейсмик зонада жойлашган. Айниқса, Чирчиқ ва Оҳангарон ҳавзаларида аниқ сезиладиган зилзилалар бунинг ифодасидир. Жуда кучли зилзила 1868 й.да Тошкентда бўлиб ўтди ва 1966 й.да такрорланди. Турли интенсивликдаги ер ости силкинишлар вақт-вақти б-н ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда.

Иқлими кескин континентал. Қиши нам, нисбатан илиқ, ёзи узоқ, иссиқ ва қуруқ. Янв.нинг ўртача т-раси — 1,3°, —1,8°, энг паст т-ра —34° (текисликда), —38° (тоғ этакларида), июлнинг ўртача т-раси 26,8°, энг юқори т-ра 43—47°. Текислик қисмида йилига 250 мм, тоғ олдиларига 350—400 мм, тоғларда 500 мм ёғин ёғади. Ёғиннинг кўп қисми баҳор ва қишда ёғади. Қор тоғлардагина узоқроқ сақланади. Вегетация даври текислик қисмида 210 кун. Дарёлари Сирдарё ҳавзасига мансуб (Сирдарё — ўрта оқими, уз. 125 км ва унинг ирмоқлари — Чирчиқ, Писком ва Оҳангарон). Булар Тяньшан тоғларидан бошланади ва сувидан электр энергия олишда ва суғориш ишларида фойдаланилади. Суғориш каналлари: Бўзсув, Қорасув, Далварзин, Тошкент ва б. *Туябўғиз сув омбори* («Тошкент денгизи»), *Чорвоқ сув омбори*, *Оҳангарон сув омбор*лари бор.

Тупроқлари: текисликда бўз тупроқ, тоғ этакларида (500—600 м баландликкача) типик бўз тупроқ, ундан баландроқда чим-қўнғир, юқорироқда ўтлоқи-дашт тупроқ, дарё террасаларининг қуйи қисмида, ер ости суви юза жойларда ўтлоқи ва ботқоқ тупроқ, дарё водийларида аллювиал тупроқлардан иборат. Т.в.нинг текислик қисми тўла ҳайдалган, Сирдарё бўйларида кичик тўқайлар (терак, тол, жийда, ҳар хил буталар) мавжуд. Тоғ этаклари ва тоғ ларда (1200—1400 м баландликкача) тоғ даштлари, юқорироқда сийрак арчазорлар, 2000 м дан баландда субальп ва альп ўтлоқлари бор. Дарё водийларида терак, тол; тоғ этаклари ва тоғларнинг ўртача баландликларида олмазор ва ёнғоқзорлар учрайди, тоғолча ўсади. Текисликларда сариқ юмронқозиқ, қўшоёқ, калтакесаклар, чўл тошбақалари, қалқонтумшуқ илон ва б., Сирдарё тўқайларида чиябўри, толай қуёни, қобон; тоғ этаклари ва тоғларда айиқ, тулки, тоғ қўйи, жайра, бўрсиқ, каклик, тўрғай, арча болтатумшуғи ва б., тоғ дарёлари ва жилғаларда қора балиқ, осман, лаққача учрайди. Вилоят ҳудудида «Чимён», «Бурчмулла», «Боғистон», «Хумсон», «Оқтош» каби болалар оромгоҳлари, иқлимий курорт ва дам олиш уйлари бор. Тошкентдан 20 км узоқликда «Тошкент минерал сувлари» бальнеологик курорти жойлашган. Т.в.да Угом-Чатқол миллий боғи (майд. 574 минг га) ташкил этилган. Бошқизилсой бўлимида метеорология ст-яси (1956 й.дан) фаолият кўрсатади.

Т.в. қадимдан Буюк ипак йўлидаги илм-фан, ҳунармандчилик, маданият тараққий этган маконлардан бири бўлган. Хўжакент яқинидаги тордан топилган тош даврига мансуб одам суягининг қолдиқлари ва қоялардаги суратлар бу воҳада қадимда ибтидоий одамлар яшаганлигидан далолат беради.

Воҳанинг иқлим шароити, серсувлиги, дарё бўйи ва тоғ олди минтақаларининг ёввойи ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсига бойлиги қад. тош давридаёқ одам яшаши учун қулай имконият яратган. Т.в.нинг қад. аҳолиси тўғрисида мил. ав. 5—2-асрларга оид Юнон, Хитой ва б. Шарқ манбаларида баъзи маълумотлар сақланиб қолган. Ўлкани археологик жиҳатдан 19-а.да Н. И. Веселовский, А. А. Диваев, Н. П. Остроумов, Е. Т. Смирнов ва б. ўргандилар. 1920—30 й.ларда М. В. Воеводский, Г. В. Григорьев, В. Д. Жуков ва А. И. Тереножкинлар, 1941 й.дан М. Е. Массон раҳбарлигида Ўрта Осиё ун-ти археология кафедраси аъзолари, 1950 й.дан Ўзбекистон ФАнинг археолог олимлари Я. Ғ. Ғуломов, Ў. Исломов ва Р. Ҳ. Сулаймоновлар вилоят ҳудудида текширув ишлари олиб бордилар. 1958 й.дан Т.в.нинг ўрта аср шаҳарлари ва қад. конларини Ю. Ф. Буряков, 1966 й.дан Тошкент ш.ни В. А. Булатова раҳбарлигидаги гуруҳ илмий равишда ўрганган.

Кўп йиллик тадқиқотлар натижасида Т.в. археологик харитасига 760 та қад. манзилгоҳ, шаҳар ва қишлоқ харобаси, қад. конлар, қабристонлар, мудофаа ва ирригация иншоотлари туширилди. Т.в.да ибтидоий одамлар қолдирган дастлабки излар палеолит даврига тўғри келади. Бу даврга оид одамлар яшаган ғорлар ва очиқ манзилгоҳлардан бири *Кўлбулоқ маконид*ир. Кўлбулоқ яқинидаги Қизилолмасой ва Қўшсойдан қад. тош қуроллар ясалган устахона топилган. Мустье даврига оид манзилгоҳлар *Обираҳмат ғор*идан, Хўжакент қишлоғи яқинидан, Чирчиқ воҳасида эса Қорақамиш ва Шўралисойдан топилган. Янги тош даври (неолит)га оид ашё Тошкент ш.нинг ғарбида Қўшлиш деган жойдан топилган. Бу даврда қуроллар майдалашган ва сопи кўпайган. Т. в.нинг жез даври (мил. ав. 2-минг йиллик) топилмалари Андроново, Тозабогёп маданиятига оиддир. Тош ва тўкма тупроқдан қилинган қабристон қўрғонлар Чирчиқ ва унинг ирмоқлари бўйида, Обираҳмат, Бурчмулла (қ. *Бурчмулла хазинаси*) қишлоқлари, Искандар шаҳарчаларида очилган. Қабрлардан Андроново маданиятига хос қўлда ясалган сопол идишлар, билагузук, марварид ва маржонлар топилган. Жез давридан бошлаб рангдор ва қимматбаҳо металлар тоғ ён бағридаги конлардан қазиб олина бошлаган. Темир даврида вилоят ҳудудида скиф қабилаларнинг сак-массагет иттифоқига кирган элатлар яшаган. Уларга тегишли ёдгорликлар мил. ав. 6—4-асрларга оиддир. Бу давр қабристонларидан (Бурчмулла яқинида) тирнаб безалган сопол идишлар, тош ва кумушдан ясалган зеб-зийнат буюмлари топилган. Чирчиқ водийсида Бурганлисойдан темир даврига оид сопол, металл, тошдан ясалган уй-рўзғор буюмлари, жумладан, чойнаксимон тумшуқли ва қулоқли қозонлар ва меҳнат қуроллари топилиб ўрганилган. Идишлар думалоқ шаклда бўлиб, сиртига ангоб бўёғи берилган. Мил. ав. I — мил.нинг 1-а.ларида Т.в. ҳозирги ҳудуди Қанғ давлати таркибига кирган. Т.в. ўтроқ халқларининг маданияти қўшни кўчманчи чорвадор халқлар маданияти б-н чамбарчас алоқада бўлган. Кўчманчи чорвадор халқлар ёдгорликларидан Қовунчитепа яхши ўрганилган. Оҳангарон дарёсининг қуйи оқимида жойлашган Қанқа (қ.



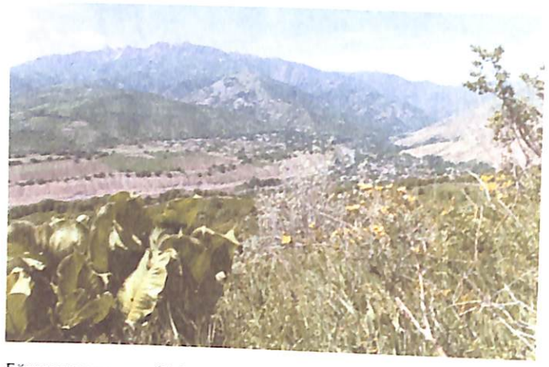
Тошкент вилоят ҳокимлиги биноси.

Харашкат) харобаси энг қад. шаҳарлардан бири бўлган. Шаҳар мил. ав. 3—2 а.ларда вужудга келган. 1-а.га оид шаҳарлар Сирдарё водийсида Банокат, Оҳангарон-Оққўрғон оралиғида Киндиктепа ва Қовунчитепалар бўлган. Бу ерлардан Тошкент ҳокимлигининг биринчи танга пуллари топилган. Бу даврда ҳамма майда шаҳар ва қўрғонлар Шош (Чоч) ва Илоқ (Элоқ)қа бирлашган. 7-а.да қалъалари ва майда шаҳарчалари кўплиги учун Шошни минг қалъали давлат деб таърифлаганлар. Шулардан бири Тошкентнинг шим.-да (ҳоз. шаҳар ҳудудида) жойлашган Оқтепа қўрғони бўлиб, у мустаҳкам мудофаа деворлари б-н ўралган. Илк ўрта аср шаҳарларининг арки ва шаҳристони бўлган.

Шаҳарларда ҳукумат уйлари, савдо ва ҳунармандчилик расталари тартиб б-н жойлашган. Уларнинг майд. 20 га дан 65 га гача етади. Атрофдаги тоғлардан олтин, кумуш, мис қазиб олиш натижасида ҳунармандчилик юксалган. Кулолчилик ва чорвачилик ривожлан-



Тоғларда баҳор манзараси.



Бўстонлиқ тумани. Табиат манзараси.

ган. Шош ва Илоқ давлатлари ўз номларидан танга пуллар зарб қилган. Тангаларнинг юз томонига ваҳший ҳайвоннинг расми (силовсин ёки барс), орқа томонига паншахага ўхшаш тамға туширилган.

Илк ўрта асрларда аҳоли ўртасида оташпарастлик кенг ёйилган. Оссуарийга одам суяклари солиб кўмилган қабрлар Тўйтепа, Қорахитой ва Туябўғиздан (қ. *Туябўғизтепа*) топилган. Оссуарийлар тухумсимон шаклда бўлиб, қопқоғига ҳайвон суратлари солинган.

9—10-а.ларда Т.в. Сомонийлар давлати таркибига кирган. Бу даврда шаҳарлар ҳар томонлама ривожланган. 10-а. араб географлари Истахрий, Муқаддасий ва б. кўрсатишича, Хуросон ва Мовароуннаҳрда Шош вилояти энг кўп шаҳарли (40 тага яқин) ўлка бўлган. Энг йирик шаҳарлардан вилоят пойтахти Бинкат, Илоқ (Элоқ) давлатининг пойтахти Тункат ва йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари Харашкат, Шутуркат, Нужкат бўлган.

Қад. шаҳар харобаларида ўтказилган қазилмалар шаҳарларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва кенгайиши ҳар хил тарзда кечганлигини кўрсатади. Шаҳарлар пойтахт бўлгани, карвон йўллари устига жойлашгани, конлардан яхши фойдаланган ва чорвадор кўчманчи халқлар б-н алоқада бўлгани учун ривожланган. Шаҳарларнинг майд. 20 га дан 200 га гача бўлган. Т.в. ҳудудидан ўтган 2 машҳур карвон йўлининг биринчиси Сирдарё, Бинкат, Харашкат, Худойкат орқали, иккинчиси бир оз шимолроқдан Чинозкат, Шутуркат, Дафниганкат, Исфижоб орқали ўтган. 9—10-а.ларда кончилик ишлари, металл эритиш, кулолчилик ва тўқимачилик тараққий этган. 10-а. географларининг маълумотларига кўра, Шош, Илоқдан ҳар хил матолар, гиламлар, теридан ишланган ашёлар, ҳарбий қуроллар, эгарлар, металл буюмлар, чорвачилик маҳсулотлари ва ғалла ташқарига чиқарилган.

Бекобод шаҳри ёнидан Сирдарёнинг кўриниши.



Тошкент ҳунармандлари томонидан ясалган ҳунармандчилик ва заргарлик буюмлари, қурол-аслаҳалар бутун шарқда шуҳрат қозонган.

Тошкент воҳаси ўз тарихида тақдирнинг кўп синовларини, шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирган мўғуллар босқини каби оғир даврларни бошидан кечирган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, фақат Амир Темур даврига келиб, воҳада қайталан ривожланиш бошланган. Кўплаб шаҳар-қишлоқлар янгидан қад ростлаб, обод бўлган. Вилоят ҳудудидаги машҳур *Занғиота мажмуаси* Амир Темур томонидан қурилди. Бу ёдгорлик мажмуининг қуриб битказилиши кейинчалик Мирзо Улуғбек томонидан охирига етказилган.

Тарихдан маълумки, соҳибқирон Амир Темур Тошкент ҳ. ва Тошкент воҳасига кўп марта ташриф буюрган. Сирдарё бўйидаги мўғуллар вайрон қилган Банокат ш.ни қайта тиклаб уни ўғли Шоҳрух номига Шоҳрухия деб атаган.

Аҳолиси. Т.в.даги аҳолининг зичлиги ўртача 1 км² га 157 кишини ташкил этади, асосан, ўзбеклар (60,9%), шунингдек, рус (8,1%), қозоқ (14,3%), татар (2,5%), тожик (5,0%), корейс (2,8%), украин (0,6%) ва б. миллат (турк, қирғиз, уйғур, немис ва б. жами 80 миллат) вакиллари яшайди (2004). Чорвоқдан тортиб Сирдарёгача вилоят аҳолиси зич жойлашган. Айниқса, бир қанча йирик шаҳарлар занжиридан ташкил топган Тошкент агломерациясида аҳоли жуда кўп. Т.в.даги кўпчилик шаҳарлар пойтахтни улкан шода шаклида ўраб олган.

Хўжалиги. Т.в. мамлакатнинг саноати юқори даражада ривожланган вилоятлардан биридир. Унинг географик ўрни иқтисодиётининг равнақ топишига имкон беради. Вилоят хўжалик комплекси, асосан, пойтахт хўжалик комплексини тўлдиради. Айни пайтда вилоят республика саноат маҳсулотининг 20%ни, электр энергиясининг 45%ни, кўмирнинг 98%ни, цементнинг 43%ни, пўлат ва металл прокатининг 100%ни, рангли металларнинг асосий қисмини ишлаб чиқаради. Вилоятда 190 та саноат, 160 дан ортиқ қўшма, 20 мингдан ортиқ кичик ва ўрта бизнес субъектлари фаолият кўрсатади. Энг муҳимлари: «Ғиштчи» (Ангрен), «Агат ва Фарҳод» (Бўстонлиқ тумани), «Металлургремонт» (Бекобод), «Орион» (Қибрай тумани).

Саноатининг етакчи тармоқлари — энергетика, машинасозлик, металлургия, кўмир, кон металлургияси, кимё саноати, пойабзал, пахта тозалаш, озиқ-овқат саноати, тўқимачилик ҳамда қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш.

Вилоятда саноат корхоналаридан Бекободдаги Ўзбекистон металлургия, Олмалиқдаги кон-металлургия, Янги Ангрен, Тошкент иссиқлик электр ст-ялари ҳамда Чирчиқдаги ўтга чидамли ва қийин эрийдиган металлар к-ти ишлаб турибди.

Чирчиқдаги «Электркимёсаноат», Олмалиқдаги «Аммофос» ва Ангрендаги «Ўзбекрезинатехника» и.ч. бирлашмалари Республика кимё саноатидаги йирик корхоналардан ҳисобланади. Бу корхоналарда қ.х. ва б. тармоқлар учун азотли ва фосфорли ўғитлар, аммиакли селитра, капролактам ишлаб чиқарилади. «Ўзбеккимёмаш», «Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинасозлиги», «Трансформатор» корхоналарида қ.х. учун зарур бўлган пахта сеялкалари, культиваторлар, подборщиклар ва эҳтиёт қисмлар ва б. ишлаб чиқарилади.

Вилоятдаги «Тошкент-тибтехника» (Қибрай тумани), «ЎзБМЗ» (Тошкент тумани), «Гидравлика», «Ускуна қурувчи» (Зангиота тумани), Далварзин таъмирлаш заводи (Бекобод тумани), Тоғ транспорти ускуналарини таъмирлаш заводи, «Ангренгазмаш» (Ангрен ш.,) корхоналари йирик корхоналардан ҳисобланади.

Вилоятда, шунингдек, «Оҳангарон-цемент», «Сантехқуйма», «Оҳангарон-шифер», «Оҳангарондинпласт», «Бекободцемтаъмир», «Ғазалкентойна» каби қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган ва қайта ишлайдиган корхоналар ҳам мавжуд бўлиб, уларда цемент, шифер, керамика, ойна, ғишт, линолеум, темир-бетон конструкциялари каби маҳсулотлар тайёрланади.

Озиқ-овқат саноати ҳам ривожланган. Бунда, асосан, маҳаллий хом ашёдан маҳсулот тайёрланади. Бу саноат гўшт-сут, ёғ-мой, ун-қандолат, вино-арақ, тамаки ва б. тармоқларни ўз ичига олади.

Озиқ-овқат саноати пахтачилик маҳсулотлари, богдорчилик, токчилик, сабзавотчилик, чорвачилик ва б.га асосланади. Вилоятда 4 ун з-ди, консерва, пиво, арақ, нон ва нон маҳсулотлари з-длари, шоли тозалаш корхоналари бор. Янгийўл ш. вилоят озиқ-овқат саноатининг марказларидан бири. Бу ерда ёғ, консерва, вино ва спирт з-длари, қандолат ф-калари мавжуд. Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен ш.лари, Бекобод, Қибрай, Зангиота, Тошкент, Бўстонлиқ туманларида ҳам озиқ-овқат корхоналари кўп.

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари: пахтачилик, богдорчилик, токчилик, пиллачилик; тоғ этакларида ламмикор деҳқончилик (асосан, бугдой ва арпа етиштирилади). Айниқса, мустақиллик йилларида соҳада иқтисодиётнинг кўп тармоқли турлари шаклланиб бораяпти. Т.в.да 50 мингдан ортиқ деҳқон хўжалиги ва 7,5 мингдан ортиқ фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Бугунги кунда деҳқон ва фермер хўжаликларининг ялпи маҳсулотдаги салмоғи 72%ни ташкил этади (2004).

Сўнгги 10 йилда пахта уруғчилигини ривожлантиришга эътибор ортиб бораяпти. Вилоят пахта селекцияси ва уруғчилик соҳасида илмий изланишлар натижасида жаҳон талабларини қондирувчи тола, юқори ҳосилли ва тез пишар навлар яратилмоқда.

Т.в. 1990-й.ларгача СССРда каноп етиштириладиган ягона регион эди. Сирдарё ва Чирчиқ соҳилларида шоли етиштирилади. Кейинги йилларда вилоятда қ.х. экинлари структурасини ўзгартиришга алоҳида аҳамият бериляпти. Пахтачилик, ғаллачилик асосий ўринларни эгаллайди. Т.в.да шунингдек, картошка, мева ва резавор мевалар, узум етиштириш ҳам йил сайин ортиб бораяпти. Пиллачилик б-н шуғулланилади. Чорвачилик ривожланган. Т.в.да 168 ширкат хўжалиги, 8 паррандачилик ф-каси бор. Чорвачилик гўшт-сутга ихтисослашган.

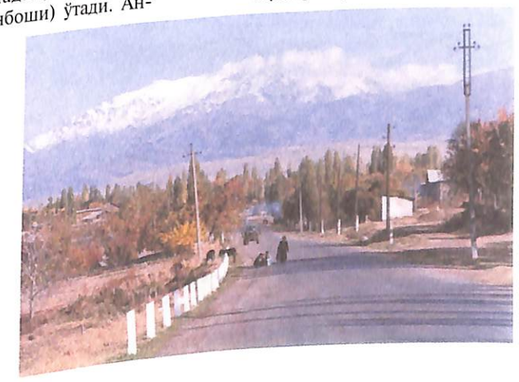
Т.в.даги барча жамоа ва хусусий хўжаликларида 425,5 минг бош қорамол (шу жумладан, 190,3 минг сигир), 20,2 минг чўчқа, 446,1 минг қўй ва эчки, 4018,2 минг парранда бор (2003).

Чирчиқ — Оҳангарон водийси обикор деҳқончиликнинг асосий р-нидир. Вилоятдаги барча экин майд. 315 минг га, шу жумладан, ернинг 108,0 минг гектарига пахта, 135 минг гектарига бошоқли дон экинлари, 5,8 минг гектарига техника экинлари, 17,4 минг гектарига картошка, сабзавот ва полиз, 39,7 минг гектарига ем-хашак экинлари экилади. Боғ, токзор 30,8 минг га ва 8,5 минг га ўрмонзорлар б-н банд, пичанзор ва яйловлар 198,5 минг гектарни эгаллайди (2003). Экинларни суғоришда, асосан, Чирчиқ дарёси, қисман Оҳангарон ва Сирдарёдан фойдаланилади.

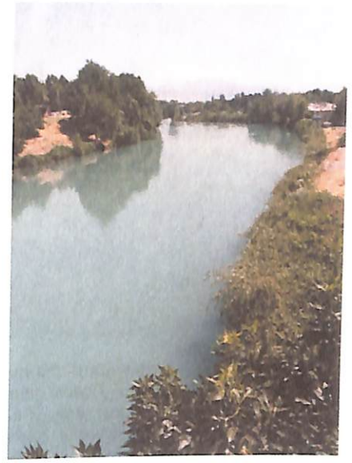
Т.в. республика пойтахти аҳолисига сут, гўшт, тухум, мева-сабзавот етказиб беради. Картошка ва сабзавот, асосан, Тошкент, Чирчиқ, Янгийўл, Ангрен ш.лари атрофидаги хўжаликларда экилади. Зангиота ва Қибрай туманлари Тошкент ш. аҳолисини картошка ва сабзавот б-н таъминлашга ихтисослашган. Вилоятда токчилик ва боғдорчилик ҳам яхши ривожланган. Боғларда асосан, нок ва олма ўстирилади. Боғларнинг асосий қисми Бўстонлиқ, Қибрай, Янгийўл, Паркент, Оҳангарон, Зангиота, Тошкент, Қуйи Чирчиқ туманларида жойлашган. Шарқий тоғли ва тоғ этакларидаги туманларда, асосан, қўй ва эчкилар боқилади. Эчкиларнинг 40% ангори қўйлардир.

Вилоятда Қуйи Чирчиқ «Балиқчи» тажриба намунавий балиқчилик бирлашмаси, Зангиотада Дамачи балиқчилик к-ти, Янгийўл балиқ чавоқлари етиштириш давлат хўжалиги, Ихтиопатология маркази (Тошкент) ва б. бор.

Транспорт. Т.в.даги т.й. узунлиги 354,2 км. Вилоят ҳудудидан Ўрта Осиёдаги мустақил давлатларни Шарқий Европа шаҳарлари б-н боғлайдиган т.й. линияси (шу жумладан, Москва — Тошкент — Туркманбоши) ўтади. Ангрен ш. ва Чорвоқ шаҳарчаси йўналишидаги т.й. тармоқлари Тошкентдан бошланади. Тошкент атрофидаги т.й.лар электрлаштирилган. 2004 й.дан бошлаб Тошкент — Самарқанд йўловчилар ташувчи электр поезди қатнай бошлади. Вилоятда автомобиль йўлларининг тармоғи зич. Вилоят аҳамиятидаги автомобиль йўлларининг умумий уз. 6,6 минг км (шу жумладан, қаттиқ қопламалиси — 5,9 минг км). Муҳим автомобиль йўллари: *Катта Ўзбекистон тракти, Тошкент—Андижон—Ўш—Қашқар автомобиль йўли.*



Оҳангарон тумани. Қишлоқ йўлида.



Бўзсув канали.

Маданий-маориф, соғлиқни сақлаш ва спорт.

2003/04 ўқув йилида вилоятда 897 умумий таълим мактабида 519,8 минг га яқин ўқувчи таълим олди, 2 меҳрибонлик уйи (264 тарбияланувчи) фаолият кўрсатди.

Вилоятда кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида янги таълим тизими шаклланмоқда. 2000 й.да вилоятнинг 45 нафар ўқувчиси «Умид» жамғармаси орқали чет эллардаги нуфузли олий ўқув юртларига жўнатилди. 2004 й.да Бўстонлиқ туманидаги 38-мактаб қошида АҚШ USAJD ташкилотининг Ўрта Осиё ва Қозоғистонда спорт ва



Тошкент—Паркент йўли.

соғломлаштиришни тарғибот қилиш дастури асосида мактаб ўқувчилари б-н спорт ҳафталиги ўтказилди. Т.в. нинг барча шаҳарларида ҳамда Қибрай, Пискент туманларида «Боғча-мактаб» мажмуалари ташкил этилган. Бу мажмуаларда болаларга чет тили, компьютер саводхонлигини ўргатиш, алифбосиз ўқишга эътибор берилган. «Меҳр ва мурувват йили» муносабати б-н Олмалиқ ш.даги 80-сонли махсус интернат мактаби биносини мукаммал таъмирлаш учун Олмалиқ тог-металлургия к-ти томонидан 350 млн сўм миқдорида маблағ ажратилиб, таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда. 1998—2003 й.ларда янги қурилиш ва қайта таъмирлаш ҳисобига 29 та касб-ҳунар коллежи, 4 академик лицей фойдаланишга топширилди. Т.в. ўрта махсус, касб-ҳунар таълими бошқармаси тасарруфида 4 академик лицей ва 67 та касб-ҳунар коллежи мавжуд бўлиб уларда 57,4 мингга яқин ўқувчи таълим олмоқда. 2004 й.да Тўйтепа ш.да ижтимоий-иқтисодий касб-ҳунар коллежи фойдаланишга топширилади.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларини ўқув-лаборатория жиҳозлари ва ускуналари б-н таъминлаш, турли мавзуларда илмий-амалий семинар ўтказиш лойиҳалари бўйича танловлар ташкил қилиш борасида Жан. Корея, Германия давлатлари б-н ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими бўйича 2003 й.да Америка ҳамкорлик ташкилоти (АКСЕЛС) томонидан «Аъло таълим учун мукофот» дастури асосида лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари директорлари, инглиз тили ўқитувчиларининг тақлимот семинарлари ўтказилди.

2004 й.да 757 ўқувчи ўқишни имтиёзли диплом б-н тугатди. Вилоятда 2 олий ўқув юрти (Тошкент аграр унти, Тошкент вилоят педагогика инти) бор. Уларда 10,1 минг талаба таълим олади (2004).

Т.в.да энг йирик и.т. институтлари, боғдорчилик, токчилик ва виночилик, ғўза селекцияси ва уруғчилиги, пахтачилик, чорвачилик, ипакчилик ва ўрмон хўжалиги, суғориш техникаси и.т. институтлари, қ.х.гини механизациялаш ва электрлаштириш Ўрта Осиё ин-ти, Ўрта Осиё рангли металлургия лойиҳалаш, Шоликорлик и.т. институти ва б. жойлашган.

Т.в.да 4 ўлкашунослик музейи, 501 оммавий кутубхона (7141,6 минг нусха асар), 169 клуб муассасаси, 35 болалар мусиқа ва санъат мактаби (6323 ўқувчи), маданият уйлари, 746 бадиий ҳаваскорлик жамоалари, 3 маданият ва истироҳат боғи бор. Т.в. ва Тошкент ш.дан *Тўйчи ҳофиз, Зокировлар, Ражабовлар* сулолалари, ака-ука *Шожалиловлар*; Ўзбекистон халқ ҳофизлари: Муҳаммаджон *Каримов*, Фахриддин *Умаров*, Очилхон *Отахонов*; Ўзбекистон халқ артистлари: Турғун *Алиматов*, Ориф *Алимаҳсумов*, Нуриддин *Ҳайдаров*, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Тошпўлат Маткаримов ва б. етишиб чиқдилар. Вилоятда халқ ҳунармандчилиги ривожланган.

Соғлиқни сақлаш. Т.в.да 10361 ўринли 96 касалхона муассасаси, 42 дорихона, вилоят тез тиббий ёрдам маркази бўлимлари, 334 амбулатория-поликлиника муассасаси ишлаб турибди. Шулардан 174 қишлоқ врачлик пункти, 43 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 11 стоматология поликлиникаси, талабалар поликлиникаси ва 195 фельдшер-акушерлик пункти ва б. тиббиёт муассасалари фаолият кўрсатади.

Т.в.да ўтган 1996—2003 йлар мобайнида 174 қишлоқ врачлик пунктлари барпо этилди, 119 қишлоқ шифокорлик амбулаторияси ва фельдшер-акушерлик пунктлари қишлоқ шифокорлик пунктларига айлантирилди. 1999—2003 й.ларда вилоятда 150 ўринли вилоят клиник шифохонаси, 170 ўринли вилоят туғруқ мажмуаси, 90 ўринли вилоят юқумли касалликлар шифохонаси, 60 ўринли наркология диспансери, 120 ўринли вилоят руҳий-асаб касалликлари диспансери, 100 ўринли вилоят силга қарши курош диспансери, аёллар репродуктив саломатлигини тиклаш маркази, Юқори Чирчиқ туманида 40 ўринли «Нуроний» шифохонаси, Бекобод, Тошкент, Ўрта Чирчиқ, Қибрай туманларида янги туғруқ мажмуалари ишга туширилди. Улар замонавий тиббиёт аппаратлари, асбоб-ускуналар б-н жиҳозланди. Т.в.даги барча тиббий муассасаларда 5032 дан зиёд врач, 22106 ўрта тиббий ходим ишлайди. Вилоят ҳудудида 95 та болалар оромгоҳлари, 5 та дам олиш зоналари, 10 санаторий, 14 та санаторий-профилакторий, 3 дам олиш уйлари, 7 та пансионат, 2 болалар санаторийси фаолият кўрсатади. Тошкент ш.дан 90 км шим.-шарқда Чатқол тоғ ён бағирларида «Чимён» дам олиш зонаси жойлашган.

Спорт. Вилоятдан спортнинг футбол, баскетбол, волейбол, сув полоси, мини футбол, қўл тўпи, шахмат ва б. бўйича спортчилар мамлакат мусобақаларида иштирок этиб келмоқдалар. Т.в.да 49 стадион, спорт мажмуаси, 16 сузиш ҳавзаси, 38 теннис корти, отчопар, велотрек, 624 спорт зали, 45 отиш тири, 683 баскетбол, 994 волейбол, 359 қўл тўпи, 667 футбол майдони бор. Бугунги кунда 1701 та жисмоний тарбия ва жамоаларида 600 мингга яқин киши жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланади.

Ўтган давр мобайнида вилоятда ўнлаб жаҳон, Осиё, республика чемпионлари етишиб чиқди. Д. Мансуров эркин курош, Р. Саидов ва И. Альборовлар бокс, Э. Акбаров, С. Зокиров, А. Бобожонов ва М. Каликуловлар дзю-до, М. Иноятова стол тенниси, Д. Турчин, М. Тарасов, Ю. Борзова, Д. Стрижковлар байдарка ва каноэ, В. Смирнов енгил атлетика, С. Цой сузиш бўйича Афина 2004 Олимпиадасига йўлланмаларни қўлга киритишди. Катар давлати пойтахти Доҳа ш.да бўлиб ўтган стол тенниси бўйича Осиё чемпионатида А. Дюгай олтин медалга сазовор бўлди. 2004 й. май ойида Доғистоннинг Махачқала ш.да ўтказилган йирик халқаро турнирида Д. Мансуров 1-ўринни эгаллади. Вилоят жамоаси республика миқёсида улоқ, енгил атлетика, бокс, дзюдо, стол тенниси, қўл тўпи, волейбол ва б. спорт турлари бўйича 1- ва совринли ўринлар соҳиблари бўлишди.

Вилоятда спорт турлари орасида футбол тобора оммавийлашмоқда. Футбол бўйича мамлакат чемпионатининг олий лигасида «Дўстлик» (Тошкент вилояти), «Металлург» (Бекобод), «Кимёгар» (Чирчиқ), «Семург» (Ангрен) жамоалари вилоят шарафини ҳимоя қилмоқдалар. «Дўстлик» командаси икки бор мамлакат чемпиони ва бир марта биллур соврини соҳиби бўлди.

Т.в.да халқаро тоифадаги спорт усталари, спорт усталигига номзодлар, 1-тоифадаги спортчилар тайёрланди.

Адабиёти. Тошкент воҳаси Шарқ адабиётининг қад. марказларидан. Шайх Аҳмад Тарозийнинг Мирзо Улуғбекка бағишлаб ёзилган асарида Мавлоно Лутфийнинг она ватани Тошкент бўлган, деган фикр илгари сурилган. 14—16-а.ларда шоир Бадриддин Чочий, машҳур тарихчи, ҳуқуқшунос, таржимон Т.да яшаб ижод қилганлар. Хожа Аҳрор таклифи б-н Тошкентда *Жомий* ҳам бўлган ва улуғ мозоротларни зиёрат қилган. Тошкентлик тарихчи ва географ олим *Муҳаммад Солиҳ* «Тарихи жадиди Тошканд» асарини ёзди. Дилкаш, Гулшан, Алмаий, Камий каби шоирлар вояга етди. *Авлоний, Нозимахоним,* Мирмухсин Шермуҳамедов, *Сидқий Хондайлиқий* (Шавкат), Хислат, Мискин, Тавалло каби истеъдодлар етишиб чиқди. Шоир Акмал етук олим сифатида ҳам ном чиқарган. Дилафгорнинг тошбосмада девони чоп қилинган, Элбек турколог-тилшунос, таржимон ва журналист сифатида ижод қилди. 20-а.нинг 20—30-й.ларидаги Тошкент адабий ҳаётида Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом. Боту, Зиё Саид, Ойдин, Зулфия, Ғайратийларнинг ўрни катта. Т.в.да В. Ғафуров, А. Убайдуллаев, Музайяна Алавия, М. Самадов, Усмон Умрзодалар ижод қилдилар. Ўзбекистон халқ шоири *Рауф Парфи*, ёзувчи Ҳ. Султонов, шоирлар Абдулла Шер, Ш. Салимова, М. Тоиров, О. Отахоновлар Т.в.да туғилиб камол топган адабиёт намояндаларидир.

Матбуот, радио ва телевидениеси. Т.в.да 2 та вилоят («Тошкент ҳақиқати», «Ташкентская правда»), 16 туман, 9 шаҳар газ. чиқади. Вилоятда, шунингдек, 17 тармоқ, 7 жамоат газ. ва 1 жур. нашр этилади. 38 матбаа корхонаси фаолият кўрсатади.

Т.в.да (Тошкент ш.да) тажриба радиоэшиттиришлар дастлаб 1926 й. бошланган. 1927 й. 11 фев.да қуввати 2 кВт бўлган оммавий радиостанция ишга туширилиб, мунтазам радиоэшиттиришлар олиб борилган. 1929 й.дан бошлаб мунтазам радиогазета эшиттиришлари берилган. 1930 й.дан қуввати 20 кВт бўлган РВ радиостанцияси ишлай бошлаган.

Республика миқёсидаги эшиттиришлардан ташқари, Тошкент ш. ва вилоят радио тингловчилари учун ҳар куни Тошкент шаҳар ва Тошкент вилоят радиоэшиттириш бош таҳририяти тайёрлаган эшиттиришлар берилади (1971 й.дан). Шунингдек, «Ориат-Доно», «Ориат-FM» радиостанциялари фаолият кўрсатади.

Телевизион эшиттиришлар 1956 й. 5 нояб.дан бошланган. 1971 й.дан рангли телевизион кўрсатувлар берилмоқда. Тошкент ш. ва Т.в. учун мўлжалланган кўрсатувлар бош таҳририяти «Ўзбекистон» ахборот дастури, «Шаҳар юмушлари», «Давра суҳбати», «Мулоқот», «Ҳамшаҳарлар», «Шаҳар портрети», «Оила», «Мезон», «Олтин бешик», «Баҳс» каби кўрсатув туркумларини тайёрлайди. Вилоятда, шунингдек, «Олмалиқ—ТВ», «Пўлат», «Чирчиқ—ТВ», «Бекобод ойнаи жаҳон», «Орбита ТРК» телестудиялари ишлаб турибди.

«Чиноз тўқимачи ЛТД» корхонаси йигирув цехида.

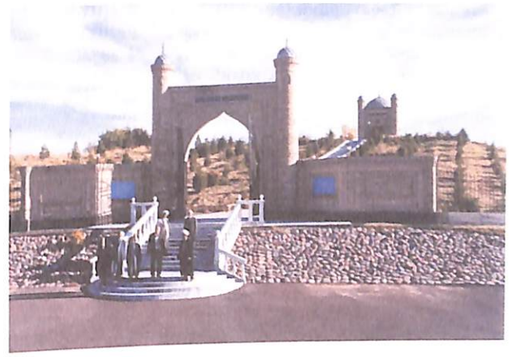


Дўстобод шаҳри. Хотира хиёбони.



Чирчиқ шаҳрида 1941—45 й.лардаги уруш қурбонлари хотирасига ўрнатилган «Турналар» ёдгорлиги.





Оҳангарон туманидаги «Пайғамбар ота» зиёратгоҳи.

Меъморий ёдгорликлари. Вилоят ҳудудида илк ўрта асрларда бунёд этилган шаҳар, кўшк ва саройлар хароба ҳолида тупроқ остида қолиб кетган. Ўрта асрларга оид йирик меъморий биноларнинг аксари қисми Тошкент ш.да бунёд этилган. Улардан 14—19-а.ларда қурилган мақбара ва мадрасаларнинг айримларигина ҳозиргача сақланган.

Зангиота мажмуаси Т.в.даги энг машҳур, Ўрта Осиёдаги ноёб меъморий ёдгорликдир. Зангиота қишлоғида жойлашган мазкур ёдгорлик 15—20-а.лар давомида қурилган. Зангиота мақбараси, пештоқли айвон, зиёратхона, гўрхоналардан иборат. Мажмуа таркибида *Анбар биби мақбараси* ҳам бор.

Бекобод туманида Қизилмозор мақбараси жойлашган. Т.в.даги туман марказларида 2-жаҳон урушида ҳалок бўлганлар хотирасига, жумладан Чирчиқ ш.га кираверишда, Бўзсув канали соҳилида, Янгийўл ш.да, Паркент ш.даги ёдгорликлар ўрнатилган.

528—529....-бетлар орасидаги Тошкент вилоятининг табиий ва иқтисодий рангли харитасига қ.

«ТОШКЕНТ ВИНО КОМБИНАТИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — вино саноатининг йирик корхонаси. Узум виноси, арақ маҳсулотлари, хом спирт ва тозаланган спирт, узум ва олма шарбати, қайта ишлаш учун вино маҳсулотлари ишлаб чиқаради «Ўзмевасабзавот узум саноат» холдинг компанияси таркибида. 1867 й. Тошкентда рус савдогар ва саноатчиси И. И. Первушкин асос солган. 1914 йилга келиб 60 минг дал вино ишлаб чиқарган.

Октябрь тўнтаришидан кейин национализация қилиниб, «Турквино» тресги таркибига кирди. 1927 й.да «Ўзбеквино»га 7-завод бўлиб қўшилди. Паркент ва Қибрайда вино хом ашёси тайёрланадиган пунктлар очилди. 30-й.ларда з-д кўп тармоқли хўжаликка айланди. 1962 й.да з-д вино комбинатига айлантирилди. 70-й.ларда қуввати 3 млн.дал вино қўйишга мўлжалланган цех, қуввати 3 млн. дал арақ маҳсулотлари тайёрловчи цех, қуввати 450 минг дал бўлган спирт цехи ишга туширилди. 1994 й.дан очиқ турдаги акциядорлик жамияти. Маҳсулотлари чет элларга экспорт қилинади. Корхонада тайёрланган «Ҳосилот», «Алоатико», «Бувакн», «Херес», «Фарҳод», «Офтоби» каби ичимликлар, «Тошкент» арағи халқаро кўргазмаларда олтин, кумуш ва бронза медаллари б-н тақдирланган. 2003 й.да (минг дал) арақ — 825, вино — 1298, спирт — 725 ишлаб чиқарди.

ТОШКЕНТ ВОҲАСИ — Ўзбекистоннинг шим.-шарқий қисмидаги воҳа. Тошкент вилоятининг катта қисмини эгаллайди. Ғарб ва жан.-ғарбда Сирдарё б-н чегараланади, шарқда Чирчиқ ва Оҳангарон водийлари бўйлаб, Ғарбий Тяньшан системасидаги Қоржонтов, Угом, Писком, Чатқол ва Қурама тизмалари оралигига кириб боради. Т.в. қадимдан (7—11-а.лар) йирик деҳқончилик р-ни ҳисобланган. Воҳа, асосан, Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари б-н суғорилади. Т.в.ни суғориш учун Захариқ, Бўзсув, Қорасув, Салор, Жўнариқ, Шим. Тошкент, Юқори Тошкент каби каналлар ва кўпдан-кўп ариқлар, Туябўғиз, Чорвоқ каби сув омборлари қурилган.

Т.в.нинг мутлақ баландлиги ғарбида 250 м, шарққа томон эса 1000—1100 м га кўтарилади. Воҳа, асосан, адирлар, тоғ олди текисликларидаги дарё терраса (кўҳна қайир) ларидан иборат. Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари Сирдарёга қуйилгунгача 5 та терраса ҳосил қилади. Уларнинг усти лёсс ва лёссимон говак жинслардан ташкил топган. Водий бўйлаб тоғлар ичкарисига кириб борган сари террасаларининг сони ортиб боради. Оҳангарон дарёси водийсида (Турк қишлоғидан юқорида) 12 та, Писком дарёси водийсида (Нанай қишлоғи яқинида) 20 та терраса аниқланган. Палеозой эрасига мансуб қаттиқ отқинди жинслар (порфир, порфирит ва туфлар) тоғ тизмаларининг ён бағирларидагина очилиб қолган. Палеоген ва неогенга хос бўлган оҳактош, қумтош, гил ва мергель ётқизиқлари кенг тарқалган.

Т.в. иқлими мўътадил континентал. Ўртача йиллик т-ра 12°—13°, янв.да ўртача т-ра 0, энг паст т-ра —30°, — 35°. Июль ойининг т-раси 27—28°, баъзан, 40—42°. Йиллик ёғин 245—280 мм; тоққа яқинлашган сари (Кўкорол, Бўзсув, Тошкент, Тўйтепа) 310—350 мм, ҳатто 380 мм. Мутлақ баландлик б-н бирга ёғин миқдори ҳам ортиб боради. Чирчиқ ва Паркентда 500—550 мм. Турк қишлоғи ва Чорвоқ яқинида 600—700 мм га етади. Ёғиннинг 40% баҳорда, 30—35% қишда, 16—17% кузда, 5—9% ёз фаслида тушади. Воҳада ер ости суви кўп, геологик ётқизиқларга боғлиқ ҳолда турлича чуқурликда, сувайирғич жойларда, дарёларининг юқори террасаларида 20—25 м, дарё бўйларида, жарликларда 1,5—2 м чуқурликда учрайди.

Т.в., асосан, тоғ олди бўз тупроқлар минтақасида жойлашган. Дарёларнинг қайирларида ва қуйи террасаларда ўтлоқ аллювиал, ўтлоқ-ботқоқ, ботқоқ тупроқлар учрайди. Бу тупроқларда чиринди миқдори 2—6%, 7—8%. Воҳанинг суғориладиган ерларида пахта, каноп, сабзавот ва полиз экинлари, баҳорикор ерларда бошоқли дон экинлари (бугдой, арпа, шоли, сули), маккажўхори, хашакли ўсимликлар етиштирилади. Қайрағоч, мажнунтол, сада, чинор, теракнинг бир неча тури; оқ акация, эман каби 900 хилга яқин дарахт ва бута турлари; олма, нок, беҳи, анор, анжир, ўрик, шафтоли, бодом, ёнғоқ, олхўри, жийда, олча, гилос каби мевали дарахтлар ўсади. Ҳайвонлардан бўрсиқ, тулки, чиябўри, бўри ва б. сут эмизувчилар учрайди. Типратикан, тошбақа, юмронқозиқ, кўрсичқон, қўшоёқлар, судралиб юрувчилардан калтакесак, қўлвор илон, сувилон, қушлардан тувалоқ, суфитўрғай, тасқара, зарғалдоқ, тустовуқ, загизғон, қарқуноқ, майна, саъва, каклик, бедана кўп.

ТОШКЕНТ ВРАЧЛАР МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ИНСТИТУТИ — врачлар малакасини ошириш, ихтисослаштириш ва илмий кадрлар тайёрлаш муассасаси. 1932 й.да ташкил этилган. Дастлаб Ўрта Осиё врачлар малакасини ошириш ин-ти деб номланган. 1992 й.дан ҳоз. номда. Ин-тда 4 ф-т (терапия, хирургия, педиатрия, тиббиёт профилактикаси ва умумий амалиёт шифокори), 4 курсни ўз ичига олган 48 кафедра, 11 и.т. институти, илмий марказлар, 13 кўп профилли касалхона, 6 поликлиникада база, марказий илмий тадқиқот лаб., аспирантура, кутубхона ва б. бор (2004). Ин-тда 287 ходим, жумладан 65 проф., 151 фан номзоди, 6 Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, 12 Республикада хизмат кўрсатган врач унвонли ходим фаолият кўрсатади (2004). 60 тиббиёт мутахассислиги бўйича малака оширилади. 1992 й.дан бошлаб ин-тда ҳар йили 8—10 минг мутахассис ўқийди. Ин-т бирламчи амбулатория-поликлиника тизимида ишлаётган терапевт ва педиатрларни умумий амалиёт мутахассислиги бўйича қайта тайёрлашнинг узоқ муддатли дастурини амалга оширади. Ин-т проф. ўқитувчилари йирик халқаро анжуманларда иштирок этиб, хорижий давлатларда ўз малакаларини оширадилар. Ин-т *Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти*нинг олий тиббий мутахассислар тайёрлайдиган базаси ҳисобланади. Ин-тда Халқаро семинар ва симпозиумлар ўтказилади. Ин-т монография, дарслик, услубий қўлланмалар ва илмий ишлар тўплами нашр этади.

ТОШКЕНТ ДАРВОЗАЛАРИ — ўрта асрларда шаҳар мудофаа деворига ўрнатилган дарвозалар. Т.д. тарихий манбаларда *Бинкат* дарвозаларидан маълум. *Ибн Ҳавқал*нинг

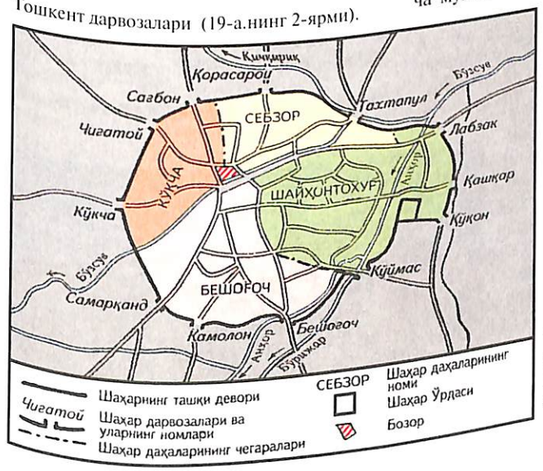


Тошкентнинг рамзий калитлари.

ёзишича, Бинкат арк, шаҳристон, ички ва ташқи рабоддан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мудофаа девори б-н ўраб олинган. Арк-нинг 2 дарвозаси, шаҳристоннинг Аббос (Абул Аббос), Кеш (Қаср) ва Жунайд (Гунбаз) деб аталган 3 та дарвозаси бўлган. Ички рабоднинг Работи Ҳамдейн (Ҳумдон), Оҳанин (темир қопланган), Мир (амир), Фаркон (Анҳор бўйи), Суркада, Карманж, Кўйи Сахл, Рошидизак, Кўйи Хоқон, Кўшки Деҳқон деб аталган 10 та дарвозаси, ташқи рабоднинг эса Фағкат (Паркат), Хаскат (Хушкат), Сандижак (Сангдизак), Оҳанин, Бакрдизак, Сакрак, Сағрбод (Бофаряд) деб аталган 7 дарвозаси бор эди.

Шаҳар ҳудудининг кенгайиши б-н шаҳар девори ҳам, у бўйлаб ўрнатилган дарвозаларнинг ўрни ва номлари ҳам ўзгариб турган. Шаҳар ягона мудофаа девори б-н ўраб олиниб, мустаҳкам истеҳкомга айланган. Тарихчи *Муҳаммад Солиҳ*нинг ёзишича, 14-а. охирида шаҳарнинг 12 дарвозаси [Қиёт, Турк, Ўзбек, Таҳтапул, Қорасарой, Чиғатой, Суъбониён (Сағбон), Кўкча, Камондарон, Қанғли, Бешоғоч, Қатағон] бўлиб, уларни қўриқлаш маълум бир қабила вакилларига топширилган, шу туфайли дарвозалар қабила номлари б-н аталган.

Тошкент дарвозалари (19-а.нинг 2-ярми).



Абдуллахон II 1580 й. Тошкентни қамал қилганда шаҳарга 6 тарафдан ҳужум қилишга фармон берган. «Абдулланома» да шаҳарнинг Фаркат, Шибли, Кўкча, Туркистон-(янги қурилган), Самарқанд, Регистон каби дарвозалари бўлганлиги қайд этилган. Кейинги асрларда шаҳар мудофаа девори ташқи душманлар ҳужумлари таъсирида вайрона ҳолига келган. *Юнусхўжа* даврида қайта тикланган. *Кўқон хонлиги* Тошкентни хонликка қўшиб олгач (1810), *Лашкар қўшбеги* томонидан шаҳар девори қайта таъмирланиб, ҳар ер, ҳар ерда миноралар қурилган, янги дарвозалар ўрнатилган.

Тошкент подшо Россияси томонидан босиб олинган вақтда (1865), унинг қуйидаги 12 дарвозаси бўлган: Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чиғатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешоғоч, Қўймас, Қўқон, Қашқар. Бундан ташқари, Қорасарой дарвозасидан шарқроқда бир отлиқ ўтишига мўлжалланган Тешик қофқа (Дарвишак қофқа) жойлашган бўлиб, у Дарвишхон (16-а.) замонида очилиб, дарвоза ўрнатилган; яна бир қофқа Бешоғоч ва Камолон оралигида бўлган.

Дарвозаларни қўриқлаш дарвозабонларга топширилган, улар тонгда дарвозаларни очиб, қоронғи тушиши б-н ёпиб қўйганлар. Т.д.нинг ҳар бирининг алоҳида рамзий калити бўлган.

19-а.нинг 70—90-й.ларида шаҳар ҳудудининг кенгайиши ва Т.д.га эҳтиёж бўлмагани сабабли улар бузиб ташланган. Ҳоз.да Т.д. жойлашган ерларни аниқлаш ва рамзий дарвозалар ўрнатиш бўйича муайян ишлар олиб борилмоқда.



Тошкент ёғ-мой комбинати маҳсулотлари.

Ад.: Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдулланома, 1 ва 2-ж., Т., 1999—2000; Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида, Т., 1983; Муҳаммаджонов А., Қадимги Тошкент, Т., 2002.

Машҳура Шарипова.

ТОШКЕНТ ДЕНГИЗИ — қ. *Туябўғиз сув омбори.*

«ТОШКЕНТ ЁҒ-МОЙ КОМБИНАТИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — йирик ёғ-мой корхоналаридан бири, «Ёғмойтамакисаноат» уюшмаси таркибида. Пахта чигитини қайта ишлаш негизида маргарин, озиқ-овқат ёғлари, кондитер маҳсулотлари тайёрлаш учун ишлатиладиган ёғлар, қадоқланган ва салат ёғлари, майонез, тозаланмаган ёғ, саломас ёғи ишлаб чиқаради. И.ч.нинг иккиламчи маҳсулотлари — шулха ва кунжарани чорвачилик хўжаликларига сотади.

Корхонанинг маргарин ишлаб чиқарувчи 1-навбати 1965 й.да, пахта ёғи ишлаб чиқарадиган (и.ч. қуввати суткасига 360 т чигит) 2-навбати 1971 й.да фойдаланишга топширилди. 1992 й. йиллик қуввати 22,4 минг т бўлган қуйма маргарин з-ди қуриб ишга туширилди. 1994 й.да корхона очиқ турдаги «Тошмарёғ» акциядорлик жамиятига айлантирилди. 2003 й.дан акцияларининг 62,4%ини сотиб олган Лихтенштейннинг «Беглан инвестмен» компанияси иштирокидаги қўшма корхона. 2003 й.дан корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар сифатини яхшилаш учун четдан пальма, кокос, кунгабоқар, соя ёғлари сотиб олади.

2003 й.да 19901 т озиқ-овқат саломаси, 17650 т маргарин маҳсулотлари, 25 т майонез, 786 т қадоқланган мой, 3447 т ўсимлик ёғи ишлаб чиқарилди. Маҳсулотлари экспорт қилинади.

ТОШКЕНТ ЗИЛЗИЛАСИ — Тошкент ш. сейсмик жиҳатдан фаол зона (8—9 балли сейсмик р-н)да жойлашган. 1866—68 й.лар ва 1966 й.даги зилзилалар кучли зилзилалар сирасига киради. 1866 й. 26 апр.дан 27 апр.га ўтар кечаси содир бўлган зилзила оқибатида мозор ва жоме масжидларининг гумбазлари, жумладан, Хожа Аҳрор жоме масжиди гумбази, аҳоли яшайдиган иморатлар қулаб, кўплаб қурбонлар бўлган. Бу ҳақда 19-а.да яшаган тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳ «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида ҳикоя қилган. Ундан ташқари, Тошкентда 1868 й.нинг 4 февраль ва 4 апрель, 1886 й.нинг 29 ноябрь, 1924 й.нинг 7 июнь, 1946 й.нинг 3 ноябрь кунларида 7 ва 8 балли зилзилалар бўлган. Бу зилзила ўчоқлари Тошкентдан ташқарида жойлашган бўлиб, кучи 8—9 баллга етган. 1966 й. 26 апр. соат 5 дан 22 мин. ўтганда Тошкентда кучли зилзила содир бўлди. Зилзила ўчоғининг чуқ. 8—10 км бўлиб, энергияси 10^{14} жоулга тенг, эпицентрда (собиқ Қашқар маҳалласи ва Лабзак ўрнида) вертикал зарблар кучли бўлиб, силкиниш 8 балл, Рихтер шкаласи бўйича магнитудаси 5,3, максимал вайроналик майдони — 10 км² га етди. Бу майдон шим.-ғарбдан жан.-шарққа чўзилган. Зилзилага сабаб бўлган Қоржонтов тектоник дарзлиги шу йўналишда 8—10 км чуқурликни қамрайди. Бу зилзилани ер юзидаги 100 дан ортиқ сейсмик ст-ялар қайд қилди. Биринчи кучли зарбадан сўнг силкинишлар сони 500 дан ортган, улардан бир нечтасининг кучи 7 баллга яқинлашган. Айниқса, 1966 й.нинг 7, 9, 24 май, 4 июнь, 29 июль кунлари содир бўлган тебранишлар уй-жойларни вайрон қилган. Асосий тебраниш 1966—68 й.лар мобайнида юз бериб турган бир қанча афтершоклар б-н давом этди. Зилзиланинг қайталаб туриши 2000 дан ортиқ бўлганлигини Марказий сейсмик ст-я қайд қилган. Тошкент ш. геологик жиҳатдан Тяньшан тоғ тизмаси ғарбидаги Тошкент — Мирзачўл тоғ олди чўкмасига жойлашган. Т.з. тектоник характерга эга. Зилзила ўчоғи палеозой, мезозой-кайнозой тоғ жинслари ёндашган зонада жойлашган. 1957 й.дан бошлаб, Тошкент минерал иссиқ сувлари (1300—1400 м чуқурликда) таркибидаги радон гази миқдори орта борди. 1965 й.нинг ўрталарида 2 баробар кўпайди ва Т.з.гача шу миқдор сақланди. Зилзила рўй бергач, радон миқдори ластлабки ҳолатга қайтди. Демак, 1965 й. ўрталарида чуқурликдаги тоғ жинсларининг зичлашиш жараёни тўхтаб, деформация бошланган. Бунда зилзила ўчоғидаги тоғ жинсларининг ҳажми ўзгарган, сўнгра жинслар массасининг узилишига олиб келган. Радон зилзила даракчиси эканлиги исботланди. Зилзила натижасида 2 млн. м² дан ортиқ турар жой, 236 маъмурий бино, 700 га яқин савдо ва умумий овқатланиш жойлари, 26 коммунал хўжалик корхонаси, қарийб 180 ўқув юрти, шу жумладан, 8 минг ўринли мактаб, 36 маданий маиший муассаса, 185 тиббий ва 245 саноат корхонаси бинолари зарар кўрди. 78 минг оила, 300 минг киши бошпанасиз қолди, 8 киши ҳалок бўлиб, 150 га яқин киши жароҳатланган. Зилзиладан зарар кўрган Тошкентга қўшни республикалардан ғамхўрлик кўрсатдилар. Бошпанасиз қолганларни жойлаштириш, саноат ва савдо корхоналари ишини қайта ташкил этиш ва б. тадбирлар белгиланди. Зилзила оқибатида вайрон бўлган уй-жойлар ўрнида зилзилабардош янги бинолар қад кўтарди. Қисқа вақт ичида шаҳар қиёфаси ўзгарди. Тошкент гўзал, замонавий шаҳарга айланди. Тошкент зилзиласини синчиклаб ўрганиш натижасида бу жойларда бир қанча сейсмоген зоналар аниқланган ва уларнинг харитаси тузилган. Кейинги пайтларда шу зоналарда бир қанча кучли зилзилалар содир бўлган. 1977 й. Янгийўл яқинида, 1977 й. Товоқсойда, 1980 й. Назарбекдаги зилзилалар шулар жумласидандир. Т.з. Ўрта Осиёда сейсмология фанининг ривожланишига сабаб бўлди. Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистонда сейсмология илмий тадқиқот ин-тлари очилди. Ўзбекистон ФА қошидаги *Сейсмология институти* ходимлари зилзилани олдиндан айтиб бериш, унинг сабаб ва оқибатларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Тошкентда зилзила бошланган вақт.



Ад.: Ташкентское землетрясение 26 апреля 1966 г. Т., 1971; Ибрагимов Р. Н., Сейсмогенные зоны Среднего Тянь-Шаня, Т., 1978.

Рашод Иброҳимов.

ТОШКЕНТ ИККИНЧИ ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ — умумий амалиёт шифокори ва тиббий профилактика йўналиши бўйича таянч олий ўқув юрти. 1990 й. Тошкент тиббиёт ин-ти 1- ва 2- тиббиёт ин-тларига бўлинди. Т.и.т.и.нинг Фарғона филиали мавжуд, унда тиббий профилактика йўналиши бўйича мутахассислар тайёрланади.

Ин-тда 4 ўқув ф-ти (даволаш, тиббий профилактика, тиббий педагогика, олий маълумотли ҳамшира), 64 кафедра, аспирантура, марказий и.т. ва марказий клиник лаб., 2 клиника (жами 1120 ўринли), илмий-тиббий ахборот бўлими, музей, акад. лицей, кутубхона (200 мингдан зиёд асар), нашриёт ва босмахона бор. 3200 дан зиёд талаба, шунингдек, магистратура йўналишида 21, тор мутахассислик бўйича 250 дан зиёд резидент таълим олади (2004). Ин-т Тошкент ш.даги йирик касалхоналар ҳамда тиббиёт и.т. институтларида қўшимча клиник базаларга эга.

Ин-тда 505 ўқитувчи, шулардан 3 киши Ўзбекистон ФА акад. (Ш. И. *Каримов*, М.С. *Абдуллаҳўжаева*, Т. И. *Искандаров* ва б.), 113 фан д-ри, проф., 250 фан номзоди ва доцентлар фаолият кўрсатади. Т.и.т.и. д-рлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоясини қабул қилиш ҳуқуқига эга. Ин-т илмий тўплам ва услубий қўлланмалар нашр этади.

ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИ — йирик олий ўқув юртларидан бири. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тасарруфида. Ин-т 1934 й.да Ўрта Осиё ирригация инженерлари ва техниклари ин-ти ҳамда Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигини механизациялаш ин-ти асосида ташкил этилган. 2004 й.нинг март ойигача Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари ин-ти номи б-н фаолият кўрсатди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 й. 30 мартдаги қарори б-н Тошкент ирригация ва мелиорация ин-тига айлантирилди.

Тошкент иккинчи тиббиёт институтининг ўқув корпуси.



Ин-тда: гидромелиорация; сув хўжалиги иншоотлари; сув хўжалигини автоматлаштириш ва механизациялаш; бошқарув ва иқтисодиёт; ердан фойдаланиш ва ер кадастри ф-тлари, магистратура ва сиртқи бўлим бор, уларда сув хўжалиги ва мелиорация; сув хўжалиги иншоотлари; экология ва атроф муҳит муҳофазаси; сув ресурслари ва уларни бошқариш; сув хўжалиги ва мелиорация ишларини механизациялаш; сув хўжалигида автоматлаштириш ва телемеханика; касб таълими; иқтисодиёт; бухгалтерия ҳисоби ва аудит; менежмент; ер тузиш ва ер кадастри каби йўналишлар бўйича бакалаврлар ҳамда магистратура бўлимида 31 та мутахассислик бўйича кадрлар тайёрланади. Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманида майд. 1609 га бўлган ўқув тажриба хўжалигига эга. 2003/04 ўқув йилида ин-тда 5 мингдан ортиқ талаба ўқиди. 30 дан зиёд кафедраларда 500 га яқин проф. ўқитувчилар, шу жумладан 41 фан д-ри, проф.лар 200 га яқин фан номзоди ва доцентлар ишлади. Шунингдек, ин-т таркибида ўқув, ўқув-услубий, малака ошириш, халқаро алоқалар, илмий тадқиқот, нашриёт, аспирантура ва докторантура бўлимлари, кутубхона (630 минг асар) бор. Ин-т ҳузурида Буюк Британиянинг Лондон ш.даги «Интернэшнл Хаус-Лондон» лицейи таъсисчи бўлган иқтисодиёт ва хорижий тиллар йўналиши бўйича «Интернэшнл Хаус — Тошкент» ва табиий фанлар йўналишидаги академик лицейлар фаолият кўрсатади. Ин-тда А. Н. *Аскоченский*, Е.А. *Замарин*, *Яншевский*, Т. Н. *Қори-Ниёзий* каби йирик олимлар ишлаган. Проф. лар Ш.У. *Йўлдошев*, А А. Рачинский, Э. Ф. Файзибоев, Ш. Муродов, Т. С. Худойбердиев ва б. олимлар фаолият кўрсатмоқдалар. Ин-т ташкил этилгандан буён халқ хўжалиги тармоқлари учун 52 мингдан зиёд мутахассис тайёрланди. Ин-т ҳузурида номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган кенгаш ишлайди. Ин-т бир неча нуфузли олий ўқув юртлари, и.т. ин-тлари АҚШнинг Вашингтон, Айова, Нидерландиянинг Вагенинген, Буюк Британиянинг Лисфаси, Германиянинг Гамбург ун-тлари б-н илмий алоқа ўрнатган ва талабалар, профессор-ўқитувчилар алмашиниш, и.т. грантлари олиш йўлга қўйилган.

Толибжон Худойбердиев.

ТОШКЕНТ ИСЛОМ ИНСТИТУТИ, Имом ал-Бухорий номидаги Тошкент ислом институти — олий диний ўқув юрти. 1969 й. ташкил этилган. 1971 й. окт.дан фаолиятини бошлаган. Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфида. Динлар тарихи ва назариясини чуқур эгаллаган, ислом дини асосларини ўзлаштирган, араб тилида сўзлаша оладиган мутахассислар тайёрлайди. Дарслар ўзбек ва араб тилларида ўқитилади. Инглиз, форс ва рус тиллари ҳам ўргатилади.

Республикамиз истиқлолига қадар собиқ Иттифоқда ягона олий ислом ўқув юрти бўлган, унда Закавказье, Шим. Кавказ, СССР нинг Европа қисми ва Сибирь, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идоралари учун диний ходимлар тайёрланган. 2003 й. ЎзР Вазирлар Маҳкамаси қарори б-н ин-т битирувчиларига бакалавр дипломи берилади.

Ин-тда 130 талаба таҳсил олади (2004).

ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ — қ. *Ислом университети.*

ТОШКЕНТ ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ — Ўзбекистондаги йирик иссиқлик электр ст-ялардан бири. «Ўзбекэнергия» давлат-акциядорлик компанияси таркибидаги шўъба корхона. Тошкент вилоятининг Қибрай туманида жойлашган. Ст-я қурилиши 1961 й. январда ускуналарни очиқ ҳолда жойлаштириш б-н бошланган. 1-энергоблоки 1963 й.да, охирги — 12-блоки 1971 й.да ишга туширилган. Унга босими 140 атм., ҳарорати 545° бўлган 500 т/соат буғ ишлаб чиқариш қувватига эга агрегатлар ўрнатилган. Ҳар бир агрегатнинг қуввати 160 МВт, ст-янинг умумий қуввати эса 1860 МВт. 1975 й.да ст-я саноат эксплуатациясига қабул қилинди. Асосий ёқилғи — Бухоро гази, резерв ёқилғи — мазут. Сув б-н таъминлаш системаси — канал, соҳил насос ст-ялари, босимли қувурлар ва ишлатилган сув чиқариб юбориладиган ёпиқ каналлардан иборат. Сув *Бўзсув* каналидан олинади. Ст-я Тошкент ш. ва унинг атроф ҳудудлари истеъмолчиларини электр энергияси б-н таъминлайди; Ўрта Осиё «Энергия» бирлашган энергетика тизимига уланган, электр тизимга 110, 200, 500 кВ кучланишда узатилади. 2003 й.да 9345,7 млн. кВт-соат электр энергия ва 273,9 Гкал иссиқлик энергияси ишлаб чиқарди.

ТОШКЕНТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ — йирик олий ўқув юрти. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги таркибида. 1931 й. 13 авг.да Ўрта Осиё молия-иқтисод ин-ти ташкил этилган, кейинчалик Тошкент молия иқтисодиёт ин-тига айлантирилди, бу ин-т 1962—91 й.ларда Тошкент халқ хўжалиги ин-ти

Тошкент иссиқлик электр станцияси.



Тошкент ирригация ва мелиорация институти.





Тошкент иқтисодиёт университети.

номи б-н фаолият кўрсатди. 1991 й. 19 июндан иқтисодиёт ун-ти. Ун-тда иқтисодиёт ва статистика; бухгалтерия ҳисоби ва аудит; тижорат; менежмент, информатика ва иқтисодий таълим педагогикаси; халқаро иқтисодий муносабатлар; халқаро бизнес; халқаро туризм ф-тлари, 46 та кафедра бор. Ун-т қошида Иқтисодиёт, бизнес, малака ошириш ва ходимларни қайта тайёрлаш инти, Келажак илми экспериментал халқаро бизнес мактаби, иқтисодиёт касб коллежи, Республика иқтисодиёт академик лицейи, иқтисодий гимназия, қимматбаҳо қоғозлар бозори мутахассисларини тайёрлаш маркази, ихтисослаштирилган олий бизнес мактаби, ҳисоб ва аудит ресурс маркази, техномаркет, бизнес инкубатори, кутубхона (800 минг асар), ун-т тарихи музейи фаолият олиб боради. Ун-тда иқтисодиёт (халқ хўжалиги тармоқлари бўйича), менежмент, маркетинг, касбий таълим, информатика ва ахборотлар технологияси, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар, банк иши, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, молия, солиқлар ва солиққа тортиш, бизнес, божхона иши, туризм, сервис (туризм), статистика йўналишлари бўйича бакалаврлар ҳамда 24 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрланади. 2003/04 ўқув йилида ун-тда 7804 талаба ўқиди, 535 проф.-ўқитувчилар, шу жумладан 54 фан д-ри ва 218 фан номзоди ва доцлар ишлади.

Ун-т фаолияти И. И. *Искандаров*, М.Ш. *Шарифхўжаев*, С. С. *Гуломов*. В. В. *Ким*, М. М. Қориев, Э. А. Акромов, Ш. Ш. Шодмонов, А. У. Ўлмасов, А. Э. Ишмуҳамедов ва б. олимлар номлари б-н боғлиқ.

Ун-т дунёнинг ривожланган мамлакатларидаги етакчи ун-т ва илмий марказлари б-н халқаро алоқалар ўрнатган. 1991—2003 й.ларда ун-тда 100 дан ортиқ хорижлик талабалар таҳсил олди, 500 дан ортиқ хорижлик проф. -ўқитувчилар ишлади. Ун-т АҚШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Малайзия, Венгрия, Корея, Япония, Нидерландия, Бельгия, Россия, Қозогистон, Украиналаги 50 га яқин нуфузли ун-тлар, ин-тлар, илмий мактаблар б-н алоқаларга эга. Дарсликлар, ўқув қўлланмалари, илмий ишлар тўпламлари, «Иқтисодиёт ва таълим» журналини нашр этади.

Саидаҳрор Гуломов.

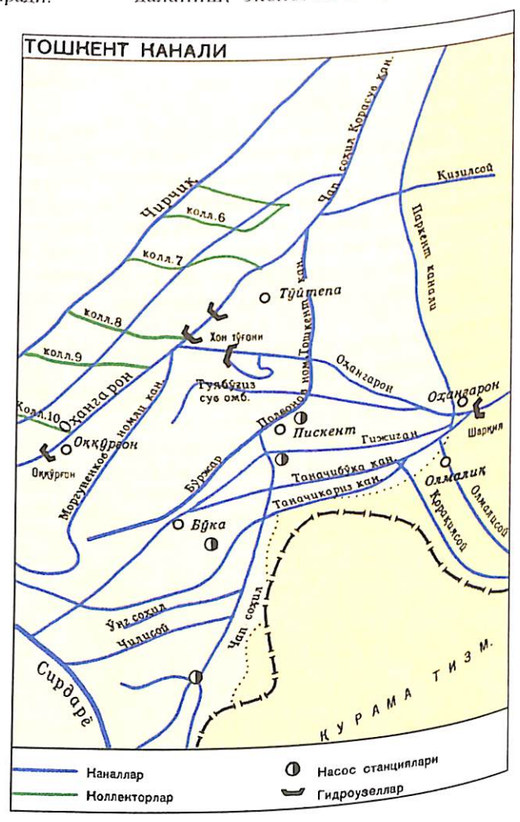
ТОШКЕНТ КАНАЛИ, И. А. Полвонов номидаги Тошкент канали — Чирчиқ дарёсидан сув оладиган Чапқиргоқ Қорасув дарёсида қурилган магистрал канал, 1940 й.да халқ ҳашари йўли б-н қурилган. 1958—65 й.ларда канал тубдан реконструкция қилинган. Каналга Чапқиргоқ Қорасув дарёсининг 36 км дан сув олинади, умумий уз. 62 км, бош қисмидаги сув сарфи —87 м³/сек, суғориш майд. 70 минг га. Дарёнинг чап томонидаги қўриқ ерларни суғоришга имкон беради. Канал кам сувли Оҳангарон тизимини Чирчиқ дарёсининг суви б-н тўйинтиради.

Каналда Шим., Жан., Бўржар, Чилисой, Ўнгқиргоқ ва Чапқиргоқ каби тармоқларига сувчиқаргичлар, кўприклар, иккита сув тўсқич, Т.к. б-н Оҳангарон дарёси кесишган жойда 145, 94 ва 100 м узунликдаги 3 та дюкер, ўнг қиргоғида йўл қурилган. 1-дюкердан *Туябўғиз сув омбори*га Оҳангарон дарёси орқали сув ташланади. Асосий сув тақсимлаш узеллари электрлаштирилган ва телефон алоқаси б-н таъминланган. Каналнинг 1941 й.да қурилган, ўнг ва чап тармоқлари энг йирик тармоқлар ҳисобланади. Ўнг тармоқ уз. 38 км, сув ўтказиш имконияти 12 м³/сек, унда 30 га яқин шаршара, тезоқар ва сувчиқаргичлар мавжуд. Чап тармоқ 20-а.нинг 60-й.ларда реконструкция қилинган. Уз. 25 км ва сув ўтказиш имконияти 26 м³/сек. 1969 й.да Т.к.га Ўзбекистонда ирригация қурилиши ва сув хўжалигининг фаол раҳбарларидан бири Илёс Полвонов (1905—1969) номи берилган.

Зиёмиддин Артукметов.

ТОШКЕНТ КИМЁ-ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ — кимё ва озиқ-овқат саноати соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Тошкент политехника ин-тининг кимё технология ф-ти асосида 1991 й.да ташкил этилган. Ин-тда 6 ф-т (фундаментал фанлар, информацион технологиялар, тест ва б.), 39 кафедра мавжуд, уларда кимёвий технология, нефть ва нефть-газни қайта ишлаш, ёғочни қайта ишлаш технологияси, машина ва жиҳозлари, биотехнология, озиқ-овқат технологияси, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, касб-ҳунар таълими, менежмент, маркетинг, информатика ва информацион технология йўналишлари бўйича 2000 дан ортиқ талаба таълим олади (2004). Ин-тда марказлашган таҳлил лаб., лицей, кутубхона (149 минг асар), спорт мажмуаси, компьютер хоналари, интернет хизмати ва б. бор. 235 ўқитувчи, шулардан 5 акад., 47 фан д-ри, 167 фан номзоди ва доцент ишлайди.

Ин-тда саноат чиқиндиларидан фойдаланиш, экологик хавфсиз, импорт



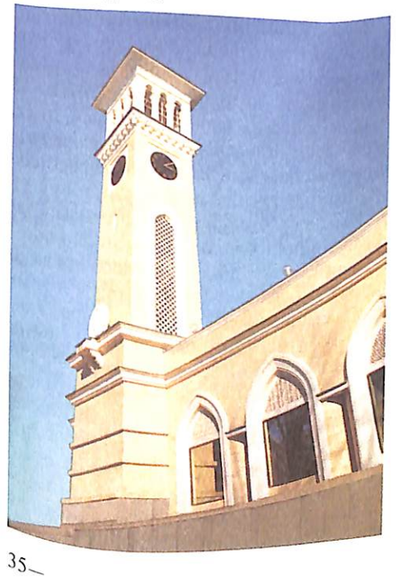
ўрнини босувчи ва экспортга мўлжалланган технологияларни ишлаб чиқиш, энергияни тежовчи маҳаллий минерал хом ашё базаси ташкил қилиш ва улардан самарали фойдаланиш, нефть ва газлардан олинадиган маҳсулотлар турларини кўпайтириш устида и.т. ишлари олиб борилади.

Ин-т фаолияти К.С. *Аҳмедов*, М. Н. *Набиев*, А. С. *Султонов*, Ҳ. Р. *Рустамов*, М. А. *Асқаров*, М. И. *Ниёзов*, Ф. М. *Мирзаев*, Ф. Х. *Тожиев*, С. *Тўхтаев*, Б. М. *Беглов*, А. И. *Глушенкова* ва б. номи б-н боғлиқ.

ТОШКЕНТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ — қ. *Ўзбекистон консерваторияси.*

ТОШКЕНТ КУРАНТИ — Тошкентдаги тарихий меъморий ёдгорлик. 2-жаҳон урушида қозонилган ғалаба шарафига шаҳар марказида қурилган (1947, меъмори А. Муҳамедшин; безагида *Уста Ширин* қатнашган). Минорасига ўрнатилган соатни А. Айзенштейн, В. Солиҳов, Л. Маликов, А. Хиқан, Г. Стрельцовлардан иборат соатсозлар бригадаси 4 циферблатли қилиб Т.к. минорасига ўрнатишган. Зилзила (1966) натижасида соат бузилган, зудлик б-н таъмирланиб, ишга туширилган. Т.к. шаҳар меъморий ансамблининг Марказий хиёбонидаги таркибий қисмидир. Т.к. қурилишида миллий меъморлик ва амалий безак санъати анъаналари қўлланилган. Фозғон мармари б-н қопланган ва жездан ишланган металл қисмлари ўзаро уйғунлашган. Миноранинг қуйи қисмига ўзбекистонлик қаҳрамонлар номи битилган мармар лавҳа ўрнатилган. Т.к. ҳар чорак, ярим ва бир соатда занг уриб туради. 1991 й.да таъмирланган.

Тошкент куранти.





Тошкент лок-бўёқ заводи маҳсулотлари.

«ТОШКЕНТ ЛОК-БЎЁҚ ЗАВОДИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — кимё саноати корхонаси. Саноат ва қурилиш, қ.х. машинасозлиги, мебель, паркет ва б. учун лок-бўёқ маҳсулотлари, локлар, бўёқлар, пигментлар, қуруқ рух оқ бўёғи ва б. ишлаб чиқаради. 1945 й.да минерал хом ашёни қайта ишлайдиган артель негизида ташкил этилган. 1948 й.дан з-днинг янги биноси қурила бошлаган. 1950 й.да смола қуюлтириш цехи, 1953 й.да эмаль ва қуюлтирилган смолага аралаштирилган бўёқ, 1962 йда қуруқ рух белиласи, 1965 й.да сувэмульсия бўёғи, 1968 й.да сариқ темир оксидли пигмент ишлаб чиқарувчи цехлар ишга туширилди. 1965 й.да з-днинг ишлаб чиқариш қуввати 40 минг т га етди.

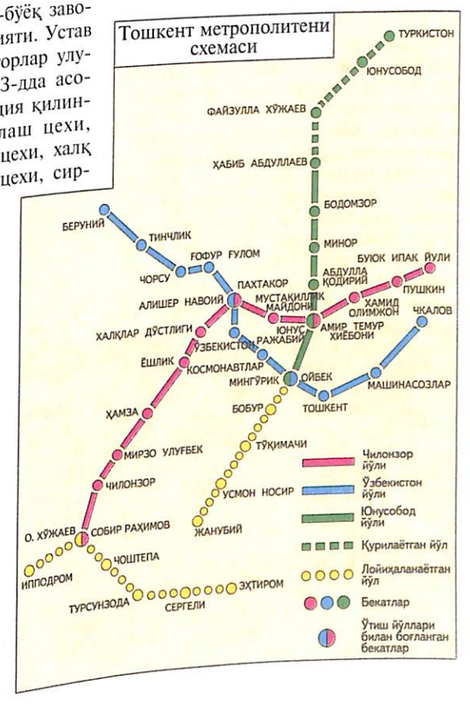
1999 й.дан «Тошкент лок-бўёқ заводи» очиқ акциядорлик жамияти. Устав фондидаги хорижий инвесторлар улуши 33%ни ташкил этади. 3-дда асосий 5 та цехда — конденсация қилинган қатрондан лок тайёрлаш цехи, металл идишлар тайёрлаш цехи, истеъмоли молларини и.ч. цехи, сирбўёқ ва қотирувчи моддалар и.ч. цехи, темир оксиди (ранг берувчи) ва қуруқ рух оқ бўёғини и. ч. цехлари фаолият кўрсатади.

Корхонада 2000 й.дан бошлаб Фарғона ёғ-мой к-ти ишлаб чиқарадиган глицерин асосидаги лок ва сир-бўёқнинг янги хиллари ўзлаштирилди; «Навоийазот» корхонасида ишлаб чиқариладиган акрил эмульсияси асосида сувли-дисперсия бўёқларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 3-дда соя ва пахта ёғи асосида «оксал» алифмойини ишлаб чиқариш технологияси ишлаб чиқилди. Темир купороси эритмасини и. ч. бўйича янги технология, шунингдек, маҳаллий хом ашё турлари — ёғ кислоталари, бўр, охрадан фойдаланиб, лок-бўёқ маҳсулотларини и.ч.нинг янги технологиялари ишлаб чиқилди. Маҳсулоти чет элларга экспорт қилинади. Ўзбекистон — Россия «OXIDE» қўшма корхонаси ташкил этилган (2003). Россия (Омск, Уфа)да корхонанинг савдо уйлари очилган.

ТОШКЕНТ МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ — қ. *Маданият институти.*

ТОШКЕНТ МЕТРОПОЛИТЕНИ — Тошкент шаҳар йўловчилар транспорти корхоналари уюшмаси таркибида. Т.м. қурилиши 1973 й.да бошланган, биринчи линиясининг 9 ст-ядан иборат, уз. 12,2 км биринчи навбати («Собир Раҳимов», «Чилонзор», «Мирзо Улуғбек», «Ҳамза», «Ёшлик», «Халқлар дўстлиги», «Пахтакор», «Мустақиллик майдони», «Марказий хиёбон» бекатлари) 1977 й. 6 нояб.да, иккинчи навбати («Ҳамид Олимжон», «Пушкин», «Буюк ипак йўли» бекатлари, уз, 4,6 км) 1980 й. 18 авг.да фойдаланишга топширилди, бекатлар сони 12 тага етди.

Т.м.нинг умумий уз. 8 км бўлган иккинчи линиясининг биринчи навбати («Алишер Навоий», «Ўзбекистон», «Космонавтлар», «Ойбек», «Тошкент» бекатлари) 1984 й. нояб.да, иккинчи навбати («Машинасозлар», «Чкалов» бекатлари) 1987 й. нояб.да ишга туш-





Тошкент метрополитенининг Собир Раҳимов — Буюк ипак йўли линиясида Бўржар канали кўприги устидан ўтган очиқ қисми.

ди. Шу линиянинг учинчи навбати 1989 й. нояб.да («Ғафур Ғулом», «Чорсу» бекатлари, уз. 2,2 км), тўртинчи навбати («Тинчлик» ва «Беруний» бекатлари, уз. 3,2 км) 1991 й. 30 апр.да ишга тушди. Бу линиянинг умумий уз. қарийб 15 км га етди.

Т.м.нинг шаҳар марказини Юнусобод турар жой массиви б-н боғлайдиган (умумий уз. 14 км) учинчи линиясининг биринчи навбати («Мингўрик», «Юнус Ражабий», «Абдулла Қодирий», «Минор», «Бодомзор», «Ҳабиб Абдуллаев» бекатлари) 2001 й. 26 октябрда ишга тушди.

Т.м.да қатнайдиган поездларнинг ўртача тезлиги 39 км/соат, максимал тезлиги 65 км/соат. Т.м.да суткасига ўртача 270—300 минг йўловчи ташилади. Йўловчиларга қулайлик яратиш учун баъзи бекатларда эскалаторлар ўрнатилган. Метродаги «Чилонзор», «Ҳамза» бекатлари гумбазсимон, «Мустақиллик майдони» йиғма-монолит конструкцияли колонна типида, бошқа бекатлар эса колонна типида қурилган. Ҳар бир бекатнинг бадиий меъморлик ҳамда ҳайкалтарошлик нуқтаи назаридан безатилиши рамзий равишда шу бекат номини акс эттиради. Уларда маданий, монументаль декоратив ва амалий санъатнинг миллий анъаналари ўз аксини топган. Бекатларга безак беришда, асосан, ЎзРда чиқадиган қора, қизил, кулранг гранитлар, турли хил мармар, керамика, стомалит, ёғоч, ойна, турли хил металл ва б. фойдаланилган.

Т.м. 9 балли зилзилага бардош беради. Т.м.нинг умумий уз. 38,25 км, бекатлар сони 29 та (2004). Метро қурилиши ва навбатдаги йўл ҳамда бекатларни лойиҳалаш ишлари давом этмоқда.

ТОШКЕНТ МИЛЛИЙ РАҚС ВА ХОРЕОГРАФИЯ ОЛИЙ МАКТАБИ — балет артистлари ва раққос(а)лар тайёрловчи махсус олий ўқув юрти. 1947 й. Хореография билим юрти сифатида ташкил бўлган. 1997 й.дан ҳоз. номда. Ташкилотчиси ва биринчи директори Матюсуф *Харратов* (1947—58). И. Довгелли, Л. Засс, Р. Каримова, М. Турғунбоева ва б. биринчи педагоглардир. Олий мактабда ўрта махсус таълим тизими сақланган ҳолда, олий бўғинда олий маълумотли бакалаврлар тайёрланади. «Хореография педагогикаси», «Балетмейстер-режиссёр», «Хореография жамоалари раҳбарлари» мутахассисликлари бўйича талабалар таҳсил олади. Мактабда мумтоз рақс, ўзбек рақс, халқ саҳна рақси фанлари, «балет артисти» бўлимида дуэт мумтоз рақс чуқур ўргатилади. Осиё қитъасидаги шу соҳа бўйича ягона олий ўқув юрти ҳисобланади. Ўтган давр мобайнида мактабдан Қ. *Миркаримова*, Р. *Каримова*, Г. *Ҳамроева*, Г. *Маваева*, Ю. *Исматова*, Д. *Жабборова*, В. *Оқилова*, Ф. Солиҳова, Ў. Муҳамедова, З. Мадраҳимова каби республикамизнинг етук рақс усталари етишиб чиққан. Франция, Япония, Туркия, Германия, Лотин Америкаси мамлакатлари, Жан. Корея, Россия, Қозоғистон каби хорижий давлатлар б-н ўзаро ҳамкорлик, маданий-ижодий алоқалар ўрнатилган. Уларнинг йирик хореографлари, балет мактаблари б-н тажриба алмашув, «Мастер класс»лар ўтказиш йўлга қўйилган. Р. Каримова, Қ. Миркаримова, Г. Маваева, И. Киборкова, А. *Мўминов* кабилар мактабнинг етакчи педагогларидир.

ТОШКЕНТ МИНЕРАЛ СУВИ — Тошкент атрофи артезиан ҳавзасига мансуб, махсус хосса ва компонентларга эга бўлган минерал сув. Юқори бўр — сеноман ярусидаги гравелит ва қумтош қатламларида жойлашган. Дастлаб 1948 й. Эшонқўрғон структураси (Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон вилояти, Сариоғоч ш.)да топилган. Тошкент ш. атрофидаги сеноман ярусида ўнлаб бурғи қудуғи ковланган. Бу қудуқлардан сув босим остида чиқиб, улар фонтан режимида 1,35 л/сек.дан 10,6 л/сек. дебит б-н ишлаган. Т.м.с. 1100 м дан 2345 м гача бўлган горизонтда топилган. Бу азот-ишқорли иссиқ сув бўлиб, 0.6—1,14 г/л минералланишга эга. Сувнинг жойлашиш чуқурлигига қараб, т-раси 36° дан 71° гача. Таркиби гидрокарбонат-натрийли, сульфат-гидрокарбонат-натрийли, баъзан хлорид-сульфат-гидрокарбонат-натрийли бўлиб, унда радон концентрацияси 4—9° эман, баъзи микроэлементлар (Si, Al, Fe, Ti, Mo, V) ҳам мавжуд. Гелий-аргон методи б-н аниқланишича, Т.м.с.нинг ёши 60 мингдан 3,5 млн. йилгача. Т.м.с.да гелий 0,2—1,6, аргон 0,5—1,7, CO_2 1,2—1,3 ҳажмли фоизларда эриган. Сув таркибида (4,8—8,12) 10^{-6} г/л уран, (1,4—9,9) 10^{-12} г/л радий; газлардан 89,6% эриган азот, 12—18,6% кислород, 0,5—8,9 карбонат ангидрит бор. Сувнинг умумий қаттиқлиги 7,2—8,2. Шифобахш омиллари — юқори тралилиги, таркиби кремний кислота (30—40 мг/л)га бойлигидир. Т.м.с. ҳоз. вақтда *Тиббий тиклаш ва физиотерапия илмий тадқиқот институти* ва бир қанча физиотерапевтик шифохоналар: «Чинобод», «Турон», «Ботаника», «Чатқол», ва б.ла фойдаланилади. Минерал сув таянч-ҳаракат органлари, нерв системаси, гинекологик, экзема, нейродермит, ошқозон-ичак касалликларини даволашда қўлланади. Ундан ташқари, 1952 й.дан «Тошкент минерал суви» шифобахш ичимлик суви сифатида истеъмол қилинади. Т.м.с.дан кўплаб фойдаланиш оқибатида бурғи қудуқларидан сувнинг табиий босим остида чиқиши (1 л/сек. ёки ундан кам) кескин камайиб, пьезометрик сатҳнинг мунтазам равишда пасайиши кузатилмоқда. Шунинг учун, Т.м.с. қатъий назорат остида — бальнеологик мақсадларда ҳамда идишларга қуйилиб ичимлик суви сифатида ишлатилиши лозим.

Ад.: Султанходжаев А. Н., Стойнов Т. Ф., Основные типы месторождений минеральных вод, Т., 1974.

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ — молия-кредит соҳасида мутахассислар тайёрлайдиган йирик олий ўқув юрти. 1931 й.да Тошкент ш.да Ўрта Осиё молия-иқтисод ин-ти ташкил этилган, унга кейинроқ Тошкент молия-иқтисод ин-ти, 1962 й.да Тошкент халқ хўжалиги ин-ти номи берилган. 1991 й. 13 майда Тошкент халқ хўжалиги ин-ти (қ. *Тошкент иқтисодиёт университети*)нинг молия-иқтисод ва ҳисоб-иқтисод ф-тлари негизида ташкил этилган.

Ин-тда 7 та ф-т (молия-иқтисод; бошқарув; сиртқи молия-иқтисод; сиртқи кредит-иқтисод; сиртқи умум иқтисод) ва магистратура, 25 кафедра, академик лицей, солиқ лицейи, банк коллежи, бизнес мактаби, малака ошириш ин-ти, иқтисодий билимларни тарқатиш маркази ва б. бўлимлар фаолият кўрсатади. 2003/04 ўқув йилида ин-тда 6833 талаба таълим олди; 354 проф.-ўқитувчи, жумладан, 38 фан д-ри ва проф., 154 фан номзоди ва доцент ишлади.

Ин-т молия, банк иши, солиқ, суғурта, менежмент, қимматли қоғозлар ва фонд биржаси, лойиҳаларни молиялаштириш, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, касбий педагогик таълим йўналишлари бўйича бакалаврлар ҳамда 19 иқтисодий мутахассислик бўйича магистрлар тайёрлайди.

Ин-т фаолияти М. М. Қориев, Ю. Е. Шенгер, Н. Н. Шабанова, Х. Р. Собиров, М. *Шарифхўжаев*, А. Ўлмасов, З. Йўлдошев, Ё. Абдуллаев, каби олимлар номлари б-н боғлиқ.

Институт мустақиллик йилларида 13500 дан ортиқ мутахассис кадрлар тайёрлади. Ин-тда аспирантура ва докторантура бор. АҚШ, Англия, Франция, Германия, Жан. Корея, Япония каби ривожланган чет эл давлатларининг турдош ун-тлари б-н ўқув-илмий соҳаларда ҳамкорлик қилади.

Мурод Шарифхўжаев.

ТОШКЕНТ НОКИ — халқ селекциясида чиқарилган кечпишар нок нави. Тошкент ш. ва шаҳар атрофида кўп экилади. Дарахти бақувват, бал. 15 м га боради. Шох-шабба кенглиги 8—9 м, сербарг. Новдалари кучли ўсади, тўқ жигарранг. Барглари йирик, тухумсимон, чўзиқ, тўқ яшил, ялтироқ, апр.нинг биринчи ярмида гуллайди. Меваси ўртача, воронкасимон, вазни 200—250 г (айримлари 300—400 г га боради). Эти оқиш-сариқ, сершув, хушбўй, сал нордонроқ. Таркибида 10,4% қанд, 16,6% қуруқ модда, 0,33% кислота бор. Уруғи йирик. Қўчати экилгандан сўнг 4—5- йили ҳосилга киради. Кучли ўсадиган пайвандтагда яхши ривожланиб, мўл ҳосил беради. Окт. ойининг биринчи декадасида терилади. Ҳосилдорлиги юқори, лекин солкаш. Ҳар тупидан 500—600 кг гача ҳосил беради. Қурғоқчиликка чидамли. Меваси янв.гача яхши сақланади (яна қ. *Нок*).

ТОШКЕНТ ОЛИЙ УМУМҚЎШИН ҚЎМОНДОНЛИК БИЛИМ ЮРТИ — олий махсус ҳарбий маълумотли офицерлар тайёрлайдиган ўқув юрти. 1918 й. 12 июлда Туркистон совет командирлари курси сифатида ташкил этилган. 1919 й. Туркистон ҳарбий институтлар мактаби деб ўзгартирилган. 1922 й.дан Туркистон командирлар таркибини тайёрлайдиган бирлашган мактаб, 1943 й.дан Тошкент пиёда аскарлар билим юрти номи б-н юритилган. 1958 й.дан Умумқўшин командирлари олий билим юрти номи б-н аталган. 1991 й.дан ҳоз. номда. 1992—2003 й.лар мобайнида 2,5 мингдан ортиқ офицер тайёрланган. Билим юртида Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлари учун юқори малакали, олий махсус ҳарбий билимга эга офицерлар қуйидаги ихтисосликлар бўйича тайёрланади: мотоўқчилар бўлинмаси командирлари; мотоўқчи қўшинлари командирларининг тарбиявий ишлар бўйича ўринбосарлари; қўшин разведкаси тактик командирлари. Билим юртида тингловчиларнинг таълим жараёни амалий ва назарий тайёргарликлардан ташкил топиб, улар босқичма-босқич амалга оширилади.

ТОШКЕНТ ОПЕРЕТТА ТЕАТРИ, Тошкент давлат мусиқали комедия (оперетта) театри — Ўзбекистонда ягона *оперетта* театри. Дастлаб Самарқандда очилган (1938); 1940 й. Тошкентга кўчиб, 1948 й.гача фаолият кўрсатган. 1973 йил қайта ташкил этилиб, А. Гинзбург саҳналаштирган «Қувноқ уруш» (И. Штраус) спектакли б-н очилган. Дастлаб театрда Н. Пасикова бош балетмейстер, В. Спектр бош дирижёр бўлиб ишлаган. Т.о.т. репертуаридан дастлаб «Чанита бўсаси», «Тбилиси осмони остида», «Монмартр бинафшаси», «Сильва», «Цирк маликаси», «Гўзаллик танлови», «Донна Люция» каби замонавий ва мумтоз операттолар ўрин олган.

80-й.лар театрнинг ижодий юксалиш даври бўлди. Театрни Россияда хизмат кўрсатган санъат арбоби К. Васильев (бош режиссёр), Б. *Расулов* (бош дирижёр)лар бошқарган, артистлар Л. Бесарабова, Ю. Летов, И. Шаломаев ва б. фаолият кўрсатган. Улар мумтоз («Марица», «Мистер Икс», «Лўли премьер», «Баядера», «Кўршапалак», «Лўли барон», «Вальс қироли», «Қувноқ бева», «Фраскита» ва б.) ҳамда замонавий («Малиновкада тўй», «Аёллар исёни», «Ширин мева», «Севастополь вальси», «Гусар уйланиши» ва б.) операттолар б-н театр репертуарини бойитишган. 1981 й.да театрда биринчи ўзбек операттаси («Қувноқ гуноҳкор», К. Васильев, Э. Солиҳов) саҳналаштирилди. 1990-й.ларда Т.о.т. жамоасига ёш истеъдодли актёр ва реж.лар қўшилди (реж.лар М. Хачатуров, А.Кудрявцев, артистлар И. Бухаидзе, Н. Лапкова, К. Митрофанов, Б. Мискин, К. Измайлов, С. Ортиқов ва б.). Ўзбек композиторларининг театр б-н ижодий ҳамкорлиги кучайди (А. Эргашевнинг «Чақалоқ», Э. Солиҳовнинг «Тентак қиз» мюзикли, Э. Қаландаровнинг «Темир хотин», А. Икромовнинг «Бевалар овунчоғи» ва б.). Бу даврда «Менинг соҳибжамол маликам» (Ф. Лоу асари, реж. А. Казинер), «Голландиялик қиз» (И. Кальман, К. Васильев), «Фигаронинг уйланиши» (Бомарше асари асосида, В. Моцарт ва Ж. Россини мусиқаси, реж. В. Володченко) каби спектакллар саҳналаштирилди. «Гўзал Елена», Б. Зокиров хотирасига бағишланган «Арабча танго» (реж. М. Хачатуров), «Хонума», «Кунлардан бир кун Нью-Йоркда» (И. Берлин) сингари спектакллар сўнгги йиллар маҳсулидир. Ҳозирда театрнинг бош дирижёри — Б. Расулов, бош балетмейстер — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ф. Исаева, бош рассом — А. Батиков. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Д. Миняева, З. Соловей, Ф. Мақсудов ва б. театрнинг етакчи актёрларидир. Театр жамоаси Россия, Украина, Болтиқбўйи, Ўрта Осиё мамлакатларида гастролда бўлган.

ТОШКЕНТ ОТЧОПАРИ — от спорти бўйича республика ва халқаро миқёсдаги мусобақалар, турли маросимлар ўтказиладиган, улоқ чопиладиган, отлар б-н машқлар олиб бориладиган спорт иншооти. Тошкентда расмий от спорти мусобақалари дастлаб 20-а. бошларида ўтказилган. Шаҳарда 1976 й.гача *отчопар* (ипподром) Қўйлиқ мавзеи яқинида бўлган. 1976 й. республикада энг йирик отчопар — Т.о. қурил-



Тошкент оперетта театри: 1 — «Хонума», 2 — «Сильва» спектакларидан кўриниш.



Тошкент отчопари. Тўсиқлардан сакраб ўтиш мусобақаси.

ди (Акмал Икромов тумани ҳудудида, майд. 70 га, меъморлар: Р. У. Асанов, Э. И. Гусарова). Т. о.да чавандозлик, от пойгаси, от чоптириш, йўрттириш, отларни синаш ва совитиш, машқ қилдириш майдонлари, тўсиқли йўлкалар, ветеринария лазарети, карантин хоналари, ҳовуз ва б. бор. Т.о.да мусобақалар, пойгалар ўтказиб турилади, от спортига доир машқлар бажарилади ва б. маросимлар уюштирилади. 2004 й. 30 сент. —1 окт. кунлари Т. о.да От спорти жаҳон кубогининг саралаш босқичи ўтказилди.

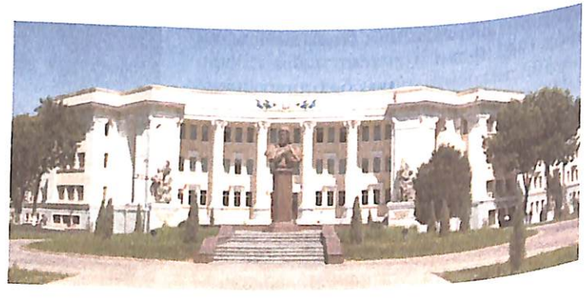
«ТОШКЕНТ ОҚШОМИ», «Вечерний Ташкент» — Тошкент ш.да кечқурун чиқадиган кундалик шаҳар газ. Муассиси — Тошкент шаҳар ҳокимияти. 1966 й. 1 июлдан чоп этила бошлаган. Ўзбек («Т.о.») ва рус («Вечерний Ташкент») тилларида нашр этилади. Шаҳар ҳаётини ёритади. Газ. саҳифаларида ижтимоий-сиёсий янгиликлар, корхона, қурилишларнинг илғор тажрибалари, тадбиркорлик, республика пойтахтининг маданий ҳаёти ва спорт кундалиги ҳақида мақолалар бериб борилади. Адабий-бадиий материаллар, ҳикоялар, очерклар, суҳбатлар босилади. Адади 25000 (2004).

ТОШКЕНТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети — малакали педагог ва муҳандис-педагог кадрлар тайёрловчи олий ўқув юрти. 1935 й. 14 сент.да Ўрта Осиё давлат ун-тининг пед. факультети негизида педагогика ин-ти сифатида ташкил этилган. 1953—98 й.ларда Тошкент педагогика ин-ти деб номланган. 1998 й. 24 фев.да ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарори б-н унга ун-т мақоми берилган. 1947 й.дан озарбайжон шоири ва маърифатпарвари Низомий номи б-н аталади. Ун-тда 12 ф-т (мат.-физика, табиий фанлар, мусиқий таълим, бадиий-графика, пед. ва психология, бошланғич таълим ва дефектология, ўзбек тили ва адабиёти, тарих, чет тиллар, рус ва корейс филол. си, чақириққача ҳарбий таълим, касб таълими), шунингдек, магистрлар тайёрлаш бўйича 2 ф-т (ижтимоий-гуманитар фанлар мутахассисликлари, табиий фанлар мутахассисликлари), малака ошириш ва мутахассисларни қайта тайёрлаш бўйича 2 ф-т (малака ошириш, амалий психологларни қайта тайёрлаш), 55 кафедра, ахборот технологиялари ва масофадан ўқитиш, инновацион технологиялар, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари б-н алоқа марказлари, таълим жараёнини таъминлаш ва олий таълим муассасаларига илмий-методик ёрдам кўрсатиш ўқув бўлими, педагогик амалиёт, олий ўқув юртлараро ўқув-методик бўлим, мониторинг ва ички назорат каби 18 бўлим бор. Кутубхонасида 900 мингга яқин асар сақланади. Ун-т мат. ва информатика, физика ва астрономия, кимё ва экология, биол. ва инсон ҳаёт фаолияти муҳофазаси, геогр. ва иқтисодий билим асослари, тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси, пед. ва психология, касб таълими, мусиқий таълим, ўзбек тили ва адабиёти, она тили ва адабиёти (рус, қозоқ, корейс), чақириққача ҳарбий таълим, хорижий тиллар ва адабиёт, миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқ ва маънавият асослари, бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш, мактабгача таълим ва болалар спорти, дефектология, жисмоний тарбия ва жисмоний маданият, меҳнат таълими йўналиши бўйича бакалаврлар ҳамда шу йўналишларга кирган 37 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрлайди. Ун-тда аспирантура ва докторантура ҳамда номзодлик ва д-рлик диссертацияси ҳимояси бўйича ихтисослаштирилган илмий кенгаш фаолият кўрсатади. 2003/04 ўқув йили ун-тда 13269 талаба таълим олди, 779 ўқитувчи, жумладан, ЎзР Фанлар академиясининг 3 ҳақиқий аъзоси, 40 фан д-ри ва проф., 450 фан номзоди ва доцент ишлади. Ун-т республикада педагог кадрлар тайёрловчи барча олий таълим муассасалари учун таянч олий мактаб ҳисобланади. Ун-т фаолияти Ш. Ш. Абдуллаев, М. Аскарова, М. Г. Давлетшин, Н.М. Маллаев, Р. Х. Маллин, З. Р. Нуриддинов, С. Ражабов, Ҳ. Сулаймонов, Ҳ.Т. Турсунов, М. Шайхзода, Э. Ю. Юсупов, Я. Ғуломов, Ҳ. Ҳомидий ва б. проф.-ўқитувчилар номи б-н боғлиқ. Ун-тда «Педагогик таълим» (1999 й.дан), «Ахборот технологиялари» (2002 й.дан) журнлари, «Маърифат йўлида», «Педагог» кўп тиражли газ. лар нашр этилади. 2004 й.гача ун-т 74 мингга яқин мутахассис тайёрлаган. 2004 й. 23 мартда ун-т олдидаги майдонда Низомий Ганжавий ҳайкали (меъмори Валерий Акопжанян, ҳайкалтароши Илҳом Жабборов) ўрнатилди. Мазкур ҳайкалнинг тантанали очилиш маросимида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов ва Озарбайжон Республикаси Президенти И. Алиев иштирок этди.

ТОШКЕНТ ПРАВОСЛАВ СЕМИНАРИЯСИ — олий диний ўқув юрти. Рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси таъсис этган. 1990 й.да православ билим юрти сифатида ташкил этилган. Рус черкови Муқаддас Синодининг 1998 й. 9 апр.даги қарори б-н билим юрти семинарияга айлантирилган. Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Туркманистон давлатларидаги православиега эътиқод қиладиган фуқаролар диний эҳтиёжларини қондиради. Рус православ черкови қоидаларига мувофиқ, епархия бошқарувчиси митрополит семинария ректори ҳисобланади. Ўқиш кундузги ва сиртқи бўлимларда олиб борилади. 2003/04 ўқув йилида жами 95 нафар талаба таълим олди. Семинарияда диний билимлар б-н дунёвий фанлар, шу жумладан, ўзбек ва инглиз тиллари, Ўзбекистон тарихи, география ва б. фанлар ўқитилади.

«ТОШКЕНТ» РЕСПУБЛИКА ФОНД БИРЖАСИ — қимматли қоғозлар савдосини амалга оширадиган биржа. «Т.»р.ф.б. 1994 й. 8 апр.да ташкил этилган. Унинг фаолияти республикада амалга оширилаётган ислоҳотлар ва хусусийлаштирилган давлат корхоналари негизида очиқ акциядорлик жамиятларини ташкил қилиш сиёсати б-н узвий боғлиқ. Ўзбекистон иқтисодиё-

Тошкент педагогика университети.



тида пул тушумлари қайта тақсимланишининг янги тизими ҳисобланади. Биржанинг барча вилоятларда филиаллари ва 84 та брокерлик идораси бор (2004). 1994 й.да қимматли қоғозлар биржа савдолари йиллик айланмаси 30 млн. сўмни, 1996 й.да 2,8 млрд. сўмни ташкил этди, жаҳон стандартларига мос биржа стандарти қабул қилинди. 1998 й.да савдолар ҳажми 3,5 млрд. сўмга етди, *листинг* тартиби қабул қилинди, «Бухоротекс» акциядорлик жамияти Ўзбекистоннинг биринчи листинг корхонаси сифатида қайд этилди, шунингдек, «Бухоротекс», «Пахтабанк», «Ўзсаноатқурилишбанк», «Ўзбекистон металлургия комбинати» ва «Ғаллабанк» акциядорлик жамиятлари расмий биржа рўйхатига киритилди. 1999 й.да чет эл инвесторларига эркин муомалада валютага акциялар сотиш савдо майдончаси иш бошлади.

2003 й.да қимматли қоғозлар б-н операцияларни амалга ошириш бўйича йиллик айланма ҳажми 35,7 млрд. сўмни ташкил қилди, эркин муомаладаги валютага 8,3 млн. АҚШ доллари миқдорида акциялар савдоси амалга оширилди. 2003 й.да унинг савдо майдонларида 1617 та акциядорлик жамиятларининг акциялари б-н 6933 та битим ва 10 та эмитентнинг корпоратив облигациялари бўйича битимлар амалга оширилди, шунингдек, умумий ҳажми 32,1 млрд. сўмлик 30,9 млн. дона акциялари сотилди.

Биржа 1995 й.да «Евросиё» фонд биржалари федерацияси (FEAS)га аъзо бўлди, 1999 й.дан Истанбул фонд биржасига, 2001 й.дан МДҲ биржалари ассоциациясига аъзо, Франкфурт фонд биржаси б-н ҳамкорлик ва ахборот алмашиш ҳақида битимлар имзоланган. Энг нуфузли халқаро биржалар (Лондон, Нью-Йорк) листингидан жой олиш бўйича алоқалар йўлга қўйилган.

Бахтиёр Ражабов.

ТОШКЕНТ САНЪАТ ИНСТИТУТИ — қ. *Санъат институти.*

ТОШКЕНТ ТЕЛЕВИЗИОН МИНОРАСИ — Тошкентдаги радиотелевизион узатиш ст-яси, меъморий иншоот. Тошкентдаги 1-телевизион минора металл фермалардан (бал. 180 м) қурилган (1956; Навоий кўчаси, 69). Телекўрсатувлар кўламининг кенгайиши муносабати б-н кучли радио-телевизион узатиш ст-яси қуришга эҳтиёж туғилгач, Бўзсув каналининг ўнг соҳилида 375 м бал.да 2- Т.т.м. (Амир Темур кўчаси, 99) қурилди (1978—85; меъморлари: Ю. Семашко, Н. Терзиев, Царуков, муҳандислар Е. Морозов, М. Мушеев). Ўзаги 3 конуссимон қурилма тиргакка ўрнатилган. Ўз ўқида эркин турувчи иншоот 9 балли зилзилага бардош беради. Т.т.м.да «Коинот» ресторанининг «қизил» ва «зангори» залари (180 ўринли) ва томоша (кузатув) майдончалари бор (бал. 100 м). 220 м баландликда эса радио-телевизион ст-яси қурилган. Улар доирасимон шаклда бўлиб ташқи ва ички томонига панжара, ганч ўймакорлиги ва б. меморий анъаналар асосида ишланган. Минорининг ўртасида лифт, зина, ёрдамчи хоналар, метеорологик ст-я ва муҳандислик жиҳозлари жойлашган. Энг юқори қисмида 5 дастурли кўрсатувларга мўлжалланган антенна ўрнатилган.



Тошкент телеминораси.

ТОШКЕНТ ТЕМИР ЙЎЛ МУҲАНДИСЛАРИ ИНСТИТУТИ — т. й. транспорти ва унга тегишли асосий хизматлар учун юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Ўрта Осиё т.й. транспорти мухандислари ин-ти сифатида 1931 й.да ташкил этилган, 1937 й.дан ҳоз. ном б-н аталади. Ин-т таркибида 5 ф-т: ташиш ишларини бошқаришнинг автоматлаштирилган тизими, иқтисодиёт, электромеханика, т. й. қурилиши ва сиртқи ф-тлар, магистратура маркази бор. Ин-т қошида интернат лицей фаолият кўрсатади. Ин-тда 17 йўналиш бўйича бакалаврлар тайёрланади. Ин-т қошидаги аспирантурада 5 та мутахассислик бўйича илмий ходимлар тайёрланади. Кафедраларнинг и.т. ишларида, лойиҳа-конструкторлик бюролари, транспорт ва қурилиш корхоналари ишларида талабалар фаол қатнашади. Ин-тда 27 кафедра, 60 лаб., тайёрлов бўлими, кутубхона (600 мингдан зиёд асар) бор. 2002/03 ўқув йили ин-тда 2800 дан ортиқ талаба ўқиди. Ин-т ташкил қилинганидан бери 50 мингдан ортиқ юқори малакали мутахассис етказиб берилди. Ин-т қошида талабалар уйлари, маданият саройи, поликлиника ва профилакторий, спорт иншоотлари, болалар боғчаси бор. Ин-т РФ, Польша, Литва, Украина каби мамлакатлар б-н ҳамкорлик қилади. Ин-т фаолияти А. Глушченко, А. Лаврик, Э. А. Одилхўжаев, А. Гофман ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

ТОШКЕНТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ (ТошТУ), Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университети — халқ хўжалиги, и.т., лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари учун техник ва технологик йўналишларда юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1918 й.да очилган Туркистон халқ ун-ти техника ф-ти заминида Ўрта Осиё пахтачилик ирригацияси политехника ин-тига 1929 й. асос солинган. 1933 й. унинг негизида Ўрта Осиё индустриал ин-ти ташкил қилинган. 1949 й. Ўрта Осиё политехника ин-тига айлантирилган, 1961 й.дан Тошкент политехника ин-ти номи б-н аталган. Ин-т негизида 1989 й. Машинасозлик ин-ти ҳам ташкил топган. 1991 й.да Политехника ин-ти ва Машинасозлик ин-ти негизида ТошТУ, *Тошкент архитектура-қурилиш институти ва Тошкент кимё-технология институти* ва Самолётсозлик ф-ти ташкил қилинди. Ун-тда энергетика, электроника-автоматика ва ҳисоблаш техникаси, механика-машинасозлик, кон-геология, иқтисод-муҳандислик, нефть ва газ, фундамент фанлар, гуманитар таълим ҳамда бизнес-бошқарув ф-тлари бор. Бизнес-бошқарув ф-ти Малайзиянинг RENONG BERXAD компанияси б-н ҳамкорликда 1994 й.да ташкил этилган. Ун-тда 93 кафедра, шу жумладан, ҳарбий кафедра, тайёрлов бўлими, 27 и.т. лаб., аспирантура, д-рлик ва номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш учун 5 та ихтисослаштирилган илмий кенгаш бор. Ун-тда 1992 й.да иқтидорли ўқувчилар учун техник йўналишдаги интернат-лицей ва 1995 й.да махсус гимназия ташкил қилинди. Ун-тнинг бош кутубхонаси таркибида 7 тармоқ кутубхонаси бор (1 млн. 307 минг нусха асар). Ун-тда 33 йўналиш бўйича бакалаврлар, 66 йўналиш бўйича магистрлар тайёрланади. 2002/03 ўқув йили 11 мингга яқин талаба ўқиди, 1000 дан ортиқ ўқитувчи, шу жумладан, 70 фан д-ри ва проф. ишлади.



Тошкент техника университети.

Ун-тда техник ва технологик йўналишлар бўйича и.т. ишлари олиб борилади, Осиё, Африка, Лотин Америкаси ва Европа мамлакатларининг қатор ўқув юртлари б-н ҳамкорликни кучайтириш, Россия, АҚШ, Япония, Франция, Германия, Корея каби мамлакатларнинг илм-фан, техника соҳаларидаги ютуқларини ўрганиш, иқтидорли ёшларни ўқишга юбориш, проф.-ўқитувчилар малакасини Европа андозаси асосида оширишга доир ишлар қилинмоқда. Ун-т қошида талабалар уйи, қишки ва ёзги спорт заллари, тиббиёт шохобчалари, дам олиш масканлари бор. Ун-т фаолияти Ҳ. М. *Абдуллаев*, К. С. *Аҳмедов*, Ҳ. Н. *Боймуҳамедов*, У. *Орипов*, В. Р. *Раҳимов*, О. У. *Салимов*, А. С. *Уклонский*, Ҳ. Ф. *Фозилов*, М. Т. *Ўрозбоев*, В. Қ. *Қобулов*, М. З. *Ҳомидхонов* ва б. олимлар номи б-н боғлиқ. Ун-тда илмий асарлар тўплами, дарсликлар, ўқув қўлланмалари нашр этилади. Ун-т фаолияти давомида ундан 15 та олий ўқув юрти, 3 та техник коллеж ажралиб чиққан, баъзи хорижий мамлакатларда техника олий ўқув юртлари ташкил этилишида фаол қатнашган.

ТОШКЕНТ ТИББИЁТ ПЕДИАТРИЯ ИНСТИТУТИ — педиатр врачлар ва болалар хирурглари тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1972 й. Тошкент тиббиёт ин-ти ҳамда Андижон тиббиёт ин-ти педиатрия ф-тлари негизида ташкил топган. 1988 й.гача Ўрта Осиё тиббиёт педиатрия ин-ти деб аталган. 1989 й.дан ҳоз. номда. Т.т.п.и. таркибига Нукус ш.даги филиал ҳам киради. Ин-тда 3 ф-т (педиатрия, тиббий педагогика, олий маълумотли ҳамшира), 46 кафедра, 300 ўринли клиника, аспирантура, магистратура, клиник ординатура, марказий и.т. лаб., 5 ўқув музейи, кутубхона (360 минг асар), 5 ўқув зали, акад. лицей бор (2004).

2003/04 ўқув йилида 2930 талаба ва 155 магистр ўқиди. Ин-тда 428 ўқитувчи, жумладан, 50 дан ортиқ фан д-ри ва проф., 220 фан номзоди ва доцентлар фаолият кўрсатди (2004). Ин-тда д-рлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилиш бўйича ихтисослаштирилган кенгаш ташкил этилган (1977 й.дан). Ин-т б-н *Сеул* ш.даги Енсе ун-ти ўртасида узоқ муддатли ҳамкорлик шартномаси тузилган бўлиб, мунтазам равишда ўқитувчилар ва талабалар тажриба алмашиниб туради. Ин-т илмий тўплам ва услубий қўлланмалар нашр этади.

ТОШКЕНТ ТОНГИ — эрта ўртапишар помидор нави, Ўзбекистон сабзавот, полиз ва картошкачилик и.т. ин-тида Дас ва Темнокрасний навларини чатиштириш йўли б-н яратилган (Е. Е. Ермолова, 1996). Т.т.нинг етилиш муддати — уруғи униб чиққандан то биринчи теримгача 112—115 кун. Тупи паст бўйли —50 см, баргланиши ўртача, баргининг юзаси бир оз бурмали, орқа томони тукли. Меваси юмалоқ, юзаси силлиқ, қизил, вазни 115—125 г, эти ширин, сувли. Таркибида 5,3% қуруқ модда, 3,0% қанд, С 27 мг %. С. витамини бор. Ҳосилдорлиги 450—500 ц/га. 2000 й.дан Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида етиштириш учун р-ланштирилган.

«ТОШКЕНТ ТРАКТОР ЗАВОДИ» ДАВЛАТ-АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — йирик саноат корхонаси. «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» холдинг компанияси таркибига киради. Универсал чопиқ тракторлари, пахтачилик тракторлари, пахта ташиш тиркамалари ишлаб чиқарали. Ўқ-дори ишлаб чиқаралиган з-д сифатида 1942 й.да ташкил қилинган. 1945 й.да озиқ-овқат машинасозлиги з-ди («Ташпродмаш») га айлантирилиб, озиқ-овқат саноати учун ускуналар ва маиший хўжалик моллари ишлаб чиқарилган. 1950 й.дан Пахтачилик машинасозлиги з-ди деб аталиб, унда пахтага дастлабки ишлов бериш учун машиналар, қуритиш-тозалаш цехлари учун ускуналар тайёрланган. 1957 й. дан пахта ташийдиган транспорт воситалари ва ГАЗ-51 автомашинаси эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқарадиган «Ташавтомаш» з-дига айлантирилган. 1967й. да реконструкция қилинган; 1969 й. дан трактор з-ди. 1970 й.дан Россиядаги Владимир трактор з-дида ишлаб чиқарилган тайёр агрегат ва узеллардан пахтачилик учун мослаштирилган (пахта модификациясидаги) Т-28Х4 тракторлари йиғилган. 1972 й. дан з-днинг ўзида тайёрланган узеллардан тракторлар ишлаб чиқарила бошлади. 1976 й. да пахта модификациясидаги анча қувватли ва тежамкор МТЗ-80Х тракторини и.ч. ўзлаштирилди. 1995 й.дан ҳозирги номда. 1997 й. дан АҚШ нинг «Кейс» фирмаси б-н ҳамкорликда трактор ишлаб чиқарадиган «Ўзбеккейстрактор» қўшма корхонаси ташкил этилди.

Тошкент тиббиёт педиатрия институти.



«Тошкент трактор заводи». Йиғув корхонаси.





Тошкент трактор заводи. Тайёр маҳсулотлар майдони.

Мустақиллик йилларида з-дда кенг кўламли савдо ишлари йўлга қўйилди. 2001 й.да Россия (Ногинск, Златоуст, Қозон ва б.), 2002 й.да Туркия, Қозоғистонда савдо уйлари очилди. 2001 й.дан ХХР б-н ҳамкорликда 30 от кучига эга бўлган 2 моделдаги кичик тракторлар ишлаб чиқарила бошланди, унинг кўпгина деталь ва узеллари маҳаллийлаштирилган. Корхона ТТЗ-80 ва ТТЗ-100 русумли уч гилдиракли пахтачилик ва тўрт гилдиракли универсал чопиқ тракторлари ишлаб чиқаради (2004).

ТОШКЕНТ ТУМАНИ — *Тошкент вилоятида*ги туман. 1975 й. 25 ноябрда ташкил қилинган. Шим.дан Қозоғистон, шарқдан Қибрай тумани, жан.дан Тошкент ш., ғарбдан Зангиота тумани б-н чегарадош. Майд. 0,16 минг км², Аҳолиси 133,1 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Келес), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Гулистон, Кўктерак, Кўксарой, Масалбой, Чоштепа, Чувалачи, Юнусобод, Қизғалдоқ, Ҳасанбой) бор. Маркази — *Келес* ш.

Табиати. Туман ҳудуди Чирчиқ ва Келес дарёлари водийсида жойлашган. Рельефи, асосан, паст-баланд текисликдан иборат. Иқлими континентал. Йиллиқ ўртача т-ра 13,3°. Янв.нинг ўртача т-раси —0,9°, —1,1°, энг паст т-ра —29°. Июлнинг ўртача т-раси 26,7°, энг юқори т-ра 42°. Йиллик ёғин 370—390 мм, асосан, қишнинг 2-ярми ва баҳорда ёғади. Вегетация даври 235 кун. Фойдали қазилмалардан ўтга чидамли гил, шағал, қум ва иссиқ минерал сув булоқлари бор. Экинларни суғоришда Келес дарёси ва Захариқ ҳамда Бўзсув каналларидан фойдаланилади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қозоқ, рус, татар, қирғиз, корейс, уйғур ва б. ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 832 киши. Аҳолининг 24,4% саноат корхоналарида ишлайди.



Хўжалиги. Қ.х., асосан, чорвачилик, сабзавотчилик ва богдорчилик ҳамда токчилик яхши ривожланган. Пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади. Т. т. саноати қ. х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Жунни қайта ишлаш ф-каси (Келес), ғишт з-ди, қурилиш материаллари, озиқ-овқат и. ч. корхоналари ва б. дан иборат.

Тумандаги жами корхоналарнинг ярмисини хусусий корхона ва фирмалар, масъулияти чекланган жамиятлар, қўшма ва жамоа корхоналари ва б. ташкил этади. «Келес-Жун» ф-каси, «ASTRA-FARIM» корхонаси, «GANJ-BAYJON» — Ўзбекистон-Туркия қўшма корхоналари, сутни қайта ишлаш, Ўзбекистон-Чехия насос и.ч., Ўзбекистон-Туркия мебель и. ч. корхоналари сатон-Туркия мебель и. ч. корхоналари самарали фаолият кўрсатмоқдалар. Ихтисослашган бозорлари бор.

Т.т. да 12 ширкат, 72 фермер, 80 деҳқон хўжаликлари мавжуд. Қ.х. ерлари умумий экин майд. 6169 га, шундан 2630 гектар ерга буғдой, 1490 га ерга картошка, сабзавот, 1814 гектар ерга озуқа экинлари экилади. 1206 га ер токзор, 90 га ер ўрмон ва манзарали дарахтлар б-н банд.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 13,3 минг қорамол, 5,2 минг қўй ва эчки боқилади, 3 паррандачилик фермаси бор. Шредер номидаги боғдорчилик, токчилик ва виночилик и.т. институти, ўрмон хўжалиги и. т. институти тасарруфидаги тажриба и. ч. хўжалигида ўрмон б-н қопланган ерлар 86,14 га. 22 хил кўчат турлари етиштирилади. Туманда 20 та йўналишда автобус қатнайди. Автобус йўллари 146 км, ички хўжалик йўллари 417 км, т. й. эса 12 км. (Тошкент—Москва т.й.).



2-жаҳон урушида ҳалок бўлган жангчилар хотирасига ўрнатилган ёдгорлик.

31 мактабда 31 минг ўқувчи таълим олади (2004). 35 кутубхона, 2 маданият уйи, 30 та клуб муассасаси, «Аквапарк» бор. 3 стадион, сув ҳавзаси, 3 теннис корти, 31 спорт зали, 52 футбол, 45 баскетбол, 25 кўл тўпи, 36 футбол майдонлари мавжуд. 4,6 минг бола спортнинг 15 тури б-н, 12,9 минг киши оммавий спорт тури б-н шуғулланадилар.

Т.т. да 5 касалхона (440 ўрин), 12 қишлоқ врачлик пункти, 5 поликлиника ва б. тиббий муассасаларда 276 врач хизмат кўрсатади. Мустақиллик йилларида марказий поликлиника, стоматология поликлиникаси, туман марказий туғруқхонаси (130 ўрин) ва яна бир қанча қишлоқ врачлик пунктлари қурилиб, фойдаланишга топширилди. Тумандаги 60 маҳаллани ҳар бири ўз гузарига эга. «Алишер Навоий», «Шамсиобод» ва «Ғиштқўприк» маҳаллалари Республика миқёсидаги кўрик танлови ғолиби ҳисобланади.

1977 й.дан «Истиқлол нури» туман газ.си чоп этилади (адади 6000 га яқин).

Эркин Ғуломов.

Тошкент тумани ҳокимияти биноси.



ТОШКЕНТ ТУПРОҚҚЎРҒОНИ — Анҳор каналининг чап соҳилида, шаҳар қалъа деворининг Кўймас (Қатағон) дарвозаси ташқариси (ҳоз. Ўзбекистон проспекти ёни)даги тепаликда 1865 й. барпо қилинган. Бу тепаликда илк ўрта асрларда қурилган Кўймас истеҳкоми бўлган, унинг қолдиқлари кейинчалик Тали Кўймас, яъни Кўймастепа деб аталган. 1865 й. июнда Тошкент подшо Россиясининг генерал Черняев бошчилигидаги қўшинлари томонидан босиб олингач, бу тепаликда зудлик б-н ҳарбий қалъа қуришга киришилди. Қалъанинг тарҳи 6 бурчакли бўлиб, баланд тупроқ кўтармалари б-н ўралган, бурчакларида мустаҳкам бастион (бурж)лари бўлган. Кўтармаларнинг айрим жойларига ғиштдан деворлар ишланиб ўт очиш учун шинаклар қилинган. Ички қисмида 6 пиёдалар ротаси учун казармалар, офицерлар учун бино, лазарет (150 ўринли), ўқ-дори, кийим-бош ва озиқ-овқат омборхонаси ва порох учун ертўла қурилган. Асосий кириш йўли (шарқий дарвоза) ғиштдан ҳашамдор ишланган. Кейинчалик тупроққўрғон ташқарисида устахона, аслаҳахона ва пиёда аскарлар батальони учун 2 казарма қурилган. Тошкентда европалик аҳоли учун Янги шаҳарнинг қурилиши шу тупроққўрғонни бунёд этишдан бошланди. Тупроққўрғон яқинида ҳоз. Мустақиллик майдонида губернатор саройи — «Оқ уй» қурилди. Тепаликда жойлашган қалъа Эски шаҳар устидан назорат қилиб туриш ва айни вақтда мустамлакачилар яшайдиган Янги шаҳарни қўриқлаб туриш имконини берган. 1867—83 й.ларда Т.т.дан ҳар куни соат 12 да тўп отилган. Қалъада солдатлар большевиклар ташвиқоти таъсирида бир неча марта қўзғолон кўтарганлар. 1917 й. 1 ноябрда Т.т.да шўро ҳукуматининг байроғи ўрнатилган. Ҳозир Т.т. ўрнида Республика Президенти қароргоҳи бинолари мажмуаси жойлашган.

ТОШКЕНТ ТЎҚИМАЧИЛИК ВА ЕНГИЛ САНОАТ ИНСТИТУТИ — пахта саноати, тўқимачилик, енгил саноат, матбаа ва қоғоз и. ч. соҳалари учун бакалавр ва магистрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Тошкент тўқимачилик ин-ти номи б-н 1932 й.да ташкил этилди, 1968 й.дан ҳоз. номи б-н аталади. Ин-т таркибида 6 ф-т: пахта технологияси ва механика, механик технология, енгил саноат технологияси, муҳандис-педагогика, сиртқи, малака ошириш ф-тлари, тест синовларига тайёрлов бўлими бор. Ин-тда замонавий дастгоҳ ва ускуналар, компьютерлар б-н жиҳозланган ўқув лаб., «CENTEXUZ» сертификация лаб., тест маркази, 30 та кафедра, «Гейдельберг» фирмаси б-н ҳамкорликдаги матбаа ўқув маркази фаолият кўрсатади. Кутубхона (900 мингга яқин асар) бор. Ин-тга докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилиш ҳуқуқи берилган. Ин-тда 9 йўналиш бўйича бакалаврлар, 18 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрланади. Ин-т ташкил топгандан бери 40 мингдан ортиқ мутахассис етишиб чиқди. 2003/04 ўқув йили 3,5 мингдан ортиқ талаба таълим олди, 350 га яқин проф., ўқитувчи, шу жумладан, 35 фан доктори ва проф. ишлади. Ин-т йўлланмаси б-н 250 ёш олим чет элларда малака оширди (2004). Ин-т Халқаро тўқимачилик академияси (1995), Халқаро олий ўқув юртлари уюшмаси (1996), Халқаро ипак уюшмаси (1997) аъзоси. Ин-т олимлари Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим соҳаларига молик пахта, ипак, тўқимачиликнинг техника-технологиялари, чиқиндисиз технология каби мавзуларда и. т. ишлари олиб боради. Ит-т қошида 5 та талабалар уйи, замонавий спорт заллари, санаторий-профилакторий, соғломлаштириш маскани, иқтидорли ёшлар академияси, талабалар конструкторлик бюроси, модалар театри фаолият кўрсатади. Ин-т фаолияти З. А. Абдуллаев, Ҳ. А. Алимова, М. Ф. Аҳмедов, А. К. Иноятов, Ф. С. Кунгурцова, С. Н. Нусратов, А. Раҳматуллаев, Т. Р. *Рашидов,* Н. И. Труевцев, Ҳ. Ҳ. *Усмонхўжаев,* М. Т. *Ўрозбоев,* М. А. *Ҳожинова* ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.



Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти.

ТОШКЕНТ УНИВЕРСИТЕТИ, ТошДУ —қ. *Ўзбекистон миллий университети.*

ТОШКЕНТ УЧРАШУВИ (1966) — Ҳиндистон б-н Покистон ўртасида 1965 й. рўй берган қуролли тўқнашувни ҳал қилиш мақсадида Покистон президенти М. Айюбхон б-н Ҳиндистон ҳукумати раҳбари Л. Б. Шастрининг учрашуви (1966 й. 4—10 янв.). Учрашув СССР Министрлар Совети Раиси А. Н. Косигин иштирокида ўтган. Т.ула Тошкент декларацияси имзоланиб, унда икки мамлакат ўртасидаги жанжалли масалаларни тинч йўл б-н ҳал қилишга келишилган.



Тошкент фармацевтика институти.

ТОШКЕНТ ФАРМАЦЕВТИКА ИНСТИТУТИ — олий маълумотли фармацевтлар, саноат фармацияси учун муҳандис технологлар, фармацевт-педагоглар, доривор ўсимликларни парваришлаш технологияси агрономларини тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1937 й.да ташкил этилган. Ин-тда дастлаб 1 ф-т ва 10 кафедра бўлган. Ҳоз. 5 йўналиш: фармация, фармацевт педагог, саноат фармацияси, биотехнология, агрономия; 3 ф-т: фармация, саноат фармацияси, провизорлар малакасини ошириш; 22 кафедра, марказий и.т. лаб., кутубхона (450 минг асар), шунингдек, Ахборот технологиялари ва масофадан ўқитиш маркази ва ҳ.к. бор (2004). 2003/04 ўқув йилида ин-тда 1220 талаба ўқиди, 500 дан зиёд мутахассислар малакасини оширди. Ин-тда 190 проф. ўқитувчи, жумладан, 30 фан д-ри ва проф., 100 дан зиёд фан номзоди ва доцент фаолият кўрсатди. Т.ф.и. даги илмий тадқиқотлар, асосан, маҳаллий табиий ўсимлик ва минерал хом ашёлардан дори олиш, самарали технологиялар яратиш, замонавий стандартлаш усулларини ишлаб чиқиш, шунингдек, фармация ишини ташкил этиш, дорихоналар маркетингини ўрганиш муаммосини аниқлашга қаратилган. Ин-т таркибидаги дори воситаларини стандартлаш илмий марказида дори воситаларининг сифатини назорат қилиш ва стандартлаш, фармако-токсикологик изланиш лаб., шунингдек, тиббий маҳсулотларни сертификациялаш органи, замонавий таҳлил усуллари бўйича ўқув тренинг маркази, «Ахборот-патент ва илмий услубий бўлим» мавжуд. Ин-тда «Коамид», «Ферамид», «Кобальт-30», «Купир», «Навбахтит», «Тозаланган мумиё» ва б. дорилар ихтиро қилиниб, амалиётга татбиқ этилган. Ин-т фаолияти М. А. Азизов, Ё. Х. *Тўрақулов,* Х. Х. Холматов, А. И. Генгринович, Л. Т. Икромов, М. Н. Махсумов, Э. Р. Тошмуҳамедов, С. И. Аминов, А. Н. Юнусхўжаев ва б. олимлар номи б-н боғлиқ. Ин-тда илмий тўпламлар, услубий қўлланмалар ва «Фармацевтика» журнали чоп этилади.

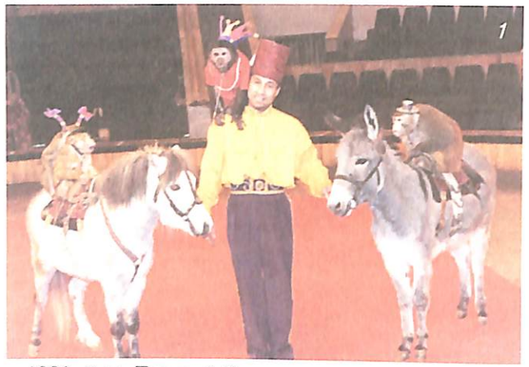
ТОШКЕНТ ХАЛҚАРО КИНОФЕСТИВАЛИ — фильм ва иштирокчилар сони жиҳатидан энг йирик кинофестиваллардан. Фильмлар расмий ва информацион дастур асосида намойиш этилади. 1968 й.дан «Тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва халқлар озодлиги учун» шиори остида ўтказилади. Дастлаб конкурссиз, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг кино соҳасидаги ютуқларини намойиш қилиниши б-н бошқа кинофестиваллардан фарқ қилган. Фестиваль доираси киноси ривожланган Япония, Ҳиндистон, Туркия каби давлатлар б-н бир қаторда миллий киноси энди шаклланаётган давлатларга ҳам мўлжалланган. Сенегаллик реж. Сембен Усмон, марокашлик Сухайл Бен Баркаларнинг фильмларининг кўриги илк бор Т.х.к.да намойиш этилди. Фестиваль давомида матбуот конференциялари, ижодий баҳслар ўтказилади. Кундалик матбуот бюллетенлари ва «Кинофестиваль йўлдоши» газ.-жур.лари фестивалнинг кундалик фаолиятини ёритиб боради. Кинофестиваль 1988 й. (10-фестивалдан бошлаб)дан конкурсли бўлди ва 5 хил мукофот таъсис этилди: энг яхши фильм учун бош соврин «Олтин семурғ»; энг яхши режиссёрлик иши учун «Кумуш семурғ»; энг яхши аёл роли учун «Олтин лола»; энг яхши эркак роли учун «Олтин арча»; миллий анъаналар сақланган фильмлар учун «Хўжа Насриддин» совринлари. Биринчи бош совринга «Ҳеч қаерга саёҳат» номли ҳинд фильми сазовор бўлди. Мустақил бўлган Т.ҳ.к. «халқаро» мақомига эга бўлиб, барча хоҳловчи давлатлар қатнашиши мумкин. 1992 й. 11-Т.х.к. «Ассалому алайкум» шиори остида ўтказилди. Бош соврин австралия реж.и Марк Нофеврин фильми («Спотвуд») га берилди. 12-Т.х.к. 1997 й. Чингиз Айтматов раислигида ўтказилиб, бош соврин «Авидо, азизим» (Жан. Корея) фильмига берилди.



Тошкент цирки биноси.

ТОШКЕНТ ЦИРКИ — ўзбек ва бошқа давлатлар цирк артистларининг чиқишларини намойиш этувчи йирик стационар циркларидан бири. Олим ва сайёҳларнинг эсдаликларида Тошкентда цирк томошалари муаллақчи, найрангбоз, ёввойи ва уй ҳайвонларини ўргатувчи кишилар маҳорати б-н бошланғани ҳақидаги тафсилотлар, ривоятлар сақланган. Халқ сайилларида, боғзор ва гузарларда дорбоз ва симбозлар, жонглёрлар, полвон ва бесуяклар ўз санъатларини намойиш этганлар. Айниқса, дорбозлик кенг ривож топган. 19-а. охирида Тошкентда гастролда бўлган Ф. Юпатов, В. Соболевский, А. Фаррух, Р. Капито, Е. Гамкрелидзе ва б.нинг антрепренёр труппалари муваққат бинолардa томоша кўрсатган. Тошкент ярмаркаларида бир вақтда 3—4 та цирк томошаси, жумладан, ўргатилган ҳайвонлар б-н ҳам томоша кўрсатилган. Эски шаҳарда 10 минг томошабинга мўлжалланган очиқ цирк ишлаб турган. 1913 й.дан цирк труппаларининг томошалари «Колизей» биносида кўрсатила бошлади. 1914 й. охирида Воскресенье бозори ҳудуди (ҳоз. Навоий майдони) яқинида Ф. Юпатовнинг ёғочдан ишланган стационар цирк биноси қурилди. Бу ерда европалик ва рус артистлари б-н бирга ўзбек артистлари, жумладан, *Юсуфжон қизиқ* Шакаржонов, акробатчи, раққоса, чавандоз Е. Юпатова (Гўзал Елена) ва б. ҳам томоша кўрсатганлар. Т.ц.нинг биринчи бадиий раҳбари ва директори — А.В. Лапиадо (асл фамилияси Королёв). 1928 й. Карим Зарифов «Қизил Шарқ» (кейинроқ «Кооператив») цирк труппасини ташкил этди. 1930 й. Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон цирклари бирлаштирилган давлат циркларининг марказий бошқармаси тузилди. 1941—44 й.лар Т.ц. қошида Абдулла Гиматулин раҳбарлигидаги акробатика студияси ишлади. 1942 й. октябрда ўзбек цирки жамоаси тузилди. Бу ерда Юсуфжон қизиқ, дорбозлар — *Тошканбоевлар,* чавандозлар — *Зарифовлар,* Раҳмоновлар, Хўжаевлар, гимнастлар — Мадалиевлар, кейинроқ қизиқчи ва акробат Юсуповлар, рус масхарабозларидан Г. *Заставников,* П. Боровиков ва б. ишладилар. 1950—56 й.ларда Т.ц. бадиий раҳбари — Эркин Тошканбоев, 1976—90 й.лар Обиджон Тошканбоев. Тошкент зилзиласи (1966)дан кейин вақтинчалик шапито цирки ишлаб турди.

1975 й. Хадра майдонида 2597 ўринли янги Т.ц. биноси қуриб битказилди (арх. Г. Александрович, Г. Масягин; муҳандислар С. Беркович, Р. Муфтахов). Цирк биноси икки қисмдан иборат: томоша зали ҳамда унинг атрофида жойлашган вестибюль, фойе, гардероб, буфетлар ва хизмат хоналари. Бино ечимида анъанавий устун — тўсинли устун ўрнига ҳошия — ҳалқали қурилма услубининг қўлланилиши фойени устунлардан холи қилишга ва томошабинлар учун қулай шароит яратилишига имкон берди. Шу б-н бирга фойе икки хил баландликда қурилган; юқоридагиси 7 метрли ҳалқа консоль ёрдамида тўла айлана ҳосил қилиб, катта буфет б-н бирлаштирилган. У серҳашам зинапоялар орқали пастки сатҳи б-н туташтирилган. Фойе интерьерлари цирк санъати мавзуига оид ёркин нур таратувчи рангли витраж безаклар ёрдамида вазмин оқиш тус кўринишига эга. Фойе, залга кириладиган йўлакчалар миллий анъанавий ганч ўймакорлиги, эшиклар ёғоч ўймакорлиги услубида ишланган.





Ҳайвон ургатувчи Рустам Матчонов.
Цирк масхарабози Тўйчи Тожибоев.

1991 й.да Т.ц.га ўзбек циркининг машҳур намояндаси, дорбозлар сулоласининг асосчиси, Ўзбекистон ва Россия халқ артисти Тошканбой Эгамбердиев номи берилди. Мустақиллик шарофати б-н Т.ц. фаолиятида янги давр бошланди. Янги дастур ва аттракционлар циркнинг барча замонавий жанрларида яратилди ва улар репертуарга ўзига хос янгилик олиб кирди. Хусусан, 1991—2004 й.лар мобайнида 100 дан ортиқ цирк томошалари, 10 та цирк аттракцион ва 20 дан ортиқ мавзули томошалар саҳналаштирилди. Уларни тайёрлашда Обиджон Тошканбоев, Карима Зарипова, Эркин Тошканбоев, «Ўзбекдавлатцирк» Республика бирлашмасининг бош директори Баҳром Мажидов, саҳналаштирувчи реж.лар Эдуард Арзуманов, Нисо Алиева, Раъно Рўзихўжаева ва б. фаол иштирок этишган. Т.ц. артистлари жаҳон бўйлаб ўз санъатларини намойиш этиб келади. Халқаро кўрик ва фестивалларда турли мукофотларга сазовор бўлганлар. 1999 й. Т.ц. биноси қайта таъмирланиб, замонавий техник ускуналар б-н жиҳозланди.

Пўлат Тошканбоев.

ТОШКЕНТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ — шарқшунос кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1991 й. 15 июлда Тошкент университетининг шарқ ф-ти асосида ташкил этилган. Бакалавриатларнинг 8 та ва магистратураниng 12 та йўналиши (жумладан, Шарқ тиллари ва адабиёти бўйича филологлар, Шарқ фалсафаси, шунингдек, исломшунослик, минтақашунослик ва халқаро муносабатларга таалуқли ихтисосликлар) бўйича юқори малакали мутахассислар етказиб беради. Ин-тда 4 та ф-т: шарқ филологияси, иқтисодиёт, тарих, Қуръашунослик: малака ошириш ва тил ўқитиш махсус маркази, 34 та кафедра (жумладан, араб, эрон-афғон, хитой, япон, корейс филологияси, шарқ тилларини ўқитиш методикаси, Марказий Осиё халқлари тарихи, манбашунослик ва матншунослик, хорижий мамлакатлар тарихи, исломшунослик, халқаро муносабатлар, менежмент ва маркетинг, хорижий мамлакатлар иқтисоди, халқаро иқтисодий муносабатлар ва б.), шунингдек, фундаментал, амалий ва инновацион йўналишлардаги 10 та илмий гуруҳ (шарқ мумтоз адабиёти тарихини ўрганиш, исломшунослик ва иқтисодиёт бўйича) ва замонавий ахборот технологиялари маркази фаолият кўрсатади. Ин-тда 3000 дан ортиқ талаба, 370 проф.-ўқитувчи (улардан 30 таси хорижликлар), жумладан 54 проф. ва фан д-ри, 140 доц. ва фан номзоди ҳамда 3 Ўзбекистон ФА акад. ишлайди (2004). Ин-т муассислигида «Шарқ машъали» («Маяк Востока») илмий-оммабоп жур. ва «Шарқшунослик» («Востоковедение») илмий жур. нашр этилади. Ин-т кутубхонасида 200 мингга яқин китоб жамланмаси ва 1000 га яқин ноёб қўлёзма асарлар заҳираси мавжуд.



Тошкент шарқшунослик институти.

Ин-т қошида 2 та ихтисослашган кенгаш фаолият олиб боради. Шунингдек, ин-тда Иқтидорли талабалар маркази ва Ёш олимлар кенгаши иш юритмоқда.

Ин-т дунёнинг 40 дан ортиқ хорижий мамлакатлари (жумладан, Миср, АҚШ, Хитой, Ҳиндистон, Япония, Корея, Франция, Германия ва б.) университетлари ўқув юртлари ва и.т. муассасалари б-н кадрлар тайёрлаш, илмий тадқиқотларни амалга ошириш бўйича ўзаро тажриба алмашиш ва малака ошириш соҳаларида ҳамкорлик қилади.

Ин-тда Н. Иброҳимов, Ш. Шомуҳамедов, Ғ. Абдураҳмонов, А. Рустамов, О. Шоматов, А. Қуронбеков, Т. Мухторов, Т. Ғиёсов, Ғ. Аҳмаджонов, М. Бобохўжаев, Т. Сатторов, М. Аҳмедова, Қ. Содиқов, Қ. Маҳмудов, М. Исҳоқов, Р. Хўжаева, А. Мўминов, С. Ғаниева каби йирик олимлар фаолият кўрсатиб келмоқда.

ТОШКЕНТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ — халқ хўжалигининг барча соҳалари учун юрист-ҳуқуқшунослар тайёрловчи олий ўқув юрти. Тошкент ун-ти юридик ф-ти негизида 1991 й. ташкил топган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тасарруфида. Ўқув жараёни 2 босқич: бакалавриат ва магистратура босқичларида амалга оширилади. Ин-тда 3 та ҳуқуқ ва иккинчи мутахассислик ф-ти ҳамда магистратура маркази, 12 та махсус кафедра, 9 та ижтимоий кафедра бор. 3370 талаба ўқийди. 200 дан ортиқ проф.-ўқитувчилар фаолият кўрсатади (2004). Ин-тда демократик, ҳуқуқий давлатни барпо этиш, бозор иқтисодиёти муносабатларини ривожлантириш, қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш, аҳоли ҳуқуқий маданиятини ошириш, ҳуқуқий тарғиботни кучайтиришни кўзда тутган муаммоларга оид тадқиқотлар олиб борилади. Юридик фанлари д-ри ва номзоди илмий даражасини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган кенгаш фаолият кўрсатади. 300 минг асарга эга бўлган асосий кутубхона, 2 мингдан ортиқ китоб жамланган ҳуқуқий ахборот хонаси бор. Инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш клиникалари ташкил этилган, улар аҳолига бепул хизмат қилади. Бу клиникаларда 60 дан ортиқ талаба, ўқитувчи, амалиётчи фаолият олиб боради. Клиника аъзолари Польша, Венгрия, Россия ва б. давлатлардаги юридик клиникаларда малака оширадилар. Ин-тда «Давлат ва ҳуқуқ», «Ўзбекистон қонунчилиги таҳлили» юридик жур.лари ва «Ҳуқуқий маърифат» газ. чоп этилади. 1999 й.да ин-т қошида академик лицей ташкил қилинган.

ТОШКЕНТ ҚЎЗҒОЛОНИ (1847) — Тошкент аҳолисининг Қўқон хонининг ноиби Азиз Парвоначи зулмига қарши кўтарилган қўзғолони. Қўзғолонга ноибнинг Тошкент ва унга тобе ерлар аҳолисидан урушлар натижасида бўшаб қолган хазинани тўлдириш учун қўшимча 4 минг тилла солиқ йиғиш тўғрисидаги фармойиши сабаб бўлган. Қўзғолон шаҳарнинг Парчабоф ва Сағбон маҳаллаларида рамазон ойининг жумага ўтар кечаси бошланиб, сўнг бошқа маҳаллаларга тарқалган, оммавий тус олган. Кўчалар говлар б-н тўсилган. Қўзғолончилар қаттиқ қаршилик кўрсатганлар, хонлик лашкарлари уларга тўп ва милтиқлардан ўт очганлар. Қўзғолонда ҳунармандлар, майда савдогарлар, камбағаллар иштирок этган. Шойи тўқиш устахонасининг эгаси Муҳаммад Юсуф-ҳожи (Маюсуф) қўзғолон раҳбарларидан бири бўлган. Қўзғолончилар Азиз Парвоначини ҳокимиятдан четлатиш, ортиқча солиқларни бекор қилишга эришганлар. Тошкент ш. ва унинг атрофидаги ерлар аҳолисига солиқлар борасида ўтказилган жабр-зулмлар, бунга қарши кўтарилган қўзғолонлар Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидан Тошканд» асарида батафсил ёритилган.

ТОШКЕНТ ҚЎЗҒОЛОНИ, Вабо исёни (1892.24.6) — подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмига қарши кўтарилган қўзғолон. 1892 й. май ойида Жиззахда вабо касали тарқалган. Июнь ойида Тошкентда ҳам вабо тарқалгани маълум бўлган. Янги шаҳарда 417, Эски шаҳарда 1462 бемор аниқланган. Подшо ҳукумати маъмурлари унинг фожеали оқибатларининг олдини олиш учун шошилинч чоралар кўра бошлади: 7 июнда шаҳар маъмурияти 12 эски қабристонни ёпиб, янги 4 қабристон очилишини, шаҳардан чиқиш чекланганини эълон қилган. Лекин мустамлака маъмурияти бу тўғрида аҳоли ўртасида тушунтириш ишлари олиб бормаган, мусулмончилик одатлари, маросим қонун-қоидаларини ҳисобга олмаган. Ваъда қилинган 4 та янги қабристон ўрнига фақат биттаси очилган. Вабодан ўлганларни врачнинг рухсатисиз кўммаслик буюрилди ҳамда уларни шаҳар ичидаги мозорларга дафн этиш тақиқланди. Касал бўлиб вафот этганлар қайси кийимда бўлса, ўша кийими б-н чуқур қазилган қабрга қўйиб, устидан оҳак сепиб белгилаб қўйилди. Бунинг устига ўлганларга жаноза ўқиш, яқин қариндошларнинг мозорга бориши ҳам тақиқланди. Мархумларни урф-одатга кўра, кўмиш ғоят мушкул юмушга айланди. Одамлар ўликни эски қабристонларга олиб боришга мажбур бўлдилар. Полиция бундайларни топиб ҳибсга ола бошлаган. Бу сабр косаси тўлиб турган халқни қўзғолон кўтаришига туртки бўлди. Халойиқ (минтга яқин киши) эшонлардан Азизёр, Абулқосимхўжа, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад ва б. таниқли кишилар бошчилигида 24 июнда таёқ, кетмон, тош ва ҳ.к. б-н қуролланиб шаҳар бошлиғи маҳкамасига бостириб борди. Бу ерда Тошкент ҳокими С. Р. Путинцев ва оқсоқол Муҳаммад Ёқубга қарши ҳужум қилдилар. Оқсоқол халққа дағдага қила бошлагач, унинг бошига тошлар ёғилган. Машҳур «Тошбастар воқеаси» бошланган. Оқсоқол ҳокимнинг идорасига яширинган. Халқ Путинцевдан оқсоқолни тутиб беришни талаб қилган. Путинцев тўппончасини чиқариб дағдага қилишга ўтган. Сабр косаси тўлган халқ Путинцев ва унинг миршабларини дўппослаган, маҳкамани остин-устун қилган. Шу онда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Гродеков бошчилигидаги аскарлар келиши туфайли қўзғолончилар чекинишга мажбур бўлдилар. Рус аскарлар қўзғолончиларнинг орқасидан қува бошлагач, ноилож қолган оломон Анҳор сувига ўзини ташлади. Эртасига Анҳордан 80 кишининг ўлиги топилди.

Қўзғолончиларнинг қолган қисми Эски шаҳарга қочиб борди. Жоме масжиди олдида тўпланган оломон бу ерга кетма-кет етиб келган Гродеков бошчилигидаги аскарларни тошбўрон қилди. Бунга жавобан ўқ узилди ва 10 киши ҳалок бўлди, кўпчилиги яраланди. Шу равишда қўзғолон бостирилди. Қўзғолончиларнинг бир қисми оқсоқол Муҳаммад Ёқубнинг шаҳар ҳовлисини ва боғини ёқиб юборди.

Рус маъмурияти қўзғолон қатнашчиларидан 60 кишини судга бериб, 3 кишини ўлимга ва 20 кишини турли муддатлар б-н қамоқ жазосига ҳукм қилди. Қўзғолон вабо тарқалиши ва унга қарши ҳукумат чоралари амалга оширилаётган пайтда юзага келганлиги учун тарихий манбаларда «Вабо исёни» номида юритилган. Аслида эса у подшо ҳукуматининг мустамлакачилик ва миллий зулмига қарши қаратилган халқ ҳаракати эди.

Тошкентдаги бу қўзғолон тарихда ўзбек халқининг ўз мустақиллиги ва эркинлиги учун олиб борган йирик қўзғолонларидан бири бўлиб қолган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Каримов Ш., Шамсутдинов Р., Туркистон Русия босқини даврида, Андижон, 1995.

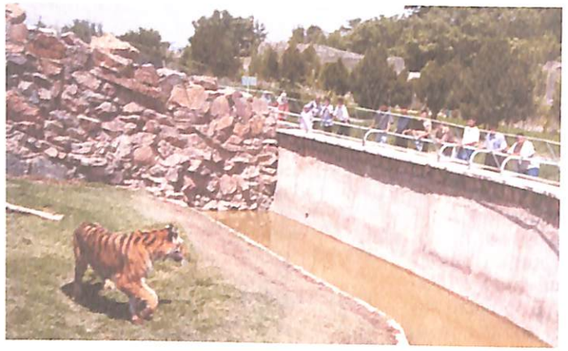
Хуршида Юнусова.

ТОШКЕНТ ҚЎЗҒОЛОНИ (1916) — қ. *Ўрта Осиё қўзғолони.*

ТОШКЕНТ ҲАЙВОНОТ БОҒИ — маърифий ва и. т. ишлари олиб борадиган муассаса. 1924 й.да 3 га майдонда Ўрта Осиё ун-ти биолог олимлари ташаббуси б-н собиқ подшо генерал-губернаторининг шаҳар чеккасидаги дала ҳовлисидаги кичик ҳайвонот бурчаги негизида ташкил этилган. 40-й.лар охирида 200 турдан ортиқ ҳайвонлар жамланган ҳайвонот боғига айланди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорига кўра, 1994—97 й.ларда Т.ҳ.б. учун барча замонавий талаблар ва стандартларга жавоб берадиган янги ҳайвонот боғи қурилди. *Ботаника боғи* яқинида жойлашган мазкур ҳайвонот боғига 1997 й. 1 сент.да Т.ҳ.б. кўчиб ўтди. Умумий майд. 22,7 га. 349 турдаги 3000 дан ортиқ жониворлар, шу жумладан, сут эмизувчиларнинг 58 тури, қушларнинг 74 тури, рептилиялар ва амфибияларнинг 26 тури, балиқларнинг 191 тури (2141 дона) сақланади (2004). Акварium бўлимида денгиз аквасистемаси барпо этилган бўлиб, унда денгиз жониворлари, акула ва балиқлар, полиплар ва б. яшаш учун шароитлар яратилган. Ҳайвонот боғи йиртқич қушларни кўпайтиришга ихтисослашган (қорақуш, калхат, болтаютар, кондор ва б.). Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвонлар

Тошкент ҳайвонот боғи дарвозаси.





Йўлбарслар сақланадиган кўра.

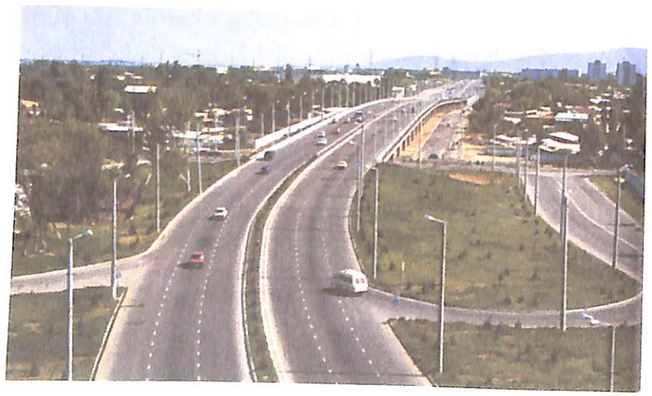
турларини кўпайтириш бўйича илмий ишлар олиб борилади. Чет эллардаги 86 музей б-н ҳайвонлар ва илмий ахборотлар алмашиш бўйича ҳамкорлик қилади. 1998 й.дан Европа—Осиё зоопарклар ва аквариумлар минтақавий уюшмасига аъзо. Т.ҳ.б. Ашхобод, Термиз, Душанба, Олмаота ҳайвонот боғларини ташкил топишида бевосита иштирок этган.

ТОШКЕНТ ҲАЛҚА АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ — умумдавлат аҳамиятидаги йўл. Катта ва кичик ҳалқа йўллардан иборат. Катта ҳалқа автомобиль йўлини лойиҳалаштириш ва қурилиш ишлари 1959—68 й.ларда бир неча босқичларда қисмларга бўлиниб амалга оширилган. Умумий уз. 67 км, қаттиқ тўшамали (48 км цемент-бетон, 19 км асфальт-бетон), I-тоифали. Транзит юкларнинг Тошкент ш.ни четлаб ўтишини таъминлаш, шаҳар ичидаги транспорт қатнови хавфсизлиги ва экологияни яхшилаш мақсадларига хизмат қилади. Бу йўл халқаро аҳамиятли 3 та (М-34; М-39; А-373), 7 та умумдавлат, 10 та маҳаллий йўллар ва кўплаб шаҳар кўчалари туташадиган, умумий уз. 3372 м бўлган 22 та кўприк ва йўл ўтказгичлар, жами уз. 6125 м бўлган 160 та қувур ва б. меъморий иншоотлар барпо этилган мураккаб муҳандислик иншоотидир. Йил давомидаги ўртача кунлик транспорт ҳаракати жадаллиги 38500 автомобиль/кунни ташкил этади (2004).

Кичик ҳалқа автомобиль йўли Тошкент ш.нинг ҳудудий кенгайиши, транспорт воситалари сонининг кўпайиб бориши ва шаҳар кўчаларидаги транспорт ҳаракатини оқилона ташкил этиш ва мувофиқлаштириш мақсадида ЎзР Президенти И. А. Каримов ташаббуси б-н қурила бошланди. Мазкур йўл Тошкент ш. ҳокимлигининг 2001 й. 2 июндаги қарори ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 й. 14 ноябрдаги фармойиши асосида барпо этилди. Тошкент ш. ҳудудидаги бир қанча кўчаларни бирлаштиради; қаттиқ асфальт-бетон тўшамали, уз. 32,2 км, ўрталаги ажратиш тасмасининг кенглиги 1—2 м. Қатнов қисмлари 8 тасмали бўлиб, кенглиги 32,0 м. Кунлик транспорт қатнови жадаллиги 35000—45000 автомобиль/кун.

Тоҳиржон Мирзаев.

«ТОШКЕНТ ҲАҚИҚАТИ» — Тошкент вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газетаси. Муассиси — Тошкент вилояти ҳокимлиги. Тошкент ш.да ҳафтада 5 марта чиқади. Дастлаб 1928 й. 11 дек.да «Шарқ ҳақиқати» номи б-н «Тошкент округ фирқа қўмитасининг, округ ижроия қўмитасининг ва округ касаба союзлари шўросининг нашр афкори» сифатида чоп этилган (жами 519 сони чиққан). 1930 й. 23 сент.дан «Қизил Ўзбекистон» газ.га қўшилган. 1954 й. 9 фев.дан ҳоз. номда. Газ.га турли йилларда Р. Алимов, Э. Исмоилжонов, З. Есенбоев, М. Қориев, А. Исмоилов, Н. Насимов, Ф. Муҳиддинов ва б. муҳаррирлик қилишган.



Тошкент кичик ҳалқа автомобиль йўлининг бир қисми.

Газ.нинг ташкил этилишида ва дастлабки сонларидан бошлаб сиёсий-иқтисодий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт ҳодисаларига ҳозиржавоб газ. сифатида намоён бўлишида ўша даврнинг таниқли ёзувчи ва журналистлари — Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Сотти Ҳусайн, Комил Алиев, Ориф Аюповлар катта ижодий ҳисса қўшганлар. 2001 й. 7 июлдан «Т.Ҳ.» ва «Ташкентская правда» газ.ларининг бирлашган таҳририяти ташкил этилди. Газ. саҳифаларида бозор иқтисодиётини ривожлантириш, кенг кўламли ислоҳотларни амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, талбиркорлик ҳаракати миқёсларини кенгайтириш муаммоларига доир мавзулар ёритиб борилади. Баркамол инсон тарбияси, ватанпарварлик ва юксак ахлоқий-маънавий фазилатларни шакллантириш, ҳуқуқ-тарғибот масалалари газ.да етакчи мавзуларга айланган. Адади 12000 нусха (2004).

ТОШКЕНТ — АНДИЖОН — ЎШ — ҚАШҚАР АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ — халқаро аҳамиятли йўл, умумий уз. 940 км. Ўзбекистон (408 км), Қирғизистон (272 км), Хитой (260 км) ҳудудларидан ўтади. Йўлда денгиз сатҳидан турлича баландликда бўлган 6 та довон бор. Шундан Ўзбекистонда Камчиқ (денгиз сатҳидан 2268 м) ва Резак (2254 м) довонларида туннеллар қурилган (қ. *Камчиқ довони*). Қирғизистон ҳудудида Чайирчиқ (2406 м), Толдиқ (3645 м), Таунмурун (3536 м) довонлари оша ўтилади. Қадимда *Буюк ипак йўли*нинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган карвон йўли бўлган. 20-а.нинг 30-й.ларида илк бор муҳандислик иншооти кўринишида, уни кесиб ўтувчи дарё ва сойларга кўприк ва қувурлар қурилиб, ер пойининг кенглигини 8 м га етказиб, қатнов қисмига шағал-тош қоплама ётқизилган ва бутун йўл йўналиши бўйлаб йўлни сақлаш хизмати ташкил қилинган, шу даврдан бошлаб халқаро аҳамиятли автомобиль йўлига айланди.

1960—70-й.лар оралиғида йўлдаги транспорт қатновининг ортиб бораётганлиги ҳисобга олиниб, йўлнинг параметрлари (кенглиги) III—IV тоифага (10—12 м)га келтирилиб, тегишли зарурий қисмларига асфальт-бетон ва қора тўшамалар ётқизилиб, қайта таъмирланган.

20-а. охирига келиб йўлнинг халқаро аҳамияти кучайди. 1997 й. 24—28 апр.да Тошкент ш.да 18 мамлакат иштирокида йўлни таъмирлаш,



ундан фойдаланиш ва шу йўналишда т.й. қуриш масалаларига бағишланган халқаро кенгаш ўтказилди. 1998 й. 19 фев.да Ўзбекистон, Қирғизистон, Хитой ҳукуматлари ўртасида Т. — А. — Ў. — Қ. а.й.да халқаро автомобиль транспорти қатнови тўғрисида битим имзоланиб, йўл қурилиши бошланди.

Автомобиль йўлидаги йиллик ўртача транспорт қатнови жадаллиги йўлнинг турли участкаларида турлича: Ўзбекистон ҳудудида Тошкент — Ўш оралиғида 10000—19000 автомобиль/кун; Ўш—Саритош оралиғида 3000—4000 автомобиль/кун; Эргаштом — Қашқар оралиғида 500—5000 автомобиль/кун (2004). Йўлнинг Тошкентдан Қирғизистоннинг Ўш ш.гача бўлган қисми (А-373) асфальт-бетон тўшамали, 292 км —I тоифали, 116 км —II тоифали. Йўлнинг Ўш ш.дан Саритош шаҳарчасигача бўлган қисми (М-41) 184 км асфальт-бетон ва қора тўшамали, II — III тоифали. Саритош шаҳарчасидан — Эргаштом овулигача бўлган қисми давлат аҳамиятидаги йўл бўлиб 78 км ни ташкил қилади, қора шағал тўшамали, IV тоифага киради.

Йўлнинг ХХР ҳудудидаги 260 км ли қисми III—IV тоифали, халқаро аҳамиятли, асфальт-бетон тўшамали.

Тоҳиржон Мирзаев.

ТОШКЕНТ — ДУШАНБА АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ (М-34) — халқаро аҳамиятли магистрал йўл, Тошкент ш.ни қўшни Тожикистоннинг пойтахти Душанба ш. б-н боғлайди. Йўлнинг ўтмиш тарихи бундан 5000 йиллар аввалги карвон йўллардан бошланади. 20-а.нинг 30—40-й.ларида йўлдан фойдаланиш хизмати ташкил қилиниб, автомобиль йўлига айлантирилган.

Умумий уз. 457 км. Шундан 170 км Ўзбекистон, 287 км Тожикистон ҳудудидан ўтади. Йўл Тошкент ш.дан бошланиб, Тошкент вилоятининг Зангиота, Янгийўл, Чиноз туманлари, Сирдарё вилоятининг Сирдарё, Мирзаобод, Ховос туманлари, Жиззах вилоятининг Янгиобод тумани орқали ўтади ва Тожикистоннинг Суғд вилоятида Зафаробод, Ўратепа, Шаҳристон туман марказлари орқали Туркистон тоғ тизмасидан Шаҳристон довони (3378 м.), Зарафшон тоғ тизмасидан Анзоб, довони (3372 м; довонда «Уштур» тунели қурилмоқда), Ҳисор тоғ тизмаларидан ўтиб Варзоб ш. орқали Душанбага кириб боради. Йўл ЎзР ҳудудида, асосан I—II тоифали, асфальт-бетонли, Зафаробод — Шаҳристон, Варзоб — Душанба оралиқларида қаттиқ асфальт-бетон тўшамали, II—III тоифали. Йўлнинг 200 км дан ортиқроқ бўлган тоғ ва довонлардан ўтадиган Шаҳристон — Варзоб оралиғидаги қисми қора шағал тўшамали, IV—V тоифали.

Ўзбекистон ҳудудида йил давомидаги ўртача кунлик транспорт қатновни жадаллиги 7000—15000 автомобиль/кунни, Тожикистон ҳудудида 1000 —7000 автомобиль/кунни ташкил қилади (2004).

Тоҳиржон Мирзаев.

ТОШКЕСКАНСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сой. Чатқол тизмасининг 3380 м баландликдаги музликларидан бошланади. Уз. 26 км. Ҳавзаси майд. 103 км². Ўртача йиллик сув сарфи 4 м³/сек. гача. 6 та ирмоғи бўлиб, улардан 2 таси музликлардан ва қолганлари булоқлардан сув олади. Сой Чатқол кўриқхонасидан оқиб ўтиб, Қорабузуқсойга қуйилади. Баҳор ва ёз ойларида тўлиб оқади. Сувидан Бўстонлиқ тумани экин майдонларини суғоришда фойдаланилади.

ТОШКЎМИР — юксак ўсимликлар органик қолдиқларининг парчаланиши ва атрофини ўраб турган Ер пўсти жинсларининг босими ҳамда нисбатан юқори т-рада ҳосил бўладиган қаттиқ ёқилғи. Қазилма кўмир турларидан бири. Қўнғир кўмирга нисбатан таркибида углероди кўп; зич, мон ялтирайди, ярим ялтироқ ёки ҳира бўлади. Кўмирга айланиш даражасига кўра, Т. қўнғир кўмир б-н антрацит (кўмирнинг энг тоза хили) оралиғида туради. Одатда, қўлга юқмайдиган йирик ёки майда донали бўлади. Таркибида 75—97% ва ундан кўпроқ углерод; 0,5—4% олтингугурт; 1,5% гача азот, 42 дан 7—12% гача учувчан моддалар бўлади. Т.нинг намлиги 4 дан 14% гача ўзгариб туради; кули, одатда, 2—4% дан 45% гача. Энг юқори ёниш иссиқлиги 5700 ккал/кг. Т. Ер қобиғи юқори қисмининг ўсимлик қолдиқлари парчаланишидан ҳосил бўлади. Ёнувчи массасида углерод миқдори кўпайиб, кислород, водород, учувчан моддалар камайиб боради; шу б-н бирга унинг ёниш иссиқлиги ва б. хоссалари ҳам ўзгаради. Т. силур ва девон давридан бошлаб барча геологик системаларда пайдо бўлган. Тошкўмир, перм ва юра системалари қатламларида айниқса кўп. У турли қалинликдаги (0,1 м дан бошлаб бир неча ўн м қалинликда) қатлам ҳолида бўлади. Кўмир ер сиртидан бошлаб то 2000—2500 м ва ундан ҳам чуқурда ётади. Т. турли соҳаларда: рўзғорда, энергия ёқилғиси ҳамда металлургия ва кимё саноати хом ашёси сифатида ишлатилади. Ўзбекистонда Т. Шарғун ва Бойсун кўмир конларида мавжуд.

ТОШКЎМИР — Қирғизистоннинг Жалолобод вилоятидаги шаҳар (1943 й.дан). Норин дарёсининг ўнг соҳилида (Сирдарё ҳавзаси). 600 м баландликда. Фарғона ва Отўйноқ тоғлари б-н ўралган. Шаҳар атрофида кўмир қазиб олинади. Т.дан Қирғизистоннинг шим. ва жан. туманларини бирлаштирувчи катта автомобиль йўли ўтади. Т.й. станцияси. Аҳолиси 23,3 минг кишидан зиёд (1999 й). Кўмир кони бошқармаси, гўшт к-ти, нон, ғишт, ярим ўтказгич материаллар, тамаки ферментация з-длари, босмахона, санъат саройи, маданий-маиший бинолар бор.

ТОШКЎМИР КЎМИР КОНИ — Қирғизистон Республикасининг Ўш вилоятида, Фарғона водийсининг шим.да, Норин дарёси бўйида жойлашган. Кон 19-а. охирларидан маълум бўлиб, геологик тузилиши ўша пайтда ва 20-а. бошларида ўрганилган. Т.к.к. 1916 й.да ишга туширилган. Конда кўмир қазиб олиш 1985—95 й.лар мобайнида анча камайган. Т.к.к. юра даври жинслари қатламларидан ташкил топган. Кўмирли қатламнинг қалинлиги 450—550 м. Унда 4 свита мавжуд (қуйидан юқорига): кўмир ости ёки базал свитаси (қалинлиги 40 м гача), кўмирли қатлам (юқори лейас, 100 м гача), кўмир устидаги қатлам (доггер, 30—150—200 м), ранг баранг қатлам (мальм, 120—150 м). Кўмирли свитада 5 кўмирли мажмуа бўлиб, улар орасида аргиллит, алевролит ва қумтош қат-

ламлари мавжуд. Кўмир қатламининг қалинлиги 0,6—4,5 м. Т. к. к. кўмири чиқиндили тошкўмир ҳисобланади. Кўмирнинг кўп қисмидан рангли металлургия к-тида, Ўш ва Фарғона ш.ларидаги иссиқлик электр ст-яларида, коммунал хўжаликларда кенг фойдаланилади.

ТОШКЎМИР СИСТЕМАСИ (ДАВРИ), карбон — Ер тарихи палеозой эраси бошидан 5-геологик давр; девон давридан кейин, пермь давридан олдин ўтган. Бу давр бундан 350 млн. йил аввал бошланиб, 65—75 млн. йил давом этган. Россия, Хитой, Японияда Т.с. 3 бўлимга, Ғарбий Европада 2 бўлимга бўлинади. Т.с. ётқизиқлари барча материкларда тарқалган. Классик кесмалари — Ғарбий Европа (Буюк Британия, Бельгия, Германия), Шарқий Европа (Донбасс, Москва синеклизаси) ва Шим. Америка (Аппалачи, Миссисипи дарёси ҳавзаси ва б.)да мавжуд. Т.с.да платформа ва геосинклиналларнинг ўзаро жойлашуви *девон даври*дагидек сақланиб қолган. Шим. ярим шар платформаларида Т.с.га мансуб денгиз ётқизиқлари мавжуд. Жан. ярим шарда эса, континентал ётқизиқлар ривожланган. Геосинклиналларда лава, туф ва туффитлар, флишлар, чақиқ ва чўкинди жинслар ҳам кенг тарқалган. Геологик жараёнлар хусусиятлари ва палеогеографик шароитларига кўра, Т.с. деярли бутун Ер шарида 2 босқичга бўлинади: 1) дастлабки (қуйи) карбон; 2) ўрта ва юқори карбон. Ўрта палеозой геосинклиналларининг катта қисмида герцин бурмаланиши натижасида дастлабки карбондан кейин денгизлар ўрни қуриган. Шим.-Шарқий Осиё, Шарқий Европа ва Шим. Америка платформаларида янги пайдо бўлган қуруқликлар ўрнини денгизлар эгаллаган. Т.с.да (айниқса, 1-ярмида) трансгрессиялар бўлиб турган. Дастлабки карбонда Европа (Скандинавия ва унга ёндош р-нлар)дан ташқари, Осиёнинг катта қисми, Шим. Америка, Жан. Американинг ғарбий чеккаси, Африканинг шим.-ғарби, Австралиянинг шарқий қисми денгизлардан иборат бўлган. Денгизлар саёз бўлиб, уларда кўпгина майда ороллар жойлашган. Ягона йирик қуруқлик *Гондвана* бўлган. Кичикроқ қуруқликлар Скандинавиядан тортиб Атлантиканинг шим. қисми, Гренландия ва Шим. Америка бўйлаб ястаниб ётган. Сибирнинг Лена б-н Енисей дарёлари, Монголия б-н Лаптевлар денгизи оралиғидаги марказий қисми ҳам қуруқликдан иборат бўлган. Ўрта карбонга келиб, деярли бутун Ғарбий Европа, Ғарбий Сибирь текислиги, Қозоғистон, Ўрта Сибирь ва б. районларда денгизлар чекиниб, қуруқликлар пайдо бўлган. Т.с.нинг 2-ярмида герцин орогенези зоналари (Тяньшан, Қозоғистон, Урал, Европанинг шим. қисми, Шарқий Осиё, Шим. Америка)да тоғ тизмалари кўтарилган. Материклар иқлими турли-туман бўлиб, асрдан-асрга ўзгариб борган. Тропик, субтропик ва мўътадил минтақаларнинг сернам иқлими ҳамма материкларда ўрмон ва ботқоқлик ўсимликларининг кенг тарқалишига имконият туғдирган. Ўсимлик қолдиқлари тўпланиши натижасида, айниқса, торфзорларда кўпдан-кўп кўмир ҳавзалари ва кўмир конлари ҳосил бўлган. Еврамерика ёки Вестфалия (мўътадил) фитогеографик областлар фарқланади. Еврамерика области иқлими Т.с. охирига келиб анча қуруқлашган, айрим жойларда субарид иқлим пайдо бўлган. Қолган областларда сернам иқлим Т.с. охиригача эмас, пермь даврида ҳам давом этган, айрим ҳудудлар иқлимигина қуруқ бўлган. Турли минтақалар ўртасидаги кескин иқлим фарқлари ўрта-юқори карбон даврида вужудга келган. Ўрта карбондан бошлаб Балхаш кўли — Енисей дарёси қуйилиш жойидан шарқий қисмининг иқлими ғарбий қисмига нисбатан мўътадил бўлган. Урал, Тяньшан, Қозоғистон, Монголия — Охота ва б., Ғарбий Европа, Осиё, Шим. ва Жан. Америка, Австралия шарқи геосинклиналларида магматик жараёнлар намоён бўла бошлади.

Органик дунёси. Бу давр бошида майда баргли плаунсимон ўсимликлар, очиқ уруғли папоротниксимонлар (птеридоспермалар), содда бўғимпоялилар ва папоротниксимонлар (асосан, папоротниклар) кўп ўсган. Қуйи карбон давридаёқ оддий плаунсимонлар ўрнини йирик дарахтсимон ўсимликлар эгаллаган ва улар ўрта карбонда кенг тарқалган. Тропикларда (Еврамерика областида) ўрта карбонда баланд бўйли плаунсимонлар, птеридосперма ва б. папоротниклар, каламитлар ва понабаргилардан иборат ўрмонлар ҳукмрон бўлган. Шимолроқ (Ангара области)да қуйи карбонда плаунсимонлар, ўрта-юқори карбонда эса кордаитлар ва папоротниксимонлар кўп ўсган. Гондвана областида бу даврда, чамаси, глоссоптерис флора (айниқса, пермь даврига хос) ривожланган. Мўътадил иқлимли фитогеографик областларда ўрта Т.с.дан эрта пермгача флора анча тараққий этган. Аксинча, тропикларда юқори карбонда иқлим қуруқлашиши таъсирида ботқоқли пастликлардаги ўсимликлар тубдан ўзгарган. Баланд жойларда игнабаргли ўсимликлар кенг тарқалган. Денгизларда кўк-яшил сувўтлар, чучук сувларда кўмир ҳосил қилувчи яшил сувўтлар жуда кўп бўлган.

Ҳайвонот дунёси турли-туман. Денгизларда фораминифералар кенг тарқалган, улар шу даврда тез ўзгариб, бир неча ўнлаб уруғ ва минглаб турлари пайдо бўлган. Фузулинидларнинг катта оиласи стратиграфия учун аҳамиятли. Моллюскалар, наутилоидейларнинг хилма-хил турлари бўлиб, саёз денгизларда елкаоёқлилар кенг тарқалган. Игнатанлилардан, айниқса, денгиз нилуфарлари тараққий этган, айрим жойларда денгиз кирписи қолдиғи, бластоидейлар учрайди. Умуртқали ҳайвонлар, айниқса, балиқлар сезиларли эволюцион ўзгаришни бошдан кечирган. Суякли балиқлар, акулалар тараққий этган. Қуруқликда амфибиялар, стегоцефаллар ҳукмрон бўлган, судралиб юрувчилар ҳали оз эди. Ҳашаротлар (капалаклар, ниначи, сувараклар)нинг қолдиқлари топилган, айримлари жуда катта бўлган. Фитогеографик областлар Ангара ёки Тунгуска (Сибирь, Қозоғистоннинг шарқи, Монголия) ва Еврамерика (Шим. Америка, Европа, Шим. Африка, Анадолу, Кавказ, Қозоғистоннинг ўрта қисми, Ўрта Осиё, Хитой, Жан.-Шарқий Осиё) қуйи карбондан бошлаб ажратилган. Қуйи карбон охирида Гондвана области (Жан. Америка, Жан. Африка, Ҳиндистон, Австралия, Антарктида), юқори карбонда Еврамерика областидан Хитой, Жан.-Шарқий Осиё ажрала бошлаган. Барча зоогеографик районлаштириш схемаларида шим. тропик бўлмаган область (Шим. Осиё ва Арктиканинг бир қисми), жан. тропик бўлмаган область (Австралия, Жан. Американинг бир қисми) ва улар орасида жойлашган тропик область (Тетис) ажратилади. Донецк ҳавзасидаги Т.с. кесмаси ўзининг тўлиқлиги, очиқлиги, хилма-хил палеонтологик қолдиқларга бойлиги б-н классик кесма ҳисобланади. Бу ерда қуйи карбон ётқизиқлари оҳактошлар, ўрта ва юқори карбон ётқизиқлари эса қалин (6—12 км) кўмир қатламларидан иборат.

Фойдали қазилмалари. Тошкўмир ва қўнғир кўмир барча материклар (қуруқликлар)да бир қанча ҳавза ва конларни ҳосил қилади. Донецк (тошкўмир), Москва ёни (қўнғир кўмир), Кузнецк ва Тунгуска (Т.д. ва пермь системаси кўмирлари) ҳавзалари; Украина, Урал, Шим. Кавказ ва б. конлар; Марказий ва Жан. Европа [Польша (Силезия), Германия (Рур), Бельгия, Нидерландия, Франция, Буюк Британия] даги ҳавзалар ва конлар шулар жумласидан. Т.с.да Волга-Урал области, Днепропетровск-Донецк ботиғи ва б. жойларда нефть ва газ конлари ҳосил бўлган. Бу даврга мансуб темир рудаси, марганец, мис (йириги — Жезқазған), қўрғошин, рух; алюминий (боксит), ўтга чидамли ва керамик гил конлари ҳам маълум. Ўзбекистон ҳудудида Т.с. ётқизиқлари кенг тарқалган. Унинг кесмалари Қизилқум, Нурота тоғларида ва унинг шим. (Пистали, Хонбанди, Эгамбелитоғ) тоғ этакларида, Чумкартоғ, Қоратепа ва Чақиликалон, Олай тоғларининг қуйи қисмларида, Қорачатир ҳамда Чатқол, Қурама, Писком, Сандалаш, Угом тоғларида мавжуд.

Тошкўмир ётқизиқлари ҳар учта бўлимда ҳам тарқалган бўлиб, улар орасида карбонатли (доломит ва оҳактошлар, баъзан кремнийларнинг қаламча ва линзалари), терриген-карбонатли (қумтош, алевролит, сланец ва оҳактошлар), терриген-вулканли типдаги кесмалар мавжуд. Денгиз фациялари даврнинг барча бўлимларида топилган.

Зоя Абдуазимова.

ТОШКЎПРИКСОЙ — Сурхондарё вилоятидаги сой. Ҳисор тоғларининг жан. тармоғи (Кетмончопти тоғлари) ён бағирларидан, 2160 м баландликдан бошланади. Уз. 82 км, ҳавзасининг майд. 491 км². Ўртача йиллик сув сарфи 1,67 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 0,190 м³/сек. гача (кам сув йилда). Қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Сойда қиш ва баҳорда сув бўлади. Т. бўйида Бандихон, Оққопчигай қишлоқлари бор.

ТОШЛОҚ— Фарғона вилояти *Тошлоқ туманид*аги шаҳарча (1974 й.дан), туман маркази. 1974 й. 10 дек.да Тошлоқ қишлоғи ўрнида ташкил этилган. Аҳолиси 14,2 минг киши (2001). Яқин т.й. станцияси — Охунбобоев (5 км). Фарғона ш.дан 16 км. Т.да туман ҳокимияти биноси, маъмурий, давлат ташкилотлари, пахта тозалаш з-ди, Марғилон «Атлас» фирмаси филиали, нон к-ти, тикувчилик ф-каси, қурилиш ташкилотлари, автокорхона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, 3 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, марказий кутубхона, маданият ва истироҳат боғи, марказий касалхона, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар фаолият кўрсатади. Т. — Фарғона йўналиши бўйича автобуслар қатнайди.

ТОШЛОҚ ТУМАНИ — *Фарғона вилоятид*аги туман. 1935 й.да ташкил этилган. 1959 й.да Охунбобоев туманига бирлаштирилган. 1973 й. 12 апр.да қайта тикланган. Ғарбдан Марғилон ш., шим.-ғарбдан Охунбобоев, Ёзёвон, шарқдан Қува туманлари, жан.-шарқдан Қувасой ш. ва шим.-шарқдан Андижон вилояти Бўз тумани б-н чегарадош. Майд. 0,24 минг км². Аҳолиси 134,9 минг киши (2000). Туманда 1 шаҳарча (Тошлоқ), 11 қишлоқ фуқаролари йиғини (Арабмозор, Ахшак, Бирлик, Варзак, Қиров, Найман, Найманбўстон, Садда, Тўхтабоев, Қумарик, Кўрғонча бор. Туман маркази — *Тошлоқ* шаҳарчаси.

Табиати. Туман ҳудудининг ер юзаси, асосан, текисликдан иборат бўлиб, жан.дан шимолга томон пасайиб боради ва шим.да Фарғона чўлларига туташиб кетади. Ғарбий қисмида қумликлар бор. Иқлими континентал. Янв.нинг ўртача т-раси 0°—2°, энг паст т-раси —27°, июль ойининг ўртача т-раси 28°, энг юқори т-ра 44°. Вегетация даври 210—215 кун.

Йиллик ёғин 200 мм. Ёғиннинг кўп қисми қиш ва баҳорда ёғади. Кўпинча, ғарбий шамоллар («Бекобод шамоли») эсиб туради. Баъзан, тоғлардан шарқий ва жан.-шарқий йўналишда қуруқ ва илиқ шамол эсади. Асосий дарёси — Исфайрам. Жан.дан шим.га оқиб ўтадиган Ёзёвонсой ҳам суғоришда муҳим аҳамиятга эга. Туман ҳудудининг шим. қисмидан шарқдан ғарбга томон *Катта Фарғона канали* оқиб ўтади.

Тупроқлари, асосан, бўз тупроқ. Шимолроқда аллювиал ўтлоқ ва шўр тупроқлар ҳам бор. Ёввойи ўсимликлардан; ажриқ, итузум, шўра, қўйтиканак, бангидевона, отқулоқ, зубтурум, моқаймоқ, юлғун, ялпиз, янтоқ, курмак, печак, семизўт, оқмия, гулхайри, саксовул, туя пайпоқ, наъматак, дўлана ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан судралувчилар [(эчкемар, чарх илон (эфа), калтакесаклар)], кемирувчилар (қумсичқон, қўшоёқ, юмронқозиқ, тулки, бўри, қуён, типратикан ва б.) қушлардан чумчуқ, мусича, бедана, жиблажибон, қарқуноқ, қўршапалак, сўфитўрғай, қирғий, қалдирғоч, кўккарға, булбул, саъва, қизилиштон, ўрдак, лайлак, зарғалдоқ, сассиқпопишак ва б. бор. Сой ва каналларда ондатра учрайди.



Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қирғиз, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 465,2 киши. Шаҳар аҳолиси 14,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 120,7 минг киши.

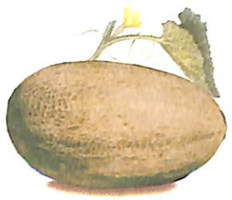
Хўжалиги. Туманда пахта тозалаш з-ди, тикувчилик ф-каси, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхоналар бор.

Қ.х.нинг асосий тармоғи — пахтачилик. Пиллачилик, чорвачилик, ғаллакорлик, полиз ва сабзавотчилик ҳам ривожланган. Туманда 11 ширкат хўжалиги мавжуд. Т.т. экин ерларига пахта, дон, сабзавот, полиз, беда, лавлаги экилади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

Туманда 50 га яқин умумий таълим мактаби, кутубхоналар, маданият уйлари, клуб муассасалари, музейлар ишлаб турибди. Марказий касалхона ва унинг бўлимлари, поликлиника, туғруқхона, тиббий пунктлар фаолият кўрсатади. Туман маркази ва Фарғона шаҳри ҳамда тумандаги йирик қишлоқлар орасида автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

ТОШЛОҚ ТУНГУСКА (Юқори қисмида — Катанга), Подкаменная Тунгуска, Чулакан, Ўрта Тунгуска — РФ, Красноярск ўлкаси ва Иркутск вилоятидаги дарё. Енисейнинг ўнг ирмоғи. Уз. 1865 км, ҳавзасининг майд. 240 минг км². Ангара тоғ кряжидан бошланади. Юқори оқимида водийси кенг, қуйи оқимида тор, ўзанида бир қанча саёзлик ва остоналар учрайди. Қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Окт. охирида музлаб, май ойи ўрталарида музлардан бўшайди. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойида 1750 м³/сек. Асосий ирмоқлари: ўнгда — Тэтэрэ, Чуня; чапда — Камо, Вельмо, 1146 км масофада кема қатнайди. Т.т. бўйида Ванавара, Байкит, Подкаменная Тунгуска аҳоли пунктлари жойлашган.

ТОШЛОҚИ 862 — ўртапишар қовун нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида маҳаллий навдан якка танлаш усули б-н (М.Н.Кулакова, 1956) яратилган. Ниҳоли униб чиққандан кейин меваси 85—90 кунда пишади. Мева шакли цилиндрсимон, вазни 1,6—3,0 кг, юзаси силлиқ, туси оч яшил. Пўсти ўртача қалинликда, этининг ранги оч яшил, қалинлиги 3,5—5,0 см, майин, сершув, ширин, янгилигида истеъмол қилинади. Уруғхонаси ўртача катталикда, уруғлари йирик, уруғхонанинг ярмини эгаллайди. Қуруқ модда миқдори 14,2%, қанд 11,8%. Ҳосилдорлиги 200—220 ц/га. Эти юмшоқ бўлгани учун узоқ сақлаб бўлмайди. 1959 й.дан Ўзбекистоннинг (Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистондан ташқари) барча вилоятлари учун р-нлаштирилган.



Тошлоқи қовун нави.

ТОШМА — тери ва шиллиқ қаватларга турли рангдаги доғ, тугунча, пуфакча ва б. тошиши. Терига ташқи таъсиротлар (мас., совуқ, иссиқ, кислота, ишқор) таъсир этганда, баъзи юқумли касалликлар (скарлатина, қизамиқ, қизилча, тиф, захм ва б.)да *интоксикация*, моддалар алмашинуви бузилганда, меъда-ичак йўли, жигар, нерв системаси, ички секреция безлари касалликларида, турли дорилар (антибиотиклар)ни қабул қилганда Т. тошади.

ТОШМАЛИ ТЕРЛАМА (tuphus exanthematicus), тепкили терлама, эпидемик тиф — риккетсиозлар гуруҳига мансуб ўткир инфекцион касаллик, бунда бемор иситмалайди, юрак, қон томирлар, марказий нерв системаси зарарланади, тошма тошади. Провачек риккетсияси қўзғатади, бит орқали юқади. Т.т.нинг кечишида 4 давр фарқланади; яширин даври (ўртача 2 ҳафта), бошланғич, авж олиш ва соғайиш даврлари. Дастлаб беморнинг эти увишиб, иситмалайди (39—40° гача), боши ва мускуллари қақшаб оғрийди, юзи кепчийди, кўзлари қизариб туради, уйқуси бузилади, алаҳлайди. Касалликнинг 3—4 кунида кўз конъюнктивасининг бурмасида ва юмшоқ танглайда доғсимон тошмалар пайдо бўлади. Интоксикация кучлилигидан юрак, нафас йўли ва нерв системаси зарарланади. Касалликнинг 5-кунидан бошлаб бемор баданига ва билакларига қизғиш-пушти тошмалар тошади. Касалликнинг 12—15-кунидан беморнинг аҳволи яхшилана бошлайди. Баъзан Т.т. қайталайди. Сўнгги йилларда бу касаллик Ўзбекистонда деярли учрамайди.

Т.т.нинг олдини олиш учун битта қарши кураш чоралари кўрилади, дезинфекция ўтказилади ва ҳ.к.

Ад.: Аҳмедова М. Д., Абдуқодиров Ш. Ш., Шоваҳобов Ш. Ш., Юқумли касалликлар ва беморлар парвариши, Т., 2002.

ТОШМАТОВ Мансур Ғаниевич (1954.14.9, Тошкент) — эстрада хонандаси, Ўзбекистон халқ артисти (1995). Ғанижон *Тошматов*нинг ўғли. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1979). «Наво» (1976—79), «Садо» ВИА (1979—81) лари, Жиззах (1982—84) ва Ўзбек давлат филармония (1986—88)си, Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлар ашула ва рақс ансамбли (1991—99)да яккахон хонанда, «Ўзбектеатр» бирлашмасида «Файз» қўшиқ театри (1988—91), Б. Зокиров номидаги Эстрада-симфоник оркестри (2003 й.дан) бадиий раҳбари. Репертуаридан чет эл эстрада юлдузлари — Ф. Синатра, Т. Жонс, С. Уандер Э. Жеро, Ўзбекистон (Э. Солиҳовнинг «Умид», Е. Ширяевнинг «Оқ қайинлар», Ик. Акбаровнинг «Қайдасан», «Раъно» ва б.) ва б. композиторлар асарлари, шунингдек, мусиқасини ўзи басталаган қўшиқлари («Ўйнадинг», У. Абдуазимова шеъри; «Ширин хаёл келарми», Ш. Рашидов) ўрин олган. Т. кенг диапазонли, жозибали овоз соҳиби. Ижролари грампластинка («Мансур Тошматов куйлайди», 1978) ва компакт диск («Your favorite songs», 2000)га ёзилган. «Ўзбектелефильм» студиясида Т. ижодига бағишланган 2 фильм ишланган (1984, 1988). Бир неча халқаро эстрада танловлар (жумладан, Болгариядаги «Олтин Орфей», 1978) ғолиби.



ТОШМАТОВ Ғанижон (1913.27.6, Асака — 1994.14.2, Тошкент) — созанда (ғижжак), бастакор. Ўзбекистон халқ артисти (1973). Созандаликни дастлаб отаси Т. Шоматов, акалари Каримшер, Абдулла ва Муҳаммадалилар, кейинчалик С. Сиддиқовдан, куй басталашни Т. Жалиловдан ўрганган. Тошкент консерваториясининг тайёрлов курсида ўқиган (1947—49). Т. дастлаб моҳир созанда сифатида танилган. Андижон (1932—34), Фарғона мусиқали театрларида созанда ва мусиқа раҳбари (1934—39), Муқимий театри (1939—46), Ўзбекистон радиоқўмитаси халқ чолғу асбоблари оркестрида созанда-концертмейстер (1946—67) ва раҳбар (1949—53) бўлиб ишлаган. «Ушшоқ», «Сегоҳ», «Насри Сегоҳ», «Дугоҳ», «Фарғона Бузруги», «Сурнай Бузруги», «Чапандози Баёт» каби ўнлаб мақом йўллари, «Яланг даврон», «Нисор», «Муножот», «Танавор», «Тонг оттунча» каби халқ куйларини, ўзи басталаган «Кезарман», «Гулжамол» ва б. мураккаб асарларни ижро этган. Т. Ўзбекистон радиосида Уйғур ансамбли (1967—78), Ўзбек халқ этнографик ансамбли (1978—79), «Дуторчи қизлар ансамбли»нинг ташкилотчиси ва бадиий раҳбари (1979—94, 1996 й.дан Т. номида), «Мақом» ансамбли бадиий раҳбари (1987—88) бўлиб, ўзбек мумтоз мусиқаси ривожига катта ҳисса қўшган. Т. унутилиб кетган кўплаб ашула, ялла, лапарларни тиклаб, концерт дастурларини бойитган. Бастакорликни Фарғона театрида бошлаган. «Лайли ва Мажнун» (1935), «Фарҳод ва Ширин» (1936) каби спектакларга унинг куйлари киритилган. Кейинчалик Б. Зейдман б-н ҳамкорликда «Қари қиз» (Т. Тўла либреттоси, 1965) мусиқали драмасини яратган. Ижодида ўзбек ва уйғур халқлари мусиқа меросини анъаналарини уйғунлаштириб, 400 га яқин асар (асосан, қўшиқ, ялла, чолғу куй ва ашула)ларида ўзига хос қурама услуб яратишга муваффақ бўлган. «Истадим», «Эй, бегим», «Қора зулфинг» (Навоий шеърлари), «Ҳай-ҳай санам», «Ўлдиройин дерсан» (Машраб), «Менга номеҳрибон бўлди» (Ҳувайдо), «Дедимки» (Бедил) каби ашулалари кенг тарқалган. Уйғур ансабли учун куй ва қўшиқлар («Уйғур қизлари» ва б.), «Андижон санами» номли 3 қисмли вокал-рақс сюита яратган. Уйғур 12 муқомини тиклашда фаол қатнашган. Т. 1930-й.лардан *Юсуфжон қизиқ*, Ж. *Султонов* ва бошқалар б-н *аския* жанрининг усталаридан бўлиб, унинг оммавийлашувига ҳисса қўшган. Т. ижролари Ўзбекистон радио ва телевидениеси фоно ва видеожамғармаларига, грампластинкага ёзилган. «Ўзбектелефильм» студиясида Т. ижодига бағишланган фильм яратилган (1991).

ТОШМУҲАМЕДОВ Бекжон Ойбекович (1935.27.1, Тошкент)— биолог-биофизик олим. Ўзбекистон ФА акад. (1987). Биол. фанлари д-ри (1971), проф. (1973). Атоқли ёзувчи *Ойбек*нинг ўғли. Москва ун-тининг биол.-тупроқшунослик ф-тини тугатган (1958), шу ун-тда аспирант (1958—61), ТошДУнинг биол.-тупроқшунослик ф-тида кичик илмий ходим (1962), биокимё ва биофизика кафедраси доценти (1963—65), Ўзбекистон ФА ядро физикаси (1965—67) ва Биокимё ин-ти (1967—85) биофизика лаб. мудири. 1979—86 й.да ТошДУ биофизика ва атроф муҳит муҳофазаси кафедраси мудири. Ўзбекистон ФА Физиология ин-тида директор (1985—92), бўлим бошлиғи (1998 й.дан). Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси раиси (1992—95). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси (1995—97).

Асосий илмий ишлари биологик мембраналарнинг ҳосил бўлиши ва уларнинг бошқарувчанлик роли, токсинлар, гормонлар, пестицидлар, феромонлар, дефолиантлар ва б. биологик фаол моддаларнинг мембранага таъсир қилиш механизмини ўрганишга оид. ЮНЕСКО қошидаги «Инсон ва биосфера» миллий комитети раиси (1998 й.дан). «Ўзбекистон биология журнали» бош муҳаррири (1996 й.дан). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

Ас.: Активный транспорт ионов через биологические мембраны, Т., 1973; Синтез, мембраноактивные свойства и биологические эффекты краун-эфиров, Т., 1987; Нейротоксины в исследованиях биологических мембран, М., 1991.

Ад.: Б.А. Ташмухамедов (биобиблиография)., Т., 1995.

ТОШПЎЛАТОВ Юнус Тошпўлатович (1932.15.8, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), кимё фанлари д-ри (1971), проф. (1980). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА Ўсимликлар кимёси ин-тида илмий ходим (1956—59), Ўзбекистон ФА Полимерлар кимёси ва физикаси ин-тида оптика-аналитика лаб. мудири (1959—65), етакчи илмий ходим (1993—97), Кимё саноати вазирлиги қошидаги Пахта целлюлозаси ва технологияси и.т. институти директори ўринбосари (1965—74), директори (1983—92). Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат ин-ти умумий ва анорганик кимё кафедраси мудири (1974—83), Низомий номидаги Тошкент педагогика ун-ти кимё ва уни ўқитиш методикаси кафедраси мудири (1998 й.дан). Илмий ишлари пахта целлюлозаси ва унинг модификацияланган хилларини рентгенографик ва ИК-спектрлар ёрдамида текшириш, улар тузилишини тадқиқ қилиш, маҳаллий хом ашёлардан пишиқ материаллар олишга оид. Т. пахта линтидан целлюлозани ажратиб олиш технологиясини ишлаб чиқди ва амалиётга татбиқ этди. Унинг раҳбарлигида ацетилцеллюлоза тасмаларини мойловчилар ва ип йигиришда ишлатиладиган эритмалар учун зарур қурилмалар тайёрланди ҳамда кимёвий толалар и.ч. корхоналарида қўлланди.



Ас.: Глинит — портландцемент, Т., 1958; Изометрический метод исследования полимерных материалов (в соавторстве), Т., 1989; Процессы и аппараты комплексной переработки вторичного сырья сельхоз продуктов (в соавторстве), Т., 1990.

Ад.: Ю. Т. Тошпўлатов (биобиблиография), Т., 2002.

ТОШПЎЛАТОВА Маҳбуба Зияевна (1952.23.3, Тошкент ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). ТошДУни тугатган (1974). 1974 й.дан Янгийўл ш.даги мактабларда, 1999 й.дан академик лицейда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси (1982—99 й.ларда 4-мактаб ўқув бўлими мудири, директор ва ўқитувчи). Таълимнинг ўзига хос, замонавий усулларидан фойдаланади; 1988 й. тажриба тариқасида чуқур ўзлаштирувчи синф ташкил этиб, муваффақиятга эришган.



Тошсоқа каналининг бош сув олиш иншоати.

ТОШСОҚА — Хоразм вилоятидаги йирик суғориш канали. Амударёнинг чап қирғоғидан бошланади. Дарёда сувнинг кўп-камлигига қараб сув 2 каналдан: 1939—40 й.ларда қурилган Эски Тошсоқа (уз. 34 км; сув сарфи 285 м³/с) ва 1964 й.да қурилган Янги Туямўйин (210м³/с га мўлжалланган, амалда 90 м³ сув олади) каналлари орқали олинади. Эски Тошсоқа каналининг 34- км да қурилган сувайиргич б-н тугайди. Бу ердан республикалараро Шовот (уз. 150 км, бош қисмида сув сарфи 125 м³/с), Полвон-Ғазовот (уз. 31 км, сув сарфи 170 м³/с) ва хўжаликлараро Хонқаарна канали (уз. 24 км, сув сарфи 11 м³/с) бошланади. Т. суви б-н Хоразм вилоятининг Хонқа, Урганч, Боғот, Шовот туманларидаги 138,4 минг га, Туркманистоннинг Тахти туманидаги 94,1 минг га ер суғорилади.

ТОШТАРОШЛИК, сангтарошлик — ҳунармандлик тури; тошни кесиш, йўниш б-н уни маълум шаклга келтириш касби. Инсон жуда қадим замонлардан бери ўз эҳтиёжлари учун турли-туман табиий тошлардан фойдаланади. Табиий тошлар кенг тарқалган ўлкаларда тош асосий қурилиш материалидир; унинг турли навлари уй-рўзғор буюмлари, қурол ва асбоблар, безак ашёлари тайёрлашда кенг қўлланилган. Қимматбаҳо тошлар жаҳондаги деярли ҳамма халқларда безак буюмлари тайёрлашда ишлатилади.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон табиати турли-туман тошларга бой, шунингдек, тошга нисбатан фойдаланишга бир мунча қулай ва осон бўлган ёғоч, ганчга ҳам бой. География шароит тақозоси б-н қурилиш материали сифатида меъморликда тошдан кам фойдаланилган, жонли мавжудотларнинг шаклларини ишлаш — ҳайкалтарошлик ҳам ривожланмаган. Қимматбаҳо тошлардан бадиий ва безак буюмлари тайёрлаш, нодир тошлардан *зарғарлик*да фойдаланиш жуда қадимдан ривожланган.



Тоштарошлик. Тошилон (тумор, мил. ав. 2-минг йиллик, Фарғона водийси).

Неолит даврига мансуб Лавлакон — 59 макони (Қизилқум)да заргарлик устахонасининг қолдиқларидан феруза тақинчоқлар тайёрлашда фойдаланилган чақмоқтош, кварцит эговлар топилган (мил. ав. 3-минг йиллик). Неолит ва жез даврларида тош бадиий ишланганлигини *Замонбобо маданияти* ва Чустдан топилган археологик топилмалардан ҳам кўриш мумкин; Фарғона вилоятидаги Сўх қишлоғидан топилган қора тошдан ишланган тумор диққатга сазовор.

1—3-а.ларда Ўзбекистоннинг жан.-да биноларнинг пойдевори, устунларида, бино қисмларини безашда мармар ва харсанг тошлардан, биноларни безаш учун рельеф ва ҳайкаллар тайёрлашда (буддизм тарқалиши муносабати б-н) оҳактошдан фойдаланилган. *Айритом,* Фаёзтепа, Қоратепа ва б. биноларнинг қолдиқлари биноларни безашда тошдан фойдаланилганини кўрсатади. Т. Ўрта Осиёда 15-а.да янада ривожланди ва такомиллашди, мадраса, мақбара ва б. йирик бинолар қурилишида тошдан кенг фойдаланилди: *Амир Темур мақбараси, Бибихоним жоме масжиди,* Аҳмад *Яссавий мажмуи* кабилар жозибали безатилган. 19-а.да — 20-а. бошларида Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон ва б. шаҳарларда йирик бинолар, ҳовузлар (Лаби Ҳовуз ансамбли, Ситораи Моҳи Хоса ва б.), тегирмонларда харсанг тош ва мармардан кўп фойдаланилган, Нурота, Ғозғон қишлоқларида мармардан лаган, пиёла каби идишлар тайёрлаш ривожланган. 20-а. — 21-а. бошларида (айниқса, Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг) маъмурий ва жамоат биноларини қуриш ва уларни безашда оҳактош, мармар, гранит ва б. тошлардан, тоғ жинсларидан фойдаланишга катта эътибор берилди: Навоий театри, Муқимий театри, Тошкент метрополитени бекатлари, Халқлар дўстлиги саройи, Олий Мажлис, Темурийлар тарихи давлат музейи, Оқсарой ва б.

Ҳозир Т. механизациялаштирилган, тош кесувчи, тошни силлиқловчи ва б. механизмлар кенг қўлланилади.

ТОШТИҚ МАДАНИЯТИ — Жан. Сибирнинг темир даври археологик маданияти (мил. ав. 1-а. — мил. 5-а.). Енисей дарёсининг ўрта ҳавзаси — Минусинск котловинасида, Красноярск атрофи, Кемерово вилоятининг шарқий қисмида тарқалган. Енисей бўйида жойлашган Батени қишлоғи яқинидаги Тоштиқ дарёси соҳилидаги мозорқўрғон номидан олинган. Дафн иншоотларига ўликлар қуйдириб қўйилган. Т.м. қабилалари Тагар маданияти аҳолиси (динлинлар) аждоди бўлиб, мил. ав. 2 — 1-аларда Марказий Осиёдан келган туркийзабон гяньгунлар б-н аралашиб кетганлар. Т.м. қабрларидан рангли нақш берилган *маска*лар, идишлар ва б. топилган.



Тоштиқ маданияти. Уйбат чаатаси (Хакасия)дан топилган юз маскаси.

Зодагонлар қабрларидан ҳайвонларнинг ёғочдан ишланган ҳайкалчалари, камбағалларни акс эттирган ҳайкаллар чиққан. Т.м. аҳолисининг машғулоти чорвачилик-деҳқончилик эди. Жамоа ибтидоий муносабатларининг сўнгги босқичида бўлган.

ТОШТУЗ, галит, ош тузи — 1) галит минерали, кимёвий таркибига кўра натрий хлорид NaCl(Na— 39,34%, Cl — 60,66%). Куб системада кристалланади. Одатда, табиатда турли катталикдаги донадор кристалл агрегатлар шаклида учрайди. Соф ҳолда рангсиз ва тиниқ, лекин кўпинча гил, органик моддалар, темир оксидлари ва б. б-н аралашмаси кулранг, жигарранг, қизил, пушти. Шиша каби ялтироқ. Қаттиқлиги 2—2,5; зичлиги 2,1—2,3 г/см³. Сувда осон эрийди; 2) чўкинди тоғ жинси, асосан (99%), галитдан иборат. Фанерозойнинг деярли барча геологик даврлари ётқизиқларида учрайди. Энг йирик ётқизиқлари кембрий, девон, пермь ва неоген қатламларида жойлашган. Т., айниқса, шўр кўллар тубида кўп. Ўрта Осиёда йирик конлари бор.

Т. халқ хўжалигида кенг ишлатилади. Тозаланган Т. озиқ-овқат маҳсулоти сифатида, консервалашда, музлатиш ишларида, кимё саноатида сода, хлор, хлорид кислота ва натрийнинг қатор тузларини олишда, анилин ва лок-бўёқ, ўрмон кимёси, тўқимачилик, фармацевтика, металлургия, тери, нефть саноатларида, пластмассалар и.ч. да, йирик тиниқ кристаллари оптик асбоблар тайёрлашда қўлланади (яна қ. *Натрий хлорид*).

ТОШХЎЖАЕВА Ўктам (1951.18.9, Тошкент ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент чет тиллар педагогика ин-тини тугатган (1973). 1980 й.дан Миробод туманидаги 125-мактабда француз тили ўқитувчиси. Дарсни қизиқарли музокара, баҳс-суҳбатлар, сиртқи саёҳатлар усулида ўтказади.

ТОШҚАЗГАН ГРАФИТ КОНИ — Навоий вилоятидаги кон. Марказий Қизилқумдаги Қулжуқтов тоғлари ғарбий қисмида жойлашган. 1928—29 й.ларда очилган. Кон геологиясини кейинроқ Ҳ. М. Абдуллаев, И. Ҳ. Ҳамробоев ва б. ўрганган. Генезисига кўра, контакт метасоматик турга мансуб бўлиб, габброид интрузивлар б-н девон даврига оид чўкинди метаморфик тоғ жинслари чегарасида ҳосил бўлган метасоматитларда жойлашган. Графит рудалари турли даражада ўзгарган ва графитлашган габбролардан иборат. Одатда, контактнинг бурмаланган жойларида ҳамда габброидларни қамраб турувчи оҳактош қатламлари орасидаги таналар б-н боғлиқ ҳолда линзасимон, желваксимон, уячасимон шаклларда учрайди. Руда таналарининг уз. 20—90 м дан 500—600 м гача, қалинлиги 0,5—5 м дан 60—90 м гача. Графитнинг ўртача миқдори 11% бўлиб, у 30—40% гача ўзгариб туради. Руда таркибида Ni, Co ҳамда пирит, пентландит, бравоит каби сульфидли минераллар мавжуд. Сульфидлар таркибида Pt, Pd, Rh, Au, Ag, Cu ва б. элементлар ҳам бор. Т.г.к.да минерал таркиби ва ҳамда Ni ва Co нинг миқдори қайта ишлаш технологиясига қараб рудалар икки (оксидланган ва кам ўзгарган) турга ажратилади. Уларнинг бойитиш ва қайта ишлаш технологиялари ҳам анча фарқланади. Т.г.к. Ўзбекистонда маълум бўлган бир неча графит конларидан энг каттаси бўлиб, рудалар юқори сифатли ва катта захирага эга.

ТОШҚАЛЪА — Кўҳна Урганчнинг қад. қисмида жойлашган ўрта аср шаҳар қалъаси харобаси. С. П. *Толстов* томонидан 1952 й.да ўрганилган. Қазишмалар натижасида шаҳарнинг баъзи жойларида сақланиб қолган Т. деворлари (бал. 5,5 м) аниқланган. Т. ҳудудида қулаган қад. минора (11-а.)нинг пойдевори ва унинг ёнидаги ўрта аср мас-

жидининг пишиқ гиштдан ишланган саҳни ҳамда устунларининг пирамида шаклидаги остки қисми; карвонсарой (14-а.), шунингдек, маҳалланинг бир нечта кўчаси ва ҳунармандларнинг гиштдан қурилган уй қолдиқлари очилган. Баъзи уйларда хитой усулида иситиш тизими борлиги аниқланган.

Минора атрофидан қирғинлардан гувоҳлик берувчи қурол-яроғ парчалари ва одам суяклари, хоналардан Хитойдан келтирилган чинни идиш парчалари ва маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишланган чинни буюмлар топилган. Т. уз. 1 км, эни ундан камроқ бўлган нотўғри кўпбурчак шаклидаги шаҳар сифатида баланд қалъа деворлари б-н ўралган. Қалъа олдидаги чуқур хандақлар унга тўсатдан босиб кириш йўлини тўсиб турган.

Т. Чингизхон юришидан кейин қайта тикланган ва 17-а.да Абулғозихон Кўҳна Урганч аҳолисини Янги Урганчга кўчиргунча гавжум шаҳар бўлган. И.т.лардан маълум бўлишича, Т.нинг ташқи давлатлар, асосан, Хитой б-н савдо алоқаси кенг йўлга қўйилган. Т. Хоразм пойтахтининг ўрта асрларга оид тарихини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Толстов С. П., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964; Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Халимов Н., Памятники Ургенча, Ашхабад, 1991.

ТОШҚИН, дарёларнинг тошиши — дарёда сув сатҳининг нисбатан қисқа вақт ичида тез номунтазам кўтарилиши ва деярли шундай тезликда пасайиши. Т. қор ва музликларнинг шиддатли эриши, ёғин кўп ёғиши, сув омборларидан сув ташлаш, тоғлардаги кўллар, тўғонларни, тўсиқ дамбаларни сув вайрон қилиши ва ҳ.к. натижасида содир бўлади. Баҳорги сернамсувликдан фарқли ўлароқ, Т. йилнинг турли даврларида рўй беради. Ўрта Осиё тоғларида қор тез ёки секин эриши, шунингдек, ёмғирлар натижасида тоғ дарёларида кетма-кет (баъзида 4—7 мартагача) Т. содир бўлади, тоғ дарёлари шу б-н текис ерлардаги дарёлардан фарқ қилади. Т. оддий ва мураккаб турларга бўлинади. Оддий Т. бутун ҳавзага бир текис тушадиган бир йўла ёққан ёмғир (соатлаб ёки суткалаб) ёки вақт оралиғида эриган қор натижасида содир бўлади. Мураккаб Т. дарёнинг юқори қисмида кетма-кет юз берадиган Т. натижасида рўй беради.

Ўрта Осиёнинг катта дарёлари (Амударё, Сирдарё)да қишда ҳавонинг исиб кетиши туфайли дарёдаги қалин муз қатламлари жадал эриб, Т. юз беради. Бундай Т. да сув муз қатлами остида дарё оқими бўйлаб қуйига ҳаракат қилади, муз ёрилиши натижасида сув сатҳи кескин кўтарилади ва баъзан максимал даражада ортиб кетади.

Катта Т. ерларни сув босишига олиб келиши мумкин. Сув омборлари Т. даврида сувнинг бир қисмини йиғиб олишга, ундан камчил даврларда сугориш ва б. мақсадларда фойдаланишга имкон беради (қ. *Дарё оқимини тартибга солиш*). Т. бўйича прогноз гидрометеорология тармоқлари ст-я ва постлари маълумотлари асосида тузилади.

Зиёмиддин Артукметов.

«ТОШҚИШЛОҚМАШ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ, «Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи» акциядорлик жамияти — йирик саноат корхоналаридан бири. «*Ўзқишлоқхўжаликмаш холдинг*» компанияси таркибига киради. Пахта териш машиналари, кираги. Пахта териш машиналари, ем-хашак йиғиштириш техникаси, картошка кавлагич, тупроқ фрезалари, дискали бороналар, гидроцилиндрлар, халқ истеъмоли буюмлари ишлаб чиқаради. 1927 й.да Бош пахта комитети (Главхлопком)нинг Марказий механика таъмир устахонаси негизида ташкил этилган. «Сельмаш» з-дининг 1-навбати 1931 й. 1-майда ишга туширилган. 1931—41 й.ларда з-д ғўза қатор ораларини юмшатадиган ва пахтага дастлабки ишлов берадиган машиналар ишлаб чиқарган. Уруш йилларида з-д армия учун қурол-аслаҳалар етказиб берди. 1937 дан пневматик пахта териш машинаси, 1949 дан бир қаторли СХМ-48 маркали механик пахта териш машиналари ишлаб чиқарди; 1959 дан бирмунча такомиллашган икки қаторли ХВС-1,2 машиналарини и.ч.га ўтди ва пахта териш машиналари и.ч.га тўла ихтисослашди. Машиналарнинг 11 асосий маркаси ва модернизацияланган 5 тури (бир, икки, тўрт қаторли вертикал шпинделли ва горизонтал шпинделли, қатор оралари 60 ва 90 см ли; ингичка толали пахтани теришга мўлжалланган; пневматик подборшчик ва кичик габаритли тозалагич б-н жиҳозланган пахта териш машиналари) ишлаб чиқарилди. 1994 да з-д акциядорлик жамиятига айлантирилди. Корхонада 1997 й.да АҚШнинг «Кейс корпорейшн» фирмаси б-н ҳамкорликда «Ўзкейсмаш» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонасида «Кейс-2022» горизонтал шпинделли пахта териш машинаси, «Кейс» терим аппарати б-н жиҳозланган ХМГ-04 горизонтал шпинделли пахта териш машиналарини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 2000 й.да 337 дона пахта териш машиналари тайёрланди.

ТОШҚОҒОЗ — қ. *Мағзи сохта.*

ТОШҚУДУҚ ГАЗ КОНИ — Бухоро вилояти Ромитан туманида, Бухоро ш.дан 100—110 км шим.-гарбда жойлашган. Кон 1972 й.да очилган ва 1975 й.да ишга туширилган. Тошқудуқ структураси Газли кўтарилмасининг жан.-ғарбий қисмида бўлиб, кенглик бўйича чўзилган йирик брахиантиклиналь бурмадан иборат. Юқори бўр даврининг сенон яруси ётқизиқлари шипи бўйича Тошқудуқ брахиантиклинали учта ер ёриқлари б-н мураккаблашган. Палеозой, мезозой ва кайнозой ётқизиқларида жамми 11 разведка қудуғи очилган. Газ, асосан, бўр даврининг ётқизиқларида учрайди. Саноат миқёсидаги газ 7- ва 9-горизонтлар б-н боғлиқ. 7-горизонт сенон яруси ётқизиқларида ажратилган бўлиб алевролит ва гил б-н қаватланган майда заррали қумтошлардан иборат. Уюм қатлами гумбазли типга мансуб, газ сувга тиралиб туради. Уюм ўлчами 7,5×1,5 км, бал. 30 м, газлилик майдони 13,9 км². 9-горизонт сеноман ярусининг юқори қисмидаги майда заррали қумтошларда, 530—703 м чуқурликда очилган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 122—153 м, уюм қатламли, гумбазли типга мансуб бўлиб бурманинг энг кўтарилган қисмида намоёнланади, газ сувга тиралиб туради. Уюм ўлчами 11,5×3,5 км, бал. 45. Газлилик майдони 30 км² га яқин. Кондан фойдаланилмоқда.

ТОШҚУДУҚ ҚУМЛИГИ — Қизилқумнинг шим.-ғарбий қисмидаги қумлик. Ғарб ва шим.-ғарбдан Амударё дельтаси б-н чегарадош, жан.-ғарбда Табақум қумлиги, шарқ ва жан.да Қизилқумнинг б. қумликлари б-н туташган. Т.қ. ғарбдан шарққа 38—40 км, шим.дан жан.га 15—17 км га чўзилган. Баландлиги ғарбий қисмида 70—75 м, шарқида 138 м гача. Шим. ва шим.-ғарб томон пасаяди. Т. қ.да эол рельеф шаклларидан қум марзалари, дўнг қумлар, барханлар, кўзанак қумлар тарқалган, қум марзалари ва дўнг қумлар ўсимликлар б-н мустаҳкамланган. Барханлар кўпинча қудуқлар атрофида учрайди. Шим. қисмида тақирлар, жан.-шарқий қисмида шўрхоклар (Улкан Қорашўр) тарқалган. Иқлими кескин континентал, қиши совуқ, ёзи иссиқ (т-ра 44° гача кўтарилади). Ёғингарчилик кам (70—100 мм). Сур-қўнғир қумли тақир тупроқлар ҳосил бўлган. Қумликда чўлга хос ксерофит, псаммофит ва эфемер ўсимликлар (оқ саксовул, жузғун, қуёнсуяк, қум акацияси, қандим, селин, шувоқ ва б.) ўсади. Қудуқлар (Тошқудуқ, Олтинқум, Қўнғиртепа, Қошқудуқ, Саксовулқудуқ ва б.) бор. Ҳудуди яйлов сифатида фойдаланилади.

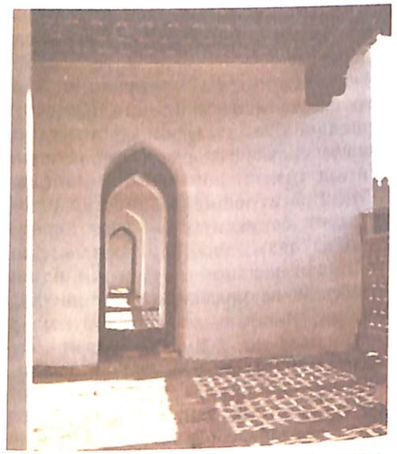
Мурод Маматқулов.

ТОШҚЎРҒОН, Хулм — Афғонистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Самангон вилоятида. Аҳолиси 35 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Хулм дарёси воҳасидаги савдо-транспорт маркази. Шаҳар атрофида мева, узум, пахта ва бошқа қ.х. маҳсулотлари етиштирилади. Ун тортиш, пахта тозалаш корхоналари бор. Ҳунармандчиликда газлама ва гилам тўқилади, чарм, мис ва темирдан уй-рўзғор буюмлари тайёрланади.

ТОШҲОВЛИ, Оллоқулихон саройи — Хивадаги меъморий ёдгорлик. *Оллоқулихон* қурдирган (1830—38). Халқ усталари Нурмуҳаммад, уста Тожи ва уста Қаландар Хивакий томонидан бунёд этилган. Т. 3 ҳовли, 111 та хонадан иборат: Арз ҳовли (дарвозаси ғарбга), ишрат ҳовли (жан. га), ҳарам (дарвозаси ғарбга қараган). Хоразм маҳаллий турар жой меъморлигига хос услубда, шаҳар ташқарисидаги қўрғон-ҳовли кўринишида бўлганлиги учун Т. деб номланган. Атрофи баланд девор (қалинлиги 1,2—1,5 м) б-н ўралган. Девор тепаси кунгурали, дарвоза ёнлари гулдастали. Дастлаб ҳарам бунёд этилган (1830—32). Тарҳи 80×42 м, ҳовлиси 49×15 м, жан. қисмида 5 та алоҳида-алоҳида айвон (хон ва унинг 4 хотинига мўлжалланган) бор, улардан хоналарга даҳлизлар орқали кирилади. Қабулхона (ишрат ҳовли тарҳи 43×36,5 м) ҳарамнинг жан.-шарқий қисмида қурилган (1832—34). 3 й.дан сўнг жан.-ғарбий бурчагида

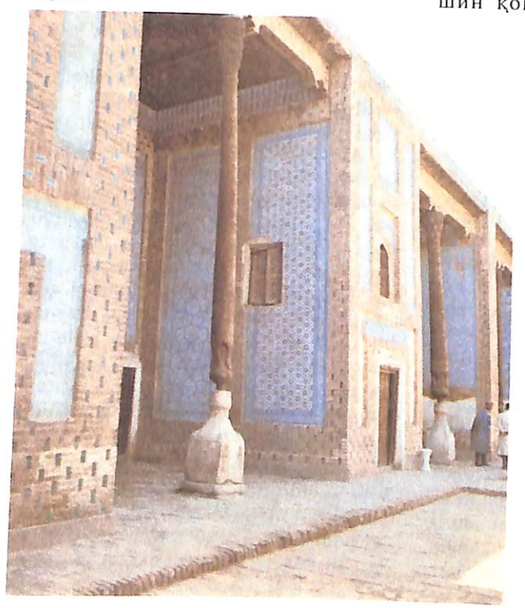


Ишрат ҳовли.



Айвоннинг ички кўриниши.

Ҳарам.



арз ҳовли (тарҳи 35×40 м) қад ростлаган (1837—38). Ҳар бир ҳовлида алоҳида хизматчилар хонаси, хўжалик хоналари, отхона бўлган. Ҳовлиларда айвонлар ўзига хос услубда жойлашган. Ҳарамнинг жан.да 2 қаватли бино олдига баланд қилиб 1 устунли айвон ишланган, арз ҳовли ва ишрат ҳовлидаги бинонинг фақат 2-қаватида 1 устунли, панжара тўсиқли айвон бор. Ҳовли марказидаги доира шаклли супага чодир ўрнатилиб меҳмонлар кутилган. Т.нинг ташқи тарзи безаксиз, яхлит деворли. Ҳовли атрофидаги айвон ва хоналар миллий меъморлик анъаналари асосида пардозланган. Девордаги устунгўшалар оралиғига намоёнлар ишланиб, чоксиз кўк ва оқ кошин қоплаб, гириҳ парчинлардан нақш ҳосил қилиб терилган. Ишрат ҳовли ва арз ҳовли деворлари намоёнларга ажратилиб, кўк, оқ ва ҳаво ранг кошиндан гилам нусха мужассамот яратилган. Айвон деворларидаги гириҳ ва ислимий нақшлар орасидаги доира шакллар ичида арабий ёзувлар учрайди. Мармар пойустун ва ўймакори ёғоч устунлардаги доира шаклларда Огаҳийнинг Хива хонлари тарихига оид шеърлари, хон айвонидаги шарқий пойустунда 1832 й. ва ишрат ҳовли катта айвон пойустунида, арз ҳовли катта айвон безаклари орасида 1838 й. ҳамда уста Абдулла жин номи сақланган. Т.даги хоналар томи тўсинли, ҳарам ва ишрат ҳовли айвонлари ҳовузакли, хўжалик хоналари томига қамиш бостириб лойсувоқ қилинган, баъзилари васса шифтли. Хона ички безаклари анча сипо, девор ҳошияларида, шаклдор тахмонларда, шифт ости шарафаси, муқарнас косачалари ганчкори безакда, мевали дарахт шохи ва гуллар қора, кўк ва қизил тусда ифодаланган. Т. (ҳарам қисми)да Хива «Ичан қалъа» давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонасининг ҳунармандчилик музейи экспозицияси жойлашган.

ТОШҲОВУЗ (Дашҳовуз) — Туркманистоннинг Тошҳовуз вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Туркманистоннинг шим.да, Тошҳовуз воҳасида жойлашган. Т.й. станцияси. Т.дан Ашхободгача 635 км. Аҳолиси 165,4 минг киши (1999).

Т. 1816 й.да Хива хонлиги қалъаси сифатида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I (1806—1825) томонидан қурдирилган. 1873 й.да Хива хонлиги таркибида Россия империяси протекторатига киритилган. 1920 й.дан ХХСРда; 1924 й.дан шаҳар Туркманистон таркибидаги вилоят маркази; 1925 й.дан Туркманистон ССР округ маркази. 1939—63 й.ларда вилоят маркази, 1970 й.дан яна вилоят маркази.

Т. меъморлиги қадим замонларда яшаган аҳолининг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, анъаналари, диний эътиқодлари ва бошқа маънавий қадриятлари билан чамбарчас боғлиқ. Ўзига хос меъморий ёдгорликлар, ноёб ҳунармандчилик буюмлари, ўзбек халқ оғзаки ижодининг бой намуналари, ўзбек адабиётининг йирик вакиллари ижодида ўз ифодасини топган. Т. ўзбек халқининг ўтмишдаги ҳаёти ва маданиятини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Т. 1991 й.дан Ўзбекистон Республикасининг таркибий қисми.

га яқин дўкон ва устахона, карвонсарой, 6 масжид ва мадраса бўлган. Бироқ сарой ва б. иморатлардаги кўплаб нафис безаклар, деворий нақшлар тушиб кетиб, қайта тикланмаган.

1950-й.лардан шаҳар Шовот каналининг чап соҳили бўйлаб кенгайтирила бошлади. Эски шаҳарнинг катта қисмини ташкил этган пахсали иморатлар ўрнида ғиштин ва темир-бетон бинолар, т.й. вокзали ва б. қурилди.

Т.да пахта тозалаш, ёғ-мой, пиво, сут, қ.х. машиналарини таъмирлаш, қурилиш материаллари, темир-бетон буюмлар, графитли электродлар з-длари, гиламчилик, тикувчилик, кондитер ф-калари, гўшт, дон маҳсулотлари к-тлари ишлаб турибди. Аэропорт, қ.х. техникуми, тиббиёт ва пед. билим юртлари, маданият ва истироҳат боғи бор.

ТОШҲОВУЗ ВИЛОЯТИ —Туркманистон таркибидаги вилоят. 1970 й. 14 дек.да қайта ташкил этилган (аввал 1939 й. 21 нояб.дан 1963 й. 10 янв.гача мавжуд бўлган). Майд. 73,6 минг км². Аҳолиси 1165 минг киши (2001), асосан, туркман ва ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 33%, қишлоқ аҳолиси — 67%. Аҳолисининг кўп қисми Амударё водийсида, т.й. атрофларида. Чўлда, аксари, чорвадорлар мавсумий ҳаёт кечиради. Т.в.да 6 маъмурий туман, 2 шаҳар, 7 шаҳарча бор. Маркази —*Тошҳовуз* ш.

Т.в. республиканинг шим. қисмида, Амударё қуйи оқимининг чап соҳилида, Қорақум чўлида жойлашган. Ер юзаси, текислик. Вилоятнинг шим. қисмини Амударёнинг қад. ўзанлари (Кўҳнадарё, Бужуну-Давдон), қад. дельтаси, Сариқамиш сойлиги (Сариқамиш кўли б-н бирга) ва Устюрт платосининг жан.-шарқий чеккаси эгаллаган. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ ва қуруқ, қиши кам қор ва нисбатан илиқ. Тошҳовузда июлнинг ўртача т-раси 27°, янв.ники —5,5°. Йиллик ёғин 100—150 мм (асосан, қишда ва баҳорда ёғади). Вегетация даври (Тошҳовуз атрофларида) 200 кун. Вилоят ҳудудининг кўпгина майдони қумликлар б-н банд. Бўз тупроқ; қад. аллювиал текисликларда тақирлар, пастликларда шўрхоклар, Амударё қайирида ҳар хил ўтлоқ тупроқлар тарқалган. Қумликларда оқ саксовул, черкез, қуёнсуяк, бардидошлар, шувоқ, шўра, ҳар хил эфемерлар ўсади. Амударё қайирида ўтлоқ ўсимликлари, тўқай (турангил, шумтол ва б.) бор.

Амударё ва кўл соҳилларида чий ва қамиш ўсади. Чўлда қарсоқ тулки, бўри, жайран, товушқон, судралувчилар (тошбақа, калтакесак, илон), қушлар учрайди. Амударёдан сазан, лаққабалиқ, судак овланади.

Т.в. Туркманистоннинг асосий пахта етиштириш ва чорвачилик вилоятларидан биридир. Иқтисодиётида енгил ва озиқ-овқат саноати етакчи ўринда. Асосий саноат тармоқлари: пахта тозалаш, ёғ-мой, гўшт ва сут, металлсозлик (асосан, таъмирлаш корхоналари), қурилиш материаллари корхоналари. Йирик корхоналари Тошҳовузда жойлашган. Тахта, Илолли, Кўҳна Урганч ва б. туман марказларида пахта тозалаш з-длари, Кўҳна Урганч сут з-ди ишлаб турибди. Вилоят электр энергияни Тахиатош иссиқлик электр ст-яси (Ўзбекистон)дан олади.

Обикор ерларда деҳқончилик қилинади. Амударё сувлари экинзорларга йирик суғориш системалари: Тошсоқа, Қиличниёзбой, Жумабойсоқа, Қипчоқбўсув шунингдек, эски Шовот ва Гозовот магистрал каналларидан бошланади. Тахиатош гидроузели қурилиши муносабати б-н ирригация каналларида сув мунтазам оқа бошлади. Захоб ерларни қуритиш учун қурилган коллекторлар ёрдамида шўр сувлар (Амударёнинг қад. ўзани атрофларидан) Сариқамиш сойлигига ташланади. Экин майдонларига пахта, кўп йиллик ўтлар, ғалла (шоли, арпа, жўхори), кунжут, сабзавот-полиз экинлари, картошка экилади. Боғдорчилик (ўрик, олма, шафтоли, беҳи, нок) ривожланган, токзорлар бор.

Чорвачилик гўшт-жун ва қорақўл тери етиштиришга ихтисослашган. Вотҳаларда қорамол ва йилқи, қўй (асосан, қорақўл қўйлар), эчки ва чўлларда туя боқилади. Обикор ерларда пилачилик ривожланган. Т.й. узунлиги 72 км, автомобиль йўллари 1000 км дан зиёд. Аэропорт бор. Т.в.да мусиқали драма театри, Кўҳна Урганч тарихий-меъморий музей қўриқхонаси, умумий таълим мактаблари, ўрта махсус билим юртлари, клуб муассасалари, кутубхоналар мавжуд.

ТОҚ (араб.) — меъморликда: 1) бинонинг ярим шар шаклида ишланган эшик, дарвоза тепаси ва пештоғидаги равоқ; 2) бино ва иншоотларнинг ярим шарсимон қилиб ишланган томи, гумбаз остидаги раста. Ўрта аср Ўрта Осиё шаҳарларидаги тўрт равоқли (тоқравоқли) гумбазли иншоот. Асосий савдо зали, қатор савдо расталари ҳамда ҳунармандлар устахонасидан иборат бўлиб, шаҳар маркази, чорраҳа ва *чорсу*ларида бунёд этилган. Қатор усти ёпиқ бозорлар чорсу, *каппон, тим* ва б. номларда аталган (яна қ. *Тоқи заргарон, Тоқи саррофон, Тоқи телпакфурушон*).

ТОҚ СОН — 2 га бўлинмайдиган бутун сон (мусбат ёки манфий). Мас., 1, 3, 5; —1, —3 ва ҳ.к.

ТОҚ ТУЁҚЛИЛАР (Perissodactyla) — сут эмизувчилар туркуми. Олдинги оёқларида 1,3 ёки 4 та, орқа оёқларида 1 ёки 3 та бармоқ бор. Учинчи бармоғи бошқа бармоқларига қараганда яхши ривожланган; учида туёғи мавжуд. Гавдаси шу бармоққа таянади. Жағ тишлари ўсимлик маҳсулотларини чайнашга мослашган. Калла суягининг юз қисми чўзиқ. Ўмров суяги йўқ. Сон суягида учинчи кўстнинг борлиги б-н жуфт туёқлилардан фарқ қилади. Ошқозони бир камерали. Кўричаги узун. Битта бола туғади. Т.т. Африка, Осиё, Жан. Америкада тарқалган; уй ҳайвонлари сифатида барча қитъаларда бор. Жан. Европада 19-а. охиригача ёввойи ҳолда яшаган. 3 оиласи: отсимонлар, *каркидонлар* ва *тапирлар* мавжуд.

ТОҚИ БЎСТОН — Сосонийлар даври Эрон меъморлик санъати ёдгорлиги (4—5-а.лар). Шоҳларнинг ов қўрғони, чорбоғи. Кермоншаҳ (ҳоз. Бахтаран)дан 5 км шим. -шарқда жойлашган. 2 ра-



Тоқи бўстон (Катта равоқ, тахм. 600 й.).

воқли қоя. Кичик равоқ (тарҳи 5,8×3,6 м) ни Шопур III (383—388), Катта равоқ (тарҳи 7,94×6,79 м) ни эса Пороз (457—483) ёки Хисрав II (590—628) қурдирган. Равоқлардаги бўртма тасвирларда ҳайкалчалар, тўнғиз ва буғу ови тасвири ҳамда ёзувлар сақланган.



Тоқи заргарон. Умумий кўриниши.

ТОҚИ ЗАРГАРОН (форс. — заргарлар тоқи) — Бухородаги меъморий ёдгорлик (16-а.). Заргарлик буюмлари сотиш учун мўлжалланган савдо маркази. Гумбази араблар босқинига қадар қурилган деб тахм. қилинади. *Восифий*нинг 16-а. бошларида ёзган асарида Бухоро чорсуси сифатида тилга олинган. Т. з. Улуғбек мадрасаси ёнида, қад. шаҳристон маркази — 2 катта кўча кесишган чорраҳа устини қоплаб туради. Бино, асосан, 15-а.да қурилган (16-а.да тўла-тўкис таъмирланганлиги сабабли шу йили бунёд этилган деб тахм. қилинади). Улкан гумбаз 8 та тоқига ўрнатилган. Тарҳи 45,4×43,5 м, бал. 16,7 м, гумбазининг асос айланаси 14 м, пойгумбази кўп қиррали, ундаги 16 та дарча орқали бино ичига ёруғлик тушиб туради. Атрофини ўраб турган дўконлар гумбази бал. 5—7 м. Ўтмишда унинг далонларида 36 заргарлик устахонаси ва дўконлар бўлган. Атрофига савдо расталари, омбор, карвонсаройлар қурилган. Т.з. Бухородаги тоқиларнинг энг йириги ва мужассамоти жиҳатидан мураккаби ҳисобланади.

ТОҚИ САРРОФОН (форс. — саррофлар тоқи) — Бухородаги меъморий ёдгорлик (16-а.), пул алмаштирадиган бош савдо маркази. Шаҳристоннинг 2 кўчаси кесишган жойда, қад. Шоҳруд ариғи устида *саррофларнинг* дўконлари қурилган. Т.с. энг кичик гумбаздир. Бино 8 қиррали (тарҳи 25×24 м), гумбазининг ички диаметри 12 м, ташқи гумбаз (бал. 16,55 м) 4 тоқи устига ўрнатилган, шаҳарнинг жан.даги чорраҳа устини беркитиб туради. 16-а. 2-ярмида залнинг 4 кесик бурчакларидан бирига масжид, бошқасига Саррофон ҳаммоми, қолган 2 тасига саррофон дўконлари келиб тутташган. Масжидга кираверишда «Бу қурилиш 1534—35 й.лари Убайдулла Баҳодирхон подшолиги даврида якунланди» деган ёзув сақланган. Бу атрофдаги биноларга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Шайбонийлар даврида Бухоро хусусий талбиркорлик, қарз бериш ва пул алмаштириш марказига айланган. Бухорода саррофлар номи б-н боғлиқ уйлар, савдо гумбази, карвонсарой, масжид, ҳаммом ва б. мавжуд бўлган.



Тоқи саррафон. Умумий кўриниши.

ТОҚИ ТЕЛПАКФУРУШОН (форс. — телпакфурушлар тоқи) — Бухородаги меъморий ёдгорлик (16-а). Бош кийимлар тайёрлаш ва сотишга мўлжалланган гумбазли бино. Вақф ҳужжатларига кўра, турли томонлардан келиб туташган 5 кўчанинг кесишган жойида қурилган (1570—71). Бино чохарсўқи Аханин, Тоқи китобфурушон, Тоқи Хўжа Муҳаммад Паррон каби номлар б-н аталган. Бош гумбази 6 қиррали девор устига ўрнатилган, атрофи — кўча, кўчалардан кириш қисмлари эса кичик гумбазчалар б-н ёпилган. Гумбаз диаметри 38 м, зал шифти 10 м, савдо кўчасининг сақланиб қолган майдони 28 м, кўча кенглиги 14 м. Ўтмишда гумбаз остида бош кийим ва китоб сотувчи муқовасоз усталарнинг дўконлари бўлган.



Тоқи телпакфурушон.

ТОҚТОШ Рафаил Ҳодиевич (1926.26.1, Қозон) — санъатшунос, рассом, Ўзбекистон БА акад. (1997). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1978). Санъатшунослик д-ри (1973), проф. (1996). Москвадаги И. Суриков номидаги бадиий ин-тда (1946—50) ва Петербург БАда (1950—54) таълим олган. Татар адиби *Ҳоди Тоқтош*нинг ўғли. 1932 й.дан Ўзбекистонда. 1960 й.дан Ҳамза номидаги санъатшунослик и. т. ин-тида катта илмий ходим. 1996 й.дан Санъат ин-ти (1997 й.дан Миллий рассомлик ва дизайн ин-ти)да педагог. Т.нинг илмий фаолияти Ўзбекистон тасвирий санъати масалаларини ёритишга бағишланган.



Т. рассом сифатида яратган асарлари (жумладан, Ҳамзанинг ҳаёти ва ижодига бағишланган расмлар ва графика туркуми) республика музейларида сақланади. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (2000).

Ас.: Баҳром Ҳамдамий, Т., 1969; Ўзбекистоннинг тасвирий санъати, Т., 1972; Ҳозирги замон Ўзбекистон графикаси, Т., 1972; Ўрол Тансиқбоев.Т., 1978; Александр Волков, Т., 1982; Бадиий танқид этюдлари, Т., 1993.

ТОҒ БОСИМИ — тоғ геомеханикаси фанида умумлашма тушунча бўлиб, Ер қаърида табиий ҳамда сунъий (и.ч. зарурияти натижасида) ҳолда намоён бўладиган турли кучланишлар мажмуаси. Т.б.ни вужудга келтирувчи асосий сабаблардан бири гравитациядир; тарқалиш майдони, таъсир кучи ва вақти турлича бўлган қўшимча сабаблар геотектоник жараёнлар, ер ости ҳамда ер усти иншоотларини қурилиши, фойдали қазилмаларни қазиб олиш жараёнларидир. Тоғ жинслари массивида турли кучланишда ва тезликда намоён бўлувчи Т.б. турли ижобий (фойдали қазилмаларни қазиб олишни осонлаштиради) ёки салбий оқибатларга олиб келади. Т.б. намоён бўлишини башоратлаш, ўрганиш, унинг оқибатлари олдини олиш — кончилик амалиёти ва фанининг асосий вазифаси. Кон иншоотларини тўғри жойлаштириш, ўтказиш ва уларни таъминлаш Т.б.ни тартибга солишнинг шахталарда кенг қўлланиладиган маҳаллий самарали воситасидир. Т.б. тушунчаси 19-а.да пайдо бўлган. Ўзбекистонда Т.б. ни бошқариш фани М. М. Протодьяконов асарларида ўз аксини топган.

ТОҒ ЖИНСЛАРИ — Ер пўстини ташкил қилувчи, мустақил геологик жисм ҳосил қилувчи доимий таркибга эга бўлган табиий минерал агрегатлар. «Т.ж.» термини ҳоз. маънода 1798 й.дан бери ишлатилиб келинади. Одатда Т.ж. деб фақат қаттиқ жисмларни тушунилади, кенг маънода эса уларга сув, нефть ва табиий газлар ҳам киради. Т.ж.нинг кимёвий ва минерал таркиби б-н бир қаторда, структура ва текстураси ҳам муҳим диагностик белги ҳисобланади. Т.ж.даги минераллар физик, уларнинг минерал таркибини аниқлайди. Келиб чиқишига қараб улар 3 гуруҳга бўлинади: магматик (отқинди), чўкинди ва метаморфик жинслар (қ. *Магматик тоғ жинслари, Метаморфик тоғ жинслари, Чўкинди тоғ жинслари*). Ер пўстининг 90% га яқин қисми магматик ва метаморфик, қолган 10% чўкинди тоғ жинсларидан иборат, аммо Ер юзасининг 75% майдонини чўкинди тоғ жинслари эгаллайди. Т.ж.нинг келиб чиқишида минерал таркибидаги фарқи уларнинг кимёвий таркиби ва кимёвий хусусиятларида ўз аксини топган. Асосан, силикатли минераллардан иборат магматик Т.ж.нинг кимёвий таркибида кремний кислота кўп бўлади. Таркибидаги SiO_2 миқдорига қараб магматик Т.ж. нордон (65% дан ортиқ), ўта (55—65%) ва асосли (50% дан оз) жинсларга бўлинади. Бундан ташқари, таркибида SiO_2 жуда кўп бўлган (75% дан ортиқ) ўта нордон ва жуда кам (40% дан кам), лекин, магний оксидига бой — ўта асосли жинслар бўлади. Ишқорли металларга бой жинслар ишқорли жинслар дейилади. Чўкинди Т.ж.нинг кимёвий таркиби магматик жинсларникидан дифференциялганлиги, жинс ҳосил қилувчи компонентлар таркибининг турлича бўлиши, сув, карбонат кислота, органик углероднинг кўп миқдорда бўлиши б-н фарқланади. Метаморфик Т.ж. таркибига кўра, чўкинди (туб жинс) жинсларга ёки магматик жинсларга яқин туради, қайта кристалланиш ва метасомат жараёнида кўпгина рудали элементлар жамланиб рудали конлар ҳосил қилади. Т.ж. зичлик, эластиклик, пишиқлик, иссиқлик, электр ва магнит хусусиятларига эга. Қуйида уларнинг физик хусусиятлари ўзгариши мумкин бўлган чегаралари келтирилган:

Говаклик	60% гача
Зичлик	0,8—8,0 г/см³
Юнг модули	10—200 Гн/м³
Пуассон коэффициенти	0,07—0,38
Сиқилишга чидамлилиги	500 Мн/м² гача
Чўзилишга чидамлилиги	20 Мн/м² гача
Солиштирма иссиқлик ўтказувчанлик	0,1—10 вт/(м·К)
Чизиқли кенгайиш коэффициенти	$1 \cdot 10^{-6}$—$9 \cdot 10^{-5}$/°С
Солиштирма коэффициенти	10^{-3}—10^{14}ом·м
Нисбий диэлектрик ўтказувчанлик	2—30
Нисбий магнит ўтказувчанлик	0,9998—4

Т.ж.нинг хусусиятлари уларнинг минерал таркиби, тузилиши ва ташқи шароитига боғлиқ. Говаклик ва дарзлик Т.ж. хоссаларини аниқлайдиган муҳим параметрлардир. Говакчалар қисман суюқлик б-н тўлган бўлиши мумкин, шунинг учун Т.ж.нинг хоссалари қаттиқ, газсимон ва суюқ фазаларнинг хусусиятлари ва уларнинг нисбий миқдорига ҳам боғлиқ. Говаклик ва дарзлик Т.ж.ни нефть ва сув коллектори сифатида баҳолашда, ҳамда уларнинг булоққа, бурғи қудуғи ва б.га оқиб келиш тезлигини аниқлашда муҳимдир. Т.ж.нинг намлик ва газ сиғими, сув ва газ ўтказувчанлиги ҳам уларнинг говаклилиги б-н аниқланади. Магматик Т.ж.да газли бўшлиқлар миқдори 60—80% га етади (мас., пемза ва пемза туфлари). Чўкинди Т.ж.да чўкинди ҳосил бўлиш жараёнида говакчалар вужудга келиб, цементланиш вақтида беркилиши ёки сақланиб қолиши мумкин. Метаморфик Т.ж.да говакчалар кам бўлади, фақат ёриқлар (дарзликлар) бўлиб, улар жинслар совиётганда пайдо бўлади. Т.ж.нинг зичлиги уларнинг говаклиги ва минерал таркиби б-н боғлиқ. Рудали минераллар юқори зичликка эга (мас., пиритда — 5000 кг/м³ гача, галенитда 7570 кг/м³гача); чўкинди тоғ жинслари минералларининг зичлиги кам (мас., тош тузининг зичлиги 2,2 г/см³). Т.ж.нинг иссиқлик сиғими, хажмнинг иссиқликдан кенгайиш коэффициенти ва б. биринчи галда уларнинг минерал таркиби б-н аниқланади. Т.ж.нинг мустаҳкамлик, таранглик хусусиятлари иссиқлик ва электр ўтказувчанлиги, асосан, жинсларнинг тузилиши ва айниқса доначаларнинг ўзаро боғланиш кучига боғлиқ. Физик хоссалари қатлам текисликлари йўналишида бир хил бўлса, қўндаланг йўналиш бўйлаб бошқача бўлади. Т.ж.нинг чўзилишга чидаш даражаси, иссиқлик ўтказувчанлик, электр ўтказувчанлик, диэлектрик ва магнит ўтказувчанлик хусусиятлари қатлам йўналиши бўйлаб, сиқилишга чидаш даражаси эса қўндаланг йўналиш бўйлаб кўпроқ бўлади. Майда донадор Т.ж.да мустаҳкамлик юқори бўлса, йирик донадор Т.ж.да паст бўлади. Сиқилишга чидаш даражаси айниқса, толасимон тузилган майда донадор жинсларда юксак (мас., нефритда 500 Мн/м²). Кўпгина чўкинди жинсларда (тош тузи, гипс ва б.)да сиқилишга чидаш даражаси паст. Т.ж., одатда, иссиқликни ёмон ўтказади, говаклик ортиши б-н уларнинг иссиқлик ўтказувчанлиги янада сусаяди. Таркибида ярим ўтказгичлар (графит, темир ва полиметалл рудалари ва б.) бўлган жинсларда иссиқлик ўтказувчанлик хусусияти кўп бўлади. Т.ж.нинг кўпи диэлектрик ва ярим ўтказгичларга киради. Уларнинг магнитланиш хоссалари, биринчи галда, улар таркибидаги ферромагнит минераллар (магнетит, титан-магнетит, пирротин)га боғлиқ. Т.ж.нинг хоссалари механик (босим), иссиқлик (т-ра), электр, магнит, радиацион (кучланиш) ва моддий (суюқлик, газ ва б.га тўйинганлиги) майдонларнинг таъсирига боғлиқ. Босим таъсирида жинслар зичлашади, говаклар эзилади, доначаларнинг контакт майдони кенгаяди, шу тариқа Т.ж.нинг хоссалари ўзгаради. Одатда, босим ортиши б-н электр ва иссиқлик ўтказувчанлик, мустаҳкамлик ва б. ошиб боради. Иссиқлик айрим минералларнинг эриб зичлашиши, парчаланиши, буғланишига олиб келади, натижада Т.ж. хоссалари ўзгаради. Электромагнит майдонларнинг кучланиши ва частотаси Т.ж.нинг электромагнит ва радиотўлқин хусусиятларига катта таъсир кўрсатади. Т.ж.фойдали қазилма сифатида ўзига хос мустаҳкамлик, абразивлик, қаттиқлик, пармаланиш даражаси, портлашга чидамлилиги ва б. технологик хусусиятларга эга. Уларнинг моддий таркиби, физик ва кимёвий хусусиятлари геофизика, геол. (жумладан, муҳандислик геол.си) ва кончилик саноатида информацияларнинг асосий манбаи ҳисобланади.

ТОҒ ЖИНСЛАРИ ТУЗИЛИШИ — минерал ва минерал агрегатларидан иборат тоғ жинсларининг тузилиш тавсифи. «Т.ж.т.» умумлашма термин бўлиб, тоғ жинсларининг структураси ва текстураси тушунчасини ўз ичига олади. Структура минералларнинг ўлчами, шакли ва ўзаро жойланиши б-н аниқланади; текстура тоғ жинсларининг йирикроқ таркибий қисми (минерал агрегатлар)нинг умумий ҳамда бўшлиқда жойлашиш хусусиятлари б-н аниқланади.

Магматик тоғ жинсларининг тузилиши. Магматик тоғ жинсларининг структураси магманинг таркиби ва унинг совиш шароитларига боғлиқ. Отқинди, томир ва эффузив жинсларда улар турлича бўлади. Отқинди жинслар учун тўлиқ кристалли структуралар хос бўлиб, унда жинсларнинг барча моддалари қайта кристалланади. Магма таркибида учувчи компонентларнинг бўлиши кристалланиш т-расини пасайтиради ва магманинг қайишқоқлигини камайтиради, булар эса кристаллизация жараёнини тўлиқ бўлишига сабаб бўлади. Шунинг учун, нордон магманинг чуқур шароитда, учувчи компонентларни сақлаган ҳолда секин совиши тўлиқ кристалланган донадор жинслар (мас., гранит) ҳосил бўлишига олиб келади. Идиоморфизмнинг турли даражадаги жинс ҳосил қилувчи минераллар йиғиндиси бўлган структуралар — гипидиоморф донадорли (гранит, сиенит ва диоритлар) дейилади. Эритмадан бир вақтнинг ўзида дала шпати ва кварцнинг ажралиши пегматитсимон ёки графиксимон структураларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Кристалларнинг нисбий ўлчамига қараб, текис донадор ва нотекис донадор бўлади. Нотекис донадорлари порфирли ва порфир кўринишли бўлади. Порфир кўринишли структураларда тоғ жинсининг массаси майда ва ўрта донали бўлиб, алоҳида минералларнинг йирик порфирли бўлакчаларидан ташкил топади. Отқинди жинслардаги текстуралар орасида энг аввало массивли ёки бир жинсли текстуралар бўлиб, уларда барча минераллар жинс бўйлаб бир текисда тарқалган ва ҳамма майдонларда тахм. бир хил таркиб ва структурага эга бўлади. Ҳар хил жинсли такситли текстуралар ҳам кенг тарқалган. Йўл-йўл ва флюидал текстуралар минералларнинг ориентирли жойлашуви б-н кристалланаётган магманинг ҳаракатлари вақтида вужудга келади. Томирли ва эффузив тоғ жинсларига порфирли структура хос бўлиб, у магманинг совиши ва учувчи компонентларнинг йўқолишига боғлиқ бўлган тез кристалланишини ифодалайди; баъзан бу структура отқинди жисмларнинг чекка қисмларида кузатилади, тоғ жинсларининг асосини ташкил қилувчи зич (афанитли) массасида минералларнинг йирик хол-хол ажратмалари борлиги б-н боғлиқ. Хол-холлиги бўлмаган эффузив жинсларнинг структуралари афанитли деб аталади. Асосий массанинг структуралари орасида шиша ва кристаллар (микролитлар) нисбатига қараб шишали ёки витрофирли, ярим кристалли ва микролитли структуралар фарқ қилинади. Эффузив жинсларнинг кристалланиш даражаси магманинг таркиби ва унинг кристалланиш геологик шароитига боғлиқ. Ер юзасида лаванинг совиши ва учувчи компонентларнинг йўқолиши биргаликда тез содир бўлади. Нордон ва ўртача лавалар (липаритли, андезитли) ярим кристалланган ва асосий массаларида ингичка (мм нинг ўндан ва юздан бир қисми) микролитлар бўлган шишасимон жинслар (обсидиан, пемза) ҳосил қилади. Асосий ва суюқроқ лавалар Ер юзасида ярим кристалланган жинслар кўринишида совийди. Эффузив жинсларнинг текстуралари орасида: массивли, флюидал, йўл-йўл флюидаллилар бўлиб, улар турли рангдаги вулканик шиша, холхоллилик ва микролитлар параллел чизиқчали жойлашуви б-н боғлиқ бўлади. Лавадаги газли пуфакчаларнинг миқдорига қараб ғовакли, пуфакчали ва пемзали текстуралар фарқ қилади. Бўшлиқлар иккиламчи минераллар (кварц, опал, цеолит, карбонатлар ва б.) б-н тўлдирилганда бодомтошли текстуралар ҳосил бўлади.

Чўкинди тоғ жинсларининг тузилиши б-н генезиси орасидаги алоқа отқинди жинсларникига қараганда янада яққолроқ кўринади. *Чақиқ тоғ жинслари* доналарининг ўзаро жойлашиши б-н аниқланадиган текстураси 3 хил асосий типда; тартибсиз, қатламли ва флюидалли бўлади. Чақиқ тошлар цементланган (кварц, опал, кальцит) ёки ўзаро боғланмаган бўлиши мумкин. Органоген тоғ жинсларининг тузилиши, айниқса, кенг тарқалган карбонат жинслар (оҳактош, доломит) да хилма-хил бўлади. Бу жинслар таркиб топган органик қолдиқлар яхши сақланганда, структура буткул шу организмларнинг тавсифи б-н аниқланади: бу структуралар биоморфли ва яхлит чиғаноқли деб аталади. Биоген жинслар учун қайта кристалланиш ва метасоматизм структуралари хос. Хемоген тоғ жинсларининг тузилиши турли ўлчамдаги кристалл доналарининг ўсиши б-н тавсифланади. Хемоген тоғ жинсларининг текстураси орасида оолитли, массивли ва қатламлилари кўп тарқалган.

Метаморфик тоғ жинсларининг тузилиши. Метаморфик тоғ жинсларининг структура ва текстураси бирламчи чўкинди ва магматик тоғ жинсларининг қаттиқ ҳолатда катта чуқурликда литостатик босим таъсири остида, т-ралар ва эритмалар (флюидлар) таъсирида кўпинча деформация вазиятида қайта кристалланиши мобайнида минерал доналарининг маълум йўналишда ётиши, гнейсли ва сланецли текстураларга қонуниятли тарзда олиб келади. Метаморфик тоғ жинслари структуралари қаттиқ ёки эгилувчан муҳитда минералларнинг ўсиши натижасида пайдо бўлса, кристаллобластли дейилади. Текис донали ва нотекис донали структуралар бўлиб, улар майда донали жинслар массаси орасида минералларнинг йирик кристаллари кўплиги б-н тавсифланади. Минерал доналарининг шаклига қараб метаморфик жинслар орасида гранобластли ёки донали (кварцитлар, мармарлар), лепидобластли ёки баргсимон шаклга эга бўлган минерал доналаридан таркиб топган (слюдали сланецлар, филлитлар) баргли, лепидогранобластли ёки дона барглилар фарқ қилинади. Агар метаморфик тоғ жинслари бошланғич структурасининг реликти сақланган бўлса, структуранинг номи бирламчи структура номига бласт сўзи қўшилиб (бластпорфирли, бластпсаммитли ва б.) айтилади. Метаморфик тоғ жинслари дастлабки жинслар текстурасининг реликти ҳам сақланиб қолиши мумкин.

ТОҒ ЖИНСЛАРИНИНГ БУРМАЛАНИШИ, бурмаланишнинг ҳосил бўлиши — тектоник деформациялар натижасида тоғ жинслари қатламларининг эзилиб, бурмаланиш жараёни. Бурмалар мажмуаси шакли, келиб чиқиши ва ҳосил бўлишининг кинематик шароитларига қараб фарқланади. Т.ж.б. морфологик белгиларга қараб тўлиқ, голоморфли ёки узун, ингичка бурмалардан ташкил топган, қавариқ (антиклиналь) ва ботиқ (синклиналь) бурмаланган зоналарни мунтазам тўлдириб турувчи чизиқли (альпинотипли); узуқ-юлуқли ёки алоҳида, тарқоқ, кўпроқ антиклиналь бурмаларга яқин турли шакллдаги (валлар, гумбазлар, нотўғри кўринишли кўтарилмалар) тўғри ётган қатламлар майдонлари б-н бўлинган гуруҳлардан ташкил топган идиоморфли; оралиқ бурмаланишли ва б. типларга бўлинади. Тўлиқ бурмаланишда ҳудуднинг ҳамма майдони антиклиналь ва синклиналь бурмалар б-н банд бўлиб, горизонтал қатламлар учрамайди. Унда, асосан, сурилиш ва ушалиш, тоғ жинсларининг жипслашиши ва метаморфизми содир бўлади. Узуқ-юлуқ бурмаланишга брахиантиклиналь ва брахисинклиналлар, кўтарилмалар, гумбазлар, диапир бурма ва б. киради. Уларда тик тектоник бузилишлар кўп учрайди. Оралиқ бурмаланишлар 2 хил: қиррасимон ва сандиқсимон бўлади. Қиррасимон бурмаланишда жарлик, сиқиқ антиклиналь ва кенг текис синклиналлар навбатма-навбат келади, тоғ олди букилмаларида учрайди. Сандиқсимон бурмаланиш сандиқсимон антиклиналь ва синклиналлардан иборат. Турли даврларда ҳосил бўлган турли ёшдаги бурмаланишлар маълум. Мас., Байкал (токембрий охири — кембрий боши), Каледон (қуйи палеозой охирида), Герцин (юқори палеозойда), Киммерий ёки Тинч океан (юқори юра ва бўр даврларида) ва Альп (кайнозойда) бурмаланишлари. Т.ж.б.ни ўрганиш фақат назарий эмас, балки амалий аҳамиятга эга, чунки бурмали деформациялар фойдали қазилмалар ётишининг тавсифига ва концентрациясига таъсир кўрсатади. Т.ж.б. пайтида нефть, газ ва баъзи бир руда конлари ҳосил бўлади ва тўпланади.

ТОҒ ЖИНСЛАРИНИНГ ЁТИШИ — Ер пўстида тоғ жинсларининг шакли ва фазовий жойлашуви. Чўкинди тоғ жинслари бузилмаган ҳолатда дастлаб горизонтал жойлашади. Тоғ жинслари дастлабки ётишининг бузилиши ёки дислокацияси 2 сабаб б-н: эндоген — тектоник ҳаракатлар ва экзоген — кўчки, ўпирилиш, тоғ жинсларининг эришига сабаб бўлувчи ер юзасидаги ва айниқса, грунт сувларининг фаолияти натижасида содир бўлади. Т.ж.ё. чўкинди тоғ жинсларининг тўпланиш шароити бўйича 3 хилга ажратилади: трансгрессив, регрессив ва миграцион ётиш. Т.ж.ё. 3 асосий гуруҳ: бурмаланган ёки пликативли (қатламлар яхлитлиги бузилмаган), узилишли ёки дизъюнктивли (узилиш б-н), магматик массаларнинг сингиб кириши ёки илгари ҳосил бўлган тоғ жинслари қатламларида юқори қайишқоқликка эга бўлган жинсларнинг (тузлар, гипслар) бузилиш шаклларидан иборат. Қатламларнинг турли ёшдаги мажмуалари кўпайганда Т.ж.ё.нинг 2 асосий типи: мувофиқ ва номувофиқ ётиши фарқ қилинади. Бу терминлардан стратиграфик ва структуравий ўзаро муносабатларни аниқлашда фойдаланилади. Магматик тоғ жинслари турли хил шакларда ётади. Ер юзасига оқиб чиққан лавалар оқим ва қоплам (эффузив тоғ жинслари) кўринишида совийди; ер юзасидан унча чуқур бўлмаган жойда магманинг совиши натижасида штоклар, томирлар, дайкалар, плитасимон қия жисмлар (силлар), лакколитлар (экструзив ва гипабиссал тоғ жинслари) вужудга келади. Магма 1,5—2 км чуқурликда совиганда штоклар ва батолитлар (интрузив тоғ жинслари) ҳосил бўлади.

ТОҒ ЖИНСЛАРИНИНГ МЕТАМОРФИЗМИ (юн. metamorphoomai — ўзгараман) — Ер пўстидаги тоғ жинсларининг минерал ва кимёвий таркиби, структура ва текстураларининг ҳамда чуқур флюидлар (учувчи компонентлар), босим, т-ра таъсири остида мантиянинг жиддий ўзгариши. «Т.ж.м.» термини инглиз геологи Ч. Лайель томонидан 1883 й.да киритилган. Т.ж.м. ҳар доим тектоник дислокациялар (бурмаланиш, чуқур ёриқлар), баъзан магматик массаларнинг кўтарилиши б-н боғлиқ бўлиб, жинслар эриган кристалл (қаттиқ ёки пластик) ҳолатида (уларга нураш, чўкиндиларнинг диагенези ва цементланиши, ер юзасига яқин жойлардаги жипслашиш жараёнлари тегишли эмас) содир бўлади. Дислокациялар Ернинг чуқур зоналаригача етиб бориб, флюидларнинг юқорига йўналган оқимининг ҳосил бўлиши ва магматизмнинг ривожланишига олиб келадиган т-ранинг кўтарилишини, Т.ж.м.ни, эндоген конларнинг ҳосил бўлишини тезлаштиради. Бу жараёнлар генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлиб, Ер пўсти эволюцияси сўриши давомида жисмларнинг юқорига йўналган миграциясини акс эттиради. Т.ж.м. метаморфик тоғ жинсларининг минерал таркибини аниқловчи омиллар бўлиб, т-ра (Т), метаморфизм ривожланишининг чуқурлиги б-н аниқланадиган литостатик босим (Ps) ва баъзан HO_2, H_2, CO_2, CH_4, H_2S, Cl_2, F_2 ва б. флюидларнинг таркибига кирувчи кимёвий газларнинг потенциаллари хизмат қилади. Бу омилларнинг муносабатида (асосан, Т, Ps, P_{H2O}), метаморфик жинсларда (метаморфизм фациялари) энг асосий минералларнинг турғунлик областлари ажралиб туради, унинг асосида метаморфизм даражасини ўрганиш ва барча метаморфик жинсларнинг бўлиниши ётади. Бир ёқламали босим (стресс) Т.ж.м.нинг омили бўлиб хизмат қилмайди, чунки унда янги минераллар ҳосил бўлмайди. Шу б-н бир вақтда метаморфик тоғ жинсларининг текстурасига таъсир қилиб, флюидлар учун жинсларнинг ўтказувчанлигини кўпайтиради. Т.ж.м. учувчи компонентларнинг (H_2O, CO_2, O_2) фақатгина таркиби ўзгарганида, шартли равишда изокимёвий, бошқа компонентларнинг (K_2O, Na_2O, CaO ва б.) ўзгариши б-н боғлиқ бўлганда аллокимёвий; тоғ жинслари кимёвий таркибининг интенсив (жадал) локал ўзгаришларида, компонентларнинг бир қисми буткул ҳаракатдаги таркибга ўтганда Т.ж.м. метасоматизм дейилади. Дастлабки минералларнинг кимёвий таркиби ўзгариши даражаси, изокимёвий метаморфизм — аллакимёвий метаморфизм — метасоматизм жараёнлари б-н бир қаторда ўсиб боради. Т.ж.м. жуда катта ҳажмдаги тоғ жинсларини қуршаб олиши мумкин (тоғ жинсларининг регионал метаморфизми) ёки маҳаллий бўлиб, отқинди жинслар б-н контактда (контактли метаморфизм) ёки ёриқларда (ёриқли метаморфизм) бўлади. Геосинклиналь ривожланиши тарихида эрта (гранитгача) бўлган натрий тавсифидаги (сплитлар, альбит-хлоритли ва глаукофанли сланецлар, эвкогитларнинг ҳосил бўлиши), плагиогранитларнинг шаклланиши б-н боғлиқ (плагимигматитлар, плагигнейслар, альбитли слюдали сланецлар ва б.) ёки нормадаги калий гранитли (мигматитлар, гнейслар, слюдали сланецлар, филлитлар ва б.) Т.ж.м. фарқ қилинади. Геосинклиналларнинг эрта ривожланишида, метаморфик минтақалар эволюциясида метаморфизмнинг натрийли тавсифи, метаморфлашган эритмаларда калийнинг роли кучайиши йўналишида ўзгаради. Т-ра кўтарилганда содир бўладиган Т.ж.м. прогрессивли деб аталади. У туб жинсларда учувчи компонентларнинг йўқолиши мобайнида кузатилади. Т-ра пасайган вазиятдаги тескари жараён тоғ жинсларининг регрессивли метаморфизми дейилади. Такрорий регрессивли метаморфизм диафторез деб аталади (яна қ. *Петрография*).

ТОҒ ЖИНСЛАРИНИНГ НАМ СИҒИМИ — маълум миқдордаги сувни ўзига сиғдириб, ушлаб туриш хусусияти. Мутлақ қуруқ жинслардан фоиз ҳисобида ифодаланади. Т.ж.н.с. оғирлиги (сув массасининг қуруқ жинс массасига нисбати) ёки ҳажми (сув ҳажмини жинс ҳажмига нисбати) жиҳатидан фоизда ифодаланадиган нам сиғими коэффициенти б-н тавсифланади. Тоғ жинслари: нам сиғимли (торф, балчиқ, қумоқ тупроқ, гил), нам сиғими кам (бўр, мергель, гилли қум, соф тупроқ жинслари), нам сиғимсиз (яхлит отқинди ва чўкинди жинслар) бўлади.

ТОҒ ЖИНСЛАРИНИНГ РАДИОАКТИВЛИГИ — тоғ жинслари таркибида U, Th радиоактив элементларининг ва уларнинг емирилиш маҳсуллари K ва

Rb ларнинг мавжудлиги. Радиоактив элементлар $^{238}_{92}U$, $^{235}_{92}U$ радиоактив ҳал аъзолари ва $^{40}_{19}K$ $^{232}_{90}Th$ радиоактив изотопининг миқдори б-н аниқланади. Уран иккала изотопининг Ер пўстидаги (16 км чуқурликкача) миқдори тахм. $2{,}5\cdot10^{-4}$% (вазн ҳисобида), торийники $1{,}3\cdot10^{-3}$%, калий радиоактив изотопиники 0,29%. Т.ж.р. Ернинг иссиқлик балансида муҳим роль ўйнайди. Магматик жинсларда радиоактив элементлар таркиби уларнинг нордонлилиги ёки ишқорлилиги ортиши б-н ўсиб боради. Отқинди тоғ жинслари орасида нордон жинслар энг катта радиоактивликка (U —$3{,}5\cdot10^{-4}$; Th — $1{,}8\cdot10^{-3}$), ультраасосли жинслар эса, энг кичик радиоактивликка (U—$3\cdot10^{-7}$) эгадир. Отқинди тоғ жинсларда U, асосан, торий- нодир ер элементлари гуруҳини акцессор минералларида изоморф аралашма кўринишида ва жинс ҳосил қилувчи минералларда сочма шаклда учрайди. Th эса, асосан, торий-нодир ер элементлари гуруҳини акцессор минералларида етакчи элемент ёки аралашма ҳолида иштирок этади. K ва Pb минерал ҳосил қилувчи минераллар б-н боғлиқ. Чўкинди тоғ жинсларидаги радиоактив элементлар (U—$3{,}2\cdot10^{-4}$; Th—$1{,}1\cdot10^{-3}$) таркиби келиб чиқишига боғлиқ. Терриген чўкинди тоғ жинслари радиоактивлиги магматик жинсларникига яқин. Чўкинди тоғ жинслари орасида Uнинг юқори концентрациялиси сифатида денгиз фосфоритлари (50—300×10^{-4}%), баъзи бир қора сланецлар (то 100×10^{-4}%) ҳамда балиқларнинг суяк қолдиқлари ва қўнғир кўмир ажратилади. Метаморфик жинсларнинг радиоактивлиги етарли ўрганилмаган. Тупроқдаги Th нинг Uга нисбати туб жинслардагига қараганда анча катта. Нордон жинслар замирида пайдо бўлган тупроқ анча юқори радиоактивлик б-н ажралиб туради. Ойдаги кристалли жинслар (базальтлар, анортозитлар)да радиоактив элементлар жуда кам. Инглиз геологи Ж. Жоули биринчи бўлиб (1905) Т.ж.р.ни Ер иссиқлик энергияси манбаи сифатида муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди.

ТОҒ ЖИНСЛАРИНИНГ СУВ ЎТКАЗУВЧАНЛИГИ — тоғ жинсларининг ўзидан сув ўтказиш имконияти. Сув ўтказиш даражаси, ўзаро туташган ғовак ва дарзликларнинг ўлчами ва миқдорига ҳамда тоғ жинслари доналарининг сараланганлигига боғлиқ бўлади. Сувни яхши ўтказувчи тоғ жинсларига — шағал, майда шағал, йирик донали қумлар, кучли карстланган ва дарз кетган жинслар киради. Деярли сув ўтказмайдиган жинсларга — гиллар, қумоқ тупроқлар, дарзланмаган кристалли, метаморфик ва мустаҳкам чўкинди тоғ жинслари киради. Т.ж.с.ў. фильтрланаётган тоғ жинсининг кўндаланг кесими майдони бирлиги орқали ўтаётган сувнинг миқдорига тенг бўлган фильтрациянинг тезлиги б-н аниқланиши мумкин. Гидрогеологик талқиқот ва ҳисобларда сув ўтказиш коэффициенти тоғ жинсларининг фильтрацияли хусусиятларининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Т.ж.с.ў. ни ўрганиш ер ости сувларини қидириш ва разведка қилишда зарур бўлиб, улардан сувларни бир жойга жамлашда, гидрогеологик иншоотларини ўрнатишда, турли типдаги ер ости сувларини эксплуатация қилишда фойдаланилади.

ТОҒ КОМПАСИ — тоғ жинслари қатламининг ётиш элементлари: ётиш бурчагининг ўлчами, оғиш ва йўналиш томонларини аниқлайдиган асбоб. Тўғри тўртбурчак шаклдаги магнитланмайдиган пластинка тагликка ўрнатилган *компас* ва қиялик бурчагини аниқлашга мослаштирилган ойна кўрсатгичдан иборат. Т.к.нинг шим.—жан. йўналиши (С—Ю ёки N—S) тагликнинг узун томонига параллел ҳолда жойлаштирилган. Шарқ — ғарб томонлари (В—З) ўрни алмаштирилиб ёзилган. Компас доираси — лимби шим. қутбдан бошлаб соат стрелкаси ҳаракатига тескари йўналишда 360° га бўлинган. Т.к. тоғ жинси қатламига унинг ётишига перпендикуляр равишда ёнбоши б-н, «С» ҳарфли томонини эса ётиш йўналиши бўйлаб жойлаштирилганда лимбада шоқул кўрсатаётган кичик бурчак — қатламнинг ётиш бурчаги, компас ёнбоши бўйлаб қатлам юзасидан ўтказилган чизиқ — ётиш чизиғи дейилади. Ётиш чизиғига перпендикуляр чизиқ, қатламнинг йўналишини кўрсатади. Қатлам азимути унга Т.к.ни горизонтал равишда «С—Ю» йўналишини қатлам йўналиши чизигига мос жойлаштирилганда магнит стрелкасини шим. учи доирасидаги кўрсаткич — қатлам азимути йўналиши бўлади. Т.к.дан геол. қидирув ишларида фойдаланилади.

ТОҒ МАЙНАСИ (Myophonus caeruleus) — *чумчуқсимонлар* туркумининг *шақшақлар* оиласига мансуб қуш. Катталиги зоғчадек, лекин қанотлари калтароқ, думи узун, патлари кўк ёки бинафша тусда. Тумшуғи сариқ. Танасининг уз. 350 мм, думи — 150 мм га яқин. Оғирлиги 170—200 г. Ҳиндистон, Мьянма, Хитой, Ўрта Осиёда тарқалган. Тоғлардаги сув ҳавзалари бўйида ўтроқ яшайди. Уясини тошлар орасига ва қоялар ёригига қуради. 4—5 та тухум қўяди. Т.м. сув ҳашаротлари, уларнинг личинкалари, моллюскалар, қўнғизлар, чумолилар ва ҳар хил мевалар б-н озиқланади. Чиройли, «бахт қуши» ҳисобланади.

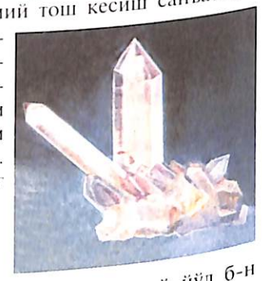


Тоғ майнаси.

ТОҒ МУМИ — қ. *Озокерит.*

ТОҒ ТЕРИСИ —қ. *Палигорскит.*

ТОҒ ХРУСТАЛИ, тоғ биллури — кварц (SiO_2)нинг деярли аралашмалар-сиз паст т-рали модификацияси; одатда, кимёвий тоза тури. Рангсиз, шаффоф, баъзан оч тутун ранг, саргиш хили ҳам учрайди. Тригонал сингонияда кристалланади. Йирик, тоза монокристаллари кам, кўпроқ метаморфик сланецларнинг ёриқ ва бўшлиқларида, турли типдаги гидротермал томирларнинг ёриқларида, камерали пегматитларда учрайди. Т.х.нинг бир жинсли шаффоф монокристаллари оптик асбоблар ҳамда электр ва радиотехникада пьезоэлектрик маҳсулотлар учун қимматбаҳо хом ашё ҳисобланади. Т.х. бадиий тош кесиш санъатида, кварцли ойналар ва заргарлик буюмларида ишлатилади. Т.х.нинг юқори сифатли хили сунъий йўл б-н олинади. Т.х. конлари Россия (Урал, Олтой), Украина, Хитой, Бразилия, Швейцарияда мавжуд. Ўзбекис-тонда Т.х., асосан, Майдонтол тоғларида топилган.



Тоғ хрустали.

ТОҒ ЧАНҒИ СПОРТИ — махсус йўлакчалар бўйлаб тоғдан тушиш. *чанғи спорти*нинг таркибий қисми: унга слалом (чанғида сунъий ёки табиий тўсиқлар оша тепаликдан пастга тез тушиш), улкан слалом, тезлик б-н тушиш ва кўп кураш мусобақалари киради. Мусобақа қоидаларини 1-марта англиялик А. Лунн (20-а.нинг 20-й.ларида) киритган. 1-мусобақа 1923 й. Швейцарияда бўлган; 1930 й.дан жаҳон биринчилиги мусобақалари мунтазам ўтказиб турилади. 1936 й.дан қишки Олимпиада ўйинлари дастуридан жой олган. Ўзбекистонда Т.ч.с. мусобақалари, асосан, Бўстонлиқ туманидаги Чимён базаси мажмуасида ўтказилади. Тоғ чанғичилари ҳар йили 2 марта (ёзда ва қишда) республика биринчилиги ва Ўзбекистон кубоги баҳсларида куч синашадилар. «Қишки таътиллар», «Чимён совриниі» мусобақалари энг кучли тоғ чанғичиларини тўплайди. Спорт устаси Ғайрат Эрметов ёшлар ўртасида Осиё чемпионатининг 2 та кумуш медалига сазовор бўлган. 2004 й.ги Ўзбекистон чемпиони Ксения Григорьева аёллар ўртасида етакчи тоғ чанғичисидир. Ўзбекистон Т.ч.с. уюшмаси (1998 й. тузилган) халқаро Т. ч. с. федерацияси (FIS) га қабул қилинган.



Тоғ эчкиси.

ТОҒ ЧЎҚҚИСИ — тоғ тизмалари, массивлари ва алоҳида тоғларнинг энг баланд жойи ёки нуқтаси. Ҳар хил (платосимон, найзасимон ва б.) шакллари мавжуд. Ён бағирлари тик ёки бир оз нишаб, доимий қор ва музликлар б-н қопланган бўлади. Вужудга келиши тектоник тузилиши, таркибидаги тоғ жинслари (нураш жараёнларига чидамлилиги) ва турли денудацион жараёнлар б-н боғлиқ. Т.ч.нинг денгиз сатҳидан баландлиги ҳам турлича. Энг баланд Т.ч. — Жомолунгма (8848 м), Тиричмир (7690 м), Ўзбекистонда Ҳазрати Султон (4648 м).

ТОҒ ЭЧКИЛАРИ (Capra) — қувуш шохли *жуфт туёқлилар* уруғи. Гавдасининг уз. 100—170 см, яғринидан бал. 65—115 см, вазни 35—150 кг. Серкаси (эркаги) узун «соқоли» ва думи остида ҳид безлари ривожланган. 8 тури бор. Шим. Африка, Евросиёда, жумладан, Кавказ, Ўрта Осиё, Ғарбий Сибирь тоғларида тарқалган. Чиқиш қийин бўлган қояли жойларда яшайди. Ўзбекистон тоғларида 2 тури: бурама шохли эчки, яъни морхўр (Кўҳитанг ва Боботоғда) ва Сибирь тоғ эчкиси (Туркистон ва Чатқол тоғ тизмаларида) учрайди. Йилда 1—2 бола туғади. 15—17 йил яшайди. Гўшти ва териси учун овланган. 2 тури ҳам Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган. Сони кескин камайиб кетган. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилоти Қизил китобига 2 тури ва 2 кенжа тури киритилган. Т.э. — хонаки эчкилар насл боши.

ТОҒ ҚАРҒА (Pyrrhocorax pyrrhocorax) — *чумчуқсимонлар* туркумининг *қарғалар* оиласига мансуб қуш. Катталиги зоғчадек. Танасининг уз. 45 см ча, оғирлиги 270—370 г. Патлари қора рангда, думи ва қаноти яшил товланади; тумшуги ва оёғи қизил. Марказий ва Жан. Европа, Шим.-Ғарбий Африка, Эфиопия, Ўрта Осиё тоғларида тарқалган. Ўтроқ ҳаёт кечиради. Тоғларнинг алп минтақасида яшайди. Қишда гала бўлиб кўчиб юради. Уясини қоя ва жарликларга қуради. 4—5 та тухум қўйиб, 17—18 кун модаси бота тухум қўйиб, 17—18 кун модаси ботади. Ҳашаротлар, чувалчанглар ва умуртқасизлар, баъзан мевалар б-н озиқланади.



Тоғ қарға.

ТОҒ ҚУЛАШИ — катта ҳажмдаги тоғ жинслари массасининг узилиши, ён бағир бўйлаб қулаб тушиши. Тик (45—50°) тоғ ён бағирлари, денгиз қирғоқларида, дарё водийларида содир бўлади. Тоғ жинсларининг нураши, ер ости ва юзасидаги сувнинг ҳаракати, гравитация таъсирида вужудга келади. Т.қ. кўп ҳолларда зилзилалар, қурилишлар, кончилик ишларида техника назоратига амал қилмаслик оқибатида келиб чиқади. Т.қ. пайтида турли ўлчамдаги тош бўлаклари тўсатдан пастга қулаб, тошлар уюмини ҳосил қилади. Т.қ. натижасида дарё водийлари тўсилиб қолиб, кўллар вужудга келади. 1911 й.да Мурғоб дарёсида йирик Усой Т.қ. содир бўлган. Натижада бал. 700—800 м келадиган табиий тўғон ва *Сарез кўли* вужудга келган. Т.қ.ни ўрганиш ва олдиндан айтиб бериш тоғли ўлкаларда турли қурилишлар олиб боришда амалий аҳамиятга эга.

ТОҒ ҚЎШИНЛАРИ — тоғли жойларда ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш учун махсус ўқитиб тайёрланадиган умумқўшин, артиллерия, муҳандислик қисм ва қўшилмалари ва б. Қояга чиқувчи, от-уловли ва б. бўлинмалардан иборат.

Ўзбекистон Қуролли кучларида тоғ ўқчилари махсус ҳарбий қисмлари мавжуд.

ТОҒ ҲОСИЛ БЎЛИШИ — Ернинг ривожланиши б-н боғлиқ жуда мураккаб геодинамик жараён. Унга бир томондан сайёралараро бўладиган гравитацион ва ротацион кучлар вариацияси таъсир этса, иккинчи томондан замин остидаги радиоактив иссиқлик ҳисобига геологик жинсларнинг эриши б-н боғлиқ бўлган магматик ҳаракат, метаморфизмга учраган қатламларнинг ўзгариб туриши, эндоген ва экзоген жараёнларнинг кучайиши пайтида денудация ва аккумуляциянинг фаолланиши кабилар катта таъсир кўрсатади. Натижада, Ер пўстидаги чўкинди тоғ жинсларидан иборат бўлган қатламларда гоҳ вертикал, гоҳ горизонтал тектоник ҳаракатларнинг намоён бўлиши ҳисобига тоғлар шаклланади. Бу жараёнда қатламлар сиқилади, бурмаланиш, синиш ҳолатларига учраб, ер ёриқлари бўйлаб магматик жинслар ҳаракатга келади. Антиклиналь ва синклиналь бурмаланиш орасидаги узилмаларнинг бир-бирига нисбатан силжиши кучли зилзилаларга сабаб бўлади. Қотиб қолган Ер пўстидаги қатламлар, тоғ жинслари орасидан ҳар хил газлар, гидродинамик эритмалар ва магмалар отилиб чиқиши ва ер устида совиши геологик даврларда, турли хил баландликдаги тоғларни ҳосил қилган. Бу эса, ўз навбатида кўтарилма ва чўкмаларни, яъни катта-кичик антиклиналь ва синклиналь структураларни пайдо қилган. Ер тараққиёти тарихида бир қанча геологик даврларда Т.ҳ.б. давом этган. Бу жараён узоқ вақт узлуксиз бўлиб, баъзан тезлашган ёки сустлашган. Мас., палеозой эрасигача бир неча марта тоғлар пайдо бўлган. Палеозой эрасида каледон ва герцин Т.ҳ.б. даврлари юз берган. Уларнинг қолдиқларини Урал, Қоратоғ, Тяньшан, Байкал атрофларидаги тоғларда учратиш мумкин. Мезозой ва кайнозой эраларида Марказий Осиёда, Хитой, Кавказда тоғлар ҳосил бўлган. Айниқса, неоген ва тўртламчи даврдан бошлаб Т.ҳ.б. жараёни кучайди. Бунда қитъаларнинг, уларда жойлашган геологик плиталарнинг бир-бири б-н тўқнашиши натижасида ёш тоғлар пайдо бўлди. Булар шарқдан ғарбга чўзилган Ўрта денгиз Альп тоғлари тизмаси ва Америка қитъасидаги жан.дан шим.гача чўзилган Анд тоғлари ва бир қанча тоғ тизмаларидир. Шунингдек, ўша даврда илгари денгиз бўлган жойда Тяньшан тоғлари қад кўтарди. Чатқол-Қурама, Олай, Фарғона, Туркистон, Нурота тоғлари, Фарғона, Сурхон водийлари, Тошкент, Қашқадарё тоғ олди водийлари шулар жумласидандир. 25—30 млн. йил аввал бошланган Т.ҳ.б. жараёни ҳозир ҳам кескин суръатлар б-н бормоқда, шу сабабли бу ерларда кўплаб кучли зилзилалар бўлиб туради.

ТОҒАЕВ Элмурод Қаландарович (1947.14.11, Иштихон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). ТошДУни тугатган (1973). 1973 й.дан Иштихон туманидаги мактаблар-

да, 1997 й.дан 1-лицей мактабида кимё ўқитувчиси. II даражали «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1996).

ТОҒАЙ — одам, баъзи умуртқасиз ҳайвонлар ва умуртқали ҳайвонлардаги бириктирувчи тўқима тури; коллаген толалар, ҳужайраларо зич моддадан иборат бўлиб, унда Т. ҳужайралари (хондробластлар ва хондроцитлар) жойлашган. Таянч функциясини бажаради. Одам ва ҳайвонларда Т. ҳамма суякларнинг туташган жойида, қовурғанинг кўкракдаги учида, қулоқда, трахея ва бронхлар деворида ва б. соҳаларда учрайди. Гиалин, эластик ва толали Т. фарқланади. Нафас йўллари, қовурғаларнинг олдинги учлари гиалин Т.; ҳиқилдоқ, ташқи эшитув йўли, қулоқ супраси эластик Т.дан иборат. Умуртқалар танасининг ораси толали Т. дан тузилган. Эмбрионда Т. скелетнинг кўп қисмини ташкил қилади, вояга етган организмда (Т. ли балиқлардан ташқари) суякларнинг бўғим юзасинигина қоплаб туради ва қовурғалар, ҳиқилдоқ, кекирдак, бронхлар, қулоқ супраси, бурун ва б. жойларда учрайди.

ТОҒАЙ МУРОД (тахаллуси; асл исм-шарифи Менгноров Тоғаймурод) (1948.3.2, Сурхондарё вилояти Денов тумани Хўжасоат қишлоғи — 2003.27.5, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1999). Тошкент ун-тининг журналистика ф-тини тугатган (1972). Республика радиосида муҳаррир (1972—75), «Ўзбекистон физкультурачиси» газ. да (1976—78), «Фан ва турмуш» жур.да (1982—84) адабий ходим. 1984—86 й.ларда Москвада Олий адабиёт курсида ўқиган. Дастлаб кичик ҳикоялари, очерклари эълон қилинган. Биринчи йирик қиссаси — «Юлдузлар мангу ёнади» (1976). «От кишнаган оқшом» (1979), «Ойдинда юрган одамлар» (1980), «Момо Ер қўшиғи» (1985) қиссаларида қишлоқ ҳаётига хос манзаралар акс этган. Уларда ҳалол, оққўнгил, тўғрисўз, мард ўзбек кишиларининг бетакрор образлари яратилган. Ўзбек адабиётининг ютуғи сифатида эътироф этилган бу қиссалар тилининг шоирона жозибадорлиги, характерларнинг ёркинлиги, миллий руҳи б-н ажралиб туради. Т.М. ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналарини муваффақият б-н давом эттирган. «Отамдан қолган далалар» (1993) романида Ўзбекистоннинг мустамлакага айланиши ва туну кун меҳнат қилиб, яшаётган ўзбек деҳқонларининг мустабид тузум йилларидаги оғир ҳаёти, изтиробларини



ҳаётий лавҳаларда ҳаққоний чизиб берилган. Асардаги Деҳқонқул ўзбек меҳнаткашларининг умумлашган образи даражасига кўтарилган. У бошига ёғилган минглаб мусибатларга чидаб яшашга мажбур бўлсада, ўз инсоний шаъни, қадр-қимматини баланд тутади, мустамлакачиларнинг югурдакларини аёвсиз фош этади. Асар асосида бадиий фильм яратилган (2001). «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романида ҳам ўз ижодий мезонларига содиқ қолиб, ёлғон эътиқодлар, сохта шиорларга алданиб, ҳаётини елга сочвурган собиқ фирқа раҳбарларининг мажозий образларини ҳажвий бўёқларда тасвирлаган.

Жек Лондоннинг «Бойнинг қизи» драмаси ва ҳикояларини, Э. Сэтонсоннинг «Ёввойи йўрға» қиссасини ўзбек тилига таржима қилган. Абдулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1994).

Ортиқбой Абдуллаев.

ТОҒАЙЛИ БАЛИҚЛАР (Chondrichthyes) — *умуртқалилар* синфи. Уз. 6 см дан 20 м гача. Скелети тоғай, териси плакоид тангачалар б-н қопланган ёки тангачалар бўлмайди. Жабра ёриқлари 5—7, баъзан 4 жуфт, ташқарига очилади: жабра қопқоқлари бўлмайди. Сузгич пуфаги йўқ. Ичагида спирал клапан, юрагида артериал конус бор. Анал ва сийдик чиқариш тешиги қорин сузгичлари асосида. Ички уруғланади. Копулятив органлари жуфт, қорин сузгичлардан ҳосил бўлади. Тирик туғади, тухумдан тирик туғади ёки увилдириқ ташлайди. Тана суюқлиги ташқи муҳитга нисбатан гипертоник. Чучук сувларда Т.б.нинг қон босими пасайиб кетиб, тезда ҳалок бўлади. Чучук сув Т.б.и юқори осмотик босимни сақлаш учун жуда кўп сийдик ажратиб чиқаради.

Т.б. пластинка жабралилар ва яхлит бошлилар кенжа синфларига бўлинади. 650 га яқин тури бор. Денгизларда, бир неча тури чучук сувларда яшайди. Акулалар ва скатлар катта туркумлари турлари кенг тарқалган; дейярли барча денгизларда учрайди.

ТОҒ-ВОДИЙ ШАМОЛЛАРИ — тоғли жойлардаги ўз йўналишини суткада икки марта ўзгартирувчи шамоллар. Кундузи водий шамоли водий ва ён бағир бўйлаб юқорига, кечаси тоғ шамоли пастга томон эсади. Т.-в.ш. тоғ тепаси б-н атрофдаги текисликлардаги атмосферанинг исиши ва совиши уртасидаги тафовут натижасида юзага келадиган маҳаллий циркуляциядир. Кундузи ҳаво тоғ ва водийларда уша баландликдаги текисликлардагига нисбатан кучлироқ исийди ва кўпроқ кенгаяди. Шу сабабли тепада тоғдан текисликка томон босим пасаяди ва ҳаво оқими ҳам ўша томонга ҳаракатланади. Ҳавонинг тепадан текисликка қараб шундай оқиши орқасида пастда текисликдан тоғ томонга қараб босим пасаяди ва натижада юқорига водий шамоли эсади. Кечаси т-ра ва босим аксинча ўзгарали ва шу сабабли тоғ шамоли пайдо бўлади. Тоғлар ва водийлар ўртасидаги бу айланма ҳаракат б-н бирга кечаси совиган ҳаво тоғ ён бағирлари бўйлаб пастга тушади, кундузи эса исиган ҳаво юқорига кўтарилади. Т.-в.ш. тезлиги катта бўлмайди, баъзан 10 м/сек.га етиши мумкин. Т.-в.ш. ўртача кенгликларда, асосан, ёзда эсади, қуйи кенгликларда эса, йил буйи давом этиши мумкин. Баъзан фақат кундузги (водий) ёки фақат тунги (тоғ) шамол эсади. Баланд тоғларда Т.-в.ш. атмосферанинг 1 км ва ундан қалин қатламини ўз ичига олади. Ундан тепада тескари шамол эсади. Т.-в.ш. суткалик намлик, булут миқдори ва ёғингарчиликка катта таъсир кўрсатади (яна қ. *Шамол*).

ТОҒЖАМБИЛ (Thymus L.) — лабгуллошларга мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Ўзбекистонда 3 тури: Зарафшон Т.и (T. zeravshanicus Klok.) ва сохта Т. (T. insertus), оддий Т. (T. vulgarus) учрайди. Зарафшон Т.и Тошкент, Самарқанд вилоятларида, сохта Т. фақат Фарғона тоғларининг ўрта ва юқори қисмидаги тошлоқ ерларда ўсади. Сершох, паст бўйли (5—10 см), ўрмалаб ўсувчи чала бутача. Барглари оддий, майда, тескари тухумсимон, ёки чўзиқ, қарама-қарши жойлашган. Гули майда, пушти ва қизғиш, хушбўй, тўпгул ҳосил қилади. Июнь—сент. ойларида гуллаб уруғлайди. Меваси косачабарглари б-н қўшилиб ўсган 4 та ёнғоқча. Т. эфир мойли ва ширали ўсимлик ҳисобланиб, табобатда ишлатилади.

ТОҒЖУМРУТ (Rhamnus) — чилонжийдадошлар оиласига мансуб барг тўкувчи, доим яшил дарахтлар ёки буталар туркуми. Евросиё, Африка, Шим. Америкада ўсадиган 150 га яқин тури бор. Ўрта Осиё, Кавказ, Жан. Сибирь, Узоқ Шарқда дарёлар, кўллар қирғоқларида, жарликларда, тоғ ён бағирларида, тоғ ўрмон минтақаларида 19



Тоғжумрут. Мевали шохчаси.

лари оддий, юмалоқ ёки чўзиқ. Гуллари икки жинсли. Май—июнь ойларида гуллаб, июль—авг.да мева тугади. Меваси ширали, данакли, сersув, қора, эти яшил ёки бинафша ранг. Ёғочи сарғимтир-қизғиш, қаттиқ, тигиз, оғир. Т.нинг тиканли (R. catharticus), Паллас (R. pallasii) ва б. турлари кўкаламзорлаштиришда, яшил девор учун экилади. Пўстлоғи, барги, мевасида бўёқ моддалари бор. Имертин Т.и. (R. imertinus) меваси сурги дори сифатида қўлланилади. Уруғи ва қаламчасидан кўпайтирилади.

ТОҒЗИРА — қ. *Алкор*.

ТОҒЗОҒЧА (Pyrrhocorax graculus) — *чумчуқсимонлар* туркумининг *қарғалар* оиласига мансуб қуш. *Тоғ қарғаси* ўхшайди, лекин кичикроқ. Оғирлиги 260—280 г. Пати қора ялтироқ, тумшуғи сариқ, бир оз қайрилган. Оёғи қизил. Жан. Европа, Кавказ, Шим. Эрон, Ўрта Осиё, Олтой, Тибет ва Ҳимолай тоғларида тарқалган. Ўтроқ ҳаёт кечиради. Тоғларда алп минтақасида тоғ қарғадан ҳам баландроқда яшайди. Қишда пастроққа кўчади. Колония бўлиб, қоя ва жарликлардаги ёриқларга уя қуради. Май—июнда 4—5 та тухум қўяди. Ҳашаротлар, чувалчанглар, ўсимлик меваларини ва уруғлари б-н озиқланади.



Тоғзоғча.

ТОҒЛАР, тоғли ўлкалар — ер юзасининг теварак-атрофдаги текисликлардан якка ёки қатор кўтарилиб турган баланд жойлари. Т. турли йўналишда, ҳар хил масофада тўғри чизиқ шаклида (Урал, Катта Кавказ, Кордильера, Олай, Зарафшон ва б.) ёки ёйсимон шаклда (Альп, Карпат ва б.) чўзилган бўлади. Тоғли ўлкалар Ер пўстининг бурмали ва бурмали-палахсали структурага эга, баландлиги денгиз сатҳидан бир неча минг м гача кўтарилган ва ўз доирасида баландликлари кескин фарқ қилувчи кенг (бўйи минглаб, эни юзлаб км га чўзилган) ҳудудларидир. Тоғли ўлкаларда тоғ тизмалари, якка-якка тоғлар, *водий*лар, кенг *сойлик*лар ҳам мавжуд. Тоғ тизмалари ҳар икки томондаги ён бағирлари тик бўлган, узунасига чўзилган йирик рельеф шаклларидир. Т.нинг баландлиги денгиз сатҳидан 200 м дан (қирлар, адирлар) бошлаб бир неча км га етиши мумкин. Мас., Ер шарининг энг баланд нуқтаси Ҳимолай тоғларидаги *Жомолунгма* чўққиси (8848 м). Т. ён атрофидаги текисликлардан тоғ этаги, баъзан адирлар б-н ажралиб туради. Тоғ этаги Т. шаклининг турига қараб ҳар хил кўринишда бўлиши мумкин. Т. рельефининг таркибий қисмлари — тоғ занжирлари, уларнинг айрим тармоқлари — тизмалар, улар орасидаги тектоник чўкмалар, қад. денудацион кўтарилмалар ва ҳ.кдан иборат. Морфологик жиҳатдан қор чизигидан юқори кўтарилган баланд ёки алп типидаги (бал. 3000—5000 м дан зиёд) Т. алоҳида ажралиб туради. Бундай Т. рельефи тик, музлик ҳосил қилган рельеф шакллари: қирлар, пирамидасимон чўққилар, ўткир қирали тоғ тепалари, тоғорасимон водийлардан иборат бўлади. Буларга Кавказ, Помир, Тяньшан, Ҳимолай, Альп, Кордильера тоғларини мисол қилиш мумкин. Альп типли тоғлардан фарқли равишда, ўртача баландликдаги (бал. 2000—3000 м) Т.нинг тепалари юмалоқроқ, ён бағирлари қияроқ. Копетдоғ, Ўрта ва Шим. Урал, Карпат, Шварцвальд тоғлари ўртача баландликдаги Т. дир. Ташқи омиллар, ички ва ташқи кучлар таъсирида Т. емирилиб, пасая боради, чўкиндилар кўпроқ тўпланади, рельеф шакллари силлиқланади. Баландлиги денгиз сатҳидан 1000 — 2000 м гача кўтарилган бўлса паст Т. дейилади: *Қозоғистон паст тоғлари*, Чу-Или, Жан. Тожикистондаги Т. паст тоғлардир. Табиатда Т. тўла равишда емирилмай



Тяньшаннинг қорли чўққилари.

туриб, яна кўтарила бошлайди ва бундай ўзгаришлар бир неча марта такрорланади.

Келиб чиқишига кўра, тектоник, эрозион ва вулканик Т. фарқ қилинади. Тектоник Т. Ер пўстининг кучли дислокацияга учраган, асосан, геосинклиналь системалар, баъзида платформаларнинг жадал суръатларда кўтарилиши натижасида вужудга келади, бунда мувофиқ равишда эпигеосинклиналь ва эпиплатформалар ҳам шаклланади. Улар бурмали ва палахсали (узилмали) Т.га бўлинади. Бурмали Т. Ер пўстининг ҳаракатчан зоналарида пайдо бўлади. Палахсали Т. бурмаланган зоналарда Ер пўсти бурмаланмасдан айрим палахсаларга ажралган, уларнинг бир қисми кўтарилиб горст-

Бойсун тоғлари.





Чимён тоғларида.

лар ҳосил қилган, иккинчи қисми чўкиб, грабенларга айланган. Шунинг учун тектоник Т. бурмали-палахсали Т. деб юритилади. Эрозион Т. денгиз сатҳидан баланд кўтарилган ва оқар сувлар таъсирида чуқур ўйилиб кетган, горизонтал ётган тоғ жинсларидан таркиб топган майдонлар, яъни парчаланган плато ва ясситоғликлардан иборат. Вулканик Т., асосан, тектоник асос, ёш тоғли ўлка ёки қад. платформалар устида ётган ва кенг майдонларга ёйилган вулкан конуслари, лава оқимлари ва туф ётқизиқларидан юзага келади.

Тоғларнинг ёши геологик ёш ва морфологик ёшга ажратилади. Т.нинг геологик ёши деб, унинг геосинклиналдан дастлаб кўтарилган вақти тушунилади. Жумладан, каледон ёки герцин бурмаланишидан ҳосил бўлган Т. альп бурмаланишидаги Т.дан геологик жиҳатдан кексароқ ҳисобланади. Морфологик ёш рельефнинг геологик ривожланиши тарихи тўғрисида фикрлаш имконини беради. Кўтарилаётган Т. «ёш» ҳисобланади.

Денгиз сатҳидан баланд кўтарилиб турган Т.да атмосферанинг турли қатламлари жойлашганидан, тоғ ён бағирларида иқлим вертикал тарзда алмашиниб боради ва шу йўсинда тоғли ўлкалар ландшафти вертикал минтақаларга ажралиб туради. Ландшафт минтақалари сони, уларнинг хусусияти, изчиллиги ва баландлик чегаралари турли тоғли ўлкаларда турлича бўлиб, географик кенглигига, шунингдек, Т.нинг баландлигига боғлиқ. Т.ни ўрганиш катта амалий аҳамиятга эга.

ТОҒЛАРАРО БОТИҚ — тектоник келиб чиқишга эга бўлган, бурмаланган тоғлар орасидаги ботиқлик. Т.б. тоғлар пайдо бўлиш жараёнида жуда жипслашган букилмали пойдевор заминида вужудга келади, бу пойдевор атрофидаги тектоник р-нлар кўтарилиб, тоғларга айланади ва улар ўртасидаги жой ботиқ шаклини олади. Тоғли жойлар ўсган сари, ботиқ чўкиб боради. Вақт ўтиши б-н тоғ жинслари емирилиб, турли омиллар воситасида букилма ҳудудига етиб келган ҳамда тоғлар ўсишида ҳосил бўлган чақиқ жинслар, чўкинди, чўкинди-вулкан жинслар ҳисобига ботиқлик тўлиб бораверади. Т.б. турли катталик ва қалинликдаги тоғ жинслари б-н қопланган бўлиб, унинг қаърида фойдали қазилма конлари бор. Мас., Ўзбекистоннинг катта қисмини эгаллаган Фарғона Т.б.да нефть, газ, кўмир, олтингугурт, озокерит ва б. конлар мавжуд.

ТОҒЛИ БАДАХШОН МУХТОР ВИЛОЯТИ — Тожикистон Республикаси таркибидаги мухтор вилоят. 1925 й. 2 янв.да ташкил этилган. Вилоят республиканинг шарқий қисмида жойлашган. Шим.дан Қирғизистон, шарқдан Хитой, жан. ва ғарбдан Афғонистон, шим.-ғарбдан республикага қарашли туманлар ва Хатлон вилояти б-н чегарадош. Майд. 63,7 минг км². Аҳолиси 206 минг киши (2001), асосан, тожиклар, шунингдек, қирғиз, ўзбек, рус, украин, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Вилоятда 7 туман, 1 шаҳар (Хоруғ), 42 қишлоқ бор. Маркази — Хоруғ ш.

Вилоят ҳудудида қадимдан аҳоли яшаб келган. Мил. ав. 6—4-а.ларда сак қабилалари, мил. ав. 2-а.да эса тохарлар ва б. халқлар яшаган. Вилоят (ёки унинг бир қисми) узоқ ўтмишдан турли давлатлар ва сулолалар — эфталит (ҳайтал)лар давлати (мил. 5-а.), Турк хоқонлиги (6-а.дан), Сомонийлар (9—10-а.лар, Ғурийлар (12-а.), мўғуллар (13-а.), Темурийлар (15—16-а.лар), Шайбонийлар (16-а.нинг охири) ва Аштархонийлар таркибида бўлиб келди. Сўнг Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги тасарруфига ўтган. 1274 й. Бадахшондан ўтган *Марко Поло* маълумотларига кўра, бу ерда кумуш, лаъл ва б. қимматбаҳо тошлар қазиб олинган.

1923 й. июлида Тоғли Бадахшон вилоят сифатида Туркистон Мухтор Республикаси таркибига қўшилиб, 1925 йда Тожикистон Мухтор Республикаси таркибига киритилган.

Вилоят ҳудуди *Помир* тоғларида жойлашган. У ғарбий (кичик) ва шарқий (катта) қисмларга бўлинади. Ғарбий қисми пастроқ бўлиб, парчаланиб кетган. Панж дарёси ўнг ирмоқларининг чуқур тор водийлари ғарбдан шарққа кесиб ўтади. Уларни водий тубидан 3000—4000 м баландликдаги тизмалар ажратиб туради. Шарқий қисми баланд текис тоғлик бўлиб, ясси водий ва сойликлар устидан кўтарилиб турали. Ғарбий қисмида энг паст жойлар 1500 м дан, шарқий қисмида 3600 м дан паст эмас. Ғарбий қисмининг иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси — 19,6°, июлники 13° (Мурғоб), йиллик ёғин — 60—70 мм. Ғарбий қисмининг асосий дарёлари: Панж ва унинг ирмоқлари (Ванж, Язғулом, Бартанг, Ғунт (Шохдара б-н бирга). Шарқий қисмининг дарёлари: Мурғоб (Оқсув б-н бирга), Аличур. Кўл кўп эмас. Шарқий қисмида оқмас кўллардан Қоракўл (энг йириги), Шўркўл, Рангкўл ва б. Оқар кўллардан — Сарез кўли, Яшилкўл ва Зўркул. Ғарбий қисмининг тупроқ-ўсимлик қоплами ҳамма минтақаларида ҳам ксерофит хусусиятга эга: қуйи минтақаларда — чўл-дашт тупроқларда шувоқ, чалов, бетага, тоғ чўққилари яқинида ёстиқсимон ўтлар (акантолимонлар), бардидошлар, кобрезия

Хоруғ шаҳри яқинидаги Ботаника боғи.



ўсади. Дарё четларида тол, терак, жийда, ён бағирларда сийрак ҳолда арчазорлар бор. Шарқий қисмида — баландтог чўл тупроқларида терескен ва ёстиқсимон ўтлар учрайди. Ёввойи ҳайвонлардан бури, тулки, товушқон, барс, тог эчкиси, узун думли сутур, йирик йиртқич қушлар бор. Ғарбида силовсин, жайра, қобон, шарқида архар яшайди. Дарё ва кўлларда балиқ кўп. Хоруг ш. яқинида 1933 йдан Помир Ботаника боғи фаолият кўрсатади.

Фойдали қазилмалардан: тог биллури, олтин, кумуш, симоб, вольфрам, молибден, ош тузи, асбест, кумир; қимматбаҳо тошлардан лаъл, ложуврд ва б.; мармарнинг бир неча тури бор. Ўнлаб булоқлар бўлиб, улар орасида Гармчашма шифобахш булоғи республикадан ташқарида ҳам машҳур.

Вилоят иқтисодиётида қ.х. нинг ўрни катта. Вилоят ғарбида яшовчи аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик, шарқидаги аҳоли фақат чорвачилик б-н шуғулланади. Қўтос етиштирувчи ҳўжаликлар ҳам мавжуд. Ғаллачилик ва шоллачилик ривожланган. Богдорчилик, картошка ва сабзавотчилик ҳамда тамакичилик б-н ҳам шуғулланилади. Ҳунармандчиликда гилам тўқилади ва кигиз босилади.

Саноатининг энергетика (Хоруг, Қатъкан Хумб, Ванж, Оқсув ГЭСлари), енгил, озиқ-овқат (нон, сут, гўшт з-длари) тармоқлари ривожланган. Ош тузи, олтин, тог биллури ва б. қимматбаҳо тошлар конлари аниқланиб, айримларида қазиш ишлари олиб борилмоқда.

Асосий автомобиль йўли Хоруг — Ўш (697 км) ва Душанба — Хоруг (528 км). Душанба — Хоруг ҳаво йўли мавжуд. Рудакий номидаги вилоят мусиқали театри, кутубхоналар ишлаб турибди.

Насриддин Маманазаров.

ТОҒЛИ ШОРИЯ — РФ Кемерово вилоятининг жан. қисми, асосан, шорликлар яшайди. Саланр қатор тепаси, Абакан тизмаси ва Кузнецк Олатови тармоқларини ўз ичига олади. Паст ва ўртача баландтог рельефига эга. Иқлими кескин континентал, қиши совуқ, ёзи илиқ, ёғин, асосан, ёзда ёғади. Т.ш. ҳудуди тоғтерак, оққарағай ўрмонлари б-н қопланган. Тошкўмир, темир, олтин, марганец, рух: Таштагол, Шерегеше магнетит руда ва б. конлари бор. Темир руда қазиб олиш ва ёғоч саноати ривожланган. Т. Ш. — Новокузнецк металлургия з-дларининг руда базаси. Ҳудудидан Новокузнецк — Таштагол ва Новокузнецк — Абакан т.й.лари ўтади. Олтойнинг энг қад. халқларидан бўлган биргина шорликлар дарё водийларида яшайди. Асосий аҳоли яшайдиган жойлари: Междуреченск ш., Мундибаш, Темиртов, Таштагол қишлоқлари.

ТОҒЛИ ҚОРАБОҒ — Закавказьедаги тарихий ҳудуд. 1923 й. Тоғли Қорабоғ ҳудудида Озарбайжон таркибидаги Тоғли Қорабоғ Мухтор вилояти ташкил қилинди. Майд. 4,4 минг км². Аҳолиси 194 минг киши (1990- йлар ўрталари), асосан, арманлар ва озарбайжонлар, шунингдек, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Вилоятда 5 маъмурий туман, 2 шаҳар ва 7 шаҳарча бор. Маркази — Хонкенди ш. Йирик шаҳарлардан Шуша ш. ҳам бор.

Т. Қ. асосан, Кичик Кавказнинг жан.-шарқий қисмида жойлашган. Шда Муровдог тизмаси (энг баланд жойи 2725 м) бор. Шим.-шарқ ва шарқи — текислик. Фойдали қазилмалари: полиметалл рудалари, литография тоши, исландия шпати, мармар, графит, асбест ва б. Минерал сувли булоқ кўп. Ҳудудининг кўп қисмида иқлими мўътадил (қиши қуруқ), ғарб ва жан.-ғарбий тоғли қисми салқин ва совуқ (қиши қуруқ). Текислик ва ўртача баландликдаги тоғларда янв.нинг ўртача т-раси 3°дан —2°гача; июлники текислик ва ўртача баландликдаги тоғларда 20°—26° ва баланд тоғларда 10°—14°. Йилига текислик ва паст тоғларда 400—600 мм, баланд тоғларда 900 мм гача ёғин тушади. Энг йирик дарёлари — Тертер, Хачинчай, Каркарчай (Кура ҳавзаси), Кенделанчай, Ишханчай (Аракс) ҳавзаси.

Текислик ва паст тоғларда каштан тупроқ, ўртача баландликдаги тоғларда қўнғир тоғ ўрмон тупроғи б-н бирга тоғ қора тупроғи учрайди, ундан юқорида тоғ-ўтлоқи тупроқлари бор. Текисликларда, асосан, шўра ва шўра бошоқдошлар, тоғ этакларида ва паст тоғларда ярим кseфорит бута чангалзорлари, ундан юқорида кенг баргли ўрмонлар, субальп ва альп ўтлоқлари мавжуд. Ўрмон (дуб, қора қайин, заранг) ва бутазорлар вилоят ҳудудининг 32%ни эгаллайди. Каспий улари, безоар эчкиси, елик, қўнғир айиқ, жайра, альп зоғчаси, тоғ қарғаси, қизилқуйруқ, қоя калтакесаги яшайди.

Саноати маҳаллий хом-ашё асосида ишлайди. Озиқ-овқат саноати етакчи ўринда (вилоят саноат маҳсулотининг 65,5%). Вино з-длари (Хонкенди, Гадрут, Мартуни, Мардакерт, Аскеран ва б.), мой-сир, нон з-длари; ипак к-ти пойабзал, гилам ва тикувчилик ф-калари бор. Хонкенди электротехника з-ди вилоят иқтисодиётида муҳим ўрин тутади. Ўрмон ва ёғочсозлик саноат тармоқлари ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Асосий саноат маркази — Хонкенди ш.

Қ.х.нинг етакчи тармоқлари: токчилик, мевачилик, сабзавотчилик, тамакичилик. Озуқа экинлари: ғалла, дон-дуккаклилар, картошка ҳам экилади. Тут меваси муҳим аҳамиятга эга. Чорвачилик гўшт-сут ва гўшт-жунга ихтисослашган. Қорамол, қўй, чўчқа боқилади. Пилла етиштирилади. Асосий автомобиль йўллари: Евлах—Агдам—Хонкенди—Шуша—Лачин, Евлах—Мардакерт—Келбажар. Шуша курорти, Туршсу бальнеологик иқлимий даволаш жойи, санаторий, дам олиш уйлари бор. Қизил империя парчаланиб, «иттифоқдош» республикалар ўз мустақилликларини қўлга киритгач, вилоят статусини белгилаш бўйича Т. Қ. арманлар б-н озарбайжонлар ўртасидаги анча вақт қуролли тўқнашув зонаси бўлиб келди.

ТОҒ-МЕЛИОРАЦИЯ ЎРМОНЛАРИ — қ. *Сув муҳофаза ўрмонлари.*

ТОҒОЛЧА (Prunus divaricata) — раънодошлар оиласи олхўрилар туркумига мансуб мевали дарахт. Болқон мамлакатлари, Кичик Осиё, Эрон, Ўрта Осиё ва Кавказда ёввойи ва маданий ҳолда тарқалган. Бўйи 3—10 м, сершох. Гуллари оқ, якка-якка жойлашган. Март—апр. ойларида гуллайди, четдан чангланади. Меваси июль—авг.да пишади, оғирлиги 2—12 г, думалоқ, чўзинчоқ ёки ясси, сариқ, қизил, бинафша ранг ёхуд қора. Кўчати 6×6м, 6×8 м схемада ўтқазилади. 2—3-йили ҳосилга киради. Дарахтидан 300 кг гача ҳосил олинади. Таркибида 10% гача қанд, 1,5—4% олма ва лимон кислоталари, 0,3—1,5% пектин, 16 мг% С витамини ва 2,8 мг% про-



Тоғолча.

витамин А бор. Т., асосан, уруғидан кўпайтирилади. Шафтоли, олхўри, ўрик учун пайвандтаг сифатида фойдаланилади. Меваси хўллигича ва консерва (компот, қиём, шарбат ва б.) ҳолида истеъмол қилинади. Т. ер танламайди. Совуққа ва шўрга чидамли. Зараркунандалари: олма қандаласи, қора ва сариқ тиллақўнгизлар, касалликлари: клястероспориоз ва б.

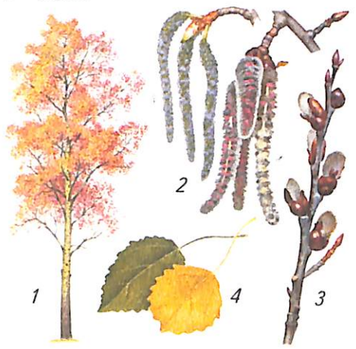
ТОҒРАЙҲОН (Origanum L.) — лабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Ўзбекистонда кўпроқ майдагул Т. (O. tythanthum Gontsch.) учрайди. Бўйи 30—60 см. Поясининг бир нечта, тик ўсади. Тепа қисмидан шохланади. Барглари чўзиқ-тухумсимон, асоси кенг понасимон. Гуллари бошқосимон, чала соябонларга тўпланган ва улар каллакчали тўпгул ҳосил қилади. Гултожиси бинафша ранг. Июнь—сент. ойларида гуллаб уруғлайди. Асосан, тоғ ён бағирларида ўсади.



Тоғрайҳон.

ТОҒТЕРАК, ансол (Populus tremula) — толдошлар оиласига мансуб барг тўкувчи *терак* тури. Ғарбий Европа, Шарқий Осиё, Шим. Африка (Жазоир)да тарқалган. Ўрта Осиёда Ғарбий Тяньшан, Ғарбий Помир-Олай тоғларининг тошли ва шағалли тупроқларида, тоғ водийларида ўсади. Бал. 35 м, диаметри 1 м га боради. Шох-шаббаси узун, қалин, яшил, Барглари тухумсимон, кулранг-яшил. Барг ёзгунга қадар гуллайди, ҳамма тераклар каби икки уйли. Меваси кўсак, ёзда етилади. Илдизи мустаҳкам, совуққа қурғоқчиликка чидамли, ёруғсевар. Тўнкасидан ёки илдизидан ўсиб чиққан новдалари, бачкилари ва уруғидан, қаламчасидан кўпаяди. Т. тез ўсади (40 ёшли дарахтининг бал. 20 м гача) боради. 80—90-й.гача яшайди. Ёғочи гугурт ва целлюлоза, турли буюмлар тайёрлашда ишлатилади.

Тоғтерак: *1* — дарахти; *2* — оталик ва оналик кўчаласи; *3* — баҳорги бўртган куртаклари; *4* — барги.



ТОҒТОЛ (Salixcutifolia) — толдошлар оиласига мансуб, йирик бута ёки пакана дарахт. Табиий ҳолда Сибирь, Ўрта Осиё ва Шим. Кавказда ўсади. Шохчалари эгилувчан, ранги қизғиш-кўнғир ёки қизил; барглари энсиз наштарсимон, учи ингичка, уз. 10—15 см, эни 0,7—1,2 см, туксиз, тўқ яшил, ялтироқ, банди сарғиш-қизил. Март—апр.да гуллайди, сўнг барг ёзади. Кучаласи оқ туклар б-н қопланган. Т. иссиқ ва совуққа чидамли, ер танламайди. Қаламчасидан кўпайтирилади. Манзарали ва иҳота дарахт сифатида кўп экилади. Пўстлоғида ошловчи модда — таннин бор (қ. *Тол*).

ТОҒТОШ — Қашқадарё вилоятидаги довон. Ҳисор тизмасида, Қашқадарё водийсининг тоғли қисми б-н Зарафшон дарёсининг чап ирмоғи, Мағиёндарё водийси оралиғида жойлашган. 2900 м баландликда. Довондан от-уловда ёки пиёда ўтиш мумкин.

ТОҒТУРБИД (Dictamnus) — руталошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Поя ва гуллари қорамтир безчалар б-н қопланган, ҳидли. Барглари тоқ патсимон, мураккаб. Пояси остидаги барглари олдий. Гуллари йирик, икки жинсли, пушти ва тўқ қизил. Меваси кўсакча, беш уяли. Ўзбекистонда 2 тури — энсиз баргли Т. ва Тожикистон Т.и учрайди. Таркибида диктамнин ва б. алкалоидлар, 0,5% эфир мойи, уруғида 18—21% ёғ бор. Т.нинг барча турлари одам терисига теккан жойини куйдирали. Куйган жой қизариб, яра пайдо бўлади. Т.ни ҳайвонлар емайди. Т. манзарали ва ширали ўсимлик. Халқ табобатида фойдаланилади. Айрим ҳудудларда «куйдирги ўт» деб аталади.



Тоғтурбид.

ТОҒУЗУМ — хўраки, ўртапишар маҳаллий узум нави. Ёввойи узумнинг маданийлашган авлоди бўлиши мумкин. Тупи ўртача ўсади. Гули икки жинсли. Барги ўртача (диаметри 18—20 см), беш бўлмали, чети арра тишли. Узум боши узунчоқ, сочоқ, оғирлиги 250—300 г. Ғужуми ўртача (16—18 мм), думалоқ, оқиш-кукимтир, офтобга қараган томони сарғаяди, сершира, пўсти жуда юпқа, эти сувли, июль охирида пишади. Ҳосилдорлиги ўртача. Совуққа ва касалликларга чидамли. Асосан, Тошкент шл.да кўпроқ учрайди.



Тоғузум.

ТОҒЧУМЧУҚ, сариқтомоқ чумчуқ (Petronia petronia) — *чумчуқсимонлар* туркуми *тўқимачилар* оиласига мансуб қуш. Катталиги ва рангида ва чўл чумчуғининг модасига ўхшаш, фақат дум патида оқ, бўйинда сариқ холи бўлиши б-н фарқ қилади. Оғирлиги 30—36 г. Т. Жан. Европа, Осиё ва Шим. Африкада тарқалган. Тог қояларида, тупроқли ва тошли жарликларда яшайди. Уясини қояларга, тош уюмлари орасига ва б. жойларга қуради. 4—6 та тухум қўяди. Қишда тоғдан водийга кўчади. Ҳашаротлар, ўсимлик уруғлари ва мевалари б-н озиқланади.

«ТОҲИР ВА ЗУҲРА» — ўзбек халқ достони. Ўрта Осиё, Волгабўйи, Озарбайжонда Тоҳир ва Зуҳра номи б-н афсоналар кенг тарқалган. Шу афсоналар асосида халқ эртаклари, достонлари яратилган. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам «Т. ва З.» номли халқ эртаги ва достонларининг бир неча вариантлари учрайди. «Т. ва З.» достонида икки ёш — Тоҳир ва Зуҳра ўртасидаги фожиали муҳаббат тасвирланади. Тоҳир ва Зуҳра сюжети асосида *Сайёдий* (17—18-а.лар) айни номда ва *Мулланафас* «Зуҳра ва Тоҳир» достонларини яратганлар. Шунингдек, *Собир Абдулла* «Т. ва З.» мусиқали драмасини ёзган (1938), «Ўзбекфильм» киностудияси шу номда кинофильм яратган (1945).

ТОҲИР ибн ҲУСАЙН (775/776 — 822) — Тоҳирийлар давлати ва сулоласи асосчиси (821—822). Араб халифалигига қарши Мовароуннаҳрда кўтарилган *Рофе ибн Лайс кўзголони*ни бостиришда қатнашган. *Ҳорун ар-Рашид* вафотидан кейин халифалик тахтига эгалик қилиш учун бошланган курашларда *Маъмун* қўшини қўмондони. Маъмун халифалиги даврида Жазира (Месопотамия) ноиби ва Багдод ҳарбий гарнизони бошлиғи (соҳиб аш-шурот). 821 й. Хуросон ноиби этиб тайинланган. Хуросонни халифаликдан ажратиб олиш мақсадида *аббосийлар*га бўйсунишдан бош тортган. Маъмун юборган фитначилар томонидан заҳарлаб ўлдирилган.

ТОҲИР МАЛИК (тахаллуси; асл исм-шарифи Ҳобилов Тоҳир Абдумаликович) (1946.27.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (2000). Ўзбек адабий *фантастика*сининг асосчиларидан бири. Тошкент ун-тининг кечки журналистика ф-тини тугатган (1969). Қурувчи (1963—64), мактабда ўқитувчи (1965—66) бўлиб ишлаган. «Ленин учқуни» газ., «Гулистон» (1975—78), Ғафур Ғулом номидаги нашриётда муҳаррир (1981—82), «Чўлпон» нашриётида бош муҳаррир (1985—87), «Шарқ юлдузи» (1982—85), «Ёшлик» (1989—91) жур.ларида адабий ходим, масъул котиб, бош муҳаррир, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида котиб (1988—90). Биринчи йирик асари — «Ҳикмат афандининг ўлими» (1972). «Заҳарли ғубор» (1974), «Фалак» (1975), «Сомон йўли элчилари» (1978), «Чорраҳада қолган одамлар» (1982), «Бир кўча, бир кеча» (1983), «Алвидо, болалик» (1989), «Сўнгги ўқ» (1990), «Ов» (1995) каби илмий-фантастик, саргузашт қиссалари машҳур. «Сўнгги ўқ» қиссаси асосида 7 қисмли телефильм (1994) яратилган. «Қалдирғоч» (1987) эпик асари Абдулла Авлоний тақдири мисолида 20-йлар ўзбек зиёлиларининг шаклланиши ҳақида баҳс юритади.



«Шайтанат» романи (1-китоб, 1992; 2-китоб, 1995; 3-китоб, 1997; 4-китоб, 2000) Т.М.нинг йирик асарларидан. Асар асосида кўп серияли телефильм яратилди. Романда турли қиёфадаги замондошларимизнинг образлари ёркин лавҳаларда катта маҳорат б-н чизилган, муҳим маънавий-ахлоқий муаммолар кўтарилган. Асарда жиноят оламидаги воқеалар фонида асосий эътибор асар қаҳрамонларининг руҳий дунёсини таҳлил этишга қаратилган. Кишиларни жиноятнинг разил оламидан эҳтиёт бўлишга чақирувчи ушбу огоҳлантирувчи асар мазмуни Т.М.нинг «Жиноятнинг узун йўли» (2004) илмий-таҳлилий рисоласида давом эттирилган. «Меҳмон туйғулар» (2003) номли ҳикоялар тўплами, ёднома, адабий мақолалар тўплами, ёднома, адабий жараёндаги муаммолар акс мида адабий жараёндаги муаммолар акс этган. Т. М. нинг ёзувчи Мирзакалон Исмоилий ижодий фаолиятини ёритувчи «Ёзувчининг бахти ва бахтсизлиги» (1988), Асқад Мухтор ижодини таҳлил этувчи «Собир» (2003), Ўлмас *Умарбековлар* ижодига бағишланган «Қиёмат қарз» (2002) ҳамда Абдулла Қодирий романлари таҳлил этилган «Ибрат мактаби» (1993) бадиалари ҳам бор. Т.М. ҳужжатли кино соҳасида ҳам фаолият кўрсатган. Унинг «Амир Темур даври адабиёти» (1998), «Варахша» (1999), «Унвони инсон» (1999), «Соҳилсиз денгиз» (2000), «Зулмат салтанати», (2001), «Моштабиб» (2002) сценарийлари асосида ҳужжатли фильмлар ишланган. Рус ёзувчиси Ф.М. Достоевскийнинг «Маъсума» қиссасини, шунингдек, жаҳон адабиёти намояндаларининг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ас.: Танланган асарлар, 1—2-ж.лар, Т., 2004.

ТОҲИРБОЙ-3 — мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмига оид қишлоқ хароба си. Мари вилояти (Туркманистон)даги Байрамали ш.дан 12 км шим.да жойлашган. Т.-3 маданий қатламининг қалинлиги 2,5 м гача бўлиб, 20 га яқин ҳудудни эгаллаган. 1954—56 й.ларда В.М. Массон раҳбарлигидаги археологик гуруҳ қазиш ишлари олиб борган. Натижада хом ғиштдан қилинган кўп хонали уйлар очилиб, ҳар хил шаклдаги сопол идишлар, гулдонлар, қадаҳлар, хумчалар, товалар, шунингдек, пайконлар, суякдан ишланган маъбуда ҳайкалчалари, кўмирга айланган буғдой доналари ва б. ашёлар топилган. Т. 3 дан топилган сопол буюмлар, Намозгоҳ 6 сопол идишларига ўхшайди. Сопол идишлар қулоллик чархида маҳорат б-н ясалган бўлиб, хумдонларда яхши пиширилган. Хоналар тагидан ва яқинидан бир неча қабрлар очилган. Марҳумлар қабрларга 2 шаклда: ғужанак қилиб чап ёнбоши б-н ёки чалқанча ётқизилган ҳолда; жасад ярим куйдирилиб, чалқанча ётқизиб кўмилган. Марҳумларнинг бош ва оёқ қисмидан сопол идишлар, безак буюмлари топилган. Мурғоб водийсидаги илк деҳқончилик б-н шуғулланувчиларнинг ўтроқлашишини ўрганишда Т.-3 ни текшириш катта аҳамиятга эга.

ТОҲИРИЙЛАР — Хуросондаги *Тоҳирийлар давлати*да ҳукмронлик қилган сулола (821—873). Расман *аббосийлар* вассали ҳисобланган. Сулолага 821 й. *Тоҳир ибн Ҳусайн* асос солган. Т. ҳукмдорлари: Тоҳир ибн Ҳусайн (821—822), Талҳа ибн Тоҳир (822—828), Абдуллоҳ ибн Тоҳир (828—844), Тоҳир II ибн Абдуллоҳ (844—862), Муҳаммад ибн Тоҳир (862—873). 873 й. Хуросонда Т. ҳукмронлиги тугатилиб, янги *Саффорийлар давлати* ташкил топган.

ТОҲИРИЙЛАР ДАВЛАТИ — Аббосийлар халифалиги парчаланиши муносабати б-н Хуросонда ташкил топган давлат (821—873). Асосчиси — *Тоҳир ибн Ҳусайн*. 821 й.да Тоҳир ибн Ҳусайн Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ноиби этиб тайинланган. У халифаликдан мустақил бўлишга ҳаракат қилган. Хутбадан халифа номи чиқартириб ташланган. Шундай қилиб, Хуросон ва Мовароуннаҳр бошқаруви *тоҳирийлар* хонадонига мерос бўлиб қолган. Тоҳир ибн Ҳусайннинг ўғли Абул Аббос Абдуллоҳ ноиблиги (828—844) даврида маъмурий марказ Марвдан Нишопур ш.га кўчирилган.

Тоҳирийлар даврида Сомонхудот авлодлари Мовароуннаҳр шаҳарларида маҳаллий ноиб эдилар. Тоҳирийлар уларни ўзларига тобе сифатида тан олганлар. Тоҳирийлар расман ўзларини халифага тобе деб кўрсатсалар-да амалда мутлақо мустақил иш юритганлар. Улар даставвал сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлашга ва қ.х.ни тартибга

солишга ҳаракат қилишган. Деҳқончилик воҳаларининг сув таъминотини яхшилаш учун янги каналлар қазилган. Тоҳирийлар давлат бошқаруви, фуқароларга муносабат, айниқса, солиқ тартибларига алоҳида аҳамият берганлар. Мулкдор деҳқонларнинг жабрзулмидан, оғир солиқлардан безор бўлган аҳоли мамлакатда тез-тез қўзғолон кўтариб турган. 9-а.нинг 60-й.ларида Хуросонда ғозийлар фаоллигида халқ қўзғолони авж олиб кетган. 873 й.да Тоҳирийлар ҳукмронлиги тугатилиб, янги *Саффорийлар давлати* ташкил топган. Мамлакатда содир бўлган бундай сиёсий ўзгаришдан сўнг Мовароуннаҳр Хуросондан ажралиб ўз мустақиллигини тўла тиклаб олиш имконига эга бўлган.

ТОҲИРОВ Карим Ҳожиевич (1907. 30.11 — Тошкент — 1987.25.9.) — болалар хирурги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), Ўзбекистон ва Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган врач (1944). ТошТИ ни тугатгач (1933), шу ин-т хирургия кафедрасида аспирант (1933—35), ассистент (1935—41). Уруш қатнашчиси (1941—42). ТошТИ хирургия кафедрасида доцент (1942—47), педиатрия ф-ти болалар хирургияси кафедраси мудири (1947—72). 1972 й.дан Ўрта Осиё, ҳоз. Тошкент тиббиёт педиатрия ин-ти болалар хирургияси кафедраси мудири. Илмий фаолияти болалар хирургияси, асосан, Ўзбекистонда болалар сийдик тоши касалликларига оид.

ТОҲИРОВ Холиёр Жумаевич (1944.20.9, Термиз тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро педагогика ин-тини тугатган (1969). 1969—80 й.ларда Термиз туманидаги 22-мактабда мат. ва чизмачилик ўқитувчиси, ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари, мат. ўқитувчиси, 1980 й.дан Сурхондарё вилояти халқ таълими бошқармасида йўриқчи, 1987 й.дан Термиз туман халқ таълими бўлимида методист.

ТОҲИРХОН (тахм. 1533 й. вафот этган) — *Жўжихон* авлодидан бўлган *Катта жуз* хони. Адик султоннинг ўғли, *Жонибек*нинг набираси. Т. ҳокимияти турли даврларда Марказий Қозоғистон, Еттисув, Қирғизистон, Или ўлкасига қадар ёйилган. 1524 й. Т. манғитлар томонидан Дашти Қипчоқдан сиқиб чиқарилган, ўз навбатида, Еттисув ва Қирғизистондан мўғулларни қувиб юборган. 1526 й. Т.нинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлидаги сиёсатидан норози бўлган қозоқлар кўзғолон кўтариб уни тарк этганлар. Т. қиргизлар б-н қолган ва Қирғизистонда қалмоқларга қарши Жатан қалъасини қурдирган. 1529 й. унинг ҳукмронлиги остида яна 20—30 минг қозоқ бўлган. Т.нинг вориси 1533 й.да манбаларда қайд этилган *Буйдашхон* бўлган.

Ад.: Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв., Алма-Ата, 1969.

ТРАБЗОН, Трапезунд — Туркиянинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Қора денгиз бўйидаги порт. Трабзон элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 215 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Озиқ-овқат, кемасозлик, қурилиш материаллари, тамаки саноати корхоналари бор. Ҳунармандчиликда зиғир ва жундан турли буюмлар тайёрланади. Ун-т, аэропорт мавжуд.

Т. мил. ав. 8-а. ўрталарида барпо қилинган. Муҳим порт ва савдо маркази бўлган. Мил. ав. 2-а.да римликлар босиб олган. 1204—1461 й.ларда Трапезунд салтанатининг пойтахти. 1461 й.дан турклар қўл остига ўтган. Меъморий ёдгорликлардан жоме масжидлари, черковлар, қалъа (13-а.) ва б. сақланган.

ТРАВЕРТИН — қ. *Оҳактошли туф.*

ТРАВМА (юн. trauma — шикаст) — ташқи муҳит таъсирида организм тўқималари ва органлар фаолиятининг бузилиши. Шикастловчи омилларга кўра механик, кимёвий, электрик, термик, шунингдек, психик Т. бўлади. Шикастловчи омилнинг таъсир этиш вақтига кўра, ўткир ва сурункали Т.; Т.га сабаб бўлган ҳодиса ва шарт-шароитга асосан, и.ч., спорт, турмуш, кўча, транспорт ва б. травмаларига ажратилади.

Ўткир Т.да организмдаги бирор орган ёки тўқима (турли даражада) шикастланади; оғирроқ ҳолларда травматик *шок*, ҳатто ўлим рўй беради. Сурункали Т. организмга ташқи муҳитнинг аста-секин узоқ вақт зарарли (мас., вибрация, ишқаланиш, босим ва б.) таъсир этишидан келиб чиқади. Механик Т.да очиқ ва ёпиқ *суяк синиши*, мия силкиниши, *суяк чиқиши*, ички аъзоларнинг ёрилиши, мия, юрак, ўпка, қорин бўшлиғи аъзолари шикастланиши, эзилиши, узилиши мумкин. Бунда қон кетиши, шиш, яллиғланиш, некроз — тўқиманинг ўлиши кабилар юз бериши мумкин. Термик Т.да организм тўқимаси юқори т-ра (куйиш) ва паст т-ра (совуқ олиши) таъсирида зарарланади. Кимёвий Т. тўқиманинг турли кимёвий моддалар (кислота, ишқор ва б.) таъсирида куйишидан пайдо бўлади. Психик Т. кўпинча тўсатдан рўй берадиган оғир руҳий таъсиротлар, кучли ҳаяжон, бахтсиз ҳодисалардан ҳам чекиш (қаттиқ қўрқиш, ваҳима, асаб бузилиши) оқибатида келиб чиқали; бунда ҳушдан кетиш, узоқ вақт асабнинг бузилиши — невроз, депрессия ҳам вужудга келиши мумкин.

Беморга ўз вақтида биринчи тиббий ёрдам бериш б-н Т. асоратларининг олдини олиш мумкин (яна қ. *Травматизм*).

ТРАВМАТИЗМ — кишиларда содир бўладиган *травма*лар мажмуи; 2 гуруҳга бўлинади: 1) и.ч. (саноат ва қ.х.) Т.и; 2) и.ч.дан ташқари Т., яъни транспорт, кўча, турмуш, спорт, болалар Т.и ва ҳ.к.

Ишлаб чиқариш Т.и кўпроқ саноатда меҳнат шарт-шароитининг бевосита таъсири (мас., хавфсизлик техникаси ва меҳнат муҳофазасидаги камчиликлар, меҳнатнинг нотўғри ташкил этилиши ва б.), ишчининг малакасизлиги, руҳан, жисмонан толиқиши (яъни қаттиқ чарчаш, тоб қочиши ва ҳ.к.) оқибатида, шунингдек, қ.х.да мураккаброқ машиналар б-н ишлаганда ишчи техник билимининг етарли эмаслиги, баъзан механизаторнинг тартиб-интизомга риоя қилмаслиги ва б.да юзага келади. Ишлаб чиқаришдан ташқари Т. (кўча Т.и)га кўпроқ шаҳар транспорти, алкоголизм ва ҳ.к. сабаб бўлади. Турмушда уй меҳнати б-н шуғулланаётган (уй йиғиштириш, электр асбоблардан фойдаланиш пайти)да содир бўлади. Спорт машғулотларининг нотўғри усулда олиб борилиши ва ташкил этилиши, шуғулланувчининг бекиз этилиши, шуғулланувчининг тоблиги ёки қўполлиги, машғулот майдони ва спорт асбобларининг носозлиги ва б. оқибатида рўй бериши мумкин. Болалар Т.и кўпроқ учрайди. Бу болалар шўхлиги, тажрибасизлиги, электрдан шикастланиши, кўчада эса транспорт серқатнов жойларда ўйнаши, велосипед учиши ва ҳ.к.дан келиб чиқади.

ТРАВМАТОЛОГИЯ (юн. travmatos — яра, жароҳат, шикастланганлик ва ...логия) — аъзо ва тўқималарнинг механик шикастланиши, уларнинг олдини олиш ва даволаш йўлларини ўрганадиган фан. Т. *хирургия*нинг турли соҳалари *(нейрохирургия*, кўкрак хирургияси) ҳамда организм таянч ва ҳаракат аъзолари (суяк, бўғим, мускул, пайлар) ва тери шикастлари ва б. масалаларни ўз ичига олади. Т. *ортопедия* б-н бирга мустақил фан ҳисобланади.

Инсоният тарихида тиббиёт аввало жароҳатларни даволашдан бошланган.

шунинг учун Т.ни тиббиётнинг барча соҳалари ичида энг кўнаси деиш мумкин. Қад. Миср мумиёлари ва б. археологик топилмаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, милоддан бир неча минг йил илгари яшаган одамлар синган суякларни маҳкамлашнинг содда усулларини билишган. Т.нинг илк илмий асослари *Гиппократ* асарларида келтирилган. Мас., у елка суяги чиқишларини жойига солишнинг бир неча усулларини, суяк синганда репозиция ва иммобилизация қилиш йўлларини таклиф этган. Ўрта асрларда Т.нинг ривожланиши Абу Али *ибн Сино* номи б-н боғлиқ. Унинг «Тиб қонунлари» асарида юмшоқ тўқималар жароҳатларини, суяк синишлари ва чиқишларини даволаш ҳақида батафсил ёзилган. Француз олими Амбруаз Паре ҳам Т.нинг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшган. 18—19-а.ларда Т.нинг ривожи Ғарбий Европа врачлари Ж. Мальген, Г. Дюпюитрен, Т. Кохер, Л. Белер, Г. Кюнчер, рус врачи Н. И. Пирогов номлари б-н боғлиқ.

Ўзбекистонда бу соҳа фан сифатида 20-й.лардан ривожлана бошлади. 1926 й.да Ўрта Осиё ун-тининг тиббиёт ф-тида суяк сили ва ортопедия доцентлик курси жорий этилиши, 1930 й.да Физиотерапия ин-тида ортопедия клиникаси очилиши, унинг 1932 й.да Ортопедия, травматология ва суяк сили и.т. институтига айлантирилиши травматология ва ортопедия муаммолари устидаги тадқиқот ишларининг ривожланишига имкон берди.

Ин-т уруш даврида ёпилди, 1946 й.да *Травматология ва ортопедия институти* сифатида ташкил этилди.

20-а.да ўтган бир неча урушлар Т.да янги-янги даволаш усулларининг қўлланилишига, илмий-техник ютуқлар эса жароҳатларни аниқлаш ва даволаш учун янги аппаратлар ва материалларнинг кашф этилишига олиб келди. Интра- ва экстрамедулляр остеосинтез, стерженли ва сихли компрессион-дистракцион аппаратларнинг яратилиши, стабил-функционал остеосинтезнинг қўлланилиши, техника ютуқларидан кенг фойдаланиш замонавий Т.нинг ривожланишига асос бўлди.

Рентген нурларининг кашф этилиши Т.нинг жадал ривожланиши учун туртки бўлди, ҳозиргача рентген Т.да асосий текшириш усули ҳисобланади.

Қадимдан жароҳатларни даволашда табиблар Шарқ табобати усулларидан фойдаланиб келганлар.

Урушдан кейинги йилларда олиб борилган илмий ишлар, асосан, ҳарбий жароҳатлар ва уларнинг остеомиелит, соҳта бўғим, чўлтоқ каби асоратларини даволаш, протезлаш соҳаларига тааллуқли бўлди.

Ўзбек олимлари томонидан чўлтоқликларни ва жароҳатларни даволашда суяк пластикаси қилиш (Н. М. Шомаров), жароҳатларни даволашда Шарқ табобати усулларини қўллаш, хусусан, мумиёи асл б-н синиқ ва яраларни даволаш (О.Ш.Шокиров), саноат ва қ. х. да травматизм муаммоларини ўрганиш (Б. И. Берлинер, Н. Д. Исабоев), шол касаллиги асоратларини даволаш (И. Х. Эшонхўжаев, Н. Ф. Файзуллаев) йўлида и.т.лар олиб борилди. Қўлоёқларининг қуйишдан кейинги шакл ўзгаришларини тери пластикаси ёрдамида даволаш (Б. М. Миразимов), болалар церебрал фалажи ва суяк синишини (Ў. С. Исломбеков), остеомиелит касаллигини (Ш. Ш. Ҳамраев) даволаш бўйича қилинган илмий ишлар Республикада Т. ва ортопедия фанининг ривожланишида катта роль ўйнади, ҳоз. мавжуд бўлган барча тиббиёт ин-тларида Т. кафедралари ва ихтисослаштирилган илмий-амалий марказлар фаолият кўрсатади.

Замонавий Т.нинг асосий вазифаси шикастланган тўқима ва органлардаги ўзгаришлар патогенезини ўрганиш, жароҳатларни диагностика қилиш ва даволаш усулларини такомиллаштириш, янгидан ишлаб чиқиш ҳамда асоратларнинг олдини олишдан иборат.

Мирҳаким Азизов.

ТРАВМАТОЛОГИЯ ВА ОРТОПЕДИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон травматология ва ортопедия илмий тадқиқот институти — Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли и.т. муассасаси. 1932 й.да Тошкент ш.да Ортопедия, травматология ва суяк сили и.т. институти очилиб уруш даврида ёпилган эди. 1946 й.да ҳоз. номда қайтадан ташкил этилган.

Ин-тнинг 200 ўринли касалхонасида 8 клиник (катталар ва болалар ўткир жароҳатлари, компрессион-дистракцион остеосинтез, каттлар, ўсмирлар ва болалар ортопедияси, вертебрология, анестезиология ва реанимация) ва 3 илмий бўлим, 9 лаб., клиник ординатура, илмий кутубхона, травматологик тез ёрдам пункти ва б. бор (2004). Ин-т ходимлари катталар ва болаларда суяк чиқишларини жойига солиш, синган суяк бўлакларини улаш (остеосинтез қилиш), жароҳатланган пайлар ва мускулларни тиклаш, шунингдек, йирик бўғимларнинг дегенератив-дистрофик касалликлари, суяк калталиги ва қийшиқлиги, умуртқа жароҳатлари ва касалликлари, болаларда учрайдиган туғма касалликларни даволаш устида иш олиб боради. Ин-т фаолияти М. С. *Астров*, И. И. Орлов, О. Ш. *Шокиров*, Н. М. *Шомаров* ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

Мустақиллик йилларида ин-тда йирик бўғимларни эндопротезлаш, тизза бўғими артроскопияси, умуртқанинг реконструкцияси ва транспедикуляр фиксацияси, стерженли остеосинтез каби энг замонавий даволаш усуллари, компьютерли ва магнит-резонансли томография, ультратовуш текшируви сингари ноёб диагностика усуллари кенг татбиқ қилинди. Шунингдек, оғир жароҳатларда бемор гомеостазидаги ўзгаришлар, остеопороз ва қарияларда суяк мўртлиги муаммоси бўйича фундаментал тадқиқотлар ўтказилди, йирик бўғимлар артрози ва ревматоид артрити ортопедик даволаш, умуртқа ностабиллигини тўғрилаш, болаларда сон суягининг туғма ва патологик чиқишларида реконструктив операциялар, суяклар деформациясини тўғрилаш, калта суякларни чўзиш, сон суяги проксимал қисмининг, узун суяклар диафизининг, болалар тирсак бўғимининг жароҳатларида стабил-функционал остеосинтез қилиш каби долзарб мавзуларда и.т.лар ўтказилади.

Ин-тнинг консультатив поликлиникасида суяк-бўғимлар жароҳатлари ва касалликлари бўйича тиббий маслаҳат ёрдами кўрсатилади. Рентгенология, клиник-биокимё, электрофизиология ва биомеханика лаб.лари замонавий асбоб-ускуналар б-н жиҳозланган. Ин-тнинг методик-ташкилий бўлими Ўзбекистонда травматология ва ортопедия хизматининг ҳолатини доимий мониторинг қилади ва такомиллаштириш йўлларини ишлаб чиқади.

Ин-тда 70 дан ортиқ малакали травматолог-ортопед олимлар, шу жумладан, 10 фан д-ри ва проф., 30 фан номзоди хизмат қилади (2004). Ин-т илмий тўплам, монография, қўлланма ва оммабоп рисолалар нашр этади, илмий анжуманлар ва амалий семинарлар уюштиради.

ТРАГЕДИЯ (юн. tragos — эчки, ode — қўшиқ; tragodia — эчки қўшиғи) — драматик тур жанрларидан бири. Т. қаҳрамонлар ўртасидаги кучли зиддиятлар асосига қурилади; ундаги қаҳрамонлар тақдири фожиа б-н якун топади. Т.да воқелик анча жиддий, ички қарама-қаршиликлар ўткир тарзда тасвирланади; конфликт шиддатли ва кескин тус олади. Т. бадиий ғояни ифодаловчи қаҳрамонлар характерининг

ёрқинлиги, ички ҳаракатнинг юксаклиги ҳамда персонажлараро конфликтнинг кучлилиги б-н ўзига хослик касб этади. Т.нинг жанр хусусиятлари трагик конфликт, трагик ҳолат ва трагик қаҳрамон тушунчалари б-н белгиланади. Т. жаҳон адабиёти тарихида мавжуд барча ижодий методларда жанр сифатида ўз моҳиятини сақлаб қолди; айни чоғда янгидан-янги имкониятлари юзага чиқди. Гарчанд Т.да қаҳрамонларнинг тақдири фожиа б-н якун топса ҳам, ушбу моҳиятида Т. оптимистик пафос, адолат ва ҳақиқатнинг қарор топиши, юксак инсоний туйғуларнинг маромига етказиб таранним этилиши б-н ажралиб туради.

Т.нинг пайдо бўлиши антик давр маросимларига бориб тақалади. Юнонлар «маъбуд» Дионис шарафига эчки сўйиб, байрам томошалари ўтказганлар. «Т.» сўзидаги «эчки қўшиғи» деган луғавий маъно ўша маросимларга дахлдор. Мил. ав. 5-а.га келиб, юнон Т.си камолат босқичига кўтарилди: Эсхил («Занжирбанд Прометей»), Софокл («Шоҳ Эдип»), Еврипид («Электра») каби антик давр адабиёти намояндалари Т. ривожига улкан ҳисса қўшдилар.

Ғарбда Т. Уйғониш ва ундан кейинги асрларда ҳам ривож топди. Хусусан, Лопе де Вега, Кальдерон (Испания), В. Шекспир (Англия), Л. Корпел, Ж. Расин, Вольтер (Франция), Ф. Шиллер, И. В. Гёте (Германия), А. С. Пушкин (Россия) каби ижодкорлар ижодида Т. жанрлари ўзининг юксак имкониятларини намоён қилди. Ўзбек адабиётида эса Т.нинг гўзал намуналари А. Фитрат («Адулфайзхон»), М. Шайхзода («Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек») лар томонидан яратилди.

ТРАГИКОМЕДИЯ — *трагедия* ва *комедия*га хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган драматик жанр. Т.да ҳаёт ҳақидаги барча мезонлар нисбий характерга эга бўлади. Бунда трагедия ва комедия учун одатий ҳол бўлган ўлчовлар мутлақо инкор қилиниши мумкин. Воқеликни трагикомик тарзда қабул қилиш ва тасвирлашда инсоннинг кундалик турмушидаги қатъий ахлоқий қоидалар бузилади. Бу жанрда ижод қиладиган санъаткор воқеликни трагикомик тарзда қабул қилади. Санъаткор мавжуд ижтимоий тузум ва урф-одатларни танқид остига олиши, киноя, пичинг, юмор ва сатирадан фойдаланиб, мавжуд фожиавий-ижтимоий иллатлар устидан истеҳзоли кулиши мумкин. Т.да ҳар иккала жанрга хос хусусиятлар ўзаро алмашиниб, бири иккинчисининг мавжудлиги шартига айланади. Фожиавий ҳолатлар б-н комик персонажлар бир пайтда саҳнага чиқади. Ушбу жанрдаги воқелик тасвири охир-оқибатда фожиавийлик ўрнини кулги ва кулгили ҳолатлар ўрнини фожиа эгаллаши б-н якун топади. Т. ўзаро зид жанрларнинг диалектик бирлигидан юзага келадиган кулдириб йиғлатиш ва йиғлатиб кулдириш ҳолатлари асосига қурилади. Бу жанрдаги асарлар ўқувчи ёки томошабинни кулдиради ва айни пайтда чуқур тафаккур учун манба бўлиб, ичдан йиғлатади. Инсонни ўз моҳиятига ёки ўзи яшаб турган жамиятга теран назар б-н қарашга ўргатади. Т.да воқелик тизими тубдан ўзгариши, кутилмаган муболағали ёки аллегорик эпизодлар ўртага чиқиши мумкин.

Т.нинг дастлабки намуналари *Еврипид* ижодида учрайди.

19-а. охири ва 20-а. 1-ярмидаги Европа адабиётида, хусусан, Г. Гауптман, А. П. Чехов, Г. Лорка, Э. Ионеско, С. Беккет ижодида Т. намуналари мавжуд. Ўзбек адабиётида Ш. Бошбековнинг «Темир хотин» асари Т.га мисол бўлади. Санъатшунос олимлар Ч. Чаплин суратга тушган фильмларда трагикомик унсурлар мавжудлигини таъкидлайдилар.

Баҳодир Каримов.

ТРАЕКТОРИЯ (лот. traectorius — ҳаракатга оид) — фазода ҳаракатланаётган моддий нуқта ҳосил қилувчи чизиқ. Моддий нуқталардан иборат тизим ҳаракатланганда унинг ҳар бир нуқтаси ўзининг Т.си бўйлаб ҳаракат қилади. Моддий нуқталар тизимининг ҳолати ҳолатлар фазосида нуқта ҳисобланади ва унинг Т.си ҳолат Т.си деб аталади. Мат.нинг дифференциал тенгламалар ва динамик тизимлар каби соҳаларида Т. тушунчаси асосий тушунчалардан бири ҳисобланади. Дифференциал тенгламалар ва динамик тизимлар назарияларида баъзан Т. чизиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Чунки ҳаракатланаётган нуқтанинг координаталари бир ўзгарувчили функциялар бўлиб, улар дифференциал тенгламалар тизимининг махсус нуқтаси (мувозанат ҳолат) бўлса, бу нуқтадан ўтувчи траектория шу нуқтанинг ўзидан иборат бўлади.

ТРАКАЙ (Trakai) (1917 й.гача расмий номи Троки) — Литвадаги қад. шаҳар. Тракай тумани маркази. Тракай кўлларн ўртасида жойлашган. Вильнюсдан 28 км ғарбда (автобуслар қатнайди). Яқин т.й. станцияси — Лентварис (9 км). Аҳолиси 6,2 минг киши (1995). Ландшафти муҳофаза қилинади. Тарихий музей бор. Т.га 1341 йилда асос солинган. 14—15-а.ларда буюк Литва князлигининг муҳим сиёсий маркази ва Литва князлари қароргоҳи. Мудофаа мажмуаси (шу жумладан, Гальва кўлидаги оролда жойлашган қаср, 14—15-а. боши), Витуато черкови (15—18-а.лар), атрофида ёғочдан ишланган караимлар ибодатхонаси (19-а.нинг 1-ярми) каби меъморий ёдгорликлар сақланган.



Тракай. Қадимги қаср (14—15-а.лар).

Т.да ҳар йили халқаро сув спорти мусобақалари бўлиб ўтади. Туризм ривожланган.

ТРАКТОР (инг. tractor, лот. traho — тортаман, ташийман) — двигатель ёрдамида ҳаракатланувчи ғилдиракли ёки гусеницали (занжирли) ўзиюрар машина. Т. қурилиш, қ.х. ишлари ва б. ишларни бажариш, тиркама, ўрнатма ва ярим ўрнатма жиҳозларни тортиш ва ҳаракатлантириш, муқим (стационар) машиналарни ишга тушириш учун мўлжалланган.

Буғ машинаси ўрнатилган биринчи ғилдиракли Т. 1830 й.да Англия ва Францияда пайдо бўлган, транспорт ва ҳарбий ишда ишлатилган. 1890 й.да АҚШ да қ.х. ишларида қўлланилган. Гусеницали Т.ни Россияда Д. А. Загряжский (1837) ва А. П. Костиков-Алмазовлар (1889) ихтиро қилишган. 1988 й.да рус механиги Ф.А. Блинов буғ машинаси ўрнатилган гусеницали Т. ясаб синовдан ўтказган. 1895 й.да рус ихтирочиси Я. В. Мамин ички ёнув двигатели ўрнатилган ўзиюрар ғилдиракли арава ихтиро қилган. АҚШдаги «Харт-Парр» (Hart-Parr) фирмаси 1901 й.дан бошлаб *ички ёнув двигатели* ўрнатилган ғилдиракли Т. ишлаб чиқара бошлади. 1912 й.дан АҚШда, кейинчалик Германия ва б. мамлакатларда гусеницали Т. ишлаб чиқарила бошланди. Ўзбекистонда 1967 й. Тошкент трактор з-дида пахтага модификация қилинган ғилдиракли Т. лар ишлаб чиқарила бошлади.

Юриш қисмининг типига қараб, қ.х. ва саноатда ишлатиладиган Т.лар фарқланади. Т.ни яратиш ва и.ч. типаж (намуна) тизими бўйича амалга оширилади. Стандартга мувофиқ, типаж тизими қуйидаги тортиш синфлари (моделлари)га бўлинган: 0,2; 0,6; 0,9; 1,4; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 10; 15; 25; 35; 50. Бундан 0,2—8 гача тортиш синфдаги Т.лар, асосан, қ.х.да қолганлари саноатда ишлатилади. Улар орасида аниқ фарқ қилинмайди, чунки саноат Т.ларининг айримлари қ.х. Т.лари асосида ишлаб чиқарилади. Қ.х. Т.ларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар қ.х.даги технологик жараёнларнинг агротехник талабларига мос бўлади; саноат Т.ларининг ўзига хос хусусияти экинларни суғориш ва ботқоқликларни қуритиш ҳамда йўллар қуриш ва б. ишларида ишлатиладиган махсус жиҳозлар (бульдозер, трелёв ўрнатиладиган ва б.)нинг мавжудлиги ҳисобланади.

Гусеницали Т.нинг юриш қисми ўрмаловчи гусеница (занжир) б-н жиҳозланган. Гусеницаларнинг таянч сирти катта, тупроққа солиштирма босими кам, тупроқ б-н яхши тишлашади. Шу туфайли тортиш кучи катта, кам шатаксирайди, ўтиш қийин жойларда юра олади. Бироқ ғилдиракли Т.га нисбатан манёврчанлиги ҳамда тургунлиги паст бўлади. Ғилдиракли Т. манёврчан, универсал, енгил, ишлатиш осон. Унинг йўл тирқиши катта бўлгани учун экинларга зарар етказмай юра олади. Экин қатор ораларига қараб бир ўқдаги ғилдираклар орасини ўзгартириш мумкин. Тўрт ғилдиракли Т.ларда 2 та ёки 4 та ғилдирак етакчи, уч ғилдиракларда 2 та ғилдирак етакчи бўлиши мумкин.

Қ.х. Т.лари умумий ишларга мўлжалланган (тупроққа ёппасига ишлов бериш, экиш ва б. учун), универсал чопиқ (эгатлар орасига ишлов бериш учун); махсус (боғ-полиз, токзор ва б. учун) хилларга бўлинади. Умумий ишларга мўлжалланган Т. ер ҳайдаш, экин экиш, ёппасига культивация қилиш, йиғимтерим ва б. оғир ишларда қўлланилади. Двигатели кучли, тортиш кучи катта, йўл тирқиши кичик бўлади. Универсал-чопиқ Т., асосан, чопиқ қилиш ва ҳосилни йиғишда ишлатилади. Тортиш кучи умумий ишларга мўлжалланган Т.ларникидан кичик, йўл тирқиши анча катта бўлади. Узатмалар сони кўп, ғилдираклар орасини қатор ораларининг кенглигига мослаб ўзгартириш мумкин. Махсус Т. универсал-чопиқ ёки ҳайдов Т.лари асосида яратилади ва, асосан, юриш қисмининг тузилиши б-н фарқланади. Мас., пахтачиликка мослаштирилган ТТЗ-60.11 ёки ТТЗ-80.11 типидаги Т.ларда битта олдинги ва иккита етакчи кетинги ғилдираклар бўлади, кетинги кўприк эса телескопик қилиб ясалади.

Т. қисмлари: остов (кўтарувчи қисм), двигатель, трансмиссия, юриш қисми, бошқариш механизми, иш ва ёрдамчи жиҳозлар. Дизелли ички ёнув двигатели (қ. *Дизель*) ўрнатилган Т. кўп тарқалган. Бунда дизель ёнилғисининг иссиқлик энергияси тирсакли вални, ундан бутун машина-трактор агрегатини ҳаракатга келтиради. Трансмиссия двигателнинг механик энергияси (айлантирувчи момент, айланиш частотаси) ни ҳаракатлантиргичлар (енгил ғилдираклар ёки юлдузчалар) га узатади. Трансмиссиянинг асосий элементлари: тишлашиш муфтаси, *узатмалар қутиси*, асосий ва охирги узатмалар, буриш механизми. Тишлашиш муфтаси ёрдамида двигатель трансмиссиядан ажратилади ва унга охиста уланади. Узатмалар қутиси ҳаракат тезлиги ва тортиш кучининг катталиги ҳамда йўналишини ўзгартиради. Асосий узатма бўйлама валлардан ҳаракатни кўндаланг валларга узатади ҳамда умумий узатиш сонини оширади. Охирги узатма (цилиндрик редукторлар) айланиш частотасини охиригача пасайтиради ва етакчи ғилдираклар ёки юлдузчаларга узатилаётган айлантирувчи моментни оширади, керакли йўл тирқишини ҳосил қилишга ёрдам беради. Т.нинг буриш механизми (ғилдиракли Т.да — дифференциал, гусеницали Т.да — фрикцион муфталар ёки планетар механизмлар) юриш қисмининг етакчи элементларига турли тезликларда айланиш имконини беради; бу эса Т.га эгри-бугри йўлларда ҳаракатланишга имкон беради. Юриш қисми айланма ҳаракатни илгариланма ҳаракатга айлантиради, шунингдек, Т.дан тушган юкни тупроққа узатади ва бу б-н Т.нинг манёврчанлигини оширади. У йўналтирувчи ғилдираклар ёки занжирни ҳаракатлантиргичлар ва юриш қисмларини Т.нинг остовига бириктирувчи элементлардан иборат. Бошқариш механизми (руль бошқармаси, тормозлар) алоҳида агрегатларни ҳам, бутун Т.ни ҳам бошқаришни таъминлайди. Замонавий Т. ҳайдовчининг меҳнатини енгиллаштириш учун гидравлик, пневматик ва механик кучайтиргичлар б-н жиҳозланган; шунингдек, иш ўрнида керакли санитария-гигиена шароитлари яратилган. Иш жиҳозларига тиркаш қурилмалари, ўрнатма тизимлар, қувват олиш вали, ҳаракатлантириш шкиви, ҳаракат тезликларини камайтириш учун секинлаштиргич, дифференциални блокировкалаш тизими, ёритиш тизими ва сигнализация, етакчи ғилдиракларни вазминлаштиргич, текшириш-ўлчаш аппаратлари ва б. киради. Т.нинг конструкциялари материаллар ҳажмини камайтириш, двигателнинг қуввати ва иш тезлигини ошириш, Т.нинг тортиш сифатини, шунингдек, механизаторларнинг санитария-гигиена шароитларини яхшилаш бўйича такомиллаштирилмоқда.

Тошкент трактор з-дида қисмлар комплекти Хитойдан келтириб йиғиладиган қуввати 30 о.к.га тенг бўлган двигатель ўрнатилган BY-304-02 ва BY-300 русумли, қуввати 80 о.к.га тенг бўлган двигатель (Белоруссиядан келтириладиган) ўрнатиладиган ТТЗ-80-10 ва ТТЗ-80-11 русумли, қуввати 60 о.к.га тенг бўлган двигатель (Владимир ш.дан келтириладиган) ўрнатиладиган ТТЗ-60-10 ва ТТЗ-60-11 русумли, қуввати 100 о.к.га тенг бўлган двигатель («Каменс» фирмасидан келтириладиган) ўрнатиладиган ТТЗ-100К-10 ва ТТЗ-100К-11 русумли Т.лар ишлаб чиқарилмоқда. BY-300 ва BY-304-2 русумли Т. деҳқон ва фермер хўжаликлари



1



2



3

Трактор. 1. ТТЗ-80-10 универсал-чопиқ трактори; 2. ТТЗ-80-11 пахтачилик трактори; 3. BY-304-2 кичик габаритли қ.х. трактори.

титерминатор оқсиллар ва оқсил синтези аппарати компонентлари қатнашади. Эукариотларда рибосомал, информацион ва транспорт РНК синтези учун алоҳида РНК-полимераза ферменти мавжуд. Т. бирлиги скриптон ёки оперонлар ўзаро функционал боғланган бир неча генлардан иборат. Эукариотларда бу генлар ҳар доим моноген бўлади. Шиш ҳосил қиладиган вирусларда тескари транскриптаза (ревертаза) ферменти ёрдамида ахборот РНК дан ДНК га ўтказилиши мумкин. Бу жараён тескари Т. дейилади.

ТРАНСКРИПЦИЯ (*мусиқада*) — мусиқа асарини бошқача тарзда (мас., бошқа созга мослаб) ифодалаш (*аранжировка*) ёки виртуоз руҳда эркин қайта ишлаш (концерт Т.си). Европада 16—17-а.ларда пайдо бўлган. 19-а.дан (асосан, фортепиано Т.лари) энг оммабоп концерт жанрларидан бирига айланган (Ф. Лист, К. Таузиг, М. Балакирев, Ф. Крейслер, С. Рахманинов ва б.). Шарқ халқлари бастакорлик ижодида муайян куйлар асосида асарлар яратишда анъанавий усуллардан биридир. Мас., «Ушшоқ» куйи асосида яратилган «Самарқанд Ушшоғи», «Ушшоқи Содирхон», шунингдек «Қўқон Ушшоғи», «Тошкент Ушшоғи», «Умрзоқ Полвон Ушшоғи», «Фаттоҳхон Ушшоғи».

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ (*транс...* ва лот. littera — ҳарф) — бир график тизим (алифбо) асосида ёзилган матнлар ёки алоҳида сўзларни бошқа бир график тизим (алифбо) воситалари б-н ҳарф-ма-ҳарф акс эттириш. *Транскрипция*дан фарқли равишда Т. муайян тилнинг график тизимига асосланиб иш кўради. Бирон-бир алифбога асосланар экан, Т. ҳарфларни шартли қўллашга, қўшимча ҳамда диакритик белгилар киритишга йўл қўяди. Т. дастлаб 19-а.да Пруссия илмий кутубхоналаридаги лотин, кирилл, араб, ҳинд ва б. ёзувли тилларда ёзилган асарларни ягона каталогга киритиш эҳтиёжидан келиб чиққан. Ушбу кутубхоналар учун тузилган йўриқномалар 20-а.да лотинча бўлмаган ёзув тизимларини лотинчага ўгириш андозасининг асоси бўлиб хизмат қилди. Ҳоз. Т.га оид тавсиялар Халқаро стандартлар ташкилоти — ISO (International Standart Organisation) томонидан ишлаб чиқилади. Т. ўзининг универсаллиги туфайли кўп томонлама халқаро муносабатларда амалий масалаларни ҳал қилишнинг ягона стандарти бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Т.ни амалий транскрипциядан фарқлаш керак. Т. халқаро бўлиши мумкин ва бўлиши керак, чунки у бирон-бир миллий алифбога асосланмайди, амалий транскрипция эса бирон-бир белгили алифбога, унинг ҳарф ва ҳарф бирикмаларини тегишли имлода қабул қилинган ўқиш қоидаларига таянади. Т. қад. қўлёзма ёдгорликлар, жаҳон халқлари тарихи, тили ва алабиётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

ТРАНСЛОКАЦИЯ (лот. trans — орқали, locatio — жойлашиш) — хромосомалар бир қисмининг ўша хромосоманинг бошқа қисмига ёки иккинчи хромосомага ўтиб қолиши; хромосомалар қайта қурилиши (хромосома аберрациялари), яъни мутация хилларидан бири. Агар хромосоманинг узилган қисми ўша хромосоманинг бошқа жойига уланса, хромосома ичидаги Т., бошқа хромосомага ўтиб қолса хромосомалараро Т. дейилади. Мас., Даун синдромида 15- ва 21- хромосомалардан кичик қисмлари ажралиб, ўринларини алмаштириб жойлашади. Т. асосида хромосомаларнинг ногомологик қисмлари ўртасидаги алмашинув ётади. Т.да генлар миқдори ўзгармаган ҳолда уларнинг ўрни ўзгаради. Т. оғир ирсий касалликларга олиб келади.

ТРАНСЛЯТОР — 1) *трансляция* жараёнини амалга оширишда фойдаланиладиган аппаратлар, жиҳозлар, кўчма техника воситалари мажмуи; 2) информатика (ахборотшунослик)да — *алгоритм* баёнини бир *программалаш тилида* иккинчисига, хусусан, *машина тилига* автоматик тарзда ўтказиш учун мўлжалланган ЭҲМ (компьютер) дастури (компилятор). Программалашни автоматлаштириш учун қўлланади.

ТРАНСЛЯЦИЯ (лот. translatio — узатиш) — 1) воқеа юз бераётган жой (театр, концерт зали, стадион, байрам маросимлари)дан радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни студиядан ташқарида бевосита эшиттириш ёки кўрсатиш, шунингдек, бошқа шаҳарлардан халқаро алоқа линиялари бўйича келадиган дастурларни маълум радиостанция ёки телестанциядан узатиш. Радио Т.да воқеа юз бераётган жойга микрофон ўрнатилади, ундан келаётган радиосигналлар студиядан ташқаридаги махсус аппаратхона (транспункт)да қайта ишланиб, эфирга узатилади. Аппаратхонада кучайтирувчи, овоз ёзиб олувчи, коммутацияловчи (қ. *Коммутация*), ўлчовли аппаратлар ва б. жиҳозлар бўлади. Телевизион Т. кўчма телевизион ст-я орқали амалга оширилади. Баъзи объектларда, худди радио Т.даги каби, телевизион транспунктлар ташкил қилинади; 2) электр алоқада (ретрансляция) алоқа тракгининг оралиқ пунктларида сим орқали келадиган электр сигналларни ёки радиосигналларни қабул қилиб ва қайта ишлаб, манбадан истеъмолчи томон йўналишда узатиш; бунда кучсиз сигналларни кучайтириш ҳам мумкин. Бундай Т.дан, асосан, узоқ масофали алоқани (мас., ердаги ст-ялар орасида космик алоқани, ердаги ст-ялар б-н космик кема орасидаги алоқани) ташкил қилишда фойдаланилади. Бунда оралиқ кучайтирувчи қурилмалар, ретрансляторлар ва б. қурилмалар қўлланади; 3) алоқанини масофасини ошириш учун электр сигналларни узатиш занжирига уланадиган оралиқ қурилма (мас., телеграф алоқала — регенератив Т.); 4) симли радиоэшиттиришнинг эскирган номи; 5) ЭҲМ (компьютер) учун тузилган дастур баёнини бир программалаш тилидан иккинчисига, мас., *машина тилига* ўтказиш; 6) физ. ёки мат. объектни фазода узига параллел равишда тўғри чизиқ (Т. ўқи) бўйлаб маълум масофага кўчириш.

ТРАНСЛЯЦИЯ (*биологияда*) — генетик кодга биноан, информацион РНК асосида оқсил полипептид занжирлари синтези; тирик ҳужайраларда ирсий ахборот амалга оширилишининг 2-босқичи. Т. жараёнида иРНК молекуласида нуклеотидлар кетма-кетлиги тарзида ёзилган оқсил молекуласи тўғрисидаги ахборот нуклеотидлар кодидан синтезланадиган оқсил молекуласидаги аминокислоталарнинг муайян кетма-кетлиги ҳолатига ўтказилади. Бошқача қилиб айтганда, иРНКдаги ахборот нуклеотидлар тилидан аминокислоталар тилига ўтказилади. Т.да иРНК дан ташқари рибосомалар, транспорт РНК (тРНК), оқсилларнинг аминоацил—тРНК-синтетаза, инициация (бошловчи), элонгация (полипептидни давом эттирувчи), терминация (тамомловчи) ва б. омиллардан иборат мураккаб макромолекуляр комплекс иштирок этади. Аминокислоталарни РНК рибосомаларга олиб боради. Т.нинг инициация босқичида рибосоманинг кичик суббирлиги, тРНК ва инициация омили иРНК даги кодон-инициаторни таниб олади. Шундан сўнг рибосоманинг катта суббирлиги қўшилиб, оқсил синтези бошланади. Бу синтез 3 босқич: тРНК нинг қўшилиши, пептид боғ ҳосил бўлиши ва рибосомаларнинг 3 нуклеотидга силжиши — *транслокация* орқали боради; шундан сўнг барча цикл яна такрорланади. Кодон-терминаторларни таниб олишда терминациянинг оқсил омиллари полипептид занжирининг рибосомадан ажралишини катализлайди. Оқсил синтезида иРНК полирибосома таркибига киради. Ҳар бир полирибосомада бир вақтнинг ўзида 100 тагача рибосомалар синтезни олиб боради. Прокариотларда полирибосомалар *транскрипция* даврида иРНК да (ДНКдан ажратмасдан олдин) ҳосил бўлади. Эукариотларда оқсил синтези цитоплазмада боради.

ТРАНСМИЛЛИЙ КОРПОРАЦИЯ (ТМК) — хорижий активларга эга бўлган, операцияларининг камида 1/4 қисмини мамлакат ташқарисида, ўзи рўйхатга олинган чет мамлакатда амалга оширадиган йирик корпорация. Ташкилий жиҳатдан бош компания асосий капиталининг шўъба корхоналар капиталида қатнашуви тамойилига асосланади. ТМК ишчини узлуксиз ўстириш ҳамда интеграциялашув сиёсати, фирма, компанияларнинг бир мақсадни кўзлаб қўшилиши (қўшилиш, сотиб олиш, молия-ишч. гуруҳларни ташкил қилиш) ҳисобига пайдо бўлади. Ихтисослашувига кўра, саноат, хизмат кўрсатиш, савдо-сотиқ, банк, сугурта ва б. тармоқларда фаолият олиб боради.

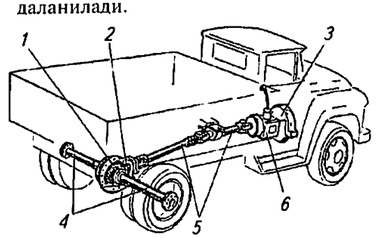
Дастлабки ТМКлар 20-а. бошларида пайдо бўлган. 2-жаҳон уруши (1939—45) дан кейин уларнинг роли яна ошди. 21-а. бошида жаҳон ишлаб чиқаришининг катта қисми ТМК қўлида тўпланган. Американинг Ғарбий Европа ва Канадада, бир қанча ривожланаётган мамлакатларда ўз корхоналари тармоқларига эга бўлган ТМКлари фаолият кўрсатади. Мас., «Форд» автомобиль концернининг 30 та мамлакатда филиаллари бор. Йирик инглиз компаниялари («Бритиш петролеум», «ИКИ» ва б.), Германия («Херст», «Сименс» ва б.), Голландиянинг «Филипс» концернлари ТМКлардир. ТМК фаолияти ҳам миллий (ички), ҳам ташқи бозорга йўналтирилади. Одатда, ТМК кучли илмий-техникавий салоҳиятга эга бўлади. Мас., «Форд мотор»нинг АҚШ Дейтройт ш.да 100 мингдан кўпроқ муҳандис-техник ходимлар, олимлар, технологлар, дизайнерлар ишлайдиган илмий-техника маркази бор. ТМК ўз таркибини ва фаолият йўналишларини мунтазам янгилаб туради. Уларнинг асосий мақсади бозорларнинг бир сегментини эмас, балки жаҳон бозорларида мустаҳкам устуворликни эгаллашдан иборат.

20-а.нинг 90-й.ларидан бошлаб Ўзбекистон саноатининг кўп тармоқларида жаҳондаги кўпгина ТМКлар иштирокида саноат корхоналари ташкил топди. «ЎзДЭУ авто» (қ. *Асака автомобиль заводи*), *Зарафшон-Ньюмонт*, *«Кабул текстайлз»*, *«Кока-Кола»*, *«Нестле»*, *«Кейс Корпорейшн»* ва б. шулар жумласидандир.

Садир Салимов.

ТРАНСМИССИВ КАСАЛЛИКЛАР — бемор (ёки бактерия ташувчи)дан ёки касал ҳайвондан бўғимоёқлилар, мас., қон сўрувчилар орқали соғлом кишиларга юқадиган инфекцион касалликлар. Бу гуруҳга мансуб касалликларнинг қўзғатувчилари соғлом одам организмига тери орқали тушади ва, асосан, қонда бўлади. Одатда, терида тошмалар пайдо бўлиши ва майда томирлар жароҳатланиши б-н кечади. Риккетсиозлар Т.к.нинг катта қисмини ташкил этади. Кўпинча маълум ҳудудларда қайд қилинади ва ўша жойнинг номи б-н аталади. Т.к. 5 гуруҳга бўлинади: тошмали терлама гуруҳи, кана доғли иситмаси гуруҳи, қизил таначали кана иситмаси, пневмотроп (нафас йўлларини жароҳатлайдиган) риккетсиозлар ва пароксизмал риккетсиозлар. Касаллик, асосан, бит, бурга ёки каналар чаққанда юқади. Тошмали терламада одам, бошқасида каламуш, сичқон ва б. кемирувчи ҳайвонлар, айримларида ёввойи ва уй ҳайвонлари ҳамда қушлар резервуар ҳисобланади.

ТРАНСМИССИЯ (лот. transmissio — узатиш, ўтиш) — двигателдан иш машиналари (станоклар, майдалагичлар ва б.) га ёки машиналарнинг ижро механизмларига айланма ҳаракат узатиш учун мўлжалланган қурилма. Т. валидан иш машиналарига айланма ҳаракат узатиш, одатда, юритма тасмалар (контрприводлар) орқали амалга оширилади. Кенг маънода — Т. деганда двигатель валидан машинанинг иш органларига айланма ҳаракат узатувчи барча қурилмалар мажмуи тушунилади. Мас., *автомобиль* ёки *трактор*да механик Т. таркибига куч узатмаси, илашма (сцепление), карданли узатма, дифференциал механизм ва б. қурилмалар киради. Кемалар, тепловозлар, юк автомобиллари, тракторларда гидромеханик (гидротрансформатор ва механик узатмалар қутиси), гидроҳажмий (гидромоторли гидроназослар) ва электромеханик (генератор ва электр двигателлар) Т.лардан фойдаланилади.



Трансмиссия (автомобилда): *1* — дифференциал; *2* — бош узатма; *3* — ишлама; *4* — яримўқ; *5* — карданли узатма; *6* — узатмалар қутиси.

ТРАНСПИРАЦИЯ (лот. trans — орасидан, оралаб ва spiro — нафас оламан, нафас чиқараман) — ўсимликларнинг сув буғлатиши. Муҳим физиологик жараёнлардан бўлиб, ўсимликнинг тўхтовсиз нам олиб туришига ёрдам беради, тупроқдан минерал тузларнинг келиб туришини таъминлайди, тўқималар ҳарорати, *тургор* даражаси ва протоплазманинг таранглигини бошқариб туради. Асосий Т. органи барг бўлиб, ундаги мезофилл ҳужайралари ҳужайралар оралиғига доим сув бугини ажратиб, сўнгра уни барг оғизчалари (оғизча Т.си) ёки кутикула (кутикула Т.си) орқали атмосферага тарқатади. Т. катталиги ташқи муҳит шароитлари — ёритилганлик, тупроқ ва ҳаво ҳарорати, намлиги, шамол кучи, шунингдек, камроқ даражада ўсимлик тури ва навларнинг биологик хусусиятларига боғлиқ. Ташқи муҳит шароитлари Т.нинг суткалик ва мавсумий жадаллигига таъсир кўрсатади. Максимал Т. мавсумнинг энг иссиқ даврларида ва куннинг ярмигача, минимал Т. саҳарда ва қишда кузатилади. Т. жадаллиги турли сув ва озиқ режимларида ўсимликларнинг сув б-н таъминланиш даражасини ва уларнинг маҳсулдорлигини тавсифлаб беради. У 1 дм² барг сатҳидан маълум вақт бирлигида (мг. дм²/соат) буғланган сув миқдори б-н аниқланади. 1 л сув сарфланганда ўсимлик ҳосил қиладиган қуруқ модда миқдори Т. унумдорлиги, 1 г қуруқ модда ҳосил қилиш учун ўсимлик сарф этадиган сув Т. коэффициенти дейилади. Мас. 1 г қуруқ модда ҳосил қилиш учун ғўза 400—700, кузги буғдой 500 г гача, сули 415—500, тариқ 200—280 г сувни буғлатади. Шу сабабли тупроқда намликни сақлашга мўлжалланган агротехника тадбирлари б-н бир қаторда майдон бирлигига тўғри келадиган экин туплари қалинлигини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга (яна қ. *Ўсимликларнинг сув режими*).

Ад.: Слейчер Р., Водный режим растений, М., 1970; Либерт Э., Физиология растений, М., 1976; Самиев Х.С., Водный режим и продуктивность хлопчатника, Т., 1979.

Абдукарим Зикирёев.

ТРАНСПЛАНТАЦИЯ — одам ва ҳайвонларда патологик жараён натижасида шикастланган ёки олиб ташланган тўқималар ва органлар ўрнига соғломини кўчириб ўтқазиш. Хирургия усули сифатида қадимдан маълум. Тери, мускул, нервлар, кўзнинг мугуз парда си, ёғ ва суяк тўқимаси, юрак, буйрак ва б. органлар кўчириб ўтқазилади. Қон қуйиш — Т.нинг алоҳида тури.

Кўчириб ўтқазиладиган тўқима ёки орган кимдан олинганига қараб трансплантантлар қуйидагича фарқланади: аутотрансплантант — беморнинг ўзидан, аллотрансплантант — одамдан одамга, ксенотрансплантант — бошқа индивиддан. Ҳоз. буйрак Т.си жуда кенг йўлга қўйилган. Бошқа органлар: юрак, жигар, эндокрин безлар, ўпка ва б. органларни кўчириб ўтқазиш махсус клиникаларда бажарилади.

ТРАНСПОРТ (лот. transporto — ташийман) — ижтимоий моддий и.ч. тармоғи, юкларни ва йўловчиларни бир жойдан иккинчи жойга элтишни, мамлакат вилоят ва туманлари, корхоналари, халқ хўжалик тармоқлари ўртасида, шунингдек, мамлакат ичида айирбошлаш ва алоқани таъминлайди.

Қуйидаги Т.лар мавжуд: ер усти Т. и (т.й., автомобиль, қувур йўллари), сув Т.и (денгиз ва дарё), ҳаво Т.и (авиация). Вазифасига кўра ички и.ч. (саноат) Т.ига ва умумий фойдаланиладиган Т.га бўлинади. Бу Т. турлари б-н бир қаторда шахсий фойдаланиладиган автотранспортлар ҳам мавжуд. Вазифаси хусусиятига кўра, Т. йўловчилар ва юк ташувчи Т.га бўлинади. Ички и.ч. транспорти бевосита моддий неъматлар и.ч. жараёнига хизмат қилади ва корхона и.ч. воситаларининг таркибий қисми ҳисобланади. Умумий фойдаланиладиган Т. (ер усти, сув ва ҳаво) ижтимоий и.ч.да муҳим соҳани ташкил этади. Умумий фойдаланиладиган Т.нинг моддий и.ч. тармоғи сифатида пайдо бўлиши *саноат тўнтариши* б-н боғлиқ.

Мамлакатлар ўртасида ташқи савдонинг ўсиши денгиз кемачилигининг ривожланишига туртки берди. Автотранспорт 19-а.нинг охирида пайдо бўлди, 20-а.нинг 20-й.ларида қисқа масофага юк ва йўловчилар ташишни амалга ошириб, т.й. ва дарё Т.и. б-н рақобат қила бошлади. Фуқаро ҳаво Т.и 20-а.нинг 1-чорагида вужудга келди.

20-а.да жаҳон транспорти тизими жуда юксалди. Ривожланган мамлакатларда Т. тизимларининг барча Т. турлари (АҚШ, Канада) ёки айрим Т. турлари (Ғарбий Европа мамлакатлари, Япония)нинг юксак даражада ривожланганлиги б-н тавсифланади.

20-а. бошларига қадар Ўзбекистонда юк ва йўловчилар, асосан, т.й., отулов Т.ларида, туя, хачир ва б. юк ташувчи ҳайвонларда ташилган. 20-а.нинг 20-й.ларидан автомобиль ва ҳаво Т.и, йирик саноат корхоналари қурилиши б-н саноат Т.и вужудга келди. 80-й.лар охирига келиб республика Т.ининг моддий-техника базаси бирмунча яхшиланди. Саноат ва қ.х.да и.ч.нинг ўсиши, кенг миқёсдаги капитал қурилиши ва транспорт моддий-техника базасининг юксалиши б-н юк ва йўловчилар ташиш ҳажмлари ҳам орта борди.

Республика мустақилликка эришганидан кейин Т.нинг халқ хўжалигига ва аҳолига хизмат кўрсатишини тубдан яхшилаш ва Т.ни бошқариш тизимини такомиллаштириш мақсадларида «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси (1992 и. 28 янв.), «Ўзбекистон автомобиль транспорти» давлат-акциядорлик корпорацияси (1993 й. 8 янв.), «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акциядорлик компанияси (1994 й. 7 нояб.) ва б. идоралар ташкил этилди. Мамлакатда Т. корхоналари давлат иштирокидаги акциядорлик, очиқ турдаги акциядорлик, масъулияти чекланган жамиятларга, жамоа корхоналарига айлантирилди. Республикада автотранспорт воситаларининг бир қисми (автобуслар, юк ва енгил машиналар) жамоа хўжаликлари, фуқароларнинг мулкига айланди.

Ўзбекистон Республикасида умумий фойдаланиладиган юк ва йўловчилар ташувчи Т.нинг барча тури —т.й., автомобиль. авиация, шаҳар электр транспорти (трамвай,. троллейбус, метрополитен), даре Т.и, қувур йўллари транспорти, шунингдек, умумий фойдаланилмайдиган (саноат) транспорти турлари — т.й, автомобиль, тасмали транспорт, осма арқон транспорти ривож топган (яна қ. *Автомобиль транспорти, Дарё транспорти, Денгиз транспорти, Ҳаво транспорти, Темир йўл транспорти, Шаҳар транспорти*).

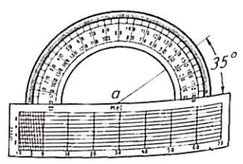
Ўзбекистонда транспорт турларининг асосий кўрсаткичлари

	2000	2002	2003
Жами транспорт турларида ташилган юклар, млн.т.	795,1	728,1	703,2
шу жумладан:			
т.й.транспортида	42,4	44,2	45,1
автомобиль транспортида	691,4	622,2	592,8
қувур йўллари орқали	61,3	61,7	65,3
ҳаво транспортида (минг.т)	15,2	12,4	5,9
Ташилган йўловчилар, млн.киши	3570,5	3384,6	3351,5
шу жумладан:			
т.й. транспортида	14,5	14,9	15,3
автомобиль транспортида	3246,0	3103,3	3121,0
ҳаво транспортида	1,5	0,9	0,8
шаҳар электр транспортида	308,5	265,5	214,4

Республиканинг Т. тизими т.и., автомобиль йуллари, замонавий ускуналар б-н жиҳозланган т.и. вокзаллари, ст-ялари, бекатлари, юк омборлари, пристаплар, ҳаво флотининг йирик аэровокзаллари ва б. инфратузилма бўлинмаларини қамрайдиган халқ хўжалиги комплексини ташкил этади.

ТРАНСПОРТЁР (лот. transporta — ташийман) — 1) машинасозликда — *конвейер*нинг иккинчи номи; роликли Т. рольганг, винтли Т. шнек деб аталади; 2) қ.хда — маҳсулотларни унча узоқ бўлмаган масофага узлуксиз ёки муайян маромда ташиш (узатиш) учун мўлжалланган машина. Маҳсулотлар (картошка, сабзи, лавлаги, шолғом ва б.)ни транспорт воситаларидан тушириб, омборхонага узатиш, далалан ёки омборхонадан транспорт воситаларига ортиш; қўй жунини юнгтарошнинг иш ўрнидан тарози аппарати турган жойгача узатиш учун мўлжалланган Т.лар бўлади. Т. тизимининг асосий қисмлари: қабул бункери, куракли кўтариш транспортёри, бурилувчи юклаш транспортёри, рама (юриш қисми б-н), гидротизим, ҳаракатлантириш узатмаси, электр двигатели ва бошқариш пульти. Жун узатиш Т.и электр двигатель, редуктор, йўналтирувчи цилиндр, узлуксиз тасма ва каркасдан иборат. Бундай Т. тасмасининг кенглиги 55 см гача, тасма иш қисмининг уз. 45 ва 25 м бўлади. Юнг Т. и чорвачиликда кенг қўлланади.

ТРАНСПОРТИР (франц. transporteur, лот. tranporto — кўчираман) — чизмаларда турли бурчакларни ясаш (чизиш) ва ўлчаш учун мўлжалланган чизмачилик асбоби. Чизгич ва 0 дан 180° гача даражаларга бўлинган ярим доирадан иборат. Т.нинг ўлчами қанча катта бўлса, аниқлиги шунча юқори бўлади. Жуда аниқ ясашлар ва ўлчашлар учун мўлжалланган Т. (мас., навигация Т.и)



Транспортир.

марказ атрофида айланувчи бурчак ўлчаш нониуси (верньер) бор шаффоф (орқаси кўриниб турадиган) чизғич б-н таъминланади.

ТРАНСУРАН ЭЛЕМЕНТЛАР — *Менделеев даврий системаси*да *уран*дан сўнг жойлашган (ат. рақами $Z \geq 93$ бўлган) кимёвий элементлар. Т.э. нисбатан тез радиоактив парчаланиши туфайли Ер пўстида айтарли миқдорда сақланиб қолмаган. Ернинг ёши $5 \cdot 10^9$ й.га яқин, энг узоқ яшовчи Т.э. изотопларининг ярим емирилиш даври эса 10^7 й.дан кичик. Ер курраси пайдо бўлганидан бошлаб нуклеосинтез жараёнида ҳосил бўлган. Т.э. е бутунлан парчаланиб битган ёки улар миқдори кескин камайиб (10^{12} мартагача) кетган. Энг узоқ мавжуд бўлувчи Т.э. лан ҳисобланган плутоний (^{244}Pu)нинг табиий минералларида ниҳоятда кичик миқдори топилган. Балки у Ер курраси пайдо бўлган пайтдан бошлаб сақланиб қолгандир. Уран рудаларида нептуний (^{237}Np) ва плутоний (^{239}Pu) юқлари топилган.

Дастлабки Т.э. 20-а.нинг 40-иларида АҚШ да Э. *Макмиллан* ва Г. *Сиборг* бошчилигида бир гуруҳ олимлар томонидан синтезлаб топилган. Т.э. нишонни нейтрон оқими ёки зарядланган заррачалар б-н нурлатиш йули б-н олинади. Агар нишон сифатида уран U ишлатилса, кучли нейтрон оқими ёрдамида Fm(Z=100) гача бўлган барча Т.э. ни олиш мумкин. Z=101 (менделеевий) элементи 1955 й.да $^{253}_{99}$Es (эйнштейний) элементини тезкор α-заррачалар б-н нурлатиб кашф қилинди. Z>101 бўлган элементлар зарядланган заррачалар тезлаткичида [Бирлашган ядро тадқиқотлари ин-ти циклотрони (ОИЯИ; Дубна, Россия) ва оғир ионлар чизиқли тезлаткичи «Хайлак» (Беркли, АҚШ)]да олинди.

ТРАНСФЕРАЗАЛАР — ҳар хил атомлар гуруҳини бир органик бирикма молекуласи (донорлар)дан иккинчиси (акцепторлар)га кўчирилиши қайтар жараённи катализлайдиган ферментлар синфи. Бу ферментлар иштирокида катализланадиган реакциялар қуйидаги умумий схема б-н ифодаланади:

$$R - A + R^1 - B \rightleftarrows R - B + R^1 - A.$$

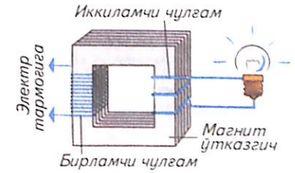
Т. энг катта синф бўлиб, уларнинг 500 га яқин индивидуал хиллари аниқланган. Кўчирилаётган гуруҳларнинг турига қараб, булар аминотрансферазалар, фосфотрансферазалар, гликозилтрансферазалар ва б. га бўлинади. Т.нинг кўпчилиги фақат кофермент (қ. *Коферментлар*) иштирокида каталитик фаоллигини кўрсатади, аммо кофермент тавсифи кўчирилувчи гуруҳ томонидан белгиланади. Мас., амин гуруҳларнинг кўчирилишида пердоксаль фосфат, шакарлар қолдиғининг кўчирилишида нуклеотидлар кофермент бўлади. Т. табиатда кенг тарқалган бўлиб, оралиқ моддалар алмашинувида муҳим аҳамиятга эга.

ТРАНСФЕРТ, трансфер (франц. transfert — ўтказиш, кўчириш) — 1) чет эл валютаси ёки олтинни бир мамлакатдан бошқасига ўтказиш; 2) номи ёзилган қимматли қоғозларга эгалик ҳуқуқини бир шахс томонидан бошқа шахста бериш; 3) битишувларга доир тўловларни бир ҳисобварақдан бошқасига ўтказиш; 4) марказий ҳокимият томонидан ундирилган солиқларнинг бир қисмини маҳаллий ҳокимият органларига ўтказиш. Амалиётда ўтказма тўловлар, яъни давлат бюджетидан ижтимоий эҳтиёжлар учун аҳолига тўланадиган *нафақа* ва *пенсиялар*, тадбиркорларга тўланадиган *субсидия*лар, давлат қарзи бўйича тўланадиган фонзлар ҳам Т. («трансферт тўловлари») деб аталади.

ТРАНСФОРМАТОР (лот. transformo — ўзгартираман) — техникада — энергия ёки объектларнинг бирон бир муҳим хоссаси (мас., ток кучи, кучланиш ва б.)ни ўзгартириш учун мўлжалланган қурилма. Электр Т., гидро-трансформатор, фототрансформатор, ЎЮЧ (ўта юқори частота) Т.и ва б. хилларга бўлинади. Электр Т. ўзгарувчан ток кучланишини ўзгартириш (кучайтириш ёки пасайтириш) учун мўлжалланади. Унинг иши *электромагнит индукция* ҳодисасига асосланади. У битта бирламчи чулғам, битта ёки бир неча кўп иккиламчи чулғам ва асосан берк типдаги ферромагнит ўзак (магнит ўтказгич) дан иборат. Барча чулғамлар ферромагнит ўзакка ўралади ва бир-бирига индуктив боғланган бўлади. Бирламчи чулғам учлари (Т. кириши) ўзгарувчан ток кучланиш манбаига, иккиламчи чулғам (ёки чулғамлар) учлари (Т. чиқиши) истеъмолчиларга уланади. Электр Т.ни биринчи марта П. Н. *Яблочков* 1876 й. электр ёритиш тармоғида ишлатган. М. О. *Доливо-Добровольский* 1890 й. уч фазали электр Т.ни яратган. Кейинчалик бошқа олим ва ихтирочилар Т. ни такомиллаштириш, қуввати ва ф.и.к.ни ошириш, изоляцияни яхшилаш, ихчамлаштириш ва б.га доир ишлар олиб боришган.

Электр Т.нинг энг кенг тарқалган тури куч Т.ларидир. Улар электр узатиш линиялари (ЭУЛ)га ўрнатилади. Бундай Т.лар электр ст-яларнинг генераторлари ишлаб чиқарган ток кучланишини 10—15 кВ дан 220—750 кВ гача кучайтириб беради. Т.ларнинг чулғамлари мисдан, магнит ўтказгичлари совуқлайин прокатлаб ишлаб чиқарилган электротехника пўлатидан тайёрланади. Электр Т.нинг қуруқ ва мойли турлари бор. Қуруқ Т. завода мойсиз совитилади. Мойли Т.нинг магнит ўтказгичи ва чулғамлари минерал мой тўлдирилган бакка жойлаштирилади. Мой изоляция ва совитувчи вазифасини ўтайди.

Куч Т.ларидан ташқари ўлчаш Т.и, кучланиш Т.и, ток Т.и, импульсли Т., радиочастотали Т. каби Т.лар ҳам мавжуд.



Трансформатор схемаси.

Ўзгарувчан ток тармоғида кучланишни кучайтириш ёки пасайтириш ҳамда электр энергияни истеъмолчиларга тақсимлаш учун мўлжалланган мажмуа кичик Т. ст-яси (подстанцияси) деб аталади. Унда куч Т. и, тақсимлаш қурилмалари, автоматик бошқариш ва ҳимоя қурилмаси, қўшимча иншоотлар бўлади. Юқори кувватли баъзи пасайтириш Т. подстанцияларида кучли, лаб.да уй-рўзғорда ишчам автотрансформаторлар ишлатилади.

ТРАНСФОРМАЦИЯ (лот. transformatio — қайта ўзгариш, қайта ҳосил бўлиш) (генетикада) — ҳужайрага ёт ДНК кириши натижасида унинг ирсий хусусиятлари ўзгариши; прокариотларда генетик материал алмашиниш усулларидан бири. Биринчи марта инглиз олими Ф. Гриффит (1928) пневмококкларда кашф этган. Ф. Гриффит патоген пневмококкларни қиздириб ўлдирганда улар сичқонларни зарарламаслигини, лекин бактерияларни патогенлик хусусиятига эга бўлмаган тирик бактериялар б-н бирга сичқонларга юборилганда нопатоген бактериялар патогенлик хусусиятига эга бўлишини аниқлаган. АҚШ олими О. Эйвери ва унинг ходимлари (1944) нопатоген бактериялар патоген бўлиб қолиши (трансформацияланиши)нинг сабаби патоген бактерия штаммидан ажралган ДНК б-н боғлиқ эканлигини аниқлади. Т. кейинчалик ҳар хил туркум ва турларга мансуб бактериялар — стрептококк, гемофилл бактериялар, пичан таёқчаси ва б.да аниқланган. Т. ҳодисаси компетентлик хусусиятига эга бўлган айрим ҳужайралар б-н боғлиқ (ҳужайранинг ёт ДНК ни боғлаш хусусияти махсус оқсил молекуласи синтезланиши б-н тушунтирилади). Трансформациялайдиган ДНКнинг мол. массаси 300000 дан кам бўлмаслиги, 2 спирали ва кимёвий тоза бўлиши лозим. Ҳужайрага донор ДНК сининг бир бўлаги ўтиб, ҳужайра хромосомаси б-н рекомбинацияланади ва унинг хоссасини ўзгартиради.

Т.дан бактерияларни генетик анализ қилишда ва генетик инженерия соҳасидаги тажрибаларда фойдаланилади. Т. жараёнининг кашф этилиши ва ўрганилиши натижасида ДНК-ирсиятнинг

моддий асоси эканлиги аниқланди. Т.дан эукариот ҳужайраларга ёт ДНК ни киритишда ҳам фойдаланилади (яна қ. *Генетик инженерия*).

Ад.: Прозоров А. А., Генетическая трансформация и трансфекция, М., 1980; Тўрақулов Ё. Х. ва б., Умумий биология, Т., 1999.

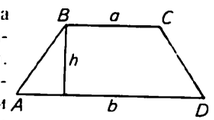
ТРАНСЦЕДЕНТ ФУНКЦИЯЛАР — алгебраик бўлмаган аналитик функциялар. Мас., логарифмик кўрсаткичли ва тригонометрик функциялар Т. ф.дир. Комплекс ўзгарувчили Т.ф. қутб ва чекли тармоқланиш нуқталаридан ташқари махсус нуқталарга эга бўлади. Мас., e^z, $\sin z$ лар учун $z=\infty$ нуқта, $\ln z$ функция учун $z=0$, $z=\infty$ нуқталар чексиз тартибли тармоқланиш нуқтаси бўлади. Т.ф.нинг умумий назарияси аналитик функциялар назариясига асосланган.

ТРАНСЦЕНТЛИК (математикада) — алгебраик хоссага эга бўлмаган объектлар: трансцендент сонлар — коэффициентлари бутун сонлардан ташкил топган алгебраик илдизи бўла олмайдиган сонлар ($\pi, e, 2^{\sqrt{3}}$ каби); трансцендент функциялар — кўпҳадлар орқали алгебраик тенглама б-н боғлаб бўлмайдиган функциялар ($y=\sin x$, $y=2^x$, $z=e^{-\sin y}$ каби); трансцент тенгламалар, одатда, алгебраик бўлмаган тригонометрик, кўрсаткичли, логарифмик ва улардан ҳам мураккаброқ тенгламалар.

ТРАНСҲИМОЛАЙ ТОҒЛАРИ — Тибет тоғлигининг жан. қисмидаги тоғ системаси (қ. *Гандисишань*).

ТРАПЕЗУНД ИМПЕРИЯСИ — Кичик Осиёнинг шим.-шарқидаги давлат (1204—1461). Пойтахти — Трапезунд (ҳоз. Трабзон). Византия императори Андроник I нинг набиралари Алексей ва Давид Комнинлар томонидан барпо этилган. Уларга Грузия маликаси *Тамара* ҳамкорлик қилган. 1243 й. мўғуллар истилоси даврида Т. и. салжуқийлар ва Никея империяси б-н иттифоқ тузган, лекин иттифоқчилар тор-мор келтирилган. Т.и. мўғулларга ўлпон тўлаш мажбуриятини олган. 14-а. бошида Т.и. *Оқ қўюнлилар* б-н кураш олиб борган. 1456 й. Т.и. усмонийларга ўлпон тўлаган, 1461 й. султон Меҳмед II қўшини Т.и.ни босиб олиб, уни Усмонли турк империясининг бир вилоятига айлантирган.

ТРАПЕЦИЯ (юн. trapezion — столча) — икки қарама-қарши томони параллел тўртбурчак. Одатда, қолган икки томони параллел эмас деб ўрганилади. Т.нинг параллел томонлари Т.нинг асослари, параллел бўлмаган томонлари эса унинг ён томонлари дейилади. Ён томонларининг ўрталарини туташтирувчи кесма Т.нинг ўрта чизиғи дейилади. У Т. асосларига параллел ва асослари йиғиндисининг ярмига тенг. Т. асослари орасидаги масофа Т.нинг баландлиги деийилади. Ён томонлари тенг бўлган Т. тенг ёнли Т. дейилади. Тенг ёнли Т.га ташқи айлана чизиш мумкин. Тенг ёнли Т. симметрия ўқига эга. Т.нинг юзи асослари узунликлари йиғиндисининг ярми б-н баландлигининг кўпайтмасига тенг: $S=\frac{a+b}{2}\cdot h$, бунда a, b — Т.нинг асослари узунлиги, h— Т.нинг баландлиги. Т. ён томонларининг давомлари кесишган нуқтани унинг диагоналлари кесишган нуқта б-н туташтирувчи тўғри чизиқ Т.нинг асосларини тенг иккига бўлади.



Трапеция.

ТРАПЕЦИЯ ФОРМУЛАСИ —аниқ интегралларни тақрибий ҳисоблаш формуласи. $f(x)$ функция аниқланган $[a,b]$ кесма узунлиги $h=\frac{b-a}{n}$ бўлган n та $[x_i, x_{i+1}]$, $i=0, 1, \ldots, n-1$, кесмаларга бўлинади ва $f(x)$ нинг $[x_i, x_{i+1}]$ кесма бўйича интегралини берувчи эгри чизиқли трапециянинг юзи асослари $f(x_i)$, $f(x_{i+1})$, баландлиги h бўлган трапециянинг юзи б-н алмаштирилади:

$$\int_{x_i}^{x_{i+1}} f(x)dx \approx \frac{h}{2}[f(x_i)+f(x_{i+1})].$$

Натижада

$$\int_a^b f(x)dx \approx h\left[\frac{f(a)+f(b)}{2}+f(x_1)+f(x_2)+\ldots+f(x_{n-1})\right]=K_n(f) \quad (1)$$

Т.ф. ҳосил бўлади, бунда $x_k=a+kh$, $k=0, 1, \ldots n$. Интеграл б-н квадратура йиғинди орасидаги фарқ

$$R_n(f)=\int_a^b f(x)dx-K_n(f)$$ айирма Т. ф.нинг хатолиги дейилади. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ да иккинчи тартибли ҳосилага эга бўлса, у ҳолда

$$R_n(f)=\frac{(b-a)^3}{12}\cdot\frac{1}{n^2}f''(\theta), a\le\theta\le b.$$

ТРАПП (шведча trappa — зина) — траппли областлар деб аталадиган, поғонали кўринишга эга катта майдонларни эгаллайдиган (диабаз, габбродиабаз, габбро, долерит) асосли магматик тоғ жинслари гуруҳининг номи. Т. қатламлари таркибида: моноклинли пироксен, оливин, асосли плагиоклаз, магнетит, апатит, озроқ ромбли пироксен ва биотит; кўпгина иккиламчи минераллар: иддингсит, палагонит, хлорит, цеолит, пренит ва б. учрайди. Т. учун офитли, баъзан микролитли структура хос. Т. Ер пўстининг платформали областларида: Шарқий Сибирь (2 млн. км² чамаси), Ҳиндистон, Жан. Африка ва Жан. Америкада жуда катта майдонларни эгаллаган. Унинг қалинлиги 2 км га етади. Т. фойдали қазилмаларнинг жуда кўп турини ўз ичига олади. Т.нинг чўкинди жинслар ичига кириб бориши нефть ва газ уюмларини бузиб юборади. Т. таъсирида тоғ жинсларининг коллекторлик хусусиятлари яхшиланиши ҳам кузатилади. Улар нефть ва газ қопқоғи бўлиши ҳам мумкин. Т. ҳосил бўладиган магманинг дифференциациялашган жараёни б-н сульфидли мис-никель конлари (мас., Норильск рудали р-ни), платина ва темир руда конлари (Жан. Африка) ва б. боғлиқ.

ТРАСЕКА, TRACECA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) — қ. *Европа — Кавказ — Осиё транспорт йўлаги.*

ТРАСОЛОГИЯ (франц. trace — из ва ...логия) — *криминалистика* бўлими, изларни ўрганиш ва уларни аниқлаш, қайд қилиш, олиш ва текшириш усуллари, йўллари, илмий-техникавий воситаларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Инсон, жиноят қуроллари, асбоб-ускуналари, и. ч. механизмлари, транспорт воситалари кабиларнинг излари фарқланади. Объектни трасологик идентификациялаш унинг умумий ва хусусий белгиларини изда ҳосил бўлган белгилари б-н қиёслаш орқали амалга оширилади. Агар бевосита қиёслашнинг имкони бўлмаса, экспериментал излар ясалади. Т.да моделлаштириш, яъни объектни ва изни уларнинг моделлари (табиий, оптик ва ҳ.к.) бўйича таққослашдан фойдаланилади. Трасологик экспертиза одамни — қўл, оёқ, тиш излари бўйича, пойабзални — унинг излари бўйича; жиноят воситалари ва қуролларни — бузиш, кесиш, чопиш ва б. излари бўйича; и. ч. механизмларини — оммавий равишда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлардаги излар бўйича; транспорт воситасини юриш қисми, чиқиб турган деталларидан қолган излар бўйича идентификациялашга имкон беради. Трасологик идентификация тадқиқотининг турларидан бири бутунни унинг қисмлари бўйича аниқлашдир. Мас., йўл-транспорт ҳодисаси содир бўлган жойда топилган фара қисми текширилаётган транспорт воситаси фарасидан топилган парчалар б-н қиёсланади. Идентификация тадқиқотларидан фарқи равишда трасологик диагностика тадқиқотлари излар ҳосил бўлиши механизми (шароитлари)ни аниқлаш учун ўтказилади. Бу тадқиқотлар текширилаётган объектнинг ҳолатини (мас., воқеа жойидан топилган қулфнинг ишлаш-ишламаслигини); ҳаракат ва кузатилаётган натижа туғрисидаги сабабий боғлиқликни (мас., транспорт воситасида излар пайдо бўлиши сабабларини; тўқнашув, ағдарилиш, йўловчини уриб кетиш ва ҳ.к. ни); жиноятни қандай қилиб содир этиш мумкин бўлган (мас., омборхона қандай қилиб бузилган, изларга қараганда жиноятчи қандай кетма-кетликда ҳаракат қилган)лигини аниқлашга имкон беради.

Ғафур Абдумажидов.

ТРАССА (нем. trasse — линия, йўл йўналиши) — 1) узоқ масофага чўзилган қатнов йўли ёки йўл, канал, электр узатиш ёки алоқа линияси, қувур ва б. жуда узун иншоотнинг бўйлама ўқини билдирувчи чизиқ. Т.ни лойиҳалаш — трассалаш деб аталади. Трассалашда йўлдаги бўсиқлар, жойнинг ўзига хос геологик ва гидрологик хусусиятлари ва б. омиллар ҳисобга олинади. Т.ни иложи борича тўғри ўтказишга ҳаракат қилинади; 2) транспорт самолётларининг муайян пунктлар орасида мунтазам учиши учун мўлжаллаб тасдиқланган маршрут. Самолётларнинг Т.да хавф-хатарсиз учишини таъминлаш учун ерда заррур жиҳозлар ва аэропортлар бўлиши лозим; 3) ўқ ва снарядниг ҳавода учиш йўналиши. Ўқ ва снарядниг Т. бўйлаб учиши кўринниб туриши учун пиротехника таркиби деб аталадиган махсус моддалар (мас., магний, металл нитрати, сунъий смола ва б. аралашмаси) дан фойдаланилади.

«ТРАСТБАНК» АКЦИЯДОРЛИК БИРЖА БАНКИ — Ўзбекистондаги акциядорлик биржа банки. 1994 й. 21 июнда банк операцияларини амалга ошириш учун лицензия олган. Бошқарув идораси Тошкент ш.да. «Пойтахт» ва «Тошкент» филиаллари бор. Асосан, юридик ва жисмоний шахсларга жорий ва ватлютадаги ҳисобварақлар очиш ва юритиш; миллий ва чет эл валютасидаги маблағларни кредит, депозит ва халқаро банк амалиётида қабул қилинган бошқа шаклларда жалб қилиш ва жойлаштириш; давлат тўлов ҳужжатларини ва б. қимматли қоғозларни сотиб олиш, сотиш ва сақлаш, чет эл валютасини сотиш ва сотиб олиш, *факторинг, лизинг* хизматлари каби 12 турдаги амалиётларни бажаради. Капиталининг етарлилиги бўйича республикадаги 3 та биринчи ўрта банклар гуруҳида туради. Банкнинг жами активлари (млн. сўм) 10221,0 устав капитали 2002,4, кредит портфели 3802,5, фойда 130,7, захира капитали 778,6. Жорий ликвидлик коэффициенти 72,3%, капитал етарлилиги коэффициенти 34,0% (2003).

ТРАСТ-КОМПАНИЯ — корпорациялар ва айрим шахсларнинг мол-мулки ҳамда қимматли қоғозларини ваколатнома бўйича бошқариш учун ташкил этиладиган муассаса, молмулкни ишончли бошқариш жараёни. Т.-к. активлари (компаниянинг ўз акциядорлик капитали) компания фондларига, кафолатланган (бошқарувга ваколатнома бўйича қабул қилинган) фондларга, мерос ва агентлик фондларга, траст-фондларга бўлинади.

Ўзбекистонда қимматли қоғозлар б-н боғлиқ бошқарув операциялари орасида мижознинг талаби бўйича активларни бошқариш, яъни унинг ҳисобидан қимматли қоғозларни харид қилиш ёки сотиш; қимматли қоғозлар чиқаришда ва уларни жойлаштиришда воситачилик қилиш; акциядорлар реестрини юритиш ва мижознинг қимматли қоғозлари б-н тузилган битимларни рўйхатдан ўтказиш; акциядорларга йиллик даромадни тўлаш, акциялар ва б. қимматли қоғозлар бўйича қайта молиялаш, дивидендларни тўлаш; депозитар хизмат кўрсатиш ва ҳ.к. кенг тарқалган.

Т.-к. хизмати тегишли давлат идоралари томонидан лицензияланади. Ўзбекистонда дастлабки Т.-к. 1996 й.да пайдо бўлди. Ишонч билдирилган мулкдор ҳар чоракда бир марта траст муассасасига ҳисобот ва баланс тақдим этиши керак. Траст шартномаси фақат суд қарори б-н тўхтатилади.

ТРАТТА (итал. tratta — ўтказма вексель) — ташқи савдодаги асосий ҳисоб-китоб ҳужжати. Кредиторнинг қарздорга (одатда, банкка) ёзма буйруғи. Унда банкнинг учинчи шахс (ремитент — тақдимчи) га ёки Т.ни тақдим қилганга муайян суммадаги пулни тўлаши кўрсатилади.

ТРАУЛЕР (инг. trawler, trawl — ёйма тўр) — балиқ ва б. денгиз жонзотларини трал (конуссимон тўр қоп) ёрдамида овлаш ва уларга биринчи ишлов бериш (ёриб ичини тозалаш, ювиш, музлатиш ва б.) учун мўлжалланган кема. Т. трал чиғирлари (лебёдкалари) б-н жиҳозланади. Чиғир барабанига 4 минг метргача арқон (ваер) ўралиши мумкин, натижада 2 км гача чуқурликдаги балиқларни овлашга имкон туғилади. Чиғир двигателининг қуввати 450 кВт га етади. Т.да балиққа ишлов бериш учун махсус машина ва механизмлар мажмуи, уни музлатиш учун совитиш қурилмалари, бошқариш асбоб-ускуналари бўлади. Балиқларни трал ёрдамида овлайдиган чиғирсиз қайиқлар ҳам бор. Уларда ёйма тўрни сувга балиқчилар ташлайди ва йиғиб олади.

ТРАФАЛЬГАР ЖАНГИ — Франция б-н 3-антифранцуз коалицияси ўртасида Кадис ш. (Испания) яқинида. Трафальгар бўғозида содир бўлган жанг (1805.21.10). Адмирал Г. Нельсон қўмондонлигидаги инглиз флоти адмирал П. Вильнёв қўмондонлиги остидаги француз-испан флотини тор-мор келтирган. Бу ғалаба инглиз флотининг денгиздаги ҳукмронлигини таъминлаган.

ТРАФАРЕТ — нақш, ҳарф, сон, топографик белгилар, машина ва қурилмаларнинг шартли график белгилари ва б. андазаси; рангдор тасвир ёки нақшни шакллантиришда унинг у ёки бу қисмини кўп маротаба такрорланишига мўлжалланган мослама; *ахта.* Т. ўзига хос тешиклари бўлган металл, ёғоч картон, пластмасса ва б. пластина бўлиб, шу тешиклар орқали нақш ёки тасвир безатиладиган сирт (юза)га бўёқлар ва б. суртиб туширилади. Бадиий каштадўзлик, тўқимачилик ва қоғоз и.ч.да, баъзан кулолчик буюмларини трафарет босма усулида безашда кенг қўлланади. Чизмачилик — графика, бўёқчилик ва б. ишларда такрорий расмлар ёки мураккаб шакллар ҳосил қилишда ҳам ишлатилади.

ТРАХЕИДЛАР (*трахея* ва юн. eidos — тур), найсимон ҳужайралар — ўсимликларнинг ёғочланган ўлик ҳужайралари; сув ва унда эриган моддаларнинг ўсимлик бўйлаб ҳаракатланишига хизмат қилади. Барча юксак ўсимликларнинг ксилемасида учрайди, фақат баъзи ёпиқуруғлиларда бу функцияни томир ёки трахеялар бажаради. Т.дан ёғоч толалар ривожланади.

ТРАХЕИТ (*трахея* ва itis — яллиғланиш) — трахея шиллиқ пардасининг яллиғланиши. Совқотиш, юқумли касалликлар (грипп, қизамиқ, кўкйўтал), шунингдек, юрак, ўпка касалликлари, болаларда эса аксари рахит, экссудатив диатез ва ҳ.к. оқибатида пайдо бўлади. Асосан, баҳор ва кузда кўп учрайди. Ўткир ва сурункали кечади. Ўткир Т., одатда, тумов ва бурун-ҳалқумнинг яллиғланиши б-н бошланиб, тезда трахеяга ўтади. Бемор йўталади (йўтал, айниқса, кечаси ва эрталаб зўраяди), балғам ажралади (касалликнинг бошланиш даврида балғам қийин ажралади), томоқ ва тўш соҳасида оғриқ пайдо бўлиб, бемор йўталганда кучаяди, томоқ тирналиб, ачишади, қиқилдоқ яллиғланиши ҳам қўшилганда одам бўғилиб, бутунлай овози чиқмай қолади (қ. *Ларингит*). Беморда дармонсизлик, бош оғриғи, иситма каби аломат-

лар кузатилади. Ўз вақтида даво қилинса, ўткир Т., одатда, 1—2 ҳафтадан кейин ўтиб кетади, акс ҳолда сурункали тус олади, бунда касаллик вақтвақтида қўзиб, узоқ давом этади.

ТРАХЕОМИКОЗ (юн. tracheia — ҳалқум ва mykes — замбуруғ) — ўсимликларда замбуруғлар қўзғатадиган томир касалликлари (қ. *Ўсимликларнинг томир касалликлари*).

ТРАХЕОТОМИЯ (*трахея* ва юн. tome— кесилган) — трахея (кекирдак) деворини кесиб, унинг ичини очиш ва махсус найча қўйиш. Бунда трахея деворининг кесилган чеккаси бўйнининг кесилган терисига қўшиб тикилади. Юқориги ва пастки Т. ажратилади. Юқориги Т. қалқонсимон без бўйинчасидан юқорида, пастки Т. эса қалқонсимон без бўйинчасидан пастда қилинади. Операция трахея йўли бекилиб, ундан ҳаво ўтмай қолганда қўлланади.

ТРАХЕЯ (юн. trachys — дағал, ғадир-будур) — қ. *Кекирдак*.

ТРАХЕЯЛИЛАР, трахея б-н нафас олувчилар, чала мўйловлилар (Tracheata, Atelocerata) — қуруқликда ёки иккиламчи сувда яшовчи бўғимоёқлилар кенжа типи. Бирламчи қуруқликда яшашга ўтган ҳалқали чувалчангларга ўхшаш аждодлардан келиб чиққан. Қуруқликда яшашга ўтган Т. да эволюция натижасида бош бўлими ажралиб чиққан; тана бўғимлари ва оёқлари ихтисослашган; улар сони доимий бўлиб қолган. Т. боши танадан аниқ ажралиб туради; мўйловлари бир жуфт (антеннулалар гомологи); 2-жуфт антеннаси бўлмайди. Трахея, баъзан тери ёки трахея-жабралар (тана девори ўсимталари орқали) нафас олади. Т. кенжа типи кўп оёқлилар ва ҳашаротлар синфларига ажратилади.

ТРАХИТ (юн. trachys — ғадир-будир) — одатда, порфирли, кайнотип тоғ жинси. Порфирсимон структурали, таркибидаги минераллари, асосан, санидин, оз миқдорда плагиоклаз, биотит, пироксен ёки амфиболлардан иборат. Т. *сиенит*нинг эффузив аналоги бўлиб, нисбатан кам тарқалган тоғ жинси. Унда 60% гача кремний кислота ва 10% гача ишқор бўлади. Зичлиги 2,5 г/см^3. Ғадир-будир кўринишга эга. Шишали Т. (обсидиан, пемза) ва Т.ли туфлар мавжуд. Ранги оч кулранг, сариқ ва қизғиш. Чиройли рангли турлари декоратив ва безак тошлар сифатида ишлатилади. Т. Кавказ, Италия, Франция ва б. жойларда учрайди.

ТРАХОМА (юн. trachus — ғадир-будир) — кўз шиллиқ пардасининг сурункали яллиғланиши б-н кечадиган юқумли касаллик. Т.ни chlamydia trachomatis қўзғатади. Бемор касалликнинг асосий манбаи ҳисобланади. Соғлом кўзга кир қўл ёки уй-рўзғор буюмларидан (кўпчилик битта ёстиқ, сочиқ, алёл ва б. дан фойдаланганда) юқади. Болалар боғча ва яслиларда ўйинчоқлар орқали зарарланиши мумкин. Т. сезиларсиз бошланиб, аста-секин зураяди. Аввалига кўзга бир нарса қалалангандек, қовоқлар оғирлашгандек туюлади. Юқори қовоқ шиллиқ пардасида шиш ва фолликулалар — доначалар пайдо бўлади, кўз қизаради ва қовоқлар торая боради. Бемор яқинда уйқудан тургандек ёки чала ухлагандек бўлади. Касаллик авж олганда кўз мугуз пардасида ҳам доначалар пайдо бўла бошлайди. Бунда кўз ёшланади, бемор кўзини очолмай қолади. Қовоқ четидаги киприклар ўзаги чандиқланиб, улар нотўғри ўсиб чиқали ва кўз мугуз пардасига таъсир этиб, унга қалалаверали. Қовоқ шиллиқ пардасида чандиқлар пайдо бўлиши натижасида пастки қовоқ чети ичига қайрилади. Касаллик енгил, ўртача ва оғир кечиши мумкин. У кўп жиҳатдан бемор организми ҳолатига боғлиқ бўлиб, организмда моддалар алмашинувининг бузилиши касалликлари, витаминлар етишмаслиги, маҳаллий касалликларнинг қўшилиши ва б.да бирмунча жиддий кечади.

Т. ўз вақтида аниқланиб даволанмаса, 5—10 йиллаб давом этиб, бемор бутунлай кўр бўлиб қолиши мумкин, чунки кўз мугуз пардасини намлаб турадиган кўз ёши йўллари чандиқланиб, бекилиб қолади, натижада мугуз парда қаҳраб, оппоқ оқариб, саладфга ўхшаб кўринади.

Касалликнинг олдини олишда шахсий гигиена қоидаларига амал қилиш, аҳолининг маданий турмуш даражасини ошириб бориш катта аҳамиятга эга. Т.га гумон қилинганда дарҳол врачга кўриниш лозим; бемор тўғри ва мунтазам даволанса, бутунлай соғайиб кетиши мумкин. Ҳоз. Т. деярли учрамайди.

ТРАЯН (Traianus) (53—117) — Рим императори (98 й.дан). *Антонинлар* сулоласидан. Т.нинг босқинчилик урушлари натижасида Рим империяси чегаралари ниҳоятда кенгайган: Дакия (106), Арабистон (106), Буюк Арманистон (114), Месопотамия (115) эгалланган. Кейинчалик *Адриан* даврида Арманистон ва Месопотамия империядан ажраб чиққанлар. Т. даврида Рим ва (Траян форуми, Траян устуни ва б.) провинцияларда (йўллар, кўприклар, каналлар) фаол қурилиш ишлари олиб борилган.

ТРЕК (инг. track — из, йўл) — велосипед ва мотоцикл спорти бўйича машқ ва мусобақалар ўтказиладиган спорт иншооти. Ёғоч, бетон, асфальт ётқизиб қурилган Т. иулкаси қия бурилишлар — вираждар б-н бирлашган 2 тўғри қисмдан иборат. Т. очиқ ва ёпиқ бўлади. Т. иулакларининг узунлиги, одатда, 250—500 м, кенглиги 6—8 м, қўшма мотовелотрек йулаклари уз. 500—666,7 м, кенглиги 8—10 м (ёки ундан кўп) булади. Замонавий велотреклар ёпиқ, ихтисослаштирилган ва йулаклари ёғочдан қопланган. Мотовелотреклар эса очиқ ҳолатда бўлиб, йулаклари асфальт б-н қопланади. Токио, Мехико, Мюнхен ш. яқинидаги, Монреаль, Москва (Крилатское) даги олимпиада Т. лари машҳур.

ТРЕК (физикада) — муҳитда ҳаракатланаётган зарядланган зарранинг унда қолдирган изи. Т. кўриниши зарранинг табиати ва хоссаларига боғлиқ. Т.ни трек асбоблар — *пуфак камера, Вильсон камераси, диффузион камера* ёрдамида кузатилади. *Позитронлар, мезонлар, гиперонлар* ва б. *элементар зарралар* уларнинг излари орқали топилган. Т.ни ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

ТРЕМАТОДАЛАР (Trematoda) — ясси чувалчанглар синфи (қ. *Сўрувчилар*).

ТРЕМАТОДОЗЛАР — одам ва ҳайвонларда учрайдиган гижжа касалликлари; *гельминтлар*дан трематодалар қўзғатади. Қўзғатувчилар одамнинг жигари, меъда ости бези, ичаги, ўпкаси, қонида паразитлик қилади ва шу аъзолар фаолиятини бузади. Т.нинг айрим тури, мас., *фасциолёз* кўпроқ кузатилади. Гижжалар одам ва ҳайвон (асосий хўжайин) организмига сув орқали ўтади. Бошқа хил трематодаларнинг (описторхоз, клонорхоз, метагонимоз, нанофиэтоз ва б.) личинкалари оралиқ хўжайиндан ташқари, балиқ, қисқичбақа, чумоли ва ҳ.к. қўшимча хўжайинлар организмида ҳам етилади. Соғлом кишиларга эса бу гижжалар личинкаси хом таомлар ёки янги тузланган балиқ ва қисқичбақа орқали ўтади. Т.да бемор иситмалайди, иштаҳаси йўқолиб, кўнгли айнийди, қусади, жигилдони қайнайди. Қорни санчиб оғриб, қабзият рўй беради ёки ичи кетади. Бемор Т. турига қараб даволанади.

Олдини олиш учун ташқи муҳитни ифлослантирмаслик, шахсий гигиена қоидаларига риоя қилиш, гўшт маҳсулотларини етарли пиширib истеъмол қилиш зарур.

ТРЕМОЛИТ (Швейцариядаги Тремола водийси номидан) — моноклин амфиболлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Ca_2Mg_5[Si_4O_{11}]_2(OH,F)_2$. Рангсиз, кулранг, шишадек ялтироқ. Қаттиқлиги 6—6,5, зичлиги 3 г/см^3 атрофида. Игнасимон кристаллар, радиал-нурсимон агрегатлар ҳосил

қилади. Зич яширин кристалли тури *нефрит*, ингичка толали агрегатлари *асбест* деб аталади; винчит, тексагонит, мангантремолит каби турлари ҳам мавжуд. Доломит ва оҳактошларнинг контактли ўзгаришининг эрта босқичида ҳосил бўлган метаморфик минерал. Т. метаморфик кристалланган оҳактош, доломит, сланец ва бошқалар б-н бирга учрайди. Т.-асбест конлари Италия (Ломбардия) ва Корсика о.да топилган. Ўзбекистонда Т. Чатқол-Қурама регионида ва Ғарбий Ўзбекистонда тарқалган.

ТРЕНАЖЁР (инг. train —ургатиш, машқ қилдириш) — машина ёки механизмларни бошқариш техникаси маҳоратини ўрганиш ва такомиллаштириш учун ўқув-машқ қурилмаси. Т. турли касб ишчиларига касбга оид билим беришда, учувчи ва космонавтларни тайёрлашда, қуролли кучларнинг шахсий таркибининг жанговар тайёргарлик кўришида ва б.да фойдаланилади. Т.нинг содда ва мураккаб хиллари бор. Содда Т.да иш маҳорати ва фаолиятининг айрим элементлари ўзлаштирилади. Мураккаб Т.да комплекс ҳаракатлар ўрганилади. Космонавтлар учун ердаги ва кема бортидаги Т.дан фойдаланилади. Мас., космик кемаларни туташтириш, космик кемаларни ерга қўндиришда уларни бошқариш, турли борт тизимларининг ишлашини назорат қилиш бўйича операцияларни ўзлаштириш учун ердаги Т.да; космонавтларнинг бир космик кемадан бошқасига ўтишни машқ қилишларида самолёт фюзеляжига ўрнатилган борт Т.да; космик учишда космонавтларнинг мўлжал олиши, навигация ҳисоблашлари, кемани бошқариш маҳоратларини ўрганишни ўзлаштириш учун космик кема бортидаги кичик габаритли борт Т.дан ўрганилади.

ТРЕНЕР (инг. train — тарбияламоқ, ўргатмоқ) — қ. *Спорт устози*.

ТРЕПАНАЦИЯ (юн. tryganon — парма, трепан) — суяк бўшлиғини тешиб очиш операцияси. Дастлаб миядаги ўсма ёки гематомаларни олиб ташлаш мақсадида калла суяклари Т. қилинган. Ҳоз. тиббиёт амалиётида калла суякларини Т.си б-н бирга *остеомиелит*да найсимон суяклар, *мастоидит*да чакка суягининг сўргичсимон ўсимтаси Т. қилинади. Тиш бўшлиғини очиш, кўз оқи операцияси, шунингдек, кўмикдан текшириш учун олиш (трепанобиопсия) ҳам Т. деб юритилади.

ТРЕПАНГЛАР (малай тилида tripang) — *денгиз бодринглари* (голотуриялар) синфига мансуб игнатерили умуртқасиз ҳайвонларнинг бир неча уруглари йиғма номи. Овқат учун ишлатилади. Асосан, Жан.-Шарқий Осиё мамлакатларида овланади. Узоқ Шарқ Т.и қўнғир тусда, уз. 40 см гача, Япон денгизи, Тинч океанининг Япония соҳилларида тарқалган. Приморье ўлкаси соҳилларида овланади. Гавда девори мускуллари овқат учун ишлатилади.

ТРЕПЕЛ (нем.Tripel — Шимолий Африкадаги Tripoli — Триполи ш. номидан) — говакли, цементлашган, жуда енгил чўкинди тоғ жинси. Физик-кимёвий хусусиятлари бўйича *диатомит*га ўхшаса-да, жуда кам миқдорда органик қолдиқларга эга. Одатда, таркибида майда квари бўлакчалари, дала шпати, слюда, глауконит мавжуд. Ранги оқдан қўнғир, қизил, қорагача. Қаттиқлиги 1—3, зичлиги 2—3 г/см^3, говаклилиги 60—64%. Т. бўр, тошкўмир ва учламчи давр ётқизиқларида учрайди. Ундан изоляцион, абразив материаллар сифатида ҳамда цемент олишда фойдаланилади.

ТРЕСКАСИМОНЛАР (Gaditae) — балиқлар отряди. 21 урутга бирлашган 53 тури бор. Атлантика океанининг илиқ қисмидаги денгизларда кўп. Тинч океан шим.да, Арктика денгизларида, Жан. ярим шарнинг мўътадил зонасидаги сувларда камроқ, бир тури Европа, Шим. Осиё ва Шим. Америкасининг чучук сувларида тарқалган. Йирик Т. (треска, мерлуза, сайда) йирт-



Треска.

қич. Асосан, балиқлар, майда Т. (сайка) планктон қисқичбақасимонлар, баъзилар (пикша) сув тубидаги умуртқасиз ҳайвонлар б-н озиқланади. Кўпчилик Т. тўда-тўда бўлиб озиқ излаб ёки кўпайиш жойларига кўчиб юради; йилнинг совуқ даврида кўпаяди. Т. муҳим хўжалик аҳамиятига эга. Гўшти ёғсиз, жигарида тўпланган мойдан витаминга бой балиқ мойи тайёрланади. Т. дунё миқёсида овланадиган балиқларнинг 15% ини ташкил этади. Кенг тарқалган тури тресканинг уз. 180 см гача, оғирлиги 40 кг ча. Бир нечта кенжа тури бор, шундан атлантика Т.и Шим. Норвегия, Гренландия, Баренц денгизлари ва б.да, болтиқ Т.и Болтиқ денгизида, оқ денгиз Т.и Оқ денгизда, тинч океан Т.и Тинч океаннинг Осиё ва Шим. Америка қирғоқларида учрайди. Т., одатда, 300 м ча чуқурликда яшайди. Овланади. Муҳим хўжалик аҳамиятига эга.

ТРЕСТ (инг. trust) — корхоналар, фирмалар бирлашмаси. Саноат монополияларининг 20-й.лардаги эн юқори шакли. Т. таркибига кирган иштирокчилар ўз ишлаб чиқариш-савдо мустақиллигини йўқотади ва бу соҳалардаги фаолиятида марказий бошқарма қарорига амал қилади. Ўзбекистонда 1930—90 й.ларда қурилиш, автомобиль транспорти, тайёрлов, қ.х.нинг ташкилий тузилмалари (мас., совхозлар Т.и).

ТРЕСТЛАРГА ҚАРШИ ҚОНУНЧИЛИК — *рақобат*ни ривожлантириш, монополияларни чеклаш ва тақиқлашга йўналтирилган, монополистик тузилмалар ва бирлашмаларни ташкил этишни, монополистик фаолиятни тақиқлайдиган қонунлар ва ҳукумат қарорлари. Т.қ.қ. биринчи марта 1890 й.да АҚШда қабул қилинган (Шерман акти) (қ. *Монополияга қарши қонунчилик*).

ТРЕТЬЯКОВ ГАЛЕРЕЯСИ — Россиянинг етакчи илмий-бадиий ва маданий-маърифий марказларидан, жаҳондаги энг йирик рус санъати музейи. Москвада 1856 й. П.М. Третьяков томонидан хусусий тўплам сифатида асос солинган, 1892 й. укази С. М. Третьяков коллекцияси б-н бирга Москвага совға қилинган. 1917 й.дан бошқа музейларнинг фондидан, шахсий коллекциялардан тўпланган асарлар, 11—17-а.лар қад. рус икона санъати, 18—20-а.лар тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, графика санъати усталари асарларининг бой коллекцияси б-н тўлдирилган. Рус савдогарлари Третьяковларнинг собиқ уйида жойлашган. 1985—95 й.лар Т.г. реконструкция қилинган. 1991 й.дан «Третьяков Давлат галереяси» музей бирлашмаси деб юритилади. Т.г.да ўзбекистонлик рассомлар (П. Беньков, А. Волков, А. Абдуллаев, Ў. Тансиқбоев, Р. Аҳмедов ва б.) асарларидан намуналар қўйилган. 2003 й.да Ўзбекистон БА ва Т.г. ўртасида илмий, ижодий кўргазма алмашиш шартномаси имзоланган.

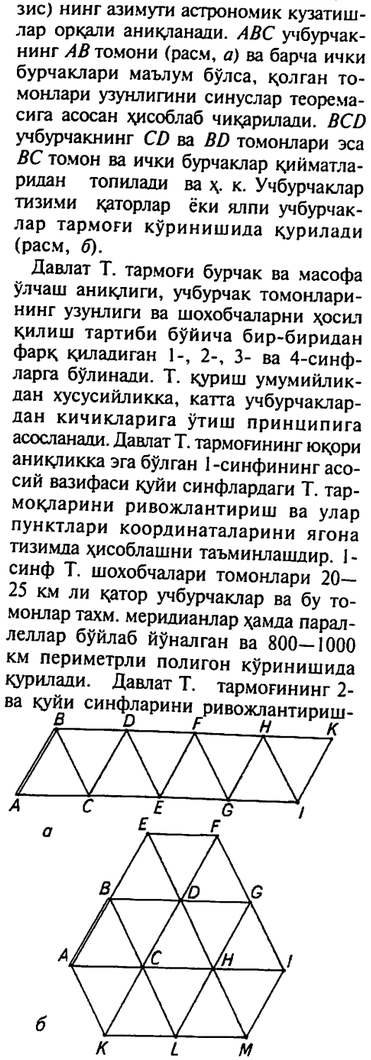
ТРИАДА (юн. triados — учлик) — бирлик ва тафаккур тараққиётининг 3 босқичлилигини билдирувчи тушунча. Платон ва неоплатонизм, айниқса, Прокл томонидан ишлаб чиқилган. Немис классик идеализми вакиллари, хусусан, Гегель уни асосий диалектик ривожланиш тамойили сифатида талқин этган. Гегель фикрича, ҳар қандай ривожланиш жараёни 3 босқични ўтайди: тезис (дастлабки ҳолат), антитезис (қарама-қаршиликка ўтиш, инкор қилиш), синтез (қарама-қаршиликларнинг янги бир бутун ҳолга келиши).

ТРИАЛЕТИ — Грузиядаги жез даврига оид археологик ёдгорликлар мажмуи (мил. ав. 2-минг йиллик). Т. тизмасининг жанубидаги Цалка платосида жойлашган

Зодагонлар ва қабила сардорлари дафн этилган бой мозорқўрғонлар топилган. Бадиий жиҳатдан юксак ишланган қимматбаҳо буюмлар (олтин ва кумуш қадаҳлар ва б.) маҳаллий заргарларнинг Ғарбий Осиё ва Кичик Осиё б-н яқиндан алоқада бўлганидан далолат беради.

ТРИАНГУЛЯЦИЯ (лот. triangulum — учбурчак) — геодезик таянч шохобча пунктлари планли ўрнини учбурчаклар тизими ёрдамида аниқлаш усули. Бошланғич деб аталувчи Т. пунктларидан бирининг координаталари ва бошланғич ориентирлаш томони (базис) нинг азимути астрономик кузатишлар орқали аниқланади. *ABC* учбурчакнинг *AB* томони (расм, *а*) ва барча ички бурчаклари маълум бўлса, қолган томонлари узунлигини синуслар теоремасига асосан ҳисоблаб чиқарилади. *BCD* учбурчакнинг *CD* ва *BD* томонлари эса *BC* томон ва ички бурчаклар қийматларидан топилади ва ҳ. к. Учбурчаклар тизими қаторлар ёки ялпи учбурчаклар тармоғи кўринишида қурилади (расм, *б*).

Давлат Т. тармоғи бурчак ва масофа ўлчаш аниқлиги, учбурчак томонларининг узунлиги ва шохобчаларни ҳосил қилиш тартиби бўйича бир-биридан фарқ қиладиган 1-, 2-, 3- ва 4-синфларга бўлинади. Т. қуриш умумийликдан хусусийликка, катта учбурчаклардан кичикларига ўтиш принципига асосланади. Давлат Т. тармоғининг юқори аниқликка эга бўлган 1-синфининг асосий вазифаси қуйи синфлардаги Т. тармоқларини ривожлантириш ва улар пунктлари координаталарини ягона тизимда ҳисоблашни таъминлашдир. 1-синф Т. шохобчалари томонлари 20—25 км ли қатор учбурчаклар ва бу томонлар тахм. меридианлар ҳамда параллеллар бўйлаб йўналган ва 800—1000 км периметрли полигон кўринишида қурилади. Давлат Т. тармоғининг 2- ва қуйи синфларини ривожлантиришдан мақсад, кейинги босқичдаги геодезик ва топографик ишлар учун бутун давлат ҳудудида геодезик пунктлар тармоғини зарур зичликда таъминлашдан иборат. 2-синф Т.да томонлари 10 —20 км ли учбурчаклардан ва бу томонлар 1-синф полигонини қоплайдиган шохобчалар кўринишида қурилади. 1- ва 2-синф Т. шохобчалари асосида 3- ва 4-синф пунктлари аниқланади.



Триангуляция: а) учбурчаклар қатори тизими; б) ялпи учбурчаклар тармоғи.

Т.нинг бурчаклари геодолит б-н, учбурчакнинг базис томонининг узунлиги узоқликни ўлчагич ёки узунликни ўлчовчи сим б-н ўлчанади.

Давлат Т.си 1-, 2-, 3- ва 4-синфлари пунктларининг умумий зичлиги ҳар 50 км² га камида битта пунктни ташкил қилади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳозирда 1942 й.да қабул қилинган геодезик координаталар тизими (СК-42) амал қилади.

Айни пайтда Ўзбекистонда Давлат Ер йўлдоши геодезик тармоқлари (ДЕЙГТ) таркиби белгиланган бўлиб, уларни ривожлантириш умумдан айримга ўтиш принципига асосланади. Ер йўлдошлари радионавигация тизимлари NAVSTAR (АҚШ) ва ГЛОНАСС (Россия) ҳамда космик геодезиянинг бошқа усулларидан фойдаланиб қурилади ДЕЙГТ ўз ичига қуйидагиларни олади: референц геодезик пунктлар тизими (РГП); 0-синф Ер йўлдоши геодезик тармоғи (ЕЙГТ-0); 1-синф Ер йўлдоши геодезик тармоғи (ЕЙГТ-1). ДЕЙГТ пунктларининг ўрни координаталарнинг икки тизимида — умумер ва референц тизимларида аниқланади. Ҳар иккала тизимларнинг орасида биридан иккинчисига ўтиш параметрлари орқали алоқа боғланади.

Т. Ернинг шакли ва ўлчамларини аниқлашда, Ер қатламининг горизонтал ҳаракатини ўрганишда, катта илмий ва амалий аҳамиятга эга, топографик-геодезик ишлар учун геодезик асос вазифасини ўтайди.

ТРИАРИЛМЕТАН БЎЯГИЧЛАР, трифенилметан бўяғичлар — асосли ва кислотали бўяғичлар, триарилметан ҳосилалари. Т.б. қизил, бинафша, кўк ва яшил рангда бўлади. Т.б. қайтарувчилар таъсирида рангсиз *лейкобирикмалар*га, ишқорлар таъсирида рангсиз карбинол бирикмаларга айланади. Асосли Т.б. қоғоз, тери, пластмассаларни бўяшда, сиёҳ, полиграфия ва штемпел бўёқлар тайёрлашда ишлатилади. Кислотали Т.б. тери, жун, ипакни бўяшда қўлланади. Т.б. *альдегидлар, кетонлар, ангидридлар*ни ароматик аминлар ёки феноллар (нафтиллар) б-н конденсатлаш йўли б-н олинади.

ТРИАС СИСТЕМАСИ (ДАВРИ), триас (юн. trias — уч, учлик) — *мезозой эраси*нинг биринчи даври. Бундан 230 млн. йил аввал бошланиб, 35 млн. йил вақт давом этган. Бу система пермь системасидан кейинги, юрадан аввалги система ҳисобланади. Бу терминни фанга 1834 й. немис олими Ф. Альберти киритган. У Германиядаги турли рангли қумтош, чиганоқли оҳактош ва кейпер каби тог жинсларидан иборат 3 мажмуа литологик ётқизиқларни бирлаштириб, триас деб ном берган.

Палеозой эраси охирида Ер шари юзаси жуда ўзгарган. Юқори палеозой геосинклиналлари ўрнида баланд тоғлар пайдо бўлган. Т.с. бошларида Шим. ярим шарда улкан *Лавразия* континенти мавжуд бўлиб, уни жанубдаги қад. *Гондвана* континентидан Тетис денгиз ҳавзаси ажратиб турган. Т.с. бошларида платформалар бутунлай қуриб қолган, ҳатто айрим геосинклиналларда ҳам денгизлар чекина бориб, лагуна ётқизиқлари тўплана бошлаган. Ўрта Т.с.да қуруқлик ва денгизларда кўп ўзгаришлар бўлмаган. Юқори Т.с. да эса кучли трансгрессиялар содир бўлиб, барча геосинклиналлар ҳамда платформаларнинг айрим қисмларини сув босган. Т.с. да денгиз чўкиндилари б-н бирга қизил рангли континентал ётқизиқлар (Шим. Африка, Шим. Америка, Европа, Австралия, Шим.-Ғарбий Осиёда) ва лагуна ётқизиқлари (Ғарбий Европа, Жан. Америка, Шим. Африка, Шарқий Гренландияда) кенг тарқалган. Бу даврда тектоник ҳаракатлар нисбатан кучсиз кечган. Ўрта Т.с.да Кавказ шим., Япония ва Хитойда тектоник ҳаракатлар бўлган. Кечки Т.с.да Хитойнинг шим.-шарқи, Добруджа, Шим. Америка, Жан. Африка (Кап тоғлари), Приморье, Байкалорти, Кавказда интенсив ҳаракатларни кузатиш мумкин. Тинч океан атрофлари (Сибирь платформаси, Кордильера, Анд тоғлари) бўйлаб вулканлар отилган.

Триас системаси (даври)нинг бўлиниши.
(Геохронолик шкала, 1993)

Бўлимлар	Яруслар
Юқори	Нори
	Карни
Ўрта	Лада
	Анизи
Қуйи	Оленек
	Ҳинд

Т.с.да ўсимликлардан денгиз ва чучук сувли ҳавзаларда турли сувўтлар, қумли қирғоқларда дарахтсимон плаунлар, нам ерларда папоротник, цикадофит, папоротниксимон, кордаит ва игнабарглилар кенг тарқалган. Т.с. охиридаги ўсимликлар мезозой ўсимликларига ўхшаш бўлган.

Ҳайвонот дунёси пермь давриникидан кескин фарқ қилади. Бу давр бошларига келиб трилобитлар, 4 нурли маржонполиплар қирилиб битган. Денгизларда умуртқасизлар (юмшоқ танлилар)дан бошоёқли моллюскалар кенг тарқалган. Олти нурли маржонполиплар, булутлар, мшанкалар, денгиз лилуфарлари ва денгиз гипратиканлари вужудга келган. Умуртқалилардан балиқлар, амфибиялар, рептилиялар яшаган. Динозаврлар, тимсоҳлар, тошбақа ва калтакесаклар ҳам Т.с. учун хос. Қуйи триасда иқлим иссиқ, сернам ва қуруқ, юқори триасда сернам, иссиқ бўлган.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистондаги Т.с. ётқизиқлари денгиз ва континентал тог жинсларидан иборат. Улар Помир, Дарвоз, Ҳисор тоғлари, Фарғона водийси, Фарғона тизмасида учрайди. Т.с. ётқизиқларида фойдали қазилмалардан, асосан, тошкўмир, қўнғир кўмир ҳамда боксит, гил, тош тузи, темир рудаси, мис, нефть ва б. бор.

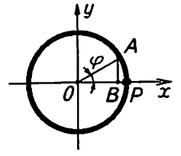
ТРИБОЛЮМИНЕСЦЕНЦИЯ (юн. tribos — ишқаланиш ва *люминесценция*) — баъзи бир кристаллар (айниқса, *люминофорлар*) ни ишқалаш, эзиш ва бўлиш (синдириш) пайтида юзага келувчи люминесценция. Т. бўлинаётган кристалларнинг электрланиши натижасида вужудга келадиган электр разряд туфайли ҳосил бўлади. Кристалл люминофор бўлганда электр разрядининг ёруғлиги таъсирида *фотолюминесценция* кузатилади.

ТРИБУНАЛ (лот. tribunal — суд қилиш жойи, алоҳида суд) — 1) 18-а. охиридаги Буюк француз инқилоби даврида Францияда сиёсий жиноятларга доир ишларни кўрган фавқулодда судлар; 2) совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаги махсус судлар — инқилобий Т.лар; 3) айрим мамлакатлар, жумладан, ЎзР Қуролли кучларидаги ҳарбий хизматчилар, ҳарбий хизматни ўтаётган шахслар хизмат вақтидаги жиноят ишлари ва баъзи бир бошқа ишларни кўриб чиқувчи судлар. Яна қ. *Халқаро ҳарбий трибунал*.

«ТРИВИУМ» (лот. trivium — уч йўлнинг кесишган жойи) — ўрта асрлардаги *«етти эркин санъат»*нинг бошланғич ва асосий босқичи. Унда грамматика, риторика, диалектика ўқитилиб, таълим олувчилар нисбатан мураккаб — квадривиум босқичига тайёрланган. Т.да ўрганиладиган 3 ва квадривиумда ўқитиладиган 4 фан (арифметика, геом., астрономия, мусиқа) «етти эркин санъат» ни ташкил этган ҳамда таълим олувчиларга энциклопедик билим беришни назарда тутган.

ТРИГОНОМЕТРИК ТЕНГЛАМАЛАР — номаълум аргументнинг тригонометрик функцияларига нисбатан алгебраик бўлган *тенгламалар*. Т. т. энг содда Т. т.га келтириб ечилади. Энг содда Т. т. қуйидагилар: 1. $\sin x = a$; 2. $\cos x = a$; 3. $\operatorname{tg} x = b$; 4. $\operatorname{ctg} x = b$. Агар $|a|>1$ бўлса, 1- ва 2- Т. т. ечимга эга эмас. $a \le 1$ бўлса, 1 — Т.т. $x=(-1)^n \arcsin a + \pi n$ ечимга; 2- Т. т. эса $x=\pm\arccos a+2\pi n$ ечимга эга. 3 ва 4 Т. т. эса ихтиёрий b да ечимга эга: $x = \operatorname{arctg} b + \pi n$ ва $x = \operatorname{arcctg} x b + \pi n$, бунда $n = 0, \pm1, \pm2, \ldots$. $a \sin x = b \cos x = c$ кўринишидаги Т. т. ёрдамчи бурчак $\alpha = \operatorname{arctg} \frac{b}{a}$ киритиш йўли б-н ечилади: $\sin\alpha = \frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}}$, $\cos\alpha = \frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}}$, бўлгани учун $y\cos(x-a) = \frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}}$ Т. т.га келади.

ТРИГОНОМЕТРИК ФУНКЦИЯЛАР — функцияларнинг муҳим синфларидан бири. Радиуси 1 ва маркази координата бошида бўлган айлана чизиб, унинг OA радиуси (1-расм) ўтказилади. Ox ўқ б-н OA радиус орасидаги бурчакни φ б-н белгилаб, A нуқтанинг (x_φ, y_φ) координаталари қараб чиқилади. Синус ва косинус Т.ф. $\sin\varphi = y_\varphi$, $\cos\varphi = x_\varphi$ каби таърифланади. Қолган Т. ф. $\sin\varphi$, $\cos\varphi$ ёрдамида аниқланади:

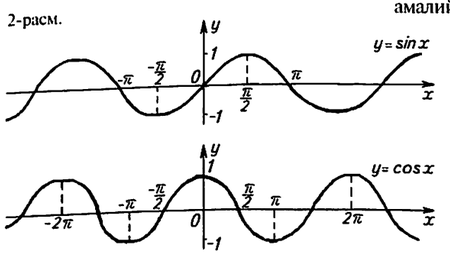


Тригонометрик функциялар. 1-расм.

$$tg\varphi = \frac{\sin\varphi}{\cos\varphi},\ ctg\varphi = \frac{\cos\varphi}{\sin\varphi},$$

$$\sec\varphi = \frac{1}{\cos\varphi},\ \operatorname{cosec}\varphi = \frac{1}{\sin\varphi}.$$

2-расм.



Т.ф. даврий функциялардир. Улар аниқланиш соҳасида узлуксиз ва ихтиёрий тартибли ҳосилага эга. Т. ф..дан $y = \sin x$ ва $y = \cos x$ ларнинг графиклари келтирилади (2-расм). Т.ф. мат.-да муҳим роль ўйнайди.

ТРИГОНОМЕТРИК ҚАТОР —

$$\frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos kx + b_k \sin kx). \qquad (1)$$

кўринишидаги қатор.

Т.қ.нинг комплекс шакли $\sum_{k=-\infty}^{\infty} c_k \cdot e^{ikx}$, бунда a_k, b_k, c_k сонлар Т. қ. коэффициентлари дейилади. (1) Т. қ. нинг коэффициентлари

$$b_k = \frac{1}{\pi}\int_0^{2\pi} f(x)\cos kx\,dx,$$

$$b_k = \frac{1}{\pi}\int_0^{2\pi} f(x)\sin kx\,dx$$

формулалар б-н аниқланса, (1) Т.қ. $f(x)$ функциянинг Фурье қатори дейилади; a_k, b_k сонлар эса Фурье коэффициентлари деб аталади. Бирор $\varphi(x)$ функцияни Т.қ. кўринишида тасвирлаш, Т. қ.ни шу $\varphi(x)$га яқинлашиш шартларини топиш Т.қлар назариясининг асосий масалаларидан ҳисобланади. Т.қ. назариясининг баъзи муҳим натижалари: 1. Ўлчовли ва деярли ҳамма ерда чекли $\varphi(x)$ функция учун $\varphi(x)$ га деярли ҳамма ерда яқинлашувчи Т.қ. мавжуд. 2. Фурье қатори ҳамма ерда узоқлашадиган интегралланувчи функциялар мавжуд. 3. Ҳар бир ўлчовли $\varphi(x)$ функция учун $\varphi(x)$ га ўлчов бўйича яқинлашувчи Т. қ. мавжуд. Т.қ. сонлар назарияси («Тригонометрик йиғиндилар усули»)да ва математик физика тенгламаларида кенг татбиқларга эга («Фурье усули»). Т.қ. биринчи марта Л. *Эйлер* ишларида учрайди. Лебег интеграли киритилгандан сўнг Т.қларнинг ҳозирги қатъий назарияси яратилди.

ТРИГОНОМЕТРИЯ (юн. trigonon — учбурчак ва *...метрия*) — мат.нинг тригонометрик функцияларининг хоссалари, учбурчакнинг томонлари б-н бурчаклари орасидаги муносабатларни ўрганувчи бўлими. Синуслар, косинуслар, тангенслар теоремалари Т.нинг асосий натижаларидан ҳисобланади. Т. кенг амалий татбиқларга эга. Учбурчакнинг томонлари узунликлари a, b, c бу томонлар қаршисидаги бурчалар, мос равишда A, B, C, $p = \frac{a+b+c}{2}$ бўлса у ҳолда тригонометрияни татбиқ этиб, учбурчакнинг юзи S учун ушбу формулалар олинган: $S = \frac{1}{2}ab\sin C$,

$$S = \frac{a^2 \cdot B\sin C}{\sin(B+C)},\ S = p^2 tg\frac{A}{2} \cdot tg\frac{B}{2} \cdot tg\frac{C}{2}.$$

Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Баттоний, Абул Вафо, Насириддин Тусий асарларида Т.га асос со-

линган. Регионтан ривожлантирган, Л. Эйлер асарларида ҳозирги белгилашлар ва баён услуби шаклланган.

ТРИДИМИТ (юн. tridymos — уч қўшалоқ) — минерал, кремний-2 оксидининг (SiO_2) юқори т-рада, гексагонал сингонияда кристалланадиган модификацияси, Fe, Al, Na ва б. аралашмалари мавжуд. Ранги оқ, рангсиз. Пластинкасимон кристаллар, сферик агрегатлар, найзасимон қўшалоқлар, кўпинча уч қўшалоқ, гулбаргсимон агрегатлар ҳосил қилади. Кам учрайдиган минераллар, одатда, нордон эффузивларнинг дарзликлари ва ғовакларида, туфларда; метеоритлар ва Ой жинсларида ҳам топилган. Т. — ўтга чидамли модда (динас)ларнинг асосий таркибий қисми. Ўзбекистонда Ангрен кўмир кони р-нида топилган.

ТРИЕСТ — Италиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Фриули-Венеция-Жулия вилояти ва Триест провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 209,5 минг киши (2001). Триест қўлтиғи соҳилидаги порт. Албаниянинг Дуррес ш.га паром қатнайди. Кемасозлик, кема двигателлари и.ч., нефтни қайта ишлаш, кимё, цемент, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ингольштадт (ГФР) ш.га нефть қувури ўтказилган. Ун-т ва музейлари бор.

Т. — қад. шаҳар. 20-а. бошларигача турли давлат ва князликлар таркибидаги муҳим саноат маркази бўлган. 1947—54 й.ларда инглиз-америка ҳарбийлари назорати остидаги «Эркин ҳудуд» қилиб ажратилди. 1954 й.ги Италия б-н Югославия битимига кўра, Т. ва унинг ғарбидаги ерлар Италияга, шарқидаги ҳудуд Югославия (ҳоз. Словения)га ўтди. Меъморий ёдгорликлардан Рим даврига оид бинолар, Сан-Жусто ва Буюк Михаил черковлари, венеция қалъаси (14-а.) ва б. сақланган.

ТРИКАРБОН КИСЛОТАЛАР ЦИКЛИ, лимон кислота цикли, Кребс цикли — ўсимлик ва ҳайвонларда ёғлар, оқсил ва углеводородларнинг парчаланишида оралиқ моддалар сифатида ҳосил бўлувчи ди- ва трикарбон кислоталарнинг оксидланиб ўзгариш жараёни. Инглиз биокимёгарлари Г. Кребс ва В. Жонсон топган (1937). Т.к.п. турли ферментлар таъсирида катализланиб амалга ошувчи кетма-кет реакциялардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, озуқа маҳсулотларининг биокимёвий ўзгариши ўлароқ организмда А-ацетил-кофермент, *L*-кетоглутар кислота ва оксалат-сирка кислота ҳосил бўлиб, кейин Т.к.п.гача оксидланади. Мазкур реакцияларда ана шу ҳолдаги сирка кислота қолдиғи углерод диоксид б-н сувгача оксидланади. Натижада мазкур циклнинг 1-айланишида сирка кислота қолдиғи бутунлай парчаланиб кетади, оксалат-сирка кислота эса тикланади ва 2- янги айланиш циклида иштирок этади. Қолдиқ сирка кислотанинг Т.к.п.га оксидланишида 2 молекула углерод диоксиднинг ажралиши ва 4 марта дегидрогенланиши б-н содир бўлади. Биологик оксидланишда Т.к.п.нинг оксидланишга берилувчи субстратдан ажралиб чиқувчи водород атоми оралиқ ташиткичлар орқали кислородга ўтказилади, бунинг натижасида сув ҳосил бўлади. Шу боисдан мазкур цикл организмда модда ва энергия алмашинуви умумий системасида марказий ўринни эгалловчи муҳим жараёнлардан ҳисобланади. Гликолиз жараёнида ёғ кислоталарининг оксидланиш реакцияларида улар энергиясининг $^1/_3$ қисми ажралса, Т.к.п. реакцияларида барча энергия ажралиб чиқади. Т.к.п. ферментлари ўсимлик, ҳайвон ҳамда микроорганизмларнинг ҳаёт фаолиятида муҳим роль ўйнайди. Бунда лимон кислота Т.к.п. да ҳам, глиоксилат циклида ҳам баравар иштирок этади. Т.к.п. ферментлари ҳужайрада махсус мембраналарда — *митохондрия*ларда локализацияланади.

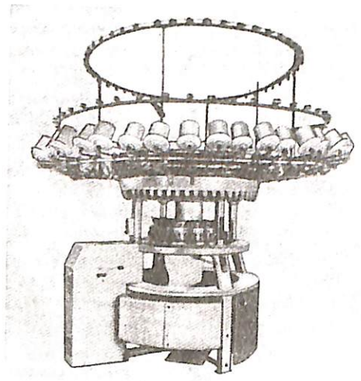
ТРИКО (франц. tricoter тўқимоқ) — 1) жун, ярим жун, пахта толалари ва кимёвий толалар аралашмасидан қалин қилиб тўқиладиган костюмбоп газлама. Йўл-йўл, катак ва майда гул ҳосил қилиб (саржа ўрилишда) тўқилади. Т., асосан, эркаклар костюмлари ва енгил пальтолар тикиш учун ишлатилади; 2) *трикотаж* ўрилишнинг асосий бир тури; 3) трикотаждан тикилган, баданга яхши ёпишиб турадиган спортчилар кийими.



Триест шаҳри кўчаларида.

ТРИКОТАЖ (франц. tircoter — тўқимоқ) — бир ёки бир неча ипдан ҳалқалар ҳосил қилиб, уларни узаро бириктириш (уриш) натижасида олинадиган мато ёки буюм. Т. ипларнинг таркибига, ишлатилиши, пардозлаш усули ва тузилишига қараб турларга бўлинади. Таркибига қараб, пахта ипи, жун, ипак ва кимёвий тола аралашган ипдан тўқилган хилларга бўлинади. Ишлатилишига қараб, Т. буюмлар ёки матоларга бўлинади. Т. буюмларига костюм, жемпер, кофта, пальто, қўлқоп, кўйлак, ички кийим, пайпоқ ва б. матоларига суньий мўйна, суньий чарм киради; булар техник мақсадларда ва турли хил кийимлар тайёрлашда ишлатилади. Пардозлаш усулига қараб, дағал, оқартирилган, текис ва бўялган хилларга бўлинади. Т.нинг асосий физик-механик хоссалари унинг тузилишига, халқаларнинг шакли ва ўлчамига, ипнинг йўғон ва ингичкалигига, қалинлиги ва пишиқлигига боғлиқ. Тузилиши (структураси) га қараб, кўндаланг тўқилган, танда ўрилишли, бир қаватли ва икки қаватли бўлади. Т. юмшоқлиги, эластиклиги, гигроскопиклиги, енгиллиги, осон ювилиши б-н бошқа тўқима матолардан устун турали. Т. ўрилиш бошқа оддий газламалар ўрилишидан фарқ қилади. Бир ёки бир неча узлуксиз ип ҳалқаларини бир-бирига бирлаштириб ҳосил қилинади. Т. ҳалқаларининг қанлай ҳосил бўлишига қараб, кўндаланг тўқилган (кулир) ва бўйлама (тандадан тўқилган) Т. фарқланади.

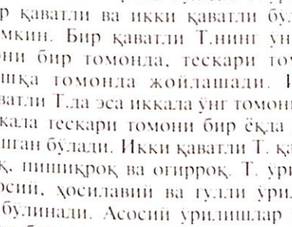
Кўндаланг тўқилган (кулир) Т. матодаги ҳамма ҳалқалар қатори битта ипнинг бирин-кетин эгилиб-букилишидан ҳосил бўлади. Бўйлама (тандадан тўқилган) Т.да эса ҳар бир ҳалқа



Трикотаж. Кўндаланг тўқийдиган трикотаж машинаси.

алоҳида ипдан ҳосил бўлади. Т. ўрилиш бир қаватли ва икки қаватли бўлиши мумкин. Бир қаватли Т.нинг уни томони бир томонда, тескари томони бошқа томонда жойлашади. Икки қаватли Т.да эса иккала уни томони ёки иккала тескари томони бир ёқда жойлашган бўлади. Икки қаватли Т. қалинроқ, пишиқроқ ва оғирроқ. Т. ўрилиш асосий, ҳосилавий ва тулли ўрилишга бўлинади. Асосий ўрилишлар туруҳига бир хил ҳалқа берадиган оддий ўрилишлар киради. Бундай ўрилишларга кулир тўқимаси, трико занжир, атлас мисол бўла олади. Ҳосилавий ўрилиш асосий ўрилишни ўзгартириш йўли б-н ҳосил қилинади. Бундай ўрилишларга ҳосилавий кулир тўқимаси, мовут ва б. мисол бўлади. Тулли ўрилишлар туруҳига асосий ўрилишлар базасида тул шакли ҳосил бўладиган ўрилишлар киради; буларни тайёрлаш учун машинага қўшимча механизм киритилади ҳамда ҳосил қилиш жараёнини ўзгартириш йўли б-н мато сиртида тул ҳосил қилинади. Бундай ўрилишларга пресели, арқоқли, жаккард, футер ва б. тулли ўрилган Т. мисол бўлади.

Т. трикотаж машинасида тўқилади. У думалоқ ва текис Т. машиналарига бўлинади. Т. машинасининг асосий детали ҳалқа ҳосил қилиш механизмининг игнаси ҳисобланади. Игнанинг тилли, илгакли, ўйиқли ва б. турлари бор. Игналар пўлат сим ёки ленталан 25—100 мм узунликда, 0,3—1,0 мм йўғонликда ишлаб чиқарилади. Игнанинг йўғонлиги ингичкалиги Т. ҳалқаларининг ўлчамига қараб танланади: ҳалқалар қанча майда бўлса, шунчалик ингичка игна олинади. Т. машиналари, асосан, Т. саноати учун ишлаб чиқарилади, лекин маиший қўл машиналари ва аппаратлари ҳам бор.



Трикотаж. *Тўқиш игнаси: а* — тилли; *б* — илгакли; *в* — ўйиқли; *1* — игна чети; *2* — танаси; *3* — тилча; *4* — илгак; *5* — чуқурча; *6* — ёпқич.

ТРИКОТАЖ САНОАТИ — *тўқимачилик саноати* тармоғи. Т.с. корхоналарида трикотаж полотнолар, жумладан, техник полотнолар, пайпоқ буюмлари, ички ва устки трикотаж кийимлар, қўлқоплар, бош кийимлар, шарфлар ҳамда саноат ва тиббиётда қўлланиладиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Трикотаж буюмлари и.ч.да пахта, жун ва кимёвий толалардан тайёрланган ипдан кенг кўламда фойдаланилади. Т.с 18-а. охири ва 19-а. бошларида Буюк Британия ва Францияда, 19-а. охирларида Россияда вужудга келди.

Трикотаждан тайёрланган кийимлар салмоги мунтазам ортиб бормоқда. Бу трикотаж буюмларининг хизмат вазифасининг юқорилиги ва иқтисодий тежамлиги б-н боғлиқ. Кимёвий толалар, айниқса, синтетик ипар и.ч.нинг мунтазам ўсиб бориши, трикотаж и.ч. техникасининг тез ривожланиши Т.с.нинг тараққиётига катта ёрдам берди.

Трикотаж и.ч. техникаси ва технологияси тараққиётининг асосий йўналишлари полотно ва пайпоқ и.ч. учун автоматлаштирилган узлуксиз линиялар яратишдан, ускуналарни янада унумлироқлари б-н алмаштириш орқали и.ч. жараёнларини жадаллаштиришдан, органик эритгичлар қўллаб полотноларга узлуксиз ишлов бериш; турли хилдаги буюмлар и.ч. бўйича корхоналарни ихтисослаштириб боришдан иборатдир.

Т.с. Ўзбекистонда 30—40-й.ларда шаклланди. 1939 й.да Ўрта Осиёда энг йирик ҳисобланган Қўқон пайпоқ ф-каси (1943 й.дан к-т) ишга туширилди. 1945 й.да Тошкент тикувчилик ф-каси негизида трикотаж ф-каси ташкил этилди. Унда 1960 й.да 4572 минг дона ички ва 1597 минг дона устки трикотаж кийимлари ишлаб чиқарилди. Бундан ташқари, республикада Тошкент устки трикотаж кийимлар ф-каси (1960), Самарқанд (1950), Бухоро (1961), Андижон (1968) трикотаж ф-калари қурилиб, маҳсулотлар ишлаб чиқара бошлади. Тармоқдаги энг йирик корхона — Тошкентда 1941 й.да ишга туширилган «Малика» трикотаж и.ч. бирлашмасида эркаклар, аёллар ва болаларнинг 200 хилдан ортиқ устки ва ички трикотаж кийимлари ишлаб чиқарилди.

80—90-й.лар бошида трикотаж корхоналари янги ускуналар б-н жиҳозланди, янги корхоналар қурилди. «Малика», Бухоро, Самарқанд, Қўқон пайпоқ-тўқув к-ти тубдан реконструкция қилинди, Олтинкўл трикотаж матолар ф-каси, Қорасув ва Жиззах пайпоқ ф-калари ишга туширилди. Хўжаобод (1985), Шаҳрихон (1986), Чортоқ (1986), Шаҳрисабз (1993)да трикотаж-тикувчилик ф-калари қурилди. Республика Т.с.да 1500 дан ортиқ номда маҳсулот ишлаб чиқарилади. (2004).

Асосий йирик трикотаж корхоналари Андижон (Шаҳрихон «Нафис», «Олтинкўл», «Қорасув пайпоқ фабрикаси» акциядорлик жамиятлари), Фарғона (Қўқон «Улугбек», «Учкўприк» тикувчилик-трикотаж бирлашмаси акциядорлик жамиятлари), Самарқанд («Бофанда» акциядорлик жамияти), Жиззах («Зилолатекс» акциядорлик жамияти), Қашқадарё (Шаҳрисабз «Садо» акциядорлик жамияти, «Каштекс» қўшма корхонаси), Хоразм («Гурлан») вилоятлари ва Тошкент ш.да («Малика» акциядорлик жамияти) жойлашган. Ўзбекистон Республикаси Т.с.да 2003 й.да 28649 (2000 й.да 38887, 2002 й.да 32858) минг дона трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқарилди.

Нуриддин Мусаев.

ТРИЛАТЕРАЦИЯ (лот. trilaterus — уч томонли) (геодезияда) — таянч геодезик пунктларни аниқлаш усули. Муайян жойда бир-бири б-н кетма-кет ўзаро боғланган учбурчаклар занжири ёки тармоғини ясаш ва бу учбурчакларнинг ҳар бирида барча уч томонни ўлчашдан иборат. Бу учбурчакларнинг бурчаклари ва чўққиларининг координаталари тригонометрик ҳисоблашлар орқали топилади. Учбурчакларнинг томонлари радио узоқлик ўлчагичлар ёки электр-оптик узоқлик ўлчагичлар ёрдамида ўлчанади. Т.нинг вазифаси ҳам ҳудди *триангуляция*никига ўхшайди.

ТРИЛЛИОН — минг та миллиард, ўнлик саноқ системасида 1 ва 12 та ноль б-н ифодаланувчи сон, яъни 10^{12}, баъзи мамлакатларда Т. 10^{18} сонидан иборат.

ТРИЛОБИТАЛАР (Trilobita) — қириб кетган қадимги бўғимоёқлилар синфи. Илк кембрий даври денгизлари чўкмаларидан маълум; палеозойда қирилиб кетган. Т. кембрий ва ордовик даврида кенг тарқалган; барча денгизларда яшаган. Гавдаси 10—800 мм. Танаси бўғимларга бўлинган; овалсимон ясси. Ҳар бир бўғими қорин томонида бир жуфтдан икки шохли оёқлари бўлган. Оёқлар асосида жойлашган жабралар ёрдамида нафас олган. Боши устки томонидан қалқон б-н қопланган. Фасеткали кўзлари яхши ривожланган. Т. бўғимоёқлилар эволюциясини тушунтиришда, уларнинг қазилма қолдиқлари эса палеонтология ва стратиграфияда катта аҳамиятга эга. Қадимда яшаган Т.нинг 10000 тури маълум.

ТРИЛОГИЯ (юн. tri — уч, logos — сўз) — умумий мазмуни, ғояси, асосий қаҳрамонлари, сюжет чизиғининг ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги б-н бир бутунликни, яхлитликни ташкил этувчи уч мустақил асар. Т. характеридаги асарларнинг энг дастлабкилари Юнонистонда юзага келган. Эврипид, Эсхил, Софокл каби юнон трагедиянавислари илк драматик Т.лар яратганлар. Мас., «Занжирбанд Прометей», «Орестея», «Фиванинг етти душмани» сингари асарлар шулар жумласидандир. Кейинчалик жаҳон адабиётида

(Бомарше, Ф. Шиллер, Л. Н. Толстой, С. Т. Аксаков ва б.) драматик ва насрий Т. ларнинг хилма-хил намуналари яратилди.

Ўзбек адабиётида ҳам Т. жанрида асарлар яратилмоқда. М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Саид Аҳмаднинг «Уфқ» («Қирқ беш кун», «Ҳижрон кунлари», «Уфқ бўсағасида») асари Т. жанрининг намуналаридир. Лирик асарларга нисбатан «Т.» термини кам қўлланади.

ТРИММЕР (инг. trimmer — тартибга солмоқ) — 1) авиацияда — учиш аппарати (мас., самолёт) рули (ёки элерон) нинг қуйруқ қисмидаги кичкина оғдирувчи қисм. Аппаратни бошқариш тизимидаги зўриқиш (куч) ни камайтириш учун хизмат қилади; 2) ирғитувчи *конвейер*; кўчма юк ортиш-тушириш машинаси. Юк ортиш ёки тушириш пайтида Т. ротори парраклари, диск ёки ҳаракатлантирувчи лента юк (тупроқ, дон ва б.) га кинетик энергия узатади, натижада юк анча (30 м гача) масофага ирғитилади. Т. шахталарда, Т.й. кўтармалари қуришда, кемалар, омборлар, вагонларга юк ортиш-туширишда ишлатилади; 3) радиотехникада — кичик ўзгарувчан сиғимли электр *конденсатор*. Радиоэлектрон қурилмалар, резонансли тебранма контурларнинг созловчи элементи сифатида ишлатилади. Тузилиши жиҳатидан Т. ўзгарувчан сиғимли, битта статор, битта ротор пластинали ясси конденсаторлардан иборат. Баъзан, икки (ва кўпроқ) коаксиал керамик цилиндр ёки металл пластина (ҳаво тирқишли), металлаштирилган керамик найча ва ўзакдан иборат тизим ҳам бўлиши мумкин. Т.нинг сиғими ва унинг ўзгариш диапазони, одатда, бир неча *пф* (пикофарада) ёки бир неча ўн *пф* ни ташкил қилади.

ТРИМУРТИ (санскритча — уч образ, қиёфа) — *ҳиндуийлик*да олий худолар — *Браҳма, Вишну, Шива*нинг ягона намоён бўлиши; битта бош ва уч қиёфали қилиб тасвирланади.

ТРИНИДАД — Атлантика океанидаги орол, Жан. Американинг шим.-шарқий қирғоқлари яқинида. *Тринидад ва Тобаго* давлатининг асосий қисми. Майд. 4,8 минг км². Т. материкдан ажралиб чиққан. Рельефи шим.да тоғли (энг баланд жойи 940 м), қолган қисми тектоник. Шарқий қисмида ботқоқликлар, жан.да балчиқ вулканлари бор. Иқлими субэкваториал, ўртача ойлик т-ралар 25—27°. Йиллик ёғин 1200—3800 мм. Дарёлари қисқа, серсув. Доим яшил ўрмонлар б-н қопланган. Фойдали қазилмалардан табиий асфальт, нефть ва газ конлари топилган. Шакарқамиш, тамаки, шоли экилади. Кофе, какао, цитрус мевалар плантациялари бор. Оролга европаликлардан биринчи бўлиб, 1498 й. Х. *Колумб* етиб борган, шундан кейин Т.ни мустамлакага айлантириш жараёни бошланган.

ТРИНИДАД ВА ТОБАГО (Trinidad and Tobago), Тринидад ва Тобаго Республикаси (Republic Trinidad and Tobago) — Кариб денгизидаги Тринидад ва Тобаго о.ларида жойлашган давлат. Майд. 5,1 минг км². Аҳолиси 1,16 млн. киши (2002). Пойтахти Порт-оф-Спейн ш. Маъмурий жиҳатдан 9 графлик (county)га бўлинади.



Тринидад ва Тобаго герби.

Давлат тузуми. Т. ва Т. — республика, Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Амалдаги конституцияси 1976 й. қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2003 й.дан Максуэлл Ричардо). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали парламент (сенат ва вакиллар палатаси), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати ҳақида *Тринидад* ҳамда *Тобаго* мақолаларига қ.

Аҳолисининг 60% негр ва мулатлар, 37% ҳиндлар, 1% хитойлар, 1%европаликлар. Расмий тил — инглиз тили. Аҳолининг кўпчилиги христиан; ҳиндлар ҳиндуизмга ибодат қилади. Шаҳар аҳолиси 71,8%. Йирик шаҳарлари: Порт-оф-Спейн, Сан-Фернандо, Арима.

Тарихи. Тринидад ва Тобаго о.ларида қадимдан индейслар яшаб келган. 15-а.да оролларга етиб келган испанлар бу ерни мустамлакага айлантирди, маҳаллий аҳолининг деярли ҳаммасини қириб ташлади. 1797 й. инглизлар Тринидадни босиб олди ва у 1802 й.дан расман Буюк Британия мустамлакасига айланди. 1814 й. Тобаго ҳам инглизлар мулкига айланди. Шакарқамиш плантацияларида ишлатиш учун Африкадан қоратанли қуллар келтирилди. 1834 й. қулчилик бекор қилингач, қоратанлилар плантацияларни ташлаб кетишди. Уларнинг ўрнини тўлдириш учун Ҳиндистон, Хитой, Португалия ва б. мамлакатлардан шартнома асосида ишчилар келтирила бошлади. 1866 й. Тринидадда нефть конлари очилиши туфайли саноат ривожлана бошлади, ишчилар ташкилотлари тузилди. 1899 й. Тобаго маъмурий жиҳатдан Тринидадга бирлаштирилди. 2-жаҳон уруши даври ва ундан кейин оролларда миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1950 й. Т. ва Т.га ички ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилди. 1958—62 й.ларда мамлакат Буюк Британия тузган Вест-Индия Федерацияси таркибида бўлди. 1962 й. 31 авг.дан Т. ва Т. Ҳамдўстлик таркибида мустақил давлат. 1976 й. 1 авг.да республика деб эълон қилинди. Т. ва Т. — 1962 йилдан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 31 авг. — Мустақиллик куни (1962).

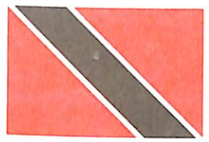
Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Халқ миллий ҳаракати, 1956 й. тузилган; Қайта қуриш учун миллий иттифоқ, 1986 й. асос солинган; Бирлашган миллий конгресс, 1989 й. ташкил этилган. Миллий касаба уюшма маркази, 1991 й. тузилган.

Хўжалиги. Т. ва Т. индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 44%, қ.х. нинг улуши 2,2%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 53%.

Саноатида нефть қазиб чиқариш ҳамда нефтни қайта ишлаш иқтисодиётнинг асосини ташкил этади (ўз нефтидан ташқари Венесуэла, Саудия Арабистони ва б. мамлакатлардан келтирилган нефтни қайта ишлаб, нефть маҳсулотлари ва конденсат ишлаб чиқарилади). Табиий газ, асфальт ва гипс қазиб олинади. Металлургия, нефть кимёси, кимё, фармацевтика, полиграфия, цемент, ойна, тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат (шакар-қанд и.ч.) корхоналари бор. Пўлат ва алюминий ишлаб чиқарилади. Йилига ўртача 4,2 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади.

Қишлоқ хўжалиги сует ривожланган ва у мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Шакарқамиш, какао, кофе, тамаки, кокос пальмаси, банан, цитрус мевалар экилади. Асосий озиқ-овқат экини — шоли. Қорамол, чўчқа, эчки боқилади. Балиқ овланади. Қимматбаҳо





Тринидад ва Тобаго байроғи.

нав ёғоч тайёрланади. Автомобиль йўллари уз. 8,2 минг км. Асосий денгиз порти — Пуэнт-а-Пьер. Хорижий туризм ривожланган. Четга нефть ва нефть маҳсулотлари, қанд-шакар чиқаради, четдан озиқ-овқат, саноат моллари, хом нефть, машина ва ускуналар олади. АҚШ, Буюк Британия, Кариб ҳавзаси мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — Т. ва Т. доллари.

Маорифи, маданий-маърифий муассасалари. Т. ва Т.да давлатга қарашли мактаблардан ташқари хусусий мактаблар ҳам бор. Давлат мактабларида ўқиш бепул. Дарслар инглиз тилида олиб борилади. Замонавий таълим тизими 7 йиллик бошланғич мактаб ва 5 йиллик ўрта мактабдан иборат. Бошланғич таълим—мажбурий. Порт-оф-Спейн яқинида Вест-Индия ун-тининг Тринидад бўлими бор. Порт-оф-Спейн ва Сан-Фернандода политехника ин-тлари очилган. Порт-оф-Спейнда Т. ва Т. Марказий ва Оммавий кутубхонаси, Вест-Индия ун-ти Тринидад бўлимининг кутубхонаси, миллий музей ва галерея мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Йирик газ.лари: «Тринидад гардиан» («Тринидад энд Тобаго кундалик газ., 1917 й.дан), «Тринидад энд Тобаго газетт» («Тринидад ва Тобаго газетаси», ҳукумат ҳафтаномаси, 1882 й.дан), «Тринидад энд Тобаго экспресс» («Тринидад ва Тобаго шошилинч хабарлари, кундалик газ., 1967 й.дан), «Ньюсдей» («Кун янгиликлари», кундалик газ., 1993 й.дан), «Санди гардиан» («Якшанба посбони», ҳафтанома, 1917 й.дан). Миллий агентлиги йўқ. Радиоэшиттириш 1947 й. дан («Нэшнл бродкастинг нетуорк лимитед» ҳукумат мақкамаси, 1957 й. ташкил этилган), телекўрсатув 1962 й.дан («Тринидад энд Тобаго телевижн компани лимитед» тижорат хизмати, 1962 й. ташкил этилган) олиб борилади.

Порт-оф-Спейн шаҳри.



Адабиёти. Тринидад индейсларининг фольклори ҳозиргача деярли сақланиб қолмаган. Негрларнинг бу ерда тўқиган ва ижтимоий мазмун б-н суғорилган «калипсо» қўшиқлари халқ оғзаки ижодининг намуналаридир. Замонавий адабиёт инглиз тилида вужудга келди. 2-жаҳон урушидан кейин миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши адабиётнинг камол топишига самарали таъсир қилди. Р.де Буассьер ва С. Селвоннинг ижтимоий мавзудаги романлари дастлабки салмоқли асарлардир. Таниқли ёзувчи В. С. Нейполнинг «Эльвирдаги сайлов» (1958), «Тақлидчилар» (1967), «Мистер Бисвасга аталган уй» (1961), «Партизанлар» (1975), «Дарё ўзани» (1979) каби романларида Вест-Индиядаги воқеликни заҳарханда б-н танқид қилади. Мустақиллик йилларида И. Хан, М. Энтони, Э. Лавлес каби истеъдодли адиблар адабиётга кириб келди. Г. Телемак, Э. Роуч, Д. Уолкотт (1970-й.лардан назмда ижод қилган) каби шоирлар машҳур. Д. Уолкотт, Э. Хилл, Э. Жон эса драматургияни ривожлантирдилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Мустамлака даври меъморий ёдгорликларидан Тобаго о.да европаликлар қурган Жеймс қалъаси (1666) харобаси сақланиб қолган. 19-а. бошларидан классицизм ва қоришиқ меъморлик услубидаги жамоат бинолари, хос уйлар, черковлар қурилди (Порт-оф-Спейндаги Епископ саройи, Олл Сентс собори ва б.). 20-а. нинг 20-й.ларида ҳинд ва мусулмон ибодатхоналари (Сент-Жофер ш.даги масжид) барпо этилди. Шаҳарларда пастқам ёғоч уйлар кўп учрайди. Тасвирий санъат 19-а. нинг 2-ярмидан ривожлана бошлади. 20-а. нинг таниқли рассомлари орасида Ж. М. Казабон, А. Кодальо, М. Уайк, Ж. Фаррел, Ж. Крамвелл, К. Чанглар бор. Қад. халқ ҳунармандчилигида Аравак индейсларининг керамика, газмол, безак буюмлари сақланган, анъанавий карнавал байрамларига либослар тайёрлаш одати давом этиб келади.

ТРИНИТРОТОЛУОЛ, тротил, тол, $C_7H_5O_6N_3$ — *портловчи модда;* рангсиз, лекин сақланганда сарғаядиган кристалл. Мол. м. 227,13. Ацетон ва бензолда яхши, сувда оз эрийди; суюқланиш т-раси 80,85°, зичлиги 1641 кг/м³ (25° да).

Кимёвий барқарор, узоқ вақт мобайнида парчаланмайди ва портлаш хусусиятини йўқотмайди. Портлаганда кўп миқдорда заҳарли углерод (II)-оксид (CO) ҳосил бўлади. Т. толуолни нитрат ва сульфат кислота аралашмаси б-н нитролаб ҳосил қилинади. Т. ўқ-дориларда ва портлатиш ишларида қўлланади.

ТРИНИТРОФЕНОЛ, пикрин кислота, $C_6H_3O_7N_3$ — сариқ рангли кристаллар. Мол. м. 229,11. Суюқланиш т-раси 122,5°, зичлиги 1760 кг/м³. Портловчи модда, портлаш хоссаси жиҳатидан *тринитротолуол*га яқин. 20-а.нинг 1-чорагидан бошлаб ўқ-дориларга кўплаб ишлатилган. Механик таъсирларга жуда сезгирлиги туфайли ишлатилиши чекланган. Фенолдисульфокислотани нитрат ва сульфат кислота аралашмаси б-н нитролаб олинади.

ТРИО (лот. tria — уч) — 1) уч созанда ёки хонандадан ташкил топган ансамбль (мас., скрипка, виолончель ва фортепианодан иборат ансамбль ёки «Сетора» гуруҳи); 2) шу ансамблга мўлжалланган мусиқа асари, *камер мусиқа* жанри. Дастлаб трио-соната шаклида (17—18-а.лар, А. Вивальди, А. Корелли ва б.), кейинчалик *соната* туркуми тарзида (Л. Бетховен, Ф. Шуберт, И. Брамс, П. Чайковский, Д. Шостакович ва б.) ривож топди. Ўзбекистонда М. Бурҳонов, Ик. Акбаров, Г. Мушель, И. Ҳамроев, У. Мусаев, В. Сапаров, А. Эргашев ва б. турли Т.лар ёзишган; 3) баъзи чолғу асарлари (марш, скерцо ва б.)нинг ўрта қисми.

ТРИОД [юн. tri — уч ва (элек)трод] — термоэлектрон катод (бевосита ёки билвосита қизийди), бошқарувчи тўр ва анодлардан иборат 3 электродли электрон лампа. Оддий Т.да цилиндрик анод (қийин эрувчи металл — Ni, Mo ёки Та дан ясалади) ичига спиралсимон тўр (ўша металлдан қилинади) жойлаштирилади. Анод ва тўрнинг умумий ўқига катод (ванадий W дан тайёрланади) жойлаштирилади. Вазифасига кўра, Т.ларнинг конструкцияси ва кўрсаткичлари қиймати турли-туман, Т. қабул қилувчи-кучайтирувчи лампа, генератор лампа сифатида ишлатилади. Т. юқори қувватли электр тебранишлари генераторларида, юқори радиацияли ва ўзгарувчан т-рали шароитда ишлайдиган радиоприёмникларда қўлланади.

ТРИПАНОСОМАЛАР (Tripanosoma) — кинетобластидлар туркумига мансуб паразит хивчинлилар уруғи. Уз. 15—

40 мкм. Гавдаси дуксимон, ядроси битта. Хивчини танасининг кейинги қисмида жойлашган базал таначадан бошланиб, танаси бўйлаб ўтган ва юпқа мембрана ёрдамида пелликула қобиқ б-н туташган. 10 дан ортиқ тури бор. Бўйига бўлиниш орқали жинссиз кўпаяди. Умуртқали ҳайвонларнинг қони, орқа мия суюқлиги ва б. тўқималарида паразитлик қилади. Осмотик озиқланади. Айрим турлари қонга эритроцитларни емирувчи токсинлар ажратади. Т. ҳашаротлар (пе-пе пашшаси, сўналар), каналар ва б. ташувчилар орқали юқади. Одамда оғир уйқу ва чағас, уй ҳайвонларида «сув огриқ» (от, туя, фил, кучук) ва нагана (қорамоллар), куйиқиш (от) касалликларини тарқатади.

«ТРИПИТАКА» [(санскритча — қонуннинг уч савати), пали тилида «Типитака»] — *буддизм* ёзувлари тўплами. Пали тилидаги «Т.» — *ҳинаяна*нинг муқаддас асари; унинг бир неча қоидалари Рожагрихдаги 1-будда йиғини (мил. ав. 5-а.)да баён қилинган; тугал таҳрири мил. ав. 3-а. га мансуб. Санскрит тилидаги «Т.» *маҳаяна*нинг муқаддас асари бўлиб, мил. ав. 80-а. ёзилган, тўлиқ сақланмаган, унинг айрим қисмлари хитой тили ва Шарқий Осиёдаги бошқа тилларга қилинган таржимаси орқали етиб келган.

ТРИПОЛИ, Тарабулус ал-Ғарб — Ливия пойтахти. Ўрта денгиз соҳилида. Аҳолиси 595 минг киши (1990-й.лар бошлари). Иқлими субтропик, қуруқ. Ўрта денгиз атрофига хос иқлим. Янв.нинг ўртача т-раси 12°, июлники 27°. Йиллик ёғин 370 мм.

Т. — мамлакатнинг энг йирик шаҳри, савдо-саноат ва молия маркази. Йирик денгиз порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Т.да мамлакат саноат корхоналарининг 3/4 қисми жойлашган. Тўқимачилик, кўн-тери, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат (ун тортиш, балиқ консерваласи, тамаки, ёғ-мой) саноати корхоналари бор. Ҳунармандчиликда гилам, кийим, пойабзал, бадиий буюмлар тайёрланади. Денгиздан балиқ овланади. Ун-т, табиат тарихи ва археология музейлари, театр бор. Т.да ҳар йили халқаро ярмарка ўтказилади.

Қадимда Т. ўрнида финикияликларнинг колонияси Эа ш. бўлган. Уларнинг Эа, Сабрата ва Лептис-Магна колониялари «Триполис» (юн. «Уч шаҳар») деб аталган. Кейинчалик Эа шу ном б-н атала бошлаган. Мил. ав. 105 й.дан Рим, мил. 5-а.да вандаллар, 6—7-а.ларда Византия қўл остида бўлган. 643 й.дан арабларга ўтган. 1551—1911 й.ларда Усмонли турк салтанати таркибида бўлган. 1911 й.да Италия қўшинлари босиб олган. 1943 й.да шаҳарни инглизлар эгаллаган. 1951 й. дек.да Ливия мустақилликка эришгач, Т. унинг пойтахти.

Меъморий ёдгорликлардан Марк Аврелий зафар арки (164 й.), қалъа (16-а.), қирол саройи, масжиллар сақланган.

ТРИПОЛИ, Тарабулус аш-Шом — Ливаннинг шим. қисмидаги шаҳар. Шим. Ливан муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 240 минг киши (1994). Ўрта денгиз соҳилидаги порт. Четга цитрус мевалар, пахта чиқарилади. Ироқдан нефть қувури ўтказилган. Нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Денгиздан балиқ овланади.

Т. финикияликлар томонидан мил. ав. 2-минг йилликда бунёд этилган. 636 й. дан араблар қўл остига ўтган. 1916—1918



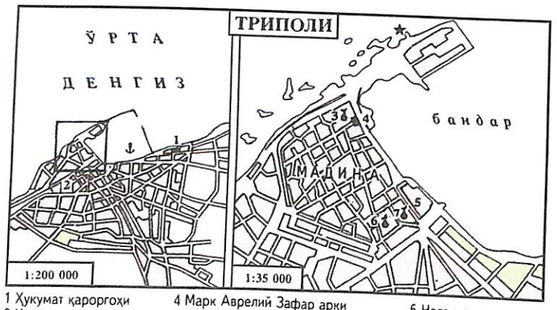
Триполи шаҳри. Миллий меъморлик биноларидан бири.

йилларда Усмонли турк салтанати таркибида бўлган. 1920 й.дан Ливанга қўшилган. Т. — Ливандаги суннийлик йўналишидаги мусулмонларнинг асосий диний маркази. Меъморий ёдгорликлардан Катта масжид (13-а.), Буртасия масжид-мадрасаси (14-а.), Сакрақия масжид-мақбараси, карвонсаройлар, бозорлар сақланган.

ТРИПОЛИТАНИЯ —Ливиядаги тарихий вилоят. Мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида Т.нинг соҳил бўйи қисмида финикияликларнинг 3 та колонияси — Сабрата, Лептис-Магна ва Эа [шундан юн. Tripolus (айнан — 3 шаҳар) номи олинган] барпо этилган. Мил. ав. 5-а. ўртаси — 3-а. охирида Карфагенга, 218—201 й.ларда Нумидия, мил. ав. 2-а. охири — мил. 5-а.да Римга, сўнгра — вандаллар, кейинчалик Византияга тобе бўлган. 7-а.дан араблар ҳукмронлиги остида. 16-а. — 1911 й.ларда Усмонли турк империяси, сўнгра 1943 й.гача — Италиянинг Ливия мустамлакаси таркибида. 1951—63 й.ларда Ливия қироллигининг 3 вилоятидан бири.

Триполи шаҳрининг соҳил қисми.





1 Ҳукумат қароргоҳи
2 Халқаро ярмарка
3 Гуржи масжиди
4 Марк Аврелий Зафар арки
5 Сарой (Археология музейи, Табиият-тарихи музейи)
6 Нага масжиди
7 Караманли масжиди

ТРИПОЛЬЕ МАДАНИЯТИ — *энеолит* даврига оид археологик маданият. Киев яқинидаги Триполье қишлоғи номи б-н аталган. Шарқий Карпат ёни ва Ўрта Днепр бўйларида тарқалган. Руминияда Кукутени маданияти деб юритилади. Т.м. ёдгорликларини 19-а.нинг охирида археолог В. В. Хвойко очган. Археолог Т.С. Пассекнинг даврлаштириши бўйича Т.м. 3 та босқичга: илк (мил. ав. 4-минг йиллик), урта (мил. ав. 4-минг йиллик охири —3-минг йилликнинг 1-ярми), сўнгги (мил. ав. 3-минг йилликнинг 2-ярми)га бўлинади. Т.м. қишлоқлари доира ёки тухумсимон шаклда жойлашган бўлиб, марказида қолган очиқ жой моллар учун қўтон вазифасини ўтаган. Турар жойлар кундаланг тусиқлар б-н алоҳида хоналарга ажратилган. Хоналардан дон янчиётган аёл ҳайкалчаси, ёргучоқ, буту шохидан ясалган мотига (кетмонсимон асбоб), йирик хумлар, тандир ва б. хўжалик анжомлари, нақш солинган сопол идишлар, мис буюмлар (болта, тўрт қиррали бигиз, қармоқ, ханжар) топилган. Т.м. вакиллари миснн Болқон я.о.дан олиб келишган. Т.м. вакиллари, асосан, чорвачилик, деҳ-қончилик, шунингдек, овчилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланган.



Триполье маданияти. Лойдан ишланган аёллар ҳайкалчалари.



Нақш солинган идишлар.

ТРИПСИН — овқатни ҳазм қилдирадиган фермент; гидролазалар синфига киради. Т. меъда ости безида ҳосил бўлади. Ичакда оқсилни парчалайди. Т.нинг мол.м. тахм. 22680. Т. препаратлари жароҳатланганда, куйганда, тромбоз ва б.ни даволашда баъзи фермент ва антибиотиклар б-н бирга қўлланади.

ТРИПСЛАР (Physopoda, яъни Thysanoptera) — ҳашаротлар туркуми (қ. *Пуфакоёқлилар*).

ТРИПТАН, 2,2, 3-триметилбутан, пентаметилэтан, $(CH_3)_3CCH(CH_3)_2$ — тўйинган углеводород. Мол. м. 100,2. Рангсиз суюқлик, камфора ҳиди келади. Қайнаш т-раси 80,9°, Зичлиги 690 кг/см³ (20°да). Т. баъзи нефтларда, шунингдек, нефтни қайта ишлашда бензин фракциясида учрайди. Пропиленга изобутан таъсир эттириб олинади. *Октан сони* барча углеводородларникидан юқорилиги (130) туфайли бензиннинг навини оширишда ишлатилади.

ТРИПТИХ (юн. triptychos — уч қават, уч букланган) —умумий бадиий ғоя, мавзу ёки сюжет б-н бирлашган 3 қисмдан ташкил топган тасвирий санъат асари (*картина, рельеф*, раем ва ш.к.).

ТРИПТОФАН, β-(3-индолил) -α-аминопропион кислота, $C_{11}H_{12}N_2O_2$ —муҳим табиий *аминокислота*лардан бири. L- ва D-оптик фаол ҳамда DL-рацемик шакллари бор. *Гамма-глобулин, фибриноген, казеин* ва б. оқсиллар таркибида оз миқдорда L-Т. бўлади. L-Т. алмаштириб бўлмайдиган аминокислота. Одам овқат б-н (катталар бир кеча-кундузда 0,25 г, 7 ёшгача бўлган болалар 1 г га яқин) L-Т. олиши керак. Т. *трикарбон кислоталар* циклига киради. Кишида туғма оксидлайдиган Т. ферменти — триптофан-пирролаза бўлмаса, ақли заифлик кузатилади. Т. алмашинувининг бузилиши оғир касалликлар (сил, саратон, диабет)га олиб келади. Синтетик Т. индол, пироузум кислота ва аммиакдан ферментатив синтезлаб олинади.

ТРИПУРА — Ҳиндистоннинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Майд. 10,5 минг км². Аҳолиси 3,2 млн. киши (2001), аксари қисми бенгаллар. Маъмурий маркази ва энг катта шаҳри — Агартала.

Т. Ганг-Брақмапутра дельтаси ҳавзасида жойлашган. Шарқий ва жан. қисмида Лушай тоғлари тармоқлари бор. Иқлими тропик, муссонли иқлим. Тоғлар доим яшил ва барг тўкувчи тропик ўрмонлар б-н қопланган. Аҳолиси, асосан, деҳқончилик б-н шуғулланади. Шоли, жут, пахта, шакарқамиш экилади. Чой плантацияларн бор. Қимматбаҳо ёғоч тайёрланади. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи майда корхоналар мавжуд.

ТРИСТАН-ДА-КУНЬЯ — Атлантика океанининг жан. қисмидаги 4 вулкан оролидан иборат ороллар гуруҳи. Буюк Британия мулки. Энг катта ороли —Тристан (майд. 117 км²) вулкан конусидан иборат бўлиб, базальт ва трахит ётқизиқларидан тузилган. Бал. 2060 м гача. 1961—62 й.ларда кучли отилган. Аҳоли балиқ овлаш б-н шуғулланади. Асосий аҳоли пункти — Эдинбург. Оролга европаликлардан биринчи бўлиб 1506 й.да португалиялик денгизчи сайёҳ Тристан да Кунья борган. Ороллар унинг номи б-н аталган.

ТРИТИЙ (юн. tritos, лот. Tritium), Т. (ёки ^3H) — водороднинг масса сони 3 бўлган радиоактив изотопи. 1934 й.да инглиз олимлари Э. *Резерфорд*, М.Л. Олифант ва П. Хартеклар кашф қилишган. Т. ядроси 1 та протон ва 2 та нейтрондан иборат. Т. β-фаол, ярим емирилиш даври $T_{1/2}$=12,26 й. Табиатда атмосферанинг юқори қатламларида космик нурлар нейтронларининг азот атомларига таъсир этишидан ҳосил бўлади ва ёмғир б-н ер юзига тушади. Т. ядро реакторларида литий ^6Li ни нейтронлар б-н нурлатиб олинади ($^6_3Li+n=^3_1T+^4_2He$). Т. термоядро синтези реакцияларида муҳим компонент сифатида, шунингдек, кимёвий, биологик ва гидрологик тадқиқотларда ишлатилади (қ. *Изотоп индикаторлар*).

ТРИТИКАЛЕ (Triticum — буғдой, Secale — жавдар) — буғдой-жавдар дурагайи — икки хил ўсимлик хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ўсимлик; ғалла экини. Т.нинг кузги ва баҳорги шакллари мавжуд.

Буғдой ва жавдарнинг дастлабки дурагайини 1875 й.да Шотландия олими Вильсон яратган. 1881 й. Германияда Римпау унинг доимий дурагайини ажратиб олган. Кейинги йилларда октаплоид (56 хромосомали), гексаплоид ва октаплоид (42, 56 хромосомали) дурагайлари яратилган.

Т. морфологик белгилари б-н буғдой ва жавдардан фарқ қилади. Илдизи яхши ривожланган, тупроққа 1,5—2,0 м гача кириб боради, муртак илдизлари 6 та, пояси нисбатан баланд (90—150 см), бошоғи узун (10—15 см), дони йирик. Бошоғининг ташқи гул қобиғида қилтаноқ ўсади. Т. 5° ва ундан юқори ҳароратда уна бошлайди, 20° муқобил ҳисобланади. Кузда экилади. Экилгандан кейин 5—7 кунда униб чиқади. Тупланиш даври кузда бошланиб, баҳорда давом этади, қишда 18—20° совуққа чидаши мумкин. Ўзбекистонда



Тритикале.

экиладиган навларининг амал даври 165—200 кун, ўзидан ва четдан чангланади. Т. ёруғсевар, узун кун, намсевар ўсимлик. Униш пайтида, най ўраш, донланиш ва тўлишиш даврларида сувни кўп талаб этади. Т. тупроқ унумдорлигига талабчан эмас, ер танламайди, лекин шўрланган, ботқоқланган тупроқларни ёқтирмайди. Қора тупроқли ерларда юқори ҳосил беради. Т. дони тўйимлилиги бўйича буғдой ва жавдарга нисбатан юқори. Донида 11—12%, пичанида 10—11% оқсил бор. Т.дан дон, кўкат, пичан, пичан уни, силос, сенаж тайёрланади. Нон пишириш учун сифати буғдойдан паст ҳисобланади.

Ўзбекистонда Т.нинг Праг, Серебристий, Узор навлари р-нлаштирилган. Ҳосилдорлиги: кўкат ҳосили 400—500 ц/га, дон ҳосили 50—80 ц/га (кўкати бошқланиш даврида ўрилади). Замбуруғли ва вирусли касалликларга бардошли.

Ад.: Мирзаев О. Ф., Худойбердиев Т. С., Ем-хашак етиштириш, Андижон, 2003.

ТРИТОН — *Нептун* сайёрасининг йўлдошларидан бири, диаметри 2700 км, сайёрадан ўртача узоқлиги 355 минг км. 1846 й.да инглиз астрономи У. Лассел кашф этган. Т. сайёра атрофида унинг айланишига тескари томонга ҳаракатланиб, унинг атрофини тахм. 5 суткада айланиб чиқади (қ. *Сайёралар йўлдошлари*).

ТРИТОНЛАР (Triturus)— саламандрасимонлар оиласига мансуб думли амфибиялар уруғи. 9 тури маълум. Танасининг уз. 18 см ча. Европада Осиёнинг Европа б-н чегарадош жойлари ва Шим. Америкада тарқалган. Асосан, ўрмонларда, одатда, тошлар, йиқилган дарахтлар тагида ва б. ерларда қишлайди, баҳорда оқмайдиган ёки секин оқадиган сув ҳавзаларига ўтиб, тухум қўяди. Сувдаги майда қисқичбақасимонлар, моллюскалар, сув ҳашаротлари, бақа увилдириғи б-н, қуруқликда эса ўргимчаклар, ҳашаротлар ва б. б-н озиқланади. Ўрта Осиёда учрамайди, айрим турлари (мас, Тароқли Т.) аквариумда боқилади.

ТРИУМВИРАТ (лот. tres — уч ва vir — эркак) — Қад. Римда фуқаролар уруши даврида (мил. ав. 1-а.) атоқли сиёсий арбоблар ва саркардаларнинг давлат ҳокимиятини эгаллаш учун тузган иттифоқи. 1-Т. мил. ав. 60 (ёхуд 59) — 53- й.ларда Ю. Цезарь, Г. Помпей ва М. Красс ўртасида, 2-Т. мил. ав. 43—36- й.ларда (расман 31 й.гача) Октавиан (Август), М. Антоний ва М. Лепид ўртасида тузилган.

ТРИУМФ (лот. triumphus) — 1) Қад. Римда музаффар саркарданинг қўшин б-н пойтахтга (Марс майдонидан Капитолийдаги Юпитер ибодатхонасигача) тантанали кириб келиш маросими. Т. сенат қарори б-н ўтказилган ва саркарда учун энг олий мукофот саналган. Т. маросимини сенаторлар бошлаб беришган, уларнинг кетидан созандалар ва қўшиқчилар кузатувида 4 та оқ от қўшилган жанг аравасида ғолиб саркарда (триумфатор) борган. Жангчилар ўлжа ва бадавлат, зодагон асирларни олиб ўтганлар. Т. Римнинг зафарли урушлари даврида (мил. ав. 3—1-а.лар) 2—3 кун давом этган. Империя даврида Т. лик шарафига император ва унинг яқин қариндошларигина сазовор бўлишган; 2) кўчма маънода — ажойиб муваффақият, буюк ғалаба.

ТРИХИНАЛАР, трихинеллалар (Trichinella) — трихинеллалар оиласига мансуб нематодалар уруғи. Эркагининг уз. 0,6—1,6 мм, урғочиси 1,3—4,4 мм. 2—3 тури бор. Спирал Т. кўп учрайди. Вояга етган даврида йиртқич ва ҳаммахўр ҳайвонлар, жумладан, одам ингичка ичаги бўшлиғида яшайди. Оталанган урғочи Т. ичак деворига кириб олиб, микроскопик личинкалар туғади. Личинкалар қон орқали барча органларга тарқалади. Капиллярлардан мускулларга ўтиб, бир оз ўсгач, спиралланади ва оҳак капсулага ўралади. Капсулада бир неча вақт тирик сақланади. Ҳайвонлар зарарланган гўштни еб, Т.ни юқтиради; ана шундан сўнг Т. ингичка ичакка тушиб вояга етади. Одам яхши пиширилмаган чўчқа ёки бошқа ҳайвон гўштини еб зарарланади. Т. *трихинеллёз* касаллигини келтириб чиқаради. Сохта трихинелла қушларда паразитлик қилади.

ТРИХИНЕЛЛЁЗ — одам ва ҳайвонларда учрайдиган гижжа касаллиги; юмалоқ чувалчанглар синфига мансуб трихинеллалар қўзғатади. Етук трихинеллалар 1,5—4 мм катталикда бўлиб, одам ёки ҳайвоннинг ичак шиллиқ қаватида паразитлик қилади, урғочиси ингичка ичакда тирик личинкалар туғади ва улар ичак шиллиқ қаватидан қон томирларига ўтади, қон айланиш системаси орқали кўндаланг-тарғил мускулларга жойлашади; шу жойда спиралга ўхшаб ўралиб олади, ўсиб, оҳакли капсула ҳосил қилади. Соғлом кишилар касалланган ҳайвон гўштини чала пиширириб истеъмол қилганда зарарланади. Одамга Т., асосан, чўчқа ёки ов ҳайвонлари (айиқ, морж, бўрсиқ) гўшти орқали юқиши мумкин.

Инкубацион даври 2—3 ҳафта. Касаллик юққанда дастлаб беморнинг т-раси кўтарилади, кўзи қизаради, ёруғликдан қўрқади, мускуллари, баъзан қорни оғрийди, ичи кетади ва ҳ.к. Қовоқлар, юз салқийди, баъзан кўз бутунлай юмилиб қолиши мумкин. Шунинг учун Т. халқ орасида «юз салқиши» деб юритилади.

Бемор касалхона даволанади. Т. нинг олдини олиш учун чўчқаларни санитария-гигиена қоидалари асосида боқиш, уларнинг ўлимтик кемирувчилар ейишига зинҳор йўл қўймаслик зарур.

ТРИХОГРАММА (Trichogramma) — пардақанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар уруғи; экинлар ва ўрмонзорларга зарар келтирувчи хавфли зараркунанда ҳашаротлар тухумлари кушандаси. Бутун дунё фаунасида Т.лар авлодига киручи 143 тур мавжуд. Ўзбекистонда эса Т.ларнинг 15 тури топилган, 6 тасининг биоэкологияси чуқур ўрганилган. Қ.хда экинлар зараркунандаси бўлган тунлам капалакларнинг тухумларини йўқотишда асосий биологик восита сифатида ишлатилади. Танасининг уз. 0,3—0,9 мм. Т.нинг қисқа қанотли ва қанотсиз турлари мавжуд. Мўйлови 5—9 бўғимли, қанотлари кенг ҳошияли, олдинги қанотлари қисқа шокилали. Орқа жуфт қанотлари ингичка. Урғочисининг мўйлови қисқа, бир ҳалқали, хивчини икки бўғимли. Эркаклари кўпинча қанотсиз ёки қаноти соддалашган. Т. полифаг бўлиб, 200 га яқин турдаги ҳашарот тухумини зарарлайди. Асосий ва бош хўжайинга эга. Фақат личинкаси текинхўрлик (паразитлик) қилади. Етук ҳашаротлар гул ширасы ва шудринг б-н озиқланади. Урғочи Т. хўжайин организмнинг янги қўйилган тухуми ичига ўз тухумини қўяди. Тухумдан чиққан Т. личинкаси хўжайин тухуми ичидаги моддалар б-н озиқланиб ривожланади. Озиқланиб бўлган Т. личинкаси шу ерда ғумбакка айланади. Ғумбакдан шаклланган етук индивид тухум пўстини тешиб ташқарига чиқади; эндигина учиб чиққан жинсий етук урғочи ҳашарот дарҳол эркак Т. б-н жуфтлашиб, тухум қўя бошлайди.

Т.нинг ривожланиш даври ҳаво ҳарорати 25—30° ва намлиги 30—70% бўлганида 7—35 кун давом этади. Етук ҳашаротлар 3—18 кун яшайди. Шу давр мобайнида бир урғочи ҳашарот 25—92 дона тухум қўйиши мумкин. Табиатда Т. турлари Ўзбекистоннинг барча маданий деҳқончилик зоналарида ва, шунингдек, тоғлардаги ёввойи ўсимликларда, чўл, чала чўлларда ҳам учрайди. Табиий шароитда 14—15 авлод беради. Т.дан ҳашаротларга (*туғламлар, парвоналар, одимчилар* ва б.) қарши курашда фойдаланилади. Махсус биолабораторияларда кўпроқ pintoi Voegele тури тунлам тухумларини йўқотиш учун кўпайтирилади (қ. *Биофабрика*). Далалардаги кемирувчи тунламларга қарши уч марта ҳар гектарига 200 мини донадан етук Т. тарқатиш тавсия этилади. Мас., ғўза тунламининг ҳар бир авлодига қарши гектарига 60+80+60 минг дона етук Т. ҳисобида (тухум қўйиш бошланишида ва 4—5 кун оралатиб яна 2 марта) тарқатиш яхши самара беради. Т.ни зараркунанда ҳашаротнинг тухум қўйиши бошланган даврда эрталаб ёки кечки салқин пайтда тарқатиш мақсадга мувофиқ; бир текисда тарқалиши учун бир гектар майдоннинг 100 та нуқтасига, яъни ҳар 10 м да қўйилади.

Турсуной Отамирзаева.

ТРИХОМОНОЗ — сийдик-таносил аъзоларининг яллиғланиш касаллиги; қин трихомоналалари қўзғатади. Касаллик қўзғатувчиси соғлом кишиларга жинсий йўл б-н ўтади. Қин трихомоналалари ташқи муҳитнинг турли омилларига нисбатан беқарор бўлиб, улар (мас., қуёш нури) таъсирида тезда нобуд бўлади. Қиз болага Т. бемор онаси ёки бошқа аёл б-н бир ўринда ётганида юқиши мумкин. Т. эркакларда ҳам, аёлларда ҳам кузатилади; одатда, касаллик эркакларда билинар-билинмас кечади. Қин трихомонадалари эркакнинг сийдик чиқариш каналига кириб, уни яллиғлантиради (трихомонад *уретрит*); озгина шиллиқ чиқинди келиши мумкин, лекин касаллик ҳеч қандай аломатларсиз ўтади. Фақат беморни синчиклаб текширганда трихомонадалар топилади. Касалликнинг аниқ аломатлари бўлмаслигидан қатъи назар, трихомонадалар топилган кишилар, албатта, даволаниши шарт. Ўз вақтида даво қилинмаса, мояк ортиқлари яллиғланиши (қ. *Эпидидимит*), касаллик сурункали шаклга ўтиши ва *бепуштлик*ка сабаб бўлиши мумкин. Т. б-н оғриган аёлларда кўпинча қин зарарланади. Қиндан қўланса ҳидли чиқинди ажралади ва ташқи жинсий аъзолар қичишиб, ловуллаб туради. Турли ноҳуш омиллар оқибатида организм чидамининг пасайиши (мас., организмнинг совқотиши, шамоллаш касалликлари, айниқса, туғруқдан ва абортдан кейинги касалликлар), шунингдек, ҳайз кўриш даври яллиғланишнинг бачадон ва б. аъзоларга тарқалиб кетишига сабаб бўлади (қ. *Андексит*). Эр ёки хотинда касаллик топилган вақтда уларнинг ҳар иккаласи ҳам даволаниши шарт. Т. б-н оғриган беморлар батамом соғайгунча даволанишлари зарур, акс ҳолда касаллик йиллаб чўзилиши, вақт-вақти б-н қўзиб туриши мумкин.

Т.ни даволаш даврида *шахсий гигиена* қоидаларига қатъий амал қилиш; жинсий алоқадан ўзни тийиш керак. Даво тугагач, 2—3 ойгача врач назоратида бўлиш лозим. Т.нинг олдини олишда шахсий ва жинсий гигиена қоидаларига риоя қилиш муҳим аҳамиятга эга.

ТРИХОФИТИЯ (юн. trichos — қил, соч ва phyton — ўсимлик), қирма темиратки (мойхўрак) — замбуруғлар қўзғатадиган юқумли касаллик. Т. ни паразит замбуруғларнинг бир неча тури қўзғатади. Улардан айримлари фақат одамда паразитлик қилиб, Т.нинг юзаки шаклини келтириб чиқаради. Бошқалари, асосан, ҳайвонлар (сичқон, каламуш, сигир, от, қўй ва б.)да паразитлик қилади; Т. б-н зарарланган одамларда унинг чуқур шакли пайдо бўлади.

Юзаки Т. б-н, асосан, болалар, айрим ҳолларда катталар, айниқса, аёллар касалланади. Бунда тери ва бошнинг сочли қисми, камроқ соқол ва мўйлов касалланади. Касаллик соғлом одамга бемордан ёки унинг буюмлари (бош кийим, тароқ ва б.)дан ўтади. Замбуруғ тушган терида 5—7 кундан сўнг думалоқ қизил яллиғланган доғ пайдо бўлиб, тезда катталашади ва қипиқланади. Бошнинг сочли қисмидаги замбуруғлар теридан тезда сочга ўтади. Соч толаларининг туси ўзгаради, мўртлашади, зарарланган жойдаги толалар тўкилиб кетади, тирноқлар ҳам зарарланади.

Чуқур Т.да одам баданида ва бошнинг сочли қисмида, соқол, мўйловларда йирингли яра (қ. *Абсцесс*) пайдо бўлади. Улар оғриб, беморнинг умумий аҳволи ёмонлашади, баъзан т-раси кўтарилади. Агар вақтида даволанмаса, соч тўкилиб кетади. Т.нинг чуқур шакли кўпинча сут соғувчилар ва чўпонларда кузатилади. Ҳоз. жинсий йўл б-н юқадиган қов соҳа Т.си ҳам аниқланган. Т. б-н оғриган бемор касалхонада даволанади. Тери Т.си қисқа вақт ичида тузалиб кетади. Соч ва тирноқ Т.си узоқ даволанишни тақозо этади.

Чуқур Т.нинг олдини олиш учун сичқон ва каламушларга қарши кураш олиб борилади.

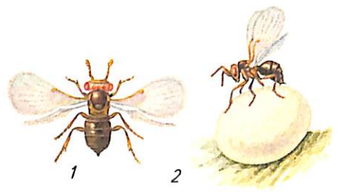
ТРИХОЦЕФАЛЁЗ (юн. trichos — қил, соч ва kephale — бош) — қилбош гижжалар қўзғатадиган юқумли касаллик. Гижжалар, асосан, йўғон ичакда паразитлик қилади. Қилбош гижжа одам ичагида йиллаб (5 й.гача) яшаши мумкин. Урғочи гижжа қўйган тухум ташқи муҳитга нажас орқали тушади. Гижжа тухуми ташқи муҳитда 2 ҳафтада етилиб, личинкага айланади. Личинкалар соғлом одамга сабзавот, мева ва сув орқали ўтади. Улар одам ичагида 30—35 кунда етилади. Касалликнинг асосий манбаи бемор ҳисобланади. Кўпинча у касаллик бошланишида ҳеч қандай аломатлар сезмаслиги мумкин. Баъзан иштаҳа пасайиши, бош оғриши, бош айланиши, ич қотиши каби аломатлар пайдо бўлади. Т.ни аниқлашда бемор нажаси текширилади. Бемор фақат касалхонада даволанади. Касаллик тарқалишида аҳоли яшайдиган уй-жой атрофининг одам ахлати б-н ифлосланиши катта хавф туғдиради. Одам нажасининг сув ва тупроққа тушишига йўл қўймаслик, шахсий гигиена қоидаларига риоя қилиш, овқатланиш олдидан қўлни ювиш, мева ва сабзавотларни қайнаган сувда ювиб истеъмол қилиш, сувни қайнатиб ичиш ва б. касалликнинг олдини олишдаги муҳим чоралардир.

ТРИЭДР (юн. tri — уч, hedra — ёқ, асос) — бир нуқтадан чиқувчи, бир текисликда ётмайдиган учта нурдан иборат геометрик шакл.

ТРОИЛИТ (италиялик олим D. Troili номидан) — сульфидлар гуруҳига мансуб минерал, FeS. Гексагонал сингонияда кристалланади. Кристаллик структураси гексагонал пирротиннинг структурасига яқин. Металлсимон ялтирайдиган бронза-сариқ рангли юмалоқ ажратмалар ҳосил қилади. Ёпиқ кристалли агрегатларининг ранги қора. Қаттиқлиги 4, зичлиги 4,6—4,8 г/см³. Метеоритларнинг асосий минерали, Ерда кам бўлиб, туғма темир, мис рудалари ва ўта асосли тоғ жинслари б-н боғланган хромитларда аралашма ҳолида учрайди.

ТРОИЦА — қ. *Муқаддас учлик.*

ТРОЛЛЕЙБУС (инг. troley — контакт сими ва bus — автобус) — контакт тармоғи (кўчаларга тортилган сим)дан 2 «шохи» (дугаси) орқали ток б-н таъминланадиган рельссиз шаҳар электр транспорти. Т. яратиш ва ундан фойдаланиш ишлари 19-а. 80-й.ларида Германияда олиб борилган. Т.ни ишлаб чиқишда контакт тармоғидан ток олиш масаласи анча қийин бўлган. Т. дастлаб 20-а. 30-й.ларида Европа мамлакатларида қатнай бошлаган. Тошкентда Т. қатнови Т.й. вокзали — Эски жўва маршрути бўйича 1947 й. бошланган.



Трихограмма: *1* — етук ҳашарот; *2* — тунлам тухумини зарарлаётган трихограмма.



Троллейбус.

Манёврчанлиги, шовқинсизлиги ва рельссиз ҳаракатланиши Т.нинг *трамвай*дан афзаллиги, контакт осмасининг мураккаблиги камчилигидир. Арзон электр энергиядан фойдаланиши, газ чиқармаслиги, ишлатишнинг оддийлиги ва ишончлилиги б-н *автобус*дан устун туради. Т. двигателининг қуввати 120 кВт, контакт тармоғидаги кучланиши 500—600 В.

Кўпчилик Т. 2 ўқли, 2 ёки 3 эшикли қилиб ишлаб чиқарилади. Катта шаҳарларда кўп ўқли Т.дан фойдаланилади. Т.нинг тезлиги 65—70 км/соат, ўртача 50—70 киши сигади. Асосий электр жиҳозлари: ўзгармас ток электр двигатели, вентилятор, компрессор ва паст кучланишли асбоблар, ёритиш ҳамда сигнал аппаратураларини таъминловчи генераторларни айлантирадиган ёрдамчи электр двигателлар. Механик қисмлари: трансмиссия, юриш қисми, бошқариш органлари. Трансмиссия карданли узатма ва дифференциал узатмадан иборат. Юриш қисми (рессора осмаси, ғилдирак гупчаклари ва б.) кўп ўринли автобус ва оғир юк машиналариникига ўхшаш. Оёқ тормози — пневматик, қўл тормози — механик. Рул бошқармаси механизмлари автомобилларникига ўхшаш. Т.дан шаҳарлараро маршрутларда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ўзбекистонда Т. Олмалиқ, Самарқанд, Тошкент, Тўрақўрғон, Фарғона ш.ларида ва Урганч — Хива йўналишида қатнайди. Тошкент ш.да 15 та Т. маршрути бор (2004).

ТРОЛЛЕЙВОЗ (инг. trolley — контакт сими ва русча возить — ташимоқ) — махсус қурилма (троллей қурилмаси) орқали контакт тармоқ (кўчаларга тортилган сим) дан ток б-н таъминланадиган транспорт воситаси. *Троллейбус* қатнаши учун контакт тармоғи яхши ривожланган шаҳарларда қўлланади. Т.дан муайян маршрут бўйича юк ташиш учун асосан кечаси (троллейбус юрмайдиган пайтларда) фойдаланилади. Мустақил ишлаши (симсиз юриши) учун баъзан *ички ёнув двигатели* б-н таъминланади. Электр-куч тизимининг тузилиши бўйича троллейбусга, юриш қисми, рул бошқармаси ва тормоз тизими автомобилникига ўхшайди. Т.нинг тезлиги 60 км/соат гача, юк кўтарувчанлиги — 5—8 т. Дизель-Т.лар ҳам бор.

ТРОМБ (юн. thrombos — лахта) — организм тириклигида томир ёки юрак бўшлиғида ивиб қолган қон. *Қон кетиши* натижасида томирдан ташқаридаги қон лахтаси ва лимфа томирларида лимфанинг ивиб қолиши ҳам Т. дейилади. Т. ҳосил бўлиши *тромбоцитлар* агглютинацияси, фибриноген коагуляцияси, *эритроцитлар* агглютинацияси ва қон плазмаси оқсиллари *преципитацияси* каби босқичлардан иборат. Оқ, қизил, аралаш ва гиалин Т. ажратилади. Оқ Т. тромбоцитлар, фибрин ва *лейкоцитлар*дан таркиб топиб, қон тез оқишида (аксари артерияда) секин ҳосил бўлади. Қизил Т., асосан, эритроцитлар (камроқ лейкоцитлар)дан иборат, секин қон оқишида (кўпроқ венада) тез юзага келади. Қизил ва оқ Т.нинг қат-қат аралашмасидан тузилган, юзаси гофрирли аралаш Т. кўп учрайди. Гиалин Т. томир капиллярларида вужудга келиб, гомогенлашган оқсил массасидан таркиб топган. Томир девори Т.и (томир деворида ҳосил бўлиб, аммо унинг бўшлигини беркитмаган) ва тиқилган Т. (томир бўшлиғини беркитиб қўйган Т.) бўлади. Томир девори Т. и *эндокардит*, *юрак пороклари* ва б.да, аксари юракда, *атеросклероз*да йирик артерияларда, *тромбофлебит*да вена томирларида вужудга келади. Бу хил Т. катталашса (тиқилган Т.) томир бўшлиғини беркитиб қўяди. Димланиш Т.и (томирда қон димланиб қолишидан келиб чиқади, кўпроқ юрак фаолияти етишмовчилигида учрайди) ва томир бўшлигига қараб тез ўсадиган Т. ҳам бор. Т. сўрилиши ёхуд бириктирувчи тўқимага қўшилиб кетиши, йиринглаб, *сепсис*га олиб келиши мумкин.

ТРОМБИН — гидролазалар синфига мансуб фермент. Қон ивишида иштирок этадиган муҳим компонент. Т. *фибриноген*ни *фибрин*га айлантиради. Қонда ўзининг етилмаган шакли — протромбин ҳолида учрайди ва протромбиназа (актив тромбопластин) иштирокида фаоллашади. Т. кимёвий жиҳатдан гликопротеид, мол. м. 40000. Таркибида 5% га яқин углевод бор. Донорлар қонидан олинади. Капиллярлардан ва паренхиматоз аъзолардан қон кетганда Т. эритмасидан фойдаланилади. Бунда қон кетаётган жароҳатга Т. эритмасига шимдирилган тампон қўйилади.

ТРОМБОЗ — тирик организмда томир ичида пайдо бўладиган қон лахтаси (*тромб*), эритроцит, тромбоцитлар ва фибриндан иборат лахта томир деворига ёпишиб, қон оқимига халақит беради. Томирлар деворининг шикастланиши (атеросклероза, яллиганишда), қон оқишининг секинлашуви, қоннинг ёпишқоқлиги ва ивишининг кучайиши Т. га сабаб бўлади. Периферик веналар Т.и (қ. *Тромбофлебит*) кўп учрайди. Артерия Т.и қон оқимига тўсқинлик қилиши сабабли қон б-н таъминланувчи органларда ишемия ва инфаркт (мас., миокард инфаркти), юрак бўшлиқлари ва веналар Т.и эса тромбоэмболия ҳосил қилиши б-н хавфлидир.

ТРОМБОКИНАЗА, тромбопластин — *қон ивишида* иштирок этадиган оқсил модда. Протромбинни *тромбин*га айлантиради. Одам ва ҳайвон организмида учрайди. Турли аъзо ҳужайралари ва қоннинг шаклли элементлари мембраналарида тўпланади. Тўқималар шикастланганда Т. қонга тушади. Мия ва ўпка тўқималари, айниқса, юқори тромбопластик фаолликка эга.

ТРОМБОН (итал. trombone — катта *труба*) — мис-пуфлама мусиқа чолғу асбоби. Найи (уз. 300 см) 2 марта қайрилган, огзи конуссимон шаклга эга. Чалинадиган учида ички чуқур мундштуги бор. Узайтириб-қисқартириладиган (найи сурилувчан, пуг-тромбон) ва вентиль механизмли турлари мавжуд. 16-а.дан оркестр таркибига кирган. Товуши кучли. Тенор, бас каби турлари мавжуд. Хроматик товушқаторга эга. Якка, ансамбль ва симфоник, пуфлама созлар, эстрада оркестрларида кенг қўлланилади. Ўзбекистонда Т. ижрочилиги ва таълим тизимида А. Морозов, С. Қозоқбоев, А. Вергилесовлар танилган.



Тенор-тромбон.

ТРОМБОФЛЕБИТ (юн. thrombos — лахта ва plebos—вена) — вена деворининг яллиганиб, унда тромб ҳосил бўлиши. Т.да кўпроқ оёқ веналари зарарланади. Т. айрим инфекцион касалликлар (терлама) ёки веналар шикастланиши оқибатида, баъзан тугруқдан кейинги асорат сифатида пайдо бўлиши мумкин. Т. га қон оқиши сусайиб, қон ивишининг кучайиши ва веналар деворининг ўзгариши сабаб бўлади. Т. жиддий касаллик бўлиб, оғир асоратларга олиб келади. Айниқса, юздаги Т. хавфли, чунки бунда яллиганиш жараёни бош миясига тарқалиб кетиши мумкин; чаноқ веналари Т.и эса кўпинча жигарнинг зарарланишига олиб келади. Ўткир ва сурункали, веналарнинг жойлашишига қараб юза ва чуқур Т. фарқ қилинади. Оёқ чуқур веналарининг ўткир Т.и тусатдан бир неча соат ичида бошланади. Зарарланган вена бўйлаб атрофидаги мускуллар оғрийди, оёқ шишади, беморнинг умумий аҳволи ёмонланиб, ҳарорати кўтарилади (39° ва ундан юқори), эти увушади. Касалликнинг ўткир хуруж даври пасайгандан кейин сурункали шаклга ўтиб кетиши мумкин. Баъзан веналар нулининг тусилганча қолиши оёқда қон оқишини қийинлаштириб, шиш пайдо бўлиши, *веналарнинг варикоз кенгайиши*га олиб келади.

Юза веналарнинг ўткир Т.ида тери ости веналари қаттиқ оғрийди, оёқ шишмаслиги ҳам мумкин. Яллиганган венада оғриқли, қаттиқ тутунча ҳосил бўлиб, шу жой териси қизаради; гавда т-раси кўтарилади; лимфа безлари катталашади. Илож борича барвақт ва тўғри даво қилинса, бемор тезда тузалиб кетади. Кечиктирилган ҳолларда абсцесс, флегмона каби оғир асоратлар пайдо бўлиши ёки касаллик сурункали тус олиши мумкин. Ўткир Т.га хос аломатлар пайдо бўлганда мутахассис врачга кўриниш лозим. Масаж қилиш (уқалаш) ёки мазь суртиш ярамайди. Даво касаллик босқичи ва шаклига боғлиқ ҳолда олиб борилади; оғирроқ ҳолларда операция қилинади.

ТРОМБОЦИТЛАР (юн. thrombos — лахта ва kytos — ҳужайра) — қондаги шаклли элементлардан бири. Т. диаметри 2—5 мкм келадиган таначалар бўлиб, улар қон пластинкалари деб аталади. 1 куб мл қонда 180—320 минг Т. бўлади. Улар кўмикда ишланиб чиқади. Қон пластинкалари осонлик б-н емирилади ва қоннинг ивишида иштирок этади. Қон томирлар жароҳатланганда Т. ҳудди шу жойга тўпланади ва ўзаро бирикиб, қонни қуюлтирадиган махсус модда ажратади; натижада лахта қон (тромб) ҳосил бўлади ва қон оқиши тўхтайди. Қон кетгандан, операциядан кейин организмнинг ҳимоя реакцияси сифатида қонда Т. сони ортади (тромбоцитоз). Баъзан Т.нинг ортиши юрак бўшлиқларида ва қон томирларда тромб ҳосил бўлишига олиб келиши мумкин; бундай ҳолат кўпроқ *веналарнинг варикоз кенгайиши* ёки уларнинг яллигланишида кузатилади (қ. *Тромбофлебит*). Т. сони камайиши ҳам мумкин (тромбоцитопения), мас., айрим дориларга нисбатан сезувчанлик юқори бўлганда, баъзи кимёвий моддалардан заҳарланганда Т.нинг кўплаб емирилиши кузатилади, бунда салга қон оқаверади. Т.нинг камайиши физиологик бўлиши ҳам мумкин, мас., киши ухлаганда, овқатдан кейин, ҳайз кўрганда Т. камаяди.

...ТРОН (*электрон* сўзининг қисқарган шакли) — ўзлашма қўшма сўзларнинг иккинчи қисми: баъзи электровакуум асбоб-ускуналар, жиҳозлар номларининг анъанавий тугалланмаси (мас., *бетатрон*, *газотрон*, *синхрофазотрон*).

ТРООСТИТ (металлургияда) — пўлат ва чўяннинг таркибий қисмларидан бири. Француз олими Л. Ж. Труст (L.J. Troost; 1825—1911) номи б-н аталган. *Перлит*нинг юқори дисперсли тури. *Аустенит*нинг 600° дан паст т-рада парчаланиши натижасида ҳосил бўлади. Электр микроскоп ёрдамида Т.нинг пластинали тузилишда эканлигини кўриш, оптик микроскопда Т.нинг ёруғ мартенсит соҳалари фонидаги қора соҳаларни кузатиш мумкин. Т.даги пластиналар орасидаги масофа <0,1 мкм. Т.нинг қаттиқлиги *перлит* ва *сорбит*никидан юқори.

ТРОП (юн. tropos — нутқнинг ўзгариши, бошқача тус олиши) — нутқнинг ифодавийлиги ва таъсирчанлигини ошириш мақсадида сўз ва ибораларнинг кўчма маънода қўлланишидан иборат поэтика ва стилистика тушунчаси; шундай маънода қўлланган сўз ва ибораларнинг умумий номи. Бунда одатий тарзда маълум бир предмет (ҳодиса, жараён, хусусият ва б.) номини атовчи сўз, сўз бирикмаси муайян нутқ вазиятида бошқа предмет (воқеа, жараён ва б.) ни билдириш учун қўлланади; ҳосила сўз, яъни кўчма маънодаги сўз ўзининг келиб чиқишига асос бўлган сўз (сўз бирикмаси) б-н ўхшашлик ёки алоқадорлик жиҳатдан боғлиқ бўлади. Улар орасида маълум даражада миқдорий ёки сифатий тафовутлар бўлиши мумкин. Мас., «бургут» сўзи қушнинг номи бўлиш б-н бирга, шу қушнинг одатий сифатлари, хусусиятлари (шиддаткорлик, кўзи ўткирлик, қўрқмаслик)га эга бўлган кишининг тавсифи сифатида ҳам қўлланади. «Стадион ғолибларни олқишлади», «тирноққа зор бўлмоқ» ибораларидаги «стадион» ва «тирноқ» сўзлари ҳам асл маъносидан бошқача маънода қўлланган. Т.нинг кўп тарқалган турлари: *истиора* (метафора), *метонимия*, *синекдоха*, *мажоз* (аллегория), *киноя*, *сифатлаш* (васф, эпитет), *кичрайтириш* (литота), *муболаға* (гипербола), *жонлантириш* (ташхис, интоқ), *перифраза* ва б. «Т.» термини дастлаб юнон файласуфи Аристотель томонидан айрим Т.ларни, хусусан, метафорани ўрганиш жараёнида *силлогизм* шаклини ифодалаш мақсадида қўлланган (мил. ав. 4-а.). *Структуравий тилшунослик*, матн лингвистикаси каби тилшунослик тармоқларининг юзага келиши Т.га бўлган муносабатни тубдан ўзгартирди. Натижада Т. семантик транспозиция (маъновий кўчиш)нинг ҳосиласи тарзида ўрганиладиган бўлди. Ўзбек тилшунослигида Т.нинг мазкур кўринишлари алоҳида-алоҳида тадқиқотларнинг манбаи бўлиб, бадиий матнлар асосида атрофлича ўрганилган.

Ад.: Лингвистика и поэтика, М., 1979; Ўзбек тили стилистикаси, Т., 1983.

Ибодулла Мирзаев.

ТРОПИЗМ (юн. tropos — бурилиш, йўналиш) — физик, кимёвий ва б. қўзғатувчиларнинг бир ёқлама таъсирида ўсимлик аъзоларининг бурилиб ўсиши. Т. қўзғатувчиларнинг таъсирига қараб фототропизм (бир томонлама ёритилиши туфайли), геотропизм (Ернинг тортиш кучи таъсирида), гидротропизм (тупроқ намланишининг ёки ҳаво муҳитининг ҳар хиллиги туфайли) ва б. га бўлинади. Т.ни келтириб чиқарган таъсирот йўқотилганда ўсимлик илгариги ҳолатига қайтишга ҳаракат қилади (қ. *Автотропизм*). Ўсимлик таъсирот томонга бурилиб ўсса — мусбат, унинг акси бўлса — манфий Т. дейилади.

ТРОПИК ЙИЛ — *Қуёш* диски марказининг *баҳорги тенг кунлик* (21 март) нуқтасидан кетма-кет 2 марта ўтиши орасидаги давр (қ. *Йил*).

ТРОПИК КАСАЛЛИКЛАР, иссиқ мамлакатлар касалликлари — асосан, тропик ва субтропик минтақаларда тарқалган ҳар хил касалликлар гуруҳи. Бу касалликларга инфекцион (юқумли) ва паразитар касалликлар (асосан, *Трансмиссив касалликлар*), вирусли (мас., сариқ иситма), бактерияли (мас., мелиоидоз), замбуруғли (мас., кокцидиомикоз), содда ҳайвонлар қўзғатадиган *безгак*, *лейшманиоз*, уйқу касаллиги ва б.; *гельминтозлар* (шистосоматоз, филяриатоз) киради. Т.к.га иссиқ иқлим таъсири (мас., дерматитлар), овқат тарқибида оқсил ва витаминлар етишмаслигидан келиб чиқадиган касалликлар (мас., квашиоркор, *бери-бери* ва б.), шунингдек, заҳарли илонлар, балиқлар, ўргимчаклардан заҳарланишлар киради.

ТРОПИК МИНТАҚАЛАР — Шим. ва Жан. ярим шарларда субтропик ва субэкваториал минтақалар оралиғида жойлашган 2 географик минтақа. Т.п.нинг материк қисми учун чўл ва чала чўл ландшафти, океанларга эса сувнинг

шўрлиги (37‰) ва юқори т-раси хос. Т.м.да қуёш нурлари тик тушгани ва булутнинг кам бўлганидан қуёш радиацияси кўп. Натижада ҳарорат йил бўйи юқори бўлади. Энг иссиқ ойнинг ўртача т-раси қуруқликларда 30—35°, энг совуқ ойники 10° дан пастга тушмайди. Йиллик ёғин 50—200 мм (фақат шарқий океан бўйи муссонли зонасида 1000—2000 мм гача). Материкларда Т.м.нинг қуйидаги секторлари: сернам ўрмон ландшафтли шарқий океанбўйи, сийрак ўрмон ва бутазорлардан иборат шарқий ўтиш, чўл ва чала чўл ландшафти устун бўлган материк ичкарисидаги ва ғарбий океанбўйи секторлари фарқ қилинади. Шарқдан ғарбга борган сари ўсимликлар дунёси ҳам ўзгариб боради: аралаш (доим яшил ва барг тўкувчи) ўрмонлар, муссонли ўрмонлар (қ. *Тропик ўрмонлар*), сийрак ўрмон ва саванналар, қуруқ ўрмон ва ксерофил буталар, чала чўл ва чўл ўсимликларига ўтиб боради. Мувофиқ равишда фаунаси ҳам ўзгаради. Океан ва денгиз сувларида бўғланиш кўп бўлганлиги сабабли кислород ва планктонлар сийрак. Т.м.даги кўпчилик ерлар хўжалик жиҳатидан кам ўзлаштирилган, аҳоли сийрак.

ТРОПИК ЦИКЛОН — *тропикларда* юзага келадиган довул тезлигидаги шамол ва жала ёғинларга бой бўлган паст босимли атмосфера ғалаёни. Т.ц. иккала ярим шарнинг 5 ва 25° кенгликларидаги *циклон*ларга нисбатан кичик кўламли (диаметри 80—1000 км) бўлиб, шамоллари ва муттасил ёғиб турувчи ёмғирлари б-н характерланади. Т.ц.нинг тропик довул (шамол тезлиги 32,6 м/с гача) ва тропик *бўрон* (шамол тезлиги 80—100 м/с ва ундан юқори) хиллари (қ. *Тўфон*) мавжуд. Т.ц. 2 суткадан 3 ҳафтагача давом этади. Ҳар йили Ер юзида 100 дан ортиқ бўлиб, кўпинча ёзнинг охири — кузнинг бошида кузатилади. Ҳалокатли селлар ва момақалдироқлар б-н бирга келиб катта вайронагарчиликларга олиб келади.

Т.ц.лар ёзги ярим йилликда тропик конвергенция (бир-бирига ўхшаш) зонаси экватордан анча узоқ тропик океанлар томонига силжиган жойларда келиб чиқади.

ТРОПИК ЎРМОНЛАР — экваториал, субэкваториал ва тропик минтақаларда 25° ш.к. ва 30° ж. к. оралиғида тарқалган ўрмонлар. Т. ў. кўп ярусли бўлиб, хилма-хил ўсимликлар, аксари баланд бўйли дарахтлар (60—80 м гача), улар тагида соя-салқинни севувчи майда дарахтлар, буталар ўсади. Хилма-хил чирмовуқлар дарахт таналарини ўраб олади. Т.ў.да катта-кичик ҳар хил ҳайвонлар яшайди. Иқлими нам, дим, аҳоли сийрак. Т.ў. Жанубий Америка, Экваториал Африка, Малай архипелагида айниқса, кенг майдонни эгаллайди (яна қ. *Тропик ўсимликлари*).

ТРОПИК ЎСИМЛИКЛАР — Ер шарининг тропик минтақаларида ўсадиган ўсимликлар. Тропик минтақада қўнғирбошлар, дуккакдошлар, зиғирдошлар, сутламадошлар, соябондошлар, лабгуллдошлар, шўрагуллилар ва б. ботаник оилаларга мансуб ўсимликлар мавжуд. Қ.х.да экиладиган ўсимликлар: дон экинлари — *бугдой, арпа, шоли, маккажўхори, тариқ, жўхори;* дуккакли дон экинлари — *ловия, соя,* долихос, каптар ловияси, канавалия; мойли экинлар — *махсар, зиғир, ерёнғоқ, кунжут;* эфирмойли — *кашнич, арпабодиён,* қора *зира,* оқ зира, ажгон — ҳинд қора зираси, *ялпиз, райҳон,* маврак, лаванда; мойли экинлар — *атиргул, ёронгул,* йирикгулли ясмин; туганакмевали экинлар — *картошка, батат, маниок, ямс,* таро; техника экинлари — *шакарқамиш, гўза,* толали *наша, жут, каноп,* сизал, *тамаки,* пиретрум; дарахт ва бутасимонлар — *чой, кофе, пальма;* каучукли экинлар — гевея; цитрус мевалилар; ем-хашак ўтлар.

Т. ў.нинг айрим биологик хусусиятлари, жумладан, иссиқсеварлиги, намсеварлиги, қисқа кунли ва аксарият ҳолда нордон тупроқларда ўсиши ўзаро ўхшаш.

Халима Отабоева.

ТРОПИК ҲАВО МАССАЛАРИ — йил давомида тропик ва субтропик кенгликларда уюшиб, қуйи кенгликлардан юқори кенгликларга ҳаракатланадиган ҳаво массалари. Ҳарорати ёзда юқори, материклар устидаги ҳавоси қуруқ, юқори босимли 30° ш.к. ва 30° ж. к. атрофида кузатилади. Ёзда Ўрта Осиёда, Қозоғистоннинг жан.да уюшадиган ҳаво Т. ҳ. м. ҳисобланади. Т. ҳ. м. эгаллаган жойларда атмосфера босими юқори ҳавонинг пастлама ҳаракати устун бўлади, йил бўйи ҳаво жуда иссиқ ва ёғин кам ёғади.

Денгиз ва қуруқликдаги Т. ҳ. м. фарқланади. Денгиздаги Т. ҳ. м. нисбатан юқори т-раси ва нисбий намлиги, беқарор стратификацияси ва майдалаб ёғин ёғиши б-н изоҳланса, қуруқликдаги Т. ҳ. м. ёзда ўзининг юқори т-раси, нисбий намлигининг пастлиги ва барқарор стратификацияси, ниҳоят чангнинг кўплиги б-н ажралиб туради.

ТРОПИКЛАР (юн. tropikos (kyklos) — бурилиш доираси), мадорлар — ер юзасида экватордан 23°27′ шимол ва жан.да утказилган фаразий параллел доиралар. Экватордан шим.да Шимолий Т. еки Саратон мадори, жан.да Жанубий Т. еки Жадий мадори жойлашган. Қуеш ҳар бир Т.да фақат бир марта: шим. тропикда 22 июнда, жан. тропикда 22 дек. да зенитда (тик тепада) туради. Т. орасидаги жойларда Қуёш йилига 2 марта зенитдан утади. Шим. тропикдан шимда ва жан. тропикдан жан.да Қуёш ҳеч қачон зенитга келмаиди. Т.дан қайтади.

...ТРОПИЯ (юн. tropos — бурилиш; йўналиш) — ўзлашма қўшма сўзларнинг иккинчи қисми: бурилиш, бирор томонга йўналганлик маъноларини билдиради (мас., *анизотропия, изотропия*).

ТРОПОПАУЗА (юн. tropos — бурилиш, ўзгариш, pausis — тўхташ, тугаш) — *тропосфера* ва *стратосфера* орасидаги ўтиш қатлами. Т.нинг қуйи чегараси сифатида ҳаво т-расининг вертикал градиенти шартли равишда 0,2°/100 га тенг ва ундан кичик бўлган сатҳ қабул қилинган. Т. баландлиги арктик кенгликларда —8—10 км, мўътадил кенгликларда —10—12 км, экватор устида —16—18 км ни ташкил қилади. Т. вертикал қалинлиги бир неча 100 м дан 2—3 км гача тебранади. Т. баландлиги ёзда юқори, қишда эса пастроқ бўлади. Т. баландлиги *антициклон* ва *циклон*ларнинг ўтиши б-н ҳам тебраниб туради. Антициклонда баланд, циклонда паст бўлади. Одатда, субтропик тез ҳаво оқимида кузатиладиган паст қутб Т.си б-н юқори тропик Т.си орасида узилиш содир бўлади. Кўпинча Т.нинг узилишида ҳар хил баландликларда жойлашган икки Т.ни учратиш мумкин.

ТРОПОСФЕРА (юн. tropos — бурилиш ва *сфера*) — атмосферанинг Ер юзаси таъсири яққол сезиладиган қуйи, асосий қисми. Бунда т-ра юқорига кўтарилган сари баландлик бўйича ҳар 100 м да 0,65° га пасаяди. Т.нинг баландлиги қутбий кенгликларда 8—10 км, ўртача кенгликларда 10—12 км, экваторда 16—18 км гача етади. Унда атмосфера ҳаво массасининг бешдан тўрт қисмидан кўпроғи жойлашган. Сув буғининг асосий қисми Т.га тўғри келади. Шу сабабли, булутлар ҳам, асосан, шу ерда ҳосил бўлади.Т. қатламида турбулент ва конвекция жараёнлари анча ривожланган. Бу қатламда т-ра вертикал градиенти қуруқ ва нам адиабатик градиентлари орасида ўзгаради. Шунга қарамай, Т.нинг ерга яқин қисмида, шунингдек, эркин атмосферада *температура инверсияси* ҳам учраб туради. Т.да булутларнинг асосий турлари вужудга келади. Халқ хўжалиги фаолиятига таъсир этувчи сғин, туман, момақалдироқ, ер устидаги қор бўрони — изғирин ва бошқалар Т.да содир бўлади. Т.нинг қуйи қатламлари учун ҳавонинг кучли чанглланиши хосдир. Т.да ҳаво массалари уюшади, фронтлар ташкил топади. Циклон ва антициклонлар ривожланади. Т. *стратосфера*дан Т. қатлами б-н ажралади (қ. *Атмосфера*).

ТРОХОИДА (юн. trochos — ғилдирак, eidos — куриниш, шакл) — қўзғалмас айлана бўйлаб сирпанмасдан ғилдираётган доиранинг марказидан *h* масофада жойлашган нуқта чизиб чиқадиган текис эгри чизиқ. Агар *h* масофа ғилдираётган доиранинг *r* радиусига тенг бўлса, у ҳолда Т. эпициклоидага ёки гипоциклоидага айланади. Агар доира қўзғалмас айлананинг ташқи томонида ғилдираса, Т. эпитрохоида деб, агар доира қўзғалмас айлананинг ички томонида ғилдираса, Т. гипотрохоида деб аталади. *h*>*r* бўлганда Т. узайтирилган Т. деб *h*<*r* бўлганда Т. қисқартирилган Т. деб аталади. Сайёраларнинг Ерга нисбатан ҳаракати тахминан Т.га ўхшаш бўлади. Механизмлар кинематикасида (хусусан, тишли ғилдиракларга тиш очишда) аҳамияти катта.

ТРОЦКИЙ (ҳақиқий фамилияси Бронштейн) Лев Давидович (1879.26.10, Херсон губернияси, Яновка қишлоғи — 1940.21.8, Мехикониинг Койоакана чорбоғи) — сиёсат ва давлат арбоби. 1896 й.дан социал-демократик ҳаракатда. 1904 й.дан большевиклар ва меньшевиклар фракцияларини бирлаштириш учун курашди. 1905 й. «перманент» (узлуксиз) инқилоб назариясини ишлаб чиқди. Т.нинг фикрича, Россия пролетариати буржуа инқилобини амалга оширгач, инқилобнинг социалистик босқичини бошлайди, бу инқилоб жаҳон пролетариатининг ёрдами б-нгина ғалаба қозонади. РСДРПнинг энг радикал қанотига мансуб бўлган. 1908—12 й.ларда «Правда» газ. муҳаррири. 1917 й. Петроград ҳарбий инқилобий комитети раиси сифатида *Октябрь тўнтаришини* амалга оширишнинг асосий ташаббускори ва раҳбарларидан бири. РСФСР ташқи ишлар халқ комиссари (1917. 25.10—1918.22.2). Қизил армиянинг асосчиларидан, Фуқаролар урушининг кўп фронтларида бу армиянинг ҳаракатларига шахсан раҳбарлик қилган, репрессияларни кенг қўллаган. 1917—27 й.ларда МК аъзоси. 1917 й. окт. ва 1919—26 й.ларда МК Сиёсий Бюроси аъзоси. Етакчи бўлиш учун И.В. Сталин б-н кечган кескин кураш Т.нинг мағлубияти б-н тугаган (1924 й.). Т.нинг қарашлари (троцкизм) РКП(б)даги «майда буржуача оғиш» деб эълон қилинган. 1927 й. Т. 75 нафар фаол тарафдори (Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев ва б.) б-н бирга партиядан ўчирилган, Олмаотага сургун қилинган, 1929 й. чет элга чиқариб юборилган. Туркия (1929—32), Франция (1933—35) Норвегия (1935—37), Мексика (1937—40)да яшаган. И.В. Сталинга қарши ғоявий кураш олиб бориб, уни Октябрь ғояларининг хоини деб атаган. 1938 й. 4-Интернационал тузиш ташаббуси б-н чиққан. Асосий асарлари: «Янги йўл» (1924), «Ленин ҳақида» (1924), «Октябрь сабоқлари» (1924), «Рус инқилоби тарихи» (1931—33), «Перманент инқилоб» (1928—29), «Адабиёт ва инқилоб» (1923), «Менинг ҳаётим» (1930), «Сталин» (1940) ва б.

НКВД агенти Р. Меркодер (испан) томонидан ўлдирилган.

Т. Туркистонни советлаштиришга алоҳида эътибор қаратган шўро арбобларидан эди. У Фарғона вилоятига келгач (1922 й. 10 июнь), истиқлолчиларга қарши бошланган қизил армиянинг жанг ҳаракатларини шахсан бош-қариб, қўрбошиларга қарши шафқатсиз жазо чораларини қўллатган. Т.нинг буйруғи б-н истиқлолчиларни тор-мор этиш учун Қуролли кучлар Олий бош қўмондони С. С. Каменев Фарғона водийси ва Бухорога (1921—23 й.), С. М. *Будённий* Андижонга (1922 й. авг.) юборилган. Т.нинг Туркистондан сўнг Афғонистон орқали Ҳиндистонни босиб олиш ва Шарқда оммавий инқилоб уюштириш ғояси бор эди.

Ад.: Архив Троцкого [Коммунистическая оппозиция в СССР (1923—1927)], т. 1—4, М., 1980; Дойчер И., Троцкий в изгнании, М., 1991; Васецкий Н. А., Троцкий. Опыт политической биографии, М., 1992.

ТРОШКОВ Александр Данилович (1904, ҳоз. Беруний ш. — 1946.13.4) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1943 й.дан фронтда. 2-Украина фронти 46-армиянинг 99-ўқчи дивизиясида пулемёт наводчиги бўлган. Эрчи ш. яқинида 1-бўлиб Дунай дарёсидан ўтган. Пулемётдан ўт очиб душманнинг 3 ўт очиш нуқтасини ўчирган ва ротани дарёдан ўтишини таъминлаган. 1945 й. 24 мартда Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Беруний ш.даги кўчалардан бири ва ўрта мактаб унинг номига қўйилган.

ТРОЯ (Илион) — Кичик Осиёнинг шим.-ғарбидаги қад. шаҳар. Юнон эпоси орқали маълум. Немис археологи Г. Шлиман томонидан 1870-й.ларда Гиссарлик тепалигидаги қазишмалар натижасида топилган. 19-а.нинг охиридан мунтазам қазиш ишлари олиб борилган, натижада Т.нинг илк жез даври (мил. ав. тахм. 3000 й.) дан бошланган турли қатламлари очилган.

Жез даврида Т. йирик марказ ва кичик подшолик пойтахти бўлган. Т. тепалик ён бағрига жойлашган, атрофи буржли мудофаа девори б-н ўралган. Тепаликда арк, унинг атрофида зодагонларнинг уйлари бўлган. Мил. ав. тахминан 1260 й.да *Троя уруши* натижасида *ахейлар* томонидан босиб олиниб, вайрон қилинган. Ахейлар кетгач, шаҳар қад. маданий анъанасини сақлаб қолган, лекин илгариги мавқеини тиклай олмаган. Мил. ав. 1190 й. Болқон я.о.нинг шим. вилоятларидан кўчиб келганларнинг янги гуруҳи ўзлари б-н жез қурол-аслаҳалари ва сопол буюмларининг янги шаклларини олиб келишган. Мил. ав. 1100 й. Т. босқинчилик қурбони бўлиб, вайрон қилинган, фақат 400 й. ўтгач, мил. ав. 700 й. юнонлар Т. ўрнида Янги Илион номли янги шаҳар барпо этишган.

ТРОЯ ОТИ — юнон ривоятларига кўра, ёғочдан ишланган улкан от; унинг ичига яшириниб олган юнонларнинг сара аскарлари Трояга киргизган (қ. *Троя уруши*). Трояликлар юнонларнинг бу ҳийласидан ғафлатда қолишган ва шаҳар девори олдида турган отни шаҳарга олиб киришган. Тунда юнонлар отнинг ичидан чиқиб қалъа дарвозасини очганлар ва қолган қўшинни шаҳарга киришига имкон берганлар. «Т.о.» ибораси мажозий маъно (душманни ҳалок этиш мақсадида унга туҳфа бериш) касб этган.

ТРОЯ УРУШИ — юнон эпослари «Илиада» ва «Одиссея»да баён қили-



«Ёғочдан ишланган Троя оти». Ж. Б. Тьеполо. 1757—62. Миллий галерея.

нишича. Микен шоҳи — *Агамемнон* бошчилигида ахейялик шоҳлар иттифоқининг *Троя*га қарши олиб борган 10 йиллик уруши. *Ахейлар*нинг Трояни забт этиши б-н тугаган. Трояда олиб борилган археологик қазиш ишларининг кўрсатишича, мил. ав. тахм. 1260 й.да шаҳар узоқ муддатли қамални бошидан кечирган ва вайрон қилинган. Шундай қилиб, юнон афсоналаридаги маълумотлар тасдиқланган. Эпос маълумотларига кўра, троялик шаҳзода Парис томонидан Спарта шоҳи Менелайнинг қизи — гўзал Еленани ўғирлаб кетилиши Т.у.га сабаб бўлган. Менелай ва унинг биродари Агамемнон юнон давлатлари шоҳларини ёрдамга чақириб катта флот б-н Троя соҳилларига йўл олган. Троя шоҳи Приамга фригиялик, ликиялик, фракиялик иттифоқчилар ёрдам берган. Юнонлар Трояни 10 йил қамал қилганлар ва ҳийла б-н уни эгаллаганлар (қ. *Троя оти*). Асосан, буюк жангчиларнинг яккама-якка олишувидан иборат бўлган ҳарбий ҳаракатларда юнон-ахейлардан Ахилл, икки Аякс, Патрокл, Агамемнон, Одиссей ва б., трояликлардан — Гектор, Главк, Сарпедонт ва Эней шуҳрат қозонишган. Трояликларнинг мағлубияти *дарйлар* томонидан Юнонистондан сиқиб чиқарилган ахейларнинг бир қисмини Кичик Осиёга кўчиб ўтишини енгиллаштирган.

ТРОЯЛИКЛАР (астрономияда) — Қуёш атрофида айланувчи астероидларнинг физик боғланган гуруҳи. Т. *Юпитер*га нисбатан ҳар вақт ±60° га ўртача эклиптик узунлик бўйлаб ҳаракатланади. Қуёш, Юпитер ва Т.лар фазода деярли тенг томонли учбурчак ташкил этади. Т.ни ўрганиш катта қизиқиш уйғотади, чунки уларнинг ҳаракати *уч жисм масаласи*га тахм. мос келади. Т.да ўрта ҳисобда 15 та астероид кузатилган. Т. орбиталари эксцентриситетининг ўртача қиймати 0,096 га, эклиптика текислигига қиялиги 16,4° га тенг.

Т.нинг Қуёш атрофида айланиш даври, шунингдек, Қуёшдан ўртача узоқлиги Юпитернинг айланиш даври ва Қуёшдан ўртача узоқлигига деярли тенг. Бундай майда сайёраларни *Троя уруши*нинг қаҳрамонлари номи б-н аташга келишилган. «Т.» атамаси шундан келиб чиққан.

ТРУБА (қад. нем. trumba — қувур) — юқори регистрли мис-пуфлама соз; ёркин ва кучли овозга, кенг техник (виртуоз) имкониятларга эга. Найи бир айлана букилган, каналининг уз. 1500 мм атрофида. Қадимдан маълум бўлиб, ўрта асрларда ҳарбий, сигнал мусиқа чолғуси сифатида кенг тарқалган. Жез ёки мис ва рух қотишмасидан ясалади. 19-а. бошидан помпа ёки вентил механизмли Т.лар пайдо бўлган. Ҳозирда, асосан, си бемоль (in B) ва до (in C) *тон*идаги Т.лар қўлланилади. Якканавоз, ансамбль ва оркестр сози сифатида ишлатилади. Ўзбекистон Т. ижрочилиги ва таълим тизимида В. Пўлатов, В. Веригин, М. Муҳиддиновлар танилган. Ўзбек композиторларидан С. Каримҳожи (2 та — 1967, 1968), М. Бафоев (1979), П. Холиқов (1987) ва б. Т. учун концертлар яратишган.



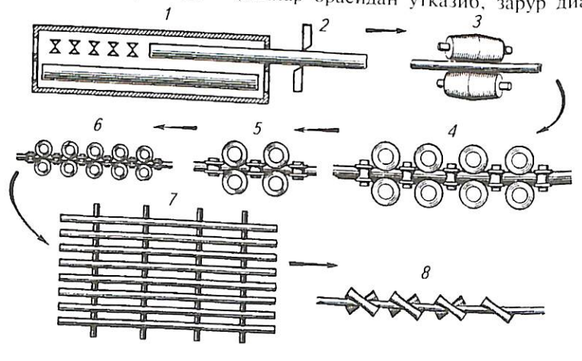
Труба.

ТРУБА — диаметри узунлигига нисбатан анча кичик бўлган ичи бўш буюм; бино, иншоот ва машиналарнинг найсимон шаклли қисми. Асосан, суюқлик, буғ, газ, айрим ҳолларда сочилувчан қаттиқ жисмларни бир жойдан иккинчи жойга элтиш учун ишлатилади. Т. машинасозлик, асбобсозлик, қурилиш, кон саноати, гидротехника иншоотларида кенг қўлланади. Т. қора ва рангли металл, бетон ва темир-бетон, сопол, асбоцемент, ёғоч, пластмасса, шиша, чинни (фарфор) ва б. материаллардан тайёрланади. Пўлат ва чўян Т.лар кенг тарқалган. Чўян Т. қуйиш йўли б-н, пўлат Т. эса прокатлаб ёки пайванглаб тайёрланади. Т.ларнинг кесими айлана, тўртбурчак, овал ва б. шаклларда бўлади. Айлана (доира) кесимли Т.лар қўпроқ ишлатилади. Т.лар чоксиз ва чокли қилиб ишлаб чиқарилиши мумкин. Т. диаметри: *d* — пўлат Т.лар (ташқи диаметри) — кичик (114 мм гача), ўрта (114—480 мм) ва катта (480—2500 мм ва бундан катта); *б*— чўян Т.лар (ички диаметри) — 65 — 1000 мм ва бундан катта.

Водопровод Т.си пўлат, чўян, темир-бетон, асбоцемент ва пластмассадан турли диаметрларда ишлаб чиқарилади. Қайси материалдан тайёрланган Т.ни танлаш водопроводнинг қандай шароитда ишлашига, ички босимга, ташқи юклар ва б. омилларга боғлиқ. Пўлат ва чўян Т.лар шоҳобчалар ажралиб чиқиши ёки йўналишини ўзгартириш учун тройниклар (уч тармоқлар), крестлар (хочлар), отвод ва шаклдор қисмлардан фойдаланилади. Металл Т. зангламаслиги учун сиртига қора мой (гудрон) суркалади.

Буғ, газ ва ҳаво ўтказувчи Т., асосан, пўлатдан тайёрланади. Канализация Т.си чўян, сопол, асбоцемент, бетон, темир-бетон, гишт ва ёғочдан ишланади. Тутун Т.си (мўрилар) гишт, темир-бетон ва металлдан ишланади. Пластмасса Т.лар, асосан, сув б-н таъминлаш ва канализация тизимларида қўлланади. Асбоцемент ва темир-бетон Т.лар суғориш ва қуритиш тизимларида ҳам ишлатилади. Шиша ва чинни Т. (най)лар кимё, озиқ-овқат, фармацевтика саноатларида қўлланади. Кўмир, металлургия ва энергетика саноатлари тармоқларида тошдан қуйиб тайёрланадиган Т.лар ишлатилади. Бургилаш ишларида пўлат Т.лар қўлланади.

ТРУБА ПРОКАТЛАШ АГРЕГАТИ — металл қуймалар ёки думалоқ заготовка (чала маҳсулот)лардан чоксиз металл трубалар олиш (прокатлаш — босим остида валлар орасидан ўтказиш) учун мўлжалланган машиналар тизими (прокатлаш стани). Бир-бирига боғланган бир нечта мустақил машиналарни ўз ичига олади. Уларда чала маҳсулот (қуйма ёки заготовка) ни омбордан ташиб келиш, трубалар тайёрлаш, уларнинг сифатини текшириш ва тайёр трубаларни истеъмолчиларга жўнатиш ишлари бажарилади. Т. п.ада бажариладиган асосий операциялар: металл қуйма ёки заготовкани печда қиздириш, махсус станда босим б-н бўйлама тешиклар очиш (гильза ҳосил қилиш), гильза (калта турба) ни узайтириш ва деворини юпқалаштириш учун узайтириш станидан ўтказиш, калибрлаш (валлар орасидан ўтказиб, зарур диаметрга келтириш), трубани тўғрилаш, учларини текислаб қирқиш ва тайёр маҳсулот сифатини текшириш. Бу операциялар бажариладиган барча машиналар (станлар) и. ч.ни тўлиқ автоматлаштиришга имкон берадиган механизмлар б-н ўзаро боғланган.



Труба прокатлаш агрегати (узлукли): *1* — селекцияли ўтиш печларида чала маҳсулотни қиздириш; *2* — қайчида қирқиш; *3* — махсус станда бўйлама тешиклар очиш; *4* — узлуксиз станда трубани прокатлаш; *5* — калибрлаш станидан ўтказиш; *6* — редукцион стандан ўтказиш; *7* — тайёр трубани совитиш; *8* — қия валли машиналарда трубани тўғрилаш.

Т.ни ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган асосий машиналар: Т.ни ўлчами олиниши лозим бўлган трубаларнинг энг катта диаметрига, типи эса узайтириш станининг тузилишига қараб белгиланади. Ана шу аломатларига кўра, Т.п.а., асосан 4 типга: узлуксиз, катта оправкали, уч валли ва пильгерли узайтирувчи станли агрегатларга бўлинади. Узлуксиз агрегатда диаметри 110 мм гача бўлган трубалар, катта оправкали агрегатда 60—450 мм ва бундан йирик трубалар, уч валли агрегатда 30—220 мм ли трубалар, пильгерли агрегатда 400—700 мм ли трубалар олинади. Узлуксиз узайтирувчи станли Т.п.а. энг кенг тарқалган.

ТРУБОПРОВОД, қувур — суюқлик ёки газни катта диаметрли труба (қувур) орқали муайян масофага етказиб берувчи транспорт тури (мас., *Газ қувури*, нефть қувури ва б.) (қ. *Труба*).

ТРУМЭН (Truman) Гарри (1884.8.5, Ламар, Миссури штати — 1972.26.12, Канзас-Сити, Миссури штати) — АҚШ нинг 33-президенти (1945—53), Демократлар партиясидан. 1945 й. янв.-апр.да вице-президент. Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташлаш ҳақида буйруқ берган. «Совуқ уруш» сиёсати ташаббускорларидан бири (Трумэн доктринаси, НАТО ташкил этилиши ва б.). Т. ҳукумати Кореяда уруш бошлаган (1950).

ТРУППА (франц. troupe — тўда) — театр ёки циркнинг ижодий жамоаси. Театр томоша турига қараб драматик, опера, балет, оперетта, эстрада каби Т.ларга бўлинади. Драма, оперетта, опера актёрларидан иборат 2 тилда ижод қиладиган Т.лар ҳам бўлади (мас., Навоий театрида опера ва балет Т.лари ўзбек ва рус тилларида ижро этадилар). Дастлаб ўзбек театри Т.лардан бошланган ва улар «Ҳамза труппаси», «Уйғур труппаси» деб юритилган.

ТРУСКАВЕЦ — Украинанинг Львов вилоятидаги шаҳар (1948 й.дан). Машҳур бальнеологик курорт. Львовдан 100 км жан.-гарбда, Дрогобичдан жануброқда. Карпат тоғлари этагида, 400 м баландликда. Воротишче тоғ дарёсининг водийсида жойлашган. Т.й. станцияси. Львов — Ужгород т.й. тармоғининг охирги пункти. Аҳолиси 33,6 минг киши (1990 -й.лар ўрталари).

Т.даги дастлабки бальнеологик шифохона 1827 й.да сульфидли минерал сув булоғи ўрнида очилган. Курортда



Трускавец шаҳрининг умумий кўриниши.

ТУАПСЕ — РФ Краснодар ўлкасидаги шаҳар (1896 й.дан). Қора денгиз бўйидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 65,8 минг киши (1998).

Т. 1838 й.да Вельяминовский истеҳкоми сифатида вужудга келган. 1896 й.дан Туапсе номини олган, уруш даврида (1942 й. сент.) Т. ҳаво ҳужумидан жиддий шикастланди, лекин, урушдан сўнг шаҳар тезда қайта тикланди. Машинасозлик, кема-механика, кема таъмирлаш, нефтни қайта ишлаш, темир-бетон буюмлар з-длари, пойабзал ф-каси, озиқ-овқат саноати корхоналари, тарихий-ўлкашунослик музейи, денгиз гидрометеорология техникуми, пед. билим юрти бор. Туапсе ҳудуди — курорт зонаси (санаторий, пансионат, турбазалар мавжуд.).

ТУАРЕГ ТИЛЛАРИ — сом-ҳом тиллари оиласининг барбар-ливия гуруҳига мансуб тиллар. Жазоир Саҳрои Кабири, Мали, Буркина-Фасо, Нигер, Нигерия, шунингдек, Ливия ва Чадда яшовчи ва умумий сони 1,2 млн. (1990-й.ларнинг охири) бўлган туареглар (барбарлар гуруҳига мансуб халқ) тили. Т.т., ўз навбатида, 2 гуруҳга: шим. ва жан. гуруҳларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири яна ўнлаб тил ва лаҳжаларни ўз ичига олади (гхат, ахнет, тамахак, аир, шарқий ва ғарбий тауллемат, тадҳак, танеслеит ва б.). Т.т. ўзига хос фонетик, лексик-грамматик хусусиятлари б-н бошқа сом-ҳом тилларидан фарқланади. Унли фонемалар тизими яхши ривожланган (мас. ахаггар лаҳжасида 9 та унли мавжуд). Отларда аниқлик категорияси, феълларда ясовчи қўшимчаларнинг мавжудлиги, юкламаларнинг фаол қўлланиши, эргаштирувчи боғловчиларнинг кўплиги Т.т.нинг грамматик ўзига хосликларидир. Лексикасида араб, хауса ва сонгай тилларидан ўзлашган сўзлар кўп. Т.т.даги баъзи матнлар араб ёзувининг алоҳида кўринишида ёзилган. Хўжалик ва ибодат ёзишмаларида ливия ёзуви вариантларидан бири — тифинаг қўлланади.

буйрак, сийдик йўли, ошқозон, жигар ва ўт йўллари, юрак-томир касалликлари ва б. даволанади. Т. ҳудудида 10 дан зиёд санаторий фаолият кўрсатади. Минерал сувлардан, айниқса, «Нафтуся» минерал суви машҳур. Туризм ривожланган.

ТРУХИЛЬО — Перунинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Панамерика шоссеси ёқасида. Либертад департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 652 минг кишн (2000). Қ.х. (шакарқамиш, пахта, шоли, кофе) маҳсулотлари қайта ишланадиган йирик марказ. Озиқ- овқат, кимё, кўн-тери саноати, электр жиҳозлари, қурилиш материаллари и. ч. корхоналари мавжуд. Шаҳарга 1543 йда асос солинган. 17—18-аларда қурилган меъморий ёдгорликлар сақланган. 1970 й.да ги зилзила шаҳарни вайрон қилган.

ТСВАНА, чуана, бечуандлар — банту гуруҳига мансуб халқ. Ботсвананинг асосий аҳолиси. 1 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, ЖАР (тахм. 3,7 млн. киши), Зимбабве ва Намибиянинг қўшни р-нларида яшайдилар. Сетсвана тилида сўзлашади. Аксарияти анъанавий диний эътиқодларни сақлаб қолган, христианлар ҳам бор. Асосий машғулоти чорвачилик ва деҳқончилик.

ТСОНГА (ўзларини — батсонга деб атайди) — банту гуруҳига мансуб халқ; Мозамбикнинг жан. (3,5 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари) ва ЖАР (1,4 млн. киши)нинг қўшни районлари ва б. ҳудудларда яшайдилар. Умумий сони 5,3 млн. киши. Тсонга тилида сўзлашади. Бир қисми — католиклар; қолгани анъанавий эътиқодларга риоя қилади.

ТУАМОТУ, Паумоту — Тинч океандаги архипелаг, 78 маржон ороли ва рифлардан иборат. Франция Полинезияси таркибида. Майд. 810 км². Энг йирик ороллари: Рангироа ва Факарайрик ороллари: Рангироа ва Факарава. Иқлими тропик, пассатли иқлим. Йилига 1500—2000 мм ёғин ёғади. Йирик ороларда пандонус, банъян дарахтлари, майдароқ ороларда буталар ўсади. Кокос пальмаси, нон дарахти, банан плантациялари бор. Чорвачилик ривожланган. Балиқ овланади, марварид йиғилади. Бош шаҳри — Ротоава. Биосфера қўриқхонаси ташкил этилган. Архипелагга европаликлардан дастлаб 1606 й.да португалиялик денгизчи сайёҳ П. Кирос борган.

ТУАРЕГЛАР (ўзларини — имошаг деб аташади) — Мали, Нигер, Буркина-Фасо, Жазоир ва Ливиядаги барбарлар гуруҳига мансуб халқ. 1,15 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, Малида 610 мингдан ортиқ киши яшайди. Т. тилларида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Асосий машғулоти — деҳқончилик, қисман чорвачилик.

ТУБ ЖИНСЛАР — нураш жараёнига учрамаган (ёки кам учраган), таркиби, структураси, текстураси ўзгармаган жинслар; дастлабки жойида қолган магматик, метаморфик ва чўкинди тоғ жинсларининг умумий номи.

ТУБ КОНЛАР — ер юзасига яқинроқ жойлашган ва ўзгаришга учрамаган фойдали қазилма конлари. Улар *сочма конлар*нинг акси бўлиб, минерал хом ашёнинг қатламли, томирли жисмларини ҳосил қилади ҳамда *туб жинслар* орасида жойлашган бўлади. Т.к. асли сочма конларнинг манбаи, улар б-н ёнмаён жойлашган бўлади. Бундай ҳолат, айниқса, олтин, платина, олмос, вольфрам ва қалай конлари учун хос.

ТУБ СОНЛАР — 1 дан ва ўзидан бошқа бўлувчиларга эга бўлмаган, 1 дан катта бутун мусбат сонлар: 2, 3, 5, 7...; 1 дан катта ҳар қандай бутун сон ягона усулда Т. с. кўпайтмасига ёйилади. Т.с.нинг чексиз кўп эканлигини биринчи марта *Евклид* исботлаган. Л. Дирихле *a* ва *b* ўзаро туб сонлар бўлганда $a+bn(n=0, 1, 2,...)$ арифметик прогрессияда чексиз кўп Т.с. борлигини кўрсатди (1837). 1 б-н *n* орасидаги Т.с.лар сони $\frac{n}{\ln n}$ нисбатга яқин. Йирик математиклар уринишлари б-н Т.с.га оид кўплаб натижалар олинганига қарамай бир талай муаммолар ҳал этилмай қолмоқда.

ТУБА (лот. tuba — қувур) — 1) дастлаб Қад. Рим мусиқа сози, *труба*. Ҳарбий ва диний маросимларда кенг қўлланилган. Олимлар фикрига кўра, Оссурия, Қад. Миср созларидан келиб чиққан; 2) ҳозирда энг йўғон товушли (паст регистрли) мис пуфлама мусиқа чолғу асбоби. Қайрилган цилиндр ва конуссимон трубалардан ясалган, мундштук, вентиль механизми б-н жиҳозланган. 1835 й.да Мориц ва Винрехт немис усталари томонидан кашф этилган. Диапазони A_1 (ля контроктава) — as^1 (биринчи октава ля- бемоль) ёки E_1 (ми контроктава) — f^1 (биринчи октава фа). Товуши жуда кучли ва тўла. Айни пайтда, секин чалганда юмшоқ тембрга эга. Ўзбекистонда Т. ижрочилигида Т. Фозилов, Ж. Сабуровлар танилган.



Туба.

ТУБАН ЎСИМЛИКЛАР, талломлилар (Thallophyta) — содда тузилган ўсимликлар. Танаси илдиз, новда ва баргга ажралмаган ўсимликлар.

ТУБЕРКУЛЁЗ (лот. tuberculum — дўмбоқча) — қ. *Сил*.

ТУБЕРКУЛИН — *сил* диагностикасида қўлланиладиган препаратлар. Одам ва ҳайвон организмида аллергик реакция ҳосил қилиб сил инфекцияси бор-йўқлигини аниқлаш учун қўлланади. Биринчи марта немис олими Р. Кох олган. Суюқ Т. ёки Кох альттуберкулини сил бактерияси ўстирилган суюқликни буғлатиб олинади; қуруқ тозаланган Т. (ППД) бактерия фильтратига оқсилларни чўкмага туширувчи кимёвий моддалар қўшиш ва уни кейин тозалаш йўли б-н; суюқ тозаланган Т. (ППД-л) қуруқ тозаланган Т.ни бир хилда эритиб ҳосил қилинади. Аҳолини силга қарши ялпи текширувдан ўтказишда Т. (қ. *Манту синамаси*)дан фойдаланилади.

ТУБУАИ, Острал ороллари — Тинч океандаги ороллар гуруҳи, 5 та оролдан иборат. Франция Полинезияси таркибида. Майд. 174 км². Ороллар-нинг кўпчилиги вулкан ороллари, энг баланд жойи 435 м. Мария — маржон ороли. Иқлими тропик, пассатли иқлим. Кокос пальмаси, банан плантациялари бор. Европадан сабзавот келтириб экилади. Оролни 1777 й.да инглиз денгизчи сайёҳи Ж. *Кук* илк бор европаликларга маълум қилган.

ТУВА (ТИВА) СОЙЛИГИ — Енисейнинг юқори ҳавзасида, Жан. Сибирь тоғлари орасидаги сойлик. Тива Республикасида. Ғарбий Саян, Олтой, Танну-Ўла тоғ тизмалари ва Шарқий — Тува (Тива) тоғлари б-н ўралган. Ғарбий — Хемчик ва Шарқий Улуғ-Хем сойлигига бўлинади. Уз. 400 км, эни 25—70 км. Ер юзаси паст-баланд текислик, кам ўйилган. Бал. 600— 900 м. Тош-шағалли каштан тупроқларда бошоқли-шувоқ дашт ўсимликлари ўсади. Қисман ҳайдалиб, экин экилади (буғдой, арпа, тариқ). Чорвачилик (асосан, гўшт-жун қўйчилиги) ривожланган. Т.с.да Чода, шунингдек, Ак-Довурак ва б. шаҳарлар бор. Тошкўмир (Улуғ-Хем ҳавзаси) қазиб олинади.

ТУВА ТИЛИ — туркий тиллар оиласига мансуб, асосан, РФнинг Тува (Тива) Республикасида, қисман Монголия ва Хитойда тарқалган тил. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 250 минг кишига яқин (1990-й.ларнинг охири). Т.т. марказий (адабий тилга асос бўлган), ғарбий, шим.-шарқий ва жан.-шарқий лаҳжаларга бўлинади. Т.т.нинг фонетик хусусиятлари: кучли ва кучсиз ундошлар опозицияси; қисқа, чўзиқ ва фарингал (бўғиз) унлиларининг мавжудлиги (ат — исм, аат — отмоқ, босиб чиқармоқ, аат — уй ҳайвони; хаар — қор) ва б. Морфологик хусусиятлари: жўналиш келишигининг махсус шакли (дағже — тоғга), шарт майлининг мураккаб шакли (барзымза — агар мен борсам), чегара майли, биргалик равишдош шаклларининг мавжудлиги ва б. Синтаксиси от кесимнинг қад. шакли қўлланиши б-н ажралиб туради (мен билир кижи мен — мен биламан, билагонман). Лексикасида мўғул тилидан ўзлашган сўзлар кўп. Алабий Т.т. 20-а.нинг 30—50-й.ларида шаклланган. Ёзуви 1930—41 й.ларда лотин графикаси асосида бўлган, 1941 й.дан рус графикаси асосида шакллантирилган.

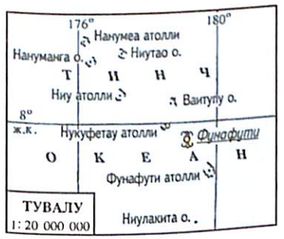
ТУВАЛОҚЛАР (Otididae) — турнасимонлар туркумининг бир оиласи. Бўйини ўртача узунликда, оёғи бақувват, бармоқлари калта (орқа бармоғи йўқ), қадоқсимон ёстиқчалари бор. Думи нисбатан калта, ёғ безлари йўқ. Яхши югуради. 11 уругга мансуб 24 тури бор. Африка, Европа, Австралия, Осиёнинг дашт ва чўлларида урчиш даврида жуфт-жуфт бўлиб яшайди. Ўтроқ ҳаёт кечирувчи ва миграция қилувчи турлари мавжуд. Ерга уя қуради. 2—5 та тухум қўяди. 20—30 кун босади. Ўсимликлар, ҳашаротлар, майда судралиб юрувчилар б-н озиқланади. Овланади. Қўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши ва тартибсиз овланиши натижасида сони камайиб бормоқда. Ўзбекистонда 3 тури (тўхтатувалоқ, бизғалдоқ, йўрға тувалоқ) учрайди. Кўрсатилган турлари Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобларига киритилган.



Тувалоқ.

ТУВАЛУ (Tuvalu) — Океанияда, Тинч океанининг жан.-ғарбий қисмида жойлашган давлат. Майд. 26 км², аҳолиси 11,15 минг киши (2002). Пойтахти — Фунафути. Аҳолисининг кўпчилиги тувалулар. Расмий тил — инглиз тили, шунингдек, полинезия тилларидан бири — тувалулар тили ҳам қўлланилади. Диндорларнинг аксарияти протестантлар.

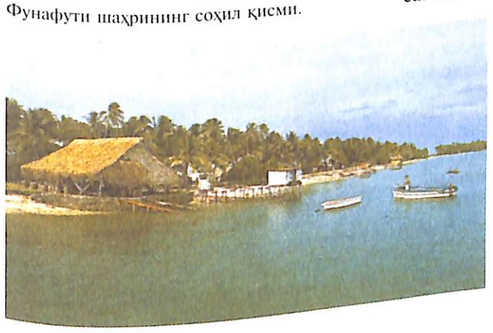
Давлат тузуми. Т. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мустақил давлат (Ҳамдўстлик мамлакатлари давлат ва ҳукумат бошлиқлари анжуманларида қатнашиш ҳуқуқига эга эмас). Амалдаги конституцияси 1978 й. қабул қилинган. Давлат бошлиғи — Буюк Британия қироличаси, унинг номидан генерал-губернатор давлатни бошқаради; у бош вазир тавсиясига биноан, Т. фуқаролари орасидан тайинланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 1 палатали парламент, ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.



Табиати. Т. маржонлардан ҳосил бўлган 9 та оролда жойлашган. Ер юзаси пасттекислик; фақат бута ва майда дарахтлар ўсади. Иқлими илиқ ва нам, кучли тўфон бўлиб туради. Ўртача йиллик т-ра 27°, йиллик ёғин миқдори 2500—3300 мм. Ҳайвонот дунёси қушлар ва ҳашаротлардан иборат.

Тарихи. Т. оролларига мил. 1-минг й.лик ўрталаридан полинезлар кўчиб кела бошлаган. Оролларга европаликлардан дастлаб 1568 й. испанлар борган.

Фунафути шаҳрининг соҳил қисми.

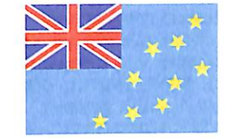




Тувалу герби.

1850—75 й.ларда қул савдогарлари Т. аҳолисининг бир қисмини Австралияда ишлатиш учун олиб кетганлар. Қул савдоси ва юқумли касалликлар сабабли аҳоли 10 баравар камайиб кетган. 1892 й. Т. оролларини Буюк Британия эгаллаб олиб, Гилберт олари б-н бирга Британия протекторатига бирлаштирган, 1916 й. Гилберт ва Эллис олари номи б-н мустамлакага айлантирган. 2-жаҳон уруши вақтида Тда Америка қўшинлари жойлашиб, Гилберт архипелагини босиб олган японларга қарши курашган. 1974 й. референдум натижасида Т. аҳолисининг кўпчилиги Гилберт оларидан ажралиб чиқиш учун овоз берди. 1975 й. Т. Британиянинг алоҳида мустамлакаси бўлди, 1978 й. 1 окт.да Ҳамдўстлик таркибидаги мустақил давлат деб эълон қилинди. Тда сиёсий партия ва касаба уюшмалари йўқ. Т. — 2000 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 окт. — Мустақиллик куни (1978).

Хўжалиги. Т. аграр мамлакат. Иқтисодиётининг асоси — қ.х. Кокос пальмаси, таро, пулака (таронинг бир тури), нон дарахти, банан ўстирилади, сабзавот экилади. Чўчқа ва товуқ боқилади. Балиқ овлаш б-н шуғулланилади. Кокос ёнғоғининг бир қисмидан копра ажратиб олинади. Ҳунармандчилик (чиғаноқдан безаклар ясаш, сават тўқиш ва б.) ривожланган. Енгил саноат корхоналари бор. Транспорти унчалик ривожланмаган. Фунафути о.да денгиз причали бор. 6 орол ўртасида авиация қатнови йўлга қўйилган. Четга кийим, пойабзал, копра, мева ва сабзавот чиқаради. Четдан машина ва ускуна, озиқ-овқат ва саноат моллари, энергия ресурслари олади. Ташқи савдода Фижи, Австралия, ЖАР б-н ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — австралия доллари. Т. радиоси ишлайди (1975 й. ташкил этилган).



Тувалу байроғи.

ТУВЕРҚИР, Туарқир — Туркманистоннинг Болхон вилоятидаги паст тоғли ҳудуд. Шим.-шарқда Учтаган қумлиги, жан.-ғарбда Чилмамедқум, шим.-ғарбда Қорабўғозбўйи текислиги ва жан.-шарқда қад. Ўзбўй ўзани орасида. Бу ерда Бегендзаалиқир (300 м), Қўйматтоғ (305 м), Туверқир (295 м), Бегиарслон (460 м), Ирсираебобо (274 м), Оққир (435 м), Такежик (356 м) ва б. тоғлар бор.

Чўл зонасида. Йилига 95—100 мм ёғин тушади. Янв.нинг ўртача т-раси —2, —4°, энг паст т-ра —24°. Июлнинг ўртача т-раси 30°, энг юқори т-ра 45°. Т.да бўз-қўнғир қумоқ ва қумлоқ тупроқлар, онда-сонда шўрхок, қумли чўл тупроқлари, тақир ва кўчма қумлар учрайди. Тетир, шувоқ, биюрғун, боялич, қумларда юлғун, черкез, оқ саксовул, ранг, сарсазан ўсади.

ТУГАНАК (tuber) — ўсимлик илдизпоясининг ер остидаги йўғонлашган қисми. Т.нинг барги редукцияланган (жуда майда), тез тўкиладиган қипиқ (тангача)ли; барг қўлтиғидан чиқадиган куртаклари кўзчалар деб аталади. Кўпинча, илдизнинг йўғонлашган қисми илдиз Т. деб юритилади (картошкагул). Т.да озиқ моддалар, кўпинча, крахмал ва углеводлар, баъзан, мой тўпланади. Туганаги истеъмол қилинадиган ёки саноатда ишлатиладиган ўсимликлар (картошка, топинамбур, батат ва б.) туганак мевалилар дейилади.

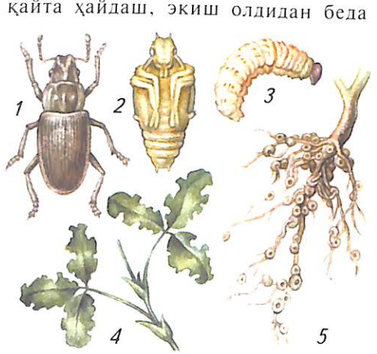
ТУГАНАК БАКТЕРИЯЛАР (Rhizobium) — дуккакли ўсимликлар (*беда, берсим, нўхат* ва б.) ниш илдизларда тўпланадиган ва ҳаводаги *азот*ни ўзлаштириш хусусиятига эга бўлган аэроб бактериялар туркуми. Тупроқни азот б-н бойитади. Ёш Т.б. илдиз тукчаларига кириб, уларни азот б-н таъминлайди, илдиз ҳужайраларининг жадал бўлинишига таъсир кўрсатади, ўсимликлардан углерод ва минерал моддалар алмашинуви маҳсулотларини олади. Т.б. молекуляр азотни тез бириктирадиган бактериодлар ҳосил қилади, йўғонлашади, тармоқлашади. Илдизида туганаклари бўлган дуккакли ўсимликлар ҳаводан бир га майдонда йилига 10 кг дан ортиқ азот тўплайди. Тупроқни Т. б. б-н бойитишда қўлланиладиган махсус бактериал ўғит — нитрагин шу бактериялар негизида ишлаб чиқарилади. Туганаклар яхши

ҳосил бўлиши учун маданий ўсимликлар уруғлигига Т.б. юқтирилади (яна қ. *Азот тўпловчи микроорганизмлар*).

ТУГАНАК УЗУНБУРУН ҚЎНҒИЗЛАРИ — қ. *Туганак филчалари.*

ТУГАНАК ФИЛЧАЛАРИ, туганак узунтумшуқ қўнғизлари, туганак узунбурун қўнғизлари (Sitona Germ.) — узунтумшуқ қўнғизлар оиласининг уруғи. 45 га яқин тури мавжуд. Узунчоқ танаси 4—8 мм, асосан, кулранг тупроқ тусда. Тухуми овал шаклда, ялтироқ, оқ тусда бўлиб, кейинчалик қораяди. Личинкаси оқ рангли, оқиш сийрак тукчалар б-н қопланган, танасининг уз. 6—8 мм. Ғумбаги оқ. Т.ф. кенг тарқалган бўлиб, дуккакли экинлар зараркунандасидир. Асосан, бедазорларда учрайди. Айниқса, йўл-йўл Т.ф., торпешона Т.ф., илдиз Т.ф. ва б. кўп зарар келтиради. Т.ф. бедазорларда тупроқнинг юза қатламида, ўсимлик қолдиқлари тагида қишлайди. Қўнғизлари эрта кўкламда кунлар илиши б-н пайдо бўлади ва барглар б-н озиқланади, майсадаги уруғпалла, биринчи барг ҳамда ўсиш нуқтасини еб қўяди. Тухумини тупроқ юзасига тарқоқ ҳолда, камдан-кам ўсимликка қўяди. Ургочиси 600—800, айрим турлари эса 1000 тагача ва ундан ортиқ тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинкаларининг беда илдизида ривожланиш даври 30—35 кун. Т.ф.ни чумолилар (тухум ва личинкаларини ташиб кетиб), трипслар (тухумини сўриб) ва мускардина замбуруғи (қўнғиз ва личинкаларини касаллантириб)ни йўқ қилади.

Кураш чоралари: уруғлик бедазорни кузда 25—28 см чуқурликда плуг б-н (чимқирқарни қўймасдан) қайта ҳайдаш, экиш олдидан беда



Беда туганак филчаси: *1* — қўнғизи; *2* — ғумбаги; *3* — личинкаси; *4* — қўнғиз шикастланган беда пояси; *5* — шикастланган илдиздаги туганаклар.

уруғларини 10% ли намланувчи кварк кукуни б-н упалаш, тупроққа донадор фосфамид (50 кг/га) солиш.

ТУГАНОВА Зуҳра (1947.1.8, Пайариқ тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1971). 1971—97 й.ларда Оқдарё туманидаги 19-мактабда кимё ўқитувчиси.

ТУГМАЧАГУЛ (Malva L.) — гулхайридошлар оиласига мансуб бир йиллик ёки кўп йиллик ўтлар туркуми; бегона ўт; Ғарбий Европа, Кичик Осиё, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой ва Шим. Африкада ўсади. Ўзбекистонда Т.нинг бир неча тури: бефарқ Т. (M. neglecta Wall.), мавритания Т.и (M.mauritana L.), ўрмон Т.и (M. silvestris L.), бухоро Т.и (M. bucharica Iljin.) учрайди. Пояси ер бағирлаб, баъзан ердан бир оз кўтарилиб ўсади. Шохланган, бўйи 10—40 см. Илдизи ўқ илдиз. Барглари узун бандли, 5—7 бўлакли. Гуллари 3—4 талан барг қўлтиғида жойлашган. Меваси тугмачасимон, думалоқ, майин туклар б-н қопланган, 14 (12—16) та данакчали тўпмева. Апр.дан окт.гача гуллаб мевалайди. Бир туп



Тугмачагул.

Т. йилига 300—500 дона уруғ беради. Табобатда қўлланилади. Барги Кавказда овқатга ишлатилади.

ТУГРИК — Монголия пул бирлиги. 1925 й. дан муомалага киритилган. 1 Т.= 100 мунгу. Халқаро ифодаси MNT.

ТУГУН (адабиётда) — *фабула* ривожидаги воқеа. Асар қаҳрамонлари ўртасида *конфликт*нинг пайдо бўлиши ёки бошланишини ифодалайди. Ҳаракатни белгилайди, воқеалар ривожига туртки бўлади — уларга аниқ йўналиш беради. Кўпчилик асарларда асосий воқеалар Т.дан сўнг юз беради. Т. китобхонни тасвирланажак воқеалар ичига етаклайди, қаҳрамонлар тақдирига қизиқтиради, асар мавзуини тўғри тушунишига ёрдам беради.

Т. бадиий асарнинг турли ўринларида келиши мумкин: Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романлари *сюжети* асарнинг Т.идан бошланади. Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» асари охирида Чичиковнинг «ўлик жонлар» нинг сотиб олишга аҳд қилиши асар сюжетининг Т.ини ташкил қилади.

ТУДУН, тутун — Турк хоқонлиги бошқарувидаги унвонлардан бири. Хоқон хоналонига мансуб ва буйсундирилган вилоятлардаги ҳокимлар фаолиятини назорат қилиб, улпон ва солиқлар йиғишни ташкил этиш мақсадида тайинланган нойб унвони. Т. қад. турк битиктошларида, хитой, суғд, араб, форс, юнон манбаларида, суғдий, бақтрий ёзувли тангаларда учрайди. Хитойнинг Тан-шу йилномасида 7-а.нинг 40-йларидан то 8-а.нинг 40-йларигача ҳукм сурган Чоч ҳукмдорлари Т. унвони б-н қайд этилади. Ушбу йилномада Чочни турли йилларда идора қилган 4 нафар Т. ҳақида сўз боради. Чоч ҳукмдорларининг унвони Т. бўлганини бошқа тиллардаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди (мас., *Мут қалъа ҳужжатлари*). Араб-форс манбаларида ҳам Чоч ҳукмдорлари Т. унвонида тилга олинади.

Ад.: Исҳоқов М., Унутилган подшоликлар хатлар, Т., 1992.

ТУЁҚ — баъзи сут эмизувчилар (асосан, *туёқлилар*) бармоғи учидаги мугуз тузилма. Т. қуруқликда ҳаракатланишга мослана бориш жараёнида тирноқнинг ўзгаришидан келиб чиққан. Юмшоқ ерда яшайдиган ҳайвонлар туёғи кенг ва ясси (мас., шимол бугуси), тоғларда ҳаёт кечиралиган ҳайвонлар туёғи эса ингичка ҳамда мустаҳкам (мас., эчки). Филлар туёғи бармоқнинг фақат олдинги қисмини ўраб туради.

ТУЁҚЛИ — ўзбекларнинг юз қабиласидаги энг йирик уруғларидан бири. 19-а.да, асосан, Зарафшон водийсида яшашган. Бу ерга улар Сирдарё бўйларидан тахм. 17-а.да кўчиб ўтишган. 18-а.нинг охири — 19-а.нинг бошида Т.лар ўтроқ ҳаётга ўтганлар. 19-а.нинг 70-й.ларида улар Ўрта Зарафшон водийсининг 47 қишлоғида истиқомат қилган. Уларнинг сони 12 мингдан 20 минггача бўлган. Т.лар қуйидаги майда уруғларга бўлинган: чубот, урай, молакесеки, мирза-кесеки, чангал, гурач. 1921 й. маълумотларига қараганда, Т.лар ўз ичига қуйидаги уруғларни олган: аламон, жабой, юмалоқбош, урай. Т.ларнинг бир қисми Зарафшон водийси қипчоқларининг таркибига кирган. Ҳозирда Т.ларнинг авлодлари, асосан, Самарқанд вилоятининг Булунғур, Жомбой ва Ургут туманларида, Жиззах вилоятининг Ғаллаорол ва Бахмал туманларида, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ва Тожикистоннинг Панжакент туманида яшайди.

Ад.: Шониёзов К. Ш., К этнической истории узбекского народа, Т., 1974.

ТУЁҚЛИЛАР (Ungulata) — сут эмизувчи ҳайвонларнинг катта туркуми. *Тоқ туёқлилар, жуфт туёқлилар, филлар, сиренлар* ва *даманлар* туркумларини ўз ичига олади. Оёқ бармоқлари туёқ б-н қопланган. Одатда, 2- ва 4- бармоқлари (тоқ туёқлиларда 3-бармоқ) яхши ривожланган. Асосан, усимликхур. Антрактида ва Австралиядан бошқа барча қитъаларда тарқалган. Кўпчилик Т. овланади. Ёввойи Т. уй ҳайвонлари — от, сигир, қўй, эчки, чучқа, туя, эшак, бўту ва б.нинг аждоди.

ТУЗ ГУМБАЗЛАРИ — қ. *Туз тектоникаси.*

ТУЗ КЎЛИ — Анадолу ясситоғлигидаги оқмас шўр кўл, Туркияда. Денгиз сатҳидан 899 м баландликда жойлашган. Майдони қиш ва баҳор ойларида 1600—2500 км², чуқ. 2 м гача. Ёзда қуриб қолади ва кўл губи 2 м гача қалинликда туз б-н қопланади. Сувининг 34% ҳажми туз (асосан, NaCl)дан иборат. Кўлдан ош тузи олинади. Жан. ва ғарбий қирғоқлари яқинида шўрхоклар бор.

ТУЗ ТЕКТОНИКАСИ — Ер пўсти чўкинди қатлами деформацияларининг бурмаланган тури бўлиб, уларнинг асосида ёки кесимнинг ўрта қисмида етарли даражадаги йирик (100 м ва ундан кўп) туз ётқизиқлари (тош тузи, калийли тузлар) мавжуд. Туз қатламларини қоплаб ётган тоғ жинслари нотекис (ҳар хил қалинликда) бўлганлиги сабабли, нотекис босим остида туз қатламлари эгилиши, чўзилиши ва бир жойдан иккинчи жойга силжиши мумкин. Тоғ ҳосил бўлиш жараёнида, улар орасида туз қатламлари ҳам ўзига хос гумбазсимон букилмалар ҳосил қилади. Катта қалинликдаги туз қатламини қоплаб ётган қатламнинг нотекис босим остида сиқилиши натижасида у пластик ҳолатга ўтади ва босим кўп томондан кам томонга сурила бориб, ҳажми бир неча км³ га етади, цилиндр шаклида юқорига қараб бир неча км га кўтарилиб боради. Т.т. ривожланишининг биринчи босқичида туз горизонтал йўналишда ҳаракат қилади ва гумбазсимон шаклни олади. Бу шакл «туз ёстиғи» дейилади. Туз ҳаракати давом этиб, «туз ёстиғи», уни қоплаб турган тоғ жинсларининг чўзилиши натижасида синалади ва турли ёстиқчалар пайдо бўлади. Булар туз ҳаракатини енгиллаштиради ва туз горизонтал йўналиш ўрнига шу ёриқлар орқали юқорига қараб ҳаракат қилади. Бу жараёнда тоғ жинсларини ҳам ўзи б-н кўтариб юборади ва туз гумбазларини ҳосил қилади. Тузнинг пластик ҳолда чўзилиб юқорига кўтарилиши натижасида туз остидаги тоғ жинслари эгилиб, конседиментацион бўшлиқлар ҳосил қилади. Т.т.нинг мукаммал областларига Каспий ёни ботиғи ҳамда Мексика қўлтиғи ва соҳиллари ботиғи киради. Т.т. намоёнлари турли даврлар: кечки гокембрий (Жан. Австралия) — неоген (Тожикистон депрессияси) ётқизиқларида кузатилади. Ўзбекистон жан. да жуда катта (1500 м гача) қалинликдаги туз қатламларининг устки рельефи сойлик ва тепаликлар бўлгани учун Т.т. бу жойларда жуда яхши ривожланган. Т.т.ни ўрганиш туз остида яшириниб ётган газ ва нефть конларини қидириб топишда муҳим аҳамият касб этади.

ТУЗКОН — Жиззах вилоятидаги кўл. Жиззах шаҳридан 56 км шим.-ғарбда. Нурота тизмасининг тармоғи — Пистали тоғдан шарқроқда. Кўл сув ва шамол таъсирида пайдо бўлган; шим. ва шим.-ғарб томонга бир оз чўзиқ. 1969 й. июль ойида Арнасой суви сатҳининг кўтарилиши натижасида Т. тор бўғоз орқали Айдар кўли б-н қўшилиб, унинг майд. 400 км²га етган. Кўлга Қили дарёси ва Оқбулоқ коллектори қуйилади; сув оқиб чиқмайди. Майд. 705 км². Энг чуқур жойи 20 м. Қирғоқлари, асосан, текис. Ғарбий ва шарқий соҳилларида тепаликлар учрайди. Жан. ва жан.-шарқий соҳиллари ботқоқлик ва қамишзор.

Кўл сувининг т-раси йил давомида ўзгариб туради. Ўртача т-ра янв.да 0,2°, апр.да 13,2°, июлда 27,5°, окт.да эса 16,4°. Суви кучли минераллашган: шим. қисмининг суви таркибида 4,0 г/л, жан. қисмида 4,9 г/л туз бор. Балиқчилик ривожланмоқда.

ТУЗКОН МАДАНИЯТИ — *неолит*

ТУЗЛАР — кимёвий бирикмалар синфи; оддий шароитда ионли тузилишга эга бўлган кристалл моддалар. Электролитик диссоциация назариясига мувофиқ, Т. эритмада мусбат зарядланган ионлар — катионлар (асосан, металлар) ва манфий зарядланган ионлар — анионларга диссоциланадиган кимёвий бирикмалардир. Т. қуйидаги турларга бўлинади: ўрта (ёки нейтрал) Т., нордон (ёки гидро) Т., асосли (ёки гидроксо) Т., аралаш Т., қўш Т., комплекс Т.

Ўрта Т. кислотадаги водород атомларининг металларга батамом алмашинишидан ҳосил бўлади: мас., Na_2SO_4 — натрий сульфат, $K_3P_2O_4$ — калий пирофосфат, CH_3COONa — натрий ацетат. Нордон Т. ҳосил бўланида кислотадаги водород атомлари металлга батамом алмашинмайди: мас., $NaHSO_4$ — натрий гидросульфат, $Ca(HCO_3)_2$ — кальций гидрокарбонат. Асосли Т. ҳосил бўланида асоснинг барча гидроксил гуруҳлари металлга тўлиқ алмашинмайди: мас., ZnOHCl — рух гидроксохлорид, $[Fe(OH)_2]SO_4$ — темир (II)-гидроксосульфат. Асосли Т.дан ташқари оксотузлар ҳам маълум. Улар асосли Т.ни сувсизлантириш натижасида олинади; мас., магний гидроксохлорид MgOHCl сувсизлантирилса, магний оксохлорид $MgOCl_2$ ҳосил бўлади. Аралаш Т. — асос гидроксидларининг бошқа-бошқа кислота қолдиқларига алмашиниши натижасида ҳосил бўладиган маҳсулотлар, мас., $Ca(OH)_2$ даги OH^- гуруҳларининг бирини хлор иони Cl^- га, иккинчисини ClO^- га алмаштирилса, аралаш Т. Ca(OCl)Cl келиб чиқади. Қўш Т. — бирор кислотадаги водород атомларининг турли металларга алмашиниш маҳсулотлари; мас., $KNaCO_3$, $KAl(SO_4)_2$. Буларни $Na_2CO_3 \cdot K_2CO_3$, $K_2SO_4 \cdot Al_2(SO_4)_3$ шаклида ҳам ёзиш мумкин. Агар бирор қўш Т. таркибидаги металлардан бири анион таркибига кирса, бундай қўш Т.ни комплекс Т. деб қараш керак; мас., агар $KCl \cdot MgCl_2$ таркибидаги магний металли анион таркибига кирса, K $[MgCl_3]$ шаклли комплекс Т., $3NaF \cdot AlF_3$ таркибидаги алюминий метали анион таркибига ўтса, $Na_3[AlF_6]$ шаклли комплекс Т. келиб чиқади. Умуман қўш Т. б-н комплекс Т. орасида аниқ чегара йўқ: қўш Т. ацидокомплекслар жумласига киритилади.

Т. лаб. усулида *кислота ва асослар*ни бир-бирига таъсир эттириб олинади. Т.нинг таъсифли хоссаларидан бири унинг қутбли эритмаларда, айниқса, сувда эрувчанлигидир. Табиатда Т. кўл, денгиз ва океан сувларига йигила бо-

ради. Сув ҳавзалари қуриганида ўша жойларда ош тузи (NaCl) ва бошқа Т. конлари пайдо бўлади.

Ўзбекистон ва Қозогистон ҳудудларидаги туз конлари 1943—48 йларда илк ўзбек кимёгарларидан С. Муқимов (1899—1956) раҳбарлигидаги илмий экспедиция томонидан ўрганилди. «Денгизкўл» (Бухоро), «Тузкон» (Жиззах), «Шўркон» (Фарғона), «Хўжакон» (Сурхондарё) шўр сув ҳавзаларининг минерал, тузли эритмаларнинг гидрокимёвий таркиби, тузли қатламларнинг ҳосил бўлиш қонуниятлари аниқланди. Бу ҳавзалар ош тузи б-н бир қаторда қимматли натрий сульфат, шунингдек, калийли, магнийли ва бромли Т.га бой эканлиги, тузли қатламларда натрий хлориддан ташқари, таркибида магний ва натрий бўлган астрахонит ва эпсолит кўринишидаги минераллар борлиги кўрсатиб берилди. Тажрибалар натижасида тузли конлардан амалда фойдаланиш, тузли эритмалар ва сув ҳавзалари тубидаги балчиқларни маҳаллий шифохоналарда муолажалар учун қўллаш тавсия этилди.

Т. табиат ва техникада жуда катта аҳамиятга эга. Т. ҳайвон ва ўсимлик организмининг муҳим таркибий қисмидан бири. Ош тузи қадим замонлардан бери овқатга ишлатиб келинади. Тиббиётда ҳам турли Т. ишлатилади. Металлургия, шиша, тўқимачилик, кўн, лок-бўёқ саноатларида, қишлоқ хўжалиги ва б. соҳаларда Т. кенг қўлланади. Баъзи Т. (мас., аммоний нитрат, калий нитрат, калий сульфат) минерал ўғитлар сифатида ишлатилади.

Мукимов С. М., Исследование взаимодействия в расплавах сульфатов натрия, калия, магния и кальция (в соавторстве), Т., 1949; Парпиев Н. А., Муфтахов А. Ғ., Раҳимов Ҳ. Р., Анорганик кимё [3 қисм], Т., 2000—2003.

Рустам Маърупов.

ТУЗЛАР, табиий тузлар — чўкинди туз конларини ҳосил қилувчи, сувда тез эриш ҳусусиятига эга бўлган, шўр ва аччиқ-шўр таъмли минераллар гуруҳи. Кимёвий таркиби — хлоритлар ва натрий, калий, магнийнинг сульфатлари. *Тош тузи* (галит), сильвин, карналлит, каинит, полигалит, лонгбейнит, мирабилит, тенардитлар муҳим тузлар сирасига киради. Ҳосил бўлиш вақти ва шароитига қараб Т. конлари 3 типга бўлинади. Ер юзасидан озми-кўпми чуқурликда жойлашган қаттиқ Т.нинг йирик қатламлари ёки шток ва гумбазсимон ётқизиқлари бўлиб, илгариги геологик даврлар мобайнида ҳосил бўлган чўкинди қазилма конлари. Дунё бўйича Т. қазилмаларининг 30% шу типдаги конларга тўғри келади. Чуқурликдаги табиий Т.нинг ер ости сувлари таъсирида эриб чиқиб кетиши натижасида ҳосил бўладиган тузли манбалар ва намакоблар. Бу конлардан чўктириш йўли б-н тош тузининг 50% дан ортиғи қазиб олинади. Замонавий туз конлари (шўр кўл, қўлтиқ ва лагуналар) Ер юзида кенг тарқалган бўлиб, бу типга ҳоз. замон денгиз ва океанлари ҳам киради. Т. нинг 20% шу типдаги конлардан қазиб олинади.

ТУЗЛАШ — маҳсулотларни *консервалаш* усулларидан бири. Гўшт, тухум, балиқ, турли сабзавотлар махсус усулларда тузланади. Гўшт Т. — гўшт катта-катта қилиб тилимланиб, намакоб б-н ювилади ва ҳар қайси тилимни майда тузга ботириб, ипга тизилади ва кечки салқин тушгандан то эрталабгача шабада тегиб турадиган жойга осиб қўйилади. Кундузги иссиққа қолдирмай гўшт йиғиб олингач, тоғорага солиниб, устидан дока ёпилади ва салқинроқ жойда сақланади. Таом тайёрлашдан олдин тузланган гўшт илиқ сувда ювилади ва овқат туз солинмай пиширилади. Бодринг Т. — бодрингни майда-йириклари ажратилгач, совуқ сув б-н яхшилаб ювилади ва сирланган идиш ёки бочкага терилади. Бочкага яна укроп, саримсоқ, қизил қалампир, кашнич уруғи, райҳон ва б. кўк ўтлар солинади. Бочка тўлгач, қопқоғи ёпилиб, устига оғирроқ нарса қўйиб бостириб қўйилади. Сўнгра қопқоқдаги махсус тешикчадан совитилган намакоб қуйилади. 10 кг бодринг учун: 500 г саримсоқ, 300 г укроп, 8—10 дона қизил қалампир, 2 ош қошиқ кашнич уруғи, 1 туп райҳон шохлари; намакоб учун: 10 л сувга 700 г туз солиб қайнатилади. Бодрингли бочка хона ҳароратида 1—2 кун сақлангач, совуқроқ жойга олиб қўйилади. Карам Т. — тозаланган карам боши майдалаб тўғралади, туз ва йирик қирғичдан чиқарилган қизил сабзи аралаштирилади, бочка ёки сирланган кострюлкага зичлаб босилади, сўнг устига ёғоч қопқоқ, унинг устига оғирроқ юк (ёки йирик тош) бостириб қўйилади. Идишдан чиққан сув карамни кўмиб туриш лозим; карамни тузлашда унда сут кислотали бижғиш жараёни содир бўлиб, хушбўй маза беради. Карамнинг бижғиши ҳароратга боғлиқ, ҳарорат 16°—18° да 10 кунда тайёр бўлади. 10 кг карамга 200 г туз, 2—3 дона сабзи, 3—5 дона дафна япроғи, 50 г янчилмаган мурч керак бўлади.

ТУЗЛИ МОМИҚ — қ. *Майин шўрхок.*

ТУЗОҚ — қуш ёки бошқа овланадиган ҳайвонларни тутиш учун қўлланадиган мослама. Т. ерга, дарахтлар ва буталар устига, ўтлар орасига, ариқларга, қушлар юрадиган йўлкаларга қўйилади. Паррандалар тутишда Т.лар от ёли ёки думи қилидан, ингичка ипак, мис ва капрон иплардан тайёрланади. Улар одатда



Тузоқ турлари: 1 — тулки тузоқ; 2 — қуён тузоқ; 3 — бедана тузоқ.

дий лой қотишмалари ёки бошқа оғир нарсаларга, қозиқларга, ўсимликлар пояларига маҳкамлаб қўйилади (яна қ. *Киркик, Матрап*).

ТУЙДУК — туркман халқ пуфлама мусиқа чолғуси. 3 та тури мавжуд. Гарги Т. (қарға — қад. туркийча — қарғалаш, инс-жинсларни ҳайдаш сўзидан) — тўғри ушлаб чалинадиган *най*. Қозоқ *сибизға*си, бошқирд қурайига яқин. Қамишнинг махсус туридан ишланади. Уз. 750—800 мм, диаметри — 18-20 мм. Товуши кучли эмас, ўзига хос хирароқ тусга эга; асосий товуш б-н бирга қўшимча шипиллайдиган товуш эшитилади. Олдинги даврларда табобат (даволаш), жоду маросимларида кенг қўлланилган (номи шундан).



Ҳозирда муайян мавзули куйлар, афсона ва достон куйлари ижро этилади. Дилли Т. (тилчали Т.) — тилчали най. Уз. 160 мм атрофида, диаметри — 6-8 мм. 3—4 та тешиги мавжуд. Ўткир ва пинғиллаган овозга эга. Халқ қўшиқлари, оддий куйлар ижро этилади. Гоша-дилли Т. (қўшалоқ тилчали Т.) —ўзбек *қўшнай*ига яқин.

ТУЙНУК — бино девори, шифтига махсус ишланган тешик: тўртбурчак, доира шаклида бўлади. Т. хона ичига ёруғлик тушишини, ҳаво алмашиниб туришини таъминлайди. Айрим кулба, ўтовларда ҳамда маҳаллий ошхона, тандирхоналарда шифтга, деворнинг юқори қисмига ишланган Т.лар тутун чиқишига хизмат қилади. Масжид, мадраса, тим, тоқи каби биноларда Т. *панжара* б-н безатилган. Ҳарбий истеҳком ва қалъа деворларида Т. дан ўқ отиш, душманни кузатиш ва б. мақсадларда фойдаланилади.

ТУЙҒУ — қ. *Ҳиссиёт.*

ТУЙҒУ ОРГАНЛАРИ, туйиш органлари — тери, таянч-ҳаракат аппарати (мускуллар, пай ва б.), баъзи шиллиқ қаватлар (лаб, тил ва б.) даги махсус *рецепторлар*. Т.о. ёрдамида организм ташқи муҳит турли омилларининг комплекс таъсири (механик таъсирот, т-ра, оғриқни қабул қилади. Т.о. терида нотекис тарқалган; сезиш ҳусусияти юқори бўлган соҳалар (одам қўлининг бармоқлари, лаб, жинсий аъзолар ва б.) да улар кўп. Эркин *нерв охирлари* Т.о.нинг энг кўп тарқалган туридир. Т.о.нинг турли-тумандиги, улар сатҳи ва муваққат қўзғалишининг ўзига хослиги организмнинг хилма-хил таъсиротларни сеза олишига имкон беради.

ТУКАЛ ХОНИМ (? — 1408) — Амир Темурнинг хотинларидан бири. Мўғулистон хони Хизрхўжанинг қизи. 1397 й. Соҳибқирон Конигилда катта тўй қилиб, Т.хни ўз никоҳига киритган. Т.х. ҳарамда (хон қизи бўлгани туфайли) Сароймулкхонимдан кейинги ўринда, яъни «кичик хоним» деб аталган. 1397 й. Соҳибқирон Т.х. шарафига Самарқандда «Боғи дилкушо»ни барпо қилган.

ТУКАН — осмоннинг жан. қисмида жойлашган юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузи 2,8 кўринма юлдуз катталигига тенг. Т.да Галактикамизнинг йўлдошларидан бири — Кичик Магеллан Булути жойлашган. Ўзбекистон ҳудудида кўринмайди.

ТУКАНЛАР (Rhamphastidae) — қизилиштонсимонлар туркумига мансуб қушлар оиласи. 37 турни бирлаштирган 5 уруғи бор. Энг катта вакили — катта тукан уз. 60 см ча; тумшуғи —15—17 см. Патлари турли рангда ва жуда чиройли. Моногам қуш. 1—4 та тухум қўяди. Тухумини нари ва модаси навбат б-н босади. Болалари 6—8 ҳафтада учирма бўлади. Марказий ва Жан. Америкадаги тропик ўрмонларда яшайди. Т., асосан, мевалар, қисман умуртқасиз ҳайвонлар, майда судралиб юрувчилар, қушлар тухуми ҳамда боласи ва б. билан озиқланади.

ТУКАНО (бетойя) — индейс халқлари гуруҳи (корегуахе, кутео, макуна ва б.) Колумбия, Бразилия, Перу ва Эквадорда яшайди. 51 минг киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, 30 минг киши Колумбияда истиқомат қилади. Тукано тилларида сўзлашади. Диндорларининг аксарияти анъанавий эътиқодларга сиғинади, христианлар ҳам бор.

ТУКЛИ АРИЛАР (Bombys) — асалаарисимонлар оиласига мансуб ҳашаротлар уруғи. Уз. 3,5 см гача, танаси қалин ва узун туклар б-н қопланган. Туклар сариқ, қора ёки оқиш белбоғ ҳосил қилади. 300 га яқин тури бор, Африка ва Антарктидадан ташқари барча қитъаларда, асосан, тоғли ва тоғ олди ҳудудларда учрайди. Жамоа бўлиб яшайди; уясини қуруқ ўсимликлар, йўсинлар ва б. б-н аралашган мумдан ерга қуради. Оиласи бир йиллик, битта йирик уруғочи ва бир қанча майда уруғочи ишчилардан иборат. Эркаги ёз охирида пайдо бўлиб, уруғочисини уруғлантиргандан кейин ҳалок бўлади. Уруғланган ёш уруғочиси қишлаб қолади; баҳорда уя қуриб, янги оилага асос солади. Ёш уруғочи қўйган тухумлардан фақат ишчи Т.а. чиқади. Вояга етган ишчи Т.а. ин қуришни давом эттиради; қурғлар учун нектар ва чанг йиғади. Оиладаги Т.а. сони бир неча ўнтадан минггача, тропик ҳудудларда 2500 гача етади. Т.а. асосий ем-хашак экинлари (қизил себарга, беда ва б. дуккаклилар)нинг чанглатувчилари.

ТУКЛИ БЕШБАРМОҚ [Digitaria sanguinalis (L.) Scop.] — бошоқдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси сершох, бўйи 10—70 см. Барглари узунчоқ-наштарсимон. Тўпгули чочоқ рўваксимон. Меваси майда дон. Илдизи попук илдиз, 40 см гача чуқурликка кириб боради. Уруғидан кўпаяди. Апрелдан июнгача ниҳоллари кўкараверади, июль — окт. гача гуллайди ва мевалайди. Бир тупи 5000 тагача уруғ беради. Уруғлари осонгина тўкилади, асосан, сув орқали тарқалади. Уруғи 20—35° ҳароратда униб чиқади. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақаларида кенг тарқалган. Беда, ғўза ва б. чопиқталаб экинлар орасида, бўйлари, йўл ёқаларида учрайди.

Кураш чоралари: экинлар орасини юмшатиш, мотигалаш ва культивация қилиш; пахта майдонларида экишгача трефлан (4—6 кг/га) ёки прометрин (4—6 кг/га) ишлатиш ва б.



Тукли бешбармоқ.

ТУКУМАН — Аргентинанинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Саладильо дарёси водийсида. Тукуман провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 525,8 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. Аргентина шим.-ғарбий қисмининг йирик иқтисодий маркази. Шакар-қанд, кимё, машинасозлик, металлсозлик, пойабзал, тикувчилик саноати корхоналари; ун-т бор. Шаҳарга 1565 й.да асос солинган. 1816 й.да Т.да мамлакат мустақиллиги эълон қилинган.

ТУКУРИНГРА — РФ Амур вилоятидаги тоғ тизмаси. Юқори Зея текислиги б-н Амур-Зея платоси оралиғида. Уз 230 км, ўртача бал. 800—1200 м, энг баланд жойи 1605 м. Эни 40—70 км. Сувайирғич қисми ясси бўлиб, гумбаз шаклидаги чўққилар кўтарилган. 700—800 м баландликда текисланган юзалар бор. Ён бағирлари тик, уни кесиб ўтувчи дарёлар чуқур даралар ҳосил қилган. Қад. музлик рельеф шакллари сақланган. Мезозой бурмаланиши даврида шаклланган.

Иқлими кескин континентал, қиши совуқ, узоқ давом этади, ёзи илиқ. Ён бағирларида тилоғоч, оқ қайин, қора қарағай ўрмонлари, жан. ён бағирларида қора қайин, монголия эмани ҳам ўсади. Баланд қисмларида пакана кедр чангалзорлари, тоғ тундрасидан иборат, анча қисми тош қурумлари б-н қопланган. Шарқий қисмида Зея қўриқхонаси бор.

ТУККАНОТЛИЛАР — қ. *Булоқчилар.*

ТУЛ, есир, бева — эри вафот этиб, болалари б-н қолган аёл. Т. шариат бўйича эридан қолган мулкнинг (меросхўрлар ва болаларнинг оз-кўплигини ҳисобга олиб) 1/4 — 1/8 миқдорини (ҳаштияк) олган, агар қайта турмуш қурмоқчи бўлса, идда муҳлатини ўтказгандан сўнг эрга теккан. Баъзи ҳолларда ёш болаларни етим қилмаслик ҳамда мулкнинг бўлиниб кетмаслигини кўзлаб вафот этган кишининг укаси ёки қариндоши Т.га уйланган.

ТУЛА — РФ Тула вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази, қаҳрамон шаҳар, Упа дарёси (Ока ирмоғи) бўйида. Москвадан 193 км жан.да. Т.й. тугуни. Аҳолиси 519 минг киши (1998). Шаҳар 4 маъмурий туманга бўлинган.

Т. 1146 й.дан маълум бўлиб, Рязань князлиги таркибида эди. 1503 й.дан Москва давлати таркибида. 16—17-а.ларда Рус давлатининг жан. чеккасидаги муҳим мустаҳкамланган истеҳком. 17-а.да маҳаллий темир рудаси асосида Т. темирчилик саноатининг маркази бўлиб қолди. 1712 й.да Пётр I буйруғи б-н Т.да Россияда дастлабки қурол-ас-



Тула Кремли. Одоевский дарвозалари.

лаҳа з-ди қурилди. 1777 й.дан Т. Тула наместничествоси маркази, 1796 й.дан губерня маркази, 19-а.да Т.да қурол-аслаҳа и.ч. ривожланган. Т. 1929—37 й.ларда Москва вилояти таркибида. 1941 й.нинг окт.— дек. ойларида Т. немис фашистларидан қаҳрамонона мудофаа қилинди. 1976 й. 7 дек.да Т.га қаҳрамон шаҳар фахрий унвони берилди.

Т. — РФнинг йирик саноат маркази. Саноатининг асосий тармоқлари: қора металлургия, машинасозлик ва металлсозлик (комбайн з-ди, машинасозлик, кончилик ва транспорт машинасозлиги, қурол-аслаҳа з-длари мотороллер ва самоварлар ишлаб чиқариладиган «Штамп» з-ди), кимё (кимё толалари, пластмасса ва б.), енгил, озиқ-овқат саноатлари, қурилиш материаллари ва мусиқа асбоблари и.ч. 3 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 3 театр, ўлкашунослик, бадиий, қурол-аслаҳа (1724 й.дан) музейлари, цирк, филармония мавжуд.

ТУЛА ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. Россия Европа қисмининг марказида жойлашган. Майд. 25,7 минг км². Аҳолиси 1675,7 минг киши (2002), асосан, руслар (95,4%), шунингдек, украин, белорус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 81,4%. Таркибида 23 маъмурий туман, 21 шаҳар ва 49 шаҳарча бор. Маркази — Тула ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Новомосковск, Узловая.

Т.в. Ўрта Россия қирларининг (бал. 293 м гача) шим.да жойлашган. Ер юзаси қия тўлқинсимон текислик. Қўнғир кўмир, темир руда, олтингугурт колчедани, гипс, тош тузи, фосфоритлар, қурилиш материаллари конлари мавжуд; минерал булоқлар бор.

Иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси — 10°, июлники 19°. Йилига 500 мм гача ёғин тушади. Вегетация даври 180—190 кун. Дарёларининг кўп қисми Ока ҳавзасига (Зуша, Иста, Упа, Черепеть, Осётр ва б.) мансуб. Дон дарёсининг юқори оқими вилоят ҳудудидан ўтади. Т.в. кенг баргли ўрмон ва ўрмон-дашт зонасида жойлашган. Тупроқлари шим.-ғарбида чимли-подзол, марказий қисмида бўз ўрмон, жан.да айниган қоратупроқлар. Ўрмонлари (асосан, дуб, қарағай) ҳудудининг ярмига яқинини эгаллайди. Шим.да 20%, жанубдаги 70% гача ерлари ҳайдалади. Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик (Т.в.да Россия кўприк кранларининг 37%, ҳамда саноат жиҳозлари, қ.х. машиналари, мудофаа маҳсулоти, мотоцикл ва мотороллерлар ва б. ишлаб чиқарилади), электроэнергетика, кимё (минерал ўғитлар, синтетик каучук, кимё толаси), қора металлургия, енгил ва озиқ-овқат саноатлари; қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Қўнғир кўмир қазиб олинади («Тулауголь» и.ч. бирлашмаси). 3 иссиқлик электр ст-яси ишлаб турибди.

Халқ бадиий ҳунармандчилиги: бадиий тўр тўқиш (Белёв ш.) ва лойдан нақшинкор ўйинчоқлар ясаш (Филимоново қишлоғи) ривожланган.

Йирик корхоналари: «Комбайновий завод», «Туламашзавод», «Кран» (Узловая), «Азот» (Новомосковск), «Химволокно» (Шчёкино), «Тулачермет» акциядорлик жамиятлари, «Штамп» машинасозлик з-ди, патрон з-ди (Тула), синтетик каучук з-ди (Ефремов). Асосий саноат марказлари — Тула, Новомосковск, Шчёкино, Узловая, Ефремов, Донской ш.лари.

Қ.х. галлачилик-чорвачилик йўналишда. Сут-гўшт чорвачилиги, парандачилик, чўчқачилик ривожланган. Галла (бугдой, гречиха, жавдар) экилади, шунингдек, озуқа экинлари, қанд лавлаги, картошка етиштирилади. Сабзавотчилик, боғдорчилик ҳам ривожланган. Т.й. узунлиги 1103 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 5076 км. Вилоят ҳудудида автомобиль йўллари зич. Ока дарёсида кема қатнайди (Алексин ш.дан). Вилоятда 49 санаторий-курорт муассасалари бор. Краинка бальнеобалчиқ курорти машҳур. Т.в.да Поленово ва *Ясная Поляна* музей-усадьбалари фаолият кўрсатади. 3 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 7 музей, 4 театр ишлаб турибди.

ТУЛЕНОВ Жондор (1928.12.1, ҳоз. Жан. Қозогистон вилоятининг Сайрам тумани — 2002.29.12, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). Фалсафа фанлари д-ри (1962), проф. (1963). ТошДУ ҳузуридаги Олий ўқув юртлари ижтимоий фанлар ўқитувчиларининг малакасини ошириш институти проф. (1971—72).



1972 й.дан Тошкент педагогика ин-ти фалсафа кафедрасининг мудири, айни пайтда 1977—85 й.ларда ин-тнинг илмий ишлар бўйича проректори. Илмий ишлари диалектика, билиш назарияси, ижтимоий фалсафа масалаларига бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1981). «Шуҳрат» медали б-н мукофотланган (1994).

Ас.: Ҳаёт фалсафаси, Т., 1993; Қадриятлар фалсафаси, Т., 1997; Маънавиятимизнинг ҳаётбахш қудрати, Т., 1999; Фалсафий маданият ва маънавий камолот, Т., 2000; Диалектика назарияси, Т., 2001.

Ад.: Ташпулатов А., Бурабаев М., Академик Жандар Туленов (философия жизни и творчества), Алматы, 2002.

ТУЛИЙ (юн. Thule — Туле, қадимги географлар Ернинг шим. чегараси деб ҳисоблаган ярим афсонавий мамлакат номидан олинган, лот. Thulium), Tm — Менделеев даврий системасининг III гуруҳидаги *лантаноидлар*га мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 69, ат.м. 168,9342, зичлиги 9,33 г/см³, суюқланиш т-раси 1545°, қайнаш т-раси 1730°. Ер пўстининг масса жиҳатдан $2{,}7 \cdot 10^{-4}$% ни ташкил этади. Сунъий усулда олинган радиоактив изотопи ^{170}Tm тиббиётда рентгенодиагностикада, техникада юпқа деворли деталларни ёритишда қўлланади.

ТУЛИХОН, Тули, Тулуй (тахм. 1192—1230) — *Чингизхон*нинг кенжа ўғли, отасининг ҳарбий ишлар бўйича бош маслаҳатчиси, саркарда. *Мўғуллар давлати*нинг 4 *улус*идан бирининг эгаси. Т. улуси 50 минг хонадондан иборат бўлган. Т. «йеке(балиг)нўён» (улуғ жаноб, хожа) ва «езден» (ҳукмдор) каби унвонлар б-н аталган, у отаси мулки(юрт)га меросхўр бўлган. 1211—15 й.ларда Чингизхоннинг Шим. Хитойга қилган юришларида акалари (Жўжи, Чиғатой, Ўқтой) б-н бирга қатнашган. *Мўғуллар истилоси* даврида отаси б-н Бухорони эгаллаган (1220). 1220 й. Тағочор нўён б-н 80 минг кишилик қўшинга бош бўлиб Хуросоннинг Марв, Нишопур, Ҳирот каби шаҳарлари, Тус, Сабзавор, Жожарм, Нисо, Обивард, Сарахс, Қоф вилоятларини 3 ой давомида босиб олиб вайрон қилган. Сунгра отаси фармонига кура, Толиқон, сўнг Балахшон вилоятлари сари йўналиб отаси урдусига келиб қўшилган. Чингизхон вафотидан сўнг (1227) 129 минглик мўғул қўшинидан 104 минг нафари ҳамда Мўғулистон, Хитой, Қир-гизлар ери Т. ихтиёрига берилган. 1229 йдаги мўғул шаҳзодалари, нуёнлари қурултойи Чингизхоннинг 3-ўғли Ўқтойни буюк қоон (хон) этиб тахтга ўтиргандлигини қонунийлаштирмагунча Т. отасининг удели — Халха-Монголияни бошқарган. 1229—30 й.лар Хитой юришидан қайтишда йўлда касал бўлиб вафот этган. Мўғул тилида «тули» — кўзгу маъносини билдиради. Т. вафотидан сўнг «кўзгу» атамасини қўллаш тақиқланган, унинг мулкига хотини Сурхўктани (керайит маликаси, христиан динида бўлган) эгалик қилган. Т. мўғуллар орасида катта обрў-эътиборга эга бўлган. Бу авлод вакилларидан улуг қоонлар чиққан (1248—1634). Т.нинг ўғли Ҳулоқу Эрондаги илхонийлар сулоласига асос солган. Ички Мўғулистонда ҳанузгача Т.нинг мақбараси деб ҳисобланадиган кўҳна ибодатхона мавжуд.

Манба: Рашид ад-дин, Сборник летописей, т. 1—3, М., 1952—1960; Карпини П., История монголов, М., 1957.

Ад.: Бартольд В.В., Сочинения, т.2(1), М., 1963; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Фахриддин Ҳасанов.

ТУЛКИЛАР (Vulpes) — бўрисимонлар оиласига мансуб сут эмизувчилар уруғи; танасининг уз. 40—90 см, думи 60 см ча. Танаси чўзиқ, оёқлари нисбатан калта. Узун думидаги мўйнаси бароқ. Жуни сариқдан то кумуш-қизғиш (деярли қорамтир) тусгача. Т.да мавсумий ва географик диморфизм кучли намоён бўлади. 6—11 тури маълум. Евросиё, Африка, Шим. Америкада тарқалган. Австралияга ҳам олиб келинган. Ўзбекистонда 2 тури (оддий тулки, *корсак*) учрайди. Уларнинг озиқланиш ва яшаш жойи хилма-хил: ўрмон-тундрадан бошлаб саҳро минтақасигача. Ин қуради. Асосан, кемирувчилар, сут эмизувчилар ва қушлар б-н озиқланади. Одатда, 4—6 та, баъзан 17 тагача бола туғади; энг йирик вакили оддий тулки. Танасининг уз. 90 см гача, думи 60 см ча. Кечқурун қоронғи тушишдан олдин фаол бўлади. Мўйнаси мўйна саноатининг асосий хом ашёси ҳисобланади. Т.нинг қорамтир рангли мўйнаси айниқса юқори баҳоланади. Т. овчилик ва паррандачиликка зиён етказади. Улар кемирувчи зараркунандаларни қириб, қ.х. ва тиббиётга катта фойда келтиради.

Тулки.



ТУЛКИҚУЙРУҚ (Prangos Lindl.), юғон — соябонгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда Оҳангарон воҳаси ва Чимён тоғларида кўпроқ хашакбоп Т. ёки шашир (P.pabularia) ва Т. ёки шашир Т.ли (P.tschimganica B. Fedtsch.) Чимён Т.и (P.tschimganica B. Fedtsch.) учрайди. Хашакбоп Т.нинг бўйи 2 м га боради. Илдизи йўғон, цилиндрсимон, поясининг юқори қисми қалқонсимон, шохланган; шохлари қарама-қарши ёки ҳалқасимон жойлашган. Япроқлари 40 см гача, эллипссимон, 4—5 марта патсимон қирқилган. Соябони 10 —20 нурли, соябончалари 10—15 гулли. Ўрама барг ва баргчалари 5—10 та, қалами-бигизсимон. Май-июль ойларида гуллаб уруғлайди. Лой тупроқли тошлоқ ерларда, буталар орасида ўсади.

ТУЛЛАШ, жун тўкилиши (ҳайвонларда) — сут эмизувчи ҳайвонларда терининг ташқи қопламини ҳосил қилувчи жунлар (тивит ва қисман қилтиқ толалар)нинг тўкилиши ва янгиланиши жараёни. Т. ҳайвонларда эскирган тана қопламини тиклаш, ташқи муҳит шароитига мослашиш б-н боғлиқ мавсумий хусусиятга эга. Уй ҳайвонларисида, айниқса, дағал жунли қўйлар, сигир, эчкиларда, туяларда мавсумий Т. баҳор бошланиши б-н содир бўлади. Т. тезлиги иқлимга боғлиқ. Иссиқ ҳаво уни тезлаштиради. Т. жараёнида жун қоплами сийраклашади, тери орқали ҳаво алмашинуви эркинлашади. Кеч куз ва қиш мавсумларида янги тивит ва қилтиқ толалари ўсиб чиқади. Паррандаларда Т. ривожланиш босқичи б-н эмас, балки мавсумий ўзгаришлар б-н боғлиқ. Уларда ёруғлик шароитини сунъий ўзгартириб, Т.ни бошқариш мумкин. Т. даврида ҳайвонларда модда алмашинуви ўзгаради. Қўй, эчки, туя ва б.да ҳайвонларда Т. аломатлари ва бошланғич белгилари — жун қопламининг кўтарилиши сезилиши ҳамон баҳорги жун қирқими ўтказилади (бу ҳолат жун қирқимини осонлаштиради).

Ҳайвонлар касалланганда патологик Т. юз беради. Бу даврда организмдаги модда алмашинуви, терининг озиқланиши кескин бузилади қичима (қўтир) аломатлари авж олади ва ҳайвон жун қоплами ёппасига тўкилади.

ТУЛПОР — чопқир зотли от. Т.лик сифатлари отнинг кучи, чопқирлиги, ҳушбичимлиги ва б. белгиларига қараб аниқланади. Чопқир Т.лар синови, одатда, халқаро майдонларда, кўриктанлов, кўргазмаларда, ипподромларда ўтказилади ва уларга сертификат берилади. Ўзбек халқ эртакларида қанотлари бўлган афсонавий учар отлар Т. деб аталган.

ТУЛУ — Ҳиндистондаги халқ. Асосан, Тамилнад штатининг ғарбида яшайди. 1,9 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Дравидий оиласига мансуб тилда сўзлашади. Диндорлари — ҳиндуизмга эътиқод қилишади. Машғулоти — кокос пальмасини етиштириш, пальма шарбатини йиғиш, копрадан буюмлар тайёрлаш ва б.

ТУЛУЗА — Франциянинг жан. қисмидаги шаҳар. Юқори Гаронна департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 398,4 минг киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Гаронна дарёси бўйидаги порт. Авиация, ракетасозлик, радиоэлектроника, кимё, енгил, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, рассомлик ва ҳайкалтарошлик музейлари бор. Космик тадқиқотлар маркази. Меъморий ёдгорликлардан 11—18-а.ларга оид бинолар, хусусан, роман черкови (11—13-а.лар), готика собори (12—16-а.лар) ва б. сақланган. Т. ўрнида мил. ав. галлар қабиласининг манзилгоҳи бўлган.

ТУЛУЗ-ЛОТРЕК (Toulouse - Lautrec) (асли Тулуз-Лотрек-Монфа, Toulouse-Lautrec Monfa) Анри Мари Раймон де (1864.24.11, Альби — 1901.9.9, Мальроме, Бордо яқинида) — француз рассоми, постимпрессионизмнинг йирик намояндаси. 1881 й.дан асосан Парижда яшаган, Л. Бонн ва 1884 й.дан Ф. Кормондан таълим олган. Э. Дега, япон гравюрасидан таъсирланган. Илк асарларидаёқ ўта индивидуал образлар яратди (Э. Бернар портрети, 1885, Тейт галереяси, Лондон). 1880-й.лярнинг 2-ярмидан зиёлилар, оддий кишиларнинг ҳаёти ва эрмакларини, Париж театрлари, рақс заллари, кабаре, цирк лавҳаларини яратди, портрет ва композицияларида кинояли, ўта фош этувчанлик руҳи намоён бўлди: «Мулен-де-ла-Галеттдаги бал», 1889; «Мулен-Руждаги рақс», 1890; «Мулен-Ружда», 1892; «Хонанда Иветт Гильбер», 1894; «Де-Мулен кўчасидаги салонда», 1894—95 ва б. Унинг қаламтасвирининг



А. Тулуз-Лотрек. «Хонанда Иветт Гильбер» (1894).

ўткирлиги театр афишаларида ўз ифодасини топган. Шунингдек, қаламтасвирининг енгил ва ўйноқилиги, танланган ранглар ёрқинлиги б-н эътиборни тортади («Аристад Брюан ўз кабаресида», 1892; «Жанна Авриль», 1893 ва б.). Услубий изланишлар Т.-Л.ни модернизмга яқинлаштирди, бу графика асарлари (айниқса, рангли литографиялар)да кўзга ташланади. Кўплаб расмлари ва литография туркумлари жонли, таъсирчанлиги, муболағали шаржлари б-н диққатга сазовор. Альби ш.да Т.-Л. музейи ташкил қилинган.

ТУЛУНИЙЛАР — Мисрдаги сулола (868—905). Асосчиси — *аббосийлар*нинг Мисрдаги ноиби Аҳмад ибн Тулун. Византияликлар устидан бир неча марта ғалаба қозонган. 878 й. Сурияни тобе эттиришган. Т. даврида Миср аббосийлардан амалда мустақил бўлиб ажралиб чиққан. 903 й. Т. қарматлардан мағлубиятга учрашган, 905 й. аббосийлар томонидан тор-мор келтирилган.

ТУЛЯРЕМИЯ (АҚШ Калифорния штатидаги Туляре деган жой номидан олинган, дастлаб шу ердаги зарарланган юмронқозиқлардан топилган) — ҳайвонлар (кўпроқ қўй, мўйнали ҳайвонлар) ва одамда учрайдиган табиий ўчоқли ўткир инфекцион касаллик; ҳайвонларда касаллик кўпинча яшрин кечади; одамда ўпка, лимфа тугунлари (бубон — шиш ҳосил қилиб), ичак зарарланиши б-н ўтади. Т. касал кемирувчилардан юқади. Касаллик одамдан одамга юқмайди. Қўзғатувчилари организмга шикастланган тери, кўз шиллиқ қавати, нафас йўллари, меъда-ичак йўли орқали киради. Касалликнинг яширин даври (қ. *Инкубацион давр*) 3—7 кун (баъзан 21 кунгача). Касаллик тўсатдан бошланади, ҳарорат 38—39° гача кўтарилади, эт увишиб, бош, мускуллар оғрийди, бемор қайт қилиши, алаҳлаши, бурни қонаши мумкин. Касалликнинг биринчи кунидан бошлаб бемор дармонсизланади, бўшашади, лоқайд бўлиб қолади, кўп терлайди. Қўзғатувчилар одам организмига зарарланган тери (шилинган, кесилган ва тирналган жойдан), кўз шиллиқ пардаси орқали тушганида унинг ўрнашган жойи яқинидаги лимфа тугунларида (қ. *Лимфа системаси*) яллиғланиш жараёни рўй беради ва бубон пайдо бўлади. Қўзғатувчилар нафас йўллари орқали ўтганда бронхит, ўпка яллиғланиши, ҳазм йўлининг шиллиқ қавати орқали кирганида кўнгил айниб, қоринда кучли оғриқ пайдо бўлиши мумкин. Т.га шубҳа бўлган жойларда кемирувчилар ва қон сўрувчи бўғимоёқлиларни йўқотиш чоралари кўрилади, ичиладиган ва хўжалик сувлари зарарсизлантирилади.

ТУМАН — томчи ҳолидаги суюқ дисперс фазали *аэрозоллар*. Ўта тўйинган буғлардан конденсация натижасида ҳосил бўлади. Атмосферадаги Ер сирти қатламларидаги сув буғларининг тўйинишидан ҳосил бўлган сув томчилари ёки муз кристаллари тўпламидан иборат. Т. 1 км дан камроқ масофага горизонтал кўринишни хиралаштиради. Т. Ерга яқин ҳаво қатламининг совиши ёки унинг намланиши оқибатида юзага келади. Совиш натижасида пайдо бўладиган Т. қуйидагиларга ажралади: 1) Ер юзаси салбий радиация баланси натижасида бунёдга келадиган ва Ер юзасидаги ҳаво қатламини совитадиган радиацион Т., бундай Т., одатда, сал шамол бўлиб аёз тунда, қишда эса кундузи ҳам бўлиши мумкин; 2) совуқ Ер устига иссиқ ҳавонинг *адвекция*си натижасида пайдо бўладиган адвектив Т.; булутлар паст бўлиб совуқ шамол турганда сутканинг ҳар қандай пайтида ҳам юзага келиши мумкин; 3) атмосфера фронти устидаги ёмғир томчиларининг буғланиши ҳисобига пайдо бўладиган фронтал Т. Қишда қаттиқ совуқ адвекцияси пайтида денгизлар устида, ёзда ва кузда эса қирғоқдан кечаси совиган ҳавонинг оқиб келиши оқибатида сув ҳавзалари устида кузатилади. Кўп вақт Т. юқорида айтиб ўтилган жараёнларнинг биргаликдаги ёки кетмакет таъсири остида ҳам пайдо бўлади.

ТУМАН (туркий-мўғулча — ўн минг) — 1) 7—18-а.ларда Марказий Осиё, Хуросонда 10 минг кишидан иборат ҳарбий қисм, дивизия. Туркийда битилган ёдгорликлардан илк бор *Култегин битиктоши* ва *Билга хоқон битиктоши*да қайд этилган. Қўшин Т.и, ўз навбатида, минглик (ҳазора), юзлик (сада) ва ўнлик (даҳа) қисмларидан ташкил қилинган. Т.ларга нўён, туман оқоси, туман бегилар қўмондонлик қилган. Амир Темур қўшинидаги Т.ларга соҳибқироннинг ўғиллари, набиралари ҳамда Шайх Нуриддин, Ҳожи Сайфуддин, Шоҳмалик, Аллоҳдод, Жаҳоншоҳ сингари номдор беклар раҳбарлик қилган; 2) Эрон (13—16-а.лар) ва Ўрта Осиё (13—19-а.лар)да 10 минг ва ундан ортиқ аскар етказиб бериш имкониятига эга бўлган маъмурий-ҳудудий бирлик. *Бобур*нинг «Бобурнома»да таъкидлашича, 16-а.да Самарқанд вилоятига Суғд, Шовдор каби Т.лар тегишли бўлган. Кобул вилояти 14 та Т.дан ташкил топган. Андижон ва Қашқарда Т. ўрнида «ўргин», Ҳиндистонда «паргана» истилоҳлари қўлланилган; 3) ўрта асрлардан Эронда муомалада бўлган пул бирлиги — 10000 динор; 4) Ўзбекистон Республикасида — маъмурий-ҳудудий бирлик. Қ. *Туман* (ЎзРда).

ТУМАН (ЎзРда) — маъмурий-ҳудудий бирлик. Ўрта асрлардан маълум. Шарқда, жумладан, Марказий Осиё мамлакатларида маъмурий-ҳудудий бўлиниш: уезд маъноларида ишлатилган. Ўзбекистон собиқ Иттифоқ таркибига кирган даврда Т.ларни «район» деб аташ расм бўлган. Ўзбек тили давлат тилига айланиши муносабати б-н тарихий «Т.» сўзи қайта тикланди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасига мувофиқ, Т. маъмурий-ҳудудий бўлиниш погоналаридан бири. Т. давлат юқори органларининг кўрсатмалари, қарорларини ҳаётга татбиқ этувчи ва бажарувчи асосий маъмурий-ҳудудий бирлик бўлиб, вилоят таркибига киради. Шунингдек, йирик шаҳарлар таркибида шаҳар Т.лари ташкил этилиши мумкин (мас., Тошкент ш.да 11 та Т. бор).Т.ларни маҳаллий давлат ҳокимияти органлари — Т. ҳокимлари ва халқ депутатлари Т. Кенгашлари бошқаради. Туманларни ташкил этиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги б-н амалга оширилади. Т.ларга тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланадиган ҳамда туман халқ депутатлари Кенгашида тасдиқланадиган Т. ҳокими раҳбарлик қилади.

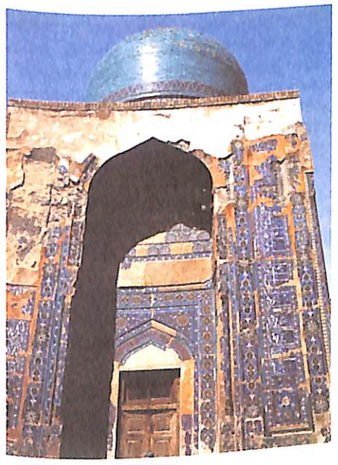
ТУМАН ОҒО БЕГИМ (1366—?) — Амир Темурнинг суюкли хотинларидан бири. *Сароймулкхоним*нинг акаси амир Мусонинг Орзумулк оғодан туғилган қизи. 1378 й. да 12 ёшида Амир Темурга никоҳ қилинган. Т.о.б. ҳуснда беназир бўлган. Амир Темур ушбу завжасини беҳад ҳурмат қилган ва унинг шарафига Самарқандда махсус «Боғи беҳишт» ни барпо этган. Амир Темурнинг бир қатор юришларида Т.о.б. Сароймулкхоним ва б. маликалар қатори ўғруқ (обоз)да юрган. Соҳибқирон вафотидан сўнг тахтни қўлга киритган *Халил Султон* 1406 й.да амир Шайх Нуриддин б-н бўлган жангда мағлубиятга учраб, сулҳга мувофиқ Т.о.б. ни амир Шайх Нуриддинга хотинликка беришдан ўзга чора тополмайди. 1411 й.да амир Шайх Нуриддин амир Шоҳмалик кўрсатмасига биноан ўлдирилгач, Т.о.б. ни Ҳиротга жўнатишади.

Т.о.б.нинг Амир Темурдан фарзанд кўрган ёки курмаганлиги ҳусусида манбаларда маълумот учрамайди.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1966; Фазилов Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

ТУМАН ОҒО МАЖМУАСИ — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14—15-а.лар). *Шоҳизинда* ансамбли таркибида. Мажмуа Амир Темурнинг хотини *Туман оғо бегим* номи б-н боғланган. Т.о.м. мақбара, масжид, ҳужралар ва чортоқдан иборат, турли даврларда бунёд этилган. Безаклари 15-а. бошларида ишланиб, унинг яхлитлигини таъминлаган. Мақбара хочсимон тарҳли, мовий гумбазли, пойгумбази баланд қилиб қурилган. Изораси ёрқин яшил рангли, 6 қиррали кошин гиштлар б-н якунланган, тилла ҳалли қилиб пардозланган. Тарзи ўйма кошин, ислимий ва гириҳ нақшлар б-н безатилган, ёзувлар б-н тўлдирилган. Ёзувларни «сулс» хатида уста Шайх Муҳаммад ибн Ҳожи Бандгир ат-Туғро Табризий бажарган. Ички безагида кўк, оқ ва қизил рангли нақшлар манзарали расмлар б-н уйғунлаштирилган. Мақбаранинг жан. да 3 гумбазли масжид жойлашган. Унинг меҳроби ёрқин рангли парчин б-н қопланган. Шоҳизинда ансамблининг юқори гуруҳида жойлашган ушбу ёдгорликларга юқори чортоқ орқали кирилади. Чортоқнинг ички гумбази муқарнас косачалар б-н тўлдирилган. Пештоғи ғишт ва йиғма кошин б-н қопланган. Ҳужрага киравериш-даги ёзувда масжидга амир Мусо қизи Туман оғо асос солганлиги қайд қилинган. Умумий тарҳи 5,7×6 м.

Туман оғо мақбарасининг бош тарзи.



ТУМАН ХОҚОН, Туман тангриқут — 1) ҳунлар давлати ҳукмдори (мил. ав. 240—210 й.лар). Хитой манбаларида Туман (Тоуман) шаньюй деб аталади. Қадим замонда «шаньюй» деб ўқилган 2 иероглиф танйи, танжиу деб талаффуз этилган бўлиб, улар тангри сўзининг хитойча транскрипцияси эди. Т.х. ҳунлар давлатини империяга айлантирган, Т.х. халқини илк бирликка келтирган ва мил. ав. 210—174 й.ларда тахтга ўтирган Ботир-тангриқутнинг (Маодун, Модэ), яъни Ўғузхоннинг отасидир. Т.х. ўғли томонидан ўлдирилган. Бунга асосий сабаб Т.х. даврида Рузие (Юэжи, Юэцзи) давлати катта қудратга эга бўлган ва ушбу давлат б-н тинчлик муносабатини сақлаш мақсадида у тахт вориси бўлган катта ўғли Ботир-тангриқутни гаров сифатида Рузие хоннинг ҳузурига юборган ва тахтга кичик хотинидан бўлган ўғлини ўтқазмоқчи бўлган. Бундан норози бўлган Ботир-тангриқут гаровликдан қочиб, ватанига қайтиб боргач, қўшин қўмондони этиб тайинланган. Ушбу имкониятдан фойдаланиб отаси ва ўгай онаси, ундан бўлган болаларни йўқ қилиб тахтни қўлга олган (Яна қ. *Моде хоқон*); 2) *Турк хоқонлиги*нинг асосчиси *Бумин* хоқоннинг Хитой манбаларидаги номи.

ТУМАНБОШИ — 10 минг жангчидан иборат ҳарбий қисм, дивизия қўмондони. Туркий манбаларда нўён, туман оқоси, туманбеги каби маънодошлари ҳам қайд этилади. *Чингизхон* армиясида мўғул аристократиясининг кўзга кўринган вакиллари — нўёнлар Т. вазифасини ўтаган. Улар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва ҳ.к. ҳаётнинг муҳим масалалари ҳал қилинадиган қурултойларда қатнашиш ва ўз фикрини очиқ-ойдин ифода этиш ҳуқуқига эга бўлган. Т., одатга кўра, йўлбарс тасвири туширилган олтин пайза боғлаб юрган ва манларга бошчилик қилган шахсларга алоҳида талаблар қўйилган. Ғаним кучларини тор-мор қилган ёки унинг ҳудудларини забт этган Т. туғ ва довул б-н тақдирланган ҳамда «баҳодир» фахрий унвони б-н сарафроз этилган. Сорғиқ-ирондан бирор чегара вилоятни бошқариш учун суюрғол тарзида қабул қилган. Т. машварату кенгашларда қатнашиш ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Т.га мингбеги, юзбеги ва ўнбегилар бевосита бўйсунган. Т. лавозими, асосан, адади бир неча 10 ёки 100 мингдан иборат қўшинлар таркибида кўпроқ кўзга ташланади. *Бобур* қўшинида Т. лавозими мавжуд бўлмаган, чунки қўшиннинг сони 12 мингдан ортиқ эмас эди.

ТУМАНЛИКЛАР — юлдуз тўдалари ёки бутун юлдуз системалари (*галактикалар*)дан, шунингдек, газ ва чангдан ташкил топган булутлар (қ. *Галактик туманликлар*).

ТУМАНЯН Ованес Тадевосович [1869.7(19).2, — Арманистон ҳоз. Туманян тумани Дсеҳ қишлоғи — 1923.23.3, Москва] — арман ёзувчиси ва жамоат арбоби. Тбилисидаги арман диний консисториясида, сўнг арман нашриётлар жамияти идорасида (1887—93), «Аскер» болалар журн.да (1905) ишлаган. Арман ёзувчиларининг Кавказ жамияти (1912—21), Арманистонга ёрдам кўмитаси раиси (1921—22). Т. миллатлараро қонли тўқнашувларга (1905—07) қарши чиққан, 2 марта (1908, 1911) қамалган. 1899 й.да Т. раҳбарлигида Тбилисида «Вернатун» адабий тўгараги ташкил қилинган. «Шеърлар» тўпламлари (1—2-ж.лар, 1890—92) нашр этилган. 90-й.ларда яратган қатор шеър, достон ва балладаларида ижтимоий-психологик конфликтлар, арман халқи урф-одатлари фольклор анъаналарида акс эттирилган. Достонлари деҳқонлар ҳаёти ҳақида («Маро», 1887; «Лорецн сако», 1889; «Ануш», 1890 ва б.). «Сосунлик Довуд» достони (1902), «Охтамар» (1892), «Парвона» (1903), «Асал томчиси» (1909), «Шоҳ ва хабарчи» (1917) балладалари арман ва шарқ афсоналари асосида яратилган. Болаларга бағишлаб бир қанча асарлар ёзган («Мушук ва кучук», «Бахтсиз савдогар» ва б.). Айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («Менинг қўшиғим», «Шеърлар», «Поэмалар», 1962, «Охтамар», «Афсоналар», 1972 ва б.).

ТУМОВ, ринит — совқотиш, инфекция, аллергия натижасида бурун шиллиқ пардасининг яллиғланиши. Мустақил касаллик ёки инфекцион касалликлар (мас., грипп, дифтерия, қизамиқ ва б.) белгиси бўлиши мумкин. Т.да бурун ёки томоқ шиллиқ пардаси шишиб, ачишади ва қуруқшайди; 3—4 кундан кейин бурундан кўп миқдорда суюқ тиниқ шилимшиқ келади. Беморнинг умумий аҳволи айтарли ўзгармайди, ҳарорати, одатда, нормал ёки бир оз кўтарилади (37—37,5°), боши оғирлашиб, иш қобилияти пасаяди; бурундан нафас олиш қийинлашади, баъзан, кўз шиллиқ пардаси яллиғланганлиги туфайли ёш оқади, ҳид билиш пасаяди. Т. хусусан эмадиган болаларда оғир кечади. Уларнинг бурун йўллари жуда тор бўлиб, бурун шиллиқ қаватининг озгина бўлса-да шишиши бурундан нафас олишни қийинлаштиради. Натижада жиддий ўзгаришлар: тажанглик, уйқу бузилиши,

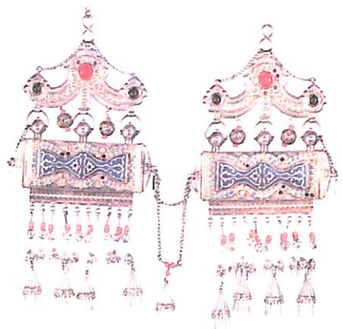
эммай қўйиш, жуда озиб кетиш ва б. кузатилади. Баъзан яллиғланиш бурунҳалқум ва эшитув найи шиллиқ пардасига, ҳатто ҳиқилдоқ, бронх ва ўпкага ҳам ўтиб кетади. Шунинг учун Т.ни зўрайтириб юбормаслик керак.

Касаллик аломатлари пайдо бўлиши б-н врачга мурожаат этиш лозим. Асал ёки малина мураббоси солинган иссиқ чой ичиш, врач тавсия этган томир торайтирувчи томчиларни бурунга томизиш керак, бу — шиллиқ парда шишини пасайтиради, натижада бурун оқиши камаяди, бурун очилиб, нафас олиш яхшиланади. Врач буюрган даво чораларини қатъий бажариш лозим, акс ҳолда яллиғланиш жараёни сурункали шаклга ўтиб кетиши мумкин. Т. ҳамма вақт ҳам совқотиш ёки инфекцион касалликлардан келиб чиқавермайди. Кўпинча (асосан, асаби тез қўзғалувчан кишиларда) аллергик ёки вазомотор Т. ҳам учраб турали; касаллик хуруж қилганда бемор тинмай акса уради, бурнидан суюқ шилимшиқ, кўзидан ёш оқади, бурун ва қовоқлари қичишади; Т.нинг бу шакли баъзан бир кунда бир неча марта хуруж қилади. Аллергик Т.нинг алоҳида бир тури — пичан тумови, асосан, бошоқли ўсимликлар гуллаган даврда учрайди.

Ўткир Т. тез-тез қайталаб турса, сурункали Т.га айланиб кетиши мумкин. Сурункали Т. бурун бўшлиғи шиллиқ пардасининг ўсиб, қалин тортиши (гипертрофия) ёки унинг юпқалашиб кетиши (атрофия)га олиб келиши мумкин, натижада нафас олиш қийинлашади. Шунинг учун Т.нинг сурункали шаклга ўтиб кетишига йўл қўймаслик зарур. Т.нинг олдини олишда *организмни чиниқтириш* жуда муҳим.

ТУМОР —1) диний тасаввурларга кўра, кўз тегишидан, турли офат, бало, инс-жинс ва ш.к.дан сақлайдиган буюм. Т. ичига Қуръон оятлари битилган қоғоз ҳамда илоҳий қудратга эга деб билинган нарсалар солинган. Дуо ёзилган қоғоз уч ёки тўртбурчак қилиб буклаб, чарм ёки матога ўраб тикилган. Т., одатда, бўйинга, қўлтиққа, сочга тақилади ёки кийимнинг ички қисмига тикиб қўйилади; 2) аёлларнинг бўйин ва қўлтиқларига тақалиган тақинчоғи, безаги. Т. шакли бир-бирининг устини қоплайдиган 2 бўлак (қутича ва қопқоқдан иборат қутича бўлиб, асосан, қопқоқ қисми безатилади. Тилла, кумуш ва б. металлардан учбурчак, тўртбурчак, найча (цилиндр) шаклида ясалиб сирти нақшлар б-н ҳамда қимматбаҳо тошлар қалаб безатилади, шокилалар осилади. Тақилиши ва шаклига кўра фарқланади: *бозубанд, дуотузи, бўйинтумор,* кўкрак Т., қўлтиқ Т. ва б.

Тумор (19-а., Тошкент).



ТУН ЯБҒУ — Ғарбий *Турк хоқонлиги*нинг ҳукмдори (618—630). У Шегуйхон вафотидан сўнг тахтга чиққан. Т.Я. қобилиятли саркарда ва давлат бошлиғи бўлиб, фаол ҳарбий ҳаракатлар олиб борган. Жан. Тохаристон (ҳоз. Афғонистон) ва қисман Гибин (ҳоз. Покистон) ерларини забт этди. Бу даврда Ғарбий Турк хоқонлиги таркибига деярли бутун Ўрта Осиё, Қозоғистоннинг катта қисми, қуйи Волга бўйлари, Шим. Кавказ ерлари кирган. Давлат пойтахти Суяб ш. (ҳоз. Тўқмоқ ш. яқинида) эди. Т.Я. марказий ҳокимиятни кучайтириш мақсадида давлатда маъмурий ислоҳот ўтказган. Вилоятларда назоратни кучайтириш учун ўз вакиллари — *тудун*ларни юборган. Маҳаллий ҳукмдорларга туркий унвонлар инъом этган. Ўғли Тардушодни Тохаристонга ноиб қилиб тайинлаган. Т.Я. хоқон Эронга қарши Византия б-н иттифоқ тузган. 627 й. ғарбий турклар тузилган шартномага асосан, Эронга қарам бўлган Кавказорти ҳудудига ҳужум қилган. 627 йили Чор (Дарбанд), 628 й. эса Тифлис (ҳоз. Тбилиси) забт этилган. 630 й. Т.Я. амакиси Қул Баҳодур томонидан ўлдирилган.

Ад.: Гумилёв Л. Н., Древние тюрки, М., 1967; История Востока, т. 2, М., 1995.

ТУНБОШ (Lepidium) — карамгулдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Бир йиллик, икки йиллик ўт, баъзан чала бута. 150 га яқин тури мавжуд. Ўрта Осиёда кўпинча лалми ерларда учрайди. Ўзбекистонда қоратундак, *бақажўхори,* зарқулоқ турлари тарқалган. Гули майда, тўпгулли шингил; гулбарги оқ, баъзан гулбаргсиз. Меваси икки уруғли қўзоқ. Ўткир қўланса ҳидли бўлгани учун қандалага қарши ишлатилади.

ТУНГ (Aleuites), мойли дарахт — сутламадошлар оиласига мансуб барг тўкувчи дарахтлар туркуми. Ватани — Форд тунгининг тупгули, барги ва меваси.



Хитой, Япония, АҚШ ва Грузияда экилади. Дарахти сербарг, бал. 15—20 м га борали. Сершох, барглари узун бандли, навбатма-навбат жойлашган. Меваси данакемон, уруғи йирик, лагал қобиқ б-н қопланган, таркибида 60% мой бор. Уруғидан кўпаяди. Ёғочи юмшоқ, енгил. Икки тури — форд Т.и ёки хитой Т.и (A. fordii) ва япон Т.и (A. cordata) Кавказнинг Қора денгиз бўйида, нам субтроник р-нларда иқлимлаштирилган. Т. 40—50 ёшида бал. 5—10 м га борали. 4—6 ёшидан бошлаб 30—35 й. мева беради. Молукка Т.и тури данакларидан мазали озиқ-овқат мойи олинади. Т. мойидан юқори сифатли эмаллар, бўёқлар, лок тайёрланади.

ТУНГУСКА — РФ Хабаровск ўлкасидаги дарё. Амурнинг чап ирмоғи Урми ва Кур дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Қуйи Амур пасттекислигидан оқади. Уз. 86 км (Урми б-н бирга 458 км). Ҳавзаси майд. 30,2 минг км². Асосан, ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 37 км да 380 м³/сек. Нояб.да музлаб, апр.да муздан бўшайди. Николаевка посёлкасигача ёғоч оқизилади. Т.да мунтазам равишда кема қатнайди.

ТУНГУСКА МЕТЕОРИТИ, тунгус метеорити — Ер б-н тўқнашган энг катта метеорит. 1908 йил 30 июнда *Тунгуска* дарёси (Сибирь) яқинига тушган. Шу пайт кўзни кўр қиладиган даражада ёруғ болид жан.-шарқдан шим.-ғарбга томон бир неча секунд давомида ҳаракатланган. Болид ҳаракат йўлида кучли чангли из қолдирган. Бу из 800 км радиусли катта ҳудуддан бир неча соат давомида кўриниб турган. Ёруғликдан сўнг 1000 км масофада портлаш эшитилган. Атроф жойларда ер қимирлашига ўхшаш кучли тебраниш бўлган. Т.м. тушгандан сўнг бир неча кун Сибирь ва Европа тунлари ниҳоятда ёруғ бўлиб турган. 20 йилдан кейин юборилган экспедиция 30 км радиусда ўрмон поймол бўлган ва қисман ёнганлигини қайд қилган. Бу ва бундан кейинги 10 га яқин экспедициялар Т. м.ни поймол қилган ўрмонда осмондан тушган жисм (метеорит)ларга хос жинсларни топа олмади. Метеорит жинсларини қидириш муваффақиятсиз якунланди. Т. м. га икки хил қараш мавжуд. Т.м.ни Ер юзидан бир неча километр баландликда портлаб кетган комета ҳосил қилган; Т.м. портлашидан олдин Ернинг ички қатламларидан атмосферага кўтарилган нефть чанги, газ ва метан гидролитидан иборат аралашма зарядларининг электрик потенциали аралашмани портлатиб юборган. Тунгус ҳодисасини ўрганиш ҳозиргача давом этмоқда.

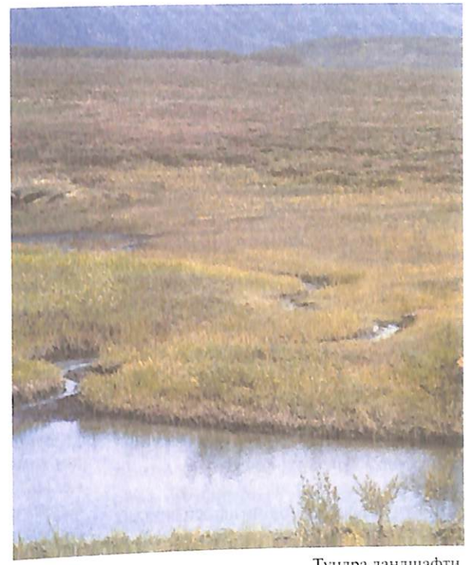
ТУНГУСЛАР — *эвенк*ларнинг 20-а.нинг 20—30-й.ларигача бўлган номи.

ТУНГУС-МАНЖУР ТИЛЛАРИ, манжур-тунгус тиллари — Сибирь ва Узоқ Шарқдаги яқин қариндош тиллар гуруҳи. Айрим тадқиқотчилар фикрича, Т.-м.т. *олтой тиллари* оиласига киради. Ушбу тиллар РФнинг Ўрта ва Шарқий Сибирдаги тайга ҳудудларида, Хитойнинг шим.-шарқида, Синьцзян-Уйғур мухтор районида, Монголиянинг Барги тумани (аймоғида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 70 минг (РФ да 60 минг) кишидан ортиқ (1990-йлар). Т.-м.т. нинг нисбатан яқинлиги ва диалектал жиҳатдан ўта тарқоқлиги уларни мустақил тил сифатида ажратиш ва таснифлашни қийинлаштиради. Шунинг учун бир таснифда улар 11 тармоққа, иккинчисида 5 тармоққа, яна бирида 3 тармоққа ажратилади. Мас., 3 тармоқли таснифда сибирь ёки шим., амур ёки нани ва жан. ёки манжур тармоқлари фарқланади ва бу тармоқлар эвенк, эвен, нанай, удегей, манжур каби тилларни ва бир қанча лаҳжаларни қамраб олади.

Т.-м.т. фонетик белгиларидан унлилар оҳангдошлиги (сингармонизм)нинг мавжудлиги, сўз ўртасида ундошларнинг қатор келиши, ургунинг сўз охирига тушиши (эвенк ва эвен тилларида кучли ургуси, нанай ва удегей тилларида мусиқий урғу) кабиларни кўрсатиш мумкин. Морфологик белгиларидан эса бу тилларнинг суффиксал-аглютинатив типдаги тилларга мансублиги; аналитизм белгиларининг кучлилиги (манжур тили); отларнинг сон (бирлик ва кўплик), эгалик (3 хил шакл), келишик (8 та) категорияларига эгалиги; феълларда сифатдош шаклининг предикат вазифасида қўлланиши, нисбат категориясининг (улар 5 та) ривожланганлиги, қўмакчиларнинг фаол, кўп қўлланиши кабиларни кўрсатиш мумкин. Лексикада бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар кўп: РФ даги Т.-м.т. да рус тилидан, эвен ва эвенк тилларида саха тилидан, манжур тилида хитой тилидан, барча Т.-м.т. да мўғул тилларидан ўзлашган сўзлар учрайди.

Т.-м.т. га мансуб ўлик журжен тилида яратилган ва журжен ёзувида битилган ёдгорликлар 12—16-а.ларга мансуб. Манжур тили ёзуви 1599 йда мўғул ёзуви асосида яратилган ва 1632 йда такомиллаштирилган. Бошқа Т.-м.т. учун 20-а.нинг 20-й.лари охирида лотин графикаси асосида, 1936 йдан рус графикаси асосида ёзувлар ишлаб чиқилди ва 1931—32 йларда эвенк, эвен ва нанай тилларида адабиётлар нашр этила бошлади.

ТУНДРА (финча tunturi — ўрмонсиз, яланг қир) — Шим. ярим шарнинг юқори кенгликларидаги йўсин ва замбуруғ, кўп йиллик ўт ҳамда буталар ўсадиган ерлар. Жанда ўрмонлар, шим. дан Арктика муз саҳролари зонаси б-н чегараланган. Т. доим тўнгиб ётган совуқ иқлимли ва совуқ тупроқли ўлка. Скандинавия, Урал, Сибирь, Аляска, Канада шим.даги тоғларда тоғли Т. тарқалган. Т.да кўп йиллик ўсимликлар, йўсинлар, лишайниклар, ҳар хил ўтлар, барг тўкувчи ва доим яшил буталар, пакана қачи ва доим яшил дарахтлар, ёввойи ва митти қорақарағай кўп ўсади, бугу боқилади, овчилик қилинади. Т. зонасининг катта қисмини субарктика, Т. ва чекка шимолда арктика Т.си ташкил этади.



Тундра ландшафти.

ТУНДРА ЗОНАЛАРИ —асосан, Шим. ярим шардаги табиат зонаси, Жан. ярим шарда Антарктида яқинидаги оролларда кичикроқ майдонларда учрайди. Т.з. субарктика ва арктика минтақаларида жойлашган. Шим. ярим шарда Т.з. Арктика муз саҳролари зонаси б-н жан.да ўрмон тундраси оралиғида. Евросиё ва Шим. Америкининг шим. соҳили бўйлаб (эни 300—500 км) чўзилган. Радиация баланси паст, қиши 8—9 ой давом этади (янв.нинг ўртача т-раси —40°, —50°), 60—80 сутка қутб туни бўлиб туради. Ёзи қисқа (июлнинг ўртача т-раси 5—10°). Вегетация даври 50—100 кун. Йиллик ёғин текисликларда 150—350 мм, тоғларда 500 мм гача. Ёзда тупроқнинг 0,5—1,5 м қалинликдаги устки қисмигина эрийди. Ботқоқлик ва кўл кўп. Иқлими совуқ бўлгани учун органик дунёси ҳам камбағал. Ҳайвонот дунёси ўзига хос: оқ каклик ва тундра каклиги, шимол бугуси, бўри, лемминг, қутб тулкиси кўп. Ёзда жуда кўп сув паррандалари учиб келади. Ҳашаротлари хилма-хил. Аҳоли бугучилик, балиқ, мўйнали ва денгиз ҳайвонларини овлаш б-н шуғулланади.

ТУНИС, Тунис Республикаси (Ал-Жумҳурия ат-Тунисия) — Шим. Африкада жойлашган давлат. Майд. 164,2 минг км². Аҳолиси 9,8 млн. киши (2002). Пойтахти — Тунис ш. Маъмурий жиҳатдан 25 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — республика. Амалдаги конституцияси 1959 й. 1 июнда қабул қилинган, унга кейинчалик тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1987 й.дан Зайн ал-Обидин бин Али), у умумий тўғри ва яшириш овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва яна 2 муддатга қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Депутатлар палатаси (бир палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни президент б-н ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ер юзасининг аксари қисми текислик, айрим жойларда қирлар учрайди. Шим. ва шим.-ғарбий қисмини *Атлас тоғлари*нинг шарқий тармоқлари (Тел-Атлас, Тунис тизмалари ва б.) эгаллайди. Тунис тизмасининг ғарбий қисмида мамлакатдаги энг баланд нуқта — Шамби чўққиси (1544 м) бор. Тоғлар оралиғида платолар, шим.да Тунис пасттекислиги ва жан.-ғарбда Тунис соҳили, Т.нинг марказий қисмида Шотт деб аталган шўрхок ботиқ жойлашган. Фойдали қазилмалардан фосфорит, темир, кўрғошин, марганец ва рух рудалари, симоб, магний ва калий туз конлари бор. Саҳрои Кабирда нефть ва газ захиралари аниқланган. Иқлими Ўрта денгиз атрофига хос субтропик иқлим, ёзи иссиқ ва қуруқ.



Тунис герби.

қиши нисбатан салқин, нам; чекка жан.да тропик чўл иқлими, Саҳрои Кабирдан гармсел (сирокко шамоли) эсиб туради. Ўртача т-ра янв.да 10°, июлда 26°, жан.да янв.да 21°, июлда 33°. Йиллик ўртача ёғин 400—1500 мм, Тунис тизмасидан жан.да 100—200 мм. Дарё кам, йирик дарёси — Мажарда (уз. 460 км). Тупроқ ва ўсимликлари, асосан, Ўрта денгиз атрофига хос. Тоғлардаги қўнғир ўрмон тупроқларида аралаш ўрмонлар, қолган ҳудуддаги кулранг ва жигарранг тупроқларда чўл ва чала чўлга хос ўсимликлар ўсади. Ҳайвонот дунёси: шим.да қоплон, тўнғиз, алқор, чала чўлларда қорақулоқ, гепард, чиябўри, сиртлон, тулки, ёввойи мушук бор; қушлар, судралиб юрувчилар кўп. Ҳашаротлардан, айниқса чигиртка қ.х. экинларига зарар етказади. Ўрта денгиздан балиқ овланади. Ашкёл, Жабель-Бу-Хедма ва б. миллий боғлари, қўриқхона ва резерватлар ташкил этилган.

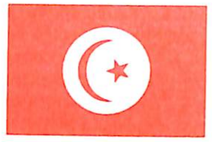
Аҳолисининг 97% дан кўпроғи тунислик араблар, 1%дан ортиғи барбарлар, озроқ европалик (француз, итальян ва б.)лар. Расмий тил — араб тили. Француз тили ҳам тарқалган. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Шаҳар аҳолиси 61%.



Йирик шаҳарлари: Тунис, Сфакс, Сус, Бизерта, Қайрувон.

Тарихи. Т. ҳудудида илк палеолит даврдан одам яшаб келади. Мил. ав. 4—2-минг йилликларда деҳқончилик ва чорвачилик тараққий этиб, истеҳкомли манзилгоҳлар вужудга келган. Мил. ав. 12-а.да Т.га юнонлар, кейинроқ финикияликлар кириб келди. Финикияликлар томонидан Т.да асос солинган шаҳарлар ичида *Карфаген* йирик шаҳар-давлатга айланган. Мил ав. 264—146 й.лардаги *Пуни урушлари* натижасида Карфаген давлати барҳам топган. Т. Рим империясининг Африкадаги мулкига айланган. 439 й. барбарлар ва қўзғолончи деҳқонлар кўмагида Карфагенни *вандаллар* босиб олган. 534 й. Т. Византияга тобе бўлган. Т. туб аҳолисининг озодлик курашига 647 й. Т. ҳудудига кириб келган мусулмон араб қўшини ёрдам берган. 670 й. араблар Қайрувон ш.га асос солдилар (кейинчалик бу шаҳар Шим. Африкага ислом динини ёйиш маркази бўлиб қолди), 698 й. улар Карфагенни, 703 й. эса Т.ни бутунлай эгалладилар. 800 йил Т. *Аббосийлар* халифалигидан ажралиб чиқиб, *Ағлабийлар* сулоласи ҳукмронлигидаги мустақил давлатга айланди. 909 й. барбар қабилаларининг қўзғолони натижасида Т.да исмоилийларнинг Фотимийлар давлати барпо этилди.

1535 йил Т.ни Испания босиб олди, 1574 й. туркlар испанларни қувиб чиқариб, Т.ни Усмонли турк империяси таркибига қўшиб олди. Бироқ турк султонлари Т.ни номигагина идора қилар эди. 1591 й.дан Т.ни Тунис дейлари, кейинчалик Муродийлар сулоласи (1612—1702) бейлари бошқарди. 1705 й. Ҳусайнийлар сулоласи бейлари мустақил Т. давлатини барпо этдилар. 1861 й. Тунис либерал ислоҳотчиси Хайриддин ат-Тунисий ташаббуси б-н дастлабки конституция (Дустур) қабул қилинди. 1881 й. француз қўшинлари Т.ни босиб олди. 1934 й. Ҳабиб Бурғиба ватанпарвар кучларни бирлаштириб, Янги дустур — сўл миллатпарвар партиясини тузди, шу партия миллий озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилди. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45) ва ундан кейин Т.даги миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1952—54 й.ларда шаҳарлардаги умумий иш ташлаш шароитида Т. озодлик армияси (1952 й. Янги дустур партияси томонидан тузилган) ҳаракат бошлади. 1954 й. 31 июлда Франция Т.га ички мухторият беришга мажбур бўлди. 1955 й. 3 июнда имзоланган конвенцияга биноан Т.ни идора қилиш миллий ҳукумат қўлига ўтди. 1956 й. 20 мартда Франция Т. мустақиллигини тан олди. 1957 й. монархия тугатилди ва республика эълон қилинди. Ҳ. Бургиба президент этиб сайланди. Т. — 1956 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1991 й. 26 дек.да тан олган ва 1992 й. 26 нояб.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 20 март — Мустақиллик куни (1956).



Тунис байроғи.

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Янгиланиш ҳаракати партияси, 1939 й. тузилган, 1993 й.гача Т. коммунистик партияси деб аталган; Демократик конституциявий бирлашма партияси, 1934 й. Дустур партиясининг парчаланиши натижасида тузилган, 1964 й.гача Янги дустур, 1988 й.гача Социалистик дустур партияси деб аталган; Халқ бирлиги партияси, 1973 й. ташкил этилган; Демократ социалистлар партияси, 1977—78 й.ларда асос солинган; Демократик бирлашув иттифоқи, 1988 й. тузилган; Социал-либерал партия, 1988 й. ташкил этилган. Т. умумий меҳнат бирлашмаси касаба уюшма маркази, 1946 й. асос солинган.

Хўжалиги. Т. — кончилик ва қайта ишлаш саноати ривожланган аграр мамлакат. Табиий ресурс захиралари оз бўлишига қарамай, Африкадаги энг ривожланган мамлакатлар қаторига киради. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. ва балиқ овлашнинг улуши 11,7%, кон саноатининг улуши 4%, и.ч. саноатининг улуши 18,5%.

Қишлоқ хўжалигида аҳолининг 60% банд. Қ.х.га яроқли ерлар 8 млн. гектарга яқин. 3,2 млн. гектари экинзор, 2,6 млн. гектари яйлов, 150 минг га ер суғорилади. Ғалла етиштириш ва яйлов чорвачилиги муҳим аҳамиятга эга. Асосий экинзорлари мамлакатнинг шим. ва шим.-шарқида жойлашган. Бугдой, арпа, цитрус мевалар, зайтун, хурмо, сабзавот, узум, бодом, қанд лавлаги, тамаки етиштирилади. Чорвачиликда қўй, эчки, қорамол, эшак, хачир, туя боқилади. Паррандачилик саноат асосида ташкил этилган. Тел тоғларида ўрмон маҳсулотлари, айниқса, пўккали дарахт пўстлоғи, жан.да қоғоз саноатида ишлатиладиган альфа ўти йиғилади. Ҳаммомот ва Қобис қўлтиқларида, Қарқанна о.лари соҳилида балиқ овланади.

Саноатида кон, электротехника, тиқувчилик, тўқимачилик, чарм-пойабзал тармоқлари ва хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланган. Озиқ-овқат, металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё корхоналари бор. Кон саноатида нефть, фосфорит, темир, рух рудаси қазиб чиқариш муҳим аҳамиятга эга. И.ч. саноати корхоналарининг аксарияти мамлакатнинг шим.-шарқий қисмида барпо этилган. Чекка р-нларда цемент и.ч. иплар қилинган. Йилига ўртача 6,7 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Ҳунармандчилик (гилам ва сават тўқиш, кулолчилик, мис ва жездан безак буюмларни ясаш) ривожланган. Т.и. узунлиги 2,2 минг км, автомобиль йўллари уз. 22,5 минг км. Асосий денгиз портлари: Тунис, Сфакс, Бизерта, Қобис, Сехира. Тунис ш. яқинида халқаро аэропорт бор. Т. четга нефть ва нефть маҳсулотлари, газмол, зайтун ёғи, вино, фосфорит чиқаради. Четдан машина ва ускуна, озиқ-овқат ва кенг истеъмол моллари олади. Франция, АҚШ, Германия, Италия, Испания б-н савдо қилади. Пул бирлиги — тунис динори.

Тиббий хизмати. Давлатга қарашли даволаш муассасалари б-н бир қаторда хусусий шифохоналар ҳам бор. Аҳолининг 90% бепул тиббий ёрдам олиш ҳуқуқига эга. Врачлар 3 олий тиббиёт ўқув юртида тайёрланади. Тиббий ҳамшира, доя, лаборант ва б. тиббий ходимлар тайёрлаш учун махсус мактаблар очилган. Миллий онкология ин-ти (1969), Пастер ин-ти (1906), Оилани режалаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш маркази, Тунис ун-ти ҳузуридаги Миллий кардиология ин-ти тиббиёт соҳасида илмий тадқиқотлар б-н шуғулланади.

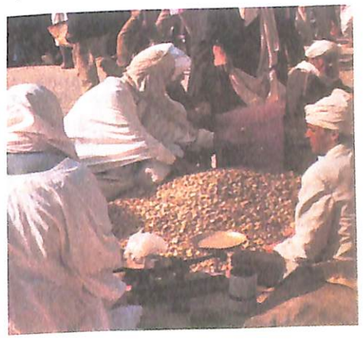
Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Таълим тизими французча услубда ташкил этилган. Кейинги йилларда уни араблаштиришга ҳаракат қилина бошлади. Бошланғич мактаб 6 й.лик (6—12 ёшли болалар учун мажбурий), умумий ўрта таълим мактаби 7 й.лик бўлиб, у 3 й.лик қуйи ва 4 й.лик юқори ўрта мактабдан иборат. Бошланғич мактаб негизида 4 й.лик ҳунар-техника таълими ташкил этилган. Мамлакатда 50 га яқин ф-т ва олий ўқув юртлари бор. Энг йириклари: Пойтахтдаги Тунис ун-ти (1960), Миллий маъмурий мактаб (1949), Миллий мусиқа, рақс ва халқ санъати консерваторияси, Санъат, меъморлик ва шаҳарсозлик техника ин-ти, Миллий агрономия ин-ти. Илмий муассасаларнинг аксарияти пойтахтда жойлашган. Тунис ун-ти таркибида иқтисодий ва ижтимоий тадқиқотлар маркази, Илмий ва техник тадқиқотлар ин-ти (1969), Ядро тадқиқотлари маркази (1966), Миллий техника ин-ти (1969), Миллий онкология ин-ти (1969), Миллий пед. тадқиқотлари ин-ти (1971) бор. Бундан ташқари, Миллий археология ва санъат ин-ти (1957), Миллий агрономия тадқиқотлари ин-ти (1914), Миллий ветеринария тадқиқотлари ин-ти, Миллий океанография ва балиқчилик ин-ти (1924), Денгиз сувларидан фойдаланиш ва ирригация маркази (1963), Миллий ўрмончилик ин-ти ва б. илмий муассасалар мавжуд. Кутубхоналари: Миллий кутубхона (1883), Оммавий кутубхона (1965). Музейлар: Бардо миллий музейи (1888), Карфаген миллий музейи (1964), Ислом санъати музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Т.да кўпгина газ. ва жур. лар нашр этилади. Йириклари: «Ас-Сабоҳ» («Тонг», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1951 й.дан), «Ар-Райи» («Фикр», араб тилида чиқадиган ҳафталик, 1981 й.дан), «Ал-Ваҳда» («Бирлик», араб тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1981 й.дан), «Ал-Ҳуррия» («Озодлик», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1934 й.дан), «Диалог» («Мулоқот», француз тилида чиқадиган ижтимоий-сиёсий ҳафтанома, 1974 й.дан), «Ал-Фикр» («Тафаккур», араб тилида чиқадиган ойлик адабий жур., 1955 й.дан), «Ал-Марая» («Аёл», араб ва француз тилларида ойига 2 марта чиқадиган жур., 1961 й.дан). Тунис Африк Пресс (ТАП) ахборот агентлиги, Т.даги етакчи газ.-лар, радио ва телевидениенинг акциядорлик жамияти, 1961 й. асос солинган. Радиоэшиттириш 1936 й.дан, телекўрсатув 1966 й.дан олиб борилади. Уларни Т. радиоэшиттириш ва телевидение давлат маҳкамаси назорат қилади.

Адабиёти Т. ҳудудида мил. ав. 1-минг й.ликда пуни, сўнг лотин тилида ривожланган. Апулей, Августин каби машҳур адиблар Шим. Африкадан чиққан бўлса-да, Т.нинг ўз адабиёти фақат мусулмон араб ҳукмронлиги даврида араб тилида вужудга келди. 10—11-а.ларда Ибн Хани ал-Андалусий ва Али ат-Тунисий Иброҳим ал-Хусрий, Иброҳим ар-Ракик ва Абдулазиз ал-Таърифий каби шоир ва ёзувчилар, 14—15-а. бошларида атоқли мутафаккир Ибн Халдун ижод қилдилар. 15-а.да суфийлар адабиёти вужудга келди. 15—16-а.ларда араб тилининг Тунис шевасида назм жанри устун бўлган халқ адабиёти шаклланди. 19-а. адабиётида миллий озодлик кураши руҳи сезила бошлади. Муҳаммад аш-Шодли Хазнадар ижодида бу руҳ, айниқса, яққол намоён бўлди. 20-а. бошларида Т. адабиётида дастлабки романлар (Салоҳ Сувисийнинг «Ал-Хайра ва Сирож ал-Лайла» романи) пайдо бўлди. 20—30-й.ларда ҳоз. замон Т. адабиётининг асосчиси шоир Абулқосим аш-Шоббий, ҳикоянавис Али-ад-Дуъажий, шоир ва публицист Тоҳир Ҳаддад асарлари машҳур бўлди. Маҳмуд ал-Месадий, Муҳаммад ал-Ларуси ал-Мутвий, Муҳаммад ал-Марзукий каби ёзувчи ва драматурглар адабиёт ривожига баракали ҳисса қўшдилар. Т. мустақилликка эришгач, шоир, ёзувчи ва драматург Мустафо ал-Форсий ижоди камол топди. 1960-й.ларда Т. адабиётига араб ва француз тилларида ижод қилувчи ёзувчи ва драматурглар кириб келди. 20-а. охирларида Ҳасан Наср («Ёмғирли тунлар» ҳикоялар тўплами), Изседдин Меданий («Ноль инсон» романи, «Ғаройиб ҳодисалар» ҳикоялар тўплами), Маҳмуд Тунсий (ҳикоя ва лирик шеърлар), Муҳаммад Салоҳ ал-Жабрий («Замира ҳаётидан бир кун» қиссаси), Абдураҳмон Амар («Севги ва инқилоб» қиссаси, «Беш қаҳрамон» пьесаси) ва б. ёзувчи ҳамда драматурглар ижоди диққатга сазовор.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Т. ҳудудидан *капса маданияти* санъат ёдгорликлари (қоятошларга ишланган жонивор ва одам тасвирлари, ов манзаралари, сопол идишлар) топилган. Финикийлар давридан ибодатхона, дахма ва биноларнинг, римликлар давридан шаҳар харобалари (Дугга, Тубурбо-Майус ва б.) сақланиб қолган. Уларда театр, амфитеатр, ҳаммом, цирк, турар жой, оромгоҳлар бўлганлиги се-

Тунисдаги қишлоқлардан бирида кўча бозор.





Тунисниng шимоли-ғарбида шоли экин майдони.

зилади. Ўрта асрларда мусулмон меъморлиги (масжид, минора ва сарой бинокорлиги) шаклланди. Қайрувон, Сфакс, Сус, Монастир, Тунисда минорали масжидлар, шоҳ саройлари қурилди, истеҳкомлар, шаршаралар, сув омборлари барпо этилди (Қайрувондаги Сиди Оқба масжиди, 9-а., Тунисдаги Баб ал-Жадид, Баб ал-Минора тош дарвозалари, 13-а.). 11—15-а.ларда меъморлик испан-магриб, 16—19-а.ларда турк санъати оқимида ривожланди. 20-а.да шаҳарсозликка француз меъморлари бошчилик қилди, улар маҳаллий бинокорлик анъаналарини Европа рационализми тамойиллари б-н уйғунлаштиришга интилди. Мустақиллик йилларида етишиб чиққан О.К. Какуб, Х. Амара ва б. тунислик меъморлар замонавий конструкция ва материаллар (темир-бетон, шиша, металл, пластмасса ва ёғоч)дан фойдаланиб уй-жой ва жамоат биноларининг лойиҳаларини туза бошладилар. Тунис ш.даги янги турар жой бинолари, «Дю Лак», «Африка» меҳмонхоналари, Монастир ш.даги «Пальма» меҳмонхонаси, айниқса, муваффақиятли чиққан.

Т. замонавий тасвирий санъатига 12-а.нинг 90-й.ларида асос солинди. 20-а.нинг 20—30-й.ларида Яхё Туркий, Ҳоди Ҳаёший, Амар Фарҳод каби мусаввирлар шаклан мукаммал, мазмунан миллий санъат асарлари яратдилар. Ҳоз. замон тасвирий санъатида реалистик ва модернистик оқимлар мавжуд. Реализм йўналишидаги рассомлардан Али бин Салим, Ҳоди Туркий, Ҳотам Меккий, графикачи Иброҳим ал-Дахак, модернизм оқимидаги ҳайкалтарош Ҳоди Селмий, ранғтасвирчи ва график Зубайр Туркий ва б. машҳур. Т. замонавий амалий безак санъатининг асосий турлари гилам тўқиш, каштачилик, тўр тўқиш, кулолчилик, заргарлик ва кандакорликдан иборат.

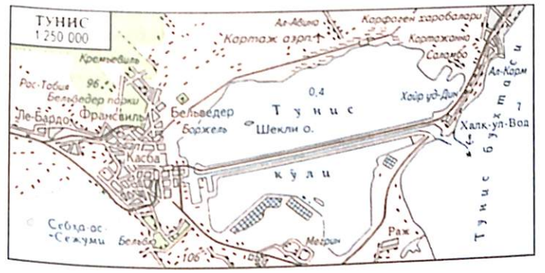
Монастир шаҳри яқинидаги қалъа.



Мусиқаси узоқ йиллар давомида финикий, юнон, рим, айниқса, араб ва турк маданияти таъсирида ривожланиб келди. Т.мусиқаси Мағриб мамлакатлари маданиятида алоҳида аҳамиятга эга. Балавийлар анъаналари негизида маросим ва меҳнат қўшиқлари, шоир-бахшилар ижоди ривож топди. Мумтоз мусиқаси Андалусия (Зирёб) мактаби таъсирида қарор топган. Туркумли жанр нуъба муайян *мақам* (лад)ларга асосланиб, чолғу бадиҳавий муқаддима (истифтах), маълум усулларда ижро этилаётган вокал (авъят, бтайхи, баруэль, таушийя, дардж ва б.) ҳамда чолғу (мсаддар, дҳоул каби) қисмлардан иборат. 24 мумтоз нуъбалан ҳозирда Т. да 13 таси сақланган. *Қасида, мувашшах,* шунингдек, диний мусиқа шакллари — *зажал, зикр*, турк маданияти таъсирида башраф (чолғу куй) лар кенг ўрин олган. Миллий созлари: *уд,* торли-камонли рабаб, *қонун,* найсимон каср, зурна (*сурнай* тури), доирасимон тар ва бендир, тўртбурчак даф, дарбука, тбала (*барабан* турлари). Мустақилликка эришилганидан сўнг мусиқа маданиятига эътибор кучайди. 60-й.ларда симфоник оркестр, миллий ансамбллар ташкил этилди. Тунис фольклор ансамбли, Бизерта мумтоз мусиқа ансамбли, «Рашидия» жамияти оркестри (ҳоз. радио оркестри) ишлай бошлади. Анъанавий мусиқа б-н бирга мусиқа маданиятининг европалашган шакллари ёйила борди. Мусиқа кадрлари олий ва ўрта мусиқа ўқув юртлари, жумладан, Тунисдаги Миллий мусиқа, рақс ва халқ санъати консерваторияси, Сфакслаги консерваторияда тайёрланади. Бастакор, ижрочи ва мусиқашунос Салоҳ ал-Маҳдий, бастакор ва удчи М. ал-Жамусий, хонандалар У. Карим, Ш. Алавий, Абдулҳақ Тариалар машҳур. Ҳар йили ўтказиладиган Карфаген мусиқа фестивали фольклор санъатининг жаҳон марказига айланди.

Театри. Халқ ўйинлари ва байрамларида, сайёр қизиқчиларнинг санъатида театр унсурлари бўлган. 13-а.дан соя ва қўғирчоқ театрлари ёйилди. 1826 й. Италиядан келган труппа тунислик томошабинларни Европа театри б-н таништирди. 1860—75 й.ларда дастлабки театр бинолари қурилди. 1893 й. ливанлик драматург Шукри Ғаниминг «Антара» спектакли саҳналаштирилди. 1908 й. Сулаймон ал-Кардахий биринчи Т. театрига асос солди, 1913 й. у «Аш-Шаҳама ал-Арабия» ва «Ал-адаб» жамоаларига бўлиниб кетди. 1921—22 й.ларда мисрлик реж. Жорж Абяд «Араб театри»ни ташкил этди. 1955 й. иш бошлаган Муниципал театри доимий труппа ва катта репертуарга эга эди. Мустақилликка эришилгач (1956), 1959 й. ташкил этилган театр мактаби (раҳбари Ҳасан Эмерли) тез орада Драма маркази (раҳбари Муҳаммад Азиза)га, 1982 й. Драма санъати ин-тига айлантирилди. 1960—70 й.лардан Сус, Сфакс, Бизерта, Ал-Қоф, Қайрувон, Қафса ш.ларида театрлар ишлай бошлади. 1960 й.дан Монастир ш.да Мағрибдаги барча театрларнинг фестивallари, Ҳаммомотдаги театр марказида (1964 й. ташкил этилган) ва кўҳна Карфаген харобаларида Халқаро театр фестивallари ўтказилади.

Киноси. 1897 й. Ш. Шикли дастлабки киносеансларни ташкил этди. 1907 й. доимий кинотеатр очилди. 1922 й. Ш. Шикли қисқа метражли «Зуҳра», 1924 й. эса тўлиқ метражли «Оҳу кўзлари» фильмларини суратга олди. Мустамлакачилик даврида ғаройиб-саргузашт фильмлар — «Этиклўз Маъруф» (1921, реж. Р. Дессор), «Ясмина» (1926, реж. А.Югон), «Қайрувонлик телба» (1939, реж. Ж.А. Крези, араб тилидаги биринчи фильм), «Бим» (1949, реж. А. Ламорис) ва б. яратилди. 1946—54 й.ларда Т.да «Африка» киностудияси ишлади. Мустақиллик қўлга киритилганидан кейин Т. фильмлар и.ч. ва прокат қилиш акциядорлик жамияти тузилди (1957), қисқа метражли хроника фильмлари б-н бир қаторда миллий озодлик курашига ва ижтимоий масалаларга бағишланган «Тонг» (1966), «Кўзголончи» (1967), «Фаллоҳлар» (1970) каби бадиий фильмлар яратилди. 70—80-й.ларда яратилган фильмлар орасида ишчилар ҳаёти ва курашини тасвирловчи «Сежнан» (реж. А. Бин Аммар), Франциядаги араб муҳожирлари тақдирига оид «Элчилар» (реж. Н. Хтарий), кичик қишлоқ ҳаётининг ўзгариши тўғрисидаги «Сиртлон қуёши» (реж. Р. Бахий), тунислик аёллар ҳаётидан олинган «Азиза» (реж. А. Бин Аммар), шунингдек, «Кечув» (реж. М.Б.Маҳмуд), «Фаришталар» (реж. Р. Бахий) каби фильмлар бор.



ТУНИС — *Тунис* пойтахти. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Тунис вилоятининг маъмурий маркази. Ўрта денгизнинг Тунис бухтаси ғарбий соҳилида жойлашган. Иқлими субтропик денгиз иқлими, ўртача ойлик т-ралари январда 10,2°, июлда 25,6°. Йиллик ёғин 450 мм чамасида. Аҳолиси 702,3 минг киши (1998). Транспорт йуллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Йирик порт, четга темир рудаси, фосфорит, вино, мева-сабзавотлар чиқарилади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, металлсозлик, кимё, цемент, ойнашиша, полиграфия, рангли металлургия саноати корхоналари мавжуд. Тунис ун-ти, Миллий консерватория, и.т. муассасалари, ин-тлар, кутубхона, театр, Бардо музейи, Ислом санъати музейи ва б. бор.

Т. *Карфаген* ш.нинг йўлдош шаҳри сифатида мил. ав. бунёд этилган. 7-а. охири —8-а. бошларида Карфагенни арабларэгаллаганидан сўнг, Т. Шим. Африканинг йирик иқтисодий ва маданий маркази сифатида ривожланди. 13—16-а.ларда Хафсидларнинг шарқий магриб давлати пойтахти. 1535 й.да испан қўшинлари томонидан эгалланиб, хонавайрон қилинган. 1574 й.дан Усмонли турк салтанати таркибида. 1891—1956 й.ларда Франция протектората маъмурий маркази. 1956 й. 20 мартдан мустақил Тунис пойтахти. Меъморий ёдгорликлардан Катта Масжид (Жоме аз-Зайтуна; 8-а.), Ал-Қаср масжиди (12-а.), 17—19-а.ларда қурилган саройлар, Т. шаҳридан 12 км шим.-шарқда, денгиз соҳилида Карфаген ш.нинг харобалари сақланган.

Тунис шаҳар манзараси.



ТУНИС БЎҒОЗИ, Сицилия бўғози — Ўрта денгиздаги бўғоз. Сицилия ороли б-н Тунис қирғоқлари оралиғида. Энг тор жойининг эни 148 км, кебўғозни шим.-ғарбдан жан.-шарққа кесиб ўтувчи новидаги чуқ. 300—800 м, энг чуқур жойи бўғозга киравериш қисмида, 1000—2000 м. Саёзлик кўп. Т.бўғ да Пантеллерия о. бор.

ТУНИСЛИКЛАР, Тунис арабларининг асосий аҳолиси — халқ. Тунисининг асосий аҳолиси (8,2 млн. киши). Умумий сони 8,6 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Араб тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар. Т. мамлакатнинг туб аҳолиси барбарлар б-н Тунис давлати барпо этилиши жараёнида Африканинг шим.-ғарбига кириб келган (7-а.дан) араблар аралашувидан шаклланган. Франция мустамлакачилиги (1881—1956) га қарши миллий озодлик ҳаракати Т.нинг миллат бўлиб уюшувида ва Республика эълон қилинғач (1957), Тунисниng сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамланишида муҳим роль ўйнади. Т.нинг аксарияти деҳқончиликда банд, ярим кўчманчи ҳаёт тарзини сақлаб қолган чўлда яшайдиганлари — чорвадорлар.

ТУНКА СОЙЛИГИ — Бурятия Республикасининг ғарбидаги тоғлараро пастлик. Тунка Голецлари (шим. да) ва Хамар-Дабан тизмалари (жан.да) орасида. Уз. 200 км, эни 20—50 км. Бир қанча мустақил сойликлардан иборат. Тўп-тўп тилоғоч ўрмонлари учрайди. Ўрмонли дашт қисмида ўтлоқ ўсимликлари, кичик майдонларда қайин, тоғ терак, тилоғоч ўрмонлари бор. Ғалла етиштириш ва сут чорвачилиги ривожланган. Минерал булоқлар мавжуд.

ТУНКАТ — ўрта аср шаҳар харобаси (мил. 5—12-а.лар). Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган. М. Е. *Массон* (1929—34) ва Ю. Ф. *Буряков* (1959—62) томонидан археологик қазишма ишлари олиб борилган. Умумий майд. 50 га. Арк, шаҳристон ва рабоддан иборат бўлиб, атрофи мудофаа девори б-н ўралган. Т. ўрнидаги қишлоқ 5-а. бошларида чорвадор қабилаларнинг ўтроқлашиши туфайли вужудга келган. 6-а.га келиб қишлоқ шаҳарга, 6-а. охирида эса *Илоқ* пойтахтига айланган. Қорамозор тоғларида олтин ва кумуш конлари мавжудлиги Т.нинг тез тараққий этишига имкон берган. Т. аркида ҳоким саройи, масжид қурилган. Шаҳристон ва рабоддан кўплаб металл, шиша ва сопол буюмларнинг топилиши, Т.да ҳунармандчилик ривож топганидан дарак беради. Т.дан, шунингдек, зеб-зийнат буюмлари, қуроляроглар ва кўплаб тангалар топилган. Т.нинг ўз зарбхонаси бўлган. *Қорахонийлар* б-н кураш, қазилма бойликларининг тугаб қолиши ва Т.нинг савдо йўлидан четга чиқиб қолиши натижасида 11-а.нинг 2-ярмидан шаҳар таназзулга учраган. 12-а.дан Т. кимсасиз, ташландиқ ҳолга келиб қолган.

Ад.: Массон М. Е., Ахангеран. Археолого-топографический очерк, Т., 1953; Буряков Ю. Ф., Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса, Т., 1982.

ТУНЛАМЛАР, тунги капалаклар (Noctuidae) — тангақанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. 25 мингга яқин тури маълум. Капалаклари ўртача ва майда (3—5 см), қорамтир, олдинги қанотларида бир хил нақши бор, қорни туклар б-н қопланган. Капалакларнинг оғиз аппарати сўрувчи, қуртлариники кемирувчи типда. Қуртларининг кўпчилиги яланғоч, гумбаги қизғиш-жигарранг ёки қўнғир. Капалаклари гул ва дарахт шираси б-н озиқланади. Янги қўйган тухуми сариғимтир-оқиш. Қуртларида 3 жуфт кўкрак оёғининг биринчи бўғимида ва 10 жуфт қорин оёгининг 1—8 бўғимида нафас олиш тешиги жойлашган. Т., асосан, кечаси учади. Ўсимлик қолдиқлари ёки тупроққа 300 тагача тухум қўяди. Баъзи Т. қуртлари тупроқда яшаб, ўсимлик илдизлари ёки поясининг илдиз бўғизларини кемиради (мас., кўк қурт тунлами, ундов тунлами). Айримлари ўсимлик барги, шонаси, гули, кўсагига зарар етказади (мас., *карадрина, кўсак қурти, беда тунлами* ва б.).

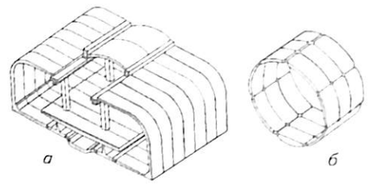
Ҳаммаҳўр Т.дан карам тунлами карам, лавлаги, нўхат ва б. экинларни; жан.-да тарқалган кўсак қурти ва карадрина ғўза, маккажўхори, нўхат, помидор ва б.ни; Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиёнинг жан.ида тарқалган ўтзор тунлами, асосан, турли экинларни, марказий р-нларда учрайдиган *гамма тунлами* зиғир ва лавлагини; *кузги тунлам* қанд лавлаги ва кузги ғалла экинларини; *жануб ёки ёввойи тунлам* — сабзавот ва б. экинларни зарарлайди. Ўрта Осиёда учрайдиган минглевона Т.и, шувоқ Т.и, жануб поя Т.и ва б. экинларга кўп зарар келтиради.

Кураш чоралари: бегона ўтлар йўқотилади, ер чуқур ҳайдалади, ўсимлик қатор оралари юмшатилади, алмашлаб экиш жорий этилади, уруғлар экишдан аввал дориланади, энтомафаглардан фойдаланилади, қуртларга қарши экинлар инсектицидлар б-н ишланади ва ҳ.к.

Ад.: Хўжаев Ш. Т., Ғўза тунлами ва унга қарши кураш, Т., 1982; Адылов З. К., Применение трихограммы для борьбы с совками на хлопчатнике в условиях Узбекистана, Т., 1986.

ТУННЕЛЬ, тоннель (инг. tunnel — қувур) — транспорт юриши, сув ўтиши, коммуникациялар жойлашиши ва б. мақсадларга мўлжалланган, ётиқ ёки қия жойлашган ер ости ёки сув ости сунъий иншоот. Узунлиги кўндаланг ўлчовларидан бирмунча катта бўлади. Вазифаси, ер юзасига нисбатан жойлашиши, чуқурлиги ва қуриш усуллари бўйича турларга бўлинади. Вазифаси бўйича — алоқа йўлларидаги (метрополитен, т.й., автойўл, пиёдалар ўтиш жойлари ва б.), гидротехник, коммунал, кончилик саноати, махсус мақсадларда қурилган (мудофаа иншоотлари, ер ости электр стялари ва б.); ер юзасига нисбатан жойлашиши бўйича — тоғ ости, сув ости ва текисликдаги; жойлашиш чуқурлиги бўйича — саёз ва чуқур жойлашган; қуриш усуллари бўйича — очиқ, ёпиқ ва махсус усулларда қуриладиган Т.лар мавжуд. Т.ларнинг кўндаланг кесими доира, тухумсимон ва тўғри тўртбурчак шаклда бўлиши мумкин. Т. қазиш ишлари ер ёки тоғ қатламининг гидрогеологик шароитига қараб турлича усулда амалга оширилади.

Т. бўшлиғи, одатда, сунъий мустаҳкамлашни, яъни қоплама қуришни талаб қилади. Қопламалар металл (пўлат ёки чўян), табиий ва сунъий тошлар, бетон ва темир-бетондан қилиниши мумкин. Металл қопламалар йиғма элементлар — тюбинглардан йиғилади,



Тошкент метрополитенининг бекат *(а)* ва темирйўл *(б)* туннеллари схемаси.

бетон ва темир-бетон қопламалар махсус қолипларга қуйилиб тикланади. Кейинги йилларда сунъий бўшлиқни ўраб турган тоғ массивига анкерлар ва сим тўрлар ёрламида маҳкамланадиган сачратма-бетон қолиплар кенг қўлланмоқда.

Т. ҳавоси, одатда, ортиқча намланган ва юқори т-рага эга бўлади. Унинг ҳавоси таркибини меъёрий ҳолатга келтириш, зарарли газлар ва юқори т-ранинг одамга таъсирини камайтириш ва Т.даги кўринишга таъсир қиладиган тутун босимини йўқотиш мақсадида Т.ни шамоллатиш тизими қўлланилади. Уз. 50—60 м гача бўлган Т.ларда табиий шамоллатиш, катта узунликдаги Т.ларда эса марказдан қочирма ва марказий ўқ бўйлаб таъсир кўрсатувчи вентиляторлардан фойдаланилган сунъий шамоллатиш қўлланади.

Т. қуриш ишлари, бўш, чўкувчан грунтлар шароитида амалга оширилганда, музлатиш ва кимёвий бириктириш, ер ости сувлари сатҳини пасайтириш усулларида грунтлар сунъий мустаҳкамланиши мумкин.

Т. қуриш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Мил. ав. Бобил, Миср, Юнонистон ва б. мамлакатларда фойдали қазилмалар олиш, сув таъминоти мақсадида қурилган Т.лар метин, лом ёрдамида қазилган. Кейинчалик кемалар қатнайдиган биринчи Т. (160 м га яқин) Францияда (1679—81), биринчи темир йўл Т.и (1190 м) Буюк Британияда (1826—30) қурилган. Энг узун

Метрополитен туннелининг ички кўриниши.



Т. («Сэйкон») Хонсю ва Хоккайдо олари оралиғидаги Цугару бўғози остидан 1988 йда утказилган (уз. 53,85 км, сув остидаги қисми 23,3 км). Портлатувчи моддалар ва утиш қалқонлари яратилиши муносабати б-н т.и. ва гидротехник Т.лар қурилди. 20-а. ўрталарига келиб автойўл Т.лари ва метрополитенлар, сув ости (мас., *Ла-Манш* бўғози остидан, умумий уз. 52,5 км) Т.лари қурилди.

Ҳоз. пайтда т.й., автойўл, гидротехник ва метрополитен Т.ларини лойиҳалаш ва қуриш ишлари катта кўламда олиб борилмоқда. Мас., Эроннинг Исфаҳон шл.да 68 бекати бўлган 123 км ли метрополитен лойиҳаланмоқда. Хитойда умумий уз. 2500 км бўлган 5300 та т. й. туннелидан фойдаланилмоқда; улардан 22 та Т.нинг уз. 5 км дан ортиқ. Келажакда Пекин ва Шанхай шаҳарларида умумий уз. 408 км бўлган метрополитен ва 562 км бўлган тезюрар трамвай қуриш кўзда тутилган. Катта ҳажмдаги Т. қуриш ишлари Японияда ҳам олиб борилмоқда (2004).

Ўзбекистонда мавжуд тўғонлар ва ГЭС ларда гидротехник Т.лар қурилган, Камчиқ ва Резак довонларида умумий уз. 2,5 км бўлган замонавий Т. қурилди (қ. *Камчиқ довони*). Тошкент шл.да жами уз. 38 км бўлган метрополитен ва транспорт Т.ларидан фойдаланилмоқда. Тошкент метрополитенини лойиҳалаш ва қуришда, метро қурилишида биринчи марта йирик ҳажмли йиғма темир-бетон элементлардан йиғиладиган йўл юриш ва бекат метро Т.ларининг янги, зилзилабардош конструкциялари яратилди ва амалда жорий этилди.

Ад.: Храпов В. Г. идр., Тоннели и метрополитены, 1989; Рашидов Т. Р., Ишанходжаев А. А., Сейсмостойкость тоннельных конструкций метрополитена мелкого заложения, Т., 1993.

Абдураҳмон Эшонхўжаев.

ТУННЕЛЬ ЭФФЕКТ — микрозарралар (электрон, атом ва б.) нинг потенциал тўсиқ (зарранинг потенциал энергияси унинг тўлиқ энергиясидан катта бўлган соҳа)дан ўтиш ҳодисаси. Т.э. тўсиқ соҳасида зарра импульслари (ва энергиялари)нинг сочилиши деб тушунтириш мумкин бўлган квант эффектидир. Квант табиатга эга бўлган микрозарранинг тўлиқ энергияси потенциал энергиясидан кичик бўлса-да, унинг тўсиқдан ўтиш эҳтимоллиги нолдан катта зарраларнинг тўлқин хоссаларига асосланган. Агар микрозарра кенглиги r бўлган потенциал ўрада v тезлик б-н ҳаракатланса, у ҳар секундда ўртача v/r марта ўра деворига яқинлашади. Т.э. тўсиқнинг шаффофлик коэффициенти б-н изоҳланиб, унинг со-

дир бўлиш эҳтимоллиги u/r катталикнинг тусиқнинг шаффофлик коэффициенти D га купайтмасига тенг. D потенциал тусиқнинг кенглиги ва баландлигига боғлиқ бўлиб, тусиқдан ўтган зарралар сонининг тусиққа ичкаридан урилаётган зарралар сонига нисбати орқали аниқланади. Потенциал тўсиқ қанча тор ва зарра энергияси тўсиқнинг баландлигига қанча яқин бўлса, Т.э. эҳтимоли шунча юқори бўлади. Т.э. туфайли *автоэлектрон эмиссия* ҳодисаси, қаттиқ жисмнинг электрон ўтказувчанлиги, *термоядро реакциялари* ва б. содир бўлади. Т.эни ўрганиш яримўтказгичли туннель диодларини яратишга ва амалда қўллашга имкон беради.

ТУНУКА — металлни прокатлаб тайёрланадиган юпқа юмшоқ пўлат лист. Листнинг қалинлиги, эни ва узунлиги бўйича стандартлаб қўйилади (қ. *Стандартлаш*). Қалинлиги одатда 0,21—0,30 мм ва 0,30—0,48 мм, 0,45—1,0 мм бўлади. Ташқи кўринишига кўра, рухланган оқ ва рухланмаган қора Т.лар фарқланади. Т. листлари иссиқ ҳолатда 8 тадан, совуқ ҳолатда 4 тадан қўйиб прокатланади. Листларни совуқлайин прокатлаш усули кенг тарқалган. Т.ни занглаш (*коррозия*) дан асраш учун сиртига ҳимоя қатлами (рух, хром, махсус лок ва б.) қопланади. Т.лар иморат томларини ёпишда, турли рўзғор буюмлари (манти қасқон, самовар карнай ва б.) тайёрлашда ишлатилади.

ТУНУКАСОЗЛИК — томларга тунука қоқиш, тунукадан турли асбоб-анжомлар (печлар, дудбуронлар, уларга қалпоқлар ва б.) ясаш б-н шугулланиш касби; ҳунармандликнинг бир тури. Томга тунука қоқувчи уста тунукачи, тунукачилик устахоналарида тунукадан турли асбоб-анжомлар ясовчи мутахассис тунукасоз деб аталади. Одатда, моҳир тунукачи Т. қилиб ҳам кетаверади ёки аксинча.

ТУНШАПАЛАКЛАР (Myotis) — *кўршапалаклар* кенжа туркумининг бир уруғи. 60 дан ортиқ тури бор. Арктика, Антарктика ва баъзи ороллардан ташқари ҳамма жойларда тарқалган. Танасининг уз. 3,5—8 см, юнги қўнғир-жигаррангда. Қулоғи узун ва учли. Тунда фаол. Ҳашаротлар б-н озиқланади. Кўпчилиги ғорларда, баъзилари коваклар ва қоя ёриқларида яшайди. Ўзбекистонда 5 тури, жумладан, ўткир қулоқли Т. Тошкент атрофида, Нурота тоғ олди ҳудудлари, Қашқадарё ва Сурхондарё водийсида; узун бармоқли Т. Амударёнинг қуйи оқими ва Нукус ш. атрофида; мўйловли Т. Фарғона водийси, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида; узун думли Т. Самарқанд ш. атрофида; 3 хил рангли Т. Чирчиқ ва Сурхондарё водийсидаги ғорларда колония бўлиб яшайди.

ТУПАЙЯЛАР (Tupaiidae) — приматлар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. *Лемурлар*га яқин, бироқ содда роқ тузилган, баъзи белгилари б-н узуноёқлиларга ўхшайди. Шунинг учун баъзи олимлар Т.ни *ҳашаротхўрлар*га киритишади. 5 уруғни ва 13 турни бирлаштирувчи 2 кенжа оиласи: асл Т. ва пат думли Т. бор. Асл Т. думи бароқ, патдумлиларники тақир, учида бир тутам туклари бўлади. Т. танаси 10—25 см, думи 20 см ча. Ташқи кўриниши *алмахон*ларни эслатади, фақат тумшуғи чўзиқроқ. Мўйнаси қалин, юмшоқ, тўқ кўнғир, сарғиш-жигаррангда. Тишлари 38 та, 1—4 бола туғади. Ҳиндистон, Ҳиндихитой, Хитой, Филиппин ва Малайя архипелагида тарқалган. Ўрмонларда яшайди. Асосан, ҳашаротлар ва б. умуртқасиз ҳайвонлар б-н озиқланади.

ТУПАК АМАРУ (Tupac Amaru) — Перуда испан босқинчиларига қарши кураш раҳбарлари: 1) Т.А. (1544—72) — *инклар* давлатини тиклаш мақсадида кўтарилган индейслар курашига бошчилик қилган; 2) Перудаги индейсларнинг йирик кўзғолони (1780—83) раҳбари Х.Г.Кондорканки (тахм. 1740—81) Т.А. номини олган.

ТУПИ-ГУАРАНИ — индейс халқлари гуруҳи (гуарани, каингуа, гуаяки, тупинамба, мундуруку, сирионо ва б.). Парагвай, Бразилия, Боливия, Перу, Гайана ва б. давлатларда яшайдилар. 150 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Тупигуарани тилларида сўзлашади. Анъанавий диний эътиқодлар сақланган.

ТУПИ-ГУАРАНИ ТИЛЛАРИ — Жан. Америкадаги индейс тилларининг энг йирик оилаларидан бири. Бразилия, Парагвай ва Боливияда, қисман Аргентина ва Гвианада тарқалган 50 дан ортиқ тилни қамраб олади. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 4 млн.га яқин кишини ташкил этади. Т.-г.т. оиласи 7 асосий гуруҳга бўлинади: тупи-гуарани, юруна, арикем, тупари, рамарама, монде ва пурубора. Ушбу тиллар фонологик тизими унли товушларнинг кетма-кет келиши кам учраши б-н ажралиб туради. Т.-г.т . морфологияси аг-глютинатив хусусиятга эга, суффиксацияга нисбатан префиксация ривожланган. Отларда сўз ўзгариши чегараланган, келишик б-н ўзгариш мавжуд эмас. От ясалиши феъл ясалишига қараганда устунлик қилади. Синтаксисда феъл кесим кенг қўлланади. Сўз тартиби субъект—объект — предикат кўринишда бўлади. Лексикасида испан тилидан ўзлашган сўзлар кўп.

Дастлабки ёзма ёдгорликлари 17-а. бошларига мансуб (гуарани тилидаги каттагина матн 1607 й.да лотин графикасида ёзилган). Тупи тили учун ҳам лотин графикаси асосида ёзув яратилган. 20-а. ўрталарида Бразилиядаги ушбу оилага кирувчи бир қанча майда тиллар учун ёзув яратиш йўлидаги уринишлар қутилган натижа бермади. Т.-г.т. ни ўрганиш 16—17-а.ларда бошланиб, тупи, гуарани, мекенс, сирионо, коқама, камаюра тиллари бошқаларига нисбатан яхшироқ ўрганилган.

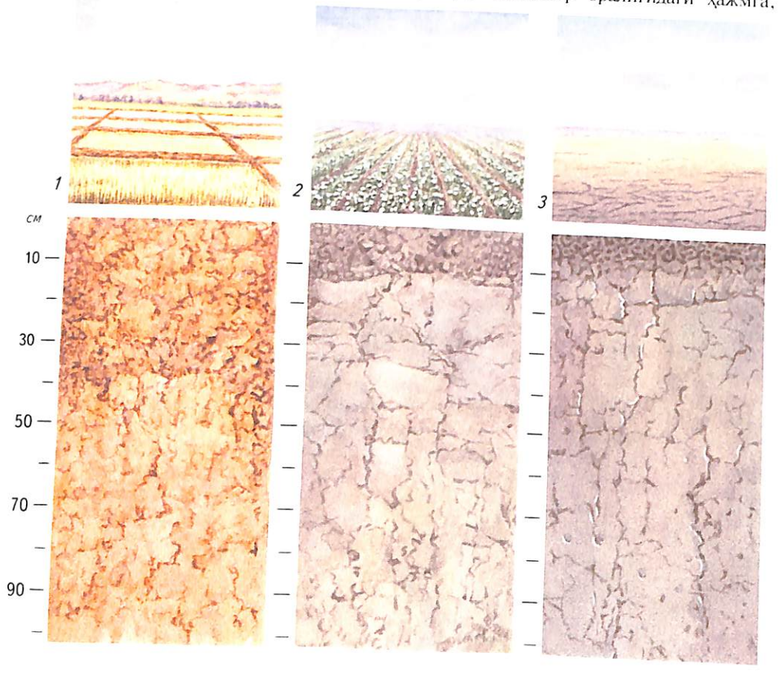
ТУПОЛЕВ Андрей Николаевич (1888.29.10, Калинин вилояти — 1972.23.13, Москва) — рус авиаконструктори, акад. (1953), генерал-полковник-муҳандис (1968), 3 марта Меҳнат Қаҳрамони (1945, 1957, 1972), Москва олий техника билим юртини тугатган (1918). Н. Е. *Жуковский* б-н бирга Аэродинамика ин-тини ташкил қилган (1918), шу ин-т таркибида самолётлар, торпеда катерлари ва аэрочаналар яратиш б-н шуғулланувчи тажриба конструкторлик бюросини тузган (1922) ва уни бошқарган. Т. раҳбарлигида 100 дан ортиқ типдаги ҳарбий ва фуқаролар самолётлари, шу жумладан, АНТ-25, ТУ-104 самолётлари (биринчи реактив фуқаро самолёти), ТУ-114, ТУ-144 (товушдан тезучар фуқаролар самолёти) яратилган. Т. самолётсозликка дуралюминийни татбиқ қилиш ишларига раҳбарлик қилган (1922—24). Т. самолётларида 78 жаҳон рекорди ўрнатилган, 28 ноёб учиб ўтишлар (шу жумладан, АНТ-4 самолётида «Челюскин» пароходи экипажини қутқариш, АНТ-25 самолётида В. П. Чкалов ва М. М. Громовнинг Шим. қутб орқали АҚШ га қўнмай учиши) бажарилган.

ТУПРОҚ — литосфера юза қаватларининг сув, ҳаво ва тирик организмлар таъсирида ўзгаришидан шаклланадиган ва генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ горизонтлардан ташкил топган табиий тузилма; Ер пўстининг юза ва унумдор қатлами. Т.нинг нураган тоғ жинсларидан фарқ қиладиган энг муҳим хусусияти — унумдорлигидир (қ. *Тупроқ унумдорлиги*). Т.ни ўрганиш ва унинг таснифини тузиш, таркибини яхшилаш ҳамда унумдорлигини ошириш усулларини ишлаб чиқиш сингари масалалар б-н *тупроқшунослик* фани шуғулланади. Т. ҳосил қилувчи асосий омиллар: иқлим, тупроқ она жинси, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, ҳудуднинг рельефи ва геологик ёши ҳамда одамнинг хўжалик фаолияти.

Ер юзасига чиқиб турган тоғ жинслари ёғин-сочин, карбонат ангидрид, кислород, ҳаво ҳарорати, механик

қучлар, сув ва унда эриган моддалар, ҳаво, микроорганизмлар ва тубан ўсимликлар (йўсин, лишайниклар) таъсирида емирилади (нурайди). Нураган жинслар майдаланиб, ғовак қатлам ҳосил қилади. Бу қатлам вақт ўтиши б-н янги хусусият — *нам сиғимиға* ва ўсимликлар ўзлаштира оладиган бир оз миқдордаги озиқ моддаларга эга бўлади. Вужудга келган янги муҳитдаги микроорганизмлар ўз ҳаёт фаолияти туфайли ўсимликларнинг ўсиши учун шароит яратади, ўсимликлар тупроқдан ўз ҳаёти учун зарур озиқ моддаларни ўзлаштиради ва ўзида тўплайди. Нобуд бўлган ўсимликнинг бир қисми микроорганизмлар таъсирида парчаланиб, минерал моддаларга, қолган қисми эса мураккаб биокимёвий жараёнлар натижасида чиринди (гумус) га айланади. Бу жараёнларнинг барчаси узлуксиз давом этадиган *нураш* шароитида содир бўлиб, ўсимлик илдизлари ажратган нордон моддалар ҳамда органик қолдиқлар таъсирида янада тезлашади. Натижада Ер пўстлоғининг сиртида унумдор ғовак қатлам — Т. пайдо бўлади. Иқлим, тупроқ она жинси, ўсимлик ҳамда ҳайвонот олами, ҳудуд рельефи каби омилларнинг Т. ҳосил бўлиш жараёнига таъсири турлича бўлганлиги туфайли ҳар хил табиий зоналарда ўзига хос Т. типлари вужудга келади. Мас., тайга зонасида чимли подзол Т., лаштларда қора ва каштан Т., чўлларда эса сур тусли қўнғир Т.лар ва б (қ. *Тупроқ зонаси*).

Тупроқ: 1 — суғориладиган ўтлоқи-сур глейли қумоқли; 2 — суғориладиган оч тусли сур тупроқлар; 3 — типик тақир.



Одамнинг хўжалик фаолияти ҳам Т. ҳосил бўлиш жараёнининг баъзи омилларига, мас., ўсимликларга, шунингдек, ерга ишлов бериш, унинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, органик ўғит солиш ва б. билан тупроққа бевосита таъсир кўрсатади. Бу таъсир кўрсатиш тўғри мутаносибликда олиб борилганда Т. ҳосил бўлиш жараёнини ва хусусиятларини мақсадга мувофиқ ўзгартириш мумкин.

Т. қаттиқ, суюқ, газ ҳолатидаги ва тирик таркибий қисмлардан ташкил топган. Уларнинг бир-бирига нисбати турли Т.лардагина эмас, балки бир Т. типининг ҳар хил қатламларида ҳам турлича. Т. қаттиқ қисмини минерал моддалар ташкил қилади. Табиий жойланишда қаттиқ зарралар Т. массасининг маълум қисмини эгаллайди, қолган қисмини эса зарралар ва уларнинг агрегатлари оралигидаги ҳар хил катталик ҳамда шаклга эга бўлган ковaклар (ғоваклик) ташкил қилади. Бу бўшлиқларнинг умумий йиғиндиси Т. ғоваклиги дейилади. Т. ғоваклиги капиллярлар ва нокапиллярлар бўлади. Капиллярлар ғовакли Т.нинг майда зарралари капиллярлар оралигидаги ҳажмга, нокапиллярлар ғоваклик эса макроструктура элементлари оралигидаги йирик ковaклар ҳажмига тенг. Т.нинг минерал қисмидаги ғоваклиги 40—60%, боткоқи ва глейланган Т.ларда эса 27% атрофида бўлади. Ғоваклик Т.нинг солиштирма ва ҳажм оғирлигига боғлиқ. Ковaкларда Т.нинг суюқ қисмини ташкил қилувчи, таркибида эриган моддалар — *тупроқ эритмаси* бўлган тупроқ нами ҳамда Т.нинг газ ҳолатидаги қисмини ташкил этувчи тупроқ ҳавоси бўлади. Т. таркибидаги сув ва ҳаво миқдорининг нисбати атмосфера ёғинлари, суғориш ва *грунт сувлари* ҳамда сувнинг сарфланиши, яъни тупроқ қатламидан оқиб чиқиб кетиши, бугланиши ва ўсимлик илдизлари орқали шимилиши ва б. билан боғлиқ ҳолда ўзгариб турали. Мана шу шароитлар тупроқнинг сув ва ҳаво режимини белгилайди. Т.даги ҳаво таркиби атмосфера ҳавосидан (O_2—20,96%, CO_2—0,03%) фарқ қилади (тупроқ ҳажмига нисбатан % ҳисобида: O_2—20,3%, CO_2—0,65%), азот миқдори деярли тенг.

Т.нинг ҳаво ўтказувчанлиги ундаги ҳаво миқдорига тўғри пропорционал катталик бўлиб, Т. тузилиши, структураси ва сувга чидамлигига боғлиқ.

Т.нинг солиштирма массаси маълум ҳажмли Т. қаттиқ қисми оғирлигининг 4° да олинган ҳудди шундай ҳажмдаги сув оғирлигига бўлган нисбати б-н белгиланади. Т. минерал қисмларининг солиштирма массаси минералогик таркиб ва ундаги органик моддалар таркибига боғлиқ (2,50—2,80 г/см³ гача бўлади). Қовушмаси бузилмаган Т. зичлиги деб табиий ҳолатдаги 1 см³ Т. оғирлигининг грамм ҳисобидаги вазнига айтилади ва Т.нинг ғоваклиги ва қаттиқ фазанинг ўртача зичлиги б-н белгиланади. Унумдорлик даражасини белгиловчи тупроқнинг кимёвий таркиби, физик-кимёвий, физик-механик ва б. хусусиятлари маълум даражада ундаги сингдирувчи комплекс табиати ва таркибига боғлиқ. Тупроқнинг ана шу сингдирувчи комплекси хусусиятларига қараб ерларни яхшилаш талбирлари белгиланади.

Т.нинг тирик таркибий қисми тупроқ микроорганизмлари (қ. *Микрофлора*), умуртқасиз ҳайвонларнинг кўпгина гуруҳлари — энг содда ҳайвонлар, чувалчанглар, моллюскалар, ҳашаротлар вакилларидан ҳамда ерни ўювчи умуртқалилар (юмронқозиқ, сичқон, каламуш) ва ҳ.к.дан ташкил топган.

Моддаларнинг табиатда айланиши ҳамда қайта жойланиши асосида Т. морфологияси, таркиби ва хусусиятлари

профиль бўйлаб юқоридан пастга томон маълум қонуниятга биноан ўзгариб боради ва тупроқ горизонтларининг навбат б-н алмашинишида намоён бўлади. Шунинг учун бу жараёнларни билмай туриб инсоннинг ҳаёт кечириш муҳитини ташкил этувчи омиллардан бири бўлган Т. қопламидан нотўғри фойдаланиш *тупроқ эрозиясига*, унинг шўрланиши ва ботқоқланишига олиб келади. Т.нинг ифлосланишини камайтириш учун қ.хда *пестицидлардан* фойдаланиш қоидалари жорий қилинган (яна қ. *Тупроқ таснифи*, *Тупроқ унумдорлиги*).

Ад.: Прасолов Л. И., Почвы Туркестана, Л., 1925; Баҳодиров М., Расулов А., Тупроқшунослик, Т., 1975; Генусов А. З., Почвы и земельные ресурсы Средней Азии, Т., 1983; Почвы Узбекистана, Т., 1984; Конобеева Г. М., Почвы Узбекистана, их районирование и качественная оценка, Т., 1985; Азимбоев С., Тупроқ ва унинг турлари, Т., 1986.

Жўрақул Сатторов.

ТУПРОҚ БОНИТИРОВКАСИ (лот. bonitas — сифатлилик) — тупроқ унумдорлигини қиёсий баҳолаш. Т.б. 100 баллик шкала бўйича ифодаланади. Т.б.нинг асосий мақсади тупроқларни унумдорлигига қараб таснифлашдир. Т.б. тупроқ унумдорлигини характерловчи табиий, яъни қ.х. экинлари ҳосилдорлиги б-н чамбарчас боғлиқ бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўтказилади. Шунингдек, Т.б.да даланинг ўлчами, геометрик шакли, нишаблиги, иқлим шароити ва б. ҳам ҳисобга олинади. Т.б. ерни иқтисодий баҳолаш, ер кадастрини юритиш, мелиорация ҳамда деҳқончилик системасини такомиллаштириш ва б. учун зарур.

Табиий хоссалари экинининг энг юқори ҳосилдорлигини таъминлайдиган тупроқлар аъло баҳоланади. Бунда суғориладиган ерларда тупроқнинг маданийлик даражаси, қадимдан суғориб келинганлиги, генетик типи баҳо мезонлари ҳисобланади. Тупроқларнинг деҳқончилик учун ноқулай хусусиятлари (шўрланиш, эрозия даражаси, ботқоқланиш ва б.) бонитировка коэффициентини пасайтиради. Мас., кам шўрланган тупроқлар — 0,75, ўртача шўрланганлари — 0,70, кучли шўрланганлар — 0,60 коэффициентга эга. Экстенсив деҳқончилик системасида, мас., лалмикор ғаллачиликда оддий агротехника, минерал ўғитларни чегараланган миқдорда қўллаш туфайли экинларнинг ҳосилдорлиги Т.б.нинг интеграл ифодаси ҳисобланади.

Ад.: Конобеева Г. М., Почвы Узбекистана, их районирование и качественная оценка, Т., 1985.

ТУПРОҚ БОТҚОҚЛАНИШИ — қ. *Ботқоқланиш*.

ТУПРОҚ ГЕОГРАФИЯСИ — *тупроқшунослик* фанининг бўлими; тупроқларнинг Ер юзида тарқалиш қонуниятларини тупроқ-географик р-нлаштириш мақсадида ўрганади. Аниқланган қонуниятлар асосида ҳар хил тупроқ типлари, турлича табиий ва самарали унумдорликка эга бўлган ерлар миқдорий инвентаризация қилинади (қ. *Тупроқ бонитировкаси*). Умумий ва махсус (минтақавий) Т.г.га бўлинади. Умумий Т.г. тупроқ пайдо бўлиш омилларини ўрганади, уларнинг турли типларига таъриф беради ва географик жойланишининг умумий ҳамда хусусий қонуниятларини аниқлайди. Махсус Т.г. эса тупроқ р-нлаштириш масалаларини ўрганади ва маълум ҳудуддаги тупроқларни таърифлаш ҳамда хариталарини тузиш б-н шуғулланади. Т.г. тупроқларнинг географик жойланишини асосий тупроқ пайдо қилувчи омиллар б-н боғлиқликда қиёсий-географик усулда ўрганади. Т.г. маълумотлари *тупроқ харитасини* тузишда назарий асос бўлиб, қ.х.да асосий и.ч. воситаси бўлган ердан унумли фойдаланишда катта аҳамиятга эга.

ТУПРОҚ ГОРИЗОНТИ, тупроқ қатламлари — тупроқнинг ривожланиш жараёнида табиий шаклланган ва ажралиб турган қатлами. Маълум қалинликка эга горизонтлар бир-биридан морфологик белгилари, шунингдек, физик хоссалари, механик, кимёвий ҳамда минералогик таркиби б-н фарқ қилади. Ҳар бир қатлам тупроқнинг ҳосил бўлиш ва ривожланиш тарихини ўзида яққол акс эттиради. Тупроқ қатламлари мажмуи тупроқ кесмаси (профили)ни ҳосил қилади. Т.г. бош ҳарфлар — А, В, С, горизонтча (қатламча)лар эса индексли ҳарфлар б-н белгиланади. Чиринди моддалари асосан, устки чириндили қатламда (чириндили-аккумулятив ёки элювиал горизонт деб аталиб, А ҳарфи б-н белгиланади) ҳосил бўлиб, тўпланади ва баъзи тупроқларда сувда эрийдиган минерал ҳамда органик моддалар бу қатламдан ювилади, тупроқнинг минерал қисми емирилади. Бундан пастда ўткинчи — шимилма (В; иллювиал ёки метаморфик) қатлам жойлашган бўлиб, унда элювиал қатламдан емирилган минерал модда маҳсулотларининг ювилган маълум қисми тўпланади. Тупроқ профили она жинс горизонти (С) б-н чегараланади.

ТУПРОҚ ЗОНАСИ — зонал ва унга ёндош интразонал тупроқлар эгаллаган ҳудуд. Тупроқ типлари шим.дан жанубга, шунингдек, текисликдан баландлик (тоғлик)ка кўтарилиш б-н аста-секин ўзгариб боради ва ҳар қайси жойда ўзига хос типдаги Т.з.ни ҳосил қилади. Т.з. тушунчаси тупроқ типлари, тупроқ-иқлим ва қ.х. экинларини ҳудудда р-нлаштиришда қатъий бирлик сифатида қўлланилади. Ер юзида Т.з.лари маълум табиий қонун асосида тарқалган. Ҳар бир Т.з. муайян бир географик зонада учрайди. Тупроқнинг бу хилда жойлашганлигини дастлаб В.В. *Докучаев* ва Н.М.Симбирцев аниқлаган. Тупроқ горизонтал ва вертикал зоналлик қонунлари асосида ҳосил бўлган, лекин тупроқ типларининг зоналлик қонуни асосида тарқалиши маҳаллий шароитлар — тоғлар, гидрогеологик ва геологик хусусиятларга кўра, қисман ўзгариши мумкин. Т.з. жуда катталиги ва бир зонанинг турли қисмларида биоиқлим шароити турлича бўлганидан ҳар бир зонада тупроқ қоплами бир хил эмас. Тупроқнинг интразонал қонун асосида тарқалиши маҳаллий шароитга хос турли табиий омиллар таъсирига боғлиқ. Мас., сур тупроқ зонасидаги гидрогеологик омиллар таъсирида пайдо бўлган ўтлоқи, шўрхок ва ботқоқи тупроқлар интразонал тупроқлардир. Ер юзида Шимолий ярим шарда (шим.дан жан.га) қуйидаги горизонтал тупроқ зоналари учрайди: тундра тупроқлари; подзол тупроқлар; ўрмон-дашт тупроқлари; қора тупроқлар; каштан тупроқлар; чўл тупроқлар; сур тупроқлар; қизил тупроқлар. Ҳар қайси зонада интразонал тупроқлар ҳам бор.

ТУПРОҚ МИКРООРГАНИЗМЛАРИ — қ. *Микрофлора*.

ТУПРОҚ НАМ СИҒИМИ — тупроқнинг нам тутиш хусусиятини характерловчи катталик; тупроқ массаси ёки ҳажмига нисбатан фоизларда ифодаланади. Т.н.с.нинг асосий турлари: тўла (тупроқ ковaклари сув б-н тўла); умумий (грунт сувлари чуқур бўлган жойларда ер устидан суғорилганда ва грунт сувлари яқин жойларда сув тупроқ тагидан берилган шароитда тупроқда нам узоқ сақланиб туради); капилляр (тупроқ горизонтларидаги мувозанатда турган намлик тупроқ капиллярларини ҳошия чегараларида жойлашиб, шу горизонтларнинг грунт сувлар сатҳидан қандай баландликда туришига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради); дала (энг кичик, чегараланган дала, нисбий-капиллярлар осилган намнинг энг кўп миқдори); максимал молекуляр (тупроқдаги қаттиқ заррачалар юзасида тортишиш кучлари таъсирида ушланиб турган энг кўп намлик миқдори). Дала ва капиллярлар нам сиғимлари қ.х. экинлари оптимал су-

ғориш режимини ҳамда мелиорация учун зарур сув нормаларини ҳисоблаб чиқишда катта аҳамиятга эга. Бу қ.х. экинларининг яхши ўсиши ва ҳосилдорлигининг ошишини таъминлайди. Дала нам сиғими 1 м қалинликдаги гилли тупроқ учун, одатда, массасига нисбатан 25%, оғир қумоқли тупроқда 22%, ўртача қумоқлида 19%, енгил қумоқлида 16%, қумлоқида 13% ва қумлида 10% атрофида бўлади. Мас., гўза тупроқ нами дала нам сиғимининг 65—70% ни ташкил этганда яхши ривожланади.

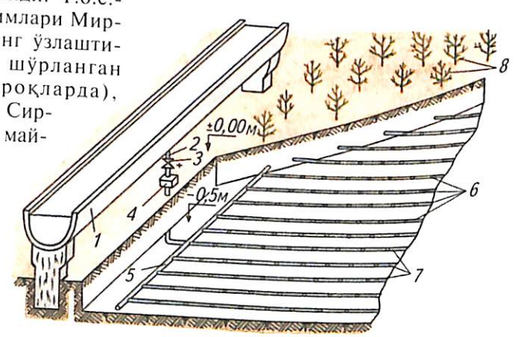
ТУПРОҚ НОРДОНЛИГИ, тупроқ кислоталилиги — тупроқнинг асосий хусусиятларидан бири; бунга *тупроқ эритмаси*да водород ионлари, шунингдек, тупроқ сингдирувчи комплексида водород ва алюминий алмашинувчи ионларининг мавжудлиги сабаб бўлади. Т.н. ўсимликлар ҳаётида, тупроқ микрофлораси ҳаёт фаолиятида, моддаларнинг бир ҳолатдан бошқасига айланишида, моддалар миграцияси ҳамда тўпланишида катта аҳамиятга эга. Водород (H) ионларининг ҳолатига кўра Т.н. 2 хил: актуал (фаол) ва потенциал (пассив, «яширин») бўлади. Тупроқнинг актуал нордонлиги эритмадаги водород ионлари концентрациясининг тескари логарифмидан иборат бўлган pH катталиги б-н ифодаланади. pH 7 га тенг бўлганда тупроқ эритмасининг реакцияси нейтрал, ундан паст бўлганда нордон, ундан юқори бўлганда ишқорий деб аталади. Тупроқ эритмасининг реакцияси турли тупроқларда ҳар хил (pH 3,5—9 ва бундан юқори). Қора тупроқлар нейтрал актуалга яқин, сур тупроқлар эса, асосан, кучсиз ишқорий реакцияга, шўрхоклар, айниқса, содалилари кучли ишқорий реакцияга эга. Ўсимликлар тупроқ реакциясига турлича талабчан. Кучсиз нордон ёки кучсиз ишқорий реакцияли тупроқлар энг қулай ҳисобланади. Юқори нордонлик кўпгина экинлар ва микроорганизмларнинг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Тупроқнинг оптимал реакцияси буғдойга 6—7, бедага 7—8, гўзага 6—7,3, маккажўхорига 6—7. Тупроқнинг потенциал нордонлиги тупроқ қаттиқ фазаси б-н боғлиқ бўлиб, тупроқнинг тузли эритмалар б-н ўзаро таъсирида туз катионлари водород ҳамда алюминий ионларини сиқиб чиқарадиган шароитларда юзага чиқади. Сиқиб чиқариш тарзига қараб потенциал нордонликнинг алмашинувчи ва гидролитик шакллари бор.

Минерал ўғитлар турини танлашда Т.н. даражасини ҳисобга олиш лозим. Ўрта Осиё тупроқлари карбонатларга бойлиги сабабли, асосан, кучсиз ишқорий реакцияга эга. Шунинг учун физиологик жиҳатдан нордон ўғитларни қўллаш тупроқ реакциясини нордонлаштирмайди. Ортиқча нордонликка қарши тупроққа оҳак, ишқорийлик кучли бўлса гипс солинади.

ТУПРОҚ ОСТИДАН СУҒОРИШ — тупроқнинг ўсимлик илдизи тарқаладиган қатламини ер ости қувурлари орқали намлаш; суғоришнинг истиқболли усулларидан бири. Бу усулни сабзавот, техника экинлари етиштиришда, боғларда, токзорларда ва б.да қўллаш самаралидир. Т.о.с.да сувни анчагина иқтисод қилишга (30—40%) эришилади. Т.о.с.да сув кам меъёрда, аммо тез-тез берилади, бу эса ўсимликларнинг яхши ривожланишига қулайлик туғдиради. Суғоришнинг бу усулида ўсимликларнинг илдиз системалари тарқаладиган зонада нам захиралари энг кўп тўпланади, устки қатлам (0—15 см) эса қуруқ ҳолда қолади ёки бир қадар намланади. Натижада тупроқ бетида қатқалоқ ҳосил бўлмайди, устки қатламдан ҳавонинг яхши ўтиши таъминланади, бегона ўтларнинг ўсиши ва кўпайишига шароит бўлмайди. Т.о.с. учун тупроқ юқори капиллярлик хусусиятига эга бўлиши, сув бериладиган участка текис бўлиши шарт. Бу усулни йирик донадор, тошлоқ ва шўрланган тупроқда қўллаш мумкин эмас. Намлагич сифатида тешикчалари бўлган сопол, пластмасса ва б. қувурлардан фойдаланилади. Сув бериш тарзига қараб Т.о.с. босимли, босимсиз ва вакуумли бўлиши мумкин. Босимли Т.о.с.ни қўллаш бўйича биринчи тажрибалар Ўзбекистонда 20-а.нинг 30-й.лар охири — 40-й.ларнинг бошларида СоюзНИХИ нинг Марказий тажриба мелиорация ст-ясида, кейинроқ Оққовоқ агротехника тажриба ст-ясида ўтказилган. 60—70-й.ларда Т.о.с. технологияси ва конструкцияси турли тупроқ типларида ўрганилди. Т.о.с.нинг тажриба — и.ч. тизимлари Мирзачўл ва Жиззах чўлининг ўзлаштирилган ерларида (кам шўрланган сур-ўтлоқи енгил тупроқларда), уларнинг энг йириклари Сирдарё вилоятида 50—200 га майдонда қурилган.

ТУПРОҚ ТАСНИФИ — тупроқларни муайян белгилар асосида таксономик бирликларга бўлиш. Ҳоз. замон генетик Т.т. тупроқ ҳосил бўлиши, ривожланиши, эволюцияси жараёнлари ва хусусиятларини узила-кесил ўтган тупроқ профилининг тузилишига асосланган. Асосий таснифлаш бирлиги — тупроқ генетик типидир. Ҳоз. замон таснифида 100 дан ортиқ тупроқ типлари ажратилган бўлиб, улар уз навбатида типчалар, туркум, тур ва хилларга бўлинади. Тупроқ диагностикаси, яъни объектив белгилар системаси таснифнинг энг муҳим қисми бўлиб, тупроқни таснифнинг барча таксономик даражаларида ажратишга имкон беради. Тупроқни амалий (аграр, и.ч., мелиоратив, ўрмончилик ва б.) жиҳатдан туруҳларга ажратиш катта аҳамиятга эга. Ягона халқаро Т.т. ишлаб чиқилмаган. ФАО, ЮНЕСКО томонидан (1968—74) дунё тупроқ харитасини тузишда биринчи дунё тупроқ системасини яратишга уриниб кўрилди.

Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақалари тупроқлари суғориладиган тупроқлар тарзида таснифланади. Янги Т.т.да суғориш таъсирида тупроқ жараёнлари характерининг тубдан ўзгарганлигини ҳисобга олиб, улар алоҳида тупроқ типи сифатида ажратилган. Бунда тупроқнинг зонал жойланиш ҳолати, суғориш таъсирида ўзгарганлик даражаси, автоморфлик ва гидроморфлик шароитлари эътиборга олинади. Зонал жойланиш ҳолати суғориладиган тупроқнинг маълум кенглик зонаси ёки баландлик минтақасига мансублигини кўрсатади. Шунга кўра, Ўрта Осиёнинг текислик қисми сур тусли қўнғир, қумли чўл, тақирли ва тақир, шунингдек, гидроморф шароитда уларга йўлдош ўтлоқи, ботқоқи-ўтлоқи ва ботқоқи тупроқлар тарқалган чўл зонаси сифатида қаралади. Баландлик минтақаси системасининг қуйи қисми — тоғ олди ва тоғ этаги текисликларида оч тусли типик ва тўқ тусли сур тупроқлар, даре водийлари ҳамда саз-ларда эса сур тупроқ минтақасининг гидроморф, ўтлоқи, ботқоқи-ўтлоқи ва ботқоқи тупроқлари ривожланган. Бу зона ва минтақалар шароитида ривожланган суғориладиган тупроқлар профилида табиий зонал тупроқнинг баъзи белги ва хусусиятлари сақланади. Шу асосда суғориладиган тупроқларнинг қуйидаги типлари ажратилган (1974): чўл зонасининг ўтлоқи-воҳа, ботқоқи-воҳа ва тақирли воҳа; сур тупроқлар минтақасининг ўтлоқи-воҳа; ботқоқи-воҳа, сур воҳа тупроқлари. Воҳа тупроқларининг ривожланиш этапи ёки босқичлари типчалар б-н ифодаланади. Тупроқлар ўзининг табиий тупроқ белгиларини сақлаган ҳолда, яъни тип даражасида суғориладиган сур тупроқлар, суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқлар ва ш.к. деб, агар тупроқда янги шароитга хос бўлган белгилар пайдо бўлса, типча даражасига бўз-воҳа, тақирли воҳа тупроқлар ва ш.к. деб аталади. Бундан ҳам кичик таксономик бирликка, яъни туркум ва хилларга шўрланиш, шўртобланиш, тупроқ ҳосил қилувчи она жинс, гранулометрик таркибига қараб ажратилади.



Тупроқ остидан суғориш системаси: *1* — суғориш нови; *2* — сув келтиргич қувурлар; *3* — сурилма қопқоқ; *4* — сув ўлчагич бакча; *5* — тақсимлагич қувурлар; *6* — намлагич найчалар; *7* — экин туплари.

Ад.: Азимбоев С., Тупроқ ва унинг турлари, Т., 1986.

Собиржон Азимбоев.

ТУПРОҚ УНУМДОРЛИГИ — тупроқнинг ўсимликларни сув, озиқ моддалар ва б. б-н таъминлаш хусусияти. Тупроқ тог жинсларидан унумдорлиги б-н фарқ қилади. Унумдор тупроқларда инсонга асосий озиқ-овқат маҳсулотларини берувчи қ.х. ўсимликлари ўстирилади. Ер фақат унумдорлик хусусияти туфайли қ.х.да и.ч. воситасига айланган. Т.у. тупроқ ҳосил қилувчи омиллар: иқлим, рельеф, тупроқ ҳосил қилувчи жинслар, табиий ва маданий ўсимликлар б-н узвий боғлиқ, аммо унумдорлик даражасида, айниқса, ердан фойдаланиш характери катта аҳамиятга эга. Т.у.нинг энг муҳим омиллар: ўсимлик ривожланиши учун зарур озиқ моддалар ва улар турининг етарли миқдорда бўлиши; ўсимлик ўзлаштириши мумкин бўлган намнинг мавжудлиги; яхши тупроқ аэрацияси; тупроқнинг гранулометрик таркиби, структура ҳолати ва тузилиши; заҳарли моддалар (кислота, ишқор, туз ва б.) миқдори; тупроқ реакцияси ва б.дан иборат. Бу хусусиятлар йиғиндиси тупроқнинг маданийлашганлик ҳолати даражасини белгилайди. Унумдорликнинг барча элементлари бир-бири б-н чамбарчас боғлиқ. Бу элементлардан бирортасининг ўзгариши бошқаларига ҳам таъсир кўрсатади. Ҳар хил ўсимликларнинг Т.у.га талаби турлича бўлганлиги сабабли ва ўсимлик биологиясига боғлиқ ҳолда бир тур ўсимлик учун унумдор ҳисобланган тупроқ бошқа тур учун унумдор бўлмаслиги мумкин.

Унумдорлик, асосан, табиий ва самарали турларга бўлинади. Табиий унумдорлик тупроқдаги озиқ моддалар умумий захираси б-н характерланади; унинг шаклланиши эса тупроқ ҳосил бўлиш шароитлари ва омиллари ҳамда генезисига боғлиқ. Самарали (сунъий) унумдорликнинг инсон меҳнат фаолияти б-н, яъни ерга ишлов бериш, суғориш, ўғитлаш, шўрини ювиш каби агрокомплекс тадбирлар б-н бошқаради (қ. *Мелиорация*). Сунъий йўл б-н қумлик, тошлоқ, ботқоқлик каби унумсиз ерларда унумдор тупроқлар пайдо қилиш мумкин. Табиий унумдор тупроқлар баъзан кам самарага эга бўлиши мумкин ва аксинча юқори агротехника тадбирларини қўллаш натижасида унумсиз тупроқларда юқори унумдорликка эришиш мумкин. Тупроқдаги озиқ моддалар миқдори (азот, фосфор, калий, кальций, магний, олтингугурт, темир, бор, марганец ва б. микроэлементлар) тупроқ ҳосил қилувчи жинслар ва унинг тагидаги ётқизиқлар (тагзамини) таркибига ҳамда тупроқ ҳосил қилувчи жараёнларга боғлиқ. Ўсимликларнинг микроэлементларни ўзлаштиришига тупроқ реакцияси катта таъсир кўрсатади (қ. *Тупроқ нордонлиги*). Тупроқдаги озиқ моддалар захираси минерал ва органик ўғитлар солиш б-н бошқариб турилади. Тупроққа сувда осон эрувчи тузлар, асосан, натрий, шунингдек, магний, кальций ва б. катионларининг ортиқча миқдорда бўлмаслиги унумдорликнинг муҳим шартидир. Тупроқда тузлар миқдорининг меъёрдан ошиб кетиши — тупроқнинг шўрланиши, асосан, нотўғри суғоришдан вужудга келади, натижада унумдорлик кескин пасайиб кетади. Тупроқ қатламидаги заарли тузларни йўқотиш учун шўр ерлар ювилади (қ. *Шўр ювиш*). Шўрланишнинг олдини олиш учун эса тупроқ хусусияти ва таркибига қараб *суғориш режими* белгиланади. Қурғоқчилик р-нларида, жумладан, суғорма деҳқончилик зоналарида *суғориш* Т.у.ни тубдан оширади. Т.у.нинг паст бўлиши, кўпинча патоген организмлар мавжудлигига ҳам боғлиқ. Уларни кимёвий (ҳашаротларни бепушт қилиш, фунгицидлар сепиш ва б.) ва агротехник тадбирлар (алмашлаб экиш, тупроққа ишлов бериш) ёрдамида йўқ қилиш тупроқнинг самарали унумдорлигини кескин оширади. Т.у.ни сақлаш учун тупроққа эрозияга йўл қўймайдиган усулларда ишлов берилади, *дала ҳимоя ўрмонзорлари* барпо қилинади, дарё ва каналлар қирғоғи мустаҳкамланади ва ҳ.к.

Жўрақул Саттаров.

ТУПРОҚ ХАРИТАСИ — муайян ҳудуд тупроқ қатламининг маълум масштабда қичрайтирилган тасвири. Т.х. бир неча хил бўлади. Умумий Т.х.да тупроқ генетик гуруҳларининг географик тарқалиши тасвирланади; тупроқ мелиорацияси хариталарида қўшимча равишда тупроқнинг мелиоратив, яъни фильтрлаш ва б. хусусиятлари ҳам кўрсатилади; тупроқ эрозияси хариталарида тупроқнинг эрозияга учраганлик даражаси, эрозия хавфи бор майдонлар ва ҳ.к. тасвирланади; тупроқ агрокимёси хариталари ўсимлик озуқа моддалари ҳамда микроэлементлар миқдорини ва ўсимликнинг ривожланиши учун бошқа зарур шароитларни акс эттиради. Т.х. тупроқларнинг Ер юзасида тарқалишини (типлари ва келиб чиқиш белгиларига қараб ажратилган бошқа таксономик бирликларни), уларнинг ўзига хослиги ва, тупроқ ҳосил бўлиш шароитига боғлиқ ҳолдаги хусусиятларини кўрсатади; шунингдек, асосий аграр и.ч. хусусиятлари (гранулометрик таркиби, шўрланганлиги, шўртоблиги, эрозияга учраганлик даражаси ва б.) ҳақида маълумот беради. Вазифасига мувофиқ Т.х. ҳар хил масштабли бўлиши мумкин.

ТУПРОҚ ЭРИТМАСИ — тупроқнинг суюқ таркибий қисми; унда минерал ва органик моддалар эриган ҳолда бўлади. Т.э.нинг тупроқ намланганлик даражасига қараб капиляр, гравитацион ва пардасимон шакллари мавжуд. Т.э. жуда ўзгарувчан бўлиб, у ўсимликлар озиқланишида ва тупроқ моддаларнинг айланишида, тупроқ ҳосил бўлиш жараёнида, физик-кимёвий, биокимёвий реакцияларнинг боришида иштирок этади. Т.э.да ўсимликлар учун зарур озиқ моддалар (аммонийли тузлар, нитратлар, шунингдек, фосфор, калий, кальций, магний ва б. элементларнинг сувда эрувчи тузлари), газлар (O_2, CO_2, N, NH_3) ва органик моддалар мавжуд. Т.э.да тузларнинг кўп бўлиши унинг осмотик босимини ошириб, ўсимликнинг тупроқдан нам ва озиқ моддаларни шимишини қийинлаштиради ва физиологик чанқоқликка сабаб бўлади. Т.э.нинг реакцияси унинг энг муҳим хусусиятидир. Агар тупроқ муҳити жуда нордон ёки ишқорли бўлса, экинларнинг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир этади. (қ. *Тупроқ нордонлиги*).

ТУПРОҚ ЭРОЗИЯСИ (лот. erasio — емирилиш, нураш) — тупроқнинг энг унумдор юқори қатламлари ва тупроқ ости жинсларининг атмосфера ёғинлари ҳамда суғориш сувлари, шамол ва б. таъсирида емирилиш жараёни. Юз бериш даражасига кўра, табиий ва жадаллашган (емирадиган) турларга бўлинади. Табиий Т.э. нисбатан секин кечиб, тупроқ табиий ҳосил бўлиш жараёнида қайта тикланиб туради. Жадаллашган Т.э. одамнинг хўжалик фаолияти (маданий ўсимликларни ўстиришда ердан нотўғри, уқувсиз фойдаланиш, эрозияга қарши тадбир-чораларга риоя қилмай ерларни ўзлаштириш, суғориш, чорва молларни боқиш, ўрмонзорларни йўқ қилиш, қурилиш ишларини олиб бориш ва б.) натижасида юз бериб, тупроқ унумдорлигини сезиларли даражада пасайтириб юборади.

Т.э., асосан, рельефи нотекис — паст-баланд, эрозия базиси (маълум бир жойнинг м ҳисобида денгиз сатҳидан баландлиги б-н сув келиб қуйиладиган ернинг денгиз сатҳидан баландлиги ўртасидаги фарқ) катта бўлган ерларда бошланади. Т.э. ҳосил бўлиш омилларига кўра, сув, шамол, саноат, абразия, яйлов, механик Т.э. ва турларга бўлинади.

Сув эрозиясининг бошланиши ва кучайиши рельефи тузилиши б-н боғлиқ бўлиб, одатда, ер юзасининг нишаблиги 1—1,5° дан ошганда юз бера бошлайди (суғориладиган ерларда суғориш эрозияси юз беради). Сув эрозияси емирилиш жараёнида тупроқ заррачаларининг бўлакларга бўлиниш ва қайта жойлашиш усулига кўра, ювилиш эрозияси, жилға ва жарланиш эрозиясига бўлинади. Ювилиш эрозияси тупроққа сингиб улгурмаган сувнинг оқими таъсирида вужудга келиб, тупроқ қатламининг нисбатан бир текисда ювиб кетиши б-н тавсифланади. Жилға эрозияси жилға сувининг оқими таъсирида унча чуқур бўлмаган ўйдим-чуқурликлар ҳосил бўлиши ва б-н юз беради ва буни одатдаги ерга ишлов бериш б-н бартараф этиш мумкин. Жарланиш эрозияси сув эрозиясининг бир тури бўлиб, сув оқимининг тор ўзанда тўпланиб оқиши, тупроқнинг вертикал емирилиши ва ювилиши натижасида вужудга келади. Сув таъсирида ернинг юзасида ўпқонлар пайдо бўлади. Бир қанча вақтдан сўнг бу ўпқонлар емирилиб жарликлар ҳосил бўлади.

Ўзбекистоннинг суғорма деҳқончилик зонасида сув эрозияси намлик б-н етарли таъминланган (йиллик ёғин-сочин миқдори 350—400 мм дан юқори) ва ярим таъминланган (йиллик ёғин-сочин миқдори 200—300 мм) латмикор ерларда ҳамда тоғ олди ва тоғ этаги қияликларида (мас., Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида; умумий майд. 969,4 минг га) тарқалган.

Шамол эрозияси (лефляция) 2 хил бўлади: тезлиги унча катта бўлмаган шамолнинг тупроқ майда заррачаларини учириб кетишидан келиб чиқувчи оддий ва катта тезликлари шамол туфайли вужудга келувчи тўзонли бўрон. Шамол эрозияси суғориладиган ерларга катта зиён етказади (Марказий Фарғона, Бухоро воҳаси, Қарши чўли, Қорақалпоғистоннинг ғарбий зоналарида, ум. майд. 1,8 млн.га). Шамол эрозиясига, рельефдан қатъи назар, асосан бир йўналишда эсадиган кучли шамол, тупроқнинг енгил механик таркиби ва шўрланганлиги, суғориладиган ер майдонларнинг табиий шароитга номувофиқ йириклиги ҳамда ўрмон дарахтзорлари минтақасининг йўқлиги ёки қониқарсиз аҳволдалиги сабаб бўлади.

Т.э.нинг, шунингдек, и.ч. ва одам фаолияти б-н боғлиқ бўлган қуйидаги турлари ҳам учрайди: саноат эрозияси — фойдали қазилмаларни қазиш (айниқса, очиқ усулда), уйжой, и.ч. бинолари ва йўл қуриш, газ ҳамда нефть қувурларини ўтказиш натижасида содир бўлади (қ. *Ер рекультивацияси*); абразия — дарё ва бошқа сув ҳавзалари қирғоқларининг емирилиши туфайли ҳайдалма ер, яйлов майдонлари қисқаради ва сув ҳавзаларини лойқа босади. Яйловларда ортиқча чорва боқиш яйлов эрозиясига сабаб бўлади. Механик эрозия ҳар бир зонага хос тупроқнинг қайта тикланиш имконияти даражасини ҳисобга олмай туриб, ўта оғир тракторлардан кенг фойдаланиш натижасида юз беради. Механик эрозия таъсирида тупроқ структураси бузилади, унинг сув-физик хусусиятлари, шунингдек, тупроқ ҳосил бўлишининг асосий омилларидан бўлган биологик фаоллик ёмонлашади.

Ад.: Муҳамедов Т., Тупроқ эрозияси деҳқончилик учун офат, Т., 1973; Муҳитдинов К., Ўзбекистонда тупроқ эрозияси ва унга қарши кураш чоралари, Т., 1976; Мирзажонов ва б., Эрозияга учраган тупроқларда юқори ҳосил олиш, Т., 1980.

Ходимат Махсудов.

ТУПРОҚНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИ — тупроқдаги минерал, органик, органик-минерал ва баъзи кимёвий элементлар. Тупроқнинг минерал қисми бирламчи (кварц, дала шпатлари, амфиболлар, пироксин, слюда ва ҳ.к.) ва иккиламчи (монтмориллонит, каолинит, гидрослюда ва ҳ.к.) минераллардан ташкил топган. Тупроқнинг органик қисми гумусдан иборат. У гумин, фульво кислоталар ҳамда гумин моддалардан таркиб топган бўлиб, элементлар таркиби доимий эмас. Оч тусли сур тупроқларнинг А горизонтидаги гумус миқдори 1—1,5, азот 0,08—0,14% ни, типик буз тупроқларда эса 1,5—3,5 ва 0,1—0,2% ни, тақирда 0,3—0,8 ва 0,03—0,06% ни, сур тусли қўнғир тупроқларда 1% гача ва 0,07% дан камроқни ташкил этади. Тупроқ эритмасида органик ва минерал моддалар ҳамда газлар бор. Эриган моддалар ион, молекуляр ва коллоид шаклларда мавжуд бўлади. Эритмада минерал бирикма анионларидан HCO_3^-, CO_3^{2-}, NO_2^-, NO_3^-, SO_4^{2-}, Cl^-, $H_2PO_4^-$, HPO_4^{2-}, PO_4^{3-}, катионлардан Ca^{2+}, Mg^{2+}, Na^+, K^+, H^+, газлардан CO_2, O_2 ва ҳ.к., органик бирикмалардан — органик кислоталар, қанд, аминокислоталар, спиртлар, ферментлар, ошловчи моддалар ва б., органик-минерал моддалардан — гумус кислоталари, полифеноллар, кичик молекуляр органик кислоталар ва ҳ.к.нинг бўлиши характерли. Тупроқнинг газсимон қисми (ҳажмий фоизларда) 78,1 N, 19—21 O_2, 0,1—1,0 CO_2 дан иборат; қўшимча сифатида аммиак, глейли ва ботқоқ тупроқларда эса водород сульфид, метан ва водород учрайди (яна қ. *Тупроқ*).

Хушвақт Номозов.

ТУПРОҚШУНОСЛИК — *тупроқ* ҳақидаги фан; унинг таркиби, хоссалари, келиб чиқиши, тараққиёти, географик тарқалиши, унумли фойдаланиш усуллари ва унумдорлигини ошириш йўлларини ўрганади. Т. табиий-тарихий фанларга мансуб бўлиб, тупроқни табиат маҳсули, меҳнат предмети, и.ч. воситаси сифатида тад-қиқ этади. Т. иқлимшунослик, геоморфология, петрография, ўсимликлар физиологияси каби бошқа табиий фанлар б-н узвий боғлиқ. Қ.х.да тупроқ унумдорлигини ошириш, саноат ўғитларини қўллаш, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, тупроқ эрозиясига қарши кураш ва б. масалаларни ҳал қилишда, айниқса, катта аҳамиятга эга. Тупроқ 18-а. охирларидан ўрганила бошланди.

19-а. ўрталарида тупроқни геологик ҳосила деб қаровчи агрогеологик йўналиш вужудга келди. 19-а. охирларида В.В. *Докучаев* Россияда тирик ва ўлик табиат хусусиятларига эга табиий-тарихий жисм — тупроқ тўғрисидаги тушунчани асослаган генетик Т.ни яратди. Т.нинг агрономик йўналиши (тупроқ б-н усимлик ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, тупроқ унумдорлиги)ни П.А. Костичев, географик йўналишини (тупроқ кесмасининг тупроқ ҳосил бўлиш жараёни б-н боғлиқ ҳолда солиштирма таҳлил)ни эса К.Д. Глинка, Н. М. Сибирцев ва б. ривожлантирди. Агрономик, ўрмон ва мелиоратив Т. — Глинн амалий соҳаларидир. 20-а. бошларида Т.нинг янги — кимёвий йўналиши вужудга келди. Бу йўналишни тупроқ коллоид кимёси асосчиси К. К. Гедройц яратди.

20-йилларда В. И. Вернадский тупроқ ҳосил бўлишида тирик организмлар аҳамиятини ўрганиб, Т.да биогеокимё йўналишига асос солди. 30-йилларга келиб, тупроқ физик кимёси, физикаси, минералогияси, микробиологияси каби бошқа бўлимлар ҳам шаклланди. Т.нинг шу даврдаги ҳамда кейинчалик ривожланишида Н.А.*Димо*, Н.А. Герасимов, Е.Н.Иванова, В. А. *Ковда*, Б.Б. Полинов, Л. И. Прасолов, Н. Н. Розов, И. В. Тюрин ва б.нинг ишлари етакчи аҳамиятга эга бўлди.

Т.нинг Ўзбекистонда ривожланиши Туркистон ун-ти қошида Тупроқшунослик ва геоботаника ин-тининг ташкил этилиши б-н узвий боғлиқ (қ. *Тупроқшунослик ва агрокимё институти*). Бунгача Ўрта Осиё ҳудуди тупроқларини А. *Миддендорф*, А.Н. Краснов, Н. Тейх тадқиқ этган. П. С. Коссович раҳбарлигида Ер тузиш ва деҳқончилик бош бошқармасининг қ.х. кимёси лаб. (Россия; 1897 й.да ташкил қилинган) томонидан Мирзачўл ва Андижон тажриба далалари тупроғининг кимёвий ва гранулометрик таркиблари тадқиқ қилинди. Бу тадқиқотлар натижасида сур тупроқларда фосфор, калийнинг кўплиги, гумус (чиринди)нинг эса кам эканлиги ва карбонатларга тўйинганлиги аниқланди. С. С. Неуструев ишларида типик сур тупроқлар тавсифланган ва шу типдаги тупроқлар терминологиясига асос солинган.

Т.нинг географик, кимёвий ва биогеокимё йўналишлари синтези тупроқнинг 4 асосий: қаттиқ, суюқ, газсимон ва тирик қисмлардан иборат эканлигини кўрсатди. Тупроқнинг бу таркибий қисмларида модда ва энергия алмашинуви доимо ўзаро таъсир этиб, узлуксиз кечади. Тупроқда тирик организмларнинг бўлиши уни биосферанинг тирик мавжудотлари қаторига киритиш имконини берди. Шу асосда тупроқ унумдорлиги, таснифи ва диагностикаси ҳақидаги таълимот такомиллантирилди.

Ўзбекистонда Т. ривожида М. Б. *Баҳодиров*, Б. В. Горбунов, В. Б. Гуссак, Н.В. Кимберг, М. А. *Орлов*, М. А. *Панков*, А. М. Расулов, С. Н.*Рижов*, Х. Махсудов, М. У. Умаров, О. *Комилов* ва б.нинг ҳиссаси катта. Ўзбекистон тупроқшунослари суғорма деҳқончилик минтақалари учун агрокомплекс тадбирлар системаси, яъни ерни чуқур ҳайдаш, суғориш, минерал ва маҳаллий ўғитлардан унумли фойдаланиш; шўрланган ва ботқоқланган ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилаш чоралари ва б.ни ишлаб чиқдилар. Тупроқшунослик ва агрокимё ин-тида тадқиқот натижалари умумлаштирилди, кам ўрганилган ва эрозион-географик жиҳатдан тадқиқ этилди. Янги маълумотлар тупроқ таснифини назарий томондан қайта кўриб чиқишни ва унинг янги вариантини яратиш имконини берди.

Т.нинг илмий, назарий ва амалий масалалари Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитасининг Тупроқшунослик ва агрокимё ин-ти, Тупроқшунослик ва агрокимё ин-ти, қ.х. олий ўқув юртлари ва ЎзМУ нинг тупроқшунослик кафедралари ва б. илмий муассасаларида ўрганилади. Илмий ишлар натижалари даврий илмий жур. лар, шунингдек, илмий тўпламларда нашр қилинади.

Ад.: Панков М. А., Тупроқшунослик, Т., 1970; Баҳодиров М., Расулов А., Тупроқшунослик, Т., 1975; Расулов А., Эрматов А. Қ., Тупроқшунослик асослари ва деҳқончилик, Т., 1980.

Ходимат Махсудов.

ТУПРОҚШУНОСЛИК ВА АГРОКИМЁ ИНСТИТУТИ, Тупроқшунослик ва агрокимё илмий тадқиқот давлат институти — йирик илмий муассаса. Тошкент ш.да жойлашган. Дастлаб 1920 й.да Туркистон ун-ти қошида ташкил этилган. 1932 й.да Бутуниттифоқ Пахтачилик илмий тадқиқот ин-ти (СоюзНИХИ)нинг ўғитлар ва агротупроқшунослик Марказий ст-ясига айлантирилди. 1943—60 й.ларда Ўзбекистон ФАнинг Тупроқшунослик ин-ти, 1961—64 й.ларда Ўрта Осиё Пахтачилик давлат қўмитасининг Тупроқшунослик ин-ти, 1965—72 й.ларда ЎзССР Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг Тупроқшунослик и.т. ин-ти, 1973—98 й.ларда Ўзбекистон ФА Тупроқшунослик ва агрокимё и.т. ин-ти. 1998 й. 24 июлдан Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси таркибида. Ин-тда (2004): тупроқлар генезиси ва географияси; йирик масштабли харитаграфия; тупроқлар физикаси ва технологияси; тупроқлар кимёси, физик-кимёси ва минералогияси; агрокимё; шўрланган тупроқлар генезиси ва мелиорацияси; тупроқ унумдорлигини бошқариш ва баҳолаш; тупроқлар биоэкологияси; тупроқ информатикаси; аналитик марказ бўлимлари, шунингдек, тупроқ музейи, илмий кутубхона ва тажриба майдончаси фаолият кўрсатади.

Ин-тининг асосий илмий йўналишлари: тупроқлар эволюцияси ва тупроқ қоплами ўзгаришларининг генетик-географик хусусиятлари; тупроқ унумдорлиги моделларини ва тупроқ қоплами ҳақида маълумотлар банкини тузиш, тупроқлар экологик ҳолатининг ўзгаришларини аниқлаш, тупроқ унумдорлигини ошириш ва уни бошқариш йўлларини ишлаб чиқиш; эрозияга учраган, зичлашган, гумус ҳолати ёмонлашган тупроқларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш; шўрланган тупроқларни шўрсизлантириш усулларини ишлаб чиқиш, қ.х. ерлари тупроқлари мониторингини юритиш ва б. Ин-т фаолияти А.Н. Розанов, М. А. *Панков*, М. А. *Орлов*, А. З. Генусов, Я. М. Носиров, В. Б. Гуссак, С. А. Кудрин, Б. В. Горбунов, Н. В. Кимберг, С. А. *Рижов*, И. Н. Фелициант, А. А. *Димо*, В. А. *Ковда*, О. К. *Комилов*, Х. Махсудов, Е. К. Круглова, А. М. Расулов, М. У. Умаров, Ж. *Сатторов*, Т.С. Зокиров, И. Т. Туропов, Р.Қ. Қўзиев каби олимларнинг номлари б-н боғлиқ. Ин-тда аспирантура, докторантура бор. Илмий ишлар, монографиялар нашр қилади. Республикадаги олий ўқув юртлари, хорижий мамлакатлар илмий муассасалари б-н илмий алоқаларга эга. Бонн ун-ти (ГФР) б-н ЮНЕСКО доирасида ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш дастури бўйича ҳамкорлик қилади.

Саъдулла Абдуллаев.

ТУПРОҚҚАЛЪА — қад. шаҳар-қалъа харобаси; мил. 3—4-а.лардаги хоразмшоҳлар қароргоҳи. Ҳоз. Беруний ш. атрофидаги ҳудудда жойлашган. 1938—50 й.ларда С. П. *Толстов* раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси томонидан ўрганилган. Т. тарҳи тўғри бурчакли (500×350 м) бўлиб, гумбазсимон йўлакли ва буржли мудофаа девори б-н ўралган. Деворнинг мустаҳкам жан. дарвозасидан оташкада томон марказий кўча ўтган. Кўндаланг тушган кўчалар шаҳарни 10 та квартал (маҳалла)га ажратган. Т.нинг маданий қатламидан, мил. бошларидан 6-а.гача бўлган даврга оид ашёвий материаллар чиққан. Т.нинг шим.-шарқий



Тупроққалъа. Сарой харобаси.

ТУПРОҚҚАЛЪА ДЕВОРИЙ РАСМЛАРИ ВА ҲАЙКАЛЛАРИ — Ўрта Осиё ҳудудида сақланган қад. санъат обидаларидан. *Тупроққалъа*даги Хоразм шоҳлари саройи мажмуаси деворларига ишланган расмлар ва ҳайкаллар мил. 1—3-а.ларга мансуб. Археологлар «Шоҳлар хонаси» (ҳайкаллар гуруҳида аждодлар илоҳийлаштирилган бўлса керак), «Ғалаба хонаси» (горельефларда шоҳ шон-шавкати ифодаланган), «Аскарлар хонаси» (шоҳлар улкан, жангчилар кичик ҳажмда акс эттирилган) ва б. рамзий аталган сарой хоналари ҳайкаллар, бўртма тасвирлар ҳамда рангтасвир б-н безатилган; рангтасвир ҳайкалтарошлик ҳамда монументал безакларда кенг қўлланилган. Тасвирлар Ўрта Осиёда кенг тарқалган усулда — қуруқ ганч сувоққа минерал бўёқларга елим қўшиб ишланган: тасвир оқ заминни бутунлай қоплаб ишланиб, қора бўёқда тасвирнинг шакли аниқ қилиб чизиб чиқилган, сўнг шакллар ичи керакли ранглар (қора, кўк, зангори, қизил, бинафша, пушти ва б.) б-н бўялган. Т.д.р. ва ҳ., асосан, қуйидагича композиция тузилишига эга: кенглиги 0,5—0,7 м бўлган безак ҳошиядан иборат пастки қисм (мас., мовий сув тўлқини узра сузаётган қизил балиқлар), асосан, табиий катталикда ишланган турли жонзотлар, одамлар тасвирлари, ов манзараларидан иборат асосий қисм ҳамда девор безагини якунловчи ганч безакли фриз кўринишидаги юқори қисм. Асосий қисмда тасвирланган ов саҳналари, одамлар тасвирлари диққатга сазовор, мавзули лавҳалар ўсимликсимон нақшлар б-н уйғунлаштирилган. Яхши сақланган айрим тасвирлар Хоразм рангтасвири (мас., арфа чалаётган аёл тасвири)нинг ишланишини кўпгандхар анъаналари б-н боғлаш имконини беради, шунингдек, шундай қиёфалар ҳам учрайдики, бу қиёфалар Сурия-Миср ёки Шим. Қора денгиз бўйи халқларининг рим даври санъатида учрашини талқиқотчилар аниқлаган. Барча тасвирлар ута эркинлик ва ҳаққонийлик б-н яратилган бўлиб, Қад. Хоразмнинг юксак бадиий маданиятидан дарак беради.



1



2

1. «Шоҳлар хонаси»дан топилган аёл ҳайкали. 2. Лойдан ясалган ҳайкал («Қизил бош»).



Тупроққалъа саройи деворига ишланган расм парчаси (2—3-а.лар).

Ад.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Толстов С. П., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964.

Топрак-кала. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. XIV, М., 1984.

ТУР (Авестода Thura) — қад. эроний-ларнинг пешдодийлар сулоласидан бўлган шоҳи Фаридун (Траэтаона)нинг ўғли. Авестода Ўрта Осиёнинг қад. халқлари — турлар (туронликлар) қайд этилган (қ. *Турон*). Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарига кўра, Т. туркий халқлар бобокалони, акаси Салм (Силм, Сельм) эса сомий халқлар бобокалони ҳисобланган. Фаридун дунёнинг тақсимланиши ҳақидаги форс анъаналарига кўра, ўз салтанатини ўғиллари Т., Салм ва Эрож ўртасида тақсимлаган. Катта ўғил Салм — бойлик, ўртанчаси Т. — ҳарбий шон-шавкат, кичик ўғли Эрож — қонун ва динни сўраган. Уларнинг илтимосларига кўра, подшо оталари Салмга Рум ерларини, Т.га Туркистон ва чўлу биёбонни, кенжа ўғли Эрожга эса Эрон тахтини ва акалари устидан олий ҳокимиятни топширган. «Шоҳнома»да бу анъана бошқача вариантда сақланган. Фаридун ўз ўғилларини синамоқчи бўлади ва аждарҳога айланиб уларнинг йўлини тўсади. Салм қочиб қолади, Т. курашга бел боғлайди, Эрож эса ўзининг ақл заковати, олийжаноблиги б-н аждарҳони тинчлантиради.

ТУР, ибтидоий буқа (Bos primigenius) — қирилиб кетган ёввойи буқа. Бир неча кенжа турлари бўлган. Бўйи (ялринидан) 2 м ча, вазни 800 кг гача. Тўртламчи даврда Шарқий ярим шарнинг деярли ҳамма жойларида (Австралиядан ташқари), Европада эса 17-а.гача (Польшада) яшаган. Асосан, ўрмон-дашт зонасида тарқалган. Т. — хонаки қорамолларнинг аждоди. Танлаш, дурагайлаш ва б. методларнинг қўлланиши натижасида дастлабки Т.дан ҳар хил қорамол зотлари яратилган. Кавказдаги ёввойи эчкининг бир тури ҳам Т. дейилади.

ТУР ҲОСИЛ БЎЛИШИ — аждод турнинг бир неча янги гуруҳлар (линиялар)га ажралиши орқали янги турлар ҳосил бўлиши жараёни. Т.ҳ.б. муаммосини Ч. Дарвин (1859) ўзининг *дивергенция* концепциясида узил-кесил ҳал қилиб берган. Унинг кўрсатишича, дивергенция тур ичида боралиган кураш шароитида табиий танланиш туфайли дастлабки формадан энг кўп фарқ қиладиган белгига эга бўлган индивидларнинг сақланиб қолиши орқали содир бўлади. Замонавий тасаввурларга қараганда, Т.ҳ.б. дизруптив танланиш назорати остида боради; бунинг учун тур ичида кескин рақобат бўлиши шарт эмас. Т.ҳ.б.нинг аллопатрик ва симпатрик йўллари бор.

Аллопатрик Т.ҳ.б. муайян тур популяцияларининг ҳудудий алоҳидаланиши б-н боғлиқ. Тур ареалининг ҳар хил қисмида тарқалган популяциялар турли йўналишлардаги табиий танланиш таъсирига учрайди; географик изоляция эса бундай алоҳидаланган популяциялар ўртасидаги генетик информация алмашинувига тўсқинлик қилади. Аста-секин бундай популяцияларда *микроэволюция* жараёнига олиб келувчи генетик дивергенция содир бўлади ва популяция индивидлари дастлабки тур индивидларидан аниқ фарқ қиладиган белгиларга эга бўлиб қолади. Агар бу белгилар аждод турнинг бошқа популяциялари б-н чатишмаслигига олиб келадиган бўлса, у ҳолда ҳосил бўлган форма янги турга айланади. Тур ўз ареалидан ташқарида тарқаладиган бўлса, янги ҳудудда ҳали табиий танланиш таъсирида мувозанат ҳолатига келмаган популяциянинг яшаб қолишига олиб келиши мумкин. Бундай популяция тасодифан танланган индивидлар йиғиндисидан иборат бўладиган янги шароитга мосланишга имкон берадиган табиий танланиш таъсирида генотипик жиҳатдан жуда тез қайта қурилиш («генетик революция»)га сабаб бўлиши мумкин. Кам сонли популяцияларнинг ҳудудий алоҳидаланишида микроэволюцион жараёнларда *генлар дрейфи* асосий аҳамиятга эга.

Симпатрик Т.ҳ.б. популяцияда бир-биридан фарқ қиладиган бир неча формаларнинг бўлиши ва уларнинг битта умумий ҳудудда тарқалиши (полиморфизм) асосида содир бўлади. Полиплоидизация орқали ўсимликларда (баъзан ҳайвонларда) янги турлар пайдо бўлиши симпатрик Т.ҳ.б. нинг ўзига хос усули ҳисобланади. Бунда вужудга келган янги турлар аввал бошдан ота-она популяциядан генетик алоҳидаланган бўлади. Агар улар жинссиз кўпайиш ёки партеногенез хусусиятига эга бўлиб, аждод форма б-н чатишмайдиган бўлса, янги тур сифатида сақланиб қолади.

Баъзан «Т.ҳ.б.» терминидан кенг маънода бир турнинг аста-секин икки ёки ундан ортиқ турга айланиши (турлар сонининг ошмасдан филетик Т.ҳ.б.), шунингдек, дурагайлаш орқали янги тур ҳосил бўлиши (тўрсимон эволюция) жараёнларини тушунтиришда ҳам фойдаланилади. Т.ҳ.б. нинг бир қанча муаммолари узил-кесил ҳал этилмаган.

ТУРА — Ғарбий Сибирдаги дарё, *Тобол*нинг чап ирмоғи. Уз. 1030 км, ҳавзаси майд. 80,4 минг км². Ёғоч оқизилади. Бошланиш жойидан 635 км гача кема қатнайди. 3 та сув омбори қурилган. Т.да Тюмень ва б. шаҳарлар жойлашган.

ТУРА, туро, тўро (қад. туркча — турмоқ) — одам бўйича келадиган қалқон, сипар. «Т.» атамаси илк бор Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қўлланилган. Темурийлар, Шайбонийлар қўшинида кенг қўлланишда бўлган. Аскарлар Т.ни олдиларида ушлаб, унинг паноҳида душманни камон ёки милтиқдан ўққа тутганлар. Кўрғон ёки қалъаларни олишда Т. айниқса қўл келган. Жангчилар Т. б-н ҳимояланган ҳолда шотилар орқали деворга чиқиб ғанимга зарба берган. Аксарият ундан пиёдалар фойдаланган.

ТУРАР ЖОЙ — яшаш маскани, бошпана жой, уй-жой бинолари. Оила истиқомат қиладиган уй, оиланинг маиший ҳаёти ўтадиган муҳит. Т.ж. ибтидоий даврлардаёқ таом тайёрлаш, либос кийиш қаторида пайдо бўлган. Т.ж.лар меъморликда энг кўп тарқалган иншоот тури бўлиб, бошқа турдаги иншоотларнинг шаклланиши ва ривожланишини кўп жиҳатдан белгилаб берган. Т.ж.нинг ташқи ва ички шакллари, турлари ва кўриниши жиҳатидан хилма-хиллиги иқлим, табиий географик шароит тақозоси, ижтимоий муносабатлар хусусияти, иқтисодий моддий-турмуш даражаси, маданий ва миллий анъаналарга боғлиқ ҳолда ривожланиб, мураккаблашиб борган. Т.ж.нинг оддий турлари қад. тош давридан маълум. Т.ж.лар асрлар давомида тоғ ғорлари, табиатдаги оддий бошпана бостирмалардан бошлаб, замонавий кўп қаватли уйларгача мураккаб тараққиёт жараёнини босиб ўтган. Айни вақтда меъморлик шаклу шамойили асосини таъминлаб келган. Тош даврида ғор, чайла, ертўлалар Т.ж. вазифасини ўтаган (қ. *Ибтидоий жамият*). Инсон ўтроқлашган сари Т.ж. шакли ҳам ўзгара борган, ўрмонли жойларда ёғоч уйлар юзага келган (ботқоқ ва сув босадиган ерларга ёғоч, ҳода қоқиб, устига уй қурилган). Иқлими қуруқ, дарахт ўсмайдиган дашт ва тоғ этакларида неолит давридан бошлаб тош, лой, хом ғишт, *ғувала*, сомон каби қурилиш материалларидан фойдаланилган. Осиё ва Африканинг чорвачилик б-н шуғулланадиган ўлкаларида кўчма Т.ж.лар кенг тарқалган. Чодир (ҳайвон териси, матодан; Осиёнинг жан. тоғлик ҳудудларида, эроний лар, араблар), оқ уй, қора уй-ўтов, чайла, капа, олачуқ каби (намат ва ёғочдан) мўғул кўчма уй-жойлари айниқса кўчманчи туркий қавмларда кенг қўлланган, ҳатто арава устига қурилган кўчки (қўшк)лар Дашти Қипчоқдан Шарқий Европагача бўлган ҳудудларда кузатилган. Шим.да эскимосларнинг Т.ж.лари бугу териси ва муздан қурилган.

Жамиятда табақаланиш юзага келгач Қад. *Миср*, Қад. *Рим* ва *Юнонистон*да кулларнинг содда уй, кулбалари б-н бир қаторда қулдорларнинг уй-қўрғонлари, кўп хонали қалъалари барпо этилган. Ғарбий Европа шаҳарларида синчкор фахверкли қурилмадаги Т.ж.лар ҳозиргача сақланган. Шарқий славян (шу б-н бирга рус, украин, белорус) ва ҳудуди уларга яқин халқлар (фин, эстон, литва, румин ва б.)да дастлаб ёғоч қалаб қурилган уйлар (хата ва б.) кенг тарқалган. Кавказ халқларида тоғ қоялари—террасаларда лой ва тошдан устма-уст қурилган кулбалар, минорасимон кўп қаватли уйлар (Тоғли Дағистон ва б.) тарқалган. Ҳиндистонда Т.ж. хом ва пишиқ ғиштдан, томи ясси, баъзан нишабли ясалиб, устига похол қамиш, йирик барглар босилган. Синчли ёғоч ёки бамбукдан сомонли лой б-н сувалган уйлар ҳам бўлган. Шарқий Осиё мамлакатларида (мас. шим. Хитойда) синчли, хом ғишт-



Самарқанд. Эски шаҳар кўчасидаги уйлар.



Ичан қалъадаги турар жой.

ли девор устидан сувалиб томига похол, қамиш бостирилган. Тез-тез зилзила бўлиб турадиган жойларда асосан синчкори енгил уйлар кўп қурилган.

*Уйғониш даври*да Италия шаҳарларида аслзодаларнинг сарой палашюлари, виллалари, боғ-парк мажмуалари ўзига хос меъморий тизим ва услубга эга бўлган (*Дожлар* саройи ва б.).

19-а. охири — 20-а. бошларида ривожланган Англия Т.ж.лари бошқа Европа мамлакатларидаги Т.ж. қурилишига сезиларли таъсир кўрсатди. Унда Ф. Уэбб, Н.Шоу ва Ч. Войси каби меъморлар лойиҳаси маълум бир оила эҳтиёжини пухта ўрганган ҳолда, унинг атроф-муҳитини, иқлим шаротини ва уйнинг жойланиш ўрнини, фойдаланиладиган қурилиш материалларини намойиш этиб, хусусиятини очиб берди. АҚШ, Канада каби саноати ривожланган мамлакатларда Т.ж. саноатида ишлаб чиқарилган бир хил андозадаги йиғма ёғоч уйлардан фойдаланиш катта имкониятлар яратиб берди. Европадаги ишчилар уйи қатор яхлит умумий маиший эҳтиёжни оқилона ҳисобга олишни аниқ мисолларда намоён этди. Алоҳида оилаларнинг турли эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда бунёд этилган Англия *коттеж*лари, кўпхонадонли оилаларда замонавий қулайликлар яратилган даромадли уйлар меъморларнинг қурилишда тўплаган имконият ва услубларини замонавий Т.ж. турини яратишида муҳим роль ўйнади.

Сурхондарё вилояти. Майчалара қишлоғидаги турар жой.



20-а.дан ривожланган Европа мамлакатларида янги қурилиш материаллари (металл, темир-бетон, ойна ва б.) замонавий Т.ж. қурилишига талбиқ этилди. Шаҳарларда аҳоли сонининг кескин ошиши натижасида даромад келтирадиган уйларнинг кўплаб қурилишига эътибор берилди. Т.ж.лар қурилишида замонавий қулайликлар (водопровод, канализация, газ, лифт ва б.) га эга бўлган, бир-бири б-н туташган секциялар, қаватма-қават такрорланувчи хоналар гуруҳидан иборат кўп қаватли уй-мажмуалар кенг тарқалди.

Ўзбекистондаги дастлабки Т.ж. қолиқлари *Замонбобо, Жарқўтон, Жонбосқалъа, Далварзинтепа, Термиз, Тупроққалъа* каби шаҳар-қўрғонлар, қалъалардан топилган. Қурилишда ёғоч, лой, *пахса*, гувалалан фойдаланилган. *Варахша, Афросиёб, Болаликтепа* ва б.лаги сарой деворлари расм, ҳайкал ва бўртма безаклар б-н пардозланган. 6—8-а.лардаги Кеш, Суғд, Тоҳаристон, Чағониён, Шош каби манзилларидаги Т.ж.лар, асосан, суғориладиган серсув ерларда бунёд этилган. Шаҳар атрофидаги мавзеларда ҳунарманд, деҳқонлар яшаган. Қадим Туркистон яйловларида яшаган туркий аҳоли енгил кўчма уйларнинг ажойиб тур ва шаклларини яратган (ўтов, юрт, чодир, хиргоҳ, капа, олачуқ ва б.). Кўчманчиларнинг 2 ёки 4 гилдиракли араваларга ўрнатилган қамиш уйлари ҳақида сайёҳ ва элчилар - Марко Поло, Плоно Карпини ва б.нинг саёҳатномаларида ёзилган. Хоразмшоҳ Абулғозий Баҳодирхон айтишига кўра қанғли арава (кўчма уй)ни дастлаб кашф этган туркий қавм кейинроқ Қанғли номи б-н машҳур бўлган. Қанғли уйлар милдав. 4-а.да ҳам кенг тарқалган. Кўчманчилар ўтроқ ҳаётга ўтганда ҳам чодир, ўтов кабилар ёғоч қурилмалар ва намат, *жулхир*лар асосида бунёд этилган. Шулар қатори улкан пахса деворли, хом гиштдан терилган баланд деворли қалъа-қўрғонлар, шаҳар деворлари тиқланган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида қурилган Т.ж. меъморлиги ўзининг ҳашаматлилиги, муҳандислик илмининг юксаклиги, серҳашам безакларга бойлиги б-н ажралиб туради (қ. *Амир Темур боғлари, Оқсарой*). Тарихий манбаларда сарой, *чорбоғ* ва б. ҳақида қизиқарли маълумотлар сақланган.

Шаҳар марказларида *маҳалла* ва *гузар*лар шаклланиб, уларда ҳунарманд ва савдогарлар куплаб дўконлар (чорсу, тим, тоқилар) қаторида ўзларининг ҳашаматли Т.жларини ҳам қурганлар. Т.жлар *ичкари* ва *ташқари* ҳовлили бўлиб, хонадон эгасининг мавқеига қараб жиҳозланган. Меҳмонхоналар ўзига хос миллий безаклар (*токча, тахмонли*, шини *вассали, ҳовузакли*, деворлари *намоён*ли нақшлар) б-н безатилган. *Гилам, чойшаб, сўзана, сандиқ*, қути, *хонтахта* каби уй-рўзғор буюмлари б-н жиҳозланган.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон, Тошкент каби кўҳна шаҳарларда, асосан, 18—19-а.ларга оид Т.ж. намуналари сақланган, уларда ўзига хос шаклу шамойил, паст-баландликлардаги мутаносиблик, маҳаллий қурилиш ашёларидан фойдаланиш, қуёшнинг жазирама иссиғини тўсувчи усулларнинг ҳаммаси ҳисобга олинган. Уйларнинг файзи ҳовлилар орқали намоён бўлган, кўча томондан фақат ўймакор эшик ва дарвоза олдидаги айвонча кўзга ташланади. Т.жларни *ҳовли*сиз ва айвонсиз тасаввур қилиб бўлмайди (қ. *Тошҳовли, Ситораи Моҳи Хоса, Нуруллабой саройи* ва б.).

Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгач, анъанавий Т.ж.лар б-н бир қаторда Тошкент, Самарқанд, Коғон, Андижон, Скобелев (Фарғона), Қўқон ва б. шаҳарларда 1—2 қаватли уйлар европача услубда қурила бошланди. Бу бинолларнинг меъморий қиёфалари маҳаллий шароитга дастлаб бегона кўринган. 20-а. бошларида ишчилар учун янги арзон,оддий Т.ж.лар Тошкентдаги Темир йўл кўчаси (собиқ Тезиков боғи) даги ишчилар шаҳарчасида қурила бошланди. Бой ва савдогарлар Т.ж.лари — Тошкентдаги *Романов саройи*, А.Половцев уйи, Қўқондаги ака-ука Симхоевлар уйлари, Кнааб уйи, Самарқандда Калонтаров уйи ва б.ни рус ҳарбий муҳандислари И.А.Маркевич, Г.М.Сваричевский, усталари б-н ҳамкорликда қурганлар. 1937 йилан уй-жой бошқармаларига қарашли 4—5 қаватли Т.ж. бинолари, кейинчалик 9 қаватли (1966 йдан) йиғма темир-бетон Т.жлар қурилиши авж олди. Қишлоқ меъморлигида Р.Абдурасулов, А.Маҳкамов, В.Коломенский каби меъморлар лойиҳаси асосида 2 қаватли коттежлар бунёд этилди. Қишлоқларда 3—4 қаватли уйларнинг жорий этилиши аҳолига анча ноқулайликлар келтириб чиқарди. 70-йилардан лойиҳа ин-тлари томонидан бир хил андозадаги лойиҳаларнинг янги турлари яратилди. 80- йилардан 16 қаватли ва ундан баланд экспериментал Т.жлар бунёд этилди. Шаҳарларда аҳолининг кескин кўпайиши натижасида йирик Т.ж. массивлари (Чилонзор, Сергели, Юнусобод, Яланғоч, Себзор ва б.)даги Т.ж. бинолари қурилишида 76, 146, 148, 176 туркумдаги лойиҳалардан фойдаланилди. Аммо бу лойиҳалар анча қулайликларга эга бўлиши б-н бирга, яшовчиларнинг маҳаллий эҳтиёж ва талабларини тўла қондира олмас эди. Бу эҳтиёж ва талаблар, асосан, 1—2 қаватли шахсий Т.жларда амалга оширилди.

Тошкентдаги замонавий хусусий турар жой.



Т.ж.лар меъморлиги ҳоз. вақтда турли жиҳатларга кўра таснифланади, жумладан, қурилиш ашёлари бўйича (гиштли, бетонли), қурилиш технологияси бўйича (йирик блокли, панелли), ўзаро бириқуви бўйича (блокланган, алоҳида қурилган), лойиҳаларини амалга ошириш қирралари бўйича (индивидуал, такрорий-типик), қаватлари бўйича (кам қаватли, кўп қаватли), хонадон (квартира)ларнинг ўзаро бириқуви бўйича (галереяли, секцияли каби), эгалик бўйича (шахсий, ширкатга қарашли, давлат мулки), ҳовлининг мавжудлиги ва яна б. жиҳатлари бўйича ажратилади. Шаҳардан ташқаридаги Т.ж.лар соддароқ кўриниши б-н фарқланган.



Тошкентдаги Ҳамид Олимжон майдонида жойлашган кўп қаватли турар жой бинолари.

Т.ж.нинг энг муҳим сифатлари унинг қулайлиги ва кўркамлигидир. Улар кўпроқ меъморий ечим (хилма-хил, баъзан қарама-қарши талабларни ўзаро уйғунлаштирувчи режа, қурилиш ашёларининг конструктив ва бадиий сифатларини тўла очиш ва б.) б-н таъминланади. Маҳаллий аҳоли Т.жларида нақкошлик, ўймакорлик каби безаклар кенг қўлланади. Т. жларда жиҳоз (хонумон), жумладан, ҳоз, вақтда муҳандислик таъминоти (иссиқ, совуқ сувлар, газ, электр қуввати), оқова (канализация), шамоллатиш, кондиционерлаш ва б. катта аҳамиятга эга. Турли мебеллар (хонтахта, курси, юмшоқ мебель кабилар) хоналарга шинамлик бахш этади. Маиший техника буюмлари (совутқич, телевизор, компьютер) истеъмоли кенгайиб бормоқда. Кўпгина жиҳоз буюмларини яратиш санъат даражасига кўтарилган (кулолчилик, кандакорлик, гиламчилик, кашталик ва б.).

Ўзбек уй-жойларида кўкаламзорлаштиришга ва сув иншоотларига катта эътибор берилади. Ҳовлининг бир қисмидан ёки алоҳида жойдан боғ ажратилади. Уларда, асосан, мевали, қисман манзарали дарахтлар ўстирилади. Ҳовли саҳнида гулзор ташкил этилиб унга райҳон, шойигул кабилар экилади. Илгари деярли ҳар бир уйнинг ариғидан тоза, ичимлик суви оқиб ўтган. Ҳоз. баъзи ҳовлиларда сув ҳавзаси (ҳовуз), фавворалар қурилмоқда.

Ўзбек Т.ж.ларида асрлар мобайнида шаклланиб келган қўшничилик, маҳаллачилик урф-одатлари ўз аксини топган: уй эгаси том нишабини ҳамиша ўзининг ҳовлисига қаратган, қўшни деворига туташ бўлган бирор қурилма кўтариш ниятида бўлса қурилманинг баландлигини қўшнисининг розилиги б-н амалга оширган ва ҳ.к. Булардан ташқари, қўшничилик муносабатларини «обраҳа», «ҳақраҳа», «шафиқ» каби одатлар белгилаган.

Мустақилликдан кейин Т.ж. меъморлигида янги қурилиш мезонларини ва қоидалари қабул қилинди. Давлат томонидан молияланадиган кўп қаватли ва коттеж Т.ж.лари б-н бир қаторда якка тартибдаги шахсий уйлар, жумладан, ҳашаматли («элита») уйлар қуриш кенг тарқалди. Т.ж.ларда миллий ва «европа» услублари уйғунлашиб, янги қурилиш технологияси ва безаш ашёлари кенг қўлланмоқда.

Ад.: Воронина В.Л.,Народные традиции архитектуры Узбекистана, М., 1951; Адылов С.Р., Турсунов Ф.Ю. и др. Город, рожденный дважды, М., 1970; Асамов Х.А., Боровков И.И., Плетнев И.Е., Жилищно-гражданское строительство Узбекистана за 50 лет, М., 1974; Кадырова Т.Ф., Архитектура Узбекистана, М., 1987.

Пўлат Зоҳидов, Хайрулла Пўлатов.

ТУРАР ЖОЙ ДАХЛСИЗЛИГИ — фуқароларнинг конституцион шахсий ҳуқуқ ва эркинликларидан бири. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг турар жойи дахлсизлигини кафолатлайди (27-модда). Бунга кўра, ҳеч ким қонунда назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари, бировнинг турар жойига кириши, *тинтув* ўтказиши ёки уни кўздан кечириши мумкин эмас. Шунингдек,

Ўзбекистон Республикаси ЖК нинг 142-модда сига асосан, турар жойга унда яшовчиларнинг эркига хилоф равишда зўрлик ишлатиб бостириб кириш 3 й. гача ахлоқ тузатиш ишлари ёки 5 й. гача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланиши кўрсатилган.

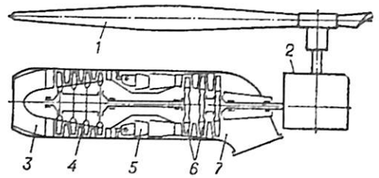
Т.ж.д. деганда хусусий мулк бўлган уйлар, квартиралар олиб қўйилиши, мулкдор эса уйга, квартирага мулк ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмаслиги ҳам тушунилади. Аммо бир қатор ҳолларда Т.ж.д. га бўлган ҳуқуқ истисно этилади. Жумладан, *гаров* муносабатларида ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилганда, национализация, *реквизиция*, мусодара қилинганда Т.ж.д. четлаб ўтилади.

Миродил Баратов.

ТУРБЕЛЛЯРИЯЛАР (Turbellaria) — ясси чувалчанглар синфи (қ. *Киприкли чувалчанглар*).

ТУРБИНА (франц. turbinus — уюрма) — иш жисми — буғ, газ ёки сувнинг кинетик энергиясини механик ишга айлантирувчи бирламчи двигатель. Иш органи — ротор. Иш жисми оқими ротор парракларига таъсир қилиб, уни айлантиради. Т.нинг актив (фаол) ва реактив, бир ва кўп поғонали турлари бор. Муқим (стационар) буғ ва газ Т.лари электр токи генераторларини (турбогенераторлар), марказдан қочма компрессорлар ва ҳаво ҳайдовчи қурилмаларни (турбокомпрессорлар, турбоҳаво ҳайдагичлар), таъминлаш, ёнилғи ва мой насосларини (турбонасослар) ҳаракатлантириш учун қўлланади. Транспорт буғ ва газ Т.ларидан кемаларда асосий двигатель сифатида фойдаланилади. Газ Т.лари ҳам авиация двигателлари (турбовинтли ва турбореактив двигателлар) сифатида, баъзи ҳолларда (юқори қувватли двигателлар зарур бўлганда) локомотивлар (газотурбовозлар) ва махсус автомобилларда ҳам қўлланади. Гидравлик Т.лар гидроэлектр ст-яларида электр токи генераторларини ҳаракатлантириш учун ишлатилади (гидрогенераторлар). Тежамлилиги, ихчамлиги, ишончлилиги ва катта қувват ҳосил қила олиши туфайли Т.лар энергетикада поршенли буғ машиналарининг ўрнини эгаллади (қ. *Буғ турбинаси, Газ турбинаси, Гидротурбина*).

ТУРБОВИНТЛИ ДВИГАТЕЛЬ — асосий тортиш кучини ҳаво винти, қўшимча (8—12% гача) тортиш кучини реактив соплодан чиқадиган газ оқими ҳосил қиладиган *авиация двигатели*. Товуш тезлигидан секин учадиган самолётлар ва вертолётларда



Турбовинтли двигатель схемаси (вертолёт): *1* — ҳаво винти; *2* — редуктор; *3* — ҳаво олғич; *4* — компрессор; *5* — ёниш камераси; *6* — турбиналар; *7* — сопло (газ чиқади).

ишлатилади. Учиш пайтида унга кирадиган атм. ҳавоси олдин ҳаво олиш механизмида, кейин *турбокомпрессор*да сиқилади ва ёниш камерасига ўтади. Бу ерга суюқ кимёвий ёнилғи (одатда, авиация керосини) пуркалади.Ёнилғи ёнганда ҳосил бўладиган газлар турбинада кенгайиб, *компрессор* ва ҳаво винтини айлантиради. Газларнинг узил-кесил кенгайиши реактив соплода юз беради. Турбокомпрессор ротори ва ҳаво винтининг айланиш тезлигини бир-бирига мослаш учун редуктордан фойдаланилади.

ТУРБОГЕНЕРАТОР — буғ ёки газ турбинаси б-н ҳаракатга келтириладиган электр энергия генератори; иссиқлик электр ст-ясининг турбинаси валига бевосита бириктириладиган синхрон генератор. Т. горизонтал вазиятда ишлайдиган электр машина. Унинг уйғотиш чулғами *ротор*да, 3 фазали иш чулғами эса *статор*да жойлашган. Уйғотиш чулғами электр машиналар уйғоткичи чулғамидан ток б-н таъминланади. Статор корпус (тана) ва чулғамлар жойлаштириладиган ўйиқлари бор ўзакдан иборат. Ўзак электротехника пўлати листларидан йигилган бир неча пакетдан тайёрланади. Ўзак пайвандлаб тайёрланган пўлат корпусга жойлаштирилади. Т. ҳаво ёки водород б-н совитилади. Йирик Т.ларда аралаш совитиш тизими қўлланади. Мас., статор ва ротор чулғамлари сув б-н, статор ўзаги эса водород б-н совитилади. Атом электр ст-яларида икки жуфт қутбли ротордан фойдаланилади (қ. *Генератор*).

ТУРБОКОМПРЕССОР — 1) *компрессор* ва авиация *газ турбинаси*ни механик тарзда бириктириб ҳосил қилинган агрегат; турбокомпрессион двигателнинг асосий қисми. *Ички ёнув двигатели* поршенига босими атм. босимидан юқори бўлган ҳавони ҳайдаш учун қўлланади (шунда двигателнинг қуввати ортади). Бу ҳолда двигателда «иш бажариб» чиқаётган газ турбинада кенгайиб, компрессорни айлантиради, натижада цилиндрларга бораётган ҳавонинг босими кўтарилади; 2) газларни сиқиш ва узатиш учун мўлжалланган куракли *компрессор*. Газларни марказдан қочма усулда ёки уқ бўйлаб йўналтирадиган турлари бор. Поршенли компрессорга нисбатан фойдали иш коэффициенти катта бўлишини, газлар (ҳаво)нинг бир меъёрда (узилиб-узилиб эмас) узатилишини таъминлайди.

ТУРБОРЕАКТИВ ДВИГАТЕЛЬ — тортиш кучи реактив соплодан чиқаётган газ оқими ҳисобига ҳосил бўладиган авиация газ-турбинали двигатели. Товуш тезлигидан юқори тезликда учадиган самолётларда марш двигатели ёки тикка кўтарилиб-қўнадиган самолётларда кўтариш двигатели сифатида ишлатилади. Учиш пайтида унга кирадиган атм. ҳавоси ҳаво олиш механизмида, кейин *турбокомпрессорда* сиқилади. Сиқилган ҳаво ёниш камерасига узатилади, бу ерга айни пайтда суюқ кимёвий ёнилғи (авиация керосини) пуркалади. Ёнилғи аланга-ланганда ҳосил бўладиган газлар қисман турбинада кенгайиб, *компрессор*ни айлантиради. Турбина ва реактив сопло ўртасига жойлаштирилган форсаж (тезлатиш)камерасида қўшимча ёнилғи ёндириб, тортиш кучини анча (30—40%) ошириш мумкин. Т.д.дан ҳаво-космик самолётларнинг биринчи босқичида ҳам фойдаланиш мумкин (қ. *Авиация двигатели*).

ТУРБУЛЕНТ ОҚИМ (лот. turbulentus — жўшқин, тартибсиз) — турбулентлик кузатиладиган суюқлик (газ) оқими (қ. *Турбулентлик*). Т. о.да суюқлик (газ) нинг айрим заррачалари мураккаб траектория бўйлаб тартибсиз, беқарор ҳаракат қилади. Бунда оқимдаги ҳар бир нуқта тезлиги вақт ўтиши б-н ўзгаради ва пульсация (жадал) тусида бўлади. Босимда ҳам пульсацион ўзгариш рўй беради, сиқилаётган суюқликнинг зичлиги эса ўзгаради. Жадал тартибсиз аралашув туфайли Т. о. юқори иссиқлик узатиш, кимёвий реакциялар (мас., ёниш)ни тез тарқатиш, товуш ва электромагнит тўлқинларни сочиш, шунингдек, импульсни узатиш ва шу сабабли қаттиқ жисмларни айланиб оқаётганда уларга юқори куч таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Бунда Т. о.ларда ҳаракатланувчи жисм (зарра, тўлқин)лар анчагина катта қаршиликка учраши сабабли каттагина энергия йўқотишлари содир бўлади. Т.о. даврида ҳаракат қилаётган суюқликнинг айрим массалари интенсив равишда аралашиб туради.

Кўпчилик атм. ҳодисалари ва жараёнлари — атмосфера б-н сирт орасидаги энергия алмашинувида, иссиқлик ва намликнинг кўчишида, Ер сирти ва ҳавзалардаги буғланишларда, атм.даги ифлосликлар диффузиясида, ленгида шамол тўлқинлари ва шамол оқимларининг вужудга келишида, атм.да қисқа радиотўлқинларнинг сочилиши каби ҳолларда атм.нинг турбулентлиги катта роль ўинайди.

ТУРБУЛЕНТЛИК — суюқлик ва газлар оқимларида кузатиладиган ҳамда бу оқимларда турли ўлчамли кўплаб уюрмалар ҳосил бўладиган ҳодиса. Т. туфайли бу оқимларнинг тезлик, босим, т-ра, зичлик ва б. характеристикалари фазода ва вақт давомида тартибсиз ўзгариб туради, яъни хаотик *флуктуациялар* таъсирида бўлади. Шуниси б-н *турбулент оқим ламинар оқим*дан фарқ қилади. Ламинар оқим узининг барқарорлигини йўқотганда Т. вужудга келади. Суюқлик ёки газда ҳаракатланаётган қаттиқ жисмларга улар (суюқлик ёки газ) нинг қаршилигини аниқлашда, шунингдек, суюқлик ёки газ ураб турган жисмлар орасидаги иссиқлик алмашишини ҳисоблашда Т. эътиборга олинади. Т. статистик усуллар ёрдамида изоҳланади.

ТУРГЕНЕВ Иван Сергеевич [1818.28.10 (9.11), Орёл — 1883.22.8 (3.9), Париж яқинидаги Буживал қишлоғи; Санкт-Петербургдаги Волково қабристонига дафн этилган] — рус ёзувчиси. Петербург ун-тининг фалсафа ф-тини тугатган (1837). Т.нинг дастлабки романтик шеърлари ва «Стено» драматик достони (1834) талабалик йилларида ёзилган. Т.Петербургдаги ўқишни тугатгач, Берлинга бориб (1838), фалсафа ва классик филол. бўйича маърузалар тинглаган. 1841 й. Москвага қайтиб келган, Н.В.*Гоголь*, С.Т.Аксаков сингари ёзувчилар б-н танишиб, бадиий ижод б-н шуғулланабошлаган. Т.нинг шу кезларда ёзган «Параша» достони (1843) ёш ёзувчининг романтизмдан узоқлашиб, оддий халқ ҳаётига яқинлашганидан дарак беради.

Т. 1844 й. да «Андрей Колосов» қиссасини, кейинроқ крепостнойлик хулқ-атворини тасвирловчи «Помешчик» достони (1846), «ғайритабиий» ҳисобланган кишининг қип-қизил худбин эканлигини фош этувчи «Уч сурат» (1846) ва «Бретер» (1847), шунингдек, гоголона ҳажвий руҳ б-н йўғрилган «Петушков» (1848) қиссаларини эълон қилган. Т. 1847 й.дан бошлаб Парижда яшайди. Шу йили «Современник» («Замондош») жур. да чоп этила бошлаган «Овчининг мактублари» асари б-н Т. ижодида янги давр бошланган. Т. туркум ҳикояларидан иборат бу асарида рус деҳқонларига хос эзгу ва олижаноб фазилатларни тасвирлаган. У тасвир этилаётган қаҳрамон ёки воқеанинг мазмунмоҳиятидан келиб чиққан ҳолда маиший очерк, ҳикоя, психологик новелла, лирик этюд сингари наср ий жанр шаклларидан унумли фойдаланган. Т. айни пайтда драматургия жанрларида ҳам қалам тебратиб, «Сармоясизлик» (1846), «Йўлбошловчининг нонуштаси» (1849 й.да саҳналаштирилган) бир пардали ҳажвий пьесаларини, «Бўйдоқ» комедиясини (1849), «Тенкинхўр» маиший драмаси (1849) ва «Қишлоқда бир ой» лиро-психологик драмаси (1850) ни ёзган. Шундан сўнг «Муму» (1855), «Ортиқча кишининг кундалиги» (1850), «Яков Пасинков», «Карвонсарой» (1855) ва «Ёзишма» (1856) сингари қиссаларини яратган. 1852 й. «Икки авлод» романи устида иш олиб борган, аммо асар ниҳоясига етолиб борган, аммо асар ниҳоясига етмаган. Россияга қайтгач (1850), Спасский-Лутовиново қишлоғида яшаб, энг яхши асарларидан бири — «Рудин» романи(1856) ни ёзиб тугатган. Ушбу романда Гегель фалсафасига маҳлиё бўлган дворян зиёлиларининг 30—40-й.ларда рус жамиятининг маънавий ҳаётида тутган ўрни бадиий таҳлил этилган.



50-й.ларнинг ўрталарида ёзилган «Фауст» (1856) ва «Полесье сафари» (1857) қиссалари Т.нинг «Дворянлар уяси» романи (1859) нинг майдонга келишида этюд вазифасини бажарган. Т. бу асарида Пётр I дан кейинги дворянлар Россиясидаги тарихий тараққиётнинг турли давларига назар ташлаган ва Лаврецкийлар сулоласи тарихи мисолида авлодларнинг алмашиниш жараёнини кузатган. Шахсий бахт ва бурч ўртасидаги зиддиятлар асарнинг маънавий коллизияси сифатида тасвирлаган. «Дворянлар уяси» Т. ижодининг баркамол намуналаридан бири бўлиб, унда 2 ой ичида бўлиб ўтган воқеалар Т.га хос катта маҳорат б-н акс эттирилган.

Т. «Рудин» ва «Дворянлар уяси» романлари б-н рус реализмининг машҳур намояндаларидан бири сифатида шуҳрат қозонган. У 60-й.ларнинг бошларида, аввалги романларидан фарқли ўлароқ, «Арафа» (1860) да замонавий мавзуга мурожаат этган ва рус жамиятида бошланган руҳий уйғониш жараёнини бадиий кузатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Т. «Оталар ва болалар» романи (1862)да бу ғояни янада ривожлантирган. Бош қаҳрамон Базаров образида Д.И.*Писарев*га хос ҳурфикрлилик ва янгилик сари интилиш каби фазилатларни мужассамлантирган. Мазкур асар рус жамиятида илғор синф ҳисобланиб келинган дворянлар синфига қарши қаратилган. Базаров жамиятни шунчаки ислоҳ этиш эмас, балки шу чирий бошлаган жамият пойдеворини таг-туги б-н бузиш ва янгисини барпо этиш тарафдоридир. Т. Базаровдаги ана шу нигилизм (барча нарсаларни инкор этиш)ни тасвирлаш орқали рус инқилобчилигига хос салбий жиҳатларни, биринчи навбатда, тарихий жараён қонуниятлари б-н ҳисоблашмасликни Октябрь тўнтаришидан 55 йил муқаддам башорат қилган. «Оталар ва болалар» романи рус адабиётшунослигида Т. ижодининг чўққиси сифатида талқин этилади. Мазкур асарда рус воқелиги, Т. нинг бошқа асарларига қараганда, айниқса, кенг қамраб олинган.

1861 й.да крепостнойлик ислоҳотининг ўтказилиши рус жамиятини иккига ажратиб юборди. Чор генераллари ва аристократларидан иборат дворянлар гуруҳи ислоҳотга қарши чиқиб, эски крепостнойлик тартибларининг тикланишини орзу қилди. Т. «Тутун» романи (1867)да зодагонлар муҳитида авж олган ана шу аксилҳаракатни асарга мавзу қилиб олган.

Т. ҳаётининг сўнгги 20 й.и хорижда ўтган: дастлаб Баден-Баденда, сўнгра Парижда яшаган. У шу даврда машҳур француз ёзувчилари ва санъаткорлари б-н яқин ижодий алоқада бўлиб, ҳатто 1878 й.да Парижда ўтказилган халқаро ёзувчилар анжуманига В. Гюго б-н бирга раҳбарлик қилган. 60-й.ларнинг 2-ярми — 70-й.ларда Т. «Бригадир» (1868), «Чўл қироли Лир» (1870), «Баҳор тошқинлари» (1871) сингари қиссаларини, «Қўриқ» (1877) романи ва б. бир қанча асарларини ёзган.

Айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас.: Полн. собр. соч. и писем, 2 изд., т. 1—30, М., 1978—93; Танланган асарлар, 1—4-ж., Т., 1967—71;

Ад.: Петров С.М., И.С.Тургенев. Творческий путь, 2-изд., т. 1—2, М., 1983.

Наим Каримов.

ТУРГОР (лот. turgere — бўртмоқ, тўлмоқ) — ҳужайра қобиғининг таранглик ҳолати. Т. ҳужайра ичидаги суюқлик ва ташқи эритманинг осмотик босими ҳамда ҳужайра қобиғининг эластиклиги туфайли рўй беради. Одатда, ҳайвонлар ҳужайраси қобиғининг таранглиги унча юқори бўлмаганидан (баъзи бўшлиқичлилар бундан мустасно) Т. ҳолати кучли эмас; уларнинг бир бутунлигини фақат *изотоник эрит-*

малар сақлайди. Тирик ўсимлик ҳужайраларида эса ички ҳужайра ширасининг осмотик босими ташқи эритма осмотик босимидан ҳар доим катта, лекин ҳужайра девори целлюлозадан иборат бўлганлиги учун ҳужайра қобиғи ёрилиб кетмайди. Т. туфайли ўсимлик тўқималари таранг ва мустаҳкам бўлади. *Автолиз* жараёни, ўсимликнинг сўлиши ва қариши Т. пасайиши оқибатида рўй беради.

ТУРДИ, Турдий (асл исми ва тахаллуси; форс-тожик шеърларидаги тахаллуси эса Фароғий) (17-а., Бухоро — тахм. 1699/1700, Хўжанд) — шоир. Бухоро мадрасаларида таълим олган. *Абдулазизхон* даврида саройнинг амалдорларидан, юз уруғининг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан бўлган. *Субҳонқулихон* тахтга чиққач, саройдан узоқлаштирилган. *Аштархонийлар*га қарши 1685—86 й.ларда кўтарилган халқ исёнида фаол иштирок этган. Исён бостирилгач, Т. Жиззах, сўнг Хўжандга бориб, муҳтожлик ва узлуксиз маънавий тушкунликда кун кечирган. Т. ўзбек ва форс тилларини яхши билган. «Дар мазаммати сипоҳигари» шеърида ўзининг асосий касб-кори сипоҳийлик («ҳарбийлик») бўлганини, шу касби б-н узоқ йиллар нималарнидир тамаъ қилиб, шоҳларга хизмат қилганини, лекин охир-оқибатда ҳеч нарсага эриша олмаганини афсус б-н маълум қилган. Лекин ҳарбийлик б-н бир қаторда Т. ўз замонасининг ўқимишли, Шарқ адабиётидан мукаммал хабардор, ҳаёт, жамият ҳақида кенг тушунчага эга кишиларидан бўлган. Унинг жамиятда тутган мавқеи эса ўз атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисаларга фаол аралашишни тақозо этган.

Т. нинг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 таси ғазал, 5 таси мухаммас ва биттаси фард жанрига оид. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон ҳақидаги машҳур ҳажвияни ташкил этган («Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия», 1691).

Т. ҳам ўз ижодини бошқа шоирлар каби анъанавий ишқ мавзуидан бошлаган. Унинг:

Туркона хиром айлади ул шўхи дилоро,
Дил мулкини бир гўшаи чашм айлади ягмо.

матлаи б-н бошланган ишқий ғазали лирианинг яхши намуналаридан ҳисобланади. Т. нинг лирик ғазаллари бошқа шоирларникидан ўзининг ниҳоятда ихчамлиги, яъни 3—4—5 байтдан иборатлиги б-н ажралиб туради. Унинг тасаввуфий шеърлари ҳам ғоят гўзал ва фалсафий теран мазмунга бой («...Ибрат ила боқ, кўзунг туфроққа тўлмасдан бурун»).

Т. ғазалларининг аксарияти ҳали ҳеч ким қаламга олмаган, ўткир ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ахлоқий мавзуларга бағишланган. Айниқса, шоирнинг:

Тор кўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бўли ўзбек юртидур, тенглик қилинг...

матлаи б-н бошланаётган ғазалида юртни бошқараётган бекларга мурожаат қилиб, уларни кенг феълли, ўзаро иттифоқ бўлишга, бир-бирини уруғчилик белгиларига қараб камситмасликка чақириш унинг ўз даврилаги юксак фикрли, ватанпарвар ва ҳақиқий инсонпарвар киши бўлганлигидан далолат беради.

Субҳонқулихон тўғрисидаги ҳажвий мухаммаси Т. нинг шоҳ асари ҳисобланади. Асарда Субҳонқулихон давлат тепасига келгач, мамлакатда аҳвол ёмон томонга ўзгарганлиги, осойишталик ўрнини тартибсизлик, адлу карам ўрнини ўзаро нифоқ эгаллагани ўз аксини топган. Шоҳнинг айби шундаки, у тахтга ўтириши б-ноқ тажрибали, ишбилармон мулозимларни қувиб, уларнинг ўрнига ўз атрофида давлатни бошқариш ишидан бутунлай хабарсиз, фикр-мулоҳазалари саёз, ахлоқан тубан кишиларни йиғади. Т. бу асарида Субҳонқулихон қиёфасида жоҳил шоҳ тимсолини яратади. Ушбу ҳажвий асари б-н Т. ўзбек ҳажвиётини Алишер Навоийдан кейин янги бир босқичга кўтарган.

Т. ижоди ҳаётий фактларга, теран мулоҳазаларга бойлиги ва услубининг реалистик характери б-н ўзбек адабиёти ривожига самарали таъсир қилган. Махмур, Гулханий каби сатирик шоирлар ижодининг шаклланишида муҳим босқич бўлган. А. Мажидий томонидан топилган ва 1924—25 й.ларда нашр этилган шеърлар қўлёзмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади (инв. № 1407).

Ас.: Танланган асарлар [2-нашр],Т., 1960; Шеърлар, Т., 1971; Избр. произведения, Т., 1951.

Ад.: Ёқубов Ҳ., Турди ижодиёти, Т., 1941; Абдуллаев В., Ўзбек адабиёти тарихи [2-китоб], Т., 1967; Антология узбекской поэзии, М., 1950; Маънавият юлдузлари, Т., 2001.

Абдуқодир Ҳайитметов.

ТУРДИЕВ Абдураҳим — қ. *Абдураҳим тоштарош.*

ТУРДИЕВ Амин (1910.10.8 — Тошкент — 1978.13.3) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1955). Тошкент педагогика билим юртини тугатган (1927). Москва Бадиий театри



Амин Турдиев ролда.

қошидаги реж.-лик курсида ўқиган (1947). Интернат-да,сўнг «Урфон» мактаби қошидаги драма тўгарагида қатнашиб, «Бахтсиз куёв» спектаклида куёв ролини ўйнаган. Актёрлик фаолиятини Ҳамза театри қошидаги Ишчи-сайёр театрида бошлаган (1929—32), сўнг асосий труппага (1932—33) ўтган. «Ҳужум» (Ян, Чўлпон)да Сартарош (Эшон), «Ҳалима» (Ғ.Зафарий)да Ҳаммол ва Бибинисо кампир, «Арслон» (Фитрат)да деҳқон йиғин ролларида чиққан. Самарқанд, Наманган вилоят театрларида бадиий раҳбар (1934—37). Андижон театрида бош реж. (1951—52). Ёш томошабинлар театрида бадиий раҳбар (1963—67). Т.нинг ҳаёти ва ижоди Ҳамза театри б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, 1939—51, 1952—63 ва 1967—78 й.лар шу театрда актёр, реж. сифатида фаолият кўрсатган. 2-жаҳон уруши даврида «Жалолиддин» (М. Шайхзода) спектаклида Чингизхон образини яратган. Умуман, актёр сифатида Т.нинг маҳорати салбий ва характерли образлар талқинида ёрқин намоён бўлган. Заргаров (А.Қаҳҳор, «Огриқ тишлар»), Ҳусайн Бойқаро (Уйғун, И.Султон, «Алишер Навоий»), Кассио (У.Шекспир, «Ҳамлет»), Жон Робертсон (Ю.Кротков, «Жон — тинчлик аскари»), Абдусалом (Э.Воҳидов, «Олтин девор») каби яратган образларида ташқи қиёфасига, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, юриш-туришига, нутқига катта эътибор берган. Саҳна нутқидаги маҳорати туфайли у кўп йиллар Н.*Раҳимов* б-н «Табассум» радио-журналини олиб борган. Реж. сифатида миллий театрда «Бургутнинг парвози» (И.Султон; И.Берсенев б-н ҳамкорликда), «Кечирилмас гуноҳлар» (И. Ўктамов), «Шамсиқамар» (М. Аблиев), «Туркия ҳақида ҳикоя» (Н.Ҳикмат; А.Гинзбург б-н ҳамкорликда) спектакларини саҳналаштирган. Т. кинода ҳам эсда қоларли образлар яратди (Раис, «Стадионда учрашамиз»; Қодирқул мингбоши, «Бой ила хизматчи»; Бекларбеги, «Фурқат» ва б.).

Ас.: Саҳнам, саҳнадошларим, Т., 1976.

ТУРДИЕВ Жонсаид (1954.20.6, Тошкент вилояти Бўка тумани) — ишлаб чиқариш новатори, Ўзбекистон Қаҳрамони (1998). Меҳнат фаолиятини



1970 й.да Олмалиқ шаҳари 14-автобазада автосозловчи, ҳайдовчи бўлиб ишлашдан бошлаган. 1973—75 й.ларда ҳарбий хизматда бўлган. 1975 йдан буен Олмалиқ кон-металлургия комбинатининг «Қалмоққир» конида дастлаб экскаватор машинисти ёрдамчиси, 1982 й.да машинистлик курсини тугатгач, 8 кубометр ҳажмли экскаватор машинисти бўлиб ишлай бошлади. Меҳнатсеварлиги туфайли иш режасини мунтазам ошириб бажаришга эришди. У техника-энергетика ресурсларни тежамкорлик б-н ишлатишда юқори кўрсаткичларга эришди, ўз экскаватори хизмат вақтини 12 йилдан 18 йил узайтиришга эришган, кўплаб экскаваторчи шогирдлар етиштирган.

ТУРДИЕВ Қучқор Аҳмедович (1917.1.2, Андижон вилояти Кўргонтепа тумани Дардоқ қишлоғи — 1992.4.8.) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1941 й.дан фронтда. Жан.-Ғарбий фронт 38-армиясининг 47-тоғўқчи дивизиясида хизмат қилган. Т. 1941 й. 15 окт.да Харьков вилоятининг Краснокутск р-ни Трудолюбовка қишлоғидаги жангда душман дзотини портлатиб юборган. 1942 й. 27 мартда Қаҳрамон унвони берилган. 1942 й. кичик лейтенантлар курсини, 1943 й. Гомель ҳарбий пиёдалар билим юртини тугатган, взвод ва ротага командирлик қилган. Урушдан кейин Андижон вилоятининг «Ойим» жамоа хўжалигида сабзавотчилик, кейин шоличилик бригадасининг бошлиғи бўлиб ишлаган. Тошкент шаҳридаги 59-мактаб, Андижон вилояти Ойим қишлоғидаги 32-мактаб ва кўчага номи берилган.

ТУРИЗМ (франц. tour — сайр, саёҳат), сайёҳлик — саёҳат (сафар) қилиш; фаол дам олиш турларидан бири. Т. деганда жисмоний шахснинг доимий истиқомат жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий-амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият б-н шуғулланмаган ҳолда узоғи б-н 1 й. муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши) тушунилади.

Т.нинг тарихи 19-а. бошларига бориб тақалади. Дастлаб Англиядан Францияга уюшган сайёҳлик ташкил этилган (1815 й.). Т.нинг асосчиси ҳисобланмиш инглиз руҳонийси Томас Кук 1843 й.да 1-темир йўл сайёҳлигини ташкил қилди. Шундан сўнг у ўзининг хусусий туристик корхонасини тузди ва 1866 й. дастлабки сайёҳлик гуруҳлари АҚШга жўнатилди. Шарқда араб сайёҳи *Ибн Баттута* 21 ёшида саёҳатини бошлаб, деярли барча Шарқ ва Шим. Африка мамлакатларини пиёда кезиб чиқди.

Моваройуннаҳрда илк сайёҳларнинг сафарлари Амир Темур ва темурийлар даврида фаоллашган. Амир Темур француз қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV б-н доимий алоқада бўлган. Унинг элчиси 1403 й. Парижга келган. Испаниялик Клавихонинг «Буюк Темурнинг ҳаёти ва фаолияти» китобида Моваройуннаҳрдаги ижтимоий ҳаёт ва сайёҳларнинг Темур давлатига интилиши акс этган.

Ҳоз. даврда Т. дунёнинг жуда кўп мамлакатларида оммавий тус олган. Одатда, Т. туристик ташкилотлар орқали туристик маршрутлар бўйича уюштирилади. Т.нинг жуда кўп турлари ва шакллари мавжуд (ички, халқаро, ҳавасқорлик Т.и, уюшган Т., якка жойга саёҳат, узоққа саёҳат, биржим савиясини кенгайтириш мақсадида Т., тоққа чиқиш, сув Т.и, автотуризм, пиёда юриладиган Т., спорт Т.и ва б.).

Ўзбекистонда Т. соҳасига раҳбарликни «Ўзбектуризм» миллий компанияси (1992 й. 27 июлда тузилган) олиб боради. Компаниянинг асосий вазифаси Т. инфраструктурасини ривожлантириш, чет эл сармоясини жалб қилиб замонавий туристик комплексларни барпо этиш, янги туристик йўналишларни ишлаб чиқиш, хизматлар доирасини кенгайтириш ва б.дан иборат.

«Ўзбектуризм» миллий компанияси саёҳат қилиш турига қараб қуйидаги туристик йўналишларни ишлаб чиқади: классик йўналиш (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент; Тошкент, Самарқанд, Бухоро-Шаҳрисабз, Тошкент). Бу йўналиш энг қад. ёдгорликлар ва б. тарихий-маданий обидаларга ташриф б-н боғлиқ; экологик Т. йўналиши (Чимён, Чорвоқ дам олиш ва даволаниш оромгоҳи, Зомин қўриқхонаси, Бухоро вилоятидаги қўриқхоналар). Бу йўналиш алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар ва сайёҳлар учун экологик жиҳатдан қулай ҳамда фойдали ҳисобланадиган жойларга ташриф б-н боғлиқ; археологик Т. йўналиши (Қорақалпоғистон, Сурхондарё, Самарқанд ҳудудлари бўйлаб). Бу йўналиш Ўзбекистоннинг энг қад. топилмалари ва археологик қазишмалар олиб борилаётган жойлари б-н танишишни мақсад қилиб қўяди; экстремал Т. йўналиши (Чимён, Фарғона водийси, Орол бўйи, Бухоро, Навоий вилояти ҳудудлари бўйлаб); диний Т. йўналиши (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Тошкент) — мамлакатимиздаги тарихий диний обидаларни зиёрат қилиш б-н боғлиқ.

Т. соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш, туристик хизматлар бозорини ривожлантириш, шунингдек, туристлар ва туристик фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги қонуни қабул қилинган (1999 й. 20 авг.). Шу б-н бирга Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2005 й.гача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури тўғрисида»ги фармони (1999 й. 15 апр.) соҳани ривожлантиришда муҳим омил бўлди.

Т. ташкилотларини такомиллаштириш ҳамда кичик ва ўрта туристик корхоналарнинг хизмат кўрсатиш бозорини фаоллаштириш, шунингдек, хорижий сармояни Т. соҳасига жалб қилиш мақсадида 1998 й. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарори б-н Тошкентда «Хусусий сайёҳлик ташкилотлари уюшмаси» ташкил этилди. У 300 дан зиёд туристик корхоналар б-н яқиндан алоқада бўлиб фаолият олиб боради. Ўзбекистонда «Кумушкон» туристик базаси ва «Санзар» кемпинг мажмуаси мавжуд бўлиб, улар «Ўзбектуризм» миллий компанияси тизими ташкилотлари ҳисобланади. Шу б-н бирга Чорвоқ, Чимён, Белдерсой дам олиш оромгоҳлари ва юзга яқин хусусий меҳмонхоналар ишлаб турибди. Ўзбекистонда кўплаб туристларни қабул қилиш ва уларга хизмат кўрсатиш имкониятига эга бўлган меҳмонхоналар сони тобора ўсиб бормоқда.

Ўзбекистон 1993 й.да ўз сафига 120 дан ортиқ мамлакатни бирлаштирган Жаҳон туристик ташкилоти (WTO; 1975 й. тузилган)га аъзо бўлди. Шунингдек, Ўзбекистон WTO Европа комиссияси раёсатининг ҳам аъзосидир. 2004 й. «Буюк ипак йўли» лойиҳаси доирасида Самарқанд вилоятида Жаҳон туристик ташкилотининг ваколатхонасини очиш кўзда тутилган. Ўзбекистонда Т. соҳасига оид «Буюк ипак йўли» халқаро туристик реклама-ахборот газ. (1994 й.дан), «Бизнес Гайд» жур. (рус ва инглиз тилларида) ва б. оммавий нашрлар чоп этилади.

Ад.: Тухлиев Н., Таксанов А., Экономика большого туризма, Т., 2001.

Фарангиз Абдуллаева

ТУРИН — Италиянинг шим. қисмидаги шаҳар, По дарёси бўйида. Пьемонт вилояти ва Турин провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 857,4 минг киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Мамлакатнинг муҳим саноат ва маданий маркази. Саноатида «ФИАТ» концерни етакчи ўринда. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган автомобилларнинг 90%, тракторлар, самолёт, авиамотор, т.й. ва электротехника жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Шунингдек, қ.х. машиналари, аниқ механика ва оптика, радиоэлектроника, ҳарбий саноатлар ривожланган. Қора ва рангли металлургия, кимё, резина, фармацевтика, полиграфия, тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат саноати корхоналари ишлаб турибди. Ун-т (15-а.), санъат, археология ва б. музейлар, картиналар галереяси, Халқаро автомобиль ва техника салонлари бор. Т.—Италияда модали кийимлар тикиш маркази.

Шаҳарга мил.ав. 29—28 й.ларда римликларнинг ҳарбий истеҳкоми сифатида қишлоқ ўрнида асос солинган. 1720—1860 й.ларда Сардиния қироллиги, 1860—65 й.ларда Италия қироллиги пойтахти. Т.да антик давр, ўрта асрларга оид ва Уйғониш даври меъморий ёдгорликлари сақланган.

ТУРК, Турк ибн Ёфас, Ёфас ўғлон, Туркхон — қад. диний ақидаларга кўра, *Ёфас*нинг тўнғич ўғли. Отаси вафотидан сўнг, туркий ўлкаларни бошқарган хон. Мирзо *Улуғбек*нинг ёзишича, Каюмарс замондоши бўлган. Каюмарс Шарқий Эронннинг 1-ҳукмдори бўлганидек, Т. «Машриқ диёри хоқонларининг биринчи қоони» бўлган. *Абулғозий Баҳодирхон*нинг ёзишича, Т. «отасидан сўнг ерларни юриб кўрди. Тақи бир ерни хушлаб, анда ўлтурди. Бу кун ул ерларни Иссиғкўл дерлар». Т. ўз қавми ўртасида хуш расм-русумлар, таҳсинга лойиқ тартиблар ўрнатган. У бағоят оқил ва боадаб, ҳунарманд бўлган. Ривоятларга кўра «Чин мамлакати сарҳадиданки, уни Хонжу деб атайдилар, асосий ерлар, мас., Туркистон замин мамлакати чегараларигача унинг ҳукумати қўли остида эди. Жамиъи туркилар орасида инъом қилиш (одатини), ҳиргоҳ удумини ўрнатди. Одил ва комил, кўнгилчан подшоҳ бўлган. Т.нинг 5 ўғли: Абилча, Тунг, Чигил, Барсхон, Атлоқ бор эди. Таомга туз солмоқ, шунингдек, чорва ва ваҳший ҳайвонлар терисидан либос тикиб кийиш ҳам Т. даврида пайдо бўлди». Т. 240 й. умр кўрган («Тўрт улус тарихи», 36—37-б.).

ТУРК, туркийлар — жаҳонлаги энг қад. ва йирик этнослардан бирининг номи. Сўнгги даврда жаҳон олимлари, жумладан, ўзбек олимлари томонидан амалга оширилган талқиқотлар натижасида ва қад. хитой манбаларидаги маълумотларга кўра, ушбу атама бундан 3,5—4 минг йил муқаддам расмсимон иеро-глифлар б-н ёзилган битикларда «тиек» ва «тиаук» шаклида учрайди. Т. сўзи бақувват, баркамол, одиллик каби маъноларни англатади, деган фикрлар мавжуд. Қад. Хитой манбаларида турклар қиёфаси чуқур кўзли, қирра бурунли, басавлат ва сersоч деб кўрсатилади.

Бир неча минг йилликлар давомида туркий қабилалар кўп марта бирлашган ва парчаланганлиги туфайли уларнинг қабилавий таркиби ўзгариб турган.

Мил. ав 2-а.дан — мил. 3-а.гача бўлган даврда Т.лар Хун хоқонлиги таркибида бўлганлиги сабабли Хитой манбаларида шюнну, ҳунну деб ҳам аталган. Мазкур хоқонлик емирилгандан кейинги 300 й.га яқин давр давомида хитойлар Т.ларни тиекто (замонавий тилда *теле*) деб аташган.

6-а.да Т.ларда бўлган Ашина авлоди кучайиб *Турк хоқонлиги*ни барпо этган. Хитой манбаларига кўра, 9-а.да тилга олинадиган Т. қабилалари 58 та ном б-н ажратилган. Шулардан 22 таси уйғур (иттифоқчилар) деб номланган. Уйғур хоқонлиги тугатилганидан сўнг буларнинг катта бир қисми Туркистон ҳудудида жойлашган (қ. *Турк*). Туркия олимлари асарларида Т. қабиласи кўктурк деб ҳам аталади. Тадқиқотларга кўра, кўктурк сўзи тангрига, яъни осмонга ишонган Т.лар, баландлик Т.лари, кўк бўри тотеми бўлган Т.лар каби маъноларни англатган. Марказий Осиёда Т. топоним, этноним, гидроним сифатида кўплаб учрайди.

Абдулаҳат Ҳўжаев.

ТУРК — ўзбеклар таркибидаги этник гуруҳлардан бири. Т. 4 йирик қабила (турк, мусобозори, калтатой ва барлос)дан иборат бўлган. 6—16-а.ларда ҳоз. Ўзбекистон ҳудудига келиб жойлашган. Қад. ва ўрта асрлардаги туркий қабилаларнинг қолдиқларидан таркиб топган. Т. таркибига туркланган мўғул қабилаларнинг айрим гуруҳлари ҳам кирган. Улар, баъзан, чорвачилик ва қисман деҳқончилик б-н шуғулланган. Бурун Т.лар моддий ва маънавий жиҳатдан бошқа ўзбек гуруҳларидан фарқ қилмасада, айрим урф-одатлари ва хўжалик фаолияти б-н ажралиб турган. 20-а.нинг бошларида Т.ларнинг кўпчилиги тоғлардан воҳаларга кўчиб тушганлар. Улар Бухоро хонлиги ҳудудида, Самарқанд вилояти, Фарғона водийсида жойлашган, айрим гуруҳлари эса Ўратепа, Жиззах яқинида ва Тошкент воҳасида яшаганлар. Т. қабилалари Яхсув, Қизилсув дарёлари водийларида, Хонақодарё, Кофирниҳон дарёларининг юқори қисмида, Зарафшон тоғининг ғарбий ён бағрларида, айрим гуруҳлари эса Бухоро воҳасида Шоҳруд дарёси бўйлаб жойлашган. Барлослар Қашқадарё, Сурхондарё ва қисман Зарафшон водийсига ўрнашган. Мусобозорилар Хонақодарё, Қарши воҳаси ва Қашқадарёнинг юқори қисмларида, калтатойлар эса, асосан, Сурхондарёда яшашган.

ТУРК — қ. *Турклар*.

ТУРК, турк зарб — 1) ўтмиш мусиқа рисолаларида муайян ритм тузилмалари, доира усуллари (мас., Туркии асли жадид, Туркии асли қадим, Туркии хафиф, Туркии сариъ); 2) 3 қисмдан иборат халқ куйи. Унинг 1-қисми Чапандоз (Насруллойи), 2-си Уфар, 3-қисми Қашқарча усулида ижро этилади. Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида кўрсатилишича, 15-а.ларда машҳур халқ қўшиқларидан бири туркии деб аталган; 3) машҳур авжлардан бири, Авжи Т., Т.нии авж деб ҳам юритилади. *Домла Ҳалим* Иболов хабарига биноан, Т. авжини бундан 300 й. муқаддам яшаган Наврўз Али исмли ҳофиз яратган. Т. Шашмақом ашула йўлларида, йирик шаклдаги халқ куй ва ашулаларида кўплаб учрайди. Т. авжи намуд вазифасини бажариб, мусиқа асарини шаклан кенгайтириш ва мазмунан бойитишда муҳим роль ўйнайди. Т.нии куй тузилиши мураккаб, у ёқимли, ўта лирик кайфият бахш этади. Шашмақомда Бузрук мақомининг Насруллойи, Савти Сарвиноз (5 қисмли) шўъбаларида, Навонинг Савти Наво (5 қисмли), Сегоҳнинг Наврўзи Хоро, Мўғулчаи Сегоҳ шўъбалари ва Фигон-1—2, Нимчўпоний қисмлари ва б. да учрайди. Уларнинг таркибида Т. кенгайтирилган ёки қисқа шаклларда келади, турли доира усулларига туширилганда турлича тусга киради. Т. фойдаланишга жуда қулай бўлиб, кўпинча куй ладининг VII погонасидан уланади. Бастакор ва композиторлар асарларида ундан кенг фойдаланилган: Каримқулбек («Каримқулбеги»), Ҳожи Абдулазиз («Гулзорим»), Ризқи Ражабий («Ованраман», «Яшнасун»), К.Жабборов («Этмасмиди») ва б.

Ад.: Успенский В.А., Научное наследие. Воспоминания современников. Письма, Т., 1980.

«ТУРК СЎЗИ» — ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва адабий турк газетаси. 1918 й. майда Тошкент ш.нинг Шайхонтоҳура ғузи болохонасида чоп қилинган. Ҳафтада 2 марта чиққан. Газ. «Бирлашган турк ўртоқлиги» жамияти нашри ҳисобланган. Бош муҳаррири — Темурбек Ҳудоёрхонов. «Т.с.» «Сўз ва ҳаётдан ўз насибангизни олингиз» шиори остида фаолият курсатган. Газ.нинг асосий мақсади миллатни сиёсий, иқтисодий асоратдан қутқариш бўлган. Аммо большевикларнинг Туркистон ўлкасида миллий матбуотга бўлган салбий муносабати оқибатида ушбу газ. ҳам ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлган. «Т.с.»да кўпроқ Муҳаммад Саид (Ҳақрорий), Туйғун ва б. зиёлиларнинг мақолалари бериб борилган.

ТУРК ТИЛИ — *туркий тиллар*дан бири. Асосан, Туркияда, шунингдек, Ироқ, Сурия, Эрон, Руминия, Болгария, Греция, Россия, Германия, Нидерландия, Франция, Кипр ороли, Македония ва б. мамлакатларда тарқалган. Туркия Республикасининг ва Кипр Республикасининг (грек тили б-н бирга) расмий тили ҳисобланади. Ўтган аср охирларида сўзлашувчиларнинг умумий сони 55 млн. га яқин (Туркиянинг ўзида 50 млн. дан ортиқ) кишини ташкил этган. Диалектал жиҳатдан Туркияда Шарқдаги, айниқса, Анатолия шим.-шарқидаги минтақа озарбайжон тилига ўхшашлик белгилари б-н ажралиб туради. Анатолиянинг бошқа қисми ҳамда шарқий фракия шевалари, шунингдек, бошқа мамлакатлардаги Т.т. лаҳжалари ўзаро унчалик фарқ қилмайди.

Т.т.нинг фонетик ўзига хосликлари: сўз бошидаги ва ўртасидаги j ундошининг қариндош туркий тиллардаги бошқа ўхшаш товушларга тўғри келиши, сўз бошидаги p-в, t-d, k-g жарангсизлари ва жаранглиларининг фарқланиши ва сингармонизмнинг мавжудлиги, бир қанча сўзларда портловчи в ўрнига сирғалувчи v ундошининг келиши; бошқа туркий тиллардаги «bol» феълининг «ol» тарзида қўлланиши ва б. Морфологик белгиларидан -mis шаклли сифатдошнинг қипчоқ ва б. бир қанча туркий тиллардаги -gan шаклли сифатдош б-н валарифадошлиги; -dik шаклли қад. ҳаракат номи ва -уог шаклли аниқ ҳоз. замон феълининг фаол қўлланиши ва б. ни кўрсатиш мумкин.

Адабий Т.т. ҳоз. шаклида 19-а. ўрталаридан шакллана бошлайди. Бу даврда ўрта аср адабий тили (эски турк ёки усмонли турк тили) арабча, форсча элементларга бой бўлган. 20-а.нинг 20-й.ларидаги ислоҳотлардан сўнг адабий тил умумхалқ сўзлашув тили б-н яқинланди. Эски Т.т. нинг араб ёзувида битилган ёдгорликлари 13-а.дан бошлаб мавжуд. Дастлабки ёдгорликларда шарқий туркий (қорахоний-уйғур) адабий тилининг сезиларли таъсири бор. Ҳоз. ёзуви 1929 й.дан лотин графикаси асосида.

ТУРК ХОҚОНЛИГИ — Марказий Осиё минтақаси ва унга туташ бир неча ўлкаларни ўз ичига олган йирик салтанат (6—8-а.лар). Т. х.га доир маълумотлар Урхун-Енисей битиктошлари, хитой йилномалари, юнон (Византия), арман, сурёний, суғд, араб, форс, тибет, бақтрий манбаларида сақланиб қолган.

6-а.нинг 2-ярмида Т.х. вужудга келгунга қадар минтақада 2 йирик давлат: Эфталийлар ва *Жужанлар* давлати бўлиб, туркий *ашина* қабиласи эса бу пайтда Олтой тоғларининг жан. ён бағирларида истиқомат қилар ва Жужанлар давлатига тобе эди. Жужанлар қўл остидаги ашина туркlари кучайиб 545 й. *теле* қабилаларини, 551 й. эса жужанларни енгадилар. Шу тариқа оғаини Бумин ва Истами 552 й. Т. х.га асос соладилар. Бумин ўзини хоқон деб эълон қилади (қ. *Бумин хоқон, Истами хоқон*). 555 й.га келиб, Марказий Осиёнинг шим.-шарқидаги қабилалар, Узоқ Шарқдаги кидан (қорахитой), татаби, шивей каби манчжур ва мўғул қабилалари, Енисей бўйидаги туркий қабилалар ҳам Т. х. қўшинлари томонидан тобе этилиб, 555 й.даёқ Шарқий Туркистоннинг катта қисми Т. х. қўл остига ўтади. Турк хоқони *Муғон* (553—572) Хитойга 556—557 й.ларда юришлар қилиб, бу ердаги Ғарбий Вэй (Тоба) сулоласи ўрнини эгаллаган Шим. Шим. Ци (550—577) ва Чжоу (577—581) сулолаларини ўз таъсир доирасига олади. Т. х. 565 й. эфталийларга Нахшаб ш. (ҳоз. Қарши ш. яқинидаги *Ерқўрғон* харобаси) атрофида оғир зарба беради. Т. х. эфталийларга қарашли Чоч, Фарғона, Уструшона, Самарқанд, Хоразм, Бухоро, Кеш ва Насафни қўлга киритган бир пайтда хоқонликнинг эфталийларга қарши иттифоқчиси *Сосонийлар* Эрони ҳукмдори *Хусрав I Ануширвон* эса Эфталийлар таркибида бўлган *Тохаристон*, Кобулистон, Зобулистон (Шим. Афғонистон) вилоятларини эгаллайди. Сосонийлар б-н бевосита қўшни бўлиб қолган хоқонликнинг Эронга юборилган элчиларининг ўлдирилиши ва суғдий Маринниг ўлдирилиши ва суғдий Маниах бошчилигида ипак тижоратини йўлга қўйиш мақсадида йўлланган элчиларга Эрон шоҳининг қўпол муносабатда бўлиши, ҳатто улар келтирган ипак матоларни ёқишга буюриши Т. х. ва Сосонийлар ўртасидаги иттифоққа рахна солади. Т. х. Эрон б-н орани узиб, Византия империясига яқинлашиш, у б-н савдосотиқ, асосан, ипак тижоратини ривожлантириш учун унга 567 й. мазкур Маниах бошчилигида элчилик ҳайъатини юборади. Шу пайтдан бошлаб икки давлат ўртасида иттифоқ вужудга келади. Эрон — Византия ўртасида 571 й. жанг бошланган, ғарбга юришни давом эттираётган Истами шу йили Шим. Кавказдаги Кубан дарёси ҳавзаси ва Озарбайжонни қўлга киритади. Бошқа тарафдан эса 567 й.даноқ Сосонийларга қарши Амударё йўналиши бўйлаб юриш уюштира бошлаган Истами бу жабҳада катта муваффақиятлар қозониб, Тохаристонни олгач, Т. х.нинг жан.-ғарбий чегараси Амударё бўлиб қолади. 6-а.нинг сўнгги чорагида Кобулистон (Кобул), Зобулистон ва Хуросоннинг катта қисми хоқонлик таркибига ўтади. 576 й.да Т.х. билан Византия орасида ихтилоф пайдо бўлади ва хоқонлик шу йили Қримдаги Боспор (Керч)ни босиб олади ва 581 й.да Херсонесни қамал қилади. Шарқий Европада хоқонлик ҳудуди бу пайтга келиб Қора денгиз соҳиллари, шарқда Корея бўғози, шим.да Урал тоғлари, Енисей ва Байкалбўйи, жан.да Афғонистон ва Шим. Ҳиндистон ҳудудларини ўз ичига олар эди.

580-й.ларга келиб хоқонликда ички низолар, тахт талашувлар авж олади. Бу ишга Хитойнинг Суй сулоласи ҳам аралашади. Шундан сўнг хоқонлик бир муддат Олтой тоғларининг шарқидан то Узоқ Шарққача бўлган ҳудудни, яъни Жан. Сибирь, Урхун ҳавзалари (Мўғулистон), Шим. Хитой ҳудудларини ўз ичига олувчи Шарқий Т. х. ва Олтой тоғларининг ғарбидаги хоқонликка қарам ўлкаларни ўз ичига олувчи маркази Еттисув бўлган Ғарбий Т. х. га бўлиниб кетади.

Маркази Ўтукан водийси (Мўғулистон) бўлган Шарқий Т. х. Шиби хоқон (609—619) даврида Хитой (Суй) империясига қарши жанг олиб боради. У 615 й.да Хитойга юриш қилиб Яймин (Ордос) вилоятида император Яндини қуршовга олади. Яйминдаги 41 қалъадан 39 таси Т.х. қўлига ўтади. 618 й.да Суй сулоласини ағдариб, унинг ўрнини эгаллаган *Тан* сулоласининг ишларига ҳам Шиби хоқон аралашади. У бу пайтгача шарқда кидан ва

шивей қабилаларини, Жан.-Ғарбда Тугухун (Тогон) давлати ҳамда Турфон ўлкасини бўйсундиргач, Хуанхэ дарёсини кечиб ўтиб, Хитой ҳудудига кирган вақтда вафот этади. Тахтга Эл-хоқон (хитой манбаларида Хйелихан; 620—630) ўтиради ва 10 йил давомида, асосан, Хитой б-н кураш олиб боради. 2 марта, 624—626 й.ларда пойтахт Чаньанни қуршаб олади. Унинг ўлимидан сўнг Шарқий Т. х. 50 йилга яқин Хитойга қарам бўлиб қолади.

Ўз даврида «Ўн Ўқ хоқонлиги» деб юритилган Ғарбий Т. х. Истамининг ўғли Тарду хоқон (576—603) Сосонийлар Эронига қарши жанглар олиб бориб, ғарбда ўз ҳокимиятини кучайтирди. Унинг ўғли Шегуй хоқон (610—618) даврида хоқонлик қўшинлари жан.-ғарбий ҳудудларда фаол ҳаракат юрита бошлайди. У Эроннинг шим.-шарқий вилоятларига ҳужум уюштириб, сосонийлар устидан йирик ғалабага эришади ва Исфаҳон, Рай каби шаҳарларни қўлга киритади. Унинг иниси *Тун* ябғу (Тун-шэху; 618—630) хоқонликнинг ғарбдаги нуфузини янада мустаҳкамлайди. У ҳукмронлик қилган даврда Т. х. нинг чегараси ғарб ва жан.-ғарбда, Жан.-Шарқий Европа даштлари, Кавказ, Волгабўйи, Гургон, Марв, Ҳинд дарёсининг юқори ҳавзалари, Шим. Ҳиндистон ва Афғонистоннинг аксарият вилоятларини ўз ичига оларди. Унинг шад унвонли ўғли бошчилигидаги хоқонлик қўшинлари Византия императори Ираклий б-н биргаликда 627—628 й.ларда Жан. Кавказга сафар уюштиради ва бу ердаги сосонийлар қўшинини енгиб, Тбилиси ш.ни қўлга киритади. Тун ябғу ғарбий ҳудудларда ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида қароргоҳини Шош воҳасининг шим.даги Мингбулоқ (хитойча Цянь-цюань) мавзесига кўчиради ва бошқарувда ислоҳотлар ўтказиб қарам ўлкаларга туркий тудун ва элтабар унвонли вакиллар жўнатади.

630-й.ларга келиб Ғарбий Т. х. ҳам бир муддат Хитойга қарам бўлиб қолади. Бироқ тез орада ўз қудратини тиклаб олади. Хитой манбаларида қайд этилишича, Эл-билга Ишбара ябғу (630—641) нинг қўл остида Шарқий Туркистондаги Куча, Шаншан, Черчен, Харашар (Қорашаҳар) ҳокимликлари ва Ши (Шош), Шиъ (Кеш), Хэ (Кушония-Каттақўрғон), Му (Марв), Кан (Суғд) ва Тохаристон ўлкалари бўлган. Хоқонлик Истамининг бешинчи бўғин авлоди бўлмиш Улуғ Ишбара (Хэлу Шаболо; 651—657) хоқон ҳукмронлиги даврида Хитойга қарши бир неча йил кураш олиб боради.

Қапаған хоқон (691—716) даврида хоқонлик минтақаларги энг йирик давлатга айланади. У жиянлари Қутлуғ Элтариш хоқоннинг ўғиллари *Билга* ва *Култегин* ҳамда Тўнюқуқ б-н биргаликда Хитойдаги Хуанхэ дарёси ҳавзалари ҳамда Шаньдун ўлкасига юриш қилиб, 23 та шаҳарни қўлга киритади, 699 й.да жан.-ғарбга, собиқ Ғарбий Т.х. ҳокимиятини қўлга киритган тургашларга ва Тохаристон ўлкасига юриш қилади. Қапаған хоқон 700 й. Тангут ўлкасига, 701 й. Хитойнинг шим.-ғарбидаги «Олтту Чуб Суғдақ» ўлкасига, 703 й.да басмилларга, 705—706 й.ларда байирқуларга, 709 й.да чик ва азларга, 710 й.да *қиргизлар* ва *тургашлар*га қарши қўшин тортиб уларни қайталаб ўз таркибига қўшиб олади. Т.х. Мовароуннаҳрга бостириб кирган араб истилочиларига қарши 710 й.да қўшин юборади ва Суғд, Шош, Фарғона ҳокимларининг арабларга қарши курашида қатнашади. Билга хоқон (716—734) ҳукмронлиги даврида Т.х. минтақанинг энг қудратли давлатларидан бирига айланди. 716 й.да Селенга дарёси ҳавзасида истиқомат қилувчи *уйғурлар*га, 717 й.да *ўтузлар*га, 718 й.да *қарлуқлар*га қарши жанг қилиб, уларни хоқонликка бўйсундиради. Бу даврда хоқонлик ҳудудлари шарқда Сирдарёнинг шарқидан то ғарбда Хинган тоғлари ёнбағирлари (Манжурия), Шаньдун ўлкаси (Хитойнинг шим.-шарқи, Сариқ денгиздаги Бохай кўрфазигача бўлган ерлар)ни, жанубда Тибетнинг шимоли, Шарқий Туркистон, Хитойнинг шим. вилоятларидан то шим.да Енисей дарёси ва Байкалбўйини ўз ичига олганлиги маълум бўлади. 740-й.ларга келиб Т.х. ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятларга дуч келади. Билга хоқоннинг ўғиллари ҳукмронлиги даврида хоқонлик заифлашади. 742—744 й.ларда уйғур, қарлуқ ва басмил қабилалари бирлашиб, хоқонликка ҳужум уюштиришади. 745 й.да иттифоқчилар Т. х.нинг сўнгги ҳукмдори Баймей хоқонни ўлдиришади ва хоқонлик тахти уйғурлар қўлига ўтади.

Т.х.ни дунёнинг энг йирик давлатлари қаторига қўшишда хоқонлар Бумин (551—552), Муқан (553—572), *Таспар* (572—581), Тўнга Турон (588—600), Шиби (609—619), Эл-хоқон (620—630), Қутлуғ Элтариш (680—691), Бекчўр Қапаған (691—716), Билга (716—734) ва бош вазир Тўнюқуқ (680—726), шаҳзода Култегин (Кўл Тегин) (684—731) ҳамда Ўн Ўқ бошқаруви ҳукмдорлари Истами ябғу (552—576), Тарду (576—603), Тун ябғу (618—630) кабилар муҳим роль ўйнадилар. Улар даврида Т.х. томонидан Хитой, Сосонийлар Эрони, Византия каби дунёнинг кучли давлатларига қарши юришлар уюштирилади.

Т.х.нинг бошқарувида 2 хил тизим мавжуд эди: бўйсундирилган баъзи ўлка ва вилоятларда мавжуд маҳаллий сулолалар сақланиб қолган ва улар хоқонликка ўлпон тўлаб турганлар; тобе ўлка ва вилоятларнинг айримлари бошқарувига тайинланган ҳукмдор хонадонга мансуб вакиллар ҳокимияти.

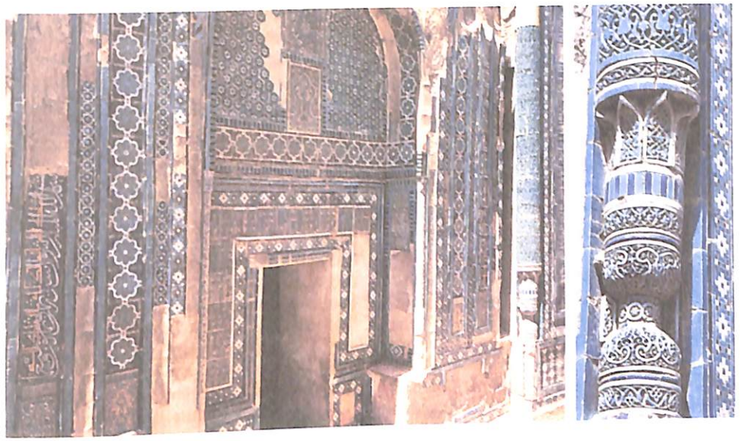
Бу пайтда Сирдарё ва Амударё оралиги ҳамда туташ ҳудудлар Т.х. таркибида бўлиб, бу ердаги Шошда тудунлар, Фарғонада ихшидлар, Уструшонада афшинлар, Суғдда ихшидлар, Бухорода бухорхудотлар, Хоразмда афригийлар, Тохаристонда ябғулар ҳокимияти мавжуд эди. Уларнинг баъзиларининг келиб чиқиши Т. х. ҳукмдор сулоласига мансуб бўлишган. Жумладан, Шош тудунлари, Тохаристон ябғулари ва ҳ.к.

Ад.: Гумилев Л. Н., Древние тюрки, 1967; Насимхон Раҳмон, Турк хоқонлиги, Т., 1993; Кычанов Е. И., Кочевые государства от гуннов до манчжуров, М., 1997; Асадов Ф. М., Арабские источники о тюрках в раннем средневековье, Баку, 1993; Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001.

Ғайбулла Бобоёров.

«ТУРК ЭЛИ» — 1917 й. сент.дан «Туркистон Мусулмон Марказият шўроси» ва «Турк Адам Марказият фирқаси»нинг нашр органи сифатида чиқа бошлаган газ. «Т.э.» нинг асосий мақсади Туркистон мухториятини муҳофаза қилишдан иборат бўлган. Газ.да Муҳаммад Амин Афандизода, Шокиржон Раҳимий, Бурҳон Ҳабиб, Рафиқ Мўминий ва б.нинг мақолалари, шунингдек, зиёлиларнинг фаолиятларига оид маълумотлар бериб борилган. Сиёсий тузум ўзгариши б-н газ. фаолияти тез орада тўхтатилган.

ТУРКАН ОҒО МАҚБАРАСИ, Шодимулк оғо мақбараси — Самарқандаги меъморий ёдгорлик (1372). *Шоҳизинда* ансамбли таркибида. Амир Темурнинг опаси Туркан оғо вафот этган қизи Шодимулк оғо (1370—71)га атаб қурдирган. 1383 й.да Туркан оғонинг ўзи ҳам қизи ёнига дафн этилган. Мақбара (8,65х9,85 м) бир хонали, гумбази қобиргали, ташқи томонлари безаксиз. Пештоғи ва ички томони сиркори ғиштчалар, ўймакор сирли парчин безаклари фероза рангда нафис безатилган. Ичкарисидаги изора ва намоёнлари, гумбази серҳашам безакларга бой. Шипи 8 бўлакка бўлиниб, 8 қиррали юлдузчалар ичи нақшлар б-н тўлдирилган ва ҳар бирига алоҳида турунж ишланган. Муқарнаслар юзаси ва пештоқ устунида самарқандлик Шамсиддин, Бадриддин ва бухородлик Зайниддин усталарнинг номлари ёзилган. Мақбара 1954 й.да илмий ўрганилиб, таъмирлаш ишлари олиб борилган. Мақбарада 14—15-а.лардаги халқ усталарининг меъморлик ва наққошликда эришган ютуқлари юксак маҳорат ила акс этган.



Туркан оғо мақбараси: бош тарзи ва бурчак устуни.

ТУРКАШ ХОҚОНЛИГИ — илк ўрта аср туркий давлатларидан бири (699—766). 7-а.нинг охирида Ғарбий Тяньшанда кўчиб юрган туркаш қабилаларининг бошлиғи Уч-элиг (699—706), Еттисувдаги Тан империяси гумаштаси Хусрав Буришодни қувиб чиқарди ва Чочдан Жунғориягача ўз ҳокимиятини ўрнатди. Натижада янги туркий давлат ташкил топди. Уч-элиг 2 қароргоҳга асос солди. Бири Навокат ш. Чу дарёси бўйида, иккинчиси Кунгут ш. Или дарёси бўйида жойлашган эди. Давлат 20 туман — *тутуқ*ликдан иборат эди. Ҳар бирини ҳоким — тутуқ бошқарарди. Уч-элиг ғарбий турклар ҳукмдорларининг собиқ «ўн ўқ эли хоқони» унвонини қабул қилди. Шу б-н бирга у «туркаш хоқон» унвонини ҳам жорий этди. Туркаш хоқонлари ўз тангаларини зарб қилганлар. 711—715 й.ларда Т.х. Шарқий Турк хоқонлигига қарам бўлиб турди. 715 й. Сулук Чобиш-чурхоқон (715—737) давлат мустақиллигини қайтадан тиклади. У асосан, босқинчи араб қўшинлари б-н урушлар олиб боришга мажбур бўлган. Унинг вафотидан кейин (737) Т.х.да «сариқ» ва «қора» туркаш қабилалари ўртасида ўзаро урушлар бошланиб кетган ва 766 й. давлат *қарлуқлар* томонидан тугатилган.

Ад.: Гумилёв Л. Н., Древние тюрки, М., 1967; История Востока, Т., 1995.

ТУРКАШЛАР, тургаш, тургэш — илк ўрта аср туркий халқларидан бири. Қозоғистонлик тарихчи Ю.А.Зуевнинг фикрича, Т.нинг қад. аждодларидан бирини юечжи қабилалари ташкил қилган. Т. тўғрисида илк маълумотлар 7-а.нинг 2-чорагидан учрайди. Улар, асосан, Еттисувда яшаган. Бу даврда Т. Ғарбий Турк хоқонлиги ҳудудида яшаган дулу қабилавий иттифоқига кирган. 7-а.нинг охирида Т. ўз давлати — Туркаш хоқонлигини барпо этди. Т. 2 катта гуруҳ — қора ва сариқларга бўлинган. Улар ўртасида вақт-вақти б-н ўзаро келишмовчиликлар бўлиб турган. *Гардизий*нинг маълумотига қараганда, Т. 2 уруғ: тухси ва азларга бўлинган. 766 й. қарлуқлар кучайиб Туркаш хоқонлигини тугатдилар ва Т.нинг асосий қисмини ўзларига бўйсундирдилар. Т.нинг қолган қисми уйғурларга қарам бўлди. Л.Н. *Гумилёв*нинг фикрича, бу воқеадан сўнг Т. халқ сифатида тугатилди. Уларнинг бир қисми қарлуқ номини қабул қилди, қолгани эса уйғурлар таркибига сингиб кетди. Аммо, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Т.нинг номи 9-а.да ҳам манбаларда учрайди. Аз ва тухси уруғларининг номи эса кейинги асрларда ҳам манбаларда тилга олинган.

Ад.: Зуев Ю.А., Ранние тюрки: очерки истории и идеологии, Алматы, 2002.

Азим Маликов.

«ТУРКЕСТАНСКАЯ ТУЗЕМНАЯ ГАЗЕТА» — қ. «*Туркистон вилоятининг газети*».

«ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» («Туркистон ведомостлари») — Туркистондаги илк даврий матбуот, рус истилочилари томонидан ташкил этилган дастлабки газ. Туркистон генерал-губернатори Кауфман томонидан чоп этилган. 1870 й.дан Тошкентда (1872 й. июль — 1873 й. фев.да Петербургда) рус тилида нашр қилинган. Дастлаб газ. бир маромда чиқмаган. 1870 й.да фақат 17 та сони чоп этилган. Кейинги йилдан бошлаб ҳафтасига 1 марта, 1903 й.дан ойига 3—4 марта, 1907 й.дан кундалик газ. сифатида чиқа бошлаган. Газ.нинг 6406 сони босилган. «Т. в.» фаолиятига бевосита генерал-губернатор хизматидаги ҳарбийлар раҳбарлик қилишган. Пиёда қўшинлар офицери Н.А.Маев 1892 й.га қадар муҳаррир бўлган.

«Т. в.» подшо Россияси ҳукуматининг Туркистондаги мавқеини мустаҳкамлашга, ўлкада чоризм сиёсатини ўтказишга, маҳаллий аҳолини чор ҳукмдорлари ва амалдорларига итоатгўйлик руҳида тарбиялашга хизмат қилган. Газ.да, асосан, Туркистон генерал-губернаторлигининг буйруқ ва фармонлари, турли хил расмий маълумотлар босилган. Шунингдек, ўлка тарихи, хўжалиги, табиати ва бу ерда яшовчи халқларнинг этнографияси, фольклори, адабиёти, урф-одатларига доир қизиқарли материаллар ҳам бериб борилган. Мазкур материаллар ўлка халқ хўжалиги ва маданияти тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Газ.да ўлка ҳаётининг барча жабҳаларини ёритувчи «Ички хабарлар», «Хабар ва янгиликлар», «Маҳаллий хроника», «Санкт-Петербург» бўлимлари фаолият кўрсатган.

«Т.в.»да В.В.Бартольд, Л.С.Берг (1876—1950), Н.А. Северцев (1827—85), А. Н. Федченко (1844—73), И.В. Мушкетов (1850—1902), В.Ф.Ошанин (1844—1917) каби машҳур олимлар, шарқшунослар ҳамкорлик қилишган. Мазкур олимларнинг фаол иштирокида газ.нинг публицистик руҳи кучайган. Газ.да маҳаллий халқ вакиллари ҳам иштирок этган. Жумладан, Сатторхон Абдуғаффоровнинг Қўқон хонлигидаги аҳвол хусусидаги очерки газ. мухлисларини жалб этган. Газ. ўлка ҳаётидаги кўплаб салбий ҳолатларни кўрсатмасликка ҳаракат қилган.

Газ.нинг Москва, Петербург, Владивосток ва б. шаҳарларда доимий мухбирлари бўлган. Дастлаб «*Туркистон вилоятининг газети*» ушбу газ.га илова тарзида чиқарилган. Газ. фаолияти Туркистон ХКС нинг 1917 й. 15 дек. даги қарорига мувофиқ тўхтатилган

(сўнгги сони 1917 й. 15 дек.да босилган). Дастлабки даврда газ. 100 нусха, 1909 й.дан эса 853 нусхадан иборат бўлган.

Ад.: Авшарова М.Н., 1870—1917 йилларда Туркистон рус вақтли матбуоти, Т., 1959; Эрназаров Т.Э., Туркистонда вақтли матбуот (1870—1924), Т., 1959; Эрназаров Т.Э., Акбаров А.И., История печати Туркестана, Т., 1976; Абдуазизова Н., Туркистон матбуоти тарихи (1870—1917), Т., 2000.

Норали Очилов.

ТУРКИЙ ТИЛЛАР — ҳоз. ва қад. туркий халқлар ва элатларнинг тиллари. Асосан, Ўзбекистон, Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон, Россия Федерацияси, ХХР, Афғонистон, Эрон, Тожикистонда, шунингдек, Болгария, Руминия, Украина, Германия, Кипр, Македония, Албания, АҚШ, Саудия Арабистони ва б. бир қанча мамлакатларда тарқалган. Ўтган аср охиридаги маълумотларга кўра, Т.т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони 130 млн. кишидан ортиқ.

Баъзи олимлар Т.т.ни мўғул тиллари ҳамда тунгус-манжур тиллари б-н бирга қўшиб, *олтой тиллари* оиласига бирлаштирадилар. Е.Д. *Поливанов*, Г.Й. *Рамстедт* каби тилшуносларнинг фикрича, ушбу тиллар оиласи корейс ва япон тилларини қўшиш ҳисобига кенгайиши мумкин. Олтой назариясига кўра, Т.т.нинг тарихи олтой тиллари бир тил бўлиб ташкил топган қад. замондан — олтой давридан бошланади. Олтой боботили (асос тил) дастлаб 2 га — тунгус-манжур ва турк-мўғул тилларига, сўнгра турк-мўғул тили ҳам 2 га — турк ва мўғул тилларига ажралган. Лекин Т.т.нинг олтой тилларига генетик алоқадорлиги ҳақидаги масала ҳамон фараз даражасида қолмоқда.

Т.т. деганда, Сибирдан Болқон ярим оролигача бир чизиқ бўйлаб чўзилган улкан географик ҳудудда тарқалган ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, саха (ёқут), тува, хакас, олтой, карагас, шор, туркман, озарбайжон, турк, гагауз, татар, бошқирд, чуваш, қўмиқ, нўғай, қорачой-болқор, тофалар, чуваш каби 25 дан ортиқ тил тушунилади. Т.т. ҳоз. тарқалиш географиясига кўра, қуйидаги минтақаларга ажратилади: Ўрта ва Жан.-Шарқий Осиё, Жан. ва Ғарбий Сибирь, Волга-Кама ҳавзаси, Шим. Кавказ, Закавказье ва Қора денгиз бўйи. Т.т.нинг генетик, лисоний хусусиятлар жиҳатидан ўзаро муносабати масаласига қизиқиш жуда қад.дан давом этиб келади. Т.т.ни биринчи марта таснифга қилган олим Маҳмуд *Кошғарий*дир. Т.т. таснифи б-н қизиқиш 19-а. охири ва 20-а.да қайта авж олди ва ҳоз.гача кўплаб таснифлар вужудга келди (рус олимлари И.Н.Березин, В.В.Радлов, Ф.Е.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий, Н.А.Баскаков, Б.А.Серебренников, турк олими Р.Р.Арат, фин олимлари Г. Й. Рамстедт ва А.М.О.Рясянен, немис олимлари И.Бенцинг ва К.Г. Менгесларнинг таснифлари). Бу таснифлар методи, олдига қўйган мақсади нуқтаи назаридан хилма-хилдир. Шунинг учун бу таснифларнинг бирида бирон бир гуруҳга мансуб деб ҳисобланган тил иккинчисида бошқа бир гуруҳга тушиб қолиши мумкин. Т.т.ни тасниф қилишнинг ўзига хос қийин томонлари бор. Бу қийинчилик, аввало, Т.т.нинг ўзаро фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан яқинлигидан келиб чиқади. Иккинчидан, алоҳида олинган ҳар бир туркий халқнинг таркиб топишида турли хил қабилаларнинг иштирок этганлиги ва бир қабила бир пайтнинг ўзида бир неча туркий халқнинг шаклланишида иштирок этганлиги б-н изоҳланади. Мас., В.А.Богородицкий ўз таснифида Т.т.нинг географик тарқалиш хусусиятини асос қилиб, уларни 7 гуруҳга ажратади: шим.-шарқий (саха-ёқут, карагас ва тува тиллари); хакас (минтақадаги хакас аҳолининг шевалари); олтой (олтой ва телеут тиллари, бир қанча лаҳжалар); ғарбий сибирь (сибирь татарларининг барча лаҳжалари); волгабўйи-уралолди (татар ва бошқирд тиллари); ўрта осиё (ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари); жан.-ғарбий (туркман, озарбайжон, қўмиқ, гагауз, турк тиллари ва чуваш тили). Бу таснифда туркий халқлар ва тилларнинг тарихий тараққиёти ҳисобга олинмаган, қараким, нўғай каби тиллар эътибордан четдан қолган. В.В.Радлов томонидан Т.т. қуйидагича тасниф қилинган: шарқий гуруҳ (Олтой, Обь, Енисей туркийлари ва Чулим татарларининг тил ва лаҳжалари, карагас, хакас, шор ва тува тиллари); ғарбий гуруҳ (Ғарбий Сибирь татарларининг лаҳжалари, қирғиз, қозоқ, бошқирд, татар ва қорақалпоқ тиллари); ўрта осиё гуруҳи (ўзбек ва уйғур тиллари); жан. гуруҳ (туркман, озарбайжон, турк, қримтатар тиллари). Бу таснифга Т.т.нинг фонетик хусусиятлари асос қилиб олинган бўлса-да, баъзи фонетик белгилар муайян бир гуруҳга эмас, бир неча гуруҳ тилларга хос эканлиги сезилади. Бошқа таснифлар ҳам у ёки бу даражада камчиликларга эга. Таснифлар орасида Т.т.нинг ҳам тил хусусиятларини, ҳам тарихий тараққиётини, ҳам генетик қариндошлигини атрофлича ҳисобга олган ҳамда Т.т.нинг барчасини тўлиқ қамраб олган тасниф Н.А.Баскаков томонидан таклиф этилган ва у кўпчилик туркийшунослар томонидан тан олинган.

Т.т. оиласи учун хос бўлган *сингармонизм* (ҳоз. ўзбек адабий тили бундан мустасно), сўз бошида ундошларнинг кетма-кет кела олмаслиги, ўзакнинг леярли ўзгармаслиги, тан бўлакларининг жойлашиш тартиби каби хусусиятлар уни бошқа тил оилаларидан фарқлаб туради. Т.т.ни бир тил оиласига бирлаштирувчи ва б. тил оилаларидан фарқловчи хусусиятларидан бири луғат таркибининг бир-бирига жуда яқинлиги ва грамматик қурилишининг ўхшашлигидир. Шунинг учун ҳам чуваш ва ёқутлардан бошқа ҳамма туркий халқлар вакиллари ўз она тилларида гаплашганларида бир-бирини муайян даражада тушуна олади.

Т.т. умумий генетик ва типологик белгиларга эга: фонетикада юқоридаги белгилардан ташқари унли ва ундошлар оппозицияси мавжуд. Ҳоз. Т.т.да унли ва ундош товушлар миқдори бир хил эмас. Унлилар миқдори баъзи Т.т.да (тува, гагауз, чулим-татар тилларида) 20 дан ортиқ бўлса, кўпчилигида 8 та (ҳоз. ўзбек адабий тилида 6 та). Ундош товушлар миқдорида эса бунчалик катта фарқ йўқ. Махсус адабиётларда ундошлар миқдори 20 дан кам кўрсатилмаганидек, 30 дан ортиқ ҳам қайд этилмайди. Баъзи Т.т.да сўз бошида жарангсиз ундошлар (к, п, т) ишлатилса, бошқаларида айни ўринда жарангли ундошлар (г, б, д) қўлланади; сўз бошида сонор ундошлар (л, м, н, р) деярли учрамайди. Морфология соҳасида агглютинация шакл ва сўз ясалишининг асосий усули ҳисобланади, грамматик жинс категорияси йўқ, префикс ва олд қўшимчалар мавжуд эмас (кўмакчилар фаол қўлланади), бир турдаги турланиш ва бир турдаги тусланиш мавжуд; синтаксис соҳасида гап бўлаклари ўзининг мунтазам жойлашиш тартибига эга (аниқловчи аниқланмишдан, эга кесимдан олдин жойлашади), боғловчилар деярли йўқ (уларнинг аксарияти араб ва форс тилларидан ўзлашган), сифатдошли, равишдошли тузилмалар кенг қўлланади, икки от ёки отлашган сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлган ва туркий изофа деб аталувчи аниқловчили сўз бирикмалари барча Т.т.да учрайди. Сўз ясалиши, асосан, аффиксациядан иборат, шунингдек, сўз ҳосил қилишнинг аналитик ва б. усуллари ҳам бор.

Энг қад. туркий ёзма ёдгорликлар (урхун-енисей ёзувида) 7—11-а.ларга мансуб бўлиб, улар, асосан, қабртошлар тарзида Шим. Монголия, Қирғизистонда, Енисей дарёсининг юқори қисми, Талас водийсида ва б. жойларда топилган. *Браҳми* ва *суғд ёзув*ларида битилган қад. туркий ёдгорликлар ҳам учраяди (Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё). Кейинчалик уйғур ва араб алифболари асосидаги туркий ёзув шарқда (Қошқар, Ўрта Осиё, Олтин Ўрда ҳудуди, Волгабўйида) ва ғарбда (салжуқийлар давлатида, Озарбайжон, Туркия ва б. ҳудудларда) ривожланди. Хитойда яшовчи уйғурлар 11-а.дан ҳоз.гача араб алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланадилар. Қад. ёзув анъаналарига эга бўлган туркий халқларнинг аксарияти (ўзбек, уйғур, турк, озарбайжон, туркман, татар, бошқирд каби) 20-а.нинг 20-й.ларигача араб алифбоси асосидаги ёзувга эга бўлган. Турк тили 1929 й.дан лотин алифбоси асосидаги ёзувга ўтган. Собиқ СССРдаги барча Т.т. учун 20-й.лар ўрталарида лотин графикаси асосида алифболар ишлаб чиқилди ва улар 1930 й.гача ихтиёрий-мажбурий тарзда ана шу ёзувга ўтказилди; 1938—40 й.ларда эса айни шу тартибда рус графикаси асосидаги ёзувга ўтказилди. СССР парчаланиб кетгандан кейин 1991 й.да Озарбайжон ва Туркманистонда, 1993 й.да Ўзбекистонда лотин ёзувига асосланган алифбо жорий этиш ҳақида қарор қабул қилинди ва бу қарорлар амалга оширилмоқда. Т.т.нинг ўрганилиши ҳақида қ. *Туркийшунослик*.

Ад.: Баскаков Н.А., Введение в изучение тюркских языков, 2 изд., М., 1969; Кононов А.Н., История изучения тюркских языков в России, Л., 1972; Серебренников Б.А., Гаджиева М.З., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Баку, 1979; Қўчқортоев И., Исабеков Б., Туркий филологияга кириш, Т., 1984.

Абдуваҳоб Мадвалиев, Исҳоқ Носиров.

ТУРКИЙШУНОСЛИК, туркология — туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг тиллари, этнографияси, тарихи, адабиёти, фольклори, маданиятини ўрганувчи гуманитар фанлар мажмуи. Дастлаб Т., асосан, филология фанлари доирасида ривожланди. Т.нинг энг муҳим манбалари: 7—11-а.га мансуб урхун-енисей ёзув (битик)лари, уйғур ёзуви ёдгорликлари, ўрта асрларда яшаб, араб, форс ва туркий тилларда ижод этган муаллифларнинг асарлари ва б. Туркий қабилалар ҳақида Маҳмуд Кошғарий томонидан тўплаб тартибга солинган энг қад. маълумотлар тўплами — «*Девону луғотит турк*» ва Абулғози Баҳодирхоннинг тарихий-этнографик асарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ғарбий Европа туркийлар б-н 11—13-а.ларда, Византия ҳамда салибчиларнинг салжуқ туркларига қарши кураши пайтида танишади. Турклар томонидан Константинопол (ҳоз. Истанбул)нинг босиб олиниши уларга бўлган қизиқишни янада орттирди. Европа адабиётида Усмонли турк империясининг дастлабки тавсифи 15—16-а.ларга мансуб. Ғарб шарқшунослигида Т.нинг 17—18-а.лардаги бош йўналиши Усмонли турк империясини, унинг сиёсий ва ҳарбий қудрати негизларини ўрганишдан иборат бўлган. Европадаги дастлабки тадқиқот объектларидан яна бири *турк тили*дир: 1533 й.да дастлабки қўлёзма қўлланмаси, 1612 й.да Иероним Мегизернинг илк босма грамматикаси яратилди. Усмонли турк тили бўйича юқоридаги ва б. асарлар, айниқса, Ф.Менинскийнинг турк тили грамматикаси ва луғати (17-а.нинг 2-ярми) Ғарбий Европа ва Россияда 18-а. охири — 19-а. бошида туркий тилларни илмий ўрганишга замин ҳозирлади.

Россияда Т. б-н мунтазам шуғулланиш (18-а.нинг 2 ярмидан) И.Гиганов ва С.Хальфинларнинг номи б-н боғлиқ. Т. Россияда 19-а.да ва 20-а. бошларида сезиларли тараққиёт даражасига эришади ва комплекс фан сифатида шаклланади (Х.Д. Френ, И.О.Сенковский, М.М.Казимбек, О.Н.Бётлингк, Л.З.Будагов, П.М.Мелиоранский, Ф.Е.Корш, В.В.Григорьев, Н.Я.Бичурин, В.В.Вельяминов-Зернов, Н.В. Хаников, И.Н.Березин, Н.И.Веселовскийларнинг туркий халқлар тиллари, адабиёти ва тарихини, қисман нумизматикани ўрганишга бағишланган асарлари). 19-а. 60-й.ларида Н.И.Ильминский ва В.В.Радловларнинг асарлари б-н туркий тилларни ўрганиш (айниқса, қад. ва ўрта туркий ёзув ёдгорликларини ўрганиш, тилларни қиёсий ўрганиш, умумтуркий лугат яратиш ва б.) тарихида янги босқич асос солинди. Л.Будаговнинг 2 жилдли «Туркий лаҳжаларнинг қиёсий луғати» (1869—71), В.В.Радловнинг 4 жилдли «Туркий лаҳжалар луғати тажрибаси» (1888—1911) луғатлари туркий лексикография тарихида муҳим янгилик бўлди. Ўрта Осиё халқлари тарихини, унинг ижтимоий, иқтисодий муаммоларини ўрганиш (19-а. охири) эса В.В. *Бартольд* номи б-н боғлиқ. 19-а. охири — 20-а. бошларида Т.нинг ривожланишига туркий халқларнинг ўзларидан етишиб чиққан баъзи олимлар ҳам (Ч.Валихонов, Қ.Носирий, М.Ф.Охундов, Исҳоқхон Ибрат, И.Олтинсарин, Н.Ф.Катанов ва б.) ҳисса қўша бошладилар. 19-а. охири — 20-а. бошларида лингвистик Т. мактаблари Ўрта Осиё ва Кавказда ҳам пайдо бўлди. Н.П.Остроумов, Н.Н.Пантусов, В.П.Наливкин, И.А.Беляев, С.Лапин, И.Будзинский, Л.Афанасьев, И.Д.Ягелло, И.М.Букин, И.Олтинсарин кабилар Ўрта Осиёдаги туркий тилларни, Н.В.Хаников, Л.Лазарев, В.Х.Кондараки, М.А.Усмонов, О.Заатов, М.Г.Афанасьев, Н.А.Карауловлар Кавказдаги туркий тилларни ўрганиш б-н шуғулландилар. Шўро даврида тарих ва тарихнавислик, тил ва адабиёт соҳаларидаги бир томонлама сиёсат ва мафкура тазйиқи сезилиб турса-да, шарқшунослик ва Т. ижобий анъаналарига асосланган ҳолда ривожланишда давом этади. Бунда ўз ижодларини чор Россияси даврида ҳам яратган В.В.Бартольд, В.Д.Смирнов, В.А.Богородицкий, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.И.Ашмарин, А.Е. Кримский, А.П.Ковалевский, Н.Я. Марр, И.А.Орбели ва б. олимлар алоҳида ўрин эгаллайди (Н.Ф.Катанов 48 та туркий тил ва лаҳжаларнинг чоғиштирма грамматикасини ёзди, Н.И.Ашмарин чуваш тилига оид 17 жилдли асар яратди). 1926 й.да Бокуда Бутуниттифоқ туркийшунослар қурултойи бўлиб, унда, биринчидан, Т.нинг муаммолари ўртага ташланиб, бу соҳадаги келажак вазифалар муҳокама қилинди, иккинчидан, СССР да яшовчи туркий халқлар ҳамда ёзувга эга бўлмаган бошқа халқ ва элатлар учун уларнинг фонетик қурилишини тўлароқ акс эттирувчи алифболар яратиш масаласи кўриб чиқилди. Натижада тил қурилиши соҳасида жадал ишлар бошланиб, Н.Ф.Яковлев, Л.И.Жирков, А.Н.Самойлович, Б.Чўпонзода, Е.Д. Поливанов, А.А.Пальмбах, А.М.Сухотин, К.К.Юдахин ва б. туркийшунослар томонидан СССРдаги туркий тиллар учун янги алифболар ва имлонинг илмий асослари яратилди. Қад. ёзув анъаналарига эга бўлган ўзбек, озарбайжон, уйғур, туркман, татар, бошқирд, қозоқ ва б. туркий халқлар 1927—30 й.ларда лотин графикаси асосидаги алифболарни қабул қилдилар. Бу жараённинг ижобий (савод чиқаришнинг осонлашуви) ва салбий (қад. дан ўз ёзувига эга бўлган ўзбек, озарбайжон, уйғур ва б. халқларни қарийб

минг йиллик ёзма ёдгорликларидан, маданий меросидан маҳрум қилиш) оқибатлари илмий жамоатчиликка яхши маълум. Айни шу даврда (ўтган асрнинг 30-й.лари ва ундан кейин) Т.ка, жумладан, туркий тилларни ҳар томонлама ўрганишга Б. Чўпонзода, Н.К.Дмитриев, А.П.Поцелуевский, И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Э.К.Пекарский, Х.Жубанов, Н.Сауранбоев, С.Аманжолов, Б.М.Юнусалиев, Т.Н. Харитонов, А.К.Боровков, С.Муталлибов, Fози Олим Юнусов, А.Н. Кононов, А.М.Шчербак, С.Н.Иванов, В.В.Решетов, Е.И.Убрятова, М.Ш.Шералиев, А.Р. Тенишев, Ф.Абдуллаев, А.Fуломов, Ш.Ш.Шоабдураҳмонов, М.З.Закиев, F.Абдураҳмонов, Ж.Киекбоев, Н.К.Баскаков ва б. муносиб ҳисса қўшдилар. СССР ҳудудида яшовчи туркийзабон халқлар тарихи, этнографияси ва археологияси эса В. В. Бартольд, А.Ю.Якубовский, С.И.Руденко, Н.П.Диренкова, С.В.Киселёв, В.А.Шишкин, М.Е.Массон, С.П.Толстов, А. П. Окладников, Я. F. Fуломов, А.Х. Маргулан, Т.А.Жданко, Л.Н.Гумилёв, А.Д.Грач, Л.Р.Кизласов ва б. томонидан ўрганилди. Туркий халқлар адабиётларини ўрганишда ҳам муайян ютуқларга эришилди (В.Д.Смирнов, А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, В.А.Гордлевский, В.М.Жирмунский, Абдурауф Фитрат, А.Саъдий, М.Авезов, Ҳ.Орасли, М.Fайнуллин, Ҳоди Зарифов, Иззат Султон ва б.нинг асарлари).

40-й.лардан бошлаб ҳоз. туркий тиллар ва уларнинг лаҳжаларини ўрганиш б-н бир қаторда тарихий ва қиёсий-тарихий фонетикасини, грамматикасини ўрганиш бошланади, лексикология ва лексикография, диалектография ва диалектология ривожланади, 50-й.лардан эса туркий ёзув ёдгорликларини лингвистик жиҳатдан ўрганиш кенг йўлга қўйилади. С.Е.Малов ёдгорликларнинг матнларини ҳамда «Қад. туркий ёзув ёдгорликлари» номли умумлаштирувчи асарини нашр эттиради (1951). 10 кишидан иборат туркийшунослар гуруҳи томонидан «Қад. туркий тил луғати» (1969), Э.В.Севортян ва шогирдларининг 4 жилдли «Туркий тилларнинг этимологик луғати» (1974—89), Амир Нажибнинг «Туркий тилларнинг тарихий-қиёсий луғати» (1-жилд, 1979), ўзбек луғатчиларининг 4 жилдли «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (1983—85) каби луғатларнинг нашр этилиши, ҳоз. қозоқ, туркман, озарбайжон, ўзбек, татар, қирғиз, қорақалпоқ тиллари изоҳли луғатларининг яратилиши ҳам Т. ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Ўзбекистонда Т. муаммолари б-н шуғулланиш ва шу соҳала мутахассислар тайёрлаш ишлари Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт, Шарқшунослик, Тарих, Археология ин-тларида, Қорақалпоғистон бўлимида, Тошкент шарқшунослик ин-тида, ЎзМУ ва б. ун-тларнинг тегишли ф-тларида амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда Т.нинг тил, адабиёт, фольклор, тарих, этнография йўналишлари нисбатан ривожланган. Хусусан, лингвистик Т. ривожида Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зоҳирий, Элбек, Қаюм Рамазон, С.Муталлибов, С.Иброҳимов, Олим Усмон, А.Fуломов, Ф.Абдуллаев, У.Турсунов, И.Қўчқортоев, Қ.Каримов, Ш.Шукуров, F.Абдураҳмонов, Ш.Шоабдураҳмонов, А.Рустамов, М.А.Асқарова, Э.Фозилов, Қ.Маҳмудов, А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Э.Бегматов, Э.Умаров ва б.нинг, рус олимларидан Е.Д.Поливанов, А.К. Боровков, К.К.Юдахин, А.Н.Кононов, В.В.Решетов, А.М.Шчербакларнинг ҳиссалари катта.

20-а.нинг 2-ярмидан ҳоз. кунларгача Т. муаммолари барча туркий тилли давлатлар фанлар академияларига қарашли Шарқшунослик ин-тларида ёки шарқшунослик бўлимларида, ун-тлар ва ин-тларнинг шарқшунослик ва туркийшунослик ф-тларида, Россия Федерацияси ФА Шарқшунослик ин-ти ва унинг Ленинград (ҳоз. Санкт-Петербург) бўлими, Тилшунослик, Этнография, Археология ин-тларида, минтақавий бўлимлари ва илмий марказларида ўрганилмоқда ва ҳал қилинмоқда, уларда Т. бўйича етук мутахассислар тайёрланмоқда.

Туркияда бу соҳадаги и. т.лар (ўрта асрларни ўрганиш, манбаларни нашр этиш) 20-а. бошларидагина пайдо бўлди. Истанбул ун-ти ва б. муассасаларда нафақат Туркия тарихи, балки Т.нинг янада кенгроқ муаммолари — туркий халқлар тарихи ва адабиёти ўрганила бошлади (А.Рафиқ, М.Ф. Кўпрулу, А.Асим ва б.) нашр этилди.

Т. нафақат туркий халқлар яшайдиган мамлакатларда, балки улар муқим яшамайдиган Европа мамлакатларида ва АҚШда, Корея ва Японияда ҳам ривожланмоқда. Шарқий Европанинг бир қанча мамлакатларида Т. тарихфилология, баъзан соф тилшунослик соҳалари бўйича ривож топган. 19-а. — 20-а. бошларида венгер олимлари И.Куношь, Г.Вамбери, Г.Куун, Б. Мункачи ва б. асосан, қад. ва ҳоз. туркий тиллар лексикаси, тарихи ва грамматикасига оид асарлар ёздилар. Уларнинг ишини Д.Немет, Л.Лигети, К.Ласло, Д.Хазаи, А.Рона-Таш, Д.Кара, Э.Шютлар давом эттирмоқдалар. Айни шундай ишлар Польшада Т.Ковальский, А.Зайончковский, В.Зайончковский, Э.Трияpский ва б., Руминияда М.Губогду, В.Дримба, Т.Лабель, М.Банеску ва б., Болгарияда С.Чилингиров, С.Великов, П.Живкова, Д.Гажанов, Г.Гилибов, С.Младенов, Н.Тодоров, М.Моллова ва б., Чехия ва Словакияда Я.Ринка, И.Иречек, Ч.Трухелка, И.Блашкович, Й.Кабрда ва б., собиқ Югославия республикаларида Г.Елезович, Х.Хажибегич, Х.Шабанович, А.Шкалич, Б.Журжев ва б. томонидан амалга оширилди. Австрия, АҚШ, Буюк Британия, ГФР, Дания, Италия, Финляндия, Франция, Швейцария, Швеция ва б. мамлакатларда ҳам Т.нинг умумий ва хусусий масалалари б-н шуғулланган ва шуғулланувчи олимлар анчагина. Булар—немис олимлари Г.Винклер, К.Броккельман, Г.Якоб, В.Банг, А. фон Габен, М.Хартман, Б.Флемминг, Г.Дёрфер; фин олимлари М.Кастрен, Г.Рамстедт, М.Рясянен, П.Аалто; швед олимлари Г.Ярринг, К.Нильсон, Д.Юхансон; данияlик В.Грёнбек, К.Грёнбек, В.Томсен; австриялик М.Битткер, А.Титце, Ф.Миклошич,Г.Мейер; англиялик Э.Гибб, Денисон Россе, Ж.Клоусон; франциялик Паве де Куртейль, С. де Саси, Ж.Дени, Л.Базен; италиялик Л.Бонелли, Э.Росси, А.Бомбаччи; япониялик Шира Хаттори, Нобуо Ямада, И.Мурояма, Масао Мори, Ш.Исави, Т.Хаяши ва б. кўзга кўринган туркийшуносларлардир. АҚШда Т. 20-а.нинг 30-й.ларида пайдо бўлиб, 50—60-й.ларда жадал ривожлана бошлади. Бу ривожланиш, асосан, Европа ва Туркиядан жалб этилган туркийшунослар ҳисобига бўлиб, Колумбия, Гарвард, Лос-Анжелес, Индиана ун-тларида туркий тилларни ўқитиш-ўрганиш ишлари йўлга қўйилди (ҳозирда ҳам ушбу ун-тларнинг ходимлари, тингловчи ва талабалари Ўрта Осиё туркий халқлари тиллари, адабиёти, тарихи, этнографиясини ўрганиш мақсадида Ўзбекистонда илмий сафарларда бўлмоқда). Индиана ун-ти 1960 й.дан «Uralic and Altaic series» тўпламини нашр этади, унда урал ва олтой тиллари б-н бир қаторда туркий тиллар бўйича ҳам материаллар чоп этилади. Америкалик К.Менгес, О.Прицак, Д.Синор, Ха-

лаши Кун, Стэнфорд Шоу, Р.Х.Девисон, Р.Девере, Ш.Мардин, В.Х.Микнейл ва б. АҚШда Т.нинг тил, адабиёт, тарих соҳалари ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Т. бунича тадқиқотларни тартиб қилиш, оммалаштириш мақсадида СССР даврида «Советская тюркология» («Совет туркишунослиги») жур. (1970 й.дан Боқуда) ва «Тюркологический сборник» («Туркология тўплами», 1970 й.дан Москвада) мунтазам нашр этилиб турган, лекин 90-й.лар ўрталарида мазкур журнал «Тюркология» номи б-н нашр этишга уринишлар бўлса-да, кейинчалик бу жараён тўхтаб қолди. Т. муаммоларини ёритувчи жур. ва бюллетенлар Лондонда (Asia Major»), Истанбулда (Türk Dili»), Анқарада (Türk Dili Arastirmalari yilligi», «Tarih Arastirmalari Dergisi»), Парижда («Turcica»), Тошкентда («Шарқ машъали», «Шарқшунослик», «Ўзбек тили ва адабиёти») ва б. жойларда нашр этилиб келмоқда. Қозоғистонда Аҳмад Яссавий номидаги Қозоқ-турк халқаро ун-тида «Тюркология» жур. нашр этилмоқда (2003 й.дан).

Ад.: Кононов А.Н., Тюркская филология в СССР, 1917—1967, М., 1968; Баскаков Н.А., Введение в изучение тюркских языков, 2 изд., М., 1969; Кононов А.Н., История изучения тюркских языков в России, Л., 1972; Лунин Б.В., Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки, Т.,1974; Қўчқортоев И., Исабеков Б., Туркий филологияга кириш, Т., 1984.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ТУРКИСТОН — Марказий Осиёнинг ўрта аср тарихий-географик адабиётларда учрайдиган номи. Манбаларда *Турон* ва Туркистон атамалари ўрнида қайд этилган. 639 й. Турфонда тузилган суғд ҳужжатида Ўрта Осиё минтақасининг номи сифатида ишлатилган. «Т.» атамаси «Ўрта Осиё» ва «Мовароуннаҳр» номларидан фарқли равишда нафақат географик, балки этно-географик тушунчани англатиб, шунингдек, сиёсий-ҳуқуқий аҳамиятга ҳам эга бўлган. Араблар истилосидан сўнг «Т.» топоними ўзининг сиёсий-ҳуқуқий маъносини йўқотмаган. Унинг сиёсий сарҳадлари Узоқ шим. ва шарққа, Араб халифалиги, Қарлуқ ва Уйғур хоқонликлари б-н чегарадош бўлган ерларгача ёйилган. Айни мана шу давлатлар эндиликда Т. номи б-н араб тарихчи-географлари асарларида (8—10-а.лар) қайд этилган. Марказий Осиёнинг марказий ва жан. вилоятлари (Амударё ва Сирдарё оралиғи) *Мовароуннаҳр* деб атала бошлаган.

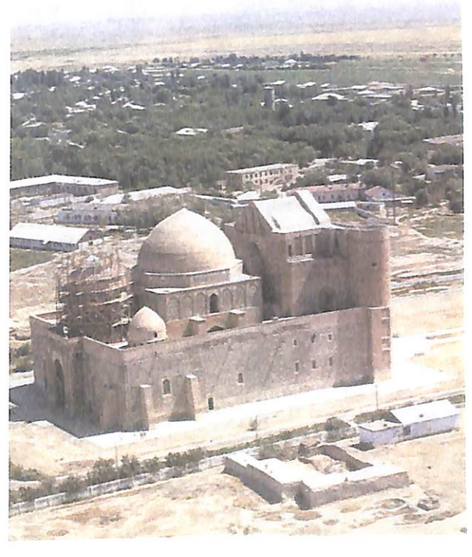
Қорахонийлар давлати барпо этилиши б-н «Т.» топонимининг аҳамияти яна қайта ўзининг собиқ ҳудудлари доирасида деярли тикланади, унинг жан. сарҳадлари Амударё б-н белгиланади. «Мовароуннаҳр» атамаси эса, Т.нинг бир қисми сифатида, яъни Қорахонийлар, сўнгра Хоразмшоҳлар, Чиғатонийлар, Темурийлар ва Шайбонийлар давлатининг бир қисми сифатида қарала бошлаган. *Маҳмуд ибн Валининг* ёзишича, «Туркистон — бу кенг ва кўнгилли юртдир... бу юртнинг узунлиги Сайҳун дарёсининг қирғоғидан Қорамурун дарёси қирғоғигача бўлиб, бу ерни Мўғулистон номи б-н атаганлар». Муаллиф Т.нинг яна бир номи — бу Турон ва унинг аҳолиси турклар деб ёзади. Шу даврдаги Мўғулистон Шарқий Туркистон, Еттисув ва Олтойни қамраб олган. 19-а. ўрталарида Т. ҳудуди (3 млн. кв. км дан ортиқ) ғарбда Урал тоғлари этагидан ортиқ) ғарбда Урал тоғлари этагидан Каспий денгизи, шарқда Олтой тоғлари ва Хитой, жанда Эрон ва Афғонистон, шимда Томск ва Тобольск губернялари б-н чегарадош бўлган. Т. шартли равишда Ғарбий (Қозоғистоннинг жан. қисми, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон ҳудудлари), Шарқий (Синьцзян-Уйғур мухтор райони) ва Афғон Т.и (Афғонистоннинг шим. қисми)га бўлинган. Россия империяси босиб олган Ғарбий Т. ҳудудида 1867 й. *Туркистон генерал-губернаторлиги* ташкил қилинган. 1886 й.дан расман Туркистон ўлкаси деб атала бошлаган. Октябрь тўнтаришидан сўнг, 1918 й. апр.да Ғарбий Т. ҳудудида *Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси* (ТуркАССР) тузилган. Шўро ҳокимияти ягона ва мустақил Т.ни қайта тиклаш ғояси туғилишидан хавфсираб 1924—25 й.ларда шошилинч суратда «Т.халқларининг миллий-давлат чегараланиши» деб аталмиш тадбирни ўтказган. Натижада, ўша пайтда сиёсий аҳамият касб этган «Т.» атамаси сунъий равишда истеъмолдан чиқарилиб, ўрнига расман «Ўрта Осиё» географик термини жорий қилинган.

Ад: Бартольд В.В., История Туркестана, Сочинения, Т. II(I), М., 1963; Сагдуллаев А. С., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996.

Шамсиддин Камолиддинов.

ТУРКИСТОН — Қозоғистон Республикаси Жан. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар. Сирдарёнинг ўрта оқимида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 95,5 минг киши (2004). Т. қад. шаҳар. Муҳим ҳунармандчилик ва савдо марказларидан бири. Араб географлари асарларида келтирилган маълумотларга кўра, 4—10-а.ларда Т. ўрнида Шавғар (Шоважар) ш. мавжуд бўлган. 12—16-а.ларда эса Ясси деб аталган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида Т. қишлоқ (қарьят) тарзида берилган. «Т.» номи 16-а.дан маълум. Ўша даврда шаҳар Ҳазрати Туркистон номи б-н ҳам машҳур бўлган. Амир Умархон даврида Т. Қўқон хонлиги таркибига кирган. 1864 й.да Россия босиб олган (Чимкент уездидаги шаҳар, 1867 й.дан Сирдарё вилоятидаги шаҳар).

Т.да темирчилик-пресслаш жиҳозлари, «Сана», «Техоснастка» саноат корхоналари, пахта тозалаш, қурилиш материаллари, чорва молларига бериладиган антибиотиклар з-длари бор. 4 ун-т, 72 умумий таълим мактаби ва коллежлар фаолият кўрсатади. Шаҳарда Амир Темур қурдирган *Яссавий мақбараси мажмуаси* (14-а. охири) сақланиб қолган. 2000 й. окт. да Т.нинг 1500 йиллик юбилейи нишонланди.



Туркистон шаҳри, олдинда Аҳмад Яссавий мақбараси.

«ТУРКИСТОН» — ижтимоий-сиёсий газета. Муассиси: Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати. 1-сони 1925 й. 8 фев.да «Қизил Ўзбекистон» газ.нинг 51-сонига илова тарзида чоп этилган. 1925 й. 18 апр.дан «Ёш ленинчи» номи б-н Ўзбекистон ЛКСМ ташкилот бюросининг органи сифатида ҳафтада 1 марта (8000 нусхада) мустақил чиқа бошлаган. 1992 й. 1 янв.дан ҳоз. номда. 1929—35 й.лар номунтазам, 1936—66 й.ларда ҳафтасига 3 мартадан чиққан. Газ. 1929—30 й.ларда Самарқандда нашр этилган. «Т.» нинг газ. сифатида шаклланишида ташкилотчилардан Владимир Глазков, Эргаш Байхонбоев, қаламкашлар Комилжон Алимов, Аюб Аъзамов, Зиё Саид, Абдусалом Ниёзов ҳамда ўзбек эрлар билим юртининг талабалари ва б. ижодкорларнинг ҳиссаси катта бўлган. Саҳифаларида ўзбек адабиётининг таниқли намояндалари Ғафур Ғулом, Миртемир, Ғайратий, Яшин, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Зиё Саид, Назир Сафаров, Ойдин, Анқабой ва б.нинг шеър, ҳикоялари тез-тез чиқиб турган.

2-жаҳон уруши йилларида газ.нинг чиқиши вақтинча тўхтатилган. 1946 й.дан яна нашр этила бошлаган. «Т.»га турли даврларда Боис Қориев (Олтой), Акмал Пўлат, Сотволди Йўлдошев, Ғани Жаҳонгиров, Абдулазал Ваҳобов, Рустам Шоғуломов, Жаббор Раззоқов, Ғаффор Ҳотамов, Абдуқодир Ниёзов ва б. муҳаррирлик қилишган. Газ.да Ўзбекистон ёшлари б-н боғлиқ муаммолар ва улар эришган ютуқлар ҳақида мақолалар бериб борилади. 2003 й. июнда «Т.» ва «Молодёжь Узбекистана» газ.ларининг бирлашган таҳририяти юзага келган. Адади 17000 (2004).

ТУРКИСТОН АВТОНОМ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАСИ (ТАССР) — Туркистон ўлкасида совет тузуми ўрнатилгандан кейин большевиклар томонидан тузилган ва РСФСР га кирган автоном республика (1918—24). Майд. 1.324.994 кв. верста. Аҳолиси 5 млн.дан зиёд киши (1922). Пойтахти — Тошкент ш.

Туркистон ўлка советларининг 5-съезди (1918 й. 20 апр.-1 май)да 30 апр. куни Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси (қисқача ТСР) деган ном б-н ташкил топди. Съездда олий органлар: Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси (Туркистон МИК) ва Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети (Туркистон ХКС) тузилган. ТСР маъмурий жиҳатдан Фарғона, Самарқанд, Сирдарё, Еттисув, Закаспий, кейинчалик Амударё (Туркман) вилоятларига бўлинган. Республика ҳудуди БХСР, ХХСР, Қозогистон АССР, Афғонистон, Эрон, Хитой давлатлари б-н чегарадош бўлган. Туркистон Республикаси Советларининг фавқулодда 6-съездида РСФСР Конституцияси андозасида ТСР Конституцияси қабул қилинган. 9-съездда янги Конституция қабул қилиниб, ТСРнинг номи Туркистон Совет Социалистик Республикаси (ТССР) деб ўзгартирилди.

Республика сиёсий ҳаётида Туркистон Коммунистик партияси — ТКП (1918 й. июнда Тошкентда тузилган) муҳим роль ўйнаган. Ҳокимиятнинг олий қонун чиқарувчи органи ТССР МИК ҳисобланган. Ижро қилувчи ва бошқарувчи олий орган ТССР ХКС саналган. Бироқ амалда ҳокимият РСФСР нинг Тошкентдаги фавқулодда органлари: Туркистон Комиссияси, РКП(б) МК Туркистон бюроси (Туркбюро), кейинчалик РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро), Туркистон фронти қўлида бўлган. Сўнгра маҳаллий ҳокимият РСФСРнинг турли комиссарликларига бўйсундирилган. 1920 й.гача маҳаллий миллат вакиллари республика олий раҳбарияти таркибига киритилмаган. Кейинчалик Т.Рисқулов, Н.Тўрақулов, Қ.Отабоев, А.Раҳимбоев, И.Хидиралиев, Р.Исломов, Н.Айтоқов ТССР раҳбарлари бўлишган.

1918 й. баҳорда совет ҳокимияти томонидан ТССРда саноатнинг етакчи тармоқлари (пахта тозалаш, ёғ-мой и. ч., кўнчилик ва б.) ҳамда банклар мусодара қилинди. Т.й. давлат тасарруфига ўтказилди. Озиқ-овқат тақсимоти (продразвёрстка) натижасида деҳқонлар қўлидаги озиқ-овқат маҳсулотлари тортиб олинди. 1921 й.дан озиқ-овқат солиғи (продналог) жорий қилиниб, етиштирилган ҳосилнинг катта қисми совет органларига мажбурий топширтирилган. Ҳунармандлар, савдогарлар ва тадбиркорлардан ҳам катта миқдорда солиқ олинган. Совет режимининг халққа қарши сиёсатидан норози бўлган миллий кучлар қўлга қурол олиб, қизил армияга қарши курашганлар.

ТССР иқтисодиётига ҳарбий ҳаракатлар катта зарар келтирган. Қ.х. издан чиқиб, оғир аҳволга тушиб қолган. Экин майдонлари қисқариб, 1915 й.даги 3 млн. десятинадан 1921 й.да 1,7 млн. десятинага тушиб қолган. Чорва молларининг сони 24 млн. бошдан 8 млн. бошгача камайган. Республика саноати ҳам вайрон бўлган эди. 1921 й.да янги иқтисодий сиёсат (НЭП)га ўтилган, мавжуд корхоналарни қайта тиклаш б-н бир қаторда янги корхоналар ҳам қурилган. Бироқ Туркистон саноатида давлат сектори асосий ўринни эгаллаган.

ТССР да маданият зиддиятли тарзда ривожланган. Бир томондан, янги ҳокимият совет мактаблари, газ. ва журналлар, маданий-маърифий шохобчалари (клублар, маданият уйлари, қизил чойхоналар) ташкил қилишга алоҳида эътибор қаратиб, маҳаллий аҳоли онгига коммунизм ғояларини сингдиришга ҳаракат қилган. Иккинчи томондан, миллий зиёлилар (*Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Мунаввархори* ва б.) миллий манфаатларни ҳимоя қилиб, совет ҳокимияти б-н муроса қилган ҳолда халққа маърифат тарқатиш б-н ҳам шуғулланганлар. 1918 й. 12 майда Ўрта Осиёдаги дастлабки олий ўқув юрти — Мусулмон халқ дорилфунуни (қ. *Ўзбекистон миллий университети*)га асос солинган.

1920 й. августда ТССРнинг Еттисув вилояти, Сирдарё ва Закаспий вилоятларининг бир қисми янги ташкил қилинган Қозоғистон АССР (РСФСР таркибида; 1936 й.дан Қозоғистон ССР) таркибига киритилган. 1924 й. ноябрь ойининг охирида Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида ТССР тугатилиб, унинг ҳудуди янги тузилган Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР, Тожикистон АССР (Ўзбекистон ССР таркибида; 1929 й.дан Тожикистон ССР), шунингдек, Қорақирғиз (Қирғизистон) мухтор вилояти (РСФСР таркибида; Қирғизистон ССР), Қорақалпоқ мухтор вилояти (Қозоғистон АССР таркибида; кейинчалик Қорақалпоғистон АССР, 1936 й.дан Ўзбекистон ССР таркибида) таркибига киритилди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов Қ., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924 й.), Т., 2002; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Қаҳрамон Ражабов, Ордали Қониратбоев.

«ТУРКИСТОН АЛЬБОМИ» — фотосуратлар ва рангли расмлардан тузилган альбом. Туркистон генерал-губернатори К.П.*Кауфман* топшириғига биноан, этнограф, шарқшунос олим А.Л.Кун (1840—88) томонидан 1871—72 йилларда тайёрланган. «Т.а.» 447 картонли варақ бўлиб, 1262 фотосуратлар ва буялган расмлардан тузилган. Этн., ҳунармандчилик, археология ва тарих бўлимларидан иборат. «Т.а.»да 19-а.нинг 2-ярмидаги ҳунармандчилик; ҳужалик турлари, урф-одат ва турли маросимларни ўтказиш, ўзбекларнинг антропологик типлари, шаҳар ва қишлоқ ҳаёти, шаҳарлар, водийларнинг манзаралари акс эттирилган. Аксарият тасвирларда маҳаллий халқни ваҳший ва ўта қолоқ қилиб кўрсатиш мақсади яққол сезилади. «Т.а.» 7 нусхада тайёрланган. Бир нусхаси Ўзбекистон миллий кутубхонасининг ноёб китоблар бўлимида сақланади.

ТУРКИСТОН АРХЕОЛОГИЯ ҲАВАСКОРЛАРИ ТЎГАРАГИ — Туркистон ўлкашуносларн томонидан тузилган илмий-жамоатчилик ташкилоти. 1895 й. Тошкент ш.да ташкил этилган. Асосий вазифаси ўлкадаги қад. ёдгорликлар, шарқ қўлёзмалари, нумизматика ва этн.га оид материалларни қайд қилиш ва ҳисобга олишдан иборат бўлган. Тўгарак аъзолари, шунингдек, қад. шаҳар харобаларини текшириб, дастлабки археологик қазиш ишларини олиб борганлар. Туркистон ўлкасининг тарихи ва маъмурий тузуми бўйича ўрта аср шарқ қўлёзма манбалари, халқ афсоналари, мақоллари, маталлари, урф-одат, фольклорга оид материалларни тўплаган. Шу б-н бирга тўгарак аъзолари халқимизнинг нодир қўлёзма ва маданият бойликларини Россияга жўнатишга ҳам кўмаклашганлар. В.В.*Бартольд* тўгарак асосчиларидан бўлиб, унинг фаолларидан ҳисобланган. Тўгарак аъзолари қаторида, шунингдек, М.С.*Андреев*, А.А.*Диваев*, Н.С.*Лыкошин*, Н.Г.*Маллицкий*, Н.П.*Остроумов*, А.А.*Семёнов* ва б. бор. Тўгарак 1917 й. тарқалиб кетган.

ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИ — тарихий маъмурий-ҳудудий бирлик. Ўрта Осиёни Россия босиб олиши жараёнида, 1865 й. 2 февр.да ташкил қилинган. Ҳудуди дастлаб Қўқон хонлигидан босиб олинган ерлар (Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерлар, Қозоғистоннинг жан. туманлари ҳамда Қирғизистоннинг шим. ҳудудлари) дан иборат бўлган. 1865 й. 6 авг.да Т.в.ни бошқариш тўғрисида Муваққат низом эълон қилинган ва вилоятнинг ҳарбий ва фуқаролик ишларини бошқариш Оренбург генерал-губернаторига топширилган. Т.в. маъмурий жиҳатдан 3 га: 1) ўнг қанот ёки Сирдарё тумани (Аральск, Ғазали, Қизил Ўрда шаҳарлари б-н биргаликда); 2) марказ (Туркистон ва Чимкент туманлари) ва 3) сўл қанот [Авлиёота (ҳоз. Тароз), Марки, Пишпак (ҳоз. Бишкек), Тўқмоқ шлари жойлашган ҳудудлар] га бўлинган. 1865 й. 16 июнда Тошкент ва унинг атрофидаги ерлар «Тошкент тумани» номи б-н Т.в.га қўшиб олинди ва Тошкент шаҳри Т.в.нинг маъмурий марказига айланди. 1866 й. охирларида эса Эржар ва Зомин бўлимлари ҳамда Хўжанд (ҳоз. Суғд вилояти) ва Жиззах туманлари ташкил қилиниб, улар ҳам Т.в. таркибига киритилди. Подшо амалдорлари Т.в.нинг ташкил қилинишини вақтинча тадбир деб ҳисоблаб, унинг чегарасини расмий равишда белгиламаган эди. 1867 й.дан Т.в. *Туркистон генерал-губернаторлиги* таркибига киритилди.

«ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИНИНГ ГАЗЕТИ» — Туркистонда 1870 й.да рус истилочилари томонидан нашр этилган маҳаллий тилдаги илк босма газета. Туркистон генерал-губернаторлигининг нашри. «*Туркестанские ведомости*» газ.нинг ўзбекча варианти. Дастлаб шу газ.га илова тариқасида чиқарилган. 1883 й.дан мустақил газ. «Т. в.г.» бирмунча вақт (1872 й. июлидан 1873 й.нинг фев.ига қадар) Петербургда нашр этилган. 1885 й.дан газ.нинг бир томони «Туркестанская туземная газета» номида рус тилида чиққан. Фаолияти 1917 й.да тўхтатилган. «Т. в. г.»га 1871—1883 й.ларда генерал-губернатор таржимони Шоҳимардон Иброҳимов, 1883 й. бошларида Муҳаммадҳасан Ҷанишев, 1883 й.да Муҳаммадҳасан Ҷанишев, 1883 й. ўрталаридан 1917 й.га қадар Н.П.Остроумов муҳаррирлик қилган. Саҳифаларида подшо Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати тартиб қилинган, маҳаллий аҳолини «оқ ғиб қилинган, маҳаллий аҳолини «оқ подшо» ва унинг Туркистондаги амалдорлари амр-фармонларини сўзсиз бажаришга ундалган. Газ.да расмий материаллардан ташқари, пахтачилик, ипакчилик ҳақида, фан, техника, адабиёт ва санъатга доир материаллар ҳам эълон қилинган. Газ.да Сатторхон Абдуғаффоровнинг сиёсий публицистик мақолалари, *Фурқат* ва *Муқимий*нинг маърифатга ундовчи шеърлари ва ҳажвий асарлари чоп этилган. Шунингдек, рус ёзувчилари И.А.Крилов, А.С.Пушкин, Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Л. Н.Толстой асарларидан илк таржималар босилган.

«Т. в. г.» 500—700 нусхада нашр этилган. «Т. в. г.» нусхалари Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонасида ва Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланади. Газ.даги материаллар 19-а. охири ва 20-а. бошларида Туркистон халқлари ҳаёти, маданиятини ўрганишда муҳим манба саналади.

Ад.: Авшарова М.Н., 1870—1917 йилларда Туркистонда рус вақтли матбуоти, Т., 1959; Эрназаров Т.Э., Туркистонда вақтли матбуот (1870—1925),Т., 1959; Эрназаров Т.Э., Акбаров А.И., История печати Туркестана, Т., 1976; Абдуазизова Н., Туркистон матбуоти тарихи (1870—1917), Т., 2000.

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИ — маъмурий-ҳудудий бирлик. Россия империяси босиб олган Ғарбий Туркистон ҳудудида Россия императори Александр II фармони б-н ташкил этилган (1867 й. 11 июль). Ҳудди шу йили Туркистон ҳарбий округи ҳам тузилган. Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори этиб рус подшосининг яқин мулозими генерал-адъютант К.П. фон *Кауфман* тайинланди. У 14 йил мобайнида (1867—81) Туркистон ўлкасини қаттиққўллик б-н бошқарган. Кавказ, Болтиқбўйи ўлкаларидаги озодлик ҳаракатларини бостиришда тажрибали маъмур ва уста сиёсатчи эканлигини кўрсатган фон Кауфманни «Туркистоннинг бунёдкори» деб улуғлашган. У Тошкент жамоатчилиги вакиллари йиғилиши (1868 й. 22 янв.)да биринчи бор русларни Туркистон халқларининг «катта оғаси» деб атаган.

Россия императори фон Кауфманга ўлкани бошқаришда чекланмаган ҳуқуқ ва ваколатлар берган, натижада уни халқ «ярим подшо» деб билган. Ички ва ташқи сиёсатда унинг эркин иш юритиши мумкинлиги императар томонидан берилган «Олтин ёрлиқ»да ўз аксини топган.

1868—80 й.лар давомида ҳарбий истилолар натижасида дастлаб 2 вилоятдан иборат генерал-губернаторликка яна 3 вилоят қўшилди. 19-а.нинг охирларида Т.г.-г. Сирдарё, Еттисув, Самарқанд, Фарғона ва Закаспий каби 5 вилоятдан иборат бўлиб ҳудуди Европа Россиясининг $^1/_3$ қисмига тенг эди. Т.г.-г.нинг барча ҳудуди 1.779.618 чақиримга тенг бўлган. Россия ҳукмдор доиралари

Туркистонни империянинг таркибий қисмига айлантириш ва халқларини руслаштириш учун барча воситаларни ишга солди. Ўлкадаги сиёсий, маъмурий, иқтисодий ва маданий ислоҳотлар ана шу мақсадга қаратилган эди.

Асрий миллий давлатчиликни йўқотиб русча идора усулини қўллаш учун Санкт-Петербургнинг олий сиёсий доиралари қонунлар мажмуасини ишлаб чиқди. У тарихга «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом» номи б-н кирган. Низомга кўра, ўлка ҳокимияти «ҳарбий-халқ бошқаруви» деб номланди. Т.г.-г. вилоятлар (область), туман (уезд), жабҳалар (участка), бўлислар (волость) ва оқсоқолликларга бўлинди.

Вилоятлар, туманлар ва жабҳаларни рус офицер-генераллари, бўлис ва оқсоқолликларни эса маҳаллий халқ вакиллари бошқарган. Вилоятларга ҳарбий губернаторлар, туман — уезд бошлиқлари, жабҳаларга эса участка приставлари тайинланган.

Мустамлакачилар маҳаллий бошқарув идораларига масъул шахслар тайинланишида ниҳоят ҳушёр иш тутиб, илғор, тараққийпарвар ва миллатпарвар кишилар бўлис бошқарувчиси, оқсоқол, юзбоши ёки қози сифатида сайланиб қолса, уларни лавозимга тасдиқламаслик учун турли ҳийла-найрангларни ишга солганлар.

Туркистонда мустамлака идораси 1898 й.гача «ҳарбий-халқ», ундан кейин эса «маъмурий-полиция бошқаруви» деб аталган бўлса ҳам унинг моҳияти мазмунан ўзгармаган, барча ваколатлар рус маъмурияти қўлида жамланган.

Туркистондаги сиёсий идора тизими «туб аҳоли ўртасида ҳар қандай норозиликни таг-туги б-н шафқатсиз бостириш, бирон-бир душманлик ҳолати сезилса, дарҳол унинг кучайишига йўл қўймай бўғиб ташлаш, тартиббузарлар ва уларнинг маслакдошларига тегишли сабоқ бериш ва уларга рус қудратини кўрсатиб қўйиш учун ҳар қандай чора-тадбирлар кўриш» руҳи б-н суғорилган.

Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатини бўғиб ташлаш, истиқлол учун курашга қодир шахсларни «зарарсизлантириш» режаси ишлаб чиқилиб, уни ижро этишга барча мустамлака арбоблари жалб этилган.

Рус дворян-помешчиклари ўлкани руслаштиришнинг иқтисодий томонини кўзлаб, Давлат думасида Туркистон ўлкасидаги «ортиқча» ерларни мусодара қилишни ёқлаб маҳолифларини сиқувга олишган. 1910 й. 7 апр.да Давлат думаси «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»нинг 270-моддасини «Туркистон кўчманчиларининг ортиқча ерларини колонизация эҳтиёжлари учун» мусодара этишга рухсат берувчи қўшимча б-н тўлдириш масаласини муҳокама қилди. Рус мустамлакачи шовинистлари товуши баланд келиб қонун лойиҳаси қабул қилинди ва 1910 й. 19 декдан қонун кучга кирди. Тўққиз йил ичида ана шу қонунга кўра, Сирдарё-Фаргона кўчирувчилик р-ни бўйича туб аҳолининг 744,9 минг десятина ери русларга тақсимлаб берилди. Подшонинг мусодарачилик сиёсати ўта шафқатсизлик б-н давом эттирилди.

Империя ҳукмдор доиралари Туркистон ўлкаси рус ва туб аҳолиси учун махсус сиёсат дастурини ишлаб чиқди. Ҳарбий миршаблик руҳи Т.г.-г. сиёсий тузумида ўзининг яққол ифодасини топган.

Туркистон генерал-губернатори бир вақтнинг ўзида ўлка бош ҳокими, округ қўмондони, бош прокурор ва бош миршаб вазифаларини бажарган.

1867 й.дан 1917 й.гача Т.г.-г.ни бошқарганлар: К.П.фон Кауфман (1867—81), Г.А.Колпаковский (1881—82), М.Г.Черняев (1882—84), Н.О.Розенбах (1884—88), А. Б. Вревский (1889—98), С.М.Духовской (1898—1901), Н.А.Иванов (1901—04), П.Н.Тевяшов (1904—05), Д.И.-Субботич (1905—06), Н.И.Гродеков (1906—08), П.И.Мишченко (1908—09), А.В. Самсонов (1909—13),Флуг (1913—15), Мартсон (1915—16), А.Н.Куропаткин (1916—17).

Т.г.-г. 1917 й. 31 мартда тугатилиб ўрнига «Туркистон қўмитаси» тузилган(1917 й. апр.-нояб.).

Ад.: Абрамов Ф., Положение об управлении Туркестанским краем, Т., 1916; Садыков Х., Политико-административное устройство Туркестанского генерал-губернаторства, Т., 1973; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000 й.

Ҳамдам Содиқов.

ТУРКИСТОН ДАВЛАТ НАШРИЁТИ — қ. *«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи.*

ТУРКИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ — қ. *Ўзбекистон миллий университети.*

«ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ БИРЛИГИ» — Туркистон тараққийпарварлари ташкил қилган сиёсий ташкилот (1921—42). Асосий мақсади Туркистон минтақасининг тўлиқ мустақиллигига эришиб, ягона давлат тузиш бўлган. Дастлаб «Ўрта Осиё миллий мусулмон жамиятлари федерацияси» номи б-н ташкил қилинган (1921 и. авг.). Валидий унинг Марказий Қўмитаси (МК) раиси этиб сайланган. МК таркибига Туркистоннинг нуфузли сиёсий арбоблари кирган, ташкилотнинг дастури тасдиқланган. «Т.м.б.» билан *«Миллий иттиҳод»* ташкилоти ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатган. Унинг Самарқанд шаҳрида бўлган 6-конгресси (1921 й. 5—7 сент.)да 24 бандлан иборат Низом ва Туркистон миллий байроғи қабул қилинган. Мазкур конгресс Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг тоғайи жиҳатдан жипслашувига хизмат қилди. «Т.м.б.»нинг 7-конгресси (Тошкент ш., 1922 й. 18—20 сент.) Валидийга ташкилот фаолиятига халқаро жамоатчилик эътиборини қаратиш ва чет элда унинг бўлимларини тузиш учун хорижга боришни топширади. 1923 й. ёзидан унинг аъзолари асосан чет элларда фаолият кўрсатган. Унинг Европада 2 та конгресси (1924 й. 23 нояб., 1925 й. 1 май, Берлин) бўлган. «Янги Туркистон» (муҳаррири Усмон Хўжа, 1927 й. июнь — 1932 й. сент.; Истанбул ва Берлин) ва «Ёш Туркистон» (муҳаррири Мустафо Чўқай; 1929 й.дек — 1939 й. авг.; Париж ва Берлин) жур.лари «Т.м.б.» органи ҳисобланган.

Ад.: Валидий З., Бўлинганни бўри ер [Хотиралар], Т., 1997; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Зиёева Д., Туркистон миллий озодлик ҳаракати, Т., 2000.

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ — Туркистон минтақасидаги дастлабки демократик ҳукумат (1917 й. 27 нояб. — 1918 й. 19 фев.).

Қўқонда бўлиб ўтган Бутун Туркистон мусулмонларининг фавқулодда 4-қурултойи (1917 й. 26—28 нояб.)да ташкил топган. Қурултой Туркистон ўлкасини Россия Федератив Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилди. Шунингдек, Таъсис Мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимиятни Туркистон Муваққат кенгаши ва Туркистон Миллий [Миллат] Мажлиси қўлида бўлиши керак деб ҳисоблади. Маркази—Қўқон ш.

Қурултойда Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларидан Т.м. ҳукумати (8 кишидан иборат) тузилди. Европалик аҳоли вакиллари орасидан номзодлар курсатилиши учун уларга ҳам яна 4 ўрин ажратилди. Ҳукумат таркибига Муҳаммаджон *Тинишбоев* (Бош вазир ва ички ишлар вазири), Ислом Султон ўғли Шоаҳмедов (Бош вазир ўринбосари), *Мустафо Чўқай* (ташқи ишлар вазири), Убайдуллахўжа *Асадуллахўжаев* (ҳарбий вазир), Ҳидоятбек Юртули Агаев(ер ва сув бойликлари вазири), Обиджон *Маҳмудов* (озиқ-овқат вазири), Абдураҳмон Ўразаев (ички ишлар вазирининг ўринбосари), С.А.Герцфельд (молия вазири) киритилди. Кейинчалик ҳукумат таркибида айрим ўзгаришлар юз берди. М. Тинишбоев *Алаш Ўрда* Мухторияти фаолиятида қатнашиши учун Оренбургга жўнаб кетгач (1917 й. дек.), Мустафо Чўқай Бош вазир лавозимини бажаришга киришди. И. Шоаҳмедов молия вазири (С. Герцфельд ўрнига), Потеляхов озиқ-овқат вазири (О. Маҳмудов ўрнига), О. Маҳмудов адлия вазири, *Носирхон Тўра* маориф вазири, Саидносир *Миржалилов* ҳукумат хазиначиси лавозимларини эгаллашди. Саводсиз большевик комиссарлардан фарқли равишда ҳукумат аъзолари чуқур маълумотли тараққийпарвар зиёлилар бўлиб, улардан 5 нафари ҳуқуқшунос эди.

Туркистон Миллат Мажлиси 54 нафар (36 мусулмон, 18 европалик) аъзодан иборат бўлиши кераклиги белгиланди. Қурултой жараёнида 32 кишидан иборат Миллат Мажлиси сайланди.

Туркистон Миллат Мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар тез орада эълон қилинди, шунингдек, янги ҳукумат мамлакат Конституциясини тайёрлаш учун таниқли ҳуқуқшуносларни жалб қилди. 1917 й. 26 декабрда Т.м.нинг Миллий байроғи қабул қилинди. «Эл байроғи», «Бирлик туғи», «Свободный Туркестан», «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» каби ҳукумат газ.лари ўзбек, қозоқ, рус тилларида нашр қилина бошланди. Аввал чиқаётган «Улуғ Туркистон» ва «Ҳуррият» газ.лари ҳам ўз саҳифаларида мухторият ҳукумати фаолиятига алоҳида ўрин ажрата бошлади. Нашр ишларини яхшилаш учун О. Маҳмудовнинг босмахонаси ҳукумат ихтиёрига ўтди. Т.м. миллий қўшинни ташкил қилишга киришди. 1918 й. бошида уларнинг сони 2000 аскарга етди. Бундан ташқари Қўқонда тахм. шунча миршаблар бор эди. Ҳукумат иқтисодий соҳада 30 млн. сўм миқдорида ички заём чиқаришни йўлга қўйди. Шунингдек, ҳукумат аъзолари очлик чангалида қолган Туркистон аҳолисига Оренбург орқали галла келтириш муаммосини ҳал қилиш учун амалий қадамлар ташлаган.

Т.м. ҳукумати қисқа муддат ичида халқ ўртасида катта эътибор қозонди. Янги ҳукумат фаолияти бутун Туркистон минтақасида яшаётган туб ерли халқлар томонидан қизғин қўллаб-қувватланди.

Ўлка большевиклари Т.м. ҳукуматига катта хавф деб қарадилар. Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва крестьян депутатларининг фавқулодда 4-съезди (Тошкент ш.; 1918 й. 19—26 янв.)да мухторият муносабат масаласи асосий ўринда турди. Съезд Т.м.ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолда деб ҳисоблаб, ҳатто вазирларни қамоққа олиш ҳақида қарор қабул қилди. 1918 й. 30 янв.да Туркистон ўлкаси ХКС Т.м.ни тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Тошкентдаги большевиклар бунинг учун қизил гвардиячилар отрядлари ва арман дашноқлари дружиналари (қ. *«Дашнакцутюн»*)дан кенг фойдаланди. Миллий матбуотнинг ёзишича, 31 янв. (янги ҳисоб б-н 13 фев.)да жанглар бошланди. Туркистон ўлкаси ХКС 1918 й. 14 февралда (янги ҳисоб б-н) Фарғона вилоятида ҳарбий ҳолат эълон қилди.

Дастлабки жангда мухториятнинг миллий қўшинидан ташқари қўқонлик тинч аҳоли вакиллари ҳам қатнашди. Асосан болта, чўкич, таёқ кўтарган халойиқнинг сони 10.000 кишига етди. Шунга қарамай, қуролсиз бу кишилар қизил аскарларнинг Қўқон ш.га қилган ҳужумини уч кун давомида мардонавор қайтардилар. Шу орада мухториятчилар сафида парокандалик юз берди (18 фев.да уларокандалик юз берди (18 фев.да уламоларнинг тазйиқи б-н Мустафо Чўқай истеъфога чиқди ва баъзи вазирлар сингари Қўқонни тарк этди. Айрим вазирлар (Ҳ.Агаев ва б.) жангда ҳалок бўлди. Ҳукуматнинг бошқа аъзолари (О.Маҳмудов, Носирхон тўра, С.Герцфельд, У.Асадуллахўжаев, И.Шоаҳмедов) эса кейинчалик большевиклар томонидан қўлга олинди.

Қўқон ш. қўрбоши миршаблари бошлиғи Кичик Эргаш 18 фев.дан бошлаб амалда Т.м. ҳукуматининг раҳбарига айланди. 19 фев.га ўтар кечаси Тошкентдан Туркистон ўлкаси ҳарбий комиссари Е.Перфильев бошчилигидаги пиёда, отлиқ ва артиллерия қисмларидан иборат 11 эшелон қўшин етиб келди. 19 фев.дан бошлаб 3 кун давомида қизил аскарлар шаҳар устига тўплардан ёндирувчи снарядлар ёғдиришди. Шаҳар бутунлай вайрон бўлди ва ўт-олов ичида қолди. Қўқоннинг ўзида 3 кун давомида 10 мингдан зиёд киши ўлдирилди. Мухторият қўшинининг тирик қолган қисми Кичик Эргаш бошчилигида (200—300 йигит) Қўқон яқинидаги Бачқир қишлоғига чекинди ва мудофаа истеҳкомларини қуриб, душман ҳужумини қайтарди. Қизил гвардиячилар Қўқон ва унинг атрофларидаги тинч аҳолини талаш ва ўлдиришни авж олдиришди. Совет режими Т.м. ҳукуматини 19 фев.да қурол кучи б-н ағдариб ташлади.

1918 й. 22 фев.да Қўқон ш.даги Рус-Осиё банки биносида большевиклар томонидан тайёрланган «тинчлик шартномаси» имзоланди.

Т.м. ҳукумати атиги 72 кун умр кўрган бўлса ҳам, у эрксевар халқимизни миллий мустақиллик ва истиқлол учун курашга даъват этди. Бу ҳукуматнинг ағдарилиши туркистонликлар томонидан совет Россиясининг Туркистонга нисбатан тажовузкор режалари мавжудлигининг яна бир далили сифатида қабул қилинди. Туркистонликлар тинч йўл (парламент) б-н миллий давлатчиликни қайта тиклаш мумкин эмаслигини тушуниб, 1918 й. фев. ойининг охирида қўлларига қурол олган ҳолатда Туркистонда совет режими ва большевикларга қарши қуролли ҳаракатни бошлаб юбордилар. Совет тузуми даврида Т.м.нинг моҳияти сохталаштирилиб, у тор маънодаги Қўқон мухторияти б-н алмаштирилди.

Ад.: Аъзамхўжаев С., Туркистон мухторияти, Т., 2000; Ражабов Қ.К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Алимова Д., Голованов А., Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Очерки по истории государственности Узбекистана,Т., 2001.

Саидакбар Аъзамхўжаев, Қаҳрамон Ражабов.

ТУРКИСТОН ОКСИЛОНИ (Turkestanioxylon) — игнабаргли ўсимликларга мансуб туркум. Қазилма ҳолида топилган. 1971 й.да ўзбек палеоботаниги Р. Худойбердиев Туркистон тоғининг шим. қисмидаги юқори бўр қатламидан бу ўсимликнинг тошга айланган ёғочини топган. Унинг анатомик тузилишига қараб Т.о. деган янги туркумни тавсия қилди. Т.о. ҳозирги



«Туркистон» саройи.

metasequoia ва Seguoiä туркумларига ўхшаш дарахтсимон ўсимлик бўлиб, бу ҳудудда 90 млн. йил олдин ўсган.

«ТУРКИСТОН» САРОЙИ — Тошкентдаги Мустақиллик майдони шим.да Анҳор бўйидаги концерт зали биноси. Дастлаб «Туркистон» кинотеатрлаштирилган томошалар ўтказилиши муносабати б-н ҳоз. номи б-н юритила бошлаган.

Бино олдидаги кенг саҳнли майдонча кўкаламзорлаштирилган. 3 поғонали, мармар б-н қопланган фавваралар ишланган ҳамда ҳумо қуши тасвири туширилган (рассом Б.Жалолов эскизи) ёдгорлик ўрнатилган. «Т.»с.га зинапоялар орқали кўтарилади. Бош тарзи муқарнас безакли. Бинонинг пастки қаватида касса, техник хизмат хоналари жойлашган.Вестибюлга кираверишда Туркистоннинг тарихий шаҳарлари панорамаси ҳаво рангда, баъзи қисмлари сариқ рангда акс эттирилган. Йирик-йирик қилиб тахланган қизил мармар тош сирли сопол идишлар, ўсимликлар б-н уйғунлаштирилган ҳолда фойенинг чап қанотида дам олиш бурчаги ташкил қилинган. 2-қават вестибюль ён ойнасидан Б.Жалоловнинг «Умар Хайём тушлари» асари ўрин олган. Томоша зали муқарнаслар, ганчкори безаклар, тухумсимон гумбаз ва кундал нақшлар б-н пардозланган.

Ёзги театр (3200 ўринли) қад. театр майдонига хос услубда қурилган. Марказий арена қурилмаси қия тирғак ва чамбарак тож шаклида бўлиб, дорбоз ва курашчиларнинг чиқишлари учун, замонавий томоша ва концертлар учун мослаштирилган. Йирик ўлчамли ёруғлик техникаси ва акустик жиҳозлар, махсус меъморий қурилмалар б-н жиҳозланган. 200 ўринли қаҳвахонаси бор.

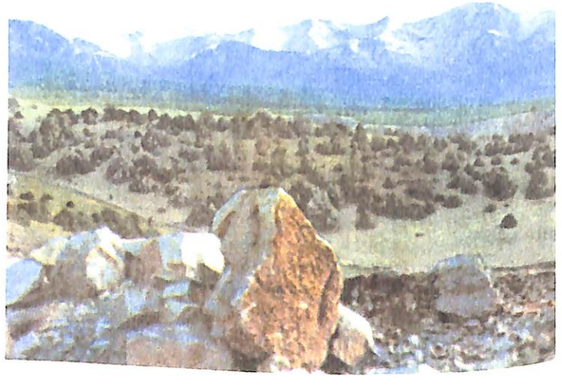
ТУРКИСТОН ТИЗМАСИ — Ҳисор-Олай тоғ системасига кирувчи тоғлар. Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида жойлашган. Сирдарё ва Зарафшон оралиғида сувайиргич. Шарқдан ғарбга Мастчоҳ тоғ тугунидан Зарафшон дарёсининг ўрта оқимигача 350 км га чўзилган, эни 60 км дан зиёд. Шарқда, Сўх дарёсининг бошланиш қисмида, Олай тоғларидан Мастчоҳ тоғ тугуни орқали ажралади, ғарбда Пармонтепа қалъаси яқинида тугайди. Т.т. шарқда Фарғона водийсини, ғарбда Мирзачўлни ўраб туради. Шарқий қисми баланд (5000—5400 м), қор ва музликлар б-н қопланган. Ғарбий қисми (Чумқартов) паст (2600—3400 м). Энг баланд жойи шарқда 5680 м (Пирамида чўққиси), ғарбда Бозорхоним чўққиси (3405 м), шим.-ғарбий қисми *Молгузар* тоғларидан иборат. Булар бир-биридан Сангзор дарёси водийси б-н ажралган. Нурота тоғларини ҳам Т.т.нинг давоми деб ҳисоблайдилар. У Молгузардан Илонўтти тоғ йўлаги орқали ажралган. Т.т.да кўплаб довонлар мавжуд. Шаҳристон довонидан Уструшона — Душанба автомобиль йўли ўтган.

Т.т.нинг шим. ён бағри қия, қир ва адирларга туташиб кетади. Шим. ён бағрининг шарқида Бўраган, Босмондиқ, Оқсув, Лайлак, Исфара каби сойлар қор ва музликлардан сув олади. Ғарбда Сангзор дарёсининг чап ирмоқлари: Гуралаш, Бойқўнғир, Кукжар, Тангатопди, Жумжум, Бахмазар сойлари қор ва баҳорги ёмғир сувларидан тўйинади. Дарёлари маълум ҳавзаларга қуйилмасдан, текисликка чиққач, бутунлай суғоришга сарфланади; Зомин, Жиззах сув омборлари барпо этилган.

Т.т. герцин бурмаланишида кўтарилиб, кейинчалик емирилган ва учламчи даврда қайта кўтарилиб ҳоз. қиёфага келган. Палеозой эрасига хос бўлган қумтош, сланец, гранит, диорит ва қисман оҳактошлардан, неоген конгломератлари ва тўртламчи давр лёсс ётқизиқларидан ташкил топган. Иқлими континентал, турли қисмларида турлича хусусиятга эга. Тоғ олди текислиги ва тоғ олдида иқлим иссиқ ва қуруқ. Йиллик ўртача т-ра 13,1°—12,2°. Янв.нинг ўртача т-раси 0,2°, июлники 25°, 26°, °. Энг юқори т-ра 45°. Баланд қисмида иқлим анча салқин, ўртача йиллик т-ра —1° га яқин, янв. ники — 11,4°. Энг паст т-ра —34°. Йиллик ёғин 600—700 мм дан зиёд. Ёғиннинг бир қисми қор шаклида тушади. Қорнинг қалинлиги 15—30 см, айрим жойларда 1 м гача бўлиб, март ойигача, баландроқ жойларда май ойигача эримайди. Шамолнинг ўртача тезлиги 2,0—3,2 м/сек., баъзида 28 м/сек.га етади.

Т.т.нинг шарқий қисмида музлик кўп. Уларнинг умумий майд. қарийб 150 км². Жан. қисмида *Зарафшон музлиги* жойлашган. Тоғ олди текислиги ва тоғ олдида 1500—1800 м баландликда типик ва тўқ тусли бўз тупроқда эфемерлар, шувоқ ҳамда буғдойиқ ўсади. Ғарбий қисмининг 1800—3000 м баландликларида тоғ ўрмон-дашт минтақаси жойлашган. Бу ерларда жағарроғ, қунғир тупроқларда арча, писта, бодом, дулана, итбурун, зирк, баланд буйли дашт ўтлари ўсади. Тизманинг ғарбий қисмида 2800—3400 м, шарқида 3000—3500 м баландликларда субальп минтақаси бўлиб, тоғ-ўтлоқ-дашт тупроқлар қўнғирбош, ранг, оқсўхта, бетага, тактак, қуёнсуяк каби ҳар хил ўтлар б-н қопланган. 3500 м дан юқори қисми алп минтақасидан иборат. Т.т.нинг ўрмон ва бута-зорларида қобон, оқ тирноқли айиқ, какликлар, жайра, суғурлар, баланд тоғларда қийиқ, ёввойи эчки, тоғ курраси учрайди. Тоғ ялпоқларидан чорвачиликда кенг фойдаланилади. *Зомин тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси* ва *Зомин халқ боғи* ташкил этилган. Тоғ ён бағрларида табиий бойлик кўп, иқлими ва сувлари шифобахш. Мевали ва доривор ўсимликлар ўсади.

Мурод Маматқулов.



Туркистон тизмаси чўққилари панорамаси.

«ТУРКИСТОН ТЎПЛАМИ», «Ўрта Осиё ва хусусан Туркистон ўлкасига оид асар ва мақолаларнинг Туркистон тўплами» — Ўрта Осиё тарихи, этн., иқтисоди, ботаникаси, археологияси, геол. си, халқнинг турмуши ва маданиятига оид ноёб библиографик асар. Ўрта Осиё ҳақидаги алоҳида китоблар, газ. ва жур. қирқимларидан тузилган бўлиб, жами 594 жилддан иборат. Унинг 1867—87 й.ларга оид материалларни ўз ичига олган 416 жилди библиограф В.И.*Межов* томонидан тайёрланган. У матбуотда Ўрта Осиё ҳақида эълон қилинган барча маълумотларни киритишга ҳаракат қилган. Тўпламни нашр этиш ишлари 1888 й.да Туркистон маъмурияти кўрсатмаси б-н тўхтатилган, фақат 1907 й.га келиб давом эттирилган. «Т.т.»нинг давомини тузишга Ўрта Осиё ҳақидаги адабиётлар бўйича мутахассис Н.В. Дмитриевский, этнограф А.А.Диваев, Туркистон халқ кутубхонасининг мудири И.П.Зиков, шарқшунос олим Ю.Ф.Бонч-Осмоловскийлар жалб этилган. Улар ҳамкорлигида (асосан, газ. материалларидан иборат) тўпламнинг яна 127 жилди тузилган. Библиограф ва кутубхонашунос А.А. Семёнов 1911—16 й.ларда «Т.т.»нинг 48 та жилдини тузди. Бу тўплам тузилиш жиҳатдан илгаригилардан юқори туради. Библиограф Е.К.Бетгер таҳрири остида 1939 й. «Т.т.»нинг сўнгги 3 жилди тузилган. Бу жилдлар М.А.Терентьевнинг 1917 й.гача тайёрланган «Ўрта Осиёнинг босиб олиниши тарихи» асари, унинг ҳарита ва планларидан ташкил топган. «Т.т.»нинг ҳамма жилдларида муаллифлар томонидан алифболи кўрсаткич тузилган. «Т.т.» Ўрта Осиёга доир кўп тадқиқотлар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Тўпламнинг барча жилдлари Ўзбекистон миллий кутубхонаси фондида сақланади.

Ад.: Межов В.И., Библиография Азии, 1—2-ж.лар. Т., 1981—94.

ТУРКИСТОН ФРОНТИ (Туркфронт) — РСФСР Қуролли кучларининг Олий бош қўмондони С.С. Каменевнинг директивасига асосан 1919 й. 15 авг.да Самара, Астрахон, Оренбург губернялари ва Урал вилояти ҳудудида Шарқий фронтнинг Жан. гуруҳ армиялари асосида ташкил қилинган фронт (1919—26). Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатига қарши кураш мақсадида тузилган. Т.ф.га дастлаб 1-, 4-, 11-армиялар киритилган. 1919 й. 25 авг.да Туркистон Республикасидаги барча қизил аскар қисмлари ҳам унга бўйсундирилди. Т.ф.ни ҳарбий ва партиявий жиҳатдан Инқилобий ҳарбий кенгаш (Реввоенсовет) ва Сиёсий бошқарма бошқарган. М.В.*Фрунзе* Т.ф.нинг 1-қўмондони бўлган (1919 й. 15 авг. — 1920 й. 10 сент.).

1919 й. 20 ноябрда Т.ф. ҳарбий штаби Самарадан Тошкентга келиб ўрнашган. М.Фрунзе Тошкентга келгач (1920 й. фев.), ҳарбий ҳаракатларда бевосита қатнашган. Россия марказидан доимий равишда катта миқдордаги қизил аскарлар Туркистонга юборилган. Мас., 1919 й. ёзида Туркистон Республикасидаги қизил армия қисмларида 35.378 жангчи бўлган бўлса, Т.ф. ташкил қилингандан кейин 71.751 жангчи ва 185 та пулемёт Россиядан Туркистонга ташланган. 1920 й. 1 сент.да қизил аскарларнинг сони 182.800 кишига етган. Т.ф. жангчилари истиқлолчиларга қарши кураш б-н чекланмасдан, 1920 й. 2 фев.да Хивада хонлик ва 2 сент.да Бухорода амирлик тузумини ағдариб ташлаб, бу давлатлар ҳудудини ҳам босиб олган (қ. *Бухоро босқини*).

Т.ф.га М.Фрунзедан ташқари Г.Сокольников (1920—21), В.Лазаревич (1921—22), В.Шорин (1922), А.Корк (1922—23), С.Пугачёв (1923—24), М.Левандовский (1924—25), Авксентьевский (1925—26) қўмондонлик қилган.

1920 й. 4 июнда Т.ф. асосида Ўрта Осиё ҳарбий округи тузилган.

Ад.: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости Т., 2000; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Ҳақрамон Ражабов.

ТУРКИСТОН ХАЛҚ КОНСЕРВАТОРИЯСИ — Ўрта Осиёда биринчи мусиқа ўқув юрти. 1918 й. Тошкентдаги Туркистон халқ университети қошида ташкил топган (ташкилотчиси Е.Чернявский, директор В.Карелин). Фортепиано, скрипка, хонандалик каби ихтисосликлар бўйича бошланғич таълим берилган. 1919 й. унинг Эски шаҳар бўлими очилган (В.*Успенский*). Фаолияти ёшларга мусиқа ўргатиш б-н бирга концерт-ижрочилик, тарғибот ишлари б-н боғлиқ бўлган. Т.х.к.га ўхшаш кейинчалик Бухоро, Самарқанд, Фарғона халқ консерваториялари очилган. Булар негизида 1920-й.лар ўртасида мусиқа билим юртлари ташкил топган.

ТУРКИСТОН ХАЛҚ КУТУБХОНАСИ — қ. *Ўзбекистон миллий кутубхонаси.*

ТУРКИСТОН ХАЛҚ УНИВЕРСИТЕТИ — Ўрта Осиёда рус олий таълимига асос бўлган илк ўқув маскани. Туркистон ХКСнинг 1918 й. 16 мартдаги қарори б-н шу йил 21 апр.да Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидаги Озодлик уйи (ҳоз. Ўзбекистон Республикаси болалар кутубхонаси)да очилган. Ун-тнинг ташкил топишида «Олий таълим тарафдорлари жамияти» (1918 й. фев.)га уюшган А.В.Попов (1918 й. апр. — дек.да университет ректори), Г.Н.Черданцев (1918 й. дек. — 1920 й. дек.да университет ректори), проф.лар В.И.Романовский, А.А.Семёнов, Р.Р.Шредер ва б.нинг хизмати катта бўлди.

Т.х.у. қуйидаги ташкилий тузилишга эга бўлган: 1-юқори босқич — олий курс [ижтимоий-иқтисод, физика-мат., адабиёт-фалсафа (кейинроқ тарих-филол.), техника ф-тлари]; 2-ўрта босқич — амалий курслар (электромонтёрлар, автомобиль иши, темир йўлчилар, чизмачилик, ўрмон техниклари, ер-сув қўмитаси, болалар боғчаси йўриқчилари, чет тиллари, бичиш-тикиш, пойабзал иши, сузишни ўрганиш); 3-қуйи босқич — таълим-тарбия бериш курслари (11 бошланғич мактаб, 8 болалар боғчаси). Шунингдек, таркибида *Мунаввараҳори* Абдурашидхонов ташаббуси б-н 1918 й. 12 майда ташкил этилган Мусулмон халқ дорилфунуни (қ. *Ўзбекистон миллий университети*) ҳамда Туркистон халқ

кутубхонаси (ҳоз. *Ўзбекистон миллий кутубхонаси*), Туркистон халқ музейи (ҳоз. *Ўзбекистон санъат музейи*), *Туркистон халқ консерваторияси*. Шарқ ин-ти каби мустақил ташкилотлар бўлган. Т.х.у.нинг тегишли курсларига маълумот даражасига қараб ўқишни хоҳловчи рус тилини билган кишилар имтиҳонсиз қабул қилинган. Дастлабки кунларданоқ Самарқанд, Фарғона, Андижон, Ашхобод ва б. шаҳарларда ун-т шўъба (филиал)лари очилган. 1918 й. кузда Мусулмон халқ дорулфунуни 2-даражали ташкилот сифатида тугатилган, ўрта ва қуйи босқичдаги курслар ва мустақил ташкилотлар ун-тдан ажратилган. 1918/19 ўқув йили ун-тнинг 5 ф-тида 60 проф.-ўқитувчи ишлади, 500 га яқин талаба таълим олди. Буларнинг ҳаммаси руслар ёки рус тилида сўзлашувчи бошқа миллат вакиллари эди. Маҳаллий мусулмон миллат вакиллари рус тилини билмаганлиги сабабли бу ун-тдан баҳраманд бўла олмадилар. Совет ҳукумати уларнинг манфаати ва хоҳиш-истагини эътиборга олмади. Совет тарихчилари бу ҳақиқатни бутунлай тескари талқин қилишга мажбур бўлдилар. Совет даврида чоп этилган тарихга оид адабиётларда бу ун-т коммунистик партия ва совет ҳукуматининг маҳаллий аҳолига кўрсатган беҳад катта ғамхўрлиги, халқпарварлиги туфайли пайдо бўлди, деб кўрсатиб келинди.

Т.х.у.ни тўла маънодаги олий ўқув юрти деб бўлмасди. 1919 й. дек.да у ҳақиқий давлат ун-ти мақомини олди ва Туркистон давлат ун-ти деб номланди. Т.х.у.да 1918 й. 20 апр.-дан рус тилида «Халқ университети» (Народный университет») газ. ва махсус илмий оммавий тўплам нашр этилди.

Ад.: Холбоев С., Миллий университетнинг тарихий илдизлари ва ташкил топиши, Т., 2003.

Сотимжон Холбоев.

ТУРКИСТОН ШОХ ИЛОНИ, туркистон шиллиқ қурти (Agrolyma xagritis vas. turanicus) — моллюскалар типига мансуб чиғаноқсиз шиллиқурт. Танасининг узунлиги 30 — 60 мм. Усти тери парда б-н қопланган кичкина пластинка кўринишидаги чиғаноқ қолдиғи сақланган. Сариқ, оқ-сариқ, сарғиш-пушти тусли. Қорамтир йўл ёки доғчалари бор. Ўзидан рангсиз шилимшиқ модда ажратади. Сернам дарахтзор ва очиқ ерларда яшайди. Маданий ўсимликларга зарар келтиради.

ТУРКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАЖРИБА СТАНЦИЯСИ — маҳаллий шароитларда қ.х. экинларини етиштириш усуллари ва селекциясини ўрганган и. т. муассасаси. 1898 й. да Тошкент яқинида Россия Ер ишлари бўлими томонидан очилган. Дастлаб лалачилик ва боғдорчилик бўлимларидан иборат бўлган, шунингдек, агротехника лаб. ҳам ташкил этилган. 1902 й. дан ст-яда тезпишар ғўза навлари, токчилик, полизчилик бўйича тадқиқот олиб борилган, *ипак қурти* ўрганилган, маҳаллий сув ва тупроқ таркиби ҳамда уларнинг бир-бирига таъсири тадқиқ қилинган. Ст-яга проф. Ф.М.Гарнич-Гарницкий (1898—1903), Р.Р.*Шредер* (1903—25) раҳбарлик қилган. 1925 дан ст-я Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тажриба ст-яси (ҳозирги акад. Р.Р.Шредер номли *Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик институти*)га айлантирилган.

ТУРКИСТОНДА СОВЕТ РЕЖИМИГА ҚАРШИ ҚУРОЛЛИ ҲАРАКАТ — Ўрта Осиё халқларининг большевиклар ҳукмронлиги ва босқинчи қизил армияга қарши олиб борган кураши (1918—1935). Т.с.р.қ.қ.ҳ. — Ўрта Осиёдаги миллий озодлик ҳаракати тарихида алоҳида босқич бўлиб, кураш кўлами ва шиддати унинг мураккаб ва зиддиятли эканлиги б-н ажралиб туради.

Бу ҳаракат ўз жуғрофий доирасига кўра, 3 ҳудудга бўлинади: Туркистон АССР, Бухоро Республикаси ва Хоразм Республикаси ҳудудлари. У кейинчалик Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон ССРда ҳам давом этди. Қуролли кураш ўз ривожланиш жараёнига кўра, 2 даврни босиб ўтди: 1918—24 ва 1925—35 й.лар.

Т.с.р.қ.қ.ҳ.нинг 1-даври, дастлабки қуролли гуруҳларнинг ташкил топиши Кичик *Эргаш* ва Катта *Эргаш*нинг номлари б-н узвий боғлиқдир. *Туркистон мухторияти* ҳукумати қўшинига бошчилик қилган Кичик Эргаш 1918 й. 19—21 фев.да Қўқон ш.да бўлган уруш натижасида маглубиятга учраб, Қўқон уездидаги Бачқир қишлоғига чекинди. 26 фев.да Бачқирга қизил гвардиячилар ва арман дашноқлари (қ. *«Дашнакцутюн»*)нинг 5 та отряди ҳужум қилди. 27 фев.да бўлган жангларнинг бирида Кичик Эргаш ҳалок бўлгач, Катта Эргаш Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши кураш бошлади. Тез орада ҳаракат бутун Фарғона водийси ва Самарқанд вилояти ҳудудларига тарқалди.

Т.с.р.қ.қ.ҳ.нинг бош сабаби большевикларнинг ўлкада юритган мустамлакачилик ва шовинистик сиёсати бўлди. Большевиклар томонидан амалга оширилган дастлабки социалистик тадбирлар (корхоналарнинг давлат ихтиёрига утказилиши, хусусий мулкнинг тугатилиши, озиқ-овқат тақсимоти ва галла монополияси, ислом динининг чекланиши ва атеизм тарғиботи, масжид, мадраса, хусусий мактаб ва қозихоналарнинг бекитилиши, вақф ерларнинг тортиб олиниши, мажбурий меҳнатнинг жорий қилиниши, бозорларнинг ёпилиши ва б.) ҳамда қизил армия жанговарларининг талончилик ва босқинчилик сиёсати ҳаракатга алоҳида кескинлик ва кулам бағишлади. Бу ҳодисалар кураШнинг тобора кенгайиши ва ривожланишига олиб келди.

Қуролли кураш ўзининг ҳаракатлантирувчи кучлари (деҳқонлар, чоракорлар, ҳунармандлар, косиблар ва мардикорлар, тўқ балавлат оилаларнинг вакиллари — савдогарлар, бойлар ҳамда уламолар) ва ташкилий тузилиши жиҳатидан ҳам аҳолининг барча гуруҳлари ва ижтимоий қатламларини ўзига қамраб олган ҳаракат ҳисобланади.

Курашчиларнинг миллий таркиби, асосан, туб жой аҳоли — ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, қисман уйғурлардан иборат бўлган. Шунингдек, руслар ва *Валидий* томонидан юборилган айрим бошқирд ва татар ҳарбийлари, Туркия ва Афғонистондан келган оз миқдордаги зобитлар ҳам бор эди. *Мадаминбек* қўшинлари б-н Жалолободда турган К. Монстровнинг *крестьянлар армияси* ўртасида совет режими ва қизил армияга қарши биргаликда курашиш учун ўзаро битим тузилган (1919.02.09.).

Қизил аскарлар томонидан босқинчилик ва талончиликларнинг кучайиши уларга қарши ҳаракатни янада кучайтирди ва курашчилар сафига мунтазам равишда аскарлар (йигитлар) қўшилиб турди ва янгидан-янги гуруҳлар ташкил топди.

Валидийнинг Туркистонга келиши ва кураш майдонига чиқиши, *«Туркистон миллий бирлиги»* ташкилотининг қарор топиши (1921.2.8) б-н жанглар бутун минтақада авж олиб кетди. Бошқа яширин миллий ташкилотлар (*«Миллий иттиҳод»*, «Миллий истиқлол») ҳам тузилиб, улар ҳаракатни фаол қўллаб-қувватлашди.

Туркистон жамиятида ўша пайтда етакчи мавқега эга бўлган уламолар ҳам ҳаракат мафкурасини тайёрлашда муайян даражада хизмат қилдилар. Аммо ҳаракат айрим мутаассиб руҳонийларнинг амаллари оқибатида кўпгина ҳолларда фақат ислом

тояларига сингиб кетди ва шу б-н чекланиб қолди.

Курашчилар фақат жанг ҳаракатлари олиб бориш б-н чекланмасдан Маламинбек бошчилигида Муваққат Фарғона ҳукумати (1919.22.10) номли ҳукуматни ҳам туздилар.

1920—24 йилларда Бухоро ва Хоразм республикаларида миллий мухолифат олиб борган озодлик кураши ўзига хос алоҳида йуналиш ва хусусиятга эга бўлиб, ута мураккаб ва зиддиятли эканлиги б-н Туркистон Республикасидаги бу ҳаракатдан ажралиб туради. Большевиклар қизил аскарларга таянган ҳолда 1920 й. 1 февда *Хива хонлиги* ва 1920 й. 2 сентда *Бухоро амирлиги*ни қуролли куч б-н ағдариб, ҳокимиятни Бухорода, асосан, *Ёш бухороликлар*, Хоразмда эса *Ёш хиваликлар* фирқаларининг аъзоларидан иборат демократик кучлар қўлига беришди. Лекин, бу жойларда ҳокимият учун курашаётган бошқа кучлар ҳам мавжуд бўлиб, натижада миллий кучлар ўртасида ҳокимият масаласида ўзаро ихтилоф вужудга келди.

*Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ Совет Республикаси*да 1920 йўла юзага келган қуролли мухолифат шу сабабли бир йўла 2 кучга қарши: биринчидан, бу давлатлар ҳудудида жойлашган босқинчи қизил армия қисмларига қарши мустақиллик курашини; иккинчидан, большевиклар ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олган кучларга, яъни Ёш хиваликлар, Ёш бухороликлларга қарши мухолифлик урушини олиб бордилар. Бу ҳаракатнинг Туркистон Республикаси, хусусан, Фарғона водийсидаги қуролли курашдан фарқли жиҳати ҳам ана шунда.

1924 й. охирида Туркистон минтақасида миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилиши натижасида қуролли курашнинг 1-даври якунланди. Унинг 2-даври эса яна 10 й. давом этиб, ўзининг характери ва кучлар нисбати жиҳатидан аввалги даврга нисбатан анча фарқ қилади. Бу даврда, асосан, Фарғона водийси, Шарқий Бухоро ва Хоразм воҳасида жанглар давом этди. 30-й.ларнинг ўрталарига келиб қуролли ҳаракат маглубиятга учради. Тирик қолган курашчиларнинг аксарияти хорижий давлатларга муҳожир бўлиб жўнаб кетишга мажбур бўлди.

Т.с.р.қ.қ.ҳ.нинг энг заиф томони унинг Ўрта Осиё минтақасида ягона марказ остида тўлиқ бирлаша олмаслиги, ҳаракатнинг бошидан то охиригача мафкуравий асос бўлиб хизмат қилувчи ягона миллий дастурнинг яратилмаганлиги ҳамда баъзи етакчи шахслар орасидаги келишмовчилик ва низолар, айримларининг тор дунёқараши ва б. бўлди. Айрим шахслар (Холхўжа Эшон, Ғуломалихон Баҳодир ва б.) ҳаракатга фақат ўзлари раҳбарлик қилишни ўйлаб, ягона қўмондонликка бўйсунмади. Шунингдек, қуролли курашга алоқадор бўлмаган баъзи гуруҳлар талончилик ва босқинчилик б-н шуғулланиб, кўплаб бегуноҳ кишиларни ўлдиришди. Бундан қизил армия қўмондонлиги ва большевиклар устомонлик б-н фойдаланишди. Улар махсус ҳуфиялар ва жосуслар, турли айғоқчилар ёрдамида ҳаракат ичидаги бирликни парчалаш, баъзи гуруҳ раҳбарлари ўртасидаги тарқоқлик ва ўзаро ихтилофларни янада авж олдиришга уриндилар. Ниҳоят, Совет ҳукумати бир неча ислоҳотлар ўтказиш (хусусан, халқ таълими соҳасида ва янги иқтисодий сиёсатни тадбиқ этиб, халқ учун бироз енгиллик туғдиргандан сўнг) ва турли-туман тарғиботлар натижасида ҳаракат қатнашчиларини меҳнаткашлар қўллаб-қувватлашдан қайтара олди.

Ад.: Ражабова Р. Ё. ва б., Ўзбекистон тарихи (1917—1993 й.), Т., 1994; Валидий, Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. [Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Алимова Д., Голованов А., Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари, Т., 2000; Зиёева Д., Туркистон миллий озодлик ҳаракати, Т., 2000; Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш. Жадидчилик, мухторият чилик, истиқлодчилик, Т., 2001; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002; Ражабов М., Туркистон тарихи (1917—1924 й.), Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

«ТУРКИСТОН-ПРЕСС» — нодавлат ахборот агентлиги; ёпиқ акциядорлик жамияти. Агентликка ҳукуматга қарашли бўлмаган оммавий ахборот воситалари, давлат ва нодавлат ташкилотларидан иборат ташаббускор гуруҳ томонидан 1998 й. 25 сент.да асос солинган. Республика «Матбуот тарқатувчи» жамияти, Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларини демократиялаштириш ва қўллаб қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси (ҳоз. Ўзбекистон журналистлари ижодий уюшмаси), «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси, «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси ва б. ташкилотлар томонидан таъсис этилган.

«Т.-п.» илк нодавлат ахборот агентлиги сифатида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида демократик жараёнларни чуқурлаштириш, оммавий ахборот воситалари имкониятларини кенгайтириш ва эркинлигини таъминлаш, уларни бозор иқтисодиёти ҳамда демократик тамойиллар асосида ислоҳ этишни кучайтириш мақсадида ташкил этилган. Шунингдек, агентлик республика ҳаёти ҳақидаги холис ахборотларни дунёга тезкор тарқатиш тизимини яратиш, Ўзбекистон фуқароларининг халқаро ҳаётга дахлдор ахборотларга бўлган эҳтиёжини янада тўла қондиришни кўзда тутади.

Агентлик томонидан 30 дан зиёд дипломатик корпус ҳамда халқаро ташкилотлар, шунингдек, Ўзбекистондаги йирик компаниялар учун ҳафталик хабарномалар тайёрланади. Бундан ташқари, агентлик ўз мухбирлари томонидан тайёрланаётган ахборотларни халқаро миқёсда тарқатишни ҳам йўлга қўйган. Агентлик Ўзбекистоннинг барча минтақаларида ўз мухбирларига эга. 2000 й.дан агентлик ўз нашри — «*Мо-ҳият*» газ.ни чоп эта бошлади. Шунингдек, унинг таркибида «Туркистон-полиграф» корхонаси ҳам фаолият кўрсатади.

ТУРКИСТОН-СИБИРЬ ТЕМИР ЙЎЛИ, Турксиб — «Қозоғистон темир йўллари» компаниясига қарашли т.й. Қозоғистоннинг шарқий қисми бўйлаб Семипалатинск (шим.да)-дан Олмаота орқали Луговая (жан.-да) ст-ясигача давом этади. Уз. 1452 км. 1927—31 й.ларда катта иқтисодий ва давлат аҳамиятига эга бўлган энг йирик умумхалқ қурилишларидан бири тарзида барпо этилган (қидирувлойиҳа ишлари 1906—07 й.ларда олиб борилган). Турксиб Луговая—Арис т.й. тармоғи орқали Ўзбекистон темир йўллари б-н, Семипалатинск-Новосибирск т.й. тармоғи орқали Ғарбий Сибирь т.й. б-н боғланади. Турксиб орқали Новосибирскдан Арисга қадар йўлнинг уз. 2531 км, бу Челябинск ва Оренбург орқали ўтган эски йўлдан 1000 км қисқа. Турксиб ғалла, ёғоч ва кўмирга бой Сибирни Жан. Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг пахтакор минтақалари б-н боғлади, бу минтақада пахтачиликни ривожлантиришга, шунингдек, Марказий Осиё республикаларини ёғоч, кўмир, дон б-н таъминлашда муҳим аҳамият касб этган эди.

ТУРКИЯ (Tьrkiye), Туркия Республикаси (Tьrkiye Cumhuriyeti) — Осиёнинг ғарбий қисми ва Европанинг жан.-шарқий қисмида жойлашган давлат. Ҳудудининг 97% Кичик Осиё я.о. (Анадолу)да, 3% Европа (Шарқий Фракия)да. Шим.дан Қора денгиз, ғарбдан Эгей денгизи, жан.-дан Ўрта денгиз б-н ўралган. Эгей денгизидаги бир қанча орол ҳам Т.га қарашли. Майд. 814578 км². Аҳолиси 69,6 млн. киши (2003). Пойтахти — Анқара ш. Маъмурий жиҳатдан 81 эл (вилоят)га, эллар элчаларга бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — республика. Амалдаги конституцияси 1982 й.да қабул қилинган (бир неча марта тузатиш ва қўшимчалар киритилган). Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Ахмет Неждет Сезер), у Буюк Миллат Мажлиси томонидан яширин овоз бериш йўли б-н 7 й. муддатга сайланади ва яна 1 марта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи олий парламент — Т. Буюк Миллат Мажлиси. Олий ижроия ҳокимияти хукумат бўлиб, уни Бош вазир (Бош боқон) бошқаради. Бош вазирни президент депутатлар орасидан тайинлайди.

Табиати. Т. табиати ниҳоятда рангбаранг ва жозибадор. Рельефининг аксари тоғ ва ясситоғлик; шим. ва жан. соҳилларга параллел равишда ястанган тоғ тизмалари орасида кенг ва очиқ текислик, қир, кўл, плато ва дарёлар мавжуд. Шим.да Қора денгиз соҳилига ёндош равишда Шим. Анадолу ясситоғлари, жан.да Торос тоғлари, Мармар денгизи томонда Сомонли, Улутоғ, Истранжа ва Текиртоғлар, Эгей денгизи томонда Қозақ, Юнт ва Ойдин тоғлари, Ўрта Анадолуда Қизилтоғ, Раман ва Сўф тоғлари, Шарқий Анадолуда Агри тоғлари (бу тоғда Т.нинг энг баланд нуқтаси бўлган Буюк Агри чўққиси — 5137 м) қад кўтарган. Т. ҳудуди сейсмик жиҳатдан фаол зонада жойлашган. Т. ер остида хромит, борат, боксит, вольфрам, симоб, сурма, мис, тошкўмир, нефть, марганец, темир ва б. бор. Иқлими субтропик, ғарбий ва жан. соҳиллари илиқ, ёғин кўп, ички минтақада ёз иссиқ ва қуруқ, қиш совуқ, қор кўп ёғади. Янв.нинг ўртача т-раси пасттекисликларда 5—10° дан ички ясситоғликларда —15° гача, шарқдаги тоғликларда —35° гача совуқ бўлади. Июлнинг ўртача т-раси денгиз соҳилларида 22—32°, Жазира платосида 30° (гоҳо 40° дан зиёд). Йил-



Туркия герби.


Туркия байроғи.

лик ёғин ўртача 1000—3000 мм. Йирик кўллари: Ван, Туз, Бейшеҳир, Эйирдир. Дарёлари: Қизил Ирмоқ, Фурот, Сақария, Аракс, Дажла, Яшил Ирмоқ, Жейхан. Тупроғи ички ясситоғликлардаги чўлларда асосан бўз ва оч қўнғир тупроқдан, қуруқ лаштларда каштан, соҳилларда жигар ранг тупроқ, ботиқлар туби эса шўрхок тупроқдан иборат. Тавр ва Шарқий Понтия тоғларида доим яшил ва игна барғли ўрмонлар, тоғларнинг баланд қисмида альп ўтлоқлари мавжуд. Жазира платоси шувоқ-бошоқли ўтлар ўсадиган чала чўлдан иборат. Тоғларда ёввойи қўй-эчкилар, тўнғиз, бўри, чиябўри, айиқ ва б.лар яшайди. Соҳилга яқин сувларда турли-туман балиқ кўп. Т.да 12 миллий боғ бор. Йириклари: Олимпос-Бейдаглари, Мунзур-Водийси, Кёпрюлю-Каньон.

Аҳолисининг 90% — туркlар. Курд, араб, ўзбек, адигей, убих, чечен, осетин, лезгин, грек, арман, лаз, грузин, озарбайжон, туркман, болгар, албанлар ҳам яшайди. Аҳолисининг асосий қисми ислом динининг сунний мазҳабига эътиқод қилади. Расмий тил — турк тили. Шаҳар аҳолиси 69%. Йирик шаҳарлари: Истанбул, Анқара, Измир, Кўния, Бурса, Ғозиантеп, Диёрбакир, Анталия, Адана, Эдирна.

Тарихи. Ҳозирги Т. ҳудудида жуда қадим замонлардан бошлаб юксак маданиятга эга бўлган давлатлар бўлган. Анадолу *Хетт подшолиги, Лидия, Мидия, Ахоманийлар давлати,* македониялик *Александр* империяси, *Салавкийлар давлати, Понт подшолиги,* Пергам, Қад. *Рим, Византия* таркибида бўлган. Туркий элатлар бу ҳудудга 11-а.дан кўчиб кела бошлаган. Ўғуз-туркман қабилаларининг йўлбошчилари бўлган *Тўғрулбек* ва *Чағрибек* бошчилигида *Салжуқийлар давлати*га асос солингач, ислом дини тарқала бошлаган. Султон *Алп Арслон* 1071 й.да Малазгирт жангида Византия императори Роман IV Диоген армиясини тормор этганидан сўнг, Салжуқийлар давлати ниҳоятда кенгайди. Султон *Маликшоҳ* замонида (1072—92) салтанат гуллаб-яшнади. Бу ҳукмдорнинг ўлимидан кейин салтанат парчаланиб, Сурия салжуқийлари, Ироқ ва Хуросон салжуқийлари, Кирмон салжуқийлари ва Анадолу салжуқийлари каби кичикроқ давлатлар пайдо бўлди. Уларнинг орасида Анадолу салжуқийлари давлати катта роль ўйнади. 1243 й.ги Кўсатоғ жанги оқибатида мўғуллар бу давлатга барҳам бериб, ўлкани истило қилдилар. 13-а.нинг охирларига келиб, мўғуллар заифлашгач, бир қанча мустақил бейликлар (бекликлар) ташкил топди ва мамлакат тараққиётга юз тутди. 14-а.нинг бошларида Усмон I бошчилигидаги Усмон бейлиги кўпгина бейликларни бирлаштириб, пойтахти Бурса бўлган марказлашган кучли давлатни — Усмонли турк империясини барпо этишга муваффақ бўлди. Усмонийлар тез орада Европага ўтиб, Византия империяси ҳудудини эгаллай бошлашди. *Анқара жанги*даги мағлубиятдан сўнг ўзини ўнглаб олган усмонли туркlар Султон *Меҳмед II* Фотиҳ бошчилигида Константинополь (ҳоз. Истанбул)ни эгаллаб (1453 й. 29 май), Византия империясини тугатишди. Султон Салим I Явуз ва *Сулаймон I Қонуний* даврида салтанат ҳудудлари яна ҳам кенгайди. Бироқ 17-а.дан империянинг ҳарбий ва иқтисодий қудрати аста-секин заифлаша бошлади. Аср охирларига келиб, Европа мамлакатлари Т.га қарши биргаликда уруш ҳаракатларини бошладилар. 1683 й.да Вена ш. яқинидаги жангда турк қўшини Польша, Австрия ва герман қўшинларидан енгилди. 1684 й.да Т.га қарши Австрия, Польша, Венеция (1686 й.дан Россия) «Муқаддас иттифоқ» туздилар. Иттифоқчилар Т.га бир неча бор қаттиқ зарба бердилар. Бироқ Т. 1711 й.да Прут жангида *Пётр I* бошчилигидаги рус қўшинини тор-мор қилди. Қуршовдаги Пётр I ваъдалар эвазига қутулишга муваффақ бўлди. Аср охирида империя шарқда Озарбайжон, Догистон, Жибал, ҳатто Гилондаги мавқеини йўқотди, ғарбда Дунай жан.га чекинишга, шим.да Астрахонга қадар бўлган ерларни Россияга топширишга мажбур бўлди ва жаҳон сиёсатидаги мавқеини йўқота бошлади. 18-а.да янада кўпроқ талофотлар берилди.

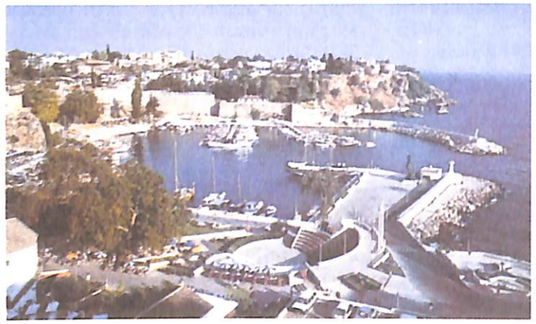
1768—74 й.лардаги Россия-Т. урушидан кейин Т. Қора денгиз ва Болқон я.о.даги мавқеини бой берди. 1774 й.ги Кучук-Қайнаржа сулҳ шартномасига мувофиқ Крим хонлиги Т.дан ажратиб олиниб, мустақил деб эълон қилинди. Бироқ 1783 й. Россия Қримни босиб олди. 1787—91 й.лардаги урушда Т. яна Россиядан енгилди, натижада Россия чегараси Днестр дарёсигача кенгайди. Т. Молдова ва Валахиянинг Россия ҳомийлигига ўтганлигини тан олишга мажбур бўлди.

Султон *Салим III* (1789—1807 й.лар)да империяни бошқарган) давлат ташкилотларини замонавийлаштириш, энг аввало, ҳарбий ислоҳотлар ўтказиш ҳаракатини бошлади. Янги Низом («Низоми жадид») деб номланган бу ислоҳотлар натижасида бошқарув, молия, савдо, қ.х., илм-фан ва б. соҳаларда янгиликлар жорий этишга киришилди. Бироқ ислоҳотларга жаҳолатпараст уламолар, армиядаги нуфузини йўқотишдан қўрққан яничарлар ва б. қаршилик кўрсатиб, 1807 й. 15 майда кўтарилган исён натижасида Султон Салим III ни тахтдан ағдариб ташладилар. Тахтга чиққан Мустафо IV нинг фаолияти «Низоми жадид» туфайли қўлга киритилган ютуқларни йўқ қилишга қаратилди. Бироқ ислоҳотчилар ўз тарафдорини кўпайтиришга муваффақ бўлдилар ва 1808 й. 28 июлда Султон *Маҳмуд* II ни тахтга ўтқаздилар. Маҳмуд II яничарларни йўқ қилди ва армияни қайта ташкил этди, бошқарув, молия, ҳуқуқ ва б. соҳаларда ижобий ўзгаришларни амалга оширди. Бироқ унинг ислоҳотлари Усмонийлар империясининг инқирозини тўхтата олмади. Грерияси инқирозини тўхтата олмади. Грерия ва Сербияда қўзғолонлар кўтарилди. Бу орада Россия-Т. ўртасида 1806—12 й.ларда бўлиб ўтган уруш оқибатида Россия сарҳаддлари Прут дарёсигача кенгайди. 1828—29 й.ги урушда ҳам Россия голиб чиқди ва Т. Грецияга мухторият мақомини беришга мажбур бўлди. Т.нинг Европа капиталига иқтисодий қарамлиги ортди. Қарамликдан қутулиш учун Т. ҳукмрон синфи 1839 й. янгидан ислоҳот (танзимат) ўтказиб, турк зиёлиларининг шаклланишига имкон яратди. 1853—56 й.ларда Россияга қарши олиб борилган *Крим урушида* Т. ғалаба қозонди. Россия 1856 й. 30 мартда Париж сулҳ шартномасини имзолашга мажбур бўлди. Ушбу шартномага кўра, Дунай дарёсида кемалар эркин қатнайдиган, Қора денгиз барча мамлакатлар савдо кемалари учун очиқ, бетараф деб эълон қилинди, «Усмонийлар империясининг бутунлиги ва дахлсизлиги» тан олинди.

Бу даврда Т.да Европа маданияти, иқтисодиётига қизиқиш кучайди, банклар очилди, саноат ривожлана бошлади. Тараққийпарвар зиёли, журналист, ёзувчи, маъмур ва б. етишиб чиқди. Султон Абдулазиз салтанати даври (1861—76)да Танзимат ҳаракати қийинчилик б-н бўлса-да, давом эттирилди. Бу даврда Усмонийлар давлати бирон-бир халқаро урушда қатнашмади. Бироқ империянинг Болқон я.о.даги ҳудудларида исёнлар юз берди. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш, конституциявий тузум ўрнатиш ғояси тарафдори бўлган Ёш усмонийлар ҳаракати кенгайди. Бу даврга келиб китоб, жур. ва газ.лар чоп этила бошланди. Султон *Абдулҳамид* II (1876—1908 й.ларда бошқарган) тахтга чиққан йили илк Асосий Қонун эълон қилинди (1876 й. 23 дек.). Султон ҳукматни танқид остига олган парламентни 1879 й. фев.да тарқатиб юборди, ёш усмонийларнинг кўпчилигини таъқиб остига олди. 1877—78 й.лардаги Россия-Т. урушида Т.нинг енгилиши б-н Болқон я.о.да Т. ҳукмронлиги тугатилди. 1881 й. Франция Тунисни, 1882 й.да Буюк Британия Миср ни босиб олди. Мамлакатда ёш туркlар ҳаракати тобора кучайди, улар томонидан тузилган яширин «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотининг кучли таъсири остида Султон 1908 й. 23 июлда яна конституциявий тузум ўрнатишини эълон қилишга мажбур бўлди. 1914 й.дан бутун ҳокимият ёш туркларнинг йўлбошчилари бўлган Меҳмет *Талъат пошо* (1874—1921), Аҳмад *Жамол пошо* (1872—1922) ва ҳарбий нозир *Анвар пошо* (1881—1922) қўлига ўтди. 1-жаҳон урушида Усмонийлар давлати Германия томонида туриб урушди. 1918 й. 30 окт.да Т. Антанта давлатларига таслим бўлди. Антанта давлатлари Т.ни ишғол қилдилар. Турк халқи орасида миллий озодлик ҳаракати бошланди. Т.да Озодлик уруши (Куртулиш савaши) деб аталган бу умуммиллий ҳаракатга Мустафо Камол пошо (*Отатурк*) бошчилик қилди. Озодлик уруши авж олди. 1921 й.ги Инўнў ва Сақария жанглари натижасида Греция қўшинлари устидан ғалаба қозонилди. 1922 й. 9 сент.да Измир озод қилинди. 1922 й. 1 нояб.да Т. Буюк Миллат Мажлиси (ТБММ) султонликни бекор қилиш ва халифаликни салтанатдан ажратиш тўғрисида қонун қабул қилди. Лозанна сулҳ шартномаси (1923 й. 24 июль) га мувофиқ, Т.нинг чегаралари белгиланди, Т.нинг сиёсий, иқтисодий мустақиллиги эътироф этилди. 1923 й. 29 окт.да Т. республика деб эълон этилди. 1924 й. 3 мартда эса халифалик бекор қилинди. 1924—34 й.ларда давлат қурилиши, ҳуқуқий муносабатлар, маданият ва турмушга оид қатор ислоҳотлар ўтказилди, жумладан, Конституция қабул қилинди, араб алифбосидан лотин алифбосига ўтилди. Энг аввало, давлат ва дин бир-биридан ажратилди, мактаб ва таълим-тарбия ишлари давлат ихтиёрига олинди, шариат судлари бекор қилиниб, янги суд тизими шакллантирилди, қонунлар янгидан ишлаб чиқилди, аёлларга сайлов ҳуқуқи берилди. Иқтисодиёт соҳасида ҳам ўзгартиришлар амалга оширилди.

2-жаҳон уруши (1939—45) даврида Т. Франция ва Англия б-н шартнома тузиб, иқтисодий ёрдам олишга муваффақ бўлди. У Совет Иттифоқининг Т.га қарши ҳужум қилиш хавфини олдини олиб, 1941 й. 25 мартда СССР б-н шартнома имзолади. Германия б-н ҳам у Совет Иттифоқига ҳужум қилишидан бир неча кун олдин худди шундай шартнома тузилди. 1945 й. февралда Т. АҚШ, Англия ва СССРга қўшилиб, Германия ва Японияга қарши





Анталия шаҳри.

уруш эълон қилди. 1945 й. 5 мартда Т. Сан-Франциско конференциясига таклиф этилди ва БМТ ни барпо этган аъзолар қаторидан жой олди.

Т. 1952 й. НАТО га аъзо бўлди. Бу даврда Т. Корея урушида иштирок этди. 1954 й.дан кейин иқтисодий аҳвол оғирлашиб, инфляция кучайди, талабалар намойишлари бўлиб ўтди, танглик ортди. Вазиятдан хавфсираган ҳарбийлар 1960 й. 27 майда давлат тўнтариши қилди. 1961 й. 9 июлда демократик эркинликларни кўзда тутган янги конституция қабул қилинди. 1965 й.ги сайлов натижасида Сулаймон Демирел ҳокимият тепасига келди. 1971 й.дан коалицион ҳукуматлар даври бошланди, ҳукуматлар кетма-кет алмашиниб турди. Мамлакатда иқтисодий танглик, озиқ-овқат, ёнилғи танқислиги рўй берди, террор авж олди. Бу вазиятда генерал Кенан Эврен бошчилигидаги ҳарбийлар 1980 й. 12 сент.да ҳокимиятни эгаллаб, ТБММ ва ҳукуматни тарқатиб юборди, қамал ҳолати эълон қилди, партия раҳбарларини назорат остига олди. 1982 й. 7 нояб.даги референдум натижасида янги Конституция қабул қилинди, Кенан Эврен президент бўлди. 1983 й. 24 апр.дан сиёсий партиялар фаолиятига рухсат берилди. Ўша даврдан сиёсий фаолиятини бошлаган Турғут Ўзал Она ватан партиясини тузди. Бу партия 1983 й. 24 нояб.даги сайловда муваффақият қозониб, ҳокимият тепасига келди. Турғут Ўзал қатъий ислоҳотлар ўтказиб, иқтисодиётни тараққиёт йўлига олиб чиқди. Экспорт ва импорт эркинлаштирилди, экспортни рағбатлантирувчи очиқ иқтисодий сиёсат олиб борилди. Натижада и.ч. экспортга йўналтирилди, хусусийлаштириш бошланди, эркин тижорат минтақалари барпо қилинди ва Т. иқтисодиёти жадал ривожлана бошлади. Туризм мисли кўрилмаган даражада тараққий топди. Турғут Ўзал 1989 й. 9 нояб.да президент этиб сайланди. 1991 й. Совет Иттифоқи тугатилгандан сўнг Кавказ ва Ўрта Осиёда ташкил топган мустақил давлатлар б-н яқин ва дўстона муносабатлар ўрнатилди. Турғут Ўзал вафоти (1993)дан сўнг Сулаймон Демирел президент этиб сайланди. Т. ЎзР суверенитетини 1991 й. 16 декда тан олган ва 1992 й. 4 мартда дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами —29 окт. — Республика куни (1923).

Асосий сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Адолат ва ривожланиш партияси, 2001 й. тузилган; Она ватан партияси, 1983 й. ташкил этилган; Жумҳурият халқ партияси, 1923 й. асос солинган; Тўғри йўл партияси, 1983 й. тузилган; Миллиётчи ҳаракат партияси, 1983 й. қайта ташкил этилган; Демократик сўл партия, 1985 й. асос солинган; Демократик партия, 1994 й. тузилган; Буюк Бирлик партияси, 1993 й. асос солинган; Демократик Туркия партияси, 1997 й. ташкил этилган. Т. Ишчи касаба уюшмалари конфедерацияси («Турк-Иш»), 1952 й. ташкил этилган; Т. Инқилобий ишчилар касаба уюшмалари конфедерацияси, 1967 й. «Турк-Иш»дан баъзи уюшмаларнинг ажралиши натижасида тузилган; Т. Ҳақ ишчи касаба уюшмалари конфедерацияси («Ҳақ-Иш»), 1976 й. барпо этилган.

Хўжалиги. Т. — индустриал-аграр мамлакат. 1980 й. иқтисодиётда туб бурилишни кўзда тутган кенг қамровли дастур жорий этила бошланди. Экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари пайдо бўла бошлади. Амалга оширилган ислоҳотлар натижасида марказдан бошқарув ўрнига бозор механизмига ўтилди. Солиқ масаласида бир қанча қулайликлар яратилди, сармоя жамғармалари тез суръатлар б-н кўпайди, чет эл сармояси эркин келишига қулай имконият яратилди. Чет эл сармояси ва технологиясини жалб этишни тезлаштириш учун 1985 й.да «Эркин минтақалар қонуни» кучга кирди. Бундай минтақалар 1987 й.да атиги 2 та (Мерсин ва Анталия) бўлган бўлса, 2002 й.га келиб уларнинг сони 21 га етди. Ана шулар натижасида ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 28,7%, қ.х. ники 14,4%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 56,9% бўлди.

Саноати. Т. хромит и.ч. ва экспорт қилишда дунёда етакчи (туртинчи) ўринда туради (40 млн. тонналик хромит захираси бор). Шунингдек, газ, нефть, тошкўмир, темир, марганец, мис ва б. рангли металлар қазиб олинади. Саноат корхоналари асосан мамлакатнинг ғарбий ва марказий қисмида жойлашган. Кейинги йилларда мамлакат шарқий қисмини ривожлантириш учун чора-тадбирлар кўрилди. Т. саноатида автомобилсозлик, электроника, кимё, тўқимачилик, кунчилик маҳсулотлари, қурилиш материаллари, ўсимлик ёғи и.ч. етакчи ўрин тутади. Автомобиль саноатидаги 15 фирма 2001 й. 270685 енгил автомобиль ва юк машинаси ишлаб чиқарди. Кейинги даврда Т.да электроника саноати жадал ривожланди. Кимё саноатида 970 ф-ка фаолият кўрсатади. Т. тўқимачилик саноати моллари экспортида дунёда 15-, тайёр кийим экспортида эса 7-ўринда туради. Т.да электр энергия и.ч.да анъанавий ўтин, тошкўмир, нефть, табиий газ, гидро ва иссиқлик энергияси сингари манбалардан ташқари қуёш ва шамол энергиясидан ҳам фойдаланилади. Йилига ўртача 125 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади.

Қишлоқ хўжалиги. Т. ҳудудининг 16% ни ўтлоқ, 26% ни ўрмонлар ташкил этади, 35% да, яъни жами ҳудуднинг $^1/_3$ қисмида деҳқончилик қилинади. Т.да ғалла, пахта, тамаки, қанд лавлаги, зиғир, каноп ва б.лар етиштирилади. Т. ёнғоқ (фундук), анжир ва ўрик етиштиришда дунёда 1-, сабзавот, узум ва тамаки етиштиришда 4-, буғдой ва пахта етиштиришда эса 7-ўринда туради. Беда, кунгабоқар, мева ҳам етиштирилади. Сўнгги йилларда суғорма деҳқончиликка эътибор кучайди. 2000 й. чорвачиликда 11 млн. қорамол, 28,4 млн. қўй-эчки, 250 млн. товуқ бўлган. Балиқ овланади.

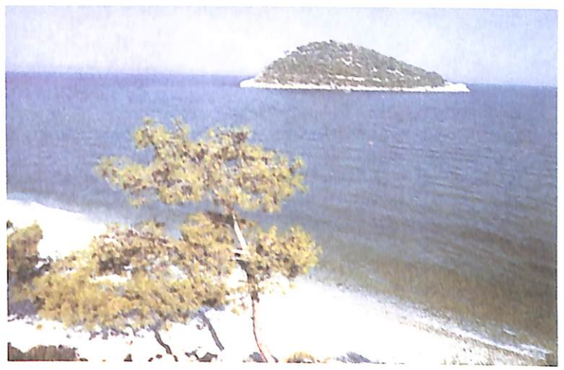
Транспорти. Автомобиль йўллари уз. 63167 км, т.й. узунлиги 10940 км. Мамлакат ичкарисида йўловчиларнинг 95% автомобиль транспортида, мамлакат ташқарисига йўловчилар, асосан, ҳаво йўллари, юклар эса, асосан, денгиз йўли орқали ташилади. Т. денгиз савдо флоти 3157 кемадан иборат бўлиб, у экспорт юкларнинг 72%, импорт юкларнинг 95% ни ташийди. Асосий портлари: Истанбул, Мерсин, Измир, Трабзон, Искандарун, Самсун. Анқара, Истанбул, Измир ш.ларида халқаро аэропортлар бор. Босфор бўғози устига осма кўприк қурилган. Т.нинг энг муҳим нефть қувури тармоги йилига 70,9 млн. тонна Ироқ нефтини Жейхан денгиз терминалига етказиб беради.

Ташқи савдоси. Т. чет эл қора ва рангли металл рудалари, пулат, газлама, ҳул мева, тамаки, чарм буюмлар, кимёвий маҳсулотлар, электроника ва рўзғор буюмлар чиқаради, четдан нефть, машина ва ускуна, саноат хом ашеси ва тайёр буюмлар олади. Германия, Италия, АҚШ, Франция, Россия, Кавказ ва Ўрта Осиё мамлакатлари б-н савдо қилади. Т.да туризм ривожланган. 2002 и. Т.ни 13 млн. хорижий сайёҳ зиёрат қилди, туризмдан тушган даромад 10 млрд. АҚШ долларига етди. Пул бирлиги — турк лираси.

Тиббий хизмати. Т.да ўртача умр 69 ёшни ташкил этади. 1989—2002 йилларда касалхоналардаги ўринлар сони 133 мингдан 178315 та, касалхоналар сони 1156 тага етди. Врач, ҳамшира ва фармацевтлар сони йилдан-йилга кўпаймоқда. 1995 йдан бери ўтказилаётган ислоҳотлар натижасида оила врачи моделига ўтиш, Т. соғлиқни сақлаш хизматини Европа даражасига олиб чиқиш мўлжалланган.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Т.да бепул мажбурий ўрта таълим жорий қилинган. Миллий таълим тизими 3 қисм (асосий таълим, ёрдамчи таълим—курслар ва очиқ, яъни сиртқи таълим)дан иборат. Асосий таълим мактабгача тарбия, бошланғич, ўрта ва олий таълим муассасаларини ўз ичига олади. Ёрдамчи таълим ўқув юртларидан ташқарида ташкил этиладиган курслар фаолиятини қамраб олади. 2002/03 ўқув йили асосий таълим тизимида 52692 таълим-тарбия муассасаси ишлади, жумладан мактабгача таълим муассасаларида 320 минг бола тарбияланди, бошланғич мактабларда 10,3 млн., ўрта мактабларда 3 млн. ўқувчи, олий ўқув юртларида 1,7 млн. талаба таълим олди, Ёрдамчи, яъни кенг халқ таълими тизимида 3 млн. киши машғул бўлди.

Бошланғич таълим (6—14 ёшдаги болалар учун) 8 й. Ўрта таълим камида 3 й.лик бўлиб, ўқувчиларга умумий ўрта таълим, касб-ҳунар ва техника таълими беришга мўлжалланган. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар хусусий тарбия тизимида ўқийдилар. 2002/03 ўқув йили бу тизимдаги 325 мактабда 19,4 минг ўқувчи таълим олди. 2002/03 ўқув йили Т. олий таълим тизимидаги 76 ун-т, юксак ин-т, консерватория, касб олий ўқув юртларида 1 млн. 894 мингдан зиёд талаба ўқиди. Олий ўқув юртларида ўқиш пулли. Йирик ун-тлари: Истанбул ун-ти (1453), Анқара ун-ти (1946), Ўрта Шарқ техника ун-ти (1956), Эгей ун-ти, Отатурк ун-ти, Қора денгиз техника ун-ти, Босфор ун-ти, тиббий мутахассислар тайёрланадиган Ҳожитепа ун-ти.



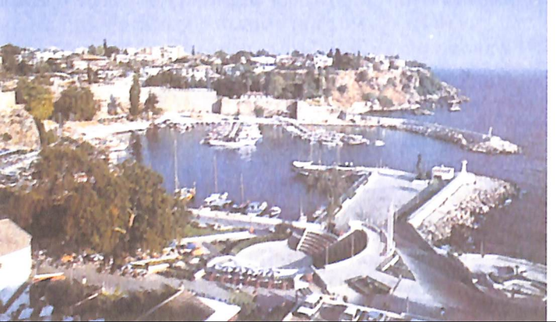
Сичан ороли.

Маданият вазирлиги тизимида 1440 кутубхона ва 92 музей бор. Йирик кутубхоналар: Анқарадаги миллий кутубхона, Анқара ва Истанбул ун-тлари кутубхоналари, Анқарадаги ТБММ кутубхонаси. Йирик музейлар: Турк осори атиқа (археология ва этн.) музейи (1923), Истанбулдаги Тўпқопи саройи (1927), Этн. музейи (1930), Аё София ибодатхонаси музейи (1934).

Т.да илмий тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш учун Илм ва Технология олий жамияти тузилган. 1993 й. Фанлар академияси ва Турк Патент ин-ти барпо этилди. Стандартлар (1960), Мармар денгизини илмий ва технологик тадқиқ этиш (1972) и.т. институтлари, кимё, биол., электрорадиография, микробиол., ветеринария, геол., тарих, тилшунослик, иқтисодиёт, фалсафа жамиятлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. 2003 й. Т.да 3450 газ., жур. ва б. матбуот нашрлари чоп этилди. Энг йирик кундалик газ.лари: «Ҳуррият» (1948 й.дан), «Миллиёт» (1950 й.дан), «Сабоҳ» (1985 й.дан), «Жумҳурият» (1923 й.дан), «Янги насл» (1970 й.дан). Энг йирик жур.лари: ҳафтаномалар — «Экономист», «Актуал», «Ото хабар», «Темпо», «Нуқта»; ойномалар — «Сўфра», «Космополитен»; «Туркия», «Капитал», «РС Магазин» ва б. Анадолу агентлиги (АА) Т.нинг етакчи ахборот агентлиги; 1920 й. ташкил топган. Бир неча хусусий агентлик ҳам бор. Т. Радио ва телекўрсатув жамияти 1964 й. 1 майда ташкил этилган. Радиоэшиттиришлар 1927 й.дан, телекўрсатувлар 1968 й.дан бошланган. Мамлакатда 36 миллий, 103 минтақавий ва 951 маҳаллий радиост-я, 16 халқаро, 15 минтақавий ва 227 маҳаллий телемарказ фаолият кўрсатади.

Адабиёти. Т. оғзаки ижодига хос бўлган қаҳрамонлик достонлари, жумладан, «Ўтузнома» туркумида дунёнинг яратилиши ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги исломгача бўлган афсоналар баён этилган. Тарихий қаҳрамонлик достонларидан «Эрганакон», Кўрўғли (Гўрўғли) туркуми ва Дада Қўркут китоби машҳур. Анадолуда турк тилида яратилган дастлабки ёзма асарлар тасаввуф мазмунида бўлиб, 13-а. ўрталарига мансуб. Сарой адабиёти вакиллари аруз вазнида ижод қилганлар. Ўша давр анъанасига кўра, кўпчилик шоирлар ўз асарларини форс тилида ёзганлар. Бу давр ижодкорлари орасида Жалолиддин Румий, Юнус Эмра, Ҳожи Бектоши Валий ижоди айниқса ажралиб туради. Турк тилида биринчи марта Ошиқ Пошо (1271—1332) тасаввуфона руҳда шеър ва достонлар битди. Унинг 12 минг байтлик «Ғарибнома» достони ва «Фақирнома», «Васфи ҳол» асарлари бор. 14-а.да Деҳҳоний, Қози Бурҳониддин, Насимий ва Аҳмадий каби шоирлар ижод қилди. 15-а.дан турк шеърияти ривожлана бошлади. Бу тараққиёт 17-а.гача давом этди. Ҳамди Чалабий (1449—1503) турк тилида «Хамса» яратди. Аҳмад Доий, Фузулий, Хаёлий, Зотий, Боқий, Умар Нафий, Надим каби шоирлар етишиб чиқди. 18-а.дан сарой адабиёти халққа яқинлашди. Шоирларнинг кўпи оддий халққа содда услубда, зиёлилар учун жимжимадор ва мураккаб услубда асарлар битдилар. Ошиқ Пошшозода, Ошиқ Чалабий, Авлиё Чалабий, Наима, Кўчибей ва Маржимак Аҳмад ўз даврининг етук адибларидир. 19-а.да Ғарб адабиёти таъсирида янги адабиёт шаклана бошлади, илк роман, пьеса, танқидчилик ишлари пайдо бўлди. Танзимат даври ёзувчилари адабий тилни халқ тилига яқинлаштирдилар. Иброҳим Шино-



ланди. 1991 й. Совет Иттифоқи тугатилгандан сўнг Кавказ ва Ўрта Осиёда ташкил топган мустақил давлатлар б-н яқин ва дўстона муносабатлар ўрнатилди. Тургут Ўзал вафоти (1993)дан сўнг Сулаймон Демирел президент этиб сайланди. Т. ЎзР суверенитетини

Саноати. Т. хромит и.ч. ва экспорт қилишда дунёда етакчи (тўртинчи) ўринда туради (40 млн. тонналик хромит захираси бор). Шунингдек, газ, нефть, тошкўмир, темир, марганец, мис ва б. рангли металлар қазиб олинади. Саноат корхоналари асосан мамлакатнинг ғарбий ва марказий қисмида жойлашган. Кейинги йилларда мамлакат шарқий қисмини ривожлантириш учун чора-тадбирлар кўрилди. Т. саноатида автомобилсозлик, электроника, кимё, тўқимачилик, кунчилик маҳсулотлари, қурилиш материалла-

қурилган. Унинг энг муҳим нефть қувури тармоғи йилига 70,9 млн. тонна Ироқ нефтини Жейхан денгиз терминалига етказиб беради.

Ташқи савдоси. Т. четга қора ва рангли металл рудалари, пўлат, газлама, ҳўл мева, тамаки, чарм буюмлар, кимёвий маҳсулотлар, электроника ва рўзғор буюмлар чиқаради, четдан нефть, машина ва ускуна, саноат хом ашеси ва тайёр буюмлар олади. Германия, Италия, АҚШ, Франция, Россия, Кавказ ва Ўрта Осиё мамлакатлари б-н савдо қилади. Тад

76 ун-т, юқори ўқ-т, консерватория, касбий ўқув юртларида 1 млн. 894 мингдан зиёд талаба ўқиди. Олий ўқув юртларида ўқиш пулли. Йирик ун-лари: Истанбул ун-ти (1453), Анқара ун-ти (1946), Ўрта Шарқ техника ун-ти (1956), Эгей ун-ти, Отатурк ун-ти,







Кекова оролидаги археологик топилмалар.

сий (1826—71), Номиқ Камол (1840—88), Шамсиддин Сами (1850—1904), Режаизода Маҳмуд Акрам ва б. янги реалистик адабиёт асосчилари бўлдилар. Турк романчилиги асосчиси Холид Зиё Ушоқлигилнинг «Мовий ва Қора», «Тақиқланган ишқ» романлари, Меҳмет Рауфнинг «Сентябрь» номли илк психологик романи дунё юзини кўрди.

1-жаҳон урушидан сўнг Ёқуб Қадри Қораусмонўғли, Холида Эдип, Рашод Нури Гунтекин ва Рафиқ Холид Қарай, Т. мадҳияси муаллифи Меҳмет Акиф Эрсўй, Нажиб Фозил Қисакурак сингари ёзувчилар шуҳрат қозонди. *Нозим Ҳикмат Ран* сарбаст усулда шеърлар битиб, янги оқимга асос солди. 1940-й.ларда Сабоҳиддин Али, Саид Фойиқ Абасиёник асарларида жамият муаммоларининг шахс ички дунёсига таъсирини ёритишга ҳаракат қилинганини кўриш мумкин. Сабоҳиддин Алининг «Ичимиздаги шайтон» (1940) ва «Мўйна пўстинли Мадонна» романларида маданий ўзгаришларнинг жамият турли тоифаларига кўрсатган таъсири психологик таҳлил қилинган. Тариқ Буғро, Ўқтой Ақбал, Жавод Шокир Қабаоғочли, Халдун Танэр, Жавдат Қудрат ва Самим Хўжакўз каби ёзувчилар ҳам реалистик йўлдан бордилар.

2-жаҳон урушидан кейин пайдо бўлган асарларнинг кўпида қишлоқ ҳаёти муаммолари тилга олинди. Бу адабиётга қишлоқдан чиққан бир гуруҳ ёзувчиларнинг кириб келиши б-н изоҳланади. Яшар Камолнинг «Инжа Мамад» романида қишлоқ аҳли тортаётган машаққатлар тасвирланган бўлса, *Азиз Несин* асарларида кундалик турмушда учрайдиган иллат ва нуқсонлар ҳажв қилинди. 1960-й.ларда Явуз Бюлент Бакилар, Усмон Атилла, Айхан Инал ва б. шоирлар алабиётга кириб келди. Улар ижодида инсоннинг ўз виждони, жамият олдидаги масъулияти каби мавзулар ёритилди. Бу даврда ижод қилган Суот Дарвишнинг «Фосфорли Жаврия» романи машҳур бўлди. Бу асар асосида кинофильм ҳам яратилди. 70-й.ларда адабиётга кириб келган Четик Алтан, Пинар Кур, Томрис Уяр, Айла Қутли ва б. ижодида психологик таҳлил чуқурлашганлиги кўринади.

1980-й.лардаги жамиятда сиёсатдан бегонасираш кайфиятлари кучайиши адабиётга ҳам таъсир ўтказди. Бу даврда Ўрхон Памуқ асарлари эътибор қозонди. Сўнгги йилларда Надим Гурсел, Муродхон Мунган, Парихон Майден ва Элиф Шафақ олдинги сафда туриб ижод қилмоқдалар. Турк ёзувчиларидан Рашод Нури Гунтекиннинг «Чолиқуши», Яшар Камолнинг «Инжа Мамад», Суот Дарвишнинг «Фосфорли Жаврия» романлари, Азиз Несин ҳикоялари, Нозим Ҳикмат шеърлари, Явуз Баҳодирўғлининг «Хоразм ўт ичида» ва «Алвидо, Хоразм» тарихий романлари, Нажиб Фозил Қисакурак шеърлари ва б. кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Меъморлиги. Т. ҳудудида мил. ав. ва милоднинг илк даврларига тааллуқли меъморий ёдгорликлар кўп (қ. *София ибодатхонаси*). Юнонистон, Византия, Араб мамлакатлари, Ўрта Осиё давлатларининг меъморий тажрибаларини ижодий ўзлаштирган салжуқийлар ва усмонийлар империялари меъморлари муҳташам, гўзал бинолар қурдилар. 12—19-а.ларда империянинг турли шаҳарларида ҳашаматли сарой, масжид, мадраса, мақбара, гумбазли ҳаммом, гўзал фавворалар (мас., Истанбулдаги Султон Аҳмад фаввораси) бунёд этилган. 15—16-а.ларда меъмор *Ҳожа Синон* (1490—1588) янги композициялар яратиб, ҳайратга сазовор 400 дан зиёд бино барпо этди. Истанбулдаги *Сулаймония масжиди, Аҳмадия масжиди, Салимия масжиди* улар орасида энг машҳурларидандир. Усмонийлар империясининг инқирози даври меъморлиги маҳобатлилиги б-н ажралиб туради. 20-а.нинг 20-й.лари охиридан шаҳар қурилишини режали тарзда олиб боришга киришилди, айрим шаҳарлар (Анқара ва б. шаҳарлар) нинг бош режаси тасдиқланди. 30-й.лардан замонавий бинолар қуриш учун хориждан меъморлар жалб қилинди. Кейинчалик халқаро тажрибани миллий анъаналар б-н уйғунлаштиришга эришган миллий кадрлар етишди. Маҳаллий қурилиш маҳсулотлари индустрияси ривожланди. Бу даврда таниқли меъморлардан Седат Ҳаққи Элдан яратган иморатларнинг лойиҳалари ўзига хос меъморий ечими б-н ажралиб туради. Кейинги даврда бутун жаҳонда оммалашаётган меъморий услублар Т.га ҳам кириб келди. Аммо бу ерда уй-жойларни намунавий лойиҳалари оммалашмади. Катта шаҳарларда маҳобатли осмонўпар бинолар қуришга, меъморликда турли-туман услуб ва йўналишларни жорий этишга киришилди. Жумладан, Анқарадаги Камол Отатурк мақбараси (маъморлари Э. Онат, О. Арда), Туркия тарих жамияти биноси (меъмори Т. Жонсевар), «Стад» меҳмонхонаси (меъмори М. Хепгюлер), «Одеон» концерт зали, Халқ банки, Истанбулдаги «Хилтон» меҳмонхонаси (меъмори Седат Ҳаққи Элдан), Измирдаги осмонўпар бинолар барпо этилди. Баҳруз Чинижи, Чингиз Бектош, Дўғон Пекали, Аффон Ятман ва Шавқи Ванли каби меъморлар машҳурдир.

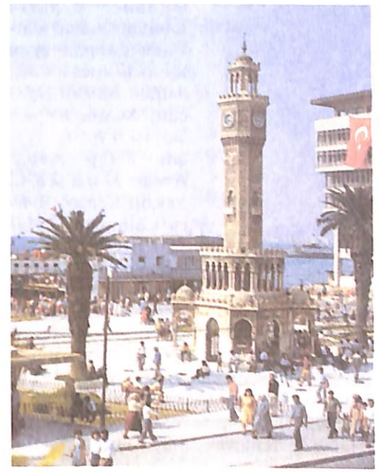
Тасвирий санъати. Т. ҳудудида Қад. Шарқ, Эллин, Рим, Византия санъати ёдгорликлари сақланиб қолган. Тасвирий санъат ўрта асрларда миниатюра жанрида ривож топди. 16-а.да бу санъат гуллаб яшнади. Бадиий тўқиш, гиламдўзлик, кандакорлик, ёғоч ўймакорлиги ривожланди. 17—18-а.ларда дастгоҳ рангтасвири юзага келди. Замонавий тасвирий санъат 19-а.дан бошлаб шаклланди. 1910-й.ларда бир гуруҳ рассомлар — Иброҳим Чалли, Ҳикмат Ўнат, Номиқ Исмоил, Авни Лифиж, Файхаман Дуран Европада таълим олдилар ҳамда импрессионизм ва символизм йўналишида асарлар яратдилар. 1929 й. рассомларнинг «Мустақиллар» номли жамияти, 1933 й. «Д гуруҳи» тузилди. Рангтасвирчилар Заки Фаиқ, Изер, Нурулла Берк, Элиф Наси, Кемал Толлу, Абидин Дино ва ҳайкалтарош Зуҳту Муридоғли импрессионизм йўналишини тарк этган ҳолда, янги йўналишни яратдилар. Янги усул анъанавий маданиятнинг муҳим элементларини 20-а. Европа санъатининг ғоялари б-н уйғунлаштиришдан иборат эди. 1936 й. Истанбулдаги «Санойи нафиса мактаби» «Нафис санъатлар академияси»га айлантирилди. Т. рассомлик санъатида турли оқим ва йўналишлар ривожланган. 1949—50 й.ларда «Янги гуруҳ» деб номланган ижодий гуруҳ ташкил қилинди. Бу гуруҳ «Д гуруҳи»дан кейин энг маҳоратли гуруҳга айланди. Бу гуруҳ рассомлари янги усул ва янги техник воситалар б-н экспериментлар ўтказди. Гуруҳ аъзолари 1955 й.гача ижтимоий ҳаёт мавзуларида ижод қилдилар.

1950-й.ларда Т. санъатида дастлабки абстракт рассомлар ижод қила бошлади. Улар қаторида Аднан Кокер, Лутфу Гунай, Семси Арел, Сабри Беркел каби рассомлар бўлган. Мурод Морова, Зоҳид Буюкишлаен, Исмат Дўғон кабилар ҳоз. даврнинг таниқли рассомлари ҳисобланади. Янги асарлар 1977 й.дан буён ҳар йили Истанбулда бўлиб ўтадиган «Янги тенденциялар» деб номланган Санъат фестивалида намойиш этилади. Монументал ҳайкалтарошлик, графика ҳам ривожланган. Абстракционизм йўналишида Қузгун Ажар халқаро танловларда совринлар олишга сазовор бўлди. Дастлабки ҳайкалтарошлик соҳасидаги таълим чет эл рассомлари томонидан ва чет эл бадиий таълим ин-тларида амалга оширилган. 1937 й.да немис ҳайкалтароши Рудольф Беллинг Т. Давлат Бадиий академиясининг ҳайкалтарошлик бўлимини бошқарган, кўп шогирд тайёрлаган. У Истанбулдаги аксарият маҳобатли монументлар муаллифи. Ҳайкалтарошлик кўргазмаларининг энг каттаси Р. Беллинг бошчилигида Истанбул Техника ун-тида ўтказилган.

20-а.нинг 2-ярмида Р. Беллингнинг шогирдларидан Ҳаққи Атамулу, Явуз Горей, Комил Сўнад, Илхан Кўман, Ҳусайин Гезер ва Тургут Пура абстракционизм йўналишида асарлар яратишди. Фарид Ўзшен, Салим Бугай,



Эфесдаги Буюк театр.



Измир шаҳридаги соатли минора.

Мерич Хизал, Рамзи Саваш, Аюб Ўз, Юнус Тўнқуш каби ҳайкалтарошлар ҳам халқаро кўргазмаларда қатнашиб, Т. санъатини дунёга танитаётган ижодкорлардир. Амалий безак санъати соҳасида кулолчилик, гиламдўзлик, заргарлик, ёғоч ўймакорлиги, каштачилик ғоят ривожланган.

Мусиқаси. Анадолуда салжуқийлар давридан бошлаб ҳоз. даврга қадар турк мусиқаси турли йўналишларда ривожланган. Турк анъанавий мусиқаси 2 қатламга — халқ ва профессионал мусиқа турларига ажратилади. Халқ мусиқасида туркулар (бармоқ вазнидаги шеърларга асосланган халқ қўшиқлари), шунингдек, турли мавзудаги лапарлар кенг ўрин тутади. Уларнинг куйларига асосий поғоналардан юқори ва пастга силжишлар, ритмикага — синкопалар хосдир. Халқ қўшиқ куйлари «узун куй» ва «қисқа куй» шаклида бўлади. Кенг диапазонли ва эркин ритмга асосланган узун куйли қўшиқлар асосан севги (бозлақ) ва мотам (ағит) мавзуларида бўлади. Аниқ ўлчовли ва қисқа ҳажмли оҳанг тузилмаларига риоя қилинган қўшиқлар асосан ўйин, рақс ва айтишув (моне)ларда намоён бўлади. Турли (маросим, меҳнат, рақс) чолғу куйлар боғлама, квал (най турлари), сурнай, замбир (қўшнайга ўхшаган), торли камонча ва соз, урма довул, даф, дарбука каби чолғуларда ижро этилади. Турк мумтоз мусиқаси 15-а.дан Анадолуда ижод эта бошлаган *ошиқ*лар фаолияти б-н боғлиқ. Улар турк бахши (ўзон) анъаналарини давом эттириб, турли терма ва қўшиқларини соз, боғлама, қўбиз жўрлигида бадиҳа шаклида ижро этган. Оғзаки анъанадаги профессионал мусиқасида *мақом*лар асосий ўрин тутади. Шунингдек, туркум шаклига эга фасл (вокал-чолғу асар) жанри кенг тарқалган. Созлардан най, тамбур, уд, қонун кенг қўлланилади. Диний мусиқа жанрларидан илоҳия, шарқия, мавлавия каби айтим шакллари мавжуд. Бастакорлардан Марокий, Исмоилдада афанди, Ҳофиз Пўст, Султон Салим III (Усмонийлар ҳукмдори), Контемир ўғли ва б. машҳур.

Кўп овозли композиторлик мусиқа Т.да республика барпо этилгандан кейин қарор топди. Кўп овозли мусиқанинг халқ мусиқасига, миллий оҳангларга асосланиши борасида кўп изланишлар олиб борган Аҳмад Аднан Сайгун мусиқани жаҳон миқёсида танитишда катта хизмат қилди. Композиторлик мусиқанинг кенг ёйилишида «Президент симфоник оркестри»нинг роли катта. Бу оркестр АҚШ, Европа ва Жан. Кореяда концертлар берган. Истанбул, Измир, Анталия ва Чуқурова давлат симфоник оркестрлари ҳам фаолият юритади. Улардан ташқари Билкент симфоник оркестри, Борусан Истанбул филармонияси оркестри, Оқбанк оркестри сингари хусусий жамоалар бор. Халқ мусиқаси йўлида ижод қилаётган Наримон Олтинтоғ Туфакчи, Аҳмад Фози Ойхон, Муса Эрўғли, Белқис Оққала халқ ўртасида машҳур. 1960-й.лардан рок мусиқа йўналишларига қизиқиш пайдо бўлди. Ҳоз. пайтда поп-мусиқасида Иброҳим Татлисас, Сезан Ақсу, Нилуфар, Теоман, жазда Карам Гўрсев, Илхан Эршаҳин, Нукҳет Руажан каби санъаткорлар машҳур. Бастакор, мусиқачилар Истанбул (1923), Анқара (1936), Измир (1951) консерваторияларида тайёрланади. Анқара оперетта театри (1928), Опера театри (1950) ва Истанбул опера театри (1960)нинг очилиши мусиқа санъати ривожида муҳим аҳамият касб этди. 1948 й.да Истанбулда очилган академик балет мактаби (1950 й.дан Анқарада) миллий кадрлар тайёрлайди. Давлат опера ва балет бош дирекцияси томонидан 1998 й.дан буён ҳар йили халқаро фестиваллар, Истанбулда халқаро мусиқа фестивалларини ўтказиб келинади.

Театри. Т.да театр санъати узоқ тарихга эга. Халқ ижодининг анъанавий шакллари — қўғирчоқ ва чодирхаёл театри (қорагўз), майдончаларда намойиш этиладиган ўрта ўйин томошалари профессионал турк театрининг тамали бўлди. Танзимат даврида ғарб моделидаги те-



Кекова оролидаги археологик топилмалар.

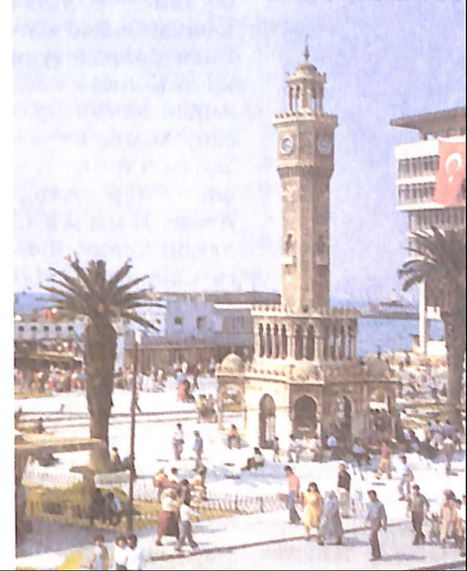
сий (1826—71), Номиқ Камол (1840—88), Шамсиддин Сами (1850—1904), Режаизода Маҳмуд Акрам ва б. янги Томрис Уяр, Айла Қутли ва б. ижодида психологик таҳлил чуқурлашганлиги кўринади.

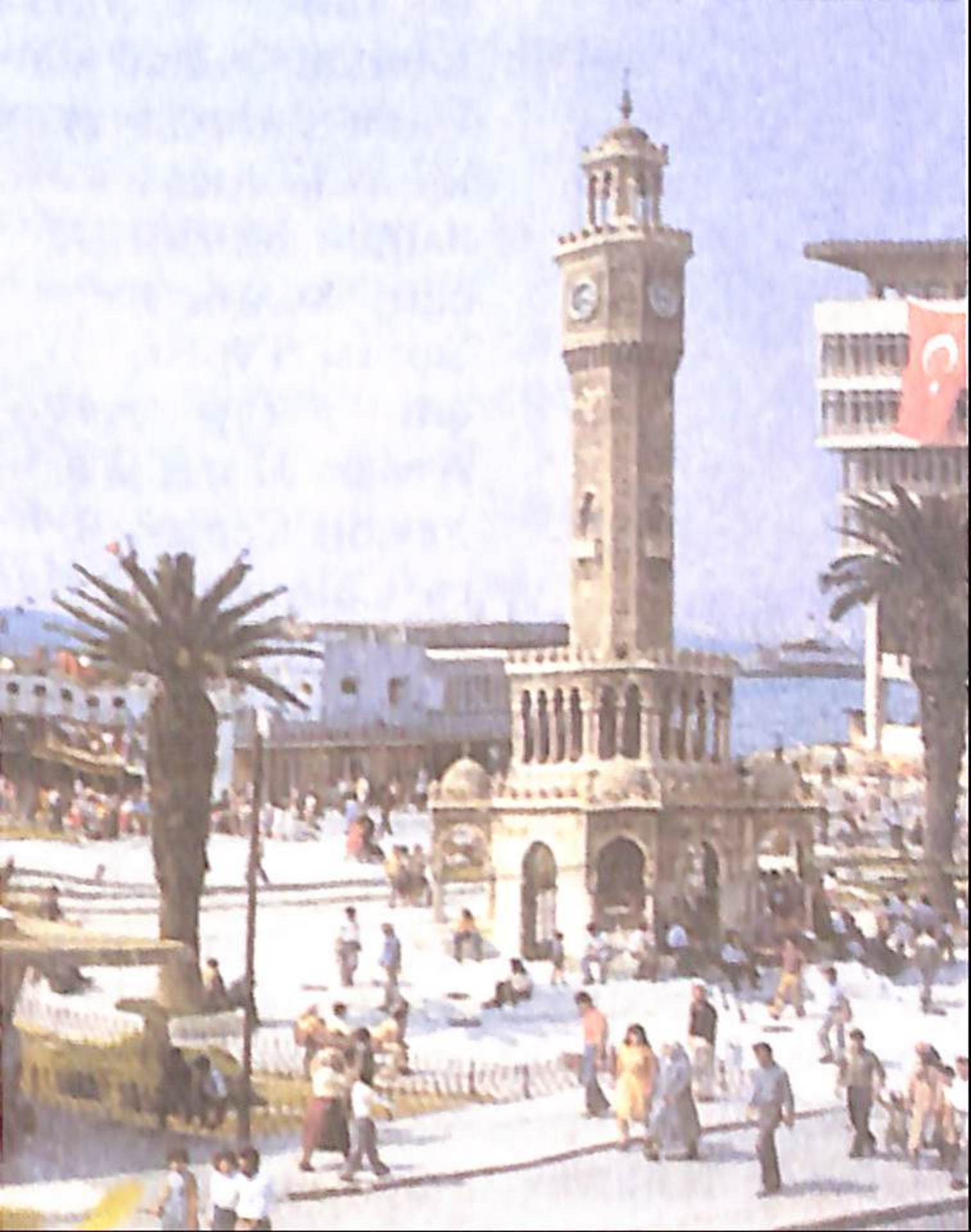
1980-й.лардаги жамиятда сиёсатдан бегонасираш кайфиятлари кучайди-

га кириб келди. Улар ижодида инсоннинг ўз виждони, жамият олдидаги масъулияти каби мавзулар ёритилди. Бу даврда ижод қилган Суот Дарвишнинг «Фосфорли Жаврия» романи машҳур бўлди. Бу асар асосида кинофильм ҳам яратилди. 70-й.ларда адабиётга кириб келган Четик Алтан, Пинар Кур,

нишлар империясининг инқирози даври меъморлиги маҳобатлилиги б-н ажралиб туради. 20-а.нинг 20-й.лари охиридан шаҳар қурилишини режали тарзда олиб боришга киришилди, айрим шаҳарлар (Анқара ва б. шаҳарлар) нинг бош режаси тасдиқланди. 30-й.лардан замонавий бинолар қуриш учун хориждан меъморлар жалб қилинди. Кейинчалик халқаро тажрибани миллий анъаналар б-н уйғунлаштиришга эришган миллий кадрлар етишди. Маҳаллий қурилиш маҳсулотлари индустрияси ривожланди. Бу даврда таниқли меъморлардан Селат Ҳаққи Элдан яратган иморатларнинг лойиҳалари ўзига хос меъморий ечими б-н ажралиб туради. Кейинги даврда бутун жаҳонда оммалашаётган меъморий услублар Т.га ҳам кириб келди. Аммо бу ерда уй-жойларни на-

раи Европада таълим олдилар ҳамда импрессионизм ва символизм йўналишида асарлар яратдилар. 1929 й. рассомларнинг «Мустақиллар» номли жамияти, 1933 й. «Д туруҳи» тузилди. Рангтасвирчилар Заки Фаиқ, Изер, Нуруллан Берк, Элиф Наси, Кемал Толлу, Абидин Дино ва ҳайкалтарош Зухту Муридоғли импрессионизм йўналишини тарк этган ҳолда, янги йўналишни яратдилар. Янги усул анъанавий маданиятнинг муҳим элементларини 20-а. Европа санъатининг ғоялари б-н уйғунлаштиришдан иборат эди. 1936 й. Истанбуллаги «Санойи нафиса мактаби» «Нафис санъатлар академияси»га айлантирилди. Т. рассомлик санъатида турли оқим ва йўналишлар ривожланган. 1949—50 й.ларда «Янги гуруҳ» деб







Чой терими.

атр фаолият бошлади. Бу даврда турк ёзувчилари ҳам пьесалар ёзишга киришдилар. Иброҳим Шиносийнинг «Шоирнинг уйланиши» номли комедияси турк театри учун бурилиш нуқтаси бўлди. 1908 й.дан сўнг профессионал ва ҳаваскорлик театрлари ташкил қилина бошлади. Истанбул, Измир, Бурса, Адана ва Анқара ш.ларида театр бинолари қурилди. 1914 й. Истанбулда «Дорулбадияи усмония» номли театр очилди. У турк театр санъатининг ривожига катта туртки берди. 1927 й.дан бу театрга раҳбар бўлган Муҳсин Эртуғрул биринчи болалар театрини ҳам тузди. 1949 й. барпо этилган Давлат театрининг Анқара, Истанбул, Измир ва Бурса ш.ларида 18 та доимий саҳнаси мавжуд бўлиб, йилига 100 га яқин асарни саҳналаштиради. «Кичик саҳна» номли илк хусусий театр 1951 й.да очилган. Ундан кейин Чийир саҳна, Чўнтак театри, Муаммар Қорача театри, Истанбул оперетаси сингари хусусий театрлар иш бошлади. 1982 й.дан Истанбулда Ҳоди Чаман Едитепа ўйинчилари, Энис Фосфорўғли театри, Хўдри Майдон маданият маркази, Анқарада Анқара Санъат театри фаолият кўрсатади.

Киноси. 1914 й. оператор Фуад Узкинай «Аястефоносдаги рус обидасининг йиқилиши» номли илк ҳужжатли фильмни суратга олган. 1917 й. Седад Симави суратга олган «Панжа» фильми биринчи бадиий фильм ҳисобланади. 1919 й. Камол ва Шокир Седанлар «Камолфильм» кино студиясини ташкил этдилар, 1922 й.дан шу киностудияда реж.лик қила бошлаган Муҳсин Эртуғрул «Оловли кўйлак» (1923), «Анқара почтаси» (1929), «Истанбул кўчаларида» (1931), «Бир миллат уйғонмоқда» (1932), «Фожиали йўл» (1933), «Тош парчаси» (1939) фильмларини суратга олди. 1950 й.дан кино санъати ривожлана бошлади. 1956 й. «Гиламчи» номи б-н 1-турк рангли фильми яратилди. 1960 й. 60 кино-фильм суратга олинди. Ундан кейинги даврда турк киноси янада жонланди. Метин Эрксан, Холид Рафиг, Эртем Гўреч, Лутфи Умар Акад, Атиф Йилмаз, Усмон Седан, Дуйгу Сайирўғли, Невзат Песен ва Мамдуҳ Ун каби реж.лар ижтимоий муаммоларни, инсоннинг ўз қадр-қиммати, шаъни учун кураши мавзуини ёритдилар. Метин Эрксаннинг қишлоқ ҳаёти муаммоларини ёритган «Сувсиз ёз» (1964) фильми Берлин халқаро кинофестивалида бош совринга сазовор бўлди. 1970—75 й.ларда 1383 бадиий фильм суратга олинди. 1970-й.ларда етишган Йилмаз Гюней, Сурайё Дуру, Зеки Ўктан, Шариф Гёрен ва б. реж.лар даврнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий муаммоларини акс эттирган кинофильмлар яратдилар. Й. Гюнейнинг «Ота» (1972), «Бетоқатлик» (1975) фильмлари эътибор қозонди. Туркон Шўрай каби таниқли артистлар халқаро мукофотлар соҳиби бўлдилар. Реж. Й. Гюнейнинг «Пода» фильми (1978) Локарнодаги, реж. О. Ковурнинг «Юсуф ва Кенан» фильми (1980) Миландаги, реж.лар Ш. Гёрен ва Й. Гюнейнинг «Йўл» фильми (1981) Канндаги кинофестивалларда бош совринга эга бўлди. 20-а.нинг 90-й.лари турк киносининг сифат жиҳатидан энг муваффақиятли даври ҳисобланади. Бу даврда кино санъатидан таълим берувчи олий ўқув юртларининг кўпайиши, моҳир реж. ва киноартистларининг етишиб чиқиши, кинотелекўрсатув рақобатининг жадаллашуви ва халқаро майдонда эришилган муваффақиятлар Т. киносини ривожлантирган омиллар бўлди. Т.да 650 кинотеатр мавжуд (2003). Анқара, Истанбул, Измирда халқаро кинофестивалллар, халқаро Узоқ Шарқ фильмлари, Европа фильмлари, Аданада Олтин кўсак маданият ва санъат фестивалларн, шунингдек, 1998 й.дан буён ҳар йили Анқарада «Учар супурги» аёллар фильмлари фестивали ҳам ўтказиб келинади. «Учар супурги» фестивалида аёл реж., артист, киночилар ижодий учрашувлар ўтказишади.

Ўзбекистон — Т. муносабатлари. Т. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини тан олиб, икки давлат ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилгач, 1992 й апр.да Туркиянинг Тошкентдаги элчихонаси, 1993 й. янв.да эса ЎзР нинг Анқарадаги элчихонаси ўз фаолиятини бошлади. Истанбулда ЎзР нинг Бош консулхонаси очилди.

ЎзР Президенти И. А. Каримов 1991 й. дек., 1994 й. июнь ва 1997 й. ноябрда расмий ташриф б-н Т.да бўлди. 1998 й. окт.да Т. Республикасининг 75 й.лигига бағишланган тантаналарда иштирок этди. Ўз навбатида, Т. Президентлари Т. Ўзал, С. Демирел ва б. давлат арбоблари бир неча бор расмий ташриф б-н Ўзбекистонда бўлдилар. Ана шу ташриф ва мулоқотлар натижасида икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг шартномавий-ҳуқуқий асослари яратилди. Жумладан, Ўзбекистон билан Т. ўртасида «Абадий дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида»ги шартнома ҳамда сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, ҳарбий ва ҳарбий-техникавий алоқалар, терроризм ва наркотик модлалар савдосига қарши кураш, ҳуқуқий ёрдам, солиқни сақлаш, транспорт, саиёҳлик, маданият ва б. соҳаларда 78 ҳужжат имзоланди.

Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг 2000 й. сент.да Т. Президенти А. Сезер б-н БМТ нинг «Минг йиллик» саммити доирасидаги учрашуви икки томонлама алоқаларда муҳим аҳамият касб этди. 2003 й.да Т. Бош вазири Ражаб Тайиип Эрдўғон Ўзбекистонга келди. Ташриф давомида яна бир қанча ҳужжат имзоланди. Жумладан, халқаро терроризмга қарши кураш соҳасида ҳамкорлик ва дипломатик паспорт эгалари учун визаларни бекор қилиш ҳақида ҳукуматлараро битим тузилди. Ўзаро алоқалар халқаро ташкилотлар доирасида икки давлатнинг парламентлари ва вазирликлари ўртасида ҳам давом этди. Савдо-иқтисодий ҳамкорлик сармояларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоялаш, икки томонлама солиқ солишга йўл қўймаслик тўғрисидаги битимлар б-н мувофиқлаштирилди. Икки томон ўртасида божхона тўловларига нисбатан энг кўп қулайлик бериш тартиби кучга кириши туфайли 2002 й. Ўзбекистон билан Т. ўртасидаги товар айланмаси 1,7% ўсиб, 190,48 млн. АҚШ долларини ташкил қилган бўлса, 2003 й.да 2002 й.га нисбатан 41,3% ошди, умуман Ўзбекистоннинг ташқи савдо товар айланмасида Т.нинг улуши 4% ни ташкил этади. Т. Ўзбекистондан рангли металл ва ундан тайёрланган буюмлар, ип газлама, трикотаж мато, пахта толаси, озиқ-овқат (мева ва ёнғоқ) олади ва Ўзбекистонга механик ускуналар, ер ости транспорт воситалари, оптик жиҳоз ва ускуналар, мебель, электр асбоблар, пластмасса буюмлари, кимёвий маҳсулот, гилам ва б. юборади. Айни пайтда умумий қиймати салкам 1 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган (бу маблағнинг ярмини Т. Эксимбанки берган) 16 лойиҳани биргаликда амалга оширишга киришилди. Чунончи жун ипгириш, маиин жун матолар ва шу кабиларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Косонсой-Текмен» қўшма корхонасини барпо этиш (лойиҳа қиимати 76 млн. АҚШ долларн), Хоразм вилоятида троллейбус линиясини қуриш (лойиҳа қиимати 7,7 млн. АҚШ долларн), шакар з-дини қуриш (лойиҳа қиймати 82,2 млн. АҚШ долларн) каби лойиҳалар шулар жумласига киради. Ўзбекистондаги бир қанча меҳмонхоналарни қайта қуриш ва таъмирлашда Т.нинг «Ай-Сед», «Улус иншаат», «Ўқан холдинг», «Эмесам» фирмалари иштирок этди. Ўзбекистон Республикасида Т. сармояси иштирокидаги 351 қўшма корхона бор, улардан 71 таси 100% турк сармояси б-н ташкил этилган корхонадир. Қўшма корхоналар орасида «СамКочавто» (автобус ва урта ҳажмдаги юк машиналари ишл.), «Панфен» (пахта толасидан ип йигириш), «Кохис» (савдо-воситачилик фаолияти, «Метро-Маркет» супермаркети), «Шарқ-Мир ЛТД» (чакана савдо), «Межик Пласт» (пластик ойна ромлари ишл.), якка тартибдаги корхоналар орасида эса «Бета Алгоритм» (чой қадоқлаш), «Дилек Интерпрайзис», «Айлин гида санаи ва аноним ширкати» (иккови қандолатчилик маҳсулотлари ишл.) энг йириклари ҳисобланади. Ҳамкорликда ташкил этилган корхоналарнинг 70% га яқини республика ички бозорида савдо-воситачилик фаолиятини олиб боради, халқ истеъмол моллари и. ч. ҳамда техник мақсадга мўлжалланган маҳсулотларни Ўзбекистонга киритиш ва сотиш б-н шуғулланади. 25% дан зиёд корхоналар эса тўқимачилик ва кўнчилик, озиқ-овқат саноати, қурилиш моллари ва б. соҳаларда ишл. фаолиятини амалга оширади. Корхоналарнинг қолган қисми хизмат кўрсатиш б-н шуғулланади. Т.да ўзбек сармояси иштирокида 2 корхона фаолият кўрсатади.

Қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасидаги ҳамкорлик ҳам самаралидир. Чунончи, хорижлик ҳамкорлар б-н биргаликда Орол денгизининг қуриган қисмида ўрмончиликни ташкил этиш ва кенгайтириш бўйича амалга ошириладиган лойиҳада турк томони ҳам ўзининг иштирок этишини билдирди. Мазкур лойиҳани амалга оширишга ҳисса қўшиш учун Т. 2 дона MB Trac 1100 Mersedes тракторн ва б. техник жиҳозлар жўратди. Маданий-гуманитар соҳадаги ҳамкорлик Ўзбекистон ва Т. ўртасида маданият, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт ва туризм соҳаларидаги ҳамкорлик тўғрисидаги битим (1991 й. 19 дек.), маданий алоқалар тўғрисида ҳамкорлик битими (1993 й. 22 июль), илмий-техникавий ҳамкорлик тўғрисида битим (1995 й. 9 июль) асосида ривожланиб бормоқда.

1993 й. Т.да Ўзбекистон маданият кунлари ўтказилди ва унда республикамизнинг 60 нафар маданият ва санъат вакиллари иштирок этди. 1994 й. окт.да 48 кишидан иборат туркиялик санъаткорлар гуруҳи «Турк дунёси маданияти ва шодлиги кунлари» доирасида Ўзбекистонга ташриф буюриб, Тошкент ва Самарқанд ш.ларида концертлар берди. Ўзбекистон давлат консерваторияси б-н Анқарадаги Билкент ун-ти ўртасида малака ошириш, тажриба ва мутахассислар алмашиш, қўшма концертлар ташкил этиш борасида ўзаро ҳамкорлик ўрнатилган. Самарқандда ўтказилаётган «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивалида туркиялик санъат усталари ҳам мунтазам қатнашиб келмоқдалар. Ўзбекистонда «Ўзбекистон— Туркия» дўстлик жамияти бу соҳадаги ишларга самарали ҳисса қўшмоқда.

Фан ва техника соҳасида Ўзбекистон Фан ва технологиялар маркази билан Т.нинг фан ва техник тадқиқотлар кенгаши ўртасидаги икки томонлама алоқалар муваффақиятли ривожланмоқда. Кейинги йилларда ўзбекистонлик олимлар ядро физикаси, биол., экология, қ.х. каби соҳаларда Т. илмий марказлари томонидан ўтказиладиган конференция ва симпозиумларда мунтазам иштирок этиб келишмоқда.

Бобохон Муҳаммад Шариф.

ТУРКЛАР — халқ. Туркиянинг асосий аҳолиси (50 млн. киши). Умумий сони 53,3 млн. киши (1990-й.лар ўртаси). Турк тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Т. антропологик жиҳатдан жан. европеоид ирқнинг Ўрта денгиз гуруҳига мансуб. Этник жиҳатдан Т. 2 асосий компонент: 11—13-а.ларда *салжуқийлар* ва мўғуллар истилоси даврида Ўрта Осиё ва Эрондан Кичик Осиёга кўчиб келган кўчманчи турк-чорвадор қабилалари (асосан, *ўғузлар* ва *туркманлар*) ва маҳаллий (Кичик осиёлик) аҳолидан таркиб топган. Т.нинг бир қисми (*узлар* ва *бижанаклар*) Болқон я.о. орқали Кичик Осиёга кириб келган. Т. маҳаллий аҳоли (греклар, арманлар, грузинлар ва б.) б-н аралашиб, уларнинг бир қисмини ўзига сингдириб олди, уларнинг хўжалиги ва маданиятининг жуда кўп белгиларини ўзлаштирди. Этногенезида, шунингдек, араб, курд, жан. славян, румин, албан ва б. элементлар ҳам қатнашган. 14—16-а.ларда Т. Болқон я.о. ва Кипрни эгаллаганлар. Турк халқи тахм. 15-а.да таркиб топди. Т. таркибида ярим кўчманчи этнографик гуруҳлар: юрук-лар, туркманлар, тахтажлар, абдаллар ва б. бор. Ярим кўчманчилар ўтроқлашиб, Т. таркибига сингиб бормоқда. Ҳоз. Т.нинг кўпчилиги (65%) қ.х.да (деҳқончилик ва чорвачилик), мл.дан ошиқроғи саноатда банд.



Аньанавий кийимдаги турк аёли.

ТУРКМАН — қ. *Туркманлар*.

ТУРКМАН — ўзбек уруғларидан бири. Т. ҳозирги Туркманистон ҳудудида яшовчи Т. халқидан тил, антропологик тузилиши ва этник таркиби б-н фарқ қилган. Ўзбек Т.лари кейинги минг йиллар давомида Нурота тог этакларида шаклланган. Т. 2 катта гуруҳ (йигирма тўрт ота ва беш ота манқишлов)га, бу гуруҳлар ҳам, ўз навбатида, бир неча қабила ва уруғларга бўлинган. Т.лар чорвачилик, деҳқончилик б-н шуғулланганлар

ТУРКМАН ТИЛИ — *туркий тиллар*дан бири. Асосан, Туркманистонда, шунингдек, Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон республикаларининг айрим туманларида, РФнинг Ставрополь ўлкасида, Афғонистон, Туркия, Эрон, Ироқ ва б. мамлакатларда тарқалган. Туркманистоннинг расмий тили. Ўтган аср охирларида сўзлашувчиларнинг умумий сони 4,8 млн. (жумладан, Туркманистонда 2,5 млн.дан ортиқ, Ўзбекистонда 130 минг, Афғонистонда 400 минг, Эронда 300 минг га яқин) кишидан иборат бўлган. Асосий лаҳжалари: така, ёвмут, эрсари, гўклан, сариқ, салир, човдур ва б. Ставрополдаги Т.т. лаҳжаси трухмен тили деб аталади.

Т.т. ғарбий ўғуз қабила (уруғ) тиллари негизида шаклланган, лекин ривожланиш жараёнида қипчоқ гуруҳидаги турк тилларига хос хусусиятларга ҳам эга бўлган. Т.т.нинг асосий ўзига хос бели-

лари: бирламчи (қад.) чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги, тишлараро талаффуз қилинадиган ç ва ʒ ундошларининг (бошқа туркий тиллардаги одатий с ва з ўрнига) мавжудлиги, лаб ундошлари гармониясининг ривожланганлиги; келаси замон гумон феъли инкор шаклининг -р тугалланмали вариантининг (бошқа туркий тиллар учун умумий бўлган -мас шакли б-н бирга) қўлланиши ва б. Лексикасида араб, форс, рус тилларидан ўзлашган сўзлар учрайди.

Эски адабий Т.т., асосан, шеърият тили ҳисобланган. Ҳоз. адабий Т.т. эса 20-а. нинг 20-й.ларидан туркман лаҳжаларининг така лаҳжаси негизида бирлашуви натижасида шаклланган. 1928 й.гача араб, 1929—40 й.ларда лотин, 1940—90-й.ларда рус графикасига асосланган ёзувдан фойдаланилган. 1991 й.дан яна лотин графикаси асосидаги ёзув жорий этилди.

ТУРКМАНБОШИ (1993 й. гача Красноводск) — Туркманистондаги шаҳар (1896 й.дан). Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги йирик порт. Кубадоғ тизмаси этакларида, 1962 й.дан денгиз т.й. паромн орқали Боку б-н боғланган. Аҳолиси 58,9 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Т. рус армияси ҳарбий истеҳкоми сифатида Қизилсув (туркманча «Гызылсу») қишлоғи ёнида вужудга келган ва русча Красноводск деб аталган. Нефтни қайта ишлаш, кема таъмирлаш з-длари, қурилиш материаллари, озиқ-овқат (балиқ консервалаш ва б.) саноати корхоналари, тикувчилик ф-каси мавжуд. Бир неча ўрта махсус билим юрти, музей бор.

ТУРКМАНИСТОН — Ўрта Осиёнинг жан.-ғарбида жойлашган давлат. Майд. 488,1 минг км². Аҳолиси 4,7 млн. киши (2002). Пойтахти — *Ашхобод* ш. Маъмурий жиҳатдан 5 вилоятга, вилоятлар этрап (туман)ларга бўлинади.

Давлат тузуми. Т. — бетараф давлат. 1995 й. 12 дек. Т. бетарафлиги куни. Амалдаги конституцияси 1999 й. 18 майда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1990 й.дан С. Ниёзов). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Мажлис (парламент), ижрочи ҳокимиятни Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумат) амалга оширади.

Табиати. Т. ҳудудининг аксарияти текисликдан иборат бўлиб, қарийб $^4/_5$ қисми *Турон текислиги* (Қорақум чўли)да жойлашган. Фақат жан.да тепаликлар ва ўртача баландликдаги тоғлар бор. Каспий денгизининг Т.га



Туркманистон герби.

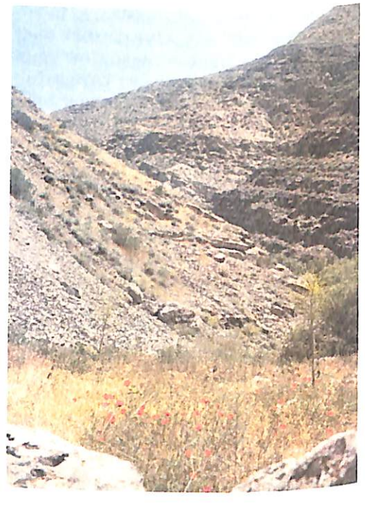


Туркманистон байроғи

қарашли жан. қирғоқлари кам парчаланган, шим.да Қорабўғозғўл, Красноводск, Туркман қўлтиқлари, Красноводск, Даржа, Челекен я.о.лари ва қум тиллари бор. Денгиз соҳили паст, кумли. Т. жанубида *Копетдоғ* тоғлари (энг баланд жойи 2942 м — Ризо чўққиси), ундан шим.-ғарбда Кичик Болхон (777 м гача) ва Катта Болхон (1881 м гача) тоғлари жойлашган. Жан.-шарқдаги *Бодхиз қирлари* (энг баланд жойи 1267 м) ва Қорабел қирлари (энг баланд жойи 984 м) ўртасидан Мурғоб дарёси оқиб ўтади. Чекка жан.-шарқда Ҳисор тизмасининг Кўҳитанг тармоғи (бал. 3139 м — Т.нинг энг баланд нуқтаси) бор. Т.нинг ғарбида Красноводск платоси, шим.-ғарбида Устюрт платосининг жан. чеккаси, ундан жан.да эса Орқа Ўзбўй бурмали р-ни ётади. Каспий бўйи пасттекислигида Небитдоғ (39 м), Боядоғ (134 м), Қумдоғ, Манжуқли (27 м) ва б. қирлар кўтарилиб туради. Копетдоғ текислигидан шим. ва шим.-шарқда Қорақум чўли, Амударё ва Тажан дарёлари оралиғида Жан.-Шарқий Қорақум чўли жойлашган. Т.нинг жан. қисмида тез-тез зилзила бўлиб туради. Муҳим қазилма бойликлари — нефть ва газ; кўмир, мирабалит, олтингугурт, қора ва рангли металл, мис, алюминий, симоб, молибден конлари аниқланган.

Иқлими кескин континентал, қуруқчил иқлим. Ёзи иссиқ ва қуруқ, қиши юмшоқ, қор кам ёғади. Янв.нинг ўртача т-раси шим.-шарқда —5° дан Атрек дарёси атрофида 4° гача, баъзи йилларда Тошҳовуз вилоятида абсолют минимал т-ра —32° гача. Июлда шим.-шарқда 28°, жан.да 32°, абсолют максимал т-ра 49,9° гача. Т. ҳудудининг 80% да доимий оқар сув йўқ; жан. ва шарқий ҳудудлардагина дарёлар бор. Энг катта ва серсув дарё — *Амударё*. Бу дарёнинг суви Қорақум канали орқали Баҳарденгача борган —900 км. Кўлларнинг аксарияти шўр. Чучук сувли Ясхан кўли Небитдоғ ш.ни ичимлик сув б-н таъминлайди. Тупроқлари — Устюрт, Красноводск, Орқа Унгуз платоларида сур-қўнғир, тоғ этаклари, тоғ ён бағирларининг қуйи қисмида, тоғ олди текисликларида, тоғларнинг қуйи минтақасида бўз тупроқ, юқорироқда тўқ бўз, тоғ тепаларида тоғ-қўнғир тупроқлар тарқалган. Қорақум чўлининг аксариятини қум эгаллаган; пастқам жойларда тақир, шўрхок, дарё водийларида ўтлоқи-бўз ва аллювиал-ўтлоқи тупроқлар бор. Т. ҳудудининг тахм. 2% суғорилади. Т.нинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси хилма-хил. Кумли чўлларда оқ ва қора саксовул, қандим, черкез, қўнғирсуяк, астрагал каби буталар, шўрхок ерларда юлғун, сарисазан, шохилак ва б., дарё водийларидаги тўқайларда бачки терак-тол ва жийдазорлар, Копетдоғ олди чўлларида ва қирларда шувоқ ва ҳар хил эфемер ўтлар, тоғларнинг 1500 м дан юқори қисмида арча, Ғарбий Копетдоғ дараларида ёввойи ток, олма, олча, бодом, анор, ёнғоқ, анжир, писта дарахтлари ўсади. Ҳайвонот дунёси — чўлда қуён, бўри, тулки, чиябўри, жайран, тоғларда қоплон, архар, морхўр, Амударё водийсида тўнғиз, кийик, қирғовул ва б. яшайди. Дарё ва сув омборларида балиқ кўп. Т. ҳудудида Бадхиз, Красноводск, Репетек ва б. қўриқхоналар бор.

Туркманистон табиати манзараси.





Қизилқум тепаликлари.

Аҳолисининг аксарияти туркманлар; шунингдек, рус, ўзбек, қозоқ, татар, украин, арманлар ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 45%. Расмий тил — туркман тили. Диндорлари, асосан, сунний мусулмонлар. Йирик шаҳарлари: Ашхобод, Туркманобод, Тошҳовуз, Мари, Туркманбоши.

Тарихи. Т. ҳудуди қадимда *Ахоманийлар давлати*, *Александр* истилосидан сўнг вужудга келган *Салавкийлар давлати*, *Парфия*, *Юнон-Бақтрия подшолиги*, *Эфталийлар*, *Турк хоқонлиги*, *Араб халифалиги*, *Тоҳарийлар давлати*, *Сомонийлар*, *Салжуқийлар давлати*, *Хоразмшоҳлар давлати*, *Мўғуллар давлати* таркибида бўлган. 14-а.нинг 70—80-й.ларидан Т. ҳудуди *Темурийлар* тасарруфига ўтган. 16-а. охири — 17-а.да Хива ва Бухоро хонликларига қарам бўлди, бир қисми Эрон таркибига ўтиб қолди. 1869—85 й.ларда Т. ҳудудини Россия босиб олди. 1917 й. нояб. —дек.да совет ҳокимияти ўрнатилди, 1918 й. 30 апр.да Туркистон мухтор совет социалистик республикаси ташкил этилгач, Т.нинг асосий қисми (Закаспий вилояти, 1921 й. авг.дан Т. вилояти) унинг таркибига кирди. 1924 й. Ўрта Осиёда «миллий давлат чегараланиши» деб аталган бўлиб ташлаш сиёсати натижасида 1924 й. 27 окт.да Туркманистон ССР ташкил топди ва СССР таркибига киритилди. Шундан кейинги йилларда туркман халқи КПССнинг қ.х.ни жамоалаштириш, мамлакатни индустриялаш сиёсати ва қатагонлар азоб-уқубатларини тортди. 1991 й. окт.да Мустақиллик ҳақида декларация қабул қилинди, мамлакат Туркманистон деб атала бошлади. Т. —1992 йдан БМТ аъзоси, 1993 й. 7 январда ЎзР суверенитетини тан олган ва дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 27 окт. — Мустақиллик куни (1991).

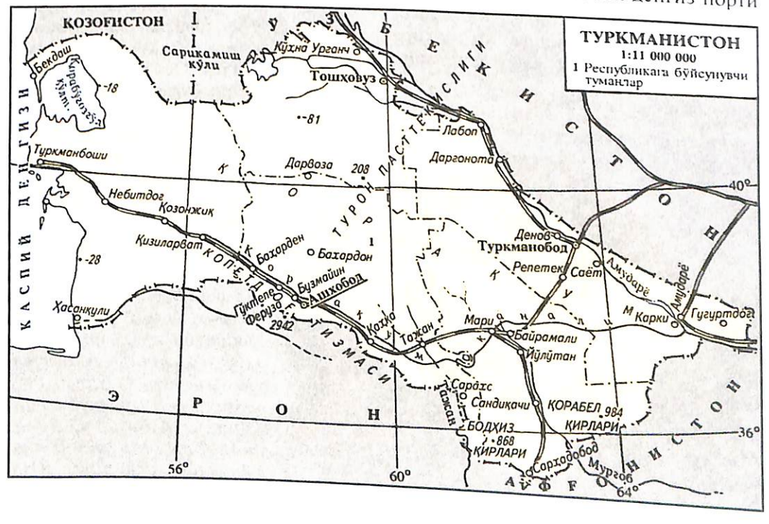
Сиёсий партияси. Расмий равишда 1 партия рўйхатга олинган: Туркманистон демократик партияси (собиқ Коммунистик партия негизида 1991 й. тузилган).

Хўжалиги. Т. — аграр-индустриал мамлакат. Миллий даромад таркибида саноатнинг улуши 50%, қ.хники 18%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 32%.

Саноатининг етакчи тармоқлари: газ ва нефть қазиб чиқариш, энергетика, кимё, машинасозлик, енгил (қ.хом ашёсини қайта ишлаш), озиқ-овқат (ёг-мой, виночилик), бинокорлик материаллари саноати. Бузмайин ГРЭС, Туркманбоши, Небитдоғ, Туркманобод, Мари, Гутуртдоғда иссиқлик электр ст-ялари барпо этилган. Йилига ўртача 10,5 млрд. кВт соат электр энергия ҳосил қилинади. Нефть қазиб чиқариш ва уни қайта ишлаш Т.нинг ғарбий р-нларида олиб борилади, Челекен ғарбида денгиз тубидан нефть қазиб олинади. Асосий газ конлари: Газўчоқ, Наип, Шатлик, Гутуртдоғ ва б. Нефтни қайта ишлаш тармоғида бензин, керосин, дизель ёнилғиси, мазут, битум, электродли кокс, кир ювиш воситалари, кимё саноатида натрий сульфат, йод, бром, олтингугурт, минерал ўғит, олтингугурт кислотаси, суперфосфат, фторли алюминий ишлаб чиқарилади, машинасозлик ва металлсозлик корхоналарида тепловоз ва автомобиллар таъмирланади, марказдан қочирма нефть насослари, культиватор, электр кабели, газ плиталари, озиқ-овқат саноати учун ускуналар ишлаб чиқарилади. Енгил саноат пахта, жун, ипларни дастлабки қайта ишлаш, ип газлама, жун ва ипак газлама, трикотаж и.ч., қорақўл ошлаш, пиллакашлик, тикувчилик, кўнчилик, пойабзал корхоналаридан иборат. Ёғочсозлик, полиграфия, шиша саноати ҳам муҳим ўрин олади. Асосий саноат марказлари: Ашхобод, Тошҳовуз, Туркманобод, Мари, Туркманбоши, Небитдоғ, Байрамали ва б.

Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Унда пахтачилик асосий ўрин эгаллайди. Воҳаларда ва тоғ ён бағирларида етиштирилади (асосан, ингичка толали пахта). Донли экинлардан буғдой, арпа, шоли, оқ жўхори ва маккажўхори, ем-хашак экинлари, полиз экинларидан қовун, тарвуз етиштирилади. Боғ ва токзорлар бор. Атрек дарёси ва унинг ирмоқлари бўйларида субтропик экинзорлар (анор, зайтун, анжир, бодомзорлар) бор. Чорвачилик қ.х.нинг муҳим тармоғи ҳисобланади. Тоғли жойларда қорамол, қўй, эчки, йилқи боқилади, текисликларда қорақўлчилик ва туячилик, Туркманобод, Ашхобод, Мари вилоятларида пиллачилик, сув ҳавзаларида балиқ хўжалиги ривожланган.

Транспорти. Т.й. узунлиги 2,12 минг км, умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари уз. 13,6 минг км, жумладан, қаттиқ қопламали йўллар уз. 11,6 минг км. Асосий денгиз порти





Қадимги Ниса шаҳри харобалари.

— Туркманбоши. Туркманбоши — Боку, Бекдаш — Боку йўналиши бўйича т.й.ли денгиз пароми мавжуд. Амударё ва Қорақум каналида кема қатнайди. Трубопровод транспорти мавжуд. Нефть ва газ қувурлари, жумладан, Вишка — Туркманбоши, Челекен — Туркманбоши нефть қувурлари мавжуд. Т. четга табиий газ, нефть ва нефть маҳсулотлари, пахта, минерал ўғит ва б. чиқаради. Четдан машина ва ускуналар, қора металлар, транспорт воситалари, кийим-кечак, пойабзал, дон, қанд-шакар олади. Россия, Украина, Ўрта Осиё мамлакатлари ва Қозоғистон б-н савдо қилади. Т.нинг ЎзР б-н ташқи савдо айланмаси 2003 й.да 2002 й.га нисбатан 17,3% ортди ва ЎзР нинг ташқи савдосидаги улушининг 1,3% ни ташкил этди. Пул бирлиги — манат.

Тиббий хизмати. Давлатга қарашли тиббиёт муассасалари б-н бир қаторда хусусий шифохоналар ҳам бор. Врачлар Ашхобод тиббиёт институтида тайёрланади. Машҳур курортлари: Байрамали, Феруза иқлимий, Арчман бальнеология ва Муллақора балчиқ б-н даволаш санаторийлари.

Ашхобод шаҳридаги бозор.



Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Маорифи бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва умумий ўрта таълим мактабларидан иборат. Ўрта махсус таълим ўқув юртлари турли касбларни ўргатади. Т.да бир қанча олий ўқув юрти, жумладан, Ашхободда Т. университети, политехника, қ.х., пед., санъат, тиббиёт, халқ хўжалиги ва б. ин-тлар, Туркманободда пед. институти мавжуд. И.т.лар унинг таркибидаги ин-тлардан ташқари Сил касалликлари ин-ти, Кўз касалликлари ин-ти, Неврология ва физиотерапия ин-ти, Радиология ва рентгенология ин-ти, Онкология ин-ти, Чорвачилик ва ветеринария ин-ти, Тупроқшунослик ин-ти ва б. илмий муассасаларда олиб борилади.

Т.да Т. давлат кутубхонаси бир қанча театр, цирк, 15 давлат музейи, шу жумладан, Ашхободда Т. тарихи музейи, тасвирий санъат музейи, «Ниса» тарихий-маданий қўриқхона ва б. маданий-маърифий муассасалар мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Т.да 20 та газ. ва жур., жумладан, рус тилида «Нейтральный Туркменистан» («Бетараф Туркманистон»), туркман тилида «Туркменистан» газ.лари нашр этилади. Т.давлат ахборот агентлиги (ТУРКМАН-ПРЕСС), Т. миллий телерадиокомпания фаолият юритади. Т.да мунтазам радиоэшиттириш 1927 й.дан, телевизион кўрсатувлар 1959 й. нояб.дан бошланган.

Адабиёти халқ оғзаки ижодиётидан бошланган. Ўрта Осиё халқларининг муштарак асари бўлмиш *«Китоби дадам Қўрқут»* ўғуз элати ҳаётини тасвирлайди. «Шоҳсанам-Фариб», «Саёт ва Ҳамро», «Гўрўғли», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо» каби достонларнинг туркман вариантлари кенг тарқалган. 18-а.да туркман шоирлари назм тилини халқ тилига яқинлаштирдилар. *Маҳтумқули* адабиётда янги йўналишни бошлаб берди. 18-а. охири — 19-а. бошларида Дурди Шоир, Саидий, Зилолий, Мисқинқилич, *Андалиб*, Шайдоий, *Озодий*, Ғоибий, *Камина* туркман адабиёти ривожига катта ҳисса қўшдилар. 19-а.да яшаб ижод этган туркман шоирлари ижодида лирика етакчи жанр бўлди. Асл муҳаббатни мадҳ этувчи «Зуҳро ва Тоҳир» достонининг муаллифи *Мулланафас* туркман адабиётидаги лирика жанрининг ёрқин намояндасидир.

20-а. 20-йиларида бадиий наср чилик ривожлана бошлади. Шоир ва ёзувчилардан Ёқуб Носирли, Б. *Кербобоев*, Н. Сарихонов, А. Дурдиев, Х. *Деряев*, драматурглардан А. Кардиев, Б. Омонов ва б. адиблар ҳикоя, қисса, роман ва пьесаларида халқ ҳаёти, қувонч ва ташвишларини ҳаққоний тасвирлашга интилдилар. 1934 й. Т. ёзувчилар уюшмаси ташкил этилди. 1928 йдан ёзувчиларнинг ойлик адабий-бадиий жур. нашр этила бошлади. 2-жаҳон уруши йиллари туркман адиблари босқинчиларга қарши халқ нафратини ифодаловчи назмий ва насрий асарлар яратдилар. Жумладан, Ё. Носирлининг «Лейтенантнинг ўлими», П. Нурбердиевнинг «Ватанпарвар чол» достонлари, Қ. Сейтлиевнинг шеърлари, Д. Ходдурдининг «Оқ халатли қиз» достони ва б. асарларда уруш ва туркман халқининг фронт орқасидаги фидойилиги ўз аксини топган. Урушдан кейинги туркман адабиётида тинчлик учун кураш, одамлар ўртасидаги муносабат асосий мавзу бўлди. 50-йилларда А. Отажонов, М. Саидов, К. Қурбоннапасов, А. Хаидов ва б. адабиётга кириб келдилар. 60—70-йилардан йирик насрий асарлар адабиётда етакчи ўрин эгаллади. Қилич Қулиевнинг «Қора карвон», Беки Сейтқовнинг «Биродарлар», Х. Деряевнинг «Қисмат» романлари ва б. яратилди. Б. Кербобоев, Х. Исмоилов, М. Гарриев, К. Тангриқулиев, А. Боймуродовлар болалар адабиётига қизиқарли асарлари б-н ҳисса қўшдилар.

20-а.нинг 2-ярмида йирик насрий асарлар адабиётда етакчи ўрин эгаллади. Б. Худойназаров, А. Қурбонов, О. Оқмамедов, Я. Маметиев, Т. Жумагелдиев ва б. адибларнинг романлари босилиб чиқди. А. Муродов, У. Абдуллаев, Ж. Аллаков, Р.Ражабовлар адабиётшунослик ва адабий танқид соҳасида баракали ижод қилдилар. Бошқа халқлар адиблари, жумладан, ўзбек ёзувчиларининг энг яхши асарларини туркман тилига таржима қилишга катта аҳамият бериб келинди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Т.ҳудудида қад. манзилгоҳлар (Ашхобод яқинидаги Жайтун ва Пассажиктепа) қолдиқлари сақланиб қолган. Бундан ташқари, йирик қишлоқларнинг қолдиқларини ҳам учратиш мумкин (*Намозгоҳтепа*, Улугтепа, *Олтинтепа*). Турли даврларда мустаҳкам деворлар б-н ўралган шаҳарлар (Марвдаги Эркқалъа, Каушут яқинидаги Элкентепа) вужудга келган. Мил. 5—7-а.ларда ҳом гишт ва пахсадан қурилган 2 қаватли қушклар қурилди. 11—12-а.ларда шаҳарларда масжид, мадраса, карвонсарой, гимлар, мақбаралар, турар жой маҳаллалари барпо этилди (*Абу Саид мақбараси, Абулфази мақбараси ва б.*). Пишиқ гиштдан маҳобатли иморатлар қурилиб, томи гумбаз шаклида ишлана бошлади. 12-а.да биноларни безашда бир томони сирланган гишт ва кошинидан фойдаланиш расм бўлди. Мақбаралар ўзига хос меъморий шаклда бунед этилган. Марвдаги *Султон Санжар мақбараси*, Кўҳна Урганчдаги *Нажмиддин Кубро мақбараси*, *Фахриддин Розий мақбараси*, Султон *Такаш мақбараси* ва б. сиркорлик ва нақшкорлик усулида серҳашам безатилган. Марвдан Хоразмга бориш йўлидаги Оқчақалъа, Чошқалъа, *Доҳотин карвонсаройи* ички ҳовлисининг 4 томони пешайвонли қилиб қурилган. 14—15-а.ларда Темурийлар даври меъмордигида хос маҳобатли ва пештоқли бинолар қурила бошлади. 19-а. 2-ярмида Красноводск, Ашхобод, Чоржўй, Байрамали, Қизилрвот каби янги шаҳарлар пайдо бўлди. Аммо кўчманчи қабилалар ҳамон кигиз ўтовда яшар эди.

20-а.нинг ўрталаридан туркман меъморлари уй-жой қурилишида иссиқ иқлим шароитини ҳисобга ола бошлаган бўлсалар, 1948 й. Ашхобод зилзиласидан сўнг шаҳарсозликнинг Т. учун алоҳида усулларини ишлаб чиқдилар. 60—70-й.лар меъморлигида содда шаклларга интилиш кучайди, 70—80-й.ларда меъморлик б-н безак санъатини бирга қўшиб, атрофдаги манзарага мослашув тамойиллари устунлик қила бошлади (А. Аҳмедов ва Ф. Аҳмедов раҳбарлигида ижодий жамоалар лойиҳалаган «Ашхобод» меҳмонхонаси, «Айна» ресторани, Давлат банки, Қурилиш банки бинолари).

Бадиий ҳунармандликда кулолчилик (8-а.дан қолипаки нақшланган сиртсиз сопол идишлар), бадиий тўқув, зардгарлик, гиламдўзлик ривожланган. Айниқса, 18—20-а.ларда геометрик шаклли нақшлар б-н безатилган қизил, жигарранг, тақа, салор, ёвмут гиламлари бадиий қиммати б-н машҳур бўлган.

Замонавий тасвирий санъат Т.да 19-а.нинг 2-ярмида пайдо бўла бошлади. Н.Н.Каразин, К.С.Мишин, Назар Ёвмутий туркманлар турмушининг ижтимоий жиҳатларини ифодалашга ҳаракат қилдилар. 20-а.нинг 20-й.ларида «Шарқ санъати зарбдор мактаби» очилиб, Т.да профессионал бадиий таълим йўлга қўйилди. Шу мактабда таҳсил олган Б. Нурали, С.Н.Бекларов, кейинчалик уларнинг сафига қўшилган Ю.П.Данешвар, И. Қличев, А. Ҳожиев, А. Қулиев, Н. Ҳўжамуҳамедов, А. ва Ч. Омонгелдиевлар тасвирий санъатни ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшдилар. 20-а.нинг 2-ярмида туркман бадиий санъатида графика, дастгоҳ граворасги, натюрморт, автопортрет, театр ва кино безакчилиги каби жанрлар ривож топди.



Ашхобод шаҳри.

Нетиқлод ишлари Т. тасвирий санъатида миллийликка эътибор кучайди. Дастгоҳ рангтасвири, графика, маҳобатли ҳайкалтарошлик ривожланди. Кекса авлод вакилларидан И. Қличев, А. Атмамедов, шунингдек, Ш. Акмуҳаммедов, А. Муҳаммедов, Я. Байрамов, Ж. Амандурдиев, Ч. Амандурдиев, Г. Гусейнов, А. Муродалиев, К. Нурмуродов ва б. самарали ижод қилмоқдалар. Чунончи, Ш. Акмуҳаммедов ижодида ўтмиш б-н ҳоз. кунининг узвий боғлиқлигини кўрсатиш, миллий эстетик тамойилларни ифодалаш, Я. Байрамов ижодида дадил новаторлик, атроф муҳитни, умуман ҳаётни фалсафий талқин қилишга интилиш сезилади. 1939 й. Т. Рассомлар уюшмаси ва 1994 й. Миллий Бадиий академия ташкил этилган.

Мусиқаси. Анъанавий шакллари қад. проний элатлар мусиқа ижоди ҳамда турк-ўғиз қабилаларининг мусиқа анъаналари негизида қарор топган. *Парфия* пойтахти Нисо, *Маргиёна* пойтахти Марв, Сарахсдан топилган археологик ёдгорликлари исломгача бўлган мусиқа маданияти (мусиқа чолғулари) ҳақида тасаввур беради. Салжуқийлар давлати даври (11—12-а.лар)да туркманларнинг мусиқа маданияти равнақ топди. Туркман халқ қўшиқлари орасида деққон жамоалари ҳаётига хос мавсум маросим қўшиқлари («Йилан ойни», «Чемче гелин», «Химмил», «Хешелле» ва б.), шунингдек, оилавий маросим ва маиший («Хушрой», «Эдем-экрем», «Ўлан», «Азади», «Чапак», «Зикир», «Хувди», «Аги») қўшиқлари, байрам ва сайилларда аёллар ижро этадиган «Ляле», «Маврике» каби жанрлар кенг ўрин олган. Мусиқа чолғулари орасида қад. хизлавук, жул-жул, гопуз (чанғқўбиз) ҳамда пуфлама *туйдуқ*лар, доирасимон депрек, дутор ва гижжак-лар мавжуд. Айниқса, туркман дутор куйлари (Қирқлар, Салтиқлар, Муқамлар) шакли мураккаблиги, ноталарга бойлиги б-н ажралиб туради. Миллий профессионал мусиқа йўллари туркман *бахши* ва созандалар ижодида намоён бўлади. Бахшилар дутор (дутор ва гижжак, баъзида тарғи-туйдуқлар) жўрлигида қаҳрамонлик ва ишқий мавзудаги («Гўрўғли», «Нежеб ўғлон», «Саёт ва Ҳамро», «Шоҳсанам ва Фариб» каби) достонларни маҳорат б-н, махсус куйлаш усулларидан кенг фойдаланиб ижро этадилар. 1929 й. Ашхободда бадиий техникум мусиқа бўлими б-н бирга очилди (1935 йдан мусиқа билим юртига айлантирилган). Илк туркман композиторлари А. Қулиев, В. Мухатов, Д. Овезовлар етишиб чиқди. 1929 й. симфоник оркестр, 1934 й. хор, 1941 й. Опера ва балет театри ташкил этилди. 1941—45- йиларда «Зуҳро ва Тоҳир», «Шоҳсанам ва Фариб» опералари, «Алдар кўса» балети яратилди. Композитор А. Шапошников б-н В. Мухаровнинг «Камина ва қози» ҳажвий операси, М. Равич б-н Н. Мухатовнинг «Зўраки табиб» балети, А. Қулиев, А. Шапошников, В. Аҳмедовнинг оркестр учун ёзган концертлари 50—60-й.ларда-ги туркман мусиқасининг ютуғи бўлди. 70—80-й.ларда туркман мусиқаси услубида янги силжиш содир бўлди. Композиторлардан Ч. Нуримов («Гармселнинг ўлими», «Қўҳитанг фожиаси» балетлари, симфоник концертлари), Н. Ҳолмамедов (вокал қўшиқлари), А. Агажиков («Сўна» ва «Таҳликали тун» опералари, «Феруза» балети), Р. Оллаёров (оратория ва симфониялари) янги ифода усулларидан фойдаландилар. Ч. Ортиқов, Д. Нуриев каби ёш композиторлар ижод қила бошлади. Ижрочилар орасида дирижёр Х. Аллануров, хонандалардан А. Аннақулиева, М. Қулиева, М. Шахбердиева, раққос ва раққосалардан Г. Мусаева, А. Пурсияновлар машҳур.

Ашхобод ва Тошҳовузда мусиқали драма театрлари. Ашхободда Миллий консерватория, Ашхобод. Мари



Ашхобод шаҳридаги савдо мажмуаси.

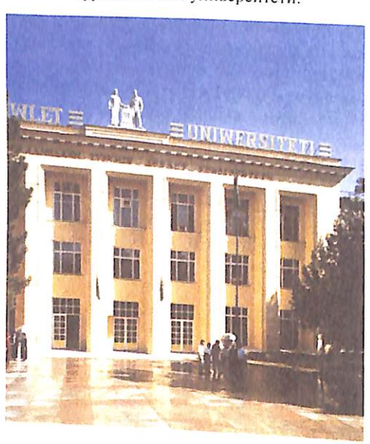
ва Туркманободда мусиқа ва санъат билим юртлари, турли шаҳарларда мусиқа мактаблари бор.

Театри. 1918 й.дан ҳаваскор театр тўгараклари тузила бошлади. 1926 й. дастлабки миллий драма студияси ташкил этилди. Унда драматурглар К. Бурунов, А. Каушутов, реж. Ю. Алимзода дарс бердилар, Сурай Муродова, А. Қулмамедов, К. Бердиев, О. Дурдиева, К. Қулмуродов ва б. актёрлар таҳсил олдилар. 1929 й. шу студия негизида туркман театри (ҳоз. Мулланафас номидаги драма театри) барпо этилди. Унда Б. Кербобоевнинг «Юксалиш», А. Карлиевнинг «Айна» пьесалари ва чет эл драматургларининг асарлари саҳналаштирилди. Мари, Карки, Қизиларвот ва б. шаҳарларда янги театрлар очилди. 20-а.нинг 2-ярмида туркман театрларида Г. Мухторов, К. Сейтлиев, Б. Омонов, Қ. Қулиев, А. Н Островский, У.Шекспир пьесалари қўйилди. Театр жамоалари орасида Ашхободдаги ёш томошабинлар театри, Маридаги Камина номли драма театри, Туркманободдаги мусиқали драма театри, санъат арбобларидан Б. Омонов, А. Дурдиев, М. Черкезов, М. Кириллов, С. Отаева, Т. Ғафурова, Н. Суюнова, М. Аймедовалар машҳур.

Киноси. 1926 й. кинофабрика ташкил этилди, кейинчалик у «Туркменфильм»га айлантирилди (ҳоз. А. Карлиев номидаги киностудия). Шу ерда дастлабки ҳужжатли фильмлар — «Оқ олтин» (1929, реж. А. Владичук), «Чўлда биринчи» (1932, реж. М. Бистрицкий), «Мисли кўрилмаган воқеа» (1936) яратилди. Дастлабки бадиий фильмлар — «Унутиб бўлмайди» (1931, реж. Д. Познанский), «Етти юрак» (1935, реж. Н. И. Тихонов), «Мен қайтаман» (1935, реж. А. Ледашчев), «Дурсун» (1940, реж. Е. Иванов-Барков) экранга чиқарилди. 40—50-й.ларда яратилган фильмлар («Олисдаги келин», «Кекса Аширнинг ҳийласи», «Оила номуси», «Биринчи имтиҳон») муваффақият қозонмади ва танқидга учради. 60-й.ларда вояга етган Х. Нарлиев, К. Язхонов, М. Қурбонқличев, Я. Саидов, М. Суюнхонов каби ёш реж.ларнинг ижоди кинематографияни жонлантирди. Б. Б. Мансуровнинг «Мусобақа» фильми (1964) ғоявий етуклиги, ифода воситасининг таъсирчанлиги б-н ажралиб туради. Унда мураккаб инсоний муаммолар тарихий воқеалар асосида ҳал этилган бўлса, ўша реж.нинг «Чанқовни босиш» фильмида (1967) мазкур муаммолар замонавий воқеликда ифодалаб берилган. «Маҳтумқули» (1968) ва «Мақом сирлари» (1974) фильмлари тарихий шахсларга бағишланган. Х. Нарлиевнинг «Қорақум, соғда 45°» (1983) фильмида газчиларнинг ҳаёти тасвирланган. Ёш реж. Х. Какабоевнинг «Отам қайтсинчи, кўрасан», Х. Нарлиевнинг «Жамол дарахти» фильмлари туркман кинематографиясининг сўнгги йиллардаги ютуқлари жумласига киради.

Ўзбекистон — Т. адабий ва маданий алоқалари. Ўзбек ва туркман халқлари азаллан иқтисодий, маданий ва адабий алоқада бўлиб келганлар. Алишер Навоийни туркман халқи Мир Али номи б-н таниган, унинг асарлари шоир ҳаёт чоғидаёқ туркманлар орасида машҳур бўлган. Навоий ғазалларини туркман бахшилари ҳоз. кунгача ҳам куйлаб келадилар. Хива мадрасаларида таҳсил олган туркман мумтоз шоирлари Озодий, Маҳтумқули, Андалиб Навоийни ўзларига устоз деб билганлар. Айни пайтда Маҳтумқулининг шеърларини билмаган ва куйламаган ўзбек ҳофизи йўқ деса бўлади. Андалиб ўзининг «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо» достонларини Навоий ва Дурбек асарларидан таъсирланиб ёзган.

Туркманистон университети.



Маҳтумқулининг танланган шеърлар тўплами ўзбек тилида бир неча марта нашр этилди. Ғафур Ғулом ва Берди Кербобоев, Абдулла Қаҳҳор ва Беки Сейтоқов, Зулфия ва Товшан Эсанова, Асқад Мухтор ва Қора Сейтлиев каби ўзбек ва туркман ёзувчи-шоирлари ўртасидаги дўстлик алабий алоқалар тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Б. Кербобоевнинг «Далил қалам», «Ойсултон», «Небитдог» романлари, Х. Деряевнинг «Қисмат» роман-эпопеяси, Мулланафас, Андалиб, Камина, Б. Кербобоев шеърлари, Ота Кавшутовнинг «Небитдог этакларида» романи, Қ. Қулиевнинг «Қора карвон» романи, Т. Тоғановнинг «Дурлар хазинаси» қиссаси ва б. асарлар ўзбек тилига таржима қилинган. Туркман драматургиясининг «Маҳтумқули» (Б. Кербобоев), «Оила номуси», «Ким айбдор?» (Х. Муталов) сингари намуналари ўзбек театрларида саҳналаштирилган. Ўз навбатида, Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи», А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», Б. Раҳмоновнинг «Юрак сирлари», Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони» пьесалари туркман театрларида намойиш қилинди. Туркман адибларининг (Б. Кербобоев, Ж. Оразов, Б. Сейтоқов, О. Отажонов ва б.) Ўзбекистон, ўзбек шоир ва адибларининг (Ғ.Ғулом, Шайхзода, Миртемир) Туркманистон мавзуидаги асарлари муҳим.

ТУРКМАНИСТОН УНИВЕРСИТЕТИ, Маҳтумқули номидаги Туркманистон давлат университети — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1950 й. Ашхободда педагогика ин-ти асосида ташкил этилган. Мат., физика, биол., кимё, геогр., тарих, филол., ҳуқуқ, пед. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 10 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 500 мингдан ортиқ асар сақланади. «Илмий ахборотлар» нашр этади (1954 й. дан).

ТУРКМАНИСТОН-ХУРОСОН ТОҒЛАРИ — Эроннинг шим.-шарқий ва Туркманистоннинг жан. қисмидаги тоғлар, ғарбда Эльбурс ва шарқда Паропамиз тоғлари оралиғида. Уз. 600 км дан зиёд, эни 250 км. Бал. 1500—2500 м, энг баланд жойи 3314 м (Кенг-зошк чўққиси). Атрек ва Кошафруд дарёларининг бўйлама чўзилган водийлари ва сойликлари Т.-Х.тни *Копетдог* ва *Нишопур тоғлари*га бўлиб юборган. Жанда Алып геосинклиналь областининг шим. чеккасини ташкил этади. Т.-Х.т. Олатог-Биналуд мегантиклинорийси, Кучан-Машҳад плиоцен-антропогенининг ётқизиқлар қоплаган букилмаси ва Копетдог мегантиклинорийси мавжуд бўлган ёшсимон палахсали-бурмали системасидан иборат. Альпгача бўлган асоси токембрийнинг геосинклиналь метаморфик жинсларидан, палеозойнинг субплатформа ва юқори палеозойнинг эффузив-чўкинди формацияларидан тузилган. Т.-Х.т. сейсмик фаол зонада. Фойдали қазилмалардан тош-кўмир, полиметалл рудалар, қурилиш материаллари, тоғ этакларида газ конлари топилган.

ТУРКМАНЛАР — халқ. *Туркманистон*нинг асосий аҳолиси (2537 минг киши, 1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Ўзбекистон, Шим. Кавказ, Астрахон вилояти ва РФнинг бир нечта шаҳарларида, Афғонистон, Эрон ва Туркияда яшайди. Умумий сони 4,6 млн. киши. *Туркман тили*да сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар.

Т.нинг этногенезида маҳаллий дахмассагетлар, шунингдек, сарматлар, аланлар қабилалари, қисман қад. Маргиёна, Парфия ва Хоразм давлатлари аҳолиси қатнашган. 1-минг йиллик ўрталарида Каспий бўйи чўлларида туркий қабилалар, 9-а.да *ўғузлар* пайдо бўлган. Улар Т.нинг этногенезида муҳим роль ўйнаган. Ўғузларнинг асосий гуруҳи 11-а.да шим.-шарқдан келиб, маҳаллий аҳоли б-н аралашиб кетган. 15-а.да туркман элати шаклланган. 20-а.гача Т.да қабила-уруғларга ажралиш сақланган. Улардан энг йирик-лари: такалар, ёвмутлар, эрсари, солурлар, сариқлар, ғеклан ва чоудорлар бўлган.

Туркманлар. Гилам тўқувчи қизлар.



ТУРКМАНОБОД (1924 й. гача ва 1927—93 й.ларда Чоржўй, 1924—27 й.ларда Ленинск) — Туркманистоннинг Лебап вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Амударёнинг чап соҳилида. Йирик т.й. тугуни ва дарё порти, аэропорт бор. Аҳолиси 203 минг киши (1999). Шаҳар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар араб тарихчиси Балозурийнинг (9-а.) асарида келтирилган. Шаҳарнинг дастлабки номи Амуй бўлиб, кейинроқ араб тили таъсирида *Амул* шаклини олган.

Араблар Амулга илк бор 651 ва 655 й.ларда (Марвни босиб олганларидан кейин) ҳужум қилдилар. Бу тўғридаги маълумотлар Хитой манбаларида келтирилган. 672 й.да Амул аҳолиси ва арабларнинг Хуросондаги нойиби Абдуллоҳ ибн Зиёд аскарлари ўртасида жанг бўлиб ўтган. Шундан кейин у сулҳ тузиб Марвга қайтиб кетган. 8-а. бошида шаҳарни араб нойиби («амил») бошқарган.

Ўрта аср Амул ш. ҳаробалари Чоржўй т.й. станциясидан 9 км шим.-шарқда жойлашган. 1-а.да вужудга келган шаҳар 150 га майдонни эгаллаб, арк (0,5 га), шаҳристон (9 га) ва ташқи шаҳардан иборат бўлган. Арк шаҳристондан 33 м баландликдаги тепаликда жойлашган. Шаҳристон кушон даври шаҳарининг ўзаги бўлиб, шаҳар катта равнақ б-н ўралган. Кушон даврида рабод 50 гектар майдонни эгаллаган.

10-а.да Амул кичкина бўлса-да, аҳолиси зич жойлашган. Шаҳарнинг жоме масжиди баланд ерда ўрнашган, бозорларининг усти ёпиқ бўлган.

Шаҳар 1221 й.да мўғуллар томонидан вайрон қилинган. Мўғуллар истилосидан кейинги манбаларда у қишлоқ сифатида тилга олинади. 15-а.дан аввалги «Амул» номи б-н бирга шаҳарнинг янги «Чоржўй» номи ҳам истеъмолга кира бошлайди ва аста-секин бу ном эскисини сиқиб чиқаради.

Ҳозирги Т. 19-асрнинг 80- й.ларида эски шаҳар (Чоржўй) яқинида руслар қалъаси сифатида вужудга келган. Маъмурий жиҳатдан Бухоро амирлигига қараган.

1886 й.дан шаҳар (Янги Чоржўй) Ўрта Осиёнинг савдо ва транспорт марказларидан (Чоржўй орқали 1888 й.да Ўрта Осиё т.й. ўтган) бири бўлиб қолди. 1924 й.дан Туркманистон ССР таркибида. 1937 й.дан Чоржўй деб аталди. Чоржўй 1939—63 ва 1970 й.дан Чоржўй вилояти маркази. 1993 й.дан Лебап вилояти маркази.

Шаҳарда нефтни қайта ишлаш, металлсозлик саноати корхоналари, ипак, гўшт к-тлари, жун, йигирув-тўқув, тикувчилик, пойабзал, мебель ф-калари, қоракўл, пахта тозалаш, сут, вино, қурилиш материаллари, суперфосфат, таъмирлаш з-длари ишлаб турибди. Пед. институти, бир қанча ўрта махсус билим юртлари, театр, тарих-ўлкашунослик музейи, Туркманистон тажриба ипакчилик ст-яси, мелиоратив ст-я бор.

ТУРКОН ХОТУН (асли Теркан — «олий насабли», «зодагон оилага хос», «хотун» — малика) (? — 1232/33. 18/6.10) — *Ануштегин* асос солган хоразмшоҳлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Алоуддин *Муҳаммад* хоразмшоҳ (1200—20)нинг онаси. *Жувайний*нинг таъкидлашича, Т.х. қанғли уруғидан бўлган қипчоқ хони Ақраннинг қизи эди. Тарихий манбаларда таъкидланишича, Султон Муҳаммад ҳукмронлиги даврида Т.х. салтанат ишларида етакчи мавқени эгаллаган, унинг фармойишлари ва маслаҳатлари ўғли томонидан сўзсиз бажарилган. Т.х.нинг раҳнамолигида сарой аҳли, зодагонлар бир неча гуруҳга бўлиниб, ўзаро адоват қилганлар. Қипчоқлардан ташкил этилган олий мартабали саркардалар Т.х. б-н яқин бўлиб, аксарият саройда султонга қарши бўлиб турган бирон-бир гуруҳга бошчилик қилганлар. Салтанат ишлари деярли Т.х. томонидан бошқарилган. Кўп ҳолларда Муҳаммад хоразмшоҳ тарафидан эълон қилинган ҳукм ва фармойишлар Т.х. томонидан ҳеч қандай асоссиз, кенгашсиз бекор қилинар эди. Жувайнийнинг ёзишича, Гурганч (Урганч) Т.х.нинг хос пойтахти ҳисобланган, унинг хос саройи ва иқтоси мавжуд бўлган. Т.х. нафақат султон, балки молиявий ишлар, аркони давлат ва сарой амалдорлари устидан ҳам ҳукмронлик қилган.

*Ибн ал-Асир*нинг қайд этишича, Т.х. 1220 й. Илол қалъасида мўғулларга асир тушади ва хизматкорлари б-н биргаликда Толиқонда турган Чингизхон ҳузурига етказилади. Асирлар сафида бўлган вазир Малик Носириддин Ҳазораспий қаттиқ қийноқларга солинади ва султоннинг фарзандлари қатори қатл этилади. Мўғулистон томон отланган Чингизхон бир неча кун Самарқандда тўхташга қарор қилади ҳамда Т.х. ва султоннинг омон қолган хотинларига хоразмшоҳлар салтанати

учун аза очиш, яъни мўғул аскарлари олдига чиқиб баланд овоз б-н йиғлашни буюради. Чингизхон кўрсатмасига биноан, Қорақурумга келтирилган Т.х. қашшоқликда умр кечириди ва шу ерда вафот этади.

Ад.: Шихаб ад-Дин Муҳаммад ан — Насави. Жизнеописание Султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Баку, 1973; Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994.

Ҳамидулла Дадабоев.

ТУРК-РУНИК ЁЗУВИ — қ. *Урхун-енисей ёзувлари.*

ТУРКСАНФ — Турк хоқонлигининг ғарбий қисми (Оролбўйи) ноибларидан бири. У Турк хоқонлиги асосчиларидан бири Истами хоқоннинг ўғли бўлиб, хитой йилномаларида Танхон, Византия манбаларида Т. шаклида қайд этилади.

ТУРКТОЗ — от қўйиб, тўсатдан ҳужум қилиб талон-торож қилиш усули. Ушбу ҳарбий тактик усул, асосан, туркий халқлар томонидан ҳарбий ҳаракатлар чоғида қўлланган. Т.дан асосий мақсад ғаним қалбига ғулғула солиш, шаҳар, қишлоқларга қўққисдан ҳамла қилиш, душман кучларини пароканда қилиш, зарур бўлганда, «тил» олиш, турли шаклдаги ўлжани қўлга киритиш ва ҳ.к. ҳисобланган. Т. аксарият енгил қуролланган, миқдоран унча катта бўлмаган суворий гуруҳлар томонидан амалга оширилган. Мазкур амалиётни бажарувчи суворийлар тўдаси *қорахонийлар* армиясида ақинчи (селдай тез келадиган, ҳужум қиладиган), *темурийлар* қўшинида чопқунчи, шайбонийлар лашкарида юртовул истилоҳлари б-н юритилган.

ТУРКУ, Або — Финляндиянинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар. Турку-Пори лянининг маъмурий маркази. Аҳолиси 172,1 минг киши (2000). Болтиқ денгизининг Ботник қўлтиғи соҳилидаги порт. Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Т.дан Швецияга паром қатнайди. Мамлакатнинг савдо-саноат ва маданий маркази. Машинасозлик (хусусан, кемасозлик, электроника), тўқимачилик, нефтни қайта ишлаш саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, музейлар бор. Т. 12-а. ўрталарида финларнинг шведлар эгаллаган савдо қишлоғи ўрнида бунёд этилган. Т. ҳақидаги илк ёзма маълумотлар 1154 й.га оид араб манбаларида учрайди. 13-а. ўрталаридан 1809 й.гача шведлар маъмурияти маркази. 1809—12 (амалда 1819 й.гача) Т. — Финляндия Буюк князлиги пойтахти. Меъморий ёдгорликлардан роман собори (13—15-а.лар) ва қаср (1280, 16—17-а.ларда қайта қурилган) сақланган.

ТУРКУМ (genus) —1) ботаникада филогенетик жиҳатдан яқин (қардош) турларни бирлаштирувчи асосий таксономик категория. Зоологиядаги уруғ ботаникадаги Т. га тўғри келади. Мас., дўлананинг (Crataegus) ҳар хил турлари (сариқ, қизил ва б.) дўланалар Т. ига бирлаштирилади. Т.нинг илмий номи битта лотинча сўз б-н юритилади. Т.лар битта, бир нечта, ўнлаб, ҳатто юзлаб турлардан ташкил топади. Ҳар бир Т. (уруғ) бирор оила таркибига киради. 2) зоологияда ҳайвонлар систематикасидаги таксономик категория, бир неча оилани бирлаштиради. *Систематика*да қўпинча Т. синфларга бевосита эмас, балки оралиқ категориялар (усттуркум, инфра синф, кенжа синф) орқали бирлаштирилади.

ТУРКУМ — муштарак ғоявий ният, умумий мавзу, қаҳрамон ва муайян композицион яхлитликка эга бўлган бадиий асарлар мажмуи. Т. асарлар адабиётнинг барча жанрларида мавжуд. Мас., Бальзакнинг «Инсон комедияси» ёки Золянинг «Ругон — Маккарлар»ини ташкил этувчи асарларини романлар Т.и дейиш мумкин. Шунингдек, ҳикоялар, очерклар ва ҳатто мақолалар Т.лари ҳам бўлади. Т., айниқса, шеъриятда кенг тарқалган.

Ўзбек шеъриятида деярли ҳамма шоирлар Т. асарлар яратганлар. Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари», Зулфиянинг «Водий туҳфаси», Ҳ. Ғуломнинг «Қитъалар уйғоқ», Шуҳратнинг «Кавказ дафтари» каби Т. асарлари мавжуд. Т.ни ташкил этувчи ҳар бир асар мустақил бадиий қимматга эга бўлади, бироқ улар бирлашиб, ҳаётнинг бирор томони ҳақида мукаммал тасаввур берувчи тугалланган яхлит асарни вужудга келтиради.

ТУРЛАНИШ (тилшуносликда) — отнинг, аксарият олмошларнинг ҳамда ҳаракат номи ва отлашган сифатдошларнинг келишик шаклларини б-н ўзгариши: китоб — китобнинг — китобни — китобга — китобда — китобдан каби. Т. кенг маънода отлардаги сўз ўзгаришини билдиради. Шу маънода отларнинг эгалик аффикслари олиб ўзгаришини ҳам Т. дейиш мумкин. Т. қоидалари эса флектив ва аглютинатив тиллар морфологиясининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Т. тизими турли тилларда бир хил эмас (келишиклар, турланиш типлари миқдорининг ҳар хиллиги ва б.) ҳамда тилларнинг тарихий тараққиёти жараёнида ўзгариб туради.

Отнинг Т.и маъно талаби асосида юз беради, чунки от келишик шаклида қўлланиб, гапда бошқа сўзлар б-н грамматик алоқага киришади, маълум синтактик вазифани бажаради. Мас.: Мусиқа дунёни ҳам, қунгилларни ҳам сеҳрга, тотли туйғуларга тўлдиради.

Ўзбек тилида ҳар бир келишик бир неча маънони ифодалайди, шунга кўра, маълум бир келишикдаги сўз гапда ҳар хил гап бўлаги вазифасида келади. Лекин келишик маъноларидан бири асосий бўлиб, келишик шу асосий маънога кўра номланади. Келишиклар бўйича Т., асосан, отнинг феъл б-н, отнинг от б-н грамматик алоқасини кўрсатади.

Изҳом Мадраҳимов.

ТУРМА, қамоқхона — *озодликдан маҳрум қилиш* тариқасидаги *жазони ижро этиш муассасаси*нинг бир тури. Ўзбекистон Республикаси ЖИК га кўра, Т.га қамаш тариқасидаги озодликдан маҳрум қилиш жазонинг муайян қисми, лекин 5 йдан кўп бўлмаган муддатга ўта хавфли рецидивистларга ва оғир ёки ўта оғир жинояти учун 5 йдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан суд томонидан тайинланиши мумкин. Шунингдек, Т.лар умумий ва қатиқ тартибли колониялардан жазони ўташ тартибини ашаддий бузғунлик учун ўтказилган шахсларни сақлашга мўлжалланган. Т.ларда маҳкумлар умумий камераларда сақланади. Алоҳида ҳолларда маҳкумнинг батамом ажратиб қўйилишини таъминлаш мақсадида муассаса бошлиғининг прокурор томонидан тасдиқланган қарори асосида уни 1 кишилик камерада сақлашга йўл қўйилади. Т.да маҳкумлар белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг 75 фоизигача бўлган суммага озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олишлари мумкин. Улар ҳар муддати 1 соатлик сайр қилиш ва йил мобайнида 2 марта қисқа муддатли ҳамда 1 марта узоқ муддатли учрашув, 2 марта телефон орқали сўзлашув, 2 та посилка ёки йўқлов, шунингдек, 2 та бандероль олиш ҳуқуқига эга. Т.ларда маҳкумларни енгиллаштирилган сақлаш шароитига муддатдан олдин ўтказишга йўл қўйилмайди, маҳкумни соғлигига кўра тегишли тиббий хулоса асосида ўтказиш ҳоллари бундан мустасно. Ҳомиладор аёллар ва ёнида эмизикли боласи бор аёллар, шунингдек, 1- ва 2-гуруҳ ногиронлари Т.ларда жазони енгиллаштирилган сақлаш шароитида ўтайдилар.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ТУРМАЛИН (нем. Turmalin, сингалезча тормалли — сердоликлан) — минерал, занжирли силикатлар синфига мансуб мураккаб ва ўзгарувчан таркибли, борли алюмосиликат. Таркиби ва рангига кўра, Т. қуйидаги турларга бўлинади: темирли Т.: шерл ёки африцит (қора), варделит (яшил, индиголит (тўқ кўк); магнезиал Т.: дравит (қўнғир-сариқ); литийли Т.: эльбаит (оч бинафша ранг, пушти), рубеллит (тўқ пушти); марганецли Т.: келлаизит ва б. Тригонал сингонияда кристалланади. Кристаллари чўзиқ, устунсимон; призмалар, дипирамидалар ҳосил қилади. Шишасимон ялтирайди. Қаттиқлиги 7—7,5, зичлиги 3—3,2 г/см³. Т. скарнларда, гранитли пегматитларда учрайди. Т.нинг шаффоф, тиниқ, чиройли хиллари заргарликда, йирик кристаллари радиотехникада ишлатилади. Туркистон, Қоратепа, Помир тоғларининг жан. қисмида шерл кристаллари топилган. Зирабулоқ, Нурота гранитларини толасимон Т.нинг тим қора томирлари ёриб ўтади. Нуротада биринчи марта ванадийли тўқ жигарранг Т. топилган. Т. конлари хорижда РФ (Урал, Байкал орти), Бразилияда, Мадагаскар ва Шри Ланка оларида мавжуд.

ТУРМУШ ТАРЗИ — шахс, ижтимоий гуруҳ, элат, миллат, халқнинг кундалик ҳаётини ифодаловчи тушунча. Т.лга турли жиҳатлар: фалсафий, социологик, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-гуруҳий ва б. нуқтаи назардан ёндошилади. Шахс, ижтимоий гуруҳ Т.т. муайян давр шарт-шароитларининг бутун мажмуаси б-н белгиланади. Т.т. ижтимоий категория. У турмуш даражаси деб аталадиган иқтисодий категорияга нисбатан кенгдир. Турмуш даражаси, асосан, миқдор кўрсаткичига эга бўлса, Т.т. нинг моҳияти, мазмуни ва намоён бўлиш шакллари кўп ҳолатда кишиларнинг ҳаёт кечириши, меҳнати, соғлиги ва ҳатто ҳулқ-атвори б-н ифодаланади. Муайян элат, миллат ва халқнинг Т.т. уларнинг яшаш жойлари б-н боғлиқ ҳолда шаклланиб ўзгариб боради. Ўзбек халқи ўз ҳаёт фаолиятида камтарлик, қатталарга ҳурмат, меҳнатсеварлик, бағрикенглик, софдиллик каби ахлоқий хислатларга алоҳида эътибор беради. Ўзбек халқидаги бундай фазилатлар миллий урф-одат ва анъаналарда, кундалик ҳаёт тарзи ва миллатлараро муносабатларда акс этган. Халқимиз ҳаётида одоб-ахлоқ меъёрлари асосидаги расм-русумлар, анъаналар ва одатларнинг аҳамияти беқиёсдир. Ўзбек халқи азалдан жамоа бўлиб яшаб, маҳалла, қўшничилик удумига қатъий риоя қилган. Оилада туғилган ҳар бир гўдакка яхши ният б-н исм қўйилган, савобдини чиқариш учун уни устоз-муаллим қўлига топширилган. Фарзандларни ҳунарли ва уй-жойли қилиш ота-оналар фаолиятининг энг муҳим вазифасига айланган. Одамларнинг, хусусан, ёшларнинг юриш-туриши, улар амал қиладиган тамойиллар ҳамиша жамоа назарида бўлади.

Акбар Ўтамуродов.

ТУРМУШДАГИ ЖАРОҲАТЛАНИШ — ходимнинг иш фаолияти б-н боғлиқ бўлмаган тарздаги жароҳатланиши ва майибланишти. Т.ж. туфайли меҳнат қобилияти бутунлай йўқолган ёки жиддий равишда пасайган шахсларга Тиббий меҳнат экспертиза комиссиясининг нотирон деб топиш ҳақидаги хулосаси асосида муайян шартлар мавжуд бўлганида ногиронлик пенсияси тайинланади. Т.ж. туфайли вақтинча меҳнат қобилияти йўқотилганда «Вақтинча меҳнатга қобилиятсизликни даволаш профилактика муассасаларида экспертиза қилиш тўғрисида»ги Низомга мувофиқ текширилиб, белгиланган тартибда касаллик варақаси ёки маълумотнома берилади. Ходим мастлик ёки спиртли ичимликлар (гиёҳванд моддалар)ни суиистеъмол қилиши, суд қарорига кўра, *мажбурий даволаш*га юборилганлиги туфайли олинган жароҳатлар оқибатида вақтинча меҳнатга яроқсиз бўлиб қолса, бу ҳақда унга маълумотнома берилади. Т.ж. туфайли меҳнат қобилияти вақтинча йўқолганида тиббий даволаш профилактика муассасаси томонидан берилган вақтинча меҳнатга яроқсизлик варақаси асосида қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб ва миқдорда вақтинча меҳнатга яроқсизлик нафақаси берилади. Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик ҳақида маълумотнома берилган ҳолларда, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳолларда вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тайинланмайди. Иш жойларида юз берган Т.ж. белгиланган тартибда текширилиши ва расмийлаштирилиши лозим бўлади.

Йўлдош Турсунов.

ТУРНА (лот. Crus) — осмоннинг Жан. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Унинг юлдузлари туташтирилганда учаётган турнани эслатгани учун шундай ном олган. У *Жанубий балиқ, Микроскоп, Феникс* ва Ҳиндий юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Ўзбекистон ҳудудида унинг асосий қисми, жан.да атиги 10—15° гача қўтарилади ва шунинг учун ҳам яхши кўринмайди. Т.да оддий кўз б-н ҳаммаси бўлиб 30 га яқин юлдузни кўриш мумкин.

ТУРНАБУЛОҚ, Қизил, Қургаксой — Қашқадарё вилоятидаги дарё. Яккабоғдарёнинг чап ирмоғи. Ҳисор тизмасининг Яккабоғ тоғларидан (2500 м) бошланади. Яккабоғ қишлоғи яқинида (4 км) Яккабоғдарёга қуйилади. Уз. 35 км, ҳавзасининг майд. 186 км². Тоғлар орасидан чуқур даралардан сўнг кенг водий бўйлаб оқади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи 1,35 м³/сек. Баҳорда тошади. Март — июнь ойларида суви кўпаяди, ёз охири ва кузда камаяди. Экин майдонларини суғоришга сарфланади.

ТУРНАЛАР (Gruidae) — турнасимонлар туркуми оиласи. 4 уруғга бирлашган 15 тури мавжуд. Йирик, оёқлари ва бўйини узун, қанотлари нисбатан кенг. Европа, Осиё, Шим. Америка, Австралияда тарқалган. Суволди ёки ўта нам экосистемаларда яшайди. Мавсумий миграция даврида қишлаш жойларига катта гала бўлиб учиб кетади. Уясини ерга ўсимликлардан ясайди. 3—6 ёшида вояга етади. Насл учун иккала жинс ҳам ғамхўрлик қилади. 2—3 та тухум қўйиб, 1 ойга яқин босади. Болалари 2—3 ой ўтгач, учирма бўлади. Жуфти доимий, узоқ сақланади. Ёш қушлар ота-онаси б-н қишлов жойига учиб кетади; баҳорда уя қуриш жойларига қайтиб келгандан сўнг алоҳида яшай бошлайди. Ўсимликлар уруғи, куртаги, меваси, ҳашаротлар, майда кемирувчилар, балиқлар, моллюскалар ва б. б-н озиқланади. Ўзбекистонда оқ турна, қулранг турна ва кичик турна учиб



Турналар: *1* — кариама; *2* — гўзал турна.

ўтиш даврида учрайди. Жан. вилоятларда қулранг турна қишлаб ҳам қолади. Оқ турна Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобларига киритилган.

ТУРНЕПС, хашаки шолғом (Brassuca гара гара) — карамдошлар оиласига мансуб икки йиллик ўсимлик, ем-хашак экини. Евросиёда ёввойи туридан келиб чиққан. Ер шарининг барча деҳқончилик минтақаларида фақат экма ҳолида тарқалган. Экилган йили илдиз бўғизи барг бандлари ҳамда йирик илдизмева ҳосил қилади. 2-йили экилган илдизмева-



Турнепс.

нинг бош қисмидаги куртаклардан гулпоя, тўпгул ва уруғли мевалар ривожланади. Меваси кўп уруғли қўзоқча, уруғи майда, ранги қора ёки жигарранг, 1000 дона уруғи вазни 2,5—3,0 г. Илдизмеваси ва барги сершира, минерал тузлар ва витаминларга бой. 100 кг илдизмевасида 9 озуқа бирлиги ва 0,7 кг ҳазм бўлувчи протеин, 100 кг поясида 11,4 озуқа бирлиги, 1,8 кг ҳазм бўлувчи протеин бор. Совуққа анча чидамли. Т. уруғи Ўзбекистон шароитида эрта баҳорда ва такрорий экин сифатида ёзда кенг қаторлаб экилади. Уруғлик экиш меъёри 2,3—3,5 кг/га, чуқ. 1,5—2,5 см. Қатор ораси 60,70, 90 см. Илдизмева ҳосиллорлиги 400—500 ц/га (суғориладиган ерларда 1000 ц/га ва ундан юқори), барг ҳосиллорлиги 150—200 ц/га.

ТУРНИР (нем. Turnier) — 1) ўрта асрларда Ғарбий Европада рицарларнинг ҳарбий мусобақаси. Унинг мақсади рицарларнинг жанговарлик қобилиятини намойиш қилиш бўлган. Кўп мамлакатларда 16-а.да тўхтатилган; 2) 2 тадан ортиқ спортчи иштирок этадиган шахсий ёки жамоа биринчилиги мусобақаларини ўтказиш шакли. Давра (ҳар бир қатнашчи бошқа қатнашчиларнинг ҳаммаси б-н бир ёки бир неча мартадан учрашади), олимпиада ёки кубок (навбатдаги турда мағлуб бўлганлар чиқиб кетаверади) тартиблари фарқланади. Шунингдек, швейцарча деб ном олган тартиб ҳам бор. Унда учрашувлар сони қатнашчилар сонига нисбатан бир неча марта кам бўлади. 1-турда рақиблар қуръа ташлаб аниқланади, кейинги турларда эса тенг очко олганлар орасида қуръа ташланиб жуфт аниқланади. Бир мусобақа давомида босқичма-босқич турлича тартиблардан фойдаланиш мумкин.

ТУРОБ ТЎЛА (таҳаллуси; фамилияси Тўлахўжаев, 1918.24.12 ҳоз. Жанубий Қозоғистон вилоятининг Турбат қишлоғи — 1990.20.4, Тошкент) — шоир, драматург ва кинодраматург. Ўзбекистон халқ шоири (1988). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Тошкент театр билим юртида (1934—38), Тошкент пед. ин-тининг тил ва адабиёт ф-тида (1938—41) ўқиган. «Ёш ленинчи» газ.да адабий ходим (1935—41), Ўзбекистон Давлат радиоэшиттириш қўмитасида муҳаррир ва диктор (1935—48), «Қизил Ўзбекистон» газ. таҳририятида адабий котиб (1948—49), партия идораларида инструктор (1949—51), Ўзбекистон Давлат нашриётида муҳаррир (1953—57), «Ўзбекфильм» киностудиясида сценарий бўлими бошлиғи (1957—62). Киночилар уюшмасида котиб (1962—67), Маданият вазирлиги қошидаги Санъат ишлари бошқармасида бошлиқ (1967—76), Ҳамза театрида директор (1977—79), Ёзувчилар уюшмаси Тошкент вилоят бўлими ва Алабиётни тарғиб этиш марказида раҳбар (1980—90). Дастлабки «Шеърлар» тўплами 1939 й.да нашр этилган. Шундан кейин шоирнинг «Шоллигим» (1941), «Табассум» (1944), «Бахт тонготари» (1948), «Муборакбод» (1949), «Болалар достони» (1950), «Қанотлан, қўшиқларим» (1955), «Танланган асарлар» (1958), «Оромижон» (1961), «Гулёр» (1968), «Офтоб найзада» (1974) сингари шеър, қўшиқ ва достонлардан иборат тўпламлари эълон қилинган.



Т.Т.нинг шеърий ижоли лирик шеър, қўшиқ, баллада ва достонлардан иборат. Асосан, қўшиқ жанрида самарали ижод қилган («Ҳаё билан», «Сумбула», «Кўчалар», «Дўппи тикдим», «Сартарош қўшиғи» ва б.).

Т.Т. «Ҳамият» (1948), «Шаҳло», «Замон ҳукми» (1968), «Суюк момо» (1975), «Трамвайда топилган дафтар» (1978) сингари достонларида меҳнатсевар замондошлари ҳаётига мурожаат этиш б-н бирга тарихий ўтмиш саҳифаларини ҳам варақлаш ва мозийда рўй берган муҳим воқеаларга ҳоз. давр нигоҳи б-н қарашга интилган.

«Қизбулоқ» (1968), «Қувваи қаҳҳаҳа» (1969) ва б. пьесалар ёзган. 1969—70 й.ларда Ф. Шиллернинг «Мария Стюарт» трагедиясини ўзбек тилига таржима қилгач, машҳур ўзбек шоирасининг фожиали ҳаётига бағишланган «Қувваи қаҳҳаҳа» драмасини қайта ишлаб, уни «Нодирабегим» номи б-н саҳнага олиб чиққан (Ҳамза, Муқимий ва б. театрларда қўйилган). Т.Т. айни пайтда ўзбек ва қардош халқлар адабиётидаги сара асарларнинг саҳна вариантини яратиш мақсадида Ч. Айтматовнинг «Момо ер» қиссаси асосида шу номдаги мусиқали драма, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи асосида «Зулматдан зиё» опера либреттосини, Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул ва Бахтиёр» достони асосида шу номдаги шеърий драма (1979)ни, «Маликаи айёр» ўзбек халқ достони асосида шу номдаги опера либреттоси (1987)ни яратган. F.Зафарийнинг 20-й.ларда республика театрлари саҳналарида катта муваффақият б-н ўинаган «Ҳалима» мусиқали драмасини қайта тиклаб, Муқимий театрида саҳналаштирган. Булардан ташқари, ўзбек халқ эртаклари асосида яратилган «Самарқанд афсонаси» балети либреттоси ҳам бор. «Мафтунингман» (1958), «Фурқат» (М. Мелкумов б-н ҳамкорликда, 1960) кинофильмлари ва «Шашмақом» видеофильми сценарийси муаллифи. Т.Т. ўзига замондош бўлган ўзбек адабиёти ва санъати арбоблари ҳақида қатор адабий портрет, очерк ва хотиралар ёзган («Нафосат», 1967; «Камалак» 1972). У. Шекспирнинг «Қийиқ қизнинг қуюлиши» комедияси, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А. Некрасов, Т. Шевченко, А. Тўқай, С. Муқонов асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ас.: Асарлар [3 жилд]. 1—3-жлар, Т., 1978—80; Етти зоғора, Т., 1981.

Ад.: Алиев М., Туроб Тўла, Т., 1969; Муминова Д., Давримиз қўшиқлари, Т., 1977.

ТУРОБОВ Камол (1921.1.7, Тошкент) — қулол, Ўзбекистон халқ рассоми (1974). Ҳунарни отаси уста Туроб *Миралиев*дан ўрганган. Тошкент бадиий ўқув-и.ч. к-тининг қулоллик бўлимида ўқиган (1935—38). Тошкентдаги «Қизил қулол» артелида уста (1939—41, 1946—49), 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45), Ўзбекистон Маҳаллий саноат министрлиги Давлат махсус конструкторлик технология бюроси қулоллик бўлимининг мудири (1968—95). Т. яратган бадиий идиш-



К. Туробов ишларидан намуналар.

лар сифатли ва нафис, паргари, ислимий нақшлар б-н чизма усулда безатилган. Т. тайёрлаган идиш ва буюмлар халқаро кўргазмаларда намойиш этилган. «Жасорат» медали б-н мукофотланган (1995).

ТУРОН — тарихий-географик атама. Ўрта асрлар адабиётларида (Табарий, Беруний, Фирдавсий) Эрон ва Т. ҳудудий чегаралари Амударё орқали белгиланади. Дастлаб Авестода қайд этилган «тур» этнонимми кейинчалик Марказий Осиё дашт ва тоғ ерларида яшовчи чорвадор аҳоли б-н боғланган. Олимларнинг фикрига кўра, «турлар» тушунчаси — бу сак-массагетларнинг дастлабки номи бўлиши мумкин. Сак-массагетлар ва уларга яқин қариндош қабилалар мил. ав. 6—4-а.ларда Олтой ва Жан. Сибирь даштларигача тарқалган. Бу ҳақда археологик маълумотлар ҳам далолат беради ва Шинжон-Уйғур ўлкасида сақлар ёзувларининг тарқалиши ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, Уйғуристоннинг Қашқар туманида «кансак» тили сақланган эди. Шарқий Туркистондаги Хотан воҳасидан топиб текширилган ёзувлар «хотан-сак» ҳужжатлари номи б-н аталган. Демак, Т. — фақат Ўрта Осиё ҳудудининг қад. атамаси деган хулоса баҳолидир. «Турон», «туронликлар» юрти тушунчасини кенг ҳудудлар б-н боғлаш мумкин. Ўрта аср муаллифлари ҳам «Турон» географик тушунчасини турлича тасдиқлайдилар. Баъзи тарихчи ва географларнинг айтишича, Турон — бу турклар, туркий қабилаларнинг юрти деган маънони билдириб, кейинчалик «Туркистон» тушунчасига айланган.

Акад. А. *Муҳаммаджонов*нинг фикрича, «Т.» атамаси суғдча — ер, тупроқ, дала ва дашт каби маъноларни билдирган. Шунга кўра, «Т.» топонимми пасттекислик, далаю даштликлар, яъни кенг яйловлар деган маънони англатган.

«ТУРОН» — адабий-сиёсий газета, 1917 й.да Абдулла *Авлоний* муҳаррирлиги остида Тошкент ш.да ҳафтасига 3 марта чоп этилган. Мирмуҳсин Шермуҳамедов Бухоро уламоларини танқид қилиб газ.нинг 2-сонида ёзган мақоласидан сўнг, 1917 й. июлида нашр ишлари тўхтатилган. Газ. 1917 й. 14 сент.дан Низомиддин Исомиддин ўғли ва Муҳаммад Амин Афандизодаларнинг муҳаррирлигида яна бир қанча муддат нашр этилган. «Т.» саҳифаларида Низомиддинқори, Муҳаммад Амин Афандизода, Мунаввархори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Шокиржон Раҳимийларнинг мақолалари бериб борилган. Газ.нинг 15 сони Ўзбекистон миллий кутубхонасининг ноёб китоблар бўлимида сақланади.

«ТУРОН» — Бухоро жадидлари томонидан чиқарилган газета. Янги Бухоро (ҳоз. Когон) ш.да 1912 й. 14 июлдан 1913 й. 2 янв.гача ўзбек тилида дастлаб ҳафтасига 2 марта, сўнгра 3 марта нашр қилинган. Жами 49 сони чоп этилган. «*Бухоройи шариф*» газ. б-н биргаликда, Россия императорлигининг Бухородаги сиёсий агентлиги томонидан тақиқланган. Газ. саҳифаларида Бухоро амирлигидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт тасвирланган, амирликда ислоҳот ўтказиш зарурияти таъкидланган. Садриддин *Айний*нинг ёзишича, «Т.» фақат Бухоро мамлакатида эмас, бутун Туркистонда шуҳрат қозонган. Газ.ни модий жиҳатдан йирик савдогар Муҳиддин Мансуров ва маърифатпарвар *Сирож Ҳаким* қўллаб-қувватлаб турган. Газ.ни ғоявий жиҳатдан «*Тарбияи атфол*» жамияти бошқарган. «Т.»га бухоролик Ғиёс махсум Ҳусайний мунаррирлик қилган.

Ад.: Садриддин Айний, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1996; Эргашев Б. Х., Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате, Т., 1991.

«ТУРОН» — театр труппаси. Жадидларнинг 1913 й. Тошкент ш.да очилган биринчи театр труппаси. Труппанинг бадиий раҳбари — Абдулла *Авлоний*, маънавий ва моддий ҳомийси *Мунаввархори* Абдурашидхонов ва б. Тошкентнинг мўътабар кишилари бўлган. Низомиддин Хўжаев, Бадриддин Аъламов, Шокиржон Раҳимий, Муҳаммаджонқори Пошшахўжаев, Фузаил Жонбоев, Ҳасанқори, Самеъқори Зиёбоев, Қудратилла Юнусий ва б., 1916 й.дан Маннон Уйғур, Ғулом Зафарий, Сулаймон Хўжаев кабилар труппанинг асосий кучлари ҳисобланган. Труппа ўз фаолиятини 1914 й. 27 фев.да Тошкентдаги «Колизей» театри биноси (2000 томошабинли)да «Падаркуш» (М. Беҳбудий) спектакли б-н бошлаган. Бош ролларни Абдулла Авлоний, С. Зиёбоев, М. Пошшахўжаев, Б. Аъламовлар ижро этганлар. Спектаклни озарбайжонлик актёр ва реж. Алиасқар Асқаров қўйган. 1915 й. шу спектакль Н. Хўжаев томонидан қайта саҳналаштирилган. Кетма-кет Н. Қудратилланинг «Тўй», А. Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», А. Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?» каби асарлари саҳналаштирилган. Озарбайжон актёри ва реж.и *Руҳилло* Сидқи 1914—16 й.лар Тошкентга ижодий сафари давомида «Т.» театри аъзолари ўртасида мусиқали драма жанрига қизиқиш уйғотган. Озарбайжонларнинг «Лайли ва Мажнун» спектаклида «Т.» труппаси аъзолари ҳам бирга роль ўйнаганлар.Театр муҳим мавзу ва жанр доираси асосида кенг репертуар яратиш имкониятига, Тошкентнинг эски ва янги шаҳар қисмида ўзининг қишлик ва ёзлик биносига эга театр жамоаси даражасига кўтарилган. «Пинак» (А. Авлоний), «Мазлума хотин» (Х. Муин), «Ўликлар» (М. Қулизода) каби спектакллар б-н ўз репертуарини бойитган. 1917 й. Октябрь тўнтаришидан сўнг «Т.» театри ҳукумат ихтиёрига олиниб, унга давлат театри мақоми берилган. Турли даврда турли номлар б-н юритилган. Маннон Уйғур театрнинг етакчиси, бадиий раҳбари бўлган (қ. *Ўзбек миллий академик драма театри*).

Тошпўлат Турсунов.

«ТУРОН» КУТУБХОНАСИ, Тошкент вилояти «Турон» илмий универсал кутубхонаси — Республикадаги энг йирик кутубхоналардан бири, илмий-маърифий муассаса. 1918 й. Тошкент ш.да мустақил оммавий кутубхона сифатида очилган. 1919 й.да «Турон» номи берилган (1928—93 й.ларда «Октябрь» номи б-н аталган). Кутубхона жойлашган бинода дастлаб 1913 й. да маърифатпарвар Абдулла *Авлоний* бошчилигида «*Турон*» театр труппаси тузилган. Тошкент ш. маърифатпарварларининг «Турон» жамияти ташаббуси б-н ва уларнинг шахсий китоблари ва совға қилган жамғармалари заминида шу бинода кутубхонага ҳам асос солинган (1913). «Т.»к. *Мунаввархори* Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, *Абдулла Қодирий*, *Чўлпон*, Ғулом Зафарий, Шокиржон Раҳимий, Маннон *Уйғур* каби тараққийпарвар зиёлиларни бирлаштирган ҳамда Ватан, миллат озодлиги учун курашда юксак ўрин тутган маънавий муҳит шу ерда шаклланган.

Дастлаб 4 минг китоб бўлган кутубхона фондида 400 мингдан зиёд асар мавжуд (2004). Ноёб нашрлар орасида Октябрь тўнтаришига қадар нашр этилган асарлар, 1918 й.дан нашр қилинган газ.лар жамғармаси бор; ҳоз. кунда чоп этилаётган 100 га яқин даврий нашрлар ва б. асарлар б-н кутубхона фондини тўлдириб боради. «Т.»к.да 8 бўлим — илмий методик, китоб фондини бутлаш, адабиётларга кутубхона усули б-н ишлов бериш, китоб сақлаш, маълумот-библиография, китобхонларга хизмат кўрсатиш (ўқув заллари б-н), алмашув фонди, ахборот ва замонавий технология бўлимлари бор. Кутубхона китоб кўргазмаларини, маданият меросига бағишлаб турли тадбирлар, таниқли олимлар, адиблар б-н ижодий учрашувларни мунтазам ташкил қилади, библиография методикаси бўйича қўлланмалар нашр этади. 1938 й.дан вилоятдаги 500 дан ортиқ кутубхоналар учун методик марказ ҳисобланади, вилоят кутубхоналари ходимларининг

малакасини ошириш курслари ташкил этади, семинар-тренинглар ўтказади.

«Т.»к.да автоматлаштириш кенг йўлга қўйилган: Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб кутубхона жамғармасидаги 75 минг нусха ўзбек тилидаги адабиётларнинг электрон каталогини тузиш якунланди. Ҳуқуқий ахборотлар б-н таъминловчи марказ, интернетга уланган компьютер хонаси ва б. техник воситаларга эга.

Вазира Собирова.

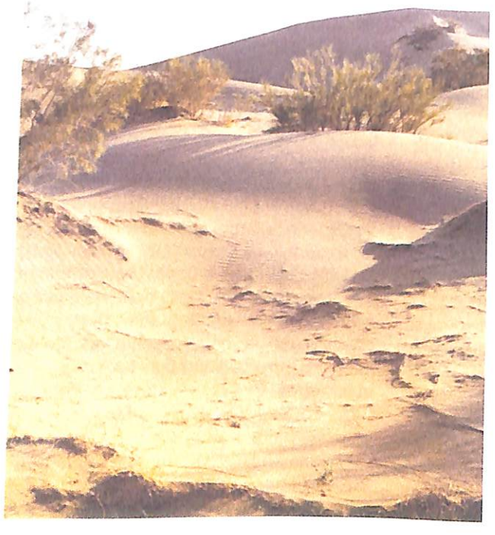
ТУРОН ТЕКИСЛИГИ, Турон пасттекислиги — Ўрта Осиёнинг шим.-ғарбий ва марказий қисми ҳамда Қозоғистоннинг жан.-ғарбида жойлашган текислик. Шим.-ғарбда Устюртнинг шим.-ғарби бўйлаб Шарқий Европа текислиги (Каспийбўйи пасттекислиги), Жан. Урал (Мугожарнинг шарқий чеккаси, Уралорти пенеплени), шим.да Ғарбий Сибирь (Тўрғай платосининг шим.-шарқий тик ён бағри бўйлаб), Қозоғистон паст тоғлари б-н (унинг ғарбий чеккаси бўйлаб), шунингдек, Бетпақдала чўли, Балхаш-Олакўл ботиғининг шим. чекка қисмлари бўйлаб чегараланади. Жан.-шарқда ва жан.да Ўрта Осиё тоғлари (Жунғария Олатовининг шарқий, Тяньшаннинг шим., Олай-Ҳисор тоғларининг ғарбий, Паропамиз ва Копетдоғ тоғларининг шим. этаклари), ғарбда Каспий денгизи б-н чегарадош.

Т.т. берк ҳавза, унинг марказий қисмида Орол денгизи ботиғи жойлашган. Майд. 1,5 млн. км². Ўртача бал. 150—200 м. Ғарбий қисми (Каспийбўйи пасттекислиги) денгиз сатҳидан 28 м пастда, баъзи бир ботиқлар (мас., Қоратиё ботиғининг туби) —132 м. Шарққа томон текисликнинг баландлиги ортиб боради.

Т.т.да Ўрта Осиёнинг йирик қумли, ғилли, тошлоқ, лёсс-ғилли чўллари (Қорақум, Катта ва Кичик Бурсиқ, Балхаш бўйи) жойлашган.

Т.т. ер юзасининг тузилиши хилмахил, келиб чиқиши, шакли ва ёши жиҳатидан ҳар хил орографик шакллар: пасттекисликлар, платолар, паст тоғлар, қирлар, ботиқлар, қад. дарё ўзанлари, дельталар тарқалган. Т.т.нинг марказий қисмини Турон пасттекислиги эгаллаган. Ундан ҳар томонга баландлик ортиб боради. Бир қанча платолар (Устюрт, Мангистов, Красноводск, Шагирай ва б.) бор. Улар ичида энг йириги — Устюрт. Платолар ҳамма томондан тик ён бағир (чинқ)лар б-н ўралган. Паст тоғлар Т.т.нинг ғарбий қисмидаги Мангистов я.о.да — Қоратов (556 м), Шим. ва Жан. Оқтовлар, Қизилқумдаги Султон Увайс тоғи (485 м), Бўкантов (500 м), Етимтоғ (622 м), Томдитов (922 м), Аристонтов (698 м), Овминзатов (649 м), Қулжуқтов (785 м), Қозоқтов (613 м), Балхаш кўлининг жан.-ғарбида Желтов, Ойтов (1052 м) ва б. Булар палеозой тоғ жинсларидан ташкил топган, сувайиргич қисми турли тузилишга эга (қояли, текисланган юзалар), ён бағирлари кўпинча тик, қояли, кўплаб қуруқ сойлар б-н кесилган. Т.т.да мезокайнозой тоғ жинсларидан тузилган бир қанча қирлар (Бодхиз, Қорабел, Қорабовур, Оқтумшуқ ва б.) мавжуд. Уларнинг ён бағирлари нишаброқ, атрофидаги текисликлар б-н аста-секин туташиб кетади, бал. 1000 м гача. Т.т.да бир қанча ботиқлар (Борсакелмас, Аскаовдан, Мингбулоқ, Қорахотин, Оёқоғитма ва б.) бор. Уларнинг уз. 40 км гача, эни 20 км гача (Қоратиё) етади. Ботиқлар тубида баҳор фаслида вақтинчалик кўллар ҳосил бўлади. Баъзиларда (мас., Сариқамишда) доимий кўл бор.

Турон текислигидаги чўл ландшафти.



Т.т.да Ўрта Осиёнинг йирик дарёлари: Амударё, Сирдарё, Зарафшоннинг тўртламчи даврда тентираб оқиши натижасида келиб чиққан қад. ўзанлари (Ўзбўй, Жанадарё, Ақчадарё, Мохондарё ва б.) сақланиб қолган. Баъзи ўзанларнинг, мас., Ўзбўйининг уз. 500 км дан ошд., эни 300 м, чуқ. 40—50 м га етади. Т.т.да тугайдиган кўпчилик дарёлар (Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Тажан, Мургоб ва б.) йирик дельталар ҳосил қилган. Уларнинг текис жойларида катта майдонга эга бўлган тақирлар, шўрхоклар вужудга келган. Каспий денгизининг шарқий, Орол денгизининг жан.-шарқий қисмларида денгиз текисликлари вужудга келган. Т.т.нинг катта қисмида эол жуяқли қумлар, жўяқ-ковак қумлар, барханлар, баъзи қисмларида (Устюрт, Каспий денгизи соҳилларида) карст рельеф шакллари тарқалган.

Т.т. Турон плитасида жойлашган. Унинг палеозой чуқинди, метаморфик ва магматик тоғ жинсларидан ташкил топган пойдевори ҳар хил чуқурликда ўрнашган, баъзи ҳудудларда, мас., Марказий Қизилқумда ер юзасига чиқиб, янги тектоник ҳаракатлар таъсирида паст тоғлар ҳосил бўлган. Плитанинг пойдеворини мезо-кайнозой ётқизиқлари қоплаган. Иқлими кескин континентал, шим. қисмида мўътадил, жан.да субтропик иқлим. Қиши, шим. қисмида совуқ, ёзи иссиқ, ҳавоси қуруқ, кам булутли. Янв.нинг ўртача т-раси, шим. қисмида —17°, —18°, жан. қисмида эса 2°, 4°. Энг паст т-ра, шим. қисмида —35°, —40°, жан.да —20°, —25°. Июлнинг ўртача т-раси 25°, 35°, шим. қисмида 21°, 22°. Энг юқори т-ра 50° гача кўтарилади. Текисликнинг катта қисмида 200 мм дан кам ёғин тушади, энг кам ёғин (80—100 мм) Амударёнинг қуйи қисмида. Шим. томонга ёғингарчилик кўпайиб, 300—400 мм га етади.

Т.т.да доимий оқар дарёлар йўқ, тоғлардан бошланувчи дарёлар (Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Или, Чу, Мургоб, Тажан ва б.) текислик ҳудудига етиб келади. Тектоник, антропоген кўллар (Орол, Балхаш, Сариқамиш, Айдаркўл, Денгизкўл ва б.) мавжуд. Т.т. ер ости сувларига бой, лекин, уларнинг катта қисми шўр. Чучук ер ости сувлари Турон плитасининг пойдевори ва баъзи қум массивларида ҳосил бўлган. Унинг ҳудудидан оқиб ўтувчи дарёларда сув омборлари (Туямўйин, Тажан, Сариёз, Ҳовузхон, Йўлўтан) ва каналлар (Қорақум, Аму-Бухоро ва б.) барпо этилган. Тупроқлари кулранг-қўнғир, бўз, қумли, тақир, ўтлоқ, шўрхок, агроирригацион тупроқлар. Уларнинг кўпчилиги шўрланган, чиринди бой эмас. Ўсимлик қоплами сийрак, қурғоқчилик шароитида субстрат таркибига мослашган, вегетация даври қисқа бўлган шувоқ, шўра, жузғун, қум акацияси, эфемер ва б. тарқалган, воҳаларда маданий ўсимликлар ўстирилади. Ҳайвонот дунёси ҳар хил, ҳайвонлар қурғоқчил шароитда яшашга мослашган. Бир қанча қўриқхоналар (Амударё, Бадайтўқай, Бодхиз, Борсакелмас, Ҳасанқўли, Репетек, Устюрт, Қизилқум, Қоплонқир) ташкил этилган. Т.т. турли табиий бойликлар (иқлими, фойдали қазилмалар, чорвачилик озуқаси, ер)га эга. Фойдали қазилмалардан нефть, газ, олтин, фосфорит, қурилиш материаллари бор.

Мурод Маматқулов.

«ТУРОН» ЯККА КУРАШИ — миллий спорт тури. Туркий халқлар жанг қилиш санъати намунаси сифатида қадимдан машҳур бўлган. Бу турдаги яккама-якка курашиш усули Амир Темур даврида такомилига етган. «Т.» я.к.нинг замонавий қонун-қоидаларини халқаро миқёсдаги спорт устаси Б. Саидов ишлаб чиқди (1991). Курашчилар пешонабанд белбоғ боғлаб, яктак, кенг иштон кийиб мусобақалашадилар. Рақиблар майдонга чиққанда қўлларини юқорига кўтариб, бир-бирларига кафтларини кўрсатишади. Бу «кўриб қўй, қўлимда ҳеч нарса йўқ, ҳалол курашаман» деган маънони билдиради. «Т.» я.к.нинг икки: жанг ва эркин машқ йўналиши бор. Жанг йўналиши бўйича беллашув 2 қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисми 5 мин.дан бўлади, катта ёшдаги спортчилар учун 1 раунд 5 мин. ни ташкил қилади. Қолган ёшдагилар учун 1 раунд 2—3 мин. давом этади. Бу йўналишда ғалаба ва соф ғалаба бор. Ғалаба рақибига кўп зарба бериб энг кўп балл йиққан ўйинчига, соф ғалаба эса рақиби зарба олганда ғанғиса, беҳол ҳолатга тушиб қолса ёки бўғма усули б-н ютганда берилиши мумкин. Эркин машқ йўналиши битта ва бир неча спортчи (жамоа) б-н бажариладиган машқлар бўлиб, 1,5 мин. давом этади. Машқлар буюмсиз ва буюмлар б-н бажарилади. Энг кўп балл тўплаган ўйинчи ёки жамоа ғолиб чиқади. Қилич, гимнастика таёғи, арқон каби буюм б-н бажариладиган кўргазмали машқлар б-н чиқишлари мумкин. У спортчининг техник усулларни қанчалик эгаллаганлиги ва жисмоний чиниққанлигини намойиш этади. Бу чиқишлар ҳам балл б-н баҳоланади.

«Турон» якка кураши.



Ўзбекистонда «Т.» я.к. федерацияси тузилган (1995). Ҳар йили Тошкент ш. биринчилиги ва Ўзбекистон чемпионати мусобақалари ўтказилади. «Т.»я.к. *«Аждодлар ўйинлари» фестивали* дастуридан жой олган. Бу спорт тури бўйича Ўзбекистонда 10 мингдан ортиқ киши мунтазам шуғулланади. 5 халқаро спорт устаси, 30 дан ортиқ спорт устаси тайёрланди (2004). «Т.» я.к. халқаро миқёсда тан олинмоқда. АҚШ, Германия, Исроил, Нидерландия, Украина, Латвия, Молдавия, Белоруссия ва б. мамлакатларда «Т.»я.к. спорт секциялари очилган. 1-расмий халқаро турнир ўтказилиб (1996, Тошкент), унда А. Кенжабоев (Қозоғистон), Ч. Мергенов (Туркманистон), Т. Фаттоҳов, А. Рабинович (Ўзбекистон), Д. Журавлев (Россия) ғолиб бўлганлар.

«ТУРОНБАНК» — Ўзбекистондаги йирик акциядорлик-тижорат банки. 1990 й. 6 окт.да акциядорлик-тижорат бирлаштирув банки тарзида ташкил этилган. 1993 й.дан очиқ акциядорлик жамияти. Бошқаруви Тошкент ш.да, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ташкилотлари, кичик ва ўрта бизнес субъектлари, савдо, тайёрлов ва қурилиш соҳаси ташкилотларининг қайта ишловчи корхоналарига, шунингдек, халқ хўжалигининг турли тармоқ корхоналари, хусусий тадбиркорлар, фермер хўжаликлари ва аҳолига банк хизматлари кўрсатади. «Т.» кенг тармоқли универсал банклардан бири ҳисобланади. Тошкент ш. ва вилоятларда банкнинг 16 та филиали, 37 та мини-банклари мавжуд. «Т.» фаолияти давомида Жиззах вилоятида Арнасой, Наманган вилоятида Кенкулсой, Резаксой сув омборлари қурилишини, Чодак даҳасидаги ерларни ўзлаштириш, Бухоро вилояти Денгизкўл, Хоразм вилоятида кўл коллекторлари реконструкциясини, Қорақалпоғистон Республикаси Элликқалъа туманидаги Бўстон каналини қурилишини молиялаштирди. Т.нинг жами активлари 23,6 млрд. сўм, ўз капитали 3,4 млрд. сўм, захира капитали 974 млн. сўмни, баланс фойдаси 0,6 млрд. сўмни ташкил этди; жорий ликвидлик коэффициенти 0,599, капиталнинг етарлилик коэффициенти 0,155 (2004 й., 1 янв.)

Дониёр Орифжонов.

ТУРОНОВ Холмирза (1942.14.5, Ғаллаорол тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). СамДУни тугатган (1965). 1966—99 й.ларда Ғаллаорол туманидаги 27-мактабда биол. ўқитувчиси.

ТУРОНТОШ — *Чағониён* ҳукмдори (7-а. 2-ярми). Унинг исми Самарқандаги Афросиёб деворий расмларидаги битикларда қайд этилган. Илк ўрта асрларда Чағониён вилояти Тохаристонга бўйсунар эди. Тохаристон эса, ўз навбатида, Турк хоқонлиги (552—745) таркибида эди. Бу пайтда Тохаристонда хоқонликка мансуб туркий ябғулар сулоласи мавжуд бўлиб, Тохаристоннинг аксарият вилоят ва туманларида туркий ҳокимликлар вужудга келган эди. Хусусан, хитой роҳиби Сюань Цзаннинг маълумот беришича, 640-й.ларда Чағониённи туркий ҳоким бошқарарди. Шунингдек, *Табарий* 710-й.ларда Чағониёнда шад унвонли туркий ҳукмдор бўлганлигини қайд этади. Бу эса 7—8-а.ларда Чағониёнда туркий сулола ҳукм сурганлигини кўрсатади.

Т. исми ҳам туркий бўлиб, у мазкур сулолага мансуб бўлган.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В., Северная Бактрия-Тохаристан. Очерки истории и культуры. Древность и средневековье, Т., 1990.

ТУРОҚ — бўғинларнинг мисралар бўйича такрорланиб келган муайян бўлаги. Т. силлабо-тоник шеър тизимида урғули ва урғусиз бўғинларнинг шеър ўлчовини белгилайди. Бармоқ тизимида шеър мисраларидаги ритмик бўлак ҳисобланади, шеърнинг ритмини, мусиқийлигини вужудга келтиради. Т.лар *арузда* рукн деб юритилади; рукнлар ҳижоларнинг миқдори ва сифатига қараб характерланади. Шеърий мисралар икки, уч ва ундан ортиқ Т.дан ташкил бўлади. Бармоқ вазни шеърларидаги ҳар бир мисрада 2—3 Т., ҳар бир Т.да 2—3—4 ва ундан ортиқ бўғин бўлади.

Т.лар мисрада 2 катта гуруҳга бўлиниб келади, бунинг натижасида бош

Т. пайдо бўлади. Қуйидаги мисолда бош Т. 2 чизиқ б-н кўрсатилган:

Дарё тўлқин, / сувлар тошқин// ўтолмайман.
Отим ориқ,/ манзилимга// етолмайман.
Отгинамни/ориқ қилган//— шу майда тош.
Рангтинамни/сариқ қилган//—шу қалам қош.
(Ўзбек халқ қўшиғи).

ТУРП (Raphanus sativus L.) — карамдошлар оиласига мансуб икки йиллик ўсимлик. 5 минг йил муқаддам Қадимги Миср, Юнонистон ва Римда экилган. Ҳоз. пайтда дунёдаги барча мамлакатларда экилади. Биринчи йили кесикли, тукли барглардан иборат тўп-барг ва илдизмева ҳосил қилади. 2-йили, экилгач, гулпоя чиқариб, 35—40 кунда гуллайди. Гуллаши бир ойгача давом этади. Гул тўплами — шингил. Гули 4 тожбаргли, 2 жинсли, оқ пушти, бинафша ёки оч-сариқ рангда, четдан ҳашаротлар, асосан асаларилар ёрдамида чангланади. Маданий Т. редиска ва ёввойи Т. б-н осон чатишади. Меваси очилмайдиган урчуқ ёки цилиндрсимон қўзоқдан иборат. Уруғи юмалоқ, овал шаклда, оч, тўқ жигарранг (редиска уруғига ўхшаш), 1000 донаси вазни 9—14 г, унувчанлиги (1 тоифа уруғларда 85%) 4—5 йилгача сақланади.

Т. фақат очиқ ерда етиштирилади. Уруғи 2—4°да униб чиқади. 13—20°да яхши ривожланади, ҳарорат 20°дан юқори бўлса илдизмеваларнинг ўсишига салбий таъсир қилади. Т. намсевар ўсимлик. Намлик етишмаса илдизмеваси яхши ўсмайди. Илдизмеваси йирик, 200 г дан 4—5 кг гача. Таркибида ўртача 1,92% оқсил, 1,58% қанд, 1,55% клетчатка, 8—29 мг % витамин С ва б. бор. Асосан, янгилигида, айрим вақтларда доривор сифатида истеъмол қилинади. Шунингдек, унда лавшага қарши витамин бор, модда алмашинуви, овқат ҳазмини яхшилайди.



Марғилон турпи нави.

Т. Ўзбекистоннинг марказий вилоятларида июль охири — авг. бошида, жан. минтақаларда, авг. 2- ўн кунлигида, 2—3 см чуқурликка экилади. Майса кўкариб чиққунча тупроқ доимо нам ҳолда тутилади. Кейинги парвариш ўташ ва яганалашдан, ўз вақтида суғориб ва культивация қилиб туришдан иборат. Ўзбекистонда Т.нинг Марғилон ва Андижон-9 тезпишар навлари давлат реестрига киритилган. Ҳосилдорлиги: Марғилон нави 350—360 ц/га; Андижон-9 нави 480—500 ц/га.

Ад.: Пивоваров В. Ф., Аромов М. Х., Турдикулов Б. Х. и др., Овощные и бахчевые культуры в Узбекистане, М., 2001; Останақулов Т. Э., Сабзавот экинлари биологияси ва устириш технологияси., Т., 1997.

ТУРСУНБОЕВ Абдумутал (1856—Тошкент—1930) — ёғоч ўймакори, дурадгор. Ҳунарни уста Тошпўлат *Айюбхўжаев*дан ўрганган, айниқса, *паргари* нақш усулини пухта эгаллаган. 19-а. охирларидан Тошкентда очилган мебель устахоналарида ишлаган рус усталари таъсирида мебелларни бўртма тасвирлар ва кадама (инкрустация)



А. Турсунбоев. Паргари усулда ишланган сакиз қиррали курсининг устки қисми (1923).

усулида садаф, суяклар б-н безаб, шкаф ва жовон устаси сифатида танилган, миллий ёғоч ўймакорлигини янги усул б-н бойитган. Т. тайёрлаган ва безаган буюмлар кўпгина кўргазмалар (жумладан, Москвада уюштирилган 1-Бутун Россия Қ.х. ва саноати кўргазмаси ва б.)да намойиш этилган, юксак мукофотлар б-н тақдирланган. Т.нинг ишларидан намуналар республика ва хорижий мамлакатлар музейларида сақланади.

ТУРСУНЗОДА — қ. *Мирзо Турсунзода.*

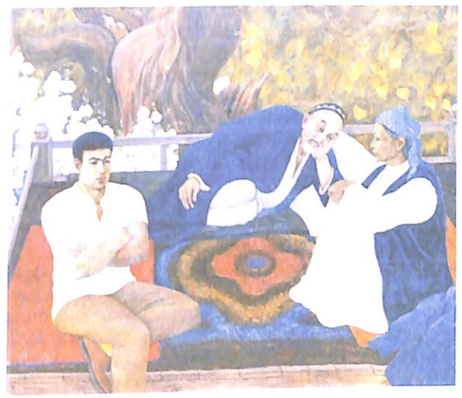
ТУРСУНЗОДА (1978 й.гача — Регар) — Тожикистон Республикасидаги шаҳар (1952 й.дан). Турсунзода туманининг маъмурий маркази. Тожик шоири Мирзо Турсунзода номига қўйилган. Республиканинг жан.да, Ҳисор водийсининг ғарбий қисмида. Душанба ш.дан 57 км ғарбда жойлашган. Душанба — Термиз т.й.даги (Регар) станция. Аҳолиси 378 минг киши (2001).

Т.да рангли металлургия (1980-й.ларда алюминий з-ди қурилган), чинни з-ди, озиқ-овқат, енгил саноат (пахта тозалаш з-ди), қурилиш материаллари саноатлари мавжуд. 10 га яқин умумий таълим мактаби, интернат мактаби, спорт, мусиқа мактаблари, кутубхона, маданий муассасалар, маданият ва истироҳат боғи, стадион, касалхона ва б. тиббиёт муассасалари мавжуд. 1981 й.да Мирзо Турсунзодага ҳайкал урнатилган. Шаҳар четида Хўжа Нақшрон мақбараси (10—11-асрлар) меъморий ёдгорлиги сақланган.

ТУРСУНМУҲАМЕДОВ Саттор Позилҳақович (1929.11.1, Туркистон ш.) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), фалсафа фанлари д-ри (1970), проф. (1972). Тошкент молия-иқтисод ин-тида ўқитувчи, доцент, кафедра мудири (1955—76). ТошДУ ҳузуридаги Олий ўқув юртлари ижтимоий фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш ин-ти директори (1976—79), 1985—93 й.ларда шу ин-тда ижтимоий-сиёсий муносабатлар кафедрасининг мудири. Тошкент педагогика ин-ти ректори (1979—83), 1983—85 й.ларда Тошкент халқ хўжалиги ин-тида фалсафа кафедрасининг мудири. ТошДУ ҳузуридаги Олий педагогика ин-ти директори (1993). 1995 й.дан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия ун-тида сиёсатшунослик кафедраси проф. Илмий ишлари саноат ва қ.х. меҳнати, ижтимоий гуруҳлар, табақалар, мулкдорлар синфининг шаклланиши, ижтимоий фалсафа, сиёсатшунослик соҳаларига бағишланган.



ТУРСУННАЗАРОВ Йигитали (1941.13.3, Фарғона вилоятидаги Рапқон қишлоғи) — рангтасвир устаси, Ўзбекистон БА акад. (1999). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртида, 1999 й.дан Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн ин-тида педагог. Т. романнавис рассом — эпик асарлар устаси сифатида танилган. Теран фикрли замондошлари образларини яратди. «Хаёл», «Абдураззоқ ота Икромов», «Сўнгги мактуб», «2-жаҳон уруши қатнашчиси Аҳмаджон Шукуров», «Шоира», «Замондошларим», «Сув ҳақида достон» учлиги шулар жумласидан. Мустақилликдан сўнг буюк аждодлар сиймоларини яратди (жумладан, «Соҳибқирон Амир Темур» учлиги; «Соҳибқирон портрети» — Швецияда чоп этилган Амир Темур ҳақидаги китоб муқовасидан ўрин олган). Т. асарлари республика ва хорижий мамлакатлар (Россия, Ҳиндистон, Англия ва б.)даги кўргазмаларда намойиш этилди,



Й. Турсунназаров. «Хаёл» (1974—75).

шахсий кўргазмалари ташкил қилинган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

ТУРСУНОВ Муҳаммадали (1938.27.7, Қўрғонтепа тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994). Андижон педагогика ин-тини тугатган (1967). 1967 й.дан Қўрғонтепа туманидаги 35-мактаб ўқитувчиси. Бошланғич синф хонасини техника воситалари ва лингафон аппаратлари б-н жиҳозлаган. «Сеҳрли кубиклар», «Сеҳрли квадратлар», «Сеҳрли китобча» ихтиро қилган ва таълим жараёнида улардан фойдаланади. «Ҳумо» алифбо дарслиги муаллифи.

ТУРСУНОВ Ориф (1912 — Тошкент — 1986.14.1) — ҳужжатли кино оператори. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). 1930-32 й.лар киностудияда ёритувчи бўлиб ишлаган. Фаолиятини 1935 й. Ўзбекистон илмий оммабоп ва ҳужжатли фильмлар киностудиясида оператор ёрдамчилигидан бошлаган. 1937 й.дан кинохроника ва ҳужжатли фильмлар оператори. Республика ҳаётига оид бир қанча киносюжетлар муаллиф-оператори. «Ўзбекистон делегацияси», «Тинчлик ва дўстлик кинофестивали», «Вьетнам, менинг Ватаним», «Оқ олтин машаққати» каби тўла метражли, «Бизнинг кунлар дугоналари», «Тошкент баҳори», «Икки кўча» каби қисқа метражли фильмлар шулар жумласидан. 60-й.лардан муаллиф-реж. сифатида ҳам фаолият кўрсатди. «Илғор мажалласи», «Юнус Ражабий», «Оққўрғон репортажи», «Ғўзани ўғитлаш» ва б. ҳужжатли фильмларни яратган.

ТУРСУНОВ Сайфуддин Юнусович (1939.28.2, Андижон вилояти Избоскан тумани Пойтуғ қишлоғи) — терапевт олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), тиббиёт фанлари д-ри (1981), проф. (1983). Андижон тиббиёт ин-тини тугатган (1962). Ички касалликлар пропедевтикаси кафедрасида ординатор (1962—64), ассистент (1964—68), курс мудири (1968—70), кафедра мудири (1975—98), педиатрия ф-ти терапия кафедраси мудири (1970—72), госпиталь терапия кафедраси доценти (1972—73), эндокринология кафедраси курс мудири (1973—75), 1998 й.дан ички касалликлар пропедевтикаси кафедраси мудири. Илмий фаолияти юрак, қон-томир касалликларининг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш, уларнинг олдини олиш ва асоратларини йўқотишга оид. Т. профилактик (привентив) кардиология мактаби асосчиси. Т. дарслик, ўқув-методик қўлланмалар муаллифи.

ТУРСУНОВ Тошпўлат (1932.7.5, Тошкент) — театршунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992). Санъатшунослик фанлари д-ри (1985), проф. (1986). Қирғизистонда хизмат кўрсатган маданият арбоби (1995). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1954). Шу ин-т қошидаги методика бўлимининг мудири (1954 — 55), 1955 — 58, 1961 — 64, 1969 — 73й.ларда Санъатшунослик ин-тида турли илмий лавозимларда ишлаган. Ўзбекистон Маданият ишлари вазирлиги репертуар-редакцион коллегиясининг бош муҳаррири (1964 — 69), Театр ва рассомлик санъати ин-тининг сиртқи ўқув бўлимининг декани (1973 — 74), илмий-ижодий ишлар бўйича проректори (1974 — 77), ректори (1987 — 96). Айни вақтда театршунослик кафедраси мудири (1974 — 98), 1999 й.дан кафедра проф. Т.нинг илмий фаолияти Ўзбекистон театрлари тарихи, театр ва драматургия, саҳна санъати, актёр маҳорати масалаларини ўрганишга бағишланган. «Дарбадар», «Алпомиш» пьесаларини ёзган. «Бандаи гумроҳ» (Б. Брехт), «Консул ўғирланди» (Г. Мдивани), «Яраланган юраклар» (И. Афандиев), «Дунёга ружу қилсанг» (Д. Валеев), «Суд олдидан» (К. Амиров), «Чет эллик куёв» (А. Папаян), «Метродаги ҳодиса» (Н. Баэр), «Оқ эртак, оппоқ эртак» (В. Петросян) каби асарларни таржима қилган.

Ас.: Карим қизиқ Зарипов, Т., 1960; Турғун Азизов, Т., 2004.

ТУРСУНОВ Улуғ Тошмуҳаммедович (1905.9.1, Қўқон — 1971.20.6, Самарқанд) — тилшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1965), проф. (1958), филол. фанлари номзоди (1941); 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941 — 45). Фарғона пед. техникумини (1924) ва Ленинград шарқшунослик ин-тини (1930) тугатган. Марғилонда мактаб ўқитувчиси (1924—25), Қўқонда болалар уйи ўқув бўлими мудири (1925 — 27). 1930 — 32 й.ларда бир пайтнинг ўзида Тил ва терминология қўмитасида илмий ходим, Ўрта Осиё ун-тида ўқитувчи ва Тожик агропедагогика ин-ти (Тошкент) да кафедра мудири, 1933 — 34 й.ларда Ўзбекистон маданий қурилиш и.т. ин-тида сектор мудири, 1934 — 36 й.ларда Тил ва адабиёт ин-тида директор ўринбосари ва сектор мудири, 1936 — 71 й.ларда Самарқанд ун-ти ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудири.

Т.нинг илмий асарлари ўзбек тили лексикологияси, терминологияси, грамматикаси, диалектологияси ва ривожланиш тарихига, умуман, ўзбек тилининг илмий-назарий, амалий ва методик масалаларига бағишланган.

Ас.: Ўзбекчада феълларнинг ясалиши, Т., 1930; Ўзбек терминологияси масалалари, Т., 1933; Ҳозирги замон ўзбек тили [Морфология] (ҳаммуаллифликда), Т., 1960; Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков (в соавторстве), Самарқанд, 1962; Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари (ҳаммуаллифликда), Самарқанд, 1971; Ўзбек адабий тили тарихи, Т., 1982; Ҳозирги ўзбек адабий тили [Лексикология, Морфология], 3-нашри, Т., 1992.

ТУРСУНОВ Фарҳод Юсупович (1931.30.10, Чимкент) — меъмор, проф. (1985). ТошПИ ни тамомлаб (1957), шу ерда ўқитувчи (1957 — 62), Лойиҳалаш и.т. ин-тида лойиҳаловчи ва лойиҳа бош меъмори (1962 — 66), Тошкент ш. ижроия қўмитаси Архитектура планлаштириш бош бошқармаси бошлиғи ўринбосари (1966 — 69), Ўзбекистон Меъморлар уюшмаси раиси (1968 — 80), Бош план инти директори (1969 — 85), Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш жамияти раисининг 1-ўринбосари (1985—88), 1988—91 й.лар Тошкент политехника ин-ти архитектура ф-тида, 1991 й.дан Архитектура ва қурилиш ин-тида дарс беради. Қурилишда миллийлик, тарихий меъморий анъаналарни табиий иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда замонавий меъморликка уйғунлаштириш Т. ижодига хос.

Т. шаҳар қурилиши мажмуасидаги Тошкент ш. маркази лойиҳаси ва қурилиши (1969—74, Давлат мукофоти, 1975), «Пахтакор» метро ст-яси (1977), «Халқлар дўстлиги» мажмуаси (1982), «Туркистон» саройи (1992), Республика биржа маркази (1996), Тошкент ш. ҳокимияти биноси (1998) ва б. қурилишларда меъмор сифатида иштирок этган. Ҳайкалтарошлик ва меъморликка оид илмий рисолалар муаллифи. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1991).

ТУРСУНОВ Ҳабиб Турсунович (1913.9.5 — Тошкент — 1987.13.5) — тарихчи олим. Ўзбекистон ФА акад. (1984), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972), тарих фанлари д-ри (1963), проф. (1964). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1930). Маориф ва партия ишларида ишлаган (1930 — 42). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942 — 45). Ўзбекистон маориф вазири ўринбосари (1946 — 47); Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти директори (1952 — 55), катта илмий ходим (1955 — 56); Тошкент электротехника алоқа ин-тида каф. мудири (1956 — 66). ТошДУ ҳузуридаги Ижтимоий фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш ин-тида каф. мудири (1967 — 69), шу ин-т директори (1969 — 76). Тошкент пед. ин-ти ректори (1976 — 79). Партия тарихи ин-ти директори (1979 й.дан). Асарлари давлат тузилиши масалалари ва Ўрта Осиё халқларининг миллий озодлик ҳаракатига бағишланган.

Ад.: Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане, Т., 1962.

ТУРСУНОВА Саидахон Эргашевна (1956.28.1, Чиноз ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент вилоят педагогика ин-тини тугатган (1977). 1977 й.дан Ўрта Чирчиқ туманидаги 3-мактабда мат. ўқитувчиси, 1986 й.дан 36-, 16-мактабларда директор.

ТУРСУНХЎЖАЕВ Зикрулла Саъдуллаевич (1912.20.7, Тошкент) — агроном олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган агроном (1969), қ.х. фанлари д-ри (1973), проф. (1974). С. *Турсунхўжаев*нинг ўғли. Ўрта Осиё пахтачилик ин-тини тугатган (1934), Бутуниттифоқ пахтачилик и. т. ин-ти (Союз НИХИ)да аспирант (1934 — 37), илмий ходим (1937 — 41), Пахтаорол тажриба ст-яси директори (1941 — 58), Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА Деҳқончилик ин-ти директори, Қишлоқ хўжалиги ФА бўлим мудири (1958 — 60). Бутуниттифоқ пахтачилик и. т. ин-ти директори (1960 — 63), лаб. мудири, директор ўринбосари (1963 — 78), 1978 — 92 й.ларда илмий маслаҳатчи. Илмий ишлари ғўза агротехникаси масалаларига ва суғорма деҳқончиликнинг илмий асосларини ишлаб чиқишга бағишланган.

Ас.: Научные основы севооборотов на землях Голодной степи, Т., 1972; Производительная способность сероземов в севообороте и при монокультуре хлопчатника (в соавторстве), Т., 1977; Научные основы хлопковых севооборотов (в соавторстве), Т., 1987.

ТУРСУНХЎЖАЕВ Саъдуллахўжа (1891 — Тошкент — 1938.4.10) — давлат ва жамоат арбоби. Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири. Рус-тузем мактабида ўқиган (1898 — 1901). «Тараққийпарвар» ташкилотининг аъзоси сифатида жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган (1908 — 17). Абдулла *Авлоний*, *Мунаввар қори*, Низомиддин Хўжаев ва б. б-н ҳамкорлик қилган. Туркистон ўлкаси Озиқ-овқат халқ комиссарлигининг Москвадаги вакили (1917 — 18). Тошкент Эски шаҳар Совети ижроия қўмитаси раиси ўринбосари (1918). Туркистон АССР Соғлиқни сақлаш халқ комиссари (1918 — 19), Миллий ишлар халқ комиссари, Ташқи ишлар халқ комиссари (1919). Туркистон Компартияси МК котиби, айни пайтда Бухоро Компартияси МК масъул котиби (1920 — 21). БХСРнинг Савдо ва саноат халқ нозири (1921), Туркистон АССР Марказий халқ хўжалиги Кенгаши раиси ўринбосари (1921 — 22), Помир области инқилобий қўмитаси раиси (1922 — 23). ХХСР Ижтимоий таъминот, савдо ва саноат халқ нозири (1923 — 24), ХХСР Нозирлар Шўроси раиси ўринбосари, Давлат режа комиссияси раиси, ХХСР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси (1924). Хоразм вилояти инқилобий қўмитаси раиси (1924 — 25). Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилгач, СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгашининг Ўзбекистон ССР бўйича вакили (1925 — 26), Ўрта Осиё сув хўжалиги қурилиши ташкилоти бошлиги (1927), СССР Ер ишлари халқ комиссарлигининг Ўрта Осиё бўйича вакили (1928 — 34), Қозоғистон ССР Сув хўжалиги Бош бошқармасининг бошлиги (1935 — 37). Т. «Миллий иттиҳод» Марказий қўмитаси аъзоси (1920 — 21) сифатида БХСРда катта ташкилотчилик ишларини олиб борган.

Подшо Россияси ва совет режимига қарши сиёсий фаолияти учун Т. бир неча марта қамоққа олинган (1911 й. Қўқон; 1922 и.; 1937.27.4, Одмаота). Тошкентда бўлган СССР Олий Суди ҳарбий коллегиясининг мажлисида отишга ҳукм қилинган ва ўша куни отиб ташланган. 1957 и. 1 авг.да оқланган.

Ад.: Азиззода Л., Янги ҳаёт қурашчилари, Т., 1977; Валидий, Бўлинганни бўри ер [Хотиралар], Т., 1977; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

ТУРСУНХЎЖАЕВА Мунира Саъдуллаевна (1921.19.11 — Тошкент — 1976.7.4) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968). Тиббиёт фанлари д-ри (1956), проф. (1957). С. *Турсунхўжаев*нинг қизи. ТошТИ ни тугатгач (1941), шу ин-т госпиталь терапия клиникасида ординатор (1941—44), даволаш ф-ти ички касалликлар пропедевтикаси кафедрасида ассистент (1944—51), доцент (1951—57), проф. (1957—60), стоматология ф-ти ички касалликлар кафедраси мудири (1960—69), даволаш ф-ти госпиталь терапия кафедраси (1969—71), ички касалликлар пропедевтикаси кафедраси (1971—76) мудири. Илмий ишлари Ўрта Осиёнинг иссиқ иқлим шароитида учрайдиган ички касалликлари, атеросклероз ва б.да моддалар алмашинувининг ўзгаришларини ўрганишга ҳамда гериатрия ва геронтологиянинг турли долзарб масалаларига оид. Тошкентдаги тиббиёт коллежларидан бирига Т. номи берилган.

Ас.: К витаминотерапии атеросклероза в условиях Узбекистана, Т., 1974.

ТУРСУНҚУЛОВ Ҳамроқул (1892, ҳоз. Фарғона тумани Водил қишлоғи — 1965.9.8, Тошкент вилояти Янгийўл тумани Шўралисой қишлоғи; Тошкент ш.да Чигатой қабристонига дафн этилган) — қ.х. ишлаб чиқариши ташкилотчиси. 3 марта Меҳнат Қаҳрамони (1948, 1951, 1957). Фарғона вилояти Чимён волость ижроия қўмитаси раиси (1922—23), Чимён р-н «Қўшчи» уюшмаси раиси (1925), Фарғона вилояти Олтиариқ туманида «Бирлик» ва «Меҳнат» қ.х. артелларини тузган (1929). Тожикистонда давлат хўжалиги директори (1930—35). 1935 й.дан то умрининг охиригача Тошкент вилояти Янгийўл туманидаги «Шарқ юлдузи» к-зи (ҳоз. Ҳ. Турсунқулов номидаги ширкат хўжалиги) раиси бўлган. Т. раҳбарлигида к-з республикада илғор хўжаликлар қаторига кўтарилиб, деҳқончилик ва чорвачиликда юқори кўрсаткичларга эришган. Шўралисой қишлоғида Т. музейи бор. Фарғона вилояти Фарғона туманида ширкат хўжалиги, Тошкент ш.даги кўчалардан бири Т. номига қўйилган.

ТУРУМТОЙ (Falco columbarius) — лочинсимонлар оиласига мансуб қуш. Танасининг уз. 80 см ча. Нарининг усти тўқ қулранг, қорни саргиш, моласининг усти қунғир. Европа, Осиё, Шим. Америкасининг ўрмон ва ўрмон тундра қисмида, шунингдек, Осиё чўлларида тарқалган. Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Ўрта денгиз атрофида қишлайди. Ўрта Осиёда марказий осиё Т.и кенжа тури ўтроқ яшайди. Қояларга уя қуради, баъзан дарахтлардаги эски инлардан фойдаланади. 3—5 та тухум қўяди. Асосан, майда қушлар, камдан-кам кемирувчилар ва ҳашаротлар б-н озиқланади.

ТУРУНЖ (араб. — лимон) — нақш тури; ҳошия ва асосий майдондан тузиладиган нақш мужассамоти марказига ишланади. Шакли лимонга ўхшаганлиги учун шундай аталган. Нақ-ҚОШлик тараққиёти давомида Т. шакл жиҳатидан бойиб ва мукаммаллашиб борган: тухумсимон, доира, ромб, 5—10 ва ундан ортиқ қиррали юлдуз шакллари кўп учрайди. Марказига Т., четига рута ва б. ҳошия нақшлар ишланадиган тўртбурчакли мужассамот кенг тарқалган. Т. *ахтаси* қоғозни 4, 8, 16 га буклаб, бир бўлагига нақш чизиб тайёрланади; сўнг нақш безатиладиган сиртга туширилади.



Турунж (20-а., Тошкент).

Амалий безак санъатининг барча соҳалари (нақкошлик, гиламчилик, айниқса, зардўзлик ва б.)да кенг қўлланади.

ТУРУХТАН (Philomachus pugnax) — балчиқчилар туркумига мансуб қуш. Табиатда 26 см ча. Нарининг қаноти 17,5—19 см, оғирлиги 184 г ча, модасининг қаноти 14—16,5 см, оғирлиги 108 г ча. Урчиш даврида нарининг бўйин ва боши орқасидан ранг-баранг тусда узун патлар ўсиб чиқади. Модаси бир оз одмироқ. Урчиш даври тугагач, иккала жинс бир-бирига ўхшаш тусга киради. Европа ва Осиёнинг шим. ҳамда мўътадил минтақаларида уя қуради. Жан. ва тропик Африкада, шунингдек, Жан. Осиёда қишлайди. Т. — полигам қуш. 4 та тухум қўяди. 22—23 кун босади. Майда умуртқасиз ҳайвонлар, ўсимлик уруғлари б-н озиқланади.



Турухтан.

ТУРУШДОШЛАР — қ. *Ачитқидошлар*.

ТУРФОН, Тулуфон — Хитойнинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Синьцзян-Уйғур мухтор р-нида, Турфон сойлигининг шим. чеккасида жойлашган. Аҳолиси 200 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Нефтни қайта ишлаш ва озиқ-овқат, цемент, саноати корхоналари бор.

Мил. ав. 2-а.да Т. ҳунларга тобе бўлган, 6-а. охиридан Турк хоқонлиги таркибида, кейинчалик Уйғур хонлиги пойтахти. 1209 й.да мўғуллар эгаллаган. Мўғулистон хони Вайсхон даврида (1418—25) Т. иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча юксалган. 15—17-а.ларда Чиғатой хонлари қароргоҳи бўлган. 1758 й.да хитойлар босиб олган ва Т. аҳолисининг кўпчилиги Уч шаҳри (Учтурфон)га кўчирилган.

ТУРФОН СОЙЛИГИ, Турфон ботиғи — Тяньшан тоғларининг шарқий тармоқларидаги тектоник ботиқ, Хитой ҳудудида. Уз. 200 км, эни 70 км чамасида. Т.с.нинг энг чўккан қисми денгиз сатҳидан 154 м пастда, бу Осиёнинг қуруқлик қисмидаги энг паст жой. Ер юзаси текислик. Мезозой ва кайнозойнинг қум-гил ётқизиқларидан, тоғ олди чақиртош қатламларидан тузилган. Тубининг бир қисми аччиқ-тузилган. Тубининг бир қисми аччиқтузли сувли кўл. Иқлими кескин континентал, ёзи иссиқ (июлнинг ўртача т-раси 33°, энг юқори т-ра 47,6°), қиши совуқ (янв. нинг ўртача т-раси —9,6°). Йилига 20 мм гача ёғин ёғади. Ўсимликлар вақтинча оқар сойлар ўзанида учрайди. Т.с.нинг кўп қисми чўлдан иборат, шўрхоклар, чеккаларида воҳалар бор. Т.с.да *Турфон* ш. жойлашган.

ТУРФОН СУЛТОНЛИГИ, Турфон давлати — маркази *Турфон* ш. бўлган давлат номи. Турфон *Буюк ипак йўли*да муҳим ўрин тутган жой бўлганлиги сабабли, бу заминда 2 та давлат мавжуд бўлган. Улардан дастлабкиси Турфонда топилган тош битикларда Қўчў (Кужу), Хитой манбаларида Гаочан давлати деб номланган. Мазкур давлатнинг ташкил топган вақти 460 й.га, йўқ қилинган вақти 9-а.нинг ўрталарига тўғри келади. Бу давлатда Будда дини юксак даражада ривожланган. Шу сабабли ғарбга сафар қилган Хитой роҳиблари бу заминни зиёрат қилмай ўтмаган. Қўчў давлати Хитойга яқин бўлганлиги сабабли доим ушбу мамлакатнинг таҳдиди остида турган. Хитой императорлари эса Турфонни ўз назорати остига олишга ҳаракат қилган. Турк хоқонлиги даврида Қўчў туркларга тобе бўлган. Қўчў давлатининг пойтахти ҳоз. Турфон ш.нинг шарқий томонида ва 40 км нарида жойлашган Қора-қўчў бўлган. Ҳоз. кунда унинг фақат харобаларигина сақланиб қолган.

Иккинчи Турфон давлати 9-а.нинг ўртасида ташкил топган бўлиб, унинг номи тарихда Турфон идиқутлиги деб ҳам аталади. Мазкур давлат Хитой манбаларида Гаочан хэгугуо, Шичжоу (Сичжоу) хэйгу гуо деб номланган. Бу Турфон ёки Ғарбий ўлка уйғур давлати маъносини англатади. Ушбу давлат ҳудудига ҳоз. Синьцзян-Уйғур мухтор р-нининг Кўчар, Қорашар, Жимуса, Урумчи, Кумул (Хами) вилоятлари кирган. Турфон ш. юксак маданият ва халқаро савдо марказларидан бирига айланган. Ушбу давлат қорахонийлар хоқонлиги ташкил топганидан сўнг унинг ҳудудига қўшиб олинган.

ТУРШАК — данаги б-н офтобда қуритилган ўрик. Данаги этидан қийин ажраладиган, *барга*кка яроқсиз, майда ўрик навлари (Қандтак, Бобоий, Оқнуқул ва б. мевалари) Т. қилинади. Ҳосил йиғилгач, тозаланиб ювилади, сават ёки бордонларга ёйиб, қуритилади. Ҳар 4—5 кунда ағдариб турилади. 8—15 кунда қуриб, Т. бўлади. Айрим жойларда Т.га қурт тушмаслиги учун ўрикни қуритишга тайёрлашда уни савати б-н анжир барглари солинган қайноқ сувга бир муддат ботириб олинади. Олтингугурт б-н (ҳар 1 кг мевага 2—2,5 г дан) 1,5—2 соат мобайнида дудлаб қуритилганда ранг киради, сифати ортади. Т. таркибида 40—90% қанд, 1,2—6,9% кислота бор.

ТУРҒАР — Суғд (Самарқанд) ҳукмдори (738—750). *Гурак*нинг ўғли. Унинг исми ўзи зарб қилдирган тангаларда *twrγ'r* («Турғар»), хитой йилномаларида Ду-ге (Tou-ho), араб манбаларида Турхар ёки Язид шаклларида қайд этилади. Шунингдек, у араб манбаларида «ал-Мухтор» («Танланган») лақаби б-н ҳам зикр этилади. Т. отаси ўрнига

арабларга вассал сифатида 738 й.да Самарқанд тахтига ўтирган ва мусулмонча Язид исмини олган. Бу пайтгача у Иштихон ҳокими бўлган. Жумладан, Тан-шу номли хитой йилномасида Кан (Суғд) ҳукмдори У-лэ-га (Ғурак)нинг 731 й. Ду-гэ исмли ўғлини Цао (Иштихон) ш.га, Мочжо исмли 2-ўғлини Ми (Маймурғ) ш.га ҳоким этиб тайинланганлиги ва унинг отасининг ўлимидан сўнг Самарқанд ҳукмдори бўлганлиги қайд этилади.

Т.нинг ёшлик йиллари араб босқинлари ва уларга қарши отаси Ғуракнинг олиб борган курашлари даврига тўғри келган. У арабларнинг вассали сифатида Суғд ихшиди бўлиб турган даврда ҳам арабларга қарши зимдан кураш олиб борган. Хусусан, унинг 740, 750 й.ларда Хитойга элчилар юборганлиги маълум.

Т.нинг авлодлари ҳадисшунос олимлар бўлиб, ат-Туркий ан-Насафий нисбаси б-н ижод қилишган. Жумладан, улар орасида Абу Аҳмад Толиб ибн Али ибн ал-Ҳасан ибн Турхар аш-Ширакасий ан-Насафий (вафоти 900 й.) ва 10—11-а.ларда яшаган Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Абу Али Муҳаммад ибн Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Амр ибн Солиҳ ибн Турхар ан-Насафий ат-Турхарий каби насафлик ҳадисшунослар учрайди.

ТУРҒУНБОЕВА Мукаррам (1913. 31. 5, Фарғона — 1978.26.11, Тошкент) — раққоса, балетмейстер, ўзбек оммавий саҳна рақсининг асосчиси. Ўзбекистон халқ артисти (1937). Фарғона пед. билим юртида ўқиб, ҳаваскорлик тўгарагида қатнашган. 1928 й. конкурс асосида этнографик ансамблга қабул қилинган. 1929 й. М. *Қориёқубов* ёрдамида Самарқанд давлат мусиқали театрининг ёрдамчи гуруҳига ишга кирган. 1929—33 й.ларда театр актрисаси, ҳам театр қошида ташкил этилган студия тингловчиси сифатида фаолият кўрсатиб, халқ рақси, мумтоз рақс, ашула, актёр ижрочилиги асосларини ўрганган. Осиё, Зебо (У. Ҳожибеков, «Аршин мол олон»), Ойниса, Холжон хола (Ғ. Зафарий, «Ҳалима»), Асалхон (К. Яшин, «Ичкарида») каби роллари б-н актёрлик маҳоратини намойиш этган. Бироқ Т.ни мусиқали драмаларда кўпроқ рақслар қизиқтирган. *Уста Олим* Комилов ва Тамарахонимнинг махсус рақс машғулотларида қатнашиб, миллий рақс асосларини ҳамда «Дучава», «Катта ўйин», «Усмония», «Садр», «Ufори сохта» номли умумий рақсларни, «Дилхирож» якка рақсини ўзлаштириб олиб, ижро эта бошлайди. Кўпгина спектакллар («Ўтдан парчалар», «Кимга», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ва б.)нинг рақсларини ижро



этади. 1935 й. «Пахта» балетини саҳналаштирди (Уста Олим ва К. Бек б-н ҳамкорликда). 1935 й.дан ўзи мустақил рақслар ярата бошлайди. Бу иш «Гулсара» (К. Яшин; Т. Жалилов, Н. Миронов) мусиқали драмасидан бошланган. 1937 й. Уста Олим Комилов б-н бирга «Гулсара» (К. Яшин; Т. Жалилов, Т. Содиқов, Р. Глиэр), «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид; В. Успенский, Г. Мушель, С. Цвейфель) спектакларига рақслар саҳналаштиради. 1937 й. Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати декадасида қатнашиб, раққоса ва балетмейстер сифатида юқори баҳо олади. 1939 й.дан Навоий номидаги опера ва балет театрида ишлайди. Балет бўйича А. Томский, И. Арбатов, В. *Губская*, П. *Йоркин*лардан таълим олади. «Шоҳила» (Ф. Таль) балетини саҳналаштириб, ўзи бош ролни ижро этади. Гуландом (Е. Брусиловский, «Гуландом»), Оқбилак (С. Василенко, «Оқбилак»), Зарема (Б. Асафьев, «Боқчасарой фаввораси»), ҳинд вакиласи (Г. Мушель, «Балерина») каби образларни яратишда Т. европа балети усулларидан (оёқ учида юриш ва б.) ижодий фойдаланди. Бир қатор операларда балетмейстерлик қилди. 2-жаҳон уруши йилларида концерт бригадалари б-н Закавказье фронтларида бўлди. Якка ва умумий рақслар яратди: «Уйғурча рақс», «Жонон», «Роҳат», «Раққоса», «Танавор», «Ногора», «Бухороча», «Гулсара» ва б. 1947 й. Уста Олим б-н Тамарахонимнинг «Дойра дарси»ни қайта тиклайди. «Дилбар», «Андижон полкаси», «Пилла» рақсларини яратади. «Тоҳир ва Зуҳра» (С. Абдулла; Т. Жалилов, Б. Бровкин), «Гулсара» (К. Яшин; Р. Глиэр, Т. Содиқов) операларига балетмейстерлик қилади. 1951, 1959 й.ларда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида қатнашган. П. Йоркин б-н биргаликда «Озода чеҳра» балетини саҳналаштиради.

Т. 50-й.ларнинг бошларига келиб, Ўзбекистоннинг энг машҳур раққосаси ва етакчи балетмейстери даражасига кўтарилади. Якка рақсларнинг моҳир ижрочиси, оммавий ўзбек рақсларининг ижодкори сифатида танилади. Уйғур, тожик, ҳинд, афғон, мўғул, кореис халқлари рақслари асосида ўзига хос саҳнавий рақслар саҳналаштиради. Рақс санъатида эришган ютуқларини Хитой, Корея, Албания, Италия, Австрия, Афғонистон, Ҳиндистон, Камбоджа, Таиланд мамлакатларида намойиш этади. Айниқса, Т. таиёрлаган дастур, Қ. *Миркаримова* («Пилла»), Ф. Кайдани («Гулсара»), Т. *Юнусова* («Баҳор») рақслари ҳамда Т. ижросидаги «Танавор», «Жонон», «Андижон полкаси» чет эл томошабинларида чуқур таассурот қолдиради.

1955 й. Т. ўзи педагоглик қилган Тошкент хореография билим юрти қизларидан 12 тасини ажратиб олиб, раққоса қизлар гуруҳини ташкил қилади. 1957 й. шу гуруҳ асосида «Баҳор» ансамблини тузади. Т. Навоий театрида балетмейстерлик қилиш б-н бирга «Баҳор» ансамблида бадиий раҳбар, бош балетмейстер вазифаларида фаолият кўрсатади.

Айниқса, «Баҳор» ансамблининг шаклланишида хизматлари беқиёсдир. Ансамбль учун 15 та концерт дастурини тузди: «Баҳор», «Уфори санам», «Қўғирчоқ», «Фарғона рубойиси», «Ўйнасин», «Муножот», «Ўзбек вальси», «Гулноз», «Айланма», «Бешқарсак», «Ғайратли қиз», «Етти гўзал», «Тошкент пиёласи», «Шабадалар», «Эй, шўх жонон», «Алёр», «Қари наво», «Баёт», «Занг», «Шўх қиз», «Хоразм-

Мукаррам Турғунбоева («Ғайратли қиз» рақси).



ча», «Пахта», «Катта ўйин», «Учрашув», «Лазги», «Дилдор», «Жонон», «Дилбар» каби умумий, яккахон ва дуэт рақслар яратди. 1957 й. ансамбль Жаҳон ёшлари ва студентлари фестивалининг олтин медалини олишга муваффақ бўлди. 1960 й. «Баҳор»га Давлат ансамбли мақоми берилиши муносабати б-н Т. ансамблни иқтидорли ёш раққосалар б-н мустаҳкамлаб бориш, уларнинг маҳоратини ошириш, янги рақс ва рақс дастурларини яратиш, бадиий савияни ҳамиша баланд ушлаб туриш, гастроль сафарларини юқори даражада ўтказиш, шу мақсадда ўзбек рақс меросини ўрганиш, жаҳон халқлари рақсларини саҳналаштириш масалалари б-н умрининг охиригача шуғулланиб келди. Ансамбль б-н Германия, Швеция, Венгрия, Чехословакия, Польша, Миср каби мамлакатларда гастролда бўлган. 1947 й.дан Тошкент миллий рақс ва хореография билим юртида педагоглик қилган.

«Ўзбекрақс» миллий рақс бирлашмасига, Тошкент кўчаларидан бирига Т. номи берилган. Т. ҳаёти ва ижодига бағишланган «Салом, Баҳор» (1962), «Санъатга бағишланган умр» (1971), «Мукаррама опа ва қирқ гўзал» (1977) фильмлари ишланган. 1993 й. 10 сент. да Т. музейи очилди. Музей Т.нинг ижодий мероси ва фаолиятини сақлаш ва тарғиб қилиш б-н шуғулланади. 1993 й.дан Т. номидаги ёш ижрочи-раққосалар танлови ўтказилмоқда. Давлат мукофоти (1946, 1951, 1973) ва Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1976) лауреати. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2001).

Ад.: Майя Меркель, Мукаррама опа и сорок красавец, Москва, 1980; Авдеева Л. А., Балет Узбекистана, Т., 1973; Танец Мукаррамы Тургунбаевой, Т., 1989.

Муҳсин Қодиров.

ТУРҒУНЛИК (математикада) — дифференциал тенгламаларнинг сифат назариясидаги бошланғич ёки чегаравий шартларни қаноатлантирувчи ечимлари. Дифференциал тенгламалар ва уларнинг тизимлари учун бошланғич, бошланғич-чегаравий ҳамда тесқари масалалар ечимларининг Т.и текширилади. Қуйидаги

$$\frac{dy_i}{dt} = f_i(t, y_1, y_2, \ldots, y_n) \quad (i = 1, 2, \ldots, n) \quad (1)$$

оддий дифференциал тенгламалар тизимининг барча $y_i=y(t)$ (i=1, 2, ..., n) ечимлари $0<t<\infty$ интервалда бошланғич шарт $y_i(0)=y_{i0}$(i=1, 2, ..., n) нинг текис узлуксиз функциялари бўлса, бу ечимлар турғун деб аталади. Бошлангич шартларнинг кичик ўзгаришига ечимнинг ҳам кичик ўзгариши мос келади. Хусусан, ўзгармас коэффициентли чизиқли дифференциал тенгламалар тизими ечимлари турғун бўлиши учун характеристик тенгламалар ҳақиқий илдизлари манфий бўлиши зарур. Т. механика ва техникада муҳим татбиқларга эга.

ТУРҒУНОВ Абдуллахон (1948.29.5, Наманган ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Андижон педагогика ин-тини тугатган (1971). 1971— 78 ва 1981— 92 й.ларда Наманган ш.даги 28-мактабда, 1992 й.дан вилоят аниқ ва табиий фанлар интернат лицейида кимё-биол. ўқитувчиси. 1978— 81 й.ларда вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш ин-тида кимё кафедраси мудири. Дарсларни янги педагогик технология асосида ўтади. Намунали кимё лаб.ни ва «Ёш кимёгар» тўгарагини ташкил этган.

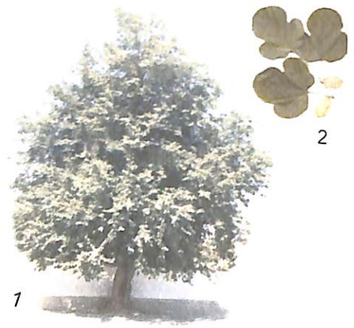
ТУРҒУНОВ Тўлқинбой Булturалиевич (1977.6.2, Қорасув ш.) — боксчи, «Ўзбекистон ифтихори» (1999). Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи (2000). Андижон давлат унгини тугатган (2000). 1997 й.дан «Динамо» спорт жамиятида йўриқчи. 57 кг вазнда Ўзбекистон чемпиони (1997—2000), икки карра Осиё чемпиони (1997, Куала-Лумпур; 1999, Тошкент), Осиё ўйинлари (1998, Бангкок), жаҳон кубоги (1998, Чонг-Гинг) ва жаҳон чемпионатида (1999, Хьюстон) иккинчи ўринни эгаллаган.

ТУСИЙ Носириддин (тўлиқ исм-шарифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Носириддин Тусий) (1201.17.2, ҳоз. Эрон ҳудуди-Тусий) (1274.25.6, Бағдод) — ўрта осиёда — 1274.25.6, Бағдод) — ўрта осиёлик астроном ва математик олим. Т. Эрон Кўҳистонининг исмоилийлар имоми Насриддин Муҳташам сароҳокими Насриддин Муҳташам сароҳокими Насриддин Муҳташам сароҳокими

ТУСТОВУҚЛАР — қ. *Қирғовуллар.*

ТУТ (Morus) — тутдошлар оиласига мансуб дарахтлар туркуми; мевали дарахт; Ўзбекистонда 5 тури ўстирилади. Оқ Т. (M. alba) ва қора Т. (M. migra) меваси истеъмол қилинади. Сершох Т. (M. multicaulis), кағаямаТ. (M. Kagayame) ва ипак қурти Т.и (M. bonabycis) турларидан, асосан, *ипак қурти* боқишда фойдаланилади. Т. тез ўсади, қурғоқчилик ва совуққа чидамли. Шох-шаббаси зич, кенг юмалоқ, овал ва пирамида шаклида. Бўйи 15—18, баъзиларининг 20—25 м, йўғонлиги 1,5 м гача. Катта ёшдаги баланд танали Т. дарахтларидан 20—40 кг гача барг, 50—60 кг мева ҳосили олинади. Т. нинг эгри-бугри (илонўт) ва пастга қараб ўсадиган (мажнун Т.) хиллари ҳам бор. Дарахти 300, айримлари 500 йил яшайди.

Оқ Т. (қ. *Балхи тут*) ва *шотут* меваси ширин, шифобахш, ҳар хил витаминларга бой. Ўзбекистонда Т. қадимдан экиб кўпайтирилади. Янгилигида истеъмол қилинади, шинни, мураббо, майиз, спиртли ичимлик тайёрланади. Барги тут ипак қурти боқишда ишлатилади. Т. икки уйли ўсимлик. Гуллари бир жинсли. Т. уруғидан, қаламчасидан, пайванд ва пархиш қилиб кўпайтирилади.



Тут: *1* — Балхи тут дарахти; *2* — меваси ва барги.

Қурт боқиш учун экиладиган Т. навлари барг ҳосили мўл, бўйи баланд, кўп каллакли ёки бута шаклида ўстирилади. Т. новдалари кесилганда тезда янги новда чиқаради. Ҳар йили қурт боқиш учун кесилганлиги туфайли 60—70 й.да қариб, ҳосилдан қолади. Бундай Т. ёшартирилади. Т. танаси мустаҳкам чидамли, Т. ёғочидан бочкалар, бешиклар, новдаларидан саватлар, замбиллар, кажавалар, енгил стуллар ясалади. Ипак қурти боқиш учун Т. ниҳоллари ва кўчатларини етиштириш, тутзорлар барпо этиш — *тутчилик* — *пиллачилик*нинг муҳим соҳаси ҳисобланади. 1970—91- й.ларда *Ипакчилик институтида* ипак қурти боқишга мўлжалланган Т. нинг 9 нави (Манкент, Пионер, САНИИШ-33, Сурхтут, Ўзбекистон ва б.) ва 3 дурагайи чиқарилган ва р-нлаштириш учун давлат реестрига киритилган.

Касалликлари: *бактериоз, вилт, илдиз чириши,* пўкакланиш ва б.

Зараркунандалари: *тут одимчиси, тут парвонаси, Комсток қурти, кузги тунлам, трипслар,* бўртма нематодлар, *симқуртлар, ўргимчаккана.*

Ўлмас Қўчқоров, Лавронбек Холматов.

ТУТ ИПАК ҚУРТИ — қ. *Ипак қурти.*

ТУТ ОДИМЧИСИ (Apocheima cinerarius Easch.) — капалаклар туркумининг одимловчилар оиласига мансуб ҳашарот; тут баргининг ашаддий зараркунандаси. Капалаги сарғиш. Қанотларини ёйганда 25 мм. Т.о. бир йилда 1 авлод беради, шундан 9 ойини ер тагида ғумбак ҳолда ўтказади. Эрта баҳорда уруғочи капалаги 800—1000 донагача тухум қўяди. Қурти мартнинг 2-ярми ёки апр. бошларида чиқа бошлайди. Ҳаёти даврида 5 ёшни ўтайди. Қуртлар янги тут куртаги ва барглларини кемириб, уни бутунлай йўқ қилади. Ҳар бир қурт ўртача 1,5 кг барг истеъмол қилади (ипак қуртига қараганда 8 марта кўп). 30—40 кундан сўнг (май ойи бошларида) 20—30 см чуқурликда ўзига ин ясаб, ғумбакка айланади ва шу жойда қишлайди.



Тут одимчиси қурти.

Т.о. қуртини йўқотиш учун комплекс агротехник (тут дарахтлари тагини кузда ва баҳорда юмшатиш, кузда тут қатор оралорини чуқур ҳайдаш, бегона ўтларни йўқотиш) ҳамда кимёвий кураш (тутнинг кўкариб турган куртакларига карбофос, Би-58, циперфос, суми-альфа препаратларидан бирининг 0,1—0,3% эритмаси пуркаш) чоралари тавсия этилади.

ТУТ ПАРВОНАСИ (Glyphodes pylaialis Walker.) — қурти фақат тут барги б-н озиқланадиган зараркунанда ҳашарот. Айниқса, тут дарахтлари, ниҳоллари, баргига жиддий зарар келтиради. Тўлиқ ривожланадиган ҳашарот. Катта ёшдаги қуртлари дарахт пўстлоқлари тагида махсус ипакдан тўқиган беланчаги ичида қишлаб чиқади. Баҳорда ғумбакка айланади, 15—20 кундан сўнг ундан капалаклар учиб чиқади. Капалаги майда, қанотлари ёзилганда 15—17 мм, қанотида кўндаланг чизиқлари бор. Ҳар бир капалак (тут баргига 2—3 талан) ўртача 50—60 та тухум қўяди. Тухумдан чиққан қуртлар тут барги туқималарини еб шикастлайди. Зарарланган дарахт новдалари қуриди, совуққа чидамлилиги пасайиб кетади. Йил давомида 6—7 марта авлод беради. Охирги авлоднинг қуртлари окт.-нояб. ойларида қишлашга ўтади.

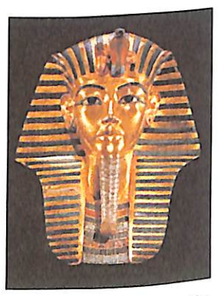


Тут парвонаси: 1 — капалаги, 2 — қурти зарарланган тут барги

1994 й.дан Ўзбекистонда дастлаб Афғонистон орқали Сурхондарё вилоятида, кейинги йилларда Фарғона, Тошкент, Сирдарё вилоятларида тарқалган. Т.п.га қарши биологик кураш усуллари яхши самара беради.

ТУТАНХАМОН (тахтга ўтиргандаги исми — Небхепрура) — Мисрда Янги подшолик даври (18-сулола)да мил. ав. тахм. 1347—1337 й.ларда ҳукм сурган фиръавн. Фиръавн *Аменхотеп IV* (Эхнатон)нинг *Нефертити*дан туғилган 3-қизи Анхесенпаатонга уйланган. Эҳтимол Аменхотепнинг укаси ҳам бўлган. Тахм. 12 ёшида Тутанхатон (Атоннинг жонли образи дегани) номи б-н тахтга ўтириб, 20 ёшга тўлмасдан вафот этган. Ҳокимият амалда вазир Эйе ва б. амалдорлар қўлида бўлган. Т. даврида Эхнатоннинг диний ислоҳотлари бекор қилинган. Амон культига сажда қилиш тикланган, Т.нинг ўзи Т. исмидан воз кечиб, фиръавн қароргоҳини Эхетатондан Фивага қайтарган.

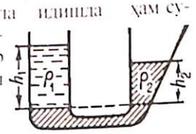
Т.нинг шоҳлар водийсидаги мақбараси 1922 й. инглиз археологи Г. Картер томонидан топилган. Мақбара ўғриқароқчилар томонидан талланмаган. Ундан Т.нинг олтин саркофагидан ташқари, ёш фиръавн тириклигида яхши кўрган санъат асарлари ва унинг қурол, буюмлари: олтин ниқоби,



Тутанхамон ниқоби (Қоҳира, Миср музейи).

рафиқаси Анхесенпаатоннинг тасвири, фиръавн 2 тилдиракли жанг араваси устида акс эттирилган қайкалча, олтин, ганч, қора ва қизил ёғочлардан ишланган қайкалчалар, уқ-ёй, ханжар, қутича, уриндиқ ва б. буюмлар топилган. Бу ноёб санъат асарлари жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида намойиш этилган.

ТУТАШ ИДИШЛАР — пастки томонлари узаро бирлашган идишлар. Идишларнинг қандай шаклдалигидан қатъи назар улар бир хил суюқлик б-н тўлдирилса, иккала идишда ҳам суюқлик сатҳи бирдай бўлади. Агар идишлар ҳар хил суюқликлар б-н тўлдирилса, зичликлари турлича бўлганлиги учун уларнинг сатҳи ҳар хил баландликда жойлашади, чунки баландлик зичликка тескари мутаносиб ($\rho_1 h_1 = \rho_2 h_2$; бунда ρ_1 ва ρ_2 — зичликлар, h_1 ва h_2 — баландликлар). Агар Т.нинг бир тирсаги берк бўлса, суюқликлар сатҳлари орасидаги фарқ ўша берк тирсакдаги босимга боғлиқ бўлади. Манометрлар, буғ қозонларининг сув ўлчаш асбоблари, суюқликларнинг зичлигини ўлчаш асбоблари ва б. асбобларда қўлланади.



Туташ идишлар

ТУТАШ МУҲИТЛАР МЕХАНИКАСИ — *механика*нинг газлар, суюқликлар, плазма ва деформацияланувчи қаттиқ жисмларнинг ҳаракати ҳамда мувозанатини ўрганувчи бўлими. *Гидродинамика, эластиклик назарияси, пластиклик назарияси,* шунингдек, қатор бошқа назарияларини ўз ичига олади. Т.м.м. модданинг дискрет (атом, молекуляр) тузилишини ҳисобга олмайди, уни яхлит, узлуксиз муҳит деб қарайди. Муҳитнинг ҳаракати ва мувозанати тенгламалари, узилмаслик тенгламаси, энергиянинг сақланиш қонуни, шунингдек, кучланишлар, деформациялар, деформация тезликлари ва б. орасидаги боғлиқлик муносабати Т.м.м.нинг асосини ташкил этади. Муҳит характеристикалари т-ра ва б. физик-кимёвий параметрларга боғлиқ бўлиши мумкин. Аниқ бир масала ечилаётганда юқорида санаб ўтилган тенгламалардан ташқари муҳитнинг хусусиятларига боғлиқ бошланғич ва чегаравий шартлар ҳам берилиши шарт. Т.м.м. усуллари фан ва техникада кенг қўлланади.

ТУТАШТОЖБАРГЛИЛАР — икки уруғпаллали ёпиқ уруғли ўсимликларнинг кичик синфи. Баъзи ўсимлик гулларининг туби бир оз, айримларининг эса анчагина узунасига қўшилиб ўсади. Кўпчилик Т.нинг қўшилиб ўсган қисми узун най, юқори қисми эса ҳар хил гул бўлакчалари ёки тишчалар ҳосил қилади. Немис ботаниклларидан А. Браун (1864), А. Энглер (1892) Т.ни айритожлилардан фарқлашни таклиф қилган. Баъзи ботаниклар, жумладан, Н. И. Кузнецов, Н. А. Буш, А. Тахтажян икки уруғпаллалилар синфини айрим тожбаргларга ва туташбаргларга бўлишни тан олишмайди.

ТУТДОШЛАР (Moraceae) — икки уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Сут ширали дарахт, бута, баъзан сут ширасиз ўт ўсимликлар. Барглари навбатлашиб ёки қарама-қарши жойлашган, бутун, ўйилган ёки қайчибарг, ёнбаргли. Тўпгуллари — кучала, бошоқ, баргли. Тўпгуллари ёки бўш шарсимон. Гулларлари айрим жинсли, бир ёки икки уйли. Гулқўрғони оддий одатда, 4 бўлакли. Чангчиси тўртта, уруғчиси битта. Меваси данаксимон ёки ёнғоқча, бирлашиб этли тўпмева ҳосил қилади. Т.га 53 туркум ва 1400 га яқин мансуб. Асосан, тропик ва субтропик мамлакатларда, қисман ўрта минтақада тарқалган.

Т.нинг энг йирик туркумларидан бири фикус (Fikus) доим яшил ёки барг тўкадиган дарахт, бута, баъзан ўт ўсимликлари ҳисобланади. 1000 га яқин тури бор. Барги турли шаклда, ёнбаргли, кўпинча тўкилувчан. Фикуслардан анжир (F. cariса) узоқ яшовчи дарахт. Барглари оддий, 3—5 бўлакчали, тўкилувчан. Гуллари тўпгулининг ичида ўрнашган. Т. нинг яна бир йирик туркуми *тут* (Morus) Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақаларида тарқалган.

Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида экиладиган (асосий ватани Хитой, Япония) меваси анжирга ўхшаш қоғоз дарахти, Шим. Америкада ўсувчи тиканли дарахт — маклюра, фақат тропик мамлакатларда ўсадиган меваси ажойиб нон дарахти, Малайя архипелагида тарқалган сут шираси ғоят заҳарли салобатли дарахт — заққум ҳам Т.га мансуб.

ТУТМЕС — қад. миср ҳайкалтароши; мил. ав. 14-а.да яшаган. Фиръавн Аменхотеп IV (Эхнатон) саройида «ҳайкалтарошлар бошлиғи» мақомида бўлган. Мисрнинг қад. пойтахти — Ахетатон (ҳоз. Амарна)да ишлаган. Т. асарлари (ҳоз. Қоҳира музейи, Берлин давлат музейи ва б.да) ҳайкаллари шаклининг ўта нозиклиги, қиёфаларининг ҳаяжонли улуғворлиги б-н диққатга сазовор.



Тутмес. Қадимги Миср маликаси Нефертити (мил. ав. 14-аср. Берлин музейида).

ТУТУҚ — *Турк хоқонлиги* бошқарувидаги унвон. Қад. турк битиктошлари, хитой, суғд манбаларида учрайди. Т. Турк хоқонлигида ҳарбий маъмурият бошлиғи учун қўлланилган бўлиб, хитойча *дуду* — волий, вилоятнинг ҳарбий ҳокими сўзидан олинган деб ҳисобланади. Лекин, баъзи тадқиқотчилар, шу жумладан, ўзбек олимлари Т. унвони тутмоқ феъли асосида шаклланган унвон эканлигини таъкидлашди. Урхун-Енисей битиктошларида Ўнг Т., Буқай Т., Эл Тўғон Т., Алп Урунғу Т., Чўкул Т., Кунч Т., сингари амалдорлар номи акс этган. Битиктошларда қайд этилишича, хоқонлик бўйсундирилган қабилаларга Т.лар тайинлаган. Турк хоқонлиги даврида Фарғона водийсида Т. унвонли сулола бўлган. *Муғ қалъа ҳужжатлари*да Суғд ҳукмдори Деваштичнинг 719 й.да Турк хоқонига, Шош тудуни ва Фарғона ҳукмдорига ёрдам сўраб юборган мактубини элтган Фатуфарн исмли элчи Деваштичга ёзган хати бўлиб, унда Фатуфарн «Хоқонга ва Фарғона ҳукмдорига ёзилган номани Фарғона тутуғига топширдим», деб қайд қилади. Бу эса 7—8-а.ларда Фарғонада ихшидлар бошқаруви б-н биргаликда Т.лик бошқаруви ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, 7—8-а.ларга оид Қува тангалари орасида суғдий ёзувда «Алпу хоқон тутуқ» ибораси акс этган тангалар учрайди. Бундан Фарғона Т.ларининг Турк хоқонлари номидан пул зарб қилдирганликлари аён бўлади. *Уйғур хоқонлиги* даврида хоқонлардан бири Хитойга Т. унвонли ноиб тайинлайди. Араб географлари асарларида 10-а.да Иртиш бўйида яшовчи Кимак номли туркий қабила ҳукмдорининг унвони Т. деб қайд этилади.

Ад.: Исҳоқов М., Унутилган подшолик-дан хатлар, Т., 1992.

Файбулла Бобоёров.

ТУШЬ (нем. Tushe) — вақт ўтиши б-н ранги ўзгармайдиган қора бўёқ. Сув қўшиб суюлтирилса, кулранг тус олади. Ёғоч, *ўсимлик мойлари, нефть* ва б. қурумидан тайёрланади. Бўёқ ҳосил қилувчи тошкўмир моддаларидан тайёрланадиган қизил, яшил, кўк ва б. рангли Т. ҳам бўлади. Шарқ мамлакатларида, айниқса, Хитой, Корея, Японияда қадимдан фойдаланилган. 15—17-а.ларда Европага тарқалган. Т. чизмачиликда, графика асарларини бўяшда, хат ёзишда ишлатилади.

ТУЮҚ — туркий халқлар мумтоз шеъриятидаги лирик жанр. Т. 4 мисрали шеър бўлиб, арузнинг рамал баҳрида ёзилади; ааба, баъзан абвб тарзида ва фавқулодда ҳолларда — аааа ўлчовида қофияланади. Т. сўз ўйини асосида *тажнис* қофиясида берилади. Тажнissиз Т.лар ҳам бор. Т.нинг дастлабки намуналари халқ оғзаки ижодида учрайди. Бизгача етиб келган Т.лар Бурҳониддин Сивосий (14-а.) қаламига мансуб. «Қутадғу билиг» да ҳам тажнисли тўртликлар бор, бироқ улар мутақориб баҳрида ёзилган. Алишер Навоий *«Мезон ул-авзон»* асарида Т.ни биринчи марта жанр сифатида белгилаб ўтган ва шакллантирган. Бобур ўзининг «Аруз рисоласи» асарида Т.ни туркий шеърият шаклларидан бири сифатида баҳолаган. Т. ҳоз. шеъриятда бирмунча бошқачароқ номларда учрайди. Хусусан, озарбайжонларда баёт, туркларда маъни, туркманларда лаъли. Мумтоз адабиётда Лутфий, Навоий, Бобур, 20-а. шоирларидан F. Fулом, *Ҳабибий, Чархий*, Собир Абдулла ва б. ижодида Т. жанрининг етук намуналари мавжуд.

Ad.: Орзибеков Р., Лирикада кичик жанрлар, Т., 1976.

ТУЯ (Thuja), туйя, биота — сарвдошлар оиласига мансуб доим яшил бир уйли ўсимликлар туркуми. 5 тури Шарқий Осиё тоғларида (Ғарбий Хитой, Корея, Япония) ва Шарқий Америкада тарқалган. Дарё қирғоқлари пастликларида ва ботқоқликларда ўсади. Дарахти бал. 12—18 м, баъзида 45—60 м га боради. Шох-шаббалари пирамидасимон ёки конуссимон. Шохлари ётиқ ёки тик кўтарилган. Новдалари нозик, қаттиқ барглари б-н бирга тўкилади. Барглари тангасимон. Уруғлари япалоқ, қанотли, смолали. Икки тури — ғарб Т.си (T. occidentalis; бўйи 12 м гача, июнда гуллайди, 100 й.дан ортиқ яшайди) ва улкан Т. (T. plicata; бал. 45—60 м, шох-шаббаси тиғиз пирамиласимон, ёғочи қимматбаҳо) шаҳарларни кўкаламзорлаштиришда экилади.



Туя.

ТУЯ (Camelus) — туясимонлар оиласи, қалоқ оёқлилар туркумига мансуб жуфт туёқли сут эмизувчи ҳайвон. 2 мустақил тури бор: бир ўркачли (C. dromedarius — *дромедар* — тез чопувчи) лўк Т.лар, бўйи 210 см гача, қизғиш-кулранг, икки ўркачли (C. bactrianus — *бактриан* — айри) туялар, пастроқ, тўқ қўнғир тусла. Т.лар эволюцияси жараёнида қуруқ чўл ва даштларда яшашга мослашган (тоғли жойлар ва нам иқлимли ерларда яшай олмайди). Улар чўл ва даштларда дағал ўт ва хашаклар, янтоқ, саксовул б-н озиқланади, сувни кам ичади (шўр сувни ҳам ичаверади). Юқори жағида 2 та қурак тиши борлиги б-н бошқа кавш қайтарувчилардан ажралиб туради. Ётганда гавдасининг ерга тегиб турадиган қисмларида, кўкраги, тирсаги ва тиззасида қалоқли тузилмалар бор. Шу туфайли иссиқ (70°гача қизиган) ерда ҳам ёта олади. Бу икки тур Т.лар ўзаро чатиштирилганда урчишга қобилиятли дурагайлар беради. Биринчи бўғин дурагайлари (ўзбеклар, қозоқлар уларни нор Т., урғочиларини нор моя, туркманлар инерлар, деб атайдилар) йирик гавдали, кучли ва ишчан бўлади. Аммо улар насл бериш жиҳатидан ўзларининг соф зотли ота-оналаридан паст туради (шу боис нор Т. ларни бичиб қўйиш тавсия этилади).

Т. милоддан 2000 й. муқаддам хонакилаштирилган. Т.лар 35—40 й. яшайди, улардан 20—25 йил фойдаланилади. Катта ёшдаги Т. вазни 500—800 кг, 2—3 ёшида жинсий етилади, урғочилари 3—4 ёшида қочирилади, эркаклари 4—5 ёшга тўлгач, қочиришга қўйилади. Қочириш мавсуми — янв.-май ойлари. Бўғозлик даври дромедаларда 13 ой (388—389 кун), бактрианларда 14 ой (414—415 кун). Ургочи Т. (моя) 2 й.да 1 марта бўталайди. Т.ларнинг эгиз туғиш ҳолати кузатилмаган. Буталоқлар 18 ойлигида онасидан (сутдан) ажратилади. 2000 кг гача (ёғлилиги 5,4%) сут беради. 20—25 ёшли ва қари Т.лар семиртирилиб сўйилади, гўшти истеъмол қилинади, консерва ва дудланган колбасалар тайёрланади. Ёш, семиз Т.лар гўшти туйимлилиги жиҳатидан қорамол гўштидан қолишмайди. Икки ўркачли Т.лардан 5—10 кг, бир ўркачлиларидан 2—4 кг жун қирқиб олинади, жунидан мовут, трикотаж, гилам, ҳар хил кийим-бош, пайпоқ, румол, адёл каби буюмлар, сутидан шифобахш *қимрон* тайёрланади.

Т.лар уз вазнининг ярмига тенг — 250—300 кг юкни кутара олади, вазнига нисбатан 10—12% оғирликдаги юкни тортиш кучига эга. Соатига 10—12 км тезликда, кунига 35—40 км масофани босиб ўтади. Т.лар қадимдан юкчи ҳайвон булган. Қадимда ва ўрта асрларда *Буюк ипак йўли*да ҳам асосий юк ташиш воситаси Т.лар эди.

Туя кўчманчи халқлар ҳаётида қадимдан муҳим роль ўйнаган. Айниқса, оқ туялар кўпроқ қадрланган. Бойбадавлат ва юқори мартабали кишиларнинг ўтовлари оқ туя жунидан бостирилган кигиздан тикланганлиги б-н қора ўтовлардан ажралиб турган. Ўзбекистон ҳудудларида, айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий вилоятларида туячиликка ҳозир ҳам эътибор кам эмас. Ўзбекистон туячилик хўжаликларида, шунингдек, хусусий хўжаликлар, ширкатлар ва фермаларда 25 мингдан ортиқ туялар боқилади (2004).

Абдусаттор Амиров.

ТУЯБЎЙИНЛАР (Raphidioptera) — тўр қанотли ҳашаротлар туркуми. 100 тури маълум. Шим. ярим шарда тарқалган. Танаси 15—20 мм. Қаноти тиниқ. Олдинги кўкрак бўғими чўзилиб, туя бўйинига ўхшаб қайрилган (номи шундан). Тухумини нам ўрмонларда пўстлоқ, қуруқ ўрмонларда эса барг тўшамалари остига қўяди. Личинкалари дарахтлар пўстлоғи ёриқларида ва пўстлоқ остида яшайди. Ҳашаротлар қуртлари, тенгсиз ипак қуртлари,

Бир ўркачли туя.



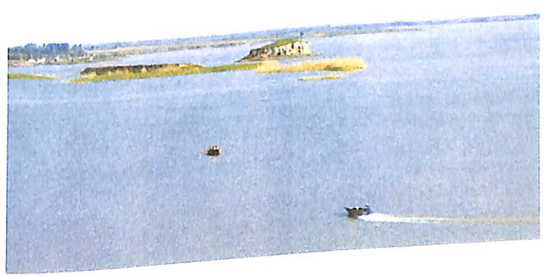
пустлоқхўр қунғизлар, ширалар тухумларини еб, ўрмончиликка фойда келтиради. Т. гумбати ҳаракатчан.

ТУЯБЎҒИЗ — Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманидаги шаҳарча. 1957 й. ташкил этилган. Туябўғиз сув омбори («Тошкент денгизи»)нинг шим.-гарбий соҳилида жойлашган. Яқин т.й. станцияси (Тошкент—Ангрен т.й.) — Кучлик (4 км). Аҳолиси 5431 киши (2004). Шаҳарчада темир-бетон ва асфальт-бетон з-длари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, 2 умумий таълим мактаби, маданият уйи, кутубхона, поликлиника, касалхона, тиббий пункт ва б. тиббий муассасалар бор.

ТУЯБЎҒИЗ СУВ ОМБОРИ, Тошкент денгизи — Оҳангарон дарёсининг ўрта оқимида барпо этилган гидротехника иншооти. 1962 й.да қурилган. Дарё сувини мавсумий тартибга солади. Умумий ҳажми 250 млн.м³, фойдали ҳажми 224 млн. м³ ни ташкил этади. Сув юзаси майд. 20 км². Ўртача чуқ. — 12,5 м. Кўтарма тупроқ тўғон, чап ва ўнг қирғоқ сув чиқартгичлар ва сув ташлагичдан иборат. Тўғонининг уз. 2,4 км, икки чеккаси қумоқ тупроқдан қурилган. Омбор гидроузели 1,9 км узунликдаги дамбага туташган. Тўғон устидан Тошкент — Бекобод автомобиль йўли ўтади. 440 м узунлик ва сув сарфи 760 м³/сек бўлган тезоқар кўринишидаги сув ташлагич сувни 34 м пастликка узатади. Сув ташлагичнинг емирилишини бартараф этиш учун ундан 600 м узоқликда умумий бал. 40 м бўлган очиқ типдаги икки босқичли шаршара қурилган. Сув омборидан Қорасув дарёсига ва Туябўғиз чапқирғоқ каналига сув берилади.

Сув омбори атрофида дам олиш зонаси ташкил этилган. Сув омбори Тошкент вилоятининг Бўка, Оққўрғон, Ўрта Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ туманларида суғориладиган ерларнинг сув таъминотини яхшилашга имкон беради.

Туябўғиз сув омбори.



ТУЯБЎҒИЗТЕПА — илк ўрта асрларга мансуб дахмали тепаликлар (мил. 5—8-а.лар). *Туябўғиз сув омбори* (Тошкент денгизи)нинг шим.-гарбий қирғоғи яқинида, Ўртабоз деган жойда жойлашган. 1959—61-йларда (Т. Аъзамхўжаев) ўрганилган. Дахмалар тепалик кўринишида, бўйи 2 м, диаметри 15—20 м бўлган. Баъзи дахмалар катакомбали иншоотлар бўлиб, 2,6×2 м ли хоналарга ажратилган. Меҳнат қуроллари, сопол идишлар, темир пичоқ, танга, маржон, чиғаноқлар чиққан. Баъзи дахмалардан науслар очилган. Улардан тартибсиз суратда қўйилган, цилиндр шаклидаги оссуарий ва скелетлар топилган.

ТУЯМЎЙИН ГЭС — Туямўйин гидроузелида қурилган. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг «Ўзсувэнерго» ихтисослашган бирлашмаси таркибида. Хоразм вилояти Хазорасп тумани Питнак ш. яқинида жойлашган. Тошкент ш.даги «Гидропроект» лойиҳа ин-ти лойиҳаси асосида қурилган. 1983 й.да ишга туширилган.

Ст-яда Туямўйин сув омборида тўпланадиган сувнинг дарё ўзанига ташланадиган қисмини турбиналардан ўтказиб арзон ва экологик тоза энергия олинади. Ст-я Туямўйин гидроузели тўғонининг пастида жойлашган, унда Санкт-Петербург ш.даги «ЛМЗ» корхонасида ишлаб чиқарилган 6 та гидротурбина ва Екатеринбург ш.даги «Уралэлектротяжмаш» корхонасида тайёрланган ҳар бирининг қуввати 25 минг киловатт бўлган гидрогенераторлар ўрнатилган.

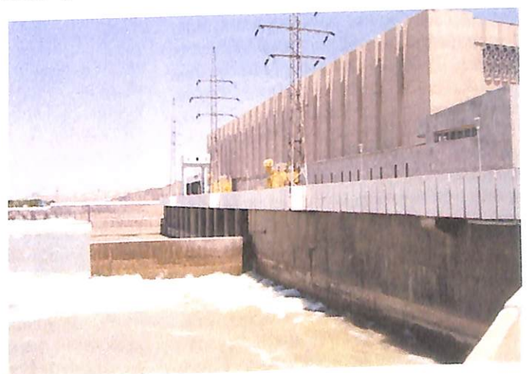
ГЭСнинг ишлаш режими Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан ўрнатиладиган ирригация режимига бўйсундирилган. Ишлаб чиқариладиган электр энергияси миқдори Амударёда йил давомида қуйи қисмга етиб келадиган сув миқдорига боғлиқ, йилига ўртача 400—600 млн. кВт- соатни ташкил этади. Ҳосил қилинган электр қуввати Ўзбекистоннинг ягона энергетика тармоғига узатилади.

Ҳикмат Лутфуллаев.

ТУЯМЎЙИН ДАШТИ — Андижон ва Фарғона вилоятлари ҳудудидаги дашт. Ғарбда Муян ва Арсиф, шим.да Қоратепа тизмалари, шарқда Улуғтоғ, жан.да Қизилқия адирлари оралиғида. Геологик жиҳатдан адирлар оралиғидаги ботиқ. Уз. 36—38 км, эни 28 км. Палеозой, мезозой ва кайнозой ётқизиқлари кенг тарқалган. 1—5 км чуқурликда бўр даври ётқизиқлари учрайди. Устки қисми тош-шағал жинслардан тузилган. Ғарбга томон қия. Иқлими континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28°, энг юқори т-ра 40°. Қиши илиқ, янв.нинг ўртача т-раси —2°, энг паст т-ра —16°. Вегетация даври 180 кун. Йиллик ёғин 200—250 мм, асосан, баҳор ойларида ёғади. Тупроғи типик бўз тупроқ. Ўсимликлари шувоқ, бурган ҳамда ефемерлардан иборат. Даштнинг ўзлаштирилган қисмида тамаки, маккажўхори экилади, боғдорчилик б-н шуғулланилади.

ТУЯМЎЙИН СУВ ОМБОРИ — Амударёнинг қуйи оқимидаги Туямўйин тор дарасида қурилган йирик гидротехника иншооти. Дарё сувини ирригация ва энергетика мақсадларида мавсумий ростлаш учун хизмат қилади. Гидроузел қурилиши 1970 й.дан бошланган. 1978 й.да 1-навбати ва 1983 й.да тўлиқ ишга туширилган. Умумий ҳажми 7800 млн. м³. Сув омбори 4 та — 1 та ўзанли ва чап соҳилдаги табиий чуқурликларда барпо этилган, сув узатилиб тўлдириладиган 3 та омбордан (Капарас, Султонсанжар, Қўшбулоқ) иборат. Гидроузел Амударёнинг чап ва ўнг соҳилларига сув чиқаришни таъминлайди. Т.с.о. тўғонлари сувни дамлаб, сатҳини кўтарилишга олиб келади. Бунда юқори ва пастки бьефлардаги энг

Туямўйин ГЭС.



катта фарқ 18—24 м га етиб боради. Султонсанжар пастлигини сув б-н тўлдириш учун Туямўйин гидроузелидан ғарб томонга қараб 2,5 км узунликда сарфи 50 м³/сек бўлган канал қурилган. Т.с.о. *Туямўйин ГЭС*нинг барқарор ишлашини таъминлайди. Амударёдан Т.с.о.га ҳар йили оқиб келадиган 200 млн.т лойқаоқизиқларни чиқариб юборадиган иншоотлар барпо этилган.

Ўнг қирғоқда кема қатновини таъминловчи 18×80 м ўлчамдаги шлюз қурилган, унинг юк ўтказиш қобилияти 535 минг т ни ташкил этади. Т.с.о.нинг қурилиши б-н Хоразм вилояти, Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл тумани ҳамда Туркманистоннинг Тошҳовуз вилоятида янги ерларни ўзлаштириш, суғориладиган ерларнинг сув таъминотини яхшилаш имконияти яратилди. Гидроузел зонасида дарёнинг ўнг қирғоғида Пахтаарна, Қозоқёб, Бештом, Найман ва Қизилқалъа, чап қирғоғида Тошсоқа, Қиличниёзбой, Қипчоқ-Бўзсув, Хоразм вилоятида Питнакарна, Урганчарна ва б. каналларга сув чиқаргичлар барпо этилган.

Зиёмиддин Артукметов.

ТУЯСИМОНЛАР (Camelidae) — қадоқоёқлилар туркуми оиласи. Оёқлари 2 бармоқли, ён бармоқлари редукцияга учраган. 3- ва 4-кафт ва товон суяклари бирга қўшилган. Юқори лаби айри, ошқозони мураккаб («кавшовчи»). Эритроцитлари овал шаклда бўлиши б-н бошқа сут эмизувчилардан фарқ қилади. 2 уруғ (*туялар* ва *ламалар*)ни ўз ичига олади.

ТУЯТИШ — хўраки, майизбоп узум нави. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача кертикли, юзаси силлиқ. Гули икки жинсли. Узум боши катта (бўйи 20—25 см), ўртача вазни 800—1000 г, цилиндрсимон, ғужумлари зич жойлашган. Ғужуми йирик, думалоқ, сариғиш-яшил. Сент.да етилади. Таркибида ўртача 23,4% қанд, 3,2% кислота бор. Гектаридан 120—160 ц ҳосил олинади. Узумидан майиз солинади. Майизи йирик, сершира. Ўзбекистоннинг барча минтақаларида ўстирилади.

ТУЯТОВОН (Zygophyllum L.) — туятовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик илдизпояли ўсимликлар туркуми; ўт, бута, чала буталардан иборат. Пояси қаттиқ, сершох. Бўйи 30—70 см. Барги серсув, қарама-қарши, бир, баъзан 2—4 жуфтдан жойлашган. Гуллари 1 ёки 2 тадан, тожбарглари оқимтир-сариқ, таги қизил доғли, чангчиси 8—10 та. Ёз давомида гуллаб уруғлайди. Уруғидан кўпаяди. Уруғи 20—30° ҳароратда униб чиқади. Меваси бир ёки бир нечта учли кўсакча. Илдизи ўқ илдиз. Ер шарининг чўл ва даштларида тарқалган. 250 дан ортиқ тури бор. Ўзбекистонда 13 тури учрайди. Ғунчаси сабзавот сифатида овқатга ишлатилади. Бегона ўт сифатида ҳамма экинлар орасида учрайди. Дарё водийлари, воҳалардаги бир оз шўртоб ерларда ўсади.

Кураш чоралари: ерни чуқур ҳайдаш, чопиқ, культивация ва б.

ТУЯЧИЛИК — *чорвачилик*нинг туяларни кўпайтириш ва улардан фойдаланиш б-н шуғулланувчи тармоғи; туялар биологияси, селекцияси, зоотехникаси, хўжалик аҳамиятини ўрганадиган фан. Т. хўжаликлари чўл, чала чўл ва қуруқ дашт минтақаларида жойлашган. Иссиқ иқлимга мослашган *дромедар* (бир ўркачли) туялар Ўзбекистоннинг жан. минтақалари, Туркманистон, Тожикистон, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Африка мамлакатларида, совуққа чидамли *бактриан* (икки ўркачли) туялар Ўзбекистоннинг шим. қисмида, Қозоғистон ва Қирғизистон, Россиянинг Астрахон вилояти, Қалмиқ чўлларида, Тува, Олтой ўлкасида, Монголия, Хитойнинг ғарбий минтақаларида етиштирилади ва улардан фойдаланилади.

Европа мамлакатларидан Испанияда ҳам туялар бор. Уларни 8-а.да маврлар Африкадан олиб ўтган. 1886 й.да туялар Австралияга ҳам келтирилган, қуруқ дашт иқлими, шўрхок чўллари туфайли туялар бу ерда яшаб кетган.

20-а.нинг 30—40-й.ларида Тошкент йилқичилик, туячилик, хачирчилик ва б. юкчи ҳайвонлар тажриба ст-ясида туя ресурсларини ўрганиш, Т.да наслчилик ишларини ташкил этиш, уларни асраш, парвариш қилиш, улардан сифатли маҳсулотлар олиш каби мавзулар бўйича талқиқот ишлари олиб борилди (проф.лар В. А. Шчекин, И. И. Лакоза). Ҳоз. пайтда Т. соҳаси бўйича илмий-амалий ишлар республика чорвачилик ва қорақўлчилик и.т. ин-тларида олиб борилади. Олий ва ўрта махсус қ.х. ўқув юртларида Т. мустақил фан сифатида ўқитилади.

Абдусаттор Амиров.

ТУЯҚОРИН (Heliotrapium lasiocarpum L. et. M.) — кампирчопондошларга мансуб бир йиллик заҳарли ўт; бўйи 30—60 см, сершох. Илдизи ўқ илдиз; суст шохланади. Барглари навбатманавбат жойлашган, иккала томони дағал туклар б-н қопланган. Гуллари майда, оқ, тўпгул ўқига бир томонлама ўрнашган. Уруғи оқ туклар б-н қопланган, ҳар мевада 4 талан етишади. Апрда унади, май ойида гуллайди; уруғи июлнинг 2-ярмида пишади. Уруғидан кўпаяди. Ниҳоллари апрда кўкариб чиқади. Сент. охирида қурийди. Т. йўл ёқаларида, ўват ва марзаларда, айниқса, баҳорикор экинлар орасида кўп ўсади. Поя ва баргларида 0,4%, уруғида эса 1% га яқин заҳарли алкалоидлар (гелиотрин ва лазиокарпин) бор. Етилган уруғлари аста тўкилиб тупроқни, айниқса, ҳосили кеч йиғиштирилган донни ифлослайди. Т. уруғи аралашган бугдой, арпа, тариқ ва б. донларни истеъмол қилиш натижасида одам ва ҳайвонлар заҳарланиши мумкин. Ўрта Осиёда тарқалган. Ташландиқ ерлар, ўтлоқ, боғ ва узумзорларда ўсади.



Туяқорин.

Кураш чоралари: уруғлик материал тозаланади; экинлар ўтоқ қилинади; галла экинларига 2,4—Д типидаги гербицидлар пуркаланади.

ТУЯҚУЙРУҚ (Carduus albidus MB.) — мураккабгуллошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси якка, тик ўсади, чочоқ, сершох, поясининг юқориги шохлари қалин, оқ туклар б-н қопланган, бўйи 15—60 см. Барглари этли, кенг наштарсимон ва патсимон-шапалоқ, тиканли, бандсиз. Гуллари тўқ қизил, чочоқ, саватсимон тўпгулга йиғилган. Меваси уруғча. Май — июлгача гуллайди ва мевалайди. Уруғидан кўпаяди. 10—25° ҳароратда уруғи униб чиқади. Илдизи ўқ илдиз. Ўзбекистоннинг барча ҳудудида, жумладан, Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Сурхондарё вилоятларида тарқалган. Ғўза, беда, дон ва б. барча экинлар орасида учрайди. Қўриқ, ташландиқ ерларда, суғориш шохобчалари



Туяқуйруқ.

яқинида, йўл ёқаларида, боғ ва токзорларда ўсади.

Кураш чоралари: бедани Т. уруғи етилгунча ўриб олиш; галла экинларига 2,4-Д типидаги гербицидлар пуркаш.

ТУЯҚУШЛАР (Struthioniformes) — кўкрак тожсиз қушлар туркуми. 1 оила, 1 уруғ ва 1 тури — африка туяқуши бор. Ҳиндистон, Хитой, Монголия, Эрон, Украина ва Грециядан қазилма қолдиқлари маълум. Ҳоз. Африкада 3 кенжа тури тарқалган. Бўйи 270 см, оғирлиги 80—90 кг. Учолмайди; оёқлари бақувват; кўриш, эшитиш органи яхши тараққий этган; соатига 70 км гача югуради. Уясини ерга ясайди; 7—9 та тухум қўяди. Тухуми йирик, уз. 150 мм, оғирлиги 1,5, баъзан 2 кг гача. Тухумини кечаси нари, кундузи модаси 40 кун босади. 3 ёшда вояга етади. Асосан, ўсимликлар, ҳашаротлар, майда умуртқали ҳайвонлар б-н озиқланади. Гўшти ва тухуми мазали; патлари чиройли. Бир қанча мамлакатларда тутқунликда кўпайтирилмоқда.



Туяқуш.

ТУҚСОБА, тўқсабо (эски ўзбекча — ўз туғига эга бўлган) — ҳарбий қисм саркардаси, туқсабоши. 1) 16—19-а.ларда Бухоро амирлигида эшикоқо боши, чиғатой беги сингари мансабдорлардан кейинги, мирохурдан олдинги рутба ҳисобланиб, унинг эгаси амир саройига отда кириш, лекин ҳукмдор қабулида ўтириш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсни англатган. Бу мансабдор идишларга овқат сузиш, косаларга ичимлик, қатиқ, муздек сув ва ҳ.к. қуйиш, уларни хизматкорлар орқали машварат ёки кенгаш аҳлига етказишга масъул ҳисобланган. У, шунингдек, Ҳарқонруд туманини ва у ерда сув тақсимотини бошқарган; 2) Амир томонидан катта қалъа ва қўрғонлардаги ҳарбий гарнизонни бошқариш учун тайинланган ҳарбий мансабдор. Қўқон ва Хива хонлигида Т., асосан, бир полкдан ташкил топган ҳарбий қисм қўмондони. Рутба жиҳатдан чор ҳукумати армиясининг полковник унвонига тенг келган.

ТУҒ — 1) қадимдан Шарқ мамлакатларида ҳукмдорлик, вазирлик, беклик ва ҳ.к. белгиси. Т. ҳўкиз ёки от думидан ясалган. Т. мозийда Осиёнинг бир қанча давлатларида (Хитой, Ҳиндистон) қўтос ҳамда тибет ҳўкизи думидан ясалган бўлса, турклар уни, асосан, от қуйруғи қилларидан тайёрлаганлар. «Т.» атамаси илк марта бир уйғур хоқони шаънига битилган Шине-усу (8-а. ўртаси) ёдномасида кўзга ташланади. 1202 й. Чингизхон Ўнан (Онон) дарёси бўйида 8 туғни тиккан ҳолда салтанат ташкил топганлигини эълон қилади. Ислом дини қабул қилингандан кейин ҳам туркий давлатларда Т. қўлланишда давом этди. Чингизхон салтанатида, Салжуқийлар, Мамлуклар, Қорахонийлар, Усмонийларда бўлгани каби, Т. Темурийларда ҳам мавжуд эди. Туман беги «баҳодир» фахрий унвони қатори Т. довул ҳамда тумантуғ ва чортуғлар б-н шарафланган.

Усмонийлар салтанатида санжақбейлар битта, бейлербейлар 2 та, вазирлар 3 та, шайхулисломлар 2 та, қози аскарлар битта, яничери бошлиқлари битта, подшоҳлар эса 6 та Т.га эга бўлганлар. Подшоҳ Т.лари туғи шоҳий ёки туғи ҳумоюн деб юритилган. Ҳарбий сафарлар чоғида Т.ларни кўтариб юрувчи шахслар туғчи атамаси б-н ифодаланган; 2) *байроқ*, алам.

ТУҒДИРА ОЛМАСЛИК — қ. *Бепуштлик*.

ТУҒДОНА — қ. *Тошдарахт*.

ТУҒИЛГАНЛИК ҲАҚИДА ГУВОҲНОМА, метрика — боланинг туғилганлиги, унинг ота-онаси ким эканлигини тасдиқловчи ҳужжат. Боланинг туғилишини қайд этиш мажбурий бўлиб, бола туғилган жойдаги ёки ота-онасидан биринг доимий яшаш жойидаги Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФҲДЁ) органида амалга оширилиши лозим. Туғилганлик ҳақидаги ариза бола туғилган кундан бошлаб 1 ой муддат ичида берилиши зарур. Туғилганликни қайд этиш учун: тиббиёт муассасасининг бола туғилганлиги тўғрисидаги тиббий маълумотномаси, ота-оналарининг паспортлари ёки уларнинг ўрнини босувчи ҳужжатлар, никоҳ тузилганлиги тўғрисидаги гербли гувоҳнома ёки оталикни белгилаш ҳақидаги ариза тақдим этилади. Туғилганлик ҳақида далолатнома ёзуви қайд этилгач, ариза берувчига Т.ҳ.г. ҳамда суғурта кассасига топшириш учун маълумотнома берилади. Эгизак (2 ва ундан ортиқ) болалар туғилганда уларнинг ҳар бири учун туғилганлик ҳақида тиббий маълумотнома тақдим этилиши керак, улар асосида туғилганлик ҳақида алоҳида-алоҳида далолатнома ёзувлари, уларнинг ҳар бирига алоҳида Т.ҳ. г. берилади. Ўлик туғилган боланинг туғилганлигини, шунингдек, ҳаётининг 1-ҳафтасида ўлган (перинатал ўлим) болаларнинг туғилганлигини ва ўлимини қайд этиш тиббий муассаса аризасига биноан, шу ҳудуддаги ФҲДЁ органида 24 соат ичида амалга оширилади. Ушбу ҳаракатлар ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексини амалга ошириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида»ги 171-сонли қарори (1999 й. 1 апр.) 1-иловаси б-н тасдиқланган Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш қоидалари асосида бажарилади.

Шоира Йўлдошева.

ТУҒИЛИШ (демографияда) — янги туғилганлар ҳисобига аҳолининг янгиланиб бориш жараёни; муайян аҳоли гуруҳи ўртасида бола туғилиб туриш суръати: бир йил давомида ҳар минг киши ҳисобига тўғри келадиган тирик туғилган болалар сони. Т. ўлим жараёни б-н бирга аҳоли табиий ўсишининг асосини ташкил этади. Т.ни ифодаловчи бир нечта кўрсаткичлар мавжуд: Т.нинг умумий коэффициенти — 1000 кишига нисбатан туғилган болалар сонини ифодалайди ва промилледа белгиланади; Т.нинг махсус коэффициенти — ҳар 1000 та 15—49 ёшли аёлларга нисбатан туғилган болалар сони; Т. нинг ёш гуруҳлари бўйича коэффициенти — ҳар 1000 та маълум ёш гуруҳидаги (15—19, 20—24, 25—29, 30—34, 35—39, 40—44, 45—49) аёлларга нисбатан туғилган болалар сони; Т.нинг йиғинди коэффициенти — туғилиш даражасини энг аниқ ифодаловчи кўрсаткич, унда маълум авлодга тегишли ҳар бир аёлнинг ҳаёти давомида туққан болалари сони ифодаланади. Кўпчилик давлатларда Т. даражасини ўрганиш ва уларни таққослашда Т.нинг умумий коэффициентидан кўпроқ фойдаланилади. Демограф олимлар Б. Ц. Урланис ва В. А. Борисовлар томонидан Т. даражасини шу коэффициент ёрдамида баҳолаш мезони аниқланган. Мезон бўйича ўрганилаётган ҳудуд ёки аҳоли гуруҳида Т.нинг умумий коэффициенти 16‰ дан кам бўлса, Т. даражаси паст, 16—24‰ — ўрта, 25—39‰ — юқори ва 40‰ дан баланд бўлса Т. даражаси жуда юқори ҳисобланади.

Т. — биологик жараён, у инсонларнинг репродуктив майли, яъни фарзанд кўришга бўлган муносабати б-н

боғлиқдир. Репродуктив майл эса инсон яшаётган ижтимоий-иқтисодий муҳит таъсирида ўзгариб боради. Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида бир нечта ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтди ва Т. даражаси жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида ҳам бир хил бўлмаган. Ер юзида Т.нинг камайиш жараёни 18-а.нинг 2-ярмида Ғарбий Европа мамлакатларида бошланиб, АҚШ, Канада, Австралия ва Японияга тарқалди. Айниқса, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларда Т. тез камая бошлади. Жаҳонда энг юқори Т. Африка мамлакатларига тўғри келади. 1970—90 й.ларда Т.нинг энг тез камайиши Осиёга мансуб. Осиёнинг энг йирик мамлакатлари бўлган Хитой ва Ҳиндистонда оилада болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган, яъни Т. давлат томонидан назорат қилинади. Осиё аҳолисининг 70% ини ташкил этган бу давлатларда Т.нинг камайиши бутун Осиё бўйича Т. кўрсаткичларига таъсир қилади. 1970—90 й.ларда Т. Осиёда 40%, Европада 16%, Австралия ва Океанияда 19%, Африкада 5%га камайган. Ривожланаётган мамлакатларда Т. нинг камайиши ривожланган мамлакатлардагига нисбатан секинроқ боради. Т.нинг умумий коэффициенти дунё бўйича (2001, промилледа) — 22, Африкада — 38, Америкада — 20, Осиёда — 22, Австралия ва Океанияда — 31 ва Европада — 10 га тенг. Дунё бўйича энг юқори Т. Малида (50‰) ва энг паст Т. Латвияда (8‰) кузатилмоқда.

Ўзбекистонда туғилишнинг умумий коэффициенти (ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони, ўртача) динамикаси

1870	1900	1930	1960	1990	1995	2002
49.0	49.6	38.7	39.8	33.7	29.8	21.0

Ўзбекистонда Т.нинг нисбатан юқорилиги аҳолининг кўпчилиги қишлоқ турмуш тарзида яшаб келаётганлиги б-н боғлиқ. Шунингдек, қулай демографик вазият ҳам Т.га ижобий таъсир кўрсатади. Никоҳдан ўтиш, оила қуриш ҳолларининг юқорилиги ҳам оилалар сонининг кўпайишига, улар эса, ўз навбатида, Т.нинг ўсишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда янги иқтисодий ислоҳотларнинг жорий этилиши, бозор муносабатларининг шаклланиши ва б. ўлканинг демографик вазиятига ҳам маълум даражада таъсир этди.

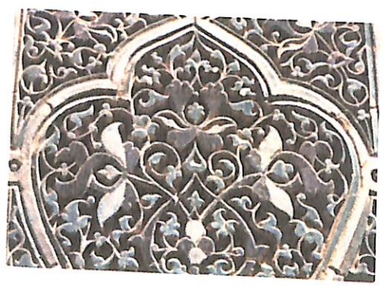
Ад.: Мулладжанов И. Р., Демографическое развитие Узбекистана, Т., 1983; Буриева М. Р., Рождаемость в Узбекистане, Т., 1991; Буриева М. Р., Демография асослари, Т., 2001; Демографический ежегодник Узбекистана, Т., 2003.

Мамлакат Буриева

ТУҒЛОҚИЙЛАР, туғлақийлар — *Деҳли султонлиги*ни бошқарган сулола (1320—1413). Асосчиси — Ғиёсиддин Туғлоқ. Унинг даврида (1320—25) ер солиғи 1/10 га камайтирилди, каналлар қазилди, Туғлоқобод ш. барпо этилди, Деканга юриш уюштирилди. Отасини ўлдириб ўтли Муҳаммад Туғлоқ (1325—51) тахтга чиқали. У лаёқатли саркарда, аммо бешафқат ҳукмдор бўлиб, «Хуни» («Қонхўр») лақабини олганди. Султон деҳқонларга ниҳоятда оғир бўлган қўшимча солиқ солган. Муваффақиятсиз чиққан пул ислоҳоти ўтказган. Пойтахтни Деҳлидан Девагири (Давлатободга кўчирали). Ферузшоҳ Туғлоқ (1351—88) даврида оғир солиқ ва божлар бекор қилинган, янги каналлар қазилган, ҳарбий бошлиқларга қўшимча ерлар инъом қилинган. Аммо ҳарбий бошлиқларнинг айирмачилик ҳаракатлари барҳам топмаган. Бенгалия б-н Декан салтанатлан ажралиб чиққан. Т.лан энг сўнггиси султон Носириддин Маҳмуд (1394—1413) вафотидан кейин ҳокимият саиллар сулоласига ўтган (1414).

ТУҒЛУ ТЕКИН МАҚБАРАСИ — Самарқандлаги меъморий ёдгорлик (1376). *Шоҳизинда* ансамблининг ўрта қисмила. Шаҳарнинг қад. леворига тақаб, Темур саркардаларидан амир Ҳусайннинг ўзи ва онаси Туғлу Текин шарафига қурилган. Мақбара (8,5×9,5 м) бир хонали, эшиги ғарбга қараган. Т.Т.м.да ўша давр меъморлик ҳамда кошинкорлик санъатининг ноёб намуналари сақланган. Гул ва япроқлар тасвири, туташган ҳалқалар ҳамда ёзувлар кўк-мовий бўёқларда тўлдирилган. Т.Т.м. остида сағана (3,15×4,15 м) бор. Унга йўлакдан кирилади. Мақбаранинг бизгача етиб келган равоғи ва унга туташ девор қолдиқлари асосида 1960-й.ларда қолган қисмлари қайта тикланган (уста Ш.Исҳоқов, меъмор И.И.Ноткин).

Туғлу Текин мақбарасининг кошинкори безаги.



Ад. Немцова Н.Б., Шваб Ю.З., Ансамбль Шах-и Зинда, Т., 1979

ТУҒЛУҚ ТЕМУР (? — 1362 ёхуд 1363) — Мўғулистон давлати асосчиси ва хони (1348 и.дан). Шарқий Туркистонда унинг авлодлари 16-а.нинг 70-иларигача ҳукмронлик қилган. *Чиғатой улуси* парчаланиши жараёнида унинг шарқий қисмида Амир Ўлодчи ёрламида Т.Т. тузган давлат таркибига Шарқий Туркистон, Жан. Сибирь ва Еттисув кирган. 1360—1361 й.лардаги ҳарбий юришлар натижасида Т. Т. Мовароуннаҳрни эгаллаган. Т.Т. вафотидан сўнг ўғли *Илёсхожа* б-н бўлган курашларда Соҳибқирон Амир Темур мўғулларни Мовароуннаҳр ҳудудидан қувиб чиқарган. Т.Т. ворислари фақат Шарқий Туркистонга эгалик қилганлар, холос.

ТУҒМА КАСАЛЛИКЛАР — эмбрион тараққиётининг бузилишидан пайдо бўладиган касаллик, нуқсонлар. Т.кла организм, айрим органлар тузилиши ва функцияси бутунлай ёки қисман бузилади. Бу, асосан, ҳомила ривожланишида она организмига зарарли ҳар хил омиллар таъсирида келиб чиқади.

Ирсий омиллар таъсирида ота-она жинсий ҳужайралари етилиши (*мейоз*) ва ота-она ёшига қараб жинсий ҳужайралардаги хромосома аппарати бузилади. Ирсий омилларга жинсий хусусиятлар (геном)га ионловчи нурлар ва кимёвий моддалар таъсирида юз берувчи мутацион жараён (қ. *Мутация*) ҳам киради. Ота-онанинг ёши улғайган сари Т.к. б-н туғилувчи болалар сони ҳам кўпайиб боради.

Эмбрион тараққиётига физик (ионловчи нурлар, механик ва термик таъсирлар), кимёвий (гормонал мутаносиблик, сифатсиз овқатланиш, тератоген заҳарлар) ва биологик (вирус, бактерия, содда ҳайвонлар, гельминтлар) омиллар бевосита таъсир этади. Ҳомила ривожланаётган вақтда онадаги руҳий таъсирланиш ҳам организмда эндокрин система (ички секреция безлари системаси) функциясининг бузилишига олиб келади.

Т.к. натижасида айрим орган ёки системаларнинг чала, баъзан, тўла ривожланмаслиги, мас., қўл ва оёқнинг бутунлай ёки қисман ривожланмаслиги (агенезия, аплазия, гипогенезия, гипоплазия), орган ва системаларнинг одатдагидан кучлироқ ривожланиши, мас., одам терисида шох модда тарақий қилиши (гиперплазия, гипергенезия); органлар сонининг кўпайиши ёки камайиши (мас., қўл ва оёқ бармоқларининг кўп бўлиши — полидактилия); ток қўзилик (циклопия); органнинг одатдаги жойидан бошқа томонда жойлашиши (мас., юракнинг *кўкрак қафасида* ўнгга, жигарнинг *қорин бўшлиғида* чапга; талоқнинг эса ўнгда жойлашиши ва б.) кузатилиши мумкин.

Баъзан, туғилган болаларнинг юқори лабида кемтик бўлади ёки юқори танглайи ривожланмай очиқ қолади. Бу туғма камчиликлар эмбрионга паразитларнинг салбий таъсири ва ирсий хусусиятлардан келиб чиқади. Туғма камчиликлар айрим орган ва системалар ривожланаётган вақтда ҳосил бўлиши мумкин.

Кўп туғма камчиликлар эгизакларда симметрик ёки асимметрик ҳолда бўлади.

ТУҒМА КУМУШ — туғма табиий элементлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби деярли соф Ag(1,5% дан кўп бўлмаган аралашмалардан), Au, Hg, Sb, Bi ёки Cu нинг Ag даги табиий қаттиқ эритмалари орасида ўзгариб туради. Турлари: кюстелит (Au 10% гача), конгсбергит, арквсрит, бордозит (Hg мувофиқ равишда 5,13 дан 30%гача), анимикит, алларгентум (Sb 11—15%), чиленит (Bi 5% гача), кумуш (Cu 0,1% гача). Т.к. марказлашган қиррали куб сингонияда кристалланади. Чили (Ханарсильо)да топилган улкан тахта кўринишидаги Т.к.нинг оғирлиги 1420 кг. Ранги оқ бўлиб, кўпинча усти ионқа қора парда б-н қопланган бўлади. Т.к. кам учрайди, металлсимон ялтирайди, юмшоқ, осон болғаланувчан. Қаттиқлиги 2,5, зичлиги 10,5 г/см³. Гидротермал томирларда кўпроқ сульфидли полиметалл конларнинг цементланиш ва оксидланиш зоналарида кальцит, флюорит, адуляр ҳамда Ag, Co, Ni, Bi, U минераллари ва бошқалар б-н бирга учрайди. Т.к. конлари хорижда Норвегия (Конгсберг), Канада (Кобальт), Германия (Шнеберг ва Аннаберг) ва б. жойларда мавжуд. Т.к. туғма олтин б-н бирга кумуш, қолчедан, қўрғошин-рух конларининг оксидланиш зонасида учрайди (Урал, Жезқазған, Потоси ва б.). Ўзбекистонда Қурама тоғларининг рудали конларида кенг тарқалган.

ТУҒМА МИНЕРАЛЛАР — табиатда соф ҳолда учрайдиган кимёвий элементлар. 30 дан ортиқ кимёвий элементлар (хусусан, металлар) Ер пўстимент (хусусан, металлар) Ер пўстимида Т.м. ҳолида учрайди. Баъзи газлар ва суюқ ҳолатдаги элементлар (мас., симоб) ҳам шу минераллар қаторига киради. Улар Ер пўсти умумий массасининг тахм. 0,1%ини ташкил қилади, шундан 0,04% азот ва 0,01—0,02% кислород; қолган қисми 0,05%. Баъзи элементлар табиатда кўпинча туғма ҳолда учрайди. Бундай элементлардан гелий, неон, ксенон, радон, углерод, азот, кислород, олтингугурт, хлор, қалай, темир, кобальт, маргимуш, селен, радий, палладий, осмий, иридий, платина, олтин, симоб, кумуш, висмут асл элементлар дейилади. Т.м. кимёвий хоссаларига қараб 3 гуруҳга ажратилади: металлар — олтин, кумуш, мис, платина, темир, никель ва б.; ярим металлар — маргимуш, сурма, висмут; металлоидлар — углерод, олтингугурт. Т.м.нинг ҳосил бўлиши Ер пўстидаги эндоген ва экзоген жараёнларда содир бўладиган турли физик ва кимёвий шароитларга боғлиқ. Ўзбекистонда олтин, кумуш, углерод (графит), симоб, қалай, қўрғошин, темир, висмут каби Т.м. мавжуд.

ТУҒМА ТАБИИЙ МЕТАЛЛАР — рудали ва сочма конларда учрайдиган табиий яхлит туғма металлар (олтин, кумуш, платина ва б.); одатда, уларнинг ўлчами бу металл зарраларининг аксари қисмини ташкил қилган массасини ўлчамидан кескин фарқ қилади. Т.т.м. кам учрайди ва массаси, одатда, 1 г дан ортиқ бўлади. Энг йирик туғма олтин Австралияда топилган: «Холтерман плитаси» — унинг оғирлиги кварц б-н биргаликда 285 кг бўлиб, унда соф олтин массаси 83,3 кг ва «Кутилган нотаниш» — оғирлиги кварц б-н биргаликда 70,9 кг, соф олтин — 69,6 кг. Йирик соф туғма платина Уралдаги дунитларда (0,427 кг) ва сочмаларда (9,639 кг) топилган. Сочмаларда Т.т.м.нинг кўп қисми руда ҳосил бўлиш жараёнида гидротермал эритмаларда ҳосил бўлган деб ҳисобланади.

ТУҒМА ТАБИИЙ ЭЛЕМЕНТЛАР — табиатда барқарор минераллар шаклида учрайдиган кимёвий элементлар. Т.т.э. неметаллар (углероднинг полиморф модификациялари — олмос ва графит, туғма S, Se, Te), ярим металлар (туғма As, Sb) ва металлар (туғма Au, Ag, Cu, Pt, Pd, Ir, Fe, Ta, Pb, Zn, Hg, Bi)га бўлинади. Одатда, минералогик ва генетик жиҳатдан Т.т.э. б-н узвий боғлиқ бўлган қаттиқ эритмалар, баъзан интерметалл бирикмалар ҳам Т.т.э. ҳисобланади. Мас., *платина* гуруҳидаги минераллар таркибида соф платина б-н бирга ферроплатина, поликсен ва б. бўлади. Табиий шароитда бир қанча газлар: азот, кислород, водород, аргон, гелий, криптон, ксенон, радон ҳам табиий ҳолда учрайди. Кўпчилик Т.т.э. кам учрайди ва баъзи бир ҳолатлардагина йирик тўпламлар (конлар) ҳосил қилади. Металлардан туғма олтин ва платина гуруҳидаги элементлар, айрим турдаги конлар рудаси таркибидаги туғма мис, шунингдек кумуш саноатда муҳим аҳамиятга эга. Нометаллардан олмос, графит, олтингугуртнинг аҳамияти катта. Ой жинслари ва метеоритларда Ер пўстида кам учрайдиган туғма темир ва темир-никель мавжуд. Т.т.э. синфига мансуб айрим минераллар полиморф модификацияли бўлади. Т.т.э.нинг келиб чиқиши магматик, гидротермал, метаморфик ва гипергенжараёнлар б-н аниқланади ва улар, асосан, *сочма конлар*да учрайди. Айрим Т.т.э. йирик тўпламлар ва конлар ҳосил қилади.

ТУҒМАСЛИК — қ. *Бепуштлик.*

ТУҒРО (туркийча) — Шарқ мамлакатларида подшоҳ ва хонларнинг фармонлари бошида уларнинг унвони — ном ва амалларини кўрсатувчи махсус безакли ёзув, рамзий белги, сарлавҳа ўрнидаги сўз, жумланинг безак сифатида ёзилиши. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида туғрач шаклида келтирилиб унинг 3 маъноси берилади: 1) ўғузлар тилида подшо муҳри; 2) подшоҳ, сафарга чиқиш олдидан қўшиндаги ҳар бир жангчига берадиган от; 3) ўғузлар тилида муҳр босилган хат. Шу маънода бошқа туркий қавмлар (кейинчалик мўғуллар) томонидан қўлланиладиган *ёрлиқ* сўзи ўғузларга нотаниш бўлган. *Салжуқийлар* даврида давлат маҳкамаси бошлиғи бўлган амалдор туғрои деб аталган. 4) 19-а. охирида Шим. Ҳиндистон ва Ўзбекистонда алоҳида хатларни турли жониворлар, паррандалар шакли сифатида ёзилиши ҳам Т. хати ёки хатти

Туғро хати.



Т. дейилган. Хаттотликнинг бу санъат тури б-н Ўзбекистонда Ҳабибулло Солиҳ, Маъруф Салимов, Тўхтамурод Зуфаров ва б. шуғулланмоқда.

ТУҒРУҚ — ҳомиладорликни якунлайдиган мураккаб физиологик жараён. Т.дан ҳомила ва йўлдош туғруқ йўлларидан ўтиб, ажралиб чиқади. Т. нор-

мал кечганида ҳомила 10 акушер (9 календарь) ойида туғилади; бу даврда ҳомила етук, бачадондан ташқарида яшаш қобилиятига эга бўлади.

Ҳомиладор аёлларнинг кўпчилигида Т.да 2 ҳафта олдин туғруқ нишонаси кўринади; бунда бачадон туби кескин олдинга эгилади, қорин пастга тушади ва аёл енгил нафас ола бошлайди; организмдан ажралган суюқлик ҳисобига вазни бир қадар енгиллашади; бачадон мускуллари вақт-вақти б-н қисқариб таранглашади.

Аёлнинг кўзи ёришига 1—2 кун қолганида қиндан қуюқ чўзилувчан шиллиқ ажралади, баъзан шиллиқ бир оз қон аралаш бўлади (ҳомиладорлик давомида бачадон бўйни каналини тўлдириб турган шиллиқ тиқин ажралиб чиқади), қорин пастида, думғазада, бел соҳасида тарқоқ оғриқ кузатилади. Т. нишонасидан аёл чўчимаслиги, аксинча Т.нинг яқинлашиб қолганлигини ҳис қилиши лозим. Ана шундай белгилар кўринганида аёл уйда бўлиб тургани маъқул, чунки тез орада тўлғоқ кучайиб, уни зудлик б-н туғруқхонага элтиш зарур бўлади.

Баъзи аёлларда Т. нишонаси бошланганида қоғоноқ суви кетиб қолади; бундай белгилар пайдо бўлганда аёлни дарҳол туғруқхонага ётқизиш керак, акс ҳолда қоғоноқ суви б-н бирга ҳомиланинг киндик ҳалқаси ёки қўли қинга тушиши мумкин. Бундан ташқари, қоғоноқ суви Т.дан олдин кетиб қолса, қин орқали бачадонга инфекция кириши осонлашади. Ҳомиладор аёл туғишига яқин дард тута бошлайди (қ. *Дард тутиши*).

Ҳомила ўтадиган туғруқ йўли (туғруқ канали) — кичик чаноқ суяқлари ва юмшоқ тўқимадан (бачадон бўйни, бачадон туби мускулларидан) ташкил топган бўлиб, шакли эгилган найга ўхшаш.

Туғруқ каналининг кириш қисми қаттиқ суяк ҳалқадан иборат, эни 13 см, бўйи 11 см. Бу ўлчамлар ҳомила бошининг нормал ўтишига мос бўлади; ўлчамларнинг бундан кичик бўлиши (тор чаноқ) туғруқни мушкуллаштиради. Бундай вақтда операция қилиб туғдирилади.

Т. биринчи марта туғаётган аёлларда 15—24 соат, такрор туғаётган аёлларда 10—12 соат давом этиши мумкин. Т.нинг қанча давом этиши аёлнинг ёшига (ёши каттароқ аёллар биринчи марта туғаётганида туғруқ узоқ давом этади), ҳомиланинг катта-кичиклигига, чаноқ ўлчамига, бачадон мускулларининг қисқаришига боғлиқ.

Т. уч даврни ўз ичига олади. Биринчи давр узоқроқ (биринчи марта туғаётган аёлларда 13—18 соат, такрор туғаётганларда 6—9 соат) давом этади. Бу даврда бачадон буйни аста-секин текисланиб, Т. канали кенгаяди. Бачадон бўйнининг ташқи тешиги тула очилгач қоғоноқ (ҳомила пуфаги) ёрилади. Баъзи ҳолларда ҳомила пуфаги ёрилмай қолса, бола «пардали» туғилади, бу ҳомила учун жуда хавфли, чунки у димиқиб нобуд бўлиши мумкин. Бачадон бўйнининг тўла очилиши ва қоғоноқ сувининг кетиши бачадон мускулларининг қисқаришига ва ҳомиланинг туғилишига имкон беради (иккинчи давр). Бу даврда бачадон мускулларининг ритмик қисқариши янада кучлироқ ва узоқроқ давом этиб, унга қорин девори мускуллари ҳамда диафрагманинг қисқариши қўшилади, яъни кучаниқ рўй беради. Аёл ҳар кучанганида ҳомила туғруқ канали бўйлаб сурила бошлайди, бунда ҳомила маълум ҳаракатлар қилиб сурилади, бу эса унинг осонгина туғилишини таъминлайди. Ҳомила боши чаноқнинг катта ўлчамига мослашиб силжийди, бу даврда ҳомила боши букилади ва энгаги кўкрагига тегади, юзи ўнг ёки чапга қарайди.

Ҳомила Т. канали бўйлаб силжиганда энса қисми б-н олдинга, юзи б-н думғаза томонга ўгирилиб олади. Ҳомиланинг боши чаноқ туби, тўғри ичак ва ташқи чиқарув йўлини босади, бунда аёлнинг ҳожати қистагандек туюлади. Кейинчалик аёл ҳар кучанганида ҳомила боши жинсий оралиқда кўринади, кучаниқ тўхташи б-н кўринмай қолади; тез орада шундай пайт келадики, кучаниқ тутмай турганида ҳам ҳомила боши кўриниб тураверади. Бу вақтда туғруқни бошқарувчи акушерка чақалоқни туғдиришга киришади. Ҳомиланинг туғилиш даврида аёл акушерканинг айтгани бўйича кучаниқни тезлатиши ёки секинлатиши мумкин, бунда бола чиқаётганида туғруқ йўлидаги юмшоқ тўқималар йиртилмай қолади. Ҳомиланинг боши чиқиши б-н танаси кўринади. Шу б-н Т.нинг иккинчи, яъни ҳомиланинг туғилиш даври тугайди. Бу давр биринчи бор туғаётган аёлларда 1,5—2 соат, такрор туғаётган аёлларда ярим соатдан бир соатгача давом этади.

Чақалоқ б-н йўлдошни бирлаштирувчи киндик кесиб боғланади. Чақалоқ туғилиши б-ноқ йиғлайди, нафас ола бошлайди. Энди учинчи давр, яъни йўлдош тушиш даври бошланади, бу ўртача 30 мин.дан 1 соатгача давом этади. Бунда йўлдош бачадон деворидан кўчади ва тушади; бир оз (250 мл ча) қон кетади. Йўлдош тушиш даврини врач синчиклаб кузатиб туради, чунки йўлдош бутунлигича тушмаи, бирор бўлаги қолиб кетса, қон кетишига сабаб бўлиши мумкин. Йўлдош тушиши б-н Т. тугаб, чилла даври бошланади.

ТУҒРУҚХОНА — даволаш-профилактика муассасаси. Аёлларга ҳомиладорлик, туғруқ ва чилла даврларида малакали тиббий ердам (қатнаб ёки стационар шароитда) курсатади ҳамда уларга хос гинекологик касалликларни даволайди, шунингдек, чақалоқларни парвариш қилиш ва тегишли тиббий ердам курсатиш ишларини олиб боради. 1996 йилан Ўзбекистондаги мавжуд Т.лар туғруқ мажмуи (комплекси) деб юритилади, улар бошқа даволаш-профилактика муассасалари, хусусан, оилавий поликлиникалар б-н узвий боғлиқ ҳолда иш кўради, бу эса оналар ва чақалоқлар саломатлигини мунтазам назорат қилиш имконини беради. Кўзи ёрилиган аёлларнинг турар жойларидан қатъи назар зарур ҳолларда туғруқ мажмуида зудлик б-н акушер-гинекологик ёрдам кўрсатилади (яна қ. *Оналар ва болалар муҳофазаси, Туғруқ, Туғруққа ёрдам бериш*). Ҳозир Ўзбекистонда 54 та туғруқ мажмуи, 1 та перинатал марказ, туман марказий касалхоналари таркибида 185 та туғруқ бўлимлари фаолият кўрсатмоқда; Тошкент шда эса 9 та йирик туғруқ мажмуи ва 2 та перинатал марказ ишлаб турибди (2004).

ТУҒРУҚҚА ЁРДАМ БЕРИШ — ҳомиладорлик, туғруқ ва чилла даврида аёллар соглигини муҳофаза этишга қаратилган профилактика ва даво тадбирлари системаси. Т.ё.б. *оналар ва болалар муҳофазаси*нинг муҳим бўлимидир. Ўзбекистонда Т.ё.б. системаси туғруқхоналар, аёллар консультацияси, қишлоқ врачлик пунктлари, касалхоналарнинг акушерлик-гинекология бўлимларида амалга оширилади. Бу ерда аёлларга ўз вақтида юқори малакали ихтисослашган акушер-гинеколог ёрдам кўрсатади. Т.ё.б. ташкилий ва илмий-методик асосларининг бирлиги, Т.ё.б. муассасалари ишлаб чиққан профилактика, даво, диагностиканинг энг янги усулларини тиббиёт амалиётига татбиқ этиш, тиббиёт кадрлари малакасини мунтазам ошириб бориш аҳолига акушер-гинекологик ёрдам кўрсатишнинг тобора яхшиланиб боришига имкон беради. Ўзбекистонда Т.ё.б. ишини яхшилаш мақсадида туғруқхоналар аёллар маслаҳатхонаси б-н бирлаштирилган, улар врачлик участкаси бўйича иш олиб боради; бу эса гинекологик касалликлар ва ҳомиладорлик асоратларини барвақт аниқлаш, ҳомиладор аёлларни мунтазам кузатиб бориш ва зарурият бўлса, даволаш, кўзи ёрийдиган аёлларни ўз вақтида туғруқхонага ётқизиш, ҳомиладорлик, чилла даври ва бола парваришн гигиенасига оид санитария маорифи ишларини олиб бориш имкониятини беради. Т.ё.б. муассасаси аёлларга оналик ҳуқуқларининг ҳимояси юзасидан ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатади, шунингдек, ирсий касалликларнинг олдини олиш ва даволашга тегишли тиббий-генетика текширувларини олиб боради.

ТУҒЧИБОШИ — ўрта асрларда Ўрта Осиё хонликларида туғ (ҳарбий байроқ)ни олиб юрувчи ва қўриқловчи ҳарбий қисм бошлиғи (қ. *Туғсоба*).

ТУҲМАТ, бўҳтон (жиноят ҳуқуқида) — бирор шахсни обрўсизлантириш мақсадида атайлаб ёлғон ва уйдирма гаплар тарқатиш. Т. қилиш шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, жиноий жавобгарликка тортишга олиб келади. Бунда айбдор шахс энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда жарима ёки 2 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари б-н жазоланади (Ўзбекистон Республикасининг ЖК, 139-модда, 1-қисм). Агар Т. қилиш нашр қилиш ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнда ёхуд оммавий ахборот воситалари орқали содир этилган бўлса, бу оғирлаштирувчи ҳолат сифатида шахсни тўғридан тўғри жиноий жавобгарликка тортиш учун асос ҳисобланади. Айбдор шахс энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваридан 100 бараваригача миқдорда жарима ёки 2 й.дан 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамоқ б-н жазоланади (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 139-модда, 2-қисм). Агар Т. оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда айблаб; оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлган ҳолда; хавфли рецидивист томонидан; гаразгўйлик ёки бошқа паст ниятларда қилинса, айбдор 3 й.гача озодликдан маҳрум этиш б-н жазоланади.

Шунингдек, шахс ўзининг шаъни, қадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини Ўзбекистон Республикасининг ФК асосида ҳам ҳимоя қилиши мумкин. Фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қиммати қаро ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли б-н талаб қилишга ҳақли. Манфаатдор шахсларнинг талабига кўра, фуқаронинг шаъни ва қадр-қимматини унинг вафотидан кейин ҳам ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Башарти, фуқаронинг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар оммавий ахборот воситаларида тарқатилган бўлса, айни шу оммавий ахборот воситаларида раддия берилиши лозим. Агарда бундай маълумотлар ташкилотдан олинган ҳужжатда учраса, бундай ҳужжат алмаштирилиши ёки қайтариб олиниши керак. Бошқа ҳолларда раддия бериш тартибини суд белгилайди. Фуқаро оммавий ахборот воситаларида унинг ҳуқуқлари ёки қонун б-н ҳимояланадиган манфаатларини камситувчи маълумотлар эълон қилинганда у айни ўша оммавий ахборот воситалари орқали чиқиб, ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ўзининг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар тарқатилган фуқаро бундай маълумотлар рад этилиши б-н бир қаторда уларни тарқатиш оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиённинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ТЬЕПОЛО (Tiepolo) Жованни Баттиста (1696.5.3, Венеция — 1770.27.3, Мадрид) — итальян рассоми, расм устаси, ўймакор нақкош; 18-а. Венеция мактабининг йирик вакили. Г. Ладзаринидан таълим олган, П. Веронезе ва Ж.Б.Пьяцеттадан илҳомланган. Асосан, Венецияда, шунингдек, Милан (1731—32, 1732, 1740), Вюрцбург (1750—53), Мадрид (1762—70)да ишлаган. Т. ижоди 16—18-а.лар итальян монументал санъати тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилди; унинг фреска ва картиналари тубсиз кенгликлари, туганмас жўшқинлиги ва эркин тасвири, нур-ҳаво таъсирининг муккаммаллиги, бўёқларининг енгил ва шаффофлиги, ракурсларининг фавқулоддалиги б-н жаҳон монументал безак санъатининг чўққиларидан бирига айланди. Т.нинг илк асарларидаёқ ижодига хос бўлган ҳаракатчан шакллар, кескин нурсоя ҳамда бой тасаввури кўзга ташланади (1725 й.дан сўнг Венециядаги Дольфино саройи учун тайёрланган картиналар туркуми). 1735 й.дан Т. асарлари эркин ва жўшқин тус олди, ранглар ёрқинлашди ва нозик туслар б-н бойиди [Венециядаги Жезуатн (1737—39) ва Скальци (1743—44) черковларидаги плафонлар ва б.]. Рассом асарларида интерьерларни илюзияли кенгайтириб ва чуқурлаштириб, безакларни меъморий кенгликка маҳорат б-н уйғунлаштирган. Дастгоҳ асарлари образларининг ёрқин таъсирчанлиги ва маҳоратли усули б-н ҳайратга солади («Амфитратнинг зафари», тахм. 1740, Дрезден картиналар галереясида ва б.). Т. портретлар («Арендаги тўплам» кўп шаклли композиция, 1748—50 ва б.), ўта таъсирчан график асарлар («Турли хил ғаройиботлар», «Хаёл ҳазиллари» офортлар туркумлари ва б.) муаллифидир.

ТЭГУ— Жан. Кореядаги шаҳар, мамлакатнинг жан.-шарқий қисмида. Кёнсан-Пукто провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,4 млн. киши (1996). Транспорт йўллари тугуни. Енгил ва озиқ-овқат саноатларининг йирик маркази: ипак ва ип газлама, кўнтери, қоғоз, тамаки, шоли оқлаш, ун тортиш корхоналари бор. Резина буюмлар ишлаб чиқарилади. Машинасозлик (жумладан, станоклар, қ.х., транспорт, тўқимачилик, полиграфия саноатлари учун жиҳозлар и.ч.), рангли металлургия, ҳарбий, кимё саноати корхоналари мавжуд. Т. яқинидан тошкўмир ва мис қазиб олинади. Ўрта асрларда қурилган сарой ва ибодатхоналар харобалари, боғлар сақланган.

ТЭЖОН, Тэчжон — Жан. Кореянинг марказий қисмидаги шаҳар. Чхунчхон-Намдо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,2 млн. киши (1996). Транспорт йўллари тугуни. Қоғоз ва шойи саноатининг йирик маркази. Ип газлама, озиқ-овқат, машинасозлик саноати корхоналари, гугурт ф-каси бор. Т. яқинидан вольфрам рудалари қазиб олинади.

ТЭТЧЕР (Thatcher) Маргарет (Хильда) (1925.13.10, Грантем, Линкольншир) — Буюк Британияниг сиёсат ва давлат арбоби; бош вазир (1979—90), мориф ва фан вазири (1970—74); хазинахонанинг 1-лорди, давлат ишлари бўйича вазир, Консерватив партия томонидан Британия парламенти жамоа палатасининг аъзоси (1959 й.дан). Оксфорд ун-тини (органик кимё ихтисослиги бўйича) тугатган (1947). Кимё корхоналарида ишлаган, ҳуқуқшунослик курсида ўқиб, адвокатлик қилган (1954—57). Нафақалар ва давлат суғуртаси бўйича вазирликнинг парламент котибаси (1961—64). Оксфорд ун-тининг Самервилл коллежи ва Қироллик кимё ин-ти фахрий проф., Қироллик жамияти аъзоси. 1975 й.да Консерватив партия раҳбари этиб сайланган. Т.нинг фалсафаси ва неоконсерватизм тажрибаси жаҳон сиёсий луғатида «тэтчеризм» деб ном олган. У сиёсат оламида «Темир хоним» деган ном б-н машҳур.

Буюк Британия тарихида 1-аёл бош вазир лавозимига сайланганига 25 й. тўлгани муносабати б-н қиролича Елизавета II унга баронесса унвонини берган (2004 й., май).

ТЮДОРЛАР (Tudor) — Англиядаги қироллар сулоласи (1485—1603). Қизил ва Оқ гуллар урушидан сўнг ҳокимият тепасига келган. Янги дворянлар ва шаҳар буржуазиясига таянган. Т. ҳукмронлиги даврида абсолютизм шаклланган, инглиз черкови Ватикандан ажраб чиқиб, мустақил бўлган ва қирол ҳокимиятига тобе эттирилган (1534); 1588 й. Атлантика океанидаги савдо йўллари устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлиш учун Испания б-н муваффақиятли уруш олиб борилган (1588 й. испанларни «Енгилмас армада» деб аталмиш флотининг тор-мор этилиши); Русь давлати б-н савдо алоқалари ўрнатилган (1553). Энг машҳур вакиллари: *Генрих VII*, *Генрих VIII*, Эдуард VI, *Мария I Тюдор*, Елизавета I.

ТЮЛЕНЛАР, қулоқли тюленлар, ҳақиқий тюленлар (Phocidae) — куракоёқлилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Ҳақиқий Т.ла қулоқ супраси бўлмайди. Оёқлари нисбатан калта, қуруқликда ҳаракатланишда иштирок этмайди. Жунлари дағал, тивитсиз. Т. 13 уруғ [йўл-йўл Т., гренландия Т.и, денгиз қуёнлари (ҳар бир уруғда биттадан тур), нерпалар, денгиз монахлари, денгиз филлари] ва 18 турни ўз ичига олади. Субтропикдан шимолгача бўлган барча денгизларда ҳамда Антарктикада тарқалган. Монах Т. тропик денгизларда учрайди. Асосан, қирғоққа яқин яшайди. Айрим турлари ички сув ҳавзаларида тарқалган. Кўпчилик турлари миграция қилади. Айрим турлари овланади. Оддий тюленнинг уз. 1,6—1,8 м, вазни 80—100 кг; Узоқ Шарқ кенжа турининг боласи узун ва майин оқ юнгли. Бошқа кенжа турлари туғилган боласининг юнги қора. Вояга етган Т. юнги қорамтир-кулранг



Гренландия тюлени.

доғли. Атлантика ва Тинч океан ҳавзасида тарқалган. Муз устида ва соҳилда болалайди. Асосан, балиқлар б-н озиқланади.

ТЮМЕНЬ — РФ Тюмень вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Тура дарёсидаги порт. Т.й. тугуни. Аҳолиси 501,4 минг киши (1998).

Т. Сибирда руслар эгаллаган дастлабки шаҳар, 1586 йилда мўғуллар шаҳри Чинги - Тура ўрнида (14-асрдан маълум) вужудга келган. 1709 йилдан Сибирь губерняси, 1782 йилдан Тобол ноиблиги таркибида. 17-а.дан Т. Сибирь б-н Хитой савдо йўлидаги муҳим транзит пункти. 19-а.нинг 40-йилларида Сибирда дарё пароходчилиги очилиши ва 1885 йилда Екатеринбург — Т. темир йўл қурилиши муносабати б-н Т.нинг иқтисодий аҳамияти ўсди. 19-а.нинг 2-ярмида Т.да кемасозлик, ўрмон ва балиқ саноатлари, гилам тўқиш кенг ривожланди. Шаҳар орқали дон, ун, кўн ва б. ташилди.

Муҳим саноат тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик (моторсозлик и.ч. бирлашмаси; кемасозлик, машинасозлик, приборсозлик, станоксозлик, «Нефтемаш» ва б. заводлар), ёғочсозлик, кимё, енгил, озиқ-овқат саноатлари, қурилиш машиналари, пластмасса, тиббиёт асбоб-ускуналари корхоналари ва б. з-длар ишлаб турибди. Камвол-мовут к-ти, пўстин-мўйна, йигирув-тўр тўқиш, гилам, тикувчилик, пойабзал ф-калари бор. 1960 йилда электр иссиқлик маркази ишга туширилган. Т. — нефть-газ қазиб олиш саноати маркази. Т.дан нефть қувурлари ўтган. Шаҳарда 6 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 2 театр, ўлкашунослик музейи (1879 йилда ташкил қилинган), геол., нефть ва газ музейи, картиналар галереяси фаолият кўрсатади.

ТЮМЕНЬ ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1944 й. 14 авг.да ташкил этилган. Асосан, Ғарбий Сибирь шим.да жойлашган, шим.да Кара денгизига туташ. *Ханти-Мансилар мухтор округи* ва *Ямал Ненецлари мухтор округи*ни ўз ичига олади. Уларнинг таркибига Кара денгизининг Белий, Олений, Вилькицкий, Шокальский ва Неупокоев олари киради. Майд. 1435,3 минг км². Аҳолиси 3265,7 минг киши (2002), асосан, руслар (73,6%), шунингдек, украин, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 77,4%. Маркази — Тюмень ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Тобольск, Ишим. Таркибига 38 туман, 28 шаҳар ва 40 шаҳарча киради.

Т.в. Ғарбий Сибирь текислигида жойлашган, бал. 285 м (Сибирь Увалларидан). Вилоят ғарбида Урал тоғларининг шарқий ён бағирлари (энг баланд жойи 1895 м, Народная чўққиси) ёндош. Т.в. ҳудудида 1950—60 й.ларда нефть ва газ конлари очилди. Уралнинг шарқий ён



Тюмень Ўлкашунослик музейи.

бағирларида қўнғир кўмир, темир рудаси, қурилиш қуми конлари бор.

Иқлими континентал. Шим.да қиши узоқ, совуқ (8—10 ой давом этади). Янв.нинг ўртача т-раси —29°, июлники 4—15°. Йиллик ёғин 200—600 мм. Вилоят шим.да кўп йиллик музлоқ ерлар бор. Вегетация даври жан. қисмида 150—162 кун, Ханти-Мансилар мухтор округида 115—125 кун.

Вилоятнинг асосий дарёси — Обь (1500 км чамасида) ва унинг энг катта ирмоғи Иртиш (900 км чамасида). Вилоятнинг шим.-шарқида Таз ва Пур, Надим дарёлари оқиб ўтади. Ямал я.о. ва Т.в.нинг жан.да кўл кўп.

Асосан, подзоллашган қумоқ ва қумлоқ, шунингдек, торф-ботқоқ, чекка шим.да (Ямал ва Гиден я.о.да) тундра тупроқлари, вилоятнинг жан.да қоратупроқсимон-ўтлоқ тупроқлар, дарё водийлари бўйлаб аллювиал тупроқлар тарқалган. Шим.да тундра, жан.роқда ўрмонли тундра ўсимликлари ўсади. Вилоятнинг каттагина қисми тайга зонаси б-н банд. Жан. ўрмонли дашт зонасида, тундра зонасида шимол бугуси, оқ тулки, оқ товушқон, лемминг, оқ каклик, бурундуқ, қўнғир айиқ, росомаха, колонок, соболь, бўри, тулки; қушлардан каркур, чил, кедр чумчуғи; ўрмонли даштда қур яшайди. Ондатра, норка, баргузин соболи ва қундуз иқлимлаштирилган. Ёзда гоз ва ўрдаклар учиб келади. Дарё ва кўлларда балиқ кўп. Вилоят ҳудудида Верхнетазовский, Малая Сосьва, Юганский қўриқхоналари жойлашган.

Саноатининг асосий тармоқлари: нефть-газ саноати (Т.вда Россия нефтининг 66%дан зиёди ва газининг 92% қазиб олинади). Нефть конлари: Самотлор, Холмогор, Фёдоров ва б.; газники — Уренгой, Ямбург, Медвежье ва

б.). Машинасозлик ва металлсозлик (Россияда ишлаб чиқарилган аккумулятор ва кўргошинли автомобиль аккумулятор батареяларининг 31%дан зиёдини, ёғочсозлик станокларининг 9% ҳамда металл кесувчи станоклари; нефть аппаратураси ва жиҳозлари, бургилаш, геология-разведка жиҳозлари, тиббий асбоб-ускуналар, жумладан, бир марта фойдаланадиган шприцлар ва б.), ўрмон ва ёғочсозлик (фанера, йиғма деворли уйлар, мебель), кимё ва нефть кимёси (пластмассалар, кимё-фармацевтика маҳсулотлари); қурилиш материаллари и.ч. ривожланган. Суяқдан ўймакор бадиий буюмлар тайёрланади (Тобольск ш). Энг йирик корхоналари: «Сургутнефтегаз», «Ноябрьскнефтегаз», «Тюменьнефтегаз», «Юганскнефтегаз» (Нефтеюганск), «Уренгойгазпром» (Новий Уренгой ш.); «Ямбурггаздобыча» давлат корхонаси. Моторсозлик и.ч. бирлашмаси, автотрактор электр асбоб-ускуналари з-ди, «Тюменьмебель», уйсозлик к-ти (Тюмень ш.), «Кросно» (Тюмень ш), «Тоболь нефтехимкомбинат» корхоналари; Сургут иссиқлик электр ст-ялари бор.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи-чорвачилик, асосан, сут-гўшт чорвачилиги ва чўчқачилик. Қўй ва эчкилар ҳам боқилади. Вилоят шим.да буғучилик, ларрандачилик (оқ тулки, соболь, сувсар, ондатра), мўйначилик ривожланган. Вилоятнинг жан. қисмида дон (жавдар, бугдой, сули, арпа) ва озуқа экинлари экилади, картошка ва сабзавотлар етиштирилади.

Т.й. узунлиги 2451 км. Автомобиль йўллари уз. 11458 км, шу жумладан, йўллари уз. 11458 км, шу жумладан, қаттиқ қопламалиси 9033 км. Обь, Иртиш, Тобол, Тура ва б. дарёларда кема қатнайди. Ҳаво транспорти муҳим аҳамиятга эга. 7 олий ўқув юрти, 7 музей, 3 театр бор. Вилоятда 30 дан ортиқ санаторий, Большой Тараскуль бальнеобалчиқ курорти фаолият кўрсатади.

ТЮРИНГИТ (Германиядаги Тюрингия кони номидан), темирли хлорит (лепторит — оксидланган хлоритлар (лептохлоритлар) гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $(Fe^{2+}, Fe^{3+})_3[Al_2Si_2O_{10}](OH_2)\cdot(Mg,Fe)_3(OH)_6$. Қаттиқлиги 2—2,5, зичлиги 3,15—3,19 г/см³. Моноклин сингонияда кристалланади. Яширин кристалл массалар ҳолида бўлади. Ранги сарғиш яшилдан қорамтир яшилгача. Чўкинди темир конлари рида йирик тўпламлар ҳолида учрайди: темирли кварцитларда метаморфизм жараёнида ва магматик жинслар темир силикатларининг гидротермал ўзгаришидан ҳам ҳосил бўлади. Йирик кони — Тюрингия (Германия)да. Ўзбекистонда Қурама тоғларида топилган. Темир рудаси сифатида саноат аҳамиятига эга.

ТЮРИНГИЯ, Тюрингия Республикаси — Германия ери. Мамлакатнинг марказий қисмида, Тюрингия сойлиги атрофида, Тюрингия Ўрмонларида жойлашган. Т. 5 та федерал ер б-н чегарадош. Майд. 16,2 минг км². Аҳолиси 2,4 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Эрфурт ш.

Т. — Германия ҳудудидаги тюрингларнинг қад. вилояти. 1130 йдан ландграфлик, 16-а. ўрталаридан Саксония қироллиги ва бир қанча князликлар таркибида бўлиб келди. 1918 йда князликлар барҳам топиб. Т. ери ташкил этилди. 1945 й. фашистлар Германияси парчаланиб, Т. Совет Иттифоқи оккупация зонасига ўтди. 1949 йдан Германия Демократик Республикаси таркибида 3 округга ажратилди. 1990 йда Германия бирлашгач, округлари ҳам бирлаштириліб, Т. Республикаси ташкил этилди.

Т.ни муҳим транспорт йўллари кесиб ўтганлиги сабабли, савдо ва ҳунармандчиликнинг ривожланиши учун шароит қулай бўлган. Т. қадимдан ҳунармандчиликнинг, айниқса, ов ва спорт қуроллиқнинг, айниқса, ов ва спорт қуроллари и.ч. маркази эди. Кончилик, электротехника, керамика, ёғочсозлик, тўқимачилик, тикувчилик, кимё саноатлари ривожланган. Чинни ва шиша буюмлар, ўйинчоқлар ишлаб чиқарилади. Станоксозлик, оптика-механика, автомобилсозлик корхоналари мавжуд. Т.да 3 ун-т, бир нечта махсус олий ўқув юрти, 50 дан ортиқ и.т. институти ва техник марказлар бор. Қ.х.да донли экинлар, рапс, картошка, қанд лавлаги экилади. Т. — И.В.*Гёте*, И. *Бах* ва б. машҳур шахслар ватани.

ТЮЯМУНИТ, туямуйинит (Фарғона водийси Туямуйин кони номидан) — уранли слюдалар гуруҳига мансуб минерал. *Уран* манбаи. Кимёвий таркиби $Ca[(UO_2)_2V_2O_8]\cdot 5{-}8{,}5H_2O$. Ромб сингонияда кристалланади. Майда тангачалардан иборат тупроқсимон масса ҳолида бўлади. Тоғ жинслари бўшлиқларида қобиқ ва гардлар шаклида ҳам учрайди. Сариқ, баъзан яшил, қиғиш рангда товланади. Мўрт. Қаттиқлиги 2, зичлиги 4,3 г/см³. Кучли радиоактив. Уран минераллари мавжуд бўлган конларнинг оксидланиш зонасида ҳосил бўлади. Карнотит, ванадат, барит, гипс ва бошқалар б-н ассоциацияда учрайди.

ТЯМЛАР (чамлар, тьямлар) — Камбоджа, Вьетнам ва Таиланддаги халқ. 290 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Индонез тил гуруҳига мансуб тилда сўзлашади. Диндорлари, асосан, ҳиндуизмга эътиқод қилади, Камбоджада сунний мусулмонлар бор.

ТЯНЬЦЗИНЬ — Хитойнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий марказларидан. Сариқ денгизнинг Бохайвань қўлтиғи яқинида, Хайхэ дарёсининг Буюк Хитой канали б-н кесишган ерида жойлашган. Атрофидаги туманлар б-н марказга бўйсунувчи мустақил маъмурий бирликни ташкил этади. Аҳолиси 9,05 млн. киши (1998). Транспорт йўллари тугуни, йирик порт. Т. — Пекиннинг «денгиз дарвозаси», Шанхай б-н бир қаторда муҳим савдо-тақсимот пункти; Т.га мамлакат ташқи савдо операцияларининг 1/4 қисми тўғри келади. Пўлат қуйиш, машинасозлик, приборсозлик, кимё, тўқимачилик, радиоэлектроника ва қоғоз саноатлари ривожланган. Гилам, велосипед, соат ва тикувчилик машиналари ишлаб чиқарилади. Ун-тлар бор. Метрополитен қурилган.

Шаҳарга 13-а.да Чжигу балиқчилар қишлоғи ўрнида асос солинган. 1465 й.дан Т. деб аталган. 1725 й.дан округ, 1731 й.дан вилоят маркази. 1856—60 й.лардаги Англия-Франция-Хитой уруши вақтида инглиз-француз қўшинлари босиб олган. 1860 й.даги Англия-Хитой ва Франция-Хитой шартномасига мувофиқ, чет эл савдоси учун очиқ деб эълон қилинган. 1900 й. июль ойида, Ихэтуан қўзғолони вақтида Т. 8 давлат ҳарбийлари томонидан ишғол қилинган. 1937—45 й.лар японлар қўл остида бўлган. 1949 й. 15 янв.да гоминданчилар Т.дан чиқариб юборилган.

ТЯНЬШАН (хитойча — Осмонўпар тоғлар, туркий номи — Тангритоғ) — Ўрта ва Марказий Осиёдаги энг баланд ва узоқ масофага чўзилган тоғ тизмалари системаси. Ғарбий қисми Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда, шарқий қисми эса Хитой ҳудудидадир. Т. бир неча тоғ тизмаларидан ташкил топган бўлиб, уларнинг кўпчилиги кенглик бўйлаб, 2550 км дан зиёд масофага чўзилган. Т. шимолда Мўйинқум қумликлари, Или ботиғи, Жунғария Олатови, жан.да Фарғона ва Тарим ботиқлари, ғарбда Сирдарёнинг ўрта қисми, шарқда Гоби чўллари ва Бейшань тоғларигача етиб борган. Шим.да Шарқий Тяньшанга кирувчи Боро-

хоро тизмаси, Жунғария Олатови, Марказий Тяньшанда Қақшалтов тизмаси, жан.-ғарбда Олай тизмаси б-н туташади. Баъзи геолог ва географ олимлар Жунғария Олатови ва Олай-Ҳисор тизмаларини ҳам Т. таркибига киритадилар. Т.га кирувчи кўпчилик тизмалар географик кенглик ёки кенгликка яқин йўналиш бўйлаб, баъзи тизмалари эса (Қоратоғ, Фарғона, Нурота ва б.) меридианал йўналишга яқин чўзилган. Энг баланд жойи Қирғизистон ва Хитой чегарасидаги Ғалаба чўққиси (бал. 7439 м). Унинг яқинида бал. 6995 м ли Хонтангри чўққиси кўтарилган. Тоғ тизмалари шу чўққилардан ғарб ва шарқ томонга елпиғичсимон тармоқланиб, пасайиб боради.

Т. орографик жиҳатдан Шим. Тяньшан, Марказий (ёки Ички) Тяньшан, Ғарбий Тяньшан ва Шарқий Тяньшанга бўлинади, Шимолий Т.га Қирғизистон, Талас Олатови, Орқа Или Олатови, Кунгай Олатов тизмалари ва Чу ҳамда Талас водийлари киради. Шимолий Т. Марказий Т.дан берк ботиқлар — Иссиққўл, Қўчқор, Жумғол, Сусамир, Кетмонтепа ботиқлари б-н ажралиб туради.

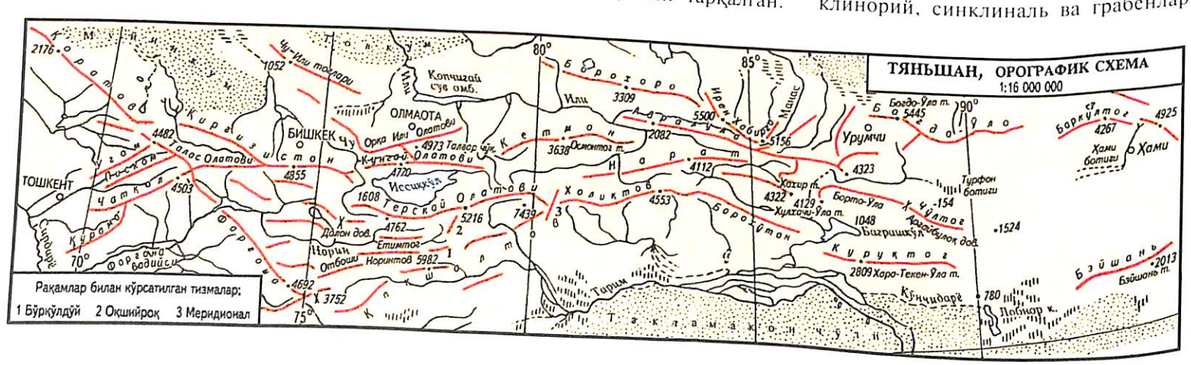
Марказий (Ички) Т. шимолда Терскай Олатови, жан.-шарқда Қақшалтов ва ғарбда Фарғона тизмаси орасидаги жуда катта майдонни эгаллайди. У шарқда Хонтангри тоғ тугунига бориб тақалади (баъзи талқиқотчилар, мас., Н. А. Гвоздецкий Т.нинг энг баланд қисми бўлмиш бу тоғ тугуни ва унинг атрофларини Марказий Т. деб атаб, ундан ғарбдаги тизма ва водийларни Ички Т.га киритадилар). Уларнинг оралиғида тектоник ботиқлар (Норин, Отбоши, Олабуға, Жумғал, Тўқтағул ва б.) жойлашган бўлиб, улар Т. «сиртлари» деб аталади. Тектоник ботиқларнинг баландлиги ғарбий қисмида 2000—2500 м, шарқида 4000 м га етади. Ер юзаси кенг ва текис ясси водийлар бўлиб, дарё ва қад. музликлар қолдирган ётқизиқлар б-н қопланган, дарёлар б-н ўйилган. Айрим ботиқларда кўллар (Сўнкўл, Чатиркўл) ҳосил бўлган.

Ғарбий Т. жан.-ғарбга томон елпиғичсимон таралиб кетган Қоржонтов, Угом, Писком, Кўксув, Чатқол ва Қурама тоғ тизмаларидан иборат. Булар бир-биридан Писком, Чорвоқ, Юқори Чатқол, Чирчиқ тоғ оралиғи ботиқлари орқали ажралган. Шарқий Т. — тоғ системасининг Хитой ҳудудидаги қисми. У деярли кенглик бўйлаб йўналган икки гуруҳ тоғ тизмаларидан иборат. Шим. гуруҳга Борохоро, Ирен-Хабирга (энг баланд жойи 5500 м), Санжи Музтоғ, Богдошан (Богдо-Ўла тоғи —5445 м), Барқултоғ, Мечинўла, Қарлиқтоғ тизмалари; жан. гуруҳга — Холиқтов, Кўктекетов, Борохоған, Қуруқтоғ ва Қизилтоғ кирали. Шарқий Тяньшаннинг тоғ этагида Турфон (чуқ. — 154 м) ботиғи жойлашган.

Т.нинг баландтоғ қисми серқирра ва қояли, қад. ва ҳоз. замон музликларининг иши натижасида келиб чиққан альп типидаги рельеф шакллари (трог, цирк, каррлар), уларнинг ён бағирларида эса қурумлар, водийлар губида морена (музлик ётқизиқлари) уюмлари кенг тарқалган. 3200—3500 м дан юқори қисмларида кўп йиллик музликлар тарқалган бўлиб, уларнинг қалинлиги 20—30 м дан ошмайди. Фақат Оқсой — Чўтирқўл ботиғининг баъзи қисмларида 100 м дан зиёд. Денгиз сатҳидан анча баландда жойлашган ботиқларда гидролакколитлар, торф дўнглари ҳосил бўлган, ён бағирларида солифлюкация (юзлама сурилмалар) бўлиб туради. Яқин геологик ўтмишда қад. музликлардан бўшаган ботиқларда ҳар хил катталикдаги кўллар, баъзиларида ботқоқликлар вужудга келган. Ўртача баландликдаги ва паст тоғли қисмларида оқар сувларнинг иши, гравитацион жараёнлар натижасида келиб чиққан рельеф шакллари (дара, терраса, сурилма, конуссимон ёйилма ва б.) кенг тарқалган.

Т.нинг бу қисмида турли баландликларда текисланган юзалар, тизмаларнинг этакларида адирлар, йирик конуссимон ёйилмалар, бир неча ўнлаб км га чўзилган пролювиал шлейфлар учрайди. Т.даги тоғ тизмалари кучли бурмаланган токембрий, палеозой чўкинди, метаморфик ва отқинди тоғ жинслари—сланец, қумтош, оҳактош, мармар, гнейс, гранит, гранодиорит ва б.дан ташкил топган, ботиқлар, дарё водийлари, адирлар, қисман, тизмалар ён бағирлари мезозой ва кайнозой даврлари чўкинди тоғ жинслари б-н тулган. Т. турли тектоник структуралар (антиклинорий, антиклиналь, синклинорий, синклиналь) шаклида каледон ва герцин бурмаланиши босқичларидан ҳамда янги тектоник ҳаракатлар (горст, грабен) таъсирида вужудга келган. Шу боис Т.да икки йирик структура: каледонитлар ва герцинидлар мавжуд бўлиб, улар бир-биридан чуқур ер ёриқлари орқали ажралган. Каледонитларга Шим., қисман Марказий ва Шарқий Т.даги тизмалар (Кетмон, Киргиз, Орқа Или Олатови, Кунгай Олатов, Терскай Олатов, Талас Олатови, Сусамир, Богдо-Ўла ва б.), герцинидларга Қоратов, Угом, Писком, Чатқол, Қурама, Қақшалтов, Холиқтов, Фарғона ва б. тизмалар киради.

Герцин бурмаланиши босқичидан кейин Т.даги тизмалар тектоник ҳаракатларнинг жуда сусайиши натижасида яссиланиб текисланган (пенепленга айланган). Мезозой эраси, палеоген даврида ва неогеннинг бошланишида Т. платформа босқичини ўтаган. Неоген даврининг охири ва тўртламчи давр мобайнида Т.да янги тектоник ҳаракатлар бошланиб, улар ҳоз. ҳам давом этмоқда. Мазкур тектоник ҳаракатлар натижасида Т.нинг ҳоз. рельефи шаклланмоқда, каледон ва герцин бурмаланишлари даврларида пайдо бўлган антиклинорий, антиклиналь ва горстлар ўрнида тоғ тизмалари, синклинорий, синклиналь ва грабенлар



ўрнида эса мезозой, палеоген, неоген ва тўртламчи давр чўкинди ётқизиқлари б-н қопланган тоғ оралиғи ботиқлари вужудга келган. Янги тектоник ҳаракатлар дифференциал хусусиятга эга бўлиб, уларнинг амплитудаси 8—10 км дан зиёд бўлган.

Т. нисбатан қуйи географик кенгликларда ва Евросиё материгининг ичкарисида жойлашганлиги, деярли ҳамма томондан чўллар б-н ўралганлиги, рельефининг мураккаблиги, кўп қисми катта баландликларга кўтарилганлиги, тизмалар ён бағирлари турли экспозицияга эга бўлганлиги сабабли иқлими умуман континенталдир. Т.нинг асосий қисми мўътадил иқлим минтақасида жойлашган. Жан.-ғарбий ва жан. қисмлари субтропик иқлим минтақаси чегарасида жойлашганлиги сабабли унинг қуйи баландликларига қуруқ субтропикларнинг таъсири сезилади. Т.га нам ҳаво оқимлари ғарбдан келади. Рельефининг мураккаблиги ва кучли парчаланганлиги унинг ҳудудида иссиқлик ва намликнинг ҳар хил тақсимланишига сабаб бўлган. Тизмаларнинг этакларидаги водийларда июлнинг ўртача т-раси 20°—25°, ўртача баландликдаги водийларда 15°—27°, баланд тоғли қисмларида 5° ва ундан ҳам паст. Энг юқори т-ра 30°—35° га етади. Ўртача баландликдаги водийларда янв.нинг ўртача т-раси —6° дан паст, айрим водийларда —16°, —20°. Қишда баланд қисмларида (музлик ва доимий қорлар тарқалган) т-ра —30° гача пасаяди. Т.да ёғиннинг тақсимланишида тизмаларнинг баландлиги, йўналиши, ён бағирларининг экспозицияси катта роль ўйнайди. Тизмалар этакларидаги текисликларда йиллик ёғин 150—300 мм, тизмалар этаклари ва паст тоғларда 300—450 мм, ўртача баландликдаги қисмида эса 800—1600 мм. Тоғ оралиғи ботиқларида ёғингарчилик кам (100—400 мм). Т.да энг кўп ёғин тизмаларнинг шим., шим.-ғарбий, жан.-ғарбий ён бағирларида (2000 мм ва ундан зиёд). Ёғиннинг асосий қисми Т.нинг катта қисмида ёз ойларида, жан. қисмида эса баҳор ойларида тушади. Ёғиннинг кўп қисми қор шаклида ёғади ва узоқ вақт сақланиб туради. Қор қоплами тизмалар этакларида 2—3 ой, ўртача баландлик қисмида 6—7 ой, баланд тоғли қисмларида эса 9—10 ой сақланади. Тоғ оралиғи ботиқларида қор қоплами қалин эмас.

Т.да қор чизиғи шим.-ғарбида 3600—3800 м дан, марказида 4200—4450 м баландликдан ўтади. Унда доимий қор ва музликлар кўп (энг каттаси Марказий Т.даги *Инилчиқ* музлиги). Музликларнинг энг катта марказлари Хонтангри, Терскай Олатови, Қақшалтов тоғ тугунларидир.



Тяньшан тоғлари манзараси.

Т. — Ўрта Осиёнинг ички сувлари шаклланадиган ҳудудларидан бири. Дарёлари, асосан, музлик-қорларнинг эришидан, ёмғир, ер ости сувларидан тўйинади ва берк ҳавзаларга (Орол, Иссиққўл, Балхаш ва б.) қуйилади, ёки текислик, тоғолди ва атрофидаги чўлларга чиқиб, ерга сингиб кетади ва турли хўжалик мақсадлари учун сарфланади. Т.нинг йирик дарёларига Сирдарё ва унинг ирмоқлари (Норин, Қорадарё, Оҳангарон, Чирчиқ, Келес, Арис ва б.), Чу ва ирмоқлари (Жувонариқ, Қўчқор), Талас ва ирмоқлари (Текес, Кунгес, Қош, Чарин ва б.), Жуука, Жеттиўғуз, Туп, Тарим ва ирмоқлари (Оқсув, Тавкандарё, Сарижаз) ва б. киради. Т. дарёларида бир қанча гидротехник иншоотлар: сув омборлари, гидроэлектр станциялари — Тўқтағул, Учқўрғон, Қайроққум, Чорвоқ ва б. барпо этилган. Т.да кўл кўп. Уларнинг энг йириклари тектоник кўллар: Иссиққўл, Саричелак, Сўнкўл, Баграшкўл, Чў-тиркўл. Улардан ташқари дарё ён бағирларининг қулаши, сурилиши, музликларнинг иши натижасида вужудга келган кўплаб кичик кўллар (Аралаш, Қуғала, Ихнач, Тойчоқ, Жасилкўл ва б.) мавжуд. Т.да кўплаб музликлар бор. Музликларнинг умумий майд. 10,2 минг км² чамасида. Шарқий Т.да ҳам музлик кўп, уларнинг умумий майд. 2,7 минг км² дан зиёд, Ирен-Хабирга ва Холиқтов тизмаларида улар, айниқса, кенг тарқалган. Т.да музликларнинг дарахтсимон, водий, карр, цирк, осилиб турувчи, эгар, текис юзали, шлейф каби типлари тарқалган. Ҳоз. даврда иқлимнинг глобал ўзгариши натижасида музликлар узунлиги, майдони қисқариб бормоқда.

Т. тупроқ-ўсимлик қоплами, ҳайвонот дунёси, табиий ландшафтларига кўра, 4 географик областга бўлинади. Бу областлар, асосан, орографик бирликларга тўғри келади.

Шимолий Т. — геологик жиҳатдан энг қад., иқлими кескин континентал. Тупроқ-ўсимлик қоплами ва ҳайвонотида бореал табиатнинг таъсири бор; типик тоғ-ўтлоқ ва қора тупроқсимон тупроқлар кўп учрайди. Область учун сибирь оққарағайи, Т. қорақарағайи ва турли ўт-бошоқли ўсимликлар хос. Сут эмизувчилардан: ўткиртиш, узун-бурунча, кутора, ҳар хил сичқонлар; қушлардан — қизилиштон, кедровка, қиронқора ва қирғий кўп. Қорақарағай ўрмонларида силовсин, қўнғир айиқ, бўри, тулки, оқ сичқон яшайди. Баландлик минтақалари: 700—900 м — шувоқ-бетагачалов ўсадиган қурғоқчил даштлар; 900 — 1700 м — бошоқли ўтлар тарқалган тоғ олди даштлари; 1700 — 3000 м — қорақарағай ўрмонлари, бутазорлар, баланд бўйли ўтлар, ўтлоқ даштлар ҳамда тоғ бошоқли даштлари; 3000 — 3500 м субальп ўтлоқлари ва ўтлоқ даштлар ҳамда тоғ бошоқли даштлари; 3500 — 4000 м альп ўтлоқлари ва ўтлоқ-даштлари, кобрезия ялангликлари; 4000 — 5000 м ҳоз. замон музликлари минтақаси.

Марказий Т.да континенталлик янада кучаяди, йиллик ёғин миқдори камаяди, совуқсиз давр қисқа. Сиртлар кенг тарқалган. Тоғ қоратупроғи, тоғ ўтлоқи-дашт, сиртларда — даштўтлоқи тупроқлари кенг тарқалган. Ўсимлик қопламида тоғ совуқ чўли ва даштларнинг ксерофит ўсимликлари хос. Тоғ чўли ва даштларда қоплон, архар, дашт сассиққўзани, қўшоёқ, олахуржун ва тувалоқлар яшайди. Пастдан юқорига томон қуйидаги ландшафт минтақалари алмашиниб бора-

ди: чала чўл; қуруқ ва турли ўт-бошоқлилар ўсадиган даштлар; субальп бутазорлари, ўтлоқлари, ўтлоқ даштлари ва даштлари; альп ўтлоқлари, баландтоғ ўтлоқ даштлари, даштлари ҳамда чўллари; нивал минтақа.

Ғарбий Т. рельефининг ниҳоят даражада парчаланганлиги, ёғин миқдорининг ортиши, Ғарбий Осиёга хос ҳайвон ва ўсимликларнинг кўп учраши б-н ажралиб турали; табиатида субтропикларга хос хусусиятлар мавжуд. Баландлик минтақалари ҳам ўзига хос (Фарғона тоғ тизмасининг жан. ён бағрида) 600 — 800 м дан 1500 м гача — тоғ этаги текисликлари; 1500 — 2000 м — сийрак арчазорлар б-н ксерофил бутазорлар учрайдиган бўздойиқ-шувоқ-бетагали даштлар, 2000 — 3000 м кенг ўрмонлар; 3000 — 3500 м баланд бўйли субальп ўтлоқлари; 4000 — 5000 м — нивал минтақа.

Шарқий Т.да Марказий Осиё тоғларига хос ландшафтлар тарқалган. Континенталлик жуда кучли. Намлик кам. Тоғ ботиқлари ҳам қурғоқчил; шўрхоклар учрайди. Шим. тизмалардагина йиллик ёғин миқдори 300 мм гача, марказий ва жан. тизмаларда 50—100 мм. Ёзги т-ра 20° — 25° гача; янв.нинг т-раси тоғ водийларида —7°, —10°, тоғ тепаларида эса —25°гача; қиши узоқ давом этиб, қуруқ келади. Тоғ этаклари дашт ва чала чўллардан иборат, ён бағирларида (1800 — 3000 м) қарағай, қорақарағай, тоғ-терак ва қайрағоч ўрмонлари бор. 3000 м дан баланд жойлари ёзги яйлов. Ҳайвонлардан марал, тоғ эчкиси, архар, қобон ва барс яшайди. Ўрмонлар ва дарё бўйларида қуш кўп. Фойдали қазилмалардан мис, қўрғошин, нодир металлар, тошкўмир конлари бор. Рангли металл конларидан Олмалиқ мис кони, Кончой, Аччисой қўрғошин конлари машҳур. Қурама тоғларидан вольфрам ва мишьяк, Қоратовдан фосфорит қазиб олинади. Қурилиш материаллари, тузлар, термал ва минерал сувлар мавжуд.

Т.да бир қанча қўриқхоналар: Иссиққўл, Олмаота, Оқсув-Жабағли, Саричелак, Чатқол тоғ-ўрмон қўриқхоналари, шунингдек, бир қанча буюртма ҳудудлар (жумладан, Жан.-Ғарбий Т.нинг ёнғоқ-мева ўрмонлари) бор.

Ад.: Баратов П., Маматқулов М., Рафиқов А., Ўрта Осиё табиий географияси. Т., 2002; Шульц В.Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси. Т., 1969; Шульц С.С., Анализ новейшей тектоники и рельеф Тянь-Шаня. М., 1948; Мавлонов Ғ. О., Маматқулов М.М., Ўрта Осиё тоғларининг қалимғи муликлари. Т., 1972; Кориев М., Ўрта Осиё табиий географияси. Т., 1968; Гвоздецкий Н.А., Михайлов Н.М., Физическая география СССР (Азиатская часть). М., 1987; Чупахин В.М., Физическая география Тянь-Шаня. Алма-Ата, 1964; Шчукин И.С., Геоморфология Средней Азии. М., 1983; Гвоздецкий Н.А., Голубчиков Ю.Н., Горы. М., 1987.

Мурод Маматқулов.

ТЯНЬШАН ЗИЛЗИЛАСИ — ер юзида содир бўлган энг лаҳшатли ер қимирлашларидан бири. 1976 й.нинг 27 июлида Хитойнинг Тяньшан вилоятида бўлиб ўтган. Зилзила марказидан тарқалган тебраниш кучи 9—10 балл, магнитудаси 8 га етган. Иморат ва иншоотлар бутунлай яксон бўлган, 650 мингга яқин одам ҳалок бўлиб, 780 мингга яқини жароҳатланган деб тахмин қилинади. Зилзила ўчоғидан тарқалган тўлқинлар радиуси 500 — 600 км келадиган жойларда ҳам кучли сезилган ва жуда катта иқтисодий зарар етказган.

ТЯНЬШАНИТ (*Тяньшан* тоғлари номи б-н аталган) — минерал. 1967 й.да топилган. Кимёвий таркиби $Na_2BaMnTiB_2Si_6O_{20}$. Қаттиқлиги 6—6,5, зичлиги 3,3 г/см³. Мўрт. Гексагонал сингонияда кристалланади. Нотўғри шаклдаги йирик (5×6 см) кристаллар ҳолида бўлади. Ранги яшил, шишадек ялтироқ. Т. ишқорли сиенит уюмини кесиб ўтган пегматит томирида пирохлор, астрофиллит, бафертисит, ланбурит, батолит, галенит, сфен, кальций б-н бирга учрайди.

ТЎҒАРАК ОҒИЗЛИЛАР (Cyclostomata) — жағсизлар катта синфига мансуб сувда яшовчи тубан умуртқали ҳайвонлар синфи. Илонбалиққа ўхшаш танаси шилимшиқ ажратувчи ҳужайраларга бой қалин тери б-н қопланган. Скелети тоғайдан иборат. Жуфт сузгич қанотлари йўқ. Жабра орқали нафас олади. Воронкасимон оғзини (номи шундан) ҳалқа тоғай тутиб турали; тиши мугуздан иборат; тили пармаловчи. Ҳид билиш органи халтасимон. Бош мияси барча умуртқалиларга ўхшаш бўлимлардан иборат. Айириш органлари — мезонефрос буйраклар. Жинсий безлари тоқ, махсус йўли бўлмайди. Тухумлари сувда уруғланади. Т.о. — балиқлар йиртқичи ёки эктопаразити. 2 туркум: *миногалар* ва *миксиналарга* бўлинади.

ТЎҒАРАК ЧУВАЛЧАНГЛАР, нематодалар (Nematoda) — бирламчи тана бўшлиқли чувалчанглар синфи. Танаси ипсимон, дуксимон, баъзан лимонсимон, бочкасимон; кўндаланг кесими тугарак шаклда (номи шундан). Эркин яшовчи Т.ч. майда (0,05 мм дан 5, баъзан 50 мм гача), паразит турлари, одатда, майда, лекин бир қанча турлари 20 — 40 см га, баъзан 8,4 м га етади (каналотлар бачадонидан топилган гигант плацентонема).

Т.ч. айрим жинсли; тухум қўяди ёки айрим турлари тирик туғиб купаяди. Эркин яшовчи Т.ч. бактериялар, сувутлар, детрит б-н, айрим турлари йиртқичлик қилиб озиқланади. Т.ч. орасида кўп турлари ҳайвонлар, ўсимлик замбуруғлари ва одамда паразитлик қилади. 20000 дан ортиқ тури бор. Ер юзида жуда кенг тарқалган; тупроқ, денгиз ва чучук сувларда ҳайвон ва ўсимлик тўқималарида учрайди. Одам ва ҳайвонларга *аскаридалар, ришта, трихина* ва б., қ.х. экинларига бўртма нематодалар, картошка, шоли, бугдой нематодалари ва б. зиён келтиради. Ўзбекистонда сабзавот ва полиз экинлари *бўртма нематодалар* б-н кучли зарарланади.

ТЎДАКЎЛ СУВ ОМБОРИ — Навоий вилоятидаги сув омбори. Бухоро шидан 26 км шарқдаги табиий сойликда, Қуйимозор сув омборининг жан.-ғарбида барпо этилган. 1968 й.да ишга туширилган.

1977 й.да реконструкция қилинган. Тўлиқ ҳажми 800 млн. м³. Сув юзасининг майд. 17,5 км², ўртача чуқ. 4,8 м. Тўғони бал. 4 м, максимал сув чиқариш имконияти 46,0 м³/сек. Ўртачўл канали орқали Зарафшон дарёсининг ортиқча сувларини жамгаради, *Аму-Бухоро машина канали* орқали Амударёдан тўлдирилади. Каналнинг этак қисмидаги ерларни қўшимча сув б-н таъминлайди. Туташтирувчи канал орқали Қуйимозор сув омборига сув беради. Т.с.о. суви қисман минераллашган. Т.с.о.да балиқчилик хўжалиги бор.

ТЎЁНА — кечпишар қовун нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.-т. интида Қўйбош ва Кутана навларини чатиштириб (А.С.Шчукина, С.Т. Песцова, А. С. Ҳакимов, С. Халилов) яратилган. Ниҳоллари униб чиққандан кейин қовуни 105—115 кунда пишади; ўртача катталикда, вазни 4 — 6 кг, юзаси текис, туси қўнғир-кулранг, етилганда сарғиш-қўнғир тусга киради, тури дағал. Меваси таркибида 9—10% қанд бор. Уруғхонаси ўртача, уруғлари йирик. Қишда яхши сақланади. Ҳосилдорлиги 300—400 ц/га. 1991 й.да давлат реестрига киритилиб, Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экиш учун тавсия этилган.



Тўёна қовун нави.

ТЎЗИШ — шамол таъсирида тоғ жинсларининг бузилиши ва уларнинг бўлакланган қисмлари йўнилиб бошқа жойга кучирилиши. Т., айниқса, чўлларнинг қаттиқ шамол эсадиган қисмларида кучли бўлади (мас., Қорақум чўлининг жан. қисми). Т. ва физик нураш жараёнлари биргаликда *табиат ёдгорликлари,* устун ва минора кўринишидаги йўнилган қояларни ҳосил қилади.

ТЎЗОНЛИ БЎРОН — миллионлаб тонна қум ва чангни бир неча минг км гача учириб борувчи кучли (20 м/сек ва ундан ортиқ) шамол; хавфли гидрометеорологик ҳодиса. Т.б., одатда, чўл, чала чўл ва ҳайдалган даштларда тупроқ қуриб кетганда, ўсимликлар яхши ривожланмаган ёки бутунлай ўсмаган ерларда, қум саҳроларида пайдо бўлади. АҚШ, Хитой, Миср, Қозогистон ва б. мамлакатларда, шунингдек, Ўрта Осиёда юз беради. Т.б., одатда, йилнинг илиқ фаслида вужудга келиб, кўпинча қум ва чанг тўзонини учириб келтиради. Ўрта Осиё ҳудудида Т.б. қумлари кўпроқ Марказий Қорақумда ва Копетдоғ тоғ олди минтақаларида кузатилади (йил давомида 100 кунгача, баъзан ундан ортиқ). Т.б. (йил давомида 50 кундан ортиқ) Орол денгизининг қуриган туби зонасида, Ўзбекистоннинг жан. минтақалари (Сурхондарё, Қашқадарё ва Бухоро вилоятларининг айрим туманлари)да, Марказий Фарғонада, Тожикистоннинг жан. ва б. жойларида кузатилади. Т.б., кўп ҳолларда, 3 соатдан кўп давом этмайди, лекин баъзида бир неча суткага чўзилиши мумкин (1950 й. 6—9 майда Небитдоғда 73 соат давом этган). Т.б.нинг зарарли таъсирини *дала ҳимоя ўрмонзорлари* барпо этиб камайтириш мумкин. Бундан ташқари, қумларни мустаҳкамлашнинг турли усуллари қўлланилади (қ. *Агроўрмон мелиорацияси*). Шунингдек, катта майдонлардаги дашт ва чала чўл массивларини хўжалик мақсадларида ўзлаштирилиши, йирик суғориш системалари, обод ва кўкаламзорлаштирилган посёлка, шаҳарлар (Жан. Мирзачўл, Аму-Бухоро, Қорақум, Қарши каналлари зоналари ва б.да) қурилиши, қумларни мустаҳкамлайдиган чора-тадбирлар қўлланилиши сабабли бу жойларда Т.б. эсалиган кунлар анча камайди.

Ҳамидулла Абдуллаев.

ТЎЙ — базм-томоша ва зиёфат б-н нишонланадиган халқ маросимларининг умумий номи. Ўзбекларда *никоҳ тўйи, бешик тўйи, хатна тўйи,* ҳовли тўйи ва б. турдаги Т.лар ўтказилади.

Т.ларни ўтказиш жараёнида инсонпарварлик, иззат-икром, меҳрибонлик, меҳмоннавозлик, иноқлик каби олижаноб фазилатлар ёрқин ўз ифодасини топади. Инсон зотини қадрлаш, ҳурматлаш ва улуғлашда Т.лар беқиёс қимматга эга. Т. бир кишининг шахсий иши бўлмай, у кенг жамоатчилик ташаббуси ва иштироки б-н ўтадиган тантанадир. Шунинг учун Т.ларни замон талаби даражасига кўтариш доимо муҳим ҳисобланади. Т.ларни ўзига хос байрам тарзида ташкил этиш, уларни ҳар томонлама тартибга солиш, ихчамлаштириш, айниқса, бадиий жиҳатдан бойитиш ҳоз. давр талабидир.

ТЎЙ ҚЎШИҚЛАРИ — маросим фольклори сирасига кирадиган ва тўй маросимларида ижро этиладиган қўшиқлар. Т.қ. никоҳ тўйи, суннат тўйи, бешик тўйи, исм тўйи каби тизимларга эга. Ўзбек Т.қ.нинг асосий қисмини никоҳ тўйи қўшиқлари ташкил этади. Никоҳ тўйлари хилма-хил римсирим, расм-русумларга бой бўлиб, уларнинг ҳар бир узвида махсус айтим ва қўшиқлар муҳим аҳамиятга эга. Ёр-ёр, ёр-ёр ёрон-эй, келин салом, куёв салом, ўлан, тўй олқишлари Т.қ.нинг етакчи жанрлари ҳисобланади. Ўзбек Т.қ. алоҳида бир тизим бўлиб, ундаги ҳар қайси жанрнинг умуммаросим таркибида муҳим ўрни ва вазифаси мавжуд.

ТЎЙБОЕВА Софья Эржоновна (1913.30.1, Қозогистон, Ғазали ш. — 1996.25.10, Душанба) — актриса, тожик миллий театри асосчиларидан. Тожикистон халқ артисти (1941). 20-й.ларда Бухородаги мактаб ҳаваскорлари, кейинроқ маҳаллий ўзбек театри спектаклларида қатнашган. 1929—31 й.лар Ҳамза театрида, 1931 й.дан Лоҳутий номидаги драма театри актрисаси. Жульетта («Ромео ва Жульетта»), Луиза («Макр ва муҳаббат»), Дездемона («Отелло»), Любовь Яровая («Любовь Яровая»), Ши Пин («Тайфун»), Сарвара («Она ҳукми») каби роллари б-н танилган. Кинода Меҳринисо хола («Мен бир қизни учратдим»), Бону («Шоир қисмати»), Саидабону («Ўғлим уйланиш ёшида»), она («Зумрад»), Ходима («Қул остидаги чўғ»), Нигоройим («Меҳробдан чаён», «Ўзбекфильм») ва б. образлар яратган. 1968—84 й.лар Тожикистон театр жамияти раиси бўлган.

ТЎЙИНГАН БУҒ — суюқлик (ёки қаттиқ жисм) б-н бир хил кимёвий таркибга эга ва у б-н термодинамик мувозанатда бўлган буғ. Суюқлик б-н унинг Т.б.и ўртасида динамик мувозант мавжуд: вақт бирлиги ичида суюқликдан чиқаётган буғ молекулалари сони шу вақт ичида суюқликка қайтиб тушаётган буғ молекулалари сонига тенг. Суюқликнинг буғ б-н термодинамик мувозанатда бўлиш т-раси ва босимида ҳар бир босимга Т.б. т-расининг аниқ қиймати тўғри келади. Т.б. босимининг т-рага боғлиқлигини ифодаловчи эгри чизиқ қайнаш (ёки конденсатланиш) т-расининг босимга боғлиқлигини ҳам ифодалайди. Суюқлик б-н Т.б.нинг зичликлари ҳам бир-бирига боғлиқ. Т-ранинг ортиши б-н Т.б. босими ва зичлиги ортади, суюқликнинг зичлиги эса камаяди.

ТЎЙИНГАН УГЛЕВОДОРОДЛАР, алканлар, парафинлар — углеводородларнинг гомологик қатори, умумий формуласи C_nH_{2n+2}. *ациклик бирикмалар* синфига мансуб; энг оддий вакили — метан CH_4; бу қатордаги ҳар қайси кейинги аъзо ўзидан олдинги углеводороддан CH_2 гуруҳ (гомолог) б-н фарқланади. Қаторнинг бошланғич 4 аъзосининг номи — *метан* CH_4, *этан* C_2H_6, *пропан* C_3H_8, *бутан* C_4H_{10}; кейинги гомологларнинг номи юнонча саноқ сонлар б-н ифодаланади, мас., C_5H_{12}— *пентан*, C_8H_{18}— *октан*, $C_{10}H_{22}$—*декан*, $C_{16}H_{34}$—*цетан*. Барча Т.у. нинг номига «ан» қўшимчаси қўшиб айтилади. Т.у.нинг молекулаларидаги углерод атомлари бир-бирига оддий боғ б-н боғланган. Бутангача бўлган Т.у. ва неопентан — рангсиз газ, C_5H_{12} дан то $C_{17}H_{36}$ гача —суюқлик, ундан кейингилари қаттиқ моддалардир. Т.у. сувда эримайди, кўпчилик органик эритувчиларда яхши эрийди. Т.у. кимёвий жиҳатдан инерт, шунинг учун ҳам уларга парафинлар деб ном берилган. Лекин нисбатан қаттиқ шароитда улардаги водород атомлари бошқа атом ва гуруҳларга алмашиниши мумкин; ана шу реакциялар асосида кўпгина муҳим саноат маҳсулотлари олинади; чунончи: Т.у.ни хлорлаб, метилхлорид, метиленхлорид, хлороформ; нитролаб—нитропарафинлар; қуйи Т.у.ни оксидлаб спирт, альдегид, кетон ва кислоталар олинади. Т.у.ни каталитик дегидрогенлаб олефинлар (пропилен,

бутенлар), диолефинлар (бутадиен, изопрен), изомерлаб изобутан ва изопентан ҳосил қилинади. Т.у. тошкўмир, ёнувчи сланецларни ҳайдаб ҳам олинади. Т.у. нефтда (5—60%), ўсимликларда, асалари мумида бўлади. Озокерит деярли юқори Т.у.дан иборат; табиий газда 99% гача метан бор. Т.у. пластмассалар, синтетик каучук ва толалар, ювувчи моддалар олишда муҳим хом ашё ҳисобланади; эритувчилар сифатида қўлланади.

ТЎЙИНГАН ЭРИТМА — маълум шароитда (т-ра ва босимда) эриган моддалар б-н барқарор мувозанатли эритма. Мас., тузнинг сувдаги эритмасида айни тузнинг кристаллари мавжуд бўлган эритма; газнинг сувдаги эритмасидан ушбу газ ўтказилган эритма. Эритманинг маълум масса миқдорида ёки маълум ҳажмида эриган модда миқдори эритманинг концентрацияси дейилади. Т.э. концентрацияси, яъни ундаги эриган модда миқдори унинг эрувчанлиги деб аталади.

Маълум шароитларда сувда ёки эритувчида модданинг эриши давом этса ва шу модда кристаллари ҳосил бўлмаса, яъни эриган моддалар миқдори Т.э. концентрациясидан кам бўлган эритма тўйинмаган эритма дейилади. Эритма аста-секин совиганда унда эриган моддаларнинг кристалланиши содир бўлмаслиги мумкин, у ҳолда ўта тўйинган эритма ҳосил бўлади. Ўта тўйинган эритмала Т.э.га қараганда эриган модда кўпроқ; бундай эритмага жуда оз миқдорда эриган модда кристаллари киритилса, эритмала кристалларнинг чўкиши рўй берали.

ТЎЙИНМАГАН УГЛЕВОДОРОДЛАР — занжирида бир ёки бир неча углерод-углерод каррали боғлари бўлган углеводородлар. Т.у. га умумий формуласи C_nH_{2n} (мас., *этилен* $CH_2{=}CH_2$ *пропилен* $CH_3CH{=}CH_2$) бўлган *олефинлар* ёки алкенлар; умумий формуласи C_nH_{2n-2} бўлган углеводородлар: 1) алкинлар деб аталувчи уч боғли Т.у. (*ацетилен* $CH{\equiv}CH$ ва унинг гомологлари); 2) қўш боғли *диен углеводородлари* (*бутадиен* $CH_2{=}CH{-}CH{=}CH_2$ ва б.) ва кумулирланган қўш боғли углеводородлар (*аллен* $CH_2{=}C{=}CH_2$ ва унинг гомологлари); 3) циклоалкенлар (қўш боғли нафтенлар, мас., циклогексан ва б.) кирали.

2 ва 3 боғли енинлар C_nH_{2n-4}, полиенлар ҳам мавжуд. Умумий формуласи C_nH_{2n-6} бўлган ароматик қатор Т.у.и. оддий Т.у.дан хоссалари жиҳатидан фарқ қилади, шунинг учун уларни ароматик бирикмаларнинг алоҳида синфига ажратилади (қ. *Ароматик углеводородлар*).

ТЎЙТЕПА — Тошкент вилояти *Ўрта Чирчиқ тумани*даги шаҳар (1973 йилдан), туман маркази. Тошкентдан 37 км. Яқин т.й. станцияси — Чиғириқ (5 км). Аҳолиси 25,3 минг киши (2004).

Қад.да Т. *Мингтепа*, *Нукат* номлари б-н маълум бўлган. Шаҳар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар унинг ривожланган даври (10—12-а.лар)га тўғри келади.

Шаҳарда 8 саноат корхонаси фаолият кўрсатади. И.ч. бирлашмалари, металл конструкциялари, пахта тозалаш з-длари, дон қабул қилиш корхонаси ишлаб турибди. 3 та енгил саноат корхонаси, 2 та ўқув-тажриба корхонаси ва б. бор. Қўшма корхоналардан Корея Республикаси б-н ҳамкорликдаги «Ҳусайн Мирзо», «Кабул—Тўйтепа ЛТД» ип йигирув-тўқув, Ўзбекистон — Туркия «Бурсел» (эркаклар кўйлаклари тикилади) қўшма корхоналар машҳур. Т.да 200 дан ортиқ давлат ва хусусий тижорат корхоналари фаолият кўрсатади. 4 умумий таълим мактаби, катталар ва болалар кутубхоналари, маданият уйи, 3 касалхона, 3 поликлиника бор.

Т. автомобиль йўллари орқали Тошкент ш. ва б. шаҳарлар б-н боғланган. Т. яқинидан Тошкент — Ангрен т.й. ўтади. Шаҳарнинг жан.-ғарбида *Туябўғиз сув омбори* («Тошкент денгизи») жойлашган.

ЎЗМЭ 8-ЖИЛДИ МАҚОЛАЛАРИНИНГ АСОСИЙ МУАЛЛИФЛАРИ РЎЙХАТИ*

Биология, тиббиёт ва кимё илмий таҳририяти

Абдуллаев Магди
Абилов Ўрол
Азизов Мирҳаким
Азимов Жалолиддин
Аляви Анис
Аминов Собиржон
Арифов Саидқосим
Асадов Дамин
Ахмеров Қудрат
Аҳмедов Носир
Бақоев Савриддин
Баҳриев Иброҳим
Баҳромов Саиджалол
Бекназаров Жуманазар
Ботиров Бешим
Ваҳобов Абдурасул
Дадаев Сайдулла
Дадахонова Гулчеҳра
Даминов Турғунпўлат
Ёдгорова Клара
Жалилов Абдулаҳат
Зарипов Бакриддин
Зокиров Муҳсим
Зокиров Ўзув
Зокиров Ҳосил
Ибодов Комил
Ибрагимова Салтанат
Исабоев Зикрилла
Искандарова Гўзал
Исломов Эркин
Исмоилов Исроил
Исмоилов Сайдиғани
Йўлдошхонова Озода
Каримов Анвар
Каримова Сурайё
Комилов Холиджон
Лаханов Жаббор
Мавлонов Очил
Маърупов Рустам
Миразизов Қўчқор
Миркомилова Муҳаббат
Муродхўжаев Наримон
Мўминов Боқижон
Нарчаев Жамшид
Нишонбоев Кураш
Отақўзиев Темиржон
Парпиев Нусрат
Пратов Ўктам
Саидқориев Бердимурод
Сиддиқов Жаҳонгир
Собиров Жўра
Солиев Мурод
Сулаймонов Эргаш
Тожиев Комил
Туробжонов Садриддин
Тўйчиев Сайфулло
Тўрабеков Шарифжон
Тўхтаев Анвар
Убайдуллаев Абдулла
Умаров Эҳсон
Усмонов Миржалол
Халилов Мирқобил
Хўжаев Омонулла
Хўжаев Саидаҳмад
Шакарбоев Эркинжон
Шаропов Жамол
Шахобиддинов Зияхўжа
Шерназаров Элмурод
Шоваҳобов Шоносир
Шомирзаев Нажиулла
Шомирзаев Эркин
Эргашев Аҳмадқул
Эргашев Норқўзи
Эркаев Ахтам
Эшбоев Эгамберди
Эшова Холниса
Қодиров Йўлдошхон
Қодирова Муҳаррам
Қосимов Алишер
Қосимов Эркин
Қосимова Сталина
Ҳамраев Аловиддин
Ҳамраев Сайфулла

География, геология ва геофизика илмий таҳририяти

Абдуазимова Зоя
Абдуназаров Ўктам
Абдураимов Тоир
Абдураҳимов Абдуқаюм
Абидов Асрор
Акрамов Бахшилло
Аминов Эркинжон
Асроров Абдумутал
Аҳмедов Эркин
Ботиров Исмоил
Бўриева Мамлакат
Ёрмуҳаммедов Акбар
Жумабоев Тошпўлат
Зокиров Шуҳрат
Ибрагимов Шавкат
Иброҳимов Рашод
Иванов Юрий
Исаҳожиев Бахтиёр
Маматқулов Мурод
Пасилов Баҳодир
Раҳматуллаев Шафоат
Султонхўжаев Абдумўбди
Тоиров Маҳмуд
Эгамбердиев Асомберди
Эргашев Йўлдошбой
Қурбонов Ҳолли
Ғуломов Потиҳкамол
Ғуломов Эркин
Ҳайдаров Муродилла
Ҳикматов Фазлиддин

Иқтисодиёт ва қишлоқ хўжалиги илмий таҳририяти

Аббосов Абдулазиз
Абдуллаев Абдумавлон
Абдуғаниева Матлуба
Азимбоев Собиржон
Азимов Ботир
Азимов Сайфиддин
Акбаров Фарҳод
Акмалхонов Талъат
Алимов Олимжон
Алимуҳамедов Султон
Аликулов Эрлис
Амиров Абдусаттор
Артукметов Зиёмиддин
Болтабоева Муяссар
Боқиев Машариф
Гончаров Геннадий
Ёрматова Дилором
Ёқубов Рисқивой
Жўраев Рихсивой
Зикирёев Абдукарим
Ишмуратова Рисолат
Йўлдошев Муталлиб
Махсудов Ходимат
Мирзаев Тоҳиржон
Муллажонов Файзулла
Мусаев Нуриддин
Набиев Ҳамидулла
Ниғматов Муҳаммаджон
Номозов Хушвақт
Норматов Баҳодир
Носиров Убайдулла
Нурмаматов Ҳошим
Отабоева Ҳалима
Отамирзаева Турсуной
Раззоқов Абдухалил
Расулов Мухтор
Раҳимова Барно
Салимов Садир
Сатторов Жўрақул
Содиқов Аббос
Турсунхўжаев Пўлат
Тўхлиев Нурислом
Файзиев Жамолиддин
Холматов Неъмат
Холназаров Султон
Хоназаров Абдушукур

*Муаллифлар номи «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти илмий таҳририятлари бўйича (фақат бир жойда) кўрсатилди.

Шамсуддинов Баҳодир
Шеннаев Хўжаёр
Эрмаматов Шоназар
Эшматов Изатулла
Юсупов Қодиржон
Ўлмасов Аҳмаджон
Қаландаров Ўрозмамед
Қодиров Ашур
Қурбонов Фарҳод
Ғанихўжаева Рафиқа
Ҳакимов Рафиқжон
Ҳамроқулов Рўзимат
Ҳасанов Рустам

Комплекс мақолалар ва педагогика илмий таҳририяти

Аширбоев Самихон
Ашуров Равшан
Ахмедов Нурилла
Бабашев Фарҳод
Бекмирзаев Ислом
Йўлдошев Қозоқбой
Келдиёров Рўзмон
Мажидов Абдурашид
Маманазаров Насриддин
Мўминова Лола
Раҳимова Ойдин
Сулаймонов Асқарали
Тоиров Собит

Маданият ва санъат илмий таҳририяти

Абдуллаев Неъмат
Абдуллаев Рустам
Асқаров Бахтиёр
Аширова Моҳина
Беков Олимжон
Булатов Саидахбор
Габитова Аида
Дурдиева Гавҳар
Жабборов Аҳмаджон
Жўраев Фрунзе
Заргаров Одилбек
Зоҳидов Пўлат
Иброҳимов Оқил
Исломов Бурҳон
Исмоилова Эльмира
Кабиров Абдужаббор
Мадраимов Абдумажид
Матёқубов Ботир
Маҳкамова Сайёра
Маҳмудов Жўра
Мирҳайдарова Закия
Ойхўжаева Шаҳноза
Островский Владимир
Пўлатов Хайрулла
Расултоев Жасур
Раҳимова Ойдин
Раҳмонов Абдусафий
Сабитова Фарида
Саматов Шомат
Собирова Вазира
Солиҳова Муҳаббат
Султонов Хайрулла
Тарнавская Татьяна
Тешабоев Жўра
Тошканбоев Пўлат
Турсунов Тошпўлат
Турғунов Баҳодир
Файзиева Феруза
Фахретдинова Дилора
Хўжаева Саодат
Хўжаниёзова Олмахон
Юнусов Равшан
Ўринов Эсон
Қодиров Муҳсин
Қодирова Дилафрўз
Қодирова Тўлқиной
Қурбонов Қалмирза
Қўзиев Турсунали
Ғафурбеков Тўхтасин
Ҳайитметова Сабоҳат

Тарих илмий таҳририяти

Абдуллаев Қўрқмас
Айтбоев Абдухолиқ
Алимов Ўткир
Алимова Дилором
Асадова Шоира
Асқаров Аҳмадали
Аъзамхўжаев Саидакбар
Баҳриддинов Қаҳрамон
Бобобеков Ҳайдарбек
Бобоёров Ғайбулла
Буряков Юрий
Бўриев Омонулла
Бўриев Очил
Дадабоев Ҳамидулла
Жалилов Омонбек
Жуманазаров Худойназар
Зиёев Ҳамид
Исломов Ўткир
Исҳоқов Мирсодиқ
Камолиддинов Шамсуддин
Каримов Бахтиёр
Каримов Иброҳим
Кароматов Ҳабибулло
Мадраимов Абдумажид
Маликов Азим
Матбобоев Боқижон
Матрасулов Шихназар
Мустафаева Нодира
Муҳаммаджонов Абдулаҳад
Норқулов Наим
Охунжонов Собиржон
Пидаев Шокиржон
Пиримқулов Шодмонқул
Полвонов Неъмат
Ражабов Қаҳрамон
Раҳимов Муҳаммаджон
Раҳмонов Камол
Ртвеладзе Эдвард
Сабурова Севара
Содиқов Ҳамдам
Тиллабоев Сойибжон
Турсунов Жовли
Турсунов Сайфулло
Файзиев Хуршид
Хужаев Абдулаҳад
Шарипова Машҳура
Шигаблинов Ринат
Эргашев Фатҳулла
Эшов Баҳодир
Юнусова Хуршида
Қониратбоев Ордали
Қорабоев Усмон
Ғиёсов Бобур
Ғиёсов Темур
Ҳайдаров Муродилла
Ҳайитов Шодмон
Ҳасанов Фахриддин

Тил ва адабиёт илмий таҳририяти

Абдуллаев Ортиқбой
Абдуназар Ҳабиб
Аминов Муроджон
Баракаев Раҳматулла
Бегматов Эрнст
Давлатова Манзура
Жўраев Қудрат
Иброҳимов Ансориддин
Иноғомов Раҳматулла
Исмоилов Анвар
Исомиддинов Зуҳриддин
Исоқова Матлуба
Йўллошев Саъдулла
Каримов Баҳодир
Каримов Наим
Комилов Эргаш
Мадвалиев Абдуваҳоб
Мадраҳимов Илҳомжон
Маҳкамов Неъмат
Маҳмудов Низомиддин
Мингноров Абдухолиқ
Мирзаев Ибодулла
Мирзаев Тўра
Муҳибова Улфатхон
Назиров Халилуллохон
Носиров Исҳоқ
Оразимбетов Қалли
Орзибеков Раҳмонқул
Охунов Носиржон
Очилов Норали
Очилов Эргаш
Пўлатов Исроил
Раҳмонов Насимхон
Саидов Азиз
Саматов Шомат
Саъдуллаев Жўра
Тожибоев Рустам
Турдимов Шомирза
Умаров Баҳодир
Умаров Эргаш
Худойқулов Мухтор
Хўжаева Тамара
Шарафиддинов Озод
Қосимов Бегали
Ҳайитметов Абдуқодир
Ҳожиев Азим

Фалсафа ва ҳуқуқ илмий таҳририяти

Абдулла Шер
Абдуллаева Фарангиз
Абдумажидов Ғафур
Азимов Абдуқаюм
Алиқулов Ҳайдар
Аюпов Абдулла
Аҳмедов Сирожиддин
Баратов Миродил
Бобоқулов Сотволди
Жўраев Нарзулла
Жўраев Сайфиддин
Зокиров Икром

Иброҳимов Элдор
Иноятов Анвар
Иногомжонова Зумрад
Исломов Зайниддин
Йўлдошев Саъдулла
Йўлдошева Шоира
Комилов Нажмиддин
Мансуров Абдулазиз
Маткаримова Гулчеҳра
Мусаев Соат
Мўминов Асрор
Назаров Нурали
Назаров Қиёмиддин
Нарзиев Йигитали
Носиров Расул
Ойхўжаева Муборак
Отахўжаев Саттор
Оқюлов Омон
Раҳимжонов Дурбек
Рустамбоев Мирзаюсуф
Саидов Акмал
Саидов Баҳодир
Тоҳиров Фарҳод
Турсунов Йўлдош
Тўлаганов Абдужаббор
Тўраев Бахтиёр
Уватов Убайдулла
Усмонхўжаев Талъат
Файзуллаев Омонулла
Холбеков Абдуғани
Холдоров Тургунбой
Шорахмедов Даврон
Эргашев Ибодулла
Эшонқулов Алишер
Ярашев Комилжон
Ўтамуродов Акбар
Қодиров Беҳзод
Қодиров Муҳаммаджон
Ғозиев Эргаш
Ҳайдаров Ўткир
Ҳасанов Аҳаджон
Ҳусниддинов Зуҳриддин

Физика, математика ва техника илмий таҳририяти

Абдуллаев Фатҳулла
Абдуназаров Сафар
Абдурахмонов Қаҳҳор
Абдушукуров Абдураҳим
Азларов Турсун
Алимова Ҳалима
Аъзамов Абдулла
Аҳроров Нўъмон
Баҳромов Акбар
Бозоров Нажмиддин
Дадажонов Рўзимат
Ёқубов Эркин
Жоналиева Феруза
Зияхонов Рашид
Икромов Атҳам
Илёсов Собит
Иноғомов Эргаш
Йўлдошев Назар
Каримов Озод
Комилов Эргаш
Латипов Абдусалом
Мажидов Сапи
Маматазимов Маматмусо
Мирбобоев Воҳид
Мирбобоев Миркомил
Мирзаахмедов Мирфозил
Миртожиева Каромат
Мубораков Ҳамидхон
Мухторов Тоҳир
Назиров Дилшод
Нармонов Абдуғаффор
Нишонбоев Носир
Нуритдинов Салоҳиддин
Нўъмонхўжаев Аброр
Одилхўжаев Анвар
Олимбоев Эркин
Рашидов Турсун
Сатторов Исроил
Тўраев Назар
Усмонова Наргиза
Файзиев Мирадҳам
Худойбердиев Саъдулла
Шамсиев Зоир
Шарипов Анвар
Шоимқулов Баҳодир
Қодиров Сарвар
Қосимов Эркин
Қурбонов Саид
Ғанихўжаев Носир
Ғанихўжаев Омонулла
Ҳайдаров Қудрат
Ҳакимов Рихситилла
Ҳамидов Аслам
Ҳобилов Ботир

Ў-28

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Солнома — Туйтепа. Таҳрир ҳайъати А. Азизхужаев, М. Аминов, Т. Даминов ва б. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. —704 б.
ББК 92

№ 252—2004
Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси.

11120.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ
8-ЖИЛД

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
Тошкент — 2004.
(Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй)

«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди.

З.Т. Исажонов, Д.А. Букреев, Р. Мусаев, К.Т. Мансуров, Ш. Усмонов, Ф. Чанышева, Б. Х. Туёқов, Б. Шарипов, З. Дадабаева, Т. Ҳамидов, В. Панфилов.
Комбинат манзили: Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй.
Фотографлар: Б. И. Дьякин, А. Е. Зуев, А. Д. Михайлов, А. Сулаймонов, В. П. Телегин, Р. З. Яруллин.
Соҳа харита муаллифлари: Р. Х. Галиулина, С. Салоҳиддинова, А. Эгамбердиев.
Рангли хариталар Узгеодезкадастрнинг «Картография» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасида тузилган ва босилган.
Харита чизувчи: М. М. Мирзиев.

ЎзМЭ 8-жилди 2004 йил 18 мартда теришга берилди.
2004 йил 23 сентябрда босишга рухсат этилди.
Қоғоз бичими $84\times108^{1}/_{16}$. Офсет қоғозда босилди. 125,53 нашриёт-ҳисоб табоғи. 74,0 шартли босма табоқ. Адади 2000.
Баҳоси шартнома асосида. 15-913-буюртма.